

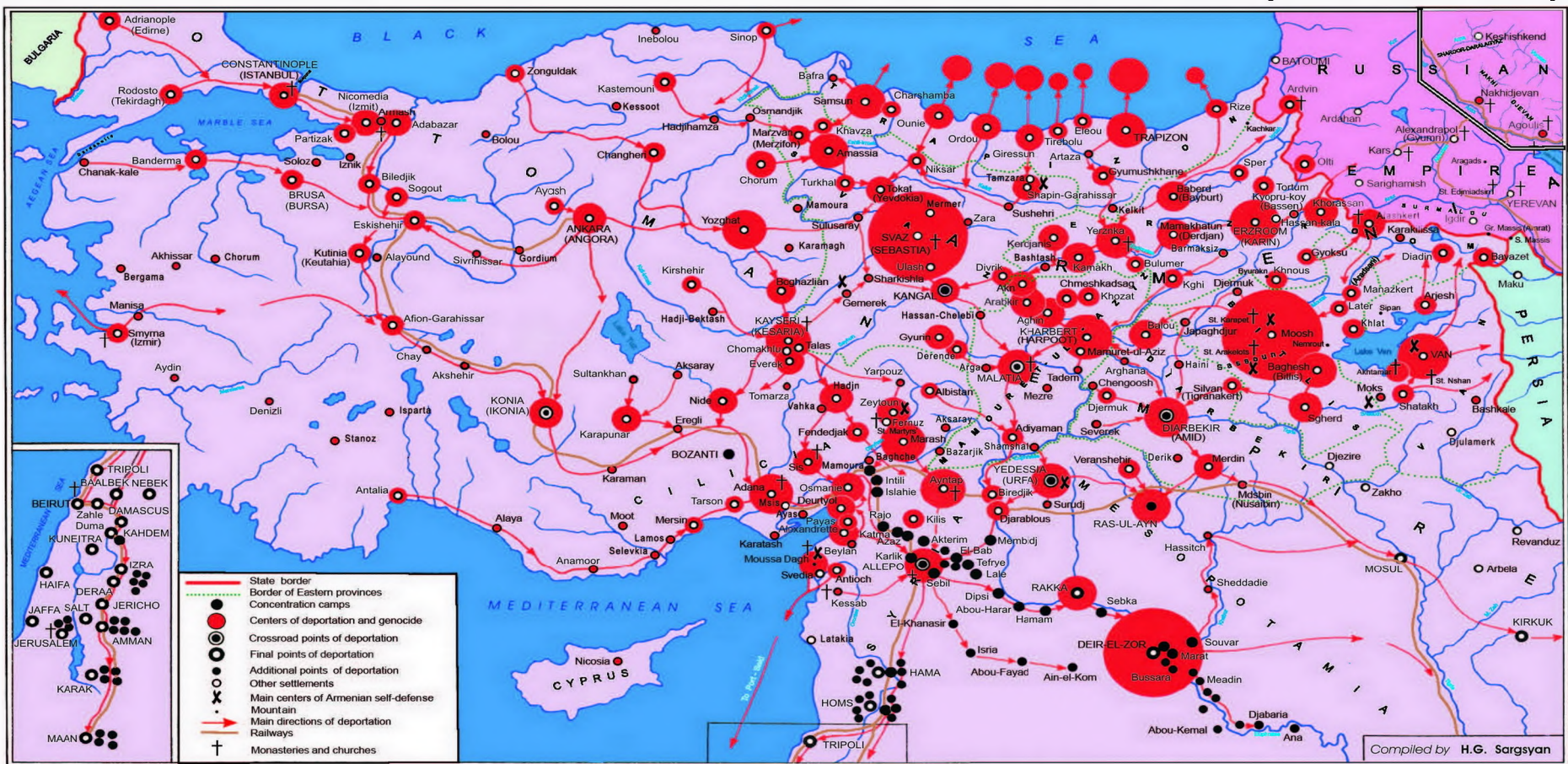
ՎԵՐԺԻՆԷ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ

ՁԵՂԱՍԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱԴՐՈՂՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՔԱՐՏԵԶ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ (1915-1923 ԹԹ.)

Խաչիկ Խաչատրյան

ՀՀ ԳԱԱ Ազգայնաբանական,
փոխարկային

Յուրի Չուբուկյանին

Հայ Դպրոցի պատվին

Հիշողություն՝ Ի հիշատակ

Հայ Դպրոցին:

24 ապրիլ

2011

Կերտեմ Խաչատրյան

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
MUSEUM-INSTITUTE OF THE ARMENIAN GENOCIDE
AND INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

VERJINÉ SVAZLIAN

**THE ARMENIAN GENOCIDE:
TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS**

“Gitoutyoun” Publishing House of NAS RA
YEREVAN – 2011

* * *

ACADEMIE NATIONALE DES SCIENCES DE LA REPUBLIQUE D'ARMENIE
MUSEE-INSTITUT DU GENOCIDE ARMENIEN
ET INSTITUT D'ARCHEOLOGIE ET D'ETHNOGRAPHIE

VERJINÉ SVAZLIAN

**LE GENOCIDE ARMENIEN:
TEMOIGNAGES DES SURVIVANTS**

Editions «Guitoutiun» ANS RA
EREVAN – 2011

* * *

NATIONALE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER REPUBLIK ARMENIEN
MUSEUM-INSTITUT FÜR DEN VÖLKERMORD AN DEN ARMENIERN
UND INSTITUTS FÜR ARCHÄOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE

VERJINÉ SVAZLIAN

**DER GENOZID AN DEN ARMENIERN:
ZEUGNISSE DER ÜBERLEBENDEN AUGENZEUGEN**

Verlag „Gitutjun“ NAW RA
JEREWAN – 2011

* * *

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ULUSAL BİLİMLER AKADEMİSİ
ERMENİ SOYKIRIMI MÜZE-ENSTİTÜSÜ
VE ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA ENSTİTÜSÜ

VERJİNE SVAZLIAN

**ERMENİ SOYKIRIMI:
HAYATTA KALAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARI**

EC UBA “Gitutiun” Basımevi
YEREVAN – 2011

* * *

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
МУЗЕЙ-ИНСТИТУТ ГЕНОЦИДА АРМЯН
И ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

**ГЕНОЦИД АРМЯН:
СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ**

Издательство “Гитутюн” НАН РА
ЕРЕВАН – 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՎ

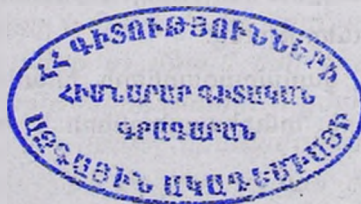
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երկրորդ համալրված հրատարակություն

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» հրատարակչություն

ԵՐԵՎԱՆ – 2011

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳԼԴ 63.3 (2Հ)
Ս 850

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի
և
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհուրդների որոշումներով**

**Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյան
Թուրքերենի խմբագիր՝ Տիգրան Տեր Ողորմիաճյան**

ՍՎԱԶԼՅԱՆ ՎԵՐԺԻՆԵ

**Ս 850 ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ/
Վ. Սվազլյան; Խմբ.՝ Ս. Հարությունյան; Թուրքերենի խմբ.՝ Տ. Տեր Ողորմիաճյան; ՀՀ ԳԱԱ Հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
– Երկրորդ համալրված հրատարակություն – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, –
880 էջ+քարտեզ+DVD դիսկ:**

Աշխատությունն ընդգրկում է Արևմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից, Անատոլիայից տարագրված, Հայաստանում, նաև՝ Սփյուռքում, բնակություն հաստատած Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկա վերապրողներից հեղինակի գրի առած, ձայնագրած ու տեսագրած ժողովրդական պատմական բնույթի սկզբնաղբյուրային բանավոր վկայությունները՝ հուշերը, զրույցները և հայերեն ու թուրքալեզու երգերը (700 միավոր): Գիտական ուսումնասիրության մեջ պատմական ու ժողովրդագիտական տվյալների հիման վրա ներկայացված են արևմտահայությանը բաժին ընկած ողբերգական կյանքի դրվագները, ինչպես նաև՝ նրանց ազնիվ ու արդար ոգորոմները՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու մարդկային տարրական իրավունքը: Բարբառային ու թուրքալեզու բնագրերին կցված են գրական հայերեն թարգմանություններ: Ժողովածուն ունի նաև պատմական երգերի նոտագրություններ, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, թուրքերեն, ռուսերեն, հայերեն ամփոփումներ, վերապրողների և նրանց հաղորդած վկայությունների մասին փաստագրական տվյալներ, բառարան, տեղեկատվական ծանոթագրություններ, թեմատիկ, անձնանունների, տեղանունների և էթնոանունների ցուցիչներ, լուսանկարներ, քարտեզ Օսմանյան կայսրությունում հայերի տեղահանության և ցեղասպանության մասին (1915-1923 թթ.):

Հատորի վերջում տեղադրված է «Սվազլյան գերդաստանի հավատամքը» վավերագրական ֆիլմը, որտեղ ներկայացվում է 20-րդ դարի ընթացքում հեղինակի գերդաստանի իրարհաջորդ երեք սերունդների ազգանպաստ և հայրենամասսո գործունեությունը:

Նախատեսվում է պատմաբանների, քաղաքագետների, իրավաբանների, սոցիոլոգների, հոգեբանների, բանագետների, ազգագրագետների, տնտեսագետների և ժողովրդագիտությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳԼԴ 63.3 (2Հ)

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սույն աշխատությունն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանությունից վերապարած սերնդից անմիջականորեն գրի առնված 700 միավոր ժողովրդական բանավոր վկայություններ, և պատմական բնույթի երգեր, որոնք ավելի քան 55 տարիների ընթացքում մեծ համբերությամբ ու նվիրվածությամբ գրի է առել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վերժինե Սվազյանը:

Աշխատությունն ունի հույժ պատմական, անգամ քաղաքական արժեք ու նշանակություն, մասնավորապես այնտեղ զետեղված Հայոց ցեղասպանության սահմուկեցուցիչ տեսարանները պատկերող բազմաթիվ հուշապատումներով և դերգոյրյան տառապանքներն ու ողբերգական մտորումներն արձանագրող ժողովրդական հայերեն ու թուրքալեզու երգերով:

Կատարված է տքնաջան ու շնորհակալ մեծ աշխատանք Հայոց ցեղասպանությունից վերապրողների (որոնք արդեն չկան) խամրող հիշողությունից և հավերժ մոռացության վտանգից հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի ողբերգական ու հերոսական պատմության անզուգական հուշերն ու երգերը փրկելու և անմահացնելու ուղղությամբ:

Այդ նյութերն իսկապես պատմական կարևորագույն վավերագրեր են հայոց մեծագույն ողբերգության ցնցող պատկերները ժողովրդական կենդանի լեզվով վերարտադրելու առումով:

Աշխատության գիտական ուսումնասիրության մեջ հեղինակն իր գրառած հարուստ ու բազմազան նյութերը հմտորեն զուգակցել է պատմական ստույգ փաստերի հետ, և ժողովրդական այդ նյութերը դարձել են պատմական ճշմարտությունները հավաստող, հիմնավորող, մանրամասնող ժողովրդական յուրօրինակ վավերագրեր: Հարկ է նշել, որ հեղինակն առաջինն է գիտական շրջանառության մեջ դրել Հայոց ցեղասպանության շուրջ հյուսված հիշյալ նյութերը՝ հատկապես ժողովրդական հուշերն ու թուրքալեզու երգերը:

Աշխատությունը համալրված է տարաբնույթ ցուցիչներով, վերապրողների լուսանկարներով, Հայոց ցեղասպանության քարտեզով, և, որ ամենից կարևորն է, թուրքալեզու երգերն ուղեկցվում են հեղինակի կատարած հայերեն թարգմանություններով, որոնք մեծապես դյուրացնում են նյութերի ընկալումը:

Ականատեսների հուշերը և մանավանդ թուրքալեզու երգերն ունեն պատմական վավերագրերի արժեք ոչ միայն հայ ժողովրդի ողբերգական այդ շրջանի պատմությունը ճիշտ հասկանալու և ըմբռնելու իմաստով, այլև Հայ Դատի պաշտպանությունն առավել հիմնավորելու և հատկապես թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններին ժողովրդական հուշերով և հենց թուրքալեզու երգերով ու նրանցում հնչող մեղադրանքներով հակահարված տալու առումով:

ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության
Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի
թղթակից անդամ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ժողովրդագետ Վերժինե Սվազյանը
Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած Մարիամ Բաղդիշյանի (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ)
հուշերն ու երգերը գրի առնելիս

Ավելի քան 55 տարիների ընթացքում, բառ առ բառ, պատառիկ առ պատառիկ գրի առնելով, նաև՝ ձայնագրելով ու տեսագրելով, ստեղծվել ու ամբողջացվել են սույն հատորի ժողովրդական բանավոր 700 սկզբնաղբյուրային վկայությունները:

Խորին երախտագիտությունն էմ հայտնում Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված այն սերունդներին, որոնք, հերոսաբար դիմագրավելով կյանքի դաժան պայմաններին, իրենց հիշողության խորխորատներում անթեղած պահել, պահպանել ու իմ միջոցով սերունդներին են փոխանցել իրենց տեսածն ու հիշածը՝ անհետ կորստից փրկելով հայ ժողովրդի պատմական հավաքական հիշողությունը, որպեսզի այն ներկայացվի աշխարհին և մարդկության արդար դատին:

Վ. Ս.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց ցեղասպանությունը, որպես մարդկության դեմ ուղղված միջազգային քաղաքական ոճրագործություն, պատմության դաժան պարտադրանքով դարձել է հայ ժողովրդի ազգային ինքնության, մտածողության և հոգեգիտակցական ներաշխարհի անբաժանելի մասը:

Որքան տարիներն անցնում են, այնքան ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որը պայմանավորված է վերջերս բազմաթիվ երկրների կողմից պատմական այդ փաստի ճանաչման իրողությամբ: Սակայն պաշտոնական թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններն առ այսօր ամեն կերպ ճգնում են խեղաթուրել հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած 1915-1923 թթ. պատմական ստույգ փաստերը:

Հայոց ցեղասպանության մասին տարբեր լեզուներով լույս են տեսել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, քաղաքագետների և հասարակական գործիչների ասույթներ, գեղարվեստական տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններ, սակայն հրատարակված այդ հսկայական գրականության մեջ բացակայել է ժողովրդի ձայնը՝ պատմական հիշյալ իրադարձություններից անմիջական տպավորություններ ստացած ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու հաղորդած ժողովրդական երգերը, որոնք ևս պատմաճանաչողական, փաստավավերական և սկզբնաղբյուրային կարևոր արժեք են ներկայացնում: Քանի որ հայ ժողովուրդն ի՛նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար, ժողովուրդն ի՛նքն է այդ զանգվածային քաղաքական ոճրագործության առարկան (object): Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել մաս ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն իրավաբանական տեսակետից ապացուցողական նշանակություն ունի Հայ Դատի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում:

Տակավին 1955 թվականից, երբ Խորհրդային Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության մասին բացահայտ խոսել չէր կարելի, երբ մազապուրծ վերապրած ականատես-վկա տարագիր հայրենադարձները հանիրավի զրպարտվելու և աքսորվելու վախ ու դողի մեջ էին ապրում, ես՝ Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան Մանկավարժական Ինստիտուտի ուսանողս, արհամարհելով ամեն կարգի դժվարություն և գիտակցելով ժողովրդական բանավոր ավանդության այդ կարգի նյութերի պատմագիտական և փաստավավերական արժեքը, սկզբում՝ արևմտահայի արյան կանչով և անձնական մախաձեռությամբ, իսկ 1960 թվականից՝ Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հովանու ներքո, գիտական այլ աշխատանքներին զուգահեռ, Հայաստանում ամառվա կիզիչ արևին, ձմեռվա ցուրտ սառնամանիքին, թաղից թաղ, գյուղից գյուղ ոտքով շրջելով, Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես-վկաներին որոնել-գտնելով, նրանց հոգեբանորեն մոտենալով, առանց կողմնակի հարցերով շեղելու նրանց ուշադրությունը, այլ թողնելով ազատ արտահայտել իրենց անմիջական տպավորությունները, գրի եմ առել (մասն` ձայնագրել) նրանց պատմած սահմոկեցուցիչ հուշերը, տպավորիչ զրույցներն ու պատմական տարաբնույթ երգերը [Սվազյան 1984, 1994, 1995]:

Այնուհետև, 1995 թ. Ծիծեռնակաբերդում (Երևան), Ռիմնադրված Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրինության ընձեռած հնարավորություններով, շարունակել են այդ աշխատանքները ոչ միայն գրառելով, ձայնագրելով, այլև՝ տեսագրելով (օպերատոր՝ Գալուստ Հալաջյան) վերապրող ականատես-վկաների պատմած հուշ-վկայություններն ու պատմական բնույթի երգերը (Ռայերեն և թուրքալեզու) [Սվազյան 1997ա, 1997բ, 1999]:

Բառ առ բառ վերծանելով՝ ընդգրկել են մաս ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվի Ձեռագիր Հուշագրությունների, Օրագրությունների, Ձայնագրությունների և Տեսագրությունների Ֆոնդերում պահվող ականատես-վկա վերապրողների հուշերը, որոնք անցյալում թղթին էին համձնել իրենց անմիջական տպավորությունները՝ գալիք սերունդներին ավանդ թողնելու մպատակով:

Ուշադրությունից չեն վրիպել մաս ՀՀ ԳԱԱ Սփյուռքահայ համայնքների պատմության և մշակույթի բաժնի նախկին գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Նուբար Չալըմյանի ղեկավարությամբ և այլոց համագործակցությամբ [Սալբի Ղազարյան (ԱՄՆ), Սարգիս Քեչիշյան (Սիրիա), Վահան Գյուրջյան, Արամ Գրիգորյան, Ղուկաս Հակոբյան], 1989 թ. Հայաստանի տարածքում տեսագրված Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող ականատես-վկաների պատմած հուշերը: Այդ աշխատանքը կատարելիս նրանք հիմք էին ընդունել Զորյան ինստիտուտի (ԱՄՆ) կազմած «Հանավոր պատմության ծրագիր» հարցաքանակը: Սակայն, ինչպես հիշյալ տեսաներիզները, մույնպես և Մեծ եղեռնի մահատակ իրավաբան-գրող Գրիգոր Զոհրապի դստեր՝ Դոլորես Զոհրապ-Լիպմանի պատմած հուշի ձայնագրությունը (կատարված Ն. Չալըմյանի կողմից 1989 թ. Նյու Յորքում) չէին վերծանվել և գիտական շրջանառության մեջ չէին դրվել:

Հայաստանից բացի, հնարավորություն են ունեցել գրանցումներ իրականացնել մաս արտերկիր կատարած նախ իմ անձնական կարճատև ուղևորությունների ընթացքում, ապա մաս՝ միջազգային գիտաժողովներին մասնակցելու առիթներով՝ Նյու Յորք, Սան Ֆրանցիսկո (1979), Աթենք (1984), Լոս Անջելես (1990), Ստամբուլ (1996, 1997): Ստամբուլում գրառել են մաս ժողովրդական տարաբնույթ նյութեր [Սվազլեան 2000ա], իսկ տեղի Սր. Փրկիչ Հայ ազգային ծերանոցում՝ ականատեսների շուրջ 40 վկայություններ:

1999 թ., երբ ես հրավիրվել էի զեկուցելու Փարիզի Արևելյան լեզուների ինստիտուտի (INALCO) նախաձեռնած Միջազգային գիտաժողովում (կազմակերպիչ՝ Դոկտ. Անահիտ Տոնապետյան), ականատես վերապրողներից ձեռք են բերել շուրջ 10 վկայություններ: Այդ սեղմ օրերին Լուվրի թանգարանի ցուցադրահանդեսի մեկում, պատահաբար հանդիպելով ամերիկահայ վերապրող Սարգիս Սարյանին (ծնվ. 1911, Բալու), հենց տեղում նրա հուշ-վկայությունը ևս գրի են առել և իրեն լուսանկարել:

Բոլոր այդ նյութերը, համալրելով անցյալում և հետագայում իմ գրառած, ձայնագրած ու տեսագրած այլ հուշ-վկայությունների, զրույցների և պատմական բնույթի երգերի հետ (600 միավոր), համբերատարորեն բառ առ բառ վերծանել, ուսումնասիրել և ամփոփել են *«Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ»* սովորածավալ հատորի մեջ [Սվազյան 2000]:

Հետագա տարիներին ևս շարունակել են սկսածս գործը:

2001 թ. Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիա Համալսարանի (UCLA) Պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի կազմակերպած «Հայկական Կոստանդնուպոլիս» Միջազգային գիտաժողովում զեկուցելուց հետո այցելել են տեղի Հայկական ազգային «Արարատ» տուն-ծերանոց և գրանցել Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների վկայություններ և այլ նյութեր:

2002 թ. Դամասկոսից (Սիրիա) Դոկտ. Նորա Արիսյանը ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվին էր ուղարկել Դեյր Էլ Զորի, Ռաս ուլ Այնի և Ռաքքայի անապատներում ապրող արաբ-բեդվին ականատեսներից տեսագրած հուշ-հարցազրույցներ, որոնցից 5-ը թարգմանաբար վերծանել են:

2005 թ. գարնանը հրավիրվել էի Կամադայի Լոնդոն (Օնտարիո) քաղաքում անցկացվող Հումանիտար և հասարակական գիտությունների կամադայական ֆեդերացիայի Միջազգային տարեկան գիտաժողովին: Հրեական ողջակիզման 60-ամյա և Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցների կապակցությամբ Մոնրեալի Կոնկորդիա Համալսարանի Դոկտորներ՝ Սիմա Աբրահամյանի և Քերին Դոուերի կազմակերպած «Ցեղասպանության փոխանցված հուշը և լեզուն» միատոմ ֆրանսերենով հանդես են եկել *«Ականատես վերապրողներ»*

րի վկայությունները որպես Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործոն» զեկուցումով: Այդ օրերին առիթ էմ ունեցել այցելել նաև Տորոնտո, Օտտավա և Մոնրեալ: Այդ քաղաքներում ոչ միայն զեկուցել էմ տարբեր համալսարաններում, օտարերկրյա դեսպանների ներկայությամբ, այլև՝ հայ համայնքների տարբեր լսարաններում, միաժամանակ ժողովրդական վկայություններ գրի առել ակամատես-վկա վերապրողներից, ինչպես նաև՝ ձեռք բերել անցյալում նրանց ձեռքով գրված մի շարք հուշ-վկայություններ:

2005 թ. աշնանը հրավիրվել էի Բեյրութ (Լիբանան) զեկուցելու Հայկազյան Համալսարանի հիմնադրման 50-ամյակի առթիվ Դոկտ. Արա Սանջյանի կազմակերպած Միջազգային գիտաժողովում: Զեկուցումներ էմ ունեցել նաև հայաշատ Այնճարում (Լիբանան), Հալեպում, Քեսաբում և Դեյր էլ Զորում (Սիրիա): Այնտեղ կառուցված Սբ. Նահատակաց եկեղեցական համալիրի թանգարանում ցուցադրված էին մեր ամեն զոհերի աճյունները, ինչպես նաև՝ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ տարբեր լեզուներով իմ գրքերը, որպես մեր նահատակների խոսուն վկայություններ [Սվազյան 2003, 2004, 2005ա, 2005բ, 2005գ, 2005դ, 2005ե, 2005զ]:

2006 թ. հրավիրվել էի Եգիպտոս Ապրիլ 24-ի պատգամն ուղղելու Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հայությամբ: Այցելել էմ Կահիրեի «Այծեմնիկ» Տիկնանց ընկերակցության կարապետ աղա Արիկյանի ամվան Հայկական ազգային ծերանոցը և վերջին վերապրողներից գրառել նրանց հիշողությունները, նաև ձեռք բերել նախկինում վերապրողների ձեռքով գրված մի շարք հուշ-վկայություններ:

2007 թ. հրավիրվել էի Զալցբուրգ (Ավստրիա) Դոկտ. Ժասմին Դում-Թրագուի կազմակերպած «Հայաստանի և նրա շրջակայքի մշակութային, լեզվական և ազգագրական փոխառնությունները» միջազգային գիտաժողովին զեկուցելու «Հայ-թուրքական մշակութային առնչությունները ըստ հայ ժողովրդական թուրքալեզու երգերի» թեմայով: Այդ օրերին հրավեր էմ ստացել նաև Ավիհոնից (Ֆրանսիա) այնտեղ կազմակերպված Հայ Դատին նվիրված միջոցառումներին մասնակցելու (կազմակերպիչ՝ եվրոպահայ կազմակերպությունների կոորդինացիոն խորհրդի նախագահ՝ Ալեքսիս Գովճիյան), որտեղ զեկուցել էմ «Հայոց ցեղասպանության ակամատեսների հաղորդած վկայությունները» թեմայով: Այդ վայրերում ևս ձեռք էմ բերել ժողովրդական որոշ նյութեր:

2008 թ. Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիա Համալսարանի (UCLA) Պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի կազմակերպած «Մուսա Լեռ, Քեսաբ, Դյորսոյոլ» Միջազգային գիտաժողովում զեկուցելուց հետո առիթ էմ ունեցել լինել նաև Ֆրեզնոյում, մոտիկից ծանոթանալ երբեմնի հայաբնակ այդ համայնքին, այցելել տեղի հայկական ազգային ծերանոցը և այնտեղ ևս գրի առնել ակամատես վերապրողների և նրանց հաջորդած սերունդների պատմածները և ժողովրդական այլ նյութեր:

Այսպիսով, այդ թուր վայրերից գրանցել էմ ակամատեսների և նրանց հաջորդների հաղորդած վկայություններ և ձեռք բերել անցյալում վերապրողների կողմից իրենց հուշերը թղթին համաձայն փաստավավերական ձեռագիր վկայություններ, ինչպես նաև՝ պատմական բնույթի երգեր (հայերեն և թուրքալեզու):

Ուստի, ժողովրդական սկզբնաղբյուրային վկայությունների թիվը հետագա 10 տարիների ընթացքում ավելացել է 100 միավորով, և ընդհանուր թիվը դարձել՝ 700 միավոր, որոնք և ընդգրկված են սույն հատորում՝ նոր համարակալմամբ:

Հայոց ցեղասպանության ակամատես վերապրողներից գրի առնված, ձայնագրված և տեսագրված սկզբնաղբյուրային վկայությունների տեղավայրային ընդգրկում տարածվածությունը, ինչպես նաև հայերեն և թուրքալեզու պատմական երգերն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դնելը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նման աշխատություն իր բնույթով, նաև՝ որակական և քանակական հատկանիշներով, առանձնահատուկ է ինչպես Հայաստանում, նույնպես և՝ Սփյուռքում:

Ավելի քան կեսդարյա՝ 55 տարիների ժողովրդագիտական գործունեության ընթացքում, եկել էմ այն համոզման, որ սկսված այս աշխատանքը վերջ չունի, և եթե այն շարունակվի, ապա այդ թիվն ավելի ու ավելի կստվարանա, քանի որ սա անվերջամալի գործընթաց է: Տակավին քանի՜-քանի՜ ձայնագրություններ և տեսագրություններ կան Հայաստանում և Սփյուռքի տարբեր համայնքներում, քանի՜-քանի՜ ընտանիքներ կան, որոնք կուզենային՝ անցյալում իրենց հարազատների ձեռքով գրված վկայությունները տեղ գտնեին սույն հատորում, քանի որ չկա հայ ընտանիք, որ Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության հետևանքով մարդկային

և մյուսական կորուստներ կրած չլիմի և պահպանած չլիմի ողբերգական պատմություններ և հուշեր իր պատմական հիշողության մեջ: Ահա թե ինչու, ցեղասպանության թեման հայ ժողովրդի արյան մեջ է աղմկում...

Սույն հատորում ի մի բերված ժողովրդական մյուսերի բնագրերը, ձայներիզներն ու տեսանկյունները համաձայն և պահվում են ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-իմաստիոտուտի արխիվում:

Սույն աշխատությունը բաղկացած է երկու բաժիններից.

Առաջին Բաժին

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

- I. ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԿԱ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴԱԾ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՆՐԱԹԻՆ ԵՎ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**
- II. ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ԸՍՏ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

Երկրորդ Բաժին

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ - (700 միավոր).

- I. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ - (315 միավոր)** հատորում խմբավորված են ըստ Հայոց ցեղասպանության պատմական ընթացքի և ակնատես-վկաների ծննդյան վայրերի ու դասավորված՝ ըստ մրանց ծննդյան տարեթվերի.
- II. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ - (70 միավոր)** ներկայացված են ըստ իրենց թեմատիկ բովանդակության.
- III. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ - (315 միավոր)** համակարգված են առանձին ենթաբաժիններով, ըստ իրենց թեմատիկ բովանդակության.
 1. Զորահավաքի, զինահավաքի և բանտարկյալի երգեր
 2. Տեղահանության և կոտորածի երգեր
 3. Որդեկորույս մայրերի, որբի և որբանոցի երգեր
 4. Հայրենասիրական և հերոսամարտերի երգեր
 5. Բռնազավթված Հայրենիքի և պահանջատիրության երգեր
 6. Պատմական երգերի մոտագրություններ

Հատորն ունի նաև՝

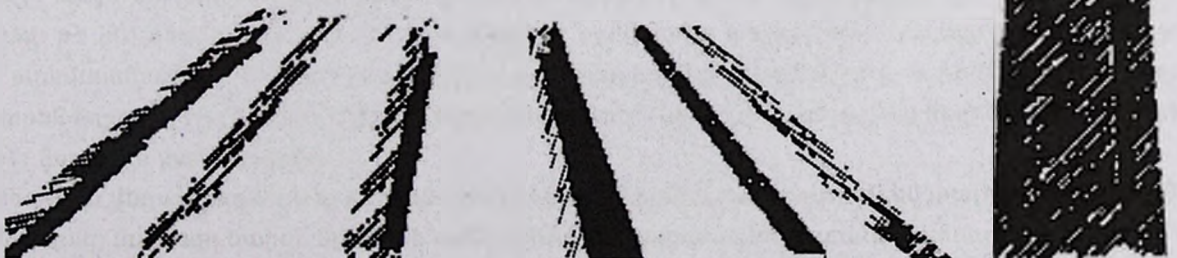
- Ամփոփումներ՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, թուրքերեն, ռուսերեն և հայերեն,
- Համառոտագրություններ,
- Փաստագրում ակնատես վերապրողների և մրանց վկայությունների, որտեղ ըստ ժողովրդական մյուսերի բաժինների և ենթաբաժինների հերթական ու շարունակական համարակալումների տեղեկացվում է տվյալ վկայության թիվը, մյուսի բնույթը (ձեռագիր, ձայնագրություն կամ տեսագրություն), արխիվային ֆոնդի թիվը, բնագրի լեզուն, վերապրողի անուն-ազգանունը, ծննդյան թիվը, ծննդյան վայրը, մյուսի գրանցման վայրը և տարեթիվը,
- Բառարան՝ բնագրերում առկա դժվար հասկանալի և օտարամույծ բառերի,
- Ծանոթագրություններ պատմական դեմքերի ու դեպքերի մասին,
- Ցուցիչներ՝ ա. Թեմատիկ, բ. Անձնանունների, գ. Տեղանունների և էթնոանունների,
- Լուսանկարներ (288 միավոր)՝ Հայոց ցեղասպանության ակնատես վերապրողների և հաջորդ սերունդների, ըստ իրենց ծննդյան տարեթվերի և ծննդյան վայրերի,
- Քարտեզ՝ Օսմանյան կայսրությունում իրագործված հայերի տեղահանության և ցեղասպանության (1915-1923 թթ.),
- Բովանդակություն՝ ըստ հատորում ընդգրկված մյուսերի վերնագրերի:

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Լճենահայր բանը հիշողությունն է.
պեղծ է ժողովել մեր փշուր-փշուր հուշերը
և գործել դրանց պարզագույն օրենքներով»:

Պարույր Սևակ

I.

ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴԱԾ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ԵՎ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրքերի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանության (1915-1923 թթ.) հետևանքով արևմտահայությունը բռնի կերպով արտաքսվել է իր պատմական բնօրրանից՝ Արևմտյան Հայաստանից, ինչպես նաև՝ Կիլիկիայից (1921 թ.) և Անատոլիայի հայաբնակ գավառներից (1922 թ. Իզմիրի աղետ):

Պատմական այդ իրադարձությունների ընթացքում արևմտահայության զգալի մասը (ավելի քան 1,5 միլիոն) անխնա բնաջնջվել է, իսկ աքսորի ճամփաներին կողոպտված, ունեզրկված և ուժասպառ, հրաշքով փրկվածները, գաղթի զրկանքները ճաշակելով և ճամփին բազմաթիվ զոհեր տալով, հասել են Արևելյան Հայաստան կամ՝ սփռվել աշխարհի տարբեր երկրներ: Հետագայում այդ մնացորդացի որոշ մասը Թուրքիայից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Սիրիայից, Լիբանանից, Իրաքից, Եգիպտոսից, Բալկանյան երկրներից և ԱՄՆ-ից պարբերաբար ներգաղթել են Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատել իրենց երբեմնի բնօրրանների հիշատակները խորհրդանշող Երևանի մերձակա մորակառույց թաղամասերում (Այգեստան, Սարի թաղ, Շենգավիթ, Նուբարաշեն, Վարդաշեն, Նոր Բութանիա, Նոր Արեշ, Նոր Կիլիկիա, Նոր Արաբկիր, Նոր Զեյթուն, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Մարաշ), ինչպես նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության տարբեր շրջաններում (Նոր Խարբերդ, Նոր Կեսարիա, Նոր Հաճըն, Նոր Այնթապ, Նոր Մուսա Լեռ, Նոր Եղեւսիա (Ուֆա), Էջմիածնում (այժմ՝ Վաղարշապատ), Հոկտեմբերյանում (այժմ՝ Արմավիր), Արարատում, Թալինում, Հրազդանում, Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի), Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր) և այլուր):

Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես-վկաներին մշտապես հանդիպել եմ ինքնամփոփ ու լուռ՝ իրենց մտորումների մեջ խորասույզ: Այդ խորհրդավոր լուծությունը ևս ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային Հայրենիքում տիրող քաղաքական արգելքները թույլ չեն տվել իրենց անցյալի մասին ազատ ու անկաշկանդ պատմել կամ վիպել: Հետևաբար, այդ կարգի մյուսները մեծ դժվարությամբ եմ հայտնաբերել ու գրի առել:

Ավելի քան 55 տարիների ընթացքում իմ հետևողական պրպտումներով ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններում, նույնպես և Սփյուռքում՝ Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Հունաստան, Ֆրանսիա, Կանադա, ԱՄՆ և Թուրքիա, կատարած անձնական կամ գիտածողովային կարճատև ուղևորություններին ընթացքում մշտապես որոնել, հայտնաբերել եմ Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող ականատեսների ավագ, միջին և կրտսեր սերունդների ներկայացուցիչներին, մոտիկից ծանոթացել նրանց հետ, թափանցել նրանց հոգու խոր-խորատները: Ականատես-վկաները գերազանցապես ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն են. ավագագույն վերապրողը ծնվել է 19-րդ դարում՝ Մարիցա Փափազյան (ծնվ. 1874 թ., Սամսուն):

Տեղի տալով իմ թախանձագին հորդորներին՝ նրանք, պողոթնացող հուզումով կրկին վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, արցունքախառն հեկեկոցներով սկսել են պատմել իրենց հիշողության մեջ անթելած սրտամորմոք հուշերը, թե ինչպես երիտթուրք ոստիկաններն ու բանտերից ազատված հանցագործները բռնի տեղահանել են արևմտահայերին իրենց պապեմական շեն բնօրրանից՝ Հայրենիքից, և իրենց աչքերի առաջ անմարդկայնորեն հոշոտել իրենց ծնողներին ու հարազատներին, պատվազրկել իրենց մայրերին ու քույրերին, քարերով ճխլել մորածին մանուկներին....:

Ականատես-վկա վերապրողների պատմած վկայությունները հնարավորություն են տալիս գիտական վերլուծության ենթարկել նաև այդ կարգի մյուսերի ժամրային և տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Արդ անդրադառնա՞նք ականատես վերապրողների հաղորդած ժողովրդական պատմական վկայություններին՝ հուշերին, գրույցներին և երգերին:

Պատմական հուշ-վկայությունը որևէ ամօհ կողմից իր հիշողությունների հիման վրա շարադրածը կամ պատմածն է անցյալի այն իրադարձությունների, դեպքերի ու դեմքերի մասին, որոնց հետ ինքն առնչվել է: Հուշի մեջ փաստերի, դեպքերի շարադրանքը զուգորդվում է պատմողի անձնական տպավորությունների հետ: Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաների պատմած հուշերը ներկայացնում են նրանց ապրած ժամանակաշրջանի, ընդ որում Հայոց ցեղասպանության տպավորիչ դրվագների մկարագրությունը, ինչպես նաև՝ հասարակական ու ժողովրդական կյանքի բազմակողմանի պատկերները:

Ականատեսների պատմած հուշ-վկայություններն ընդգրկում են տարբեր թեմաներ: Դրանցում արտացոլված են հայրենի բնաշխարհի գեղեցկությունները, հայերի մահապետական առօրյա կենցաղն ու սովորույթները, նրանց ապրած ժամանակաշրջանը՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի պայմանները, նշանակալից պատմական իրադարձությունները, սուլթան Աբդուլ Համիդի, ապա նաև՝ երիտթուրքական կառավարության պարագլուխների (Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, Նազիմ, Բեհեդեդին Օաքիր...) գործադրած դաժանությունները (հարկահավաք, զորահավաք, զինահավաք, ողջակեզ, բռնագաղթ, ջարդ, կոտորած), նրանց կազմակերպած բռնի տեղահանությունները դեպի ամայի անապատներ (Դեյր էլ Ջոր, Ռաս ուլ Այն, Ռաքքա, Մեսքենե, Սուրուճ...), հայերի կրած անասելի տառապանքները (քայլք ուժասպառվելու աստիճան, ծարավ, քաղց, համաճարակ, մահվան սարսափ...), ինչպես նաև՝ արևմտահայ տարբեր հատվածների մղած արդար ու ազնիվ ոգորումներն ընդդեմ բռնության՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու տարրական իրավունքը (1915 թ. Վանի հերոսամարտ, Ծատիկի, Ծալիկ-Գարահիսար, Սասունի գոյամարտեր, Մուսա Լեռան և Եղեռնիայի (Ուրֆա), ավելի ուշ՝ 1920-1921 թթ. Այնթապի, Հաճընի հերոսամարտեր), այդ ինքնապաշտպանական մարտերի ազգային հերոսներ (շապինգարահիսարցի Ջորավար Անդրանիկ Օզանյան, վանեցի Արմենակ Եկարյան, Մեծն Մուրադ [Համբարձում Բոյաջյան], մուսալեռցի Եսայի Յաղության, ուրֆացի Մկրտիչ Յոթենդեբայրյան, այնթապցի Ադուր Լևոնյան, գելթունցի Արամ Չոլաքյան, ազգային վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյան) և բազմաթիվ այլ հայտնի ու անհայտ հայորդիներ, որոնք ժողովրդական զանգվածների հետ միաձուլված պայքարել են ընդդեմ բռնության, մահատակվել, նաև՝ դիմակայել ու վերապրել:

Ականատես վերապրողներից յուրաքանչյուրն իր կյանքի հուշը պատմել է իրեն հարազատ հայրենի խոսվածքով, հաճախ՝ բարբառով կամ օտարախառն հայերենով, նաև՝ թուրքերեն, արաբերեն, քրդերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն:

Գրաված, ձայնագրված ու տեսագրված ժողովրդական բանավոր նյութերն ականատես վերապրողների անմիջական տպավորությունների վերհուշերն են, նրանց խոհերը, մտորումները, ակնկալիքներն ու վկայությունները՝ արևմտահայությանը բաժին ընկած ճակատագրի կենդանի պատկերների ստույգ ու ճշմարտացի վերարտադրությամբ: Ականատես վերապրողներն անկախ իրենց մասնագիտությունից, իրենց ապրած դաժան կյանքի փորձով հարստացած և իմաստնացած անհատականություններ են, որոնց համար նախ և առաջ՝ «*Մարդը մարդ պետք է լինի, միևնույնն է՝ հայ է, թե՛ թուրք*», - ինչպես նախանշել է Արտավազդ Կտրածյանը (ծնվ. 1901 թ., Ադաբազար) իր պատմած հուշի սկզբում [Վկայություն՝ 219]:

Նախապես հայերն ու թուրքերը միմյանց հետ համերաշխ են ապրել: Դերջանցի Առաքել Թագոյանը (ծնվ. 1902 թ.) վկայել է հայերի հաշտ ու խաղաղ դրացիական հարաբերությունները թուրք և քյուրդ բնակիչների հետ հատկապես դեպի Մշո Ս. Կարապետ ուխտագնացության օրերին. «...*Ուխտավորներեն զատ թուրք և քյուրդ բնակիչները ևս հավաքվում էին, մատաղ ուտում մեզ հետ, մեզ հետ ուրախանում, երգում, պարում: Ս. Կարապետին գերեզմանի վրա հիվանդներ էին բերում, որ բուժվեն*» [Վկ. 96]:

Հարկ է նշել, որ Հայոց ցեղասպանության օրերին այդքան տանջանք ու տառապանք տեսնելուց հետո անգամ հայ վերապրողներն ատելություն չեն տածում թուրք հասարակ ժողովրդի նկատմամբ. «...*Պիտի ասես նաև, որ հո բոլոր թուրքերը վատ չեն, նրանց մեջ էլ լավերը կան: Այդ երիտթուրքերի կազմակերպածն էր, թե չէ՝ ժողովուրդը լավն էր, և մենք թուրքերի հետ լավ հարաբերությունների մեջ էինք մշտական: Նրանց մեջ էլ լավ մարդիկ կան. դա էլ փաստ է*», - ասել է Արդվինից Նեկտար Գասպարյանը (ծնվ. 1910 թ.) [Վկ. 81]:

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաների պատմած հուշ-վկայությունները, որպես ժողովրդական բանավոր ավանդության տարատեսակ, իրենց կառուցվածքով կա՛մ հակիրճ են ու սեղմ, կա՛մ՝ ծավալուն ու երկարապատում, որոնք ներառում են նաև զանազան երկխոսություններ, մեքեբերումներ, ժողովրդական բանահյուսությո՛ւն:

* Սույն հատորից: Վկայություն - այսուհետև՝ Վկ.:

յան տարաբնույթ ժամեր (եղերեգություն, դյուցազներգություն, վիպերգ, գրույց, առակ, ավանդություն, առած-ասացվածք, օրհնանք, անեծք, աղոթք, երգում և այլն)՝ հաստատելու համար իրենց պատմածի հավաստիությունը, առավել արժանահավատ ու տպավորիչ դարձնելով իրենց բանավոր խոսքը: Մանավանդ, *իրենք՝ ականատես-վերապրողները, քարոյական պատասխանատվություն և պարտքի գիտակցություն են զգացել իրենց պատմածի նկատմամբ: Նրանցից շատերն իրենց հիշողություններն ինձ հաղորդելուց առաջ խաչակնքել են կամ՝ երդվել: Իսկ երդումը նվիրական խոսք է՝ արքություն, որը կեղծիք չի ընդունում: Ինչպես որ Էրզրումցի Լորիս Պապիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) սկսել է պատմել իր հուշը. «...Նախ՝ ասեմ, եթե միտումնավոր կերպով գումազարդած լինեմ դեպքերն ու դեմքերը, թող նզովք լինի ինձ և ընդհանուրի արհամարհանքին արժանանամ...» [վկ. 88]:*

Խնդրո առարկա հուշերը, եմթարկելով քանակական ու որակական մանրակրկիտ վերլուծության՝ պարզվել է, որ, ինչպես առանց հիշողության մարդ չկա, նույնպես և *առանց հիշողության չկա ժողովուրդը*, քանի որ հիշողությունը մարդու կամ ժողովրդի ապրած տարիների կյանքն է, նրա անցյալը, նրա պատմությունը: Նույնամանակ պատմական հիշողություն ունեն մեծ հրեաները, հույները, գնչուները և այլ տուժված ժողովուրդներ [Porter 1982]: Իսկ որևէ ժողովուրդ, տվյալ դեպքում թուրք ժողովուրդը, եթե չի պահպանել իր պատմական հիշողությունը, ուրեմն մա չի ապրել և չի զգացել այդ բոլոր տառապանքները: Այստեղ տեղին է հիշատակել թուրքական "Superonline" և "Ixir" սերվերների հիմնադիր Բարուր Օզեմի հետ «Հակահարված վիրտուալ աշխարհում» ("Counterattack in the Virtual World") հարցազրույցից որոշ հատվածներ, որտեղ նշվում է, թե Համացանցում (Internet) հայերը տեղադրել են Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականատեսների հաղորդած հուշեր ու պատմական բնույթի թուրքալեզու երգեր [նկատի ունի՝ մեկ իմ V. Svazlian. "The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors." Yerevan, "Gitoutyoum" Publishing House of the NAS RA, 1999 գիրքը, ինչպես մեկ՝ <http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html> կայքը (Site)], և ավելացվում. «...Ես գտա, որ վիրտուալ իրականության մեջ «ցեղասպանության կայքերը» հայերի մեծաշնորհն են: ...Մենք պետք է կազմակերպված լինենք: Թուրքիան կազմակերպված չէ: ...Այնուամենայնիվ, մեր մշակույթում շատ դժվար է վեր հանել այդ պատմությունները [վերապրողների կյանքի պատմությունները]: Մենք ունենք ինքնախթանման և անհատականացման պակասի մշակութային անբարենպաստ իրավիճակ: ...Նրանք [հայերը] առասպելի կարիք ունեն իրենց մշակույթն ու անցյալը միմյանցից անբաժան պահելու համար: ...Մենք [թուրքերն] մեծ կապի կարիք չունենք: Մենք ուզում ենք մոռանալ անցյալը և առաջ մտնել: Մեր ընտանիքները խառնվել են: [Անցյալում] ինչ որ գրվել էր՝ տարբեր այբուբենով էր: Մենք չէինք կարող դրանք [վերապրողների կյանքի պատմությունները] ընթերցել: Ես չեմ կարող կարդալ իմ մեծ հոր գրառումները: Հիմ [օսմանյան] թուրքերենի գիտակ մարդն է դրանք կարդում: ...Օգուտ չկա Համացանցի վրա պրոֆեսորներ [և] պատմաբաններ գետեղելուց: Արխիվները չեն ազդում մարդկանց վրա: ...Մարդիկ չեն ազդվում իրենց մտանքների, որոնց ծնողները ոչնչացվել են կամ՝ ցրվել, կյանքի պատմություններից: Նրանք ազդվում են, երբ այն [հուշ-վկայությունը] լսում են *սկզբնաղբյուրից* (ընդգծումը իմն է - վ. Ս.): ...Հայերը Համացանցում նույնիսկ թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով «ցեղասպանության երգերի» բաժիններ ունեն» ("Milliyet," 28.01.2001, էջ 19):

Հարկ է նշել մեկ, որ իմ անձնական մախաձեռնությամբ գրառած, ձայնագրած, տեսագրած, ուսումնասիրած և հրատարակած հուշերի ու երգերի սույն ժողովածուի նյութերը, որոնք ներկայացնում են հայ ժողովրդի պատմական հիշողությունը, Հայաստանում հրատարակվելուց հետո [Սվազյան 2000], օրստօրե շարունակում են ավելանալ, և դա անվերջանալի գործընթաց է: Քանի որ ամեն մի հայ իր գերդաստանային վիշտն ու կորուստներն ունի: Բացի այդ, աշխարհի տարբեր երկրներում, որտեղ ապաստան են գտել ցեղասպանության հետևանքով սփռված բազմահազար արևմտահայեր, անթիվ ու անհամար վկայություններ կան (տարբեր բարբառներով, տարբեր լեզուներով ձեռագիր, ձայնագրված ու տեսագրված), որոնք անհատների մոտ և արխիվներում հավաքված ու կուտակված են: Այնինչ դրանք ևս պետք է վերծանվեն, հրատարակվեն ու գիտական շրջանառության մեջ դրվեն, որպես Հայոց ցեղասպանության մասին հայ ժողովրդի հավաքական, պատմական հիշողության փաստավավերական վկայություններ:

Հայոց ցեղասպանությունը, որն իրագործվել է քսաներորդ դարասկզբին, անմիջականորեն ընկալվել է ականատեսների զգայարաններով, և այդ բոլորն *անցնելի կերպով տպավորվել է նրանց հիշողության մեջ*: Ինչպես խոստովանվել է արդվինցի վերապրող Նեկտար Գասպարյանը (ծնվ. 1910 թ.). «...80 տարուց ավելի է անցել, բայց ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ իմ սիրելի վաղամեծիկ հայրիկին, մայրիկին, քեռուն, հարևաններին, տատիկին, մեր բոլոր ազգականներին, որոնք զազանաբար սպանվեցին և մեզի թողին անտեր ու անօգնական: Իմ ամբողջ կյանքում ես միշտ հիշում եմ այդ սարսափելի տեսարանները, որոնք տեսել եմ իմ

աչքերով, և ես երբեք համզհստ չունեմ: Այնքա՛ն եմ արցունք թափել...» [Վկ. 81]:

Այնթապցի Վերգիմեն Գասպարյանը (ծնվ. 1912 թ.) մույնպես պատմել է. «...Թուրքերը իմ աչքերուս առջև մորթեցին հորս՝ Գրիգորին, մորս՝ Դուդույին, եղբորս՝ Հակոբին և քույրիկս՝ Նուրիցային: Այդ բոլորը ես տեսած եմ իմ աչքերովս և միմյև հիմա չեմ կրնար մոռնալ...» (Վերապրողն սկսեց լաց լիմել և այլևս չկարողացավ շարունակել իր հուշը - Վ. Ս.) [Վկ. 271]:

Պատմական այդ իրադարձությունների ակամատես-վկաները, ցավագնորեն վերապրելով իրենց տխուր ամցյալը, ինչ եմ հաղորդել իրենց ամձնական հուշերը՝ պատմական բնօրրանի, հայրենի օջախի, սիրելի հարազատների մասին, որոնք, ավա՛ղ, վաղուց չկան: Այդ ամձնական հուշապատկերները մրանք կրել են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում՝ չկարողանալով ազատագրվել ճնշող մղձավանջից: Եվ քանի որ *վերապրողների պատմած հուշերը* ներկայացնում են արևմտահայերին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների ամփջական տպավորությունները, ուստի *հագեցած են խոր պատմականությամբ*:

Առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանակաշրջանի կյանքը, միստ ու կացը, բարքերը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, *վերապրողների հաղորդած հուշերն ամփջական են, ճշմարտացի, վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք*: Ինչպես խարբերդցի Եղսա Խայաջանյանը (ծնվ. 1900 թ.) դառնությամբ վկայել է. «...Հիմա 7 տուն ըմտանիք են միայն ես եմ մնացած...» [Վկ. 114]:

Մալաթիացի Վերգիմեն Նաջարյանը (ծնվ. 1910 թ.) ևս հաստատել է. «...Մեր գերդաստանը շատ մեծ էր, մոտ 150-200 հոգի էինք: Բեռիններ, հորաքույրներ, հորեղբայրներ ունեի: Բոլորին Դեր Զորի՝ ճամփաներին կոտորել են: Մնացել ենք երեք հոգի՝ ես, մայրիկս և եղբայրս...» [Վկ. 134]: Այդ մասին է վկայել նաև բալուցի Հազարխան Թորոսյանը (ծնվ. 1902 թ.). «...Ասքամ տարի անցած է, բայց միմյև հիմա գիշերները քուն չունիմ, անցած-դարձածները աչքիս առջև կուգան՝ մեռելները, սաղները կհաշվեմ...» [Վկ. 129]: Այնպես որ, մրանց հաղորդած մույնիսկ թվային հաշվարկները ստույգ են: Մշեցի Հրանտ Գասպարյանը (ծնվ. 1908 թ.) ևս հատուկ ընդգծել է այդ հանգամանքը՝ իր պատմած հուշի վերջում մշտելով. «...Ես ինչ որ տեսել եմ, էն իմ աչքերով տեսածը պատմեցի ձեզ: Ամբողջ աչքիս դեմն է իմ տեսածը: Խնուսից ոչ մի բան չեմք բերել, միայն ջաններս ենք ազատել: Մեր գերդաստանը 143 հոգի էինք. մի քուր, մի ախպեր, մերս ու ես փրկվանք» [Վկ. 13]:

Հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում ականատես վերապրողների կողմից մեկ առ մեկ հաշվված, կեստ առ կեստ վերլուծված այդ փաստացի վկայությունները, պատմական իրադարձությունների հետ համադրելիս, դույզն իսկ կասկածի տեղիք չեն տալիս: Նրանք գրեթե միշտ իրենց պատմած հուշի մեջ հիշատակում են իրենց գերդաստանի ավագներին՝ մեծհայրերին, մեծմայրերին, ծնողներին, նաև՝ մոտիկ ազգականներին և ընտանիքի մյուս անդամներին՝ հաճախ մշտելով մրանց ամուսններն ու ծննդյան թվերը: Հետևաբար, մրանց հաղորդած տվյալներն այնքան են ստույգ ու հավաստի, որ մույնիսկ ցեղասպանության թոճ ու բռնի մեջ իրար կորցրած հարազատները, իմ գրքերում զետեղված հուշերն ընթերցելով, տասնյակ տարիներ անց, աշխարհի տարբեր ցամաքամասերից հաճախ գտնում են միմյանց և ինձ շնորհակալություն հայտնում:

Հուշապատումի մեջ համդես եկող *գլխավոր անձը պատմողի կերպարն է*, որը ոչ միայն պատմում է պատմական մշանակալից իրադարձությունների, դեպքերի ու դեմքերի մասին, այլև իմաստավորում է դրանք՝ դրսևորելով իր աշխարհայացքի և անհատականության հիմնական հատկանիշները, իր մտեցման ուրույն տեսակետը, իր յուրահատուկ լեզուն և ոճը: Հետևաբար, *ականատես-վկայի պատմած հուշը միանշանակ է իր եզակիությամբ*: Այն տվյալ անհատի ամձնական կենսագրությունն է՝ անցյալի իր իմաստավորմամբ, որը, յուրաքանչյուր անգամ վերապատմելիս, հուշի առանցքային բովանդակությունը գրեթե մնում է անփոփոխ, քանի որ *մրանք այդ բոլորը պատմել են որպես սրբազան խոստովանանք*: Եվ ես, բանագետ-ժողովրդագետին հատուկ մասնագիտական պատասխանատվությամբ, հավատարիմ մնալով ականատեսների բանավոր խոսքին, մրանց պատմածները բառ առ բառ գրի եմ առել, գիտակցելով, որ մրանք իրենց ներամձնական սրբասուրբ գաղտնիքներն են ավանդում ինձ՝ *հետագա սերունդներին փոխանցելու համար*: Այստեղ տեղին է հիշատակել զեթունցու արժանավայել, խրոխտ կեցվածքով, 94-ամյա Կարապետ Թոզլյանի (ծնվ. 1903 թ.) խոսքերը: Թեպետ նա գրաճանաչ չէր, բայց «ամեն իրիկուն քնանալեն առաջ աղոթքի պես» մրմնջացել է իր հուշերն ու երգերը, որպեսզի չմոռանա: Հետևաբար, նա սրբազան խանդաղատանքով է ինձ հաղորդել իր մտապահածները, որպեսզի «գրի առնվին, չմոռացվին և գալիք սերունդներն ալ սորվին» [Վկ. 254]: Որոշ ականատես-վկաներ կյանքի վերջում շարադրել են իրենց տեսածն ու զգացածը, որպեսզի այն հետագա սերունդներին ավանդեն որպես պատգամ, ինչպես Գալուստ Սողոմոնյանը (ծնվ. 1905 թ., Բոլու) իր ձեռագիր վկայությունն ավարտել

՝ Դեյր էլ Զոր – ժողովրդական արտասանությամբ՝ Դեր Զոր:

է Բետկյալ նախադասութեամբ. «Այս գրութիւնս գրել եմ, որ ինձանից Բետո եկող սերունդները կարդան և իմանան, թե ինչե՞ր ենք քաջել մենք օսմանյան թուրքերի կողմից իրագործված Հայոց ցեղասպանության Բետկանքով» [Վկ. 202]:

Այդ առումով նշանակալից են նաև երգնկացի վերապրող, հայտնի գրականագետ դարձած Գառնիկ Ստեփանյանի (ծնվ. 1909 թ.) պատմած Բուշի վերջին խոսքերը. «...Այն, ինչ կատարվեց 1915 թ. մեր ժողովրդի, մեր գերդաստանի Բետ, որը 100-ից ավելի էր և հազիվ 15 հոգի ազատվեց՝ ահալո՛ր էր: Իմ մոր կողմից բոլորը սպանվել են կամ ողջ-ողջ լցրել են փոսը: Ասում եմ՝ հողը շարժվում էր նրանց վրա: Եղեռնին զոհ գնացին նաև Ստեփանյանները, չորս հորաքույրներիս ընտանիքները: Դա մի ամբողջ ողջակիզում էր: Միշտ մտորում եմ, թե մենք կարո՞ղ ենք արդյոք մոռանալ, բայց մենք իրավունք չունենք մոռանալու, քանի որ մենք փոքր թիվ ենք: Վրեժխնդրության կոչ չեմ անում, բայց ես չեմ կարող խորհուրդ տալ, որ մոռանանք: Հայ ժողովուրդը չի կարող մոռանալ այն, ինչ տեսավ իր աչքերով: Եվ ինչպես Ավետիս Ահարոնյանն է ասել. «Այսքա՛ն չարիք եղե՛ն մոռանա՛ն մեր որդիք, թող ողջ աշխարհը հայուն կարդա նախատիճը»» [Վկ. 95]:

Միաժամանակ, վերապրողների պատմած Բուշերը նաև համամասն են: Քանի որ տարբեր վայրերում, սեռատարիքային տարբեր խմբերի (տղամարդ, կին, ավագ, միջին, կրտսեր սերունդներ) պատմած Բուշերն իրարից անկախ, գրեթե նույնությամբ նկարագրում են պատմական միևնույն ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, պատմական համամասն դեպքերն ու դեմքերը, իրենց տեսած ու զգացած նույն սարսափազդու տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք, համադրվելով, գալիս են միմյանց հաստատելու, միմյանց շարունակելու, լրացնելու և ամբողջացնելու՝ միտվելով անձնականից ու առարկայականից դեպի համընդհանուրն ու համագայիներ: Այդ հանգամանքն է նկատի ունեցել վերապրող Տիգրան Օհանյանը (ծնվ. 1902 թ., Կամախ), երբ իր պատմած Բուշն ամփոփել է Բետկյալ խոսքերով. «...Իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն, այլ նաև՝ իմ ժողովրդի անցյալն է» [Վկ. 97]: Հետևաբար, ակնհայտների Բուշերն իրենց ներքին բովանդակությամբ բնութագրում են ոչ միայն տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությամբ՝ դառնալով հայ ժողովրդի հավաքական պատմական հիշողությունը:

Սակայն ժողովրդի պատմական հիշողությունը նաև հարատևելու կարողություն ունի: Թեպետ պատմական այդ իրադարձություններից ավելի քան 95 տարի է անցել, և հրաշքով փրկված ակնմատես-վկաներն արդեն գրեթե չկան, սակայն ավագ սերնդի ներկայացուցիչների պատմածներն ընտանիքներում այնքա՛ն են լսվել, այնքա՛ն են կրկնվել, որ դարձել են նաև Բետագա սերունդների ժառանգությունը և, բերնից բերան անցնելով, շարունակում են հարատևել նաև Բետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն որպես պատմական գրույցներ:

Պատմական գրույց-վկայությունը իրական դեպքերի ու դեմքերի մասին նկարագրական կամ պատմողական բնույթի ոչ մեծ ծավալի արձակ ստեղծագործություն է: Զրույց պատմողը նույն ինքը ենթական չէ, այլ նրան ծանոթ կամ անծանոթ անձը, որը, իր տեսածով կամ լսածով տպավորված, այն պատմում է ուրիշներին:

Պատմական այդ գրույցները մեծ մասամբ գրի են առել Բետագա սերունդներից, որպես վկայություն այն իրողության, որ ժողովրդի պատմական հիշողությունը բնավ չի մեռնում, այլ շարունակում է գոյատևել նաև Բետագա սերունդների հիշողության մեջ:

Ինձ հաջողվել է գրի առնել նաև Հայոց ցեղասպանության ակնմատես վերապրողների հաղորդած պատմական բնույթի երգերն ու վիպերգերը, որոնք նույնպես ժողովրդի պատմական հիշողության անբաժան մասն են կազմում:

Պատմական երգ-վկայությունները ժողովրդի օժտված անհայտ անհատների կողմից պատմական խոշոր իրադարձությունների մասին հորինված, ապա՝ բերնից բերան անցած չափածո ստեղծագործություններն են: Պատմական բնույթի երգերը լինում են նաև քնարական բանաստեղծություններ, որոնցում պատկերավոր կերպով արտահայտվում են ստեղծողների հուզաշխարհը, խոհերն ու տրամադրությունները, ակնկալիքներն ու պահանջները: Այդ երգերը ստեղծել են հատկապես տվյալ հասարակական կյանքից դժգոհ, անարդարության, հալածանքի, ճնշման դեմ ընդվզող ու ներքին ողբերգություն ապրող անհատները:

Պատմական այդ երգերի բառերը գեղարվեստորեն վերարտադրում են տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքի բազմազան երևույթները՝ սուլթան Համիդի կազմակերպած հայկական կոտորածները, ապա՝ երիտթուրք կառավարության կազմակերպած զորահավաքն ու զինահավաքը, տեղահանություններն ու կոտորածները, ինչպես նաև՝ այլ փաստացի, հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ, բողոքի և պահանջատիրության խրոխտ տրամադրություններ:

Պատմական քննության երգերը հաճախ ծառայում են որպես երաժշտական ստեղծագործության ձև: Դրանք կարող են դառնալ մաս երգաշար, որոնք կապվում են կերպարների, թեմայի և կրկներգերի ընդհանրությամբ, կամ՝ խոհերի, զգացմունքների և գաղափարների միասնությամբ, ինչպես օրինակ՝ թուրքական զինվորի (*«Ասքէ-րիմ շարքըլարը»* / «Ասկյարի երգեր») [վկ. 396-410], Դեյր էլ Ջորի (*«Դէր Ջոր չէօլիմդէ»* / «Դեր Ջորի անապատում») [վկ. 461-530] կամ աքսորի (*«Սիրգիւմլիւք շարքըլարը»* / «Աքսորի երգեր») [վկ. 531-547] և այլ երգաշարերը: Իմ հայտնաբերած, գրառած և թարգմանած թուրքալեզու երգերի թիվն անցնում է 175-ից:

Պատմական այդ երգերի հորինողները գերազանցապես եղել են հայ կանայք: Ազգային աղետի հոգեբանական ազդեցությունը յուրովի է ընկալվել յուրաքանչյուր կնոջ կամ աղջկա կողմից: Այդ սահմակեցուցիչ տպավորություններն այնքան զորեղ ու խորն են եղել, որ հաճախ մաս բանաստեղծական ձև են ստացել, ինչպես մշեցի վերապրող Շողեր Տոնոյանի (ծնվ. 1901 թ.) հյուսած ողբը, որն ինձ է հաղորդել արցունքներով և հառաչանքներով.

*«... Դիշեր ու զոր լաց ու ողբ եմ ես լսում,
Չունիմ հանգիստ, չունիմ դադար, չունիմ քուռ,
Աչքս փակում մեռելներ եմ միշտ տեսնում,
Կորցրեցի ազգ, բարեկամ, հող ու տուն...»* [վկ. 437]:

Ի բնե հուզական և զգացմունքային կանայք անմիջականորեն իրենց վտիտ ուսերին են կրել հայերի տեղահանության, աքսորի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Ուստի նրանք հանգամանորեն և պատկերավոր կերպով են նկարագրել իրենց աչքերով տեսածներն ու իրենց հոգու խորքում զգացածները: Քանի որ հայ մայրերն են արցունքներով ճանապարհել իրենց ամուսիններին ու որդիներին՝ թուրքական բանակում ծառայելու: Իսկ տղամարդիկ հորինել են երգեր, որոնցում նկարագրվել է, թե ինչպես հայ զինվորներին զենք չեն տվել, նրանց ուղարկել են *«Ամելե թարրու»* (Աշխատանքային գումարտակ - թուրք.) ծանր աշխատանքներ կատարելու: Նրանք ուժասպառ անընչացել են և կամ սպանվել ու լցվել իրենց իսկ փորած փոսերի մեջ (*«Ջորահավաքի, զինահավաքի և բանտարկյալի երգեր»*): Այնուհետև հայ կանանց ստիպել են թողնել իրենց տունն ու այգին, ունեցվածքը և իրենց երեխաների, անկարող ու ծեր ծնողների հետ բռնել աքսորի ճամփան: Նրանք հոգնությունից արյունոտված ոտքերով, կիզիչ արևի տակ, սոված ու ծարավ, թուրք ոստիկանների մտրակների հարվածների ներքո, ամիսներով քայլել են դեպի Դեյր էլ Ջորի, Ռաս ու Այնի, Ռաքքայի, Մեքքենեի և Սուրուհի անապատները: Ինչպես ականատեսների պատմած հուշերում, նույնպես և նրանց հաղորդած երգերում հիշատակված են նրանց անցած ճանապարհները, թուրք ոստիկանների, քուրդ հրոսակների, չեչեն ու չերքեզ ջարդարարների ավարադություններն ու թալանը, հայ աղջիկների առևանգումն ու սպանությունը, նրանց ցցերի վրա մատեցնելը, կանանց փորերը ճեղքելն ու ոսկի փնտրելը, տմանց խաչելն ու տանջամահ անելը, հղի կանանց ողջ-ողջ որովայնը սվինով բացելն ու պտուղը դուրս բերելը, մարդկանց ողջ-ողջ մաշկահալ անելը, թուրք հեծյալ իշխանավորի ոտքերի տակ խոյի կամ նոխազի փոխարեն հայերին զոհ մատուցելը և այլն: Ահա թե ինչու հայ անմեղ հուսահատ աղջիկները թուրքի ձեռք չանցնելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար, իրար ձեռքից բռնած Եփրատ գետն են նետվել (*«Տեղահանության և կոտորածի երգեր»*): Հատուկ բաժին է հատկացված առևանգված երեխաների մայրերի տառապանքներին և անհայր ու անմայր մնացած որբերի ու որբանոցների մասին տխուր երգերին (*«Որդեկորույս մայրերի, որբի և որբանոցի երգեր»*): Ներկայացված են մաս հայերի արդար բողոքի և ըմբոստության, իրենց ապրելու մարդկային տարրական իրավունքները պաշտպանելու, բռնությունները չհանդուրժելու, ինչպես մաս՝ ինքնապաշտպանության, պայքարի և մաքառումի խրոխտ երգեր, որոնք հորինվել են մեծ մասամբ տղամարդկանց կողմից (*«Հայրենասիրական և հերոսամարտերի երգեր»*), և, ի վերջո, բռնազավթված Հայրենիքի մասին ափսոսանքի և այն կրկին վերագտնելու հավատավոր, հույսի երգեր (*«Բռնազավթված Հայրենիքի և պահանջատիրության երգեր»*):

Այդ պատմական երգերն իրենց թեմատիկ ինքնատիպությամբ ու գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են հայ բանագիտության և ցեղասպանագիտության բնագավառում, այլև դրանց շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ իր բնորոշ կողմերով: Հետևաբար, հորինվելով հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների ներքո, այդ կարգի ժողովրդական երգերը և վիպերգերը ևս հագեցած են պատմականությամբ և ունեն հավաստի վավերագրերի արժեք:

Պատմական այդ երգերը, հորինվելով սեռատարիքային տարբեր խմբերի օժտված անհայտ անհատների կողմից, իրենց ժամանակին ունեցել են լայն տարածում, և քանի որ ժողովրդի տառապանքը կրել է զանգվա-

ծային բնույթ, հետևաբար ժողովրդական երգերը ևս ունեցել են զանգվածային տարածում, անցել են բերնից բերան՝ ծնունդ տալով նորանոր, բազմազան տարբերակներ: Այնպես որ, նույնանման երգեր միաժամանակ հորինվել են զանազան տարբերակներով ու փոխակերպումներով, *հանգամանք, որը վկայում է պատմական այդ երգերի ժողովրդական բնույթի մասին:*

Իմ բազմաթիվ գրառումների և ձայնագրությունների ընթացքում ժողովրդական տվյալ երգը կամ դրա նման տարբերակն այնքան շատ վերապրողներ են հաղորդել, որ անհնար էր բոլորի անուն-ազգանունները հիշատակել: Ուստի ես միայն տարբերակներն եմ առանձնացրել իմ վերոհիշյալ գրքի վավերագրման աղյուսակում՝ նշելով տվյալ երգը (կամ հուշը) հաղորդած ականատես-վկա վերապրողի անունը, ազգանունը, ծննդյան թիվը և վայրը, ինչպես նաև՝ նյութի գրառման ժամանակը, վայրը, լեզուն, բնույթը (ձեռագիր, լսողական կամ տեսողական գրանցումներ) և արխիվային ֆոնդի համարը (ըստ դոկտոր, պրոֆեսոր Իսիդոր Լևինի ժողովրդական բանավոր նյութերի վավերագրման մեթոդի):

Հարկ է նկատել նաև, որ Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաները (կին, թե՛ տղամարդ) հոգեկան պոռթկացող վերապրումով և արցունքախառն հեկեկոցներով են վերհիշել թուրքական կառավարության կազմակերպած զորահավաքի, տեղահանության, աքսորի, ջարդի ու կոտորածի, որդեկորույս մայրերի, որբի, որբանոցի և բռնազավթված Երկրի մասին ժողովրդական երգերը: Քանի որ վերջիններս ամփոփակված են կապվել են իրենց պատմական հիշողության հետ: Այդ հանգամանքով են բացատրվում ժողովրդական պատմական այդ կարգի երգերի հուզահոգեբանական առանձնահատկությունները:

Ժողովրդական այդ երգերի բազմազան տարբերակները, պատմական ստուգությամբ հանդերձ, բնութագրվում են սեղմ պատկերավորությամբ և հայ միջնադարյան լայաց երգերին բնորոշ նորրից հուզական մեղեդայնությամբ: Այդ երգերի յուրաքանչյուր տողն ու բառակապակցությունը մի ավարտուն պատկեր է, զանգվածային ողբերգության մի սահմանեցուցիչ տեսարան, իսկ լալահառաչ կրկներգերը համալրում և ամբողջացնում են հուզահոգեբանական բանաստեղծական, պատկերավոր միտքը, մինչդեռ բռնազավթված Երկրի և պահանջատիրության երգերը տպավորիչ են, խրոխտ և լի հավատով:

Ժողովրդական պատմական որոշ երգեր և վիպերգեր ներկայացված են նաև իրենց երաժշտական նոտագրություններով:

Պատմական բնույթի երգերը հորինվել են ոչ միայն հայերեն, այլև՝ թուրքերեն, քանի որ պատմաքաղաքական տվյալ հանգամանքներում Օսմանյան կայսրության որոշ զավաճումներում հայերեն խոսելն արգելված է եղել:

Զբացատելով երկարատև համատեղ կեցության պայմաններում երկու ժողովուրդների հոգևոր մշակույթների ազդեցություններն ու փոխազդեցությունները՝ հարկ է նշել, որ վկայություններ կան, թե՛ «...հայ բառ արտասանողներում լեզուները կտրուած էին», որով վերոյիշեալ քաղաքներու մէջ (Սիս, Ադանա, Տարսոն, Անթէպ - Վ. Ս.) ապրող Հայերը կորուսած էին իրենց մայրենի լեզուն եւ դարձած էին թրքախօս» [Գալուստեան 1934: էջ 698]: Եվ կամ՝ «թիւրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքն այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Անթէպ եղաւ թիւրքախօս, Փոքր-Ասիոյ ուրիշ հայաբնակ գլխաւոր քաղաքներուն պէս: Եւ վերջին կտրուկ ու սաստիկ հարուածը Անթէպի Հայախօսութեան Եմիշէրիներն են որ տուին, ծայրատելով հայերէն խօսողներուն լեզուները...» [Սարաֆեան 1953: էջ 5]:

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգագրագետ-բանահավաք Սարգիս Հայկունին, նկարագրելով իր ժամանակի արևմտահայերի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր իրավիճակը, գրել է. «...Հայոց լեզուն թուրք մոլլաների կողմից արգիլուած էր, եւ, հայերէն երբ բառը մի հայհոյութիւն նկատելով, սահմանուած էր տուգանք՝ հինգ ոչխարի քանակով» [Հայկունի 1895: էջ 297]:

Իմ գրառած ժողովրդական հուշերում ևս բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ Սիսի, Ադանայի, Տարսոնի, Այնթապի, Քյոթահիայի, Բուրսայի, Կեսարիայի, Էսքիշեհիրի և այլ վայրերի հայերը հիմնականում թուրքախոս էին: Ադանացի վերապրող Միքայել Քեշիշյանի (ծնվ. 1904 թ.) վկայությամբ՝ «արդեն արգելված էր հայերեն խոսիլը և սորվիլը. ոչ միայն լեզուն կկտրենին, նաև թևերուն տակ խաշած տաք հալկիթ կդնենին, որ խոստովանվի, թե հայերեն կտրվեցնե ուրիշներուն: Եթե կխոստովանվե՝ կտանենին, կկախենին կամ՝ կսպանենին» [վկ. 241]:

Այդ մասին է վկայում նաև իմ գրառած հայ ժողովրդական երգի պատառիկը, որը հաղորդել է կոնիացի Սաթենիկ Գույումջյանը (ծնվ. 1902 թ.).

«Դպրոցը մտամ, վարժուհուն բռնեցին,

վա՛յ, ամամ,

Վարժուհին այդ պատժին էր արժանացել, քանի որ համոզվել էր հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնել: Իսկ տեղափոխության ու աքսորի ճամփաներին այդ խստություններն ավելի են սաստկացել: Հետևաբար, արևմտահայերն իրենց վիշտն ու տառապանքն ստիպված արտահայտել են մաս թուրքերեն:

Նկատի ունենալով լեզվական ձուլման մախմալական մակարդակը մերկայացնող այդ տխուր երևույթի հասարակական-քաղաքական համգամանքները, զամազամ բարբառներով գրաված նյութերի հետ, իմ ուշադրությունից չեն վրիպել մաև **թուրքալեզու, սակայն քացահայտ հայկական ծագմամբ ժողովրդական պատմական երգերն ու վիպերգերը**: Վերջիններս թեպետ հորինվել են տարբեր գավառների հայերի կողմից և այն էլ ոչ կատարյալ թուրքերենի իմացությամբ (հաճախ հիշատակվում են հայերեն բառեր ու արտահայտություններ, հայկական անձնանուններ ու տեղանուններ, նկատվում են քերականական և հնչյունային անճշտություններ), սակայն իրենց գաղափարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք: Թուրքալեզու երգերը, ինչպես և բարբառային բնագրերը, մերկայացված են իմ իսկ կատարած զուգահեռ գրական հայերեն թարգմանություններով:

Գրառումների և վերծանումների ընթացքում **ջանացել եմ անադարտ պահպանել վերապրողների բանավոր խոսքի ինքնատիպ յուրահատկությունները**՝ այդ բոլորը մերկայացնելով բարբառագիտական ընդունված տառադարձությամբ: Բարբառային բնագրերը գրառելիս հաշվի եմ առել ինչպես պատմական Հայաստանի, նույնպես և Կիլիկիայի ու Անատոլիայի հայության լեզվական նրբերանգները:

Իմ գրի առած, ձայնագրած ու տեսագրած **ժողովրդական նյութերն ընդգրկում են Արևմտահայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայաշատ ավելի քան 150 բնակավայրերից** (Սասուն, Մուշ, Տարոն, Բիթլիս, Սղերդ, Բասեն, Շատախ, Վան, Մոկս, Բայազետ, Իգդիր, Ալաշկերտ, Կարս, Արդվին, Արդահան, Տրապիզոն, Բաբերդ, Սպեր, Էրզրում, Խնուս, Երզնկա, Դերջան, Կամախ, Շապին-Գարահիսար, Արաբկիր, Խարբերդ, Բալու, Մալաթիա, Տիգրանակերտ, Մերդին, Սևերեկ, Եդեսիա, Ադիյաման, Դերենդե, Սեբաստիա, Օրդու, Դիվրիկ, Կյուրին, Թոքաթ, Քղի, Ամասիա, Սամսուն, Մարզվան, Յոզղատ, Կեսարիա, Թալաս, Էվերեկ, Թոմարզա, Նիդե, Կոնիա, Ստանոզ, Աֆիոն-Գարահիսար, Սիվրիհիսար, Քաստեմունի, Բոլու, Էսքիշեհիր, Բուրսա, Պարտիզակ, Բիլեջիկ, Ադաքազար, Նիկոմեդիա, Ալանքեկ, Կ. Պոլիս, Ռոդոսթո, Բանդըրմա, Քյոթահիա, Չանաքկալե, Ջմյուռնիա, Մերսին, Տարսոն, Ադանա, Հասանքեյ, Սիս, Ֆրնդըջազ, Հաճըն, Ջեյթուն, Մարաշ, Այնթապ, Դյորտյոյ, Բեյլան, Մուսա Լեռ, Քեսաթ և այլուր) բռնագաղթված, ապա Երևանի արվարձաններում և Հայաստանի տարբեր շրջաններում, ինչպես նաև՝ Սփյուռքում (Դելի էլ Ջոր, Ռաքքա, Ռաս ուլ Այն, Հալեպ, Դամասկոս, Ղամիշլի, Քեսաթ, Բեյրութ, Այնճար, Ալեքսանդրետ, Բաղդադ, Քիրքուկ, Կահիրե, Ալեքսանդրիա, Ռաս Սադր, Ադիս-Աբեբա, Ստամբուլ, Կոնստանցա, Աթենք, Փարիզ, Լիոն, Բեռլին, Ռադերյուլ, Հոռն, Միլան, Տորոնտո, Մոնրեալ, Օտտավա, Նյու Յորք, Բոստոն, Սան Ֆրանցիսկո, Լոս Անջելես, Ֆրեզնո, Մոսկվա և այլուր) բնակեցված վերապրողների հաղորդած վկայությունները, որպեսզի առավել ամբողջական պատկերացում տրվի աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայության անցյալի և նրա պատմական հավաքական հիշողության մասին: Արևմտահայություն, որը կորցրել է իր պատմական բնօրրանը, բայց ունի ապագայի ակնկալիքներ...

Նմուշի համար ընդգրկել եմ մաև մի քանի վկայություններ [վկ. 307-315] և պատմական երգեր [վկ. 556-557] Արևելյան Հայաստանից (Շարուր, Նախիջևան, Ագուլիս, Ալեքսանդրապոլ (այժմ Գյումրի), Թալին, Մաստարա, Նալբանդ, Չրախլու, Սպիտակ և այլն), որպեսզի գաղափար տրվի, որ թուրքական կառավարությունը հայերի ցեղասպանությունն իրականացրել է ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում (1915-1923 թթ.), այլև՝ Արևելյան Հայաստանում (1918-1920 թթ.), որտեղ ապրող հայերը ևս ենթարկվել են թուրքերի կողմից իրականացված դժամ բռնություններին, Քյազիմ Կարաբեքիրի և այլոց ղեկավարությամբ՝ տալով անհաշիվ զոհեր և հայրենի տարածքներ: Սակայն արևելահայերի ցեղասպանության ականատես վերապրողների վկայությունների ուսումնասիրությունն առանձին հետազոտության նյութ է:

II.

ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ԸՍՏ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱԳՐՈՂՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Առաջնորդվելով նվաճողական քաղաքականությամբ՝ Թուրքիան գրեթե միշտ նպատակ է ունեցել երկրի տարածքում ապրող, հնագույն մշակույթ ունեցող հպատակ ժողովուրդներին ձուլել, թուրքացնել, նրանց մշակութային արժեքները լուրացնել և իրեն վերագրել:

Այդ քաղաքականությունն սկզբնապես կիրառվել է բյուզանդացիների նկատմամբ, երբ 1453 թ. Ֆաթիհ Մեհմեդ 2-րդ սուլթանի գլխավորությամբ թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և այն վերանվանեցին Ստամբուլ, իսկ շատ եկեղեցիներ, որոնք մշակութային օջախներ էին, առգրավվեցին թուրքերի կողմից:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածով նախատեսվում էր Օսմանյան կայսրությունում քիչ թե շատ ընդունելի երաշխիքներ Հայկական Բարենդորգումների իրականացման համար: Բեռլինում հրավիրված Միջազգային վեհաժողովում (հունիս 13 - հուլիս 13, 1878 թ.) այն վերանայվեց և փոխարինվեց 61-րդ հոդվածով՝ առանց դրա իրագործման համար հայերին իրական երաշխիքներ շնորհելու:

Բեռլինի վեհաժողովի որոշման արդյունքում, Հայկական Հարցը Օսմանյան կայսրության ներքին հարց լի-նելուց փոխակերպվեց միջազգային հարցի: Օսմանյան կայսրությունը և նրա մեծ ու փոքր կառավարողներն ատելությամբ լցվեցին հայերի և Հայկական Հարցի նկատմամբ: Արևմտահայերի վիճակը զնալով ավելի ու ավելի ծանրացավ «դաժան սուլթան» Աբդուլ Համիդ 2-րդի օրոք, որը 1894-1896 թթ. կազմակերպեց արևմտա-հայերի զանգվածային կոտորածները, որոնց զոհ դարձան ավելի քան 300 հազար անմեղ հայեր:

Պատմական այդ իրադարձությունների մասին է ինձ պատմել բաբերդցի Մասիս Կոչոյանը (ծնվ. 1910 թ.). «...Հայրս ծնվել է 1865 թվին: Սովորել է Էրզրումի Սանասարյան վարժարանում: Նա իրենց ընտանիքում եղել է միակ կարդացածը: 1895 թ. կոտորածի ժամանակ պապս եղել է կազիմոյում: Նրա մատը զազանաբար կտրել են, տոհմական ջքել մատանին հանել են իր մատից: Այն ժամանակ սուլթան Համիդի ժամանակն էր: Թուրքե-րը լրիվ թալանել են մեր ունեցածը: Մեր գերդաստանի հետ կապ են ունեցել Վենետիկի, Ջենովայի և Կ. Պոլսի վաճառականները, որոնք էլ մեզ օգնել են, որ մենք մեր նախնի ունեւոր դիրքը գրավենք, և մենք վերականգնվել ենք: Բայց սուլթան Համիդը բոլոր հանցագործ ավազակներին արձակել էր բանտերից և կոչ էր արել՝ զնալ կողոպտել, թալանել, սպանել զյավուրներին: Այդ ժամանակ հորեղբորս և պապիս սպանել են: Երկու օր հետո տուն չկար, որ սպանված չունենար: Բոլորը մասսայաբար սուգի մեջ էին: Սպանվածներն այնքան շատ էին, որ իրենց մեղեքները առանց դաճաղի տանում թաղում էին: Պապիս և հորեղբորս համար եկեղեցին դաճաղ տվեց, քանի որ նրանք երևելի մարդիկ էին, և եկեղեցու բակում թաղեցին նրանց: 1895 թվի կոտորածից հետո մեր տունը լցվեց որբերով ու անտեր այրիներով: Հայրս բոլորին վերցրեց իր խնամքի տակ: Հայրս, մայրս ու մերոնք բոլորը թաքնվել էին ամբարում՝ մյուս բոլոր որբերի ու այրիների հետ...» [Վկայություն՝ 84]:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի իշխանության տապալումից և 1908 թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո, կառավարության գլուխն անցած երիտթուրքերի «Իթթիհատ վե թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն» - թուրք.) կուսակցությունը, որդեգրելով համիդյան ջարդարար քաղաքականությունը և դավանելով պանթուրքա-կան ու պանիսլամական գաղափարախոսությունը, ձգտում էր ոչ միայն պահպանել Օսմանյան կայսրությունը, այլև՝ բռնությամբ ոչնչացնել կամ ձուլել՝ թուրքացնել հայերին և քրիստոնյա մյուս հպատակ ժողովուրդներին, ստեղծել համաթուրանական-համաիսլամական համընդհանուր տերություն՝ Միջերկրական ծովի շրջակայքից մինչև Ալբայան երկրամաս:

1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականատես-վկաները, որոնք գրեթե այլևս չկան, իմ գրառումների ընթացքում ամենայն մամրամասնությամբ հիշում էին քսաներորդ դարում իրագործված առա-ջին ցեղասպանության պատմաքաղաքական հանգամանքները: Նրանց ավագ սերնդի ներկայացուցիչները նույնիսկ հիշում էին Օսմանյան կայսրության 1908 թ. Սահմանադրության ընդունումը, որի կարգախոսն էր՝

* Սույն հատորից: Վկայություն - այսուհետև՝ Վկ.:

«Հիւրիւէթ, աղալէթ, մուսափաթ, եաշասըմ միլլէթ» («Ազատություն, Արդարություն, Հավասարություն, Կեցցե՛ ժողովուրդը» - թուրք.): Երկրում համաժողովրդական ցնծություն էր տիրում, քանի որ բոլոր ազգերին օրենքով հավասար իրավունքներ պիտի վերապահվեին:

Քաղաքական այդ անմասնադատ իրադարձության մասին է ինձ պատմել խարբերդցի վերապրող Սարգիս Խաչատրյանը (ծնվ. 1903 թ.): «...Հիշում եմ 1908 թվին, երբ հեղաշրջում եղավ Թուրքիայում, մարդիկ փողոցներում երգում էին» [Վկ. 116].

«Քալքը՛ն, հէ՛յ, վաթանդաշլա՛ր,
Սէվհնէլիմ եօղաշլա՛ր,
Իշդէ սիզէ Հիւրիւէթ.
Եաշասը՛ն օսմանլըլար»:

«Ուտքի՛, հայրենակիցներ,
Ուրախամանք, ընկերներ,
Ահա ձեզ ազատություն.
Կեցցե՛ն օսմանցիները»՝ [Վկ. 431]:

Իսկ բիթլիսցի վերապրող Հմայակ Բոյաշյանը (ծնվ. 1902 թ.) իր պատմածն Բուշի մեջ վկայել է. «...1908 թ. հյուրիւէթ որ եղավ, սկզբում բոլորն այն կարծիքին էին, որ հայ ու թուրք եղբոր պես պիտի ապրեն: Անգամ մեր գյուղում տոնախմբություն եղավ և հրացանաձգություն կատարվեց...» [Վկ. 19]:

Էսքիշեհիցի վերապրող Հովհաննես Գասպարյանը (ծնվ. 1902 թ.) ավելացրել է. «...1908 թվին, երբ մոր սահմանադրություն ընդունվեց, երիտթուրք կուսակցությունը գլխավորում էին Թալեաթը, Էմվերը, Ջեմալը: Դիտորո Նազըմը, Բենհադդին Օաքիրը և հազարավոր երիտասարդ թուրքեր 1908 թ. կառավարության գլուխ անցան, կազմակերպեցին պառլամենտ, իսկ սուլթան Ռեշադին թագավոր դրին, բայց՝ միապետական իրավունքներից զրկված...» [Վկ. 206]:

Դեռևս 19-րդ դարում ծնված սասունցի ականատես-վկա Եղիազար Կարապետյանը (ծնվ. 1886 թ.), վերհիշելով անցյալի պատմական իրողությունները, նշել է. «...Հյուրիւէթը բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին ազատություն տվեց, որից հետո հայը, թուրքը, քյուրդը բոլորն էլ հավասար իրավունք պիտի ունենային: Ամեն տեղ հնչում էին ցնծության աղաղակներ: Հյուրիւէթի օրենքով վերջ էր տրվում հայերի ստորացմանը, ծեծիւմ, հայհույանքին, թալանին, կողոպուտին և արհամարհանքին: Նման վերաբերմունք ցուցաբերողը ենթարկվում էր ամենախիստ պատժի, մույնիսկ կախաղանի: Կատարյալ վստահության վրա էին դրվում երկու ժողովուրդները: Հայերը ստանում էին ազատ ձայնի իրավունք, ընտրում ու տալիս էին իրենց պատգամավորը: Սա արևմտահայերի կյանքում մի մոր վերածնունդ էր...» [Վկ. 1]:

Դա Արևելյան խավարի զարթոնքն էր: Սակայն սահմանադրական կարգերից դժգոհ թուրք հետադիմական ուժերն սկսեցին հայերին ամբաստանել որպես «Հյուրիւէթը» (Սահմանադրական կարգեր) բերողների, որոնք իբր դրանով հետապնդում էին իշխանությունը թուրքերից խլելու և «Հայկական թագավորությունը» վերականգնելու նպատակ: Այդ հանգամանքը մկատի ունենալով հյուսվել է հետևյալ թուրքալեզու պատմական երգը.

«Փադիշահ օթուրմուշ թախթընդան բաքար.
Թախթընըն ալթընդա ալ-քանլար աքար.
Բալթայը վուրընջա՝ եաթթը էօլիլէր.
Աջայիս հալլէրէ դիւշթիւ էրմէնի:

«Տիրակալը մստած՝ զահից է դիտում,
Գահի տակից ալ-արյուն է հոսում.
Կացինով խփված՝ դիակները փոկեցին.
Ողբալի վիճակի մեջ ընկան հայերը:

Օէֆքէթիմ օթուրմուշ թախթընդան բաքար.
Գլավուրում քանլարը սէլ գիբի աքար.
Հիւրիւէթ իսթէլէնլէր դէրէդէ քօքար.
Աջայիս հալլէրէ դիւշթիւ էրմէնի:

Տիրակալը մստած՝ զահից է դիտում,
Հայերի արյունը հեղեղի պես է հոսում.
Ազատության ձգտողները ձորում են նեխվում.
Ողբալի վիճակի մեջ ընկան հայերը» [Վկ. 433]:

Սիսի շրջակայքում մի մուլա մույնիսկ քարոզում էր. «Մենք կեաւորներու հետ եղբայր չենք կրնար ըլլալ, անոնց հետ միութիւնը անկարելի՛ է. Օէրիաթը բացարձակապէս կ'արգիլէ այդ բանը, չենք կրնար մեր ծոցը պահել օձեր, որոնց խայթող ըլլալուն՝ կասկած չունինք» [Քէլէշեան 1949: էջ 544]:

1909 թ. մարտի 31-ին Ադամայի վալիի գլխավորությամբ կայացավ Նահանգային խորհրդի նիստ, որտեղ ընդունվեց հայերին ոչնչացնելու որոշում: Ջարդն սկսելու մասին հատուկ գաղտնի գրություններ ուղարկվեցին գավառները: Կոտորածի նախօրյակին իշխանությունները մեծաքանակ զենք ու զինամթերք բաժանեցին մահ-մեղական բնակչությանը, բանտերից ազատ արձակեցին հարյուրավոր ոճրագործների:

Սակայն թուրքական սահմանադրության հռչակման մեկ տարին դեռ չէր բոլորել, երբ համիդյան կոտորածներից զերծ մնացած Ադաման ու նրա շրջակա հայաշատ գյուղերը իթթիհատականների ատելության թիրախ դարձան:

1909 թ. Ա. Ջատկի շաբաթը՝ ապրիլի 1-3-ը և 12-14-ը, Ադաման իր շրջակայքով բոցերի մեջ էր: Արյան ծա-

¹ Իմ գրառած թուրքալեզու բնագրերում հնարավոր է հանդիպել շեղումներ թուրքերենի քերականական և հնչյունային կանոններից (ք>խ/ղ և այլն) և կամ՝ հայերեն բառեր ու ձևերի: Վերապրողների հաղորդած տեղեկություններն անխաթար պահպանելու նպատակով հավատարիմ եմ մնացել նրանց բանավոր խոսքին:

Թուրքալեզու բնագրերը ներկայացված են իմ կատարած զուգահեռ հայերեն թարգմանությամբ:

րավ ամբողջը հարձակվում է Ադամայի հայկական թաղամասերի և շրջակա գյուղերի վրա, կողոպտում է բոլոր խանութները, կոտորում անգեն ու անպաշտպան հայերին՝ չխնայելով անգամ կանանց ու երեխաներին:

Ադամայի կոտորածը կանխամտածված բնույթ էր կրում: Այդ է վկայում Թուրքիայի Ներքին գործերի խորհրդական Ադիլ բեյի հետագիրը, որն ուղղված էր Կիլիկիայի շրջանի բոլոր թուրք պաշտոնյաներին, որտեղ ասվում էր. «Մեծագույն ուշադրությամբ հոգ տարուի, որ վնաս չի հասնի օտար կրոնային հաստատութեանց և հիւպատոսարաններուն» [Ընդմեջ 1930: էջ 174]:

Թուրքական կառավարությունը համաձայնարարում է Էդիրնեի օսմանյան հայ երեսփոխան Հակոբ Պապիկյանին մեկնել Ադամա, տեղում ուսումնասիրել իրողությունը և երեսփոխանական ժողովի համար պատրաստել թուրքերեն պաշտոնական հաշվետվություն: Հ. Պապիկյանը մեկնում է Ադամա, մանրամասն քննում կատարվածը և թուրքերենով կազմած իր հանգամանալից «Տեղեկագիր» մեջ մշում, որ «...ոչ միայն զոհերու թիւը կը հասնի 30 հազար հայի», այլև «յայտնի փաստ մըն է, որ կոտորածները կազմակերպուած էին տեղական իշխանութեանց գիտակցութեամբ եւ հրամանով» [Պապիկեան² 1919: էջ 28]:

Այդ թո՛հ ու թո՛հիմ ականատես պատմավիպագիր Սմբատ Բյուրատը հիշյալ իրադարձությունների ամփոփական տպավորությունների տակ է ստեղծել ժողովրդականություն վայելող իր հետևյալ բանաստեղծությունը, որը, որպես իրողության ճշմարտացի վերարտադրություն, ինձ է հաղորդել գեյթունցի վերապրող Կարապետ Թոգլյանը (ծնվ. 1903 թ.).

*«Կոտորածն անգութ՝ հայերը թող լամ,
Անպատ դարձավ շքեղ Ադաման,
Կրակն ու սուրը և անխիղճ թալան,
Ռուբինյանց տունը, ա՛խ, ըրին վերան:*

*Բոպե մը չանցավ ու անգեն հայեր
Ինկան սուրին տակ խուժանին առջև,
Ժամեր, դպրոցներ բոցի մեջ կորան,
Բյուրավոր հայեր անխնա մեռան:*

*Անգութ թուրքերը որբացրին, թողին.
Ջավակը՝ մորմեն, հարսը՝ իր փեսեն,
Ջարդ ու խուրդ ըրին ինչ որ պատահեց,
Կերան, կշտացան հայու արյունեն:*

*Երեք օրգիշեր կրակը՝ ներսեն,
Թշնամու սուրը, զնդակը՝ դուրսեն,
Ջնջեցին հայեր երկրի երեսեն,
Արյուն կվազեր հայ փողոցներեն...» [Վկ. 436]:*

Պատմական այդ իրադարձությունները տառապյալ կիլիկիացիները հետևյալ անեծքով են բանաձևել.

*«Աչքդ քյոռնա Սատանա,
Էկար, մտար Ադամա»:*

Ադամայի կոտորածից մազապուրծ ականատես վերապրողներից ինձ հաջողվել է գրի առնել և անհետ կորստից փրկել նաև ժողովրդական այլ երգեր (հայերեն և թուրքալեզու), որոնք ևս գեղարվեստորեն վերարտադրում են պատմական այդ իրադարձությունները.

*«Առավոտյան արշալույսին
Չորս կողմերնիս պատեցին.
Հազարավոր զնդակներ
Կարկուտի պես տեղացին:*

*Արյան կարմիր գույներով
Խեղճ Ադամա մերկեցին
Եվ հայերուն դիակները
Ասդին, անդին փռեցին:*

*Կացիներու հարվածներով
Դուռ, պատուհան կոտրեցին.*

² Հ. Պապիկյանն իր այդ պատմական «Տեղեկագիրը» հազիվ էր ավարտել, երբ երիտթուրքերին հաջողվում է նրան թունավորելով սպանել, և այն չի հրատարակվում: Հեղինակի մահից հետո սևագիրն է թարգմանվել հայերեն և լույս տեսել 1919 թ. Կ. Պոլսում:

**Զթողեցիմ փայլում տում
Ու բոլորմ ալ այրեցիմ» [վկ. 435]:**

Հայ ժողովուրդը Ադամայի կոտորածի ողբերգական տեսարանները պատկերող այլ երկտողեր է հյուսել ման, որոնք վերածվել են սգո երգերի.

«Թոթը աղջիկ փախամ, գացիմ,
Վա՛յ, ամա՛ն,
Երեքիմ՝ զարկիմ, չորսիմ՝ բռնեցիմ,
Ա՛խ, ամա՛ն:
Պզտիկ Տիգրանուհիին տունը այրեցիմ,
Վա՛յ, ամա՛ն,
Անոր պես հարուստը մոլլայիմ տվիմ,
Ա՛խ, ամա՛ն» [վկ. 442-443]:

Պատմաքաղաքական այդ իրադարձությունները կիլիկիա հայերի ճիշդ դրության մեջ մնացել են որպես «Ղըյ-մա (Ջարդված - թուրք.) Ադանա», և մրանք հորինել են արտահայտչական խորությամբ ու պատկերավորությամբ հագեցած հետևյալ թուրքալեզու երգը.

«Հէ՛յ, չամլա՛ր, չամլա՛ր, այնը-աջըիս, չամլա՛ր,
Հէր գիւնէշ վորումըս՝ սաքըզ դամլար,
Սաքըզ դամլարսա՝ եիւրէիս աղլար.
Ադանա ըրմաղը՝ սէլ գիթի աքար.
Օ՛ֆ, իշթէ գէլդիս սանա, ղըյմա՛ Ադանա,
Օ՛ֆ, իշթէ գէօրդիս սիգի, ղըյմա՛ չօջուքլար:

«Հէ՛յ, մայրիներ՝, մայրիներ՝, գույմ-գույմ մայրիներ՝,
Ամեն արև դիպչելիս՝ խեծը ծորում է կաթկաթ,
Խեծը ծորալիս՝ սիրտս է լաց լինում.
Ադանա գետն է հեղեղի պես հոսում.
Ահա քեզ եկա, ջարդվա՛ծ Ադանա,
Ավա՛ղ ձեզ տեսա, մանուկներ՝ մորթված:

Ադանա քէօփրիսի թախթաղըր, թախթա,
Էրմէնի մուհաջիթի գէլիթ բու հաֆթա,
Ադանա ըրմաղը՝ լէշ իլէն քանլար,
Քալդըրը՝ն լէշլէրի՝ Ադանա քօքար.
Օ՛ֆ, իշթէ գէլդիս սանա, ղըյմա՛ Ադանա,
Օ՛ֆ, իշթէ գէօրդիս սիգի, ղըյմա՛ չօջուքլար»:

Ադանայի կամուրջը փայտյա է, փայտյա,
Հայ գաղթականները կգան այս շաբաթ,
Ադանա գետը՝ արյուն ու դիակ,
Հավաքե՛ք դիակները. կհոտի Ադանան.
Ահա քեզ եկա, ջարդվա՛ծ Ադանա,
Ավա՛ղ ձեզ տեսա, մանուկներ՝ մորթված» [վկ. 434]:

Ադանացի ականատես-վկա Միքայել Քեշիշյանը (ծնվ. 1904 թ.) հուզումով է պատմել այդ իրողության մասին. «1909 թ. Ադանայի կոտորածի ժամանակ ես հինգ տարեկան էի: Այդ սարսափելի գիշերը թուրքերեն կոչվեց «Ջամուզ դէլիմդի» («Գոմեշը գծվեց» - թուրք.): Քանի որ, իրոք, սուլթանը գծվել էր: Նրա հրամանով մարդկանց մորթեցին, մոտ երեսուն հազար հայ սպանեցին, տները քանդեցին, վառեցին, մոխիր դարձուցին: ...Բոլորին հավաքեցին տարին Ադանա ըրմաղը (գետ - թուրք.), սուլթան Համիդին լուր դրկեցին, որ բոլոր հայերին հավաքել ենք, բերել գետին եզերքը՝ իրմե հրամանի կապասեն: Մեկ կողմը՝ ջուր, մեկ կողմը՝ կրակ: Պապաս ինձի գրկած էր: Ես կհիշեմ, շալակեն կտեսնայի: Մամաս ալ մեզի հետ էր, գետին եզերքը մեզի լեցուցեր էին: Սուլթանեն հրաման եկավ՝ մերումի հրաման: Մեզ ալ. «Փաղիշահըմ չօ՛ք եաշա» (Թագավորս շա՛տ ապրի - թուրք.) ըսել տվին: Տուն եկանք, բայց սպանվողները՝ սպանվեցան» [վկ. 241]:

Ժողովրդական հետևյալ երգը ևս պատմում է աղետյալ ադանացիների ողբալի վիճակի մասին.

«Ծիմդի Ադանայա գէթմէլի դէլի,
Գիդիս դէ օ հալլարը գէօրմէլի դէլի,
Զօրեքշաբթի՝ գիւնիս կոչնակ՝՝ չէքիդի,
Բիւթիւն էրմէնիլէր ժամա՛՛՛ դէօքիլդիս:

«Հիմա Ադանա գնալ պետք չէ,
Գնալ, այդ վիճակը տեսնել պետք չէ,
Զորեքշաբթի՝ օր կոչնակ՝՝ հնչեցրին,
Բոլոր հայերին ժամի՛՛՛ մեջ լցրին:

Բէնի էօլդիւրէն դօյդու՛ մը օլա,
Լիոալարըմը սայդը՛ մը օլա,
Բէնիս բուրդա վորուդդուդումու
Անամ, բաբամ դույդու՛ մը օլա:

Ինձ սպանողը կշտացա՞վ արդյոք,
Ոսկիներս հաշվե՞ց արդյոք.
Այստեղ իմ խփվելս
Մայրս, հայրս լսեցի՞մ արդյոք:

Ադանանըն եօլլարը թաշլըք,
Ջէքիսիգդէ քալմաղը բէշ փարա խաշլըիս,

Ադանայի ճամփաներն են քարոտ,
Մեր գրպանում չմնաց հինգ գրոշ,

* Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «չորեքշաբթի» բառը:

** Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «կոչնակ» բառը:

*** Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «ժամ» (եկեղեցի) բառը:

Ամա՛ն, ադանա՛լը, ջանը՛ս ադանալը,
Ջէրմիհդէ քալմադը բէշ փարա խաշլըխ»:

Ավա՛ղ, ադանացի, հոգի՛ս ադանացի.
Գրպանումս չմնաց հիմզ գրոշ» [վկ. 552]:

Ադանայի կոտորածի ընթացքում ավերվում և հրկիզվում են բազմաթիվ հայկական քաղաքներ ու գյուղեր: Իսկ Մուսա Լեռը, Դյորտյուլը, Հաճընը, Սիսը, Ջելթունը, Օելյա Մուրադը, Ֆընդըջազը և մի շարք այլ բնակավայրեր, իրենց հեղուսական ինքնապաշտպանությամբ, կասեցնում են տասնյակ հազարավոր թուրքերի հարձակումը և փրկվում են ջարդերից:

Վերապրող Տոնիկ Տոնիկյանը (ծնվ. 1898 թ., Մուսա Լեռ) ևս անդրադարձել է Ադանայի աղետին. «Հարգանքը ամենեն բարձր բանն է աշխարհում: Պատիվը ամենեն բարձր բանն է աշխարհում: Մենք՝ մուսալեցիքս, կսիրենք հարգանքով ու պատվով ապրիլ մեր կյանքը:

1909 թվին Ադանայի կոտորածն սկսվեց: Թուրքերը հարձակվան հայերուն տուններում, խանութներում վրա, սկսան թալանել, սպանել, մորթել, բռնաբարել: Այլ ինչ որ մտքովդ կանցնի՝ սկսան ընել:

Մեր Մուսա Լեռան յոթը գյուղերի հայերս զգուշացանք, գիշերը պահակներ դրինք: Կիլիկիայի շատ տեղերում մեջ թուրքերը մտան կոտորեցին, կողոպտեցին: Այլ փախող փախողի: Հայերը կփախին կմտնան եկեղեցին: Թուրքերը կմտնան, տունները կթալանեն, կտեսնան, որ հայերը մտած են եկեղեցի, կհարձակին եկեղեցիի վրա, կսկսին հայերուն կոտորել: Առաջին անգամ ծիծի երեխաներում կոտորել են իրենց մայրերում, հայրերում աչքին առջևը, հետո՝ կնիկներում, տղամարդիկներում: Բոլորին առանձին-առանձին ըմտամիջներով կոտորում են: Արյունը ջուրի պես կերթա եղեր դուռներեն: Ես մեր գյուղումս էի, երբ իմացանք աս բոլորը: Մինչև հիմա արաբներն ու թուրքերը կհիշեն այդ կոտորածները...» [վկ. 285]:

Վերապրող Հովհաննես Աբելյանը (ծնվ. 1903 թ., Քեսաբ) ևս վկայել է. «1909 թ. Ադանայի ջարդը որ եղավ, Օադբան աղան քառասուն հազար բաշըրզոկ հավաքել, եկել էր Քեսաբը թալանելու: Եկել հասել էր Օրդու: Մենք սկսանք դիմադրել: Էսգյուրան Ներքին գեղում կռիվ եղավ, չորս-հինգ ժամ տևեց, մենք դիմադրեցինք: Վերջիվերջը ըսին մերոնք. - Այլևս անհմար է. գեներ չկա, հայդե՛ փախի՛նք:

Մենք գնացինք ծովեզերքը Քեսաբի: Ես վեց տարեկան էի. - Եսդա՛, զըմողներն իզում (Հա՛յր, սպանողներն եկան), - ասեցի:

Իսկապես եկան, ծառի թփերի միջից հորս բռնեցին, քաշեցին, գետնին պատկեցրին:

- Ամա՛ն, եսդա՛, - ասեցի, հորս վրա ընկա, սկսա լալ:

Մարդիկը կանգնեցին ըսին. - Մենք ալ երեխայի տեղ ենք, պիտի մորթեինք, զազանները պիտի ուտեին: Մենք էս երեխային բաշխեցինք քո կյանքը, ումից ուզում ես գտիր քո մահը: Գնա՛, հալա՛լ ըլլա քեզ...» [վկ. 298]:

Ըստ էության, այդ Մեծ եղեռնի սկիզբն էր, երբ երիտթուրքերը, հիմք ընդունելով «Իթթիհատ վե թերաքքի» կուսակցության դեռևս 1911 թ. Սալոնիկում կազմակերպած գաղտնի ժողովի որոշումները, տեմդորեն մախապատրաստում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին՝ սպանելով հարմար առիթի: Այդ առիթն ստեղծվեց, երբ բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ զավթողական նպատակներով և հայերի բնաջնջումն իրականացնելու իր հրեշային ծրագրով:

Զավթողական այդ պատերազմը ևս իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել ժողովրդական երգի մեջ.

«Փէնջէրէդէն քար գէլիյոր,
Բա՛ք դըշարը քի՛մ գէլիյոր,
Էօլիւմ բանա գօր գէլիյոր,
Ույա՛ն, սուլթա՛ն Համիդ, ույա՛ն.
Քան աղլյօր բիւթիւն ջիհան:
Ամա՛ն, ամա՛ն, մայրի՛կ»³:

«Պատուհանից ձյուն է գալիս,
Տե՛ս դրսից ո՞վ է գալիս,
Մահն ինձ դժվար է գալիս.
Զարթնի՛ր, սուլթա՛ն Համիդ, զարթնի՛ր.
Ողջ աշխարհն արյուն է լալիս:
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, մայրի՛կ»³ [վկ. 432]:

Զյունապատ ձմռան սառնամանիքը համեմատված է մահվան (պատերազմի) սարսափի հետ, երբ երկրի ղեկավարը՝ «գալըմ սուլթանը» (դաժան սուլթան - թուրք.), անտարբեր է ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ «ողջ աշխարհն արյուն է լալիս»:

Էսքիշեհիրցի ականատես-վկա վերապրող Հովհաննես Գասպարյանը (ծնվ. 1902 թ.) վերհիշել է. «...Իթթիհատ վե թերաքքի կուսակցության կոմիտեն գաղտնի միտ է գումարում՝ Թալեաթի մախազահությամբ, որտեղ մասնակցում էին Էմվերը, դոկտ. Նազըմը, Բեհաեդդին Օաքիրը և ուրիշներ, որոշում են ընդունում Թուրքիայում ապրող հայերին բնաջնջել, և այդ միտումն մշակում են բնաջնջման ծրագիրը՝ չթողնել ոչ մի հայ, սկսած նորածին երեխայից մինչև ամենամեծին ծերերը: Այդ կոմիտեի միտումն զեկուցողն էր դոկտ. Նազըմը: Նա իր զեկուցման մեջ նշում է. «Ես Թուրքիան կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եղա, միայն թուրքն է ապրելու այս հողի վրա՝ անկախ, ինքնիշխան. ոչ թուրք տարրերը թող ջնջվին, ո՛չ մի հայ. ջնջել բոլորին»: Նույնաման իր ելույթում դոկտոր Բեհաեդդին Օաքիրը առաջարկում է բնաջնջել բոլոր հայերին՝ նորածնից մինչև ծերը: Այդ որոշումը պետք է սուլթան Ռեշադը ստորագրեր, բայց քանի որ Թալեաթը կասկածում էր, թե Ռեշադը կստորագրի, նա կապվեց գերմանական դեսպանի հետ, որ նա մի քանի րոպե առաջ գնա թագա-

³ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» քառը:

վորի մոտ: Եւ մրա մերկայութեամբ Թալեաթ փաշան տարավ այդ գաղտնի ժողովի որոշումը, որը գերմանական դեսպանի մերկայութեամբ և մրա ազդեցութեամբ ստորագրել են տալիս, որով էլ 1915 թ. ապրիլի 24-ին ի կատար ածվեց հայերի կոտորածը...» [Վկ. 206]:

1914 թ. օգոստոսի 6-ին Կ. Պոլսում կնքվում է գերմանո-թուրքական զինակցության համաձայնագիրը: Թուրքական կառավարությանը հղած վերջնագրով Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը մշում էր. «Եթէ (Օսմանեան կառավարութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր պարտաւորութեանց, պատերազմի մտնէ Երեսկ Համաձայնութեան դէմ, Գերմանիան կ'ապահովէ ամոր հետեւեալ առաւելութիւնները»: Կնքված համաձայնագրի վեց կետերից մեկն էր. «Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան սահմանները, այն ձեւով որ ապահովուի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմետական բնակչութեան հետ» [Լազեան 1946: էջ 78]:

1915 թ. փետրվարին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն ստեղծում է հատուկ հանձնաժողով՝ «Երեքի գործադիր կոմիտե» (Բեհաեդդին Օաքիր, Դոկտ. Նազիմ, Միդհաթ Օյուքրի) Թուրքիայի հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար: Այն մշակել էր հայերի բռնագաղթի ժամկետները և ուղիները, ոչնչացնելու վայրերը, ջարդարարների գործելակերպը, բանտերից ազատել քրեական հանցագործներին, կազմել երիտթուրքական խմբապետների հրամանատարության տակ գործող չեթեններ (հրոսակախմբեր), որոնք «Թէշքիլաթը մահտուէ» («Հատուկ կազմակերպություն» - թուրք.) անվան տակ պետք է իրագործեին հայերի ցեղասպանությունը:

1915 թ. ապրիլի 15-ին, թուրքական կառավարության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի, ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի և Իթթիհատի գլխավոր քարտուղար ու լուսավորության նախարար դոկտ. Նազիմի ստորագրությամբ, գաղտնի հրաման է ուղարկվում իշխանություններին՝ հայերի տեղահանության ու բնաջնջման վերաբերյալ: Եւ Թալեաթ փաշան կատաղի ատելությամբ ազդարարում է. «Պէտք է մաքրել հայերի հաշիւը», խոստանալով ոչինչ չխնայել այդ նպատակի համար [Անտոնեան 1921: էջ 232]:

Իթթիհատի գործադիր կոմիտեի նիստերից մեկում Բեհաեդդին Օաքիրը հայտարարում է, որ անհրաժեշտ է անմիջապես սկսել և վերջացնել հայերի տեղահանությունը և այդ ընթացքում կոտորել ժողովրդին. «Պատերազմի մեջ ենք, - ասել է նա, - Եվրոպայի և մեծ պետությունների միջամտության վախ չկա, աշխարհի մամուլն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել: Եթե ըլլա իսկ, ունէ արդյունք չունենար, առաջիկային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա» [Մեսրոպ 1955: էջ 258]:

Երիտթուրքերի կառավարության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան հատուկ հրաման էր արձակել. «Թուրքական հողի վրա հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը լիովին վերացված է: Դրան համապատասխան կառավարությունը հրամայում է՝ չխնայել անգամ օրորոցի երեխաներին...» [Ներսիսյան 1991: էջ 564-565]:

Իթթիհատի գործադիր կոմիտեն նախատեսում էր այդ տեղահանությունը և կոտորածը կատարել ոչ թե բանակի և ոստիկանության միջոցով, այլ՝ բանտից ազատված ոճրագործներին, մարդասպաններին, ինչպես նաև՝ քրդերին, չերքեզներին ու չեչեններին հանձնելով այդ գործը:

Պատմաքաղաքական այս հանգամանքներում Թուրքիայում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում նաև հայերի համար մեծագույն չարիք էր դարձել ընդհանուր զորահավաքը (*Սեֆերթլիք* - թուրք.): 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց, զորակոչի անվան տակ, ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակների (*Ամէլէթաբուր* - թուրք.) մեջ և, ըստ ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հատուկ հրահանգի, աչքից հեռու, ծածուկ վայրերում՝ սպանում:

«...1914 թ. Թուրքիան ընդհանուր մոբիլիզացիա հայտարարեց, - պատմել է խարբերոցի վերապրող Սարգիս Խաչատրյանը (ծնվ. 1903 թ.), - հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ զորակոչեցին: Տարան, աշխատացրին Ամէլէթաբուրի (աշխատանքային գումարտակ - թուրք.) մեջ, հետո էլ բոլորին սպանեցին» [Վկ. 116]:

Իսկ խարբերոցի Սարգիս Մարտիրոսյանը (ծնվ. 1903 թ.) ավելի մանրամասնորեն է անդրադարձել. «Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայերին զինվոր տարին, շուրջ երեք հարյուր հազար հայ երիտասարդներ թուրքական բանակ ղրկվեցան: Սկզբում անոնց ձեռքը զենք տվին, բայց հետո Էնվեր փաշան ըսեւ է. «Մենք ճամփաներ պիտի շինենք՝ աշխատող ձեռքերու պետք ունինք»: Բայց իրականության մեջ անոնց փորած փոսերուն մեջը նետած, սպանած են...» [Վկ. 117]:

Պատմական այդ հանգամանքներում է հորինվել նաև թոքաթցի վերապրող Աննիկ Մարիկյանի (ծնվ. 1892 թ.) հաղորդած երզը, որը գալիս է հիմնավորելու վերապրողների հաղորդած վկայությունները.

«...Ձենք ձեռքս չտվին, Ամէլէթաբուր գրեցին,
Թոքաթի Եաթմիշ գյուղը չորս օրեն կարճ էր,
Եաթմիշի քարերը կոտորելու խարճ էր...
...Կերթամ, կերթամ, զինվոր ես կերթամ,
Քար կոտորելու ես կերթամ» [Վկ. 390]:

Իսկ Ամելե թաքուրում աշխատողների վախճանը նախօրոք որոշված էր՝ մահ.

«Զինվորներին Բալու տարին,
Մայրեր-քույրեր նստան լացին,
Անտեղը շատ փոսեր փորեցին,
Անկն վերջն ալ մեջը թաղվեցին» [Վկ. 391]:

Արցունքներով վերհիշել է բալուցի Հազարխան Թորոսյանը (ծնվ. 1902 թ.):

Էրզրումում ծնված, բայց Խարբերդի տեղահանությանը մասնակցած Հարություն Գրիգորյանը (ծնվ. 1898 թ.) վկայել է. «Խարբերդի տեղահանության ժամանակ ես տասնյոթ տարեկան էի: Հալ հիշողությանս մեջ է: Թմրուկ զարկին և քաղաքին մեջ կայտտվեր մունետիկը ու կրքեր. «Սեֆերբերդիք դըր (գորահավաք է - թուրք.), պատերազմ պիտի ըլլա...»: Հետո ըսին, թե՛ հայերին պիտի աքսորեն: Քաղաքի մեջ սկսվեցին խուզարկություններ, որպես թե զենք են փնտրում, բայց լրիվ կողոպտում էին, դրամ գտնելիս՝ իրենցն էր, մինչև իսկ սոխ մաքրելու դանակը հավաքեցին: Ով զենք չէր տալիս՝ եղունգներն էին քաշում, ծեծում էին կամ փող էին ուզում, որ զենք առնեն: ...Քաղաքի և գյուղերու մեջ հայ հարուստներում բանտերը լեցուցին, ժողովուրդը մնաց անհովիվ ոչխարի պես: Քանի մը մեծերու ոտքերը պայտեցին, մի քանիսին աստամները քաշեցին, բանտերու մեջ եղողները տանջանքներին չդիմանալով, ինքզինքնին վառեցին: ...Թուրքական բանակի հայ զինվորները զինաթափ եղած ու սպանված են: Նախ՝ որպես ճակատ դրկելու նպատակով կհավաքեն, փոխանակ ճակատ դրկելու Ամելե թաքուր կկազմեն, ուր հայ զինվորները թիապարտի կյանքի կմատնվին: Անգույթ հրամանատարները կաշխատեցնեն հայերը ճամփա շինելու, առանց խտրության՝ բեղել (փրկագին - թուրք.) վճարողներուն և չվճարողներուն: Շրջապատված հեծյալ ոստիկաններով՝ անոնց անոթի, ծարավ, ժամերով կքայլեցնեն: Զինվորները կսկսին նախատել և վիրավորել, որը հետո կվերածվի հարվածների: Փարչանջի և Քեսիրիկի ճամփու վրա, երբ աղբյուրի մը կմոտենան, երկու հազար հոգու չեն թողուր, որ ջուր խմեն, ով կհանդգներ՝ անոր գլխուն կիջնար հրացանի կոթի հարվածը: Գրեթե բոլորը բնաջինջ եղան, և զոհերու մարմինները մետվեցան հասարակաց փոսի մը մեջ: Նույն կերպ կվարվեին Դիարբեքի դրկված երկու հազար աշխատավորներու հետ: Կարմիր խոնաղ (շենք - թուրք.) հավաքել էին տանջելու Խարբերդի երիտասարդ դպրոցականներին և զինաթափ եղած զինվորներին, որոնց խոշտանգված դիակները իրար վրա թափված, մեխված էին: Ամեն անկյուն՝ արյուն, փսխումք, կոկողանք: Գետնի վրա պառկողները պատերազմի դաշտին վրա փոխված դիակներու կմնանէին: Այսպես, իրարու ետևն մեկ կողմն գյուղերեն և ավաններեն բերված չափահաս կամ տարիքոտ անձինք Կարմիր խոնաղ կմետեն, մյուս կողմն՝ ձերբակալվածները կդրկեն Եղեսիա՝ իբր երկաթուղային գիծերու վրա աշխատելու: 1915 թ. հուլիսի 14-են հետո բոլոր հայ երիտասարդները դրկված էին սպանդանոց...» [Վկ. 87]:

Յոզղալուցի վերապրող Վերոնիկա Բերբերյանը (ծնվ. 1907 թ.) ևս անդրադարձել է թուրքական գորահավաքին. «...Շաբաթ օրը, իրիկվան դեմ բոլոր տղամարդկանց կհավաքեն թուրքական բանակի դրկելու, բայց այնտեղ հայերը կզատեն թուրքերից: Տերտեր պապիկս՝ Հակոբ քահանա Բերբերյանը, որ լիազորված էր հայերի իրավունքը պաշտպանելու, կտեսնա, որ հայերին ջոկում են թուրք զինակոչիկներից, կըսեն. «Ինչու՞ հայերին ջոկում եք»: Թուրք հազարապետը կըսեն. «Փափագ (քահանա - թուրք.) էֆենդի, հայերը պիտի գնան ճանապարհ շինելու, թուրքերը պիտի գնան ոռոսական ճակատ»:

Հաջորդ օրը կիրակի էր: Պապս Ս. Պատարագը վերջացրել, հազիվ տուն էր եկել: Դեռ շունչ չառած, բոթը հասավ մեզի: Արթին աղային տղան ջրաղացպան էր, առտուն կելլա, կերթա աշխատանքի, կտեսնա ջրաղացին քովը լի՞քը մարդկանց գլուխներ, ոտքեր, ձեռքեր: Լեզուն վախեն բռնված հեղին կուզա տուն, կպատմե տեսածը: Արթին աղան տղային հետ եկան պապիկիս պատմեցին, ըսին. «Էրեկվա զինվոր տարվածները զիջերով մորթել են»: Պապիկս կըսեն. «Գնացե՛ք, բողոքեցեք դայմադամին (գավառապետ - թուրք.): Արթին աղան կերթա դայմադամին բողոքելու, բայց ան զիջերը ալ տուն չի գար...»

Հաջորդ օրը՝ երկուշաբթի, երկու թուրք ժանդարմա քուփայներով էկան: Ուրիշ անգամ, երբ մեր տունը ժանդարմա կուզար, քաղաքավարի կերպով կըսեին, որ փափագ էֆենդին հագնվի ու իրենց հետ գնա: Այս անգամ էկան, կոշտ կերպով ըսին. «Հայդէ՛, քայլըն» («Դե՛, վե՛ր կացեք» - թուրք.): Պապիկիս տարին դայմադամին մոտ: Պապիկիս հետ տարել են մաս տեղի երևելիների, վաճառականների, մտավորականների: Մի թուրք ասում է պապիկիս. «Փափագ էֆենդի, մոտիկացավ վերջին ժամը, ի՞նչ ունիս ըսելիք»: Պապիկս ծունկ կչոքեն, կաղոթեն: Անտեղեն թուրք զինվոր մը կացիճով կհարվածե, պապիկիս գլուխը կգլորվի գետին: Կսկսին ֆուտբոլ խաղալ իմ խելացի պապիկիս գլխուն հետը...» [Վկ. 177]:

Թուրքական գորահավաքին հաջորդում է զինահավաքը: Այն ուղեկցվում էր համատարած շուրջկալներով, որոնց ընթացքում «զենք» հավաքելու պատրվակի տակ թուրք ոստիկաններն ավերում էին հայերի տները, կողոպտում նրանց ունեցվածքը, ձերբակալում, սպանում շատերին:

«Նախքան կոտորածը թուրքական ոստիկանները եկան զենքերը հավաքեցին: Հարուստ Կարապետ էֆենդիի տղան ասել է՝ «զենք չկա»: Ոստիկանները խուզարկել էին, գտել էին, անոր եղունգները քաշել էին, թևերուն տակն ալ խաշած հավկիթ էին դրել ու կապել», - ավելացրել է նույն Վերոնիկա Բերբերյանը [Վկ. 177]:

Խարբերոցի Հակոբ Հոլորիկյանը (ծնվ. 1902 թ.), վերադարձելով, թե ինչպես թուրք ոստիկաններն իր հորից գեներ էին պահանջում, պատմել է. «...Հայրիկիցս բացասական պատասխան ստանալով, մտրակով հարվածում էին, վերջապես քաշկոտելով հորս տարան բանտ: Այդ դաժանությունները կատարելու պահին մայրս ասաց. «դահիճներ»: Այդ բառի համար մորս դատարկ տան մեջ արգելակեցին: Մեծք երեքս՝ ես, քույրս և եղբայրս մնացին մեռալ: Ես վազեցի մորս ետևից, դռան ճեղքից նայեցի, մայրս ասաց. «Տղա՛ս, զմացեք Գրիգոր հորեղբոր տունը»: ...Դեռ այդ օրերին Գրիգոր հորեղբայրս, որպես քաղաքագլուխ, դեռ պաշտոնի գլուխ էր: Նրան խնայել էին: Միջնորդեց, որը առանց կաշառքի չէր լինի, հորս բերին տուն, ազատվեց: Հորս դարբին ընկերներից է և ունի խոչիկյանը շալակով նրան հասցրեց տուն, քանի որ չէր կարող քայլել: Մայրս էլ արգելափակումից տուն եկավ: Հայրս խոշտանգված ընկած էր փորի վրա: Թիկունքի վրա չէր կարող պառկել: Հայրս պատմեց, թե մի գիշերվա մեջ ի՞նչ փորձանքներ են բերել թուրք դահիճները: Ահմեդ օմրաշին, դաժան դեմքով մի տասնապետ, բանտախցից հորս բերում է խուցը՝ խոշտանգելու, պառկեցնում է փորի վրա, երկու կողմում կանգնած ոստիկանները կաղնու մահակներով սպասում են հրամանի: Հորիցս դարձյալ պահանջում են մաուզեր, մոսիմ, տասնոց: «Տու՛ր կամ պառկի՛ր: Սկսե՛ք հարվածել».- հրամայում է օմրաշին: Քառասուն հարված տալուց հետո նստեցնում են: Ահմեդ օմրաշին ասում է. «Հը՞, չե՞ս ուզում բերել գեներքեր»: Ըստ հորս պատմածի, Ահմեդ օմրաշին իր կողքը նստեցրել էր եկեղեցու և դպրոցի հայ երգեցողության ուսուցչին՝ Արմենակ Պետրոսյանին, այսինքն՝ հետո հերթը նրան էր լինելու: «Մալի՛մ էֆենդի, գեներ չունեն»: Նորից են քառասուն հարված հասցնում, նորից է հարցնում: Պատասխանը՝ նույնը: Երրորդ անգամ պառկեցնելուց առաջ ասում է. «Ասա ո՞վ ունի գեներ»: Հայրս մատնիչ չէր կարող լինել: Եթե նույնիսկ գիտեմար՝ չէր ասի: Հարյուր քսան հարվածից կիսամեռ վիճակում քարշ են տալիս կալանատուն: Ահա հայրիկիս պատմածը...» [Վկ. 115]:

Արևմտահայության շրջանում լայնորեն տարածված հայախառն թուրքալեզու հետևյալ երգի մեջ թուրք զինվորական պաշտոնյան հարցնում է հայ երիտասարդին.

«- Ուլան գյավու՛ր՝, դողրու սէօյլէ,
Սէնդէ մարթին վա՞րմըջ»:

«- Գյավու՛ր՝ տղա, ճիշտն ասա,
Քո մոտ հրացան կա՞»:

Հայ երիտասարդը ժխտում է՝ այն համարելով հերյուրանք.

«- Հայը՛ր, էֆէնդի՛մ, իֆթիրադըր,
Բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ,
Բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ»:

«- Ո՛չ, տե՛ր իմ, հերյուրանք է,
Զգիտե՛մ, չե՛մ տեսել,
Զգիտե՛մ, չե՛մ տեսել»:

Բայց հետո՝ հայերենով ծածուկ ավելացնում.

«Պատեն կախված է՝ չե՛մ ըսեր,
Հայոց ազգը չեմ մատներ» [Վկ. 417]:

Վէսիկա (վկայագիր - թուրք.) ստացած, թուրքական բանակին բռնի զինվորագրված հայ երիտասարդը նախազգույն է, որ «սրան մահվան ճամփա կասեն», այնինչ «հայերն այնտեղ շատ ու շատ են».

«Անա՛, ույանդը՛ր բէնի, գիդէիմ թալիմէ,
Այնալը-մարթինի ալայըմ էլիմէ,
Գիթմէլէ դողրու վաթան եօլունա,
Բունա եօլիմ եօլու, դէրլէր.
Ալլա՛հ սաքլասըն,
Էրմէնիլէր չօքթուր դէրլէր.
Ալլա՛հ քուրթարսըն»:

«Մա՛յր, արթնացրու՛ ինձ, զնամ վարժանքի,
Ձեռքս վերցնեմ հայելիով-մարթին.
Գնալու եմ ուղիղ ճամփով հայրենի,
Սրան մահվան ճամփա կասեն.
Աստվա՛ծ պահպանի,
Հայերն այնտեղ շատ ու շատ են.
Աստվա՛ծ թող փրկի» [Վկ. 395]:

Եթե այս երգի մեջ հայ պատանին պատրաստ է ծառայել թուրքական բանակին, կատարելու իր քաղաքացիական պարտքը Հայրենիքի (Վաթան - թուրք.) նկատմամբ, որտեղ ինքն ապրում է, ապա՝ հետագայում նա արդեն գիտակցում է, որ «գորակոչի» անվան տակ իր նմաններին հեռացնում են իրենց հարազատներից.

«Օղալար եսիթըրդըմ բիր ութան ուջա,
Իչինդէ եսթմադըմ բիր գիւն, բիր գէջէ,
Ղօնմա՛, բիլբիլ՝, դօնմա՛ մէզար թաշընա,
Նէլէ՛ր գէլդի էրմէնիհին բաշընա»:

«Ծայրից ծայր շինեցի սենյակներ.
Մեջը չքնեցի մի օր, մի գիշեր.
Մի՛ թառիր, սոխա՛կ, մի՛ թառիր. շիրմաքարին.
Ինչե՛ր եկան հայերի գլխին»:

Թիւֆէնգիւմ չադըրդա ասըլը քալդը,
Ջէհիգիւմ սանդըրդա բասըլը քալդը,
Ղօնմա՛, բիլբիլ՝, դօնմա՛ մէզար թաշընա,

Հրացանս վրանում կախ տված մնաց.
Օժիտս սնդուկում դարսված մնաց.
Մի՛ թառիր, սոխա՛կ, մի՛ թառիր. շիրմաքարին,

⁴ «Գյավուր» (անհավատ) - Թուրքերի կողմից քրիստոնյաներին տրվող նվաստացուցիչ արտահայտություն:

Նէլէր գէղի էրմէնիմին բաշընա:

Իմէնր եկան հայերի գլխին» [Վկ. 553]:

Եվ գորակոչված հայ երիտասարդը խնդրում է դաժան չեքեզից՝ խնայել իրեն, քանի որ իր «մոր մշանածը» կմնա այրի.

«Ղըմա՛, չէրքեզ, ղըմա՛ թաթը ջանըմա,
Ետնի մշանըմ վար քարալար բաղլար...»:

«Խնայի՛ր, չեքեզ, խնայի՛ր քաղցր հոգիս,
Նոր մշանած ունեմ՝ սևեր կկապի...» [Վկ. 405]:

Իսկ «մշանածը» Ստամբուլի բովված աղի կաղիմի պես «աղի արցունք» է թափում և ողբում մրա բացա-կայությունը.

«...Թուզու ոլուր Իսթանբուլում ֆըթըղը,
Թաշթան ոլուր էրմէնիմին եսաթըղը,
Քէօռ օլասըն ջու մէղանըն դօսթուղո՞ւ.
Ալղըլար նազըն եարիմ, դույան աղլասըն
Ամա՛ն, ամա՛ն, մայրի՛կ՝»:

«...Աղի է լինում Ստամբուլի պիստակը.
Քարից է լինում հայերի բարձը.
Կուրանար այս հրապարակային քարեկամությունը⁵.
Տարան սիրած յարիս, լսողը թող լաց լինի:
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, մայրի՛կ՝» [Վկ. 432]:

Այդ ժամանակ Թուրքիայում հատուկ հրահանգ կար՝ բանակում ծառայող քրիստոնյաներին, առանց որևէ գանգամքի, ոչ միայն իրենց գորախմբերից հեռացնել և ընդհանուրի աչքից հեռու, ծածուկ վայրերում գնդա-կահարել, այլև՝ բանտերում սովամահ անել.

«Հանի՛ ետդա բենիմ թուզ-էքմէիմ եիյէնլէր,
«Ախրափ էօլմէդէն՝ բեն էօլիւրիւն», - դիյէնլէր...»:

«Ու՛ր եմ իմ աղ ու հացն ուտողները,
«Ընկերս չմեռած՝ ես մեռնեմ», - ասողները...»:

Այնինչ մրա հավատարիմ հայ ընկերները.

«...Տղլիկ՝ Սարգիս⁶,
Թաւաք՝ Միսաք⁷ վուրույմուշ...»:

«...Տղլիկ(յան)՝ Սարգիսը⁸,
Թաւաք(յան)՝ Միսակը⁹ խփվել եմ...»:

Իսկ ինքը՝ հայ զինվորը, բանտարկված է.

«...Մահփուսխանէ իւսդիմիզէ դամլըյօր...»:

«...Բանտի կտուրից մեր վրա է կաթկթում...»:

Այնինչ մրա հարազատները.

«...Անամ դա բաշ իւսթիմդէ աղլըյօր,
Բիչարէ մըշանըմ քարալար բաղլըյօր...»:

«...Մայրս՝ գլխիս վրա լաց է լինում,
Խեղճ մշանածս սևեր է կապում...» [Վկ. 428]:

Բանտից ու գնդանից բացի, հայ զինվորին ամեն րոպե մահ էր սպառնում.

«...- Վարը՛ն, սէօլլէին անամա՛ դամդա եսթմասըն,
Օղլում Թօրօս՝ գէլիր դիյէ՛ եօլա բաքմասըն,
Անամա դէլին՝ բօխչամ աչմասըն,
Չուխա շալվարըմա ուչքուր թաքմասըն,
Ղայրը բեն սրլամա վարամազ օլդում,
Իսկուրի՞ մըշանըմ գէօրէմէզ օլդում,
Դարաշըք սօքաքդան գէչէմէզ օլդում...»:

«...- Գնացե՛ք, ասացե՛ք մորս՝ տանիքում չքմի.
Թորոս՝ որդիս գալիս է ասելով՝ ճամփին չմայի,
Ասացեք մորս՝ օժիտս չբացի,
Բողյա շալվարիս խոնջան չանցկացնի,
Այլևս չեմ կարող վերադառնալ օջախիս,
Տեսնել չեմ կարող Իսկուրի՞ մշանածիս,
Անցնել չեմ կարող այս մեղ փողոցից...» [Վկ. 429]:

Եվ հայ զինվորի մայրն ամիժում է գորահավաքը, որն ավելի մման է կոտորածի, քանի որ գարնան վարդերի և սոխակների հետ հայ երիտասարդները ևս գնացին, բայց՝ ընդմիջտ.

«Աթըմ բաղլադըմ դէլիքի թաշա՞,
Քէօռ օլասըն սէն, էնվէ՛ր փաշա,
Էրմէնի ջահիլ քալմադը,
Գիթթի գիւ, գիթթի բիւբիւ, մէ՛ դիյէլիմ,
Իսթէրսէն՝ աղլա, իսթէրսէն՝ գիւ, մէ՛ դիյէլիմ»:

«Նժույզս կապեցի ծակ քարին¹⁰,
Կուրանա՛ս դու, էնվէ՛ր փաշա,
Հայ երիտասարդ էլ չմնա՛ց,
Անցավ վարդը, անցավ սոխակը, ի՛նչ ասեմ,
Կուզես՝ լաց, կուզես՝ խնդա, ի՛նչ ասեմ» [Վկ. 542]:

⁵ Նկատի ունի 1908 թ. Օսմանյան կայսրության Սահմանադրությունը, որը ձևականորեն խտատանում էր Թուրքիայում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, անկախ ազգությունից ու դավանանքից, «Ազատություն, Արդարություն, Հավասարություն, Կեցցե՛ ժողո-վուրդը»:

⁶ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

⁷ Հայկական ազգանուն:

⁸ Հայկական անուն:

⁹ Հայկական անուն:

¹⁰ «Դէլիքի թաշ» (ծակ քար) – Հայկական գյուղական տան մուտքի մոտ պատին ագուցված քարե օղակ՝ ձիու սամձը կապելու համար:

Հայերի ատելությունն աստիճանաբար վեր է ածվել ծաղր ու ծանակի, և սեղմ բառերով ուրվագծվում է Թալեաթ փաշայի արտաքինը, որը նաև նրա ներքին քաղաքական է.

«Թալաթ փաշա էշէք գիրի,
Բըլըբարը նուլար գիրի...»:

«Թալեաթ փաշան՝ ավանակի պես,
Բեղերը բարակ՝ սանձի պես...» [Վկ. 547]:

Ջորաֆավաքին ու զիմաֆավաքին հաջորդում է հայ մտավորականների ձերբակալությունը, որպեսզի հայ ժողովուրդը զրկվի ոչ միայն իր ռազմունակ ուժից, այլև՝ ղեկավար մտքից: 1915 թ. ապրիլի 24-ին, շաբաթ կեսգիշերին, Կ. Պոլսում ապրող հարյուրավոր երևելի դեմքեր բռնությամբ տարվում են ոստիկանատուն, այնուհետև՝ աքսորվում Միջագետքի անապատներ և քնաջնջվում: Դեպի Չամղըրլի և Այաշի անապատներն են քշվել ու սպանվել օսմանյան խորհրդարանի անդամ, իրավաբան-գրող Գրիգոր Ջոհրապը, բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, գրողներ ու բժիշկներ Ռուբեն Ջարդարյանը, Ռուբեն Սևակը, Հովհաննես Թվկատիցին, Մելքոն Կյուրճյանը, Երուսանը, Սմբատ Բյուրատը, Տիգրան Չոկյուրյանը, Նազարեթ Տաղավարյանը և շատ ու շատ հայտնի դեմքեր Կ. Պոլսից, Սվազից, Դիարբեքրից, Մարզվանից, Էրզրումից, Կեսաբիայից, Իզմիրից և այլ հայաբնակ վայրերից:

Ադաբազարցի վերապրող Մարի Երկաթը (ծնվ. 1910 թ.) նրանց մասին վկայել է. «...Տարին մեզի Էսքիշենիր, լեցուցին խանի մը մեջ: Մեր քովի խանը, որը մերիմին պես աղտոտ էր ու մութ, հոն ալ բերին լեցուցին Պոլիսեն աքսորված բոլոր մտավորականներուն: Անոնք ալ ըսես նե՝ քոլալը օձիքներով, եսխա-քրավաթով, հագած-կապած, բայց արդեն վրանիմ-գլուխնին պա՛տո-պա՛տո, զգզվա՛ծ: Մենք ամեն գիշեր լսում էինք անոնց լաց ու կոծի ծայներն ու հառաչանքները, որովհետև թուրք զաբիթներն ու ոստիկանները անոնց սաստիկ ծեծում էին: Քանի մը օրեն անոնց բոլորին ալ տարին: Լսեցինք, որ անոնց շատ տանջանքներով սպանել են» [Վկ. 224]:

Ամենուրեք փակվում են հայկական դպրոցներն ու վարժարանները:

Հայկական կրթական օջախների թեև ավերվում են նաև հայկական եկեղեցիները: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը սիսեցվում է Սիսի կաթողիկոսությանը, և Թուրքիայի հայության հոգևոր պետ է ճանաչվում Սահակ Բ կաթողիկոս Խաբայանը:

Ռուսական հետախուզությունը 1915 թ. մարտի 15-ին և ապրիլի 3-ին Թուրքիայի վերաբերյալ հաղորդումների մեջ նշել է, որ ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հայերի ձերբակալություններ, սիստեմատիկ կոտորածներ՝ Էրզրումում, Դյորտոլում, Ջեյթունում և շրջակայքում. արյունալի ընդհարումներ՝ Վանում, Բիթլիսում, Մուշում. բռնություններ, թալան, սպանություններ՝ Ակնում և ամբողջ Փոքր Հայքում, ժողովրդի տնտեսական քայքայում, ընդհանուր կոտորած...

Արևմտահայության ահավոր վիճակի մասին է վկայել 1905 թ. Վանի Հայոց ձորի Կեմ գյուղում ծնված Սիրակ Մանասյանը. «1915 թ. մարտի 4-ին լուր հասավ, որ հասարակական-քաղաքական գործիչ պարոն Իշխանին մեր հարևան Հիրժ գյուղում սպանել են: Այդ այն ժամանակն էր, երբ թուրքերը Ջևդեթ փաշայի միջոցով մեր մեծերին կանչում և գլուխներն ուտում էին: Այդ ահելի օրերին պր. Իշխանին հանկարծակի սպանում են և գցում են հորը: Զբաղարարվելով դրանով, նրա երկու երեխաներին ևս ողջ-ողջ գցում են հորը: Մենք, որ այդ լսեցինք, հայրենակիցներով իրար անցանք: Մենք սկսեցինք պատրաստվել թուրքերի հարձակմանը:

1915 թ. մարտի 5-ին հուժկու հրետանու ձայն լսեցինք: Ժողովուրդը հավաքվեց հրապարակ և գնաց, լցվեց եկեղեցին: Թուրքերն արդեն նախօրոք զորահավաք էին կազմակերպել և բոլոր երիտասարդներին հավաքել: Քանի որ երիտասարդներ չկային, մերոնք ստիպված էին դիրքերը թողնել-գնալ հարևան գյուղերը: Մենք գնացինք Կյուկյանց հայկական գյուղը: Այնտեղ մի քանի հազար մարդիկ էին, մեզ տեղավորեցին մարագների մեջ: Ամեն օր թուրքերը բռնում էին հայերին և մեր աչքի առաջ կախում կամ մորթում էին: Դրանցից մեկն էլ իմ հորեղբայր Պետրոսն էր: Նա ռանչպար էր: Երբ տեսանք Պետրոսին այդ վիճակում, մենք չճանաչեցինք...: Մեզ առանձնացրին հատուկ մարագի մեջ: Դուռը փակեցին ու մեզ վրա պահակ նշանակեցին: Մենք այդ ահավոր դեպքերից սարսափած՝ ուզում էինք փախչել այդ գյուղից: Մարագում նույնիսկ անասնակեր չկար: Ինձ հաջողվեց դուրս պրծնել, գնալ գյուղ: ...Հաջորդ օրը բարձրացանք լեռները, որոնք շատ անտառախիտ էին: Մենք Բըղըրը լեռան լանջին էինք: Մեր գյուղի դիրքն այնպիսին էր, որ մենք սարի լանջին էինք ապրում: Ծաղրաթի ահելի գետը և Ծամիրասի ջրանցքն էին անցնում մոտից: Մենք բարձրացանք լեռան գագաթը, անտառի մեջ, տեսանք. թե ինչպես թուրքերը և քրդերը մեր անասունները, անկողիները, մեր սպիտակեղենները թալանում էին: Մենք տեսանք, որ ամեն առավոտ թուրքի լամուկները գալիս են, սկսում են կրակել ինչ-որ թիրախի վրա: Երբ թուրքերը հեռացան, մեր տղաները իջան ու մոտեցան, տեսան, որ այդ թիրախը իմ պապի գլուխն էր: Անխիղճ թուրքերը պապիս թաղել էին հողի մեջ կենդանի-կենդանի, գլուխը թողել էին դուրսը և կրակում էին անընդհատ: Երբ վերադարձանք գյուղ, պապիս մարմինը, որ արդեն քայքայված էր, մի կերպ թաղեցինք:

Չեմ կարող մոռանալ 1915 թիվը, երբ մենք լեռներով, գյուղերով անցանք. մարտ ամիսն էր՝ անձրևային, բուք, սոսկալի ցուրտ: Վերջին գյուղը, որ Վարագ էր տանում, դա Բերդակն էր: Մենք այնտեղ տեսանք փողոցներում մերկ, սպանված մարդիկ, որոնք ուռել էին և նեխել: Հոտում էին: Մենք այդ բոլորի միջով անցանք դեպի Վարագ:

Հուսաբացին վարագի լեռներում թուրքերը, որ դիրքեր էին բռնել, մեզ տեսան և սկսեցին կրակել մեզ վրա: Ժողովուրդը սարսափահար լաց էր լինում: ...Մեկ-երկու ամիս այնտեղ մնալով՝ մենք փախչում էինք ու մոտենում վանին: Միշտ գիշերով էինք գնում, քանի որ ցերեկը մեզ հետապնդում էին: Երբ վանին մոտեցանք ու Քաղաքամեջ պիտի մտնեինք, թուրքերը կանգնեցրին, սկսեցին տղամարդ փնտրել: Վանի հերոսները հետադիտակով մայրում էին, սկսեցին կրակել: Թուրքերից ոմանք ընկան, ոմանք փախան, և մենք ազատվեցինք, մտանք վան: ...Վանում մեզ տեղավորեցին դպրոցի շենքում: Ամեն առավոտ վանի փողային նվագախումբը նվագելով ման էր գալիս՝ երեխաները նրա ետևից: Արդեն վանի ինքնապաշտպանությունն էր: Մի հայ ասաց մեզ՝ երեխաներիս. «Գնացե՛ք փամփուշտներ հավաքե՛ք, բերե՛ք, որ մորը պատրաստեն»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, տվեցինք արհեստանոցին: Հասավ օրը, երբ կոիվն ուժեղանում էր վանում, Այգեստանում: Վասպուրականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և՛ Այգեստանը, և՛ վանի կենտրոնը՝ Քաղաքամեջը: Մերոնք ուժեղ մարտեր մղեցին և՛ Այգեստանում, և՛ Քաղաքամեջում: Թուրքերը լսելով, որ ռուսական զորքը Սալմաստից գալիս է վան, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին՝ հրետանի, փամփուշտներ և այլն: Մայիսի 6-ին վանի բերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասպուրականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ռուսական զորքերին և հայ կամավորներին՝ Զորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ» [Վկ. 35]:

Իսկ վանի շրջակա գյուղերում թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաջնջել հազարավոր հայերի: Երբ ռուսական զորքերը մոտենում են վանին, նրանց ետևից մաս հայ զրոհներ՝ Հովհաննես Թումանյանն ու Ալեքսանդր Ծիրվանզադեն, ականատես են դառնում սահմուկեցուցիչ տեսարանների. «...Որտեղ հասցրել են՝ կոտորել են հայերին, - գրել է Հովհաննես Թումանյանն իր հուշերում, - գլխավորապես՝ տղամարդկանց ու հետները տարել գեղեցիկ կանանց: Եվ եթե ժամանակ են ունեցել, ռուսական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ մոտ չի եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորինել. խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա...: Ծիկացած երկաթներով կտրել են մարմնի զանազան տեղերը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են: Ծնողների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ՝ ծնողներին...» [Թումանյան 1959: էջ 212-213]:

Բնականաբար, եթե վանում ինքնապաշտպանության չդիմեին, հայերը մույն ձևով պիտի նահատակվեին: Այստեղ տեղին է հիշատակել վանեցի վերապրող Արծրուն Հարությունյանի (ծնվ. 1907 թ.) խոսքերը. «Ինքնապաշտպանությունը ծնվում է, երբ ժողովրդի նկատմամբ բռնություն է լինում...» [Վկ. 40]:

Ուստի, ինչպես վանում, Ծատախում և այլ վայրերում մղված ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը իթթիհատական կառավարության կիրառած բռնությունների դեմ ըմբոստացող արևմտահայության ազնիվ պոռթկումն էր, նրա բողոքի ձայնը՝ ուղղված աշխարհի մեծ տերություններին: Այդ է վկայում մաս ժողովրդական երգի պատառիկը.

«...Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Հցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Ջայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կգոռան ու կհրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն...» [Վկ. 628]:

Սակայն ո՛չ Եվրոպան և ո՛չ Ամերիկան չմիջամտեցին, միայն ազգային հերոսներն էին, որ սատար էին կանգնում անօգնական ժողովրդին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից թուրք կառավարողները արևմտահայերի նկատմամբ կազմակերպեցին մոր, դաժան հալածանքներ, կոլոպուտներ և սպանություններ՝ գլխավոր հարվածն ուղղելով Մուշի և Սասունի դեմ, որոնք անցյալում հայտնի էին որպես հայ ազգային ազատագրական շարժման կարևոր կենտրոններ:

Կատարելով թուրքական կառավարության հրահանգները՝ տեղական իշխանությունները զինված հրամանատարության հետ մշակեցին և գործադրեցին հիշյալ գավառների ամբողջ հայության բնաջնջման հրեշավոր ծրագիրը:

1915 թ. զարմանը թուրքական կանոնավոր զորամասերը քրդական աշիրաթների հետ հարձակվեցին այդ գավառների հայ բնակչության վրա:

1915 թ. մարտին թուրքական հրոսակները ներխուժում են մաս Սասուն: Ապրիլ-մայիս ամիսներին տեղի են ունենում սասունցիների առաջին մարտերը: Հերոսական դիմադրություն ցույց տալով թուրքական զորքերին, բայց մեծ կորուստներով՝ հայ մարտիկները մահանջում են դեպի Անդոք լեռան լանջերը և այնտեղից շարունակում ինքնապաշտպանությունը: Հունիսին համառ կոիվներ են տեղի ունենում Ասանքի շրջանում: Գոմուց վանքի և Տալվորիկի մարտիկները խուճապի են մատնում քուրդ հրոսակներին և գրավում Սատանի կամուրջը.

քաակցիները օգնության են հասնում մրանց: Հուլիսի 30-ին սասունցիները ազատում են Օեմիկը, բայց թշնամի մոր հարձակումով գրավում է Ամդոքի փեշերին գտնվող գոմերը: Ամդոքի, Ծովասարի և Գերիմի լեռներում սասունցիները հերոսաբար պաշտպանվում են իրենց վրա հարձակվող թուրքերից և քրդերից: Մուշում և մրա դաշտում կոտորածներից փրկված և Քամայի ու Հավատորիկի լեռներում պատսպարված մոտ 30 հազար հայեր հերոսաբար դիմադրում են: Սակայն այդ դիմադրողական ինքնապաշտպանությունը դաժանորեն ճնշվում է:

«Թուրքը հարձակվավ, սկսավ կոտորել, - պատմել է սասունցի վերապրող Առաքել Դավթյանը (ծնվ. 1904 թ.), - լավ աղջիկներին, լավ կնիկներին տարամ, փախցրին: Մեր գյուղը Միսակ ամունով մի ֆեդայի կար: Էն գեներ ուներ, մտավ վանք, սկսավ կոկիլ: Մենք գեներ չունեինք: Սասուն երկու ամիս դիմադրեց: Թուրք զինվորներ եկան պաշարեցին, սկսեցին կոտորել: Օգնություն չկար՝ կոտորեցին» [վկ. 4]:

Սասունի Օեմիկ գյուղից ակամատես-վկա Խաչիկ Խաչատրյանը (ծնվ. 1900 թ.) մույմպես պատմել է. «Էկավ թուրքական զորքը՝ մոտ վաթսու հազար: Էկան շրջապատեցին գյուղը: Մերոնք դիմադրեցին: Երկու անգամ թուրքական բանակ լցվավ գյուղը: Երկու անգամ էլ մեր ֆեդայիները և ուժեր որ գեներ ունեին, ետ քեցին: Հավաքվել էին գյուղի կենտրոնը: Երեք օր առաջ մեր ժողովուրդը քաշվել էր գյուղից: Գնացել էր Ամտոք: Երեխաները կանանց հետ, ես էլ հետները գնացի: Հուլիսի սկիզբը գնացինք Ամտոք: Ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր, միայն անլի միսն էր, աղ էլ չկար: Մոտ 45 օր էմտեղ մնացինք: Կոկիլները՝ կոկվա: Թուրքական զորքը Էկավ Ամտոք: Էդտեղ էլ կոկվա: 45 օր վերջը մեր հաց, մեր պաշար լրացավ: Հաց չկար: Մնաց փոխինդը: Թուրքի զորք Էկավ լցվավ: Ջորեր երեխաների ջանդակներ լցվան: Մայրեր չկարցան փախցնել: Թուրքերն ու քյուրդերը կրակում էին: Մեկ գնդակից տասը մարդ էր ընկնում: Ով փախավ՝ պրծավ: Հարսների տարան: Վերջում լեռից ժողովրդին թափում էին գետը, որ փամփուշտ չօգտագործեն: Գետի ջուրը էնքան մարդ տարավ...» [վկ. 2]:

Սասունցի մի այլ ակամատես-վկա Եղիազար Կարապետյանը (ծնվ. 1886 թ.) ավելի հանգամանորեն է մեկնաբանել պատմական այդ իրադարձությունների մանրամասները. «Քրդերի հարձակումները հայերի վրա իբր թե անպաշտոն բնույթ էին կրում, բայց ընդհանուր համոզմունք կար, որ այդ բոլորը կատարվում էր կառավարության տված խորհուրդներով, որի կենդանի ապացույցը այն էր, որ հայերի բողոքները չէին լսվում, դիմումներին պատասխան չէր տրվում: Սերվեթ փաշան երիտթուրք էր, գավառի փաշան էր և իսլամին հավատարիմ մարդ: Հետևաբար, նա էլ պետք է իր պարտքը կատարեր այնպես, ինչպես որ կատարել էին մյուս գավառների բոլոր փաշաները: Հունիսի 10-ից քյուրդ աշիրաթապետները խմբված ձիավորներով աչ ու ձախ կողմերից մտնում էին Մուշ, հրահանգներ էին ստանում ու վերադառնում էին իրենց տները: Ամեն գիշեր սայլերով ու բեռներով քաղաքից դուրս գեներ ու փամփուշտ էր տեղափոխվում՝ քրդերին զինելու համար: Հայերի կոտորածը հաջող ավարտելու նպատակով կառավարության կողմից կազմված էր հատուկ ծրագիր, կատարված էր գյուղերի բաժանումը, նշանակված էր հարձակման օրը, ժամը, այնպիսի պատրաստությամբ, որ այդ մեկ օրվա ընթացքում պետք է հիմնովին ավարտվեր Մշո դաշտի 105 գյուղերի բնաջնջումը՝ առանց մի երեխա խնայելու: Բաշխումը կատարված էր հետևյալ կերպ: Սկսած Մուշի աջակողմյան գյուղերից մինչև Մեղրագետի ակունքը, 35 գյուղերի ջարդը հանձնված էր հաջի Մուսաբեկին, որը իր տրամադրության տակ ուներ 3.500 ձիավոր ու հետևակ քուրդ: Քաղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմի 15 գյուղերի ջարդը հանձնված էր ֆատկանցի Սլեման աղային, որը իր տրամադրության տակ ուներ 1.000 զինված քուրդ: Ս. Կարապետի շրջանի 20 գյուղերի ջարդը հանձնված էր չեթեակետի օգնական, երիտթուրք Ռաշիդ էֆենդուն, որը ուներ 500 չեթեական ձիավոր ուժ, նաև մրանց մասնակցում էր Ս. Կարապետի վանքում նստած զորքը և Ջիարեթ գյուղում նստած մյուռյուրը՝ իր ժանդարմներով: Դաշտի հյուսիս-արևելյան կողմը՝ 15 գյուղերի ջարդը հանձնված էր քերանցի Դրբոյի Ջնդուն, Կոլոտոյի Ջուբերին և Աղչանի մյուռյուրին, որոնք իրենց տրամադրության տակ ունեին 1.000-ից ավելի քուրդ և ժանդարմա: Դաշտի արևելյան կողմը՝ 2խուրի քսան գյուղերի ջարդը հանձնարարված էր շեյխ Հազրեթին, որը իր տրամադրության տակ ուներ 1.200 ձիավոր՝ կազմված Ջիլանի և Քոսուրի քրդերից: Այս կազմակերպված ուժերից դուրս, յուրաքանչյուր մահմեդականի վրա սրբազան պարտք էր դրված, որ նրանք իրենց հանդիպող հային առանց խնայելու սպանեն ու ոչնչացնեն: Գոյություն ունեցող դրությունը միանգամից փոխվեց: Հայերն այլևս գյուղից քաղաք գնալ-վերադառնալ չէին կարող: Թուրքերը հանդիպողին չարաչար ծեծում ու տանջում էին, տեղի էին ունենում նաև սպանության դեպքեր: Երբեմն հասակավոր կանայք անհրաժեշտ մի բան բերելու համար գնում էին քաղաք, նրանք էլ ճանապարհին միշտ ենթարկվում էին հալածանքի ու անպատվաբեր հիշոցների: Տագնապը համակել էր ժողովրդին, մարդիկ քուն ու հանգիստ չունեին:

Հունիսի 22-ին բաքրանցի քրդերից 100 ձիավորներ իջևանում են Կոնկան Գյոյի սարը: Հունիսի 23-ին նրանցից 10 ձիավորներ եկան մեր գյուղը և գյուղի իշխաններից պահանջեցին 10 հատ ոչխար, 10 կոտ ալյուր և 10 հատ թաղիք: Առանց առարկության նրանք ձրիաբար ստացան այդ բոլորը և, հնուց ծանոթ լինելով հավատորիկ-ցիների հետ, կամ խղճի խայթից դրդված, Թամոյի Ալին ասաց. «Հայե՛ր, ես ձեր աղն ու հացը շատ եմ կերել, հիմա ձեզ մի ճշմարտություն պետք է ասեմ: Սուլթանից հրաման է եկել, որ օսմանցու հողի վրա ապրող բոլոր հայերին անխնա պետք է կոտորենք: Այժմ, եթե դուք կանգնեք ու հեռվից դիտեք Սլիվանի դաշտի վրա, կտեսնեք, որ ցորենի արտերը հասել են, հասկը՝ հասկի վրա է ընկել, բայց ճնճողուկ անգամ դուք այնտեղ տեսնել չեք կարող: Տիրել է մի չտեսնված ամառություն: Մենք հիմնովին կոտորել ենք այդ միջավայրի հայերին, հիմա էլ կառավարությունը

մեզ կանչել է այստեղ, որ մենք Մշո դաշտի և Սասունի հայերին էլ կոտորենք: Մի քանի օր է մնացել, որ ձեզ մոտ էլ կոտորած սկսվի, և պետք է այնպես լինի, որ Հիսուս Քրիստոսի անունը տվող մարդ՝ այս հողի վրա կենդանի չմնա: Քրդերը վերցրին իրենց պահանջածը, գնացին, իսկ մենք մտածումների մեջ ընկանք... Այսպես, դարերի ընթացքում հողին ու մաճին կառչած հայաշատ այդ գավառը մի ցերեկվա և մի գիշերվա մեջ դարձավ ամայի՝ անմարդաբնակ: Իսկ նրա սեփական տներըրը անողոր թուրքերի ու քրդերի ձեռքով հրեշտակին գործողությամբ՝ սրով մորթվեցին, կրակով այրվեցին, ջրով խեղդամահ եղան՝ 105 գյուղերի 70.000-80.000 երկու սեռի պատկանող հայ բնակիչները: Թալանի տրվեց միլիոնների հասնող նրանց հարստությունը: ...Հունիսի 28-ի օրը ոչ բարով վարդավառի կիրակին էր. հայ ժողովրդի ուրախության տոնը, ավա՛ղ, դարձավ «մարդավառի» կիրակի՝ Տարոնի դաշտի հայության համար...» [Վկ. 1]:

Նույն վարդավառի օրվա մասին է վկայել նաև մշեցի Եղեղ Տոնոյանը (ծնվ. 1901 թ.). «...1915 թվին վարդավառի օրը եղավ կոտորում: Թուրք ասկյարներ դադստանի չեչեններ բերին, մեզ կոտորին: Մեր գեղ էկան թալանին, ոխչար, զոմբդանք, մալ քշին տարան: Ով խորոտ էր՝ տարան: Իմ հորքուրին մե տղա կար, էն գիշեր-ցերեկ իմ մոտ էր, դրան լե տարան: Տղամարդ չմնաց: Հավաքին մեծ ու մանր, տարան լցրին Ավզուտ կեղի զոմերու մեջ, կրակ տվին, վառին: Լցրին Մալխասի Մարդոյի զոմերու մեջ, խոտի դեզեր դարսին զոմու շուրջ բոլոր, վրեն մալթ ցանին, տվին կրակին: Իմ հոր տնից 60 ջան վառվան էր զոմերու մեջ: Էն օր ես եմ տեսել, լաո՛ւ, թող իմ թշնամին չտեսնա: Մենակ ես ու ախպերս ազատվանք: Առաջուց խորոտ հարս ու աղջիկ տարան թուրքացրին, ինչ լե մատղաշ տղա-երեխա կար՝ մորերու գրկից պոկեցին տարան, որ դարձուն զաթթիա: Գոմի մեջ օր ծուխ ու կրակ մտավ, ժողովորդ սկսավ հագալ ու խեղդվան: Մեր զմանուկ ուրացավ, լաո՛ւ, իսկական Սողոմ-Գոմոր էր: Վառվող մարդիկ վազվզում, խփվում էին պատերուն, ոտի տակ տրորում գետնին ընկած իրենց մանրերուն: Էն օր ես իմ աչքով եմ տեսել, լաո՛ւ, թող սարի գիլանք չտեսնեն: ...Կրսեն, թուրք մողլան էր օր տեսավ՝ չդիմացավ, ինքն ուրան կախեց: Էր ալալորումի մեջ, մարդկանց մեծ մաս խեղդվավ, մեռավ: Գոմի տանիք փլավ: Փլավ, լցվավ մեռուկներու վրա: ...Երանի ես ու քորիս ախպերս լե վառվեինք, իմալ օր 60 ջան վառվան, օր չտեսնեինք իդա անհավատ մարդոց անխիղճ ու անաստված օրենք: Գոմերու մեջ վառեցին մեր կեղ՝ վարդենիսի, Մշախշենի, Աղբենիսի, Ավզուտի, Խվենի ու էլի շրջակա գյուղերու սա՛ղ կեղացոց: Էն օր ես եմ տեսել, զիմ դուշման չտեսնա... Գոմի գերաններ օր վառան, տանիք փլավ, էրդիկ բացվավ, բոց ու ծուխ էր ծակից դուրս էլավ, մզի օդ էկավ: Հմա օր օդ առանք, ես ու իմ հորեղբոր աղջիկ՝ Արեգ, վերցրինք իմ ուշաթափուկ ախպոր ոտ ու ձեռից թալինք տանիք: Ես ու Արեգ լե վառված գերաններու, ջանդգներու վրայով էր էրդիկից մզի թալինք դուրս: Օր էլանք տանիք, տեսանք թուրք զինվորներ շուրջպար բռնած կպարեն, կուրախանան: Միանչ էսօր իմ անկյուններու մեջ է ընոնց երգի ձեն. «Եօրի՛, եավրու՛մ, եօրի՛» («Պարի՛ր, որդի՛ս, պարի՛ր» - թուրք.) ասում ու թրեր իրար զարկելով կպարենին...» [Վկ. 9]:

1904 թ. ծնված մշեցի ակամատես-վկա Սեդրակ Հարությունյանը ևս շատ շատերի մեջն է վկայել է. «Ես ոչ միայն մեր գյուղի կոտորումն եմ տեսել, այլ նաև մեր բոլո՛ր գյուղերի փախեցիական եմ տեսել: Խսիրի պես համատարած գետնին փռված դիակներ էին...» [Վկ. 10]:

Հայոց ցեղասպանության մութ ծալքերը լուսաբանող պատմաբան, պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանը, անդրադառնալով մշեցիների կրած անասելի տառապանքներին, նշում է. «...Արդարեւ, Մուշ գիղաքաղաքի եւ Մշոյ դաշտի 100-ի մօտ գիղերու 90.000-ի մօտ ընդհանուր հայ բնակչութեան կոտորածը եղաւ Հայկական ցեղասպանութեան ամենէն սահմանեցուցիչ եւ միանգամայն քստմնելի դրուագներէն մին: Երեք իրադարձութիւններ Մուշի կոտորածը այս տեսակետէ յատկանշական կը դարձնեն. նախ որ թրջական բանակ, քիւրտ աւագակախութեք եւ Օսմանեան կառավարութեան վարչակազմը՝ ձեռք-ձեռքի տուած, աջակցեցան իթի-հատի դիւային ծրագրի իրականացման գործին, երկրորդ՝ այդ բանակի ծառայութիւնը անսովոր էր այն իմաստով, որ 10-20 վաշտեր յատուկ կերպով խարբերդէն հոն բերուեցան ու թնդանօթներու ցանցով մը Մուշի հայկական թաղերը պաշարելէ յետոյ, ահագնադողոր ոմբաձգութիւններով զանոնք հիմնայատակ քանդեցին, եւ կործանեցին համայն հայ բնակչութիւնը՝ իրենց տուններու փլատակներուն մէջը եւ տակը, հակառակ այն իրականութեան, որ միայն քանի մը տուններ ամրացուած էին եւ զինեալ դիմադրութիւն ցոյց կուտային, երրորդ՝ Մշոյ դաշտի 70-80.000-ի հասնող հայ բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը, այսինքն կիներ, երեխաներ եւ ծերեր զոմերու, մարագներու եւ ախոռներու մէջ թխմելով ողջ-ողջ այրեցին, հրոյ ճարակ ընելով այդ բոլորը...» [Տատրեան 1995: էջ 14]:

Իսկ խնուցի Հրանտ Գասպարյանը (ծնվ. 1908 թ.) վկայել է. «Ես ինչ որ տեսել եմ, էն իմ տեսածը պատմեցի ձեզ: Ամբողջ աչքիս դեմն է իմ տեսածը: Խնուսից ոչ մի բան չեմք բերել: Միայն ջաններս եմք ազատել: Մեր գերդաստանը 143 հոգի էին. մի քուր, մի ախպեր, մերս ու ես փրկվանք...» [Վկ. 13]:

Եթե 143 շնչից բաղկացած մահապետական մեծ գերդաստանից միայն 4 հոգի է փրկվել, ուստի կարելի է երևակայել, թե ֆաշիստական գազախցիկների մախատիպերը հանդիսացող կրակի տրված զոմերում և մարագներում քանի՛, քանի՛ տասնյակ հազարավոր հայ է ողջակիզվել մախքան ֆաշիստների կողմից հրեաների Ողջակիզումը:

Պատմական այս իրադարձություններին առընթեր հյուսվել է նաև ժողովրդական երգը.

¹¹ «Լաո» - Սասունի և այլ բարբառներում աղջիկ կամ տղա գավկին դիմելու փաղաքշական արտահայտություն:

*«...Սասուն գավառ անտառներով,
Պարսպապատ բարձր լեռներով,
Դեմ կանգնեց միշտ թուրք զորքին.
Սասուն բուրե տաք արյան հոտ»* [Վկ. 627]:

«Տաք արյան հոտ» էր բուրում մահ հերոսական Օսպին-Գարահիսարում, Օատախում, Կարինում, Պոնտոսում, Մուշում, Սվազում, Խարբերդում, Մալաթիայում, Դիարբեքիրում, Արևմտյան և Կենտրոնական Անատոլիայի հայաբնակ վայրերում՝ Լիզմիթում, Բուրսայում, Անկարայում, Կոնիայում և այլուր: Աննկարագրելի դաժանությամբ ոչնչացնում էին բոլորին՝ չխնայելով մուսուլմաններին:

Եվ երբ ոռոսական զորքերը մահաճում են, ստիպված մրանց ետևից Արևելահայաստան են գաղթում մահ Վանի, Սասունի, Օատախի, Օսպին-Գարահիսարի, Մուշի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաքերդի, Էրզրումի և այլ բնակավայրերի հայերը: Նրանք արցունքներով, բայց ճարահատված թողնում են իրենց Երկիրը՝ իրենց հազարամյա պատմական բնօրրանը, ու, մղկտալով, ընկնում են գաղթի ճամփան: Այդ աննկարագրելի ազգային մեծ վիշտն իր հորինած եղերերգի մեջ է խտացրել մշեցի վերապրող օժտված Շողեր Տոնոյանը (ծնվ. 1901 թ.):

*«Անտեր թողինք Մշո անուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաթան,
Մատուռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետրան,
Մնաց անտեր, մնաց՝ ընկավ շան բերան...»* [Վկ. 653]:

Գաղթի ճամփան իսկական ողբերգություն էր:

Վանեցի Վարդուհի Փոթիկյանը (ծնվ. 1912 թ.) ցավագնորեն է վերհիշել այդ սարսափելի թոճ ու բոհը. «...Այն, իմ դուշմանը չտեսնա էդ օրը: Վո՛ւյ, սև ըլեր էդ օրը: Մենք եկել հասել ենք Բերկրիի կարմունջի մոտը: Մեկ էլ ժողովուրդը գոռաց՝ փախե՛ք: Մթանը տեսանք, Բերկրիի ձորը մեղ ձոր էր, գետը չհասած՝ քողերը վրա տվեցին: Հայերը, որ փախնում էին, ոտները սոթ էր տալիս, ընկնում էին գետը, խեղդվում: Ո՛րը անասունով էր ուզում անցնել, ո՛րը մտնում էր ջուրը՝ ջուրը տանում էր: Գոռում էին, ճչում, լաց լինում: Բողերը կրակում էին մեզ վրա: Մերը մանուկը ուրացավ...» [Վկ. 54]:

Գաղթի այդ ահավոր տպավորությունների անմիջական ազդեցության տակ է հորինվել ժողովրդական հետևյալ պատկերավոր երգը.

*«...Բերկրու Սև Սարից թուրքը իջավ ցած,
Հազար-հազարով դիակներ փովան.
Վերան ըլնես դու, Բերկրու անկուշտ գետ,
Հազար-հազարով արյուն խմող գետ»* [Վկ. 438]:

Մարդկային անհաշիվ զոհեր տալով՝ փոշու ամպերի միջով տխուր ու տրտում առաջ էր շարժվում ուժասպառ ու տառապած մարդկանց հեղեղը: Վանեցի վերապրող Վարսենիկ Աբրահամյանը (ծնվ. 1905 թ.) հետևյալ ողբն է հյուսել.

*«...Սայլեր էկան երերալեն,
Մայրեր էկան մրմռալեն,
...Ավերեցին ու քանդեցին,
Ծավ ու դարդը մեզ թողեցին,
Գարուն բացվեց, գարուն էկավ,
Անձրևի տեղ արյուն էկավ...»* [Վկ. 438]:

Հետագայում հայտնի քիմիկոս դարձած վանեցի Աղասի Քանքանյանին (ծնվ. 1904 թ.), երբ խնդրեցի պատմել իրենց գաղթի մասին, նա, հուզումով և արցունքներով վերապրելով իր անցյալը, ասաց. «...Մենք մինչև Իգդիր հասնելը տասը օր ճանապարհ անցանք, անձրևի տակ, արևի տակ, ցեխերի մեջ՝ կիսաքաղց ու ծարավ: Ծանապարհին քրդերը հաճախ վրա էին տալիս, մարդկանց կոտորում, թալանում: Դա հատկապես տեղի ունեցավ Բանդիմահու կամուրջի մոտ (Բերկրի), որտեղ կուտակում էր տեղի ունենում: Այդ կամուրջից ինչքա՛ն մայրեր երեխաներին գրկած՝ ջուրն են մետվել, որ թուրքերի ձեռքը չընկնեն: Ծանապարհին ովքեր սպանվում էին, ովքեր մահանում էին, թողնում էին ճանապարհի եզրին, շատ դեպքերում ծածկում էին հողով, շատ դեպքերում ոչ: Անթաղ դիակներ տեսնելով՝ ես այնպես եմ ազդվել, որ ստացել եմ տխրացավ, և մինչև հիմա այդ շարունակվում է» [Վկ. 33]:

Ունեգրկված, ուժասպառ, ճանապարհին իրենց հարազատներին անթաղ թողնելով՝ արևմտահայ գաղթականները մեծ դժվարությամբ հասնում են Իգդիր (Սուրմալու), որը մուսուլման մուսուլման կախի արժանաբար: Սուրմալուի մասին ժողովրդական երգի խոսքերն ինձ է հաղորդել ժողովրդի կողմից պիրված, հայտնի

երգիչ, շատախցի վերապրող Հայրիկ Մուրադյանը (ծնվ. 1905 թ.).

*«Այ՛ Սուրմալու, ջա՛ն Սուրմալու,
Չկա զանգակի ձայն, չկա հայ բարբառ,
Դարձել ես բնավեր գայլերի անտառ,
Դպրոցներով հարուստ, մարդաշեն գավառ:*

*Ավա՛ղ, ավա՛ղ, Սուրմալու,
Օձն է նստել բնիդ վրա, Սուրմալու՛...» [վկ. 655]:*

Ահավոր մղձավանջ ասարեց նաև Կիլիկիայի հայությունը:

Հայաշատ Կիլիկիայով էր անցնում բացառիկ կարևորություն ներկայացնող Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին: Այդ հանգամանքը մտահոգում էր Թուրքիայի կառավարությանը, քանի որ Կիլիկիայի աշխատասեր ու գործունյա հայությունն իր բարգավաճ վիճակով կարող էր տիրապետող դառնալ թուրքական տնտեսության մեջ: Լեռնա-յին Կիլիկիայում Հաճընից, Ջեյթունից մինչև Դյորտյուլ սփռված էին հայկական գյուղերն ու ավանները, որոնց բնակիչները թեև զբաղվում էին մետաքսագործությամբ, ջուլհակությամբ, գորգագործությամբ և այլ տոհմիկ արհեստներով, սակայն նոր սերունդը բավական լուսավորյալ էր՝ այնտեղ գործող հայ և օտար դպրոցների ու կոլեջների շնորհիվ, որոնք կարևոր դեր էին կատարել նրանց հոգեգիտակցական աշխարհի ձևավորման վրա: Բացի այդ, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո խոստացված, բայց չիրականացված «բարեփոխումների» առնչությամբ, Թուրքիայի շատ գավառներում ծայր առած բռնություններն ու կոտորածները դեռևս վերջնականապես չէին բնաջնջել ի բնե ազատատենչ Կիլիկիացիներին: Կիլիկիայի արծվաբույն Ջեյթունն արդեն վաղուց թուրքական բռնակալության գայրույթի կիզակետն էր դարձել: Հետևաբար, ժամանակն էր հին հաշիվները մաքրել նաև համարձակ գեյթունցիների հետ:

Պատմական այս իրադարձությունների մամրամասները հանգամանորեն լուսաբանված են գեյթունցի ակա-նատես-վկա վերապրողների՝ Գյուրջի Քեշիշյանի (ծնվ. 1900 թ.), Հովսեփ Բշտիկյանի (ծնվ. 1903 թ.), Կարապետ Թոզլյանի (ծնվ. 1903 թ.), Եվա Չուլյանի (ծնվ. 1903 թ.), Սեդրակ Գալբակյանի (ծնվ. 1903 թ.), Սամվել Արշիկ-յանի (ծնվ. 1907 թ.) և Գայանե Ադուրյանի (ծնվ. 1909 թ.) պատմած հուշերում [վկ. 252-258]:

Կիլիկիացիները, որոնք հայկական վերջին թագավորության (11-14-րդ դդ.) արժանի հետնորդներն էին և անցյալի ազգային-ազատագրական պայքարի փառապանծ ավանդույթներ ունեին, կարող էին այս անգամ ևս անձնվեր պայքարի դուրս գալ, բայց դրան խանգարում են Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Բ Խաթայանն ու հայ երևելիները, որոնք, խաբվելով թուրքական կառավարության կեղծ խոստումներից, «հնազանդության» կոչ են անում, պատճառաբանելով, թե «Փոքր շարժում մը կրնա վտանգել Թուրքիոյ մահազմերու ամբողջ հայութեա-նը»:

Արդեն թուրքական կառավարությունը ինչպես այլ վայրերում, Կիլիկիայում ևս հավաքել էր հայերի զենքերը, երիտասարդներին զորակոչել թուրքական բանակ, բայց նրանցից շատերը կարողացել էին բանակ-ից փախչել և թաքնվել Ջեյթունում: Խուրշիդ փաշան իր 3.000 զորքով գալիս, պահանջում է դասալիքնե-րին, որոնք ապաստանել էին Բերգնկա լեռան վրա կառուցված հինավուրց Ս. Աստվածածնի վանքում: 1915 թ. մարտի 25-ին թշնամին սկսում է զնդակոծել վանքը: Ջեյթունի ինքնապաշտպանները, Փանոս Չաքրյանի զխավորությամբ, պատասխանում են թշնամուն՝ խմայելով իրենց փոքրաքանակ փամփուշտները:

«...վանքը Ջեյթունի ճիշտ դիմացն էր, - ինձ պատմել է գեյթունցի Կարապետ Թոզլյանը (ծնվ. 1903 թ.), - մենք՝ գեյթունցիներս, կանգնած սելիո կրճեհներ (կոիտեհներ): Մեղ մըն ալ քանի մը ասկյարներ թեմեքեով գազյաղը (թիթեղով մավթ - թուրք.) տարին, որ վանքը այրեն: Ամմա էշխեհները (կովողներ - թուրք.) վանքին մեջեն անոնց սպանեցին...» [վկ. 254]:

Ապրիլի 9-ին Ջեյթունի 300 երևելիները տարվում են զորանոց, ապա՝ նաև նրանց ընտանիքները, որոնց բոլորին քշում են անձամոթ վայրեր: Սրանք առաջին տարագրվողներն էին: Սկսվում է Ջեյթունի բռնագաղթը: Նախ՝ դատարկվում է վանքի թաղը, հետո՝ Ջեյթունի շրջակա գյուղերը: Այնուհետև ավերվում է արծվաբույն Ջեյթունը:

1915 թ. գարնանից սկսվում է Կիլիկիայի հայության բռնագաղթն ու կոտորածը: Մեկը մյուսի հետևից դատարկվում է Մարաշը, Այնթապը, Հաճընը, Անտիոքը, Իսկենդերունը, Քեսաբը և այլ հայաբնակ վայրեր.

*«Սիրգիւնիւք չըքթը, քէոյ բօշալղը,
Բէնիմ դըյմէթի մալըմ թիրքլէրէ քալղը,
Չօլուք-չօշուք եօլըն օլդու,
Ալան-թալանը բաշլաղը...»:*

*«Աքսորն սկսվեց. գյուղը դատարկվեց,
Իմ թանկ ունեցվածքը թուրքերին մնաց,
Մանուկ ու ծեր ճամփորդ դարձանք,
Ալան-թալանն սկսվեց...» [վկ. 460]:*

Մերձավոր Արևելքի միսիոներների մախազան Յոհաննես Լեփսիուսը՝ «Հայաստանի ջարդերը» գաղտնի տեղեկագրի մեջ անդրադառնալով Ջեյթունի տեղահանությանը, գրել է. «Քիչ ատենէն տեղի ունեցաւ Ջեյթու-նի ամբողջ հայ բնակչութեան տարագրութիւնը, իրարու ետեւէ շատ մը կարաւաններով: Ծուրջ 20,000 հոգի

էին ասոնք: Քաղաքը չորս թաղեր ունի: Բնակիչները տարուեցան մէկը միւսի ետեւէն, շատ անգամ կիները եւ մանուկները այրերէն զատուած: Իւրաքանչիւր արհեստէ մէյմէկ հոգի ըլլալով, միայն 6 հայեր կրցան մնալ: Տարագրութիւնը շաբաթներ տեւեց: Մայիսի երկրորդ կիսուն Զէյթուն ամբողջովին պարպուած էր: Զէյթունի բնակիչներէն 6-8,000 հոգի, Գոմիայի եւ Էրէլիի մէջտեղ, Գարա-բումարի եւ Սիւլէյմանիէի ճախճախոտ մարզերը դրկուեցան եւ 15-16,000 հոգի դէպ ի Տէր Զօր՝, Եփրատի վրայ, Միջագետքի տափաստանը: Անվերջ կարաւաններ անցան Մարաշէն, Ատամայէն եւ Հալէպէն: Սնունդը անբաւական էր: Բամ մը չեղաւ զանոնք տեղ մը հաստատելու համար, կամ մոյն իսկ զիրենք իրենց տարագրութեան վախճամիմ հասցնելու համար...» [Գալուստեան 1934: էջ 178]:

«Հայերի բռնագաղթը լոկ անգամտորեն քողարկված մահվան դատավճիռ էր», - գրել է ֆրանսիացի հրապարակախոս Ռընե Պիմոն իր «Հայերի ոչնչացումը. գերմանական մեթոդ - թուրքական գործ» աշխատության մէջ [Pinon 1916: p. 27]:

Տարագրության ճամփաներին անխիղճ ոստիկաններն ու զինվորական համագգեստ հագած բանտերից դուրս բերված ոճրագործ մարդասպանները կողոպտում, թալանում էին բոլորին, առևանգում, պատվազրկում կանանց ու աղջիկներին:

Անգն ու անդէկ մնացած անօգնական հայ ժողովուրդը, մտրակի ու սվինների հարվածների ներքո, արցունքն աչքերին, քշվում էր իր պապեմական շեն օջախներից: Թուրքական կառավարության նախաձեռնած ցեղասպանության քաղաքականությունն ընդգրկել էր Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերը:

Բասենցի (Էրզրում) Իշխան Հայկազյանը (ծնվ. 1909 թ.) իր մտորումներն է կիսել ասելով. «...Երբեմն մտածում եմ անցած կյանքիս վրա, թե ինչպես թուրքերը հայ անգնն ժողովրդին կոտորում էին անխիղճ ձևով: Ժիշտ է, պատերազմում (Երկրորդ համաշխարհային - Վ. Ս.) մենք էլ կոպեցիք, մարդ էլ սպանեցիք, բայց դա՝ պատերազմ էր, ու երկու կողմն էլ զենք ունեն: Իսկ հայ ժողովուրդը էն ժամանակ շա՛տ անպաշտպան էր ու անզեն...» [Վկ. 93]:

Հայերի բնաջնջումն իրականացվում էր և՛ տեղերում և թե՛ աքսորավայրերում՝ Միջագետքի անծայրածիր անապատներում, հատկապես Ռաքքայում, Հավրանում, Ռաս ու Այնում, Մեսքենդում, Սուրուճում, Դելը էլ Զորում և այլուր:

Բէլլանցի Մարտիրոս Գյոզալյանը (ծնվ. 1898 թ.), որը տեղահանության զրկանքները կրելուց հետո անապատական արաբների մոտ է գոյատևել, խորը զայրույթով է հիշել իր անցյալը. «...Թուրքին եթաղանը ցիրուցան ըրավ հայերի օջախները: Ինչ ունեցինք-չունեցինք թալանեցին, տուն-տեղ տակնուվրա ըրին, մեզ էլ քեցիցն Արաբստանի անապատները. անոթի, ծարավ, մուրալով կերթայինք, ու՞ր էրթալնիս մենք ալ չգիտեինք...» [Վկ. 278]:

Նիկոմեդիայից Մուշեղ Հակոբյանը (ծնվ. 1890 թ.) մույնպիսի ծանր թախիծով է հիշել աքսորի ճամփաների տառապանքը. «...Մեր տունը քանդեցին, մեջի եղածները թալանեցին, անասուններին քեցիցն, տարան: Աքսորի ճամփին հրաման եկավ՝ մարդազուխ մեկ-մեկ ոսկի հավաքել...: Այնքան անխիղճ էին, որ մեզ հոգնեցնելու համար մեր գացած ճամփով ետ կդարձնեին, մորեն սարերով, ձորերով կտանեին, որ հոգնեցնեք, կոտորվինք: Արդեն ո՛չ հաց կար, ո՛չ ջուր...» [Վկ. 228]:

Ինչպես ամերիկաբնակ, արմատներով խարբերդի Քեսիրիկ գյուղից Զոհար (Հելեն) Ասլանյան-Մամիկոնյանը (ծնվ. 1895 թ.) վկայել է. «...Մենք մեկնեցինք խարբերդից հինգշաբթի օրը, հասանք Մերդին, այնտեղից էլ Տիգրանակերտ և Ռաս ու Այն՝ ամբողջ ճանապարհին ոտաբոքիկ քայլելով: Որտեղ, որ ես շորի կամ քրջի կտոր էի գտնում, փաթաթում էի ուռած ու արյունոտած ոտքերիս: Միայն Աստծո օգնությամբ էր, որ մենք կարողացանք ոտքով անցնել այդ մեծ տարածությունը, այլապես ինչպե՞ս կարող էինք հասնել այդքան հեռու՝ առանց սննդի ու ջրի: Երբեմն ջուրը մեզ շատ մոտիկ էր, սակայն մեզ թույլ չէին տալիս խմել: Մարդ կարող է ապրել առանց սննդի, բայց ծարավն անտանելի է. պարզապես անհնար է առանց ջրի ապրել» [Վկ. 111]:

Բուրսացի ակամատես-վկա Դավիթ Դավթյանը (ծնվ. 1908 թ.) պատմել է. «...Մեր գերդաստանը 62 հոգի էինք, վերադարձանք միայն 4 հոգի: Ոմանց՝ թուրքական բանակ տարան՝ էնտեղ կոտորեցին, ոմանք՝ աքսորի ճամփին մեռան, ջարդվան: Քեռիիս, որը մեծ դժվարությամբ փախել էր թուրքական բանակից, հետապնդեցին ու սպանեցին: Հայրս ևս փախել էր թուրքական բանակից և Կոնիայի մի ազարակում թաքնվել էր մինչև զինադադարը: Մայրս, քույրս, պապս աքսորի ճամփաներին ոչիլից տիֆով հիվանդացան: Կոնիայի չորային տափաստաններով քայլում էինք սոված ու ծարավ...» [Վկ. 214]:

Բուրսա քաղաքից ակամատես-վկա Ավետիս Նորիկյանը (ծնվ. 1909 թ.) ևս պատմել է. «...Չորս տարի հոն մնացինք: Դաշտերում խոտ էինք հավաքում, հավաքված ցորենի վերջին հատիկներն էինք հավաքում, ուտում: Բայց մեծ մամաս ճանապարհին մեռավ: Իմ 3 հորեղբայրներուս իրենց ընտանիքներով քշել էին Դեր Զոր, և բոլորն էլ կոտորվել էին...» [Վկ. 215]:

Աֆիոնգարահիսարցի Սմբյուլ Բերբերյանը (ծնվ. 1909 թ.) ժիր ու աշխույժ 80-ամյա տարիքոտ մի կին էր: Երբ ես խնդրեցի պատմել իր անցյալը, սկզբում հրաժարվեց, սկսեց հուզվել, ապա՝ լաց լինել և ինքն իրեն

Դելը էլ Զոր - ժողովրդական արտասանությամբ՝ Դեր Զոր:

կմկմալ: Պարզվեց, որ մա իր հորինած եղերերգն է երգում: Այդ տխուր երգը, որն իր տխուր կյանքի պատմությունն էր, մեջ ընդ մեջ, իր հուշը պատմելու հետ, ընդհատում էր իր պատմածը և երգով շարունակում: Դա մի ամբողջ ողբերգություն էր: Ահա մրա պատմածից մի հատված. «...Ես հորս չեմ հիշում: Թուրքերը հորս սպանել էին: Քեռուս ալ տանջանքներով մեռցրել էին: Մեծ եղբորս թուրքական բանակ տարին: Հետո՝ փոքր եղբայրս ալ տարին: Հետո իմացանք, որ 17 հայ տղաների հետ գիշերով սպանել, գցել էին գյուղի կամուրջին տակը: Էնպես որ, տղամարդ չմնաց մեզ մոտ, երբ աքսոր էլանք: Դեր Ջորում 5 մորաքույրներին փախցրին, տարին, վերջն ալ անոնց գլուխները կտրեցին, խշտիկներու վրա ցցեցին, որ մեզ տեսնանք: Անոնց ջանդակներն ալ գցեցին Եփրատը: Մամայիս հորաքույրին միայն կեսը գտանք, մամաս թաղեց հողին մեջը...: Բոլորին կոտորեցին, մարդ չթողին: Լալեն մամայիս աչքերը կտրացան...» [Վկ. 198]:

Յոգդաստի Արշակունի Պետրոսյանը (ծնվ. 1903 թ.) սկզբում հրաժարվում էր պատմել՝ պատճառաբանելով, որ սիրտը չի դիմանա այդ բոլորը վերհիշելով, բայց հետո, ուժ հավաքելով, սկսեց պատմել իր անվերջանալի հուշը, որից մեքերում եմ մի հատված. «...Վեց օր զացինք Յոգդաստի սարերը: Ջուր չկա, հաց չկա: Ժողովուրդին բերանը կչորնա...: Մեզ տանու՜մ էին, տանու՜մ, ոչխարներու պես մեզ տանու՜մ էին: Մեկ էլ տեսանք մեր ետևեն արյունոտ, ծեծված, խոշտանգված, կողոպտված հայեր եկան մեզ մոտեցան, ըսին. «Վա՛յ, երանի ձեզի հետ գայինք», - ու սկսան լալ...: Ժանդարմները վրա հասան, սկսան պոռալ, կանչել, մեզ իրարմե հեռացնել. «Իրար մի՛ խառնվեք», - կպոռան: Ադ հայերն ալ մեզմե բեթեր. անթի, սոված, վեց օր քայլել են և ալ՝ ծեծվա՜ծ, վիրավոր...: Ադ իրարանցումին մեջ մեջ մըն ալ մի սև ամպ եկավ մեզի ծածկեց: Ժանդարմները մեզ կորցրին: Մենք ադ հայերում սկսանք օգնել. ով ինչով կրնար՝ պատառ մը հացի փշրանք, կա՛մ խոտ կուտալիք, կա՛մ հագուստինս կպատռեինք անոնց վերքերը կկապեինք: Չէինք մտածում, որ վաղը մեզի ալ ադ օրին պիտի ձգեն ադ անխի՛ղձ, անաստվածները...: Սև ամպերը մեզմե հեռացան, ժանդարմները մորեն իրենց գործին անցան. մե՛կը խրաբարով (մտրակ - թուրք.), մե՛կը շղթայով կմխթեն, որ առաջ էրթանք: Մեզ տարին, տուններու մեջ մտցուցին, իբր պիտի հանգստանանք: Գիշերը մեզ վրա հարձակվեցան: Դուռները հանեցին, սիլահներով (զենք - թուրք.) մեզ վրա էկան: Մամայիս շորերում մեջը ոսկիներ կային կարված, առին տարին, ինչ որ կար մնացած՝ մեզի թալանեցին, մորեն մերկ ձգեցին...: Մեկ ալ դալալ մը եկավ, սկսավ պոռալ. «Հայդէ՛, գլավուր!¹² քեսմէ՛լ գիդէ՛յիմ. բալթա-քուրէ՛կ ալալըմ, գլավուր քեսմէ՛լ, գիդէ՛յիմ» («Դե՛, գլավուր մորթելու պիտի գնանք, կացին-բահ վերցրեք, գլավուր մորթելու գնանք» - թուրք.): Միտքս կուգա մե՛ սիրտս կկանգնի...: Ադտեղ թուրքական գյուղ մը կար: Թուրք կնիկները էկան, լացին մեր վրա: Է՛ննց, ո՛նց որ առջևին մեռել կա դրված: Ադ վիրավոր հայերում մորթել և առաջ անոնց շորերը վրանեն հանեցին, որ մեջը կարված ոսկիները իրենց մնան: Թե՛նքենքները լցվել էին ոսկիներով: Ադ վիրավոր հայերում տարին մորթեցին. մեզմե քիչ մը անդին՝ ձորին բերանը: Հայերում որ կմորթեին, թուրքերը գալիս ոսկի էին փնտրում մորթվածներում վրա...: Մենք կուլա՛նք, կուլա՛նք, մեկ կողմեն ալ՝ կողմանք: Բոլորս ալ կնիկ, աղջիկ, չոքոյիս ենք, մեքերինս տղամարդ չիկա. երկու տասնյոթ տարեկան մանչեր կան անոնց ալ դեմգերում (հակ - թուրք.) տակ պահած էին, որ չգտնան: Լա՛ց, կո՛ծ, Աստված եարդըմ ընե, է՛յ, թուրք, ալլահդան բուսում, ալլա՛խ թուրք (Աստված օգնական լինի. է՛յ թո՛ւրք, Աստծուց գտնես, ստո՛ր թուրք - թուրք.): Մե՛յ մըն ալ մայիք, քի մենձ զաթիթներ եկան, սկսան խոսիլ մեզի հետ՝ արդեն անուշությունով. «Բույրիկներ՛, մայրիկներ՛, խնդրում ենք ձեզ՝ աղվոր մտածեցեք, քի թուրք պիտի ըլլա՞ք, թե՞ չէ՛: Դուք տեսաք մորթվողներում: Կուզե՞ք անոնց պես ըլլալ: Ավելի աղեկ չէ՞ դուք ալ թուրք ըլլաք, թե չէ՛՝ ձեզի ալ պիտի մորթենք...»: Ամա՛ն, եավրու՛մ (զավակս - թուրք.), ո՞րը ըսես, ո՞րը խոստովանվիմ: Իմ գուլխուս եկածը էփած հավին գուլխում անգամ չի եկած...» [Վկ. 175]: Եվ արցունքները խեղդեցին զառամյալ խեղճ կնոջ կոկորդը:

Էսքիշեհիրից Սամվել Փաթոյանը (ծնվ. 1900 թ.) հիշում էր իրենց անցած աքսորավայրերն ու կրած տառապանքները. «...Երբ 1915 թվին մեզ աքսոր հանեցին, ես կհիշեմ, թե ինչպես Էսքիշեհիրեն մեզ ոտքով տարին Սիվրիհիսար, հետո՝ Հայմանա, հետո՝ Ղըրշեհիր, հետո ոտքով մեզ բերին Ղայսերի՝ Կեսարիա: Ծանապարհին ինչե՛ր ասես չտեսանք, ինչե՛ր ասես չքաշեցինք» [Վկ. 205]:

«...Մեր գյուղեն միայն ես եմ ողջ մնացել, - արցունքներով պատմել է 80-ամյա զեյթունցի Եվա Չուլյանը (ծնվ. 1903 թ.), - թուրքերը էկան բոլորին գյուղեն հանեցին: Խամշիով (մտրակ - թուրք.) կմխտեին, որ քայլենք: Բոլորին ձեռքերը ետևները կապած տարին լեցուցին զորամոցի պես բարձր տեղ մը: Մեջը դամայով (դաշուն - թուրք.) ու բալթայով (կացին - թուրք.) մեկի ձեռքը, մյուսի՝ ոտքը, մյուսի՝ թևը ջարդեցին: Մեզի մերկացուցին, մորեն մե՛րկ ... չը՛սըլբախ էինք, ո՛չ վարտիք, ո՛չ շապիկ: Ադ տեղը Դեր Ջորն էր: ...Առավոտյան եկան, մորեն թոփեցին (հավաքել - թուրք.) մեզի, մորեն սկսան ջարդել և ջուրը լցնել. մաղարային (քարայր - թուրք.) տակեն խաբուր գետն էր գնում: Մեկին՝ գլուխը, մյուսին՝ ոտքը, մեկալին՝ ձեռքը կտրեցին, փրթեցին, ամենքին ալ գետնին իրար վրա լեցուցին: Մարդ կա՛ չէ՛՝ մեռած, ամմա՛ ջնջխված է, մեկը՝ կուլա՛, մյուսը՝ կծվա՛, արյունին հո՛տը՝ մեկ կողմեն, անոթություն՝ մյուս կողմեն: Ալ ողջերը սկսան մեռածներում միսը ուտել...» [Վկ. 255]:

Խաբերդդի Արամ Քյոսեյանը (ծնվ. 1908 թ.) ևս վկայել է. «1915 թ. ես յոթը տարեկան էի, երբ մեզի Խաբերդդի տեղահանվելու հրաման հանեցին: Հագած-կապած, զուգված-գարդարված ճամփա ելանք, կարծես, հար-

¹² «Գլավուր» (անհավատ) - Թուրքերի կողմից քրիստոնյաներին տրվող նվաստացուցիչ արտահայտություն:

սանիք էինք գնում: Մամփին սկսվեց թալանը, ամ ալ մեկ ամգամ չէ՝ իրար ետևե՝ ով ինչ կգտնար՝ կփախցներ: Վերջում արդեն տակի շորերով էինք մնացած, անոնք ալ ծվեմ-ծվեմ... Մամաս իմ աչքերը կփակեր, որ գետնին պատկած մեռնողներուն չտեսնամ: Վերջում մամաս և եղբայրս մնացին ճամփին: Հկրցամ քալել, մեռամ, ի՞նչ եղան՝ չգիտեմ: Մեր ետևեն թուրքերը գալիս էին, հավաքում էին ինձի պես չոքոխներուն: Այլ չգիտեմ մեզի պիտի մեռցնե՞ն, զավա՞կ պիտի ընեն՝ չգիտեմ: ...Այլ վրանիս ու՛ժ չկար, անքան քալել էինք: Վերջապես հրաման եկավ՝ կանգ առնել: Ջորի մը մեջ կանգ առանք: Սկսան մեծերուն հարցնել. «Հա՞յ ես, թե՞ թուրք»: Ով՞ «Հայ եմ» ըսեր, անոր մեկ կողմ կանցնեին, ով՞ «թուրք եմ» ըսեր՝ մյուս կողմ: «Հայ եմ» ըսողներուն բոլորի՞ն տար-ին հեռում, մորթեցին: «Թուրք եմ» ըսողները՝ ազատվեցան...: Դիշերը մեզի՝ փոքրերիս, պզտիկ բլուրի պես տեղ մը հավաքեցին: Մենք հոգնած էինք, դու մի ասա, էդ բոլորը մարդկանց գլուխներ էին: Առավոտուն, երբ լուսը բացվեց, տեսանք կտրված գլուխներ՝ իրար վրա դիզված, բլուր էր կազմված: Մենք ալ ամբողջ գիշերը ադ կտրված գլուխներուն վրա ենք քնացած, ամսա խաբար չունեինք...» [Վկ. 123]:

Այս ահասարսուռ տպավորությունների ներքո հյուսվել է տառապյալ ժողովրդի աղեկտուր եղերերը.

«Բլբուլն ալ կկանչե. գարու՛ն է, գարու՛ն,
 Մի՛ բանար եարանիս. խորու՛ն է, խորու՛ն,
 Ամա՛ն, ողորմա՛ծ Տեր, աս ի՛նչ Դեր Ջոր է.
 Լալեն աչվընիս կապեր է փերդե» [Վկ. 458]:

Եվ քանի որ հայերեն խոսելն արգելված էր, նրանք ստիպված իրենց վիշտն ու տառապանքը մեծ մասամբ արտահայտել են թուրքերեն:

Պատմափաստագրական արժեք ներկայացնող այդ երգերը գրի են առել տարբեր ժամանակներում, տարբեր վայրերի վերապրողներից, զանազան տարբերակներով: Հանգամանք, որը վկայում է, թե այդ երգերը, պատմական իրադարձությունների գեղարվեստական արտացոլումը լինելով, համաժողովրդական բնույթ են կրել: Իսկ «Դեր Ջորի անապատում» վիպերգային բնույթի 80-ից ավելի այդ քառյակներն իրենց թեմատիկ տարբերությամբ և կրկներգերի նույնությամբ համակցվում են միմյանց՝ նկարագրելով հայերի կրած անասելի տառապանքները:

Վերապրող Եղիսաբեթ Քալաշյանը (ծնվ. 1888 թ., Մուսա Լեռ), որն իմ առաջին թուրքալեզու երգասացն է. պատմել է իր տխուր կյանքը. «Արաքստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պես էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լվացվել, ո՛չ խմել...: Բնական պետքի համար անգամ ժանդարմը գլխուդ կայնած կըլլար. ո՛չ կին կճանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ նամուս...: Կերակու՛ր, ի՞նչ կերակուր. խո՛տ էինք հավաքում, անասունների պես խո՛տ էինք արածում: Ադ գտնվեր մե՛՛ աղել. կթաթխեինք աղին. ավելի համով կըլլար: Մեկ-մեկ հեռուեն արաքներ կերակային. բեդեկի (բեդվի) արաքները ոչխար-մոչխար շատ ունեին, ամսա տուն-տեղ չունեին. չաղըրներուն տակ կապրեին: Ադ արաքները մեզի կմեղճային. քիչ մը փիլավ տային մե՛՛ ձեռքով-մատնե-րով կըլպտեինք, կուտեինք. չունքի ջիգյարը անու՛շ է...: Իմին 3 պզտիկ ձագուկներս ալ աքսորի ճամփաները մեռան: Անոր համար աս տարիքիս մեծ-մեծակ մնացած եմ...» [Վկ. 282]:

70-ամյա այդ կինը 1956 թ. Երևանի Վարդաշեն թաղամասում ինձ առաջին անգամ հաղորդել է հայերի կողմից ստեղծված դերգորյան թուրքալեզու երգաշարից քառյակներ, որոնք երգում էր՝ վերհիշելով իր դառն անցյալը. իր կորցրած զավակներին. արցունքներն անվերջ հոսում էին նրա աչքերից, ձայնը խզվում էր ու չէր կարողանում երգել. մի փոքր շունչ էր առնում, կրկին սկսում էր երգել ու կրկին արտասվել:

Հետագա տասնամյակների ընթացքում ինձ հանդիպած բազմաթիվ ակամատես-վկաներ արցունքախառն հեկեկոցներով են պատմել ու երգել, վերապրել իրենց անցյալի ողբերգությունը՝ վերհիշելով դերգորյան երգաշարի սահմանկեցուցիչ դրվագների նորանոր քառատողներ:

Ըստ վերապրողների հաղորդած տեղեկությունների՝ կոտորածն սկսել է ապրիլին՝ Ջատիկի կիրակին. որպեսզի հայերը ևս Քրիստոսի չարչարանքներին արժանանան և իրենց արյունով ներկեն Ջատիկի հավկիթ-ները: Իսկ հայերի տառապանքը երգ դարձած հնչում էր աղեկտուր.

«Ջատիկ-կիրակի»¹³ չաղըր սեօքթիւլեր.
 Բիթին էրմէնիւլերի չէլէ դէօքթիւլեր,
 Քէշի գիբի էրմէնիւլերի քէսթիւլեր.
 Դիմիմին ուղրունա էլէն էրմէնի-:

«Ջատիկ-կիրակի»¹³ վրանները քանդեցին.
 Բոլոր հայերին անապատը լցրեցին.
 Այծերի պես հայերին մորթեցին.
 Հայերն են մեռնում հանուն հավատքի» [Վկ. 480]:

Նիկոմեդիացի ակամատես-վկա Հակոբ Թերզյանը (ծնվ. 1910 թ.) նույն փաստի մասին վկայել է. «1915 թվին, Ջատիկի կիրակի օրը մեզ տարին մեծ ձոր մը: Անտեղ շատ դիակներ կային, բոլորին ալ մերկացուցած վիճակում շարած էին իրար վրա՝ խաչի ձևով, կարծես փայտի գերաններ են իրար վրա շարած: Ադոնց բոլորին մերկացրել էին, ջարդել, սպանել էին, իրար վրա կուտակել: Հետո Օսման կառավարության հրամանը եկավ, որ «շաքաթօրակ» պիտի ըլլա, բոլորին թաղեցին, որ խուլերա չըլլա: Եփրատ գետին մոտ հազարներով

¹³ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված են հայերեն «Ջատիկ-կիրակի» բառերը:

մարդ լցված էին, Զատիկ կիրակի օր էր: Մենք չաղորդների տակ էինք: Հրաման եկավ, թուրքերը հարձակվեցին, սկսեցին կոտորել, ջարդել հայերին, և որպեսզի միջազգային դատի առջև չըսվի, որ ժողովրդին կոտորեցին. «Տեղահանել ենք», ըսին» [Վկ. 233]:

Եվ սկսվում են հայերի դերգորյան աննկարագրելի չարչարանքները.

«Աղաջլարդան դուռ ուշթու,
Եանդը եհրէք թութուշթու,
Եա՛մմա, եհի՛րէիմ, եա՛մմա,
Բու այրըլըք բիզէ դիւշթիւ,
Բու մուհաջիրլիք բիզէ դիւշթիւ,
Բու Դերգորլըք՝ բիզէ դիւշթիւ»:

«Ծառերից հավք թռավ,
Վառեց՝ սիրտս բռնկվավ,
Մի՛ վառվիր, սիրտ իմ, մի՛ վառվիր.
Այս բաժանումն է մեր բաժին,
Այս գաղթականությունն է մեր բաժին,
Այս դերգորականությունն¹⁴ է մեր բաժին» [Վկ. 461]:

Քանի որ Դեյր էլ Զորի անապատը դարձել էր Հայոց ցեղասպանության կենդանի գերեզմանոցը, որտեղից ազատվելու փրկություն չկար.

«Դեր Զորա գիդէրսէմ՝ գէլէմէմ բէլքի,
Նէ՛ք էքմէք, մէ՛ստ՝ էօիրիւմ բէլքի...»:

«Դեր Զոր թե գմամ՝ գուցե չգամ ետ,
Առանց հաց, առանց ջուր՝ գուցե և մեռնեմ...» [Վկ. 462]:

Զանազվածային լրատվության միջոցները լռում էին: Այնինչ քաղաքակիրթ մարդկության աչքերի առաջ նահատակվում ու բնաջնջվում էր աշխատասեր ու ստեղծագործ, հմագույն մի ժողովուրդ, որի միակ մեղքը հայ լինելն էր.

«...Դեր Զորա վարմադան
Էրմէնի մուհաջիրի օթուրմուշ
Հիւնգիւր՝հիւնգիւր աղլըյօր...»:

«...Դեր Զոր չհասած՝
Հայ գաղթականը մատած
Հոնկուր-հոնկուր կուլա...» [Վկ. 462]:

Հայության վիճակն ահավոր էր.

«Դեր Զոր չէօլիւնդէ իւշ աղաջ ինջիր,
Էլիմդէ՛ք բէլէփշէ, բօյնուդա՛ գինջիր,
Զինջիր քըմըլդադըքչա՛ եհրէիմ ինջիր,
Դիհնիհն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դեր Զորի անապատում երեք թզննի,
Ձեռքիս՝ ձեռկապ, շղթան՝ վզիս,
Ծղթան շարժվելիս, սիրտս է մղկտում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում» [Վկ. 485]:

Բռնագաղթված հայերը մահվան այդ ճամփան անցնում էին բոկոտն ու արյունվա, պապակ շուրթերով՝ կիզիչ արևի տակ.

«Դեր Զոր չէօլիւնդէ բիթմէդի եէշիւ,
Ղուրշունա դիգդիլէր էլլի բիմ քիշի,
Մէրաքթան դէօքիւդդի միլլէթին դիշի,
Դիհնիհն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դեր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի,
Հիսուն հազար մարդ գնդակահարեցին,
Ժողովրդի ատամները վշտից թափվեցին,
Հայերն են մեռնում հանուն հավատքի» [Վկ. 482]:

Եվ գնդակահարվածների արյունով էր ներկվել ամեն ինչ.

«Դեր Զոր չէօլլէրիմի բիրիդդի դուման,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Ինսան վէ եշիլ բօյանդը քանա,
Դիհնիհն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Մշուշն է պատել Դեր Զոր անապատին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, մեր վիճակն է ողբալի.
Մարդիկ, կանաչներ արյունով ներկվեցին,
Հայերն են մեռնում հանուն հավատքի» [Վկ. 464]:

Անխնայորեն բնաջնջվում էր հայ ժողովուրդը.

«Դեր Զոր չէօլիւնդէ չիւրիդդիւմ, քալդըմ,
Ղարդալարա թահըլ օլդում, քալդըմ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դեր Զոր չէօլիւնդէ քալդըդըմ գաման»:

«Դեր Զորի անապատում փտեցի, մնացի,
Կերակուր դարձա ես ազոռվներին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը» [Վկ. 503]:

Այնինչ ողջ մնացողների վիճակն ավելի անմխիթար էր.

«Դեր Զոր չէօլիւնդէ եարալը չօքթուր,
Գէ՛լմէ, դօքթօ՛ր, գէ՛լմէ՛ չարէսի եօքթուր,
Ալլահդան բաշխա քիմսէմիզ եօքթուր,
Դիհնիհն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դեր Զորի անապատում վիրավոր շատ կա,
Մի՛ գա բժի՛շկ, մի՛ գա՛ մեկ է հույս չկա,
Աստծուց բացի էլ ո՛չ ոք չկա,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար» [Վկ. 504]:

Իսկ հայ ժողովուրդն իր տառապանքի մեջ մեմակ էր ու անօգնական: Եվ նրանց տխրաթախիծ երգը դարձել

¹⁴ Դեյր էլ Զորի աքսորավայր:

է աղոթք առ «Հոոր Աստված».

«Չըխա-չըխա, չըխա չըխա չըխա չըխա,
Նէլէ՛ր գէղի էրմէնիմն բաշընա,
Հըզոր¹⁵ Ալլա՛հըմ, հը՛զոր¹⁵, եէթի՛շ,
Էրմէնի միլէթիմի քուրթա՛ր, գէշի՛ր»:

«Ելա, բարձրացա գագաթը սարի,
Իմէն՛ր ասես չեկավ գլուխը հայի,
Հոոր¹⁵ Աստված, հոոր¹⁵, օգնի՛ր,
Հայ ժողովրդիմ փրկի՛ր, ազատի՛ր» [վկ. 526]:

Եվ ժողովրդի ողբերգական վիճակին հակադրված է բնության ճաճանչափայլ գեղեցկությունը, որին անտարբեր «օսմանցի ասկյարը իր գեմքն էր յուղում» հայերին սպանելու համար.

«Սաքահթան քալքթըմ՝ գիւնէշ փառլըյօր,
Օսմանըլ ասքերի սիլահ եաղլըյօր,
Էրմէնիյէ բաքթըմ՝ եա՛ման աղլըյօր,
Դիմիմն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,
Օսմանցի ասկյարն իր գեմքն էր յուղում,
Հայերին մայեցի՝ սաստի՛կ էին լաց լիմում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում» [վկ. 488]:

Իսկ անապատի օղը հագեցած էր դիակների մեխաճոտով.

«Դէր Զորուն իչիմդէ մանէլէր բիթէր,
Էօլմիշլէրին քօքուսու դիւնյալա եէթէր,
Բու սիրգիւնլիք բիզէ էօլիմդէն բէթէր,
Դիմիմն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դէր Զորի անապատում անանուխն է բուսել,
Դիակների մեխաճոտն աշխարհն է բռնել,
Այս աքսորը մեզ մահից վատթար է,
Հավատքի համար մեռնող հայեր» [վկ. 475]:

Ապականված էր ոչ միայն անապատի օղը, այլև թունավորված էր ջուրը.

«Դէր Զորն իչիմդէ գիւնջիլի դոյու,
Էրմէնիլէր իչթի գէհիլիլի սոյու...»:

«Դէր Զորի մեջ շղթայով ջրհոր,
Հայերը խմեցին ջուրը թունավոր...» [վկ. 515]:

Հասարակական չարիքին ավելացել էր նաև տարերային աղետը՝ տիֆի համաճարակը.

«Դէր Զոր չէօլիմդէ բիր սրա միշմիշ¹⁶,
Էրմէնի մուհաջիրի թիֆօյա դիշմիշ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զոր չէօլիմդէ քալդըղըմ զաման»:

«Դէր Զորի անապատում մի շարք ծիրանի,
Հայ գաղթականները վարակվել են տիֆ,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը» [վկ. 473]:

Իսկ մի այլ տարբերակում.

«Դէր Զոր չէօլիմդէ բիր սրա միշմիշ¹⁶,
Էրմէնի մուհաջիրի աշլըքթան էօլմիշ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զոր չէօլիմդէ քալդըղըմ զաման»:

«Դէր Զորի անապատում մի շարք ծիրանի,
Հայ գաղթականները մեռան քաղցից,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը» [վկ. 474]:

Եվ համատարած այդ չարիքից փրկություն չկար, քանի որ ողջ մնացողների վիճակն ավելի էր անմխիթար։ Այնուհետև միմյանց են հաջորդում սահմոկեցուցիչ տեսարանները.

«Դէր Զոր չէօլիմդէ ուզանմըշ, եաթմըշ,
Քէլլէսի եօքդըր, քի եիզիմն բաքայըմ,
Էրմէնիլէր բու գիւնէ օլաշմըշ,
Դիմիմն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դէր Զորի անապատում փովել, պտուկել է,
Գլուխը չկա, որ դեմքը տեսնեմ,
Այս օրվան հասան խեղճ հայերը,
Հավատի համար մեռնող հայեր» [վկ. 525]:

Եվ լավում էին նրանց հոգեվարքի խուլ հառաչանքները.

«Սիվագդան չըխըմ բաշըմ սէլամէթ,
Դէր Զորա վարընջա քօփթու-քըյամէթ,
Բու քաղար մուհաջիր քիմէ՞ էմանէթ,
Դիմիմն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Սվագից դուրս եկանք հանգիստ գլխով,
Դէր Զորում իրարանցում էր ահավոր,
Այսքան գաղթական վստահված է ու՛մ,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում» [վկ. 471]:

«Հավատքի համար մեռնող հայերի» անհաշիվ դիակները սփռված էին ամենուրեք, քանի որ օսմանցի զինվորները դարձել էին «մսագործ».

«Դէր Զոր դէդիքլէրի բիլիլք քասաքա,
Քէսիլէն էրմէնի գէլմէզ հէսափա,
Օսմանըլ էֆրաթը դէօնմիշ դասափա,
Դիմիմն ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դէր Զոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար» [վկ. 467]:

¹⁵ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «հոոր» բառը:

¹⁶ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է արաբերեն «միշմիշ» (ծիրան կամ ծիրանենի) բառը:

Հայ ժողովուրդն անկարագրելի տառապանքով էր անցնում իր մահվան ճամփան.

«Գիդէ-գիդէ՛ գիդէ՛զ օլո՛ղու դիզլէրիմ,
Աղլա-աղլա՛ գէօրսէ՛զ օլո՛ղու գէօզլէրիմ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիւնդէ քալդըղըմ զաման»:

«Գնալով-գնալով՝ հոգնեցին ծնկներս,
Լալով-ողբալով՝ կուրացան աչքերս,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը» [Վկ. 476]:

Կատարվել է նաև ավելի սոսկալիմ. աքսորականները քայլելու անկարող իրենց մեծահասակ հարազատներին ստիպված թողել են ճամփին և, թուրք ոստիկանների մտրակների տարափի ներքո, արցունքն աչքերին շարունակել իրենց մահվան ճամփան: Այդ մասին են պատմել ու զանազան տարբերակներով երգել արաբների կողմից կապույտ թանաքով դաջված դեմքերով գեյթունցի Գայանե Ադուրյանը (ծնվ. 1909 թ.) [Վկ. 258], ադաբազարցի Սիրենա Ալաճաճյանը (ծնվ. 1910 թ.) [Վկ. 225] և շատ ուրիշներ.

«Դէր Զօր չէօլիւնդէ եօրուլդում, քալդըմ,
Անամը, բաբամը եօլդա բրաքթըմ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիւնդէ քալդըղըմ զաման»:

«Դէր Զորի անապատում հոգնեցի, մնացի,
Մորս ու հորս ճամփին թողեցի,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը» [Վկ. 499]:

Այստեղ տեղին է մեջ բերել երգնկացի վերապրող Գառնիկ Ստեփանյանի (ծնվ. 1909 թ.) պատմած հուշից մի հատված. «...Երգնկայից դուրս եկանք. ուժեղ սառնամանիք էր: Վարդանուշ տատիկս դժվարանում էր քայլել: Մեկ էլ կանգ առավ, ասաց. «Ինձ խփե՛ք, ես չե՛մ կարող քայլել»: Նա նստեց գետնին: Ժանդարմները քարշ տվին նրան: Նա մնաց ճանապարհին: Մեզ քչեցին: Մենք մի կողմից գնում էինք ու ետ էինք նայում: Ձյունը գալիս էր, կուտակվում նրա վրա: Վերջապես իմ խեղճ տատիկը դարձավ ձյունն արձան: ...Հասանք Մալաթիա: Արդեն գարուն էր: Բոլոր հայերին կոտորել էին: Ամեն տեղ բլուրներ էին՝ տակը հիսուն-հարյուր հոգի թաղված, նույնիսկ կիսամեռ՝ քանի որ վրայի հողը շարժվում էր...» [Վկ. 95]:

Սեբաստիայից ակամատես-վկա Անդրանիկ Գավուքչյանը (ծնվ. 1905 թ.) ևս անդրադարձել է տեղահանության նույնամասն տառապանքներին. «...Այսպես սկսվեց թշվառությունը: Ժանդարմները մեզ քշում էին մտրակներով, քանի որ մենք պետք է որոշակի տարածություն անցնեինք: Ով այլևս չէր կարողանում քայլել, մնում էր ճանապարհի եզրին ընկած: Երբ արդեն մտրակը չէր օգնում, մարդկանց զնդակահարում էին կամ սվինահար անում, որ նրանք հետ չփախչեն: ...Այդպես մոտ 1,5 միլիոն հայեր սպանվեցին: Միայն պատերազմից հետո շատ քչերին՝ ողջ մնացածներին, սիրիական անապատներից հավաքեցին...» [Վկ. 158]:

Աքսորի ճամփաներին թուրք ոստիկանների գործադրած անասելի դաժանությունների մասին է պատմել նաև խարբերդցի Թրվանդա Մուրադյանը (ծնվ. 1905 թ.). «Մեզ հանեցին մեր գյուղեն, բոլոր ջահելներին հավաքեցին, խփուշի (անձավ - թուրք.) պես տեղ մը լցրին, կոտորեցին, մեջը նավթ լցրին, վառեցին: Հետո հավաքեցին բոլոր կանանց, քարերով ողջ-ողջ գլուխները ջնջեցին: Մամայիս ու մեծ մամայիս ալ քարերով սպանեցին: Էրեխեքին, մայր-դիսարներուն քովեն գառնուկներու պես առանձնացուցին: Ինձի երեք տարեկան ազտիկ քույր մը ունեի, էրեխեքի հետ անոր ալ առին Բալուի Մուրադ (Եփրատ) գետի կամուրջին քովը, վզերը կտրեցին, կոտորեցին, գետը լեցուցին...: Երկու ժանդարմա 500 հոգի աքսոր հանեցին...» [Վկ. 120]:

Բուրսայի Մեծ Նոր գյուղից Աշոտ Օհանյանը (ծնվ. 1905 թ.) հուզմունքով է հիշել իր տխուր անցյալը. «...1914 թ. մեր տղամարդկանց թուրքական կառավարությունը հավաքեց, տարավ թուրքական բանակ, որից հետո ընտանիքներուն ըսին. «Կառքեր վարձեցեք, մոտիկ տեղ պիտի գնանք»: Ով փող ուներ ֆուրդուն վարձեց, ով չուներ՝ ոտքով: Մենք ալ չոքուխ էինք, մորերնուս փեշեն բռնած զացիք ոտքով: Երկար զացիք: Առաջին կանգառնիս եղավ Կոնիան: Էնտեղ փոխանակ մեզի քաղաք մտցնեն, սարերում ոստիկանների հսկողության տակ պահեցին՝ սոված, ծարավ: Մյուս առավոտ մեզի ճամփա հանեցին դեպի Բոզզուր: Անտեղեն ալ անցանք: Օրերով, շաբաթներով ոտքով քայլում էինք: Ուղքերնիս արյունոտ քայլում էինք: Ոստիկանները մտրակներով խփում էին: Ծատերը չդիմացան, ճանապարհին մեռան: Դիակները մնում էին գետնին: Գիշերը գայլերը ուտում էին: Մեզ քայլեցնում էին ոտքով: Արդեն քչացել էինք, քանի որ շատերը մեռել էին: Մեկ էլ Իդե անունով մի գյուղի մոտ հասանք: Էնտեղ մեր վրա հարձակվեցին, սկսվեց թալանը. «Փարանդզ եօ՞ք՝ չքարընը՞զ» («Փող չունե՞ք՝ հանե՞ք» - թուրք.) ասելով...» [Վկ. 212]:

Տեղահանության և աքսորի ճամփաներին իրենց աներևակայելի տառապանքներն ու անցած վայրերն է վերհիշել նաև 96-ամյա Գեղեցիկ Եսայանը (ծնվ. 1901 թ., Նիկոմեդիա). «1915 թվի Մեծ եղեռնի ժամանակ ես տասնչորս տարեկան էի: Աքսորն սկսվեց: Մեր ընտանիքը 12 ջանով զացինք, 2 ջան ողջ մնացինք: Ժանապարհին մեզ խամշիներով կծեծեին, կտանջեին, ջուր չէին տա: Մենք քայլելով հասանք Դելեթ, Էսքիշեհիր, Կոնիա, Էրեղլի, Բոզանթի, Քանլը Գեչիթ (Արյունոտ Կիրճ - թուրք.), Հալեպ, Բաբ, Մեսքենե, Դիփսի, Աբու Արար, Դեր Զոր...» [Վկ. 231]:

Իր անցյալը մանրամասնորեն վերհիշել է նաև 80-ամյա ակամատես-վերապրող սեբաստացի Սուրեն Սարգսյանը (ծնվ. 1902 թ.). «...Երկու օր հետո հասանք Ֆրոնջըլար գյուղը, որը մի փոքրիկ, անճշան գյուղ էր,

բայց հայ ժողովրդի պատմության մեջ դարձավ Աշտնավոր: Ըստ պետական ծրագրի, ժողովուրդը ոտքով պիտի բարձրանար 3.900 մետր բարձրությամբ Տավրոսյան լեռները: Հարյուր հազարավոր քարավաններ գալիս էին այստեղ, գտնում էին իրենց խաչելությունը, գնում դեպի մահ: Կանայք, մանուկներ, նորածին ծնկեր երեխաներ լքվում էին անտեր-անտիրական: Այստեղ մնաց Քնարիկ քույրս՝ իր ծնկեր երեխայի հետ: Նա հիվանդ էր, չէր կարողանում քայլել: Ֆրոնզըլա՛ր (տեղավայրի անվանում՝ տեղաբնակների համակենտրոնացման վայր), Ֆրոնզըլա՛ր, լքված երեխաներ, ծեր-ամուտեր կանայք, հիվանդներ՝ այս ու այն կողմ պառկած, հոգեվարքի մեջ, լիկած դիակներ, փայասների տակ կամ առուների մեջ...» [վկ. 155]:

Այնուհետև նույն ակամատես-վկա Սուրեն Սարգսյանը մկարագրել է փոքր տղաների, աղջիկների և մյուսների ահավոր վիճակը. «...Հաջորդ օրը եկան քրդերը, հետները՝ հայտնի Ջեյնալ բեկն ու եղբայրները՝ սրիկա դահիճները: Նրանք քարավանի միջից ինչքան փոքրիկ տղա գտան, հավաքեցին, թևերը կապեցին ու տարան հեռու սարի գագաթը, ուր վառվում էին թեժ խարույկները: Այնտեղ նրանց գլուխները կացիններով կտրեցին ու շարտեցին ձորը. այդպես էին արել մախորդ քարավանների երեխաներին ևս: Դրա համար էլ այդ ձորը կոչվեց Քանը դերէ (Արյան ձոր - թուրք.): ...Մեր քարավանը, որը կեսից էլ պակաս էր մնացել, իջեանեց Սամոսատից հարավ՝ Եփրատ գետի ափին: Ամեն կողմ դիակներ՝ դիակներ, մեռած կանայք, երեխաներ ամեն կողմ պառկած ցաք ու ցրիվ, արտերի մեջ, ավազների վրա, ամեն կողմ՝ կիսամեռ հիվանդների տնքոցներ, աղեր-սագին օգնություն խնդրող մայվածքներ, նրանց կողքին՝ հոտած, փտած, ուռած, մեխած գարշահոտ դիակներ, մեծ մասամբ կանանց: Դանթեի Դոփսըը Եփրատի ափին էր: ...Հետո բերին սպիտակ շորերով աղջիկներին. գիշերային խավարի մեջ նրանց բոլորին ցցերի վրա նստեցրին: Մեր ականջները խլանում էին նրանց մայրերի, հարազատների ճիչերից, լացերից և գոռում-գոչումներից: ...Մեզ բերին Ուրֆա, այնտեղից քշեցին դեպի անապատը՝ մի անմարդաբնակ տեղ, ուր միայն մի քանի ծառեր կային: Այդ օրը գիշերը անձրև եկավ և ցուրտ քամի: Գիշերը հարյուրավոր մարդիկ մահացել էին: Քրդերին բերին, մի ընդհանուր խոշոր փոս փորել տվին: Քրդերը թոկերով ընկան ժողովրդի մեջ, տրորելով հիվանդներին, մեռած-ողջ՝ ով պառկած էր, վիզը թոկ էին գցում, քաշեքաշ տանում, փոսն էին գցում ու վերադառնում: Նույնիսկ ողջերի վիզը թոկ էին գցում, տանում, մետում էին փոսը. հարազատների ճիչերը, աղաղակները չէին լսում: Այդտեղից մեզ նորից քշեցին դեպի հարավ՝ մի այլ անմարդաբնակ տեղ: Կանայք՝ տիֆով հիվանդ, ջուր էին աղերսում...» [վկ. 155]:

Դերզորյան երգերի մեջ առանձին շարք են կազմում կողոպտված, որդեկորույս մայրերի և կույս աղջիկների ողբերգական պատկերները.

- Ծու դաղըն արդընդա էրմէնի քըզը վար,
Գիդի՛ն-բաքը՛ն չանթաղընդա մէսի՛ վար:
- Գիզէլ գեօզլէրի վար,
Սրմա սաչլարը վար»:

«- Այս լեռան թիկունքին հայ աղջիկ կա,
Գնացե՛ք, տեսե՛ք պայուսակում ի՞նչ կա:
- Գեղեցիկ աչքեր կան,
Եվ մետաքս մազեր կան» [վկ. 585]:

Իսկ թուրք ոստիկաններն ու հրամանատարները հայ աղջիկների ու կանանց մկատմամբ վարվում էին անասելի դաժանությամբ.

«Սաբահթան քալքթըմ՝ քափը քափալը,
Բին բաշը գէլիյօր էլի գօփալը,
Ուղրունա բըրաքմըք քէօն վէ թօփալը,
Դիհիհին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Առավոտյան վեր կացա՝ դուռը փակ գտա.
Հազարապետն եկավ՝ ձեռքին կար մահակ.
Կույր ու կաղերին գցել էր իր առաջ,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար» [վկ. 486]:

Տիգրանակերտցի Մկրտիչ Կարապետյանը (ծնվ. 1910 թ.) հուզումով ու դողդոջուն ձայնով է պատմել իր մանկական հիշողության մեջ տպավորված պատկերները՝ միաժամանակ մրմնջալով հետևյալ տողերը.

«Դէր Զօրա գէլդի բիր Օւքիր փաշա,
Աթընը բաղլաղը դէլիքլի թաշա¹⁷,
Էրմէնի սըղմաղը դաղ իլէ թաշա,
Դիհիհին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դեր Զոր եկավ մի Օւքիր փաշա.
Նժույզը կապեց ծակ քարի¹⁷ վրա.
Ձորերում հայերին տեղ չմնաց.
Հայերն են մեռնում հավատքի համար» [վկ. 522]:

Այնուհետև նույն վերապրող Մկրտիչ Կարապետյանը շարունակել է. «...Վերջապես էկանք. հասանք Դեր Զորի անապատի վերևի մասը՝ Մերդին քաղաքը, որտեղ գնացքը կուգար, Հալեպ կերթար: Անտեղ մեզ իջեցուցին. կանաչ դաշտ էր: Ներքևը ձոր կար: Մեզ՝ փոքրերիս ջոկեցին, իսկ մեծերին՝ տարին ձորի կողմը հերթ կայեցրին. 300-400 հոգիի չափ մեծեր էին, այդքան ալ երեխաներ էին: Ուրեմն մեզ՝ էրեխեքիս կանաչ դաշտի վրա նստեցրին. մենք չգիտեմք՝ ինչ պիտի ըլլա: ...Մայրս իր հերթը խախտելով գալիս էր մեզի համբուրու՛մ. համբուրու՛մ, գնում էր: Մենք՝ ես, մեծ եղբայրս և փոքր եղբայրս, որը մեկ տարեկան էր, հեռվից տեսնում էինք մի շարան կանայք հերթի մեջ շարժվում են. մեր մայրը անոնց մեջն էր: Տունեն երբ էլանք, մեր մայրը ազգային տարազներով էր՝ թավիշ, ոսկեկար հագուստներով, գլուխը զարդարված էր ոսկեդրամներով, վիզը ոսկե շղթա

¹⁷ «Դէլիքլի թաշ» (ծակ քար) - Հայկական գյուղական տան մուտքի մոտ պատին ագուցված քարե օղակ՝ ձիու սանձը կապելու համար:

կար, հագուստներում մեջը երկու կողմը 25-25 ոսկի էր կարած՝ գաղտնի: Վերջին անգամ, երբ մեր մայրը էկավ մեզի խենթի պես համբուրեց, կրիշեմ, արդեն միայն տակի ճերմակ ներքնագգեստով էր. ո՛չ զարդ կար, ո՛չ ոսկի կար, ո՛չ ալ թավիշն հագուստները: Մենք՝ էրեխեքս, բանից անտեղյակ ենք: Է՛նտեղ բաներ մը կատարվում են, բայց չգիտենք ի՞նչ է կատարվում: Դու մի ըսեր բոլորին հերթով հագուստները հանում էին, մի կողմի վրա շարում, բոլորին մերկացնում էին, կացինով գլուխը կտրում էին, մետում էին ձորը...» [Վկ. 139]:

Պատմական այս իրողությունների շուրջ է հյուսվել ման ժողովրդական երգը.

«Սաբահթան քալքթըմ՝ չամթամա բաքթըմ,
Աղլայա-սըզլայա բոյնումա թաքթըմ,
Մալըմը-միլքիմը դէվլէթէ սաթթըմ,
Փահասընը սօ՞րսա՝ եարըմ էքմէլէ»:

«Առավոտյան վեր կացա, պայուսակս մայեցի,
Լաց ու կսկիծով վզիցս կախեցի,
Ունեցվածքս պետությանը ծախեցի,
Գինը թե հարցնես՝ կես կտոր հացի» [Վկ. 492]:

Ահա թե ինչու ապրելու տարրական պայմաններից զրկված հայ մայրերն իրենց ունեցվածքը թուրքական կառավարությանն ու զինված ավազակներին թողնելուց հետո, զգալով իրենց մոտալուտ վախճանը, իրենց սիրաւուն զավակներին պահ են տվել բարի արարքներին, որպեսզի եթե իրենք մահատակվեն, զոհն իրենց երեխաները ողջ մնան:

Այդ է հաստատել ման միկոմեդիացի Բարուհի Չորեքյանը (ծնվ. 1900 թ.). «...Երբ մեզի աքսոր քշեցին, մենք տասներկու ամիս անապատին մեջը մնացինք: Չորս քույրով փախանք անտառները: Ջրի մեջ լողալով խաբուր գետը (Դեյր էլ Ջորի մոտով հոսող գետ) անցանք, արաբ բեդվիններու քովը հասանք: Անոնք մերին ոչլոտված մազերը խուզեցին, երեսնիս մելանով ծեծեցին, որ հայ ըլլալնիս չիմացվի: Իրենց ոչխարները մեզի տվին, որ արածացնենք» [Վկ. 229]:

90-ամյա Գրիգոր Գյոզալյանը (ծնվ. 1903 թ., Մուսա Լեռ, Քաբուսիե գյուղ) ամհում երախտագիտությամբ է հիշում Հոմա-Համայի ճամփին, Մուհարրի գյուղի արաբ քրիստոնյա բարի պատավին, որն ամեն երեկո իր եփած փլավն ու գոտու մեջ խցկած հացի կտորները պատերի տակ ուժառայատ ծվարած հայ որբուկներին զաղտագողի բաժանելուց հետո անհետանում էր մթության մեջ [Վկ. 289]:

Նման փաստը ևս բանաստեղծական տեսք է ստացել հետևյալ երգի մեջ, որտեղ որդեկորույս մայրն շտապում է գետն անցնել, որպեսզի գնա ու գտնի «արաբի գյուղում» ապաստանած իր զավկին.

«Եօ՛ւ վէր, խաբուր՝¹⁸, եօ՛ւ վէր, գէշէիմ չէօլիւ,
Է՛վլաթըմ չըս-չըփլախ արաբըն քէօլիւ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Ջօր չէօլիմդէ քալդըղըմ գամամ»:

«Ծամփա՛ տուր, խաբուր՝¹⁸, անապատն անցնեմ,
Ջավակս մերկ-տկլոր արաբի գյուղումն է,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Ջորի անապատում մեր եղած ժամանակը» [Վկ. 508]:

Բալուցի Կարապետ Ֆարաշյանը (ծնվ. 1906 թ.) մույնպես վկայել է իր տեսածները. «...Քիչ վերջ Մեհմետ հոջա (ուսուցիչ - թուրք.) անուճով թուրք մը եկավ, ինձի ըսին, որ իրեն հետ երթամ: Կը հիշեմ ձեռքս բռնած ինձի կառավարության շենքը տարալ: Հոն գիս իբր հոգեզավակ «Հյուսեհին Իսլամ» անուճով արձանագրել տվալ ու տարալ իր բնակած գյուղը: Արածանի գետի վրա Մեծն Տիգրանի օրով շինված կամուրջին վրայեն անցած ատենս տեսա, որ գետը արյունոտ էր: Հոն կտանեին հայերուն և վիզը կտրելն վերջ, կամուրջեն վար՝ գետը կնետեին, այսպիսով անուճը «Քանը Գեշիթ» (Արյունոտ Կիրճ - թուրք.) եղած էր: Մեհմետ հոջան ինձի տարալ քաղաքեն դուրս՝ Գոհանամ կոչված վայրի իր տունը: Ջիս իր կնոջ ներկայացուց, ըսավ՝ «Քեզի տղա մը բերի՝ անուճը Հյուսեհին է»...» [Վկ. 130]:

Մարիամ Բաղդիշյանը (ծնվ. 1909 թ.) ևս պատմել է, թե ինչպես ինքը հագիվ 5-6 տարեկան էր, երբ աքսորի ճամփաներին իր փոքր քրոջ հետ անապատի ավազների վրա պառկած իրենց մայրիկի խոսքերի հետ էին խաղում՝ չիմանալով, որ մա արդեն մեռած է: Հետո ինչ-որ մի արաբ կին մրան տանում է իր տունը, որտեղ փոքրիկ Մարիամը չորս տարի փարչով ջուր է կրում ջրհորից: Մի անգամ, երբ մրա դեմքն ուզում էին կապույտ թանաքով դաջել, մա գաղտնի փախչում է և մի հույն քահանայի շնորհիվ ապաստան գտնում հայկական որբանոցում [Վկ. 294]:

«Թիրքլէր բաշլադը Է՛վլաթ քաչըրմայա,
Անալար դըյմադը եիզիւ Էօփմէյա,
Բաքթըմ, քի գիզիլիզէ աղլըյօր եամա՛մ,
Դիմինն ուղրումա էօլէն էրմէլի»:

«Թուրքերն սկսեցին զավակ փախցնել,
Մայրերը չհասցրին երեսը համբուրել,
Տեսա՛ ծածուկ սաստի՛կ էին լաց լինում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում» [Վկ. 496]:

Այս ողբերգական իրադարձություններին ակամատես-վկա յոզղատցի Արշակունի Պետրոսյանը (ծնվ. 1903 թ.) սրտաճմիկ մի տեսարանի մասին է ինձ պատմել. «...Հետո սկսան աղջիկներին փախցնել, կնիկներին տանել մորթել, չոբուխներին գլուխները կտրել, գնդակի պես ասդին-անդին նետել: Ճիլորի մորն ալ տարին, մորթեցին: Մեկն ալ երեխան գիրկը, մորը վիզը կտրել էին, չոբուխը մեռած մորը կուրծքը ուտելով ապրել էր, ամմա անոր գլուխն ալ ֆուտբոլի գնդակ ըրին» [Վկ. 175]:

¹⁸ Հարուր/խաբուր - Դեյր էլ Ջորի մոտով հոսող գետ:

Նույնամամա դաժամությունների մասին է վկայել նաև իգորեցի Էվելինա Կամայանը (ծնվ. 1909 թ.). «...Թորքը գալիս էր: Հայ կամանց փորերը ճեղքում էին դամակով, երեխային համուսնուրս, գլուխը ցցի վրա բարձրացնում: Ամբողջ Իգորեցի դիակներով էր ողողված...» [վկ. 59]:

Նույն փաստը հաստատել է նաև Էրզրումցի Լորիս Պապիկյանը (ծնվ. 1903 թ.). «...Ժամապարհին տեսա, թե ինչպես թորքերը ծաղրում էին մրանց՝ հայ աղջիկներին ու կամանց: Ես հանդիպեցի այնպիսի մի զարհուրելի գազամային տեսարանի, որ աշխարհի պատմության մեջ, մախմադարյան շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը, ոչ մի բարբարոս ժողովուրդ մնան վայրագություններ չէր արել կամանց համդեպ: Չորս աստիճանավորներ՝ մարդկային կերպարանքները կորցրած վայրի բորենիների մոլուցքին հասած ստոր վիժվածքներ, մտել էին սեղանի շուրջը, իրենց կողքին կանգնեցրել էին մի խումբ հայ հղի կամանց, որոնք հավանաբար մի քանի օրից պետք է ծննդաբերեին, գրագ էին գալիս մրանց արգամդներում եղած զավակների արու կամ էգ լինելու մասին և կարգադրում ստորադրյալներին՝ դաշույնով բացել հղի կնոջ արգամդը և դուրս բերել այնտեղից երեխան: Ինչ սոսկալի վայրագություններ ասես չէին անում մարդամամա գազամները: Եթե ես անձնապես տեսած չլիների հիշյալ տեսարանը և այսօր ինձ պատմեին կամ գրեքնում կարդայի, ես երբեք չէի հավատա, որ իրոք մնան գազամություններ կարող են տեղի ունենալ...» [վկ. 88]:

Սեբաստացի Համբարձում Սահակյանը (ծնվ. 1898 թ.) նույնպես վկայել է իր աչքերով տեսածը. «...Կհիշեմ, երկրորդ մայրս հղի էր, մրան սպանեցին, սուրը կոխին փորին մեջը, պզտիկը դուրս հանեցին, սկսան խնդալ, որ տղա է ու շարտեցին գետնին: Ես այդ տեսարանը երբեք չեմ կրնար մոռնալ...» [վկ. 153]:

Նույնամամա փաստերի մասին է վկայել նաև Էսքիշեֆիցի ակամատես-վկա Սամվել Փաթրյանը (ծնվ. 1900 թ.). «...Կհիշեմ, աղջիկները և կամայք խաչ կհանեին, գետին մեջ կմետվեին, որ ժամդարմներում ձեռքը չանցնին: Այդ ժամանակ մամուս կար, բա՛ն կար: Կհիշեմ, օր մը երկու զարթոնքներ իրար հետ գրագի բռնվեցան մի հայ հղի կնոջ վրա.

- Շու քարընըն քարընդա մէսի՞ վար (- Այս կնոջ փորում ի՞նչ կա - թուրք.):
- Գյալուրդը՝ քըզ օլուր (- Գյալուր է՝ աղջիկ կլինի - թուրք.):
- Եօ՛ք, օղլան օլուր (- Ո՛չ, տղա կլինի - թուրք.):

Գրագ եկան, իմ աչքի առաջ դաշույնով կնոջ փորը ողջ-ողջ ճեղքեցին: Ես ադ իմ աչքովս տեսած եմ: ...Երբ կեսարիա հասանք, մեզի բերին, լեցուցին մեծ սրահի մը մեջ: Կեսարիայի վալին եկալ հարցուց. «Հայ քույրե՛ր, արդյոք ժամապարհին ձեզ մեղություն տվող եղա՞վ»: Մեր հայ կամայք ալ ուժ առին, սկսան պատմել, թե ինչպես թուրք հսկիչ ժամդարմները գիշերները մեզի կծեծեին, մեր հայ աղջիկներում ու հարսներում կտանեին..., իսկ առավոտյան՝ հալից ընկած, ետ կբերեին...: Վալին ջղայնացալ, ըսալ. «Ամո՛թ, և ասոնք մեր ազգին զավակ-նե՛րն են...» [վկ. 205]:

Եվ իրոք, թուրք ոստիկանները դարձել էին մսագործ.

«Ամա՛ն, Մահմուդ փաշա, սէն գէլ իմանա.
Ջամդարմալար դէօնմիշ դասափա,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ զաման»:

«Վա՛յ, խղճի արի՛, դու Մահմուդ փաշա.
Ոստիկանները մսագործ դարձան,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զօրի անապատում մեր եղած ժամանակը» [վկ. 521]:

Պատահում էր նաև, որ մայրերի մոտից փախցնում էին երեխաներին, հարսերին ու աղջիկներին բռնաբա-րում էին, հետո, կապկպելով, մետում էին ձորը կամ չորացած ջրհորների մեջ և կրակի տալով՝ բոլորին այրում.

«Էրմէնիլէրի մադարայա դօլդուրդուլար,
Քիրէջ դէօքիւսի, աթէշ վէրիսի եաքթըլար,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ զաման»:

«Հայերին քարանձավի մեջ լցրեցին.
Այրած կիրը կրակի տալով՝ վառեցին.
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զօրի անապատում մեր եղած ժամանակը» [վկ. 484]:

Իսկ ողջ մնացողներն ողբում էին իրենց կորուստները.

«Հայաթըն չէշմէսի բուզ գիբի աքար,
Թիրք բաքըլարը չադըրդան բաքար,
Էրմէնի գէլիյօր էլլէրի բաղլը,
Անալար աղլըյօր՝ չօջուդու՛մ դիյէ,
Գէլիմէր աղլըյօր՝ քօջա՛մ դիյէ,
Քըզլար աղլըյօր՝ մամուսու՛մ դիյէ»:

«Բակի ծորակը սառույցի պես է հոսում.
Թուրք բաքիները վրանից են մայում,
Հայերն են գալիս ձեռնակապերով,
Մայրերն են լալիս՝ զավա՛կս ասելով,
Հարսերն են լալիս՝ ամուսի՛նս ասելով.
Աղջիկներն են լալիս՝ պատի՛վս ասելով» [վկ. 580]:

Դժոխային այդ իրարանցման մեջ մայրերը կորցնում էին զավակներին, զավակներն՝ իրենց ծնողներին.

«Դէր Զօր չէօլիմդէ շաշըրդըմ, քալդըմ,
Եիթիրդիմ անամը, եիթիրդիմ բաքամը,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,

«Դէր Զօրի անապատում շվարեցի, մնացի,
Մորս ու հորս այնտեղ կորցրեցի,
Վա՛յ մայրիկ, վա՛յ մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,

Դէր Զօր չէօլիւնդէ քալորդըմ զաման»:

Դէր Զորի ամապատում մեր եղած ժամանակը» [վկ. 500]:

Պետք է ենթադրել, որ այդ անմկարագրելի թոճ ու բոճի մեջ ծնողներին կորցրած, որք ու անօգնական հայ երեխաներն են հորինել այս կարգի երգերը.

*«Դէր Զօր քէօփրիսիսի դարդըր. գէշիւմէզ,
Քան օլմուշ սուլար. քիր թաս իշիլմէզ,
Անադան-բաբադան վազգէշիլմէզ,
Դիմիմիմ ուղորունա էօլէն էրմէմի»:*

«Դէր Զորի կամուրջը մեղ է. անցնել չի լիմի,
Ջրերն արմոտ են. մի թաս խմել չի լիմի,
Մորից-հորից բաժանվել չի լիմի,
Հայերն են մեռնում հաճում հավատքի» [վկ. 516]:

Օտար միջավայրում մասամբ օտարացած հայ որբուկը ստիպված թուրքերենով է արտահայտել իր հոգու վիշտը, սակայն մա դեռ չի մոռացել իր համար նվիրական հայերեն «մայրիկ»¹⁹ բառը.

*«Եէշիլ դուրբան օլայըմ գէշէն գիւնլէրէ, մայրի՛կ,
Քըրըլըր քանաթարըմ. քալորմ չէօլլէրդէ՝
Անասըզ, բաբասըզ, մայրի՛կ,
Դիւշթիւմ դիյար դուրբէթէ, մայրի՛կ,
Եա բէն աղլամայըմ, մայրի՛կ,
Քիմլէ՛ր աղլասըմ, մայրի՛կ»:*

«Դալար գոճ դառնամ անցյալ օրերին, մայրի՛կ,
Փշրվեցիմ թևերս, մնացի անապատում՝
Առանց մայր, առանց հայր, մայրի՛կ,
Ընկա օտար վայրեր, մայրի՛կ,
Եթե ես լաց չլիմեմ, մայրի՛կ,
Ովքե՛ր լաց լիմեմ, մայրի՛կ» [վկ. 582]:

Թեպետ անհայր ու անմայր մնացած հայ որբուկը, օտարների մոտ գոյատևելով, մոռացել էր իր մայրենին լեզուն, սակայն չէր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը:

Ստամբուլի Սուրբ Փրկիչ հայ ազգային հիվանդանոցի ծերանոցի բնակիչ, աղաքագարի վերապրող, 90-ամյա Սիրենա Ալանաճյանը (ծնվ. 1910 թ.) չորս տարեկան էր, երբ թուրքերը սպանել էին իր հորն ու մորը: Անապատական արաբներն ամծնող մնացած երեխային խնամել էին: Չորս տարի անց՝ 1918 թ. զինադադարից հետո, երբ որբահավաքներն անապատներից հավաքում էին հայ երեխաներին, տեսել են ոսկեզանգուր մազերով և կապույտ աչքերով ութ տարեկան դարձած աղջնակին, որի գեղեցիկ դեմքը դաջված էր կապույտ թանաքով և արաբի անուն էր կրում: Անկասկած մա հայ էր: Թեպետ մա մոռացել էր հայերեն խոսելը, սակայն չէր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը, որը և մրա հայ քրիստոնյա լինելու ապացույցն էր: Այսպես, Սիրենային հանձնում են հայկական որբանոց [վկ. 225]:

Նիկոմեդիացի մի այլ վերապրող Բարուհի Սիլյանը (ծնվ. 1900 թ.), որի դեմքը մույնպես դաջված էր, մա ևս վկայել է. «...12 ամիս անապատում ենք մնացել, ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր, ո՛չ տուն, ո՛չ մի բան: 9 հոգինոց ընտանիքն միայն ես ողջ մնացի. մամայիս սպանեցին աչքիս առջևը, քույրիկիս փախցուցին, մյուս քույրիկս փոքր էր՝ հիվանդացավ, մեռավ, միջնեկը՝ կորավ, իրար չգտանք: Հարսիս փորը պատռեցին. «Գյավուրի փորիմը աղջի՛կ է, թե՛ տղա», - ըսավ մի ասկյար: «Գյավուրը տղա չի՝ ծնիր, տե՛ս», - ըսավ մեկ ուրիշը և սրով փորը պատռեց մեր աչքին առջև: Ես, ուրիշ չորս աղջիկներու հետ, հազիվ փախա անտառները, այնտեղ գետ մը կար, լողալով անցանք: Մի արաբ ինձ աղաղակ իր տունը, ըսավ. «Աղջի՛կս, ճիշտ է, ձեր օրենքին մեջ չկա, բայց արի՛ երեսդ մեղանով ծեծեմ, որ քեզ հայ չկարծեն»: Ես ալ լացի: Նե՛ տեղաշոր ունեմ, մե՛ հագուստ: Երեսս ծեծեցին, հաստ հյուսերս խուզեցին: Տունին գործերը կընեի...» [վկ. 230]:

Վերապրողներից իմ գրառած հուշերի մեջ բազմաթիվ վկայություններ կան մաև հայ երեխաներին սպանելու և կամ բռնությամբ հավատափոխ անելու մասին, քանի որ կառավարության մախանջած գաղափարական գիծն էր այդ: Ինչպես Թալեաթ փաշան է ասել՝ «Պէտք է մաքրել հայերի հաշիւը» [Անտոնեան 1921: էջ 232]: Պաշտոնական այդ գաղափարախոսությունն էին իրագործում երիտթուրք զինվորական սպայակազմն ու ոստիկանները, ասկյարներն ու չեթեները: Այդ է հաստատում մաև սեքսատացի Սաթենիկ Դողրամաջյանի (ծնվ. 1903 թ.) պատմած հուշը. «...Աղ տեղ հրաման էր եկեր, թե՛ «Որքան հայ կա գյուղը, պիտի մուսուլման ընենք, եթե չէ՛ կրակը պիտի դնենք, պիտի վառենք...» [վկ. 156]:

Կառավարական հրամանին համահունչ էին մաև մահմեդական շեյխերի քարոզները: Խարբերդցի Գարեգին Թուրուջիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) իր հուշի մեջ նշում է. «...Ով որ 7 գյավուր սպանի, - ասել է շեյխ (մահմեդական հոգևոր առաջնորդ - թուրք.) Արիֆը, - ջեննեթ կերթա...» [վկ. 118]:

Մալաթիացի Մարի Վարդանյանը (ծնվ. 1905 թ.) ևս մույն փաստի մասին է վկայել. «...Մահմեդական թուրքերն ասում էին. «Ով գյավուր մը սպանի, անոր հոգին դրախտ կերթա...» [վկ. 132]:

Բացի այդ պատահում էր մաև այնպես, որ տղաներին փախցնում էին, թլփատում, ստիպում միայն թուրքերեն խոսել, իսկ աղջիկներին՝ բռնաբարում էին և կամ՝ խաչելով սպանում:

Այդ մասին է վկայում մաև ժողովրդական երգը.

*«Երեք խոջաներ գետին փորեցին,
Վա՛յ, աման,
Երիտասարդ հայ տղուն ողջ-ողջ թաղեցին,*

¹⁹ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

Այս, ամամ:
Ամոր քույրիկը տարիս խաչեցիս,
վա՛յ, ամամ,
խաչեմ վեր առիմ՝ ծովը մետեցիս,
Այս, ամամ: [վկ. 444-445]:

Խարբերոցի Եղսա Խայաջանյանը (ծնվ. 1900 թ.), որն իր հուշը պատմելիս հաճախ ջղաձգվում էր ու դառնորեն լաց լինում, նույնպես վերհիշել է. «...Թուրքը ըսեր է. «Հիմա թուրք պիտի ըլլաք, չէ՞ մե՛ հայ»: Տերտերը ըսեր է. «Մեղա՛ք»: Բոլոր քահանաներուն ջահել-ջահել կոտորել են: Հայ բողոքական վարժապետին՝ պր. Գևորգին լեզուն կտրել են, քանի որ հայերեն սորվեցուցեր էր, վերջն ալ գլուխը կտրեր են...» [վկ. 114]:

Երիտթուրքերի վարած թուրքացման ու բռնի հավատափոխության քաղաքականությանն է անդրադարձել նաև Խարբերոցի Ռոբեր Գալընյանը (ծնվ. 1912 թ.) իր պատմած հուշի մեջ. «...Թուրքերը հավատափոխ էին անում փոքրիկ երեխաներին. «Մուհամեդ ուսույ Ալլահ» (Մուհամեդը Աստծո առաքյալն է - թուրք.) էին ասում՝ սյուններ էին անում, այսինքն՝ թվատում էին, անունները փոխում էին և ստիպում թուրքերեն խոսել...» [վկ. 127]:

Շապինգարահիսարցի Հակոբ Թերզյանը (ծնվ. 1910 թ.) իր տված վկայության մեջ ներկայացրել է թուրք զինվորականների և հոգևոր պետերի՝ մոլլաների, համատեղ գործակցությունն այդ նույն քաղաքականությանն իրականացման գործում. «...Ես արդեն 79 տարեկան եմ: Շապին-Գարահիսարեն եմ ես: Երբ կոնստանդին թուրքերուն, ոմանց ջարդեցին, իսկ մեզ մեծան երեխաներիս տարին թուրքին որբանոցը: Մեզ մերկացրին, սուրը դրեցին վիզներուս: Զաքիթը սուրը քաշում էր, մոլլան՝ ասում. «Քրիստոնյայի հավատքը թողնում եմ, մահմեդականություն եմ վերցնում»: Մեզ կրկնել կուտային ադ խոսքերը...» [վկ. 100]:

Ամերիկաբնակ բալուցի Սարգիս Սարյանին (ծնվ. 1911 թ.) ես պատահաբար հանդիպել եմ 1999 թ. Փարիզում՝ Լուվրի թանգարանի դահլիճներից մեկում և այնտեղ իսկ գրի առել նրա ցավազին հուշերը, որտեղ նա ևս հաստատում և մանրամասնում էր այդ նույն փաստը, թե ինչպես իրեն և մյուս տղամարդկանց բռնի իսլամացրին. «...Մոլլա մը եկավ, իմ անունը Սեֆեր դրավ: Ինձի, հորեղբորս և Հովհաննեսին, որի անունը Հասո դրին, բոլորին թվատեցին: Կնիշեմ սարսափելի ցավ զգացի: Կրակի պես վառեցին մարմինս ադ մասը և ադ միսի կտրված կտորը դրին արևի տակ, չորցուցին, որ պահեն որպես փաստ...» [վկ. 131]:

81 տարեկան ֆրնդըճագցի Հարություն Ալբոյաջյանը (ծնվ. 1904 թ.) նույնպես դառնությամբ է հիշել իր տխուր մանկությունը. «...Երբ ծնողներս սպանեցին, հետո ինձ ու ինձ մեծան անչափահաս երեխաներին հավաքեցին տարին Ջեմալ փաշայի թուրքական որբանոցը՝ թուրքացրին: Իմ ազգանունս -535- էր, իսկ անունս Շյուքրի էր: Հայ ընկերս ալ էմվեր դարձավ: Մեզ սյուններ ըրին՝ թվատեցին: Կային շատեր, որոնք թուրքերեն չէին գիտեր, շաբաթներով չէին խոսեր, որ չիմանան, որ հայ են: Չավուշները եթե իմանային, ֆալսխա (ծանր զուրպ - թուրք.) կքաշեին, 20-30-50 գավազան ոտքերուն տակը կզարնեին կամ ժամերով արևին նայել կուտային: Մեզ աղոթել կուտային, երեք անգամ պիտի կրկնեինք. «Փադիշահըմ չօ՛ք եաշա» («Կեցցե՛ իմ թագավորը» - թուրք.): Մեզի կհագցնեին թուրքական հագուստ՝ սպիտակ անթարի, վրան սև ջյուբբե: Ունեինք մյուդյուր (տնօրեն - թուրք.), մի քանի խոջախանումներ (ուսուցչուհիներ - թուրք.): Ջեմալ փաշան հրամայած էր մեզի լավ նայել: Քանի որ ան շատ կգնահատեր հայերու խելքը և շնորհքը ու հույս ուներ, որ եթե հաղթեր, հազարներով թուրքացած հայ երեխաները պիտի ապագային ազնվացնեն իր ժողովուրդը, մենք պիտի իր ապագա հեճարանը դառնայինք...» [վկ. 247]:

Ահա թե ինչու՝ հավատափոխ չլինելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար՝

«...Հայ աղջիկներ ձեռնե ի ձեռ բռնեցին,
Իրենք գիրենց Եփրև (Եփրատ) գետը մետեցին...» [վկ. 456],

արցունքները սրբելով սրտակեղեք երգում էր արժանահիշատակ վերապրող Մարիամ Բաղդիշյանը (ծնվ. 1909 թ.) և, վերհիշելով իր տխուր մանկությունը, շարունակում.

«Գիդէ՛ն, գիդէ՛ն, էրմէնի քըզլա՛ր,	«Գնացո՛ղ-գնացո՛ղ, հայ աղջիկներ.
Բիր գիւն էօլիւմ բիզէ դիւշէր,	Մի օր մահը դեմ կգա մեզ,
Դիւշմանա ավրաթ օլմամայա՛	Թշմամուն կին չդարձած՝
Եփրատըն իչինդէ էօլիւմ բուլայըմ:	Եփրատի մեջ գտնենք մահ» [վկ. 592]:

Նիկոմեդիայից Մուշեղ Հակոբյանը (ծնվ. 1890 թ.) նույնպիսի ծանր տպավորություններով էր հիշում աքսորի ճամփաներին իր աչքերով տեսածները. «...Իմ աչքերով տեսա 40-50 հայ աղջիկներ ձեռք-ձեռքի բռնեցին, Եփրատ գետը մետվեցին, որ թուրքերուն ձեռքը չանցնին: ...Փոքր երեխաներին սուրերու վրա կհանեին, կսպանեին...» [վկ. 228]:

Շապինգարահիսարցի Մկրտիչ Խաչատրյանի (ծնվ. 1907 թ.) հուշերը նույնպես այդ մասին են վկայում. «...Դիվրիկ հասանք, շա՛տ հեռու՝ Զվանեի մոտ, ուր Եփրատն ու Տիգրիսը իրար էին միանում: Հոն հայ աղջիկները պար բռնելու պես իրար ձեռք բռնեցին, Դիվրիկի ձորով Եփրատ գետը մետվեցին, որ իրենց չբռնաբարեն:

...Մենք մահից չէինք վախենում, մենք թուրքից էինք վախենում...» [Վկ. 99]:

Երզնկացի ակամատես-վկա Գառնիկ Ստեփանյանը (ծնվ. 1909 թ.) հուզմունքով է վերաբերել մահ ալ ողբերգական դեպքեր. «...Ապրիլյան օրեր էին Դեր Զորի մոտ՝ Հեքիմխանայում, ահավոր բան կատարվեց: Մեր քարավանին միացրել էին զվանեցի 30 գեղեցիկ հարսներ: Մի գիշեր դրանց հավաքեցին տարան. մերկացրել էին, ստիպել էին պարել ու զվարճացնել իրենց: Երբ նրանց ետ բերեցին, զգզված մազերով ու այլաճակոված վիճակում, նրանք միմյանց ձեռք-ձեռքի բռնած իրենց գցեցին Եփրատ գետը» [Վկ. 95]:

Էրզրումցի Լորիս Պապիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) ավելի մանրամասնորեն է վերաբերել տվյալ փաստը՝ պատկերավոր կերպով նկարագրելով իր տեսածները. «...Թուրք ժանդարմները խրախճանք էին սարքել կամուրջի մոտ՝ իրենց վրանների շուրջը, ուրախանում էին հայ աղջիկների ու հարսների հետ բռնի կերպով զործադրած առևանգումներով ու իրենց վավաշոտ կրքերին հազուրդ տալու այլ և այլ միջոցներով: Ես ակամատես եղա, թե ինչպես թուրք պաշտոնյաները ջոկել էին հայ աղջիկներից ամենագեղեցիկներին, մոտ երեսուն հոգու, իրար կապել ու պահակների հսկողության տակ ուզում էին տեղափոխել իրենց մշտական որջերը՝ հետագա ստոր նպատակների համար: Սակայն աղջիկների այդ խումբը՝ հասնելով Եփրատ գետի կամուրջի վրա, կածակի արագությամբ, որպես մեկ մարդ, ահռելի բարձրությունից նետվեց Եփրատ գետը՝ մեկընդմիջտ ազատվելով հետագա տանջանքներից ու խոշտանգումներից: Աղջիկների մեծ մասը վարմունքը կատաղության հասցրեց թուրք ժանդարմների դեկավարներին, որոնք հրամայեցին կենդանի մնացած բոլոր ծերերին, կանանց ու երեխաներին կապել, խումբ-խումբ գցել ջուրը: 200 մետրից ավելի լայնություն ունեցող խոր գետի երեսը ծածկվել էր մարդկային դիակներով, և կարծես արյուն էր հոսում ջրի փոխարեն...» [Վկ. 88]:

Մերսինցի Սողոմոն Եթենեկյանը (ծնվ. 1900 թ.) նույնպիսի հուզմունքով է վերաբերել իր տեսածը. «...Թշնամիս թող չտեսնա ան, ինչ որ մեր աչքերը տեսան Դեր Զորի ճամփին: Սիրտս կանգ կառնե, որ կհիշեմ ադ բոլորը: ...Աղջիկ-կնիկ, 300-400 հոգի զոտիներնին հանած, իրար կապված, իրար հետևից, եսլա՛, Եփրատ գետը կնետվեին, որ թուրքի բաժին չդառնան: Զուրին երթալը չէիր տեսնար, լեշերը դուրս ելած էին, բերդի պես իրար վրա դիզված էին, շուները կատղած էին մարդու մի ուտելն...» [Վկ. 237]:

Հաճընցի Ահարոն Մանկրյանը (ծնվ. 1903 թ.) ևս, վերաբերելով իր տեսածները, հաստատել է նույն փաստը. «...Եփրատի ջուրն ալ արյունոտ էր. խմել անգամ չէիր կրնար, դիակները վրայեն կերթային...» [Վկ. 248]:

Պատմական այդ ահավոր իրողությունը նույնպես գեղարվեստական լեզվով արտահայտված չափածոյի է վերածվել.

«Դեր Զոր չէօլլերի թաշլըդըր. գէշիլմէզ,
Եփրաթ գետըն՝ սուլարը աջըդըր.
բիր թաս իշիլմէզ,
էրմէնի քանըլլա սու դա իշիլմէզ,
Դիհիհին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դեր Զորի անապատը քարոտ է. անցնել չի լինի,
Եփրատ գետի՝ ջրերը դառն են. մի թաս
խմել չի լինի,
Հայերի արյունով ջուրը խմել չի լինի,
Հայերն են մեռնում հանում հավ տըքի» [Վկ. 514]:

Ամենադաժան ձևերով նահատակվում էր հայ ժողովուրդը: Բռնի տեղահանության ու աքսորի ճամփաներից շատ քչերն էին հրաշքով վերադառնում.

«Մէշվարզ աղաշլար մէշվայա դէօնդի,
Սուհաջիր գիդէնին եարըսը դէօնմէդի...»:

«Անպտուղ ծառերը պտղավորվեցին,
Կեսը ետ չէկավ գաղթականների...» [Վկ. 528]:

Այդ փաստերի մասին է վկայել նաև արաբ անապատական, Հայոց ցեղասպանության ակամատես վկա ալ Գըրըմը (ծնվ. 1880 թ., Ռաքքա). «Ես արդեն 119 տարեկան եմ: Ծնվել եմ Ռաքքայում: Ես լավ եմ հիշում խեղճ աքսորական հայերի տառապանքները: Նրանք բռնի վտարված էին իրենց հայրենական տներից և քայլելով, անոթի, ծարավ հասել էին մինչև մեր սիրիական անապատները՝ Եփրատ գետի ափը: Թուրք մսագործները խաբել էին այդ հայերին, թե նրանք շուտով պիտի վերադառնան իրենց տները, բայց նրանց տարան Ռաքքայի պարիսպի ետևը և սպանեցին: Նրանցից միայն յոթ հայ ընտանիք փրկվեց, որոնց մեր արաբները օգնել էին փախչել և ապաստան տվել իրենց վրաններում» [Վկ. 302]:

Արաբ անապատական Բաշիր էլ Սաադին (ծնվ. 1901 թ., Ռաքքա) ևս վկայել է. «1915 թ. ես 14 տարեկան էի, Եփրատի ափին Ռաքքայում հովիվ էի և մերոնց անասուններն էի արածացնում: Այդ ժամանակ ես տեսնում էի մարդկանց խմբեր, որոնք հոգնած և ուժասպառ, ցնցոտիներով ու կիսամերկ գալիս էին մեր կողմերը: Հետո իմացա, որ թուրքական կառավարությունը նրանց տեղահանել է իրենց հայրենիքից և քչել դեպի մեր սուրիական անապատները: Այդ հայ տարագիրները թուրք ժանդարմների հսկողության տակ քայլել են երկար ժամանակ առանց իմանալու, թե ու՞ր են գնում: Այդ հայերը ճամփին էին թողել իրենց հարազատներին, որոնք չէին կարողացել քայլել, շատերին էլ թուրքերը սպանել էին: Ես իմ հորեղբոր գավակների հետ մեր ուղտերով գնում էինք անապատ և, տեսնելով նրանց խղճալի վիճակը, ոմանց օգնում էինք. մեր ուղտերը կթելով՝ այդ սոված ու ծարավ հայերին կայթ էինք խմեցնում ջրի փոխարեն: Նրանք այնքան հյուծված և ուժասպառ էին, որ կանգնած

²⁰ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «գետ» բառը:

վիճակում գետին էին փոփում և ոչխարների պես մեռնում էին» [վկ. 303]:

Վերադառնալով հայ աքսորականների ողբերգական վիճակը՝ արար կիմ անապատական Բաթրան (ծնվ. 1906 թ., Դեյր էլ Ջոր) միաժամանակ բնութագրել է հայ տառապալալ կամանց. «Ես 93 տարեկան արար անապատական մըն եմ: 1915 թ. ինը տարեկան էի և լավ կհիշեմ, թե ինչպես հայ աքսորականների կարավաններն իրար ետևից ուժասպառ հասնում էին Դեր Ջոր: Նրանք տանջված էին, սոված, ծարավ, ցնցոտիների մեջ ու ոտաբորիկ: Նրանք եկան և հավաքվեցին Դեր Ջորի կամուրջի մոտ: Մենք տեսնում էինք, թե ինչպես թուրք ժանդարմներն ու չեչեմները նրանցից շատերին սպանում էին: Ողջ մնացած կանայք ստիպված ամուսնացան մեր արար անապատական շեյխերի և գյուղապետերի հետ: Նրանք դարձան ընտանիքի լավ մայրեր: Նրանց մեծ մասը հավատափոխ եղավ, իսկ ոմանք՝ ոչ: Մենք հիացած էինք հայ կամանց գեղեցկությամբ: Նրանք սքանչելի աչքեր ունեին: Բացի այդ, նրանք հավասարակշռված էին, հնազանդ ու պատվավոր: Նրանք երբեք չմուրացին: Թուրքերը հայերին ցրեցին սիրիական անապատները, իսկ արարները, մեղքամալով նրանց, հավաքեցին» [վկ. 306]:

Իսկ Հաբ Ալին (ծնվ. 1905 թ., Ռաս ուլ Այն) իր վկայության մեջ նշել է, թե ինչպես ինքը փրկել է մի քանի հայերի, նաև հիշատակել է մի շարք արար ցեղախմբերի, որոնք ևս մարդկայնորեն օգնել են հայ տառապալալ աքսորյալներին. «Ես 1915 թ. մոտ տաս տարեկան էի և լավ եմ հիշում տառապած աքսորական հայերին: Նրանք հոգնած, ուժասպառ, կիսամերկ ու արյունվա եկան հասան Ռաս ուլ Այն: Ես նրանց մի քանիսին տարա, թաքցրեցի մի մեծ փոսի մեջ, և նրանք փրկվեցին իրենց հետապնդող թուրք ոստիկաններից: Սիրիական մի շարք աշիրաթներ ևս օգնեցին այդ հայերին: Այդ բարի արարներից էին Օսմանը, Բակկարան, Ուրադան, Աջուբեն, Հարփը, ալ Մուհամեդը, ալ Հասանը, ալ Ուդուան, Ժաբրան, Ջուրեյդը, որոնք նույնպես շատ հայ կիներ և մանուկների թաքցրեցին իրենց ընտանիքներում և փրկեցին մահից: Հենչալ թուրք ժանդարմներն ու զինվորները, հայ աքսորականների ետևից գալով, նրանց ստիպում էին առանց դադարի քայլել: Չեչեմները, քրդերը և նույնիսկ թուրք զինվորները հարձակվում էին նրանց վրա դանակներով, կացիներով հարվածում էին, իսկ արարները երբեք հայերին մատուցվ անգամ չեն դիպած» [վկ. 304]:

Հուսահատ հայ կանայք ստիպված ամուսնացել են շեյխերի կամ արար գյուղապետերի հետ: Այդ մասին է վկայել արար անապատական Աբդուլ Ղաֆուրը (ծնվ. 1915 թ., Ռաս ուլ Այն). «Իրենց պատմական հայրենիքից բռնի կերպով տեղահանված հայերը, ծայր աստիճան ուժասպառ հասնելով Ռաս ուլ Այն, կամա, թե՛ ակամա իրենց կյանքը փրկելու համար ծառայեցին արարների տներում: Նրանց կանայք գեղեցիկ աչքեր ունեին և շատ աշխատասեր էին: Այդ կանայք ստիպված ամուսնացան մեր անապատական շեյխերի և կամ գյուղապետերի հետ: Անոնց մեծ մասը կրոնափոխ եղավ, իսկ ոմանք՝ ոչ: Բացասական հետևանքները հայտնվեցին ժամանակի ընթացքում՝ կամաց-կամաց նրանց հոգեբանության մեջ ստեղծելով տխուր ապրումներ և հոգեկան տանջանք: Հետագայում նրանք փորձեցին փնտրել և գտնել իրենց ողջ մնացած հարազատներին, կապ պահպանել նրանց հետ, միաժամանակ, որպես պարկեշտ կանայք՝ ընդունելով իրենց նոր կյանքը, ընտանիքը և զավակները: Մի հայ աղջիկ, որի հորն ու մորը սպանել էին թուրքերը, աքսորի ճամփաները քայլել էր իր երկու փոքր եղբայրների հետ: Հոգնած ու սպառված, եղբայրները ճամփին մահացել էին, իսկ ինքը միայնակ հասել էր Ռաս ուլ Այն և հուսահատ ամուսնացել Օսման աշիրաթի շեյխի հետ: Նա ծնել է ինձ՝ դառնալով իմ ու իմ քույր, եղբայրների հոգատար և սիրելի մայրը» [վկ. 305]:

Հետևաբար, ինչպես սիրիական անապատներում, նույնպես և Թուրքիայի տարածքում, իրենց լեզուն կորցրած, իրենց անունները փոխած, նույնիսկ հավատափոխ եղած բազմաթիվ հայերի սերունդներ մինչև օրս գոյատևում են՝ հիշելով իրենց նախնիների ազգային ինքնությունը: Այդ փաստերի մասին են վկայել նաև ակադեմիկոս վերապրողների հետագա սերունդների ներկայացուցիչներ՝ Ժիրայր Ռեիսյանը (ծնվ. 1949 թ., Հալեպ) [վկ. 382], Մարտիրոս Աշըկյանը (ծնվ. 1927 թ. Հալեպ) [վկ. 383], ինչպես նաև՝ Հակոբ Մութաֆյանը (ծնվ. 1980 թ., Դեյր էլ Ջոր) [վկ. 384] և ուրիշներ:

Պատմական այդ իրադարձություններին ականատես-վկա մուսալեռցի Պողոս Սուպկուկյանը՝ Աշուղ Դեյլին (ծնվ. 1887 թ.), Կիլիկիայի տեղահանության մասին իր ցնցող տպավորությունները դեռևս 1956 թ. ինձ է հաղորդել իրենց բարբառով իր իսկ հորինած ինքնաբերական վիպերգի ձևով.

«Էնվեր վէ Թալաթ տիժզը փաշինէն
Սաբաբ իղուն մըհաջըրլըքէն,
Բըթըն մաֆ իրէն էրմանը միլլաթէն,
Լիզվընէն թըղ չիրմիր՝ չվա՞ գադ աջէն:
Հազուր էնը հարէր դըսընհէնգ դարէն
Իղուվ փըրթըվիլը Կիլիկը էրմանէն,
Չա՞ միղը գուհիրէն մախսը մուջըխնէն,
Ծառվընէն թըղ գորիբը քըլընց գիլիլընէն,
Չու՞ց միմը բըր մառնունը էրմանը չուջըխնէն,
Ծէօրը քարվիցուն հիդվէն քուրվըդէն,
Դիր գայնիլ չիղուվ էրմանը միլլաթէն...»:

«Էնվեր և Թալաթ թուրք փաշաները
Պատճառ դարձան գաղթականության,
Լրիվ ոչնչացրին հայ ժողովրդին,
Լեզուները չորանար, ինչու՞ ասացին:
Հազար ինը հարյուր տասնհինգ թվին
Եղավ կոտորածը Կիլիկիո հայության,
Ի՞նչ մեղք ունեին մատուցող մանուկները,
Թող կոտորվեին սուր բռնող ձեռքերը,
Ինչպե՞ս մոռանանք հայ մանուկներին,
Ջուրը նետվեցին քույրերով միասին,
Տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին...» [վկ. 454]:

Եվ իրոք, «տեղ կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին», որն անդեկ ու անգեմ քշվում էր աքսորի ճամփաներով: Երիտթուրքական բռնակալության նախաձեռնած տեղահանությունն ու կոտորածը մի քանի ամսվա ընթացքում արդեն ծավալում բնույթ էր ստացել՝ ընդգրկելով Արևմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան և Անատոլիան: Մեկը մյուսի ետևից դատարկվում էին Սվազը, Ծապիմ-Գարաֆիսարը, Խարբերդը, Մալաթիան, Դիարբեքիրը, Իզմիրը, Բուրսան, Անկարան, Կոնիան և Կենտրոնական ու Արևմտյան Անատոլիայի այլ հայաբնակ վայրերը:

Վանեցի Վարդգես Ալեքսանյանը (ծնվ. 1911 թ.) իր հուշն ավարտել է հետևյալ եզրակացությամբ. «...Մտածում եմ ես հաճախ... ինչու՞ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան թույլ տվեցին, որ այդքա՞ն հայ սպանվի, որ այդքա՞ն որբեր անտեղ, անտիրական մնան: ...Ես եկել եմ Արևմտյան Հայաստանից: Թուրքը ուզեցել է Հայաստանին տեղ դառնա, և Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի թույլտվությամբ Արևմտյան Հայաստանը անցավ թուրքին: Հայերը նվաճող չեն եղել: Մի՞շտ թուրքերն են հարձակվել, սպանել, խեղդել, մահատակել...» [Վկ. 51]:

Սակայն ողբերգական այդ օրերին հայ ժողովրդի հոգում վերագարթենց դարերի խորքից ժառանգաբար արյան հետ եկող «Մահ իմացեալը» ստրուկ կյանքից նախընտրելու և բռնությանը միահամուռ ուժով դիմադրելու հերոսացման իր խիզախ ոգին:

Երիտթուրքերի կազմակերպած համատարած սպանդի պայմաններում՝ արևմտահայերը երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կռիվ մղեցին թշնամու գերագանց ուժերի դեմ: Սակայն այդ ինքնապաշտպանական մարտերը մղվում էին առանց ծրագրի, տարերայնորեն, մեկը մյուսից անջատ: Բայց, այնուամենայնիվ, հերոսական պայքարի շնորհիվ, Վանում, Ծատախում, Մուշում, Սասունում, Ծապիմ-Գարաֆիսարում և այլուր տասնյակ հազարավոր կյանքեր փրկվեցին երիտթուրքական դաժանություններից:

Հուլիսի 18-ին ստացվում է Քեսաբի հայության բռնազաղթի հրամանը: Այդ օրերին վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանը Ջեթունից բռնազաղթված թափորներից ճողոպրելով հասնում է հայրենի Մուսա Լեռ և պատմում թշվառ հայ տարագիրների կրած անասելի տառապանքների մասին: Տեսնելով, որ հերթն իրենց է հասնելու, հուլիսի 19-ին Մուսա Լեռան լոթ գյուղերի գրեթե բոլոր բնակիչները միաբանվելով, որոշում են՝ չենթարկվել տեղահանության կորստաբեր հրամանին:

Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից, 106-ամյա Մովսես Փանոսյանը (ծնվ. 1885 թ.) իրեն հատուկ երիտասարդական ավյունով է պատմել այդ դեպքերը՝ վերհիշելով մուսալեոցիների երդումը. «Իս հուս ձննուձ իմ. հու՛ս այլ բըր միոնիմ, իս չը՛մ ուրթօ եասսէր քիմը դուշմանէն եամրէն վըրքը չարչարանքում միոնիլ. թվումըք ծառիս զը միոնէն եաս դիղը, թաքա մուհաջըր չը՛մ ըննօ» («Ես այստեղ եմ ծնվել, այստեղ էլ պիտ մեռնեմ, ես չե՛մ գնա ստրուկի մման թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չե՛մ դառնա») [Վկ. 281]:

Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանական-դիմադրողական հերոսամարտի մասնակից մուսալեոցիներ Մովսես Բալաբանյանը (ծնվ. 1891 թ.), Հովհաննես Իփրեջյանը (ծնվ. 1896 թ.), Տոնիկ Տոնիկյանը (ծնվ. 1898 թ.) և շատ ուրիշ մուսալեոցիներ մույնպես պատմել են այդ իրադարձության մանրամասները [Վկ. 283-285]:

Իսկ Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից Պողոս Սուպկուկյանը – Աշուղ Դեւլիին (ծնվ. 1887 թ.) մուսալեոցու արժանապատվության զգացումով է իմձ հաղորդել իր ստեղծած վիպերգը, որից մեջբերում եմ մի հատված.

«...Խուսըը լսվիցուվ Թաղութինց Իսայէն.
- Լիող թող ըննիմ, ասուց կէղանդէն, -
Վէզ չը՛բըր ձոհնք միճք միր դուշմանէն.
Նիդիճք, միդդվիճք՝ միոնիճք միր խուղէն»:

«...Եսայի Թաղությանի խոսքերը հնչեցին.
- Թող լեռ բարձրանամ, ասաց բոլորին, -
Թշնամու առաջ մենք վիզ չե՛նք ծոխ.
Ջարկենք, զարկվենք, մեր հողում մեռնենք» [Վկ. 454]:

Բողոքի ու վրեժխնդրության զգացումը համակում է բոլորին: Այդ ու կին, մանուկ ու ծեր, թողնելով իրենց տունն ու այգին, բարձրանում են Մուսա Լեռան անմատչելի գագաթը՝ պաշտպանելու իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը՝ կռվով դիմադրելու թշնամու քազմահազար զորքերին: Բոլորն անխտիր, առանց ժամանակ կորցնելու, կազմակերպված ձևով սկսում են վրամներ լարել, խրամատներ փորել, ամուր պատերով պատնեշներ բարձրացնել՝ ներսից փոքր հրակնատներ թողնելով: Որոշ տեղերում, թշնամուն տեսնելու համար, կտրատում են խիտ անտառները: Նույնիսկ փոքրիկ տղաները՝ «թելեֆոնի տղաները», կապավոր են դառնում: Կանայք կազմակերպում են սնունդը, աղջիկներն ու հարսները հեռվից ջուր են կրում՝ կռվողներին հասցնելու: Թշնամին քայլ առ քայլ մոտենում է մուսալեոցիների դիրքերին, բայց տարբեր կետերից բացված կրակը կատարյալ շրջապատման տպավորություն է ստեղծում, և թուրքերը սարսափահար փախչում են՝ թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ:

53 օր համառ մարտեր են մղվում՝ Եսայի Թաղությանի, Պետրոս Դմիաքյանի և վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի գլխավորությամբ: Այդ ընթացքում Բըզըլջայի, Բուզըղդագի, Դամիաքըքի և Ղափլան Դուզախի բարձունքներում չորս լուրջ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Ըստ այդմ էլ հյուսվել է ժողովրդական պատմական խրոխտ վիպերգը.

«Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ զենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզ կուզե տեղահան անել,
Ամապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լիմել շամաստակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ,
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգիմ պարծամք է:

...Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհվի թշնամու առաջ,
Այդուծի մամն կկոպենք քաջ-քաջ,
Ճիր ու ցամ կամենք բամակը տաճկաց...» [վկ. 635]:

Սակայն հակառակորդը մորամոր ուժեր է կենտրոնացնում ըմբոստ հայերին պատժելու համար: Մուսալեոցիների պարենն ու զինամթերքն սպառվում են: Հորդառատ անձրևն անօգտագործելի է դարձնում նրանց ունեցած ընդամենը երեք հարյուր որսորդական հրացանները: Լեռան ծովահայաց կողմից օգնություն ստանալու հույսով նրանք ճարահատյալ սպիտակ սավաններն իրար են միացնում՝ մեկի վրա գրում. «*Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են, փրկեցե՛ք*», իսկ մյուսի վրա՝ Կարմիր խաչի նշան և պարզում լեռան լանջին:

Սեպտեմբերի 5-ին Միջերկրական ծովի խորքով անցնող ֆրանսիական «Կիշեն» մարտանավը նկատում և դանդաղեցնում է ընթացքը: Մետաղյա արկերը վզիմ, մեջը օտար լեզվով գրված խնդրագրով, ծովն է նետվում Մոլվես Կըրըկյանը: Նա լողալով հասնում է մավին, երեսը խաչակնքելով մավապետին է ներկայացնում մամակը: Սեպտեմբերի 14-ին ֆրանսիական «Ժամնա դը Արկ» շոգենավը, անգլիական ռազմանավերի ուղեկցությամբ մոտենում է Մուսա Լեռան և, վերցնելով ավելի քան 4.200 մուսալեոցիների, փոխադրում է Պորտ Սայիդ, որտեղ նրանք պատսպարվում են բրեզենտյա վրանների տակ:

Պորտ Սայիդում անցկացրած 4 տարիների ընթացքում մուսալեոցիներն իրենց ապրուստը հայթայթում են սանրագործությամբ, գրալագործությամբ, գորգագործությամբ, ասեղնագործությամբ և այլ տոհմիկ արհեստներով:

Վերապրողներն իրենց մանկության հուշերը պատմելիս դեռ հիշում են, թե ինչպես իրենք անապատի հրաշեկ ավազների վրա իրենց մատներով գրել են սովորել մեսրոպյան տառերը, մինչև որ մի քանի վրանների տակ սկսել է գործել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադրած Սիսվան վարժարանը՝ կից հիվանդանոցով ու որբանոցով:

Ազատության համար մարտնչած դյուցազմական մուսալեոցիներն իրենց սխրանքը գեղարվեստորեն արտահայտել են հետևյալ ժողովրդական պատմական վիպերգով.

«...Օսմանլընըն ասքերլերի,
Մուսա Դադըն երդիլերի,
Բին-բինլերջե մարթինլերի,
Ույա՛ն, Մուսադադլը՛, ույա՛ն,
Նամ քալդըրդըն ջիմլե ջիհան:

«...Օսմանական զինվորները,
Մուսա Լեռան կտրիճները,
Հազար-հազար մարթիները,
Ջարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր:

Օսմանլընըն բոմբալարը,
Մուսա Դադըն մեթարիսլարը,
Բին-բինլերջե թօփլարը,
Ույա՛ն, Մուսադադլը՛, ույա՛ն,
Նամ քալդըրդըն ջիմլե ջիհան:

Օսմանական արկերը,
Մուսա Լեռան դիրքերը,
Հազար-հազար զնդակները,
Ջարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր:

Ֆրանսըզըն վափուրլարը,
Մուսադադըն դուվալարը,
Գէլին, քըզլար, չօճուքլարը,
Ույա՛ն, Մուսադադլը՛, ույա՛ն,
Նամ քալդըրդըն ջիմլե ջիհան:

Ֆրանսիական մեծ մավերը,
Մուսալեոցոց աղոթքները,
Հարս ու աղջիկ, մանուկները,
Ջարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր» [վկ. 634]:

Մուսա Լեռան հերոսամարտն աշխարհը ցնցեց: Այն ցույց տվեց մարդկությանը, թե ինչի է ընդունակ մի քուռ ժողովուրդ, եթե ունի հերոսական ավանդույթներ և միասնական կամքի ուժ:

Ավստրիացի նշանավոր գրող Ֆրանց Վերֆելն իր «Մուսա Լեռան քառասուն օրը» գրքում գեղարվեստական անկրկնելի գույներով է պատկերել մուսալեոցիների սխրանքը: Սակայն իր ժամանակին աշխարհը չանսաց մեծ ավստրիացու ահազանգին, և ծնունդ առավ ավելի մեծ մի չարիք՝ ֆաշիզմը, որի հետևանքով 6 միլիոն անմեղ

հրեաներ և միլիոնավոր այլազգ ժողովուրդներ մահատակվեցին:

Դեռևս 1915 թ. մայիսից Ուրֆայի (Օդեսիա) նոր մյուսեաներիֆը (կառավարիչ - թուրք.) իթթիհատական Ալի Հայդարը կազմակերպել էր տեղի քառասուն երևելիների ձերբակալությունն ու բոլոր հայերից պահանջել քառասունութ ժամվա ընթացքում հանձնել զենքերը: Հուլիսի վերջին ձերբակալվել էր մահ Ուրֆայի հայ թեմի լուսավորչալ առաջնորդ Արտավազդ վրդ. Գալեմտերյանը: Օգոստոսին՝ Գուտեմե և Կարաքյուփու վայրերում ոչնչացվել էին զորակոչված 1.500 ուրֆացի հայ երիտասարդներ: Այնուհետև ձերբակալվել էին 100 առևտրականների և նրանց հարազատներից կաշառք հավաքել, թե իբր պիտի ազատեն, բայց բոլորին սպանել էին: Ձերբակալվել էին մահ 100 հոգու, որոնք նույն բախտին էին արժանացել: Այդ օրերին Ուրֆա եմ հասնում իրենց քաջարի երիտասարդներից զրկված, աքսորյալ զեյթունցիների, մահ՝ Թուրքիայի տարբեր մահազաններից աքսորված թշվառ հայերի նորանոր քարավանները: Լսելի եմ դառնում որդեկորույս մայրերի ողբն ու հեծեծանքը, դեռատի աղջիկների և անմեղ մանուկների մահին սահմոկեցուցիչ պատմությունները: Ուրֆայում բնակվող 35.000 հայեր, հատուկ խորհրդակցությամբ որոշում եմ մուսալեոցիների պես զենքի դիմել:

Հոկտեմբեր ամսին կազմակերպվում է Ուրֆայի հերոսական ինքնապաշտպանությունը՝ Մկրտիչ Յոթենդրայրյանի և Հարություն Ռաստկելեյանի գլխավորությամբ: Ուրքի է կանգնում Ուրֆայի ողջ հայությունը: Մահուկ ու ծեր, տղա ու աղջիկ, բոլորը մեկ մարդու մամ ինքնամոռաց կոչվում եմ 25 օր ու գիշեր անդադար: Հայոց թաղամասերը բաժանվում եմ վեց մարտական ջրջանների, որտեղ տեղաբաշխված էին 800 մարտիկներ: Ուրֆացիները երդվում եմ. «Մենք պատրաստ ենք մեռնելու զենքը ձեռքներիս» [Սահակեան 1955: էջ 818]:

Սակայն թուրք ոստիկաններն ու խուժանն անցնում եմ նոր հարձակման. գրավում եմ հայ կաթոլիկ եկեղեցին: Ուրֆացիները թշնամուն թույլ եմ տալիս ներխուժել հայկական թաղամասը և, դարանակալելով, ոչնչացնել: Ասելիք էր դարձել նրանց խիզախությունը.

*«Ուրֆա բիւյիւք՝ այրելմազ,
Դիբի դայիմ՝ դաղըլմազ,
Ուրֆանըն եհիլթէրի
Հիւ բիր եւրդէ բուլումմազ»:*

*«Ուրֆան մեծ է՝ չի բաժանվի,
Հիմքն ամուր է՝ չի փլվի,
Ուրֆայի կտրիճները
Ոչ մի տեղում չի գտնվի» [Վկ. 638]:*

Հանդիպելով համառ դիմադրության, Ֆախրի փաշայի հրամանատարությամբ Ուրֆա է ուղարկվում 6.000 կանոնավոր զորք, որին միանում եմ 12.000 հրոսակներ: Ուրֆայի ինքնապաշտպաններն զգալի կորուստներ եմ պատճառում թուրք շարդարարներին: Կատաղած Ֆախրի փաշան մտահոգ ասում է. «Ի՞նչ կլինի մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ այսպես ծառանան» [Արզումանյան 1969: էջ 453]:

Ծնկից ծանր վիրավոր Մկրտիչ Յոթենդրայրյանը պատգարակով դիրքից դիրք էր անցնում, ոգևորում կոմիդներին: Ֆախրի փաշան Մ. Յոթենդրայրյանի մոտ բանազնաց է ուղարկում գերմանացի գործարանատեր Մ. Էքարտին, որը նրան հորդորում է դադարեցնել կռիվը և հանձնվել: Սակայն հերոսական Ուրֆայի որդին պատասխանում է. «Եթե ձեր մէջ քաղաքակիրթ եւ քրիստոնյա մարդու զգացում կայ՝ փրկեցէք անապատներում մէջ կոտորուող անմեղ հայ ժողովուրդը» [Թուշմատեան Մեծ եղեռնի 1965: էջ 804]:

Հաջորդ օրն իսկ թշնամին ավելի է սեղմում պաշարման օղակը և հուժկու թնդանոթաձգությամբ ոչնչացնում հայկական թաղամասը: Հայերի դրությունն օրըստօրե ծանրանում է: Հոկտեմբերի 23-ին թուրքերը ներխուժում եմ հայկական թաղամասը և դաժան հաշվեհարդար տեսնում Ուրֆայի անձնվեր հերոսների հետ: Իսկ մերձակա հայաբնակ Կամուրջ գյուղի կենդանի մնացած 800 ընտանիքներին քշում եմ Դեյր Էլ Զոր և մեծ մասին անխնա կոտորում:

Պատմական այդ իրադարձությունների մասին եմ ինձ պատմել ուրֆացի վերապրողներ Խաչեր (ծնվ. 1893 թ.), Խորեն (ծնվ. 1893 թ.) և Նվարդ (ծնվ. 1903 թ.) Աթլապուտյաններն իրենց հուշերում [Վկ. 143-145]:

Այսպիսով, տեղահանությունն ու կոտորածն արդեն ընդգրկել էր ամբողջ Օսմանյան Թուրքիան: Երիթուրքական կառավարության վարած անմարդկային, հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով Հայոց ցեղասպանությանը զոհ դարձան ավելի քան 1,5 միլիոն հայեր:

Իրենց տունն ու տեղը, ունեցվածքը, սիրելի հարազատներին կորցրած, տեղահանության ու ցեղասպանության բոլոր դառնությունները ճաշակած, մահվան ճամփան անցնող հայ աքսորականները ճարահատված իրենց զայրույթն անեծքով եմ բանաձևել.

*«...Շու մուհաջիրիք իջաթ էդէն
Ջէննէթ եհիզի գէօ ղմէսին»:*

*«...Այս գաղթականությունը հնարողը
Թո՛ղ չարժանանա դրախտի» [Վկ. 527]:*

Եվ կամ՝

*«...Շու սիրգիւնլիք իջաթ էդէն
Ջէհէննէմ եօլումա դուրբա՛ն օլումն»:*

*«...Այս աքսորը հնարողը
Դժոխքի ճամփին թո՛ղ գոհվի» [Վկ. 528]:*

Հայ ժողովուրդն անհիծել է մահ երիտթուրք կառավարության ղեկավարներին՝ հատկապես Թալեաթին և

Լճվերին, որոնք ծրագրված կերպով կազմակերպեցին հայ ժողովրդի այդ հրեշավոր մախճիրը.

*«Աթըմ բաղլադըմ դէլիքլի թաշա»,
Քէտօն օլսարմ սէն, Լճվէ՛ր փաշա,
Սէն օլմայադըմ, սէն գէրէրէլդին,
Շու՛ն²²-Թալաթ փաշա.*

Լըմէնիլէրի դաղըթթըն դաղլարդան թաշա»:

*«Նծույզս կապեցի ծակ քարին²¹,
Կուրամա՛ս դու, Լճվէ՛ր փաշա,
Դու չծնվեի՛ր, դու սատակեի՛ր,
Շու՛ն²²-Թալեաթ փաշա.*

Հայերին ցրեցիք լեռ ու ամապատ» [Վկ. 543]:

Բացի երգերից, ակամատես-վկա վերապրողներն իրենց հուշերում ևս անդրադարձել են իթթիհատ կառավարության ղեկավարներին, որոնք կազմակերպեցին զանգվածային այդ սպանդը: Հաճընցի Երվանդ Քարամյանի (ծնվ. 1903 թ.) կարծիքով. «1915 թ. Թալեաթ, Ջեմալ, Լճվեր փաշաները խոսքերնին մեկ ըրած՝ իրենց պլանը մշակած էին: Այնպես որ, երբ մեզի արսոր հանեցին, հասնողը սկսավ մեզի թալամել, մեր ունեցվածքը խել: Խանչալներով հարձակվում էին, անխղճորեն սպանում բոլորին...» [Վկ. 249]:

Ջելթումցի վերապրող Սամվել Արջիկյանը (ծնվ. 1907 թ.), քմադատելով երիտթուրք կառավարության կազմակերպած տեղափոխումները, ասել է. «...Թալեաթ, Ջեմալ և Լճվեր փաշաները կազմակերպեցին, որ խանչալներով բոլոր հայերին սպանեն: Ես 7 տարեկան էի, երբ Ջելթումից դուրս եկանք: Օսմանյան կայսրությունն առանց կոշիկի, առանց հացի արսոր դուրս բերեց հայերին...: Սպանող, թալամող, կողոպտող մի կառավարություն էր այդ» [Վկ. 257]:

Անդրադառնալով իթթիհատ կառավարության գործելակերպին՝ սեբաստացի վերապրող Խորեն Գյուլբենկյանը (ծնվ. 1895 թ.) ավելացրել է. «Կառավարությունը ժողովրդին լարել էր հայերի դեմ ասելով, թե իբր հայերը անհավատներ են, նրանք աչք ունեն մեր հողերին, հետևաբար նրանց հողոտելը և սպանելը մեղք չէ» [Վկ. 152]:

Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն տակավին իր պաշտոնավարության ընթացքում (1913-1916 թթ.) հայերի նկատմամբ շարունակվող հալածանքները դադարեցնելու մասին իթթիհատ կառավարության ներքին գործերի մախարար Թալեաթին դատապարտելով, ասել է. «...Հայերու դեմ ձեր հալածանքներն անխառնված կզգան Ամերիկացիները: Դուք ձեր սկզբունքները պետք է հիմնեք մարդկայնասիրության (humanitarianism) վրա, ոչ թե ցեղային խտրականության, եթե ոչ՝ Միաց.-Նահանգները՝ ձեզ բարեկամ և հավասար չպիտի նկատեն: ...Դուք ամեն կողմ հանդիպել կարծիքը ձեզի դեմ պիտի գտնեք, մանավանդ Միաց.-Նահանգներում մեք: Մեր ժողովուրդը երբեք չպիտի մոռնա այս քարոզերը: Ամերիկացիները միշտ ոխ պիտի պահեն Թուրքիայի մեջ քրիստոնյաներում միահաղույն բնաջնջումին համար: Անոնք զայն ուրիշ բան չպիտի նկատեն, բայց եթե կամավոր ոճրագործություն և լրջորեն պիտի դատապարտեն բոլոր այն մարդիկը՝ որոնք անոր պատասխանատվություն են: Դուք կարող չպիտի ըլլաք ինքզինքնիդ պաշտպանել՝ ձեր քաղաքական կանոնագիրին ապավինած և ըսել թե՛ դուք իբր ներքին գործերու մախարար գործեցիք և ոչ իբր Թալեաթ: Դուք կարհամարհեք արդարության ամեն գաղափար, այն իմաստով՝ որով մենք կըմբռնենք զայն մեր երկրին մեջ...» [Ամերիկյան դեսպան 1990: էջ 278-279]:

Իսկ Թալեաթ փաշան հոխորտալով հայտարարել է. «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով երեք ամսվան մեջ ես ավելի շատ գործ կատարեցի, քան Աբդուլ Համիդ 30 տարվա մեջ» [Ամերիկյան դեսպան 1990: էջ 284]:

Այդ մասին է վկայում նաև մալաթիացի ակամատես-վկա Վերգինե Նաջարյանը (ծնվ. 1910 թ.). «...Թուրքերը ոչ երեխա, ոչ մեծ էին հաշվի առնում: Թուրքերը ասում էին. «Մենք պիտի ջնջենք հայ ազգը, որ միայն թանգարանում մեկ հայ մնա...» [Վկ. 134]:

Ինչպես տեսնում ենք երիտթուրք կառավարության որդեգրած հայատյաց քաղաքականությունն իր արձագանքն է գտել նաև հասարակության որոշ խավերի տրամադրությունների վրա: Այդ են վկայում նաև այդ ժամանակ Թուրքիայում քրիստոնյաների և հատկապես հայերի նկատմամբ շրջանառվող անբարենապաստ արտահայտությունները. «Թէրս գյավուր» (Վատ գյավուր - թուրք.), «Նանքէտօն գյավուր» (Ապերախտ գյավուր - թուրք.), «Գյավուրա էիլիք եարամագ» (Գյավուրին լավություն պետք չէ - թուրք.), «Գյավուրու նէ քադար քէսէր սէն, օ քադար սըք բիթէր» (Գյավուրին ինչքան կտրես, այնքան խիտ կաճի - թուրք.): Եվ կամ՝ ժողովրդական խոսակցական մեջ տեղ գտած առած-ասացվածքները. «Իթ դէրէսինդէն քիւրք օլմագ, թիւրք էրմէնի դօսթ օլմագ» (Ծան կաշին մուշտակ չի դառնա, թուրքը հային բարեկամ չի դառնա - թուրք.) և այլն [Վկ. 92]:

Սակայն քիչ չէին նաև թուրք ժողովրդի այն անհատները, որոնք, իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով, փրկել են մեծ ու փոքր հայերի: Այդ մասին պատմական գրույցներ գրի են առել 1996 և 1997 թվականներին Թուրքիայի հայ համայնքի ներախաղաղ անկախացուցիչներից [Վկ. 361-363]:

Անդրադառնալով պատմական իրադարձություններին՝ հարկ է նշել, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին՝ 1916 թ., դաշնակից տերությունների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներքին պայմանավոր-

²¹ «Դէլիքլի թաշ» (ծակ քար) - Հայկական գյուղական տան մուտքի մոտ պատին ագուցված քարե օղակ՝ ձիու սանձը կապելու համար:

²² Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «շուն» բառը:

վածությամբ (Սալքս-Պիկո), Թուրքիայի պարտության դեպքում, 2.600.000 հեկտար մշակովի, բերքառատ հողեր ունեցող Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիայի հսկողությանը: Անգլիայի և Ֆրանսիայի իշխանությունները Հայկական Ազգային պատվիրակության հետ միասակաբար համաձայնվել էին, որ եթե հայ կամավորները կոչվեն Թուրքիայի դեմ, հաղթանակից հետո հայերին կտրվեն քաղաքական լայն հնարավորություններ, և հայ կամավորները կդառնան մորակազմ Ինքնավար Հայկական Կիլիկիայի քաղաքապահ զինվորներ:

Ուստի թուրքական բանակից, աքսորի ճամփաներից ու տարբեր վայրերից, մույմիսկ հեռավոր Ամերիկայից ժամանած հայ երիտասարդները (մուսալեռցի, այնթապցի, մարաշցի, քեսաբցի, հաճընցի, հյուսեյնիկցի, չնգուշցի, սեբաստացի, խարբեղոցի, արաբկիրցի և այլն) զինվորագրվում են ֆրանսիական բանակին՝ ստեղծելով Արևելյան (Հայկական) լեգեոնը: Հայ կամավորներն իրենց միլիտանտոր ամենը մահատակ հարազատների վրեժով լցված, արհամարհելով մահը, պարտության են մատնում թուրք-գերմանական զորքերին՝ նվաճելով Արարայի փայլուն հաղթանակը՝ Նաբլուսի՝ Պաղեստինի մոտ: Պատմական այդ իրադարձությունները ևս իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են գտել ժողովրդական թուրքալեզու երգերի մեջ.

*«Բիրեր-բիրեր սայդըմ դէօրթ սէնէ օլդու,
Էրմէնի ասքերի Նաբլուսու ալդը.
Էրմէնի ասքերի բին բէշ եհիզ քիշի.
Ինգիլիզ, ֆրանսըզ շաշթը բու իշէ»:*

*«Մեկիկ-մեկիկ հաշվեցի չորս տարին,
Հայ կամավորները Նաբլուսը գրավեցին.
Հայերը հազար հինգ հարյուր հոգի էին.
Անգլիացիք, ֆրանսիացիք ապշեցին» [Վկ. 545]:*

Եվ իրոք, հայ քաջարի լեգեոնականներն արժանանում են ֆրանսիական և քրիստոնեական հրամանատարության դրվատանքին: Գեներալ Ալեքսին, 1918 թ. հոկտեմբերի 12ին, Հայ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին հղած հեռագրում գրել է. «Ես հպարտ եմ իմ հրամանատարության տակ հայկական զորամաս ունենալուս համար: Նրանք կոռնեցան փայլուն կերպով, եւ մեծ բաժին մը ունեցան յաղթանակի մէջ» [ԲԷԼԷՇԵԱՆ 1949: էջ 592]:

Երբ երիտթուրքերի իշխանությունը տապալվեց, նրանց գործունեությունն ընդհանրապես և հակահայկական ոճրագործությունները մասնավորապես դատապարտվեցին ինչպես Թուրքիայում, մույմիս և ամբողջ աշխարհում: Անտանտի տերություններին ենթակա Թուրքիայի մոր իշխանավորները սկսեցին դատապարտել երիտթուրքական ղեկավարներին:

Հայ վաստակաշատ պատմաբան, քաղաքական գործիչ, Հայաստանի Արտաքին գործերի երբեմնի նախարար (1975-1985 թթ.) Ջոն Կիրակոսյանը (1929-1985 թթ.) իր «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» գրքում հիշատակում է թուրք և օտար թերթերի ու քաղաքական գործիչների վկայություններ, ինչպես նաև՝ թուրքական արխիվային փաստաթղթեր, որոնք ևս գալիս են հաստատելու ականատես վերապրողների հաղորդած ժողովրդական վկայությունների բացարձակ ճշմարտացիությունը: Այսպես.

«...Արդեն 1918-ի մոլեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Կ. Պոլսի մամուլի էջերը լի էին ճշմարտությունը պարզելուն նպաստող հարուստ վկայություններով: Թերթերի էջերում հրապարակվեցին Թալեաթի, Բեհա-եդդին Օաքիրի, Նազըմի հակահայկական հրամանների, շրջաբերականների պատճենները: Դրանցից մեկում ասված էր. «Կետ առ կետ գործադրեցեք հայերը սպանելու մասին Ձեզի տրված հրամանները» («Ժամանակ», Ստամբուլ, 11.12.1918): Այդ թերթի մույն համարում տպագրված էր նաև Բեհաեդդին Օաքիրի մի ծածկագիր շրջաբերականը, գրված չափածո և հղված նահանգապետներին որպես ազդանշան.

*"Silah patlamasin,
Asker yapmasin,
Ermeni kalmasin,
Büyükleri kesmeli,
Güzelleri seçmeli,
O birleri sürmeli."*

*«Թող գեներ չպայթի,
Թող զինվորը չանի,
Թող հայ չմնա.
Մեծերին մորթոտել,
Գեղեցիկներին ընտրել,
Մնացածներին քշել»:*

Ահա թե ինչպես էր արտահայտվում 1918 թ. «Ալեմդար» թերթը Թալեաթի ու նրա գործընկերների մասին. «Կախեցին, սպանեցին, աքսորեցին, մորթեցին և միևնույն ժամանակ հայերը մորթել, աքսորել և սպանել տվին: Նրանք կրկնակի մարդասպաններ են, որովհետև հրամաններ արձակեցին սպանելու և սպանեցին» («Բենե-սան», Ստամբուլ, թիվ 127, 30.04.1919):

Թուրքական «Իսթիքլալ» թերթը խոստովանում էր, որ «Համաշխարհային առաջին պատերազմը մեր մեջ առաջացրեց անասնության և անբարոյականության ոգի: Ուրանալ դառն ճշմարտությունը, նշանակում է ուրանալ արևի լույսը» («Բենե-սան», Ստամբուլ, թիվ 173, 22.06.1919):

Պառլամենտի սենատի նախագահ, երիտթուրքական մախկին գործիչ Ահմեդ Ռիզան հայտարարել է. «Պատերազմի մեր մասնակցությունից (30 հոկտեմբեր, 1914) մինչև Թալեաթ փաշայի կառավարության անկումը (7 հոկտեմբեր, 1918) կառավարության կողմից գործված սխալների և ոճիրների, ջարդի, հրապարակային ոճրագործությունների..., կալվածների ու շենքերի բռնագրավումների..., հարստահարությունների ... համար

դատախազությունից պահանջել եմ դատ բացել և ժամ առաջ երևամ համել ոճրագործներին և արդարադատության համձնել: Այս հարցադրմանը համապատասխան սեմատմ ընդունեց մի հատուկ թագրիր (որոշում - թուրք. Վ. Ս.), որը համձնվեց գործադիր իշխանությանը («Ժամանակ», Ստամբուլ, 05.11.1918): Ահմեդ (Իհիզայի հարցադրմանն ի պատասխան արդարադատության մախարարը գտնում է, որ «տարագրության ժամանակ կուսակալներ, թե զինվորականներ, ամեն պարագայում սովորական անձների մեծ պարզ դատարանների առջև պիտի դատվեն» («Ժամանակ», Ստամբուլ, 25.07.1918): Երբ սկսեցին ձերբակալել կուսակալներին, պաշտոնատար այլ անձանց, «Թասֆիրի էվքեար» թերթը մի հոդված տպագրեց «Պալատից դեպի բանտի զննան» վերտառությամբ: Այնտեղ ասված էր. «Իսկապես ցավալի է տեսնել, որ այս անձերից շատերը սրանից երկու ամիս առաջ բոլորի կողմից փառքի ու պատվի էին արժանանում մեր մահաձգների մեջ և այսօր բանտ են տարվում իբրև հասարակ ոճրագործներ: Դժվար է հասկանալ, թե ինչու այս անձերը չմտածեցին, թե մի օր իրենք պետք է հաշիվ տային Թալեաթ փաշայի կառավարության կողմից կատարված բոլոր ոճիրների համար, նույնիսկ եթե պատերազմից մենք հաղթական դուրս գայինք» («Ռեմեսան», Ստամբուլ, թիվ 7, 15.12.1918): «Չենք տարակուսում, որ ցանկության դեպքում Ստամբուլի, թե Անկարայի գրադարաններից թուրք պետական գործիչներին իսկույն կտրամադրեն «Ռեմեսան», «Թասֆիրի էվքեար» ու մյուս թերթերի հավաքածուները: Թող կարդան, ուսումնասիրեն իրենց իսկ երկրի պատմությունը ... ու չստեն այլևս», - եզրակացնում է Ջոն Կիրակոսյանը և շարունակում. - «...1918-ի ավարտին «Իթթիհատ» կուսակցությունը, [և] երիտթուրքերը Թուրքիայում հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Եվրոպական հասարակական կարծիքը խիստ հակաերիտթուրքական էր: Ականավոր արևելագետներ՝ գերմանացի Յոզեֆ Մարկվարտը և ֆրանսացի Ժակ դը Մորգանը հրապարակավ պահանջեցին միջազգային տրիբունալի դատին հանձնել հայաստան քաղաքականության գլխավոր հանցագործներին: Գերմանացի գիտնական Յոզեֆ Մարկվարտը 1919-ի հունվարին արտասանած ճառում իր կառավարությունից պահանջեց ջանքեր գործադրել. գտնել Էմվերին, Թալեաթին և մյուս չարագործներին, նրանց հանձնել Անտանտին՝ միջազգային դատարանի միջոցով նրանց դատելու համար:

...Համաշխարհային հասարակական կարծիքը հետևում և լայնորեն արձագանքում էր պատերազմի ավարտից հետո թուրքական կյանքի երևույթներին: Թերթերի էջերում տպագրվում էին ակամատեսների վկայություններ երիտթուրքական չարագործների հակահայկական քաղաքականության մասին:

...Արդեն 1918-1919 թթ. Արևմուտքում լույս տեսան բազմաթիվ գրքեր, որոնց հեղինակները ոչ միայն դատապարտում էին հանցագործներին, այլև պահանջում էին նրանց դատական պրոցեսը կազմակերպել Անտանտի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

...1919-ի հուլիսի 13-ին «Նյու-Յորք թայմս»-ը հաղորդեց, որ «Թուրքիան դատապարտում է ռազմական ժամանակի իր պարագլուխներին», որ զինվորական տրիբունալը մահվան է դատապարտել Էմվեր փաշային, Թալեաթ փաշային և Ջեմալ փաշային. «երեքն էլ փախուստի մեջ են»: Թերթը հաղորդում էր, որ Ջավիդ բեյը և մի քանի ուրիշներ (այդ թվում մախկին Օեյլս ուլ Իսլամը) դատապարտվել են տասնհինգ տարվա տաժաճակրության:

...Դատարանի նիստերը շարունակվեցին ամիսներ: ...Երիտթուրք ղեկավարներին ներկայացվել էր երկու մեղադրանք. Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ և հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Սա արդեն պաշտոնական ճանաչումն էր հրեշավոր ոճրագործության, որ կատարել էին երիտթուրքական պետական մարմինները», - եզրակացնում է Ջոն Կիրակոսյանը [Կիրակոսյան 1983: էջ 163, 170-171, 176, 208]:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին թուրքական կառավարության և Համաշխարհային Առաջին պատերազմում հաղթած դաշնակից պետությունների միջև կնքված Սևրի (Փարիզի մոտ) հաշտության պայմանագիրը կարող էր նպաստել Հայկական Հարցի լուծմանը և հայ ժողովրդին տրամադրել նրա ազգային համախմբման համար բավարար տարածքներ: Այդ նպատակին էին ուղղված մահ ԱՄՆ-ի 28-րդ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի ջանքերը:

Այնինչ, պատերազմից հետո կնքված Սևրի պայմանագրով Կիլիկիայի վրա հաստատվելու էր Անտանտի երկրների հսկողությունը, և թուրքական զորքերն իբր արդեն դուրս էին բերվելու Կիլիկիայից: Դեյր էլ Ջորի, Ռաս ուլ Այնի և այլ կենդանի գերեզմանոցներից հրաշքով փրկված, ուժասպառ, հյուծված և ունեզրկված հայ աքսորականներն աստիճանաբար գալիս, տեղավորվում էին Կիլիկիայում: Նրանք, ապագայի նկատմամբ վառ հույսով ու հավատքով, սկսում են վերականգնել ավերվածը, մշակել խոպանացած այգիները: Սակայն թուրքերին հաջողվում է լեզու գտնել դաշնակից տերությունների հետ և ստիպել ֆրանսիացիներին՝ իրենց խաղաղապահ զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից:

Ֆրանսիական զինվորական վարչությունը ոչ միայն լուրջ միջոցներ չի ձեռնարկում հայերի անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ, այլև տեղերում իշխանությունը թողնում է թուրք զինվորական պաշտոնյաների ձեռքին, և նրանք չեն զինաթափվում:

Սակայն քեմալականները դիմում են Սևրի պայմանագրի հաստատումը կանխող բոլոր միջոցներին և որպես առաջին քայլ՝ մոր արշավանք սկսում Հայաստանի Առաջին (1918-1920 թթ.) Հանրապետության՝ Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ, որպեսզի այն ևս վերջնականապես ոչնչացնեն:

Այդ փաստը հիմնավորվում է բազմաթիվ ակամատեսների վկայություններով, ինչպես նաև՝ Մաստարա

գյուղի (Թալիհի շրջան, Արևելյան Հայաստան) բնակիչ Բադալ Ծափոյանի (ծնվ. 1901 թ.) կողմից. «1918 թ. մայիսի 22-ին Արևելյան Հայաստանի Թալիհի շրջանի Մաստարա գյուղում, ցերեկվա ժամը 2-ին Թուրք փաշա Ահմադ էֆենդին ցուցակագրեց Մաստարայի 1.500 հայ տղամարդկանց և հայտարարեց, որ նրանց տանում են Կարս քաղաք ճանապարհաշինական աշխատանքներ կատարելու, և քսան օրից կվերադառնան: 1.500 հոգուց մեկ Մաստարա գյուղի բնակիչներն էին 370-ը, իսկ մյուսները Կարսի մարզի գյուղերից թուրքերի ավարարություններից ու ավերածություններից սարսափահար փախածներն էին, որ եկել, գոյատևում էին Մաստարայում: Խորամանկ թուրքերը կասկած չհարուցելու համար մեզ տարան մի քանի ասկյարների ուղեկցությամբ՝ իբր մեզ պաշտպանելու են վտանգից: Հասնելով հարևան ձիթհանք ունեցող գյուղը՝ մեզ բոլորիս լցրին չորս հսկա մարագների մեջ և դռները կողպեցին մեր վրա: Հետո պատուհաններից ծղոտ և մալթ լցրեցին ու կրակի տվին: Այդքան մարդկանցից կենդանի մնաց միայն 11 մարդ: Այդ նախճիրը շատ բան է ասում հայ ազգը բնաջնջել ծրագրած զազան թուրքի մասին: Այս ցուցակը կազմվել է 1922 թ., մեկ առ մեկ համեմատվել է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի արխիվում պահվող Դանիել եպիսկոպոսի մարդահամարի ցուցակի հետ: Այս հուշը ես ինքս եմ գրել, այդ նախճիրից հրաշքով փրկված, այժմ Մաստարա գյուղի բնակիչ՝ Բադալ Հովակիմի Ծափոյան» [Վկ. 315]²⁴:

1921 թ. քեմալականները, օգտվելով միջազգային մոր իրադրությունից, որը ստեղծվել էր Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի մերձեցման հետևանքով, հասան Սևրի պայմանագրի վերանայմանը:

Ճանաչելով Սևրի պայմանագիրը և օգտվելով ֆրանսիական զինվորական վարչության անվճարականությունից և թուլությունից՝ թուրքական զորքերն ու տեղի չեթեններն իրենց զենքն ուղղում են Կիլիկիայի հայությունների դեմ:

1920 թ. հունվարից քեմալաթուրքական զորքերը գրոհում են Կիլիկիայի հայկական բնակավայրերը: 22 օր տևող կատաղի մարտերում Մարաշ քաղաքի հայերը կոտորվում են ու մոխրացվում:

Մարաշից մազապործ ականատես-վկա Վերգինե Մայիկյանը (ծնվ. 1898 թ.), դառնորեն վերապրելով իր անցյալը, մանրամասնորեն պատմել է իր տեսած սարսափելի իրողությունները. «...Կարապետ աղան շատ հարուստ, շատ վարպետ կոշկակար էր: Մարաշի երիտթուրքերում առաջնորդ Ջուրջի էֆենդիի (պարոն - թուրք.) կոշիկները ինքը կկարեր և միշտ իրեն ապահով կզգար: Բայց քանի որ ինքը զենք չուներ, չկրցավ պաշտպանվիլ: Գիշերը մը պարտեզին դարբասը կոտրելով թուրք խուժանը ներս կխուժե, տուն կմտնա, մեծեն մինչև պզտիկը կսորթե ու պարտեզի մեջի ջրհորը կլեցնե, ունեցվածքն ալ իրար մեջ կբաժնեն: Աս դեպքերեն վերջը հայերը սկսան ինքնապաշտպանության մասին մտածել: Կիներուն և երեխաներուն, ապահովության համար, փոխադրեցին Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, որը եկեղեցիներեն ամենամեծն էր և ամենաապահովը, քանի որ պարիսպով շրջափակված էր: Հոն փոխադրեցին մեր շրջանի բոլոր կիները, հարսնացու աղջիկները և երեխաները, ամբողջը՝ երև. 2.000 հոգիեն ավելի մարդ: Ասեղ նետելու տեղ չիկար: Խորանը, զավիթը, վերնատունը՝ ամբողջ լեփ-լեցուն էր: Մեր ֆեդայիները ամեն կողմեն կհսկեին: Բայց թուրք խուժանը կատաղած էր և հայու արյունի ծարավ էր. ամեն կողմեն կլսվեին թուրքերուն ձայները. «Համու՛՛՛ Մուհամեդի սրբազան ուխտի, պիտի ջարդենք բոլոր հայերուն»: Քառասուն Մանկանց եկեղեցիին շուրջը թուրք զինված խուժանը շղթայի պես շրջապատեց և օդակի մեջ առավ. դռները բացել անգամ չթողեցին, ասում էին՝ իբր գիշերը պիտի դուռը բացեն, հրամանն այդպես է: Քառասուն Մանկանց եկեղեցին շինված էր բարձունքի վրա: Մի քանի հարյուր մետր ճամփան որձաքարերով սալահատակված էր, որի լայնքը ձախեն աջ հագիվ չորս մետր կըլլար, երկու կողմը ծառերով: Եկեղեցիին մեջը լցված հայերը կսպասեին, որ գիշերը պիտի դուռը բանան, բայց գիշերվա ժամը տաք, տասնմեկ, տասներկու եղավ, դուռը բացող չկա: Հայ ժողովուրդը մեջը լիքը. ո՛չ ջուր կա, ո՛չ լույս, ամեն ինչ մեջը՝ ալ կեղտոտություն. մեկը՝ կուլա, մյուսը՝ կողբա, մեկալը՝ կաղոթե: Մեկ խոսքով, չտեսնված իրարանցում: Անոնց ձայները մենք լսում էինք մեր տունին մկուղեն, ուր մենք ալ պահմտած էինք: Մեջ մըն ալ պզտիկ լուսանցքեն տեսանք, որ գիշերվա ժամը մեկ անց կեսին քանի մը թուրք եկեղեցիին կամարածն կտորին վրա են բարձրացած, մալթոտած վառվող շորի կտորները նետում են եկեղեցիին գմբեթեն ներս: ...Խանձահոտը աշխարհը բռնեց: Եկեղեցիեն եկող ձայները մարդու սիրտն էին փլուլ: Հազարավոր ձայներ պոռում, գոչում, աղերսում էին՝ դուռը բացել, անոնց ձայները կարծես գետնի տակեն կուգային, երկրաշարժի տնքոցի պես հատաչում էին, այնքան բարձր, որ մինչև մեզի էր հասնում արձագանքը, որը ժամ առ ժամ գնալով ավելի էր նվաղում: Բայց մարդկանց ոսկորների այդ խանձահոտը ամեն տեղ էր: Հրեշներն իրենց ընելիքը ըրեր էին: Այ ոչ ոք ողջ կար եկեղեցու և մեր տուններուն շրջակայքում: Եկեղեցիին մեծ քարերով սալահատակված տարածությունը, որը մի քանի հարյուր մետր էր, կարծես օճառի հաստ շերտով էր ծածկված. մոտ երկու մաստ հաստությամբ մարդկանց ճարպը հալեր, հոսեր էր ու թանձրացեր... Առաջին զացողներուն ոտքերուն հետքերը ծեփվում էին այդ ճարպի շերտի վրա, ինչպես ձյունի վրա... Մեջ մըն ալ տեսանք, որ թուրքի կնիկները ձեռքերնին մեկ-մեկ մաղ առած՝ դեպի եկեղեցի են վազում: Մենք հեռվից դիտում էինք, բայց ես չդիմացա,

²⁴ Մարագներում հրկիզված 1.500 անձանց ցուցակը կազմել է հրաշքով վերապրած Բադալ Հովակիմի Ծափոյանը: Այդ երկարապատում ցուցակը պահվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-իմաստիտուտի Արխիվում, Թղթապանակ թիվ 24:

ուզեցի երթալ, տեսնալ հոն կատարվածը: Հագա ֆարաջայի պես բան մը, գլխուս ալ չարշաֆ մը անցուցի, քիթս-բերանս փակեցի, արդեն թուրքերեն շատ աղեկ կխոսեի և վստահ էի, որ իմքզիմքս չեմ մատնել: Ես ալ էլա ճամփա ընկա դեպի մեր Քառասուն Մամկանց եկեղեցին, որի մոտոված պատերն էին մնացել կիսավեր վիճակում, իսկ դռան տակից մարդկանց հալած յուղը հոսել էր բարձունքեն վար... ոտքս կոխում եմ՝ կպնում է, մյուս ոտքս կոխում եմ՝ կպնում է...: Վերջապես տեսա քովես թուրք կին մը գնում է՝ մաղը ձեռքի, ինձ տեսնալով, ըսավ. - Բաջի՛ (քույրիկ - թուրք.), ինչու՞ հետդ մաղ չես վերցուցած: Ես առանց շփոթվելու ըսի. - Կվերադառնամ, կվերցնեմ: Նա էլ ծիծաղելով ըսավ. - Վերադարձող վերջ ալ ի՞նչ կսմա... Արդեն երրորդ օրն էր, բրուտի փուռի պես կարմրած պատերը դեռ տաք էին: Ներս մտա եկեղեցի, ի՞նչ տեսնամ: Թուրք կնիկները ամեն մեկը մի տեղամաս էին զավթել ու իրար չէին թողնում միմյանց սահմանը մտնել ու իրար վրա թղավում էին. - Ով իմ սահմանը մտնա, կսպանեմ... Ինձի հետ եկող թուրք կնիկը ինձ դառնալով ըսավ. - Եթե գլավորը պիղծ է, անոր ոսկին մաքուր է...: Տեսնալը արժեք, թե այդ հրեշի կերպարանքով կնիկները ինչպե՞ս էին ուրախանում, երբ մաղված մոխիրի մեջեն հալած ոսկիի կտոր մը կգտնային...» [Վկ. 259]:

Պատմական այդ սահմանեցուցիչ իրադարձությունների ամփջական տպավորությունների տակ է հորինվել ժողովրդական սեղմ, բայց պատկերավոր երգը.

«Մարաշա Մարաշ դերլեր, եամա՛ն, եամա՛ն,
Մարա՛շ, բու մա՛սըլ Մարաշ դերլեր,
Մարաշըն իշինդե քիլիսե եամար,
Քիլիսե իշինդե էրմեհի եամար...»:

«Ավա՛դ, Մարաշին Մարաշ են ասում,
Մարա՛շ, քեզ ինչպե՛ս են Մարաշ ասում,
Երբ քո մեջ եկեղեցի են հրկիզում,
Եկեղեցու մեջ՝ հայեր մոխրացնում...» [Վկ. 550]:

Մարաշի կոտորածին զոհ են գնում շուրջ 13.000 հայեր: Այնուհետև ողջ մնացած 8.000 մարաշցիներ, Ուրֆայի 6.000 հայ բնակչության հետ, հարկադրված բռնում են գաղթի ճամփան՝ դեպի Հալեպ, Դամասկոս, Բեյրութ, Երուսաղեմ, Բաղդադ և Ամատոլիայի հունական շրջաններ:

1920 թ. ապրիլի 1-ին քեմալական թուրքերը պաշարում են Այնթապը: Պատերազմի ավարտից և զինադադարից հետո այնտեղ վերաբնակված շուրջ 10.000 այնթապցիների և 8.000 սեքսստացի հայ գաղթականների հազիվ խաղաղված կյանքը նորից է փոթորկվում: Այնթապի հայերն անցնում են ինքնապաշտպանության: Տեղում Ազգային միությանը կից ստեղծվում է Զինվորական կենտրոնական մարմին՝ Ադուր Լեոնյանի գլխավորությամբ: Վերջինս հաշվառման է ենթարկում եղած 750 կոլոդների զենքն ու զինամթերքը և կազմակերպում ումբեր պատրաստելու գործը:

Սանդուխտ Հեքիմյանը (ծնվ. 1908 թ., Այնթապ) այդ պատմական իրադարձությունների մասին վկայել է. «1920 թ. Ալի Բըլըջն [Սյուլեյման Ասաֆ Էմրուլլահ (1889-1971 թթ.)] ահռելի զորքով հարձակվեց Այնթապի վրա: Այնթապի ինքնապաշտպանության դեկավարն էր Ադուր Լեոնյանը: Ան այնթապցիներու կերակուրի պղինձներն անգամ հալեցնել տվավ, որ բռնաբաներ շինեն: Ան իր կամավորներով հարձակվեցավ թշնամու վրա և դուրս եկավ պաշարումեն: Ալի Բըլըջի 24.000-ի հասնող զորքը մեկ գիշերվա մեջ սարսափահար ետ փախավ՝ «Գլավորը գեօգի քան դօլդու» (Հայու աչքն արյուն լցվեց - թուրք.) գտնալով, որը կնշանակե՝ հայերը վրեժով լցվեցին: Մեր Այնթապում Ադուր Լեոնյանի վրա երգ էին հանել...» [Վկ. 269]:

Նույն ականատես-վկա վերապրողի որդին Գևորգ Հեքիմյանը (ծնվ. 1937 թ., Բեյրութ) երգել է իր մորից լսած այդ երգը.

«Ադու՛ր փաշա, քա՛յք սեն,
Չամ չըրայը եա՛ք սեն,
Թիւրքլէր հիւջիւմ էդիյօր,
Կամավորլար²⁴ ա՛րշ²⁵ էդին»:

«Ադու՛ր փաշա, ոտքի ելի՛ր,
Ջահիդ կրակը վառի՛ր,
Թուրքերը գոհում են՝
Կամավորներով²⁴ արշավե՛ք²⁵» [Վկ. 641]:

Այդ ընթացքում Կիլիկիայի գրավման ընդհանուր հրամանատար Գոզան օղլու Դոդան բեյն [Բեմալ Դոդան (1879-1951 թթ.)] իր բազմահազար զորքով պաշարում է Հաճըն քաղաքը, որի 35.000 հայ բնակիչներից Մեծ եղեռնից փրկվել էին միայն 6.000:

«Դոդան բեյ դե գէլդի, գիրդի Հաճընա...
Եազըիս օլդու սանա, դօջա՛ Հաճըն...
Օրադա դափըշթըլար բիզիս մալըմըզը...
Դէր Զօր չէօլիս օլդու բիզէ վաթան.
Այադ ալթընա գիթթի սահիփսը՛գ էրմեհի»:

«Դոդան բեյն էլ եկավ, մտավ Հաճըն...
Ափսո՛ս եղավ քեզ, հսկա՛ Հաճըն...
Այնտեղ թալանեցին մեր ունեցվածքը...
Մեր հանգրվանը դարձավ անապատը Դեր Զորի.
Ոտատակ գնաց անտե՛ր հայը» [Վկ. 551]:

Հակառակորդի կարծիքով «Կիլիկիոյ հայկական միջնաբերդը՝ Հաճընը, հիմնովին կործանելն ու բնաջնջելն մեկ ժամույս գործ էր եւ աննշան յարձակումով մը պիտի կրնան թաղել 6.000 հայությունը» [Թերզեան 1956:

²⁴ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «կամավոր(լար/ներ)» բառը:

²⁵ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «արշ/արշավել» բառը:

էջ 241]: Սակայն հաճընցիները լի էին վճռականությամբ: Նրանք իրենց կառավարիչ փաստաթան կարապետ Չալյանի ղեկավարությամբ կազմում են Հաճընի ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհուրդը: Պաշտպանության հրամանատար են ընտրում Ջորավար Անդրանիկի զինակից սպա Սարգիս Շեպեճյանին: Կազմակերպում են 4 վաշտ, 60 հեծյալից բաղկացած էսկադրոն: Հաճընում ու իր շրջակայքը բաժանում են պաշտպանական 4 շրջանների: Փորում են խրամատներ, մարտական տրամադրությունը համակում է բոլորին: Ջենք կրելու ընդունակ 16-50 տարեկան 1.200 տղամարդկանց բաժանվում է եղած-չեղած 132 հրացանը: Հետագայում ձեռք է բերվում մահ 300 հրացան, սակայն այդ ևս խիստ անբավարար էր բոլշևիկյան անսպառ ռազմամթերքով զինված թուրքական բանակի դեմ կռվելու համար: Այդ փաստն է հաստատել մահ գեյթունցի ակամատես-վկա Հովսեփ Բշտիկյանը (ծնվ. 1903 թ.). «Օր մըն ալ թուրքի քարավան մըն էր անցնում, մեր երիտասարդները կտրեցին առաջը, տեսնանք ի՞նչ. արկղով փամփուշտ: Ուրախացանք: Մեր փամփուշտը վերջանալու վրա էր: Բայց ի՞նչ փամփուշտ. ռուսական փամփուշտ: Ուրեմն արդեն խորհրդային դարձած ռուսական կառավարությունը տվել է թուրքին, որ մեզ՝ հայերու սպանեն: Մենք լցրինք մեր գրպանները, հեյբենքուն (տոպրակ - թուրք.) մեք, շալակեցինք, տարինք, որ կռվելու ժամանակ պետք պիտի գա, բայց, ափսո՛ւ, մեր մոսիները ռուսական չէին: Մերը կա՛մ գերմանական էր, կա՛մ հունական: Այնպես որ ռուսական փամփուշտները ծանր-ծանր կոնակներին շալակած ամիսներով քարշ եկանք, որ եթե ռուսական մոսիս հանդիպի, գրավենք և ունեցած փամփուշտով կռվենք» [Վկ. 253]:

Ահա թե ինչու զենքի խիստ կարիք զգացող հաճընցիներն անհամբերությամբ սպասում էին Ադանայի Ազգային միության միջոցով դրսից ակնկալվող օգնությանը, որի շնորհիվ ոչ միայն զենք ու զինամթերք, այլև կռվող մոր ուժեր պիտի հասնեին: Սակայն ոչ մի օգնություն չի հասցվում և հաճընցիների վիճակը դառնում է հուսահատական, քանի որ ֆրանսիական զինվորական բարձրաստիճան մերկայացուցիչները վարում էին երկդիմի քաղաքականություն: Թեպետ նրանք խոստացել էին ինքնապաշտպանության համար տրամադրել սննդամթերք, զենք ու զինամթերք, սակայն իրենց խոստումը ոչ միայն չեն հարգում, այլև թուրքերին տեղեկացնում են հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին: Հաճընցի ազատամարտիկները մեծ դժվարությամբ գրավում են թշնամու հսկա թնդանոթը, սակայն արկեր չեն գտնվում, որ կրակեն ու պաշտպանվեն: Սովը նեղում է հաճընցիներին. «Ժողովուրդը կստիպուի ուտել կատու, մուկ, շուն, կաշի, ծառի կեղեւ, տրեխ» [Արամ Ասպետ 1961: էջ 242]: Այս փաստի մասին է վկայել մահ հաճընցի ակամատես-վկա Ահարոն Մանկրյանը (ծնվ. 1903 թ.) իր պատմած հուշի մեջ [Վկ. 248]:

Թշնամին նորանոր թնդանոթներով ու անհամար կանոնավոր զորքով համալրում է իր ուժերը: Ութամսյա երկարատև ու համառ դիմադրությունից հետո թուրքերին հաջողվում է հրետանու խաչաձև կրակոցների հեղեղով ավերել ու հրկիզել մահ Հաճընի քարաշեն տները: Հարյուրավոր քաջարի մարտիկներ ընկնում են դիրքերում, հազարավոր հաճընցիներ անխնա կոտորվում են: Միայն 380 հոգու հաջողվում է կռվելով ճեղքել թշնամու պաշարման շղթան և դուրս գալ ահավոր հրդեհի շրջապատումից:

Հաճընի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մասին ևս հյուսվել են երգեր, որոնք մինչև օրս երգվում են ժողովրդի կողմից.

«...Երեք հարյուր հայ քաջերով,
Բոլոր զինված մոսիներով,
Դողան բեղին մենք ջարդ տալով,
Հաճըն ինկավ՝ «Վրեժ» գոռալով» [Վկ. 649]:

«Վրեժ» գոռալով ընկնում են մահ ընդհատումներով 314 օր հերոսաբար դիմադրած Այնթապը, հինավուրց քաղաքամայր Սիսը, քաջարի արծվաբույն Ջեյթունը, պատմական անցյալ ունեցող Տարսուը, առևտրի կենտրոն Ադանան և հայերով բնակեցված Կիլիկիայի այլևայլ բնակավայրեր:

Մարաշցի Վերգինե Մայիկյանը (ծնվ. 1898 թ.) իր պատմած հուշի մեջ անդրադառնում է մահ այդ ժամանակվա քաղաքական իրադարձություններին, որոնք հուսախաբ արեցին հայերին. «...Մեր խաղաղ կյանքը տևեց 1918-1920 թիվը, քանի դեռ ֆրանսիական իշխանությունը Կիլիկիայումն էր: Ֆրանսիական ու հայկական թերթերը միշտ գրում էին, որ Ֆրանսիան հավիտյան Կիլիկիայում կմնա, որովհետև Ֆրանսիայի հեղինակությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմին վերջը բարձրացել էր, իսկ Թուրքիայինը՝ ընդհակառակը: Բայց այդ խաղաղությունը, ափսո՛ւ, երկար չտևեց: Կամսոց-կամսոց զգացինք, որ թուրքերը կսկսեն ատել մեզի: Օր մըն ալ ելանք, որ ֆրանսիացիները իրենց ձեռքում սմբակներուն տակը քեչեն (թաղիք - թուրք.) կապեր են և սուս ու փուս հեռացեր են Մարաշեն: Առտուն էլանք, զարմացանք, քանի որ ոչ ոք լուր չուներ այդ մասին: Նույնիսկ հայտնի Հակոբ աղա Խրաքյանին անգամ, որ ամբողջ ֆրանսիական բանակին պարենը ձրի ինքն էր մատակարարում, ժեներալ Դյուվոնը ոչինչ չէր հայտնել իրենց հեռանալու մասին: Այնպես որ, 1920-ի սեպտեմբերին ֆրանսիական զորքն այլևս Մարաշում չէր: Թուրքերը երևի առաջվան լուր ունեին, քանի որ գիշերները հրացաններ կպայթեին այս ու այն կողմը, կվախցնեին մեզի...» [Վկ. 259]:

Ֆրանսիական կառավարությունը, դրժելով իր դաշնակցային պարտավորությունները, 1921 թ. հոկտեմբերի

20-իմ, Ամկարայում կմքված պայմանագրով, Կիլիկիան համձնում է թուրքերիմ՝ կոտորածի վտանգի մատնելով Կիլիկիայի հայությանը:

Թեպետ թուրքական կառավարությունը դաժանորեն ընկճում էր տարբեր վայրերում ծայր առած դիմադրողական-ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, սակայն իրենց մարդկային տարրական իրավունքների և ազգի ֆիզիկական գոյության համար մարտնչող ամձնության հայ հերոսները փայլում հետք թողեցին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

Այդ ժամանակ է, որ Հայոց ցեղասպանության միլիոնավոր զոհերի վրեժը լուծեց ազգային հերոս Սողոմոն Թեհիրյանը՝ Բեռլինում սպանելով մեծ ոճրագործ Թալեաթ փաշային:

1921 թ. հունիսի 2-3-ին Բեռլինի շրջանային դատարանը, լսելով Թալեաթին սպանող Սողոմոն Թեհիրյանի գործը, արդարացրեց հայ վրիժառուին, քանի որ նա ի կատար էր ածել թուրքական տրիբունալի կայացրած մահապաշտոնը:

Հայ ժողովուրդն այդ ցնցող իրադարձությանը ևս բանաստեղծական շունչ է հաղորդել.

*«Թալեաթ փաշան փախավ Բեռլին,
Թեհիրյանը հասավ ետին,
Ջարկավ ճակտին՝ փոքեց գետնին.
Գինի լի՛ց, ախպեր ջա՛ն,
Գինի լի՛ց, խմողաց ամու՛շ»:*

*Թալեաթ փաշան դրին հողը,
Հուրը դրկին ցնկած մորը,
Կեցցե՛ գերման դատավորը.
Գինի լի՛ց, ախպեր ջա՛ն,
Գինի լի՛ց, խմողաց ամու՛շ» [Վկ. 650]:*

Թեպետ «գերման դատավոր»-ները, ըմբռնուժով մոտեցան և արդարացրին հայ վրիժառուին, սակայն դրանով չբարվոքվեց արևմտահայության վիճակը:

1921 թ. Կիլիկիայի հայության պարպուծից հետո հերթը հասել էր Անատոլիայի հայերին, որոնց մեծ մասն արդեն Եղեռնի ժամանակ անխնա կոտորվել էր. իսկ հրաշքով փրկվածներն իրենց գոյությունը շարունակում էին հունական գերիշխանության տակ գտնվող որոշ հայաքանակ վայրերում և հատկապես մավահանգիստ Զմյուռնիայում (Իզմիր):

1922 թ. հրո ճարակ են դառնում նաև Զմյուռնիայի հայկական և հունական թաղամասերը՝ քրիստոնյաներին քշելով ծովափ: Այդ ահասարսուռ իրադարձությունը ժողովրդի հիշողության մեջ մնացել է որպես «Իզմիրի աղետ»:

Երզնկացի վերապրող Գառնիկ Ստեփանյանի (ծնվ. 1909 թ.) հավաստմամբ. «...1922 թ., երբ Մուստաֆա Քեմալի զորքերը Իզմիրը վառեցին՝ բենզին, մավթ լցրին և եկեղեցիների մեջ լցված հայերին ու հույներին վառեցին...» [Վկ. 95]:

Հուզումով վերհիշելով այդ ահավոր տեսարանները, աֆիոնգարահիսարցի վերապրող Արփիկն Բարթիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) ևս վկայել է իր տեսածները. «...Մեյ մըն ալ սկսավ միլլիական (ազգայնական - թուրք.) շարժումը: Իզմիրը կրակի տվին: Առաջին կրակը Հայնոցը տվին: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին այրեցին: Քանի որ բոլոր հայերը այդ եկեղեցին մտած էին, որ պաշտպանվեն: Վերջը հայերս փախանք, զնացինք ծովեզերք: Ծովին վրա լի՛քը մավակներ էին, բայց թուրքերը մախօրոք բոլոր մավակները ծակել էին, որ ջուրը լցվի ու հայերը չկրճան ազատվիլ: Նավակ էին մտնում խեղճ հայերը, քիչ մը կլողար մավակը, վերջը՝ լը՛վ-լը՛վ, ջուրը կլեցվեր մեջը, բոլորը ծովի մեջ շուտ կուզային: Ծովի վրա լի՛քը ուռած մարմիններ էին: Մեզի տարան Բալքովա: Ծովում եզերքը փայտե բարաքներ կային, հոն լեցուցին: Սկսան մեզի աչքե անցնել: Սիրուն աղջիկներուն բռնում, քաշում, քաշքշում, տանում էին: Ես մամր-մունր պզտիկ աղջիկ էի՝ փեշերուն տակը պահմտա: Մեր Մարիին երեսը մուր քսած էին ու մազերը խուզել էին. այլանդակ տեսք մը առած էր, մայեցին, չհավնեցան՝ եարամազ դրը (անպետք է - թուրք.) ըսին, ձգեցին, այսինքն՝ գործի չի գար, ոչ մեկին պետքը չէ: Անդին կլսվեին թուրքերուն ձայները, որ դանակները սրում էին, որ մեզի մորթեն: Հայ աղջիկ մը տեսավ, որ հերթը իրեն պիտի հասնի՝ ինքզինքը պատուհանեն վար մետեց, բայց չմեռավ: Վարը թուրք զինվորներ կան եղեր՝ առին, տարին: Քանի մը օրեն ետքը բերին՝ արդեն անճանաչելի վիճակի մեջ...» [Վկ. 195]:

Դերգորյան աքսորի դրվագներից մեզ արդեն ծանոթ աֆիոնգարահիսարցի Սմբյուլ Բերբերյանը (ծնվ. 1909 թ.) նույնպիսի հուզումով և արցունքներով է վերհիշել նաև Իզմիրի աղետի ժամանակ իր աչքերով տեսածները. «...Մի տեղ թուրքերը մեծ կրակ էին արել, մեջը հայերուն էին գցում: Մամայիս բռնեցին, կրակի մեջ գցեցին, մեք՝ ես ու քույրս, սկսանք պոռալ, չկրցանք մորս կրակի միջից ազատել: ...Հետո ուրիշ թուրք զինվորներ եկան, մեզ գտան: Բոլորիս կանգնեցրին, մեզմից երկու մարդու առանձնացրին, պատկեցուցին գետնին, սկսան անոնց կաշին քերթել և խնդալով՝ ըսել. «Կով ենք մորթում»: Մարդոց կաշին դժվարությամբ հանեցին: Էդ խեղճ

մարդիկ բանգոր-բանգոր կրողային: Վերջապես անոնց մաշկահաւան արեցին: ...Հայերուն, հույներուն ծովն էին գցում: Զահել, ահել, երեխա, մայր չէին նայում: Թուրք զինվորները խշտիկներով ծակծկում էին բոլորին, երեխաներին բռնում գցում, մեծերին շարտում էին ծովը: Ծովին վրա լիքը դիակներ էին, ջուրը չէր տեսնար...» [Վկ. 198]:

Այնուհետև վերապրողը նույն հուզումով, արցունքներով ու հեկեկոցներով սկսել է երգել իր հորինած երկա-րապատում եղերերգը, որից մեջբերում եմ մի հատված.

*«Աֆիոնեն²⁶ դուրս էկանք,
Իզմիր քաղաքը մտանք,
Ազիզ մորս չգտա.
Հոնկու՛ր-հոնկու՛ր լաց էղա:*

*Ա՛յս, մամա՛ ջան, խաբեցին,
Ինձի քեզնից բաժնեցին,
Քեզ ալ կրակը նետեցին.
Չըթը՛ր-չըթը՛ր այրեցին...» [Վկ. 563]:*

Դրությունն օրհասական էր ու անել. ետևը՝ հուր, առաջը՝ ջուր: Թո՛հ ու բո՛հի այդ գեհեմից ազատվում էին միայն մրամք, ովքեր իրենց մնացած վերջին ոսկեդրամներն ու զարդերը տալիս էին թուրքերին՝ իրենց կյանքը փրկելու համար, իսկ մրամք, ովքեր ոչ մի միջոց չունեին, արհամարհելով մահը, նետվում էին ծովի հուժկու ալիքների մեջ՝ լողալով հասնելու հետվում խարիսխ գցած եվրոպական դրոշմեր կրող շոգեմավերին, որոնք հայ անտունիներին տանելու էին ուր որ պատահեր.

*«...Անկե փախանք Հումաստան,
Ծատ շատերն ալ՝ Ֆրանսա,
Մեկալները՝ Եգիպտոս.
Սապես ցրվանք ման՛ն կողմ» [Վկ. 564]:*

Ավելին, 1923 թ. Լոզանի պայմանագրով դաշնակից տերությունները ճանաչեցին Մուստաֆա Բեմալի Անկարայի կառավարությունը և մրա իրավունքը Արևելյան Թրակիայի, Իզմիրի, Կիլիկիայի մկատմամբ, ինչպես նաև՝ բոլոր այն տարածքների մկատմամբ, որոնք Սևրի հաշտության պայմանագրով անցել էին Հայաստանին: Բացի այդ, մրամք ճանաչեցին Թուրքիայի մոր սահմանները, որոնք ընդգրկում էին նաև Արևելյան Հայաստանի մախկին շրջանները՝ Կարսը, Արդահանը, Սուրմալում (Իզդիր): Դա Թուրքիայի հաղթանակն էր, իսկ Պատմական Հայաստանի մի փոքրիկ մասը՝ 1/10-ը, շարունակեց գոյություն ունենալ որպես Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն (1918-1920 թթ.), Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետություն (1920-1991 թթ.), ապա 1991 թվականից՝ որպես Հայաստանի Հանրապետություն, սակայն հայ ժողովրդի մեծագույն մասը մնաց ցրված աշխարհի տարբեր երկրներում:

Եվ ստեղծվեց Հայ Սփյուռքը որպես պատմական իրողություն:

Պապենական հողից արմատախիլ եղած հայ գաղթականներն անժանոթ երկրներում, անտեղյակ օտար լեզուներին ու օրենքներին, միայն էժան աշխատում էին, ինչքան էլ որ օտարների հիացմունքին արժանանային հայկական տոհմիկ արհեստավորների վարպետությունը և կամ՝ բազմաշնորհ հայ կանանց մրբազեղ ձեռագործներն ու գորգերը: Այնինչ ձուլումի, այլասերումի և մանավանդ գործագրկության սարսափը հանգիստ չէր տալիս աստանդական հայերին.

*«...Օտարության մեջ ինկեր ենք,
Կուլամ կարոտո՛վ-կարոտո՛վ,
Հայ խնդիրը լուծվեր շուտով.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:*

*Ուրախացիր, մի՛ լար տխուր,
Ուղիդ վրա կայնի՛ր ամուր,
Ծուտով կլսես Ներգաղթի լուր.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛» [Վկ. 663]:*

Ու ներգաղթի իրարահաջորդ քարավաններով սկսվում է անտուն ու անհայրենիք մնացած արևմտահայերի Հայրենադարձությունը դեպի Արևելյան Հայաստան. մախ՝ 1920-1930-ական թթ. Կոստանդնուպոլսից, Ֆրանսիայից և Հունաստանից: Ապա՝ 1946-1948 թթ. զանգվածային հայրենադարձությունը Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրաքից, Ֆրանսիայից, Հունաստանից, բալկանյան երկրներից և հեռավոր Ամերիկայից...

²⁶ Աֆիոն-Գարահիսար քաղաքը:

Հայրենադարձները խորհրդային Հայաստան էին գալիս լի հույսերով ու հավատով: Գալիս էին հայրենադարձների խուռներամ քարավանները՝ ոգեշնչված Երկրորդ Աշխարհամարտում խորհրդային Միության անվաճած հաղթանակով և մամավամդ, մրա 1945 թ. մոյեմբերի 1-ին Թուրքիային առաջադրած հայկական ու վրացական հողերի պաշտոնական պահանջով...: Ու մեծ հույսերի հետ բերմից բերամ հյուսվում էր մահ ժողովրդական երգը.

*«Հայաստան երթալ կուգես,
Երևան տեսնալ կուգես,
Մասիս սարի կատարին
Դրոշակ պարզել կուգես»* [վկ. 666]:

Այդ օրերին է հյուսվել պահանջատիրական շեշտադրությամբ հետևյալ երգը.

*«Քշի՛ր, հե՛յ ջամ քարավան,
Մեզ կսպասես Հայաստան.
Թող ողջ աշխարհն իմանա՝
Մերն է Կարսն ու Արդահան»:*

*...Կուգե՛նք զայն, կուգե՛նք զայն.
Մերն է Կարսն ու Արդահան,
Թե չիտան՝ զեն-զորքով
Պիտի առնես Բաղրամյան»:*

*...Կարս-Արդահանը մեզի
Պիտի շուտով դարձվի,
Որ այդ հողերն ամայի
Փոխակերպենք դրախտի»* [վկ. 672]:

Սակայն թուրքական դիվանագետները, հանցավոր մոռացության մատնելով մոտիկ անցյալում կատարված պատմական այդ բոլոր իրադարձությունները, պատասխանում են. «Ոչ ոքի պարտք ունինք թուրք հողերէն ու իրավունքներէն: Պիտի ապրինք իբրեւ պատուաւոր մարդիկ, պիտի մեռնինք իբրեւ պատուաւոր մարդիկ» [Լազեան 1946: էջ 372-373]:

Այնինչ, ինչպես վկայում են Հայոց ցեղասպանության պատմական ստույգ փաստերը, ականատես վերապրողներից իմ գրառած, ինչպես նաև՝ բազմահազար այլ վկայությունները, Օսմանյան Թուրքիայի անցյալը երբեք էլ «պատվավոր» չի եղել:

Արևմտահայերը, վերաբնակվելով իրենց կորցրած պատմական Հայաստանից 10 անգամ փոքր հողատարածքի վրա, թեպետ ստեղծում են իրենց պատմական բնօրրանի հիշատակները խորհրդանշող ավաններ ու թաղամասեր, սակայն երբեմնի ավերակված տան, հանգած օջախի մրմուռը շարունակում է մխալ մրանց հիշողության մեջ, ու բռնազավթված Երկրի երազանքը հոգու կանչ դարձած՝ ավանդվում սերնդից սերունդ.

*«Երբ որ բացվին դռներն հույսի,
Եվ մենք Երկիր դառնանք կրկին,
Չքնաղ երկիր մեր Հայրենյաց,
Որ բռնությամբ առին մեզնից»:*

*Ծանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Օղը՝ մաքուր, ջուրը՝ զուլալ,
Ծանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Վանքեր, բերդեր հոնտեղ շա՛տ կան»* [վկ. 658]:

Եվ պահանջատիրությունն ավելի է ընդգծվում.

*«Երբ որ լուծվի Հայոց Հարցը,
Եվ մեզ տրվի մախնյաց հողը,
Մենք կվարենք մեր արտերը,
Կշենացնենք մեր գյուղերը»:*

*Ծանկամ տեսնել Սասուն ու Վան,
Ջեյթուն, Հաճըն և Մուսա Դաղ,*

*Տարսոն, Մարաշ, Սիս ու Այնթապ,
Կծաղկացնենք մենք անպայման» [Վկ. 658]:*

Այնպես որ, արևմտահայ հայրենադարձներն Արևելյան (Սովետական) Հայաստան էին գալիս մաս իրենց բռնազավթված Երկրի արդարաբախտության մեծ հույսերով: Սակայն այլ էին պատմական հանգամանքները...

Հետևաբար, ավելի քան 150 բնակավայրերից տեղահանված ակամատես վերապրողները ոչ միայն պատմել են իրենց տխուր անցյալը՝ տեսածն ու զգացածը, այլև մշտել են իրենց կրած անթիվ ու անհամար կորուստները և հանգել որոշակի քաղաքական եզրակացությունների, ինչպես այնթապցի վերապրող Պարզև Մակարյանը (ծնվ. 1915 թ.), որն ամփոփել է. «...Մենք տերությունները հայերուն խաբեցին՝ Կիլիկիան թուրքին տվին. Ջեթունը, Ադանան, Սիսը, Մարաշը, Քիլիսը, Այնթապը, Ուրֆան, Կամուրջը և այլ քաղաքներ ամբողջապես հայաթափվեցան: Մեզի ստիպեցին, որ Կիլիկիայեն դուրս ելլանք: Մենք ստիպված մեր հայրենիքը լքեցինք: 1922 թ. ալ իզմիրի աղետը սարքեցին. հայերն ու հույները կրակներուն մեջեն փախան, ծովը մետվեցան. ով կրցավ ինքզինքն ազատել՝ ուրիշ երկիր անցավ: Այսպիսով, Թուրքիան «մաքրեցին» քրիստոնյաներեն: Թուրքիան մնաց թուրքերուն, Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան ալ հետը» [Վկ. 272]:

Ինչպես որ խարբերդցի ակամատես-վկա Հակոբ Հոլոթիկյանը (ծնվ. 1902 թ.), մամրամասնորեն մկարագրելով իր և իր հայրենակիցների կրած տառապանքները, եզրակացրել է. «...Երիտթուրքերի կողմից կատարված այս ոճրագործությունը երբեք չի՝ մոռացվի և չպե՛տք է մերվի» [Վկ. 115]:

Իսկ վերապրող Նվարդ Գևորգյանը (ծնվ. 1910 թ., Ալաշկերտ) հանգամանորեն մկարագրել է թուրքերի դաժանությունները և հիմնավորել, թե ինչու չպետք է մրանց մերել. «Մենք խաղաղ ապրում էինք Ալաշկերտում: Մի օր, 1915 թվին, թուրքերը հարձակվեցին մեր գյուղի վրա: Մեր գյուղի մարդկանց բռնեցին, զոռով կապկպելով, հրմշտելով լցրին գոմերի մեջ ու վառեցին: Մեր գերդաստանը քսաներկու հոգի էր, իսկ մեր ընտանիքը հինգ հոգի էր. մայրս, հայրս, երեք քույրերս: Հորեղբորս, հորեղբորս երեխեքին ու թոռներին, քեռիներին, մրանց թոռներին ու իմ ծնողներին լցրել են գոմը ու վառել: ...Թուրքը մեզ կոտորեց, սպանեց, որբացրեց, տնից, տեղից, հարազատից զրկեց: Ես կարոտ մնացի իմ ծնողներին: Ես իմ ծնողներին իմ երագի մեջ կտեսնամ միայն... Ամուսնու՝ Ռուբենի ընտանիքը, մրանց մեծ գերդաստանը ևս, բոլորը կոտորվել են թուրքերի ձեռքից: Թուրքը մեզ շա՛տ վնաս տվեց: Աստված չի՝ մերի մրանց արածները...» [Վկ. 67]:

Վերապրողներն իրենց մարդկային կորուստներից բացի, մաս իրենց հողային և ունեցվածքային կորուստներն են հիշատակել, ինչպես Նվարդ Մուրադյանը (ծնվ. 1912 թ., Բիթլիս). «...Վերջում ասեմ, որ թուրքերը ոչ միայն մեզ կոտորել են, այլև մեր հողերին, մեր ունեցվածքին են տիրացել: Մեր հարյուր հոգիանոց գերդաստանից միայն ես ու քույրս ենք փրկվել» [Վկ. 22]:

Իսկ ծագումով կարսեցի մկարչուհի Ելենա Աբրահամյանը (ծնվ. 1912 թ.) իր տխուր հուշը արցունքներով պատմելուց հետո եզրակացրել է. «...Թուրքերը չեն ընդունում, որ հայերին կոտորել են: ...Թուրքը թուրք է: Նա ինչ շապիկ էլ հագնի, մույն թուրքն է: Նա, որ չի ընդունում Հայոց ցեղասպանությունը, հապա էդ ինչե՛ր են, որ մենք մեր աչքերով տեսել ենք, մեր ականջներով լսել: Դեռ իմ տեսածները մի կաթիլ է թուրքի արածների դեմ: Եթե թուրքը չընդունի իր արածները, ոչ մի հաշտության չի կարելի գնալ մրա հետ» [Վկ. 77]:

Իր պատմած հուշի ավարտին իզդիրեցի Էվելիմա Կանայանը (ծնվ. 1909 թ.) հուզված, բայց ինքնավստահ հայտարարել է. «...Եթե մույնիսկ ՄԱԿ-ից գան, ես կպատմեմ իմ տեսածները...» [Վկ. 59]:

Իսկ Մոկսից Ղուկաս Կարապետյանը (ծնվ. 1901 թ.) ընդհանրացնելով ասել է. «...Այն ինչ կատարվել է 1915 թվին, երբեք չի մոռացվի: Թուրքերը ուզում են մոռացվի այդ բոլորը և չեն ընդունում, բայց Աստված թող լինի օգնական և արդար դատավոր մեզ՝ հայերիս համար» [Վկ. 57]:

Եվ կամ ակամատես-վկա Միրանի Մաթևոսյանը (ծնվ. 1900 թ., Խարբերդ) մեկ առ մեկ մշտել է իրենց կորուստները. «...Է՛, բայա ջան, գիտե՛ս ինչե՛ր ենք քաշել: Լիքը սպանվածներ եմ տեսել: Զիտ ոտնատեղից ջուր ենք խմել: Ծառ հարստություն ենք ունեցել, սաղը թուրքին է մնացել: Մեզ ոչխարների պես քշել են: Ինչքա՛ն ենք ուրիշների դռներին քնել, ինչքա՛ն ենք սոված մնացել, ինչքա՛ն ենք տանջվել: Թուրքերը ուզեցել են մեզ վառել, ծեծելով մեզ աքսոր են քշել: Թող իմ թշնամին էդ բաները չտեսնա: Անդրանիկ փաշան՝ լիս դառնա. եկավ մեզ քշեց, բերեց, Հայաստան-երկիր հանեց, բայց՝ ամեն ինչ կորցրինք: ...Թուրքը թող մեռնի. էդ սաղ ինքը արեց մեր գլխին: Երկրի՛ց էլ զրկվանք, ջանի՛ց էլ զրկվանք, հարստությունի՛ց էլ զրկվանք: Հիմա էլ ամամթոնները ասում են, թե՛ հայերն են իրենց կոտորել: Մեր ոսկիները, տուները, հողերը մնաց թուրքին: Ես զարմանում եմ՝ ո՞նց հայերը չեն կարողանում թուրքի հախից գալ: Թող գիրք ըլլի, էս բոլոր պատմածները թող կարդան աշխարհի մարդիկ, որ իմանան՝ ո՞վ է մեղավորը, ո՞վ է արդարը, ո՞վ է տուժածը...» [Վկ. 113]:

Սակայն ժողովուրդը, առաջնորդվելով իր բնատուր հավաքական իմաստությամբ, արդար և ճիշտ դիրքորոշում է հանդես բերել, ինչպես վերապրող Հմայակ Բոյաջյանը (ծնվ. 1902 թ., Բիթլիս). «...Ես իմ երեխաների անունները դրել եմ իմ մահատակների անունով՝ Շողիկ, Երվանդ...: Ես կոտորածի ժամանակ կորցրել եմ բոլոր հարազատներին և գերության ժամանակ տեսել եմ թուրքերի և քրդերի դաժանությունը: Ես վրեժ ունեմ: Ես, ինչպես Եղիշեն Չարենցն է ասում, մտածում եմ, որ մեր փրկությունը մեր հավաքական ուժի մեջ է» [Վկ. 19]:

Վանեցի Թովիկ Բաղդասարյանը (ծնվ. 1901 թ.) պատգամել է. «...Ապագա սերունդներին կուզեմ ասել, որ

ամեն մի հայ զգա, թե իր պապը ինչպես է ոտք դրել Արևելյան Հայաստան: Հայը ունեցել է իր չքճաղ հայրե-
նիքը: Նոր սերունդները չպետք է մոռանան և ամեն ինչ պետք է ամեն, որ արդարությունը հաղթանակի, և
արևմտահայության հարցը լուծվի: Գերմանացի խոշոր գործիչներ Կարլ Լիբկնեխտը և Ռոզա Լյուքսեմբուրգը
քննադատեցին Վիլհելմյան կառավարությունը: Թուրքերը ինքն իրենք դատապարտեցին Թալեաթ փաշային և
շատերին: Ես հույս ունեմ, որ ՄԱԿը իր արդար դատը կկատարի» [վկ. 31]:

Միևնույն, այսօրվա թուրքական քաղաքականությունն ու պատմագիտությունը ջանք չեն խնայում խեղաթու-
րելու պատմական ստույգ փաստերը, սերունդներից խնամքով թաքցնելով երիտթուրքական կառավարության
իրագործած Հայոց ցեղասպանությունը: Նրանք փորձում են շրջանցել պատմական այն ճշմարտությունը, որ
թուրքական պետական մարմինները դեռևս 1919 թ. սկզբից իրենք իսկ ձեռնամուխ են եղել երիտթուրքական
ոճրագործների դատապարտությունը կազմակերպելում՝ մրանց դատապարտելով մահվան: Իսկ ավելի ուշ, երբ
բացահայտվեց արդեն Թուրքիայի Հանրապետության Առաջին Նախագահ դարձած Մուստաֆա Քեմալի դեմ
երիտթուրքերի կազմակերպած դավադրությունը, "Los Angeles Examiner" թերթին (1 օգոստոսի, 1926 թ.) տված
հարցազրույցում՝ ինքը՝ Քեմալ Աթաթուրքը, նույնպես դատապարտել է ոճրագործներին. «Նախկին երիտ-
թուրքական կուսակցության այդ թափափուկները, կուսակցություն, որը պետք է պատասխան տար մեր միլիո-
նավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքի համար, որոնք անգթորեն քշվեցին զանգվածաբար իրենց բնակա-
վայրերից և ոչնչացվեցին...» [Փափազյան 2000: էջ 87]:

Այնպես որ, պատմական ցավալի իրողությունն անժխտելի փաստ է և ենթակա չէ որևէ կասկածի:

Այդ հանգամանքն է մկատի ունեցել Ստամբուլի Բժշկական համալսարանի շրջանավարտ, թուրքա-
կան բանակում որպես զինվորական բժիշկ-սպա ծառայած սիվրիհիսարցի Հակոբ Փափազյանը (ծնվ.
1891 թ.), երբ այդ բոլոր անմարդկային դաժանություններն իր աչքերով տեսնելուց, հանգամանորեն վերլու-
ծելուց հետո, եզրակացրել է. «...Դժբախտաբար քաղաքակիրթ պետություններից և ոչ մեկը մարդասիրական
ազնիվ քայլի չդիմեց: Ուստի կամա, թե՛ ակամա քաջալերեցին թուրքերին, որ իրենց ցեղին հատուկ վայրագու-
թյամբ Արևմտյան Հայաստանում բնակվող միլիոնավոր անգեն ու անպաշտպան անմեղ մի ժողովրդի՝ մեծին
ու փոքրին, անխնա, աշխարհում չլսված ու չգրված անմարդկային վայրագություններով տանջամահ արեցին,
գերիվարեցին, արևանգեցին, թուրքացրին, մորթեցին, սվինահարեցին, կախաղան հանեցին, ոմանց գլխիվայր
կախեցին ու թողին մինչև տանջամահ լինի: Եկեղեցիների ու մարազների մեջ հարյուրավոր մարդկանց բան-
տարկեցին, օրերով անոթի, ծարավ տանջելուց հետո մրանց վրա մավթ լցրեցին ու վառեցին: Ամթիվ, անհա-
մար մարդկանց Եփրատ գետում խեղդամահ արեցին: Աքսորի ճամփաներին՝ երկու կողմերի վրա փոքրիկ
երեխաներին, մինչև վիզը ողջ-ողջ հողի մեջ թաղված պահելով, սպանեցին, իսկ աքսորականներին միտում-
նավոր նույն ճամփով էին տանում, որ մրանք տեսնեն, սարսափեն ու մղկտան: Ժամապարհի վրա հողի կանանց
արգանդները սվիններով ճղում էին, անչափահաս կույս աղջիկներին բռնաբարում, կանանց առևանգում էին
և որպես հարձեր հարեններում ծառայելու էին դրկում, երեխաներին ու մեծերին ստիպում էին իսլամանալ,
միայն թուրքերեն խոսել... Հայ ազգը չեզոքացված, ողբերգական կացության մեջ էր: Հայերը կորցրեցին իրենց
պատմական հայրենիքը: Միլիոնավոր հայեր անխնա մահատակվեցին: Եվ այդ բոլորը տեղի ունեցավ քաղա-
քակիրթ մարդկության աչքերի առաջ, մրանց գիտակցությամբ և թողտվությամբ: Մեծ տերություններն իրենց
հետագա նյութական շահերի համար Պիղատոսի դերում գտնվեցին. կամա, թե՛ ակամա թույլ տվեցին թուրք
կոչվող այդ Գորշ Գայլին, որ իր ուզած ձևով խոշտանգեց ու հոշոտեց անգեն ու անպաշտպան հայ ազգի միլիո-
նավոր զավակներին: Այսպիսով, քաջալերեցին թուրքերին՝ մեղսակից լինելով հայ ազգի հանդեպ գործա-
դրվող ցեղասպանությանը...» [վկ. 200]:

Ծավոք միջազգային հանրությունը ևս ժամանակին չսաստեց և ըստ արժանվույն չդատապարտեց 20-րդ
դարում իրագործված առաջին՝ Հայոց ցեղասպանությունը (Armenian Genocide), և, որպես տրամաբանա-
կան շարունակություն, ծնունդ առավ ֆաշիզմը (Fascism), իսկ մեր օրերում՝ միջազգային ահաբեկչությունը
(Terrorism) իր անկանխատեսելի դրսևորումներով և համաշխարհային աղետալի վտանգավորությամբ, քանի
որ անպատիժ մնացած հանցագործությունները կրկնվում են ի վնաս մարդկության:

Այսպիսով, անհետ կորստից փրկված, սերունդներին ավանդող ալկանատես վերապրողների հաղորդած
հուշերն ու պատմական բնույթի երգերն իրենց պատմաճանաչողական արժեքով դառնում են Հայոց ցեղա-
սպանությունը և դրան հաջորդած պատմական իրադարձությունները ժողովրդական պարզ լեզվով լուսա-
բանող վկայություններ, հավաստի, առարկայական և փաստագրական վավերագրեր, որոնք ոչ միայն անցյալի
վկայությունն են, այլև՝ ապագայի մախազուշացում:

Ահա թե ինչու առանձնապես կարևորվում է Հայոց ցեղասպանության պատմական ողջ ընթացքի, անմեղ
մահատակների ու զավթված երկրի մասին ականատես վերապրողների փաստավավերական, ժողովրդական
վկայությունները սույն ուսումնասիրությամբ լույս աշխարհ հանելն ու տարբեր լեզուներով գիտական շրջանա-
ռության մեջ դնելը, քանզի ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՈՐԺՈՐ Է և այն
չպետք է անպատիժ մնա, այլ պետք է իրավաբանորեն բացահայտվի մահ ականատես վերապրողների վկայու-
թյունների հիման վրա: Իսկ ամենամեծ վկան ինքը՝ Ժողովուրդն է, որը, ցավագնորեն վերապրելով, պատմել

ու դեռ շարունակում է պատմել՝ վկայելով իր ողբերգական անցյալը: Անցյալ, որը հայ ժողովրդի անցյալն է, նրա պատմությունը, նրա պատմական հավաքական հիշողությունը, որը պետք է ներկայացվի աշխարհին ու մարդկության արդար դատին:

Ինչպես արդեն նշվեց, Թուրքիայի անցյալի կառավարությունը 1919 թ. առաջինն է դատապարտել երիտթուրք կառավարության ղեկավարներին. հետագայում մի շարք երկրներ և կազմակերպություններ պաշտոնապես ճանաչել են 20-րդ դ. առաջին՝ Հայոց ցեղասպանությունը՝ Ուրուգվայը (1965 թ.), Կիպրոսը (1982 թ.), Արգենտինան (1993 թ.), Ժողովուրդների մշտական տրիբունալը (1984 թ.), Միավորված Ազգերի կազմակերպության ենթահանձնախումբը (1985 թ.), Եվրոպական Խորհրդարանը (1987 թ., 1998 թ., 2000 թ., 2001 թ., 2002 թ.), Ռուսաստանը (1995 թ.), Բուլղարիան (1995 թ.), Հունաստանը (1996 թ.), Բելգիան (1998 թ.), Շվեդիան (2000 թ., 2010 թ.), Վատիկանը (2000 թ.), Լիբանանը (2000 թ.), Իտալիան (2000 թ.), Ֆրանսիան (2001 թ.), Շվեյցարիան (2003 թ.), Կանադան (2004 թ.), Սլովակիան (2004 թ.), Նիդեռլանդները (2004 թ.), Լեհաստանը (2005 թ.), Գերմանիան (2005 թ.), Վենեսուելան (2005 թ.), Լիտվան (2005 թ.) [<http://www.armenian-genocide.org>, <http://www.armeniaforeignministry.am/>, "France Arménie," Lyon, 2005, No. 260, 16-30 Septembre, p. 11], Չիլին (2007 թ.), ինչպես նաև՝ ԱՄՆ-ի 42 մահաձգները, և այդ երթը շարունակվում է ու շարունակվելու է, քանի որ իրերը պետք է իրենց ամուսններով կոչել, և այդ է պահանջում 21-րդ դ. թևակոխած, կատարելագործման և ժողովրդավարության ձգտող մարդկության խիղճը և մամավանդ՝ պատմական ճշմարտությունը:

Հայ ժողովուրդը, որն ավելի քան 1,5 միլիոն ամենդ զոհ է տվել, կորցրել է իր բնօրրանի 9/10 մասը, այսօր ավելի վճռական է հանդես գալիս որպես պահանջատեր՝ ակնկալելով արժանի պատիժ ու արդարացի հատուցում, մամավանդ որ Սևրի պայմանագրով վավերացված պատմաքաղաքական փաստաթղթերը կարող են իրավական անժխտելի հիմք համդիսանալ Հայկական Հարցի արդարացի լուծման գործում:

Ուստի ժամանակն է, որ ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության կառավարությունը ևս քաջությունն ունենա ոչ միայն ճանաչել ինչպես գրավոր, նույնպես և բանավոր փաստերով հիմնավորված, ապացուցման կարիք չունեցող, պատմական այդ բացահայտ ճշմարտությունը, այլև՝ դատապարտել կատարվածը և հատուցել հայ ժողովրդի բարոյական, նյութական և տարածքային կորուստները՝ պատմական այն իրողության, որը կոչվում է Հայոց ցեղասպանություն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՑԱՆԿ

- Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990:
- Ամդրեասեան Տիգրան, *Ջէյթունի տարագրութիւնը և Սուեիոյ ապստամբութիւնը*, Հալէպ, 1935:
- Անտոնեան Արամ, *Մեծ ոճիրը*, Բոսթոն, 1921:
- Արամ Ասպետ, *Դրուագներ Հաճընոյ հերոսամարտէն*, Պէյրութ, 1961:
- Արզումանյան Մակիչ, *Հայա տան. 1914-1917*, Երևան, 1969:
- Գալուստեան Գրիգոր, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջէյթուն*, Նիւ Եորք, 1934:
- Գուշագեան Մարտիրոս, *Յուշամատենան Մուսա Լերան*, Պէյրութ, 1970:
- Երեմէն Դմիտրի, *Թուրքերի ծագումը*, Երևան, 1975:
- Թէմիրեան Ա., *Քեսապ (1909-1946)*, Պէյրութ, 1956:
- Թէրզեան Ս. Յ., *Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը*, Պուենոս-Այրես, 1956:
- Թորոսյան Շմաւոն, *Կիլիկիայի հայերի ազգային ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ.*, Երևան, 1987:
- Թումանյան Հովհաննէս, *Երկերի ժողովածու*, Բ. 6, Երևան, 1959:
- Լազեան Գաբրիէլ, *Հայաստան եւ Հայ դատը (Վավերագրեր)*, Գաֆիթէ, 1946:
- Կարապետյան Մհեր, *Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ*, Երևան, 1998:
- Կիրակոսյան Ջոն, *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը*, Երևան, 1965:
- Կիրակոսյան Ջոն, *Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ*, Երևան, 1983:
- Համբարյան Ազատ Ս., *Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը*, Երևան, 1990:
- Հայկազ Արամ, *Ծապին-Գարահիսարն ու իր հերոսամարտը*, Նիւ Եորք, 1957:
- Հայկական Հարց Հանրագիտարան, խմբ. Կոստանդին Խուդավերդյան, Երևան, 1996:
- Հայկունի Սարգիս, *Նշխարներ. Կորած ու մոռացուած հայեր. Տրապիզոնի հայ-մահմեդական զինուորն ու նրանց աւանդութիւնները*, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895:
- Ժիզմեճեան Մանուկ, *Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925*, Ֆրէզնո, 1930:
- Մեսրոպ Լեւոն, *Տէր Զոր*, Բ. Բ. Փարիզ, 1952, 1955:
- Յիշատակարան նուիրուած Վասպուրականի 1890-ի և 1915-ի հերոսամարտերուն, Հիւս. Ամերիկա, 1945:
- Յուշամատենան *Մեծ եղեռնի*, խմբ. Գերսամ Ահարոնեան, Պէյրութ, 1965:
- Ներսիսյան Մկրտիչ, *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու)*, Երևան, 1991:
- Պապիկեան Յակոբ, *Ատանայի եղեռնը*, «Տեղեկագիր», Կ. Պոլիս, 1919:
- Պողոսեան Կ. Պ., *Հաճընի ընդհանուր պատմությունը*, Լոս Անճելէս, 1942:
- Պողոսյան Հայկազ Մ., *Ջէյթունի պատմությունը*, Երևան, 1969:

- Սահակեան Ա., *Դիւցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները*, Պէյրութ, 1955:
- Սահակյան Ռուբեն Գ., *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ.*, Երևան, 1970:
- Սարաֆեան Գեորգ, *Պատմություն Անթեպի հայոց*, Բ. Ա., Լոս Անճելես, 1953:
- Սաֆրաստյան Ռուբեն, *Օսմանյան կայսրություն. Ճեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.)*, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2009:
- Սվազյան Վերծինե, *Մուսա Լեո, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն»*, Բ. 16, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
- Սվազյան Վերծինե, *Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1994:
- Սվազյան Վերծինե, *Մեծ եղեռն. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995:
- Սվազյան Վերծինե, *Մեծ եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքալեզու երգերում*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997(ա):
- Սվազյան Վերծինե, *Հայոց ճեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000:
- Սվազյան Վերծինե, *Պոլսահայոց բանահյուսությունը*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000(ա):
- Սվազյան Վերծինե, *Հայոց ճեղասպանությունը և ժողովրդի պատմական հիշողությունը*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2003:
- Տատրեան Վահագն, *Հայկական ճեղասպանությունը յետպատերազմեան Օսմանեան խորհրդարանին մէջ*, «Պայքար», թիւ 4, Երևան, 1995:
- Փափազյան Ավետիս, *Հայերի ճեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի*, Երևան, 1988:
- Փափազյան Ավետիս, *Ճեղասպանություն և գոյատևման պայքար*, Երևան, 2000:
- Քելեշեան Միսաք, *Սիւ-Մատեան*, Պէյրութ, 1949:
- Свазлян Вержине. *Геноцид в воспоминаниях и туркоязычных песнях западных армян*. Ереван, Изд.-во "Титутюн" НАН РА, 1997(р).
- Свазлян Вержине. *Геноцид армян и историческая память народа*. Ереван, Изд.-во "Титутюн" НАН РА, 2005(ա).
- Adalian, Rouben. *Remembering and Understanding the Armenian Genocide*. Yerevan, 1995.
- Akçam, Taner. *The Genocide of the Armenians and the Silence of the Turks*. Toronto, 1997.
- Akçam, Taner. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, 2006.
- Armenian Genocide Resource Guide*. Washington, 1988.
- Avagyan, Arsen. *Ermeniler ve İttihat ve Terakki [Հայերը և Իթթիհատը վե Թերաքքի կուսակցությունը]*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Bardakjian, Gevorg B. *Hitler and the Armenian Genocide*. Cambridge, 1985.
- A Crime of Silence. The Permanent Peoples' Tribunal*. Ed. G. Libaridian. London: Zed Books, 1985.
- Dadrian, Vahakn. *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*. London, 1991.
- Dadrian, Vahakn. *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, Oxford, 1995.
- Dadrian, Vahakn. *The Armenian Genocide as a Dual Problem of National and International Law*. "Journal of Law & Public Policy." Vol. IV, Num. 2, Spring. University of St. Thomas, 2010.
- Fein, Hellen. *Denying Genocide: From Armenia to Bosnia*. London, 2000.
- Fisk, Robert. *The Great War for Civilization: The Conquest of the Middle East*. USA, UK: Fourth Estate, 2005.

- Guttmann, Joseph. *The Beginning of Genocide*. New York, 1948.
- Hovannisian, Richard G., ed. *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, Oxford, 1988.
- Hovannisian, Richard G., *Denial of the Armenian Genocide with Some Comparisons to Holocaust Denial*. Australia, 1997.
- Hovhannisyán, Nikolay. *The Armenian Genocide: Armenocide. Causes, Commission, Consequences*. Yerevan, 2002.
- Kloian, Richard D. *The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press (1915-1922)*. Berkeley, 1985.
- Kuper, Leo. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, London, 1981.
- Lang, David Marshall. *Armenia: Cradle of Civilization*. London, Sydney: George Allen & Unwin, 1978.
- Miller, Donald E., Touryan Miller, Lorna. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley, Los Angeles, London, 1993.
- Pinon, René. *La suppression des Arméniens. Méthode allemande – travail turc*. Paris, 1916.
- Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982.
- Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations*. Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005.
- Svazlian, Verjiné. *The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eye-Witness Survivors*. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 1999.
- Svazlian, Verjiné. *The Armenian Genocide and Historical Memory*. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2004.
- Svazlian, Verjiné. *The Armenian Genocide and the People's Historical Memory*. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2005(p).
- Svazlian, Verjiné. *Le génocide arménien et la mémoire historique du peuple*. Erevan: Ed. «Guitoutian» de l'Académie Nationale des Sciences d'Arménie, 2005(q).
- Svazlian, Verjiné. *Der Genozid an den Armeniern und die historische Erinnerung des Volkes*. Jerewan: Verlag „Gitutjun“ der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien, 2005(η).
- Svazlian, Verjiné. *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza [Հայոց ցեղասպանությունը և հավաքական հիշողությունը]*. İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık, 2005(ե).
- Svazlian, Verjiné. *Anılarda Ermeni Soykırımı ve Yaşayan Görgü Tanıklarının Türkçe Şarkıları. "Tehcir türküleri: Anılarda Ermeni soykırımı" [Հայոց ցեղասպանությունը արևմտահայոց հուշապատումներում և բուրբախզու երգերում, «Արսրի երգեր. Հայոց ցեղասպանությունը արևմտահայոց հուշապատումներում»]*. İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık, 2005(q).
- Véou, P. du. *La passion de la Cilicie. 1919-1922*. Paris, 1954.
- "France Arménie," Lyon, 2005, No. 260, 16-30 septembre.
- <http://www.armeniaforeignministry.am/> (ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության կայքէջ):
- <http://www.armenian-genocide.org/> (ԱՄՆ-ի Հայկական ազգային ինստիտուտի կայքէջ):
- <http://www.genocide-museum.am> (ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կայքէջ):
- <http://sci.academia.edu/VerjineSvazlian>, <http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html>.
- <http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/folklore/> (Վերծինե Սվազլանի կայքէջերը):

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

«Իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն,
այլ նաև՝ իմ ժողովրդի անցյալն է»:

Ականատես-վկա վերապրող
Տիգրան Օհանյան
(ծնվ. 1902 թ., Կամախ) [վկ. 97]

1
JANUARY
1900-1901

I.
**ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀՈՒՇ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

กรมการช่าง

ช่างเทคนิคช่างเทคนิคช่างเทคนิค

1 (1).

ԵՂԻԱԶԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1886 Թ., ՍԱՍՈՒՆ)

1908 թ. հյուրիները բոլոր քաղաքական բան-տարկյալներին ազատություն տվեց, որից հետո հա-յը. թուրքը. քյուրդը. բոլորն էլ հավասար իրավունք պիտի ունենային:

Երիտասարդ թուրքերի և դաշնակցական կու-սակցության եղբայրական դաշինքի համաձայն, վերջ էր տրվում հայկական ազատագրական պայ-քարին, և Թուրքիայում ապրող բոլոր ազգերը միաց-յալ ուժերով պետք է հայրենասիրական ոգով լցված, հավատարմորեն պաշտպանեին Օսմանյան կայս-րությունը. նրա ստեղծած Սահմանադրությունը, նրա առաջադիմական օրենքներ հիմնադրող նոր կառա-վարությունը: Հատուկ հրովարտակով Մուշ հրա-վիրվեցին ֆեդայիները: Ռուբենի գլխավորությամբ հայտնվեց հայդուկների խումբը՝ առանց զենքերի: Ամեն տեղ հնչում էին ցնծության աղաղակներ: Հյու-րիների օրենքով վերջ էր տրվում հայերի ստորաց-մանը, ծեծին, հայհոյանքին, թալանին, կողոպուտին և արհամարհանքին: Նման վերաբերմունք ցուցա-բերողը ենթարկվում էր ամենախիստ պատժի, նույ-նիսկ կախաղանի: Կատարյալ վստահության վրա էին դրվում երկու ժողովուրդները: Հայերը ստանում էին ազատ ձայնի իրավունք. ընտրում ու տալիս էին իրենց պատգամավորը: Սա արևմտահայերի կյան-քում մի նոր վերածնունդ էր: Նորընտիր պառլամեն-տը իր անդրամիկ նիստում մի շարք օրենքներ հաս-տատեց, այդ թվում՝ հայերին օսմանյան բանակում զինվորական ծառայության մեջ ընդունելու օրենքը:

Սուլթան Համիդը դեռ մնում էր Թուրքիայի սուլ-թան, երբ 1909 թ. մարտի 31-ի օրը Կիլիկիայում ջարդ-

վեցին 30 հազար հայեր: 1909 թ. ապրիլին զահրնկեց եղավ սուլթան Համիդը և զահ բարձրացավ նրա ավագ եղբայր Մեհմեդ Ռեշադը: Իշխանության զլուխ անցավ Էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի և Նա-զիմի նոր կառավարությունը, որը չեղյալ համարեց սուլթան Համիդի օրենքները, ցրեց համիդիե բաշի-բոզուկ զինված ուժերին: «Խաղաղություն, հավասա-րություն, եղբայրություն» լոզունգներով հայ ժողովր-դի դարավոր երազանքը իրականություն էր դարձել:

Հնչակ և դաշնակ քաղաքական երկու հայ կու-սակցությունների կենտրոնական կոմիտեները ար-տաքնապես գտնվում էին շատ մոտիկ և սիրալիր հարաբերությունների մեջ: Երկու կողմերի ղեկա-վարները ամեն օր հավաքվում էին կյուրում և գեղե-ցիկ Սահմանադրության առթիվ հայրենասիրական ճառեր էին արտասանում: Թուրք և հայ ղեկավարնե-րը փոխադարձ իրար էին հրավիրում, հացկերույթ և խնջույքներ էին սարքում, թևանցուկ շրջում էին քա-ղաքի փողոցներով, միասին այցելում էին պետական հիմնարկություններ և հայոց առաջնորդարան:

Հայերը մեծ արտոնություններ էին վայելում, նրանք անգամ խառնվում էին դատական գործերին, բարդ վեճերին:

Պատվելի Միհրամը բերեց Առաջին համաշխար-հային պատերազմի լուրը: Օգոստոսի 3-ին տեղի ու-նեցավ արևի խավարումը:

Էնվեր փաշայի ազգական Սերվեթ փաշան եկել էր հավաքելու բանակի համար պետք ու կարիքը՝ այն էլ ահավոր դաժան միջոցներով:

Հպատակության տակ ապրող հայերի նկատ-

մամբ աստեղությունը սկսեց ավելի խորանալ: Զայրույթը միայն հայ կամավորական խմբերով չէր սահմանափակվում, որոնք միացած ռուսական բանակին՝ կոչում էին իրենց դեմ:

Հայերի նկատմամբ թուրքերի գրգռվածությունը ավելի թունավոր դարձնելու նպատակով, կառավարությունը հրապարակ հանգեց մի մոր, ավելի խոռվահույզ խնդիր, հայտարարելով, թե բանակում ծառայող հայ զինվորներն ու սպաները՝ մարտերի ժամանակ օգտվելով պատեհ առիթից, լքում են ռազմաճակատը, փախչում, անցնում են ռուսների կողմը՝ դավաճանում, գաղտնիքներ են հաղորդում և զենքերը շուտ տված կոչում են թուրքերի դեմ: Դրանց գումարվեցին նաև անցյալի ոխն ու վրեժը: Թալեսթի ու Էմվերի գլխավորած սահմանադրական Թուրքիան որոշեց սրի ու հրի միջոցով կոտորել՝ արմատախիլ անել երկիրը միշտ ծաղկեցնող իր հպատակ քաղաքացիներին՝ հայ ժողովրդին: Հրաման եղավ զինաթափ անել թուրքական բանակում ծառայող հայերին և նրանցից կազմել ամիլե թաթուրներ: Բոլոր զորամասերում եղած հայ զինվորների ձեռքից խլեցին հրացանները, նրանց շարքից դուրս հանեցին, ճանապարհները շինելու և բեռներ տեղափոխելու համար կազմեցին աշխատանքային խմբեր, ձմեռվա ցրտին լծեցին տաժանակիր աշխատանքների:

Պատերազմի սկզբի օրվանից թուրք կառավարության բռնած դիրքը հայերի հանդեպ բարյացակամ և հուսալի չի եղել: Այն հայերին համարել է թշնամի: Իսկ ջրաղացի փախստականների կրակոցը և Կոմս գյուղում տասներեք ժանդարմների հրկիզումը էժան չէր նստելու հայերի վրա:

Փետրվարի 20-ի գիշերը տասնհինգ գյուղերից հրավիրված ութսուն ներկայացուցիչներ հավաքվել էին Առաքելոց վանքում՝ խորհրդակցելու, որպեսզի նախապատրաստվեն ինքնապաշտպանությանը և հավաքվեն Առաքելոց վանքում: Սասունցիները ունեին հազար հինգ հարյուր հրացան:

Փետրվարի 22-ին Առաքելոց վանքից կրակոցներ լսվեցին:

Մարտի 13-ին շեյխ Հազրեթը Մուշի շուկայում էր, հետո Սերվեթ փաշայի մոտ հաջի Մուսաբեկի և երիտթուրք ղեկավարների հետ խորհրդակցության նստեց, որոշեցին հայերին ջարդել:

Ապրիլի 7-ին թուրքական կառավարության և հայերի միջև սկսվել էին վանի անհավասար կռիվները: Հայ ֆեդայիների կողմից Ս. Առաքելոց վանքի Աստվածածնի մատուռի մոտ տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ սպանվել էր Ահմեդ փաշան: Սասուն գավառի մութեներիՖ Սերվեթ փաշան Ահմեդ փաշայի գերեզմանի վրա արտասանած իր ճառում ասել է. «Ահմեդ, օղլու՛մ, դու հանգիստ պառկիր, ես քո գերեզմանի վրա երդում կանեմ, որ ինչքան մազ որ դու ունես քո գլխի վրա, այնքան հայ քո փոխարեն պետք է սպանվի»: Սա համբերությունը կորցրած ու վրեժխնդիր մութեներիՖ փաշայի հոգու խորքում

բույն դրած վերջին խոսքն ու վերջին երդումն էր, որը երբեք չէր մոռանալու, և այդ սուրբ խոստումը մոտիկ ապագայում պետք է իրականացվեր:

1915 թ. քրդերը հարձակվում են Սասունի Սլիվանի հայերի վրա ու կոտորում, այնուհետև սարմեցի, մուսերցի, բաքրանցի մոտ հազար հոգի զինված, Ավդուլազիզի գլխավորությամբ ապրիլի 22-ին արշավանք գործեցին Փսանքի քսան գյուղերի վրա: Նրանք սկսեցին անխնայ կերպով հայերին սպանել ու թալանել: Անգեմ հայերը կարճատև դիմադրություն ցույց տալուց հետո, չդիմանալով այդ մեծ ուժին, ամեն ինչ թողեցին, իրենց կյանքը ազատելու համար կին ու երեխա փախան լեռները: Քրդերը խուժեցին ներս, հրդեհ տվին ու թալանեցին ամբողջ գյուղը: Նրանց մի մասը՝ հարյուր հիսուն տղամարդ ու կին, երեխաներ, փախուստի միջոց չգտնելով, վանահայր Ստեփան վարդապետի և Գոմրտեր գյուղացի Աղջեի գլխավորությամբ, մտան Գոմսգ վանքի մեջ և ապաստանեցին: Ավդուլազիզը կռառնելով հայերի այդտեղ լինելը, իր քրդերով մոտեցավ, շրջապատեց վանքը, շարունակվեց երկարատև կռիվը: Քրդերը պարսպից ներս մտնել չկարողացան, բայց փոխարենը դրսի կողմից փակեցին վանքի բակում հոսող ջրի խողովակը, որպեսզի հայերը ստիպված լինեն իրենց հանձնվել: Մոտ կես ամիս պաշարված հայերը ապրեցին գրեթե առանց ջրի և մատնված մեծ հուսահատության: Այդ միջոցին՝ Աղջեին ծանոթ Սոսե ամուսնով մի քրդուհի, լսելով, որ պաշարված հայերի վրա ջուրը փակել են, գիշերով գաղտնի գնում է և ջուրը իր կտրված տեղից մոտից բաց է թողնում դեպի վանքը: Անակնկալ երևույթը հայերին զարմանք է պատճառում, տիրում է ուրախություն: Մինչև առավոտ բոլոր կարասներն ու ամանները լցվում են ջրով: Արևածագին քրդերը գլխի են ընկնում և անցքը մոտից փակում են:

Պաշարված հայերը, դրսի հարաբերությունից կտրված, մեկ ամիս կռվեցին ու պաշտպանվեցին, բայց վերջին անգամ, երբ նկատեցին, որ դրությունը զնալով վատանում է և փրկության համար հույս չի մնացել, վարդապետն ու Աղջեն Սահակ ամուսնով մի երիտասարդի գաղտնի ճանապարհով վանքից դուրս փախցրին, նրա միջոցով նամակ հասցրին Անդոկ, ուր նկարագրելով իրենց ծանր վիճակը՝ նրանք աղերսագին խնդրել էին կամ շտապ կերպով օգնություն հասցնել, կամ թե անելիքի մասին խորհուրդներ տալ: Ռուբենը պատասխան նամակ է գրում, թե՝ օգնության հասնել չենք կարող, իսկ ձեր այնտեղ մնալը այլևս նպատակ չունի, ուստի, եթե կարող եք ճարը գտնել, անմիջապես վանքից դուրս եկեք և միացեք մեզ:

Երեսուն օր պաշարված մնալուց հետո հայերը մի գիշեր ճեղքեցին օղակը, բոլորը միասին փախան դեպի Տալվորիկի ժայռերը, այնտեղից էլ՝ Անդոկի սարը: Հայերի գույքը և անասունները թալանելու նպատակով քրդերը մրցում էին միմյանց հետ, հայերին

սպանելու և կողոպտելու համար մեկը մյուսից առաջ էր վազում:

Մայիսի 2-ին խիստ և բաղկացի աշիրաթները Փառգա գյուղում նստած մյուսուր -Քոռ Սլեման աղայի գլխավորությամբ ամեն օր արշավում էին Տալվորիկի գյուղերի վրա, նպատակ ունենալով գրավել Անդոկը, ցրիվ տալ այնտեղ կուտակված հայերին և վերցնել ավարը: Բայց նրանք կորուստներ տալով՝ չկարողացան մոտենալ: Այդ կոիվների ընթացքում բալաքցի աշիրաթից երկու հարյուր զինված քրդեր զիջերով բարձրացան Մովսասար: Լուսաբացին հարձակվեցին Ադրիկ գյուղի մի օբայի վրա, թալանեցին ամբողջ հոտը: Ծեղոտան քրդերը, որոնք համարվում էին Ադրիկի հայերի աղաները, լսելով բալաքցի քրդերի թալանի մասին, փոխանակ իրենց վրեժը լուծելու նրանցից, ծրագրում են՝ հայերի մնացած ունեցվածքը թալանել: Այդ նպատակով մայիսի 6-ին Ծեղո աշիրաթի պետ, Դալրձոր գյուղում բնակվող Հաբեի Յուսուֆը իր հորեղբայր Ֆատույի երկու տղաների՝ Խալլոյի և Մուսոյի հետ, քսան զինված քրդերի հետ ուղղվում են դեպի Ադրիկ, որպեսզի համոզեն հայերին, «կարող է ձեզ դժբախտություն պատահի, ձեր ունեցածը ուրիշները տանեն, ավելի լավ կլինի, որ դուք այսօրվանից ձեր անասունները հանձնեք մեզ: Մենք ձեր աղաներն ենք՝ կպահենք ձեզ: Ո՞վ իմանա, գուցե հետագայում դուք կազատվեք, ձեր ապրանքը նորից ետ կստանաք»:

Բայց հայ երիտասարդները երբ տեսան նրանց մոտենալը, կրակ բացեցին: Այդ կոիվը տևեց ամբողջ ցերեկը, մինչև արևի մայր մտնելը: Քրդերից սպանվեցին տասնմեկ մարդ, որոնց թվում Խալլոն և Մուսոն, իսկ հայերից՝ հինգը: Յուսուֆը փախավ: Այդ դեպքը շատ ազդեց մուսուլման քրդերի վրա, որովհետև այդ միջոցին հազար հայ մի հավի չափ արժեք չունեին, իսկ մի քյուրդը արժեք հազար հայ:

Մայիսի 14-ին այս անգամ բալաքցի և Ծեղո աշիրաթները միացած իրար հետ, մոտ երկու հազար զինված ու անգն քրդերով, լուսաբացին տարբեր ուղղություններով հարձակվեցին Գարմակ և Քոբ գյուղերի վրա:

Հայերը կանոնավոր զենքեր չունեին, նրանք չախմախի հրացաններով պաշտպանվեցին, լեռների և հովիտների միջով շարժվեցին դեպի Սեմալ գյուղը: Ըմանապարհին օգնություն խնդրեցին Տափիկ գյուղի մյուսուր Թալիբ էֆենդուց, բայց նա երբ նկատեց քրդերի արշավանքը և հայերի փախուստը, իսկույն իր քսան ժանդարմայի հետ քյոշկի ներսը մտավ և դուռը փակեց: Հայերը ճարահատված Իրիցանք գյուղի մոտ դիրք բռնեցին, կասեցրին քրդերին: Կոիվը երկու կողմում սաստկացավ: Լուրը հասել էր Սեմալ, օրվա կեսին Կորյուն, Վարդան և երեք հարյուր զինված սասունցիներ օգնության եկան: Մոտ մի ժամ համառ մարտ մղելուց հետո քրդերը դիմեցին փախուստի՝ իրենց հետ տանելով ավարը:

Քրդերի հարձակումները հայերի վրա իբր թե

անպաշտոն բնույթ էին կրում, բայց ընդհանուր համոզմունք կար, որ այդ բոլորը կատարվում էր կառավարության տված հրահանգով, որի կենդանի ապացույցն այն էր, որ հայերի բողոքները չէին լսվում, դիմումներին պատասխան չէր տրվում: Խուզարկության է ենթարկվում Վահան Փափագյանի բնակարանը, բայց ինքը տանը չի լինում:

Սերվեթ փաշան երիտթուրք էր, գավառի փաշան էր և իսլամին հավատարիմ մարդ: Հետևաբար, նա էլ պետք է իր պարտքը կատարեր այնպես, ինչպես որ կատարել էին մյուս գավառների բոլոր փաշաները:

Հունիսի 10-ից քյուրդ աշիրաթապետները խմբված ձիավորներով, աչ ու ձախ կողմերից մտնում էին Մուշ, հրահանգներ էին ստանում ու վերադառնում էին իրենց տները: Ամեն զիջեր սալներով ու բեռներով քաղաքից դուրս գնալ ու փամփուշտ էր տեղափոխվում՝ քրդերին զինելու համար: Հայերի կոտորածը հաջող ավարտելու նպատակով կառավարության կողմից կազմված էր հատուկ ծրագիր, կատարված էր գյուղերի բաժանումը, նշանակված էր հարձակման օրը, ժամը այնպիսի պատրաստությամբ, որ այդ մեկ օրվա ընթացքում պետք է հիմնովին ավարտվեր Մշո դաշտի հարյուր հինգ գյուղերի բնաջնջումը՝ առանց մի երեխա խնայելու: Բաշխումը կատարված էր հետևյալ կերպ: Սկսած Մուշի աջակողմյան գյուղերից մինչև Մեղրագետի ակունքը, երեսուներեց գյուղերի ջարդը հանձնված էր հաջի Մուսաբեկին, որը իր տրամադրության տակ ուներ երեք հազար հինգ հարյուր ձիավոր ու հետևակ քյուրդ: Քաղաքի հյուսիսարևմտյան կողմի տասներեց գյուղերի ջարդը հանձնված էր ֆատկանցի Սլեման աղային, որը իր տրամադրության տակ ուներ հազար զինված քյուրդ: Ս. Կարապետի շրջանի քսան գյուղերի ջարդը հանձնված էր չեթեապետի օգնական, երիտթուրք Ռաշիդ էֆենդուն, որը ուներ հինգ հարյուր չեթեական ձիավոր ուժ, նաև նրանց մասնակցում էր Ս. Կարապետի վանքում նստած գործը և Զիարեթ գյուղում նստած մյուսուրը՝ իր ժանդարմներով: Դաշտի հյուսիս-արևելյան կողմը՝ տասներեց գյուղերի ջարդը հանձնված էր շքրանցի Դրբոյի Զոհուն, Կոլոտոյի Զուբերին և Ադչանի մյուսուրին, որոնք իրենց տրամադրության տակ ունեին հազարից ավելի քյուրդ և ժանդարմա: Դաշտի արևելյան կողմը՝ Չխուրի քսան գյուղերի ջարդը հանձնարարված էր շեյխ Հազրեթին, որը իր տրամադրության տակ ուներ հազար երկու հարյուր ձիավոր՝ կազմված Զիլանի և Քոսուրի քրդերից:

Այս կազմակերպված ուժերից դուրս, յուրաքանչյուր մահմեդականի վրա սրբազան պարտք էր դրված, որ նրանք իրենց հանդիպող հային առանց խնայելու սպանեն ու ոչնչացնեն:

Գոյություն ունեցող դրությամբ միանգամից փոխվեց: Հայերն այլևս գյուղից քաղաք գնալ-վերադառնալ չէին կարող: Թուրքերը հանդիպողին չարաչար ծեծում ու տանջում էին, տեղի էին ունենում նաև

սպանության դեպքեր: Երբեմն հասակավոր կանայք անհրաժեշտ մի բան բերելու համար գնում էին քաղաք, նրանք էլ ճանապարհին միշտ եմթարկվում էին հալածանքի ու անպատվաբեր հիշոցների: Տագնապը համակել էր ժողովրդին, մարդիկ քում ու հանգիստ չունեին:

Հունիսի 22-ին բաքրամցի քրդերից հարյուր ձիավորներ իջևանում են Կոնկան Գյուլի սարը: Հունիսի 23-ին նրանցից տասը ձիավորներ եկան մեր գյուղը և գյուղի իշխաններից պահանջեցին տասը հատ ոչխար, տասը կոտ ալյուր և տասը հատ թաղիք: Առանց առարկության նրանք ձրիաբար ստացան այդ բոլորը և հնուց ծանոթ լինելով հավատորիկցիների հետ կամ խղճի խայթից դրդված, Թամույի Ալին ասաց. «Հայե՛ր, ես ձեր աղմ ու հացը շատ եմ կերել, հիմա ձեզ մի ճշմարտություն պետք է ասեմ: Սուլթանից հրաման է եկել, որ օսմանցու հողի վրա ապրող բոլո՛ր հայերին անխնա պետք է կոտորենք: Այժմ, եթե դուք կանգնեք ու հեռվից դիտեք Սիլվանի դաշտի վրա, կտեսնեք, որ ցորենի արտերը հասել են, հասկը՝ հասկի վրա է ընկել, բայց ճնդող սնգամ դուք այնտեղ տեսնել չեք կարող: Տիրել է մի չտեսնված ամայություն: Մենք հիմնովին կոտորել ենք այդ միջավայրի հայերին, հիմա էլ կառավարությունը մեզ կանչել է այստեղ, որ մենք Մշո դաշտի և Սասունի հայերին էլ կոտորենք: Մի քանի օր է մնացել, որ ձեզ մոտ էլ կոտորած սկսվի և պետք է այնպես լինի, որ Հիսուս Քրիստոս անունը տվող մարդ՝ այս հողի վրա կենդանի չմնա»: Քրդերը վերցրին իրենց պահանջածը, գնացին, իսկ մենք մտածմունքի մեջ ընկանք:

Հունիսի 23-ի գիշերը Առաղ գյուղից լսվեցին հրացանների ձայներ: Գիշերով Առաղից փախած տղամարդկանց խմբեր հասան Հավատորիկ: Նրանք պատմեցին, որ առաղցի երկու երիտասարդներ, հայերի գլխին չարիք բերելու համար, մթության մեջ հրացան էին կրակել և փողոցով վազել, մտել էին աղայի երկհարկանի քյոշկը. նրան ասել էին, թե Զորիկը ատրճանակով մեզ վրա կրակեց: Մամե էֆենդին միանալով խողարարներին, երեքով սկսել էին կրակել քյոշկի լուսամուտներից գյուղի վրա: Վախ կրելով, որ վանքի զորքը արդեն կլսի և կշարժվի դեպի Առաղ, նրանք փախել, եկել էին մեզ մոտ: Իրոք, վանքի միլիսները հաջորդ օրը մտան Հավատորիկ: Ամբողջ ցերեկը նրանք վազվզում էին դեսուդեն: Վերջում իմացանք, որ տասնմեկ հայ է սպանվել: Հաջորդ առավոտ մի քանի սգավոր մայրեր ու կանայք աղի արցունք աչքերին՝ կանգնեցին կառավարության դուռը, որպեսզի ոճիրի համար իրենց բողոքը հայտնեն, բայց առանց ընդունելու՝ ժանդարմները մտրակի հարվածով նրանց քաղաքից դուրս էին քշել: Սա դաշտի հայերին կոտորելու ազդանշանն էր, իսկ մենք դեռ թուրքերից ողորմություն էինք ակնկալում: Իսկ քյուրդ հարկահավաքները շարունակում էին իրենց բռնի հարկահավաքությունը, որ մինչև հայերին կոտորելը զոհե մի բան փախցնեն: Առա-

ղից փախածները պատմեցին. «Երեկ կեսօրից հետո երկու հարյուրից ավելի ժանդարմներ, միլիսներ, չավուշներ և օմբաշիներ, մի ոմ հարյուրապետ Քամիլ էֆենդու գլխավորությամբ, Մուշի կողմից եկան, մտան գյուղը, փակեցին ճանապարհները և սկսեցին տղամարդկանց հավաքել ու լցնել Ալիբեկի ախոռի մեջ, որտեղ սպանեցին»:

Հունիսի 26-ի ցերեկը Սերվեթ փաշան ոստիկանապետ Բեհշեթ էֆենդու միջոցով՝ կարևոր հանձնարարություններ տալու համար, քաղաքի թաղերից իր մոտ կանչել էր տվել քաղաքի աչքի ընկնող վաճառականներին, պետության մոտ ծառայություն կատարող հայ պաշտոնյաներին, Առաջնորդ Վարդան վարդապետին, թվով երեք հարյուր հիսուն մարդ և նրանց ասել. «Հայե՛ր, ինձ անհայտ պատճառներով հրամայված է, որ դուք բոլորդ ժամանակավորապես Մուշից տեղափոխվեք Դիարբեքիր, մինչև որ պատերազմը վերջանա»: Այս հայտարարությունից հետո փաշան չթողեց, որ նրանք տուն վերադառնան: Բայց հայտնի չէ, թե նրանց ու՞ր կորցրին, քանի որ նրանցից ոչ մեկը ետ չեկավ:

Հունիսի 28-ի օրը ոչ բարով Վարդավառի կիրակին էր. հայ ժողովրդի ուրախության տոնը, ավա՛ղ, դարձավ «մարդավառի» կիրակի՝ Տարոնի դաշտի հայության համար: Կիրակին և հաջորդ գիշերը տեղի ունեցավ Մշո դաշտի գյուղերում անմեղ ու անզեն կանանց և երեխաների բնաջնջումը: Ծաբաթ օրը Առաղ գյուղում սպանվել էին երեք մարդ, հիսուն տիկնոջ-վաթսուհի հոգի առնված էին կալանքի տակ, զորքը գյուղից չէր հեռացել: Առավոտը նրանք Առաղից շարժվեցին Հավատորիկ: Ամբողջ գիշեր Յուսուֆ էֆենդին և իր ժանդարմները ո՛չ հանվեցին, ո՛չ քնեցին: Զենքերը ձեռներին նստած էին. վախեցնում էին, որ հայ ֆեդայիները կգան և իրենց կսպանեն:

Ավազակ և գող քյուրդ Դոնդոն ասում է հայերին. «Հիմա Օսման օմբաշին ինձ ասաց, որ երեկ Ազիզ չավուշը ասել է, թե անպայման վաղը սկսելու է հայերի տեղահանությունը և ջարդը»: Եվ իրոք, Մուսա բեկը բազմաթիվ ձիավորներով գալիս է Տարոնի դաշտով: Նրանց մի մասը ուղղվում է Բերդակի վրա, մի մասը՝ Առաղի վրա, մի մասը՝ Մոկունքի վրա. մյուս մասն էլ Տերգեվանքի վրա. սկսվեց հրացանազարկությունը: Արտերի մեջ նրանք, սպանելով ջուր անող մարդկանց, հնձվորներին, տավարած հոտաղներին, սրարշավ լցվեցին գյուղերի մեջ: Երիտթուրքերի կառավարությունը, քրդական բեկերի, աղաների ու շեյխերի գլխավորությամբ, այդ կիրակի Մուշի դաշտը ամայի դարձրեց, տասնյակ հազար կանանց ու երեխաների ծխի ու կրակի մեջ խորովելով ու խեղդելով: Իսկ առաղցի հիսունհինգ հայերին, բոլորի թևերը կապած, տարել էին վանքի մոտ: Քամիլ էֆենդին նստել էր բարձր տեղ ու հրամայել, որ կրակ բաց անեն կապկապված հայերի վրա, որոնք տեղնուտեղը սպանվել էին: Վերևի գյուղերը մատնված էին արյան և ավարի, իսկ ցածի կողմը՝ Նորաշեն, Ազիզընան,

Սոխգոմ, Օդոնք, Հունամ գյուղերը դեռ սովորական կյանքով էին ապրում, բայց նրանք էլ պաշարվեցին, թալանվեցին ու քշվեցին դեպի հրկիզման վայրերը:

Հունիսի 28-ի գիշերը մինչև առավոտ Քրդագոմի, Նասպյուղի և Հունամի խոշոր գոմերի ու մարագների ներսում, կրակի բոցերի մեջ այրվեցին, ածուխ դարձան տասը-տասներկու հազար հայ կանայք, մանուկներ, ծերեր և երիտասարդներ: Այդ նույն գիշերը շելխ Հազրեթը, Մուսա բեկի երկու եղբայրները՝ Նասում և Նըրհո բեկերը, Ավրամ և իր շրջակա գյուղերում՝ Կոլոտոն, Ջուբերը և չեչենները, Ս. Կարապետի կողմը՝ Ռաշիդ Էֆենդին և Ջիարեթի մյուդուրը, Ղզլաղաջ և իր մոտակա գյուղերը՝ ֆատկանցի Սլեման աղան, իսկ քաղաքի շրջակայքում՝ չեչենների ընդհանուր հրամանատար, Մուշի երիտթուրքերի առաջնորդ Ֆալամազ աղան, ժանդարմաների մասնակցությամբ նույն գործողությունները կատարեցին ամենուրեք: Լույս երկուշաբթի առավոտ դաշտի բոլոր մասերում այլևս ոչ մի կենդանի հայ չէր շարժվում: Միայն հրկիզված գյուղերի վրա թանձր ծուխ էր մատել, ճենճահոտը տարածվել էր մթնոլորտի մեջ, որը գալիս, հասնում էր մինչև մեր լեռները:

Այսպես, դարերի ընթացքում հողին ու մաճին կառչած հայաշատ այդ գավառը մի ցերեկվա և մի գիշերվա մեջ դարձավ ամալի՝ անմարդաբնակ, իսկ նրա սեփական տերերը՝ անողոք թուրքերի ու քրդերի ձեռքով հրեշային գործողությամբ սրով մորթվեցին, կրակով այրվեցին. ջրով խեղդամահ եղան՝ հարյուր հինգ գյուղերի յոթանասուն-ութսուն հազար երկու սեռի պատկանող հայ բնակիչները: Թալանի տրվեց միլիոնների հասնող նրանց հարստությունը: Կորյուների կազմակերպած խմբերը և գյուղական դաշնակցական կոմիտեները՝ վատաբ չլիմելով իրենց փոքրաքանակ ուժերի վրա, մնացին իրարից կտրված, դիմադրել չկարողացան:

Հուսահատության և անորոշ դրության մեջ ընկնելու գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ յուրաքանչյուր գյուղ կարծում էր, թե այդ օրվա արշավանքը միայն իր վրա է կատարված, իսկ մնացած գյուղերը դեռ ազատ են մնացել: Որոշ չափով արգելք հանդիսացան կանայք և երեխաները, որովհետև մարդկանց մտքերում այն կարծիքը կար, թե՛ հավանաբար կոտորածը նրանց վրա չի տարածվի, իսկ եթե դիմադրություն ցույց տրվի, այն դեպքում նրանք էլ կընկնեն շառի մեջ և անտեղի կզոհվեն:

Ալիշան գյուղի երիտասարդները այդ առավոտ մինչև երեկո համառ կերպով կռվեցին Ջնդիի բազմաթիվ քրդերի դեմ: Գյուղը նրանց ձեռքը չմատնեցին, մինչև որ մութն ընկավ: Երբ գիշեր եղավ ու քրդերը հեռացան, նրանք մեծ հույսով բոլոր ծերունիներին, կանանց ու երեխաներին հանեցին և ուղարկեցին Աղչան գյուղը՝ մյուդուրին հանձնվելու համար, որ նրա կողմից պաշտպանություն գտնեն, իսկ իրենք՝ տղամարդիկ հիսուն-վաթսուն հոգի փախուստի դիմեցին դեպի Քանա սարը: Ծանապարհի

նրանք անցան Օդոնք, Սոխգոմ, Ազիզբնամ գյուղերի միջով, հանդիպեցին սպանված մարդկանց դիակների, աչքով տեսան ավերակ ու դատարկ մնացած գյուղեր, ապա մոր հասկացան, որ դաշտի մեջ տեղի է ունեցել հայերի ընդհանուր կոտորած:

Այդ գիշեր փախած մարդիկ հասան Քանա բարձունքի վրա, բայց Աղչան ուղարկված հինգ-վեց հարյուր անձը, մյուդուրի և ժանդարմաների ձեռքով, նույն օրը լցվեցին մարագների մեջ ու այրվեցին: Չորս հարյուր տուն ունեցող Ավրամ գյուղի տղամարդիկ ամբողջ ցերեկ կռվեցին Ջուբերի հրամանատարության տակ գտնված չեչենների ու քրդերի դեմ, բայց նրանք էլ պարտվեցին ու զոհվեցին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց սակավաթիվ զենքերի փամփուռները վերջացել էին:

Մուշի հյուսիս-արևելյան մասում, քաղաքից հինգ կիլոմետր հեռավորություն ունեցող երեք հարյուր հիսուն տնից բաղկացած Գառնեմ գյուղի հայերը երկու ցերեկ ու գիշեր անընդհատ մահու-կենաց կռիվ մղեցին Ֆալամազ աղայի չեչենների, Մուշից հասած ժանդարմաների և ուրիշ բաշիբոզուկների դեմ, մինչև որ բոլորը ուժասպառ եղան և կենդանի մատնվեցին թշնամու ձեռքը: Ջարդարարները ներս մտան, այրեցին ամբողջ գյուղը, սպանեցին և կրակի տակ թաղեցին մոտ հազար երեք հարյուր անմեղ անձերի:

Ուրիշ մի քանի գյուղերում անհատ մարդիկ, տեղ-տեղ երեք-չորս հոգի միացած, զենքերով ապաստանեցին տների մեջ, կռվեցին, քրդերից իրենց մահատակների վրեժը լուծեցին, բայց դուրս գալու ճանապարհ չգտնելով՝ նրանք էլ հրդեհի մեջ վառվեցին:

Թե ինչպիսի խմբավորումներ էին կատարվել շրջաններում և ինչպես էր մախապատրաստվել ու իրագործվել դաշտի կոտորածը, այդ առթիվ քաղաքի մեջ բնակված հայերը բոլորովին տեղեկություն չունեին: Հիշյալ «մարդավառի» կիրակին՝ լույս երկուշաբթի գիշերը, մի խումբ զինված ու անզեն երիտասարդներ, մոտ քառասուն-հիսուն հոգի, փորձ կատարեցին քաղաքից դուրս գալ և փախչել դեպի Սասուն:

Կեսգիշերին՝ Գավառեցոց թաղից նրանք զգույշ քայլերով շարժվեցին դեպի վերև, որ շուտ գան, մտնեն Օեխանց ձորը ու ազատվեն, բայց Սայկ Դուրանում խրամատավորված ասկյարները կռահեցին, մթության մեջ սկսեցին կրակել: Հանդիպելով այդ արգելքին, տղաների կեսը մորից ետ վերադարձավ քաղաք, իսկ մյուս կեսը բռնված զծից դուրս պրծավ, խիտ այգիների միջով ճանապարհվեց դեպի Հավատորիկ: Սրանք էլ անցան ավերակ դարձած Մոկունք, Տերգեվանք գյուղերից, տեսան սպանվածների դիակներ, սարսափ կրելով հասկացան, թե ինչ զուլում է ստեղծվել հայերի գլխին: Գիշերվա այդ կրակոցը և երեք հարյուր հիսուն երևելի մարդկանց ետ չվերադառնալը արդեն քաղաքի հայերին դրեց տագնապի և կասկածի մեջ: Դեպքերի տպավորության տակ թե՛ տղամարդիկ և թե՛ կանայք քուն ու հանգիստ չունեին:

Լուսացավ երկուշաբթի, հունիսի 29-ի առավոտը: Փողոցները դատարկ էին, մարդ արարած չէր երևում, շարժում ու շշուկ չկար: Միայն բարձրաբերձ բարդիների վրայից լսվում էին տասնյակ հազարավոր սև ազոավների բոթաբեր սև կոնցյունները: Այդ պահին, երբ արևը բավականաչափ բարձրացել էր երկնականմարի վրա, մեկ էլ համկարծակի հայկական թաղերի գլխավոր փողոցներում լսվեցին թուրք մունետիկների կանչի զիլ ձայները. «Հայե՛ր, մութե-սերի՛ժ փաշայի հրամանով, դուք ձեր սայլերով, ջո-րիներով, ձեր բոլոր գույքով ու ընտանիքներով, այ-սօր ժամը տասին պետք է հավաքվեք, մերկայանաք կառավարության դուռը, Դիարբեքիր մեկնելու հա-մար: Ով որ մերժի ու չկատարի այս հրամանը, նրա ունեցվածքը կրոնագրավվի, ընտանիքը բռնի ուժով քաղաքից դուրս կարտաքսվի»: Այդ կանչերին ոչ ոք չհնազանդվեց: Կեսօրին մոտ փոլիսներն ու զինված ժանդարմաները փողոցով առաջացան դեպի հայոց վերին թաղը, որպեսզի բռնի ուժով հայերին տեղա-հան անեն ու քշեն դեպի ամհայտ ուղղությունները: Նրանք համարձակ քայլերով մոտեցան, կանգ առան Ասատուր աղայի երկհարկանի տան առաջ, որը ներ-սի կողմից փակված էր: Բախելով պահանջեցին դուռը բաց անել: Տան երկրորդ հարկում գտնվում էր պաշտպանության այն դիրքը, որտեղ Ասլանյան Լևոնի ղեկավարությամբ հսկում էին մի տասնյակ զինված տղաներ: Երբ դուռը չբացվեց, ժանդարմա-ները սկսեցին կոտրելու փորձ կատարել: Տղաները վերևից իրենց զենքերի փողերը լուսամուտներից դուրս կախեցին և միացյալ կրակ բացեցին՝ փողո-ցում խմբված փոլիսների և ժանդարմաների վրա: Ութ մարդ սպանվեց, իսկ մնացածները վիրավոր ու կենդանի ետ փախան դեպի կառավարության շենքը և պատահած դեպքը պատմեցին Սերվեթ փաշային: Լսելով վերջին լուրը, որ Բաշմահլետում հայերը կրա-կել են փոլիսների վրա և ութ մարդ են սպանել, Սեր-վեթ փաշան իսկույն հրաման արձակեց, և թնդանոթ-ները խաչաձև որոտացին հայկական չորս թաղերի վրա: Հազար երեք հարյուր բնակիչներ կանգնեցին ահեղ օրհասի առջև, հուսիքի ու զնդակների տարա-փի տակ, ձեռք-ձեռքի տված նրանք աշխատում էին մարտնչել ու պատվով մեռնել:

Այդ ժամին ավեր գործող հրամոթների ու բազ-մահազար հրացանների որոտմունքների հետ թուր-քական թաղերի կողմից ներդաշնակ լսվում էին մունետիկների անողորմ կանչի ձայները. «Ո՛վ մու-սուլմաններ, կառավարության հրամանը բոլորիդ ի գիտություն: Ձեզանից ով որ հանդգնի մի հայ երեխա, աղջիկ, կին կամ տղամարդ վերցնի իր տանը մեջ և նրան հովանավորի, հայտնվելու դեպքում այդպի-սին կհամարվի գյավուր, նրա տունն ու տեղը իր գլխի վրա կայրվի»:

Այնպես որ, որևէ տեղից օգնություն ստանալու հույսերը բոլորովին կտրված էին, հուսական կայսե-րական բանակները հանգստանում էին Բասենում և

Մանազկերտում, իսկ սահմանադրական Թուրքիայի ջարդարարները, գերմանական մերկայացուցիչների ցուցմունքներով գործում էին ազատ ու համարձակ՝ Մուշի դաշտը և նրա քաղաքը առնելով կրակի տակ, կոտորում, արմատախիլ անում բոլոր հայերին՝ մե-ծից մինչև փոքր: Հավատորիկի սահմանը մոտավոր-րապես ընդգրկում էր երեք հարյուրից երեք հարյուր հիսուն քառ. կիլոմետր տարածություն, որը ամբող-ջապես կազմված է անառիկ լեռներից, ճյուղավոր-ված լեռնաթևերից, խորխոր հովիտներից, քարա-ձավներից ու ժայռերից, և այդ հյուսվածքը միացված է Սասնո լեռնաշխարհի հետ՝ Մուշից մինչև Դիար-բեքիր, Բիթլիսից մինչև Գենջ և ավելի հեռուները: Այդ տարածության մեծագույն մասը ծածկված էր պուրակներով, խիտ-խիտ թփուտներով, փաթա-մացած զանազան տեսակի խոտաբույսերով: Հո-վիտների մեջ թե լանջերի վրա գտնվում էին գյուղից պատկանող մի քանի մզրաներ, որտեղ իրենց հողե-րին մոտիկ տուն էին շինել և ապրում էին ընտանիք-ներ: Այնտեղ, որտեղ որ մշակելու հնարավորություն կար, ցանված ու հասկած վիճակում էին գտնվում ցորենի, գարու և կորեկի բազմաթիվ արտերը: Ամեն քայլափոխի կային սառնորակ աղբյուրներ, բյուրե-ղանման կարկաչող վտակներ ու առվակներ, կանաչ բուսականություն, ճուխ ծաղիկների անուշ բուրմունք: Բնությունը գեղեցիկ էր, օդը մաքուր, և այդ հարմա-րությունը հնարավորություն էր տվել, որ հավատո-րիկյցիները պարսպեն խաշնարածությամբ, ունենա-լին մեծ քանակությամբ ոչխար ու տավար:

Զգալով վտանգի մոտալուտ լինելը, դեռ մի ամիս առաջ տնտեսությունները իրենց ունեցած գույքի արժեքավոր մասը, զարդ ու զարդեղենները գաղտնի կերպով քաշել, թաղել էին հողի տակ, այն հույսով, որ գուցե իրենց մի օր կազատվեն և այդ բոլորը նորից կվայելեն:

Հուլիսի առաջին օրը գյուղում մնացել էին միայն մի քանի անգոր ծերունիներ, երկու-երեք հոգի կույր կանայք, շներ և կատուներ ու երկու հազարի չափ կավե փեթակներից անձրևի կաթիլների պես դուրս թոչող ու ներս մտնող միլիոնավոր մեղուններ, որոնք լույսի արագությամբ ճեղքում էի օդը, սարից-ձորից մեղր էին փոխադրում, իրենց տարեկան պաշարն էին պատրաստում և չէին հասկանում, թե մոտիկ ապագայում իրենք էլ իրենց տերերի պես բարբարո-սաքար հրո ճարակ պետք է դառնան:

Հազար երկու հարյուր հոգի, մեզ հետ շարժելով տասը հազար ոչխար, երկու հազար տավար, բեռ-նած ամաններ, թաղիքներ ու կարպետներ, քաշվե-ցինք դեպի հարավ, գյուղից տասներկու-տասներեք կիլոմետր հեռու, Ծեխմիստ մագրային մոտիկ Խոռ-կի հովիտում, որի արևելյան մասում մայր ձորից այն կողմը ձգվում է Կոնկան Գյուլի անտառապատ, բաց զազաթներ ունեցող լեռնաշղթա: Բոլորս տեղավոր-վեցինք սաղարթախիտ պուրակների մեջ, ամենուրեք խարույկները սկսեցին վառվել, մսով լիքը պտուկնե-

որը քլթթթթթթթթթ լին, խորովածի շամփորները շրջվում էին թեժացած կրակների վրա, օրվա դառն հոգները մոռացության տալու համար մեկը սրախոսում էր, մեկը՝ ծիծաղում, մեկը՝ ողբում ու արտասվում: Լսվում էին ծծկեր երեխաների լացի ձայներ, գառների մայոց, հորթերի բառաչ, չարագուշակ շների ոռնոց, և այդ ամենը ներդաշնակելով կամանց հառաչանքների, ախ ու վախերի հետ, կեսը՝ քուն, կեսը՝ արթուն, բացվեց հուլիսի երկրորդ օրվա առավոտը: Կար երկու հարյուր հիսուն տղամարդ, բայց մեք պետք է պաշտպանվեինք ութ հատ հասարակ փամփուշտավոր հրացաններով և մոտ հիսուն չախմախի հրացաններով: Հեռվից եկավ բագրանցի քրդերի մի խումբ՝ ձիերի վրա հեծած: Նրանք բանակեցին, որ իրենց պետք է նվեր տրվի և որոշվեց քսանչորս ոսկի հավաքել, տալ նրանց: Վերջում նրանք անտառակի մեջ թաքնված հայերին սկսեցին կրակել, սպանեցին հինգ տղամարդ, մի քսաներկու տարեկան հղի կնոջ առևանգեցին և քեցին-տարան երեսունհինգ եզ ու կով: Բագրանցի քրդերը միշտ էլ հայերին սպանել ու թալանել են դեռ օրենքի մեջ եղած ժամանակ, իսկ այժմ ինչու՞ պիտի խնայեին. քանի որ հայերը օրենքից դուրս էին հանված, և կառավարությունը նրանց իրավունք էր տվել՝ սպանել բոլոր հայերին:

Մենք արդեն հալածված ժողովուրդ էինք, երկրի իշխանությունը մեզ քել էր սպանդանոց, իր սուրը դրել էր մեր կոկորդի վրա, ամենուրեք հայերի արյունը հոսում էր: Մեր մահվան վերջին ժամերը մոտեցել էին, ջարդարարների հանդեպ մեր վրեժը պետք է մնար առանց հատուցանելու, որովհետև գեք չունենալու պատճառով մեր ձեռքերը ծալված էին մեր կրծքի վրա, իսկ իրավունքն ու արդարությունը մնացել էին բարբարոսների ձեռքում:

Վտանգից խուսափելու համար թողեցինք խոռոկի հովիտը, ետ վերադարձանք դեպի արևմուտք, գյուղի կողմի վրա բարձրացանք Սինամերիկի վերև, Կապրեղավի կոչված տեղը, հսկող պահակախմբեր դասավորեցինք: Ժողովուրդն ու անասունները տեղավորվեցին սաղարթախիտ փոքրիկ դուրանի մեջտեղում:

Կորյունը մի խումբ զինվորների հետ գտնվում էր Կուրտըկի բարձունքներում, պահում էր Մուշի և Սասունի մեջտեղը ընկած սահմանը: Նա հեռվից նայում էր այրվող քաղաքին, լսում թնդանոթների ու հրացանների ձայները, սիրտը կսկծում էր և Սեմալից զինված ուժ էր պահանջում, որ գիշերով հարձակվեր քաղաքի վրա, թուրքերին խուճապի մատներ, հայերի համար ազատվելու ճանապարհ բացեր: Սասունցիները համաձայն էին քաղաքի պաշարված հայերին օգնության հասնել: Բայց դա, ըստ Ռուբենի, վտանգավոր էր: Ռուբենը, Վարդանը և փեթարցի Մանուկը, վերցնելով բավական թվով սասունցիների ու այլ զինվորների, Սեմալից բարձրացան Կուրտըկ՝ Կորյունի մոտ, որպեսզի այդ գիշեր հարձակվեն թուրքերի վրա: Կուրտըկի մոտ Արշակունյի գագաթին թուրքե-

րի պահակները դիրք էին բռնել: Մանուկն իր տղաներով բարձրացավ այդ գագաթը և մի քանի մարդով այդ Արշակունյի դիրքը գրավեց: Համաձայն պայմանի, երբ Մանուկի և նրա զինվորների կողմից հրացանի ձայներ լսվեին, Կուրտըկից անմիջապես զինված օգնություն պիտի գար, որ արշավանք գործեին քաղաքի վրա: Բայց Մանուկը մինչև լուսաբաց սպասեց, և ոչ մի մարդ օգնության չեկավ: Հուսահատված ետ վերադարձան Կուրտըկի գագաթը, տեսան՝ վեճ և անհամաձայնություն: Մի քանի մարդ պահակ թողեցին այնտեղ, մնացածները մորից իջան Սեմալ: «Կատարվեց Ռուբենի կամքը՝ միայն թե ինքը կենդանի մնա», - ասում էին շարքային զինվորները, բայց իրականությունը այն եղավ, որ վերջում Սասունն էլ չազատվեց:

Ողբերգության վերջին գիշերն էր, թնդանոթները դեռ որոտում էին: Վերին թաղի և Ս. Մարինեի թաղի տները բոցավառվում էին, տասնյակ հազար հայեր չորս կողմերից հավաքվել, խցկվել էին ձորի թաղի տներում ու նկուղներում: Մոտիկ էր վախճանը: Անօրինական ու դաժան մահով մեռնելը մարդկանց համար ծանր էր: Հետևաբար, խելքով հասունացած տղամարդիկ ու երիտասարդությունը՝ խմբված պատերի տակ, մութ անկյուններում, խոսում, կազմակերպվում էին, որպեսզի գաղտնի կերպով, առանց մեկին իմաց տալու, բաժանվեն իրենց սիրելիներից և իրենք քաղաքից դուրս գալու համար փախուստի փորձ կատարեն, ով՝ մեռավ, ով՝ ազատվեց: Քսաներեսուն հոգիով, տարբեր ուղղություն վերցնելով, փախուստի ճամփան բռնեցին: Լավագույն միջոցը քաղաքի միջով անցնող ջրի հոսանքի հետ գնալն էր: Ծուրջ քառասուն երիտասարդներ լողացին, դուրս եկան Տեր-Գևանք գյուղի ետևում, ժայռերի մեջ թաքնվեցին: Բայց նրանց հաջորդող խումբը՝ յոթանասուն հոգի, մույնպես չուրը մտան, բայց թուրքերը նկատեցին և բոլորին զնդակահարեցին:

Հուլիսի 6-ի առավոտը գործը աջից, ձախից շարժվեց, մտավ ձորի թաղը, տներից դուրս թափեց տասը հազար կամանց, երեխաների, ծերերի ու երիտասարդների, ինչքան որ տղամարդ կար, բոլորին տեղում զնդակահարեցին, իսկ մնացածներին ժանդարման քաղաքից դուրս հանեց, տարավ մոտակա գյուղերը, սովորական կարգով լցրեցին գոմերի մեջ ու այրեցին:

Հայերի թողած հարստությունը թալանի տրվեց: Պետությունն իր բաժինը ամբարեց Ս. Մարինե, Ս. Գևորգ և Ծեկ Ավետարան եկեղեցիներում, իսկ մնացածը՝ հետագա շաբաթների ընթացքում, գիշեր ու ցերեկ անընդհատ իրենց տներն էին տեղափոխում թե՛ քաղաքի թուրքերը, թե՛ քրդական աշիրաթները: Մուշի անգն ու անգոր հայերը յոթ օր հերոսաբար կռվեցին, պաշտպանվեցին, բայց Թալեաթի և Էնվերի բարբարոս սուրը նրանց էլ գլխատեց, նրանց շեն ու հարուստ օջախները գետնին հավասար դարձրեց: Բացառությամբ հինգ-վեց հոգի հաջթուխ վարպետ-

մերի, որոնց գործին հաց թխելու համար առանց ընտանիքների փակել, պահել էին փողերի մերսում, դաշտում ու քաղաքում այլևս ուրքի վրա կանգնած կենդանի հայ չէր մնացել: Հեովից երևում էր միայն սոսկումնավոր ամալի տարածությունը, որի վրայից քայլում, անցնում էին թալան փախցնող քրդերի ավազակային խմբերը:

Հուլիսի 7-ի գիշերը Վահան Փափազյանը և Ավետիսը, մշեցի ու դաշտեցի քառասուն հոգուց բաղկացած մի խումբ գինվորներով, Սեմալից եկան Կապրեդավի: Հյուրերի մերկայությունը հուսահատ ժողովրդին մեծ ուրախություն պատճառեց, որպես գինված օգնություն, նրանց գալուստը մեր կողմից գրկաբաց ընդունելություն գտավ: Նրանք Սեմալից մինչև մեզ մոտ հասնելը անցել էին երեսունհինգ կիլոմետր ճանապարհ, հետևապես շատ հոգնած էին ու սոված: Կերան ու քնեցին: Առավոտյան գնացինք դիրքերը ճշտելու: Իզամ քարի գլուխ կանաչ ճյուղերից մի քանի տաղավարներ հյուսեցինք, Փափազյանն իր կենտրոնը հիմնեց այնտեղ: Սկսած Ծիրի կատարից մինչև ցածի ստորոտները, վերևից ներքև և ճյուղավորված բոլոր լեռնաթևերը, Առաքելոց վանքը, դաշտի տարածության մեծ մասը, Գանա և Մառնիկ լեռները պարզ հայելու պես փոված էին մեր առջև: Կարճատև խորհրդակցությունից հետո կովող ուժերին դասավորելու և ղեկավարելու գործը հանձնվեց Ավետիսին. իսկ ընդհանուր կարգադրությունը՝ Փափազյանին:

Ավետիսը գինված տղաներին բաժանեց տասնյակների, նշանակեց տասնապետներ: Խմբերը անձայն դիրք բռնեցին այդ լեռան թևի երկարությամբ: Վանքում եղած միլիսները ամեն օր երեսունքառասուն մարդով գալիս էին դեպի մեր դիրքերը, հեովից կրակում էին մեզ վրա: Մենք էլ փոխադարձ կրակում էինք, մինչև մութն ընկներ: Հետո նրանք վերադառնում էին վանք:

Գավառում ժամանակավորապես սրից ու հրից պրծած, փախստական և քրդերի ամենօրյա հալածանքներին ենթարկված հայերի համար ստեղծվեց ինքնապաշտպանության չորս խմբավորում:

Առաջին տեղը Անդոկ սարն էր, ուր գաղթել, կենտրոնացել էին դեռ կոտորածի չմատնված աստուների հայերը՝ իրենց ընտանիքներով, որոնց թիվը Սիլվանից, Բշերիկից, Սղերդից և զանազան վայրերից փախած ու այնտեղ ապաստան գտած մարդկանց հետ կազմում էր քառասունհինգից-հիսուն հազար հոգի:

Երկրորդը Քանա և Հավատորիկի սարերն էին, որտեղ դաշտի և քաղաքի փախստականների թիվը կազմում էր տասը-տասներկու հազար հոգի:

Երրորդը Ս. Կարապետի վանքի անտառն էր, որի խիտ թփուտների մեջ պահվում ու պաշտպանվում էին Վարդգիսի և շրջակա գյուղերից փախած մոտ երկու հազար տարբեր սեռի և հասակի անձինք:

Չորրորդը Չխորի մասում Մեղրագետի ակունք

քից դեպի հյուսիս-արևելք, մեծ տարածություն բռնող շամբն էր, որի խորքում վայրի խոզերի բնակատեղում, փախել ու ապաստանել էին Վարդեմիսի, Աղբեմիսի, Արտոքի, Կարսի և այլ գյուղերից փախած մոտ հազար հինգ հարյուր կանայք ու երեխաներ:

Սիլվանից քրդախոս Տիգրանին քյուրդ ձևացնելով՝ մի անգամ ուղարկեցինք մինչև ուսական բանակ, վերադարձավ, բայց հուսալի լուր չբերեց: Երկրորդ անգամ ուղարկեցինք՝ էլ ետ չվերադարձավ: Ամեն րոպե հեռադիտակը մեր աչքերին դրած մայրում էինք Առաքելոց վանքին, տեսնում գործը ել ու մուտ է անում: Միլիսները դրսի կողմից քանդում էին հնադարյան եկեղեցու խորանի պատերը և քարերը գլորում դեպի ներքև:

Հուլիսի 15-ին, միլիսների կեսը՝ մոտ երկու հարյուր հոգի, չավուների գլխավորությամբ մնացին վանքում, մնացած երկու հարյուր հոգին Քամիլ էֆենդու հետ բարձրացան վերև, սարի ետևում՝ Միրզա աղայի աղբյուրի մոտ վրաններ կանգնեցրին, լեռնաթևի երկարությամբ դիրքեր բռնեցին՝ մինչև Ծիրին կատարի գագաթը: Այդ տեսնելով՝ մենք էլ մեր դիրքերը տարանք Ծիրին կատարին մոտ և կանգնեցինք դեմ առ դեմ: Թուրքերը մեկ-մեկ կրակում էին մեր դիրքերի վրա, հետո դադարում էին: Այդ ձևի թույլ կոիվներ գնում էին մակ Անդոկի շուրջ, որին մասնակցում էին բացառապես քյուրդ աշիրաթները:

Չնայած Հավատորիկը բնակիչներից դատարկված էր, բայց գտնվում էր մեր տրամադրության տակ, գործը և քրդերը դեռ չէին համարձակվել այդ ձորերում մուտք գործել: Գյուղի շրջակայքում գարին հասել էր: Սարերի վրա թափառող ժողովուրդը մատնված էր սովի, պետք էր այդ գարին օգտագործել: Գիշերով մարդիկ խմբերով գաղտնի իջնում էին սարից, գնում արտերը, շտապ գարին հնձում էին, կալսում: Հատիկի մի մասը տանում էին ձորում գտնվող ջրաղացում աղում, լուսաբացին այլուրը բերում, հասցնում էին սարի գլուխ: Մնացած մասը խարկում, շինում էին փոխինդ և խնայողաբար պահում էին, որպես ավելի սև օրվա պաշար: Բայց տասնյակ հազարավոր մարդկանց կշտացնելը դժվար էր, հետևաբար, նրանք կերակրվում էին մսով՝ դեռ իր սեփականությունը կազմող տավարներից ու ոչխարներից: Ամառվա տաք եղանակները օգնում էին, որ մարդիկ առանց բնակարանի ու անկողնու ապրեն բացօթյա: Դիրքերը գործում էին, կրակոցների ձայները շարունակ լսվում էին, և մենք այդ վիճակով դիմացանք ու ապրեցինք մինչև հուլիս ամսի քսանինը: Դաշտի և քաղաքի կոտորածից անցել էր մոտ մեկ ամիս: Ինչպես ասացի, թշնամու ուժերով շրջապատված այդ կետերում ապրում ու պաշտպանվում էր դեռ վաթսունհինգ հազար հայություն:

Հուլիսի 25-ի առավոտ Մուշի դաշտը, որ դարձել էր ամալի և անմարդաբնակ, տնքում էր հարյուր հազարավոր մարդկանց ու անասունների ոտքերի տակ, որոնք Ախլաթի, Բուլամըխի, Խնուսի և այլ կողմերից

հեղեղի պես հոսելով շարժվում էին դեպի արևմուտք, դեպի Խոզմոյի սարը:

Մենք նկատեցինք, որ այդ հոսանքը թուրք և քյուրդ գյուղացիներ էին, որոնք մահաճում էին, քանի որ ոռոսական բանակը առաջ էր գալիս: Գեմերալ Աբացիկը երեսուն հազար զորքով, հայկական կամավորների հետ Խաղավիհի և Ախլաթի կողմից առաջացել, մտել էր Չխուր, Մուշի դաշտ: Բայց ոռոսական բանակը արագությամբ մահաճեց: Վահան Փափագյանի այն համոզմունքը, թե՝ «վաղը կամ մյուս օրը մենք ու ոռոսները իրար կխառնվենք»՝ հաջողություն չունեցավ: Նա ուշացած, անհույս քայլի դիմեց: Հուլիսի 27-ին իր մոտ կանչեց մի քանի ընկերների, որ գնան հասնեն ոռոսական զորքին: Ռուսներն իմացող Ավետիսը և բուլանդիսի Մարտիրոս վարժապետը ճամփա ընկան: Մարտիրոսը ետ եկավ շուտով: Ընամապարհին քրդերի էին հանդիպել: Ավետիսը քրդերի հետ պայքարել էր ամբողջ մի օր և վերջին գնդակով իրեն խփել: Եվ այդպես չէր հասել ոռոսական զորքին:

Օգոստոսի 1-ի առավոտ Անդոկի վրա որոտացին թնդանոթները: Օտրջ տասնհինգ-քսան հազար զորք ու քյուրդ ամեն կողմից եկել էին Անդոկի ստորոտները, կատաղի մարտեր մղելով սկսեցին մագլցել դեպի Անդոկի բարձունքները: Անդոկի արևելյան կողմ՝ Ամբրների գագաթը կոչվեց Կորյունի դիրք: Հարավային կողմը՝ դեպի Կաթլորի սարը, Մուշեղի, Դավիթի և Տիգրանի դիրք: Արևմտյան կողմը՝ Սուրբ Հակոբա գլուխը՝ Մանուկի դիրք, հյուսիսային կողմը՝ Մերգերի փոսը՝ Չոլոյի և Ղազարի դիրք, իսկ Ռուբենը, Մկրտիչն ու Վարդանը մնացել էին կենտրոնում՝ Սխտոր Քար, որպեսզի թիկունքում կարգ պահպանեին և դիրքերում կովողների համար ռազմամթերք, հաց ու ջուր մատակարարեին: Թուրքերը զույգ-զույգ թնդանոթները տեղավորել էին Կապրե-Օերիֆ խան, Գրեքոլ բարձունքների վրա և այդտեղից ուժակոծում ու խորտակում էին հայերի՝ քարից կառուցված դիրքերը: Նրանց պայթող ռումբերի տակ զոհվում էին կովող ուժերը, կանաչք ու երեխաները: Հանդիպելով հայերի համառ դիմադրություններին, կրելով ծանր կորուստներ, թուրքերը շատ դժվարությամբ առաջ էին շարժվում: Նրանց մեծ բանակի, թնդանոթների, գնդացիների, հրացանների ու անհատում ռազմական միջոցների դեմ կովում էին մի քանի հարյուր հայեր, այն էլ՝ չորս ամսվա անընդհատ կռիվներ մղելուց հետո, երբ փամփուշտները վերջանում էին և ճարահատ արձիճե գնդակները կիսում էին երկու մասի, նոր փամփուշտներ էին լցնում և կիսատ-կիսատ կրակում: Վերջին հուսահատական րոպեներին սասունցի անգլեն տղամարդիկ ու կանաչք քարերով ու փայտերով զրոհում էին թշնամու դիրքերի վրա:

Օգոստոսի 3-ին լուր ստացվեց, որ դիրքից-դիրք անցնելիս Կորյունը սպանվել է: Սպանվել էին մահ Դավիթը և Տիգրանը: Չորս օրվա անեղ մարտերի

ընթացքում կովող զինվորներից և ղեկավարներից շատերը սպանվեցին: Զենքերի կեսը շարքից դուրս եկավ: Խուճապ ու փախուստը ամխուսափելի էին:

Օգոստոսի 4-ի երեկոյան կողմ Անդոկի հարավ-արևմտյան թևից թուրքերը հայերից գրավեցին Ս. Հակոբա դիրքերը, աղմուկ-աղաղակով արշավեցին անգլեն կամանց ու երեխաների վրա: Ժողովուրդը լեղապատառ փախչում էր այնպիսի տեղերից, ուր գրեթե մինչև այդ մարդկային ոտք չէր կոխել:

Չորքն ու աշիրաթը այդ գիշեր մնացին Անդոկի վրա, զբաղված երեսուն-քառասուն հազար անտեր ու ավար թողնված ոչխար-տավարի հետ: Նրանք հանգստացան, խորոված կերան, սպասեցին մինչև լույսը բացվեց: Մինչև կեսօր նրանք ինչ որ գտան, թալանեցին ու սպանեցին, իսկ կեսօրից հետո Անդոկի ու Գեթիհի ջրերն ընդգրկող՝ Գելիեսան կոչվող խոր հովտում, երկու ժամվա ընթացքում շարդարարները սրախողխող ու գնդակահար արեցին մոլորված և այդ ձորի խորքում կույ ձկած քսանհինգ հազար հայերի՝ կանանց և երեխաների, որոնց արյունը խառնվելով Սասուն գետի ջրերի հետ, սողաց դեպի Արևելյան Տիգրիսը, ապա՝ դեպի Պարսից ծոցը: Այդ երեկո, երբ ամեն մեկը մյուսին կորցրած, ահաբեկված փախչում էր մի կողմի վրա, այդ երեկո Սասունի ռազմական մարմինը կորցրեց իր զինված ուժերին, կորցրեց մահ իրավունքները, վերջնականապես իր գոյությունը: Խուճապի, լացի ու արցունքի այդ գիշերը Ռուբեն Տեր-Միմասյանը, առանց իր զինակից ընկերներին ու զինվորներին լուր տալու կամ որևէ կարգադրություն անելու, գաղտնի անհետացավ մի քանի տղաների հետ, փախավ Տավրոսիկի անառիկ ժայռերը և Ֆոֆո Քարի մոտ մի շաբաթ քարայրից դուրս չեկավ, մինչև որ խուզարկությունները մեղմացան, և թուրքական զորքերի մեծ մասը Սասունից հեռացավ: Ռուբենը երկու ամիս թաքնվեց այդ լեռներում:

Չորս ամիս ավարառու և մարդասպան քրդական ցեղերի դեմ կռիվներ մղելուց և իր գոյությունը պահպանելուց հետո վերջապես կառավարական թնդանոթները ծնկի բերեցին այդ հերոս ժողովրդին, Անդոկի գլխից ցրիվ տվեցին քառասունհինգ խմբավորված հայերի. մութ գիշերին ժայռերի գլխից ցած զլորեցին դեպի խորախոր անդունդները, ջարդեցին ու ոչնչացրին, որովհետև նրանք խաբված էին, տեր և օգնող չունեին: Սկսած Օատախից մինչև Տավրոսիկի վերջին ծայրը, մեկ էլ չվերականգնվելու պայմանով, հայերի բոլոր գյուղերը այրված էին, նույնիսկ հավ պատսպարելու համար մի փոքր խրճիթ կանգուն չէր մնացել:

Հարյուրապետ Քամիլ էֆենդին քաղաքից ստացել էր ժանդարմայի լրացուցիչ ուժ, կանչել էր վանքում թողած միլիսներին, հավաքել էր շրջապատում գտնվող քրդերին, պատրաստ սպասում էր Անդոկի վախճանին: Եվ երբ լուր ստացավ, որ Անդոկի հայերը պարտվել են, երեկոյան կողմ վեց հարյուր ժամ-

դարմաներով, միլիսաներով ու քրդերով Միրին կատարի արևմտյան և հյուսիսային կողմերից հարձակում գործեց մեր դիրքերի վրա: Մեր կովորները ունեին երեսուն հրացան, այն էլ՝ խնայողաբար փամփուշտ էին կրակում, կովում էին վեց հարյուր հրացանի դեմ, որոնց փամփուշտները ամհաշիվ էին: Ամհավասար կռիվը տևեց երկու ժամ: Առիճջեցի Սահակը սպանվեց, մշեցի Արմենակը և Աշոտը վիրավորվեցին, իսկ մնացածները դիմեցին փախուստի: Կովի տեղից հինգ կիլոմետր ներքև ձորերի և տերևախիտ պուրակների մեջ լցված, ահ ու դողով բռնված, խլրտում էր տասը հազար փախստական ժողովուրդ: Մեծ թվով տղամարդիկ ուզում էին կովել թշնամու դեմ, բայց ինչպե՞ս, ինչո՞ւ: Ժողովրդի հույսը Փափագյանն էր: Հանկարծ սուրհանդակը լուր բերեց Փափագյանից, որ փամփուշտները վերջացել են, դիմադրել այլևս չենք կարող: Ժողովուրդը խուճապի մատնվեց: Հավատորհիկցիների մոտ դեռ մեծ թվով ոչխար ու տավար, աման ու անկողին կային, այդ բոլորը հավաքել, փախչել՝ հեշտ գործ չէր:

Արշալույսը բացվեց: Լսվեցին համազարկերի ձայներ: Թուրքերը կրակում էին, վազում, իջնում էին դեպի մեր կողմը: Հայ զինվորները գիշերը թողել էին դիրքերը, իջել, մոտեցել էին Իզան քարին, ուր գտնվում էր Փափագյանը: Նրանք խորհրդակցել, որոշել էին, որ իրենք էլ ժողովրդի հետ խառնված պիտի փախչեն: Տասը հազար ժողովուրդ, տասը հազար ոչխար ու տավար իրար խառնված Դիկ սարալանջից ձյունի հյուսի պես սկսեցինք թավալվել դեպի մեծ ձորը: Ուժեղները թույլերին ոտքի տակ էին տալիս ու անցնում: Ստեղծվել էր մի սոսկալի տեսարան: Մինչև ժողովրդի առաջին մասը ձորից անցավ մյուս կողմը, ետևից թուրքերը արդեն զրավեցին Իզան քարը և վերևից ներքև սկսեցին գնդակոծել հալածվող ամբոխին:

Քամիլ էֆենդին գյուղի արևմտյան կողմից, հարյուր հիսուն միլիսաների հետ խուժեց, մտավ Հավատորհիկ ու սկսեց այրել ժողովարանի շենքը, կից դպրոցը, պատվելու երկհարկանի բնակարանը: Հետո կրակի տվեցին մեր տունը: Նրանք այրեցին վաթսուհ-թանասուն տուն: Այրեցին նաև մեղվանոցներում շարված մոտ երկու հազար, մեղրով լցված մեղվի փեթակները: Վեց հարյուր մարդով նրանք մեր գյուղը տակնուվրա արեցին, թալանեցին: Մարագի մեջ գտան երեք կույր կին, նրանց էլ սպանեցին: Արևը մայր չմտած, նրանք այրված գյուղը թողեցին, բույնը կորցրած մեղուների ողբերգական նվագի տակ քաշվեցին-զնացին Առաքելոց վանքը: Ժողովուրդը Հավատորհիկի լեռներից անցավ Քանա սարերի վրա: Հոգնած ու սոված բազմությունը ցրիվ եկավ անտառների մեջ: Թուրքական զորքերը նորից գնացել, հասել էին Մանազկերտ՝ մինչև Ալաշկերտի հովիտը: Երբ թշնամին քսան հազար զորք ու խուճանով կործանման էր ենթարկել Անդոկը և օրական մի քանի հազար հայեր էին մորթվում, այլևս ոչ ոք չէր կարող

օգնել: Փափագյանը հայտարարեց. «Ամեն մարդ թող իր զլխի ճարը տեսնի»: Նա իր խմբով բաժանվեց ժողովրդից ու գնաց դեպի Բուրթել:

Խչուրցի (խաչը ուրացող) Ավդուլան լուր բերեց, թե Հաջի Մուսաբեկ և ուրիշներ հարձակում պիտի գործեն Քանա սարի վրա և մնացած հայերին պիտի կոտորեն: Հավատորհիկցիները խչուրցի քրդերի հետ խորհրդակցելու գնացին անտառում: Այդ պահին երեք հարյուր ջարդարար միլիսներ և նրանց խառնված քրդեր հայտնվեցին, բայց խչուրցի Ավդուլան նրանց ճամփու դրեց: Քյուրդ լամուկները թակարդ էին սարքել և Հավատորհիկի հայերին խաբելով, տարել, մտցրել Օուժնգի ձորը, որպես ապահով վայր, այնինչ Քազիմ բեյը հենց այնտեղ էր գալու: Իսկ Դամիելի և Փիրզիմի բոլոր քրդերը հավաքվել էին Օուժնգի ձորի մոտ, սպասում էին հարուստ ավարի: Նրանք հայերի ձեռքից վերցրին ութ հազար ոչխար ու տավար, ասացին. «Թաքնվեք այս ձորում, մենք հեռվից կհսկենք մինչև որ զորքը այստեղից կհեռանա»:

Փախստական դառնալու օրվանից հավատորհիկցիները քառասուն օր ապրեցին լեռների վրա: Նրանք հիմնովին թալանվեցին, զրկվեցին բոլոր տեսակի բարիքներից, դավաճան խչուրցիի խորհրդով քաշվեցին Օուժնգի ձորը, մտան թաքստոցներ, այդ ձևով ուզում էին իրենց կյանքը փրկել: Իսկ ստորաքարշ քրդերը իրենց սև ծրագիրը իրականացնելուց հետո ամմիջապես Քազիմ բեյին լուր հասցրին, թե Օուժնգի ձորում մեծ թվով թաքնված հայեր կան: Լեռները թնդացին հազարավոր հրացանների որոտմունքից: Կոտորածը սկսվեց: Դիակներ թափվեցին: Հոսեց մարդկանց ու ամմեղ մանուկների առատ արյունը: Ուժերիցս վեր եմ համարում մանրամասն նկարագրել, թե ինչպիսի ճիչ ու վայնասուն էր համակել ամբողջ սարուձորը, թե ինչպես քարիցքար, թփիցթուփ փախչում էին լեռապատառ կանայք և երեխաները ու մի վայրկյանում գնդակահար եղած փոկում էին գետնի վրա: Անթիվ ու անհամար մարդասպանները շրջապատել, փակել էին փախուստի ճանապարհները, կրակում էին, գոռում, գոչում էին, թաքնված տեղերից դուրս էին փախցնում մոլորված որսերին և անխտիր բոլորին էլ սպանում: Մսագործ դահիճները մորթեցին ու սպանեցին. մինչև որ իջավ երեկոյան փրկարար խավարը, իր սև ու անթափանց քողով ծածկեց մեզ համար թշնամի արևի լուսատու երեսը:

Գիշերը Քազիմ բեյը իր զորամասով վերադարձել էր Սասուն, Քամիլ էֆենդին իր միլիսաների հետ՝ Առաքելոց վանքը, Հաջի Մուսաբեկը՝ իր քրդերով՝ դեպի Չխուր, իսկ թալան փախցնող աշիրաթները՝ իրենց վերցրած մեծ ավարը տեղ հասցնելու և իրար բաժանելու համար՝ դեպի իրենց բնակավայրերը:

Սասունի կողմից մի մարդ եկավ, պատմեց, որ Քազիմ բեյը հազարապետ Մուրադ բեյին հինգ հարյուր ժանդարմաների ու միլիսաների հետ թողել է Օեհիկ գյուղում, որ տեղական քրդերի օժանդակությամբ

ամեն օր խուզարկություններ կատարեն, կենդանի մնացած հայերին ոչնչացնեն, իսկ ինքը իր սեյարը թաքտորով (շոքիկ գումարտակ) մեկնել է դեպի Բիթլիս: Սասունից հեռացել էր մաս Դիարբեքիից եկած դասաթ թաքտորին (մսագործների գումարտակ): Այսպիսով, Մուրադ բեյը հիմա հարյուր զինվորներով մտնեց Սասունում՝ այնտեղի փախստական հայերի հետ իր հաշիվը տեսնելու: Հարյուրապետ Քամիլ էֆենդին երեք հարյուր միլիսներով ու ժանդարմներով մտնեց Առաքելոց վանքից չորս կիլոմետր վերև: Միջազգայի աղբյուրի մոտ: Հավատորհիկի և այլ տեղերից այդ սահմանների վրա թափառող հայերի հետ իր հաշիվը տեսնելու, իսկ Քամա և Մառնիկ ամառաներում գտնված հայերին արմատախիլ անելու պարտավորությունը մնացել էր Հաջի Մուսաբեկի վրա:

Որքան ես հասկանում եմ, եթե համեմատության մեջ դնելու լինենք, աշխարհում չի լինելու այնպիսի ծանր ու հոգնեցուցիչ աշխատանք, ինչպիսին է մարդ սպանելը: Մի բարբարոս արհեստ, որը ծնունդ է առել վայրենի ցեղերի ու ցեղապետների կողմից և դարերի ընթացքում զարգանալով, եկել ընդգրկել է քաղաքակրթված աշխարհի մարդկանց, որոնք իրենց անձնական փառքի ու շահի համար պատերազմներ են ստեղծում, միլիոնավոր անմեղ մարդկանց արյունն են թափում:

Թալեաթի ու Էնվերի զինվորները ամիսների ընթացքում Տարոնի դաշտում և Սասունի լեռներում այնքան անզեն հայ էին սպանել ու այրել, որ արդեն այդ «աշխատանքից» հոգնել էին ու բեզարել և այժմ փոխարինող գերբանական մի ուժ էին փնտրում, որպեսզի իրենք մի կերպ ազատվեն այդ պարտականությունից և վերադառնալիս իրենց տները:

1915 թ. օգոստոսին կառավարությունը ներում է շնորհում, որը սուտ էր: Հայերին բնաջինջ անող մի այդպիսի դաժան կառավարության կողմից մեզ՝ վերջին թափափուկներին համար այլևս իրական աֆու (ներում) և ազատություն չէր լինելու:

Արդեն 1915 թ. աշունն էր, անկողին, հագուստ չկար, ուտելու բան արտերում չէր մնացել, տիֆը տարածվել էր, աֆուս սուտ էր: Այդ պատրվակով Քամիլը վաթսուն-յոթանասուն միամիտ հայեր էր որսացել:

Նրանց, ում ուղարկել էին Դիարբեքի բնակվելու, բոլորին տարել, թափել էին Մուրադ գետի մեջ՝ շուրջ երկու հարյուր հիսուն անմեղ զոհեր, պատմել է Միհրան Հովհաննիսյանը, որը տասներկու տարեկան է եղել և մի բարի քրդուհի մրան հանել է գետից ու պահել: Նա հետո դարձել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը ավարտած ինժեներ:

1917 թ. փետրվարի 4-ի գիշերը հայ գեներալ Նազարբեկովի բանակը և խմբապետ Դրոյի կամավորները տիրացել էին Մուշ քաղաքին:

Ռուսական բանակի մուտքով մի պահ Տարոնի դաշտն ու քաղաքը ազատագրված էին բռնակալության լծից:

Արդեն փետրվարի 3-ին ռուսները գրավել էին

Էրզրումը, 4-ին՝ Բիթլիսը, փետրվարի 13-ին մտան Բոնաշեն՝ քրդերի անգոր դիմադրությունը կոտրելով:

Սարերում, ձորերում թափառող հայերը հավաքվեցին Մուշում՝ իրար աչքալույս տալով: Սակայն Ռուսաստանում բռնկվել էր Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, Կերեմսկու Ժամանակավոր կառավարությունը տապալվել էր, երկրի ներսում ծայր էին առել քաղաքացիական կռիվները: Նույնքան ամառ գործերը՝ չենթարկվելով ոչ մի կարգադրության, լքեցին ամբողջ ճակատը, գունդ առ գունդ, վաշտ առ վաշտ, մեկը մյուսին հաջորդելով, օր ու գիշեր սկսեցին քաշվել, հեռանալ դեպի թիկունք: Երբ մեկը հարց էր տալիս, թե՛ ու՞ր եք գնում, բոլորի բերաններից լսվում էր միևնույն պատասխանը՝ «դամո՛յ, դամո՛յ» (տու՛ն, տու՛ն - ռուս.), և այդպես «դամոյ» ասելով ռուսական զորամասերը Թուրքիայի հողի վրա՝ Տրապիզոնից մինչև Վան, ամեն տեղ թողեցին մեծ քանակությամբ թնդանոթներ, գնդացիներ, հրացաններ, միլիոնավոր փամփուշտներ, անհաշիվ ալյուրի պարկերի դեզեր, շաքարի, յուղի, պահածոների, ընդեղենի և այլ բազմատեսակ ապրանքների պահեստներ ու անվերադարձ խորացան, գնացին իրենց հեռավոր հայրենիքը:

Լսեցիք, որ Բրեստում կնքված է պայմանագիր և ռուսական բանակներին իրավունք է տրված թողնել բոլոր ռազմաճակատները և վերադառնալ իրենց հայրենիքը:

1918 թվի փետրվարի 27-ի գիշերը հեռագիր ստացվեց, որ Անդրանիկը Էրզրումը թողել է թուրքերին, որովհետև զինվորները իր հրամաններին չեն ենթարկվել, չեն կռվել, և հայերի զորամասերը մահանջել են դեպի Հասանդալա, դեպի Սարիղամիշ:

Փետրվարի 28-ին մոր համալրված ուժերով թուրքերն ու քրդերը լեռների բարձունքներից գրոհեցին:

Մարտի 1-ին արդեն Խնուսի ճանապարհով հեռանում էին ընտանիքներ, զինված խմբեր, պոլկովնիկ Սամարցովը իր վաշտերի հետ՝ մոր պատրաստված ճանապարհներով՝ ռազմական ու նյութական հարուստ ավարը ամբողջապես թողնելով օսմանցիներին: Խոր ձյան միջով մենք քայլեցինք դեպի արևելք, Դութաղի, Ղիչգետուկի, Դիադինի, Կորուն-Մոսունի վրայով:

Մարտի 16-ի առավոտ Խուջախ գյուղի վերևն էինք: Մենք կանգնած էինք ռուս-թուրքական հիմ սահմանի վրա, և առաջին անգամ մեր աչքերի առջև բացվեց Արարատյան դաշտավայրը, մրա աջ կողմում ծերացած Մասիսն էր, իսկ դիմացը՝ Ալագյազը:

Թույլ տվեք կանգնել այս բարձր սարի վրա, վերջին անգամ «Մնա՛ք բարով» ասել որբացած հայրենիքին, մրա սրբավայր տաճարներին, հուշարձաններին, ծաղկաբույր լեռներին, արգավանդ դաշտերին, գետերին ու աղբյուրներին և որպես գաղթական մարդ՝ իմ սակավաթիվ հայրենակիցների հետ հյուրընկալվել ու ապրել դեռ սովի, գաղթի ու արյունահեղության մատնված Արևելյան Հայաստանում:

Մեր գյուղը շատ գեղեցիկ էր: Պտղատու ծառեր շատ ունեինք: Ամենախաղաղությամբ մեր գյուղում էր: Մյուս գյուղերը ձորի վրա էին: Մեր գյուղի տները մի-հարկանի քարաշեն էին: Տան մեջ կար թումկի, մա-րագ: Ամառվա գիշերներին պառկում էինք կտուրի, հողե տանիք էր: Բուխարիկ ունեինք, էդտեղից լույս կուգար: Վառելու համար ամառուից փայտ էինք բե-րում, իսկ ամառամթերիքը կլցնեինք արտեր, որ պա-րարտացվի հողը: Գիտություն չկար, կույր երկիր էր: Մեր գոմերի տաքությունից մենք էլ էինք տաքանում: Մեր ետրդամ-դռնակը բրդից էր: Հողը սեփական էր. ինչ կուգես՝ ցանիր, բայց պետությանը հարկ պիտի տայիր: Բերքի յոթը չափը կուտար քեզի, մեկը՝ պե-տությանը: Ունեինք երկու գետ, մեկը՝ Մուրադ գետն էր. էդ շատ սարսափելի գետ էր, մեկ էլ՝ Մեղրագետը:

Մենք երկու տուն էինք, բոլորս քսաներկու անձ: Մեր ընտանիքը յոթ անձ էինք, իսկ հորեղբորս ըն-տանիքը՝ տասնհինգ անձ: Բոլորս իրար հետ ապրում էինք հաշտ ու խաղաղ: Մեր երկիր տուն կար՝ վաթ-սուն անձ էր: Հարս ու կեսուր իրար հետ հաշտ ապրում էին: Մայրս հացը թխում էր, ճաշը եփում, ցախը բե-րում ամառուից, ծխախոտը հավաքում: Մեր բերքը հայրս շալակով տանում էր Մշո քաղաք, ծախում էր:

Մեր գյուղում դպրոց կար, աղջիկներ, տղաներ ջոկ-ջոկ էին սովորում չորս դասարաններում: Սովոր-ում էինք հայոց լեզու, թվաբանություն, պատմությ-յուն: Թուրքերեն՝ չկար: Ես մի քանի ամիս դպրոց գա-ցի: Հետո հերս ինձ հանեց, ասեց՝ կովերը արածաց-րու: Դպրոցի մեջ գետինը խսիրի վրա ծալապատիկ կանտեին, մինչև կեսօր գիրք, սաղմոս կկարդայինք, տետրակ չկար: Գրատախտակի վրա կավիճով էինք գրում: Չարություն անեինք, պատիժ կկանգնեինք մի ոտի վրա կամ ուտոտ փետով ծեծ կքաշեր վար-ժապետը՝ շաբաթով կկապտեր: Գարեգին երեցը մեզի դաս կուտար: Վանքերի մոտ կար գիշերօթիկ. երբ երեխան որք էր մնում, տանում էին Ս. Հովհան-նեսի վանք կամ Ս. Կարապետի վանք: Մեր եկեղե-ցին կար խորան, սուրբ գրքեր դրուկ, տիրացուներով կարգ կկատարեին: Ժողովուրդը կանգնած լսում էր: Տոն օրերին գնում էինք եկեղեցի: Աստուծո ստեղ-ծած մարդն ես՝ հավատում ես, «Փա՛ռք, տեր Աստ-ված, առողջ, անփորձանք պահես մեզ» ասում էինք: Զմռանը Բրիստոսի ծնունդն էին տոնում, գարնանը՝ Բրիստոսի խաչելությունը, սոխի կճեպով հավկիթ էին կարմրցնում:

Եկեղեցին քանի անգամ շինել էին, թուրքերը վա-ռել էին: Մի փայտաշեն եկեղեցի ունեինք: Էմստեղ հարսանիք, կնույն էին անում: Հարսանիքները շատ ուրախ էին անցնում:

Մեր խմելու ջուրը կճերով բերում էին աղբյուրից: Մի հատ էլ առու կար՝ լողանալու և լվացքի համար:

1914 թ. սկսեցին տղամարդկանց տասնութ տա-րեկանից զինվորական ծառայության տանել: Դրա համար էլ տղա որ ծնվեր, ծխական տերտերի մոտ գրել էին տալիս՝ աղջիկ, որ բանակ չտանեն:

Արհեստները մեզ մոտ քիչ էին: Ոչխարի բուրդը կմանեին, կիները կգործեին: Բամբակը ճախարակով մանում էին, հետո ջուլհակը գործում էր: Մի դարբին կար, խոփ էր գողում:

Մեր գյուղում թուրք չկար. կառավարության ներ-կայացուցիչը կուգար ժամդարմայով իր հախը կառ-ներ, պետության կտաներ: Թուրք-քյուրդ գործ չու-նեին մեզի հետ: Հողի տերը պետությունն էր:

Մեր շրջապատում շատ քրդական գյուղեր կա-յին: Մինչև տեղահանությունը մենք քրդի լեզուն չգի-տեինք: Մեր գյուղում երեք հայտնի ֆեդայիներ կա-յին՝ Զալո, Մանուկ, Ղազար: Նրանք ուխտյալ զին-վորներ էին, իրենց ազգի համար զոհվող մարդիկ էին, մոսիմ հրացան, մաուզեր, հեռադիտակ ունեին, հատուկ ֆորմա ունեին: Որտեղ որ պետք ըլեր՝ կկան-չեին ֆեդայիներին: Ժողովուրդը կսիրեր, կհարգեր նրանց: Էդ իրենք էլ մեզի ազգական էին: Նրանցից մեկը 1907 թ. մատնությանը սպանվեց: Գյուղացի ժո-ղովուրդը գեներ չուներ: Եթե մենք գեներ ունենայինք, էդպես հեշտ կպարտվեի՞նք:

Տեղահանությունը եղավ առանց նախօրոք լուրի: Արդեն Մշո դաշտի հայերին կոտորել էին, ու ֆեդայի-ներ, փախստականներ եկան հուլիս-օգոստոս ամիս-ներին, լուր տվին: Եկան, մենք էդոնց բաժանեցինք ամեն տունի վրա: Օրինակ՝ Տիգրանակերտից երկու մարդ մեր տան մեջ մնաց: Մշո դաշտից էլ եկածները հատուկեմտ մնացին, հետո բոլորը կոտորվան:

Մեր գյուղը մի ժամվա մեջ հավաքվանք: Հայրս, մայրս ընտանիքով գնացին Անդոկ, կովանք, կո-տորվանք: Էն օրը որ կոտորվանք, առաջը ջուր էր, հետևը՝ սուր, գնացինք: Մի ջուր կար, բոլորը թափ-վան ջրի մեջ: Հայրս ինձ շալկեց, ես բռնեցի նրա վզից, ջուրն անցանք. բայց գետն ինչքան ժողովուրդ տարավ՝ էդ երկինքն իմացավ: Անդոկից ես ու հայրս ողջ մնացինք: Երեք ամիս հետո իմացանք՝ տատս, մայրս ուրիշ գյուղի ամառադրոն եմ թաքցնված, գնա-ցինք գտանք: Տատս մեռավ: Երկու ախպերներս քե-ռուս հետ կովի ժամանակ սպանվան: Մնացինք ես ու հայրս: Էկավ թուրքական զորքը՝ մոտ վաթսուն հա-զար: Էկան շրջապատեցին գյուղը: Մերոնք դիմադ-րեցին: Երկու անգամ թուրքական բանակ լցվավ գյու-ղը: Երկու անգամ էլ մեր ֆեդայիները և ովքեր որ գեներ ունեին, ետ քշեցին: Հավաքվել էին գյուղի կենտրոնը: Երեք օր առաջ մեր ժողովուրդը քաշվել էր գյուղից: Գնացել էր Անդոկ: Երեխաները կանանց հետ, ես էլ հետները գնացի: Հուլիսի սկիզբը գնացինք Անդոկ: Ո՛չ հաց. ո՛չ ջուր, միայն անլի միսն էր. աղ էլ չկար:

Մոտ քառասունհինգ օր էնտեղ մնացին: Կոպողները՝ կովան: Թուրքական զորքը էկավ Անդոկ: Էդտեղ էլ կովան: Քառասունհինգ օր վերջը մեր հաց, մեր պաշար լրացավ: Հաց չկար: Մնաց փոխհողը: Թուրքի զորք էկավ լցվավ: Ձորեր երեխաների ջանդակներ լցվան: Մայրեր չկարցան փախցնել: Թուրքերն ու քյուրդերը կրակում էին: Մեղ գնդակից տասը մարդ էր ընկնում: Ով փախավ՝ պրծավ: Հարսներին տարան: Վերջում լեռից ժողովրդին թափում էին գետը, որ փամփուշտ չօգտագործեն: Գետի ջուրը էնքան մարդ տարավ: Էդ հարձակումը տևեց մեկ օր, բայց սպանությունները տևեցին հինգ-վեց ամիս: Թուրքերը անտառների մեջ ման էին գալիս, որտեղ հայ էին տեսնում՝ սպանում էին: Մենք՝ ես ու հերս, մեր գյուղից փախանք, անտառներում սոված, ծարավ, ծառի կլեպ էինք ուտում, զոռ ու շառիմ եղա էինք գնում: Նոյեմբեր ամիսն էր, քամին տվել էր ծառի տերևները թափվան, հերս ասաց.

- Հեն՛ ծառ, քո տերևների տակ թաքնվում էինք, էն էլ հմա չկա:

Մեր գյուղի վերջին հավանցը վառել էին: Ցերեկը ելլելի ջրի գնայիր, թուրքերը տեսնեին՝ կապանեին: Մինչև գիշեր պիտի ծարավ սպասեինք: Մանր երեխեքին թափեցին ծառերի տակ, քանի լացի ձայն կուգար: Ոչ մի երեխա չպահեցին: Բոլորին թափեցին, որ թշնամին չլսի դրանց ձայն: Տասնյոթ տարեկան եղբայրս էլ սպանվավ: Հորեղբորս տղան էլ սպանվավ:

Դեկտեմբեր ամիս մնացինք քրդի գյուղը: Մշակ էինք: Էնտեղ հերս մահացավ: Մայրս մի գյուղ էր, ես՝ մի ուրիշ գյուղ: Հետո իրար գտանք: Մերս ասաց. - Խաչի՛կ, գնա էդ մացառների մեջ մստի, ես կգամ:

Մորս հետ եկանք, հասանք Օնեհիկ գյուղի դեմ: Նստանք: Մթնեց: Գիշեր էր: Ու՛ր էրթանք: Էլանք տեսանք ռուսական բանակ մեր առաջ եկավ: Ռուսական բանակի հետ եկանք Մուշ: Տկլոր ենք, ոտներս բոբիկ, ոտքերիցս արյունը կհոսեր: Մեկ գինվոր հանեց իր շոր տվեց ինձ, որ հագնեմ: Մի հաց կար սեղանին, հաց՝ չտվեց: Միայն սուխարի տվեց, ասաց.

- Էս երեխեն էնքա՛ն սոված է մնացել, էնքա՛ն կանաչ է կերել, որ կուշտ ուտի՝ կմեռնի: Քիչ-քիչ հաց տվեք, որ ուտի:

Մուշ երկու ամիս մնացինք: Հետո ռուսական զորքի հետ եկանք Ալեքսանդրապոլ: Էնտեղ երկու տարի որբանոց մնացի: Մի անգամ մայրս եկավ, տեսա: Էդ ժամանակ ինքը կապրեր Թալին:

Մեր որբանոցը փոխադրեցին Կարս: Որբանոցի մեջ յոթանասունհինգ հոգի էինք: Ամեն տարիքի երեխեք կային: Ինչ կյանք որ արել եմ, որբանոցի կյանքն է եղել: Լավ հագցնում էին, լավ-մաքուր տեղաշորում քնացնում էին, ճաշարան կար, լողարան կար, դպրոց կար: Սովորեցի: Գալիս էինք, իրիկվան ուտացնում էին, զբաղեցնում էին: Մեր վերակացուն Օուշիից էր, ութսուն տարեկան մի կին էր, երկու տղա ուներ, մեկը բժիշկ էր, մյուսը՝ օֆիցեր ռուսական բանակում:

Թուրքը մորից եկավ Կարսը գրավեց: Մեզ փոխադրեցին Ջալալօղլի: Մեզ տարան Թիֆլիսի որբանոցը, արդեն 1918 թ. էր: Հետո մորս հետ գնացի Ռուսաստան՝ Կրասնոդարի շրջան: Մայրս ամուսնացավ:

1920 թ. ես ետ եկա Հայաստան՝ ճիշտ էս մեր Աշնակ գյուղը: Արդեն սովետական կարգեր էին: Սա թուրքի գյուղ էր: Թուրքերը փախել էին: Էստեղ երեսուներկու գյուղ թուրքի գյուղ կար: Մենք էկանք, մտանք: Մինչև Աշտարակ թուրքի գյուղեր էին՝ բացի Թալիշից:

Մենք էն հաշվով տեղավորվանք, իբր մեծ տեղությունները պիտի լսեն մեր հարցը: Իբր վեց ամսով պիտի մնայինք ու պիտի դառնայինք մեր Էրկիր: Մինչև աչքս կբացվի, ես մեր Էրկիր կկարոտիմ. էրթայի մեր Էրկիր, տեսնայի, հետո՝ աչքս փակեի: Էրկրի կարոտ ուրիշ է: Գիշեր-ցերեկ մտքիս մեջ է:

1924-ին ամուսնացա, ինը զավակ ունեցա: Հիմա ես ամենափոքրի հետ եմ ապրում:

1935-1955 թվականները շատ խեղճ էինք, կաշխատեինք կոլխոզի մեջ, աշխօրը շատ քիչ էր, դժվար կապրեինք:

Հետո Հայրենական պատերազմ եղավ: Հինգ տարի մարդկային զոհեր տվինք: 1942-1944 թվերին եղա Ղրիմի ճակատում: Կովել եմ, վիրավորվել: 1942-ին տղայիս էլ տարան ճակատ: Էն վեց տարի մնաց բանակում: Ապրվանք: Եղավ Հայաստան: Օֆիցերինք, մորոգեցինք:

Հիմա հացը կա, տունը կա, աշխատանքը կա, լավ հագնված ենք, ալյուրը կա, մաքրություն կա, բժշկությունը կա, հարմարությունը կա: Մեր անցած օրերի համեմատությամբ լավ ենք ապրում, փառք Աստծո:

Թուրքը մեզ կոտորեց, բայց իր հարցը լուծեց: Մենք կոտորվանք: Եթե ուժ ունես՝ հողի հարցը կլուծվի, թղթով, գրչով Էրկիր հետ չեն տա:

3 (3).

ՀԱՎՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ ԳՐԻԳՈՐԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1903 Թ., ՍԱՍՈՒՆ, ՏԱԼՎՈՐԻԿ)

Մեր երկիր լեռնոտ երկիր էր, սարեր, ձորեր շատ կային: Մենք անասուն կախեցինք: Մեր գյուղը փոքր գյուղ էր: Թուրքական պետությանը հարկ էինք տա-

լիս: Մեր լավ թիքեն թուրքին կուտայինք: Գյուղը դուրան տեղ էր, աղբյուրներ շատ կային:

Մենք կապրեինք իմ հոր՝ Մանուկի և հորեղբայր

Կարոյի ընտանիքի հետ: Բոլորս իրար հետ քսան-քսանհինգ հոգի էին:

Տալվորիկ գյուղը երեսուն գյուղերից մեկն էր, որոնք բոլորն էլ հայկական էին: Ամեն գյուղ դպրոց չուներ: Ես դպրոց չեմ գնացել. ամասուն, գառ էի պահում: Ամեն մի գյուղ իր եկեղեցին ուներ: Ուխտի կուգային մեր գյուղը: Ջատկին հավկիթ կմերկեինք, ձու կկովեցնեինք կանաչ-կարմիր գույներով: Վարդավառ, Տրնդեզ կընեինք: Արտերու մեջ կրակ կընեինք: Մեր կողմերից Հալեպ կերթային ուխտի: Գյուղի քոյսվեմ Ապրեն էր: Ան ֆեդայիներուն հետ ժողով կընէր: Թուրքերը մեր տղերքին կտանեին թուրքի քանակ, ամոռն կկոտորեին:

1915 թ. հայերը թուրքի հետ կովան, ֆեդայիները եկան կովան: Թուրքական զորքը եկավ մեզ կոտորեց: Մենք փախանք սարը, անտառները: Մերոնց բոլորին թուրքերը սպանեցին: Մենակ ես փրկվա մեր ընտանիքից: Բոլորին իմ աչքի առաջ սպանեցին: Մենք փախանք, թուրքերի խարաբա մի գյուղում

մնացինք: Մի թուրքի մոտ ես գառ էի պահում, ցախ էի կտրում, քերում, տալիս իմ տիրոջը:

Մեկ էլ իմացանք, որ հայ կամավորներ եմ եկել:

1917 թ. Կարմիր խաչի մարդիկ եկան, գտան, տարան մեզի: Բերին Մուշ, հետո՝ Խնուս Խոզլու գյուղ: Մեր գյուղից երկու հոգի միայն ազատվանք: Մեզ պահեցին Էմտեղի հայերը: Խնուսցիների հետ ճամփա ելանք՝ գաղթի ճամփան: Ամիսներ տեց, մինչև հասանք Նախիջևան, հետո Խոյ, հետո եկանք Քյափառա կողմ, հետո՝ Դարալագյազ, վերջը՝ հասանք Աշմակ գյուղ: Էդ ժամանակ արդեն թուրքերին քշեցին: Արդեն Սովետը եկավ:

1928 թ. ամուսնացա: Ութ զավակ ունեցա՝ Մուշեղ, Սիրուշ, Աստղիկ, Անահիտ, Հայկուշ, Պետրոս, Տիգրան, Լուսինա: Հետո պատերազմ գնացի: Հունգարիա հասա: Պատերազմը վերջացավ, զորացրվա:

*Տալվորիկի զավակն եմ քաջ,
Զեմ խոնարհվի թուրքի առաջ...*

4 (4).

ԱՌԱՔԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԴԱՎԹՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՍԱՍՈՒՆ, ԱՐԻՎԴԻՄ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գյուղը Սասունի Արիվդեմ գյուղն էր, որը կնշանակեր արևի դիմաց: Մեր գյուղի մեջ տասներկու տուն էր՝ հայ, քյուրդ և արաբ: Մերոնք հողագործ էին և անասուն կախեին: Ցորեն չկար, կիկիլ, կորեկ կցանեին: Էն էլ հագիվ մեզ կհերիքեր: Շուկա չկար: Առտտուր չկար: Տները երկու հարկանի էին: Ներքին հարկում անասուններն էին մնում, վերևը՝ մենք: Մեր տան շուրջը ընկույզի, փշատի, նուտի, թուզի ծառեր կային: Ամեն ինչ տնից էր, միայն հագնելիքը դուրսեն կանեինք: Պտուղ կծախեինք, դրամը հագուստի կուտայինք:

Էն ժամանակ ես տասնմեկ տարեկան էի: Կհիշեմ, հայերը հայերեն կխոսեին, արաբներն ալ գիտեին, քանի որ մեր շրջապատը արաբ էր: Չորս տուն հայ էր, ութը տուն՝ արաբ: Արաբները շատ հավատացյալ էին, Մուհամմեդին կհավատային: Հայերը եկեղեցի ունեին: Տարին անգամ մը մեր գյուղի վերևը կերթայինք կույս Վարվառա՝ ուխտի. մատաղ կընեինք: Կըսեին՝ կույս Վարվառան կույս աղջիկ է եղել, անոր անունով էր եկեղեցին: Ուրիշ գյուղերեն ալ կուգային: Գյուղին մեջ դպրոց չկար: Դպրոցը միայն Գոմք գյուղում կար, ան ալ դրամով էր: Սասունը մեզի մոտ էր, մեկ օրվա ուղի ճամփա էր: Մեր շուրջը քսան ուրիշ գյուղեր ալ կային: Մեր երկրի ջուրն էր լավ, օդն էր լավ: Սասուն շատ քյուրդ կար:

Մեր տունը մեծ զալ էր: Ներքևը թունդիր կար: Օրական հաց կթխեին: Մենք կիկիլով հաց կուտեինք: Ծաբաթը անգամ մը կլողանայինք: Բժիշկ չկար, բան չկար: Մալարիա կար: Մեր շորեր բրդից էին: Բուրդ կմանեինք, կգործեինք, կծախեինք: Ծալ-

վար կհագնեինք, շապիկը տակն էր, ոտքը՝ չարուխ էր՝ մալի կաշիից կտրտված, ծայրերը, կողքերը կկարվեր: Գլխու վրա գդակ կար: Կիները ամեն գույն կհագնեին: Գլխուն ճերմակ թաշկինակ կկապեին: Կրոնական Ս. Խաչի տոնին խաչը կզգեին ջուրը: Ջատիկին քառասուն օր պառ կպահեին, հետո հավկիթ կմերկեին: Նոր տարուն կուտեին, կխմեին՝ եղածին չափ: Վարդավառին իրարու վրա ջուր կթափեին: Սահմանադրությունից հետո, 1915 թ. եղավ հայկական կոտորածը: Քսան տարեկանից բարձր զինվոր տարան: Թուրքը հարձակվավ, սկսավ կոտորել: Լավ աղջիկներին, լավ կնիկներին տարան փախցրին: Մեր գյուղը Միսաք անունով մի ֆեդայի կար: Էն զենք ուներ, մտավ վանք, սկսավ կոպիլ: Մենք զենք չուներինք:

Սասուն երկու ամիս դիմադրեց: Թուրք զինվորներ եկան պաշարեցին, սկսեցին կոտորել: Օգնություն չկար: Կոտորեցին: Ինչ որ մնաց, մտան քարանձավները: Վերջը մենք եկանք Մուշ: Ով պրծավ՝ գաղթեց: Էդի 1916 թ. դեկտեմբերին էր: Էկանք Մուշի միջով անցանք, գացինք Խնուս: Մենք չորս հոգի էինք՝ մերս, ախպերս, ես ու քուրս: Էմտեղ մի տարի մնացինք: 1918 թ. Էկանք Խոնզըլու գյուղ: Էդի հայկական գյուղ էր, հայեր կոտորվել էին, տներ դատարկ էին: Մենք Էկանք Արփաչալը անցանք: Կուզեինք ետ էրթալ մեր երկիր: Ո՞վ կիմանար, որ հեղափոխություն պիտի սկսվեր: Ռսի զորքը նահանջեց, որ էթա ոսի երկիր պաշտպանի: Էկանք Իգդիր: Անցանք եկանք Քանաքեռ: Էմտեղ մնացինք քսան օր: Պիտի գնայինք

Ֆրանսա, քանի Երևան սով էր ու վտանգավոր: Անդրանիկ փաշան ետ դարձավ: Մենք էնոր ետեւն գացինք Խոյ, հետո՝ Ղարաբաղ: 1919 թ. Երևան էկավ: Էկավ Առաջնորդարան, իր զորքի գեներալ թափեց, զորքին ազատեց, որ գնան: Լեւինը հրաման ստորագրեց, որ մենք պահանջ չունինք թուրքեն: Կարսը, Արդահանը, Սարիղամիշը, Իգդիրը տվեց թուրքին: Ստալինն էլ Ղարաբաղն ու Նախիջևանը տվեց թուրքին, Ախալքալաքն ու Ախալցխան տվեց Վրաստան:

5 (5).

ՄՈՒՇԵՂ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՍԱՍՈՒՆ, ՏԱԼՎՈՐԻԿԻ ՇՐՋԱՆ, ՔԱՐԱՎԱՆՔ ԳՅՈՒԼ)

Մեր ընտանիքը Տալվորիկի Քարավանք գյուղում քառասուններկու շնչից էր բաղկացած, որոնցից ութը աշխատող տղամարդիկ էին, մնացածները՝ հարս, երեխա, ծերեր էին:

Ես, ճիշտ է, ութը տարեկան էի, բայց հայրիկիս հետ միշտ շրջում էի հանդ ու անտառ և բոլորը հիշում եմ այսօրվա պես՝ հողն ու ջուրը, աղբյուրները, ամեն ինչը:

1915 թ. հունիս ամիսն էր, ցանքսը՝ ցորենն ու գարին, հասկալավման շրջանում էին, երբ մեզ տեղահանեցին: Տեղահանման ժամանակ մենք ամբողջ ընտանիքով անցանք Սասնա բերդից եկող գետը, որը կոչվում էր Զանդուսագյալի, այսինքն՝ Զանդուսից եկող:

Անցանք ջրի մյուս ափը՝ դեպի արևմուտք, տեղավորվեցինք մի մեծ քարայրի մեջ: Քրդերն արդեն ընկել էին գյուղերը և կոտորում էին հայերին: Մենք էդ քարածայրից տեսնում էինք: Երկու ժամ չանցած՝ քրդերը հասան մեր տուն: Հասնելուն պես սալով, ցախ, փետ հավաքեցին, դրին դռան վրա, տունը պաժար տվին: Մեր տունն էլ քարաշեն տուն էր, որը կառուցվել էր երկու հարյուր հիսուն տարի առաջ, իմ մեծ պապի օրոք: Մեր աչքի առաջ մեր պապենական տունը կրակների մեջ այրվեց: Հայրս, որ ահուժի, հսկա, դիմացկուն մարդ էր, երեխայի պես լաց եղավ ու ասաց.

- Լաո՛, մըր վերջին օրեր էկան, էլ մըզի լավ օրեր չհանդիպի, - ինչքան փող որ ունեինք՝ ոսկի թե արծաթ, հայրս բաժանեց իր եղբայրներին և եղբոր տղաներին ու շարունակեց, - լաո՛, գացեք, ձեր գլխու ճար էրեք, կարող է իրար տեսնանք, կարող է իրար չտեսնանք:

Հաջորդ օրը ամեն մեկը իր կնոջն ու երեխեքին առավ ու գնաց հաց ճարելու՝ կյանք որոնելու: Մենք ցիրուցան եղանք իրարից: Մնացինք ես, հայրս ու մայրս, հարսս, քանի որ ախպերս Հալեպումն էր, երկու քույր և հորեղբորս տղան:

Էդպես թաքնվանք անտառներում, քարայրներում, մինչև ուշ աշուն: Հասունացած արտերից ցո-

ւնում, Հայաստանից էլ ամեն օր մի սաստավ դրկեց Սիբիր: Երբ որ եկանք Աշնակ, մեր հույս կորեցինք, էլ մեր էրկիր դառնալու հույս չկար, քանի ստորագրել էին, որ մենք հողային պահանջ չունենք թուրքից:

1930 թ. ախպորս որպես դաշնակցական տարին Սիբիր, Իրկուտսկ: Էնտեղ մնաց վեց տարի: 1936-ին էկավ, 1937-ին էլի տարան, իմացանք, որ կոտորել են իրան ու Վարդանին, Արշակին, Ներսիսին և շատ ուրիշների:

րեն, գարի, գիլգիլ, ընկույզ, կաղին էինք հավաքում, պաշար լցնում տոպրակների մեջ: Թափառում էինք՝ քանի որ քրդերը խումբ-խումբ հարձակվում էին հայերի վրա, որսում էին մրանց ու սպանում: Դրա համար մենք թաքնվում էինք մաղարանների մեջ:

Մի անգամ մեր հարևան գյուղերից երկու-երեք ընտանիքի հետ մտել էինք մի մաղարայի մեջ, մոտ քառասուն-հիսուն հոգի էինք, օգոստոս ամիսն էր, շոգ օր էր, երեխեքը, մարդիկ ծարավ կոտորվում էին: Մեր մեջ կային երկու տղա՝ մեկը եղբայրս էր՝ Խաչոն, մյուսը՝ հորեղբորս տղան՝ Տիգրան անուռով: Նրանց ուղարկեցինք գետից տիկով ջուր բերելու, որ ժողովրդին խմցնենք: Տղաները ջուրը լցրել էին տկերի մեջ, լցրին եկան: Քրդերի խմբերը, որոնք հենուկ էին, հետապնդում էին, դիմացի սարավանդից տեսել էին այդ տղաներին: Նրանց հետևելով՝ եկան մեր տեղը գտան մաղարայի մեջ: Բոլորիս հանցին դուրս, անցկացրին գետը՝ դեպի քրդերի գյուղը տանելու համար: Տարան մի տեղ, որ տեղավորեն ու գիշերը մնանք, արդեն ուշ երեկո էր: Արևը մայր էր մտել: Դեռ տեղ չէինք հասել, քույրս ձեռքին ծծկեր երեխա ուներ, հարսս՝ նույնպես: Քրդերից մի քանիսը արդեն մպատակ էին դրել մրանց սեփականացնել: Նրանց կրծքերի երկու երեխաներին մայրերի զրկերից առան, գցեցին լճի մեջ: Արդեն մութ էր: Հարսս ու քույրս փախան: Քրդերը չտեսան, թե որտեղով փախան: Մեր խումբը հասավ որոշված տեղը: Քրդերի խմբի ղեկավարը կոչվում էր Թումմո Ամառ, այսինքն՝ Ամառի տղա Թումմո, որը մինչև 1896 թվականը հայ էր եղել, բայց Սասունի կոտորածի ժամանակ քրդացել էր: Նրանք էլ երդվյալ են, շատ դաժան:

Երկու ժամ չանցած՝ Խաչո եղբորս, որ քսանքսանմեկ տարեկան տղա էր, հանցին, ուղարկեցին ժողովրդից դուրս: Ասեցին. - Նստի արտի թումբի վրա:

Եղբայրս նստավ: Ութը գնդակով խիեցին: Եղբայրս գլորվավ: Քրդերը մրան հարցրին.

- Խաչո՛, ո՞նց ես:

Խաչոն ըսավ.

- Լավ եմ:

Քրդերը ըսին:

- Խաչո՛ւ, արի քո վերքերը բուժենք:

Խեղճ եղբայրս չորեքթաթ եկավ դեպի կամչող քրդերը, բայց նրանք նորից չորս գնդակով խփեցին, և նա մահացավ:

Մորս մոտ մի հատ ոսկի կար: Տվեցինք էդ քրդացած Ամառին, և նա մեզ՝ հինգ երեխա, ես ու մերս, ազատեց, ասավ՝ գնացեք:

Ախպորս դիակը մնաց գետնին անթաղ: Եկանք հասանք մեր ամտառներում թաքնված տղաներին: Մի որոշ ժամանակ մնացինք թափառելով ամտառներում և քարափներում: Ամեն մեկը իրենը վերցրեց ու գնաց: Քույրս իր ամուսնու հետ քոչեց դեպի Բշե-րիկ, որը ահռելի մեծ դաշտ էր, այնտեղ ապրում էին քրդախոս հայեր, որոնք նույնիսկ տերտեր ունեին:

Հարսս գնացել էր դեպի քրդական գյուղը: Բռնել, տարել, քրդացրել էին, կնության վերցրել: Էն էլ էդ-պես գնաց: Ինձ ու մի քրոջս մայրս տարավ քրդական գյուղ՝ ծանոթ քրդերի մոտ, Սիմոր կոչված գյուղը: Քյուրդ քիրվաները մեզի վերցրին ու թաքցրեցին: Էդպես ձմեռը վրա հասավ: Մնացել են հորեղբորս տղան, հայրս ու մայրս: Ապրում էին քարայրների մեջ: Էդպես մնացին մինչև փետրվար ամիսը:

Փետրվարին ռուսը թուրքերից գրավեց Մուշ քա-ղաքը: Սասունից ինչքան մարդ որ գաղտագողի փա-խել էր, միանում է ռուսական զորքին, գալիս Մուշ քաղաք, որտեղ ռուսներ էին:

Հայկական դաշնակցական ազգային կոմիտեն տարբեր տեղերից եկած հայերին ընդունում էր, նպաստ էր տալիս: Հայերը Մուշում նպաստ էին ստանում:

Ես ու քույրս մնացինք էդ քրդական գյուղում: Հո-րեղբորս տղան օգոստոս ամսի կեսերին էկավ ինձ ու քրոջս բերելու Մուշ: Քրոջս չտվեցին: Նա տասը տարեկան էր, իրենց տղաների հետ ամուսնացրին: Հորեղբորս տղան ինձ բերեց Մուշ: Դա արդեն օգոս-տոսի 18-ն էր:

Օգոստոսի 19-ին գնացինք ռուսական զորքի մեջ, հաց, շաքար, տվեցին մեզ: Էդ գիշերը տրիվոգ տվե-ցին, թե ռուսը նահանջում է: Մենք էլ նրանց հետ գաղթեցինք:

Հայրս մինչև իմ գալը արդեն մահացել էր: Մնա-ցել էինք ես, մերս, հորեղբորս տղան, ախպորս կինը: Էդպես գաղթեցինք Էկանք, Մուրադ գետը անցանք, Չարբուխուր գյուղը հասանք: Էնտեղ մի օր մնացինք հանգստանալու: Հետո քոչեցինք դեպի Խնու՝ թա-

լանվելով, մահամալով, ողբալով, սովածությունով, տիֆով, քոչվորական ձևով Էկանք Ալաշկերտի բեր-դը հասանք: Հետո՝ Կաղզվան, Կողբ, Ղարաղալի կամուրջով Էկանք Արաքս կայարանը, որը կենտրո-նական կայարան էր: Էլի ազգային կոմիտեի միջո-ցով մեզ տեղափոխեցին, ֆուրգոններով, եզի սայլե-րով հասանք Վերին Թալին: Թե քանի հատ ամասուն էին մորթել, սեղան էին դրել, որ մեզ դիմավորեն, էլ հաշիվ չկար: Մեզ կերակրեցին: Մենք երեք հարյուր-չորս հարյուր հոգի էինք: Տեղավորեցին Մաստարա (Վերին Փերթիկան), Սողոկաու, այսինքն՝ Սառնաղբ-յուր գյուղը: Ժողովրդին բաժանեցին Թալինի շրջա-նի գյուղերի վրա: Մեզ տարան Թալիբոլլի գյուղը: Հորեղբորս տղան Անդրանիկի զինվոր էր: Ինձ տա-րան ամերիկյան որբանոց: Մի օրիորդ էր ղեկավարը: Մինչև 1918 թ. մայիսը եղել եմ որբանոցում: Որբանո-ցի ընկերներս էին Սերոբ Դեմիրճյանը՝ Կարեն Սերո-բովիչ Դեմիրճյանի հայրը, Համո Իսրայելյանը, Նիկո-ղոս Դանիելյանը, Մուշեղ Խաչատրյանը և ուրիշներ:

1918 թ. ապրիլին, երբ թուրքը Կարսը վերցրեց, Արևմտյան Հայաստանից գաղթողները՝ տեսնելով թուրքերի վտանգը՝ հավաքվեցին, դեպի Վրաստան քոչեցին: Գնացին հասան Թիֆլիս: Մի շաբաթ էն-տեղ մնալուց հետո քոչեցին Կազբեկ սարով դեպի Հյուսիսային Կովկաս: Մեկ ամիս Վրացիական ազ-մալուց հետո ցրվեցին Հյուսիսային Կովկասով մեկ, մինչև Կրասնոդարի մարզ, Արմավիր քաղաքը: Մինչև 1922 թ. ապրեցինք Էնտեղ՝ մուրացկանությ-յուն անելով, ապրուստի միջոցներ հայթայթելով:

1922 թ. փետրվար ամսին Էկանք Թալինի շրջան Օղարշիկ գյուղ: Օղարշիկ է կոչվում գյուղը, քանի որ միշտ մշուշներով է շղարշված: 1922 թվից բնակ-վել եմ Օղարշիկում: Մինչև 1929 թ. եղել եմ հոտաղ, գառնարած, հովիվ:

1929-1932 թթ. եղել եմ հողագործ: 1932-ից ըն-դունվել եմ կոլխոզ. կոլխոզի կազմակերպիչ էի, ու-նեինք տասնութ տնտեսություն: Սկզբում աշխատել եմ պահեստապետ, բրիգադավար, ֆերմայի վարիչ, կոլխոզի նախագահ եմ եղել տասնչորս տարի, նաև գյուղատնտես՝ մինչև 1972 թ.: Հետո քոչեցի, գնացի Երևան, տղայիս մոտ: Մեկ ձմեռ մնալուց հետո քա-ղաքի պայմաններին չհամակերպվեցի, քանի որ ես դաշտ ու դուրան ման եկող մարդ եմ, եկա էս գյուղը՝ Ներքին Սասնաշեն, իմ բարեկամների մոտ: Տուն չի-նեցի: Ունեմ մի տղա, մի աղջիկ, երեք թոռ, երկու ծոռ: Փա՛ռք Տիրոջը:

6 (6).

ՌԵՀԱՆ ՄԱՆՈՒԿԻ ՄԱՆՈՒԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ծնվ. 1910 թ., ՏԱՐՈՆ, ՈՒՐԱՑՆ ԳՅՈՒԼ)

Ես ծնվել եմ Տարոնում: Մեսրոպ Մաշտոցն էլ Տարոնից էր: Մեր գյուղում եկեղեցի կար և վանք

կար՝ Ս. Աստվածածին անունով: Ծառերը ուխտի էին գալիս Տարոն: Խորթը մեր Տարոնին շատ մոտ

էր: Հորս մերը խութեցի էր:

1915 թ. ապրիլի 24-ին դեռ արևը չծագած վեր էինք կացել, հայրս հանդ պիտի գնար, մայրս էլ հաց պիտի թխեր: Ես ունեի մի փոքր եղբայր: Մեկ էլ տեսանք, որ թուրք ասկյարները եկան՝ հրացանները ուսներին գցած, եկան, խուժեցին մեր տունը, ասացին. «Արդեն կոխվ է, մեր սուլթանը հրամայել է, որ հայերին պիտի քշենք»:

Տասնհինգ-քսան րոպե չանցած՝ մեզ տնից դուրս հանեցին: Մեր չորս կողմերը ասկյարներ էին, որոնք բղավում էին. «Շու՛տ արեք, շու՛տ արեք»: Հսպես մեզ գյուղից դուրս հանեցին: Տեսանք՝ մեր մոտիկ խումբ գյուղի հայերին էլ են տեղահանել: Վանքի էս կողմից մենք էինք բարձրանում, վանքի մյուս կողմից էլ խմբեցիք էին բարձրանում: Մեզ բերին հասցրին խութ: Արդեն ասի՝ իմ հոր մայրը խութեցի էր, էնտեղ էր ապրում: Խութի մեջ ապրողների կեսը հայ էր, կեսը՝ եզդի: Առաջ մեզ էին տեղահանել, հետո խութի հայերին էլ տեղահանեցին: Խառնվածք իրար: Ասկյարները մեզ քշեցին ոչխարների հոտի պես: Մեզնից հետո սկսել էին մեր տները թալանել: Հսպես քայլելով, սոված, ծարավ, հոգնած, ուժասպառ հասանք վան՝ Արտամետ: Էնտեղ մի քիչ հանգստացանք: Էնտեղ իմ տատն ու ախպերս մեռան: Հերս տարավ իր ձեռքովը թաղեց:

Վանից դուրս եկանք: Գիշերով էինք գնում, որ ապահով լինենք: Արդեն մութ էր: Մենք քայլում էինք, հասանք թուրքերի բնաներին, դրանց շները սկսեցին հաչալ: Թուրքերը եկան մեզ պաշարեցին, տղամարդկանց սկսեցին խուզարկել, զենքերը հավաքեցին, նրանց մի կողմ տարան՝ սպանեցին: Կանանց ու երեխաներին բերին իրենց մոտ, վրանների տակ: Բայց նրանք լսել էին, որ ռուսական զորքը գալիս է, եկան մերոնց ասին.

- Ով կուզի՝ տանենք ձեզ տանք ուսին:

Իմ մայրը ասաց.

- Դուք թուրք եք, դուք իմ գավակին սպանեցիք, ես ձեզ մոտ չեմ մնա, կերթամ ուսի մոտ:

Էդ թուրքերը մեզ գցեցին իրենց առաջները, բերին մի ձորի բերան, սկսեցին կրակել: Երբ մամայիս կրակեցին, ես լաց լինելով վրան ընկա, քիթս վիրավորվեց, ձեռքս կտրվեց՝ կախվեց, ուշքս գնաց: Թուրքերը կարծեցին՝ ես էլ եմ մեռած, թողին ու գնացին: Ես մնացի դիակների վրա: Շուրջս լուռ էր: Ես ցավերի մեջ էի, քիթս տնջում էր, ձեռքս ևս: Աստղերը ելան: Հետո առավոտ եղավ: Արևը էլավ, էլ չգիտեմ ինչքան ժամանակ անցավ: Մեկ էլ իմ հորեղբոր կնոջ ախպերը, որը ինը-տասը տարեկան մի տղա էր, եկել, տեսել է, որ ես կենդանի եմ, մորս դիակի վրա եմ եղնում, նստում, քանի որ փոքր էի, չէի հասկանում, որ մայրս արդեն մեռած է: Էդ տղան ինձ առնում է, սկսում ենք քայլել: Մեր շրջապատը ողջ մարդ չկար, միայն դիակներ էին, թուրքերը սպանել, թողել, զնացել էին:

Մենք, երկու երեխա, ձեռք-ձեռքի բռնած գնում էինք, իրիկունը որ վրա էր գալիս, իրար գրկած քնում

էինք: Ես վիրավոր եմ՝ քիթս ճեղքված, արյունը լերդացել, քարացել է, ձեռքիս ոսկորը կտրված կախվել է, բայց մենք քայլում ենք սոված, ծարավ, գոնե մարդկային շունչ ենք ուզում հանդիպել: Մեկ էլ տեսանք՝ մի վրան: Հս տղան եզդիներեն խոսաց, նրանք հասկացան, որ թուրքերը մեզ վնասել են, մեղքացան, տարան իրենց վրանը, մի փոքր ուլ մորթեցին: Ութսուններեք տարի է անցել, բայց դեռ չեմ կարող մոռանալ, էդ ուլի կաշին քերթեցին, քաշեցին ձեռքիս ու քթիս: Էդ երեխուն դրկեցին ջրի, ձեռքը տվին գյուղումը, էն գնաց: Ես սկսա լացել, որ տեսա իմ մոր ախպերացուն եկավ, ես հանգստացա:

Եզդիները ասին. «Մնացեք մեզ մոտ մի շաբաթ. էդ վերքերը բուժենք, նոր՝ զնացեք», բայց մենք չմնացինք: Եզդիները մեզ հաց ու պանիրով բոխչա տվին, որ ճամփին ուտենք: Մենք եկանք հասանք ռուսների մոտ: Էնտեղ հորեղբորս կինը տեսավ մեզ, եկավ տառավ: Զինվորական զաթիլովը ձեռքս տվեց, ասեց. «Դու վիրավոր ես, գնա՛, ռուսներից ճաշ ուզի»: Գնացի, բերի, կերանք:

Ռուսները ճամփա ելան դեպի Ռուսաստան, մենք էլ դրանց հետ սկսանք քայլել: Իմ մի կողմը հորեղբորս կինն էր, մյուս կողմս՝ էդ տղան: Էն կողմից երկու կին ասեցին հորեղբորս կնկան. «Հս վիրավոր աղջիկը տանես, ի՞նչ անես, բանի պեսք չէ»:

Նա լսեց դրանց խոսքը, ինձ տվեց ռուս զինվորներին: Իմ ախպերացուն իմ մոտից լալով հեռացավ: Ռուսները ինձ տարան բրեզնետով փակված արաբաների մեջ դրեցին, որտեղ շատ ռուս վիրավոր զինվորներ կային: Դրանց հետ ես եկա Իզդիր:

Իզդիրում լիքը գաղթականներ էին, բոլորը գետնին նստած էին: Ռուս զինվորները եկան անունս, ազգանունս հարցրին, ես չգիտեի իմ անունը: Իմ լուրը տարածվել էր գաղթականների մեջ, որ Մանուկի աղջիկը վիրավոր ողջ է մնացել: Մեկ էլ մի աղջիկ եկավ, ինձ տեսավ, ասաց. «Ես սրան գիտեմ, Մանուկի աղջիկն է»: Իմ անունը գրել տվեց՝ «Ռեհան Մանուկի Մանուկյան»: Ես ընկա մարդու ձեռք: Ինձ բերին Երևան:

Մեր ընտանիքը եղել է շատվոր՝ պապս, հորեղբայրս, նրա կինը, հերս, մերս, փոքր ախպերս: Հս բոլորը մեռան թուրքի ձեռքից, միայն ես եմ մնացել կենդանի, էն էլ մապաստակի քթի պես ճեղքված քթով ու կտրված ձեռքով: Տե՛ս, մատս չկա. կտրված է, համ էլ ամաչում եմ, որ քեզ հետ խոսամ, բայց ինչ արած, ես էլ իմ ճակատագիրն է:

Ինձ բերին, հասցրին Ղարաքիլիսայի որբանոցը: Տարիուկես մնացի որբանոցում, էնտեղ կոշիկ, շոր տվեցին: Հետո մեզ տեղափոխեցին Թիֆլիս, երբ ցարին զահրնվեց արին: Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը դարձել էր մանկատուն: Բոլոր որբերին հավաքել էին էնտեղ: Միջանցքներն անգամ լիքն էին անտեր երեխաներով:

1918 թ. մեզ տարան Կարս: Ամերկոմը տեր կանգնեց որբերին, բերեց Կարս:

Երբ Կարսի կոնվն սկսվեց, մեծք մատել էինք ճաշի: Թուրքերը խփեցին: Ամերիկացիները կանգ-
ման որբամոցի դռան մոտ, չթողին, որ մերս խուժեն,
իրենց դրոշակը բարձրացրին, որ մեզ չվնասեն: Ամե-
րիկացի մեր շեֆը ասել էր թուրքերին. «Միայն հայ
որբեր չունեն, թուրք որբեր էլ ունեն»:

Թուրքերը Կարսում սկսել էին իրենց ալամ-թա-
լանը, որտեղ սիրում հարս ու աղջիկ կտեսնեին՝
կտանեին: Էդ հարս ու աղջիկներից շատերը հուսա-
հատված եկան մեր Ամերիկոսի որբամոցը, ամերիկա-
ցիները սրանց մերս առին, ու երեկոյան թեյից հետո
ամեն մեկին գլխին, իբր, մի խնամակալ էր դրված:
Էդ հարս ու աղջիկներին ամեն մեկին ծոցը քնացրին,
իբր, մեր խնամակալներն են: Ամեն մեկին սավանդ
կտրեցին, բուլավկայով ամրացրին վզից, իբր գիշե-
րանոց: Էդպիսով ոչ միայն մեզ ազատեցին, այլև

Կարսի էդ հարս ու աղջիկներին: Ես և ուրիշ շատշա-
տերը գոհ ու շնորհակալ ենք ամերիկացիներից, քա-
նի որ իրենց ենք պարտական մեր կյանքը: Բացի այդ,
ես ամերիկյան որբամոցում ձեռագործ սովորեցի,
որով իմ ընտանիքի հետագա կյանքը ապահովեցի:
Հետո, դպրոցում էլ լավ եմ սովորել: Թուրքը ուզեց
իմն էլ սպանել՝ իմ բոլոր հարազատների հետ, բայց
ես ոչ միայն չոչնչացա, այլև իմ կամքի ուժով ապրե-
ցի, վերապրեցի և երեք սերունդ ստեղծեցի:

Հիմա ունեմ իմն վրա գուրգուրացող տղա՝ Ռազ-
միկ Ալվազյանը, որը Հայաստանի վաստակավոր
մարզիչ է, Երևանի ճարտարագիտական համալսա-
րանի մարմնակրթության ամբիոնի դոցենտ:

Հիմա երրորդ սերունդն եմ վայելում, ունեմ լավ
փեսա՝ մկարիչ Գարեգին Պապոյանը, և շրջապատ-
ված եմ իմ հարազատներով:

7 (7).

ՆՈՅԵՄՋԱՐ ՄԵԼՔՈՆԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1883 Թ., ՄՈՒՇ, ՄԿՐԱԳՈՄ ԳՅՈՒՂ)

Ամուսնու՝ Դանիելին, քրդերը սպանեցին 1915
թ. Վարդավառի տոնի օրը: Մշո դաշտում կոտորումը
սկսվեց հենց այդ օրը:

Վարդավառի կիրակին էր: Լույսը դեռ մոր էր
բացվել, երբ մեր գյուղում վայնասում բարձրացավ,
թե քրդերը Մշո դաշտն առել են ոտքի տակ. տղա-
մարդկանց հավաքում, տանում էին, կանանց ու
երեխաներին լցնում էին մարագներն ու վառում:
Ես երեխաներիս վերցրի մտա մեր մարագը, մի քիչ
մնացի, հետո բարձրացա տանիք: Տեսա՝ ի՞նչ. մեր
գյուղի ծայրի տներից կրակ ու ծուխ է ելնում, երկին-
քը ծածկում: Իմ փոքր աղջիկը գրկանոց երեխա էր:
Ավիսարը, Գրիգորը, Սոսեն, Քյարամը, Սաթիկը՝ բո-
լորը հինգ երեխա էին: Ինչ անեմ, մոլորվեցի՝ մնացի:
Հետո դուրս եկանք, զգուշությամբ ճամփա ընկանք,
որ փախչենք: Հեռվից քրդերը մկատեցին: Եկան մեզ
էլ մարագը մետեցին: Տեսնեմ մեր հարևան կանայք
էլ այնտեղ են, լալիս են ու ճշում: Իմ փոքրիկ աղջիկն
էլ ձայնը գլուխը գցեց: Քուրդը դուռը մեզ վրա փա-
կեց ու գնաց: Ծատ չանցած ես մկատեցի, որ մարագի
անկյունը փլված է և լույս է երևում: Մեկ-երկու քար
էլ ես փլեցի, երեխաներիս այդ անքնից դուրս հրեցի:

Սոսեն աչքիցս կորավ, չգտա, որ դուրս համեի: Ապա
ես էլ դուրս սողացի, վազելով փախանք, մտանք մո-
տակա տան գոմը: Հետո թաքնվեցինք դեզի մեջ: Մեկ
էլ ճշոցներ լսեցինք: Քրդերը մարագն այրել սկսեցին:
Բոլորը ճշում էին, կրակը ճարճատում էր: Վայ, լաո՛,
այդ ի՞նչ էր, այդ ի՞նչ էր... չեմ կարող մոռանալ այդ
օրը...

Փախեցիս փախիմ հազար ու մի դժվարություն հաղ-
թահարեցինք: Հազար անգամ մահվան աչքերին
նայեցինք: Բայց իմն հաջողվեց իմ երեք տղաներիս
փրկել, հասցնել Ախուրյանի այս ափը, իսկ գեղեցիկ
Սոսեն անհետ կորավ գաղթի ճանապարհին, կամ՝
խեղդվեց գետն անցնելիս: Գուցե՝ թուրքերն ու քրդե-
րը տարան: Գաղթի ճամփին ծաղավից մեռավ ծծկեր
Սաթիկս, որն անվերջ ջուր էր խնդրում՝ «Բու՛, բու՛»
կանչելով...

Ես իմ զավակներով փրկվեցի ջարդից: Հե-
տո կրկին ամուսնացա և ապավինեցի իմ բախտին:
Ամեն երեկո քուն մտնելուց առաջ շնորհակալություն
եմ հայտնում Տիրոջը ապրածս օրվա համար: Ամեն
լուսաբացին խնդրում եմ Աստծուց՝ «Ցամաք աչոք
ման իտաս»:

* Վերապրողի դուստր Մարութա Հովհաննիսյանի կողմից 1970 թ. գրի առնված այս վկայությունը 2005 թ. մեզ է հանձնել
ակամատես-վերապրողի թոռը՝ ՀՀ ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, քանասիրական գիտությունների թեկնածու
Ջենմա Բառնասյանը: Նա հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդել. «Մշո Մկրագոմ գյուղից էր Նոյեմբարը՝ օծոված բացառիկ
գեղեցկությամբ: Նույնիսկ ծեր տարիքում, երբ ողջ գերդաստանը «Նանե» պատվանունով էր նրան դիմում, Նոյեմբարը պահպանել
էր դեմքի թարմությունը ու գեղեցկությունը, իսկ շեկ ու առատ մազերը մինչև խոր ծերություն մասամբ էին ճերմակել: Սակայն նրա
գեղեցկության պսակը երկնագույն աչքերն էին, որոնց գույնն ու խորությունը մի քանի տասնյակի հասնող նրա թոռներից քչերին
բախտ փճակվեց ժառանգել: Նրա խոշոր ու զուլալ աչքերը պղտորվում էին այն ժամանակ, երբ մա արտասանում էր «կոտորում»
և «փախեցիս» բառերը: Ապրեց մա երկար և մնաց միշտ գեղեցիկ: Նոյեմբարի թոռների ու ծոռների թիվն անցել է 100-ից»:

**ՏՈՆԱԿԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՏՈՆՈՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԵՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1893 Թ., ՄՈՒՇ, ԲՈՒԼԱՆԸԽ, ՀԱՄԶԱՇԵՍ ԳՅՈՒՂ)**

Հիշում եմ մանկությանս օրերը, երբ հասակակիցներով հավաքվում էինք և գնում գյուղի ամփջապես շարունակությունը կազմող անտառը, հավաքում ընկույզ, սունկ, տանձ, հատապտուղներ: Բնությունը գեղեցիկ էր, բարիքներով հարուստ: Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմը խաթարեց մեր բնականոն կյանքը, և մենք դարձանք բնավեր հավաքողներ՝ քշվեցինք հեռու հեռուներ:

Մուրադ գետի հովտում, Մշո դաշտի Բուլանջի գավառի Համգաշեխ գյուղում էինք ապրում: Հայրս՝ Աբրահամը, և մայրս՝ Մարիամը, ունեցել էին տասնչորս արու գավակներ, մույնքան հարսներ, բազմաթիվ թոռներ ու ծոռներ: Ընտանիքի շուրջ յոթամասուն անդամներ էինք՝ չհաշված հարս գնացած չորս աղջիկներին:

Մարիամը հորս երկրորդ կինն էր: Առաջին կինը ութերորդ գավակի ծննդաբերության ժամանակ մեռել էր: Աբրահամ հայրս ամուսնացել էր իրենից բավական ջանել Մարիամի հետ, որը սիրով ու հոգատարությամբ խնամեց որբացած փոքրիկներին, և իր մեծ հարսների հետ գավակներ ունեցավ: Ես Մարիամի ամենափոքր գավակն էի:

Նոր ընտանիք կազմած մեծ եղբայրներս մեր օջախը շրջապատել էին մորակառույց տներով և եղումուտ էին անում հայրական ընդարձակ բակով: Օգտվում էին ընդհանուր դարձած չորս լուծ եզներից, գոմեշներից, գոթանից, արորից և չուրից: Մատանը՝ ուտելիքի շտեմարանը, մույնպես ընդհանուր էր: Մեկտեղ էին աշխատում մեծ գերդաստանի անդամները, մեկտեղ ուտում, մեկտեղ ուրախանում, մահ՝ մեկտեղ տխրում:

Հյուրիեթի տարին, այսինքն՝ 1908-ին, ահավոր մի դեպքից ցնցված, հայրս անկողին ընկավ և աչքերը փակեց ընդմիշտ:

Հայրս եղել էր գյուղի հեղինակավոր և սիրված մեծերից: Նա հաշտարարի դեր էր կատարում ծագած վեճերի ժամանակ, և մանավանդ, երբ հայտնվում էին հարկահավաքները կամ օրենքի մարդիկ՝ զենք փնտրելու և կամ զորակոչ հավաքելու, մրանք հյուրընկալվում էին հորս օջախում:

Մայրս՝ Մարիամ Դաշտեցին, մեր օջախի միանձնյա իշխանուհին էր: Նրան համարյա հասակակից մեր եղբայրները սիրով ու հարգանքով լսում ու հնազանդվում էին:

Եվ ահա, 1908 թվին, հյուրիեթի օրերին, իմ մեծ եղբայր Աղաջանը, որն արդեն ամուսնացած էր և տաճկական զորակոչից խուսափելով՝ միացել էր Անդրամիկին, չգիտեմ ինչպես հայտնվել էր Ռուսաստանում, Յալթայում և յոթ տարի ապրել էր ընտանիքից հեռու:

Չորս տարի հետո, 1912 թվին, ես ևս տաճկական

բանակ զորակոչվեցի: Բայց ես զորակոչից փախա, գնացի փնտրելու եղբորս: Քանի որ Մարիամ մայրս արցունքն աչքերին ինձ ասում էր. «Ժամանակները խառն են, զավակս, հայերի համար մոր փոթորիկ է պատրաստվում, հայրդ չկա, որ պաշտպանի ընտանիքի պատիվը, խաղաղություն բերի մեր օջախին: Գտի՛ր եղբայրներիդ, վերադարձրո՛ւ տուն մրանց, ընտանիքի անդամները թող համախմբվեն օջախում»:

Բայց ինչպես պիտի համախմբվեին, երբ մրանցից շատերը Անդրամիկի բանակում էին:

Խեղճ իմ մայր, այդպես էլ չտեսավ իր գավակներին ու թոռներին: Միայն տարիներ հետո հայկական եկեղեցու միջոցով ես հայտնեցի իմ հարազատներին, որ Կրասնոդարում եմ ապրում: Հայկական եկեղեցու միջոցով գտա մահ իմ ավագ եղբոր երկու որդիներին՝ Մխիթարին՝ Հումաստանում, իսկ Հրամսին՝ Լեմհակաանի որբանոցում:

Հրամսը շատ ծանր օրեր էր տեսել: 1915 թ. գարնանը, թուրքական ասկյարը երբ մերխուժում է Համգաշեխ՝ զենք փնտրելու և զինակոչիկներ հավաքագրելու պատրվակով, թալանում, սպանում, տեղահան է անում բնակչությանը և քշում ամայի դաշտեր: Մայրս չի ուզում հեռանալ իր օջախից և բավական պաշար ու զենք վերցնելով՝ թաքնվում է բակի խորքում եղած հսկա մարագում: Զինվորները կրակ են բացում մրանց վրա: Մայրս չի կրակում, խնայում է երեխաներին: Բայց երբ մրանք մոտենում են դռանը, որ կոտրեն, մայրս կրակում է և թույլ չի տալիս, որ զինվորները մոտենան դռանը: Մի թուրք զինվոր պահակ թողնելով մարագի դռան մոտ՝ թուրք ասկյարները հեռանում են:

Մեր տան կողքին մի լավ թուրք հարևան ունեինք: Նա պահակ դրված թուրք զինվորին կանչում է իր տունը՝ մի կտոր հաց ուտելու: Զինվորը մերժում է: Մեր թուրք հարևանը մրան ուտելիք է բերում և գինի: Օուտով կշտացած ու զինովցած ասկյարը քնում է: Թուրք հարևանը օգտվելով առիթից, գալիս մոտենում է մարագի ետևի դռանը, որը դեպի անտառ էր տանում, խնդրում է մորս հեռանալ գյուղից, քանի որ գաղտնի հրաման կա՝ քոլոր հայերին կոտորել: Մայրս հրաժարվում է, մտածելով, որ իրեն կհետապնդեն և կսպանեն, բայց խնդրում է մրան՝ օգնել ջանքերին, որ փրկվեն:

Եվ ահա, գաղտնի մուտքով դուրս են գալիս քսան-քսանհինգ ջանել հարսներ, հասուն աղջիկներ ու մանուկներ, որոնց հետ է լինում մահ տասներկու տարեկան Հրամսը:

Նրանք երբ մոտենում են Մուրադ գետի կամրջին, բաժանվում են երկու խմբի, որ իրենց չնկատեն: Նրանց մի մասը փորձում է անցնել կամրջով: Քիչ

անց կրակոցներ են լավում, ու թփերի մեջ թաքնված մեր ջահելները տեսնում են, որ թուրք ասկյարները հարձակվեցին մյուս խմբի ջահել աղջիկների վրա և ուզում են փախցնել մրանց: Զինվորներից մեկը ջահել հարսի գրկից խլում է իր մանկիկին և ջուրն է մետում: Մայրը առանց մտածելու մետվում է մրա ետևից: Գազամացած զինվորներից սարսափահար, մեր օջախի հարսներն ու աղջիկները, զգալով թե ինչ է սպասում իրենց, մետվում են Մուրադ գետի ջրերի մեջ: Ամհոգի ասկյարները քացիներով հրում ջուրն են գցում կամուրջի վրա մոլորված մնացած, անպաշտպան երեխաներին ու կրակ են բացում մրանց վրա: Ասկյարները տեսնելով, որ բոլորը ոչնչացան, թողնում են ու գնում:

Վրա է հասնում գիշերը:

Մյուս խումբը, որ թաքնված էր թփերի արանքում, կամացուկ դուրս է գալիս և շարունակում է քայլել: Առավոտյան, երբ լուսանում է, մրանք թաքնվում են մի կիսավեր մատուռի մեջ: Բայց ասկյարները գալիս տեսնում են բոլորին քնած: Սկսվում է թոհուրոհ: Էլ չեմ կարող պատմել ջահել հարս ու աղջիկների անպաշտպան վիճակը: Երբ ասկյարները իրենց գործը տեսնում են, բոլորին սպանում են ու հեռանում:

Հրանտը, որ կամրջի իրարանցումից հագիվ էր փախել, հեռվից լսում է կրակոցների ձայները: Մոտենում է կիսավեր մատուռին, տեսնում իր հարազատները՝ կիսամերկ, արյունաշաղախ սպանված: Հրանտը մրանց մեջ նկատում է իր մոր անընչացած դիակը: Փաթաթվում է մրան, սկսում է լալ: Այնպես էլ ուժասպառ մրա քունը տանում է այնտեղ:

Հաջորդ օրը գաղթականների մի նոր խումբ, լսելով Հրանտի լացի ձայնը, մոտենում է ավերակ մատուռին, գտնում Հրանտին, ուժով մրան բաժանում իր մոր դիակից և իրենց հետ վերցնելով անտեր որբուկին՝ շարունակում է իր ճամփան:

Ոտքով երկար քայլելուց հետո Հրանտը հասնում է Կարս, հետո՝ Ալեքսանդրապոլ և ընկնում որբանոց:

Այդքան՝ մեծ գերդաստանից սերված, այդքան՝ հարազատներ ունեցող մանուկը ընկնում է որբանոց:

Յալթայում ես գտա իմ եղբորը՝ Աղաջանին և մրա հետ ուզեցիմք վերադառնալ Մուշ, բայց ճամփաները փակ էին: Մեծ դժվարություններով վերջապես մենք հասանք մեր եայլաները: Մեր թուրք բարի դրացիները մեզ խղճացին, առին, պահեցին ու թաքցրեցին: Նրանցից մենք իմացանք, որ մեր շեն գերդաստանից ազատվել է Աղաջանի կինը՝ Վարդուշը, որը հարևան Օերվանշեխ գյուղում իր հոր տանը հյուր էր եղել:

Երբ եղբորս՝ Աղաջանի կինը վերադարձել է իր հայրական տնից, տեսել է մեր ավերված օջախը, գիշերով, հենց մարագում մի կերպ հողով ծածկել է սպանված հարազատների կիսավառ դիակները, բայց նկատելով, որ ջահել հարսներն ու աղջիկները, ինչպես մահ երեխաները այնտեղ չկան, ինքն էլ հուսահատ, խառնվում է գաղթականների ծվատված

խմբին, գիշերով հեռանում է դեպի Կարս:

Երբ ես ու եղբայրս հասանք Կարս, միացանք Ամդրամիկի խմբին, բայց մյուս եղբայրներիցս ոչ մեկին չգտանք այլևս: Ամդրամիկը Կարսը հանձնելու հրաման էր ստացել և գայրացած գորացրել էր իր բանակը: Մենք հետո գտանք միայն եղբորս կնոջը՝ Վարդուշին: Ես 1916-ին ամուսնացա Կարսում, տասնվեց տարեկան Սաթենիկի հետ: Նա Կարսում սովորել էր Եղիշե Չարենցի և Կարինե Քոթանջյանի հետ:

Կարսում ես ու եղբայրս իրար չհասկացանք: Ես ուզում էի գնալ դեպի Ալեքսանդրապոլ, փրկել մեր ընտանիքը, իսկ եղբայրս սայլին բարձել էր ունեցվածքը և պատրաստվում էր «Էնգլիս» գնալ: Նա ինձ համոզում էր լսել իրեն՝ քանի որ ինքը ինձամից տասնհինգ տարի մեծ էր և մեր ընտանիքի միակ կրթությունն ստացածն էր:

Ես պնդում էի, որ Անգլիա գնալը հեշտ չէ, մանավանդ ինքը չորս ամսական մի զավակ արդեն ուներ, բայց եղբայրս մտադրվել էր հասնել Բաթումի, ծովով շարունակել ճանապարհը մինչև Անգլիա: Նա ինձ հանձնեց իր կնոջ ու երեխայի խնամքը, սայլը քշեց ու հեռացավ:

Խեղճ եղբայրս դժվարությամբ ստեղծած ունեցվածքից չէր կարողանում բաժանվել, բայց՝ հարազատներից բաժանվեց:

Ես, կինս, եղբորս կինը՝ Վարդուշը, մեծ դժվարություններով Կարսից մեկ զինվորական գնացքի վագոնների տանիքին փոված, մեկ՝ վարձված սայլով, մեկ՝ ոտքով հասանք Ալեքսանդրապոլ, ուր գաղթականները հավաքված էին, իսկ տիֆի համաճարակը զոհեր էր խլում: Մենք սարսափահար գնացիմք Թիֆլիս: Թիֆլիսը այդ օրերին հայ գաղթականներին չէր ընդունում: Հոգնած, ջարդված, ուժասպառ շարունակելով մեր ճանապարհը՝ վերջապես հասանք Եկատերինոդար, որը հիմա Կրասնոդար է կոչվում: Այնտեղ գաղթականներին տրամադրել էին փայտյա բարաքներ, ուր մեկ ընտանիքը մյուսից առանձնանում էր կախված սավանով միայն:

Երեք տարի հետո գտա Աղաջան եղբորս: Նամակ գրեցի, որ գա մեզ գտնի: Եկավ: Իրար գտանք: Մի քանի տարի էնտեղ մնացիմք:

1932 թվին երկու եղբայրներով եկանք Հայաստան և բնակություն հաստատեցիմք Երևանում:

1941-ին սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը: Նորից տանջանք, մորից տառապանք:

Երբեմն մտքով կթռչիմ դեպի Մուշ:

Երբ մտածում եմ, ինձ թվում է, թե ես կխելագարվեմ, երբ հիշում եմ մեր հայրենի օջախը, մեր հարազատներին, բարձր բարոյիներով շրջափակված մեր հսկա բակը, բակի բարոյիների վրա ամեն գարնան հետ բուն դմող արագիլների: Բակի ջրհորը, մարագը, թոմարատունը, բակի շարունակությունը կազմող զովասուն անտառը և եայլաները: Ամտառի կաղնին, ընկույզը, մոմակալած վայրի մեղրը, բեքմեզով քա-

մած մածունը, Նոր տարվա սեղանի զարդը՝ փշատը, չիր ու չամիչը, մորս արդար ձեռքով հունցած ու թխած կաթնահունց բաղարջը: Զատիկին կամ իմ ծննդին բաղարջի մեջ մորս պահած բախտի կոճակը: Հիշում եմ մղկտալով՝ մեկ առ մեկ, անուն առ անուն, հիշում եմ մեր անթաղ մեռելներին, անգերեզման մնացած հարազատներին, անհայտ կորած եղբայրներին, նրանց կանանց ու որդիներին: Գազանացած ասկյարներից փախչող ու Մուրադ՝ գետի պաղ ջրերը նետված անմեղ քույրերին, ջահել հարսներին. ո՛րը

հիշեմ, ո՛ր մեկին ափսոսամ:

Պատրաստ եմ ուղեցույց-վալադ դառնալ, ոտաբոքիկ գնամ, ծունկի գամ հորս գերեզմանի առաջ, խունկ ծխեմ, մեղքերուս թողություն խնդրեմ: Գտնեմ, սուրբ հողին հանձնեմ հարազատներին անթաղ ոսկորները, Եփրատ-Մուրադի՝ հունից հանեմ իրենց պատիվը փրկելու համար ջուրը նետված իմ քույրերի ու զարմուհիների սուրբ մասունքները, աշխարհով մեկ շրջեմ, փնտրեմ ու գտնեմ անհայտ կորած իմ քառասունյոթ հարազատներին:

9 (9).

ՇՈՂԵՐ ԱՔՐԱՀԱՄԻ ՏՈՆՈՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ՄՈՒԾ, ՎԱՐԴԵՆԻՍ ԳՅՈՒՂ)

Պապիս անունն էր Հովհաննես, տատիս անունը՝ Բիշմիշ: Սուլթանի ժամանակ պապիս զոռով կտանին Ստամբուլ: Իմ պապուն կոնին բանտ: Իմ պապ բանտ կմեռնի:

Ես ծնվել եմ 1901 թվին, Մշո Վարդենիս գեղ: Մեր կեղի մեջ ութ հարյուր հայ տուն կար: Մեր կեղի միջով Մեղրագետ կանցներ: Անձրև կիգեր, ձկներ ջրից դուրս կեղնեին: Խմելու ջուր կծով կբերեինք աղբրից:

Մեր կեղի տների տանիք հողով էր ծածկուկ: Թունդիրը տան մեջտեղն էր: Ամեն օր լավաջ կթխեինք: Տունին դուրսը օջախ կար, ցախ, փետ կվառեինք: Դուրսը պատի տակ դրուկ էր երկու քար՝ վրեն խաչերկաթ:

Մեր ապրած տուն մեծ էր: Այգի չունեինք: Մեր տան մեջ ծալքի տեղ կար շինուկ, էդոր վրեն ծալք կդարսեն, կողինք կելլեր կպներ առիք: Կարավաթ չկար: Մուրս աշխարհ էր: Օխչար, կով, գոմեշ, մատակ կպահեինք: Ցորեն, ոսպ, կտավատ կցանեինք: Մենք տասներկու գոմեշ, ութ կով, երկու հարյուր օխչար ունեինք: Գութան ունեինք: Հինգ-վեց տուն իրար կմիանային արտեր կվարեին, կցանեին: Ցորեն էնքան շատ կցանեինք, օր տեղ չկար բերքը լցնելու:

Հողը թուրքինն էր: Հողի հարկ կտայինք թուրքին: Ցորեն կցանեն, կհնձեն, կծեծեն, թեփ կիտան քամուն, կպրծնեն, թուրք պետությունից մարդ կիգար գեղի ուսի հետ, մի փետ կբերեր, փետով կմախշեր: Թուրք կչափեր՝ յոթ չափ կիտեր ցորենի տիրում, մեկ չափ՝ կառներ, կտաներ: Սիսեռ, ոսպ, կանեփից հարկ չէր առներ:

Մեր տան մեջ ամեն մարդ իր գործ գիտեր, գործեր բաժանուկ էին: Ցոթ կնկտիք տան մեջ՝ հարս ու տալ հաշտ կապրեին իրար հետ՝ կղեկավարեր ամենամեծը: Մեր տան հարսեր էին Ոսկի, Մարիամ, Նաբե: Իրիկուն էրեխեքով քարկտիկ կխաղայինք:

Իրիկուն, ի առավոտ բոլորը ժամ կերթային: Մեծ կնկտիք, հարսներ, աղջիկներ կհագվեին, կկապվեին,

կերթային ժամ: Տոներին պաս կպահեինք: Ամեն օր պատարագ կենեին: Մեր գյուղ երկու տերտեր կար: Երկուսին լե թուրքեր սպանեցին: Մեր մոտ առանց պսակ չէին կարգվի: Հարսը կհագներ լավ կտորից շոր, մեկ էլ ծակեթ կհագներ, գլխու վրա թափա կար՝ արծաթե թաս դրուկ: Դեղին-կանաչ-կարմիր շորեր գցուկ իր էրեսին: Միմյև էրեխա չբերեր էրեսը ծածկուկ էր: Հարսի շոր դուրսի էր, դադիֆա: Մեր էրկրի շորեր լավ էին: Աղջիկներին տասներեք-տասնչորս տարեկանից հարս կտանեին: Քսամ տարվան օր ըլեր՝ չէին տանի, կըսեին՝ մեծ է, «մնացկուրդ» է: Ինչքան կուգեն էրեխա կբերեն: Աղջկա հետ ջհեզ կդնեն՝ եռողան, դռնակ, բարձ, շալ, չուլկի: Նվեր կիտեն ոսկի մատնիք, վզի ոսկի շղթա: Բարիկենդանին դիմազուռնան կխաղան, կուտեն, կխմեն: Մենք հալվա, գաթա կենեինք: Պաս օրերուն բիշի կենեինք ձեթով:

Մեր էրկիր շոգ էր: Չարդախ կար, շոգ օրերին էնտեղ կնստեն, կխորաթեն: Կնիկ ազգ չաշխատեր՝ տան մեջ կաշխատեր: Շոգ օրերին գետը կլողանանք ամեն օր: Ջրհոր կար: Գյուլի պես լե տեղ փորուկ էր, մատկըներ մեջը կլողեն, հետո՝ ջուրը բաց կթողեն դաշտեր:

Մշո քաղաք բժիշկ չկար, հեքիմ կար: Շատ առողջ էինք, լավ կապրեինք, մտածումք չկար:

Մեր գեղը դպրոց կար: Տասը գյուղի էրեխեք գալիս էին մեր գյուղի դպրոցը: Դպրոց տղաների հըմար էր: Աղջիկներ դպրոց չէին գնա, տանը ձեռագործ կէնեին: Մեր գեղը վարժապետ կար: Գիրք կար: Մեր գեղի ժողովուրդ ավետարան կկարդար, հայոց գիրք կկարդար:

Միմյև հյուրիեթ հայերուն բանակ չըն տան: Իմ հորեղբեր թուրքի բանակ գնաց:

Քրդի գեղեն քյուրդ ծանոթ քիրվաներ ունեինք, կիգեին մեր տուն: Քրդերու աման, դգալ, կրուշկա լվացուկ դրուկ էր հացի ամբըրներու տակ: Ըդոնցով իրավունք չկար մենք ուտենք: Իմ հորեղբոր տղան տաք տարեկան կըլլեր կտորորումի ժամանակ: Մեր ծանոթ քյուրդ քիրվան էնոր տարավ փրկեց: Քյուրդ

* Եփրատ գետի թուրքերն անվանումը:

լավ էր թուրքից: Թուրքի մեջ լե լավ ու վատ կա, քյուրդի մեջ լե լավ ու վատ կա, հայու մեջ լե լավ ու վատ կա: Ամեն ազգի մեջ լավ ու վատ կա:

Վարժապետ Մարգար, լուս իջնի վրեճ, հեղափոխական էր, ասկյարներու հետ կռվավ, տարան Մուշ քաղաք, կախաղամ հանին: Թուրքեր էնոր վիզ կտրին: Հայեր ուր գլուխ օսկով առան, տարան Մշո Ս. Կարապետու վանքի պատի տակ թաղին: Կըսեն ամեն աղոթքընին ուր գերեզմանին լուս կիջներ: Մարգարի գերեզման հայերու ուխտավայր էր:

Կոտորումեն առաջ թուրքի բանակ տամեկու մահանով հայ ջահելներուն հավաքին, տարան, կոտորին:

Իմ հոր՝ Աբրահամին, կար յոթ կրակահի. թուրքեր էկան իր գեմքով իրան կրակին, պարան գցին վիզ, քաշ տվին, տարան գցին կրակի մեջ, վառին: Իմ մեր՝ Ալթուն, տեսավ, չդիմացավ, միամիտ մեռավ: Իմ ախպեր՝ Հովհաննես, տասը օր իմ մոր ծիծ կերավ: Մնացինք ես ու իմ ախպեր որք:

1915 թվին Վարդեվրի օրը եղավ կոտորում: Թուրք ասկյարներ Դադստնու չեչեններ բերին, մեզ կոտորին: Մեր գեղ էկան թալանին, օխշար, գոմշդանք, մալ քշին տարան: Ով խորոտ էր՝ տարան: Իմ հորքուրին մե տղա կար, էն գիշեր-ցերեկ իմ մոտ էր, դրան լե տարան: Տղամարդ չմնաց: Հավաքին մեծ ու մանր, տարան լցրին Ավգուտ գեղի գոմերու մեջ, կրակ տվին, վառին: Էդ գոմեր էնքան մեծ էին, իմալ օր հիդա մեր կոլխոզի գոմերն են: Լցրին Մալխասի Մարդոյի գոմերու մեջ, խոտի դեզեր դարսին գոմու շուրջ բոլոր, վրեն մավթ ցանին, տվին կրակին: Իմ հոր տնից վաթսուն ջան վառվան էդ գոմերու մեջ: Էն օր ես եմ տեսել, լաո՛, թող իմ թշնամին չտեսնա: Մե՛նակ ես ու ախպերս ազատվանք: Էն օր ես իմ աչքերով եմ տեսել, լաո՛: Առաջուց խորոտ հարս ու աղջիկ տարան թուրքացրին, ինչ լե մատղաշ տղա-էրեխա կար՝ մորերու գրկից պոկեցին տարան, օր դարձուն գաթթիա:

Գոմի մեջ օր ծուխ ու կրակ մտավ, ժողովուրդ սկսավ հազալ ու խեղդվան: Մեր գմանուկ ուրացավ, լաո՛, իսկական սողո՞մ-գոմոր էր: Վառվող մարդիկ վազվզում, խփվում էին պատերուն, ոտի տակ տրորում գետնին ընկած իրենց մանրերուն: Էն օր ես իմ աչքով եմ տեսել, լաո՛, թող սարի գիլանք չտեսնեն: Կըսեն, թուրք մոլլան էդ օր տեսավ՝ չդիմացավ, ինքն ուրան կախեց: Էդ ալալորումի մեջ, մարդկանց մեծ մաս խեղդվավ, մեռավ: Գոմի տանիք փլավ: Փլավ, լցվավ մեռուկներու վրա: Երանի ես ու քորփա ախպերս լե վառվեինք, իմալ օր վաթսուն ջան վառվան, օր չտեսնեինք իդա անհավատ մարդոց անխիղճ ու անաստված օրենք: Գոմերու մեջ վառեցին մեր կեղ՝ Վարդենիսի, Մշախշենի, Ադբենիսի, Ավգուտի, Խվմերի ու Էլի շրջակա գյուղերու սաղ կեղացոց: Էն օր ես եմ տեսել, զիմ դուռման չտեսնա: Մեր մեջ մի շատ տարիքով կին կար: Էնոր ճանչըցողներ կըսեն Փոլո Արշակի գոքանչ: Էդ կին կեղներ հարյուր տա-

րեկան: Ծուխ օր սկսե մտնել գոմու մեջ, էն հավքեց տղա-էրեխեքուն, պառկցուց վըր քիթ ու բերան, ու իրանց մերերուն պառկցուց էրեխեքու վրեճ: Իմ ախպոր լե պառկցուց գետնին: Հանեց գուր գոգնոց լե, թալեց վրեճ, ընձիկ լե բրթեց, օր պառկիմ ախպորս վրեճ՝ չթողնիմ օր Էլնի, ինչքան լացիչլացի՝ չթողնիմ օր Էլնի: Աստված գուր հոգին լուսավորի, լուսի փայ Էլնի ընդրա հոգին: Էդ կնիկ ըսավ. «Լաո՛, լալով բան դուրս չի գա, պտի ընենց անենք, օր ամեն օջախեն մի տղա պրծնի, դուրս գա կրակից, օր ըդրանց ծուխ չմարի, օր աշխարհին պատմեն անաստված ու անխիղճ թուրքի արածներ: Ժողովու՛րդ, ձեր հույս մի՛ կտրեք, ձգի մի՛ կորցնեք, մնացե՛ք ձեր հավատին: Նաչար մարդու Աստված մեծ է, բալքի մի դուռ կբանա»: Ես իմ ջանդեկով ծածկի իմ ախպորս: Գոմի կեղտի մեջ, քիթ ու բերան ընկած խեղճի շունչը կկտրեր, էն կուզեր դուրս գալ: Էնքան լաց-լաց, ուշքը գնաց, խաղաղվեց: Գոմի գերաններ օր վառան, տանիք փլավ, էրդիկ բացվավ, բոց ու ծուխ էդ ծակից դուրս էլավ, մզի օդ էկավ: Հմա օր օդ առանք, ես ու իմ հորեղբոր աղջիկ՝ Արեգ, վերցրինք իմ ուշաթափուկ ախպոր ոտ ու ձեռից թալինք տանիք: Ես ու Արեգ լե վառված գերաններու, ջանդգներու վրայով Էդ էրդկից մզի թալինք դուրս: Օր Էլանք տանիք, տեսանք թուրք զինվորներ շուրջապար բռնած կպարեն, կուրախանան: Մի՛նչն էսօր իմ անկյուններու մեջ է ընոնց երգի ձեն. «Եո՛րի, եավրու՛մ, եո՛րի» («Պարի՛ր, որդի՛ս, պարի՛ր» - թուրք.) ասում ու թրեր իրար զարկելով կպարենին: Էդ պար, լաո՛, հայ տան մեջ պտի չպարվի. Էդի անխիղճ, անաստված, վայրենի գազաններու խաղ է, լաո՛: Էդ պարով ընկած ընոնք մզի չտեսան: Ես ախպորս առա շալակս ու փախա: Փախա, մտա մոտիկ դամիշներու մեջ: Էդ դամիշներուն շամբ կըսեն: Մուրճ օր ընկավ, առա ախպերս ու փախա, թե ինչքան ժամանակ փախա կամ ուր փախա՝ չգիտեմ, մեկ էլ տեսա, որ դպա մեր եանը մարդիկ կուգան: Ախպորս առա ու թաքնվա բլերու տակ: Մեկ էլ լսեցի Էդ մարդիկ հայերեն կխոսան: Վազեցի, միացա ընոնց խմբին: Էդ խումբ Անդրանիկի խումբն էր: Ես մեռնե՛մ էնոր ոտերու հողու փոշուն: Մենք գացինք, ու՛ր գացինք՝ թուրք բռնեց մեր առեց: Անդրանիկի հետ գացինք Պարսկաստան, Խոյի ճամփեն՝ թուրք բռնեց մեր առեց, փախանք, գացինք Նախըրվան, Ղարաբաղ, Ղափան, Գորիս, Սիսիան, Սևան: Է՛, լաո՛, ու՛ր ասես օր չենք փախել ու տանջվել: Գորիսի եայլաներուց լե էկանք հիդա Թալին: Էն օր ես եմ տեսել, լաո՛, թող իմ դուռման չտեսնի:

Սիսիանի՞, թե՞ Գորիսի մի գյուղամեջ, Էդ գյուղի անուն Աղուտի-Վաղուտի էր, գաղթականությունը արտերուց հասկ էր հավքել, ամեկ՝ հինգ-վեց կիլոյի չափ ցորեն սարքել: Ութ-տասը մանր էրեխեքով գացել էին ձորը ջրաղաց՝ Էդ ցորեններ աղալու: Էդ քոռփեք գացին ու չեկան: Էլան տղամարդիկ գացին, օր ի՛նչ տեսնան: Իմ աչքեր քոռներ, չտեսնեի: Էդ աղորեջան-թուրքեր էրեխեքուն լցրած ջրաղացի

բութարիկի մեջ, կրակ տված, վառած: Լաո՛, Էստեղի թուրքեր ոչ մի բանով չեն տարբերվի էն թուրքերուց, թե կուզիս ճիշտն իմանաս, սրանք ավելի քաֆուր ու զուլում են, քանց մեր Էրզրի թուրքեր:

Էկան Անդրանիկ փաշին ասին, օր մատղշներուն լցրած են բութարիկի մեջ, վառած են: Անդրանիկ փաշան զուր բութարի-փափախ հանեց, չոքավ գետին ու երդվավ՝ անպայման զուր վրեժ առնի ու Էդաես լե էնեց: Էդ գյուղի թուրքերու հախից եկավ: Ես մեռնիմ Անդրանիկի ոտքի հողերուն:

1922 թվին Էկանը Էստեղ Թալիմի շրջան Մեհ-րիբան, մկա՛ Կաթնաղբյուր գյուղ: Էս Կաթնաղբյուր գյուղ հայի գյուղ է Էդել, թուրքեր էկել, քանդել են մեր եկեղեցիներ. շոշ (խճուղի) օր շինին, խաչքարեր էլան հողի տկից: Պսակվա սասունցի Արփի գյուղացի Գրիգոր Տոնոյանի հետ: Իմ ամուսին մեր գյուղի գյուղատվետի առաջին նախագահ էղավ: Ուսում չունեմ, համա շատ խելոք էր: Էն էլ իմ բախտից 1955 թվին մեռավ: Ինը Էրեխա եմ պահել: Իմ Էրեխեքի անուններ՝ Աղավնի, Վարդուշ, Գյուլնազ, Մկրտիչ, Սարգիս, Վաչագան, Հրեդեն, Անահիտ, Շուշիկ: Երեսունվեց թոռ ու ծոռներ ունիմ: Իմ Էրեխեք լավ են. Էդքան պահեցի՝ ո՛չ մեկը խուժան չեղավ:

Իմ ախպեր Կարսա ամերիկյան որբանոց ուսում առավ, Էդավ լավ, կրթված ուսուցիչ: Էրենկ մանկատուն տված չեղանի. թող մնար իմ կողքին, դառնար չորան, կարգվեր, Էրեխեք ունենար, լցներ թուրքի պակասացրածը: Թուրքի սրից ու կրակից փախցրի մատղաշ ախպորս, կարծեցի, թե՛ Էլ ուրիշ հուր ու սուր չկա: Ասի՝ հիդա Հայաստան է, Էլ թուրք ու կրակ չկա: Ասի՝ թող կարդա, գրագետ մարդ դառնա, օր կարանա աշխարքին պատմի մեր գլխով Էկան-անցածը: Ի՞նչ իմանայի, լաո՛, օր հլա 37-ի աքսորը կար

տեսնալու:

Իմ ախպեր՝ Հովհաննես Աբրահամյան, ծնվել էր Մուշ 1912 թվ: Իմ ախպեր որբանոցեն էկավ, զնաց Ռուսաստան՝ Կրասնոդար, հետո Էկավ Մեղրի, Ապարանի դպրոցների տեսուչ, Թալիմի, Ազիզբեկովի Գնդեվազ գյուղի դպրոցի տնօրեն Էղավ: 1937 թվին մեղադրվեց որպես դաշնակցական: 37 թվ մթերումի տարի էր: Տարան, շա՛տ տարան, տարան իմ միմուճար ախպոր լե: Իմ ախպեր կապին Չարենցի ու Աղասի Խանջյանի հետ ու տարան, տարան ու գլուխը կերան: Գազանի բերնից փախցրի, ազատեցի, բերի, զցի անհավատ բորենու բերան: Անաստված ու անհավատ բորենին տարավ իմ միմուճար ախպոր, տարավ ու կերավ: Գիշեր, ցերեկ՝ կիլամ: Պիտի լամ միմչև գերեզման: Կուզիմ իմ գերեզմանի վրա իմ ախպոր անուն լե գրին: Մկա լե իդա լեն ու բոլ աշխարքի մեջ մե՛ն-մե՛նա՛կ եմ, ոչինչ չունեմ, ոչ ոք չունեմ, բացի իմ Էրեխեքուց ոչ ոք չունեմ:

Իմ Սարգիս տղա, իմ միակ հույս-ապավեն է: Վերև՝ Աստված, ներքև՝ Սարգիս: Իմ Սարգիս տղա իմ ձեռք բռնեց, գացի Եղեռնի հուշարձան, լալով-ողբալով ծաղիկ դրի, կարծեցի իմ վառուկներ Էնտեղ են, իմ սպանվածների գերեզման հիդա է: Ծա՛տ կուլամ. կուզեմ Էրթամ մըր Էրգիր: Էրթամ մըր անու՛շ Մեղրագետի ջուր խմեմ, մըր անու՛շ սարերի զուլալ օդ շնչեմ, իմ անու՛շ Էրգիր: Մըր Էրգրի համն ու հոտ ուրիշ է, լաո՛: Ծա՛տ կուզեմ Էրթամ մըր Էրգիր: Կհուսամ Աստծուց, օր ես չըմ տեսնա, հըմա իմ Էրեխեք, իմ թոռներ անպայման կտեսնան՝ օր մըր Մշո քաղաք Էդնի Հայաստան, իմալ օր Էրևան քաղաք:

Ցանկանամ հայում՝ հույս, սեր, հավատ, ամոր, խիղճ: Էս պետություն լավ է, համա՛ չհավատա Աստված: Եթե խիղճ ունեցար՝ արդար ես, քո հոգին սուրբ է:

10 (10).

ՍԵԴՐԱԿ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՄՈՒՇ, ԱՌՆՋԿՈՒՍ ԳՅՈՒՂ)

1904 թ. ծնվել եմ Մուշի Աղջավազի շրջանի Առնջ-կուս գյուղում: Մինչև 1915 թիվը խաղաղ ապրում էիմ:

Մինչև տասնմեկ տարեկան դառնալս մեր գերդաստանի մեջ մարդ չէր մեռեր, բայց թուրքը բո-

լորին ջարդեց:

1908 թվին թուրքական կառավարությունը հյուրիեթ արեց, այսինքն՝ ազատություն տվեց: Մեզ մոտ քառասուն հայկական գյուղ կար: Սիփանա սարը մեր

* Այս հուշը պատմող Օողեր Տոնոյանի եղբոր՝ Հովհաննես Աբրահամյանի և Եղիշե Չարենցի մտերմության մասին է մեզ պատմել նրա որդի բժիշկ Սարգիս Տոնոյանը: Պարզվում է, որ Չարենցն ու Հովհաննեսը 1937 թ. եղել են միևնույն բանտախցում: ՀՀ Պետական անվտանգության արխիվներից պատմական գիտությունների դոկտոր, գեղապետ Արմենակ Մանուկյանը հայտնաբերել է Եղիշե Չարենցի «Նա այրեց «Կապիտալը» անտիպ պոեմը, որտեղ մեծ բանաստեղծն անդրադարձել է իր բանտային կյանքի առօրյային և մի շարք քաղցակեր նվիրել է նաև մեր տառապյալ բանասաց Օողեր Տոնոյանին:

«Իր թոռնիկի ձեռքից բռնած
Ու մի կապոց շալակին,
Պառավ Օողոն վիզը ծռած
Աղաչում էր պահակին:
- Գյուղից եկել՝ երեք օր է
Մե՛նք հերթի ենք սպասում,

Հանձնեք մի քիչ հաց ու շորեր, -
Բայց նրան ո՞վ էր լսում:
- Բանտապետը եկավ, - ասին,
Օողոն վազեց նրա մոտ:
- Էլի՞ տեսակցության մասին.
Վա՛ղը...»:

շրջանում էր, լամբերը գալիս էին Վանա ծովի հյուսիսային ափը: Էդ ամբողջ տարածությունը լրիվ հայ էր, ո՛չ մեկ թուրք, ո՛չ մեկ քյուրդ չկար: Միայն քաղաքում ծառայող զարիթներն էին թուրք:

Սիփանա սարից ջրերով լի գետ էր իջնում, վրան քսանհինգ ջրաղաց էր շարժվում: Գիտե՞ս ինչ այլուր էր աղում: Մենք որ մաշկի հիվանդություն էինք ունենում, մտնում էինք Վանա ծովը, լողանում, լավանում էինք: Նոր տարում, Ջատիկին տառեխ էինք ուտում. մեքն էլ փուշ չկար:

Երեկոյան արևը թեքվել էր, ոչխարը դաշտից եկավ: Մերս, հորեղբորս կնիկները ոչխարը կթում էին, ես ու հերս փայտով ոչխարը ղեկավարում էինք:

Մեկ էլ գյուղի արևմտյան կողմից՝ Մշո, Բիթլիսի կողմից, ձայն եկավ. «Հավա՛ր, գյուղը կոտորեցին»:

Մերը մանուկը ուրացավ. թե ով որ կողմն էր փախչում՝ հայտնի չ : Գյուղը խառնվավ իրար, ով որտեղ ասես փախավ:

Մեր տան երեխան ես էի: Հերս ասաց. «Քեզ փրկեմ, բա մնացածին ի՞նչ անեմ»: Ինքը փախավ: Ես ասի՝ բարձրանամ, տեսնամ: Տեսա, ձիավորները ձեռքներին հրացաններով գալիս են: Հերս ու հորեղբայրս փախան, մտան մի տուն, թաքնվան: Ես մնացի շիվարած: Մազերս երկար էին: Ինձ աղջկա շոր էին հագցրել: Հորեղբայրս՝ հարուստ Պետոն յոթ հարյուր գլուխ ոչխար ուներ, ինձսուհու տարեկան էր: Ինքն ու իր նախրչի Մելոն գալիս էին, էդ երկուսին էլ խփեցին: Մեկ էլ տեսա՝ աջ կողմից մեկը ինձ գրկեց: Տեսա՝ քրդի կինն է, որին մենք հաց էինք տալիս: Երևի ձիերի ոտքերի տակ կմայի. էդ կինը փրկեց ինձ, տարավ մորս մոտ, ասաց մորս. - Սարե՛, երեխին գրկեմ, որ չսպանեն, թող իմանան քրդի երեխա է:

Երբ ձիավորները եկան, էդ քրդի կինը ասաց. «Եկան բոլորին սպանեցին, էլ մարդ չմնաց»:

Ձիավորները հավատացին, ելան գնացին:

Էդ կինը ինձ տարավ իր տունը: Մեր բոլոր գերդաստանի երեխեքը էդ տանն էին թաքնված: Էդ քրդի տան մեջ էր նաև հորեղբորս բոյով-ջանով տղան, որի անունը Հարություն էր:

Մութն ընկավ: Քրդի կինն ասաց. «Եթե հիմա գան, էս աղջիկներին գան տանեն, ես ի՞նչ կարող եմ անել. էլեք զացեք ռեսի՝ գյուղի քյոխվի տունը»:

Հենց դուրս եկանք, որ ռեսի տունը երթանք, ասկյարները եկան, ուզում էին հորեղբորս տղին սպանել: Նա որ խփեց՝ երեքն էլ ընկան. փոխանակ նրանց զենքը վերցնի ու սպանի նրանց, ելավ փախավ: Ես ու երեք երեխաներ, մեր ձեռքերը իրար բռնած, գնացինք գյուղի մեջ: Պլեթով խփում են, սպանում են: Ես տեսա ռեսի տան մոտ ութ հոգու սպանել էին, տանջելով սպանել էին. մեկի թևն էին կտրել, մեկի գլխին էին խփել: Մի քանի օր մնացինք ռեսի տանը: Մի օր մերս գնաց մեր տունը, տեսավ հացի փշրանքներ կան, բերեց: Վեց երեխա ենք, ես էլ՝ յոթը: Սոված ենք: Մեկ էլ մերս գնաց, տեսավ ոչինչ չեն թողել: Ամբարի միջի այլուրն էլ թափել են գետնին: Մերս էդ հողով

խառնված այլուրը բերեց, որ ետխա սարքի՝ ուտենք: Եռնջա էլ ենք կերել:

Մեկ էլ հերս եկավ, մեզ գտավ: Թուրք ասկյարը տեսնում է հորս գալ-գնալը, ձայն չի հանում: Հետո մորս ասում է. - Ես Արքեին գալուց էլ եմ տեսել, գնալուց էլ եմ տեսել: Բայց ես ձեր տանը հաց եմ կերել, չկրցա խփել. գլուխս շուռ տվի, որ իբր չեմ տեսել:

1915 թ. ոռուը գալիս էր արդեն: Քրդերը փախչում են դեպի Բիթլիս՝ արևմուտք: Բայց լցվան ժողովրդի մեջ, սկսին թալանել, մույմիսկ վրի շորերը հանում, տանում էին: Օսմանյան ասկյարները եկան քրդերին քշեցին:

Մենք մտածեցինք, որ Ղարաքեշի զյուղը գնանք, էնտեղ ավելի ապահով էր, քանի որ ճանապարհից դուրս էր: Դեպի արևելք ենք գնում: Քրդերը սկսեցին կրակել մեզ վրա: Մի ջահել հարս ազատվավ, երկու երեխա բերեց: Երեխեքին թողեց հողի վրա ու փախավ:

Հասանք Ղարաքեշի զյուղը: Էնտեղ էլ սիրուն աղջիկներին փախցնում էին: Մեր հինգ երեխեքը՝ երեք տղա, երկու աղջիկ՝ Սամսոնը, Ենոքը, Սուրենը, Ազնիվը, Հայկանուշը մեկ օրում սովից մեռան: Մերս գնաց ասկյարի մոտ, խնդրեց, որ թույլ տա թաղել իր երեխեքին, բայց նա ասաց, որ գերեզման չի կարելի: Ստիպված ձեռքերով հողը փորեցինք, հինգին էլ մեքը լցրինք:

Մի օր տեսանք ասկյար չկա: Մեր գյուղի մի աղջիկ բորոգան փչող ասկյարը տարել էր իրան կին: Մեր գյուղից յոթ աղջիկ էին տարել: Հորեղբորս աղջկան էլ մերս պահում էր սալումի մեջ, գիշերը վրեն էր պառկում, որ չիմանան:

Ես ոչ միայն մեր գյուղի կոտորումն եմ տեսել, այլ նաև մեր բոլոր գյուղերի փախեփախն եմ տեսել: Խսիրի պես համատարած գետնին փոված դիակներ էին: Վերջը բոլորը լցրին ծովը, որ խուլեր չլինի:

Մեկ էլ տեսանք՝ ծովի կողմից մի մարդ եկավ, ասաց.

- Ռուսական զորքը Սիփանա սարի ետևից, Մանակերտից եկել է Բիթլիսն է վերցրել, իսկ ծովի հարավային ափով Անդրանիկն ու ռուսական զորքը Վանն են վերցրել, արդեն հասել են Տիգրանակերտի մոտ:

Մի դավաճան հայ կար: Թուրքացել էր, գնացել խաբար էր տվել, որ տղամարդիկ թաքնվել են թունելի մեջը: Թուրք ասկյարները էդ դավաճան հային տանում են, որ ցույց տա, դու մի ասա՝ Արամ Մանուկյան փաշան գիշերով եկել էր ու բոլորին տարել: Էդ դավաճան հային բերին Ղարաքեշի զյուղ, կայմացրին, խփին, խփին, խփին: Մերս ասաց. - Ինչի՞ կխփիք:

- Էս որ ձեր ազգից է ու ձեզ դավաճանել է, ավելի լավ է՝ թող մեռնի:

Գյամիք բերին մեզ տարին: Բիթլիսից, Սասունից, Բաղեշից բոլոր հայերին տարին Վան:

Հերս որ վնասվել էր, գնաց ռուսական բժշկի

մոտ, բայց հենց այդ օրն էլ մահացավ:

Մենք տասնութ հոգի էինք: Մեր հարյուր հիսուն հոգիանոց ազգութակից միայն ես ու հորեղբորս տղան՝ Թաթոսն ենք ազատվել:

Մեկ էլ ոռւղ հրամայեց, թե ես ետ եմ մահանջում, գնացեք Ռուսահայաստան: Մինչև Օլթի ոռւսական գրամիցն էր: Ծանապարհին ոռւսական գորքը մեզ տերություն արեց, բերեց մինչև Իզդիր: Ռուսը սկսեց մեզ նպաստ տալ: Մեշոկներով այլուրը խոտի դեզերի պես կիտված էին իրար վրա:

Եկանք: Ես որք էի: Ես գնացի ամերիկյան որբանոց, Թաթոսը գնաց Էջմիածին:

1920 թվին Սերոբ Դեմիրճյանը, Նաիրի Զարյանը և շատ ուրիշներ որբանոցում էին: Չարենցը մեր դաստիարակն էր: Նիհար-նիհար որք տղա էր, բայց գրագետ էր:

Մեր որբանոցը բերին Երևան, որ տանեն Ամերիկա: Մի մասին տարան, մեզ էլ պիտի տանեին, բայց չհասցրին: Հայաստանի դաշնակցական կառավարության՝ Խատիսյանի հետ, թուրքերը ստոր պայմանագիր կնքեցին: Ջուֆայի ու Ղարաքիլիսայի գիծը տվեցին թուրքին:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Սարգիս Կասյանի հետ տասնմեկերորդ բանակը մուտք գործեց Իջևան և հեռագիր տվեց Լենինին. «Աչքդ լույս, Հայաստանը Մովետական է»:

Էդպես տարիներ անցան: Ես մեծացա, կամա-

վոր գնացի սովետական բանակ: Պոլկովնիկը կամ-չեց, ասաց. - Տղա ջան, բանակ ես ուզում գնալ, բայց փոքր ես:

Ես էլ ասի. - Ես որք տղա եմ, ուզում եմ գնամ, տուն չունեմ:

Գնացի հայկական երկրորդ դիվիզիա, որի հրամանատարը Բագրատ Ավագյանն էր, իսկ հայկական դիվիզիայի հրամանատարը Մելիք-Ծաֆնազարովն էր: Առաջին գունդը Երևանում էր: Բաղրամյանը գնդի հրամանատարն էր:

Բանակից եկա: Երևանում միլիցիայի դպրոց գնացի: Նշանակեցին Մեղրի: Չորս տարի միլիցապետի տեղակալ եմ եղել: 1935 թվից հետո սովորել եմ Թիֆլիսում: Հետո ընտանիքս տարա Թիֆլիս, Էմ-տեղ սովորա, ավարտեցի: Եկանք Երևան:

Քառասուն հոգի կուրսանտների միջից իմն նշանակեցին Հայաստանի երկաթուղու պետ: Էն ժամանակ երկաթգիծը Վրաստանին էր պատկանում:

1941 թ. Հայրենական պատերազմն սկսվեց: Մոսկվայից բրոնյա եկավ, իմն ֆրոնտից ազատեցին:

1945 թ. իմացանք, որ Գերմանիան կապիտուլյացիայի է ենթարկվել:

Պատերազմի ժամանակ թիկունքում լավ ծառայության համար պարգևատրվել եմ և՛ Կարմիր աստղ, և՛ Կարմիր դրոշ, և՛ Լենինի շքանշանով. քսան հատ մեդալ ունեմ:

11 (11).

ՍԱԹԵՆԻԿ ՆԱԶԱՐԻ ՊԵՏՐՈՍԾԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՄՈՒՇ, ԳՅՈՒՄԳՅՈՒՄ ԳՅՈՒՂ)

Նազար աղան իմ հայրիկն էր, որը հարուստ, անվանի վաճառական էր և գյուղի միտարն էր: Մորս անունը Սրբուհի էր: Մենք չորս եղբայր, երկու քույր էինք: Մեկ եղբայրս մահացավ միմյան պատերազմը: Եղբայրներիս անունները՝ Արզար, Թուրո, Գիրիշ, Ջոհրապ, իսկ քույրս՝ Արեգնազ: Նաև երկու հարս ունեի՝ մեկի անունը Մաքրուհի էր, մյուսի անունը չեմ հիշում:

Թուրոն որ մեռավ, հայրս հարսին ըսավ՝ աս քու տունդ է, հոս կնստիս:

Քաղաքին ծայրեն գետակ մը կանցներ: Հոն տուն շինեցինք, ծառեր տնկեցինք: Հայրս կտորի վաճառական էր, քրդերը կուգային, կգնեին:

Արզար եղբայրս վերգի հավաքող էր: Թուրոն դերձակ էր: Գիրիշը նալբանդ էր: Մեր տունը երկու սենյակ էր: Թունդի կար, մարագ, ախոռ, հարդի տեղ կար, որ ձիերը ուտեն:

Տունին առաստաղը գերաններով էր, հատակը փայտից էր: Հայերում թաղերը առանձին էին: Բայց քյուրդերում հետ հաշտ էինք:

Մենք ձմեռը լահանա թթու կոնեինք աղաջորի

մեջ: Տոլմա կեփեինք, փորով քլոֆթեն կխաշեինք, թթուով կուտեինք: Բլդուրով փիլավ կեփեինք, ձավարով մածուն ապուր կեփեինք: Խմորեղեններ՝ զաթա կեփեինք, քիշի լուղի մեջ կտապակեինք, շաքարով կուտեինք: Կանաչեղեն՝ ֆատիլա, լահանա կեփեինք: Հացը՝ խմոր կշաղեինք, կբանայինք, բարձի պես բան մը կար, թոնիրին մեջը կփակեցնեինք, կեփեինք, լավաշը տասնհինգ օրը մեկ կեփեինք:

Բաղնիքի համար ջուր կտաքացնեինք: Կեղտաջուրը դուրս՝ առուով կերթար: Ձմեռը փայտ կվառեինք: Բորույով ծովյն դուրս կհանեինք:

Անկողինները գետինը կփռեինք: Առտուն եռվյուղը կհավաքեինք: Մայրս Մուշեն վարժուհի բերել տվեց իր ընտանիքով և մեր հին տունը դպրոց դարձրեց: Տասնհինգ աշակերտներ էինք: Մեզ մոտ մեկ լուսավորչական եկեղեցի կար: Ս. Կարապետ կերթայինք, մեկ օրվա ճամփա էր: Տոնական օրերը Ս. Զատիկը, Ս. Ծնունդը կհիշեինք: Քառասուն օր պահք կպահեինք, ընկույզով, ձեթով կերակուրներ կուտեինք: Զատիկին հավկիթ կնեղեինք, դրացիներուն կբաժնեինք: Կաղանդին պապաս թեփափին մեջ

մեծ խմոր կշաղեր, կեփվեր. պապաս կկտրեր, մեջը բախտ դրված կըլլար ամենուս անումներով, մաս անասուններուն անումներով:

Պտուղներու տեսակներ ունեինք՝ խմոր, տամձ, սալոր. ցիտրուս չունեինք: Ձմեռը ցուրտ կըլլար, ձյունը ճամփաները կոցոցեր:

Թուրքի հարսանիքը կհիշեմ: Հարսը աղքատի աղջիկ էր, մերոնք չէին ուզեր: Եղբայրս սիրահարված էր: Մայրս հերոս կին էր, ամ առավ ինձ, եղբորս հարսնացուին, գնացինք հորեղբորս տունը, տերտեր բերավ, պսակեց. ամուսնացան:

Մորեղբայրս կառավարական մարդ էր: Անունը Շուքրի կըսեին: Երբ Ս. Կարապետի վամը կերթայինք, իրենց կմնայինք զիշերը: Մամաս տասը զավակ ունեցած է, հինգը մեռած են: Մեզ մոտ բծիշկ չկար, բայց դայակ մը կար:

Ս. Կարապետի օրը մամաս, հորեղբայրներին կհները, բոլորս կերթայինք ուխտի: Մեզի՝ ինձ ու հորեղբորս աղջկան խորջինի մեջ կոնեին, պզտիկ էինք: Հոն անգամ մը փահլեան մը ելավ, սկսավ խաղալ, թելին վրայեն վար ինկավ, ոտքը կոտրեցավ: Կային, որ փայտե ոտքեր կհագնեին, դրամ կհավաքեին: Վանքին քովը սենյակներ կային, հոն կմնայինք: Վանքը մեծ երկաթե դռներ ուներ: Եկեղեցիին չորս կողմը պարիսպ էր: Հատակը ճերմակ մարմար էր: Կիներ կային, որ ճերմակ ձյութ կծախեին: Ուխտավորները ծնկի վրա եկեղեցի կմտնային: Դուրս ելլալն ալ՝ ետ-ետ կերթային: Եկեղեցին մեծ էր: Խուռն, մոմ կվառնեին: Մուրացկաններ չկային: Մեծ մասամբ կիները ուխտի կերթային:

Կուսակցականներ կային: Եղբայրներս դաշնակցական էին: Անոնք կրթված էին. հայերեն, ֆրանսերեն գիտեին, ժողովներու կերթային: Մեր տանը երեքչորս հատ զենք կար: Օր մը եղբայրներս զենքերը մաքրելու համար հանեցին, եղբայրս խորշինը կրակի մեջ նետեց՝ պայթեցավ, երեսը վառվեցավ: Մամաս թթու լաֆանա կապեց՝ աղեկցավ: Ես Սերոբ փաշայի կնոջը՝ Սոսե մայրիկին, տեսեր եմ: Սգավոր հագած եկավ մեր գյուղը, Լեոն էֆենդիին տունը մնաց:

Մենք շատ խաղաղ էինք տաճիկներուն հետ: Տաճիկ ժանդարմաներ եկան, հայ կիներուն ըսին. «Եկե՛ք, ցորեն մաքրեցեք, ալյուր շաղեք թուրք զինվորներուն համար»: Մայրս հավաքեց հայ կիները, գնաց գայմագամին մոտ, ես ալ հետն էի: Ան ըսավ գայմագամին. «Մենք հավասար ենք, ինչու՞ մեզի կստիպեն ալյուր շաղենք, հաց թխենք»:

Գիրիշ եղբայրս նալբանդ էր: Ձիավորներ կուզային, պալտեր կմեխեր:

Արգար եղբորս հավաքեցին, ուրիշ տղաներու հետ տարին թուրքի բանակ: Մամաս Գիրիշին հեռագիր գարկավ. «Արգարը կուգա կոր», ըսելով, բայց Արգարը Մուշ չհասավ: Լսեցինք, որ Արգարին սպանել են:

Մամաս ձի նստավ, գնաց Մուշ: Մեկ-երկու օր

վերջը թուրքերը եկան, բոլոր հայ էրիկմարդոց հավաքեցին: Բեյ մը կար, ուզեց մեզի օգնել, բայց չստացվեց: Պապաս հանձնվեցավ, տարին բանտ: Դեռ չբանտարկած, պապայես հագուստ ուզեցի. - Սու՛ւս, ժամանակը գեշ է, - ըսավ:

Ժանդարմաները եկան, ըսին. - Ելե՛ք տնեմ, ի՞նչ կուզեք, առեք ձեզի հետ:

Մեր ամեն ունեցածը բաժանեցինք մեր թուրք դրացիներուն, բոլոր հայերը հավաքվեցան գյուղին կենտրոնը, պարտեզին մեջ: Քույրս ոսկիներով հյուսած էր մազերը. հարուստներուն օրենքն էր ադ: Հարսերս ոսկի սրմաներով կապույտ թավիշ հագուստ հագած էին: Մեկ հսկա քյուրդ մը եկավ: Ադ հագուստները տվինք մեր ծանոթ քյուրդին, որ մեզի ազատի: Ան մեզի տարավ իր տունը: Հագիվ մեկ ժամ ճամփա գացինք, քյուրդերը վրանիս հարձակվեցան: Կիներուն հագուստները հանեցին: Ես ալ վարտիքով մնացի: Քրոջս տաճիկ մը փախցուց: Մենք չբախեանք: Առտուն էլանք: Ժանդարման եկավ, մեզի տարավ: Քյուրդը եկավ մեզի ետ վերցուց, նորեն բերավ իր տունը: Չէ որ քրոջս փախցուցեր էին, ետ եկավ, ինձի ըսավ. - Ես թույն եմ խմեր, եթե մեռնիմ՝ դուն զիտցիր մեր ապրանքներուն տեղը:

Ես ու մորեղբորս աղջիկը գացեր էինք ջրի: Մեկ ալ տեսանք քյուրդը նորեն առավ, տարավ քրոջս: Ի՞նչ ընենք: Մորեղբորս աղջիկին ալ տարին: Ես մնացի մենակ: Աս քյուրդը ինձի տարավ մեր քյուրդ դրացիին տունը: Ան ինձի տեսավ, զարմացավ, ըսավ. - Դու ո՞րք ես: Դրացիին տունը ձեր հայ ծանոթները՝ Շուշան արլան և ուրիշներ կան, տաճիկին հացը կեփեն, գնա՛ անոնց մոտը:

Մեր տունեն անցա, լացի: Մեր տունը տաճիկ մը նստած էր: Ըսավ ինձի. - Հորդ ապրանքներուն տեղը ըսե:

Գիշերը՝ փաթ-քյութ, տաճիկները փախան: Ռուսը եկավ: Մենք ոտքով գացինք Խարբերդ: Բոլոր գյուղերու հայերը արդեն գաղթած էին: Ալի էֆենդին տարավ ինձ իր տունը, իր աղջիկին պես պահեց: Վերջը ադ տաճիկ ընտանիքը Մալաթիա գնաց: Տաճիկը մեռավ: Կնիկը ինձի դրկեց թութի ալյուր զնելու: Գացի, տեսա տաճիկ երկու աղջիկ նստած, մայրն ալ հետերնին: Անոնք ինձի տարին լոգցուցին, մաքուր հագուստ հագցուցին: Մայր ու աղջիկները ինձի սիրեցին: Տաճիկ մայրս ինձի պահեց:

Խարբերդի մեջ պատվելի Եղոյանի տունին առջև մի կնիկ տեսա, ամ ըսավ. - Եկու՛ր, քեզի որբանոց տանիմ:

- Չէ՛, չեմ գա, - ըսի, - քանի որ ինձի լավ կնային:

Տունին հարսը ինձի հրամայեց, ըսավ. - Ախտոը ավլե՛:

Ես մտածեցի՝ փախչել:

Արդեն զինադադար եղած էր: Տիկին մը ինձի որբանոց տարավ: Չորս տարի Խարբերդի որբանոցը մնացի: Ամերիկյան որբանոց էր, արդեն տասներկու տարեկան էի: Բոլորս ալ իրարու պես որբեր էինք:

Առտուն կելլայինք, աղոթք կընեինք, հոգևոր երգեր կերգեինք, կնախաճաշեինք, դպրոց կերթայինք, հալերեն կտորվեինք: Ես չմայած Գյումգյումի մեջ դպրոց գացած էի, սկսա Ս. Գիրք մը կարդալ, բայց ինձմե մեծերը կարդալ չգիտեին: Կես օր մը կաշխատեի, հիվանդ կողացնեի, ճաշ կուտեցնեի, անկողինը կշտկեի, օրվա մյուս կեսն ալ՝ կտորվեի:

1922ին Խարբերդեն ուտելիքով, անկողինով, բարձերով մեզի կառքերը դրին, տարին Տիգրանակերտ: Մեզի սեմյակներ պատրաստած էին: Լողացորին, կերցրին, վերջն ալ թրեմով Հալեպ տարին, Բեյրութ տարին, Պոլիս, Հունաստան բերին, Կորնթոսի դպրոցորդաճոցը գացի: Դոկտոր Հեքիմյանը ինձի հոգեզավակ վերցուց: Հետո ինձի բերին Եգիպտոս: Ես Եգիպտոս ամուսնացա: Մամբրե սրբազանը հոգևոր առաջնորդն էր: Օր մը մեզի տարած էին եկեղեցի, Մամբրե սրբազանը ինձի ըսավ. - Գիտե՞ս, Սաթենիկ, երիտասարդ մը կա, Սուդան գացած է: Ան՝ երկար մազերով աղջիկ մը կուզեմ, ըսած է: Կուգե՞ս հետը ամուսնանալ:

- Դուք ուզել եք, ես ալ կուզեմ, - ըսի:

Կեսուրս եկավ, ինձի տուն տարավ: Ես ըսի. - Ես որբ եմ:

Կեսուրս ըսավ. - Ես ալ որբ եմ եղած: Մենք քեզի մայր, հայր կըլլանք:

Տարին իրենց տունը: Վերջը գացինք Սուդան: Տղանին երկաթագործ էր: Հոն երեք երեխա ունեցա:

Սուդանում վեց ընտանիք հայ կար: Հետո սնանկացանք, անգլիական կառավարության ժամանակ դժվարացավ մեր վիճակը:

1931-ին եկանք Եգիպտոս: Պրոպագանդ ըրին, թե Հայաստանը լավ է: Ես արդեն որբնայրի էի: Մեզի բերին Բաթում «Պրեքա» մավով: Ես իմ զավակներով գացինք Հայաստան: Բոլորս ալ գործարանը աշխատեցանք: Տղուս աչքը սկսավ ցավիլ: Սխալ դեղ տվին՝ կուրացավ: Ժողովուրդը շա՛տ խեղճ էր: Մեր աղջիկները գործարան չէին ուզեր աշխատիլ: Գործեն ելան: Ես աշխատեցա անհայր երեխաներու մանկատունը: Ես ճաշ եփող էի: Տղաս կուրացավ, մեռավ: Աղջիկներս մեր՝ եկող տղաներ առին: Հիմա Ամերիկայի մեջ շատ լավ ենք: Զավակներս քովս են:

Միշտ կաղոթեմ, որ իմ մահատակներու հոգին Աստված լուսավորե: Ես կհավատամ Աստծուն: Ես կաղոթեմ բոլոր աշխարհի համար: Աստվածաշունչը կըսե՝ թշնամուդ մի՛ առեր: Հիսուս ըսավ՝ փնտրեցեք, պիտի գտնաք:

12 (12).

ԱՐՇԱԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՄՈՒՇ)

Ես ծնվել եմ հյուրիեթի տարին: Հայրս հովիվ էր: Ոչխարը կուշտ ուտելուց և խմելուց հետո պառկում էր ավազի վրա, որ կաթը առատ լինի: Կեսօրին գալիս էին բերվորները, կթում էին մրանց ու կաթը տաճում:

Օրերից մի օր ցերեկով հանկարծ արևը խավարեց: Հայրս ու ես Մուրադ գետի ափին էինք: Ոչխարը խրտնած վեր թռավ, շները ռոճացին: Ես գետի ափին «Հե՛յ, հե՛յ» էի բղավում: Հայրս ինձ տարավ հնձվորների մոտ: Մեկը ասում է՝ կարկուտ կգա, երկրաշարժ կլինի: Մյուսը՝ թե՛ բամ չկա, վախենալու չէ: Արևը կրկին շողաց: Բայց այդ օրերին 1914 թ. սկսվեց աշխարհացունց պատերազմը, որը սարսափելի հետևանքներ բերեց իր հետ: Այդ ժամանակ թուրքական կառավարությունը սկսեց խրախուսել թալանը, կողոպուտը, հայերի կոտորածները: Վախեցած մարդիկ չէին կարողանում տներից դուրս գալ, ցորենը քաղել, տուն բերել: Սկսվեց թշնամություն հայերի դեմ: Թուրքերը հարձակվում էին հայերի օջախների վրա, թալանում էին, թալանը միմյանց ձեռքից խլում և իրար հետ կովում ու իրար փոր էին թափում:

Այդ օրերին, մի օր ուշ երեկոյան հոտը իր մատաւելումն էր, հայրս գնաց սև ոչխարի կաթը կթելու: Բերեց կաթը, ինձ խմացրեց ու քնացրեց: Հանկարծ մեր հոտի շները վեր թռան ու առաջ վազեցին: Հայրս

ձայն տվեց. - Ովքե՞ր եք:

- Քիրվաներ ենք, - հայրս շներին զսպեց:

Ձիավորները մոտեցան, բայց չբարևեցին:

Հայրս բարևեց ու ասաց. - Այս գիշերով ու՞ր եք գնում, ի՞նչեք խորոված անեմ, հյուրասիրեմ:

Ձիավորները իջան: Հայրս մտավ հոտի մեջ, որ ոչխար ընտրի: Ձիավորներից մեկը հրացանը պատրաստեց, որ խփի: Ընկերը ասաց. - Սպասի՛ր, խորովածը կուտենք, հետո՝ կսպանենք:

Ես քնածս տեղից լսեցի, բայց չշարժվեցի: Մեկ էլ զգացի՝ մեկը մստեց իմ պառկած տեղի վրա: Ես շարժվեցի ու սկսեցի լաց լինել, կանչեցի հորս: Հայրս եկավ: Ես դողում էի: Քյուրդը ասեց. - Գյորմափշտիկ է կարծես՝ վախեցա: Էս լամուկի վիզը չկտրե՞մ:

- Չէ՛, - ասաց հայրս, - սա իմ սիրած զավակն է, մի՛ սպանե:

Մյուս քյուրդը ասեց. - Այ քիրվա, դու հովիվ ես, հայրս էլ հովիվ է:

- Ո՞վ է հայրդ:

- Թեմուրը:

- Ես ու հայրդ՝ Թեմուրը, քիրվա ենք: Քիրվաները իրար կսպանե՞մ:

- Եթե մեղը ընկնեն՝ կսպանեն: Մեր Նադո բեկը ասում է, որ դու սուտ հովիվ ես, բայց ֆեդայի ես: Մեզ դրկել է, որ գլուխդ կտրենք, տանենք, - քյուրդը հե-

տո շարունակեց, - ա՛յ քիրվա, շուտ հավաքվի՛, ելի՛ր գնա, քանի ողջ ես:

- Աստված մեծ է, դուռը հագար, - ասեց հայրս ու ինձ վերցնելով՝ հեռացավ:

Այդ օրվանից մենք կորցրինք մեր ոչխարները:

Եկավ աշուն: Բոշաներ էին եկել՝ մաղ ծախելու: Եկել էին նաև հարկահավաքները՝ թաղիները, ցորենը թաշում էին, այսինքն՝ մշան էին անում, որ չխախտվի:

Ես էլ պահիմ ձմերուկ ուզեցի, մայրս ցորենի շեղջի մոտից անցնելով ինձ ձմերուկ բերեց, որ ուտեմ: Թաղիները տեսան, որ շեղջի կողքից խախտված է: Սկսեցին պոռալ, կանչել: Եվ որպես պատիժ՝ հորս ստիպում են մի պարկ ցորենը ուսին դրած տանի մինչև Բուլանը:

Եկավ ձմեռը: Գյուղի մեծերը մտածում էին՝ ո՞նց պիտի ազատվեն այդ վիճակից:

Եկավ 1915 թվի գարունը, արյունոտ գարունը: Այդ ժամանակ գյուղ էր վերադարձել Զամ-ֆիդա Նադոն: Նա սարից իջել էր գյուղ: Գյուղացիները, ինչպես ասի, վախենում էին սալյով գնալ դաշտ՝ ցորենը բերելու: Զամ-ֆիդա Նադոն հրացանով ուղեկցում է գյուղացիներին, որ իրենք գնան դաշտից ցորենը բերեն: Մեկ էլ քյուրդերը հարձակվում են նրանց վրա: Զամ-ֆիդա Նադոն, որ տեսնում է սրանց, սկսում է կրակել նրանց վրա ու հրամայում է գյուղացիներին. - Կովե՛ք բահերով, գերանդիներով:

Սալվորը ասում է. - Զամ-ֆիդա Նադոն, քեզ մատնել են, արի սալի մեջ մտի, առվույտի մեջ թաքնվիր: Ֆիդա Նադոն թաքնվում է:

Ջիավորները մոտենում են ու հարցնում. - Ու՞ր է ֆիդա Նադոն:

- Գնաց դեպի գետը, - ասում է սալվորը:

Սրանք կրակի են տալիս սալը: Ֆիդա Նադոն կաքավի պես դուրս է թոնում սալի միջից և սկսում է կովել: Քրդերը կրակում, սպանում են Զամ-ֆիդա Նադոյին: Նադոյի որդիներին պահում է խաթուն Մարեն: Այդ ժամանակ կոտորածը հասել էր մեր գյուղերին, կոտորում էին բոլորին՝ ծերերին, երեխաներին, ուլքեր իրենց ձեռքն էին ընկնում: Մի օր ապրիլին հանկարծ գյուղը խուժեցին թուրք զինվորներ, քրդեր: Քյուրդ Նադոն քոլոզը գլխին առաջ եկավ դեպի ֆեդայի Նադոյի տունը: Հրացանը քաշեց, որ ներս մտնի: Մեր ֆեդայի Նադոյի խաթուն Մարեն բեկի ոտքերը ընկավ. - Նադո՛ բեկ, խնայի՛ր իմ թոռներին, նրանց հորը սպանեցին արդեն:

Բեկը ծիծաղեց քահնա, ու քոլոզը վար ընկավ: Մեծ Մարեն, որ հավատում էր ամեն խոսքին, ներս է մտնում, ասում. - Զավակներս, զենքերը տվե՛ք բեկին: - Մարեն Գեղամին ու Արմենին առաջը գցած՝ հրացանները բերեց: Բեկը Արմենին տան շեմի վրա կրակում է, հետո՝ Գեղամին:

Հայրս լսում է այս իրողությունը, արսափած տուն մտավ: Հայրս ինձ ու մեծ եղբորս տարավ գետը անցկացրեց: Տարավ դիմացի գյուղը մի մարագ, որը

գետնին հավասար էր ու մարդաբոյ խոտով ծածկված: Հայրս մեզ թողեց էնտեղ: Էդ մարագի մեջ կալին թաքնված շատ կանայք ու երեխաներ: Մարագի փոքր անցքից լույս էր թափանցում: Թե ինչքան էնտեղ մնացինք, ես չգիտեմ, միայն հիշում եմ, որ երբ երեխաները լաց էին լինում, վախեցած մայրերը սաստում էին:

Մի օր մարագի տանիքի վրա ոտնաձայն լսվեց: Ներս խուժեց թուրք ասկյարների խուժանը, որոնք սկսեցին ապտակել կանանց ու երեխաներին: Քաշում էին կանանց ականջողերը, արյունլվա էին անում: Մի հաղթանալ կի՞ն գրոնակով խփում էր, մի ուրիշ կի՞ն կճուճը խփեց թուրքի գլխին, կճուճը կոտրվեց: Կանայք մեզ իրենց փեշերի տակ թաքցրած տարան մարագից դուրս: Մենք փորսող գյուղից դուրս եկանք: Մեր շորերը հանեցինք, կապեցինք մեր գլխին:

Մեզ բռնեցին: Եղբորս ապտակեցին: Մեր գլխին կապած շորերը խլեցին, իրար մեջ բաժանեցին: Մեր ձեռքերը կապեցին, մեջքով դեպի գետը կանգնեցրին, որ կրակեն ու ջուրը գցեն: Հանկարծ քրդերը իրար մեջ խոսեցին: Եղբայրս հանկանում էր քրդերեն, ասեց. - Աշո՛տ, մի՛ վախենա, ասում են՝ ափսոս է իրենց գնդակը:

Եղբորս գնդակով խփեցին, մա գետը ընկավ: Ինձ ջուրը գցեցին: Ես պոտոր ջրի մեջ տեսա եղբորս գլուխը: Մի կերպ մազերից բռնեցի: Ջուրը մեզ տանում էր: Թուրքերը տեսան, որ մենք չենք մեռած, սկսեցին կրակել: Փոխանակ երեք փամփուշտ վատենեմ, ավելի շատ վատնեցին: Գետը մեզ տախավ: Հասանք մյուս ափը: Մենք կանգնեցինք ավազի վրա: Եղբայրս և իր ընկերները ուրախ էին, որ ողջ ենք: Եղբայրս և իր ընկերը ինձ ավազի մեջ թաղեցին, իրենք էլ ավազի մեջ թաղվեցին ու քնեցին: Եղբայրս ակամբ էր դնում, հանկարծ լսեց հայերի ձայն, կանչեց. - Հե՛յ, հե՛յ, հասե՛ք:

Բայց նրանք վախից հեռացան:

Եղբայրս նորից բղավեց. - Հայե՛ր ենք:

Նրանք եկան, մոտեցան մեզ, տեսան մերկ ենք, իրենց շորերից հանեցին, մենք հագանք: Դրանք մեր գյուղի տղաներն էին, պատմեցին, որ մարագի մեջ մնացած կիներին ու երեխաներին այրել են:

Ուշ երեկո էր, հասանք մեր գյուղը: Տեսանք՝ մեր Ջեյրան և Խնձոր կովերի նորածին հորթերը սատկել էին: Մնացինք մինչև ուշ երեկո: Մեր քնտանիքը, որ մեծ էր՝ երեք քույր, չորս անչափահիս եղբայրներ, խառնվեց քոչին: Ըմամփին ես հոգնում էի, եղբայրս ինձ շալակում էր մեկ-մեկ: Մեզ հնացրին Մուրադ գետը: Մեզ բաժանեցին տների վրա: Առավոտ կանուխ մենք ճանապարհ ընկանք Մուրադ գետի ափով: Երեկոյան կողմ հասանք մի տեղ: Քոչվորները տեսան սպիտակ վրաններ, մարդիկ ուրախացան, որ ռուսների վրաններ են: Երբ վրաններին հասանք, տեսանք, որ թուրք ասկյարների վրաններ են: Նրանք դուրս թուրք չաղըրներից, հարձակվեցին մեզ

վրա, տղամարդկանց վիրավորեցին: Մի թուրք մորս արյունախառն լաչակը քաշեց, մեզ քշեցին ձորը, կապեցին մեր թևերը: Ես մորս փնշը բաց չէի թողնում: Լուսնակը դուրս եկավ, մորից ամպի տակ մտավ: Այդպես մութին գնացինք: Մի քանի հայ կարողացան մոտենալ տղամարդկանց, նրանց ձեռքերի կապերը ատամներով կտրեցին, ազատեցին: Դրանց մեջ էր նաև իմ արյունվա հայրը: Նրանք չորսով հարձակվեցին ասկյարների վրա, նրանց հրացանները խլեցին, նրանց ֆորմաները հանեցին, իրենք հագան: Թուրք ասկյարների ձեռք-ոտքը կապեցին: Հասանք վարարած Մուրադ գետին: Ժողովուրդը շվարած էր, թե ինչպե՞ս պիտի անցնի գետը: Տղամարդիկ կարող էին լողալով անցնել գետը, բայց իրենց քոչն ու ընտանիքը չէին կարող թողնել: Մի երիտասարդ շորերը հանեց, իր կնոջն ու երեխային գրկեց, ջուրը մտավ: Անողորմ գետը նրանց քշեց ու տարավ: Մինչև մարդիկ մետվեցին գետը՝ փրկելու, միայն իրեն ու երեխային փրկեցին: Մեր «թուրք» դարձած չորս տղամարդիկ ոչխարներ բերին, մորթեցին, տիկ սարքեցին, ուտի ճյուղերով միացրին, լաստ շինեցին, մեզ անցկացրին գետը: Մայրս մեր ուտելիքի պաշարի վերջին փշրանքները հանեց, բաժանեց ըստ տարիքի, ասեց. - Գնացե՛ք, էնտեղ մամանա կա, հացի վրա քսեք կերեք:

Մենք գնացինք կերանք: Ծառից ճյուղ էինք պոկում, թուր ու հրացան սարքում, խաղում էինք: Հանկարծ լսեցինք մորս ձայնը. - Երեխանե՛ր, փախե՛ք, մտե՛ք խոտերի մեջ. թուրքերը գալիս են:

Մենք տեսանք, որ մի խումբ հեծյալներ գալիս են՝ հրացանները վեր բռնած: Նրանք զարմացան, թե ոնց ենք մենք գետը անցել: Նրանցից մեկը հրացանը վեր բռնած մտավ գետը: Գետը տարավ նրան: Մեր «թուրքացած» չորս զինվորները մեզ ասացին. - Փախե՛ք:

Նրանք մեր քոչի ետևից զինված գալիս էին: Մենք սոված-ծարավ քայլում էինք: Մեկ էլ տեսանք, թուրք զինվորների մի խումբ է գալիս դեմից: Մեր չորս զինված «թուրք» զինվորները, հորս ղեկավարությամբ, առաջ անցան: Զիավորները այնքան ճարպիկ էին, որ ձիու տակը մտած էին քշում: Սրանք բեղմորուք չունեին: Ծեկ էին, սիրուն: Սրանք ծիծաղում էին: Ինչ-որ բաներ էին ասում, մենք չէինք հասկանում: Նրանք հասան մեր չորս «թուրք» զինվորներին, ձեռքերը կապեցին ու հեռու տարին: Մենք սարսափեցինք:

Մեկը ասաց Արտեմին. - Հարցրո՛ւ ովքե՛ր են:

Սրանք Արտեմին տեսան՝ բեղերը երկար, քոլոզը գլխին, սկսեցին քաֆ-քաֆ ծիծաղել: Զինվորներից մեկը հարցնում է՝ ցույց տալով չորսին, որոնց ձեռքերը կապել էին. թե՛ «Օմի արմյանե՛» (Սրանք հա՛յ են - ոռու.):

Մեր շշմած ոռուագետը՝ Արտեմը, գլուխը բացասական է շարժում: Զինվորները կասկածում են, որ մենք հայ քոչվորներ ենք: Արտեմը տեսնելով, որ

զինվորներից երկուսը վազում են դեպի մեր «թուրք» չորս ասկյարների կողմը, որ բռնեն նրանց՝ ուշացումով ասում է. - Հա՛յ ենք, հա՛յ ենք:

Բայց երբ տեսանք, որ չորսին կապեցին, մենք խառնվեցինք իրար: Դու մի ասա, սրանք գերմանացի են: Քանի որ Գերմանիան թուրքի կողմն էր: Մենք չէինք կասկածում գերմանացիների վրա: Այդ պահին մեր եկած ճանապարհով ամպ բարձրացավ, գալիս էին ձիավորներ: Ռուս զինվորները այդ որ տեսան՝ ուտա՛, ուտա՛ ասելով՝ նրանց վրա հարձակվեցին: Մեր չորսն էլ նրանց միացան: Սկսվեց կռիվը: Արտեմը ընկավ: Մենք՝ վա՛յ գոռացինք: Թուրքերը գոռում էին: Հանկարծ ետևից ոռու զինվորների եկած ճանապարհով եկան ոռուական այլ զորքեր, թուրքերին սկսեցին ջարդել: Մնացածն էլ փախավ: Ռուսները մեզ տարան իրանց վրանները, իրենց պայուկը տվին մեզ: Նրանք մեզ ճամփու դրին դեպի արևելք:

Մենք գաղթում էինք: Մի օր Մեծ Ղարաքիլիսայի (Կիրովական, այժմ՝ Վանաձոր) միջով էինք անցնում, մեզ մնացել էր մի մի հրաբ կով: Հայրս այլևս չկար, զոհվել էր: Մայրս, մեզ հավաքած, Ղարաքիլիսայի փոքրիկ ու մեղ փողոցով տանում էր, մենք գնում էինք մեր կովի ետևից: Տեսանք մի խանութ, մեջը կողովով լիքը կաղին: Ես ու եղբայրս կանգ առանք ու մայրս մեզ: Մայրս եկավ, մեզ հասավ, ասաց. - Ինչու՞ եք կանգնել:

Խանութպանը ասում է. - Ա՛ռ, տու՛ր, երեխաներդ ուտեն: Ոսկի չունես, տու՛ր կովը ինձ, կաղին առ՝ տար:

Մայրս գնաց կովի վրայի բարձածները վար իջեցրեց, կովը տվեց խանութպանին: Նա մորս զոհնոցով մեկ կաղին տվեց: Սկսեցինք ազահորեն ուտել: Գնացինք մի բարի մարդու տուն: Կաղինը ջարդում ուտում էինք: Տանտերը մի հոյակապ մարդ էր ու գնալ-գալով ասում էր. - Շուտով ամեն ինչ լա՛վ կլինի:

Առավոտյան մայրս մեզ տարավ կայարան, որ գնանք Ռուսաստան: Այդ պահին եկան մեզ հրելով իջացրին: Նորից գաղթի ճամփան բռնեցինք:

Հասանք Դիլիջանի պավառոտները: Մայրս վերջին փշրանքները մեզ տվեց՝ կերանք: Մտածում էինք՝ ի՞նչ անել, ու՞ր գնանք: Այդ ժամանակ մոյեմբեր ամիսն էր արդեն, Կարմիր բանակի զորքը հասավ Հայաստան: Մենք խառնվանք զինվորներին և քոչվորներին՝ ուրախացանք: Իմ մանկությունից մեր հարազատները՝ հորեղբայրներս, նրանց հարազատները, ընկերներս այլևս չկային:

Հետագայում ես կարողացա ավարտել մանկավարժական ուսումնարանը, աշխատել դպրոցում: Ուշ աշնանը ես տեսնում էի, որ աշակերտները անձրևից թրջված շորերով գալիս էին, դասի մտնում, ես մտահոգված ասում էի. - Երեխանե՛ր, դասի մի՛ եկեք այդպիսի եղանակին:

Մտածեցի՝ Բայանդուր գյուղից կամուրջ կառուցել: Եվ կառուցել տվեցի:

1934 թ. ընդունվեցի Երևանի պետական համալ-

սարաւի իրավաբանական ֆակուլտետը: Փոխադր-
վեցի երրորդ կուրս, ինչ կանչեցին դեկանատ: Հե-
տո՝ Կենտկոմ: Մեկը դուրս եկավ, թե՛ ինչ Արթիկում
դատավոր եմ նշանակել: Ես էլ մտա: Ինչ էլ թի-

կում դատախազ նշանակեցին: Եկա տուն, մորս ասի.
- Ինչ դատախազ եմ նշանակել:

Մերս ասաց. - Տղա՛ս, ինչ աշխատես, ուրիշի մե-
ղուի վրա ոտք չկոխես:

13 (13).

ՀՐԱՆՏ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՄՈՒԾ)

Երկու տարեկան էի, որ Մուշից խնուս գնացինք:
1914 թվի ջարդի ժամանակ առաջին դասարան էի:

Արդեն 1914 թ. իմ հետ գնացեր էր ուսյուններ ցորեն
հավաքելու, որովհետև ինքը հացթուխ էր: Երբ հերս
գյուղերից եկավ հելե ձիուց չէր իջել, երկու զարթիա
եկան ըսին. - Հովհաննես, հոքմաթ քեզի կանչում է:

Խեղճ հերս հաց էլ չկերավ: Տարան, էլ ետ չեկավ:
Մենք գացինք հարցնելու, թե ինչու՞ բռնել եք: Իմա-
ցանք, որ էդ օրը երեսունմեկ նշանավոր մարդկանց
բռնել են, բոլորին տարել են բանտը: Դրանց անուն-
ներն էին՝ Անտոնյանց Մուշեղ, Թերզի (դերձակ)
Օհաննես, իմ հետ՝ Փոնչի (փոսպան) Հովհաննես
(Կակաչ կղզեի), Ալթը Փարմաղ (վեց մատով), վեր-
ջապես երեսունմեկի անունը չեմ կարող հիշել, բայց
մեզի մոտիկ մարդիկ էին:

Էն մյուս օր, առավոտ էլանք բանտ գնացինք, որ
հաց տանենք, ասկյարները չեն թողնում մոտենանք:
Էդ բերդը ժայռերի վրա էր: Հերս վանդակների մեջ
նստած էր, ըսավ. - Գոնե մի տղիս համբուրեմ, - գա-
ցի՝ համբուրեց: Էդ բանտի մեջ բռնվածները չոր խո-
տերի վրա նստած էին: Բոչկան ալ մեջտեղն էր, որ
կեղտոտեն: Հերս հանց մի մեջիդե տվավ ինձի: Ադի
երկար ժամանակ մնաց իմ քեսիկի մեջ: Էն մյուս օրը
բոլորին աքսոր հանեցին:

Արագը մեր քաղաքի մոտի Բինգյուլ սարերից էր
սկիզբ առնում: Հորեղբորս երկու տղերքը՝ Միհրան
և Խաչիկ, Մուշից եկել էին մեր տունը էդ օրը: Էլանք
որ հաց տանենք՝ ես, մերս, քուրս, ախպերտիքս, հո-
րեղբորս երկու տղերքը, մեկը տարավ բողչեն: Էդ
շան որդի ժանդարմերը բողչեն գցին գետնին, քացով
տվին, սկսին խփել ջարդել հորեղբորս տղին: Մենք
լացովկոծով էկանք տուն: Մեկ էլ մի սպիտակ ձիու
վրա մեր մոխտարը, որ կաշխատեր թուրքերի մոտ,
էն էլ գնաց, էն էլ խորտկվավ: Էդ երեսունմեկ հո-
գում տանում, իջեցնում են Մուրադ գետի ափը, քա-
րերը կապում են վզներից, գնդակահարում են, գցում
գետը: Մեկը հրաշքով պրծել էր՝ էկել էր, պատմեց,
բայց նրան էլ կախեցին:

Էդ ամբողջ մեծ մարդկանց տարան-սպանին,
մնացինք ճիծ-միծ, քաչալ-թոփալ:

Ասկյարները էկան, ըսին. - Ելե՛ք, ձեր դռները
փակեք, կառավարությունը ձեզի նոր քաղաք՝ Վե-
րանշահ է դրկում, գլավոր ոռուը գալիս է:

Վերցրինք մի կով, մի խուրջին ալյուր, մերս մի

քեսիկ ոսկի մտցրեց ալյուրի տոպրակի մեջ, մի քանի
ոսկի կարեց մեր խրխաներուն մեջ, քրոջս թոմբանի
մեջ:

Թուրք ասկյարները էկան գողում-գոչումով. -
Դե, ելեք:

Մեզանից առաջ տարել էին կողքի գյուղը՝ բոլո-
րին կոտորել էին:

Մեզի հավաքին, տարին Սողոյենց դաշտը, ոնց
որ նախիրը հավաքում տանում ես արածացնելու:
Երեսուն-քառասուն ասկյարով իջացրին Խնուսա
կարմուռը, հանեցին դեպի Բինգյուլ սարերը:

1915 թվի հունիս ամիսն էր, երբ մեզի տարան կո-
տորելու: Քրդերը էկան մանգաղներով՝ հնձելուց էին
գալիս: Մեզի չեչենները կտանեին, Բինգյուլ սարի
լանջերն էր՝ ծաղիկ ծառաստան: Ծան որդի չեչեն-
ները բերին մեզի մի ձորի մեջ, արդեն արևը մայր էր
մտնում, ասին. - Հստեղ կմնա՞ք: Առավոտ կելնեք
կերթաք Վերանշահ քաղաք:

Երբ մուրթ ընկավ, գողում-գոչումն սկսվավ: Էդ
շան որդի զաքիթները սիրում հարս ու աղջիկ ինչ-
քան կար, դայիշը գցում էին վիզը, տանում էին: Մե-
րը որ գողում էր, խանչալը կոխում էին փորը՝ ձենը
կտրվում էր, ասկվում:

Հեղե արև չէր ծագե, առավոտ ժամը վեցը կար,
հանին մեզի, գողում-գոչումով առաջ գացինք: Տեսա
մի քահանա, ուռած: Մառերի մեջ կոտորված մեռել-
ները գետնին փռված: Տեսանք հեռվում սպիտակ
բաներ: Դու մի ըսե՛ք՝ քրդերն են: Կառավարությունը
դրկել է դրանց, որ մեզ ջարդեն, թալանեն: Մեկ ա՛՝ ո՛չ
դատ կա, ո՛չ դատաստան:

Քույրս Էջի վրա նստած էր, առաջից էր գնում:
Ջաքիթը կրակեց, նշան տվեց: Քրդերը ընկան մեզ
վրա: Էդ տեսարանը մինչև հիմա չի թողնում, որ
քնեմ: Էս որ հիվանդացել եմ, էդ տեսարան իմ աչքի
դեմն է գալիս: Հորեղբորս երկու տղաներին թևեկի
տվին, կապեցին, տարան իջեցրին ձորը: Սաղ-սալա-
մաթ եկել էին Մուշից մեր տունը՝ Խնուս՝ հյուր. խեղճ
Միհրանին ու Խաչիկին սպանեցին: Ձորի մեջ դիակ-
ները թափված, արյունը՝ կերթա: Մի տասնհինգ
տարեկան տղա ձեռքը կտրել էին, թափել. արյունը
կերթար, ինքը «Մամա՛՝ ջան, մամա՛՝ ջան» կըսեր, լաց
էր լինում: Ասկյարը խանչալ կոխեց փորը՝ սպանեց,
որ ձենը կտրի: Էն մատաղ տղի մերը թույն խմեց: Իմ
մերն էլ ուզեց թույն խմել, ես թափեցի:

Էլամք Մուրադ գետի ափը: Մի հատ տանձի՝ քարեքիմի ծառ կար, երեսունքառասուն քոռ ու թոփալ, վիրավոր, ոնց որ ոչխարներ, մատանք գետի ափ: Մեկ էլ քողերն էկան, մանգաղներն ուտերին: Բողերն ընկել են թալան-թուլանի ետև: Թալլեցին: Բռնում, բացում են երեխանց բալուկները, ասում են՝ էս տղա՞ ա: Տեսան փոփոխը: Մանգաղ գցին վզներից, էդ երեխեքը մորթված հավի պես թփրտացին արյունի մեջ: Էդ չեմ մոռնա միմչև հիմա: Մեկն էլ իմ գլխին խփեց: Ինձի կոխին կնկտոց փեշերի տակ:

Բողերը թալլեցին, էլան ջայմմվան, գացին: Մեկ էլ տեսա սարի ծերին մի տկլոր աղջիկ ոռտող գալիս ա. - Մամա՛, - ըսի, - քույրս՝ Աղավանի:

Ախպերս վազեց գնաց օգնելու, բերդանկի գլուխն ընկնում է ախպորս սիրտը և քրոջս ոտքը: Ախպերս տեղնուտեղը ընկավ մեռավ:

Բողերը տկլորացրել էին քրոջս, ով գիտի ինչ էին արել: Մերս քամեց քրոջս արնոտ թունթանը, լվաց Մուրադ գետի ջրի մեջ: Իր վրայի շորերը հանեց, հագրեց վախից դողդողացող քրոջս:

Մեկ էլ քողերի միջից մեզի ծանոթ մի քիրվա կար, անոր անունը Մահմեդ աղա էր: Ապրում էր Բիմգյուլի դոշի գլուխը: Էդի Ռուսաստանից ցորեն էր բերում հորս համար: Էդի մավզերներ ու մոսիմներ, հրացաններ էր կոխում ցորենի մեջ ու ծախում հայերին: Կառավարությունն իմացավ, դրան կախաղան պիտի հանեին, դրա կնիկն էկավ, ընկավ հորս ոտքեր՝ Մահմեդին պիտի կախեն: Հերս էլավ իր բարեկամ հյուրմարդ ղայմաղամին մոտը: Ան ըսավ՝ արդեն որոշված է, պիտի կախենք, բայց թե կարող ես՝ մի հատ ուրիշ քյուրդ բեր, դրան կախենք: Էդենց էլ արել էր հերս: Էդ դրա լավությունն էլավ մեր դեմ:

Մեկ էլ տեսնամ՝ էդ մեր Մահմեդ քիրվայի տղան էկել է էդ կողմը, մեզի տեսավ: Մերս չորս լեզու գիտեր: Մերս մոտեցավ, խոսաց ընդրա հետ: Էդ Ահմեդ քիրվայի տղան իբր մեզ տանում է մորթի ու մեր շորերը տա իր երեխեքին, մեզի տարավ իրենց տուն: Էդ քողի կնիկ ըսավ. - Բռնամա՛մ, էդ ի՞նչ հալի եք:

Էդ ջարդի ժամանակ իմ ախպեր Անդրանիկ սաղ-սալամաթ էկեր էր էդ քիրվայի տունը, ճիշտ է, շատ կորուստ ունեցանք, բայց Անդրանիկ ողջ էր, ուրախացանք:

Իրիկունը քիրվեն էկավ, ըսավ. - Ես ձեզի չեմ կարող պահել, զաբիթներ կուզան, կտեսնան: - Դիմացը անտառ կար, մեզի տարավ անտառ, ըսավ՝ ցերեկը էստեղ կմնաք, գիշերը՝ մեր տունը: Էդ քիրվան մի հատ կտրտուկ վերմակ տվեց մեզի, օձի բերան տաս՝ օձը կմեռնի: Մերս քրոջս ոտը եզան լեզու էր կապում, էդենց լավացավ:

Բիրվան գիշերները մեզի տանում էր իր տուն, ուտացնում, խմացնում, քնացնում: Մի օր էլ քյուրդը մեր անունները փոխեց, քրդու անուն դրեց, որ չիմանան: Իմ անուն դրին Ադրաման, քրոջս՝ Գուլե, մորս՝ Ասյա, ախպորս՝ Հայդո, որ գոռում էինք, կյամ էինք

քշում: Ոնց էղավ՝ ես ու մերս փախանք անտառ: Բուրս ու ախպերս կյամ էին քշում: Բռնեցին անոնց, տարան: Մերս սկսեց ողբալ. Գուլեին ու Հայդոյին տարան: Ութ-տասը հոգի հավաքում էին ու տանում:

Էդ քիրվայի տանը զուգարան չկար, տան ետև էրթում էինք: Էլա որ չիշիկ ամեմ, տեսա քույրս, ախպերս եկան: Հիմա տեղով քրոջս էին խփել, ախպորս էլ աղիքները դուրս էին պրծել: Գացինք մտանք անտառ: Մերս եզան լեզվով էդ վերքերը սաղցուց: Մեկ էլ իմ գլուխ քոր էկավ, քորեցի, տեսնամ երկու որդ ձեռքիս մեջ: Դու մի ասա՝ իմ գլուխ որ քյուրդ խփել էր, վերք էր բացվել ու ես չեմ իմացել, մնացել, թարախտովել, որդնուովել էր: Ոչխարների ոտները որ որդնում են, էդոնց մատների արանքը շիբ են քսում: Մերս առավ շիբ քսեց իմ գլուխ: Յոթ-ութ որդ թափան վերքիցս:

Բիրվան մի օր ըսավ մորս. - Տղիդ, աղջկադ տանեք խնուս որբանոց:

Մամաս ըսավ. - Չէ՛:

Մի օր թուրքերն եկան ինձ ու մորս գցեցին ձիու առաջ: Ախպերս ու քուրս մնացին էնտեղ: Մեզի տարան խնուս: Խնուսա ժամը բանտ են արել, մեզ կոխին մեջը: Մտանք ժամը ի՞նչ տեսնեմք, մի ահեղի տեսարան: Սովից մի տասը հոգի մեռել, ուտել են: Ջուգարան չկա՝ կեղտոտել են, հիվանդացել: Մի քանիսը՝ հոգի են տալիս: Ինչ անենք: Եկեղեցուն կից դպրոց կար: Մերս եկեղեցու պատուհանից ուզեց դուրս գալ՝ չստացվեց: Մերս սկսեց լաց ըլել, ըսավ. - Լաո՛, երանի մենք էլ սպանվեինք էն անտառի ծաղիկների մեջ, մեր լեշեր գեղեր ուտեին:

Էդ մեր խնուսա Ս. Սարգիս եկեղեցին ձորի բերանին էր շինած: Ձորի եանը մի փոքր պատուհան կար: Մերս էլավ էդ սաղ մնացած կնկտոց շալերը վեց-յոթ մետրանոց պարան ոլորեց, ինձ մեշոկի մեջ կախում էին, որ գնամ հաց բերեմ: Ոնց որ մեր Երևանի Ջորագեղից շուկա գնամ, դե մեր գլուխն է, ես լավ գիտեմ: Վեց-յոթ բուխանկա առնում-տանում էի, կապում էին հացեր, վեր էին քաշում, հետո ինձի էին քաշում: Մեկ շաբաթ էդենց ապրեցինք: Մեկ շաբաթից հետո դրան առաջ պահակ կանգնած զաբիթը տեսավ, որ ինձ պարանով իջեցնում են, եկավ ծեծեց ինձի, հեյն իմ կողեր կցավին միմչև հիմի: Երեք օր մնացինք: Էկան դռները բացին վեց-յոթ ասկյարով, որ տանեն սպանեն մեզի: Մեզի տանում էին քաղաքի ոլոր-մոլոր ճամփաներով: Թուրքեր խշտիկներով մեզի կտանին: Վաթսուն-յոթամասուն հոգի ենք: Եկեղեցուց էլ տասը-տասներկու հոգի հանեցին: Բոլորիս կտանին սպանեն: Մերս ինձ ասաց. - Լաո՛, փախի՛, գնա՛ Անարենց տունը:

Ես մորիցս ձեռք չեմ քաշում: Մեկ էլ խառնվան իրար: Մերս բռնեց իմ ձեռքը, փախանք Մահմեդ աղի տունը: Մերս ասաց. - Ամա՛մ, քույրի՛կ, մենք փախել ենք: Աստվա՛ծ սիրես, մեզ տեղություն արա:

Էդ կնիկ մեզ մտցրեց գոմը: Եկան երկու ասկյար

ըսին. - Երկու հոգի փախան, ձեր տու՞մ մտամ:

Էդ կնիկ էկավ մեզ ըսավ. - Չէ՛ որ չէ՛, չե՛մ կարող ձեզ պահել:

Մերս տվեց ոսկե ակամաքի օղերը, ըսավ. - Տար, տու՛ր դրանց:

Կնիկը տարավ, տվեց: Էդ շնորհ գացին:

Ես երկու մորքուր ունեի: Մեկին բուստանչի թուրք Հասո կար, յոթանասուն տարեկան էր. քսան տարեկան հայ աղջիկ գոռով տարել էր. Էդ աղջիկ էլ իմ մի մորքուրն էր: Մեկ էլ Հասուն էկավ, չարշաֆ բերեց: Մեզի տարավ աթարի ամրոցը: Մերս մի ոսկի տվեց Հասոյին: Հասուն գնաց մեր գյուղ, ըսեց. - Հովհաննեսի կինն ու տղին ես պահում եմ:

Գիշերով մեզի դրին եզների վրա: Տարան քրոջս ու ախպորս հանդիպանք էմտել: Էդի հրաշք էր:

Մնացինք: Դրանից հետո Մահմեդ աղա քյուրդը ըսավ. - Բաջի՛, էլ ես չեմ կարող քեզ պահել:

Էդ ժամանակ մենք Բինգյուլն էինք: Էլանք իրանք ցորեն բերին, մեզ էլ հետը, Էկանք: Իմ մեր վեցրեց մեզ, մտանք մի ախոռ: Տեսանք ախոռի պուճախը ձիու թրիք կար, բուղը էլնում էր: Ծակեցինք թրիքը, մտանք մեջը: Մեր Խնուսա ցուրտը Սիբիրի նման է: Մենք էդտեղ մնացինք: Մերս գնում է ցորեն մաղելու: Ցորեն էր բերում: Աղանձ ենք անում, ուտում:

Մեկ էլ մի թուրք էկավ, մեզի տեսավ թրիքի մեջ մտած, քանի որ թրիքը տաք էր: Խղճաց մեզի: Հաց բերեց: Կրակ վառեց: Մարդ ու կնիկ էին, ըսին. - Գյուլնահ դըր լար (Մեղք են - թուրք.):

Անոնց մեջ էլ լավերը կային:

Մեկ էլ Էդ թուրքը էկավ ըսավ. - Բաջի՛, գաթա կարա՞ս թխել:

Մերս ըսեց. - Էդի իմ փեշակն ի: Մարդս հացթուխ էր:

Թուրքը ալյուր բերեց: Թոնդիր վառեց: Մերս գաթա սարքեց: Մի քանի հատ տվեց մեզի:

Ժամանակ անց թուրքը սանկեն կապեց, իրանք փախան: Քանի որ՝ գլավուր գելիոր (Անհավատը, այսինքն՝ ուսը, գալիս է): Բանալին տվեց մորս:

Մերս մտածեց՝ հանկարծ համիդիե գորքը կուգա, մեզ կտեսնի: Էլանք իրար ձեռք բռնինք, իջանք ձոր: Էդտեղ զինանոց կար, թուրքեր պայթեցրին, որ ուսների ձեռք չընկնի: Մենք սոված ենք: Իմ մեր գաթա էր պահել: Էլավ թուրքի մոր չարշաֆ գցեց իր գլխին, Էդ մեզ օգնած թուրքն էլ հրացանով՝ գնացին: Մեկ էլ ետ եկավ Էդ թուրքը՝ իմ մոր չարշաֆը իր ձեռին:

Մենք ըսինք. - Մեր մոր սպանի՞ր:

- Ի՞նչ սպանել: Ռուսն է եկել:

Էդի 1914 թ. դեկտեմբերի վերջն էր, երկու օրից Նոր տարի էր: Իմ մեր, որ գնում է Էդ թուրքի հետ, կլսի մի տղա կասի. - Արմենակ, արի էս եան:

Իմ մեր կըսի. - Ես ձեր քաքն ուտեմ, դուք հա՞յ եք:

- Մենք հայ ենք, ոսի հետ ենք:

Մերս կմնա Էմտել:

Մենք էլանք, Էկանք մորս գտանք: Գտանք մի հարուստ մարդու տուն: Բերին լցրին ուտելիք, հագնելիք: Ձիան մալ ու մեխ ենք կրում: Սկսինք լավ ապրել: Դուրս էկան հայ կանայք, տղամարդիկ՝ թաք ու քիր: Սկսան քոչարի պարել: Նոր տարի ա իբր: Կնիկները գծված երգում են՝

Ու՛ր է իմ մարդ

Ու՛ր է իմ ախպեր,

Ու՛ր են երեխանք...

Մնացինք մի ամիս: Հետո Էլանք, լցվեցինք ֆուրգոնները, գնացինք դեպի Ալաշկերտ՝ ռուսական սահման Էկանք: Ալաշկերտ մեծ որբանոց կար: Ես ու իմ ախպեր մտանք որբանոց: Մերս Էղավ ճաշ էփող: Էդտեղ չորս հարյուր որբ կար: Քույրս հիվանդանոցը կաշխատեր: Սիրահարվավ հեքիմ Սիմոնի տղի հետ, ամուսնացավ:

Մի տարի հետո ուսը ետ գնաց: Մենք նորից ցիրուցան Էղանք: Մենք անցանք Մասիսի եանից, Էկանք, Սմբատ գորավարը մեզի բերեց: Ծամփին գնացինք Ջուլֆայով, Գորիսով, Նախիջևանով, Էկանք հասանք Երևան՝ Կոմո:

Ես ինչ որ տեսել եմ, Էն իմ տեսածը պատմեցի ձեզ: Ամբողջ աչքիս դեմն է իմ տեսածը: Խնուսից ոչ մի բան չենք բերել: Միայն ջաններս ենք ազատել:

Մեր գերդաստանը հարյուր քառասուն երեք հոգի էին. մի քուր, մի ախպեր, մերս ու ես փրկվանք:

Էդ Առաջին համաշխարհային պատերազմն էր: Ես մասնակցել եմ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին: Փոթիում կովելու ժամանակ գերի եմ ընկել: Գերմանիա եմ ինձ տարել: Ուզեցան Ամերիկա ինձ տանել, բայց հինգ երեխա ու կինս գիտեի, ինձ եմ սպասում: Բայց հաղթանակից հետո ինձ ուղիղ քշեցին Սիբիր: Ինը տարի Սիբիր աքսորված մնացի: 1954 թվին ազատեցին, բայց Երևան իրավունք չտվին ապրել: Ղափանի մոլիբդենի հանքերում եմ աշխատել: Մոմտածնիկ եմ աշխատել, գործարան եմ կառուցել, 1962 թվին եկա Երևան ու ինձ արդարացրին:

14 (14).

ՀՐԱՉ ԵՂԻԱՋԱՐԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՄՈՒԾ, ՀԱՎԱՏՈՐԻԿ ԳՅՈՒՂ)

Մեր մախնիները եկեր են Ջեթունից: Բնակություն հաստատել Մուշի Հավատորիկ գյուղում: Ծառ անգամներ ընդհարվել են թուրքերի հետ:

Մեթուկը մեր մախնիներից էր: Նա Ջեթունից եկել է Սասուն, Աղբի գյուղ: Սասունցիների մոտ սովորություն կար, որ բոլորը պետք է պարեն: Մեթու-

կը վիրավոր ու կաղ կսկսի պարել: Բոլորը կզարմանան: Մեթուկը կասի. - Ի՞նչ կարգեք:

Մեթուկ կամուսնանա, կունենա չորս տղա: Տղաներ կմեծնան, լավ, երևելի տղաներ կդառնան: Մեր մեծեր կպատմեն, որ Մեթուկ տղաներն մեկն ուղարկեց Մ'շո ճահագնի Փեթար գյուղ, մյուսը՝ Հավատորիկ գյուղ, երկուսը մնացին Աղբի գյուղում: Մեթուկ դարձավ ունևոր, կառուցել տվեց մի եկեղեցի: Մեր գյուղի կոլխոզի հավատորիկցի մախազաֆ կպատմեր, որ իրենց կզնային էդ եկեղեցին, որի խորանի վրա փորագրված էր Մեթուկի ձեռքը: Նրան կոչել են Տեր Խմե: Կըսեն, թե՛ էդ եկեղեցին մինչև հիմա էլ կա:

Աղբիում մնացել են Մեթուկի շառավիղները: Էդ գյուղ լրիվ հայեր էին:

Հավատորիկ գյուղում իմ պապին՝ Գրեյան Հովհաննեսը, ունեցել է չորս տղա: 1915 թ. մեր տան մեջ եղել են երեսուներկու անձ, որից քրդերը երեսունին լցրել են գոմեր ու վառել և միայն երկու հոգի է ազատվել՝ Եղիազար և Կաթե՝ քույր-եղբայր Խաչատրյանները:

Մուշ քաղաքում իմ հայր ամուսնացել է: Գաղթի ժամանակ իմ փոքր եղբայր եղել է քառասուն օրակա: Գաղթի ճամփին Փեթարա Ախոն և Մանուկ՝ Գևորգ Չավուշի խմբից էին: Գաղթի ճամփին բոլորը հոգնած, չարչրկված, քեռնավորված քայլելիս էդ երեխան կճչա: Գաղթականները կըսեն. «Թուրքերը մեզ պիտի հետապնդեն երեխու ձայնը լսելով»: Նրանք կստիպեն մորս, որ երեխան զցի ու բոլորի հետ փախնի: Իմ մայր ստիպված երեխան կտանի կղմի ճանապարհի դրաղ: Մի քիչ հետո իմ տատին, երբ գալիս է սալյով, հեռվից տեսնում է, որ

դա իրենց երեխայի բալույն է, կըսե սալապանին. - Գրքո՛ւ, լաո՛ւ, էսի մեր Թամմի բալույ չէ՞, - սալը կանգնեցնում է: Գրքոն գնում է բալույը բերելու, իմ տատ կասի. - Սա մեր երեխան է:

Երբ ազատվում են և հասնում են տեղ, Փեթարա Ախոն հանդիպում է Գրքոյին, գրկում ու համբուրում է ասելով. - Այս երեխան դու մոր պարգևեցիր մեզ:

Առաջ երեխայի անուն եղել է Հարություն, իսկ Ախոն ասում է. - Երեխայի անունը պետք է լինի Ֆարման, այսինքն՝ հրաման, քանի որ հրաման էր եկած, որ պիտի գաղթենք: Հետո Ֆարման Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ զնաց բանակ ու զոհվավ:

Մեր գաղթի մասին Անդրանիկ Զորավար հայտարարել էր, թե՛ Զուլֆայի կամուրջ թուրքեր գրաված են, մնում է միմիայն մենք մեզ կարողանանք պաշտպանել:

Այնուամենայնիվ, Անդրանիկի և Ախոյի անմիջական աջակցությամբ կարողանում են կամուրջից անցնել ու ազատվել: Եկան բնակություն հաստատեցին Թալիմի շրջան:

Այստեղ մերոնք որ եկել են, եղել են վեց տուն թուրք և վեց տուն հայ: Հայեր եկան թուրքերին կոտորեցին ու բնակություն հաստատեցին Վերին Բազմաբերդ գյուղում ու մտան նրանց տները: Վերջում թուրքերը բերում էին իրենց մոտ մնացած հայ երեխաներին ու փրկագնով ծախում էին: Քույրս մեկ ոսկի էր տալիս ու գնում էր երեխեքին:

Հայրս եղել է անգրագետ, միայն գիտեր գրել իր անունը: 1937 թ. նրան հիսուն տարեկան հասակում աքսորեցին Սիբիր: Մեզ կուլակաթափ արեցին:

15 (15).

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1898 թ., ԲԻԹԼԻՍ, ՀԱՎԱՐԻՔ ԳՅՈՒԴ)

Մորս անունը Նուբար էր, հորս՝ Հարություն, մեծ մայրս՝ Քոթո, աղբերներս՝ Մարգար, Միրոն, Մկրտիչ: Բոլորս մեկ տունի մեջ կապրեինք: Մեր գյուղում երկու հարյուր-երեք հարյուր տուն հայություն կար, թուրքեր, արաբներ շատ կային: Կցանեինք ցորեն, գարի: Հողի համար տասնվեց փութ ցորեն հարկ կտայինք: Ես մինչև տասնհինգ տարեկան հորս հետ կաշխատեի:

Մեր գյուղում մի եկեղեցի կար Ս. Աստվածածին անունով: Գյուղի մեջ դպրոց չկար: Մեր գյուղի ջուրը հինգ օր մեզ կուտային, հինգ օր՝ թուրքերին, խմելու ջուրը պաղ աղբյուրից կբերեինք: Ունեինք ոչխար, այծ, կով, եզ: Միայն մենք հարյուր-հարյուր հիսուն հատ ոչխար ունեինք մեր գոմի մեջ: Իմ հեր կերթար

Բիթլիս շուկա, ամեն մարդու ջոկ-ջոկ բան կառներ, կբերեր:

Հետո սկսեց կոտորածը: Ֆեդայիներ կային, լավ կռվան, բայց կոտորվան: Ես Անդրանիկի խմբի մեջն էի: Մեր ձեռքին գերմանական զենք կար: Անդրանիկ Դրոյի հետ չունեի: Անդրանիկ կուգեր անցնի երթա արտասահման՝ չթողին: Թուրքական խմբեր եկան, մենք՝ պարտվանք:

Եկանք: Էստեղերը բոլո՛ր քրդեր էին, կովեցիներ, դրանց համինք դուրս: Մենք մտանք իրանց տներ, ապրանք:

Պատերազմի ժամանակ սովետական բանակ զնացի: Կովեղ եմ Գորիի և Սոչիի ճակատներում:

Հիմա երեք տղաներիս հետ կապրիմ:

ԹԱԳՈՒՀԻ ԱՆՏՈՆԾԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1900 Թ., ԲԻԹԼԻՍ)

Երբ տեղաբնակությունն սկսավ, ես տասնհինգ տարեկան էի: Թուրքական կառավարությունն հրաման եկած էր, որ այդ մարդկանց հավաքեն զինվորության, իսկ մնացածին արտոնեն, հետո՝ ջարդեն:

Մեծ հայրիկիս ու մեծ մորեղբայրիս տարին թուրքի բանակ, որովհետև իրենց մեկ ազգականը կառավարական պաշտոնյա էր: Այդոր համար չձգեցին, որ մեզի հետ արտոնվին: Ես տունիս միակ աղջիկն էի: Եղբայրներս՝ Հարությունը, Սիրեկանը, Գրիգորը, մեր տունիս թանկարժեք առարկաները տունիս տակը տարին, պահեցին: Ինչ որ պետք էր, առինք հետերին: Ջաբիթները ասում էին. «Հայդէ՛, էրմէնիլէր, արաբալարընըզա բինին» (Դե՛, հայէ՛ր, շտապե՛ք, սայլերի մեջ լցվեցե՛ք - թուրք.):

Գառնիկ էֆենդիին ձեռքերը քելեփչե դրին, տարին:

Մեզի կոնիա տարին: Հոն թուրք մը եկավ, պապայիս ըսավ. «Քըզընը բանա վէրիր սեն, սիզի քաչըրըրմ» (Աղջկադ երես ինձ տաս, ձեզ կփախցնեմ - թուրք.): Նե՛ պապաս, մե՛ մամաս՝ չտվին: Պապաս ճամփին մեռավ, չորս կնիկ եկան, ձեռք ու ոտքեն բռնեցին, տարին փոս մը փորված էր, մետեցին մեջը, ես ադ տեսա: Ադ փոսը ուրիշ շատ հիվանդներ ողջողջ մետեցին, կամ սուրերը կտնկեին, հայերուն, լո՛ւի, վրան կնետեին, որ մեռնին: Արյունները ամե՛ն կողմեն կվազեին: Մոռցվելիք բա՞ն է: Կհիշեմ, երկինքեն ալ չեքիրգե կտեղար: Մեկը՝ անոթությունեն չեքիրգե կուտեր, մյուսը՝ կովին արյունը կուտեր: Հորաքույրս սատկած կովին արյունը թենեքեի մը մեջ եփեց, մեմք կերանք: Թա՛ պիտի մեռնինք, յա՛ պիտի ապրինք: Զիերուն քալած տեղը չիշ, անձրև լցված էր, ադ ալ ջուրի պես խմեցինք, ի՞նչ ընենք՝ ծարավ ենք: Զուր կփնտրենք, ջուր՝ չկա: Ես եմ, իմ ետևս հորաքույրիս չոջուխները, բոլորս ալ ծարավ ենք: Մամաս ու եղբայրս շատ ծանր հիվանդ էին, անոնց ճամփին ծառի մը տակ թողեցինք, քանի որ այսօր-վաղը մեռնելիք էին: Իմ քովս անթիկա վազո մը կար բախըր, ան ալ թուրքերը գողցան, վրայիս ոսկիներուն հետ: Ետքը իրարանցումը սկսավ. աղջիկ կփախցնեին, շատերը կփախչեին, որ չբռնեն: Ես մեմակս մնացի մի տեղ ինկած, իբր մեռած եմ, բայց կտեսնայի շատերը Եփրատ գետը մետվեցան ողջ-ողջ, ես՝ չմետվեցա: Հոն ինկած էի. արևը մայր մտնելու վրա էր, սկսա մտածել՝ զիշերը վրա կուգա, կվախճամ գայլերը ինձի պիտի ուտեն: Մեկեմ ուժ մը եկավ վրաս: Ելա, սկսա քալել: Հեռուեն ուղտ մը տեսա, խորհեցա, թե անպայման մարդ կա այդ կողմերը: Նորեն քալեցի, միմչև մոտեցա, մութը ինկավ: Փոթորիկ մը ելավ, փոշին պատեց ամեն տեղ:

Հազիվ տեսա քով-քովի վրաններ, մեծ շունչ մը առի: Առաջին վրանին հասա, շունչս կտրվում

էր: Արաբ կնիկ մը տեսա: Ան ինձ օգնեց, կերակուր տվավ, մերս տարավ, ոջիլներս մաքրեց, ինձ լվաց: Ադ բեդվիները անապատը կապրեին, ոչխար, ուղտ կառնեին: Ադ կնիկը չոջուխներ ալ ուներ: Հոն ուրիշ հայ աղջիկներ ալ կային, կհիշեմ Ազնիվ Կրքաչյանին: Ամոր անունը Մարիամ դրած էին, Մարիամ թաուլ կըսեին, թաուլ արաբերեն մեծ կնշանակե, իմ անունն ալ Մարիամ գուղայար, այսինքն՝ փոքր Մարիամ դրած էին: Հոն մեմք իրար հետ հայերեն կխոսեինք: Թուրքերուն ձեռքը չիյնալու համար բեդվիները մեր երեսները կամաչ մեղանով դաջել էին: Բոլորս տասներկու հայ աղջիկ էինք: Հոն բացօթյա տեղ մը փաշա մը կար: Ամեն օր մեկ հայ աղջիկ կտաներ իր քովը: Ադ փաշան հարեմի պես բան մըն էր շինած:

Օր մը դուռին առջևը մատած էի, մեկը ինձի ըսավ. «Եա՛, բենթի՛, բենթի՛» (Ա՛յ, աղջիկ - արաբ.), քեզի ուղտի վրա պիտի մատեցնեմ, չիյնաս: Ես ելա, ուղտի վզին փաթեվեցա:

Ադ արաբ մարդը ուզեց ինձ հետ ամուսնանալ: Ես ըսի. - Կամուսնամամ քեզի հետ, պայմանով, որ եղբորս գտնա. «Կգտնա՛մ», ըսավ արաբը:

Ադ բեդվիներուն քովը հաց եփել սորվեցա, ծառի չորցած փայտերեն կրակ կվառեի և կրակին մոտ երկա՛ր ժամեր կմնայի, բոլորին համար հաց կեփեի: Ադկե է, որ աչքիս բիբը վնասված է, միմչև հիմա մեկ աչքով կտեսնամ միայն:

Օր մըն ալ բեդվիներուն մոտ վաճառական մը եկավ՝ այծեր, ոչխարներ առնելու, որ տանի Սուրիա, Մուսուլ:

Ես արդեն բեդվին ամուսինես երկու տղա ունեցած էի: Ադ բեդվին ամուսինս ինձի շատ կսիրեր, կմեղքնար ալ: Օր մը ըսավ. «Եկուր էրթանք Մուսուլ, հոն շատ հայեր կան: Մեր ծանոթ վաճառականն ալ հոն է, կարող է քո եղբորը գտնենք»:

Մեմք պատրաստվեցանք, երկու զավակով գացինք Մուսուլ: Տուն վարձեցինք: Ադ բեդվին ամուսինս ինձի շատ կսիրեր: Սուտ չեմ կրնար խոսիլ, հոգի ունիմ տալու: Ինչ որ պետք էր, ամուսինս կբերեր շուկայեն, բայց հոն երկու զավակներս ալ հիվանդացան, մեռան: Բեդվին ամուսինս իրեն ծանոթ ադ վաճառականին միջոցով դիմեց հայկական եկեղեցիին, թերթերու միջոցով իմացանք, որ եղբայրս Եգիպտոսում է: Սկսվեց դժվար վիճակ մը: Բեդվին ամուսինս, թե՞ հայ, հարազատ եղբայրս: Կուլայի՛, կողբայի՛: Ամուսինս տեսավ վիճակս, մեղքցավ, ինձի ազատ թողեց: Միմակս ճամփա ելա դեպի Սուրիա, հետո Լիբանան, անտեղեն ալ՝ Եգիպտոս, գտա եղբորս: Ժամանակ մը հետո ամուսնացա հայ Արզեբունյանի հետ, ունեցա երկու զավակ՝ Աբրահամիս և Զարուհուն:

Եզիպտոսէն ալ եկանք հոս՝ Լոս Անջելես, աղջիկս՝ Զարուհին, մկարչումի դարձաւ, տղաս՝

Արաբասը, ոսկերչական ֆաբրիկա ունի: Ես ալ հանգիստ կ'վայլեմ իմ ծերությանս օրերը:

17 (17).

ԵՆՈՔ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԱՍԼԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ԲԻԹԼԻՍ, ԽՆՈՒՍ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ 1901 թ. Բիթլիսի խնուս գյուղավանդում: Մեր ընտանիքը շատ մեծ էր՝ քառասուն հոգուց ավելի էինք և բոլորս միասին էինք ապրում՝ քույրեր, եղբայրներ, մորաքույրներ, հորաքույրներ: Հայրիկիս անունը Կարապետ էր, մորս անունը՝ Մարիամ: Ես երեխաներից մեծն էի: Մայրս երկրորդ երեխայի ծնունդի ժամանակ մահացավ, ան շատ սիրուն էր և բարի: Հայրս ամուսնացավ երկրորդ անգամ: Ես համաձայն չէի. երկու անգամ փախա, բայց հայրս ինձ ճանապարհից ետ բերեց: Հայրս հարուստ էր՝ միշտ ինձ փող էր տալիս: Մեր հարևանի կինը գիտեր, որ ես փող եմ հավաքում: Նա ինձ՝ հագիվ յոթ տարեկան մանչուկիս, համոզեց, որ իր հետ սայլով գնանք մավահանգիստ, հետո գնանք Ամերիկա: Բայց հայրս եկավ, հասավ մեզ, և ինձ ետ տարավ մեր տունը:

Երկրորդ անգամ, որ ուզեցի փախչել մեր տնից՝ երկրորդ մորիցս, արդեն սկսվեց տեղահանությունն ու կոտորածը, այնպես որ, ես ոչինչ չգիտեմ իմ հարազատների մասին: Ես ոտքով անցա, հասա ռուսական բանակին, որը Արդահանում ծառայում էին հայ կամավորների մոտ: Ես մոտեցա հրամանատարին, ասացի, որ որք եմ ոչ մեկը չունեմ: Նա ինձ ընդունեց, որ ձիերին խնամեմ: Ռուսական զորքը, որ առաջ էր շարժվում՝ ամենուրեք ճանապարհին դիակներ էին, գլուխները կտրված մարդիկ, փորերը ճեղքված, մերկացված, սպանված կանանց դիակներ: Մեր հրամանատարը իմ աչքերը փակում էր, որ չտեսնեմ իրար վրա կոտակված դիակները: Ազոտվները հոշոտում էին նրանց մսերը և թոչկոտում:

Երբ ռուսական զորքը մահանջեց, ես ռուսական

զորքի հետ դեպի Ռուսաստան գնացի, և ճանապարհին մենք իջևանեցինք մի հույն պանդոկապանի մոտ: Նա և իր կինը ինձ շատ հավանեցին և պահեցին իրենց մոտ: Ես սկսեցի աշխատել այդ պանդոկում: Նրանք ուզեցին ինձ որդեգրել, բայց ես չհամաձայնվեցի՝ մտածելով, որ կզոհեմ իմ ծնողներին: Ես ապրանքատար գնացքով մի կերպ հասա Թիֆլիս: Այնտեղ պատահաբար հանդիպեցի հորեղբորս տղային՝ Արամ Ասլանյանին, որի հետ Բիթլիսում միասին էինք ապրում, և նա էլ հրաշքով փրկվել էր: Նա պատմեց, որ մեր շուրջ 40 հոգիանոց գերդաստանին հավաքեցին ու ոչխարների պես քջեցին մտրակներով ու սվիններով: Ինքը թաքնվել էր մարագում և մի կերպ փրկվել: Նա Թիֆլիս էր եկել և այնտեղ հանդիպել իր հորաքրոջ տղային՝ Միսակին, որը ևս այդ իրարանցումի միջից փախել էր ու փրկվել: Այնպես որ, մերոնց մասին միայն այդքանն իմացա:

Արամն ու Միսակը ամուսնացան: Ես ապրեցի Արամի ընտանիքի հետ, մինչև որ հանդիպեցի մի բայազետցի տղայի և նրա հետ եկա Նոր Բայազետ: Այնտեղ հանդիպեցի ուսուցչուհի Արմենուհուն՝ ամուսնացանք: Նա էլ կորցրել էր իր հարազատներին, որոնք գաղթել էին Հին Բայազետից: Ունեցանք չորս զավակ՝ Վարդգես, Անիկ, Ջեմա, Լեմա: Բոլորը բարձրագույն կրթություն ստացան և շատերը գիտության թեկնածուներ ու դոկտորներ դարձան:

Այնպես որ մեր 40 հոգիանոց գերդաստանից միայն ես, Արամը, Միսակը և մորաքրոջս աղջիկը՝ Վարդիկը, փրկվեցին:

18 (18).

ՍՈԿՐԱՏ ՀԱԿԵՑԻ ՄԿՐՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ԲԻԹԼԻՍ, ԽԼԱԹ ԳԱՎԱՌ, ՓՐԽՈՒՍ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գյուղը՝ Փրխուսը, գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանի խլաթ (պատմական Բզումնիք) գավառում, Նազիկ լճի ափին, Նեմրուք լեռան դիմաց, որից դեպի արևմուտք տարածվում էր Մշո դաշտը, հարավում՝ Վանա լիճը, իսկ արևելքում՝ Սիփանը: Մեր գյուղն ուներ ծուռումուռ փողոցներ, հողածածկ, մեկը մյուսին թիկնած երդիկներով կտուրներ: Գյուղացիների բնակարանները և անասնազոմերը իրար կից էին, մարդիկ և անասունները շնչում էին նույն օդը:

Գյուղում կար կարմիր տուֆից եկեղեցի: Մեր գյուղի մոտն էր Նազիկ լիճը, որի մասին պատմում էին, թե արաբական մծուցները սերվել են նրա խորքերից: Նազիկի ջրերում կարմրախայտ ձկներ կային, որոնք բացի համեղ լինելուց նաև բուժիչ հատկություն ունեին: Նազիկից սկիզբ էր առնում Թլրի գետակը, որը գնում-թափվում էր Վանա լիճը:

Նեմրուք լեռան հարթ գագաթներից մեկի վրա պայծառ օրերին խոշոր մարդամամն քարեր էին

երևում: Ժողովուրդը լեզենդ էր հյուսել, թե շատ հիմ
ժամանակներում ամռանը ինչ-որ հովիվ իր հոտի
հետ բարձրանում է լեռը: Համկարծ երկինքը խառն-
վում է, լեռը սուզվում է ամպերի մեջ, և սկսում է հորդ
անձրև տեղալ ու չտեսնված մեծությամբ կարկուտ:
Դրա համար էլ գյուղում երգում էին.

*Երկինք ամպեր, կուգա կարկուտ,
կուգա գողի քամբախ Նեմրուք:*

Սարսափած հովիվը ծնկի է գալիս և Աստծուց
աղերսում է փրկություն՝ խոստանալով իր հոտի
ամենալավ թոխլին մատաղ անել իրեն: Անձրևն ու
կարկուտը միանգամից դադարում են: Արևը ժպտում
է: Ծիածանը կամար է կապում: Հոտը և հովիվը
փրկվում են: Բայց հովիվը ընտիր թոխլիի փոխա-
րեն իր վրայից մի չաղ ոջիլ է բռնում, դնում իր բութ
մատների եղունգների արանքը, ջարդում այն ու գլու-
խը վեր բարձրացնելով՝ գոչում. «Ամենակարո՞ղ Տեր,
ընդունված համարիր մատաղս»: Եվ, իբր թե, Աստ-
ված այդ խոսքերի վրա զայրանալով՝ հովիվին իր
ամբողջ հոտի հետ քար է դարձնում:

«Էնի անաստված հովիվ էր, լաո՞, էդոր հապով
որ պատիժ ստացավ, լաո՞», - ասում էր պապս:

Մայրս փոքր-իմջ գրագետ կին էր և մի ձմեռ ինձ
դպրոց ուղարկեց՝ մի պատահական գիրք տալով
ձեռքս: Այնտեղ ես հագիվ գրաճանաչ դարձա:

Մեր գյուղում ցանում էին ցորեն, գարի, կտա-
վատ, կանեփ, կաղամբ, շաղգամ և այլ բանջարեղեն:
Գյուղում զարգացած էր անասնապահությունը: Մեր
գյուղը քիչ էր կապված նահանգային Բիթլիս քաղա-
քի հետ:

Յոթ տարեկանից աշխատել եմ հորս հետ, լուծ եմ
քաշել, տավար պահել:

1913-1914 թթ. ձմռանը երևաց պոչով աստղը:
Մեծերից շատերը զուշակություններ էին անում.
«Պատերազմ է լինելու», «Գետերով արյուն է հոսելու»
կամ՝ «Երկրաշարժ է լինելու», «Սով է լինելու»:

1914 թ. կիզիչ ամռանը թեթև քամուց ծփում էին
հասած ցորենի ու տարեկանի արտերը: Համկարծ
հեովից նկատեցի մի ձիավոր, որը դեպի մեր արտն
էր գալիս: Նա մոտեցավ և հորս հայտնեց, որ պատե-
րազմ է սկսվել, պետք է գնալ գյուղ, գորահավաք է:

Մեծահասակ տղամարդկանց անգամ բանակ
էին զորակոչում, որպես բեռնակիրներ, «դամուռ բա-
շխներ»: Հայկական լեռնաշխարհի դաժան ձմեռվա
պայմաններում Բիթլիսից, Վանից, Էրզրումից, Խար-
բերդից, Սեբաստիայից և այլ վայրերից հայ մեծա-
հասակ մարդկանց շալակն էին տալիս երեք, չորս
փութ գարի, որպեսզի հայ տարեց մարդիկ Սարի-
ղամիշի տաճկական բանակին սնունդ հասցնեն:
Դա հայ տղամարդկանց սուսուփուս, ցրտից ու սո-
վից ոչնչացնելու ամենադաժան, ամենանեճ, ամե-
նամարդակով ու ճողկալի ծրագիրն էր, որ սկսվեց
1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի
հենց սկզբից, և հարյուր հազար հայ տղամարդ-

կանց դիակներով ծածկվեցին ձմեռային ձյունածածկ
ճանապարհները: Իմ հորն էլ տարան, որպես բեռ-
նակիր, և մենք նրան այլևս չտեսանք: Այդ հրեշա-
վոր արարքը միայն մի նպատակ էր հետապնդում՝
դատարկել հայկական գյուղերը տղամարդկանցից,
որպեսզի հետո անպաշտպան կամանց, երեխանե-
րին ու ծերերին մորթեն հեշտությամբ:

Լուրեր էին գալիս, որ Սարիղամիշում տաճկա-
կան բանակն ամբողջովին ջախջախվել է, որ նրանց
մի մասը սառել, փայտացել է Սարիղամիշի անտառ-
ներում, որ նրանց դիակներով է ծածկվել ամբողջ
անտառը: Ասում էին, որ այդ սպանդից միայն Էն-
վեր փաշան է կարողացել ազատվել՝ խայտառակ
փախուստի միջոցով: Ասում էին, որ անվախ ոռուը,
որ ձյունից ու սառնամանիքից վախ չուներ, տաք
հագնված քշում է աղանձակեր տաճկական բանա-
կին: Ասում էին, որ շուտով փրկություն կլինի:

1915 թ. մարտ ամսին մեր գավառ և մեր գյուղ հա-
սան Սարիղամիշում ջախջախված տաճկական բա-
նակի ողբալի մնացորդները՝ ցնցոտիապատ, կմախ-
քացած, ոջլի մեջ կորած, տիֆով ու դիզենտերիայով
վարակված:

1915 թ. գարնանը Ալաշկերտի անտիկ Զիլանի
լեռներում ու ձորերում բնակվող քրդերը ռուսական
բանակի առաջխաղացման պատճառով փախչում
էին դեպի արևմուտք: Այդ խուժանը թուրքական կա-
ռավարությունից հրահանգ էր ստացել՝ կողոպտել
գյավուրներից, սրի քաշել՝ չխնայելով ոչ կանանց, ոչ
երեխաներին և ոչ էլ ծերերին:

Ապրիլյան մի օր այդ խուժանը՝ զինված բիր-
դանգի հրացաններով, մեր գյուղ հասավ և երեկոյան
շրջապատեց այն: Մութը չընկած, գերեզմանների
մոտ նրանք սպանեցին մի տղամարդու: Ոչ ոք սիրտ
չարեց նրա մոտ գնալ տեսնելու՝ մեռե՞լ է, թե՞ դեռ
ողջ է: Ընտանիքներով հավաքվել էինք իրար մոտ:
Օղակված գյուղից ոչ ոք չէր կարող դուրս գալ: Քրդա-
կան այդ ոհմակը սիրտ չարեց գիշերով գյուղ մտնել:
Առավոտյան, երբ տեսան, որ ոչ մի դիմադրություն
չկա, չորս կողմից իրենց կանանց հետ, սպանելու և
կողոպտելու նպատակով այնպիսի վայրագությամբ
գյուղ խուժեցին, ինչպես ձմռան քաղցից ոռնացող
գայլերի ոհմակն է հարձակվում իր անպաշտպան ու
անզեն զոհի վրա: Սկզբում ոչնչացնում էին միայն յո-
թանասուն-ութսուն տարեկան ծերունիներին, հետո
սկսեցին հնձել և պատանիներին: Իմ աչքի առաջ մեր
շեմի վրա սպանեցին իննսուն տարեկան պապիս:
Առավոտից մինչև մայրամուտ գյուղի բոլոր թաղե-
րից անընդհատ կրակոցներ էին լսվում: Ոչ մի զնդակ
զուր չէր անցնում: Ծուռով փողոցներում ու տների
ներսում կուտակվեցին դիակներ: Դիակներ էին ըն-
կած նաև կտորների ու ճամփեքի վրա: Մայրերը
կորցրին երեխաներին, երեխաները՝ մայրերին, քա-
նի որ չէին թողնում մի տեղ մնալ: Մարդկանց քշում
էին փողոցից փողոց: Ես էլ կորցրեցի մորս ու քրոջս:
Հետո չգիտեմ ինչպես, մայրս կիսախեղագար վիճա-

կում ինձ գտավ, տարավ բարձր պատեր ունեցող մի բակ, ուր սարսափից կծկված, պատին կպած էին մի քանի կին:

Չանցած մի քանի րոպե, հանկարծ երկու քրդեր մի գույզ հրացանի փողեր վերևից ուղղեցին մեզ վրա: Ատամները թափված մի քյուրդ բիրդանգի հրացանը դեմ արավ կրծքիս՝ ասելով. «Տղա՛ է. բավական է, պետք է ոչնչացնել»: Մի ակնթարթում նկատեցի, թե ինչպես մայրս կոացած համբուրում է ծեր քրդի ոտքերը և խնդրում, որ ինձ չսպանի: Քյուրդը սկսեց տատանվել, ես իսկույն թողեցի մորս ու ծուռուծուռ փողոցներով փախա քեռուս տան դիմացի բակը: Մի փոքր հետո մազերը արձակ, շնչափեղծ, մեռելի գույն ստացած մայրս բակ մտավ՝ ասելով. «Սպանու՛մ եմ, ո՛չ մի տղա չեմ թողնու՛մ. արդեն շատ տղաներ իրենց արյան մեջ ընկած են փողոցներում: Գնա՛ճք, գնա՛ճք այստեղից, հիմա ուրիշ քրդեր կգան, կսպանեն մեզ» և ուժով ինձ քարշ տվեց իր ետևից, ու մենք մտանք քեռուս տուն: Այնտեղ իմ հասակակից քեռուս տղային՝ Բենիամինին, մի քանի րոպե առաջ էին սպանել, և նա անշնչացած էր իր արյան մեջ: Մայրս ինձ պառկեցրեց նրա մոտ ու նրա արյունից մատով առավ, ինձ վրա քսեց, իբր ես էլ եմ մեռած: Հետո ինձ տարավ փողոց, սպանվածների մեջ պառկեցրեց, ուր կանայք կիսախելագար պոկում էին իրենց գլխի մազերն ու հագուստները: Գեղեցիկ հարսներն ու աղջիկները մրով ու ցեխով այլանդակում էին իրենց դեմքերը, որ չգերվեն ու բռնի կերպով քրդի կին չդառնան: Բայց հաճախ այդ չէր օգնում, և շատերի մազերից քարշ տալով՝ նրանց բաժանում էին իրենց հարազատներից ու տանում: Բոպե առ րոպե փողոցներում և տներում բարձրանում էին դիակների կույտերը: Ես պառկած էի դեռ մի երկու ժամ առաջ կենդանի, պայծառ դեմքերով իմ հարազատների, ընկերների ու հարևանների դիակների մեջ, որոնց շրջապատել էին կիսախելագար կանայք, այդ թվում և իմ մայրը: Նրանք մոնչում էին՝ իրենց զավակների, եղբայրների ու ամուսինների գլուխները գրկած: Ծատերին՝ թե՛ տղամարդկանց, թե՛ կանանց բռնում, տանջամահ էին անում՝ պահանջելով ցույց տալ թաքցրած ապրանքների, ոսկու և արծաթի տեղերը: Արևը արդեն մայր էր մտել, հրացանների կրակոցները դեռ չէին դադարել, երբ կենդանի մնացած կանանց ու երեխաների մեջ լուր տարածվեց, որ ժողովուրդը փախչում է դեպի Նազիկ լիճը:

Մոտ չորս հարյուր տնից բաղկացած գյուղը արյունով ու արտասուքով ողողելուց հետո բորենիների ոմակը հեռացավ գյուղից, իսկ խելակորույս ժողովրդի մնացորդները, առանց իրենց հաշիվ տալու, փախչում էին, բայց ու՛ր, իրենք էլ չգիտեին՝ հարազատների արևի տակ ուռած, այլանդակված դիակները թողած գետնին: Մայրս, որ ամբողջ ժամանակ իմ կողքին էր, գլխի վրա արդեն մազ չէր թողել: Նա ինձ շտապ ոտքի հանեց՝ գյուղից փախչելու համար: Մի երկու փողոց դեռ չէինք անցել, երբ հան-

կարծ դիմացի տնից դուրս եկավ մի զինված քյուրդ, վազեց դեպի ինձ: Հենց այդ պահին փախչում էր նաև Սիմոնը, որը իմ ընկերն էր: Քյուրդը ինձ թողեց, նրա ետևից վազեց: Օգտվելով առիթից, ես կտորների վրայով փախա դեպի մեր տունը: Մտա ու թաքնվեցի աթարի ամրոցի տակ: Մնացի այնտեղ մինչև գիշեր: Դուրս եկա: Ուզեցի տուն մտնել, բայց պապիս անշնչացած մարմինը ընկած էր շեմին: Որոշեցի ետ գնալ, մորից պառկել դիակների մեջ, բայց այստեղ էլ ես գտա մորս՝ փոքր եղբորս սեղմած կրծքին: Նա ինձ տեսավ, չհավատաց, որ կենդանի եմ, տարավ հարևանի տունը, ուր մի խումբ կանայք և երեխաներ մթության մեջ, տան անկյունում կքած էին: Ես ջուր ուզեցի, բայց ջուր էլ չէր մնացել: Ամեն ինչ կտրել, թափել էին: Առավոտյան մենք բռնեցինք փախուստի ճամփան: Գյուղից փախչող կանանց և երեխաների խմբերը ցրիվ եկան տարբեր ուղղություններով, ոմանք վաղ առավոտյան լեռնաճիտներով փախան խուլիկ հայկական գյուղը, որին շատ մոտ էր կանգնած ռուսական բանակը, և հեշտությամբ ազատվեցին: Մենք ձորը մտանք: Փախստականները սկսեցին ուտել գարնանային թարմ կանաչն ու խմել վարարած գետի ջուրը: Մայրս փոքր եղբորս պառկեցրեց գետի ափին, մի մեծ ժայռակտորի տակ, կանաչների վրա և ինձ պառկիրեց, որ չհեռանամ երեխայի մոտից: Իսկ ինքը գնաց դեպի Սպռաձոր հայկական գյուղը՝ մի քիչ ուտելու բան ճարելու: Բայց հազիվ էր հեռացել, մի խումբ քրդեր գոռալով, հայհոյելով սկսեցին կրակել գետի ափին, ձորի մեջ ցրիվ եկած փախստականների՝ կանանց ու երեխաների վրա: Ձորը լցվեց կանանց ու երեխաների վայմասունով: Ես թողեցի եղբորս, թաքնվեցի քարակույտի ետևում: Մայրս կրակոցի ձայները լսելով՝ շնչակտուր ետ եկավ, կանաչների վրայից վերցրեց եղբորս ու աչքերով ինձ փնտրեց: Երբ քրդերը հեռացան, ես դուրս եկա, մոտեցա մորս: Մենք բարձրացանք դեպի լիճը: Հանկարծ մեզ վրա հարձակվեց քրդերի մի այլ խումբ: Նրանցից մեկը աչքը տնկեց իմ մեծ կոշիկներիս, խանչալը հանեց, որ ինձ սպանի: Մայրս ընկավ նրա ոտներին, բայց նրա գուրջը չշարժվեց: Մի քրդի կին նրան չթողեց, որ կրակի: Ես փախա դեպի խիարտանք գյուղը, ուր եկավ նաև մայրս՝ հարյուր հիսուն սոված ու ծարավ փախստականների հետ: Մենք այնտեղ մնացինք մի որոշ ժամանակ: Հունիսի սկզբներին մարդիկ եկան հայտարարեցին, որ սուլթանի մոր հրամանով ամեն տեղ արգելվել է հայերի կոտորածը, և կենդանի մնացածները բոլորն էլ իրենց գյուղերը պետք է վերադառնան: Մենք ստիպված վերադարձանք:

Մեր խլաթ գավառի քսաներեք հայկական գյուղերի մի մասը նստած էր Նեմրութի փեշերին ու լանջերին: Նրանց բնակիչներն ամբողջովին սրի էին քաշվել: Հիմնահատակ կործանվել էին խլաթ գավառի հայկական բոլոր գյուղերը՝ Ագրակը, Հաղաղը, Էյմալը, Թեղվուտը, Թուխը, Տափավանքը, Խուլիկը,

խոտաձորը, Ծաղկենը, Ծղակը, Կոշտյամը, Կծվակը, Կամուրջը, Հերսոնքը, Ջիզիրեն, Մեծքը, Մատնավամը, Ջամուդին, Ծամիրամը, Ուրթափը, Ջրհորը, Սպոսաձորը, Միանձակը: Հասնելով մեր գյուղը՝ մենք լցվեցինք գյուղի վերին մասում գտնվող մի մեծ տան մեջ: Քաղցած ու ծարավ, իրար թիկնած, այդ տանջալի գիշերը մի կերպ լուսացրինք: Առավոտյան քողերը եկան մեզ գտան, հարս ու աղջիկներին մեր աչքերի առաջ բռնաբարեցին: Մի տղա կար, որ աղջկա շորեր էր հագած, նրան էլ որպես աղջկա տարան, բայց երբ զգացել էին, որ տղա է, սպանել էին: Մենք նրա դիակը տեսանք, երբ մորս, փոքր եղբորս ու քրոջս հետ փախչում էինք դեպի լիճը: Ծամփին մեկ տարեկան եղբայրս մեռավ: Մենք մեր ձեռքերով հողը փորեցինք, նրա խանձարուրը թաղեցինք: Մայրս ինձ հանձնեց ծանոթ քյուրդ Բինթոյին, որ նրա մոտ հոտաղ աշխատեմ: Բայց նա մորս և քրոջս չպահեց: Նրանք կրկին վերադարձան եղբորս շիրմի մոտ, ավերակ բակը:

Մի քանի օրից քողերը խուճապի մատնված սկսեցին փախչել դեպի Մշո դաշտ: Նիկուլայ Երկրորդի գործը առաջ էր շարժվում: Հայաշատ մեր խլաթ գավառում ոչ մի հայի շունչ չկար: Նրա բոլոր գյուղերի բնակիչներին արի էին քաշել: Հիմա հերթը հասնում էր Մշո դաշտին ու նրա լեռնային մասերին՝ Սասունին:

Ես շտապ գնացի, մորս գտա եղբորս շիրմի վրա լաց լինելիս: Մայրս դժվարությամբ բաժանվեց ինձանից: 1915 թ. հունիսին, որպես գերի, իմ քյուրդ տիրոջ հետ ճամփա ընկա դեպի Մշո դաշտ: Ջիզրեն գյուղի քողերը ահաբեկված փախչում էին: Քյուրդ Բինթոն իր սայլին լծել էր չորս եզները, վերջին լուծի վրա նստել էի ես ու քշում էի եզներին: Անցանք մեր գյուղի դաշտերի մոտով: Ոչ մի երդիկից ծուխ չէր դուրս գալիս: Ես արդեն ամեն ինչով քողի էի մնամ: Անունս փոխել էին՝ Սոկրատը դարձրել էին Ավդու-

բադի, մազերս խուզել էին քրդական ձևով և գլխիս քուրդ էին դրել: Բայց քողի լամուկներն իմացել էին իմ հայ լինելը և մի օր, երբ հոտաղություն էի անում, ինձ բռնեցին և խաչաձև դրված իրենց փայտերի վրա ստիպեցին հայհոյել քրիստոնեական խաչին: Ես չեմ-թարկվեցի. նրանք ամբողջ մի կաթսա կաթը իմ գլխի վրա թափեցին՝ ի նշան վրեժխնդրության ու գնացին: Նրանցից մեկը ետ մնաց ու հայերենով ինձ ասաց. «Քֆրեիր էլի, ի՞նչ կլինեիր, խոս կարծեմիր»: Ես շատ զարմացա, որ նա հայ էր և կարողացել էր հաշտվել իր վիճակի հետ:

Ես փախա քյուրդ տիրոջս մոտից: Ծատ անգամներ ինձ վրա հարձակվեցին քողերը, բայց հրաշքով ես ազատվեցի: Մեծ դժվարությամբ հասա ռուսական բանակի զինվորներին, որտեղ շատ հայ կամավորներ կային: Բայց ընդամենը մեկ օր նրանք մնացին Մշո դաշտում. դա 1915 թ. հուլիսի 16-ն էր: Եվ երբ նահանջեցին, ամբողջ Մշո դաշտի մնացած հայությունը նրանց հետ զաղթի ճամփան բռնեց: Գաղթի ճամփան ահավոր էր: Մայրս չկար, ես գտել էի իմ հինգ տարեկան քրոջը, որի ձեռքից բռնած մեծ դժվարությամբ եկանք հասանք Իզդիր, այնուհետև՝ Էջմիածին: Բայց քանի որ գաղթականների մեջ տարածվել էին տիֆը և այլ համաճարակներ, մենք շատ, անհաշիվ զոհեր տվեցինք: Ամեն առավոտ սայլով գալիս հավաքում էին մահացածներին, նրանց հետ և մահամերձներին:

Հետո ես մտա Էջմիածնի որբանոցը, որից հետո մեզ փոխադրեցին Աշտարակ: 1915 թ. աշնան վերջին Աշտարակում արդեն հինգ որբանոց կար՝ երեք հարյուրից ավելի երեխաներով: Այդ մանկատները գտնվում էին Մոսկվայի հովանավորության տակ և մեզ շատ լավ ուսում ու նաև գործնական, աշխատանքային դաստիարակություն տվեցին: Բայց մեր երկրի կարոտը մեր սրտում մնաց:

19 (19).

ՀՄԱՅԱԿ ԲՈՅԱՋՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԲԻԹԼԻՍ, ԽԱԼԹԻԿ ԳՅՈՒԼ)

Մեր գյուղը շրջապատված էր անտառներով: Միայն խաչի անտառից փայտ կտրելը մեղք էին համարում: Մյուս անտառներից կտրում էին փայտ: Լեռան փեշին մեր գյուղն էր: Մեր գյուղի մեջ ինը ինքնահոս աղբյուրներ ունեինք, երկու գետակ ունեինք, որոնք նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում ցանքար ջրովի դարձնելու համար: Մեր գյուղում հինգ հարյուր հիսուն հայ ընտանիք էր ապրում: Ամեն մի ընտանիքը վեցյոթ հոգի էր, ուրեմն մոտ երեք հազար բնակիչ հայ կար:

Մեր գյուղը նման էր քաղաքի: Երկու հարկանի քարաշեն շենքերում էինք ապրում: Բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր գյուղատնտեսությո-

յամբ: Արհեստներից տարածված էր ջուլհակությունը, բրուտագործությունը, դարբնությունը: Իմ հայրը դարբին էր: Նա հատուկ մեխեր էր շինում կոշիկի տակը խփելու համար: Ծանում էինք կորեկ, ցորեն, շաղգամ: Տարին երկու անգամ բերք էինք ստանում: Բերքը հազիվ էր բավարարում: Բամբակագործությունը ևս զարգացած էր: Բամբակը ցանում էին, հավաքում, ճախարակով մանում, ապա կտավ գործում, ներկում, վերջում՝ ծախում էին: Իսկ բրուտները գյուղի բնակիչների կարիքներն էին հոգում և դրսի գյուղերն ու քաղաքներն էին տանում ու վաճառում:

Գյուղում ունեինք երկու կամարակապ կամուրջ, քարից էին և ամուր:

Մերոնք երկու հորեղբայր էին, իրար հետ բոլորը միասին ապրում էին: Տասնհինգ տուն էինք, ամեն մեկը տասը-տասնհինգ շնչից բաղկացած: Բոլորն իրար հետ համերաշխ էին: Ամառը լողանում էինք սառը ջրերի մեջ, իսկ ձմեռը՝ ջուր էինք տաքացնում գոմում, լողանում էինք: Գոմում ունեինք կով, էջ, եգ: Մի տարի հիվանդություն ընկավ, և մեր անասունները ոչնչացան:

Տան առաջին հարկում ընդհանուր սենյակն էր՝ քնելու համար: Ծեմքը պատուհաններ ուներ, բայց ապակի չկար, թուղթը յուղոտում, կպցնում էին:

Մեր ընտանիքում ես էի, հայրս, մայրս, եղբայրս և քույրս: Գյուղում երկու դպրոց կար, մեկը՝ լուսավորչական էր հարյուր չորս աշակերտով, որից չորսը աղջիկ էին, մնացածը՝ տղա: Կար նաև բողոքականների դպրոց: Դպրոցում անցնում էինք մայրենի լեզու, թուրքերեն, ֆրանսերեն, պատմություն, աշխարհագրություն: Ես մինչև 1914 թ. զնացել եմ դպրոց:

Ունեինք Ս. Գևորգ եկեղեցի, որը կառուցված էր սրբատաշ բազալտից, ներսում չորս պուլներով: Տոներից ամբողջ գյուղը լցվում էր այդ եկեղեցին: Առաքելականներն ու բողոքականները իրար հետ հաշտ ու խաղաղ ապրում էին: Կոտորածի ժամանակ թուրքերը ուզեցին քանդել այդ եկեղեցին, բայց՝ չկարողացան:

Գյուղում ունեինք հեքիմներ, որոնք նույնիսկ տրախտման էին բուժում: Խոսում էինք հայերեն, չնայած քրդական գյուղերին մոտ էինք, բայց շատերը քրդերեն չգիտեին: Մեծ մասամբ գրաբարյան արտահայտություններ կային եկեղեցական քարոզների մեջ:

Հավաքությունները կատարվում էին եկեղեցու բակում, իսկ մկրտություն, հարսանիք՝ եկեղեցու ներսում: Նիստուկացը գրեթե եվրոպական ձևի էր, քանի որ շատերը գնում էին արտասահման աշխատելու, գալիս էին, իրենց հետ բերում էին եվրոպական հագուստներ, կոշիկներ:

Հայերն ու քրդերը գրեթե համերաշխ էին, բայց հիշում եմ մի դեպք, երբ քյուրդ Ֆարազ աղան փախցրել էր մի հայ կնոջ, որի ամուսինը փող վաստակելու համար զնացել էր պանդխտությամբ: Բյուրդի կինը բողոքում է, իսկ քյուրդ աղան ասել է. «Ես նրան բերել եմ բանացնելու համար, դու ես իմ իսկական կինը»: Այդ հայ կինը եկավ գյուղ, հետո փախավ Մուշ:

Ֆեդայիներ ունեինք՝ Մուրադ, Հակոբ անուններով, որոնք Սեդրե փաշայի խմբի մեջ էին, բայց իրար հետ անհաշտ էին:

1908 թ. հյուրիեթ որ եղավ, սկզբում բոլորն այն կարծիքին էին, որ հայ ու թուրք եղբոր պես պիտի ապրեն: Անգամ մեր գյուղում տոնախմբություն եղավ և հրաձգություն կատարվեց: Բայց հետևյալ օրերին զգացինք, որ այն կեղծ է: Հորեղբորս տղան ինձ վերցրեց, զնացինք Բիթլիս: Ըմամփին գնում էինք՝ ես նրա փեշից բռնած: Գնացինք Բիթլիս, շուկայում պտուղեցիներ, մուգիկայի տեղը գտանք: Մենք գյուղի

տղա, զարմացած նայում էինք: Վալին դուրս եկավ, նվագողներին մի-մի ոսկի տվեց: Մենք վերադարձանք, անցանք Կարմրավանքով, որտեղ Սեդրե փաշայի զերեզմանն էր՝ մի խաչ վրան: Համբուրեցինք ու շարունակեցինք մեր ճամփան:

Հետագա տարիներին սկսվեց սառնությունը: Մարդիկ շուտով հասկացան, որ թուրքի քաղաքականությունը չի փոխված:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ես տասներեք տարեկան էի: Պատերազմը գնում էր ոռոսների դեմ, որոնց թուրքերն ու քրդերը համարում էին մեր «քեռիները»: Եթե մինչև հյուրիեթը քրիստոնյաներից զինվոր չէին վերցնում, ապա հյուրիեթից հետո սկսեցին հայերից էլ զորք վերցնել, որ կռվեն ռուսի դեմ: Ով հրաժարվում էր, ծեծում, սպանում էին: Բոլորի զենքերը հավաքեցին: Չեղած տեղը զենք էին փնտրում:

Մեզ մոտ կոտորածն սկսվեց 1915 թ. հունիսի 12-ին: Բիթլիսի հետ մեր գյուղն էլ կոտորվեց, որովհետև մեր գյուղում բոլորն արհեստավոր էին, թուրքական կառավարությունը իբր մեզ պաշտպանելու համար մի զորամաս դրեց: Նրանք վախենում էին մեր գյուղի բնակիչներից: Շրջապատի քյուրդ աղաների զորքերն էլ կային, և մեր գյուղը պարտավոր էր բոլորին կերակրել: Հայ երիտասարդներին արդեն տարել էին թուրքական բանակ: Մեր սարերի վրա դիրքեր էին փորել, որ Բիթլիսը պաշտպանեն: Հաշվի առան՝ ով ինչ արհեստ ունի, լծեցին գործի: Բոլոր արհեստավորները ծառայում էին բանակին: Ծառերը կտրել էին տալիս, բրուտները կավից ամանեղեն, փողոակներ էին շինում, որ ջուր գա Բիթլիս, դերձակները զինվորական համազգեստներ էին կարում: Ծաբաթը երեք անգամ պատրաստի ապրանքները տանում էին կառավարությանը հանձնելու:

Արդեն ռուսական զորքը մոտենում էր: Թուրք զորքը մասսայականորեն փախչում էր: Մի օր հորեղբայրս հիվանդացել էր: Մենք մի էջ ունեինք: Գյուղացիների հետ ես էլ զնացի Բիթլիս՝ ապրանք հանձնելու: Չորս զինված քրդեր մեզ ուղեկցում էին: Մեզ ասացին՝ «Ծուռ վերադարձեք ձեր գյուղը»: Մեկ էլ տեսանք՝ արաբական ֆորմայով զինվորներ չալմայով, չարուխներով ու մի թումբանով լցվան Բիթլիս: Այնպես եղավ, որ քաղաքի շարժումը կանգ առավ: Վերադառնալու համար մենք քաղաքի միջից անցանք, մի ինչոր երկար ճամփով անցանք: Մեկ էլ լսեցինք սուգ ու շիվան:

Ջարդը սկսվել էր: Թուրքերը հարձակվեցին մեզ վրա, կողոպտեցին մեր էջերը, ջորիները տարան ու սկսեցին ծեծել, հետո մեզ տարան ոստիկանատուն: Բիթլիսում սկսվեց կոտորածը: Կրակի էին տալիս տները: Մինչև առավոտ մնացինք էմսեղ: Մենք հինգ-վեց երեխա էինք: Մտածում էինք, թե երբ մեզ պիտի սպանեն: Մի հատ ֆուրգոն եկավ ծածկված, վարագույրը թրի ծայրով դեն էին քաշում, թքում էին ու գնում: Անցավ մի քանի ժամ, տեսա մի սպանված

ռուսի դիակ, որիմ տարամ փոսի մոտ, մի ռուս գեներալ էլ էր եկել, նրա գլխիմ էլ տվիմ, գցեցիմ փոսը՝ և՛ մետածիմ, և՛ կիսամետածիմ:

Մենք վեց տղաներ էինք, մեկն էլ Մուշեղ Ղազարյանն էր: Մեզ վերադարձրիմ, բայց մինչև Բիթլիսից դուրս եկանք, տեսանք թուրք կանայք տամիքների վրա բռնվում էին. «Ու՞ր եք տանում սրանց, կոտորեք դրանց»: Մեզ քաղաքից դուրս բերին: Ընամապարհիմ մի դաշտ կար: Մեկ էլ տեսանք թուրքեր են գալիս, քրդեր են գալիս, ուզում են մեզ սպանել: Ասացիմ. «Մեզ մի բան խոստացե՛ք՝ ձեզ կազատենք»: Խոստացանք: Հասանք գյուղ: Տեսանք՝ գյուղում կոտորածն սկսվել է: Մենք երեք երեխեքով և Ղազարյան Մուշեղը փախանք սարը, որտեղից երևում էր Վանա լիճը: Մուրթն ընկավ: Տեսանք՝ գյուղից ով կարողացել է, փախել, մի-մի քարի տակ թաքնվել է: Մեզ, երեխաներիս ուղարկեցին գյուղ, որ իմանանք կոտորածը դադարե՞լ է: Դեմներս ելան թուրք զինվորներ: Մենք սկսանք փախչել: Թուրքերը՝ մեր ետևից: Ես ու իմ հորեղբոր տղան՝ Հրաչը, փախչում էինք: Հորեղբորս տղայիմ բռնեցին, էլ չիմացանք՝ ինչ եղավ, երևի սպանեցին: Հետո ես եկա մեր տուն, տեսա մերոնք սգում են:

Մի քսան օր հետո, երբ նորից պիտի քաղաք գնալիմք, տեսանք նորից են կոտորում: Ուզեցի փախչել: Մի ոստիկան եկավ, ուզում էր ինձ սպանել: Մի թուրք կնիկ ինձ փրկեց: Էլ մեր ընտանիքից ոչ ոքի չգտա: Ինչքան ման եկա՝ չգտա: Միայն վերջին օրը բարձրացանք մի սար, ծարավ էինք ու սոված: Քարերի տակիմ կիներ, երեխաներ, ողջ, մեռած՝ լիքը: Տեսանք՝ մի մարդ ներքևից բարձրացավ վերև: Մենք սարից իջանք, մարդը մեզ տեսավ, ուրախացավ: Երկու կտոր հաց ու մի բոլո ցորեն տվեց, մենք չորս հոգով ազահորեն կերանք: Նա մեզ ասաց. «Շուտ չոր խմեք ու փախեք»: Մենք փախանք սար: Գիշերը մի ձորում մնացիմք: Առավոտյան նորից որոշեցիմք գնալ գյուղ: Եկանք այգիների մեջ, պտուղ ենք փնտրում, որ ուտենք. սոված ենք: Տեսանք՝ մի խումբ մեր գյուղից փախած մարդիկ՝ մոտ քսան հոգի, թաքնվել են փոսի մեջ: Կանայք արտերի մեջ լցված, լա՛ց ու կո՛ծ: Ես նորից սար բարձրացա, մտածում եմ՝ գուցե մորս գտնեմ: Արդեն լույսը բացվել էր: Թուրքերը թալանում են մեր գյուղը: Տեսնում ենք, թե ինչպես թուրքերը իրար ձեռքից են խլում թալանը: Էլ ոչ մի ազգական չգտա: Ամբողջ գյուղը այրվում էր: Երկինքը լուսավորվել էր: Տեսանք մի վիրավոր, Թորոս էր անունը, ասինք. - Մեզ հետ արի:

Ասեց. - Զե՛, չե՛մ գա, չե՛մ կարող. վիրավոր եմ:

Մենք փախանք: Ուրքս փուշ էր մտել, ցավում է, լաց են լինում: Մեկ էլ տեսանք՝ մարդ է գալիս: Փախանք: Թուրք զինվորները գյուղից մի խումբ կանանց հավաքած՝ տանում են գորանոց: Էդ պահիմ փոսի մեջ թաքնված հայերը փախան: Թուրքերը կրակեցին, մի մարդու սպանեցին: Մի մարդ իմ ոտքի տակով ուզում էր փախչել, ես մնացի նրա մեջքին: Մենք չորս ոտքով սողալով գնացիմք, հարյուր մետրի չափ

գնացիմք: Մի քարայր մտանք, տեսա՞ք մեզը լիքը մարդ: Օդ չկա, խեղդվում ենք: Ծարծվել չենք կարող: Մեզ՝ հիմզ երեխաներիս, դուրս հանեցին: Տեսանք, որ դուստմ կրակոց է: Թուրքերը դիրք են բռնել և՛ ներքևում, և՛ վերևում: Մեկ-մեկ քարայրից դուրս եկանք: Չորս հոգի ներսը մնացին: Թուրք մի օֆիցեր խարբերոցի մի տղայի բռնեց, շաքար տվեց, որ հայերեն ասի. «Դու՛րս եկեք»: Թուրքը մոմ տվեց էդ տղայի ձեռքը, ասեց. - Գնա՛, մայի՛, ո՞վ կա ներսը:

Էդ տղան դուրս եկավ, ասաց. - Մա՛րդ չկա:

Ձորակի միջից կրակոցներ էին լավում: Մեզ տարան թուրքական զորամաս: Իրիկում եղավ: Տղամարդկանց ձեռքերը կապեցին: Մերոնք խելքի եկան, որ կաշառք խոստանան: Բայց առավոտյան կոխվել սկսվեց Բիթլիսի կողմից: Տեսանք՝ գլխավոր հրամանատարը զորամաս եկավ: Զինվորները եկան թնդանոթներով: Մենք սպասում ենք, թե երբ պիտի մեզ կոտորեն: Մենք էլ սոված ենք: Եկան բոլոր երեխեքիմ կապեցին: Երբ որ հերթը հասավ ինձ, պարանը վերջացավ: Ես սկսեցի մտածել, որ ամենաներջանիկն եմ, որ չեմ կապված ու փախա: Չորս կողմը՝ զաղթական: Կոտորած: Չորս թուրք զինվորներ ելան դեմս, բռնել են երկու խեղճ հայերի, դրանք խնդրեցին շուր խմել, հենց ծովեցին, գլխներին տվեցին՝ սպանեցին: Երկու դիակները փովեցին գետնին, ես դողում եմ վախից:

Մեկ էլ ռուս զորքը գալիս է: Թուրք զաղթականությունը փախչում է: Իրարանցում: Ուզում եմ փախչել: Թեքվեցի տան ետևը ու փախա: Կեսգիշերին բարձրացա սարը: Առավոտյան տեսնեմ սարի գլխից Բիթլիսը երևում է: Վերևից երևում է մեր գյուղը: Երկու օր մնացի մի քարի տակ: Մենակ եմ, մոտս մարդ չկա: Մեկ էլ երեխայի ձայն լսեցի: Տեսա՝ մի ցորենի արտ: Կանայք նստոտած են: Էնտեղ գտա մորաքույրիս և հորեղբորս տղին: Բոլորն էլ սոված էին: Թափված ցորենի հատիկներն էին ուտում:

Ինձ ասին՝ գնա Ռուբենին արթնացրու: Գնացի, արթնացրի: Երկու քյուրդ եկան ինձ քարշ տվին: «Զյուրդը ուզեց ինձ սպանել, կողքին ասաց՝ մեղք է: Ինձ տարան իրենց տունը: Ցերեկը անասուններիմ տանում էի արածացնելու, գիշերը տուն էի գալիս: Ես էլ տիֆով հիվանդ եմ, երբ անասուններիմ տանում եմ, մեր գյուղը հեռվից երևում էր: Իրիկումը քրդի լամուկները ինձ խփում էին փայտերով: Ես չարաչար աշխատում էի: Էդ գյուղում էր նաև հորեղբորս կինը, բայց մենք իրավունք չունեինք տեսնելու իրար: Էդ քրդական գյուղում ես հանդիպեցի Մանուկյան Ասքանազին, նա մեր գյուղացի էր, և միասին սկսեցինք արածացնել անասուններին: Նա իր մոր և քրոջ հետ մի այլ քրդի տանն էր ապրում: Զմեղը վրա հասավ: Մենք մի ամսից ավելի ապրեցինք այնտեղ: Մարդիկ կարծում էին, որ ես մուսուլման եմ: Բայց մի մարդ եկավ ինձ ասաց. - Դու հա՛յ ես, մուսուլման չես:

Քյուրդ կանայք ասին. - Զե՛, նա մուսուլման է:

Մարդը ասաց. - Եթե մուսուլման է, թող խաչը քֆրի:

Ես էլ իմ չիմացած քրդերենով իր հավատը քֆրեցի:
Սա գայրացալ, ուզեց ինձ սպանել: Էն տունը, որ
ես ապրում էի, ինձ առանձին էին ճաշ տալիս: Մեկ էլ
քրդի երեխաները գոլալը վերցնում էին, գալիս էին իմ
ճաշն էին ուտում: Էսպես ապրեցի մինչև ձմեռ:

1916 թ. փետրվարն էր, ռուսները եկան: Բոլորս
փախչում ենք: Մենք՝ շալակավորված: Լուր եկավ,
թե ռուսները մտել են գյուղը, բոլոր քրդերը փախել
են, անասունները մնացել են գոմերում: Քանդեցինք
անասունների կապերը, շարժվեցինք: Սառույց է,
գետակը սառել է: Ես ընկա սառած գետի մեջ: Թաց
եմ: Դողում եմ: Փախանք երկու օր: Ծալակս՝ ծանր:
Մտածեցի՝ միջոց գտնեմ. միտքս փախչելն է: Առա-
վոտյան երբ բոլորը պատրաստ են, ես թեքվեցի տան
ետևը: Ես քոլոզով եմ, քրդի շորերով: Եկա մի խոր ձո-
րի մեջ: Տեսնեմ՝ դիմացից մի խումբ քրդեր են գալիս.
իրենց անասուններով փախչում են: Ինձ ձայն տվին՝
ու՛ր ես գնում: Ես փախա: Մտա մի մարագ, խոտե-
րի վրա քնեցի: Առավոտյան ելա գյուղը մտա: Երկու
թուրք զինվոր եկան, սրանց մոտից էլ փախա: Մեկ էլ
մի ռուս կազակ եկավ ձիով: Ես գրկեցի նրան: Ասի. -
Ես հա՛յ եմ:

Հարցրեց - Կգա՞ս մեզ հետ:

Ասի. - Հա՛:

Ինձ տարավ հրամանատարի մոտ: Բերին ուտե-
լիքներ: Բերին մի փարչ, ասին՝ գնա ջուր բեր: Գնացի
բերեցի, փարչը ջրով դրին թուրք գերիների առաջ, մի
բուխամկա էլ հաց:

Ես հետևեցի ռուսներին: Գնացինք մի ուրիշ գյուղ:
Հանդիպեցի երկու տղաների: Սոված էին: Տվի հացս,
կերան: Պատրաստվա՞նք, որ Բիթլիս պիտի գնանք:
Ռուսները իմ անունը դրին «Բալա ջան»: Դրանք ձիե-
րով գնում են, ես նրանց պոչից՝ ոտքով: Էդ երեխա-
ներին թողին գյուղում, ինձ վերցրին իրենց հետ տա-

րան դեպի Բիթլիս: Մտանք մի գյուղ: Զիերի ոտքերը
խրվում էին ձյան մեջ: Երկու թուրք բռնեցին: Արդեն
երկու գերի էլ կար, դարձան չորս թուրք: Եկանք որ
ճանապարհն անցնենք, էն չորս գերիներին կամրջով
տարան, ես հրամանատարի հետ մտա ջուրը, գետն
անցա: Բիթլիս մտանք: Ինձ հագցրին: Մեկ էլ քեռուս
հանդիպեցի: Նա վերցրեց ինձ, տարավ բողոքական
ժողովարան: Մի քանի օր հետո մեզ պիտի փոխադ-
րեն վան: Գնացին Անդրանիկից, Սմբատից իրա-
վունք առան: Էդ օրը որ պիտի գնայինք վան, Անդ-
րանիկը Մուշից եկել էր Բիթլիս: Մեզ պիտի բերեն
Դատվան: Անդրանիկը եկավ հասավ: Դատվանից
ոտքով հասանք վան: Էնտեղ որքանոց մնացին՝ 1916
թ. մարտից մինչև ամառ: Էդ որքանոցում հինգ հար-
յուր երեխա կար:

Երկրորդ գաղթի ժամանակ մեզ ֆուրգոնները
լցրին, բերին Հին Բայազետ: Մեր ճանապարհը պա-
հեցին հայ կամավորները: Անցանք Բերկրիի գետը:
Էնտեղից՝ Իգդիր, Ալեքսանդրապոլ, Դիլիջան:

1916 թ. հաստատվեցինք Սևանում: Անդրանիկը
Ջալալօղլիից եկավ Սևան: Մենք ծանր վիճակում
ենք, հաց ենք մուրում: Եղիշե վարդապետը մեզ խոր-
հուրդ տվեց գնալ ալյուր խնդրել, բայց՝ չտվին: Հետո
մեզ տարան Ծաղկաձոր: Մինչև 1920 թ. ես մնացի
որքանոցում:

Երբ դուրս եկանք, մեմակ ապրել չէի կարողա-
նում: Ամուսնացա, չորս աղջիկ, մի տղա ունեցա: Ես
իմ երեխաների անունները դրել եմ իմ մահատակնե-
րի անունով՝ Շողիկ, Երվանդ:

Ես կոտորածի ժամանակ կորցրել եմ բոլոր հա-
րազատներին և գերության ժամանակ տեսել եմ
թուրքերի և քրդերի դաժանությունը: Ես վրեժ ունեմ:
Ես, ինչպես Եղիշե Չարենցն է ասում, մտածում եմ,
որ մեր փրկությունը մեր հավաքական ուժի մեջն է:

20 (20).

ԱՂԱՎՆԻ ՄԿՐՏԻՉԻ ՄԿՐՏՁՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 թ., ԲԻԹԼԻՍ)

Մենք բնիկ բիթլիսցիներ ենք: Ես Մուխսի Վար-
դանի թոռն եմ: Մեր տունը թուրքերը քանդեցին: Մեր
տանը յոթամասուն հոգի էինք: Մեր ընտանիքում յո-
թը տղա կար, հինգ աղջիկ: Բոլոր տղաները թուրքի
ձեռքով սպանվել են: Հիմա մեր մեծ գերդաստանից
միայն ես եմ մնացել, մեկ էլ Միսաքը, որ Մոսկվայում
գեներալ է:

Նախքան մեզ տեղահանելը, 1914 թ. եկան մեծ
եղբորս թուրքի բանակ տարան, օմբաշի դարձավ:
Մի անգամ եկավ մեզ տեսնելու, հայրս ասաց. - Խոս-
րո՛վ, լաո՛, մի՛ գնա:

Եղբայրս ասաց. - Ո՞նց չգնամ, ես օմբաշի եմ,
եթե չգնամ, թուրքերը ձեզ կվառեն:

Գնաց ու ետ չեկավ: Մի քանի հայ զինվորներ

որոշել են փախչել, թուրքերը կրակ են բացել, բայց
մի քանիսը իրենց գցում են Արազը, փրկվում են,
անցնում են ռուսի բանակը:

Հայրս փախել էր թուրքական բանակից, մտել էր
մեր տան մոտի դարմանի դեզի մեջ: Օսմանյան թուր-
քերը եկան դուրս քաշեցին, նրան սպանեցին: Մենք
մնացինք որբ:

Մեր հարևանը՝ թուրք Յուսուֆ Էֆենդին, մեղքա-
ցավ մեզ, տարավ իր տունը: Քրդական համիդիեի
զինվորները եկան, հարցրին մորս. «Ո՞ր եմ ոսկի-
ներդ»: Մայրս վախից ասաց. «Հրեն, գյուգյումի մեջն
եմ»: Թուրքերը առան ոսկիները, գնացին: Էդ թուրք
հարևանը, որ մեզի պահել էր, մորս վրա նեղացավ,
թե ինչու իրեն չտվեց, ու մեզ դուրս հանեց իր տնից:

Դուրս եկանք, փողոցները ամբողջ սպանվածների դիակներ էին, բոլոր հայերին կոտորել էին: Մնացածներին քշեցին՝ ու՛ր, չգիտեմ: Ծամփիմ՝ աղմուկ, աղաղակ, իրարանցում: Թուրք ոստիկանները սվիմներով խփում էին ետ մնացողներին: Գիշերները գալիս աղջիկ-կնիկներին փախցնում էին: Մորս էլ տարան բռնաբարեցին, ետ բերեցին: Լավ է հայրս սպանված էր՝ չտեսավ իր պատվի արատավորումը:

Հիշում եմ, գաղթի ճամփին մեր սայլը շուռ եկավ ջրի մեջ: Եփրատ գետում շատերը ողջողջ խեղդվեցին, շատերին էլ սպանում ու գցում էին գետը: Այնպես որ, Եփրատ գետը ամբողջ արյուն էր:

Ուրքով քայլելով-քայլելով եկանք հասանք Կարս: Լոռիս-Մելիքովի արձանը տեսանք՝ մի մարդ արծվի վրա էր ոտքը դրել: Էմտեղից ուրքով եկանք Իգդիր: Գաղթականների հետ եկանք Էջմիածին: Գաղթականները հիվանդ, հյուծված, ուժասպառ փոված էին վանքի պատերի տակ. ծեր, ջահել, բոլորը հիվանդ, մահամերձ: Երկու մարդ եկան, հաց ու ձու բաժանեցին երեխաներին: Մորս մի ձու և հաց տվին: Մերս ասաց. - Ես երկու ձագուկ ունեմ:

Նրանք մի ձու էլ տվեցին, ու մեք կերանք: Դու մի ասա՝ դրանցից մեկը Հովհաննես Թումանյանն էր: Մեկ էլ սկսվեց հորդ անձրևը: Բոլոր գաղթականները մնացին անձրևի տակ: Մերս մի մուշամբա գցեց մեզ վրա, որ չթրջվենք:

Հովհ. Թումանյանը դրկեց ժամկոչին կաթողիկոսի մոտ, որ աբեղաների խուցերի բանալիները տա,

որ գաղթականները պատսպարվեն, բայց մա հրաժարվել, ասել էր, որ խուցերը կկեղտոտվեն: Էդ ժամանակ Հովհաննես Թումանյանը վերցրեց կացինը, սկսեց խուցերի դռները կոտրել և գաղթականներին մերս առնել ու ասաց. - Գնացեք ասեք, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսը մերժեց, բայց ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը կացիանով կոտրեց դռները և գաղթականներին մերս մտցրեց:

Մերս մուշամբան մեր վրայից քաշեց, վրայի ջուրը թափեց, մեզ տարավ, մտցրեց էմ խուցերը՝ տաքացանք: Բայց առավոտյան շատերը մահացել էին արդեն: Խոլերամ ահավոր չափերի էր հասել: Իմ խեղճ մերս էլ խոլերայի փայ դարձավ ու մեռավ: Ես մնացի լրիվ մեռակ ու անտեր: Գաղթականների հետ եկա հասա Երևան: Երևանում մեզ լավ չընդունեցին: Մեզ «գաղթական» էին ասում:

Երևանում սովորեցի Արտվյանի անվան դպրոցում: 1933 թ. ավարտեցի Գյուղատնտեսական ինստիտուտը, որը այն ժամանակ համալսարանի ֆակուլտետն էր: 1933-1936 թթ. Ստեփանավանում աշխատել եմ գյուղատնտես: Ծանոթացել եմ Աղասի Խանջյանի հետ, իսկ Մացակ Պապյանը մեր կոլխոզի նախագահն էր: Ստացել եմ Վաստակավոր գյուղատնտեսի կոչում: Պատերազմի տարիներին թիկունքում ծառայել եմ ու պարգևատրվել: Հիսունհինգ տարի աշխատել եմ հացամթերումների նախարարությունում, որպես գլխավոր մասնագետ, ունեմ մի շարք պատվոգրեր ու գովեստագրեր:

21 (21).

ՍՐԲՈՒՀԻ ՄԿՐՏԻՉԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1911 Թ., ԲԻԹԼԻՍ, ԽԻՋԱՆ ԳԱՎԱՌ, Ս. ԽԱՉ ԳՅՈՒԴ)

Ես Եղեռնից վերապրած եմ, որ հիմա ապրում եմ Երևանում: Ես ուզում եմ պատմել մեր գերդաստանի մասին: Ծնվել եմ 1911 թ. Բիթլիսի նահանգի Խիզան գավառի Ս. Խաչ գյուղում, Ս. Խաչ վանքի հարևանությամբ: Իմ պապերի պապերը Ս. Խաչ գյուղը հիմնել են սարի լանջին, մի գեղեցիկ վայրում, որտեղ ապրում էին միայն տասը հայ ընտանիք և բոլորը իրար հարազատ էին:

Մեր գերդաստանը շատ մեծ է եղել, մոտավորապես հարյուր հոգի: Իմ պապը՝ Մուրադյան Մուրադը, եղել է Երուսաղեմում և դրա համար նրան անվանում էին Մուղղուսի Մուրադ: Պապս ունեցել է երեք տղա՝ Հակոբը, որը շատ խելացի մարդ է եղել, նաև Խաչատուրը, որը գաղթի ժամանակ վանքի ոսկյա խաչը գիշերով վար է բերել և թաքցրել պատի մեջ, իսկ իմ հայրը՝ Մկրտիչը, հոգաբարձու էր և քաջ մարդ էր, Բիթլիսի և գյուղի կապը պահել է: Մուրադ պապս շատ խելացի մարդ է եղել, և իր գերդաստանը մեծ համբավ էր վայելում Խիզան գավառում:

Իսկ մայրական պապս՝ Բաղդասարը, եղել է Խիզան գավառի մի գյուղի գյուղացի: Նա ունեցել է երեք

աղջիկ և շատ տղաներ, որոնցից երկուսին ես հիշում եմ, իսկ աղջիկներից Կաքավը իմ մայրն էր: Նա ուներ երկու քույր՝ Փարիշան և Նիգյարան:

Դեռևս համիդյան ժամանակաշրջանում իմ պապը, նկատի ունենալով թուրքերի վայրագությունները, իր երեխաներին, նույնիսկ աղջիկներին իր հետ որսի է տարել և ասել է. «Սիրելիներս, մեք այնպիսի ժամանակներ ենք ապրում, որ բոլորդ պետք է հրացան բռնել իմանաք»: Եվ այդ բանը պապիս հաջողվել է: Իմ մայրիկը՝ Կաքավիկը, գաղթի ժամանակ երկու հոգու է սպանել, որոնցից մեկը ավագակապետ Ջրոն էր: Նա գյուղի վրա էր հարձակվել: Գյուղացիները դիմադրել են, այդ քյուրդ Ջրոն գալիս է գյուղ, ամենախարուստ տան կտուրին մատում է և պահանջում է ոսկիներ: Մայրս գաղտնի ճանապարհով իմաց է տալիս իմ պապ Բաղդասարին, ասում է. - Ջրոն նորից է եկել, ոսկի է ուզում, բայց ես էլ փող չունեմ:

Պապս ասում է. - Դու դիմադրի՛ մերսից, մեք՝ դրսից կկրակենք:

Եվ այդպես կոիվն սկսվում է:

Էդ ժամանակ իմ հայրը գտնվում էր Պոլսում և

մորս ատրճանակ էր ուղարկել: Մայրս պարտեզից կրակել է. ավազակ Ջրոն մեռել է մորս քրատնիցի գնդակից:

1915 թվին, երբ թուրքերը հարձակվում են, հայրս՝ ուստա Բաղդասարը, երկաթագործի իր արհեստանոցը տեղափոխում է խիզամի լեռների քարայր և ինքնաշեն զենքեր է պատրաստում, ատրճանակ, հրացան է սարքում և ուղարկում է մոտակա սարերում թաքնված ֆեդայիներին:

Մայրս՝ Կաքավիկը, իր երեխաներով մնացել էր տանը, բոլորս իրար հետ տասնմեկ հոգի էինք:

1915 թ. թուրքերը հարձակվեցին Բիթլիսի մահանգի վրա, ճամապարհները փակվեցին, և սկսվեց սոսկալի կոտորածը: Թուրքերը ժողովրդին հավաքեցին, մարագների մեջ լցրեցին և կրակի տվին: Ոչ մի տարբերություն չէին դնում՝ կանանց, ծնկեր երեխաներին, բոլորին սպանում էին:

Մեր հովիվ Աբրոն, որը քյուրդ էր, եկավ մեզ օգնության: Մեզ տարավ հարևան Բուսականց գյուղը, որտեղ մնացինք երկու ամիս: Բայց մեզ մատնեցին և ուզում էին գետը շարտել ու խեղդել: Սակայն Բուսականց գյուղի լեռների քառասունհինգ հոգուց կազմված ֆեդայիների խմբի ղեկավար Գնելին իմաց են տալիս. մա իր ֆեդայիներով հարձակվում է թուրքերի վրա ու ճամապարհ է բացում: Մեզ տարան, հասցրին Բիթլիսից դեպի Վան շարժվող գաղթականների քարավանին:

Ինչքան ես հիշում եմ, ֆեդայիների ղեկավար Գնելը իմ մորաքրոջ ամուսինն էր, որը դեռ 1894-1896 թթ. կոտորածի ժամանակվանից կոպեղու փորձ ուներ և ֆեդայիների խումբ էր կազմել: Նա Աղթամարի վանքում ուսում էր ստացել: 1915 թվին երկու հարյուր հոգիանոց ֆիդայական մի խումբ էր ստեղծել, որոնք լեռնային էր ճամապարհին, որ թուրքերը փակել էին, գիշերով հարձակվում են թուրքերի վրա, նրանց խուճապի մատնում և բացում ճամապարհը դեպի Վան ու գաղթականներին էլ ուղեկցում դեպի Վան:

Մի բացատրում շատ գաղթականներ էին եկել հավաքվել՝ երկրի տարբեր գավառներից: Եկել էին, մի աղբյուրի մոտ մատուտել, մի քիչ ջուր խմել, հանգստացել: Այդ խմբերի մեջ էինք մահ մեռք: Կաքավիկ մայրս խորջիմի երկու աչքերի մեջ դրել էր իր փոքրիկ

երեխաներին՝ միակ տղա Մուրադիկին և մի աղջկան, իսկ երկու մեծ աղջիկներս՝ ես ու քույրս, նրա ձեռքերից էինք բռնել: Հանկարծ մի թուրք հայտնվեց. մա տեսավ մորս կախարդիչ գեղեցկությունը և քարացավ, հետո սկսեց կրակել մեզ՝ երեխաներիս վրա, որ մորս փախցնի: Բայց մայրս իր անթաքու տակից հանեց ատրճանակը և կրակեց նրա ճակատին: Թուրքը ընկավ, բայց ես էլ էի վիրավոր: Ես ձեռքս երկարացրի, մորս փեշը հագիվ բռնեցի: Նա տեսավ, որ ես վիրավոր եմ, տարավ ինձ աղբյուրի մոտ, վերքս մաքրեց, լվաց, ջուր խմեցրեց: Մի քարայրում գիշերեցինք: Թուրքերը գիշերով հարձակվեցին մեզ վրա ու կրակեցին: Մայրս իր մարմնով մեզ վրա պառկեց, որ մեզ գնդակ չկպնի: Երբ թուրքերը հեռացան, մայրս մեզ մեկիկ-մեկիկ համբուրեց: Բայց Մուրադիկ եղբորս արյունը նրա բերանը լցվեց: Մայրս շատ լաց եղավ ու ողբաց, ձեռքերով գերեզման փորեց նրա համար, ու լուսադեմին մեռն ճամփա ընկանք: Բավական զնացել էինք: Հանկարծ ձիերի դոփյուն լսվեց: Մայրս կարծեց թուրքերն են կրկին հարձակվել, մեզ ասաց. - Ավելի լավ է Արազ գետի ջրի մեջ մետվենք, քան թե թուրքերի ձեռքն ընկնենք:

Խեղճ մայրս խորջիմը ուսին դրեց՝ մեջը երկու երեխայով, իմ ձեռքը բռնեց և ջուրը մետվեցինք: Բայց եկողները ռուս զինվորներ էին, զգացին, որ մայրս հուսահատությունից իրեն և մեզ գցեց ջուրը, իսկույն մետվեցին ջրի մեջ և մեզ ազատեցին, տարան ռուս զենքային մոտ: Մայրս որպես շնորհակալություն հանեց իր հրացանը և տվեց ռուս զենքայինն ու ասաց, որ դրանով ինքը մի թուրք ասկյար է սպանել:

Այսպես Վանից հասանք Վաղարշապատ: Մեր գերդաստանը մոտ հարյուր հոգուց էր բաղկացած, բայց մնացինք ընդամենը մայրս, երկու քույրերս և ես: Իսկ հայրս, որ Պոլսում էր, 1920 թվին վերադարձավ, մեզ գտավ որբանոցում, որտեղ պատսպարվել էինք, այնտեղ մայրս մայրապետ էր աշխատում: Հայրս մեզ բերեց Երևան:

Երևանում սովորեցի, դարձա գյուղատնտես: 1953 թ. պաշտպանեցի թեկնածուական դիսերտացիան: Հիսուն տարի աշխատել եմ խաղողագործության և գինեգործության ասպարեզում որպես գիտական աշխատող՝ Փարաքարում: Այժմ թոշակառու եմ:

22 (22).

ՆՎԱՐԴ ՄԿՐՏՁԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1912 թ., ԲԻԹԼԻՍ, ԽԻԶԱՆ ԳԱՎԱՌ, Ս. ԽԱՉ ԳՑՈՒՂ)

Բիթլիսում մեռն շատ խաղաղ ու լավ էինք ապրում: Մեր տունը երկու հարկանի էր: Առաջին հարկում գտնվում էին՝ խոշոր եղջերավոր անասունները և մանր եղջերավոր անասունները առանձին էին, այծերը՝ առանձին: Գոմերի դռները բացվում էին դեպի անտառ: Գյուղի հյուսիսային մասում կամարակապ հուշարձան-աղբյուր կար: Լեռան տակից

մեծ ջուր էր գալիս, որը գետակի մասն աշխատեցնում էր մեր ջրաղացը:

Մեր Բիթլիսում շատ դաժան ձմեռներ էին լինում:

* Ականատես-վկա վերապրողն ինձ է փոխանցել իր քաջ մոր՝ Կաքավ Մուրադյանի (ծնվ. 1883 թ., Բիթլիս) հիշարժան լուսանկարը: Տե՛ս սույն գրքի «Լուսանկարներ» բաժինը:

Մի տարի լեռներից ձյունը իջել ծածկել էր ճամապարհները, և մեր տունը մնացել էր ձյան տակ, անասուններն էլ կոտորվել էին: Ունեինք գեղեցիկ մի եկեղեցի: Մերոնք հավատացյալ էին, բարի և ունևոր: Իմ պապը մի հետաքրքիր բան էր արել: Ջմեռը այն ճամփաներին, որ տանում էին դեպի Բիթլիս, մի քանի իջևանատներ էր կառուցել: Նա իր միջոցներով վառելիքայտ, սնունդ էր դրել մեջը, որ ճամապարհորդները գամ պատրաստի սնունդ ստանան և հանգստանան:

Վաճի հերոսամարտի ժամանակ պապս իր տղաներով իր զինագործի արհեստանոցը փոխադրել էր քարանձավի մեջ, որտեղ շատ տեսակի հրացաններ, ինքնաշեն զենքեր էին պատրաստում և ֆեդայիներին էին ուղարկում: Ֆեդայիների ղեկավարը Գնելն էր՝ պապիս աղջկա ամուսինը, որը շատ գեղեցիկ տղամարդ էր:

Մի գիշեր Գնելը՝ այսինքն մորաքրոջս ամուսինը, իր ջոկատով գալիս է այն լեռնանցքը, որը փակել էին թուրքերը, գիշերով ոչնչացնում է թուրքական պահակախումբը և ճամապարհը բաց է անում դեպի Վան:

Թեև Բիթլիսիցիները շատ էին կոտորվել, քանի որ մեծ կոտորած էր եղել, մարդկանց լցրել էին մարագները և այրել, բայց դրանից հետո ողջ մնացողներս սկսել ենք գաղթել դեպի Վան: Գնելը գաղթականներին ուղեկցում է Վան:

1915 թ. գաղթեցինք գնացինք Պարսկաստան, ոմանք էլ գնացին այլ երկրներ: Մենք Պարսկաստանում մնացինք երկու տարի՝ 1915-1917 թիվը: Հետո կրկին եկանք Վան, քանի որ ոռումները հասել էին մինչև Բիթլիս: Ռուսաստանում հեղափոխություն է սկսվում, ոռումական զորքերը ետ են քաշվում և մեզ էլ իրենց հետ բերում հասցնում են Վաղարշապատ:

Հիշում եմ, ինձ ու քրոջս՝ Սրբուհուն, դրել էին խորքի մեջ: Մորս ոտքերն ունել էին, մրան ջորիների վրա դրեցին: Խոշաբա գետի մոտ գիլանցի քրդերը թուրքական բանակի հետ հարձակվեցին մեզ վրա,

սկսեցին կոտորել, և մենք շատ զոհ տվեցինք:

Քրդերը հարցրեցին մորս.

- Դուք որտեղի՞ց եք:

- Խիզամից ենք:

- Դե որ Խիզամից եք, ասեք, ո՞վ էր էմտեղի շեյխը:

Մայրս պատասխանեց. - Շեյխ Սայդալիմ էր:

Էդ անունը լսելով՝ հրամանատարը ասում է. - Չսպանել սրանց:

Եվ բավարարվում են միայն թալանելով: Խորքինների մեջ ֆուրգոնով մեզ բերել հասցրել են: Ես փոքր էի ու ճամփին շատ լաց էի լինում: Կարմիր խաչի քույրը ինձ գրկեց: Հասանք Վաղարշապատ: Ինձ ու քրոջս դրեցին Քանաքեռի տղաների մանկատունը:

1920 թվին եկան ասիւն. «Ձեր հայրը եկել է Պոլսից»: Մամաս մեզ հետ էր, մա մայրապետ էր աշխատում մանկատանը: Երբ հայրս եկավ, ուզեց մեզ Ամերիկա տանել, որովհետև հորեղբորս տղան տասնութ տարեկան էր և զինվոր պիտի տանեին: Հայրս մեզ բերեց Երևան:

1926 թ. հայրս մահացավ: Ես Խ. Արուսյանի անվան դպրոցը ընդունվեցի: Հետո Պոլիտեխնիկ ինստիտուտը ավարտեցի գերազանցությամբ: Հետո սկսեցի Կիրովի գործարանում աշխատել որպես ինժեներ, բայց ինձ գրավում էր պարտիական աշխատանքը, և Կիրովի գործարանում աշխատեցի որպես կոմսոմոլի կոմիտեի քարտուղար: Հետո աշխատել եմ քաղկոմում՝ հրահանգիչ: Տասնվեց տարի եղել եմ ուսկոմի քարտուղար, վերջում՝ կենտկոմում աշխատել եմ հրահանգիչ արդյունաբերության գծով: Հիմա թոշակի եմ կոչված: Ունեմ մի աղջիկ՝ Նելլի, որն ավարտել է Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի դաշնամուրի բաժինը: Նա հիմա խնամում է ինձ և իմ քրոջը:

Վերջում ասեմ, որ թուրքերը ոչ միայն մեզ կոտորել են, այլև մեր հողերին, մեր ունեցվածքին են տիրացել: Մեր հայրուր հոգիանոց գերդաստանից միայն ես ու քույրս ենք փրկվել:

23 (23).

ՀԱԿՈՒՄՍՏՐԱԴԻ ՄՈՒՐԱԴԻՍԱՆԻ՝ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՍՂԵՐԴ ԳԱՎԱՌ², ՖԸՆԴԸԿ ԳՅՈՒՂ)

Հորս անունը Մուրադ էր, պապիս անունը՝ Մարտիրոս: Մենք երեք քույր և երեք եղբայր էինք: Մենք ապրում էինք Սղեդ գավառի Ֆընդըկ գյուղում: Մեր գյուղում թուրքեր չկային: Մեր գյուղում հիսուն-վաթսուն քուրմանջի ընտանիքներ կային, որոնք լավ հարաբերության մեջ էին հայերի հետ: Քուրմանջի քուրդերը մուսուլման թուրքերի հետ վատ էին, բայց մրանք երբեք զենք չեն բարձրացրել տեղի հայերի վրա: Նրանք ոճրագործություն չէին անում:

Ֆընդըկում գյուղացիները զբաղվում էին անաս-

նապահությամբ, հողագործությամբ և զամբյուղագործությամբ: Ծուկա չկար: Ֆընդըկից դուրս գնում էինք Զեզիրե գնումներ անելու: Ֆընդըկում դպրոց, ուսումնական հաստատություն չկար: Միայն Դըհե-րից եկած մի վարժապետ կար, քրդերեն տառեր էր սովորեցնում:

1915 թվին ես տասներկու տարեկան էի, երբ թուրք ասկյարները մտան մեր գյուղը, սկսեցին ավերել հայերի տները: Իմ երկու եղբայրներս սպանեցին, երեք քույրերս փախցրին, մեր ամբողջ ազգ ու տակին վե-

¹ Վերապրողը քրդախոս հայ է: Վկայությունը քրդերենից հայերեն է թարգմանել ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի գիտաշխատող Զենֆիրա Խատիևան:

² Արևմտյան Հայաստան, Բիթլիսի վիլայեթի Սղեդ սանջակի կենտրոն (Մեծ Հայքի Աղձնիք մահալաց):

րացրին: Մայրս ինձ տվել էր բարի քուրմանջիներին, որ ինձ պահեն, և այդպես ես փրկվեցի:

Ես իմ աչքերով շատ ահավոր բաներ եմ տեսել: Իմ աչքերը պլռլռեցին այդ բոլորը տեսնելով: Թուրքերը բոլոր հայերին ոչնչացրին: Ինձ մեման մի քանիսը հարևան գյուղի քուրմանջիների շնորհիվ ողջ մնալ կարողացան: Նրանք էլ դեսից-դենից մի բան խնդրելով կամ մուրալով իրենց գոյությունը քարշ էին տալիս:

Մի օր ես մեր բարի քուրմանջիների տանը մի խանչալ գտա, վերցրի, որ գնամ թուրքերին սպանել: Տնեցիները ինձ ասացին. «Ի՞նչ ես անում, մրանք քե՛զ կսպանեն»: Էդ գյուղում շատ հայ գաղթականներ էին եկած ու իրենց գոյությունը պահպանում էին:

Հետո մենք գնացինք Ուսսկե գյուղը: Էնտեղ էլ քառասուն-հիսուն քուրմանջի-եզդի ընտանիքներ էին ապրում: Ես էնտեղ ամուսնացա Խալիլա անունով մի աղջկա հետ: Նա քուրմանջի էր: Ունեցանք երկու տղա, երեք աղջիկ: Երեխաներիս անունները

իմ մահատակ հարազատների անունները դրեցի. օրինակ՝ տղայիս անունը հորս անունն էմ դրել, աղջկանս՝ մորս անունն էմ դրել: [Ականատես վերապրողը հուզվեց և սկսեց լաց լինել - Վ. Ս.]: Ես կուզենայի վրեժ լուծել թուրքերից, բայց ձեռքս ոչինչ չկա: Էդ թուրքերը մարդ չէին:

Մի տարի հետո վախից մենք դուրս եկանք Էդ գյուղից, գնացինք Ստամբուլ, մեր ծանոթներից մեկի տանը ապրեցինք:

Հետո մենք գնացինք Ջըզիրե: Տուն-տեղ դրեցինք, խանութ բացեցի: Հողամաս գնեցի: Օրհնեցի Աստծուն, որ ողջ եմ մնացել: Էդտեղ արդեն շատ սուրիացիներ կային: Մի օր էլ լսեցի, որ աշխարհի վրա Հայաստան կա, որը առաջադիմության մեջ է: 1946-ին եկանք Հայաստան: Հիմա երեսունից ավելի թոռներ ունեմ: Նրանք բոլորն էլ սովորում են հայկական դպրոցներում: Նրանցից շատերը մաս քրդերեն գիտեն, քանի որ լսել են իրենց մեծերից:

24 (24).

ՀԵՂՆԱՐ ԳԱՔՐԻԵԼԻ ՂՈՒԿԱՍԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ.: 1896 Թ., ԲԱՍԵՆ, ԴԱԼԻԲԱԲԱ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ Բասենի գավառի Դալիբաբա գյուղում: Ծննդյանս թիվը հայտնի չէ, քանի որ սովորությամբ էր՝ նորածնի անունը և թիվը գրում էին եկեղեցու Ավետարանի կողին: Մեր Ավետարանը գերի մնաց թուրքին:

1915 թ. գաղթի ժամանակ իմ հաշիվներով մոտ 18-19 տարեկան էի: Հայրս՝ Տեր Գաբրիելը, հոգևորական էր, օծվել էր Վանում: Մեր Դալիբաբա գյուղում շատ գեղեցիկ եկեղեցի կար: Հորիցս բացի մեկ այլ տերտեր էլ ունեինք՝ Տեր Անտոնը:

Մայրս՝ Եղիսաբեթը, շատ շնորհքով ու գեղեցիկ կին էր: Կավից այնքան սիրում սափորներ ու կճուճներ էր սարքում, որ տեսնողը հիանում էր: Ափսոս շուտ մահացավ. տեղահանությունից մի տարի առաջ հիվանդացավ տիֆով: Մայրս հինգ երեխա էր ծնել:

Մորական պապս գութամ սարքող էր, էնպիսի գութամ՝ ոնց որ մատ կպած չլինեք: Հետո գյուղերից գալիս, խնդրում էին, որ իրենց համար պապս գութամ սարքեր:

Ես լսել եմ օձերի կովի մասին: Գյուղից դուրս, մի բաց դաշտում հարյուրավոր օձեր բաժանվել էին երկու խմբի ու կովում էին: Մեկը խորհուրդ տվեց, թե՛ բերեք տաշտերով կաթ տանենք, թող խմեն, հանգստանան: Իրոք, օձերը սկսեցին կաթը խմել ու կամաց-կամաց քաշվեցին, հեռացան:

Մեր գյուղից սիրում գյուղ աշխարհում դժվար թե լինեք: Չորս կողմը սարեր ու բլուրներ էին, ծաղիկներով ու մասրի թփերով ծածկված: Ի՞նչ աղբյուրներ

ունեինք, ի՞նչ աղբյուրներ՝ Գոմով աղբյուրը, Գյադուկի աղբյուրը, Հոռհոռի աղբյուրը: Ամսահալան սառը ջրեր էին: Երազիս՝ մեկ-մեկ գնում եմ Գոմով աղբյուրը: Ջուրն էնքան սառն է, հազիվ երկու բուռ կխմես:

Հայրս, ճիշտ է, հոգևորական էր, բայց մաս լավ ունչպար էր: Ամենախոշոր ցորենը մեր արտերի ցորենն էր, համարյա մոտ հատիկի չափ: Հայրս մեզ ստիպում էր, որ արտի ամենաբարձր ու խոշոր հասկերը հավաքենք: Դրանից մա սերմացու էր ընտրում: Հարևան գյուղերից՝ Արճարակից, Գոմաձորից ու Տոտիից գալիս էին մեր արտերը տեսնելու, հորիցս խորհուրդ հարցնելու:

Գյուղի չորս բոլորը լավ հողեր կային, տարբեր գույների՝ սև, սպիտակ, կարմիր: Ես ամենից շատ սիրում էի մեր կարմիր արտը: Հա՛, չմոռանամ ասել, որ սև արտի հողը էնքան սև էր, մրի մման սև, մայրս այդ հողից էր հումքում կճուճների ու գութանի թասերի համար:

Ջրաղաց ունեինք՝ Ավետիս հորեղբայրս էր բանեցնում: Գյուղի մեջտեղով գետ էր հոսում: Մեծացել եմ՝ հիմա մեկ-մեկ ականջներս խշշում են, ինձ թվում է, թե մեր գետի ձայնն էմ լսում կամ էլ հեռվից մեր ջրաղացի չախչախի ձայնն է հասնում ինձ:

Մեր գյուղում լավ դպրոց կար. Էրզրումի Սանասարյան վարժարանի մասնաճյուղն էր: Սովորում էին միայն տղաները՝ հայերեն, ֆրանսերեն, տաճկերեն: Ղուկասենք՝ իմ երկրորդ ամուսնու ընտանիքը, ֆրանսերեն թերթեր ու գրքեր էին կարդում: Էնոնց

* 1972 թ. ականատես վերապրողի կողմից գրված ձեռագիր այս վկայությունը 2001 թ. ինձ է տրամադրել ճրա դուստրը, գրող-հասարակական գործիչ Մարգո Ղուկասյանը:

քիթը քիչնմ բարձր էր:

Է՛հ, ինչ ասեմ: Դալիբաբան մեծ, շեն գյուղ էր: Բասեմի գլխավոր ճամապարհը մեր գյուղով էր անցնում: Վամ, Էրզրում գնացողները ուրիշ ճամապարհ չունեին:

1915 թիվն էր: Դեռ գյուղից դուրս չէինք եկել: Թուրքերը մի գիշերում 126 տղամարդու հավաքեցին՝ իրք տանում են ճամապարհների վրա աշխատեցնելու: Հետո իմացանք, որ մեծ մասին սպանել են, մյուսներին՝ տարել Էրզրումի բանտ: Իմ հայրը մրանց մեջ էր: Վեց ամսվա հարս էի, ամուսինս սայլով բանտարկյալներին շոր ու ուտելիք էր տանում: Գնաց՝ էլ չվերադարձավ: Մնացածներին բանտում էին սպանել:

1915-ին գաղթի հրամանը հանկարծակի եղավ: Ինչ ունեինք՝ տուն, անասուն, գորգ ու կարպետ, թողեցինք, փախանք: Պատմելու բան չէ: Գյուղից մոր էինք դուրս եկել, ետ մայեցինք՝ հորաքույրենցս մառազ բոցերի մեջ էր: Իբր՝ գե՛նք են ունեցել: Ծծկեր երեխայից բռնած թուրքերը լցրել էին դարմանի մառազը՝ կրակ տվել:

Օ՛ֆ, օ՛ֆ, էրթան էն օրերը, էլ ետ չգա՛ն: Աչքե՛ր, ինչեր եք տեսել: Գաղթի ճամփին, խոտերի մեջ մի բարուր տեսա: Երեխան դեռ շնչում էր: Զուր չկար, ուտելիք չկար, բայց մենք գնում էինք, չէինք էլ իմանում, թե՛ ու՛ր...

Մեզ փրկեց Անդրանիկը: Նա չլիներ, մենք էլ շատերի մեջ կկոտորվեինք: Հազարավոր ժողովուրդ, տարբեր քաղաքներից ու գյուղերից տեղահանված, ո՛րը ծեր մորն էր շալակել, ո՛րը՝ հիվանդի կամ վիրավորի, կանայք՝ երեխաների ձեռքերից բռնած, ծծկերներին՝ կրծքներին կապած...

Անդրանիկը մեզ հավաքեց իրար գլխի, առաջնորդեց: Բերեց հասցրեց խորը կիրճի. վերևում թուրքի զորքն էր: Անդրանիկը մեզ այդտեղով պետք է անցկացներ, տաներ Խոյ՝ Պարսկաստան: Սպասեցինք մինչև մութն ընկավ: Կիրճը պետք է անցնեինք առանց ձայն, ծպտուն հանելու: Ոտքերիս տակ ոչ մի քար չէր շարժվելու: Անդրանիկը հրամայել էր. մայրը ծիծը երեխայի բերանից չպետք է հանի, թեկուզ խեղդվի, որ լացի ձայն չլսվի:

Գիշերով անցանք, անցանք՝ անձայն, զգույշ: Լուսադեմին Անդրանիկն իր վերջապահ զինվորներին հարցրեց՝ բոլո՞րն անցան: Չէ՛, ասացին, մի կին ցավ էր քաշում. դայակի հետ մնացին: Անդրանիկը հրամայեց. - Գնացե՛ք, շալակած բերե՛ք: Զինվորները ետ դարձան, բերեցին: Խե՛ղճ Անդրանիկ, ժողովրդին ձագի մեծ բերանն առած է՛ս կողմ էր տանում, է՛ն կողմ էր տանում, որ փրկի:

Խոյ չհասանք. կոխվ էր: Անդրանիկը մեզ տարավ Զանգեզուր: Այդտեղից ցրվեցինք, որը՝ Լարաքիլիսա գնաց, որը՝ Թիֆլիս, Բաքու: Մենք եկանք Ալեքպոլ (այժմ՝ Գյումրի): Մեր երեսուն հոգիանոց ընտանիքից մի տղամարդ էր մնացել: Քույրերիցս երկուսը ճամապարհներին կորան: Փոքր քույրս՝ Սոնան 16 տարեկան էր: Ամերիկացիները որբերին հավաքել էին: Սոնան լսել էր, որ պետք է մազերը խուզեն, ինքն էլ ծովի պես մազ ուներ, մտածել էր՝ կխուզեն, կայլանդակվեն: Ցանկապատի վրայից անցնելիս ընկել էր: Եկավ, մեզ գտավ: Չորս օր անց մահացավ: Զեռքե՛ր, կոտորվե՛ք դուք: Պատանքը էս ձեռքերով կարեցի: Երբ հասա երեսին, դադար տվի: Էս սիրուն երեսը ո՞նց պիտի փակեմ: Էդ ժամանակ փողոցում մեկը գոռում էր. «Ո՞ւմ տանը մեռե՛լ կա, ում տանը մեռե՛լ կա...»: Արագ-արագ կարեցի, կանչեցինք սայլապանին: Չիմացանք, թե ու՞ր տարան:

Էլ ինչ պատմեմ, մեր տունը թու՛րքը քանդեց...

Հետո ամուսնացա երկրորդ անգամ Լենինականում: Ամուսինս Գևորգ Միմասի Ղուկասյանն էր՝ Դալիբաբա գյուղից: Ունեցա երեք դուստր՝ Սիրուշ (ծնվ. 1923 թ.), Մարգո (ծնվ. 1927 թ.), Կլարա (ծնվ. 1928 թ.):

Մարգո Ղուկասյանը վաստակավոր լրագրող է, հրապարակախոս, ութ գրքի և 300-ից ավելի հոդվածների հեղինակ: Նրա գործերից շատ են թարգմանվել ռուսերեն, մի քանի հոդվածներ՝ գերմաներեն, սերբերեն, վրացերեն, բելոռուսերեն: Գրում է իր հանրապետությանը և ժողովրդին հուզող խնդիրների մասին:

Ծա՛տ կուզեմ մի բաժակ մեր հայրենի գյուղի Գոնով աղբյուրի ջրից խմեմ՝ դարդերս մոռանամ, բայց ինչպե՞ս գնամ...

25 (25).

ՆՎԱՐԴ ԱՎԵՏԻՍԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԵԱՏԱԽ, ԿՈՌՈՎԱՆՔ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ Օատախի Կոռովանք գյուղում: Մի հրա՛ջք, անմահական հող ու շուր ունեցող երկիր էր մեր Օատախը: Գյուղի ռեսը՝ տանուտերը, իմ պապն էր՝ Վանից Խաչոն: Նրա հայրը՝ Գիլոն և հորեղբայրը՝ Սարգիսն էին, ավերակ Սբ. Ստեփանոս վանքի շուրջ հիմնել, շենացրել էին մախկիմում

լքված գյուղը: Գիլոն տասը զավակ է ունեցել՝ հինգ տղա և հինգ աղջիկ: Վանից Խաչոն զավակներից ավագն էր: Նա էլ հինգ արու զավակ է ունեցել: Ութսուներեք շունչ ուներ մեր գերդաստանը: Տանը ճոճվում էին տասներկու օրորոցներ:

1915 թվին, կոտորածը սկսվելուց առաջ, թե՛ մեր

* 1970 թ. ականտես վերապրողի գրած սույն ձեռագիր վկայությունը 2005 թ. մեզ է տրամադրել մրա թողը՝ հեռուստաօպերատոր. «Կարոտ» հեռուստահաղորդաշարի հեղինակ Մանուկ Մուրադյանը:

գյուղում, թե՛ հարևան գյուղերում խորհուրդ արեցին ու որոշեցին պաշտպանություն կազմակերպել: Բայց գեմը չկա, ուժերը քիչ էին: Որոշվեց գյուղովի գաղթել, գնալ Վան ու տեսնել հետո ինչ է լինելու: 1915 թվի գարունն էր, ապրիլ-մայիս ամիսները, հավաքեցինք-կապեցինք ինչ հնարավոր էր ու պիտանի կլիներ ճանապարհին, բարձեցինք հինգ լծկան անասունների՝ գոմեշների վրա ու գյուղից դուրս եկանք: Տատս՝ Խազիկը, հարսների հետ էր քայլում, պապիս կողքին իր հինգ որդիներն ու թոռներն էին, մենք՝ մեծ երեխաներս, այստեղ-այնտեղ էինք վազվզում, խաղ անում: Չգիտեմք, որ այս սողոմ-գոմորը շարունակվելու էր 5-6 տարի և քչերն էին կենդանի մնալու:

Գնում էինք Վան: Այդ նույն ճանապարհով էլի գաղթականների մեծ-մեծ խմբեր էին անցել:

Գաղթի ճամփին ինչե՛ր տեսա. թշնամիս թող կարոտ մնա: Մայրը աղջիկ զավակներին էր գետը գցում, հետո՝ ինքը նետվում նրանց նտևից, որ թուրքի ձեռքը չընկնեն, չպղծվեն:

Գաղթի ճամփին, սկզբից մինչև վերջ ջանեղ տղամարդիկ, ինչով հնարավոր է զինված, գնում էին ժողովրդի առջևից ու կողքերից, որ պաշտպանեն թուրքերի հարձակումներից, բայց մի բոլոր անգնեմ տղամարդիկ ի՛նչ կարող էին անել լավ զինված, ձիավոր թուրք զինվորների, ավազակների մեծ խմբերի դեմ: Ինչքա՛ն-ինչքա՛ն մարդիկ էին մեռնում ու այդպես անթաղ մնում ճամփաներին, սար ու ձորերում:

Մի քանի օրից հասանք Թաղ՝ Շատախի կենտրոն: Թաղը երկու մասի էր բաժանված՝ հայկական և թուրքական: Թուրքերը վաղուց թողել, գնացել էին: Նրանց լքված տներից մեկում իջանք, լվացվեցինք գյուղաքաղաքի միջով անցնող գետակի սառը ջրով, հաց կերանք ու քնեցինք: Բայց վաղ առավոտյան նորից հարայ-հրոց ընկավ՝ թուրքերը գալիս են, թուրքե՛րը...

Նորից գաղթի ճամփեքին ենք:

Հասանք Սևտկին: Բոլորը թողել են տուն ու տեղ, ու գյուղն ամայի է: Մի տան մեջ հաց, պանիր, նույնիսկ խավորմա գտանք: Այդ գյուղում էլ բարոյի մեջ մնացած մի լքված երեխա տեսանք: Մորս՝ Հասմիկի, գույքը շարժվեց, գրկեց երեխային, կուրծքը դրեց բերանը:

Սևտկինից հետո հասանք Գորոնդաշտ: Այդ լքված գյուղն ամբողջովին այգիների մեջ էր: Ցորենի հասկերը մի մարդաբոյից բարձր էին: Ամառվա շոգ օր էր: Թափվեցինք ցորենի արտի վրա, որ ճանապարհի պաշար հավաքեցինք: Նորից թուրքերը հարձակվեցին: Մեր տղամարդիկ իրենց կյանքի գնով կարողացան ետ պահել ավազակախմբին, ու ժողովուրդը ճանապարհ ընկավ:

Հիշում եմ՝ ամեն տեղ լքված, ավերակ գյուղեր էին, անտեր անասուններ, անթաղ սպանվածներ: Մեր գաղթականների մեջ մի հղի կին կար, ճամփին ծննդաբերեց: Հասանք Վան, կանգ առանք Այգեստանում: Վանեցիները ոռուների հետ պաշտպանում

էին քաղաքը: Հայրս՝ Ավոն, հորեղբայրներս, բոլոր տղամարդիկ միացան կամավորներին, գնացին դիրքերը: Քանի՛-քանի՛ անգամ հաց եմ տարել հորս:

Մենք՝ մեծ երեխաներս, այստեղ սկսեցինք վարժարան գնալ, տառերը սովորել, ավետարան երգել:

Բայց Վանն էլ գաղթեց: Հիշում եմ Վանա գաղթի առաջին օրը կորավ փոքր քույրս: Մայրս՝ Հասմիկը, սկսեց բարձր ճչալ՝ վու՛յ, բալե՛ս, վու՛յ, աղջի՛կս... Ծուտով քրոջս գտանք: Պարզվում է՝ ոռու զինվորները տեսել են կորած քրոջս ու վերցրել են իրենց հետ: Մեկ էլ այն եմ հիշում, որ Վան քաղաքից դուրս գալու օրը պապս՝ Խաչոն, հաշվեց մերոնց ու պարզվեց, որ Կոռովանքից գաղթելուց հետո մեր գերդաստանի 83 անդամներից 27-ն են մնացել: Մյուսները զոհվել ու կորել էին:

Հասանք Սև Զուր, որը ոչ փոքր, կատաղի հոսող գետ էր՝ վտանգավոր անցնելու համար:

Ափին մի սպանված տերտեր տեսանք: Թուրքերը կտրել էին գլուխը ու դրել հետույքի վրա: Քիչ հեռու մի մեռած կին կար՝ փոքր երեխան նրա կուրծքն էր ծծում...

Մեզ հետ էին ոռու զինվորները: Քրդերի զինված ավազակախմբերը հարձակվեցին այդտեղ: Ռուսները պաշտպանում էին ժողովրդին: Ստիպված հետ նահանջեցինք դեպի Վան: Իսկ Վան չհասած՝ Հայոց ձորով դեպի Խոշաբ գնացինք, որը անմարդաբնակ էր:

Հիշում եմ ավերակների վերածված Բաշկալա գյուղը: Այստեղ էլ թուրքերի, քրդերի զինված խմբեր հարձակվեցին ժողովրդի վրա, բայց զոհեր քիչ եղան, ոռու զինվորները մեզ պաշտպանում էին:

Հասանք Սբ. Բարդուղիմեոս վանքը, որ ամայի էր: Ուտելու, խմելու բան չկար: Էլի ոռուները իրենց զինվորական մթերքից մեզ բաժին էին հանում:

Օրեր, ամիսներ՝ այս ու այնտեղ: Հասանք Մահլա՛լ գյուղ, ուր անտեր մնացած շներ ու կատուներ էին թափառում: Թուրքերը նորից հարձակվեցին:

Պապս՝ Վանից Խաչոն, շատ էր հուսահատված: Չէր խոսում, չէր ցանկանում ոչինչ: Ուժ էլ չուներ քայլելու, 80-ի մոտ մարդ էր: Նրան սալ նստեցրին մերոնք ու թողեցին Մահլալում:

Ձմեռ էր, հասանք Ներքին Բժնկերտ: Երկրորդ ձմեռն էր, որ ճանապարհներին էինք... Բժնկերտում ամբողջ ձմեռը մնացինք: Միջադեպեր չեղան. չեմ հիշում: 1917 թիվն էր:

Գարունը եկավ, մերոնք մտածում էին նույնիսկ գութան, արոր ճարեն, վար ու ցանք անեն: Ցորեն էին ուզում ցանել:

Եղավ զարմանացանը, դաշտը կանաչեց, բայց օսմանցին նորից երևաց: Եկան զինված խմբերով: Ռուսները գնացել էին, մերոնք էին մեզ պաշտպանողները:

Պապս այնքան հուսահատված էր, որ չէր ուզում նորից բռնել գաղթի ճանապարհը:

- Ափո՛, գնում եմք Կոռովանք, արի՛, - աղաչում,

համոզում էին մերոնք:

Հասանք Բայազետ, ուր ռուսական զորք կար: Բայց զորքը սկսեց մահաւաճել, զորքի հետ էլ ժողովուրդը: Թուրքերի հետ շատ ընդհարումներ եղան: Ջոհվեցին հորեղբայրներիցս երկուսը, երեխաներից շատերը կորան, մեր հարսներից մեկը գետում խեղդվեց:

Գլուխ գլուխում ճամապարհի չարչարանքներից մահացավ տատս՝ Խազիկը:

Սարա, Կոտուլա գյուղերը բոլորովին անմարդաբնակ էին: Մի քիչ հանգստանում էինք ու մորից ճամփա ընկնում, քանի որ զինված օսմանցիները անընդհատ հարձակվում էին:

Կոնդաղսը գլուխում շատ զոհեր եղան գաղթականներից: Օտտերը խեղդվեցին գետում:

Հիշում եմ, այդտեղ կորավ Մխիթար քեռուս միակ որդին: Նա ամուսնացելուց տասնհինգ տարի անց հազիվ մի որդի էր ունեցել: Տղան ծնվել էր գաղթի ճամփին. «Մարտո աղջիկ, ու՞ր է տղաս», - ասաց Մխիթար քեռին: Պարզվեց, որ գետն անցնելուց առաջ մայրը վախեցել էր, որ չի կարող ինքը երեխան գետն անցկացնել՝ տղան կխեղդվի, ու բարուրը դրել

էր մի քարի տակ: Քեռին չլսեց մերոնց աղաչանքը, ետ դարձավ՝ որդուն գտնելու: Նա գնաց ու բերեց: Մեր ուրախությանը չափ չկար:

Հասանք Փայաջուկ, ուր մնացիմք երկու ամիս: Հետո Ուրմի քաղաք գնացիմք, ուր սով էր, անգամ խմելու ջուր չկար: Այդտեղ էր, որ լավեց մի սարսափելի դժրոյոց՝ անգլիական աէրոպլան էր: Անգլիացիները մի կերպ հասկացրեցին, որ կօգնեն գաղթականներին:

Հասանք Համադան: Ռուս զինվորները մեզանից բաժանվեցին ու բռնեցին Ռուսաստանի ճամփան:

Երբ հասանք Բաղդադ, մեր գերդաստանից 12 մարդ էր մնացել: Բաղդադում էլ պապս՝ Վանից խաչոն, մահացավ:

Երկու տարի Բաղդադում մնալուց հետո, 1920 թ., թե՛ 1921 թ., երբ արդեն ամուսնացել էի և ունեի որդի՝ Անդրանիկը, շատ գաղթականների հետ մտնեցիմք մավ ու հասանք Բաթումի: Այդտեղից էլ գնացքով եկել եմք Սովետական Հայաստան: Սկզբում ապրել եմք Աշտարակում, Արտաշատում, ապա 1932 թվից՝ Երևանում:

26 (26).

ԱՆԴՐԵԱՍ ԵՍԱՑՈՒ ԳՅՈՒԼԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԵՍԱՍԽ)

Մոտ մի տարի էր անցել, երբ երիտթուրքերը 1908 թվից իշխանության գլուխն էին անցել և իրենց ձևացնում էին որպես Թուրքիայում ապրող բոլոր ազգային փոքրամասնություններին հարազատ: Եվ հայտարարում էին, որ Թուրքիան բոլոր ազգերի հայրենիքն է: Սակայն այդ բոլորը կեղծիք էր: Նրանք նպատակ ունեին օգտագործել Առաջին համաշխարհային պատերազմը և որպես Գերմանիայի դաշնակիցներ խուժել Հայաստան՝ կոտորել հայերին: Այդ նպատակը իրականացնելու համար գաղտնի ժողովներ են եղել, և այդ բոլորը գործադրվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Մեր Օստախի գյուղացիները ակտիվ մասնակցել են ինքնապաշտպանությանը և պատմում էին զանազան պատմական դեպքեր, որոնք ես լսել ու հիշում եմ:

1894-1896 թթ. տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից անցել էր քսան տարի, արդեն 1915 թ. գարունն էր: Երիտթուրքերը Կ. Պոլսից կարգադրել էին Վանի մահաճապետ Ջեդեթ փաշային, որը Թալեաթի, Էմվերի, Ջեմալի դաժան գործակալատարն էր, կոտորել Վանի, Օստախի հայությանը:

Առաջին հերթին ձերբակալեցին և զինատեղիներ Օստախի հայտնի ղեկավար Հովսեփ Զոլյանին, որը ՀՅԴ-ի ղեկավարն էր՝ Վանի կողմից նշանակված դեռևս 29 մարտի 1915 թվից: Նա Օստախի գայմագամի ծանոթն էր, բայց փողոցով անցնելիս

նրան իր հինգ ընկերների հետ ձերբակալեցին ու տարան Օստախի Թաղ կոչվող կենտրոնը: Նրա ընկերներից էր Տիգրան Բաղդասարյանը, որը ռուսթուրքական ճակատում վիրավորվել, ազատվել և եկել էր Օստախ: Նա գնում է և գայմագամին ասում. - Ինչու՞ եք բանտարկել Հովսեփի Զոլյանին, չե՞ որ նա գավառի հայկական դպրոցների տեսուչն է և բանտարկության ենթակա չէ:

Օստախի գայմագամ Մելթի բեյը, որը ֆրանսիական կրթություն էր ստացել, պատասխանում է. - Ոչինչ, որ Հովսեփի Զոլյանին ձերբակալել եմք: Նա սենյակում նստած է, շուտով ազատ կարձակենք իր ընկերներով, պայմանով, որ հիսուն-վաթսուն երիտասարդ թաղեցիների իրենց զենքերով պիտի բերեք հանձնեք մեզ, այն ժամանակ կազատենք Հովսեփի Զոլյանին:

Տիգրան Բաղդասարյանը պատասխանում է. - Թուրքական կառավարությունը արդեն հինգ-վեց ամիս է զորահավաք է հայտարարել, և Թաղի բոլոր երիտասարդները զորակոչվում են կոմեդու ռուսների դեմ: Մենք զինված մարդ չունենք:

Գայմագամը պատասխանում է. - Մենք ամեն ինչ գիտենք:

Դու մի ասի՛ Օստախի ղեկավարությունը Հովսեփի Զոլյանի անմիջական ղեկավարությամբ դեռևս մեկ-երկու ամիս առաջ՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին 1915 թվի, հաշվի են առել Օստախի հիսունհինգ հայ-

կական գյուղերում ո՞ր գյուղացին ի՞նչ գնեք և քանի՞ պատրոն ունի: Կազմակերպել են խմբեր, որոնք Թաղի տներում և Օստախի կարևոր հայկական գյուղերում ինքնապաշտպանության մարտեր պիտի մղեն, երբ որ թուրքական կողմը դիմի հայաստանության: Իսկ Օստախում մոտ տասներկու հազար հայություն կար, որից հազար երկու հարյուրը՝ Թաղ քաղաքատիպ ավանում: Այդ բոլոր ցուցակները գտնվելիս են եղել Հովսեփի Չոլոյանի գրապանում: Խուզարկության ժամանակ հայտնվել են:

Երբ Տիգրան Բաղդասարյանը գայմագամից վերադառնում է Թաղ՝ իր տունը, հաջորդ օրը մի ուրիշ ընկերոջ հետ մորից գնում է գայմագամի մոտ, որ մորից խնդրեն Հովսեփի Չոլոյանի ազատվելը: Բայց գայմագամը մորից մույն է ասում: Բացի այդ, գայմագամը կարգադրում է իր ոստիկաններին՝ Օստախի երկու-երեք գյուղերում, տուրքեր հավաքելու պատրվակով, սպանել մի քանի հայերի: Կարգադրված էր նաև քյուրդ ավազակապետերին, որ նրանք սպանեն Օստախի չորս-հինգ անմեղ հայ երիտասարդների: Այնպես որ, թուրքերն արդեն սկսել էին հայերի բնաջնջումը:

Դեռ 1914թ. ուշ աշնանից պահակախմբեր (որոնք գործողներ էին կոչվում) էին դրված Օստախի բոլոր մեծ գյուղերում, որոնց թվում երկու պահակախումբ դրած է լինում Սևտկին գյուղում, մի պահակախումբ գյուղի տներին մոտ, իսկ մյուս պահակախումբը գյուղից հինգ կիլոմետր հյուսիս՝ Արտուս լեռան ստորոտին, որտեղից սկսվում է, պատմաբան Ա-Դոյի խոսքերով, «Օստախի հռչակավոր ձորը», որի արևելյան կողմից Կառկան լեռնաշղթան է, մյուս կողմից՝ Ռշտունյաց լեռնաշղթան: Հյուսիսից դեպի հարավ ձորն է, որի հովիտներում, սարերի լանջերին տարածված են վարելահողերը, մարգագետինները:

Հովսեփի Չոլոյանի բանտարկության մանրամասները պարզելուց հետո Օստախի Թաղ կենտրոնում հրավիրվում է գյուղերի փորձված, հասակավոր մարդկանց և երիտասարդների ժողովը, որոնք պիտի խորհրդակցեին, թե ի՞նչ անել: Որոշում են ընտրել ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին:

1. Ընտրվում են երեք հոգի՝ Տիգրան Բաղդասարյան, Սամվել Մեարոյան (Թաղից) և Ազատ Սիմոնյան (Սևտկինից):

2. Որոշում են մեկ-երկու օրվա ընթացքում կտրել Թաղից դեպի հյուսիս՝ Վան տանող հետախոս-հեռագրի պղնձերը, որպեսզի գավառապետը չկարողանա կապվել նահանգապետ Զևդեթի հետ:

Հայերը սուրհանդակներ ունեին՝ լուր ուղարկելու համար:

3. Այդ երկու օրվա մեջ ոչնչացնել Սևտկին գյուղում երկու պահակապետերը, որովհետև այդտեղից ճանապարհները գնում են Ոստանով և Հայոց ձորով դեպի Վան:

Ես անձամբ ակամատես եմ եղել, իմ մոր հետ, գյուղի բարձունքներից մեկում այդ կովին, որը տեղի

ունեցավ Սևտկին գյուղում: Որոշեցին, որ կանայք, փոքր երեխաները գնան սարերը, մինչև կոիվը վերջանա:

Մարտի 31-ին Արշակ Պետրոսյանի խումբը (Սևտկին գյուղից) Հաշկանց գյուղից գալիս է Սևտկին գյուղի եզրը և այնտեղ մնացած հայ կովողները՝ հայտնի ֆեդայի Բազիկ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ, գյուղի չորս կողմը մարտիկներ են դասավորել, և երբ Արշակ Պետրոսյանը հասնում է գյուղի եզերքը, ազդանշանով մի գնդակ է արձակում: Բազիկ Պետրոսյանը իր գյուղի տներից մեկի դիրքից բղավում է թուրքական պահակախմբի ղեկավարին՝ Բայրի օմբաշին, անձնատուր լինել: Բայց թուրքերը անձնատուր չեն լինում: Եվ սկսվում է երկկողմանի կրակը: Թուրքերի պետը գյուղի մորակառույց դպրոցի պատուհանում դիրք է բռնում և կրակում է հայերի վրա, երկկողմ հրաձգություն է տեղի ունենում: Ամբողջ գյուղը մեր աչքի առաջ եռում էր: Մենք մորս հետ սարում, քարի տակից տեսնում էինք: Մոտ քառասուն կրակոց եղավ: Ամեն ինչ դադարեց: Երկինքը ամպոտ էր, բայց ցուրտ չէր: Ես, մորս ձեռքը բռնած, իջա ձորը, եկանք գյուղ, ինչպես այլ կանայք եկան գյուղ և պատմեցին, թե ինչ է տեղի ունեցել: Սպանվել է Բայրի օմբաշին, և իր օգնականն ու նրանց ասկյարները իջևանատան պատուհանից իրենց հրացանները գցում են ներքև և ձեռքերը բարձրացնում, անձնատուր լինում: Մերոնք բանտարկում են նրանց՝ մի պառավ հայ կնոջ տանը: Սևտկին գյուղի կովի մանրամասները հասնում են Վան: Վանի նահանգապետ Զևդեթ փաշան կանչում է հայ նշանավոր գործիչ Իշխանին (ղարաբաղցի), կարգադրում է նրան (Իշխանը ընտրվել էր Վանի մեծը)՝ «Մի քանի ոստիկանների հետ գնա Օստախ՝ տես, ինչու՞ է կոիվ լինում: Գնա հանգատացրո՛ւ»:

Իշխանը դեռ Սևտկին գյուղի ճամփի կեսը չհասած, ոստիկանների հետ, Հայոց ձորի Հիրճ գյուղում (Օստախ-Վանի մեջտեղում) մուրթ վրա է հասնում: Թուրք ոստիկանապետը Իշխանին ասում է. - Մուրթ ընկավ, ինչպե՞ս շարունակենք: Արի Հիրճ գյուղում հանգատանա՞նք, առավոտը գնանք Օստախ, հանդարտեցնենք հայերին:

Բայց դա խաբեություն էր: Երբ Իշխանը իր չորս ընկերներով գիշերում է, թուրք ոստիկանները նրանց սպանում են, գիշերով թաղում, հողն էլ վրան ծածկում: Նույն օրը Զևդեթ փաշան կանչում է Պոլսի մեջլիսի անդամ Վոսմյանին, որը գործում էր Վանում: Տանում է Վանա լճի ափ, Ավանց գյուղը, քար է լցնում տոպրակի մեջ, կապում է նրա վզին և Վանա լճի մեջ խեղդում: Բայց, բարեբախտաբար, Վոսմյանին հաջողվում է մինչ այդ մի նամակ գրել Արամ Մանուկյանին, որը Վանի ինքնապաշտպանության ապագա ղեկավարն էր: Մի երկտող է գրում, տալիս իր կնոջը, որ եթե Զևդեթը Արամին կանչի, նա չներկայանա, քանի որ նրան էլ կսպանեն:

Եվ սկսվում է Օստախի ինքնապաշտպանություն-

մը: Թուրքերը հարձակվում են հայերի գյուղերի վրա: Ինքնապաշտպանությունն սկսվում է ապրիլի 4-ից, տևում է մինչև մայիսի կեսերը, մոտ քառասունհինգ օր^{*}: Ինչպես վամը, մույնպես և Օստախը դիմադրում է թուրքական և քրդական զերազանցորեն զինված դահիճներին: Ընդհանուր առմամբ, Օստախի ինքնապաշտպանության ժամանակ հայերը լավ պաշտպանվում են, չնայած թուրքերը լավ զինված էին:

Օստախի ինքնապաշտպանության այդ քառասունհինգ օրերին հայերը, ընդհանուր առմամբ, հաջող դիմադրում են, չնայած պաշարված էին, զենք և փամփուշտը պակաս էին: Սակայն Օստախի մի գյուղի՝ Սոզվանց ամուռով, որը Թաղից երեք չորս կիլոմետր լեռնալանջին էր հարում, դիրքի հայ պաշտպանները ցրտի պատճառով սխալ են գործում, չնայած իրենց ղեկավար Գարումյան Հովսեփի դիմադրությանը, դիրքերից քաշվում են և գնում հեռու, տների մեջ հանգստանում: Առավոտն էլ շատ ուշ են գնում իրենց դիրքերը: Սոզվանցը Օստախի պահեստարանն էր: Էդ գյուղը թուրքերը գրավում են: Օստախի առանձին խմբերի մեջ որոշ հուսահատություն է մկատվում, բայց հիմնական խմբերը քաջություն են ցուցաբերում՝ ասելով. - Պիտի մեռնենք, պիտի ապրենք՝ միասին:

Հետո այդ Սոզվանցը կրկին հայերի կողմից գրավվում է: Օստախը շարունակում է ինքնապաշտպանվել: Բարեբախտաբար, ռուսական զորքերը Ալաշկերտից հասնում են Բերկրի, մոտենում են Վան քաղաքին: Ջևդեթը փախուստ է տալիս իր զորքերով: Ռուսական կայսերական զորքերը, պատմության մեջ առաջին անգամ, մտնում են Վան քաղաքը՝ 1915 թ. մայիսի 6-ին (հին տոմարով): Նրանց հետ էր մահ հայ նշանավոր զորավար Դրոյի կամավորական խումբը: Մայիսի 15-ին (մորով՝ 27-ին), Օստախի ղեկավարության պահանջով, Արամ Մանուկյանը Դրոյի խմբին ուղարկում է Օստախ: Օստախի թուրքերը՝ լսելով կամավորների գալը, փախուստի են դիմում: Այսպիսով, Օստախի ինքնապաշտպանության քառասունհինգ օրվա հերոսամարտը պսակվում է փառահեղ հաղթանակով: Վանում ստեղծվում է նահանգապետություն՝ Արամ Մանուկյանի ղեկավարությամբ, իսկ Օստախում՝ Տիգրան Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ:

Գյուղացիները բարձրանում են ամառանոցները, իսկ քաղաքում վերականգնվում են խաղաղ աշխատանքները՝ և՛ հողագործությունը, և՛ արհեստները, և՛ առևտուրը: Հայերը Վանում և Օստախում դիմավորում են ռուսներին:

1915 թ. հուլիսի վերջերին ռուսները Վանա լճի հյուսիսային և հարավային մասով միանում են, սակայն այդտեղ տեղի է ունենում մի դեպք: Թուրքերին հաջողվում է յոթ կիլոմետրով ճեղքել ճակատը, և

ռուսները նահանջում են: Հինգ-վեց օրվա մեջ՝ կովե-լով ետ են քաշվում մի քանի հարյուր կիլոմետր, հասնում են Ալաշկերտ, Արաղայի դաշտը, մինչև Բերկրի են հասնում: Ստեղծվում է վտանգ Վանի հայության համար:

Վանում գեներալ Նիկոլանը կանչում է Արամ Մանուկյանին, ասում. - Վանում մոտ քսանչորս հազար հայ բնակչություն և զավառների գաղթականություն կա կուտակված, ժողովրդին պետք է գաղթեցնել Արևելյան Հայաստան:

Սկսվում է Վանի նահանգի և Օստախի զավառի գաղթը: Այն սկսվեց օգոստոսի սկզբին:

Մենք մեր Քրդասար ամառանոցում էինք, սարի գլխին, ոչխար-տավարով: Դեռ լույսը չբացված, մութ-խավարին հայրս եկավ, մեզ քնած տեղից արթնացրեց. «Վե՛ր կացե՛ք, պիտի գաղթենք»:

Բարձեցինք անասունները, երկու-երեք օրվա մեջ հասանք գյուղ: Գյուղի տան մեջ ծնողներս ինչ-որ ուտելիք վերցրին, բարձեցինք էշերին և վերջին անգամ տխուր-տրտում, մեղամաղձոտ, տուն-տեղը թողած, պապական օջախը թողած, բռնեցինք գաղթի ճամփան:

Երկու օրից հասանք Վան, որը մեր գյուղից մոտ քառասուն կիլոմետր էր: Վանի ժողովուրդն արդեն երկու օր առաջ գաղթել էր, տներում թողնելով առևտրական ապրանքներ: Վան քաղաքի մոտ մենք մնացինք մեկ գիշեր, դա արդեն երրորդ գիշերն էր:

Երկու հարյուր հազար հայեր գալիս էին: Ժողովուրդը տներում, խանութներում եղածները՝ շաքար, չիթ, թոփով կտոր, վերցրեց իր հետ, որոնք ճանապարհին թալանի գնացին:

Երեք օրից, կեսգիշերին հասանք Բերկրի: Այնտեղ մի կամուրջ կար գետի վրա: Սարսափելի մութ էր: Երեկոյան դեռ արևը մայր չմտած, մի կողմից Վանա լճի հյուսիսային ափով ռուսական զորքն է մոտենում Բերկրիին, իսկ մյուս կողմից Ջիլանի քյուրդ ավազակապետերը հարձակվում են Բերկրիի կամուրջի վրայով անցնող գաղթականների վիթխարի քարավանների վրա, որոնք ոտքով էին, երեխաները շալակած, անասունների վրա բարձած իրենց ունեցվածքը...: Դա մի սարսափելի տեսարան էր: Երկու հարյուր հազար հայ գաղթում է՝ մի ծայրը հասել է Իգդիր, մյուս ծայրը դեռ Վանի հարավի զավառներում է՝ Օստախում, Մոկսում, Գավաշում: Մի անգամ ինձ նստեցրին էշի վրա, տեսա շարժվող գաղթականական խմբին և՛ ետևում, և՛ առջևում, ժողովուրդը փոշու մեջ կորած, ամառվա շոգին՝ օգոստոս ամիսն էր...:

Երբ մենք հասանք Բերկրի, մութ կեսգիշեր էր: Ամբողջ օրը քայլել ենք առանց դադարի: Հասել ենք Բերկրիից տասը կիլոմետր հյուսիս Բանդիմահու գետի կամուրջին: Մի կողմից՝ գաղթականությունը ուզում է անցնել, մյուս կողմից՝ ռուսական զորքի ձիավորները՝ իրենց երկամիվ սայլերով: Ամեն մեկը ուզում է անցնել, հասնել Արաղայի դաշտը, որ փրկվի: Իմ հայրը և մերոնք տեսան, որ կամուր-

^{*} Թուրք շարդարարների դեմ Վանի վիլայեթի Օստախ զավառի հայ բնակչության ինքնապաշտպանական մարտերը տևեցին 45 օր՝ 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին:

ջով անցնելու հմարավորություն չկա, շատ կանայք երեխաներին գցում են ջուրը, քանի որ ամհմարին վիճակ էր: Հայրս մեզ մի կողմ քաշեց, որ սպասենք, որ անսրամա ամբոխը. կոստրամա», մի ծայրը վաճում է: Հայրս տեսավ, որ այս վիճակը չի լավանա: Կանայք, տղամարդիկ՝ բեռնված անասունների վրա մտան օղակի մեջ, որ անցնեն կամուրջը: Միմէն իրար հրմշտկելով անցանք կամուրջը, մենք իրար կորցրինք: Ես, մեծ՝ ամուսնացած եղբայրս կնոջ հետ, որի գրկում յոթ ամսական երեխան էր, մեկ էշով և եզով, իսկ հայրս, մայրս, տատս և միջնեկ եղբայրս միասին՝ կորցրինք իրար: Ծատերը սպանվեցին այդ Բանդիմահու կամրջի մոտ: Ամբողջ գիշերը մթության մեջ գնում ենք իրար կորցրած: Միայն կամուրջը անցել ենք: Ամբողջ գիշերը ոչ մի հանգիստ, գնում ենք, գնում դեպի Աբաղայի դաշտը, որտեղ ոռոսական զորքն է: Մթության մեջ երևաց մի կարմիր լույս օդում: Ժողովուրդը կարծեց՝ դա թշնամու գեներն է: Բայց մթության մեջ քայլում ենք միմէն արևածագ, հասանք Աբաղայի դաշտը, ուր ոռոսական զորքերն են: Ժողովրդի մի մասը հանգստանում է, մի մասը ճանապարհը շարունակում է:

Առավոտյան ժամը տասի մոտ իմ կորցրած հայրը, մայրը, տատս, միջնեկ եղբայրս եկան, մեզ գտան: Բան չենք կերել: Հայրս վերցրեց ինձ և միջնեկ եղբորս՝ գաղթի ճանապարհից երկու-երեք մետր հեռու մի մեծ բազալտ քար կար՝ էմտեղ նստեցինք:

Աբաղայի դաշտը կանաչ էր, իսկ քարը գետնից մի քիչ բարձր էր: Հայրս ինձ տարավ էդ քարի վրա նստեցրեց, մի տոպրակ կար՝ լավաշի փշրանքներով, փշրանքները թափեց քարի վրա, ասաց՝ կերեք փշրանքները:

Ոնց եղավ, ես նորից կորցրի հորս, միջնեկ ախպորս: Երևի կերա լավաշի փշրանքները, ծարավեցի, գնացի ջրի: Վերադարձա, տեսնեմ մերոնք չկան: Երկու-երեք ժամ ես ընտանիքի մյուս անդամներին փնտրում եմ՝ ժողովրդի մեջ քայլելով՝ ո՛չ մերոնց եմ գտնում, ո՛չ ջուր եմ գտնում: Վերջապես տեսա տավարի սմբակի ոտնահետքի տեղը ջուր էր կուտակվել: Ես կզվեցի, ուզեցի ծծել՝ նեխահոտ էր, կուլ չտվի: Ծարունակեցի ճամփան: Մեկ էլ գաղթականների քարավանների զանգվածի միջից հերս կանչեց. «Ա՛յ Անդրո, ա՛յ շան լակոտ, ու՛ր կորար»: Ուրախության չափ չկար: Մեր բեռների մեծ մասը թալանվել էր: Ժողովրդի հետ վերջապես հասանք Բանդիմահու գետի վերին հոսանքին: Հերս իր ոտնամանները հանեց, շալվարը ծալեց, ինձ էլ գրկեց. ջրի մեջ մտավ, որ անցնի, բայց ջրի մեջ քարերը լարծուն են: Անցանք գետը: Սկսվեց Թափատիս բարձր լեռը. բարձրացանք: Գիշերը վրա տվեց: Էմտեղ գիշերեցինք, բաց երկնքի տակ: Առավոտ լույսը չբացված՝ գաղթը պիտի շարունակենք: Էդ գիշեր երազի մեջ ես տեսա, որ մեր գյուղի ամառանոցում ենք: Մայրս ինձ բերեց մածմի սեր, պիտի կերցնի: Երազի մեջ եմ: Էդ պահին հերս ասաց. «Վե՛ր կացեք, պիտի գնանք»:

Ինձ նստացրին էշի վրա: Պիտի անցնենք Հին Բայագետի մոտ՝ Գրգըլ Դիգա: Մութ էր, հասանք, մի քիչ արև կար, էմտեղ գիշերեցինք: Առավոտյան շուտ լուսաբացին ենք եմում: Բարձրանում ենք Մեծ Արարատ լեռան արևմտյան լանջը, Օրգով է կոչվում: Դա ոռութութական սահմանն էր: Գիշեր էր: Բարձր տեղ էր: Չմայած ամառ էր, բայց ցուրտ էր, մոտ երկու կիլոմետր բարձր էր: Սաստիկ քամի էր, մի գիշեր էդտեղ մնացինք: Առավոտյան իջանք սարի ստորոտը: Մի առու կար, ժողովուրդը հարձակվեց վրան, սկսեց խմել, բոլորն էլ ծարավ են: Միմէն իջանք՝ մեկ օր տևեց: Հասանք Իգդիր՝ Ավետիս Ահարոնյանի ծննդավայրը: Իգդիր կանգ չառանք, անցանք, եկանք Արաքս գետը, որի վրա ոռոսները երեք կամարանի կամուրջ էին շինել: Գետի ձախ ափին Մարգարա գյուղն էր: Ծատ տներ չկային: Գյուղի եզրին մի բաց տեղ մեր բեռները վար առինք, եղած-չեղածը դրինք գետնին, նստանք հանգստանալու: Էմտեղ բամբակ էին ցանել: Էդտեղ մնացինք մոտ երկու-երեք շաբաթ: Ուտելիք չկա, եղածն էլ թալանել են, ո՛չ բժշկություն, ո՛չ սանիտարիա, բաց, չոր տեղ, չորս կողմը՝ փշատի ծառեր և բամբակի դաշտեր:

Առաջին գիշերը մնացինք: Առավոտյան հայրս ասեց.

- Արա՛ Անդրո, էս էշերը տար չիմանը արածեն:

Էմտեղ մի անգամ մթերք տվին: Հերթը շատ էր: Եղբայրս ասեց. - Դու սպասիր, ես առնեմ կգամ:

Չորս-հինգ կգ ալյուր և մեկ կգ շաքար բաժանեցին ամեն մի ընտանիքին: Հաց չկա: Ալյուրը շաղախեցինք, կրակի վրա եփեցինք: Մի կողմից՝ օգոստոսյան շոգը, մյուս կողմից՝ Արաքսի առվի կեղտոտ ջուրը: Տարածվել են տիֆը, խոլերան: Մեր ընտանիքի անդամներից երևի շատերը հիվանդացան: Էդ շոգի դիմաց ամեն մեկը մի փայտ է տնկած, վրան մի շոր է գցած: Մեր ընտանիքը ութ անդամ էր: Ես ոչ մի տեղ չեմ գնացել, զարմանքով առաջին անգամ տեսնում եմ ավտոները ոռոսական զորքի համար մթերք են տանում: Մերոնք հիվանդ են բոլորը: Մարգարայի սոսկալի օրերը մոռանալու բան չեն: Եթե մեր երեք հազար ոչխարները մեզ հետ լինեին, մենք Իգդիր չէինք գնա, լեռնային մի տեղ կմնայինք, անասնապահությամբ կգրադվեինք:

Առաջին հիվանդը եղավ իմ պապերից մեկի կինը՝ Ծարցին: Նայում էր՝ Արարատ սարի գլխին ձյունը նստած, ասում էր. - Ի՛նչ կլինի էն ձունից մի քիչ բերեիր, ես ուտեմ ու մեռնեմ:

Ամուսինը գնաց, էշով ձյուն բերեց: Նա կերավ ու մեռավ:

Լուր տարածվեց, որ ոռոսները նորից գրավել են Վանը: Թուրքերը երեք օր են մնացել Վանում: Քրդերը չեն հասցրել թալանել: Ժողովուրդը լսեց՝ վա՛ն: Ծատերը հասել են Թիֆլիս, Երևան: Երեսուն-քառասուն հազար հայ գաղթականներ էշմիածնից, Մարգարայից ետ դարձան՝ հույսով, որ Երկիր են գնում: Օգոստոսի վերջն է արդեն: Գնում ենք ետ: Վիրա-

վորներ, հիվանդներ, մահամերձների հառաչանքներ: Մինչև վառ հասնելը, ճանապարհին իմ միջնեկ ախպերը էջի բեռի միջից ասաց. - Ինձ իջեցրեք, ես հանգստանամ:

Հայրս ասաց. - Արա՛մ ջան, քիչ մնաց:

Կես ժամ անցած՝ գնացինք, բայց հայրս գիտի, որ մա ծանր հիվանդ է: Սարի լանջով որ իջանք, բեռները դրինք, հանգստացանք: Բոլորը նստել են բեռների շուրջը, ես նստել մայրս եմ դեպի ճամփան, հերս ասաց. - Արա՛մ ջան, վեր կաց, գլուխդ բարձրացրու, տե՛ս քանի մանեթ է, որ գնամ բոստանը ձմերուկ առնեմ բերեմ, երեք անգամ ասաց, պատասխան չտվեց:

Առավոտ լուսը չբացված՝ բեռները բարձին, Արամին դրին ջվալի մեջ՝ գլուխը դուրս՝ Տատո էջին: Ծանապարհը երևում էր: Մեկ էլ երկու ժամ հետո տատս ասաց. - Արամը մեռավ, - քանի որ մրա վիզը թեքվել էր:

Հասանք Գըզըլ Դիզա: Մեր գյուղացիները փոսեր փորեցին, շատ մեռելներ կային: Նրանք Արամին ևս վերցրին ու տարան թաղեցին: Կես ժամ հետո շարժվեցինք:

Երկու-երեք օրից հասանք Բերկրի: Անցանք Փանզ գյուղը՝ Վանա լճից դեպի արևմուտք, մնացինք Էդտեղի տների պատերի տակ: Մեծ ախպորս ոտքը ցավալ սկսեց: Ավելի ուտեց, ընկավ անկողին: Ասին՝ այժի մորթին թարմ-թարմ քաշես վրեն՝ չօգնեց: Մեծ ախպերս էլ էմտեղ մեռավ: Էկանք Վանից երեսուն կիլոմետր հեռու՝ Ջանիկ գյուղ կա: Էդտեղով անցնում ենք. իմ մեծ ախպոր կինը, որ չխոսկան էր, ձևերով հասկացրեց, որ յոթ ամսական երեխան մեռավ. հենց ճամփին հողի փուխը թուփի մեջ երեխին թաղեցին:

Երկրորդ օրը հասանք Լեզք կոչված Վանի գյուղը: Մենք էմտեղ տների պատերի տակ տեղավորվանք: Տատս, մերս ցախ հավաքեցին, օջախ սարքեցին: Ջրով ցորեն խաշեցին օջախի վրա: Տատս հանկարծ ետ գնաց ու մեռավ: Տարանք, հայկական գերեզմանատուն կար, թաղեցինք:

Իմ հորաքույրը, որ ամուսնացած էր, երկու ջահել տղա ուներ, տղաներից մեկն էլ մեռավ: Հարսը գնաց իր հորանց հետ: Մնացել ենք հորաքույրս, մերս, հերս ու ես: Մայրս՝ Օաղզիկը, արդեն հիվանդ էր: Լեզքում անկողին ընկավ: Ոչխարն արդեն թաղանվել է: Էջերին ես տանում եմ արածելու: Խաղող, խնձոր, տանձ կար: Վանի ինքնապաշտպանությունից հետո, երկու ամիս վանեցիները լավ իշխանություն էին ստեղծել նաև Օատախում՝ հողը վարել, մշակել էին, լավ բերք էր տվել: Մերս ու հորաքույրս մեռել էին, ես չեմ իմացել: Էկա արածացնելուց, տեսա մերս չկա: Մնացինք ես ու հերս:

Ես ու հերս Լեզք գյուղից գնացինք Հայոց ձորի մոտ՝ Բերդակ գյուղը մնացինք, որ Վանից տաս կիլոմետր հեռու է: Մնացինք Էդտեղ 1915-ի ձմեռը: Ետ վերադարձին մի պոպոզի ծառ կար, հերս թափ տվեց, կոտրում էր, ուտում էինք, դրանով էլ ապրեցինք:

Գարուն որ եկավ, Բերդակից իջանք մյուս լան-

ջով, գնացինք Հայոց ձոր, Գեղբալասան գյուղ: Այնտեղ շատ գայլեր կային: Գյուղը սարի լանջին էր, կողքով Խոշար գետն էր գնում, Ոստանի մոտ թափվում էր Վանա լիճը, մեջը լիքը ձուկ կար: Կողքից էլ Օամիրամա առուն էր գնում, որը ուրարտացիներն էին շինել, վաթսուն կիլոմետր, Հայոց ձորից գալիս էր Արտամետով՝ Վանի բոստանները ջրում է, այդ մասն էլ կոչվում է Այգեստան, որի մեկ կողմը հայ էր, մյուս կողմը՝ թուրք: Օատախում թուրք չկար գրեթե, իսկ Վանում՝ կեսը հայ էր, կեսը՝ թուրք:

Գեղբալասան գյուղում մենք մնացինք 1916 թ. գարուն և ամառը: Հետո օգոստոս ամսին լուր եկավ, որ թուրքերը Ոստանի կողմից հարձակվում են, պիտի մտնեն կոտորեն ուս գորքին և հայերին: Հայոց ձորում տեղավորված տարբեր գավառների գաղթականներս Վան քաղաքի միջով անցանք, դեռ Բերկրի չհասած՝ լուր տարածվեց, որ սուտ է: Մենք ետ վերադարձանք, մեզ հետ՝ նաև այլ գաղթականներ. եկանք Վան, Չաղի փողոցը մի տուն կար, 1916 թվի աշնանից մինչև 1917 թ. գարուն մնացինք Էդտեղ: Ես Նորաշենի դպրոցի երկրորդ դասարանը գնացի: Էդտեղ մնացինք մինչև 1918 թ. ապրիլ ամսի 5-ը:

Մեր Վան վերադարձած երեսուն հազար հայ գաղթականների ղեկավարը դարաբաղցի Կոստյա Համբարձումյանն էր: Նա ուզեց մեզ Բերկրիով բերել Արևելյան Հայաստան, բայց Բերկրիում թուրքերը կտրել էին ճամփան: Դեպի Երևան գալը հնարավոր չէր:

Արդեն հեղափոխություն էր եղել. 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն էր եղել, ռուսական զորքերը ետ քաշվեցին: Համբարձումյանը ուզեց Խոյով, Ջուլֆայով, Նախիջևանով մեզ բերել Երևան: Էդ ճամփան էլ փակ էր: Մենք՝ Վանից գաղթած երեսուն հազարը, Կոտուրի ձորով դեռ Խոյ չհասած՝ թեքվեցինք, գնացինք Սալմաստ: Կոիվ էր: Քրիստոնյա ասորիները հայերի հետ կովում էին թուրքերի և քրդերի ավազակախմբերի դեմ: Դա այն ժամանակն էր, երբ Անդրանիկը գրավում է Ջուլֆան, Խոյը, որպեսզի հասնի Սալմաստ և օգնի Վանից եկած հայ գաղթականներին ու մրանց ապահով տանի դեպի Համադան-Քիրմանշահ, որտեղ անգլիական զորքերն են՝ եկած Պարսից ծոցից:

Ինձ և մեր շատ ուրիշ գյուղացի երեխաների ուղարկում են Համադան, մոր բացված որբանոցը, իսկ գաղթականների մնացած զանգվածին անգլիացիները երկաթուղիով տանում են Բաղդադի մոտ՝ Միջագետք՝ Բաաքուբա կոչված քաղաքի մոտ: Տիգրիսի գետափին, անապատում տնկած անգլիական մեծ վրանների տակ հինգվեց ընտանիք ապրում են մոտ երեք տարի՝ 1918 թ. հոկտեմբերից մինչև 1922 թ. հունվար-փետրվար: Գաղթականների որոշ մասը շոգին չդիմանալով՝ մահացավ: Բայց երեք տարի մնացին վրանների տակ, Բաաքուբա, հետագայում՝ Նաջրումար, Բասրա քաղաքի, Պարսից ծոցի մոտ: Ողջ մնացած շուրջ տաս հազար հայերին անգլիա-

կան երեք մասերով՝ ամեն մասի մեջ մոտ երեք հազար անձ, Պարսից ծոցով, Հնդկական օվկիանոսով, Կարմիր ծովով, Սուեզի ջրանցքով, Պորտ-Սայիդով, Միջերկրական ծովով, Բոսֆորի մեղուցով, Սև ծովով, Բաթում հասանք։ Էնտեղից երկաթուղիով մեզ հանձնեցին Ալեքսանդր Մյասնիկյանին՝ մոր ստեղծված Սովետական Հայաստանին։ Մեզ տեղավորեցին Արտաշատի (Ղամախու), Արարատի (Մեծ Վեդի) շրջանների գյուղերում։ Մի քանի օր մնացինք

Դավալու գյուղում։ Ես ու հայրս եկանք Երևան։ Ես գնացի Ամերկոմ, Մերձավոր Արևելքի նպաստամտույց կոմիտեի գրասենյակը, մտա աշխատելու որպես մամակատար. ցերեկը աշխատում էի, գիշերը՝ սովորում։ Սովորեցի ման բանֆակում։ Հետո ընդունվեցի Պետական համալսարանի գյուղատնտեսական ֆակուլտետը։ Դարձել եմ վաստակավոր գյուղատնտես։ Մասնակցել եմ Հայրենական պատերազմին և արժանացել բարձր կոչումների։

27 (27).

ՀԱՅՐԻԿ ՄԱՆՈՒԿԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԵԱՏԱԽ, ԶՆՈՒԿ ԳՅՈՒՂ)

Մեր վարագա սարի լանջը Վանի լեռան գագաթին էր։ Էդ սարի թևը աստիճանաբար իջնելով՝ մտնում է Վանա լիճը։ Հայաստանի ամենալավ խնձորը Արտամետի խնձորն է։

Վարագա սարի լանջին կար մի ծաղիկ՝ գիշերը մոմի մման վառվում էր, ոնց որ լույս է վառվում։ Երբ մոտենում ես, որ պոկես, էլ լույս չի տալիս։ Էդ ծաղկին Սիրադեղ էին ասում։

Մենք ունեք խալդերի տաճար, որ լիճը ծածկել է։ Աղթամար կղզին փոքր ու քարքարոտ է եղել։ Գազիկ թագավորը այդ կղզու վրա կառուցել է տվել Աղթամարա հայտնի վանքը։

Վանի չորս կողմը քյաֆուր վարդ էր, քյաֆուր վարդը կապույտ էր լինում...

Մայիսյան մի պայծառ օր Ջոզան մայրիկը գնում է մեր Ջերմուկ (Ջրերի գյուղ)։ Մի անգամ խնդրեցի հորեղբորս՝ այդ հանքային աղբյուրների անուններ հիշել, մա երկու հարյուր տասը աղբյուրի անուն հիշեց։ Համարյա մեր բոլոր արտերը ջրվում էին բնական։ Ուրեմն այդ օրը մայրս գնում է Արմուս լեռան լանջին բանջար քաղելու։ Հանկարծ կայծակ ու անձրև է սկսվում, ապա՝ կարկուտ, և մայրս որոշում է մի կերպ հասնել քարայրը. խավարծիլի տերևի մեկը՝ գլխին, մեկը՝ վրան գցած հասնում է քարայր։ Ինքը ծոցվոր էր։ Սկսվում են երկուձից ցավերը, և ծնվում եմ ես։ Բույսի շեղբով կտրում է պորտս, իր շապիկը հանում և փաթաթում է ինձ։ Հայրս տեսնում է, որ եղանակը վատացավ, մտահոգված գալիս է այդտեղ, քարայրի պոնկի վրա հանդիպում է մորս և ինձ տուն է բերում, դնում եմ ինձ օրորոցի մեջ։ Տասու բարձի տակ պարան է դնում, որ չարքերը կապվեն, գյուղի ուսուցիչը ականջին դրած մատիտը հանում, դնում է իմ կողքին՝ թող գրագետ լինի՝ ասելով։ Պապս էլ թուրը հանում է, դնում կողքս՝ թող ֆեդայի դառնա, ասում է։

Հիշում եմ, երբ Ծատախի հերոսամարտը սկսվեց։ Միհրանցի քրդեր կային, որոնք մեզ հետ բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ էին, գալիս էին մեր տունը իջևանում, ուտում, խմում, գիշերում, հե-

տո գնում էին։ Մենք նրանց ճանչվոր էինք ասում։ Էդ ժամանակ էր մեր ճանչվորը մի անգամ եկավ, մի խալաթ տվեց պապիկիս։ Դա ծիրանագույն մի խալաթ էր, և մի արաբական ձիու մտրուկ, որը երեք տարեկան էր։ Ես շատ էի սիրում նրա վրա նստել, դա իմ ձին էր, մենք նրան տարանք մինչև Միջագետք։

Հերոսամարտի ժամանակ շատախցիները ունեին երեք հարյուր վաթսուներորս հարյուր զինված ռազմիկներ, իսկ թշնամին վեց հազար հոգիանոց զորք հանեց մեր դեմ։ Կոիվը տևեց մեկուկես ամիս։ Միայն մի անգամ հաջողվեց թուրքերին հաղթել։ Մենք ամբողջ գավառն էինք պահում։ Հայերը տվեցին քառասունութ զոհ, իսկ թուրքերը՝ երկու հազար զոհ։

Դրոն եկավ և մեր գյուղում ճառ արտասանեց, զովեց հերոս շատախցիներին և «Ապրե՛ք» ասաց։ Բայց ռուսական զորքը մահանջեց, և սկսվեց գաղթը։ Ամբողջ ճանապարհը՝ մինչև Վան, դիակներով էր լցված։

1915 թվին ռուսական զորքի վիճակը շատ ծանր էր։ Ռուս զինվորներն ընկնում էին հայերի տները և հաց էին մորում, քանի որ երեք ամիս սնունդ չէին ստացել։ Բայց հայերս սիրում էինք ռուս զինվորներին, նրանց ասում էինք՝ բարի ռուս։

Լճախտով հիվանդացանք։ Մի սալմաստեցի հայ եկավ, չիբուխի պես մախորկայի մման մի բան ծխել տվեց, և մենք լավացանք։ Ծամփին մահացան իմ հայրը, հորեղբայրը, Սալմաստում՝ պապս։ Մայրս լավ երգում էր։ Պապս մորս շատ էր սիրում. «Երեսունչորս հոգիանոց մեր ընտանիքի խաթունն է», - ասում էր։ Մահից մի օր առաջ, երբ պառկում էինք քնելու, պապս ասաց. - Վաղվա արևը չպիտի տեսնեմ, եկեք ձեզ օրհնեմ, - մորս խնդրեց, որ երգի իր համար, և ինքը օրհնեց մեզ՝ բոլորիս, հետո՝ հոգին ավանդեց...

Գաղթի ճանապարհին մեզ ղեկավարում էր Կոստանդին Համբարձումյանը։ Մենք հիմա հազարանոց զորք ունեինք։ Ջորքը բաժանվեց մի քանի մասի, մի գունդը ձորի ձախ կողմից, մյուսը՝ մեր առջևից, մյուսը՝ մեր ետևից։ Այսպես քառասուն հազար հայ

վանից դուրս եկանք: Մենք չգիտեինք, որ թուրքերը կաշառել էին Սմկոյի բանդիտների խմբին: Նրանք պաշարել էին մեր ճամապարհը և փակել էին: Մենք պիտի գնայինք Խոյի ճամփով, պիտի միանայինք Կովկասի հայությանը, բայց ստիպված գնացինք Սալմաստ:

Ձորի միջով գնում ենք, ճամապարհը մեղ է: Նրանք մի հսկա քար դրել էին ճամփի մեջտեղը, որ մենք չկարողանանք անցնել: Մեր երիտասարդները հրելով՝ այդ քարը ձորը գցեցին: Բայց հետո քրդերը սկսեցին վրա տալ: Մենք դժվարանք ձորի ճամապարհով բարձրացանք: Այդ թևի քրդերը շրջապատել էին մեզ, և մեր զորքերը կոտորեցին քրդերին: Նրանք դիակները փոված էին:

Քանի որ գաղթից առաջ մենք ուս գորքերին օգնում էինք, հիմա էլ իրենք մեզ մեռնակ չէին թողնում՝ ոչ միայն պաշտպանում էին, այլև ուտելիքի ժամանակ մեզ կանչում էին. - Եկեք, միասին ուտենք, - ասում էին:

Սալմաստում կար մի ոռոսական հրետանային գումարտակ, որը չէր կարողացել փախչել, մեզ օգնեց, և այդ գումարտակի հրամանատարը մեզ հայտնեց, որ մենք հայերի հետ կլինենք մինչև վերջ:

Գաղթի ժամանակ ճամապարհին թուրքական բանակը մեզ հետապնդում էր: Թուրքերը իրենց տասնհինգ հազար զորքով եկել էին մեզ վրա, Սալմաստում մերոնք կովեցին և ծանր կորուստներ տվին: Թուրքերի դիրքերը ամուր էին, իրենք վերևից էին կովում, իսկ մենք՝ բաց դաշտից: Ռուսական զորքի օգնությամբ մենք փրկվանք:

Ուրմիայում պարսիկները մեզ աղ ու հացով դիմավորեցին: Ուրմիայում շատ ասորիներ կային: Ժամհարյանը մեր գումարտակի հրամանատարն էր, երբ տեսավ, որ թուրքերը հարձակվում են մաս ասորիների վրա, մա սկսում է պաշտպանել ասորիներին: Իր զորքերը, ճիշտ է, շատ էին, շատ էլ զոհվում են, բայց ասորիները ևս փրկվում են: Կոիվները շարունակվում էին: Ուրմիայի կոիվներին աղբեջանցիները ևս մեզ վրա հարձակվեցին: Մենք գնացինք, հասանք Քիրմանշահ: Թուրքերը գալիս են մեր հետևից: Պարսկական հայտնի մի զորախումբ՝ յոթանասուն-ութուն հոգով, առաջ էր անցել, որ կողքից հարձակվի: Նրանք հանդիպում են Կոստյա Համբարձումյանին:

Ծառը հրամայել էր՝ հայկական քարավաններին չդիմադրել, դրա համար մեզ աղ ու հացով դիմավորեցին: Մեզ հանդիպեց մի անգլիական հեծյալ վաշտ: Նրանք տեղից չշարժվեցին: Քիրմանշահում ուտելիք չկա, սնունդ չկա: Արաքներն էլ անընդհատ մորս շուրջը պտտվում են՝ ասելով. - Էս ձին մեզ ծախի:

Մայրս վերջապես համաձայնվեց. - Ինչքան փող կտաս՝ տուր:

- Մի քսան ոսկի:

Եթե մայրս ավելի ուզեր, պիտի տային, քանի որ արաքական մծույզ էր: Ես շատ լաց եղա իմ մծույզի ետևից: Ես տասներեք տարեկան էի: Ես նրան հեծնե-

լով՝ ամասումներին տանում էի արոտ: Նա իր մեջքը ծոում էր, որ ես նստեի: Ինձ հետ շատ կապված էր: Կամաց-կամաց գնացինք Միջագետք: Ռուսական դիվիզիան մեզ հետ էր: Մենք հասանք Միջագետք: Այնտեղ անգլիացիները Նահրումար ամապատում վրանների տակ էին: Հնդկաստանի հայերը մեզ նյութապես օգնություն ուղարկեցին՝ բժիշկ, անգլերենի դասատուներ: 1918 թ. անգլիացիները մեր զորքին դարձրին գաղութային զորք: Իրաքում սկսվեց ազատագրական պայքար: Իրաքի արաբները դուրս եկան անգլիացիների դեմ: Անգլիացիները ուզեցին, որ հայերը գնան արաբների դեմ:

Լևոն Օադոյանը մեր քարավանի հրամանատարն էր, Կոստիմից հետո: Նա ընդամենը վեցերորդ դասարանի ուսում ուներ, բայց խելոք մարդ էր: Օադոյանն ասում է. «Մենք գտնվում ենք օտար երկրում, մենք արաբների դեմ կովի դուրս չենք գա»: Անգլիացիները գազազում են: Անգլիացիները պատրաստվում էին հրաժարվել հայկական մանդատից: Լուրը հասնում է շեյխին: Բեդվիկները եկան, լցվան մեր վրանների մեջ, մաարաբա՝ շատ ապրիք, - ասացին:

Իսկ ասորիները կովում էին արաբների դեմ: Բայց արաբները նրանց ոչնչացրին մինչև վերջին մարդը:

1921 թ. հետո հրաման ստացանք, որ Կովկասում Հայաստանի Հանրապետություն է ստեղծված, և Ալեքսանդր Մյասնիկյանը խնդիր է դրել Իրաքի կառավարության առջև՝ քարավանը բերել Հայաստան:

Մենք երկու վաճառականներ ունեինք Իրաքում: Իրենք՝ Հակոբ Էֆենդին և Հովսեփ Էֆենդին, որոշում են մեզ փոխադրել հայրենիք: Եկանք Պարսից ծոցով, պտտվեցինք եկանք Կարմիր ծովով, Միջերկրականով, Սև ծովով, Բաթումով, այնտեղ խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները մեզ դիմավորեցին 1922 թ. հունվարի 1-ին: Քառասունհինգ օր նավարկելուց հետո եկանք Հայրենիք: Բայց երևի տասը հազար մարդ կորցրինք՝ մեծ մասը համաճարակից:

Մեր երեսունչորս հոգուց բաղկացած գերդաստանից մնացինք մայրս, ես, եղբայրս՝ Ռոստոմը, քույրս՝ Նունեն, հորեղբայրս՝ Դավիթը, տատս՝ Զանոն, պապս՝ Զիբրայելը, երևի այդքան:

Լևոն Օադոյանը չեկավ մեզ հետ, ասաց. - Հոն բոլշևիկները ինձ չեն հասկնար, ես դաշնակցական եմ, ես ու՞ր էրթամ:

Աբրահամյանն էլ ասաց. «Ես էլ քեզ հետ կմնամ»: Ամբողջ Արմաշ գյուղը ասաց. «Մեր Աբրահամյանը մնում է, մենք էլ կմնանք»:

Ելելը լսում է, որ մոտ երեք հազար հայ մնում է, ասում է. - Ձեզ իրավունք եմ տալիս: Գնացեք, ման եկեք, որտեղ կհավանեք՝ ձեզնից հարկ չեմ ուզի, էնտեղ էլ ապրեք:

Հայերը տեսնում են ամապատի խորքով մի սքանչելի գետ է գնում, հավանում, ասում են. Պոմպ կոնենք, ամապատը կջրենք:

Այդ Զախո վայրն էր: Այնտեղ հիմնվեց մեր գաղութը հայրենադարձության ժամանակ, մինչև հի-

մա էդ գաղութը կա: Արաքները միշտ լավ են ընդունել մեզ՝ հայերիս:

Հայաստան եկանք, տարածվեցինք Երևան, Աշտարակ, Էջմիածին, Արտաշատ: Կար մի քարե-պաշտ մարդ՝ Եղիկը, իր տան դիմաց ուներ փոքրիկ տնակներ, մեզ տրամադրեց, և մենք ապրեցինք: Ես թունավոր լուծով հիվանդացա: Եղիկն եկավ, ասաց. - Նամա՛, տուր էս տղին, ես լավացնեմ:

Մայրս արցունքն աչքերին՝ գիշեր-ցերեկ լաց էր լինում: Ես ոսկրացել էի:

Եղիկը վերցրեց սայլը՝ լավաշով, բանով բերեց իր ամենաթեթևագույն ալգին, որը Այգեզարդ գյուղին սահմանակից էր: Այգու վերևը ցորենի արտ էր, ծով լորիկներ էին, թակարդներ դրեց ու կորեկ լցրեց, որ լորերը զան, ընկնեն թակարդը: Ինձ ասաց. «Քեզ փեշքեշ: Ամեն առավոտ, ինչքան կարող ես, խաղող կեր: Թմբերի մեջ ման կուգաս, կհավաքես լորերը, կխորովես, կուտես»:

Յոթերորդ օրը մայրս և Ջիբրո պապս եկան ինձ տեսության: Տեսան՝ գույնս տեղն է եկել: Ուրախացան: Սնդուկի մեջ լավաշը լիքն էր: Ես տանիքի վրա էի քնում՝ մաքուր օդին:

Աշնանը բոլոր խաղողը հավաքել են, հնձանն են լցրել, գինի են սարքում: Եղիկն ասաց.

- Փոզենք այգին, այսինքն՝ քաղենք այգին:

Մեկ էլ ձյունախառն անձրև տեղաց: Այգին քաղեցինք, բերքը տեղափոխեցինք: Եղիկն եկավ երկու

ռուսական ոսկի տվեց մորս, ասաց. - Նամա՛, տղեն էգին պահել է, ուրան հալալ ի:

Մայրս ասաց. - Ա՛յ Եղիկ, դու իմ տղային փրկել ես:

Եղիկը մորից է ասում. - Էգին պահել ի:

Մայրս չընդունեց փողը: Եղիկը մեր լուսամտից երկու ոսկին գցեց մերս, որ անպայման առնենք:

1936 թ. երբ Խանջյանի չարագործ սպանությունը տեղի ունեցավ, կենտկոմի քարտուղար դարձավ Ամատունի Վարդապետյանը: Նա սկսեց Խանջյանի կողմնակիցներին զանգվածաբար ոչնչացնել, դրանց մեջ էի մասն ես:

Խանջյանը ինձ գուրգուրանքով էր մայրս, ինձ շատ էր սիրում: Ինձ առաջ են քաշել, երբ Խանջյանը դեռ Հայաստանում չէր: Նրա մասին ես իմ հուշերում գրել եմ: Լեւոնյանի քաղկոմի կազմբաժնի քարտուղար էի: Ես ու Աննան՝ կինս, ապրում էինք հյուրանոցում՝ սառը, խոնավ. մի կերտսիմկա ունեինք: Ես ինչքան դիմում էի, ինձ չէին բաց թողնում: Խանջյանը ինձ հրավիրեց և նշանակեց Յուվայի սովխոզի տնօրեն: Այնտեղ շատ գործեր եմ արել:

Հետո ինձ վերցրին կոմսոմոլի աշխատանքի՝ Ղուրդտուղույի (Հոկտեմբերյան, այժմ՝ Արմավիր) շրջանում:

Օտո բան եմ տեսել, շատ բան է գլխովս անցել, շատ ցավ եմ տեսել, բայց և այնպես հիմա մտած եմ և իմ հուշերն եմ շարադրում...

28 (28).

ԷԴՈՒԱՐԴ ՄԱՐԳԱՐԻ ԴԱՇՏՈՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՇԱՏԱԽ, ԿԱՃԵԹ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գյուղը Օատախի կանեթ գյուղն էր: Թուրքերն ու քրդերը եկան ու տիրացան մեր գյուղին: Պապիս եղբայրը քրդերի մեծին սպանեց, և մենք եկանք Վան՝ Խաչիկողան, որտեղ և տուն ունեինք:

Հայրս որպես լավ խոհարար աշխատել է ճաշարանում՝ Այգեստանի մեջ, դրա համար իրեն ամուսնը Աշջի Մարգար էին դրել:

1915 թ. Վանի պաշտպանության ժամանակ մերոնք դիմադրել են, բայց երբ ռուսական զինվորները մահանջեցին, մերոնք ստիպված գաղթեցին: Ամբողջ

շրջապատը այրված էր, քանդված, դիակներով լցված:

Հայրս, մայրս, հորեղբայրներս, մորաքույրներս, պապս, տատս, բոլորս միասին մյուս գաղթականների հետ հասանք Իգդիր, հետո անցանք Արաքս գետը և բնակվեցինք Աշտարակում, որտեղ տիֆի համաճարակն էր տարածվել, որի հետևանքով մեր ողջ ընտանիքը բնաջնջվեց: Ես ու մայրս միայն ողջ մնացինք, եկանք Երևան, պապիս հորեղբոր տղայի՝ Մուրադ Դաշտոյանի տունը: Այնտեղ մահացավ մաս մայրս: Ինձ տվեցին Ալեքսանդրապոլի Պոլիգոնի որբանոցը:

29 (29).

ՍԱՀԱԿ ՄԻՐՋՈՅԻ ԲԱՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1913 Թ., ՇԱՏԱԽ, ՋՆՈՒԿ ԳՅՈՒՂ)

Հորեղբորս որդին՝ Բազիկյան Բազիկը պատմել է Օատախի հերոսամարտի մասին:

1915 թ. ապրիլ: Ութսուն հոգուց բաղկացած առաջապահ մի պահակախումբ մտնում է Օատախի Ջնուկ

գյուղը, Օատախի և Մոկսի սահմանային վերջին գյուղը: Նրանց կարգադրված էր տուրք հավաքելու, ապա ասկյար հավաքելու պատրվակով դուրս բերել տղամարդկանց, մինչև իրենց բուն ուժերի հասնելը,

որպեսզի ամարգել սկսեն կոտորածը: Ահա այդ ոճ-
րագործ ծրագրով, պահակախմբի ութսուն անդամնե-
րը լցվում են Ջնուկ, բռնությանը հավաքում են տուր-
քը: Մի քանի ժամում երբ վերջացնում են, սկսում են
պարտադրել ամեն տան, մի գիշերվա ընթացքում
գործել թաթման և թաթ (ձեռնոցներ և գուլպա), առա-
վոտյան ութսուն գույգ իրենց համաձայնելու: Խեղճ գյու-
ղացիները անքուն են անցկացնում գիշերը, գործում
են և առավոտյան համաձայն: Առավոտյան սկսում են
հավաքել տղամարդկանց՝ ասկյար տանելու անվան
տակ: Ստիպում են մի քանի մարդկանց իրենց մեկիկ-
մեկիկ ուղեկցել տները: Ուղեկցողներից մեկը Բազ-
կե Ծափին՝ էր, որը ամեն տուն մտնելիս, տեսնելով
առավոտյան թոնիրը վառվելիս, հսկայական ցամ
(վառելիք) լցնում է թոնիր, բարձրացնում վիթխարի
մուխ. այդ թանձրության մեջ ոչինչ չկարողանալով
որոնել ու տեսնել, թուրք պահակայիները հեռա-
նում էին տնից: Ծուռով նրա օրինակին հետևում են
մյուս ուղեկցողները, հաց թխելու համար թոնիրները
վառած կանաք: Եվ այսպես, ամբողջ գյուղից թուրք
պահակայիները, իրենց ամբարտավանությամբ
հանդերձ, կարողանում են հավաքել միայն երեք
տղամարդ՝ Ավդո, Չակո Մանուկ*, որոնց կաշառքով
հետո ազատում են ասկյար տանելուց, և էլի մեկը:
Նրանց չի հաջողվում բոլոր տղամարդկանց հավա-
քել, որովհետև մեծագույն մասը վաղ առավոտյան
մեկնել էր փխիր, այսինքն՝ մեկնել էին հանդ, որպես-
զի հող փորեն և փորած հողը լցնեն արտերը ծածկած
ձյան վրա, որ շուտ սկսի ձնհալը և զարնամացանը:
Գյուղում մնացած տղամարդկանց ու պատանի-
ների մյուս մասը պահվել էր ոչխարների հորերում:
Այդպես էին կոչվում այդ հորերը, որովհետև դրանք
փորված էին ոչխարները հաշվառումից թաքցնելու
համար, երբ հաշվառման գալիս էին թուրք գրագիր-
նոստիկանները, քանի որ գյուղացին հարկադրվում էր
ոչխարների գլխաքանակի համար: Այնտեղ պահում
էին ոչխարներին, երբ թուրք կամ քյուրդ ավազակա-
բարո շրջիկները գալիս էին: Այժմ այդ հորերը ծառա-
յում են տղամարդկանց թաքցնելու համար: Տեսնե-
լով, որ ապարդյուն է անցնում իրենց ջանքը, նրանք
բռնում են տանուտերին՝ կեթո կազարին և ստիպում
են ի հայտ հանել տղամարդկանց: Սա հաջողաց-
նում է փախչել: Նետվում է մեկի տունը՝ թաքնվե-

* Բազկե Ծափին (Ծափին Բազկիյան) – Սահակ Բազյանի
հորեղբայրն է: «Սասունցի Դավիթ» էպոսի տաղանդավոր
վիպերգող: Նրա անունը էպոսի պատմության մեջ է մտել
Մանուկ Աբեղյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Սասնա
ծռերի» առաջին հատորի հրատարակությամբ, 1936 թ.-ից:
Մինչ այդ երկու անգամ գրի է առնվել «Սասունցի Դավիթ»
նրա երգապատումը: Վերջին գրառմանը ներկա է եղել
Հովհաննես Թումանյանը: Հետագայում որոշ բաներ մա-
օգտագործել է իր «Սասունցի Դավիթ» մշակման մեջ: Բազկե
Ծափին «Սասունցի Դավիթ» երգապատումը հռչակված էր
Ծառախում և Մոկսում: Տե՛ս «Հայրենիքի ձայն», 1974, թիվ 59:
* Մանուկ Չակո – երգիչ Հայրիկ Մուրադյանի (ծնվ. 1905 թ.,
Ծառախ) [վ.կ. 27] հայրն է:

լու նրանց հորում, բայց չեն թողնում, որովհետև չէր
բավարարում իրենց տղամարդկանց թաքցնելու հա-
մար: Ստիպված փախչում է: Փախուստի պահին՝
կրակում և վիրավորում են: Ընկնում է Տիգրիս գետը
և մնում այնքան, մինչև արյունաքամ է լինում ու մեռ-
նում: Ամերձագերը գնում են դիակը բերում միայն այն
ժամանակ, երբ պահակախումբը հեռացել էր գյուղից:

Պահակախումբը տեսնելով, որ արդյունքի չի
հասնում՝ ասկյար հավաքելու, դուրս է գալիս գյուղից,
շրջապատում է գյուղը և մատում: Բայց դա էլ չօգնեց:
Տղամարդիկ ոչ հորերից դուրս եկան և ոչ էլ հանդից
վերադարձան: Եվ այսպես, երեք օրվա իրենց կողո-
պուտի ու վայրագությունների այս երրորդ միջոցը
անհաջող անցած, հուսահատված, որ ուշանում է
թուրքական բանակը, ութսուն հոգիանոց այս առա-
ջապահ պահակախումբը որոշում է Ջնուկից անցնել
Հինենց՝ հավաքել տուրքը և ասկյար, անցնել Կաղ-
պի, Վանք, Սակ գյուղերը: Բոլոր տեղերում տուրք և
ասկյար հավաքելու անվան տակ ահաբեկում, թա-
լանում, բռնանում են ժողովրդին: Բայց ամեն տեղ
նրանց սպասում էր մույն ճակատագիրը: Ամեն տեղ
նրանց հաջողվում է տուրքի հավաքումը, բայց ասկ-
յար՝ ոչ: Հայը ըմբոստացած՝ չմեկնեց թուրքական
բանակ, չդարձավ թուրքի ասկյար:

Սա Ծառախի ժողովրդի ըմբոստության և
դիմագրավման առաջին քայլն էր, որը ստեղծվեց
տարեբայնորեն մեքենից՝ ժողովրդական զանգված-
ների ընդերքից:

Ժողովրդական դիմագրավման առաջին փոր-
ձը: Հավաքվում են՝ Ջնուկից՝ երեք մարդ, Հինենցից՝
երեք մարդ, Կաղպի գյուղից՝ հինգ մարդ: Ընդամենը
տասնմեկ հոգի, որոնք հետո փախչում են Սակից,
երբ շրջապատված տան մեջ էին՝ թուրքերի հետ:
Գիտեմալով տան գաղտնի անցքը, նրանք փախչում
են, նրանց ետևից՝ մի քանի թուրք զինվոր:

Երկրորդ քայլը լինում է ութսուն հոգու պա-
հակախմբի շրջապատումը Սակում, անտառի մեջ
գտնվող մի գյուղում, ուր բնակվում էին հինգ տուն
հայ և մի քանի տուն՝ քյուրդ: Ապա գերում են տուր-
քը Թաղ տանող խմբին: Պահակախումբը անհամբեր
սպասում էր թուրքական օգնական զորքին: Երեք
օր մնաց Սակ գյուղում, բայց օգնող զորք չեկավ:
Այդ երեք օրվա ընթացքում, Սևտկին գյուղի հայե-
րը՝ տասնհինգ-քսան հոգի, զինված, հարձակվում են
կորդոնի (ութսուն հոգուց բաղկացած պահակախմ-
բի) վրա, խլում են զենքերը և տանում են Թաղ:

Ջնուկ, Կաղպի, Հինենց, Վանք, Ծիծանց գյուղե-
րի զինված հայերը պահանջում են կոմիտեից՝ ապա-
տամբել: Կոմիտեն գլխավորում էր Սամվելը (տեղա-
կալ), որովհետև մախազահին՝ Հովսեփին սպանել
էին:

Նրա սպանությունը լինում է այսպես. Հովսեփին
կանչում են Վան՝ խորհրդակցության մասնակցելու:
Քննում էին այն հարցը, թե հայերը պիտի ապստամ-

բե՞ն, թե՞ ոչ: Հովսեփը պահանջում է՝ ապստամբել: Արամ Մանուկյանն առաջարկում է՝ չապստամբել: Վանի կոմիտեի անդամներն էին Վոսյանը, Իշխանը և ուրիշներ: Հովսեփը հետանում է միտոյից: Վերադառնում է Օստախ, որպեսզի սկսի ապստամբությունը, բայց ճանապարհին բռնում են թուրքերը: Առաջարկվեց գերիների փոխանակում կատարել: Համաձայնվեցին: Հայերը բաց թողին թուրք գերիներին՝ հարկահավաքներին, որոնց բռնել էին հավաքած հարկի հետ: Իսկ թուրքերը՝ ոչ և սպանում են հայ գերիներին: Հովսեփին ութ հոգով բռնել էին ու բերել Թաղի գայմագամի մոտ. նրան սպանում են գայմագամի վճռով, մետում են Տիգրիս գետը: Գերված մի հայ հասցնում է փախչել և գալ զինված հայերի մոտ: Թաղի կոմիտեն մերժում է Կադափ գյուղի մարդկանց ապստամբել: Մերժված՝ նրանք վերադառնում են Սակ, հայտնում սպասող հայ զինված ապստամբներին, որոնք ի պատասխան այդ մերժման, գնում պաշարում են Սակում գտնվող ութսուն հոգուց բաղկացած թուրք պահակախմբին: Հայ ապստամբներին ղեկավարում էր Գյուլամիրը և Հարոն՝ Հարություն Գյուլանյանը: Պաշարվածները փակված էին մի տան մեջ: Հարոն առաջարկում է մավթ լցնել դռան վրա և հրդեհել տունը ու ով փորձի փախչել՝ գնդակահարել: Դրան դեմ է կանգնում իմ հայրը՝ Բազկեն Միրզոն, այն համարելով անզգույշ քայլ, որովհետև ներսից կրակում էին: Նաև Գյուլամիրը չի լսում Հարոնին, ասում է, թե՝ «Դա քաջությունն է»: Առավոտյան վաղ Գյուլամիրը վերցնում է երկու մատուցեր, մտնում թուրք պաշարվածների մեջ ու սպանում մի տասնվեց-տասնյոթ հոգու: Երբ վերադառնում է նորից լցնելու իր տասնոցները, ծոծրակից նրան խփում են, մա ընկնում է շեմին:

Գյուլամիրի ապանվելը առիթ է լինում մերոնց հարձակման: Գալիս է մեկը և հայտնում. «խուժանը եկավ»: Ներսիս թուրքերը լսում են և ուրախացած բացականշում «քարով գան» ու կրակում, սպանում են «խուժանն եկավ» ասողին: Մերոնք խուճապի են մատնվում, սկսում են փախչել: Այդ պահին Վանից եկած Բազկեն Սեթոն հասնում է և բղավում. «Մի՛ջ փախչի, օգնությունը գալի՛ս է»: Վերադառնում են և շարունակում կռիվը պաշարվածների դեմ: Բոլորին կոտորում են: Միայն երկու հոգի կարողանում են փախչել, հասնելով Խոլքսան կամուրջ. մեկին հասնում է Բազկեն Միրզոյի անվրեպ գնդակը հենց կամրջի վրա՝ սպանվում ու ընկնում է գետը: Մյուսը փախչում է անտառ, բարձրանում ծառը, ցույց տալով, թե կրակում է: Բազկեն Միսիթարը, որը իմ հորեղբայրն էր, մկատում է, որ փամփուշտ չունի, հարձակվում և սպանում է նրան:

Սակի դեպքով, դրան նախորդած Հովսեփի ու նրա հետ եղած վեց հոգու գերությունով ու սպանությամբ սկսում է ապստամբությունը, Վանի ապստամբությունից՝ մի շաբաթ առաջ: Օստախից ապստամբները Թաղում, ապստամբության օրերին, պատրաստում են թնդանոթ՝ ընկույզի փայտից, փայտը թիթեղով փաթաթելով: Պատրաստում է Գեղկե Թովմասը: Ամեն երեք կրակոցից հետո փայտը պայթում էր. նորն էին պատրաստում: Արհեստական այդ թնդանոթը ահագին մեծ դեր խաղաց: Օստախի ապստամբները կտրեցին մաև հետագրալարը՝ Վան, Օստախ, Բաշքալան (Աղբակ) միացնող: Թուրքերը և քրդերը մեծ ջարդ կրեցին:

Նոր էր անցել Օստախի ապստամբության առաջին տասը օրը, երբ Զևդեթ փաշան դիմում է Արամ Մանուկյանին, թե մարդ ուղարկի Օստախ, որ հաշտություն կապի մեզ հետ: Վանից մեկնում է Իշխանը՝ տասնմեկ հոգով: Իմանալով այդ մասին, Զևդեթ փաշան զորք է ուղարկում նրանց բռնելու: Եվ Հայոց ձորի Հիրն գյուղում բռնում են ու բոլորին սպանում: Վանում էլ բռնում են Վոսյանին: Վոսյանին որպես մեջլիսի անդամ իբր ուղարկում են Պոլիս, բայց Տարոն հասնելուն պես, Բիթլիսի կամրջի վրա սպանում և գցում են գետը: Ուզում են բռնել մաև Արամ Մանուկյանին: Որպեսզի չկասկածի, ուղարկում են թուրք կառապանին, որ նրան շուքով բերի, բայց կառապանը հայտնում է Արամին և դատարկ վերադառնում, ասելով, թե Արամը չեկավ:

Առավոտյան սկսում է Վանի հերոսամարտը:

Սակի կռիվները Օստախի ապստամբության առաջին փուլն էին: Երկրորդ փուլը եղան Սոքանց՝ քրդի գյուղի, կռիվները: Այդ նոր փուլը եղավ ավելի մեծ: Հունիսին, երբ հայ կամավորները մտան Օստախ, Սոքանցից յոթ հոգի գնում են աշիրեթներին հայտնելու, որ գան Օստախը կոտորեն: Հայերը, լսելով այդ մասին, երեք օր շարունակ պաշարում են Սոքանցը: Երեք օր հետո, հունիսի սկզբներին, երբ գալիս են կամավորները, կոտորում են Սոքանցը: Օստախցիները պաշարել էին այն, բայց չէին հարձակվել: Սոքանցը կոտորելուց հետո Դրոյի կամավորական զունդը մտնում է Մոկս: Նրանց հետ իբրև ճանապարհաճանաչ գնում է Բազկեն Միրզոն: Կռիվը շարունակվում է Մոկսում: Քրդերը փախչում են: Երկու տասներկուամյա քյուրդ երեխա հայտնվում են գիշերվա պահակատեղը: Պահակ էր Միրզոն: Միրզոն տանում է նրանց կամուրջից անցկացնում, ցույց է տալիս նրանց հետվում վառվող կրակները, քրդերի հավաքատեղին, ուղեկցում մինչև քրդական օթաները, որպեսզի կամավորների ձեռքը չընկնեն: Նրանց ազատում է, ինքը վերադառնում է պահակատեղ:

¹ 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Վան քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչության ինքնապաշտպանական մարտերը թուրք ջարդարարների դեմ:

ՎԱՀԱՆ ՄԿՐՏՁԻ ԿՏՐԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1900 Թ., ՎԱՆ, ԹԻՄԱՐ ԳԱՎԱՌ, ԷՐԵՐԻՆ ԳՅՈՒՂ)

Էրեքիմ գյուղը գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանա լճի արևելյան մասում, լճից 1,5 կմ հեռավորության վրա, Ամյուկ բերդի մոտ: 1909 թ. մեր գյուղն ուներ 110 տուն հայ բնակիչ: Զբաղվում էին երկրագործությամբ, ամասնապահությամբ, ձկան որսով, արհեստներով: Գյուղում կար Սբ. Սահակ եկեղեցին և վարժարանը:

1915 թ. ապրիլին մեր գյուղացիք լուր առին, որ Վան քաղաք կոխվ է: Տղամարդիկ գլուխները կորցրել էին, իսկ կանայք լաց ու կոծի մեջ էին: Ոմանք մտածում էին Լիմ ամապատում հավաքվել:

Բերկրիի գայմագամ Ռիզա բեկը 200 ոստիկաններով և մի քանի հարյուր թալանչի քրդերով հարձակվեց Աստվածածին կամ Տիրամայր ըսված գյուղի վրա և սկսեց կոտորել տղամարդկանց մույնիսկ 10-12 տարեկան տղաներին: Պաշարում են գյուղը, սկսվում է կոխվել 400-500 թուրք և քուրդ հրոսակների և 25-30 հայերի միջև: Ահավոր դրություն էր: Թշնամին շրջապատել էր. միայն մի ճանապարհ էր մնացել, այն էլ՝ ծովն էր [իհն]: Տղաները որոշում են մինչև վերջ կռվել: Բայց դրությունը հուսահատական էր: Եվ ահա՝ հրաշք պատահեց: Մեր վանահայր

Հովհաննես ծայրագույն վարդապետ Հյուսյանը կազմակերպեց օգնությունը և մավով գնացինք, հասանք օգնության Օվուռի խմբի տղաներին:

Հայրս՝ Մկրտիչ աղան գրագետ էր, գիտեր թուրքերեն և ֆրանսերեն: Էրեքիմ գյուղում ուսուցիչ էր: Ավագ եղբայրս՝ Արմենակը ևս ուսում առած էր. մա ևս դասավանդում էր: Գրագետ էր մաև մայրս՝ Իսկուրի Տեր-Հարությունյանը:

Ես իմ սկզբնական կրթությունը ստացել եմ Էրեքիմ գյուղում:

Գաղթի ժամանակ ես 15 տարեկան էի: Երբ հասանք Երևան սով էր ու համաճարակ:

1918-1919 թթ. Երևանում բացվեց «Վան» կոռպե-րատիվը: Ես և իմ ընկեր Մարտիրոսը աշխատեցինք այնտեղ: Նա հետո իմ քրոջ ամուսինը դարձավ:

1925 թ., երբ հայրս տեղափոխվեց Արտաշատ, ես գնացի Թիֆլիս, հետո՝ Դոնեցկ, քրոջս՝ Սաթենիկի մոտ: Այնտեղ հանդիպեցի Դրաստամատ Կանա-յանին:

1948 թ. Մարտիրոսի հետ գնացինք ԱՄՆ: Այնտեղ սկսեցի աշխատել և օգնել Դոնեցկում մնացած իմ ընտանիքին:

ԹՈՎԻԿ ԹՈՎՄԱՍԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1901 Թ., ՎԱՆ, ՀԱՅՈՑ ԶՈՐ, ՀՆԴՍՏԱՆ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ չքավորի ընտանիքում: Այսօր էլ մեր գյուղը աչքիս առաջ է: Մեր գյուղը ուներ երեսուցյոթ տուն բնակիչ, որից քսանինը հայ էր, ութը՝ թուրք, ընդհանուր հաշվով մոտ երկու հարյուր քսան հոգի:

Գյուղացիները զբաղվում էին հողագործությամբ և ամասնապահությամբ: Գյուղում ունեինք միայն երկու հյուսն արհեստավոր, որոնք ձրի նորոգում էին դուռ ու պատուհան, սարքում էին իջատիկներ: Մեր գյուղը թաղված էր այգիների մեջ: Պատմում էին, որ երբ հեռավոր Հնդկաստանից մի մարդ է գալիս ու հիմնում է այդ գյուղը, անունը մնում է՝ Հնդաստան: Իսկ Մկրտիչ Խրիմյանն ասել է՝ դա այգեստան է, հանդ ու անդաստան, դրա համար է անունը կոչվում Հնդաստան:

Գյուղի բնակչությունն ունեցել է իր տնտեսությու-նը, տները կլոր, փոքր քարից էին և դարմանի ու հողի շաղախից, իրար կպած: Թուրաքանչյուր տուն ուներ առանձին անցք, որտեղից շատ գաղտնի, կարևոր տեղեկություններ էին հաղորդում միմյանց:

Թուրք զաբթիաները գալիս էին որտեղ ասես, և այդ անցքերից հայերը իրենց հասած աղջիկներին անց-քից-անցք էին անցկացնում, որ թուրքերը չտիրեն նրանց: Հատակը հողից էր: Թունդիրը վառում էին աթարով, և այդ ծուխը երկու-երեք ժամ մոլեգնում էր, մույնիսկ հարազատի երեսը տեսնելն անհնար էր: Դուրս էինք գալիս, հետո մտնում, պագում թունդի-րի շուրջը: Փոքրիկ ձեռագործ կավե ամանի մեջ ձեթ էին լցնում, մեջը՝ պատրույզ և ամրացնում էին սյա-նը, աղեղի ծայրով պատրույզը բարձրացնում էր մի հասած աղջիկ, որը կանգնած էր լինում սյան տակ:

Ես արդեն խելահաս էի դարձել: Մենք մի երինջ ունեինք, դա կով էր դարձել, խայտաբղետ էր: Երբեմն մայրս ստիպում էր, որ ես հորիցս առանձին դրան տանեմ արածացնելու: Մի գետ էր հոսում: Կեսօրին ամասունները ջրի մոտ հանգստանում էին, իսկ մենք լողանում էինք գետում:

Վեց-յոթ տարեկան էի, երբ ամերիկյան բողոքա-կաններն իրենց դպրոցը բացեցին: Ուսուցիչը աչքե-

* Սույն հայերեն ձեռագիր վկայությունը 1947 թ. գրել է ինքը՝ ակամատես վերապրողը, Գեորգիայում: Նրա ազգականը՝ Էդուարդ Կտրանյանն այն համաձայն է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվին:

որը խփած աղոթք էր անում, աստվածապաշտ էր, Հիսուսու Քրիստոսի անունն էր տալիս մշտապես: Աշակերտները քսամ-երեսուն հոգի էինք: Շատերն իրենց ծնողներից լսել էին Ավետարանի մասին, և նրանք գալիս էին, լսում նրա դասերը: Մենք սովորում էինք ոչ թե հնչական, այլ՝ այբ, բեն, գիմ ասելով, որպեսզի հեշտ լինի երգի վերածել, որ երգելով սովորենք: Այս մեթոդով Ղուրանն են սովորեցրել Արևելքում: Ես գյուղում քիչ սովորեցի: Ով ինչ գիրք բերում էր, դա էլ սկսում էր կարդալ:

Ես երեք ամսական հասակում էի՝ հայրս մահանում է, և մայրս ամուսնանում է երկրորդ անգամ: Ամուսինը մահանում է, նրա չորս զավակների հետ ես էլ որբ եմ մնում: Բայց իմ քեռին ինձ տարավ Վարազա վանք, որը մեր գյուղից քսանհինգ կիլոմետր հեռու էր: Թե ինչպիսի գեղեցկություն էր, բառերով չեմ կարող նկարագրել: Լուսամուտից ցած՝ Վան քաղաքն էր բացվում ծովափին, Շամիրամա քերդը, Ծամիրամի առուն, որը խառնվում էր ծովակին:

Մեր գյուղի քրդերը հայերի հետ եղբոր պես էին: Մեր հայերի և քրդերի միջև եղբայրական կապ կար: Հայերը խոսում էին քրդերեն, հայերեն, քրդերը ևս: Հայերը քրդերի հետ աշխատում էին, հնձում էին, կալում էին, իրար հետ փոխանիփոխ անում գրավով ուտում էին: Երբ քրդերը ներս էին մտնում, խեղճ հայերը բեկի առաջ խոնարհվում էին, ձին կերակրում էին: Դրա համար էլ քրդերը հայերի հետ լավ էին: Բայց հետո քրդերն էլ սկսեցին հայերին կոտորել:

Քանի որ կառավարությունը գիտեր, որ հայը ուժեղ է և հարուստ, դրա համար էլ սուլթան Համիդը կազմակերպեց համիդեական զոհեր, որոնք քրդեր էին և մեծ փորձանք եղան հայերի համար:

Գյուղերում թուրք զաթթիաները գալիս, հարկերը հավաքում էին, բայց երբ քյուրդ բեկերը գալիս էին, հայերը հեռանում էին իրենց տներից: Դա արհաւիրք էր, որ գալիս էր:

Ես սովորում էի Վարազա վանքում: 1912 թ. Վարազա վանքում հայ գրերի գյուտի հազար չորս հարյուր ամյակի առթիվ մեծ հանդիսություն եղավ: Ես հիշում եմ իշխանի ելույթը: Իշխանից ազատվելու համար Զևդեթ փաշան ուզեց նրան վերացնել և ուղարկեց նրան, որ հայ-քյուրդ հարաբերությունները բարելավի:

Երեսուն օր թուրքերը կռվեցին հայերի դեմ: Հայերը դիրքեր էին փորում: Մենք անփորձ էինք, չգիտեինք, թե ինչ կա, բայց Վանի երեխաները շատ բան գիտեին: Մեզ երբ Վարազա վանքից բերեցին Վան, տեսա հայկական թաղամասում՝ Այգեստանում Ֆանճադի նվազախումբը «Մեր Հայրենիք» էր նվազում և ոգևորում էր կռվողներին: Երեսուն օր հետո, երբ թուրքերը ոռանների անունը լսեցին, փախչում էին: Քանի որ Էնվեր փաշայի բանակից միայն փշրանքներ ետ եկան, Անդրանիկը գնում է, Բիթլիսը գրավում: Ռուսները չէին ուզում Բիթլիսը գրավել: Անդրանիկը կամավորական ջոկատների օգնությամբ

յամբ գրավում է Բիթլիսը:

Երբ կռիվը վերջացավ, ես գնացի գյուղ: Մայրս վեց որդիներով էր: Ես ու իմ խորթ եղբայրները միացանք, մեզանից խլված անասունները ետ բերեցինք քրդերից: Դարձանք երկու կովի և մեկ ձիու տեր: Մեր գյուղի գյուղացիները փախել էին: Ովքեր զենք ունեին և կռվել էին, եկել, կուտակվել էին Վարազա վանքում, որը գաղթականության կենտրոնատեղին էր դարձել:

Ցարական Ռուսաստանը իր գործին հրամայեց մահաճշել: Մենք էլ ստիպված գաղթեցինք դեպի Բերկրի, ուր մի անդնդախոր ձոր կար, որից հետո պիտի մտնեինք Արաղայի դաշտը: Հարյուր հազարավոր գաղթականներ լցվել էին, որոնք իրենց փրկությունը համարում էին Երևան հասնելը: Մորս, երեխաների հետ հասանք Բանդիմահու փրփրադեզ գետը: Ես խնդրեցի մորս, որ գնամ ջուր շփեմ երեսս: Ես գնացի, հանկարծ կարկտաբեր մի բան սկսվեց: Քրդերը պաշարել էին հանդիպակաց ձորի վերին մասը, կրակում էին, մարդիկ զլորվում էին: Ես տեսնում էի, թե ինչպես եկողներն իրենց զոհում էին ջուրը: Ես էլ հանվեցի, մետվեցի ջուրը: Միմյև գետի կեսը որ հասա, ջրի հոսանքը ինձ տարավ ներքև: Դիակները հարյուրներով գալիս էին իրար ետևից, քշվում էին դեպի ծով: Հանկարծ մի փեշ կապվ ինձ, մի կին բռնել էր ծառից: Ես նրա փեշից կպա ու կամացկամաց դուրս եկա: Ես էդ կնոջ ազատածն եմ: Ո՞վ էր այդ կինը՝ չգիտեմ: Դուրս եկանք գետից՝ մրսում եմ, դողում եմ: Ես մի ոռու զինվորի խնդրեցի, որ մեզ մտնեցնի ձիու վրա: Ձին չգնաց: Իջա: Տեսա մի կով կա: Բեռնակիր կովի ջվալները ընկել էին, մեջը գաթա կար: Ես սոված էի, կերա: Մի մարդ ինձ մտնեցրեց կովի վրա ու կապեց պարանով: Ժողովուրդը գոռում, գոչում է, ամեն մեկը իր հարազատին է փնտրում:

Ես էլ երեկոյան մյուսների հետ մի տեղ հասա, մտնեցինք հանգստանալու: Ես իջա, կովի պարանը կապեցի ոտքիս, պառկեցի: Մտածում եմ՝ ի՞նչ եղան մերոնք: Մեկ էլ մի ձայն լսեցի, տեսնեմ ամուսնացած քույրս է: Փաթաթվեցինք: Ես կովի հետ առաջ գնացի: Գտա մորս, քույրերիս, մորաքույրս մտնել էր կանաչների վրա՝ վայ-վույ էին անում, ողբում էին իմ մահը: Հանկարծ ինձ որ տեսան, ձեռքերի վրա բարձրացրին: Ծարումակեցինք, հասանք Արաղայի դաշտը, հետո Օրգով, որը ռուսական սահմանն էր: Առաջին օգնությունը հայերին տվին, հաց բերին, բաժանեցին: Մենք սկսեցինք առաջին անգամ ախորժակով բոքոն ուտել: Երկու-երեք օր մնացինք, հետո Իգդիրի վրայով դեպի Էջմիածին եկանք:

Խեղքիս փչեց իմ ընկերոջ հետ գնալ Էջմիածնում սովորել: Հանկարծ ես տեսա՝ մի կին մոտեցավ ինձ, իմացավ, որ գրագետ եմ, ասաց. - Ա՛յ տղա, հոգեզավակ չե՞ս ուզում դառնալ ինձ:

Իմ մայրը արդեն գնացել էր առաջ: Ես ու ընկերս մնացել էինք Էջմիածնի եկեղեցու մոտ: Ասի. Ուզում եմ:

- Դե՛, վե՛ր կաց, գնացի՞նք մեր տունը:

Ինձ տարավ իր տունը՝ Խաթունարիս գյուղում: Կանչեց ամուսնուն ու բարեկամներին, խորխոհեց արեցին: Ինձ կնքեցին, ամուսն Աղվամ դրին: Նրանք ուրախ էին, որ զավակ ունեցան վերջապես, այն էլ՝ գրագետ:

Նրանք գնում էին աշխատանքի, իմ ուտելիքը պատրաստում էին: Մի շաբաթ մնացի, բայց կարոտեցի մերոնց: Հանկարծ լսեցի իմ ամուսնը՝ «Բաղդասար»: Ընկերս էր: Ինձ ասաց, որ լավ կլինի, եթե փախչեմք: Գնացի՞նք տուն: Հարստությունը՝ լիքը: Մենք ոչ փող ունեցք, ոչինչ չունեցք: Մի սնդուկի մեջ մեկ ռուբլի կար, մամ եկա, տեսա մի արծաթյա քյամար: Վերցրի, որ ծախեմ, կապեցի մեջքս, երկու տակ փաթաթեցի: Եկանք Էջմիածին: Քնեցի՞նք որբանոցում: Առավոտյան վեր կացանք, մոտ երկու հարյուր երեխա մահացել էր: Խոլերան հնձում էր: Ֆուրգոններով տանում էին դիակները, լցնում փոսերի մեջ:

Հովհ. Թումանյանը էր ժամանակ եկել էր Էջմիածին՝ գաղթականներին սփոփելու համար: Այն մարդիկ, որ Վանում, Օստախում կուլել էին, հիմա մեռնում էին հիվանդությունից:

Առավոտյան ճեմարանի առաջն էինք, մեկ էլ մոր մայրացուս եկավ ու ընկերոջս գլխին խփեց, ասաց. - Իմ տղին ու՞ր ես տանում:

Եկավ, ինձ գրկեց, սկսեց լալ ու ասել. - Աղվա՛ն ջան, ինչի՞ ես գնում, ինչի՞ կարիք ունես:

Էս խեղճ կինը լաց էր լինում ու ամեն կերպ համոզում էր ինձ: Ասի. - Ես ախպեր, քույր, մայր ունեմ:

- Ուրեմն դու մա՞յր ունես: Է՛, որդիս, ես քո մոր գրկից քեզ խլողը չեմ, - գրկեց, սեղմեց, քյամարը արձակվեց, ընկավ ոտքերիս մեջ: Վերցրեց քյամարը ու գնաց:

Արդեն Էջմիածին, դիակների մեջ մնալ հնարավոր չէր: Սոված եմք, ոչ ոք չունեցք: Սեխի կլեպները ուտելով, ոտքով հասանք Երևան: Սկսեցի ջուր ծախել: Մի օր տեսա մի սայլ է գալիս, վրան զանգակ հացերով: Գնացի խնդրեցի. - Մի՛ կտոր հաց...

- Գաղթականների համար է, - պատասխանեց սայլապանը:

- Ե՛ս էլ եմ գաղթական:

Գցեց ինձ մի մեծ զանգակ հաց: Մեկ էլ տեսա՝ ընկերոջս մայրը, քույրը, եղբայրը դեմներս ելան: Մեզ գտան: Էդ ընկերոջս մի աներձագ ուներ, ամուսնը Իսրայել, որը սովորել էր Գերմանիայում: Լսել էր, որ հայերը գաղթում են, եկել էր Բեռլինից, որ գտնի իր մորը և հետը տանի Բեռլին: Ինձ ասաց. - Ես քեզ կտանեմ Բաքու:

Ինձ էդ ընկերոջս հետ տարավ Բաքու, որբանոց: 1916 թ. արդեն Բաքվի որբանոցում էի: Առավոտյան վեր էինք կենում, հոգևոր երգեր էինք երգում: Դա մի շատ լավ կացարան էր: Կառավարիչը Իսրայելն էր: Աղոթք էինք անում մոր ճաշի ճատում: Կառավարիչը մեզ հետ էր ուտում: Նույնիսկ մի կոպեկի համար հաշիվ էր պահանջում: Բողոքականների մի համայնք

կար Բաքվում: Ամեն շաբաթ մվերներով գալիս էին, ինչքա՛ն քաղցրաբարո մարդիկ էին, ինչքա՛ն բարի: Էն լվացարար կինը, որ մեզ լողացնում էր, փաթաթում իր ձեռքերով, հագցնում: Մենք էլ ուրախ էինք, որ այդպիսի տերեր ունեցք: Մեկ տարի երեք ամիս մնացի այնտեղ: Ես սովորություն չունեի եփած սոխ ուտելու: Դրանք էլ սոխառածով էին եփում: Ես գդալով սոխերը հավաքում, լցնում էի ընկերոջս ամանի մեջ: Կառավարիչը տեսավ, ասաց. - Ի՞նչ ես անում:

- Զգվու՛մ եմ:

Վերցրեց գդալով սոխերը, լցրեց բերանս: Ես թքեցի, գնաց կպավ մրս ճակատին: Նա շղայնացավ, սկսեց ինձ ծեծել: Ես ասի. - Էլ որբանոցում չե՛մ մնա:

Առավոտյան խնդրեց, որ չգնամ:

- Չէ՛, պիտի գնամ, - ասի:

Էդ մարդը ինձ վերարկու գնեց: Ութը ռուբլի փող վերցրեց, որ տոմս առնեմք ու գնամ Ադստաֆա կայարան, հետո ոտքով՝ Իջևան, Դիլիջան: Էդ օրը չկարողացանք տոմս առնել: Ես գնացի Բալաջայի կայարանը, տոմս առա, եկանք հասանք Ադստաֆա: Գտա իմ Մելքոն հորեղբորս տղային, որի հայրը ֆեդայի էր: Հետո մեզ փոխադրեցին Թավրիզ: Պարսիկները շատ մոլեռանդ էին, տգետ: Երկու և կես ամիս մնացինք այնտեղ: Մյանսիկյանը մարդ ուղարկեց, թե ով գաղթական է, թող գա: Եկանք Հայաստան:

Արշալույս գյուղում տուն սարքեցի: Եղբայրս կոմբեջի քարտուղար էր, ես՝ ուսուցիչ: 1929 թ. ընդունվեցի համալսարան: Ամուսնացա, ունեցա վեց տղա, մեկ աղջիկ:

Պարզաստիվել եմ Լենինի շքանշանով, Կարմիր աստղի շքանշանով:

Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառն այն էր, որ հայերն ուզում էին թուրքերի և քրդերի հետ հավասար ապրել, բայց մրանց շարիաթը իրավունք չէր տալիս: Բացի այդ, Թուրքիայի ամենից բանիմաց ժողովուրդը հայերն էին, որ բարձր մշակույթ ունեին՝ ճարտարապետները, երաժիշտները, առևտրականները հայերն էին: Հայերի ինքնավարությունից խուսափելու, մոր Բուլղարիա չստեղծելու համար մրանք ամեն կերպ ուզեցին հայերին վերացնել:

Թուրքերի մկատմամբ մեր վերաբերմունքն այն է, որ մենք երբեք չենք մոռանա կատարվածը: Բայց թուրք ժողովուրդը ի՞նչ կարող էր անել, քանի որ մեզ առաջին հերթին կոտորել է թուրք վերնախավը: Մենք երբեք չենք կարող մոռանալ մրանց արարքը: Մենք մեր սերունդներին պետք է ավանդենք, որ մեր իրավունքները պահանջենք, մեր հողերը ետ տան: Նրանք մեր չորս հազար եկեղեցիներն են քանդել: Հազարավոր մարդիկ են կոտորել: Ապրիլի 24-ը մեզ համար սրբազան օր է: Մենք ընտանիքով՝ որդիներով, թոռներով, ծոռներով, այդ օրը գնում ենք Եղեռնի հուշարձանի մոտ, որպեսզի մրանք իրենց հոգում պահեն այդ հիշողությունը:

Ապագա սերունդներին կուզեմ ասել, որ ամեն մի

հայ զգա, թե իր պապը ինչպես է ոտք դրել Արևել-
յան Հայաստան: Հայը ունեցել է իր չքնաղ հայրե-
նիքը: Նոր սերունդները չպետք է մոռանան և ամեն
ինչ պետք է անեն, որ արդարությունը հաղթանակի,
և արևմտահայության հարցը լուծվի: Գերմանացի

խոշոր գործիչներ Կարլ Լիբկնեխտը և Ռոզա Լյուք-
սեմբուրգը քննադատեցին Վիլհելմյան կառավա-
րությունը: Թուրքերը հենց իրենք դատապարտեցին
Թալեաթ փաշային և շատերին: Ես հույս ունեմ, որ
ՄԱԿը իր արդար դատը կկատարի:

32 (32).

ՄԱՆՎԵԼ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՆՎ. 1901 Թ., ՎԱՆ, ԲԵՐԴԱՇԵՆ ԳՅՈՒՂ)

Մեր ընտանիքը մեծ էր, հինգ եղբայրներով՝ քա-
ռասունհինգ հոգի, մահապետական ձևով ապրում
էինք միասին, հաշտ ու խաղաղ: Առաջ այդ մարդիկ
էին սեղան մատուցող, հետո՝ երեխաները, հետո՝ կա-
նաչ, հետո՝ աղախիմները: Մեր տան մեջ, մինչև
Վասպուրականի հերոսամարտը, մենք ուրախ էին ու
երջանիկ:

Ես մեծ մորս կհիշեմ, բոլոր տղաներն ու հարս-
ները հնազանդ էին մրան ու մրանից խորհուրդ էին
հարցնում: Մենք՝ երեխաներս, սիրում էինք մրան:
Նա մեզ հեքիաթներ էր պատմում թագավորների
մասին: Մեծ մայրիկս տասնութ թող ուներ, բայց ինձի
շատ կսիրեր: Քանի որ մայրս յոթը զավակ կորսնց-
նելուց հետո ինձ էր ունեցել:

Հորս հինգ եղբայրներն էին՝ Փանոս, Մարտիրոս,
Վահան, որը քաղաքապետն էր, Խոսրովը վաճա-
ռական էր, Մարութը ամենափոքրն էր: Սա և հայրս
տասնութ գյուղ կըրջեին և կղեկավարեին: Հայրս
զաղտնի ձևով գեներ կրեր էր Վան: Հինգ եղբայրներն
յուրաքանչյուրը ուներ երեք սենյակ, որը հավասար է
տասնհինգ սենյակի, մաս ծառաների, հյուրերի հա-
մար հատուկ սենյակներ ունեին: Հյուրերի համար
հատուկ հաստ դռակներ ունեին: Մահճակալ չկար:
Մենք՝ երեխաներս ևս իրար հետ սիրով էինք: Երբեք
չեմ լսած, որ իրար վիրավորած ըլլայինք: Մենք իրար
հետ կկռվեինք, բայց իմ մայրը ինձի կապտակներ,
մրա մայրը՝ անոր կապտակներ, վերջն ալ կըսեին՝
համբուրվեցե՛ք. ամեն ինչ կվերջանար:

Հորաքույրներս՝ Նվարդը և Էլիզը, ամուսնացած
էին: Հովակիմյան գերդաստանի աղջիկները մեր
տան հարսներն էին: Խնամիներով կապված էին:
Ծատ անգամ Նոր տարվա գիշերը կհավաքվեին մեր
հյուրասենյակը, ուր մեծ սեղան կդրվեր՝ չոր պտուղ-
ներով:

Երբ հորեղբայրս ամուսնացավ, երեք օր տեղ
հարսանիքը: Առաջին օրը հայերն էին հրավիրված,
երկրորդ օրը՝ թուրքերը, երրորդ օրը՝ ծանոթները:

Մեր տան ծառաները կուգային մեր պատկան
գյուղերեն և շատ ուրախ կըլլային: Ընտանիքով կու-
գային գյուղեն, ուսում կստանային: Ամոնցմե մե-
կը մուսուլման քահանա դարձավ: Մենք կխաղայինք
անոնց հետ, անոնք մեզի հետ կխաղային: Մի անգամ
մեր պզտիկներն սեկը ամոնցմե մեկուն ըսավ. «Դու

գյուղացի ես», հորեղբայրս պատժեց անոր՝ երեք օր
առանձին ճաշ կերավ:

Մեր ծնողները պարտավոր էին առավոտը յո-
թուկեսին վեր կենալ: Մեր տունն տասնութ տղա-
ներ դպրոց կերթային էշով: Ինձ հայրս մի անգամ
ապտակեց: Քանի որ ինքը գերմանական մաուզեր
ուներ, ես գողացա, կապեցի մեջքս, գնացի դպրոց,
անցա ուստիկանատան մոտով՝ չնկատեցին, բայց
հայրս գիտցավ և ապտակեց:

Ամերիկյան միսիոներները դպրոց և հիվանդա-
նոց ունեին Այգեստանի մեջ: Գերմանական միսիո-
ներները ևս ունեին: Դպրոցի տնօրենը Քաղաքամե-
ջում Հայկակ Կոստյանն էր, որը դաժավ Քաղաքա-
մեջի կոնվների ղեկավարը: Գևորգյան ճեմարանը
սովորած, կայուն սիրտ ունեցող, հրաշալի մի մարդ
էր: Մեր ուսուցիչները Եվրոպայում սովորած մտա-
վորականներ էին: Ծեծ, ֆալախկա չկար, խրատով,
դաստիարակելով էին սովորեցնում: Դասարանի
մեջ երեսուներեսունհինգ աշակերտ կար: Բողոքա-
կանների դպրոցում անգլերեն էին անցնում, իսկ
մյուս դպրոցներում՝ ֆրանսերեն: Ծառաթը մեկ ան-
գամ մոլլա մը կուգար, մենք այդ ժամերուն կերգեինք,
կպարեինք, ան՝ կձգեր, կերթար: Դպրոցը տասն-
մեկ տարի էր: Համբարձում Երամյանը տնօրենն էր:
Կույր էր, բայց բոլորին ճանաչում էր ձայնով: Ան
մեզի պատմություն կդասավանդեր: Դպրոցը լավ
ուսուցչական կազմ ուներ և սուղ ըլլալուն՝ ունեոր-
ների զավակներն էին հաճախում: Բողոքականների
դպրոցը ձրի էր:

Մեծ հորեղբայրս մեծ գրադարան ուներ: Ես մինչև
տասնչորս տարեկանս ոչ միայն հայկական գրակա-
նություն, այլև Վիկտոր Հյուգո, Բալզակ կկարդայի
և շատ ընթերցասեր էի: Խաղ չէի սիրեր: Ունեինք
«Լույս» և «Տիրամայրիկ» գրադարաններ: Պոլսից կու-
գար «Բյուզանդիոն», Ռուսաստանից՝ «Մշակ»:

Մայրս ֆրանսերեն գիտեր: Լավ ձայն ուներ: Մեր
Վանը ուներ շատ գեղեցիկ երգեր, որոնք Կոմիտասը
հավաքեց, և Ծառնուրադյանը կատարեց. «Դե ես-
ման», «Վարդն ի բացվի», «Մոկաց Միրզան», «Ալեք-
սիանոս» և այլն: Վանում ունեինք քառաձայն երգչա-
խումբ:

Երբ որ ես տասնչորս տարեկան դարձա, մայրս
ըսավ հորս. - Մարտիրոս, մեկ հատ գյուղ մը ծախե,

Մանվելին դրկենք Փարիզ՝ ուսանելու:

Հայրս դեմ եղավ:

Ես ուզում էի աշուղ դառնալ:

Հորս հինգ եղբայրները կերպասի վաճառական էին. Արճեշում հսկա խանութ ունեին: Հայրս և փոքր հորեղբայրս մեր գյուղերը կհսկեին, իսկ մեծ հորեղբայրս քաղաքի մահաճգապետն էր: Ժողովուրդը կընտրեր: Երրորդ եղբայրը Վանի քաղաքապետն էր: Թուրքերը և հայերը քսանմեկ տարեկանն վեր քվե կուտային, երեսունհինգ տարեկանն կընտրվեին քսան տարով: Մեր գյուղերի տները մենք էինք շինում, սերմացում, խոփը, արորը, ոչխարը, կովը մենք էինք տալիս գյուղացիներին, իսկ բերքը կես-կես կընեինք: Մեր բոլոր գյուղերում եկեղեցի ու քահանաներ կային, դպրոցներ, ուսուցիչներ կային, և դրանց ոռհիկները մենք կուտայինք:

Իմ մորաքրոջ ամուսինը Ոստան քաղաքի քաղաքապետն էր, որին սպանեցին, քանի որ իրենք չէին թողնում, որ քյուրդ խուժանը մերս մտնի:

Անցյալում բարձր պաշտոններու վրա հայերն էին: Թուրքերը զինվոր էին, ոստիկան էին, էջի վրա պտուղ ծախող էին, իսկ հայերը առևտրականներ ու արհեստավորներ էին: Ծատ հյուրեր կուներայինք, հայերեն զատ, թուրքերը հյուրընկալելու հատուկ սենյակներ ունեինք: Փաշաներ, բեկեր կուգային մեր տունը, ճոխ սեղաններ կորվեին:

Նախ՝ մի հրապարակ կար մեր տան առաջը, հոն ախոռներն էին, ծառաների հարմարություններով, երկաթյա դուռ էր բակի շքամուտքը: Սանդուղքներով կբարձրանային գորգերով վեց սենյակները: Առանձին-առանձին հարկաբաժիններ կային՝ առանձին բակերով հորեղբայրներիս ընտանիքների համար:

Ծատ ընդարձակ էր մեր քարաշեն տունը, մոտ չորս հազար քառակուսի մետր տարածությամբ: Մեծ պարտեզ ունեինք՝ պտղատու ծառերով, բանջարեղեն, կանաչեղեն կցանեին: Խոհարարներ ունեինք, բայց հարսները և մայրս օգնում էին: Հատուկ մախօրոք մտածում էին, ոչխար կամ հավ էին մորթում: Մառան ունեինք՝ միս, գինի կպահեինք: Մաքրությունը բաժանված էր: Էլեկտրականություն չկար: Փոքր հարսի պարտականությունն էր, որ մավթի ճրագները մավթ լցնի: Մյուս հարսը հացը պիտի հսկեր և այլն: Մենք ջրհոր ունեինք և Ֆրանսայեն բերված մեքենա մը ունեինք, որ ջուր էր քաշում: Քաղաքամեջում աղբյուրներ ալ կային:

Ծուկան մեծ էր: Առանձին արհեստավորները՝ առանձին էին, օրինակ՝ ոսկերիչները, երկաթագործները: Մենք շուկայի հարկ չուներինք: Ամեն ինչ գյուղեն կուգար: Միայն ցուրտ ժամանակ, երբ ոչխարները հղի էին լինում, միսը դրսից էինք առնում: Հացը տանն էինք թխում, խանութից առնողը աղքատ կըլար:

Երբ ես ծնվել եմ, մայրս ուխտ է անում, որ ես մեկ տարի եկեղեցին ծառայեմ, մազերս չեն կտրել յոթը տարի: Եղբայրս իմ փոխարեն գնում էր, երգում էր

շարական: Տոն օրերում կերթայինք եկեղեցի, բայց մեր մայրերը գրեթե ամեն օր կերթային: Եկեղեցու զանգի ղողանջը արգիլված էր՝ փայտի վրա կխփեին:

Այգեստանում ամերիկյան բողոքական եկեղեցի կար, հիվանդանոց, դեղատուն, դպրոց ունեին, շատ հաճախ աղքատներում կօգնեին:

Ս. Վարդան եկեղեցին, որը մեր տան մոտն էր, պապս շինել տված էր և կուգեր էնտեղ թաղվի: Ինքը իր միջոցներով կառավարական գործին մթերքը հայթայթողն է եղել: Մի օր, երբ փաշան կգա, ինքը բոլոր մուրհակները կվառն ջեզվեին տակը, կըսե. «Ես վառեցի»: Պապիս շիրմաքարը Իտալիայից բերված մարմար էր, որի վրա փորագրված էր.

«Ես ասացի՝ ես եմ,

Ով ասի՝ ես եմ,

Կդառնա ինչ ես եմ»:

Վանում շատ աշուղներ կային, չոնգուրով կմվագեին ու կերգեին Անդրանիկի, Սերոբ փաշայի երգերը: Ես կուգեի աշուղ դառնալ: Մի անգամ հայրս ապտակեց ինձի, ես փախա, մինչև Զանգի գյուղը հասա, ինձի ըսին. «Ու՛ր ես գնում, պզտիկ տղա»: Ասի. «Գնում եմ Էջմիածին՝ վարդապետ դառնալ»: Գիշերը ես քնել եմ էնտեղ: Աչքերս բացի, տեսա՝ պզտիկ հորեղբայրս գլխիս վրա նստած, ըսավ. «Բարև՛, եպիսկոպո՛ս աղա»: Առավ ինձ, տարավ տուն:

Վանի մեջ ամուսնալուծում գրեթե չկար: Մի հայ աղջիկ գնաց թուրք ոստիկանի հետ, եղբայրը գիշերով գնում է քոջը և թուրքի վիզը կտրում է: Ամուսնությունների մեջ հաճախ մայրերն ու հայրերը դեր կկատարեին: Հայրս մի հարսանիքի մեջ տեսել է մի գեղեցիկ աղջիկ, ասել է. «Աղջի՛կ, աղջի՛կ, ինձ կառնե՞ս»: Մայրս չի մերժել, քանի որ հարուստ ընտանիքի զավակ էր: Մայրս շատ բարի էր: Մեկ էլ կտեսնայինք՝ լաց է լինում, ասելով. «Մեկը մեռեր է՝ չեմ ճանչնար, բայց՝ որբերը մե՛ղք են»:

Մեզ մոտ ամերիկյան, գերմանական որբանոցներ կային: Ֆիզիկապես հիվանդներին լավ էին վերաբերվում, խղճում էին:

Նախապաշարումներ ունեցողներ կային, օրինակ՝ ուզում էին տեղ գնալ, եթե առաջն սև կատու կանցներ՝ վատ էր, կամ՝ եթե փոնկտար՝ չէր գնար: Թալիսմաններ ունեին հետամնացները:

Պզտիկ աղջիկները տասնվեցեն, տղաները՝ տասնութեն կամուսնանային: Վերջին տարիներին արդեն ազատություն կար՝ պարտեզի պատի տակեն կխոսեին իրարու հետ, բայց իրար մոտենալ չկար:

Հայրս սնդուկ մը ուներ, մեջը՝ ասորճանակներ, հրացաններ ուներ: Բոլոր հորեղբայրներս ասորճանակ ունեին, քանի որ միշտ վախը կար, որ քոյերը կարող են հարձակվել: Ջենք բերողները դաշնակցականներն էին, որոնք Ռուսաստանից գեներալ էին բերում: Քանի որ զգում էին, որ կարող է վիճակը բռնկվի:

Մերոնք երեք հարյուր տարի առաջ Տարոնից՝

Մարտի տարիք էին եկել:

1915 թ. դեպքերը ամբողջ հիշում եմ, ինչպես աչքիս դիմացը՝ տեսնում եմ: Բավական հայ երիտասարդներ տարված էին թուրքական բանակ: Իմացվեց, որ դրանք բանակից դուրս են բերված և գնդակահարված են: Հայերը համբերեցին: Հետո ժողովրդի վրա հարձակվեցին, սկսեցին թալանել, ըմբոստություններ եղան: Փաշան Արամ Մանուկյանին կանչեց ըստով. - Ազդու մարդ դրկեք, որ դադարեցնեն:

Արշակ Վոսմյանը, որ Պոլիսում հայերի կողմից պառլամենտի անդամ էր, գնում է, Մանուկյանին ասում. - Ես գնում եմ, բայց դու չգաս: Սիրտս վատ բան է գուշակում:

Նավավարները ծանր երկաթ են կապում Վոսմյանի վզից և գցում են ծովը: Վոսմյանից հետո մենք արդեն զգացինք, որ այդ խորամանկություն է և ուր որ է պիտի պայթի, սկսեցինք զինվել: Քաղաքամեջում երկու հարյուր հոգի զենք ունեն: Քառահինգ-երեսուն օր կյանքի և մահվան կոիվ տեղի ունեցավ: Վանեցիները կոկեցին տասնհինգ հազարանոց թուրքական կանոնավոր զորքի և քյուրդ ամբոխի դեմ, բայց դիմադրեցին: Պատանիներ կային, որ թնդանոթ էին մետում, պատրույցով էին մետում, տասը կիլոգրամ վառոդ կար մեջը: Պատրույցը հանում էին, տանում էին, որ մորից լցնեն: Մոն Ծեր անունով ֆրանսացի մը կար, որ քիմիագետ էր, ըստով. «Ես վառոդ կպատրաստեմ, միայն թե հայտարարեք, որ բոլոր մարդիկ իրենց տների մեզը հավաքեն»։ Դրանով վառոդ էին պատրաստում: Հետո ինքը սպանվեց:

Մոտ երկու հարյուր հոգի զենքի տակ էին, չորս հարյուր հոգի դիրքերն էին պատրաստում գիշերները: Ով մթերք ուներ՝ բերավ Առաջնորդարան: Ամեն մարդ պաշտոն ուներ: Այգեստանի միջից մի խենթ աղջիկ դրկել էին, որ հայերից լուր առնեն, բայց մա վերադարձին սպանվեց: Մեկ թուրքի կաշառեցին, որ երկտող տանի Քաղաքամեջ, որով հայտնում էին, թե՛ մեկ շաբաթ դիմացեք, ոռոսական զորքը գալիս է: Թուրքերը այդ լսելով՝ կամաց-կամաց հեռացան: Մենք երեխա էինք, բայց չէինք վախենում, փամփուռ էինք հավաքում: Հայրս ճարտարապետ էր, դիրքերու շինությունը կհսկեր: Քահանաները և վարդապետները ևս կոկում էին: Թուրքերը քյուրդերին էին գցում մեզ վրա: Հիշում եմ, երբ կոիվը վերջացավ, մի թուրք եկավ, ասաց. «Ամբողջ մորթված դիակներ են: Քահանան մորթված է եկեղեցու շեմին, գլուխը Մարիամ Աստվածածնի մկարի առաջ է դրված»: Թուրքական բանակից հետո ո՞ր գյուղը մտանք, դիակներ էին, գազազած ջները, կատուներն ու անգղները հոշոտում էին դիակները, որոնց թուրքերը սպանել էին ու լցրել փոսերի մեջ. մրանք առանց աղոթքի հողին հանձնվեցին: Վասպուրականցիները երեսուն-քառասուն զոհ տվեցին, բայց անպաշտպան ժողովրդից հազարներ զոհվեցան: Ես ինչ որ պատմում եմ, ակամատեսի հուշերս են: Ռու-

սական բանակը մոտեցավ: Առաջ կամավորական բանակը մտավ, և մենք փրկվեցինք: Եթե մրանք չգային, մենք էլ Ուրֆայի, Օսային-Գարահիսարի մեման կոչնչանայինք:

Մենք՝ երիտասարդներս, գնացինք կամավորներին դիմավորելու: Առաջին խումբը Նժդեհի խումբն էր, որ եկավ: Այդ խմբի մեջ իմ մորեղբոր տղան էլ կար: Այդ գիշեր մեզ հյուր եկավ Նժդեհը:

Հերոսամարտից հետո շատ տներ քանդված էին, սնունդի պակաս կար: Թուրքերը փախան, բայց մենք ալ վնասով ելանք: Մենք արդեն բերդը գրավել էինք և վրան եռագույնը պարզել էինք: Արամ Մանուկյանին քաղաքապետ նշանակեցին:

Արամ Մանուկյանի կառավարությունը ստեղծվեց: Բայց պարզվեց, որ ռուսները ուզում էին Վանը պարպել, որ կազակներ բերեն բնակեցնեն: Ռուսական խաղն էր այդ: Ռուսական զորքը մահաճեց: Մենք ևս գաղթի ճամփան բռնեցինք: Մենք այդքան հարուստ էինք, բայց արդեն ոչինչ չէր մնացել: Բոլորը գաղթեցին, բայց իրարից անջատ-անջատ՝ իրար կորցնելով:

Առաջին հերթին հասանք Ջանիկ գյուղը, ապա՝ Բերկրի: Կամավորական խմբերը մեզ ուղեկցում էին: Ով ինչ ուներ՝ իր համար էր: Այլևս միահամուռ չէր ժողովուրդը: Ժամփին, Բերկրիի մոտ թուրքերը հարձակվեցին, շատերը ետ դարձան դեպի Պարսկաստան: Շատերը իրենց գցեցին Բանդիմահու գետը: Մի կին իր յոթը գեղեցիկ աղջիկներով գետը մետվեց: Մի տղա ջրի մեջ մի քարի էր կպել՝ ողջ էր մնացել. ան հիմա Գերմանիա է: Մենք կանխիկ փող չուներինք, բայց ողջ առողջ էինք:

Ռուսական դավը ստիպեց, որ հայը լքե իր ծննդավայրը, վանքերը, գերեզմաններն ու գաղթի դեպի Արևելահայաստան: Շատերը՝ ոտքով, շատերը՝ էշերով հասան Օրգով, որը ռուսական սահմանն էր: Հետո հասանք Իզդիր, ուր սկսվեց տիֆի և խոլերայի համաճարակը, որը հարյուր հազարավոր զոհեր խլեց:

Վերջապես հասանք Երևան: Նորքում մի տուն վարձեցինք: Բոլորս տիֆով հիվանդացանք: Եղբայրներիցս մեկը մեռավ: Ամեն մարդ անոթի էր: ՀՕԿ-ը Հովհ. Թումանյանի գլխավորությամբ դեկավարում էր օգնության գործը: Կերակուր, հագուստ էին բաժանում:

Ողջ մնացողներս հազիվ սկսել էինք շունչ քաշել, երբ մորից սկսվեց թուրքական արշավանքը: Դավում էին Վրաստանը, Ադրբեջանը և Ռուսաստանը:

Թուրքերը արշավում էին Արևելահայաստանի վրա: Արդեն տասնչորս կիլոմետր էր մնում, որ հասնեին Երևանին: Նրանք գրավել էին Արաքսի կամուրջը, քիչ էր մնում մտնեին Երևան: Այդ մահու կենաց կոիվ էր: Եթե Վանի հերոսամարտը ինքնապաշտպանություն էր, ապա այստեղ՝ զինվորական քարտեզով բաց դաշտի կոիվ էր: Արամ Մանուկյանին ընտրեցին դիկտատոր: Նա կազմեց բանակ:

Մեկ շաբաթ վարժեցնում էին, դրկում էին ճակատ: Իսկ մենք արդեն վարժ էինք: Սկսվեց Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը: Հայ ժողովուրդը մորեն դիմադրեց: Բոլոր խմբապետները՝ Նժդեհը, Սեպուհը, Դրոն, իրենց բանակները բերին: Դիրքեր փորեցին: Կիները թխում էին, կերակուր էին պատրաստում: Աղջիկները սափորներով ջուր էին հասցնում կովոդներին: Հարուստի կանայք գլուխն ջոր կապած՝ վիրավորների վերքերն էին կապում: Արդեն զաղթականներն էին հիմնական կովոդները՝ տարոնցիները, մշեցիները, վանեցիները, որոնք սպայական կազմն էին: Հրճվածք էր անկախության գաղափարը, որը իրողություն էր: Միշտ է, մենք գրեթե սոված էինք, բայց մեր հոգին կուշտ էր և քաղց չէինք զգում: Թուրքական զինված բանակը անխնա հարձակվում էր, իսկ մենք զենքի պակաս ունեինք: Մենք՝ աշակերտներս, ուզեցինք ընդունվել բանակի մեջ: Մեզ տարան Սարդարապատի ճակատ, բայց մենք ստիպված էինք սպասել, միմյան մեկը սպանվի, որ հրացանը վերցնենք: Արամ Մանուկյանն պատգամ հղեց. «Կմնաք դաշտում, կամ՝ կվերադառնաք հաղթական վահանի տակ կամ՝ վահանի վրա»: Հայ ժողովուրդը կովեց կատաղի կերպով:

Ինձ պես շատ տղաներ կային: Ես քսանհինգ հոգիանոց խումբ ունեի: Քսանհինգից յոթը վերադարձան, չորսը վիրավորվեցին, տասնչորսը՝ սպանվեցին: Թշնամին պարտվեց, և մայիսի 28-ը որպես հաղթանակի օր մշվեց:

Ընտրություններին մասնակցեցին դաշնակցական, հնչակյան և ռամկավար կուսակցությունները: Թոթաճասունհինգ անդամներից վաթսուներեք դաշնակցական էին: Այդ ընթացքում բանակ, մախարարություններ ստեղծվեցին, դպրոցներ բացվեցին զաղթականների համար: Հիմնադրվեց համալսարանը՝ իր պրոֆեսորներով: Բացվեց դրամատիկական ստուդիան:

Երբ ես ավարտեցի Երևանի թեմական միջնակարգ դպրոցը, տասնյոթ տարեկան էի: Ծատ սեր ունեի դեպի թատրոնը: Ջարիֆյանը եկել էր Երևան: Մենք խաղում էինք «Պաղտասար ախպարը»: Ես

գլխավոր դերում էի: Նա մոտեցավ ինձ, ասաց. «Բալիկ ջան, վաղը կարո՞ղ ես ինձ մոտ գալ՝ ծամը տապին, դրամատիկական ստուդիա»:

Գիշերը իմ քունը չտարավ, գնացի մասնակցեցի խաղերին, խաղում էինք Օիլլերի «Ավազակները»:

Հանրապետության ժամանակ, երբ Նիկոլ Աղբալյանը լուսավորության մախարար էր, մա Լևոն Ծանթին մշակակեց, որ մեր դրամատիկ ստուդիայում դասավանդի: Հաճախ ինքն ալ կուգար տեսնելու մեր խաղը: Մեր խմբի մեջն էին Գուրգեն Ջանիբեկյանը, Օրի Բունիաթյանը, Չարենցի ապագա կինը՝ Արփեմիկը: Երկու տարի մրցանակ ստացա: Նույնիսկ անցյալ տարի «Հանրագիտարանի» մեջ հիշատակվեց այդ մասին:

Հայրս այդ ժամանակ որքանոցների վերակացում էր, ամերիկյան մպաստամատույցն էր կազմակերպել:

Հորեղբայրս սպանված էր Արճեշում, մյուսը՝ հացի փուռն էր ղեկավարում: Արդեն առանձին ընտանիքներով էինք ապրում: Բայց մեր գերդաստանից հիվանդությունից շատ-շատերը մեռել էին: Մեր հարսները ուրախ էին, որ Հայաստան եկանք, քանի որ կոնակը կսեղմեինք՝ էլեկտրական լամպը կվառվեր:

Այդ ժամանակ դաշնակցություն կուսակցություն էր գործում: Ուրիշ կուսակցություն գրեթե չկար: Մեկ բոլշևիկ կար ընդամենը, բայց հետո կամաց-կամաց դաշնակցության տակը փորեցին, ռուսներն ալ օգնեցին այդ գործին: Ես կադետական երիտասարդական միության մեջ էի:

1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության տարեդարձի հանդիսությամբ մատած էին Հայոց կաթողիկոսը, մախարարները: Պաղտամենտի անդամները ճառեր էին արտասանում: Քանի որ ես աշխատանքային միության մախագահն էի, լավ աշխատող էի, ավելի զարգացած էի, խոսելու ընդունակություն ունեի, ձայնս լավ էր և ինձ պատիվ ըրին, որ արտասանեմ հետևյալը. «Փա՛ռք նրանց, որ ընկան մայիսի 28-ին, Հայաստանի Հանրապետության համար, և պատիվ նրանց, որ այսօր կան»:

33 (33).

ԱՂԱՍԻ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՔԱՆՔԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՎԱՆ)

Ես ծնվել եմ գեղատեսիլ Վասպուրականի չքմադագեղ Վան քաղաքում: Հայրս եղել է փորագրիչ-արհեստավոր: Նա հայտնի էր իր շնորհքով: Նա կարող էր աստեղնել պատվիրատուին իր դիմացը և արծաթյա տուփի վրա փորագրել նրա դեմքը: Մայրիկս Վանի Սանդուխտյան-Մարիամյան միջնակարգ դպրոցի ուսուցչուհի էր: Վանի առաջին կին ուսուցչուհիներից մեկը: Նրա աշակերտուհիներն էին՝ Սիլվա Կապուտիկյանի մայրը, Ժաման Լիան և ուրիշներ:

Վանում մենք ապրում էինք խաղաղ, բարոյական

և ստեղծագործ աշխատանքով: Միայն միշտ մեր գլխին դամոկլյան սրի մամն կախված էր թուրքական ջարդի, կոտորածի վտանգը: Այդպիսի կոտորածներ պարբերաբար կրկնվում էին Արևմտահայաստանի տարբեր վայրերում: Հայտնի է, որ այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել 1894-1896 թվերին, որոնց զոհ են գնացել մահ իմ պապը և մորեղբայրը: Նրանք ապրում էին Վանի Ս. Հակոբ եկեղեցու

* Սուլթան Համդի կազմակերպած հայկական կոտորածները 1894-1896 թթ.:

թաղում, փողոցի մի կողմն ապրում էին հայեր, մյուս կողմում՝ թուրքեր: Երբ որ կոտորածն սկսվում է, այդ թաղամասի տղամարդիկ պատսպարվում են Ս. Հակոբ եկեղեցում, դուռը ամուր փակում, հույս ունենալով, որ արտասահմանյան ութը հյուպատոսները կմիջնորդեն, և կոտորածը կդադարի: Բայց թուրքերը փորձում են եկեղեցին հրկիզել: Եկեղեցում պատսպարվածները որոշում են դուռը բացել և արագ փախչել: Եկեղեցուց դուրս փախչողներից մեկը լինում են իմ քառասուներեքամյա պապը՝ Խաչատուր Իշխանյանը, և տասնյոթամյա մորեղբայրս:

Մորեղբորս տատա չի թողնում, որ թոշի ու փախչի: Իրենց դրացի թուրք Մահմուդ աղան ասում է. «Սառա խաթուն, տուր տղայիդ պահեմ մինչև խառնաշփոթը անցնի», բայց տատա չի վստահում: Տղային հագցնում է աղջկա շոր, տղան վագում է, որ գնա հայաշատ մասը և պետք է անցներ մի բաց տարածություն: Այդ տարածության վրա հանդիպում է թուրքի լամուկներին, որոնք ճամաչում և խփում են: Տատա հասնում է ետևից, գրկում վիրավոր տղային: Արյունը հոսում է տատիս գոգնոցի վերից վար: Տատա վշտից խելագարվում է: Արյունոտ գոգնոցը վրայից չի հանում: Պատկում է հատակին, որ ինքն էլ մահանա: Իսկ տասներկու տարեկան աղջիկը՝ հորը և եղբորը կորցնելուց հետո մուկնախ հոգեկան ցնցում է ստանում: Չի խոսում: Բարեկամները հավաքվում ու հորդորում են. «Սառա խաթուն, խելքի արի, աղջիկդ փոքր է, որք կմնա, եթե քեզ հետ մի բան պատահի»:

Սառա տատիկս քիչ-քիչ ուշքի է գալիս, բայց արյունոտ, սևացած գոգնոցը վրայից չի հանում: Անցնում են տարիներ, 1902 թ. իր աղջիկը՝ իմ մայրիկը, ամուսնանում է մի որբի հետ, որը իմ հայրն էր: Հաջորդ տարին ծնվում է թոռնիկը՝ Անդրանիկը, և տատա հրաշքով վերականգնվում է ու արյունոտ գոգնոցը թոնիրն է գցում: 1904 թ. ծնվում է երկրորդ թոռը, տատա զբաղվում է տնտեսությամբ: Այդ տարիներին ավարտում է իմ մայրիկը, որին որպես ընդունակ պահում են Սանդուխտյան-Մարիամյան դպրոցում՝ կրոնի և լեզվի ուսուցչուհի: Ծնվում են երկու աղջիկները: Ընտանիքը մեծանում է: Մենք լավ էինք ապրում, բարեկեցիկ էինք: Լավ վաստակում էին մայրս ու հայրս: Ունեինք հրաշագեղ այգի՝ Վանում, որին ես մինչև հիմա կարոտում եմ: Հիշում եմ, թե մանուշակները որտե՞ղ էին բուսնում, կակաչները ու՞ր էին բուսնում, իսկ տունը, որ մոր էինք կառուցել, չհասցրինք վայելել...

Ահա այդ էր մեր ընտանիքը: Պատերազմի ժամանակ, Վասպուրականի հերոսամարտից հետո լուր տարածվեց, որ ռուսական բանակը շարժվում է դեպի Վան, որ ետ գրավի Վանը, քանի որ թուրքերն ուզում էին Վանը ետ վերցնել:

Ռուսական բանակը չէր ուզում կռվել, իսկ հայերը ուժ չունեին: Պետք էր թողնել Վանը, գնալ ռուսական հողը՝ Իզդիր: Խուճապահար ժողովուրդը գաղթի պատրաստվեց: Գաղթը ահավոր իրադարձություն է

մի ժողովրդի համար, որը դարեր շարունակ ապրել է իր հարազատ երկրում: Մեր ընտանիքն էլ պատրաստվեց: Մայրիկս դեկավարությամբ որոշվեց, թե ի՞նչ վերցնենք մեզ հետ, որ դիմամաք տասը օրվա հետիոտն ճամփորդությամբ:

Մեր հարազատ տունը մենք թողել ենք 1915 թ. հունիսի 13-ին, ժամը տասնմեկին: Նախքան տնից դուրս գալը մայրիկս հավաքեց ընտանիքի անդամներին, լացակումած համբուրեց բոլորին և ասաց՝ մենք գնում ենք դժվարին ու անհայտ մի ճամապարհ, թե ի՞նչ կպատահի մեզ հետ՝ չգիտենք: Ձեր խնդիրն է, որ դուք դիմաճաք և խուճապի մեջ չկորցնեք հայրիկին ու մայրիկին:

Մենք տնից դուրս եկանք: Դուռը չփակեցինք, մի տեսակ քարացել էինք, դարձել էինք անզգա: Սկսեցինք շարժվել դեպի գլխավոր փողոցը՝ Խաչփողան: Տներից մորանոր ընտանիքներ էին դուրս գալիս և միանում իրար: Թափորը մեծանում էր ու շարժվում դեպի առաջ: Մենք մինչև Իզդիր հասնելը տասը օր ճամապարհ անցանք, անձրևի տակ, արևի տակ, ցեխերի մեջ՝ կիսաքաղց ու ծարավ: Ժամապարհին քրդերը հաճախ վրա էին տալիս, մարդկանց կոտորում, թալանում: Դա հատկապես տեղի ունեցավ Բանդիմահու կամուրջի մոտ, որտեղ կուտակվում էր տեղի ունեցում: Այդ կամուրջից ինչքա՞ն մայրեր երեխաներին գրկած՝ ջուրն են մետվել, որ թուրքերի ու քրդերի ձեռքը չընկնեն: Ժամապարհին ուլքեր սպանվում էին, ուլքեր մահանում էին, թողնում էին ճամապարհի եզրին, շատ դեպքերում ծածկում էին հողով, շատ դեպքերում՝ ոչ: Անթաղ դիակներ տեսնելով՝ ես այնպես եմ ազդվել, որ ստացել եմ տխրացավ, և մինչև հիմա այդ շարունակվում է: Ես լիաթոք չեմ կարող ուրախանալ: Չնայած ես մեր թաղի ամենաառողջ երեխան էի, ձյան վրա բոքիկ վագում էի և չէի հիվանդանում, բայց գաղթից հետո այդ կարմրաթուշիկ, առողջ երեխան գունատվեց, խամրեց, տխրեց, դարձավ չխոսկան: Մայրս հայրիկիս ստիպեց ինձ տանել բժշկի: Արդեն մենք Երևանում էինք: Հայրս երկու ամսում երկու ոսկի հավաքեց, որ բժշկին տա: Եվ հայրս ինձ տարավ բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորյանի մոտ, որը գավազանով և ֆայտոնով էր ման գալիս: Բժիշկը քննեց ինձ ու ասաց. - Տղան ոչ մի հիվանդություն չունի:

- Բա ինչի՞ չի խոսում, միհարել է, գույնը գցել է:
- Որտեղացի՞ եք:
- Վանեցի գաղթական եմք:
- Տղան գաղթի ճամփին այնքան տխուր դեպքեր է տեսել, որ տխրացավ է ստացել, դա հետևանք է գաղթի: Տխուր դեպքերը ազդել են նրա վրա: Ժամանակի ընթացքում կանցնի:

Այսքանը ի միջի այլոց է, բայց՝ հոգեբանական:

Ուրեմն մենք շարունակեցինք մեր գաղթի ճամփան: Երեկոյան մենք հասանք Լեզք (Արալեզք) գյուղը: Ուր որ կանգնում էինք, գլուխներս դնում էինք գետնին ու քնում էինք: Հայրս, մայրս, տատա հերթով մեզ հսկում էին:

Առավոտ ճանապարհը շարունակեցինք դեպի Արարատ: Ծանապարհին հաճախ քողերը հարձակվում էին, սպանում, թալանում էին մեր ունեցածը: Օրինակ իմ դպրոցական ընկերոջ՝ Սեմերճյանի ծնողներին ճամփին մորթեցին, և այդ փոքրիկ տղան մնաց որբ:

Անցանք Բայազետի մոտով: Մայրիկս ժամանակ գտավ, ասաց, որ սա Բայազետ քաղաքն է, որ նկարագրել է Բաֆֆին: Քաղաք, ուր ոչ մի ծառ չկար, տների պատուհանները, դռները հանել տարել էին վառելու: Արարատի էմ կողմը՝ Աբաղայի դաշտով, Չըլդըր լեռնանցքով անցանք՝ դեպի Արարատյան դաշտը: Տասնմեկերորդ օրը հասանք Իգդիր և իջևանեցինք մեր բարեկամի տանը, որի սենյակներն զբաղված էին մեզմիջև առաջ եկողներով: Մեզ տեղ տվին պատշգամբում: Ինձ տվին մի ուլի մորթի, որի վրա ես քնում էի: Այսպես մի քանի օր, քրքրված, տանջված՝ ընտանիքը փորձեց հասնել Երևան: Բայց մեր չար բախտից ոռոմները Մարգարայի կամուրջը փակել էին, չէին թողնում, որ գաղթականները մերս գնան: Իսկ Իգդիրի մոտից տարածվել էին տիֆն ու խոլերան: Մայրիկս կապվ հայրիկիս օձիքից, թե՛ մի ճարար, որ խորքը գնանք: Հայրիկս գտավ մի ֆուրգոնչի, որը հանձն առավ մեզ Մարգարայի կամուրջով անցկացնել՝ պայմանով, որ մեկ լիրա տանք իրեն և մեզ հասցնի Երևան: Դա հիմիկվա արժեքով հարյուր դոլար է: Մեր ընտանիքը, որ ոչինչ չուներ գրեթե, տեղավորվեց ֆուրգոնում: Կամուրջին չհասած՝ կառապանը մտրակեց ձիերին և բղավեց՝ խաբարդա: Ռուս պահակները սարսափեցին՝ տեսնելով խրտմած ձիերին, ու փախան: Մենք կառքի մեջ չէինք երևում, մեզ վրա չոր էր գցել, իր մեջը մարդ չկա: Կառապանը մեզ բե-

րեց, մինչև Զանգուի հին կամուրջից անցկացրեց: Բերեց մինչև Ապտեչկայա ուլիցա, հիմիկվա պետական բանկի տեղը կար գաղթականական լագեր: Եվ մենք հումիսի վերջին եկանք իջանք, հողի վրա նստեցինք, արևի տակ, ոչինչ չուներ:

Մեր ընտանիքը յոթ հոգուց էր բաղկացած՝ սեռյակ չտվին: Թուրքի թաղում մի փոքրիկ սենյակ վարձեց հայրս: Մեկ լիրա էլ տամ վարձ տվեց հայրս: Իր մոտ մնաց մեկ լիրա: Չալթիկից ծղոտի վրա պառկում էինք: Մայրս ինձսուսուս տարի ապրեց: Տասու թունավոր լուծ ընկավ ու մեռավ: Մեր ընտանիքը սկսեց պայքարել: Դժվար էր կյանքը: Երևանում ևս համաճարակ կար: Ֆուրգոնները զալիս էին, զանգերը տալիս էին, դիակները հավաքում, տանում էին, հիմիկվա Կոմիտասի անվան այգում իրար վրա թափում էին հորի մեջ: Էդտեղ հայկական եկեղեցի էլ կար: Սարդարի բերդը կար: Էդ այգիները բոլորը պարսիկներին էին: Հիմա Երևանում պարսիկների մեջիդը վերակառուցում են:

Տասը տարեկանից աշխատել եմ: Հայրս ֆահլա բազարում իր ուժն էր ծախում: Ես ջուր էի ծախում: Պապիրոս էի ծախում: Երեկոյան գաղթականական դպրոց էի վազում: Ուսումս չեմ թողել: Ավարտեցի Երևանի պետական համալսարանը: Գերմանիա սովորած դասախոսներին եմ լսել: Ես ևս դարձա համալսարանի դասախոս, պրոֆեսոր՝ քիմիայի գծով:

Ամուսնացա Հովսեփյան Գայանեի հետ, որը հոգեբանության դասախոս դարձավ Մանկավարժական ինստիտուտում: Տասներեք գիրք եմ գրել, որից վեցը հրատարակված են: Անալիտիկ քիմիայի՝ իմ գրած դասագիրքը մինչև հիմա ուսանողների ուղեցույցն է:

34 (34).

ՍՄԲԱՏ ԴԱՎԹԻ ԴԱՎԹՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ՎԱՆ, ՆԱՐԵԿ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գյուղը Գրիգոր Նարեկացու գյուղն է եղել: Տոմ օրերին ուխտավորները գալիս էին Նարեկ գյուղ ուխտի: Մեր գյուղը երկու հարյուր հիսուն տուն հայ կար, ոչ մի այլազգի չկար: Մեր հարևան գյուղերը քրդական էին: Մեր ընտանիքը՝ վեց ախպեր, բոլորին ես հիշում եմ: Մի հարկանի մեծ տուն ունեինք: Իմ հորեղբայրը միշտ ինձ գրկում էր, և ամբողջ գերդաստանով հացի էինք նստում: Հորեղբայրներիցս մեկը ատաղձագործ էր, հայրս՝ արաբա շինող: Մայրս չէր աշխատում: Ունեինք ոչխարներ, կովեր: Ամառ ժամանակ գյուղի վերև աղբյուր կար: Տան առաջ պտղատու ծառերով հսկա այգի ունեինք: Մենք վեց երեխա էինք՝ երեք տղա, երեք աղջիկ, հայր, մայր, բոլորս ութ հոգի էինք: Մյուս հորեղբայրներս կամաց-կամաց տներ շինեցին ու առանձնացան: Մեր գյուղացիները մեծ մասամբ զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ: Ծատերը գնում էին Ամերիկա,

Ֆրանսիա՝ աշխատելու, փողն էլ ուղարկում էին հարազատներին, հետո վերադառնում էին: Մեր գյուղի մեջ չորս շենք կար, որոնք երկու հարկանի էին, դրանք հարուստների ու տերտերի տներն էին, իսկ մնացածը՝ մի հարկանի էին. հացատուն, գոմ: Հետո շատերը տները բարձրացրին փայտով: Հայրս մեր տան երկրորդ հարկը պիտի ծածկեր՝ կոտորածը սկսվեց: Այգում շատ տեսակի պտուղներ ունեինք, բայց չէինք ծախում, ով աղքատ էր, նրան էինք տալիս: Մեկ մեկու օգնում էին: Գյուղում մեծ ձիթհանք ունեինք: Ձմեռ ժամանակ գյուղի մարդիկ էձտեղ էին հավաքվում, խոսում, զրուցում: Հաղորդակցության միջոց չկար, սալներով էին գնում:

Մեր տան ներսը, բակից որ մտնում էինք, թունդի կար, ուր հացն էինք թխում: Պատի արանքը փարդա էինք կապել, անասուններն էինք պահում: Զուրը բերովի էր, սարից աղբյուրի ջուր էր գալիս, մեր տան

առաջով էր անցնում: Էդ ջուրը մի տեղ հավաքվում էր, մեքը գտնեցներն ու երեխաները լողանում էին: Էդ գետի անունը Սառը գետ էր: Էդ գետի մի երեսը քրդերն էին ապրում, մյուս երեսը մեր գյուղն էր: Իրար հետ զնալ-զալ ունեինք: Իրար հետ շատ լավ էինք, հետո խառնվեց:

Մեր գյուղում լոթը դասարանով դպրոց կար, եկեղեցու բակում էր: Ես գնացի առաջին դասարան: Աղջիկներն առանձին էին, տղաներն՝ առանձին: Սովորում էինք հայերեն ու կրոն: Ուսուցիչները մեզ պատմում էին Գր. Նարեկացու մասին, մեզ դաստիարակում էին Քրիստոսի պատգամներով: Զատիկից առաջ պաս էինք պահում: Զատիկին ձու էինք ներկում, ով կոտրում էր, տանում էր: Եկեղեցին միշտ լիքն էր հավատացյալներով: Տոները միշտ հիշում էինք: Երբ երեխա էր ծնվում, տանում էին, կնքում, քրիստոնյա էին դարձնում: Բոլորը առաքելական եկեղացուն էին պատկանում: Ազատ ժամանակ, եթե ամառ էր, գնում էինք այգիները գրոսաձի: Հայրս, մայրս քրդերեն գիտեին, առևտուր անելիս խոսում էին: Տոներին մյուս գյուղերից գալիս էին վանքի դուռը, փող էին գցում, մատաղ մորթում, դազանը դնում, եփում էին, հետո բաժանում էին բոլորին:

Ամռանը մեր ցորենի կալում հավաքվում էին շատ մարդիկ, ծեծում էին ցորենը և խոսում էին, թե կարող է ջարդ լինել: Գյուղում խմբապետներ կային, հավաքում էին ժողովրդին: Մեր գյուղացիք զինված էին, հայրս և մեծ եղբայրս մաուզեր ունեին: Մեր գյուղից զինվոր չեն տարել:

1915 թ. թուրքերը սկսեցին հարձակվել: Գյուղերը մտան, եկան հասան մեր գյուղը, բարձրացան սարը: Մերոնք բարձրացան սարերը, կանայք, երեխաներս մնացին գյուղում: Գնացինք մտանք եկեղեցին: Լաց, կոծ: Մեկ էլ շրջապատվեցինք թուրք զինվորներով: Եկան ժամի դարվազը խփեցին, մտան ներս: Հրաման կար՝ անգամ կրծքի տղա երեխաներին մորթել: Մերս իմ ականջները ծակեց, օղեր կախեց, աղջկա շորեր հագցրեց: Իմ երկու քույրերը արդեն մահացել էին: Մերս էր և մեր հարևանը՝ իր տղա երեխայով: Եկան ստուգեցին, հենց ստուգեցին, տեսան մորս կողքին հարևանի զրկին մի տղա երեխա, խանչալը խփին վզին, սպանեցին: Հարևանի կինը ընկավ վրեն, սկսեց լալ: Մերս էլ վրան ընկավ, ես ծվացի, քղավեցի, քսան-քսանհինգ տղաներ սպանեցին: Ինձ աղջկա տեղ դրեցին: Աղջիկներին հավաքեցին տարան: Մայրերը սկսեցին ծվալ: Դարպասի դուռը բաց էր մնացել: Տեսանք՝ մոտ քսան-երեսուն տղամարդ, քեռիս էլ՝ ոտքը կտրված, դրանց մեջն էր, լցրին վանքի գոմը բոլորին, նավթ լցրին ու վառեցին: Մերս դարդից մեռավ: Մենք մնացինք անտեր: Մեկ էլ լուր էկավ՝ Անդրամիկ Զորավարը գալիս ա: Անդրամիկը եկավ՝ սպիտակ ձիու վրա նստած, ժամի հայաթը: Պապս տասը հատ ոչխար և մի կով նվիրեց Անդրամիկին:

Գաղթի ժամանակ Անդրամիկի զորքը եկավ, գնացինք դեպի Ռուսաստան: Ամբողջ մեր գյուղը և

շրջապատի գյուղերը գաղթում էին: Եկանք, հասանք Բերկրիի կամուրջը: Էնտեղ ռուսական զորքը կանգնեց: Առավոտը լուսացավ: Մեկ էլ ռուսական զորքը ետ գնաց Վան: Էդտեղից մեզ ետ տվին: Մենք գնացինք դեպի Սալմաստ: Անդրամիկը մեզ հետ էր: Խանասորում Անդրամիկի վրա հարձակվեցին: Անդրամիկը հրամայեց ժողովրդին տանել վանքի մեջ: Հայերը եկան, մեզ տարան: Առավոտը փայտերի վրա մի դիակ բերին, ասին. «Խմբապետ Քեռին է», որը Խանասորում զոհվել է: Եկան դամբանական խոսեցին: Քեռուն տարան Թիֆլիս թաղեցին, իսկ մեզ ասին՝ դուք էստեղ կմնաք: Զմեռը մեզ պահեցին Էնտեղ: Հայրս վիրավոր մեզ հետ գալիս էր, եզի վրա:

1916 թ. հրաման եղավ, որ ամեն մարդ իր գյուղը գնա: 1915 թ. ցորենը չէինք հավաքել, մորից էր բուսնել: Սկսեցինք հավաքել ցորենը: Տները վառված էին, պատերն էին մնացել: Սկսեցին տների կտուրները ծածկել: Էս անգամ էլ հարալ եղավ, որ քոչեք, որ գնանք դեպի Արևելյան Հայաստան: Եկանք, հասանք Բերկրիի կամուրջը, որն արդեն սարքել էին: Եկանք Իգդիր: Ոչինչ չուներինք: Հերս Էնտեղ ծանոթ էր մի մարդու: Հերս գնաց էդ մարդու տունը: Մեկ էլ էդ մարդու կինը, երեխեքը եկան, մեզ տարան իրենց տունը: Էնտեղ ապրեցինք մինչև Իգդիրից քոչելը:

Իմ վեց հորեղբայրներից մահացել էին երկուսը: Մնացել էին մորս հերը, ախպերը, մի քեռու երկու տղաները:

1920 թ., երբ բոլշևիկները մտան Երևան, մենք Կոնդումն էինք ապրում: Կոնդը ամբողջ թուրքի տներ էին, հայերը մտել էին էդ տները: Ախպերս մոսին առավ, նրանց միացավ: Ես տանահինգ տարեկան էի: Ախպերս գնաց Զանգեզուրում դաշնակների հետ կռվելու, զոհվեց: Իմ խեղճ Ռուբեն ախպորս էլ կորցրինք: Էլի սկսվեց խառնակությունը: Ոչինչ չկա: Հերս ասեց. «Գնանք հորեղբորս տղաների մոտ, Արմավիր»: Մյուս օրը լսեցինք, որ մեր գյուղի տերտերը Գանձակումն է: Հերս մեզ՝ ինձ, փոքր ախպորս ու քրոջս վերցրեց, հորս եզի վրա դրինք, եկանք Գանձակ:

Արդեն 1921 թ. է: Գանձակում հին հայկական եկեղեցի կար՝ Ծախ Աբասի օրոք շինված: Էդ եկեղեցու ամբողջ շրջապատը հայեր էին ապրում: Մի մեծահասակ մարդ մոտեցավ, ասեց. «Թողեք ես էս մարդկանց տանեմ իմ տունը»: Մեզ տարավ իր տունը: Բախչա ունեք: Տարավ իր տան ներքին հարկը տվեց մեզ, ասեց. «Մենք հասակով մարդ ու կին ենք, էստեղ ապրեք: Մենք ձեզ կօգնենք, դուք էլ կաշխատեք»: Մենք էլ երեխեք էինք, բախչան էինք նայում: Էդ տանտերի այգու ետևը փողոց էր, Էնտեղ մա մի խանութ ուներ, որը հացի փուռ էին դարձրել: Մեզ տարավ էդ փուռը, ասաց. «Սրանք զաղթական են, սրանց օգնեցեք»: Մեզ հաց տվին:

Հետո եկանք Երևան:

Մեր մյուս ազգականներից ոչ մեկը չէր մնացել, բոլորը զոհվել էին, ճամփին մահացել էին: Հերս արդեն ոտքի էր, բայց չէր կարող աշխատել: Մեզ տարան Զանգուի ափին գինու գործարանի մոտ մի սև

շենք կար, մեջը որքանոց կար: Հարյուր-երկու հարյուր որբեր սոված, տկլոր հավաքված էին: Մի երկու մարդ պատմեցին հորս, թե Քանաքետում լավ որքանոց կա: Մեկն էլ ասաց, թե՝ էջմիածնի որքանոցը ավելի լավն է: Մենք գնացինք էջմիածին: Ասինք՝ որքանոցը որտե՞ղ է: Հրեա, երկու հարկանի շենք ա: Մեզ տարան մեծի մոտ: Ասինք. «Ես ու ընկերս՝ Սողոմոնը ոչ հեր ունենք, ոչ մեր»: Մեզ տարան, շորերը փոխին, հաց-մաց բերին, կերանք: Մնացինք երկու ամիս: Ախպորս մեկը մնացել է Երևանի որքանոցը, իսկ մենք՝ ես ու ընկերս՝ Սողոմոնը, փախանք գնացինք Քանաքետ: Հարցնելով գնացինք, Աշտարակի ճամփով գնում ենք, եթե Երևանի միջով գնայինք՝ մեզ կրոնեին, որքանոցի շորերով էինք: Գնացինք Աշտարակով: Սոված ենք: Տեսանք՝ հաց են թխում: Մտանք, խնդրեցինք. - Մայրիկ, մի կտոր հաց տուր:

- Ձեր գլուխը թաղեմ, որքանոցից փախել են, եկել են, հաց են ուզում, - ասաց կինը:

Ես դարձանք: Մի մարդ մեզ տարավ իր տունը: Մի դաստա հաց տվեց, որ ուտենք: Գնացինք, հասանք Եղվարդ: Գյուղացիք մոտենում են մեզ, հարցնում են. - Ու՞ր եք գնում:

Էդ տեղից մեկը բարեկամ դուրս եկավ, տարավ իր տունը, ուտացրեց, մեզ տվեց մի չարչու: Ես էլ գնացի մեր տունը: - Այ տղա, ու՞ր ես, - հարցրեց հերս, շորերս հանեց, որ որքանոցից լինելս չիմանամ: Ինձ ու ախպորս տարավ Քանաքետի որքանոցը: Մի կտոր հաց, մի քանի հատ չամիչ, մի բաժակ չայ:

Ուտելիք չկար: Հետո ամերիկացիները եկան, մեզ շատ լավ սկսեցին խնամել: Ծառ լավ էին պահում: Ես սկսեցի դպրոց գնալ: Ծառերին, ով ծնող չունեք, տարան Ամերիկա: Հետո հերս եկավ, մեզ տարավ Գանձակ: Գանձակում մնացի մինչև 1948 թիվը: Էմտեղ ամուսնացա: Սկզբում ադրբեջանցիները էնքան էլ հայերի հետ լավ չէին, բայց հետո կամացկամաց լավացան: Սկսեցինք իրար մոտենալ, մինչև 1936 թ., երբ կոլխոզ էր կազմակերպվում, իրար հետ շատ լավ էինք: Գանձակում հիմա ունեմ մեկ ախպեր, որի երեք աղջիկների ամուսինները մահացած են պատերազմում: Հիմա ուզում եմ բոլորին բերել Հայաստան: Մեկը ծախեց տունը, եկավ Հայաստան: Ծամապարհին ջարդում են, կոտորում, թալանում են: Գալու են, մնալու են Հայաստանում: Քանի որ էմտեղ վատ են վերաբերվում հայերին: Հացի չեն կարող դուրս գալ տնից: Մի թուրք հարևան է գնում իրանց հացը առնելու, ջրի չեն թողնում գնալ: Հայերեն խոսել չեն թողնում: Մի բառ լսում են, գլխին են տալիս: Հիմա իմ կնոջ եղբայրը էմտեղ ա, բայց խփել են՝ ուտելը կոտորել են: Սումգայիթում՝ կոտորել են, Ղարաբաղում կոտորում են: Մենք ո՞նց թուրքի հետ եղբայրանանք: Անարդարությունը շատ է: Կինս մեռավ, ես երկրորդ անգամ ամուսնացա, տղա ունեցա, դրի իմ Ռուբեն ախպորս անունով:

Եթե մենք կարողանանք՝ Ադրբեջանից ինչքան հայ կա կրեքենք Հայաստան: Սոված լինենք՝ իրար հետ լինենք:

35 (35).

ՍԻՐԱԿ ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՆԱՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 թ., ՎԱՆ, ԿԵՄ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ 1905 թվին, Հայոց ձորի Կեմ գյուղում, որը Վանից հեռու է տասնվեց կիլոմետր: Մեր գերդաստանը անվանում էին Ջիուզենց տուն: Չորս հորեղբայր եմ ունեցել, որոնք գնացել են արտասահման՝ փող աշխատելու: Մեկը զոհվել է 1914 թ. պատերազմին, մյուսը մահացել է Ամերիկայում, իսկ հայրս մնացել էր Ամերիկայում:

1915 թ. լուր հասավ, որ պարոն Իշխանին մեր հարևան Հիրճ գյուղում սպանել են: Այդ այն ժամանակն էր, երբ թուրքերը Ջևհեթ փաշայի միջոցով մեր մեծերին կանչում և գլուխները ուտում էին: Այդ ահռելի օրերին պր. Իշխանին հանկարծակի սպանում են և գցում են հորը: Չքավարարվելով դրանով, նրա երկու երեխաներին ևս ողջ-ողջ գցում են հորը: Մենք որ այդ լսեցինք, հայրենակիցներով իրար անցանք: Մենք սկսեցինք պատրաստվել թուրքերի հարձակմանը:

1915 թ. մարտի 5-ին հուժկու հրետանու ձայն լսեցինք: Ժողովուրդը հավաքվեց հրապարակ և գնաց, լցվեց եկեղեցի: Թուրքերն արդեն նախօրոք զորահավաք էին կազմակերպել և բոլոր երիտասարդներին հավաքել: Քանի որ երիտասարդ չէր մնացել, մերոնք

ստիպված էին դիրքերը թողնել գնալ հարևան գյուղերը: Մենք գնացինք Կյուկյանց հայկական գյուղը: Այնտեղ մի քանի հազար մարդիկ էին, մեզ տեղավորեցին մարազների մեջ: Ամեն օր թուրքերը բռնում էին հայերին և մեր աչքի առաջ կախում կամ մորթում էին: Դրանցից մեկն էլ իմ հորեղբայր Պետրոսն էր: Նա ռանչպար էր: Երբ տեսանք Պետրոսին այդ վիճակում, մենք չճանաչեցինք: Մեզ առանձնացրին հատուկ մարազի մեջ: Դուռը փակեցին ու մեզ վրա պահակ նշանակեցին: Մենք այդ ահավոր դեպքերից սարսափած՝ ուզում էինք փախչել այդ գյուղից: Մարագում մոլմիսկ անասնակեր չկար:

Մեզ հաջողվեց դուրս արձնել, գնալ գյուղ, մերոնց գտնել: Հաջորդ օրը բարձրացանք լեռները, որոնք շատ անտառախիտ էին: Մենք Քոլոքը լեռան լանջին էինք: Մեր գյուղի դիրքն այնպիսին էր, որ մենք սարի լանջին էինք ապրում: Ծաղրաթի ահռելի՝ Նկատի ունի 1988 թ. փետրվարին Սումգայիթում և 1990 թ. հունվարին Բաքվում հայերի նկատմամբ ադրբեջանցիների կազմակերպած ջարդերը և 1991 թ. սկսված Արցախյան ազատամարտը:

լի գետը և Օսմիրամի ջրանցքն էին անցնում մոտից: Մենք բարձրացանք լեռան գագաթը, անտառի մեջ, տեսանք, թե ինչպես թուրքերը և քրդերը մեր անասունները, անկողիները, մեր սպիտակեղենները թալանում էին: Մենք տեսանք, որ ամեն առավոտ թուրքի լամուկները գալիս են, սկսում են կրակել ինչ-որ թիրախի վրա: Երբ թուրքերը հեռացան, մեր տղաները իջան ու մոտեցան, տեսան, որ այդ թիրախը իմ պապի գլուխն էր: Անխիղճ թուրքերը պապիս թաղել էին հողի մեջ կենդանի կենդանի, գլուխը թողել էին դուրսը և կրակում էին անընդհատ: Երբ վերադարձանք գյուղ, պապիս մարմինը, որ արդեն քայքայված էր, մի կերպ թաղեցինք:

Թուրքերը և քրդերը մեր անասունները տանում էին: Մեր գյուղացի կակոսները, որ շատ հարուստ էին, քառասուն գույզ գոմեջ ունեին. դրանցից մեկը՝ Մարալը փախչում էտ է գալիս ու մտնում իր փարախը: Ինչո՞ւ էինք ապրում լեռներում: Մեզ պահում էին մեր ոչխարները: Մեր շները առավոտյան տանում էին ոչխարներին, արածացնում և երեկոյան բերում: Մենք կթում էինք և ապրում: Օրերից մի օր հարևանի տղան գոռում է՝ Սիրա՛կ, քեռիդ եկել է: Մենք կորցրել էինք մեր քեռուն: Դա Արշակ Մխիթարյանն էր: Նա մեզ սկսեց տիրություն անել:

Չեմ կարող մոռանալ 1915 թիվը, երբ մենք լեռներով, գյուղերով անցանք. մարտ ամիսն էր՝ անձրևային, բուք, սուկալի ցուրտ: Վերջին գյուղը, որ վարագ էր տանում, դա Բերդակն էր: Մենք այնտեղ տեսանք փողոցներում մերկ, սպանված մարդիկ, որոնք ուտել էին և նեխել: Հոտում էին: Մենք այդ բոլորի միջով անցանք դեպի վարագ: Լուսաբացին վարագի լեռներում թուրքերը, որ դիրքեր էին բռնել, մեզ տեսան և սկսեցին կրակել մեզ վրա: Ժողովուրդը սարսափահար լաց էր լինում: Վարագը մեր սրբավայրերից մեկն է, որտեղ մի շարք եկեղեցիներ կան, Խրիմյան Հայրիկը այնտեղ դպրոցի տնօրեն է եղել: Մեզ տեղավորեցին գոմերում: Վարդապետները մեզ երկու հարյուր գրամ հաց էին տալիս՝ զրկելով իրենց բերնից:

Չեմ մոռանում, երբ մեզ տեղավորեցին գոմերում, մի գիշեր, կես գիշերին, մեկ էլ մի հսկա ոտք իմ փորի վրա ծանրացավ: Ես գոռացի: Բոլորը վախեցած արթնացան, լույսերը վառեցին, տեսանք՝ գոմեջ էր:

Մեկ-երկու ամիս այնտեղ մնալով՝ մենք փախչում էինք ու մոտենում վանին: Միշտ գիշերով էինք գնում, քանի որ ցերեկը մեզ հետապնդում էին:

Երբ վանին մոտեցանք ու «Քաղաքամեջ պիտի մտնեինք, թուրքերը կանգնեցրին, սկսեցին տղամարդ փնտրել: Վանի հերոսները հեռադիտակով նայում էին, սկսեցին կրակել: Թուրքերից ոմանք ընկան, ոմանք փախան, և մենք ազատվեցինք, մտանք վան: Քաղաքում կային նաև օտարերկրյա հյուրապատուներ: Մայրս եղբորս հետ հենվել էր մի սյան վրա, ասաց՝ տղերք, ակամջ արեք, տեսեք: Մենք լսեցինք, որ իրոք ձայն կա: Երևի հեռագրայում էր: Մայրս

ասաց՝ կանչեք ձեր հորը, Ամերիկայից թող գա:

Վանում մեզ տեղավորեցին դպրոցի շենքում: Ամեն առավոտ վանի փողային նվագախումբը նվագելով ման էր գալիս՝ երեխաները նրա ետևից: Արդեն վանի ապստամբությունն սկսված էր: Մի հայ ասաց մեզ՝ երեխաներիս. «Գնացե՛ք փամփուշտներ հավաքե՛ք, բերե՛ք, որ մորը պատրաստեն»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, տվեցինք արհեստանոցին:

Հասավ օրը, երբ կոիվն ուժեղացավ վանում, Այգեստանում: Վասպուրականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և՛ Այգեստանը, և՛ վանի կենտրոնը՝ Քաղաքամեջը: Մերոնք ուժեղ մարտեր մղեցին և՛ Այգեստանում, և՛ Քաղաքամեջում: Թուրքերը լսելով, որ ռուսական զորքը Սալմաստից գալիս է վան, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին՝ հրետանի, փամփուշտներ և այլն:

Մայիսի 6-ին վանի բերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասպուրականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ռուսական զորքերին և հայ կամավորներին՝ Անդրանիկ փաշայի ղեկավարությամբ: Երբ ուրախություն էր համատարած, մեզ մոտեցավ մի ռուս օֆիսեր և նկարեց՝ ես էի, մայրս էր և եղբայրս: Այդ ժամանակ սկսում է Ռուսաստանի հեղափոխությունը, որը հարկադրեց ռուսական զորքին ետ վերադառնալ Ռուսաստան, որոնց հետ նաև շատ զաղթականներ՝ դեպի Հայաստան:

Գաղթեցինք դեպի Հայաստան: Ծանապարհն անցնում էր խոր ձորերով և ահռելի գետերով: Այդ ժամանակ մորից թուրքերը ուզում էին կտրել մեր ճանապարհը: Մեծ կորուստներ տվեցին հայերը՝ այդ գետերի կամուրջների մոտ: Ժողովուրդը խոնաված, անասունները ևս, մայրը գցում էր երեխային, ինքը գետն էր մետվում: Վերջը մեր կամավորական ջոկատների օգնությամբ, փշրված, սոված, ծարավ անցանք Արևելյան Հայաստան:

Առաջին հանգրվանը եղավ Օրգովի ռուսական սահմանապահների մոտ: Այդտեղ մեզ շատ լավ դիմավորեցին ռուս սահմանապահները: Մեզ լավ ընդունեցին, հաց տվեցին, կերակրեցին:

Եկանք հասանք Իգդիր՝ Սուրմալու: Սուրմալուի Հախվերիս գյուղում ես աշխատեցի որպես բատրակ: Պահում էի երկու գոմեջ: Մի օր մախքան տուն վերադառնալս վազելվազ գալիս է իմ քեռին և գրկում է ինձ՝ ասելով. «Հայրդ եկել է, աչքդ լույս»:

Հայրս արդեն մեզ տիրություն արեց:

Նա կրթված մարդ էր, եղել էր Ամերիկայում և ահա 1917 թվին վերադառնալով Ամերիկայից, գալիս գտնում է մեզ: Հայրս մեզ վերցրեց Իգդիրի Հախվերիս գյուղից, բերեց Երևան, որտեղ մենք երկու ամիս ապրեցինք, հետո գնացինք Ավան գյուղը: Մեր գերդաստանից քսանյոթ հոգի զոհ էինք տվել:

Երևանում եւ աշխատեցի որպէս բանվոր, երկաթգծի վրա: Հետո տպարանում գրաշար: Այնտեղ էին մահ Ալազանը և շատ ուրիշներ: Ապա հարել եմ կոմերիտական աշխատանքների, հետեւել եմ հրահանգչական կուրսերին, դարձել եմ Հայաստանի կոմերիտիության հիմնադիրներից՝ Աշտարակի մանկատանը: Հաճախել եմ կուսակցական դպրոց: Այդ նույն ժամանակ իմ կրթությունը շարունակել եմ թեմական դպրոցում՝ հիմնիկ Ս. Սարգիս եկեղեցու բակում: Եղել եմ Աշտարակի կոլխոզի մախագահ, Էջմիածնի կոլխոզի մախագահ, Էջմիածնի կուսակցական շրջկոմի առաջին քարտուղար: Միաժամանակ հաճախել եմ Պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, եղել եմ այգեգինեգործական

գործարանի տնօրեն:

1936 թ. Ադապի խանջյանի սպանության պատճառով հեռացվել եմ աշխատանքից՝ որպէս վասպուրականցի և ընդունվել Մանկավարժական ինստիտուտի հեռակա բաժնը, ավարտել պատմության ֆակուլտետը:

Ակսվել է Հայրենական մեծ պատերազմը, որի առաջին օրերից մասնակցել եմ որպէս գումարտակի հրամանատար: Միմյուր 1946 թ. գտնվել եմ բանակում:

Այնուհետև եղել եմ Երևանի ռադիոկոմիտեի մախագահի տեղակալ, Հայգործի տնօրեն, «Գիտելիք» ընկերության գիտական քարտուղար:

1965 թվից թոշակավորվել եմ: Ունեմ երկու աղջիկ, հինգ թոռ և ինը ծոռ:

36 (36).

ՎԱՐՍԵՆԻԿ ԱՔՐԱՀԱՄԻ ԱՔՐԱՀԱՄԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՆՎ. 1905 Թ., ՎԱՆ)

Մենք խաղաղ ապրում էինք Վանում: Այնտեղ Վանա լիճը կար: Մենք այգի ունեինք և որպէս ամառանոց գնում էինք Ավանց գյուղը: Այգեստան տատիկենց տունն էր: Մի օր հայտարարեցին, թե՛ բոլոր ավանցիները հավաքվեն Այգեստանի խաչփողան հրապարակը, այսինչ ժամին ելույթ պիտի ունենան՝ ի օգուտ հայերի: Էդ ժամանակ բոլորը հավաքվեցին: Վեր կացան, խոսեցին, ամենավերջը ասին. «Հյուրիե՛թ, աղալե՛թ, մուսաֆա՛թ»:

Հորս հարցրի. - Էս ի՞նչ է կըսեն:

- Մենք՝ հայերս ու թուրքերը, եղբայր պիտի լինենք:

Երբ որ վերջացան ելույթները, թուրքական մվագախումբը մվագել սկսեց: Հետո ուրիշները ևս խոսեցին:

Մի ժամանակ անցավ, մեր ղեկավարներին՝ Վոսմյանին և ուրիշներին տարան սպանեցին, գցին ծովը: Հետո թուրքերը պատրաստվան կովի: Առաջին հերթին փակեցին հայկական եկեղեցիները: Մենք չորս հատ եկեղեցի ունեինք՝ Ս. Նշան, Ս. Պողոս-Պետրոս, Ս. Վարդան, Ս. Ամենափրկիչ, որոնք վառեցին, հետո կոփվն սկսվեց: Հարձակվան հայերի վրա: Հայերն էլ ինքնապաշտպանությամբ կովեցին մինչև վերջ: Թուրքերը մարդ ուղարկեցին թե՛ հայերը թող հանձնվեն: Հայերը թե՛ մենք չենք հանձնվի, մինչև արյան վերջին կաթիլը պիտի կովինք: Կոփվն սկսվեց: Իմ հայրը ռամկավար էր: Մայրս ճաշ էր պատրաստում, ես հորս դիրքը ճաշ էի տանում՝ օրական երկու անգամ: Էդ դիրքն էլ շատ վտանգավոր տեղ էր: Հայրս մի թուղթ գրեց, տվեց, որ գնամ, տանեմ Առաջնորդարան: Էնտեղ գրել էր. «Էս շատ վտանգավոր դիրք է, Բերդի տակն է», իսկապես էլ գոմի կողմից պետք է փիլաքան դնել, կտուրը ելնել: Կտուրը ելան, փորեցին, հայաթի դուռը փակեցին,

ծողովրդին տեղափոխեցին մեջը: Թուրքերը, որ հեռադիտակով մայրս էին, մտածում են, որ մարդ չկա դիրքերում, գրոհում են: Մերոնք պատրաստված էին, թուրքերից ով որ թոկը բռնում էր, ընկնում էր ցած և սպանում էին. Էդպես հայերը ուժեղացան:

Էդ կովի ժամանակ հորքուրս վեդրոն ձեռքը, որտեղ որ թոփը ընկնում էր, ջուրը լցնում էր վրեն, հավաքում, տանում էր գործարան ու նորից բարոս էին պատրաստում:

Մեր գերդաստանից շատերը մահացան: Թուրքերը եկան հայ մավաստիներին տարան, որ իրենց տանեն, փախցնեն, քանի որ լսել էին, որ ուսը գալիս է: Հայ մավավարը թուրքերին լցնում է մավը, տանում է ծովի մեջտեղը, մավը խորտակում է, ինքն էլ լողվոր էր, լողալով դուրս է գալիս, ազատվում: Թուրքերը խեղդվում են:

Ռուսները եկան: Երկար ժամանակ ապրեցին մեզ հետ: Ասին՝ այսինչ տեղը ճակատ է բացվել, եթե մենք գնանք, թուրքերը ձեզ կսպանեն: Տղամարդիկ գնացին սարը կովելու: Ժողովուրդը գաղթել սկսեց...:

Բերկրիի գետը ջանդակ է որ բերում էր: Հորքուրս երեխու հետ մտնում է ջուրը, երեխան ջուրը տանում է: Խեղճ հորաքույրս ամբողջ կյանքում հիշում էր. «Բաքկենին չկարողացա պահել, ջուրը տարավ, ոսկիներս էլ շորի մեջ էի կարել, քամեցի ջրի միջից հանեցի, դրի քարին, որ չորանա, էնտեղ էլ էդ մոռացա եկա»: Տղին ջուրը տարավ, ունեցվածքը կորցրեց, հենց հասանք Իգդիր, հորքուրս դարդից մահացավ: Իմ հորեղբայրը կովի մեջ մեռավ: Իգդիրից հետո սայլերով եկանք Արևելյան Հայաստան: Հերս ասաց. - Մենք ջրի, հողի, մրգի ժողովուրդ ենք:

Մեզ տարան Ղամարլու՝ Արտաշատ: Գնացինք, էնտեղ էլ ապրեցինք: Հետո, շատ տարի հետո փոխադրվանք, եկանք Երևան:

ՍԻՐԱՆՈՒԾ ՍԻՄՈՆԻ ԹՈՒԹՈՒՆՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1906 Թ., ՎԱՆ)

Ծնվել էմ վանեցի հարուստ վաճառականի ընտանիքում: Մեր ընտանիքը բազմամյա էր: Հայրս ունեցել է վեց եղբայրներ, որոնցից երեքը 1895 թ. քաղաքական իրադարձությունների ժամանակ զոհվել են: Թուրքերը հարձակվել են վանի վրա: Վանեցիները կտրել են բարդիները, բարիկաղներ են տարքել և տասը օր շարունակ կռվել թուրքերի դեմ: Բայց հայերի փամփուշտները վերջացել են: Վանը ունեցել է շատ հարուստ մտավորականներ, որոնք մտածել են, որ ավելի լավ է հեռանալ Պարսկաստան: Իսկ հայրս և հորեղբայրս ետ են եկել, թաքնվել են լեռներում, վարագա վաճրում, Աստղիկ դիցուհու մեհյանում, քանի որ հորս գլուխը գնահատված է եղել երկու հարյուր ոսկի:

Մայրս ունեցել է տասներկու զավակ, ութը՝ տղա, չորս աղջիկ: Հայրս առևտրական էր: Վանում կային շատ արհեստավորներ: Բոլոր տներին կից կար այգի: Այգեստանը տարածված էր: Պտղատու ծառերի առատություն էր և ծաղկանոցներ: Եթե պատահեր, որ դրացին չուներ, մկիրում էին: Սեխը, ձմերուկը բերում էին կողքի գյուղերից: Քիչ թուրքեր կային: Առևտուրը մեծ մասամբ հայերի ձեռքին էր: Պղնձագործները շատ գեղեցիկ փորագրված սկահակներ էին պատրաստում կարմիր պղնձից: Մեր բոլոր բազկաթոռները ծիրանի կամ ընկույզի փայտից էին՝ վրան սադաֆով զարդարված: Մեր սպասքը արծաթից էր: Մեր տանը ճաշակով և մուրք ապակեղեն ունեինք:

Վանը ուներ մի քանի շուկաներ: Խաչփողանում հայրիկիս խանութն էր: Հորս խանութը մեծ էր, սկզբում ապակեպատ գրասենյակն էր, ուր մտնում էր հայրս և կարդում թերթեր: Ստանում էր անգլիական լավագույն կտորեղեն, ռուսական չիթ, փաթուխա: Հորս խանութի մասնաճյուղերը գտնվում էին մաև Տրապիզոնում և Էրզրումում: Հրեա վաճառականները Բաշքալեից գալիս, գնում էին: Ոսկերչությունը ևս զարգացած էր: Մեր տան մեծ դահլիճները անտիկա գորգերով էին զարդարված:

Քաղաքը կազմակերպվել է մ. թ. ա. 9-րդ դարում: Սկզբում կոչվել է Տուշպա, ապա՝ Երվանդավան, վան: Վան քաղաքն ուներ ծուռումուռ փողոցներ, իսկ Այգեստանը ամառանոց էր: Այն հսկայական մի թաղամաս էր: Մեր տունը անկյունային էր: Մեր տանը շատ հյուրեր էին լինում:

1896-ի դեպքերից հետո հայրս կապ ուներ Փարամազի հետ: Արամ Մանուկյանը, Արշակ Վոսմյանը մեր տանը լինում էին: 1913 թ. մեզ մոտ բաղցվեց դաշնակցության տունը, որի հիմնադիրն էր Բարունակ Կապուտիկյանը՝ բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանի հայրը:

Մեր տունը երկու և կես հարկ էր: Ծուրաքանչյուր հարկ հինգ-վեց մետր բարձր էր: Տանիքը տափակ էր, ծիրան էինք փռում, որը դեղին շափյուղայի պես էր լի-

նում և բերանդ դնեիր, լեզվիդ վրա կհալվեր: Առաջին հարկում հացի շտեմարանն էր: Կային մեծ թաջիրներ: Հացը եփում էին երկու շաքաթը մի անգամ: Կողքին մառանն էր: Ջնարակված ամանների մեջ լցվում էր պահուստը: Խաղողը կախում էինք: Նրա դիմացը կապույտ բազալտ քարով ծածկված սենյակ կար, ուր պահում էինք խմորեղենը: Այնտեղ կային թոնիներ, որոնք վառվում էին գազով: Ունեինք մերջնատուն, որտեղ մարդու հասակին կարասներ կային՝ թաղված ծովի ավազի մեջ և լցված էին Օահրադի գինով: Այնտեղ էին պահվում մաև անուշեղենները: Մենք ունեինք ռոկֆորից ավելի լավ պանիր, որը կամաչիով էին պահում և ամանի բերանը փակում էին ու թաղում ավազի մեջ: Կար մաև փայտատուն:

Կալոշ, բոթին էինք հագնում: Մեր շքեղ հագուստները գալիս էին Պոլսից: Առաջին հարկում մենք ունեինք մաև ամառային և ձմեռային ճաշարահներ: Պատերին մկարներ, լուսամուտներին՝ վարագույրներ: Խրիմյան Հայրիկի մկարը մեր հյուրասենյակի պատից էր կախված:

Երկրորդ հարկում մի հսկա քառակուսի սրահ ունեինք, որը երկու հարյուր հիսուն հոգի կառներ: Երբ կամավորական խմբերը եկան, գնե՞րալ Նիկոլանը տասնհինգ օր մնաց մեզ հյուր, և այդ խրախճանքը մեր տանը եղավ: Այդ սենյակում կային բազկաթոռներ, քանեփաներ՝ կամաչ թավիշով ծածկված, իսկ բազկաթոռների ծայրերին ոսկեգույն առյուծներ էին, սեղանի վրա հեռադիտակ և Ամիի ավերակների մկարների ալբոմը: Մեկ պատշգամբից երևում էր Վանա ծովը: Մյուս պատշգամբից երևում էր Սիփամա սարը՝ մով կապույտի մեջ թաղված, հարավից՝ Տավրոսի սկիզբն էր, հյուսիսից՝ Օահրադի գյուղը և Ակըղվըթին՝ հայտնի Մհերի Ագոսվի քարը և ծաղկի դաշտը, որն սպիտակ էր երևում, որտեղից հետո հարձակվեցին թուրքերը:

Մենք ունեինք չորս ծառաներ, խոհարար, կահույան: Ախոռատում ունեինք, երկու արաբական ձծույց ունեինք, կովեր, ոչխարներ ունեինք Դարման գյուղում: Աղո ծառայի հարսանիքը մեր տանն է կատարվել՝ ողողված լույսերի մեջ: Կենտրոնում կախվում էր ջահը: Ունեինք գրամոֆոն, որը բերել էին Եվրոպայից, մաև հայերեն ձայնասկավառակներ:

Մեծ հարգանք, պատիվ, սեր և ունկնդրություն կար մեծերի մկատմամբ, մաև ազգականների համդեպ: Մեր տանը դառը խոսք չեմ լսել: Բոլորս սիրում էինք իրար:

Վանը ուներ երեք թատերական խումբ: Մենք ունեինք այցելության հատուկ օրեր: Հայրիկիս անունը Սիմոն էր, Տեառնընդառաջին հարյուրի չափ հյուր էինք ունենում: Խաղողի որթի ճյուղերը վառում էին, վրայից թռնում էին:

Ամառը գնում էինք վարագա վաճառ: Դա մի սրբազան վայր էր, որտեղ գյուղերից գալիս էին: Հայ ժողովուրդը հավաքվում էր, երգում, պարում էին:

Վաճառում կար յոթը եկեղեցի: Կային մակ կաթոլիկներ և բողոքականներ, որոնք ունեին առանձին դպրոցներ, հիվանդանոց: Բայց լուսավորչականներն ավելի շատ էին:

Մենք Ս. Աստվածածին եկեղեցին էինք գնում: Այն բավական մեծ էր, մոտ հինգ հարյուր մարդ կոնդակով: Ապրիլի 7-ին, երբ ինքնապաշտպանական կոնվոկ սկսվեց, Արսեն քահանայապետարագ էր մատուցում, ծերերն ու երեխաները բազկատարած աղոթում էին: Մենք հավատում էինք, որ Աստված մեզ տեսնում է երկնքից և հետևում է յուրաքանչյուր կենդանի էակի վարք ու բարքին: Այդպիսի երկյուղածություն կար: Ամեն մի հարուստ ընտանիքից հաց էինք ուղարկում եկեղեցուն: Մեծ սինիով տանում էինք եկեղեցու աշխատողների համար: Իմ պապը՝ Գրիգորը, երբ թաղապետ պիտի ընտրվեր, մեծ թոմարով վառել են, հաց են թխել: Ավետիս Թերզիբաշյանը գրել է այդ մասին Փարիզում. «Արծիվը իր գույնին մեջ» գրվածքում:

Մենք ունեինք յոթը դպրոց՝ Ազգային դպրոցը Սանդիստյան դպրոցն էր, ուր ես եմ սովորել: Կար որբանոց: Կային մակ երկամյա և քառամյա բարձրագույն դպրոցներ, որտեղ սովորում էին գյուղում դպրոց ավարտածները: Ունեինք մակ Կենտրոնական վարժարան:

Ուսուցչական կազմը մեծ չէր: Ծառերն ավարտել էին Պոլսում: Ինչպես իմ եղբայրները, յոթը և ինը տարեկան, գնացել էին Պոլիս սովորելու: Նրանք հետո պիտի գնային Փարիզ, ճարտարապետական կրթություն ստանալու: Ես յոթը տարեկանից մանկապարտեզ եմ գնացել: Մեր բոլոր ուսուցիչները մշակակալոր դեմքեր էին: Դասավանդում էին հայերեն, աշխարհագրություն, իրավագիտություն, բնագիտություն, երգեցողություն, մկարչություն, սովորեցնում էին հայրենասիրական երգեր: Դասամիջոցին գնդակ էին խաղում, որը կարում էինք տանք: Պարան էինք խաղում: Պահմտոցի էինք խաղում: Ես շատ երես առած եմ եղել: Մի օր ասացի. «Վաղը դպրոց չկա», ոչ մի աշակերտ չի եղել: Ուսուցիչը իմացավ, ծնողքին կանչեց, բայց ես ներողություն խնդրեցի, որ ստախոսի անուն չստանամ:

Վաճառում առաջին անգամ բեմադրվեց Լևոն Ծամթի «Հին աստվածները»: Հայրս, մայրս ինձ ու Գուրգենին չէին տանում: Մենք մեր լավ հագուստները դրինք կառքի մեջ, երեկոյան ես ու Գուրգենը հագած գնացինք մրանց ետևից: Տոմար մեկ ոսկի էր: Երբ հայրս մեզ տեսավ՝ զարմացավ, բայց՝ բան չասաց: Այդ պիեսը Կենտրոնական վարժարանում բեմադրվեց: Սիրողների խմբեր էին, բայց խաղում էին մակ եվրոպական ստեղծագործություններ: Զարիֆյանը երբ եղել է Վաճառում, զարմացել է: Դերակատարներից մեկը եղել է Լեո Կամսարը: Վաճառները թատե-

րասեր էին: Հետագային վարժապետանոցին կից շինեցին դահլիճ, որը յոթ հարյուր հոգի կտաներ:

Այնտեղ կազմակերպում էին ցուցահանդեսներ, դասախոսություններ, կուսակցական ժողովներ:

Ստանում էինք «Աշխատանք» և «Վաճառույթ» թերթերը: Իմ մայրը ևս ուսում առած էր: Նա մեզ պատմում էր Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառները»: Անգրագետ տղամարդ չկար Վաճառում: Մեր Սանդիստյան դպրոցը շատ առաջավոր էր:

Վաճառ ծովում Վաճառ տառեխ շա՛տ կար, որը էժան էր, և՛ հարուստին էր մատչելի, և՛ աղքատին: Մեր թաղում աղքատներ կային: Հայրիկս աշնանը սալի վրա դնում էր ալյուր, պամիր և այլն ու տանում, բաժանում էր այդ ընտանիքներին: Ծառերը պանդուխտ էին գնում՝ իրենց ընտանիքին օգնելու նպատակով:

Մենք ունեինք կեռաս՝ ծիրանի չափ: Պտուղը առատ էր, բացի սեխ ու ձմերուկից: Ծիրանը արտաքինից շողշողում էր և համով, քաղցր: Ազատ ժամանակ այգիներում խաղում էինք: Ծովափ էինք գնում՝ լողալու: Ծովափը քաղաքից քսանհինգ կիլոմետր հեռու էր: Մայրս ամեն առավոտ կառքով գնում էր, ծով էր մտնում՝ ես էլ իր հետ: Ծառ գեղեցիկ ծովափ էր: Գնում էինք մակ վարագա վաճառ, Նարեկա վաճառ, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վաճառը: Նավ և շոգենավ կային ծովային պտույտի համար: Արտամետից Բաղեշ խմձոր էին տանում և բերում էին մեծ ձմերուկ, որի վրա կարելի էր նստել:

Ունեինք տան և դրուց հագուստ: Դուրս գալուց հագած-կապած էինք լինում և միշտ հիշում՝ «Դու ինձ պահե բողջի մեջ, ես քեզ պահեմ մարդամեջ» ասացվածքը: Մայրս հագնում էր ասլանից գունավոր, մինչև փեշը բլուզկա՝ կարմիր, մանիշակագույն, ճերմակ գույնի: Մայրս պոմբարխաթից վերնագետ ուներ: Մագերը բաց էին թողնված, բայց յազմա կար գլխին: Հայրս՝ ուղիղ կոտ էր հագնում՝ կապույտ կամ սև գլխարկ, ձեռնափայտ, ժիլեթ, ոսկյա շղթայով ժամացույց: Տրապիզոնից թութուն էինք ստանում: Ժամփորդություններ էինք անում: Ամառը գնում էինք Արտամետ, որը հիվանդան էր ծովի մեջ, որտեղ վրաններ կային:

Տանը երկաթյա մահճակալների վրա էինք քնում: Մայրս տանը դեկավարում էր ամեն ինչը: Օրական տառը-տասնհինգ հոգի հյուր էր գալիս: Ամեն ինչ տանը կար՝ հավ, ոչխար, բանջարեղեն: Ուխտագնացության օրվա համար հատուկ կապտափայտ էինք, բաղաժեյ կեռիներ, հալվա, ձու կիսաշեյն և կանաչի:

Հուղարկավորության ժամանակ երեխաներ չէին տանում: Կանաչ գերեզմանատուն չէին գնում: Վարագա Ս. Աստվածածին եկեղեցին ուներ պանթեոն:

Ամուսնությունները շատ շքեղ ու պաշտոնական էին լինում: Առանց սիրո կարող էին ապրել: Սիրո բոլոր երանգները առկա էին: Ամուսնության ժամանակ ծնողների վերջնական համաձայնությունը պիտի լիներ: Ամուսնալուծում լինում էր, երբ բերանից

հոտ էր գալիս և կամ երեխա չէր ունենում: Ամբարո-
յականությունը՝ չեմ լսել: Մայրս տասնվեց տարեկան
է եղել, երբ ամուսնացել է, իսկ հայրս՝ քսան:

Դաշնակցության տունը մեր տան մոտն էր: Կա-
յին մահ հնչակյաններ և ռամկավարներ: Այդ բոլոր
կազմակերպություններն էլ հեղափոխական են եղել,
բայց լավ կլինեք, եթե այդ բոլոր ճիգ ու ջանքերը
ուղղվեին մի նպատակի: Պիտի ունենայինք մի կու-
սակցություն, ինչպես եղել է Վանում: Վարդգես Սե-
րենցյույանը Ջոհրապի հետ Պոլսո պառլամենտի
անդամ է եղել: Մենք ունեցել ենք մահ ֆեդայիներ:
Հայտնի էր Տիգրան Դերոյանը:

Վանի ժողովուրդը զինված էր: Մեր տանը չորս
հատ զենք կար, տղամարդիկ պահում էին իրենց
զրպանում: Երբ կոիվը սկսվեց, հայրիկս մեր զենքե-
րը հանձնեց թուրքական կառավարությանը: 1909
թ. Ադամայի ողբերգությունից հետո վանեցիները
մտածում են՝ զինվել: Հավաքում են փող, դիմում են
Վոսմյանին, Դավթյանին: Նրանք գնում են Պոլիս,
հանդիպում են Ջոհրապին և Սերենցյույանին: Այդ
ժամանակ մենք պետք է զինվեինք:

Մինչև 1915 թ. Վանում կային քաղաքական հե-
ղինականոր գործիչներ՝ ինչպիսիք էին Վոսմյանը,
Վահան Փափազյանը, Արտակ Դարբինյանը, Փա-
րամազը, Իշխանը: Հնչակյանները շատ մեծ դեր կա-
րող էին կատարել, եթե զաղտնապահ լինեին: 1914
թ. Կոստանցայում կազմակերպված խորհրդակցությո-
ւյան մասին թուրքերը իմանում են և Պոլսո Բայազե-
տի հրապարակում քսան հոգու կախեցին:

Փարամազը եկել էր Վան, որպեսզի փորձի
իրենց՝ հնչակյանների ազդեցությունը, բայց տեսել
է, որ Վանում դաշնակները շատ են և լավ կազմա-
կերպված են: Արմենականների տրադիցիաները
ուժեղ էին: Նրանք շատ մահատակներ տվեցին՝
Մկրտիչ Ավետիսյան և այլոք:

Եղել է ժամանակ, որ հայահալած քաղաքակա-
նություն չի եղել Թուրքիայում, և հայերի վիճակը
շատ լավ է եղել: Հայերը կարող էին թուրքերի հետ
հաշտ ու խաղաղ ապրել:

Սահմանադրությունից հետո հայերից սկսեցին
գորակոչիկներ տանել տասնութից քառասունհինգ
տարեկան տղամարդկանց: Ծառ հայեր հիսուն ու-
կի էին տալիս և ազատվում բանակից: Իմ եղբայրը

պատրաստվում էր Փարիզ մեկնել, մյուս եղբայրս էլ՝
Զվիգերիա, բայց թո՛ւ ու թո՛ւր սկսվեց: Միշտ քողե-
րը հարձակվում էին քաղաքի ճամապարհների
ճամփորդների վրա: Բրդերի գեները թալանչի էին, և
թուրք կառավարությունը չէր խանգարում:

Մինչև 1914 թ. թուրքերը անպաշտոն կերպով ու-
ժեղացրել էին բռնությունները հայերի նկատմամբ.
մերոնք դիվանագիտորեն մեղմում էին, բայց մահ
զինվում էին:

Քաղաքը ուներ երեք բաղնիք, որոնք շատ լավ
էին: Մարդիկ առավոտից գնում էին, այնտեղ լողա-
նում էին, ճաշում, երեկոյան վերադառնում: Բաղնի-
քում հաճախ աղջիկների կերթային, որ մարմնական
բարեմասնությունները տեսնային: Այնտեղ հանդի-
պումներ էին լինում, գրուցում էին: Մենք մեր տանն
էինք լողանում, մեծ տաշտի մեջ՝ շաքաթը մեկ ան-
գամ: Մեր տան մոտ մահ հոր կար: Ամեն փողոց եր-
կու կողմից առու ուներ: Մեր շենքի մեջ զուգարան
կար: Սանիտարական մաքրություն կար:

Փոքր քույրս երբ ծնվեց, տատմեր եկավ: Մեզ հե-
ռացրին տնից: Մայրիկս ձայնը լսում էինք այցուց:
Հայրիկս ասեց. «Ես գնացի ծովից մի փոքրիկ աղջիկ
բերի»: Եվ մենք հավատում էինք: Ես ութը տարեկան
էի: Ամոթխածություն կար: Մեր գիտելիքները սահման
ունեին: Ընտանիք էր, ուր ամեն մեկը գիտեր իր տե-
ղը: Մեզ մոտ ձեռագործ շատ էին անում, հատկապես
ժանյակագործություն, բայց ես սիրում էի կարդալ:

Տղամարդիկ խմում էին օղի՝ մատնաչափ բա-
ժակներով: Ազգականները փոխայցելություններ
կանեին: Մեր հարսները ժիտեճյանների, Հյուսյան-
ների, Գափամաճյանների, Թերլեմեզյանների, Ծաֆ-
բաղունցյանների երեւելի ընտանիքներից էին, որոնք
նպաստել էին ազատագրական պայքարին:

Վանում հիմնված էր Կանաճ միություն: Ֆեդայի-
ները ծաղկած գալիս էին մեր տունը: Նրանց «ղաչաղ»
էին ասում: Նրանց սնունդը ապահովված էր, և իրենք
գալիս էին, հաշվետվություն կտային: Մենք՝ երեխա-
ներս, գիտեինք, որ ոչ ոքի չպիտի հայտնեմք նրանց
մասին: Գիտեինք, որ դաչաղները հեղափոխական-
ներ են: Նրանցից շատերին ես անձամբ ճանաչում էի:
Մենք լավ հարաբերությունների մեջ էինք մահ թուրք
մահանգապետ Զեդեթի, Գափի բեկի հետ: Նրանց
տները մորս հետ գնում էինք այցելության:

38 (38).

ՊԱՏՐԻԿ ԱՎԵՏԻՍԻ ՍԱՐԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1906 Թ., ՎԱՆ)

Ըստ անձնագրի ծնվել եմ 1906 թվին, բայց մայրս
ասում էր, որ ես ծնվել եմ 1907 թ., Խրիմյան Հայրիկի
մահվանից հետո:

Այսօրվա պես հիշում եմ մեր տունը, որը գտնվում
էր Վանա բերդի տակը, Ս. Նշան եկեղեցու մոտ: Մեր
տունը երեք հարկանի շենք էր: Հիշում եմ իմ ընկեր-

ներին, որոնց հետ բարձրանում էինք բերդի բացատը
և խաղում էինք: Հարուստ չէինք: Հիշում եմ Վանա
գեղեցիկ ծովը: Հայրս ձեռքս բռնած տարավ ծով, որը
շատ աղի էր, և ես քիչ էր մնում խեղդվելի:

Յոթ տարեկան էի, երբ թուրք ոստիկանները
գալիս, սպառնում էին, որ մեր զենքերը հանձնեմք:

Նրանք հաճախ գալիս էին և սպառնում հորեղբայրներին և հորս:

Այդ ժամանակ վախճանվեց մեծ եղբայրս՝ Հարությունը: Մայրս ինձ տեղավորեց եկեղեցու մանկապարտեզը: Մի անգամ պիտի գնայի տատիկին տունը, մեղումները ինձ խայթեցին: Մանկապարտեզում իմ դաստիարակն էր տիկին Մանկասարյանը, որն ինձ սովորեցրել էր գրագիտություն: Դպրոցում էլ դաստիարակվել եմ հայրենասիրության ոգով:

Հիշում եմ, փափախավոր հայեր գալիս էին մեր տունը և ժողովի էին մատում:

1914 թ. եղավ արևի խավարում: Հնչեցին եկեղեցու զանգերը: Ծատերը գուշակեցին, որ կոխվ է լիճելու: 1915 թ. ապրիլի սկզբին թուրք ժանդարմները հրեշ Զևեթի ղեկավարությամբ հարձակվեցին Վանի վրա: Արդեն մախօրոջ հավաքել էին բոլոր երիտասարդներին՝ իբր թուրքական բանակ են տանելու, բայց ճամփին կոտորել էին: Ղևոնդ հորեղբայրս կարողանում է փախչել այդ սպանվածների միջից:

Սկսվեց կոփվել: Հայերը լսել էին, որ թուրքերն ասում են. «Վանը թուրքերին պետք է մնա»: Մի քանի օր առաջ թուրքերն ու քրդերը հարձակվել էին քաղաքի հայերի խանութների վրա, թալանել էին: Վանում գործում էին դաշակցական, ռամկավար և հնչակյան կուսակցությունները, որոնք վտանգը տեսնելով՝ միացան և հանդես եկան միասնաբար: Քաղաքում բերդի վրայից անընդհատ հրացաններով կրակում էին: Երկու հորեղբայրներս՝ Ղևոնդն ու Մարտիրոսը, սկսեցին մասնակցել կոփվելներին: Մարտիրոսը ընտանիք ուներ, իսկ Ղևոնդը ամուսին էր: Նրանց հաց ու ջուր ես ու Վրոպրը՝ Մարտիրոսի տղան, տանում էինք, որ ուտեն:

Մեր տան երրորդ հարկից հայրս հսկում էր, որ թուրքերը բերդից վար չիջնեն դեպի Քաղաքամեջ: Հայրս մեկ էլ տեսնում է, որ թուրքերը սկսեցին պարաններով իջնել: Հայրս սկսում է կրակել նրանց վրա, և թուրքերը ահից այլևս չեն իջնում: Ամեն ինչ ճակատամարտի համար էր: Խարազոմիսից գաղթականներ էին գալիս և մտնում քաղաք՝ Այգեստան:

Մայիսի սկզբին սկսվեց թնդանոթների որոտը: Մեր տղաներին մեր մայրերը աղջկա շորեր էին հագցրել և երեսները ցեխոտել էին:

Թուրքերը նոր տեսակ թնդանոթներ էին օգտագործում, որոնք ակամներ էին գցում մեր տների վրա: Դրանք երկար հավանգի ձև ունեին: Հաճախ չէին պայթում, մեր կանայք զգուշությամբ ակամազերծում էին:

Մայիսի 5-ին, երբ հաղթանակը եղավ, թուրքերն սկսեցին փախչել մավակներով՝ ծովի վրայից: Նրանք փախցնում էին իրենց ընտանիքներին: Հաղթական վանեցիները մեծ նվազախմբով Այգեստանից եկան Քաղաքամեջ և միմյանց սկսեցին համբուրել:

Այգեստանը Քաղաքամեջից հեռու էր չորս-հինգ կիլոմետր տարածությամբ: Հետո ռուսական զորքը մոտեցավ Վանին: Հայրս ինձ բարձրացրել էր իր ուսին, որ ես լավ տեսնեմ: Վերջապես լսվեց ձիերի դոփյուն: Առաջին հերթին Վանին մոտեցավ Անդրա-

միկը, հետո՝ Դրոն, Համազասպը, Գայը: Անդրամիկը Վան չմտավ, կովից հետո վանեցիները սկսում են թալանել թուրքերի տները: Հայրս այդ թալանին չմասնակցեց: Այդ օրերին հայրս իմ ձեռքը բռնած բարձրացել էր բերդը: Մի բացատում հայրս տեսավ տասնհինգ հատ ձու: Թաշկինակի մեջ դրեց, տուն տարանք: Մայրս ծիծաղեց հորս վրա, թե՝ «Քարվան զնաց, փետուր բերեց», քանի որ ոչինչ էր այդ:

Կովից առաջ թուրքերը տարել են իշխանին և գիշերով սպանել են: Հիշում եմ իշխանի թաղումը: Նա դաշակցական խոշոր գործիչ էր և մասնակցել էր ֆիդայական շարժմանը: Իշխանի դիակը դրվեց Ս. Վարդան եկեղեցում, հոգեհանգիստ եղավ, իսկ տղան՝ «Հոպ, հոպ կանեմ, թուրք կսպանեմ» ասում էր:

Հետո գեներալ Նիկոլանը կազմակերպում է Վանի կառավարությունը, որը և սկսում է գործել:

Հուլիսի 15-ին գեներալ Նիկոլանը պահանջում է, որ հայերը գաղթեն, որ թուրքական զորքը հսկայական ուժ է ստացել և հարձակման է պատրաստվում: Հայ ղեկավարները՝ Արամ Մանուկյանը և այլոք, հրաժարվում են գաղթել և ասում են գեներալ Նիկոլանին. «Մենք առանց օգնության հաղթեցինք, մենք ունենք կամքի ուժ, որ պաշտպանենք մեր երկիրը», բայց Նիկոլանը և Անդրամիկը, որպես ղեկավար, ռուսների հետ համաձայնվում են մահանջել: Տիրեց իրարանցում:

Երեք օր ժամանակ տվեցին: Ինչքան պղնձե կաթսա ունեինք, տարան լցրին հորերը: Էմ հույսով, որ պիտի ետ գանք: Մայրս գաթա թխեց, հավա սարքեց: Հայրս մի էշ գնեց, էդ էշին բարձեցինք մեր անկողինները, իսկ կովը սանձած տվին իմ ձեռքը: Մայրս ասաց՝ տունը վառենք: Հայրս ասաց՝ ետ պիտի գանք:

Սկսվեց գաղթը: Հասանք Ավանց մավահանգիստը: Այնտեղ տեսանք շատ դիակներ, որոնց սպանել էին թուրքերը: Հայրս տրեխներ էր կարել ու հագցրել էր ինձ: Վանեցիները արցունքն աչքերին հեռանում էին իրենց հայրենի օջախներից, բայց սարսափը պատել էր բոլորին, որ թուրքերը ուր որ է՝ գալու են: Էլ շների ոռոց, մարդկանց բղավոց: Էդ աղմուկ-աղաղակի մեջ մեր էշը կորավ՝ հետը միասին մեր անկողինները:

Հասանք Արաղայի դաշտը: Կողքից հոսում էր Բանդիմահու գետը՝ իր ահռելի հոնդյունով: Այնտեղ շատ մայրեր իրենց կրծքի երեխաներին մետում էին գետը, քանի որ կամրջի վրայից անցնելը շատ դժվար էր և վտանգավոր: Դրա համար էլ ասում են՝ Բանդիմահու գետը արյուն էր դարձել:

Քրդերը իջնում էին լեռներից, որ մեզ թալանեն: Մենք՝ արյունլվա ոտքերով, հոգնած, ուժասպառ, սոված քայլում էինք օր ու գիշեր: Հասանք Օրգով: Բայազետից հետո մի բարձունք բարձրացանք, աչքս ընկավ Արարատ լեռան: Ես առաջին անգամ էի տեսնում այդ սուրբ լեռը: Մոռացա մեր անցկացրած դժվարություններն ու հոգնությունը: Ես հիշեցի Բաֆու խոսքերը. «Արդյոք կգա՞ ժամանակ, որ Արարա-

տի գլխին ծածանվի հայկական դրոշակ»:

Կամաց-կամաց սկսեցինք իջնել դեպի ցած: Քրդերը հարձակվեցին մեզ վրա, սկսեցին կոտորել: Հայ երիտասարդները դիմադրում էին և մեզ պաշտպանում:

Հոծ գաղթականությունը վերջապես հասավ Իգդիր: Իգդիրցիները լավ չընդունեցին մեզ: Նրանք ջուր էին կապել, որ գաղթականներն իրենց այգիներում չհասնեն և վեր կենան, զնան:

Ռուսները վաճի գաղթից չորս-հինգ օր հետո մտնում են վան, որտեղ կազմակերպում են կառավարություն:

Մայրս մեզ տեղավորում է Իգդիրում, որտեղ ես տիֆով հիվանդացա:

Լսեցինք, որ հայ գաղթականներին պիտի ուղարկեն Սիբիր: Դրա համար էլ հայ գաղթականներից շատերը գնացին Կրասնոդար կամ արտասահման: Էջմիածնի պատերի տակ, լճի ափին հայ գաղթականությունը ծվարած էր: Խոլերան, տիֆը հնձում էին բոլորին: Մայրերը առանց պատանքի թաղում էին իրենց երեխաներին: Մայրս մի ֆուրգոն է վարձում, և մենք գալիս ենք Երևան: Հետո Ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ տեղավորվեցինք: Տառն չկա, մայրս՝ մոր էր ազատվել, գաղթի ճամփին ծնվել էր մի աղջիկ, որը հիվանդ էր և պիտի մեռներ: Ասացին՝ եթե չկնքվի, չենք թաղի: Ս. Սարգիսում կնքեցինք, անունը Դժբախտ դրեցինք, քանի որ հայ ժողովրդի դժբախտության մեջ էր ծնվել:

Հետո ես ինչ ասես՝ չեմ արել: Աստաֆյան փողո-

ցում սառը ջուր եմ ծախել, ուստի հրամանատարներին ջուր եմ տվել: Նրանք կոտորեցին իմ բաժակը և կուլան: Ես սկսեցի լաց լինել: Մի աղջիկ եկավ, ինձ հարցրեց, թե ինչու՞ եմ լալիս: Ես նրան պատմեցի: Նա ինձ մեղքացավ, տարավ «Լույս» տպարան, աշխատանքի ընդունել տվեց: Ես խազեհի տնից ճաշ էի տանում, որ ուտի: Սովորեցի, դարձա գրաշար:

Սարգսյանի ճակատամարտի ժամանակ լուր եկավ, որ թուրքերը գալիս են, փակել են Քանաքեռի ելքը. հայրենիքը վտանգի մեջ է, ով ինչով կարող է՝ թող օգնի:

Նազարբեկյանի, Սիլիկյանի, Դրոյի կոմիտեները հաղթում են: Եթե Անդրանիկը Ջալալօղլիից միանար՝ ճիշտ կլիներ: Հայաստանում 1918 թվի մայիսի 28-ին դաշնակցական կառավարություն է հիմնադրվել:

Ինձ որպես դաշնակցական տրոցկիստ 1937 թ. բռնել են: Իմ գործը քննվեց Մոսկվայում: Մի քանի ժամվա մեջ մի քանի հոգու մեղադրեցին, բայց կեղծիք էր. վկաներին էլ սպառնացել էին, նրանք էլ վախից ստորագրել էին: Վաթսույնոյս հողավածի առաջին մասով ինձ դատապարտեցին հինգ տարի ժամկետով: Բանտի ճակատին գրված էր՝ «Ով չի տեսել, նա՝ կտեսնի, ով տեսել է՝ չի մոռանա»: Ես էնտեղ հիվանդացա, ինձ տարան հիվանդանոց:

Հետո վերադարձա, որպես պոլիգրաֆիստ աշխատեցի: Պարզեատրվեցի: Մասնակցել եմ Հայրենական մեծ պատերազմին, ստացել եմ շքանշաններ: Հիմա թոշակառու եմ:

39 (39).

ՄԱՔՐՈՒՀԻ ՄԻՀՐԱՆԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՎԱՆ, ԲԺՆԿԵՐՏ ԳՑՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ վանի Բժնկերտ գյուղում, 1907 թվին: Մերոնք շատ հարուստ եմ եղել: Մեր տունը միշտ լիքն էր: Հսկայական հողեր ունեինք, որոնք վարում, հնձում էինք, յոթաչքանի ջրաղաց ունեինք, հազարավոր անասուններ ունեինք: Մեր տանը կաթը լիքն էր, ջրի տեղ էինք խմում:

Հորս անունը Ռաֆիկ էր, Ռաֆո էին ասում: Հերս չորս տղա է ունեցել, երկուսը մահացել են:

1915 թվին մի պայծառ առավոտ շուտ կոտո մասնա վերցնում է կուծը, որ իջնի Ծամիրամի առվից ջուր բերի: Հորեղբորս կինը էլ օրը հաց էր թխում: Մերս հեռվից տեսնում է մոտեցող ձիավորների՝ ձեռներին սվինները արևի տակ փայլվում էին: Մանր ու պետ վանեցիները կոտորների վրա մայում են: Թուրքերը եկել կոլոնվել են մեր գյուղը, շրջապատել են, հանդիպած մարդկանց խփել, սպանել: Մերս, որ հեռվից տեսնում է էլ իրարանցումը, կուծը կոտորում է, վազում է տուն: Տեսնում է՝ թուրքերը լցված են մեր տունը: Օտու եմ տվել հացի խմորը գետնին, ամեն ինչ իրար խառնված: Երկու հորեղբորս կնիկ-

ներին և յոթ երեխան լցնում են մարագը: Իմ հորեղբոր կինը դուրս է փախչում երեխան ձեռքին, նրան բռնում սպանում են: Ես ինձը տարեկան մի ախպեր եմ ունեցել՝ Մովսես անունով: Բեկի կնիկը տանում պահում է նրան. մենք էլ չտեսանք, տարան նրան թուրքացրին:

Գեղեցիկ աղջիկներին զցում էին ձիու թարկը, տանում էին: Երեխանքին սվինների վրա հանում, զցում էին գետին՝ սպանված: Մորը զցում էին ձիու թարկը տանում: Մերս իր երեխան գրկում է, զնում է քեռու տունը: Ջահել հարսներին, որ ընկնում էին թուրքերի ձեռքը և չէին ենթարկվում նրանց, կուրծքը կտրում էին, զցում էին շներին: Իմ մի հորեղբորս խփել, զցել եմ Ծամիրամի գետը: Մանուկ հորեղբորս էլ մասնապես սպանել են սարսափելի ձևով:

Էդ բոլորը ես տեսել եմ իմ աչքերով, ու ամբողջ օրը մի՞նչ և հիմա աչքերիս առաջն է:

Ես եմ եղել, Վարդանուշ քույրս, Եմաքը՝ հորեղբորս տղեն, հորեղբորս կնկան՝ Հասմիկին, սվինով սպանեցին մեր տան շեմին, հրացանի կոնդախներով խփում,

զգում էին գետնին: Քամի որ ընտանիքի հարստութ-
յունը մեծ հարսի ձեռքին էր լինում, էն էլ կապված էր
մրա մեքենան, մրան սպանեցին, հաց թխելու թևոցնե-
րը ճղճղեցին, շորերը ճղճղեցին, մեքենան կապած ու-
կիները գտան, համին, առին ու գնացին:

Մենք՝ երեխանք՝ Հայրոն, Նշանը, Ենոքը, Վար-
դանուշը և ես, մնացինք հորեղբորս կնկա՝ Պայծառի
հույսին: Հորեղբորս չորս տղերքին մեր աչքի առաջ
սպանեցին՝ Պետրոսին, Հմայակին, Հարությունին,
Մեսրոպին:

Հորեղբորս կնիկը՝ Պայծառը, մեզ վերցրեց, մա-
րագի մեջ մտանք: Թուրք հարևանի կնիկը դարմանը
լցրել էր մեզ վրա, որ մեզ չգտնեն ու չսպանեն: Մեր
հարևանի ութ տարեկան աղջկան, որը ծնողների
կողքից հեռացել էր, թուրքերը երեք հոգով բռնա-
բարեցին հենց բակում: Մենք դեզի միջից տեսնում
էինք: Եվ մա մեկ ժամ հետո մահացավ:

Էն մյուս օր գիշերը էր թուրքի կնիկը մեզ՝ հինգ-
վեց երեխանքիս, տարավ իր տունը, կերակրեց, պա-
հեց ու գիշերով մեզ ուղարկեց Վան: Մենք էնտեղ
մնացինք մինչև սկսվեց գաղթը: Մենք Պայծառի՝ հո-
րեղբորս կնոջ և Աստոմ քեռուս հետ, որը Անդրամիկի
գործից էր, գաղթել սկսեցինք: Ժամփին երկու կող-
մի սար էր, երկու կողմից ջարդում էին. որը մտել էր
անասունի տակը՝ փախել էր: Վերջապես գնացինք,
հասանք Բանդիմահի կամուրջի մոտ, Էդտեղ հա-
մարյա ժողովուրդ չմնաց. եզների վրա սալերի մեջ
երեխանքին դրել էին, սալերը շուտ էին գալիս գետի
մեջ: Որին սպանում էին, որն էլ իրան զգում էր ջուրը:
Ժողովուրդը մի եամից փախչում էր, մի եամից ետևը
նայում, որ տեսնի թուրքերը ետևից չե՞ն ընկնում:

Հասանք մի դաշտ: Ո՛րն սկսեց օջախ անել, ո՛րը
սաճի վրա հաց եփել: Սոված ենք ու ծաղավ: Ով ու-
ժասպառ է լինում, մնում է գետնին ընկած, մնացածը
շարժվում են առաջ:

Եկանք հասանք Իզդիր, բայց էնտեղ չմնա-
ցինք: Տանջանքով, տառապանքով եկանք, հասանք
Էջմիածնի մոտ: Փոքր հորեղբայրս՝ Մանուկը, խոլե-
րայից մեռավ: Մեկ էլ մեկը ձեն է տալիս. - Բժնկերտ
գյուղից ո՞վ կա...

Հորեղբորս կինը ասաց. - Արի՛, Աստո՛մ, գնանք:

Մեզ հավաքեցին: Ես, հորեղբորս տղերքը՝ հինգ
երեխա, եկանք Էջմիածին: Ընտարանի շենքը մեր
առաջին մանկատունը եղավ: Էլ չեմ հիշում: Հետո
մեզ տարել են Դիլիջան:

Հորեղբորս կնիկը Արշալույսին ու Ներսեսին

վերցնում է, դրանք մեծ էին, առնում գնում է:

Մանկատանը մեզ պահեցին: Բայց էնքան մի-
ջոց չկար: Հեռագիր են տալիս Ամերիկա: Միստր
Նելսոնը, միսս Քլեմենտին, հայ որբերին հավա-
քեցին, տարին Ալեքսանդրապոլ, կազմամասերի
մեջ մտցրին: Էնքան շատ էինք, որ մի տեղաշարի
վրա երկու հոգի էինք քնում, երկու հարկանի մահ-
ճակալներ էին: Մեզ մթերքով ապահովեցին, հագց-
րին: Ամերիկացիները մնացին մեզ մոտ: Մեզ խնա-
մում էին տիկին Թագուհին, տիկին Նվարդը, օրիորդ
Մաքրուհին, Օուշանիկը, Գոհարը, բոլորն էլ վանեցի
էին: Մայրապետները մեզ լողացնում էին: Ամերիկա-
ցիների վրա երգ էին հնարել:

*Հեռագիր տվին Ամերիկա,
Միստր Բրաունը եկավ,
Որբերին հավաքեց
Չթողեց ոչ մեկին
Անտեր, անպաշտպան:*

Ես այնտեղ լավ էի սովորում: Արդեն գիտեի անգ-
լերեն, ռուսերեն: Միստր Բրաունը մի օր ինձ կան-
չեց, ուզեց ինձ Ամերիկա ուղարկել: Բայց ես չհամա-
ձայնվա:

Մեր գերդաստանից շատ քչերը հասան Հայաս-
տան: Հորեղբորս աղջիկը՝ Արշալույսը, պատմում
էր, որ իր ամուսինը՝ Սահակը էդ առավոտյան շատ
շուտ, ժամը յոթին գնացել էր կովերին ճանապարհ
դնելու: Վերադարձին թուրք հարևանը զգուշացրել է.
- Սահակ, օղլու՛մ, չգնաս ձեր բակը. թուրքերը եկել,
մտել են ձեր բակը, սպանում են բոլորին:

Սահակը մտնում է դեզի մեջ, նայում, թե ի՞նչ է
կատարվում իրենց բակում: Եվ տեսնում է, որ իր հորը
անկողնից հանեցին թումբանով, բերեցին երեք տղա-
ներին կապկապած և հորը ստիպում են, որ ինքը իր
տղաներին սպանի: Հայրը չի կրակում: Թուրքերը մրան
էլ են կապում ծառից: Երեք տղաների ատամները քա-
շում են ճակատներին խփում, եղունգները քաշում են,
երեսները սփնջներով ճղճղում են ու երեքին էլ էդ ձևով
տանջամահ են անում, հետո էլ հորը սպանում են:

Սահակը էր բոլորը տեսնում է իր աչքերով, խոտի
դեզի մեջ ուշքը գնում է: Լուսադեմին թուրք հարևա-
նը գալիս տանում է Սահակին ու թաքցնում: Սահակը
էդպես ազատվում է, գալիս է Երևան:

1965 թվին Սահակը երեք ոչխար մատաղ արեց
իր երեք եղբայրների և իր հոր հիշատակի համար,
հոգեհաց տվեց:

40 (40).

ԱՐԾՐՈՒՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՎԱՆ)

Ծնվել եմ Վանի Այգեստան թաղամասում: Հայե-
րը Վանում զբաղվում էին արհեստներով՝ դերձակ,
ոսկերիչ, հյուսն, ծաղկագործ: Իմ հայրը դերձակ էր,

տղամարդկանց համար շորեր էր կարում:

Վանում կային երեք-չորս հարկանի շենքեր:
Ծնողներս ունեին յոթը զավակ: Ունեին մահ երկու

կով, մի այգի՝ ընկույզի և այլ ծառերով:

Ֆիդայական շարժումներն ուղղված էին անարդարության, կողոպուտի, հալածանքի դեմ: Հայրս հրացաններ ուներ ցախատանը: 1915 թ. վանեցիները կարողացան պաշտպանվել շնորհիվ իրենց զենքերի: Ինքնապաշտպանությունը ծնվում է, երբ ժողովրդի նկատմամբ բռնություն է լինում:

Գաղթի ճանապարհին, Բանդիմահի կամուրջով անցնելիս, թուրքերը քարաժայռերի ետևից կրակ մղեցին մեզ վրա: Դա մի սողոմ գոմոր էր: Մենք մի քանի փոքրիկներով սայլերումն էինք: Մի փոքրիկ մեր աչքի առաջ արյունոտվեց ու գլուխը թեքեց, անշարժացավ: Մենք չզգացինք, որ նա սպանվեց:

Ութսունն անց եմ և զգում եմ, որ այդ նախնիքը ծրագրված էր: Ովքեր ողջ մնացին այդ դժոխքից, մերանք երբեք չեն մոռանա իրենց աչքերով տեսածները:

Իգդիրում հայրս գտավ մեզ: Եկանք Էջմիածին: Ամբողջ Էջմիածինը լցված էր գաղթականներով: Վանքի պատերի տակ, լճակի ափին մեռնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ: Մենք երկար չմնացինք Էջմիածնում: Եկանք Երևան, որտեղ մահացավ իմ երկու տարեկան եղբայրը: Մենք մեկնեցինք Թիֆլիս: Ամբողջ ճանապարհին ճպոտած աչքերս կտրացել էին: Թիֆլիսում մեզ ապաստան տվեց հորեղբորս տղան: Մեր ընտանիքից մնացել էինք ես, Վարազդատը և մայրս: Հայրս մեռավ Արամյան հիվանդանոցում: Փոքր քույրս՝ Արփենիկը, որը մեկ տարեկան էր, մահացավ տիֆից: Մեծ քույրս՝ Արաքսիսն ևս: Նա մի փոքրիկ աղջիկ ուներ, որը որբ մնաց: Մեր փեսան ամուսնացավ իմ մյուս քրոջ՝ Սիրանուշի հետ, որ երեխային խմամի, ու նրանք գնացին Եգիպտոս բնակվե-

ցին: Մեր ինը հոգիանոց ընտանիքից մնացինք երեք հոգի: Մեր կոտորածն էլ տարափոխիկ հիվանդությունների համաճարակից եղավ արդեն այս կողմում:

Մենք որբանոցում մնացինք մինչև 1918 թիվը: Էնտեղ էին նաև ապագա բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցը, Ազատ Վշտունին, Նորայր Դաբաղյանը: Որբանոցում ես տառաճանաչ դարձա: Մի գիշեր լսեցի, որ մեր որբանոցը փոխադրում են Կարս, որտեղ ստեղծել էին մանկական կացարան: Այնտեղ մեր որբերը շատ կորուստներ ունեցան: Խեղճ մայրս լվացք էր անում: Ես փողոցում կոշիկ էի մաքրում, ջուր էի ծախում: Ես կառչում էի վագոնին, գնում էի գյուղ:

1928 թ. դարձա Լենինականի պետական թատրոնի սկսնակ դերասան: Մոսկվանը ղեկավարում էր այդ գործը: Դրա համար Մոսկվայի անվան թատրոն կոչվեց: Այդ թատրոնը ինձ շատ բան տվեց: Ես նվիրվեցի թատրոնին: Թատերական արվեստի միջոցներով ես պետք է ծառայեի իմ ժողովրդին:

Տարիների ընթացքում դարձա վաստակավոր արտիստ, ժողովրդական արտիստ: Հայրենական պատերազմի օրերին ինձ վստահվեց թատրոնի տնօրենի պաշտոնը:

Ես շատ եմ մտածել հայկական ցեղասպանության մասին և զարմանում եմ, որ կան պետություններ, որ չեն ընդունում Հայոց ցեղասպանությունը:

Ծատ եմ երազել գնալ, տեսնել մեր Վանը: Հիշում եմ մեծ ջրամբարը, որը ջրում էր Այգեստանի այգիները: Ես ուզում եմ տեսնել, թե ո՞վ է այն մարդը, որ առանց քրտինք թափելու վայելում է մեր տոհմական վաստակը:

Ո՛վ արդարություն, թող որ թքնեմ քո ճակատին:

41 (41).

ԵՐՎԱՆԻ ՍԻՄՈՆԻ ԾԻՐԱԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 թ., ՎԱՆ)

Իմ հոր անունը Սիմոն էր, մորս՝ Աղավնի, քույրերինս՝ Վարսենիկ և Փրկուհի, ունեի նաև մի եղբայր՝ Հրամստ անունով:

Հայրս կոշկակար էր, միաժամանակ կոշիկ կարել է տվել և վաճառել: Նա ուներ մի քանի խանութ: Մենք շատ լավ ապրում էինք:

Հայրս ինձ ֆայթոնով էր մանկապարտեզ տանում:

1914 թվին դպրոց հաճախել սկսեցի: Բայց 1915-ի ապրիլին արդեն դպրոց չկար, որովհետև սկսվել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և թուրքերը հարձակվել էին մեզ վրա: Բոլոր հայ տղամարդկանց թուրքական բանակ էին տանում, բայց հորս չտարան, քանի որ նա թուրքերին կոշիկ էր մատակարարում:

1914-ին, երբ պատերազմը սկսվեց, Արևելյան Հայաստանը և Թիֆլիսի հայերը կամավորական զորք կազմեցին և միացան ռուսական բանակին:

Թուրքերը իրենց բանակում ունեին վաթսուն հազար հայեր: Այդ որ իմացան, իրենց բանակի հայերին բանակից հանեցին, կազմեցին ռաբոչի բաթալիոն և սկսեցին նրանց կոտորել:

Երբ լուրը հասավ Վան, վանեցիները կազմեցին Ռազմական խորհուրդ և պարիսպավորեցին Վանը, դիրքեր սարքեցին: Իսկ Վանի մեջտեղում կար թուրքական դժլա: Վանեցիները այն վառեցին և մեջտեղից վերացրին:

1915 թ. ապրիլի 6-ից մինչև մայիսի 4-ը մենք պաշտպանվում էինք շատ հաջող: Մայիսի 4-ին ռուսական զորքը մտավ Վան, որի մեջ էր վեց հազար հոգուց բաղկացած հայկական բանակը՝ Զորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ: Ռուսական ղեկավարությունը ընտրեց Վանի ղեկավար Արամ Մանուկյանին: Այսպես ապրեցինք մինչև հուլիսի սկիզբը: 1915 թ. հուլիսի սկզբին ռուսական ղեկավարությունը կարգադրեց հայերին գաղթել:

վանեցիները ընդհանուր ժողով կազմակերպեցին, որտեղ բոլոր եղույթներ ունեցան երիտասարդները, որոնք չէին համաձայնվում գաղթել, բայց և այնպես մեծերը համաձայնվեցին:

Հայրս մի էշ գնեց, մեր ուտելիքները բարձեցինք վրան, իսկ եզի վրա մեր վերմակներն էին:

Մեր գերդաստանից մեզ հետ էր քեռիս, որը ամուսնացած չէր, և մյուս քեռիս՝ իր առանձին ընտանիքով եկավ, ինչպես և հորեղբորս ընտանիքը: Քույրս՝ Փրկուհին երեք ամսական բարուրի մեջ էր: Ես, չորս տարեկան Հրանտ եղբայրս ուսիս դրած էի, իմ մագի միջով անցավ պատրոնը մտավ եղբորս մարմինը, և մա մահացավ:

Մենք գաղթեցինք, երբ ճանապարհին անցանք Բերկրիի կամուրջը, որի անունը Բանդիմահի կամուրջ էր, հայտնեցին, որ քրդերը հարձակվել են մեզ վրա: Քրդերին սովորեցնում էին թուրքերը, որ մեզ

կոտորեն: Նրանք էլ երբ հայ էին տեսնում՝ կոտորում էին:

Էշի վրա քույրս էր մատած, ես ետևը: Էշը մտավ ջուրը, թափ տվեց, ես ընկա ջուրը: Հագիվ իմ ջրից հանեցին:

Մի կերպ հասանք Իգդիր: Մի ոչխար մորթեցինք, եփեցինք, կերանք: Հայրս մի սալ վարձեց, և մենք լցվանք մեջը, եկանք Երևան: Մեկ սենյակի մեջ երկու ընտանիք էինք՝ ութը հոգով:

Հայրս վերադարձավ վառ: Իր կաշիների խանութը լրիվ թալանել էին, բայց ուսները արդեն գրավել էին վառը: Հայրս եկավ, որ մեզ տանի վառ, բայց արդեն վառը թուրքերին էր անցել: Մենք տեղավորվանք Երևանում: Ես սովորեցի, հետո գնացի Մոսկվա սովորեցի, դարձա ինժեներ, կառուցել եմ կառույցների գործարանը և մի քանի ուրիշ բնակելի շենքեր եմ մոնտաժել: Հիմա էլ թոշակառու եմ դարձել:

42 (42).

ՂԱԶԱՐ ՂԱԶԱՐԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՎԱՆ, ՀԱՅՈՑ ԶՈՐ, ՀՆԴՍՏԱՆ ԳՅՈՒՂ)

Մեր մայրերը ապրել են վաղի մահամահ Հայոց ձոր գավառի Հնդստան գյուղում: Այն տարածվում էր կիսաֆարթավայրի վրա, Խոջաբ գետից մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա: Այդ պատճառով էլ մեր գյուղը հյուսիսից և հարավից ճյուղավորած Խոջաբ գետի ջրերը դարձրել էին Հնդստանը ջրառատ և բարեբեր: Գյուղը ուներ շատ պտղատու այգիներ, այդ թվում ման խաղողի, բայց թուրքական կառավարության տակ գտնվելով՝ հայերի իրավունքը ունաֆարված էր: Դրա համար էլ քրդական բաշիբոզուկների պատճառով որոշ այգիներ ամայացել էին: Նույնիսկ այգու տերը՝ հայ շինականը, ձեռք էր քաշել այն մշակելուց: Մեր գյուղին պատկանող հողային սահմանը բաժանված էր երկու մասի՝ դաշտային, ուր ընկած էին այգիներն ու բանջարանոցները, և լեռնային, ուր բարենպաստ կլիմայի պատճառով գյուղի բնակչությունը զբաղված էր խաշմարածությամբ:

1913 թ. մարդահամարով գյուղը կազմում էր երեսուցյոթ տնտեսություն, որից յոթը՝ քրդեր էին, իսկ երեսունը՝ հայեր:

1894 թ. Սասունի կոտորածի ժամանակ, սուլթան Համիդի թուրք ջարդարարները արշավում են մահ մեր գյուղը՝ ցանկանալով ավերել այն: Իմ պապի ընտանիքը կազմված է եղել տասնմեկ անձից: Թուրք և քյուրդ հրոսակախմբերը՝ մտնելով Հայոց ձոր, սկսում են հերթականությամբ ավերել անպաշտպան գյուղերը: Մեր գյուղը գտնվում էր ամենավերջում: Նախորդ կոտորված գյուղերից հրաշքով փրկվածները լուրը հասցնում են: Մեր գյուղացիները լսելով՝ որոշում են փոքր երեխաներին բարձրացնել լեռնա-

յին ամմատչելի վայրերը և թաքնվել: Իրենք դիմում են ինքնապաշտպանության, դիմադրելով թուրք ջարդարարներին, հույս ունենալով, որ երեքից հինգ օր կկարողանան դիմամալ, և թուրքական կառավարությունը ջարդարար թուրքերին ու քրդերին ետ կկանգնեցնի իրենց արարքներից: Սակայն թուրք իշխանությունը շատ լավ գիտեր կատարված դեպքերը հայկական գյուղերում և դիտավորյալ իրեն անգետի տեղ դնելով, կոտորել էր տալիս հայերին: Իհարկե, սա առաջին դեպքը չէր: Այդպիսի դեպքեր շատ անգամներ էին եղել: Թուրքական կառավարությունը սպասում էր, որ հայերի մի սերունդ աճի, աշխատի, երկիրը գեղեցկացնի և մի չնչին պատճառ բռնելով, մեկ անհատի չեմթարկվելու համար, պետական գործիչները՝ զաղտնի կապվելով քյուրդ ցեղապետերի հետ, հրահրում էին քյուրդ ավազակներին՝ թալանելու հայերին պատկանող անասնաբուծերը կամ թե գողանալ այգու պտուղները, կտրել ծառերը, ոչնչացնել տուն-տեղն ու ունեցվածքը:

Ահա այսպիսի մի բաժին էլ հասավ մեր գյուղին: Եվ մեր գյուղը դիմադրեց: Բայց ինչ կարող էին անել քսան-երեսուն հոգին թուրք և քյուրդ խաժամոժի դեմ: Նրանք մեր գյուղի բնակչությանը բռնի լցնում են տները, այրում թե՛ տղամարդկանց, թե՛ կանանց՝ չխնայելով ծծկեր մամուկներին:

Թուրք ենիչերին՝ սունգիի ծայրին անցկացնելով երեխային, զցում էր հիմզտալը մետր հեռավորության վրա և կանգնում ու հիանում էր իր արածով: Այս կոտորածի ժամանակ էլ զոհվել է իմ պապի ընտանիքից ինը հոգի: Երկուսը մնացել են կենդանի՝ մի քույր և մի եղբայր: Նրանցից մեկը ութը տարեկան,

մյուսը՝ տասնչորս: Տղամ Գևորգը լինում է իմ հայրը, իսկ քույրը՝ Ոսկեհատը՝ Կակոն, իմ հորաքույրը: Այսպիսով իմ պապը քառասունհինգ տարեկան հասակում զոհվում է:

1908 թ. թուրքական իշխանությունը հայերի ու շաղկապությունը շեղելու նպատակով, հրապարակեց իր «Սահմանադրությունը», իբր ազատություն է շնորհում բոլորին:

1907 թ. ծնվել եմ ես, բայց իմ հայրը՝ Գևորգը, լինելով քսանհինգ տարեկան առույգ երիտասարդ, դառնում է ֆեդայի՝ իր նահատակ հարազատների վրեժը լուծելու նպատակով: Նա խանի խմբի հետ կոչվում է և շուտ մեռնում:

1914 թ. պայթեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որի մեջ ներքաշված էր նաև Օսմանյան կառավարությունը: Ոչ մի հայկական գյուղ, տուն գերծ չմնաց այդ պատերազմի արհավիրքից: Թուրք կառավարությունը բոլոր զինապարտներին տանում է ամեն լեթարներ (աշխատանքային գումարտակ):

Հորաքույրս՝ Կակոն, որպես ապահովություն ինձ ու մորս ուղարկում է Վան քաղաք, որտեղ մորս հորեղբայրն էր ապրում:

Ռուս-տաճկական պատերազմին Վանի փոխարքան էր Ջևդեթ փաշան: Նա խալիլ փաշայի հետ կապ պաշտպանելով՝ պայմանավորված էր, հենց որ խալիլ փաշան գրավեր Պարսկաստանի Դիլմանը, Թավրիզը և Խոյը, որոնք ռուսական ցարական բանակի՝ Չեռնոգորովի հրամանատարությամբ պահպանվում էին, եթե խալիլ փաշային հաջողվեր իրագործել իր այդ ռազմական ծրագիրը, որը ստացված էր Գերմանիայից, ապա Ջևդեթը պետք է Վանի նահանգի մեջ մտնող բոլոր հայկական գավառներում ապրող հայերին արժանացներ այն բախտին, ինչին արժանացան Դեր Ջորում զոհված մեկուկես միլիոն հայերը:

Վանի նահանգի հայ հեղափոխական մարմինները, գլխավորությամբ Արամ Մանուկյանի, Իշխանի, Վոսմյանի, Վարդանի, կոահելով Ջևդեթի խորամանկ պլանները, նախօրոք գավառների հայությունը փոխադրելով Վան, գլխավոր պաշտպանության վայրը ընտրելով Այգեստան թաղամասը, սկսեցին ուժեղ պաշտպանական միջոցների դիմել՝ մինչև որ կհասնեն հայ կամավորական և ռուսական բանակը: Ջևդեթը մտածելով, որ խալիլը բարեհաջող հասել է Դիլման, հրաման տվեց Վանում կանգնած թուրք զորապետերին կատարեն իրենց չարագործությունը: Սակայն վանեցիները իրենց գավառների գյուղացիների հետ լավ կազմակերպված սկսեցին հակահարված տալ թուրքական զորքին: Ապստամբությունը տևեց մեկ ամիս: Կատարված հերոսությունները շատ ու շատ էին:

Այդ պաշարման ժամանակ մենք Վան քաղաքում էինք: Մեզ հետ էին նաև մեր մյուս ազգականները, այնպես որ, հյուսն մորեղբայր Վարդանի տանը բնակվում էինք քառասունհինգ հոգի: Ամառ էր: Քնում էինք

բակում: Մեր սննդամթերքը սպառվեց շատ շուտ: Քաղաքի և գյուղի միջև կապը կտրված էր: Ջևդեթի զինվորները փակել էին ճանապարհը: Բայց իմ ճարպիկ հորաքույր Կակոն, տղամարդու շորեր հագած, հրացանով զինված գնաց գյուղ և մեկ օրից վերադարձավ՝ իր հետ բերելով երկու եզներ՝ բարձած ցորենով: Այդ սննդամթերքով մենք մեր գոյությունը պահպանեցինք մինչև Վանի ազատագրումը:

Վանի ազատագրումից հետո մենք մորից վերադարձանք գյուղ: Նորից սկսվեց ստեղծագործ աշխատանքը՝ հույս ունենալով, որ այլևս տեղաշարժ չի լինելու: Հայ կամավորական խմբերը՝ Անդրանիկի և Նազարբեկովի, ռուսական բանակների հետ անցան մինչև Բիթլիս, Էրզրում: Թուրքական զորքը նահանջեց՝ թողնելով չորս վիլայեթներ:

Վերադառնալով գյուղ, հորաքույրս՝ Կակոն, սկսեց իր տնտեսական խաղաղ աշխատանքը: Ես ու մայրս էլ ապրում էինք՝ հույսներս դնելով Կակոյի վրա:

Անդրանիկի գալու ժամանակ Կակոն քրդերի գյուղերից թալանեց հինգ հարյուր ոչխար, տասնհինգ կով և չորս եզ, երկու ձի՝ այդպիսով իր վրեժը լուծելով իր նահատակների հիշատակի համար:

Մի քանի ամսից ընդհանուր հրաման եկավ՝ լրիվ կերպով նահանջել մինչև Իզդիր, Երևան:

Գաղթը ահավոր զրկանքներ ու տանջանքներ բերեց մեզ: Կակոն, մայրս և ես (այդ ժամանակ վեց-յոթ տարեկան էի) գաղթեցինք: Հիշում եմ այն տանջանքները և մինչև հիմա, երբ այսքան տարի է անցել, դարձյալ չեմ կարող մոռանալ: Ամբողջ Վանի նահանգի բնակչությունը իր ունեցած փոխադրական միջոցները գործի դնելով՝ սկսած սալերից, բարձկան չորքտոմանի անասուններից, մինչև մարդկանց շալակը բարձած այն, ինչը իրենց համար թանկ է և անհրաժեշտ՝ հեռացավ: Իսկ մնացած ոչխարի հոտերը և նախիրը, յուրաքանչյուր գյուղում թողած առանձին վստահելի մարդկանց, մնացած գույքն էլ թողնելով հորերում, հույս ունենալով, որ մորից կվերադառնանք, բռնեցինք գաղթի ճանապարհը:

Անցնելով Խոշաք գետը, բարձրացանք Վարք լեռան արևմտյան լեռնաշղթայով, ուղղություն վերցրինք հյուսիս, դեպի Վան: Քաղաքից դուրս գալով՝ ճանապարհը ձգվում էր Վանա լճի երկարությամբ, դեպի հյուսիս-արևելք, մինչև Բերկրի կոչվող գյուղը, որից հետո մտնում Բերկրիի Գայլի կոչված կիրճը, որի միջից հոսում է Բանդիմաֆի գետը: Այն հոսելով հյուսիսարևելքից՝ թափվում է Վանա լիճը: Հինգ օր քայլելուց հետո լուրեր տարածվեցին, որ զիլան կոչված քրդական ցեղերից որոշ ավագակախմբեր եկել են Բանդիմաֆի գետի կամուրջը գրավել, որպեսզի կարողանան թալանել Վանից փախած հայ գաղթականներին՝ մկատի ունենալով, որ վանեցիները հարուստ են, շատ ոսկի ու թանկարժեք իրեր ունեն, նաև շատ ոչխարի հոտեր ու նախիրներ:

Այսպես հայ գաղթականությունը գավառ առ գավառ, գյուղ առ գյուղ, իրենց հարազատներով ու բարե-

կամենելով դանդաղ շարժվում էր՝ առանց իմանալու վերահաս վտանգը: Գաղթականների որոշ մասը կամուրջն անցնելով՝ հասել էր Բերկրի բաց դաշտը, իսկ մյուս մասը դեռ դանդաղ առաջանում էր. կամուրջը մեղ լինելու պատճառով հերթով էին անցնում:

Արևմտամուտ էր: Համկարծ կիրճի հարավային կողմից լավեց հրացանների կրակոց, և զիլանցի քրդերի լուրն հնչեց՝ խփե՛ք, հա՛յ խփե՛ք: Նրանք կամուրջի ելքը կտրեցին: Ոմանք էլ քարավանի ետևից եկողների ճամփան կտրեցին, իսկ զիլանցիների որոշ մասը թաքնված ժայռերի հետևում՝ կրակում էր անցնող գաղթականների վրա՝ հույս ունենալով, որ նրանք անցնելով ինքնապաշտպանությամբ՝ կթողնեն իրենց ունեցվածքը և իրենք էլ կհափշտակեն: Սակայն վանի մահաճգի հերոս ժողովուրդը, որը կարողացել էր մինչև այդ պաշտպանել իր պատիվը համիդյան ավազակախմբերից, մեծ զոհեր տալով չհուսահատվեց: Բայց եղան մահ մարդիկ, որոնք իրենց նետեցին Բանդիմահիի սրընթաց ալիքների մեջ՝ հույս ունենալով անցնել մյուս ափը, սակայն ալիքները տարան նրանց:

Զինված կամավորները ամփոփապես դիրքավորվեցին: Սակայն քրդերը նախօրոք մտածված ամրացել էին քարածայրերին, ունենալով բարձր դիրք և միևնույն ժամանակ անտեսանելի կրակում էին անգոր գաղթականների վրա: Ծառերը զոհվեցին: Զոհվեցին մահ անասունները: Այսպես տևեց երկու ժամ, մինչև որ օգնության հասավ Բերկրի գյուղում հանգստացող կազակական մի կայազոր: Կամուրջն ազատվեց: Այդ գիշեր առանց հանգիստ առնելու գաղթականությունը շարունակեց իր ճանապարհը:

Կարծես բախտը մեզ ժպտաց: Կակոն, լինելով ճարպիկ, գյուղի մի քանի երիտասարդների հետ զբաղված էր անասունների խնամքով: Իսկ ես և մայրս մեր եզները բարձած, գյուղացիների հետ շարժվում էինք առաջ: Հասնելով Բերկրի՝ մեզ այլևս թույլ չտվին առաջ գնալ, կայազորի հրամանատարը հաղորդեց, որ օգնական ուժեր են ուղարկել, մի քանի ժամից ճանապարհը կազատվի: Մի գիշեր մնացինք Բերկրիում: Հաջորդ առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Մինչև մեր շարժվելը հասավ մահ Կակոն՝ իր ոչխարի հոտերով, և մենք նորից բռնեցինք մեր գաղթի ճամփան:

Անցնելով կամուրջով, կիրճում մենք ակամատես եղանք մեր գաղթական հարազատների դիակներին: Թե ինչպիսի տեսարան էր, սուկայի է անգամ վերհիշել, չնայած որ հայր այդպիսի տեսարանների շատ է արժանացել թուրք բարբարոսների կողմից:

Ես միայն կվերհիշեմ մի դեպք մի մարդու մասին, որը իր ժամանակին մեր գավառի համար եղել է հեղինակավոր դեմք, եղել է մեր գյուղի տերը: Դա Մկրտիչ աղան էր: Բնակվում էր վան քաղաքում: Ինքը լինելով կալվածատեր՝ մեր գյուղը իր նախնիների կալվածքն էր եղել, գյուղում ուներ հիմնալի կառուցված տուն-բերդ, որը երկու հարկանի էր, դեռ մինչև

գաղթը մնում էր նրա այգին՝ հիմնովեց հեկտար տարածությամբ, երեք մետր բարձրությամբ պարսպապատ: Գյուղի եկամտի կեսը պատկանում էր նրան: Գյուղում նրան կոչում էին Մկո (Մկոյի պարիսպ, Մկոյի բերդ, Մկոյի արտեր և այլն): Ահա գաղթի այդ ճանապարհին մենք հանդիպեցինք նրան մի սայլի վրա մտած՝ հովանոցը գլխի վերևը բռնած: Գաղթի ճամփին մա զոհ գնաց մի պատահական գնդակի: Երևելի կալվածատիրոջ անփառունակ մահը կարծես ի ցույց էր բերում անցնող գաղթականներին, որպեսզի նրանք չցավեին իրենց կորցրածի համար:

Անցնելով Բանդիմահի կամուրջը, մենք մեզ զգացինք կարծես ազատ վտանգներից: Մի քիչ հանգիստ առանք, որպեսզի ուժ հավաքենք գալիք ճանապարհի համար: Թե քանի օրից հասանք Իգդիր, այդ չեմ հիշում: Հիշում եմ, երբ հասանք Իգդիր՝ Ռուսահայաստանի մեջ, սկսեցինք վաճառել մեր անասունները տեղացի հայերին, թողնելով մի քանի բարձկան անասուններ, որոնց բարձելով մեր ուտելիքը, առաջացանք դեպի Երևանի մահաճգի մի շարք գավառներ, ինչպես այն մախատեսել էր կառավարությունը:

Մեզ մշամակեցին Գյոզայում (Մարտունու շրջան), վերին Ադիլյաման: Մենք մեր համագյուղացիների հետ փոխադրվեցինք Իգդիրից Երևան՝ Պլամի գլուխ:

Մի քանի խոսք Պլամի գլխի մասին: Այժմյան Արտվյան փողոցը առաջ կոչվում էր Աստաֆյան: Աստաֆյանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցուց մինչև վերջ, դեպի Քանաքեռ տանող ճանապարհը պատած էր խաղողի այգիներով և այլ մրգատու ծառերով: Փողոցը ընկած էր կավե պարիսպների մեջ, միայն ինչպես հիմա, այնպես էլ այդ ժամանակ իր տեղումն էին Պետհամալսարանի հին սև շենքը, Առաջին հիվանդանոցը: Մեզ տեղավորեցին Պլամի գլխի բարակներում և որոշեցին, որ յուրաքանչյուր գավառում մշամակված գաղթականին պետք է տեղափոխի մահ մույն գավառը: Ձմռանը Գյոզայից եկան սայլեր և մեզ փոխադրեցին վերին Ադիլյաման: Մեր գյուղից այնտեղ ապրելու էին տասնհինգ տնտեսություն: Գյուղացիները յուրաքանչյուր ընտանիքի տեղավորեցին: Մենք տեղավորվեցինք Մուրադի Ռուբեն անունով տղայի մոր՝ Գուլե անունով մի պառավ կնոջ տանը, որը ուներ մի հարս՝ Գլազ անունով: Ռուբենը՝ տղան, գնացել է Համաշխարհային պատերազմ, ծառայում էր ռուս-գերմանական ֆրոնտում:

Լինելով բարի և հետադարձ կին, Գուլե մայրիկը իր ունեցվածքը խառնելով մերին, տան ղեկավարությունը վերցրեց իր ձեռքը և կարգադրեց հարսին խտրություն չդնել մեր և նրանց միջև: Եվ այդպես մենք մեզ զգում էինք ոնց որ մեր տանը:

Կակոն լինելով մեր «տղամարդը», ձեռնամուխ եղավ տնային ծանր աշխատանքին: Այդպես, 1916 թ. զարմանը լուր ստացանք, որ Տաճկաստանը ազատագրված է, ովքեր ցամկանում են՝ թող վերադառնան իրենց գյուղերը. ինչպես գիտեմք, մարդու

ծննդավայրը ինչպիսի կախարդական ուժ ունի, ձգողական հատկություն, ձգում է դեպի իրեն հայրենիքը, նախատակված հարազատների գերեզմանները կանչում էին մեզ: Դարձյալ բարձելով մեր երկու եզները՝ վերադարձանք Երևան, այնտեղից էլ՝ մեր ծննդավայրը:

Երևանից Վան մենք պետք է մեկնեինք գնացքով: Գնացքը աշխատում էր մինչև Սովուխ Սու (Սառը Զուր) կոչված բնակավայրը, որից հետո՝ ֆուրգոններով:

1916 թ. գարնանը մենք հասանք մեր գյուղը՝ Հնդստան: Ինչպես ծիծեռնակը իր հին բույնն է վերաշինում, այնպես էլ մենք վերադարձանք տուն: Մեր տունը ինչպես թողել էինք, այնպես էլ կանգուն էր: Գաղթի ժամանակ Կակոն տնտեսական շատ իրեր, որոնք հնարավոր չէր տեղափոխել, հորել էր տան մեջ, հանեցինք և նորից սկսեցինք մեր չարքաշ կյանքը:

Իհարկե, Վանի նահանգի բոլոր գավառների հայերը չվերադարձան, այլ՝ միայն մի որոշ մասը վերադարձավ:

Դեռևս Համաշխարհային պատերազմի օրերին գոյություն ուներ Կարմիր խաչի ընկերություն, որը 1916 թվականին Վան քաղաքում հիմնեց Կարմիր խաչի մանկատուն՝ պատերազմում զոհված, ծնողազուրկ երեխաների համար: Ինձ ևս բախտ վիճակվեց ընդունվել այդ մանկատունը: Հիշում եմ այդ օրը՝ Կակոն և քեռիս՝ Հարությունը, համոզում էին, որ գնամ, գրել-կարդալ կսովորեմ, լավ հագուստ կհագնեմ:

Եվ այսպես, 1916 թ. մայիսյան մի գեղեցիկ առավոտ քեռի Հարությունը տարավ ինձ Վան և հանձնեց մանկատուն: Ենթարկվելով մանկատան կանոններին, ինձ զգում էի փշերի վրա, սակայն երեք ամիս մնալուց հետո համոզվեցի, որ այդպես էլ պետք է լինեք: Սակայն ե՞րբ է կյանքում բախտը ժպտացել որբին, որ ինձ ժպտար: Վրա հասավ 1917 թ. գարունը: Հետո Ռուսաստանում պայթեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը: Մեր մանկատան, Վանի Կարմիր խաչի օգնության կոմիտեի նախագահն էր Կոստին Համբարձումյանը (մարմնամարզիկ Սերգո Համբարձումյանի եղբայրը), որը նկատի ունենալով ընդհանուր քաղաքական դրությունը, 1917 թ. աշնանը մեր մանկատան հազար հինգ հարյուր որբերին տեղափոխեց Ալեքսպոլ (Լենինական, այժմ՝ Գյումրի): Այդ օրվանից ես բոլորովին հույսս կորեցի իմ հարազատներից: Ծառ զրկանքներ կրեցի. սով, կեղտ, էլ ինչ որ հնարավոր է: Հասնելով Ալեքսպոլ, մեզ տեղավորեցին գանազան շենքերում, սակայն մեզ վիճակված չէր նույնիսկ այստեղ դադար առնել. պատերազմի վտանգը սպառնում էր մահ Ալեքսպոլին, որի համար մի ձմեռ անցկացնելուց հետո, 1918 թ. գարնանը մեզ տեղափոխեցին Զալալօղլի (Ստեփանավան): Մնվում էինք սարսափելի վատ, առավոտյան երկու հարյուր գրամ հաց, մի բաժակ կիսաքաղցր թեյ, կեսօրին՝ միայն սուպ կամ բորջ, այլ կերպ ասած՝ տաք ջուր, միայն այլ գույնի, իսկ երեկոյան երկու հատ խաշած կարտոֆիլ: Ահա

մեր սնունդը: Դրանք տանջալի օրեր էին, որոնք մոռանալ երբեք չեմ կարող, նույնիսկ հիմա հիշում եմ այդ սև օրերը:

1918 թ. մայիս թե հունիս ամսին Զորավար Անդրանիկի կամավոր բանակը, մարտնչելով Վեֆիս փաշայի դեմ, հասավ Զալալօղլի՝ մի քանի օրով հանգստանալու և իր մարտական ուժերը վերակազմելու՝ հույս ունենալով տեղի զորամասի վրա, բայց նա իր հաշիվների մեջ սխալվեց: Տեղական զորամասը տեսնելով, որ Վեֆիս փաշան մեծ զորքով շարժվում է դեպի Զալալօղլի, բանակի մեջ առաջացավ խուճապ, դասալքություն, չնայած Անդրանիկի ձեռք առած խիստ միջոցներին, դարձյալ հնարավոր չէր կասեցնել մասսայական դասալքումը, որովհետև բոլշևիկյան հեղափոխության ալիքը հասնելով Անդրկովկաս՝ մտել էր ամեն գյուղ ու տուն, մարդկանց գիտակցության մեջ:

Անդրանիկը մնալով Զալալօղլիում տառապանքից օր, ամեն առավոտ իր թիկնապահ զորականներով ձիերը հեծած գնում ուսումնասիրում էր Զալալօղլիի շրջապատի լեռնագագաթները՝ ընտրելով հարմար դիրքեր, որպեսզի դիմադրեր և կանեցներ Վեֆիսի հորդաներին և կարողանար ապահովել ժողովրդի գաղթը հանկարծակի վերահաս վտանգի դեպքում:

Ես անձամբ եղել եմ այդ օրերի ականատեսը և տանջանքների կրողը: Անդրանիկի բանակը կազմված էր հազար ձիավորներից, հազար հետևակներից: Իրենց տասնհինգ օրվա հանգստի ժամանակ մեզ՝ որբերիս, կերակրում էին, բանակը տեղավորված էր դպրոցի շենքի դիմաց գտնվող այգիների բացատում, իսկ շտաբը՝ դպրոցի շենքում:

Մի ամպամած, մռայլ օր էր: Անդրանիկը գտնվում էր շտաբում, ինչ-որ զինվորական խորհրդակցություն էր: Սուրհանդակ է գալիս, Անդրանիկը հայտնվում է պատշգամբում, պահակին հրամայում է ձին պատրաստ պահել, ապա դառնալով գնդի բժիշկ Բոնապարտյանին և զինվորական խորհրդակցության հավաքված հրամանատարներին՝ Սմբատին և մյուսներին, հրամայում է այրումին դուրս բերել, իսկ հետևակը հարավում գտնվող բարձունքը բարձրանա և սպասի իր սպասավորի բերած լուրին:

Այնուհետև Անդրանիկը իր ձին հեծած շարժվում է դեպի ձորը տանող ճանապարհով, անցնելով գետը, բաց դաշտում բաժանվում եմ ըստ զորագնդերի և արշավում Վեֆիս փաշայի վրա: Զալալօղլին ապրում էր ծանր ժամեր: Գիշերը Անդրանիկը հրաման է տալիս, որ ժողովուրդը գաղթի Քոլագերան՝ դեպի Թիֆլիս: Իսկ մենք՝ որբերս, մորը կորցրած զառնուկների պես, լաց ու կոծով մնացել ենք անխնամ, սով ու մերկություն այլևս չենք զգում, բայց ու՞ր գնալ և ինչպե՞ս գնալ, չե՞ որ անզոր ենք մինչև Քոլագերան քայլել ոտքով: Օրը անձրևային էր, ցեխ, քայլելը մեզ նման որբուկների համար անհնարին էր: Ահա այդ հուսակտուր պահին էր, որ Անդրանիկը, հիշելով մեզ՝

որքուններին, ուղարկում է հեծյալների վաթսուն հոգանոց մի վաշտ, մեզ՝ որբերին, մինչև կայարան տեղափոխելու համար: Երեկոյան հասանք Քոլագերան կայարանը: Սպասում ենք հեթական գնացքի, սակայն կայարանապետը հաղորդեց, որ Հայաստանի և Վրաստանի սահմանային կայարանը՝ Սադախլուն, Բորչալուի թուրքերը գրավել են, Թիֆլիսի հետ կապը կտրված է: Վեհիբ փաշան՝ կապ հաստատելով կովկասի թուրք բնակչության հետ, իր բանակը շարժելով Զալալօղլիի և Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ, ցանկանալով կտրել երկաթգծի ճանապարհը, տեղի թուրք ապստամբների միջոցով Հայաստանը կտրելով Վրաստանից, ցանկանում է մեծ հաղթանակի հասնել, միևնույն ժամանակ կասեցնելով ռուսական բանակների ճակատից վերադարձը:

Լոռվա ձորերը, Դեբեդի երկայնքով, լեռ-լեռում էին գաղթականներով: Մեզ՝ որբերին, Քոլագերանից մինչև Ալավերդի տանելով երկաթգծի ուղղությամբ, Ալավերդուց տանող խճուղով գնացինք Թիֆլիս, ուր քեր որ մեծ էին և կարողանում էին քայլել: Սակայն Ալավերդում ջուրը մեզ: Ինչ-տասնմեկ տարեկանները մնացին Ալավերդի կայարանում՝ մոտ չորս հարյուր-հինգ հարյուր հոգի, իսկ մեծերը շարունակեցին ճանապարհը: Երեք օր անխմամ թափառում էինք գաղթականության մեջ, աղերսում հաց, բայց ո՞վ կթար մեզ՝ որբերին, երբ իրենք էլ էին սովամահ լինում: Գարուն էր: Բուսականությունը մոր էր, ստիպված սնվում էինք խոտերով: Դարձել էինք մարդկային կերպարանքով անասուններ: Կյանքում երբեք չեմ մոռանա այդ օրերը, երբ իմ ընկեր Պատուրի հետ թափառում էինք գաղթականների մեջ, գտնելու ուտելու բան, բայց իզուր: Վերցնում էինք ոսկորը, դնում քարի տակ և ուրիշ քարով մանրացնում, այդ մանրացրածը ուտում, այն էլ՝ խնայողությամբ: Անընդհատ աչքերս գետնին էին: Մի օր երկաթգծի վրա գտանք մի կապոց: Կարծեցինք շոր է մեջը: Բացեցինք, տեսանք քառասուն կտոր շաքար, շարժված կաղին և ընկույզի միջուկ, թթի չիր ու չամիչ: Մենք սկզբում չհավատացինք, կարծեցինք երազ է, բայց մի քանի օր ապրեցինք դրանով: Մի առավոտ, սովորական մի առավոտ, մորից բարձրացանք լեռները՝ պաշար հավաքելու, լեռնից պատկառելի մի մարդու ձայն: Դա Կարմիր խաչի Թիֆլիսի բարեգործականի անդամ, հայ հարուստ Միրզոյանն էր, միջահասակ, քիչ շիկագույն, թավ հոնքերով, թվատ, արագախոտ մարդ էր: Նա հրամայեց ոչ ոք տեղից դուրս չգա, պետք է գնայինք Սանահին գյուղ, տեղի վանքում մեզ սպասում էին լավ կյանք և ուտելիք:

Միրզոյանը Ալավերդու կայարանից մինչև Սանահին ընկած տարածության վրա որքուններին հավաքեց և տարավ Սանահին: Այնտեղ մեզ տեղավորեցին մի եկեղեցում, սկսեցին մեզ կերակրել Թիֆլիսից ստացված ձեթով և կրուպայով: Բայց այդքան տանջանքներից, կեղտից արդեն մեր մեջ տարածվել էր տիֆը: Չկար մի առավոտ, որ վեր կենայինք և

եկեղեցու ծածկի տակ, խսիրների վրա չմնային տապալ-տասնհինգ երեխաների դիակներ: Տեսնելով այդ չարիքը, ես և մի քանի հասակակից տղաներ դուրս եկանք եկեղեցուց և գնացինք Հաղպատ, Որմակ կոչված գյուղերը՝ մուրացկանության: Բնակիչները տեսնելով մեր վիճակը՝ առաջարկեցին իրենց մոտ ծառայել: Սիրով մնացինք: Մեկս հորթարած դարձավ, մեկս՝ զառնարած կամ անտառից ավանակով փայտ էինք տուն բերում: Այդպես ապրեցինք մինչև 1919 թ.: Ահա այդ թվականին անգլիացիները դուրս եկան Թիֆլիսից և շարժվեցին Բաքու, ճանապարհը ազատվեց, և մի օր Կարմիր խաչի միջնորդությամբ, ամերիկյան մերձարևելյան մպաստամատույց կոմիտեի ձեռնարկած օգնությամբ Ալավերդի կայարանում կանգնեց մի սանիտարական կառավարում, որը ուներ բաղնիք, խոհանոց, ճաշարան և երեք վագոն մատակարար: Միրզոյանի ջանքերով մեզ հավաքեցին մոտակա գյուղերից, Սանահին գյուղի եկեղեցում մնացած երեխաներին՝ հինգ հարյուր հոգուց արդեն մնացել էին երկու հարյուր երեսուն հոգի մեկ ամսվա ընթացքում: Մի լավ մաքրելուց և կերակրելուց հետո մեզ փոխադրեցին Թիֆլիս՝ Նավթոլ:

Միրզոյանը Թիֆլիսի հայ հարուստներից էր, ուներ գեղեցիկ մեծատուն Օրթաճալայի շրջանում, հուռ գետի հարավային կողմում, Ադելխանովի կաշվի գործարանի վերևում: Երեք հարկանի շինվածքը մնամ էր պալատի: Արևելյան մասում տարածվում էր երեք հեկտար տարածությամբ այգին՝ մրգատու ծառերով, երկու կողմից բարձրանում էին խաղողի վազերը: Այգին ոռոգելու համար կառուցվել էր մի գեղեցիկ ավազան՝ քսան մետր լայնությամբ, հիսուն մետր երկարությամբ և տաս մետր խորությամբ: Թե-լեթից հոսող մի լեռնային վտակ լցվում էր այդ ավազանը, լիքը լցվելուց հետո ավելացածը հոսում էր ցած, իսկ կուտակված ջուրը ավազանի հատակից հատուկ սարքավորումով բարձրանում էր պալատի պատշգամբների մոտ եղած մի ուրիշ ավազանի մեջ: Առավոտյան արևի շողերը ընկնելով ավազանի ջրի վրա, անդրադառնում էին պալատի պատուհանների վրա և ստեղծում մի գեղեցիկ, կախարդական պատկեր: Ահա այս պալատում էր ապրել ցարական փոխարքա Նիկոլայը:

Ահա այստեղ սկսեցինք ապրել մենք՝ որբերս 1918 թ. ամսովանից մինչև 1920 թ. օգոստոսը: Գրեթե երկու տարի մնալով Թիֆլիսում՝ մենք լավ սնվում և միաժամանակ ուտում էինք ստանում: Բայց այդ ևս կարճ տևեց:

1920 թ. մեզ փոխադրեցին Կարս: Մեզ տեղավորեցին մի զինվորական զորամասում: Երեք հարկանի մի շինություն էր, ուր տեղավորեցին երկու հազար հինգ հարյուր որբերին: Նորից սկսվեցին մեր դաժան օրերը՝ սով, կեղտոտություն: Մեր որբանոցի կառավարիչը մի շատախոս ամերիկյան միսիոներ էր, որին անվանում էին Արզումանյան: Անգլերեն լավ գիտեմալով, մա զեկուցում էր ամերիկյան խմամա-

կալներին, որ մենք գոհ ենք մեր ապրուստից: Այնինչ չորս-հինգ ամիս մնալով Կարսում՝ ինչեր ասես, որ չտեսանք:

1920 թ. Կարսի անկումից հետո մեզ՝ որբերիս, տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլի պոլիգոնները, որոնք վերածվել էին որբանոցների: Դրանք գտնվում էին Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի հովանավորության տակ, որի ղեկավարն էր մատր Էարո կոչված ամերիկացին, որը տեսնելով Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ մի քանի ամերիկացիների և ամերիկոսիների հետ ետ գնաց: Մենք՝ որբերս, մնացինք անպաշտպան: Ընկել էինք դաշտերը, որ մկան բույներ քանդելով ցորեն գտնենք, իսկ այդ մկները տիֆի վարակիչներ էին, և մեզնից շատերը վարակվեցին, մահ մեր ընկեր Մուրադը, որը մի քանի օրից որովայնի տիֆով մահացավ: Մենք՝ որբերս, որպես նրա հարազատներ, հետևում էինք նրան: Երկու մեռելաթաղներ բռնել էին նրա պատգարակը, հանկարծ Մուրադը նստեց պատգարակի վրա, մեռելաթաղերը վախից փախան, բայց մենք նրան տարանք հիվանդանոց, ուր և ապաքինվեց ու փրկվեց մահից: Հետո մենք նրան կատակով անվանում էինք գոռմափշտիկ Մուրադ:

1920 թ. վերջերին Հայաստանը խորհրդայնացվեց, ամերիկացիների հովանավորությունն այլև չկար: Որբերի խնամքն անցավ Հայաստանի խորհրդայնացված իշխանությանը:

1921 թ. սկսվեց առաջին ներգաղթը: Նրանք, ովքեր 1917 թ. գաղթել էին Վանի նահանգից, Պարսկաստանով՝ դեպի Իրաք: Այդ առաջին ներգաղթի հետ մահ եկել էին իմ մայր Եղիսաբեթը և իմ հորաքույր Կակոն: Նրանք տեղավորվել էին Բեջաղլու գյուղում, մի բարի կնոջ՝ Զարդար մայրիկի տանը:

1921 թ. գարնանը Հայաստանում սով էր, ազգամիջյան կոիվներ ու քաղաքացիական պատերազմ: Սովը մտել էր մահ Ղամարլու:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը տարածվելով Ռուսաստանում՝ հասավ Անդրկովկաս: Ռուսական զորամասերը, թողնելով թուրքական ճակատը, վերադարձան Ռուսաստան:

Հայաստանի երկրային զորամասերը և կամավորական խմբերը չկարողացան պաշտպանել Տաճկահայաստանի ճակատը, որը թողել էին: Ռուսական զորամասերը ետ քաշվեցին, Կարաբեքիր փաշան կորեց Տաճկաստանի և Երևանի միջև ընկած ճանապարհը՝ վտանգելով Վանի նահանգի հայությանը: Վանի նահանգի՝ 1916 թ. վերադարձած հայերը, տեսնելով իրենց սպառնացող վտանգը՝ Կարաբեքիրի գլխավորությամբ, Կոստին Համբարձումյանի, Լևոն Ծաղոյանի և ասորիների կրոնական առաջնորդ Մարշումոնի՝ վաթսուն հազար ասորիներով և քառասուն-հիսուն հազար հայերով, նախօրոք գաղթեցին Վանի նահանգից դեպի Պարսկաստան՝ Դիլման, այնտեղից ուղղություն վերցնելով դեպի Բաղդադ, որը այդ ժամանակ գրավված էր անգլիացիների կողմից:

Սակայն հեշտ չէր այդքան ճանապարհը, որ գնում էր Պարսկաստանի և Տաճկաստանի սահմանագլխով, որտեղ բնակված էին զանազան քրդական ավազակ ցեղեր և այլ թուրքական ղեկավարներ:

Կոստինը՝ Լևոնի և Մարշումոնի ղեկավարությամբ, կազմակերպեց ինքնապաշտպանության խմբեր և հետախույզներ՝ ճանապարհների ապահովության համար զինված խմբերը բաժանելով չորս մասի, իսկ ժողովուրդը վերցնելով իրենց կենտրոն՝ սկսեցին շարժվել առաջ: Թուրքաճյուր ցեղի տարածքի միջով անցնելուց նախօրոք զգուշացնում էին, որ ճանապարհը ապահովեն անցնելու առանց միջադեպի, իսկ հակառակ դեպքում սպառնում էին զենքի ուժով անցնել:

Դիլմանի մոտ քրդական ավազակ Սմկո անունով մի եղուզակ իր խմբով թափառում էր, որտեղ գտնելով «որս», հարձակվում և հափշտակում էր: Այդպես էլ հարձակվեց մեր հայ և ասորի գաղթականների վրա, բայց նրանք հակահարված տվեցին:

Ջուլամերիկում գաղթականները խնդրել էին ճանապարհ տալ, որ անցնեն, հասնեն Մուսուլ:

Պատգամավորությունն են ուղարկում Կոստին Համբարձումյանի գլխավորությամբ, բայց թուրք պատվիրակությունը նենգորեն զնդակով սպանում է Կոստինին: Լևոնը և Մարշումոնը անթել հեռագրով կապվում են Մուսուլ՝ անգլիական իշխանության հետ և հայտնում Կոստինի չարանենգ սպանության մասին: Հաջորդ առավոտ անգլիական սավառնակները թռչելով Ջուլամերիկի վրա՝ սպառնում են թուրք և քյուրդ իշխանությանը ուժակոծել, եթե թույլ չտան, որ Իրաքի տարածքով Մուսուլ հասնեն հայերը:

Գաղթականները հասնելով Մուսուլ, որի անգլիական իշխանության տիրապետության տակ էր Իրաքը, ժողովրդին բաժանում են Մուսուլ, Բաղդադ, Բասրա քաղաքների վրա:

Մայրս և Կակո հորաքույրս տղամարդու շորեր հագած չորս տարի մնում և աշխատում են Բասրայում: Բայց քանի որ գիտեին, որ ես Հայաստանի որբանոցումն եմ, ցանկանում են զալ Հայաստան: Առաջին իսկ կանչով, առաջին իսկ քարավանով գալիս են Պարսկական ծոցով, Արաբական ծոցով, Կարմիր ծովով, Սուեզի ջրանցքով, Միջերկրական, Էգեյան ծովերով, Դարդանելի և Բոսֆորի նեղուցներով, Սև ծովով հասնում են Բաթում: Բաթումից՝ Հայաստան, Արտաշատի շրջանի Բեջաղլու գյուղը, Զարդար մայրիկի տանը բնակություն հաստատեցին, եկան և ինձ բերեցին որբանոցից իրենց մոտ:

Բայց շուտով վարակիչ հիվանդությամբ հիվանդացավ և վախճանվեց մայրս: Կակո հորաքույրս ինձ ամուսնացրեց՝ ընդամենը 15 տարեկան հասակումս, Քնարիկ անունով խնամի Քոչոյի (այսինքն՝ քոչած, ներգաղթած) մի ընտանիքի աղջկա հետ: Տարիների ընթացքում աճեց մեր ընտանիքը: Բայց չէի մոռանում, որ տասնմեկ հոգի գոհ էինք տվել մեր ընտանիքից:

Սկսվեց Հայրենական պատերազմը, և մինչև 1945

թիվը ծառայեցի բամակում: Վիրավորվեցի, բայց վերադարձա իմ բազմամյա ընտանիքի գիրկը:

Ով կերազեք, որ 1896 թ. թուրքական սուլթան Համիդի գազանային վարմունքի հետևանքով իմ պապի 12 անձից բաղկացած ընտանիքի զոհվելուց հետո և 1915 թ. Մեծ եղեռնից միայն իմ՝ որբ ու ան-

տեր, հինգ տարիներ թափառելով Թիֆլիսի մանկատներում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, անտանելի գրկանքներով և վարակիչ հիվանդություններով հիվանդանալով, բախտ վիճակվեց վերականգնել իմ պապի կորցրած տասներկու անձերը և իմ վրեժը այդ ձևով լուծել:

43 (43).

ՆՇԱՆ ՍՈՒՔԻԱՍԻ ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՎԱՆ, ԱՐԾԿԵ ԳԱՎԱՌ, ԶԻՐԱՔԼՈՒ ԳՅՈՒՂ)

Գարնան ամիս էր: Արտերը մշակելու ժամանակ մեզ՝ երեխաներին, տանում էին արտի մի հարմար տեղ, քնացնում էին, իրենք դաշտային աշխատանք էին կատարում: Այն եմ հիշում, որ էդ դաշտում շատ սունկեր կային, և մի երեխան մի սունկ չէր կարողանում տանել, այնքան մեծ էին: Արտը վարելու ժամանակ շատ բույսեր կային, որ ուտում էինք՝ բուժիչ էին:

Մեր գոմը լիքն էր տավարով: Տան առջևից առու էր հոսում, մեջը բաղեր էին լողում:

Դաշտում էինք, երբ էկան հայտնեցին, թե քրդերը մեր տավարը տարան: Տանը լսում էի, որ հրամաժայններից են խոսում: Ես էլ ուզում էի լսել, հայրս ինձ ասաց. - Գնա պատի տակի գազին (գետնին) ականջ դիր, կլսես:

Ականջս դրի, լսեցի, սկսեցի լաց լինել: Ռուսական զորքը եկավ, կազակներ էին: Մենք անընդհատ խաչ էինք հանում, որ քրդերից տարբերվենք:

Ես տատիս՝ Թելոյի մեջքին էի, և որտեղից էր՝ ձեռքս փամփուշտ էր տվել: Մի զինվոր խլեց իմ ձեռքից, առավ, տարավ:

Հայրս, եղբայրը՝ Նազոն, մեր ընտանիքը, Գարեենց ընտանիքը, Հրաչուհու ընտանիքը առանց տղամարդկանց, երևի երեսունից ավելի մարդ, պայմանավորվել էին երկու քյուրդ եղբայրների հետ, որ դրանք գիշերով մեզ անցկացնեն, տանեն բեկի տունը, պայմանով, որ մեր ամբողջ հարստությունը թողնենք դրանց: Էմ ժամանակ բեկի հրամանը կար՝ Էմ հայերը, որ կմտնեն նրա տունը, էլ վտանգ չի լինի. մա գաղտնի հայերին անցկացնում էր Հայաստան:

Մութ գիշերով, վարած արտերի միջով գնում էինք: Գիշերվա մի ժամի քյուրդ երկու եղբայրներից մեկը հրացանով սպանեց հորեղբորս՝ Նազոյին: Հորեղբայրս ընկավ: Հայրս ինձ գցեց մորս, թե երեխային վերցրու ու հարձակվեց քրդի վրա, հրացանը նրա ձեռքից խլեց, դրան սպանեց, իսկ մյուս քյուրդ եղբայրը մթության մեջ փախավ: Հայրս հրացանը շարտեց: Լուսաբացին հասանք բեկի գյուղը, կարծեմ՝ Հաղթափա անունով էր գյուղը:

Գյուղից մեզ ձկատել էին, մեկին ուղարկել էին մեզ մոտ, եթե տղամարդ կա, պետք է սպաներ, իսկ կանանց ու երեխաներին՝ ընդունում էին: Եկողը իմ հոր հին ծանոթներից դուրս եկավ: Քիրվա էին ասում, անունը՝ Մստո:

Հայրս ասաց. - Մստո՛, բան չունեմ քեզ տալու, ոսկի, արծաթ չունեմ, միայն պահած լավ շալվար ունեմ՝ զինվորական: Միայն սա է, տալիս եմ քեզ, - Մստոն վերցրեց:

Հայրս ասաց նրան, - Մստո՛, ա՛ռ էս շալվարը, միայն քո ձեռքով չսպանվեմ, - մա վերցրեց շալվարը, գնաց, մի ուրիշի դրկեց: Սա ատրճառակով խփեց հորս: Մայրս հորս շալակեց, էդ երեսուն հոգին լացով, ողբալով հասանք բեկի տունը, մտանք գոմը:

Հայրս վիրավոր թիկունքով հեմվել էր գոմի դռանը, քանի որ քառասուն քրդեր ուզում էին դուռը բացել, ներս խուժել, բայց չէին կարողանում: Էդ աղմուկի վրա բեկի կինը դուրս է գալիս, ամթանք է տալիս, որ էղբանով մի հայի վրա են հարձակվել և ասում է. - Իմ տան մեջ հայի արյուն չպիտի թափվի:

Հայրս իմանալով, որ բեկի կինն է, ետ է քաշվում, դուռը բաց է անում: Քրդերը ներս են խուժում և երկրորդ անգամ խփեցին հորս: Հայրս միանգամից չմահացավ: Նա ինձ սիրում էր, համբուրում էր, ես էլ նրա գրպանից պոպոք էի հանում, ուտում:

Պարզվում է, որ հորեղբայրս գիշերով չի սպանվել: Գնացել, մտել է աթարի ամրոցի մեջ, թաքնվել է: Առավոտը քրդի աղջիկը գալիս է, որ վառելու բան տանի, տեսնում է հորեղբորս, սկսում է բղավել. - Էստեղ հայ կա, - քրդերը հարձակվում, սպանում են հորեղբորս:

Երկու եղբայրներին հողը ձեռքերով ճանկտելով թաղեցին: Պարզվեց, որ բեկը տանը չէ: Բեկը չեկավ, գնացել էր իր խմբով հայերին սահմանը անցկացնելու: Մեզ բոլորիս լցրել էին գոմը, պիտի վառեին: Գալիս էին, հայ գեղեցիկ կանանց ջոկում, քաշքշելով տանում էին, դրա համար էլ նրանք իրենց երեսները ցեխ էին քսում, մրոտում էին, որ իրենց չփախցնեն: Գոմի առաջից գետ էր գնում, մեր խմբի շատ կիներ իրենց երեխեքին գրկած ջուրն էին նետվում: Օստերն էդպես մեռան: Քրդերը տեսնում էին դրանց դիակները, երկար երկաթյա շշերով ծակում էին նրանց մարմինները, որ իմանան ողջ են, թե՛ մեռած, որ թալանեն:

Տառս մորս ասում է. - Աղջի՛, ա՛ռ երկու տղաներիդ, փախե՛ք, - և դա հաջողվեց մեզ:

Մի անձրևոտ օր էր, կայծակ էր ուժեղ, օգտվելով առիթից, փախանք: Ծանապարհին հանդիպեցինք

մի խումբ հայերի. շատ էին, միացանք դրանց, մտանք անտառ: Մեզ վրա հարձակվեց քրդերի մի ցեղ՝ ճելո-ներ: Դրանք չէին սպանում, մեզ թալանում էին, որը գեղեցիկ կին էր ընտրում, որը երեխա էր վերցնում:

Մեկը մորս վերցրեց իրեն որպես կին՝ փոքր եղբորս հետ, իսկ ինձ հրեց մի կողմ: Ինձ որդեգրեց մի մուլա: Միառժամանակ հետո, մուլան իրեն կին էր գտել՝ հետն էլ մի երեխա, նրան բերեց, ինձ դուրս արեց: Ես դուրս եկա գյուղի միջով անցնող ճանապարհով: Հանդիպեցի հայերի մի խմբի՝ յոթը հոգուց բաղկացած: Կանայք էին, երեխաներով: Միացա նրանց: Երբ գյուղից բավական հեռացել էինք, սկսեցին կրակել մեզ վրա, բոլորին սպանեցին: Դիակներն մեջ ինձ չնկատեցին, երևի բանի տեղ չդրին, թալանելու բան չկար: Էդպես դուրս եմ եկել, ընկել եմ դաշտ: Տեսա մույն տարիքի ջահել տղամարդիկ էին սպանված, շարված: Գլուխները կտրել էին ուղիղ մի գծի վրա դրել, մարմինները՝ մի. դու մի ասա, դրանք գորակոչի կոչված հայ երիտասարդներ են: Դրանց վրա զազրելի բաներ էին արված: Մեկի մի աչքը հանած, քիթը կտրած, ականջը կտրած, ազդրերին գրպաններ քացած՝ ձեռքերը մեջը խցկած, անդամը բերանը դրած... Ես էդ դիակների վրայով անցնում էի: Դիակները ուռած էին, ոնց որ փչած լինեին:

Հետո ինչ է եկել իմ գլխին՝ չեմ հիշում: Ծրտել էր, ոտքերս ցուրտը տարել էր: Ոտքերիս տակը ջուր էր լցվել, կաշին հաստ էր, չէր պատուվում, և ես չէի կարողանում քայլել, գլորվում էի էս կողմ, էն կողմ: Էդ ձևով հասա մի քրդական գյուղ, հաց խնդրեցի քրդե-րեն, քանի որ հայերենը մոռացել էի: Տամը մի պառավ կին կար, հաց էր թխում: Էդ կինը ինձ էդ վիճակով տեսավ, տարավ մատեցրեց թոնիրի կողքին ու ինչ-որ բան սկսեց փնտրել տան մեջ:

Այ էստեղ ես նոր վախեցա: Պարզվեց, որ շատ բարի կին էր, հեքիմ էր: Նա բերեց մի մախաթ, ինձ հավի մամ գրկեց, ոտքս ծակեց, մեջի ջուրը դուրս եկավ, զոռով իմ ոտքերը կախեց թոնիրը: Էդ կինը ինձ պահեց իր մոտ որպես գառնարած: Նա ուներ երկու տղա, մեկը մեծ էր՝ հողագործ էր, մյուսը՝ ջահել էր, գնում էր հայերին թալանելու: Ես տանում էի գառները արածացնելու: Գառներին չէի կարողա-նում պահել, հաճախ կորչում էին, գնում էին գլորվում էին ձորը: Մի օր էդ փոքր ախպերը ինձ պառկացրեց, ոնց որ հավն եմ մորթում, և դանակը հանեց, որ ինձ մորթի:

Մեծ եղբայրը ասաց. - Էդ ի՞նչ ես անում:

- Ի՞նչ պիտի անեմ: Գնում եմ կյանքի գնով թալան եմ բերում, իսկ սա տանում, կորցնում է մեր գառները:

Մեծ ախպերը ինձ պաշտպան կանգնեց: Երկու ախպեր սկսեցին կռվել: Մայրը բարկացավ. - Մի հայ լակոտի համար ուզում եք իրա՞ր սպանել:

Հաջորդ առավոտ փոքր ախպերը գնաց մորից թալանի և էնտեղ իրան սպանել էին: Ես դաշտում էի, երբ ինձ կանչեցին, իմաց տվին, թե՛ աղաղ սպան-վել է: Դիակը թաղեցին: Անցավ ժամանակ, ինչքան՝

չգիտեմ, էս մեծ ախպերը ամուսնացավ մի հայ աղջ-կա հետ: Էդ կնոջ գալուց հետո իմ վիճակը բարելավ-վեց: Էդ կինը որպես հայ ինձ առանձին ուշադրու-թյուն էր դարձնում:

Մի գիշեր էլ էդ կինը ինձ զարթնացրեց.

- Նշա՛ն, վե՛ր կաց, եկել եմ մեզ ազատելու:

Հետո իմացա, որ էդ գյուղը կոչվում էր Հար-միզոն: Էդտեղ հայեր ու քրդեր ապրել են միասին: Պարզվեց՝ այդ կինը եղել է հայ դաշնակցական հար-յուրապետ դաշաղ «Քյուրդ-Ղազո» անունով մարդու եղբոր կինը: Ղազոն տասնվեց հոգով գալիս է նրան ազատելու: Դրա հետ մաս ազատեց բավական թվով հայերի, մաս ինձ մամ գեթիների, իր հետ տանելով գյուղի ամբողջ տավարը, մաս իմ տիրոջ տավարը: Բեկը զբաղված էր հարսանիքով, նրան լուր եմ տա-լիս, բայց մա բանի տեղ չի դնում:

Մեք մի դաշտ տեղ մատեցինք: Ինձ մատեցրել էին մի իշու վրա: Դե երեխեն է՛շի վրա չի մնա, ընկել եմ: Էդ Ղազոն ինձ վերցրեց, մատացրեց իր կողքին՝ ձիու վրա: Ինքը հագած ուներ յափնջի, ես բան չէի տեսնում, միայն զգում էի, որ ինչոր ձորեր ենք իջնում, քարձրանում:

Հասանք Իզդիր: Մեզ բերեցին Աշտարակ՝ ման-կատուն: Պապիս քույրը՝ Սամա անունով, լսել է, որ ես ազատվել եմ, եկավ, որ ինձ տանի, որդեգրի: Ես չգնացի, չէի ճանաչում: Գնաց Լևոնին բերեց, Մայի-սի հորը: Լևոնին տեսնելուս պես, ես ընկա նրա գիր-կը: Էկա Էջմիածին: Սամամը վերջը ինձ որդեգրեց: Ապրում էինք բժշկի տանը: Ես հիվանդացա դիզեն-տերիայով: Ծատ էին մահանում: Բժշկի խնամքով փրկվա: Առողջացա եկա, Սամամը մահամերձ էր, մահացավ: Ինձ դրկեցին ապաստարան: Էջմիածնի ճեմարանի շենքերը հատկացված էին մեզ՝ գիշերե-լու համար: Ծերեկը գնում էինք, արածում էինք, շուն, կատու, ինչ որ պատահեր ուտում էինք: Առավոտ մեզմից կեսն էր կենդանի զարթնում: Պատահում էր՝ սովածությունից իրար կծոտում էին, զազանացել էին: Թաղող չկար, դիակներն էնքան շատ էին, որ չէին կարողանում մարդավարի թաղել, փորող չկար: Մի հատ եզամ սալ կար, Զվարթնոց գնացող ճամ-փին փոս կար, դիակները լցնում էին դրա մեջ, հողով ծածկում:

Ամերիկացիները Էկան, անկողին տվին, ճաշ էին եփում՝ լոբի, հագուստեղեն բաժանեցին, մույն շեն-քում որբանոց բացեցին: Չորս հարյուր երեխա էինք: Բավական էր գիշերը մի կատու անցներ, մեկը ճվար, իրար ձեն-ձենի էին տալիս Էջմիածնի բոլոր որբերը: Տերտերներն էլ փոխանակ հանդարտացնեն, հաս-տատում էին գոռափշտիկների գոյությունը, վա-խեցնում էին:

Վանքի մեջ մի ջրհոր կար, տերտերներն ասում էին, որ թուրքը գա, էս ջրերը ծով կդառնան: Մի գի-շեր Հոփսիսիմեի վանքից վազքով հասանք որբանոց, էլի գերեզմանների ուրվականների վախից: Ես էլ կպչում էի Լևոնին: Նա մեծերի մեջ էր, Հոփսիսիմեի

վանքում էր աշխատում: Փայտից հրացան էր ինձ համար սարքել:

Ընտարանի մեծ շենքերը վերածվել էին որբանոցի: Երեկոները ամեն շենքի շուրջը կազմակերպվում էին երգի, պարի երեկոներ: Ամեն մի զավառի երեխաներ իրենց երգերն ու պարերն էին երգում ու պարում: Թաթուլ Ալթունյանի մայրը կառավարիչ էր: Թաթուլը այդ ժամանակվանից թառ մվազել էր սովորել, երգել և այլն:

Ամերիկացիները սկսեցին երեխաներ ջոկել ու տանել Ամերիկա: Ինձ մեր դաստիարակչուհին պահեց մահճակալի տակին, թույլ չտվեց, որ գնայի, թե ինչու¹, չգիտեմ: Ես ծամր հիվանդ էի, բարձր ջերմություն ունեի: Սավանը թրջում, բերում էր, գցում էր վրես, ու ես էնքան տաք էի, որ մա չէր հասցնում սավանը փոխել: Հետո էդ կնոջը շատ մամ եկա, բայց չգտա:

Էջմիածնից մեզ տեղափոխեցին Քանաքեռ: Էդ տեղ ամտանելի շոգ էր: Փայտյա մահճակալների վրա թախտաթիթիներ էին վխտում: Ստիպված քետոնի վրա էինք պառկում:

Մի օր հիմզ-վեց հոգով գնացիմք թուր ուտելու: Տերը բռնեց, շարեց, հագնեցին ոչինչ չկար, որ վերցնեք: Մեկից մի գոտի վերցրեց: Ես պահ էի մտել էդ մարդու ետևում, ինձ չէր նկատել: Երբ ինձ տեսավ, որ թաքնվել եմ, ընկավ իմ ետևից, որ սպանի: Սովորական բան էր սպանությունը: Բանակի զորակոչիկին ծիրանի համար սպանում էին: Ձորի մեջ մի կամուրջ կար: Ձուրը քիչ էր, ես անցա, Օավարշ անունով մի տղա ճարահատված իրեն գցեց կամուրջից: Բոլորս ապշեցիմք: Էդ հետապնդող այգու տերը կանգնեց: Բարեբախտաբար ընկել էր ջրի մեջ, փրկվեց: Եկանք որբանոց: Պր. Գևորգը, որը մեր դաստիարակն էր, շարել էր երեխաներին, ստուգում էր անցկացնում: Մենք զարմացանք նրա վարքագծի վրա, որովհետև մեզ ոչինչ չսանց: Օատ բարի էր:

Մեզ բերեցին Երևան² հիմզերորդ որբանոց, գինու գործարանի դիմացը: Ինձ հետ էին Առաքելը, Մինասը: Ինձ տեղափոխեցին յոթերորդ որբանոց: Աչքերս ցավում էին: Սարմենի հետ էինք: Դիրիժոր Իսաիրն էր: Չարենը ինձերորդ որբանոցում դասեր ուներ, իսկ Արփենիկը մեզ մոտ ուսուցչուհի էր: «Վարդան զորավար» զրահագնացքի կոմիսարը Չարենցն էր: Լսեցիմք, որ գաղտնի Ալեքսանդրապոլ էր գնում-գալիս: Հաց չկար, ցորեն էինք ուտում: Չարենցն ու Արփենիկը սիրահարված էին:

1921 թ. փետրվարին մանկատունը շրջապատել էին դաշնակցականները: Մեզ հարցաքննում էին, թե որտեղ է ձեր ուսուցիչ Չարենցը:

Հեղաշրջման ժամանակ, 1920 թ. մոյսերին, տասնմեկերորդ, բանակը երբ մտավ Երևան, Քանաքեռի վերևներում, հիմիկվա մոմունենտի տեղը, գնդացիներ էին դրված: Գնդացիքը քաղաքը կրակի տակ էր վերցրել: Մի հեծյալ էլ կարմիր դրոշով հայտարարում էր, որ Սովետական իշխանությունն է:

Տղաները դուրս էին գալիս գողությամբ: Ես էլ մի օր դուրս եկա, գնդացիի գնդակները կպան իմ ետևի պատիմ, փախա:

Դաշնակցականները հերթով ճառեր էին ասում ու գնում: Ես մի ընկերոջ հետ գնացի սպայի տունը՝ դոմ օֆիցերա: Մենք հայելի կար: Մենք երեխեքով ճիպտները դրել էինք ուսներին, եսնի հրացան ա, հայելու առաջ գնում, գալիս էինք:

Նույն օրը գնացիմք ռուսական եկեղեցի՝ Օսթոմյանի արձանի տեղը, մի մարդ անընդհատ մեծ զանգ էր խփում: Մենք սկսեցիմք քայլել, եկանք «Արմենիա» հյուրանոցի տեղը, խանութ կար, կողքին ապտեկա էր: Խանութի վիտրինայից մի պաշկա թել վերցրիմք, իսկ ապտեկայից մի հատ մեծ ջերմաչափ, եկանք մանկատուն:

Առաքելը պատմում էր, որ բոլշևիկները իրենց գնդացիքը դրել էին հիմզերորդ որբանոցի պատի տակ: Ձորի վրայով կրակում էին դաշնակցների վրա: Մենք տղաները ուզում էին դուրս գալ թալանի, դարպասը բացելով, աղմկելով դուրս եմ գալիս: Բոլշևիկները կարծում եմ, որ դաշնակցականները գրավեցին, թողնում եմ գնդացիքը, փախչում եմ:

Թուրքերը Ալեքսանդրապոլից մորից էին քաշվել: Մեզ գնացքով տեղափոխեցին Ալեքապոլ: Գնացքը շատ դանդաղ էր գնում: Մի քիչ գնում էր, մենք իջնում էինք, փայտ էինք ճարում, որ վառի, շարժվի:

Սևերսկի, Կազաչի պոստ կազարմաները վերածվել էին որբանոցների: Ես հիմզերորդ որբանոցում էի: Իմ համարը 1899-ն էր: Որբանոցներին անուններ էինք կնքել: Առաջիմը՝ ամենափոքրերն էին՝ ոչլոտներ, հետո՝ վեր-վեր թոչողներ, սրանք լավ լուր էին հասցնում: Մյուսները՝ խուժաններ, աղքատ-հպարտներ: Դրա կառավարիչը կին էր: Դաշտենցը, Օիրազը Էդտեղ էին: Համալսարանի դասախոսների մեծ մասը էդ որբերից էին՝ Նաիրի Ջարյանը և ուրիշներ: Ես նրանց սեղանի օրապահն էի, դրա համար գիտեի:

1924 թ. տեղափոխեցին Ստեփանավան³ Ջալալօղլի: Ալեքապոլից արդեն ընդգրկված էի փողային մվազախմբում: Ինձ հետ եկավ մաև Ջազիկ Սողոմոնյանը, որ ինձ սովորեցնում էր ալտի վրա մվազել: Մաեստրոն իմացավ, որ ես գիտեմ զամմաները, ինձ օրկեստրի մեջ վերցրեց:

Փոքր աղջիկների մի խումբ էր կազմված, դրանք ներկայացումներ էին տալիս մեր տղաների հետ, երգում էին, պարում: Դրանց մեջ էր Սիրուշը՝ Սիրանուշ Գեորգևան⁴: Քաղաքում միացյալ ուժերով լավ ներկայացումներ էին տալիս: Կարոն «Պատվի համար»⁵ էր խաղում: Կարոյին Թիֆլիսում Դերենիկ Դեմիրճյանն էր պահում: 1926 թ. եկավ մեզ մոտ՝ Ստեփանավան: Ես, Կարոն ու մի տղա՝ ընկերներ էինք: Գյուլերիս դպրոցում Սիրուշի հետ էինք: Հե-

¹ Գևորգ Դեմիրճյանի դուստրը:

² Հայ մեծամուն ռեալիստ գրող և դրամատուրգ Ալեքսանդր Օիրվանդադեի (1858 թ., Օսմախի - 1935 թ., Կիևովոդակ, թաղված է Երևանում) պիեեսը:

տողա վերածվեց տեխնիկումի: Միասին ավարտեցինք: Արդեն համակրում էինք իրար: Տեխնիկումից հետո՝ 1929 թ. ինձ ու Սիրուշին նշանակեցին ամերիկացիների ստեղծած ամասնապահական ֆերմայում գոտտեխնիկներ: Սիրուշը տեղի մանկապարտեզում էր աշխատում, թողեց գյուղատնտեսությունը՝ դաստիարակչուհի դարձավ: Ես գնացի Կիրովական պարտադիր զինծառայության:

1931 թ. ես ընդունվեցի Համալսարանի երկրա-

բանական ֆակուլտետ: Ես զինվորական պայուկ էի ստանում: Սիրուշի հետ ամուսնացա:

Քաղաքում առաջին անգամ կազմակերպեցին ջազ խումբ՝ կրկեսում նվագելու համար: Ես ընդունվեցի եղտեղ որպես փողհար:

1936 թ. Երևանում բացվեց կինո «Մոսկվան», եղտեղ էինք նվագում: Մեր ջազի հիման վրա կազմակերպվեց Արտեմի Ալվազյանի խումբը՝ 1936 թ.: Մեր դաշնակահարը Ռոբերտ Աթայանն էր:

44 (44).

ԱԶՆԻՎ ԱՍԼԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 թ., ՎԱՆ, ԱՐՄԱԿ ԵՐԶԱՆ, ԽԱՐԱԳՈՆԻՍ ԳՅՈՒՂ)

Քյուրդ Սայիդը մեր տան երդիկից մտել էր, իմ պապին կապել էր սյունից և հորեղբորս սպանել էր: Մյուս հորեղբայրս տեսել և սպանել էր քյուրդ Սայիդին: Մերոնք ստիպված Մանդան գյուղից գաղթել էին խարազոնիս: Քանի որ քյուրդ լատուկները, եթե իմանային, կգային սրի կանցկացնեին մերոնց:

Հետո ես եմ ծնվել, Նահապետ Քուչակի ծնված խարազոնիս գյուղում: Ես որ ծնվել եմ, ծնողներս մահացել են մալարիայից: Քյուրդները մեզ հետապնդել են: Պապս ու տատս վերցրել են ինձ, տեղափոխվել ենք Վան:

Հիշում եմ մեր Վանի տունը: Հարուստները մի քանի հարկանի, քարաշեն տներ ունեին, մեր տունը մի հարկանի էր, մի սենյակ ու մի հացատուն: Մենք ապրում էինք Այգեստանից դուրս: Մեր տան առաջով հոսում էր Ծամիրամի անունով գետը: Կանայք եղտեղ խալիչա էին լվանում: Ծուկան խաչփողան փողոցում էր: Իմ խնամակալը Պետրոս հորեղբայրս էր ու նրա կին Մարգարիտը: Խեղճ կինը գուլպա էր գործում, որ մեզ պահի: Նա երկու աղջիկ ունեցավ, բայց մահացան: Ես որք էի, դրա համար ինձ սիրում էին ու երես էին տալիս: Ես շատ ճարպիկ էի, պարում, երգում էի: Հորեղբայրս, որ ապրանք էր բերում, թուրքերին ծախում, ես սովորել էի թուրքերեն հաշվել թվերը:

Վանում դպրոց կար, բայց ես երեք տարեկանից գնացել եմ գերմանական որբանոց: Իմ ձեռքս քարե տախտակ տվին: Այնտեղ ուսում առի, գերմաներեն սովորեցի: Մինչև ութ տարեկանս, այսինքն՝ մինչև գաղթը, մնացել եմ նրանց մոտ: Մեր գերմանուհի վարժուհիները շատ հոգատար էին, մեզ հաճախ տանում էին զբոսանքի: Իրենք հեծնում էին ձիերի վրա, իսկ մեզ՝ ֆուրգոնով տանում էին Վարազա սար, որ Վանի արևելյան մասում էր գտնվում: Այնտեղ կար Ս. Գր. Լուսավորչի վանքը, այնտեղ տղաներն էին սովորում: Մի անգամ ամռանը մեզ տարան Կարմրավոր, խաղացինք, խավարծիլ քաղեցինք, կերանք, խմեցինք, ման եկանք վանքը, Մհերի Դոտը:

Տոներին մեզ թույլ էին տալիս տուն գնալ: Ամառն

էլ տուն էինք գնում: Հարյուր հիսուն աղջիկ և հարյուր հիսուն տղա կար: Հինգ հարկանի բալկոններով քարե շենք էր: Կառավարներ չկային: Անկողիները իրար կողքի շարված էին գետնի վրա: Այդ որբանոցը գործում էր շվեյցարական բարեգործների օգնությամբ: Ամեն մեկս մեր նկարը դրկում էինք մի ընտանիքի, այդ ընտանիքը որդեգրում էր նրան, նվերներ ուղարկում տոներին: Նրանք մեր բարերարներն էին:

Մեր Վանում ամեն փողոցում եկեղեցի կար: Մեր փողոցը կոչվում էր Ծեմփողան: Մեզանից էն կողմ թուրքերն էին ապրում:

Տոներին, օրինակ՝ Զատիկին, ձու էինք խաշում, դուրում անունով մի խոտ կար, դրանով կարմիր էինք ներկում: Իրարու տներ էինք գնում, շնորհավորում: Հարուստները մոր հագուստ էին հագնում: Նոր տարուն աղանձ էին անում: Վաճառականները արտասահմանից բերում էին բադամ, արմավ: Մեզ էլ չոր մրգեր էին նվիրում՝ թաշկինակների մեջ կապված: Որբանոցում տոնածառ էին զարդարում: Ս. Ծնունդը ևս տոնում էինք: Ս. Խաչին հարիսա էին եփում: Գերմանուհի վարժուհիները առանձին իրենց սենյակում էլ տոնում էին: Վարդավառին մեր տներում էինք լինում, իրար ջրում էինք: Հայերը, թուրքերը և ասորիները իրար հետ հաշտ ու խաղաղ ապրում էին: Արհեստավոր աստղձագործներ, երկաթագործներ ունեինք: Ասորիները արհեստավոր չունեին, առևտուր էին անում: Թուրքերը ևս առևտուր էին անում հայերի հետ: Իսկ քրդերը անպետք էին, իրար ծեծում, սպանում էին:

1915 թ. ամռանը առաջին գաղթը եղավ: Մեր որբանոցի գերմանացի վարժուհիները ասին. «Ով ուզում է մեզ հետ գա՝ թող գա, ով չի ուզում՝ գնա իր հարազատների մոտ»: Ես միացա իմ հարազատներին: Հորեղբորս ընտանիքի հետ գաղթեցինք: Ամռան շոգին մեկ ամիս ճամփա եկանք, հասանք Իգդիր: Խոլերան տարածվեց: Մեր գերդաստանից ութսուն հոգի մահացավ: Մենք անցանք Էջմիածին: Կաթողիկոսը օրական երկու ոչխար մորթել էր տալիս, ճաշ էին եփում, գաղթականներին բաժանում: Իմ հո-

րաքույրը եկավ, մեզ գտավ, տարավ Օշականի եկեղեցու բակում դպրոց կար, էմտեղ իրանց տեղ էին տվել, որ ապրեն: Հետո եկանք Ջովեթ: Հետո հայերը մորից գնացին Երկիր: 1917 թ. մորից գնացինք Վան: Հորաքույրս երկու երեխա ուներ, ես էլ՝ երեք: Մեզ հորաքույրս տարավ Վան: Մեկ ամբողջ օր սալյով գնացինք, խարազոմիս գյուղ հասանք: Վանում մնացինք 1917 թ. հոկտեմբերից մինչև 1918 թ. ապրիլ ամիսը:

Հորեղբայրս լսել էր, որ ես հորաքույրիս մոտն եմ, եկավ ինձ տարավ Վան, որ էմտեղ դպրոց գնամ: Դպրոց գնացի մինչև 1918 թ. ապրիլը: Հետո թուրքը մորից հարձակվեց, չորս կողմից պաշարեց, ժողովրդի մեծ մասին կոտորեց: Ինձ որպես որբի դրին ֆուրգոնը ու տարան: Ծամապարհին սպասեցի, որ հորաքույրիս ընտանիքը կգա, բայց հորաքույրս և ամուսինը գնացել էին Արաբիա, իսկ հորեղբորս սպանել էին թուրքերը:

Երկրորդ գաղթի ժամանակ ճամապարհը շատ դժվար էր: Ջանիկ գյուղը անցանք, Բերկրի գյուղի ջուրը տարավ իմ հորաքրոջ փոքր երեխային: Տարիներ հետո իմ հորաքրոջ տղան հայրենադարձվել, եկել էր Հայաստան, պատմեց, որ իր քրոջը ջուրը զցեցին: Իմ կոշիկները ֆուրգոնի մեջ կորան: Ես մնացի չուկկով: Դեռ ցուրտ էր ու ձյուն: Քեռիս ինձ գտավ գաղթի ճամփին: Նա ռուսական բանակի մեջ էր: Ինձ տվեց իր քուրքը, որ չմրսեմ, տարավ իր հրամանատարի մոտ, ասաց. - Էս իմ քուրս անտեր է մնացել, ի՞նչ անեն:

- Գիշերը վերցրու մոտդ, - ասաց հրամանատարը, - առավոտը վերավորների ֆուրգոնը կդնենք, կգնա:

Քեռիս ինձ տվեց սուխարի և շաքար: Հրամանատարը իր ընտանիքի հետ սենյակում քնեցին, ինձ թողեցին կորիդորը: Ես վախենում էի, բայց առավոտյան ինձ դրեցին ֆուրգոնի մեջ ու շարժվեցինք: Մի գիշեր մնացինք Քոռմուսում: Գիշերը քնեցինք բաց դաշտում: Ես գլուխս քարին դրի, քնեցի: Առավոտյան արթնացա, տեսա բոլորը գնացել են: Սկսեցի լաց լինել: Չորս կողմս մարդ չկա: Հանկարծ ձիու խրխիմեջ լսեցի: Տեսա հարյուր քայլի վրա մի ընտանիք կա: Ես վազեցի, ասի. - Ծնող չունեմ, հորեղբորս սպանեցին: Ես գիշերը մնացել եմ քնած, անտեր ու անտիրական: Մարդը ասաց.

- Մի՛ վախի, ես քեզ ֆուրգոնով կտանեմ, կհասցնեմ, - տարավ հասցրեց գաղթականներին:

Անցանք Սովուկլում, Հիմ Բայազետը, Իգդիրում որբերին հավաքեցին: Ինձ նման շատ որբեր կային: Գնացի, ինձ ցուցակագրեցին, մազերս խուզեցին, լողացրին, տաք ճաշ տվին: Տասը օր տաք ճաշ չէի կերել: Իգդիրում տեսա Անդրանիկ Չորավարին՝ բուխարի փափախը գլխին: Մեր դաստիարակները մեզ ֆուրգոն դրին, տարան Մարգարա: Գիշերը քնեցինք, առավոտը շարունակեցինք մեր ճամապարհը:

Արդեն ամառ էր: 1918 թ. եկանք, հասանք Երևան: Երկու օր պահեցին մի հանրակացարանի պես տե-

ղում: Ինձ ու մի ուրիշ աղջկա տարան որբանոց: Այնտեղ մեր գերմանական որբանոցի մեր աղջիկ որբերին տեսանք, շատ ուրախացանք: Ես մնացի էդ որբանոցում: Էմտեղ ես տիֆ ստացա: Ինձ տարան հիվանդանոց, հազիվ մահից պրծա: Հետո մորից բերին որբանոց: Ամերիկացին տասը հազար հայ որբերիս հավաքեց, տարավ Կարս: Էմտեղ մեզ ցուցակագրեցին, բժշկական քննության ենթարկեցին, որ տանեն Ամերիկա, բայց թուրքը վրա տվեց: Էս անգամ թուրքերը հարձակվեցին Կարսի վրա: Թուրքը ամեն գիշեր ունեակոծում էր Օլթիից, Սարիղամիշից: Գիշերները լսում էինք: Քիչ-քիչ էդ ձայները մոտեցան մեզ: Մի օր էլ լսեցինք, որ թուրքը լցվել է Կարս: Թուրքերը խշտիկներով կոտորում էին մեր որբանոցի ապակիները, որ մերս մտնեն: Մեծ որբուհիները իրենց երեսներին ցեխ սկսեցին քսել, որ թուրքերը իրենց չփախցնեն: Մեր ամերիկուհի տնօրենը ամերիկյան դրոշը բարձրացրեց և աղ ու հացով գնաց թուրքերին ասաց, որ սա որբանոց է: Մեր կողքին կազարմաներ կային: Էմտեղ հայ կիներ կային: Թուրքերը մտան էդ բոլորին տկլորացրին, հետո էլ տկլոր-տկլոր դրանց դիակները գետին փռեցին: Մենք ութը օր մնացինք որբանոցի մեջ փակված: Հետո ամերիկացիները մեր մթերքները լցրին ավտոմեքի մեջ, մեզ տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլ:

1920 թվին թուրքը եկավ Ալեքսանդրապոլ: Արդեն Ալեքսանդրապոլում բոլշևիկություն էր: Թուրքերը քոչեցին, ետ գնացին: Մենք Կազախ պոստի կազարմաներում ապրեցինք: Դպրոցում ձեռագործ, կար ու ձև սովորեցինք, մինչև 1929 թ. Էմտեղ մնացի: Ես արդեն անգլերեն գիտեի, մույնիսկ մեքենագրում էի: Երբ հրաժեշտ էի տալիս, ամերիկուհի միսս Մերին, միսս Մաքան, միսս Հիլը և միսս Քիփլը ինձ համբուրեցին:

Քսանհիմզ տարեկանից հետո որբ աղջիկները գնում էին տեքստիլ գործարանում աշխատելու և կամ ուղարկում էին ուսումը շարունակելու: Տղաները առանձին էին, աղջիկները՝ առանձին: Պոլիգոնում արդեն ամեն կողմից գալիս էին, հարսնացու էին ընտրում: Նայում էին արտաքինին, շարժումներին: Գնում, ասում էին ամերիկուհի տնօրինուհուն, մա էլ նվերներ էր տալիս, առոքիաոք ճամփու էին դնում:

Հետո ես մանկավարժական տեխնիկում ավարտեցի: Գնացի Ղուկասյանի շրջան աշխատելու: Այնտեղ ամուսնացա արթիկյի մի տղայի հետ: Երեք երեխա ունեցանք: 1933-ին տեղափոխվեցինք Երևան: Ամուսինս համալսարանավարտ էր, սկսեց Մատենադարանում աշխատել, ես էլ Էմտեղ քիմիոգրաֆ էի, ցուցակներ էի մեքենագրում:

Երբ Հայրենական պատերազմն սկսվեց, ժողովուրդը խանութներում ինչ մթերք կար, լցրեց տները: Ամուսինս կամավոր բանակ գնաց: Աշխատեց որպես քաղղեկ: Հետո տարան Կերշ, որտեղ և զոհվել է որպես ամհայտ կորած:

Հիմա ուրախ եմ իմ երեխաներով ու թոռներով:

Արդեմ ութսուն տարեկան էմ: Մեր երիտասարդներին ցանկանում էմ առողջություն, երկար կյանք և նպատակների իրականացում: Մեր ամեն զոհերի հիշատակը հավերժացնելու համար՝ նրանց ոսկոր-

ներին հանգստություն: Քյուրդերից ու թուրքերից կուգեմ վրեժխնդիր լինել: Քանի որ նրանք իմ հարազատներին սպանեցին, և ես որք մնացի: Ամբողջ կյանքում ծնողքի կարոտ մնացի:

45 (45).

ՔԱՋԲԵՐՈՒՀԻ ԱՎԵՏԻՍԻ ԸԱՀԻՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՎԱՆ)

Մեր երկիր վանը շատ լավն էր: Մենք ապրում էինք շաղիփողանում: Էդ լավ փողոց էր, փողոցի ջուրը երկու կողմից զլգլալեն կիռներ, կլցվեր ափազանի մեջ:

Ունեի չորս հորեղբայրներ, որոնք առանձին էին ապրում մեր բակում: Ունեիք շատ անասուններ: Հայրիկս և՛ դյուրզար էր, և՛ զինագործ:

Մեր ընտանիքը տասներկու հոգի էինք: Մայրս դերձակուհի էր, ուներ երկու աղջիկ: Ես ամբողջ մանկությունս երազներով եմ ապրել, մինչև վանից դուրս եկանք:

Հայրիկս՝ Ավետիսը, խելոք մարդ էր, հենց լսել էր, որ թուրքերը գալու են, մեզ հավաքեց ու մախքան ջարդը դուրս եկանք: Հայրիկս զինված էր, մորս նստացրեց ձիուն, ինձ ու իմ քրոջը խուրջիմի մեջ դրեց, յալլա՛, ճամփա ընկանք: Մեզ հետ էին մահ հորեղբորս ընտանիքը և տատիկս:

Ծամփին արդեն լսում էինք թուրքական թնդանոթների ձայները: Մենք մտնում էինք քարերի տակ: Ես վախից լաց էի լինում: Հորեղբայրս ինձ գտավ, կերակրեց: Գաղթականությունը մեր ետևից գալիս

էր: Քարերի մեջ մարդիկ էին պառկած: Ես գիտեի, թե դրանք ողջ են: Դու մի ասա, դրանք սպանված են, թաղող չկա: Թնդանոթի կրակոցները դալով գալիս էին: Անգամ տերտերը գետնին ընկած մեռած էր, իր ային-օյինքը թողել էր քարի տակը: Մայրս նրա հագուստները վերցրեց, բերեց հանձնեց Երևանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին: Քեռիս ճամփին մահացավ:

Մեզ օգնեցին անգլիացիներն ու ամերիկացիները: Լավ կերակրեցին, հագցրին, մաքրեցին, կրթություն տվին:

Հետո թուրքերը հարձակվեցին Երևանի վրա: Հայրիկս քսանհինգ հոգու հավաքեց, զինեց ու հարձակվեց թուրքերի վրա: Նա խմբապետ էր, մասնակցել է մահ Սարդարապատի ճակատամարտին: Հազիվ ձիով գալիս էր տուն, մորից էին կանչում, որ թուրքերի դեմ կռվի գնա:

1932-ին և 1937-ին հորս, որպես մացիոնալիստ, բանտարկեցին: Ամբողջ իր պատրոնները, թվանքը թաղել էր հողի մեջ: Խեղճ հորս բռնեցին ուղարկեցին Տաշքենդ, էմտել էլ մեռավ: Ասին՝ սովից է մեռել:

46 (46).

ՍԻԼՎԱ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՎԱՆ)

Մեր ընտանիքը վանում մշակույթի ընտանիք էր: Ֆրանսիացիները եկել էին վան՝ իրենց լեզուն տարածելու: Պապս մեր տան մեջ մեկ սենյակ հատկացրել էր նրանց, որ պարապմունքներ անցկացնեն: Եվ այդ դպրոցը կոչվում էր Բյուզանդյանների դպրոց:

Մենք շատ մեծ գրադարան ենք ունեցել, որը մշտապես հարստանում էր արտասահմանում տպագրված գրքերով: Մեր տան մեջ մահ մեկ սենյակ հատկացված էր խրիմյան Հայրիկին, որ մա երբ վերադառնում էր իր շրջագայություններից, գալիս էր այդ սենյակում հանգստանում:

Հայրս շատ շնորհալի մարդ է եղել, հաճախ կուսակցական ժողովներին մասնակցել է և ազատորեն խոսել, շատերը նրան ասում էին՝ Հովհան, դու ոսկե բերան ունես:

Վանում շատ երկար ժամանակ խլրտումներ կային: Թուրքերը եկան, հարձակվեցին վանի և նրա շրջակայքի հայության վրա:

Մի օր էլ հրաման եղավ, որ պիտի գաղթենք: Թուրքերը հարձակվեցին խաղաղ բնակչության վրա: Վանեցիները ստիպված ոտքով գաղթեցին: Այդ ժամանակ իմ ծնողներն ինձ կորցրեցին: Ռուս զինվորները ինձ վերցրին, պահեցին: Հանկարծ իմ կնքահայրը ինձ տեսնում է ու ճամաչում, վերցնում է ինձ դնում ձիու խուրջիմի մեջ ու առաջ գնում:

Թուրքերը քրոջս փախցրին՝ Սիրվարդին: Նա շատ գեղեցիկ աղջիկ էր և շնորհալի: Ծանոթ «Հին աստվածների» մեջ Սեդայի դերն էր կատարել:

Թուրքերը կոտորում էին, ում որ պատահեր: Կտրատում էին մարդկանց ձեռքերը, ոտքերը, ճակատներին մեխ էին խփում, աչքերն էին հանում: Երեխաներին ծնողների առաջ էին կոտորում, ծնողների՝ երեխաների առաջ: Եվ հաճախ էին զգում, տեսնելով այդ բոլորը: Նրանց նպատակն էր՝ մինչև վերջին հաշվը կոտորել, և մեկուկես միլիոն հայ զոհվեց:

Մենք եկանք Իզդիր՝ բոլորովին տկլոր, քամի որ

մեզ կողոպտել էին: Սոված էինք ու ծարավ: Հետո անցանք Արաքս գետը: Իմ հարազատներից շատերը մեծահասակ էին, չէին կարող քայլել, դրա համար մնացին վանում և կոտորվեցին: Տիֆի համաճարա-

կը ևս մեզմից շատ զոհեր խլեց: Սով, հիվանդություն, ահավոր վիճակ:

Բայց այդ բոլորը հերոսաբար տարանք և դիմացանք:

47 (47).

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱՐԴԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ՎԱՆ, ՈՍՊԵՏԱԿ ԳԵՈՒՂ)

Մեր գյուղը վանից վեց կիլոմետր հեռու էր: Ես հիշում եմ, երբ մենք գյուղից դուրս եկանք ու գաղթի ճամփան բռնեցինք, վանը արդեն գաղթել էր: Երբ հասանք վան, մենք միացանք վանեցիներին: Իմ տատը և պապը մնացին մեր գյուղում, իրենց ունեցվածքից չբաժանվեցին:

Գիշերը քրդերը գալիս էին ու վրա տալիս, մերոնք դիմադրում էին: Սոված, ծարավ քայլում էինք: Առաջ անասունները կոտորվան, մեր բեռները թալանեցին: Մենք հասանք Բանդիմահի գետի մոտ, որը շատ ուժեղ հոսանքով գետ էր: Ժողովուրդը մտնում էր գետը, որ անցնի, բայց գետը շատերին քշեց ու տարավ:

1915-ին էկանք հասանք Էջմիածին, բայց սով էր: Նիկոլի գործը ետ գնաց վան, մենք էլ հետը գնացինք վան: Երկու տարի վանում լավ ապրեցինք: Երբ Նիկոլը ընկավ, մեր կյանքն էլ դեպի վատը գնաց: Նորից գաղթի ճամփան բռնեցինք: Ուղքով գալիս էինք: Արդեն շատ հոգնել էինք: Ես ու քույրս փոքր էինք: Մայրս մեզ քնացրեց: Երբ արթնացանք, տեսանք գաղթականները առաջ էին գնացել: Մենք՝ ետ մնացողներս, քիչ չէինք, շատ էինք, բայց մենք ճանապարհ ցույց տվող չունեինք: Մի կին ասաց. «Ես գիտեմ ճամփան»: Նա տարավ, տարավ, Պարսկաստանի սահմանը տարավ: Դրանք մեզ տեսան, ուրախացան: Սկսան մեզ թալանել: Մեր հագուստների կոճակները բացում էին, տկոտրացնում էին, թքում էին մեզ վրա: Մենք գեմք չունեինք: Մեզ տարան ասորի գերիների տեղը: Մենք խառնվանք դրանց հետ: Դրանք ուտում են, մենք՝ ճայում: Մենք սոված ենք: Մենք մեկ ամիս էդտեղ մնացինք: Գնում էինք դաշտը, առվույտ էինք քաղում ուտում, սումկ էինք քաղում ուտում: Թուրքերը արի քաշեցին ասորիներին:

Մենք դուրս ելլելու իրավունք չունեինք: Մեր մատած տեղը կեղտոտում էինք: Թուրք փաշաները գալիս էին, առևանգում էին աղջիկներին ու կանանց, հետո ետ էին բերում մեռած վիճակում: Մայրս էմտել երեխա ունեցավ: Բալուլը դրին լուսամուտը: Առտուն ելանք, տեսանք մերս արյունաքամ էր եղել ու մահացել էր: Քաշ տվին, մորս տարին թաղելու: Մի կին ինձ ու իմ քրոջը տեղ կանգնեց:

Անցավ ժամանակ, Անդրամիկ Ջորավարը լսում է, որ հայ գերիներ կան էմտել, գալիս է, մտնում է Դիլման քաղաքը, շրջապատում է: Միջի ժողովուրդը լսում է, որ Անդրամիկ Ջորավարը եկել է, իրենց խանութները բաց թողած, ոսկին, արծաթը, մետաքսը

թափած թողնում են ու փախչում:

Անդրամիկ Ջորավարը էդ տեղի թուրքերին ու պարսիկներին կըսե. «Դուք բերեք հայ գերիներին սովեք ինձ, ես ձեր ազգի գերիներին կտամ ձեզ»:

Մեզ համին ճամփա: Բայց մերոնց կեսը արդեն կոտորվել էր սովից: Տառը ասկյար ձիերի վրա, մենք՝ ուղքով: Ով ետ է մնում, հարվածում են: Սպանելու իրավունք չկա, քանի որ Անդրամիկին պիտի հանձնեն: Մութը որ կոխեց, մեզ լցրին մի գոմ, իրար վրա սեղմված մնացինք:

Առավոտյան մենք մոտեցանք առվույտի դաշտին, սկսանք ուտել: Մեր գաղթականությունը մեզ տեսավ, եկավ, տարավ, մեզ ճաշ տվին, բայց ճաշը կոկորդից վար չի գնում: Երկու օր մնացինք, էմտել հերս մեզ գտավ: Ինձ շալակեց, քույրս քայլելով՝ գնացինք Դիլման քաղաքը, որ Անդրամիկը վերցրել էր: Մեր ժողովուրդը, որ սոված էր, թողեց, որ մտնենք բաց թողնված խանութները ու վերցնենք ինչ-որ կարող ենք: Այլ ի՞նչ ասես՝ մետաքս, ոսկի, արծաթ՝ վերցրինք, մորքուրս մեկ մեշուկ մուշ բերեց, ուրախացանք: Բայց մեզ վրա շատ թանկ մտավ էր թալանը: Գյուղերը լսել էին, որ մենք Դիլման քաղաքը թալանել ենք, գիշերով երկու սարի մեջտեղը մեզ վրա հարձակվեցին, սկսեցին մեզ թալանել, սպանել: Մենք գեմք չունեինք, որ պաշտպանվեինք: Մեր ամեն ինչը թալանեցին:

Էկանք, հասանք Անգլիայի մի գաղութ: Մեր պաշտպան Լևոնը իր բանակով եկավ հանգստանալու, որ հետո իր բանակով գնա Նահրի Օմար: Սպիտակ հագած երկու անգլիացի ձիավոր եկան, ասին. - Ձեր Լևոնը ու՞ր է:

Մի միամիտ մարդ ասեց. - Է՛ս ա, - ու ցույց տվեց Լևոնին:

Դրանք խփին Լևոնին, մեր քաշ, հայրենասեր Լևոնին: Դու մի ասա, դրանք թուրք են՝ անգլիացու շորեր հագած էին:

Մեր քարավանը շարժվեց դեպի Միջագետք: Մեր դեմը երևացին սև զինվորներ՝ կարճ շավարներով, գեմքերով: Դրանք անգլիական զինվոր էին, բայց սև էին, երեսները սևությունից փայլում էր: Մեզ տարին Նահրի Օմարի վրանաքաղաքը: Էմտել անգլիացիները մեզ լավ մայեցին: Չարների տակը տասնապետներ մշանակեցին, դիսցիպլինա դրեցին, մեզի աշխատանքի տարան, երբ հիվանդություն ընկավ մեր մեջ, բժիշկներ բերեցին, բուժեցին: Հայ որ-

բերիս հետ որքանոցում մակ քյուրդ որքեր կային: Ես ու քյուրս որքանոցը միասին էինք: Մենք հինգ հարյուր տղա ու աղջիկ էինք, ոչ մի անախորժություն չէր լինում: Հայրս Նահրի Օմարում մահացավ, մնաց հորաքույրս, որը ամուսնացավ արճակցի Խաչիկ Ոսկանյանի հետ: Նա տասնամյակ էր վրամենքի տակ: Նա մեզ պահեց, բայց խորթ աչքով էր նայում:

Մի պր. Հարություն Բաղդադից լսել էր մեր մասին, եկավ մեզ տեր կանգնեց: Նա գնաց Հնդկաստան, հայ հարուստներից փող խնդրեց, որ Գյուլթապես օգնեն: Հարուստները փող են դնում: Պր. Հարությունը ուրախ եկավ, նույնիսկ մի գրամֆոն հետը բերեց, որ Օսմանյանի և Կոմիտասի պլաստիկ կաները լսենք, զարգանանք:

Մենք անապատի մեջն էինք: Լսեցինք, որ կիլիկիացիները կովի մեջ են, մենք ալ ուզեցինք անոնց օգնել: Դիմեցինք անգլիացիներին: Անոնք մեզ մարզեցին: Արդեն թուրքը պարտվել էր, բայց «Բլեմանսոն» Ֆրանսիայի պրեզիդենտը, հրամայեց ֆրանսիական զորքին՝ ետ քաշվել: Եվ բոլոր մեր պլանները ջուրն ընկան:

Եփրատը մարմանդ էր ու լայն: Թուրքերը հետևում էին մեզ: Նրանք արաբների հետ խոսքը մեկ էին արել, որ Տիգրիսը կտրեն ու մեզ՝ հայերիս, կոտորեն: Ծառերի միջից գնդակները գալիս էին դեպի մեզ:

Մենք ասինք անգլիացիներուն: Նրանք ասին՝ բանակ կազմեք: Անգլիացին պաշարեց: Սամալիոթը քշեց, բամբիտ արեց:

Երկու մավ բերին: Ամիվով մավեր էին: Մտանք: Սուեզի ջրանցքով Կարմիր ծով մտանք, հետո Երուսաղեմ հասանք: Պր. Հարությունը մեզ հրաժեշտ տվեց: Մենք մի խալիչա մվիդեցինք իրեն: Պր. Հարությունը ասեց. «Ես կենդանի հիշատակ եմ ուզում»: Ու մի որբուհու առավ որպես իրեն կին: Էդ գիշեր հարսանիք արինք, ուրախացանք:

Երուսաղեմի Նոր Երուսաղեմի պատրիարքը մեզ՝ որքերիս, շատ լավ ընդունեց: Ի՛նչ մարդ էր է, ոնց որ Աստված

լիներ, խղճով մարդ էր: Էմտեղ Ս. Հակոբա վանքին մեջը տպարան կար, թանգարան կար: Զատիկ էր լինում, Էմտեղ Ս. Հարություն եկեղեցին կլոր, բարձրահարկ էր, երկաթե դարպասներով: Ամեն ազգ իր համար առանձին տեղ ունի: Կենտրոնը մի մատուռ կա՝ Հիսուսի գերեզմանն է՝ մարմարից սարքած: Ծնկաչոք պիտի գնաս մինչև Էմտեղ: Զատիկի առավոտը դարպասը բացվավ, ժողովուրդը խուժեց ներս: Ամեն տարի Զատիկին էդ մատուռից մի վառած մոմ դուրս են գցում: Ամեն ազգից մեկը կանգնած է, որ առնի, տանի իր պատրիարքին: Ամեն տարի հայերը հաղթում էին: Խալիչաները փռել էին գետնին: Մի հովանոց բռնել էին պատրիարքի գլխին: Հայ բարեգործական միության մվագախումբը մվագում էր: Եթովպացիների թագավորն այնտեղ էր, ասաց. «Հինգ տարով կտանես էս մվագախումբը, որ իմ պալատի մեջ մվագեն»:

1924 թվին արդեն Խորհրդային Հայաստան կար: Մեր տեսուչն ասաց. «Մեծ տղաներին (որքերին) դրկենք Հայաստան: Ո՞վ է ուզում Հայաստան գնալ»: Ես քույր ունեի՝ չմասնակցեցի: Մոտ հարյուր հոգի դրկեցին Հայաստան: Ով որքերին տարել էր Հայաստան, չթողին որ ետ գա: Ինձ ու միջակներին դրկեցին Քելեկյան որբանոց, որը Բարեգործականի աջակցությամբ էր գործում: Մեր տեսուչը՝ Նորիշե Վարդանյանը, հրաժեշտ տվավ մեզ: Վերջում ասաց. «Տղաներ, ես ձեզ էսքան տարի մեծացրել եմ...», և չկրցավ խոսիլ, հուզվեց: Գնաց Ամերիկա:

Մեզ բերին Բեյրութ, Քելեկյան որբանոց: Տղաներին տանում էին վարպետների մոտ, որ արհեստ սովորեն: Ես կառույց սարքել սովորեցի: Արաբ ժողովուրդը շատ լավ ժողովուրդ է: Մեզի շատ լավ ընդունեց ու պահեց: Քրոջս թողեցի, 1930 թ. գնացի Ֆրանսա: Գնացի շինարարության վրա աշխատեցի: Հետո խաղողի այգիների մեջ աշխատեցի: Հոն մնացի տասնյոթը տարի: 1947 թվին եկա Հայաստան: Կառույցի գործարանը մտա աշխատեցա: Ամուսնացա, հինգ երեխաների հայր դարձա:

48 (48).

ՎԱՐԱՋԴԱՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ՝ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 թ., ՎԱՆ)

Ծնվել եմ Վան քաղաքի Այգեատաններում, Չաղլիփողանում: Իմ մայրն ասում էր՝ ամեն աշուն մեկը կգլորեինք, այսինքն՝ մի գավակ կունենային: Հայրս ու մայրս ունեին յոթը երեխա՝ չորս որդի, երեք դուստր:

Մենք ապրում էինք Չաղլիփողանում, մահապետական մի տան մեջ: Փողոցի կողմում ապրում էր իմ Զատիկ տատիկը, որը չուզեց տունը թողնել և մահատակվեց: Մի կողմում հորեղբայրներս էին

ապրում, մյուս կողմում՝ մորեղբայրներս: Բայց հիշարժանը մեր այգիներն էին: Հորեղբայրս՝ Տեր-Արթինենց Հարությունը ծաղիկներ էր աճեցնում: Ու տանը որ ուրախություն լիներ, գալիս ծաղիկ էին տանում:

Հայրս գնացել էր Պոլիս դարիբության, սովորել էր դերձակություն և վերադարձել Վան: Մենք ապրում էինք խաղաղ, երջանիկ ու ստեղծագործական կյանքով:

¹ Վաստակավոր ճարտարապետ, բազմաթիվ արժեքավոր գրքերի հեղինակ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, «Վասպուրական» հայրենակցական միության Պատվավոր Նախագահ:

Հիշում եմ վաճի 1915 թ. իրադարձությունները՝ ապրիլի 7-ին սկսվեց հայերի ապստամբությունը, որը մայիսի 4-ին հաղթանակով ավարտվեց: Թուրքերը շատ վայրագ էին: Ծառ մշամավոր հայ մտավորականների նախօրոք բանտարկել էին: Նրանց մեջ էին Արշավիր Սոլախյանն ու իր ընկերները, որոնց բոլորին սպանել էին թուրքերը: Ամբողջ ժամանակ կրակոցները գալիս էին Քաղաքամիջում և Այգեստանում: Մերոնք սահմանափակ փամփուշտներով կոչում էին բազմաթիվ կամոնավոր թուրքական զորքերի դեմ, որոնք լսելով ռուսական զորքերի գալուստը՝ ճողոպրեցին:

Ռուսական բանակի քաղաքականությունը էր: Ստիպված ետ քաշվեցին: Հիշում եմ, մայրս ու քույրս հաց էին թխում: Հայրս խորքիներն էր պատրաստում, որ մեր ունեցածը տեղավորենք:

Խաչփողան փողոցից դուրս եկանք: Մեր ունեցածը բարձել էինք կովի վրա, որն իր համար անսովոր բեռը իր թիկունքից գցեց ու փախավ: Ստիպված մեր ունեցածը մենք շալակեցինք, դուրս եկանք Վահից, դեպի Բերկրի բարձրացանք:

Բանդիմահու կամուրջով անցնելիս վանեցիները շատ զոհ ունեցան: Կամուրջը նեղ էր, այնքան ցավալի էր, շատերն ստիպված էին երեխաներին գետը նետել:

Ամենից կատաղի կոիվների մենք հանդիպեցինք Բերկրի մոտ: Ռուսական զորքերը երեխաներին վերցրել էին ռուսական ֆուրգոնների վրա, և քրդերը, որոնք էն ժամանակ վարձված էին հայերին կոտորելու համար, հարձակվեցին մեզ վրա: Ֆուրգոնները շուտ էին գալիս: Երեխաները շուրմ էին թափվում, և մեզ ուղեկցող ռուս զինվորները քրդերին քշեցին, որ ձորի բերանը բացեն: Նրանք քրդերին քշեցին, ձորի բերանը բացեցին, իրենք վերադարձան: Ինձ նստեցրել էին ֆուրգոնի մեջ: Ծառապարհին Իգդիրում մնացինք: Ոմանք դժգոհեցին, որ մենք սոված ենք ու հաց ենք ուզում:

Արաքս գետն անցանք: Ելանք, Էջմիածնի վանքի պատերի տակ գաղթականները լցված, տիֆի համաճարակից օրական հարյուրավոր մարդիկ էին մեռնում: Վիճակը շատ ծանր էր: Տներն անգամ հիվանդանոց էին դարձել: Եղբայրս՝ Գուրգենը, երբ մահացավ, ես տեսա, թե ինչպես փայտը թարս ու շիտակ շարում են իրար վրա, այնպես էլ մեռելներին էին իրար վրա շարում, որ գիշերը տանեն եղբայրական գերեզմանը գցեն:

Հայրս տեսավ, որ մենք ևս պիտի մեռնենք, մեզ հավաքեց, տարավ Թիֆլիս: Այնտեղ էին հորեղբայրս՝ Տեր-Հարությունյաններն իրենց ընտանիքով, որոնք 1896 թ. դեպքերից հետո գաղթել էին: Ես, մայրս, հայրս, եղբայրս՝ Արծրուն Հարությունյանը՝ Արաքսյայի հայրը: Մեզ տեղավորեցին Արամյան հիվանդանոցում: Այնտեղ տիֆից վախճանվեց հայրս:

Մենք մեզ գտանք որբանոցում: Ես, քույրս և եղբայրս Բարեգործականի որբանոցում ենք մեծացել, որի շնֆությունը Հովհաննես Թումանյանն էր իրականացնում: Նա որդեգրել էր երեք տղաների՝ ապագա բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցին, գրականագետ Նորայր Դաբաղյանին և Միհրան Թյությունյանին: Թիֆլիսի Ծիրանավոր վանքի բակում էր որբանոցը: Ուխտավորները գալիս էին մատաղանելու, և մենք սնվում էինք, բայց հետո դժվարացավ:

Մեր հայրը լեզվի ուսուցիչ Ծերուն Թորգոմյանը հրատարակում էր «Համբավաբեր» հանդեսը, 1916 թ. մարտ ամսվա համարում լույս է տեսել մեր որբանոցի լրիվ ցուցակը: Այդտեղ ես երկու հարյուր չորս համարում եմ, ընդամենը յոթը տարեկան, եղբայրս՝ իմը, քույրս՝ տասնմեկ տարեկան: Ծնված օրս հայտնի չէր, ես գրեցի մոյնսերի 29-ը՝ հայ ժողովրդի վերածննդի օրը:

Որբանոցում դրությունը շատ վատացավ: Կիսասով վիճակում ես ու եղբայրս՝ Արծրունը, որբանոցից փախանք, եկանք մեր հարազատների մոտ: Հորեղբայրս ասաց. - Տղաք, որո՞ հույսին եք եկել:

Եթե թուրքերը մեզ չկոտորեցին, ապա գաղթից հետո մեր ինը հոգիանոց ընտանիքից միայն ես, մայրս ու եղբայրս մնացինք:

Ես փողոցներում կոշիկ եմ ներկել: Ջուր եմ ծախել: Սիգարետ եմ ծախել: Ծապիկ չունեի: Մայրիկս հովանոցի կտորից ինձ շապիկ կարեց, որ դպրոց գնամ: Բայց ոտքիս կոշիկները երկուսն էլ մոյն ոտքին էին: Ես ասացի՝ ես Էդպես դպրոց չեմ գնա: Եղբայրս գիշերով ելել հարմարեցրել էր, և ես կոշիկները հագա:

Թիֆլիսում կար Տիգրան Նազարյանի ճաշարանը, գաղթականներին այնտեղ կերակրում էին: Իր այգու մեջ կար փայտաշեն մի թատրոն, և գաղթականներին այնտեղ քնեցնում էին բեմի գետնի վրա: Եղեմից վերապրած վանեցիների մեջ երևի ես միակ բախտավորն էի, որ առիթ ունեցա Հայաստանից գնալ և տեսնել վանը:

Վասպուրական հայրենակցական միության կողմից կազմակերպվեց դեպի Վան-Վասպուրական խումբ. երեսունմեկ հոգուց միայն ես էի վանում ծնված: Վանը մ. թ. ա. իններորդ դարում հիմնադրված Տուշպա քաղաքի վրա է կառուցվել:

Մենք չորս օր մնացինք վանում: Բարձրացանք Վանի բերդը: Հուզումնալից պահեր ապրեցինք վանում: Ոչ մի եկեղեցի չի մնացել: Վանը վերածվել է մոր քաղաքի, որտեղ ապրում է հարյուր յոթանասուն հազար բնակիչ: Իսկ մեր ժամանակ՝ երեսունհինգ-քառասուն հազար էր, որի մեծ մասը հայեր էին:

Եղեմը հիմա վերաբերում է հայկական հուշարձաններին:

ԱՐԾՎԻԿ ԳԱԼՈՒՍՏԻ ԹԵՐԶՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ՎԱՆ)

Մեր տունը Վանի խաչփողան փողոցումն էր, այն երկու հարկից էր՝ շրջապատված վարդերի թփերով: Մենք խաղաղ ապրում էինք: Մեզ հարևան էին խանջյանները, Արարքցյանները, Դերձակյանները:

Նախքան պատերազմը հայրս փախել էր թուրքական բանակից: Նրան գտել, բանտ էին տարել, մա բանտից էլ էր փախել, և թուրքերը հետապնդում էին, քանի որ ինքը մաս դաշնակցական էր: Երբ փախչելով հասնում է տան մոտ, պիտի պատից թռչեր, մի թուրք նկատում է և կրակում, այնպես որ, հայրս արդեն չկար:

Մենք ութը հոգի էինք գաղթի ժամանակ: Ծանա-

պարհը շատ դժվար էր, բոլորը հոգնած էին, սոված: Ծամփին մեռածներին թողնում էինք ու առաջ անցնում, քանի որ թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Ռուսական զորքը մեզ տիրություն էր անում: Սուխարի բաժանեցին: Մենք մնացինք անտեր, անտիրական: Որք մանուկներին հավաքում էին, ինձ ու քրոջս՝ Արմիկին ևս դրեցին փակ սայլի մեջ ու տարան մախ՝ Իգդիր, ապա՝ Անիպեմզա, հետո՝ Երևան. Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ էր մեր մանկատունը, որի ղեկավարն էր օր. Ազմիլը: Այդ մանկատունը Ամերկոմի մանկատունն էր:

ԼՈՒՍԻԿ ՍԱՀԱԿԻ ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ՎԱՆ)

Ես ծնվել եմ Վանի Արտամեստ գյուղում: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութ հոգուց՝ մայրս, հայրս, երեք եղբայրներ և երեք քույր էինք:

1915 թ. ապրիլի 15-ին մեր գյուղի վրա հարձակվեցին թուրքերը և սպանեցին եղբորս: Կողոպտեցին ժողովրդին ու գնացին: Տատա ասաց մորս, որ երեսաներին առնի ու փախչեն, քանի դեռ ողջ են: Նույնիսկ չհասցրեցին եղբորս թաղել: Գյուղի տղամարդկանց բոլորին սպանեցին, իսկ մնացածները գյուղի գերեզմանների միջով փախան սարերը: Երկու քույրերս, երկու եղբայրներս և մայրս գնացին դեպի սարերը, իսկ ես կորցնելով իրենց՝ գնացի Վանա լճի ափով դեպի ամերիկացիների ամառանոցները, ուր ժողովրդի կեսը ապաստան էր գտել: Ես այնտեղ մնացի երեք օր, թուրքերը նորից հարձակվեցին: Մենք նորից վերադարձանք գյուղ, մեր հարևան թուրք կինը ինձ տեսավ, ճանաչեց, տարավ իրենց տունը, ասաց, որ ինքը գիտի, թե որտեղ են մերոնք: Նա ինձ տարավ մորս մոտ:

Հաջորդ օրը թուրքերը եկան և մեզ հայտնեցին, որ մենք պետք է գնանք Վան, որտեղ մեզ կտեղավորեն: Մինչև մեզ ճանապարհ ցույց տալը՝ տեղավորեցին զինվորների սենյակներում, որոնք գտնվում էին զինվորական տեղամասի շենքերից մեկում: Հաջորդ առավոտյան շուտ մեզ հանեցին և շարք կազմելով՝ ցույց տվին ճանապարհը դեպի Վան, որը անցնում էր իրենց զորամասի մոտի ճանապարհով: Մի կերպ հասանք Վան, որտեղ մեզ դիմավորեցին Վանի ղեկավարները և մեզ բաժանեցին ըստ տների:

Հետո եկան ռուս զինվորները, ազատեցին որոշ շրջաններ, և մենք նորից վերադարձանք գյուղ:

Որոշ ժամանակ մնալուց հետո հայրս վերադարձավ բանակից: Բայց տեսնելով, որ մեր տունը ավերված է, մա մոխրի կույտի մեջ գտնում է իր մոր և

եղբորս դիակները:

Հետո ռուս զինվորները ասացին, որ իրենք էլ մեզ չեն կարող օգնել, իրենք վերադառնում են, ով ուզի՝ կարող է իրենց հետ գնալ: Մենք երկուերեք օրից հագիվ կարողացանք դուրս գալ մեր տնից, մինչև որ հայրս ճանապարհի սնունդ պատրաստեց: Այդ սնունդը տեղավորեցինք եզան վրա ու շարժվեցինք եկանք: Հանգստանում էինք ջրի ափին: Ծանապարհին հայրս հիվանդացավ և մրան տարան հիվանդանոցի պես մի տեղ: Նա այնտեղ էլ մահացավ: Մենք մնացինք երկու քույր և մեկ եղբայր, սկսեցինք քայլել: Մեր մի եղբայրը կորել էր, չէինք կարողանում գտնել, իսկ Արշալույս քույրս արդեն ամուսնացել էր և իր ամուսնու հետ փախել էր: Այնպես որ, մրանց էլ կորցրել էինք:

Իգդիր լճի մոտ ինձնից երկու տարով մեծ քույրս՝ Սիրունը, մահացավ: Այնուհետև իջանք Իգդիր գյուղը, որտեղի ղեկավարությունը մեզ մի կերպ տեղավորեց: Ինձ, մորս և եղբորս ուղարկեցին Բլուր գյուղը: Ամառ էր, քնում էինք դրսում, իսկ ձմեռը՝ քուրսու կողքին: Երբ թուրքերը հարձակվեցին Իգդիրի վրա, մենք եկանք Էջմիածին: Մնացինք վաճառի բակում: Հետո ամերիկացիները եկան և որբանոցներ ստեղծեցին: Այնտեղ ճաշարան էլ կար: Փոքրիկ արտադրամասեր ստեղծեցին, ուր մենք բամբակը մանում էինք, թել դարձնում և այդ աշխատանքի դիմաց սնունդ էինք ստանում: Հետո մայրս մահացավ: Մենք մնացինք մեռակ: Իմ եղբայրը կույր էր, չէինք ուզում բաժանվել իրարից, բայց ինձ տարան Լեմհնական, որտեղ ստեղծված էր աղջիկների որբանոց: Ամերիկացիները գեղեցիկ, առողջ աղջիկներին ջոկում, տանում էին Ամերիկա: Հետո գտա Արուսյակ քրոջս, որի ամուսինը թղթերս պատրաստեց և ինձ տարավ Երևան: Բայց ես էլ երբեք չտեսա կուրացած աչքերով իմ եղբորը:

**ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԵԼԻՔԻ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1911 Թ., ՎԱՆ)**

Մոտ քառասուն հոգի էր մեր գերդաստանը: Ունեի հորեղբայրներ, հորաքույր: Բոլորիմ կոտորեցիմ, բոլորիմ ոչնչացրիմ:

Պապս ունեցել է վեց տղա, մեկ աղջիկ: Իրենք եղել են ունևոր: Վանի կենտրոնում ունեցել են երկհարկանի շենք: Վանում հորս և հորեղբայրներիս թուրքերը սպանել են: Մեր ցեղի բոլոր տղամարդկանց թուրքերը կոտորել են: Մայրս ինձ և երկու քույրերիս շալակով բերել է: Գաղթի երրորդ օրը այլևս լրիվ ուժասպառ՝ էլ չի կարողացել տանել երկու քույրերիս, որոնք չեն կարողացել քայլել: Մայրս նրանց թողել է ճամփիմ և ինձ շալակած բերել է: Ծանապարհիմ նեղում են սովը, հիվանդությունները: Ծանոթները օգնում են մորս միմչև Օրգով: Բայց համկարծ մայրս էլ կորավ, ես մնացի մեն-մենակ: Երրորդ օրը մայրս ինձ գտավ: Հարևանները ինձ պահել էին, որ չմեռնեմ: Սով, քաղց, հիվանդություն: Մյուս կողմից էլ քրդերն էին մեզ թալանում: Ոսկի էին փնտրում: Երբ ասում էինք՝ չկա, սպանում էին: Այնպես որ, գաղթի ճամփիմ շատշատերը ոչնչացան: Սալլեր չկային: Կանայք, մանր երեխաներ ոտքով գալիս էինք՝ փոշու մեջ կորած՝ թուրքերի և քրդերի հարձակումներից խուսափելով: Մենք հիմնականում գիշերով էինք գալիս: Նախ, որ թշնամիները մեզ չտեսնեն ու մեզ վրա չհարձակվեն, և հետո, որ շոգը մեզ չսպանի: Թշնամիմ անխնայ կոտորում էր մեծիմ ու փոքրիմ: Արդեն մեր ընտանիքի մեծ տղամարդկանց Վանում էին կոտորել:

Անցանք Իզդիրով: Արդեն մեր մեջ տղամարդ չէր մնացել: Միայն կանայք ու երեխեք էին: Անցանք Արաքսը: Եկանք Վաղարշապատ: Էնտեղ էլ սով, շոգ, ջուր չկար: Սկսվեց նոր կոտորածը: Հարյուր-հազարներ էին թափվել գետնիմ՝ հիվանդ ու մահամերձ: Մայրս նորից է կորցնում ինձ, քանի որ հիվանդացել էի տիֆով:

Ինձ ուրիշների հետ, որպես ծնողագուրկ երեխա, ուղարկեցին Բայազետի ամերիկյան որբանոցը: Որբանոցում պատահում էր, որ օրը մեկ պոպոք էին տալիս ամեն մեկիս: Հետո մեզ փոխադրեցին Գյումրիի որբանոցը: Մոտ քառասուն հազար որբ կար: Մեզ տեղավորեցին մախիմ գիմվորական կազարմաներում՝ ըստ հասակի: Ես եղել եմ փոքրերի բաժնում: Այնտեղ ևս մահը շարունակվում էր, քանի որ շենքը չէին վառում, սնունդը վատ էր, ամերիկա-

ցիները երբեմն շատ խիստ պատժում էին, զրկում էին հացից: Բոլորս հաց էինք ուտում, եմ պատժվածը անկյունում մսած մեզ էր մայրս: Մենք էլ սատը լորի էինք ուտում: Քույր, տրախումամ տարածված էին: Քյուլքյուրդը քսում էին մեր ամբողջ մարմնի վրա և կանգնեցնում էին արևիմ: Այնտեղ կար դպրոց, դասատուները հայ էին: Սահակ վարժապետիմ շատ էինք սիրում, մա Սողոմոն Տարոնցու հայրն էր: Աթոռ, սեղամ չկար: Մի որբը մյուսի մեջքի վրա գեղագրություն պիտի գրեր: Ես սովորում էի գյուղատնտեսական բաժնիմ: Օրվա առաջիմ կեսը սովորում էինք, մյուս կեսը՝ պրակտիկա էր: Տանում էին հողի հետ աշխատելու: Միմչև 1928 թիվը որբանոցները ցրեցին:

1937 թվից սկսել եմ աշխատել: Իսկապես շատ վատ սովորություններ կային. մի բատրակը մյուսի վրա բողոք էր գրում, և պատժում էին: Միմչև պատերազմը շատերիմ ուղարկում էին Կուրսկ՝ բարձրագույն պարտիական դպրոց: Ես հազիվ ավարտեցի Կուրսկի իմ կրթությունը, մեզ հաղորդեցին, որ պատերազմը սկսված է, և թուրքերը սահմանից կարող են հարձակվել: Հայաստանի սահմանի վրա մեր հսկողությունը ուժեղացրիմք: Մեր գործը վայրկյանի էր սպասում: Բոլոր տաճկահայերը պատրաստ էին, բայց Անգլիան՝ Չերչիլը, խորամանկեց...

Մտածում եմ ես հաճախ, հարյուր հազար հայ որբեր որտեղի՞ց առաջացան: Ինչու՞ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան թույլ տվեցին, որ այդքան հայ սպանվի, որ այդքան որբեր անտեր, անտիրական մնան: Էդ որբերից էին գնեռալ Սաֆարյանը, գնդապետներ և շատ ուրիշ մեծ մարդիկ: Ես եղել եմ Վաղարշապատի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար, պարտիական պատասխանատու աշխատող: Հիմա թոշակառու եմ: Ունեմ մի տղա, մի աղջիկ և չորս թոռ: Վասպուրական հայրենակցական միության անդամ եմ:

Ես եկել եմ Արևմտյան Հայաստանից: Թուրքը ուզեցել է Հայաստանիմ տեր դառնա, և Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի թույլտվությամբ Արևմտյան Հայաստանը անցավ թուրքիմ:

Հայերը մվաճող չեն եղել: Մի՛շտ թուրքերն են հարձակվել, սպանել, խեղդել, մահատակել: Նրանք չաշխատող ժողովուրդ էին և հայերիմ օգտագործում էին իրենց մպատակների համար:

**ԱՂԱՎՆԻ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1911 Թ., ՎԱՆ, ԱՐԱՆԵՋ ԳՅՈՒՂ)**

Ծնած եմ 1911-ին Վանի Արալեզ գյուղը: Հորս անունը Աբրահամ Մարգարյան, մորս՝ Կատարինե,

ծնյալ Կարապետյան: Չորս քույր, երկու եղբայր էինք: Ունեինք տուն, դաշտ, այգի, կենդանիներ և այլն: Պա-

տերազմի ժամանակ, երբ ռուսական բանակը կհա-
ռաջանար, կերթայինք Վան, մեր տեղերը, երբ անոնք
ես կքաշվեի՝ կփախչեիք Արտաշատ, այսինքն՝
Արևելյան Հայաստան, որը Վանեն երկու հարյուր
երեսուն կիլոմետր հեռու էր:

1917-ին, երբ ռուսները «Դեպի տու՛ն» ըսելով
քաշվեցան՝ հայերը միմյակ ձգելով, համաձայնեցան
իրենց թնդամոթները, հրացանները և ուրիշ զենքերը
հայերուն ձգել: Մենք ճամփա ելանք: Ժամանակ մը
Աղթամարի կղզիին դիմացի ծովեզերքը մնացինք:
Նավակի պակասի պատճառով չկրցինք Աղթամա-
րի կղզին երթալ ապաստանելու, ինչ որ սովորություն
էր: Հոնկե անցանք Պարսկաստանի հայկական գյու-
ղերը, ուր մնացինք մոտավորապես վեց ամիս, մինչև
օր մը օդանավ մը տեսանք մեր գլխուն վրա: Քանի մը
հոգի կորոշեն վրան կրակել՝ մտածելով, որ թշնամի
մըն է, բայց երբ տեսան, որ անգլիական դրոշակ մը
վար նետեցին, չշարժեցան: Հետո լսեցինք, որ Լոու-
րենս դը Արաքին կամ իր խումբին կապականի այդ
օդանավը: Այդ օրեն անգլիացիները մեզի ընկերա-
ցան մինչև Բաղդադ: Ըմսփան, երբ կանցնեինք ձորի
մը մեջեն, բարձունքներուն մեկ կողմը զինված հայեր,
մյուս կողմը թուրքեր կային, այս վերջինները մեզ վրա
կրակեցին, փամփուշտ մը աղբորս քիթին շատ մոտեն
անցնելով, զինք ուշաթափ ըրավ: Եղբայրս կարծելով,
որ պիտի մեռնի, մեզի նշան ըրավ, որ մենք ճամփան
շարունակենք: Բարեբախտաբար, քիչ վերջ ինքզինքը
գտավ, և միասին ճամփան շարունակեցինք:

Մենք ճամփա ելանք մեր սալլերով, բայց վերջը
ճամփաներու չգոյության պատճառով սալլերը նետե-
ցինք ու շարունակեցինք մեր կնդրամիներով, մինչև
Բասրա: Մեզի տեղավորեցին քամփերու մեջ: Որոշ-
ված էր՝ հիսուն ընտանիք Բաղդադ տանի, որոնք
արհեստներ ունին: Հայրս ժամանակ մը Պոլիս արդու-
կարարություն ըրած ըլլալուն, մենք ալ մաս կազմեցինք
այդ խումբին:

Բաղդադ մեծահարուստ հայ տիկին մը ընդար-
ձակ հող տրամադրեց մեզ, որպեսզի վրան մեր վրան-

ները սարքենք: Գիշերները տեղացի արաբները մեր
քիչ ունեցածներեն կգողնային, ստիպվեցանք հողի
տնակներ կառուցել, որոնք ավելի ապահով էին: Եղ-
բայրներս անգլիերեն գիտեին, անոնք լավ վարձատ-
րությամբ անգլիական օդանավի և մավթի գործերու
մեջ կաշխատեին: Բաղդադի կլիման շատ տաք էր,
շատերը հիվանդացան խոլերա և խնամքի չգոյության
պատճառով մահացան:

1918-ին բոլոր հայերը որոշեցին Հայաստան եր-
թալ, ճամփա ելանք, առջևը զինված մարդիկ, ետևը՝
ծերեր, կիներ, մանուկներ: Տեղ մը մեր զինվածները
անցնելը վերջ, թուրք զինվածներ ճամփան գոցեցին:
Ստիպվեցանք ետ վերադառնալ:

Երկու անգլիական մավեր Բասրա-Բաթում ճամ-
փով ժողովրդին մաս մը Հայաստան տարին: Երրորդ
մավ մը մեզի պիտի տաներ՝ չեկավ: Հետևաբար, որո-
շեցինք Կանադա կամ Անգլիա երթալ: 1925-ին ի վերջո
Ֆրանսա եկանք՝ իբր վաճառական: Ուրեմն Բաղդա-
դեն տաքսիով Շամ (Դամասկոս) գացինք: Ուր օր մնա-
լն վերջ տաքսիով անցանք Բեյրութ: Մեծ եղբայրս ու-
սանած էր Վարագա վանքը, որուն տնօրենն էր պրն.
Մանուկյանը: Այս վերջինը այն ժամանակ Բեյրութի
Քելեկյան որբանոցին տնօրենն էր, մեզի ըսավ. «Որ-
բունի մը ազատեցեք հետերնիդ տանելով»: Այսպիսով
մեծ եղբայրս՝ Մարգար Մարգարյանը ամուսնացավ
օրիորդ Արշալույս Դեզիճյանի հետ, որը բնիկ տիգրա-
նակերտցի էր: Հարսանիքը ըրինք ու Ֆրանսա եկանք
1925-ին:

Ֆրանսա 1930-ին ամուսնացա բնիկ վանեցի Սե-
րոբ Բարսեղյանի հետ, բոլորովին որբ, կհիշեր, որ
իր եղբայրը՝ Արծրուն անոթութենեն մահացած էր,
անգլիացիները զինք Երուսաղեմ տարած և որբա-
նոց հանձնած էին, որ եկեղեցականներ կապտորա-
տեր: Հոն դասընկեր եղած էր Սերոբ Մանուկյանի,
որ ապագային Փարիզի Առաջնորդ արքեպիսկոպոս
և կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի պատվիրակ եղավ: Ու-
նեցանք երկու մանչ՝ Արամ-Պոլ 1932-ին, Արտաշես-
Հանրի՝ 1941-ին:

53 (53).

ԾՈՂԻԿ ՀՈՎՆԱՆԻ ՄԿՐՏԶՅԱՆԻ՝ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1911 Թ., ՎԱՆ, ԸՆԾԱԿ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ 1911 թ. Վանի Ընծակ գյուղում, հո-
ղագործ գյուղացու ընտանիքում: Հիշում եմ մեր հա-
մեստ տունը, որ հողից էր շինված: Մեր մեծ օղա-
յում ունեինք թոնդիր, որի շուրջ մայրս՝ Օուշանիկը,
փողում էր ներքնակները, և մենք զիշերը պառկում
էինք:

Հորս անունը Հովնան էր: Նա ուներ եղբայրներ՝
Ավետիսը, Սերոբը, Թովմասը, որոնք ևս իրենց ըն-
տանիքներով մեր տան կից էին ապրում:

¹ Հայաստանի ժողովրդական արտիստուհի:

Պապիս անունը Մկրտիչ էր: Նա մեր գյուղում
սիրված էր և հեղինակություն էր վայելում: Իմ ման-
կական հուշերի մեջ սեպի պես մեխված է մի տխուր
հուշ, որ երբեք չեմ կարող մոռանալ: Դա այն է, որ
թուրքերը իմ անուշիկ պապիկին մեր տան առաջ
կախեցին և այդպես սպանեցին: Ես այս տարիքին
եմ հասել և մինչև օրս չեմ կարող մոռանալ այդ
ահավոր պատկերը: Թուրքերը նաև կտրեցին հորս
լեզուն և նա տեղն ու տեղը մահացավ:

Հիշում եմ այդ գիշերը, սարսափելի մի գիշեր էր, երբ թուրքերը արդեն մտնում էին տները ու խաղաղ հայ գյուղացիներին կոտորում, սպանում էին: Գիշերվա ժամը տասներկուս անց կեսն էր, երբ մենք լքեցինք մեր տունը և մյուս գյուղացիների հետ գաղթի ճամփան բռնեցինք: Թուրքերը կրակում էին մեր ետևից: Յա բախտի ում կպնում էր գնդակը՝ մա մահանում էր:

Ինձ մատնեցին էին գոմեշի մեջքին: Հիշում եմ, երբ ես գոմեշի մեջքի վրայից ընկա գետի ափքների մեջ, հորեղբայրս ճարպիկ էր, իսկույն մետվեց ջրի մեջ և ինձ ազատեց: Հետո ինձ դրեցին ֆուրգոնի մեջ, ուր ինձ մմամ փոքր երեխաներ կային, մի քանիսը հիվանդ էին, մի քանիսը մահամերձ: Էսպես հասանք Իզդիր, բայց արդեն իրար կորցրել էինք, և մեր մեծ գերդաստանից ինձ ծանոթ մնացել էին միայն իմ հորեղբոր տղաները՝ Վարդանը և Լևոնը: Նրանք էլ ինձ հասցրին Ալեքսպոլի, այսինքն՝ Լեմիմակամի (այժմ՝ Գյումրի) մամկատունը: Էնտեղ մեզ պահում էին ամերիկյան որբանոցում: Ժամանակները վատ էին՝ սով էր, համաճարակ էր: Կիսաքաղց մեծացա ուրիշ որբերի հետ: Ինձ հետ էին Օիրազը, Նայիրի Զարյանը, Խաչիկ Դաշտենցը, Սամսոն Գասպարյանը և ուրիշներ: Հետո աղջիկների որբանոցը առանձնացրին:

Ես որբանոցում աչքի ընկնող երեխա էի. երգում, պարում էի ու բոլորին զբաղեցնում: Բոլորն ինձ ասում էին «Օղոշողուն Օողիկ»:

Տառը տարի ես մնացի մամկատանը: Մի օր մամկատանը լուր տարածվեց, թե եկել ու ընտրում են լավ ձայն ունեցողներին՝ քաղաքում ուսման տալու համար: Ես տասներեք-տասնչորս տարեկան աղջիկ էի, երբ Ալեքսպոլի մամկատան վարիչի սեմյակում ինձ ուզեցին լսել կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանն ու հայտնի երգիչ Տիգրան Նալբանդյանը: Ես երգեցի, հուզումով ու արցունքոտ աչքերով՝ մտաբերելով իմ կորցրած ծնողներին ու հայ-

րենի վայրերը:

- Աղջիկս, ինչու՞ ես այստեղ, - հարցրեց ինձ Տիգրան Նալբանդյանը:

- Ես ոչ ոք չունեմ, որք եմ, - պատասխանեցի հուզված ձայնով:

Նրանք ինձ վերցրին, բերեցին Երևան: Ես սովորեցի Խաչատուր Աբովյանի անվան դպրոցում: Երբ ավարտեցի, երաժշտական կրթությունս շարունակեցի երաժշտական ուսումնարանում և հետո՝ կոմսերվատորիայում: Բայց ուսանող եղած ժամանակս էլ ռադիոյով երգում էի: Էն ժամանակ՝ 1926 թ., մեր Երևանի ռադիոն դեռ մոր էր հիմնադրվել և հաղորդումները միանգամից եթեր էին ձայնափոխում: Բայց դա ինձ չէր սարսափեցնում, և ես եղա հայկական ժողովրդական և աշուղական երգերի առաջին կատարողը մեզանում: Ամուսնացա քամանչահար Գուրգեն Միրզոյանի հետ, որը Հայֆիլհարմոնիայի ժողգործիքների անսամբլի գեղարվեստական ղեկավարն էր: Հետո արդեն այդ խմբի հետ սկսել եմ երգել: Իմ երգերով հմայվել եմ շատ-շատերը, այդ թվում՝ Եղիշե Չարենցը, Աղասի Խանջյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Հրաչյա Աճառյանը, որոնք ինձ օգնել են՝ ամեն մեկը յուրովի: Նաև ելույթներ եմ ունեցել տարբեր համրապետություններում, մուլհիսկ Կրեմլում եմ երգել Ստալինի, Ամաստաս Միկոյանի և մյուս մեծերի համար՝ հայ երգը մատուցելով ման օտարների: Եվ բոլորը հմայված լսում էին, մուլհիսկ աչքերից արցունքներ թափում, քանի որ իմ երգի մեջ հնչում էր իմ հայ ժողովրդի վիշտն ու տառապանքը: 1956 թվականին ինձ շնորհվեց Հայաստանի ժողովրդական արտիստի կոչում: Ամուսնուս մահից հետո ապրում եմ իմ միակ սիրտիմք, իմ սիրելի աղջկա՝ Ժամնայի հետ:

Թուրքերը ուզեցին ջարդել, փշրել հայ ժողովրդին, հոգեբանորեն կոտորել մրա կամքը, բայց մորից հայ երգը հնչեց, հայ ձեռքերը կառուցեցին...

54 (54).

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՄԱՐԳԱՐԻ ՓՈԹԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1912 թ., ՎԱՆ)

Վանում մենք շատ հարուստ ենք եղել: Հերս ունեցել է տասնյոթ կոտոր տուն: Օղորմած մերս, որ լուր կառնէ, թե գաղթելու ենք, իր վզի ճոնցը, իր ունեցած ոսկեղենը խորել է ծառի տակ՝ ջրհորի մոտ, էն մտքով, որ ետ կգամք, էլի կգտնի: Մերս իրա մատին մեն մի մատանի էր թողել: Գաղթի ժամանակ ես իրեք տարեկան էի: Ես չիմացա, որ գաղթվամք: Միայն կհիշեմ, օղորմած մերս իմ ձեռը մի գաթա դրեց, մեր դարվազը բացին, մենք դուրս եկանք: Օղորմած մերս ասաց. «Բաց թողեք դռները, որ թուրքերը զան՝ չջար-

դեն»: Իրա խելքով մենք պիտի ետ գայինք: Մերս ճամփին ինձ դրեց իշու վրեն: Ժողովրդի հետ գալիս էինք: Ծամփին ես կորա: Ռուս զինվորները ինչքան կորած երեխեք կային, հավաքել լցրել էին կաշկի մեջ: Ծամփին գիտե՞ս ինչ տեսանք... Ա՛յս, իմ դուշմանը չտեսա եղ օրը: Վու՛յ, սև ըլեր էղ օրը: Մենք եկել հասել ենք Բերկրիի կարմուռի մոտը: Մեկ էլ ժողովուրդը գոռաց՝ փախեք: Մթանը տեսանք, Բերկրիի ձորը մեղ ձոր էր, գետը չհասած՝ քրդերը վրա տվեցին: Հայերը, որ փախնում էին, ոտները սոթ էր տալիս,

ընկնում էին գետը, խեղդվում: Ո՛րը ամասունով էր ուզում անցնել, ո՛րը մտնում էր ջուրը՝ ջուրը տանում էր: Գոռում էին, ճչում, լաց լինում: Քրդերը կրակում էին մեզ վրա: Մերը մանուկը ուրացավ...

Անտեր մնա Բերկրիի գյալին, ինչքան մարդոց գլուխ կերավ...

Ռուսները ինչքան կորած երեխա կար, հավաքել, լցրել էին մի չոլի մեջ: Ես երկու ամիս մնացի ուների մոտ: Օղորմած մերս եկավ ինձ գտավ...

Հասանք Իգդիր: Մերս իմ ձեռքից բռնած ինձ մամ էր ածում, ես էլ սոված եմ, լաց եմ ըլում: Մի իգդիր-ցի կնիկ լավաշ էր թխում: Օղորմած մերս մոտեցավ, ասաց. «Մի հատ լավաշ տուր, էս էրեխեն ուտի»: Համա էդ անխիղճ կնիկը չտվավ: Օղորմած մերս իր մատի միակ մատանին հանեց մատից, ասաց. «Ա՛ն էս մատանին, մի հատ լավաշ տուր»: Կնիկը վերցրեց մորս մատանին, մի հատ լավաշ տվեց մորս: Ես սկսեցի ուտել: Ծատ սոված էի: Պուճուր էի, համա էդի շա՛տ լավ եմ հիշում:

Եկանք Էջմիածին, անտառների մեջ պառկած էինք: Մեռնողը՝ մեռնում էր: Քեռիս անտառում մահացավ: Ժողովուրդը կաշկա քերեց, տարին թաղին: Տի-

ֆից, խոլերայից ո՛րը մահանում էր, ո՛րը ողջ էր մնում...

Մերս ինձ գտավ, համա ախպերս ու քիրս՝ չգտավ: Նրանք էլ գաղթականների հետ ետ եմ գնացել դեպի Վան, մերոնց՝ հորքուրիս, հորեղբորս ընտանիքների հետ: Հորեղբայրս ու իր փեսան նորից կղիմադրեն ու կովի մեջ կսպանվին: Քիրս, ախպերս մնում եմ Վան: Օղորմած քրոջս իրեսը մուր եմ քսել, թոնդիրի մեջ եմ պահել, որ չփախցնեն: Վերջապես ճարը կտրած մի մեծ, հորս թալ մեկին կտամ՝ որպես ամուսին: 1924-ին նրանք էլ թալանված, կոտորված, վիրավորված ու հիվանդ, եկան Հայաստան:

Կհիշեմ, Զանգվի կարմնջի վրա ես ու մերս մտած էինք, մեկ էլ մերոնք եկան: Մերս փաթթվավ, ուշքը գնաց: Է՛, ինչե՛ր եմ տեսել...

Տեսանք՝ հորեղբայրս չկա, փեսեն չկա: Էն գիտեմ, որ երկու հորքուր եկան՝ իրենց երեխեքի հետ, մնացածը՝ չգիտեմ ի՞նչ եղան...

Երևանում Կոնդա տակին ամերիկյան մանկատանն եմ եղել: Էնտեղ քոստովա: Մերս եկավ ինձի տուն տարավ: Երևանի թուրքերը թողին իրենց տները, փախան, գնացին: Մենք մտանք թուրքի տուն ու ապրանք:

55 (55).

ԴԵՐԵՆԻԿ ԱՎԵՏԻՍԻ ՍԱՐԴՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՆՎ. 1912 Թ., ՎԱՆ)

Այն, ինչ որ պատմում եմ ես մանկությունից, լսել եմ իմ ծնողներից ու մեծ եղբորիցս: Վանը ես հիշում եմ երազի պես: Ես եղել եմ ընդամենը երկուսուկես տարեկան:

Գաղթը մի սարսափելի ողբերգություն էր, քանի որ ծեր ու մանուկ բոլորը գտնվում էին տառապանքի մեջ: Մեզ ասացին, որ պիտի թողնենք Վանը: Մանավանդ որ, ուսական գործը մահանում էր, նրա հետևից՝ մահ Անդրամիկը:

Սկսվեց անասելի գաղթը: Ովքեր սալ ունեին, դասավորվեցին սալի վրա: Մենք ապրում էինք Վանա բերդի տակը: Մենք ոչինչ չունեինք: Մենք շարժվեցինք: Հասանք Բերկրի գետի մոտ: Այնքան հոգնած էր ժողովուրդը, որ շատերը իրենց երեխաներին զգում էին գետը, որ իրենց կյանքը փրկեն: Քանի որ ետևից թուրքը գալիս էր մահով: Հասանք միջև Սուրմալու: Բերքառատ ժամանակ էր: Իգդիրից մտան իրենց այգիները և ջուր բաց թողին այգիների մեջ, որ մենք դուրս գանք այգիներից:

Մեր գերդաստանը ութը հոգի էր: Տատս ճամփին մահացավ: Գաղթի ճամփին ծնվեց քույրս. որովհետև մենք դժբախտության մեջ էինք, նրա անունը դրինք Դժբախտ: Ծամփին կորցրինք մահ մորաքրոջս: Նա տիֆով հիվանդացավ և Իգդիրում թաղեցինք:

Հասանք Էջմիածին, որը շատ սարսափելի վի-

ճակի մեջ էր: Բայց շատ լավ մեզ վերաբերվեցին, իսկույն սնունդ և օթևան տվին: Ամեն օր սալակներով դիակները տանում էին, Գայանեի վանքի բակում մեծ գերեզմանոց կար, Խենթի մոտ թաղում էին: Հետո մեզ բերեցին Երևան:

Առաջ կար Զարաթի խան: Ալազանը, Գուրգեն Մահարին, Դարչո Գաբուզյանը, Հովհաննես Մուկացյանը և մենք՝ մոտ հարյուր մարդ, մեր ընտանիքից չորս հոգի, հասանք Երևան:

Երեք հորեղբայրներիս ճամփաները թեքվեց՝ մեկը գնաց Լեմինական, մյուսը մնաց Էջմիածնում, իսկ մենք եկանք Երևան: Էսպես ցրվեցինք:

1936 թվին, երբ ինձ բանտարկեցին, ես Հայաստանի տուրիզմի մախագահն էի: Դեռ 1935 թ., երբ ես քսաներեք տարեկան էի, Խանջյանն ինձ կանչեց, թե ո՞նց անենք, որ Արարատի գագաթը բարձրանանք և Ստալինի կիսանդրին դնենք:

Այդ շատ դժվար գործ էր, և մեզ մեղադրեցին, որ չստացվեց: Այդ էր պատճառը, որ ինձ հետապնդեցին ու բանտարկեցին:

Հետո եղել եմ Հայաստանի ժողովրդական ստեղծագործության թանգարանի տնօրենը, շատ ու շատ ինքնուրույն արվեստագետներ ի հայտ եմ բերել և վաստակավորի կոչման եմ արժանացրել: Օրինակ՝ Հայրիկ Մուրադյանին առաջին անգամ ես եմ ձայնագրել, մահ շատ ուրիշների:

ԱՐՄԻԿ ԳԱԼՈՒՍՏԻ ԹԵՐԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1912 Թ., ՎԱՆ)

Ես շատ փոքր էի, երբ վանից գաղթեցինք: Հագիվ երեք տարեկան էի: Մեր հայրը եղել է թուրքական բանակում, բայց փախել է, մրան գտել բանտ էին տարել, բայց մա բանտից էլ էր փախել: Նա դաշնակցական էր: Նրան հետապնդել են և զնդակահարել: Այնպես որ, ես հորս չեմ հիշում: Բայց հիշում եմ, որ ինձ մի ցանցկեն սայլի մեջ դրին, էնտեղ շատ ուրիշ փոքրիկ երեխաներ կային՝ իրար վրա թափված, բայց քամի որ վրան ու կողքերը փայտով ցանկապատված էր, մենք անվթար հասանք Երևան: Մեզ տեղավորեցին Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտի մանկատանը:

Այնուհետև ես սովորեցի համալսարանի քիմիա-

կան ֆակուլտետում: Հաջողությամբ պաշտպանեցի թեկնածուական դիսերտացիան, աշխատում էի Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի մուրթ օրգանական քիմիայի ինստիտուտում: Այն ժամանակ տնօրենը պրոֆ. Մնջոյանն էր, մահ պրոֆ. Մետնիկյանը կար:

Ես իմ ուժերը մերածին չափով մվիրել եմ հայրենական գիտությանը: Տարիների վաստակ ունեմ: Սակայն հիմա իմ մեծ քրոջ՝ Արծվիկի հետ ապրում եմ շատ ծանր ու դժվարիմ վիճակում: Երկուսս էլ հաշմանդամ ենք, թոշակառու, միայնակ, ոչ մի օգնող չունենք: Այնպես որ, մենք հիմա էլ որք ենք երկու քույրով:

ՂՈՒԿԱՍ ԱԲՐՈՅԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹
(ԾՆՎ. 1901 Թ., ՄՈԿՍ ԳԱՎԱՌ, ԱՐՆԱԲԱՏ ԳՑՈՒՂ)

Մենք ապրում էինք Բոհտան գավառի Արմաբատ գյուղում: Երբ ամառ էր լինում, բարձրանում էինք սարը, ձմեռնամուտին գալիս էինք մեր գյուղը:

Մեր գյուղում հինգ հայ ընտանիք կար, որոնք քուրմանջիների հետ ապրում էին հաշտ ու խաղաղ: Հայերը զբաղվում էին հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Հայերից մեկը, որի անունը Մխո էր, ալրադաց ուներ: Մեր տունը փոքր էր, փոքր հաշտով:

Հորս անունը Աբրո էր: Մենք չորս եղբայր էինք՝ Սևկին, Ախեն, Դհեն և ես: Մեծ եղբայրս շուտ մահացավ: Մեր գյուղում դպրոց, հիվանդանոց չկար: Մենք քաղաքականությամբ չէինք զբաղվում: Մերոնք թաղիք էին գործում: Ծաբաթը մեկ անգամ հայ ընտանիքները իրար այցելում էին: Կիրակի օրը գնում էինք եկեղեցի, որը մի փոքրիկ մատուռ էր: Մեր գյուղում տասը ընտանիք կար՝ հինգը հայ էր, հինգը՝ մահմեդական: Պետությունն ավելի մահմեդականների կողմն էր բռնում: Սուլթան Համիդը միշտ հայերի նկատմամբ վատ էր տրամադրված: Նրան հաջորդած երիտթուրքական կառավարությունն էլ ավելի վատ եղավ մեր հայերիս համար:

Մի օր հրաման եկավ, թե բոլոր հայերին պիտի կոտորեն:

Էդ օրը մենք բոլորս տանն էինք: Մայրս երեկվա եփած ճաշը բերեց, դրեց սեղանին, որ ուտենք: Մեկ էլ երեք թուրք ասկյարներ մերս մտան: Հորեղբորս տեղն ու տեղը սպանեցին, հորս և եղբորս տղի ձեռքերը կապեցին, տարան, հորեղբորս աղջկան էլ տարան: Տեսանք, որ թուրք ասկյարները լցվել

են մեր գյուղը: Ես ու եղբայրս թաքնվեցինք: Թուրք ասկյարները սկսեցին գյուղը ավերել, բոլոր հայերին կոտորեցին, աղջիկներին փախցրեցին, ամեն ինչ թալանեցին: Ոչ մեկին չխնայեցին: Ծառերը փախան, մտան մատուռը: Մենք էլ փախանք, մտանք էնտեղ: Ով թաքնվեց՝ փրկվեց: Հայ ընտանիք չկար, որ զոհ տված չլիներ էդ գիշերը: Մենք՝ ես, մայրս և եղբայրս, մեր թաքնված տեղից էլ տուն չվերադարձանք, գնացինք, մտանք արտերի մեջ, թաքնվեցինք: Երեք օր էդպես մնացինք էնտեղ: Էն ինչ որ ես եմ տեսել, թշմամիս թող չտեսնի: Երջակա բոլոր գյուղերի հայերի տները ավերված էին, ո՛րը՝ աղջիկ կորցրեց, ո՛րը՝ տղա կորցրեց, ո՛րը՝ ծնող կորցրեց: Թուրքերը թալանում էին: Նրանք մահ պահանջում էին փող, որ չսպանեն:

Մենք տասնութ օր մնացինք Ջեզիրեի Դեքաբրա գյուղում: Մի քուրմանջի բարի ընտանիք մեզ ընդունեց, հաց տվեց: Նրանց հոր անունը Մուհամեդ էր: Նա ինձ շատ սիրեց ու պահեց: Մի մարդ եկավ, ուզեց երեք դուրուշ տա իմ տիրոջը, որ ինձ տա իրեն, բայց իմ տերս ինձ չտվեց: Էդ ընտանիքը մեզ պահեց: Մեր բոլորիս մոր, քրդական անուններ դրեցին: Էդպես մենք փրկվեցինք:

Հետո Հաջի անունով մի մարդու մոտ պատուպարվեցինք: Մենք շատ անօգնական էինք: Մենք ու մեր Աստվածը: Աստված օգնեց, որ մենք ողջ մնացինք: Հաջին էլ մեզ պահեց: Մեր հարյուր հոգինոց գերդաստանից երկու-երեք հոգի միայն ողջ մնացինք:

¹ Վերապրողը քրդախոս հայ է: Հուշը քրդերենից հայերեն թարգմանել է ՀՀ ԳԱԱ գիտաշխատող Ջենգիրա Խատիևան:

Հետո գնացինք մի քուրդ շելիսի ընտանիքում ապրեցինք: Էնտեղից էլ դուրս եկանք. մի կամուրջ կար, անցանք դրա վրայով ու գնացինք: Ութ օր մնացինք բաց երկնքի տակ: Գիշերները լաց լինելով քայլում էինք, որ մեզ չտեսնեն ու չսպանեն: Մեր ճակատագիրը սա էր: Աստված ոչ մեկին ցույց չտա մեր տեսածները: Իմ փախուստի ճամփին ես երեք գյուղ անցա: Ոչ մի լավ օր չտեսա:

Հետո լսեցի, որ Հայաստան կա, հայերին կանչում է իր մոտ: Ցուցակագրվեցի, եկանք Հայաստան:

Տուն շինեցի: Առաջ ապրում էինք Լեւոնական (այժմ Գյումրի), 1988 թ. երկրաշարժից հետո փոխադրվեցինք Երևան, հաստատվեցինք Լուսավանում: Հիմա ես 89 տարեկան եմ, ունեմ երեք տղա, երեք աղջիկ և վաթսուն թոռ: Բոլորն էլ ողջ են: Արդեն քսաներկու տարի է ապրում ենք Հայաստանում: Փառք Աստծո:

Բայց այն ինչ կատարվել է 1915 թվին, երբեք չի մոռացվի: Թուրքերը ուզում են մոռացվի այդ բոլորը և չեն ընդունում, բայց Աստված թող լինի օգնական և արդար դատավոր մեզ՝ հայերիս համար:

58 (58).

ԿԱՄՍԱՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ԽԱՉԱՏՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1898 Թ., ԲԱՅԱԶԵՏ)

Բայագետ քաղաքը տեղավորված էր մեծ Մասիսի փեշերին, Բայագետի բերդի շրջակայքում: Բերդը գտնվում էր բարձրության վրա, տեսքը շատ մոայլ էր: Քաղաքի կողմնորոշումը պայմանավորված էր բերդով. ասում էին «Բերդից աջ», «Բերդից ձախ», «Բերդի տակ», «Բերդի վրա» և այլն: Բերդից ճառագայթաձև ցած էին իջնում մեղ փողոցներ, որոնց ասում էին սոխախներ: Այդ փողոցների երկու կողմերում կառուցված էին տներ, որոնք աստիճանաձև՝ մեկը մյուսի վրա, դասավորություն ունեին, այսինքն՝ մերքևի տան կտուրը վերևի տան բակն էր: Բարձրությունից աստիճանաբար իջնում էինք ցած, որտեղ մի փոքր տափարակ տեղ կար:

Մեր տունը գտնվում էր եկեղեցու ետևի պատի տակ, եկեղեցուն շատ մոտիկ: Մեր եկեղեցին առանց գմբեթի էր, տափակ կտուր ուներ: Ասում էին՝ այդ մրա համար է, որ եկեղեցին աչքի չընկնի: Եկեղեցու ետևի պատը միշտ թաց էր: Ասում էին՝ պատի մեջ կենդանի աղջիկ կա, մրա լացի արցունքներից է պատը թրջվում: Երբ եկեղեցին կառուցում էին, պատմում են մեծերը, պատը բարձրացնում էին մինչև երեկո, առավոտյան երբ գալիս էին շարունակելու, տեսնում էին այն քանդված: Ծերունիները խորհուրդ են տվել երիտասարդ աղջիկ կամ տղա դնել պատի մեջ, որ այն կանգուն մնա: Այդպես էլ արել են, ինչ-որ տեղից բերել են մի որբ աղջկա՝ մրա մորաքրոջը մեծ գումար վճարելով: Երբ աղջկան դրել են պատի ճիմքի վրա և սկսել շարել, աղջիկը երգով դիմել է մորաքրոջը, իսկ մորաքույրը մրան համզատացրել է, թե՛ թո՛ղ շարեն, բալա՝ ջան, թո՛ղ շարեն, մինչև ծունկը, գոտին, կուրծքը և վեր, թող շարեն: Երբ հասել են ուտերին, աղջիկը հասկացել է, որ մորաքույրը ինքն է տվել, որ իրեն շարեն պատի մեջ, լաց է եղել ու անիծել մորաքրոջն՝ ասելով. «Սև ագռավ դառնա, մստես պատիս, դողո՞ւս»: Այդպես էլ մորքուրը դարձել է ագռավ ու մստել թաց պատին: Մինչև ճիմա էլ այդ թաց պատի

մոտ լիքը ագռավներ են թռչում: Այս պատմությունը միշտ էլ պատմում էին ու երգում «Ծարեցին, մորքու՛ր, շարեցին» բառերով երգը, իսկ աղջիկները, շրջան բռնած, ապրում էին:

Քաղաքն ուներ երկդասյան տարրական դպրոց, տղաների և աղջիկների դասարաններով: Ընդմիջումներին բոլորը դուրս էին գալիս բակ, խաղում էին առանձին-առանձին: Աղջիկները պար էին գալիս, իսկ տղաները կանգնում էին թամաշայի: Դրա համար ես ամեն օր կովում էի իմ քույր Վիկտորի հետ, որ չգնա դպրոց «Լայլո խանե» թոնելու: Վերջը վերցրեցի մրա գրքերը, պատռեցի, որ էլ չկարողանա գնալ:

Քաղաքում ապրում էին հայեր, թուրքեր, իսկ շրջապատի գյուղերում՝ քրդեր: Քրդերն ամեն օր գալիս էին Բայագետի բազարում առևտուր անելու: Քաղաքում բոլորն իրար ճանաչում էին, որովհետև գրեթե բոլորն իրար ծանոթ, ազգական կամ բարեկամ էին: Իրար մասին խոսելիս ավելի շատ մականուններն էին օգտագործում: Օրինակ. մեր տոհմական անունը «Ումբրշատենք» էր, որովհետև մերոնք բոլորը երկարակյացներ էին՝ երկար արև ունեցողներ, երկար կյանք ունեցողներ:

Մայրական կողմը «Բուրդ-Հայրոնենք» էին, որովհետև շատ մազոտ էին և բեղ ու մորուք էին պահում. ասում են՝ մի անգամ պապը՝ Հայրոն, բուրդ մթերելու ժամանակ, երբ կշեռքի վրա են դնում բուրդը, քաշը պակաս է մնում, չի գալիս: Հայրոն մտածում է՝ ինչ անի և որոշում է մորուքից կտրել ու բուրդն ավելացնել, որից հետո քաշը ճիշտ է գալիս: Դրանից հետո մրանց ընտանիքը ճանաչվում է որպես «Բուրդ-Հայրոնենք»:

Մեր գերդաստանը մեծ էր՝ չորս եղբայր իրենց ընտանիքներով ապրում էին իրար կողքի, համարյա որպես մեկ ընտանիք: Մայրս՝ որպես մեծ հարս, ամբողջ գերդաստանի տանտիկինն էր, եփել-թափելը մրա վրա էր: Համարյա ամեն օր մեր թոմրատանը հաց

¹ Հուլյն գրի առել և իմն է տրամադրել վերապրողի դուստրը, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Ժենյա Խաչատրյանը:

էր թխվում, գաթա էր թխվում: Հացթուխը մի թրքումի էր, որ համարյա մեր տնով էր ապրում: Ծաշն էլ, որ իրիկնային կերակուրն էր՝ եսխմի, տոլմա, քլուֆթա և ուրիշ տեսակներ, կծուճով կամ հատուկ պղնձե մեծ ամաններով իջեցնում էին թոնիրը:

Գերդաստանի բոլոր անդամները գրվում էին պապիս՝ Խաչատուրի անունով՝ Խաչատրյան, այսինքն՝ խաչի տված, բայց մեր բոլորի հացեին խոսելիս ասում էին՝ Ումբրշատենց այսինչ կամ այնինչ: Պապա ուներ չորս տղա, մի աղջիկ: Տղաներն էին. Ավետիսը՝ դերձակ, Առաքելը՝ ուսուցիչ, Հարությունը՝ զարգյար և ամենափոքրը, որին ես համարյա չեմ հիշում, անունն էլ կարծես Սիմոն էր: Ես փոքր էի, որ սկզբում մրա կիմը, հետո էլ իմը մահացան և երկու փոքր երեխա՝ մի աղջիկ, մի տղա, թողեցին մորս հույսին: Ամմի Առաքելն ամուսնացած չէր, մեզ հետ էր ապրում: Ավետիսը ուներ երեք տղա զավակ՝ Վահագնը, Գագիկը, Հրամսը: Հարությունն ուներ երկու տղա և երկու աղջիկ՝ Սիրականը, Կամսարը, Վիկտորյան, Եփրոսը: Խաչատուր պապի աղջիկը շուտ էր ամուսնացել, գաղթի ժամանակ կորցրել էինք և 40-ական թվականներին մրա զավակներին գտանք Թիֆլիսում ու շատ գնալ-գալ ունեցանք: Ավետիսն էլ իր երեխաներով գնացել էր Թիֆլիս, իսկ հետագայում տղաները տեղափոխվեցին, երկուսը՝ Երևան, մեկը՝ Բաթումի: Բոլորն էլ ամուսնացած էին, մեծն ուներ երկու տղա, միջնեկը՝ մի տղա, իսկ երրորդը՝ մի աղջիկ, որին մենք չճանաչեցինք, որովհետև Հրամսը մեռավ երիտասարդ, չհասցրեցինք գնալ-գալ անել:

Ամմի Առաքելն աշխատում էր Բայազետից երեք կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Արծափ գյուղում, որպես ուսուցիչ: Ամեն օր գնում ու գալիս էր երեկոյան: Ձմռանը, երբ ձյունը հաստ շերտով մատում էր, մրա միջով ոտքի ճանապարհ էր բացվում՝ արահետի մամ, որն ունենում էր մի մարդու անցնելու լայնություն: Եթե դիմացից մարդ էր գալիս, ստիպված էին լինում կանգնել ու պատերին քսվելով՝ իրար ճանապարհ տալ: Չմայած ձյան հաստ շերտին, վերևում սպիտակ, տափարակ դաշտ էր, որի վրա հատկապես արևամուտին լորերը մամ էին գալիս: Մենք մրանց ասում էինք կաքավ: Կաքավները կեր էին փնտրում՝ վախկոտ դես ու դեն մայելով: Երբ ձայն էին լսում կամ զգում էին, որ մարդ է մոտենում, իսկույն գլուխները մտցնում էին ձյան մեջ, պոչերը տնկում վեր: Ամմի Առաքելը տունդարձի ճանապարհին ձեռքով աչ ու ձախ կողմից բռնում էր այս կաքավներին, զգում մախօրոք պատրաստված տոպրակի մեջ, այնպես որ, երբ հասնում էր տուն, արդեն մի քսան-երեսուն հատ հավաքվում էր: Ես ամենաբեր սպասում էի Ամմի Առաքելին: Հենց որ ներս էր մտնում, տոպրակը շարտում էր իմ ոտքերի առաջ ասելով. - Կամսա՛ր, ա՛ռ քո կաքավները:

Ես մախօրոք եռացրած ջուրը պատրաստած էի լինում. իսկույն շշմած կաքավների գլուխները պոկում էի, փետրահամ անում, առատ յուղի մեջ տապակում ու ընկերներով ուտում էինք: Դրանից համեղ բան

կյանքում չեմ կերել:

Տան մեջ բոլորս մեր պարտականություններն ունեինք, օրինակ, Ամմի Առաքելը պարտավորվել էր ամեն առավոտ բազարից միս բերել, հետո իր գործին գնալ: Ղասաբները գիտեին իրենց հաճախորդներին: Միսը բաժանում էին ըստ մրանց պատվերի, որի ժամանակ մայում էին ման տավարի տեղն ու քաշը: Գիտեին իրենց հաճախորդների գալու ժամանակը: Ամեն առավոտ Ամմի Առաքելը երեխեքին ման մի-մի շահի կամ արասի էր տալիս: Դա մեր միոգ առնելու փողն էր: Իսկույն վազում էինք խանութ, փողը տալիս էինք մպարավաճառին ու գրպաններս բաց կանգնում: Նա լցնում էր՝ չամիչ-լաբլաբու, չիր ու քաղցրեղեն, որն ամբողջ օրն ուտում էինք ու չէր վերջանում:

Թաղի տղերքով խումբ-խումբ հավաքվում էինք, մայա էինք դնում՝ դրամ, կամ ուտելիք, տոն օրերին գնում էինք քեֆի՝ ուտել-խմելու: Հավաքվում էինք ման խաղեր խաղալու՝ լախտի, մրցում էինք, ուժ փորձում, Ջատկին՝ ձու կովացնում ու գլորում և այլ խաղեր խաղում: Երբեմն էլ խումբ-խումբ դառնալով, գնում էինք ուրիշ թաղերի տղերքի վրա՝ քարակովի: Ես մեր թաղում շրջապատված էի ինձանից երկու-երեք տարի մեծ, ավելի շուտ, Սիրականի հասակակից տղերքով և մրանց հետ էի ընկերություն անում. օրինակ, Մարխենց Ջավենը, որի հետ ընկերությունը շարունակվեց մինչև վերջ:

Իմ ընկեր տղերքի հետ մի քանի անգամ բարձրացել ենք Մասիսի լանջերից վեր: Էդ վայրերին ասում էին «թընդիրներ»: Մի քիչ էլ որ բարձրանում էինք Մասիսի դժվար մասը, այնտեղ մի հատ սառն աղբյուր կար, որը մի քիչ տեղ առվի մամն հոսում էր ու անհայտանում խոտերի մեջ: Մենք շատ ման եկանք, որ տեղը գտնենք, բայց չկարողացանք: Մի անգամ էլ աղբյուրի մեջ դարման լցրեցինք ու սկսեցինք հետևել, թե որտեղից դուրս կգա: Հայտնաբերեցինք Բայազետի գետի մեջ: Հասկացանք, որ էդ աղբյուրի ջուրը դուրս է գալիս ու թափվում Բայազետի գետի մեջ: Աղբյուրից վերև վառվող թեղիքներ կային: Բարձրանում էինք, էդ թեղիքներում խորոված էինք անում, ուտում ու էն սառը ջրից, որը շատ համով էր, խմում էինք ու կարծես ոչի՛նչ չէինք կերել, սոված տուն էինք դառնում: Մի անգամ էլ մեր ընկերներից մեկը չկարողացավ գալ, որոշեցինք մրա բաժինը տուն բերել: Խորոված միսը փաթաթեցինք լավաշների մեջ ու հետներս իջեցրինք, ու երբ լավաշները բաց արեցինք, տեսանք, որ խորովածի փոխարեն հում միս էր մեջը: Երբ շատ փոքր էի՝ յոթ-ութ տարեկան, շատ էինք վազվզում երեխաներով դաշտերում ու արտերում: Մի անգամ ինձանից մեծ ու փոքր տղաների հետ վազվզելով գնացիք դաշտ՝ ծաղիկ հավաքելու: Մասիսի փեշերին գարնանը ծաղիկների ծով էր լինում: Մի ծաղիկ կար, ասում էին գարնան ծաղիկ, ծաղիկեց տարբեր գույներ էր ունենում: Հիշում եմ այդ ծաղիկների սպիտակ, կապույտ ու կարմիր դաշտերը: Ծաղիկները բացվում էին արևածագից առաջ: Դրա համար գնում էինք վաղ

առավոտյան, որ մեծ ծաղկեփնջեր կապենք, տուն բերենք: Շատ լավ հոտ ունեն: Այդ ծաղիկները ծաղկում էին մոտավորապես մայիսի վերջին և հունիսի սկզբին: Այդ գեղեցիկ դաշտերի մեջտեղում մի ժայռ կար, երբ գնում էինք ծաղիկ հավաքելու, բարձրանում էինք ծերպի գլխին, դեմքներս դեպի Մասիսը ու սպասում մինչև արևը դուրս գա: Այդտեղից դիտելիս արևը դուրս էր գալիս հե՛նց երկու Մասիսների մեջտեղից: Դա արտակա՛րգ գեղեցիկ պատկեր էր: Մեծ տարիքում, այսօրք՝ մինչև փախեցիս, էլ չեմ հիշում, որ գնացած լինեմ էդ տեղերը:

Երբ Բայազետից դուրս էինք գալիս բաց տարածություն, մի քանի կիլոմետրի վրա, ոչ հեռու քաղաքից, դաշտի մեջ մի բլուր կար՝ շուրջը քարերի կույտերով: Ամբողջ դաշտը քար ու քոս էր: Բլրին ասում էին «Թոփ գցող»: Տարին մեկ անգամ այդ բլրի գագաթից գազեր էին դուրս գալիս, ուժեղ դղրոց էր լսվում, գետինը շարժվում էր ու քարերը թռչում էին աչ ու ձախ, տարբեր բարձրությամբ ու երկարությամբ: Այդ բլրի մեջտեղը, որ փոս էր, մնամ էր թոճրի՝ մեջը եռացող կրակով: Քարերն էլ, որ թռչում էին աչ ու ձախ, երկար ժամանակ վառելու չափ տաք էին մնում: Ասում էին՝ այդ դաշտերում ժամանակին քրդական գյուղեր են եղել, ճամփորդներն այստեղով համարյա վազքով էին անցնում, որովհետև ոչ ոք չգիտեր, թե երբ է կրակելու բլուրը: Մեծերի մեջ կային մարդիկ, որ նշաններից հասկանում էին «թոփ գցելու» ժամանակը և նախագոյացնում էին:

Հայրիկին քաղաքում ճանաչում էին որպես զարգյալ Հարթեն: Արհեստանոցը գտնվում էր քաղաքի ներքին թաղերում: Իջնում էինք լանջից, ամենամներքը մի տափարակ տեղ կար: Երկու աստիճանով բարձրանում, մտնում էինք արհեստանոց: Երբ դպրոցը փակվում էր, արձակուրդներին ինձ իր մոտ էր տանում, պատճառաբանելով, թե ուզում է, որ իրեն օգնեմ: Շատ հետո հասկացա, որ ուզում էր ինձ արհեստ սովորեցնել: Ես ամեն ինչ տեսնում էի ու առանձնապես նշանակություն չէի տալիս: Ամբողջ օրը հայրիկն աշխատում էր, անընդհատ մարդ էր գալիս ու գնում, ես էլ աշակերտի մնամ հայրիկի ձեռին աշխատում էի: Ինչ ասում էր՝ պիտի անեի, թե չէ աչքերը որ ոլորում էր, մի տեսակ վախենում էի, ոչ թե ուրիշ բաների համար, այլ շատ սիրելուց ու շատ հարգելուց չէի ուզում նրան վշտացնել: Առհասարակ բոլորը մի տեսակ զարգանդում էին հայրիկի խոժոռվելուց, շատ խիստ մարդ էր: Ուներ կապույտ, մեծ աչքեր, որ երբ խոժոռ էր մայում, ամբողջ դեմքը սարսափելի էր դառնում: Հիմնականում մուշտարիքը քրդեր էին, որոնց համար արծաթե զարդեր էր սարքում, իսկ քրդերը հայրիկին աշխատանքի դիմաց ոսկով էին վճարում: Ինձ համար միշտ զարմանալի էր, որ արծաթի համար ոսկի էին տալիս: Հայրիկը ոսկին փոքր քիսիկներով պահում էր արհեստանոցի անկյունում լցված վառված ու չվառված ածուխի տակ:

Ամեն առավոտ Բայազետի շրջակա գյուղերից

քրդերը գալիս էին բազար՝ առևտուր անելու: Մեկ էլ տեսար՝ մի երկաթի կտոր առած մտնում էին արհեստանոց, թե՛ «Վարպե՛տ, էս ի՞նչ երկաթ ա»: Հայրիկը մայում էր, հետո չեմ հիշում, թե ո՞նց էր կոչվում, մի հեղուկ նյութ կար, քսում էր, ստուգում: Թե պղինձ ու արծաթ էր լինում, տեղը կամ պղնձե կամ արծաթե մատանի, ապարանջան էր տալիս ու ճամփու դնում: Քրդերը միշտ զոհ էին հայրիկից ու շատ հարգում էին: Էդ երկաթի կտորները գցում էր առանձին դրված արկղի մեջ, մինչև պետք գար: Մի անգամ պատահեց, որ մի քյուրդ մի կտոր էդ երկաթներից առած, ամաչելով եկավ, ասեց. «Վարպե՛տ, էս երկաթի կտորը ո՞նց որ արծաթ ա»: Հայրիկը մայեց քրդին ու բարկացած ասեց. «Ի՞նչ իմացար, որ արծաթ ա»: Վերցրեց երկաթի կտորը, շարունակ ածուխների վրա, մի արծաթ մատանի տվեց քրդին, որն ամաչելով, երեխայի մնամ կարմրելով գլուխը կախեց ու գնաց: Երբ քյուրդն արդեն գնացել էր, ես զարմացած մայեցի հայրիկին, թե ինչի՞ վրամ բարկացավ ու շատ զգույշ հարցրեցի. «Հայրի՛կ, դու լա՞վ մայեցիր երկաթին»: Ինքը խոռ մայեց ինձ, գնաց ածուխի միջից գտավ երկաթի կտորը, բերեց ու մորից ստուգեց, քրտինքը տվեց վրեն. «Վա՛՛, քիսվալին խաբեցի, վազի՛, տե՛ս, բազարում կլինի, բռնի՛, բեր»: Դուրս թռա, վազելով հասա բազար, մամ եկա, բայց՝ չգտա: Դրանից հետո հայրիկն ամեն տեղ մամ էր գալիս քրդին, որովհետև երկաթի մեջ իսկապես արծաթի տամար կար: Շատ հետո, Երևանում, հայրիկի գործիքների մեջ էդ երկաթի կտորներից դեռ մնացել էին: Երբ հետաքրքրության համար հալեցինք, իսկապես 30 տոկոսը արծաթ էր: Բայազետում ու նրա շրջակայքում այդպիսի կտորներ ամեն տեղ թափված էին:

Երբ փոքր էի, հիշում եմ մի դեպք, որ ամբողջ Բայազետը խառնեց իրար: Մայրիկի փոքր քույրը՝ Հայկանուշը, շատ սիրում աղջիկ էր: Պապոնքս չգիտեին ո՞նց պահեն Հայկանուշին, որ քրդերը կամ թուրքերը չփախցնեն: Խեղճ աղջիկը ոչ մի տեղ չէր կարող գնալ, տանում-բերում էինք: Գիշերներն էլ տանը չէր մնում, համարյա միշտ մեր տանն էր քնում, որովհետև մեր գերդաստանի տղամարդիկ շատ էին, և, բացի դրանից, մեր ընտանիքի նկատմամբ քրդերի ու թուրքերի մեջ հատուկ պատկառանք ու հարգանք կար: Հիշում եմ, որ հայրիկը ծանր հիվանդ էր, մի շատ հայտնի թուրք զինվորական բժիշկ կար, որ հայերի տները չէր գնում: Նրա վարձատրությունն էլ շատ բարձր էր, բայց ինքն իր ցանկությամբ, հատուկ, մեր տունն էր գալիս, հայրիկին բուժելու:

Վերջապես Հայկանուշն ամուսնացավ: Ամուսինը շատ գեղեցիկ մի երիտասարդ էր: Նրան հիշում եմ միշտ ձիու վրա նստած: Բարձրահասակ էր, խելոք ու քաջ: Քաղաքում մեծ համբավ ուներ: Վահանը շատ էր բացակայում տանից, ու Հայկանուշը մորից մեճակ էր մնում ծեր սկեսրոջ հետ: Ես փոքր էի, բայց տղաների մեջ հատուկ վերաբերմունքի էի արժանանում և շատ հաճախ էին ինձ տղամարդու գործեր վստահում: Եթե առաջ ես միայն ուղեկցում էի Հայկանուշին,

ապա Ռիմա ինձ ուղարկում էին, որ գիշերները տամն ու կանանց պահապանը լինեմ: Քաղաքում շշուկով ասում էին. «Վահանը դաչաղ է, սարերն է գնում», բայց ինչ-որ խորհրդավոր պահվածք ունեւ, և, բացի դրանից, բոլորը նրա մասին խոսք բացվելուց լռում էին, թաքցնում նրա ով լինելն ու ինչ գործով զբաղվելը: Սակայն այդ հարգալից լռությունը մարդկանց մեջ պատկառանք էր առաջացնում միայն: Բայագետում մա ուներ իր գործի ընկերներն ու կապերը:

Հայկանուշի ամուսնու տունը վերի թաղերում էր՝ դարի գլուխը: Մի օր էլ երեկոյան կողմ, դեռ արևը մայր չմտած, էն կողմերից դալմադալի ձեն եկավ, բոլորը խառնվել էին: Մեր տուն խաբար բերեցին, թե՝ Հայկանուշին փախցրել են: Հայրիկն ու հարեան տղամարդիկ, բոլորը ձեռքի գործը թողեցին, առանց երկար-բարակ մտածելու, ով ձի ուներ թուով ձիուն, ով չուներ՝ վագրով, գնացին փախչողների ետևից: Անցան մի քանի ժամը ժամեր: Ծատ ուշ բոլորը վերադարձան մեր տուն՝ հետները Հայկանուշին բերելով: Ծատ չէր անցել, երևի մի տարի, մի օր էլ նորից էդ կողմերում աղմուկ ու աղաղակ լսվեց: Բոլորս վագրեցինք ու պարզվեց, որ այս անգամ Հայկանուշի Վահան ամուսնու դիակն են բերել: Քրդերը դարանակալել ու սպանել էին նրան: Խեղճ Հայկանուշը ընդամենը երկու տարվա հարս էր: Թաղումը շատ ծանր էր, ախր ջահել էր ու շատ սիրված: Ողբը, լացն ու կոծը շատ մեծ էր: Քաղաքի բոլոր հայերը մասնակցում էին թաղմանը: Մեծ ու փոքր շատ լարված էին, մահանի էին նայում, որ կոխվ գցեն ու վրեժ լուծեն: Մեծերը հագիվ էին զապում ջահելների: Հայերն ամփոփվել էին իրենց մեջ, դարձել մի տուն:

Բայագետում մեծան դեպքերը հազվադեպ չէին, և լարումը ուժեղանում ու թուլանում էր ժամանակ առ ժամանակ: Փորձում էին սոռանալ, բայց որ արյուն էր թափվում, չէին դիմանում: Դրա համար էլ միշտ պատրաստ ու զգաստ էին: Տներում բոլորը զենք էին պահում: Աշխատում էին գոնե մի հատ ձի ունենալ, որին միշտ պատրաստ էին պահում՝ թամբելու համար: Անհրաժեշտության դեպքում ամեն մի տնից մի կամ մի քանի ձիավոր դուրս էին թողնում, որ շուտ հասնեն: Թվում էր, թե սովորական առօրյան խաղաղ էր: Տոներն ու հատկապես հարսանիքները, բացօթյա հավաքներն ու ուրախությունները միասին էին անում. հայ, թուրք, քյուրդ չկար կարծես, բայց միշտ զգաստ էին շրջապատի ու մարդկանց նկատմամբ: Գիշեր-ցերեկ հսկողություն էին սահմանում ու լռում էին: Բայագետում դաշնակներ կային, ասում էին՝ մահ հեղափոխականներ կային, մեծերը գիտեին, բայց մեզ ոչ մեկի հետ չէին թողնում շփվելը: Ըստ ավանդական սովորության, երեխաների հարգանքն ու պատկառանքը մեծերի նկատմամբ անսահման էր, և ոչ ոք նրանց խոսքից աշխատում էր դուրս չգալ: Մեր մեծերն էլ ամեն ինչից զգուշանալով մեզ՝ իրենցից հեռու չէին թողնում:

Մենք ամբողջ գերդաստանով միշտ անհամադր

էինք: Հայրիկը երբեմն գնում էր գյուղերը, քրդերի օրերը զարգարություն անելու, միշտ հարմարեցնում էին, որ տանը մի տղամարդ անպայման մնա: Կանանց ու երեխաներին մեծակ չէին թողնում, որովհետև տարբեր դեպքեր էին տեղի ունենում:

Տամ տնտեսությունը վարելու ամբողջ հոգը մորս վրա էր՝ Ալիսաթումի: Փոքր հորեղբորից որք մնացած երկու երեխան՝ մի աղջիկ ու մի տ ա, մնացել էին մորս խնամքին: Ամսի Առաքելն էլ էր մահացել: Տունը մնացել էինք հայրիկը, մայրիկը, մենք երեքով՝ Սիրականը, Վիկտորը, ես և երկու երեխան: Ավետիսն իր ընտանիքով առանձին տան մեջ էր:

Մեր բոլորի ծննդյան օրերն ու թվերը գրված էին եկեղեցու ավետարանի ետևի մաքուր թերթերի վրա: Երբ սկսվեցին գաղթերը, բոլորս մեր հաշիվները կորցրինք, մանավանդ որ, սոսնձում էր մահ թուրքական բանակ գորագրվելու ժամանակը: Մենք աշխատում էինք դրանից խուսափել, և ոչ ոք իր ճիշտ տարիքը չէր ասում, որից էլ խառնվում էին հաշիվները: Գիտեմ, որ մեծը Սիրականն էր, հետո՝ Վիկտորն էր, հետո՝ ես: Մայրիկն ասում էր, որ մեկս մյուսիս վրա երկու տարով էինք մեծ ու փոքր: Հետագայում, երբ թշկական կոմիսիայով մեզ անցկացրին, ըստ նոր հաշվարկի ես դուրս եկա ամենամեծը, իսկ Վիկտորը՝ ամենաջահելը:

1914 թիվն էր, որ քաղաքն ընկավ խուճապի մեջ, թե՝ թուրքական զորքը գալիս է Բայագետի հայերին կոտորելու: Մենք բոլոր տան դռները փակեցինք, բանալիները պահեցինք ու փախանք իզդիր: Ծուռով մարդիկ ու լուրերը հանդարտվեցին, առաջին խուճապն անցավ, մի քանի ամսից վերադարձանք: Իզդիրում տուն էինք վարձել, ապրում էինք ոնց որ ամառանոցում: Այդ առաջին անգամը նույնիսկ չչարչարվեցինք: Վերադարձանք. ամեն ինչ իր տեղում էր: Բանալիները հանեցինք, դռները բաց արեցինք ու շարունակեցինք մախիկն ձևով ապրել: Տանից մի մազ անգամ չէր պակասել: Հարեաններն էլ մեզ լավ ընդունեցին, բայց ահմ արդեն սրտներումս էր: Չեմ հիշում ինչքան ժամանակ անցավ, մի անգամ էլ փախանք իզդիր, բայց շատ կարճ ժամանակով: Համարյա մի ամիս մնացինք ու նորից ետ եկանք: Երրորդ անգամ արդեն ոտքներս կախ էինք գցում, չէինք ուզում դուրս գալ, բայց այս անգամ ամբողջ քաղաքը խառնվել էր, բոլորը գնում էին դեպի ռուսական սահմանը: Դա 1916 թ. աշնանն էր: Երբ քաղաքը կիսադատարկ էր, արդեն հասկացանք, որ գնալն անխուսափելի էր, և սկսեցինք հավաքվել: Ժամանակ քիչ էր մնացել: Հարեան թուրք կանայք արդեն լցվել էին մեր տունը ու բացահայտ մատնացույց էին անում, թե ով ինչ է ուզում վերցնել: Մեր իրերը մեր ներկայությամբ իրար մեջ բաժանում էին: Մենք դա ընդունում էինք լռությամբ ու իրար հետ աչք ու ունքով էինք խոսում, շա՛տ զգույշ էինք: Մեր հացթուխ թրքուհին ամեն ինչի տեղը գիտեր և կարծես ցույց էր տալիս, թե որտեղ ինչ կա: Ես չէի դիմանում, չգիտեի ի՞նչ անել. վերցրեցի հրացանը և ուզում էի

մեր հացթուխ կնոջը սպանել: Հայրիկը գլխի ընկալ ու ձեռքս բռնեց. «Կամսա՛ր, արունք մի՛ գցիր, իմ օջախը թող մաքուր մնա»: Գիտեր, որ եթե ես խփեի կնոջը, հետևանքը ուրիշ կլիներ՝ մեր տան մեջ մեզ կկոտորեին: Բոլորս լուռ, արտի կսկիծով դուրս եկանք: Մի քանի կտոր կարպետ ու հագուստ դրել էինք էջի վրա, աչքներին արդեն ոչինչ չէր գալիս: Մի քանի լավ, թանկարժեք հայելի ունեինք, Սիրականը վերցրեց ու դրեց էդ շորերի վրա, իբր ապահով լինի: Համ էլ հույս էինք փայփայում, թե մորից կվերադառնամք: Մայրիկը գրկեց մորածին քրոջս բարոտը, ես գրկեցի հորեղբորս երկու երեխաներին՝ վեց տարեկան աղջկան ու հինգ տարեկան տղային, դուրս եկանք, դռները մորից փակեցինք, մեր իմացած ապահով տեղում բանալիները պահեցինք, դուրս եկանք փողոց: Քաղաքը ոնց որ դատարկ լիներ: Մենք համարյա վերջիններն էինք: Երբ քաղաքից դուրս էինք եկել, ետ մայեցի. մեզանից հետո համարյա մարդ չկար: Գնում էինք վագրով, որ շուտ հասնենք գաղթականների թափոխին: Հասանք: Ռուս զինվորները ձիերին մատած երկու կողմից ու ետևից պաշտպանում էին մեզ: Ծանապարհին ընկերացա մի ռուսի հետ, շատ բարի տղա էր: Տանից դուրս գալուց չէր մտածել, որ աշուն է, և գիշերներն արդեն ցուրտ է: Դա հասկացա ճանապարհին, բայց արդեն ուշ էր, մրսում էի: Իմ ռուս ընկերը հասկացավ այդ, հանեց իր շինեղն ու հագցրեց ինձ: Վրաս մեծ էր, ուսերիցս թափվում էր, բայց՝ տաք էր: Հետո էլ, երբ մեզանից բաժանվում էին, ձին տվեց ինձ, որ մատեն: Ռուս զինվորները կամաց-կամաց ետ մնացին: Մեր շարքերից դուրս եկան ջահել, գրեթե պատանհի և հասակով տղամարդիկ, որոնք զենք ունեին և գրավեցին զինվորների տեղերը: Գաղթականների հոսքը գնալով մեծանում էր, խառնվում էին տարբեր տեղերից փախածները: Մարդկանց բազմությունը քարշ էր գալիս ճանապարհի վրա, լացով ու սգավոր, մահվան սարսափը սրտներին: Մեզ հեռվից հետևում էին թուրք զաբիթների խմբերը: Չէին կրակում, լուռ էին, բայց՝ դադար էլ չէին տալիս: Ամբողջ ճանապարհի երկու կողմերում կապոցներով ուտելիք էր թափված: Լավաշ հացը ամեն քայլափոխին դաստեղծով թափված էր: Մեզանից առաջ փախչողները հացքեր էին իրենց հետ ուտելիք վերցնել, բայց ճանապարհին աստիճանաբար հոգնածությունից բեռնաթափվել էին: Ով քաղցածանում էր, վերցնում էր այդ ուտելիքից և ուտում, իսկ էշերն ու ձիերը ուղղակի դուռնները երկարացնելով, ամբողջ ճանապարհին արածում էին լավաշով: Նայելուց միայն մարդու սիրտը մղկտում էր: Հացը ոտքի տակ թափված էր:

Ես երեխաներին ձիու վրա դրած, ինքս էլ ոտքերս քարշ տալով կողքից գնում էի, հայացքով էլ հետևում, թե մերձք որտե՞ղ եմ և ի՞նչ եմ անում: Արդեն հասնում էինք ռուսական սահմանին, մկատեցի, որ մայրիկը չկա: Մերձք չգիտեին՝ ու՞ր է: Սկսեցի հարց ու փորձ անել, ոչ ոք ոչ մի պատասխան չուներ: Ծանապարհին կանգնած հերթով հարցնում էի բոլորին, թե՛

երեխան գիրկը կի՞ն չե՞մ տեսել: Ամենավերջում, մի կին տեսել էր, որ երեխան գիրկը մի կին ետ էր մնացել ուժասպառությունից: Սիրտս խղճահարությունից ու վշտից ճնշվեց. ի՞նչ անեի. դառն էր. ամբողջ ժամանակ աչքս չէի հետացնում մորիցս ու վերջում, երբ արդեն սահմանին էինք հասնում, կորցրել էի: Մոտեցա մի պառավ, մեռակ կնոջ ու խնդրեցի, որ բռնի երեխաների ձեռքերը ու բաց չթողնի մինչև զամ: Պառավը դժվարությամբ համաձայնվեց: Նստեցի ձիւն ու քառատրոփ ետ գնացի: Չգիտեմ ինչքան էի գնացել, աչքիս ոչինչ չէր երևում: Հեռվում մշմարվում էին թուրք զինվորների զլուխներն ու զենքերի ծայրերը: Մեկ էլ տեսա մայրիկին, երեխան գիրկը, հագիվ ոտքերը քարշ տալով գալիս էր, հասել էր մի մեծ քարի. ինձ տեսավ, հուսահատությունից ոտքերը ծալվեցին: Երեխային դրեց քարի, ծուռի եկավ: Երբ հասա, հուսահատությունի՞ց, թե՞ ուրախությունից լաց էր լինում: Իսկույն գրկեցի, դրեցի ձիուն, երեխային տվեցի գիրկը ու ձիու սամձը բռնած, վագրով եկանք մինչև Մարգարա գյուղ: Մուրճ ընկնում էր, բազմությունը սահմանն անցնելով, հոգնած ու հուսահատ մտել էր գյուղի դաշտերում: Մայրիկին մի ապահով տեղ տեղավորելուց հետո սկսեցի որոնել հորեղբորս երեխաներին: Մուրճ էր ու ցուրտ, մարդիկ կրակ էին վառել, ով ուտելիք ուներ՝ ուտում էր: Գյուղացիք թափվել էին, ով ինչով կարող էր օգնում էր, հիվանդներին խնամում էին: Առհասարակ զարհուրելի տեսարան էր: Վերջապես գտա պառավին, ուրախացած վագրեցի մոտը, իսկ պառավն ինձ որ տեսավ՝ մի սարսափելի ողբ դրեց: Չէի հասկանում, թե ինչ է պատահել: Երբ մի քիչ հանգստացավ, պատմեց. «Երբ տեղ հասանք, դաշտում շատ մարդիկ էին հավաքվել: Նրանց մեջ քաղաքացիներ էլ կային: Մի քաղաքի կին մոտեցավ, բռնեց տղայի ձեռքն ու հարցրեց, թե՛ ու՞մ երեխան է: Ես ասացի, որ չեմ ճանաչում, ինձ պահեմ տվել, մի ջահել տղա էր, բայց ինքն էլ չկա: Կինն ասեց՝ էս տղին տուր տանեմ պահեմ: Ես չգիտեի ի՞նչ անեմ, մտածեցի՝ դու գնացիր, երևի էլ չես գա. ես էլ մեռակ, պառավ կմիկ. ի՞նչ անեմ ես երեխեքի հետ, ո՞նց պահեմ, որ էսպես մնացին վրես: Ասեցի՝ վերցրու: Ձեռքը մեկնեց, որ տղի ձեռքը բռնի, քույրը ճչաց, գրկեց ախպորն ու լաց եղավ: Երկուսն էլ լաց էին լինում, այնպես էին մղկտում, որ կնիկը չդիմացավ, ասեց՝ երկուսին էլ տուր, տանեմ պահեմ: Տվեցի»: Ես շատ դառնացա ու մոլորվեցի, չգիտեի ինչ անեմ: Լույսը բացվեց, սկսեցի հարց ու փորձ անել բոլորին: Ոչ մի տեղից ոչ մի լուր չկարողացա առնել: Այդպես էլ ամբողջ կյանքում, ուր գնացել եմ, հարց ու փորձ եմ արել և հույս եմ փայփայել, որ մի օր կգտնեմ, բայց այդպես էլ բացարձակապես ոչ մի տեղեկություն կամ հետք չունեցա մրանցից: Սիրականին էլ էինք կորցրել ճանապարհին: Ծառ հետո իմացանք, որ էն հայելին, որ դրել էր բեռի վրա, քիչ էր մնացել որ իր մահվան պատճառը դառնար: Ծանապարհին արևն ընկել էր հայելու վրա ու շողքն ընկել սարերը: Որտեղից որ-

տեղ՝ կրակել էին եղ շողքի հետքերով ու կպել հայելուն: Հայելին փշովել էր, իսկ Սիրակամը հագիվհագ հասցրել էր իրեն գցել թփերի մեջ ու փրկվել: Հետագայում Սիրակամին, ավելի ուշ՝ 1934-1935 թթ. մեր հորաքրոջն ու կորցրած հարազատներից շատերին գտանք Թիֆլիսում ու Երևանում:

Մեզ հետ Մարգարա հասած թափորից շատերը մնացին Մարգարայում ու սահմանամերձ գյուղերում, որ հնարավորության դեպքում վերադառնան իրենց տները: Մենք՝ ճանապարհ ընկանք դեպի Մարտունի: Էդ կողմերում բարեկամներ ու ծանոթներ ունեինք: Հույս էինք փայփայում մրանց օգնությունը ստանալ: Ձմեռն առջևում էր: Գնացինք Վերին Ադիլյաման, Զուլաքար, Զորագյուղ, Ավդալաղալու, բայց ոչ մի տեղ էլ չկարողացանք մնալ: Ամեն տեղ տուն էինք վարձում, զարգյարություն անում: Ձմեռն անց կացրինք մի կերպ ու հիմնավորվեցինք Քյավառում: Սիրակամն եկավ հասավ մեզ, ամուսնացավ Նավոյենց աղջիկ Ասանթի հետ: Նրանք գաղթելուց հետո Երևանում էին ապրում: Վիկտորն ամուսնացավ Միրզոյենց Ավետիսի հետ, գնաց Դարաչիչակ (ներկայումս՝ Ծաղկաձոր): Գաղթից հետո Միրզոյենց այնտեղ էին հաստատվել: Դժվար էին ապրում, հայրիկը գնում էր Ագրիջա, քրդերի մեջ, զարգյարություն էր անում, որպես վարձատրություն հիմնականում մթերք էր բերում՝ յուղ, պանիր և այլն: Ապրում էինք: Քյավառում ընկերներ ու բարեկամներ ունեինք: Եփրոսը մեծացավ: Բոլորս մորից միասին էինք ապրում: Ես մշտական աշխատանք չունեի:

Արդեն 1927 թիվն էր: Ամուսնացա Տեր-Արթաբամենց տնից, ինձանից տասը տարի ջահել Արաքսու հետ: Երևանում հայրիկը մոտիկ ազգականներ ուներ: Նրանցից մեկի աղջիկը՝ Հռիփսիմեն ամուսնացած էր Տեր-Արթաբամենց Արշամի՝ Արաքսու մեծ եղբոր հետ: Հոր մահից հետո Արաքսուն Արշամը բերել էր քաղաք, որ ուղարկեր սովորելու և մնացել էր եղբոր մոտ, Հռիփսիմենի տալն էր: Երբ իմացավ, որ ես ուզում եմ ամուսնանալ, առաջարկեց իր օգնությունը և հրավիրեց իր տուն: Ծանոթացանք Արաքսու հետ և ամուսնացանք: Մի տարի հետո ծնվեց մեր մեծ աղջիկը, հետո ունեցանք էլի երկու աղջիկ և երկու տղա: Ամուսնանալուց հետո, երբ արդեն երկու երեխա ունեի, Արաքսու հորեղբոր տղան ինձ աշխատանքի տեղավորեց գեղուգիական արշավախմբերում: Ինքը՝ Արտաշեսը, ճանաչված գեղուգ էր, չափազանց

խելոք ու զարգացած անձնավորություն: Արաքսուն որպես քույր շատ էր սիրում ու մրա նկատմամբ սերը փոխանցեց ման ինձ: Հաճախ էր շփվում մրա հետ: Աշխատում էր Նոռնուսում, գնում-գալիս էր Քյավառ: Գնալ-գալը դժվար էր և բոլորով որոշեցինք վերջնականապես հաստատվել Երևանում: 30-ական թվականներին փոխադրվեցի ավելի հաստատուն աշխատանքի՝ սկզբում Պետհրատում, ապա՝ մահ համար առաջին տպարանում: Ամբողջ կյանքում մնացի պոլիգրաֆիայի աշխատող:

Սիրում էի կարդալ և բազմաթիվ գիշերներ եմ լուսացրել հատկապես հայ պատմավեպերի վրա: Տպարաններում լույս տեսած բոլոր գրքերի առաջին կամ երկրորդ օրինակն իմն էր: Մեծ գրադարան էի հավաքել, ու դա իմ ամենամեծ հաճույքն էր: 1936-1937 թթ. շատ արժեքավոր գրքեր, հրաշալի ձևավորմամբ, գիշերով ու անկատ, իմ ձեռքով վառեցի փայտի վառարանի մեջ, բայց, այնուամենայնիվ, եմթարկվեցի հետապնդման: Քիչ մնաց, որ ինձ էլ աքսորեին՝ կապված լուսավորության միսիստր Արտո Եղիազարյանի հետ: Նկարս, ինչ-որ առիթով տպագրվել էր թերթում, մնամ համարեցին Արտո Եղիազարյանին և երկար ժամանակ ինձ տանում էին հարցաքննության ու հետապնդում էին:

1935 թ. Սիրակամը պետական քնակարան ստացավ, հայրիկի ու մայրիկի հետ տեղափոխվեց առանձին ապրելու: Եփրոսը մինչև մրանց տեղափոխվելը մահացավ. վարակվել էր որովայնային տիֆով: Արաքսու և երեք երեխաների հետ մնացինք վարձու տան մեջ և գիշեր-ցերեկ երազում էինք մեր անկյունն ունենալ: 1940 թ. աշնանը, Բայազետի Գոգյանց Սուրենից, մրա սեփականության մեծ տներից, առա մի սենյակ քարե տուն և իմ ձեռքերով վերանորոգեցի ու դարձրի տուն: Այստեղ էլ հայրենական պատերազմը վրա հասավ: Մի քանի անգամ հավաքագրվեցի և բախտի բերումով մնացի տանը: Հայրիկը մահացավ 1937 թվին, երազելով արու թոռ ունենալ: Նա չտեսավ իմ երկու որդիներին, իսկ մայրիկը մահացավ 1947 թվին, երբ արդեն մույնիսկ իմ երկրորդ տղան էր ծնվել: Սիրակամը զավակներ չունեցավ:

Ամբողջ կյանքում երազեցի մի անգամ էլ տեսնել Բայազետը, մեր տունը: Ինձ թվում էր, որ եթե գնամ Բայազետ, առաջվա պես կվերցնեմ պահած տեղից բանալին, կբացեմ դուռն ու ամեն ինչ կտեսնեմ առաջվա տեղում:

59 (59).

ԷՎԵԼԻՆԱ ՀԱԿՈՒԻ ԿԱՆԱՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 թ., ԻԳԴԻՐ)

Ես ծնվել եմ 1909 թվին Իգդիրում: Մեր Իգդիրում մենք ապրում էինք ուրախ և երջանիկ՝ հայեր, թուրքեր, ռուսներ, քրդեր և եգիպտացիներ: Մենք ունեինք լավ

սովորություններ: Մեր հարսանիքները անցնում էին շատ ուրախ: Իմ մայրը բավականին հարուստ ընտանիքից էր: Նրա եղբայրը ամբողջ Իգդիրի գավառի՝

Սուրմալուի գիմնորական կոմիսարն էր:

Իգդիրում մենք՝ երեխաներս, ապրում էինք ուրախ կյանքով: Խաղում էինք: Մեր տան մի պատի կողքը թուրք էր ապրում: Հայ ու թուրք շատ մտերիմ էինք: Մի օր մենք երեխաներով խաղում էինք, տեսանք՝ ոռոսական բանակը եկավ մեր բակը. նրանք ունեին իրենց ճաշարանը, ամեն ինչը իրենց հետ: Նրանք տեղավորվեցին, սկսեցին ճաշ եփել: Նրանք սև սոմի հաց ունեին, ես նրանց լավաշ տա-
րա:

Նրանք երկու-երեք օրից հետո գնացին դեպի Արևմտյան Հայաստանի կողմը: Ես փոքր տեղովս մտածեցի. «Ինչի՞ եկան, ինչի՞ գնացին»:

Ես ունեի մի հորեղբայր, որը մոր էր վերջացրել Երևանի օֆիցերսկի ուսումնարանը:

Հետո մենք տեսանք՝ մի բան արագ անցավ: Դու մի ասա՝ վիլիսի մեջ երկու գնեքալներ էին՝ փայլուն կոճակներով մունդիրները հագած: Նրանք եկան Մարգարայի կողմից, մեր փողոցով անցան, գնացին Կարս, Արդահան, Էրզրումի կողմը:

Կովից մի օր առաջ մենք՝ հայերս, թուրքերի հետ հաշտ ու համերաշխ ապրում էինք, բայց մի գիշեր թուրքերը հարձակվեցին հայերի վրա: Սկսեցին ահաբեկել, ջարդել, սպանել հայերին, կոտորում էին մեծ ու փոքրին: Հայերը՝ անակնկալի եկած, մույմիսկ առանց կոշիկի դուրս էին պրծնում իրենց տներից: Այդպես սկսվեց հայերի ջարդը:

Երբ լույսը բացվում է, նրանք հանդիպում են մյուս քաղաքներից եկած հայերին, որոնք ևս մույմ վիճակի մեջ էին:

Թուրք փաշաները որոշել են հայերին ջարդել: Իսկ Իգդիրը ճանապարհն էր դեպի Արևմտյան Հայաստան, դեպի Կարս, Արդահան, Մարիդամիշ, Բիթլիս և այլն:

Հայերը շատ կոտորվան: Գաղթականները ոտք-ները ոռոած, սոված, մի կերպ հասնում էին Իգդիր, մտածելով, որ ուտելու հաց կգտնեն, բայց մերոնք էլ արդեն մեղ վիճակում էին: Իգդիրից մինչև Մարգարա 18 կմ էր:

Ես երեք հորեղբայր ունեի, երեքն էլ մասնակցում էին ֆրոնտի կռիվներին: Մեծ հորեղբայրս չորս երեխա ուներ: Նա «թոռացիկ» խմբում ձիավոր էր: Էն մի հորեղբայրս Դրոյի խմբումն էր, իսկ օֆիցեր հորեղբայրս մի օր մի որս երեխա բերեց, որ տատս պահի: Էդ երեխան ամբողջ գիշերը լաց էր լինում. «Ես իմ մարեն կուգեմ», - ասում էր:

Սովը տիրեց ամբողջ Իգդիրը: Անխիղճ թուրքերը մեզ խուլերայով վարակեցին: Իգդիրը դարձավ ոսկորների, դիակների բացօթյա գերեզման: Ոչ մեկի տանը պահուստ չէր մնացել:

Թուրքերը որ վրա տվեցին, անհավասար կռիվ եղավ: Հայերը գեմք չուներին: Ոչ միայն գաղթականները, այլև իգդիրցիները մահացան խուլերայից: Մայրս՝ 22 տարեկան, հայրս՝ 25 տարեկան, հորա-

քույրս՝ 18 տարեկան ամուսնացած էր և երեխայով էր, քույրս՝ 10 տարեկան, օֆիցեր հորեղբայրս: Այս բոլորով գաղթի ճամփան բռնեցինք՝ դեպի Մարգարայի կամուրջը:

Թուրքերը ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև Արևելյան Հայաստանի վրա հարձակվեցին:

Հիշում եմ, մենք՝ երեխեքս, քնած էինք, տատս եկավ, մոտեցավ ասաց՝ գաղթու՛մ ենք: Սիրտս ճմլվեց, երբ հայկական եկեղեցու զանգերը ուժեղ դողաճել սկսեցին: Խոտի դեզերը, ցորենի դեզերը կրակի էին տվել, որ ժողովուրդը տեսնի, թե գիշերով ու՛ր է գնում:

Ծանապարհին մարդիկ կորցնում էին իրար: Անասունների բառաչը, մարդկանց իրարանցումը. ի՛նչ աղմուկ, ի՛նչ ոտի տակ ընկնել:

Գնացինք հասանք Դրոյի հոր տան մոտ, որը հիվանդանոց էր դարձած: Հայ վիրավոր երիտասարդներին թողել էին էմտել պառկած: Թուրքը գալիս էր: Հայ կանանց փորերը ճեղքում էին դանակով, երեխային հանում դուրս, գլուխը ցցի վրա հանում: Ամբողջ Իգդիրը դիակներով էր ողողված: Եթե ՄՍԿ-ից գան, ես կպատմեմ իմ տեսածները... Երեխայի մորը սպանել էին: Իգդիրը բացիլային էր դարձել: Թուրքը Օրգով մտավ, շոշով դուրս եկավ, ոտք չորեցին, քանի որ խուլերա էր տարածված: Թուրքերը քրդերին էլ էին կազմակերպել: Նրանց խոստացել էին երկիր տալ: Երբ ես Իգդիր գամ, կհիշեմ, թե որ տան մեջ քանի դիակ տեսա: Մեր փողոցի վրա տասը տուն կար, որոնց մեջ լիքը ոսկոր էր. բոլորը սովից, խուլերայից մեռել էին:

Կեսգիշերին տատս ասաց. - Էմմա՛ ջան, մայի՛ր, Արագով ենք անցնում, տե՛ս ինչքա՛ն մեծ է:

Իրոք Արագը շա՛տ լայն էր: Եվ երբ փայտից կամուրջի վրայով սայլերը, մարդիկ, ձիերը անցնում էին, տքտքոցի ձայներ էին գալիս: Անցանք Արագի կամուրջը, չիմացանք՝ ու՛ր գնամք:

Մենք որ անցանք, Դրոն մի քիչ ետ գնաց: Ժողովուրդը կարծեց՝ Դրոն փախչում է: Այնինչ, Դրոն գնացել էր դիմադրելու թշնամուն, որ մեզ մեղույթ-յուն չտան: Մուրթի մեջ ջուրը հազիվ երևում էր: Դրոն սպասեց, որ մինչև վերջին հայը անցնի կամուրջը: Հետո ասաց.

- Մի բալոն մավթ բերեք, Մարգարայի կամուրջը վառեք:

Կամուրջը վառեց, թուրքերը մեր ետևից գալիս են...

Մենք հասանք Մարգարա, հետո՝ Էջմիածին, քանի որ հայերը պաշտպանում էին: Հավաքվեցինք Սարդարապատում: Դրոն գնացել էր Ապարանի մոտ: Մերոնք եթե մի քիչ թույլ լինեին, լրիվ տանուկ կտային Սարդարապատի ճակատամարտը:

Մենք հասանք Երևան: Հորեղբայրս՝ Ծաֆիմյան Հովսեփը, Սարդարապատի ճակատամարտում զոհվեց:

ԻՍՐԱՅԵԼ ԱՓՈՅԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1909 թ., ԻԳԴԻՐ, ԳՈՒԼԱԲԱ Գ.)

Բալա՛ ջան, ես ծնվել եմ Իզդիր (Սուրմալու) Գուլարա գյուղում: Մեր գեղի հարուստ շոքեր գալում իմ մեր տուն, շոք Ափոյի հետ էթում իմ մեր օդն, գրուցում: Իմ շոք Ափոն մատում էր օդայի միջի մեծ սալ քարի վրա: Էդ սալ քարի տակ պախում իմ մեր սաղ հարստություն, զարդեր: Մնացածները շվալները թալում էին գետնին՝ մատում: Մենք շատ հարուստ ինք: Մեր գերդաստան 60 հոգի էր՝ տղերով, հարսներով, թոռներով: Մենք հոտաղ էինք պահում, մեր գործերը հոտաղներն էին անում: Մկա որ էթամ մեր գեղ, մեր պահած ոսկիներ կհանեն, կբերեն, տեղը գիտեն:

Լավ էինք ապրում: Թուրքերի հետ իրար կողք-կողքի ապրում էինք: Թե ինչի՞ սկսին կոհվել, էդ չեմ հիշում, չեմ կարող ասել: Մինչև փախեցիս թուրքերը հայերին ճնշում էին: Էթալով հայերի վիճակը վատանում էր: Իմ հեր և մեր արդեն մեռած էին: Իմ հորեղբայրներ էին մնացել, որոնք շատ հարուստ էին: Նրանք սկսեցին գյուղացիներին օգնել. հաց բաժանեցին, անասուն մորթել տվին՝ բաժանեցին: Թուրքերը, հայերին կոտորելով, հասան մեր գյուղը: Խաբարն էկավ, որ փախեցիս ա: Ով իմալ կանում էր՝ փախանում էր, ով ինչ կանում էր՝ տանում էր: Ես փոքր էի: Իմ մեծ ախպերն էլ ձիուց ընկել էր, ողմաշաքը կոտորուկ-պառուկ էր: Ես խաբար տարա ախպորս: Իմ ախպերն ինձ ասեց. - Գեղացիք ոնց

եթամ՝ հետները գնա:

Մինչև իմ տնից դուրս գալը ձեռը տարավ բարձի տակ, մագանը խանեց, տվեց ինձի ասեց. - Ընձի խփի՝ մոր գնա:

Ես կանգնա, լացեցի՝ ասի. - Ես իմա՞լ քեզ խփեմ, խո թո՞րք չեմ:

Ասեց. - Լա՛վ, դե՛ գնա, փախի՛, խասի գեղացիքին:

Տնից ելա, տաս մետր չէի գացել, կրակոցի ձեմ առա: Խեղ դարձա տեսա ինքն իրան խփեր ա: Ես արդեն ընձի կորցրած, լացելով գնացի: Ես սխալ ճամփով էի էթում: Մեր ծամոթ եզդին ինձի ասեց, որ էդ կողմից թուրքերն են գալիս: Ես հետ դարձա, վազա, խասա մեր գեղացիքին: Գեղացիքի խետ Արագն անցանք, էկանք մկավա մեր Օննավան գեղը: Էն ժամանակ գեղի անունն էր Բյալագյարին: Թե ի՞նչ տառապանքներ ենք մենք տեսել, բալա՛ ջան, էլ պատմելու չէ: [Ծերունու աչքերում արցունքներ մկատվեցին]: Մենք հարազատներով իրար գտանք ու գացինք էտ գեղը:

Մկա ունեմ վեց երեխա, տասնհինգ թոռ և տասնվեց ծոռ: Գոհ եմ իմ Աստծուց, բալա՛ ջան, որ ես ողջ, առողջ խասա ըստեղ, որ էսքան երեխա, թոռ, ծոռ ա բաշխե ընձի: Մկա էլ ապրում ենք խաշտ, խամե-րաշխ էս պայմաններում: [Ծերունին բուռնությամբ տու-վիլ հանեց ու քաշեց քթին]:

ԾԱՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳԻ ԶԻՆԻՄՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 թ., ԻԳԴԻՐ, ԿՈՂԲ ԳՅՈՒՂ)

Հորս անունը Գևորգ էր, մորս՝ Թագուհի, հորեղբայրներին՝ Գալուստ, Մանուկ, Խեչո, Սարգիս, Մնացական: Ապրել ենք մեծ բակում, առանձին-առանձին, բայց իրար հետ հաշտ ու համերաշխ:

1915 թ. Գևորգ հայրս Էրզրումի պատերազմին է մասնակցել՝ թուրքերի դեմ: Թագուհի մայրս երեք երեխայով մնացել է Կողբում: Գաղթի ճամապարհին, որ գալիս էինք, թուրքերը սարերի գլխին էին ու կրակում էին: Մենք ոչինչ չունեինք: Մամաս էր իր երեք երեխաներով: Ով փախավ՝ փախավ, ով որ մնաց՝ սպանվեց:

Հետո ասին՝ թուրքերը քաշվել են, մենք ետ եկանք Իզդիր: Ձմեռը մնացինք: Օտտերը մեռան: Հորեղբորս երեխեքը սովից մեռան: Տները քանդված էին: Ցորենը իրան-իրան բուսնել էր, մենք էդ ցորենը հավաքում, փշրում, ուտում էինք:

Գարնանը մորից գաղթեցինք: Մամաս փոքր

երեխային մեջքին էր կապել, մեկին ձեռքն էր բռնել, ես էլ մրա ձեռքն էի բռնել:

Մայրս անհծում էր, որ թուրքերի պատճառով եղբայրս և քույրս մեռան: Թուրքի անուն որ տալիս էին, մա ասում էր. «Թուրքը իմ ընտանիքիս կործանման պատճառը դարձավ»: Մայրս մեզ բերեց մանկատուն:

Մեր գերդաստանը հիմզ հորեղբայրներն էին, բոլորն էլ երեխաներ ունեին, հիմա մնացել ենք միայն ես ու իմ մի հորեղբորս թոռը: Բոլորը մեռան: Երեսուն հոգուց մնացինք երկուս: Մեծացել ենք Ալեքսանդրապոլի մանկատանը: Հետո սովորեցի դպրոցում: Հետո ավարտեցի պարտիական դպրոցը: Աշխատել եմ Հայկոոպում որպես հրահանգչուհի: Պատերազմի տարիներին եղել եմ մանկապարտեզի վարիչ: Ամուսինս՝ Օավարշ Զինիմյանը (ծնվ. 1907 թ.), սովետական բանակի հետ հասել է Բեռլին: Նա հրաշքով

* Ձեռագիր այս վկայությունը 2001 թ. ինձ է հանձնել ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Սվետլանա Վարդանյանը:

դուրս է պրծել տանկի թրթուրների տակից, միայն վիրավորվել է:

Մեր սերունդը շատ ցավ տեսավ. և՛ եղեռն ու գաղթ, և՛ ֆաշիստական պատերազմ:

62 (62).

ՀՐԱՆՏ ԳԵՂԱՄԻ ԽՈՆԴԿԱՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1911 Թ., ԻԳԴԻՐ)

Խոնդկարյան տոհմական ազգամուտը ծնունդ է առել Հայաստանի տասնմեկերորդ մայրաքաղաք Անիում:

Մեր պապերի պապերն ապրել են եղբայրներով ու ընտանիքներով: Նրանք Ծախ-Աբասի հրամանով 1604 թվին բռնագաղթվել են և բնակություն հաստատել ինչպես Ղարաբաղում, նույնպես և Սուրմալու գավառի Հախվերիս գյուղում, որը Իգդիրից հեռու է ընդամենը մեկերկու կիլոմետրով:

Մեր նախնիները մշտական բնակություն են հաստատել Հախվերիսում, կառուցել են սեփական տներ իրար՝ կողք-կողքի, աճեցրել են պտղատու այգիներ տների դիմաց:

Հայրս՝ Գեղամը, առևտրական գործունեություն մկսելու նպատակով տեղափոխվել է Իգդիր և բուլվարի մեջ բացել է իր մեծ խանութը՝ վաճառելով մետրով կտորներ՝ բրդյա, բամբակյա և վուշից, ինչպես նաև պատրաստի հագուստներ, ոսկյա և արծաթյա զանազան զարդեր: Հայրս հպարտ էր իր խանութով և իր հարստությամբ: Նա առևտուր էր անում Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Թիֆլիսի առևտրականների հետ:

Հայրս ամուսնացել է 1910 թվին Մաթևոս Ավագյանի դուստր Լուսաբերի հետ: Ես ծնվել եմ 1911 թ. Իգդիրում: Հետո ծնվեց քույրս՝ Ռոզան:

1917 թ. հայրս մեզ մոտ չէր: Նա գնացել էր իր առևտրական գործերով, երբ հրաման եկավ, որ պիտի գաղթենք դեպի Արևելյան Հայաստան: Անօգնական մնացած մայրս մի պահ մոլորվել էր, թե փոքր երեխաներով ինքը ի՞նչ է անելու, երբ մեր տան դուռը բացվեց և ներս մտավ իմ բարի քեռին՝ Ավետիս Ավագյանը: Նա շտապով օգնեց մորս հավաքվելու, վարձեց մի ֆուրգոն, մեզ տեղավորեց ֆուրգոնի մեջ և շարժվեցինք:

Արդեն մեզ մոտ էր գտնվում ռուսական զորամասը, որ մեր նեղ օրերին դեղին հատիկով շիլա էր եփում ու բաժանում, որ սովից չմեռնեմք: Ես էլ եմ կերել նրանց եփած շիլայից: Ահա այդ ռուսական զորքերը մեզ օգնեցին: Նախ նրանք փակել էին ճամապարհը, որ թուրքերը չհասնեն գաղթականներին և չվանսեն, հետո նրանք էլ շարժվեցին մեր ետևից, և մենք անվթար եկանք, անցանք Մարգարայի կամուրջով: Նախ հասանք Էջմիածին, ապա՝ գնացինք Քանաքեռ և ի վերջո հանգրվանեցինք Երևանի Կոնդթաղամասում, Ամիրյան փողոցի վրա:

Արդեն կառավարությունը դաշնակցականների ձեռքին էր: Հիշում եմ, մի օր դաշնակ օֆիցերներ եկան, մտան մեր տունը և հայտարարեցին, որ մենք պետք է օգնենք բանակին:

Ավետիս քեռիս զարմացած ասաց.

- Բայց սրանք ոչինչ չունեն, որ տան ձեզ:

Եվ իսկապես, մենք ոչինչ չունեինք: Հորս խանութից մնացած կտորները մենք ներքնակ էինք դարձրել ու քնում էինք դրանց վրա: Օֆիցերները հավաքեցին այդ կտորները, որ տանեն: Ավետիս քեռիս հուզված ասաց. - Ու՞ր եք տանում, այդ կտորներից բացի սրանք ոչինչ չունեն:

Դաշնակ օֆիցերը հրացանը լարեց, որ մեզ կրակի, բայց երևի խնայեց: Վերցրին այդ կտորները և տարան: Մենք մնացինք չոր հատակին:

Այդ թոհուրոհի ժամանակ իմ մյուս քեռիները՝ Արզարը, Ներսեսը, Կարապետը և Սուրենը, գնացին Ամերիկա: Սուրենը ճամապարհին անհայտ կորել էր, իսկ մյուսները հաստատվեցին Կալիֆոռնիայում: Նրանց Ամերիկայում լինելու հանգամանքը ազդեց Ավետիս քեռուս տղայի՝ Մաթևոսի վրա, որը բժիշկ էր դարձել և Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ Թամանյան դիվիզիայով հասել էր մինչև Բեռլին, բայց քանի որ Ամերիկայում ազգականներ ուներ, նրան իր ընտանիքով 1949 թվին աքսորեցին Սիբիր: Հոգ չէ, թե խեղճ Մաթևոսը նույնիսկ մամականագրություն չունեի նրանց հետ: Ավետիս քեռուս մեծ տղան՝ Զավենը, կամավոր գնաց կովելու ֆաշիստների դեմ և չվերադարձավ: Նույնը և Ռուբեն քեռուս տղան:

Այնպես որ, մերոնք շատ են տուժել Ամերիկայում հարազատներ ունենալու պատճառով:

1936 թվին լավ գնահատականներով ես ավարտել եմ Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետի ֆինանսական բաժինը և սկսել եմ աշխատել զանազան հիմնարկներում:

1949 թ. մեկնել եմ Լենինական՝ մանկատնում տեսական ստուգումներ կատարելու: Հետո ամուսնացա Սոնիայի հետ: Ունեցանք Օուշանիկին և Լուսիկին, նաև Դավիթին: Դավիթս ամուսնացած է Նունեի հետ և իմ ապրգնել են երկու սիրուն թոռնիկներ՝ Հրամտիկը և Հայկը:

Ես հիմա թոշակառու եմ և հաճախ վերապրում եմ մեր գաղթի տեսարանները:

**ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱԶԻԶԻ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1902 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ, ՂԱՐԱՔԷԼԻՍԱ)**

Ես ծնվել եմ Ալաշկերտի Ղարաքիլիսա քաղաքում 1902 թ.: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութ շնչից. հայրս՝ Ազիզ, մայրս՝ Համաս, մեծ եղբայրս՝ Միսաք, քույրս՝ Վերգուշ, ես՝ Անդրանիկ, Արտավազդ, Գառնիկ և տատս՝ Նարգիզ: Հայրս զբաղվում էր կերպասի առևտրով և ուներ վաճառատուն, մաս երկու հազարից ավելի եզներ, կովեր, ոչխարներ, որոնց պահում էին մեր քաղաքից ոչ հեռու Քեռասդաղ կոչված սարերում՝ տասնվեց հովիվների հսկողությամբ:

Մենք ապրում էինք համգիստ ու խաղաղ: Երբ ծագեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, թուրք կառավարությունը գորակոչ արեց, ովքեր բանակ գնացին, էլ ետ չեկան: Կառավարությունը բռնագրավեց հորս հինգ հարյուր ոչխարը, մաս կտորեղենը և պատճառաբանեց, որ բանակի համար է: Այդ օրերին լուրեր էին պատվում, որ հայերին Բիթլիսում, Սասունում և այլ վայրերում կոտորում են և հերթը պիտի հասնի մեզ. Ալաշկերտի հայերին ևս պիտի տեղահանեն, պիտի աքսորեն: Ղարաքիլիսայի հայերը մտավախության մեջ էին: Նրանք պատրաստվում էին ինքնապաշտպանության դիմել: Հիշում եմ, որ պարկերով հող էին տեղավորում պատուհանների առաջները և զենք էին առնում, քանի որ ժամ առ ժամ սպասում էին վտանգի:

Մի օր մեծ թվով հեծելազոր ոռու կոզակներ և հայ կամավորներ եկան: Քաղաքում հայերը մեծ խանդավառությամբ, աղ ու հացով դիմավորեցին փրկարար զորքին և մի մասին տեղ տվեցին իրենց տներում: Մենք էլ երկու սենյակ հատկացրինք ապաների համար: Այսպես խաղաղ ամիսներ անցան: Մի օր էլ ոռուսական զորքը հրաման արձակեց, որ մահաճում են՝ հայերն էլ իրենց հետ պիտի գաղթեն, հակառակ դեպքում, եթե մնան՝ կկոտորվեն: Ժողովուրդը իրեն կորցրած, ով ինչպես կարող էր, գաղթի ճանապարհը բռնեց: Մենք ունեինք չորս հատ կաթնատու կովեր և մեկ ձի: Հայրս կովերը բարձել էր անհրաժեշտ իրերով և ուտելիքներով, իսկ ձիու վրա զցեց խուրջինը, որի մի աչքում դրեց Արտավազդին, մյուս աչքում՝ Նազիկի երեք տարեկան տղային: Մայրս էլ մատեց ձիու վրա՝ յոթ ամսական Գառնիկը գրկում: Ես կարողանում էի քայլել, տատիկիս ձեռքից բռնած, ընկանք ճանապարհ:

Քայլեցինք սարերով, ձորերով մինչև տասնհինգ օր, ճամփին շատերը մահացան ուժասպառությունից և հիվանդություններից: Լինում էր այնպես, որ կանայք չէին կարողանում գրկած տանել իրենց երեխաներին և թողնում էին ճամփին կամ իրենց ունեցվածքը շարտում էին, որ թեթև քայլեն: Հասանք Իզդիր: Բոլոր գաղթականները լցվեցին

Իզդիր: Իզդիրից ազգային մարմինները ֆուրգոններով գաղթականներին փոխադրում էին Երևան և Էջմիածին: Մեզ տարան Երևան: Մի եկեղեցիի մոտ իջեցրին, չեմ հիշում՝ էնտեղ որքան ապրեցինք: Մեզ Կոմիտեի բնակարան տվեցին: Հետո հայրս բնակարան վարձեց Բեյրութովսկի փողոցում, Արշակ քիճու տանը: Մենք ապրում էինք չքավոր վիճակում: Հայրս բոլոր իր հարստությունից կարողացել էր վերցնել քսան հատ տաճկական ոսկի, որը և մորս զարդեղենը ծախելով ապրեցինք երկու տարի:

Ես դպրոց գնացի մինչև չորրորդ դասարան, որից հետո մեր ունեցածը սպառվեց, ես ստիպված սկսեցի թերթ, ջուր ծախելով կոպեկներ շահել: Հայրս ոչ մի գործ չէր անում, այսպիսով մեր տնտեսականը վատթարացավ: Հայրս ինձ և տատիկիս տարավ Կարսի մոտ մի Սոգոթլու գյուղ և մեզ տեղավորեց իր մոտիկ բարեկամի տանը, որպեսզի երկու հոգի պակասի: Հետո հայրս մեզ մորից բերեց Երևան: Հետո էլ տարավ Էջմիածնի որբանոց դրեց ինձ: Որբանոցում մեկ տարի մնացի: Սնունդը այնքան քիչ էր, որ քաղցածությունից տանջվում էինք, և մի օր էլ ինձ մնամ երեք ուրիշ տղաների հետ որբանոցից փախա, եկա Երևան: Ես սկսեցի թերթ ծախել:

1919 թվին մենք ճամփա ընկանք դեպի Ռուսաստան: Երևանի կայարանում տեղավորվեցինք վագոնում՝ այն ժամանակվա պարետը Ծախաթունին էր. զեղեցիկ, սև աչք-ուներով մի մարդ: Նա իր թիկնապահներով մեր անցագրերը ստուգեց, ապա զննեցը շարժվեց:

Ընթացքով շատ դժվար էր, քանի որ թուրքերը ամենուրեք էին: Պատահում էր, որ զննեցը օրերով որևէ կայարանում կանգ էր առնում, մենք էլ փոխադրվում էինք բեռնատար վագոններ: Ընթացքով շատ էին, տեղը՝ անդ, սնունդ չկար, կեղտի, ոջիլի մեջ էինք, անտանելի, տանջալի ճամփորդություն էր: Մեր մպատակն էր հասնել Թիֆլիս, քանի որ այնտեղ էր ապրում քույրս՝ Սանդուխտը, իր ամուսնու հետ: Թիֆլիսից զննեցինք Փոթի, որ մավ մատենք դեպի Նովոռոսիյսկ: Վերջապես մավը հայտնվեց, և մենք ընտանիքով բարձրացանք մավ, տեղ գրավեցինք մավի տախտակամածի վրա:

Գելենջիկում հորաքրոջս տանը մնացինք մեկ ամիս: Այնտեղ հայերը գաղթել էին դեռ 1896 թվին և գրեթե բոլորը մավերի վրա բեռնակիր էին աշխատում:

Հետո մենք զննեցինք Նովոռոսիյսկ: Այնտեղ ապրեցինք երեք տարի: Ես լավ աշխատանք ունեի, բայց մեր ընտանիքը փոխադրվեց Պարսկաստան, ես էլ ստիպված մրանց հետ զննեցի, քանի որ միակ աշխատող ձեռքը ես էի:

Թավրիզում տուն վարձեցինք, բայց շատ անգործություն կար: Այնտեղ էին հավաքված տարագիր դաշնակցականներ, որոնք սովետական իշխանության հաստատումից հետո փախել էին Հայաստանից: 1921 թ. այդ փախստականների մեջ կային Հայաստանի Հանրապետության մեծ պաշտոնյաներ, մտավորականներ, խմբապետներ ու աչքի ընկնող անձնավորություններ: Թավրիզը ուներ երկու եկեղեցի, տարրական մի քանի դպրոցներ և միջնակարգ թեմական մի դպրոց: Թեմի առաջնորդն էր Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգյանը: Թեմական միջնակարգ դպրոցը հայտնի էր և մեծ չուներ Պարսկաստանում: Դասավանդողները տարագիր մտավորականներ էին՝ Աճառյանը և ուրիշներ: Թեմականի ընթերցավարտները գնում էին Պարսկաստանի հայաշատ քաղաքները և գյուղերը, ուսուցիչ էին լինում, և մրանց գործուղումը դաշնակցության կուսակցության կողմից էր լինում: Պարսկաստանի դպրոցները կառավարվում էին հիշյալ կուսակցության կողմից: Կար մահ հայկական ակումբ, որտեղ ամեն կիրակի պարի երեկո էր տեղի ունենում: Կար մահ քառաձայն երգչախումբ, որը ղեկավարում էր պր. Լևոն Գրիգորյանը: Նա մեծ թվով ջութակահարներ պատրաստեց, շատ հմուտ և տաղանդավոր արվեստագետ էր:

Թավրիզում ապրող հայ տարագիրներից բացի կային մահ տաճկահայեր, որոնք գաղթել էին 1914 թվին և հաստատվել էին Թավրիզում: Հայերի զգալի մասը գինեգործությամբ էր զբաղվում, կային արհեստավորներ, առևտրական համարյա չկար, քանի որ առևտուրը տեղացի թուրքերի ձեռքում էր, հայերը չէին կարող մրցել մրանց հետ: Կային մի տասնյակ հարուստ վաճառականներ՝ Բուդաղյաններ, Արզումանյաններ, Բաղդասարյաններ, Մելիք-Ասլանյաններ և այլն: Այն ժամանակ Ռիզա շահն էր թագավորում: Երկիրը տառապում էր անգործությունից, գործարաններ չկային, միայն գյուղատնտեսությամբ էին ապրում: Կային գյուղատերեր, որոնք գյուղերի տերն էին: Գյուղացին մշակում, ցանում էր գյուղատիրոջ հողը, մրա հետ բաժանում բերքը: Երկրից արտահանվում էին չոր միրգ, չամիչ, մուշ, չորացած ծիրան, գորգ, բուրդ և այլ գյուղատնտեսական մթերքներ: Փոխարենը ներմուծվում էր ամեն ինչ՝ գործարանային անհրաժեշտ իրեր, ասեղից սկսած մինչև ավտոմեքենա: Հայերի մեջ անգործները մեծ թիվ էին կազմում: Բնիկ թավրիզցիները բավականին լավ պայմաններ ունեին, երեխաները մինչև քառասուն տարեկան ծնողների հաշվին էին ապրում և ոչ մի գործ չէին անում: Նրանց համար անպատվաբեր էր արհեստի գնալ, բանվորություն կամ խանութպանություն անել, իրենց ուզած գործերն էլ չէր վիճակվում իրենց, և այդպես մնում էին անգործ կամ ուսուցիչ էին դառնում: Տարագիրների մեջ կային արհեստավորներ՝ ոսկերիչ, արծաթագործ, մեխանիկ, հաց-

թուխ, որոնք իսկույն գործի անցան:

Ես սկսեցի վարսավորություն անել: Հետո խաչատուր Բաղդասարյանի խորհրդով գնացի Մարաղա քաղաքը և այնտեղ սեփական վարսավորանոց բացեցի: Ես բավական հաջողություն ունեցա, քանի որ իմ խանութը եզակի էր: Մարաղան ուներ երկու հարյուր տուն հայ՝ հազար շնչով: Կային հայկական դպրոց, եկեղեցի: Այնտեղ էր եկել հայ դերասան Մկրտիչ Թաշճյանը և ներկայացումներ էր տալիս հայերեն և ադրբեջաներեն, ինչպես օրինակ՝ «Նամուս», «Պատվի համար»¹, «Մաշդիբադ» և այլն: Կային երկու հայ բժիշկներ՝ Մելքոնյան և Առուստամյան, երկուսն էլ Հայաստանից էին եկել: Բուն մարաղացիները առևտրականներ և արհեստավորներ էին: Մարաղան օժտված էր խաղողի այգիներով և մեծ քանակությամբ չամիչ էր արտահանում, այդ պատճառով էլ Թավրիզում եղած վաճառականները բոլորն էլ Մարաղայում չամիչի գործարանի մասնաճյուղեր ունեին, որոնք չամիչը մաքրում էին հատուկ մեքենաներով, լցնում էին արկղերը և ուղարկում Եվրոպա ու Ռուսաստան: Բացի չամիչից, մահ արտահանում էին մուշ: Ես շատ շուտ ընտելացա մարաղացի երիտասարդների հետ, որոնք երեկոները բոլորը հավաքվում էին իմ խանութը, հաճելի ժամանակ էինք անցկացնում: Ես արագորեն սովորեցի թուրքերեն, քանի որ մարաղացիները լավ թուրքերեն գիտեին: Ես սկսեցի լավ վաստակել: Ընտանիքս բերեցի Թավրիզից: Մկրտիչ Թաշճյանի առաջարկով՝ մասնակցեցի մի քանի պիեսների, դերեր վերցրի՝ «Ավերակների վրա», «Հին աստվածներ»² և այլն:

1934 թ. ամուսնացա շատ համակրելի և շատ ուսում առած, բանաստեղծական շնորհքով օժտված օրիորդ Լիդիայի հետ: Մենք շատ երջանիկ էինք, մանավանդ երբ ծնվեց Անահիտը, ապա մահ՝ Վահագնը: Հետո հաստատվեցի Թավրիզում: Երրորդ ծննդաբերության ժամանակ իմ սիրելի կյանքի ընկերը աչքերը փակեց ընդմիջտ, թողնելով և՛ ինձ, և՛ Անահիտին ու Վահագնին: Նա իր վերջին շնչում գրեց հետևյալ տողերը.

*«Թեկուզ մահվան մահիճի մեջ լինեմ,
Դու էլ միշտ կանգնած իմ սնարի մոտ,
Ես հանգիստ սրտով աչքերս կփակեմ,
Իմանալով, որ մեռնում եմ քեզ մոտ»:*

Քանի որ երեխաները փոքր էին, ես ստիպված կրկին ամուսնացա, որ երեխաներիս խնամող լինի:

Բավական դժվարություններ ճաշակելուց հետո

¹ «Նամուս» (1909), «Պատվի համար» (1905), «Ավերակների վրա» (1911) պիեսները Ալեքսանդր Օրբելյանի (1858 թ., Ծամախի - 1935 թ., Կիսլովոդսկ, թաղված է Երևանում) հայտնի ստեղծագործություններն են:

² «Հին Աստվածներ» պիեսը գրել է Լևոն Ծամբը (1869 թ., Կ. Պոլիս) - 1951 թ., Բեյրութ., հայ գրող, մանկավարժ, հասարակական գործիչ:

սիմեմայի արաք վարձեցի, լավ ֆիլմեր բերել տվեցի և ցուցադրեցի, հաջողություն ունեցա: Հետո սեփական սիմեմա և «Օթել Ասիա» հյուրամոցը ունեցա: Ես միշտ օգնել եմ իմ հարազատներին, եղբայրներին, որոնք հիմա լավ դիրք ունեն թավրիզում: Աղջիկս՝ Անահիտը, Թավրիզի համալսարանում լեզվաբանական ճյուղում առաջինը համադասցավ և հետո ամուսնացավ, այժմ Լոնդոն է ապրում: Աղջիկս Լոնդոնի հայկական դպրոցի տնօրինուհին է և լոնդոնահայության կողմից շատ ճանաչված:

Ես շատ երկրներ եմ ման եկել, երևի քարտեզի վրա երկիր չկա, որ տեսած չլիմեմ, բայց իմ երազն

էր գալ, ապրել հայրենիքումս, և 1995 թ. Մեծ եղեռնի ութսուն ամյակի օրերին ինձ, որպես Եղեռնից վերապրող սփյուռքահայի, Հայաստանի Հանրապետության անձնագիր տվեցին, որը բացառիկ երևույթ էր և ահա ես արդեն երեք տարի է, որ փոխադրվել եմ Երևան, որտեղ արդեն ունեմ իմ տունը և ապրում եմ աղջկաս՝ Անահիտ Ղազարյանի հետ: Թեպետ մա Լոնդոնում է ապրում և տեղի կիրակնօրյա հայկական դպրոցի տնօրինուհին է, բայց հաճախ գալիս է Երևան և ամիսներով մնում է ինձ մոտ: Իմ երազն էր հայրենիքումս ապրել, և այդ երազս իրականություն դարձավ:

64 (64).

ՊԱՐՈՒԹԻ ԳԵՎՈՐԳԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ, ԵՐԵՑ ԳՅՈՒՆԸ)

Մեծ եղեռնի ժամանակ ես փոքր էի, բայց հիշում եմ: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր՝ հայրս, մայրս, երկու հորեղբայրներս, եղբայրներս՝ Ռուբենը, Խոսրովը, քույրս՝ Հեղինեն: Քանի որ մենք փոքր էինք, ոռումները մեզ դրին սայլի վրա ու բերին: Ծամփին տեսանք՝ գյուղերը վառվում էին, տներ-մարագներ ծխի-մխի մեջ կորած: Ասացին՝ մեքը հայերին լցրել են ու վառել: Մուրադ գետը արյուն էր դարձել: Ամեն կողմ դիակներ էին լողում: Ձորի մեջ թուրք զինվորները հայ աղջիկներին տարել էին, սկլորացրել և ստիպել պարել: Մեր կամավորները տեսնում են, հարձակվում են մրանց վրա, թուրք զինվորներին կոտորում են և աղջիկներին ազատում:

Մեր երիտասարդները կազմակերպված մեզ պաշտպանում էին ու ողջ-առողջ տեղ հասանք, չնայած որ թուրքերը մեզ հետապնդում ու կրակում էին: Եկանք, հասանք Իգդիր, հետո՝ Էջմիածին:

1917 թվից Էլեկտան գյուղը մնացինք երեք տարի:

Հետո իմացանք, որ մեր հողերը ոսիւն են անցել, Մասիսի կայարանից գնացքով գնացինք Սարիղամիշ: Գնացքի մեջ տեղ չկար: Հայրս մեզ՝ երեք երեխանքս բարձրացրեց գնացքի կտուրը, Էդպես հասանք Սարիղամիշ: Սարիղամիշից ոտքով գնացինք Չամուռլու: Գնացինք, տեսանք՝ քեռիներս Էնտեղից գաղթել էին: Հետո գնացինք մեր տունը: Տեսանք՝ մեր տունը քանդել էին թուրքերը:

Թուրքերը եղել են մեր ոխերիմ թշնամիները և մնում են այդպիսին: Քանի որ մեր և մրանց մեջ սարեր կան: Նրանք մահմեդական են, մենք՝ քրիստոնյա:

Ես հիմա իմնսում տարեկան եմ, բայց միմչև հիմա հիշում եմ, թե ինչպես թուրքերը մեզ բռնությանը հանեցին մեր տներից, մեր գյուղերից ու անտուն դարձրին: Արևմտյան Հայաստանը խլեցին հայերից, տիրացան մեր հողերին, իսկ այդտեղի բնակիչ հայերին՝ կոտորեցին:

65 (65).

ԼՈՒՍԻԿ ԱՐՇԱԿԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ)

Մենք լավ էինք ապրում: Մեր Ալաշկերտի երկրի հող, շուր շատ լավն էին: Մենք լավ ցորեն, եմիշ, բողկ, գազար կստանայինք: Հիմա աչքիս առաջն են մեր տունը, մեր բաղչան, մեր տան լուսամուտները: Մեր երկրի կանաչին ու պտուղը ուրիշ համ ունեին:

Նախքան գաղթը մեր բարեկամներից, մեր քեռու տղաներից շատերին թուրքական ասկյար տարան ու կոտորեցին: Մերոնցից երեք հոգու տարան:

Ես փոքր երեխա էի, բայց հիշում եմ: Ես իմ տատիկի տանն էի: Տատիկիս տունը երկու հարկանի էր, կողքը մառան կար: Տանը սաղոր ունեին, վրան ասեղնագործված քարձեր կային: Երբ աղմուկաղա-

ղակ լավեց, ես հարցրեցի. - Էս ի՞նչ աղմուկ է:

Տատիկս ասաց. - Թուրքերը եկել են, մեզ ուզում են կոտորել:

- Ի՞նչ պիտի անենք:

- Տեսնենք. եթե ոռումները գան՝ լավ կլինի, թե չէ՝ պիտի տները թողնենք ու գաղթենք:

- Ո՞նց թողնենք տները, - հարցրեցի ես:

- Կթողնենք, կգնանք, թուրքերի ձեռքը չենք ընկնի:

Էսպես խոսում էի տատիկիս հետ, մեկ էլ ոռումները եկան: Մենք հանգստացանք, որ ոռումները եկել են: Էդ թուրքերը գլուխները կախ գերի ընկան, շատերը փախան: Ես դուրս եկա, տեսա թուրքերը ձիերի վրա,

գլուխները կախ գցած փախչում էին: Ես էլ չամչեցի մրանց ետևից:

Ամեն կողմից՝ Բիթլիսից, Մուշից, Խաստուրից եկել էին հայ զառթականները, կուտակվել էին մեր Ալաշկերտում, բայց էդ հանգիստ վիճակը շատ չտևեց:

Երբ ոռոմները գնացին, թուրքերը մորից եկան: Թաղե՛մ թուրքերին: Երեխեքին գցում էին ջուրը, մեծերին սպանում էին: Իմ հորեղբայրները ինձ ու երեխեքին արաբա մտացրին, տատիս հետ: Ծամփին ի՞նչ եղավ՝ չգիտեմ: Քանի որ արաբայի միջից ոչինչ չէի տեսնում: Տասնհինգ օրում եկանք: Օրգով հասանք՝ Իգդիրի մոտը: Արդեն ոռոսական հողմ էր: Էլ վախ չկար:

Մենք որ դուրս ենք եկել, մեզանից հետո մնացած բոլոր հայերին կոտորել են:

Հետո Իգդիրից դուրս եկանք ուղքով, ոնց որ անասումներ: Իրարանցում էր: Էնքան, որ ես կորցրի իմ ծնողներին: Սկսեցի ուժեղ պոռալ՝ «Մամա՛»: Վախեցա, որ կկորչեմ:

Մեկն ասաց. - Աղջի՛կ ջան, մի՛ վախի, թուրքերը էլ մեզ չեն հասնի:

66 (66).

ՄԻՀՐԱՆ ՀԱԿՈՒԹԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ)

Երբ ես ծնվել եմ, մեր ընտանիքը բաղկացած է եղել՝ հայրս, մայրս՝ Անուշը, քույրս՝ Քալիփսեն, եղբայրս՝ Ամդրամիկը և ես:

Մայրս բազմաշնորհ կին էր, մեր երիտասարդ աղջիկներին ձեռագործ էր սովորեցնում՝ առանց հատույցի: Մայրս մաև կրթված էր: Նա ուսուցչի աղջիկ էր, հեղինակություն ուներ: Նրա հայրը Գրիգոր վարժապետն էր: Մայրս շատ մարդասեր էր ու պատվարժան: Նա խալիչա էր գործում, ամեն տեսակ ձեռագործներ էր անում ու պատից փակցնում:

Մեր տները քարաշեն էին, հազարաշեն երդիկով: Երդիկը՝ կտուր-պատուհան էր: Ձմեռը փակում էին: Դուռը փակվում էր, մերսից ճամապարհ կար դեպի հորեղբորս տունը: Դրանում ջրհոր ունեինք, խմելու ջուր էինք քաշում: Հարուստների տները երկհարկանի էին, լուսամուտներով: Մեր տունը ուներ երկու սենյակ, մեկը՝ ամբարն էր, դեռ չաղացած ցորենի և այլուրի համար, մյուսը՝ մեջարանն էր և թոնրի կար: Մահճակալ չկար: Մի հատ քեչա կար: Տղաները մի տեղ, աղջիկները մի տեղ էին քնում: Լուսավորվում էինք մավթի ճրագով: Մորս պատրաստած հարիսան, քչիկը և խավիժը շատ էի սիրում: Մենք ոչ մի շուկա չունեինք: Ամեն ինչ աշնանը պատրաստում էինք, բացի հորս ծխախոտից: Մեր հիմնական քերքը անասունների կաթնեղենն էր, արտից ցորեն էինք ստանում: Դրանից ձավար, բլղուր,

Հասանք Երևան: Բայց երեք հորեղբայրներս, հերս ու մորաքույրս, տատիկներս մահացան ճամփին: Մեզ տարան Կաթողիկե եկեղեցին: Ամերիկացիները մեզ կերակրեցին: Եթե դրանք չլիներ, մենք կկոտորվեինք: Ամեն առավոտ կաշկան գալիս էր, մեռած մարդկանց ջանդակները վերցնում գցում էին մեջը, հավաքում, տանում էին: Քանի որ տիֆի ու խոլերայի սարսափելի համաճարակ կար, ով հիվանդանում էր՝ մեռնում էր: Հիշում եմ, մի երեխա լաց էր լինում՝ «Սովա՛ծ եմ», ասում էր: Ձավարը աղացին, խմոր արեցին, տվին որ ուտի ու չմեռնի:

Ինչքան հիվանդանոց կար, որքանոց դարձրին: Հետո շատ տանջամքներ քաշեցինք միմյև մեծացաք:

Իմ կեսուրը պատմում էր, որ ինքը երեք ամսական երեխա է ունեցել, թուրք հարևանը ասում է՝ ես կպահեմ: Երեք ամիս պահել է մրանց: Հետո կեսուրս գնացել է, մրանց սաղ-սալամաթ բերել է: Հետո ես մրանց տղի հետ ամուսնացա: Հիմա փառք եմ տալիս Աստծուն, որ ողջ եմ մնացել ու իմ երեխեքի հետ ապրում եմ: Թուրքերն ու քրդերը մեզ կոտորում էին: Հողե՛մ դրանց գլուխը:

հատիկ էինք պատրաստում: Այգում անեցնում էինք խաղող, խնձոր, ձմերուկ, իսկ չիրերը դրսից էին գալիս: Հատուկ մարդիկ կային հայ կամ ոչ հայ, բերում, ծախում էին ծխախոտ: Գոմեջ ունեինք՝ անունը Արաբո էինք դրել, քանի որ կովարար էր: Հավանոցում հավեր էինք պահում: Չորացած մսեղեն չկար: Հայրս ինքնուրույն մարդ էր, ոչ ոքի առաջ գլուխ չի խոնարհել: Մենք ունեինք մի կով: Խնոցիի մեջ մածուն էինք լցնում, կարագ կամ ժածիկ, թան էինք ստանում: Հայրս ուներ ընկերներ: Մեկի արտը քաղելու համար ընկերով գնում էին հավաքելու:

Հորեղբայր Մարտիրոսը ուներ երկու տղա, երեք աղջիկ: Մեր տունը մոտիկ էր դպրոցին և եկեղեցուն: Մեզ մոտ շատ կաթոլիկներ կային: Ֆրանկների մասին լսել եմ, որ մույն հայերն են, երբ Քրիստոսը ծնվել է, ասել են պիտի տեսնեմք՝ մոր հավատանք: Նրանք ամեն ինչին կասկածում էին: Մերոնք կաթոլիկներին աղջիկ չէին տալիս: Մեր գյուղացիների քսան-քսաներկու տոկոսը ֆրանկ էր: Ֆրանկները ավելի հարուստ էին: Նրանք ունեին լավ տներ, շատ անասուններ: Նրանց մոտ մասնավոր սեփականությամբ գաղափարը ավելի շատ էր: Նրանք միմյև չորս դասարան ունեին, իսկ մերը՝ վեց դասարան էր:

Ես ութ տարեկանից եմ դպրոց գնացել: Քանի որ դժվար էի ծնվել, ասում էին, թե ես գույզի թաք եմ: Մեր դպրոցը եկեղեցու մոտ էր: Դպրոցը մեկ հարկանի էր,

լուսավոր դասարաններով: Կարգապահություն կար: Օրական մի ծնող մաքրում էր: Ով հեռվից էր գալիս, ճաշ էին տալիս: Դպրոցում հայերեն, թուրքերեն էինք անցնում, մաս թվաբանություն, աշխարհագրություն էինք անցնում: Մեր դպրոցում վատ սովորողին ծնկի էին պահում: Քննությունների ժամանակ ծնողները գալիս, լսում էին: Մեր գյուղից շատ խելոք մարդիկ են եղել, օրինակ՝ Հակոբ Հարությունյանը, որը Էջմիածնում սովորել է և գործակցել է Կոմիտասի հետ:

Մեր դպրոցի տեսուչները գալիս էին Էջմիածնից, ստուգում էին մեր ուսման մակարդակը: Ամեն առավոտ եկելուցու գալիս էին հավաքվում էինք, ընթերցվածք էինք կարդում: Մեր դպրոցը սովորելու էին գալիս մաս քողեր: Ես փոքրուց ինձնից փոքրի մկատմամբ մարդասիրորեն եմ վերաբերվել, սիրել եմ քրոջս, եղբորս: Տան մեջ հայրս մորս գործերին չէր խառնվում: Դեռ պապս հավաքել է իր որդիներին, խրատել է. «Տղամարդը կնոջ սիրտը չպետք է կոտրի. կնոջ սիրտը ապակի է»: Մայրս էլ այնքան խելոք էր, որ թույլ չէր տալիս մկատողություն անել: Հայրս շատ էր սիրում պաչել թուշերը, բայց պատվով էր: Դեռ դպրոցում մեզ սովորեցրին հրացան բացել, փակել: Խաղում էինք գերի-գերի: Փոքր եղբայրս սիրում էր ծեծել, հայրս խրախուսում էր: Հայրս մեծ հայրենասեր էր, անարդարություն չէր հանդուրժում: Ես հայրական սեր քիչ եմ տեսել:

Մեծ հորեղբայրս բույսերից և ծաղիկներից դեղեր էր սարքում: Մենք էինք ծաղիկները հավաքում: Հարսանիքներին մեզ տանում էին: Հիշում եմ հորեղբորս տղայի հարսանիքը. աղջիկները երկար դեյրա էին հագնում, լավ մետաքսից գլխաշորեր էին կապում, մվագող-եղգողներ կային, խմբերից մեկը՝ երգում էր, մյուսը՝ պատասխանում: Գյուղում մի երգիչ ունեինք:

Մեր գյուղում երկու աղբյուր կար՝ Կամարավոր աղբյուր և Զուլալ աղբյուր: Դրանք առանձին թաղերում էին: Գյուղը քիչ թեքության վրա էր, որը հարթավայր էր դառնում: Վերին չայիրներ և Ներքին չայիրներ կային: Առուից էմ կողմ հարթ էր: Արտերը ջրովի էին: Հարուստները սեփական գութան ունեին, անասուններին հանում էին վարելու:

Ինչպես ասացի, ես հայրական սեր քիչ եմ տեսել: Վերջին անգամ հորս տեսա, երբ երկու հարյուր հիսուն հոգով փախան Ռուսաստան: Քեռու խմբում կամավոր դարձան: Հետո հայրս, որ ռուսական զորքերի հետ եկավ, ես արդեն որբանոցն էի:

1915 թ. հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսներին քողերի հասցրած վնասները սաստկացան: Նրանք հարձակվում էին մերոնց վրա, թալանում, սպանում էին: Երբ ռուսական բանակը հարձակման անցավ, համիդեական մի բանակ բերին, որոնք գուրմաճի քողեր էին, տեղավորեցին մեր գյուղում: Մեր գյուղի քողերը, որոնք մարդկային էին, մեզ զգուշացրին, որ երեխա չթողնենք: Հարս, աղջիկ ելան, գնացին գյուղից մեկ կիլոմետր հեռու: Մենք էլ գնացինք Էմտեղ: Համիդեականները մահմեդականություն ընդունած քողեր

էին, որոնք ծառայում էին թուրքական կառավարությանը: Մեր գյուղի ժողովուրդը փախավ Էմտեղ: Ես մեկ-երկու անգամ եկա գյուղ, որ լուր, այլուր վերցնեմ: Ոչ մի բան չէիմ թողել, թալանել էին ու տարել: Միայն թողել էին տան պատերը:

Ես մինչ այդ երազ էի տեսել ու պատմել, որ ռուսական աստղը խավարեց, լուսինը պայծառացավ: Հայրս ասել էր. «Ծան լակոտ, ուրեմն թուրքերը մեզ պիտի կոտորեմ»: 1915 թ. հոկտեմբերի վերջին մերոնք արդեն գնացել էին Էմտեղ թաքնվելու, ուր մնացին երկու ամիս: Ես էլ ժամանակ խաչումը գյուղումն էի՝ հորեղբորս տանը: Գաղթի ժամանակ մերոնք փախնում են, ես էլ շորերս, տրեխներս հագա, նրանց հետ փախա: Գաղթեցինք, մեր գյուղի մոտով անցանք: Ես հորեղբորս տղին ասի. - Նայիր, մերոնք տա՞նք են:

Նա գնաց, տեսավ՝ ոչ ոք չկա: Ես գնացի տեսա՝ իրոք, ոչ ոք չկա: Ես վազեցի գաղթականների երկայնքով՝ մերոնք չկան: Քայլելով անցանք խաստուր, հասանք Ղարաքիլիսա, ոտքերս սառել են, տրեխներս պատռված, շորերս՝ պատռված: Ինձ բարի մարդիկ վերցրին, խնամեցին: Քնեցի, արթնացա, որ ինձ խնամողները գիշերը սառել էին, մտած մնացել: Ես «Օգնություն» կանչեցի: Ռուս զինվորները եկան ինձ մոտ, վերցրին էլ սառած մարդկանց, շուտ տվին: Ինձ զինվորական բերետ, շինել հագցրին, սայլով բերին հասցրին Եոնջալու, հետո՝ Դիադին, ավելի վերջ՝ Իգդիր, ուր մի տան մեջ տեղավորեցին: Ծառ գաղթականներ կային, որոնց հետ վերջապես հասանք Էջմիածին:

Մինչև 1917 թվի սկիզբը մնացի Ախտայի որբանոցում: Հետո՝ Քանաքեռի երկսեռ դպրոցը հաճախեցի, երրորդ դասարան ընդունվեցի: Ուսուցիչներս, հատկապես Ծավարշ Ամիրխանյանը, մեզ հետ շատ լավ էին վարվում, ամեն մեկին հոգեբանությունն էին զգում: Ուսուցչուհի Օուշանիկ Տեր-Հովհաննիսյանը մեր դեկավարն էր, որը արդարության, հավասարության մայսին մեզ գաղափար տվեց:

1917 թ. փետրվարին, ցարի անկումից հետո, Ծավարշ Ամիրխանյանն ասաց. - Ես էլ չեմ կարող մնալ, - նա գնաց Էջմիածին:

1919 թ. ես ավարտեցի դպրոցը: Մեր որբանոցը տեղափոխեցին Երևան:

1920 թ. Երևանի կայարանում բանվորություն էի անում: Հույս ունեի, որ կյանքը լավ պիտի լինի: Դեռ դաշնակցական կառավարությունն էր:

Մի օր ելանք առավոտյան, տեսանք, որ կարմիր ծաղիկներ են դրել, դու մի ասա՝ բոլշևիկները մտել են: Երբ Կարմիր բանակը մտավ մեր որբանոց, երեխաներս դիմավորեցինք կարմիր դրոշմերով:

Երբ մենք գաղթում էինք, մայրս վեց ամսական քրոջս հետ է լինում: Քրդերը վրա են տալիս, հարձակվում են: Հորեղբայրս շներին է բաց թողնում: Քրդերը սպանում են շներին և իրան: Մորս փախցնում են: Մայրս քրդի շոր հագած քրդերի հետ է մնում, հարսս էլ իր հետ: Հայրս գնում, գտնում է մորս ու մեկ տա-

րեկան դարձած քրոջս: Մեզմից՝ տղաներիցս, լուր չկա: Քանի որ հետո իմացա, որ ախպերս էլ Կարսի որբանոցում է եղել: Մայրս, հայրս և քույրս գալիս են Կոտայք, Ջառ գյուղում ապրում: Մայրս հաց թխելով՝ եղաւ են գնում: Հետո փոխադրվում են Երևան:

Ես հարց ու փորձով իմացա, որ մերոնք ապրում են Երևանի Գնուհի փողոցում: Գնացի, գտա: Հայրս ինձ չճանաչեց: Ես բավական մեծացել էի: Երբ ինձ ճանաչեց հայրս, սկսեց լաց լինել ու ասաց. - Մենք դժբախտ ժողովուրդ ենք:

Հարցրի մորս մասին, իմացա, որ քնած է: Գնացի մտա մորս ծոցը: Մայրս աչքերը բացեց, զարմացավ, կարծեց երազ է:

Հետո եղբորս բերին Էջմիածնի որբանոցը, կոմերիտմիության մեջ մտավ, բանաստեղծություններ գրեց: Ես Համալսարանում սովորեցի, եղբայրս՝ Անասնաբուժական ինստիտուտում: Ավարտեցինք: Ես Օսահումյանի անվան տան պրոպագանդայի տան վարիչը դարձա:

67 (67).

ՆՎԱՐԴ ԱՎԵՏԻՍԻ ԳԵՎՈՐԳԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ)

Մենք խաղաղ ապրում էինք Ալաշկերտում: Մի օր, 1915 թվին, թուրքերը հարձակվեցին մեր գյուղի վրա: Մեր գյուղի մարդկանց բռնեցին, զոռով կապկպելով, հրմշտելով լցրին գոմերի մեջ ու վառեցին: Մեր գերդաստանը քսաներկու հոգի էր, իսկ մեր ընտանիքը հինգ հոգի էր. մայրս, հայրս, երեք քույրերս: Հորեղբորս, հորեղբորս երեխեքին ու թոռներին, քեռիներին, մրանց թոռներին ու իմ ծնողներին լցրել են գոմը ու վառել:

Մենք՝ երեք քույր, մնացել ենք որբ, անտեր ու անտիրական: Սաղ գաղթի ճանապարհին մենք կոտորված, ջարդված դիակների վրայով դժվարությամբ քայլում էինք: Մի կերպ հասանք Իզդիր: Հետո՝ Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիր) Էվջիլար գյուղը,

որը Արագի ափին էր: Առավոտյան տիֆի հիվանդությունը ընկավ գաղթականների մեջ. շատշատերը էնտել մեռան: Քույրս ինձ պահեց: Գնացինք Հոկտեմբերյանի Ջանֆիդա գյուղը: Մեր սաղ գյուղից ես ու քույրս էինք ողջ մնացել:

Թուրքը մեզ կոտորեց, սպանեց, որբացրեց, տնից, տեղից, հարազատից զրկեց: Ես կարոտ մնացի իմ ծնողներին: Ես իմ ծնողներին իմ երազի մեջ կտեսնամ միայն:

Ամուսնուս՝ Ռուբենի ընտանիքը, մրանց մեծ գերդաստանը ևս, բոլորը կոտորվել են թուրքերի ձեռքից: Թուրքը մեզ շա՛տ վնաս տվեց: Աստված չի՛ մերի մրանց արածները:

68 (68).

ՎԱՐԴՈՒԾ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԿԻՐԱԿՈՍԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1911 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ)

Իմ ծնողները պատմում էին, քանի որ ես շատ փոքր էի, 1915 թ. դեպքերը, մամաս, պապաս հիշում էին իրենց քաջած տառապանքները թուրքերի ձեռքին ու լաց էին լինում: Նրանք հայերին հանել են իրենց տներից, լցրել են մարագները, եկեղեցիները և կրակի են տվել, այրել են: Ողջ մնացածներին կոտորել են: Երբ բոլոր տները վառել են, էլ ճար չի մնացել, ովքեր որ հրաշքով ողջ են մնացել, գաղթի ճամփան են բռնել՝ մայրս, երեք եղբայրներս, իսկ մի եղբայրս՝ Գասպար Տեր-Մելիքստեյանը, Անդրանիկ Զորավա-

րի բանակումն էր: Նա շատ է օգնել հայերին, որոնք ունեզրկված էին ու անտուն մնացած:

Գաղթի ճանապարհին շատ մարդիկ հոգնությունից, սովից ու ծարավից մահացել են: Մուրադ գետը լիքն է եղել դիակներով: Մամաս ու իր երեք քույրերը տղամարդու շորեր են հագել, ժողովրդին լողալով անց են կացրել գետը: Մամաս պատմում էր, թե ինչպես իրենց հարազատներին իրենց աչքերի առաջ սպանել են: Կանանց մերկ-մերկ ստիպել են պարել, անպատվել են ու իրանք հրճվել:

69 (69).

ԳՈՒՐԳԵՆ ԱՔԳԱՐԻ ՄՈՒՐԱԴՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1914 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ, ԳՅՈՒՂՋԵՏԿԱՆ ԳՅՈՒՂ)

Մինչև տասներկու-տասներեք տարեկան հասակս չեմ զգացել, որ վերցնովի երեխա էի, որովհետև տատս, պապս ուրիշ երեխա չեն ունեցել և ինձ

չերմությամբ են շրջապատել, բայց հետո հարևաններիս երեխաներից լսել եմ, և այդպես շարունակվեց մինչև հիսունական թվերը:

Եղբայրս՝ Սուքիաս Միմասյանը, ինձ գտավ, բայց ահա թե ինչպես գտավ:

Ամենամեծը մեր չորս երեխաներից եղել են այդ եղբայրս և երկու քույրերս: Ես մեկ տարեկան եմ եղել, երբ 1915 թ. Ալաշկերտի Գյուլգետկան գյուղից գաղթել ենք. մեկ կիլոմետրի չափ գյուղից դուրս գալուց, կանգնեցրել են մեր քարավանը և հորս կապել են ծառին ու բոլորի աչքի առաջ սպանել: Մորս հրամայել են՝ չորս երեխաներիդ առ ու գնա: Երեքը ոտքով գնացել են, ես՝ մորս գրկում, երեքուկես ամիս ճամապարհ ենք գնացել, դեպի Բայազետ, Իգդիր, Էջմիածին, մինչև հասել ենք Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցու բակը: Այդ ժամանակ շատ լիքն էր այդ եկեղեցու բակը: Ամենուրեք հիվանդներ էին ու մեռելներ: Հատուկ սալ կար, որ մեռածներին հավաքում էր ու տանում: Էն ժամանակ Ս. Սարգսից էմ կողմ Ղանթարն էր: Մեր գաղթական երեխանք՝ քույրերս, մեծ եղբայրս, գնում էին հաց-մաց ճարում, բերում, ուտում էինք: Մայրս երկար ճամապարհներին տառապած էր, ինձ կրծքով է կերակրել, բայց Երևան հասնելուց տասներկու-տասներեք օր հետո մայրս վատ է զգացել, և ես լաց եմ եղել:

Երկու ամուսիներ, որոնք երեխա չունեին, միշտ ամեն օր եկել են եկեղեցու բակը, տեսել են մորս ծանր վիճակը և ինձ: Հաջորդ օրը եկել են, տեսել են մայրս մահացած է, և երեխան էլ կրծքի վրա լաց է լինում: Էն ժամանակ եղբայրս գալիս է Ղանթարից, տեսնում է մրանց: Նրանք ասում են. Մենք վերցնում ենք այս երեխային, տանում ենք Կոնդ:

Եղբայրս երբ դառնում է տասնհինգ-տասնվեց տարեկան, մտածում է իր քույրերի մասին: Ամերիկացիները որբանոց են բացում, և այդտեղ քույրերս տեղավորվում են: Այդ որբանոցի որբուհիներին տանում են Ամերիկա: Մի քանի քաղաքներ է գրում, փնտրում է քույրերին՝ չի գտնում: Սկսում է մտածել իմ մասին: Հիշողությամբ մտածում է, որ երբ ինքը տասը տարեկան էր, մի մարդ ու կին եղբորը տարան Կոնդ:

Էն ժամանակ ես Աշտարակում խերեսի գինու գործարանի շենքն էի կառուցում: Եղբորս գտնելուց

առաջ, մեկը ինձ մոտեցավ: Ասաց. - Էս քանի օրը գալու եմ ձեզ մոտ, եղբորս գտնելու:

- Հաստատ գիտե՞ս, - ասեցի:

Թոթ-ոթ օր հետո, ես իմ առանձնասենյակում նստած էի, դուռը թակեցին, մի մարդ ու մի կին մերս մտան: Կինը եկավ նստեց, իսկ ամուսինը չնստեց: Եկավ իմ ուսագլխին կանգնեց: Կինը սկսեց պատմել:

Այդ նույն ժամանակ ամուսինը՝ ուսավերևումս կանգնած՝ ուզում էր ինձ հետ շփվել: Նա 1904 թ. ծնված էր: Երբ կինը շատ մաքրամասն պատմեց, ես ամտարբեր լսում էի: Այդ նույն ժամանակ ամուսինը շատ անհամբեր էր: Մեկ, մեկուկես ժամ տևեց այդ խոսակցությունը, և պարզվեց, որ դա իմ եղբայրն է:

Վերջապես իմ կարծիքը հարցրեցին: Ես ասեցի՝ մինչև ինձ խնամող ու պահող մայրիկիս հետ չխոսեմ, չեմ կարող պատասխան տալ: Բայց երկու օրից ինձ կանչեցին Երևան, կոլեգիայի միստի: Երկու ժամ ժամանակ կար, մոտիկ ընկերներ ունեի, գնացի Գերասիմի մոտ՝ խորհուրդ հարցնելու: Սա տեղից վեր կացավ, համբուրեց, ասաց. - Որտե՞ղ է ապրում:

Ես դուրս եմ եկել, ընկերս գտել է եղբորս, սկսել է պատմել:

Կոլեգիայից հետո տուն եմ գալիս, արդեն հայրիկս չկար, մայրս միայն ողջ էր: Կոնջս հարցրի: Մայրս ասաց. - Հանգի՛ստ, եկել են, տեսել ենք: Գուրգեն ջան, մինչև հիմա մեկն եմ ունեցել, հիմա՝ երկուսն ունեմ:

Էդ թույլին եղբայրս և իր կինը մերս մտան, ուրախության սեղան բացեցին, քեֆ ուրախություն սարքեցին: Տատիս անունը Ծովիմար էր, մորս անունը Ծողակն էր, կոնջս՝ Եվգենիա, զավակներս՝ Լաուրան, Արամ, Արգաթը և Գագիկը:

Այս բոլորի պատճառը թուրքերի կոտորածներն էին: 1915 թ. Ալաշկերտը ևս զոհ գնաց այդ զուլումին:

Այդպիսով ես մինչև իմ կյանքի վերջը կրեցի իմ ազնիվ հոր՝ Արգաթ Մուրադյանի անուն-ազգանունը, քանի որ նրանք փրկեցին ինձ: Ես ու եղբայրս ինչքան փնտրեցինք՝ հիշելու մեր իսկական մոր անունը, այդպես էլ չկարողացանք հիշել, քանի որ և՛ ես, և՛ ինքը շատ փոքր էինք:

70 (70).

ՆԱՏԱԼԻԱ ԱՎԵՏԻՍԻ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1889 թ., ԿԱՐՍ, ԾՊՆԻ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գերդաստանին ասում էին Դարբինենց: Մենք շատ հարուստ էինք: Քեռիներս, մորաքույրներս, հորեղբայրներս ու հորաքույրներս մեզի հետ եկան:

Նախքան թուրքի պատերազմը մյուս քրիստոնյա տղամարդկանց հետ հայերին էլ տարան, սպանեցին: Դրա համար էլ մենք տուն-տեղ, հարստություն թողինք ու փախանք:

Մամաս վերցրեց իր չորս աղջիկներին՝ Սիրանուշին, Հրանուշին, Նունիկին և ինձ, լծեց գոմեշները ու փախանք: Հասանք մի մեծ գետի: Հորեղբայրս ձիով, հերթով մեզ անցկացրեց Էդ գետի մյուս ափը: Ծամապարհին մայրերը հոգնում էին, իրանց էրեխեքին չէին կարողանում տանել, դնում էին գետին, քայլում էին առաջ: Մենք մեծ էինք, քայլեցինք: Էկանք մի գյուղ, մի տուն իջանք: Թոմիր վանեցինք, չորա-

ցանք, տաքացանք: Էդի արդեն Լեմինական էր:

Ես ու իմ մեծ քույրերը էլ էլ ենք դուրսը խաղալու, մութ գիշեր էր, գիտցել են, թե մենք անտեր, որք երեխեք ենք, մեզ վերցրել տարել են որքանոց: Մերս է սկսել հավար գցել, թե՛ Էրեխեքս չկան:

Քեռիներս ասում են, թե տեսնող ա էղել, որ տարել են որքանոց:

Հետո մերս էկավ մեզ ետ բերեց: Գնացիմք Բոգդանովկա, էմտեղ էլ ամուսնացա: Հիմա լավ տղա ունեմ, լավ հարս, լավ թոռներ:

71 (71).

ԱՆՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐՁՈՒՄԻ ԱՌԱՔԵԼՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԿԱՐՍ, ԾՊՆԻ ԳՅՈՒՂ)

1918 թ., երբ ռուսը Կարսը հանձնեց թուրքին, թուրքերը լցվան հայկական գյուղերը: Թուրքերը եկան մտան մեր գյուղը: Ես փոքր էի: Ինձանից մեծ քույր ունեի: Մայրս մրա երեսը ցեխ քսեց և մտցրեց թոնդիրը, որ թուրքերը չփախցնեն: Բայց թուրքերը եկան: Նրանց հետ կար մի թուրք փաշա: Գտավ քրոջս ու առավ, տարավ: Ես մի ուրիշ քույր էլ ունեի, էն էլ վախից մեռավ: Հայրս գյուղի քոխվան էր: Հորեղբայրս ութը տղա ունեւ: Թուրքերը բոլորին տարան, սպանեցին, իմ երկու եղբորն էլ սպանեցին: Սաղ գյուղը կոտորեցին: Մամաս դարդից մեռավ:

Ժողովուրդը ստիպված սկսեց գաղթել դեպի Արագած և գալ Արևելյան Հայաստան: Էդ ժամանակ Յաղլուջի սարից թուրքերը կրակ են բաց անում: Արփաչանի ջուրը ուժեղ բարձրացած է լինում, հայերը անցնելու ժամանակ ջուրը քշում տանում է մրանց: Տեսնում են, որ ժողովուրդը կոտորվում է, վեց եզ՝ էս կողմից, վեց եզ՝ էն կողմից լծված, փոխադրում են հայերին մեկ ափից՝ մյուս ափը: Թուրքերն էլ մյուս կողմից Յաղլուջի սարի դռնից կրակում էին, դադար չէին տալիս:

Խաչատուր հորեղբայրս, որ շատ քաջ մարդ էր, գյուղացի քառասուն երիտասարդների հավաքում է ու սկսում են թուրքերի դեմ կռվել, որ ժողովուրդը հանգիստ անցնի Արփաչայ գետը:

Յաղլուջա սարի դռնին երբ կռվում են, քառասուն հայերից տասնութեղ գերի է ընկնում: Խաչատուր հորեղբայրս, որ հրամանատարն էր, գերի է ընկնում: Թուրքերը խարույկը վառում են, մրա մաշկի վրա գրպաններ են բացում, որ տանջամահ անեն, վերջն

ալ կրակի վրա ողջ-ողջ խորովում են, իսկ մնացած գերիներին՝ սպանում: Էդ ընթացքում ժողովուրդը գետը անցնում է:

Լուր է գալիս, որ ռուսը մորից գրավել է Կարսը և թուրքերին դուրս է արել: Հայ գաղթականները մորից ետ են գնում, մույն դժվարությունները հաղթահարելով, գնում են տեսնում, որ գյուղի քահանայի, որը չէր ցանկացել լքել իր հարազատ գյուղը, գլուխը թուրքերը կտրել էին և մեխել իր տան դռան ճակատին: Ետ վերադարձանք, տեսանք մեր խեղճ տերտերի գլուխը մեխված:

Ուրեմն 1919 թ. մորից ետ գնացիմք Կարս, մեր գյուղերը: Սկսեցիմք վարել, ցանել, հազիվ բերքը պիտի քաղեցիմք, մորից լուր եկավ, որ թուրքը վերցրել է Կարսը: Նորից գաղթի ճամփան բռնեցիմք: Թուրքերը մորից խուժեցին մեր տները, մորից սկսվեցին թալանն ու ավերը: Վարսենիկ հորաքույրս տեսնում է, որ թուրք գործը մոտենում է, վախից իր երկու երեխաներով իրեն գցում է ջուրը և խեղդվում: Աղասի պապուս և իմ երկու տեգրներին կապին իրար, գցին ջուրը՝ խեղդվան: Ամուսինս յոթը քեռի է ունեցել, յոթին էլ մորթել են:

Նորից սկսվեց գաղթականության գուլումը: Մեզ Կարսից քջեցին, Կաղզվանով գիշերով եկանք: Հորեղբորս կինը գնաց ջրի, ես էլ մրա ետևից գնացի ու կորա: Հետո մա եկավ ինձ գտավ գաղթականների միջից: Կարսից եկանք Լեմինական: Ինձ ամերիկյան որքանոց դրեցին: Մեր գյուղացիները հաստատվան Թալինի շրջանի Թաթուլավան գյուղում:

72 (72).

ՓԵՓՐՈՆԵ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԹՈՒՄԱՍՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԿԱՐՍ)

Իմ հայրը՝ Անդրանիկը, Էրզրումցի էր: Նրանք յոթ եղբայր էին, մի եղբայրը Հարություն Քյուչյուքյանն էր: Երեք եղբայրները ժամագործ էին: Հորս խանութի մեջ նկուղ է լինում, թուրքերը որ հարձակվում են, մրանք թաքնվում են նկուղում, իսկ փոքր եղբորը,

որը 21 տարեկան էր, թուրքերը ետևից խփում են ու սպանում: Ութ օր մրա դիակը անթաղ մնում է փողոցում: Եղբայրները վախենում են դուրս գալ: Վերջապես մայրը չադրան գցում է գլխին, գնում, շալակում է տղայի դիակը ու տանում թաղում:

* Այս վկայությունը գրանցել և տեսագրել եմ Միլանում (Իտալիա) բնակվող ակամատես-վկա Փեփրոնե Թումապանից, երբ մա 1998 թ. այցելել էր Հայաստան:

Պապիս մնացած եղբայրները գաղթում են: Հայրս մնում է Սարիղամիշում: Մի եղբայր էլ ունեի, որը Երզնկայում ֆրանսերենի ուսուցիչ էր: Նրա ճակատագիրն էլ շատ դժամ է լինում: Թուրքերը գալիս գաղթեք: Հորեղբայրս ընտանիքով դուրս է գալիս տնից, գնում են գերեզմանոց, կնոջն ասում է. «Մի սիգարա փաթաթի ծխեմ» ու հանկարծամահ է լինում: Նրա ութ տարեկան Արուսյակ աղջկան թուրքերը փախցնում են, տանում են թուրքական որբանոց: Մայրս Արուսյակին ազատում է որբանոցից: Իսկ փոքր տղային թուրքերը տանում են բեկի ոչխարները արածացնելու:

Հիշում եմ, թուրքերը կացիմով սպանում, գցում էին ջուրը: Ծատերը, ինչպես մահ մորս եղբորը կինը, իր երեխայի հետ իրեն գցեց ջուրը:

Էդ ժամանակ լուր տարածվեց, որ ռուսական զորքը հայ կամավորների հետ դեպի Երզնկա է գալիս: Թուրքերը սկսեցին փախչել: Եվ շատ հայ փոքրիկ տղաներ, որ թուրքերի մոտ հովիվ էին դարձել, երբ լեռ էին բարձրանում, իրար ասում էին. «Հացը պահեմք, փախչելու ժամանակ պետք կլինի: Ռուսը որ գա, մենք մրա հետ կփախչենք»: Չմայած որ մրանց արդեն թլփատել էին և ստիպել էին կրոնափոխ լինել, բայց մրանք հոգով հայ-քրիստոնյա էին մնացել:

Երզնկայում, երբ մրանք պիտի փախչեին, երեք թուրք զինվոր մրանց դեմը բռնում են ու հարցնում. - Ո՞վ եք, փախչում եք, գլավուր եք:

- Մենք բեկի հովիվներն ենք, - ասում են հայ տղաները ու գալիս են Երզնկա:

Երզնկա քաղաքը արդեն թուրք չէր մնացել: Թուրքերը փախել էին:

Կեսգիշեր էր: Մեկ էլ քաղաքը լուսավորվեց: Ռուսները լույս էին գցում, որ տեսնեն՝ քաղաքում մարդ կա: Երբ առավոտյան ռուսները գալիս են, ես տղաները վազում են մրանց ընդառաջ: Տղաները հագած են լինում թուրքի հագուստներ: Ռուսները ուզում են մրանց սպանել: Սրանք չոքում են ու խաչ են հանում: Ռուսները հարցնում են. - Դուք հա՞յ եք:

- Այո՛, - ասում են տղաները, - մենք հայ գերիներ ենք: Հայ կամավորները մրանց օգնում, տանում, հանձնում են Սարիղամիշի որբանոցը: Հետո հայրիկս գնում է այդ որբանոցը և հարցնում. - Ո՞վ կա Քյուչուքյաններից:

Հորեղբորս տղան մոտենում է և լաց լինելով ասում. - Ես Ավետիս Քյուչուքյանի տղան եմ:

Հայրիկս վերցնում է մրան և ուղարկում Կարս, քանի որ հայրիկիս եղբայրները այնտեղ էին ապրում:

Մյուս եղբայրներն էլ ժամագործ էին: Արշավիրը ամուսնանում է հայ աղջկա հետ և գալիս է Երևան, այստեղ էլ մահանում է:

1918 թվին ես ութ տարեկան էի և լավ հիշում եմ: Լսվեցին թմրամոթի ձայները, Անդրամիկ զորավարը եկավ Կարս: Մեր տունին կողքը Չալտիկովների

մեծ տունը կար: Նա այնտեղ եկավ: Բոլորը վազում էին այնտեղ, ես էլ վազեցի: Անդրամիկ զորավարը՝ զինվորական հագուստ հագած, մոխրագույն փափախը գլխին, հավաքված ժողովրդին ասաց. - Հա՛յ ժողովուրդ, պետք է կամավոր զրվե՛ք: Պետք է պայքարե՛նք, թե չէ՝ այնտեղ է ձեր գերեզմանը:

Ռուսական զորքը հրաման ստացավ ետ գնալ, քանի որ Ռուսաստանում հեղափոխություն էր սկսվել: Թուրքերը առիթից օգտվեցին և լցվեցին Սարիղամիշ ու Կարս: Հայերը բոլորը ֆուրգոններ էին վարձում, որ գաղթեն:

Իմ մայրը շատ ճարպիկ էր, իր տեգորջը հետ գիշերով, դեռ թուրքերը Կարս չլքված, գնացին հաց թխեցին, դավուրմա սարքեցին, բերին, որ ճամփին ուտենք: Բայց թուրքերը լցվում էին: Ռուսները 200 հայ կամավորների հետ մահաճյուղ են: Ծամփին թուրքերը կրակ են բացում ռուսների վրա, բայց հայ կամավորների գնացքը գնում է, ազատվում են:

Մենք Վայենմի-գրուզինսկի ճամապարհով գնացինք Թիֆլիսից մինչև Վլադիկավկազ: Ծամապարհին չեչենները հարձակվեցին մեզ վրա, թալանեցին՝ ով ինչ ուներ, աղջիկներին տարան լեռները: Մենք էշերով եկանք, հասանք Վլադիկավկազ: Բայց մեծ քույրս սարսափից մահացավ: Հորեղբայրս Երզնկայում էր, միայն մրա երկու երեխաները փրկվեցին, մյուսները՝ կոտորվեցին:

Մենք մեծ գերդաստան էինք, կեսը կոտորվեց, կեսը՝ փրկվեց: Վլադիկավկազից դեպի Արմավիր փախանք, քանի որ մեկ՝ բուշեհիկներն էին գալիս սպանում, մեկ՝ մենջևիկները գալիս սպանում էին: Էդ ժամանակ հայրս ու մայրս տան դուռն առաջ կանգնած են լինում: Մի զինված բուշեհիկ գալիս ասում է. - Ի՞նչ է, դուք կադետների՞նք եք սպասում:

Մի հարևան եկավ ասաց. - Սրանք գաղթական են, ի՞նչ եք ասում, - և այսպես փրկվեցինք:

Արմավիրում էլ քաղաքի մեջ կոկի էր գնում: Հետո, երբ դադար էր լինում մեռելներին հավաքում թաղում էին, վիրավորներին տանում էին: Արմավիրից էլ դուրս եկանք: Ոտքով Կավկազ հասանք: Վերջապես Ռուստով եկանք: Դպրոց սովորանք: Հետո Մոսկվա փոխադրվանք:

1920 թվին Հայաստանը սովետական դարձավ: Հայրս ուզում էր տուն առնել: Եկանք մորից Վլադիկավկազ: Հայրս շատ ծանր հիվանդացավ:

Մայրս ինձ էր թողել հորս խնամքը: Ինքը գնացել էր բժիշկ կանչելու: Միմյև բժիշկը եկավ, հայրս արդեն չկար:

Հետո արդեն ես ամուսնացա Բուժիսթյան Ծավասաի հետ: Գնացինք Ռուստով, Մոսկվա, Պարսկաստան: Արդեն 23 տարեկան էի: Պարսկաստանում ունեցա Մարգոյին, Լիզիկին և Ահարոնին: Այնտեղ մնացինք քառասուն տարի: Ծավասաը շատ արժանավոր տղամարդ էր, կատարյալ ամուսին և հայր: Նա շատ աշխատասեր և գործույնյա անձնավորութ-

յուն էր, քայց և գնահատում էր լավ կնոջը: Նա ասում էր. «Ամեն մի հաջողած տղամարդու մեջ մի խելացի

կիմ կա կանգնած»: Հետո գնացինք Անգլիա, Ամերիկա, հիմա ապրում եմ Իտալիայում:

73 (73).

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ԼԱԶԱՐԻ ՊԵՏՐՈՍԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԿԱՐՍ)

Մինչև 1918 թիվը մեզ համար ազատ ապրում էինք Կարսում: 1918 թվին սկսվեց հայ-թուրքական պ տե-րազմը: Ես երեխա էի: Մայրս՝ Վարդանուշը, ուներ չորս երեխա: Մեզ դրկել էին երկու ձի ասելով, թե՝ Ղազար, հենց որ կոխվել սկսվի, երեխեքիդ մեջը կդնես, կգաղթեք: Մենք մեր քաղաքից դուրս եկանք, դեռ թուրքը մերս չէր խոսել: Մենք մի կով ունեինք: Ես շատ էի սիրում դրան: Մենք էլ կովին տարանք հետներս: Բայց տեսանք, որ ճանապարհին կովը մեզ խանգարելու է, թուրք քաջ թու-դինք: Կովը գլուխը թեքեց, մեր կողմը նայեց՝ մինչև մենք կորանք: Գնացինք, մեզ միացան նաև ուրիշ հայեր: Մեկ էլ տեսանք մեզրեցի քրդերը եկան: Ուժեղ կրակոց լավեց: Մենք ձորի այգիների մեջ մտանք, փութոցներին վար իջանք: Միշտ էլ ժամանակ տալը տարեկան էր:

Ես իմ աչքի տեսածն եմ պատմում: Ժողովուրդը լիքը, իրար վրա լցված, հնար չկար: Մամաս ուզեց ինձ ու քրոջս ջուրը գցի: Ախպերս՝ Միշան, որը տալը տարեկան էր, չթողեց: Ծարումակեցինք մեր ճամփան, հասանք սարի դռը: Մեկ էլ մի զինվոր «խաղաղություն» բղավեց: Հիմա չգիտեմ, թե՝ թուրքն է բղավողը, թե՝ հայ գաղթականը: Մարդիկ սկսեցին բղավել. «Ամեն մեկը իր հարազատին գտնի»: Հերս մեզի գտավ, հանեց գլխից գլխարկը, ջրի ափին, զարկեց գլխարկը ջրի մեջ, բերեց, մեզ ջուր խմաց-րեց, քանի որ մենք բոլորս վախեցած էինք:

Ծարումակեցինք մեր ճանապարհը: Քիչ գնացինք, շատ գնացինք, մեկ էլ Ախալքալաքի ճամփին թուրքը հարձակվեց մեզ վրա: Պիտի անցնինք էրթանք Թիֆ-լիս, թուրքը վրա է տալիս: Մեր բախտից Անդրանիկ զորավարն եկավ: Թուրքերը էնենց կվախենան Անդ-րանիկից: Մեկ հատ թուրք չմնաց: Մենք եկանք հա-սանք Ախալքալաք: Գնացինք Գուլիկան գյուղը, հետո մտանք Բակուրյան անտառի մեջը: Ամիս մը ճանա-պարհ կուզայինք: Ամեն մարդ մե ծառի տակ տուն էր դրել, օջախ էր սարքել, ճաշ կեփեինք, բոքոն կեփեինք:

Մեր գյուղի տերտերն ասաց. «Գնա՛մ Թիֆլիս, թույ-լատրություն բերեմ, որ երեխեքին որբանոց դնենք»: Բոլորին ընդունեցին, ինձ՝ չընդունեցին: Ես կուլամ: Էնենց կուլամ, էնենց կուլամ: Մերս ասաց. - Գնա՛՛ էդ երեխու ձեռը բռնի, մտի՛՛ ներս, ո՞վ է խաբար:

Ես էդենց էլ արի:

Տարան մեզի Սուրամի որբանոցը, մրից էլանք մրջուրը ընկանք: Երեխեքը պղի վրա պառկած: Զար-կես՝ էն կողքդ մեռած, զարկես՝ էս կողմդ մեռած: Էպիդեմիա է: Էն ժամանակ շատ հիվանդություններ կային, խոլերա, տիֆ...

Ասինք՝ ավելի լավ է էրթանք մեր ծնողի մոտ: Էլանք մատղաշ երեխեք՝ ես ու Միշան, մեզ հետ եր-կու տղա էլ կար, էլանք փախանք որբանոցից: Ծամ-

փին հասած ցորենը կքաղեինք, կծամեինք, կուտեինք: Հասանք մի գյուղ: Մորթն ընկավ: Խնդրինք, որ գիշերը գոնե քնենք: Աստված կյանք տա էդ կնկան, բերեց եր-կու փուռի հաց ու ջուր: Կերանք, խմեցինք: Մեզի էլ ու-րիշ բան պետք չէր: Քնեցինք: Մինչև Սուրամ ոնց հա-սանք՝ չգիտեմ, գիտեմ, որ հասանք Բորժոմ: Մի մարդ ու կնիկ եկան խնդրին, թե ինձի տանեն: Ես սկսա լալ:

- Միշա՛՛ ջան, - ասում եմ, - ինձի չտաս, սաղ-սա-լամաթ մորս հասցեն: Գիշերը մենք քնանք: Էդ մարդ ու կնիկը առավոտյան էլի եկան: Տեսան որ մենք չենք ուզում, մեզի տոմս առան, հաց առան, տանձ առան, մատացրին վագոն, եկանք հասանք Բակուրյան: Էդ երկու տղաքը ասին. - Էրթանք ճաշարան, ճաշ ու-տենք: Մենք մեր ճամփեն գիտենք:

Եկանք տեսանք մեր ծառը կա, քայց մերոնք չկան: Մենք չորսով փաթաթվանք էդ ծառին, սկսանք լալ: Մեր ձեռը երկինք կհասներ: Դու մի ասա՝ մերոնք գիշերով փախել են, միայն տերտերն է մնացել: Եկավ ասաց. - Ինչի՞ կուպա, որդի՞ ջան: Էկեք ձեզի տանեմ որբանոց:

Մեզի տարավ որբանոց: Որբանոցի մեջ սո-ված էինք, աղքը քրքրում էինք, միջի կեղտը ուտում: Անտառի մեջ էլ խոզի ընկույզ էինք ուտում: Էնպես էինք միմարել, որ մարմնի ոսկորը կպել էր մաշկին, վրաներս մազ էր բուսել:

Դու մի ասա՝ մերոնք փնտրում են մեզ: Մենք ո՛չ Սուրամի որբանոցն ենք, ո՛չ Թիֆլիսի: Տերտերը կգնա մերոնց կասի՝ ձեր երեխեքը Բակուրյանումն են: Մորս ուշքը կգնա: Մամաս ձեռքի բիլազուկը կծախի, հորս կուղարկի Բակուրյան: Ես նստած եմ, երկու-երեք աղջիկներ էինք, ասի.

- Ով որ զա աչքալուսանք տա, էսօրվա ճաշս մվեր կուտամ:

Մեկ էլ էկան ասին. - Պապադ եկել է:

Ես չեմ հավատում: Լուսամուտի մոտ եկա տեսա: Տեսա՝ իրավ հերս է: Հերս էկավ մեզ փաթաթվեց, սկսեցինք լաց լինել: Մենք լաց ենք լինում ու ասում. - Մեզ կքնացնես, դու կթողնես կգնաս:

Հերս, թե՛ - Ա՛յ բալամ, ես հատուկ եկել եմ ձեզ գտնելու համար, ձեզ ո՞նց թողնեմ, էրթամ:

Լուռը քացվավ: Ընկանք ճանապարհ: Հերս խամ է: Մի կերպ եկանք հասանք վակզալ: Ուղեով տուն ենք գնում: Մեկ էլ հասանք դռան մոտ: Հերս ասաց. - Զե՛՛ն չհանեք:

Մերս ներսից ձեն տվեց. - Ո՞վ է:

Հերս ասաց. - Ես եմ, Ղազարն եմ, բաց դուռը:

- Էրեխեքիս բերե՛՛լ ես:

- Էրեխեքը չկան, - ասաց հերս:

Էդտեղ մորս ուշքը գնացել է: Լավ է եղբայրս մեծ էր, լամպը վառեց, ջուր տվեց, ուշքը տեղը բերեց:

Եկան մեզ տեսության: Բոլորը խրատում են, թե՛ քիչ-քիչ ուսացրու, քանի որ երկար ժամանակ սոված են մնացել: Էն ժամանակ էլ շաղի հաց էր: Մի ամսվա

մեջ եղանք պոնչիկ:

1920 թ. Հայաստանը ազատվեց, խորհրդային դարձավ, մենք եկանք Երևան:

74 (74).

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ԲԱԼԱԲԵԿԻ ԵՂԻԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 թ., ԿԱՐՍ)

Մենք Կարս ապրում էինք շատ խաղաղ: Հայրիկս ուներ խանութ. մեր տունը սեփական էր: Մի օր էլ մայրս ասաց՝ գնանք բաղմիք: Մեզ վերցրեց, գնացինք բաղմիք: Էդ «բալկոնով բաղմիք» էին ասում, քանի որ շինված էր ջրի վրա: Հագիվ մի քիչ լողացել էինք, մեկ էլ ճշոց, գոռում-գոչում լսվեց: Դու մի ասա՝ թուրքերը եկել լցվել են բաղմիքը: Ջահել աղջիկներին մերկ-մերկ քաշում տանում են: Եկել էին սուս ու փուս, որ մարդ չիմանա: Մայրս մեզ տարավ բարեկամի տուն: Հայրս եկավ մեզ գտավ ու ասաց. - Մարիա՛մ, էստեղ մնալու տեղ չի այլևս: Գնանք Ալեքսանդրապոլ:

- Հետներս ի՞նչ տանենք, - ասաց մայրս:

- Ոչ մի բան չտանենք. երեխեքին ազատենք:

Գնացքով գնացինք Ալեքսանդրապոլ: Մամայիս հարազատները մեզ դիմավորեցին: Երկու օր չէր անցել՝ հայրս եկավ՝ այլալված, շորերը՝ պատառոտված:

- Էս ի՞նչ է վիճակդ, - հարցրեց մայրս:

- Թուրքերը լցվել են Կարսը: Մերոնց բոլոր բարեկամներին լցրին մարագները, վառին, վերջացրին: Ողջ մնացածներս փախանք Կարսա ձորը: Ով փախավ՝ պրծավ, ով ընկավ թուրքի ձեռքը՝ սպանեցին:

Ալեքսանդրապոլի հրապարակը լիքն էր գրուզավոյներով. Ժողովուրդը ուզում էր գնալ Թիֆլիս: Իմ մեջքին կապեցին փոքր քրոջս: Մամաս շոր, վերարկու, ուտելիք վերցրեց: Ժողովուրդը լցվել էր հրապարակը: Սաստավ էր եկել, որ տանեն Թիֆլիս: Ինձ քաշեցին վերև, երեխեն թիկունքիս: Ես լաց եմ լինում: Մայրս ներքևն է: Գնացքը ուզում է շարժվել: Հասանք գնացքի կրիշին: Ասեղ գցելու տեղ չկա: Էդպես

հասանք Սադախուն: Դարան մտած թուրքերը թոփ գցին, պարավոզը կանգնեց: Վարորդը մեռավ: Ժողովուրդը դուրս թափվեց: Կռիվն սկսվեց թուրքի հետ: Մենք էլ ուզում էինք իջնել, մի ուս օֆիցեր կար՝ չթողեց իջնենք: Ռուս օֆիցերը հայրիկիս զենք տվեց: Նա իջավ, սկսեց կռվել թուրքերի հետ: Մենք վագոնի լուսամուտից նայում էինք, տեսնում էինք սպանվածների, զենքիս փոխածներին: Ողջ մնացած թուրքերը փախան: Ով մեռած էր՝ թողին, ով վիրավոր էր՝ քարշ տվին, վագոն բարձրացրին: Գնացքը շարժվեց, մեզ հասցրեց Թիֆլիս: Մեզ տարան տների հայաթները տեղավորեցին:

Հայրիկս գնաց ճաշի հաց բերեց: Մենք չենք կարող ուտել, մեզ անսովոր է կուկուրուզից հացը: Թատրոն եկողները մեզ վրա նայում էին ու խղճում: Գետիմները փոխած, պառկած էին երեխեքը:

Թիֆլիսում ձիերով ֆուրգոն բռնեցինք, գնացինք դեպի Ռուսաստան: Հասանք Կուրսան: Բարձր վիշկա կար, վրեն մարդ կար կանգնած: Դու մի ասա՝ դրանք չեչեն են, հիմա էլ դրանք հարձակվեցին մեզ վրա, սկսեցին կոտորել:

Մենք գնացինք հասանք Արմավիր: Հիմա էլ Ռուսաստանում Չապանը՝ խուժաններով անխիղճ կերպով թալանում էր, սպանում: Նա շատ անխիղճ մարդ էր, բեծընցներին չէր սիրում: Պուլիսյոտը ֆուգնում էր՝ բոլորին սպանում էր: Էլի եկանք Ալեքսանդրապոլ:

Լավ է, որ հայրիկս Կարսում խանութ ուներ, դրանով մեզ փրկեց: Իր ոսկիները պապաս ինձ վրա էր կապել: Էդ ոսկիներով էլ փրկվանք: Յոթ երեխա էինք, միայն ես եմ ողջ մնացել:

75 (75).

ՓԱՌԱՆՁԵՄ ԿՈՍՏԱՆԻ ՏԵՐ-ՀԱԿՈՐԹԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1912 թ., ԿԱՐՍ, ԶԱՅԻՄ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ 1912-ին Ղարսի մոտի Զայիմ գյուղում: Ունեցել եմք գյուղական կալվածք՝ տուն, շատ անասուններով, հողամասով և մշակներով: Մշակները գրաված էին հողը մշակելով՝ վարել, ցանել, խմամել, բերքը հավաքել, ինչպես նաև՝ անասունների խնամքով:

Հիշողությամս մեջ տպավորված է իմ պապը՝ Տեր Հակոբը, որը 12 գյուղի քահանա էր, միաժամանակ սպասարկում էր Ղարսի եկեղեցին: Նա սպիտակամորթ, սպիտակ մորուքով շատ մաքրասեր,

աստվածապաշտ անձնավորություն էր:

Հայրս՝ Կոստանը, արհեստավոր էր՝ ատաղձագործ, դարբին, սալագործ, շատ աշխատասեր մարդ էր: Ունեցել եմ չորս եղբայր և երկու քույր, այսինքն՝ յոթ երեխա էինք: Քույրերս՝ Սիրանուշը 14 տարեկան էր, Արեգնազանը՝ 16: Երեխաներից մեծը Հմայակն էր (1899 թ.), ապա՝ Բագրատը (1908 թ.), Գուրգենը (1910 թ.) և Հակոբը, որի ծնված թիվը չեմ հիշում. նա ինձանից էլ փոքր էր: Հմայակը սովորում էր Ղարսի

գիմնագիայում և մասնակցում էր ուսանողական հավաքներին, որոնց նպատակն էր՝ մեծ էր՝ եւ չգիտէի:

1918 թ., երբ թուրքերը հարձակվեցին, մերոնք պատրաստվում էին հաց թխել: Հանկարծ հայտնեցին, թե՝ «Փախե՛ք, թուրքերը վրա են տվել»: Վերցրեցինք սալը, նստեցինք ու փախանք Գյումրի: Ծանապարհիմ մեր սալը գողացան. մնացինք ոտքով: Հասանք Ղարաքիլիսա (հետագայում՝ Կիրովական, այժմ՝ Վանաձոր), որտեղ մեզ նստեցրին ապրանքատար գնացքի բաց վագոնների մեջ և տարան: Չհասած Թիֆլիս, թուրքերը կրակոցներով հարձակվեցին գնացքի վրա: Չգիտեմ ով մեռավ, ով ողջ մնաց, գիտեմ միայն, որ մեզ իջեցրին Նավթուղու կայարանը: Գյումրիում մենք կորցրեցինք երկու քույրերիս: Նավթուղուում մեզ հովանավորում էր մեծահարուստ Մանթաշուկը: Օրը մեկ անգամ ճաշեր էին բերում գաղթականներին բաժանում:

Մեզ սխալ տեղեկացրին, թե՝ թուրքը ետ է գնացել: Հավատալով՝ վերադարձանք Գյումրի, որ գնանք Ղարս՝ մեր տունը: Գյումրիում գտանք քույրերիս և ոտքով գնացինք Ղարս: Տունը գտանք ավերված: Ավերված տան մեջ ապրեցինք զարմանից մինչև աշուն: Բերքահավաքին թուրքերը մորից հարձակվեցին հայերի վրա: Նրանք գրավել էին Ղարսի բերդը և մնում էին այդտեղ: Հայերը չունեին բանակ. զինվորները դաշնակներն էին, իսկ նրանք էլ չկային՝ փախել էին: Մնացել էինք անպաշտպան: Թուրքերը փակել էին փախուստի ճամփան, մենք չկարողացանք փախնել: Մեր գերդաստանի անդամներից շատերը կորցրել էին իրար: Ես մնացի մեծ եղբորս՝ Հմայակի կնոջ Սոֆիայի հետ Ղարսի ձորում, որտեղ որքանոց կար: Ընտանիքի մյուս անդամները փախել էին մայրիկիս՝ Սիմայի հետ: Դրանք էին՝ հայրս, քույրերս, եղբայրներս: Մեծ եղբորս տեղը ընդհանրապես չգիտեինք: Հետո իմացանք, որ նա մասնակցել է Մայիսյան ապստամբությանը: Նա շատ գրագետ էր և լավ տիրապետում էր ռուսերենին: Հետո նա ծառայեց մորաստեղծ Կարմիր բանակում, որպես քաղաշխատող:

Մեր բարեկամները մեզ հետ միասին որոշեցին գնալ Երևան, որտեղ հայրս պետք է իր արհեստը օգտագործեր մեզ մի կերպ պահելու համար: Երևանում բոլոր գաղթականները լցվել էին Ս. Սարգիս եկեղեցու բակը, որտեղ ապրում էինք բաց երկնքի տակ: Սկսվեց մեծ համաճարակ. հայրս մահացավ: Մահանում էին հարյուրավոր մարդիկ, որոնց դիակները սալներով տեղափոխում էին ամբողջ օրը: Կորցնելով մեզ կերակրողին՝ մայրս մեզ տարավ Գյումրի, որտեղ մայրաքաղաքից մահացավ մեծ քույրս՝ Սիրանուշը: Մայրս, աշխատանք չգտնելով, մեզ տարավ որքանոց, իսկ ինքը գտավ հորեղբորս ընտանիքին, տեղափոխվեց նրանց մոտ՝ Մեղրաշատ (Ղազանչի) գյուղ: Մենք տեղավորվեցինք տարբեր որքանոցներում, ես՝ այժմյան բանտի տեղը, իսկ եղբայրներս՝ «Չաշկա չայ» (Մի բաժակ թեյ - ռուս.) կոչված որքանոցում: Հետագայում եղբայրներիս տեղափոխեցին պարոն Հակոբի որքանոցը, որը գտնվում էր այժմյան 5-րդ երաժշտական դպրոցի տեղում: Իսկ իմն տեղափոխեցին Սլաբոտկի որքանոցը: Մինչև՝ Հայաստան-

նում հաստատվեցին սովետական կարգեր: Ժամի որ ապրուստի ոչ մի միջոց չկար, մեզ տեղավորեցին այլ որքանոց, որը գտնվում էր այժմյան Մերկուրովի անվան թանգարանի շենքում, որը հովանավորում էին ամերիկացիները: Թարգմանիչն էր օրիորդ Սաթենիկը: Երգում էինք երգեր, որից երկու տող եմ հիշում.

*«...Ամերիկացին եկավ, սահաբը շողաց,
Որբերիս որ տեսավ՝ ոտքերը դողաց...»:*

Որքանոցում մահացավ քույրս՝ Արեգնազը, իսկ Գուրգենին մահամերձ տուն էին տարել:

Եղբայրս՝ Հմայակը գտնվում էր քաղաքացիական պատերազմում: Հայաստանում արդեն հաստատվել էին սովետական կարգեր, սակայն պատերազմը չէր ավարտվել: Դաշնակները փոխանակ մազապուրծ փրկված ազգը փրկեն, հետապնդում էին ապստամբության մասնակիցներին: Շատ մասնակիցների նրանք սպանեցին Արգինայի ձորում՝ Ղարսում: Հմայակը ճակատագրի բերումով փրկվում է՝ փախնելով հայկական մորաստեղծ թիվ 1 բանակ: Աշխատում է որպես քաղղեկավար, սակայն նրանից մենք տեղեկություն չունեինք: Նա ունեցավ մեկ տղա, որը 1920 թվի համաճարակին մահացավ: Այդ ընթացքում հարսս՝ Սոֆիան, եղբորս հետ շրջում է պատերազմի դաշտում: Նրանք լինում են Օուշիում, Զանգեզուրում, ապա՝ Դիլիջանում, որից հետո հայկական բանակը Դիլիջանից տեղափոխվում է Քանաքեռ:

Մայրս, գնացող-եկող բանակայիններից հետաքրքրվելով, իմանում է նրա տեղը: Մի քանի մայրերի հետ նա էլ ոտքով հասնում է Քանաքեռ, գտնում է եղբորս: Դա արդեն 1923 թվին էր: Իմանալով հորս մահը և այն, որ մենք գտնվում ենք որքանոցում, և, որ ամերիկացին պատրաստվում է մեզ՝ որբերիս Ամերիկա տանել, եղբայրս գալիս է Գյումրի, որպեսզի մեզ որքանոցից վերցնի: Դա էլ եղավ նրա բանակից զորացրվելու պատճառը: Նրան աշխատանք տվեցին իրավապահ մարմիններում: Նա տուն վարձեց քաղաքային այգու մոտ:

Եղբայրս ու ես ընդունվեցինք դպրոց՝ սովորելու: Բագրատը շատ լավ էր սովորում: 1940-ին ավարտեց Մոսկվայի Տիմիրյազևի անվան գյուղատնտեսական ակադեմիան, որից հետո երկար տարիներ մվիրվեց իր մասնագիտությանը: Նա մասնակցեց Մեծ հայրենականին [1941-1945 թթ.] և վիրավոր վերադարձավ 1944-ին:

Գուրգենը դարձավ արհեստավոր: 1929-ին ես ավարտեցի յոթամյա դպրոցը և ամուսնացա: Ունեի լավ ամուսին: Նա մեկնեց սովետական բանակ, սովորեց, դարձավ հրամանատար: Լավ պարաշյուտիստ էր: Ուղարկեցին ծառայելու Լեհաստան (Արևմտյան Ուկրաինա): Ընտանիքով գնացինք: Ունեցա չորս երեխա: Սկսվեց Մեծ հայրենական պատերազմը հենց այն քաղաքից, որտեղ մենք ապրում էինք: Գիշերվա ժամը չորսին, չորս երեխաներով, բռնատար մեքենայով փախանք այդ քաղաքից և տարբեր տրամապորտներով հասանք Հայաստան, որտեղ ապրում եմ մինչև օրս:

Ութսունյոթ տարեկան եմ: Գյումրիում եմ ապրում:

**ԽԱՆՈՒՄԱ ՋԸՆԴԻ ԶԱԼԻԼԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
(ԾՆՎ. 1912 Թ., ԿԱՐՍ, ՂԸԶԸԼՂՈՒԼԱ ԳՑՈՒՂ)**

Ես ծնվել եմ 1912 թ. Կարսի Ղըզըլդոպա գյուղում: Պապս գյուղի ջրբաժանն էր: Մերոնք զբաղվում էին հողագործությամբ և ամասնապահությամբ: Իմ հոր անունը Ջընդի էր: Իմ հոր տունը լավ տուն էր, իսկական օջախ էր: Ռսի չինովնիկները գալիս էին, մեր տունն էին իջևանում, հյուրասիրվում: Մերոնք հայերի հետ շատ մտերիմ էին: Հայրս մուսուլման հայերեն գիտեր:

Մեր գերդաստանը հիսունյոթ հոգի էր: Բոլորը իրար հետ ապրում էին հաշտ ու համերաշխ: Մեր էդ մեծ գերդաստանից միայն ես եմ ողջ մնացել:

Իմ հայրը ուներ մի եղբայր Ռըզգո անունով, իսկ մյուս եղբոր անունը Ղարո էր: Իմ հորեղբայր Սայիդը ևս շատ լավ հարաբերություններ ուներ հայերի հետ:

1918 թվին մենք ևս հայերի հետ, որպես եզդի քրիստոնյաներ, Կարսից գաղթեցինք, քանի որ մեր քրդական աղաթում կար, որ եթե տոհմը գնում է, բոլորը պիտի հետևեն միմյանց:

Մենք Ալազյազի փեշերին ցեղակիցներ ունեինք, եկանք էնտեղ ու սըղըրվեցինք:

Գաղթի ճամփին թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Մեր հետևից էին գալիս ու հանդիպածին կոտորում: Էլ հայ, եզդի, իրար խառնված, փախչում էինք՝ մեր հետևից թողնելով լիքը դիակներ: Բայց մի կամուրջ կար, հիշում եմ մինչև օրս, էնտեղ թուրքերը հարձակվեցին մեր վրա, սկսեցին սպանել և՛ հայերին, և՛ եզդիներին: Սպանում, գցում էին գետը: Գետի մեջ դիակները իրար վրա կուտակված էին: Էդտեղ հրացանով սպանեցին մահ իմ հորն ու մորը: Իմ հորեղբորս թաքցրել էինք կողիքների ծալքերի մեջ, և մա փրկվավ: Իմ հորեղբայրս վեր կալավ ինձ ու իր տղին՝ Քամելին, ոտքով եկանք, հասանք Աշտարակ:

Արդեն 1920 թիվն էր: Աշտարակում մանկատուն կար, որի տնօրենը եզդի Ալիխանն էր: Բայց մա մեզ տեղ չկանգնեց, ասաց՝ փաստաթուղթ չունեք: Էդ մանկատանը և՛ հայ կար, և՛ եզդի, և՛ մուսուլման թուրք երեխա: Մի թուրք աղջիկ կար շատ սիրուն Թելլի անունով: Այդ մանկատունը հարուստ Բեկլարի տունն էր, որ պետությունը մրա ձեռքից վերցրել էր ու մանկատուն դարձրել: Հորեղբայրս մեզ թողել, գնացել էր: Մենք՝ ես ու Քամելը, մնացինք մանկատանից դուրս: Գիշերը քնում էինք պատերի տակ, ցերեկը՝ մուրացկանություն անելով, մեր գոյությունը պաշտպանում: Ի՞նչ անեք, սոված ենք, հաց ենք հավաքում: Էնտեղ մի կին կար, Սոֆի-ծալո էին ասում: Դա մի օր ինձ կանչեց, ասաց. «Աղջիկ զավակ ես, մի՛ գնա

մուրացկանություն անելու, արի՛, քեզ տեղ կտամ իմ տան հայաթում»: Նա ուներ տղաներ՝ Վարդան և Տիգրան ու մի աղջիկ՝ Արփենիկ անունով: Սոֆի-ծալոն մրանց խնդրեց, որ մի թուղթ բերեմ, որ եզդի ալիխանին ցույց տամք: Տղաները Էդպես էլ արեցին: Ալիխանը մեզ ընդունեց մանկատուն: Օղորմի էդ Սոֆի-ծալոյին, քանի որ մենք մրա շնորհիվ ողջ մնացինք: Հորեղբորս տղան՝ Քամելը, տիֆ ընկավ: Ես մեքքիս առա մրան, տարա Աշտարակի հիվանդանոցը, բայց մա էնտեղ մահացավ: Հովհաննես Թումանյանը մի օր իր աղջկա՝ Նվարդի հետ եկավ Աշտարակի եզդիների մեր որբանոցը: Նա խտրություն չէր դնում հայի ու եզդու միջև: Մեր գլուխները շոյեց ու ինձ հարցրեց. «Աղջիկ չա՛մ, ո՞նց ես»: Ես ամաչեցի, գլխովս նշան արի, որ լավ եմ:

Ես մանկատանը մնացի մինչև 1926 թիվը, երբ հրաման եկավ, որ բոլոր որբանոցները պիտի միացվեն ու տարվեն Ջալալօղլի, որ հետո կոչեցին Ստեփանավան, և որը դարձավ որբանոցների կենտրոնը: Հետո հրաման եկավ, ում հասակը բոնում է, տանեն Լեմհանական (այժմ՝ Գյումրի), տեքստիլ-տրիկոտածի ֆաբրիկա է բացվում էնտեղ աշխատելու: Ես էլ ուզեցի գնալ, բայց ինձ թույլ չտվին: Հետո ճարպկությամբ մտա գնացողների շարքերը, հասա Լեմհանական: Էնտեղ ճաշի չեք էին տալիս, որ ճաշ ուտեմք: Ձեռներս փող չկա: Մեր ճաշի չեքերը ծախեցինք, էդ փողով տոմս առանք, եկանք Երևան: Էդ արդեն 1929 թիվն էր:

Որքերը, որ գալիս էին Երևան, գնում, մեքլայանում էին Լուսժողկոմատ: Էնտեղ մի բարի հայ մարդ մեզ շատ օգնեց, ասաց. «Մենք ձեզ ճրագով էինք ման գալիս, լույսով գտանք: Աղասի Խանջյանը եզդիների տեխնիկում է բացել, ձեզ կուղարկեմ էնտեղ՝ սովորելու»:

Ես էլ գնացի եզդիների տեխնիկումը, որի առաջին տնօրենն էր մշամակված Ջալալե Ջալիլը: Էնտեղ մեզ ձրի հագուստ, սնունդ տվեցին, ուսում ստացա, հետո էլ ամուսնացա Ջալալե Ջալիլի հետ: Էնպես որ հայերի օգնությամբ և մրանց շնորհիվ փրկվանք, տուն-տեղ եղանք: Օղորմի էդ հայ բարի մարդկանց, որ մեզ օգնեցին: Իմ երեխեքը հայկական կրթությամբ ստացան. Օրդիխանը և Ջալիլը դիսերտացիա պաշտպանեցին, գիտական աստիճաններ ստացան, իսկ աղջիկս՝ Ջեմիլեն, որը երածիշտ է, ինքն էլ լավ, խելացի երեխաներ է հասցրել և թոռների հետ հիմա ինձ էլ է պահում: Ես շատ շնորհակալ եմ իմ զավակներին: Ես էլ իմ թոռներով եմ ուրախանում:

¹ Թեպետ ազգությամբ եզդի Խանումյան Ջալիլը արդեն առաջացած տարիք ունի և անկողնային հիվանդ է, բայց հրաշալի հայերեն է խոսում և իր ամուսնու՝ հայտնի քուրդ գրող Ջալալե Ջալիլի հետ դաստիարակել ու հասցրել է ուսումնառու և գիտնական զավակներ:

ԵԼԵՆԱ ԼԵՎՈՆԻ ԱՐԲԱՀԱՄՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ¹ (ԾՆՎ. 1912 թ., ԿԱՐՍ, ԾՊՆԻ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ 1912 թ. Կարսի Ծպնի գյուղում: Մայրս՝ Արաքսի, Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցու քահանա Տեր Խորեն Ստամբուլցյանի աղջիկն էր: Հայրս՝ Լեոնը, մաթեմատիկայի ուսուցիչ էր Կարսի Ծպնի գյուղում: Հորս ուղարկում եմ Արդահան, որպես դպրոցի տնօրեն: Մենք ընտանիքով տեղափոխվում ենք Արդահան: Այնտեղ ծնվեց եղբայրս՝ Բենիամինը: Քեռիս՝ Գրիգոր Ստամբուլցյանը, ավարտել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը և հետո ուսումը շարունակել Մոսկվայի թժշկական ինստիտուտում և թժիշկ էր Բաքվում: Հետո մա ծառայեց ռուսական բանակում, որպես զինվորական թժիշկ:

Կարսը շատ հին հայկական մայրաքաղաք է եղել: Այն շատ գեղեցիկ քաղաք էր: Կարսա Չայը՝ այսինքն Կարսի գետը հոսում էր քաղաքի միջով և բաժանվում էր երկու ճյուղի: Մեջտեղում գոյացնում էր մի եռանկյունաձև կամաչապատ ցամաք, որը այժմ էին դարձրել, և մույնիսկ սրճարան կար մեջը: Կարսի բերդը բարձրից հսկում էր քաղաքին: Այն շրջապատված էր պարիսպներով և աշտարակներով. շատ ամուր շինություն էր: Այն ժամանակ Կարսում ապրում էին շուրջ 10 հազար հայեր, իրենց խաղաղ կյանքով: Նրանք զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, մեղվաբուծությամբ, մասն արհեստներով՝ դերձակությամբ, կոշկակարությամբ, քարտաշությամբ, ատաղձագործությամբ, պղնձագործությամբ, ոսկերչությամբ: Կարսը երկաթուղիով կապված էր Ալեքսանդրապոլի (այժմ Գյումրի) և Սարիղամիշի հետ:

1915 թ., երբ թուրքերը գրավեցին Արդահանը, հայրս շտապով մեզ լցրեց մի կառքի մեջ և ուղարկեց Կարս, որպես ապահով վայր: Իսկ ինքը ոտքով Արդահանից եկել էր Կարս: Մենք հետևեքս ոչինչ չէինք վերցրել, միայն հորս ձեռքին կար մի կապոց, որի մեջ մեր ոսկեղենն ու արծաթեղենն էր: Ըմանապարհին քայլելուց հորս ձեռքը հոգնում է և մա այդ կապոցը դնում է իր կողքից գնացող մի կառքի ետևում, որ մի քիչ ձեռքը հանգստանա, բայց կառքը արագացնում է իր ընթացքը և առաջ գնում, հայրս ետևից չի հասնում և մեր ամբողջ ունեցվածքը այդպես կորչում է: Մենք մնացինք առանց նյութականի: Մեզ հետ էր մահ մորաքույրս՝ Իսկուհին, որը գիմնագիմն ավարտելուց հետո եկել էր Արդահան հորս դպրոցում դասավանդելու: Մենք հասանք Կարս մորական պապին՝ Տեր Խորեն քահանայի տունը:

1918 թ. հորս նշանակեցին Երևանում աշխատանքի: Մենք ընտանիքով փոխադրվեցինք Երևան, որտեղ մահացավ մայրս: Մենք մնացինք հայրական տատիս՝ Աստղիկի և հորաքույրիս խնամքի տակ,

որոնք մեզ տարան Կարս, քանի որ Կարսը արդեն ռուսների ձեռքն էր անցել և խաղաղ էր:

Բայց Ռուսաստանում սկսվել էր ռևոլյուցիան [1917 թ.], և ռուսական զորքը Կարսից ետ էր գնում «Դամոն» (Դեպի տուն - ռուս.) անելով, իսկ հայերը անպատրաստ էին՝ չկարողացան Կարսը պահել: Թուրքերը գրավել էին Կարսի կայարանը և մուտք էին գործել քաղաք: Սկսվեց իրարանցումը, թուրքերը սկսեցին իրենց վայրագությունները: Մտնում էին հայերի տները (ըստ իրենց ունեցած ցուցակների), առանց քաշվելու թալանում էին մրանց ունեցվածքը, հակառակվողներին սպանում էին տեղում ու տեղը: Հարս ու աղջիկներին, ջահել կանանց տանում, պատվազրկում էին կամ հաջորդ օրը ետ բերում ու ժառապող, զգզված մազերով և խաթարված հոգեբանությամբ:

Հիշում եմ պապիս տունը լիքն էր հայերով, որոնք եկել, ապաստանել էին այնտեղ, քանի որ պապս քահանա էր և թուրքական մի զինվոր օր ու գիշեր պահակություն էր անում՝ ապահովելով մեր անվտանգությունը: Ջահել աղջիկները ներքնահարկում, երեսները ցեխ քսած, թաքնված էին՝ վախից դողող-ղայով:

Մի օր զինվորական բաժնի պետ Ահմեդ էֆենդիի ընկեր Բեմալ էֆենդին, որը պապիկիս տունը իբր գերծ էր պահում վտանգից և պահակ էր նշանակած, եկավ պապիս տունը իր համազգեստով ու սուրը կողքից կախած: Եկավ, կանգնեց շեմին ու հայտարարեց, որ ինքը կնության է ուզում մեր գեղեցիկ Տիգուշին, որ պապիկս, որպես հայ քահանա, «Ալլահի օրենքով» պետք է պսակի իրենց հենց տան մեջ, և ինքը պիտի տանի Տիգուշին: Եթե համաձայնության չգամ, բոլորին հենց այդտեղ սրի կքաշի: Այնպես որ, ավելի լավ է համաձայնվել: Պապիկս խոհեմ մարդ էր. սկզբում ուզեց քաղցրությամբ բացատրել, որ մեր հայկական օրենքում այլակրոնի հետ չեն ամուսնանում: Այդ հնարավոր բան չէ: Բայց Բեմալ էֆենդին չէր ուզում ոչինչ լսել: Նա անընդհատ սպառնում էր, որ բոլորին կսպանի: Վերջապես իր թաքնված տեղից դուրս եկավ Տիգուշը լացակունմած աչքերով և հայտարարեց, որ ինքը պատրաստ է զոհաբերել իր պատիվը միայն թե իր մերձավորների կյանքին վտանգ չլինի: Պապս հուզմունքից դողացող ձայնով, իբրև հայկական կարգով, «պսակեց» մրանց, և Բեմալ էֆենդին տարավ Տիգուշին: Բայց մի շաբաթ հետո Տիգուշը լաց լինելով եկավ պապիս տունը և հայտարարեց, որ էլ ետ չի գնա «իբր ամուսնու» մոտ, քանի որ մա իրեն ստիպում է, որ ամեն գիշեր մի զինվորի հետ քնի: Նա ոչ մաջուս ունի, ոչ էլ պատիվ:

¹ 90-ն անց Ելենա Արախանյանը Հայաստանի վաստակավոր նկարչուհի է:

Թուրքերի ալամ-թալամը մի կողմից, սպանություններն ու առևանգումները մյուս կողմից՝ Կարսի հայության վիճակը թուրքերը դարձրել էին անտանգի: Առաքելոց եկեղեցու զանգակատնից արդեն լսվում էր թուրքական ազանը, իսկ եկեղեցու զմբեթի զազաթին արդեն փայլում էր աստղն ու լուսինը, քանի որ մեր ծանոթ Ստեփանին ստիպել էին վար առնել եկեղեցու ծանր մետաղյա խաչը: Նա մեծ դժվարությամբ քանդել և իջեցրել էր խաչը: Հետո նրան ստիպել էին, որ խաչն իր ուսին դրած ման ածի քաղաքի փողոցներով: Վերջում իմացանք, որ նրան տարել էին Կարսի ձորը և սպանել, որպես վարձատրություն, որ կատարել էր իրենց պարտադրած դժվար հանձնարարությունը:

Փողոցներում ամենուրեք անթաղ մնացած, արյունվա դիակներ էին, քանի որ ով դուրս էր գալիս տնից՝ սպանում էին: Կարսի վալիի օգնական Ֆախրեդին էֆենդին մեղրածոր խոսքերով կատարված բարբարոսությունների մեղքը հայերի վրա էր գցում: Իսկ թուրք մուսուլմանները «Խաղաղություն, արդարություն, հանգստություն, ապահովություն» էին հայտարարում, կարծես թե ոչինչ չի պատահել:

Հայրս ռուսական բանակի մատակարարն էր: Երբ մյուսները հանձնվում են, ինքն էլ հանձնվում է թուրքերին, որոնք սպանում են նրան: Թուրքերը սպանում են նաև բժիշկ քեռուս՝ Գրիգորին:

Երկաթուղու ճամփան փակվել էր: Հորաքույրս մտածում է գոնե ձորի ճամփով ֆուրգոնով մեզ տանի, հասցնի Ալեքսանդրապոլ: Թուրքերը լսում են, որ մեզ մնան ուրիշ հայեր ևս ձորի ճամփով ուզում են Ալեքսանդրապոլ փախչել, սկսում են լեռան բարձունքից կրակել մեր վրա: Մենք ֆուրգոնով էինք, խցկվեցինք ձորի ճամփի մեջ: Թուրքերը կրակում էին մեր վրա: Մեր ընտանիքից շատ զոհեր տվեցինք՝ հորեղբորս երկու երեխաները սպանվեցին, հորաքույրս վիրավորվեց: Մեզ հետ էր հայրիկիս մորաքրոջ տղան իր կնոջ և աղջկա հետ. նրանք էլ մեռան: Քանի որ թուրքերը կրակում էին անընդհատ, զնդակները կարկուտի պես տեղում էին մեր վրա: Եվ ամենասուսկալին այն էր, որ Ռուսաստանը՝ Լենինն էր թուրքին տվել այդ զնդակները և զենքերը, իբր՝ թուրքական ռևոլյուցիա պիտի կատարեն: Ռուսաստանը միամտորեն հավատում էր թուրքերին, իսկ թուրքերը ամենասատանա, ամենանենգ ու ստորն են: Դժբախտաբար դեռ մինչև հիմա հավատում են թուրքերին...

Դա մի ահավոր պատկեր էր. զնդակները կարկուտի պես մեր վրա էին տեղում: Ես այնտեղ տեսա զյուղից եկած մի կին. տղան մեջքից վիրավորվել էր, արյունը չոռն էր ողնաշարից: Մայրը ոռնում էր: Աղմուկ, աղաղակ, բոլորը թղավում էին: Ես ամբողջ կյանքումս չեմ կարող մոռանալ նրանց սարսափած ձայնը: Էդ ձայնը մինչև հիմա ակամջներինս մեջն է և ես սթրես եմ ապրում այն հիշելով: Էնտեղ ես ուշաթափվել եմ. չեմ հիշում մերոնք ու՞ր են գնացել: Մի քրդի կին, որը վախից մեր ֆուրգոնի տակն էր մտել

իր աղջկա հետ, դուրս եկավ, ինձ ասաց. «Բոլորը փախել են, դու ինչի՞» ես մնացել այստեղ»: Ես տեսա՝ կողքիս հորեղբորս աղջկան է պատկած, չորս տարեկան ծողիկը: Նա ուժասպառ ընկած էր, մահամերձ, առանց ձայնի: Գնդակը մտել էր նրա ազդրի մեջ և քրքրել էր, մսերը բացվել էին: Ես անզգա վիճակում դուրս եկա ֆուրգոնից, չգիտեմ ու՞ր գնամ: Դեռ թուրքերը կրակում են: Կարսի գետի վրա մի կամուրջ կար, որով ժողովուրդն իրար հրմշտելով դեռ փորձում էր անցնել այն կողմը: Դա մի մագե, մեղ, ճոճվող կամուրջ էր: Մարդիկ կամուրջի եզրին պարան էին կապել, որ ցանկապատի պես բռնեմ, անցնեմ: Բայց միևնույն է, կամուրջն այնքան մեղ էր ու ճոճվող, որ շատերը ընկնում էին ջրի մեջ, կամ իրենց երեխաներին էին օգցում: Գետը տանում էր ամենքին և ամեն ինչ: Ես մոտեցա կամուրջին: Իմ առաջը եղող մարդը ջուրն ընկավ: Չգիտեմ, երևի ինձ մեկը օգնեց որպես երեխայի, և ես մի կերպ կամուրջն անցա: Նայում եմ շուրջս՝ զնդակներն ընկնում են կարկուտի պես: Ես անգիտակից վիճակում եմ, չեմ հասկանում, որ ինձ վրա էլ զնդակ կարող է ընկնել: Էնտեղ էնքան մարդ զոհվեց, որ հնարավոր չէր հաշվել: Գյուղերից եկած մարդիկ լրիվ զոհվեցին: Էդ բոլորը ես իմ ամբողջ կյանքում ուզեցել եմ մոռանալ, բայց չեմ կարողացել և չեմ կարողացել պատմել, արցունքները խեղդել են ինձ միշտ: Կամուրջի գլխին մի մարդ՝ շինելով ու փափախով (երևի ռուս էր), մոտեցավ ինձ, գրկեց, տարավ դիմացի ճամապարհով: Ես ոտքերով խփում էի նրան, կարծում էի, որ ինձ վատություն կանի: Դիմացը մի շենք կար, մա ինձ պատուհանից ներս օցեց, բայց ես չվճարեցի: Հետո ես իմացա, որ էդ մարդը ուրիշ երեխաների էլ է բերել օցել լուսամուտից ներս: Էդտեղ մեծ դատարկ սենյակներ էին, մեջը լիքը արյունվա վիրավորներ: Ես էդ շենքի մի անկյունում տեսա մորաքույրիս: Նա էլ ինձ տեսավ, բայց ոչինչ չասաց: Անջատված վիճակում էր: Տատս արդեն չկար, գլուխը ցրիվ էր եկել, մորաքույրս նրան վերմակով ծածկել էր՝ կամուրջի գլխին մնացել: Մորաքրոջս ձեռքն էր վիրավորվել, քանի որ ձեռքը պահել էր իմ եղբոր գլխին, որ զնդակ չկայնի: Գնդակը եկել, անցել էր մորաքրոջս ձեռքի միջով...

Մենք հետո ոտքով գնացինք քաղաք: Մեր տունը դատարկ էր, թալանված: Մորաքույրս մեզ բերեց մորական պապիս տունը՝ Տեր Խորեն քահանայի տունը, որ Ս. Առաքելոց եկեղեցու կողքին էր: Մտանք բակը, տեսանք մեր շունը թունավորված է դռան առաջ: Ուրեմն շունը չի թողել, որ տուն մտնեմ, նրանք շանը թունավորել են ու մտել ներս, թալանել:

Հետո երկու մորաքույրներիս աշխատանքի տարան ամերիկյան որբանոց, մենք էլ որպես որբեր իրենց հետ գնացինք: 1921 թ. գարնանը մեր ամերիկյան որբանոցը Կարսից բերին Ալեքսանդրապոլ: Ապրանքատար վագոնով էին բերում: Այդ մի քանի ժամվա ճամապարհ էր, բայց օրերով էինք եկել: Վագոնը դրսից կնքված էր, մենք՝ ներսը փակված: Փոք-

րերը չէին դիմանում սովից, ծարավից մեռնում էին: Դիակները պատուհաններից դուրս էին շարտում, որ վարակ չլինի:

Ալեքսանդրապոլից փախչելուց առաջ թուրքերը պայթեցրել էին բոլոր պահեստները: Թուրքերը հասել էին ու գրավել ոչ միայն Ալեքսանդրապոլը, այլև հասել էին մինչև Ղարաքիլիսա (այժմ՝ Վանաձոր): Այնպես որ, Ալեքսանդրապոլում սով էր, ապրուստ չկար, բայց մի կերպ գոյատևեցինք: Հետո ես սովորեցի, դարձա մկարչուհի:

Թուրքերը չեն ընդունում, որ հայերին կոտորել

են: Ադրբեջանը հովանավորվում է մուսլիմ թուրքիայից, թե չէ Ադրբեջանը քանի՞ գլխանի է, որ Սումգայիթ՝ սարքեց. քանի որ իր թիկունքին թուրքն է: Թուրքը թուրք է: Նա իմ շապիկ էլ հագնի, մուսլիմ թուրքն է: Նա, որ չի ընդունում Հայոց ցեղասպանությունը, հապա էդ ինչե՞ր են, որ մենք մեր աչքերով տեսել ենք, մեր ականջներով լսել: Դեռ իմ տեսածները մի կաթիլ է թուրքի արածների դեմ: Թուրքիան դեռ 1920 թ. իրեն բոլշևիկ էր ձևացնում: Բայց թուրքը թուրք է: Եթե թուրքը չընդունի իր արածները, ոչ մի հաշտության չի կարելի գնալ մրա հետ:

78 (78).

ԱՂԱՍԻ ԱՐՇԱԿԻ ԿԱՐՈՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1913 Թ., ԿԱՐՍ, ԾՊՆԻ ԳՅՈՒՂ)

Կարսը ռուսական գաղութ էր: Ռուսաստանը եվրոպական երկրների հետ պատերազմի մեջ մտավ և իր գործը տարավ ճակատամարտ:

Նախ՝ ինչու՞ է մեր գյուղը Ծպնի կոչվում: Դրա պատասխանը հետևյալն է: Գետը որ հոսում է գյուղի միջով, գյուղը բաժանում է երկու մասի: Դրա համար էլ կոչվել է Ծպնի:

Առաջին գաղթը եղավ 1918 թ., երբ թուրքերը հայերին ստիպեցին տեղահանվել: Տիգոր գյուղը ցարական Ռուսաստանի ժամանակ զինվորական մատավայր էր, մեր գյուղից երեք-չորս կմ. հեռու էր:

Թուրքերը զինված եկել, ստիպում էին հայերին ընդունել թուրքական կրոնը և մրանց սովորությունները: Հայերը չէին ուզում և դիմադրել էլ չէին կարող, քանի որ մեր ուժերը թույլ էին. ստիպված գաղթի ճամփան բռնեցին:

Հիշում եմ մեր ընտանիքը. հայրս ինձ ու քրոջս, որը ինձնից երկու տարի մեծ էր, բարձրացրեց սայլի վրա, կապեցին մեզ, որ չընկնենք: Թուրքերը ճանապարհին կրակում էին մեզ վրա: Մենք ստիպված փախչում էինք: Հիշում եմ, ճանապարհին հայրս սայլը կանգնեցրեց, ես ու քույրս սայլից վար իջանք: Մեր գյուղի քարավանն էր այդ: Մի տղա մոտեցավ ինձ, հորս հրացանն իմ ձեռքին էր, ուզեց, ես՝ չտվի, ընկա, թեև կոտրվեց: Պապիս եղբայրը սընըղջի էր, կապեց:

Ծպնիից ճանապարհը դեպի կենտրոն՝ այսինքն դեպի Կարս էր գնում: Երբ մտանք Կարս, մայրս ասաց. - Էս Կարսն է:

Ես ու քույրս գլուխներս բարձրացրինք, տեսանք Կարսը՝ ափսեի մեամ, շրջապատված բարձունքներով, վերևում երկու բերդ կար: Երբ Կարսի միջով անցանք, առաջին անգամ տեսա քաղաքը: Տեսա մարդկանց, խանութներ: Դա ավելի հարուստ էր, քան մեր Ծպնի գյուղը: Մենք Կարսից էլ դուրս եկանք: Գնացինք Ալազյազի ստանցիան:

Արագը անցնելիս՝ վարարման ժամանակն էր, մեր ժողովրդի կեսին ջուրը տարավ: Ես սայլի վրա

էի, ջրի միջից անցնելիս մեր սայլի կեսը ջրի մեջն էր խրված, քաշելով, քաշելով դուրս հանեցինք:

Մեր գերդաստանը քսաներեք հոգի էինք: Արաքսը անցնելուց հետո շատ քիչ մնացինք: Հայրս ուզում էր գնալ Երևան, բայց Մաստարայի և Թալինի հատման կետում թուրքերը կողոպտեցին և սպանեցին մրան:

Հորեղբայրս մեր ամասունները տարել էր Մաստարայի տափարակը արածացնելու, թուրքերը հարձակվում են հորեղբորս վրա, ամասունները խլում են, մրան և իր ընկերոջը սպանում, ամասուններին քշում, տանում: Մենք էդ օրվանից մնացինք առանց ամասունի: Մաստարայում մուսլիսկ գետնին ընկած ցորենի հատիկը հավաքում էինք, քանի որ ծայր աստիճան աղքատացանք:

Հետո պապս վարակվեց խոլերայով և մահացավ: Թուրքերը Մարալիկի մոտ պապիս եղբորը հետապնդում են, սպանում են և՛ մրան, և՛ մրա կնոջը, և՛ մրանց տղային՝ Վաչագանին:

Հետո, թե մենք ինչպես ենք վերադարձել մեր գյուղը՝ չեմ հիշում, բայց եկանք գյուղ: Մեր գյուղն ամբողջովին ավերված էր: Մեր տները քանդել էին և անգամ մեր հացատները պարպել էին: Մենք սկսեցինք ապրել այնտեղ: Գյուղում մենք ունեինք ցորեն պահելու գետնափոր հորեր: Մայրս իմ ու քրոջս ձեռքը բռնելով՝ բարձրացավ դիմացի բլուրը, որտեղ մեր գոմերն էին: Էնտեղ էին մեր ցորենի հորերը, գնում էինք մի քիչ ցորեն բերելու, որ ուտենք: Տեսանք, որ թուրքերը ցորենի հորը գտել ու թալանել էին: Ոչ մի հատիկ չէին թողել, գոմերն էլ այրել էին: Այդ ժամանակ մայրս ցույց տվեց թուրքերի հողերը և ասաց. - Սպասի՛ր, մի քիչ բանջար հավաքեմ, գնամք:

Այդ ժամանակ թուրքերը սկսեցին մեր ետևից վազել, որ բռնեն: Մենք շնչակտուր բլուրից ցած իջանք

* Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում 1988 թ. փետրվարին հայ էթնիկ փոքրամասնությունը կոտորվեց ադրբեջանցիների կողմից:

և փախաձք:

Ռուսական կառավարությունը, տեսնելով այդ վիճակը, կազմակերպեց սովյակների համար օգնություն՝ սնունդ, հագուստ: Գյուղում սովամահ եղողների թիվը շատ-շատ էր, քանի որ և՛ հիվանդ էին, և՛ սոված էին: Մեզ գարի տվին, որ ցանենք: Մենք և բոլոր գյուղացիները ամասուն չունեինք, որ հողը վարենք: Քեռիս եկավ մեր գարու տեղը վարեց, ցանեց ու գնաց իրենց Ջրչի գյուղը:

1919 թ. երկրորդ գաղթի ժամանակ, երբ որ գարին ցանցեցինք և դեռ ոչինչ չունեինք, դաշտից ավելու էինք քաղում: Հատիկների սերմը աղում էինք, հաց էինք թխում և այդ կանաչիի հետ ուտում էինք: Ես և քույրս, մեր ամբողջ ընտանիքը անհամբեր սպասում էինք, որ այդ գարին հասունանա, տանենք, աղանք, որ հաց թխենք, ուտենք: Այդպիսի մեծ կարոտով սպասում էինք գարու հասնելուն: Գարին հասունացավ, քաղեցինք, փայտերով ծեծեցինք, չորացնում էինք, որ տանենք աղաց՝ այլուր դառնա, հայտնեցին, որ Ռուսաստանը Կարսը հանձնել է թուրքերին, և թուրքերը գալիս են: Մեզ մնում էր միայն՝ փախչել:

Նորից մենք բռնեցինք գաղթի ճամփան, Մենք այն ժամանակ ո՛չ անասուն ունեինք, ո՛չ ապրելու հնարավորություն, դատարկ, կիսատկյոր, ոտաքորիկ մորից գաղթեցինք: Ընտանիքի մի մասն էլ փոքր երեխաներով ճանապարհին կոտորվեց: Օրինակ, պապիս եղբոր կինը փախուստի ժամանակ իր կրծքի երեխային զցում է ճանապարհին, քարերի վրա, քանի որ չէր կարողանում տանել երեխային: Պապս ճանապարհին մկատում է, որ երեխան իր եղբոր կնոջ ձեռքին չէ, հարցնում է. - Անու՛շ, որտե՞ղ է երեխան:

Անուշը պատասխանում է. - Ես ինքզինքս չեմ կարողանում տանել, ճամփին թողի քարերի վրա:

Պապս, որ մեծն էր, փոքր եղբորն ասում է. - Գնա՛, երեխային ետ բեր:

Փոքր եղբայրը գնում, ետ է բերում երեխային:

Եկանք հասանք Ալազյազի ստանցիան: Մերոնցից շատերը կոտորվել էին: Հասել էինք Մաստարա: Փոքր երեխաները հիվանդացել էին, սոված, հիվանդ՝ մահացան: Մեր ընտանիքը 23-ից մնացել էր 12 հոգի:

Ալազյազի ստանցիայում՝ Մաստարայում, երկու երեք օր մնացինք: Ասին. «Թուրքերը գալիս են Մաստարայի վրա»: Մայրս իմ ու իմ քրոջ ձեռքը բռնած՝ փախավ Երևան: Թուրքերը կրակում էին բարձունքից: Մենք ոտաքորիկ էինք: Ժամփան քարոտ էր ու փշոտ: Այդ ճանապարհով փախնելով՝ հասանք Էջմիածին: Էնտեղ մայրս քրոջս հանձնեց ամերիկյան որբանոց:

Արդեն 1919 թվի աշունն էր, երբ հասանք Երևան: Ծախի մեղանում անասունի շուկա էր: Մենք՝ գաղթականներս, սոված էինք: Մեծ քանակությամբ գաղթականներ էինք. երեսուն-քառասուն ընտանիք տեղավորվանք մի խանի մեջ, որտեղ լույս չկար՝ մութը ընկնելուն պես պառկում էինք: Երևանում

տարածված էին սուր վարակիչ հիվանդություններ՝ բժավոր տիֆ, խոլերա: Մարդիկ մեռնում էին ամեն րոպե, մույմիսկ փողոցում քայլելու ժամանակ: Երևանի փողոցներում ամեն օր շրջագայում էին հատուկ սայլեր՝ մահացածների դիակները հավաքելու համար: Այնպիսի աղքատության էին հասած մարդիկ, որ մահացած մարդկանց շորերը հանում էին, մերկ վիճակում զցում էին սայլի մեջ, որը տանում զցում էր փողոց:

1920 թվին միայնակ և հուսահատ մնացած մայրս ամուսնացավ մեր գյուղացիներից մեկի հետ, որի անունը Կարո էր: Կարոն մեզ տարավ Արամուս գյուղը: Էնտեղ երկու ամիս մնացինք: Խորթ հայրս մորս ասում էր. - Երեխեքիդ տար որբանոց, ես չեմ կարող պահել:

Մայրս էլ ժամանակ հղի էր, ոտքով Արամուսից, ոտաքորիկ, բերեց Երևան ինձ, հանձնեց տատիկիս՝ հորս մորը: Հորեղբորս կինը, որն ապրում էր տատիս հետ, ասաց. - Մենք մեր գլուխը չենք կարող պահել, տար որբանոց:

Մի օր Արարատ տրեստի՝ Օուստովի գործարանի բակում կատարում էին մանուկ, անտեր երեխաների հավաքագրում: Այնտեղ հավաքված երեխաների թիվը հազարից ավելի էր: Իմ հերթը դեռ չէր հասած, ինձնից առաջ երկու հարյուր հոգի կար, երբ սահմանափակեցին ցուցակագրումը: Երբ բոլորը ցրվեցին, հորեղբորս կինը մոտեցավ Օուստովի գործարանի բակի փայտե դարպասին, մկատեց, որ մերքևի մասում տեղ կա՝ երեխային կարող է անցկացնել, ինձ ասաց. - Հլա մի հատ գլուխդ մտցրու, տե՛ս, կարո՞ղ ես անցնել:

Ես գլուխս մտցրեցի, տեղավորվեց, ինքն էլ ետևիցս հրեց, ես ընկա մերս, գնացի խառնվեցի բակում գտնված երեխաներին:

Երեկոյան ժամին մեզ մտնեցին սայլերը, տարան Էջմիածին: Սայլի մեջ գտնվող երեխաները կիսամերկ էին, կեղտոտ, ոչլոտ, տառապում էին քոսով: Մեզ տեղավորեցին Հոփիսիմեի տաճարի խուցերի մեջ: Առավոտյան եկան հոգևորականները, սկսեցին ստուգել, թե քանի երեխա են բերել: Կարդացին ցուցակը: Իմ անունը ցուցակում չկար: Վարդապետներից մեկը կարգադրեց, որ ինձ ետ ուղարկեն Երևան, բայց մի բարձրահասակ հոգևորական տեսավ, որ ես լաց եմ լինում, խղճաց, հրամայեց, որ ցուցակում ավելացնեն: Բոլոր երեխաների 90 տոկոսը քոսով վարակված էր: Ամեն առավոտ վառարանները վառում էին, որբերը կանգնում էին վառարանի կողքը, տաքանում էին և քլոքլոքից պատրաստված մածուկը քսում էին մարմիններին, որ այն ժամանակ միակ քոսի բուժումն էր: Այդպես երկու ամիս հետո հազիվ ոմանք բուժվեցին: Իմ՝ Էջմիածնում գտնված ժամանակ քույրս եղել է Էջմիածնի աղջիկների որբանոցում, բայց ես մրան չէի ճանաչում: Տատս գալիս է Երևանից՝ քրոջս տեսնելու, տեսնում է, որ քույրս մերձիմահ է: Պառավ կինը շալակով Երևան

է բերում նրան, բայց քույրս մահանում է 1920 թ.: Նա թաղված է Կոմիտասի այգում:

Մայրս 1920 թ. Արամուսում գտնված ժամանակ ծննդաբերում է: Խնդրում է գյուղացիներից մեկին՝ հայտնեն տատիկիս, որ իր մի հատիկ տղա՝ Աղասուն բերեն իրեն մոտ, քանի որ ինքը զգում է, որ մահանալ է: Ինձ տատիկս բերեց Երևան, Երևանից էլ Արամուս, բայց արդեն մայրս մեռած էր:

Նորից գնացի Էջմիածին, իմ որբանոցը, որը տեղափոխեցին Ստեփանավան: Ստեփանավան գտնված ժամանակս ես տրախտմայով հիվանդացա: Ամեն օր հիվանդ երեխաների հետ ինձ տանում էին բուժարան՝ կապույտ շիբ էին քսում աչքերիս: Մի օր մեր շարքը կանգնեց Ամերիկյան որբանոցների պահեստների դիմաց, քանի որ մի երեխա իրեն վատ էր զգում: Այդ ժամանակ ինձ մոտեցավ այդ պահեստի բանվորներից մեկը, որի անունը Անտիկ էր, հարցրեց. - Որտեղացի՞ ես:

- Ծպնեցի եմ, - ասացի ես:

Նա ինձ ասաց. - Բա ինձ չե՞ս ճանաչում, ես քու հորաքրոջ տեգրն եմ:

Այդ ժամանակ ես կորած էի ամբողջ գերդաստանիս համար: Անտիկի միջոցով կարողացա իմանալ իմ տեղը, քանի որ հետո մեր մանկատունը տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլ (այժմ՝ Գյումրի), Պոլիգոն էր կոչվում: Ինձ հետ Ծիրագն էր, Ալազանը: Այստեղ դրությունը շատ վատ էր: Օրերն անց էինք կացնում կիսաքաղց վիճակում, քանի որ որբանոցի սննդի պահեստը այրվել էր, և մթերք չկար:

Տատիկս եկավ Ալեքսանդրապոլի որբանոցը՝ ինձ տեսնելու, և մինչև 1927 թ. տատիկս այլևս ինձ տեսնելու կամ կանչելու հնար չունեցավ:

1927 թվին, երբ ամերիկացիները, Սովետական Միության պահանջով, այն որբերին, որոնք բարեկամներ ունեին, ուղարկում էին նրանց մոտ, իսկ հարազատ չունեցողներին հանձնում էին սովետական մանկատուն, այդ ժամանակ հայտնեցին բոլոր երեխաների բարեկամներին, որ իրենց երեխաներին գան վերցնեն մանկատնից: Ես չունեի ոչ մի հարազատ, որ ինձնով հետաքրքրվեր: Թալինցի մի մարդ, որը չունեք երեխա, ցանկություն էր հայտնել որբանոցից մի հոգեզավակ վերցնել: Թալինցի մի երեխա, որ ինձ հետ գտնվում էր որբանոցում, պատմել էր իմ մասին, որ ես չունեմ ոչ մի հարազատ և կարող է գալ ինձ վերցնել: Այդ մարդը գրում է Լենինականի որբանոցին, որ, իբր թե, ես իր եղբոր տղան եմ և ցանկանում է ինձ վերցնել, բերել Թալին: Նամակ է գրում որբանոց, որ Աղասի Արշակի Սահակյան անունով տղան իր եղբոր տղան է: Բայց Լենինականի որբանոցում այդ անունով երեխա չեն գտնում: Բոլոր Աղասիներին հավաքում են, հարց ու փորձ են անում, հետո կանգնեցին ինձ վրա:

1927 թ. աշնանը ինձ, տասնհինգ երեխաների հետ, նստեցրին սայլի վրա, բերեցին Թալին: Այնտեղ նկատեցին, որ մի մարդ մոտեցավ խմբի ղեկավարին

և հարցրեց, թե ո՞րն է Աղասին: Ես զգացի, որ դա մեր բարեկամը չէ: Եվ շատ էի վախենում, նրանք երեխաներին տանում ոչնչացնում էին: Ես չգնացի, ասի. - Դա իմ հորեղբայրը չի:

Ես Թալինում շատ մեծ աղմուկ բարձրացրեցի, այնտեղ կային շատ գյուղացիներ:

Խմբապետն էլ նկատեց, որ անհմար է իմ կամքը կոտրել, ստիպված ինձ ետ տարավ Լենինականի մանկատունը:

Չանցած տասնհինգ օր, այդ աղմուկի մասին իմանում է Փիրմալաքում ապրող պապիս եղբայրը և ասում է. - Դա իմ եղբոր թոռն է:

Գրելով մանրամասն տեղեկություններ իմ պատկանելիության մասին, մեկ ամսից հետո ինձ բերեցին Փիրմալաք: Ես մանկատնից հետո եկա տատիս գտա: Եկա՝ Փիրմալաք չմնացի: Պապիս եղբայրը ինձ բերեց Ալազազի ստանցիան, որտեղ անասնաբուժական ֆերմա կար: Պապիս քրոջ մոտ հինգ օր մնացի, հետո ոչխարները բարձեցին, ինձ էլ զցեցին ոչխարների մեջ, վազոնի դուռը փակեցին: Պարավոզը ամեն ստանցիան կանգնում էր՝ ջուր, փայտ վերցնում: Երբ ես Երևան հասա, կեղտի մեջ կորած էի: Եկել եմ Երևան, մոռացել եմ տատիս տունը որտեղ էր: Եկա, կանգնեցի 26 կոմիսարների այգու մոտ: Ինձ մոտեցավ մի համբալ՝ փալանը մեջքին, ասաց.

- Ինչի՞ ես կանգնել:

- Որբանոցից եմ գալիս, տատիս տունը չգիտեմ ու՞ր է:

- Որտեղացի՞ ես, - հարցրեց նա:

- Ծպնեցի եմ:

- Ես ծպնեցի ճանաչում եմ, արի քեզ տանեմ, նա կասի քո հարազատների տեղը:

Բերեց ինձ Ղանթարը (Հին Երևանի շուկան): Հարց ու փորձ արեց, ինձ տարավ պապուս եղբոր աղջկա ամուսնու՝ Արշալույսի խանութը: Արշալույսն ասաց. - Նստի, խանութը որ փակեմ, քեզ ցույց կտամ տատուդ տունը:

Իրիկունը էր մարդը ինձ տարավ ոչ թե տատուս, այլ՝ հորաքրոջս տունը: Երբ հորաքույրս իմացավ՝ լաց եղավ: Գնաց տատիկիս կանչեց: Տատու իմ հորեղբոր աղջկա հետ միասին եկավ ինձ տեսնելու: Երբ ես տեսա էդ աղջկան ասի. - Ես էս աղջկան տեսել եմ որբանոցում:

Դու մի ապա, դա իմ հալալ հորեղբոր աղջիկն էր՝ չեմ իմացել:

Տատու այն ժամանակ ապրում էր մի մասնավոր մարդու տան միջանոցում: Երբ ինձ տեսան, որ տատիս հետ պիտի ապրեմ, տանտերը ասաց տատիս. - Էլ իմ տանը չես մնա:

Երկու ամիս ապրել ենք փողոցում: Հետո քաղաքի մեջ մի հատ մառան հատկացրեց, որը քանդված դուռ ուներ, բայց լուսամուտ չկար: Իմ գոյությունը պահպանելու համար շուկայում ջուր եմ ծախել: Իմ ընկերների օգնությամբ գնացել, ընդունվել եմ պիոներ կազմակերպության մեջ: Ամեն կիրակի օր

մենք պիտոնեական հավաք էինք անում, որտեղ անց-
նում էինք մարմնամարզություն և զեկուցումներ էինք
լսում:

Մի անգամ ժողկոմխորհի շենքի բակում ֆի-
զիկական կրթության ժամանակ ես հագել էի կարճ
շորթիկ, մեջքս կապած էի շորի մեղ կտորով: Մարմ-
նամարզության ժամանակ կտորը պոկվեց, շորթիկս
վրիցս ընկավ, երեխաներն սկսեցին ծիծաղել ինձ
վրա: Այդ ժամանակ Հայկ Ազատյանը կարգադրեց
պիտոնե ջոկատավարին, որ պարապմունքից հետո
այդ երեխային տանեն իր մոտ: Ինձ տարան: Նա

կանչեց կանանց բաժնի վարիչ Սիրուշ Մակինցի, և
որ ինձ հագցնեն: Ֆինքաժնի վարիչը ինձ թոշակ
մշակակցեց 20 ռուբլի և տեղավորեց Կոմդի դպրոցի
չորրորդ դասարանում՝ սովորելու, մաս կարգադրեց,
որ քաղսովետը ինձ սենյակ հատկացնի: Սովորեցի
մաս Արովյան դպրոցում: Ավարտելով՝ սովորեցի շի-
մարարական ուսումնարանում, Պետհամալսարանի
տնտեսագիտական ֆակուլտետում: Աշխատել սկսե-
ցի: Մասնակցեցի Հայրենական մեծ պատերազմին:

Այժմ թոշակառու եմ: Ես ինձ գտել եմ, բայց ար-
դեն շատ մեծ եմ:

79 (79).

ԷՄՄԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ԱՍՍՏՐԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1914 Թ., ԿԱՐՍ)

Ծնվել եմ 1914 թվին Կարսի գավառի Օրթա-Քա-
ղիկլար գյուղում, գյուղի հոգևորական Տեր-Ստեփա-
նի բազմամյա՝ քառույթ հոգիանոց ընտանիքում:
Հայրս չորս եղբայր էին: Առաքելական եկեղեցին, որ
գտնվում էր գյուղի կենտրոնական մասում, սպասար-
կում էր երեք գյուղերի՝ Բաշ-Քաղիկլարի, Օրթա-
Քաղիկլարի և Ներքին-Քաղիկլարի բնակչությանը
և բարձրագույն դիրք էր զբաղում այդ տարածքում՝
գեղեցիկ տեսարաններով ու գեղականերով շրջա-
պատված: Գյումրի քաղաքի ունկոր ընտանիքների
համար այդ վայրը համարվում էր հանգստի վայր:
Տատիկս՝ գեղեցկուհի Նանաջանը, որը Գյումրիի
հայտնի աշուղ Օերամի ազգակցուհին էր, Տեր-Ստե-
փանի հետ կազմում է մի ամուր ընտանիք՝ ունենա-
լով չորս արու զավակ և երկու աղջնակ: Այս բոլորի
մասին ինձ պատմել է մայրս:

Տղաներից ավագը՝ Տեր-Մարտիրոսը, զբաղվում
էր անասնապահությամբ՝ մոտակա գյուղերի հետ
կատարելով մթերքների փոխանակություն, հոգում
իր բազմամյա ընտանիքի պարենի ապահովությունը:

Մյուս տղային՝ Արիստակեսին, ուսման են ու-
ղարկում Կարսի հոգևոր դպրոցը, որպեսզի հետա-
գայում փոխարինի պապիկին:

Իմ հայրը՝ Հարությունը, ավարտելով Բաշ-Քա-
ղիկլար գյուղի միջնակարգ դպրոցը, շարունակում
է բարձրագույն կրթությունը հեռավոր Ամերիկայի
Նյու Յորք քաղաքում: Նա նպատակ ուներ վերա-
դառնալ և իրենց գյուղում դպրոց բացել:

Երբ լրանում է իմ ծննդյան չորս տարին, հայրս՝
Հարություն Տեր-Ստեփանյանը վերադարձավ
ԱՄՆ-ից՝ կրթություն ստացած, բայց չկարողացավ
իր երազանքը իրականացնել և դպրոց բացել գյու-
ղում: Հորս վերադառնալուց մեկ ամիս անց գյուղե-
րը խառնվեցին իրար, քանի որ լուր ստացել էին, որ
թուրքերը վերցրել են Կարսը: Ռուսական զունդը՝ հա-
մարված հայ զինվորներով, ամուր դիմադրություն

է ցուցաբերել, սակայն թուրքական բազմաթիվ
հրոսակները՝ թնդանոթներով լավ զինված, զրավում
են Կարսի բերդը, լրիվ կոտորելով նրա պաշտպան-
ներին՝ դիակները թափելով Կարսա գետը:

Այդ պաշտպանության ժամանակ զոհվեց մաս
մեծ եղբայրս: Փոքր եղբորս և հորեղբորս մորթեցին,
իսկ պապիս՝ Տեր-Ստեփանին, զազանաբար սպա-
նել են եկեղեցում ծիսակատարություն կատարելիս:
Մեծ հորեղբայրս՝ աղա Մարտիրոսն էր, թուրքերը
բռնում են նրան, շորերը հանում, ուզում են գցել կրա-
կի մեջ, այրել: Երկու թուրք ճանաչում են, ասում. - Սա
մեր անասունները պահող աղա Մարտիրոսն է, ձեռք
չտանք: Մեծ հորեղբայրս Էդպես փրկվում է:

Փոքր հորեղբորս տարել էին բանակ, էնտեղ խո-
լերայից մահացել էր: Սկսվեց զաղթը՝ քարավաննե-
րով: Գաղթի ճամփան անտանելի էր, սոված, ծարավ
քայլում էինք անընդհատ: Ըմանապարհին թուրքերը
հարձակվում էին մեզ վրա: Վերջապես մենք լցվե-
ցինք Հոռոմի ձորը: Էդ Ամիի ավերակների մոտն էր:
Մենք թաքնվեցինք: Հետո ռուսական զորքը եկավ,
մեզ հասցրեց Գյումրի: Մեր ընտանիքից մի քանիսին
միայն հաջողվում է փախչել, հասնել Գյումրի:

Հիմա ես քառույթ հոգիանոց մեծ տերտերի ըն-
տանիքի միակ կենդանի վկան եմ, ութսուններեք տա-
րեկան եմ և լավ հիշում եմ, թեև այդ ողբերգական
տարիներին եղել եմ հինգ-վեց տարեկան: Այժմ էլ
աչքիս առաջ են ջարդերի տպավորությունները՝ մեծ
քույրիկիս՝ Արաքսյայի, ուսերին նստած փախչում
էինք, անցնելով բազմաթիվ մորթոտված դիակների
միջով: Մի կերպ անցանք Արփաչայը և հայտնվե-
ցինք Գյումրի քաղաքում: Այնտեղ մեզ մի ընտանիք
պատսպարեց: Հետագայում ամուսնանալով Լենի-
նականի դեպոյի մետաղագործ երիտասարդ Յուլակ
Ասատրյանի հետ, ունեցա երեք արու զավակ: Հետո
տեղափոխվել ենք Երևան: Ակտիվ մասնակցել եմ
մեր հանրապետության կառուցմանը և բարգավաճ-
մանը:

ՍՏԵՓԱՆԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾԵՎ. 1910 Թ., ԱՐԴՎԻՆ, ՏԱՆՁՈՏ ԳՅՈՒՂ)

Մեր ընտանիքը ապրում էր Արդվիհի Տանձոտ գյուղում: Հայրս եղել է կաշեգործ: Նա գեղեցիկ ու հաղթանդամ տղամարդ էր: Պապս ունեւոր էր և իր գեղեցիկ աղջկան ամուսնացրել էր հորս հետ:

1914 թ. դեպքերը ես չեմ տեսել: Բայց պատմում են, որ թուրքերը եկել են Օլթի, կապկպել են հայ տղամարդկանց ու տարել են Տանձոտի մոտ վտակի ձորը՝ գնդակահարել: Այդ ժամանակ եթե ուսական գործը չնահանջեր, մենք չէինք գաղթի: Մեզ սայլակներով տարել են Արդահան: Մենք առաջից, ուսական գործը՝ ետևից: Ռուսական գործը մեզ թողեց Արդահանում, ինքը գնաց: Մեզ լցրին ուսական գործանոցները:

1918 թ. գիշերը Արդահանի կամրջով թուրքերը եկան՝ զինված կացիներով ու գերանդիներով: Մենք թաքնված էինք այդ շինության մեջ: Եկան, մտան, խուզարկեցին, իրար վրա դարսված անկողիների տակից երկու թաքնված տղամարդ դուրս քաշեցին, տեղնուտեղը մրանց սպանեցին: Մեր հայ ֆեդայիներին կախաղան հանեցին և գիշերն էլ մրանց վրա մավթ լցրին, որ վառվեն ու մթության մեջ լուսավորեն շրջապատը: Այդ ահավոր տեսարանը ես չեմ կարող մոռանալ: Դա 1918 թ. էր, մենք մնացել էինք զորանոցի մեջ գերի. երբ թուրքերը եկան շրջապատեցին մեր շենքը և շուրջը մավթ թափեցին, որ վառվի շենքը և մենք մեջը ծխով մեռնենք: Ծեմքի մեջ մնացել էինք մենք՝ երեխաներս ու կանայք: Տասնչորս-տասնհինգ տարեկան աղջիկներին արդեն փախցրել տարել էին:

Այդ ժամանակ էլ ուսները Ախալքալաքում գերի էին վերցրել թուրք խաներին ու բեկերին՝ իրենց ընտանիքներով ու ասել էին թուրքերին. «Եթե զորանոցի միջի հայերին ձեռք տաք, մենք կսպանենք այս բարձրաստիճան թուրքերին՝ իրենց ընտանիքներով»: Այսպիսով մեզ հրաշքով ազատ արձակեցին: Ես, մայրս, տատս և փոքր եղբայրս ազատվեցինք: Իսկ երկու եղբայրներս, հայրս, պապս, քեռիս և ուրիշ շատ-շատեր՝ մոտ երկու հարյուր հոգի մեր գյուղից սպանվեցին:

Թուրքերը մեզ քշեցին Ախալքալաք, ով ետ էր մնում՝ սպանում էին: Մայրս իր հարսանական շորերը և ոսկիները թողել էր Օլթիում, իր հոր տանը, իբր ետ գալուց պիտի վերցներ: Մայրս մի հատ միմար էր շինել, մեջը իր հարսանական շորերն էին: Էդ միմարը տատիս ձեռքն էր: Թուրքի զաքիթը եկավ, խշտիկով խփեց տատիս մեջքին: Խշտիկը կպել էր միմարին: Թուրքերը տեսան էդ խառ շորերը, հափշտակեցին ու տարան: Մենք մնացինք առանց միմարի:

Ժամփիմ սկսվեց խուլերայի համաճարակը: Տատս և եղբայրս մահացան ճամփին: Ժամփիմ՝ առված ենք, ծարավ, բայց ոչինչ չկա՝ ո՛չ ուտելու, ո՛չ խմելու: Հիշում եմ արտի, մեջ մի հում կարտոշկա տեսա, վազեցի վերցրի, բերեցի և այդ մեկ կարտոշկան հում-հում կերանք՝ ես, մայրս, տատս և փոքր եղբայրս: Թուրքերը մեզ բերեցին մինչև Քուտ գետը: Գետի վրայի կամուրջը ճոճվում էր: Մենք հազարներ էինք, իսկ գերի թուրքերը քիչ էին: Ուզեցին մեզ փոխանակել: Բայց իրարանցում սկսվեց: Փոխակրակոցների մեջ մենք փախանք, ազատվեցինք: Եկանք Ախալքալաք՝ Զավախք: Էմետի հայերը իրենց տներում մեզ շատ լավ ընդունեցին: Մեզ լողացրին, կերակրեցին, հագցրին, տուն-տեղ տվին:

Այս բոլոր դաժանությունները ես տեսել եմ իմ աչքերով: Հետո ինձ բերեցին Սուրամի մանկատունը, որը դպրոց էր եղել առաջ ու դարձրել էին հայ մանուկների մանկատուն: ՀՕԿ-ը կազմակերպել էր այդ մանկատան աշխատանքները, որը շատ մեծ փրկություն եղավ մեզ մեծ գաղթական մանուկների համար:

Թուրք ասելով մենք հասկանում ենք դահիճ, մարդասպան: Նրանք մեզ կոտորեցին: Նրանք մարտակ ունեին հայկական ցեղասպանություն կատարել, որ աշխարհում ոչ մի հայ չմնա: Թուրքերն ու քրդերը կոտորեցին մեզ, մեր գերդաստանի անդամներին:

Հետո մայրս եկավ ինձ գտավ մանկատանը: Ուզեցինք գնալ Բաթում, բայց Բաթումում հայ-վրացական ընդհարումներ էին եղել 1920 թվին: Մենք եկանք Զանգիբասար (այժմ՝ Մասիս): Էմ ժամանակ Երևանի մեծ մասը թուրք էր, իսկ Լենինականում հայերը շատ էին: Երևանում ես ամուսնացա: Սկսեցի սովորել:

Երբ ես ավարտեցի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը, արդեն լեյտենանտ էի: Երբ պատերազմը սկսվեց, ես Թիֆլիսում էի: Եկա Երևան: Մայրս ինձ դիմավորեց ժպիտը երեսին, բայց արցունքն աչքերին. «Աչքդ լույս, տղա ունես, բայց՝ պատերազմ պիտի գնաս»: Գնացի մի ծաղկեփունջ ուղարկեցի կնոջս՝ ծննդատուն և բանակ գնացի: Ես բանակում եղա կոմանդիր զվոդա: Բանակում թուրքեր շատ կային, բայց մենք բարեկամական հարաբերությունների մեջ էինք մրանց հետ: Կովել եմ Կովկասում, Ղրիմում՝ հրաշքով փրկվել եմ Կերչից:

Բայց ֆաշիստները թուրքերի պես չէին, մրանք իրենց զրաված վայրերում բնակիչներին չէին ձեռք տալիս, կանանց, երեխաներին չէին անհամազուտացնում: Թուրքը ուրիշ էր:

**ՆԵԿՏԱՐ ՀՈՎՆԱՆԻ ԳԱՍՊԱՐԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱՐԴՎԻՆ, ՏԱՆՁՈՏ ԳՅՈՒՂ)**

Արդվիհի շրջանի Տաճոտ գյուղը՝ իմ ծննդավայրը, մի գեղեցիկ այգեստան էր: Տաճոտ անունն է կրել, քանի որ այնտեղ տասներեք տեսակի տանձ է աճել: Տաճոտը Շորոխ գետով բաժանվում էր երկու մասի: Մի կողմում ապրում էին հայերը, մյուս կողմում թուրքերը՝ իրենց բարձր մեջիտով: Այս երկու կողմերը իրար միացած էին մի փոքրիկ կամուրջով: Հայը և թուրքը ապրել են մշտապես իրար հետ շատ համերաշխ՝ մինչև 1914 թիվը:

1914-ին, երբ լսեցիմք, որ թուրքերը պիտի հարձակվեն հայերի վրա, հայրս իր ընտանիքը վերցրեց ու մեզ տարավ Թիֆլիս, իր քրոջ մոտ: Բայց ճանապարհին թուրքերը փակել էին ճամփան և մեզ չթողեցին առաջ գնալ: Մենք ստիպված ետ վերադարձանք: Հետո Տաճոտում թուրքերը եկան և հայերի մոտից հավաքեցին ամեն տեսակի զենքերը, նույնիսկ հացի դանակները: Հետո հավաքեցին տղամարդկանց, տարան լցրին եկեղեցու մեջ և զիջերով զազանաբար սպանել են բոլորին: Հայրս կարողացել է փախչել այդտեղից և հասնել մորաքրոջս տունը: Մի բարի թրքուհի, որ տեսել էր հորս, հետո պատմել է մորաքրոջս. «Բո գեղեցիկ փեսան զիջերով եկավ, ձեր տան շուրջը պտտվեց, գնաց՝ անտառ մտավ»:

Հայրիկս այնտեղ պատահել է մի խումբ թուրքերի և մի հայ դավաճանի, որը թուրքերի հանձնարարությամբ սպանել է հայրիկին: Առավոտյան երբ իմացանք, որ բոլոր տղամարդկանց սպանել են, հուսահատությունը տիրեց ամբողջ Տաճոտի գյուղացիներին: Մայրս, որ Տաճոտի հայտնի Գրիգոր աղայի և Շուշան խանումի աղջիկն էր, որոշեց և՛ իր կյանքին վերջ տալ, և՛ մեր կյանքին վերջ տալ: Նա իր մոտ ուներ մկնդեղ, տվեց մեր թաղի մի քանի աղջիկներին, ինքը խմեց ու խմացրեց ինձ, որ չորս տարեկան էի, և իմ Անուշ քրոջը, բայց իր փոքրիկ տղային, որը տասը ամսական էր, չտվեց:

Մամայիս, քեռանցս հայրական տունը Շորոխ գետի ափին էր: Մենք բոլորս թույն խմած էինք: Էնտեղ գետի ափին մի շարք կանաչ սուգ ու շիվանի մեջ են, որ իրանց ևս պիտի սպանեն թուրքերը: Մայրիկս հուսահատությունից, արդեն թույնն էլ խմել էր, իրեն գցեց Շորոխ գետը: Մարդիկ եկան մայրիկին դիակը գետից հանեցին: Անուշ մորաքույրս էլ թույնը խմել էր ու արդեն մահացավ: Ես փոքր էի: Ինձ թթվի ջուր խմացրին, ձեռքս էլ մի խնձոր տվին, որ ուտեմ: Անուշ քույրս չի մահանում, բայց թույնի ազդեցության տակ ոտքերը սաստիկ ուռեցին: Նրան էլ թթվի ջուր տվեցին, որ խմի: Ես ու Անուշը, մահ տասն ամսական եղբայրս մնացիմք որբ:

Այդ ժամանակ Վարդան Մազմանյանը, որ Տաճոտի դպրոցի տնօրենն էր և մամայիս քեռու տղան, թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար թաքնված է լի-

նում քեռուս տան մկուղում և լսել է, թե ինչպես թուրքերը գալիս են ու պատի տակ խոսում, որ առավոտյան իրենք կգան հարս ու աղջիկներին կփախցնեն, մնացածներին էլ կսպանեն: Վարդանը թաքնված տեղից լսում է այդ բոլորը: Նրանց գնալուց հետո Վարդանը գալիս է մերոնց՝ մորեղբորս տունը: Մերոնք Վարդանին թաքցնում են գետնին պառկած իմ մեռած մոր ու մորաքրոջ մոտ՝ սավանի տակ, վրան ծածկում են և բաց են թողնում միայն երկու մեռած կանանց երեսները: Այդ պահին թուրքերը գալիս են, տունը խուզարկում, Վարդանին են փնտրում: Գետնին պառկած երկու մեռելներին են մայրում, նրանց վրա զզվանքով թքում են ու հեռանում:

Վարդանենց հարևան բարի թրքուհին իր շորերը բերում է ու ասում. «Հագցրեք Վարդանին, ես նրան որպես թրքուհի տանեմ մինչև Շորոխ գետը»:

Արդեն դեկտեմբեր ամիսն էր: Տաճոտը անտառներով էր շրջապատված: Բեռի Վարդանը թրքուհու շորերով, թրքուհին էլ կողքը, իբր երկու թրքուհի, գնում են դեպի Շորոխ գետը:

Բեռի Վարդանը մեծ դժվարությամբ հասնում է Արդահան, որտեղ ռուսական զորքն էր կանգնած: Ռուսների առաջ խաչ է հանում, ռուսերենով խոսում, աղերսում է, որ իրեն հավատան, որ ինքը թրքուհի չէ, այլ միայն թրքուհու շորերով փախած եկած է ռուսներին պատմելու, որ թուրքերը պատրաստված են հայերին կոտորել և անհրաժեշտ է շտապ օգնել Տաճոտի հայերին: Ռուսները լսում են, համաձայնվում են օգնության գնալ: Վարդանը ճանապարհը գիտեր, ընկնում է ռուսական զորքի առաջ ու զիջերով գալիս են Տաճոտ, քանի որ առավոտյան, ինչպես թուրքերն էին ծրագրավորել, պիտի սկսեին իրենց սև գործը: Վարդանը թուրքերից շուտ կարողանում է ռուսական զորքին բերել, հասցնել Տաճոտ:

Լավեցին հրացանային կրակոցներ, որոնց ուղեկցում էին հայկական եկեղեցու զանգերի ուրախ դողաճյունները: Երբ քույրս՝ Անուշը, լսում է եկեղեցու զանգերը, ինձ չըբեցնում է, ասում է՝ խաչ հանիր: Իմ տասն ամսական եղբորս բարոտի միջից թաթիկները դուրս է հանում ու խաչակնքում, որ Աստված օգնության հասավ Տաճոտի հայերին և ռուսական զորքի օգնությամբ պիտի ազատվեն:

Թուրքերը երբ տեսնում են ռուսական զորքի մուտքը Տաճոտ, գլխապատառ սկսում են փախչել: Ռուսները գալիս են, սկսում են օգնել հայերին և ասում են. «24 ժամից մենք պիտի հեռանանք, ով որ պատրաստ լիմի՝ մեզ կմիանա»: Ինձ, քրոջս՝ Անուշին և փոքրիկ եղբորս ռուս զինվորները, իմանալով որ մենք որբ ենք, սահմակի վրա խոտ կար փռված, վրան իրենց շինելը փոխեցին, վրան մեզ մատցրին, մեզ վրա էլ մի ուրիշ շինել ծածկեցին, որ չմրսեմք,

իրենց պայուկից էլ մեզ բաժին հանեցին, կերակրեցին ու բերին հասցրին Ախալքալաքի զինվորների զորամասը: Ախալքալաքում եկավ տեղի ֆոտոգրաֆը՝ Յորտանյան Թաթոսը, որը շատ բարի մարդ էր, տեսնելով մեր՝ որբուկներին ամուտը վիճակը, ցանկություն հայտնեց մեր երեքին էլ որդեգրել: Բայց տատիկս միայն մեր տառը ամսական եղբորը տվեց նրան, իսկ մեզ պահեց իր մոտ:

Ախալքալաքում մեկ տարի մնալուց հետո գարնանը, երբ ոռոսները գրավել էին այդ տարածքները, մենք նորից եկանք Տանձոտ: Թուրք արդեն հասել էր: Տանձոտը դրախտ էր դարձել: Բոլորն ասում էին. «Էս ինչ լավ ապուր է, ուտես ուտես՝ չես կշտանա»: Այնքան որ համեղ էր Տանձոտի թուրքը:

Արդեն 1917 թիվն էր: Վարդանը տեղեկացել էր, որ թուրքերը նորից պիտի գան: Նորից հավաքեց ժողովրդին ու ճա փա ընկանք: Երբ Տանձոտից դուրս էինք գալիս, մենք անցանք այնպիսի հայկական գյուղերով, որոնք այրված, մոխիր էին դարձած: Ծեր կանայք, երեխաներ գետնին ընկած, սպանված: Այդ դիակների վրա շուն, կատու կապած: Էդ սարսափելի տեսարանները ես իմ կյանքում երբեք չեմ կարող մոռանալ:

Այրված գյուղերի ու սպանված դիակների միջով, սոված ու ծարավ գնալով, վերջապես հասանք մի ասորու գյուղ, որի բնակիչները մեզ շատ լավ ընդունեցին: Վերջապես հաջորդ օրը Վարդանը մեզ բոլորին հասցրեց Արդահան, Էմտեղից էլ՝ Ախալքալաք: Իսկ Տանձոտի բնակիչների կեսը այս անգամ մնաց Տանձոտում և երբ թուրքերը գալիս են՝ գերի են ընկնում:

Այդ ժամանակ Ախալքալաքի թուրքերից շատերը գերի են ընկնում ոռոսական զորքի ձեռքը: Նրանք որոշում են գերիները փոխանակել: Այնպես որ, եթե ազատվող եղավ՝ այդ ձևով ազատվեցին: Այս երկրորդ գաղթի ժամանակ տատս, իմ բարի տատը չուզեց մեզ հետ գալ, նա արդեն շատ էր ծերացել և մնաց Տանձոտում: Հետո իմացանք, որ թուրքերը եկել մեր տունը վառել են, խեղճ տատիկիս էլ ծառից կախել են: Ես մի բանաստեղծություն եմ գրել այդ մասին.

*Աշխարհն աշխարհ ման եկա
Տատիկիս հողաթումբը չգտա,
Որտեղի՞ց ես գտնեի նրան,
Երբ թուրքերը կախել էին ծառից:*

*Մայրիկիս հողաթումբը ես գտա,
Աղի արցունք թափեցի վրան,
Իմ արցունքներից մայրիկիս
Հողաթումբը կանաչեց:*

*Հայրիկիս հողաթումբն էլ փնտրեցի,
Բայց որտեղի՞ց ես գտնեի այն,
Երբ նրան անխիղճ թուրքերը
Կտոր-կտոր էին արել, հոշոտել...*

Ախալքալաքի ճամփին Բակուրյան ամտառնե-րում շունչ առինք: Բայց ուժասպառ էինք, բոլորս էլ սոված ու ծարավ: Ու կատարվեց հրաշքը՝ Հայ բարեգործական միությունը եկավ հավաքեց մեզ մնաց ամուտը որբերին ու տարավ Սուրամի եկեղեցին, որը մանկատուն էին դարձրել: Այդ ժամանակ էլ խոլերայի համաճարակն էր սկսվել: Հետո ամերիկացիները եկան, Մերձավոր Արևելքի մպաստամատույց ընկերությունը մեզ վերցրեց իր խնամքի տակ: Հրաշալի մեզ պահեցին՝ և՛ սնունդով, և՛ հագնելով, և՛ ուսու-մով, մեզ մարդ դարձրեցին: Բացի մեր դասերից՝ հա-լերեն, ռուսերեն և անգլերեն էինք սովորում, նաև ես սովորել եմ այնտեղ ջութակ, բալետ և գեղարվեստ, որը հետագայում ինձ գրեթե արվեստագետ դարձրեց: Տեսեք այս ծառերի կոճղերը և արմատները: Ես իմ ձեռքերով հավաքել եմ, մշակել և այսպիսի տեսքի եմ բերել: Կարծեք ամեն մեկը մի քանակ լինի, մությամ կերտածը, բնության ստեղծագործությունը...

Ութսուն տարուց ավելի է անցել, բայց ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ իմ սիրելի վաղամեծիկ հայրիկին, մայրիկին, քեռուն, հարևաններին, տատի-կին, մեր բոլոր ազգականներին, որոնք զազանաբար սպանվեցին և մեզի թողին անտեր ու անօգնական: Իմ ամբողջ կյանքում ես միշտ հիշում եմ այդ սարսա-փելի տեսարանները, որոնք տեսել եմ իմ աչքերով, և ես երբեք հանգիստ չունեմ: Այնքա՛ն եմ արցունք թա-փել... Ես իմ բնավորությամբ բարի եմ եղել դեռ փոք-րուց: Օտարները չուզեցին մեզ օգնել՝ ոռոսները մեզ օգնեցին: Պիտի ասեմ նաև, որ թուրքերը հո բոլորը վատ չեն. նրանց մեջ էլ լավերը կան: Այդ երիտթուր-քերի կազմակերպածն էր, թե չէ՝ ժողովուրդը լավն էր, և մենք թուրքերի հետ լավ հարաբերությունների մեջ էինք մշտական: Նրանց մեջ էլ լավ մարդիկ կան, դա էլ փաստ է:

82 (82).

ԵՈՒՇԱՆԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՓԱՉԱԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ՏՐԱՊԻԶՈՆ)

Հայրս՝ Հովհաննեսը յոթ եղբայր ուներ և մի քույր՝ Նվարդը, որն ամուսնացել էր Օմիկ Մախոխ-յանի հետ: Նա նկարիչ Վարդան Մախոխյանի մեծ

եղբայրն էր: Նրանց ծնողներն ունևոր էին և լավ կրթություն էին տվել իրենց զավակներին: Երբ հո-րաքրոջս մշանել են, մինչև ամուսնանալը նրա հա-

¹ 1970թ. ակամատես վերապրողի գրած ազգակցությունը 2006թ. ինձ է տրամադրել նրա դատարը՝ դաճակաբարձուհի: Երևանի Կոմիտասի անվան Կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Ալյոնա Զաքարյանը: Վերապրողի վկայությունը ներկայացնում եմք որոշ կրճատումներով:

մար հատուկ գույքերն անուկա են վարձել, որ ֆրանսերեն սովորեցնի, դաշնամուր են բերել հորս տունը, որ դասեր առնի և ձվագեղ սովորի: Եվ միայն հետո հորաքրոջս հարս են տարել իրենց տունը:

Ես չորս տարեկանից հաճախել եմ ամերիկյան մանկապարտեզ, հետո սովորել եմ Մարգվանի Ամատոլիա կոլեջում, որի տնօրինուհին էր միսս Շարլոտա Ուիլյարդը:

1915 թ., երբ սկսվեց տեղահանությունը, մեր կոլեջը ևս ենթարկվեց տեղահանության: Մենք 48 հայ աղջիկներ էինք և մեր ուսուցիչները: Բոլորիս տեղավորեցին 15 կառքերի մեջ և շարժվեցինք դեպի ու՛ր, ոչ ոք չգիտեր: Անցանք բազարից, խաներից, հատանք Ամասիա: Այնտեղ մեզ տեղավորեցին մի շենքի երկրորդ հարկի երկու փոքր սենյակներում, որ քնեմք: Բայց ամբողջ գիշերը մարդկային արտաճմիկ տնջոցներ և աղեկոտուր հառաչանքներ էինք լսում, և ոչ ոք չկարողացավ քնել: Առավոտյան պարզվեց, որ այդ շենքի առաջին հարկում, ճիշտ մեր սենյակների տակի սենյակներում լիքը իրար վրա դիզված, գլուխները կտրված հայերի դիակներ կային, որոնք գիշերը հոգեվարքի մեջ են եղած, և մենք նրանց հառաչանքները լսում էինք սարսափահար:

Մեր տնօրինուհին միսս Ուիլյարդը և իր օգնականը՝ միսս Քեյջը արդեն մինչ այդ մամակներ էին գրել Թուրքիայի ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուին և թույլտվություն էին ստացել, որ իրենց կոլեջի 48 աղջիկներին աքսոր չուղարկեն: Բայց մեր հասած Թուրքալ գյուղաքաղաքի գայմագամը պատճառաբանեց, որ ինքը Մարգվանի վալիից հրահանգ ունի՝ բոլոր հայերին՝ առանց բացառության, աքսորել: Այնպես, որ մեծ դժվարությամբ մեզ մի խանի մեջ տեղ տվին, որ գիշերեմք: Այնտեղ խանի մի անկյունում մի կերպարանք կար, որը շարժվում էր: Մենք աղջիկներով մոտեցանք, տեսանք, որ այդ մարդը հայ է և թուրք ժանդարմները նրա վրա շաղացի քար էին գցել, և ողնաշարը կտրվել էր, բայց ինքը դեռ չէր մեռած: Մենք նրան մեր ընթրիքից բաժին հանեցինք, չնայած գիտեինք, որ նրա կյանքը կարճ է այդ վիճակով, բայց գոնե՝ կուշտ մեռնի ասելով...

Հետո մեր կառապանները մեզ հասցրին Օարդըշլա: Թուրք ժանդարմը, որ մտած էր մեր կառապանի կողքը, իջավ կառքից, կառապանը մույնպես իջավ, և սկսեցին մեզանից փող պահանջել: Այնինչ մենք աշակերտներ էինք և մեր մոտ փող չուներինք: Մանավանդ, որ մեր տնօրինուհին մեզ հայտնել էր, որ ճանապարհածախսը լիուլի վճարված է: Կառապանը և ժանդարմը տեսան, որ իրենց փող տվող չկա, մեզ սպառնացին, որ մեզ կլքեն հաջորդ հանգրվանում և շարունակեցին ճանապարհը:

Այսպես հասանք Եմիխան և իջանք կառքերից: Մեզ ինչ որ դատարկ դահլիճ տրամադրեցին, բայց դռան առաջ կանգնած զինված պահակը մույնիսկ բնական պահանջի համար ոչ ոքի դուրս չէր թողնում, մինչև որ՝ չվճարեին: Այդ երեկո այդ զինված պահակը բավական դրամ շահեց:

Օյուքրի բեյը Ամասիայից մեր հետևից էր գալիս, քանի որ հավանել էր մեր օրիորդներից մեկին և հետապնդում էր նրան, մինչև որ տիրացավ և իր կինը դարձրեց:

Մեր կոլեջի պրոֆեսոր Գյուլյանի երկու դուստրերը՝ Արմինեն և Հրանուշը Ամատոլիա կոլեջի շրջանավարտներ էին: Մենք՝ Արմինեն ինձ երրորդ դասարանում թվաբանություն էր դասավանդել: Աքսորից առաջ կառավարությունը ստիպել էր նրան կրոնափոխ լինել և աշխատել Մարգվանի թուրքական դպրոցում: Նա հայերենի, թրքերենի և ֆրանսերենի լավ մասնագետ էր, և ի պատասխան՝ նրան չաքսորեցին և նա իր ընտանիքից բացի ազատեց իր աներձագին, նրա կնոջը, եղբոր կնոջը և երկու հայ սաներին՝ Հասմիկին և Լուիսիկին: Նրա աներձագի կինը՝ Մարիցան, հետո Երևանում վախճանվեց 1969 թվին:

Մեր կոլեջի պրոֆեսոր Սվազյանը վարակվեց տիֆով և չփրկվեց: Նրան թաղեցին թրքական գերեզմանատանը, թրքական հուղարկավորության ծեսով: Իսկ մնացած մեր պրոֆեսորները՝ բոլորը աքսորվեցին և ոչնչացան:

Հասանք Սվազ: Այնտեղ ևս աղջիկների ամերիկյան կոլեջ կար, բայց բոլորին աքսորել էին: Նրանց մահճակալները անկողիններով մնացել էին: Մեզ տեղավորեցին այնտեղ: Սվազում մենք մնացինք երեք շաբաթ: Վալին Սվազում չէր: Սպասեցինք մինչև նա վերադարձավ: Հետո մեր տեսչուհիները բանակցություններ սկսեցին Վալիի հետ: Այն բավական երկար տևեց: Մեր դեկավարները վալիին էին ներկայացրել Թալեաթի ստորագրությամբ թույլտվությունը Մարգվանի Ամատոլիա կոլեջի 48 հայ աղջիկներին աքսոր չուղարկելու մասին և իրավունք ստացան վալիից, որ վերադառնանք Մարգվան:

Սեպտեմբերի 1-ին ճամփա եղանք Սվազից դեպի Մարգվան: Այստեղ արժե նշել, որ Սվազում բավական հայեր կային, իհարկե՝ կրոնափոխ եղած: Ուստի տղաների կոլեջի անձնակազմը, որոնք բոլորն էլ հայեր էին, ամբողջովին չէին աքսորվել և մնացել էին տեղում: Միայն միսս Կրաֆամի դպրոցի աղջիկները աքսորված էին: Թեև ինքը՝ միսս Կրաֆամը, նրանց հետ մեկնել էր քաղաքից, բայց նրան միայն մինչև Մալաթիա էին թողել, որ ուղեկցի իր աղջիկներին: Այնտեղից հետո ծեծել և ուղարկել էին ետ՝ Սվազ: Ինքը՝ միսս Կրաֆամը միշտ հիշում և ողբում էր իր հայ աղջիկներին, որոնք ճանաչակվեցին:

Որոշված օրը 15 կառքերը եկան, որ մեզ տանեն, հասցնեն Մարգվան: Մեզ ուղեկցում էին նաև երկու թուրք հեծյալներ, որոնց վալին էր ուղարկել, որ մեզ ապահով տեղ հասցնեն: Մեկը մեր կառքերի առաջից էր գնում, մյուսը՝ ետևից: Հինգերորդ օրը հասանք Մարգվան: Ի՛նչ մեծ ուրախություն էր այդ, կհիշեմ: Հույն տղաներն ու աղջիկները, որոնք սովորում էին մեր կոլեջում, մեզ շատ սիրալիք ընդունեցին: Մենք առաջվա պես տեղավորվեցինք և վերսկսեցինք մեր սովորական դպրոցական կյանքը: Միսս Ուիլյարդը

մի օր հավաքեց մեզ կոլեջի սրահում և հաշվետվություն տվեց, թե որքան էր ծախսված այդ աքսորի ժամանակ: Ամեն մի աղջկա վրա ծախսված էր 40 ոսկի: Նա ասաց, որ, անշուշտ, հիմա ոչ ոք չի կարող վճարել, բայց լավ կլինի ամբողջ կյանքի ընթացքում այն վճարենք: Ես, իհարկե հնարավորություն չունեի վճարելու: Մարի Սվազյանն անձամբ միսս Ուիլյարդին էր վճարել, երբ հետո նրան հանդիպել էր Աթենքում:

Այսպես շարունակեցինք մեր ուսումը մինչև 1916 թ. ապրիլ ամիսը: Մայիսի 16-ին միսս Ուիլյարդը մեզ հավաքեց և հայտարարեց, որ իրենց թուրքական կառավարությունն ուղարկում է Միացյալ Նահանգներ: Մեր կոլեջը փակվեց:

Մեր կոլեջի տնօրինուհի միսս Ուիլյարդը իր գրքի¹ մեջ մանրամասն նկարագրել է պատմական այդ բոլոր իրադարձությունները:

Մեր կոլեջը թուրք զինվորները շրջապատել էին, երբ կոլեջի հացթուխի տղան՝ Արշամը, եկավ, հայտնեց, որ ինձ ու Զարուհուն մի հույն ընտանիք է վերցնում պահելու: Մենք գնացինք տիկին Դեսքինայի տունը ապրելու: Օգնում էինք տնային աշխատանքներին: Նրանք տանը թուրքերեն էին խոսում և նրանց այցելության էին գալիս թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների կանայք, որոնք ոսկիների մեջ թաղված էին, երգում էին և ուղի վրա նվագում...

Ես, որ կոլեջում դաշնամուրի դասերին էի հետևած և հաջողակ էի, պարտավորված հաճախ նվագակցում էի նրանց երգին և ինձ շատ վատ էի զգում, որ իմ ազգս հոգեվարքի մեջ է և ես ստիպված էի մասնակցել այդ

անփույթ կամանց խրախճանքներին:

Քաղաքական վիճակը երբ փոխվեց, 1918-ին նորից մեզ հավաքեցին հունական ընտանիքներից և մեր գիշերօթիկը նորից սկսեց գործել: Բայց այդ ևս քիչ տևեց:

Մորիցս մամակ ստացա, որ ինքը ողջ է մնացել և հիմա գտնվում է Բաթումիում, հետո մի մամակ ևս եկավ, որ գնացել է Տուապսե, որովհետև թուրքերն արդեն գրավել էին Բաթումը:

Ես հրաժեշտ տվի միսս Ուիլյարդին և իմ ուսուցչուհիներին ու ճանապարհ ընկա: Նավով հասա Տուապսե: Գտա իմ սիրելի մայրիկիս: Արդեն հայրս չկար:

Այստեղ ես մամակ ստացա միսս Ուիլյարդից, որտեղ գրում էր, որ ես կարող եմ ուսումնաշարունակել Կ. Պոլսո Ռոբերտ կոլեջում: Մայրս պատմեց, որ մեր 32 հոգինոց մեծ և մահապետական գերդաստանի մեծ մասը զոհվել է Եղեռնի ժամանակ: Հետո իմ հորեղբայրները, որոնք վաղուց Փարիզում էին ապրում, ինձ կանչեցին Փարիզ, որտեղ ես կատարելագործեցի իմ դաշնամուրային գիտելիքներս: Այնտեղ ես ծանոթացա ուսանող Լևոն Զաքարյանին, որը Փարիզում շարունակում էր իր ինժեներ-էլեկտրիկի մասնագիտությունը: Մենք եկանք Թիֆլիս, ամուսնացանք: Տասներկու տարի հաշտ ու ներդաշնակ կյանքով ապրեցինք, մինչև 1937 թվի: Ծատերի հետ ամուսնուս էլ տարան Քաղհե-ի նկուղները, հետո քսոթեցին Սիբիր...: Սկսվեց մեր դժվար կյանքը [Սովետական Հայաստանում]: Ես մեծ դժվարությամբ, մեծմեծակ մեծացրել եմ իմ երեք երեխաներին...

83 (83).

ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ԿՅՈՒՐԵՂԻ ՏԵՐ-ՆԱԶԱՐԵԹՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԲԱԲԵՐԴ, ԼՈՒՍՈՆ-Ք ԳՅՈՒՂ)

Իմ գլխից գիտե՞ս ինչե՞ր են անցել: Ես եմ իմ գլուխը ազատել էր շներից: Ես ծնվել եմ 1905 թ. Բաբուրդի (Բաբերդ) Լուսոնք գյուղում: Մեծ հայրս՝ Տեր-Նազարեթը, եղել է շատ հարուստ: Ես ծնվել եմ արտերի մեջ: Մայրս՝ Աղավմին, հայրս՝ Կյուրեղը, եղբայրներս՝ Միսաքը և Հակոբը, քույրերս՝ Վարդուհին, Թուրվանդան և ես: Մեր նման հարուստ կալվածատեր չկար: Իմ պապը տերտեր էր: Թուրքերը գալիս, հարցնում էին. - Տեր-Նազարեթի տունը որտե՞ղ է, - գալիս էին, նստում էին ամիսներով, ուտում-խմում, զխկտվում էին:

Կարասների մեջ մեղր ունեինք, զեյթուն, պանիր ունեինք: Ամեն ինչը հեշ եղավ: Մեր ամբարները տնքում էին ուտելիքներից: Տեր-Նազարեթը շատ բարեգործ էր, թուրքերի հետ էլ լավ ընկերություն

կենքեր: Մինչև անգամ թուրքի արտ էր տվել, որ ցանի: Մի օր էր թուրքը գաղտնի եկավ մեր տունը, լուր տվեց, որ սուլթանը հրաման է տվել իրենց, ասել է. «Գնացե՛ք, թալանե՛ք, բերե՛ք էղ գյավուրների հարստությունը»:

Գիշերը մեր տղերքը՝ իմ հորեղբայրները, զենքերը առան, դուրս եկան տնից: Մերս նրանց հետ պաշար դրեց: Մենք հարյուր ձի ունեինք: Ախոռից քաշին, տարան:

Մեր տղերքը էլան գնացին Անդրանիկի խմբին միացան մեր սարերում: Մենք համագտացանք, որ գյուղի երիտասարդները հեռացան գյուղից:

1915 թ. մի առավոտ թուրքի զինվորը լցվավ մեր գյուղը, մեր տունը: Իրիցկինը՝ տատիկս, նստած էր թոնրի գլխին, հաց էր թխում: Թուրքերը տեսան, որ

¹ *She Chardotze R. Willard of Merzifon (Missionary, American Board of Commissioners for Foreign Missions; Formerly President of the School of Religion, Athens, Greece...). Her Life and Times. New York, 1933.*

մենք շատ հավեր ունենք, հրամայեցին՝ հավերիմ մորթել ու խորովել: Իրիցկին տատիկիս թևերն էլ հավերը խորովելու տաք-տաք շամփուրներով դաղեցին, տատիկս մեռավ:

Թուրքերը պապիկիս ըսին. - Դու տերտեր ես, շատ ոսկի ունես, համի՛ր, տու՛ր: Պապիկիս էլ բռնին, մորտուքը վառեցին: Պապիկս հուսահատված ըսավ. - Նալ-լա՛թ ըլի, առե՛ք, տարե՛ք, ժամի խորանը մի սուրբ է թաղված, գնացե՛ք, էմ քարի տակն են ոսկիները:

Թուրքերը գնացին, հանեցին, երկու խուրջին լեցրին ոսկիով, բերանները կարեցին մախաթով, եկան պապիկիս գլխին էլ տվին. էմտեղ սպանեցին: Հետո էլ անցան հարսների, Հորեղբորս կինը՝ Իսկուհին ասաց. - Ծնե՛ր, առա՛ք ոսկիները, հիմա ի՞նչ կուզեք, - առավ իր երեխեքին շուրը գցեց, ինքն էլ իրան գցեց շուրը խեղդվավ:

Ջաթի կնիկներին տանում էին մոտիկ գետը տկուրացնում, հագուստները առնում, իրանց էլ քամակներին քացով խփում, գետն էին գցում: Էնքան որ քանդակները գետի մեջ լցվել էին: Իմ պապային տարել գցել էին մի գյուղ՝ մուք տեղ, սոված-ծարավ պահել, ծեծել, բանտարկել են փակ տեղում: Պապաս էլ շինարար էր: Նա մուք տեղում հողի միջից մի երկաթ էր գտել, սկսել է պատը քանդել. փախել է: Մի թուրք տեսել է նրա փախնելը, պապաս իր ձեռքի երկաթով խփել է նրա գլխին, նա սատկել է: Պապաս նրա հագուստները հանել է, ինքն է հագել, նրա պասպորտն առել է, գնացել Ստավրոպոլ: Մեզ էլ գյուղից քշեցին, բոլոր ընտանիքով ոտքով քայլելով գնացինք: Քառասուն օր մեզի ոտքով քշեցին, վերջապես հասանք Երզնկա քաղաք: Ժողովրդին հավաքեցին, որ լցնեն գետը: Էկան բոլոր թուրքերը կայան: Աղջիկ-կնիկ, բոլորին գցին գետը, ալիքը տարավ: Մենք փախանք: Հասանք մի գյուղ: Տեսանք հայերին կոտորել են: Գյուղը դատարկ էր: Մտանք մի կիսավեր տուն: Իմ ախպերներ, մենք բոլորս սոված էինք: Տատիկս ասաց. - Հակո՛ք ջան, չարովսի տկից երկու ոսկի հանի, մածուն առնենք:

Հազիվ նստած մածուն էինք ուտում, տեսանք, որ երկու թուրք եկան մտան, ախպերներին՝ Հակոբին ու Միսաքին բռնին տարան մորթելու: Մնացինք իմ քույրերով, մայրս ու ես: Մեկ էլ տեսանք մի թուրք մեր դեմը պազել է, մեզ է նայում: Եկավ հորեղբորս կնիկին ասաց. - Էդ աղջկան տուր տանեմ, լավ կպահեմ: Մեկ է, ձեզի շուրը պիտի գցեն, բալի էդի սաղ մնա:

Ինձի տվին դրա ձեռքը: Էդ էլ ինձի բերեց իր տունը: Դու մի ասա՛՝ Էդրա հարսը մեռել է, երեխան մնացել է անտեր, ես պիտի պահեմ: Ես հարուստի աղջիկ, ես կարա՞մ էդ երեխուն պահեմ: Երեք օր մնացի, տեսա չեմ կարողանա, էլա դռները բաց թողի փախա, մտածում եմ՝ Էթամ ինձի շուրը գցեմ՝ պրծնեմ: Մեկ ա, մեր գերդաստանից մեմակ ես եմ մնացել, բոլորին գցել են շուրը: Ծամապարհին լսեցի թուրքերը խոսում էին. «Էրմեհի մեզերինդա հե՛չ Էրմեհի քալմադը, հեփիսիդե սույա աթըրմ» (հայկական գերեզմանատանը ոչ մի հայ չմնաց, բոլորին շուրը գցեցի):

Ես էդ խոսքերը լսեցի՝ ուրեմն բոլորին շուրն են գցել: Նստա լաց եմ լինում: Մեկ էլ երկու թուրք կնիկ եկան հարցրին ինձ. «Կգա՞ս մեր տունը»:

Դրանք էլ մեծ զինվորականի կնիկներ էին: Էլա դրանց հետ գնացի: Իմ ձեռքն բռնեցին, ինձ տարան երկու փողոց էն կողմը: Ինձ լողացրին, շորեր հագրին, երեք տարի պահեցին: Անունս Գյուլի էին դրած: Մի օր ինձ հարսանիք տարան: Տեսա՛՝ մեր հայկական եկեղեցու հոգևորականի շուրջառով, վեղարով ու գավազանով մեկը մեջտեղ ելավ, սկսեց տնազ անել: Ես ջղայնացա:

Ինձ դրկում էին իրենց ախպոր տունը մի բան բերել-տանելու: Մի օր էլ սուրբեյի թխեցին, ձեռքս տվին, որ տանեմ իրենց ախպոր տունը: Ըմամիին էդ հին թուրքը ինձ հանդիպեց, ճամաչեց, սկսեց վազել իմ ետևից: Հենց մոտեցավ՝ սուրբեյին տվի դրա գլխին ու ես փախա: Իրիկունը որ մեր տղամարդիկ տուն եկան, էդ թուրքին գնացին ծեծեցին:

Երեք տարի հետո, որ ոռուը եկավ, ինձ թաքցրել էին պաղվալը, որ չգտնեն: Քանի որ որք հայերին հավաքում էին, տանում էին հայկական որբանոց: Ռուսներն ասում էին. «Հայերին ով վնաս տա՛ կպատժենք»:

Դրանց պաղվալի լուսամուտին սետկա էր քաշած: Դուռը փակ էր: Մի հատ քալիսթին գտա, քաշեցի, քաշեցի, ընկա թիկունքիս վրա, բայց դուռը բացվավ: Էլա ոտքի. փիլաքանը դրի, էլա կոտորը, տեսա մի հատ ոռու, մի հատ հայ զինվոր, ըսի. - Բե՛ն Էրմեհի իմ (Ես հայ եմ - թուրք.):

Դրանք լսեցին, ըսին. - Դու հա՞յ ես, թո՛ի՝ բռնենք: Ես ըսի. - Ես չեմ կարող թոնել: Երեկոյան ժամը հինգին եկեք ինձ ուզեք:

Դու մի ասա, հարևանը լսել է, եկել է, խաբար տվել: Էս երկու քույրերը եկան, լաց լինելով ինձ խնդրում են՝ որ գան, ասա՛՝ «Ես մուսուլման եմ»:

Ասի՛՝ «Հա՛, կասեմ», - բայց ես գիտեմ ինչ պիտի ասեմ:

Երեկոյան էդ ոռու և հայ զինվորները եկան, հետները մի հայ կնիկ՝ անունը Ջարուհի: Եկան ինձ հարցրեցին. - Դու հա՞յ ես:

Ես ասի. - Հա՛, հայ եմ:

Ինձ առին, տարին: Տիկին Ջարուհին ինձ վերցրեց իր ծնկին ասաց. - Քու հորեղբայրները Բայբուրդ խանութ են բացել: Ռուսը մտել է, ազատել է Բայբուրդը:

Մեկ էլ հերս էկավ ինձ գտավ: Հերս գնացել էր Ստավրոպոլ, ինձ վերցրեց թոռկայով, ես ու հերս եկանք Բայբուրդ: Տեսանք՝ ամեն տեղ ավեր: Մեր տունը դատարկ: Մեջը բան չկա: Միայն մի հատ խնոցի էր մնացել: Էդ լավ թուրքը, որ ջարդը սկսելուց առաջ եկել էր մեզ ասել էր. «Ես ձեր հացը շատ եմ կերել, վեր կացեք առավոտը փախեք Բայբուրդից»: Էդ թուրքը եկավ, էդ բարի մարդ էր, տեսավ մեր վիճակը, բերեց մեր կոտորը կոտրած կովը, որ ինքը տարել պահել էր, բերեց, որ մենք դրանով ապրենք: Մեր քոչից մեկ էլ ազատվել է իմ հորեղբոր աղջի-

կը՝ Եղիսաբեթը: Մի թուրք փախցրել է Եղիսաբեթին, տարել է գոմում պահել: Երբ 1918-ին ռուսները գալիս են հայերին ազատելու, էս թուրք հերը տղին կասի. «Հորից ջուրը քաշելուց հորը գցի»: Էս Եղիսաբեթը գոմում քնած է լինում, լսում է էդ խոսքերը: Երբ տղան Եղիսաբեթին տանում է հորի մոտ, ասում է. «Ջուրը քաշի վեր»: Եղիսաբեթը ասում է. «Ես չգիտեմ, առաջ դու քաշի, ես տեսնեմ»: Տղան փորձում է: Եղիսաբեթը տղային բռնում գցում է հորի մեջ, ինքը թողնում փախչում է: Մթանը բարձրանում է ծառի վրա:

Լուսադեմին մի քանի զինվոր են գալիս: Եղիսաբեթը տեսնում է հայերեն են խոսում ասում է. - Վա՛յ, էս իմ Անդրանիկ քեռին է:

Էն մի ընկերն ասում է. - Էս ամուսնուն սատանա կա:

Եղիսաբեթը ծառի վրից ասում է. - Չէ՛, ես եմ, Եղիսաբեթը, - էդենց ազատվում է:

Երեք տարի հետո գացինք Թիֆլիս: Թիֆլիսում մասնակցել եմ թատերական խմբին: Լավ արտասանում էի և երգում: 1938 թվին էլ եկանք Երևան:

84 (84).

ՄԱՍԻՍ ՆԻԿՈՂՈՍԻ ԿՈՋՈՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԲԱԲԵՐԴ)

Իմ հիշողությունների մի մասը վերապրողներից լսած հուշեր են: Մեր գերդաստանը մախքան Բայբուրդը (Բաբերդ) ապրել է Կյումիշխանայում: Այդտեղ եղել են արծաթի հանքեր, իմ մախանները՝ հատկապես պապս, զբաղվել է, մշակել է: Մեծ մարդ է եղել: Դրա համար էլ «Կոջո» են ասել, մեր ազգանունը դարձել է Կոջոյան: Հետո մրանք փոխադրվել են Բայբուրդ: Մի եղբայրը՝ Կարապետը եկել է Կովկաս՝ Ախլցիխա, որից ծնվել են չորս տղաներ, որոնցից մեկը՝ Հակոբ Կոջոյանն էր. հայտնի մկարիչը: Պապս՝ Մարտիրոսը Բայբուրդում զբաղվել է կտորի վաճառականությամբ: Ունեցել է երեք տղա՝ Մանուկ, Մկրտիչ և Նիկողոս: Ես Նիկողոսի տղան եմ:

Հայրս ծնվել է 1865 թվին: Սովորել է Էրզրումի Սանասարյան վարժարանում: Նա իրենց ընտանիքում եղել է միակ կարդացածը: 1895 թ. կոտորածի ժամանակ պապս եղել է կազմակերպ: Նրա մատը գազանաբար կտրել են, տոհմական շքեղ մատանին հանել են իր մատից: Այն ժամանակ սուլթան Համիդի ժամանակն էր: Թուրքերը լրիվ թալանել են մեր ունեցածը: Մեր գերդաստանի հետ կապ են ունեցել Վենետիկի, Ջենովայի և Կ. Պոլսի վաճառականները, որոնք էլ մեզ օգնել են, որ մենք մեր մախկին ունեւոր դիրքը գրավենք, և մենք վերականգնվել ենք: Բայց սուլթան Համիդը բոլոր հանցագործ ավազակներին արձակել էր բանտերից և կոչ էր արել՝ գնալ կողոպտել, թալանել, սպանել գյավուրներին: Այդ ժամանակ հորեղբորս և պապիս սպանել են: Երկու օր հետո տուն չկար, որ սպանված չունենար: Բոլորը մասսայաբար սուգի մեջ էին: Սպանվածներն այնքան շատ էին, որ իրենց մեռելները առանց դագաղի տանում թաղում էին: Պապիս և հորեղբորս համար եկեղեցին դագաղ տվեց, քանի որ մրանք երևելի մարդիկ էին, և եկեղեցու բակում թաղեցին մրանց:

1895 թվի կոտորածից հետո մեր տունը լցվեց որբերով ու անտեր այրիներով: Հայրս բոլորին վերցրեց իր խմամբի տակ: Հայրս, մայրս ու մերոնք բոլորը թաքնվել էին ամբարում՝ մյուս բոլոր որբերի ու այրիների հետ:

Մեր բակի մոտով հոսում էր Ծորոխ գետը: Չորս կողմը կաղամախների ծառեր էին: Մեր ընտանիքում հինգ երեխա էինք:

Մինչև 1915 թ. կոտորածի սկիզբը, երբ 1914 թ. սկսվեց պատերազմը, հայերին թույլատրում էին հիսուն ոսկի տվողին ազատել բանակից: Հայրս վճարեց հիսուն ոսկի և մեծ եղբայրս չմասնակցեց ռուս-թուրքական պատերազմին:

1915 թ. ապրիլ ամսին, Ջատիկից մեկ շաբաթ առաջ բոլոր հայտնի տղամարդկանց բանտարկեցին, այդ թվում մաև հորս: Երկրորդ օրը մայրս ուտելիք վերցրեց, գնացինք բանտ: Էնտեղ հայրս գումատ էր և ամորոշ հայացքով մեզ դիմավորեց: Մեզ դրսում զննեցին, նոր ներս մտցրին:

Հետո հրահանգ եղավ, թե Բայբուրդից դեպի Միջագետքի Բեդլիմ-Բաղդադ երկաթգծի վրա աշխատելու համար քսանչորս ընտանիք պիտի տեղափոխեն:

Դաշնակների դրդմամբ, բոլոր ընտանիքները գեմք ունեին: Մայրս էդ գեմքը վերցրեց, գիշերով տարավ Ծորոխ գետը գցեց: Եղբայրս մեր խանութի կտորեղենները էժան գներով ծախեց թուրքերին և գնեց մի ձի, որ մենք սալով ճամփա ընկնեմք:

Հաջորդ օրը ամենաանհրաժեշտ իրերը էդ ձիու վրա բարձա՞ծ՝ ճամփա ելանք: Այդ քսանչորս ընտանիքից բացի մյուսներին էլ աքսոր հանեցին՝ մասմաս: Տատս, որ յոթանասուն տարեկան էր ճանապարհին իրեն գետը գցեց, ժանդարմը կրակեց, սպանեց մրան: Երկու օր հետո, երբ բոլորներով շրջապատված հարթ տեղ կար, մեզ վրա հարձակվեցին թուրքերը՝ կացիներով, խանչալներով ու գեմքերով զինված, ու սկսեցին կոտորել, թալանել, առևանգել: Ժողովրդի կեսը սպանվեց: Մեզ ուղեկցող ժանդարմները այդ ժամանակ անհետացան: Չորս-հինգ ժամ հետո սկսեցին կանանց փախցնել: Բրոջս տարան: Եղբայրս ուզեց դիմադրել: Նրա գլխին տվին սպանեցին: Մնաց մայրս, մյուս քույրս, մեծ եղբայրս, մեկ էլ հորեղբորս կինը: Մեր սալը և ձին գողացել տարել էին: Ոչինչ չէր մնացել: Մնացել էինք մերկ ու տկտր:

Այդպես ուղղով Բայրութից դեպի Երզնկա եմք գնում՝ սոված, ծարավ, արյունների մեջ, վիրավոր։ Մի բլուրից երբ իջանք Երզնկայի մոտ՝ տեսա հազարավոր մեռելներ՝ տկուր, այլանդակված, մեր աչքերի առաջ փռված։ Մենք բոլորս ուժասպառ էինք արդեն։ Երկու եղբայր տասնյոթ-տասնութ տարեկան, որոնք այլևս չէին կարող քայլել խմբի հետ, խնդրեցին ժամդարմին, ասին, որ իրենց սպանի։ Ժամդարմը առանց մտածելու երկուքին իրար մեջքի կանգնեցրեց և մեկ փամփուշտով սպանեց՝ ուրախամալով, որ մեկ փամփուշտ խնայեց։

Երբ մենք Երզնկա մտանք, էմտեղ ապրում էր մի հույն բժիշկ։ Նա տեսավ մեր թշվառ վիճակը, լաց եղավ, տասներեք տարեկան քրոջս վերցրեց, ժամդարմին փող տվեց ու քրոջս ազատեց, տարավ։ Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը։ Եկանք հասանք Մուրադ (Եփրատ) գետը։ Այնտեղ շատ կիներ ու աղջիկներ, որպեսզի թուրքերը իրենց չտանեն, իրենց գցեցին գետը։ Ես տեսա՝ Մուրադ գետը լիքն էր դիակներով։ Այնտեղ հորեղբորս աղջիկը իրեն ջուրը գցեց՝ իր ծնկեր երեխայի հետ։ Գերմանացիները ափին կանգնած ծիծաղում էին ու մկարահանում, իսկ Եփրատը տարավ իմ հորեղբոր աղջկա դիակը՝ իր մանկան հետ։ Մի թուրք մոտեցավ, որ ինձ տանի։ Մայրս դիմադրեց։ Նա մորս գլխին խանչալով խփեց, մի ուրիշ թուրք ինձ գրկեց ու տարավ, իսկ մի ուրիշ թուրք իմ եղբորը տարավ։

Ինձ բերին մի թուրքի գյուղ։ Այդ թուրքը ուներ երկու աղջիկ։ Ինչ-որ մոլլայի ընտանիք էր։ Ինձ սովորեցրին աղոթել։ Ես սովորեցի արաբերեն աղոթել։ Մի օր ես գոմի մի անկյունում աղոթում էի, դու մի ասա՝ հակառակ կողմ եմ շուր եկած, նրանք տեսան ինձ, սկսան ծեծել։ Ես գաղափար անգամ չունեի, թե ինչու եմ ինձ ծեծում։ Բայց այդ իրենց կրոնի մկատմամբ արհամարհանք էին մկատած։ Ես նրանց կովերն ու ոչխարներն էի արածացնում։ Հաճախ իմ հորեղ տանում էի հայ աքսորվածների լքված այգիները ու այնտեղ արածացնում։

1916 թ. գարնանը ռուսական զորքը մոտենում էր։ Հրահանգ եկավ, որ թուրքերը Էվակուացվեն։ Երբ հրահանգը ստացան, նրանք ժողով արեցին, որոշելու համար, թե ինչ պիտի անեն ինձ հետ։ Մի աղջիկ ասաց՝ հորը գցեք, մյուս աղջիկն ասաց՝ մեղք է, մեզ հետ տանենք։ Այդպես էլ եղավ։ Ես իրենց հետ ճամփա ընկա դեպի Սեբաստիա։ Մեկ օր հետո նրանց մեծ աղջիկը մեռավ։ Ես նրանց ճամփին կորցրի, բայց մյուս թուրք գաղթողների հետ ճանապարհը շարունակեցի։ Հորթերի հետ սկսեցի քայլել, ծծել կովի կաթը, և կովը ինձ թողնում էր ավելի, քան իր հորթին։

Հասանք Եմիխան, որը Սեբաստիայի մոտ է։ Իմ անունը Միթարիս օղի էին դրել, այսինքն՝ վարժապետի տղա, Սապիթ էր անունս։ Իբր ես թուրքի տղա եմ։ Եմիխանում մի թուրք ինձ տարավ առվները, ուր առանձին տներ էին։ Էդ մարդը հետո իմացա, որ ավազակապետ էր։ Այնտեղ ևս ես արածացնում էի

գառներ և հորթեր։ Էդ մարդը ամիսներով բացակայում էր։ Մի օր բերեց մի հրացանով զինվորականի։ Հետո իմացա, որ կովկասյան բանակից փախած մի հրամանատար էր։

Մի օր գիշերը դուռը ծեծեցին, տասնհինգ դեղեր-տիր հույներ եկան՝ հաց ուզելու։ Էս մարդը էդ կովկասյան ֆրոնտից փախած հույներից մի լավ թալանեց։ Ինձ էլ մի շավար հասավ, ու ես հագա։

1917 թ. մի օր հորթերը արածացնելու ժամանակ քունս տարել էր։ Մեկ էլ գարթնեցի, տեսա գիշեր է, աստղերը փայլում էին, հորթերը՝ չկային։ Ես այլևս չէի կարող իմ տիրոջ մոտ գնալ։ Գիշերով սկսեցի քայլել ու փախա, կարճ ճանապարհով գնացի Եմիխան։ Մի խանութպանի մոտեցա, ասի՝ հաց տուր ինձ։

Էդ խանութպանը ինձ որպես թուրքի տղայի տարավ Սեբաստիայի մի ուրիշ գյուղ։ Դրանք շատ աղքատ էին։ Ես գնում էի ցորեն էի կախում։ Արդեն յոթ-ութ տարեկան էի դարձել։ Ամառը էմտեղ մնալուց հետո աշնանը արանք ինձ ասին. «Մենք քեզ չենք կարող պահել»։ Տանտերը ցորենի հետ ինձ տարավ Սվազ։ Մի մարդ ինձ առավ պահեց, ասաց. «Ձմեռը կպահեմ, գարունը՝ կտամ որբանոց»։ Այդպես էլ եղավ։ Ինձ տարան թրքական որբանոց։ Սեբաստիայի թրքական որբանոցում ես մեկ տարի եմ մնացել։ Էմտեղ բոլորը տիֆ ընկան։ Առողջներին տեղափոխեցին, ինձ էլ նրանց հետ։ Ես ցուցակում գրվում էի որպես թուրքի տղա։

Սեբաստիայում ամերիկացիները եկան, հայերին տարան իրենց որբանոցը, բայց ես իբր թուրք եմ, ինձ չտարան։ Ինձ հագցրին մի մեծ զինվորի շոր, որի գրպանում գտա ասել ու թել։ Ես էդ ասել թելը որբերին տալիս էի վարձով, դիմացը՝ ինձ տալիս էին մի կտոր հաց։

Մի օր էդ որբանոցի մեջ ձիու չմարսված ցորենները հավաքում էի, որ ուտեմ, որբանոցի շրջակայքում մի տղա ինձ տեսավ, պոռաց՝ «Մասիս»։ Ես վախից փախա։ Սա գնում է քրոջս ասում է, որը մի թուրքի տանը դաստիարակչուհի էր։ Քույրս գալիս է, փնտրում, բայց ասում եմ՝ էստեղ հայ չկա։

1919-ին մի իրիկուն բոլոր որբերը հավաքված էին՝ հաց տանելու, քույրս ինձ տեսավ, ճանաչեց, լաց եղավ։ Ես չճանաչեցի։ Բորոտ եմ, վերքոտ։ Որբանոցի վարչությունում հարցուփորձ արեցին, ես ասեցի հայ եմ, աա էլ իմ եղբորս կինն է։

Քույրս ինձ վերցրեց, բերեց էդ թուրքի տունը, ուր ինքն էր։ Իսկ մայրս մինչև Խարբերդ ուղղով գնում է այդ քսանչորս ընտանիքների հետ։ Էմտեղ գտնում է փոքր քրոջս և իր գոյությունը պահպանում է կարանելով։ Քույրս հայտնում է մորս, որ գտել է ինձ և իր մոտն եմ։ Մայրս կազմակերպում է մեր փախուստը։ Ես ու քույրս գնացինք Խարբերդ։ Գտանք մորս ու փոքր քրոջս։ Ես ճանաչեցի մորս։

Մայրս ունեցել է մի մորաքույր, որը գտնվում էր Ամերիկայում։ Մայրս ճամակագրություն է ունեցել նրա հետ, և նրանք առաջարկել եմ մորս՝ իր երե-

խաներով գնալ Ամերիկա: Մայրս, քույրս, ես (փոքր քույրս խարբերդում մահացել էր արդեն) ամերիկյան մեքենաներով պիտի գնայինք Պոլիս, որ գնանք Ամերիկա:

Սեբաստիան մի քաղաք էր, որտեղ կար ամերիկյան դպրոց: Այնտեղ մայրս հանդիպում է իր ընկերուհուն, որը համոզում է մորս, որ Ամերիկա չգնա: Մայրս ընդունվում է կարի արհեստանոց: Քույրս ամուսնանում է այնտեղ աքսորված խնուսցի մի երիտասարդի հետ: Ես ընդունվում եմ դպրոց, սկսում եմ հայերեն սովորել:

Մեր քսաներեք հոգուց բաղկացած գերդաստանը, որ միասին սեղան էինք մատում, մնացել էին երեք հոգի:

Աթաթյուրքը երբ իշխանության գլուխ անցավ, եկավ գավառները պատվեց: Ամբողջ ժողովուրդը գնաց նրան տեսնելու: Մենք էլ գնացինք: Ես տեսա Աթաթյուրքին:

1925 թվին Արամ Արամյանի մայրը, որը իմ քույրն է, գտնում է իր տղին: Մենք Տրապիզոնից Թիֆլիս եկանք: Մեկ ամիս հետո եկանք Երևան: Ես դպրոց

ընդունվեցի, հետո՝ շինարարական տեխնիկումում սովորեցի: Աշխատեցի շինարարություններում: Զանգեզուրի երկրաշարժի ժամանակ, որպես շինարար գնացել, վերականգնել եմ: 1934 թվին ընդունվել եմ Մոսկվայի շինարարական ինստիտուտը: Ավարտել եմ: Նշանակվել եմ, որ գնամ Էստոնիա՝ Բալթիկ ծովի ամրացման աշխատանքներին մասնակցել, բայց մորիցս մամակ ստացա, եկա Հայաստան, որտեղից ինձ ուղարկեցին Փոթի՝ ռազմական օբյեկտներ կառուցելու: Վերադարձա Երևան: Կառուցել եմ թիվ 447 գործարանը:

Պատերազմը երբ սկսվեց, ինձ ուղարկեցին ճակատ: Վերադարձա, կենտկոմում գումավոր մետալուրգիայի բաժնի վարիչ նշանակվեցի: Հետո քաղսովետի բնակարանային բաժնի պետն էի: Ծատ բարձր պաշտոններ եմ վարել: Ագարակի, Քաջարանի, Ալավերդու գործարաններում մեծ աշխատանքներ եմ կատարել: Կապ եմ ունեցել Մոսկվայի գումավոր մետալուրգիայի մինիստրության հետ: Խնամի եմ դարձել Հայաստանի կենտկոմի քարտուղար Զարուբյանի հետ: Հիմա թոշակառու եմ:

85 (85).

ԳԵՂԱՄ ՊՈՂՈՍԻ ՀԱՑԱԳՈՐԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ՍՊԵՐ ԳԱՎԱՌ)

Սպեր գավառը կգտնվի Արևմուտքեն Բայբուրդի, հարավեն՝ Հովտիկի և Թորթումի, արևելքեն՝ Քիսքիսի, իսկ հյուսիսեն՝ Պոնտական խաղտիքի մեջ, Ընորոխ գետի եզերքին: Սպերի հովիտը երկու կողմեն պատած է խիտ անտառներով, իսկ գետի ափերը՝ այգեստաններով ու բանջարանոցներով: Սպերի բնակչությունը 1530 թվին եղած է 4.500 տուն, իսկ 1915-ին՝ 500, որի 62-ը՝ հայ, մնացածը՝ բռնի մահմեդականացած հայեր են:

Ես ծնվել եմ 1902 թ. հունվարի 27-ին, հայրս՝ Սպերցի Պողոսն էր, մայրս՝ Եղսա: Կրիշեմ Սպերի մեր տունը, բազմամյա ընտանիքը, մեծ եղբորս՝ Վարդանին, Անդրեասին, մեծ քրոջս՝ Ալմաստին, որն ինձ գրկում էր, փոքր քույրս՝ Սուլթանը, հորեղբորս տղային՝ Մանուկին, որը ինձնից 12 տարի մեծ էր:

Սպերի Այգեձորերը երկուսն էին՝ վերին և ստորին: Վերինը շատ հայաբնակ էր և ուներ եկեղեցի, որուն «Վանք» կըսեին: Վանքը ուներ մագաղաթյա ձեռագիր Ավետարան մը, որը Կարմիր Ավետարան կըոչեին: Այս Վանքին ուխտի օրը Ս. Զատիկի առաջին կիրակին էր: Ամեն կողմե կուգային. հիվանդները բժշկվելու համար կուգային: Այդ Կարմիր Ավետարանի մասին ավանդություն մը կար, որ՝ չգիտեմ երբ թուրք մը կողղանա Ավետարանը, բայց զարմանքով

կտեսնա, որ հաջորդ օրը Ավետարանը իր տեղը չէ: Գյուղի կիսախելագար Մարգարիտը գիշերը երազ կտեսնա, որ Կարմիր Ավետարանը ինկած է Ընորոխ գետը: Ժողովուրդն ամոր պատմածը բանի տեղ չի դներ, բայց ամ երեք անգամ մույն երազը կտեսնա: Վերջապես մարդիկ կերթան Ընորոխի ջուրերուն մեջ կփնտրեն, կգտնան Կարմիր Ավետարանը, կրերեն վանք, և այդ տեղը կդառնա ուխտատեղի:

Ստորին Այգեձորը հրաշալի բնությամբ պտղատու այգիներ ուներ: Մեզ մոտ մի դպրոց կար, պատվելի մը կդասավանդեր:

Քաղաքին մեջ կար համիդիե թուրք գորագունդ, որը սարսափ էր ազդում իմ վրա: Միշտ ինձ կզգուշացնեին՝ բարձր մի՛ խոսիր, գլուխդ բարձր մի՛ պահիր, թուրք զինվորները կծեծեն, ինչպես որ հաճախ կպատահեր: Եվ կամ՝ գիշերով հայ աղջիկներուն կամ կանանց կփախցնեին, կանապատվեին:

Օր մը տանիքին վրա վեզ կխաղայինք, երբ շուկայի կողմեն հրացանների պայթյուն լսեցինք, և մարդիկ կպոռային «Եաշասը՛ն Հյուրիեթ» (Կեցցե՛ ազատությունը - թուրք.): Եսայի եղբայրս ինձի բացատրեց, որ այլևս թուրքերը հայերուն չեն ծեծելու և գեշություն չեն անելու:

Հայրս՝ Պողոս քահանա ձեռնադրվեց և դարձավ Տեր Ղևոնդ: Անցան տարիներ, մեզի՝ պզտիկ-

* 1960 թ. ակամատես վերապրողի կողմից գրված «Հուշեր 1915. Աքսորի օրեր» ձեռագիր վկայությունը ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվին է հանձնել Մարիամ Բլիկյանը:

ներու համար, երկար և երջանիկ տարիներ, որ մեր ծնողներուն հետ միասին, քույրեր, եղբայրներ, եղբոր զավակներ, բոլորս միասին մեկ հարկի տակ կապուեինք, չէինք տեսած եաթաղան:

Եկավ 1914 թվականը: Օրացույցին մեջ գրված էր, թե օգոստոս ամսու 8-ին արևի խավարում պիտի տեղի ունենա և մեծ արյունահեղություն պիտի պատահի՝ զուշակում էր Եփիմերդին: Եվ, իսկապես, մի օր ես կամի վրա նստած էի, եզներն էի քշում, երբ արևը խավարեց, հայ և թուրք սկսեցին աղոթել:

Ամառվա մի օր մուկտիկը պոռալ սկսեց. «20 տարեկանն մինչ 45 տարեկան բոլոր այր մարդիկ զինվոր կկանչվին»: Պատերազմը սկսած էր ռուսներու դեմ: Էրզրումը լեցուած էր զինվորներով, որոնք անխնամ վիճակով ձգված էին իրենց զլխուն, և թիֆոյի համաճարակը կհմծեր զանոնք: Անոր համար շատերը դասալիք կըլլային, բայց կառավարությունը ամեն մի փախստական զինվոր գտնելու համար մեկ ոսկի էր տալիս, ուստի ամեն կողմ խուզարկություններ էին լինում: Եթե դասալիք չէին գտնում, սկսում էին տանջել ծնողներին մինչև մահ:

Երբ պատերազմը սկսվեց, Սպերի մեջ զինվորական հիվանդանոց մը հաստատեցին, որտեղ մեծ մասամբ Սարիղամիշեն եկած վիրավոր թուրք զինվորներն էին պառկած, և ցրտից սառած մարմնով գալիս էին համարյա թե կիսամեռ:

1915 թ. ձմռան մեջ էր, Էմվեր փաշան 12 հազարանոց բանակով հարձակվեցավ ռուսներուն վրա, որոնք նահանջեցին մինչև Սարիղամիշ, բայց այնտեղ թուրքական բանակը պաշարվեցավ ու չարաչար պարտվեց: Քիչ մնաց, որ պատերազմական նախարար Էմվերն ալ գերի իյնար, բայց բաբերդցի Արշակ անունով 19 տարեկան տղու մը շնորհիվ կազատվի գերի իյնալեն, իսկ իր բանակը կփախչի ամեն ուղղությամբ: Ահա այդ կիսամեռ զինվորները բերում էին Սպերի հիվանդանոցը, ուր անոնք մեռնում էին: Մեղադրվեց դոկտոր Հարություն անունով հայ բժիշկը, որին ձեռքերը կապած տարան Էրզրում:

Հետո սկսեցին խուզարկել տները, գյուղացիների մոտ գնեց և փախստական փնտրել, տանջել, կողտայտել խեղճ հայերին: Վերին գյուղի գյուղացիներին շատ կտանջեն, մանավանդ քահանային, որը ճարահատ կերթա, թուրքի մը հինգ ոսկի կուտա և անկե մավզեր մը կառնե, կրերե, կհանձնե՝ հուսալով, որ այլևս չեն ծեծի իրեն: Բայց չեթեապետը կպահանջե իրեն ալ հինգ ոսկի տալ, որ կրկին չծեծի:

Ջատկվան առաջին օրը այս գյուղին բոլոր հայերը տեղահանվեցան, իրր նախագոյություն համար, որ չըլլա որ ռուսներու առաջխաղացման ժամանակ հայերն անոնց միանան: Այնինչ մեր շրջանի հայերը մեկ նշանաբան ունեին՝ ոչ մեկ բանով առիթ չիտալ թուրքերուն, որ մեզ ջարդեն:

Օր մըն ալ 40-45 տարեկանները զինվոր կանչվեցան, անոնց հետ նաև փոքրահասակները՝ 17-20 տարեկանները: Հալ տղաները բոլորը գնացին զին-

վոր, իսկ տարեցները ուզեցին բեղել տալով ազատվիլ, բայց կառավարությունը չընդունեց. հրաման հանեց, որ մարդ զլուխ 55 ոսկի պետք է վճարե, որ ազատվի: Հայերը վճարեցին, իսկ թուրքերից ոչ ոք չվճարեց և ոչ ալ բանակ գնացին:

Երբ Վերին գյուղի հայերը տեղահանեցին, շշուկներ տարածվեց, որ մեզ ալ պիտի աքսորեն ու պիտի դրկեն Մերդինի կողմերը: Ռուսները իրենց առաջին նահանջեն վերջը դարձյալ սկսել էին առաջանալ, որի հետևանքով Իդից, Արդահանից, Լիվանայից ամեն օր թուրք զաղթականներ կուգային ու կանցնեին՝ իրենց հետ բերելով իրենց անասունները:

Օր մը նրանցից մեկը կհանդիպի հայ Սարգիս աղային, որը 60 տարեկան էր, բայց քանի որ անցյալում ծառայած էր թուրքի բանակում՝ ժանդարմի հագուստով էր: Սարգիս աղան կհասկնա, որ ան իրեն թուրքի տեղ է դրած, ինքզինքը չի խանգարեր կշարունակե հետը խոսիլ:

Թուրքը կըսե. - Ձեր այստեղը շատ հայեր կան, ինչու՞ ազատ թողած եք ու չեք ջարդեր:

Սարգիս աղան կըսե. - Կառավարությունը հրաման չէ տված, ինչպե՞ս ջարդենք:

Թուրքը կըսե. - Հրաման ի՞նչ ըսել է: Մեզի ալ հրաման տված չէին, բայց հրամանը արդեն Պոլիսեն եկած է: Եթե դուք ջարդեք, ոչ մեկը ձեզի բան մը չի կրնար ըսել: Դուք Նարմանի ձորը գիտե՞ս, մենք այդ ձորը ամբողջ հայու դիակով լեցուցինք:

Սարգիս աղան եկավ, մեզի պատմեց: Այդ օրերուն չեթեններու ահագին բանակ մը լեցված էր Սպերի մեջ ու առավոտից մինչև իրիկուն դիմում գոռնայով, բարձրաձայն աղմուկով, վայրենի պարերով կսարսափեցնեին մերոնց:

1914-ի վերջերը նոր ժանդարմների հրամանատար մը եկավ Սպեր, հազիվ տասնութ տարեկան լալոտ մըն էր, կըսեին՝ Խալիլ Չավուշին տղան է: Աս լալոտը եկավ հաստատվեցավ հայոց թաղի արևելյան կողմը, բարձունքի վրա գտնվող որբկայրի տիկին Մարիանոսին տունը: Ան հետադիտակը ձեռքը կդիտեր, թե որ աղջիկը կամ հարսը տունեն դուրս եկավ: Անոր համար անկե վերջը մեր աղջիկները տունեն կվախնային դուրս գալ:

Օր մը՝ 1915-ի հունիս ամսուն էր, ելա, մեր պարտեզը գացի: Ծամփին հանդիպեցի տասը տարեկան Մեմեղ անունով ինձ ծանոթ թուրք լալոտին: Ան ինձ ըսավ. - Եկու՛ր, դուք թուրք դարձիր, քանի որ շուտով ձեզ պիտի աքսորեն: Ծամփին հորդ, մորդ, եղբայրներդ, որոնք մեծ են, բոլորին պիտի սպանեն, իսկ պզտիկներուն պիտի թրջացնեն, իսկ եթե անոնք չուզեն թրջանալ՝ անոնց ալ պիտի սպանեն: Դուք, եկու՛ր, հիմա թրջացի՛ր, որ այստեղ մնաս, որ քու արտերուդ, տուներուդ տեղ դառնաս:

Ես ըսի. - Եթե իմ հարազատներուս պիտի սպանեն և իմ ետևս լացող չպիտի ըլլա, թող զիս ալ սպանեն, ես մահից չեմ վախնար, չեմ ալ թրջանար:

Ան բավական երկար խոսեցավ զիս համոզելու

համար, բայց ես միշտ մերժեցի իր ըսածները:

Եկա տուն մերոնց պատմեցի: Հաջորդ օրերուն արդեն սկսան գյուղերն հայերուն աքսորել, տարին քաղաք, հետո՝ Բաքերդ:

Աքսորվածներուն մեջ էր մեծ քույրս՝ Էլմասը, իր չորս պզտիկներով, կեսրարը՝ 102 տարեկան Ջուռնաճյան Սարգիս աղան, որը կույր էր և քրոջս տալը՝ որբկայրի Մարիամ խանութը:

Հունիսի 5-ին հայրս մեր ճամփորդության համար վեց հատ էջ գնած էր, որոնք տարել էի դաշտ արածելու: Երեկոյան, երբ վերադարձա, լսեցի, որ աչքի ընկնող հայերին ձերբակալել էին, մահ հորս՝ Տեր Ղևոնդ Հացագործյանին, որը քահանա էր և առաջնորդի փոխանորդը:

Հունիսի 6-ին կառավարության կողմն լուր տրվեցավ, թե պատրաստվինք վաղը առավոտ ճամփա ելլելու համար, պիտի մինչև Խարբերդ երթանք:

Առավոտյան ոստիկանները եկած էին և հրամայում էին, որ շուտ դուրս գանք, բանալիները տանենք, հանձնենք կառավարությանը:

Սպերի հայերը, որ դեռ հիշում էին, թե ինչպես անցյալում Լալա Մուստաֆայի և Արիֆ Ահմեդի մահն ջարդարարներու կրոնկներուն տակ ինկած էին, բայց չէին մեռած, հիմա արդեն բնաջնջվելու վախը կապրեին:

Ամբողջ հայերը անձրևի տակ հավաքվեցան ջրաղացի մոտի պարտեզը: Հոն եկան մահ մեր տղամարդիկը, որոնք երկու օր է, որ բանտարկված էին, մահ՝ հինգ երիտասարդները:

Մինչև Սպեր քաղաքի և գյուղերի հայերուն Բաքերդ հասնելը աչքի ինկնող տղամարդկանց մեծ մասը կոտորեցին: Որոշված էր՝ դեռ Մալասա գյուղը չհասած, քաղաքի ժողովուրդը Մորոխ գետի եզերքը տանիլ և կոտորել, բայց ամբողջ գիշերվան տեղատարափ անձրևը արգելք եղավ այդ ծրագրի գործադրմանը: Իսկ առավոտուն դեռ արևը մոր էր ծագել, երբ հանկարծ բարձունքի քարերուն ետևից 25 զինվոր և 6 նորավարտ սպաներ հրացանները պատրաստ բռնած խուժեցին մեր վրա: Ժողովուրդը վայնասուն փրցուց, բայց անոնք մեզ հանդարտեցուցին՝ ըսելով, թե՝ մի վախճաք, մենք եկանք ձեզ ազատելու: Թե՛ ի՞նչն էր պատճառը՝ չգիտեմ. այդ մարդիկը մեզ մինչև Բաքերդ տարին:

Նոր տոմարով հուլիսի 1-ն էր, երբ հասանք Բաքերդ, ուր մեզմե առաջ եկած էին մեր գյուղերի հայերը, վրանները զարկած էին գերեզմանի հեղեղատի մեջ՝ Մորոխի մոտ: Այդտեղ մնացինք երկու շաբաթ: Գիշեր մը հանկարծ հայտնվեցավ պայտար Սարգիս աղան և պատմեց, թե ինչպես զիրենք (այսինքն՝ հայերուն) իրենց բանակներն ազատած, տարած են լեռան մը վրա, իբր թե ճանապարհ չհնկելու: Երբ կհասնին լեռան վրա, այնտեղ զիրենք կլեցնեն ձորի մը մեջ ու չորս կողմն զնդացրային կրակ կբանան և բոլորին ալ կսպանեն. հագիվ թե մի քանի հոգի կազատվին: Սարգիս աղան իր կնոջ և երեխաներուն տես-

նելն վերջ, մույն գիշերն իսկ աներևույթ եղավ:

Այդտեղ օր մը Նշան Պելոյանը քույս եկավ և ըսավ. - Գեղա՛մ, մայի՛ր, դիմացն էմվեր փաշան կանցնի:

Ես աչքս դարձուցի Մորոխի դիմացի ափը՝ Կարմո խճուղին և տեսա, որ երկու սև կառքեր փոշիներու մեջ կորած կառաջանան:

Հուլիսի 14-ին ճամփա ինկանք դեպի Երզնկա: Նույն սպաներն ու զինվորներն էին մեր վրա: 60 ոսկի հավաքեցին և մեզ տարին մինչև Երզնկա՝ գրեթե առանց պատահարի:

Երզնկա հասանք ու այնտեղ տեսանք շատ մը կախաղանի փայտեր: Այդ մշան էր, որ այդ օրը մարդ են կախել: Երբ Խարբերդ էի, Երզնկայի վարպետ Տիգրան Փիրզիկյանը ըսավ, որ այդ օրը Երզնկայի արհեստանոցի դերձակ վարպետներն 30 հոգի կախեցին:

Երզնկայի մեջ մեզ լեցուցին գերեզմանատանը, ուր մնացինք մեկ ամիս: Վերջին օրերուն Երզնկա հասան Բիսքիմի և Կուրաշենի հայերը, որոնց մույնպես բերին լեցուցին հայոց գերեզմանատունը:

Օգոստոսի 17-ին Երզնկայեն ճամփա ելանք: Մեզի կառաջնորդեին մույն զինվորները՝ առանց սպաներու, մահ քիսքիմցոց ոստիկանները՝ առաջնորդ ունենալով բաշչավուշ մը Օյուքրի անունով: Երբ Եփրատ գետին հասանք, գետը անհամար դիակներ քշում, տանում էր՝ կին, երեխա, տղամարդ: Գետի եզերքով մի մեղ կածան կար, այդ կածանով անցնելն ետք ելանք բաց դաշտ ու այդտեղ մնացինք: Գիշերը հանկարծ արթնացա հրացանի ձայնն, իբր թե Դերսիմի քրդերը եկեր են մեզ կողոպտելու, և մեր բաշչավուշը դիմադրում է: Ան հինգ փամփուշտ կրակեց: Առավոտուն ելավ, թե՛ 120 ոսկի քիսքիմցիները պետք է տան, 120 ոսկի ալ սպերցիները:

Կամախը անցնելն երկու օր ետք՝ կեսօր էր, բարձրության վրա մի գյուղ կար, առջև՝ ձոր, որուն մեջ իջնելն ետք, գյուղի կողքի մեղ արահետն անցնելով, պիտի երթայինք: Այդ օրը օգոստոսի 27-ն էր: Տասներեք տարեկանն վեր բոլոր տղամարդկանց զատեցին՝ իբր թե պիտի երթան արտ քաղելու: Նույն օրը երեկոյան քիսքիմցիներու կողմն Հաջի Պողոսին մեծ տղան, իսկ սպերցիներու կողմն քոնսուլ Հարությունին տղան՝ Գառնիկը, եկան, թե՛ փող տվեք՝ մեզ ազատեն, թե ոչ՝ պիտի սպանեն: Հավաքեցին չգիտեմ քանի ոսկի:

Հաջորդ օրը առավոտուն տեսանք, որ հարավային կողմի լեռան լանջն մեր մարդոց կտանին: Մեր հարցումին ժանդարմները պատասխանեցին. - Ձե՛ք տեսնում, որ գնում են արտ քաղելու:

Կես ժամ հետո մեզ ուղեկցող ժանդարմները բոլորը հավաքվեցին: Բաշչավուշը հրամայեց, որ՝ բոլոր մսացու ամասունները պետք է հանձնեք կառավարությանը մեր զինվորներուն ճաշի համար: Գյուղացիներու մեկի հարցումին, թե՛ մեր բեռները ինչպե՞ս պիտի փոխադրենք:

- Այդ մասին ամենագիտելը, ֆուրգոնով ձեր ետևեն պիտի բերեմք: Ինչ որ չեք կարող տանիլ՝ բերեք այստեղ: Եվ իրենք սկսան հափշտակել, ինչ որ աչքի գարնող բան կար՝ գորգ, կարպետ, վերմակ և այլն: Ու արտին մեջտեղը ահագին բլուր մը կազմեցին և մեզ թշեցին՝ ըսելով, թե՝ ֆուրգոնով ձեր ետևեն կուղարկեմք:

Դե՛ռ պիտի ուղարկեմ...: Այդ օրը ոչ մեկը մի պատահական չբերավ վաճառելու: Այդ օրը Քուռչայ ըսված գյուղի քովեն անցանք, մի քիչ հաճախացանք ու մորից ճամփա ինկանք և գիշերվա կեսին հասանք տեղ: Գիշերվա մութից օգտվելով՝ մեր տղամարդկանցից երեք հոգի մտան մեր կարավանին մեջ...¹

86 (86).

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱԿԱՐՈՎԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ² (ԵՆՎ. 1897 թ., ԷՐԶՐՈՒՄ, ԱՐԾԱԹԱԳՑՈՒՂ)

1915 թ. օգոստոս 11-ին, ըստ սովորականի, գործի գացի Վառակճի խանը, խանութս բացի: Կեսօրէն վերջ ժամը մեկ ու կեսին ուստիկանները խանը կոխեցին և, զիս ձերբակալելով, Բայազետի մերքեզը տարին՝ քսան ալ ուրիշ հայերու հետ: Հոն մեր անուն-ազգանունը գրեցին: Հետո մյուտուրեթ տարին, հոն 200-է ավելի հայեր կային: Գիշերը լուսացրինք բաց երկնքի տակ, ցրտին: Առավոտյան ժամը հինգ ու կեսին մեզ ճամփա հանեցին զինվորներու հսկողությամբ, քարափ տարին, մեզ լցրին շոգենավին ամբարը: Հասանք Իզմիր քաղաքը, որը զառիվայրի վրա էր և ծառազարդ: Մեզ տարին ձիանոցը, բանտարկեցին: Հետո շոգեկոշով տարին Բիյուք Դերբենդ: Հոն տեսա մեր հայ ազգի քաջած տառապանքները: Ինքզինքս զսպել ուզեցի՝ այդ սրտաճմլիկ տեսարանները տեսնելով: Հետո տարին Սաբանճի լիճը, Սարընճա, Առիֆե, Դուզաճայ, Քելվե, Աքհիսար, Մեքենե, Վեզիր խան, Բիլեջիկ, Գարաքետլ, Չուքուր-Հիսար, վերջապես՝ Էսքիշեհիր:

Ես և Կարապետը տեղի հայ կաթոլիկ եկեղեցին գացինք, ուր հայերը մեզ տարին խան մը գիշերը քնանալու: Տեղի ժողովրդապետ Ստեփան Գալիպակճյանը մեծ ջանքեր էր գործադրում, որ հայ տառապալաններուն օգնած ըլլա՝ առանց կրոնի խտրության: Առավոտուն ուստիկանները խանը պարպեցին, և մենք ստիպված, ուրիշ հայերու պես, վրան մը շինեցինք՝ մեջը մտանք: Հետո մեզ թշեցին Ազիզի: Հոն հայոց եկեղեցիին բակը բացօթյա պառկեցանք: Հետո մեզ թշեցին Մալկարա, հացահատիկի շտեմարանի մեջ գիշերեցինք: Հետո ոտքով հասանք Ակշեհիր: Հոն ճոխ խանութները հայերունն էին, որոնք կողոպտված և ավերված էին:

Օգոստոսի 25-ին այլևս քալելով երթալը անկարելի էր: Ոտքերուս կոշիկ չէր մնացած, ոտքերես արյունները կվազեր: 85 անձ էինք. բաշչավուշին 10-ական դուրուշ տվինք, որ իբր մենք հիվանդ և անկարող ենք քայլելու: Ան 2 օր հանգիստ տվավ:

¹ Այստեղ ընդհատվում է ձեռագրի բնագիրը:

² Սարգիս Մակարովի ծննդյան տարեթիվը լրիվ չի հիշատակված: Որդին՝ Նուբար Մակարովը, իր հոր օրը-օրին (1915 թ.), օգոստոս 11 - 1921 թ., հունվար՝ գրված «Նոթեր աքսորական կյանքես» հայերեն ձեռագիր վկայության սկզբում ֆրանսերենով հայտնում է, որ իրենց տոհմածառը հասել է ընդհուպ միայն 1830 թ., որ իրենց գերդաստանը ապրել է Էրզրումի Արծաթագյուղ ավանում, բայց, չդիմանալով քրդերի հարձակումներին, 100.000 հայերի հետ միասին տեղափոխվել են Ռուսաստան և դարձել Մակարով: Ռուսաճապատակ Սարգիս Մակարովի վկայությունը մերկայացնում էմ որոշ կրճատումներով:

Ես հաջողեցա վեպիկա առնել: Մեկ ժամից քաղաք հասա, գացի բամբակի ֆաբրիկայի տնօրենին, որը մեկ վայր-կոնսուլի պաշտոն ուներ: Ամ խոստացավ Մերսիսի կոնսուլին գրել մեր մասին: Հետո մեզ թեմն մատերցին, հասանք Եմիջե, Ջեթունլի, Ադամա, Իմ-ջիրլիք, Գյուրեհլեր, Միսիս, Ջիհան, Թոփրակկալե և Օսմանիե: Հոն ալ շատ հայերու վրամներ կային: Հոս օրը և ջուրը շատ գեշ ըլլալուն, օրվա մեջ հարյուր-ներով հայեր կմեռնեին, դիակները իրար վրա կու-տակված էին: Հոստեղի խեղճությունը միմյն հիմա տեսածներես շատ ավելի էր: Հոն էմկյուրիցիներու վրամներուն տակը մնացիմք:

Հոկտեմբեր 26-ին Ադամայեմ գորքեր եկան և զինվորական բռնությամբ ամբողջ վրամները քան-դեցին, շատ մը հիվանդներ և անկարողներ սվիմա-հար եղան ու բավական վրամներ հրո ճարակ դար-ձան: Ով հիվանդ ուներ, անոնց վրամներն ալ քանդե-ցին, որ բաց երկնքի տակ մնան: Խեղճություն՝ անհա-վոր...: Օրերով մեզ քայլեցրին:

Հոկտեմբեր 30-ին հասանք Բեյլիկ հայաբնակ գյուղը: Տեղատարափ անձրևը թրջեց բոլորիս: Թշվա-ռություն՝ անպատմելի...: Նոյեմբեր 1-ին ոտքով հա-սանք Իսլահիյե կայարանը: Նոյեմբեր 5-ին հասանք Գավազը գյուղը: Ոտքերմիս շատ քայլելուց արյու-նոտվել էին: Նոյեմբերի 6-ին հասանք Կաթմա: Հա-յերու վրամներ շատ կային, բայց հիվանդներ և մա-համերձները ևս շատ ու շատ էին: Կարապետ Մեր-ջիմեկյան և Թոքաթյան վարդապետները հոգիմին ավանդեցին: Անձրևը կշարունակե թրջել բոլորիս: Խեղճություն՝ համատարած...: Ահագին մեռելներ՝ անձրևին տակ անթաղ մնացած: Ես ալ պաղ առած եմ, սարսափելի տաքություն ունիմ, քուն չունիմ: Ամեն գիշեր գողերը կատտին, կթալանեն, ով չեմթարկվի՝ կսպանեն: Մեզ ոտքով, այդ վիճակով Ազիզին տա-րին: Նոյեմբերի 28-ին հասանք Ակդերե: Հոգմած էիմք քայլելուց: Ջերմում էի, օրէօր տկարանում:

Դեկտեմբերի 4-ին Սեդրակին և Պետրոսին Հալե-պի կոնսուլին քով դրկեցիմք, որ պատմեն մեր թշվառ վիճակի մասին: Այդ օրը դողացնում էի սաստիկ: Դրամ չունեի: Երկու շապիկներես մեկը ծախեցի: Վի-ճակս ավելի գեշ է: Սուլֆատ առի, վիճակս քիչ մը լա-վացավ: Ժամդարմները եկան մեզի բռնությամբ ոտ-քի հանեցին. քայլով հասանք Մյուլթե գյուղը: Տկար եմ, չեմ կարող քայլել: Ոտքով հասանք Մեսքենե, ուր ահագին հայերու վրամներ կային: Դեկտեմբերի 19-ն է: Մեզ քայլեցնում են անընդհատ: Հասանք Եփրատ գետին եզերքը: Դրամ չունիմ, ասոր անոր բեռն եմ շալակում, որ հիմզ դուրուշ առնեմ՝ հաց գնեմ: Ու-քով հասանք Ռաքքա: Հոն համատարած վրամներ էին: Քաղաք մտնալ արգիլված էր և անհմար, Պետք էր Եփրատ գետը անցնիլ: Գիշերեցիմք արաբա-կան գյուղում՝ բացօթյա: Հունվար 3-ին հասանք Դեր Ջոր, ուր ահագին զաղթականներու վրամներ կային: Աներևակալելի՝ խեղճություն, մեռելներ, դիակներ, ոռիլ, անոթություն, լաց, ողբ...: Մկրտիչ Մազմանովը

հիվանդ էր ծանր: Երիտասարդ ընկերս՝ Նազարեթը, չդիմացավ, մեռավ: Այլևս իմ վրա ալ ուժ չէր մնա-ցած: Կմտածեի, եթե մեռնեմ, ո՞վ ինձ կթաղի:

Հունվար 26-ին մեզ կանչեցին Ներքին գործոց նախարարությունն: Հրաման եկել էր, որ մեզ, որ-պես ռուսահայատակ, հայ զաղթականներն զատե-լու են: Հիվանդ ընկերոջս էի մայում, բայց ամ հո-գին ավանդեց: Ես ալ շատ տկար էի: Փետրվար 23. պառկած տեղես չէի կարող վեր կենալ: Գեշ հիվանդ էի: Քամի օր է բամ կերած չէի: Երևի պիտի մեռնիմ: Ապրիլ 10-ին խոստովանեցա Տեր Պետրոս վարդա-պետին: Մայիսի 4-ին հյուպատոսարանն 4 ոսկի ստացա: Տիրամ էր դրկած: Նամակ առի, որ մեր բոլոր հարազատները աքսոր հանած են, Անկարա կգտնվին: Պզտիկ տուն մը վարձեցի: Նամակ առի, որ հորեղբայրս՝ Սեդրե Մակարով, համկարծամահ եղած է աքսորի մեջ: Կարապետ Գիճյանն ալ աքսոր հանած են իր ընտանիքով:

1916 թ. սեպտեմբեր 12-ին Պոլսո Հայոց Զավեմ Պատրիարքը հոս հասավ յուր եղբայրներու և քույ-րերու ընտանիքներով՝ ասկից ալ Բաղդադ երթալու համար:

1916 թ. սեպտեմբեր 15-ին ճամփա եղանք. 8ամիս և 16 օր հոս կենալես վերջ մեկնեցանք Համա: Հոն ալ շատ զաղթականներ կային: Հետո Մեսքենե գա-ցիմք: Սեպտեմբեր 20-ին հասանք Հալեպ: Օսման-յան կառավարությունը 5 ոսկի տվավ՝ ճամփու ծախս մինչև Կոնիա: Տիրանին և Անիկին մամակ գրեցի և Կոնիա մեկնելս հայտնեցի: Սեպտեմբեր 24-ին թեմն մատանք, անցանք Մուլիմիե, Կաթմա, հասանք Հա-սանբեյլի հայաբնակ գյուղը, ուր բնավ հայ չէր մնա-ցած:

Սեպտեմբեր 25-ին շոգեկառքով անցանք Օսմա-նիե, Թոփրակկալե, Վեիսիե, Ջիհան, Միսիս, Գյուր-եհլեր, Իմջիրլիք, Ադամա: Հոս ալ հայերին ամբող-ջությամբ աքսոր էին տարած: Միմյն այստեղ Մուս-տաֆա ամուսնով փոխիս մը մեզ կուղեկցեր: Հետո Նազմի ամուսնով փոխիս հանձնվեցանք: Անցանք Ջեթունը, Եմիջե, Տարսոն, Մեզարցուլը, վերջապես՝ Բոզանթի, հետո՝ Էրեյլի: 1916 թ. հոկտեմբեր 3-ին հասանք Կոնիա և կառավարական շենքին մոտ՝ «Հալեպ» պանդոկը իջանք: Այդօր տեսա Տիրանին և քենիները: Քարտ մը գրեցի Անիկին: Եկեղեցի գնացի: Լսեցի, որ Միսիթարյան Ավետիք և Ամտոն հայրերը հատուկ հրամանով ազատված են և Պոլիս հասած: Հոկտեմբերի 4-ին ամերիկյան միսիոներ միսս Գուշ-մանեն 4 ոսկի ստացա: Բոզկիրի մեջ տեղավորվեցի, բայց հայություն չկար, միայն զինվորի ընտանիքներ կային՝ ամենքն ալ աղքատ: Հոնտեղեն տեղափոխ-վեցա Սեդիշեհիր, հոն ալ հայ չէր մնացած:

Նամակ գրեցի հարազատներս: 1917 թ. մայիս, վեց ամիս հոն մնալեն վերջ կառքով հասանք Պոլ-տուր: 1918 թ. հունվար 1-ին սկսա կարդալ Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառները»:

1918 թ. մարտ 4-ին պաշտոնապես հաղորդվե-

ցավ ուսաներուն հետ հաշտության լուրը: Խրախճանքի մեջ ենք:

Նոյեմբեր 18-ին Պոլիս եկա, սկսա արդեն աշխատիլ Տիրանիա քովը:

Այսօր 1919 թ. հունվարի 5-ն է: Սեպտեմբեր 26-ին մշանվեցա Իսկուֆու հետ:¹

87 (87).

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՐՈՍԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1898 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ, ԱՎԸՐԴՆԻԿ ԳՅՈՒՂ)

Երբ ես ծնվել եմ, մայրս մահացել է: Հայրս ինձ ու յոթ տարեկան քրոջս հանձնել է գերմանական որբանոց՝ Մարգարիտ մայրիկի խնամքին: Ես մշտադր Փալենտիմադի որբանոցն էի, քույրս՝ Թամթե Կատարիների որբանոցը: Մեր որբանոցում հարյուր հիսուն որբ կար: Մի անգամ մեծ տղաները թուրի ծառի ճյուղը կտրել էին՝ իմ վրա թողեցին: Տնօրենը կանչեց, ասեց. - Դու՞ ես կտրել:

Ես ալ ըսի. - Ինձի մայն, ադ ճյուղին մայն. ես պզտիկ, ի՞նչպես կրնամ այդ ճյուղը կտրել, բայց եթե նրանք կուզեն, որ ես կտրած ըլլամ, ես ալ աղպես կըսեմ:

Ան ինձի մեկ հաց տվավ: Տղաքը կարծեցին, որ ծառը կտրելու համար ինձ հաց տվավ, եկան շուրջս, ուզեցին ձեռքիս հացը՝ ըսելով. - Մենք ծառը կտրենք, դու՞ հացը ուտես:

Տնօրենը նորեն կանչեց բոլորիս: Նորեն հարցուց: Տղաքը կարծեցին, որ հաց պիտի ստանան, իրենք ըսին. - Մենք ենք կտրել ծառը:

Տնօրենը անոնց զավազանով վեցական հարված տվավ:

Հետո ինձ փոխադրեցին Բերրիի որբանոցը: Հոն իննսուն հոգի էինք. աղջիկ-տղա՝ խառը, բայց մեջաբանները առանձին էին: Հացը, ջուրը քիչ էին տալիս: Մեզ արհեստներ էին սովորեցնում, բուրդ էին մանել տալիս, թել էինք ստանում: Աղջիկները բրդից գուլպա էին հյուսում: Մեր դպրոցը մեծ սրահ մըն էր, մեջը վեց հարյուր հոգի կառնէր: Կիրակի օրը բողոքականներուն ժողովարանը կերթայինք: Պատվելիին ընտանիքը ինձի շատ կսիրէր: Երկու տարի մնացի հոն: Հետո ինձ փոխադրեցին Խարբերդի որբանոցը: Հոն ալ երկու տարի մնացի: Ամառը ամառանոց կտանեին: Կաղանդին տոնածառ կսարքեին, կերգեինք, վերջն ալ թաշկինակներու մեջ չոր պտուղներ՝ խնձոր, մարինջ կթաժանեին՝ Հիսուսի նկարով: Հետո արհեստանոց բացվեցավ. դարբնություն, ատաղձագործություն կտրվեցանք՝ առանց վարձքի: Մի օր փախա ընկերոջս հետ: Նա ազգականներ ուներ, իրեն ներս առին, ինձ՝ ոչ: Ուզեցի ետ դառնալ դեպի որբանոց, ճամապարհին հայերը ըսին. Թուրքերը գիշերով քեզ կսպանեն:

Դատեմը Ջըզըյան ընտանիքը ինձ որդեգրեց: Դատեմը ուներ երեք հարյուր հիսուն տուն հայ և քսան տուն թուրք: Գյուղում զբաղվում էին հողագործությամբ: Ցանում էին ցորեն, գարի, ոսպ, չն-

մեմ, բամբակ, շուշմա-կտավատ: Արհեստավոր քիչ կար. հինգ հյուսն, ութ պատշար, վեց կոշկակար, չորս նալարավաճառ: Թուրքերը ոչխար կպահեին: Գյուղեն դուրս, տասնհինգ ռուպե հեռու հին եկեղեցիի մը ավերակը կար, քովեն աղբյուր մը կբխէր, որը չորս ջրաղաց կդարձներ և գյուղացիներուն այլուրը կաղային, արտերը կջրեին: Բարձր ապառաժներուն մեջը վայրի կենդանիներ, վայրի աղավնիներ և մեղուներ բույն շինած էին: Մենք լողալու համար կգնայինք Ս. Հովհաննեսի Մեծ ջուրը: Դատեմի չորս կողմը թուրքի և քյուրդի գյուղեր էին, բայց ես իմ հովանավորների մոտից էլ դուրս եկա՝ զգված: Հետո Ուլոհոջյան ընտանիքը ինձ ընդունեց: Մեծ տղային անունը Հովհաննես էր, մյուսը՝ Հովսեփ, փոքրը՝ Լևոն: Բոլոր տղաները գնացին սովորելու: Մնացին աղջիկները՝ Կառա, Բրաքիոն և Քուրեմա: Ես այդ տանը ապրեցա չորս տարի: Ինձ ուզեցին իրենց աղջկա հետ ամուսնացնել, բայց ես մտածում էի, որ մի օր իմ երեսուվա կտան իմ որբությունը: Մի օր քաղաք էի գնացել, ճամփին հանդիպեցի իմ հորեղբոր աղջկան: Նա ինձ տարավ իր տունը: Տվավ ինձ դարբինի մոտ, որ արհեստ սորվիմ: Այդ ժամանակ վարպետներեն շատերը ապառիկ կաշխատեին, այսինքն՝ կալերու ժամանակ կերթային իրենց կատարած աշխատանքներում դիմաց ապառիկ վարձերը հավաքելու: Այդպես ալ իմ վարպետը կաշխատեր, բայց կարդալ չիմանալուն, իր հաշիվները ես կգրեի: Դրա համար կալերի ժամանակ ինձ իր հետ կտանէր: Գնացինք ապառիկները հավաքելու: Մեկ ամիս Խարբերդի քյուրդի ու թուրքի գյուղերը գնացինք, ապառիկները հավաքեցինք, վերադարձանք տուն: Ձմեռը վրա հասավ: Գարունը եկավ: Մեկ օր տեսանք արևը խավարեց, շատերը ըսին. «Վատ մշան է, տեսնենք ի՞նչ պիտի ըլլա»:

1914 թ. էր, մի օր տեսանք, որ թաղերում մեջ դավուլզուռնայով ման են գալիս, առաջեն մեկ մուսուլմանի կանչում է. «Սեֆերբերդիկ եղալ, ամեն մարդ պետք է, որ զինվոր ըլլա, որ հայրենիքը պետք է պաշտպանեն, ամեն մարդ պետք է կամավոր զինվոր արձանագրվի»: Թե՛ թուրքերեն և թե քանի մը հայեր կամավոր գրվեցան: Մեկը կար, որ ակնցի էր, անունը՝ Գրիգոր: Ան մինչև Մապադջուր չհասած՝ կփախի Խարբերդ: Կռնեն, նորեն կղրկեն բանակ,

¹ Այստեղ օրագրությունն ավարտվում է:

նորեն կփախի: Աս անգամ՝ ոտքը շղթայով կբանտարկեն գորանոցին մեջ: Արդեն ինքը դարձին էր, ոտքի շղթան քարով կկոտրեն, կփախի: Եկավ վարպետիս խանութը, հաց ուզեց: Բայց անոր բռնել, նորեն բանտարկել էին:

Խարբերողը ամեն տեսակ բարիքով լի երկիր է. հողի բերքը առատ, պտուղները լի, ամուշահամ ջրերով, խոտերով, ծաղիկներով առատ երկիր, արծաթի, պղնձի, քարածխի, աղի հանքերով հարուստ է, նաև՝ հանքաքերով: Խարբերողում հնություններ կան, Զևայի մոտ հայկական արձանագրություններով բերդ կա, լաբիրինթոսի քարայրներով: Հեթանոսական մի տաճարի զոհասեղանն էր մնացել: Դեռ կանգուն էին Խուլավանքը, Դատեմի վանքը, Ս. Աստվածամայր եկեղեցին:

Խարբերդի գյուղերը շատ էին: Կային գյուղեր, որ միայն հայկական էին, նաև կային, որ խառն էին՝ հայ և թուրք միասին: Խարբերդում հինգ եղբայրներ կային, որ մետաքսի ֆաբրիկա ունեին, հազար հինգ հարյուր բանվորներ կաշխատեցին, բայց աքսորեցին և իրենց ֆաբրիկան թուրքերը չկարողացան աշխատեցնել, գործիքները գողացան, ավերակի վերածվեց, իսկ նրանց տները թուրք պաշտոնյաներն ասեցին:

Խարբերդի տեղահանության ժամանակ ես տասնյոթ տարեկան էի: Լավ հիշողությամբ մեջ է: Թմբուկ զարկին և քաղաքին մեջ կպտտվեք մունետիկը ու կըսեք. «Սեֆերբերդիկ է, պատերազմ պիտի ըլլա...»: Հետո ըսին, թե՝ հայերին պիտի աքսորեն: Քաղաքի մեջ սկսվեցին խուզարկություններ, որպես թե զենք են փնտրում, բայց լրիվ կողոպտում էին, դրամ գտնելիս՝ իրենցն էր, մինչև իսկ սոխ մաքրելու դանակը հավաքեցին: Ով զենք չէր տալիս, եղունգներն էին քաշում, ծեծում էին կամ փող էին ուզում, որ զենք առնեն: Մի անգամ կլոր ծակով երկաթներ կային, որ մեջը փայտ էին հագցնում, հավանգի տեղ էին օգտագործում, դրանք էլ հավաքեցին: Քաղաքի և գյուղերու մեջ հայ հարուստներուն բանտերը լեցուցին, ժողովուրդը մնաց անհոյժիվ ոչխարի պես: Քանի մը մեծերու ոտքերը պայտեցին, մի քանիսին ատամները քաշեցին, բանտերու մեջ եղողները տանջանքներին չդիմանալով, ինքզինքնին վառեցին:

1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին թուրք կառավարությունը կձերբակալե հայ հայտնի մտավորականներին, հարուստներին, կղերականներին, պրոֆեսորներին, ուսուցիչներին. Խարբերդի Տեր-Խորենյան Առաջնորդին, Երվանդ Սրմաքեշխանյանին (Երուխան), Մեզրեի Ազգային կեդրոնական վարժարանի տեսուչ և հայտնի գրագետ Հակոբ Շամիկյանին, դոկտոր Միքայել Հակոբյանին, Եփրատ կոլեջի պրոֆեսորներեն՝ պրոֆ. Տոնապետ Լույենյանին, պրոֆ. Նիկողոս Թենքեճյանին (Խարբերդի հայ բողոքականների ազգապետ), պրոֆ. Կարապետ Սողկյանին, պրոֆ. Մկրտիչ Որբերյանին, պրոֆ. Հովհաննես Պուճիզանյանին, ուսուցիչներ՝ Հովհաննես

Տիմկըլյանին, Հովհ. Հարությունյանին (Թղկատինգի), Տեր-Վարդան քահանա Արսլանյանին, մտավորականներ՝ հաջի Հակոբ Ֆերմանյանին, Կարապետ Էքմեքճյանին, Կարապետ Հովսեփյանին, Արմենակ Թերզյանին, Արթին բեյ Հելվաճյանին, Արզուման Արզումանյանին, Մարտիրոս Մուրադյանին, փաստաբան Ալեքսան Նալբանդյանին, Հովհաննես Խարբությանին, Սերոբ Վարդապետյանին, Հ.Յ.Դ. ընկերներեն՝ Կարապետ Դեմիրճյանին (հյուսեցիկիցի), Տիգրան Աստիկյանին, դոկտոր Նշան Նահիկյանին, Արամ Արաքյանին, արաբկիրցի Կարապետ Կոկյուշյանին, սոցիալիստ-դեմոկրատ հնչակներեն՝ Հարություն Սեմերճյանին, Կարապետ Թաշճյանին, ռամկավար կուսակցութենեն՝ Խոսրով Թեպեքիճյանին, Սմբատ Արսլանյանին, Հովհ. Դանիելյանին:

Շատ մը ուրիշ հայտնի անձնավորություններ պաշտոնաձև կըլլան: Ասոնք շուկաներու և փողոցներու մեջ շղթայակապ, ծեծերու տակ, քարերու գանակոծումներու ենթարկվելով, հետո կնետվեին Մեզրեի բանտ և կմատնվեին մահացու տանջանքներու: Կեսգիշերին ոստիկանները կըրջապատեն բանտը: Բանտապահ Հասան էֆենդիի հետ արաբկիրցի Ալի օմբաշի անունով ոստիկան մը, բանտի դուռը բանալով՝ ներս կմտնա և կերթա դոկտ. Նշան Նահիկյանի կեցած հարկաբաժինը, կհրամայե բանտարկյալներուն մեկ առ մեկ դուրս գալ և պատրաստ ըլլալ Եդեսիա երթալու, բայց Ֆերիդ բեյի հրամանով՝ սրախողխող կըլլան: Հայ բանտարկյալները կորոշեն բանտը հրկիզել, որ ազատվեն, բայց կրակների մեջ կնահատակվին երեսուկոթ հոգի: Նաև թուրքական բանակի հայ զինվորները զինաթափ եղած ու սպանված են: Նախ՝ որպես ճակատ ղրկելու նպատակով կհավաքեն, փոխանակ ճակատ ղրկելու գործավորական բանակներ կկազմեն (ամելե թաբուր), որ հայ զինվորները թիապարտի կյանքի կմատնվին: Անգութ հրամանատարները կաշխատեցնեն հայերը ճամփա շինելու, առանց խտրության՝ բեղել վճարողներուն և չվճարողներուն: Անոնց՝ շրջապատված հեծյալ ոստիկաններով, անոթի, ծարավ, ժամերով կքայլեցնեն: Զինվորները կսկսին նախատել և վիրավորել, որը հետո վերածվում է հարվածների: Փարչանջի և Քեսիրիկի ճամփու վրա, երբ աղբյուրի մը կմոտենան, երկու հազար հոգու չեն թողուր, որ ջուր խմեն, ով կհանդգներ՝ անոր զխուս կիջնար հրացանի կոթի հարվածը: Գրեթե բոլորը բնաջինջ եղան, և զոհերու մարմինները նետվեցան հասարակաց փոսի մը մեջ: Նույն կերպ կվարվեին Դիարբեքի ղրկված երկու հազար աշխատավորներու հետ:

Կարմիր խոճաղ (Կարմիր շենք) հավաքել էին տանջելու Խարբերդի երիտասարդ դպրոցականներին և զինաթափ եղած զինվորներին, որոնք խոշտանգված, ու դիակները իրար վրա թափված, նեխված էին: Ամեն անկյուն՝ արյուն, փսխումք, կղկղանք: Գետնի վրա պառկողները պատերազմի դաշտին վրա փոված դիակներու կմմաներին: Այսպես, իրարու

ետեւ մեկ կողմէ գյուղերն և ավաններն բերված չափաքան կամ տարիքոտ անձինք Կարմիր խոնաղ կնետեմ, մյուս կողմէ՝ ձերբակալվածները կորկեն Եղեսիա՝ իբր երկաթուղային գիծերու վրա աշխատելու:

1915 թ. հուլիսի 14-էն հետո, երբ բոլոր երիտասարդները դրկված էին սպանդանոց, թուրք կառավարությունը անոնց տեղը կիցնէ տարագրեալ ծնողագուրկ որբեր, կիներ ու աղջիկներ: Հայ աղջիկներ անուորդով կվաճառվէին թուրքերուն: Բարեմիտ թուրքեր գաղտնի կերպով կհաղորդեն բռնագաղթի լուրը իրենց հայ քարեկամներուն:

1915 թ. հունիսի 25-ի առավոտ մունետիկը Մեզրեի և քաղաքի բոլոր թաղերը մեկիկ-մեկիկ շրջելով՝ հայտարարեց կառավարության պաշտոնական հրովարտակը հետևյալ իմաստով. «Հայեր, լսեցե՛ք. խոսքս գլավորներուն է: Մեր պանծալի պետության և թագավորած թագավորին հրամանով որոշված է խաբէրդի բոլոր գլավորներուն Ուրֆա դրկել: Օրորանի մանուկն սկսյալ մինչև ամենավեջին ծերը՝ ճամփորդ պիտի ըլլա: Հրամանը շատ խիստ է, թե՛ լսողաց և թե՛ չլսողաց համար օրենքն անփոփոխ է»:

Խուճապը սկսվում է հայերի մէջ: Ամեն տուն իրարանցումով կգնէ իր փոխադրության համար կենդանիներ, կառքեր, սայլեր: Կսկսին վաճառել տներ, իրենց ունեցած պաշարը, շատ ցածր գներով: Ոստիկաններն ասում էին. «Ինկիլ դերե (Մղկտալու ձոր) պիտի երթաք»: Հայերը կարծում էին «Ինկիլթեր» (Անգլիա) պիտի տանին, հոն խանութ պիտի բանան: Բայց ոստիկաններն ասում էին՝ «Բալըք եմէլի պիտի ըլլաք», այսինքն՝ «Ձուկի կեր պիտի ըլլաք», սակայն գաղթականները չէին հասկանում:

1915 թ. հուլիսի 1-ին Մեզրեի տեղահանության առաջին քարավանը դուրս եկավ հարյուրապետ Ադամ փաշա անունով դաժան պետի մը սվինավոր զինվորներով և հեծյալ ոստիկաններով շրջապատված: Քարավանի ետեւն երկու բարձած սայլեր, մեկը՝ սև սովին և մյուսը՝ պարաններով բարձված էին: Ժամփին տղամարդկանց առանձնացրին: Ադամ փաշան կիներին հավաքեց նրանց ունեցած դրամն ու զարդերը՝ իբր ապահովության համար և ըսավ. - Տիգրանակերտ հասնելու ըլլաք մե, բոլորն ալ ձեզի կվերադարձնեմ, հետո զորանոցի մոտ ըսավ, - լա՛վ իմացեք, դուք միլլեթ խայիմի եք (ծողովորդի դավաճան եք), մենք ձեզ կաքսորենք, որ մենք ապահով ըլլանք:

Մի թուրք տղա հայ տղայի մը դանակով հարվածեց, ըսին. - Ի՞նչ կընես:

Տղան ըսավ. - Դանակս կփորձեմ:

Երբ հայերը բողոքեցին, հարյուրապետը ըսավ. - Տղային բռնեցինք, կդատեն, դուք ձեր ճամփան շարունակեցեք:

Բարձրացան Դեւ Բոյնին (Ուղտի Վիզ) լեռը: Քիթերնիս հոտ կառնէր. տեսանք՝ ամեն կողմ մեխված դիակներ են, աղոնց հոտն էր: Քալեցինք, հա-

սանք Ֆրոնուզ խան: Տիգրիսի ծայրը ծառերու տակ մեզ իջեցուցին: Ամբողջ կիներն ու աղջիկները կուլան, զինվորները՝ կծիծաղին ու կըսեն. «Երգեցեք, պարեցեք, ի՞նչ կա լալու, ձեր տղամարդիկ խաբէրդ մնացին»: Փոքր հանգիստեն վերջ մենք ճամփան շարունակեցինք: Ժամապարհի երկայնքով, ձորերու մէջ, ամբողջ մարդու դիակներ էին, որպես թե թաղած են, բայց շատ տեղ ուրք ու ձեռք հողեն դուրս մնացած էր և շատ կհոտեր: Հասանք Տիգրանակերտի մոտ խալխամա, ուր գերմանացիները պղինձ կհալեցնեն և ուղտերով Գերմանիա կորկեն: Հոն քանի մը թուրք տղաներ եկան աղջիկ փախցնելու: Մեկին վիրավորեցին, ընկավ, հայ կիները ճչացին, զինվորները եկան, ըսին. - Ինչո՞ւ՝ սպանեցիք:

Տղաները ըսին. - Մեկ է, բոլորին ալ պիտի սպանեն:

Ոստիկանը պատասխանեց. - Այո՛, պիտի սպանեն, բայց քաղաքն դուրս:

Ժամփին լիքը դիակներ էին: Հասանք Տիգրանակերտ: Մեզ նստեցուցին պարիսպն դուրսը՝ զորանոցին մոտը, հանգստանալու: Տիգրանակերտը չորս դուռ ուներ՝ Դադ Քափուսի, Մարդին Քափուսի, Ուրֆա Քափուսի, Ուռում Քափուսի: Քաղաքի ամեն կողմը պարիսպ էր: Մեզ Տիգրիս գետի քովն մինչև կամուրջը քալելով տարին, ալյուրի ֆաթրիկայն անցանք, կես ժամ հանգիստ տվին, նստեցինք: Կես ժամ ետքը Տիգրանակերտն մի քարավան բերին, մեջը ամբողջ կիներ էին: Անոնք սպիտակ չարշաֆներով էին: Մեկ ժամ ետքը երկրորդ քարավանը եկավ: Աղոնց ալ առանց դադարի հեռացրին մեզմէ: Նույն ճամփով մեզ ալ հանեցին դեպի Մերդին, մինչև կեսօր քալեցինք, կամուրջի մը տակ նստեցրին մեզի: Ծառ չկար, կամուրջի շուքին տակը նստանք: Այնտեղ մի կին երկուքի ցավը բռնեց, երկու տղա ունեցավ, բայց ոստիկանները մեզ ճամփա հանեցին՝ նրան ու նորածիններուն թողնելով մենակ: Ինչքան խնդրեցինք՝ իզուր. մեզ սկսեցին մահակներով ծեծել և քայլեցնել: Հասանք խանիկ ըսված գյուղը: Գիշերը հազարավոր քյուրդեր՝ հին չախմախլու գնքերով, ծուռ սուրերով, փայտեք առած հարձակվեցին մեզ վրա, սկսեցին մեզ թալանել, սպանվածների վրայից հագուստները հանել: Կիները սպանված, ճամփաների եզերքները ինկած էին: Երեք քարավան Տիգրանակերտից նորից բերեցին, բոլորը կիներ էին՝ սպիտակ չարշաֆների մէջ փաթաթված, իրար «Մարիամ խանըմ, Մարիկա խանըմ» կըսէին: Երեխաներին սկսեցին փախցնել: Մի կին սկսեց լալ, թե՛ երեխայիս մեջքը կապած էի իմ ունեցած ոսկեղենը, երեխայիս տարան և ունեցածս: Մեր ոստիկանները Տիգրանակերտն փոխվեցան:

Մերդինի պարտեզները վերջանալեն ետք անապատ ինկանք: Մի պառավ կին ետ մնաց՝ ոտքին նոր գուլպաներ ունէր: Ժամդարմը կուզէ գուլպաները, կինը կըսէ. - Ոտքիս կոշիկ չունիմ, գոնէ գուլպան հագած եմ, որ ոտքս տաք ավազը չվառն:

Ժամդարմը հրացամի կոթով խփեց կնոջ գլխին և ոտքից հանեց նրա գուլպաները: Կինը սկսավ լալ.

- Ղուրբա՛մ ըլլամ, դրամներս մեջն եմ, գուլպաս մի՛ հաներ ոտքես:

Ժամդարմը ըսավ. - Ավելի՛ լավ, - ու խեղճ կինը ալ չկրցավ քալել, մնաց ճամփին:

Մենք շարունակեցինք: Ժամդարմները ջուր չէին թողնում խմել, ասում էին. «Կամ՝ մեկ ոսկի տվեք, կամ՝ մի կույս աղջիկ»: Կինները ստիպված ջրի ամանի մեջ միգում էին ու խմում:

Գնացինք Վերանշեհիր: Տեսանք սպանվածներ: Կինները ըսին. - Դուք մեզի սպանելու՞ բերիք:

Ժամդարմը ըսավ. - Եթե ուզեմք, ձեզի բացօթյա կրնանք սպանել, բայց սպանելու հրաման չկա, ձեզ համրանքով չեն տվել, որ համրանքով պահանջեն: Ով ճամփին մեռավ՝ մեռավ:

Հասանք անապատի մեջ գյուղ մը: Ջուր չկար, միայն մի հոր կար: Ես իջա մեջը, որ բոլորին դուլ-լերով ջուր քաշեմ: Դուլյով ջուրը գլխիս ընկավ, ես ցավից դուրս եկա: Արաքները ուզեցին ինձ որպես աշխատող ձեռք պահել իրենց մոտ: Ես ըսի. - Չէ՛, ես իմ ժողովրդի հետ պիտի լինեմ:

Արաքներն ըսին. - Վաղը ձեզ պիտի կոտորեն, ինչպես որ նրանց արեցին:

Եվ իսկապես, հաջորդ օրը տասնութ զինվոր մեզ վրա հարձակվեցին, գետինը մի կարպետ բացին, վրան ամենքից դրամ, ոսկեղեն, մատանի, ապարանջան, ժամացույց սկսան հավաքել: Ամենն մեծ կողոպուտը այնտեղ եղավ:

Գնացինք, գնացինք: Ժամդարմները ասին. «Ե՛տ դարձեք՝ սխալ ճամփա է»: Բայց մենք բավականաչափ առաջացած էինք և տեսանք, թե ինչպես կոտորել էին բոլորին՝ տկոթ, արյուններում մեջը: Մոտեցանք մի հորի, տեսանք մեջը լիքը դիակներ, գլուխներ ու ոտքեր: Մենք շարունակում էինք քայլել՝ ծերերին և հիվանդներին ճամփին թողնելով: Հասանք Ռաս ուլ Այն: Երկաթգիծը մինչև էմտեղ էր գալիս: Հոն երկու ջուր իրար կիսառնվեին և ըսին՝ ադ խաբուր գետն է: Գետին երկու կողմը արաքի գյուղեր էին: Ըմնապարհին քարավանի առաջն գացողներու վրա կհարձակեին, կկողոպատեին, ետևը մնացողներուն վրա ալ կհարձակվեին: Այնպես որ, երկու կողմեն հարձակում կար: Մենք չէինք կարող մեզ պաշտպանել, ստիպված խմբով կքալեինք: Ոտքերնիս կոշիկ չէր մնացել: Ավազը կվառեր ոտքերնիս: Վրանիս ջուր ալ չէր մնացել, եղածն ալ փոխանակել էինք հացի հետ: Ըմնփին խոտերուն վրա կկոխեինք, որ ավազը չվառն: Գիշերը հոն մնացինք: Առավոտը նորեն շարունակեցինք մեր ճամփան, տեսանք, որ ջուրին հակառակ կողմեն շեյխ մը եկավ, մեզի առաջարկեց. - Այսօր դուք իմ հյուրն եք:

Քանի մը արաքներ մեծ դազանով կերակուրը բերին: Ամեն մարդ իր ամանը առավ, գնաց իր բաժինը ստանալու: Երբ կերակուրնիս կերանք և շնորհակալություն հայտնեցինք, շեյխը ըսավ. - Ես ալ շնորհա-

կալ եմ ձեզմե, որ զիս հարգեցիք և մեր կերակուրը կերաք: Բայց ես մի խնդրանք ունիմ, եթե կարելի է՝ ընդունեցեք: Ես ունիմ քսանհինգ կին և մեկ հայ կին առած եմ: Ես հայ կնոջմեն շատ շնորհակալ եմ, բայց ես կուզեմ մեկ հայ կին մը, որ իմ հայ կինս մեծակ չմնա: Ադ հայ կինը մի տղա ունի, որի անունը Ահմետ է:

Տղային կանչեց: Տղան եկավ, մեզ հետ սկսեց հայերեն խոսել, ըսավ. - Եղբայր շա՛տ բարի մարդ է, ինձի և մայրիկիս շա՛տ լավ կնայի: Ես տասնչորս տարեկան եմ, իմ անունս Օհանես է:

Եղբայր ըսավ. - Ես կարող եմ ձեզմե մի կին բռնի տանել, բայց բռնությունը լավ բան չէ, թող կամքովը գա՛ ով կուզե: Բռնի սեր չըլլար, - բայց մեզմե ոչ ոք չուզեց մնալ: Ադ գիշեր մի երեխա մեռավ: Մայրը կուլար ու կըսեր. «Ասչափ տեղ շալակովս բերի ու հիմա պիտի թաղեմ»: Հողը փայտով փորեցինք, թաղեցինք:

Առավոտյան Սուվար հասանք: Դա բավական մեծ գյուղ մըն էր: Գետին վրա պզտիկ մալ մը կար, որ երկու կողմը մարդ մը կփոխադրեր: Գիշերը հոն մնացինք, քիչ մը հանգստացանք, բայց առտու չեղած՝ ճամփանիս շարունակեցինք: Ըմնփան շա՛տ երկար տևեց: Ադ տեղով խաբուր և Եփրատ գետերը իրար կմիանան: Ջուրերնիս վերջացավ, բոլորս ծարավ ենք, սիրտերնիս կմարի: Մողեսներ հանդիպեցանք՝ մինչև մեկուկես մետր երկարությամբ: Կեսօրին հասանք Եփրատի քովը մեկ գյուղ մը: Հանգստացանք: Արաքները բերին հաց ծախեցին շորով, դրամով: Կերանք, բավական կազդուրվեցանք և ճամփանիս շարունակեցինք դեպի Դեր Ջոր:

Երկրորդ օրը հասանք Դեր Ջորի կամուրջը: Կամուրջը շատ երկար էր: Նավերը իրարմե չորս մետր հեռու կանգնեցուցած էին, հինգ շարք շղթայով կապված էին, վրան կամուրջ շինած էին, որ եղած էր՝ շարժական: Երբ ջուրը բարձրանում էր, կամուրջն ալ բարձրանում էր, երբ ամառը ջուրը ցածրանում էր, կամուրջն ալ ցածրանում էր: Այդ իրիկուն կամուրջի մոտ պառկեցանք և երրորդ օրը մեզ տարին Դեր Ջոր քաղաքին մեջն անցուցին: Մի քիչ ալ քաղեցինք, տեսանք նոր շենքեր են կառուցում, ըսին. «Ով որ աշխատիլ կուզե, թող օրական երկու դուրուշով աշխատի»: Ես սկսեցի աշխատիլ: Մենք ադ տեղի կլիմային սովոր չէինք, օդը շա՛տ տաք էր, բայց ապրել էր պետք: Քանի մը օր աշխատեցա, լեզու՝ չգիտեմ: Մի արաք մարդ, որ թուրքի զինվոր էր եղել, վարձեցինք, որ մեզի արաբերեն սորվեցնե: Գացինք քաղաք, թուրք մատիտ գնեցինք, բայց ճանապարհին չեչեններու տուններ կային, տղաքը մեզի քար կնետեին: Մինչև քաղաք ետևեն կիյնային: Գալով գաղթականությանը՝ կշատնար: Անթուրթուր՝, թշվառություն՝, ամեն պատի տակ հիվանդ ու մեռել: Կառավարությունը սկսավ ողջ մնացածներուն ամիսը երեսուն դուրուշ տալ: Բայց ան ալ երկու ամիս տվեցին, կտրեցին: Հիվանդները հավաքեցին, կամուրջին այն կողմը տա-

րիւն, ամեն մարդ կարպետն վրան մը շինեց, որ արևն պատսպարվի: Արդեն անապատի արաքները իրենց հասակով շապիկ կհագնեին: Վազելու ժամանակ առջևն փեշը վեր կքաշեին, որ ոտքերնուն չփաթթվի: Իսկ եթե մահ ունենային, եթե ամուսնացած տղամարդ էր, իր կինը ամուսինի արծաթե շղթայով ժամացույցը վրան կկապեր, եթե ամուսինը զենք ունի՝ վրան կկախեր, եթե սուր ունէր՝ ան ալ պատյանն կհաներ՝ մեկ ձեռքը սուր, մեկ ձեռքը վեր կառներ, կսկսեր պարել: Քամի մը կհներ դրացիներու, բարեկամներու տունները կերթային լուր տալու, որ հավաքվեցեք այսինչ մարդը մեռել է: Տղամարդիկ կուգային գետինը կնստեին կամ՝ սիգարեթ, կամ՝ մարգիլե կծխեն, իսկ կինները՝ եկողը կշարվի երկու կողմի վրա, կսկսին ողբալ: Դեմ դիմաց կամանց խմբերը ձեռքերը երեսներուն կզարնեն ու զլուխներուն մազերը կփետտեն, երեսները կճանկեն:

Մենք խանի մը մեջ գիշերեցինք: Անոթություն, հիվանդություն, թշվառություն, ոչիլները խաղողի ողկույզի պես իրարու վրա շարված էին: Մեզ կողոպտել էին մինչև վերջին վարտիքը և ոչ մի հին շոր չէին ձգած:

Հասանք Դեր Զոր: Ուտելիք չկա: Մեր որբանոցի տղաքը սկսան մարիմեի և ձմերուկի կեղևները ուտել: Դեր Զորի մութասարիֆը՝ քաղաքապետը, փոխվաժ և հայատյաց դահիճը մը եկավ, սկսավ հայերու կոտորածը: Հազարավոր հայեր Դեր Զորեն դուրս կհանեին, դեպի Օեդդեդիե, Սուվար, Մարաթ կղրկեին՝ կոտորելու: Թշվառություն, անոթություն, ոչիլ, տիֆ՝ չափեն ավելի էր: Այնպես որ, միայն դուրսի կամուրջին քովը օրական հարյուր հիսուն-երկու հարյուր մարդ կմեռներ: Թաղելու ժամանակ չկար: Ամեն օր մեկ փոս կփորեին, դիակները մեջը կլեցնեին: Հաջորդ օրը մորեն մոր փոս կփորեին: Մենք կտեսնայինք՝ շատերը առանց հագուստի, մերկ, միայն մորթը ոսկորին փակած, կմախք մը կքալեն: Անտու մը գացինք, տեսանք մեկ պզտիկ վրանի մը տակ հինգ հոգի պառկած են հին շորերու մեջ, ամենն ալ մեկ անգամեն մեռել էին, երևի թունավորվել էին: Քանի մը կին շուն մը մորթել էին՝ արյունի ու մսի համար: Ուրիշ կին մը բաժին ուզած էր, չէին տված: Այդ կինը գացեր, մատներ էր, թե աս կինները շուն են մորթել: Ժամդարմը եկավ, լավ մը ծեծեց ադ կինները, ըսելով. - Ինչու՞ համար մորթեցիք այդ շունը: Դուք շուն մը կարծե՞ք: Ծունը ձեզմե շա՛տ աղեկ է և ձեզմե շա՛տ հարգի:

Կինները լալով պատասխանեցին. - Ծատ սոված էինք, ուտելու բան չունեինք, ստիպված եղանք մորթելու: Դուք ինչու՞ ոչխարը կմորթեք, ոչխարը մեղք չէ՞:

- Ոչխարը մորթելու համար է ստեղծված, շունը՝ ոչ, - ըսավ ժամդարմը:

Կինները պատասխանեցին. - Մարդն ալ ապրելու համար ստեղծված է, բայց դուք թե՛ կմորթեք, թե՛ գնդակով կսպանեք, թե՛ սուրով կսպանեք: Մենք ալ ձեզի պես մարդ ենք, ինչու՞ այս բաները կընեք:

Ժամդարմը ըսավ. - Դուք գլավոր եք:

Կինները ըսին. - Մարդը՝ մարդ է, Աստուծո քով գլավորը և մուսուլմանը չկա:

Ժամդարմը ըսավ. - Ծունը գլավորեն լավ է, անգամ մըն ալ այդպիսի գործ չընեք, եթե երկրորդ անգամ պատահի՝ կգնդակահարեն ձեզի:

Կինները ըսին. - Մահը ավելի լավ է, քան՝ անոթի մնալը, գնդակը մեկ անգամեն կմեռցնե, բայց անոթությունը ամե՛ն օր, ամե՛ն ժամ կհալն ու կմաշն մեզ: Մենք կմախքներնք գնդակով մահը, որքան՝ շուտ, այնքան՝ լավ: Արդեն ամեն օր երկու հարյուր մարդ կմեռնի հիվանդությունեն, անոթությունեն:

Ժամդարմը ալ չլսեց, հեռացավ: Մենք ալ հեռացանք:

Նոր եկած մութասարիֆի հրամանով սկսան ամեն օր հայերը քաղաքին մեջեն հավաքել ու դրկել մեծ կամուրջին հակառակ կողմը, անկից ալ Օեդդադիե ու Սուվար ըսված տեղերը: Հարյուրներով, հազարներով ամեն օր, որպես հիվանդ, կամուրջի կողմը կդրկեին, առողջն ալ հետը:

Մեկ օր մը քառասուն կառք երեխաներ հավաքեցին, և Իսմայիլ Հաքքը անունով մարդը տարավ, հրկիզեց այդ անմեղ մանուկները: Ծատ ցավալի օրեր անցուցինք: Մեր որբանոցին մեջ եղած մեծ որբերուն դուրս հանեցին: Ես ալ անոց հետ ստիպված դուրս եկա: Հալածանքը սկսավ մեզի դեմ: Ինձ բռնեցին, կամուրջի այն կողմը տարին: Տասնհինգերորդ անգամ մորեն բռնեցին: Այդ քաղաքապետը զիս ճանչցավ, ըսավ. - Այս գլավորը տասնհինգերորդ անգամ է, որ կրոնեք ու կփախի, այս անգամ ձեռքերը կապեցե՞ք:

Ես ժամդարմին ըսի. - Տեսա՛ ամեն օր մեռելները կտանին, ան ալ ոչ թե չորս մարդով, այլ՝ մեկ մարդ կապ մը կձգե մեռելին ոտքը, քաշելեն կտանի փոսին քովը, կապը ոտքեն կքանդեն ու կձգեն փոսին մեջը: Մինչև իրիկուն ադ մարդուն գործը այդ էր:

Մեր քարավանը ճամփա հանեցին դեպի Սուվար: Ծամփին ժամդարմը կնայի, որ իմ ձեռքերը չքանդեն: Ես խնդրեցի ինձ հետ գացող հայերուն, որ ձեռքիս կապերը քանդեն, բայց անոք վախցան՝ չքանդեցին: Վերջը տեսա, որ մի արաք է քայլում քովես, ըսի. «Ի սեր Մուհամեդի, քանդե՛ աս ձեռքիս կապը»: Արաքը մեջքեն սուրը հանեց, կտրեց կապը, ազատեց ինձ: Մեկ ժամի չափ քայլեցինք, վերջապես հասանք կոտորածի տեղը. լա՛ց, ո՛ղբ, Աստուծո՛ւ ողորմություն՛, օգնություն՛ կամչող՝ կանչողի, բայց օգուտ չկա: Գնդակով սպանել չկա: Գնդակը ափսոս է: Ժամդարմները կըսեին. «Մեկ գնդակը մեկ դուրուշ է, դուք մեկ դուրուշ չեք արծեր, ինչու՞ ծախս ընենք»: Մեզ կսպանեին սուրով, մաշաղով, կացիմով, փայտով, երկաթի կտորով: Երկաթգծի պտուտակը քանդել էին, պտուտակի ծակ տեղը փայտ էին անցուցած, կզարնեին, կսպանեին: Ես շվարած, կայնած էի, երբ թուրքը եկավ քովս և այդ փայտին ծայրը անցուցած պտուտակով զլուխս զարկավ: Ես ինքզինքս կորցուցի, ինկա գետին, մարեր եմ: Որչափ պառկեի

եմ՝ չեմ գիտեր, երբ աչքս բացի, տեսա, որ ամբողջ հայերը պառկած են, քանի մը հատ փախող կա, ջարդարարները ետևին ինկած էին: Ես քաշվեցա դեպի ձորը, իջա ձորին մեջ. բայց ուժ չունեի ոտքի կանգնելու: Ինքզինքս հավաքեցի ու տեղես շարժեցա, ոտքի կանգնեցի, նորեն ինկա գետին: Այդպես նորեն մնացած եմ, չեմ հիշեր որքան ժամանակ: Այդ ժամանակ այնպես կարծեցի, թե մեկը ինձի կըսե՝ ելի՛ր, գնա՛՛ աս տեղեն: Ոտքի կայանցա ու սկսա քալել: Տեսա՝ վրաս ամբողջ արյուն է: Գլուխս վերքը շատ մեծ էր, երկու մատս մեջը կմտներ: Սկսա քալել: Միայն գիշերները կքալեի, ցերեկը փոսի մը մեջ կպառկեի արևի դեմը: Այդ վիճակով երկու գիշեր քալելով եկա Դեր Զորի կամուրջը: Ինչպես ըսած եմ, Դեր Զորի կամուրջը շինված էր պզտիկ մավերով, մեկ կողմի վրա շարեր էին և վրան փայտով ծածկած էին: Գացի մինչև կամուրջի վերջին մասը, որ այդտեղ ժամդարմները կպահեն, որ փախստականները քաղաք չմտնեն: Նավին մեջը, կամուրջին տակ պահվեցա և մեկ պզտիկ քար մը նետեցի՝ տեսա ձայն չկա. քնած են: Բայց ճաղերով դուռը փակ էր: Բարձրացա վեր և անցա քաղաքի կողմը: Ծիտակ գացի խարբերոցի Մարգարիտ անունով մեկ աղջիկի մը մոտ, որը իր կյանքը ազատելու համար ամուսնացած էր արաբի մը հետ: Դուռը զարկի, ներսեն արաբերեն ձայն տվավ. - Ո՞վ է:

- Դուռը բաց, ես եմ Հարությունը, - ըսի:

Եկավ, դուռը բացավ, տեսավ ես արյուններու մեջ եմ, ճչաց: Ես բերանը բռնեցի, ըսի. - Ի՞նչ կընես, կուգամ զիս նորեն կրոնեն, կտանին:

Մարգարիտը ըսավ. - Այս ի՞նչ է վիճակդ:

Ես ըսի. - Աստեղեն տարվածներուն ամբողջն ալ կսպանեն, ողջ մնացող չկա: Իմ հոս մնալս չըլլար: Պետք է հեռանամ, եթե զիս տեսնեն, նորեն կտանին: Միայն քեզմե կխնդրեմ, որ հագուստս լվանա և ինձի ուտելիք առնես: Ես քովս դրամ ունիմ:

Ան խոսքս լսեց: Մարագեն հաց բերավ, արաբական արա մը տվավ, հագա: Ես մնացի Մարգարիտի

արաբ ընտանիքին քովը:

Օր մը ժամդարմ մը եկավ, ըսավ. - Ձեր քովը հայ մը կա, պիտի տաք, որ տանիմ Դեր Զոր:

Մարգարիտին արաբ ամուսինը ըսավ. - Հայ չկա մեր քովը:

Ժամդարմը ըսավ. - Ինձի լուր տված եմ, որ հոս հայ կա:

Ջիս ազատելու համար հինգ մեծիտ դրամ տվեց, որկեց: Քանի մը օր վերջ ուրիշ ժամդարմ մը եկավ: Յոթը մեծիտ ալ անոր տվեց, գնաց:

Մարգարիտի ամուսինը ըսավ. - Տղա՛ս, կտեսնես, որ ամեն միջոց կխորհիմ քեզ ազատելու համար, բայց օգուտ չըներ: Քեզ համձնեմ՝ խիղճս կտանջե: Եկուր քեզի քանի մը մեծիտ դրամ տամ, այստեղեն մինչև Հալեպ գյուղերու անունները ասեմ, գնա՛՛ ազատիր: Տերը հետո ըլլա:

Ես համբուրեցի անոր ձեռքը, ինքն ալ իմ ճակատս համբուրեց և բաժանվեցանք: Ես ճամփա ընկա և սկսա մտաբերել իմ անցած կյանքս: Ես կկարծեի, թե աշխարհի վրա այլևս հայ չէ մնացած, բայց հույսս չէի կտրել: Միմակ մնացած ժամանակս ավագի վրա Ա, Բ, Գ կգրեի, որ չմոռնամ: Ամբողջ օրը քալեցի: Գիշերը մի արաբի տանը հյուր եղա: Այնտեղ ալ մնացի, աշխատեցի նրանց ֆասուլիայի արտին մեջ: Բայց աչքերից հիվանդ մի աղջիկ ունեին, դրանք ուզում էին ինձ ամուսնացնել նրա հետ: Ես գիշերով փախա, գացի Սաբիա գյուղաքաղաքը: Այնտեղ երեսունի չափ հայեր կային: Այնտեղ ես ոչխարներ էի արածացնում, բայց ինձ բանակ գրեցին: Ես այնտեղից էլ փախա, Ռաքքա հասա, հետո Համա, Մեսքենե, հետո Հալեպ: Այնտեղ ուրֆացի երկու եղբայրների մոտ դարբինի գործ գտա: Հետո հեռագրի գործիքներ նորոգողի մոտ աշխատեցա...

1946-ին ընտանիքիս հետ ներգաղթեցինք Հայաստան: Երևանի Արաբկիրի Բանջարանոց ըսված տեղը սկսա տուն շինել: Բանկը վարկ տվեց: Քրտինքովս քարաստանը բուրաստան դարձուցի: Հիմա կնոջս՝ Բրաբիոնի հետ կապրինք, թոշակ կստանամ:

88 (88).

ԼՈՐԻՍ ԱՐԳԱՐԻ ՊԱՊԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ, ԱՂԱԴԻՐ ԳՅՈՒՂ)

Նախ՝ ասեմ, եթե միտումնավոր կերպով գումարազարդած լինեմ դեպքերն ու դեմքերը, թող նզովք լինի ինձ և ընդհանուրի արհամարհանքին արժանանամ:

Ծնվել եմ 1903 թ. Կարնո (Էրզրում) վիլայեթի Դերջանի շրջանի Աղադիր գյուղում, գյուղացու ընտանիքում: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութը շնչից: Հայրս մի հաղթանդամ մարդ էր:

Գյուղում ունեինք եկեղեցի, բայց քահանա չուներինք: Մայրս ուզում էր, որ հայրս քահանա դառնա, բայց հայրս մախըմտրեց գնալ Ամերիկա՝ իր վախ-

ճանված հոր պարտքերը վճարելու համար: Ծուտով լսեցինք նրա մահվան լուրը: Մեռավ նաև մեծ եղբայրս, որը մեր հոգսն էր տանում: Թոճիկի մեջ ընկավ ու վառվեց փոքր քույրս: Մնացինք՝ ես, եղբայրս և մայրս:

Այդ օրերին լուր եկավ, որ մայրս պետք է ներկայանա Մամախաթուն քաղաքի գալմագամին, որը մորս է համձնում յոթանասունհինգ ոսկի հորս մահվան ապահովագինը, քանի որ նա գտնվել էր «Տիտանիկ» մավի վրա և աղետի զոհ էր դարձել: Մայրս

իմ անհավորեց Կարմո (Էրզրումի) Սամասարյան վարժարանը:

1914 թ. սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Շուտով լսեցինք, որ հայերին պիտի տեղափոխեն դեպի Տաճկաստանի «խորքերը»: Հայերը կարծես նախագրում էին իրենց հետ պատահելիք զարհուրելի տանջանքները և չէին ցանկանում դուրս գալ քաղաքից, դիմադրում էին հրամանը կատարել:

Մեզ՝ Սամասարյան վարժարանի աշակերտներին, թվով ութ հարյուր հոգի, նույնպես հանեցին քաղաքից և ուղարկեցին «խորքերը»: Որպեսզի ժողովրդին միամտացնեն, իրենց ստոր մպատակներն իրականացնելու համար Էրզրումից սկսած մինչև Մամախաթուն քաղաքը գաղթող ժողովրդին ուղեկցում էր՝ «ապահովության համար»՝ տանկական արմատով ժանդարմերիս, որը ճանապարհին ամասելի բռնություններ էր գործադրում կողոպտում, առևանգում ու սպանում աչքի ընկնող մարդկանց: Մի քանի օրից մենք հասանք Դերջանի հովիտը, վրաններ խփեցինք Եփրատ գետի վրա գտնվող Կոթեր գյուղի կամուրջի մոտ: Այդտեղ էին հավաքվել նաև Էրզրում քաղաքի ու նրա շրջակայքի ողջ հայ գաղթականությունը, մոտ երեք հարյուր հազար հոգի:

Էրզրումից մինչև Մամախաթուն անցկացած ճանապարհին տեղի ունեցած սարսափելի տեսարանները համոզեցին հայերին, որ իրենց բոլորին էլ մահ է սպառնում, ու նրանք սկսեցին միջոցներ որոնել՝ լեռները փախչելու: Շուտով ժողովրդի մտադրությունը հայտնի դարձավ թուրք ոստիկաններին: Հետևյալ օրը շրջապատեցին ողջ քարավանը: Արդեն փրկության բոլոր ճամփաները փակված էին: Սկսվեց մի սոսկալի տեսարան: Թուրքական չեթեներն ու ժանդարմները՝ թուրք ամբոխի զինված եղուկակային խմբերի հետ, հարձակվեցին անզեն ու անպաշտպան ժողովրդի վրա, ջոկեցին բոլոր տղամարդկանց, առանձնացրին աղջիկներին, հարսներին և սկսեցին կողոպտուղ: Ավարը կրելու համար շրջակա գյուղերից եկել էին թուրք և քյուրդ հազարավոր մարդիկ՝ աայլերով, զրաստներով: Չորս օր ու զիշեր կրում էին հայ ժողովրդի հալալ աշխատանքի ու արյան զնով ձեռք բերված թանկարժեք իրերը: Դրանից հետո սկսվեց մարդկային կոտորածը: Սպանում էին ոչ թե հրազենով, այլ՝ սառը զենքով՝ սրերով, դաշույններով կամ՝ խեղդամահ էին անում: Գիշեր ու ցերեկ չէին դադարում մարդկային աղեկատուր հառաչանքներն ու աղերսանքները, երեխաների լացն ու կոծը, նրանց ողբազին վայնասունին ու թախանձագին բացականչություններին նույնիսկ ամենաքար սիրտը ունեցող մարդը չէր կարող դիմանալ: Բայց արմախում դահիճներն ու մարդակեր զազաններն, ընդհակառակն, ավելի դաժան, ավելի վայրագ միջոցների էին դիմում՝ կենդանի մնացածներին սպանելու համար: Մեր դարոցի մեծահասակ տղաներին ևս կոտորեցին, իսկ ես ու մի քանիսը ցրվեցինք գաղթականության մեջ:

Թուրք ժանդարմները խրախճանք էին սարքել կամուրջի մոտ՝ իրենց վրանների շուրջը, ուրախանում էին հայ աղջիկների ու հարսների հետ բռնի կերպով գործադրած առևանգումներով ու իրենց վավաշոտ կրքերին հագուրդ տալու այլ և այլ միջոցներով: Ես ակամատես եղա, թե ինչպես թուրք պաշտոնյաները ջոկել էին հայ աղջիկներից ամենագեղեցիկներին, մոտ երեսուն հոգու, իրար կապել ու պահակների հսկողության տակ ուզում էին տեղափոխել իրենց մշտական որջերը՝ հետագա ստոր մպատակների համար: Սակայն աղջիկների այդ խումբը՝ հասնելով Եփրատ գետի կամուրջի վրա, կայծակի արագությամբ, որպես մեկ մարդ, ահռելի բարձրությունից նետվեց Եփրատ գետը՝ մեկընդմիջտ ազատվելով հետագա տանջանքներից ու խոշտանգումներից: Աղջիկների նման վարմունքը կատաղության հասցրեց թուրք ժանդարմների ղեկավարներին, որոնք հրամայեցին կենդանի մնացած բոլոր ծերերին, կանանց ու երեխաներին կապել, խումբ-խումբ գցել ջուրը: Երկու հարյուր մետրից ավելի լայնություն ունեցող խոր գետի երեսը ծածկվել էր մարդկային դիակներով, և կարծես արյուն էր հոսում ջրի փոխարեն: Եփրատ գետը, որ դարեր շարունակ եղել էր հայ ժողովրդի հրճվանքը, նրա խորհրդանշանը, նրա նյութական միջոցների ստեղծման ու առատության աղբյուրը, այսօր դարձել էր այդ ժողովրդի բնաջնջման սպանդանոց: Ու ես մտածում էի՝ ի՞նչ է արել այս դժբախտ ժողովուրդը, որ բարբարոսաբար բնաջնջվում է այսօր:

Եփրատի հովտում ես պատահաբար հանդիպեցի մորս: Նա լսել էր, որ Էրզրումի Սամասարյան վարժարանի սաներին գաղթական են հանել, մեծ դժվարություններով եկել հասել էր էդ կողմերը՝ ինձ փնտրելով: Նա խելագարի պես ինձ սեղմեց իր կրծքին, համբույրներ էր դրոշմում իմ երեսին և չէր հավատում աչքերին, որ իրոք դա՛ ես եմ: Մնում էր, որ մենք դուրս գայինք մահվան այդ օղակից: Այդ անելու համար մենք ստիպված եղանք թաքնվել սպանվածների ու վիրավորների մեջ: Երկու օր ու զիշեր լսեցինք վերքերից տանջամահ եղողների նվոցներն ու հառաչանքները: Մեր բախտից երրորդ զիշերը սաստիկ անձրև տեղաց և մթնեց: Մենք օգտվելով առիթից՝ չորեքթաթ սողալով մարդկային դիակույտների վրայից, կես ժամից հետո դուրս եկանք մահվան դաշտից ու փախուստի դիմեցինք դեպի մոտակա հայ գյուղերից մեկը:

Գիշերվա ժամը երկուսին հասանք Կոթեր գյուղը: Քիչ հանգստացանք, հազիվ մեր շորերը չորացրինք, առավոտյան զնացինք մեր գյուղը՝ Աղադիր:

Այդ ժամանակ մեր և շրջակա բոլոր հայ գյուղերում լուրեր էին տարածել, որ իբր թե Էրզրումի հայերը դիմադրել են, չեն ենթարկվել թուրք կառավարության հրամաններին, դրա համար էլ նրանց կոտորել են, բայց մնացածներին կոտորած չի սպասում...:

Ես ու մայրս դեռ չէինք հանգստացրել մեր ուղեղ-

ները մեր տեսածներից, դեռ ուշքի չէինք եկել՝ լուր ստացվեց, որ մեր գյուղից մի քանի կիլոմետրի վրա գտնվող Ապրամք գյուղի հայերին կոտորել են ու կողոպտել: Մեր գյուղում իրարանցում սկսվեց: Եվ ահա գյուղի բարձունքներից հրացանային համազարկեր որոտացին, և չանցած քառորդ ժամ՝ գյուղ ներխուժեցին թուրք և քյուրդ ավազակային հորդանքերը:

Գիշերային խավարի մեջ հրացանների ձայնից, ժողովրդի ողբազիւ լաց ու կոծից, երեխաների սրտաճար վայմասունից ու ամասունների բառաչից գյուղը մի զարհուրելի պատկեր էր ներկայացնում: Դիվաճար ժողովուրդը մեկն՝ իր գավակին, մյուսն՝ իր հարազատին կորցնելով դիմում էր փախուստի՝ չիմանալով, որ բոլոր ճամապարհները մախօրոք ավազակների կողմից փակված էին:

Գյուղ մտնող ավազակների պարագլուխը, ի զարմանս բոլորի, քրդերեն հայտարարեց. «Հայե՛ր, եթե ուզում եք ողջ մնալ, թողե՛ք ձեր բոլոր ունեցվածքը և դուրս եկե՛ք գյուղից, միայն բոլորդ պետք է անցնեք Թառու գյուղ գնացող ճամապարհով և ձեր վրա եղած բոլոր դրամներն ու զարդեղենը հանձնեք իմ մարդկանց, այլապես՝ բոլորիդ կոտորել կտամ»:

Կյանքը թանկ է: Ժողովուրդը համաձայնեց ավազակների առաջարկին, և խումբ-խումբ դուրս եկանք մշված ճամապարհով: Կողոպուտի պահակների մոտով անցնելիս նկատում էինք, թե ինչպես հայերից խլած ոսկիներն ու թանկարժեք զարդարանքները դեզեր են կազմել:

Ամեն ինչ թողած բարբարոսներին՝ ունայն ձեռքով լուսաբացին հասանք Թառու գյուղի սարերը: Դա 1915 թ. մայիս ամիսն էր: Գյուղից դուրս գալուց մեզ թույլ չէին տվել մեզ հետ որևէ ուտելիք վերցնել: Մեր գտնված սարերում ոչինչ չկար, իսկ շրջակա թուրքի գյուղեր գնալը վտանգավոր էր: Երեսուն օր մնացինք այդ լեռներում և սնվում էինք խոտերով ու արմատապտուղներով: Բոլորիս դեմքերը դեղնել ու ամճանաչելի էին դառել: Ամեն օր չորս-հինգ հոգի մահանում էր:

Մի օր առավոտյան արթնացանք, տեսանք շրջապատված ենք թուրք հարյուրավոր ոստիկաններով: Սկսեցին տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին առանձնացնել: Գազազած ոստիկանները տղամարդկանց տասնյակներով իրար կապեցին, քիչ հեռացրին հավաքվածներից և սկսեցին համազարկերով կոտորել: Այդ հրեշավոր ոճրագործության ժամանակ հարազատներից շատերն իրենց նետում էին սպանվող որդիների ու ամուսինների դիակների վրա և ահռելի կերպով թղավում էին. «Մարդասպաններ, բարբարոսներ, բորենիներ, մե՛զ էլ սպանեցե՛ք մեր հարազատների հետ»:

Այդ իրարանցումից օգտվելով՝ տղամարդկանց ու կանանց որոշ մասին հաջողվեց ազատվել ոստիկանների ձեռքից ու փախչել: Մնացածներին հավաքեցին ու տեղավորեցին մոտակա քյուրդ գյուղերից մեկում:

Հաջորդ օրը մայրս իմ ու եղբորս ձեռքերը բռնած տարավ ոստիկանապետի մոտ, ընկավ նրա ոտները, խնդրեց ու աղերսեց, որ մա թույլ տա մեզ գնանք մոտակա քյուրդ գյուղերից մեկում, մախկնում մեզ ծանոթ մի քրդի մոտ ապրելու: Սակայն զազազած ոստիկանապետը, որի անունը Օյուքրի բեկ էր, այնպես ուժգին ապտակեց մորս և ոտքով խփեց, որ խեղճ մայրս ուշագնաց գետին ընկավ: Մեզ՝ երկու եղբայրներիս, ոստիկանապետը ուղարկեց հսկողության տակ գտնվող հայ երեխաների մոտ: Այդ օրվանից ես ու եղբայրս բաժանվեցինք մեր հարազատ մորից, և մինչև իմ ազատվելը չէի իմանում մորս մասին ոչ մի տեղեկություն:

Հետևյալ օրը մեզ՝ թվով երեսուն երեխաների, ութից տասներկու տարեկան հասակի, շարեցին գյուղի հրապարակում: Եկան բոլոր ոստիկանները և սկսեցին ամեն մեկն իր համար ջոկել մեզ: Ոստիկանապետը հայտարարեց. «Երեխանե՛ր, եթե ուզում եք ապրել, պետք է որդեգրվեք իմ զինվորներին և նրանց հետ գնաք: Այլևս չսպասեք ձեր ծնողներին: Նրանք բոլորն էլ սպանված են»: Ի՛նչ կարող էինք անել, ստիպված համաձայնվեցինք գնալ ոստիկանների հետ նրանց տները: Ես որքան աշխատեցի գոնե եղբորս հետ ընկնել մի քաղաքում կամ գյուղում՝ անհնար եղավ: Եղբայրս՝ Ոսկանը, մի ոստիկանի հետ գնաց Սվազի կողմը, իսկ ես գնացի Բոլոմորի քաղաքը: Այդ օրվանից, այսինքն 1915 թ. օգոստոսից բաժանվեցի մահ փոքր եղբորիցս և մինչև օրս լուր չունեմ նրա որտեղ լինելու մասին:

Ինձ որդեգրողը Երզնկայի շրջանի Բոլոմորի քաղաքի քաղաքագլխի օգնական Հագիֆ Էֆենդին էր: Նախքան իրենց տունը տանելը, մա ինձ տարավ ոտից գլուխ հագցրեց, ինձ համար ձի վարձեց և հեռակա ծանոթացրեց իր ընտանիքի անդամներին: Նա ուներ կին և երկու աղջիկ՝ ութինը տարեկան: «Հայրս» ինձ շատ պատվերներ տվեց և զգուշացրեց, որ եթե ես չպահպանեմ այդ պատվիրանները՝ կորած եմ: Որոնք էին այդ պատվիրանները. ես ինձ անվանելու էի Էրզրումի թուրք մըհաջիրի որդի, ծնողներս՝ «սարը մոսկովի» (թուրք.՝ «դեղին մոսկվացի» էին անվանում ռուսներին) կողմից սպանված: Անունս պետք է լինի Մավյուա: Երբեք և ոչ ոքի չպետք է ասեմ իմ հայ լինելը և իմ հարազատների կորցնելու հանգամանքները:

Հետևյալ օրը ճամփա ընկանք: Երեք օրից հասանք «հորս» տունը: Ըմամապարհին մենք հանդիպում էինք հայ փախստական խմբերի, որոնց բռնել էին թուրք ոստիկանները՝ իրենց թաքնված տեղերից ու տանում էին սպանելու: Ըմամապարհին տեսա, թե ինչպես թուրքերը ծաղրում էին նրանց՝ հայ աղջիկներին ու կանանց: Ես հանդիպեցի այնպիսի մի զարհուրելի գազանային տեսարանի, որ աշխարհի պատմության մեջ, մախնադարյան շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը, ոչ մի բարբարոս ժողովուրդ միայն վայրագություններ չէր արել կանանց հանդեպ:

Չորս աստիճանավորներ՝ մարդկային կերպարանքները կորցրած վայրի բորենիների մոլուցքին հասած ստոր վիժվածքներ, մտել էին սեղանի շուրջը, իրենց կողքին կանգնեցրել էին մի խումբ հայ հղի կանանց, որոնք հավանաբար մի քանի օրից պետք է ծննդաբերեին, գրագ էին գալիս նրանց արգանդներում եղած զավակների արու կամ էգ լինելու մասին և կարգադրում ստորադրյալներին՝ դաշտյնով բացել հղի կնոջ արգանդը և դուրս բերել այնտեղից երեխան: Ինչ սոսկալի վայրագություններ ասես չէին անում մարդանման գազանները: Եթե ես անձնապես տեսած չլիների հիշյալ տեսարանը և այսօր ինձ պատմեին կամ գրեքնում կարդայի, ես երբեք չէի հավատա, որ իրոք մեզն գազանություններ կարող են տեղի ունենալ:

«Հայրս» ինձ ծանոթացրեց տմեցիներին և ներկայացրեց, որ ես որբացել եմ, քանի որ ռուսները սպանել են իմ ծնողներին: «Մայրս»՝ Նազլու խանումը, ինձ լողացրեց, հագցրեց ու մաքուր ամկողնում պառկացրեց: Բայց ես չէի կարող քնել, մտածում էի իմ հարազատների մասին: Նրանք իմ նկատմամբ հոգատար էին: Ես էշով գնում էի փայտ և շուր բերում: Հաճախում էի թուրքական դպրոց և սովորում էի շատ լավ:

Մի օր նրանց երկու աղջիկների հետ խաղում էի, մեկի գլխին խիեցի գնդակը ու վիրավորեցի, «մայրս» այդ տեսավ, ինձ մախատեց: Ես շահ տալու փնտրեցի, ամբողջ օրը հաց չկերա, տուն չմտա: Երեկոյան «հայրս» եկավ, իմացավ կատարվածը, իմ ձեռքից բռնեց, շոյելով ինձ տարավ տուն: Ամբողջ օրը քաղցած՝ մտա անկողին, սկսեցի լաց լինել, հիշել իմ մորը: Այդպես քնել եմ, բայց տաքությունս բարձրացել է և ես սկսել եմ զառանցել հայերեն լեզվով: Նազլու խանումը, որ շատ ուշադիր էր իմ նկատմամբ, ականջ է դնում, որ ես հայերեն եմ զառանցում, գնում է իր ամուսնուն և հայտնում: Նա չի կարողանում այլևս թաքցնել, ասում է՝ որ ես հայ եմ: Այդ օրից հետո Նազլու խանումը ավելի հոգատար էր դարձել իմ նկատմամբ, քթի տակից հայերեն երգերի պատահիկներ էր մրթմրթում: Մի օր էլ ինձ հետ առանձին խոսեց ու պատմեց, որ ինքը Պոլսից է: Մեծացել է հայկական շրջապատում: Փոքր տարիքում հաճախել է հայկական դպրոց և երբ մեծացել է՝ սիրահարվել է մի հայ երիտասարդի վրա, բայց երկու կողմերի ծնողները համաձայն չեն եղել: Հայ տղայի ծնողները վերջապես համաձայնվում են, գալիս են Նազլուի ձեռքը խնդրելու, բայց նրա ծնողները չեն համաձայնվում և ամուսնացնում են Հագիֆ էֆենդու հետ: Այդ օրվանից անցել է տասնհինգ տարի, բայց ինքը չի մոռացել այդ հայ տղային:

Ես այդ ընտանիքում մնացի մինչև 1916 թ. կեսերը: Ռուս-թուրքական պատերազմի լուրերը լավ բան չէին ասում թուրքերի պարտության մասին: Ամեն օր հարյուրավոր վիրավոր ու փախստական ասկյարները քաղաքից անցնելիս ասում էին, որ չտեսնված

կռիվ է, ոչ մի ուժ «սարը մոսկովցիներին» չի կարող դիմանալ: Մանավանդ, նրանց հետ եկող հայ գյուղացիները (կամավորները) անխնայ կերպով կոտորում են թուրքերին, որքան կարելի է պետք է շուտ փախնել: Այդ լուրերը ահ ու սարսափ էին տարածել թուրք ժողովրդի մեջ և շատ ուժեղ դժգոհություններ ստեղծել իրենց կառավարության նկատմամբ, որ մազազանաբար կոտորեց հայերին, իսկ այսօր փոխարենը հատուցում է ամեն ժողովուրդը:

Մի քանի օրից հետո պաշտոնապես հայտնեցին քաղաքից գաղթելու մասին: Ժողովուրդը խուճապի մատնվեց, քանի որ Երզնկա քաղաքը գտնվում էր ռուսների ձեռքին, իսկ իրենց մնում էր լեռներով, Դերսիմի քյուրդերի միջով փախչել դեպի Դիարբեքիր: Ամեն ինչ թողած՝ փախան: Մենք էլ վերցրինք մեր թանկարժեք իրերը, փախանք: Ծանապարհին «հայրս» իր եղբոր հետ վիճաբանեց և չուզեց նրա հետ ճանապարհ գնալ, մախընտրեց վերադառնալ մեր տունը: Հասանք մեր տունը, արդեն ռուսները եկել էին, բայց մեզ ձեռք չտվին, այլ մեր նկատմամբ շատ հոգատար էին, և ռուս հրամանատարը «հորս» խորհուրդ տվեց տեղափոխվել Երզնկա քաղաքը: Հաջորդ օրը «հայրս», «մայրս» և «քույրս» ճամփա ընկան, մեզ՝ ինձ ու իմ մեծ «քրոջս» թողին տանը, որ վերադարձին գամ մեզ և այլ կարևոր իրեր տանեն: Բայց ինչքան ապաստեցինք՝ չեկան: Ես ու «քույրս» սկսեցինք լաց լինել: Գիշերվա մութին մեկը մեր դուռը խփեց: Պարզվեց, որ այդ հսկա մարդը մեր թուրքերի տանը ծառա է եղել: Նա 1915 թ. գաղթի ճամփաներին հարձակվել է ժանդարմի վրա, նրա ձեռքից խլել է նրա հրացանը ու փախել: Հետևից կրակել են ու ոտքից վիրավոր հասել է Դերսիմ: Այնտեղ իր ծանոթ քյուրդը իրեն բուժել է: Այդ մարդը զգաց, որ ես հայ եմ, ինձ խորհուրդ տվեց փախչել, բայց ես «քրոջս» չէի կարող մեռնալ թողնել:

Հետևյալ առավոտ այդ մարդը հրաժեշտ տալով մեզ՝ ասաց. «Երեխաներ, այսօր ես գնալու եմ մեր գյուղը, բայց դրությունը տեսնելով՝ որոշեցի գնալ Երզնկա, գտնել ձեր ծնողներին, հայտնել ձեր վիճակի մասին և նոր գնալ: Իսկ այժմ ձեզմից մեկն ու մեկը թող ամանները վերցնի գա քաղաք, ես ռուս զինվորներից հաց ու ճաշ վերցնեմ բերեմ, կերեք, դրանով եղյալ գնացեք մինչև ձեր հայրը գա տանի ձեզ»: Մենք ուրախացանք, ես ամանները վերցրի իր հետ գնացի ռուս զինվորների մոտ: Այդ մարդը ինձ տարավ մի վրանի մեջ, որտեղ նստած էին երկու աստիճանավորներ, նրանց հայտնեց, որ ես հայ եմ, բայց չեմ ուզում իմ «ծնողներին» դավաճանել և չեմ ուզում գնալ մեր գյուղը: Աստիճանավորը ինձ հարցրեց. «Ինչու» չես ուզում գնալ հայերի մեջ, չէ՞ որ բոլոր հայերին հավաքում են և ուղարկում իրենց ծննդավայրը»: Ես չկարողացա հայերեն պատասխանել: Պատասխանեցի թուրքերեն. «Ես չեմ ուզում իմ «քրոջը» մեռնալ թողնել»: Այդ ժամանակ աստիճանավորը ինձ մի ապստակ հասցրեց ու կարգադրեց ինձ բերողին:

«Զի՛նու վրա կապիր ու տար հանձնիր հայկական շտաբին»։ Զինվորական գումակի ձեռքով երկու օրում հասանք Երզնկա։ Ինձ հանձնեց հայկական շտաբին և իմ ներկայությամբ ինձ բերող մարդուն երկու ոսկի դրամ տվեցին։ Ինձ տարան հավաքված հայ երեխաների մոտ այն պայմանով, որ ուղարկեն մեր գյուղը։ Ես միայն այստեղ հասկացա, թե ինչու հայ մարդը շահագրգռված էր ինձ բերելու։ Նա վաղուց գիտեր, որ հայկական շտաբի կողմից հատուկ կարգադրություն կա՝ ով որ մեկ հայ գտնի բերի հանձնի՝ կստանա երկու ոսկի։

Վերջնականապես հույսս կտրած, արցունքներն աչքերիս՝ դիմեցի ինձ բռնությամբ բերող մարդուն՝ խնդրելով, որ մա գոնե գտնի «ծնողներին», հայտնի ինձ հետ պատահածի մասին և նրանցից տեղեկություն բերի ինձ։

Մենք՝ գնացող երեխաներս, արդեն նստել էինք ֆուրգոնները և քառորդ ժամից հետո դուրս պետք է գայինք, եկավ հայ մարդը և հայտնեց. «Քո խնդրանքով գնացի գտա «մորդ» և «քրոջդ», հայտնեցի այնտեղ մնացած «քրոջդ» մասին։ Իմացա, որ ձեր «հայրը» հետևյալ օրը վերադարձել է ձեզ բերելու, սակայն ճանապարհին հանդիպելով թուրք հետախույզներին, որպես ռուսների մեջ մնացողի, սպանել են, իսկ ճանապարհները վտանգավոր լինելու պատճառով էլ ձեր «մայրը» չի կարողացել գնալ ձեզ բերելու և գիշեր-ցերեկ լաց է լինում»։ Թե ի՞նչ եղան մերոնք՝ այլևս չիմացա, բայց մինչև օրս էլ, երբ հիշում եմ նրանց՝ խիղճս տանջում է, հանգիստ չեմ գգում, թե՛ ինչու՞ ապերախություն արեցի ու թողի հեռացա։

Երեք օրից հետո հասանք Մամախաթուն, և ես այնտեղից գնացի մեր գյուղը՝ Աղադիր։ Գյուղում իմացա, որ մորս սպանել են, իսկ փոքր եղբորիցս ոչ մի տեղեկություն չկա։ Չնայած գյուղից երկու տասնյակ մարդ ազատվել ու ապրում էին գյուղում, բայց իմ ազգականներից ոչ ոք չէր ազատվել։ Այլևս անտանելի էր մնալ գյուղում, որտեղ ամեն րոպե հարազատներին հիշելիս, անցյալը մտաբերելիս՝ խելագարի պես կորցնում էի ինձ՝ անզգա դառնում։ Որոշեցի հաջորդ օրը ճանապարհ ընկնել դեպի Երզնկա։ Խորհուրդ տվեցին որբանոց մտնել, բայց իմացա, որ այնտեղ կյանքի պայմանները վատ էին, չգնացի։ Հանդիպելով համապետության մի տղայի՝ միասին գնացինք Ջուլիսկ գյուղը։ Այնտեղ դարձա մշակ։ Վեց ամիս աշխատելուց հետո, աշխատանքային ծանր պայմաններին չդիմանալով՝ թողի հեռացա, գնացի Էրզրում, մտա համապետացու՝ Մարութ ամու, սրճարանում որպես մատուցող։

Վրա հասավ 1917 թիվը։ Ռուսաստանում ծագած հոկտեմբերյան հեղափոխության լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց տաճկական ֆրոնտի ռուս զինվորների մեջ, և նրանք թողնելով ճակատը անպաշտպան՝ վերադարձան հայրենիք՝ Թուրքիայից գրաված վայրերի պաշտպանությունը թողնելով հայերին։

Թուրքական կառավարությունը, օգտվելով ռուսաց զորքի ետ գնալուց, 1918 թ. սկզբներին անցավ հարձակման և կարճ ժամանակամիջոցում ետ գրավեց Երզնկան, Էրզրումը և մինչև Ալեքսանդրապոլ հասավ։ Տաճկաստանից փախած գաղթականության մեծ մասը լցված էր Ալեքսանդրապոլ, և օր չէր լինում, որ քաղաքում անկարգություններ ու մարդասպանություններ տեղի չունենային։ Այդ օրերին Ալեքսանդրապոլում էր գտնվում Անդրամիկ փաշան։ Նա խիստ խոտված էր դաշնակցականներից և բանակ էր կազմակերպում։ Տասն օրից հետո արդեն հավաքագրված ուներ մոտ ութ հազար հետևակ ու հեծելազոր։ Ես էլ, որպես անապաստան տղա, համագյուղացիների հետ մտա բանակի շարքերը, որպես ձիապան։ Ալեքսանդրապոլում հայտնի դարձավ, որ Անդրամիկը մտադիր է Ջալալօղլի, Դիլիջան, Բայազետ, Դարալագյազ, Նախիջևան մարշրուտով անցնել Պարսկաստան և այնտեղից գնալ Անգլիա։ Այդ մտադրությունը բավական էր, որ երեսուն հազար գաղթականություն գար Անդրամիկի բանակի ետևից։

Ընդհատ այդ օրերին քեմալական զորքերը գտնվում էին Երևանի պարիսպների տակ և իրենց կամքն էին թելադրում դաշնակցական կառավարության պարագլուխներին։

Վեց օրից հետո մենք արդեն Ջուլֆայում էինք։ Ջորքը և երեսուն հազար գաղթականությունը սնվում էր շրջակայքի գյուղացիների հաշվին։ Ջուլֆայում Անդրամիկը, բանակցությունների մեջ մտնելով պարսկական կառավարության հետ, թույլտվություն ստացավ նրանից՝ Խոյ-Սալմաստ ճանապարհով անցնել գնալ Պարսից ծոց։ Հաջորդ օրը՝ 1918 թ. հունիս ամսին, անցանք սահմանը և ընթացանք դեպի Խոյ։ Երբ մենք և գաղթականությունը անցել էինք սահմանը, Խոյից տասնհինգ կիլոմետր հեռավորության վրա մեր առաջապահ զորամասերը կռվի մեջ էին մտել թուրքական կանոնավոր զորքի հետ։ Գերի վերցրած թուրք սպաներից հայտնի դարձավ, որ թուրքական հրամանատարությանը վաղուց հայտնի է եղել Անդրամիկի մտադրությունը և դրա համար կարգադրել է երեսուն հազարանոց բանակը փոխադրել Խոյ՝ փախչող Անդրամիկի բանակին ու գաղթականությանը ոչնչացնելու համար։ Տասներկու ժամ համառ ու անհավասար մարտ մղելով թուրքական զորքի հետ՝ ստիպված ետ նահանջեցինք Ջուլֆա։ Փախուստի մատնված մեր զորքի ցաք ու ցրիվ խմբերը վերադառնալով Ջուլֆա՝ իմացան, որ Անդրամիկն ու Մմբատը չեն վերադարձել։ Ջորքի մեջ հազար ու մի եմթադրություններ սկսեցին անել։ Անսպասելիորեն Մմբատը հայտնվեց ուրիշի ձիով ու զենքով, ապա հայտնվեց Անդրամիկը։ Ջորքն ու գաղթականությունը ցնծազին ողջունեցին Անդրամիկի գալուստը։

Մմբատը Խոյի մոտերքում ետ նահանջելու պահին կտրվելով իր հեծելազորից՝ ձին պայտում է և

իմքը շրջապատվում է թուրք երկու սպայի ու մրանց թիկնապահ երկու ասկյարների կողմից: Սկսվում է մատուցելով կոմիտեի այնքան ժամանակ, մինչև վերջանում են փամփուռները: Արագ կողմնորոշվելով՝ մշան է տալիս «հանձնվելու»: Թուրք սպաները ձիերը հանձնելով ասկյարներին՝ մոտենում են Սմբատին, Սմբատի մատուցելի փայլը, որը արծաթոսկեքրած էր, գրգռում է թուրք սպաներին: Սմբատը մատուցելու գնալով է դեպի իրեն եկող սպաների առաջ: Մինչև մրանցից ամեն մեկը աշխատում է իմքը առաջինը վերցնել, հարձակվում է ձիեր պահող ասկյարների վրա, ոչնչացնում, ձիերից մեկը մատում և ամհետանում մոտակա սարը: Վրա հասնող գիշերային խավարի օգնությամբ՝ թուրքական պահակներից անկատելի անցնում ու գալիս է Զուլֆա:

Իսկ Անդրամիկը իր հիսուն հեծյալ թիկնապահներով շրջապատված մեջ ընկնելով՝ համառ, անհավասար մարտ մղելով թուրքական զորքի հետ, տեսնում է, որ անհնար է ճակատը ճեղքել ազատվել՝ որոշում է կայծակնային արագությամբ ետ դառնալ դեպի թիկունքը: Թուրքերը մինչև ուշքի են գալիս, կազմակերպում հետապնդումը, մրանք արդեն իրենց զգում են խոյից արևմուտք ընկնող լեռները, գիշերային մթության մեջ շրջանցելով տաճկական բանակին՝ իջնում են Նախիջևանի ուղղությամբ Արաքս գետը և գալիս Զուլֆա:

Այդ օրերին Օրդուբադի շրջանում հայ գյուղերը, շրջապատված լինելով շրջակայքի թուրք գյուղերի կողմից, մի քանի հոգով գալով Անդրամիկի մոտ, խնդրում են օգնել իրենց՝ բնակչությանը ազատել կոտորումից: Հաջորդ օրը Անդրամիկի բանակը հարձակվեց Օրդուբադի գյուղերի վրա, ոչնչացրեց ու փախուստի մատնեց մրանց, ազատեց պաշարված հայ գյուղացիներին:

Գրավված թուրք գյուղերում գտնված կենսամթերքով հնարավոր եղավ քսան օրով զորքին կերակրել: Հենց այդ ժամանակ էլ զորքի մեջ առաջացավ խուլերա սուր վարակիչ հիվանդությունը, որի հետևանքով օրական հարյուրից ավելի մարդիկ էին մահանում: Մահացողների թիվն այն աստիճան արագ էր աճում, որ մախօրոք փոսեր էին փորել տալիս, ու հիվանդը դեռ կիսամեռ՝ զգում փոսը և հողով ծածկում:

Այդ ժամանակ ես էլ հիվանդացա: Տաքությունն բարձրացավ քառասունմեկ աստիճան: Ինձ դրին սայլակի մեջ, որ տանեն զոհն փոսը: Ամիվների ձայնից սթափվեցի, խնդրեցի ինձ չտանել զոհն փոսը: Սայլը տանող մարդը ինձ առնակի մոտ իջեցրեց, պայուսակս էլ գլխիս տակ դրեց, գնաց: Հաջորդ առավոտ ես արթնացա: Սովածությունն զգացի: Պայուսակիս միջի չոր հացերը կերա, կազդուրվեցի, ոտքի ելա: Լվացվեցի, գնացի մեր տղաների մոտ, որոնք զարմացան, թե այդ ի՞նչ հրաշք է կատարվել ինձ հետ: Բասն օրվա ընթացքում տարափոխիկ հիվանդությունը զորքից խլեց ավելի քան երկու հազար

մարդու կյանք: Դեռ չեմ խոսում գաղթականության շարքերից մահացությունների մասին:

Այդ օրերին քեմալական զորքերը մոտենում էին Նախիջևանին: Բաղաքի Ազգային խորհուրդը ահ ու սարսափի մեջ է ընկնում: Մարդ է ուղարկում Անդրամիկի մոտ՝ խնդրելով, որ մա իր զորքով գա Նախիջևան, կազմակերպի քաղաքի ու շրջակա հայ գյուղերի պաշտպանությունը թուրքական զորքերի հարձակումից: Դրա համար խոստանում էին Անդրամիկին յոթ-ութ հազար զորք ու ապահովել մրանց սննդի, հագուստի, ուսմամթերքի մատակարարումը:

Անդրամիկը հաշվի առնելով վերահաս վտանգի լրջությունը և հրապուրվելով Ազգային խորհրդի սին հույսերով՝ զորքը վերցրեց ու գնաց Նախիջևան: Թիկունքի ապահովման համար հարձակվեց Մեհրամ գյուղի վրա: Սակայն ուժեղ դիմադրության հանդիպելով՝ ստիպված եղավ իր զորքի մի մասը թողնել գյուղի շրջակայքում, մնացած մասով կռիվ մտավ տասնյակ անգամ թվով գերազանց տաճկական զորքի հետ: Մի քանի օրվա արյունալի մարտերը ցույց տվին, որ անմտություն է երկու հազար զորքով, առանց ուսմամթերքի շարունակել կռիվը: Իսկ Ազգային խորհրդի ղեկավարները ոչ միայն զորք ու ուսմամթերք չտվին, այլ մահ կոմիտեի զորքին սննդով չկարողացան ապահովել: Այդ թուրքից հետո Անդրամիկը հուսախաբված՝ մնացած զորքը վերցրեց ու Ղափանի լեռներով գնաց Զանգեզուր:

Զանգեզուրը հանդիսացավ Անդրամիկի զորքի և քառասուն հազար հայ գաղթականության վերջին ապաստարանը: Զորքին կերակրելու համար մրանց բաժանեցին Գորիսի և Սիսիանի գյուղերի վրա, այնպես որ, յուրաքանչյուր տնտեսություն պարտավոր էր մեկ զինվորի կերակրել: Դեռ չեմ ասում այն մասին, որ քառասուն հազար գաղթականություն սփռվելով գյուղերը՝ իրենց գոյությունը պահում էին մոլորակալ գյուղացիների հաշվին:

1919 թ. գարնան ամիսներին Անդրամիկի բանակը հարձակվում կատարեց Սապուղի ձորի թուրք գյուղերի վրա՝ նպատակ ունենալով ճանապարհ հարթել Օուշի դալա և միանալ հայ գյուղերի հետ: Սակայն Բաքվից եկող դեղեգացիան, ամերիկյան զենքերալի գլխավորությամբ, դադարեցնել տվեց կռիվը և թույլ չտվեց Անդրամիկին Օուշի դալա մտնել: Թե ինչ շարժառիթներով ու մկատառումներով Անդրամիկը համաձայնվեց ամերիկյան զենքերալին, ինձ անհայտ մնաց, բայց և այնպես մենք ետ վերադարձանք և ամբողջ զորքով գնացինք Էջմիածին: Միայն այստեղ՝ Էջմիածնում մեզ հայտնի դարձավ, որ Անդրամիկն իր բանակը զորացրելու և իմքը գնալու է Ամենրիկա:

Մի շաբաթ հանգստանալուց ու վանքի հաշվին սնվելուց հետո զինվորների առաջին հերթը՝ թվով չորս հարյուր հոգի, զորացրին ու վկայականներ տվին, որ մեկ ամիս իրավունք ունեն հաց ստանա-

լու և երկաթուղով ձրի գնալու իրենց տները: Հաջորդ հերթը դեռ դուրս չէր եկել Էջմիածնից, երբ առաջին հերթի գորացրվածներից մի խումբ ետ վերադարձավ Երևանից՝ վիրավոր ու ծեծված դեմքերով և հայտնեցին Անդրամիկին, որ «Դաշնակցականները չեն ճանաչում Ձեր տված վկայականները, թույլ չեն տալիս գնացքով գնալ մեր տները և առհասարակ հայրոցում են Ձեզ, անպատվում են մեզ և մույնիսկ գործը հասավ այնտեղ, որ Դրոյի մաուզերիստները հարձակվեցին մեզ վրա, սպանեցին երկուսին ու ծանր վիրավորեցին հինգ հոգու»: Անդրամիկը լսելով միջադեպի մասին, ամիջապես կարգադրեց բաց թողած զինվորներին ետ կանչել, զենքեր բաժանել և ամբողջ գործը մարտական կարգով դուրս բերել Էջմիածնից, կանգնեցնել Հոփսիսի մեկ վանքի մոտ ու սպասել իր հրամանին: Ինքը վերցնելով իր թիկնապահներից հիսուն հոգու, գիշերվա ժամը երկուսին, անձամբ գնում զինաթափ է անում Էջմիածնի դաշնակցական կայազորին, կալանավորում օֆիցերներին, հետագրահետախուսային կապը ընդհատում Երևանի հետ և ապա՝ գալիս, գործին հրաման տալիս շարժվելու: Առավոտյան լուսաբացին Երևանի շրջակայքի կարևոր բարձունքները բռնված էին Անդրամիկի զորքերով և սպասում էին հետախուզական որոշ տեղեկությունների, որ հարձակում գործեին քաղաքի վրա ու ձերբակալեին դաշնակցական կառավարության պարագլուխներին: Քաղաքի բնակչությանը շուտով հայտնի դարձավ Անդրամիկի մտադրությունը, և քաղաքում սկսվում է խուճապի տրամադրություն, կառավարական պարագլուխները փախչում են Սևան, կայազորը պատրաստվում է անձնատուր լինել: Այդ պահին Երևանում գտնվող ամերիկահայերից մեկը, որն ըստ երևույթին մոր էր եկել, դաշնակների հանձնարարությամբ գալիս է Անդրամիկի մոտ՝ խնդրում ու աղերսում է, որ իր մտադրությունից հրաժարվի, քաղաք չմտնի: Կառավարության անունից խոստանում է լիովին բավարարել իր պահանջները և միաժամանակ դաշնակցականների հաշվին մեծ գումար է տրամադրում գորացրվածներին բաշխելու համար: Անդրամիկը, հաշվի առնելով, որ իր՝ Երևան մտնելով չտեսնված եղբայրասպան շարդեր են լինելու, որոշում է ետ վերադառնալ Էջմիածին ու շարունակել գորացրումը: Ծառ կարճ միջոցում Անդրամիկը ավարտեց գորացրումը, զենքերն ու գույքը հանձնեց վանքին և ինքը գնաց Ամերիկա:

Ես գորացրվելուց հետո գնացի Երևան: Ոչ մի բարեկամ չունեի, որ նրան ապավինեի: Մանավանդ, այդ ժամանակ սով էր: Երևանի ու Էջմիածնի պատերի տակ հարյուրավոր սովալլուկ մարդիկ, անտուն ու անտեղ երեխաներ պառկած, սովածությունից չէին կարող վեր կենալ: Փողոցներում մահացողների դիակները տասնյակ օրերով մնում ու մեխվում էին, վերցնող չկար: Օր չէր լինում, որ Երևանում տասնյակներով մարդասպանություններ տեղի չու-

նեանային: Օրը ցերեկով թալանը, կողոպուտը սովորական երևույթ էր: Մի քանի ժամանակ մուրացկանություն անելուց հետո որոշեցի գնալ Սարիղամիշ: Այդ օրերին թուրքերը մոր էին ետ գնացել, և ցամաքած արտերի հացահատիկով հնարավոր էր գոյություն պահպանել: Սարիղամիշում ես լսեցի, որ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և Կարսում դրությունը լավ չէ, ինչոր բոլշևիկյան կազմակերպություններ են ստեղծվել, տեղերում աշխատանքներ են կատարում. կապ են հաստատել Բաքվում գտնվող բոլշևիկների հետ, բայց թե ի՞նչ էին նշանակում այդ բոլորը, ես ոչինչ չէի հասկանում: Չորրորդ գնդի զինվորների մեջ ևս մուտք էին գործել բոլշևիկյան գաղափարները: Հրամանատարությունը կասկածներ ուներ կապիտան Մխչյանի վրա, իբր նա զրգոում է զինվորներին՝ ապստամբելու դաշնակ կառավարության դեմ: Եվ իրոք, 1920 թ. մայիս ամսին չորրորդ գնդի վաշտերից երկուսը ապստամբեցին ու գրավեցին Սարիղամիշի կայարանը: Ապստամբները մի քանի վազոմներ վերածեցին զրահապատի ու ամրացան նրանց մեջ: Կապիտան Մխչյանի հանձնարարությամբ մի քանի անգամ գաղտնի ծրարներ եմ տարել կայարանի ապստամբներին ու մոր համոզվել եմ, որ իրոք ապստամբությունը ղեկավարում է Մխչյանը:

Ապստամբները նպատակ ունեին Կարսի ապստամբների հետ միանալ, սակայն նախօրոք երկաթգծի ճանապարհը կտրել էին, և այդ նրանց չհաջողվեց: Կարսից եկած ուժերի օգնությամբ ճնշեցին ապստամբությունը, որոշ մասին բռնեցին, դատաստան տեսան:

1920 թ. սեպտեմբերին թուրքական զորքը մորից հարձակվեց ու մինչև Ալեքսանդրապոլ եկավ: Մեր չորրորդ գնդի մնացորդ մասերը մոյներների 10-ին հասան Թալին: Մի քանի օր հանգստանալուց հետո մի առավոտ վեր կացանք, տեսանք, որ գնդի համարյա ամբողջ օֆիցերները փախել են: Հետևյալ առավոտ Երևանից մեզ մոտ եկավ յոթ հոգուց բաղկացած դելեգացիա և հայտնեց, որ «այլևս դաշնակցական կառավարությունը գոյություն չունի: Այսօրվանից՝ 1920 թ. մոյներների 29-ից Հայաստանը հայտարարված է Սովետական»: Իսկ մեզ՝ զինվորականներին հայտնեցին. «Ով ցանկանում է ծառայել Կարմիր բանակին՝ կարող է մնալ, չցանկացողները կարող են գնալ»: Զինվորների ճնշող մեծամասնությունը համաձայնեց մնալ Կարմիր բանակի շարքերում: Հիսուն հոգու, այդ թվում մահ ինձ, ուղարկեցին Մարգարայի կամուրջը պաշտպանելու, որպես սահմանապահներ:

1920 թ. մոյներների 30-ին հասանք Մարգարա գյուղը, ընդունեցինք կամուրջը ու տեղավորվեցինք մոտիկ տներից մեկում: Մի քանի օրից հետո մենք ծանոթացանք մյուս կողմի թուրք սահմանապահների հետ և մեր մտերմությունն այն աստիճանի հասավ, որ գրեթե ամեն օր գնում ու գալիս էինք միմյանց մոտ: Թուրքերենին լավ տիրապետելուս համար վաշտի հրամանատարն ինձ նշանակեց մշտական

իր մոտ մնալու՝ որպես թարգմանիչ։ Մի օր ես ու վաշտի հրամանատարը գնացինք թուրք սահմանապահի մոտ՝ փոխադարձ այցելության։ Նրանք մեզ լավ հյուրասիրելուց հետո հայտնեցին, որ իրենց ընկերների մեկն այսօր մի մեծ վայրի խոզ է խփել։ արդյոք չե՞մք ցամականում տանել։ Մեր համաձայնությունը ստանալուց հետո նրանք իրենց զինվորների միջոցով խոզը տեղափոխեցին մեզ մոտ։ Իսկ մեր կողմից, որպես հարգանք, նրանցից վեց հոգու հրավիրեցինք մեզ մոտ ոչխարի մսից խորոված ուտելու։ Ըմիշտ որոշված ժամին, հաջորդ օրը հյուրերը եկան, և սկսեցինք ուրախությունը։ Երևանի Շուստովի հայտնի կոնյակի ու տեղի ըմտիր զինիների ազդեցության տակ՝ լրիվ մեկ ոչխարի միսը չբավականացրեց խորովածի համար։ Մեր գիտությամբ վայրի խոզի մսից պատրաստվեց խորոված ու տապակած և դրվեց սեղանին։ Վերջինը բոլորն էլ շատ ախորժակով կերան։ Թուրքերի կողմից նույնիսկ զոփեստներ եղան, որ վերջինն ավելի լավն էր։ Երբ արդեն քեֆը վերջանալու վրա էր, մեր վաշ-

տի հրամանատարը միամտաբար թուրքերին զգացմել տվավ, որ վերջին կերածներդ ձեր խփած խոզի միսն էր: Այդ բավական էր, որ բոլորը վեր կենային, մատ տալով՝ կերածները թափեին ու թողնեին հեռանային: Դրանից հետո այլևս նրանք չեկան մեզ մոտ:

1920 թ. դեկտեմբերին իմձ ուղարկեցին Էջմիածին՝ քաղկուրսերում սովորելու: Այնուհետև սովորեցի Երևանի հրամանատարական դպրոցում: 1925 թ. Հայկական դիվիզիայի հրամանատարության կողմից նշանակվեցի Բաքվի պողետարական դպրոցի հայկական բաժնի պետ: 1926 թ. աշխատանքի անցա Պետհրատի երկրորդ տպարանում, որպես պարետ: Հետո՝ Հաշմանդամների կոոպերատիվ միությունում: 1941 թվից Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցեցի: Մեկնեցի ռազմաճակատ:

Իմ ամբողջ աշխատանքների համար, թե՛ բանա-
կում և թե՛ քաղաքացիական հիմնարկներում, տասն-
յակ անգամներ պարգևատրվել եմ բազմաթիվ մե-
դալներով ու շքանշաններով, մահ պատվոգրերով:

89 (89).

ՕՎՍԱՆՆԱ ՆԱԼԲԱՆԴՕՂԼԻԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1905 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ)

Էրգրումին մեջ բուրս հայ էինք: Ջուտ հայերեն կխոսեինք: Էրգրումին մեջը մեծահարուստ հայ մը կա եղեր, անոր «չորբաջի» կրտսին: Ադ չորբաջիին կնիկն ալ հոն էր: Թուրք մը կուգե ադ չորբաջիին կնիկը առնել, կրսե. - Դուն մ'էրթար բարխամային ղետը:

Աքսորականներուն գլուխն ալ քլորդդ աղաներ են: Աս չորբաջիի կնիկին կփախցան: Աղային մեկը կզարմանա, կըսէ. - Օլա՛ն, աս լեռը կհալի, աս կնիկին ամուսինը գիտե՞ս ո՛վ է: Դուք ինդո՞ր ըրիք:

Չորրաջինն խաբար կուգա, որ կնիկիդ փախցուցին: Կսկսին չորրաջինն ծեծել, որ ձայն չհանն:

Աման ո՞րը ըսեմ, ո՞րը խոստովանիմ: Մեր գլուխեն շատ բան անցած է:

Վերջը վերջը ամերիկացիները էկան որբանոց բացին: Գացին, պտտեցան թուրքի տուններեն, անապատներեն հայ չոջուխները հավաքեցին տարին: Ուր թը տան մեք որբանոց բացին: Բայց պատրիարքարանը տերտեր չմնաց: Բոլորին տարին գլուխները կերան:

Ան ժամանակ բժիշկ չիկար, շուկա չիկար, դեղա-

րան չիկար: Մամաս հիվանդացավ: Մորաքոյրս մեզի էկավ կետորիմ հետը, քանի մը օրեմ ադ կետորն ալ մեռավ: Էշ մը առիմք, որ մամաս վրան նստի: Ամմա ի՛նչ սուգ, իրարանցում...

Մեծ մայրս և մայրս ուրիշ կնիկներու հետ կու-
լա՛ն, կուլա՛ն...

Էրգրում կեցած ասեմնիս պապաս մեր տունին արծաթե չալի թախընը կտանի դայմադամին: Ղայմադամը կազատե հայրիկիս ընտանիքը աքսորեն, կրսե. - Կազատեմ քեզի թու ընտանիքիդ հետ աքսորեն, քայց ուրիշին չալիտի՝ ազատեք ձեզի հետ:

Ան ալ ինչո՞ւ ազատեց, որովհետեւ պապաւ մալ-
բանդ էր, իրենք ալ ձիերը պայտող մալբանդ չունեին
Քոռմէս գատ:

1936-ին Արաբկիրեն եկանք Ստամբուլ: Հիմա Թուրքիայում ապրող հայերիս մեծ մասի ազգանունները այլևս հայկական չեն. փոխված են: Օրինակ՝ մեր ազգանունը Նալբանդյան էր, բայց դարձել է Նալբանդոյի:

90 (90).

ՄԱՐԻԱՄ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ)

Ես շատ փոքր էի, երկի յոթը տարեկան էի, բայց լավ կնիշեմ: Թուրքերը եկել էին, սկսել էին թալանել, կրակի էին տվել մեր տունները և կրակի մեջ էին գցում երեխաներին ու մեծերին: Ինձմե մեծ քույրս կրակի մեջ

այրվեց, եւ ադ տեսա իմ աչքերով: Մորս ալ կրակի մէջ մետեցիմ, ա'դ ալ եւ կհիշեմ, քանի որ երբ ինձ մետեցիմ, եւ չորեքթաթ դուրս պրծա կրակի միջից, բայց ծուկկեռս առվո'դ մը վառվեւ էիմ, միմչև հիմա

տեղերը կան, տե՛ս... [Ու մա ծնկները բացեց, որ ցույց տա այրվածքի հետքերը - Վ. Ս.]:

Այլ չգիտեմ ում հետ էի, բայց թափորի հետ ես ալ աքսոր գնացի. ո՛չ տեր ունեմ, ո՛չ տիրակամ: Էրգրու-մից Դիարքեքիր ոտքով տարին: Անտեղեմ ալ՝ Հա-լեայ, հետո ալ՝ Պոլիս...

Կիիշեմ, որ թուրք բել մը ինձի վերցրեց տարավ իրեն տունը, ծնկներին դեղ քսեցին, իմ անունը Ֆե-րիդա դրին: Այդտեղ կար ինձմե մեծ մի ուրիշ հայ աղջիկ մըն ալ, որին արդեն թուրքացրել էին, և մնա-ցել էր հոն: Ես մրամից փոքր էի: Մարդիկ եկան ինձ հարցրին. - Աղջի՛կս, դու որտեղի՞ց ես:

Ես ալ ըսի. - Հայ եմ:

Դու մի ըսեր՝ այդ մարդիկ հայ գաղթականներ են և լուրը գնացել հասել էր Անդրամիկ փաշային, որ բեյին տունը երկու հայ աղջիկ կա՝ մեկը թուրքացած է, մյուսին ալ պիտի թուրքացնեն:

Անդրամիկը երկու անգլիացի զինվորով եկավ, դուռը խփեց: Իմ խանութն ու բելս գնացել էին սի-նեմա: Այդ թուրքացած հայ աղջիկը իջավ դուռը բա-ցեց. Անդրամիկը հարցրեց. - Հատեղ հայ աղջիկ կա՞:

Թուրքացած աղջիկը ըսավ. - Չէ՛, չիկա՛, - խաբեց:

Հետո Անդրամիկ գորավարն ըսավ. - Եթե բելդ գա, վաղը այդ մոր աղջկան թող բերե քաղաքամաս: - Երբ ան գնաց, աս աղջիկը ինձի չարաֆի մեջ փաթ-թեց, ծեծեց: Ան վաղուց թուրքացել, ավելի վատ էր դարձել: Ես լացի: Իրիկունը բելս, որը իմ անունը Ֆե-րիդա էր դրել, տեսավ լաց եմ լինում, ըսավ աղջկան: - Դու ինչ իրավունքով ծեծում էիր սրան: Թող ապա-

սեիր, մեզք կգայինք, կխոսեինք:

Բելս հետո ինձ կանչեց. - Արի՛, աղջի՛կս, դու ի՞նչ ըսիր:

- Ո՛չ մի բան չըսի:

- Ո՞վ էր այդ մարդը:

- Չգիտեմ, ես վախցա, չխոսեցի:

Հետո բելս հարցրեց այդ աղջկան:

Ան ալ ըսավ. - Առավոտյան Ֆերիդային քաղա-քամաս պիտի տանես:

Առավոտյան բելս տարավ ինձի քաղաքամաս: Քննեցին, մեծ-մեծ գիրքեր հանեցին իբր փնտրում են, Ֆերիդա են փնտրում, չեն գտնում, վերջապես ըսին. - Չէ՛, աս հա՛յ աղջիկ է:

Անդրամիկ փաշան ինձի աթոռի վրա կանգնե-ցուց, իր հետ միասին ինձի մկարեց: Վրաս գլուխս փոխեց, անձամբ տարավ Բեշիկթաշի որբանոցը. մինչև վեցերորդ դասարան հունարեն և հայերեն սովորեցի: Հետո կամաց-կամաց մեծացա, տասն-վեց տարեկան եղա: Մի հայ կաթոլիկ մարդ ու կին եկան որբանոցը: Եկան մի աղջիկ առնել, տանելու: Ինձ հավնեցին, իրենց տունը տարին, պահեցին: Ադ մարդու տունն ալ ամուսնացա մշեցի Ոսկա-մի հետ: Ան ալ գաղթած էր: Մորաքույր ուներ Հու-նաստանում: Մենք ալ անցանք Հունաստան: Տու-տեղ դրինք: Մի տղա, երկու աղջիկ ունեցա: 1947 թ. եկանք Հայաստան: Տղաս մեռավ, մեկ աղջիկս ըն-տամիքով գնաց ԱՄՆ: Մնացի աս մեկ՝ Վարդուհի աղջկաս հետ: Ծուտով մենք ալ պիտի էրթանք Լոս Անջելես ըսված տեղը:

91 (91).

ՄԱՆՈՒԵԱԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1908 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ)

Երբ տեղիկգորով լսեցի, թե թուրքերը շարունա-կում են չընդունել Հայոց ցեղասպանությունը, շատ ջղայնացա, ասեցի. «Հերի՛ք եղավ: Մի՛նչ և էսօր մե-նակ իմ էրեխեքս ու թոռներս եմ պատմել էդ զու-լումի մասին, հիմի պիտի բոլորին պատմեմ, որ թուր-քերու անամոթության վերջը գա»:

Ուրեմն՝ լսի՛ր: Ես ծնվել եմ Էրզրումի Դամըրա-յաղ (երկաթե ոտք - թուրք.) փողոցում: Հորս անունը Հարություն էր, մորս՝ Մարիցա, քույրերս՝ Հեղինե՝ 1901 թ., Նվարդ՝ 1905 թ., Մանուշակը՝ ես էի, փոքր քույրս Քնարիկը՝ 1911 թ.: Ունեի շատ հորեղբայր-ներ, մորեղբայրներ, հորաքույրներ և մորաքույրներ: Պապիս անունը Հակոբ էր, մամինս՝ Թրվամդա: Ու-նեինք լավ տունուտեղ, խանութ: Հայրս ավարտել էր Սանասարյան վարժարանը: Նա շատ բարեսիրտ ու աստվածապաշտ մարդ էր: Երբ երեկոյան տուն կ'մտներ, կ'վազվեր, կ'սեսեր մեզ. «Թողեք ամեն գործ,

եկե՛ք՝ կանգնե՛նք աղոթքի», մոր՝ մի թիքա հաց կու-տեինք: Նա շատ կարդացած էր, ուներ հարուստ գրադարան: Նարեկացուն շատ էր սիրում: Ես էլ իրան եմ քաշել «Նարեկից» ու այլ գրողներից հատ-վածներ անգիր գիտեմ մինչև հիմա:

Հունիս ամիսն էր: Մի օր մերոնք՝ հորքույրներս, մորաքույրներս հավաքվել էին մեր տանը ու լաց էին լինում, ամա՛ մեռել չկա: Դու մի ասա թուրքա-կան կառավարությունը երեք օր ժամկետ է տվել մեզ հավաքվելու, որ պիտի գնանք Խարբերդ. ոտով մեկ ամսվա ճամփա էր: Էդ ժամանակ էլ հայրս իր խնայած 200 թուրքական ոսկին զցել էր Պոլիսի Բանկ Օթոմանը: Գոնե էդ փողը մեզ հետ կ'վերց-նեինք. էն էլ մնաց էնտեղ: Մեր ունեցվածքը բարձե-ցինք ջորիների, էշերի վրա, մեզ էլ ոչխարների պես ոտով քշեցին, Էրզրումից դուրս բերին: Թալեաթի մուրա՛զը փորը մնա, որ հրամայել էր. «Բոլոր հայե-

* Ակամատես վերապրողը աշխույժ և բարի մի կին էր, որը մաև լավ երգում էր և աղոթքներ ասում Նարեկացու «Մատենա ողբերգութիւնից»:

րին տեղափոխեցին: Ընկանք ճամփա: Քայլու՛մ եմք, քայլու՛մ, վերջ չկա, ո՛չ հաց կա, ո՛չ՝ ջուր, հոգնողը իրավունք չուներ ետ մնալու: Փոխիւք հրացանը ձեռքին հսկում էր բոլորին: Վերջապես մի տեղ հասանք: Մեզ հրաման տվին մտնել գետնին՝ հանգստանալ: Հագիվ մեր հետ ունեցած հաց-մացը հանել էինք, որ ուտեմք, մեկ էլ սվիստոկ լսվեց: Թուրք ու քուրդ բաշխողները սարից հարձակվան մեր վրա: Մենք հագիվ մեզ գցեցինք ախոռի պես մի տեղ: Մեզ հետապնդեցին, դուռը կտրեցին, մտան ներս, սկսեցին մեզ տկտրացնել և թալանել, թողին տակի սպիտակեղենով: Ինձ էլ տկտրացրին, թողին տրուսիկով: Ես հագիվ յոթ տարեկան էի: Չգիտեի ի՞նչ անեմ: Մեկ էլ մեկը իմ երկու ոսկյա ականջօղերը պոկեց ականջներիցս: Արյունը սկսեց չոսլ: Գիշերը մի կերպ անցկացրինք: Առավոտյան եկան, թե՛ պիտի շարունակենք մեր ճամփան: Մենք գրեթե տկտր եմք. վրեժներս ոչի՛նչ չկա: Սկսեցինք քայլել: Մեկ էլ մորից սվիստոկի ձայնը լսվեց: Մեկ էլ ամեն կողմից խուժան ամբոխը հարձակվեց մեր վրա: Էս անգամ արդեն էկել եմ մեզ կոտորելու: Սկսեցին կոտորել սուրերով, կացիճներով, սպանում են ում որ պատահի: Օրհնյալ է Տեր, քո ողորմությունը անսահման է: Արդեն գրեթե տկտր եմք: Էդտեղ պապայիս ուսին կացիճով խփեցին՝ տեղնուտեղը սպանեցին: Ի՞նչ է կատարվում՝ չեմք հասկանում: Ամեն կողմ դիակներ էին: Ես առաջին անգամ էի տեսնում էդ տեսակ բան: Հիշում եմ՝ մի տղամարդու առաջի բանը կտրել էին, դրել էին իր բերանը:

Հրաման տվեցին՝ ողջերին շարժվել առաջ: Ժողովուրդն ասաց. «Տեսնեմք ո՞վ է ողջ մնացել»: Դիակների մեջ սկսեցին փնտրել իրենց հարազատներին: Դիակները ընկած են ամեն կողմ, բայց փոխիւք չթողեց, ասաց. «Ով որ գնա, ետ չի գալու»: Լալով, ողբալով շարունակեցինք քայլել: Փոքր քրոջս գրկելով՝ մորս աճուկը դուրս էր պրծել: Մերս էլ չկարողացավ նրան գրկել, որեց գետնին, բայց երեխան սկսեց լացել, գետինը ճանկոտել, մայրս ստիպված մորից գրկեց ու սկսեց քայլել: Անձրև, փոթորիկ՝ մենք քայլում ենք գրեթե տկտր: Էրզրումից Խարբերո մե՛կ ամսվա ճամփա էր...

Հասանք Խարբերո: Փոխիւք մեզ, որպես գերիների, հանձնեց Խարբերոյի ոստիկանապետին: Խարբերոյում մայրս սկսեց տներում լվացք անել, որ մեզ պահի: Իմ մեծ քրոջս երեսին մայրս ցեխ քսեց, որ չփախցնեն: Մի օր Խարբերոյում արևով էր: Ես ու քույրերս իրար կպած դողում էինք վախից, որ մեզ ուր որ է պիտի գտնեն: Էկան բոլորին հավաքեցին տարան, լցրին վալիի բախչեան: Փոխները սյունակներով հսկում էին մեզ: Քաղաքի ցուցակը բերեցին, սկսեցին կարդալ: Ով որ Խարբերո քաղաքից չէ, ուրեմն՝ քստորական է, հայ է. պիտի տան մորթեն: Քույրս ինձ ըսավ. «Դու փոքր երեխա ես, ոտքերի տակով փախի գնա, դուրս պրծի»: Ես ասի. «Մեմակս չեմ գնա»: Էդ ժամանակ Աստծուց մի

հատ խարբերոյի ասորի կին կար մեր կողքը կանգնած: Իրա անունը որ կարդացին, նա տեսավ մեր անտեր-անտիրական վիճակը, մեր երեքին բռնեց, իբր իր երեխանքն եմք, իր հետ դուրս բերեց արևալից: Տե՛ր, ողորմյա, Աստված բարեգութ, քո գործությունը մե՛ծ է: Էսպես ազատվանք: Մամաս լվացքից եկել էր մեր ավերակը, ուր մենք մնում էինք, տեսել էր չկանք, սկսել էր լաց լինել: Էդ ասորի կինը, երբ մութն ընկավ, մեզ դրկեց մեր մամայի մոտ: Մենք գտանք մեր մամային:

Երբ ռուսները Էրզրումն ու Երզնկան գրավեցին թուրքերից, Դերսիմի քրդերը, որոնք բռնի մուսուլման դարձած հայեր էին, սկսեցին փողով ազատել հայերին. մարդ գլուխ հիճո ոսկի էին վերցնում ու անցկացնում էին Մուրադ (Եփրատ) գետը: Մամաս իր լվացքից շահած փողերը տվեց մի քուրդի: Նա գիշերով տիկի լաստերի վրայով երեք-երեք հոգի անցկացրեց. սկզբում տղամարդկանց, հետո՝ մեզ: Վերջիվերջո անցանք գրամիցը՝ Եփրատի մյուս ափը, ազատվա՛նք: Էկանք Էրզրում: Մերս ասաց. «Փա՛ռք տիրոջը, մեր տունը գտանք»: Գնացինք տեսանք մեր տունը քանդ ու խարաբ. գետնին հավասար էին դարձրել: Քեռիս, որը ռուսական բանակում օֆիցեր էր, իմանում է, որ իր քրոջ ամուսինը սպանվել է և քույրն էլ երեխանքով ետ է եկել Էրզրում: Գալիս գտնում է մեզ: Մամայիս ասաց. «Փոքրերին մանկատուն տար, երկու մեծերին՝ ամուսնացնենք, քեզ էլ տանեմ Խարկով, իմ մոտս»: Ինձ ու փոքր քրոջս տարան որբանոց: Հետո, երբ Էրզրումը թուրքերը գրավեցին, մեր որբանոցը տարան Զալալօղլի (այժմ՝ Ստեփանավան): Դու մի ասա, թուրքը լցվել էր էմտեղ: Փախանք, քանի որ Անդրանիկ զորավարի զորքը թողեց, գնաց: Որբերն եղան ցիր ու ցան: Մի հատ հույն սպա ինձ առավ տարավ իր տունը՝ հոգու համար: Ես մնացի Զանախչի:

Երբ ռուսները հաղթեցին, մեզ՝ որբերիս, սկսեցին հավաքել, մեզ բերին Նավթլուր, Թիֆլիս: Վրացին մեզ հանեց՝ Ղարս [Կարս] ուղարկեց:

Երբ թուրքը գրավեց Ղարսս բերդը, լուր եկավ, թե՛ ով ինչպես կարող է թող գլուխը պրծացնի: Որբանոցի երեխանքը ցաք ու ցրիվ եղան: Հետո ամերիկացիները եկան, օգնեցին. Ղարսս ձորում մի երկու հարկամի շենք կար, մեզ հավաքեցին էմտեղ: Ամերիկացիները մեզ՝ որբերիս, քաշեցին բերեցին Լեմհանկան՝ Կազաչի Պոստ: Որբանոցն աղջիկներին էր. մեծերը՝ առանձին, միջնակները՝ առանձին, փոքրերը՝ առանձին: Ես միջնակների մեջ էի: Որբանոցում առավոտը դասի էինք գնում, ձեռագործ էինք անում, մասկի էինք գործում, ձեռնոց էինք գործել սովորում:

Հետո մի մարդ Ստավրոպոլից եկավ մեր որբանոցը, եկավ ինձ տարավ իր տունը, քանի որ իր կինը ծննդաբերությունից հետո պարալիչ էր դարձել, երեք երեխաները անտեր էին մնացել: Ես նրանց պահեցի, խնամեցի և երեխանքին և իր կնոջը: 1934-ին ծնվեց մեծ

աղջիկս՝ Էլիզա, Սերյոժան՝ 1944-ին, Սեդան՝ 1948-ին: Մենք եկանք Երևան:

Ծա՛տ եմ չարչարվել, շա՛տ տանջանք ու տառապանք եմ տեսել, ես ինձ Աստծուն եմ մվիրել: Հիմա, փա՛ռք Աստծո, էրեխեքս, թոռներս իմ էս տարիքում ինձ սիրում են, ուշադիր են, մանավանդ իմ աղջիկները՝ Էլիզան ու Սեդան, որոնք մանկավարժներ են ու իմ պահապան հրեշտակներն են: Ես ամեն գիշեր աղոթում եմ.

*Փա՛ռք, Տեր Աստված, գոհ եմ քեզնից,
Ազատեցանք մե՛ծ փորձանքից,
Չար թուրքերի, չար վտանգից,
Փա՛ռք քեզ՝ մեզ ազատող Աստված...*

*Մեզի փրկեց Սուրբ Խաչը,
Քրիստոսի հավատը.
Կանաչեցավ Հայոց ծառը.
Փա՛ռք քեզ՝ մեզ ազատող Աստված:*

92 (92).

ԱՇԽԵՆ ՀԱԿՈՒԹԻ ՊՈՂԻԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ)

Ծնվել եմ Էրզրումում, փոքրիկ Հակոբ աղայի բա՛նեկեցիկ ընտանիքում: Հայրս փուռ ուներ և մի քանի աշխատողներ: Ծատ վայելույ տղամարդ էր: Մայրս՝ տիկին Իսկուհին, գեղեցիկ կին էր, բարի, համեստ: Մեր տունը մեծ բակ ուներ: Հիմզ երեխա էինք. մեծ եղբայրս՝ Հովհաննեսը, Սամասարյան վարժարանի սան էր, քույրս՝ Թագուհին ինձնից յոթ տարով մեծ էր, հետո Վարսենիկը՝ տասնմեկ տարեկան, ինձնից երկու տարով փոքր էր Լևոնիկը՝ եղբայրս:

1908 թ. դեկտեմբերին Ս. Հակոբի օրը, հայրս ձիով տուն է գալիս՝ նշելու իր անվանակոչության օրը: Լուր են տալիս, որ աղջիկ երեխա է ծնվել: Ուրախանում է և ասում. անունը Աշխեն պիտի դնենք, որ հայոց թագուհին ըլլա: Հետագայում, երբ փոքր եղբայրս է ծնվում, ի պատիվ Կիլիկյան հայոց վերջին Լևոն 6-րդ թագավորի՝ Լևոն է կոչում:

Լավ էինք ապրում՝ ունեինք անասուններ, որոնց խնամում էին հոտաղները, որոնք քուրդներ էին, բայց հայերեն էին խոսում: Հայրիկիս փուռը քաղաքի կենտրոնում էր, իսկ մեր տունը՝ քաղաքի ծայրին: Մեկ անգամ էր տուն գալիս՝ շաբաթ երեկո և կիրակի երեկոյան գնում էր:

1915 թ. աշնանը ես դպրոց պիտի գնայի, որին անհամբեր սպասում էի: Հովհաննես եղբայրս ամառային արձակուրդին տուն եկավ, բայց հանկարծ ամեն ինչ խառնվեց: Հուլիսի սկիզբն էր: Հրաման եկավ, որ պատրաստվենք գաղթելու: Մեզ հետ պիտի վերցնեինք ամենակարևոր իրերը: Եթե չեմ սխալվում՝ հայրս իր փուռի բանալին տվել էր իր քուրդ աշխատողին. տան բանալին ևս տվեցինք մեր տան աշխատողին՝ Հասսոյին: Էշին լծված սալին բարձեցինք անկողին և ուտելիք ու ամուսն մի վաղ առավոտ ճամապարհ ընկանք: Մեզ մեծ հազարներ էին: Ամբողջ օրը քայլելուց հետո, երբ արդեն քաղաքից դուրս էինք եկել և մթնում էր, մեզ կանգնեցրին: Տասնութ տարեկան և դրանից բարձր տարիքի տղամարդկանց հրամայեցին բաժանվել կանանցից

և երեխաներից: «Վաթանը վտանգի մեջ է. կիներու կողքին քայլելու ժամանակ չէ», - ասում էին թուրք սպաները: Հայրիկս մեզ համբուրեց և Հովհաննես եղբորս հետ գնաց դեպի այնտեղ, ուր ասել էին: Վաղ առավոտյան տղամարդկանց տարան մի կողմ, իսկ քիչ անց հրամայեցին մեզ առաջ շարժվել:

Լալով, ողբալով շարունակեցինք մեր ճամապարհը մինչև մութն ընկնելը: Հանկարծ մկատեցինք, որ մեր մոխտարը ձի հեծած, հետն էլ երկու ոստիկան, մոտեցան մեզ: Թաղապետը հարգանքով բարևեց մեզ և, դառնալով մորս, ասաց.

- Իսկուհի՛ խանում, արի քեզ ու երեխեքիդ տանեմ ետ՝ քո տունը-տեղը, որը հիմա իմն է. հանգիստ կապրիք այնտեղ:

Մենք զարմացած, բերաններս բաց մայում էինք նրան ու մեր մայրիկին: Մայրս շատ համեստ կին էր՝ բերնին լեզու չուներ: Գլուխը կախ, շվարած մնացեր էր:

- Գիտեմ, դու հիմա մտածում ես, որ ամուսին ունես, եթե ողջ մնա՝ թող գա ետ իր տունը...

Մայրս սկսեց լաց լինել և ասաց. - Եթե չեմ լինելու իմ ամուսինը և որդին, մենք ալ թող չլինենք: Մենք կգնանք այնտեղ, որտեղ բոլորն են գնում:

- Իսկուհի՛ խանում, կփոշմանես, ուշ կլինի...

Առավոտյան դարձյալ շարժվեց կարավանը ժանդարմների հսկողության տակ: Մենք Քրիստոսի մեծ Գողգոթա պիտի բարձրանայինք... Քայլում էինք դաշտերի եզերքով, խորդ ու բորդ ճամփերով: Կորցրել էինք օրը, ժամը, ժամանակը:

Մեկ էլ մկատեցինք, որ հսկա ամբոխը, գոռալով, վազում է դեպի մեր կողմը: Քուրդներն էին գոռոռում: Եկան, մեր սայլը ջարդեցին, մեքը ինչ կարչկար տարան, բայց էշը մնաց: Էշի վրա խուրջին կար, որի երկու աչքերը՝ ուտելիքով լիքը, նաև՝ մեկ ձեռք անկողին, Լևոնիկը՝ նստած վրան: Լևոնիկը վախից հիվանդացավ: Մայրս նրան աղջկա շորեր էր հագցրել: Տղաներին գալիս՝ տանում էին: Լևոնի-

* 1978 թ. ակամատես վերապրողի գրած սույն վկայությունը 2002 թ. ինձ է տրամադրել նրա դուստրը՝ անգլերենի թարգմանչուհի տիկին Անահիտ Պողիկյան-Դարբինյանը:

կը ջուր էր ուզում՝ չկար: Մայրս մեկ ոսկի տվեց՝ մեկ գավաթ ջուր առավ:

Հասա՞ք մի մեծ քաղաք՝ Տիգրանակերտում էր: Մեզ մտցրին մի մեծ խամ: Երկու տղամարդ մոտեցան և մայրիկիս ասացին.

- Աղջիկներդ տուր մեզ՝ ասկե հետո ավելի դժվար է լինելու ձեր ճանապարհը:

Մեծ մարդը Թագուհի քրոջս հավնեցավ և ըսավ, որ իր խանութի քովը կմնա և կմայի ամոր, իսկ մյուսը՝ վարսենիկ քրոջս թևից բռնեց և ասաց. «Սիրու՛մ աղջիկ, քեզ ինձի աղջիկ պիտի տամիս»:

Թագուհին գլուխը կախ մնաց, իսկ վարսենիկը սկսեց լալ, գոռալ, թե՛ չեմ գնա: Մայրս մրա շորի փեշին ոսկե դրամ էր կարել, երբ սկսեց քանդել, վարսենիկը չէր թողնում: Վարսենիկի հայրացուն մրամ ուժով դրեց իր ձիու վրա և քշեց, իսկ Թագուհին գնաց իր «աղայի» հետ:

Հաջորդ օրը Լևոնիկը մեռավ: Ես մնացի մեմակ մայրիկիս հետ: Արդեն ութ տարեկան էի և միսթարում ու հանգստացնում էի մայրիկիս: Ցրտերն ընկան, ուտելիք չկար: Սարսափելի էր: Մի օր մի կին եկավ և մորս ասաց. «Տու՛ր աղջկադ տամեմ ինձ երեխա՛՝ էս սառը խանի մեջ չի ապրի»: Ես չէի ուզում գնալ, բայց մայրս ինձ համոզում էր...

Թուրք կինը ասաց. «Գյավուրա իյիլիք եարամագ» (Գյավուրին լավություն չարժի անել): Վերջը, հետը գացի այդ կնոջ տունը: Երկու տղա ունեք. մեկը՝ ինձնից երկու տարով մեծ, մյուսը՝ փոքր:

Նրանք ինձի «բաջը» էին ասում, բայց որ բարկանում էին՝ ծեծում էին, հատկապես՝ մեծը: Հայրացուս քանկոր մարդ էր:

Ավելի քան երկու տարի մնացի այդ տանը: Աղբյուրից ջուր էի բերում, տունն ու բակն էի ավլում, «անձեխ» օգնում էի: Ամուսն Աիշե էին դրել: Երբ աղբյուր էի գնում, հանդիպում էի ուրիշ հայ աղջիկների, որոնք իմ մման որդեգիր-սպասուհիներ էին: Հանկարծ հիվանդացա լուծով: Ամբողջ քաղաքում համաճարակը տարածվեց: Գիտեին, որ սուր վարակիչ է:

Ամենա ինձ տարավ մի տեղ, որ հիվանդանոցի էր վերածվել, իսկ նախկինում հայի դպրոց էր եղել: Ինձ մման շատ երեխաներ կային: Ամերիկացի բժիշկները և քույրերը խնամում էին հիվանդներին: Շատերը մեռնում էին, ոմանք էլ՝ լավանում: Արդեն լավացել էի և բակում խաղում էի, երբ մի թուրք կին մոտեցավ հիվանդանոցի դռանը և ասաց.

- Քի՞մ իյիլէշթի: Քի՞մ իսթիյօր բէնիմ քըզըմ օլմաք (Ո՞վ է առողջ: Ո՞վ է ուզում իմ աղջիկը դառնալ):

- Բեն էյի՛ իմ, բեն էյի՛ իմ (Ես առողջ եմ, ես առողջ եմ), - ասելով, ես առաջ վազեցի:

Այդ կինը ձեռքիցս բռնեց և ինձ տարավ իր տունը: Նոր անձն ունեցա: Երկու օր հետո տեսա՞ք հիվանդանոցը այրվում է: Մեջը շատ հիվանդներ այրվեցին: Այրել էին, որ հիվանդության համաճարակը պակասի: Հետագայում իմացա, որ վարսենիկ քույրս

այդ հիվանդանոցում է եղել, երբ այն այրել են...

1918 թվի աշունն էր: Թուրքիան պարտվել էր: Ես աղբյուր էի գնացել ջուր բերելու: Հանդիպեցի մեր երկրացի մի կնոջ, որ ինձ մի կողմ կանչեց և ասաց.

- Դու՞ն Իսկուհի խանութին աղջիկը չե՞ս:

- Հա՛, ես եմ: Դու՞ն ի՞նչ գիտես մեր մասին:

- Գիտե՛մ: Ես ալ էրգրումցի եմ և կճանչմամ ձերոնց: Աղջի՛կս, մայրդ եկել է և գտել է քրոջդ՝ Թագուհուն, որը հարուստներու թաղամասը կմնա:

Ես որոշեցի գնալ և փնտրել քրոջս ու մորս: Հաջորդ առավոտ անձեխ ասացի, որ ուզում եմ շուտ գնալ քրի, գնացի: Ջրամանը մի հարմար տեղ պահեցի և գնացի հարուստների թաղամասը: Բավական ճարպիկ և լեզվամի էի. սրան-մրան մոտեցնում, որոշ հարցեր էի տալիս: Վերջապես իմացա, որ Մահմուդ էֆենդիի տամ աղջկա մայրը եկել է և գտել աղջկան: Ուզեցի գնալ այդ տունը, բայց դռնապանը ինձ վռնեց: Հաջորդ օրը դարձյալ գնացի և սկսեցի պոռալ-կանչել, լալ՝ ասելով, որ քույրս այդ տանն է մնում: Աղմուկի վրա տանից մարդիկ դուրս եկան և, իմանալով իրադրությունը, ինձ ներս տարին: Ես գտա մորս և քրոջս: Տանտիրուհին շատ գոհ էր քրոջիցս և չէր ուզում բաժանվել մրամից. նույնիսկ՝ մայրիկիս էր աշխատանք առաջարկել: Բայց հիմա, երբ ես կայի, այդտեղ մնալ հնարավոր չէր, և մենք երեքով Դյորտոյլ գնացինք, իմանալով, որ այնտեղ բարեգործական ընկերություններ կային: Մայրս ինձ տվեց Քելեկյան որբանոց, իսկ ինքն ու քույրս սկսեցին աշխատել:

Քելեկյան որբանոցում ես սկսեցի սովորել այբուբենը: Արդեն տասը տարեկան էի: Մենք ունեինք «մայրիկներ», «օրիորդներ», մաև ունեցանք «հայրիկ»: Նրանցից հիշում եմ պարոն Նշան Սահառճյանին, որը հետագայում Հալեպի Ամերիկյան կոլեջում իմ դասեր՝ Ամահիտի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչը եղավ:

1921-ին, երբ Կիլիկիան պարավեցավ հայերեն, մեզ մալ մատնցուցին և տարին Բեյրութ, իսկ մայրս և քույրս ուրիշ մավով տարվեցին Իսկենդերուն: Քույրս արդեն ամուսնացել էր, հետևաբար մայրս մեմակ էր մնացել: Իսկենդերունի «կարամտիճայում» պարոն Գրիգոր Պողիկյանը կտեսնե մորս մատած մեմակ՝ ձեռքը ծնոտին, արմունկը՝ ծունկին, կկայմի և իր հետ եղողներին ցույց կուտա և կըսե.

- Նայեցե՛ք, կարծեք Մայր Հայաստանը լինի:

Կմոտենա, հարց ու փորձ կընե և կըսե.

- Քույրի՛կ, եկուր քեզի մեր տունը տանիմ: Իմ Օղիտա խանումն ալ գրեթե քու օրին է՝ իրար լավ կհասկնաք:

Մայրիկիս կտամի Իսկենդերունի իրենց երկհարկանի տունը: Գրիգոր Էֆենդին ապրում էր իր կնոջ և ավագ որդու՝ Սեդրակի հետ:

Որբանոցում մի օր տնօրենը ինձ կանչեց և ասաց, որ՝ մամակ ունեմ: Ես ուրախացա և զարմացա՝ ես արդեն տասնհինգ տարեկան էի և առաջին անգամ մա-

մակ էի ստանում: Բացի, կարդացի՝ մայրիկիցս էր: Բայց մայրս գրել-կարդալ չգիտեր, ուրեմն իր փոխարեն գրել էին գեղեցիկ ձեռագրով: Ես սկսեցի թղթակցել մորս հետ: Ամռանը ինձ մայրիկս կանչեց Իսկենդերուն տեսության: Նավով գնացի: Ինձ դիմավորեց պատկանելի, գեղադեմ մի տարեց մարդ գլխարկը՝ գլխին, ձեռնափայտը՝ ձեռքին: Կառքով ինձ տարավ տուն: Երեք տարի անց դարձյալ մայրիկիս փաթաթվում էի. ուրախացանք և լաց եղանք: Օղիտա խանութը շատ բարի և սիրուն տատիկ էր: Նա էլ մորս նման ժամանակից շուտ էր ծերացել, թեև ամուսինը գլխին էր և ավագ որդին՝ Սեդրակը, որը երկու տարի անց իմ ամուսինը եղավ: Աքսորի ժամանակ կորցրել էր Միսաք որդուն՝ թուրքական բանակումն էր, իսկ ավագ դուստրը՝ Փառանձեմը, աքսոր էր գնացել դեպի Դեր Զոր, տիֆով էր բռնվել և մահացել: Մյուս զավակները՝ երկու տղա և երկու աղջիկ, մեկնել էին Եգիպտոս:

Ես վերադարձա Քելեկյան որբանոց և շարունակեցի սովորել ու աշխատել: Որբանոցում արհեստներ էին սովորեցնում, տղաներին՝ կոշակարություն, դերձակություն, իսկ աղջիկներին՝ ասեղնագործություն, մանկ՝ մեքե մեքեմաների վրա գուլպա էինք գործում: Որբերից նրանք, ովքեր ազգականներ ունեին, գնում էին նրանց մոտ ապրելու՝ տասնութ տարեկան էին դառնում: Ես սիրով ու երախտագիտությամբ եմ հիշում Քելեկյան որբանոցը, որը գոյատևեց մինչև 1932 թիվը: Ես մայրիկիս մոտ եկա, երբ վերջացավ իմ տասնութ տարին: Իմ գալուց հետո Գրիգոր էֆենդի Պողիկյանը և կինը՝ Օղիտա խանութը, մեկնեցին Եգիպտոս իրենց զավակներին տեսության: Պարոն Սեդրակը մնաց վերևում՝ իրենց հարկաբաժնում: Արդեն մայրիկս նրան վերաբերվում էր որպես իր որդուն, թեև՝ փնտրել էր տալիս եղբորս, քանի որ լուրեր էին շրջում, թե Հովհաննեսը յաթաղանից ողջ է մնացել, վիրավոր փախել է գիշերով: Բայց այդպես էլ չգտանք նրան:

1927-ին՝ ամռանը, Պողիկյանների երկու դուստրերը Եգիպտոսից ընտանյոք եկան Իսկենդերուն՝ ամառային հանգիստն անցկացնելու: Նրանք հարուստ էին՝ շքեղ էին հագնվում: Մեծ քույրը՝ Սաթենիկը, երեխա չուներ, իսկ կրտսերը՝ Գայանեն, երեք որդի ուներ: Նրանք ինձ շատ սիրեցին և ցանկացան, որ ամուսնանամ իրենց եղբոր հետ: Նա լավ գործ ուներ:

Սեդրակի հետ մենք ամուսնացանք և ունեցանք երեք երեխա՝ Անահիտ (1928), Միսաք՝ (1929) և Ալիս (1938): 1938-ին Ալիսս մոր էր ծնվել, երբ թուրքը մտավ Իսկենդերուն: Մենք մեծահարուստ հույն հարևաններ ունեինք: Նրանք անմիջապես հեռացան քաղաքից, և թուրք հազարապետի ընտանիքը եկավ մեզ հարևան: Ծատ քաղաքավարի էին, նրանց տղաները ցանկանում էին մեր երեխաների հետ խաղալ, հազարապետի կինը մեզ այցի էր գալիս: Երբ իմացավ, որ մենք էլ մայրական ունենք մեկնելու ասաց.

- Բոլոր հայերը 1938-ին մավերով հեռացել էին դեպի Լիբանան: Մի քանի տասնյակ ընտանիք էր մնացել: Տիկին Աշխեն, գեթմեհն (մի՛ գնացեք - թուրք.): Մենք առաջվա թուրքը չենք, մենք շա՛տ ենք փոխվել:

Սակայն թուրքերը հայերի մասին սովոր էին ասել. «Թէրս գյավուր» (Վատ գյավուր), «Նամքեօր գյավուր» (Ապերախտ գյավուր), «Գյավուրա իյիլիք եարամազ» (Գյավուրին լավություն պետք չէ [անել]), «Գյավուրու մէ քադար քէւերսէմ, օ քադար սըք բիթէր» (Գյավուրին ինչքան կտրես, այնքան խիտ կաճի):

Ես չհամբերեցի և ասացի.

- Այն, ինչ ես եմ տեսել, երբեք չեմ կարող մոռանալ, թեև ավելի քան քսան տարի է անցել... «Իթ դէրիսինդէն քյուրք օլմազ, թյուրք էրմէնիյէ դօստ օլմազ» (Ծան մաշկից մուշտակ չի լինի, թուրքը հային քարեկամ չի լինի - թուրք.):

1939-ի օգոստոսյան մի վաղ առավոտ միայն երկու ճամպուրկով, ուր մեր շորերն էին, մի փոքր ավտոմեքենայով մենք մեկնեցինք Ղըրխան, որտեղից հայկական վերջին կարավանները մեկնում էին Հալեպ: Նրանց հետ մեկնեցինք Հալեպ, ուր Թագուհի քույրս էր ապրում իր ընտանիքով:

Պատերազմը սկսվել էր, և ամուսնուս գործը չէր ստացվում, թեև ինքը ապրանքագետ էր՝ Իսկենդերունի մավահանգստի լավագույն մասնագետը: Զավակներս Կիլիկյան վարժարանը ավարտելուց հետո շարունակեցին իրենց ուսումը ամերիկյան և ֆրանսիական վարժարաններում: Սուրիան ֆրանսիական պրոտեկտորատ էր: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջին Սուրիան անկախություն հռչակեց, և Գերմանիայից պարտված Ֆրանսիան հեռացավ: Որդիս՝ Միսակը, ֆրանսիական լիսեյում էր սովորում, որը փակվեց: Նա քննություններ հանձնեց և մեկնեց Կիպրոս՝ ուսումը շարունակելու Մելքոնյան վարժարանում:

1946-ին ընտանյոք ներգաղթեցինք Հայաստան, որդիս Կիպրոսից եկավ Բեյրութ՝ մեզ միացավ, որ միասին գնանք հայրենիք: Կյանքումս երեք անգամ գաղթել եմ, բայց առաջինը գաղթականություն չէր, այլ՝ աքսոր, թուրքի ծրագրած դժոխքը հայերիս համար: Այդ դժոխքից ամեն գիշեր ես երագումս փախչում եմ և գոռում. «Քաչը՛ն, գէլիյօրլա՛ր» (Փախե՛ք, գալի՛ս եմ - թուրք.)՝ խանգարելով ընտանիքիս անդամների քունը, որոնք իմ ձայնից արթնանում եմ և ինձ հանգստացնում, որ եկող չկա՝ հանգիստ քնեմ, բայց՝ էլ դրանից հետո քնե՛լ է լինում:

Հայաստանում էլ շատ դժվարություններ կրեցինք. մահացավ մայրս, ամուսինս տրամվայի վթարից կորցրեց ոտը: Մեր կամքի ուժով զավակներս շարունակեցին իրենց ուսումը և երկուքն էլ անգլերենի դասախոսներ են, սիրում են իրենց հայրենիքը և նվիրված են նրա բարգավաճմանը:

ԻՇԽԱՆ ՀԱՅԿԱԶԻ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 թ., ԷՐԶՐՈՒՄ, ԲԱՍԵՆ ԳՅՈՒՂ)

Բասենում մենք խաղաղ ապրում էինք: Տուն ունեինք, այգի ունեինք: Հայրս և հորեղբայրս շատ հարուստ էին:

1915 թվին, երբ թուրքերը հարձակվեցին Բասենի վրա, հայրս և հորեղբայրս կամավոր դարձան ինքնապաշտպանական խմբում: Բայց հորս փամփուշտները վերջանում են, ու ինքը զոհվում է:

Հորեղբայրս եկավ մեզ հավաքեց՝ պապս, տատս, մայրս, փոքր եղբայրս, թողինք մեր գյուղը ու փախանք: Ծամփին ամեն կողմը սպանված դիակներ էին: Մենք սոված, ծարավ, ոտաբորիկ եկանք հասանք Սարիղամիշ: Պապս ասաց. «Ավելի լավ է անտառի մեջ մնալ, որ թուրքերը մեզ չտեսնեն»: Բայց թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Էնտեղ էլ թուրքերը մեզ վրա հարձակվան, հորեղբայրս մեզ պաշտպանելու համար ինքն էլ զոհվեց:

Մենք մնացինք առանց պաշտպանի: Պապս, տատս, մայրս՝ փոքր եղբայրս գրկին՝ ճամփա ընկանք դեպի Կարս: Ծամփին փոքր եղբայրս քաղցից մահացավ, հետո նաև տատս մահացավ:

Ես մորս հետ մի կերպ վազոտների վրա ծվարած հասա Թիֆլիս: Ոչ մի ծանոթ չունեինք: Մի տան աստիճանների տակ, քրջերի մեջ քնեցինք: Պապս գործի անցավ: Մայրս ամուսնացավ՝ ինձ մանկատուն դնելով:

Մանկատանը բոլորն էլ ինձ նման վտիտ, թուլակազմ աղջիկներ ու տղաներ էին: Բայց Թիֆլիսի

մանկատանը մեզ սովորեցրին արհեստներ, ու յոթնամյա կրթություն ստացանք: Ծառերը ավարտելով՝ աշխատանքի անցան գործարաններում ու ֆաբրիկաներում: Ծառերն էլ և՛ աշխատում էին, և՛ սովորում բանձակում կամ տեխնիկումում:

Մի օր մամակ ստացա, թե քու բարեկամները գտնվում են Բոլմիս-Խաչենում: Ցեխտ-կեղտոտ ելա գնացի հասա: Էդ մամակ գրողները մեզ ազգական էին: Մորս հասցեն տվեցին: Գնացի Ղալթախի կայարան, գտա Ուստա Եղիշին. Էդ իմ հայրացուն էր: Գտա մորս: Բայց մայրս ինձ շատ սառը ընդունեց: Երկու օր մնացի էդտեղ: Մայրս մոր ամուսնուց ունեցել էր մի տղա ու մի աղջիկ, բայց ինձ ոչինչ չասաց: Միայն վերջում ասաց. «Բարով գնաս, տղա՛ս»: Ես լացով գնացի կայարան, մորից մեր մանկատունը: Երբ ավարտեցի յոթերորդ դասարանը, եկա Երևան:

1936-ին ամուսնացա: Ունեցա երկու երեխա: 1941-ին գնացի պատերազմ: Կռվեցի: Երկու անգամ վիրավորվեցի: Հետո ինձ ազատ արձակեցին, մեղավերով եկա Երևան:

Երբեմն մտածում եմ անցած կյանքիս վրա, թե ինչպես թուրքերը հայ անգն ժողովրդին կոտորում էին ամխիղճ ձևով: Ընչու է, պատերազմում մենք էլ կռվեցինք, մարդ էլ սպանեցինք, բայց դա՝ պատերազմ էր, ու երկու կողմն էլ զենք ուներ: Իսկ հայ ժողովուրդը էն ժամանակ շա՛տ անպաշտպան էր ու անզեն: Հիմա մենք բանակ ունենք և պետականություն:

ՍԻՐԱՆՈՒՑ ՆԱՍՈՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 թ., ԽՆՈՒՍ)

Տաճկաստանի կովի ժամանակ Անդրամիկ կկռվեր, իր փայլուն թրով կկռվեր, հայերին կազատեր:

Մեր Խնուսա բերդ հարուստ տեղ էր, թավլա, ցորեն, տավար, ոչխար ամեն ինչ մեզ կար, մենք հանգիստ կապրեինք: Թուրքի բալեն կտրվի՝ Էկավ, մեզ զուլում կկոտորեր: Բալուլի միջի էրեխեքին գետնին կտփեր, մերեր կուլայի՛ն, կողբայի՛ն:

Մեկ էլ Անդրամիկ գորավար Էկավ ճերմակ ձիւն աստած, վրեն պլաշ գցած, ինչքա՛ն գլուխ կզարկվեր, չէ՛ր կամի ընդրա ջանին, կըսեին՝ ընդրա վրեն սրբի ճշաններ կան: Անդրամիկ գորավար Էկավ,

կանգնեց Արագա Քյոփրու Քեռլի կարմուռի [կամուրջ] մոտը, կռվեց, միմչև ժողովուրդը կարմուռից անցավ:

Անդրամիկ ասաց. «Ժողվե՛ք գետնի բոլոր էրեխեքին, տվե՛ք մերերին»: Ի՛սկը հերոս էր Անդրամիկ: Ընդրա ափից թուրքեր կվախնային. «Անդրամիկ փաշա օյաղի՛ (զալի՛ս է)» կըսեին, կփախնեին:

Անդրամիկ գորավար թուրքին ահ տվեց, ըսավ. «Իմ ժողովրդին, իմ որբանոցներում ձեռք չտա՛ս, թե չէ՝ քեզ կկոտորեմ»:

Կարսա ժողովրդին փրկեց, որբ էրեխեքին ղրկեց Ամերիկա:

**ԳԱՌՆԻԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԵՐԶՆԿԱ, ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆ ԳՑՈՒՂ)**

Ծնվել էմ Երզնկայում, դերձակի ընտանիքում: Մամախաթուն գյուղի մեր տունը մի հին խրճիթ էր. թոնդրատուն կար, ուր մահ քնում էինք, և մի մատան: Այնտեղ հազիվ տասնհինգ-քսան ընտանիք հայ կար: 1914 թ. երբ սկսվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը, հորս տանում են թուրքական բանակ և մեզ որպես զինվորականի ընտանիքի՝ չաքտորեցին: Հորեղբորս ընտանիքին ևս չեն աքսորել, քանի որ մա հարուստ վաճառական էր և ամեն շաբաթ մեկ թաշ-կինակ արծաթ դրամ կաշառք էր տալիս:

1915 թ. մոյեքներին այդ շրջանում շուրջ երեսուն հազար հայություն կար, որոնք բոլորն էլ աքսորվեցին: Տեղի խորամանկ դաշմադամը ասում է հորեղբորս. «Հիմա ռուսական բանակը էրզրումին է մոտենում: Կտրամադրեն ձեզ սայլ, դու՛ն էլ կմտես քո կարմիր ձին, ձեզ ապահով կուղարկեն երկրի խորքերը»:

Հորեղբորս ընտանիքը վեց հոգի էին. ինքը՝ Ստեփան հորեղբայրս, կինը՝ Ազնիվը, աղջիկները՝ Ծողակաթն ու Պերճուհին և երկու տղաները՝ Մկրտիչն ու Մարտիրոսը: Բոլորը մատում են սայլ, հորեղբայրս էլ հեծնում է իր կարմիր ձին, ռուսականներով տանում են մինչև Սև Ջուր: Ժամդարմները, որոնք առաջադրանք ունեին, սպանում են հորեղբորս, հետո կնոջը գետն են գցում: Գեղու ժամանակ զգում են, որ շատ ծանր է, հանում են ջրից, տեսնում են, որ շորերի մեջ ոսկի կա կարված, տկլորացնում են կնոջը, մորից են գցում շուրը: Ջուրն են գցում մահ տղաներին, իսկ երկու աղջիկներին տանում են անհայտ ուղղությամբ: Այդ մույն օրը, կեսգիշերին լսվեց հորեղբորս ձիու խրխիմը: Տատիկս ասաց. «Վա՛յ, Ստեփանին սպանեցին», քանի որ ձին փախել, եկել էր Մամախաթուն: Ես իմ «Միճավանջային օրեր» գրքում պատմել եմ այս բոլորը:

1916 թ. հունվարին մեզ աքսորեցին, երբ արդեն ռուսական բանակը մոտեցել էր: Բոլոր այն թուրք ընտանիքները, որ հայ էին պահել, մրանք քարավան էին կազմել, հանեցին Մամախաթունից: Ես յոթը տարեկան էի, մայրս, տատս, երկու քույրերս: Երեք-չորս օրում սառնամանիքի, ձյան միջով հասանք Երզնկա, որը արդեն ամայի էր: Ջրհորների մեջ շուրը սառել էր, բայց մեջը լցված էին դիակներով: Թուրքական բանակում հայերին հավաքել և զնդակահարել էին, հայրս էլ մրանք մեջն է եղել, բայց մեր բախտից, հայրս կարճահասակ լինելուն՝ զնդակը չի կպել, միայն սվիզներով խփել են, բայց ողջ է մնացել: Երզնկայից եկանք, ուժեղ սառնամանիք էր: Տատս ուզում էր իր որդուն տեսնել, որը աշխատում էր դաբաղխանելում: Վարդանուշ տատիկս դժվարանում է քայլել:

Մեկ էլ կանգ առավ, ասաց. «Ինձ խփե՛ք, ես չե՛մ կարող քայլել»: Նա մտեց, ժամդարմները քարշ տվին, մնաց ճամապարհին: Մեզ քշեցին: Մենք մի կողմից գնում էինք ու ետ էինք մայրս: Ձյունը գալիս էր, կուտակվում մրա վրա: Վերջապես իմ խեղճ տատիկը դարձավ ձյունե արձան...

Մի կողմից, ամեն քաղաքներից մոր աքսորականներ բերելով, մեր քարավանը մեծանում էր, մյուս կողմից անխնա ոչնչացնելով՝ մեր քարավանը քչանում էր: Արդեն ապրիլյան օրեր էին, Դեր Ջորի մոտ, Հեքիմխանայում, ահավոր բան կատարվեց: Մեր քարավանին միացրել էին զվանեցի երեսուն գեղեցիկ հարսներ: Մի գիշեր դրանց հավաքեցին տարան, մերկացրել էին, ստիպել էին պարել ու զվարճացնել իրենց: Երբ մրանք ետ բերեցին՝ զգզված մազերով ու ալյամդակված վիճակում, մրանք միմյանց ձեռք-ձեռքի բռնած՝ իրենց գցեցին Եփրատ գետը: Եվ կամ յոթ հոգինոց մի ընտանիք կար, մայրը վեցին թունավորեց, զնաց իրեն գցեց Եփրատ գետը:

Հասանք Մալաթիա: Արդեն զարում էր: Բոլոր հայերին կոտորել էին: Ամեն տեղ բլուրներ էին՝ տակը հիսուն-հարյուր հոգի թաղված, մույնիսկ կիսամեռ՝ քանի որ վրայի հողը շարժվում էր: Մեր քարավանը մոտացավ: Մայրս իմ թևը բռնեց և փախանք, մտանք անտառ, հետո՝ քաղաք: Մենք մեր անունները փոխեցինք: Ես դարձա՝ Մենդո, մայրս՝ Նադիա: Իջանք աղբյուրի գլխին, տեսանք երկու թրջուհի կիներ, իրր մենք թուրք մոմաջիդ ենք: Բայց սրանք գլխի ընկան, որ մենք հայ ենք՝ բղավեցին: Երկու երիտասարդ եկան խանչալներով, շնորհակալություն հայտնեցին աստուծուն, որ վերջապես առիթ ընծայվեց զյավուր սպանել, որ իրենց հոգին ջենեթ գնա: Մորս մերկացրին, վիզը պարան կապեցին: Թուրք կանաչ կանգնած մայրս էին: Մեկ էլ դրանք միջից մի կին, որը այդտեղի բեկի մայրն էր, երևի գուրջ շարժվեց, ձայն տվեց. «Ամբողջ քաղաքի հայերին սպանեցիք, հերիք չե՛, գոնե սրանց խնայեցեք. մեղք են, սրանց սպանել պետք չէ»:

Մեզ չսպանեցին: Էդ կինը մեզ տարավ իր տունը, հաց տվեց, կերանք: Հետո ասաց. «Դուք այստեղ չեք կարող մնալ: Մեր տղամարդիկ կզան ձեզ կսպանեն, զնացեք, ճամփին կհանդիպեք մի երկհարկյանի շենք՝ երկաթյա դռներով, դա Հնչակյան կուսակցության ստեղծած արհեստանոցն է, որը բանակի համար կտավ է գործում: Այնտեղ բոլորը հայ են, բայց՝ թրջացած հայ են»:

Մենք ճամփա ընկանք: Այդ գիշեր մի ավերակ տան մեջ մնացինք: Ունեցանք մի ընկեր, դա մի կատու էր, որ մեր սեղանին մասնակցեց: Այդ տմեցիներ

րիմ սպանել էին, տունը կողոպտել էին: Առավոտյան շարունակեցինք մեր ճամփան: Վերջապես գտանք այդ խորհրդավոր երկաթյա դռներով շենքը, որի դռները դժվարությամբ ու վախով բացեցին: Նրանց մեծը կարապետ Բալթայանն էր, ասաց. «Էս տղային վերցրեք, վաղը կմեծնա, վրեժ կլուծի»:

Այդ գործարանում մենք մնացինք: Մայրս աշխատում էր, մաքուկ էր գործում: Արդեն 1917 թիվն էր, ահավոր սով էր, քանի որ թուրք գաղթականներ ևս եկել էին սայլերով: Այնքան ծանր էր մեր վիճակը, որ մայրս ինձ դրեց թուրքական որբանոց, Օսմանոլիի որբանոցը, ուր որպես թուրք ես մնացի երկու ամիս: Այդ որբանոցից մնացել են սարսափելի հիշողություններ: Հաց չկար: Միայն թուրք էին ուտում, մաւ իւրի լքված այգիների հասած մրգերը: Քարայր էին գնում, որտեղ լցված էին անթաղ դիակներ, և մարդիկ կարող էին գալ ու նկարել: Մեր որբանոցի թուրք տղաները գնում էին դիակների ոսկե ատամները հանելու: Ինձ էլ տարան: Ես գնացի, որ չկասկածեմ, որ ես հայ եմ: Մեզ հետ մի Իբրահիմ անունով տղա կար, դիակները շուտուժուտ տալու ժամանակ «հայրիկ» ասաց, ուշագնաց ընկավ: Նա գիշերը զառանցում էր հայերեն: Պարզվեց, որ մալաթիացի հայ է՝ Աբրահամ անունով:

Հաջորդ օրը մեզ բաղնիք պիտի տանեին: Ես մտածեցի, որ կարող է ինձ ստուգեն և տեսնեն, որ այումներ եղած չեմ և զգամ, որ ես մուսուլման չեմ՝ թողեցի ու փախա: Զինադադարից հետո բացվեցին ամերիկյան, գերմանական, հայկական որբանոցներ: Հայկական որբանոցում, ամեն առավոտ, որբանոցի դռան առաջ կանգնում էին սայլեր: Սայլապանները քրդեր էին, շատ շահավետ գործ էին գտել: Նրանք գնում էին թուրքերից, քրդերից հավաքում էին հայ որբերին, տանում էին որբանոցին ծախում: Նույնիսկ սակարկում էին. տղա երեխաները թանկ էին, քան աղջիկները: Ես այնտեղ քիչ մնացի: Քանի որ ինձ տարան ամերիկյան որբանոց, որտեղ կյանքը ավելի լավ էր, բայց խիստ արգելված էր ազգային որևէ արտահայտություն: Անընդհատ կրոնական երգեր, աղոթքներ պետք է կատարեինք ավետարանից: Մի օր որբերից մեկը ընդհատեց այդ աղոթքը և արտասանեց.

«Հայ եմ ես,

Քաջ եմ ես,

Հայաստանը ազատող

Քաջ Վարդանի թոռն եմ ես»:

Նրան հանեցին ամերիկյան որբանոցից: Տարիներ անց, 1970 թվին, ես նրան հանդիպեցի Աբխազիայում:

1918 թվի վերջին, որբանոցային տղաների մի մասին փոխադրեցին Սեբաստիա: Ես և մայրս ևս գնացինք: Այն հայերը, որոնք հրաշքով փրկվել էին ու վերադարձել, լցվել էին Մալաթիա: Մի քանի հազար երեխաներ, հարսներ, աղջիկներ: Մալաթիա-

յում այն թուրքական որբանոցը, որ ես մնացի երեք ամիս, պատկանել է կաթոլիկ եկեղեցուն և նորից վերադարձրել էին կաթոլիկներին: Ես այդ եկեղեցում առաջին անգամ լսեցի «Առավոտ լուսոն»: Երգողների մեջ էր մեր որբանոցի տնօրենի կինը, որին ես չգիտեի, թե հայ է: Այդ հայերի զգալի մասը Սեբաստիա էր հավաքվել, շուրջ տասնհինգ հազար հայ, որից հինգ-վեց հազարը հայ որբեր էին: Ես այնտեղ երկար մնացի և «Լուսաբեր» դասագրքով սովորեցի հայերեն: Ամառը աշխատում էի սրճարանի կոշկակարի մոտ, մինչև 1922 թիվը: Երբ Մուստաֆա Քեմալի գործերը Իզմիրը վառեցին՝ բենզին, մալթ լցրին և եկեղեցիների մեջ լցված հայերին ու հույներին վառեցին, Սեբաստիայի բոլոր որբերին փոխադրեցին Հումաստան: Այն որբերը, որոնք ծնող ունեին, ինչպես ես՝ մայր ունեի, ցուցակագրեցին ուրիշ հիսուն այլ որբերի հետ, հունվարի սառնամանիքին սայլերով բերին Սամսուն, որտեղ երկու մեծ մավ սպասում էր, որ մեզ տանի Հումաստան: Մեկ մավը սեբաստացի որբերին էր, մյուսը՝ հույն գաղթականներին: Մեզ բախտ վիճակվեց հունական գաղթականների մավը մտնել, որտեղ երկու հազարից ավելի գաղթականներ կային: Ահավոր կեղտոտ էր: Սկսվեց ժանտախտի համաճարակը: Սկզբում մեռելներին թափում էին ծովը, հետո՝ արգելեցին: Ոչ ոք մեզ չէր ընդունում: Մերոնք պակասեցին, մնացինք ութ հարյուր հոգի: Մեզ պատվաստեցին: Երկու տակառ շուրջ թափում էին հատակին, և մենք պառկում էինք, որ լգենք: Մի օր ես էլ տաքությունով պառկեցի: Մահամերձ վիճակում մի ձայն լսեցի «Գառնիկ»: Մեր հարևանուհին էր: Ես ուժ չունեի, որ նստեմ: Քառասուն օր, օրը երեք թուզ էինք ուտում միայն: Պարզվեց, որ քարանթիման վերջացել է և հունական կղզիների մոտ ենք: Մի հույն բարերար ձիթայուղով լոբի, գեթուն և հաց էր դրկել մեզ՝ իր կնոջ հոգեհանգստի համար: Մեզ մավից իջեցրին: Ախտահանեցին, լողացրին, հագցրին: Մենք բոլորս գոչեցինք՝ «Զիթո՛ւ՝ Հեղադա» (Կեցցե՛ Հումաստանը), որ իր ծանր օրերին հինգ հազար հայ որբերի ապաստան տվեց հունական կղզիներում: Մեզ սկզբում տարան Բոնո քաղաքը: Երկու-երեք ամիս ապրեցինք թափառական կյանքով: Ես կորցրեցի իմ որբանոցի ընկերներին: Գիշերը անցկացնում էի կայարանում, տակառի մեջ: Առավոտյան մեկը վզիցս բռնեց, ասաց. «Մա՛րդ է»: Ինձ կերակրեցին, հետո գտա իմ ընկերներին: Հետո մեզ տարան Էդիպոս կղզին, որը տաք ջրերի առողջարանային վայր էր: Ես այնտեղ մնացի մի քանի ամիս, կազդուրվեցի:

Մեզ տարան Խալքիտա: Առաջին անգամ մեզ բաժանեցին դասագրքեր և Լևոն Էսաջանյանը՝ արևմտահայ մի բանաստեղծ, որը եղեռնից մազապուրծ էր, բայց հոգեկան խանգարում էր ստացել, երեկոները բազկատարած կանգնում էր ծովեզերքին ու արտասանում, իսկ դասերի ընթացքում լաց էր լինում: Առաջին անգամ ես սովորեցի «Կաթիլ մը

մեղոր» արևմտահայերեն տարբերակով: Բայց այս կղզում ջուր չկար: Հիմզ հարյուր հոգի ծորակի գլխին պիտի կանգնեինք, որ գաղջ մի հեղուկ գա, մեզ հասնի: Սկզբում դուրսն էինք քնում, բացօթյա պատկում, բացօթյա ուտում, ոտաբոքիկ, բլուզով, ուրիշ ոչինչ չունեինք: Հետո մեզ տարան Օրոսֆոս կղզին: Այնտեղ մնացի մեկ տարի: Տնօրենը ամերիկացի էր, որը Լենինականի (այժմ Գյումրի) պոլիգոններում էր եղել: Մենք այնտեղ շատ բան սովորեցինք: Բայց տնօրենը շատ դաժան էր: Մի ողկույզ խաղող գողանալու համար երեսուն-քառասուն ճիպոտի հարված էր հասցնում: Այնտեղ մեզ արհեստ էին սովորեցնում, ատաղձագործություն էին սովորում, սխտոր էին ցանում:

1925-ի դեկտեմբերին մեզ լցրին մեքենաները և տեղափոխեցին Աթենք: Գահրնկեց արված թագավորի պալատում մեկ շաբաթ մնացինք՝ հայ և հույն որբերս իրար հետ: Ես այնտեղ առաջին անգամ կին տեսա: Ես սկսեցի թերթերի մեջ հայտարարություն տալ. «Հոս որք մը կա, անունը Գառնիկ Տեր-Ստեփանյան, մոր անունը՝ Ոսկեզյուլ, եթե գիտեք, լուր տվեք»: Մի օր Պոլսից մամակ եկավ, բայց ես սննդի պակասից հավկուր էի ստացել: Ինձ համար կարդացին մամակը, որտեղ մայրս գրում էր, որ ինքը ուրախ է ինձ գտնելով: Դրանից հետո մեզ տեղափոխեցին Եգիպտոս՝ Կահիրե: Արդեն մեզ չափաֆաս համարելով՝ բաժանեցին անձիներ, որ սափրվենք, որպես տղամարդ, ու մեզ բաց թողեցին մարդկային օվկիանոսի հորձանքի մեջ, բայց դեռ իրենց հսկողության տակն էինք: Կահիրեում մնացի հինգ տարի: Այնտեղ աշխատեցի որպես գրաշար: Աշխատակցել եմ Սովետական Հայաստանի համակիր «Արև» թերթին: Եվ, քանի որ ամենամաքուր ձեռագիրը Երվանդ Օտյանին էր, ես մրա քրոնիկների գրաշարն էի և օրվա թերթում, որ ֆրանսերենից թարգմանում էր Մարկ Տվենի «Աղքատն ու իշխանը» ամեն օր շարում էի այդ երկուսը: Երվանդ Օտյանը ահավոր հյուծված, քայքայված էր: Նա եղել էր արաբական անապատներում, թուրքացել էր, Նուրի անունով անապատներում գոյատևել էր: Ֆենիքս սրճարանում էր նստում, վիսկի էր խմում ու գրում:

Ավելի երկար ես աշխատեցի Վահան Թեքեյանի, Հովհաննես Հակոբյանի հետ, որը «Արև»-ի խմբագիրն էր, որին հալածեցին և որպես համայնավար եկավ Հայաստան: Հետո խմբագիր դարձավ Վահան Թեքեյանը, որը «Արև» թերթին տվեց գեղարվեստական դիմագիծ, տպեց «Եթե Տերը կամենա» ստեղծագործությունը: Նրա հակառակորդները աչքին մեկը կուրացրել էին: Երբ մի օր ես գնացի, հնչեց հեռախոսը: Նա ականջակալը վերցրեց, լսեց ու շատ հուզվեց: Ես հարցրի. - Ի՞նչ պատահեց:

Նա պատասխանեց. - Ըսին, որ քո մյուս աչքդ ալ պիտի համենք, եթե Հայաստանի պրոպագանդան ընես:

Այդ էր պատճառը, որ կիսատ մնաց «Եթե Տերը կամենա» ստեղծագործության տպագրությունը: Թեքեյանական այդ հարաբերությունները չորս տարի ես վայելել եմ, որոնք ինձ համար մի յուրօրինակ դպրոց եղան: Ես ծանոթացա մի շարք մտավորականների, դերասանների հետ: Կահիրեում մոտ հազար որբ ու որբուհիներ կային: Հարուստ ընտանիքները որդեգրում էին որբուհիներին և շատ լավ խնամում էին մրանց՝ առանց տարբերելու իրենց զավակներից: Ակումբում հանդիպումներ էին ունենում: Այդ ընտանիքները զախս էին: Անձամբ տեսել եմ Արմենակ Ծաֆմուրադյանին. լսել եմ «Մշո սոխակին», կենդանի մարդու երգը լսելը ուրիշ է, դա մի ամբողջ հոգեկան արժեք է: Ես լսել եմ «Մոկաց Միրզան», «Կոունկը», «Կալի երգը» անձամբ մրա կատարմամբ: Մեր որբանոցի տնօրենը խնդրեց մրան զալ, և մա չմերժեց: Եկավ, լսեցինք մրան, հետո ասաց. «Իմ ազգի որբեր, դուք պատմական Հայաստանի մեկ-մեկ ծաղիկներ եք, մեկ-մեկ կայծեր, որ եկել եք բուրգերի ստորոտը, այս անապատները: Հայաստանի պտուղները ճաշակած երիտասարդներ, ձեր ապագան պե՛տք է լինի Հայաստանը»:

Գիշերը մինչև ժամը երկուսը մնաց մեզ մոտ:

Այնուհետև ես Կահիրեում առաջին անգամ տեսա Զարիֆյանին, տեսա մրա դերակատարությամբ Լևոն Օանթի «Հին աստվածները», «Կայսրը»: Ահա այս մթնոլորտը ինձ համար եղավ դպրոց: Հիմզ տարի մնացի Եգիպտոսում:

Արդեն հայրս ռուսական բանակի հետ եկել էր Հայաստան և աշխատում էր կարի գործարանում որպես բանվոր: Իսկ մայրս Պոլիսից եկել էր Հայաստան: Հայրս դիմել էր Արհեստավորական միությանը, որ ինձ բերել տա Հայաստան: Դրկեց հարցաթերթիկները:

1930-ի հուլիսին եկա Աթենք: Մի օր Ակրոպոլի տեսնելուց հետո ինձ կանչեցին սովետական դեսպանատուն և հանձնեցին սովետական անձնագիրը: Աթենքից Բաթում մավ մատեցի և 1930 թվի սեպտեմբերին եկա Երևան:

Այն, ինչ կատարվեց 1915 թ. մեր ժողովրդի, մեր գեղդաստանի հետ, որը հարյուրից ավելի էր և հազիվ տասնհինգ հոգի ազատվեց, ահավոր էր: Իմ մոր կողմից բոլորը սպանվել են կամ ողջ-ողջ լցրել են փոսը: Ասում են՝ հողը շարժվում էր մրանց վրա: Եղեռնին զոհ գնացին մահ Ստեփանյանները, չորս հորաքույրներին ընտանիքները: Դա մի ամբողջ ողջակիզում էր: Միշտ մտորում եմ, թե մենք կարո՞ղ ենք արդյոք մոռանալ, բայց մենք իրավունք չունենք մոռանալու, քանի որ մենք փոքր թիվ ենք: Վրեժխնդրության կոչ չեմ անում, բայց ես չեմ կարող խորհուրդ տալ, որ մոռանաք: Հայ ժողովուրդը չի կարող մոռանալ այն, ինչ տեսավ իր աչքերով: Եվ ինչպես Ավետիս Ահարոնյանն է ասել. «Այսքա՛ն չարք եթե մոռանան մեր որդիք, թող ողջ աշխարհը հայուն կարդա նախատիճը»:

**ԱՌԱՔԵԼ ՂԱԶԱՐԻ ԹԱԳՈՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1902 Թ., ԴԵՐՋԱՆ, ՉԸԽԸՆԼՈՑ ԳՅՈՒՂ)**

Մեր գյուղը Դերջանի Չըխըմլոց գյուղն էր: Այն-տեղ ապրում էինք Հայրապետ, Դավիթ, Ղազար, Վարդան՝ չորս հորեղբայրներիս ընտանիքների հետ: Մեր ամբողջ գերդաստանը քսաներկու հոգի էր: Մեկ տեսակ ճաշ կեփվեր, և բոլորս իրար հետ ճաշի կմատեինք:

Միճև ջարդը մեզ մեր գյուղում խաղաղ ապրում էինք ու աշխատում: Ունեինք երկու հարյուր այծ ու ոչխար, որոնց հովիվը կտաներ արածացնելու: Ունեինք մեկ ձի, վեց եզ, որոնց գլուխները բունջուխեն-րով զարդարված էին, իսկ վիզերեն՝ զանգակներ էին կախված: Արորին և արաքային կլծեինք եզները: Ունեինք մեղվի շատ փեթակներ: Աշխարհի ամենա-լավ բերքը մեզ մոտ կատանայինք: Ցորենը կանայք հավաքում էին, տղամարդիկ խուրձ էին կապում, հետո տանում էին կալ, կախում էին: Պետության հասանելիքը տալիս էինք, մնացածը մեր սեփականությունն էր: Կաթը, մածուցը, կարագը, դավուրման անպակաս էին մեր տնից: Մեր գյուղում երեք հար-յուր տուն էր. բոլորը հայ էին:

Մեր գյուղի ետևը լեռ էր: Մամախաթունը մեր գյուղից երկու ժամ հեռու էր: Դաշտեր, գետեր ու-նեինք՝ մեջը ձուկներ կային: Գիշերը կողովը ամրաց-նում էինք ջրի հոսանքի մեղ տեղը, առավոտյան մեջը լիքը ձկներ կուտակված կըլլային:

Ես իմ հորս ու մորս մեկ հատիկ զավակն էի: Յո-թը տարեկան դպրոց գացի, հազիվ այք, բեն, գիմ սորվեցա, աղոթք սորվեցա: Մեր եկեղեցին գետնա-փոր էր, իջնում էինք աստիճաններեն վար, մեջը մկարներ, պատերին խաչեր կային:

Հայրս մեռեր էր արդեն: Օր մը քեռիս եկավ մա-մայիս ըսավ. «Պատրաստվիր, ուխտի պիտի երթանք, Մշո Ս. Կարապետ»:

Այդ մեծ ուխտատեղի էր: Հոն գալիս էին Սեբաս-տիայեն, Բաբերդեն, Դերջանեն, Ակնեն, Քեմախեն: Ժամփամ ցույց էին տալիս առաջնորդները: Մեր գյուղից չորս օր էր ոտքով: Քեռիս ինձի ու մամայիս մատեցրել էր ձիու վրա, ինքը ոտքով գալիս էր մեր կողքից: Բարձրանում էինք լեռներ, իջնում էինք ձո-րեր, հետերնիս տանում էինք մատաղացու ամասուն-ներ, որոնց հատուկ ցուցակագրում էին:

Ս. Կարապետ ուխտավայրը քառասուն սենյակ ուներ վանքին մեջը: Ս. Կարապետին գերեզմանը գմբեթին տակն էր. ով հիվանդ ուներ՝ բերում էր, որ առողջանա: Առավոտյան վեր կացանք, տեսանք մեծ ղազանները դրված են, վառելիք փայտերը շար-ված: Մատաղացուները նիվում են: Ս. Կարապետը ցածր տեղ էր, շուրջ բոլորը բլուրներ են, ձորերի մեջ ջրեր, առվակներ էին հոսում: Ամեն տեղ ընկույզի և այլ պտղատու ծառեր էին: Մամաս ըսավ՝ այս գիշեր ինչ երագ տեսնաս, միտքդ պահե: Ես տեսա, որ Հա-

լեպ քաղաքին մեջն են և իմ խաղընկերներինս կորցրել են: Մույթ է: Ես ընկել եմ մի տեղ: Մեկը եկավ, ձեռքես բռնեց, ինձի լույս տեղ հանեց: Արև տեսա:

Այվազ քեռիս ըսավ. - Էս երեխամ երագին մեջը Հալեպ քաղաքն է տեսել, խեղճ ըլլա:

Ուխտավորներեն զատ թուրք և քյուրդ բնակիչնե-րը ևս հավաքվում էին, մատաղ ուտում մեզ հետ, մեզ հետ ուրախանում, երգում, պարում: Ս. Կարապետին գերեզմանի վրա հիվանդներ էին բերում, որ բուժվեն:

Մեք հյուրընկալվեցինք մի հայու տանը: Հետո վերադարձանք, եկանք մեր տունը: Աշուն էր: Դավիթ հորեղբայրս ուզում էր մեր երկու տարեկան դոչին մորթել, մեկ էլ երկինքը մթնեց, արևը խավարեց: Մեծ մարդիկ ըսին. «Աս լավ մշան չէ. աղետ պիտի լինի»:

1914-ին մի առավոտ կանուխ մի խումբ ժա-դարմներ եկան: Հորեղբայրս մերս մտավ և իր տղա Հովհաննեսին ու ինձ խիստ պատվիրեց, որ դուրս չելլանք, դուրսը ժանդարմներ կան: Ինքը ճրագը վա-ռեց, իսը բռնեց իր երեսին, որ սենա ու մաշկը դեղնի:

Մամուկ աղան մեր գյուղապետն էր: Ան ուներ մի զգիր: Այդ զգիրը եկավ հորեղբորս ըսավ. - Ելի՛ր, Մամուկ աղան քեզ է կանչում:

Հորեղբայրս ըսավ տնքալով. - Ես հիվանդ եմ:

Գզիրը գնաց: Եկավ մի ժանդարմ: Ծրագը վա-ռեց և հորեղբորս երեսը մայեց, բայց քանի որ հորեղ-բայրս մուխը պահել էր երեսին վրա, դեմքը հիվանդի տեսք էր ստացել, հորեղբորս թողեց անկողնին մեջ, ելավ գնաց:

Դրսում բոլոր գյուղի տղամարդիկ հավաքվեցին, գաղտնի ժողով գումարեցին և որոշեցին ինքնա-պաշտպանության դիմել: Բայց գյուղապետը՝ Մա-մուկ աղան, ըսեք էր՝ չի կարելի:

Այնինչ, մերոնք արդեն լսել էին, որ Սարիղամի-շից հայ աքսորականներ են գալիս և հեթոք մեզ պի-տի հասնի: Տղամարդիկ մտածում էին փախչել, բայց գյուղը պաշարեցին: Առավոտը ելանք, որ հովիվները ոչխարները պիտի արոտ տանին, բայց ժանդարմնե-րը գյուղը շրջապատել էին:

Առաջին հերթին ժանդարմները Մամուկ աղային բռնեցին, ձեռքերը ոտքերը կապկպած տարին ավե-րակ մի փայտաշեն տան մեջ, մրա չորս կողմը խոտ լցրին, վրան ալ մավթ լցրին ու վառեցին: Գյուղին տերտերին ալ կանչեցին, որ մրա այրված ոսկորնե-րը հավաքի լաթի մը մեջ ու տանի թաղի: Աս ձևերով սարսափ էին առաջացնում ժողովրդին մեջ, առաջ գլխավորներին ոչնչացնելով:

Մյուս օրը առավոտ կանուխ մորեն պաշարեցին գյուղը: Արդեն տղամարդկանցից շատերը փախել էին գյուղից, բայց մնացողներ դեռ շատ կային: Իմ հորեղբայրները փախել էին: Դավիթ հորեղբայրս փախել էր թուրքական բանակից, եկել էր գյուղ: Ցե-

րեկները գնում էր գյուղից դուրս, թաքնվում էր. խոտի դեզերի մեջ, գիշերը գալիս էր տուն՝ քնում:

Մեզ պաշարեցին, ըսին. «Հայդե՛, պատրաստ-վե՛ք, պիտի գնանք ավելի լավ տեղ»: Ժամդարմների հետն ալ մի խումբ չերքեզներ կային պատրաստ, որ սկսեն մեզ թալանել:

Կեսօրին ժամը մեկն էր: Երեք հարյուր տնեցիներին հանեցին գյուղեն դուրս: Ով դրամ ուներ՝ հետը վերցրեց: Մեր գյուղեն մեկուկես ժամ հեռու Չամուռ-լու գյուղը կար, հորեղբորս աղջիկը՝ Սրբուհին, մինչև հոն քայլում էր, բայց էլ չկարողացավ քայլել: Մենք նրան թողիմք, առաջ անցանք: Հասանք մի մեծ գետի, աղ Մամախաթունի գետի խառնման տեղն էր: Էդ գետն անցանք: Հայրապետ հորեղբայրս իր զավակները՝ Աղունը, Վարվառան տասնյոթ տարեկան, Միմասը՝ քսան տարեկան, Ստեփանը՝ տասնմեկ տարեկան էր: Այնպես որ, հիմզ հոգի նրանք էին: Իսկ Դավիթ հորեղբայրս Օուշան ամունով աղջիկ մը ուներ. Պայծառը նոր էր ամուսնացած, իսկ Սրբուհին մնաց պատին տակը: Սահակ հորեղբորս երեխաները և կինը՝ յոթ հոգի էին: Վարդան հորեղբայրս, Մարիամը, Ջաթելը, Փիլիպոսը, Մայրենին, ես ու մամաս ալ: Բոլորս տասնութ հոգով աքսոր էլանք: Մեզի տարին, Մամախաթունի գետեն անցանք: Մուրթ կոխել էր արդեն: Մեկ էլ տեսանք՝ Դավիթ հորեղբայրս ու մի ժամդարմ գալիս են: Եկան: Հորեղբայրս ինձի սիրեց, համբուրեց: Ժամդարմը զենքը ուսին կայնած է: Մեզի քարավանին մեջեն դուրս հանեց: Հորեղբայրս մորս ըսավ. «Թող Առաքելը հետս գա: Ես կաշառել եմ աս ժամդարմին, պիտի փախիմ: Ասի մեզի կփախցունեն»:

Մամաս ինձի չտվեց: Էդ գիշերը Դավիթ հորեղբորս վեց հոգինոց ընտանիքը փախավ դեպի Չամուռլու գյուղը: Ըմամփին մի ձայն կլսեն: Կտեսնան՝ մեր Սրբուհին է: Ծառին ճյուղերը կկտրեն, պատգարակ կշինեն, Սրբուհիին վրան կպառկեցնեն, հետերնին կտանին քյուրդ ծանոթ Ղազոյի տունը, որ հանգստանա: Այնպես որ, բոլոր հորեղբայրներս փախան: Գնացել են, տեսել են Սրբուհին ալ հոն է: Հետո հորեղբայրներս կերթան Անդրանիկ գորավարին խումբը կմտնան: Հետո Անդրանիկը բոլորին տարել է Էջմիածին, էդ ժամանակ արդեն Խորհրդային Միությունը հաստատված էր: Երկու հորեղբայրներս Թիֆլիս կերթան, իսկ Դավիթ հորեղբայրս և տղան, որը խարբերոցի կին էր առել, գալիս հաստատվում են Կիրովականում (ներկայումս՝ Վանաձոր): Բայց քանի որ մեր ոսկիները թաղել էինք մեր փեթակներում տակի թումբերում մեջը, հորեղբայրս զնում է, որ ոսկիները բերի: Գնացել է ու չի վերադարձել: Էդ ժամանակ ես մի երազ տեսա, որ հորեղբորս գլխին այծի կոտոշ էր բուսել: Ես զգացի, որ նա փորձանքի մեջ է: Անցեր է սահմանը և սպանել են:

Մենք՝ ես ու մայրս, մնացիմք աքսորի ճամփաներում: Մոտ քսան հոգի ենք: Մամախաթունի գետի մոտից մեզ քայլելով տարին, Կոթերի կամուր-

ջից անցանք, հասանք Դերսիմի լեռները, որտեղ քյուրդացած հայեր են: Այնտեղ հայկական գյուղ մը կար՝ դատարկ էր: Տուն մը մտանք, տեսանք մարդ մը անկողնին մեջը սպանված, որդնոտած պառկած է: Տուները խարաբա մնացած էին: Մենք վախեցանք, ետ դարձանք: Մի քյուրդ իր թաշկինակին մեջը հաց պանիր ուներ: Մամաս իրեն ոսկի տվավ, առավ ու կերանք: Քանի օր բան չէինք կերել: Մեր քարավանը վեց-յոթ հարյուր հոգի կին, երեխա էինք: Տղամարդ չկար: Հաջորդ օրը, եսլա՛, նորեն մեզ ստիպեցին քայլել: Աղջիկներին, կիներին փախցնում էին, տանում, բռնաբարում էին, մեզ թալանում էին: Մայրս ինձ աղջկա հագուստ էր հագցրել: Ձեռքես բռնած տարավ ատվակի մը մոտ՝ ջուր խմելու, տեսանք չորս-հինգ աղջիկներ կիսամերկ, սպանված ընկած: Մենք սոված ենք, ծարավ, անտեր: Օրերով քայլել ենք, ոտքերնիս ուտած, վիրավոր, արյուններում մեջը: Կիները, աղջիկները երեսներնին ցելս էին քսում, որ իրենց չփախցնեն:

Հասանք Երզնկա: Էնտեղ մի կամուրջ կար, անցանք, ճամփին եզերքը թուրքերը կայնած են, մեր վրայի հագուստները քաշում, հանում, տանում են: Մեկն ալ իմ ձեռքես բռնեց, սկսավ քաշքշել: Մայրս մյուս կողմեն կքաշե, չի ձգեր, որ ինձ տանի: Չենք կրնար քայլել, հոգնած ենք: Քայլած ժամանակնիս իրար ենք կորցնում, քանիսներին հենց քայլելու ժամանակ կացիներով սպանում էին, քանիսներին փախցուցին: Մի հատ տերտեր կնկա հագուստ էր հագած, բայց մատնել էին, ժամդարմները բռնեցին նրան, ճամփին փշերը հավաքեցին, գլխին պսակ դրին, ականջներեն զանգակներ կախեցին, ոտքերում տակն ալ փուշեր կապեցին, ըսին՝ դե հիմա պարիր: Դմբլեկ զարկին, որ պարի: Բայց նա հազիվ մի քանի քայլ ոտք զցեց ու մեռավ: Էդ ժամանակ մի թուրք եկավ, ժողովուրդին ճեղքելով, սկսեց կացի-նով կոտորել ում որ պատահեր: Յոթ օրեն հասանք: Հորեղբորս կնկան գիրկը երեք տարեկան երեխան կար: Ժամդարմ մը խլեց երեխային, զցեց զետո: Բուրի պես տեղ մը մեզի հավաքեցին, բերին ամեն մեկիս մի պզտիկ բուռ զարի բաժանեցին: Մենք այնքան անոթի էինք, որ սկսանք ձիերու պես ուտել աղ գարին: Չեմ ուզում հիշել աս բոլորը...

Մեկ ալ տեսանք չորս-հինգ հազար հոգի նոր քարավան մը բերին Բաքերդի, Սեբաստիայի կողմերեն: Մենք մինչև հասանք Ակն այնքան շատցանք նոր զաղթականներով, որ դարձանք մոտ տասը հազար: Ակնա բաղերի մեջ քարավան մը կար, որ լիքը կնիկ-երեխա էին, մեջները մի տղամարդ չկար: Էնտեղ մեկ գիշեր մնացինք: Մամաս իմ ձեռքը բռնել էր: Մեզի հետ էր Վարդան հորեղբորս աղջիկը: Անցանք գետը: Գացիմք, գյուղ մը կար: Գացիմք, որ հաց ուզենք: Ըար չունենք: Մեկ էլ երկու կնիկ եկան էս Վարդան հորեղբորս աղջկան քաշքշեցին ու տարան: Մենք ալ լալով եկանք մերոնց մոտը: Էնտեղ մի ամիս մնացիմք: Մի առավոտ ելանք, որ Փառանձեմը մեներ է,

ծծկեր երեխան ալ ծիծը բերանը մնացեր է: Ձեռքերով փոս փորեցինք, երկուսին ալ թաղեցինք: Գիշերները գալիս են, աղջիկներին փախցնում են, երեխանքին տանում են: Ինչ որ անմարդկային է՝ անում են:

Տասնհինգ օր հոն մնացինք: Հետո եկան ժամդարմները, մեզի մտրակներով ծեծելով կատիպեն. «Եալլա՛, ելե՛ք, քալե՛ք»: Ժամդարմները առջևեն, ետևեն, քովերեն, մեզի շրջապատած են, բայց իրենք ձիերի վրա են, իսկ մենք՝ ոտքով: Ժողովուրդին տանում են: Քյուրդ կիները հաց, ջուր են բերում, որ ծախեն, ժամդարմները չեն թողնում, որ մոտենանք: Մայրս իր խրխային մեջը մի ոսկի ուներ պահած, գաղտնի տվավ մի կնոջ, ջուր առավ: Ժամդարմները ժայռերից գլորում են, սպանում են, հաց չկա: Չեն թողնում առնենք: Եթե զավակը ճամփին մնա, մայրը չի կրնար վերցնել: Գլխին զարկում են, որ չմոտենա իր մեռնող զավակին...: Հսպես մեզի հասցուցին Արաբկիր: Մամաս ինձի շալակեց, քանի որ շատ հոգնած էի, և ոտքերս արյունոտվել էին:

Մի մարդ ու կնիկ ինձի մամայիս գիրկեն հափշտակեցին ու տարին: Մամաս լաց է լինում, ես լսում եմ նրա լացի ձայնը: Ես էլ եմ լաց լինում, բայց ո՞վ է լսողը: Ինձի տարին իրենց տունը, մի երեխայի օրորոցին քովը, ձեռքս դրին օրորոցին վրա, որ օրորեմ: Էդ գիշեր քնեցի Էդտեղ: Առավոտը շուտ արթնացա: Տունեն կամաց դուրս ելա, ցանկապատեն ցատկեցի, բարակ ճամփով սկսա վազել: Վազեցի մինչև իջա ձորին մեջ, առու մը կհոսեր: Ծառերուն մեջեն գացի, գացի, ծառերուն մեջեն դուրս ելա, տեսա՝ խանութներ կան: Նայում եմ մարդկանց, ուզում եմ մամայիս գտնել: Միտքես ամեն ինչ անցնում է: Մեկ ալ տեսա մի խումբ կնիկներ՝ գլուխներին փաթեված ետ նալեցին, տեսան ինձի, ես ալ տեսա, որ քեռուս կնիկն է: Անոնք ինձի տարին մամայիս մոտը: Տեսա՝ մամաս հիվանդ պառկած է: Ինձի տեսավ, վրան քիչ մը հոգի եկավ: Էնտեղ ալ տասնհինգ օր պահեցին: Թույլ չեն տալիս, որ գնանք: Հետո Արաբկիրեն դուրս եկանք: Գացի՛նք, գացի՛նք: Ըմամփին ձմերուկ, հաց բան ծախում են, բայց մեզ չեն թողնում առնենք: Մեզի բերին գետին եզերքը: Ամեն իրիկուն մի դալալ է կանչում: Էդ էլ մշեցի տերտեր է՝ մահմեդական է դարձել, մեզի քարոզ է կարդում, որ մենք ալ մահմեդական դառնանք. «Հե՛յ, ժողովուրդ, հայութենեն վա՛զ անցեք, մահմեդականությունը ընդունեք, որ ապրե՛ք»:

Էդտեղից նավակներ եկան: Ամեն մի նավակի մեջ քսան, երեսուն հոգի լցվում են: Ամեն անգամ երկու նավակ է գալիս: Երբ նավակը գալիս է, տերտերը ասում է. «Ով փող ունի, թող տա, թե չէ՝ ջուրը պիտի մետեն ձեզի»: Արդեն մի քանիսին ալ ջուրը մետեցին, որ բոլորը տեսնան ու վախճան:

Արդեն աշուն է գալիս: Մենք հասել ենք Եփրատ գետի ժայռերի վրա: Մեզ բաժան-բաժան ըրին: Էդ մահմեդական դարձած տերտերը կանչում է. «Սեբաստացիներ՛, խարբերոցիներ՛, մալաթիացիներ՛, խումբ-խումբ առանձնացե՛ք»: Էդ խմբերին տարին

ուր՝ չգիտեմք: Մեզի բերին ծեծելով, ոմանց սպանելով, բերին Քոշիմ գյուղը, ուր հիսուն հալ ընտանիք կա եղեր: Բայց դատարկ էր: Մեզի բերին Էդ գյուղի գերեզմանոցը, որ հոն մնանք: Հոն ալ մի աղայուր կար: Քիչ մը անդին տեսանք քարայր մը կա, մեջը աղ գյուղի հայերում լցրել են, զմոպակահարել են, հետո ալ վառել են: Ես տեսել եմ նրանց կմախքները քարայրին մեջը՝ իրար վրա դիզված:

Երկու օր վերջը մեզ ասին. «Եալլա՛, ելե՛ք, քալե՛ք»: Նեղ ճամնապարհով մեզ ետ դարձրին մի հարթ տեղ: Չորս կողմը խաղողի այգիներ: Մեզ նստեցրին գետնին: Մի կարպետ գցեցին գետնին: Մեկը բոռաց. «Ժողովուրդ, ով ինչ ունի՝ զարդեղեն, թող իր ձեռքով բերի դնի էս կարպետին վրա»: Ես չէի գիտեր, որ մայրս ոսկե գերդանլըխ և օղեր ունի եղեր թաշկինակին մեջը կապած: Մեր ետևն ալ փշոտ չիչխանի թփեր են: Մամայիս հետ գացինք: Էդ թփերի տակը մամաս հողը փորեց, թաղեց Էդ թաշկինակը ու ինձ ըսավ. - Եթե ողջ մնամք, էստեղ եմ թաղում, կհիշես:

Իսկ ժամդարմը դեռ կանչում էր. «Ով ինչ ունի թող բերի իր ձեռքովը էս կարպետին վրա դնի»:

Բոլորն իրենց ունեցվածքը տարին դրին, կարպետը լցվեց: Մի նեղ անցք կազմեցին: Չորս հոգի մի կողմը, չորս հոգի մյուս կողմը կեցան: Մեզի մեկ-մեկ անց են կացնում ու վրանիս ստուգում են: Մեկ ալ տեսանք՝ խումբ մը մարդիկ, ձեռքերին կացիններով. դանակներով, կնիկները տոպրակներում մեջը քարերով եկան մեզ վրա: Ժամդարմները ետ քաշվեցին: Անոնք՝ առաջ եկան: Մեզի քշեցին ժայռի մի ծայրը՝ Եփրատ գետի եզերքը: Ետևից զարնում են, գցում են Եփրատ գետը: Էդտեղ անհաշիվ մարդ սպանվեց: Մեկ էլ տեսա՝ գլուխս ճեղքվել է, աչքիս տակը ծակվել է: Ես ընկած եմ, վրաս երեսուն-քառասուն հոգի կա ընկած, գլուխս միայն դուրսն է մնացել: Ոտքս կոտրված է, ցավում է: Աչքս արյուն է լցված, բայց դեռ տեսնում եմ: Տեսա մի ծեր, մորուքով մարդ ու մի տղա ինձ են նայում, իսկույն աչքերս փակեցի, որ իբր թե մեռած եմ: Անոնք մի քանիսին քաշեցին-քաշքշեցին, իմ վրայից հանեցին: Մեկ ալ զգացի, որ ես ընկա ցած, բայց վարը գետին մեջը չեմ, այլ՝ ծառերի ճյուղերին վրան եմ ընկած: Անոնց երթալեն վերջը, ելա, որ փախնեմ: Չեմ կարողանում քալել: Քաշքրտվելով ոտքի ելա, ձեռքս կպավ ծառի մը ճյուղին, տեսա վարը՝ պարսալ է՝ քարայր է: Սողալով մտա մեջը: Ընկած մնացեր եմ՝ ո՛չ քնած, ո՛չ արթուն: Մղձավանջի մեջ ընկա, ինձի թվում է, որ ես մամայիս քովն եմ: Մեկ ալ ուշքի եկա, տեսա երկու կին եկան: Անոնց հագուստներն ալ արյունոտ են: Ներս մտան քարայր: Ես գետնին փռված եմ, զգում եմ, ցուրտ է: Գիշերը անոնք ալ մնացին Էդ քարայրին մեջը: Առավոտյան արևը ծագեց: Տեսանք թուրքերը եկան ձեռքերին թուրերով, կացիներով, մահակներով: Եկան Էդ երկու կնիկների հագուստները վրաներից հանեցին: Նրանք էլ մնացին մորե մերկ: Ես ալ ընկած եմ գետնին՝ չորցած արյուններում մեջը: Հետո

մի խումբ թուրքեր ճորեմ եկան: Չգիտեմ էլ ինչ եղավ: Ես ընկած եմ գետնին անզգա: Ինձ թվում է՝ ձայներ են գալիս, կարծում եմ մայրս է, բայց դա միայն ինձ էր թվում: Մուրթ կոխեց: Էդ երկու կնիկները մորե մերկ ճորեմ եկան, վիրավոր, տկլոր, սոված: Երևի հուսահատությունեն իրենց ձգեցին ձորը՝ հոն ալ գետն է հոսում, երևի խեղդվեցան, մեռան:

Առավոտյան լույսը բացվեց: Ականջիս մի ձայն եկավ: Հազիվ աչքիս մեկն է բացվում: Նայեցի, տեսա հորեղբորս աղջիկը՝ Օուշանն է: Տեսավ ինձի վիրավոր՝ արյուններում մեջը, լաց եղավ ու կորավ: Մեկ ալ տեսա մայրս եկավ: Էդ աղջկան շոեցրեց, խմացրեց ինձ: Տեսա՝ մորս խրխամ ամբողջ արյուն է: Ըմակատի վրայի կաշին բացված է, ոսկորն է երևում: Մայրս շորով կապեց ճակատը: Օուշանին ալ մատներն էին վիրավորված: Ան ինձմե երկու տարի մեծ էր: Մայրս ինձի փաթեց իր արյունոտ խրխային մեջը: Մեկ ալ տեսանք՝ երկու քյուրդ եկան: Մամայիս ըսին. - Եկեք ձեզի տանեմք:

Մամաս ըսավ. - Մենք մեռած ենք արդեն:

- Քույրի՛կ, մենք ձեր հացը կերել ենք, - դու՛ն մի ըսեր, դրանք քյուրդ բռնաներ են, որոնք գալիս էին մեր դուռն առաջ ծառին տակը ապրում էին, մաղ էին հյուսում, ծախում: Ծաբաթներով հոն մնում էին ու հետո գնում:

Էդ բռնան ըսավ. - Քույրի՛կ, դու՛ն մեզ չես կարող հիշել, բայց մենք քեզ կհիշենք: Դու՛ն մեզի հաց, կարագ, մածուն կբերեիր, որ մենք ուտենք: Մենք չենք մոռցած քո ըրած լավությունները:

Մամայիս ձեռքը բռնեցին, ինձ ալ գրկեցին, Օուշանին ալ հետերմիս առին ուրիշ քարայր մը: Էդ Եփրատին եզերքը, ծառերում վրա մորթված ընկած մեռելներում դիակները այնքան շատ էին, կարծես թաշկինակներ են փռված ծառերում ճյուղերում վրա:

Էդ բռնաները զացին մեզի համար հաց, ջուր քերին: Կերանք, ուշքի եկանք: Անոնք քովը լուցկի ալ կար, տվին մամայիս: Մամաս աղ լուցկիով վառում էր իր արյունոտ շորերը և մոխիրը մեր վերքերում վրա կոներ:

Այնպես որ, մեր կյանքը Էդ քյուրդ բռնաները փրկեցին:

97 (97).

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՐԻՋԱՆԻ ՕՀԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԿԱՄԱԽ)

Ծնվել եմ 1902 թվին Քեմախի Գոմիկ գյուղում: Հայրս՝ Միրիջանը, մայրս՝ Հնազանդը իրենց չորս երեխաներով՝ երեքը տղա, մեկ աղջիկ, ապրում էին հանգիստ: Ցորենը աճում էր, սեղավը ջրում էր մեր այգին: Ես մի տարի դպրոց եմ տեսել, տառերն եմ սովորել: Մեր գյուղը զուտ հայություն էր, բայց երեք-չորս հարյուր մետրից հետո թուրքեր էին ապրում: Ձորը բաժանում էր մեզ մրանցից: Մենք վերևի մատուռը գնում էինք ուխտի: Այդ վանքի կողքը փշատենի կար, ով գնում էր, մի շյուղ էր բերում:

Նախքան տեղափախությունը դեռ լուր չունեինք, քանի որ հաղորդակցության միջոցներ չկային: Մի անգամ մի մեծ բանակ եկավ, ոչ թե զինվորների, այլ՝ ամբոխ էր՝ ուղտերով, ջորիներով, էշերով: Դրանք եկան, լցվեցան մեր գյուղը, կալերում, դաշտերում, կտուրներից տեղավորվեցին, որպեսզի մերոնք կերակրեն իրենց: Դրանք հազարի չափ զաղթականներ էին, մաս՝ կենդանիներն ալ վրան: Բոլորը սոված էին, ուտելիք չունեին, բան չունեին: Էդ զաղթականներից մենք իմացանք, որ տեղափախ են եղած: Առաջին օրը կերակրեցինք: Ձիերը, էշերը կոխկրտում, ավերում էին ամեն ինչ, փչացնում, ոտնատակ էին անում, բոստանները ոչնչացնում էին: Վերջապես դրանք գնացին:

Արդեն մեզանից 18-60 տարեկանը զինակոչ էին տարել, մնացել էին կիները, պառավները և երեխաները: Մորեղբորս էլ բանակ էին տարել: Հայրս Պոլիս էր գնացել, Էմսեղից Բուլղարիա էր անցել: Մոր-

քորայրս՝ մորաքրոջս ամուսինն էլ բանակ էր գնացել: Էմպես որ, գյուղը անտեր էր մնացել:

Մեր գյուղը 1914 թ. կեսերին տեղափախ արեցին՝ պատճառաբանելով, որ ռուսական սահմանին մոտ ենք: Եկան ծանուցում արեցին. «Վաղը պիտի տնեք թողնեք, պիտի երթաք»: Կիները սկսեցին զիշերը պաշար պատրաստել, հաց, բաղարջ թխեցին, բուլդուր վերցրին հետները: Մենք երեք երեխա էինք և մայրս: Մեծը ես էի: Ամեն մեկս մի տոպրակ վերցրինք: Կենդանիներ չկային, քանի որ բոլոր կենդանիները արդեն թուրքերը տարել էին: Հայրիկս Բուլղարիա էր, մամակագրությունը կտրվեց: Մենք տեղափախվեցինք: Հաջորդ օրը ճանապարհ ընկանք: Մեր գյուղից մինչև քաղաք ութ կիլոմետր էր: Մեր ճանապարհին պետք է թուրքի գյուղերով անցնեինք, բայց մեզ չթողին, շրջանցեցինք: Եվ մի քանի ժամվա ճանապարհը մի օր տևեց: Քարավանի մի ծայրը գյուղումն էր, մյուս ծայրը՝ հեռու: Առաջին զիշերը մեզ հանգիստ տվին, մտնեցինք մի տեղ ուտելու: Նույնիսկ երկու թուրք ոստիկանների էլ հյուրասիրեցինք: Գիշերը քնեցինք, բայց ծերունիները խորհրդակցում են, որ արթուն մնան, որ ջահել աղջիկներ կան: Ոմանք արթուն պահակ կանգնեցին: Հաջորդ օրը Մամուշկե գետի ուղղությամբ գնացինք: Այդ գետի խառնարանում, քարքարոտ բարձունքի վրայից երևում էր մերքևը: Մեզ տարին մի տափաստամ տեղ, որ հանգստանանք: Քիչ-քիչ ժողովուրդը գալիս էր: Երկնքից կրակ էր թափվում, ջուր չկա, կաթիլ-կաթիլ

մի աղքատից ժողովուրդը ջուր էր բերում: Բացառ էր: Մեզ չէին թողնում, որ Եփրատի ջուրը խմենք: Մեր Թոքատի տասներկու գյուղից երեք գյուղ չներկայացան: Դրանք իրենց տները կրակի էին տվել ու սարն էին բարձրացել:

Թուրքի ժամդարմները քիչ էին: Մենք հազար-հազար հիմզ հարյուր հոգի էինք: Մեր ճամապարհը շարունակեցինք միմյև հոկտեմբերի վերջը: Ժամապարհին ընկնողներ, մեռնողներ՝ շա՛տ, ոմանք ճահիճի ջրեր էին խմել, հիվանդացան ու մեռան: Մեզ տափաստաններով էին տանում, իբր թե՝ գյուղացիները մեզ չկողոպտեն: Մի օր եկան, հարձակվան մեզ վրա, ուզեցին մեր հարսին փախցնել՝ երեսան գիրկը: Մեծ մայրս չթողեց, խփեցին գլխին, լեզուն կապվեց: Քեռիս թուրքի բանակից փախստական էր, մեզ հետ էր գալիս: Նա չհամբերեց, թուրքի գլխին մի հատ խփեց: Նա մեռավ: Տեղնուտեղը, սուս ու փուս թաղեցինք, ճամապարհը շարունակեցինք: Գնում ենք գյուղի մոտով: Ոմանք մոտեցան գյուղացիներին՝ պաշար գնելու: Ժամդարմները չթողեցին, բայց տեսան, որ մենք փող ունենք: Մի ժայռի մոտ հասանք: Զուր կար, մի քանի ուռնու և թթի ծառեր կային: Այդ ծառերի վրա ոչ տերև մնաց, ոչ մատղաշ շուղ: Մերոնք բոլորը սոված էին, սկսեցին ուտել: Ամեն մի ընտանիք մի ապառաժ քարի տակ ծվարեց: Մայրս էնտեղ մեռավ: Քույրս մահացել էր արդեն: Մենք նրանց երանի էինք տալիս, որովհետև գաղթի ժամանակ ինչ որ մենք տեսանք, մահից ավելի վատ էր:

Հաջորդ առավոտ հայտնեցին, որ պիտի շարժվենք: Ես մորս շիրիմի վրա դրված քարի վրա փորագրեցի «Պ. Ղ.», այսինքն՝ Պայծառ Հազարյան:

Մեզի տարին առաջ: Ներքևը կիրճ էր: Էդտեղից հազիվ մի սալ կանցներ: Մեզ տարին լցրին այդ կիրճը: Սկսվեց կոտորածը: Ինչու կարող էին՝ երկաթով, դանակով, դաշույնով, սուրով: Անչափաբաս տղա, աղջիկ տարբերություն չկա՝ փախցնում են բոլորին: Գյուղացիների խուժանը եկավ, սկսվեց կողոպուտը: Կիրճի բերանը փակել էին, որ չփախչենք: Վերևը ապառաժ էր: Ներքևում՝ կոտորում են մեզ: Մեր տասնմեկ հոգիանոց ընտանիքից երեք հոգու՝ մորաքրոջ երկու աղջիկներին և ամուսնացի կնոջը փախցրին, մորեմերկ մերկացրին: Իմ մորեղբայրը, որ թուրքի բանակից փախել էր, կանացի շորերով էր, ըսավ. «Էլ չեմ կարող համբերել»: Կնիկի շորերը վրայեն հանեց, մնաց տակի շորերով, երկու թուրքի սպանեց, նետվեց կիրճից ներքև, բայց հետո քարերով իրեն սպանել էին: Արդեն երեք հոգու առևանգել էին, մնացել էինք ութը հոգի: Ամբողջ մեր շրջապատը դիակներ էին: Վիրավոր մահամերձները ջուր էին ուզում, բայց տվող չկար: Քանի որ ջուրը ութ կիլոմետր հեռու էր: Դիակներում վրայեն անցնելով, մենք մայում ենք, թե ծանոթ մարդ կգտնենք: Մորաքույրս ընկավ մի աղջկա վրա, լաց է լինում: Դու մի ասա իր աղջիկն է: Մազերը պոկում է, կործքը պատռում է: Քեռակիս ասաց. «Սա մեր աղջիկը չէ, քանի որ մեր

աղջկա մազերը սև էին ու երեսին խալ ուներ»: Նոր մորաքույրս հիշում է, որ դա իր աղջիկը չէ: Վեր կացավ: Սկսեցինք քայլել: Ինը գյուղ կոտորել են: Մնացել ենք չորս հարյուր հոգի: Եկանք, հասանք աղքատի մոտ, ուզում ենք ջուր տանել էդ վիրավորներին, բայց արդեն հեռու ենք: Ես հիշեցի, թե ինչպես մի ողջ կնոջ մատն էին կտրում, որ մատանին դուրս գար մատից: Ականջիս դեռ լսում եմ վիրավորների նվոցը՝ ջու՛ր, ջու՛ր: Մենք մորեմերկ ենք, արյունների մեջ: Մենք սոված ենք, ուտելիք չկա: Ետ գնացի, մամայիս գերեզմանի քարը գտա, սկսա լալ. «Մամա՛, վե՛ր կաց, մեզի ալ տեղ տուր, քովդ գանք» բայց՝ ձայն չկա: Մեկ ալ տեսա՝ մի հատ թրքումի եկավ ջուր վերցնելու: Ես սկսա նրա հետ խոսակցիլ: Մի քիչ կաթ, մածուն եմ ուզում: Բերեց փիլավ, մածուն՝ չադրայի տակը պահած: Էնտեղ ծանոթ թուրքերը դուրս եկան, որոնք մեր պապերի հետ ծանոթ են եղել, հայրս դրանց տղաներին ատաղձագործություն է սովորեցրել: Ծանոթ թուրքերը ինձ առան պահեցին: Բայց հետո, երբ ուսական գործը միմյև Քեմախ հասավ, ես էլ թուրքերի հետ աքսորվեցի, եկանք միմյև Սեբաստիա: Էդ թուրքը, որ ինձ տանում էր իրենց հետ, ուզում էր ինձնից ազատվել՝ կրակեց ինձ վրա, ոտս վիրավորեց: Ես Դերջանից կաղալով գալիս եմ, որ միամամ ոռուսական գործին: Մի թուրքի կին ինձ մեղքացավ, վերցրեց խնամեց: Դրա ամուսինը չավուշների պետն էր:

Հաջորդ օրը թնդանոթի ձայներ լսեցինք: Ես թուրքերից բաժանվեցի, ետ մնացի, քարերի տակ թաքնվեցի: Տեսա մի պահակ գալիս է, մեկ՝ առաջ է գնում, մեկ՝ ետ է մայում: Ես քարի ետևից դուրս եկա: Արդեն գիշեր էր: Էդ մարդը ասաց. - Օղլու՛մ, արի՛ գնանք մեր տունը:

Գիշերով եկանք Էդ մարդի տունը: Նա երկու երեսա ուներ: Ամբողջ ձմեռը ինձ պահեց: Ես մախիր էի արածացնում: Ամառ եկավ: Արդեն 1916 թիվն էր: Մի օր երկրաշարժ եղավ, ոտքերնուս տակը հողը ակոսակոս եղավ: Գնացի մեր Եմիջե գյուղը, տեսա գյուղը չկա Ալիս գետի ակին: Ես մերկ եմ, ոտս բոքիկ, շոր չկա վրաս: Մի թուրք գինվոր ինձ վերցրեց ձիու վրա, տարավ իրենց գինվորական հավաքատեղին: Էնտեղ վիրավորներ էին բերում: Ինձ առին, վիրավորների հետ դրին, հասանք Սվազ: Ինձ հանձնեցին թուրքական որբանոց: Ընտանիքիս հետ կապը կորցրած, մնացի չորս տարի թուրքական որբանոցը: Ոչ ոք չգիտեր, որ ես հայ եմ:

Հետո միմյև 1922 թիվը ամերիկյան որբանոցը մնացի: Երբ Քեմալը եկավ, Սամսունեն Հունաստան եկա, Սալոնիկից Ռումինիա եկա: Հարց ու փորձ արի: Գտա հորս: Հայրս երկրորդ անգամ ամուսնացել էր ուրիշ կնոջ հետ:

1928-1934 թթ. Ռումինիայում Կանաչ շապիկավորներ դուրս եկան: Դրանք հետապնդում էին օտարներին՝ հրեաներին: Ես Ծափույան ակումբի անդամ էի, մաս ՀՕԿ-ի անդամ եղա:

1946-ին Ռումինիայից եկանք Հայաստան:

Ամուսնացա, երեք տղա, երկու աղջիկ ունեցանք, մահատակ քույրերիս և եղբայրներիս ամուսնները դրեցի: Ես ցանկանում եմ, որ իմն էս տեսել եմ, իմ թոռները չտեսնեն: Բայց դժբախտաբար տեսնում եմք մույնը:

Իմն մեղք եմք գործել, ում եմք վատություն արել: Ընդամենը մեր իրավունքն եմք պահանջում, որ Արցախը մեզ տան: Երկրաշարժն էլ վրան եկավ: Իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն, այլ մահ՝ իմ ժողովրդի անցյալն է:

98 (98).

ՔԱՋՈՒՆԻ ԹՈՐՈՍԻ ՂԱՐԱԳԹՈՋՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԵՆՎ. 1905 թ., ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ, ԹԱՄԶԱՐԱ ԳՅՈՒՂ)

Իմ ծննդավայրը՝ Թամզարան, գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասում, Պոնտական լեռնաշխարհի տարածքում: Մեզ ամենամոտն էր Շապին-Գարահիսար և դեպի Սև ծովի ափի մավահանգիստ Կիրասուն տանող ճանապարհը: Թամզարան փոխված էր մի քանի բլուրների վրա՝ շուրջը անտառներ, սարեր, կամաչ բլուրներ, թեք լանջեր: Ջուրն առատ էր: Ներքևում ձորի մեջ հոսում էր ջիմջ գետը, որի երկու ափերը զարդարված էին մրգատու այգիներով: Նշանավոր էր մեր Յոթն աղբյուրը, որից գետի պես բոլոր թաղերով հոսում էր ջուրը և ոռոգում այգիները:

Թամզարայի բնակչության մեծ մասը հայեր էին: Վերջին շրջանում հաշվվում էր 280 հայ ընտանիք և մոտ 100 տուն թուրք: Թամզարացիների ավանդության համաձայն իրենց մախնիները գաղթել էին Անիից: Թամզարան ուներ մի շարք եկեղեցիներ Ս. Թագավոր, Ս. Գևորգ վանքը, Ս.Աստվածածին, Գյուտ խաչ և այլ ուխտատեղիներ:

1896 թ. Սուլթան Համիդի ջարդերից հետո հայերի թիվը նվազել էր: Իմ պապն ու մամս շատ հայերի մման զոհ են գնացել բարբարոսներին: Շատ որբեր էին մնացել: Շատերը թողել հեռացել էին քրիստոնյա երկրներ: Թամզարայի հայերը զբաղված էին արհեստներով, այգեգործությամբ, հողագործությամբ: Բոլոր տեսակի արհեստներով զբաղվում էին միմիայն հայերը: Օուկայում թուրքերն ունեին երեք սրճարան և երկու-երեք աղքատիկ մթերքի խանութ, իսկ Քյոթանյան Ավագենց խանութը շքեղ էր և ամեն ինչ կգտնեիր: Շապին-Գարահիսարի և շրջակայքի այլուրը մեր հայերի ալրադացներում էր աղվում:

Ունեինք աղջիկների և տղաների համար առանձին դպրոցներ: Կարգ ու կանոնը իշխում էր ոչ միայն դպրոցում, այլև՝ միմյն և տուն հատուկ շարքերով անցնում էինք փողոցներով՝ լուռ ու մուռ: Մեր տունը բաժանվում էր երկու մասի, կեսում ապրում էին հորեղբորս ընտանիքը, յուրաքանչյուր հարկում երկու սենյակներով: Առաջին հարկը հայրիկիս աշխատանոցն էր: Վերին երկու հարկերը մեջարաններ էր և հյուրասենյակ: Սենյակների պատերից մեկի երկայն-

քով շինված էին պահարաններ՝ բաժանված տարբեր մպատակների համար, որոնցից ամենամեծում դասավորում էինք անկողիները: Պատի երկու, երեք կողմերում՝ հատակից բարձր, շինված էր տախտակամած, որոնց վրա փոխված էին գորգեր, կարպետներ և շարված էին բարձեր: Հենց այդտեղ էլ նստում էին ծալապատիկ: Մեր ժամանակներում չկային աթոռներ ու սեղաններ: Տան ետևի մասում կար ընդարձակ, լուսավոր թոնրատունը, որտեղ օրվա մեծ մասն այնտեղ էինք անցկացնում: Այն խոհանոց էր, ճաշարան, մթերանոց, մառան: Բացի երկու թոնիրներից, պատի մեջ կար օջախ, լվացարան, պահարան, ամբար: Ձմեռն այնտեղ ևս պսակելու տեղ էր: Տան ետևի մասում կար ընդարձակ գոմ և անասնակերի բաժին: Տան երկայնքով կար ոչ ընդարձակ բակ, շատ աշխատանքներ կատարվում էին բակում: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 9 հոգուց: Մենք վեց երեխա էինք: Հայրս՝ Թորոս աղան բարեկիրթ, եվրոպական զգեստով հարգված գրագետ անձնավորություն էր: Մայրս՝ Հայկանուշը Շապին-Գարահիսարի Օգանյաններից էր (Ջորավար Անդրանիկի տոհմից): Հայկանուշը, խանութ-խաթուն մի կին էր, որ ամեն ինչ գիտեր, բացի հոգմեղուց: Մեծ քույրս՝ Ադրինեն, գիտեր կարել, ձևել: Մորս օգնականն էր: Հետո ծնվել էր Տիգրանուհին, որը 13 տարեկան «մամչ-աղջիկ» էր և սիրում էր բոլորի հետ խաղալ: Հետո ես եմ ծնվել: Հայրս ինձ շատ երես է տվել, բայց մահ՝ աշխատանքային դաստիարակություն և իմ անունը դրել է Քաջունի: Հետո գալիս էին երեք փոքր քույրերս: Փոքր հորաքույրս՝ Արմանուշը, մեզ հետ էր ապրում: Նա շատ հավատացյալ էր, օգնում էր այգու աշխատանքներին:

Հիշում եմ մեր վերջին Վարդավառի տոնախմբությունը Թամզարայում: Այդ ի՞նչ խրախճանք էր, ի՞նչ ուրախություն:

Բայց ահա մի օր շուկայից լսվեց թմբուկի ձայն, և մունետիկը հայտնեց, որ Թուրքիան Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ է մտել: Ամեն ինչ փոխվեց: Մեր շեն և ուրախ կյանքը վերջ գտավ: Սկսվեց գորահավաքը: Ամեն օր քաղաքից եկողները, այդ թվում և հայրս, տագնապալի լուրեր էին բերում հայերի համ-

* 1971 թ. ակամատես վերապրողի ձեռքով գրված այս տպավորիչ վկայությունը 2001 թ. ինձ է հաճախել ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Գոհար Առաքելյանը, որին այդ մյուս Գյումրիում փոխանցել էին մարդիկ, ովքեր այն գտել էին 1988 թ. Գյումրիի ահալոր երկրաշարժի ավերակների միջից: Այս սրտառու և ընդարձակ վկայությունը մերկայացնում եմ որոշ կրճատումներով:

դեպ կիրառվող վայրագությունների մասին: Գիշեր-ները հայերի տները խուզարկությունների, փախստականների, զենքեր որոնելու պատրվակի տակ, կիրառվում էին ծեծ, ջարդ, սպառնալիք, այդ թվում նաև կանանց ու երեխաների հանդեպ: Այդ բոլորը կատարվում էր իշխանությունների թողտվությամբ, գիշեր թե՛ ցերեկ, բոլորի աչքի առաջ: Բացի քաղաքից, նաև լուրեր էին հասնում մերձակա հայաշատ շրջաններում արդեն սկսված կամայականությունների, բռնությունների, անգամ ջարդերի ու թալամի մասին: Մի օր իմացանք, որ Երզնկայի վարդապետը քաղաք գալու ճանապարհին սպանված է թուրքերի կողմից: Արդեն քաղաքում ձերբակալությունները մասսայական բնույթ էին կրում: Ձերբակալում էին աչքի ընկնող մտավորականներին, ազգային գործիչներին, քաղաք և Թամզարա էին բերում զինված ոստիկաններ:

Մի օր հայրիկս, ամեն օրվա պես, գնացել էր քաղաք, իր կտորեղենի խանութը, բայց երեկոյան չվերադարձավ: Եվ ոչ ոք քաղաքից չվերադարձավ: Լուր ստացանք, որ քաղաքի 300 հայ վաճառականների խանութները խուզարկել են, հետո շարք են կանգնեցրել նրանց և տարել բանտ: Նրանց մեջ է եղել նաև մեր սիրելի հայրիկը: Մեր հարևանները և ազգականները եկան մեզ մխիթարելու: Հաջորդ առավոտյան մայրս ինձ վերցրեց, որ գնանք քաղաք՝ բանտում հայրիկին տեսնելու: Բավական ճանապարհ անցել էինք, երբ մեր դեմ ելնող ճանապարհորդները, որոնք քաղաքից էին գալիս, ասացին, որ քաղաք չգնանք, քանի որ՝ «Էրմեհիլերի քեսիյորլար» (Հայերին կոտորում են - թուրք):

Մենք չգիտեինք ի՞նչ անել, բայց ետ վերադարձանք տուն, քանի որ փոքր քույր-եղբայրները մեռակ էին տանը: Հաջորդ օրը, երբ ես գնացել էի, մեր շուկայի անկյունից դիտում էի, թե ինչ է կատարվում ոստիկանատանը. տեսա որ ձեռքերն իրար կապած 8 մարդու բերեցին ոստիկանատուն, հետո մեր գերեզմանատան պատի տակ կանգնեցրեցին ու սպանեցին: Լսեցինք, որ 300 վաճառականներին, այդ թվում և հայրիկիս կացիներով սպանել են հենց բանտում: Լսեցինք նաև, որ Ծապին-Գարահիսարի հայերը գիշերով բարձրացել են բերդը և ինքնապաշտպանության դիմել: Մենք սարսափած մտածում էինք, որ թուրքերը քաղաքացիների վրեժը մեզանից կառնեն: Հետո թուրք ոստիկանները մտան մեր թաղերի տները, 15 տարեկանից բարձր տղամարդկանց հավաքեցին, տարին ոստիկանատուն: Նրանք մոտ 400 հոգի էին, որոնց թևերը պարաններով կապած տարան քաղաքի կողմը: Թուրքերից իմացանք, որ այնտեղ ուղարկված ոճրագործների ձեռքով բոլորին սպանել են և լցրել են հորը: Հաջորդ օրը մունետիկը կանչեց, թե բոլոր հայերը թող եկեղեցի մտնեն: Մենք բոլորս եմթարկվեցինք: 23 օր ու գիշեր մնացինք եկեղեցում, մեզ միայն հաց էին տալիս:

Եկեղեցու մթության մեջ ամեն ընտանիք իրար

չկորցնելու մտահոգությամբ, իրար սեղմված կույ եկան մի տեղ: Իրոք սարսափելի էր: Ողբերգական այդ պահին միակ փրկությունը Աստվածն էր: Աղոթում էինք բոլորս՝ մեծ ու փոքր, ամենքն իր տեղում՝ արքայատկերի առաջ ծնկաչոք:

Քսաներեք օր հետո առավոտ լուսաբացին թուրք ոստիկանները եկան բացին եկեղեցու դուռը և մեզ բոլորիս դուրս հանեցին. շարքով բակից անցանք՝ շուկայի միջով: Թուրք բնակչությունը՝ բոլորը դուրս էին եկել և շարվել շուկայի երկայնքով: Նրանք դուրս էին եկել մեր վիճակը տեսնալու:

Թուրք մեծահարուստ Մուստաֆա Էֆենդիի կի-նը մոտեցավ մորս, ասաց. «Բաջի, լավ կլինի այդ երկու ջահել աղջիկների թողնես մեզ մոտ, երբ վերադառնաք կրկին ձեզ կվերադարձնենք»:

Մայրս կտրականապես մերժեց: Ծարունակեցինք ճանապարհը: Ոստիկանը հաղորդեց, որ մեզ տանում են Դեր Զորում ապրելու: Գիշերեցինք ծառերի տակ՝ վախը մեր սրտում: Հոգնած, ուժասպառ ընկանք գետնին որ քնանանք: Անցանք Աղվանիս հայկական գյուղից, այնտեղ մեզ տեղավորեցին գոմերի մեջ: Հազիվ էինք տեղավորվել կեղտոտ գետնին, հանկարծ ներխուժեց տղամարդկանց մի մեծ ռմակ: Մտան մեր մեջ և սկսեցին հարսներ ու աղջիկներ առնալ: Մայրս իսկույն իմ երկու քույրերին պառկացրեց գետնին, և մենք բոլորս թեթև նստեցինք նրանց վրա: Ընթիվ է քույրերս փրկվեցին, բայց հորեղբորս աղջկան, գեղամի Մանուշակին տարան ուրիշների հետ: Այս անսպասելի երևույթը, առնանգվածների մայրերին ու հարազատներին լաց ու ողբի մեջ թողեց:

Առավոտյան մեզ դուրս հանեցին՝ ճանապարհ ընկանք: Հազիվ էինք հեռացել գյուղից, կրկին խուժանները հարձակվեցին մեզ վրա, մտան մեր մեջ, ջուկեցին ու լալով տարան հարսներին ու աղջիկներին: Մայրերն էլ ողբալով շարունակեցին ճանապարհը: Օրվա կեսին մեզ դուրս հանեցին ճանապարհից, բաց դաշտի մեջ նստեցրին հանգստանալու: Ոստիկաններից մեկը մի ցուցակ հանեց գրպանից, որտեղ նշված էին առավել ունևոր ընտանիքների անունները: Առաջինը մայրիկիս կանչեցին և փող պահանջեցին: Մայրս բացատրեց, թե իրոք փող ունեցել ենք, բայց մնացել է մեր տանը: Մենք մեզ հետ ոչինչ չենք վերցրել, բացի մեր վրայի շորերից: Չհամոզվեցին: Մեկը հրացանը ուղղեց մայրիկիս վրա: Նա վախից ընկավ գետնին: Մեծ քույրս այդ մկատեց, մեջքից արագ քանդեց շորով փաթաթված մանր դրամի կապոցը, տարավ նետեց ոստիկանների առաջ: Մայրիկին գրկեց, բերեց մեզ մոտ: Նա խիստ վախեցել էր: Դրանից հետո մայրս կորցրեց իր աշխուժությունը:

Օրերն անցնում էին, մենք այլևս ուժասպառվել էինք քայլելուց: Կիզիչ արևը մեզ ավելի էր թուլացնում, ջուր չկար, հատկապես փոքրիկները չէին դիմանում: Ծանապարհին ինչ որ գտնում էինք, այն էլ ուտում էինք. զանազան խոտեր, վայրի մրգեր: Մեզա-

մից առաջ այդտեղով անցել էին ուրիշ հայերի խմբեր: Ընամապարհին ամեն տեղ համդիպում էինք հոշոտված, անխմած կանանց ու երեխաների մերկ դիակներին: Այնտեղ տեսանք՝ մայրը և փոքրիկ երեխան մահացած էին, ավելի մեծը՝ մոր կրծքին ընկած դեռ կենդանի էր, գալարվում էր, նվաղած ձայնով լաց լինում: Այդ խղճալի պատկերներին համդիպելիս ամտաբերտ անցնում էինք՝ մտածելով, որ մի օր էլ մենք պիտի այդ վիճակին հասնենք: Մայրը՝ տան մեծը, անկարող էր լինում այլևս քայլել, խմբից դուրս էր գալիս, մտնում գետնին և այլևս չէր կարողանում վեր կենալ: Եվ եթե այդ ընտանիքի մեջ այլևս մեծ չկար, որը կարողանար ընտանիքի փոքրերին հսկեր, տեղ լիներ, շարունակեք ճանապարհը, ապա մնում էին մայրերի հետ՝ բախտի քմահաճույքին: Մարդիկ, սովին, ճանապարհի տանջանքներին չդիմանալով, մեռնում էին: Այդպիսի կորուստների և առևանգումների հետևանքով մեր Թաճարայի տեղահանվածների առաջին խումբը, որը մոտավորապես բաղկացած էր 500 հոգուց, կամաց-կամաց նվազեց: Փոքր երեխաներ ունեցող մայրերի վիճակը ևս ծանր էր, որոնք միշտ մեկ երեխային շալակը կապած էին լիճում, մեկին գրկած, մեկ-երկուսի ձեռքերից բռնած քայլում էին ամբողջ օրը: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութ հոգուց: Երեքը փոքր էին, քայլելու անկարող, որոնց հերթով գրկում էինք մայրս, մեծ քույրս և հորաքույրս:

Օրերից մեկում ամբողջ օրը քայլեցինք: Շոգ էր: Ցանցառ գետի ավազների, քարերի միջով քայլում էինք: Ես ու ինձ մնան շատերը հանել էինք մեր վերնաշապիկները և տաքատները, որ թեթև քայլենք: Համկարծ մեր վրա հարձակվեցին խուժանները և թալանեցին, խլեցին մեր վրայի շորերը: Մենք մնացինք շապիկ-վարտիքով: Մեզ ուղեկցող ոստիկանները մնան արարքներին արգելք չէին լինում: Գետի եզրին, ավազի վրա մեզ նստեցրին: Բարակ ավազի վրա նստած մատներովս խաղում էի ավազի հետ, մեկ էլ մի կարծր բան մատներիս դեմ առավ, դուրս քաշեցի, և ի՞նչ զարմանք, շատ ծանր մի ոսկյա ապարանջան: Ով գիտի մեզանից առաջ այդտեղով արտաքսված հայերից մեկը ինչ հանգամանքների բերումով այն թողել էր ավազի մեջ: Մայրս այն դրեց ծոցը ասելով՝ մի օր պետք կգա:

Քայլելով, քայլելով մենք հասանք Եփրատ գետին: Ահա՛ Եփրատ գետը. մենք էլ կանգնել ենք մրա ափին: Թվում է, թե մեզ այլևս տեղ չկար գնալու: Մենք վախից սարսափած սեղմվեցինք իրար: Գետի աջ կողմում կար ժայռ, մեջը՝ քարայր: Դրանից ներքև քարերը արյունով էին ներկված, մինչև ներքևը արյուն էր կուտակված ու լերդացած: Մեզանից առաջ այդտեղից անցնող հայերի արյունն էր հոսել: Հիմա մենք եկել, հասել էինք այստեղ. մեր արյունն էլ պիտի թափվի և խառնվի մրանց արյունին: Համկարծ քարայրում երևացին երեք տարօրինակ մարդիկ, թևերնին քշտած, ձեռքերնին թուրեր բռնած: Հենց այդ նույն պահին մեր շուրջը հայտնվեցին մուլնափսի մարդիկ, որոնք մեզ շրջապատեցին և ստիպեցին

քարայր տանող ճանապարհով քայլել և բարձրանալ վերև՝ քարայր: Ոչ ոք չշարժվեց. ավելի սեղմվեցինք իրար, կրկին մեզ զգացինք իրական մահվան դիմաց: Ընդհանուր լաց ու գոռում-գոչում: Մեր ձայները մինչև երկինք էր հասնում: Կանայք Աստծուց փրկություն էին խնդրում: Էլ որտեղի՞ց մեզ փրկություն: Մենք մահվան երկու տարբերակի առաջ էինք. կամ՝ կամավոր պիտի նետվեինք գետը, կամ՝ բռնի քշվեինք քարայր՝ դահիճների ձեռքով մորթվելու և նետվելու գետը: Ահա՛ մեկը օրինակ ցույց տվեց: Ընտանիքի մայրը՝ իր շուրջը սեղմած իր երեխաներին, ձեռքերը վերև բարձրացրեց, խաչ հանեց և աղոթելով գոչեց. «Աստված, դու մեզ չօգնեցիր, ահա մենք ինքներս ենք գալիս քեզ մոտ: Մենք անմեղ ենք»: Ծառերը հետևեցին մրա օրինակին:

Մայրս մեզ իր շուրջը սեղմած մեզ սիրտ էր տալիս, որ չվախենանք ջրից, որը մեր փրկությունն է լինելու: Համկարծ լավեց բարձր ձայնը. «Եսաաք դըր» (Արգելված է - թուրք.): Կանգնեցինք. բոլորս ետ՝ քարայրի կողմը նայեցինք: Հիմա այնտեղ ոչ ոք չկար: Դարձյալ ապրելու ցանկությունը զարթոնեց: Ետ եկանք: Մի՞նչ այդ, ոմանք կուլ զնացին ալիքներին: Մեզ դարձյալ ճանապարհ հանեցին: Մեր ճանապարհին փոեցին շոր ու պահանջեցին փող զգել՝ մոր առաջ անցնել: Ով փող ուներ, մի բան զգեց, անցավ: Կրկին դուրս եկանք մեր տանջալի ճանապարհը: Գետի վրա զգված էր կամուրջ՝ երկու կողմերում դռներով, անցումը փողով էր: Մենք եկանք, կանգնեցինք կամուրջի առաջ: Անցնելու համար փող է պետք վճարել: Փող ունեցող այլևս չկար: Անելանելի պահին մայրս եկավ օգնության: Ծոցից հանեց ոսկյա ապարանջանը, բարձր բռնեց վերև: Բոլորը զարմացած նայեցին մոր ձեռքին, թե որտեղի՞ց այդ թանկարժեք առարկան: Նրանով բոլորս անցանք կամուրջից: Մայրս պատմեց, թե ինչպես այդ ապարանջանը հայերին էր եղել, հետո անցավ հայերին և հետո՝ թուրքերի ձեռք: Հոգնած ու հյուծված գետի մյուս ափին նստեցինք հանգստանալու: Նստած ոմանք ողբում էին իրենց հարազատների կորուստը: Մեզ ներքև էր սովը: Ծառերն սկսեցին գետեզերքի խոտերն ու թուփերը ուտել: Մայրս մեզ իր շուրջը հավաքած, գրկին՝ փոքրիկ քույրս նվաղած հագիվ էր շնչում, ուտելու բան էր որոնում: Համկարծ մայրս գրկի երեխան տվեց մեծ քրոջս, վեր կացավ մոտեցավ քիչ այն կողմ հացի նստած ոստիկաններին ու հարցրեց, որ մոտակայքում գյուղ կա՞: Մեկը ցույց տվեց շրջապատի ծառերի կողմը: Ինձ ու հորեղբորս տղային թույլ տվեցին գնալ, ուտելու բան ճարել, այսինքն՝ մոլորալու: Գնացինք, և իրոք, մոտեցանք հողաշեն, գետնափոր տներին: Ուրախացանք: Հենց ծայրամասի առաջին տան բակի քարերով դարսված պարսպի առաջ կանգնեցինք: Ծուռը մեզ տեսնելով հաչեց: Դռնից դուրս եկավ կոացած մի պառավ կին: Ծուռը ձայնը կտրեց և եկավ մեր դեմ կանգնեց: Ձեռքով մի կերպ հասկացրինք, թե սոված ենք, հաց ենք

ուզում: Կի՞նը հասկացա՞վ, մեզ հրավիրեց մերս՝ բա-
կը: Նստեցի՞մք քարե աթոռների վրա, որի առջև կար
քարե սեղան: Ի՞նչը գնաց բերեց երկու ամսմ մածուն
և երկու կտոր հաց: Ի՞նչ նորախություն, երկնքից իջած
հրաշք: Որոշեցի՞մք հացերը չուտել, տանել մերոնց:
Կի՞նը նկատեց, գնաց ուրիշ երկու մեծ հաց ևս բերեց
և հասկացրեց, որ փոքր հացերը մենք ուտենք: Հացե-
րը ձեռքներին դուրս եկանք: Ընամապարհի՞ն հացերը
թաքցրեցի՞մք, որ ոչ ոք չտեսնի, բերեցի՞մք, դրեցի՞մք
մայրիկին գիրկը: Նա հավասար մասերի բաժանեց
բոլորին: Մի փոքր կտոր մնաց, կարծեցի՞մք, որ այն էլ
ի՞նչը պիտի ուտի: Բայց այն փոքր չափերի բաժանեց,
դրավ բերանը, թրջեց, տրորեց ու մատներով հանեց
բերանից ու դրեց գրկի փոքրիկի բերանը: Այսպես
մինչև վերջին փշրանքը: Ո՞վ կհավատա, սոված
մարդը հացը դնե բերանը, համը առնե, այն առանց
կուլ տալու մորից բերանից հանե դուրս: Մայրական
սերը ամեն ինչից ուժեղ է, այն կոյմամա ամեն փոր-
ձության հանուն զավակի:

Հաջորդ առավոտ մենք ճանապարհ ելանք շա-
րունակելու մեր անվերջանալի տանջալից ուղին:
Մեր ճանապարհը գնում էր Եփրատի կողքով: Այլևս
ջրի մեղություն չէի՞մք քաշում, նրա ափին բուսնող
խոտերով սնվում էի՞մք, լվացվում: Արդեն մեր վրա-
յի շորերն ամբողջապես մաշված, պատառ-պատառ
էին եղած: Քայլելու անկարող էի՞մք: Հիվանդները՝
նրա ափին, մստած, այլևս վեր չէին կենում, մնում
էին այնտեղ: Լի՞նում էր այնպես, երբ մեծահասակ
կանայք, չափահաս աղջիկներ ու հարսներ, հետա-
գայում թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար, երեսները
խաչ էին հանում և մետվում էին գետը: Այնպես որ,
մեզ հետ եկող շատ ու շատ ընտանիքներ, ամբողջ
կազմով կամ որոշ անդամներ այլևս չկային:

Մայրս մեծ ջանքեր էր գործադրում մեզ ամեն
տեսակ փորձանքներից զերծ պահելու համար: Նա
ընդամենը 36 տարեկան էր, առողջ, գործարար, տո-
կուն կին էր: Երբեք չէր հիվանդացել, բայց արդեն
սպառովել էր, հյուծվել, ինչպես և մենք բոլորս: Քայ-
լելու անկարող էի՞մք: Մենք զգում էի՞մք, որ գնում
ենք դեպի անխուսափելի մահ: Մահ, որը մախօրոք
ծրագրված էր թուրքերի կողմից ողջ հայությանը
վերջնականապես բնաջնջելու համար:

Տղամարդկանց մախօրոք չեզոքացրին. բոլորին
ձերբակալեցին, թևերը կապած տարան, մեր աչքերի
առաջ սպանեցին: Կանանց ու երեխաներին քջեցին
ամայի վայրեր: Մարդկանց աչքերից հեռու, անլուր
տանջանքների, սովի ենթարկելով՝ հավում էր ողջ
հայությունը:

Հետո մեր ճանապարհը թեքեցին դեպի ձախ, դե-
պի դարձիվեր: Դժվար էր բարձունքը հաղթահարել:
Արևից տաքացած գետնի շեկ հողը, փշերն ու չո-
րացած բույսերը ավելի էին դժվարացնում քայլելը:
Վերջապես հասանք բարձունքը, որտեղից ներքևի
դիմացը մեր առջև բացվեց Ակն հայկական քաղա-
քը: Մենք ուրախացանք, որ գոնե ուտելու մի բան

կգտնենք, թեկուզ մուրալով, որի համար այլևս չէի՞մք
ամաչում, ստիպված պարզում էի՞մք մեր ձեռքը: Ակնի
հայությանը մեզմից առաջ քջել էին դեպի անապատ-
ները: Մենք տեղավորվեցի՞մք ծառերի տակ, բայց
ծառերի վրայի մրգերը արդեն քաղված էին մեզմից
առաջ անցնող աքսորականների կողմից: Այնպես
որ, մեզ ոչի՞նչ չէր մնացել: Միայն թուրի ծառերի տակ
թուրի թափված և չորացած, չամիչ դարձած քաղցր
Ակնի հայտնի թուրը մեզ կազդուրեց: Մենք առատո-
րեն կերանք, վրան ալ ջուր խմեցի՞մք և համատարած
փորհարիքով հիվանդացանք:

Մենք՝ երիտասարդներս, դուրս եկանք շուկա:
Վզներս ծոած, ձեռքներս երկարած կանգնում էի՞մք
խանութների առաջ. ոմանք մի բան տալիս էին,
ոմանք զայրացած մեզ վռնդում էին: Ո՞ր մեկին տա-
լին: Փողոցները բազմաթիվ որբացած հայ տղաներ
ու աղջիկներ թափառում էին: Ուստիկանները այդպի-
սիներին բռնում էին, առողջներին թուրքական որ-
բանոց էին տանում, թրքացնում, իսկ տկարակազմ
հիվանդներին տանում, կամրջի վրայից գետն էին
զցում: Հետագայում այդ նկատելով՝ մեր ծնողները
այլևս չէին հեռացնում մեզ իրենց մոտից: Սակայն
մինչ այդ, թուրքն իր անբուժելի հետևանքն էր թողել:
Ամեն օր մի քանի մահացողներ էին լինում: Հատուկ
մարդիկ ամեն օր առավոտները երկար ձողերը ձեռք-
ներին, ծայրերին կեռ երկաթներ ամրացրած, մեռած-
ների շորերից բռնեցրած, քաշում տանում էին ներքև
և զցում էին գետը: Դա լինում էր ամեն օր՝ մեր կող-
քին: Մենք տեսնում էի՞մք ու վախով մտածում, որ շու-
տով մեզ էլ նույնը պիտի անեն:

Այդ օրերին Թամգարայից բերեցին երկրորդ
խումբը: Տեղավորվեցին մեր կողքին: Նրանք ևս
նույնպիսի տառապանքներով անցել էին: Երկու կող-
մի հարազատներ, բարեկամներ, իրար գտնում էին
քայքայված, ողբալի վիճակում, լացում, տխրում՝
լսելով կորուստների մասին: Նրանց մեջ էր նաև մեծ
հորաքույրս, որը եկավ, մեզ գտավ: Նա անճանաչելի
էր դարձել, շատ վիշտ էր տեսել: Կորցրել էր երկու
եղբայրներին և երկու չափահաս տղաներին, մնացել
էր միայնակ: Եվ եկել էր, միացել հորեղբորս ընտա-
նիքին, որի երկու աղջիկներին թուրքերը առևանգել
էին: Նա լսեց նաև իր եղբայր Կարապետի մահը, որի
գերեզմանը Եփրատ գետը եղավ: Լսելով մեր անհու-
սալի, քայքայված, տխուր վիճակը՝ նա կուրծքը ծե-
ծում ու լաց էր լինում:

Քսան տարի առաջ ևս, երբ 1895 թ. հոկտեմբե-
րին քաղաքի թուրքերը հարձակվել էին հայերի վրա,
սպանել էին հորաքույրս ծնողներին (իմ պապիս և
մամիս), որից հետո 2 քույր և 2 եղբայր անձնող էին
մնացել: Ի՞նչը՝ հորաքույրս, մոր ամուսնացած, երբ
տեսնում է այս բոլորը, երկու փոքրիկ տղաներից
մեկին ինքն է գրկում, մեկին՝ իր ամուսինը, կանգ-
նում են տան շեմին, որ թուրքերը տեսնեն երեխանե-
րին ու խնայեն: Բայց թուրք հարձակվողներից մեկը
ճանապարհ հարթելու համար, որպեսզի ներս մտնի,

դամակով խփում է ամուսնու սրտիձ, որը երեխայի հետ մեկտեղ գլորվում է գետնին և ամփիջապես մեռնում, իսկ չորս տարեկան երեխայի երկու ոտքերը կոտրվում են: Այդ օրվանից հետո մա մեծանում է երկու ոտքերից գրկված: Մի քանի ժամ տևող այդ ջարդն ու թալանը հրամանով դադարեցվում է...:

Այսպիսով, Թամզարայի բարեկեցիկ հայությունը աղքատանում է, և շատ հայ ընտանիքներ թողնում են իրենց հարազատ ծննդավայրը և գնում են ուրիշ երկրներ: Այնպես որ, վերջում Թամզարայում մնացել էր հազիվ 250 հայ ընտանիք: Հորաքույրս պատմում էր իր ընտանիքի անցյալը և նաև իր ներկան, որ իր մի տղային տանում են իբր թուրքի բանակ, բայց ճանապարհին սպանում են, իսկ մյուս տղան, որ ոտքերից անգոր էր քայլել, թուրքերը նրան հենց անկողնում սպանում են: Մայրը երկու օր որդու դիակի վրա լաց է լինում: Հետո մտածում է նրան թաղել, բայց ոչ մի հարևան չի գտնում: Ստիպված ինքը միայնակ տան մեջ փոս է փորում, թաղում է իր որդուն և գնում միանում է վանք մտած յուրայինների, որոնք ևս հետո աքսորվում են: Հորաքույրս պատմում էր ու լաց լինում: Հետո ոտքի ելավ, գնաց, քիչ հետո վերադարձավ ձեռքին շորե մի կապոց, մեջը մի բոլոս ալյուր: Ջրի մեջ շաղեն այն, խուս արեց, հետո, մատը թաթախելով, այն հերթով պառկած երեխաների բերանն էր մտցնում: Այսպես՝ մի քանի անգամ, մինչև այն լրիվ վերջացավ: Նրանք մի քիչ աշխուժացան: Անգամ մեծը՝ Հակոբը, ելավ, նստեց, նայեց մեզ և շուրջը, բերանը բաց ու խուփ արեց, նորից էր ուզում ուտել: Բայց որտեղի՞ց: Հորաքույրս այս տեսնելով կրկին տխրեց, ընկավ մտքերի մեջ, թեքվեց, գրկեց մեկին, մյուսին, հասթուրեց, անուճները տվեց. «Իմ աղվորիկ Հակոբի՛կս, Նորա՛յրս, բախկներս, ահա հորաքույրը եկել է, ձեր քովն է, ինձի չե՞ք ճանչնար»: Հետո մայրիկիս գրկեց, գրկեց փոքրիկ քրոջս, որը թուլացած հազիվ էր շնչում, սեղմեց գրկին, հասթուրեց, գլուխն օրորեց, հազիվ լսելի բաներ շշմեաց, հետո երեխային գետին դրեց, ձեռքով նրա աչքերը փակեց, առանց խոսելու վեր կացավ ու գնաց: Մեզ թվաց, թե ինչ-որ մի տեղից կրկին ուտելու մի բան է բերելու...

Ակնում չեմ հիշում քանի օր մնացինք: Մի օր էլ ուտիկանները եկան, մեզ ոտքի հանեցին դարձյալ մեր դռը ճանապարհը շարունակելու: Դժվարությամբ ոտքի ելանք: Երեք անկարող փոքրիկներին մեծերը շալակեցին, դանդաղ քայլերով իջանք ներքև գետի եզերք, որի երկայնքով ձգվում էր ճանապարհը: Հազիվ մի քանի քայլ էինք անցել, մայրս կանգ առավ: Մենք ևս կանգնեցինք, հավաքվեցինք նրա շուրջը: Նա հազիվ շշմեալի ձայնով ասաց. «Ջավակներս, ես այլևս քայլել անկարող եմ»: Խմբից ետ մնացինք և աննկատ մտանք ճամփեզրի թփերի, ծառերի մեջ, որտեղ մնացինք այնքան, մինչև խումբը բոլորովին հեռացավ, դանդաղ քայլերով՝ կրկին բարձրացանք մեր մախկին տեղը: Այնտեղ, բացի մեզանից, կային հատ ու կենտ մնացող ընտանիքներ, ընտանիքից մնացած

առանձին անդամներ, որոնք ծանր հիվանդ լինելու պատճառով չէին կարողացել վեր կենալ և խմբի հետ կրկին շարունակել դաժան ճանապարհը: Նրանք բոլորն էլ կա՛մ լաց էին լինում, կա՛մ տնքում էին: Նրանց մի մասը մահամերձ վիճակում էր: Այստեղ և ալյուր արդեն ողջ հայությունը մեռնում էր: Մենք բոլորս, մայրիկի շուրջը բոլորած, նստած լուրջ մտահոգվում էինք նրա առողջական վիճակով: Մեզ համար այլևս պարզ էր, որ մա լրջորեն հիվանդ է: Նա նույնպես այլևս չէր թաքցնում մեզանից: Մի պահ լուռ մնալուց հետո, շատ թույլ ձայնով ու ընդհատումներով սկսեց խոսել. «Ջավակներս, ահա, ինչպես տեսնում եք, ես արդեն շատ վատ եմ, մինչև հիմա աշխատում էի ձեզանից թաքցնել, չէի ուզում ձեզ իմ վիճակով տխրեցնել, մինչև այստեղ ձեզ անվտանգ հասցրի բոլոր տեսակի գրկանքների միջով, հիմա այլևս կարողություն, ուժ չունեմ, քանի նստած, պառկած էի, կարծես մի քիչ լավ էի, երբ ելա ոտքի և ճամփա քայլեցի, ոտքերս սկսեցին ծալվել, գլուխս պտտվեց, կարծեցի՝ հիմա կընկնեմ, մտածեցի՝ լավ է այստեղ մնալ, քան՝ առաջ գնալ, ամայի մի տեղ մնալ»: Հետո քույրերիս հետ ցածր ձայնով էլի բաներ մը խոսեց ու լռեց: Երկար ժամանակ չխոսեց, ինչ որ մի լուրջ բանով մտահոգված էր և համկարծ թեքվեց կողքը նստած մեծ քրոջս կողմը, ականջին մի բան փսփսաց ու երկուսով միասին ոտքի ելան իրենց հետ վերցրին նաև փոքր երեխային՝ քրոջս: Մեզ զգուշացրին, որ նստենք նույն տեղում. «Մենք իջնում ենք գետափ՝ լվացվելու, շուտով կվերադառնանք»: Եվ իրոք, շուտով վերադարձան երկուսով, փոքրիկ քույրիկիս նրանք հանձնել էին Եփրատ գետի ալիքների, այդ նրան տանջանքից փրկելու միակ միջոցն էր:

Այսպիսով, մեր տան մեծի՝ հայրիկի, կորստից հետո մի քանի ամիս անց նաև կորցրինք մեր տան ամենափոքրիկին՝ քույրիկիս, մեկը՝ թուրքերի ձեռքով, մյուսը հարազատների՝ մոր և քրոջ ձեռքով: Մենք մնան երևույթներ՝ շատ էինք տեսել ու հաշտվել և այդ պատճառով հիմա մեր փոքրիկ հարազատի կորստի հանդեպ նույնպես մնացինք լուռ ու անտարբեր: Թե նրան ո՞վ էր գետի ալիքներին հանձնել, մնաց զաղտնիք: Բայց մի բան պարզ էր, որոշումը կայացրել էր մայրիկս: Երկուսով գլխահակ, լուռ ու հուզված եկան նստեցին: Մայրիկս անձայն ամփիջապես պառկեց և այլևս ոտքի չելավ: Մենք զգացինք, որ նրա ֆիզիկական վիճակը հետզհետե ավելի է վատանում, նաև հոգեպես վատ է: Նա աչքերը փակ, այլևս չէր խոսում: Այդ օրը անցավ:

Հաջորդ օրը մեզ մոտ եկան երկու հայ կանայք և մեկ թուրք պաշտոնյա: Նրանք շրջեցին, հետո եկան, մեզ մոտ կանգնեցին, ուշադիր մեզ դիտելուց հետո, երբ իմացան, որ հիվանդ պառկածը մեր մայրն է, կանանցից մեկը նստեց մայրիկիս կողքը, բռնեց նրա ձեռքը ու թեքվելով նրա վրա, բարձր ձայնով ասաց.

- Բույրիկ, լսու՞մ ես ինձ: Կառավարությունը աչստեղ՝ ձեր մոտերքը, որքանոց է բացել, երեխաներին

այնտեղ հավաքում, խնամում ենք, եթե կհամաձայնվես, այս երկու երեխաներիդ տանենք մեզ հետ այնտեղ:

Մայրիկս աչքերը թեթև բացեց, շուրջը մայեց, հետո հայացքը ուղեց դեպի անծանոթ կնոջ կողմը, թույլ, հազիվ լսելի ձայնով ասաց.

- Հա՛, լավ կլինի փոքրիկիս՝ Հակոբիկիս տարեք, քանի ավելի չէ վատացել, մեղք է, թող լավանա, ապրի: Իսկ մեծիս, Քաջուկիս՝ չէ՛. մա էլ է փոքր, բայց, վերջապես, տղա է: Նա տոկուն է, կոխմանա, թող մնա մեզ՝ քույրերի մոտ. առանց մրան ի՞նչ կլինի մեր վիճակը:

Կինը հավաստիացրեց, որ լավ կլինի, իրենք էլ հայ են, իրենց զավակների պես կմայեն: Արդեն իրենք էլ կորուստներ ունեն:

Այդ ասելով՝ կինը վեր կացավ, եղբորս՝ Հակոբիկի ձեռքից բռնեց, ինձ էլ իրանց հետ վերցրին, տարան, որպեսզի որբանոցի տեղը սովորեմ: Երբ պետք է գնայինք, մայրիկս ձեռքով ինձ կանչեց քովը.

- Տղաս, ճանապարհին եղբորդ կրկնել տուր այն ինչ ես քեզ սովորեցրել եմ: Թող պառկած տեղը մոյմպես միշտ կրկնի:

Մայրիկս ճանապարհին միշտ մեզ հիշեցնում և պահանջում էր, որ չմոռանք մեր անուն, ազգանունը, ում զավակներն ենք և մեր ազգային պատկանելությունը: Նա մկատի ուներ, որ մենք մի օր իրարից կբաժանվենք, կկորչենք, կընկնենք թուրքերի ձեռքը:

Որբանոց կոչվածը մեզ շատ մոտ էր, հայի լքված երկհարկանի տուն էր: Այդտեղ արդեն բավականին երեխաներ էին հավաքված: Կինը մեզ տարավ խոհանոց, ճաշ, հաց տվեց, բայց՝ շատ քիչ: Նկատի ունենալով, որ երկար ժամանակ է ճաշի անսովոր ենք, և ստամոքսներս կարող է վնասվի: Վերջում մի կտոր հաց տվեց մերոնց տանելու համար:

Հետագա օրերին մայրիկիս վիճակն ավելի վատացավ: Նա ուտելիքից հրաժարվեց, աչքերը փակ՝ այլևս չէր խոսում, միայն թեթև շնչում էր: Քույրերս գլխի վերև տխուր մատած մտածում էին, թե ի՞նչ անեն: Փորձում էին մրան խոսեցնել, բայց մա լուռ էր ու անտարբեր:

Լուսադեմին զարթնեցի: Աշմանային պաղ քամին մեղմ փչում էր, ծառերի տերևները օրորվում էին, մրանց միջից լուսնի շողերը մերթ ընդ մերթ լուսավորում էին մեզ: Վեր կեցա, նստեցի: Մայրիկն անշարժ պառկած էր: Լուսնի շողերը մի պահ մրա դեմքը լուսավորեցին: Դեմքի գույնը փոխված էր: Երկու քույրերս գլխահակ, ձեռքերը խաչած նստած էին մրա գլխի վերևում:

- Ինչպե՞ս է մայրիկը. - հարցրի:

Քույրերս պատասխանի փոխարեն լաց եղան: Կողքին նստած փոքր քույրս թեքվեց ինձ վրա, գլուխը սեղմած կրծքիս՝ հեկեկում էր... Մայրս մահացել էր...: Մենք մնացինք անծնող և այդ պահից կոչվեցինք որբ: Հիվանդ փոքր եղբայրս իրեն տանջող ցավերից ծանր տնքում էր և չկարողացավ իմանալ, որ ինքը մնաց առանց մայրիկի...

Առավոտյան քույրերս մայրիկի վրայի շորերը

կարգի բերեցին, մազերը մատներով հարդարեցին, գլխի շորը պատշաճ ձևով կապեցին: Հետո եկան մեռել հավաքողները՝ երկար ձողերը ուներին դրած: Նրանցից մեկը ձողի ծայրի կեռ երկաթը զարկեց մայրիկի մարմնի վրա և քաշելով տարավ ներքև՝ դեպի գետափ: Մեզանից ոչ մեկը չգնաց մրա հետևից: Ներկա չեղանք մայրիկիս գետ-գերեզմանին հասցնելու արարողությանը:

Երկու օր է, ինչ չէի տեսել որբանոցում տեղավորված Հակոբ եղբորս: Ծանր վշտի այդ պահին, մրան տեսնելու մեծ փափագ ունեի: Սիրտս՝ վշտացած, հոգիս՝ ընկճված, արդեն լրիվ որբացած գնացի որբանոց՝ որբ եղբորս տեսնելու: Գնալուց առաջ քույրերս պատվիրեցին, որ մայրիկի մահը չհայտնեմ եղբորս, որ չտխրի: Գնացի, մտա որբանոց: Այնտեղի երեխաները շատացել էին, փնտրեցի եղբորս՝ չգտա: Հարցրեցի աշխատող կնոջը.

- Մորաքույր, եղբայրս ու՞ր է, չեմ գտնում, անունը Հակոբ էր:

- Տղա՛ս, ուրեմն դու մրա եղբայրն ես, հա՛, տղաս, ան գիշերը մահացավ, առավոտյան տարան գետը գցեցին:

Ոտքերս թուլացան, գլուխս պտտվեց, սեղմվեցի այդ անծանոթ հայ կնոջ կրծքին ու բարձր ձայնով լաց եղա:

- Տղա՛ս, մի՛ լար, հիմա բոլորս ալ հարազատների կորուստ ունենք, վշտի մեջ ենք, բավական է լաս:

- Հապա ինչպես լաց չլինեմ, մայրիկս մահացավ, առավոտյան գետը գցեցին, եկա այստեղ՝ եղբայրիկս տեսնելու՝ մա էլ չկա: Փոքր եղբայրս ծանր հիվանդ է գետինը պառկած, երևի մա էլ կմեռնի: Ես ինչպե՞ս դիմանամ:

- Հապա ես ինչպե՞ս դիմանամ, - ասաց հայ կինը, - ես մայր չե՞մ: Մի՞նչն այստեղ հասնելս երեք զավակներս սովից մահացան, մեկին անթաղ թողեցի ճանապարհին, երկուսին գետը գցեցինք: Հիմա ողջ հայությունն է մեռնում, մենք բոլորս լաց ենք լինում, թուրքերը այսպես կամեցան մեզ՝ հայերիս: Ի՞նչ հանցանքի համար: Հայ քրիստոնյա լինելուս համար: Աստված մրանց բեղան տա: Քալե՛, տղաս, ես քեզ մի՞նչն ձերոնց մոտ կտանեմ:

Ու բերեց, մի կտոր հաց տեղավորեց ծոցս. ու մենք ճամփա ընկանք դեպի մերոնց մոտ:

Ճամփին մա պատմեց, որ իր ամուսնուն ու իր երկու եղբայրներին սպանել են, իրենց էլ մեզ մեմա քշել են: Երբ հասանք մերոնց մոտ, լալով հայտնեցի եղբորս մահը: Քույրերս և հորաքույրս լաց եղան: Այդ հայ մորաքույրը նստեց մեզ մոտ, սկսեց մեզ մխիթարել: Նա ուզում էր ինձ տանել իր մոտ, բայց ավելի հարմար գտավ, որ ես մնամ մերոնց մոտ որպես պահապան:

Երբ այդ հայ մորաքույրը գնաց, երկու թուրք պաշտոնյա եկան ու կանգնեցին մեր գլխին, սկսեցին քույրերին դիտել: Նրանք հայտնեցին, որ եթե քույրերս գնան իրենց տները, կազատվեն այդ տառապանքներից: Քույրերս մեզանից չուզեցին բաժանվել և սկսե-

ցին լաց լինել: Բայց մեզ մոտ մնացած հորաքույրս, իբրև մեծ, ասաց.

- Գնացե՛ք, աղջիկներ, քանի դուք ևս չեք հիվանդացել: Գոնե դուք փրկվեք այս ամսամեղի տամբաքանդից: Տեսնում եք ձեր եղբայրը հիվանդ տամբվում է ցավերից:

Երկու էֆենդիները քույրերին առան, տարան, ինձ էլ իրենց հետ վերցրին իրենց տեղերն իմանալու համար: Նրանց երկուսի տները մի փողոցի վրա՝ իրար մոտ էին: Փոքր քույրս բաժանվեց: Ես գնացի մեծ քրոջս հետ: Նրանք ինձ էլ տուն տարան, կերակրեցին, ուտելիք էլ տվին հետս, որ հորաքույրին տամ: Ես վերադարձա:

Հետագա օրերին հիվանդ եղբորս վիճակը ավելի վատացավ: Նա այլևս ոչինչ չէր ուտում, ուզում էր ուտել, բայց երբ փորձում էր ուտել, փորի ցավերից գալարվում էր, գետինն էր մատերով ճանկոտում: Աղիքների ցավից տառապում էր: Հորաքույրս նստած էր նրա մոտ, ձեռքերը գլխին ու կրծքին էր խփում, ինքն էլ չէր իմանում ինչ ճար աներ:

Այսպես օր ու գիշեր տանջվում էր ամսամեղի ցավերից: Վերջապես մեր կողքին պառկած հիվանդ կանանցից մեկը հորաքրոջս խորհուրդ տվեց՝ նրան տանել գետը մետել, որ ազատվի: Հորաքույրս ստիպված լսեց այդ «խորհուրդը», թեքվեց ներքև, ուզեց գրկել, վերցնել, բայց չկարողացավ ուժ չունենալ, ինքը նույնպես ուժասպառ էր եղած: Եղբորս գլուխը առավ ձեռքի երկու ափերի մեջ, ոտքերն ու մարմինը քսելով գետին, քաշելով տարավ ներքև, մինչև գետափ: Ես լալով հետևեցի նրան: Ավազի վրա վար դրեց, ինքը ծունկի եկավ, կոացավ վրան, գրկեց, երեսները համբուրեց, երկու ձեռքերը վերև բարձրացրեց, մտքով աղոթք մղմնաց, երեսը խաչակնքեց. մի պահ լուռ մնաց ու երկու ձեռքերով եղբորս ավազի վրայից դանդաղ հրեց դեպի ջուրը: Երբ մարմինը ջրին առավ, երևի իջավ ջրի մեջ, մարմինը շարժվեց, ջրից ազատվելու փորձ արեց, չկարողացավ, մինչ այդ ալիքը եկավ եղբորս մարմինը տարավ ափից հեռու: Ջրի մեջ միայն երևաց նրա ձեռքի մեկը՝ վերև բարձրացրած: Ի վերջո, ես տեսա փոքրիկ եղբորս երկու փոքրիկ մատները: Եղբայրս այլևս չկար...: Աչքերս փակած գրկեցի հորաքրոջս և այդպես երկուսով հեռացանք ափից: Մենք այլևս նույն տեղը չվերադարձանք, այն համարելով մեր ընտանիքի դժբախտության վայրը՝ շրջանցելով բարձրացանք վերև, քույրերին ավելի մոտ մի տեղ գտնելու համար:

Մանապարհին հորաքույրս՝ թե. «Քաջու՛կ, գնանք որբանոց, տեսնենք մեր ծանոթ մորաքույրը մի գուցե քեզ իր մոտ վերցնի»: Ես հակառակվեցի, բայց երբ գնացինք դռանը, թուրք պահակը մեզ ներս չթողեց՝ պատճառաբանելով, որ ներսը հիվանդություն կա, ամեն օր երեխաներ են մեռնում, տանում գետն են գցում:

Հուսահատ այնտեղից հեռացանք: Քույրերին մոտիկ պարտեզի մը մեջ տեղավորվեցինք: Ես մրգեր քաղեցի, որ հորաքույրս ուտի: Մի անգամ գնա-

ցի փոքր քրոջս տեսնելու: Հազիվ դռան մեջ քույրս երևաց, տան խանութը քրոջս նկատողություն արեց, իսկ ինձ ասաց.

- Գնա այստեղից, ես քեզ քանի անգամներ եմ ասել, որ դու մոռանաս այդ գավառի լեզուն խոսել: - Եվ դառնալով ինձ՝ բարձր ձայնով բղավեց. - Էլ մեկ էլ ես կողմը չերևաս, այստեղ քեզի ոչ ոք չկա, - և դուռը ամուր փակեց երեսին:

Այդտեղից ես հեռացա, մտածելով, որ հարազատներից գրկվեցի, բայց ողջ քրոջս տեսնելու իրավունքից էլ եմ գրկված: Բայց մեծ քրոջս մոտ այդպես չէր: Ինձ ներս էին առնում, կերակրում, ուտելիքով ճանապարհ էին դնում:

Մի օր պարտեզներում շրջելիս իմ դեմ ելան մի խումբ երեխաներ երեք ոստիկանների ուղեկցությամբ: Ինձ էլ խառնեցին իրենց հետ ու տարան բոլորին լցրին մի դատարկ տան մեջ, դուռը փակեցին մեր վրա, գնացին: Մենք մնացինք ներսում թակարդված: Չգիտեինք ինչ անեինք, և նրանք ինչ պիտի անեին մեզ: Մի տղա եկավ մոտս, ձեռքս բռնեց, ականջիս փսփսաց. - Արի փախչե՛նք:

Երկուսով իջանք նկուղ, տեսանք լուսամտի ապակին կոտրված է: Երկուսով այդտեղից դուրս եկանք, փախանք. թփուտների մեջ թաքնվեցինք շունչներս պահած: Մեկ էլ տեսանք ոստիկանները դարձյալ երևացին մի խումբ երեխաների հետ: Գնացին նախկին բերածներին տանից դուրս հանեցին, մի քանի փոքրիկ երեխաների առանձնացրին և ոստիկաններից մեկը նրանց տարավ այլ ուղղությամբ, մնացածներին երկու ոստիկաններ հանեցին կամուրջի վրա և այնտեղից բոլորին մետեցին գետը: Մենք մեր թաքստոցից տեսնելով այս ամենը, վախից դողում էինք: Մինչև երեկո մնացինք մեր թաքստոցում, երբ համոզվեցինք, որ վտանգ չկա, հետիս տղան գնաց մի ուղղությամբ, ես էլ վերադարձա մեր կացարանը: Բայց հորաքույրս այնտեղ չկար: Օրջեցի շրջապատը, ձայն տվի՝ «Հորաքու՛յր», բայց նա չկար: Չէի հավատում, որ հիմա էլ իմ անուշիկ հորաքույրս, որի դեմքին ծաղիկ հիվանդությունը հետքեր էր թողել և դրա պատճառով չէր ամուսնացել և ավելի էր կապվել մեզ հետ, ահա հիմա նրան էլ էի կորցնում: Հուսահատությունն ինձ պատեց: Մտքերի մեջ գնացի մեծ քրոջս տունը, դուռը խփեցի: Էֆենդին դուռը քացեց, ինձ ներս հրավիրեց և ասաց, որ այսուհետև մնամ իրենց մոտ: Իմ անունն էլ թուրքերենով կոչեց Սուլեյման: Քույրս ինձ համար անկողին պատրաստեց, ինձ լողացրեց, ոչիլիներս մաքրեց, նոր հագուստներ հագրեց:

Չորս ամիս հետո միայն, այդ օրը անկողնի մեջ քնեցի: Մի քանի օր այնտեղ մնացի, բայց տեսնում էի, որ քույրս շատ տխուր է, հաճախ գալիս էր ինձ փաթաթվում ու լաց էր լինում: Ինձ հայտնի չէր, թե ինչն էր պատճառը: Ես փոքր էի, բաներ կային, որոնք իմ տարիքին հասկանալի չէին: Քույրս չափահաս, գեղեցիկ, գրավիչ աղջիկ էր: Տարիներ հե-

տո միայն ինձ համար հասկանալի եղան այդ բոլորը: Մենք բոլորս կյանքի և ապրելու պայքար էինք տանում, իսկ աղջիկները մասնունեին իրենց ամձի, պատվի պաշտպանության հոգսերը: Մի օր տամ տերերը մատած էին ճաշի, քույրս օգտվելով առիթից, ձեռքիցս բռնեց և ասաց. «Քալե փախչի՞նք այստեղից»:

Դուռը ամնկատ բացիմք ու տմից դուրս, փողոց ելանք և արագ հեռացանք այդ շրջանից: Մենք էլ չգիտեինք, թե հիմա ուր պիտի գնայինք: Դարձյալ գնացինք այն վայրերը, ուր մնում էինք, հույս ունենալով, որ կգտնենք մեզ ծանոթ հայ ընտանիքներին: Ընամապարհին անցանք այնտեղից, ուր մնում էինք հորաքրոջս հետ, բայց մա չկար ու չկար: Մեզ համար համելուկ մնաց, թե ի՞նչ եղավ մեր սիրելի հորաքույրը:

Ընամապարհին մենք հպնդիպեցինք մեզ ծանոթ մի կնոջ: Նրանք Կիրասունից էին և, որպես արհեստավորներ, կառավարությունը նրանց ետ էր ուղարկում Կիրասուն: Կիրասունը մավահանգիստ էր Սև ծովի վրա, որտեղով առևտուր էր կատարվում Եվրոպայի հետ: Կիրասունը մոտ էր Օսպին-Գարահիսարին և Թամզարային: Այդ կինը մեզ առաջարկեց իրենց հետ միասին գնալ Կիրասուն և այդ կերպ փրկվել: Բաց մենք մտածում էինք մեր փոքր քրոջը ևս ազատել գերությունից: Քանի անգամներ գնացինք, բայց հմար չեղավ նրան տեսնել: Նրան թողնել այստեղ թուրքերի մոտ և գնալ երկուսով անխղճություն կլիներ մեր կողմից, բայց ստիպված էինք մեկնել, քանի որ նրանք արդեն ճամփա էին ելնում: Քրոջս մեզ հետ տանել չհաջողվեց և դա մեր սրտին շատ մեծ ցավ եղավ:

Մենք յոթը հոգով, երկու ջորի ու մեկ էշով ճամփա ելանք: Անցանք այն վայրերով, որտեղ մենք մնացինք մինչև մեր ընտանիքի լրիվ քայքայվելը: Հիմա այդ վայրերում արդեն ոչ մի հայ չկար: Բոլորին ոտքի էին հանել ու ստիպել կրկին քայլել իրենց ճամփան, իսկ ովքեր չէին կարողացել ելնել ու քայլել, գետն էին նետել: Այս միջոցով քաղաքը «մաքուր էր աղտեղությունից», ինչպես իրենք էին ասում: Եվ այդպես մեր ընտանիքից հինգ անդամներ կորցնելուց հետո, երկու հոգով վերադառնում էինք: Այդտեղից մենք առհավետ բաժանվեցինք մեր միակ ողջ մնացած սիրելի փոքր քրոջից: Մեզ հետ տարանք նրա և մյուս կորուստների սերն ու կարոտը: Կարոտ, որն եղավ մեր ողջ կյանքի ուղեկիցը:

Ընամապարհին ինձ ու քրոջս չարտոնեցին շարունակել, որպես ամօրեմներ, բայց մեզ ուղեկցող ընտանիքը լեզու գտավ նրանց հետ: Քանի օր հետո, կեսօրին Օսպին-Գարահիսարի բերդի տակով մտանք քաղաք, անցանք բերդի տակի հայկական թաղի կողքով, տեսանք այրված, ամայացած տները, եկեղեցին, առևտրական երկու տաղավարները, որոնց մեկի մեջ հայրիկիս խանութն էր գտնվում: Հիմա դրանք դատարկ էին: Մի քանի ժամանակ առաջ այն աշխույժ էր ու մարդաշատ: Օուկայի այդ մասում էր գտնվում «կազինո» կոչված շինությունը, որը ծա-

ռայում էր իբրև հյուրանոց: Մի քանի ամիս առաջ մասսայաբար ձերբակալված հայերի մի մասին լցրել էին այնտեղ և մույն գիշերը բոլորին այդ մույն տեղում սպանել էին: Հենց այդտեղ էլ մենք գիշերեցինք: Առավոտյան ելանք որ՝ գետնին բարակ ձյուն է մատել: Ահա այդ ձյան վրա, կիսաբոքիկ ոտքերով դուրս եկանք դեպի Թամզարա տանող ճամապարհ:

Դեպի հարազա՛տ Թամզարա: Ինչքան գեղեցիկ հուշեր կան այս վայրերի հետ կապված: Ինչպես էինք նշում Վարդավառի տոնը, ահա այն ուռենիները, քարերը, ամեն ինչ մույն էր, միայն բազմաթիվ հայեր այլևս չկային: Հուշերի մեջ խորասուզված հասանք մեր հայրական տունը: Հիմա այն առանց լուսամուտների ու դռների էր: Թալանչիները քիչ էին համարել լիքը տան եղածը, պատուհաններն ու դռներն էլ էին տարել: Մեր ուղեկիցները շարունակեցին իրենց ճամապարհը դեպի Կիրասուն: Իսկ ես ու քույրս կանգ առանք մեծահարուստ Մուսթաֆա էֆենդիի խանութի առաջ: Նա մատած տեղից վեր կացավ ու զարմացած մայում էր մեր խղճալի վիճակին: Նա անմիջապես մեզ տարավ իր տունը, կնոջը հանձնարարություններ տվեց ու կրկին գնաց խանութ: Կինը մույն խանութն էր, որ մեր աքսորի դուրս գալու ճամփին մորս ասել էր, որ իր երկու աղջիկներին ապահովության համար իրենց մոտ թողնի, բայց մայրս չէր համաձայնվել: Նա լսեց մեր ընտանիքի ճակատագրի մասին, ցավակցեց ու սկսեց խոսել. «Վա՛խ, վա՛խ, այս ի՞նչ զուլում բերին մեզ հետ հաշտ ու խաղաղ ապրող այս ժողովրդի գլխին», - խոսում էր ու աչքերը սրբում: Թուրք կին էր, բայց վերջապես մարդ էր: Նա մույնպես մարդկային խիղճ, սիրտ ուներ: Այս բոլոր արարքների մեջ, ժողովրդի բոլոր խավերը չէ, որ չարիքին մասնակից եղան: Կինը մեզ կերակրեց, լողացրեց, հագուստներ հարմարեցրեց՝ մարդկային կերպարանք ստացանք: Մի քանի օր մնացինք այնտեղ: Հետո Բիյուք աղա անունով թուրք խանութպանը եկավ և ինձ հիշեց: Առավ ինձ տարավ իր տունը, որտեղ ես տեսա մեր տան կահ-կարասիները: Հաջորդ օրը մա ինձ տարավ իր խանութը, որտեղ տեսա իմ հոր գործած կտավների թոփերը, սիրտս ճնշվեց: Բայց լռեցի: Աշխատում էի, գլուխս պահում: Ես մաքրում էի մաև աղայիս գոմը: Մի օր կովերին կիսախավարի մեջ ջուր տալու ժամանակ, կովը իմ ձեռքը սկսեց լիզել: Տեսա մեր կովն էր, որը ինձ հիշել էր ու ճամաչել, իրեն ջուր տվող փոքրիկ տիրոջը:

Այդ ընթացքում քույրս անկախ իր կամքից, քանի որ կամք հարցնող չկար, ամուսնացավ թուրքի հետ: Այն ինչից ինքը խուսափում էր՝ չկարողացավ դեմ գնալ: Տնեցիները զարմացել էին, որ այդքան տառապանքի մեջ քույրս կարողացել էր պահպանել իր անձը, իր պատիվը:

Ես խանութում լավ էի աշխատում, աղան գոհ էր ինձանից, բայց մի օր ինչ-որ հայ հայր ու տղայի ուստիկանը բռնել տանում էր, ես հետաքրքրվեցի, խանութից դուրս վազեցի: Աղաս գայրացավ, ինձ հայհոյեց:

Եւ արդեն լցված էի, թողի ու դուրս եկա խանութից վիրավորված արժանապատվությամբ: Հետո մարդ ուղարկեց իմ ետևից, բայց ես ետ չգնացի: Ու մտածում էի խեղճ քույրերս ինչպես են ապրում թուրքերի հետ: Բայց դա փաստ էր արդեն: Գնացի հայրական մեր տունը, բայց չկարողացա մտնել, նույնիսկ չգնա-

ցի թոմիրի կողքին մորս թաղած մեր հարստությունը գտնելու: Իջա պարտեզը: Գետնին թափված էին հասուն մրգերը: Ինձ թվաց, թե ծառերը, բույսերը ևս լաց են լինում: Վերհիշեցի ամացյալ ուրախ օրերի աշխույժը, հարազատներին, փարվեցի հայրիկին ձեռքով տնկած ծառերից մեկին, սիրտս լցված լաց եղա....:

99 (99).

ՄԿՐՏԻՉ ԽԱՉԱՏՐՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ԾԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

Մեր Ծապին-Գարահիսարի Քեչեյուդ գյուղում մարդիկ դազգահի վրա թաղիք էին գործում:

Օր մը եկան բոլոր աշխատող հայ տղամարդկանց ջոկեցին, տարին՝ ջամիներ սարքելու: Հետո ալ եկան մեր մայրերին ու քույրերին տարին Զարայի Ղավախլու գյուղը: Ժամդարմները մտրակներով ամասումների պես քշում էին բոլորին: Ծերերին, ուլքեր չէին կարողանում քայլել, գլուխները մտցնում էին ոտքերի արանքը, կապում էին ու գլորում Զարայի ձորը... Պապիկին կացնով սպանեցին: Անտեղեն մեզ տարին Կայաքաշ ըսված բաց տեղը՝ մեծ քարի դռնին...

Հյուսեին անունով թուրք ժամդարմա մը կար, հետը ուրիշներ ալ կային, սկսան ունեցած շունեցածնիս մեր վրայեն թալանել, աղջիկներուն մեր աչքի առաջ բռնաբարել, հղի կիներուն փորերը ճղել, չծնված մանուկները հանել իրար նետել: Մեկը մի աղջիկ տարավ, մյուսը մի տղա տարավ. ի՞նչ գտան՝ տարան:

Ինձի տամոդ թուրքը ինձ քնացրեց իր խանութին մեջը: Հարցուցի. - Ու՞ր եմ իմ մայրն ու հայրը:

Ձեռքով ցույց տվեց վիզը, թե՛ մորթել են: Էդ մարդու տանը տեսա մեր վերմակը, ուրեմն մեր տունը թալանողը էր մարդն էր: Մտածեցի փախնել: Գիշերը փախա: Գնացի հրապարակը, ուր շատ հայեր կային հավաքված, ըսի. - Ինձի ալ հետերմիդ տարեք աքսոր:

Միտքս հորս-մորս գտնելն էր: Մարդիկ ինձ պահեցին արաբայի մը մեջ, վրաս դազան դրին, որ շունչ կարենամ առնել: Անցանք Դալղոս (Տավրոս) գետը: Դիվրիկ հասանք, շա՛տ հեռու՝ Զվանեի մոտ, ուր Եփրատն ու Տիգրիսը իրար էին միանում: Հոն հայ աղջիկները պար բռնելու պես իրար ձեռք բռնեցին, Դիվրիկի ձորով Եփրատ գետը նետվեցին, որ իրենց

չբռնաբարեն:

Էստեղ ոնց եղավ մի թուրք ինձ առավ, էշու վրա նստեցուց, աչքերս կապեց, հոն յոթ ջաղացք կար, էնտեղից տարավ: Տարավ, աչքերս բացեց: Տարավ իր գյուղը, իր տունը: Անոնց ծառան դարձա: Հոն հանդիպեցի մեր գյուղի Սիրարփիին, ըսի. - Ես քեզի կփախցնեմ:

Մե՞նք մահից չէինք վախենում, մե՞նք թու՛րքից էինք վախենում: Երեք օր ու գիշեր սալոմների մեջ մնացինք, դաշտերում իրար արցունքներ լիզելով, հատիկներ ուտելով, ապրեցանք: Ջուր չիկար, դիմացանք: Մեզ եկան բռնեցին, տարին մեր աղաների տունը: Այծերը կարածացնեի: Օր մը այծերը ցորենը կերել էին, աղաս գլուխս ծնկների արանքը խոթեց, սկսեց ծեծել, ես ակոսանքով իրեն կծեցի, ինքնապաշտպանությունը լա՛վ բան է:

1919 թ. մի մարդ եկավ իր եղբորը փնտրելու, ինձի տեսավ, ըսավ. - Դու՞ն կերթա՞ս Սեբաստիա:

- Այո՛, կուզեմ երթալ:

Աղայիս խնդրեցի. - Ես չորս տարի աշխատել եմ, աղա՛, ինձի ազատիր:

Աղաս ըսավ. - Կազատեմ. հազուստներդ պիտի հոս թողնես:

Գնացի Սիրարփիին ալ ուզեցի ինձի հետ տանել, չեկավ:

Մարդը ինձի տարավ հայկական որբանոց մտցուց, միսս, այսինքն՝ օրիորդ Կուշմենի մոտը:

Հոնտեղ ինձ լողացրին, հագցրին, ոտքիս մատը ծուռ էր, ոտքիս կոշիկ չէր մտնում, ոտքս բուժեցին: Հետո նոր միայն 1922 թ. հայերեն այլբենգիմը սորվեցա: Ամուսնացա: Ընտանիքի տեր դարձա: Հայաստան եկանք:

100 (100).

ՀԱԿՈՒԹԵՐԶՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԾԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

Ես արդեն յոթանասունինը տարեկան եմ: Ծապին-Գարահիսարեն եմ ես: Երբ կդիմադրեին թուրքերուն, ոմանց ջարդեցին, իսկ մեզ մամն երեխաներիս տարին թուրքին որբանոցը: Մեզ մերկացրին,

սուրը դրեցին վիզներուս: Ջաքիթը սուրը քաշում է, մոլլան՝ աւում. «Բրիստոնյայի հավատքը թողնում եմ, մահմեդականություն եմ վերցնում»: Մեզ կրկնել կուտային ադ խոսքերը: Բայց թուրքական որբանո-

ցի հայ տղաները բոլորն ալ հայերեն գիտեին: Մեր դասատուն քսանքսաներկու տարեկան մի սիրուն հայ աղջիկ էր: Աղ աղջկա հետ մի թուրք հրամանատար է ուզեցել ամուսնանալ, բայց ամ երեք անգամ մերժել էր ու ըսել. «Բոք օլուր ըմ, թուրք՝ օլմամ». այսինքն՝ «Կեղտ լինեմ, թուրք՝ չեմ լինի»: Հրամանատարը այդ որ լսել է, հանել է սուրը, մորթել է աղ մեր սիրուն դասատունին ու հրաման տվել. - Քանի որ բոք

էր ուզում դառնալ, տարե՛ք, որքանոցի պետքարանը լցրեք անոր մարմնի կտորները:

Այդ որքանոցում մեզ դաս էին տալիս զինվորության, ասկյար ըլլալու մասին, իրենց կրոնի մասին: Երեք տարի մնացինք թուրքի որքանոցում: Հետո ամերիկացին էկավ, որքանոցներում տեղ դարձավ: Մեզ ալ բերեց Ամերիկա, լավ պահեց, մարդ դարձրեց...

101 (101).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊՈՂՈՍԻ ԳԻՆՈՍՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1902 թ., ԱՐԱՐԿԻՐ)

Հայրս՝ Պողոսը, 1908-ին երեք երեխաներիս մոր խնամքին թողնելով՝ փախել էր Ֆիլադելֆիա, քանի որ հայերի վիճակը միայնաբարկան չէր:

Արաքկիրը Անատոլիի Մամուրեթ էլ Ազիզի Խարբուր (Խարբերդ) նահանգի մեջ մի փոքր գյուղաքաղաք էր: Թուրք մուսուլմանները բաժանվում էին երկու մասի՝ շիա և սյունի. մեծ մասին ղզըլբաշ էին ասում: Այն հայերը, որոնք կոտորածից մի կերպ խույս տված էին, եկած ապստամած էին այստեղ:

Արաքկիրը հիանալի օդով, բարեբեր կանաչների մեջ թաղված, պտղատու ծառերով առատ էր: Ամեն տուն իր տան շրջապատով, առանձին տափարակ տանիքներով: Կապույտ քար կոչվող քիչ մը ցեմենտի հատկություն ունեցող կավ մըն էր, որը գերանները զերծ էր պահում խոնավությունեն: Տների կտուրները լողքարով՝ կապույտ հողով, ամրացնում էին: Հայերը մեծ մասամբ հացագործ էին կամ արհեստավոր: Բամբակի թելից գունավոր գլխաշորեր էին գործում: Ոչ մի թուրք արհեստավոր չկար: Հայերը մահ պղնձագործ էին, կլայեգործ, բրուտագործ, անուշագործ:

Արաքկիրը չորս եկեղեցի ունեցած է, բայց 1896-ի կոտորածին թուրքերը ավերել էին: Միայն մայր եկեղեցին կիսափոկ մնացել էր, որը հետո նորոգեցին:

Մեր սովորությունով, մահը երեք օր սուգ կպահեինք: Բարեկամները կհոգային և դրացիները կսպասարկեին սուրճի կամ հոգոցի ծախսերը: Տերը սևեր հագած, գիշեր-ցերեկ քովը մխիթարող մը կունենար:

Հարսանիքը նույնպես երեք օր կտևեր: Ջույգերու իրար սիրելը հազվագյուտ էր: Տղային կողմը աղջիկ կգտնար:

Կնիշեմ, Միհրան Սվազը անունով հռետոր մը կար: Միաքաղաքային տունը հարգանքով ընդունեցին, սեղան դրին, ճաշեցին: Մարդիկ հավաքվեցին, ես ալ գացի: Լավ խոսում էր: Բոլորը ծափահարում էին: Ես փոքր էի, շատ բան չէի հասկանում, տասնչորս տարեկան էի, միայն մի բան միտքս է, ըսավ. «Ծակ տեսնեմ» մուկ կըլլամ, ջուր տեսնեմ՝ ձուկ կըլլամ: Երկու թուրք ոստիկաններ եկան. պարոն Միհրան Սվազը շուտ ներսի աստիճաններից վար իջավ

և վարի դռնից անհետացավ: Ոստիկանները ներս մտան հարցուցին, սեղան հրամցուցինք, ըսինք՝ այդ մարդը հոս չի եկել: Տեսան, որ սեղանին իրենց փնտրածը չկա՝ զնացին: Արդեն 1912-1914-ին մեր դպրոցները փակեցին: Հանկարծ պայթեցավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան ալ զորաշարժ հայտարարեց Գերմանիո կողքին, տասնութ-քառասունհինգ տարեկանը զենքի տակ առավ՝ համաձայնականներու դեմ կռվելու: Մեր ընտիր երիտասարդներում ալ տարավ, որ կռվին ռուսներուն դեմ: Անոնց մեջ էր մահ իմ քեռին: Գյուղը տխրության մեջ մնաց և կսգար իր սև ճակատագիրը: Ատկից քիչ հետո նորեն եկան և սկսան խուզարկություն զենքի, այլևայլ գործերու: Երբ որ մարդ մը հանդիպեք, կստիպեին՝ «զենքդ տուր»: Ան ալ կըսեր. «զենք չունիմ», այն ժամանակ զորքը կատղած՝ մարդուն վրա կհասներ և անխղճաբար կծեծեր, մինչև որ մարդը զենք մը կգտնար, կհանձներ: Այսպես չորսհինգ անգամ գյուղը խուզարկեցին և գրեթե զենք չթողուցին, ամբողջը հավաքեցին ու տարին: Ասկե վերջ սկսան տասնինըերեսուն տարեկանները նորեն զորք կանչել: Ասոնք ալ հավաքեցին ու տարին: Ասոնց մեջն ալ հորքարանց Սարգիսը կար: Ատկից քանի մը ամիս վերջը սկսեցին ահռելի աքսորանքը: Մնացած էրիկ մարդիկները և տասնվեցտասնյոթ տարեկան տղաքը տարին և մի քանի օր բանտը պահելեն ետք՝ սպանեցին: Ժիշտ ան ժամանակին էր, որ գյուղը սև հագած կսգար, գյուղի երեսը ոչ մի ուրախություն չկար: Ասոնք ալ ըլլալ է վերջ՝ եկավ ան ահռելի ու սոսկալի ժամանակը, երբ այլևս գյուղը պիտի աքսորի էլլար: Որչա՛փ սոսկալի էր: Ջորքերը լցված էին գյուղին մեջ և այսպես կպոռային. «Հայդէ՛, չընք՛ն սեվքիաթէ» (Դե՛, վեր կացեք տեղահանության - թուրք.), և երբ ժողովուրդը կլսեր այդ ազդու հրամանը, ամեն մարդ կսարսռար, կարծես թե մի միգակ էր, որ կխրվեր մեր սիրտը: Այն, հայրիկս ինչ լավ էր, որ գացած էր: Վերջապես ամեն մարդ իր պատրաստությունը տեսավ, գլուխ ծռած գառնուկներու պես անցան բարբարոս զորքերում առջևը, որոնք տարին մեզ մահվան գիրկը՝ Մալաթիո ճամփան: Ես ալ մեջերմին էի, մորս,

քրոջս և եղբորս հետ գնացինք մինչև Մալաթիայի մոտը, չորս ժամ անդին: Այդտեղ ինձի պես պզտիկները զատեցին, որպեսզի Մալաթիա տանին, իբրև թե հոգնորանոց ունեին, և բաժնեցին զիս մորմես, քրոջմես և եղբորմես: Տարին Մալաթիա, իսկ ամուսն Մալաթիո հարավային կողմը քշեցին: Այն ատեն որբությունը տիրեց վրաս. մորս, քրոջս և եղբորս համար գիշերքերեկ հանգիստ չուներ: Աղկից վերջն ալ անոնցմե լուր չառի. թե ի՞նչ եղան: Ես Մալաթիո մեջ մնացի: Ինձի հետ կային ուրիշ պզտիկներ ալ, ամբողջս հազար հոգի կկազմեինք: Կուզային, քանի մը օրը անգամ մը կզատեին մեզ ու կտանեին, կսպաննեին. ոմանց ջուրը կթափեին և ոմանք ալ քյուրդներուն մեջ կցրվեին: Այսպիսով, հազար հոգիեն հարյուր քսան հոգի մնացինք: Երբ կուզային մեզի տանելու, ես անմիջապես կփախչեի պարտեզները, կպահվեի, զինվորները կուզային կփնտրեին, բայց չէին կրնար ինձ գտնալ: Երբ որ կերթային, ես պահված տեղես դուրս կելլեի: Այսպես քսան անգամ սուրին բերանեն փախա և վերջապես տեսա, որ այլևս օգուտ չըներ փախչիլը: Արդեն հարյուր քսան հոգի էինք մնացեր: Այս մնացածներս ալ մաս մը պիտի սպաննեին, մաս մըն ալ պիտի թրջացնեին: Տեսա որ օգուտ չկա, եղա եկա Մալաթիո շուկան, արաբաջի մը բռնեցի, որ զիս զիջերով խարբերդ փախցնե: Ան ալ համաձայնեցավ, և ես երկու ոսկի խոսք տվի: Մարդը զիս զիջերով առավ և երեք օրեն խարբերդ բերավ: Եկա

քաղաք: Մատըր Բիկզեն երկու ոսկի առի և արաբաջիին տվի, արաբաջին գնաց: Քաղաքը մաս մը գյուղացիներեն կային, որոնք Էրզրումի Մեհմեդ բեյին շնորհիվ ազատված էին: Մեր Թորիկան Օհան ամուսին հարսը՝ Թորիկան կինը հոգն էր, եկավ և զիս անմիջապես իր քովը տարավ ու պահեց. իմ դրամը մատըր Բիկզը կուտար: Խարբերդի մեջ տասնչորս ամիս մնալն հետո մեր Եվային հետ, իր դրամով եկա Դերսիս: Երեք օր Դերսիս մնալն ետք՝ եկա Երզնկա: Ամիսուկես Երզնկայի որբանոցը մնալն վերջ՝ 1917 թվին եկա Էրզրում՝ Կարին: Հետո Սեբաստիա գացի:

Հետո Ֆրանսա գացի, Լիոնում ՀՕԿ-ի անդամ դարձա: Լիոնաբնակ արաբկիրոցիների հայրենակցական միություն կազմեցինք: Պետությունը ճանչցավ, հաստատեց: Անդամավարներու և փոքր համդեսներուն հասույթները Ամերիկա՝ Արաբկիրի կեդրոնական վարչությանը դրկեցինք: Հայաստանի մեջ Նոր Արաբկիր թաղամասին մեջ հողմաս առինք, առաջին շենքի հիմքը դրինք. արծաթյա տախտակի վրա գրված էր Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարի ստորագրությունը:

1925-ին հիմ Արաբկիրից ներգաղթողներին աշխատանքով ապահովելու համար տրիկոտաժի «Կարմիր ջուլհակ», հետո ալ՝ «Քիմիական մաքրման գործարան» հիմնադրվեց:

Ես ալ Հայաստան եկա: Ջուլհակի գործիքներս ծախեցի, տուն շինեցի:

102 (102).

ՀԱՅԿԱԶ ՍԵՂՐԱԿԻ ԹՈՐԻԿԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՆՎ. 1902 Թ., ԱՐԱՐԿԻՐ)

1914 թվին հորս թուրքական բանակ տարին: Ան որ հայ էր՝ օրենքից դուրս էր: Բոլոր հայ զորակոչվածներուն տարել էին, Էրզրումում փոսեր են փորել տվել, վերջը բոլորին խփել են, փոսերուն մեջը թաղել են: Լուրը եկավ մեր տունը: Սուգ ու շիվանն սկսավ: Տունին մեջը լաց են լինում: Դրացիները լաց են լինում: Ամեն տուն մեկ-երկու զոհ ուներ տված: Վերջը եկան մնացած տղամարդկանց հավաքեցին: Այս անգամ հորեղբորս տարին, որպես մեծի: Ես ալ մինչև վարի չարշին անոր ճամփու դրի: Ան քիչ մը խուրմա առավ, ինձի տվավ, ըսավ. «Գնա՛ տուն»:

Վերջը լսեցինք, որ ամուսն բոլորին տարեր, Եփրատ գետը թափել էին: Հրաման ելավ. «Ով որ թուրքանա՝ կազատվի»: Մեր ժողովուրդը թուրքությունը չընդունեց: Եկան թուրքերը, մեր տուններուն դուռները փակել տվեցին, մեզի աքսոր քշեցին: Մայրս էր, եղբայրս, քույրս ու ես: Էրզրումից էլ կային, ուրիշ տեղերից էլ կային բերված: Ադ բոլորին հետը մեզի խառնեցին տարին:

Մայրս մի հատ տեղաշոր, մի քիչ հաց, մի քիչ շլորի թթու առավ, որ ճանապարհին ծարավ ըլլանք՝

ուտենք: Խեղճ մայրս էդ բոլորը շալկել էր: Փոքր ախպորս ալ շալկել էր: Մեզի ոչխարներու պես քշեցին մինչև Եփրատ, մինչև Փըրընջըլար: Եկան երեսեքին հավաքեցին: Մայրս ինձի, ախպորս և հորեղբորս երկու աղջիկներուն տվավ, որ տանին: Մեզի սալով Մալաթիա տարին: Այդտեղը հայություն կար: Մի մարդ եկավ մեր չորսին տարավ իրենց տունը: Սեղան դրին, հաց էինք ուտում, ես սկսա «Հայր մեր» ըսել, բոլորը աղոթեցին: «Ա՛խ, - ըսավ մարդը, - Աստված թող մեզ ազատի»:

Երկու օր ետքը արթնցանք, որ բոլորին տարել, սպանել էին, միայն ես քնած էի մնացել: Մեկ ալ տեսնամ ժանդարմ մը եկավ, ըսավ. «հարյուր յոթանասունյոթ հայ երեսա հավաքեցինք, տարինք, սպանեցինք: Դու մնացիր, ես քեզի իմ տունս պիտի տանեմ»: Գացինք: Հյուսենին բեկ անուճով գյուղ մըն էր, Մալաթիայի կողմը: Էդտեղ թուրքերը մատեր էին: Ես ալ ժանդարմին քովը քնել եմ: Մեկ էլ տեսա գյուղին բեկը ինձի գրկել, տանում է: Ես սկսա լաց լինել: Առավ բերավ ժանդարմին քովը:

Ան ըսավ ինձի. «Դու մնա, ես կգամ»: Եկավ:

Ինձի տարավ տուն: Լողացրի՜մ, մազերս կտրեցի՜մ, շորերս փոխեցի՜մ: Անու՜նս փոխեցի՜մ Հուսեհի՜մ դրին:

Ադ ժամդարմը ամուսնացած էր, կինը ինձի մոր պես սիրեց: Գառնեքը կարածացանք: Ես ո՛չ թուրքերեն, ո՛չ ալ քրդերեն գիտեմ: Մեկ էլ տեսա, որ ժողովուրդը, հրացանն առնողը փախչում է: Քանի մը թուրք զինվոր եկան, ձեռքերս, ոտքերս կապեցին, ինձի գցեցին Եփրատ գետը: Բախտես ուռենու ծառ մը կար ափին բուսնած, ադոր ճյուղերը իջած էին ջուրին վրա, ճյուղերը մի կերպ բռնեցի, մնացի: Ադ տեղեն երեխեք էին անցնում, եկան ինձի ազատեցին: Լալեն եկա ժամդարմին տունը: Ես լաց եմ լինում: Իրիկունը մուրթ կոխեց, ադ զինվորները եկան ադ ժամդարմին տունը, որ հաց ուտեն, քնեն: Իմ ժամդարմ տերը ձեռքես բռնեց, տարավ ամոնց քովը, ըսավ. - Ինչու՞ այսօր աս տղային գցեցիք Եփրատը:

Ըսին. - Չիմացանք քո տղան է, - տերս վռնդեց անոնց:

Կհիշեմ, մայրս, երբ մեզի ճամփեց Մալաթիա, ըսավ. «Դուք գացեք, մենք ալ վաղը պիտի գանք»: Ան մեզի խաբեց, որ գոնե մեր կյանքը փրկվի: Իմ փոքր եղբայրս հիվանդ էր, թուրքերը ըսին՝ տանհիք բուժենք: Ալ չիմացա ի՞նչ եղավ: Օր մը ոչխարները արածացրի, տուն եկա լալով՝ ախպերս միտս էր ընկել: Տերս էկավ ըսավ. - Ինչու՞ կուլաս:

Ըսի. - Ախպերս միտքս եկավ:

- Էլ լաց մի՛ լինի, - ըսավ, - անոր սաղ-սաղ թաղել են:

Ես վերջը լսեցի, որ քրոջս քյուրդերը փախցուցեր են, մայրս ալ մազերը փեթթելով ետևեն վազեր է, մորս ալ սպանել են: Ադ ալ հորեղբորս կնիկը շատ տարի հետո ինձի գրեց Ամերիկայեն, քանի որ ան իրենց հետ էր եղած աքսորի ժամանակ և մի կերպ ազատվել էր, ամերիկացիները որբամոցով տարել էին Ամերիկա:

Տիրոջս տանը միջնեկ ախպեր մը կար: Ան գիտե՜ր, որ ես գյավուր եմ: Օր մը էշի քուռակին մատած էի, ան ինձ վրա հարձակվեց, ուզում էր ինձ սպանել: Մայրը դռըն տվեց, ինձ ազատեց՝ լաց լինելով. «Ա, ֆըլա է», որը քրդերեն կնշանակե. «Մեղք է՝ երեխա է»:

Ադ կինը տարավ ինձ մարագ, բուժեց, քանի որ երեսս ուռել էր. այնպես ծեծ մը տված էր, որ ցավից մեռնում էի: Մայրը ակամջիս մեջը հալացրած ծամոն կաթեցրեց, արյուն եկավ ակամջիցս, ցավը անցավ:

Գյուղացիները ըսին ինձի. «Դու՜ն լավ կընես փախնես, ադ տղան քեզ մորեն կսպանի»:

Ուրիշ արաբկիրցի տղա մը կար, անոր հետ փախանք: Ծամփին խաղող ծախող մը տեսանք, ան ըսավ. «Ու՞ր եք գնում: Ձորով գնացեք, մի տուն կա, դուրը խփեք, ըսեք Հյուսեհի՜ն չավուշն է դրկել մեզի»:

Գնացի՜մք գտանք ադոր տունը: Սոված էինք, մեզի հաց-մաց տվին, կերանք: Հոն մեկ շաբաթ մնացի՜մք: Ինձի տարին Մալաթիա, ուրիշ գյուղ մը: Հոն ալ հարս ու կեսուր էին, անոնց ոչխարներն էի արա-

ծացնում: Մի հատ ոչխար ծնվավ, ինձի առի, տարի, գառը մեծցավ: Ձեռքես առին տարին ծախեցին: Ես ալ ադ տեղեն փախա: Մալաթիա եկա, թուրքի մոտ: Հոն ալ ինձի լավ չէին մայում, դուրսը պառկեցնում էին, ձյունը եկել էր, տակը պառկել էի: Մարդ մը եկել տեսել է, որ ես ձյունի մեջ պառկած եմ, մեղքեցել է, առավ, տարավ իր գոմը, թրիքի մեջ թաղեց, որ տաքանամ: Իսկապես որ լավացա:

Երկու օր վերջը մի մարդ էշով քաղաք էր գնում, ես ալ դուրը կայմել էի, ան ինձ ըսավ. - Էկուր հոս, էշիս մայե, կեր տուր, իմ քովս կուգա՛ս:

- Կուգամ, ամմա հարևան եք, կոիվ չըլլա իմ պատճառովս, - ըսի ես:

- Էէ՛, էկուր, - ըսավ:

Անոնք ալ մոր շորեր հագցուցին: Ծատ ոչխարներ, կովեր ունեին, հարուստ էին: Գիշեր-ցերեկ անոնց անասուններն էի արածացնում: Բերում էի հանդից, կթում էին, մորեն տանում էի արածացնելու:

Ո՞նց եղավ չգիտեմ, երկու ոչխար ինձից գողացան: Ինձի տերս ըսավ. «Դու՜ն ծախել ես, որ փախնիս»: Օրերս հանեց, ինձ կապեց, ջուրը վրաս լցրեց ու սկսեց խրքաճով ծեծել: Տունին կնիկը մեղքացավ, եկավ իմ պարանները կտրեց, ինձի դուրս գցեց: Ես փախա: Դրսում մի ուրիշ մարդ հանդիպեց: Ինձի տեսավ էդ վիճակով, մեղքցավ տարավ տունը: Աղայիս տունը մարդ մը եկավ հրացանով, ըսին՝ ադի խազանջը օղին է, ան հայ է: Ադ մարդը ինձի հարցրեց. «Դու հա՞յ ես»:

Ես վախենում եմ, արդեն հայերենս ալ մոռցած եմ: Ինձի առին տարին արաբկիրցի թուրք մը կար, անոր քովը տարին: Ես իմ ծնողքիս, հարազատներիս եմ փնտրում, հայերենս մոռցած եմ: Ադոնք ինձ ուզում են թուրքացնել: Տիրոջս ճաշ եմ տանում: Ադոնք ալ տասնհինգ հոգի են, անոնց խզմեթն եմ անում:

Օր մը խանութին առջևը մատած եմ, կնիկ մը եկավ, մեղրով փեթակ է ծախում: Ինձի տեսածին պես լաց եղավ: Ես ըսի. - Ինչու՞ կուլաս:

- Քու անունդ Հայկա՞՞գ է, մորդ անունը՝ Մաքրուհի՞, պապադ՝ Սեդրա՞կ, քույրդ՝ Փայլու՞մ, եղբայրդ՝ Մուշե՞ղ:

- Ես՝ Թորիկենց Հայկազն եմ, - ըսի:

Ան ամուսնացել էր թուրքի հետ: Ես ըսի. - Մարդու բան չըսես: Տունին մեջ գողություն է եղել, ինձ վրա չձգեն:

Ադ կնիկը լաց լինելով գնաց: Գացեր պատմել է: Առավոտը հաց էինք ուտում, երկու կնիկ եկան, մեկը երեկվա կինն էր.

- Աս Հայկազն է, - ըսավ:

Ես ըսի. - Ես հարազատ չունիմ:

Տերս ըսավ. - Եթե եղունգը միսեն կբաժնվի, հարազատն ալ կբաժնվի:

Կիները ինձի տարին մի տուն: Գացի՜մք պարտեզը մատանք: Ես հայերեն չգիտեմ, միայն քիչ մը կհասկնամ: Հոն արաբկիրցի մարդ մը կար, գործվածք էր բերել, ըսի. - Եթե Արաբկիր գնաս Սեդրակ

աղային տունեն ո՞վ կա ինձի խաբար բեր:

Էդ մարդը ըսավ. - Բո ամուսնը Հայկա՞զ է: Բո քեռին ըսեր է ինձի՝ եթե Հայկազին գտնաս, կբերես Արաբկիր:

Ադ մարդը ինձի տարավ Արաբկիր: Ադի արդեն 1925 թիվն էր: 1928 թվին ալ Հայաստան եկա, Նոր Արաբկիրում տուն շինեցի, ամուսնացա, ընտանիք կազմեցի: Փա՛ռք Աստծո:

103 (103).

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՄԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1904 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Մերինները Անիից են գաղթել Արաբկիր և ապրել են ու աշխատել: Մեր ընտանիքը չորս ախպեր, հեր ու մեր էինք: 1915 թվին թուրքերը եկան, ախպորս թուրքական զինվոր տարին: Մեծ ախպերս Պոլիս էր, քեռուս մոտը կաշխատեր, ամոր ալ Պոլիսեն աքսոր են տարել: Ես չորրորդ դասարան էի սովորում: Պարոն Տիգրանը մեր ուսուցիչն էր: Ան տիգրամակերտցի էր: Օր մը եկավ ըսավ. - Տղա՛ք, աս մեր վերջին օրն է. ամենքդ ալ տուն գացեք:

Մեկ ալ տեսանք՝ երկու ժամդարմներ եկան, ըսին. - Պարոն Տիգրանն ու՞ր է:

- Դաս կուտա:

- Ի՞նչ դաս:

- Մաթեմատիկա:

- Գնա պարոն Պետրոսին ալ կանչե:

Կանչեցինք պարոն Պետրոսին ալ: Ժամդարմը քանդալը ձեռքերնուն անցուց: Պարոն Տիգրանը դպրոցի տնտեսին ըսավ. - Գուրգե՛ն, աշակերտներուն տուն դրկիր, դպրոցը փակիր, բանալին տար եկեղեցի: Կես ժամ վերջը մեզի արձակեցին:

Ժամդարմը հրամայեց. - Մինդերները տարեք տուն. գյավուրի դպրոցը փակվավ:

Տասնհինգ օր վերջը սկսան հայերուն տանիլը: Գիշերը տունները մտան, երեք հարյուր հոգի տարան: Ամենալավ տղամներուն տարին մորթեցին, թափեցին Եփրատը: Մյուս օրը եկան երեսունհին հիսուն տարեկան տղամարդկանց հավաքեցին, տարին, անոնց ալ սպանեցին: Մնացին կիներն ու երեխաները:

Տասը օրեն ետքը եկան, մեզ ալ հանեցին: Ըսին. Ծատ բան մի վերցուցեք, միայն ձեր ոսկեղենները

և ուտելիք, քանի որ տասնհինգ օրեն ետ պիտի գաք:

Մենք մեր տունին դուռը փակեցինք, բանալին տվինք թուրք հարևանին: Ծանապարհ էլանք: Խալ-խը էշ է առել, ձի է առել, պաշար է առել: Մենք ո՛չ էշ ունեինք, ո՛չ մի բան: Մեկ էլ ժամդարմներն եկան՝ տասներկու ձիավորներ, ըսին. - Ով որ արհեստավոր է թող մեկ կողմ՝ աջի վրա կայմի:

Ծուկան բոլոր հայեր էին: Ամեն մարդ իր խանութը փակել էր արդեն, շատերուն ալ տարել, կոտորել էին: Արդեն տղամարդ չէր մնացել: Հերթը եկավ ախպորս: Ժամդարմը հարցուց. - Արհեստավո՞ր ես:

- Դեմիրճի եմ:

- Ինչքան ազգական ումիս՝ մեկ կողմ թող կանգնին:

Մենք մեկ կողմ կանգնեցինք: Մյուսներուն քշեցին աքսոր: Ալ մեղմըն ալ չտեսանք անոնց:

Ժամդարմն ախպորս պրոպուսկ մը տվավ, ըսավ. - Աս դռանդ վրան կդնես: Խանութդ ալ կբանաս: Գացե՛ք ձեր տունները:

Դիվրիկը մեզի մոտ էր: Հայրս իր եղբոր հետ գնացել էր Դիվրիկ, իմ եղբայրն ալ հետերնին էին տարել: Հորս էմտել կզնդակահարեն: Հորեղբայրս ծեր էր, աչքը կույր էր, չէին սպանել: Ախպորս ալ թողել էին, որ ձեռքեն բռնե քալեցեն: Բայց վերջը խեղճ հորեղբորս ալ կզնդակահարեն: Ախպերս մի կերպ փախչում է, գալիս է Արաբկիր, մեզ մոտ:

Մինչև 1927 թիվը մնացինք Արաբկիրում: 1928 թվին եկանք Հայաստան, անցանք Երզնկայեն: Տրապիզոնեն մավով եկանք Բաթում: Բաթումեն՝ Երևան: Երևանում ալ Նոր Արաբկիր թաղամասը հիմնադրեցինք:

104 (104).

ՂԱԶԱՐ ԳՅՈՒՄԻՇԳԵՐԴԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1905 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Մենք՝ արաբկիրցիներս, շատ հյուրասեր ենք, քանի որ մեր հոնտեղը շատ խաղաղ ու ճոխ կյանքով կապրեինք: Մենք Անիեն գաղթած ժողովուրդ ենք, վեստ Սարգիսը խաբեց Գագիկ թագավորին: Անին հազար ու մեկ եկեղեցի ունի եղեր: Մեծ հայրիկս կպատմեր ադ բոլորը:

Ես տասը տարեկան էի, երբ տասնհինգ հոգի, ադոր մեկ հատը՝ հորաքրոջս ամուսինն էր՝ Մար-

տիկ աղան, մյուսը՝ վարդապետին փոխանորդը՝ Տեր Կորյունը, որը մեր տներում էր, և ուրիշներ վիլայեթեն կանչած էին, եկել էին, մենք լուր չուներինք: Մենք դպրոց կերթայինք: Երկու զինվոր ոստիկան պլումգի-մավոր էկան դպրոցին առջևը: Եղբորս հետ դպրոցեն էլանք, պապայիս խանութը գացինք: Պապաս ալ մալբանդ էր: Անտեղեն ալ մեր մականունը՝ Նալբանդօղլի կըսեն: Պապաս խորեն անուսով աշկերտ մը

ումներ, Արթին վարպետը ըսավ անոր. «Աս չոքովաները տուն տար»:

Քիչ ատենան շուկան մարդ չմնաց: Տուն գացինք, որ վարի ախոռներում դուռը բաց է, պապաս գլուխը կապված պառկած է, ետդանը բաց: Քյուրդ աղան՝ Թաթիկի Մստոն գոփայով պապայիս ծեծեր է: Ութսունհինգ տարեկան մեծ մայրս, մամաս և կույր հորաքույրս աղի արցունք են թափում: Աղ քյուրդին արքանջակները կուգան չեն ձգեր, որ շարունակե: Կձգեն պապայիս գետիմը արյուններում մեջը՝ կերթան: Շուկայի ծանոթ հայ տղաները կուգան արյունի մեջ կոլոված հայրիկիս տուն կտանին: Ան կես ճամփին չի կրնար քալել, ստիպված կշակեն, հագիվ տուն կբերեն:

Արաբկիր քսանչորս հազար հայություն կար, կըսեն, ընդամենը մնացեր էր հազար չորս հարյուր հոգի, ան ալ ինչի՞ շնորհիվ, քանի որ հոն ամբողջ արհեստավորները հայ էին՝ ձիուն մալ խիողը, դեմիրճին, բախրճին, մալբամդը: Անանկ որ արհեստավորներում պահեցին:

Ամբողջ շուկային փողոցները ոստիկանները բռներ էին, Ահմետ-Մուհամետներում հաներ են դուրս, հայերում բանտարկել են: Փիլիպոսը պապայիս հորեղբոր տղան էր: Ան շատ ուշիմ էր և միշտ ճեմարանին առաջինը կելլար: Անոր հետ հասակակից էի: Աղ Փիլիպոսը արձակուրդին կուգար տուն, կոշկակարություն կըներ: Աս փորձանքը, որ էկավ մեզի, աղ Փիլիպոսին ալ բռներ տեղ մը տարեր խո-

թեր են, ուզեցել են թուրքացնել: Թուրք զաքիթ մը կուզե կոշիկ կարել, Փիլիպոսին կբռնե կստիպե, որ կարի: Փիլիպոսն ալ կըսե՝ կաշի չունիմ, դրամ չունիմ, որ կաշի առնեմ: Զաքիթն ալ աղ մահաճա կբռնե, կսկսի Փիլիպոսին ծեծել: Վերջը օտարներու հետ Փիլիպոսը Հայեպ կերթա, կազատվի: Հայեպեն ալ Ամերիկա կերթա, բժիշկ կդառնա, 1926-ին ալ Հայաստան կերթա, կհաստատվի:

Իշդեն աղ Փիլիպոսին հետ պապայիս կաթ տարինք, կլայեկված ամանով: Ժամդարմ մը էկավ, շաքարը առավ, տարավ: Երկու օր վերջն ալ բոլորին գորանոց տարին: Սպասեցինք գորանոցին դուռը: Վերջապես մեզի ձգեցին մերս մտանք: Աջ-ձախ մտանք, մերսեն կրակ կուգա երեսիդ: Պապայես երկու օր վերջն ալ պապայիս հորեղբոր տղային՝ Օմավոնին հայրն ալ տարեր էին հոն: Չորս-չորս հոգի քենդիրով կապված էին իրար: Երկար տեղ մըն էր: Պապաս և հորեղբայրս իրար քով էին: Ես պապայիս ձեռքը բռնեցի: Անտեղեն ոստիկան մը էկավ, մեզի դուրս շարտեց: Ալ պապայիս և հորեղբորս չտեսա:

Էրզրումին կողմեն էկան գաղթականներու մոր քարավաններ՝ ոստիկաններն ալ հետերին: Անոնք եսխա-քրավաթ, փայթոններով էկան, հարուստ հայեր էին: Անձրևի պես հայերու քարավանները իրարու ետևե կուգային: Երբ վերջը ոռուր մտավ թուրքերում պատժեց, աքսորեց, ամմա ի՞նչ օգուտ, վերջը վերջը Էրզրումն ալ թուրքին մնաց:

105 (105).

ՊԵՏՐՈՍ ԿԻԿԵՇԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1906 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Հորս քիչ եմ հիշում: Երբ իմը տարեկան էի, Էրզրումի կողմից հայեր էին գալիս աքսորված: Այն ժամանակ մենք գնում էինք մրանց տեսնելու ո՞րը հիվանդ, ո՞րը մեռած՝ այդ բոլորը տեսել եմ դեռ մանկուց...

Երբ մրանց տարան լրիվ, մեր քաղաքում թուրքերն իրենց ոստիկաններով սկսեցին թաղեթաղ տունները մտնել և հրացան պահանջել. եթե չտային հրացանը, այդ ժամանակ սկսում էին ծեծել: Մեր թաղը, որ պիտի գային, մեծ հայրս գիտեր: Այդ օրը ինձ վերցրեց և գնացինք մի ուրիշ թաղ, որը մաքրել վերջացրել էին առաջուց: Երբ երեկոյան մենք վերադարձանք տուն, տեսանք մայրս պառկած անկողնում. ոչ մի լուր չունեինք, որ ծեծել էին, փայտով հարյուր հիսուն անգամ խփել, ամբողջ մարմինը սևացրել էին՝ երկու ամիս պառկելուց հետո վեր կացավ տեղից:

Հետո սկսեցին խելաճառ տղամարդկանց հավաքել, բանտարկել, բանտից էլ կապկպված տանու՛մ էին ու տանու՛մ և ետ չէին վերադառնում: Մենք էլ, այդ ժամանակ շատ փոքր լինելով, գնում էինք փողոց և մտնում մայրս, թե ինչպես են մրանց տանջում:

Երբ տղամարդկանց գործը վերջացրին, հրաման

արձակեցին, որ մնացած հայերին էլ պետք է աքսորել, և թուրք ոստիկանները սկսեցին թաղիցթաղ ընկնելով բռնի հավաքել, տանել. ու՞ր՝ մենք ալ չգիտեինք: Ես ու ինձանից ավելի փոքր եղբայրներս մտնեցինք էշերի վրա, իսկ ինձանից մեծ քույրս ոտքով էր գալիս: Մեզ հանեցին քաղաքից դուրս, երկու օր պահեցին, հետո մորից գնացինք: Երեք օր գնալուց հետո մեզ մատակարարին Մալաթիայի կողքը, որ Ղրիսգյոզ էին անվանում: Ծառ ուժեղ գետ էր: Այդ գետի կողքը մեզ կանգնեցրին բոլորիս: Սկսեցին ոստիկանները հավաքել խելքը հասած տղամարդկանց, որ մնացել էին: Մեծ հորս, որ ինձուռնվեց տարեկան էր, մույմպես տարան մեր կողքից որպես տղամարդ, իսկ մենք էշերի վրայից մայրս էինք: Այդ տղամարդկանց տարան և մեզանից մի հարյուր մետր հեռավորության վրա, ուղի մեր դիմաց, շարք կանգնեցրին և տարամթափեցին այդ գետի մեջ: Իրենք մեր կողքերը կանգնած մայրս էին, որ ոչ մեկը դուրս չիգա և եթե մեկը դուրս գալու փորձ աներ՝ հրացանով խփում էին: Մենք այնտեղ մնացինք մոտ երեք օր: Այդ ժամանակ շատերն իրենց կախեցին և խեղդամահ եղան:

Երեք օր հետո Մալաթիայեն սայլեր եկան և ստիպեցին փոքրիկներին տալ թուրքական որբանոց: Մայրս մեզ խաբեց. «Դուք ալ նստեք սայլերը գնացեք, մենք ալ կուգանք» ասելով: Մեծ քույրս չի համոզվեց, իսկ մենք փոքր էինք՝ շուտ համոզվեցանք և գնացինք: Սայլ նստեցինք ես, ինձանից փոքր երկու եղբայրներս և հորաքրոջս փոքր աղջիկը. բոլորիս տասնհինգ-քսան սայլի մեջ տեղավորեցին: Երբ հասանք Մալաթիա քաղաքի վերին ծայրը, մեզ իջեցրին: Մի մարդ մոտեցավ ինձ: Ես հորաքրոջս աղջկան շալակել էի, իսկ իմ եղբայրներն էլ մոտս կանգնած էին: Ինձ ասաց՝ այդ աղջկան տուր: Ես թուրքերեն չէի գիտեր. ձեռքով հասկացրեց: Ես էլ չի համաձայնվեցի: Այն ժամանակ թուրք մարդը ապտակեց ինձ, և քիթիցս արյուն եկավ: Թուրքը իմ շալակից առավ երեխային, գնաց: Դրանից հետո այլևս չեմ տեսներ: Ես այդ ժամանակ քթիս արյունը սրբեցի և իմ երկու եղբայրների ձեռքերը բռնելով՝ գնացի թուրքի որբանոց, որը անունով էր որբանոց: Էնտեղ քնելու տեղ չկար և ոչ մի բան չկար: Մենք էլ, ասելով հիմի մեր մայրերը կուգան, այդ հույսով էինք ապրում:

Անցան ամիսներ, մենք այլևս հույներնիս կտրեցինք: Այդ ժամանակ Մալաթիայի հայերը չէին աքսորվել: Այդ հայերը կառավարությունից գաղտնի գալիս էին, հայաթի պատերի վրայով փախցնում տանում էին հայ երեխաներին: Արդեն համարյա բան չէր մնացել: Մի օր էլ ես հայաթը կանգնած էի, տեսա պատի վրայից մեկը ինձ ձեռքով արեց՝ թե արի, ես անմիջապես գնացի: Ինձ ասացին՝ եթե քեզի տանինք, կուգա՞ս: Ես ասի՝ կուգամ, բայց ունեմ ինձանից փոքր երկու եղբայր: Նրանք ասացին, որ նրանց էլ կտանեն: Ես եղբայրներիս կանչեցի, համոզեցի. ես օգնեցի՝ ներքևից, նրանք էլ՝ վերևից, քաշեցին մեզ ցանկապատի վրա և տարան: Եղբայրներիս տարան ուրիշ տեղ, ես էլ գնացի ինձ վերև հանող մարդի տունը, որ հետագայում պետք է տաներ, որ եղբայրներիս տեսնեմ: Բայց, ափսո՛ս, չի տեսա այլևս իմ եղբայրներին: Ինձ չի կարողացան տանել նրանց մոտ, քանի որ դրանից երեք օր հետո այդտեղի հայերն էլ աքսորվել էին մեր քաղաքի հայերի մահ: Ուրեմն իմ եղբայրներին նորից տարել են որբանոց, ես չեմ իմացել և առաջարկեցին, որ ինձ էլ տանեն որբանոց, ես չի համաձայնվեցի: Եթե ես իմանայի, որ եղբայրներիս տարել են նորից՝ կհամաձայնվեի: Ես նրանց հետ ճանապարհ ընկա, գնացի: Դու մի ասի՝ այդ որբանոցը նույն ճանապարհի վրա է եղեր. երբ հասանք որբանոցին, ասացին, որ իմ եղբայրները այդտեղ են: Ես կարծեցի՝ ինձ խաբում են, բայց զաթիթին ասացին՝ աս տղան որբանոցի տղա է: Սա էլ երեսիս ապտակեց և մտցրեց որբանոցի դուռնեմ ներս: Ես գնացի բացեցի այն սենյակի դուռը, որտեղ եղբայրներս էին, բայց ի՞նչ. սենյակի մեջ անկողին մը կար, երեխաները այդ անկողնի տակ մտնում դուրս էին գալիս առանց ջորի, ամբողջապես մերկ, ոնց որ մի մրջյունի բույն լինե: Բայց եղբայրներս այդտեղ չէին: Հարցուցի որբանոցի մեծին, ան ալ չիմացավ ուր են

եղբայրներս, ասաց՝ եղբայրներդ գնացել են ուրիշ որբանոց:

Ես նորեն ինձ հայաթ գցեցի: Պատից թռա, գնացի այն տունը, որ առաջ ինձ տարել էի, բայց ի՞նչ տեսնամ. այդ տան ամեն ինչը թուրքերը տարել էին, ոչ մի բան չէին թողել՝ դռները, պատուհանները բոլորը բաց էին: Այդ հայաթը մի փոքր պատուհան կար, եղա պատուհանը նստեցի մինչև երեկո: Ես արդեն սոված էի. մինչև երեկո բան չէի կերել, ո՞վ պետք է տար: Ես սկսեցի վախենալ և լաց լինել: Մեկ էլ տեսա, որ հեռվից երկու մարդ են գալիս. մեկը կին է՝ հայ, և մյուսը՝ թուրք մարդ: Եկան, ինձ մոտեցան. այդ թուրքը հայ կնոջը բերեց, որ ինձ հետ խոսա հայերեն: Կինը ինձ ասաց. - Այս մարդը քեզ ուզում է տանի, պահի, իրեն զավակ դարձնի, կգնա՞ս:

Ես ասացի. - Ո՛չ, չեմ գնա թուրքի մոտ:

Կինը նորից ինձ համոզեց, որ քեզի ջուր կուտա, հաց կուտա, ամեն ինչ: Ինձ համոզեցին, ձեռք բռնեցին կինը և մարդը, մենք գնացինք այդ թուրք մարդի տունը, որ զավակ չունե: Երեք տարի ես մնացի այդ թուրքի մոտ: Արդեն մոռացել էի հայերենս և թուրքերեն էի խոսում: Մի օր էլ դուռը թակեցին, ես գնացի բացելու և ի՞նչ տեսնեմ. մայրս և հորաքույրս են դիմացս կանգնած: Ես սուս ու փուս դուռը փակեցի և մյուս դռնից փախա գնացի դուրս, որ ինձ նորից թուրքը չտանի:

Հիմա գնա մորս: Աքսորի ժամանակ, երբ մեզ ուղարկեցին որբանոց, նրանց տանում են մինչև Դեր Զորի անապատը: Դեր Զորի անապատում թուրք ուսուկանները թողնում են հայերին ու փախնում: Հայերը մնում են անպաշտպան: Այդ անապատում արաբները բոլորին կողոպտում են, իսկ շատերին սպանում են: Նրանք մնում են սոված և ծարավ, անզուս գետնին խոս չի եղել, որ ուտեն: Նրանք մնում են առանց հացի և ջրի, մոտ քառասուն օր: Այդտեղ քրոջս արաբները փախցնում են, և մայրս այլևս նրան չի տեսնում, իսկ հորաքրոջս էլ կորցնում է, և այդպես գնում են ամեն մեկը տարբեր կողմեր, որ հաց և ջուր ճարեն: Վերջապես, շատ գնալուց հետո հասնում են մի գյուղ և այդտեղ ջուր են գտնում. ուզում են ջուր խմել, գլուխները մնում է ջրի մեջ, որովհետև արևից վառված են եղել: Տեղի գյուղացի արաբները խելքի են գալիս և անմիջապես հեռացնում են ջրի մոտից, շարքի կանգնեցնում, ջուր են բերում, մի բաժակ և մի կողով էլ խաղող: Բաժակով տալիս են մեկ կաթիլ ջուր և մի գիլա խաղող. բոլորին այդպիսով նրանք վարժեցնում են, որ չուռին: Հետո կըսեն՝ գնացե՛ք, խմե՛ք, ինչքա՛ն կուզե՛ք: Գյուղացիները այդտեղ հայերին բաժանում են տների վրա՝ ծառայելու, մայրս էլ ծառայում է: Մի օր խազայինը ասում է մամայիս, թե այս թաղում մի հայ էլ կա, կուզե՞ս ծառայեցնեմ, արի՛, գնանք: Գնում, տեսնում են, որ հորաքույրս է, բայց չեն ցույց տալիս, որ բարեկամ են և մի օր, գաղտնի, գիշերով փախչում են Ուրֆա: Այնտեղ ջուհակություն են անում, փող հավաքում և որոշում գալ Մալաթիա՝ մեզ գտնելու: Գալիս են որբանոցի այդ ծանոթ կնոջը հարցնում ի՞նչ եղան իմ տղաքը:

Ան կըսէ՝ մեկը կա, մյուսը՝ հիվանդ էր, մեռավ, տարին թաղելու, մեկալը՝ առողջ էր, բայց մեռածին քովը քնած էր, անոր ալ բռնեցին ողջ-ողջ տարին թաղեցին մեռածի հետ...

Մենք ուղքով եկանք Արաբկիր: Ես հայերենը բոլորովին մոռացել էի: Մեզ բռնեցին բանտ տարին, ըսելով, թե դուք աքսորից փախել եք: Հետո ազատեցին: Մեր տունը քանդել էին, դարձրել հողին հավասար, միայն մնում էր այգին իր ծառերով: Մենք գնացինք իմ մեծ մոր տունը և հոն մնացինք, բայց հոն ալ թողեցինք ամեն ինչ և տեղափոխվեցինք այլ թաղամաս: Արդեն ես դարձել էի տասներկու տարեկան: Ես դպրոց գացի, միայն առաջին դասարան և դուրս եկա, որովհետև մայրս դպրոցի վարձը չկարողացավ տալ: Հետո ես գնացի աշխատելու: Ջուլհակություն սովորեցի առանց փողի. ուտելիք և հագնելիք կուտար միայն: Այսպիսով, ես վեց տարի աշխատեցի և սովորեցի, որից հետո ինձ տարին թուրքի զինվոր. ես արդեն տասնութ տարեկան էի: Արաբկիրից դուրս եկանք գնացինք Խարբերդ, վեց օր մնացինք հոն, դուրս եկանք, գնացինք Դիարբեքիր, որը Տիգրանակերտ հայկական քաղաքն է: Այնտեղ մորից ութ օր մնացինք. բոլոր տեղերը ուղքով էինք գնում, մոտ ամիսուկես քայլում էինք. ինձ հետ կային չորս հոգի հայ, մնացածները թուրք էին՝ մոտ երեք հարյուր հոգի: Մենք՝ հայերս, պայմանավորվեցինք, որ հայերեն չխոսենք, որ թուրքերը չիմանան, եթե իմանան, մեզ նեղություն կուտան: Երբ պիտի մտնեինք գնացք, մորից թուրքերեն էինք խոսում, մրանք կարծում էին, որ մենք էլ թուրք ենք, և մեզ վրա վագոնի դուռը չփակեցին: Մենք որոշ գաղտնիքներ սովորեցինք ճանապարհին, որ գնացքները պետք է կայնեցնեն Միսլու-միյայի կայարանը, որ Հալեպի կողքն է: Նույն գնացքը մեր վագոնը թողեց և շարունակեց ճանապարհը դեպի Հալեպ: Երբ վերադառնար Հալեպից, մեր վագոնները պետք է միացներ և մեզ տաներ մի ուրիշ քաղաք: Այն ժամանակ հայ ընկերներով խորհուրդ ըրինք, որ գնանք ճաշարան-վագոնի տիրոջը խնդրենք, որ մեզ պահի: Բայց ճաշարանի պետը մեզ համոզեց, որ եթե մեզ պահի, մեզ կբռնեն, մորեն կտանին ետ. երկու տարի պետք է ծառայենք՝ «Ձեր զինվորությունը ըրեք, հետո գացեք ձեր տները»: Մեր տղաները համոզվեցին, որ ճիշտ է: Գնացինք մեր վագոնը: Սիրտս հանգիստ չի մտնում: Ջուրի աման մը ունեինք, ես առի, վագոնեն դուրս թռա: Երկաթգծի ճամփով գնացի, մի բակ տեսա, երկու երեխա խաղում էին, մի մարդ էլ մրանց հետ հայերեն էր խոսում: Երեխաներին առավ, մերս տարավ: Ես մտածեցի, որ այստեղ հայ է բնակվում: Մտա ներս, տեսա այդ տունը մալ խանութ է: Բարև տվի հայերեն, մրանք էլ բարև տվին, հարցրին. - Որտեղացի՞ ես:

Ես ասի. - Արաբկիրցի եմ:

- Մի արաբկիրցի բերենք, կճանչնա՞ս:

- Բերե՛ք, որ տեսած ըլլամ՝ կճանչնամ:

Այդ ժամանակ մի տղա բերին. ես անոր տեսել էի դպրոցում: Ծանաչեցի: Ամփոփապես մա սկսեց հարցուփորձ անել:

Ես ասացի. - Ու՛շ է, մեզ տանում են թուրքի զինվոր, միայն իմ փախնելու մասին մտածիր:

Նա ինձ հարցրեց. - Ֆրանսերեն գիտե՞ս:

Ես ասացի. - Հայերեն շա՛տ գիտեմ, որ ֆրանսերեն իմանամ:

- Հապա ո՞նց անենք: Եթե դուրս գաս գյուղից՝ հայ բանվորները Հալեպից եկել են և ճանապարհ են սարքում, միայն թե խառնվիս մրանց հետ՝ այդ ժամանակ կազատվիս:

Ես ասացի. - Ցու՛յց տուր ճանապարհը, որ գնամ:

Նա էլ ցույց տվեց: Ես իմ ձեռքի եղած ջրի ամանը նետեցի մի կողմ և գնացի: Բավական գնալուց հետո լսեցի, որ ինձ կանչեցին. ետ դարձա մայեցի, որ ինձ է կանչում և ասում է. - Սխա՛լ ես գնում:

Ես ասացի մրան. - Դու մի հարյուր մետր հեռավորության վրա գնա, ես քեզի մայելով կուզամ, այնպես որ, ո՛չ ոք չի իմանա:

Տղամ համոզվեց և գնա՛ց: Գնաց, ինքը՝ առաջից, ես էլ՝ ետևից: Վերջապես գյուղ մտանք, ես վագոնի հասա մրան և ասացի. - Ես պրծա՛, մնացին մյուս ընկերներս, որ գտնվում են վագոնում:

Երբ մենք հասանք, մա ասաց բանվորներին, որ ես արաբկիրցի եմ, հայ եմ, փախել եմ թուրքի զինվորությունից: Նրանք էլ ասացին. «Թող մատի վրանի մեջ, մինչև սալապանները գան»: Ես գնացի մտնեցի, բայց մտածում էի, որ ընկերներիս դրությունը վատ կլինի, եթե մրանք էլ չփախնին: Այդ մտածումներիս մեջ մեջ մըն ալ բանվորները ինձ կանչեցին. - Արի՛, հեռվից մարդ է գալիս, այդ ո՞վ է:

Ես ասացի. - Կարող է իմ ընկերներից են:

Եվ իսկապես որ իմ ընկերներն էին: Այդ ծանոթս գնացել կայներ էր երկաթգծի վագոնների կողքը: Երբ մրանք տեսնում են, որ ես ուշացա, ասում են՝ երևի փախավ: Իջնում են վագոնից և տեսնում են այդ մարդուն: Նա էլ կանչում է իր մոտ և հարցնում՝ որտեղացի՞ եք: Նրանք ասում են, որ արաբկիրցի են: Շուտով մրանց էլ է բերում իր ճամփով: Այդպիսով բոլորին էլ փախցրեց ու բերավ ինձ մոտ, և մենք շնորհակալություն հայտնեցինք մրան:

Մենք արդեն բոլորս էլ փախել ենք և վրանի մեջ մտնած ուրախանում ենք: Այնտեղի բանվորները մեզ ասացին, որ հիմի կուզան սալապանները և մեզ կտանին: Ես գիտեի, որ մի արաբկիրցի սալապան կա: Մեր տղաներին ասացի. - Եթե մա իմ ծանոթն է, մեզ կտան: Եթե մա չէ՝ մորից կտանի, քանի որ արաբկիրցի է: - Այսպես խոսում էինք մենք, իսկ պարավոզը սիգնալ էր տալիս, որ մարդիկ հավաքվեն ու գնան: Վերջապես պարավոզը գնալուց հետո բանվորները կանչեցին մեզ և հարցրին՝ ֆրանսերեն գիտե՞ք: Մենք մրանց ասացինք. - Ո՛չ, ի՞նչ կա:

Նրանք մեզ պատասխանեցին, որ մոտիկ հիվանդանոցից կանչում են, որ հաց տան մեզ: Մենք զարմացած մնացինք. ի՞նչ գիտեն այդ հիվանդանոցում, որ մենք փախել ենք և սոված ենք: Դու մի ասի, թուրք կառավարությունը հայտնել է բոլոր տեղերը, թե չորս

հոգի թուրք զինվոր է փախել՝ բռնել և հաճանել մեզ: Բանվորները իրենցից մարդ ուղարկեցին, գնաց բերեց չորս հատ փոքր հաց և տվեց մեզ: Մենք իսկույն կերանք, որովհետև շատ սոված էինք: Հացը ուտելուց հետո իմաց տվեցին մեզ, թե սայլերը գալիս են: Մենք դուրս եկանք, գնացինք ճանապարհի վրա կանգնեցինք: Սայլերը եկան և, ի՞նչ տեսանք. առաջին սայլի վրա նստած է իմ ծանոթը: Երբ ինձ տեսավ, թուավ սայլից ու եկավ փաթաթվեց իմ վիզը: Նրան ասացի, որ փախել եմ: Նա մի տոպրակ տվեց, թե՝ տարեք, կերեք. ինչ ըլլալը չէինք իմանում: Բաց արինք, տեսանք, որ մեր երեք կոպեկանոց հացերից էր և չի կերանք, քանի որ կուշտ էինք. փաթաթեցինք և դրինք մի կողմ: Չամացավ հինգ թուփ, նորից կանչեցին ինձ դուրս: Տեսնեմ նույն ծանոթ սայլապանը այդ տոպրակից մի քանի հատ էլ տվեց, ես տարա: Հետո ինձ ասաց. - Վեր կաց, սայլին նստիր:

Դա ուրիշ սայլ էր և սայլապանին էլ ասաց. - Որ հանկարծ բռնեն, ինչ գնով լինի, կազատես և ցույց կուտաս մեր տունը, որ գնա:

Ես էլ այդ ժամանակ հարցրի. - Ինչու՞ ես մեռակ գնամ, հապա ընկերներս:

Նա էլ ինձ պատասխանեց. - Դու գնա, որովհետև մահ են գալիս, որ բռնեն ու տանեն, ես նրանց կբերեմ:

Ես նստեցի այդ սայլի վրա և գնացի: Երբ հասանք Հալեպ, դարբասի դուռը բացվեց, ոստիկանը դուրս եկավ և հարցրեց, թե որտեղի՞ց ենք գալիս: Սայլապանները ասացին, որ մենք քար ենք տարել ճանապարհ սարքելու և ետ ենք դառնում: Հրամայեց՝ անցե՛ք: Մենք արդեն անցա՛նք Հալեպ քաղաքը: Սայլապանը ցույց տվեց իմ ծանոթի տունը: Ինձ որ տեսան, արդեն ճանաչեցին և սկսեցին պատրաստություն տեսնել: Մեկ սպասեցինք, երկու՝ սպասեցինք, տեսանք, մարդ չի գալիս. արդեն մութն ընկել էր: Մտածեցի՝ իջնեմ ցած: Այդ ժամանակ ընկերներս իրենք վեր բարձրացան:

Իմ ծանոթի տանը կերանք, խմեցինք, հետո խնդրեցինք, որ մեզ տանի և մահ բերի: Երբ դուրս եկանք, գիշեր էր, բայց լույսերը որ վառում էին, ոնց որ ցերեկ լիներ: Փողոցում հանդիպեցինք երկու հոգու, որոնք ևս փախել էին Արաբկիրից: Նրանք էլ մեզ նման առաջին անգամ էին դուրս եկել: Մենք խնդրեցինք մեր ծանոթին, որ մեզ տանի հեռագրատուն: Գնացինք, հեռագիր տվեցինք, ամեն մեկս առանձին, Արաբկիր, որ մենք ողջ-առողջ գտնվում ենք Հալեպում: Հետո գնացինք իմ բարեկամի մոտ, որ այլևս ինձ թողեց: Այդ տանը ես մնացի ութ օր: Ինձ համար սպիտակեղեն կարեցին, որ չունեի. բոլոր ունեցածներս մնացել էին վագոնի մեջ: Ութ օր հետո ես Հալեպից գնացի Բեյրութ, որ այնտեղից գնամ Ֆրանսիա, բայց Ֆրանսիա չկարողացա գնալ, որովհետև ես չունեի Ֆրանսիայի արտոնությունը: Ես Ֆրանսիայում հորաքրոջ գավակներ ունեի: Նամակ գրեցի, որ ինձ արտոնության թուղթ ուղարկեն, որ գնամ. հա՛յ՝ էսօր, հա՛յ՝ էգուց, մոտ մեկուկես տարի մնացի ես Բեյրութ: Բեյրութում աշխատում էի: Արդեն

ես լավ փող ունեի: Ուզում էի, որ գնամ Ֆրանսիա, նոր՝ ընտանիքս բերեմ: Մի օր էլ ես նամակ ստացա Թուրքիայից, թե՝ մենք գնում ենք Հայաստան, այլևս մեզ նամակ չի գրես, մինչև մեզանից նստակ չստանաս: Մենք արդեն ճանապարհին ենք: Ես շվարած մնացի՝ նամակ գրեմ, ու՞մ, նրանք այնտեղ չեն, ի՞նչ անեմ: Իմ գործը խաղաք եղավ: Ես մտածումքի մեջ ընկա. գուցե՞ գնամ Ֆրանսիա, այնտեղից էլ՝ Հայաստան: Երկու ծախս չլինելու համար, որոշեցի Բեյրութից գնամ Հայաստան և այդ մասին գրեցի Ֆրանսիա՝ հորաքրոջս: Նա էլ պատասխանեց՝ դու ինչպես որոշել ես, այնպե՛ս էլ արա:

Ես մարդ գտա, որ ինձ պասպորտ հանեն Պոլիսի վրայով գամ Հայաստան: Թուրքը ինձ վիզա չի տվեց, քանի որ փախել էի Թուրքիայից: Նորից մտածումքի մեջ ընկա: Որոշեցինք, որ Պարսկաստանի վրայով գամ Հայաստան, բայց իմ ունեցած դրամը արդեն չի բավարարեց: Հաշվինք, տեսանք, որ իմ դրամը ինձ կհասցնի Պարսկաստանի Քիրմանշահ քաղաքը, նրանից դենը այլևս չէի կարող գնալ: Ես որոշեցի՝ կմնամ այդ քաղաքում, կաշխատեմ, դրամ կհավաքեմ և հետո կգնամ Թավրիզ: Իմ պասպորտս դուրս եկավ, և մենք մոտեցինք ավտոյի փողը մինչև Քիրմանշահ քաղաքը: Դուրս եկանք: Ավտոյով հասանք Լամ քաղաքը: Այդտեղ մնացինք ութ օր, ութ օրից հետո՝ անապատով գնացինք Բաղդադ քաղաքը: Այնտեղ էլ մնացինք ութ օր: Այդտեղից դուրս եկանք և գնացինք Քիրմանշահ քաղաքը, ուր ես պետք է մնայի: Հոս չի մոռնամ ասելու, որ երբ Բեյրութից դուրս եկա, ինձ հետ կար ընկեր մը իր ընտանիքով՝ խաղաղության էր: Նա մինչև Թավրիզ էր փողը մոծել, իսկ ես՝ մինչև Քիրմանշահ: Երբ հասանք Քիրմանշահ քաղաքը, մենք բոլորս էլ գնացինք հյուրանոց: Ընկերս հյուրանոցում իր իրերը դասավորում էր, իսկ ես՝ դուրսը բալկոնում կանգնած մտածում էի, թե ի՞նչ պիտի անեմ. ընկերս պիտի գնա, իսկ ես պիտի մնամ: Այդ մտածումների մեջ՝ իմ ետևից խիցեցին ուսերիս: Ես շուտ եկա, որ տեսնեմ՝ ո՞վ է: Տեսա մի հայ մարդ:

Նա ինձ հարցրեց. - Ու՞ր ես գնալու:

Ես ասացի. - Ո՛չ մի տեղ չեմ երթալու, ես պիտի մնամ այստեղ:

Այդ մարդը ինձ ասաց. - Դու չես Հայաստան պիտի երթա՞ս:

Ես ասացի. - Հայաստան պիտի երթամ ոչ հիմա. ես փող չունեմ: Պիտի մնամ այստեղ, փող շահիմ և հետո՝ գնամ:

Այդ մարդը ինձ ասաց. - Դրա համար՝ ես մտածում: Ես ներքևից նկատեցի, որ շա՛տ ես մտածում, դրա համար եկա քեզ մոտ հարցնելու, ինչքա՞ն դրամ ունես:

- Ինձ մոտ վեց թուման փող կա:

Այդ մարդը ինձ ասաց. - Չե՞ս իմանում, որ այստեղ թուրքերը հայերին գործ չեն տալիս. հայերին «մում-դառ» են համարում, ի՞նչ պիտի անես այստեղ. հայ էլ չիկա, եղած հայերն ալ մի քանի հոգի են:

Այդ ժամանակ իմ գլխին կարծես տաք ջուր լցրին:

«Ուրեմն ես կորա», - մտածեցի. ո՛չ փող ունիմ ետ գնալու և ո՛չ փող ունիմ առաջ գնալու:

Այդ մարդը ինձ ասաց. - Արի՛, քեզ մի խորհուրդ տամ, արա: Այստեղ կա մի տաճկահայ, մա ունի իր տրամադրության տակ երեսուն ավտոմեքենա, իր սեփականն են, ամեն օր մեկը Քիրմանշահից գնում է Ղազվին քաղաքը, իսկ մյուսը՝ գալիս է ետ: Դու գնա՝ խնդրիր, որ քեզ դնի մի ավտոմեքենայի վրա և ուղարկի Ղազվին, Ղազվինից քո ունեցած վեց թումանով կարող ես հասնել Թավրիզ: Այնտեղ քեզ հայերը կօգնեն:

Տեսա մարդը վատ խորհուրդ չի տալիս, քայց ո՞նց ասեմ, ո՞նց խնդրեմ:

Այդ մարդը ասաց. - Արի՛, քեզ տանեմ այդ մարդու մոտ:

Մենք իջանք ներքև և գնացինք: Ընամապարհին ասաց. - Ահա՛ դարպասը: Դարպասի դիմաց, ճամապարհի մյուս կողմը կա մի դարբնոց. աշխատողները հայ են, մրանց էլ կան, որ քեզ օգնեն:

Առավոտյան վեր կացա, գնացի, այդ մարդուն խնդրեցի, որ ինձ ուղարկի:

Նա իր մեքենայով ինձ տարավ Ղազվին քաղաքը, այնտեղ եմ ալ՝ Թավրիզ: Թավրիզեմ ալ եկա Հայաստան: Մերոնց գտա: Ամուսնացա, ընտանիք կազմեցի, զավակներ ունեցա: Հիմա աղջիկս՝ Գրետան, կենսաբանական գիտությունների թեկնածու է...

106 (106).

ՍՐԲՈՒՀԻ ԿԻԿԻՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Մեզի երբ Դեր Զոր տարին, ես պզտիկ էի, ամսա կհիշեմ. հաց չկար, որ ուտեինք, չուր չկար, որ խմեինք, քար ու անապատ էր: Քալեցի՛նք-քալեցի՛նք, հազիվ մի գյուղ հասանք: Արաբները չուր բերին, կաթիլ-կաթիլ չուր դրին բերաննիս, մի-մի գիլա էլ՝ խաղող: Հետո արաբները բոլորին բաժանեցին: Մամայիս տվեցին մի ինվալիդ մարդու: Մայրս վիրավորված էր թևից. թարախը չուրի պես կերթար, ամսա օր ու գիշեր կաշխատեր ադ մարդուն համար, քանի որ բեւեմե էր: Օր մը ադ մարդուն դրացին եկավ, ըսավ. «Քո ծառան վիրավոր է թևեմ»: Մեղքացավ, բերավ թարախի մեջ դաթրանով ֆիտիլ դրավ: Քանի մը օրեմ վերջը աղեկցավ: Ետքը աս դրացին մորս ըսավ. «Մեր քովերը հայ կնիկ մը կա, կուզե՞ս

ծանոթացնեմ»:

Մամաս կտեսնա, որ ադ իմ հորաքույրս է: Գիշերով ինձի հետերնին առին ու փախանք, գնացինք Ուրֆա: Անտեղ մամաս և հորաքույրս գործարանում աշխատեցան: Հետո գացինք Մալաթիա, հայկական թաղը իջանք: Արաբկիրի մեր թաղեմ մի կնիկ հանդիպանք, ըսավ. - Ախչի՛, քո տղամ էստեղ է, երեսին մշան ունի:

- Հապա մյուսնե՞րը, - ըսավ մայրս:
- Մյուսները մեռա՛ն, - ըսավ:

Ադ տղային մամաս շալալը առավ, եկանք, ամսա ան ալ հիվանդացավ, ճամփին մեռավ: Վեց չոչուխ էինք, միայն ես մնացի: Մամաս միշտ կերգեր ու կուլար...

107 (107).

ԱՐՓԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԱՂԱԶԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Ես երեխա էի: Մամաս հիվանդ էր: Երկու մորեղբայր ունեի: Քույրս ամուսնացած էր: Թուրքերը եկան, մամայիս տեղաշարժեմ հանեցին դուրս: Թաղին ժողովուրդին բոլորին աքսոր տարին, մամայիս երկու եղբայրներում ալ տարին: Մամաս մնաց գետինը

պառկած: Ան հիվանդ է, չի կրնար շարժիլ: Ես ալ մամայիս քովն եմ: Բարի կնիկ մը եկավ, մամայիս գրկեց, տարավ, ես ալ անոնց ետևեմ:

Երկու տարի մնացինք թուրքերում մեքը, մեր սառունեցածները կողոպտեցին: Մեր քաշածը ո՛վ է քաշեր...

108 (108).

ՄՈՒՇԵՂ ՍԱՐԳՍԻ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Ծնած եմ Արաբկիր 1910-ին: Հորս անունը Սարգիս, մորս՝ Սաթեմիկ, ծնյալ Թերյան: Ունեցած եմ երեք զավակ՝ Վարսենիկ, Մուշեղ և Արմենուհի: Հայրս երկու եղբայր ուներ, մեծը՝ Կարապետ, կի-

նը՝ Էլմաս, ունեին չորս զավակ՝ Խաչատուր, Զաբել, Ավետիս, Լևոն: Չորսն ալ ամուսնացած և զավակի տեր: Երկրորդ եղբայրը՝ Մարտիրոս, կինը՝ Մարիցա: Ունեին չորս զավակ՝ Գրիգոր, Արուսյակ.

Մարան և Անդրանիկ: Բոլորն ալ ամուսնացած և զավակի տեր:

Հայրս և երկու եղբայրները իրենց հորմեն ստացած էին բնակարաններ և երկաթագործի աշխատանոց, ուր միասին կաշխատեին:

Արաբկիրեն մոտավորապես տասը կիլոմետր հեռավորության Անդի կոչված վայրը թուրք աղա մը, որ իրենց կճանչնար իբր լավ արհեստավոր, պատճառ եղած է, որ մեր երեք ընտանիքները ամբողջությամբ չաքսորվին ու իրենց օգուտը բերեն տեղացիներուն: Ես ալ դպրոց կերթայի և ատեն մըն ալ եկեղեցին դպրությունը ըրած եմ:

Այսպես մնացինք Արաբկիր մինչև 1922 թ.: Պատերազմին մեռողները մեռան, մնացողները մնացին: Ի միջի այլոց մեր երեք ընտանիքներում կյանքը տնտեսապես բարելավված էր, բայց հայերու հանդեպ թշնամությունը կշարունակվեր երթալեն ավելի բիրտորեն: Այնպես որ, 1922-ին որոշեցինք զադթել:

Հիմզ-վեց օր քալելով հասանք Հալեպ: Հոն հայրս նախարավաճառի խանութ մը բացավ և այսպիսով մեր պետքերը հոգացվեցան: Երկու տարի հետո անցանք Բեյրութ, ուրկե ընտանեկան պասպորտով մը մավով եկանք Մարսել: Հոն կազմակերպություն մը մեզի դրկեց Գրան Լեմպս գյուղաքաղաքը, հյուսվածքեղենի հաստատության մեջ հայրս գործ գտավ, ես ալ դպրոց գացի: Վեց տարի հոն մնալե վերջ ընտանյոք Լիոն եկանք: Հայրս Բերլինի մեջ բեռնակառքի գործատեղին աշխատանք գտավ: Քույրերս ամուսնացան: Ես ալ մնացի ծնողքիս հետ միմչև մախ՝ հորս, հետո՝ մորս մահը:

Մորս եղբայրը՝ Թերզյան Կարապետ, կինը՝ Սաթենիկ, երեք զավակները՝ Գրիգոր, Մարտիրոս, Արաքսի, ինչպես նաև մորաքույրս՝ Սիրամուշ, ամուսինը՝ Մարտիրոս, զավակները Կարապետ, Մարիամ, Գրիգոր, 1915-ին տարագրվեցան, բոլորն ալ զոհ դարձան ցեղասպանության:

109 (109).

ԷԼՄԱՍ ԱՀԱՐՈՆԻ ՔԱՎՈՒԿԾՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1883 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

Ես՝ ընտանիքի վեց երեխաներից ամենափոքրը, ծնվել եմ 1883 թ. Խարբերդում: Իմ ծնողներն էին Ահարոն և Աննա (Գուգայան) Քավուկճյանները: 1904 թ. ես ավարտեցի Խարբերդի Եփրատ Կոլեջը և դասավանդում էի քաղաքից դուրս՝ գյուղական մի դպրոցում:

Խարբերդում պապս՝ Գևորգ Քավուկճյանը, ցանկացել էր ապրել իր երեք տղաների՝ Ահարոնի, Մելքոնի և Գրիգորի մոտ, ուստի նրանք կառուցել էին մի մեծ տուն՝ յուրաքանչյուր որդու ընտանիքի համար առանձին հարկաբաժիններով: Քանի որ տունը շատ ամուր էր կառուցված, այն դիմացել էր 1915 թ. ավերածությունների և հետագայում օգտագործվել էր որք երեխաներին պատսպարելու համար: Մենք ապրում էինք Խարբերդի շրջանի Վերին Թաղում: Ամեն տարի ձմռան չորս ամիսների ընթացքում ապրում էինք քաղաքում, հետո տեղափոխվում էինք Խարբերդի մեր ամառանոցը, որտեղ անց էինք կացնում տարվա մնացյալ մասը: Ունեինք մի մեծ պտղատու այգի՝ մրգատու և ընկույզի ծառերով, և մի միջնորդի միջոցով նուշ էինք արտահանում:

Ես կարող եմ Քավուկճյան ընտանիքի պատմությունն անել սկսած 1800 թվականից, իմ պապի հորից՝ Ասատուրից. հետո իմ պապը՝ Գևորգը, այնուհետև իմ հայրը՝ Ահարոնը: Իմ ազգականների մեծ մասը զոհվել է 1915 թ. ցեղասպանության ժամանակ, ներառյալ իմ երկու քույրերը՝ Գյուլիգարը (տեք և տիկին Մինաս Դեմուրճյան) և Մարիամը (տեք և տիկին

Մկրտիչ Պողարյան) և նրանց ընտանիքները:

Իմ երկու եղբայրները՝ Ասատուրն ու Բաղդասարը, արդեն Ամերիկայում էին և կարգադրեցին, որ ես ու ծնողներս գնանք Ամերիկա: Իմ անգլերենի իմացության շնորհիվ ես կարողացա ապահով ուղեկցել իմ մեծաբանակ ծնողներին, այսպիսով փրկելով նրանց ցեղասպանության տարիների անխուսափելի մահից: Մենք հասանք Ամերիկա 1908-ի հունվարին:

1911 թ. ես ամուսնացա Ջոն (Հովհաննես) Պետրոս Թայանի (1874-1934 թթ.) հետ, որը ծնվել էր Մալաթիայում: Նրա ծնողներն էին Պետրոս և Մարգարիտ Թայանները: Մալաթիայում դպրոցն ավարտելուց հետո, մախքան 1891 թ. Ամերիկա մեկնելը, նա հաճախել էր նաև Խարբերդի Եփրատ Կոլեջի առաջին կուրսը: 1897 թ. Ջոնը դարձել է Միացյալ Նահանգների քաղաքացի: Նրա հայրը՝ Պետրոս Թայանը, ութսուն տարեկան էր, երբ 1895-ի կոտորածների ժամանակ Մալաթիայում սպանվել էր թուրքերի կողմից:

Երբ ես ամուսնացա 1911-ին, ամուսինս այրի էր և ուներ երկու փոքր դուստրեր՝ Էլիզաբեթ և Ալիս, որոնց ես մեծացրի: Մենք ունեցանք նաև մի դուստր՝ Ֆլորենսը և մի որդի՝ Վահանը:

1930-ական թվականներին իմ հորեղբոր տղան՝ Մարգար Քավուկճյանը՝ Նյու Յորքում հանդիպել էր տեղի Սբ. Վարդան եկեղեցու հայտնի բարեսեր և բարերար լուսահոգի Հայկ Քավուկճյանին և պարզել,

* Սույն վկայությունը գրավել է 1997 թ. ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվին է հանձնել ակամատես վերապրողի դուստրը՝ Ֆլորենս Թայանը:

որ իրենք հետավոր ազգականներ են:

Բանավոր մի ավանդույթի համաձայն, ասվում էր, որ խարբերդի առաջին մորաբնականները եղել են

յոթ հայկական ընտանիքներ, որոնց թվում էին Քավուկճյանները: Սակայն ինձ հայտնի չէ, թե երբ և որտեղից են մրանք գաղթել:

110 (110).

ՀԱՅԿԱԶ ԱԺԵՄՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1892 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

1915 թվականի կոտորածի ժամանակ թուրք կառավարությունը մեր գյուղի բոլոր տղամարդկանց հավաքեց, բոլորին կոտորեց, հարյուր քսանհինգ հոգի տարան կապեցին, Եփրատ գետը նետեցին, սպանեցին: Երկու օր հետո մեզ արքունեցին: Քշեցին Հալեպ, Էմտեղից՝ Դեր Ջոր: Սպանեցին բոլորի՝ մահաբերություններին, քեռիներին, բոլորի՝ մահ գյուղը՝ Աշվանը (Արշամավան) Եփրատի ափին էր: Ես լողացի, անցա գետի մյուս ափը, փախա Դերսիմ, ուր զուտ քյուրդեր էին: Մնացի մրանց մոտ: Դերսիմ մնացի մեկ տարի:

Դերսիմը ապստամբ էր: Թուրքերը չէին կարող Դերսիմ մտնել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ դերսիմցիներին զորակոչեցին, բայց մրանք չկոչեցին. գնաքերն ստացան, գնացին իրենց տները: Այնպես որ, մրանք միշտ զինված էին:

Դերսիմ անունը հայ քահանայի՝ Տեր Սիմոնի անունից էր եղել: Նա գաղտնի քրիստոնեություն էր քարոզում բռնի հավատափոխ դարձածների մեջ: Նրանք հացի վրա խաչ էին անում, իսկ Ս. Սարգիսին Օրիամ էին ասում՝ Խըղըր Սուրբ Սարգիս: Զեյվա գյուղում քրդերը շատ լավ պահում էին հայկական եկեղեցին, քանի որ գիտեին, որ դա իրենց նախնիներն են կառուցել: Նրանք խոստովանում էին, որ իրենց պապերը հայ են եղել, բայց ստիպողաբար հավատափոխ են արվել՝ մահմեդականություն ընդունել: Այդ Ս. Սարգիս եկեղեցիի կառավարիչը կին էր: Մի օր եկել էր ժամի հախը հավաքելու, ինձ ասաց. - Արի՛, ես քեզ պահեմ վարդի պես:

Ես գնացի մի քանի օր մնացի, բայց հետո փախա, քանի որ ամեն օր ոստիկան էր գալիս հարցնում. - Դո մոտ փախստական հայ կա՞:

Կինը ըսավ. - Անտառներում լիքը փախստական հայ կա, գնացե՛ք բռնեցեք:

Այդ կինը օգնեց, որ ես անտառներով փախա, քյուրդ առաջնորդների հետ անցա սահմանը՝ Երզնկա, որն արդեն ցարական զորքերը գրավել էին, այդպես ազատվեցի: Հետո անցա Էրզրում, որտեղ Անդրանիկի զինվորը դարձա: Ես Անդրանիկ փաշայի հետ 1917 թվից կոչվել եմ: Անդրանիկը Էկավ Էրզրում, մենք իրեն ղեկավարեցինք: Ան կոչեց թուրքին դեմ, մահաճեց Սարիղամիշ-Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ՝ ապահովելով արևմտահայերի գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան:

Անդրանիկի բանակը զուտ հայերից էր կազմված՝ թվով չորս հազար հինգ հարյուր հոգի, ուներ թնդամոթ և թե հրացան: Անդրանիկը, ձին մստած, մեզ ասում էր. - Մի՛ լոնք, երգեցե՛ք: - Մենք ալ երգում էինք:

*«Հերոս մոնչաց, սուլթան դողդղաց,
Վիճելմի աչքից արտասուք ցողաց,
Սուրդ թշնամու կրծքին շողշողաց՝
Կովի սիրահար, հերոս Անդրանիկ»:*

Արդեն դաշնակցական կառավարությունն էր իշխում:

Անդրանիկն ասաց. - Թուրքական կառավարությունը մեռած կառավարություն է: Նրա զորքը քիչ է ու հոգնած, ընդամենը երկու հազար զինվոր հազիվ ունենա: Ես չորս հազար ունեմ, երկու հազար ալ դուք կուտաք, միասին կկոչվեմք, թուրքերուն կվոնդենք մեր երկրից:

Դաշնակցականները չլսեցին Անդրանիկին: Անդրանիկն անոնց «խարդախ» ըսավ և հեռացավ: Արդեն Անդրանիկն չէին սիրում: Անդրանիկը պատրոն էր ուզում, դաշնակցականները հաց էին դրկում, հաց էր ուզում՝ պատրոն էին դրկում: Նրանք ուզում էին Անդրանիկին մեջտեղից հանել:

Թուրքերն առաջացան, մենք տեղափոխվեցինք ներկայիս Ղուկասյանի շրջան, Ղարաղաչով իջանք Զալալօղլի (ներկայիս՝ Ստեփանավան): Այնտեղ Մոսկովսկի որբանոց կար՝ մոտ երեք հազար որբով: Անդրանիկ փաշան հրամայեց որբերին փոխադրել Թիֆլիս: Մենք էլանք զացիներ Տեղ գյուղը, հետո՝ Դիլիջան:

Անդրանիկ փաշան ըսավ. - Մենք դաշնակների հետ ելա չե՞նք կարող գնալ, հարկավոր է հեռանալ:

Որոշեցինք հեռանալ Պարսկաստան, Զուլֆայի կամուրջով անցանք մինչև Խոյ: Արդեն գաղթականություն կար մեզի հետ, մեր բանակի ետևից մոտ երեսուն հազար հայ էր գալիս: Թուրքերը թնդամոթ կապեցին գաղթական ժողովրդի վրա, ժողովուրդը մահաճեց: Եկանք Զուլֆա, իջանք Ղափան, Գորիս: Մի տարի էմտեղ մնացինք: Էմտեղ եղած ժամանակներս օսմանյան թուրքերը Ալեքսանդրապոլը գրավել էին, Դիլիջանով գնացել էին Բաքու: Թուրքերը Գորիս՝ Անդրանիկի մոտ դրկեցին մի հայ վարդապետ և երկու թուրք, որոնց հետ թուրքերը տվեցին հրամանի թուղթ. «Գորիսի շոշը՝ խճուղին, մերն է, դու Գորի-

սով, Լեռնային Ղարաբաղից գնացել են Ջուլֆա, դու մեր ճանապարհի վրա մատել են ու խանգարում են մեզ, անձնատու՜ր եղիր. մենք քեզ չենք սպանի և կամ՝ հետացի՛ր»:

Անդրանիկ փաշան պատասխանեց. «Վաղը առավոտ են հարձակվում եմ ձեզ վրա: Ես ո՛չ մի շոշ չեմ տա ձեզ: Դուք էս կողմերը գո՛րծ չունեք»:

Ութ-տասը օր հետո անգլիացին եկավ: Մի անգլիացի կապիտան Անդրանիկ փաշայի բանակին միացավ: Մեր բանակը Գորիսից եկավ Էջմիածին: Երևանի վերենն փայտե կամուրջով, առանց Երևան մտնելու Էջմիածին գնացինք, զենքերը կաթողիկոսին հանձնեցինք: Անդրանիկը Էջմիածնում մեզ «Ազատական» տվեց, այնտեղ գրված էր՝ Էսքան ժամանակ կովել է մոտս:

Հետո Անդրանիկը գնաց: Երևան գալու ժամանակ, դաշնակ կառավարությունը հավաքեց Անդ-

րանիկի գործը, սպանեց երկու հոգու և վիրավորեց շատերին:

Անգլիական զորքը գրավել էր Երևանը: Անդրանիկը ըսավ. - Էդ շամ թուլա Դրոյին տվեք ինձ, ես ականջները կտրեմ:

Պրոֆեսոր Թենքեջյան մը կար, հարցուց ինձի. - Ի՞նչ եղավ:

- Անդրանիկին ուզում էին սպանե՛լ:

- Վա՛յ, շա՛ն որդիներ, հազար տարին մեկ Էդպես մարդ կծնվի...

Անդրանիկից հետո դաշնակցականները մեզ աշխատանք չէին տալիս: Մեզ փողոց մաքրել տվին, մեզանից երկուսին սպանեցին: Մեզ չէին սիրում, որովհետև Անդրանիկի զինվոր էինք եղել: Նորից փախանք Ապարան, քարշ եկանք, մինչև բոլշևիկյան բանակը եկավ Ալեքսանդրապոլը գրավեց:

111 (111).

ՋՈՀԱՐ (ՀԵԼԵՆ) ԱՍԼԱՆՅԱՆ-ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1895 թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ՔԵՍԻՐԻԿ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ 1895 թ. Խարբերդի Քեսիրիկ գյուղում: Այդ Սուլթան Համիդի կազմակերպած ջարդերի ժամանակն էր. երբ թուրքերը կոտորում էին հայերին: Հուսալքված բոլոր հայերը կա՛մ թաքնվում էին, կա՛մ փախչում՝ թուրքի եաթաղանից խուսափելու համար:

Երբ ես բավականաչափ մեծ էի հասկանալու համար, հիշում եմ իմ լսած պատմությունը. թե ինչ էր պատահել իմ ընտանիքին այդ ժամանակ: Մայրս. որը ստիպված է եղել թուրք զինվորների մոտալուստ վտանգի պատճառով հարկադրաբար ինձ պահել օրորոցիս մեջ. կողքիս դրել է մի քանի ոսկեդրամներ ու փախել՝ մտածելով, որ մի գուցե այդպես ես ավելի շատ հնարավորություն կունենամ ողջ մնալու, և մի կարեկցող անձնավորություն ինձ կգտներ ու իմ կյանքը կփրկեր: Քիչ ժամանակ անց ավագ քույրս է եկել տուն և ինձ գտել օրորոցում լաց լինելիս: Խուճապահար մա ինձ վերցրել է. փաթաթել մի վերմակի մեջ և տնից դուրս է վազել՝ չիմանալով ուր գնալ այդ խառնաշփոթ իրավիճակում: Նա մի կերպ գտել է մորս և եղբայրներիս. բայց՝ ոչ հայրիկիս:

Այդ ժամանակ հայրս հայտնի էր որպես Քեսիրիկի Հոջա բաշի (գյուղապետ): Թեև բավական երիտասարդ էր. բայց գյուղապետ էր նշանակվել. որովհետև սահուն կարդում ու գրում էր թուրքերեն: Բայց

ահա մա այն երիտասարդ հայերի շարքում էր. որոնց թուրքերը հետապնդում ու սպանում էին: Պատմությունն այն է, որ իմ հայրը ծալովել էր հին շորերով և թաքնվել գյուղի թուրքերից մեկի տանը: Նրա կյանքը փրկվել էր: Որպես երախտագիտություն, այդ օրվանից մինչև իմ տասնվեց տարեկան դառնալը մա հոգ տարավ, որպեսզի այդ թուրք ընտանիքը երբեք սոված չմնա:

Ես ունեի երկու եղբայր՝ Հակոբ, Խաչատուր, և երկու քույր՝ Ջմիրոս և Ջարթիկ: Իմ ծնողներն էին Գոհար և Սարգիս Ասլանյանները: Մայրիկիս օրիորդական անունն էր Գոհար Մարջանյան: Իմ տատն ու պապն էին Մարիամ և Հակոբ Ասլանյանները: Իմ եղբայր Խաչատուրն ուներ մի դուստր Վարդեր անունով: Եղբայրս տասնմեկ տարի ապրել էր Ամերիկայում, ապա, վերադառնալով Արևմտյան Հայաստան, սպանվել էր թուրքերի կողմից:

Ես ամուսնացա կարգադրված ամուսնությամբ, տասնվեց տարեկան հասակում. թեև ամուսնանալու ցանկություն չունեի: Իմ գեղեցիկ ու անհոգ մանկության օրերն անցան: Ամուսնանալուցս անմիջապես հետո սկսվեց 1915 թ. կոտորածը:

Մի առավոտ արթնացաք և լսեցինք մունետիկի թուրքերեն հետևյալ հայտարարությունը. «Հայեր. այսօր պատրաստվե՛ք. քանի որ հինգշաբթի օրը հա-

* 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության օրերին Ջոհար (Հելեն) Ասլանյան-Մամիկոնյանի ապրած կյանքի մասին պատմող այս վկայությունը 1978 թ. անձամբ գրառել է ինքը՝ ակամատես վերապրողը: Հայերեն ձեռագիրն անգլերեն է թարգմանել Արա դուստրը՝ Փոլին Հովսեփյանը: 2005 թ. այդ հուշը ինձ է տրամադրել վերապրողի թոռը՝ ամերիկահայ ճանաչված մտավորական Հայկական Ուսումնասիրությունների և Հետազոտությունների Ազգային Ընկերակցության (NAASR - Բոստոն, ԱՄՆ) Գիտական հարցերի գծով տնօրեն Մարկ Արամ Մամիկոնյանը, որը ներկայացվում է թարգմանաբար:

յերի առաջին խումբը տարագրվելու է. լաց մի՛ եղեք և մի՛ հուզվեք. քույրե՛ր և եղբայրնե՛ր. քանի որ մենք ձեզ ուղարկելու ենք այսինչ-այսինչ տեղ. որտեղ դուք ավելի ապահով կլինեք»։ Ամշուշտ դա ճիշտ չէր, բայց դա մենք իմանալու էինք ավելի ուշ։ Այսպիսով. դա սկիզբն էր այն բանի. որը հետագայում կոչվելու էր Հայոց ցեղասպանություն։

Իմ ավագ եղբոր՝ Խաչատուրի, չար բախտից էր. որ մա վերադարձավ Ամերիկայից հենց այն ժամանակ, երբ թուրքերը հավաքում էին հմարավորինս շատ հայ տղամարդկանց. ձերբակալում էին մրանց. շղթաներ էին դնում մրանց ձեռքերին ու ոտքերին և մետում բանտ։

Ես տեսա իմ եղբորը բանտում և մրա այդ մոտավոր պատկերը երբեք դուրս չի եկել իմ հիշողությունից։ Երբ ես կանգնած լաց էի լինում, տեսնելով մրա ձեռքերն ու ոտքերը շղթայված. մա խնդրեց. որ ես գնամ տուն և բերեմ մի քանի ոսկեդրամ. որն. իր կածիքով. օգտակար կլինեք որպես կաշառք՝ բանտից ազատվելու համար։ Քույրս և եղբորս կինը ոսկեդրամները տարան բանտ. բայց, դժբախտաբար, արդեն ուշ էր։ Ցավալի է ասել. բայց ես այլևս իմ եղբորը և իմ հորը չտեսա։ Ամենայն հավանականությամբ. մրանք երկուսն էլ սպանվել էին հարյուրավոր ուրիշ հայ տղամարդկանց ու երիտասարդների հետ և թաղվել իրար վրա կուտակված այն փոսերի մեջ. որոնք հարկադրաբար. իրենք իրենց ձեռքով էին փորել մահից առաջ։

Ես սա մույմպես տեսա սեփական երկու աչքերովս. իմ զարմիկ՝ Սեդրակը. որը մի շատ վաղելույ և տաղանդավոր արվեստագետ էր. ձերբակալվել էր բազմաթիվ ուրիշների հետ միասին և շղթայվել։ Ես տեսա իմ մորը. որը վազում էր մրա ետևից շղթայված գերիների մի երկար շարքի մեջ և գոչում էր. «Սեդրա՛կ. ի՞նչ կարող եմք անել քեզ օգնելու համար. փող բերե՛մք. գումար կարո՞ղ եմ տալ քեզ»։ Սեդրակն անօգնական տարուրերեց գլուխն ու ասաց. «Ի՞նչ փող. ի՞նչ բան, դրա ժամանակն անցել է, անցել. փողն ի՞նչ կարող է անել մեզ համար. երբ հնար չկա մեր կյանքը փրկելու»։

Ամենուրեք լաց ու իրարանցում էր։ Օուտով մայրիկիցս բաժանվելու ժամանակը եկավ. այլևս ես մրան չտեսա։ Հետագայում տեղեկացա. որ մրան բազմաթիվ ավելի տարեց կանանց հետ միասին տարել էին ձեռքով ոչնչացնելու այն հազարավոր մորեխները. որոնք հարձակվել էին թուրքական ցորենի արտերի վրա՝ սպառնալով բնաջնջել մրանց սննդի պաշարները։

Լացակումած ես հավաստիացրի մորս. որ մեզ տանում էին ապահով տեղ, քանի որ կաթուղի եկեղեցականների կողմից հայտարարություն էր արվել. որ մեզ ենթադրաբար հատկացնելու էին մի առանձին տարածք։ Օուտով իմացանք. որ դա ճիշտ չէր։

Ընդհակառակը. մի օրվա ճամապարհ անցնելուց հետո շատերին տարան հետավոր վայրեր ու սպանեցին, իսկ մի քանիսին՝ ողջ-ողջ թաղեցին։ Օտա քչերը փախուստի միջոցներ գտան։

Մենք մեկնեցինք Խարբերդից հիմզաբթի օրը. հասանք Մերդին. այնտեղից էլ Տիգրանակերտ և Ռաս ուլ Այն՝ ամբողջ ճամապարհին ոտաքոթիկ քայլելով։ Որտեղ. որ ես շորի կամ քրջի կտոր էի գտնում. փաթաթում էի ուռած ու արյունոտած ոտքերիս։ Միայն Աստծո օգնությամբ էր. որ մենք կարողացանք ոտքով անցնել այդ մեծ տարածությունը. այլապես ինչպե՞ս կարող էինք հասնել այդքան հեռու՝ առանց սննդի ու ջրի։ Երբեմն ջուրը մեզ շատ մոտիկ էր. սակայն մեզ թույլ չէին տալիս խմել։ Մարդ կարող է ապրել առանց սննդի. բայց ծարավն անտանելի է. պարզապես անհնար է առանց ջրի ապրել։

Երեք օր քայլելուց հետո. մեջս արդեն ուժ չէր մնացել առաջ շարժվելու։ Ես ընկա կեղտոտ ճամապարհի եզրին։ Ինձնից մի քանի մետր հեռու մի մեծ ջրափոս կար. բայց ես այնքան էի տկարացել. որ ուշագնաց եղա և գուցե ինձ այնտեղ թողնեին մինչև մեռնեի. բայց Աստծո օգնությամբ մի կին փրկեց իմ կյանքը՝ իր զգեստի ծայրը թրջելով ջրի մեջ և քամելով այն դեմքիս ու թերանիս մեջ։ Ջուրը ցեխոտ էր ու կեղտոտ, և մենք զարշանք էինք զգում տեսնելով մրա մեջ վխտացող միջատները։ Այնուամենայնիվ՝ ջուր էր և դա փրկեց մեր կյանքը։

Օրերն անցնում էին, և մեզ դեռևս ստիպում էին քայլել։ Կորցրել էինք ժամանակի գիտակցությունը։ Վերջապես հասանք Ռաս ուլ Այն, որտեղ կար մի ընդարձակ ջրի տարածք։ Բոլորս խելահեղ վազեցինք դեպի ջուրը. խմում էինք. թրջում մեր շորերը. լվանում մեր մազերն ավազախառը ջրով և լողանում ջրում։

Երբ մենք այնտեղ էինք. մի թուրք պաշտոնյա մոտեցավ մեզ և հարցրեց. թե որտեղից եմք եկել։ Ասացինք՝ Խարբերդից. Քեսիրիկից։

Նա ասաց. - Ձեզանից ո՞վ է Քեսիրիկից։

Պատասխանեցի. - Ես եմ։

Նա հարցրեց իմ անունը, և ես ասացի. - Սարգիս և Գոհար Ասլամյանների դուստրն եմ։

Ասաց. - Դու Սարգիս Ասլամյանի դու՞ստրն ես։

Պատասխանեցի. - Այո՛։

Նրա դեմքին մի բարի հայացք երևաց և ասաց. - Ես բազմիցս այցելել եմ ձեր տուն ձեր հոր հետ քննարկելու քաղաքի պաշտոնական հարցերը, և մա շատ հյուրասեր է գտնվել ինձ նկատմամբ։ Ես հիշում եմ մի անգամ. երբ ձեր հայրն ինձ մի քիչ թուզ ու արմավ տվեց երեխայիս տանելու համար, այնտեղ մի փոքրիկ աղջիկ կար. որը գրպանիցս հանեց մի քիչ միրգ ու կերավ։ Այո՛. երևի դու էիր այդ աղջիկը, - մա ժպտաց. երբ հիշեց այդ միջադեպը։

Ես խոստովանեցի. որ չէի հիշում դա. բայց ասացի. - Դե՛. էֆենդի՛. քանի որ ասում եք, թե բազմիցս

հյուրընկալվել եք մեզ մոտ. խնդրում եմ ազատեք ինձ և տարեք Հալեպ կամ՝ գոնե մատեցրեք ինձ Հալեպ գնացող մի գնացք:

Հայտնի էր. որ Հալեպից կարելի էր մավ կամ գնացք մատել և մեկնել տարբեր տեղեր: Նա ինձ հորդորեց մնալ իմ տեղում ու խոստացավ մի քիչ ուտելիք բերել: Նա վերադարձավ ուտելիքով և ասաց. որ եթե իրեն հրամայվեր մնալ այնտեղ. ապա մա ինձ կազատեր հորս հանդեպ ունեցած հարգանքից դրդված: Սակայն. հավանաբար, նրան ուղարկեցին այլ վայր ու այլևս չվերադարձավ: Ազատվելու հույսս ի սպառ կորցրեցի:

Քիչ անց. մի այլ թուրք բանակային սպա եկավ մեզ տեղեկացնելու. որ մենք այդ բռնիքից ազատ էինք: Մենք կասկածամտությամբ լսում էինք նրան, քանի որ ակնկալում էինք. որ մեզ կսպանեն կամ ճանապարհին կմահաճանաք. մենք հաշտվել էինք այն մտքի հետ. որ մահը գալու է այսօր կամ վաղը: Գիտեիք. որ մինչև այդտեղ ողջ հասել էինք Աստծո օգնությամբ. բայց դեռևս կասկածներ ունեինք գալիքի մասին: Այդ վայրում մեզ պահեցին մի շաբաթ: Յուրաքանչյուր անցնող օրվա հետ մեր կասկածները հալածում էին մեզ, թե՛ գուցե ծրագրում էին մեզ բոլորիս խեղդել մոտիկ գետում: Երբ շաբաթը վերջացավ. բանակային սպան վերադարձավ և ասաց մեզ. որ պատրաստվե՞նք մեկնելու: Մենք ոտքով ճանապարհ ընկանք դեպի Դեր Զորի անապատը: Հանկարծ մենք գլխի ընկանք. որ մոտ ութ ամիս էր. որ դուրս էինք եկել մեր հայրենիքից: Նորից հասանք մի լճի մոտ, և նորից մեր վախն ու կասկածներն արթնացան: Մտածեցինք՝ սա է մեր վերջին հանգրվանը կամ մեզ խեղդանմա կանեն: Մեզանից մի քանիսը լաց էին լինում՝ սպասելով մոտալուտ մահվան. մի քանիսը հիստերիկ կերպով ծիծաղում էին. ուրիշները նույնիսկ երգում էին: Բոլորս իրար գլխի կույ էինք եկել. կարծես՝ մեր վերջին հրաժեշտը տալու: Երբ շուրջս էի նայում. նկատում էի. որ բոլորը. բացի ինձանից. իրենց ընտանիքից ինչ-որ մեկին ունեին՝ մի ազգական. մի մայրիկ. մի քույրիկ կամ զարմիկ: Ես բոլորովի՛ն մեմակ էի. առանց ազգականի. չունեի նույնիսկ մի ընկերուհի կամ հարևանուհի մեր գյուղից: Երբ ես այդտեղ մտած արտասովոր էի ու խորհում իմ ճակատագրի մասին. նկատեցի մի մեծահասակ կին. որի մոտ էին իր դուստրերից երկուսը: Ես նրան «մայրիկ» կոչեցի և խնդրեցի, որ ինձ ընդունի որպես իր դուստրերից մեկը: Ես աղաչեցի նրան. «խնդրում եմ, թույլ տվե՛ք Ձեր դուստրը լինել. դրե՛ք Ձեր պահպանող ձեռքն ինձ վրա»: Եվ նա պատասխանեց. «Ինչու՞ չէ. մենք սոված ենք. դու էլ ես սոված. մենք բոլորս միասին ենք գնում»: Խնդրեցի նրան առաջնորդել ինձ և օգնել, որպեսզի սխալ քայլ չանեմ:

Երբ մենք հասանք անապատ. մեզ մեկուսացրին մի տարածքում. որտեղ կային օձեր և միջատներ.

բայց ինչ կարող էինք անել: Նրանք ուզում էին. որ մենք այնտեղ մնանք: Այդ գիշեր սոված քնեցինք, և առավոտյան եկավ մութասարիֆը և ամեն մեկիս զինվորական մի բաժին հաց բաժանեց: Ըստ երևույթի, այդ կառավարիչը կարեկցող մարդ էր. բայց մեզ համար դժվար էր հավատալ. որ նման մարդ կարող է լինել: Մեզանից մի քանիսը համբուրում էին նրա կոշիկներն ու հագուստը՝ կարծես Աստված լինել. իր ցուցաբերած ազնվության համար: Հետագա երկու շաբաթների ընթացքում բախտավոր էինք. որ ստանում էինք մեր օրական մի կտոր հացը: Մեզանից շատերն ուտում էին այդ հացի կեսը և չորացնում էին մյուս կեսը՝ ավելի սև օրվա ակնկալիքով. քանի որ ոչ ոք չգիտեր, թե մեզ ինչ անակնկալ էր սպասում:

Երկու շաբաթ հետո մեր հսկողությունը ստանձնեց Ջեքի փաշա կոչված մի զարշելի թուրք պաշտոնյա. որը զայրացած էր՝ տեսնելով. որ հայերի նկատմամբ այդքան լավ էին վերաբերվել: Հարց ու փորձ անելով և տեղեկանալով. որ մութասարիֆն էր պատասխանատու այդ լավ վերաբերմունքի համար. նա ամփոփեց հաղորդեց. Կոստանդնուպոլսի պաշտոնյաներին, թե՛ «այդ մութասարիֆն անկասկած հայ է. քանի որ ուտելիք է մատուցում հայերին»: Այդ պատճառով մութասարիֆն ամփոփեց տեղափոխվեց և փոխարինվեց չարական Ջեքի փաշայով: Ծուռով հասկացանք. որ նա միտումնավոր ծրագրով էր գործում՝ ոչնչացնելու մինչև այդտեղ ողջ մնացած մարդկանց:

Մեզանից մի քանիսին տարան մոտակա որբանոցը խոհանոցում ճաշ պատրաստելու. մաքրության և լվացքի համար: Մենք ևս ապաստան խնդրեցինք այնտեղ՝ թախանձագին աղերսելով և խոստանալով. որ պատրաստ էինք անել ամեն ինչ. միայն թե մեզ թույլ տային գնալ և մնալ իրենց մոտ: Նրանք համաձայնվեցին. բայց ոչ երկար ժամանակով. քանի որ այդ զարշելի Ջեքի փաշան որոշել էր «մաքրել որբանոցի բնակիչներին»: Նա խումբ առ խումբ տանում էր մարդկանց ջրի ափ. մորթել էր տալիս նրանց և նետում գետի մեջ: Եփրատ գետը կարմրած էր մեր մարդկանց արյունով: Եվ, մինչ չարական այդ մարդն իր սառը և անգութ աչքերով դիտում էր սպանողը. նա պարծենկոտությամբ հարցրեց. «Որտե՞ղ եմ ձեր եղբայրները հիմա. ինչու՞ չեն գալիս և ձեզ ազատում»: Իմ եղբայրներիցս մեկն արդեն նրա ձեռքով էր սպանված:

Ենթադրվում էր. որ այն քչերը. որոնք մնացել էին, հետևյալ առավոտ կազմելու էին զոհերի վերջին խումբը: Մի քաղաքական պաշտոնյա. որն առնչություն ուներ որբանոցի հետ, եկավ մախազգուշացնելու մեզ, որ գիշերվա ընթացքում փախչե՛նք. այլապես մեզ սպանելու էին հաջորդ օրը: Նա ասաց մեզ. որ իր կինը հայուհի էր և որ ինքն իր ազգականներից շատերին էր փրկել: Բայց նա վախենում էր իր կյան-

քի համար, թե համկարծ հայտնի կդառնա. որ ինքն
օգնում է հայերին փախչել: Այնուամենայնիվ. մրա
օգնությամբ ես և մի ուրիշ կիմ թաքնվեցինք այդ
պաշտոնյայի քննու տանը. որը մույնպես մի թուրք
զինվորի հետ էր ամուսնացել իր կյանքը փրկելու հա-
մար: Մենք թաքնվում էինք տան մկուղում. որպեսզի
թուրք տալը չգտնի մեզ և մեր մասին չտեղեկացնի
իշխանություններին: Մի քանի շաբաթ մենք ապրե-
ցինք այդ տանը՝ ցերեկը մկուղում. իսկ գիշերը քնում
էինք վերևում. քանի որ այդ կնոջ ամուսինը բանա-
կում էր: Այդ ժամանակ տխրահոգ Ջեքի փաշային
տեղափոխեցին այդ շրջանից, և այն հայերը. ովքեր
ամուսնացել էին թուրքերի հետ իրենց կյանքը փրկե-
լու համար. ինչպես նաև ինձ մնան ուրիշներ. որոնք
թաքնված էին. կարողացան ազատվել:

Այդ կնոջ քրոջ ամուսնու օգնությամբ ես ծանո-
թացա մի հայ ընտանիքի հետ. որը մի քանի սերունդ
է. ինչ ապրում էր այդ վայրերում: Նրանք լավ ճանաչ-
ված. հարգված ու բավական հարուստ էին: Ընտա-
նիքի մայրն այնքան էր հիշեցնում ինձ իմ մորը. որ ես
գրկեցի նրան ու արտասվեցի. քանի որ այնքան էի
կարոտել իմ քաղցր մայրիկին: Նա ինձ առաջարկեց
գալ ու մնալ իրենց տանը՝ մամր աշխատանքներում
օգնելու: Խնդրեց ինձ չմտառոգվել և առաջ, թե ես
հոգատարությամբ շրջապատված կլինեմ: Եվ իրոք.
մայրիկիս մնան հոգատար եղավ ինձ մկատմամբ:

Մինչև 1920 թ. ես ուրիշ ազգական կամ ընտա-
նիքի անդամ չտեսա: Եթե հիշողությունս չի դավա-
ճանում. կարծեմ 1918 թ. էր. որ անգլիացիները եկան
Դեր Զոր, և թուրքերն ու գերմանացիները փախան:
Անգլիացիները խնդրեցին բոլոր հայերին արձա-
գանքել իրենց կոչին. հավաքեցին բոլորիս և տարան
Բաղդադ: Մեզ տալիս էին մույն սնունդն ու հոգատա-
րությունը ինչը տրվում էր անգլիացի զինվորական-
ներին. մույնիսկ՝ թեյ: Երբ մենք հասանք Բաղդադ.
անգլիացիները հարցրեցին մեզ, թե ո՞ր եկեղեցուն
էինք ուզում ենթարկվել, անգլիական. թե՞ հայկա-
կան: Մենք պատասխանեցինք՝ հայկական: Ուստի
մեզ հանձնեցին հայկական եկեղեցու և հայկական
որբանոցի խնամատարության ներքո: Ես ապրեցի
որբանոցում մի քանի ամիս և հագուստներ ու գոգ-
նոցներ էի կարում որբանոցի երեխաների համար:
Համեմատած այն ահավոր իրադարձությունների
հետ. որոնց միջով անցել էինք. կյանքը որբանոցում
բավական լավ էր:

Երբ ես այնտեղ էի գտնվում. Դեր Զորի մեր խմբից
մի ծանոթ կին եկավ ինձ մոտ և հրավիրեց ինձ գնալ
և ապրել իր ընտանիքի հետ: Նա մի ամուսնացած
եղբայր և մի քույր ուներ: Ես շատ հուզված էի այն
մտքից. թե ինչ-որ մեկը. որն անգամ արյունակցական
կապ չուներ ինձ հետ. կարող էր այնքան հոգատար
լինել իմ մկատմամբ. որ ցանկանար ինձ ընդունել
որպես իր ընտանիքի անդամ: Այնուամենայնիվ, որ-

բանոցի տնօրենն առաջ. որ առանց թույլտվության
ես իրավունք չունեի մեկնել: Նրանք կարող էին ինձ
տանել միայն կիրակի օրերին: Այդպես էլ արեցին, և
ես ինձ զգում էի ինչպես իրենց ընտանիքի անդամ:

Կիրակնօրյա այցելություններիցս մեկի ընթաց-
քում ինձ մոտեցավ այդ ընտանիքի ծանոթներից մի
տղամարդ և մրանց միջնորդությամբ ձեռքս խնդրեց
ամուսնության համար: Մի քանի շաբաթ առաջ նա
լուր էր ստացել. որ իր կինը սպանվել էր թուրքերի
կողմից և թե իր երկու երեխաները քրոջ խնամքին էին
թողնված իրենց գյուղում: Նա թույլտվություն հայցեց
տեղի արքեպիսկոպոսից և խնդրեց նրա օրհնությու-
նը ամուսնության համար: Երբ ես լսեցի այս բոլորը.
առաջի. որ ես հետաքրքրված չեմ ամուսնությամբ:
Մտածում էի. որ եթե ես մնայի որբանոցում. հավա-
նաբար կգտնեի իմ եղբորը և կվերադառնայի խար-
բերդ: Նրանք ինձ բացատրեցին, թե. քանի որ այդ
մարդն այժմ այրիացած է և ցանկանում է ինձ հետ
ամուսնանալ. ուստի ինձ համար ամենալավ տար-
բերակը կլիներ. քանի որ նա շատ ազնիվ մարդ էր.
լավ կրթություն ուներ և լավ առևտրական էր: Այսպի-
սով, մենք ամուսնացանք: Որբանոցի տնօրենն ինձ
շատ գովեց և շատ հարգալից էր իմ զգացմունքների
մկատմամբ:

Մեր ամուսնությունից հետո. բոլոր հայերը
թույլտվություն ստացան ցանկության դեպքում վե-
րադառնալ իրենց հարազատ տները: Հալեպում մեր
կանգառման ժամանակ իմ ամուսնու ծանոթներից
իմացանք. որ իր կնոջ մասին մեր ստացած տեղե-
կությունները սխալ էին: Կնոջ փոխարեն նրա քույրն
էր. որ մահացել էր: Այդ լուրն ինձ այնքան ցնցեց. որ
ես ուշազնաց եղա: Երբ ինձ ուշքի բերեցին. հավաս-
տիացրին, թե ամեն ինչ լավ է լինելու. թե իմ ամուսինը
ֆինանսապես ի վիճակի է ինձ հոգ տանել և թե նրա
կինը մի հիանալի անձնավորություն է. որն ըմբռնու-
մով կընկալի այն հանգամանքները. որոնք պատճառ
դարձան մեր ամուսնության: Հոռետեսության և մոայլ
տրամադրության մի խորը զգացմունք պատեց ինձ՝
մտածելով, թե ճակատագիրն էլ ինչ անակնկալներ
է մատուցելու ինձ հետագայում: Ես մերժեցի գնալ
Կոստանդնուպոլիս և ստիպեցի իմ ամուսնուն գնալ
և միանալ իր ընտանիքին: Նա մեկնեց՝ որոշակի գու-
մար թողնելով ինձ իմ կարիքների համար: Ծառաթ-
ներով սպասելուց և երկար որոնումներից հետո վեր-
ջապես կարողացա կապ հաստատել Ամերիկայում
գտնվող իմ եղբոր հետ և 1920 թ. ապրիլի 18-ին երեք
ամսական որդուս հետ մալ մստեցի ու եկա Միացյալ
Նահանգներ:

Այսօր. երբ մտաբերում եմ այդ դեպքերը. տեսնում
եմ. որ եթե մույնիսկ մոռացել եմ իմ սեփական աչքե-
րով տեսած որոշ դրվագներ. այն ինչը չեմ մոռացել՝
վառ է ու անցնչելի հիշողությանս մեջ: Ըշմարիտ է.
որ այս ամենից հետո ես հրաշքով եմ ողջ մնացել:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԶԱՔԱՐԻ ՄԱՐՏԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1899 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ԾՈՎ. ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ պատմական խարբերդի և Տիգրանակերտի միջև ընկած երկու լեռնաշղթաներից մեկի՝ Անձուտ լեռան ստորոտում գտնվող Ծովք գյուղում։ Մեր գյուղին մոտ կար մի գմայլելի լճակ։ Գյուղը շրջապատող բլուրների, լեռների լանջերը, ձորերն ու հովիտները սքանչելի ծառաստաններ, մրգատաններ էին՝ հազարավոր բարդիներով, ուռնիներով, մրգեղենի ու խաղողի այգիներով, բանջարանոցներով, որոնց շուրջը մացառող վարդենիները գունավոր երանգներով գոտիներ էին։ Վիթխարի բարձունքներից, բազմաթիվ ձորերից վազող ջրերի հեղեղն անդադար հոսում էր դեպի այդ լիճը։

Ծովեցիք զբաղվում էին ձկնորսությամբ և կտավագործությամբ։ Ծովքը զուտ հայկական գյուղ էր՝ հարյուր տնից բաղկացած, յոթը հարյուր շնչով։

Մայրս պատմում էր, որ ես ծնվել եմ սուլթան Համիդի կազմակերպած 1894-1896 թթ. ջարդերից երեք տարի հետո, այսինքն՝ 1899-ին։

Համիդյան ջարդերից մեր գերդաստանի յոթը ընտանիքները փրկվել են քուրդ Հայդարի շնորհիվ, որը մերոնց տարել, պահել էր իր կալվածքում։ 1915-ի ցեղասպանության օրերին քուրդ Հայդարը մորից փորձեց փրկել մեր գերդաստանը, բայց չհաջողվեց, միայն կարողացավ փրկել իմ հորեղբոր որդուն։

Մեր ընտանիքը բազմամյա էր՝ ութ եղբայր, երկու քույր։ Հայրս շատ խստաբարո և պահանջկոտ, բծախնդիր մարդ էր։ Նա գտնում էր, որ առանց ծեծի երեխան չի դաստիարակվի, իսկ մայրս՝ հակապատկերն էր, ներողամիտ, ժպտերես և բարյացակամ։ Նա մեզ պատգամում էր, «Եթե մեկը ձեր դուռը զարն և օգնություն խնդրե՝ մի՛ մերժեք»։

Գյուղում ունեինք յոթամյա դպրոց, որը Տեր Թոդիկյան մեթոդով ուսուցանում էր հայերեն այբուբենը։ Նստում էինք գետնին օթոցների վրա ծալապատիկ և ամեն մեկս դասը կարդալուց հետո ասում էր, «Խաչ օգնյա ինձ»։ Ուսումն անվճար էր, քանի որ Ամերիկայում բնակվող խարբերդիները հովանավորում էին։

Ուսման հետ պարտավորիչ էր եկեղեցին։ Ես լավ ձայն ունեի, եկեղեցում կարդում և երգում էի՝ միշտ հավատքով աղեցուն։ Այդ դպրոցում սովորեցի երեք տարի։ Հետո արածացրի մեր ոչխարներն ու կովերը։

1915 թվականը պատմական դարձավ իր արհավիրքներով ու մղձավանջներով։ Խարբերդի բանտերը լցված էին հայ ղեկավարներով, որոնց նավթի հրդեհումով սպանեցին։ Հետո մորից բանտարկեցին մնացած հայտնի տղամարդկանց։ Լճափի ծառերից կապված պարաններով թուրքերը կախաղաններ էին պատրաստել, որտեղից կախում էին բանտարկյալների՝ երկու ձեռքերը ետևից կապված։ Գլխիվայր

կախում էին ու վրան դուլերով ջուր լցնում, փայտերով ծեծում էին այնքան, մինչև կախվածի քթից բերանից արյուն էր հոսում։

Արդեն 18-55 տարեկան տղամարդկանց թուրքական զինվոր էին տարել։ Ես գնացի Անանիա և Մկրտիչ Ստեփանյան եղբայրների տունը, որոնք բեղել տալով ազատվել էին թուրքական բանակ գնալուց։ Այնտեղ եկավ քուրդ Սորոն, որը մեզ պատմեց խոյս մոտակա գյուղի կոտորածի մասին։ Եվ ասաց, որ երեք օրից գալու են մեր գյուղը՝ հայերին տեղահանելու։ Մենք մտքերի մեջ ընկանք։ Անանիան և Մկրտիչը գիշերը բարձրացան լեռ։

Եկավ ահավոր տագնապի պահը։ Կես գիշերին վայրագ ոստիկանները խուժեցին մեր գյուղը։ Նրանք առաջարկեցին «որդեգրել» անչափաֆա 9-13 տարեկան տղաներին, իսկ կանանց «աղախին» տանել թուրք բեյերի տներում, որը մահ հարեմային կյանք էր ենթադրում։ Մի քանի կանայք հուսահատ, իրենց երեխաները կոնակնին կապած, լիճը նետվեցին, որ ազատվեն անպատվությունից։ Ժանդարմները մերկացված սվիններով փողոց էին թափում մեր անկողիները, եղած-չեղածը, դուրս էին շարտում մայրերին իրենց ձագուկներով՝ հոշոտելու համար։ Ես փախա լեռը։ Հետո հանդիպեցի երեք համապատասխան տղաների, որոնց հետ միասին գնացինք լճի ափը և մի խղճով նավակով հասանք լճի կղզին՝ մեզ հետ վերցնելով մի հայ աղջիկ՝ Սուլթանիկ անունով, որին թուրք ժանդարմները ուզեցել էին պատվազրկել, և մա փախել էր նրանց ձեռքից, մահ՝ երեք այլ աղջիկներ, մույն ճակատագրին մատնված, լրիվ մորե մերկ՝ տերևներով ծածկած իրենց ամորը։ Մի կերպ հասանք կղզի։

Լճի ափին, անտառի խորքում մեր ընտանիքի փրկարար Հայդարենք էին, որոնց ես հաճախ գնում էի գիշերով և մեր տասներկու հոգինոց խմբի համար ուտելիք բերում։ Սակայն մեր մասին լուր էր հասել կառավարությանը, թե իբր 160 ֆիդայիներ ապաստանած են կղզում։

Եվ ահա 1.800 թուրք և քուրդ զինվոր ու ամբոխ շրջապատեցին լճափի անտառը։ Մեր փրկարար քուրդ Հայդարը այլևս չէր կարող այցելել և մեր խմբի համար ուտելիք հայթհայթել։ Մեր դիմադրողական կոիվը սկսվեց ժանդարմների և մեր միջև։ Մենք՝ տասներկու հոգի, մեր ունեցած սակավ ատրճառակներով կովում էինք անհավասար կովով։ Մեզանից շատերը զոհվեցին։ Մենք մնացինք չորս հոգի։ Փոխադրվեցինք լճակի մյուս կղզին։ Այնտեղ ևս շարունակեցինք պաշտպանվել։ Այնտեղ էլ կորցրինք մեր երկու ընկերներին։ Մնացի ես՝ իմ անվանակից Հարությունի հետ։ Երբ գիշերն իջավ, լուռություն տի-

* 1970 թ. ակնմատեն վերապրողի գրած սույն վկայությունը 2002 թ. ինձ է հանձնել նրա թոռը՝ պատմաբան Նշան Աղամյանը։

րեց: Թուրք ժամդարմաները հետացան՝ մտածելով, որ կղզում այլևս ողջ մարդ չի մնացել: Ինը օր տևող կռիվը մեզ հյուծել էր: Ես հուսահատվեցի: Բայց ընկերս՝ Հարությունը ինձ գոտեպնդեց: Քարերի ծանրությամբ ջրի հատակը սուզված մեր խղճուկ մավակը հանեցինք լճի խորքից և մի կերպ հասանք լճափի թավտուները: Այնտեղ հանդիպեցինք տասնութամյա գեղեցիկ Փայլինեին և տասներեքամյա Տիգրանուհուն: Նրանք հագիվ փախել էին թուրք ժամդարմաների շնական բնագոյներից: Սակայն Փայլինեին գտան ու տարան. իսկ Տիգրանուհին հետագային դարձավ իմ կյանքի ընկերս առ միշտ: Ընդհատ է, ես վերապրել էի կղզու կռիվներից. բայց լցված էի վրեժով և մտածում էի օգնել գերեվարված իմ հայրենակիցներին. քանի որ լճափին դեռ նեխվում էին մեր հարազատների դիակները. որոնց մեջ ես ճանաչեցի ման իմ մորս՝ մորթոտված ու այլանդակված վիճակում, մեր մյուս հարազատների հետ: Այդ դիակների կույտերը մնացել էին արևի և անձրևի տակ. նեխվել ու ապականվել էին: Ծառերին Հարությունի հետ թաղեցինք: Մնացածներին գիշատիչները հոշոտել էին արդեն...

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով ես կորցրեցի հարյուրի հասնող մեր գերդաստանի բոլոր անդամներին:

Հետո ես ամուսնացա Տիգրանուհու հետ: 1923-ին ծնվեց աղջիկս՝ Նվարդը. իսկ 1924-ին ընտանիքով մեկնեցինք Ֆրանսիա և հաստատվեցինք Մարսել քաղաքում մինչև 1947 թ. հայրենադարձությունը:

Մարսելում, Կուրտի գործարանում աշխատելիս, ձևավորվեց իմ դասակարգային գիտակցությունը. որի հետևանքով ակտիվորեն ընդգրկվեցի հասարակական-քաղաքական կյանքին: 1925-ին իմ ղեկավարությամբ հրատարակվեց «Ծովակ» ամսաթերթը. որով կոչ արվեց գումարներ տրամադրել Հայրենիքում կառուցվող մեր բնօրրանները հավերժացնող ավաններին:

1939-ին սկսվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: 1940-ին Ֆրանսիան խայտառակ պարտություն կրեց և երկրի երկու երրորդը հանձնվեց հիտլերականներին. որոնք, քաջալերված իրենց հաղթանակով, 1941-ին հարձակվեցին Խորհրդային Միության վրա: Հետևաբար Ֆրանսիայում մեր՝ կոմունիստներին վիճակը ավելի ծանրացավ:

Ֆրանսիայի կոմկուլը մանիֆեստ հռչակեց՝ պարտիզանական ջոկատներ կազմել և պայքարել թշնա-

մու դեմ: Մենք հայերս մույնպես համախմբվեցինք այդ կոչի շուրջը: Ես և աղջիկս՝ Նվարդը, ընդգրկվեցինք այդ վտանգավոր գործի մեջ: Կենտկոմի կողմից ինձ հանձնարարվեց կազմակերպել պարտիզանական խմբեր: Աղջկաս անունը դրեցին Էլեն: Իմ ղեկավարությամբ՝ աղջկաս, Նշան Տեր-Մարտիրոսյանի և այլոց մասնակցությամբ, պայքարեցինք «Սփլենդիդ» «Կարդան» հյուրանոցները. Կատալան լողափի շքեղ առանձնատները. որտեղ ապրում էին գերմանական բարձրաստիճան սպաներ: Միաժամանակ, կազմակերպում էինք պարտիզանների սննդի. հագուստի. բնակության ու զինամթերքի ապահովման գործը. որին նյութապես մեզ օժանդակում էին հայրենասերներ թեքեյանը, Ֆեաճյանը, Ծաֆապյանը, Սվաճյանը, Տերտերյանը և Մարտիրոսյան եղբայրները: Այդ նյութական միջոցներով 1941-1942 թթ. կազմակերպեցի 17 պարտիզանական խմբեր. որոնք բազմաթիվ հերոսական հարձակումներ գործեցին գերմանացիներով բնակեցված օբյեկտների վրա:

Մարսելի և մյուս տասնհինգ շրջաններում ազատագրական կռիվներին մասնակցեցին 600-ից ավելի հայեր. որոնցից 13-ը զոհվեցին: 1944 թ. օգոստոսին Մարսելը ազատագրվեց, բայց ես արդեն գեստապոյի կողմից ձերբակալվել էի և նետվել էի Բուխենվալդի դժոխքը, 24 հայ կոմունիստների. այդ թվում մահ՝ Դավիթ Դավթյանի՝ հետ:

Ֆաշիզմի դեմ ազատության և անկախության համար ծավալած մեր պայքարի ընթացքում մենք՝ հայերս, մեր երակների մեջ զգում էինք. որ մենք ժառանգորդն ենք հայ ժողովրդի տխուր պատմության. քանի որ ո՛չ մի ժողովրդի հանդեպ այնպիսի հրեշավոր զանգվածային ոճրագործություն չի կիրառվել. ինչպիսին կատարվեց Թուրքիայի և Կայսերական Գերմանիայի մեղսակցությամբ 1915 թվին և որը կոչվեց «Հայերի ցեղասպանություն». երբ բնաջնջվեցին մեկ ու կես միլիոնից ավելի անմեղ հայեր: Ո՛չ մի ժողովուրդ մեծ տերությունների կողմից չի եղել այդքան խաբված. որքան հայ ժողովուրդը: Ո՛չ մի ժողովուրդ դեռևս չէր կոչվել «պատմության ամենախորթ զավակը», ինչպես կոչվեց հայ ժողովուրդը...

Բուխենվալդի դժոխքում իմ կրած բոլոր անասելի տառապանքների ժամանակ ինձ ուժ է տվել այն միտքը. որ ես կույլ եմ սուրբ նպատակի համար՝ մարդկության խաղաղության. եղբայրության վսեմ իդեալի համար:

113 (113).

ԾԻՐԱՆԻ ՌԱՖԱՅԵԼԻ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 թ.. ԽԱՐԲԵՐԴ. ՉՄԵԿԱԾԱԳ. ՄԱՄՈՒՍԱ ԳՅՈՒՂ)

Պապս եղել է Կարապետ աղան, տատիկս՝ Վարդեր խաթունը: Պապս ունեցել է վեց տղա, երեք աղջիկ՝ Ռաֆայել, Ծավար, Նշան, Սահակ, Կարապետ, Մարտիրոս, աղջիկները՝ Մաքրուհի, Բերկունի, Արաքսի: Մորս անունը Մարթա էր: Բոլորով ապրում

էինք միասին, իրար հետ՝ քառասուն ջանով: Պապս՝ Կարապետ աղան էր գյուղի ամենահարուստն էր:

¹ Դավիթ Դավթյանի (ծնվ. 1908 թ., Բուրսա) վկայությունը տե՛ս սույն հատորում [Վկ. 214]:

Մեր գյուղի կեսը հույն էր, կեսը՝ հայ: Հույները հայերի հետ կապ չունեին: Քուրդ Հասանը մեր մոքայարն էր, մի հատ էլ քուրդ աղախին ունեինք. իրար հետ ամուսնացրինք: Նրանք ուտում, խմում, մեզ հետ ապրում էին: Մեր երկրում շատ ձյուն էր գալիս: Ամիսը մի անգամ հաց էինք թխում: Էմ մի ուրիշ երկիր էր: Մեր հարևանները ոսկիներով զարդարված էին: Պապս խանութներ, իջևաններ է ունեցել Հալեպ քաղաքում անգամ: Հարուստ ու քաղաքավարի ապրել ենք: Մեր ամբարները միշտ լիքն էին, գինի, արաղ, չուշխեղ, պաստեղ, սաղ մենք ենք սարքեր, մեր կրիշը ամառը փոխում էինք, որ չորանամ՝ ձմեռվա համար:

Պատերազմից առաջ հայրս՝ Ռաֆայելը, գնացել էր Ամերիկա: Հետո՝ հայերից, որ զորք հավաքեցին, բոլոր տղամարդկանց տարան, բոլորին կոտորեցին:

1915 թ. մի առավոտ ոչխարը քրդերը հանդ տարան, իրիկունը ոչխարը տուն չեկավ: Ասի՛մ՝ առավոտը եկեք գանցիլարը, որ ոչխարը ետ բերեն: Մեր տղամարդիկ գնացին, որ բողոքեն, բայց մերոնց բոլորին հավաքեցին, տարան: Հետո խաբար եկավ, որ բոլորին կապել, տարել են, իմ պապն էլ հետը: Էդ գանցիլարի թուրքերը մեր տանը շատ կերել, խմել էին. քթերիցը թող գա:

Մեզ՝ կնիկ, աղջիկ, երեխեք, սաղին քշեցին, լցրին հայկական ժամը: Սիրուն աղջիկներին ջոկեցին տարան, չնայած նրանք ցեխ էին քսել երեսներին: Հետո մավթամաններ բերին, շարեցին: Տատս ասաց. «Ձեր աստվածը թե կսիրեք՝ մեզ մի՛ վառեք», բայց նրանք բանի տեղ չդրին: Մեր քուրդ ծառային մենք փող տվեցինք. մա տարավ ոստիկաններին տվեց: Էդ գիշերը մեր քուրդ ծառան երկու ախպերներին՝ Մաթևոսին և Արամին, մատացրեց ձիու վրա, ես էլ՝ մորս ձեռքը բռնած, գնացինք: Մեր քուրդ ծառան մեզ տարավ իրենց սարի բինան: Էդ ժամանակ ուտը Երզնկայումն էր: Ռուսը ֆուրգոններով հայերին տարավ Երզնկա: Կազարմաները լցվեցին հայերով: Մայրս՝ երեք որբերով, Էկանք Երզնկա: Մի քանի ամիս էմ տեղ մնացինք: Ետքը գնացինք Էրզրում: Բեռնատար երեք վագոն, կրիշեքն էլ հետը, էդ գաղթականությունը լցվեց: Էդ պարավոզի վարորդը, որ լսեց թուրքը գալիս է՝ թողեց փախալ: Գաղթականներն սկսեցին լացն ու ողբը: Որտեղից որտեղ Անդրամիկ գորավարը իր ձիով ու կամավորներով եկավ. մեզ էդ կայարանից գյուղերի միջով բերեց Գյումրի: Որ մենք սաղ ենք, պարտական ենք Անդրամիկին: Ըմամապարհին սպանված հայերին կախ էին արել ծառերից, անտերները ... կտրել, կոխել էին բերանները ու կախել: Ըմամապարհին տատիկիս, պապիկիս կորցրինք: Երկու հորաքույրներիս թուրքերը փախցրին, տարան, մեր ունեցած չունեցածն էլ տարան: Թուրքերը հայերի տների պատերն էին քանդում, ոսկի էին փնտրում:

Գյումրիում մայրս մեզ հանձնեց որբանոց: Հետո լուր տարածվավ, որ թուրքը գալիս է: Մամաս մեզ տարավ Այրում կայարանը, մտնեցինք. գնացք չկար: Ժողովուրդը մտավ քարամձավների մեջ: Մի կերպ հասանք Օուշի, Էմտեղ էլ հայերը թուրքերի հետ կոկում էին: Էմտեղից էլ փախանք, Թիֆլիս գնացինք: Մայրս տիֆ ըմկավ, մեռավ, մենք մնացինք երթիմ: Իմ երկու ախպերներս վերցրին, տարան որբանոց. իրար կորցրինք: Ես եկա Ուզունլար գյուղը:

Վերջը մեծ ախպորս՝ Մաթևոսին գտա. Ստեփանավանի սովխոզում աշխատում էր: Քանի որ ինքը երթիմ էր, ամուսնացել էր: Ես էլ ամուսնացա, ունեցա չորս տղա, երեք աղջիկ: Մի տղաս ու մի աղջիկս մահացել են: Մեծ տղիս ամուսնը Մարտուն է, մյուսը՝ Ռաֆայել, մյուսը՝ Ժորա: Աղջիկներս՝ Մարետա, Գոհար:

Անցան տարիներ: Փոքր եղբորս, որ տարել էին որբանոց, հետո՝ իրար կորցրել էինք: Նրան որբանոցից Խաչիկ դայի անունով մեկը առնում, տանում է Երևան, մտցնում է բանֆակ, որ արհեստ սովորի: Երևանի սրճարաններից մեկում մեծ եղբայրս հանդիպում է փոքր եղբորս՝ Արամին, ճանաչում է: Մոտենում է, հարցնում. «Դու կորած ախպեր ունե՞ս»: Նա ասում է. «Հա՛»: Վերջը մորս ու իմ անունն է տալիս՝ իրար գրկում, համբուրում են: Գալիս են մեր տունը: Սկիզբը ես չճանաչեցի, ասի՝ «Փորի վրա խալ ու՞նեք»: Տեսա խալը՝ փաթաթվա: Հետո նրան էլ ամուսնացրինք: Ունեցավ երկու երեխա՝ Ալբերտ, Էսմա, իսկ մեծ եղբայրս՝ Մաթևոսը Ադունի հետ ամուսնացավ, ունեցավ՝ Ռաֆայել, Ռոզա, Ռազմիկ:

Է՛, բալա ջան, գիտե՞ս ինչե՛ր ենք քաշել: Լիքը սպանվածներ եմ տեսել: Ձիու ոտնատեղից ջուր ենք խմել: Ծատ հարստություն ենք ունեցել, սաղը թուրքին է մնացել: Մեզ ոչխարների պես քշել են: Ինչքա՛ն ենք ուրիշների դռներին քնել, ինչքա՛ն ենք սոված մնացել, ինչքա՛ն ենք տանջվել: Թուրքերը ուզեցել են մեզ վառել, ծեծելով մեզ աքսոր են քշել... Թող իմ թշնամին էդ բաները չտեսնա: Անդրամիկ փաշան՝ լիս դառնա. եկավ մեզ քշեց, բերեց, Հայաստան-երկիր հանեց, բայց՝ ամեն ինչ կորցրինք:

Էս մի թեթև մասն եմ քեզ պատմել, բալա՛ ջան, եթե բոլորը պատմեն, յոթ օր, յոթ գիշեր չի պրծնի...

Թուրքը թող մեռնի՛. էդ սա՛ղ ինքը արեց մեր գլխին: Երկրի՛ց էլ զրկվանք, ջանի՛ց էլ զրկվանք, հարստությունի՛ց էլ զրկվանք: Հիմա էլ անամոթները ասում են, թե՛ հայերն են իրանց կոտորել: Մեր ոսկիները, տունները, հողերը մնաց թուրքին: Ես զարմանում եմ՝ ո՞նց հայերը չեն կարողանում թուրքի հախից գալ: Թող գիրք ըլլի. էս բոլոր պատմածները, թող կարդան աշխարհի մարդիկ, որ իմանան՝ ո՞վ է մեղավորը, ո՞վ է արդարը, ո՞վ է տուժվածը...

ԵՂՍԱ ԱՆՏՈՆԻ ԽԱՅԱԶԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1900 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ՀԱՐՈՒՍԻ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ Խարբերդի Խաբուսի գյուղը: Կամուրջի մյուս կողմը Բալուն էր: Միմյև 1922 թ. հոգ էի: Մեր գյուղը ծառ ու ծաղիկ շատ կար: Մեզ վեց հարյուր տուն էինք. դասաբ, մաջար, կոշկակար, հողագործ ունեինք. բոլորը հայ էին:

Մեր տունին մեջ ապրում էին պապաս, մամաս, չորս հորեղբայրներս՝ Մուշեղ, Մովսես, Տոնապետ և Պողոս, որը Ադամա զարմվավ, մեռավ: Անոց կնիկները՝ Էվա, Իսկուհի, Գոհար, Նազիկ. եղբայրներս՝ Անդրամիկ, Նիկողոս, Հովհաննես, Հարություն: Մեծ հայր և մեծ մայր չեմ տեսած: Մորս կողմեն Եղսա մորաքույրս կար, հորաքույրս՝ Ջարդուհի, անոր զավակները իր ծնկին վրա մորթեցին: Բեռներս ալ շատ էին: Յոթը տուն էր մեր գերդաստանը: Բոլորն ալ գյուղին մեջ էին ու հոգ կապրեին: Մերոնք հողագործ էին, կցանեին ցորեն, բախլա, ոսպ, ուրիշ բաներ: Ատոնք կծախեինք, դրամով օճառ, կտավ կտոնեինք:

Մեր գյուղը եկեղեցի, դպրոց կար: Մեր դպրոցը բողոքականներումն էր: Խարբերդում Եփրատ կոլեջը կար, որտեղ Ամերիկա գացած ուսանած ուսուցիչներ դաս կուտային: Ինձ տասներեք տարեկանից մշանել եմ, որ աշխատող ձեռք ըլլա: Լուսավորչականները շատ էին, բայց մեր բողոքականներում դպրոցը կուգային, քանի որ խելոք ուսուցիչներ ունեինք: Տղա, աղջիկ միասին էին սովորում: Մամաս թագա հաց կեփեր, կուտար ինձ, կասեր՝ տար վարժուհուն տուր:

Գյուղին մեջ աղբյուր կար, քովը գյուլ կար, մեջը գոմեշները կլողացնեինք, վերջն ալ աղ ջուրը կերթար այգիները կշերեր: Ջրերի մեջ մեծ ձուկեր կային:

Տունին մեջը թոնիր կար, ախոռ կար: Ձմեռը ցուրտ կըլլար: Բամբակը կհավաքեինք, կմանեինք, կուտենք ալ կհանեինք անասուններին կուտայինք, կուտեին: Ինձի «ճարպիկ չոքուխ» կըսեին: Ես ասեղնագործություն կընեի: Պապայիս հորեղբոր թողը միշտ ինձ հետ կտավ կգործեր, բամբակից ու բուրդից կգործեինք: Յոթը կով ունեինք, մեկ հատ գոմեշ, հավեր ունեինք: Տունին ետևը այգի կար՝ պտուղի ծառերով: Որդի՞ կպահեինք, մետաքսի գործ կընեինք: Հորեղբայրս Ամերիկա գնաց, մեզի դրամ կղրկեր, որ ապրվենք:

Հյուրիեթ եղավ, իբր թուրքը և հայը ախպար պիտի ըլլային: Աղ ըլլալու՞ բան էր: Սուտ էր: Թշմամիս բարեկամ կըլլա՞: Սոխին անուշը կըլլա՞:

1909 թվին Ադամայի ջարդը եղավ: Մեր գյուղեն երկու հարյուր տղաք գացած էին Ադամա աշխատելու, դրամ վաստակելու, քեռիս ալ մեջն էր. բոլորը ջարդվան:

1915 թ. թուրք եկավ պատվելիին, որ աս, աս մարդիկը պետք է գան: Կտանեին, ձեռք ու ոտը կկա-

պեին, իրար կզարնեին, որ մեռնին: Տղամարդկանց տարին՝ մորթեցին: Մեկը փորը բացված ետ եկավ: Հերս ալ տարին, կիսամեռ ետ եկավ: Թուրքը ըսեր է. «Հիմա թուրք պիտի ըլլաք, չէ՞ն՞ հայ»: Տերտերը ըսեր է. «Մեղա՛ քեզ». բոլոր քահանաներում քահեղքահեղ կոտորել են: Հայ բողոքական վարժապետին՝ պր. Գևորգին լեզուն կտրել են, քանի որ հայերեն սորվեցուցեր էր, վերջն ալ գլուխը կտրեր են:

Դահա ցորենը չէինք քաղել, մայիսին տղամարդկանց տարին, վերջը կնիկներում տարին: Ես դաշտ էի գնացել, որ ջուր տանեմ: Կուժը լցրի, միլիցիան եկավ: Հայ կնիկները, որ արտը կաշխատեին, եկան, որ ջուր խմեն, միլիցիան չձգեց: Հորս տարին մորթեցին: Հորեղբորս կնիկը բռնել են, ըսել է թուրքին մեկը՝ ինձի առ: Ան ալ ըսեր է. «Ձիուն տեղը, էշ չեմ կապի»: 1915 թ. մայիս ամսին, երեք օրվա ամուսնացած էի: Ինձի Մեզրե հարս էին տարած: Մարդուս բռնեցին տարին: Ես աղբյուրի գլուխը մտա, սկսա լալ: Թուրքերը մտան մեր տները, սկսան թալանել: Բողոքականներում չէին սպանում: Մարդս թուրք տղայի մը հետ խաբար դրկեց, որ իրեն թուրք մը դրկեմ, որ մեք բողոքական ենք: Աղ տեսակ թուրք չկրցա դրկել՝ արյունը գնաց սելի պես: Ամուսինիս քրոջը վիզը կտրեցին հավի պես: Կեսուրիս ընտանիքեն մարդ չմնաց, բոլորը մեռան գնացին: Հայերում տարին մորթեցին: Ինձի Աստված է պահել: Երբ բոլորին տարին, ես աղբյուրին քովն էի, տեսա: Ծառ հայեր փախել էին անտառներ՝ խոտերում, ցորենի արտերում մեջն էին թաքնվել: Ես ալ փախա: Ես իմ անձը ազատել կուզեի: Մայրը մանուկը ուրացավ:

Մեք ցորենի արտի մեջ էինք, հարյուր հոգիի չափ էինք, երեխաներ ալ կային: Սոված ենք: Ցորենը քարով կտրորեինք, կուտեինք: Ես կորցրեցի բոլորին: Մամաս, քույրս, եղբայրս, հորեղբորս չորս զավակները, բոլորը գնացին, կորան, սոված՝ մեռան, մորթվան՝ մեռան: Միայն ես և իմ հորեղբոր աղջիկը ազատվանք, ան ալ ճամփին մեռավ: Հիմա յոթ տուն ընտանիքեն միայն ես եմ մնացած:

Ցուրտը եկավ, թուրքի տունները մնացի: Վերջը ամերիկացին եկավ: Ես լսեցի, բորիկ, չբախ վազեցի գացի, ըսի տնօրենին. «Ես եմ, Եղսան եմ»: Դուրը բացին: Ջուր դրին. ոտքերս ցուրտը տարել էր: Հարցրին. «Ո՞չիլ չե՞ս բերած»:

1917 թ. ինձ ընդունեցին որբանոց: Պարոն Սոկրատը ինձ ընդունեց: Սկսա կտավ գործել: Դրամ շահեցա: Երեք տարի որբանոցը մնացի: Կհիշեմ Վարդուհի վարժուհին: Տնօրենը միտոր Պիքսն էր: Ան մեր մման հայերում հայրն էր: Միշտ կըսեր. «Խելոք եղեք, համեստ եղեք, թուրք տեսնաք՝ դուրը գոցեք, ներս մտեք»: Դպրոցին մեջ փոքրերը միասին էին, մեծերը՝ առանձին: Ինձի ուզեցին թուրքերը փախցնել, բայց

ազատեցին: Որքանոցը հացերմիս, ճաշերմիս բոլ էր: Հերքեշ իրեն գործը կըմեր: Նոր տարիին մկերներ կուտային, խրատներ կուտային: Հինգ ոսկի ունեի, գացի Հալեայ: Ինչքան ապրել եմ, էնքան տանջվել եմ:

Հետո 1936-ին եկանք Հայաստան: Իմ աչքի արցունքը արյուն դարձավ: Հացի գրքույկ չտվին: 1937-ին մարդս ոչխարը մորթել է, միսը ծախել է ըսե-

լով՝ մատնեցին, մարդուս բանտարկեցին: Ես հաց ու պապիրոս կտամեի: Վերջը լսեցի, որ Սիբիրը սպանմեր են: Այնքան խեղճ էի, որ կմորայի: Քանի դուռ կաշխատեի: Կտավ կգործեի: Երկու երեխաներս կուգային գործարան, քանի որ տանը պահող չունեի: Միայն թուրքը չէ, հայն էլ է տանջել: Աղջիկներս ամուսնացան, վեց թոռ ունեմ:

115 (115).

ՀԱԿՈՒՄԱՆՈՒԿԻ ՀՈՒՈՒԿԵՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ՉԱՐՍԱՆՋԱԿ, ԲԵՐԲԻ)

Մեր գավառի վաթսուցորս գյուղերի հայությունը և մեր կենտրոն Բերրի քաղաքը իրենց բարգավաճ վիճակում էին, երբ վրա հասավ կոտորածը: Մեր Բերրի քաղաքի բնակչության մեծ մասը հայեր էին՝ մոտ յոթ հարյուր տնից բաղկացած մի քաղաք էր, որից միայն հարյուրը թուրքի տներ էին, այն էլ՝ եկվորներ էին, ոչ բնիկներ: Քաղաքը բաղկացած էր վեց թաղից՝ Կալերի թաղ, Տոնաղբյուրի թաղ, Կամարաղբյուրի թաղ, Թուրքական թաղ և Բարտախանայի թաղ, որը բրուտների արհեստանոցների թաղն էր: Նրանք արտադրանքը ամբողջ գավառին բավարարելուց բացի, արտահանում էին քաղաքից դուրս՝ մինչև Մալաթիա, Արաբկիր, որոնք Բերրի գետի հոսանքով լաստանավերով փոխադրում էին: Լաստանավերը ոչխարի տիկից փչված տափ-քսան հատ իրար կպած, փայտով իրար միացած էին, որոնց վարորդները կոչվում էին քյալաքջիներ: Բերրին արհեստավորների մի քաղաք էր, որտեղ գործում էին հարյուրից ավելի մանուֆակտուրային և արհեստավորների խանութներ և միայն մեկ հատ թուրքի խանութ կար, որը սափրիչ էր: Այդ սափրիչի խանութը ներսում ուներ մի վերնահարկ, որը հյուրանոցի դեր էր կատարում դրսից եկած քրդերի և թուրքերի համար:

Մեր ընտանիքը բաղկացած էր հինգ հոգուց՝ հայրս, մայրս, ես տասներեք տարեկան, եղբայրս՝ Ասատուրը յոթ տարեկան, քույրս Լուսինեն՝ չորս տարեկան: Ես ուսում եմ ստացել իմ ծննդավայրի դպրոցում, որը մտնում էր Միացյալ ընկերության համակարգի մեջ: Հայրս արհեստով դարբին էր: Նա գրագետ էր: Մեր ընտանիքը լուսավորչական էր: Հայրս շատ բժախնդիր էր եկեղեցու արարողություններին, և եթե որևէ մեկը սխալ կատարեր, տեղն ու տեղը կուղղեր: Ինքը ևս միշտ եկեղեցու դասում էր կանգնում: Հայրս 1895 թ. որբացած մանուկների որբանոցն էր կազմակերպել և ինքը հոգաբարձուն էր: Այդ կապակցությամբ քաղաքի Առաջնորդի՝ Կորյուն վարդապետի հետ սերտ կապի մեջ էր: Կորյուն վարդապետը ազգասեր, շինարար, քաջակորով, համդուգն մի անձնավորություն է եղել: Նա մտահոգված է եղել, թե Չարսանջակի քսանչորս դերեբեյիներին ինչպես զսպի, որ հայերին չվճասեն: Եվ նա իր դիվա-

նագիտական քայլն է կատարել: Սուլթան Համիդի տղաներից մեկի մահվան առիթով ցավակցական մամակ է գրել և շնորհակալական հեռագիր է ստացել: Տեղի թուրքերը գալիս են Կորյուն վարդապետին խնդրում, որ նա ցույց տա այդ հեռագիրը: Եվ դրա միջոցով զսպում է նրանց: Բացի այդ, նա շքանշան է ստացել սուլթան Համիդից:

Մի անգամ, երբ նա գավառի կառավարիչի՝ դայմադամի պաշտոնատեղին էր գնում, դայմադամը վեր է կենում և թուրքական ձեռնասեղմումով ողջունում է այնտեղ նստած մի ուրիշ թուրքի՝ Մեհմեդ բեկին, որը նույնիսկ գորք ուներ: Բայց նա ոտքի չի կանգնում, Կորյուն վարդապետը այդ համարում է վիրավորանք ոչ միայն իր, այլև սուլթան Համիդի շքանշանի նկատմամբ ու փիլոնի տակից ցույց է տալիս շքանշանը: Թուրք բեկը զգում է իր սխալը և ներողություն է խնդրում: Այս միջոցներով Կորյուն վարդապետը բավական զսպում է Չարսանջակի դերեբեյիներին, և հայերի նկատմամբ բռնությունները որոշ չափով մեղմվում են:

Չարսանջակը վաթսուցորս գյուղերից էր բաղկացած, մեծ մասը հայեր էին: Ամեն գյուղում բեկի ապարանքում թուրք ծառաներ կային: Հարաբերությունները ճորտատիրական հիմունքների վրա էին: Ժորտ մարաբաները աշխատում էին հողի վրա, և թուրք բեկը բերքի կեսից ավելին վերցնում էր իրեն: Բացի այդ, շաքաթը մեկ-երկու օր նրա տան կիները պիտի գնային բեկի պալատը՝ որոշ ծառայություններ կատարելու: Իսկ կրոնական առումով հայը միշտ «գյավուր» էր, որը ստորացուցիչ էր հայերիս համար:

Հայրս իր արհեստի շնորհիվ բարեկեցիկ ընտանեկան կյանք էր ստեղծել: Ունեինք երկու կով, մի ձի: Հայրս կովի տված կաթնեղենը գործածում էր մեր տան կարիքների համար, իսկ հաճախ էլ մայրս հասցնում էր կաթ, մածուն մաև աղքատ ընտանիքներին:

Հայրս իր դարբնի արհեստով քրտնաջան, քրտինքը ճակատից քամած, օրն ի բուն աշխատում էր գարնանը և ամռանը: Աշնանը և ձմռանը փակվում էին ճանապարհները, և մարդիկ գյուղերից չէին կարող գալ քաղաք՝ իրենց գործիքները վերանորոգե-

լու: Հայրս իր աշխատանքի վաստակը կամխիկ չէր ստանում, այլ ապառիկ էր կատարում: Մատյանի մեջ գրանցում էր, թե ինչ գործիք է պատրաստել որ գյուղացու համար: Բոլոր թուրք գյուղացիները անգրագետ էին և վստահում էին հորս: Հայրս աշնանը գնում էր գյուղերը և այդ մատյանի մեջ գրանցվածների դիմաց բնամթերք էր ստանում և հավաքում: Թողնում էր քրդերի և թուրքերի տների մոտ, որոնք պարտավորվում էին իրենց էշերով ոսպը, ցորենը, գարին փոխադրել քաղաք: Այսպիսով, հորս դրամական եկամուտը շատ չնչին էր իր աշխատանքի դիմաց: Մեր տան մեջ ունեինք մի ամբար՝ կրակատան մոտ: Ամբողջը ամբարում էինք այնտեղ: Գարնան ամիսներին հայրս վաճառում էր թուրք և քյուրդ հաճախորդներին, որոնք կարիքը ունեին: Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, փակ մատուրալ տնտեսությունն էր իշխում մեզ մոտ: Հայրս վերջին անգամ վերադառնում էր՝ մի քանի ոչխար դավուրմացու հետը բերելով, որոնք ձմեռվա ամիսներին օգտագործում էինք: Հացը ևս թխում էինք ու պահում: Հայության 90 տոկոսը խաղողի և պտղատու այգիներ ուներ: Մեր գերդաստանը չորս եղբայրներ էին՝ մեկը Պետրոսը, Ամերիկայում էր, Կիրակոսը 1911 թ. մահացավ, մյուսը՝ Գրիգորը 1890-ական թվականների վերջերին բողոքական դարձավ: Նա այնքան գրագետ էր, որ բողոքական պատվելիին հաճախ փոխարինում էր: Հյուրիներից հետո մի հրովարտակ ելավ, որ հայաշատ քաղաքներում քաղաքապետ պիտի ընտրվի հայերից: Գրիգոր հորեղբայրս 1911-1912 թվերին ընտրվեց քաղաքապետ՝ բելեդիե-ռեսի: Ահա այսպիսի հեղինակություն ուներ մեր գերդաստանը:

Աշնան ամիսներին այգեգործությունն սկսվում էր: Ամռանը թուրք չորացնում էին, որը հիմնական ուտելիքն էր ձմեռվա համար: Հայերը խաղողի հյութից պատրաստում էին ընկույզի սուջուխ, որը փաթաթվում էր բաստեղի մեջ, տեղավորում էին կնուճի մեջ, որ մոր տարվա օրը բացեն: Մեր գերդաստանի կյանքը այսպիսին էր, որը մեզ էր բոլոր հայ ընտանիքների կենցաղին: Ես չեմ հիշում, որ որևէ հայ հայրուհի արտասաներ, այնքան էին իրար մկատմամբ հարգալից: Հայրս ամենաբարկացած պահին կշտամբում էր. «Մո՛, վրադ երկինք չի՞ գողգողացել», այսինքն՝ մարդկային կյանքի մեջ չե՞ս մտել:

Մինչ եղեռնը համառոտակի պատմելուց հետո պիտի անցնեմ հայասպանությանը: Գարնանային մի օր էր: Մեր Բերրիի ցորենի արտերը արդեն հասել էին, և ես մեր տան այվանից՝ պատշգամբից, դիտում էի ցորենի ծփացող ալիքները և լսում էի գետի շառաչը: Այվանում մայրս իր դրացի տիկ. Վարդուհու հետ ցորեն էր մաղում, փախանների վրա կիտված ցորենը, որ ջրաղաց ուղարկեն, ինչպես ամեն տարի: Դեպի գետահովիտը թեքվելիս մկատեցի, որ մի տան կտուրը բարձրացան մի թուրք ոստիկան, մի ժանդարմ և մի մարդ՝ քաղաքացու շորերով: Այդ երեքին ես մկատեցի: Նրանք ձեռնուձայն դուրս էին

եկել, երևի տանը մարդ չկար: Հայրս այդ պահին խանութից տուն հասավ, և այդ երեքը եկան, մտան մեր տունը: Արդեն մի քանի օր առաջ թուրք կառավարության ոստիկանները պարապմունքի ժամին ներխուժել էին Առաջնորդարանը և դարոցը՝ զենքեր և գրականություն հայտնաբերելու նպատակով: Այդ սուկում էր առաջացրել հայ բնակչության մեջ, որը մղձավանջային ապրումների մեջ էր գտնվում: Օրը ցերեկով, փողոցում, մտնում էին հայերի տները, դուրս էին բերում հայ տղամարդկանց և քաշկոտելով սկսում էին ծեծել, սապոզներով խփել: Ես ակամատես եմ եղել Երզնկյանի ծեծվելուն, Թերզյան Կարապետին ինչպես իրենց տան կտուրին գցել էին զետիկ և զենք էին պահանջում: Մոտ քսան-քսանհինգ երևելի հայեր արդեն բանտարկված էին: Նրանց պահանջը սովորական որսորդական հրացանը չէր: Այդ երեք անձնավորությունները, որ եկան կոխկոտեցին ցորենը, խուզարկեցին մեր սենյակը, պատից կախված որսորդական հրացանը տեսան, հայրիկիցս պահանջում էին ոռուական տասնոց, մաուզեր և այլն: Այդ եղյակի մեջ էր մահ քաղաքի դատախազը, որը լսել էի, որ առնալուստ՝ ալքանացի մուսուլման էր, պաշտոնի տեր: Նրանք մույնպես դաժան էին, ինչպես թուրք ոստիկանները: Հայրիկիցս բացասական պատասխան ստանալով, մտրակով հարվածում էին, վերջապես քաշկոտելով հորս տարան բանտ: Այդ դաժանությունները կատարելու պահին մայրս ասաց. «Դահիճներ»: Այդ բառի համար մորս դատարկ տան մեջ արգելակեցին: Մենք երեքս՝ ես, քույրս և եղբայրս մնացինք մեմակ: Ես վազեցի մորս ետևից, դռան ճեղքից մայեցի, մայրս ասաց. «Տղա՛ս, գնացեք Գրիգոր հորեղբոր տունը»:

Նրա կինը՝ Եվան, շատ խնամքով ու գուրգուրանքով պահեց մեզ և հաջորդ օրը առավոտյան թաշկինակի մեջ մի կտոր հաց ու պանիր. կարագ, սեր փաթաթեց, որ տանեմ բանտ՝ հայրիկիս: Մենք տեղյակ էինք, թե ինչ տանջալի վիճակի մեջ է հայրս բանտում: Ես ուտելիքը տարա: Բանտի լուսամտի առաջ կանգնած՝ տեսա, որ բանտը դատարկ չէր: Դա հայ մարդու սրճարան էր, զավթել էին և դարձրել կալանավայր: Ընդամենը հարյուր հոգի հազիվ կառնեք, այնինչ երեք-չորս հարյուր հոգի էին լցվել, որոնք շնչահեղձ էին լինում: Նրանցից ոմանց կանայք բողոքեցին զավառապետին, որ փոխարինել էր մախորդին, որը իթթիհատական դահիճներից էր, Աթան քեկը քմծիծաղով ասում է. «Մի՛ անհամազուտացեք, շուտով ձեր բանտարկյալներին կտեղափոխենք», - այսինքն՝ կտեղափոխեն սպանդանոց:

Երբ ես մոտեցա լուսամտի երկաթե ճաղերին, տեսա հայրիկիս և մեկին, որին ֆեդայի Ավետո էին ասում: Նա մոտ տասնյոթ տարի Գևորգ Չավուշի խմբում է եղել: Հյուրիներից հետո, որպես ազատություն, հավասարություն հոչակած երկիր, ֆեդայիները դուրս էին եկել բանտերից, բայց մախորտակված վիճակում ընկած էր բանտի չոր հա-

տակին, ինչպես իմ հայրը: Այդ երկու հոգիները ետ էին մնացել սպանդանոցից, քանի որ քայլել չեն կարողացել: Իսկ երեք-չորս հարյուր հոգուն, զույգ-զույգ թևերից կապած տարել են գետի ափը: Այդ սպանդանոցից ազատվում է միայն խոսրով՝ Նալբանդյանը, տասնութ տարեկան մի տղա, որը մեր տան մոտ էր ապրում: Հոր հետ կապված վիճակում է եղել, երբ ազատարարը մոտեցել է: Ջարդը կատարվել է շատ դաժան կերպով, խոսրովի հայրը սպանված է եղել, երբ ազատարարը եղել է հայկական Արմիկ գյուղի Մեհմեդ բեկը, որը իր ապարանքում ուներ տասնյակ ջորիներ, և դրանց պահելու համար մարդ էր պետք: Եվ մարդ է ուղարկում, որ մեկին բերեն: Դա լինում է խոսրովը: Նրա աղջկա կնքահայրն են եղել ես: Այդ սպանդանոցի մեջ եղել են մեր գերդաստանից մոտ տասը հոգի, մահ Ամերիկայից հյուր եկած Հոլոքիկյան Արամը, որը Մարտիրոս հորեղբոր տանը հյուր է եկել և, չնայած ամերիկահայատակ էր, դաժանորեն հոշոտել են: Նա սիրահարված էր բողոքական դարոցի վարժուհի Ռոզալին և դեռ մի շաքաթվա ամուսնացած էր՝ հոշոտեցին:

Հայրս այդ ուտելիքը ընդունելուց ցածրիկ ասաց. «Տղա՛ս, ինձ մի ոչխարի թարմ մորթի հասցրու, որ ես կոնակիս քաշեմ, քանի որ այնքան են ծնծել, որ սև արյունակալված են վերքերս»: Ես հայրիկիս այդ խնդրանքը կատարեցի: Կիրակի օրը հորեղբորս տունը վերադարձա: Դեռ այդ օրերին Գրիգոր հորեղբայրս, որպես քաղաքագլուխ, դեռ պաշտոնի գլուխ էր: Նրան խնայել էին: Միջնորդեց, որը առանց կաշառքի չէր լինի, հորս բերինք տուն, ազատվեց: Հորս դարբին ընկերներից Լևոն խոչիկյանը շալակով մրան հասցրեց տուն, քանի որ չէր կարող քայլել:

Մայրս էլ արգելափակումից տուն եկավ: Հայրս խոշտանգված ընկած էր փորի վրա: Թիկունքի վրա չէր կարող պառկել: Հայրս պատմեց, թե մի գիշերվա մեջ ի՞նչ փորձանքներ են բերել թուրք դահիճները: Ահմեդ օմբաշին, դաժան դեմքով մի տասնամյակ, բանտախցից հորս բերում է խոշտանգելու խուցը, պառկեցնում է փորի վրա, երկու կողմում կանգնած ոստիկանները կաղնու մահակներով սպասում են հրամանի: Հորիցս դարձյալ պահանջում են մաուզեր, մոսին, տասնոց. - Տո՛ւր կամ՝ պառկի՛ր: Սկսե՛ք հարվածել. - հրամայում է օմբաշին:

Քառասուն հարված տալուց հետո մատեցնում են: Ահմեդ օմբաշին ասում է. - Հը՞, չե՞ս ուզում բերել զենքերդ:

Ըստ հորս պատմածի, Ահմեդ օմբաշին իր կողքը մատեցրել էր եկեղեցու և դպրոցի հայ երգեցողության ուսուցչին՝ Արմենակ Պետրոսյանին, այսինքն՝ հետո հերթը մրանն էր լինելու:

- Մալիմ էֆենդի (Պարոն ուսուցիչ - թուրք.), զենք չունեմ:

Նորից են քառասուն հարված հասցնում, մորից է հարցնում: Պատասխանը՝ մույմը: Երրորդ անգամ պառկեցնելուց առաջ ասում է. «Ասա՛, ո՞վ ունի զենք»:

Հայրս մատնիչ չէր կարող լինել: Եթե գիտեմար, չէր ասի: Հարյուր քսան հարվածից կիսամեռ վիճակում քարշ են տալիս կալանատունը: Ահա հայրիկիս պատմածը:

Հայրիկիս ծանոթ թուրք երկու անձինք կարողացան օգնել որոշ չափով: Հայրս դեռևս սարսափելի ցավերի մեջ, թարախակալված վերքերի մեջ, հորեղբորս կինը՝ Եվան, խնամում, մաքրում, փոխում էր վիրավորի վիրակապը, քանի որ մորս սիրտը չէր դիմանում: Ահա այդ վիճակի մեջ մի օր երեկոյան մութին Ահմեդ էֆենդին, որի տունը հորս խանութի մոտն էր, եկավ մեր տունը:

Ղայմադամը զինել էր տեղի թուրքերին, մահ համիդիեներին, որոնք քաղաքացիական շորերով քրդեր էին. գազանատիպ մարդիկ շրջապատել էին քաղաքը: Ոչ ոք չէր կարող փախչել, և խղճամիտ թուրքերը դժվարանում էին մոտենալ իրենց ծանոթ հայերի տներին:

Սարգիս Չախմախչյան զինագործը փորձ էր արել փախչելու: Ահմեդ էֆենդին եկավ օգնության ձեռք մեկնելու: Հայրս փորի վրա պառկած վիճակում պատմեց իր գիշերվա կրած տանջանքները: Ահմեդ էֆենդին ի սրտե էր, թե ինչ՝ չգիտեմ, ասաց. - Հեղինակի տու՛մը քանդվի, այս կոտորածը ստեղծողի տու՛մը քանդվի, քանի որ ոչ մի բեղավոր լիմա՝ հայ տղամարդ] չի կարող ազատվել:

Հայրս խնդրեց. - Գոնե ընտանիքս փրկեք:

Այդ խոսակցությանը մերկա էինք ես ու եղբայրս: Նա հորս ազատել չկարողանալով՝ ասաց. - Ձեր ընտանիքից կաշխատեմ փրկել կնոջը և զավակներին, բաց փրկելու միակ միջոցը այն պիտի լինի, որ երբ տեղահանությունը սկսվի, քեզ ծանոթ քիովան՝ Ալի ջորեպանը, իր ջորիով քարավանին ուղեկցի, և մա հանձն առնի հարմար մի վայրում քարավանից փախցնի և մի թուրքի գյուղում պահի: Ես այդ ժամանակ իմ տղա Օյուքրիի միջոցով կազատեմ: Քանի որ Օյուքրին բանակում է ծառայում, մրան բերել կտամ բանակից, որ ձեզ ազատի:

Հայրս համաձայնվեց և վարձահատույց լինելու համար ասաց. - Իմ ոսկե ժամացույցը բեր տուր այս մտերիմ Ահմեդ էֆենդիին:

Հայրս մվիրեց ոսկե ժամացույցը: Բացի այդ, մայրս ուներ ոսկյա վզնոց, ոսկե գրավիցա ոսկեդրամ, այդ էլ տվեցին մրա կնոջը տանելու: Այդ բարեկամ թուրքը մվերը ընդունելով գնաց: Նա պատմեց, որ իբր կովն է փնտրում, հագիվ դժվարությամբ եկել է մեր տունը: Անցավ մի քանի օր, հայրս իր աշակերտ Գևորգին ասաց. - Քիրվա Ալիին կանչի մեր տունը, - մրան հայրս շատ օգնել էր:

Նա ուներ մի ձի, հայրս ասաց. - Իմ ձին և երկու կովերը տարեք ձեր տունը՝ պայմանով, որ մեզ ազատես:

Տասը-տասնհինգ օր հետո մունետիկը հայտարարեց, թե որ օրը պետք է դուրս գա այսինչ թաղի հայությունը:

Դաճապետ էթեմ բեյը խորամանկությունը էր մտածել, ասելով. «Ամերիկա գնացողները թող պատրաստվեն», իբր թե հայրս եղբայր ունի Ամերիկայում:

Հայրս միացավ Գրիգոր հորեղբորս ընտանիքին: Մոտ ութ հարյուր հոգի՝ ծերեր, երեխաներ, կանայք: Քարավանին ուղեկցում էին քրդեր իրենց էշերով՝ անկար մարդկանց իրենց էշերի վրա տանելու համար: Մոտ հիսուն-վաթսուն զարթեցան՝ Ահմեդ աղայի ղեկավարությամբ, քարավանը շարժեցին դեպի արևմուտք: Ծանապարհը անցնում էր Բերրիի այգիների արանքով անցնող ճանապարհով և մենք մոտենում էինք մեր այգիներին: Նայելով մեր թեքնիներին և որթատունկերին, սրտաճմլիկ արցունքներ թափելով հեռացանք մեր ծննդավայրի տնից-տեղից:

Գետը անցնելուց հետո, երբ բարձրանում էինք սարը, լացի ձայն լսվեց: Հորեղբորս երեք աղջկաներին՝ Վարսենիկին, Եվգենիին և Վերծինին փախցրին:

Բոլորիս տեղավորեցին ոչխարների փարախի մեջ՝ այնտեղ գիշերելու: Երեկոյան կրակոցի ձայներ լսվեցին, ժողովուրդը ահ ու դողի մատնվեց: Այդ ժամանակ քարավանի ղեկավարը՝ Ահմեդ օմբաշին ասաց. - Մի՛ վախեցեք, դրանք քրդեր են, որոնք ուզում էին ձեզ թալանել՝ մեր զարթեցները ձեզ կպաշտպանեն:

Այնինչ ինքը սկսեց քաղաքավարի մեզ բոլորիս մերկացնել և թալանել: Խուրջինի մեջ լցրեց ոսկեղեններն ու զարդերը ու շարժվեց: Մի քանի կիլոմետր գնալով, մի քանի կանամց ևս փախցրին: Մի քանի ժամ հետո գնացինք դեպի արևելք՝ Խազանդարայի ձորով հասանք Վերին Խազանդարան: Այդ ժամանակ քիթվա Ալին մեզ տարավ մի քրդի տուն, ուր մնացինք մի քանի օր: Այդ քրդուհու տանը երեկոյան մի ձիավոր եկավ, որը քարավանի ուղեկցող զարթեցներից էր, որը լսել էր Ալիից, եկել էր քույրիկիս տանելու:

Տանտերը կանչեց մորս, ասաց. «Պիտի տանի ձեր փոքրիկ աղջիկին»:

Նա բռնի քաշեց քրոջս, նետեց ձիու վրա ու տարավ, ասելով. - Տանելու եմ իմ տղային ապագա կին դարձնել:

Մի քանի օր հետո քիթվա Ալին եկավ մորս տարավ Բերրի: Մենք մնացինք այդ տանը: Նա մեզ տարավ Բալու գետը: Արածանիի գետափին, երկար ձողերով հայ սպանվածների դիակներ էին քշում, և Արածանին քշում, տանում էր հայոց դիակները:

Վերադարձանք այդ քրդուհու տունը: Հաջորդ օրը հասանք Վերին Խազանդարա: Բարեբախտաբար, նույն օրը Ահմեդ Էֆենդիի տղան՝ Օյուքրին, եկավ ձիով: Ինձ ու իմ եղբորը տարավ Բերրի: Մայրս եկավ, մեզ գտավ: Լա՛ց, կո՛ծ: Այդ պատմել, գրել չի՛ լինի ո՛չ գրչով, ո՛չ մեկանով:

Ահմեդ Էֆենդին ասաց. - Մեծ տղայիդ՝ Հակոբին, այսինքն՝ ինձ, ուղարկիր Օյուքրիի մոտ, որ ծառայի բանակում: Փոքր տղան կմնա քեզ հետ:

Ես գնացի: Օյուքրի Էֆենդիի կինը հայ էր՝ Մաք-

րուհի անունով, որը Մաքրուլա էր դարձել: Մի քանի օրվա մեջ բոլոր տները դատարկված էին: Ես իմացա, որ Աորից է Բերրիից քարավան եկել, մայրս և եղբայրս էլ մեջը: Գնում եմ մինչև Չմշկածագ՝ ահավոր դժվարություններով: Երեք-չորս ժամ հեռու Բաշքալա գյուղի երեսուն հայ տղամարդկանց սպանում եմ, մեկը փախչում է: Գնում եմ Բերդակ: Բերդակում հարյուր հիսուն երեխաներ տանում, գետն են թափում: Քարավանի՝ Չմշկածագի ճանապարհին, թուրք ժանդարմները ընկնողներին խշտիկներով սպանում են չորս հարյուր հոգու, ողջ են մնում հագիվ երեսուն հոգի: Թուրք ժանդարմը կանգնեցնում է մի պատավ կնոջ, հարսին և երեխային մի գնդակով սպանում է և ուրախանում իր քաջագործության վրա: Ծանապարհին եղբորս փախցնում են քրդերը: Մայրս գնում է, քրդից խնդրում իր տղային: Նա չի տալիս: Մայրս փող է տալիս նրան, որ լավ պահի իր զավակին: Չմշկածագ եմ հասնում հագիվ քսան հոգի: Մայրս շատ է տանջվում: Նա խնդրում է բարձրաստիճան խըղճրի կնոջը, որ քյուրդը իր մոտ եղած տղային վերադարձնի: Վերադարձնում եմ մորս: Մայրս, եղբայրս գնում են Խարբերդ: Ես անտեղյակ եմ: Այս բոլորը ինձ հետո են պատմել:

Դերսիմի քրդերը հարձակվեցին մեզ վրա: Թուրքերը փախան: Ես մնացի քրդերի մեջ երեք ամիս: Հետո անցա Դերսիմ: Դժվար էր ինձ, քանի որ անգրագետ ժողովուրդ էր: Ուստի ես որոշեցի վերադառնալ Սեդիի մոտ: Նամակ ստացա Օյուքրի Էֆենդիից, որ մայրս Մեծկերտում է: Ես գնացի Մեծկերտ: Թուրքական բանակը հակահարձակում գործեց, ես անցա այդ վայրից: Օյուքրին ինձ տարավ Բերրի, որն արդեն ավերակ էր, իմ սիրուն ծննդավայրը: Ես մամակ ստացա Խարբերդից՝ մորիցս: Ես փախա, մի թուրք ծանոթ մարդու հետ գնացի Խարբերդ, մորս գտա:

1918 թ. զինադադարից հետո ես ստացա մորս տները և ապրեցի մինչև 1922 թիվը: Ես կոշկակարություն արեցի և ապրեցի, բայց կար վախը հայերի մեջ: Ես էլ վախից փախուստի դիմեցի՝ բոլորովին այլ ճանապարհով, մի ուրֆացի հայ Հակոբի միջոցով հասա Ուրֆա: Գիշերը քայլում էինք, ցերեկը ցորենի արտի մեջ թաքնվում: Տասներկու կիլոմետր մնացած սահմանը անցանք: Ես և նա սիրիական տերիտորիան հասանք՝ Հալեպ: Մեկ ամսից մայրս և եղբայրս եկան՝ Խարբերդից գաղթող քարավանի հետ: Հալեպում ապրեցինք չորս տարի: Այնտեղ ես իմացա, թե ինչ է եղել աշխարհում. Լեմին, հեղափոխություն և այլն: Ահա այդ տարիներին իմանալով, որ Խորհրդային Հայաստան գոյություն ունի, որոշ մարդկանց՝ արաբկիրցիներ էին դրանք, հետ երկու բեռնատար ավտոմեքենայով Հալեպից դուրս եկանք սեպտեմբեր 25-ին Քիրմանշահ, Թավրիզ ճանապարհով: Վարորդ Գևորգը մեզ հասցրեց: Խորհրդային հյուպատոսությունից քսան հոգու վիզա ստացանք, Թավրիզից գնացքով Ջուլֆա եկանք: Անցանք Դեր Զորով: Ինձ փախցնող ուրֆացի Հակոբը Դեր Զորում

դարձել էր ֆրանսիական ոստիկան: Նա իր պաշտոնի բերումով տարալվ ինձ այն վայրերը, ուր դեռ երևում էին հայերի անթաղ ոսկորները: Մենք հասնելով Ջուլֆա՝ Արաքս գետը, 1922 թ. հոկտեմբերի 25-ին գնացքով հասանք Երևան:

Երևանում ծանոթացա Վահան Թոթովենցի հետ, որը ինձ օգնեց համալսարան ընդունվելու: Որպես իրավագետ երեք տարի արդարադատության գծով

աշխատելուց հետո տնտեսագիտության գծով սկսեցի աշխատել: Ամուսնացա, ունեցա մի տղա, մի աղջիկ: Երկուսն էլ բարձրագույնն ավարտեցին: Տղաս հիմա Մոսկվայում է: Արդեն թոռ ունեմ: Հայաստանում ես արդեն սովետական քաղաքացի եմ: Այս խժոժություններից հետո երիտթուրքերի կողմից կատարված այս ոճրագործությունը երբեք չի՝ մոռացվի և չպե՛տք է մերվի:

116 (116).

ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ԽՈՒԼԱ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ Խարբերդի Խուլա գյուղում: Մերոնք բավական ունևոր էին, զբաղվում էին խաղողագործությամբ: Հայրս գնացել էր Ամերիկա՝ Ֆրեզնո, չամիչի գործով և 1913 թ. վերադարձել էր, որ մեզ էլ տանի Ամերիկա, բայց մեծ հայրս թույլ չէր տվել: Հայրս եկավ Ամերիկայից, հորեղբայրս՝ գնաց: Նրա կինը և աղջիկը մեզ հետ էին ապրում:

Իմ ծննդավայր գյուղը լավ սևահող ուներ: Գյուղում հողագործությամբ էին զբաղվում: Մենք վեց տեսակի խաղող ունեինք: Մեծ հայրս՝ ինձսուսնչորս տարեկան, գալիս էր ամեն օր այգիի մեջ աշխատում էր և ամեն օր գինի էր խմում: Մարդիկ աշխատում ու լավ ապրում էին: Նրանց կենսամակարդակը շատ բարձր էր: Մեր գյուղը Խարբերդից դեպի արևմուտք էր, ոտքով մեկ ժամ հեռու: Մեզանից քիչ հեռու ուրիշ գյուղեր էլ կային՝ Հյուսեյնիկ և այլն: Մենք էլ գյուղերը գնում էինք ձիով կամ էշով:

Մեր գյուղի տները քարաշեն էին, երկու հարկանի: Առաջին հարկում ճաշ պատրաստելու տեղը առանձին էր, լողարան ունեինք, ջուր էինք տաքացնում և մեծ տաշտի մեջ լողանում էինք: Երկրորդ հարկում հյուրանոցն էր և քնելու սենյակները: Ունեինք սեղան, աթոռ: Մայրս եփում էր տեսակ-տեսակ ճաշեր՝ ապուր, փիլավ: Միսը առատ էր:

Մեր տանը մենք ինը հոգի էինք՝ հայրս, մայրս, մեծ հայրս, մեծ մայրս, հորեղբորս կինը և աղջիկը: Ես ունեի փոքր եղբայր՝ Հակոբը, մեծ քույր՝ Աղավնին: Մեծ հայրս Մեզրե քաղաքից էր, իսկ մեծ մայրս գյուղից էր:

Մեր գյուղում միայն հայեր էին: Քրդերը ուրիշ գյուղերից մեզ հյուր էին գալիս: Քրդերը ընդհանրապես թալանով էին զբաղվում: Խուլա վանքի եկեղեցական արարողության ժամանակ ուրիշ գյուղերից էին գալիս աղոթելու: Քահանան Տեր Սարգիսն էր: Մեր դպրոցը պարզ տեսք ուներ: Մենք հետներս միմյապ էինք տանում, որ նստեինք: Բայց բողոքականների եկեղեցին հսկա էր, շքեղ դպրոցը կառուցված էր ամերիկյան միսիոներների կողմից: Նրանց դպրոցը լավ կահավորված էր, նույնիսկ համր կինո էին ցույց տալիս:

Մեր դպրոցը երկու դասարան ուներ: Տարբեր տարիքի երեխաներ կային: Իմ մեծ հայրը ինձ սովորեցրել էր հայերեն, թվաբանություն: Իսկ թուրքերենն ու անգլերենը հայրս էր սովորեցնում, երբ վերադարձել էր Ամերիկայից: Աղջիկների դպրոցն առանձին էր, մերը՝ տղաներինը, առանձին: Դպրոցն ուներ հոգաբարձություն, որը հոգում էր դպրոցի մասին: Գյուղում բժիշկ չուներինք, քաղաքից էին կանչում: Ժողովուրդը առողջ էր: Օդը, ջուրը մաքուր էր, սնունդը՝ որակով: Հիվանդություն չկար: Հեքիմներ շատ կային:

Հիշում եմ, 1908 թ., երբ հեղաշրջում եղավ Թուրքիայում, սուլթան Համիդին փոխարինեցին Երիտասարդ թուրքերը:

Հայերը հույս ունեին, որ մոր սահմանադրությունը կբարվոքի իրենց վիճակը: Բայց դեռ Առաջին համաշխարհային պատերազմի մախօրեին Թուրքիան միացավ Գերմանիային և հարձակվեց Ռուսաստանի վրա: Ռուսաստանը միացրեց բոլորին, որ ուժեղանա: Վրացիք ասեցին. «Ի վիճակի չենք» ու ազատվան: Իսկ դաշնակները ասին. «Այո՛, մենք կմիանանք Ռուսաստանին» և միացան:

Երբ այդ լուրը հասավ Արևմտահայաստան, տարիքոտ մարդիկ ծնկներն էին ծեծում, լաց էին լինում:

1914 թ. Թուրքիան ընդհանուր մորիլիզացիա հայտարարեց: Հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ գորակոչեցին: Տարան աշխատացրին Ամիլե թաքուրի մեջ, հետո էլ բոլորին սպանեցին: Հետո կիներին ու երեխաներին, այսինքն ամբողջ ժողովուրդին քջեցին դեպի Միջագետքի անապատները, մորթեցին: Ոչ մեկին չէին խնայում: Միայն թուրքացողները ազատվում էին: Բայց թուրքերի մեջ էլ բարի մարդիկ կային: Չի կարելի ասել, թե բոլորը վատն են: Թուրք ընտանիքները շատ հայերի առին ու պահեցին, ոմանց էլ դրամով պահեցին: Մեծ մայրս հաճախ էր ինձ տանում մեր ծանոթ թուրք բեյի տունը: Բեյի մայրը ինձ թուրքերեն ուսանալու էր արտասանել տալիս: Մեծ մայրս ինձ տարավ նրա տունը և ասաց. «Միմչև ես չգամ՝ էստեղից դուրս չգաս»:

Բեյի մայրը սկսավ իսլամ քարոզել: Ինձ դուրան

տվեց, որ կարդամ: Ես զգլեցի, դուրս փախա: Ուշ գիշեր էր արդեն: Եկա, տեսա մեր տունը քանդված էր: Դիմացի տան հարևանուհին, որ հայ էր, բայց թուրքի կին էր դարձել, ինձ տեսավ ու լաց լինելով սկսեց պատմել, որ թուրքերը մերոնց բոլորին սպանել են: Երբ հորս սպանել են, մեծ մայրս քարով ուզեցել է սպանել սպանողին, մեծ մորս էլ են սպանել: Իսկ մայրս՝ Զմրուխտը, թույն է խմել, որ նրանց ձեռքը չանցնի: Էդ կինը ինձ տարավ, տանիք հանեց ու պահեց: Նրա ամուսինը, որ թուրք էր, աքսորի դեպվարն էր: Էդ բարի կինը ինձ մեկ օր պահեց, հետո ասաց. - Ժամանակները վատ են, քո անունը կլինի Մուստաֆա:

Ես այլևս իմ հարազատներից ոչ մեկին չտեսա: Մեր ինը հոգիանոց ընտանիքից միայն ես եմ ողջ մնացել: Ես որոշեցի վրեժ լուծել: Ուղքով հասա Դերսիս: Դերսիսի քրդերի հետ մտերմացա: Նրանք քաղաք գալ չէին կարող: Ես ասի. - Քաղաքի գործը ես կանեմ:

Ես քրդի շորով, վզիցս կախած մի արկղ, իբր չարչի եմ, գործ էի անում: Նամակ էի տանում բերում հայերի համար: Եվ կամ՝ ով որ ուզում էր Դերսիսի վրայով Ռուսաստան անցնել, ես օգնում էի էդ հայերին: Խարբերդից, Երզնկայից հայերին բերում էի Դերսիս կանացի շորերով, քրդերը գալիս էին Եփրատ գետը՝ անց էին կացնում: Տասը հատ գերանը կապում էին իրար, երկու քյուրդ թիավարելով էդ փայտերի վրայով անցնում էին գետը՝ դեպի Ռուսաստան էին գնում:

Դերսիսում ես հիվանդացա տիֆով: Միայն կաշի-ուկորս էր մնացել: Մի քյուրդ կին ինձ խնամեց, կաթ, մածուն տվեց, կերա, կազդուրվեցի, լավացա:

Եկա անցա Ռուսաստանի կողմը: Երզնկայում կար Տիգրան Դևոյան, որը սպա էր, հայերը և քրդերը նրան Տիգրան փաշա էին ասում: Նա կարգադրեց, որ ես իր մոտ գնամ: Ես գնացի, քրդի շորերով, ոտքիս չարոխներով: Ներս մտա: Ներսում երեք ռուս օֆիցերներ կային: Ինձ որ տեսան՝ զարմացան, բայց հարցրին. - Թուրքերը ի՞նչ են ասում մեր մասին:

Ես պատասխանեցի. - Ռուս կապուտ, այսինքն՝ ռուսը պարտված է:

Ես խնդրեցի Տիգրան Դևոյանին, որ ինձ տեղավորի ռազմական դպրոց: Նա ինձ ուղարկեց Էրզրումի որբանոցը: Երբ ես մտա որբանոց, տեսա աղջիկներ, տղաներ ուրախ պարում էին: Ես զարմացա, թե այդքան տառապանք տեսնելուց հետո ո՞նց կարող են ուրախանալ, բայց նրանք ճիշտ էին: Մարդ ինչքան ապրում է, պետք է ուրախ ապրի: Ես հայկական որբանոցում ինձ լավ զգացի: Ծառ լավ պայմաններ էին: Սովորում էինք հայերեն, ռուսերեն, մաթեմատիկա, քննագիտություն, աշխարհագրություն, երգ: Հայ կամավորները օգնեցին Ռուսաստանին, Թուրքիան սկզբում պարտություն էր կրում: Ռուսները գրավում էին որոշ տարածքներ Թուրքիայից, բայց մեջտեղը Լեմինը եկավ, հեղափոխություն արեց, և աշխարհը տակնուվրա եղավ: Ռուսական բանակը քայքայվեց: Ռուսական զինվորները այլևս չէին

կոպում. «Կորչի՛ պատերազմը, հողը՝ գյուղացուն, գործարանը՝ բանվորին, տու՛՛մ, դեպի տու՛՛մ» ասում էին: Ցարի մահից առաջ հայ կամավորներին խայտառակ կերպով ցրեցին ռուսական բանակից, մի քանիսին էլ կախաղան հանեցին: Երբ ցարին տապալեցին, հայերը ուրախացան, բայց հենց այդ ժամանակ պետք է կամավորական խմբեր կազմակերպեին: Եթե անեին՝ մենք հիմա միացյալ Հայաստան պիտի ունենայինք: Այնինչ՝ մեր հայ կամավորները մապաստակի պես փախան, երբ ռուսը չկար այլևս: Անդրամիկ գորավարը մույնիսկ 1917 թ. հոկտեմբերին Արմավիրում հայ զաղթականների համար փող էր հավաքում՝ փոխանակ կոպեղու:

Թուրքերի բախտը բերեց: Նրանք գրավեցին էդ տարածքները, եկան հասան մինչև Բաթում: Էդ բոլորը Լեմինի գործերն էին: Լեմինը հայտարարեց, որ Արևմտյան Հայաստանը պետք է միանա Արևելյան Հայաստանին, բայց երեք-չորս ամիս հետո հրաժարվեց և ահագին ոսկի տվեց թուրքերին: Լեմինը շատ օգնեց Աթաթյուրքին: Աթաթյուրքը ծագումով հրեա էր: Նրա մայրը հրեա էր:

Վիլսոնը ուզում էր Հայաստանին մանդատ տալ, բայց թուրքերը Լեմինից ստացած ոսկիներով կաշառեցին Ամերիկայի կոնգրեսմեններին ու սենատորներին, որ Վիլսոնի պլանին հակառակ քվեարկեն: Եվ Հայաստանը ամերիկյան մանդատը չկարողացավ վերցնել ու իր մպատակին հասնել: Ամերիկայից եկած կոնգրեսմենները կաշառված էին թուրքերից, հայտարարեցին. «Հազիվ Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջացավ, եթե Հայաստանին մանդատ տանք, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ կսկսվի»: Եվ բավական հայկական տարածքներ թուրքերը կարողացան գրավել: Վիլսոնը հուսահատությունից հիվանդություն ստացավ:

1920 թ. մայիսի վերջին ես եկա Բաքու, որ գամ Հայաստան, զինվորական դպրոց ընդունվեմ: Մի մավաստու միջոցով Թիֆլիս հասա: Սարդարապատի կովի ժամանակ ես Թիֆլիսում էի: Հավաքարի հայ զաղթականները ասում էին. «Ա՛յ, մենք էլ պետք է Էդպես կովեինք, որ չկոտորվեինք»: Թիֆլիսում մեկ ամիս մնացի:

1921 թվին Հյուսիսային Կովկաս՝ Կրասնոդար գնացի: Երեք հարյուր հազար հայ փախել, եկել էին Հյուսիսային Կովկաս, որոնց կերակրում էր Հայ բարեգործական միությունը: Էնտեղ աշխատեցի մինչև 1932 թ., միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն ստացա, քիմիագետ դարձա, ամուսնացա դարսեցի Այծեմնիկի հետ:

1939 թ. Կրասնոդարից եկա Հայաստան: Աշխատանքի անցա Ձեթ-օճառ գործարանում: Էդ ժամանակ մեր կաուչուկի գործարանը մոր էր կառուցվում: 1944 թվի հոկտեմբերին ինձ ուղարկեցին ԱՄՆ՝ ուսումնասիրելու կաուչուկի տեխնոլոգիան: Գնացինք Վաշինգտոն, երկու շաբաթ էնտեղ մնացինք: Լուիզի կաուչուկի գործարանում երեք ամիս մնացի:

Եկա Հայաստան, բայց մեր տեխնոլոգիան միայն 1953 թվին փոխեցինք: 1960-ական թվականներին ինձ հրավիրեցին՝ Սումգայիթում կաուչուկի գործարան հիմնելու համար, բայց ես հրաժարվեցի, քանի որ ադրբեջանցիները թուրքերի մասին լավ էին խոսում: Մեր Երևանի կաուչուկի գործարանում գիշերքերն էր կար տարիներ աշխատել եմ քլորոպրենի բաժնի վարիչ, բայց առողջությանս վրա ազդել է:

Վաստակավոր ինժեների կոչում եմ ստացել: Հիմա ապրում եմ երկու աղջիկներիս հետ:

Ինչի՞ մեզ համարում եմ խելացի ժողովուրդ, բայց այս օրին եմք, որովհետև միասնական չեմք, կազմակերպված չեմք: Ես մեր ապագա սերնդին ցանկանում եմ քաջաոտղջություն, որովհետև դժվար կյանքում եմ ապրելու: Թող լինեն մախ՝ որակով մարդ, հայրենասեր և մարդասեր:

117 (117).

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ.)

Ծնված եմ Խարբերդ, մայրական կողմե ազնվական Նազլյան ընտանիքի զավակ եմ: Խարբերդ, իբր հայկական կենտրոն, Թուրքիո մեջ ամենեւ լուսավորյալն է: Ես հոն հայ կաթողիկե դպրոցի մեջ սկզբնական կրթությունս առի:

Խարբերդի բնակչության քառասուն-հիսուն տոկոսը հայ էր, տասը տոկոսը՝ քյուրդ էր, որոնցից շատերը հայերեն գիտեին: Մեր դժբախտությունը համաշխարհային պատերազմը եղավ: Հայերին զինվոր տարին, շուրջ երեք հարյուր հազար հայ երիտասարդներ թուրքական բանակ դրկվեցան: Սկզբում անոնց ձեռքը զենք տվին, բայց հետո էմվեր փաշան ըսեր է. «Մենք ճամփաներ պիտի շինենք՝ աշխատող ձեռքերու պետք ունինք», բայց իրականության մեջ սպանած, մետած են անոնց փորած փոսերում մեջը:

1915 թ. ապրիլ ամսին տղամարդկանց հավաքեցին, բանտ նետեցին: Քաղաքի մեջ մնացին կիներ և մանուկներ՝ առանց ապահովության: Այդ ժամանակ արդեն վերին շրջաններն սկսած էին աքսորականներու քարավանները գալ Խարբերդ: Անտեղեն կամ Դեր Զոր կտանեին, կամ՝ Մալաթիայի կողմը: Դիարբեքի ճամփով Դեր Զոր կտանեին, ճամփին Եփրատ գետը կնետեին, կխեղդեին, որ փամփուշտ խնայեն:

Ես ամասուն կարածացնեի: Տեսա՝ ցորենը կշարժվի, մոտեցա: Մեջեն տղա մը ելավ, հարցուցի. - Ո՞րտեղ են ելար:

- Երեկ, - ըսավ, - մորս, բոլորին ապանեցին:

Ես նրան ընկերացա մինչև գյուղը:

Քանի մը օր ետքը թուրք զինվորներ եկան: Գյուղի մոլլան իմ մոր անունը տվել էր որպես հայի: Ես ամասունների հետ էի: Տեսա՝ հեռում կիներ, վերջինը՝ մայրս էր: Ես ուզեցի հետևիլ մորս, չթողեցին: Գացի մոլլային հարցուցի. - Ու՞ր գացին կիները, մայրս մեջերսն էր:

Ես վազեցի, գացի հասա: Տեսա՝ խանի աղջկը զինվոր պահակներ: Գաղտնի ներս մտա, տեսա մայրս նստած կմտած: Տեսավ ինձի, բերանը չբացավ: Կերակուր տարեր էի, բայց մայրս չխոսեցավ: Ելա ետ եկա: Վեց օր այսպես գացի, եկա: Այդ օրերին

մայրս ինձ հետ չխոսեցավ բնավ: Խանեն դուրս եկա, պահակ զինվորը դեմս ելավ: Ես փախա: Հաջորդ օրը նորեն գացի: Պահակը ըսավ. - Տղա՛ս, ե՛տ գնա:

- Ինչու՞ համար, - ըսի ես:

- Երեկ տարին բոլորին ապանեցին:

Եկա գյուղ: Քույրս, երկու եղբայրներս հարցուցին: Ես ըսի. - Մենք արդեն որք ենք, մաման՝ չկա:

Հաջորդ օրը տունին աղամ կանչեց մեզի, ըսավ. - Գուք այլևս իսլամ եք:

Ես մութն ու լուսին ելա և փախուստ տվի: Ո՞ր պիտի երթամ՝ չգիտեմ: Գետ մը կար՝ անցա: Խարբերդի ուղղությունը առի: Երեկոյան հասա՝ անոթի, ծարավ: Ջուր մը տեսա՝ խմեցի: Սպասեցի, որ մութը իյնա: Գացի, տեսա մեր տունը լիքն են, թուրքերը մտած էին, ինձ տեսան՝ վոնդեցին: Գացի շուկա. կառք մը կար, տակը մտա քնացա: Վեց օր ջուրով ապրեցա: Ինձի պես ուրիշ տղաներ ալ կային, որոնք խանութները կմտնային բան մը կառնեին, կուտեին: Ինձի ալ ըսին՝ ըրե: Ես ըսի. - Գողությունը մեղք է:

Բեռնակիր դարձա: Օր մը ոստիկան մը բռնեց զիս, ըսավ. - Ո՞վ ես դու:

- Որք եմ, - ըսի:

Ան գնաց ճիշտ մեր տունին ճամփան, ես ալ իրեն հետ սկսա քալել: Ըմամիին պատմեցի, որ մորս սպանել են: Ան ինձի տարավ իր տունը, հագուստ, կոշիկ տվավ, ըսավ. - Եթե քեզ հարցնեն, կըսես. «Ես Օյուրդի էֆենդիի տղան եմ»:

Ես անոր մոտ աշխատեցա: Մարդը զիս պահեց: Կուտեի, կխմեի, մաքրություն կընեի: Անոր կինը հայ էր, որի հայրը տեղի միակ քարագործն էր: Անոնց քովը մնացի, բայց կփնտրեմ հարազատներուս:

Օր մը շուկային մեջ տղաներ հանդիպեցա, անոնք ըսին. - Ամերիկյան հյուպատոսին դավազին հարցուր:

Գացի, ներկայացա: Ան ինձի հարցուց իմ անունը, ես ըսի: Ըսավ. - Նազլյան ընտանիքը քեզի ի՞նչ կըլլա:

- Մորս ընտանիքն է, - ըսի:

- Եպիսկոպոս մը կա, - ըսավ, - լուր կուզե:

Ես պատմեցի իմ գլուխն եկածը: Ըսավ. - Ծատ

աղէկ, եւ մամակ կզրեմ, երբ պատասխան գա, քեզ կկամչեմ: Եթէ դրամի պէտք ունիս՝ տամ:

- Ո՛չ, - ըսի:

Նազլլամ եպիսկոպոսը մորեղբայրս էր, որը 1915 թ. Տրապիզոնի եպիսկոպոսն էր: Մեկուկես ամիսէն ինձ կամչեցին: Ըսին. - Մամփա մը գտնենք, քո քույրերդ ու եղբայրդ, որ թուրքի ամուսնով թուրքի մոտ են, բերենք:

Գացի, Օյուքրի էֆենդիին ըսի: Ըսավ. - Ես պաշտոնյա եմ, չեմ կրնար: Թող ամերիկյան կոնսուլի դավագին հետ էրթամք, որ տան:

Գացի, խնդրեցի, դավագին հետ գացինք: Մարդը չդիմադրեց: Բայց աս անգամ ալ պզտիկները չեն ուզեր գալ, կվախնան որ կսպանվին: Առինք անոնց, տարինք Դամիմարկական ընկերության մէջ տեղավորեցինք: Մորգեմթաուն լուր դրկեց, որ ճար մը գտնա, դրկենք Պոլիս:

1916 թ. գացի Օյուքրի էֆենդիին ըսի: Ան գնաց փաստաթուղթ հանեց, որ խարբերդէն Պոլիս էրթամք: Բարեբախտաբար ամերիկացի կին մը կար, ան պիտի էրթար Պոլիս: Կոնսուլը մեզ դրավ անոր հետ, ճամփա ելանք: Տասնվեց օր ճամփա գացինք: Օյուքրի էֆենդին մինչև Մալաթիա եկավ մեզի հետ, որ անվտանգ ըլլա: Գնացք նստանք Էսքիշէֆիր հասանք: Ոստիկան մը էկավ: Ես եվրոպական հագած էի, բայց պզտիկները՝ ոչ: Ոստիկանը ըսավ. - Դուք ո՞վ եք:

Ըսինք. - Աս ամերիկացի կնոջ զավակներն ենք:

Ան մեզ բռնեց, տարավ Պոլիսի ոստիկանատուն: Մեզ՝ երեք տղաքս, բանտ դրին, քույրս ալ՝ աղջիկներուն բանտը:

Քեռիս դիմում ըրած էր ծերակույտին, քանի որ ինքը ծերակույտի ժողովի մէջ տնտեսական հանձնաժողովի նախագահն էր և Թալէաթի օգնականը: Թալէաթի բյուջեն կկարգավորէր: Թալէաթի հրամանով մեզ բանտէն հանեցին: Երկու-երեք ոստիկանով մեզ տարին Պոլիս, կենտրոնական ոստիկանատուն: Մտանք սենյակ մը: Երիտասարդ մը՝ սիվիլ հագած, տարավ մեզի հայկական առաջնորդարան: Մեզի պատրիարքարանի կղերանոցը տարին, հետո ալ պր. Ստեփանյանին տունը դրկեցին, քանի որ աղտոտ էին ու ոչիլով լեցուն: Մեզի լոգցուցին, հագցուցին, կերցուցին: Քույրս մայրապետներուն քովը որբանոց դրին, երկու եղբայրներս՝ ճեմարան: Ինձի

ալ ավատրիական գիշերօթիկ մը կար, հոն տարին՝ ուսանելու: Մնացինք Պոլիս մինչև 1918-ի նոյեմբեր, երբ պատերազմը վերջացավ:

1919 թվին քեռիս մեզ՝ երկու եղբայրներուս, մավու վրա դրավ: Քույրս մնաց մայրապետներուն քովը, Լևոնն ալ հոն մնաց: Մեզ՝ երկու եղբայրներուս դրկեց Վենետիկ՝ Մուրատ-Ռաֆայելյան վարժարան: Տասնհինգ օրվա մէջ իտալերեն սորվեցանք: Տեսուչը՝ հայր Վարդան Հացունին և ուրիշ շատ հայրեր մեզ դաս կուտային: Ես հոն երեք տարի ուսում ստացա, ավարտեցի: Ան աշակերտները, որ Պոլիսէն կուգային, անոնց հետ մրցակցեցա, թոշակ ստացա՝ չորս հարյուր լիր կուտային: Ետքը քանի որ գերմաներէն լավ գիտէի, գացի Վիեննա: Իմ վկայականը ընդունեցին, բայց ժեմետրիի քննություն հանձնեցի: Հոն մնացի երկու տարի: Սենյակ մը վարձած էի: Դարձա երկրաչափ էլեկտրականության գծով:

1920 թվին, երբ Հայաստանի կառավարությունը բոլշևիկներու ձեռքը անցավ, Եվրոպայի, Վիեննայի մէջ հավաքվեցան դաշնակցական ղեկավարները: Մենք խանդավառված երիտասարդներ էինք: Հոն էր, որ ես ճանչցա Ավետիս Ահարոնյանին, որը որպէս խորհրդարանի նախագահ եկած էր Մուրատ-Ռաֆայելյան հանդիսության մը ներկա ըլլալու: Երկրորդ անգամ հանդիպումս Վիեննա եղավ, հետո մալ՝ Հոռն: Ավետիս Ահարոնյանը գործակցեցավ մորեղբորս հետ, քանի որ ան Հոռն էր և քաղաքական գործիչ էր:

Հետագային Մուսուլիմիի օրոք ոռմբ մը ինկալ իտալիո կղզիի մը վրա, ուր շատ մը հայ որբունիներ մեռան: Մորեղբայրս բողոքեց: Մուսուլիմին ահագին դրամ հատկացուց, և մորեղբայրս նոր որբանոցներ շինել տվավ: Ես ձգեցի, գացի Միլանո, երկրորդ մասնագիտությունս ըրի: Ես առաջին և միակ հայն էի, որ երեսուն հոգիին մէջ երկրորդ վկայական առի: Հետո քույրս և Լևոն եղբայրս մորեղբայրս դրկեց Ամերիկա: Ինձ ու Վիկտոր եղբորս կանչեցին, որ հրաժեշտ տանք:

Թոթաճասուն տարի զիրար չտեսանք: Թոթաճասուն տարի վերջ կնոջս հետ Ամերիկա գացի, գտա քրոջս՝ արդեն մեծ մայր էր, եղբայրս գործարանատեր էր դարձած: Բայց մորս կորուստը շատ ազդած է վրաս: Մոր սերը տարօրինակ բան է:

118 (118).

ԳԱՐԵԳԻՆ ԹՈՒՐՈՒՋԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ՔՂԻ)

Խարբերդ քաղաքի մոտիկ գյուղերն են Հյուսէյնիկ, Քեսիրիկ, Խըրխըրիկ, որոնք երեքն ալ հայկական գյուղեր են:

1915 թվին էր, էկան հայտարարեցին, որ թուրքական կառավարությունը որոշել է բոլոր տղամարդկանց տեղահանել, պայմանով, որ ոչ մեկին ձեռք չեն

տալու: Խարբերդը խաբվեց:

Խարբերդի բոլոր տղամարդկանց հավաքեցին, տարին Քյուրդխանէ՝ Եփրատի ափին, Մալաթիա չհասած: Բեդրի բեկը, որը թուրք էր, սկսեց խփել, սպանել հայ տղամարդկանց: Հիմա՝ հերթը էկավ հայ կանանց ու աղջիկներին: Ասեցին՝ ձեզի պիտի տա-

նենք ձեր ամուսինների, եղբայրների ու զավակների մոտ և սկսան ճանապարհին կողոպտել, մերկացնել, բռնաբարել: Այնպես որ, մոտ երկու հարյուր հիսուն հազար հայ, իբր պիտի Տիգրանակերտ տանեն, Տիգրանակերտի ճամփին Դեն Բոյնի (Ռուտի Վիզ) սարի Գյուլիկ ըսված լճակին քովը հերթով կոտորեցին: Իսկ Կիլիկիայի հայությանը քեցեցին, ամուսն հասան մինչև Դեր Ջոր: Թուրք, քյուրդ, չերքեզ, որոնք ավազակ էին, մարդասպան էին և բանտարկված էին հարյուր մեկ տարի բանտարկությամբ, ազատեցին, բանտից հանեցին, որ հայերին կացիներով ջարդեն, կոտորեն: Հայերն անգնեցին էին, մի դամակ անգամ չկար քովերնին: Քամի որ հրաման էլած էր թուրք կառավարության կողմից. «Ջենք ում քովը որ գտնանք՝ կզնդակահարենք»:

Ուր մնաց Սեբաստիան: Ուր մնաց Տիգրանակերտը: Ուր մնաց Սասունը: Ուր մնաց Մապաղզուրը...

- Ով որ յոթ գլավուր սպանի, - ասել է շեյխ Արեֆը, - ջաննաթ կերթա:

Իրարանցում, տակնուվրայություն: Մեյմըն ալ մեկ կնիկ դենգերում, վերմակներում վրա կայնեց, սկսեց խոսել. - Թուրքերը մեզ խաբու՛մ են, մի՛ խաբվիք, մեզ տանում են կոտորեն կամ թուրքացնեն: Դուք թուրք չդառնաք, եթե մի հայ չմնա, ես միմակ մնամ, եթե հայ տղամարդ չկրճամ առնել, հայ շունի հետ կմնամ, հայ ազգը նորեն մեջտեղ կբերեմ:

Կնիկ, աղջիկ հաշիվ կընեին՝ սատեղը տասնհինգ-քսան տարվա կյանք մը ունինք, ինչու՞ թուրքին կնիկը պիտի ըլլանք, իրար ձեռք-ձեռքի կուտային, յալլա՛, Եփրատ գետը կնետվեին: Հազարներով ջուրը կթափվեին: Կհիշեմ աղջիկան մը մայրը քսան դուռուշ տվավ թուրք զաբիթի մը, որ լողալով իր աղջիկը ջուրեն դուրս հանե. «Սերեքե քալմասըն» (Կարիքի մեջ չմնա), ըսավ թուրքը, էլավ գնաց:

Մայրս արդեն ծանր հոգեվարք էր, կզգանք՝ պիտի մեռնի, ինձի կամչեց, ըսավ. - Ա՛չքդ քոռանա:

Ըսի. - Մամա՛, ինչու՞ համար այդպես կըսես:

- Այդպես կըսեմ, որ խելքի՛ գաս: Երկու աչքդ քոռանա, փորդ չկշտանա, եթե թուրք աղջիկին հետ ամուսնանաս: - Ես ալ թուրք աղջկա հետ նշանված էի: Ետքը շարունակեց. - Թող թուրքերը ըսեն՝ հայուն վերջը տվինք: Աղ թուրքի աղջկան նշանը ե՛տ պիտի ընես: Քեմալ փաշայի աղջիկն ալ, որ քեզի տան՝ չառնես. մենք կառավարություն ունինք, աշխարհքի ո՞ր կողմն է՝ չգիտեմ: Դուրս հայ ես, պիտի երթա՛ս քո հայրենիքդ: Դրան ալ չունենաս նե, տոպրակ մը նետե վիզդ, մուրացկանություն ըրե, հայ կառավարությունը գտի՛ր: Երդվի՛ր:

Ես ծուկի եկա մորս անկողինին քովը, երդվեցի:

Մայրս շարունակեց. - Իմ կաթս հալա՛լ ըլլա, ուր որ էրթաս, Աստված քու հե՛տդ ըլլա: Աստված քեզ օգնակա՛ն ըլլա...

Մայրս մեռավ: Թաղեցի: Թուրք աղջկա նշանս ետ ըրի: Քեղից դուրս եկա: Քառասունհինգ օր ոտքով քալեցի, հասա Հալեպ, եկա մալի՝ ապրանքի բազարը, հայերի հանդիպեցի: Ես թուրքի շորերով էի: Մովսես անունով մարդ մը կար, ինձի հարցուց. - Սեն էրմա՞նի սըն (Դու հա՞յ ես - թուրք.):

- Հէ՛ (Այո՛ - թուրք.):

- Բէն դէ էրմէնի ըմ (Ես ես հայ եմ):

- Բու գյուն կիրակի դըր, գէթ եկեղեցիէ (Այսօր կիրակի է, գնա եկեղեցի):

Ես ո՛չ «կիրակի», ո՛չ «եկեղեցի» բառերը հասկցա:

- Աղնամաղը՞ն, - հարցրեց մարդը (Չհասկացա՞ր):

- Յօ՞ք (Ո՛չ):

- Սէն էրմանի դէյի՞լ սըն (Դու հայ չե՞ս):

- Էրմանի ըմ, ամմա էրմէնէ բիլմեմ (Հայ եմ, բայց հայերեն չգիտեմ):

Էս մարդը՝ ինձ առավ, տարավ իր տունը: Նոր իմացա հայություն կա: Հոն ամուսնացա: Վերջն ալ Հալեպեն եկանք Հայաստան: Նոր խարբերդում առաջին տունը իմ տունս կանգնեցավ:

119 (119).

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԿՐՏԶԻ ԶԻԼԻՆԳԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ԶՄՇԿԱԾԱԳ)

Մարդիկ ծնվում և ապրում են միայն մեկ անգամ բաժին տրված այս զարմանալի կյանքը և հետևում աշխարհից: Քչերն են, որ իրենց լինելիությունը հաստատող վկայությունները թողնում են գալիք սերունդներին:

Թուրքիայի խարբերդի վիլայեթի Չմշկածագ քաղաքում ապրել է հայրս՝ Մկրտիչ Չիլինգարյանը (Չիլինգար թուրքերեն նշանակում է դարբին): Մորս անունը Ազապի էր: Նրանք ունեցել են հինգ զավակ:

Ջարմանդուխտ քույրս շուտ է մահացել:

1915 թ. ես տասնմեկ տարեկան էի, Արուսյակ քույրս՝ յոթ, Բաբկեն եղբայրս՝ հինգ, իսկ Հայկը՝ երեք տարեկան: Հայրս ինձ ամենից շատ էր սիրում և ուզում էր, որ ես լավ սովորեմ դպրոցում: Մեր տունը Օվոտիկ թաղումն էր: Երկհարկանի տան մեջ ապրում էինք մենք և հորեղորս ընտանիքն իրենց երեխաներով: Հայրս խիստ էր և պահանջկոտ: Երկփորդ դասարանից հայրս ինձ թույլ տվեց, որ դասերս

* 1979 թ. ակնամատեն վերապրողի գրած սույն վկայությունը 2005 թ. ինձ է համաձայն արա դուստրը՝ Թժկուհի Ռուզաննա Չիլինգարյանը:

պատրաստելուց հետո մեծակ գնամ իր դարբնոցը և փուքսը փչեմ:

1915 թ. մայիս ամսին մի օր ես դասից հետո գնացել էի հորս դարբնոցը: Մի քիչ հետո այնտեղ եկավ մի թուրք ոստիկան և հայտնեց հորս, որ իրեն կառավարատուն են կանչում: Հայրս փակեց դարբնոցը, ինձ տուն ուղարկեց և գնաց կառավարատուն: Այդ գիշեր հայրս տուն չեկավ: Առավոտյան մայրս հետաքրքրվեց, իմացավ, որ հորս բանտարկել են մի շարք այլ հայերի հետ: Մոտ մեկ ամիս հայրս մնաց բանտում: Մի օր էլ երեկոյան հորս թողեցին տուն գալ մի գիշերով, լողանալ և շորերը փոխել: Նա բոլորովին փոխվել էր, միմյան, դեղմել, այլևս չկար նրա երեսի կայտառությունը և անձնական հպարտությունը: Նա քայլում էր զգույշ և կամացուկ, կարծես իր սեփական ոտքերի վրա չէր քայլում: Երեկոյան, երբ մայրս ջուր տաքացրեց և լողացնում էր հայրիկին լաց լինելով, մեծք տեսանք՝ նրա ոտքերի տակից մինչև վիզը սևացած էր: Հայրս դողդոջ ձայնով ասաց մեզ. «Այս ամենը ամենօրյա սարսափելի ծեծերից է. լա՛վ տեսե՛ք և չմոռանա՛ք»: Ես մինչև հիմա, երբ մտաբերում եմ հորս, սարսափով հիշում եմ այդ տեսարանը, և նրա վերջին խոսքերը: Այդ գիշեր, երբ հայրս տանն էր, նրա ծանոթ քուրդ Բաքո աղան եկավ մեր տուն և հորս հայտնեց, որ թուրքերը հայերին պիտի կոտորեն, և ինքը պատրաստ է հորս իր ընտանիքով և ունեցվածքով փոխադրել Դերսիս. ինքը պատասխանատու է մեր ապահովության համար: Հայրս հրաժարվեց՝ պատճառաբանելով, որ իր փախուստն առիթ կտա քաղաքի հայերի դրության էլ ավելի վատթարացմանը:

Հայրիկին հաջորդ առավոտյան նորից տարան բանտ: Երկու օր անց երեք թուրք ոստիկաններ եկան մեր տուն և պահանջեցին մորիցս հանձնել հայրիկին պահած զենքերը, ու սկսեցին խուզարկել մեր տունը: Չգտնելով որևէ զենք՝ ոստիկանները գնացին: Այս դեպքը կատարվեց հունիսի սկզբներին:

Հաջորդ օրը ոստիկանները դարձյալ եկան մեր տուն, իրենց հետ վերցրին մեծ պապիս եղբորը՝ Ավետիսին, Մարիկ տատիկին ամուսնուն: Մեզ երեխաներին՝ ինձ, Արուսյակին, Բաբկենին և Հայկին, տնից վտնդեցին դուրս և նորից մորիցս պահանջեցին զենքերի հանձնում: Մայրս դարձյալ ժխտեց: Այդ ժամանակ, ֆալախան հանելով, մորս ծեծեցին մինչև այն աստիճան, որ մա ոստիկանների ձեռքից ազատվելով, վազեց դեպի գետը՝ ջուրը նետվելու մտադրությամբ, բայց թաղի կանայք, որոնք դրսում կանգնած լաց էին լինում մեզ հետ, բռնեցին նրան և չթողեցին:

Քաղաքի թուրք իշխանությունը հույսը կտրեց, որ հայերից այլևս զենք կստանա: Մի առավոտ տեսանք, որ քաղաքի բանտարկյալ հայերին, կապելով թև-թևի, տանում են: Պատմել քաղաքի հայերի ողբը այդ ժամին, երբ նրանց հարազատները թև-թևի կապված գնում էին անվերադարձ, անհմարի՛ն է: Իմ

աչքի առաջ մինչև այսօր էլ պատկերվում է այդ տեսարանը, երբ տանյալ մայրեր ու երեխաներ, լալով, ո՛րը՝ տուն էր վազում ուտելիք-պաշար հասցնելու իր հարազատին, ո՛րը՝ պաշարը վերցրած վազում և հարազատին էր կանչում՝ խառնված ամբոխի մեջ: Մայրս, որ իր քաջած տանջանքներից հիվանդացել ու անկողին էր ընկել, եղավ և ոտաբորիկ վազեց հորս տեսնելու: Բայց ոստիկանի հրացանի կոթի զարկով գետին ընկավ և չկրցավ կանգնել: Այս սարսափելի տեսարանը եղավ հունիս ամսին:

Բանտարկյալների այդ առաջին խումբը հեռացնելով քաղաքից՝ նրանց գնդակահարեցին և լցրին Եփրատ գետը: Բանտում փետտել էին մահ հորս մի-րուքը:

Հայ բանտարկյալների առաջին խումբը տանելուց հետո, կառավարությունը սկսեց բանտերը լցնել երկրորդ խմբի մարդկանցով: Նրանց թվում էին ծերերն ու երիտասարդները: Սրանց ևս մի քանի օր պահելուց հետո տարան նույն ճամապարհով, որ տարել էին նախկին բանտարկյալների:

1915 թ. Հայկական ցեղասպանությունը ցայտուն կերպով արտացոլված է հայ ժողովրդի շարադրած սգո երգի մեջ.

*«Դէր Զօր չէօլիւնդէ եարալը չօքթօր,
Գէ'լմէ, դօքթօ'ր, գէ'լմէ՛ չարէսի եօ'քթօր...»:*

*«Դեր Զորի անապատում վիրավոր շատ կա,
Մի՛ գա, բժի՛շկ, մի՛ գա, մեկ է հույս չկա...»:*

Նման երգերը շատ ու շատ են...

Թուրքական կառավարության թշնամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ և թուրքական բանակում հայ զինվորներին զինաթափելն ու մեկուսացնելը, առիթ էին տվել հորեղբորս փախչել բանակից և ապաստանել Դերսիսում՝ Բաքո աղայի տանը: Նա լուր էր ուղարկել տատիս, մայրիկին և իր կնոջը, որ ամմիջապես փոխադրվեն Դերսիս՝ իր մոտ:

Հորեղբորս նամակը ստանալով և քաղաքում հայերի նկատմամբ կիրառվող դաժանությունները նկատի ունենալով՝ Եղսա տատս, որ 65 տարեկան էր, պայմանավորվեց մայրիկին և հորեղբորս կնոջ հետ, սկզբից ինձ, Հայկազին և Զմրութսին հեռացրեց քաղաքից և տարավ Դերսիսի Գնելի կոչվող մի քրդի գյուղ, որտեղ մեզ էր սպասում հորեղբայրս: Տատս նորից ետ էր վերադարձել, որ փոխադրի մահ տանը մնացած մայրիկին, քույրիկին՝ Արուսյակին, եղբայրներիս՝ Բաբկենին և Հայկին, մահ հորեղբորս կնոջն ու երեխային: Նրանք բոլորն իրենց հետ վերցրել էին մեր անասուններին, իբր նրանց արածեցնելու են տանում, և ընկել էին ճամփա: Բայց քաղաքը պաշարել էին թուրք ոստիկանները: Մայրս իր երեք փոքր երեխաներին շալակած մահ՝ ձեռքերից բռնած, չի կարողանում քայլել. կես ճամփից ետ է դառնում տուն: Մայրս մտածում է. «Լավ է իմ տան մեջ մեռնեմ, իմ երեք երեխաների հետ»: Տատս և մյուսները

եկան հասան մեզ մոտ Դերսիս: Մի քանի օր հետո իմացանք, որ մեր քաղաքում մնացած բոլոր հայերին աքսորել են, մորս երեք երեխաներով ևս: Այդ տեսել էր այն քուրդը, որի մոտ ես աշխատանքի անցա: Մորս և երեխաների մասին ես այլևս լուր չունեցա: Տատս և հորեղբայրս որոշեցին ինձ բատրակության տալ մի քուրդ մոլլայի մոտ: Քուրդ մոլլան, որի մոտ ես աշխատեցի իմ տասնմեկ տարեկանից, ուներ մի կին և շատ անասուններ, որոնք հայերի ունեցվածքն էին: Իմ պարտականությունն էր այդ խոշոր ու մանր եղջերավորներին տանել, արածեցնել: Մոլլան պահում էր մեկ մի հայ աղջիկ՝ Աղավմի անունով: Մի օր մոլլայի կինը գնացել էր քաղաք և գիշերեց այնտեղ: Քուրդը, օգտվելով կնոջ բացակայությունից, պղծեց հայ Աղավմիի պատիվը: Ես երբեք չեմ մոռանա խեղճ Աղավմիի հեծկլտոցն ու ողբը, այն տանջամքը, որ նա քաշում էր քրդի ձեռքից...

Ես ուտաբորիկ տանում էի անասուններին արածեցնելու և շատ էի հոգնում, քանի որ ամեն մեկը մի կողմ էր փախչում: Մոլլայի մոտ եղած ժամանակս մի օր ինձ դաշտում հանդիպեց մեր բարեկամներից մեկի տղան, որը մեկ իմ դասընկերն էր: Նա թուրքացել

էր և ապրում էր քաղաքում: Նա սկսեց ինձ համոզել, որ ես էլ գնամ քաղաք, թուրքամամ և մի թուրքի զավակ դառնամ: Ես չհամաձայնվեցի, ասացի. «Լավ է թշվառ ապրեմ, քան թե՝ թուրքամամ»:

Հայերին կոտորելուց հետո ես առաջին անգամ քաղաք գնացի և վերջին անգամ մայեցի մեր տանը: Մեր պատուհանները կոտրված էին, դրսի մեծ դուռը բաց էր: Ես չհամարձակվեցի մոտիկ գնալ, կամ՝ ներս մտնել: Հակառակ, որ շատ էի ուզում ստուգել՝ արդյո՞ք մեր գոմի դռան շեմքը չի քանդված, որտեղ ես, մայրիկիս հետ պահել էինք հայրիկիս պահարանի բոլոր իրերն ու թղթերը...

Ռուսական զորքերը արդեն գրավել էին Երզնկան: Դերսիսի քրդերի մեջ ապրող հայերը սկսեցին միջոցներ փնտրել փոխադրվելու համար Երզնկա: Դա 1916 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներն էին, երբ Մոսկվայի Հայ գաղթականական կոմիտեն ամեն մի հայի Երզնկա հասցնելու համար քրդերին մեկ ոսկի էր տալիս: Քրդերը ինձ հասցրին Երզնկա: Հետո ինձ ուղարկեցին Ալեքսանդրապոլի որբանոցը: Սկսվեց դժվարություններով լի իմ որբանոցային կյանքը...

120 (120).

ԹՐՎԱՆԴԱ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ.)

Մուշը, Վանը, Սամսունը, Կարսը, Արդահանը, Էրզրումը, Քդին, Բալուն, Չարսանջակը, Երզնկան, Սվազը, Յոզղատը, Արաքկիրը, Մալաթիան, Խարբերդը, Տիգրանակերտը և ուրիշները, աս բոլորը մեր հին Հայաստանն էր: Մեր հին Հայաստանի հողերուն վրա Պարսկաստանի քյուրդերուն աքսորել էին...

Ես 1905 թվի ծնունդ եմ, կհիշեմ դեռ մեզի աքսոր չհամած, թուրքերը Էկան, ջահելներուն հավաքեցին, զինվոր տարին: Իմ հորեղբոր աղջկան ամուսինին ալ ուզեցին տանել, ան չհամձնվալ՝ սպանեցին: Անոր կնկան ուզեցին տանել, որ իրենց կին դառնա, խեղճ հորեղբորս աղջիկն սկսավ բոռալ. - Ինձի չմոտեցա՞ք. ես թշնամու ծոցը չե՛մ պառկի...

Ան ժամանակ խեղճը ճարահատ մոտեցավ ծխնելույզին, հոն թուղթի մեջ փաթեցված ճերմակ թույմ մը կպահեր: Գառնուկի դմակի վրա, որ վերք կըլլար, ադ կքսեին՝ կանցներ: Առավ ադ թույմը, ափով իր բերանը լեցուց: Վայրկյանին արյունը ֆշշաց անոր բերանեն՝ մեռավ: Անոր դիակը դուրս քաշեցին, երևի գազանները կերան...

Ետքը թուրքերը ընկան մեր մեջը. սկսան մեզ կոտորել: Մամաս մեզի փախցրեց թուրքի մը օթայի մեջ, ուրտեղ հորեղբայրս էր թաքնված: Մամաս անոր ըսավ. - Փախի՛ր, Պետրո՛ւ, սաղ գյուղը կոտորեցին...

Ետքը եկան հորեղբորս կնկան սպանեցին, գրկի երեխան գյուրվալ բայիրեն, մեռավ... Մամաս փախավ, որ իրեն ալ չսպանեն:

Մեզ՝ երեխեքիս բերին հավաքեցին մի տեղ. չորս հոգի էինք՝ մի տղա, երեք աղջիկ: Կացինը բերին, որ մեզ կոտորեն: Հորեղբորս տղային ականջը կտրեցին: Ադ ժամանակ թուրքի կնիկը մեղքցավ, ականջը առավ տվորոգով կպցուց, պինդ կապեց:

Գիշերը մնացինք թուրքի օթային մեջը, կուլա՛նք: Նե՛ մայր, նե՛ հայր: Գլուխսիս քարերուն կզարնենք, որ մեռնինք, չմեռանք:

Թուրք կնիկը մեր չորսիս, ականջը կապած վիրավոր հորեղբորս տղային ալ հետերնիս, տարավ մեր գյուղը, պզտիկ քույրիկիս ալ ինքը գրկել էր: Մենք ուրախացանք, որ մեր գյուղն ենք գնում, բայց երբ գյուղ մտանք, տեսանք, որ Պետրոս հորեղբորս սպանել են քաղացքի քովը: Ադ թուրք կնիկը մեզ թողեց Էդ տեղ, գնաց: Մենք մնացինք մեմակ, չենք գիտեր՝ ու՞ր էրթանք, պզտիկ ենք: Տեսանք հեռուեն արորով հողագործ մը: Մենք վախերնես իրարու կպանք, վախցանք, որ մեզ պիտի մորթեն: Տեսանք, որ մեր մյուս հորեղբայրս է, ըսավ. - Գացե՛ք թուրքի գյուղը, պապանիդ գյուղապետին քովը կաշխատի:

Մենք էլանք գացինք: Ծուները հարձակվան մեզ վրա: Մեկ էլ տեսանք մի ջահել աղջիկ Էկավ գիրի թափելու: Մեզի տեսավ, շուներեն ազատեց: Ադ աղջկան ալ թուրքերը փախցրել էին, բռնի ամուսնացրել էին իրենց տղի հետ: Էդ աղջիկը մեզի ըսավ. - Ձեր պապան էմտեղ է, աղայի մոտը:

Գնացինք, գտանք, տեսանք՝ մեր պապան է: Ու-

րախացանք, մեզ էմտեղ ուտացրին...: Իրիկունը թուրք աղան պապայիս ըսավ. - Գասպա՛ր, ա՛ն էրե-
խեքիդ, գնա՛ Էստեղից, թե չէ՝ մեզի ալ վնաս կուգա:

Ադ ժամանակ քովի գյուղեն Սայիդ աղան աւ
մեր Ալի աղային մոտ կուղարկե իր ծառային, որ
Գասպարին բերել տա իր մոտը: Դու մի ըսեր, մամաս
ու մեծ մամաս ալ ադ Սայիդ աղային քովը կաշխա-
տին: Պապաս մեզի հավաքեց, էլանք գացինք Սայիդ
աղային քովը: Հոն պապայիս տարին գերանդիով
խոտ կտրելու: Երկու օր ետքը իմացանք, որ պապա-
յիս գերանդիով մորթել էին: Սայիդ աղան մամայիս
ու մեծ մամայիս ըսավ. - Էլե՛ք Էստեղից գնացե՛ք, թե
չէ՛ մեզի ալ վնաս կուգա:

Մամաս ու մեծ մամաս մեզի առին ու դուրս
էկանք: Ո՛չ ճամփա գիտենք, ո՛չ ծանոթ ունինք: Մեկ
էլ ասկյար մը դեմերմիս էլավ: Մամաս ըսավ. - Մեզի
ճամփա ցույց տուր:

- Ձեր ունեցածը ինձի տվեք, ձեզի ճամփան ցույց
կուտամ, - ըսավ ասկյարը:

Մամաս մեկ հատ քեհրիբարից թեզքեմ ուներ,
տվեց թուրք ասկյարին, որ մեզի մեր գյուղի ճամփան
ցույց տա:

Էկանք մեր գյուղը: Դիակներուն հոտը աշխարհքն
էր բռնել: Թուրքերը էկել էին մեր տունները մտել: Մա-
մաս կերթար թուրքերու ցորենը կհավաքեր, կապրե-
ինք...

Քեմալը, որ սկզբում հրամամ էր հանել, որ հա-
լերուն ձեռք չտան, վերջը՝ հրամամ ստորագրեց, որ
ադ երկիրեն էլլողը այլևս վերադառնալու իրավունք
չունի:

Մեզ հանեցին մեր գյուղեն, բոլոր ջահելներին
հավաքեցին, խովուշի պես տեղ մը լցրին, կտորը բա-
ցին, մեքը մավթ լցրին, վառեցին: Հետո հավաքեցին
բոլոր կանանց, քարերով ողջ-ողջ զլուխները ջնջխե-
ցին: Մամայիս ու մեծ մամայիս ալ քարերով սպանե-
ցին, Էրեխեքին, ոչխարներուն քովեն գառնուկներու
պես առանձնացուցին: Ինձի երեք տարեկան պզտիկ
քույր մը ունեի, Էրեխեքի հետ անոր ալ առին Բալո-
ւի Մուրադ գետի կամուրջին քովը, վզերը կտրեցին,
կոտորեցին, գետը լեցուցին...: Երկու ժանդարմա
հինգ հարյուր հոգի աքսոր հանեցին: Սուլիշը կփչեր՝
հինգ հարյուր հոգին ոչխարի պես կմատնեին գետինը:
Օր մըն ալ ժանդարմային մեկը գնաց, մյուսը ըսավ՝
ես քիչ մը պառկիմ: Հրացանը ծառին հենեց, գետինը
պառկեց, քնեց: Մերոնք հրացանը առին, ասոր սպա-
նեցին, պատրոնդաշն ալ առին, լեշն ալ առին քարշ
տվին, տարին, գետը մետեցին: Մենք ալ՝ ամեն մեկս
մեկ կողմ փախանք, ազատվանք...: Հետո գնացինք
Ջեզիրե, անտեղ ապրեցանք, անտեղեն ալ 1947 թ.
էկանք Հայաստան, բայց 1949 թ. մեզի աքսորեցին
Սիբիր: Հիմա ալ պատրաստվում ենք Ամերիկա էր-
թալ:

121 (121).

ՍՏԵՓԱՆ ԶԱՔԱՐԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ԹԻՆ ԳՅՈՒՂ)

Խարբերդի Թիլ գյուղը եղել է թագավորանիստ
քաղաք՝ Եփրատ գետի ափին, որը հոսում էր մեր
գյուղի առաջից:

Խարբերդ քաղաքը տասը հազար հայ կար: Եփ-
րատ կոլեջը կար, շատ ուսյալ մարդիկ, գիտնական-
ներ, մանկավարժներ, բժիշկներ և այլ զարգացած
մարդիկ կային: 1908 թվից առաջ հայերը ընչազուրկ
էին: Թուրք երիտասարդները զահրնկեց արեցին
սուլթանին, և հայերը ևս մույն արտոնություններն ու-
նեցան, ինչ թուրքերը: Դա ազգային սահմանադրու-
թյունն էր:

Հայությունը մի քիչ շունչ քաշեց, բայց էդ
ազատությունը գլխացավ դարձավ: «Հյուրիեթ,
ադալեթ, յաշասը՛ն միլլեթ» (Ազատություն, արդա-
րություն, կեցցե՛ր ժողովուրդը): Այսպես երգում էին:
Հետո հայերը սկսեցին աշխուժանալ: Էդ բանը թուր-
քերուն դուրը չեկավ: Պառլամենտի անդամներ ունե-
ինք, ինչպես Գր. Զոհրապը, բայց Թալեաթը Ներքին
գործերի նախարարն էր, Էնվերը՝ Զինված ուժերու,
իսկ Ջեմալ փաշան՝ Ծովային նախարարն էր: Սրանք
տեսան, որ հայերը փորձանք պիտի դառնան:

1914 թ. սկսվեց պատերազմը: Գերմանիան և

Ռուսաստանը մասնակցում էին, Թուրքիան ևս: Եթե
մինչև սահմանադրությունը հայ երիտասարդներին
բանակ չէին տանում, ապա արդեն սկսվեց զորահա-
վաքը: Մեր հայ երիտասարդներից շատերը որպես
կամավոր անցան ռուսի կողմը: Էդ բանը թուրքերի
դուրը չեկավ: Նրանք գնացին Վիլհելմ կայսրի մոտ
բողոքի: Նա ասաց. «Հայերին տեղահան արեք»:

Սրանք բացի տեղահան անելուց մաս մտածե-
ցին կոտորել հայերին, մտավորականներին, խելոք
մարդկանց լցրին բերդերը: Եվ ամեն մի տնից պար-
տադրեցին մի հրացան հանձնել, եթե մույմիսկ չու-
ներ, փողով պիտի առներ ու տար պետությանը: Այս-
պես հայ երիտասարդներին զինվոր տարան: Ջեմալի
փոխարեն լապատկա, քլունգ տվեցին ձեռքերին,
Ամել է թաքուրը մտցրին: Էդ կտրիճ երիտասարդնե-
րին տարան ոչնչացրին, որոնց թվում էր մաս հորեղ-
բայրս:

Մտավորականներին բոլորին զիջերով բերդից
հանում, տանում ոչնչացնում էին: Մնացին հասա-
րակ մարդիկ, որոնք զենք չունեին իրենց ձեռքին,
ուղղություն ցույց տվող չկար: Զաքիթներով գալիս
էին գյուղը շրջափակում: Հորս էլ տարել էին բերդը:

Ասլամ քեկ անուանով մի մարդ կար, հորս հետ վատ էր, եկավ թե՛ ու՛ր է Ջաքարիան:

Մենք ալ ըսինք. - Տարան բանտարկեցին:

- Սուտ եք ասում, համեք դուրս քերեք թաքնված տեղից, - գնաց: Նորից եկավ: Երկրորդ անգամ մորից փնտրեց, տեսավ չկա:

Երկու օր հետո, հունիս ամսին, 1915 թվին, մեր դուռը գիշերով ծեծում են ուժեղ-ուժեղ: Տանը տղա-մարդ չկա: Մենք ենք՝ չորս երեխա ու մայրս, մեկ էլ հորեղբորս կինը: Մայրս իջավ, դուռը բացեց, տասը-տասնհինգ հոգու, թեևերը կապած բերին մեր հայաթը, հետո էլի տասնհինգ հոգու բերին, եղավ երեսուն հոգի կապկապած:

Մենք վախից դողում ենք, լաց ենք լինում: Մեկ էլ սկսեցին գնդակահարել ու կոտորել: Վա՛յ, մամա՛ ջան: Իրար վրա թափվեցին դրանց դիակները: Մենք իջանք ցած, տեսանք արյունը լցվել է գետնին, գլո՛ւ է դարձել: Դիակը շուտ էին տալիս, եթե ողջ էր՝ կացի-նով խփում, սպանում էին: Մենք մի ծառա ունեինք: Ան մեկ թուրք ծառայի հետ կոպել էր, ոխ էր պահել: Մեր հայ ծառան վիրավորվել էր, թուրք ծառան ետևից արյան հետքով գնաց մարագ, կացինով չորս մասի բաժանեց մրա գլուխը: Էդ դիակները մեկ շաքաթ մնացին մեր հայաթը, հոտեցին: Հետո եկան հավաքեցին, տարան:

Թուրքը օրենք հանեց՝ ով որ էդ ընտանիքի տաս-ներկու տարեկան երեխային առնի պահի, մրանց ունեցվածքը իրենը կլինի: Մենք հարուստ էինք, շատ ամասուններ ունեինք: Մեր հարևան թուրքը եկավ, մտավ մեր տունը, իբր մեզ տերություն պիտի անի: Ութ օր հետո եկան, կանգնացրին: Ինչ որ զարդ ու ոսկի ունեինք, հանել տվին, առան, հավաքեցին: Մենք երեխեքս մայրս էինք: Նայում էինք, ով սիրում աղ-ջիկ ունի, առնում տանում ին: Օրինակ՝ իմ հորեղ-բոր կնոջը մի թուրք եկավ, թե քեզ հետ կամուսնա-նամ: Նա էլ ասաց. - Քեզ անամ շուն ըլի, հետը չեմ ամուսնանա:

- Քո երեխեքին տեր կլինեմ, - ասաց, բայց հորեղ-բորս կինը չուզեց:

Մի տղա մայրս ուներ, մի տղա էլ հորեղբորս կի-նը ուներ, դրանց գրկած տարին: Իսկ մենք՝ չորս երե-խեքս, որ մի քիչ ավելի մեծ էինք, մնացինք տան մեջ:

Դրանց տանում են երկու-երեք կիլոմետր հեռու Բորքընե գյուղը: Մահմեդ աղա անունով մի մարդ հորս ծանոթ կլինի, կմեղքանա, կասի. - Քույրիկներ, էդ երեխեքին չեք կարող տանել, թողեք էստեղ:

Սրանք ուժասպառ թողնում են էդ աղայի տունը, որի առաջով Եփրատ գետն էր հոսում: Երեխեքին տալիս են ծառային, որ ուշադրություն դարձնի: Մի քանի օր ետքը գետի մոտ խաղալուց, ծառան քացով խփում է երեխուն մեկը ջուրն է գցում: Ջուրը տանում է: Ես որ էդ լսեցի, իմ աղային խնդրեցի, լացի, աղա-չեցի, որ գնանք, ողջ մնացած եղբորս բերենք: Աղաս համաձայնվեց: Գնացինք, գտանք եղբորս: Նա

պատմեց, թե ոնց ծառան երեխեքից մեկին շարտեց գետը: Եղբայրս գրկեց, փաթաթվեց ինձ: Աղան մրան շարտեց մարագը: Ինձ էլ երկու չափալաղ տվեց: Եղ-բայրս ճանկոտում էր դուռը, լացում, գոռում էր, բայց լսող չկար: Մի քանի օրից մրան էլ գետն են գցում: Իսկ կանանց ասում են. - Ինչքան ոսկեղեն ունեք, տվեք մեզ, որ քյուրդերը չթալանեն: Նստեք կանաչ խոտի վրա, համզատացեք, - ու սկսում են գնդակա-հարել, հետո մրանց ոտքերից քարշ տալով տանում, գցում են Եփրատը, էնքան, որ իրար վրա դիակները կուտակվում են: Հորեղբորս կինը վիրավոր վիճա-կում ողջ է մնում: Մի թուրք ասում է. «Է՛, գլավու՛ր, ո՞ղջ ես մնացել»: Մի քար առնում, խփում է գլխին: Նա ընկնում է գետին: Երկու օր հետո կարողանում է ոտքի կանգնել, հագիվհագ գնում է, դաշտի մեջ վրաններ է տեսնում: Էնտեղ մի աղբյուր է լինում, լվացվում է, ջուր է խմում: Դու մի ասի՛՝ էդ վրաննե-րի տակը թուրք բռնաներ են ապրում: Մեկը գալիս է, տեսնում է, ասում. - Սա Ջաքար քեռու հարսն է՝ Սուլ-թանը, - առնում, տանում է իրենց վրանը:

Տանում են, գլխի մագերը խուզում են, գլխի վեր-քերի որդերը մաքրում են, վերքի միջից երկու գնդակ են հանում, ասում են մրան. - Մենք ձեր տանը հաց ենք կերել, մենք ձեր լավությունը չե՛նք մոռնար:

Հայրս էլ՝ բանտում եղած ժամանակը բանտա-պետը ծանոթ կըլլա, կըսե. - Ջաքա՛ր, դու մեղք ես, քեզ բաց թողնեմ, գնա:

Հայրս դուրս է գալիս բանտից: Ծամփին ամեն կողմ սպանվածների դիակներ է տեսնում: Կմտածն Օսման քեկի մոտը երթալ: Օսման քեկը ասում է. - Է՛, Ջաքա՛ր քեռի, ընողի՛մ՝ չմնար, քանի որ եկել ես մեր տունը, քանի ես ու տղաս ողջ ենք, դու էլ կենդանի կմնաս:

Թուրքերի օրենքին մեջ կանանց հարկաբաժինը ոչ ոք իրավունք չուներ մտնելու: Հայրս մնում է էն-տեղ, ծառայություն է անում:

Հետո հայրս հետաքրքրվում է մեզանով: Եր-կու հայ ջորեպանների, որոնք մեր գյուղն էին գնում, ասում է՝ գնացե՛ք, տեսեք մեր ընտանիքից ովքեր կան: Ջորեպանները եկան մեր քեկ աղային հետ սկսեցին խոսել: Ես կարծեցի՝ ինձ ուզում են տանել: Ես փախա: Եկան ինձ բռնեցին, ասին. - Եկուր քեզ պիտի տանենք հորդ մոտ, - ինձ վերցրին, կապեցին ջորու վրա, տարին հորս մոտ:

Ծամփին, երբ դուրս եկան գյուղից, սկսեցին հա-յերեն խոսիլ ու պատմել, թե՛ էստեղ սրան են սպա-նել, էնտեղ՝ էն մյուսին են սպանել:

Հերս ինձ տեսավ, ուշքը գնաց: Հետո մյուս երե-խեքին էլ բերել տվեց: Մեկ էլ մի կին բերին՝ քրդի հա-գուստով, չալման գցած վրեն, տեսանք՝ հորեղբորս կինն է, փաթաթվանք: Դերսիմի քրդերը առաջ հայ են եղել, հավատափոխ են եղել: Ծիշտ է, թալանում էին, բայց հայերի կյանքին վնաս չէին տալիս: Մեր ունեցածը հավաքեցինք, յա բախտի ճամփա ընկանք:

Մարտ ամիսն էր, 1916 թվին: Լույսը բացվելուն պես մի կերպ մտանք անտառը, տեսանք՝ մի քյուրդ բեկ, մի քանի գինվոր մեզ շրջապատեցին: Լավ է, հորս ծանոթ դուրս եկավ: Քյուրդերը հարձակվեցին թուրքերի վրա, երկու-երեք շրջան գրավեցին, սննդամթերք բան գտան և մեզ էլ բերեցին, որ ուտենք:

Հորեղբայրս, երկու երեխեքը, մենք ամբողջ ընտանիքով տասնչորս շումն էինք՝ չորս հոգի մնացինք: Մնացածին բոլորին սպանեցին մեր գերդաստանից: Քեռի, մորաքույր, հորաքույր՝ բոլորը կոտորվան: Գյուղում ոչ մի տղամարդ չմնաց: Կանանց էլ աքսորի ճամփին մորթեցին, գետը լցրին: Ռուսաստանում հեղափոխություն եղավ: Ռուսական զորքը քաշվեց: Թուրքը սկսեց մեզ կոտորել: Դաշնակները ամեն մեկ

հայի համար մեկ ոսկի փող էին տալիս, իսկ եթե տալը հոգի էր գտնում, մի մոսիմ էին տալիս: Ռուսը որ մահանջեց, մենք գաղթեցինք Էկանք Երզնկա, Կարս, Ալեքսանդրապոլ (այժմ Գյումրի): Ամբողջ ճանապարհին դիակներ էին փռված: Երկու միլիոն հայ կոտորեցին տանջանքներով:

1920 թ. եկանք Հայաստան, խոլերա, տիֆ ընկանք: Եկանք, գաղթական էինք, հաց, ջուր մութացինք:

1929 թվին Նոր Խարբերդը հիմնեցինք, կոլխոզ մտա, տուն շինեցի, ընտանիք կազմեցի, չորս երեխայի տեր դարձա՝ երկու աղջիկ, երկու տղա:

Փա՛ռք Աստծո, հազիվ խաղաղ կյանք կապրեց մեր ազատ հայրենիքում:

122 (122).

ՓԱՅԼՈՒՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ԵՂԵԳԻ ԳՅՈՒՂ)

Խարբերդի Եղեգի գյուղին մեջը ծնված եմ: 1915 թ. պապս գյուղին ջրաղացպանն էր, թուրքերը եկան, կապեցին, տարին: Բոլորին տանում էին: Մայրս կապտմեր, որ քառասունմեկ հատ դեղին ոսկի են տվել թուրք մեծավորին, որ իրենց ազատի:

Ան ալ ըսեր է. «Հիմա բան չեմ կրնար ընել, միայն թուղթ մը կրնամ կապնել ձեր դուռին վրա, որ ասոնք թրջացել են և ձեզի ձեռք չեն տար»:

Այդպես ալ եղավ: Մեզի ձեռք չտվին: Մայրս կտավ կգործեր, մեզի կպահեր՝ երկու քրոջս և եղբորս:

Հայրս այդ ժամանակ Ամերիկա էր: Կլսե որ Խար-

բերդի վիճակը գեշի է, կուգա: Ծամփին թուրքերը ամոր ալ կսպանեն: Այնպես որ, մենք որք մնացինք:

1921 թ. ամերիկացիները եկան հայ որբերուն Ամերիկա էին տանում: Մայրս մտածեց, որ իր զավակները շան փայ պիտի դառնան, գնաց ջորեպաններ վարձեց, մեզի տարավ Հալեպ: Հոն ապրեցանք Գյոք Մեղրանը (Երկնքի հրապարակ - թուրք.) ըսված թաղամասը:

Հետո փոխադրվանք Ֆրանսա:

1936 թ. հազար երկու հարյուր հոգի հայեր եկանք Հայաստան:

123 (123).

ԱՐԱՄ ՔՅՈՍԵՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

1915 թվին ես յոթ տարեկան էի, երբ մեզի Խարբերդեն տեղահանելու հրամանը հանեցին: Ընտանիքով, հագած-կապած, զուգված-զարդարված ճամփա ելանք, կարծես հարսնիք էինք գնում: Ծամփին սկսվեց թալանը: Ան ալ մեկ անգամ չէ՝ իրար ետևէ, ով ինչ կգտնար՝ կփախցներ: Վերջում արդեն տակի շորերով էինք մնացած, անոնք ալ՝ ծվեն-ծվեն:

Ես կառքին մեջ, մամաս իմ աչքերը կփակեր, որ գետնին պառկած մեռողներուն չտեսնամ: Վերջում մամաս և եղբայրս մնացին ճամփին, չկրցան քալել, մեռա՞ն, ինչ եղան՝ չգիտեմ: Մեր ետևեն թուրքերը գալիս էին, հավաքում էին չոջուխներուն, ալ չգիտեմ, մեզի պիտի մեռցնեն, զավակ պիտի ընեն՝ չգիտեմ: Դեր Զորում ալ աղջիկ մը կար, յոթը քույր ուներ, բոլորին ալ փախցուցեր էին: Արաբները գաղտնի ըսին. - Ով որ հայ է, թող չերթա, - առին, բավական հայ

պահեցին, ազատեցին:

Այ վրամիս ուժ չկար: Անքան քալել էինք: Վերջապես հրաման եկավ՝ կանգ առնել: Զորի մը մեջ կանգ առանք: Սկսան մեծերուն հարցնել՝ հայ ես, թե՞ թուրք: Ով՞ հայ եմ ըսեր, անոր մեկ կողմ կանցնեին, ով՞ թուրք ըսեր՝ մյուս կողմ: Հայ եմ ըսողներուն, բոլորին տարին հեռուն, մորթեցին, թուրք եմ ըսողները ազատվեցան:

Գիշերը մեզի՝ փոքրերիս պզտիկ բլուրի պես տեղ մը հավաքեցին: Մենք հոգնած՝ պառկանք, քնացանք: Մենք միամիտ պզտիկ երեխա էինք, դու մի ասա, էդ բոլորը մարդկանց զլուխներ էին, առավոտուն, երբ լույսը բացվեց, տեսանք կտրված զլուխներ՝ իրար վրա դիզված, բլուր էր կազմված: Մենք ալ ամբողջ գիշերը աղ կտրված զլուխներուն վրա ենք քնացած, ամա խաբար չունինք:

ԵՂՍԱ ԱՆՏՈՆԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ.)

[Երկար ժամանակ ակամատես վերապրողն անկարող էր խոսել: Նա դողում և լաց էր լինում: Ես ևս ազդվեցի և սկսեցի մրա հետ լաց լինել: Նա սթափվեց, հավաքեց իրեն և սկսեց արցունք թափելով պատմել - Վ. Ս.):

Ծնողներս հողագործ մարդիկ էին: Կճիշեմ, ձմռան օրերին մեծ վերմակ մը կդնեին սեղանի վրա, տակը չանախով վառելիքը կդնեին, կվառնեին, քուրսի կնստեին: Մեր տունը երկու հարկանի էր, կտուրից էինք ելք ու մուտք անում: Կողքի տունը թուրք մյուդուրի տունն էր: Գիշերը մը թուրք մյուդուրը եկավ մեր տունը, հորս ասաց. - Աղաբե՛կ ջան, էսքան տարի իրար հետ հաց ենք կերել, չեմ ուզում վատ բան ըլլա ձեզ. կառավարութենեն հրաման եկած է, որ հայերուն պիտի աքսորեն, պիտի կոտորեն...

Հերս լուրն է, ձեն չի հանում: Մերս մյուդուրին սուջուխ-բաստրմա էր հյուրասիրում:

Մյուդուրի էրթալեն վերջը հայրս եղբորը ըսավ. - Բ...քնեմ մյուդուրի բողազը, կուզե՛ մենք երթանք, ինքը մեր տունը գրավե:

Մյուս օրը, գիշերը եկան թուրք ասկյարները: Դուռը կտրեղու չափ ծեծում էին ու ասում. - Գյավու՛ր, ձեզ պիտի աքսորենք:

Պապաս վախեն կոշիկը հանեց, յուրիկը մտավ: Զաթիթները ներս մտան, տեսան կոշիկները, ըսին. - Գյավուրը տա՛մն է...

Բացին յուրիկը, հրացանի կոթով խփեցին պապայիս, պատի միջից քաշեցին, հանեցին դուրս ու տարին...

Է՛, անցյալս որ հիշում եմ, գիտեմ, որ վերքերս թագացան: Է՛, մենք ի՛նչ տանջամքներ ենք քաշել, ի՛նչ բաներ ենք տեսել...

Պապայիս քաշեցին տարան, մյուս օրը լսեցինք, որ գյուղի բոլոր հայ տղամարդկանց տուններն հավաքել, տարել էին, մալթ էին լցրել, վառել, ոչնչացրել էին...

Մյուս օրը եկան, մեզի հավաքեցին, ոչխարների պես քշեցին, ու՛ր՝ չգիտեմք: Ծամփին հագիվ քայլում էինք, ընկնում, կանգնում էինք: Երեխեքը մայրերի փեշերից կախվում էին, չէին կարողանում քայլել...: Մի հավուզ կար, վրան ասլան-ղափլան կար փորագրված, հոնտեղեն ջուր խմեցինք... Զաթիթներն իրենց ձիերուն ոտքերի տակը քլոմուր հացի կտորներ էին շարտում, իսկ մենք՝ իրար ձեռքից էինք խլում, բոլորս ալ անոթի էինք...: Մեզ Դեր Զորի չուլերն էին տանում...

Պապս շատ հարուստ մարդ է եղել: Մեծ մայրս յոթ աղջիկ է ունեցել՝ մեկը մեռել է, վեցը ողջ են մնացել: Բոլորն ալ շատ գեղեցիկ են եղել: Ժամանակին պապս ամեն ինչը ծախել էր, իր ընտանիքը եվրոպա-

կան հպատակ դարձրել և չորս աղջիկներին տարել Ամերիկա, իսկ երկու աղջիկները, ամուսնացած ըլլալով, մնացել էին Խարբերդում: Անոնցմե մեկը մայրս էր, մյուսն ալ՝ Ամնա մորաքույրս: Թուրք զաթիթները, երբ տեսան, որ մենք եվրոպական հպատակ ենք, մեզ ազատեցին, մյուսներին՝ իզով-թոզով տարան, կորցրեցին: Պապս էդ մի լավությունը արել էր մեզ: Մենք մնացինք ճամփին, մի թուրքի գյուղում: Գիշերը գալիս էին, դանակը պահում վրաներս՝ ձայն հանելու իրավունք չունեինք, թալանում էին մեր ոսկեղենը, մեր խալիները, ամե՛ն ինչը...: Մայրս ինձ ու քրոջս տարավ, տվավ թուրք որբակայրի կնոջ մը, որ մեզ պահի. գոնե մենք ողջ մնանք: Ամեն թուրքի տունին առջև չորս-հինգ հատ որբ երեխա կար մեռած, ընկած, տկլոր ու սոված: - Բաջի՛, ալլահըն սեքսեն բիր փարչա էքմեզ վեր (Քույրի՛կ, Աստծո սիրուն, մի պատառ հաց տուր - թուրք.), - ասում էին էդ որբ երեխեքը: Եթե թուրքերը խղճում, տալիս էին՝ լավ, թե չէ՝ սովից պատերի տակ ընկնում, մեռնում էին...

Էդ թուրք խանութի մոտ ես մնացի: Ծաշի սեղանը դնում էին, ուտում, պրծնում էին, խանութս էդ փշրամքները լցնում էր մի ամանի մեջ, վրան ջուր էր լցնում, փշրամքները փափկում էին, իմ առաջ էր դնում, ասում. - Ե՛, գյավուր դըզը (Կե՛ր, գյավուրի աղջիկ - թուրք.):

Տան մեջ իմ տեղը դռան առաջն էր, ոնց որ շուռնը կապում ես դռան առաջ, ինձ էլ դռան առաջն էր տեղ տված: Տար՝ կուտեի, չտար՝ չէի ուտի: Չէր թողնում, որ տեղիցս շարժվեմ, բայց, ոտքերս բոքիկ-տկլոր ուղարկում էր ջրի. ցրտից մեկ ոտքս վեր էի քաշում, մյուսը՝ գետնին, սառույցի վրա էի դնում, որ չմրսեմ...: Մերս մի ուրիշ թուրքի տանը լվացք, մաքրություն կանեմ՝ մի փոր հացի համար: Թուրք տեղը չէր ուզեր, որ մերս ինձ իր մոտ տանի, մի փոր հացի համար ամբողջ օրը չարաչար կաշխատեցնեին...

Մյուս քույրս մնաց մի ուրիշ թուրքի տանը, խաբար չունեմ՝ ողջ է, թե՛ չէ:

Օր մը մերս էկավ, գաղտնի ինձի ըսավ. - Ամերիկացին որբանոց է բացել, արի՛, էրթա՛մք:

Ըսի. - Թուրք տանտերիս ըսեմ:

Ըսավ. - Չէ՛, փախի՛ ինձ հետ:

Տարավ ինձ գցեց ամերիկյան որբանոցի դռանը, ինքը գնաց, քանի որ եթե իմանային, որ մայր ունեմ, ինձ ներս չէին առներ:

Որբանոցում լավ էր: Ծաշ էին տալիս: Օրը երկու անգամ ափի չափ հաց էին տալիս: Հացերուն մեկը կուտեի, մյուսը կպահեի՝ մորս գաղտնի կուտայի, երբ կուզար ինձի տեսնալու:

Մեզի ըսին՝ ամբողջ որբանոցը Ամերիկա պիտի տանին, բայց հետո հրաժարվեցին. ֆուրգոնով մեզի

Հայեայ տարին: Ծանապարհին թուրքերը մեզի քարկոծում էին, մեզ իրար վրա էինք պառկել, որ մեզի չմեռցնեն... Հետո մեզի տարին Բեյրութ՝ Լիբանան: Հոն խալիի գործարամ կար: Ես տասը տարեկան էի, սկսա խալի գործել: Մտքիս մեջ տեսածներս էին, գիշերները քունս կփախեր, կհիշեի...: Մի երկու կմիկ մեծ խալի էի գործում, խնդրեցի՝ ինձ սովորեցրին: Ես խալիի գլուխները կգործեի: Գործարամի վերակացուն եկավ, ինձի ըսավ. - Ինչու՞ դպրոց չես երթար:

Ըսի. - Ի՞նչ ընեմ, ես որք եմ, մերս հեռվում մեծակ է ու սոված, գոնե մի քիչ դրամ շահեմ, մորս դրկեմ:

Արցունքներս տեսավ՝ մեղքցավ: Մի փոքրիկ դագաճակ տվեց, որ գործեմ, փող շահեմ: Ամիսը մի հատ խալի էի հանում, ահագին դրամ հավաքեցի: Ուզեցի մորս դրկեմ՝ ո՛չ հասցեմ գիտեմ, ո՛չ մի բան: Միմյալ հասցեմ իմացա, լսեցի, որ մերս սովից մահացել էր:

Էդ վախտը խաբար էկավ, որ ֆրանսացի գործարանատեր մը եկած է, խալի գործող է ուզում, քանի որ գեմահաթը ոսկի բիլեզուկ է: Ան իր ծախսովը պիտի տաներ Ֆրանսա, հետո ծախսը պիտի պահեր:

Ես շուտ մը գնացի ցուցակագրվեցի: Քանի մը օր ետքը խաբար եկավ, որ պիտի գնամք: Փողերս մնացին գրասենյակը, առանց փողի գնացի, ըսի՝ ջահաճա՛մը, մերս որ մահացել է, փողն ի՞նչ պիտի անեմ, ա՛չքս պիտի կոխեմ...

Ֆրանսան աղվոր երկիր էր, չիկա բառը չիկար, հեշ չէինք զգում, որ օտար ժողովուրդ ենք: Ամբողջ օրը աշխատում էի, հոգնած գալիս էի, հանրակացարանի պես տեղ մը կար, աղջիկներով կապրեինք, կուտեինք, կքնանայինք...

Հոն ալ ամուսնացա խարբերոցի որբ տղայի մը հետ... Ամեն մարդ իրեն հարմարը կգտար, կարևորը՝ հա՛յ ըլլար, երկրացի՝ ըլլար... կաշխատեինք, կապրեինք...

1932 թ. հունվար ամսին էկանք Հայաստան: Էկանք, տեսանք՝ խանութները միայն լուցկի կար, ո՛չ կաթ, ո՛չ հաց: Աղջիկս մեկուկես տարեկան էր, չդիմացավ չունի-չիկային, մեռավ...: Վերջը տղաս ծնվեցավ, մեծցավ: Հիմա ես անոր մոտն եմ ապրում: Վերջը բարի՛ն ըլլա...

125 (125).

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ՍԱՐԳՍԻ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

Պապայիս կողմը Քղիեն զգաթած եղել, բայց մորս կողմը խարբերոցի էր: Մայրս ուսուցչի աղջիկ էր: Իմ պապիս Կարապետ վարժապետ էիմ ասում: Պապս և քեռիս՝ Կիրակոսը, հայկական դպրոցի մեջ դաս կուսային:

Հորս անունը Սարգիս Թորոսյան էր: Հայրս Կիլիկիայում է եղել և հայ կամավորների հետ կովել է 1918 թվին՝ հուլիս ունենալով, որ մեծ տերությունները անկախություն պիտի տան: Մեր գյուղում շատ հայկական տնտեսություններ կային: Մեր գյուղի պես հարուստ գյուղ չկար, ջրերը շա՛տ, հողերը՝ շա՛տ, վաստակը՝ շա՛տ: Թուրք, միսը, հացը, ամեն ինչը տամը կար, միայն օճառը և շաքարը մեկ ալ կտորեղենը քաղաքեն կբերեին: Մեր գյուղում եմիշ, ձմերուկ, ծիրան, շոր, թուզ կցանեին: Մեր թուրքերը կուտ չունեին, կշորցնեինք, կաղայինք, պոպոքով կշաղենեինք: Մեր պաստիլը բեյազի մեջ կսարքեինք, մաքուր կըլլար: Որպես ճաշ քլուֆթա, սարմա, մածուն կուտեինք:

Միմյալ 1915 թ. ջարդը հայ և թուրք իրար հետ շատ լավ էին: Պատերազմը, որ սկսվեց 1914 թ. հայ տղամարդկանց հավաքեցին, տարան, հետո լսեցինք, որ խփել են ու բոլորին գետն են թափել: Մորաքույրս էդ իր աչքով էր տեսել, եկավ պատմեց ու թույլ խմեց՝ մեռավ:

Մերոնք կկովեին, բայց մեր կաթողիկոսը ըսավ. «Հանձնվեցե՛ք, մի՛ կովեք»: Մերոնք էլ զենքերը հանձնեցին: Հետո թուրքերը մեզ հավաքին, ոնց որ կոլխոզի մախիրը, քեցին տարին: Ով արհեստավոր էր, էնոր չտարին:

Թուրք զաթիթները մեզ՝ երկու-երեք հարյուր երեխաներիս պարամով կապել էին՝ Եփրատ գետը զցելու: Հենց էդ ժամանակ հրաման եկավ, որ Էտենց բան չանեք: Մեզ տարան Կիլիկիա: Զինադադարեն վերջը շատերը՝ կմախքի պես միհար, շատերը՝ վիրավոր կամ հիվանդ եղեր հասել էին Ադանա: Մայրս էլ անոնց հետ եկել էր, բայց ի՞նչ վիճակով: Քանի որ Դեր Զորում մորս խփել են, փորի միջի աղիքները դուրս են թափվել: Մայրս իրան չի կորցրել, գոտիկը հանել է, պինդ կապել: Բայց արդեն վրան հալ չկար, երբ ինձ գտավ, միայն գրկեց ինձի ըսավ. «Վա՛խ, գա՛վակս», ու գլուխը վար ինկավ:

Եղբայրներուս թուրք վալին առել, դրել էր թուրքական դպրոց:

1918 թ. վերադարձանք մեր տունը: Տեսանք՝ մեր տունը չէր փլած, բայց դռները, պատուհանները հանված էին, մեջը լրիվ թալանված: Սկսանք շինել քանդվածը: Նորեն՝ ցանել, մորեն՝ հանել:

1922-ին ամերիկացիները մեզ բերեցին Հայեայ: Ես ձեռագործի տան մեջ կաշխատեի՝ ամերիկացիների համար: Մեր ձեռագործները անոնք կդրկեին Ամերիկա: Ամուսնացա: Փոխադրվեցանք Բեյրութ: Ունեցանք երկու աղջիկ, մեկ տղա՝ Ալիս, Արմենուհի, Հովհաննես: Հարուստ չէինք, բայց լավ կապրեինք:

1947 թվին ներգաղթեցինք: Բաթում իջանք, մեր ամեն ինչերնիս թափել տվին: Մի սև բան բերին, կարծեցի աթար է, դու մի ասի հաց էր: Սով էր: Եկանք Հայաստան: Մեզի բերին Էստեղ՝ Նուբարաշեն, հետո կոչվեց Սովետաշեն: Սկսանք մեր ունեցած հա-

գուստները, ոսկեղենը ծախել ու ապրիլ: Ես մտա որ-
բանոց՝ ճաշ կեփեփ: Ամուսինս մտավ կոլխոգ: Մեր
նորեկները աշխատասեր էին, արհեստավոր էին՝
դերձակ, ոսկերիչ, կոշկակար էին: Ամեն բան սուղ էր:
Ես որբանոցի խոհարարն էի: Գողություն չէի գիտեր:
Մեր կարծիքով, գողությունը ամենամաժոթ բանն է:
Օր մը իմ ընկերը ըսավ. «Երեխեքիդ ո՞նց կ'ապահես,
գողացի՞ր»: Բայց ես չէի կարող գողանալ: Էդենց

էլ ամբողջ կյանքս չունի-չիկայով անցավ: Երբ գա-
լիս էիմք Հայաստան, կարծում էիմք, որ Թուրքիայի
մեր հողերը ետ պիտի տան մեզի, ամսա ոչ մի բան
չտվին: Հոստեղի հողն ալ քար է ու քար:

Ամուսինս 1980 թ. մեռավ: Հիմա հայությունը կեր-
թա, ես մեղությունս առել, մատեր եմ: Ոնց որ Ղարա-
բաղի համար եմ պայքարում, Էդենց էլ թող պայքա-
րեն մեր հողերուն համար:

126 (126).

ԱՆՆՄԱՆ ԹՈՐՈՍԻ ԹՈՒԽՄԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ. 2Ն-ՔՈՒՇ ԳՅՈՒՂ)

Խարբերդի Չմքուշ գյուղը 8.000 հայ ուներ և 2.000
թուրք, որոնք հայերեն կ'խոսեին: Կիիշեմ մեր քարա-
շեն, հարմար, միշտ լիքը և առատ տունը: Հորս անու-
նը Թորոս էր, մայրս՝ Օղիդա, եղբայրս՝ Մելիքսեթ,
ես՝ Աննաման: Հորեղբորս ընտանիքն ալ մեր տունին
քովը կ'ապրեր: Հորեղբորս կինը՝ Թագուհին, հայտնի
Պուճիզանյան ընտանիքի աղջիկ էր:

Երբ սկսավ Առաջին համաշխարհային պատե-
րազմը, ինչպես մեր գյուղի բոլոր էրիկ մարդոցը,
այնպես ալ հորս և հորեղբորս թուրքական բանակ
տարին: Բայց իրականության մեջ տարեր մեռցու-
ցեր էին: Հետո թուրք ոստիկանները ետ եկան, ըսին.
«Ձեր էրիկ մարդոցը ապահով տեղ տարինք, հիմա
ձեզի ալ պիտի տանինք»: Բայց մեր բարեկամ թուրք
Ալի աղան ըսավ՝ «Մի՛ հավատաք», քանի որ հորս և
հորեղբորս, ինչպես և բոլոր էրիկ մարդոցը տարել
էին 40 մղոն հեռու, սպանել էին:

Երբ մեր գյուղը տեղահանվեց, ելան, մամայիս և
Թագուհի բիբիս պահեցին, որ իրենք թուրք կնիկնե-
րուն կար կարել և կտավ գործել սորվեցան: Այնպես
որ, մենք մնացինք մեր բարեկամ Ալի աղային տունը:
Մեզի հետ էին նաև Թագուհի բիբիս երկու ամուսնա-
ցած աղջիկները, որոնցմե մեկը հղի էր, մյուսը՝ մեկ
ու կես տարու տղա մը ուներ: Մայրս, եղբայրս, ես և

Թագուհի բիբիս երկու աղջիկները և երկու տղաները,
որոնց կաշառքով ազատած էին թուրքական բանա-
կեն, պահված էին թուրքի մը քով: Բոլորս ալ աքսոր
չեղանք: Երեք տարի մնացինք Ալի աղայի տանը:

Անկե վերջ մեզի միմյև Մեզրե տարին: Հազիվ
պիտի տեղ հասնեինք, երկու ժամ մնացեր էր, մեզի
կեցուցին, ըսին. «Կենդանիները պետք է հանգստա-
նան»: Մեր ջորիները առին, տարին՝ իբր ջորի տա-
րին, բայց մեր ապրանքներն ալ, մեր ջորիներն ալ
տարին ու փախան: Մամաս բլդուրի տոպրակի մեջն
էր դրել իր գարդերը և ոսկիները: Այդ բոլորը գնա՛ց:

Ջիմադադարեն վերջը գացինք Խարբերդ: Ուրիշ
տեղերն եկող հայերը հոն լցվեր էին: Ամերիկյան մի-
սիոներները հոն որբանոց մը բացին, մայրս այդ որ-
բերուն հագուստ կկարեր: Խարբերդում երկու տա-
րի մնացինք: Հետո եկանք Բեյրութ: Մայրս ինձ ու
եղբորս որբանոց տարավ: Ինքն ալ որբանոցի կարե-
րը կկարեր: Բեյրութի մեջ ամերիկյան դպրոց գացի՝
ուսուցիչ դարձա:

1932-ին եկանք Ամերիկա: Ամուսնացա, տղա
մը, աղջիկ մը ունեցա: Տղաս փաստաբան դարձավ,
աղջիկս երեք զավակ ունեցավ:

Հոս՝ Ամերիկայի մեջ, հայ են, բայց հայերեն չեն
խոսիր: Թոռներս ամուսնացած են օտարներու հետ:

127 (127).

ՌՈՐԲԵՐ ԽՈՐԵՆԻ ԳԱԼԸՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1912 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ.)

Հայրս՝ դոկտոր Խորենը, ամերիկյան համալսա-
րանի շրջանավարտ բժիշկ էր, ծառայել էր թուրքա-
կան բանակում, որպես զինվորական բժիշկ և դեղա-
գործ: Հետևաբար, պաշտոնի բերմամբ շրջել է բոլոր
վիլայեթներում և հայ ժողովրդի բեկորների հետ հա-
սել է միմյև Դեր Զոր: Տեսել է, թե ինչպես շատերին
հերթի են կանգնեցրել, որ մորթեն, շատերը խնդրել
են բժշկի օգնությունը, և նա ինչքան, որ իր ուժերը մե-
րել է, գաղտնի կերպով ազատել է եաթաղանից:

Խարբերդում Եթեր անունով մի սիրուն աղջիկ

կար: Թուրքերը բռնել են մորը և ծեծել են, թե ու՞ր է
աղջիկդ, մայրը հարվածներուն տակ մեռել է, բայց
չի ըսել աղջկան տեղը: Մի հայուհի կար, որ ամուս-
նացել էր իրեն բռնի առևանգած թուրքի հետ: Թուրք
ամուսինը կլսե, որ կինը հայերի հետ փախչել է ու-
զում, գիշերով կգա, խանչալը կհանե, բերանը կծղե՝
ակամջե-ակամջ:

Թուրքերը հավատափոխ էին անում փոքրիկ
երեխաներին, «Մուհամեդ ռասուլ ալլախ» էին ասում
սյուններ էին անում, այսինքն՝ թլփատում էին, անու-

ները փոխում էին և ստիպում թուրքերեն խոսիլ:

Իմ հոր հայրը խարբերդում պատվելի է եղել: Երբ թուրքերը եկել մտել են խարբերդ, պապիկիս սպանել են հենց իր տան տանիքի վրա: Ամոր կինը՝ Բամբիշ Ալմաստը տղամարդու պես կին է եղել, կսկսի թուրքերում հետ կռվիլ, բայց Բամբիշ Ալմաստին ու մրա խորեն տղային թուրքերը կտանին, կթորքացնեն. խորենին խայրուլլա կըսեին: Մայրը՝ Բամբիշ Ալմաստը վաթսուս ոսկի պահած ունի եղեր, տվեր է տղային թժշկության հետևցուցել է: Թուրքերը կհարգեին և շատ կսիրեին իրենց զաքիթ թժիշկ խայրուլլային: Նույնիսկ ամոր վրա պահակ դրած էին, որ հայերում չօգնի հանկարծ:

Մի օր թուրքերը պապայիս տանում են մինչև Բալու, որ մի հիվանդի փրկի: Պապաս պայուսակից դեղեր կհանե, կբուժե հիվանդին, որպես շնորհակալություն մի հատ կով կուտան իրեն, բայց կըսեն. - Բալուի մեջ են մի տանիր, որ հայերը չտեսնեն, քանի որ կովը հայերից գողցված է:

Օր մը խարբերդում Սիրվարդ անունով սիրուն աղջիկ մը թուրքերում ձեռք են կազատվի, կուզա հայկական եկեղեցի: Եկեղեցու տերտերներից մեկը Սիրվարդին հետ կուզա հորս՝ թժիշկ խորենի մոտ, որ մա օգնի և աղջկան Ամերիկա դրկի, ուր և փախել էր

աղջկա հայրը: Բայց թուրքերը կիմանան, տերտերին կծեծեն, աղջկան կփախցնեն: Աղջիկը մորեն կուզա հորս մոտ, կուզե, որ հայրս իրեն օգնի: Հայրս ինչպես կընե, ինչպես չընե, առ աղջկան կդրկե Պոլիս, որ անտեղ են Ամերիկա էրթա:

Պոլիսի մյուտորը կտեղեկանա, կկանչե հորս, կըսե. - Դոկտոր խայրուլլա, լսել եմ, որ դու մուսուլման աղջիկներում Քրիստոսին ես դարձնում: Հայրս կզգա, որ իր վիճակը վտանգի տակ է: Արդեն իր ընտանիքի բեռները դրկած էր Հալեպ՝ գաղտնի ճամփաներով, լեռներում մեջեն: Գիշերով էկավ Պոլիսին, շտապ մեզի հավաքեց ու հեռացան խարբերդին: Ես կհիշեմ Դևե Բոյմի (Ուղտի Վիզ) կոչվող քարձր սարի վրային դժվարությամբ անցանք, հասանք պարսպապատ Տիգրանակերտ քաղաքը, որտեղ շատ մեծ ձմերուկներ կային, Եփրատ գետը քաղաքի մեջեն կհոսեր: Հետը տիղմ ու դիակներ կբերեր: Քաղաքի դռան մոտ ժամդարմը կանգնած էր: Մեզ ստուգեցին, խանը մնացինք: Առավոտյան հասանք Մերդին: Մի կաթոլիկ տերտերի տանը մնացինք, հետո գնացք մստանք, թուրքի սահմանն անցանք: Շունչ մը քաշեցինք, որ թուրքի ժամդարմներից ազատվանք: Հետո անցանք Հալեպ, հետո՝ Բեյրութ, հետո Եգիպտոս, հետո ալ 1948-ին Հայաստան եկանք:

128 (128).

ՄԱՐԹԱ ԶԱՆԻԿԻ ԷՕՑԼԵՆԾՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1912 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

Մամայիս անունը Լուսին էր, պապայիսը՝ Զանիկ: Մի քույր ունեի: Երջանիկ ընտանիք էինք: Խարբերդում մենք ունեինք մեծ ագարակ, պտղատու ծառերով լեցուն այգի, ահագին ոչխար ու կով:

1908 թ., երբ դեղեն՝ Սիմոն Թարայանը, խարբերդեն կուզա Ամերիկա, Օմար խայսմ ճաշարանը ան կդարձնե: Հետո է, որ աղիկա Ջորջ Մարտիկյանին կանցնի:

1914-ին հորս թուրքի բանակ տարին՝ ալ չտեսանք:

1915-ին գիշեր մը մեզի եկավ մեր թուրք դրացին, մեզի տարավ իր տունը պահեց: Ան լսած էր, որ հայերում պիտի մորթեն: Բայց առավոտում թուրք ոստիկանները եկան, մեզի գտան, հրացանի կոթերով մեզի քշեցին դուրս, որ միանանք աքսորականներու թափորին: Սկսանք ոտքով քայլել: Մորս հետ մինչև Սուրուհ հասանք: Մամայիս վրա ալ հալ չէր մնացած: Ան կզգար, որ ալ չպիտի դիմանա, ուզեց ինձի մեկու մը համաձայն, քանի որ ո՛չ ուտելիք կար, ո՛չ խմելիք: Ալ անկարող էինք քալելու: Տունի մը դուռին աղջկը մստանք: Աղ Չըխընդլու Մուհամեդին տունն է եղել: Մայրս խնդրեց ամոր. «Բու քըզըմա իշերիե ալը՝ րուըն» (Աս աղջիկին ներս կառնե՛ս - թուրք.): Մայրս ամոր դրամ ալ տվավ: Մարդը ինձի ներս տա-

րավ: Հետո ինձի տարավ Ուրֆա՝ քաղաքի իր տունը: Քանի մը տարի մնացի հոն: Օր մը աղաս եկավ, ըսավ. - Հայերին և ասորիներում պիտի ջարդենք:

Կինը ըսավ. - Սա էլ հայ է:

Աղաս ըսավ. - Բու քույրուկ դըր (Սա փոքր է - թուրք.):

Իսկապես, Ուրֆայի մեջ ինչքան հայ և ասորի կար, բոլորին ջարդեցին և պատվիրեցին, որ ոչ ոք դուրս չելլա: Աղայիս կինը չար էր, ոտքերով կծեծեր ինձի, ես կուլայի:

Քանի մը տարի հոն մնացի: Անոնք թուրքական բաղնիք ունեին: Թուրքերը սովորություն ունեին՝ հարսանիքից առաջ փեսացուին տանում, լոգոնում էին: Աղայիս կինը չէ՞ որ բաղնեպան էր, ինձ ալ տարեր էր հետը: Հոն իմ քույրս եկեր էր, քնացեր էի, մեկ կտոր քնել էի: Առտու կանուխ աղաս եկավ, բաղնիքին դուռը բացավ, ըսավ. «Վե՛ր կաց, աղջի՛կս, քեզի հոս մոռցեր են: Եթե չիմերը քեզի տանեին, ի՞նչ պիտի ընեինք»: Առավ ինձի, տուն տարավ: Կնիկին անատողություն ըրավ, թե ինչու՞ չոքուխին ձգեր ես բաղնիքին մեջը: Արդեն կինը շատ անգութ էր՝ ինձի միշտ կծեծեր, ամոթի կձգեր:

Օր մը ամերիկացիներ են հրաման եկավ, որ հայերում պետք է հավաքեն թուրքերու տուններն: Եր-

կու հատ զհմված մարդիկ տունն-տուն հայ պզտիկ-ներ կփնտրեին: Մեզի տարին ամերիկյան որքանոց: Հոն մեզի շատ աղվոր կնայեին: Գեղեցիկ մահիճներ բերին, մեզի վրան պառկեցուցին: Դպրոց, դասատու չկար, բայց մեզի երգել, պարել կտրվեցնեին: Գերմանացի ծակոր Էֆենդի մը կար՝ Փափա Գյունցլեր կըսեինք: Ան գերմանացի էր՝ մեզի հետ թուրքերեն կխոսեր: Ինքը մեր պատասխանատուն էր: Ան մեզի գրքեր մը բերավ, որ կարդալ սորվինք: Ադ գրքերուն մեջը գրված էր, որ Թուրքիայի մեջ բոլոր կիները գլուխնին գոց պետք է ըլլան:

1922-ին ադ գերմանացի Փափա Գյունցլերը հավաքեց մեզի, արաբները մտնեցուց, դեպի Լիբանան տարավ՝ արաբական գյուղ մը, ամուսնը՝ Ղազիր: Ամեն կողմեն հայ որբերը հավաքել, բերել էին արաբական ադ գյուղը: Բավական հոն մնացի: Հոն ամերիկացիներուն ձեռքին տակն էի: Մեզի ձեռագործ ընել սորվեցուցին, գուպա գործել, գորգ հյուսել:

Ես կարդալ շատ կսիրեի, բայց ինձի չկարդացուցին: Գորգի ֆաբրիկան հետո Բելրուք փոխադրվեցավ: Մեզի ալ հոն փոխադրեցին: Մեր վրա պատաս-

խանատուն քույր Արուսյակն էր:

Հետո շվեյցարիացի բարեգործներ եկան: Անոնք շատ աստվածավախ, մարդասեր բարեգործներ էին: Մոտ ութը տարի ալ անոնց մոտը ամսականով աշխատեցա: Ծնունդ, Զատիկ, կիրակի կամ տոնական օրերուն աղվոր, հագուստներով եկեղեցի կերթայինք:

1938-ին ամուսնացա: Չորս զավակ ունեցա, վեց թոռնիկ և երեք ծոռնիկ:

Լիբանանի պատերազմի ժամանակ շատ նեղություն ունեցանք: 1976-ին եկանք Ամերիկա: Ամուսինս աշխատանք չունեի, ան և ես թոշակ առինք: Աղջիկներս ուսանեցան: Կամաց-կամաց սկսան աշխատիլ: Աղջիկներես մեկը՝ Ալիսը, նորս է, Ֆրեզնո կաշիատի, բանտերուն մեջը բանտարկյալներուն խնամք կտանի: Մյուս աղջիկս՝ Օվսաննան ալ կաշիատի: Բոլորն ալ ամուսնացած են, զավակներու տեր են: Տղայիս կինը հայաստանցի է, Փասադենայի Հայ եղբայրության եկեղեցիին մեջը կաշիատի: Ես ալ «Արարատ» տունին մեջ կապրիմ, որ իրենց չխանգարեմ: Փա՛ռք Աստծո, զո՞հ ենք մեր կյանքեն:

129 (129).

ՀԱԶԱՐԽԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐԻ ԹՈՐՈՍԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԲԱԼՈՒ)

Ասքան տարի անցած է, բայց մինչև հիմա գիշերները քուն չունիմ, անցած-դարձածը աչքիս առջև կուգա՝ մեռելները, սաղները կհաշվեմ:

1915 թ. Զատիկը եկավ: Հավկիթները ներկել էինք, բայց արժամի չեղանք:

Մինչ այդ, Թուրքիայի թագավորը [սուլթանը] Ադրյուր Սերոքին կանչել էր և ըսել. - Քեզի նշաններ կուտամ, Բիթլիս քաղաքն ալ քեզի կուտամ:

Ան ալ ըսել էր.

- Տված նշաններդ գետինն անցնին, Բիթլիս քաղաքն ալ գլուխդ անցնի: Ես կուգեմ իմ հայ ազգը ազատվի:

Թագավորը հայ ազգին ազատություն տվավ: Ետքը թագավորը եկավ, զենքերը հավաքեց: Թոթ ջորու քեռ հավաքեց:

1915 թ. Զատիկեն մեկ շաբաթ ետքը, գիշերը ժամը տասներկուսին, քրդերը կոխեցին մեր գյուղը: Հայերու տղամարդիկը մեկը՝ փախավ բախչան՝ մեկը՝ մարագը...

Առավոտյան էլանք, մեկ հատ մոլլա կար, ադոր ցեղը կտրվի, իբր մեզի պիտի պահե, բայց բոլոր գյուղացիներու վեշերը իրենը պիտի ըլլան: Մեզի տարավ իր տունը: Մենք մտանք ներս: Ան ըսավ. «Տղերք, եկե՛ք, ձեզի ներսը պահեմ, ես էրթամ միլիցիա բերեմ, որ ձեզի պահակություն ընե»: Գնաց միլիցիա բերավ, բոլորին մեկ-մեկ դուրս հանեց, ձեռքերը կապեց: Անոնց մեջեն երկրորդը պապայիս կա-

պեցին: Չուխա շալվարը հանեցին, ադ շալվարին մեջը հինգ հարյուր ոսկի կար կարված: Տարին՝ շարդ ու փշուր ըրին, ըսին՝ կանայք ազատ են: Թագավորին ծառաները բերին ցորենը, գարին քաղել տվին կմիկներուն: Ես ալ ախպորս երեխան փոքր էր, չադր կապած էինք, չադրին մեջը երեխան կօրորեի: Թագավորի ծառան տեսավ ինձի: Եկավ մորս ըսավ. «Աս աղջիկը ինձի տուր»: Մամաս չտվավ: Բայց քույրիկիս փախցուցին: Մյուսներուն շարդեցին, սպանեցին, բոլորին դիակները անթաղ մնացին, արևին տակը ուռեցան ու հոտեցան: Հոնտեղը պապայիս ալ սպանեցին: Ջահելի մեկն ալ եկավ ինձ վրա, ուզեց ինձ սպանել, ես փաթաթվա անոր, ըսի. - Դու ալ քույր ունիս, ինձի մի՛ սպաներ:

Տղան ըսավ. - Քո խաթերդ քեզ չեմ սպանում:

Ես փախա ետ, դեպի մեր բախչան, մեր տունը մտա, տեսա, որ ախպորս քարտեզները պատերեն պոկել, պատառ-պատառ ըրեր են՝ էշն ի՞նչ գիտի, նուշն ինչ բան է: Էլա լուսամուտը մտա, լացի: Թուրք կմիկ մը եկավ, ըսավ ինձի. - Ինչու՞ կուլաս:

- Ես չիլամ, հապա ի՞նչ ընեմ:

Ադ թուրք կմիկը ինձի տարավ: Ես անոնց ախորը կպառկեի: Ադ ժամանակ ալ Բայրամի օրերն էր: Իմ քույրիկին ալ թուրքերը փախցուցած են, ադ գյուղը բերած են: Հոդ ալ քույրս ծանոթ մը ունի՝ Մուշլին անունով: Թուրքին մեկը ինձի տարավ Մուշլինին տունը, դուռը զարկի: Կմիկը դուռը բացավ ըսավ. -

Եւ քեզի չեմ կրնար մերս առնել, կվախմամ: Ամսա թոչունը, որ թոչուն է, ինքզինքը փուշի վրա մետն մե, փուշը կազատե. դու մեր դուռը եկեր ես, քեզի թուրքին բերանը չեմ ձգեր, - մերս առավ:

Ես ալ մեր ընտանիքի ոսկիները կապած եմ ոտքերու տակը: Մամայիս աքսորած եմ, խաբար չունեմ: Քույրս թուրքերը փախցուցեր եմ: Քեռուս մեկը ջորեպան կտրիճ մարդ էր, տասներկու հոգով վրան կհարձակվին անոր կսպանեն: Մորաքրոջս տղային, մյուս երիտասարդներուն հետ, տարել էին թուրքի բանակ՝ Ամելե թաքուր, բոլորին մարագ մը լեցուցեր եմ, մավթը տվել, վառել եմ: Մեծ քրոջս երկու երեխայով վառել եմ: Մի կույր քույր ունեի, անոր ալ արտերուն մեջը սպանել եմ: Բոլոր արտերը, սարերը, ձորերը դիակներ ու գանգեր էին լցված: Ադ բոլորը աչքիս առջևն եմ: Ադ տեսակով ջարդ ու խուրդ եղանք:

Երկուշաբթի օրը առտու կանուխ մարդ մը եկավ, իբր որսորդ, փայտի ծայրը անցուցեր է բոխչան, ինձի պիտի տամի խարբերդ:

- Ուր կերթամք, - հարցուցի:

- Պիտի խարբերդ էրթամք, եթե թողնեն:

Հասանք Ղոնաղալմազ: Թուրք տղաները հագն-

ված-սքված էին: Մեր ծանոթ Սեդրակին տունը կփնտրենք, դու մի ըսեր՝ անոր մեծ ախպորը խփեր եմ, կմիկին թուրքերը տարեր եմ:

Ինձի հարցուց. - Դու ո՞վ ես:

Ես ալ ըսի. - Եթե դոնաղ կընդունիս, կըսեմ ով եմ ես: Ես Մարգարին բաղդըմ եմ, այսինքն՝ քեմին:

- Վա՛յ, - ըսավ, - արի՛ մերս:

Մեկ ամիս մնացի հոն: Թոթը բաթման բամբակը մանեցի: Ինձի տվին, որ տանիմ խարբերդ: Խարբերդում խազեինս ինձի ցորեն մաղել տվավ, տասներկու դուրուշ տվավ: Անտեղեմ Տիգրանակերտ գացի, վերջը՝ Ջարաբլուս, հետո՝ Հալեպ գացի: Մեկ տարի ծառա աշխատեցա: Ուզեցի քեմփը էրթալ, հոն շատ հայեր, անապատներն ողջ մնացածները հավաքվել էին: Ես ուզեցի մորս գմամ: Կմիկ մը ըսավ. «Աս մեր աղջիկն է»: Հարսիս մորքուրին հետ համբուրվա: Անոնք քովն ալ մնացի:

Քեմալին ժամանակը ես Հալեպ էի: 1930 թ. փետրվարին գացի Ֆրանսա: Ամուսնացա, չլուխչոչուխի տեր դարձա: 1947 թվին եկանք Հայաստան: [Հուշը պատմելուց հետո ակամատես վերապրողը մվաղեց - Վ. Ս.]:

130 (130).

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՀԱԿԻ ՖԱՐԱՇԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1906 Թ., ԲԱԼՈՒ)

Ծնած եմ Բալու 1906-ին: Հորս անունը Սահակ (ծնվ. 1878), մորս անունը՝ Նարդուհի (ծնվ. Նաջարյան, խարբերդ, Էլազիկ գյուղ), քույրս՝ Սիրարիկ (ծնվ. Բալու 1908-ին), քույրս՝ Հոփսիսին (ծնվ. Բալու 1911-ին), եղբայրս՝ Գրիգոր (ծնվ. Բալու 1914-ին): Հորս մեծ եղբայրը՝ Հովսեփ, զինք կկոչեինք Մուշսի Հովսեփ, որը Մահուտի Հովսեփ ձևի կրճատումն է, տրված ըլլալով, որ Երուսաղեմ գացած էր: Մուշսի բառը մահմեդականներուն հաջի բառին կհամապատասխանի: Հորս մեծ եղբոր կինն էր Մարիամը: Չեմ գիտեր, թե հայրս քանի պզտիկ եղբայրներ և քույրեր ունեւ: Անոնք բոլորը Տիգրանակերտ կբնակեին, տարին քանի մը անգամ միայն մեզի կուգային, բեռցված ձիերով և ջորիներով՝ ճամփորդությունը չորս օրեն ընելով, քանի որ Բալուն Տիգրանակերտ հարյուր հիսուն կիլոմետր էր: Աս բոլորը գոհ գնացին 1915-ի Եղեռնին:

Հովսեփ հորեղբայրս առևտրական էր, խանութ մը ուներ Բալու քաղաքի շուկան, ուրիշ խանութ մըն ալ՝ Ըսպաղջուր կոչված ավանին մեջ: Հորեղբորս կինը, հայրս, մայրս, երկու եղբայրներս և ես՝ ութը հոգի, մույն շենքին մեջ կբնակեինք՝ մեկ կողմը հորեղբայրս և կինը, մյուս կողմը՝ մեմք:

Հայրս ուսուցիչ էր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցվո կողքի մանչերու դպրոցը: Իսկ Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կցված էին մանկապարտեզը և աղջկանց վարժարանը: Կհիշեմ մանկապարտեզ հաճախելս:

Կարմիր գոգնոց ունեի, և պզտիկ աթոռի վրա մատած՝ վարժուհին մեզի Ա, Բ, Գ կտրվեցներ:

Հայրիկս և մայրիկս խարբերդի մեծ կուլեքը հաճախած էին: Խարբերդի մեջ կային Եփրատ կուլեքը, ֆրանսական կուլեքը, գերմանական կուլեքը և ամերիկյան մեծ կուլեքը: Մենք սովորություն ունեինք մեր ամառանոցի գյուղի բնակարանը երթալ: Գյուղին անունը չեմ հիշեր, ջուրի աղբյուրի մը անունով կկոչվեր: Հոն կանցնեինք տաք օրերը: Հետո այգեկույթ ու պտուղները հավաքել է վերջ Բալու կվերադառնայինք: Հայրս խաղողը փայտի տաշտի մը մեջ ոտքերով ճզմել է վերջ, զինի կշիներ հողե կարասներու մեջ:

Հայրս 1914-ի աշնան զինվոր տարին: 1915-ի գարնան հորեղբայրս ձին առավ և իրեն հետ զիս վրան մտնեցնելով՝ «այգի երթանք» ըսավ: Երբ այգի հասանք, ձմեռվա պաղեն պաշտպանելու համար որթատունկերուն ոտքերը ծածկող հողակույտերը ետ քաշել է վերջ, գանոնք կտրեց: Մինչ այդ ես կապույտ ծաղիկներ հավաքեցի դաշտերու մեջեն: Երբ տուն վերադարձանք, կիները շատ տխուր էին: Թուրք ոստիկաններ եկած և ըսած էին, որ հորեղբայրս պարտավոր էր կառավարչատուն երթալ, մեջ մըն ալ զինքը չտեսանք: Հայրս ալ զինվոր կանչեցին: Գնաց. մեջ մըն ալ զինք չտեսանք: Վստահ եմ, որ երկուքն ալ մյուս հայերուն պես ամփշապես սպանված են թուրքերեն: Այդ օրերը ճերմակ հագված ոստիկաններ եկան Բալու: Անոնք հայ ընտա-

միջոցները եկեղեցւոյ բակը կտանձեմ, քանի մը օր հոն պահելէ վերջ թող կուտային, ամոռք կամ իրենց տունը կվերադառնային, կամ միասին մեկու մը տունը կհավաքվէին: Այսպէս օր մը մեզի դրացի Բարսեղեանց տանը հավաքված էինք: Կհիշեմ, մայրս պզտիկ եղբորս ծիծ կուտար, ինձի խրատեց, որ եթէ թուրքերը հարցնեն, ըսեմ, որ վեց տարեկան եմ: Մէյ մըն ալ տեսանք, որ գայմազամը եկավ, խնդումներս բաներ մը ըսավ, որ ես չհասկցա: Զեմ հիշեմ՝ մեկը ինձի խորհուրդ տվավ, թե՝ ինքնաբերաբար ձգեցի ու շուկա գացի, հայ պայտարի մը կրպակը, ուր քանի մը արհեստավորներ հավաքված էին՝ ատաղձագործ, որմնադիր և այլն: Ինձի ըսին, որ վերնատան մեջ պահվտիմ. քիչ վերջ Մահմետ հոջա ամուսնով թուրք մը եկավ, ինձի ըսին, որ իրեն հետ երթամ: Կը հիշեմ ձեռքես բռնած ինձի կառավարության շենքը տարավ: Հոն զիս իբր հոգեզավակ «Հյուսէին Իսլամ» անուանով արձանագրել տվավ ու տարավ իր բնակած գյուղը: Արածամի գետի վրա Մեծն Տիգրամի օրով շինված կամուրջին վրայեմ անցած ատենս տեսա, որ գետը արդյունոտ էր: Հոն կտանձեմ հայերուն և վիզը կտրելէ վերջ, կամուրջեմ վար՝ գետը կնետնեմ, այսպիսով ամուսն «Քանլը Գեշիթ» (Արդյունոտ Կիրճ - թուրք.) եղած էր: Մահմետ հոջան ինձի տարավ քաղաքէն դուրս՝ Գոհանամ կոչված վայրի իր տունը: Զիս իր կնոջ ներկայացուց, ըսավ՝ «Քեզի տղա մը բերի՝ ամուսնը Հյուսէին է»:

Կինը անվերապահ ինձի լավ ընդունեց: Կրակին վրա թաշ էքմայի՝ քարի վրա եփված հաց կար, ինձի տվավ, ես ալ ավորածակով կերա: Ինձի ըսավ, որ դուրս երթամ ծառերուն տակ և դաշտերը խաղամ: Հոն կային էշեր, ձիեր, որոնք կարածէին: Ես ալ կննդամիները շատ կսիրեի, հաճույքով անոնց հետ ժամանակ անցուցի: Ինձի այնպէս կթվէր, որ հոն օդափոխության գացած էի՝ գիտակցելով, որ քաղաքը սարսափելի դէպքեր տեղի կունենային: Քանի մը օր վերջ անդրադարձա, որ եղելությունը բոլորովին տարբեր է ու սկսա ծնողքս փնտրել: Կուզեի տուն վերադառնալ, բայց ճամփան չէի գիտեր:

Գոհանամ գյուղին մեջ կար մաս Դուրի աղա ամուսնով ծեր թուրք մը, որուն տղան հայ դերձակի մը քով աշակերտություն ըրած էր: Անոր տունը կբնակէին դերձակին երկու աղջիկները, դերձակը և կինը արդեն սպանված էին: Ես պզտիկ աղջկան հետ կխաղայի:

Օր մը կույայի, Դուրի աղան քովս եկավ, իրեն ըսի. - Ես մեր տունը երթալ կուզեմ:

Ան ինձի ըսավ. - Հա՛, օղլու՛մ, հա՛ (Այո՛, տղա՛ս, այո՛):

Ես իրեն ըսի. - Հայրիկս շատ դրամ ունի, քեզի շատ դրամ կուտա, եթէ զիս մեր տունը տանիս:

- Հա՛, օղլու՛մ, հա՛ (Այո՛, տղա՛ս, այո՛), - ըսավ անրեն:

Այսպէս հոստով կապրեի, բայց քանի մը օր վերջ սկսա կամաց-կամաց ըմբռնել եղելությունը: Ամիսներ վերջ հասկացա, որ ամեն բան վերջացած է:

Օր մը տեսա, որ Մահմետ հոջան իր կինը լավ մը

ծնծեց, ես մեր տունը այդպիսի բան չէի տեսած, շատ ազդվեցա, բայց տեսնելով, որ այդ դէպքը կկրկնվի, եզրակացուցի, որ այդ իրենց սովորությունն է:

Լսեցի, որ Մահմետ հոջան ինձմէ առաջ հաջ, քղեցի տասներկու տարու տղա մը տունը բերած էր: Երբ ես իր տունը գացի, այդ տղան հոն չէր: Օր մը պարտեզներէն վերադարձիս տեսա այդ տղան, որուն ամուսնը Հասան դրած էին: Տունը ուրիշներ ալ եկած էին և վերադարձին առթիվ խնջույք կընէին: Ի վերջո մեկը Մահմետ հոջային հարցուց, թե՝ ի՞նչ պիտի ըներ զիս: Այդ վայրկյանին Մահմետ հոջան կարմիր, խոշոր-խոշոր բացած աչքերէն կարծես կրակ կելլէր, ինձի մայեցալ շեշտակի: Ես այդ վայրկյանին իրմէ սարսափեցա: Ի վերջո որոշեցիմ զիս իրենց պահել, իսկ Հասանը տալ Մահմետ հոջային պզտիկ եղբոր՝ Մուսթաֆային: Պետք է ըսեմ, որ Մահմետ հոջան իր կնոջ հետ քանի մը զավակներ ունեցած էր, բայց բոլորն ալ մեռած էին ծնվելու ժամանակ:

Երբ ձմեռը մոտեցավ, ամառանոցը ձգելով՝ քաղաք եկանք: Հոն թուրքերը հայերու գեղեցիկ տուններուն մեջ տեղավորվեցան: Մահմետ հոջան մեր տունէն քիչ մը վար թաղի տունի մը մեջ հաստատվեցավ, ասոր համար շատ մը թուրքերու պէս կառավարութենէն թուլթ մը ճարած էր:

Օր մը ես մեր տունը գացի, բոլորովին խեղճ վիճակի մը մեջ էր: Փողոցէն տան մուտքի պզտիկ փայտե կամուրջը քանդված էր, բոլոր դռները, պատուհանները հաճված. մայեցա ու սկսա լալ, ի վերջո վերադարձա Մահմետ հոջային քովը:

Ձմեռը այսպէս անցնելէ վերջ կրկին Գոհանամ գացիք: Մահմետ հոջային Դուրի տղան զիտնալով, որ հոջան զիս այլևս չի կրնար պահել, խորհուրդ տվավ Հաջի Քեյը երթալ, այրի կնոջ մը քով, որ երկու-երեք զավակ ուներ, մոտավորապէս իմ տարիքիս: Անոր քով մնացի մինչև աշնան վերջ: Օտտ աղքատ ըլլալուն ինձի ըսավ, թէ երկու կոշկակար եղբայրներ կհանչնա Բալու, որ կրնան զիս իրենց տունը առնիլ: Այսպիսով իրենց քովը մնացի: Մեծ եղբայրը, կինը և երկու զավակներ գետնահարկ մը կբնակէին՝ իրենց սենյակի վերնահարկը քովէն պզտիկ բացվածքով մը պատուհանի մման, ուր կպառնէին: Հոն դրված էր իրենց էշուն խոտը և տախտակե դարանի մը վրա շարված էր ձմեռվա լավաշը: Օրվա ընթացքին գրեթէ ամութի զիշերվան կսպասեի, որպէսզի այդ հացէն մեկ հատ առնեմ և փոքր կշտացնեմ: Իրիկուն մը մեծ եղբոր կինը բակէն նշմարեց հաց ուտելս, ես հացը բարձիս տակը պահեցի և քմանալ ձևացուցի: Մեծ եղբայրը եկավ վրայես ծածկոցը հանեց, ձեռքով շոշափեց, հացը գտնելու համար, բայց ոչինչ գտնելով վար իջավ: Պզտիկ եղբոր կինը, որ անկողինս շտկած էր, հետևյալ օրը ինձի հասկցուց, որ հացը բարձիս տակը գտած էր, բայց որևէ մեկուն բան չպիտի ըսէ:

Մեր Բալուի մեջ կապրեք Թյուֆենկչյան հայ ընտանիք մը: Ամուսինը զինագործ էր, անոր զինվոր տարած էին և մեռած էր: Մնացած էին կինը, աղջիկը՝ տասնչորս տարու, երկու մանչ տաւր-տասներկու տարեկան: Մահմետ հոջան Թյուֆենկչյանի այրիին կըսէ,

որ բոլորդ ալ գաղթական ախտի երթաք ու ապամղիք, եկեք մեր տունը՝ Գոհանամ, ես ձեզ կփրկեմ: Այսպիսով այրին և զավակները բոլոր ունեցածներով կերթան Գոհանամ՝ Մեհմետ հոջային տունը: Հոջան այրիին իբր կգործածեն, աղջիկն ալ պզտիկ եղբայրը կառնեն: Քանի մը օր վերջ այրիին կըսեն, որ երկու տղաքը քաղաք ախտի տամի դպրոց դնելու համար: Կը տամի ու մորթելն վերջ Արածանիին մեջ կնետեն: Քանի մը օր վերջ այրիին և աղջկան կըսեն, որ լաթերը հավաքեն և էշերուն վրա դնեն, գետը երթան լվալու: Ինքն ալ քաղաքի գործերը ընելն վերջ ետ կբերեն իրենց Գոհանամ: Երկուքն ալ մորթելն վերջ գետը կնետեն: Այս բոլորը Մեհմետ հոջային կինը ինձի պատմեց, երբ օր մը իրենց գացած էի՝ երկու կոշկակար եղբայրներուն տունը եղած ատենն:

Մեհմետ հոջան հայերն կողոպտված կամ լքված կենդանիներ, ոչխար, այծ և այլն տուն կբերեր և ինձի կըսեր, որ տամիս արածել տամ: Օր մը ձոր իջնելն վերջ դիմացի լեռը բարձրացա և ձգեցի, որ կենդանիները արածեն, ես ալ քիչ մը քնացա, երբ աչքերս բացի կենդանիներեն ոչ մեկը չկար: Ասդիմ, անդիմ փնտրեցի, չգտա ու ի վերջո հուսահատ քարի մը վրա նստա ու սկսա լալ: Հայրիկես, մայրիկես միտքս մնացած աղոթքները Աստվածածիմիմ, Բրիստոսիմ՝ պաղատելով ըսի, որ հոտը գտնամ: Այդ ատեն երեք ձիավոր մինչև ակոսները զինված հոնկն կանցնեին: Մեկը զիս ճանչցալ ու հայերեն ըսավ. «Սահակին տղան է»: Ինձի քիչ մը չամիչ և լեպլեպի տվալ: Միևնույն ժամանակ աչքերը ետևս հառած էի, ետև դարձա՝ հոտս ետևս էր:

Գարնան միտքս դրի կոշկակար երկու եղբայրներուն տունեն հեռանալ: Օր մը ձգեցի ու քաղաք գացի: Հոն խումբ մը հայ կիներ և խումբ մըն ալ ինձի տարեկից տղաք կային, անոնց քովը մնացի, չեմ հիշեր այդ գիշեր ու՞ր անցուցի: Հետևյալ օրը կոշկակար եղբայրներեն մեկը եկալ ու ինձի առջև դնելով իրենց տունը տարալ: Վրայես մաքուր և կոկիկ հագուստները հանել տալն և ցնցոտիներ հագցնելն վերջ՝ «Հիմա ուզած տեղդ գնա՛» ըսավ:

Ես քաղաք վերադարձա, Զովա քերդին ետև թրքական թաղին մեջ: Մեզի ծանոթ հայ կնոջ մը հանդիպեցա, որ թուրքի մը հետ ամուսնացած էր: Ինձի ըսավ, որ քիչ մը անդին Սրբուհի անունով հայ կին մը կա: Գացի, գտա և քանի մը օր քովը մնացի:

Լսած ըլլալով, որ ամերիկացիները հայերուն կօգնեն, որոշվեցալ խարբերդ երթալ: Հայ սալապան մը, որ խարբերդ ցորեն կտաներ, սալին ետևեն տաստասնհինգ հայ կիներ ծրարները ուներնուն ճամփա ելանք: Ընամփան չորս-հինգ թուրք զինվոր մեկ չավուշ կեցուցին մեզի: Մեկը եկալ տասնյոթ տարու հայ աղջկա մը անդին տարալ և բռնաբարելն վերջ ազատ թողուց ու բոլորս ճամփան շարունակեցինք:

Վերջապես խարբերդ մտանք ու սկսանք եկեղեցիներու զանգակները տեսնել: Ես շատ հոգնած հարույր մետր ետ մնացած էի: Մեր խումբին միացած կաղ թուրք մը կար, որ հայ կնոջ մը հետ բաներ մը կընէր, ես

այդ ատեն չէի գիտեր թե ինչ է բռնաբարելը:

Այսպիսով մտանք ասորիներու թաղը: Ասորի եկեղեցի մը կար, ուր հայ կիները սկսան գետնի և քարերու պատերը համբուրել, ազատություն գտնալու զգացումով:

Ինձ տարին ամերիկյան կենտրոնատեղին հանձնեցին, բավական հանգստացա: Մեզի օրական կտոր մը հաց կուտային: Օր մը բոլոր ամերիկացիները աներևութացան: Այդ շնորհիվ, որ առաջ դպրոց էիմ, թուրքերը տեղավորվեցան և հիվանդանոցի վերածեցին: Խարբերդը ուներ հարյուր հիսուն ցյուղ, Բալուն՝ երկու հարյուր ցյուղ: Խարբերդից Բալու վաթսուն կիլոմետր էր:

Սկիզբը ամերիկացիները մեզի մաշիններ տվին, երբ գացին, ես մնացի բոքիկ և մերկ: Հիվանդանոցին մոտ տեղ մը պատուտած հագուստները կնետեին, ես ամոռք վրաս կհագնեի: Ասդիմ-անդիմ պտուղ կճարեի կամ ճաշարաններու առջև կսպասեի, որ հաճախորդները պրզույաները ուտեն, ոսկորները նետեն, ես մնացած միսերը կրծելն վերջ ոսկորը, քարի մը վրա ուրիշ քարով մը փշրելն վերջ, կուտեի:

Օր մը բալուցի ընկեր մը գտա, որ այրած տուններու մոխիրներու մեջեն զամեր կհավաքեր, ամ ըսավ ինձի. «Քաղաքի կենտրոնի հրապարակին վրա հաստատված թուրք խանութպան մը զանոնք կգնեն: Այստեղաց խանութները հայերուն կպատկանեին առաջ»:

Այնպես որ, թուրքին քանի մը անգամ զամ ծախեցի: Ան օր մը ինձի ըսավ, որ այլևս զամ չուզեր: Եթե ապակի տանեն կգնի: Պտտած ատենն տուն մը մտած էի, ուր մարդ չկար, դուռը բանալով պզտիկ բակին մեջ շրջանակով ապակի կար: Ես ապակիները իրենց շրջանակով տարի թուրք խանութպանին: Ան ինձի ըսավ, որ սկսասեն: Ինքը գնաց, քանի մը վայրկյան վերջ հայհոյելով եկալ, ես ալ զինքը այդ վիճակին մեջ տեսնելով՝ փախուստ տվի: Ըստ իս, ապակեպատ շրջանակները իր տունեն առած էի: Այսպես խարբերդի մեջ պտտած ժամանակ բալուցի Պերճ անունով հայ տղու մը հանդիպեցա, որուն մայրը թուրք մեծավորի մը տունը կմնար և անկն ալ զավակ մը ունեցած էր: Թուրքը հայու մը գեղեցիկ տունը գրավելով՝ հոն հաստատված էր:

Օր մը Պերճը կորավեցալ, լսեցի, որ մորը հետ ապրող թուրքը տաս-տասներկու հայ տղաք հավաքելն վերջ կառքով գետը տարած ու մորթելն վերջ ջուրը նետած է:

Օր մը իրիկվան մթնշաղիմ գետինը կծկված պառկած էի, երկու ուստիկան ոտքի պզտիկ հարվածով մը ինձի արթնցուցին: Հարցուփորձե վերջ տարին ուստիկանատուն, անկն ալ նախապես հայու մը պատկանող ապարպք մը, որ Կարմիր Կոնակ կկոչվեր, հոն մեծ բակի մը մեկ կողմը մեծավորին տունն էր, մյուս երեք կողմն ալ՝ ախոռներ և գոմեր: Բակին մեջ կաղին թուրք և քյուրդ աքսորականներ, ես ալ անոնց հետ մնացի: Մեզի սոմոն հաց տվին: Տղաքը աղջիկներեն զատելն վերջ երկհարկանի տան մեջ տեղավորեցին: Անկարելի էր հոնկն փախչիլ: Միայն թող կուտային, որ ամաններ

րով բավական հեռու առկալե մը ջուր բերեց, բոլորովին մերկացնել վերջ, որպէսզի չփախչինք: Ես ամամ մը գտա, գիս մերկացուցին և ջուր բերելու պէս գացի ու փախա, վերադարձա քաղաք, հոն զինվորական հիվանդանոցին նետոված կտորներով հագվեցա ու սկսա պտտիլ: Ծառ անգամ բաղնիքներու առջև կուտակված մոխիրներուն մէջ կպառկեի:

Օր մը խոշոր բուրդի կտոր մը գտա, մտածեցի, որ այդ գիշեր համգիստ մը պիտի քնանամ, բայց հագիվ թե մեջը մտա՝ ոջիլներն սկսա խայթիլ, փախա, քանի մը կիլոմետր գետի մը մէջ մտա, բավական պաղ էր, բայց ոջիլներն զիս ազատեց: Վերադարձա Կոնակ: Կրկին դուրս ելլել փորձեցի: Պահակներ կային, թող չտվին: Բավական մը փնտրել վերջ գտի մը պատահանէն դուրս կրցա ելլել: Այսպիսով հաց բաժնելու ժամանակները կմտնէի և փորս կշտացնել վերջ դուրս կելլէի ազատ: Բավական հայ ընկերներ ունէի: Բոլորս ալ անոթի, ծարավ մասնավորաբար ձմեռը ուտելիք ոչինչ կար: Աղքատներուն մէջը կփնտրեինք բանջարեղենի մնացորդ, հավնոցներն հավկիթ և հալ կգողնայինք, իսկ լավ եղանակներուն խոտ և զանազան բույսերով փորեքնիս կկշտացնեինք:

Օր մը ընկերներես մեկը տեսա, որուն քերանը անբնականորեն բացված էր, մինչև աղորիքը կտեսնվէր,

եթե թևերը կամթեին, կարծես միսերը պիտի փրթեին: Գիշեր մը հայ կնոջ մը իր երկու զավակներով տեղ մը միասին կպառկեինք: Մէջ մըն ալ մեկ տղան սկսաւ պոռալ. «Փո՛րս կցալի»: Բավական պոռալեմ ետք ձայնը կտրեց: Երկրորդ տղան և մայրը նույնպէս «Փո՛րս» պոռալեմ վերջ՝ լռեցին: Առավոտյան երեքն ալ մեռած էին:

Ժամանակ մը վերջ ուրիշ հայ տղաքներու հետ մեզի տուն մը դրին: Հոն հայ կին մը կար, որուն մայրիկ կկոչեինք: Ան մեզի կխնամեր և ուտելիք կուտար:

Օր մը երիտասարդ հայուհի մը եկավ, գիրկը նորածին մը, քանի մը օր վերջ մայրը մեռաւ: Մայրիկը ինձի ըսաւ. «Կարապետ, այս երեխան դուն պիտի սնուցանես»: Դաշտերը գացի, ուր հայերու ձգած կենդանիները կարածեին, կով մը բերի տուն: Մայրիկը կթելէ վերջ ըսաւ, որ կովը տանիմ տեղը ձգեմ: Կխորհէի, որ կովը պետք է պահեինք:

Անգամ մըն ալ ինձի տարեկից հայ աղջկա մը հանդիպեցա: Վիզին մեկ կողմը կամ դանակով կտրված և գլուխը մյուս կողմը կախված էր: Տուրտ էր, չմեղու համար իրարու փաթեղած քնացանք: Հետկալ առտուն ան մեռած էր:

Այսպէս թափառելով որքանոց որքանոց՝ Բալուի, Խարբերդի շրջանները, հետո անցա Հունաստան, ապա՝ Իտալիա և ի վերջո Ֆրանսա հաստատվեցա:

131 (131).

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԱՐԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1911 Թ., ԲԱԼՈՒ, ՓԵՐԱՆ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գյուղը մեծ մասամբ քյուրդեր կապրեին, քիչ թուրք կար, մնացածը՝ հայեր էին: Տիգրիս գետի ակունքն հեռու էր մեր գյուղը: Տիգրիսը սկիզբ կառնէ Ծովք լիճն: Ծովքը ծնած է Ներսէս Ծնորհալին: Ծովքը մեզմէ մեկ ու կես օրվա հեռու էր: Տիգրիս գետը գարնանը այնքան կվարարեր, որ հետը ծառերի բներ կբերեր: Ես տեսած եմ, թե ինչպէս, եթե գետի մէջ ծառերը իրար կկապվեին, քանի մը լողվորներ կմտնային ջուրը, կշտկեին ծառերի ուղղությունը, որ ջուրին ճամփան չգոցվի: Մեր գյուղ Փիրանէն չորս-հինգ մղոն հեռու մի կարմիր ժայռ կար, հոն վայրի մեղունները մեղր կշիմեին և փոսի մէջ կհավաքվէր: Մեր գյուղացիները ամաններով կերթային, կլեցնեին, տուն կբերեին:

Ես ծնվել եմ 1911-ին: Հորս անունը Գրիգոր էր, հորեղբորս անունը՝ Կարո, մեծ հայրս՝ Սարգիս: Մեծ եղեռնից երեք ամիս առաջ, երբ արթնցա, մեծ մորս շալակն էի: Հորս քելեփչեներով տարեր էին ոստիկանատուն: Վերջին անգամ անոր տեսա քելեփչեներով կապկպված: Գյուղի բոլոր հայ տղամարդկանց բանտից հանեցին, քշեցին դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Հետո քրդերը եկան ըսին, որ բոլորին ալ սպանեցին:

1915-ի հուլիս ամսուն տաք օր մըն էր: Քյուրդերը եկած էին, ծառի շուքին տակ նստած անցուդարձը կդիտեին, քանի որ տեղահանության հրամանը եկած էր և ամենուրեք իրարանցում կտիրեր: Թուրք ոստիկանները իրար ձայն կուտային. «Ֆերման գելդի, բիր գյավուրըն քաֆա քալմայաջաք» (Հրաման եկած է, մի գյավուրի՝ հայի, գլուխ չպետք է մնա - թուրք.):

Ես այդ ժամանակ չորս տարեկան էի, բայց աղվոր կհիշեմ: Ես աքսոր երթալ չէի ուզեր: Մերիմներուն ճամփա հանեցին կեսօրն առաջ: Աղ մեր քովի քրդական Քալքին գյուղի ճամփան էր, որով մեր մախիրը կտանեին արածելու: Նախիրը գնաց, փոշի ելավ, մերոնք գնացին: Մայրս, մեծ քույրս՝ Հայկուհին յոթը տարեկան, փոքր քույրս՝ Էսթերը, երկու տարեկան, եղբայրս՝ Հայկազը՝ չորս ամսական: Փոքր քույրս և եղբայրս աքսորի ճամփին կհոգնին, կսկսին լալ, ոստիկանը կառնէ Էսթերին և Հայկազին Տիգրիս գետը կնետն: Մայրիկիս կփախցնէ, մեծ քրոջս՝ Հայկուհուն կառնանգն: Հորեղբորս տղան պզտիկ էր, անոր մորը խանչալով կսպանէ, փոքր Ղևոնդին

* Սարգիս Սարյանին, որն ապրում էր Բոստոնում (ԱՄՆ), 1999 թ. ես պատահաբար հանդիպեցի Փարիզում՝ Լուվրի թանգարանի սրահներից մեկում, և տեղում գրանցեցի մրա տխուր պատմածներն ու լուսանկարեցի մրան:

ալ կսպանեն, քանի որ մայրը չի հնազանդիր ասկյարներում: Մեր ծանոթներեն՝ Հերմիկը փախեր էր ճամփից, եկավ գյուղ և պատմեց, թե ինչ պատահեց իրենց հետ:

Իսկ ես մերհմներում հետ չգնացի, քանի որ զգալով վերահաս վտանգը՝ ես գացի պահվտեցա մեր ախոռին մեջ: Միլիթարի փողիս մը եկավ, ինձի գտավ, բռնեց, տարավ, էշու մը վրա դրավ: Ես չուզեցի, սկսա լալ, իջա էշուն վրայեն, գացի նորեն ախոռը մտա, պահվտեցա: Միլիթարի փողիսը նորեն եկավ ինձի գտավ, նորեն տարավ էշուն վրա դնելու: Ես նորեն իջա, գացի ծառին տակ նստած քյուրդներում խառնվեցա: Անոնք զազա ցեղին կպատկանեին և քուրմանչի լեզվով կխոսեին: Անոնք մեզի բարեկամ էին, մեր քրովաներն էին: Դու մի ըսեր՝ ադ միջոցին մեծ մայրիկս իմ ետևես կուգա: Ան ժողովրդական բժիշկ էր. տեսակ-տեսակ ծաղիկներ կչորցներ և անոնցմով աչքեր կդնէր, մարդոց կբուժեր: Անոնք ալ իրեն կվարձատրեին՝ տոմատես, բիբեր, մածուն և այլ կուտային փոխարենը:

Ես քսանհինգ տարեկան հորեղբայր մը ունեի, որին կտանին ամբողջ օրը կհարցաքննեն: Ան էր, որ մեր բոլոր գյուղի ձիերում ոտքերը կնայեր: Հետևաբար, թուրքերը պետք ունեին անոր պես արհեստավորի մը գյուղին մեջ: Ասոր համար ալ իրեն ձգեցին գյուղին մեջ, ես ալ մնացի անոր քովը: Հաջորդ տարին մեզ իսլամացրին, մենք եղանք զազա և քուրմանչի, բայց տունին մեջը հայերեն կխոսեինք: Մոլլա մը եկավ, իմ անունը Սեֆեր դրավ: Ինձի, հորեղբորս և Հովհաննեսին, որի անունը Հասո դրին, բոլորին թվատեցին: Կհիշեմ սարսափելի ցավ զգացի: Կրակի պես վառեցին մարմինս ադ մասը և ադ միսի կտրված կտորը դրին արևի տակ, չորցուցին, որ պահեն որպես փաստ:

Մենք քրդերի մոտ մնացինք չորս տարի, մինչև 1919 թիվը: Այդ տարիներում մենք էշով կերթայինք հյուսիս, հարավ, արևելք, արևմուտք, պղինձե կաթսաներ կկլայեկեինք: Ես փութս կփչեի: Մեզի հետ կաշխատեք մահ Հովհաննես-Հասուն: Ան ալ քարերը կփշրեր, պղինձի կաթսաներում մեջ կլցներ, ոտքով կպտտոցներ, մեջը կմաքրվեր, որ անագը լավ կպնի: Հորեղբայրս հին գամերը կհավաքեր, կրակի մեջ կդնեինք, կհալացնեինք, նորեն գամ կշինեինք: Մեկ օր հազար հինգ հարյուր գամ շինեցինք:

Մեր գյուղեն հարավ-արևելք քրդական գյուղեր կային՝ Քալթին և Շեխմալան անուններով: Ես գացած եմ ադ գյուղերը: Հոն իսլամացած հայ հարս մը կապրեր: Գիշեր մը հոն էի: Մեկ ալ փսփսուք լսեցի, քանի որ իսլամացած հայեր, որոնք անոթության մատնված էին, կորոշեն գիշերով ցորենի դաշտերը երթալ և ցորեն գողանալ: Արդեն այդ դաշտերում ցորենը իրենք անեցուցած էին, բայց քրդերը տիրացած

էին: Հաջորդ օրը եռուզեռի մեջ եմ ոստիկանները: Կիմացվի, որ ցորենը դաշտեն գողացված է, քանի որ տուպրակը ծակ կըլլա և կթափթփի՝ իրենց ետևեն հետքեր ձգելով:

Օր մըն ալ, մեր գյուղեն դեպի արևելք Դեյրամ քրդական գյուղը կար, ուր կոնաձև գոմերու մեջ կապրեին քրդերը: Գացի, տեսա, որ ցորենը հասել էր և մենք ալ մեջեն քալելով գացինք Դեյրամ քրդական գյուղը: Օդը այնքան տաք էր, որ մեր ետևեն ցորենը բռնկվեց, սկսավ այրվիլ, բայց մեզի վնաս չտվավ, այլ՝ քրդերը տուժեցին, քանի որ ադ հարամ վատտակ էր իրենց համար:

Մինչև 1919 թ. պատերազմը վերջացեր էր: Հորեղբայրս՝ Սիմոնը, կամավոր գրվեցավ Ֆրանսական բանակի Հայկական լեգեոնին մեջ: Կիպրոսի մեջ կմարզվեին հայ երիտասարդները: Անոնք գացին Ադանա, կովեցան:

Հետո մենք Տիգրանակերտ եկանք, հետո Մերդին գացինք, հոն երկաթուղի կար: Ծառ բարձր բլուրի վրա բերդ մը կար: Իսկ երկաթուղին վարն էր, ձորի մեջ: Ծառաթը մեկ անգամ երկաթուղին կուգար: Մենք մեկ օր առաջ գացինք կայարան, հոն պառկեցանք, որ երկաթուղին սպասենք:

Ծառ հայեր Հալեպ պիտի երթային, և մենք ալ անոնց հետ Հալեպ գացինք: Հորեղբայրս ըսավ. «Բամ մը չիկա ուտելու»: Ես սաստիկ տաքությունով հիվանդ էի: Սիմոն հորեղբայրս ինձի կերպով մը վազոն բարձրացրեց, որ շուտ Հալեպ հասնիմ, մի կողմեն ֆրանսացի զինվորները կքաշեն, մյուս կողմեն թուրք զինվորները կքաշեն: Սիմոն հորեղբայրս չկրցավ ինձի հետ Հալեպ գալ, բայց իր կամավորի զխարկը տվավ ինձի: Ադ Բեռլին-Բադդադ երկաթուղին էր, որ մեզի Հալեպ հասցուց: Երբ Հալեպ եկանք, զխարկը դրի զխուս, հայ կամավորները եկան ինձի տարին: Մենք ազգական մը ունեինք՝ Բադդադյան անունով, որը Հալեպ հասեր էր իր պատանի տղուն հետ, բայց թուրք մը զխուս խփել էր և ան կուրացել էր, ան մեզի պահեց, մինչև որ հորեղբայրս եկավ հաջորդ շաբաթ: Ան կամավոր էր, կրնար ձրի գալ: Հետո ան գնաց Ամերիկա: Ինձի ալ դրամ դրկեց, 1921-ին ես ալ Ամերիկա գացի, քիմիագետ դարձա: Հետո գացի Բեյրութ՝ Անթիլիասի ճեմարանին մեջը հայերեն սովորելու: Այնտեղ ինձի կղասավանդեին Լևոն Օսմաթը, Նիկոլ Աղբալյանը և ուրիշներ: Հոն հանդիպեցա Արմինեին: Կանաչյանի երգչախմբի մեջ երգել սովեցանք: Վերջը Ամերիկա գացինք: Հիմա ունինք երկու աղջիկ և երկու տղա: Երկու տղաներս բժիշկ եմ և Բոստոն կապրին: Ունինք ութը թոռնիկ: Թուրքերը պակսեցուցին, մենք՝ ավելցուցինք:

Ես մահ գրող եմ և կուսումնասիրեմ հայերենի առնչությունները հնդեվրոպական քույր լեզուներու հետ: Գրքեր ունիմ հրատարակած:

ՄԱՐԻ ՍՏԵՓԱՆԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1905 թ., ՄԱԼԱԹԻԱ)

Տատիկս ասում էր. «Իմ տանը թուրքերեն չխոսեմք»: Պապս եղել է կառավարական պաշտոնյա: Նա իր համար ուներ սեփական գյուղ, արտեր և այլն: Դրա համար էլ թուրքերը մախանձել են, մի օր որ պապս ձիով գալիս է տուն, երկու կողմից դավազմերով բռնում տանում են պապիս ու էլ ետ չի գալիս, առավոտյան դիակն են բերում:

Ունեցել են երեք հորաքույր, երեք քեռիներ, 1915 թ. բոլորին ջարդել են, կոտորել: Մենք ունեինք թուրք օրթախներ, որոնք մեզ համար գործ էին անում ու շատ սիրում էին մեզ: Դրանք պահեցին մեզ: Բայց օրենք կար, որ եթե թուրքի տնից հայ դուրս գա, այդ թուրք տանտերը իր տան դռան առաջ կկախվի:

Արդեն պապայիս տարել էին, իբր աշխատեցնելու, բայց մորթել էին: Էդ օրենքն էլ որ հանեցին՝ մեզ աքսոր քշեցին: Ծատ քայլելուց իմ և տատիկիս ոտքերը չդիմացան: Այնպես որ, ինձ ու տատիս տարան թուրքական որբանոց, որ թուրքացնեն: Մամաս գաղթականների հետ աքսոր էր հանված: Գաղթի ճամփին անգլիացիները և ֆրանսացիները հայերին ուզեցին տեր կանգնել: Հրաման կուզա՝ ով արհեստավոր է, բողոքական կամ կաթոլիկ՝ կազատվի, ետ կդրվի: Մամաս դրանց մեջ է մտնում, ետ է գալիս: Ծամփին անցնում է էդ մեր որբանոցի առաջով: Ես կանգնած էի դռան ետևը, լացում էի, քանի որ տատս մեռած էր երեք օրվա մեջ: Մամաս տեսնում է՝ սայլ մը, լիքը երեխա, տանում են սաղ-սաղ փոսը պիտի լցնեն, քանի որ մահմեդական թուրքերը ասում էին. «Ով գլավուր մը սպանի, անոր հոգին դրախտ կերթա»:

Մամաս միլիցատան միջոցով փաստեց, որ ես իր զավակն եմ, տարավ տուն: Մորաքույրիս տղան կոտորածի միջից արյունվա դուրս է գալիս, սողալով գալիս հասնում է մեր տունը: Տանն էլ չոփ չի մնացած: Հայ հարևանները որ թուրքացել էին, ասում են մրան. «Գեթ, գլավուր օղլու» (Գնա՛, գլավուրի տղա - թուրք.): Էդ տղան տասնվեց տարեկան էր. տկլոր, մի կերպ գիշերները սողալով ութ օր ճամփա էր կտրել, բայց խեղճը իսպանական գրիպից մեռավ:

Ամեն օր մեկի տուն մտնում էին, աղբիկներին

փախցնում էին, տանը եղած-չեղածը թալանում էին: Մի օր մամաս մի մեծ քար է դնում դռան առաջ, որ ոչ ոք ներս չմտնի: Բայց մեր հարևան գեղեցիկ Սամ-դուխտին փախցրել էին:

Կեսուրս կպատմեր, որ իրենց եղբայրներին թուրքերը կսպանեն, մորը ողջ կթողնեն: Կանցնի քանի մը տարի, ինքն ալ սընըղչի կըլլա, մի մարդու կրեքն՝ ջարդ ու խուրդ եղած: Մայրը կճանչնա, որ իր տղաներին սպանող թուրքն է: Կաղոթե Աստծուն, որ ուժ տա իրեն, կկապե թուրքին վերքերը, կլավացնե: Մի օր էդ թուրքը մի ջորի լիքը բեռ ցորեն կրեր: Կինը կըսե. «Գնա՛, ես քո ցորենը չեմ ուզեր: Աստված թող քո դատաստանը տեսնա»:

Մենք մի թուրք հարևան ունեինք, մրա մուսիմը մեկ ու կես տարի հիվանդ էր, մեր դոշակների վրա պառկած էր, իսկ մենք տախտակների վրա էինք պառկած, քանի որ մեր բոլոր ապրանքները իր տունն էր լցրել: Սաթենիկ մայրս կըսե հիվանդ թուրքի կնիկին. «Դոշակը փոխե, որ Աստված գիտնա իր ընելիքը»: Թուրքի կինը դոշակը կփոխե, մարդը երեք օրեն կմեռնի:

Մի կին էլ էդ սպանվածների փոսի մեջեն դուրս է գալիս, մերկ, քարի մը վրա մտնում է: Կացինի տեղը տըքտըքում է: Մի մարդ անցնում է էդ տեղից, քյուրդ է լինում, գալիս տեսնում է էդ կնոջ վիճակը, հանում է իր գլխի փաթեցը, կապում է մրա վերքը ու տանում իր տունը պահում:

Մի տղա՝ Սարգիս անունով, ջարդի տեղեն կրցած էր փախիլ, եկավ պատմեց. «Թուրքերը բոլորի շորերը հանում են, մի կացինի հարված են տալիս, գցում են փոսը: Ես ութը տարեկան եմ, թուրք զաբիթները մտան մեր տունը, տասներկու հոգի սպանեցին, օրորոցի երեխան անգամ սպանեցին: Ես մտա օրորոցի փեշի տակը: Մայրս հլա չէր մեռել, ըսավ. «Տղա՛ս, վրեժ՝ կլուծես»:

1946-ին Հալեպից եկանք Հայաստան: Տուն չհնեցինք՝ Նոր Մալաթիա թաղամասում: Ես տրիկոտածի գործարանում աշխատեցի: Հիմա հանգստի եմք կոչված:

ԱՐՇԱԼՈՒԹՅԱՆ ԹԱՇՎԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1908 թ., ՄԱԼԱԹԻԱ)

Մալաթիայեն երբ մեզ աքսոր հանեցին, ես դեռ երեխա էի: Թուրքերը եկան մտան մեր տունը: Մենք ալ հաց պիտի եփեինք, թոնդիլը վառել էինք, եկան մեզի ստիպեցին տունեն դուրս գալ, սկսան տունը-տեղը իրար անցումել, թալանել: Թալանելու ժամանակ

տեսան տանը կաշի կա՝ կոշիկ կարող էր հայրս: Իրար մեջ ըսին. - Աս մարդուն չմորթենք. մեզի օգուտ կուտա:

Էկան մոտեցան ինձի: Մեկը ըսավ պապայիս: Ես ալ պապայիս ձեռքը բռնած էի, ըսավ. - Աս երեխան տու՛ր, տամիմ:

Ես սկսա լալ ու պոռալ. - Հայրի՛կ, ես չե՛մ գնար:
Պապաս չտվալ:

Մեզի քնեցին, տարին Ալմա օղլու բախչա ըսված տեղ մը, ամսա ադ բախչա չէր, ամսայի բաց դաշտ մըն էր, մենք գիշերը հոն գետիմները պատկեցանք, բաց երկնքի տակ:

Առավոտում լուսը բացվալ, էկամ մեզի ջոկեցին. հայ քրիստոնյաները՝ մեկ կողմ, բողոքականները՝

մեկ կողմ, կաթոլիկները՝ մեկ կողմ: Բողոքականներում և կաթոլիկներում չտարին աքսոր: Միայն մեզի՝ հայ քրիստոնյաներին, որոշեցին ոչխարի պես աքսոր քշել: Բայց քանի որ մեր տունը թալանելու ժամանակ զաքիթները տեսել էին, որ հայրս կոշկակար է, ըսին. - Աս մարդը մեզի օգուտ կուտա:

Մեհյուր ըրին մեր թուղթը, մեզի ետ դրկեցին մեր գյուղը: Էկանք, մտանք մեր տունը, ապրեցանք:

134 (134).

ՎԵՐԳԻՆԵ ԹՈՒԲԵՆԻ ՆԱԶԱՐԾԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ՄԱԼԱԹԻԱ)

Ես հիշում եմ իմ հորը, որ հիվանդ էր: Տեր հայրը եկալ, ասաց. - Ռուբեն, գե՞նք եմ ուզում մեզմից, թե չէ՝ ինձ պիտի սպանեն:

Հայրս ասաց. - Գնա՛, դու նահատակվի՛ր, բայց զենքը չպետք է հանձնենք:

Նա չլսեց: Ես հիշում եմ, իմ հայրիկին տարան թուրքերը, տարան նաև մեր բոլոր տղամարդկանց: Սկսվեց ալան-թալանը:

Մենք մեր թուրք հարևանին տվինք մեր բոլոր ունեցածը, և ան մեզի պահեց: Մենք թուրքի տանը թաքնված էինք, երբ ժանդարմները եկան: Մայրս խնդրեց, որ դուռը չբացեն: Մեր թուրք հարևանը ժանդարմներին օղի տվալ, նրանք խմեցին ու գնացին, դուռը չբացալ. բայց առավոտը ասաց. «Ես ձեզ պահել չեմ կարող, գնացեք»:

Մենք մեր տունը եկանք: Հետո մի ուրիշ թուրք հարևանի տունը գնացինք, որը բժշկություն էր անում: Մայրս իր ոսկեղենները բաժանում է բոլորին, միայն թե մեր հոգիները փրկի: Հետո մայրս գնաց իր մորը տունը: Մայրն ասաց. - Ինչու՞ եկար, Եսթեր:

- Դու մեռնես, ես էլ կմեռնեմ, - ասաց մայրս:

Մայրիկս, տատիկս և երեք երեխաներով գնացինք թուրք ֆաբրիկատերի տունը: Մայրս նրան մի մաղ լիքը ժամացույց տվեց, որ մեզ պահի: Թուրքն ասաց. - Եթե ժանդարմները գան, դուք մտեք բաղնիք, նամահրամ է. ոչ ոք իրավունք չունի այնտեղ մտնել:

Նոր ծնված երեխան օրորոցի մեջ քնած է լինում: Երբ ժանդարմները գալիս են, մայրիկս ինձ ու եղբորս՝ Ժոզեֆին, վերցնում, մտնում է բաղնիք, բայց նորածին երեխային մոռանում է օրորոցի մեջ:

Ժանդարմները կըսեն. - Էս ի՞նչ սիրուն երեխա է, սա թուրք ֆաբրիկատերինը չի՞ կրնար ըլլալ: Երևի սա հայի երեխա է, - կըսեն:

Մայրս զգաց, որ իր փոքրիկին վտանգ է սպառնում, թաքնված տեղեն դուրս եկալ, ըսալ. - Ես բողոքական եմ, - իսկ բողոքականներին ազատում էին աքսորից:

Մեզ տարան Ալմա օղլու բախչան: Էդտեղ բացօթյա արտեր էին: Կին, երեխա, բոլորը ինչ-որ մնացել էին՝ էնտեղ էին: Լուսավորչականներում առանձնացրին, բողոքականներում առանձնացրին: Մայրիկս և

տատիկս մեզ հետ շշմած կանգնած մնացին:

Էդ ժամանակ Օյուքրի բեկն է անցնում, որը իմ քեռուս՝ Գարեգինի բարեկամն էր: Մայրս մոտեցալ նրան, ըսալ. - Օյուքրի բեկ, մենք հե՛չ մի խաթեր չունինք: Ես Թուրքեյան Գրիգորի կինն եմ:

Նա ասում է. - Էս կողմը գացեք:

Մյուս օրը լուսավորչականներում տանում, սպանում են: Կաթոլիկներին և բողոքականներին ստուգում են: Տեսնում եմ՝ մայրիկս մի երեխա ալելի ունի: Տատիկս էդ երեխան գցում է ուսը: Երեխան ոչ մի ձայն չի հանում, Աստված պահում է: Եվ էսպես որպես Թուրքեյան Գարեգինի ընտանիք, մենք ազատվում ենք: Օյուքրի բեկը կըսե ժանդարմին. - Սրանց կտանես, կազատես, կհասցնես բողոքականներու մոտ, այսինքն՝ գերմանացիներուն քովը:

Մամաս հուզումից քրտինքներում մեջ կմնա: Հետո կտեսնա, որ քեռիիս թուրք ծառան տեսնում է, որ մենք ազատվել ենք, ճաշ է եփում ու բերում է, որ մենք ուտենք: Մեր տանը տեսանք, որ հատակները, պատերը քանդել էին, ոսկի էին ման եկել: Բայց մենք ազատվել էինք:

Գերմանական որբանոց կար Իզմիրում: Մայրս պզտիկ եղած ժամանակը գերմանական որբանոցում վեց տարի մնացած ըլլալուն լալ գերմաներեն գիտեր: Իրեն հրալիրեցին, որ դաս տա: Բայց բոլորիս համար օրվա մեջ չորս բուլկի էին տալիս: Մենք ուտում էինք, բայց էդ նորածին երեխան սովից մեռալ, քանի որ մայրիկիս կաթը հուզումից չորացել էր:

Որբերյաններում հայրը ճամփին տեսանք, զլուվը կտրել էին, անդամն ալ կտրել էին բերանն էին դրել, շատերում հոշոտել էին: Գերմանական որբանոցում մայրիկս հիվանդացալ: Մեր պարտեզին մեջը սինձ, թուփ, թուզ ունեինք: Թուփից մամաս դռնաբ էր սարքել և ամեն օր ջրով մեզ խմցնում էր: Բոլոր ազատվողներում փոքրերը, փայծաղները ուտել էին: Մայրիկս էլ լաց էր լինում, քանի որ իր փայծաղն էլ ուտած էր: Գերմանացի բժիշկը դեղ կգրե, բայց մայրիկս կըսե՝ ես փող չունիմ: Բժիշկը կմեղքնա, դեղերը կուտա մորս: Մայրս խմեց, լավացալ: Էդ դեղի մնացորդն ալ մյուս հիվանդներում տվալ, ամոնք ալ լավացան: Եվ էսպես մամաս ողջ մնաց:

Գերմանական որբանոցը փոխվավ՝ Ամերիկյան դարձավ: Մեզի տարին Հալեպ, դա արդեն 1921-ին էր: Մեր գերդաստանը շատ մեծ էր, մոտ 150-200 հոգի էին: Քեռիներ, հորաքույրներ, հորեղբայրներ ունեի: Բոլորին Դեր Զորի ճամփաներին կոտորել են: Մնացել ենք երեք հոգի՝ ես, մայրիկս և եղբայրս:

Իմ ամուսինը Համշենի հայ էր: Նրանց ընտանիքը 1895 թվին Օրդուից փախել, ծովափով եկել է Ադլեր

միայն մոտ համար, որ հավատափոխ չլլամ:

Հետո եկել են Երևան, հաստատվել են Նոր Մալաթիայում: Նա երբ հանդիպեց ինձ, պատմեց, որ Ադլերում բոլորը համշենահայեր են, որոնք հավատափոխ չեն եղել: Թուրքերը ո'չ երեխա, ո'չ մեծ էին հաշվի առնում: Թուրքերը ասում էին. «Մենք պիտի ջնջենք հայ ազգը, որ միայն թանգարանում մեկ հայ մնա»:

135 (135).

ԳՐԻԳՈՐ ԷՔԻԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1921 Թ., ՄԱԼԱԹԻԱ)

Մինչև 1915 թիվը պապաս երկաթագործ էր՝ չուր, արորի խոփ, գեմք-մեմք կշիներ: Օր մը թուրքերը էկան մեր տունը խուզարկեցին: Քանի որ մալաթիացի հայերը շատ կազմակերպված էին, ամոռք միշտ պատրաստ էին: Ամեն ընտանիքում մեկ-երկու հրացան կգտնվեր:

Ուրեմն օր մը երկու թուրք զաբիթներ եկան, հորս ըսին. - Հրացաններդ տուր:

Քանի որ որում որ հայրս հրացան էր վաճառել, անկե իմացել էին՝ ունե՞մ է առած:

Պապաս ըսավ. - Ես հրացան չունեմ:

- Ո'նց չունես, մեմք գիտենք, որ դուն ունես: Ունե՛նալդ ալ գիտենք, քանի հատ ըլլալն ալ գիտենք:

Պապաս հրացանը պարտեզին մեջը, ծառի տակ թաղած է լինում. կերթա տեղը ցույց տալու, էստեղ կփորեն՝ չկա, էնտեղ կփորեն՝ չկա:

- Մեկ է, հրացանդ պիտի տաս տանենք, - կըսեն թուրքերը:

Վերջապես կփորեն, հողի մեջեն կհանեն, իրեն ալ հրացանին հետ կառնեն կտանին: Տունեն դուրս գալու ժամանակ, մութին մեջը, թուրքերեն մեկը կճանչնա իրեն, կըսե ընկերոջը. - Հրացանը տանում ենք, բոլ է, իրեն ի'նչ պիտի ընենք տանինք, բա'ց թողնենք՝ թող էրթա:

Այսպիսով պապայիս կազատեն, պապաս կուգա տուն:

Քանի մը օր ետքը ուրիշ թուրք զաբիթներ կուգան, կտանին հորս, էն տանելն է, որ տանում են: Քելեփչեներով ձեռքերը կկապեն, երկու հոգու ալ իրար կկապեն քելեփչեներով, որ չփախանին: Թուրքը գործը պիտի կրճի: Ու'ր կտանին, Աստված գիտե:

Քանի մը օր կտանին: Պապաս, որ արհեստավոր մարդ է լինում, գրպանը խարտոց կունենա, կամացկամաց կխարտե, քելեփչեն կկտրե, մեկը մյուսեն կպոկվի, փախչելու մասին կմտածե: Ցերեկով անհար էր, կորոշեն գիշերով փախչել: Երբ աքսորականներին կտանին ինչոր բաց տեղում գիշերելու, էդ գիշեր կորոշեն փախչել: Գալիս են պահակին խնդրում են, թե՛ պետք ունինք: Պահակը կթողնե, բայց՝ չեն փախչի. օձի ձեռքեն մա'րդ կփախչի: Երկրորդ անգամ մորեն կխնդրեն՝ պետք ունինք, թուրք պահակը

մորեն կձգե, բայց ամոռք չեն համարձակվիր փախչիլ: Երրորդ անգամ մորեն կերթան պահակին կըսեն՝ պետք ունինք: Պահակը, որ հրացանով զինվոր մըն էր, կըսե. - Նե բոք ետքեքսին՝ եի'ն (Ինչ ք... պիտի ուտեք՝ կերեք - թուրք.): Ասոնք ուժ կառնեն, կծիկին կդնեն, կփախին: Քանի մը մետրո հեռանալեն վերջը ետնեն կպոռան. - Քաչդըլա'ր, վուրը'ն (Փախա'ն, կրակե'ք - թուրք.):

Այսպիսով հայրս կազատվի կուգա մորեն Մալաթիա: Կերթա բարեկամներում քովը, ամոռք չեն ընդունիր. կվախման, որ իրենց ալ վնաս կուգա: Կերթա Եփրատի ափին Կորուջուխ գյուղը, ամտեղ մի թուրք ծանոթ ունի էղեր՝ Հուսեին անունով: Ադ թուրք Հուսեինն ալ կառնե հորս կպահե, չնայած որ հրաման կար. «Որում տունը որ հայ գտնանք՝ կպատժվի»:

Աս թուրքերը պապայիս կպահեն գետնի տակը՝ թաքստոցի մեջ: Գիշերները դուրս կհանեն, որ օդ առնե, հետո՝ լուսադեմին, մորեն գետնի տակ կմտնեն:

Երբ հայերում կոտորածը կվերջանա, պապաս կուգե գալ Մալաթիա՝ իր տունը: Աս թուրք Հուսեինի վեց եղբայրները կխնդրեն հորս, որ մնա, որ իրեն ամուսնացնեն, քանի որ ան իրենց համար արոր, չուր և այլն կշիներ: Բայց հայրս չի համաձայնիր:

Թուրքերը կըսեն. - Է', եթե չես համաձայնվում, ուրեմն՝ գնա քո տունը:

Հայրս կուգա Մալաթիա, կլսե, որ կնոջը և երեխային սպանել են աքսորի ճամփաներին:

Ստիպված մորեն կամուսնանա հայու հետ, ծայրեն տուն տեղ կդնե: Ես պապայիս անդրամիկ զավակն եմ՝ Գրիգորը, ծնված եմ 1921 թվին: Հետո՝ 1925-ին կծնվի մյուս եղբայրս: Մինչև 1929 թիվը պապայիս ընտանիքը ադ թուրք Հուսեինի վեց եղբայրներում հետ շատ սերտ կապեր ունե, քանի որ ամոռք հորս կլանքը փրկած էին: Ամեն տարի կով, յուղ, պահիր, ձմերուկ և ուրիշ շատ բաներ կբերեին մեզի մվեր: Աս թուրքերը մեզի շատ լավություններ ըրին: Այնքան կսիրեին պապայիս, որ իրենց քսիկով ոսկին կբերեին պապայիս մոտը կպահեին: Կամ երբ շուկա կուգային, պապայիս ալ հետերնին կառնեին, որ գնումների հաշիվները ինքը ընե, այնքան որ վստահում էին պապայիս:

1929 թվին, երբ մեծք որոշել էինք Մալաթիային Հայաստան գալ, Հուսեփը իր վեց եղբայրներով եկավ ավտոյին առաջ, գետինը պառկեցան, խնդրեցին, որ չերթանք: Բայց պապա ըսավ. - Չէ՛, իմ հայրենիքս է, պիտի՛ երթամ:

Թուրք եղբայրները ըսին. - Գնա՛, Հովհաննես, բայց չփոշմանես, իսկ եթե լավ ըլլա, գրե՛ մեծք ալ կուգանք:

Աստեալ թուրքեր ալ կան:

Մենք ընտանիքով 1929 եկտեմբերին թրեմ աստանք Սամսուն գացինք, Սամսունեն մալ աստանք, Էկանք Տրապիզոն: Ադ ժամանակ ես ինը տարեկան էի: Տասնհինգ օր մնացինք, Էդտեղից թույլատրություն առինք, Էկանք Բաթում: Բաթումեն ալ տավարների վագոնով Էկանք Հայաստան՝ տուրիստ, ու մնացինք: Մեզի Երևանի Մալաթիա թաղամասը բերին. ան ժամանակ ալ աս կողմերը տունում չիկար: Միայն տասնհինգ կիսատ-պուստ տուններ էր կառուցել Դպրոցասիրաց ընկերությունը: Մեզի ադ տուններում մեջը տեղավորեցին: Ոչինչ չունեինք: Ամեն ինչ ծայրեն սկսանք: Կամաց-կամաց տուն-տեղ Էղանք: Պապա առաջին կոլխոզի հիմքը դրեց: Ո՛չ տրամվայ կար, ո՛չ ավտոբուս, ո՛չ աղքատ կար, ո՛չ լույս, ո՛չ ալ ուտելիք: Բոչկայով ջուրը կբերեին՝ կբաժնեին: Օր կըլլար արաքային թեքերը կփչանար, ջուր չէին բերեր: Անձրեկն, ձյունին ջուրերը կհավաքեինք, որ օգտագործենք: Մեր տունն ալ հիմիկվա Մալաթիայի շուկային դիմացն էր:

Աս ձեռով ապրեցանք, կոլխոզը աշխատեցանք:

1941 թվականին պատերազմը որ սկսվավ, ես կամավոր գնացի ճակատ: Բայց մերոնց, որպես կոլխոզիկի, հացի գրքույկ անգամ չէին տալիս: Անոնք ալ ստիպված մեր պարտեզում անեցրած խաղողը,

խմձորը, տանձը, ճակնդեղը կծախեն Էդեր՝ կիլոն հարյուր մանեթով, հաց կառնեն, կուտեն Էդեր:

Ադ երեսուն-քառասունական թվերում ալ ձմեռները շա՛տ սուկալի էին, ոչ մի համեմատություն հիմիկվա հետ:

Մեր կողմերն ալ մարդ-մարդազանք քիչ կար. օձ, կարիճ, մուկ, ի՛նչ ըսես՝ կար:

Ինչ երկարացնեմ, գացի ճակատ, ողջ, առողջ ետ Էկա:

1960ական թիվերում մարդ մը Էկավ Մալաթիային և ըսավ, որ հոն հարյուր հիսուն հայ ընտանիք կա, կուգեն փոխադրվիլ Հայաստան: Հայաստանը թույլ չտվեց, ըսավ՝ թուրքը չի թույլատրում: Եթե նրանք փոխադրվեն մի ուրիշ երկիր, օրինակ՝ Ֆրանսիա կամ Գերմանիա, հետո՝ անտեղեն կրնանք բերել տալ: Բայց ադ ալ դյուրին բան չէր, այնպես որ, Մալաթիայի հարյուր հիսուն հայ ընտանիքն ալ ցիրուցան Էղան, մեկը՝ Ամերիկա, մեկը՝ Անգլիա, մեկը՝ Ֆրանսիա, ցրվեցան: Հիմա Մալաթիայում քիչ՝ հատ ու կենտ են մնացել հայերը:

Ասկե քսան տարի առաջ, 1970-ական թվերում էր, մամակ մը Էկավ, գրված էր. «Ես Ռիզան եմ. Կորուշուցի Հուսեփի տղան եմ, կարո՞ղ է դուք Գրիգորն եք, Հովհաննեսի տղան: Կուգեմ գտնել Ձեզ: Հայրս՝ Հուսեփը, մեռնելն առաջ խնդրեց, որ Ձեզ գտնամ»: Մարդու միջոցով մեր հասցեն դժվարությամբ գտել էր ու այդ մամակը ուղարկել:

Այնպես որ, թուրքերում մեջն ալ լա՛վ մարդիկ կան: Պապայիս վեց-յոթը տարի անոնք պահել էին, ետքն ալ կապը չէին կտրած:

Հիմա ադրբեջանցիներում մեջը լավ մարդիկ չկա՞ն կամ Սումգայիթում՝ չկա՞ն. կա՞ն, լավ մարդիկ ալ կա՞ն:

136 (136).

ՀՈՎՍԵՓ ՍՏԵՓԱՆԻ ԲԱԶՈՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ. ՏՊՆԻ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ 1901 թ., Տիգրանակերտի Տպնի զուտ հայկական գյուղում: Հորս անունը՝ Ստեփան էր. մորս՝ Անուշ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն առաջ խարքերդի գերմանական միսիոներներում դպրոցը գացած եմ: Եվ քանի որ Գերմանիան դաշնակից էր թուրքին հետ՝ փրկված եմ եղեռնեն:

1915-ին թուրքերը հարձակվեցին մեր դպրոցին վրա. փորձեցին ներս խուժել և հայ երեխաներին դուրս հանել կամ սպանել և կամ հավատափոխ անել: Բայց՝ գերմանացի դաշնակից ըլլալուն, մեր դպրոցին տնօրենը, որը պատվելի էր և «Հայրիկ» կը-

սեինք իրեն. չձգեց. որ ներս մտնան: Բայց հետո մեծք ալ ցիր ու ցան Էղանք:

Ես, քանի որ քրդերն լավ գիտեի. քյուրդ աշիրաթները ինձի վերցուցին. տարին և ինձ թլփատեցին. իսլամացրին: Բայց ես գիտեի. որ ես հայ եմ: Այդ քրդերը ինձ գործ տվին՝ սղոցով ծառ էի կտրում: Մի՞նչ և զինադադարը քրդերի հետ ապրելն վերջ. երբ թույլատրվեց վերադառնալ մեր տեղերը. ես ալ գացի մեր գյուղը: Հոն աքսորեն վերադարձածներ շատ կային: Անոնցմե իմացա. որ հայրս բանտի մեջ ծեծի տակ մեռած է. իսկ մայրս. քույրերս և եղբայրներս աքսորի ճամփաներում մահատակված

¹ Սումգայիթ - քաղաք Ադրբեջանում, որտեղ 1988 թ. փետրվարին ադրբեջանցիները կոտորեցին հայ էթնիկ փոքրամասնությանը:
^{*} 1972 թ. ակամատես վերապրողի կողմից գրված այս վկայությունը 2005 թ. Կամադայում ինձ է փոխանցել նրա որդին՝ Դանիել Բազոյանը:

են: Ես՝ մեմակս. հուսահատված, մեր գյուղը ձգեցի, Տիգրանակերտ գնացի: Այնտեղ որք աղքական մը հետ ամուսնացա: Բայց երբ Քեմալ Աթաթուրքը հրամայեց. «Թուրքիան՝ միայն թուրքերուն» մենք ստիպված

Սուրիա անցանք. անտեղեն ալ՝ Լիբանան. անտեղեն ալ՝ Կանադա:

Այնպես որ, թուրքերը մեզ տեղահանեցին մեր տունեն. մեր երկրեն. մեզի դարձրին գաղթական:

137 (137).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՅՈՌՕՂԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ)

Երբ ես ծնվել եմ, հայրս՝ Հովսեփը և մայրս՝ Նվարդը, շատ են ուրախացել, քանի որ երկար ժամանակ զավակի տեր չէին դարձել: Դռնեղուտ ինկած մայրս արծաթ կհավաքե, եկեղեցիին մեջ օրհնել կուտա, խաչ շինել կուտա, վրան ամուսն, ծննդյան թիվս փորագրել կուտա, վիզս կկախե, հետո ինձի կուտան ճամբագի մը կոնակը, Եփրատի վրա ալ թել մը կքաշեն, մարդը ինձի շալկած կանցնի այդ թելին վրայեն: Հայրս, որ գյուղի դատախազն է եղել, ըսել է. «Աստված իր հրաշքը եթե պիտի ցուցնե, հիմա՛ պիտի ցուցնե, եթե զավակս պիտի մեռնի, թող՝ հիմա՛ մեռնի»: Բայց ես հրաշքով ողջ կմնամ, քանի որ Աստծո պահածն եմ եղել: Ինձմե վերջ ուրիշ երեխաներ ալ կծնվին՝ Վերծինը, Ծիրանը, Պարգը, Սեդրակը:

Երբ ջարդը սկսավ, թուրքերը Տիգրանակերտ մտան և հորս, որպես գյուղի աչքի ընկնող մարդու, տարան գիշերով: Մայրս կպատմեր, որ թուրքերը անխղճորեն հորս սկսել են չարչարել, եղունգները քաշել, ըսելով. «Պիտի թուրքամա՛ս»:

Հայրս ալ կըսե. «Ես իմ հայրությունս, իմ կրոնքս չեմ ուրանար: Ես հայ ծնած եմ, հայ՝ ալ պիտի մեռնեմ»:

Թուրքերը ավելի կկատողին, կսկսին ավելի տանջել, չըրածնին չի մնար, խազըխի՝ ցցի վրա կնստեցնեն, հետո ալ մաշկը կքերթեն, մեջը խոտ կլցնեն, կրեմն իր տունին առջև կդնեն, իբր օրինակ, որ եթե գյուղին մեջ մնացած հայերը չթուրքաման, իրենց ալ դատախազին պես կընեն:

Ամբողջ գյուղը չթուրքացավ: Ծառներուն տանջեցին, չարչարեցին:

Հետո թուրքերը եկան՝ պապայիս քոջը կուզեին կտրել. եղբայրներուն տարին, չարչարեցին, քույրերուն փախցուցին:

Ես ադ ժամանակ բավական մեծ էի և լավ կհիշեմ ամեն ինչը: Իմին պզտիկ եղբայրս՝ Սեդրակը, մոր ծնված էր և քառասուն օրական էր: Ան սկսավ լալ, մայրս չկրցավ անոր ձայնը կտրել, պզտիկին բերանին լաթ մը կապեց, տարավ գոմը, որ թուրքերը անոր ձայնը չլսեն. գոնե մենք և ան մյուսները, որ մեր տունին մեջ թաքնված էին, չջարդվեն: Երկու օր պզտիկ Սեդրակը մնաց գոմին մեջը: Երկու օր ետքը մայրս ըսավ. «Երևի ադ չոջուխը մեռած է արդեն»: Գնաց, տեսավ՝ Սեդրակը երկու օր՝ անոթի-ծարավ, ողջ էր մնացել գոմին մեջը:

Ետքը մայրս գնաց, թուրք բեկին տունին մեջը սպասուհի եղավ, որ մեզի և մեր տունին մեջը պատուպարված որբերուն ալ պահե, կերակրե: Անոր համար մամայիս Նվարդ չէին ըսեր. «Անա՛» (Մայրի՛կ) կըսեին: Ինչու քի քանի՛-քանիներուն՝ կյանքը փրկած է: Կհիշեմ, օր մը, երբ ինձի տարած էր ադ թուրքին տունը, ես հոն տեսա մեր տունին խալիները, անկողիները և ուրիշ շա՛տ բաներ, որոնք մեր տունեն թալանել, տարել էին: Մամայիս ըսի. «Աս ամենը մեր ապրանքներն են»: Մամաս մատը բերանին դրավ, ըսավ. «Հովհաննէ՛ս տղաս, սու՛ս մնա, թե չէ անոնք մեզի ալ կսպանեն»:

Ես հետո ֆեդայի դարձա: 40 օր սառած լեռներուն մեջ մնացինք անոթի, ծարավ, ձյունը կհալեցնեինք կխմեինք: Մեր ունեցածով մի կերպ ապրեցինք, բայց չհամձնվեցինք: Մեկնումեկին կուղարկեինք գյուղ, ուտելիք կծողվեր, մեզ կբերեր:

Հետո խմբով եկանք իջանք Տիգրանակերտ: Թուրքերուն վրա հարձակվեցանք: Ես գացի մամայիս ազատեցի թուրքերու տունեն: Ան իր հետ մի պզտիկ աղջիկ ուներ: Անոր մեռածներուն մեջեն գտել էր, մաքրել, հագրել ու պահել: Հետո եկանք Հալեպ, բայց հոն չկրցա մնալ, Ֆրանսա անցա, որ հետո ալ՝ մորս տանիմ: Անտեղը հարուստ կին մը կար, իր աղջիկին ուզեց ինձ տալ, բայց ըսավ. - Հովհաննէս ինչու՞ ըլլաս. ասկե վերջը քեզի ժամ պիտի ըսենք, Քյոոսոլյանն ալ՝ Քյոոսոլը կըսենք:

Բայց ես չդիմացա, ըսի. - Իմ հայրս մեռավ, անոր կաշին քերթեցին, մեջը խոտ լեցուցին, բայց թուրք չդարձավ: Մայրս փչացավ, թուրք չեղավ: Ես ֆրանսացի՞ պիտի ըլլամ, նալե՛թ ըլլա ձեր դրամն ալ, ձեր աղջիկն ալ:

Տունեն դուրս ելա, ելլելու ատենս մեծ քամիոն եկավ, վրայես անցավ: Ես ջարդ ու խուրդ դարձա, ինձի հիվանդանոց տարին: Մորս լուր է հասել Հալեպ, որ Հովհաննէսը քամիոնի տակ ընկավ, մեռավ: Մամաս սուգերը կմտնա, առանց հանգուցյալի հոգեհանգիստ կընե եկեղեցիին մեջը:

Վեց ամսի չափ մնացի հիվանդանոցը: Օր մը աչքերս բացի, տեսա քովս բժիշկներ, բուժակներ, ինձ հարցուցին. - Ո՞վ ունի այս քաղաքում:

Ըսի. - Սիմոն և Տիրան Քյոոսոլյանները քաղըններն են, հոս կապրին:

Բժիշկները լուր կուտան անոնց, որ ձեր քաղընը

ողջ է, եկեք տեսեք:

Անոնք կըսեն, մեր քաղընը մեռած է: Բայց օր մըն ալ կուգամ, կտեսնամ, որ իրական իրենց Հովհաննէսն են ես:

Վեց ամսի չափ ալ ֆրանսական հիվանդանոցի մեջ աշխատեցա: Բժշկության շատ գաղտնիքները սորվեցա, 1931-ին եկա Հալեպ: Հալեպում իմ պզտիկ օֆիսը բացի, 1933-ին ամուսնացա: Հայ, քյուրդ, բոլորը կսիրեին ինձի, «դոկտոր Հովհաննէս» կըսեին: Կիներու հիվանդություններու գծով մասնագիտացա, շատերուն բուժեցի և ձրի՝ բուժեցի: Կինս կըսեր հա-

ճախ. - Հովհաննէս, մորեմ դրամ չառի՞ր:

Ինչպե՞ս դրամ կրնայի առնել, խեղճ մարդիկ էին, կմեղքնայի:

1952-ին Սուրիայի կառավարությունը որոշեց ինձի օրինավոր բժշկի դիպլոմ՝ վկայական տալ: Մեծ մարդոց զավակները կբուժեի, բույսերով կբուժեի՝ ոչ դեղերով:

1966-ին եկանք Ամերիկա: Փա՛րք Աստծո, համգիստ կապրինք:

Այնպես որ, իմ գլուխէս շա՛տ բան անցած է, բայց, ինչպես ըսի, Աստված ինձի պահած է:

138 (138).

ՍԱԹԵՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆԻ ՏԵՐ-ՍԱՐԳԻՍԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ)

Ես ծնվել եմ 1908 թ. մարտի 10-ին Տիգրանակերտում: Իմ ծնողներն էին Ստեփան և Կատար Իսպիրյանները: Երբ Հայոց ցեղասպանությունը սկսվեց 1915 թվին, հայրս սպանվեց, և մեր ընտանիքի մնացյալ մասն աքսորվեց դեպի Սիրիական անապատներ: Ըմանապարհին ես ակամատես եղա բազում զարհուրելի տեսարանների՝ կանայք և երեխաներ ձորերում այս ու այն կողմ փոխված, սպանված կամ ուժասպառ մահացած: Ինձ բաժանեցին իմ մորից և տարան աշխատեցնելու որպես սպասուհի մի թուրք ընտանիքի մոտ: Վերջ ի վերջո, ես մորից գտա մորս և միասին ճամփա ընկանք դեպի Միացյալ

Նահանգներ, 1921 թվականի օգոստոս ամսին: Ինձ բախտ վիճակվեց ապրել Միացյալ Նահանգներում արդյունավետ և երջանիկ կյանքով, բայց ես երբեք չմոռացա իմ վաղ մամկությունը: Ամուսնացա Միհրան Տեր-Սարգիսյանի հետ 1937-ին, և մենք բախտավորվեցինք մեկ աղջիկ զավակով՝ Լյուսիով: Ես շատ ուրախացա, երբ Լյուսին ամուսնացավ Արամ Փափազյանի հետ: Ես իմ փեսայի հետ վարվում էի այնպես, ինչպես իմ սեփական որդու հետ կվարվեի: Ավելի ուրախալի բան չկար, քան այն, որ ես սիրով մեծացրեցի իմ երկու մանուկ թոռնուհիներին և մույն կերպ մեծացրեցի մահ իմ երկու արու ծոռներին:

139 (139).

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱՐԱՊԵՏԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ)

Իսկական Տիգրանակերտը Ֆարդինն է, որը քսանհինգ կիլոմետր դեպի Արարատյան դաշտի կողմն է: Մեծն Տիգրան թագավորի պալատը էստեղ է եղել, բայց երկրաշարժի պատճառով խորտակվել է:

Տիգրանակերտեն կերևար Արարատ լեռը: Հոնտեղեն կանցներ Տիգրիս գետը: Մենք բնիկ տիգրանակերտցի ենք: Ես ամեն ինչ լավ կհիշեմ, մանրամասնությամբ: 1915 թ. հանկարծակի մեզ աքսորեցին: Ես շատ փոքր էի, բայց կհիշեմ՝ որքան ժողովուրդ կար Տիգրանակերտի մեջ, հանեցին դուրս: Քեռիս, որ տասնհինգ տարեկան հագիվ կար, ինձ վերցրեց ուսերին: Մայրս ալ պուճուր եղբորս գիրկը առած՝ քայլում էր: Սրանք հիշում եմ լավ: Մեծ եղբայրս՝ Նշանը, որ ինձմե վեց տարով մեծ էր, ան ալ քայլում էր մեծ մորս ձեռքը բռնած: Քայլելու ժամանակ մեզի խփում էին զավազանով, մտրակով և սուրերով: Վերջապես

էկանք, հասանք Դեր Զորի անապատի վերևի մասը՝ Մերդին քաղաքը, որտեղ գնացքը կուգար, Հալեպ կերթար: Անտեղ մեզ իջեցուցին, կանաչ դաշտ էր: Ներքևը ձոր կար: Մեզ՝ փոքրերիս ջուկեցին, իսկ մեծերին՝ տարին ձորի կողմը հերթ կայնեցրին. երեք-չորս հարյուր հոգիի չափ մեծեր էին, այդքան ալ երեխաներ էին: Ուրեմն մեզ՝ էրեխեքիս կանաչ դաշտի վրա նստեցրին. մենք չգիտեմք՝ ինչ պիտի ըլլա:

Մայրս իր հերթը խախտելով գալիս էր մեզի համբուրու՛մ, համբուրու՛մ, գնում էր: Մենք՝ ես, մեծ եղբայրս և փոքր եղբայրս, որը մեկ տարեկան էր, հեռվից տեսնում էինք մի շարան կանայք հերթի մեջ շարժվում են. մեր մայրը ամոնց մեջն էր: Տունեն երբ էլանք, մեր մայրը ազգային տարազներով էր՝ թավիշ, ոսկեկար հագուստներով, գլուխը զարդարված էր ոսկեդրամներով, վիզը ոսկե շղթա կար, հագուստներում մեջը երկու կողմը քսանհինգ-քսանհինգ ոսկի

* 1982 թ. Նյու Յորքում ակամատես վերապրողի կողմից գրված այս վկայությունը 2003 թ. ինձ է հաճմեղ Տ. Մեսրոպ արք. Աջճյանը:

էր կարած՝ գաղտնի:

Վերջին անգամ, երբ մեր մայրը Էկավ մեզի խն-թի պես համբուրեց, կիփշեմ, արդեն միայն տակի ճերմակ ներքնագգեստով էր. ո՛չ գարդ կար, ո՛չ ոսկի կար, ոչ ալ թավիշե հագուստները:

Մենք՝ Էրեխեքս, բամից անտեղյակ ենք: Էնտեղ բաներ մը կատարվում են, բայց չգիտենք ի՞նչ է կատարվում: Դու մի ըսեր՝ բոլորին հերթով հագուստները հանում էին, մի կողմի վրա շարում, բոլորին մերկացնում էին, կացինով գլուխը կտրում էին, մետում էին ձորը:

Մայրս վերջին անգամ Էկավ մեզի մոտեմ համբուրեց, գնաց: Ամեն անգամ գալում պահակին մի դեղին ոսկի կոտա եղեր, որ մեր մոտ գա, իր երեք փոքր երեխեքին տեսնելու, մեզի համբուրելու: Էդ միջոցին, որ մայրս մեզ մոտ Էկավ վերջին անգամ մեզ համբուրելու, մեկ փաթորթը մը Էլավ, Աստված մի արասցե. դու մի ըսեր, զինված պարսիկները Էկան Էդ թուրք ժամդարմաներին սկսան կոտորել: Եվ մեզի բոլորիս ազատեցին: Մեզ՝ Էրեխեքիս հետ մաս մայրս և մի քանի մեծեր, որոնց հերթը դեռ չէր հասած:

Էդ ժամանակ պարսից շահը հրաման է արձակել, որ ով որ մի հատ հայ բերի՝ ըլլա երեխա, ըլլա մեծ թե փոքր՝ մեկ կարմիր ոսկի կստանա իրմէ՝ մարդ գլուխ: Էս պարսիկ զինվորները մեզի հավաքեցին, որ տանեն Պարսկաստան. շահին հրամանը պիտի կատարեն: Էկան որ պիտի տանեն մեզ, շարքով շարեցին: Էդ միջոցին մի փառավոր ծերուկ, մորուքը ծունկերին հասնող մարդ մը Էկավ. անոր անունը շեյխ Աթոլ խազըր Գեյլամի էր: Էկավ պարսիկներուն ըսավ. - Էս կանանց մեջ դերձակ չիկա՞:

Մայրս, որ հմուտ դերձակ էր, ըսավ. - Ես դերձակ եմ:

Փառավոր շեյխը ըսավ. - Աղջիկս, աս երեխաներուն ու՞ր կտանիս, արի վրամներու մեջ մամ արի. Դեր Զորի շրջակայքում բնակվող արաք կանանց հագուստ կկարես, անոնք քեզ ցորեն, ուտելիք կուտան: - Հետո շուտ Էկավ դեպի պարսիկ զինվորների մեծավորի կողմը, ըսավ. - Սրանց ամեն մեկի համար մեղմեկ ոսկի պիտի առնեիր չէ՞ շահից, ա՛ռ, - ըսավ, հանեց չորս ոսկի տվավ, մեզի ազատեց:

Էն փառավոր շեյխը մեզի տարավ վրամների մեջ և ըսավ իր մարդոցը. - Եթե սրանց մազից մեկ թել պակսի, ձեր գլուխը կկտրեն:

Մամաս կերթար վրամների տակը արաք կանանց կար կկարեր, ուտելիք կբերեր: Մի կերպ կապրեինք: Գիշերները մեզ հետ կպառկեր կոնակի վրա. փոքր եղբորս կուրծքին վրա կդներ, որ կաթ ուտի, արդեն կուրծք ալ չէր մնացած, որ ուտի, խեղճ մայրս թևերը բացած խաչվածի պես կպառկեր՝ մեկ թևին՝ իմ գլուխը, մյուս թևին՝ մեծ եղբորս գլուխը, պզտիկն ալ՝ կուրծքին վրա, որ մի բան չպատահի: Քանի որ չէր վստահում ոչ մեկին, աչքը վախեցած էր արդեն: Մայրս շա՛տ գեղեցիկ կին էր, օր մը էս շեյխի եղբայրը կսիրահարվի մորս: Մայրս՝ կհրաժարվի: Նա

կասի. - Եթե չհամաձայնես, քո երեխաներին պիտի սպանեն:

Մայրս ըսավ. - Սպանե՛, միևնույն է, քեզ չե՛մ ուզի:

Այդ միջոցին մի մարդ գնաց լուր տվավ շեյխին: Շեյխը Էկավ, ըսավ. - Սրիկա՛, ի՞նչ ես ուզում, ես սրանց բարիք արեցի մեղքացա, չորս ոսկի տվի ազատեցի, որ դու սպանե՛ս: Ուրիշ աղջիկ չիկա՞, որ ամուսնանաս:

Հանեց ասորճանակը՝ թախ-թախ-թախ, մեր աչքի առջև սպանեց իր եղբորը:

Արդեն մայրս շատ միհարցել էր, կուրծքը ցամքել էր, պզտիկ եղբայրս չդիմացավ՝ մեռավ: Լաթ մը չիկար, որ փաթաթեինք մեջը, թաղեինք: Մայրս իր ներքնաշորը պատռեց, մեջը ոլորեց, հողի մեջ թաղեցինք:

Հոն բավականին մնացինք՝ մինչև 1918 թիվը: Մինչ այդ՝ ներում Էկավ, որ ամեն մարդ, ով կուզե, թող վերադառնա իր երկիրը: Մայրս մեկ հատ ուղտ մը առած էր, ադ ուղտը ծախեցինք, մի հատ էջ առինք, մեր ունեցածչունեցածը վրան դրինք, մայրս ալ վրան մտավ, ելանք ճամփա դեպի Մերդին: Մերդինի ճանապարհին մամաս մեզի քովը կանչեց, ծնկի եկավ փոսի մը վրա, որում մեջը շատ մը մարդկային ոսկորներ կային, հանեց, համբուրեց, մեք բան չհասկացանք, ըսինք. - Դայե՛, ալ չի՞ յա (Մա՛յր, այս ի՞նչ է), - հարցրինք քրդերեն, քանի որ մենք հայերեն խոսիլը մոռցել էինք:

Մամաս ըսավ. - Ասոնք մեր քույրերուն և եղբայրներուն մշխարներն են:

Վերջապես ադ էշով բարձրացանք Մերդին, որտեղեն գնացքը գնում էր Հալեպ: Էդ միջոցին մեզ հայտնեցին, որ ամերիկացիները Էկած են, հայերուն կօգնեն: Մենք արդեն մարդկութենեն դուրս Էլած էինք՝ մազերնիս երկարած, վրանիս կարգին հագուստ չիկա: Մեզի ըսին՝ տանե՛ք ձեզի Ամերիկա:

Մայրս խելացի կին էր, բայց այդտեղը սխալվեց, հրաժարվեց: Էրթայինք մե, զոնե մարդ կառնայինք: Բայց մայրս պատճառ ուներ հրաժարվելու: Քանի որ չարչիների միջոցով իր եղբորը գտել էր, որը Տիգրանակերտում մեր տունը կարգի էր բերել ու ամ ալ գալու էր Մերդին՝ մեզ դիմավորելու:

Մեկ ալ տեսանք՝ մայրս համբուրվում է մեկու մը հետ: Գացինք տեսանք հորեղբորս տղան էր, Տիգրանակերտեն Էկել էր, պիտի գնար Հալեպ, պատահաբար մեզ էր հանդիպել: Նա գնաց իր տոմսը փոխեց, մեզ ալ էշով տարավ, Տիգրանակերտի խանը իջանք: Մամաս տվավ երկու դուրուշ, ըսավ. - Գնա՛, Մարտիրոս, (որի անունը Մուհամեդ էին դարձրել արաբները), գնա ըսե եղբորս՝ քույրդ եկել է, թող գա:

Տղան գնում տեսնում է՝ քեռիս մանգաղն է տաշում: Մենք մտածեցինք, խաղող էինք ուտում Տիգրանակերտի խանին մեջը: Ողորմած քեռիս Էկավ, մեզ գտավ: Քեռիս գլխաբաց, ոտքերը բոբիկ վազել, Էկել էր մեզ գտնելու: Եղբայրս ճանաչեց քեռուս: Ալ մկա-

րագրելու՝ քան չէ: Առավ մեզի, մորս հետ, տարավ իր տունը:

Մայրս շատ ջանքով մեռավ: Ես քնած էի. առել, տարել, թաղել են, հե՛չ չեմ էլ իմացել:

Միճկն 1923 թիվը Տիգրանակերտ մնացիմք: Մայրս արդեն չիկար: Քեռիս երեք երեխայով մնաց շվարած: Արդեն կնոջը թուրքերը աքսորում սպանել էին: Քեռիս ստիպված նորեն ամուսնացավ: Ծատ լավ հարս մը բերավ: Ան մեզի հարազատ զավակներուն պես մայեցավ:

Արդեն քեմալականները էկան, մենք ստիպված էիմք դուրս գալ Թուրքիայեն: Քեռիս գաղտնի գնաց, որ Հալեպ էրթալու ճար գտնա: Բայց ճանապարհին տեսնում են նրան, քանի որ աչքը շաշ էր, ճանաչում են: Քանի որ ինքը լավ երկաթագործ վարպետ էր և երկրին պետք էր, կոմսանդորը ըսեր է. «Դու մեզի պետք ես, ու՞ր ես գնում»: Բռնում են, շղթաներով ետ բերում: Բայց քեռիս չհամզատացավ, պասապորտ հանեց, մենք ալ քեռուս հետ գնացիմք Հալեպ:

Հալեպում մեկը էկավ քեռուս ըսավ՝ Էս տղային տուր, տանեմ խոզերս արածացնի: Հոն քիչ մը մնացի: Վերջը լսեցի, որ հորեղբայրս դեմիրյոլը՝ (երկաթուղի) տարել էին, աշխատացրել էին ու վերջն ալ սպանել: Հոն սպանվել էին նաև հայրս ու մեծ քեռիս:

Գացի հորեղբորս այրի կնոջը գտա, բայց մա էլ երեխաներով ծանրաբեռնված էր, ինձ տարավ որբանոց: Որբանոցին մեջը ութսուն հոգի էին՝ քառասուն տղա, քառասուն աղջիկ: Ես որբանոցին գետինը կլվայի: Օր մը եկավ հորեղբորս կինը, ըսավ՝ ախպարդ Ֆրանսա կերթա: Ես զարմացա, ջրի դուլը ձեռքես ինկավ: Ախպերս էլավ, Ֆրանսա գնաց: Հոն ալ շա՛տ առաջ գնաց, քանի որ մենք ընտանիքով լավ երկաթագործ վարպետներ էիմք, ան ալ Ֆրանսայի մեջ շեֆ կոմպանիոն եղավ:

Վերջը որբանոցին խոզապահը դարձա: Խոզերը կտանեի արածացնելու: Երբ պետք ըլլար, կհավաքեի ախոռ կտանեի: Իսկ օրվա մեջ կէլլայի ծառի մը վրա, կերգեի: Ներքևից զլուխնիս թանով կհունդրած սևազգեստ կիներ էին գալիս: Օր մը ասոնցմե մեկը իմ երգած երգիս պատասխանեց: Ես իջա ծառեն, ըսի. - Ո՞վ ես դուն:

Ըսավ. - Ես Գևորգ չավուշի քույրն եմ:

Ես վազեցի, Գևորգ չավուշին լուր տվի. - Գևորգ չավուշ, քույրդ հոս է:

Ան վազեց էկավ, արդեն սև հագած արաբ կնիկները գնացել էին: Փնտրեցիմք, շուկան, խաները՝ չիկա: Ես նորեն շարունակեցի խոզերը արածացնել, ծառի վրա ելլել, երգել: Քանի որ գիտեմ, ան սևեր հագած աղջիկը գա նե, պիտի ինձի պատասխանե իմ երգովս: Օր մըն ալ եկավ, բարձր պոռացի. - Գևորգ չավուշ, ա՛ս է քույրդ: - Գևորգ չավուշը վազեց, էկավ: Ան կքաշե աղջկան ձեռքը, քովի կնիկը կքաշե աղջկա մյուս ձեռքը: Մի կողմեն՝ արաբ կնիկը կքաշե, մյուս կողմեն՝ եղբայրը: Գևորգ չավուշը

* Ըստ երևույթին Բաղդադ-Բեռլին երկաթուղու կառույցը:

առավ քրոջը, տարավ: Մի հատ խփեց արաբ կնոջը, որը ուզում էր աղ հայ աղջկան իր եղբորը հետ ամուսնացնել:

Հաջորդ օրը արաբները հավաքվեցան, բայց Գևորգ չավուշը զինվորական էր, արաբ զինվորների Քըռք խանի մեջ կծառայեր, էկավ ըսավ արաբներին. - Հիմա զննացի՞ր կրեքեմ, բոլորիդ կջնջեմ:

Ասոնք վախցան, փախան: Աղջիկը մնաց եղբոր մոտ: Ես վերադարձա Հալեպ: Լսեցի, որ ախպերս կուգե ինձի տանել Ֆրանսա: Օր մը հանդիպեցի իմ որբանոցի ընկերներուս, որոնք ուսանելու պիտի երթային Ֆրանսա: Սպասեցի, որ եղբայրս պասապորտ դրկե՝ չդրկեց: Աղ ընկերներս գնացին Ֆրանսա, ետ եկան՝ քանի որ փախստական էին գնացած: Ես չուգեցի փախստական էրթալ, մնացի, հետո անցա Բեյրութ: Բեյրութ ամուսնացա՝ 1947 թվին ընտանիքով եկա Հայաստան: Երևանում տուն շինեցի՝ Նոր Կիլիկիայում: Լավ, փորձված վարպետ էի, Մատենադարանի, զինու գործարանի մատանի, Հանրապետության հրապարակի և այլ մեծ շենքերի պատուհանների մետաղյա գեղեցիկ վանդակապատումները իմ ձեռքի գործերն են: Ես շատ հարգված ու փորձված երկաթագործ վարպետ էի:

Օր մը սև մեքենա մը եկավ կանգնեց մեր աշխատանքին տեղը: Մարդ մը եկավ դիրեկտորի կաբինետում նստեց, ինձ կանչեցին: Այդ մարդը ինձ ըսավ. - Դուք Ֆրանսա եղբա՞յր ունիք:

Ըսի. - Այո՛:

- Պետք է հրաժարվի՞ք, թե չէ՝ վատ կլինի: Ձեր անկետայի մեջ պետք է գրեք՝ արտասահմանում հարազատ չունեմ:

Ես սկսա մտածել՝ հապա եղբայրս որ լսի, ի՞նչ կմտածե:

- Դուք գիտեք. կա՛մ հրաժարվեք, կա՛մ սև մեքենան կնստեք: - Ես մայեցի իմ դիրեկտորիս երեսը, ան աչքով ըրավ, որ հրաժարվիմ:

- Լավ, - ըսի, - չունեմ եղբայր: - Մարդը անկետային մեջ գրեց, որ հարազատ չունեմ արտասահմանում: Իբր թե երկինքն եմ իջած: Քանի որ ես Միևիստրների սովետին կից արհեստանոցը կաշխատեի, աղ տեսակ պետք է գրվի եղեր: 1949 թ. մեկ գիշերվա մեջ հազարավոր հայեր աքսորեցին: Իմ դիրեկտորի մեկ աչքի թաթթումի շնորհիվ մեր ընտանիքը ազատվեց աքսորեն: Ողորմած քեռիս եմ պարտական իմ մուրթ արհեստը: Ան ինձի տվել էր ոսկերիչի մոտ աշխատելու: Արդեն մեր գերդաստանն ալ երկաթագործ էր: Լավ մասնագետ վարպետ էի, միճկն վերջերս կաշխատեի: Աղջիկս՝ Տիգրանուհին, հաշվապահ դարձավ, իսկ թոռներես մեկը պոլիտեխնիկում դասախոս է, մյուսն ալ ասպիրանտ է կոմպյուտերի գծով, շատ ընդունակ երեխաներ են, ես ալ իրենց հետ կապրիմ, ողորմած կնոջս մահից հետո իրենցմով կմխիթարվիմ:

ԵՎԱ ԹՈՓԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՄԵՐԴԻՆ, ԴԵՐԻԿ ԳՅՈՒՂ)

Մերդինի Դերիկ գյուղին մեջ մեր գերդաստանը շատ մեծ էր. հայրս թաղական էր, իսկ հորեղբայրներս՝ Ղազարը, Մուրադը, Սևանը, Մկրտիչը, հորս հետ կտավի վաճառական էին և շատ հարուստ:

Ջարդի ժամանակ իրարանցումիմ մեջ ես և ինձմե երկու տարի պզտիկ քույրս կորսնցուցիմք մեր մորը և հորը, զացիմք տաճիկ գեղերը մնացիմք:

Օրին մեկը մայրերմիս եկավ մեզի գտավ, ամմա ըսավ քի պապանիս մեռեր է, ավելի ճիշտը՝ սպանել են: Մամայիս հետ վերադարձանք Մերդին, մեր տու-

ները այրված էին:

Արդեն տաճիկները փախցուցեր էին տասներեք տարեկան քրոջս, քանի որ արդեն հասուն աղջիկ էր:

Աստուծո մոտ մեղք ունի՞, ի՞նչ է, չգիտեմ. բայց ես ու փոքր քույրս ստիպված հորեղբորնուս երկու տղաներուն հետ ամուսնացանք: Ես արդեն տասնչորս տարեկան էի, քույրս՝ տասներկու, բայց ամուսնացանք, որ թուրքի ձեռք չանցնինք:

Հիմա Մերդինից եկել ենք Ստամբուլ, որպեսզի հայկական կյանքով ապրենք:

ՄԱՐԻԱՄ ԱԽՈՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՄԵՐԴԻՆ, ԴԵՐԻԿ ԳՅՈՒՂ)

Ջարդեն առաջ Մերդինի Դերիկ գյուղին մեջ միայն հայեր կապրեին, միայն հայերեն կխոսեին: Տեր-Պետրոս քահանա մը կար, տաճիկները ամոր չորս ոտքի վրա կեցուցին, էշի պես հեծան վրան և կոնակն ու վիզը դանակներ մտցուցին, ամ կպոռար. - Ո՛վ Քրիստո՛ս, մեզ ազատե:

Տաճիկները ավելի կկատողեին, կըսեին. - Կանչե Քրիստոսին, որ գա քեզ օգնի:

Մեր հիմ անունը Փափողլու (տեղտեղի որդի) էր: Մենք շատ հավատացյալ էինք, մեր գերդաստանին մեջը ադ Տեր-Պետրոս փափ՝ քահանան եղած է: Ծատ հարգված ընտանիք էինք, ամմա շատ ալ տանջված ենք:

Մեր Դերիկ գյուղը Մերդինի մեջն էր: Հոն հինգ եկեղեցի կար՝ սուրիական, հայկական, հայ կաթոլիկ, բողոքական և Ս. Գևորգ: Ս. Գևորգին պատերը նկարներ կային, կոչնակը կչալեր:

Երբ ջարդը սկսավ, մենք դրացիին տունն էինք: Ասկյարները էկան պապայիս տանելու, մամաս վրան ինկավ, սկսավ լալ: Ասկյարները մամայիս անդին նետեցին, պապայիս տարին բանակ: Ան հոն ալ մեռավ:

Ինձի տարին թուրքի գյուղ մը: Մեծերը կխոսեին, ես կլսեի, որ հայերուն կջարդեն կոր, հայ աղջիկներուն կփախցնեն կոր: Ես պզտիկ էի, ամմա խելքս տեղն էր, ճարպիկ էի, երեսս ցեխ կքսեի, ոտքերս, վարտիքս կեղտոտ կպահեի, որ ինձի չհավնին, չգան չփախցնեն: Կպատմեիմ, որ հղի կնիկներուն փորերուն վրա քար կդնեն, կելլային վրան կկայնեին, որ մեջի զավակը մեռնի:

Վերջը մամաս էկավ ինձի գտավ տաճիկի գյուղեն: Մամաս միմչև հարյուր տարեկան ապրեցավ:

Ան միշտ կըսեր՝ եթե հնար ըլլար մեջիս բոցը հանեիմ, ինձի ալ կախաղան հանեիմ: Ան բոցը մեր և մեր զավակներուն արյունին և ծուծին մեջն է մտած: Խեղճ մամաս, որ միմչև կյանքի վերջը սև հագավ, միշտ կըսեր. «Եթե տաճիկը ձեր տունը գա, ելած սանդուխները և էշիկը օճառով ջուրով լվացեք: Եթե ձեզի խնձոր մը տամ, զրպանմիդ ծակեցեք, խնձորը դուրս նետեցեք, որովհետև ամուսն կուզամ, կապշարեն տունը, ձեր դրամը կամ ձեր պատիվը կառնեն»: Մայրս միշտ ադ վախը ուներ սիրտին մեջը: Կվախանար, որ տաճիկները կփախցնեն չոշուխներուն:

Դերիկի մեջ երեք հատ դպրոց կար, ամմա մայրս չէր ուզեր, որ աղջիկ թողը դպրոց էրթա: Ան հագիվ նախակրթականը վերջացուց, միջնակարգը մոր սկսած էր, թոռնիկիս պայուսակը մայրս առավ, երկու կտոր ըրավ պատուեց, քանի որ կվախանար, որ տաճիկները գեշություն կընեն: Վերջը վերջո եկանք հոս: Թոռներս՝ Գևորգը և եղբայրը դպիր են Սամաթիայի և Գնալը կղզիի եկեղեցիներուն մեջ: Հոստեղը դպրոց կերթան: Հոստեղի հայկական դպրոցները եթե զավակդ կնքված չէ, վարժարան չեն առներ:

Ամեն առտու, ամեն գիշեր օրը հիսուն անգամ կաղոթեմ.

*«Աստվա՛ծ, թամամ ազատե,
Չըլլա, որ հայ քրիստոնյան
Այլազգի ձեռքը ձգես:
Հիսուս Քրիստոսը փրկեց մեզի,
Ան մերին հավատին է»:*

Երբ եկանք Պոլիս, եկեղեցիին պատերը, գետինը սկսանք համբուրել: Քանի որ մեր գյուղը շատ հավատացյալ էր՝ պահքին՝ պահք կրոնեինք, ծոմին՝ ծոմ կպահեինք:

* Վերապրողը քրդախոս է, հայերեն գրեթե չգիտի: Թարգմանել եմ հարազատների օգնությամբ:

Մեր Դերիկի Ս. Գևորգ եկեղեցին վեց բանա-
լի ուներ, երեքը աս կողմ կդառնար, երեքը ամ կողմ

կդառնար: Կոչնակը կշալեր: Հիմա հոռն հայկական
եկեղեցի չմնաց:

142 (142).

ՊԵՏՐՈՍ ՍՏԵՓԱՆԻ ՈՍԿԵՐԻՉՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1905 Թ., ՍԵՎԵՐԵԿ)

Ես ծնվել եմ Սևերեկում (Սևերակ՝ Սև ավե-
րակ - հայ.), 1905 թ.: Իմ հայրը հայտնի մի ոսկերիչ
էր քաղաքում: Նրան ճանաչում էին որպես Ստեփան
աղա «Գույումջու բաշը» (Գլխավոր ոսկերիչ - թուրք.):
Ես ունեի չորս ավագ քույր և մի կրտսեր եղբայր: Մեր
գերդաստանը մեծ էր: Հայրս ուներ երկու եղբայր և
երեք քույր, որոնք իրենցից մեծ էին: Թուրքամեջուրն
ուներ հինգից վեց երեխա, մույնիսկ՝ ամուսնացած-
ներ, ուստի գերդաստանի ընդհանուր թիվը հարյու-
րից անցնում էր: Սրանք իմ հորական կողմից էին:

Ունեի մեկ մի տատիկ և մորեղբայրներ մորա-
կան կողմից, որոնք ապրում էին Տիգրանակերտում
(Ֆարդին), որովհետև մայրս այնտեղից էր հարս
եկել Սևերեկ: Իմ մորեղբայրներն այնտեղ շերամա-
պահությամբ էին զբաղվում: Նրանք շերամներ էին
աճեցնում մի մեծ տարածքի վրա: Ունեին մեկ մե-
տաքսագործ բանվորներ: Իմ ավագ քույրը՝ Զարու-
հին, ամուսնացած էր և ուներ մի տղա ու մի աղջիկ:
Հաջորդը Պայծառն էր, հետո՝ Եսթերն ու Մարիա-
մը: Նրանք դեռևս ամուսնացած չէին: Ես հինգերորդ
երեխան էի և ունեի մի կրտսեր եղբայր՝ Հակոբը:
Ծառ էի սիրում դպրոց հաճախել: Նախակրթարան
հաճախեցի մեր քաղաքում: Հայրս խոստացել էր
իմն ուրիշ տեղ ուղարկել ուսումնա կատարելագոր-
ծելու համար, բայց վերջին երկու տարիները (1913-
1915 թթ.), մախքան մեր Սևերեկից դուրս գալը, քա-
ղաքականապես փոթորկալից և անկայուն էին: Ես
ունեի մի շատ կրթված ավագ հորեղբոր որդի, որին
բանտարկել էին և դաժան կտտանքների էին ենթար-
կել: Քաշել էին նրա բեղերը փունջ առ փունջ, ապա
քաշել էին նրա եղունգները: Նույնիսկ մի մեծ գերան
էին դրել նրա ծնկների ետևը և ուժգին հրել էին նրան
ետև՝ ջարդելով նրա ոսկորները: Հայրս անընդհատ
հետաձգում էր իմ ուսման կատարելագործումը Սևե-
րեկից դուրս, իսկ հետո ես արդեն երեք այդ հնարա-
վորությունը չունեցա:

Աքսորից մի քանի ամիս առաջ իմ քրոջ
ամուսնուն գորակոչեցին: Ասում էին, թե զինվորնե-
րի կարիք ունեն: Մեզ լուրեր հասան, թե իշխանությու-
ններն այդ երիտասարդ զինվորներին սպանում
էին, և թե՛ մեր տները հրկիզելու էին: Իմ ավագ քույրը
մահացավ իր ամուսնու վշտից: Սկզբից նրանք հա-
վաքեցին երևելի պատասխանատուների՝ քաղաքի
նշանավոր մարդկանց, ապա՝ երիտասարդներին:

Այնուհետև, երբ մեծահասակներն ու կանայք անօգ-
նական մնացին, նրանք վտարեցին քանակներից
իրենց տներից դուրս: Հրաման եկավ, որի համաձայն
պետք է լքեինք մեր տները մի շաքաթվա ընթացքում:
Կարող էինք վերցնել՝ իմն ուզում էինք: Ամեն մարդ
պատրաստվեց ճամփա ընկնելու: Որոշ մարդիկ սալ-
լակներ վարձեցին, իրենց գույքը դրեցին դրանց վրա
և վճարեցին սալլակների տերերին, որպեսզի նրանք
տեղափոխեն իրենց միմյան աքսորի վերջնակետը:
Երբ աքսորը սկսվեց և մենք դուրս եկանք քաղաքից,
սալլակների տերերը փախան՝ տանելով իրենց հետ
մեր ամբողջ գույքը: Ուրիշները ճամփի վրա գցեցին
ապրանքները և դարձյալ փախուստի դիմեցին և,
իհարկե, ամեն տեսակ գողեր այդ թուլեին հավաք-
վեցին գույքի վրա, ու սկսվեց թալանը: Գողանում
էին փող, հագուստներ, զարդեղեններ և ամբողջ ու-
նեցվածքը: Նրանք մույնիսկ փախցնում էին գեղեցիկ
աղջիկներին և բռնաբարում էին նրանց տեղում, եթե
նրանք մերժում էին իրենց հետ գնալ: Ես սարսափա-
հար էի այդ տեսարաններին ի տես: Դրանք անմարդ-
կային արարքներ էին: Նրանք մույնիսկ գրագ էին
գալիս հղի կանանց արգանդում եղած սաղմի սեռի
վրա, թրերով կտրում էին փորը ու դուրս էին բերում
չճնված մանկանը: Ես չեմ ուզում վերհիշել այդ բոլո-
րը, բայց չեմ էլ կարող այս հիշողությունները մտքիցս
դուրս բերել: Իմ ամբողջ գերդաստանի անդամները
թողեցին իրենց տները՝ մտածելով, թե պատերազ-
մի ավարտից հետո կվերադառնան: Իմ հայրը, հո-
րեղբայրները և ավագ հորեղբորորդիներն արդեն
ձերբակալված էին իշխանությունների կողմից և ետ
չվերադարձան: Լսեցինք, որ բոլորին էլ սպանել էին:
Նրանց հավաքում էին, կապում էին իրար և գլորում
էին անդունդից ցած կամ՝ թողնում էին նրանց այդ
վիճակում միմյան մահ:

Մայրս, իմ ավագ քրոջ երկու երեխաները, քույ-
րերս, մորաքույրներս իրենց երեխաների հետ միա-
սին դուրս եկանք Սևերեկից: Մոտ երկու հազար
մարդ կար թափորում, բոլորն էլ՝ հայեր: Մեր թուրք
հարևանները, որոնք թվով հայերից քիչ էին, մնացին
իրենց տներում: Մայրս իմն ու կրտսեր եղբորս աղջ-
կա շորեր էր հագցրել, որովհետև լսել էր, որ տղանե-
րին սպանում են:

Քայլում էինք ժամերով ու օրերով: Մեզ հետ
դաժանորեն էին վարվում: Ծառերը մահանում էին

* 1973 թ. ակամատես վերապրողի գրած սույն վկայությունը 2006 թ. Կահիրեում (Եգիպտոս) իմն է հանձնել վերապրողի դուստրը՝
Սոֆիա Ոսկերիչյան-Բայրամյանը:

սարսափելի ծեծի, կա՛մ կողոպուտի հետևանքով, կա՛մ է՝ որովհետև հանդգնել էին փորձել ջուր խմել: Նրանք [թուրքերը] ջուր էին տալիս, եթե փոխարենը փող էին ստանում: Երբեմն փողը վերցնում էին ու սպանում այդ մարդուն: Մի վայր էինք հասնում հինգ օրում, երբ կարելի էր հասնել ընդամենը մի օրում, որովհետև մեզ անցկացնում էին ամենադժվարացանելի և չոր ճանապարհներով՝ ջրի աղբյուրներից հեռու: Անցանք բազմաթիվ բնակավայրերով և ավաններով: Հասանք Կարաջուրում կոչված վայրը, այնուհետև՝ Եփկոյու: Ծառ ու շատ մարդիկ մահացան ճանապարհին: Հասանք մի խաչմերուկ, ուր գալիս էին այլ խմբեր ուրիշ քաղաքներից: Այդտեղ ձիավորների մի խումբ վայրագորեն հարձակվեց մեր վրա, և՛ կոտորած սկսվեց: Փոքր եղբայրս այնքան էր վախեցած, որ հանկարծ սկսեց արյուն փսխել և ընկավ գետին մահացած: Մեր խումբը բաժան-բաժան արեցին և տարան տարբեր ուղղություններով: Մորաքույրներս իրենց երեխաներով գնացին մի ուղղությամբ, մայրս իր երեխաներով՝ մի այլ ուղղությամբ: Քուրդ զինվորներից մեկը մոտեցավ մորս և ուզեց իր հետ վերցնել ինձ: Մայրս ինձ ետ քաշեց, ապա ճանաչեց այդ զինվորին և ասաց նրան, որ ես աղջիկ չեմ: Նա արդեն գիտեր այդ մասին: Նա խոստացավ մորս, որ կհոգա իմ մասին: Դա վերջին անգամն էր, որ ես տեսա մորս: Ես հետևեցի այդ քուրդ զինվորին. երբեք չեմ մոռանա այն տեսարանները, որոնց ակամատես եղա ճանապարհին: Հարյուրավոր մարդիկ էին մահացած, դիզված մեկը մյուսի վրա: Նրանք մերկ էին, որովհետև զինվորները գողացել էին նրանց հագուստները: Մի մորթված կին կար գետնի վրա՝ վիզը կտրված: Նա դեռ մահացած չէր, բայց սաստիկ արյունահոսում էր: Նա բարձրացնում էր գլուխը և նորից հետ էր ընկնում, և արյունը ժայթքում էր իր կոկորդից դուրս: Մի նորածին մանուկ կար նրա կրծքին, որը կաթ էր ծծում: Ինձ ընկերակցող մարդը հայհոյանքներ քրթմնջաց, ինձ հետացրեց մի քանի քայլ անդին և զնդակահարեց այդ կնոջը՝ տանջանքներից վերջ տալու համար: Մի ուրիշ զինվոր վերցրեց նորածին մանկանը և գլուխը փշրեց՝ մի քարի խփելով:

Այդ մարդը ինձ մի տուն տարավ: Այնտեղ երկու եղբայրներ կային. մեկը քարի էր, բայց մյուսը՝ հիստերիկ էր: Ինձ ասացին, որ ամուսն Ալի է և ես պետք է աշխատեմ այդ տանը ու ցորեն աղամ: Ես գաղափար չունեի, թե ցորենը որտե՞ղ է աճում և թե ինչպե՞ս պետք է աղամ այն: Մի լավ ծեծ ուտելուց հետո ես սովորեցի: Մի օր տանտիրուհին մեծ քանակությամբ հաց թխեց և ինձ ուղարկեց ընտանիքի անդամներից մեկի հետ մի ուրիշ քաղաք հացը աղքատներին բաժանելու համար: Ավանակների վրա հեծած մենք գնացինք այդ քաղաքը, որը մոտ քառասուն կիլոմետր հեռու էր: Քաղաքի միջով մի գետ էր հոսում: Մեծ թվով աքսորված հայեր կային այդտեղ: Իմ սեփական աչքերով տեսա, թե ինչպես էին հայերին մորթում ու գետը զցում: Այդ տեղը մի շատ բարձր,

ուղղահիգ բլուր էր, որտեղ միայն մի մեղ ճանապարհ կար՝ մի սալ անցնելու չափ: Այդ շրջանում ապրող թուրքերը զանգատվում էին, որ իրենց խմած ջուրը արյունախառն է: Սկսել էին հայերին ողջ-ողջ գետի մեջ գցել: Ինչպես ասացի տեղանքն այնքան բարձր էր, որ շատերն ընկնում էին ցած արդեն անընչացած վիճակում: Մի քանիսն ընկել էին գետի մեջ և լողալով փախչում էին: Այդ տեսնելով՝ թուրքերը սկսեցին հայերի ձեռքերն ու ոտքերը կապել ջուրը զցելուց առաջ:

Տան հիստերիկ եղբայրը շատ դաժան էր: Նա ասաց, որ ինձ ուզում է տանել խոնախ, որը մի մեծ տուն էր Նաջարուտում, մա ուզում էր գլուխն ազատել ինձանից: Սակայն այնտեղ բախտս բերեց ու գտա մեկին, որն իմ հորը ճանաչում էր. նրան «աբլա» էին կոչում: Այդ կինը ինձ իր տուն տարավ ու խնամեց ինձ: Մի որոշ ժամանակ մնացի իր մոտ:

Մի օր ես որոշեցի վերադառնալ Սևերեկ: Հասա այնտեղ և սկսեցի քայլել քաղաքում: Անցնելով մի խանութի մոտով՝ ես տեսա իմ հայրիկի աշխատասեղանը և իր փոքրիկ պահարանը: Կանգնեցի և սկսեցի երկար մայել: Սեղանի մոտ աշխատող մարդն ինձ տեսավ և հարցրեց, թե ինչու՞ եմ այդպես մայում: Ասացի, որ դրանք իմ հորն էին պատկանում: Հարցրեց, թե ես հա՞յ եմ արդյոք: Ասացի՝ իմ ամուսնը Ալի է: Բայց դուրս եկավ, որ այդ ոսկերիչը հայ էր, որը ես էր վերադարձվել աքսորյալ հայերի միջից, որպեսզի պատրաստի այն գեղեցիկ ոսկերչական զարդերը, որոնք միայն հայերի շնորհքն էին: Նախկինում քաղաքի բոլոր արհեստավորները հայեր էին: Նա խնդրեց իր տիրոջը, որպեսզի ինձ աշխատանքի ընդունի: Այսպիսով, ես մնացի այդտեղ՝ իմ ծննդավայրում: Հանդիպեցի իմ հոր բարեկամներին, որոնք հետագայում ինձ մի քարավանի հետ ուղարկեցին Տիգրանակերտ, մեր ազգականների մոտ, որոնք իմ հոր մման ոսկերիչներ էին, և նրանք ինձ ընդունեցին իրենց որդու պես: Այնտեղ մնացի վեց ամիս, սակայն մի օր ես մեկի հետ վիճեցի և որոշեցի մեկնել այդտեղից: Տիգրանակերտն ուներ չորս գլխավոր դարպասներ: Դուրս եկա այն մեկից, որն ինձ կտաներ Մերդին քաղաքը:

Մերդինից ես գնացի հարավ, որտեղից գնացք մտնեցի դեպի Հալեպ: Երկու տարի էր անցել 1915 թվից, և Հալեպն այն ժամանակ անգլիական ուժերի հսկողության տակ էր: Այնտեղ մի հատուկ վայր կար աքսորված հայերի համար: Գնացի ու մնացի այնտեղ: Աշխատեցի մի ոսկերիչի մոտ: Նա ինձ սիրում էր իր որդու մման, քանի որ զավակներ չունեի: Հալեպում ընկերներ գտա, որոնք ինձ ասացին, թե մնացել էին վերապատվելի Ահարոնի որբանոցում, որը նրանց օգնելու էր՝ որպես կամավոր զինվորներ Հայաստան գնալու համար: Ամհապաղ գնացի որբանոց և իմ դիմումը հանձնեցի:

Հալեպում պատահաբար հանդիպեցի իմ հորաքրոջը: Ըստ երևույթին, այն խումբը, որի մեջ էր եղել

հորաքույրս, ապահով հասել էր Հալեպ, մինչդեռ իմ մորս խմբին քշել էին Դեր Զոր: Հորաքույրս ուզեց ինձ իր մոտ պահել, քանի որ իր եղբայրների ընտանիքներից միակ վերապրողը ես էի, բայց ես արդեն կայացրել էի իմ որոշումը: Ոչ մի բան չէր կարող ինձ ետ պահել հայրենիքիս համար կոպելուց:

1919-ը այն երջանիկ թվականն էր, երբ քառասունհինգ կամավորներով շարժվեցինք Հալեպից Բեյրութ: Այնտեղ մնացինք տաս օր, հետո մավով գնացինք Կոստանդնուպոլիս: Մնացինք վեց օր հայերի կողմից պատրաստված մի հատուկ վայրում: Այնտեղից գնացինք Բաթում, այնուհետև՝ մինչև հայկական սահմանը՝ Սանահին: Չորս օր հետո մեզ ուղարկեցին Ալեքսանդրոպոլ և այնտեղից՝ ուղիղ Ղարս: Գեներալ Նազարբեկովը գտավ, որ մենք դեռ շատ էինք ջախել: Նա մեզ ուղարկեց Երևան՝ ավելի լավ մարզվելու:

Չորս ամիս անցավ: Սովը սկսվեց: Հանկարծ լուր ստացվեց, որ գնալու էինք Ղարս: Ղարսի ամրոցում ես Դրոյի խմբում էի: Այնտեղ լավ, փորձառու զինվորներ կային, որոնք ռումբերի ձայնից կարող էին գուշակել, թե թշնամին ինչ հեռավորության վրա է գտնվում: Զիսավոր զինվորներից մի քանիսը, ովքեր չէին ուզում կոպել, փորձեցին փախչել: Հրաման ստացանք՝ նրանց կանգնեցնել: Մի քանիսը վերադարձան:

Այնտեղ մնացինք մի քանի ամիս՝ անօգնական, սպասելով, որ հրաման կստացվի թշնամուն հարվածելու: Մի օր էլ մեզ ասացին, թե ով կարող է իր կյանքը փրկել, թող փախուստի դիմի: Մոտ վաթսույն հազար հոգի հարկադրված էին դուրս գալ ամրոցից մեկ դարպասի միջով: Մի գնդացիով թուրք զինվոր դիրք էր գրավել դարպասի դիմաց և կրակում էր դուրս եկողների վրա: Իմ ընկերներից մեկը՝ Հա-

կոբ անունով, մի դաճակ դրեց ատամների արանքում և վազեց ուղիղ դեպի թուրք զինվորը: Անշուշտ, նա հասավ այնտեղ՝ մարմինը մաղի մեմն ծակծված փամփուշտներից, բայց կարողացավ սպանել թշնամուն և ձեռքով մշամ արեց մեզ, որ կարող էինք ապահով դուրս գալ դարպասից: Ամբոխը վազեց դեպի գնացքի կայարանը, որտեղ մոտակա գյուղերի բնակչությունն արդեն հավաքված էր և փորձում էր գնացքի մեջ մտնել: Ով կարողանում էր գնացքի մի մասից կառչել՝ այն բաց չէր թողնում պարզապես իր կյանքը փրկելու համար: Գնացքը հագիվ էր անցել չորս կայարան, երբ թշնամին վրա տվեց, ոմբակոծեց, ավերեց և սպանեց մեծ թվով մարդկանց:

Եկանք Երևան: Այնտեղ սով էր, աղքատություն ու համաճարակ: Մենք չորս ընկերներ էինք՝ Արմենակը, Խաչիկը, Արթինն ու ես: Մնացինք Երևանում որոշ ժամանակ:

Կարող եմ գրքեր լցնել իմ կյանքի պատմություններով և ինձ հետ պատահած միջադեպերով:

Ավելի ուշ, որոշեցինք փախչել և գնալ Թիֆլիս, հետո Բաթում և այնտեղից էլ Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղ, Սամաթիայի որքերի կազմակերպությունից ես ստացա մի փաստաթուղթ, որ ես որք էի և ծնվել էի 1905-ին Սևերեկում, զբաղմունքով՝ ոսկերիչ: Դա այն միակ պաշտոնական փաստաթուղթն է, որ ես ունեմ իմ անցյալ կյանքի մասին: Այստեղ որոշ ժամանակ աշխատելուց հետո, մենք գնացինք Կորֆուի որբանոցը, այնուհետև՝ Սիրիայի որբանոցը և, վերջապես, 1923-ին՝ Եգիպտոս: Անկասկած, այդ նավահանգիստներում, ուր հսկա շոգենավերով գնացինք ես ու իմ ընկերները, մեզ համար փոխած կարմիր գորգեր չկային: Մենք ո՛չ անձնագիր ունեինք, ո՛չ՝ հազուստ, ո՛չ՝ փող, միայն Աստված էր մեզ հետ, որն օգնում էր մեզ վերապրել:

143 (143).

ԽԱՉԵՐ ՀԱԿՈՒԹԻ ԱՐԼԱՊՈՒՏՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1893 Թ., ԵԴԵՍԻԱ, ԿԱՄՈՒՐՋ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնած եմ Ուրֆայի Կամուրջ գյուղին մեջ: Մեր նախահայրերը զաղթած են եղել Սասունից:

Մեր պապերն լսած եմ, որ Քրիստոս աշխարհ եկած ժամանակ Աբգար թագավորն ուներ 40 տղա, որոնք իր հետ բորոտության բռնվեցան: Ոչ մի բժիշկ չէր կրնար լավացնել: Աբգար թագավոր իմացավ, թե Քրիստոս աշխարհ եկած է, կույրերուն կտեսցան, կաղերուն կքաղեցան, իր մկարիչ Թադևոսին դրկեց, որ երթա Քրիստոսին մկարը մկարի, բերի իրեն հանձնի:

Թադևոսը Երուսաղեմ գնաց, Տաճարը մտավ, տեսավ Քրիստոս քեմին վրա կքարոզել: Ուզեց անոր մկարել, բայց մկարը ծերուկի մկար եղավ: Նկարիչը կտավին մյուս երեսը դարձուց տասներկու տարեկան տղա մը եղավ: Այդ ժամանակ Քրիստոս եկավ նրա մոտ և հարցուց. - Այդ ի՞նչ կընես:

Նկարիչը ըսավ. - Տե՛ր, քու մկարդ կուզեմ հանել, չի ելներ:

Քրիստոսը առավ կտորը, երեսին սեղմեց և մկարիչին տվավ: Նկարիչը կտավը առավ ու ճամփա ինկավ: Ան չէր մկատել, թե լույսը իրեն ետևից իբր պահպան կերթար: Մարդիկ լույսը տեսնելով՝ գնացին, որ բռնեն լույսը: Նկարիչը կտեսնե, որ զիմքը պիտի բռնեն, ավերակի մը քով մեջը շուր չեղած կույր հոր մը կտեսնա, կտավը հորին մեջը կըձգե: Թադևոս գալով թագավորին մոտ, կըսե. - Քրիստոսի մկարը կույր հորը ձգեցի:

Աբգարը լսեց, հավաքեց իր տղաները: Ան քառասուն տղա ուներ, ըսավ անոնց. - Այդ կույր հորին մեջ շուր կըլլա՝ կլվանանք:

Երեսունինը տղան հավատացին, բայց փոքր

տղան չհավատաց: Թագավորը տղաներին տարավ, անոնք հորեն ջուր քաշելով՝ լողացան ու բուժվեցան: Իսկ փոքր տղուն հայրը անհիժեց, ըսելով. - Քու սե-
րունդը ասկե վերջ պակասավոր թող ըլլա:

Մինչև մեր օրերը այդ հորին մեջ միշտ ջուր կար, հիվանդները կերթային, կլավանային, Ս. Սադուրակ կոչվեր:

Ուրֆա քաղաքի մեջ կար մաև հայր Աբրահամի լիճը՝ ձուկներով լեցուն. արգիլված էր այդ ձուկներն ուտելը: Քաղաքը շատ սիրուն տեսք ուներ: Աստոր համար կոչվեցավ մայրաքաղաք: Ան իր շուրջը բավական պարտեզներ ուներ, այգիներ: Օդը մաքուր էր, ջուրը՝ առողջարար ու բուժիչ: Կար երկու հիվանդանոց, մեկը քաղաքիցն էր, մյուսը՝ գերմանական:

Ես ունեցել եմ հիմա հորաքույրներ, երեք հորեղբայրներ և հայրս:

Մենք երկրագործ և պարտիզպան էինք: Ուրֆայից մի ժամ հեռու Կամուրջ հայաքմակ գյուղն էր: Եկեղեցի, դպրոց ունեինք: Հազար ընտանիք հայ քրիստոնյաներ էին ապրում: Մենք ունեինք տներ, պարտեզներ, այգիներ, ոչխարներ, ձիեր: Աշխատում, ապրում էինք մեզ համար:

Ես ծնված եմ 1893 թ.: Իմ փոքր ժամանակս կապտմեին 1895-ի տխուր դեպքերուն մասին: Մայրս լալով կպատմեր. որ իր երկու քեռիները Ուրֆայի մեջ սպանված են, մեծը՝ Հակոբը, ամուսնացած էր, փոքրն ալ՝ երիտասարդ: Կառավարության կողմե հրաման կուգա, որ հայերուն զենքերը հավաքեն: Հազար ութ հարյուր մարթին հավաքեցին հայերեն: Չունեցողներուն ստիպեցին՝ զենք և տալ: Սուլթանը հրամայած էր բոլոր հայերին ջնջել: Որպես հարձակման նշան հրացան կարձակեն, թուրք զինվորները և ամբոխը կխուժեն հայկական թաղը ու կսկսին կոտորել: Կացիներով կխորտակեն դուռները: Բնակիչներուն մեկիկ-մեկիկ դուրս կքաշեն, գազանաբար կմորթեն: Մեր տան մեջ առ ձեռով քառասուն հոգի կսպանեն: Ծանոթ շեյխ մը հրամայեց. «Ձեռքերը, ոտքերը կապել, ոչխարի պես բերել ինձ մոտ»:

Հարյուրն ավելի մարդոց ձեռքերը և ոտքերը կապելով՝ ոչխարի պես կոկորդներեն կմորթեն: Մարդիկ իրենց հոգիները ազատելու համար ջրհորները կիջնային, թուրքերը ասորճանակով կկրակեին: 1895-ի դեկտեմբերի 19-ի վայրենի մսագործությունը կտեսնե մինչև կեսօր:

Օտարք զիշեր ութ հազար հայ կիներ և երեխաներ եկեղեցիին մեջ կտեղավորվին: Թուրքերը երեսուն թիթեղ քարյուղով կվառեն եկեղեցին և միջի մարդկանց, երեք հազար հայ կսպանեն կացիմով:

Այն ատեն կամուրջցիները ժողով ըրին, ով որ զենք ունի, թող հանե, հսկե գյուղի ճամփաները:

Մեր գյուղի դիրքը լավ էր, կոնակը՝ լեռ, դիմացը՝ դաշտ, տասը ժամ հեռուեն եկողին կարելի էր տեսնալ, իսկ գյուղը մի ճամփա ուներ: Գյուղի տանիքներուն վրա քարե պատնեշներ շինվեցան, մաս մը երիտասարդներ գացին պարտեզներուն մեջ դիրք

քոնեցին: Թշնամու մեծ բազմությունը ձիով, ոտքով, ուղտով մեզ վրա կուգային, որ սպանեն, մեր ունեցածը թալանեն:

Մեր տղաները պարտեզներուն մեջեն կրակ բացին: Հեռուեն տեսանք, որ իրարանցումը ինկած է խուժանին մեջ: Անոնք վախեն հեռացան:

Մենք սկսանք մեր ապրուստը հոգալ՝ ցորեն ցանել, քաղել, աշխատիլ, մեծ ու փոքր միասին: Ես ալ փոքր հասակիս սկսա ծնողներիս հետ մե՛յ մը պարտեզը, մե՛յ մը այգին մշակել, մեր ուկերը կարածացնել:

Մենք և հորեղբայրներս մեկ բակի մեջ կապրեինք: Մեծ հորեղբայրս՝ Խաչերը, ուներ չորս տղա, երկու աղջիկ: Մյուս հորեղբայրս՝ Հայրապետը, ուներ երեք աղջիկ, երեք տղա: Անոր ցորեն ցանած տեղը սղոցով վիզը կտրած են: Երրորդ հորեղբայրս՝ Դավիթը, հիմա աղջիկ ուներ: Ան շատ քաջ էր: 1915 թ. դեպքերի ժամանակ անոր բանտարկեցին, տարին կախեցին:

Հայրս՝ Հակոբը, սիրված էր բոլորի կողմից: Երբ գյուղում կոխվ կըլլար, հայրս կերթար և կհաշտեցներ, որ կառավարության ձեռքը չիյնան:

1915 թ. հոկտեմբերին կառավարական հրաման եկավ, որ ամեն հայ ընտանիք՝ թե՛ հարուստ, թե՛ աղքատ, պիտի տեղահանվի: Մայրս ինձի և եղբորս աղջկա հագուստ հագցուց, գլուխներուս լաչակ կապեց, որպեսզի տղա ըլլալմիս չիմացվի: Ըսին թե՛ ամասունները մի ծախեք, ձեզ պիտի տեղափոխենք Ռաքքա:

Ծամփա ելանք, մեծ ու պզտիկ մի բազմություն, բոլորը տկար, հոգնած, ամբողջ ամառ անդադար աշխատել էին իրենց գոյությունը պաշտպանելու համար, ձմեռվա պատրաստություն էին տեսած, հիմա ալ արդեն ձյունը գետինը ծածկած էր: Ծամփին թուրքերը հարձակվեցին մեր քարավանին վրա, թալանեցին մեր ամասունները ու տարան: Եկանք, հասանք անապատը: Հոն ուրիշ տեղերից ալ աքսոր բերած էին, միացուցին մեզի: Բոլորիս քջեցին Ռաքքա, անկից ալ՝ Սապգա: Քեռիկս ճամփին մտավ: Այդտեղից հասանք Մադուանթային: Դեր Ջորեն թալանելով, սպանելով մեզ տարան Պըսերա Խաբուր գետի վրա: Ծառ կիներ և աղջիկներ ջուրը նետվեցան ու խեղդվեցան, որ թուրքի ձեռք չանցնին: Հայրս արաբերեն գիտեր: Ան մի մարդու դրամ խոստացավ և խնդրեց, որ հոն մնանք: Այդ արաբը մեզ տարավ իր բակը: Առավոտ, երբ գաղթականները ճամփա պիտի ելնեին, տեսան, որ մենք չկանք, ըսեր են՝ մինչև Հակոբենք չգամ մեզ հետ, մենք չենք երթար: Այնպես որ, մեզի եկան գտան, միացանք անոնց, շարունակեցինք մեր ճամփան դեպի Սուվար:

Սուվարից հեռո Խաբուր գետից անցանք, եկանք Աբու Համդա, ջուրը աղի ու լեղի էր: Ժողովուրդը թութի մման թափվեց գետին, խեղճերը ալ ուժ չունեին: Ծարունակեցինք մեր ճամփան, հասանք Այնըղազալ: Այնտեղ հորեղբորս կինը և աղջիկները մեռան:

Մենք գնացինք Թըլիֆաֆաթ, շատ մեծ գյուղ էր, հոն շատ հայեր մնացին: Մենք շարունակելով՝ հասանք Ասորեստանի մայրաքաղաք Մուսուլ: Երբ որ այդտեղից ելանք, հայրս հիվանդացավ:

Անցանք Խաբուր գետի տախտակե կամուրջով, հասանք Նեպիեռու: Մեզի տարան մի մեծ խան: Ես աչքովս տեսա մի խոր փոս կար, մարդկանց ողջ-ողջ կքաշեին ոտքերեն, կտանեին, այդ փոսին մեջ կձգեին:

Բավական մնացինք այդտեղ: Հորս Մուսուլ դրկեցինք, որ բուժվի: Հոն հայրս, քանի որ արաբերեն գիտեր, ծանոթացել է մի հարուստ մարդու քարտուղարի հետ: Ան ըսել է հորս՝ գնա ընտանիքդ բեր: Հայրս եկավ Նեպիեռու: Այդտեղ հինգ տարեկան եղբայրս խոլերա եղավ ու մեռավ, հորեղբորս տղի կինն ալ մեռավ՝ թողնելով երկու աղջիկները հորս խնամքին:

Մուսուլից դեպի Քարքութ պիտի քշեին մեզի, բայց հայրս զինվորներուն դրամ խոստացավ, որ մեզի ազատ արձակեն: Գիշերվա ժամը երկուքին զինվորը եկավ, դուռը բացավ, և մենք դուրս եկանք այդ զվելի հոտած որջից:

Այդքան մեծ ընտանիքեն մնացին Դավիթի երեք տղան ու մի աղջիկը, Խաչերի երկու տղան և երկու որբ աղջիկները, Հայրապետին երկու տղան, մի աղջիկը, հայրս, ամոր երկու տղաները և երկու աղջիկները: Մի խոսքով՝ երեսունհինգ հոգի մեզ ընտանիքեն մնաց տասնյոթ հոգի: Դավիթ հորեղբորս զավակներուն, Խաչերի երկու տղաներուն մի արաբ կտանի կապանի, երկու աղջիկներեն փոքրին կթրքացնեն, մեկը աքսորեն վերջը եկավ մեզի գտավ: Մենք ի վիճակի չէինք զինքը պահելու, հորեղբայրս իր հետ ամոր տարավ Բաղդադ, մինչև այսօր իրեն չենք տեսած:

Հայ ազգությունը այսպես ցիր ու ցան եղավ: Բոլոր ազգությունը՝ մոլորված գառներու պես, գալլերեն կփախչեինք, աղվեսներու ճանկը կիյնայինք:

Քյուրդը, որ հորս հետ խոսած է, երկու զինվոր փախստական կդրկե, մենք ալ իրենց հետ մինչև գյուղին մոտեցանք, մեզի ցույց տվին, իրենք մեզ թողեցին ճամփին, գնացին: Անձրևը կտեղա, մենք՝ պատասպարվելու տեղ չունեինք, թրջվել էինք, Հայրապետ հորեղբորս չորս երեխաները մեզի հետ են, մենք ալ հինգ հոգի ենք՝ մաս հայրս, մայրս: Հայրս ըսավ. - Երթամ գյուղից անասուն բերեմ, ձեզի տա-միմ:

Հայրս և մեծ եղբայրս մինչև գյուղ կհասնին, Վանից աքսորված քյուրդերը, Անդրանիկ զորավարի ձեռքեն փախած, հայերին կողոպտելով ու սպանելով, կուգան հորմես դրամ կուզեն: Ըսել են՝ ձեր ընկերներուն սպանեցինք, ձեզի ալ կսպանենք ու կսկսին հորս ծեծել, կիսամեռ վիճակի մեջ կթողուն կերթան: Հայրս, որ արաբերեն գիտեր, մի կերպ կերթա այդտեղի լիազորին կխնդրե, ամոր կնիկին ոտքերուն առաջ կչոքի: Անոնք երկու էշ կուտան եղբորս, որ մեզի բե-

րի իրենց տունը: Մենք գնացինք էդ լիազորին տունը, կրակ ըրին, մեր հագուստները չորցուցինք, մեր մարմինը տաքացավ, ուտելիք տվին, կերանք: Հայրս ըսավ՝ Նարկիզի գյուղը պիտի երթանք: Մարդը մեզի կառքով Նարկիզի գյուղ հասցուց: Մեզ այնտեղ լավ ընդունեցին: Մի մարդ աշխատանք տվավ: Բայց մենք ի վիճակի չէինք աշխատելու: Մեզ տեսնողը կըսեր, թե շուտով պիտի մեռնին, քանի որ անոթի, ծարավ ու հոգնած էինք:

Էդ մարդը մի մամակ գրեց գյուղապետին և կառքով մեզ դրկեց ասորիներու գյուղը՝ Թըլիֆաֆաթ: Նամակը գյուղապետին տվինք, տատիկես մնացած մի գիրք կար, մայրս տվեց նրան: Նա գիրքը համբուրեց, դրավ գլխուն: Ան մեզի տեղ տվավ, այդտեղ ապրեցանք, զորացանք, լավացանք, լեզուն սորվեցանք, երկու տարի հոն մնացինք:

Մի օր հայրս ըսավ՝ երթանք Մուսուլ, տեսնանք ովքե՞ր ողջ մնացեր են: Ու իջանք Մուսուլ. կամուրջի վրայեն մեկը կպոռա ու կփաթաթվի հորս: Ան մեր դրացիին տղան էր:

Հորեղբորս տղաները եկան, մեզի տարին Գարա-հուշ, ձմեռը այնտեղ անցուցինք: Մուսուլից քառասունութ կիլոմետր հեռու, մի շատ հարուստ մարդ կար, Սապումչի բել կըսեին: Ան ուներ շատ գեղեցիկ պարտեզ, մեջը պտղատու ծառերով: Ան մեզ որպես բանվոր ընդունեց, առանց դրամի կաշխատեինք: Հայրս բամբակ ցանեց: Այդտեղից դուրս եկանք, բաժանվեցինք հորեղբորս երեխաներից, բայց սովը մեզ մեղեց:

Մեր ընտանիքով ճամփա ելանք: Ծառ կվախանայինք, որ հայ ըլլալնիս իմանան, գետինի քարերը մեզի թշնամի կկարծեինք: Գիշերը մաղարայի մեջ քնեցինք: Մաղարայի մոտը աղբյուր մը կար: Աղբյուրի վրա հայերեն գրված տառեր կային: Մեծ քույրս ըսավ՝ այստեղ հայու գյուղ եղած է և բոլորին սպանած են: Լեռներուն մեջեն գնացինք, տեսանք մի քանդված խանութ: Առավոտը շարունակեցինք մեր ճանապարհը դեպի Ժիզրաբոդան: Ժամփան ինչ որ չորցած անասնակեր ուտեին՝ փորեղնիս դուրս չէր ելնում: Մի գյուղ հասանք, հեռուեն եկեղեցին երևում էր: Մոտեցանք, մտանք մի տուն, բայց մեզի տեղ չտվեցին, քշեցին գոմը: Փոքր քրոջս ձեռքը մի մատանի կար, տանտիրոջ աղջիկը մատանին կուզե, քույրս կըսե, թե քիչ մը հաց տուր: Աղջիկը կտոր մը հաց կուտա, մատանին կառնե: Աղ կտոր մը հացը վեց հոգու մեջ բաժնվանք: Առավոտ նորից քալել սկսանք: Ամոթի, ծարավ հասանք Փեշխաբուր մի մեծ գետի: Արաբ զինվորներու մի խումբ ձիավորներ պիտի երթային Ժիզրաբոդան: Գետը մտան, մենք ալ մտանք, հայրս առաջ մտավ, հետո՝ եղբայրս, հետո՝ ես: Քույրս, մայրս և փոքր քույրս ջուրին մյուս ափին մնացին: Հայրս ելավ գետից, եղբայրներս ալ ելլալու մոտ էին, մեծ քույրս տեսավ, թե զիս ջուրը կտանի՝ գոռաց. հայրս, եղբայրս հասան, ձեռքես բռնեցին, դուրս քաշեցին: Տեսան, որ ջուրը քրոջս ալ պիտի տանի, հորս

ձեռքը մի փայտ կար, ուժ տվա՛վ փայտի՛ն, ամոր ալ ջուրե՛ն դուրս քաշեց: Հայրս գիտեր լեզուն և օրենքնե-րը՝ գոռաց արաքերե՛ն. «Պատիվ ունեցողը թող օգնե»: Զինվորները օգնության հասան: Զեռք-ձեռքի բռնեցին, քրոջս ջուրե՛ն հանեցին: Զինվորներե՛ն մեկը իր վրայի աքան հանեց, հորս տվա՛վ, ըսա՛վ. «Ա՛ն, տուր աղջիկներդ թող փաթաթվի՛ն, որ չմրսի՛ն»: Զի մըն ալ հորս տվա՛վ, ըսա՛վ «Կի՛նդ ու աղջիկդ գնա քե՛ր»: Հայրս ձիուն հեծա՛վ, գնաց գետի ափից մորս ու քրոջս բե-րա՛վ: Հայրս շնորհակալություն հայտնեց:

Երկու օր էր, ինչ մեծ եղբորս փորը կցա՛վեր, փորը դուրս չէր եկա՛ծ: Ըսա՛վ՝ ալ չեմ կրճար քալել: Հայրս ամոր մոտը մնաց: Մե՛նք գնացին, Տիգրիս գետը մա-վակով անցանք. այն կողմը Ժիգրաբողան քաղաքն էր: Եղբորս հայրս բերա՛վ, մտանք քաղաք: Վեց հո-գի մի անկողին ունեի՛նք: Զմեռը ցուրտ էր: Հունվար ամիսն էր: Մի էշ ճամփից գտանք, մեր շորերը վրան բարձանք ու գնացին: Մի կնկա հանդիպեցինք, հար-ցուցինք. - Մի տեղ, մի խամ չկա՞, որ այնտեղ մնանք:

Կինը ըսա՛վ. - Հայրի՛կ, մի՛ երթաք խամ, այդտեղ հայերուն ապանեցին, հորերը լեցուցին:

Մե՛նք ալ քյուրդերե՛ն գիտեի՛նք, մեծ քույրս ըսա՛վ. - Հայրի՛կ, ադ կնկան խոսքը լսե:

Կնկան հետը գացինք, մի մեծ բակ մտանք: Միայն մե՛նք էինք: Այդ գիշեր հո՛ն մնացինք: Հորս քովը մի մաճիտ դրամ կար, մայրս դրկեց, որ չիգայար առնե: Մսավաճառը ըսե՛ր է՝ հայերե՛ն մի խոսեք: Քանի որ ինքն ալ հայ կըլլա: Հայրս ջիգարը բերա՛վ, մայրս խաշեց, ջուրը խմցուց եղբորս, փորը դուրս եկա՛վ:

Մե՛նք առտու ճամփա ելանք, հասանք մի գյուղ: Մի տունի մոտեցանք, մի տղամարդու ձայն քյուրդե-րե՛ն կըսեր. «Քաճըրի ձայն կուգա». այսի՛նքն՝ հայ կա: Մե՛նք փախանք: Ծանապարհի՛ն հանդիպեցինք ուղ-տերու քարավանի: Քարավանապետը մեզ տարա՛վ, սեղան դրեց, ուլ մորթեց, ձավարով փլա՛վ հյուրասի-րեցին:

Առավոտ իրենց հետ ճամփա ելանք, մեզի որպես պաշտպան տեր կեցան, եթե մեզմե մեկը չէր կարող քալեր, ուղտերուն վրա կնստեցունեի՛ն, որ ճամփին չմնանք: Իմ ոտքերը ուռած էին քայլելե՛ն, ուղտին վրա նստեցուցին, մինչև Մըսպետին եկանք: Մայրս և քույրերս մեզմե առաջ եկա՛ծ հասա՛ծ էին, ջաղաց-քի ետևը մեզի կապասեի՛ն: Փոքր քույրս դեպի գետը կվազե, մեծ քույրը կկանչե. - Աղջի՛կ, եկու՛ր, եթե իմանան, որ հայ ես՝ կապանեն մեզ:

Այդտեղից ջաղացքի միջից մի մարդ կելլա, կի-մանա, որ հայ ենք, մեզի առին իրենց քովը: Հայրս արդեն անճանաչելի է դարձած: Ամոր քովն մի ձիավոր կանցնի, հայրս անունը կուտա. «Ինճիներ Մովսես է՛ֆենդի» կըսե: Զիավորը կկանգնի, կտեսնա գեղեցիկ Հակոբը ինչ է դարձած: Հայրս մեկ ոսկի կու-տա, կպայմանավորվի՛ն, որ վաղը հանդիպի՛ն իրար: Մե՛նք սկսանք գերմանացիներուն քովը երկաթգծի շինության վրա աշխատիլ, բոլորս՝ մեծ ու պզտիկ:

Հորեղբորս՝ Դավիթի հինգ զավակները, Հայրա-

պետ հորեղբորս մի աղջիկը շարունակեցինք աշխա-տելը: Հրաման ելա՛վ, որ անգլիացիները եկան, ամեն հայ իր տունը թող երթա: Գերմանացիները փախչում էին, արաքները անոնց ետևե՛ն ընկնում էին, մինչև լույս կրակում էին հրացաններով, արաքները թալա-նում էին:

Անգլիացիները հարյուր քառասուն վագոն որ-բեր և որբեայրիներ լեցուցին, չոր ուտելիք տալով, քշեցին դեպի Հալեպ: Այդ որբերը հետո ցիրուցան եղան աշխարհի բոլոր կողմերը: Մե՛նք ալ անոնց հետ եկանք Արաբիստանի, հետո Սուրում և Ուրֆա գնացինք: Մի թուրքի տուն մնացինք մի գիշեր: Հե-տո եկանք Կամուրջ: Մեր տունները քարոքանդ, թուր-քախոս մուհաջիրներ, չեչեններ ու չերքեզներ և այլ ազգեր եկեր մտեր էին: Տուններուն առաստաղների գերանները, դռները, պատուհանները վառեր էին, սենյակներուն պատերը սեփ-սև էին:

Մեր ընտանիքե՛ն ի՛նը հոգի էր մնացել: Քանի մը հայ ընտանիքներ, որ թուրքացած էին, մնացեր էին Կամուրջ գյուղի մեջ: Հայ երիտասարդները, որ իրենց զինվորական ծառայությունը լմացուցեր, եկեր էին, սկսան շինել ավերակները: Սկսանք աշխատիլ: Այդ տարիներուն շատ թանկություն էր, դժվար էր ապրուստ ճարելը: Անասուններ գնեցինք: Սկսեցինք հողը վարել: Ուրֆացիները Հալեպից եկել էին, բայց ամեն ինչ ավերակ էր: Այդ օրերուն իսկապես խե՛ն-թանալու տեսարան էր: Երբեմն մարդիկ իրենց ավե-րակ տունները մտնելով՝ լաց էին լինում, կանչում էին իրենց նահատակված սիրելիներուն անունները: Այդ վիճակը երկու տարի տևեց: Ստիպված անոնք հաշտ-վեցան կացության հետ և սկսան իրենց տունները մո-րոզել:

1919 թ. սկիզբը Իրաքի անգլիական իշխանությու-նը դյուրություններ կուտար հայ գաղթականներուն, որ դառնան իրենց երկիրը: Երբ հայերը գյուղ մտան, շատերուն ծունկերը ծալվեցան՝ տեսնելով ավերակ-ները: Քանի որ անօրենները քանդել էին տունուտեղ: Ժամանակի ընթացքում արյուն-քրտինքով հասցու-ցած ծառերը արմատախիլ էին արել: Մե՛նք հարյուր յոթանասուն ընտանիք էինք:

Վերջապես ամերիկացի աղջկան մը ներկա-յությունը այդ օրերուն Ուրֆայի մեջ օրհնություն մը եղա՛վ: Եվ հակառակ իրենց կարճ գործունեությանը արժանի դարձան առաքելատիպ միսիոներուհիները՝ միսս Օտտոլը, միսս Քարեն Եփփե, որը հիվան-դացել էր Դամըմարքա գնաց բուժվելու, քանի որ 1915 թ. դեպքերը շատ ցնցեցին զինքը: Ան շատ հա-յեր կերակրած ու ազատած է: Թող լույսերուն մեջը պատկի:

1920 թ. թուրքը հույներուն հետ սկսա՛վ կռիլի: Հա-յերուն սկսան բանակ տանիլ: Արդեն անգլիացիները գնացել էին, ֆրանսիացիներն էին եկա՛ծ: Անոնք վեց հարյուր հոգի էին: Չորս տարի հայերը մի քիչ շունչ քաշեցին: Խորամանկ թուրքը ուզեց քաղաքից դուրս հանել հայերին:

1920 թ. մարտի 9-ին սաստիկ ձյուն կուգար: Ապրիլի 6-ի գիշերը ֆրանսիական բանակատեղեն լուր եկավ, որ ֆրանսիացիները ծանր կացության մեջ են, ոչ ոք կրճար երաշխավորել՝ ֆրանսիացիներու երթալեն վերջ թուրքերը պիտի խնայե՞ն հայերուն:

Ապրիլի 10-ին, կեպիշերին ֆրանսիական զինվորները թուրք ժանդարմներու առաջնորդությամբ ճամփա կիցնա՝ Աքաբայի և Սուրուճի ճամփով հասնելու համար Թեղապետտի իրենց բնակատեղին: Երբ ֆրանսիական դրոշակը վար կառնեն, հարյուրապետ Սարժու գնդակ մը կպարպե ուղեղին ու կիյնա: Այս քաջ զինվորը չէր հանդուրժած ֆրանսիական ազգին հասցված այդ անպատվությունը:

Հայությունը այս սպասումին մեջն էր, երբ Թուֆուսուրի շրջանի դիրքերեն թուրքիկները լուր բերին, որ Աքաբայի կողմեն զենքերու ձայներ կլսվին: Պարզ է, որ կոնի կար՝ թուրքերը ծուղակի մեջ էին ձգած ֆրանսիացիներուն: Ժամ մը վերջը ահագին խուժան թուրք չեթեններ Հալեպի ճամփայեն կտտենային քաղաքին՝ սվիմներու ծայրը անցուցած ֆրանսիացի զինվորներուն զլուխները, քանի որ ֆրանսիացիները՝ հինգ հարյուրից ավելի զինվորներ, ձիավոր ժանդարմներով առաջնորդվում էին և Աքաբայեն անդին՝ Ծապաքեի ձորի մեջ խույս տված էին: Նախապես դիրք բռնած թուրքերը անակնկալի բերած էին ֆրանսիացի զինվորներուն և կոտորած: Պաշարվող ֆրանսիացի զինվորները կռված էին մինչև արյան վերջին կաթիլը և ինկած: Այդ կռվի մեջ հերոսաբար ընկած էին մահ ուրֆացի համալսարանական Հովհաննես Չալյանը և Արմենակ Աբաջյանը:

Իսկ ամերիկոսներուն ներկայությունը այդ օրերուն Ուրֆայի մեջ օրհնություն մըն էր: Ամերիկյան օգնությունը շարունակվեց մինչև 1922 թիվը: Նրանք բացեցին գործարաններ՝ տղամարդկանց համար, իսկ կիներու համար՝ ձեռագործի արհեստանոցներ, որ աշխատեն, իրենց ապրուստը հանեն: Ուրֆայի որբերուն ալ տեղափոխեցին Սուրիա, Լիբանան:

Ֆրանսիացիին երթալեն վերջ ցորեն ցանեցինք, բայց մորեխը եկավ, ցորենը կերավ: Մի օր հայրս քաղաք գնաց, մի ծանոթի հետ խոսելու ժամանակ ասել է. «Այս տարի մեր արտերը թոփ նետեց, մեր ունեցածը կորավ»: Խանութին մեջը մի թրքացած հայ պատկած կըլլա, կլսե, կերթա կառավարությանը լուր կուտա, թե. «Հակոբ աղան ըսավ, թե ֆրանսացի թոփերով եկած է Սուրուճ, որ Ուրֆան խփե»: Աստված լիակությունը տվի, հորս բռնեցին, բանտը դրին, որպես քաղաքական բանտարկյալ:

Մենք՝ երկու եղբայր, մեզ պահեցինք, բանտի մեջ ալ հորս պահեցինք, որ չտկարանա: Վեց ամիս հետո Տիգրանակերտ դրկեցին, որ դատը էմտել ըլլա:

Եղբայրս մարդ տեսավ, դատախազին դիմեց: Եղբորս բերեն Խուստաֆա Քեմալին դիմում դրկվեց, որ մեր հորը ազատեն: Բայց հայրս երեք ամիս բանտը մատավ: Քանի մը ամիս վերջ Աքամի փաշան Խուստաֆա Քեմալի խորհուրդով եկավ մեր Կամուրջ գյուղը: Աքամի փաշան ըսավ ժողովուրդին՝ «Ձեր հողերը մեզի տվեք»: Հայերը չհամաձայնվան: Խուստաֆա Քեմալը հրաման տվավ, որ իսլամի գտնված տեղը ուրիշ ոչ մեկը իրավունք չունի: Սկսեցին մեզ նեղություն տալ, ծեծել: Ստիպված յոթ ընտանիքով դուրս եկանք, հասանք Ջարաբլուս: Այնտեղ մեր անասունները ծախեցինք: 1925 թվին կառքով Դեր Ջոր գնացինք, հորաքրոջս տղաները իրենց ընտանիքով էմտել էին ապրում: Սկսանք պարտիզայանություն ընել արաբներուն մեջ: Հետո Թուրքում գացինք, սկսանք պատ շարել, քյարփինը կտրել: Եղբայրս մալարիա բռնվեց ու գնաց Ռաքքա, քանի որ քեռիներս հոն կբնակվեին: Հետո Դեր Ջոր գնացինք: Ֆրանսիական զինվոր դարձանք ես ու եղբայրս, գացինք Դեր Ջոր աշխատեցինք:

1931 թ. հայոց վարդապետները գնացին աքսորավայրը, հայերուն ոսկորները հավաքեցին: Դեր Ջորի մեջ հողամաս առին, ոսկորներուն վրա հիմք դնելով օճեցին, եկեղեցին պատեցինք: Այդ տարի Գյուլբենկյանին կինը մեռած էր, անոր անունով Մալիամ Աստվածածին կոչվեցավ:

144 (144).

ԽՈՐԵՆ ԱՔԼԱՊՈՒՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1893 թ., ԵԴԵՍԻԱ, ԿԱՄՈՒՐՋ ԳՅՈՒՂ)

Ես տասնվեց տարեկան էի, երբ Դեր Ջոր էլանք: Մեզ բերեցին Բըսերու: Ադ Դեր Ջորեն ութ ժամ հեռու էր: Անտեղ տախտակից քյոփրի կար, տակեն խարուր գետը կանցներ: Մենք երկու ջարդ տեսանք՝ մեկը 1915-ին էր, մեկն ալ 1921-ին: 1915-ին մորեն գերմանացին էր մեղավորը, ամ էր կազմակերպողը: Աքսորի ժամանակ գերմանացիները ճերմակ հաց կուտեին, հացին փորը կնետեին: Տեսան, որ մենք սոված ենք, էդ հացին փորերը սկսան ոռներուն քսել, հետո նետել, որ մենք չուտենք: Կհիշեմ խարուր գե-

տի վրա երկու կիլոմետրի չափ տեղ հայ ջահելներուն տկլոր դիակները լողում էին Բըսերուից մինչև Օղդոդադի: Օղդոդադի ըսված տեղը հավաքված էին մոտ յոթանասունհինգ հազար հայ՝ մանր, մեծ, աղջիկ, կնիկ: Վայրի թուրք ժանդարմները շրջապատած էին մեզ: Մեր ընտանիքեն տասներկու հոգու խփեցին, մեղցուցին: Անա-բաբա գյումի էր: Դեր Ջորը հայերու դասաքիսանն էր: Որ հայը որ Դեր Ջորին կողմը ընկավ՝ կորավ գնաց, որը ընկավ Դամասկոսի կողմը՝ ազատվավ: Չեչենները մեր հայ ժողովրդին տանում

էին, ջարդում, փշրում, ոսկիները առնում:

Օր մը ժանդարմները էկան հորս տարին արաք Մըսլըտ փաշային մոտը: Փաշան տեսավ, որ հայրս լավ արաքերեն է խոսում, հարցրեց. - Դու հա՞յ ես:

- Բնիկ Ուրֆայի Կամուրջ գյուղեն եմ:

- Արի՛ դու մի՛ երթա, քու տղերքով մնացեք հոս, ես հող կուտամ կցանք:

Հայրս ըսավ. - Չէ՛, ես իմ ազգի հետ պիտի էրթամ:

Մինչև Մուսուլ մեզ կպնող չեղավ, բայց սովից կոտորվեցինք: Մեզ բոլորիս տանում պտտեցնում էին: Հետո նորեն բերում էին նույն տեղը, որ ժողովուրդը հոգնի:

Մուսուլի շրջապատում ասորիների գյուղեր կային, մենք՝ ուրֆացիներս, չորս տարի հոն մնացինք: Հետո եկան ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ մտան, 1918 թվին գերմաններ ու թուրքը պարտվեցին: Մեզ լցրին տավարների վագոնը, ասին՝ ամեն մարդ թող էրթա իր երկիրը: Գացինք, որ նույն թուրքերն են հոն: Մայրս չուզեց ներս մտնալ, հետո չեչեններին հանեցինք, մտանք մեր տուններն ներս: Տեսանք, որ չեչենները գեյթունի ծառերը կտրատում էին, որ հայերուն վնաս ըլլա: Պապաս գնաց քաղաքի մեծի մոտ: Ան հարցրեց հորս. - Հա՛, Հակոբ աղա, ի՞նչ կա գյուղեն:

- Ի՞նչ կա, չեչենները կտրատում են գեյթունի ծառերը:

Մարդը նստավ մամակ մը գրեց, տվավ ինձ: Տարի տվի չեչեններուն: Նամակին մեջը գրված էր. «Հայերուն ձեռք չտալ»:

Մի օր մի թուրք էկավ հորս ըսավ. - Քո գեյթունի

քաղերը ինձ պիտի տաս, թե չէ՝ գլուխդ կուտեմ:

Մեկ էլ էկան, թե Աթաթյուրքի հրամանն է, հորս պիտի տանին, որ կախեն:

Ես արդեն մեծացել էի, մեր այգին ծախեցի, որ պապայիս ազատեմ:

Դատախազի մոտ գնացի: Դատախազը էլավ դուռը բացեց, հարցուց. - Դու ո՞վ ես:

- Ես Աթուրքունի տղան եմ, - ըսի:

- Չըլի՞ Հակոբի տղան ես:

- Հա՛:

Դու մի ասա, մա էլ հորս ծանոթն էր:

Սկսա պատմել, որ հայրս Դիարբեքի թանգն է:

Մարդը հանեց, ոսկիներ տվեց, ըսավ. - Գնա՛, աս դրամով ինչ ծախել ես, ետ վերցրու: Պապադ ժամանակին մեզի շա՛տ լավություններ ըրած է: Ես քու բերնեղ մամակ մը կգրեմ Մուստաֆա Քեմալ փաշային. - Նամակը ինձ կարդաց: Հետո շտապ դրկեց:

Աթաթյուրքը Անկարայեն հեռախոս կբանա Դիարբեքի, կըսե.

- Աթուրքուն Աթոջին ազատեք, տուն ուղարկեք:

Բանտապահները կըսեն. - Աթուրքուն Աթոջ, գնա՛, Աթաթյուրքին աղոթե, որ քեզ ազատեց:

Հորս կազատեն:

Հետո 1921 թ. Աջամի փաշան եկավ Սաուտի Արաքստանեն: Աթաթյուրքը ասեց. «Թուրքին գտնված տեղը, ուրիշ ազգ գտնվելու իրավունք չկա»: Հետո եկան մեզ Սուրիա աքսորեցին, քանի որ Բեյրութն ու Սուրիան ֆրանսիացոց ձեռքին էր, իսկ Եգիպտոսը՝ անգլիացու:

145 (145).

ՆՎԱՐԴ ՊԵՏՐՈՍԻ ԱԲԼԱՊՈՒՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԵԴԵՍԻԱ, ԿԱՄՈՒՐՋ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ 1903 թ. Ուրֆայի մեջ: Մայրս ալ Ուրֆա ծնած է և տառը տարեկանին զրկված է հորից ու մորից: Իրենց ընտանիքը վեց հոգուց բաղկացած է եղել և մնացել են չորսը՝ երեք աղջիկ, մեկ տղա: Հայրը՝ Թադևոսյան Մկրտիչը, դասատու, կրթյալ մարդ էր: Երբ Մկրտիչը կմեռնի, հարազատները նրա երեխաներին կվերցնեն կպահեն: Մեծ աղջկա անունը Լուսյա էր, իսկ մյուսը՝ Խանում, որը հետո իմ մայրը պիտի լիներ, և մյուս քույրը՝ Եղսա, եղբայրը՝ Կարապետ, որին հորեղբայրը կառնի, իր զավակներին հետ կտանի Ամերիկա: Խանումը կմնա քեռու մոտ: Քեռին կառավարական պաշտոնյա էր: Միսս Քարեն Եփին Մայրիկը Եղսային իբր աղջիկ պահած է: Երբ մա դպրոցը կավարտե, նրան կդրկե Այնթապ՝ կրթութունը շարունակելու: Եփին մայրիկը նրան կամուսնացնի մի լավ երիտասարդի հետ, նրա օծիտն էլ բերել կուտա Գերմանիայեն:

1915 թ. Խանումը տասներկու տարեկան կըլլա, կմշանան մի երիտասարդի հետ, յոթը տարի մշանված կմնա, բայց փեսացուին չի տեսնար, միայն տա-

ղավարներին կուգան, նվերներ կբերեն:

Մայրս կպատմեր. «Մեծ Զատիկ էր: Քեռիկիս աղջիկները եկան, որ միասին եկեղեցի երթանք, քեռեկինս հիվանդ էր, իրենց հետ գնացի: Երբ եկեղեցիին մոտեցանք, մեզմե առաջ երեք երիտասարդ կերթային: Քեռուս աղջիկները սկսան խնդալ: Հարցուցի, թե՛ ինչու՞ կխնդաք, ըսին՝ չիմացար, քու մշանածդ է, տե՛ս: Երբ եկեղեցի մտանք՝ մտածեցի՝ ասի՞ ինձի հարմար գտած են: Տուն եկանք, տեսանք, որ խնամիներուն կողմե սինի-նվերներ բերած են: Ըսին՝ իրիկունը խնամիները պիտի գան: Ինչքան զարդեր որ բերած էին, վրայես հանեցի, ըսի՝ «Ես աղ տղային չեմ ուզեր»»:

Խանումին՝ մորս, կդրկեն ծանոթի տուն, նրան կամուսնացնեն Պետրոս Քիլեջյանի հետ: Հայրս փոքր ժամանակ Երուսաղեմ գացած է և անոր մղղսի կըսեին:

1900 թ. մորից թուրքերուն և հայերուն միջև կոիվ եղած էր, թուրքերու թաղին մեջ ապրող հայերը փախած էին հայոց թաղը: Իրենց ուտելիքի պաշարը

վերջացած կըլլա, և Պետրոսին տատիս կըսէ՝ գնա մեր տունեն ուտելիք բեր: Հայրս կգնա, թուրքերը կառնեն, զինքը կացիճով վզին կգարնեն ու կփախչին: Տատիկս կտեսնա, որ իր տղան ուշացա, կերթա կտեսնա անոր արյուններուն մեջը, կբերե, բժիշկ կկանչե, կկարեն, կլավանա: Մորս հետ կամուսնանա: Հայտնի վաճառական կդառնա, էշ, ձի, բուրդ և յուղ կծախսէ:

1915 թ. մեր ընտանիքը բաղկացած էր՝ հայրս, մայրս, երկու տղա, մի աղջիկ, որ ես ալ եղա 1903 թ: Մենք շատ երջանիկ էինք ապրում:

1914 թ. հորեղբորս թուրքական բանակ տարին: Հորս բանտարկեցին: չորս հարյուր կարմիր ոսկի տվինք, ազատեցինք: Հորս դրամը վերջացաւ: Քաղաքի կացութիւնը օրեցօր վատացաւ: Դպրոցները փակեցին: Խանութները թալանվեցին: Տղամարդկանց բանտերը լեցուցին: Քանի մը օր ետքը կախաղան հանեցին: Ամեն տունէն երիտասարդ մը տարին, մոտ չորս հարյուր հոգի՝ ճամփա շինելու համար, տարին, բայց սպանեցին: Անգէն ու անպաշտպան տուններու վրա կհարձակեին, ինչ որ կարող էին՝ կթալանեին, մեծից փոքր դանակի կքաշեին: Հորերը լցված էին դիակներով: Տղամարդ չէր մնացեր, կիները ևս սկսան կոպիլ: Գերմանացիները թնդանութեան բերին, սկսան հայ թաղը ոմբակոծել՝ ցերեկ և գիշեր: Օուտով հրաման եկավ, որ հայերի մնացածներին աքսոր քշել: Մենք գետնափոր մկուղ ունեինք, որտեղ ուտելիք էինք պահում: Եղբայրս մնաց հորս հետ մկուղի մեջ:

Ադ ժամանակ ես ինը տարեկան էի, քույրս՝ Ազնիվը, տասնմեկ տարեկան էր: Ուր փախի գնանք, չգիտեմք: Ես կուլամ: Մայրս տեսնելով, որ ես ձայն չեմ կտրեր, մազերուս ծապավեմ մը կապված էր, քանդեց, վզիս կապեց, սկսավ ինձի խեղդել: Ես հոն մնացի խեղդով: Թուրք զինվորները իմ լացիս վրա եկան, մտան մեր բակը: Նկուղը մտան, հորս, եղբորս և մյուս տասը տղամարդկանց գտան, տանջամահ արեցին: Ես թաքնված մնացի այնտեղ: Հետո մայրս ասեց, որ մեզ քշում են: Լաց, կոծ, ողբ, արտասուք. կարծես Աստված խոսվել էր: Աքսոր են տանում: Ձյուն, ցուրտ, բոքիկ, անոթի, վրանիս հագուստ չիկա: Մեր շորերը, ոսկեղենները, փողերը, ամեն ինչ թալանել, տարել են: Շատ օրեր քայլեցինք: Քրոջս ոտքերը ուռեցին. կուլա, չի կրնար քալել: Մորաքրոջս չափաֆաս աղջիկը փախցրեցին, տարան: Եղբայրս յոթ տարեկան էր, մորակի հարվածից մեռավ: Հասանք Դեր Ջորի մոտի գյուղերը: Այդտեղի գթասիրտ արաբները մեզի ջուր և ուտելիք բերին: Դրամ ունեցողը՝ գնեց: Զինվորները երբ կտեսնային՝ ով դրամ ունի, ձեռքեն կառնեին, կծեծեին, կսպաննեին: Երեխաներին առնում մեռնում էին կրակի մեջ. «Հայի լալոտ չափտի թողնենք» կպոռային: Մամաս հիվանդացավ տիֆով: Մի արաբ կնիկ մոտեցավ մորս, ըսավ, որ քրոջս տանի իր տունը: Մամաս թուղթի մը վրա գրեց էդ կնիկի անունը, որ եթե վերադառնա, ետ առ-

նե: Աքսորականները կհասնին Մուրադ գետի ափը: Օրեցօր կպակսին քարավանները: Մեկ կողմից տիֆ ու խոլերա, մյուս կողմից՝ մահվան վախ: Չափաֆաս աղջիկները իրենց գետը կնետեին, որ թուրքի բաժին չդառնան: Մուրադ գետը շատ հայ տարավ:

Երեք օր կմնան Մուրադի ափին: Բազմութեան սիրտը դող կելլար, որ իրենց փախի սպանեն:

1915 թ. անմոռանալի պատմությունը դարեր անցնի՝ փախի հիշվի, բայց որ կհիշեմ լսածներս և տեսածներս, թշնամիս ալ չտեսնե, ինչ որ հայերուն զլխովը անցավ:

Արաբները հայերուն կուզեին օգնել՝ ճաշ կեփեին, կբերեին, որ ուտենք: Թուրք զինվորները կտեսնեին ուտելիքը, կառնեին ավազի վրա կթափեին, ոտքով կկոխկոտեին ու կըսեին. «Հիմա կերե՛ք», բայց ժողովուրդը անոթի էր, վրա կթափվեին և կուտեին: Հայերուն մեջեն ան, որ կրնար աշխատիլ, Դեր Ջոր գնաց, սպասուհի մտավ, որ գոն չոր հաց մը ուտել կրնա, ուրիշներուն կնության տարին: Մորս ալ կտանին, հարուստի մը տունը որպէս ծառա, մյուս կողմէն մոնետիկները կկանչեմ՝ թե որո՞ւ տունը, որ հայ կին կամ աղջիկ կա, նրանց տունը փախի վառենք, բայց արաբները շատ հայեր ազատեցին: Մայրս այդ հարուստ տիրոջը կըսէ, որ իր Ազնիվ անունով աղջիկը այդինչ գյուղը, այդինչ արաբ կնոջ տունն է: Էդ հարուստ մարդը կերթա, քրոջս կբերե: Քույրս կուզա, մորս կպատմե, որ այդ կինը, որ իրեն տարել է իր տունը, հագուստները հանել է, մարմինը յուղով տրորել է ու նստեցրել արևին, դրա համար էլ սկսել է հազալ. ան թոքերի բորբոքում կըլլա ու կմեռնի: Մայրս կմնա էդ հարուստ մարդու տանը: Էդ տանտերը Ուրֆայի հիվանդանոց մամակ կգրե և կիմանա, որ հորեղբայրս զինվորության զացած է, մորաքույրս և աղջիկը հիվանդանոցը կաշխատին: Մայրս ալ ինձ խեղդած է ու թողած, քանի որ իրեն աքսոր կտանին: Այդ ճամփով մահմեդական զինվորական մը կանցնի, ինձ կտեսնա, որ գետինը ձգված եմ, վիզես ծապավեմը կքանդե, կտանի հիվանդանոց, կըսե. «Սա իմ երեխան է, բուժեցեք»: Ես կլավանամ: Ան կոնակին առած՝ իրեն տունը կտանի: Ադ մարդը կամուսնանա, բայց զավակ չունենար, անոր համար մենակ կապրեր, թափառական վիճակի մեջ, ինձ էլ հետը կամ ձիու կոնակին, անտուն, անտեղ կպտուտեր: Ան զիս այնքան կսիրեր, իր թևերուն վրա կպահեր: Մի օր երկու զինված զինվոր եկան հարցուցին, թե՞ պապադ ուր է: Ես ալ տարի, կորեկի արտին մեջը՝ ցույց տվի: Նրան առին, տարին: Դու մի ասա՝ մա թաքնվել էր, որ բանակ չգնա: Ես մնացի մենակ: Աստված իմ տերը, անոթի, ծարավ, մի տեղաշոր չկա, որ քնեմ: Բայց ադ հայրս մորից փախեր էր, մեկ օր վերջը եկավ, ինձ գտավ: Համբուրեց ինձ, ասաց. - Դու ինձ ծախեցիր, որ զիս տարին:

Այդ գիշեր մա ուղտ վարձեց, և քաղաք եկանք: Հոն մեր ծանոթը ինձ տեսավ: Դու մի ըսեր՝ ան հոգի է մնացեր, չի ուզեցեր թուրքեն լակոտ ունենա, գնացել

է հիվանդանոց, որ մի ճար ընեն: Հոն կհանդիպի իմ մորաքրոջը: Կպատմեմ իմ մասին: Մորաքույրս ու էդ կինը լեբլեքի, շաքար առած եկան ինձ տեսնելու:

Գիշերը, երբ հայրացուս եկավ, ես պատմեցի: Նա մտածեց, որ ադ կհենքը հայ կըլլամ, ինձ վերցրեց ձիու վրա, տարավ Սուրուն: Հոն երեխաները ինձ «գյավուր» կըսեին, չէին ձգեր, որ իրենց հետ խաղամ: Էդտեղ մի տատիկ կար, մա ինձ հոգ կտաներ:

Մայրս Դեր Զորեն Ուրֆա՝ հորեղբորս նամակ կգրե, թե եթե Նվարդը գտնես՝ ինձի կբերես: Հորեղբայրս կսկսի ինձ փնտրել:

1917-ին անգլիացիները Թուրքիա կուգան՝ որբերը հավաքելու թուրքերու, քուրդերու և արաբներու մեջեն: Ամեն գերդաստանն մարդիկ կային ադ վիճակին մեջ: Հորեղբայրս անգլիացիներուն կդիմե և կսկսին ինձ փնտրել: Գալով Սուրուն՝ լուր կտարածվի, որ գյավուրներուն կհավաքեն:

Հայրս շուկայից եկավ, մեր դրացիին հետ քուրդերեն սկսավ խոսիլ, ես հասկացա, որ որբերը կհավաքեն: Ինձի լոգցուցին, մեր պառկելիք խսիրի մեջը փաթեցին, դեպի պատը կայնեցուցին, թե՛ մարդու ձայն լսես, դուն ձայն չհանես, քանի որ զինվորները ամեն տուն կպտղտին, երեխաները կտանին, որ մորթեն:

Ես ալ անձայն կկենամ: Լսեցի, որ մեր տան մեջ զինվորներու ձայներ կուգան: Հորեղբայրս կըսե, թե՛ այստեղ է: Զինվորները կըսեն, թե՛ տեսանք, տանը մեջը մի բան չկար: Դուրս կելլեմ, մորից կդառնամ, զինվորը խսիրին ծայրեն կթոնե, գետին կձգե: Մեջեն ես կելլեմ, հորեղբորս կտեսնեմ, վիզին կփաթաթվիմ: Աչքերես արցունքները կվազեն: Հորեղբայրս ինձի համբուրելով՝ իր շալակը առավ, զիս Հալեպ տարավ:

Մայրիկս լսած էր իմ ողջ ըլլալս: Այդ ժամանակ հրաման կելլա, որ գաղթականները իրենց տեղերը երթան: Մայրս Հալեպ կուգա, քեռիին աղջիկներուն մոտ կմնա: Հորեղբայրս ձեռքից բռնած՝ շոգեկառքից իջանք, կառք նստանք: Սանդուղքներն վեր ելանք, դուռը ծեծեցինք, ներս մտանք: Մի խումբ կիներ նստած, բոլորը սև հագած էին, ոտքից գլուխը: Ես շվարած կայնած էի: Հորեղբայրս ըսավ. «Նայի՛ր, թե ո՞րն է մայրդ»:

Մի պահ ես լուռ մայեցի: Մայրս թևերը բաց արեց, գրկեց և համբուրեց, աչքերեն արցունքները թափվեցան երեսներուս վրա: Այդտեղ նստած կիները սկսան լալ: Բոլորն ալ իրենց զավակները, ամուսինները, իրենց հարազատները կորսնցուցած էին, ոչ մեկը մխիթարություն չուներ:

Մորեղբայրս սափրիչ բերավ, մազերս խուզեցին, ոջլոտ հագուստներս հանեցին: Ես հայր Աբրահամու գիրկը ինկա: Հայերեն խոսիլը մոռացած էի: Մայրիկս տղու հագուստ հագցուց, մկարվեցինք: Ուրախ էի, մաքուր հագնված, համով ճաշեր, փափուկ անկողին: Ձմեռը գնաց, եկավ գարունը, հետո՝ ամառ, ինձի դպրոց դրին, հայերեն սկսա խոսիլ: Մայրիկս ուզեց

Ուրֆա երթալ:

1918-ին, երբ անգլիացիները մեր քաղաքը մտան, որբերուն հավաքեցին, ծնողներուն վերադարձին, մորից ընտանիքներ կազմվեցին: Նորից ավերակ բույները սկսան շինել ու մեջը բնակիլ: Մորս հետ մենք Սուրուն գացինք: Այնտեղ ծանոթ հայրենակից գտնելով՝ մի քանի օր այդտեղ մնացինք: Նրանք երկու չափահաս տղաներ ունեին, իմ ձեռքես բռնելով՝ շուկա տարին: Հոն թուրք հորս հանդիպեցի: Հայրացուս ինձ գրկեց, սկսավ համբուրել ու լալ: Սկսավ գրպաններս չոր պտուղներ լեցնել: Ան ըսավ ադ երկու տղաներուն. - Զիս աղջկանս մորը քովը տարեք, երկու խոսք ունիմ ըսելու:

Եկանք տուն: Թուրք հայրացուս մայրիկիս կանչեց, դուռն ետևից սկսավ թուրքերենով խոսիլ մորս հետ. - Դուն Աստուծոմեն չվախցա՞ր, խեղդած, ձգած էիր աս աղջկան, ես տարի հիվանդանոց, խնամեցի, ամեն ինչ ձգած՝ զինքը կպահեի: Թող, աս ալ ինձի խնայիր:

Մայրիկս ըսավ. - Ընողին՝ չմնար. մի մեծ ընտանիքն երկուսով մնացեր ենք:

Թուրք հայրացուս մորից համբուրեց ինձ ու բաժմվեցանք:

Ուրֆա գացինք, մորս քեռիենց տունը թուրքի թաղում էր: Երկու լավ տուններ ունեին: Քեռուն տղան բանակեն եկեր էր, քույրն ալ արաբներուն մեջեն գտեր, բերեր էին: Էդ լավ տան դռները, պատուհանները բոշաները հանած, վառած էին: Ծառերը արաբներուն քովեն կգտնվեին, կուգային՝ մոր կյանք սկսելու: Մայրս սևեր հագած՝ քահանայով պսակվեցավ: Ես աաշած կմայեի, կգարմանայի, թե ինչու մայրս կուլա: Ինքնիրենս կըսեի. «Երևի միտքը ինկած է հայրս, իր հին տուն-տեղը, զավակները, երևի մոր բույն կուզե շինել»: Բայց մայրիկիս արցունքները չեն կտրեր: Ան չէր ուզեր մխիթարվիլ: Մեկը չեղած ժամանակը ինձի կուրծքին կսեղմեր ու կըսեր. «Ես քեզ համար մորեն մարդ առա: Եթե աշխատանք երթայի, դուն որո՞ւ քովը պիտի մնայիր»:

Մայրիկս ամուսնանալեն վերջը Հալեպ գնաց, մեզի հագնելիք, տունին պետքացու բաներ առավ, բերավ: Ես մենակս կխաղայի: Ինձ շուկա կտանեին, հորեղբայրս պղնձագործ էր, ինձ իր հետը խանութ կտաներ, իրիկունը տուն կբերեր:

1918 թ. ֆրանսիական պատերազմը սկսավ: Բոլոր մարդիկ, ահաբեկված, իրենց տունները թողած, հայոց թաղը հավաքվեցան, որը կենտրոնն էր: Դիրք բռնեցին ու սկսան կովիլ: Ձմեռ էր, ցուրտ էր: Մարդիկ չէին դիմանում անոթությամբ: Խանութները փակ էին: Ժողովուրդը սկսավ ձիու, էջի միս ուտել:

1919 թ. ֆրանսիացիները հանձնվեցան: Թուրքերը նրանց քաղաքից դուրս հանեցին, չորս հարյուր ֆրանսիացի զինվոր Ծապաքա լեռը հանեցին, սպանեցին, իրենց հազարապետին գլուխը՝ երկաթե ձողի վրա անցուցած, բերին քաղաքի մեջ պտղտցուցին: Աչքովս տեսա այդ ցավալի դեպքերը: Հայերուն

մեջ վախ մը իմկալ: Ֆրանսիացիները երթալեն մեկ օր վերջը հավաքվեցան, որ ֆրանսիական դրոշակը իջեցնեն: ադ իջեցնողը իր կյանքին վերջ տվալ:

Հայրս պարենավորման համաձայնմբի ատենապետն էր: Ըիշտ է, կոհվը խաղաղվեց, բայց ժողովորդի սիրտը վախ իմկած էր: Ուր որ կուգեին հայերը դպրոց բանալ, թուրքերը կուգային, գոցել կուտային: Կաթուղիներուն բակը դպրոց գնացի, ո՛չ մատարան կար, ո՛չ սեղան, եկան գոցեցին: Գացինք որբանոցի բակը՝ հոն ալ գոցեցին: Գացինք հայոց եկեղեցիին բակը՝ մորից եկան գոցեցին:

Կոհվեն քանի մը ամիս վերջը Հայկանուշ քույրս եկալ, շատ ուրախացա, որ իրեն հետ պիտի խաղանք: Հորեղբորս կինը տղա մը ունեցալ: Մենք և անոնք մեկ բակի մեջ կապրեցինք: Մայրս գիտակից կին էր, հորեղբորս տղան միշտ հիվանդ կըլար: Մի օր հորեղբայրս ըսալ հորս. - Ես պիտի երթամ Հալեա: Այստեղ մեզի հաց չմնաց:

Հավաքվեցան քանի մը ընտանիք ու գացին քաղաքից: Թուրքերը կուգեին, որ մենք մորեն տուն-տեղ թողնենք, երթանք, որ իրենք զան, մտնան մեջը: Եղբայր մըն ալ ունեցա, բայց ան կապույտ հագ եղալ, մեռալ: Մայրս Կամուրջ գյուղը մորաքրոջ տղա ուներ և քույր: Քույրը ամուսնացած էր, մեզ առալ, հոն տարալ: Կամուրջը շատ մաքուր օդ ուներ: Ջուրը՝ անուշ, պարտեզներով հարուստ, մրգի ծառերով զարդարված:

1920-ին մեր վիճակը բավական լավացալ: Թուրք մուրացկաններ կուգային մեր դուռը, մայրս անոնց հաց, ճաշ, հագուստ կուտար:

Ես կըսեի. - Հայու տուր:

- Թող ուտեն, թող հագնին, զավակս, հայու ալ կուտամ: Աստված բոլորին հավասար ստեղծեց, - կըսեի մայրս: Ան շատ խիղճով կին էր, կսիրեի աղքատներուն օգնել:

Դեր Ջորեն ազատված մորաքույրս և իր աղջիկը հիվանդանոցը կաշխատեին: Երբ հայությունը շատցալ քաղաքին մեջը, անոնք հայոց թաղին մեջը փոքր տուն մը վարձեցին, հոն կմնային: Ադ ժամանակ միսս Քարեն Եփփեն մայրիկը որբնայրիներուն գործ կուտար, որ տունը աշխատին:

Միսս Քարեն Եփփեն դանեմարքայից մի աղջիկ էր: Ան շատ անձնագործ էր: Հայ որբերը ինքը կխնամեր: Աքսորեն դարձած հայ կիներուն ձեռագործի գործարան բացեց, գորգի գործարան բացեց, որ աշխատին, իրենց ապրուստը հոգան: Երբ Հալեա գացինք, ես ալ գացի իր ձեռագործի տունը: Մորաքույրս և իր աղջիկը մոմի լույսի տակը ձեռագործ կընեին, մամասա ալ պետք եղածը կըներ: Մորաքույրս աղջիկը մշանեց ու Ռաքքա գացին:

1921 թվին քաղաքի կացությունը օրեցօր կվատանար: Դպրոցները կզոցվեին: Թուրքերու միմարեներեն հայոց թաղը ասփի պես կերևար: Խեղճ հայեր. հին ցավերը չմոռցած՝ մոր ցավեր վրա կհասնեին: Ամեն ընտանիքն մեկ-երկու հոգի մնացած էր, գոնե մրանց պահպանել էր պետք:

Հայրս որպես պաշտոնյա կխոսեր քաղաքի կառավարիչի հետ, կըսեր. - Ձեր խուլիզանները զսպեցեք, ժողովուրդը շուկա չի կրնար իջնել, ասոր վերջը ի՞նչ պիտի ըլլա:

Քաղաքի կառավարիչը կըսե. - Բարեկամս, լալ կըսես: Ձեզ հետ ամհմար է ապրել, մենք մեր ժողովուրդը չենք կրնար զսպել, ձեզ մի ամիս ժամանակ, առ քու հայերդ, քաղաքից դուրս ելիր:

Հայրս որ տուն եկալ, գույնը մետած էր: Եղելութունը պատմեց: Մենք սկսանք լալ, քանի որ ձմեռ է, տունները պաշարով լեցուն են, ձյունը գետինը լցված: Մենք թուրքի թաղը կմնայինք, գաղտնի փողոց ելնելու դուռ ունեինք: Մի թուրք գաղտնի դռնեն մերս կմտնե, հորս մի թուրք կուտա: Հայրս կկարդա՝ քսան հոգու անուններ՝ առաջինը իրենն է, մյուսները հարուստ մարդկանց անուններ, որ պիտի սպաննեն բոլորին: Հայրս բոլորին կազմակերպեց, որ առավոտ շուտ քյուրդի և արաբի շորերով փախչին:

Առավոտ լսեցինք, որ Գարեգին Թուրքճյանին սպաններ են: Ան դեղագործ էր: Այլևս ամհմար էր մնալը: Ջորիներ, ձիեր վարձեցինք, վեշերը բարձանք, եղանք ճամփա: Եկանք հասանք Դեր Ջոր մադարա, այնտեղ քարավանը կանգ առալ: Գետինները կտեսնենք մարդկանց զանգեր ու ոսկորներ: Մեզ ուղեկցող զինվորները կուգեին, որ հոն գիշերենք, բայց ժողովուրդը սկսալ վախմալ, ըսին՝ մենք այստեղ չենք մնա. այստեղ էր, որ չորս հարյուր ֆրանսիացի սպանեցին թուրքերը: Հայրապետի գլուխը Ուրֆայի թաղերը պտըտցուցին: Հայրս խնդրեց զինվորներուն, որ գոնե Սուրուն երթանք: Ծամփան շարունակեցինք Սուրուն հասանք: Քաղաքի պետը, որ լսեց հայրս եկած է, եկալ, որ մեզի իր տունը տանի, բայց հայրս մերժեց, ըսալ՝ ժողովուրդս ուր որ մնա, ես ալ հոն: Քաղաքապետը հրամայեց բոլոր խաները դատարկել, ժողովուրդը տեղավորել: Երկու օր անձրև եկալ: Երեք օր մնացինք: Մեզ համար առանձին կերակուր կուգար տունից: Քաղաքապետը մեզ հետ կուտեր: Ան շատ հայասեր էր, կափառսար, հայուն վիճակը տեսնելով՝ կըսեր՝ պատճառ եղողին չմնար:

Երեք օր վերջը պատրաստ էինք, կարավանը շարժեցալ: Քաղաքապետը ձի մտած մեզ հետ եկալ մինչև Արաբիայի սահմանը: Համբուրվելով բաժանվեց: Հայրս մեզ թողուց, գնաց Երասայուս, որ ժողովրդին համար միջամտե, ամեն մարդու համար կես տոմս վերցնե: Մենք վրաններուն տակն էինք: Գիշեր-ցերեկ անձրև կուգար: Մենք հինգ ընտանիք եղանք ձիերով, եկանք Եփրատի եզերքը, որ մավակներ մատինք, Երասայուս՝ հորս մոտ երթանք: Եփրատի ջուրը բարձրացեր էր: Ադ գիշեր էղտեղ մնացինք: Ֆրանսացիին գործը այդտեղ էր: Զինվորներու օգնությամբ վեշերը մավակը լեցուցինք, Երասայուս եկանք: Մի ժամ վերջը հայրս եկալ, մի տուն տված էին, գացինք մեջը մտանք: Տասը օր մնացինք: Երկրորդ քարավանն ալ եկալ, տոմսակները կտրեցին,

և Հայեայ եկամք: Հորեղբայրս ընտանիքով Հայեայ կմնար, եկած էր կայարան, մեզ կառքին մեջ դնելով՝ տուն բերեց: Ներս մտանք, հորեղբորս կինը սև հագած էր, իմացանք, որ քսանվեց տարեկան եղբայրը մահացել է: Ան մորս ալ քեռուն տղան էր, անոնց տանը մեծացել էր: Մի քանի շաբաթ հետո մենք առանձին տուն գտանք: Մեր տան մոտը բողոքականաց դպրոց կար, հինգ-վեց տարի հոգն սորվեցա:

1931-ին ինձի հարս տարին Դեր Զոր: Արդեն վազգեն վարդապետը և քահանաները Դեր Զորի մեջ եկեղեցի պիտի շինեին, հայոց ոսկորները պիտի հավաքեին, հիմքը օրհնեին: Մեր ալ պսակը հոգն եղավ. բայց մերոնք շատ վատ պայմանների մեջ կապրեին: Գետինը ձգված էր մի հատ կարպետ, մի

ձեռք եաթախ: Մեր տնից Ս. Գիրքը ուզեցի, որ կարդալով մխիթարվիմ:

Հետո փոխադրվեցինք Մահարա: Հետո Հայեայ եկանք: 1943-ին Արաբիումար փոխադրվեցինք, հետո՝ Հայեայ, հետո՝ Ծարապլուս, հետո ալ եկանք Հայաստան: Ծատ ու շատ դժվարություններով գյուղից Երևան փոխադրվանք: Հետերմիս ինչ բերել էինք, մեզ ստիպեցին Բաթումում ծովը թափել: Տուն չկա, փող չկա, աշխատանք չկա, հաց չկա: Քարտային սխառն էր: Գիշերով հերթի էինք գնում, որ հաց առնենք: Հողամաս տվին մեզ, Արաբկիրի Բանջարանոց թաղամասում տուն շինեցինք: Կարծես թե Տերը համբերություն տվավ, որ մենք աղ օրերը քաշեցինք:

146 (146).

ՀԱՅԿԱՆՈՒԾ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԵԴԵՍԻԱ)

Մեզ՝ սեփերեղիք՝ գաղթական հանեցին: Մենք երեք քույր, երեք եղբայր էինք: Պապաս երկաթագործ Ներսես Դեմիրճյանն էր, արհեստավոր է ըսելով՝ պահեցին: Մեկ հատ ալ մալբանդ՝ պայտար, մեկ հատ ալ դալայիջի՝ կլայեկագործ, տարին սարայ մը, դատարանի պես տեղ մը, մեր անունները փոխեցին, մեզի այլազգ՝ թուրք դարձուցին. պապայիս՝ Ահմեդ, ախպարներուս՝ Խալիլ, Իբրահիմ, Մահմեդ, մամայիս՝ Ֆաթմա, մեծ քրոջս՝ Զաքիա, մյուսին՝ Էմինե, ինձ՝ Բահիյա անուններ դրին: Էկանք թուրքերու թա-

ղը մատանք:

Թուրքերը եկան մեծ քրոջս ուզեցին, բայց չտվեցինք. մալբանդի տղային տված ենք՝ ըսավ պապաս, որ թուրքի բաժին չըլլա:

Թուրքերը Ռամազան կրոնեին՝ ամբողջ օրը ծով պիտի պահեինք: Կուզային լեզունիս հանել կուտային, որ ստուգեն՝ ճերմակ է, թե՛ ոչ, մեզ կպատժեին: Երբ որ ինզիլզը եկավ, նորեն հայ եղանք, պապաս գնաց հայ աղջիկ, տղա որբերուն հավաքեց, բերեց մեզ հետ պահեց:

147 (147).

ԳԵՎՈՐԳ ՄԿՐՏԻԶԻ ՔԻԼԵԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1912 Թ., ԵԴԵՍԻԱ)

Մենք եղած ենք բնիկ ուրֆացի (Սղեպիս). մեծատուն Հովակիմ Բոյաջյան (Ներկարարյան) գերդաստանեն: Բոյաջյանները արհեստով ներկարար էին. կերպասներ. գորգեր կներկեին. Գերմանիա և ուրիշ երկրներ կղրկեին: Գերդաստանի անդամներու անունները սերունդից-սերունդ. թոռնիկից-թոռ կշարունակվեին: Վերջինը կըլլա մեծ հորս հայրը. նորեն՝ Հովակիմ:

Հովակիմի վիճակը լավ կըլլա: Կտրվի մախակրթարանի մինչև վերջին դասարանը: Վերջն ալ կշարունակի թուրքական դպրոց մը: Այնտեղ ավարտողը ուղղակի կրնա Պոլիս երթալ և համալսարանի պես դպրոց մը ավարտել: Հովակիմը կուսանի. լավ պաշտոն մը կստանա կառավարությունեն. կուզա Ուրֆա. պաշտոնի կանցնի. կամուսնանա. կերթա Երուսաղեմ. Մուխսի կդառնա. թաղական խորհրդի անդամ կդառնա. իրեն համար պալատ մը շինել կուտա. վերը՝ հյուրանոց. մեջարան. վարը՝ խանութ. ճաշա-

րան: Ան օրըստօրե կհարստանա. կալվածներ. գյուղեր կգնե. կունենա հինգ զավակ: Տարիներ կացնին. տղաներեն մաս մը ներկատունը կաշխատցնե. մաս մըն ալ՝ իր գյուղերը. կալվածքները կհսկե: Երիտասարդները իրենց ազգանունը կփոխեն՝ Բոյաջյանը կդարձնեն Մըլիս-Հովակիմյան: Բայց մի քանի տղաներն ալ կմնան Բոյաջյան: Մոտ 25 տարի վերջը. երբ մենք գացինք Հայեայ, մեր ազգականները գտանք՝ Գրբուշ Մըլիս-Հովակիմյանին. Արշակ Մըլիս-Հովակիմյանին, վերջեն ալ գտանք հորս հորեղբոր տղուն՝ Սարգիս Բոյաջյանին: Ան ալ Բոյաջյան էր մնացել:

Թուրքերը կմախանձին. թե ինչու Մըլիս Հովակիմը հարուստ պիտի ըլլա և, որպես թաղական, իրենց վրա պիտի իշխե: Օր մը անոր կհրավիրեն. կերակուրին մեջը թույն կդնեն: Ան կուտե՛ 24 ժամեն կմեռնի:

Մըլիս Հովակիմ կտակ ձգած չըլլար: Զավակները չեն կրնար իրարու մեջ ունեցվածքը բաժանել: Դատ-դատավարություն կիյնան: Մոտ երկու տարի

կտեն դատը: Կալվածքները ձեռքե կերթաւ. կսման- կսման:

Այդ ժամանակ մեծ հայրս՝ Գևորգը և իր եղբայրը՝ Ներսէսը, շատ ազտիկ կըլլան: Ամեն մեկը մեկ կողմ: Մեծ հայրս և եղբայրը հորերնուն ներկատունը կաշ- խատցեն և կապրին: Մեծ հայրս կամուսնանա. կու- աննա հորս՝ Մկրտիչը և հորաքույրին: Հայրս դպրոց կերթա՝ նախակրթարան. եկեղեցիին մեջ դպիրի շապիկ կհագնի. տարիները կանցնին. կմեծանա. կամուսնանա: Հայրս շատ աստվածավախ կըլլա. կուզէ եկեղեցիին քովը տուն մը առնէ: Խանութ անու- անով ծեր կնոջ մը տունին կեսը կզգնէ: Մեր ընտանիքը կփոխադրվի հոն: Մեծ հայրս արդեն թունավորված. մեռած էր. մեծ մայրս մեզի հետ էր: Հայրս. մայրս. Ալմաստ քույրս՝ ուր տարեկան էր. եղբայրս՝ հինգ տարեկան. ես՝ երկու ու կես - երեք տարեկան:

Ուրֆայի մեջ ան, ով լավ կապրէր, քաղաքէն դուրս այգիներ ուներ ամառանոցի պէս: Մենք ալ ունեինք. ամառը երեք ամիս օդափոխության կեր- թայինք. ձմեռվա պաշար կպատրաստեինք: Քանի որ այգիներու մեջ առատ խաղող կար, հյութը կքա- մեինք, անուշեղեն. սուշուխ. պաստեղ կշինեինք. չա- միչ. թուզ կչորցնեինք: Հայրս ալ ձիով քաղաք կեր- թար կուգար. քանի որ ան ատենը օթո չիկար: Մի խոսքով հանգիստ կյանք կապրեինք:

1915-ին թուրքերը կսկսին խլրտիլ: Հայերը սար- սափի մեջ կիյնան: Արդեն մեկ տարի առաջ գորա- հավաք եղած էր: Հայրս բեղել տված. ազատված էր. բայց կվախնար. որ իրեն մորեն բանակ կտանին. անոր համար փախստականի պէս մեր ամառանոցը կմնար. որտեղ ձմեռը բեղկի պահակները պահա- կություն կընեին:

Ուրֆան օրըստօրէ կավիրվի: Մայրս գիշեր մը ուշ ատեն տունէն վար կիջնա. որ ջուր խմէ ջրա- վազանէն: Մեր տանտերը՝ Խանումը, շատ բարի կին մըն էր: Մայրս կտեսնա, որ Խանումը կանգնած նայում է դեպի մեր եկեղեցին: Ան կըսէ մամայիս. - Ալմաստ. նայե՛. Մարիամ Աստվածածինին արձանը եկեղեցիէն ելավ. բարձրացավ երկինք. ամպերուն մեջը կորսնվեցավ:

Մայրս բան մը չտեսնար: Մայրս կուզա տուն. մեծ մորս կպատմէ. որ Խանում քույրիկը ասանկ-ասանկ ըսավ: Մեծ մայրս մամայիս կըսէ. - Աստվա՛ծ, փրկե՛, հայ ազգիս գլխուն մեծ փորձանք մը կա մորեն:

Հայրս. որ մեր ամառանոցը կմնար, օր մը կմտածէ. «Էրթամ զավակներուս տեսնամ. կարող է մէջ մըն ալ չկրնամ տեսնալ»:

Պահակ բեղկիները կըսեն հորս. - Մկրտի՛չ, քա- ղաքին վիճակը գեշ է. մի՛ երթար. գլխուդ փաթթոց մը փաթթէ մուսուլմանի պէս. նստի՛ր տեղդ:

Հայրս կըսէ. - Մութին՝ կերթամ. մութին՝ կուգամ:

Ան կուզա մեր տուն. կարոտով կփաթթվի իր հա- րազատներուն. կուլան. կուրախանան: Հայրս կըսէ. «Կարելի է ալ իրար չտեսնանք, անոր համար էկա»: Տունէն քիչ մըն ալ դրամ կառնէ. կրածանվի իր սիրե-

լիներեն. կերթա: Ժամփին Կարաքյոփրու ըսված տե- ղը մութին մեջ թուրքերը վրան կհարձակին. կզար- անեն. կկողոպտեն. կձգեն: Հայրս անանկ կմեռնի:

Արդեն 1914-ին մեկ օրվա մեջ 1.400 հայ երիտա- սարդներ հավաքած. տարած էին թուրքական բա- անակ. բայց լսեցինք. որ ճանապարհին աշխատու- ցած են երկաթգծի վրա և հետո բոլորին սպանած: Ուրֆայի մեջ քանի մը երիտասարդներ՝ Յոթնեղ- րայրյան. Ռասսկելեմյան. Ալահայտոյան և ուրիշ- ներ. հասկցած էին. որ աս զինվորի խմորի չէ. 60-70 տարեկան մարդոցը ալ զինվոր չեն առներ: Անոնք կերթան հոգևոր Առաջնորդին մոտ կըսեն.

- Առաջնո՛րդ Հայր. թող հայ տղաքը զինվոր չեր- թան. մենք ինչքան որ զենք ունինք՝ կդիմադրենք: Եթէ մեզի օգնություն եկավ՝ լավ. թէ չէ՝ պատվով կմեռնինք, քանի որ մեր տղոցը կտանին կոր. չարչա- րանքով կմեռցնեն կոր:

Առաջնորդը կըսէ. - Ես թուրք կառավարության հետ խոսեցա. ան ըսավ. որ պետությունը պատերազ- մի մեջ է. դուք ալ աս երկրի զավակներն եք. պետք է զինվոր երթաք:

- Առաջնո՛րդ Հայր. սո՛ւտ կըսեն կոր. տանում, սպանում են:

- Տղա՛ք. դուք աս ժողովուրդին գլխուն փորձանք պիտի բերեք:

- Մենք որոշած ենք՝ պատվով մեռնիլ:

Հայոց թաղը՝ Վերին թաղն է. լեռան կողքին. բարձր տեղ: Դիրքերը կշինեն մեծ-մեծ քարերով. ինքնապաշտպանության կանցնին. կսկսին դիմադ- րել իրենց վրա եկած թուրք զինվորներուն: Ֆիդայի- ները գործի կանցնին:

Մայրս մտահոգությունէն քունը կփախցնէ. կմտածե՝ երեք որբերով. մայրն ալ վրան, ինչպե՛ս պիտի ընէ առանց ամուսինի: Գիշերը քուն չունի. նստած է: Մեյմն ալ մորեն կլսէ Խանում քույրիկի ձայնը.

- Ալմա՛ստ. Ալմա՛ստ. նայե՛. նայե՛: Նահատակ- ները ճերմակ-ճերմակ հագած կերթան կոր. այսինչ- յանը. այնինչյանը...:

Մայրս մորեն բան մը չտեսնար. կմտածե՝ երկի աչքին կերևա: Կըսէ.

- Խանում քույրիկ. դուն կերևակայես մը՞. չէ՞ ան՝ աչքերուդ կերևա կոր ...

Թուրքերը Վարի թաղեն Վերին թաղը կթա- փանցեն: Խուժանը կուգա. ուրֆացիները կդիմադ- րեն հերոսաբար: Թուրքերն իրենց մեռելները. վի- րավորները շալակնին կառնեն կփախին: Թուրքը մորեն կհարձակվի. էրիկ-մարդիկները կկոպին. Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը կվիրավորվի ոտքէն: Ան ծանր վիրավորված. պատգարակի վիճա պառկած կխնդրէ. որ իրեն տանին դիրքէ դիրք: Արդեն ան խոսքով կոզկորեր կովողներուն: Թուրք հրամանա- տարն իր զորքով մեկ ամիսի չափ կոված է ուրֆա- ցիներու դէմ: Ետքը կտեսնան. որ ըլլալիք չէ. քանի որ էրիկ-մարդ կովող ալ չմնար, իրենք ալ կզոհվին.

նորֆայի կնիկ-աղջիկները կհագնեն իրենց մարդոց հագուստները. գլուխն են կոճեն անոց գլխարկները. ձեռքերն են կառնեն անոց զենքերը և կշարունակեն կոկիլը: Թուրքերը կըսեն. «Մենք ճամփաները գոցեր էինք. աս ամբողջ անմորուս կովողները ուրտեղե՞ն բուսան»: Թուրք հրամանատարը կըսե. «Եթե ամեն տեղ ասանկ Ուրֆայի պես կովեին. ի՞նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը»: Ետքը թուրքերը կտեսնան. որ ադ ձեռով չըլլար. թնդանոթ կբերեն, կսկսին զնդակոծել դիրքերը: Կսկսվի իրարանցումը: Թուրքերը միմարեն կելլեն. կպոռան. «Մալա բաքմայըն, ջանա բաքըն. մալ զաթը բիզիմ դըր» (Ապրանքին մի՛ մայեք. մարդկանց մայեք [շարդեցե՛ք]. ապրանքն արդեն մեզ կմնա - թուրք.): Ժողովուրդը հուսահատ վազեց եկեղեցի. մտավ մեծով-պզտիկով՝ մոտ 300 հոգի. դուռը գոցեցին. սկսան Աստուծուն աղոթել: Խուժանը կուզա՝ դուռը չեն կրնար բանալ: Վերեն լուսի պատուհաններ կային. քարով կգարկեն, ապակիները կկոտրեն: Քառասուն թիթեղ մավթ կբերեն. վառվող լաթեր կնետեն պատուհաններեն մեռնա: Ներսիսները ծովեն կխեղդվին: Հետո թուրքերը ողջ մնացած կիներուն և երեխաներուն արդեն աքսոր կհանեն:

Ուրֆացիները եղան ամենեն վերջին աքսորականները: Մեյ մըն ալ ժանդարմները եկան, մեզ ոչ-խարներու պես քշեցին: Քիչ մը հաց-մաց, քիչ մը ջուր հետերնին առինք: Ըամփա ելանք: Աքսորական եղանք՝ կքալենք կոր: Թուրքերը դուռներուն առջև կեցած մեզի կմային. զիտեն որ մեռնելու կերթանք կոր: Թուրք կին մը մորս կըսե. «Աս չոջուխը տուր ինձի. երբ որ վերադառնաք՝ քեզի կուտամ»: Քույրս ալ՝ ութը տարեկան անուշիկ աղջիկ մը: Ան կառնե անոր, կտանի: Քիչ մը անդին եղբայրս ալ կուզեմ. անոր ալ մայրս ստիպված կուտա: Մեծ մայրս. որուն սիրտն այնքան տաք էր մեր վրա. աս ամենը երբ կտեսնա. սրտի տազմապ կունենա. կիյնա գետին. կմեռնի: Անոր վրա կոխկոտելով կանցնին. կերթան: Որո՞հոգն է: Մայրս կպատմեր. որ. «Քալեցի՛նք. կյանքներուս մեջ աղքատքն քալած չկայինք. հոգնեցանք. ալ չենք կրնար քալել: Եուք տեղ մը գտանք. մտաճաճ: Անդին չորս-հինգ տարեկան երեխաները սկսան խաղալ. մեյ մըն ալ մայինք՝ երեխաները կեցած տեղերնին կգարնվին. կիյնան կոր գետնին: Ի՞նչ կըլլա կոր՝ չենք հասկնար: Դու մի ըսեր, ժանդարմները բարձր տեղ մը մտած են. հեռունեն մշան կառնեն կոր. չոջուխներուն թոշունի պես կորսան: Քովս կին մը մտած էր. տեսավ իր զավկին մշան բռնած են՝ վազեց անոր իր փեշին տակը առավ. փամփուշտը եկավ իրեն դալավ՝ ինկավ մեռավ: Խեղճ մայր, դուն ինկար, մեռար. ազատվար. զավակդ ինչպե՞ս պիտի դիմանա ադ տանջանքներուն»::

Հետո մայրս տիֆով կհիվանդանա. խնամքի կարոտ. չկրնար քալել. ուժասպառ գետին կիյնա. ես ալ՝ իր գիրկը: Հոնտեղեն բեղևի մը կանցնի. ինձի կգրկե. կառնե. կտանի իր հետ: Մորս վրա ալ հալ չկա. որ

ձայն հանե. կմտածե. «Ես կմեռնիմ կոր. գոնե զավակս ողջ թող մնա»:

Ադ գույումի ժամանակ կինը. աղջիկներ հուսահատությունեն իրենց Եփրատ գետը կնետեն կամ թույն կխմեն. որ թուրքին ձեռքը չիյնան...

Անկե ետքը Ուրֆացի ժանդարմա մը մամայիս կմոտենա. կըսե հայերենով. քանի որ Ուրֆայի թուրքերը հայերեն զիտեին՝ խայտառակները. - Դուն ուրֆացի չե՞ս:

Մամաս կըսե. - Այո՛...

- Էկու՛ր քեզի տանիմ Ուրֆա. ես Ուրֆա կերթամ:

Մայրս կմտածե՝ եթե ճամփան շարունակե անպատիմ մեջ, բեղևի մը իրեն պիտի առնե. եթե Ուրֆա էրթա, թուրք ժանդարմը պիտի առնե. բայց հույս կա. որ զավակները հոն կգտնա: Ժանդարման մորս կմտեցան իր ձիուն ետևը. կտանի Ուրֆա իր տունը: Թուրք ժանդարմը արդեն ուրիշ կիներ ալ. զավակներ ալ կունենա. իշտե ամենքն իրարու հետ կապրին: Մայրս դեռ երիտասարդ. գեղեցիկ էր: Օր մը քաղնիք կերթա. հոն հայ ծանոթ կին մը կհանդիպի կփաթե՛վին. կհամբուրվին. իրարու ցավերնին կպատմեն. կուլան: Մայրս անոր կըսե. - Հալս հալ չէ. ամուսինս. զավակներս կորսնցուցի. հիմա ալ հարեմի մեջ եմ:

Հայ կինը կըսե. - Հոստեղ Քամիլ քեյ մը կա. ազդեցիկ մարդ է. մենք տասնութ հայ կիներ ենք, հոն կաշխատինք. մեր պատվովը կապրինք. դուն ալ հոն էկուր:

Մայրս տուն կուզա. կկապե իր ունեցածը. փախուստ կուտա: Ադ մեծահասակ հայ կինը հոնտեղը խոհարար կըլլա. մայրս ալ իր օգնականը կդառնա: Երբ վիճակը քիչ մը կլավնա. մայրս կմտածե՝ երթա քրոջս գտնա: Կերթա. կփնտրե. կփնտրե. չի կրնար գտնալ. անտեղ քարի մը վրա կմտի. կսկսի լալ: Թուրքերը կտեսնան. ան թուրք կինն ալ կտեսնա. կմեղքնա. կբերե ետ կուտա քույրս: Մայրս կառնե, կերթա իր ապրած տեղը. անոր գլուխն ալ ճերմակ լաթ մը կկապե, իբր թուրքի աղջիկ է. հոն կապրին: Օր մը քույրս խանութ կդրկեն զնամի. մեյմն ալ եղբորս կհանդիպի: Քույր-եղբայր իրար կհամբուրվին. քույրս կուզա մամայիս կըսե՝ եղբայրս գտա: Խեղճ եղբայրս շատ տանջվեր էր. անոթի մնացեր էր. մույնիսկ բամբակի կուտը էշու պես կերեր էր: Ան խոտ ուտելեն փորը ուռեր էր: Մամաս եղբորս կըսե. «Դուն էկուր իմ քովս. ես քեզի զադտնի ուտելիք կուտամ՝ կուտես»: Եղբայրս կուզա եղեր. մայրս զադտնի ուտելիք կուտա եղեր. ան կուտե: Վերջը մամաս եղբորս ալ կբերե. ետքն ալ սափրիչի մը քովը աշակերտ կդնե անոր:

Ես ադ բեղևիին տունն եմ: Օր մը բեղևին քաղաք պիտի փայտ տանի, ծախի, ինձի ալ էշուն վրա կդնե. կերթանք: Ան փայտը կբերե Ուրֆա: Ընտանիք մը կուզե փայտը զնել: Էշուն վրան ինձի կտեսնան շեկիկ-մեկիկ. կըսեն. «Աս՝ բեղևի չմամիր. ծախե՛ մեզի»: Երկու մեջիտ կուտան. կառնեն ինձի: Անոնք ալ իմ տարիքիս պզտիկ տղա մը ունին եղեր՝ մեռեր

է. ինձի ամոր փոխարեն կառնեն: Ես հագիվ երեք տարեկան եմ. չոջուխ եմ. ի՞նչ կհասկնամ: Գիտեմ. որ նոր հայրս՝ Օսմանն է. մայրս՝ Զելհանը. քույրս՝ Աշեն. եղբայրս՝ Արիմ է: Անոնց հետ սկսա ապրիլ: Ինձի հարազատի պես կնայեին...:

Մայրս ինձի ամենեն վերջը կգտնա. ան ալ ինչպե՞ս կգտնա: Մեզի ծանոթ հայ կիմ մը կար. որն ադ ընտանիքին ալ ծանոթ կըլլա: Օր մը ադ տունը կուսա. կտեսնա ինձի. կըսէ. - Ասի Ալմաստի տղան է:

- Ի՞նչ գիտես:

- Գիտեմ:

- Է՛. օր մը քեզի հետ էրթանք անոնց տունը:

Մեծ քույրս՝ Աշեն. որուն ամուսինը մեռած էր. ան ալ ինձի չափ տղա մը ունէր. և ադ հայ կինը ինձի կտանին մեր տունը: Ես աչքաբաց էի. փողոցի անկյունէն կվազեմ. հիշելով կերթամ, մեր տունին դուռին առջևը կկենամ: Դուռը բաց էր՝ ներս մտա: Զրպազանին եզրը բարձր էր. ցատկեցի վրան՝ ձի հեծնելու պես, ըսի. «Սա իմ ձիս է»: Անդին գացի, տեսա տունը. ախոռը ավերված էն. ըսի. «Ու՛ր է պապայիս ձին»: Անոնք. որ ինձի բերած էին հոն. կհանդգնեին. որ ես ադ տունին գավակն եմ:

Ադ հայ կինը կերթա մորս կըսէ. - Տղադ ասիմ թուրքին տունն է:

Մայրս էկավ. ինձի գտավ: Երբեք չեմ մոռնար ադ մեր հանդիպումը...

Արդեն վերջը. երբ մեջտեղը կխաղաղվի. անգլիացին կմտնա Ուրֆա: Թուրքացած հայերը ուժ կառնեն. փաթթոցները կնետեն. իրենց թուրքական անունները կփոխեն՝ նորեն հայ Թորոս. Մարկոս. Կիրակոս կըլլան: Անգլիացին կհրահանգէ՝ ան տունը. որ հայ կա, թող բերեն ամերիկյան որբանոցը դնեն: Ամերիկացին. անգլիացին բարեգործություն կընեն՝ ուտելիք. հագվելիք կբաժնեն: Մայրս կերթա. որ նպաստ առնէ. անգլիացի մեծավորը կհարցնէ. - Քանի գավակ ունիս:

Մայրս կըսէ. - Երեք գավակ:

Անգլիացին երեք փաքեթ օգնություն կուտա մորս: Մայրս կուգա. կբանա. կտեսնա. որ հագուստներուն մեջը երեսուն մեջիդիէ կա: Մայրս շունչ մը կառնէ: Ան իր աշխատած տեղէն դուրս եկավ: Արդեն մեր տունն ալ քանդված էր: Մամայիս կարասով մարազը պահած ոսկիներն ալ թուրքերը գտած, տարած էին: Մայրս ինձ ու մեծ քույրս ամերիկյան որբանոց դրավ: Ինքն ալ, միմչև կարգադրվեցավ. 1918-ին Հալեպ եկանք: Հալեպ եկանք. տեսանք. որ միջնակ քեռիս հրաշքով փրկվել է: Մորս եղբայրն ալ երկաթագործի խանութ ունի: Ձմեռը կաշխատի. գարնանը գյուղացիները կուգան բաժ. քրիչ կգնեն: Ան, երբ որ կիմանա. որ իր քեռայրը՝ այսինքն հայրս, սպանված է. մեզի կառնէ իր մոտը:

Կես միլիոնէն ավելի վերապրող Սուրիա անցած են՝ Հալեպ. Դամասկոս. Համա: Մայրս շվարած է՝ ի՞նչ ընէ: Քառսուն Մանկանց եկեղեցին կերթա. որ պատին վրա կպցված ողջ մնացողներուն ցուցակը

կարդա: Մայրս կերթա հոն կհանդիպի Տիգրան Քիլեշյանին՝ հորս մորաքրոջը տղային. որը վարպետ փուսպան էր: Տիգրանն ալ իր ընտանիքը կորսնցուցած կըլլա. մայրս ալ կպատմէ իր գլուխէն անցածը: Իրար հետ կամուսնանան: Մայրս ինձ ու եղբայրս որբանոց կդնէ. երկու տարի հոն կմնանք:

1920-ին Բեյրութ կուգանք ընտանյոք, արդեն ոչ թե որպես Մըխս-Հովակիմյան. այլ՝ Քիլեշյան: Հայրս փոխը կաշխատի: Եղբայրս տասներկու տարեկան լուսանկարիչի մոտ կաշխատի:

1921-ին Կիլիկիայի պարպումէն վերջը շատ կիլիկիահայեր եկան հաստատվեցան Բեյրութ: Ադ խեղճ քաղաքը կամաց-կամաց շինվեցավ. զարգացավ. շէնացավ. փայլեցավ:

Ճաշխատական պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիան Լիբանանէն կհեռանա: Երբ պատերազմը վերջացավ. ներգաղթը սկսավ՝ զուռնա-թմբուկով. բայց այդ ուրախությունը շատ չտևեց. լուրեր առինք. որ գացողները խաբված են:

Գերմանիայէն խումբ մը հրեաներ եկան Բեյրութ: Մեծ-մեծ գործեր. խանութներ բացին: Ես գացի անոնց մոտ աշխատեցա: Հետո ես իմ անձնական խանութս բացի: Դերձակ եղա. պատվերներ ունեցա. դրամ շահեցա. սենյակ մը վարձեցի հայ կնիկի մը տունին մեջ: Գիշերը լացի ձայնով մը արթնցա: Գացի. տեսա տանտիկինը գետինը նստած կուլա: Մոտեցա. հարցուցի. - Մամա՛. ի՞նչ ունիս. հիվանդ ես. բժիշկ կանչե՞մ:

- Չէ՛. տղա՛ս. ես քեզի մոռցա ըսելու. որ ցեղապանության ժամանակ յոթ տարեկան տղա ունեի: Քանի որ ես չենթարկվեցի թուրք ոստիկանին, ան իմ յոթը տարեկան տղայիս իմ ծունկիս վրա մորթեց: Տես ծունկս ալ խորը վիրավորված է: Հիմա առտու ըլլա. գիշեր ըլլա. երբ որ միտքս կուգա. չեմ կրնար ինքզինքս զսպել՝ կուլամ...

Հետո ես ամուսնացա: Երեք տղա ունեցա: Կինս շատ լավ կին էր. երջանիկ էինք: Տղաներս սորվեցան, հետո ալ Ամերիկայի մեջ ուսում առին. մեկը՝ բժիշկ. մյուսը՝ ատամնաբույժ դարձավ: Բայց Լիբանանի պատերազմի ժամանակ երրորդ տղայիս գիշերով բռնել. ծեծել. կողոպտել էին: Ան առողջությունը կորցրեց. հոգեպես տուժած է: Ես ալ սրտի տագնապ ունեցա: Եկանք Ամերիկա: Կինս հիվանդացավ. չկրցանք բուժել: Հիմա «Արարատ տունին» տարեցներուն բաժինն է պառկած: Ես ալ աս մեկ տղայիս հետ «Արարատ տունին» աս արդիական շինության մեջ կապրիմ: Մյուս տղաներս մեզ կհոգան: Ինձի ձայնագրիչ. տեսագրիչ բերած են. ես բանաստեղծություններ կհորինեմ. գրքեր կկարդամ. կգրադվիմ: Արդեն ամեն օր մի հետաքրքիր միջոցառում կա հոստեղը: Ամեն հիմզաբաթի բարեգործ տիկիներ կուգան մեզ կհյուրասիրեն. կերգենք. բանաստեղծություններ կարտասանենք. բոլորով լավ ժամանակ կանցնենք: Ես ինչ որ պատմեցի՝ իմ քաշածներուս մի կաթիլը չէ անգամ:

ՄԱՐԻԱՄ ՔԱՐԱՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1903 Թ., ԱՌԻՑԱՄԱՆ)

Ես պզտիկ էի, երբ ջարդը սկսավ: Ամենամ առաջ հայերուն գեմքերը հավաքեցին, ջանեցան թուրքական բանակ դրկեցին, հոն ալ սպանեցին: Քեռիս Թալեաթի քեթիբը՝ գրագիրն էր, իրենց մարդն էր, բայց քանի որ իրենց գաղտնիքները գիտեր, իրեն ալ չխնայեցին, տարին սպանեցին: Մամաս պապիս հետ գնաց, որ քեռուս դիակը գոնե բերեն թաղեն, բայց երբ պապս կտեսնա իր գավակը սպանված, տեղնուտեղը կաթված կխփե, կմեռնի: Թուրք զինվորները կտեսնան, կսկսին խնդալ. «Էս ի՞նչ լավ բան եղավ. մի գնդակ խնայեցինք» կըսեն:

Մամաս եղբոր ու հոր դիակները հոն փոված կձգե, հագիվ կփախի: Մամաս տուն էկավ լացով, ողբով: Այդ նույն օրը մեր քարաշեն տունին քովը գնդակ մը պայթեցավ. հայրս մեռավ: Տասը տարեկան եղբայրս քովը կըլլա, ադ տեսնելուն պես ամբողջ մարմինը վերքեր կթափե և մեկ օրվա մեջ ան ալ կմեռնի:

Մնացինք մամաս, երկու տարեկան պզտիկ եղբայրս և ես: Մեզի քեցին, տարին Սուրուն: Ո՛չ տուն կա, ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր: Մենք ծարավ ենք, անո-

թի: Մարդիկ այնքան սոված էին, որ կսպասեին ձի կեղտոտի, որ կեղտի միջի գարիները ջոկեն, ուտեն: Ծումն ու կատում անգամ կուտեին: Կճիշեմ, էշ մը տեսան, խփեցին, էշը սատկեցավ, վրա հասան, կտորկտոր ըրին, հումհում սկսան ուտել:

Մամաս ստիպված մեզի ձգեց ծառի մը տակ, ինքը գնաց հաց մուրալու, որ մեզ բերի: Ադ ժամանակ թուրք ժամդարմա մը եկավ, եղբորս երեսի վրա պառկեցուց, վրան մեծ քար մը դրավ, ինքն ալ վրան էլավ, այնքա՛ն տրորեց, այնքա՛ն տրորեց, որ խեղճ չոջուխին փորը, աղիքները դուրս թափվեցան, մեռավ:

Ադ տեղեն քյուրդ կմիկ մը կանցներ, տեսավ, մեղքացավ, երևի, ըսավ. - Աս աղջիկին ալ էղպես պիտի սպանի, - գրկեց ինձ, տարավ:

Մեկ էլ աչքս բացի, որ սև չադրի՝ վրանի մը մեջն եմ: Հոն ինձ պահեցին: Քանի որ շատ մը երեխանքի հետ ինձ ալ կրակի մեջ էին մետած, ոտքս այրված էր ու թարախ կուգար: Դեղ դրին: Աղեկցուցին: Ինձի աղեկ պահեցին: Հետո երբ ամերիկացիները եկան հայ որբերը հավաքեցին, ինձ ալ տարին Հալեպի որբանոցը:

ՎԱՀԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԳԱՐԲԵՆՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1917 Թ., ԴԵՐԵՆԴԵ)

Ծնվել եմ 1917 թ.. Սեբաստիայի վիլայեթի Դերենդե գավառում: Հայրս՝ Գրիգորը, ավանի դարբինն էր՝ դեմիրճին: Այդ իսկ պատճառով՝ Դեմիրճի Գրիգոր աղայի ընտանիքը չէր աքսորվել: Մորս անունը Հեղինե էր. ավագ եղբայրներս՝ Սուրեն (1908 թ.), Արծրուն (1910 թ.): Ունեցել եմ հորեղբայրներ և մորեղբայրներ. որոնք աքսորվել են 1915-ին և՛ անհայտ կորել: Փոքր հորեղբայրս՝ Ջարեհը, հորս խնամքի տակ էր՝ 1905 թ. ծնված, և ապրում էր մեզ հետ:

Նախքան աքսորը ավանում եղել է 500 տուն հայ ընտանիք: Նրանք զբաղվում էին հացահատիկի մշակությամբ, այգեգործությամբ, արհեստներով:

Մայրս պատմում էր. որ մեծ եղբայրս՝ Սուրենը, ծնվել է հյուրիների հոշակման օրերին. այդ իսկ պատճառով մեծ եղբորս անունը կնքել են Սուրեն. այսինքն՝ «սուրեն ազատվանք». որովհետև այդ սահմանադրությունը այնքան լավ բաներ էր խոստանում: Ես ծնվել եմ Վարդանանց տոմի օրերին և իմ անունը դրել են Վահան. որպես՝ ընտանիքի պաշտպանի. ման՝ հորաքրոջս որդու անունը Վարդան էր: Ինձնից փոքրը քույրս էր՝ Մարին, և եղբայրս Ասատուրը. որը

պապիս անունն էր:

Մեր ծննդյան ճիշտ օրը նշված չի եղել նույնիսկ մեր ընտանեկան Ավետարանում. կան տարեթվերը: Ծննդյան տարեդարձ չէինք տոնում. այլ՝ անվանակոչության օրն էինք տոնում. հայրիկինս՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի տոնին. Հարությունը՝ Ս. Զատիկին. Խաչիկը՝ Ս. Խաչին և այլն:

Երբ հորեղբայրս՝ Ջարեհը դառավ տասնութ տարեկան. հայրս նրան գաղտնի ուղարկեց Սիրիա. որ բանակ չգնա: Երեք տարի անց՝ Սուրեն եղբորս ուղարկեցինք, երբ հասավ նրա զինակոչման ժամանակը: Հայկական եկեղեցին և դպրոցը քարոքանդ էր եղել: Մենք դպրոց չէինք գնում. բայց իմ հայրը մեզ սովորեցնում էր հայերեն տառերը, և երբ կարողանում էինք, աշխատում էինք իր դարբնոցում: Ես փոքս էի փչում: Մեր ավանում հայերեն էինք խոսում. այնպես որ՝ գետի միջոցով այն բաժանված էր երկու մասի՝ թուրքական և հայկական: 1929 թ. տասներկու ընտանիք որոշեցինք դուրս գալ այն երկրից, ուր հայկական ոչինչ չէր մնացել: Ավելի քան 120 հոգի ձիերով. ջորիներով ճամապարհ ընկանք դեպի

* 1970 թ. ակամատես վերապրողի կողմից գրված ձեռագիր այս վկայությունը 2000 թ. ինձ է տրամադրել նրա այրին՝ անգլերենի թարգմանիչ տիկին Ամաթիտ Պողիկյան-Դարբինյանը:

Հալեայ: Մեր ճամփան տեղեց մոտավորապես վեց օր. երեք օրից հետո ճամապարհը շարունակեցինք բեռնատար բաց ավտոմեքենաներով և հասանք Հալեայ:

Սկսեցինք հաճախել քաղաքի Կիլիկյան վարժարանը: Ես տասներկու տարեկան էի. բայց երրորդ դասարան եղա. քանի որ միայն հայերեն տառերը գիտեի: Մեր մամն երեխաներ բավական կային:

Ավարտեցինք դպրոցը՝ վեց դասարան, սկսեցինք աշխատել: Երեք հարկանի գեղեցիկ տուն կառուցեցինք՝ շուրջը պարտեզով: Սկսանք բուռն ազգային

կյանքով ապրել՝ Կիլիկյան շրջանավարտից միություն. սկստուական խմբեր. Հայ մարմնակրթական միություն. որի վարչության անդամ էի:

1947-ին ընտանյոք հանդերձ ներգաղթեցինք Հայաստան: Երկու մեծ եղբայրներս ամուսնացած էին և ունեին հիմնական երեխա: Ես ալ ամուսնացա 1948-ին. ամուսնեմի ուսուցչուհի. թարգմանչուհի և բանաստեղծուհի Անահիտ Պողիկյանի հետ, որին Հալեայից էի ճանաչում, և ունեցանք երեք որդի: Նրանք բարձրագույն ուսում ստացան և լավ ընտանիք կազմեցին:

150 (150).

ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԻ ԱԶԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1884 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ. ԿՅՈՒՐԻՆ)

Ծնվել եմ Սեբաստիա նահանգի Կյուրին քաղաքում, 1884 թ.: Մեր քաղաքն ուներ մոտ 7-8 հազար հայ և այլազգի բնակչություն:

Հիշում եմ 1894-1896 թթ. ահավոր դեպքերը. երբ Սուլթան Համիդի հրամանով սկսեցին կոտորել հայերին. թալանել նրանց խանութները. այրել. մոխրացնել նրանց տները: Հայ կանանց բռնաբարում էին. ապա՝ սպանում: Հիշում եմ մեր տունը մոխրացրել էին: Մոխիրի էր վերածվել նաև հորեղբորս տունը. իսկ խեղճ հորեղբորս թոճի մեջ խորովել էին. նրա ոսկորներն էին մնացել այնտեղ և իր արծաթյա սիգարեթի տուփը: Մեր քավորին ծառից կախել էին. իսկ ծառի տակ՝ նրա տղային՝ Սարգսին կացնով սպանել: Ես այդ բոլորը լավ եմ հիշում: Հորս խանութը ևս թալանել էին ու այրել: Բայց մեր դրացի Հռիփսիմեն. որի ամուսինը ևս սպանված էր. նա ճարպկորեն գոմի մի անկյունում թաղել էր իր զարդերը: Երբ հայրս և Հռիփսիմեն այրված մոխիրից մաքրեցին տունը. փորեցին և գտան զարդերը. որոնք Հռիփսիմեն հանձնեց հորս՝ Համբարձումին. որ տանի ծախի. նորից խանութ բացի. առևտուր անի ու պահի ոչ միայն մեզ. մորս՝ Մարիամին. քրոջս՝ Եսթերին ու ինձ. այլև՝ իրեն, մեր դրացի. միայնակ Հռիփսիմեն:

Հիշում եմ նաև 1908 թ. հյուրիեթը. երբ Սուլթան Համիդը զահրնկեց եղավ և բանտարկվեց. նրա փոխարեն զահ բարձրացավ նրա եղբայրը՝ Ռեշադը: 1908-ին բոլոր ազգերին համերաշխություն և եղբայրություն էր խոստացվում: Հայերին մինչ այդ թուրքական բանակ չէին տանում: Հյուրիեթից հետո հայերին ևս թուրքական բանակ ասկյար էին տանում: Բայց ես ազատվեցի բանակից. քանի որ հարյուրերորդն էի. իսկ դա՝ ազատվում էր: Սկսեցի աշխատել հորս խանութում. բայց երիտասարդական մի սիրավեպի պատճառով. որը մի նորահարսի հետ էր կապված. հայրս ինձ ուզեց խրատել. բայց ես ընդդիմացա: Հայրս ինձ վտարեց հայրական տնից: Մայրս

մի ոսկի տվեց ինձ. որով կառք վարձեցի, և ինձ հասցրին Ամասիա: Այնտեղ էր ապրում հորս մորաքրոջ տղան՝ Թադևոսը: Նա ինձ աշխատանքի տեղավորեց Մարտիկյան եղբայրների մաղազայում: Բայց ինձ թուրքական բանակ տարին: Տասը ժամ ամեն օր ոտքով քայլելով հասանք Տիգրանակերտ: Հետո գետի վրայով մեզ տարան Մուսուլ: Այդտեղ շատ շոգ էր՝ մարդիկ հագնում էին սպիտակ երկար շապիկի մեծ շոր. գլուխին գցում էին սպիտակ շալ, վրան՝ բրդից կամ մազից հյուսված կլոր օղակ: Ես Միսաքի հետ փախա. ոտքով հասանք Մերդին. Տիգրանակերտ. Խարբերդի Մամուլուս գյուղը, հետո՝ Թոքաթ և Սամսուն: Իմ փոքր մորեղբայրս ապրում էր Բաթումում: Նա ինձ ընդունեց և աշխատանքի նշանակեց սրճարանում:

Եկավ 1915 թիվը: Թուրք կառավարությունը հայտարարել էր սեֆերեթլիք. այսինքն՝ հայերին աքսորել, և գաղտնի կերպով հրամայված էր՝ նրանց ճանապարհներին ոչնչացնել. վերջ տալ հայությանը: Ես մտահոգության մեջ ընկա: Մտածում էի գնալ Կյուրին. ծնողներիս ու սիրածին՝ Աստղիկին փրկել: Այդ նպատակով ազատվեցի աշխատանքից. որ ճամփա ելնեմ:

Ռուս-թուրքական պատերազմը շարունակվում էր: Ռուսական զորքը գրավել էր Տրապիզոնը և գնում էր առաջ: Մենք հայ ընկերներով անտառների միջով Թոքաթ հասանք: Այնտեղ անտառի մեջ մի մարդ փայտ էր կոտորում: Նա պատմեց. «Ես հայ էի. անունս Աբգար էր: Մեր Թոքաթի մեջ ես առաջին դերձակն էի. որպես արհեստավոր ինձ աքսոր չտարան: Իմ բախտը բերեց. ինձ այունեթ արեցին. անունս դրին Հաջի Մահմադ: Նա պատմեց. որ Կյուրին քաղաքի բոլոր հայերին աքսոր են տարել: Աղջիկներին ու կանանց ստիպել են բռնի կրոնափոխություն. նրանց հարեմներն են տարել. բռնաբարել են. տղամարդկանց ձեռքերն իրար կապած տարել են գնդա-

* 1960 թ. ակնհայտ վերապրողի գրած սույն վկայությունը 2002 թ. ինձ է հանձնել անվանի գլխիչ Վալմարը (Վաղիմիր Մարգարյան):

կահարել: Եվ մա սկսեց արցունքներով երգել «Դէր Զօր չէօլիւնդէ» երգից հատվածներ:

Մենք դարձանք Յոզղատի կողմը: Մեր խմբին միացավ մաև հույն Դիմիտրիի խումբը: Միաժամուտ ուժերով մենք ազատեցինք հույն աղջիկներին թուրք բեյի բռնություններից: Դա Սամսունի մոտ Չարշամբայումն էր: Հետո գնացինք Նիքսար գյուղաքաղաքը. որտեղ հայ աղջիկներ կային հարեմում: Նրանց էլ ազատեցինք: Ծակատամարտ ունեցանք Ասլան բեյի հետ. որը թուրք կառավարության գործակալն էր: Մենք քառասունչորս հոգի էինք: Լսեցինք, որ պաշարված ենք չորս կողմից: Կոփսն սկսվեց: Մեր կողմից միայն Դիմիտրիի եղբայրը՝ Անաստասը, զոհվեց. իսկ թուրքերը՝ հարյուրավորներ: Չարշամբայից դուրս եկանք հայ և հույն աղջիկներին տղամարդու շորեր հագցրած: Սև ծովով հասանք Պլա-

տամա. որը Սև ծովի ափին է: Վերջապես հասանք Բաթում: Աղջիկներին հանձնեցինք տեղական կոմիտեին: Ես այնտեղ գտա իմ քեռուն:

Արդեն Դեմիկիմի Ժամանակավոր կառավարությունն էր հաստատվել Ռուսաստանում: Բաթում մոբեղբորս հետ էի ապրում. բայց մի օր մտածեցի՝ իր փողերից որոշ մասը վերցրի և գնացի Սիմֆերոպոլ: Հետո գնացի Բաքու: Սովետական իշխանությունը մոր էր հաստատվել: Գործ չկար. սով էր: Եկա Երևան՝ գործ չուներ. սոված եմ: Մի մարդ ինձ վարձեց տարավ Նորագավիթ՝ որպես բատրակ: Ինձ ընտրեցին բատրակկոմի քարտուղար: Աշխատեցի. ամուսնացա: Բայց իմ անցյալը. իմ հայրական տունը և սիրած Աստղիկս ու մրա զավակին չեմ մոռացել երբեք: Նրանք բոլորն էլ զոհ դարձան Հայոց ցեղասպանությանը:

151 (151).

ՄԱՐԻՑԱ ԹՈՄԱՍԻ ՕՀԱՆՅԱՆ-ԱՍՏՈՒԹՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1887 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ, ԶԻԼԼԵ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ 1887 թ. հուլիսի 15-ին: Հայրս էր Թոմաս Օհանյանը, մորս անունն էր Մարթա: Ես իմ ծնողների առաջին դուստրն էի, ունեի մաև երկու քույր և երկու եղբայր՝ Լուսինեն, Զարուհին, Միհրանը և Տիգրանը: Ես ծնվել եմ Արևմտյան Հայաստանում, Սեբաստիայի մոտ գտնվող Զիլլե գյուղում: 17 տարեկանիս ամուսնացել եմ Առաքել Ուզունյանի՝ մի հարուստ վաճառականի հետ և ունեցել եմ երեք որդի, որոնք 1915 թ. ութ, վեց և երեք տարեկան էին:

1915 թ. մի օր գիշերվա կեսին, թուրք ժանդարմներն եկան Ուզունյանների տուն և փնտրում էին 9 տարեկանից բարձր տղամարդկանց: Նրանք տարան եղբայրներին, հորս և ամուսնուս ամենամոտակա սարի մոտ և սպանեցին: Առավոտյան թուրքերը եկան ընտանիքի մնացյալ մասին տանելու, և բոլորին աքսոր հանեցին դեպի անապատը:

Ծանապարհին ես իմ երեք որդիների, կեսուրիս ու երկու քույրերի հետ էի: Ծամփի կեսին թուրքերն ու քրդերը թալանեցին մեր ամբողջ ունեցվածքը: Երկու քույրերս ու կեսուրս չդիմացան ճանապարհի դժվարություններին և երեք օր հետո մահացան:

Ես բավական ուժեղ էի ֆիզիկապես և հոգեպես, ուստի կարողանում էի շարունակել ճանապարհը: Երկու փոքր որդիներս՝ վեց և երեք տարեկան, իմ ձեռքերի մեջ մահացան: Ես իմ անգեն մատներովս փորեցի մրանց գերեզմանները, որպեսզի մրանք շների կեր չդառնան: Միայն իմ ութ տարեկան որդին՝ Հովհաննեսը, ողջ մնաց և շարունակեց քայլել: Քայլեցինք երեք օր առանց սննդի ու ջրի. ստիպված եղանք մույնիսկ խմել ձիերի մեզը:

Անծայրածիր անապատի ամայության մեջ մենք երազում էինք ջուր գտնել, գոնե մի կաթիլ ջուր՝ մեր պապակը հագեցնելու համար: Կիզիչ արևի տակ ծարավից ուժասպառ հագիվ քայլում էինք ու առաջ գնում: Հանկարծ հեռվում նկատեցինք ինչ-որ սև բաներ: Մտածեցինք՝ երևի բուսականություն է, ուրեմն՝ ջուր էլ կլինի: Մի կերպ մոտեցանք և տեսանք ի՜նչ՝ մորթված փոքր երեխաների դիակներ են իրար վրա կուտակված և այս ու այն կողմ ընկած:

Այդ սարսափելի տեսարանները մինչև հիմա ես չեմ կարող մոռանալ, և միշտ իմ արցունքոտ աչքերին դեմն են, ինչպես իմ կորցրած զավակներս և մյուս հարազատներս:

Վերջապես հասանք Մեսքենե՝ այն վայրը, որտեղ հավաքում էին բոլոր հայ աքսորյալներին Դեր Զոր քշելու համար: Ես գոյատևում էի մյուս աքսորյալներին Եփրատ գետից ջուր վաճառելով, որը փոխանակում էի հացով: Մի օր խնդրեցի Աստծուց, որ ինձ օգնի գետում խեղդվել, որպեսզի ազատվեմ տառապանքներից: Իսկապես էլ ընկա ջուրը, բայց լսեցի որդու ճիչերը, և մի արագ ցատկեց ջրի մեջ ինձ փրկելու համար: Նա գումար պահանջեց ինձ փրկած լինելու համար: Մի քանի հոգի մետաղադրամներ հավաքեցին մրա ազնվությունը վարձատրելու համար:

Ամեն օր խմբերով մարդկանց էին տանում կոտորելու: Մի օր տարբեր թուրքական գյուղերից եկած մի խումբ հայ տղամարդիկ որոշեցին փախչել և հասնել Հալեպ: Ես պատահաբար լսեցի մրանց խոսակցությունը և խնդրեցի միանալ մրանց խմբին:

* 1970 թ. գրի առնված այս հուշը 2003 թ. ինձ է տրամադրել ակամատես-վկա վերապրողի թողը՝ Անահիտ Աբուսեֆյանը, որը Սան Ֆրանցիսկոյի Օպերայի ջութակահար Ժիրայր Սվազյանի կինն է:

Նրանք պատասխանեցին, թե կարող եմ միանալ իրենց, պայմանով որ այնտեղ թողնեմ իմ որդուն, որը դիզենտերիայով հիվանդ էր: Մի կերպ համոզեցի նրանց, և որդուս շալակած ճամպարի ընկանք: Մենք օրվա ընթացքում թաքնվում էինք սարերում, իսկ գիշերները քայլելով 40 օրում անցանք 400 կիլոմետր, համարյա առանց սննդի ու ջրի, և հասանք Սիրիա՝ Հալեպ:

Հասնելով Հալեպ՝ ես հիվանդացա տիֆով: Ինձ հիվանդանոց պառկեցրին, ապա ուղարկեցին Բաք գյուղ ապաքինվելու: Ապաքինվելուց հետո վերադարձա ու լսեցի, որ պատվելի Ահարոնը օգնում էր հայ գաղթականներին և նրանց համար բացել էր մանածագործական մի գործարան: Սկսեցի աշխատել այդ գործարանում և մյուս աշխատողներից կրկնակի անգամ շատ էի աշխատում: Այնտեղ հանդիպեցի իմ ապագա ամուսնուն, Հակոբ Աստուրյանին, որ գործարանի ղեկավարն էր: Պատվելի Ահարոնը նրան ասել էր, որ աղջիկներից մեկին ընտրի և նա ինձ ընտրեց, որովհետև ես աշխատասեր էի: Մենք ամուսնացանք և ունեցանք մի դուստր և մի որդի՝ Լուսինե և Միհրան:

Հետագայում մենք վերադարձանք Մարաշ, որը Հակոբի ծննդավայրն էր: Թուրքերը հայտարարեցին, որ հայերը պետք է վերադառնան իրենց տներ-

ըր, սակայն, մի տարի անց՝ 1920-ին, նորից սկսեցին ջարդերը: Նրանք փորձեցին հրկիզել Մարաշի Սբ. Մարիամ եկեղեցին: Բոլոր հայերը հավաքվեցին եկեղեցին փրկելու: Հակոբն այն մարդկանց մեջ էր, որոնք բարձրացան եկեղեցու տանիքը՝ կրակը ջրով հաղթեցնելու: Նրա գլխին արձակված գնդակը բարեխառնաբար ծակեց միայն գլխի փետը: Մի քանի ամիս անց ֆրանսիացիները մեկնեցին օսմանյան կայսրությունից, և թուրքերը կրկին հարձակվեցին հայերի վրա: Ես ու ամուսինս մեր մեկ տարեկան դստեր՝ Լուսինեի հետ փախանք Հալեպ, 1922-ին:

Հալեպում Հակոբը օգնեց Սբ. Գևորգ եկեղեցու կառուցմանը, նաև տարբեր միջոցներով օգնում էր հայերին: Որդիս՝ Միհրանը, մահացավ 13 տարեկան հասակում իր գլխին նետված մի քարից, երբ փորձում էր մի աղջկա ազատել արաբ տղամներից: Այս տխուր միջադեպից հետո ամուսինս մահացավ 57 տարեկան հասակում, Պողոս Արուսեֆյանի հետ Լուսինեի ամուսնությունից մեկ շաբաթ առաջ:

1946-ին մենք տեղափոխվեցինք Հայաստան և 12 տարի ապրեցինք Լեռնականում (այժմ՝ Գյումրի), այնուհետև եկանք Երևան:

Ես բախտավոր եմ երկար ապրեցի: Տեսել եմ իմ հինգ թոռնուհիներից՝ Արաքսիին, Մարի-Ռոզին, Ժամնային, Անահիտին և Զաբելին:

152 (152).

ԽՈՐԵՆ ԳԱՍՊԱՐԻ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1895 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ, ԴԻՎՐԻԿ)

Դիվրիկ գավառը Սեբաստիայի վիլայեթի մեջ է մտնում: Քաղաքի ձախ կողմից հոսում է Հալիս գետը: Դիվրիկը շրջապատված էր ընդարձակ պտղատու այգիներով և պարտեզներով: Քաղաք մտնելիս գրեթե շենքեր չէին երևում, քանի որ նրանք ամբողջությամբ շրջապատված էին կանաչով: Քաղաքն ուներ երեք եկեղեցի և երկու վարժարան: Ազգային կամ Ներսեսյան վարժարան, որն ուներ մոտ հինգ հարյուր աշակերտ և տասնչորս ուսուցիչ: Այդ ժամանակ Թուրքիայի գավառական քաղաքները, առավել ևս՝ գյուղական վայրերը, շատ հետամնաց էին: Մեր քաղաքում շատ գործարաններ չկային, և շատերը գնում էին պանդխտությամբ:

Իմ հայրը մույնպես 1902 թ. աշխատանք է գտնում Սամսուն քաղաքում: Աշխատում է պղնձագործական արհեստանոցում, որպես վարձու բանվոր: Սամսունը գտնվում էր Սև ծովի ծոցերից մեկի ափին, բայց նավամատուցը հարմար չէր, որ նավերը մոտենան ափին: Այդ իսկ պատճառով նավերը խարխալ էին գցում բաց ծովում, ափից բավական հեռու: Բեռները տեղափոխում էին շատ մեծ նավակներով: Քաղաքի արևմտյան կողմում գտնվում էր Բաֆրան, իսկ արևելյան կողմում՝ Չարշամբա փոքր քաղաքները: Սամսու-

նում բնակվում էին թուրքեր, հայեր, հույներ: Սամսունը հայտնի էր բարձր որակի անուշաճուտ ծխախոտով, ձկան պահածոների, զովացուցիչ ջրերի, հրուշակեղենի ֆաբրիկաներով: Ուներ նաև լավ զարգացած առևտուր: Սամսունում հայրս տուն վարձեց, և մենք ընտանիքով փոխադրվեցինք այդտեղ: Մեր ընտանիքը շատ համեստ էր ապրում:

1907 թ. ընդունվեցի Սամսունի Ներսիսյան միջնակարգ դպրոցը: Դպրոցում բացի հայերենից պարտադիր էին նաև թուրքերենն ու ֆրանսերենը: Դեռ փոքր տարիքում ես շատ էի սիրում նկարել, իսկ դպրոցում էլ ավելի տարվեցի նկարչությանը: Դպրոցում հաճախ էին կազմակերպվում ցուցահանդեսներ, որտեղ ցուցադրվում էին նաև իմ նկարները: Ծուցահանդեսներից մեկի բացմանը եկավ նաև Սամսունի մութասարիֆը: Նա հավանեց և գնեց իմ նկարներից երկուսը: Այս դեպքը հետագայում որոշ դեր խաղաց իմ կյանքում:

1915 թվականի գարնանը, երբ առավոտյան դուրս եկա դպրոց գնալու, տեսա, որ փողոցում ձիավոր ուստիկաններ էին ման գալիս և թույլ չէին տալիս տներին դուրս գալ: Մեր տան դռանը, նաև ուրիշ տեղերում փակցված էին քաղաքագլխի կողմից ստորագրված

թերթիկներ, որոնք հայտարարում էին «Քաղաքի բոլոր հայերը անխտիր մի շաբաթվա ընթացքում պետք է տեղահանվեն և ուղարկվեն երկրի խորքը»: Այնտեղ մշված էր մահ, որ այդ միջոցառումը պետք է գործի մինչև պատերազմի ավարտը: Այդ հայտարարությունը տակնուվրա արեց ամեն ինչ: Հայերը պետք է թողնեին ամեն ինչ և հեռանային:

Սկսվեց արևմտահայերի հերթական և ամենաահավոր գեմոցողը: Հարուստ հայերն իրենց դրամը պահում էին բանկերում: Բայց տնից դուրս գալն արգիված էր, հետևաբար նրանք մնացին միայն իրանց մոտը եղած դրամով:

Երեք օր անց մի առավոտ կառավարության երկու պաշտոնյաներ եկան մեր տունը: Նրանք իրենց հետ բերել էին մահ սայլ և ստիպեցին մեզ հավաքվել ու մեկնել քաղաքից: Մեզ հրամայեցին վերցնել անհրաժեշտ իրեր, բարձել սայլերին և հեռանալ տնից: Մեր քարավանը բաղկացած էր հարյուր ընտանիքից: Մենք ուղղվում էինք դեպի հարավ, Անատոլիայի խորքերը: Ամբողջ օրը ճանապարհ գնալուց հետո գիշերեցինք մի փոքր անտառի եզրին: Բոլորը հոգնած էին, տխուր ու տրտում: Առավոտյան արթնացանք, շարունակեցինք մեր տանջալի ճանապարհը:

Մեր ընտանիքը բաղկացած էր հինգ հոգուց՝ հայրս, մայրս, երկու քույրերս և ես: Կառավարությունը թուրքերին լարել էր հայերի դեմ՝ ասելով, որ հայերը իբրև անհավատներ են, նրանք այք ունեն մեր հողերին, բազմաթիվ անգամ ապստամբել են մեր պետության դեմ, հետևաբար նրանց հոշոտելը և սպանելը մեղք չէ:

Իմ հորեղբայրը՝ Գևորգ Գյուլբենկյանը, 1914 թ. գերագանց դիպլոմով ավարտել էր Պոլսո թժշկական համալսարանը: Նրան կանչել էին զինվորական ծառայության և ուղարկել Տրապիզոն՝ գնդապետի կոչումով: Ծառայության ժամանակ մի թուրք խնդրել էր նրան տալ իրեն կեղծ տեղեկանք, որով ազատվեր զինվորական ծառայությունից: Հորեղբայրս մերժել էր: Հաջորդ օրը այդ թուրք բարբարոսը դաշույնով սպանել էր հորեղբորս: Նրա միակ մեղքը հայ լինելն էր:

Տասնհինգ օր ճանապարհ գնալուց հետո ամենուրեք հանդիպում էինք նոր սպանված հայերի դիակներին: Մեր կրած զրկանքներն ու տառապանքները հնարավոր չէ նկարագրել: Այդ տեսարանները տեսնելուց հետո քարավանի մարդկանց տրամադրությունը շատ վատ էր, հոգեպես ընկճված, ֆիզիկապես հյուծված ու հուսահատված սպասում էին իրենց վախճանին: Ահավոր շոգը, սովը, ծարավն ու հիվանդությունները հալ ու մաշ էին արել բոլորին: Կանայք լաց էին լինում իրենց կորցրած զավակների ու հարազատների համար: Դժվար է նկարագրել այդ բոլորը: Սարսափելի էր երեխաների վիճակը, մեկը՝ ծարավ էր, ջուր էր ուզում, մյուսը՝ սոված էր, հաց էր ուզում, մեկը ուժասպառ էր՝ չէր կարող քայլել և այլն: Ծրջակա գյուղերի թուրքերը մույնիսկ ջրամաններն էին կտրում, որ մենք չկարողանանք ջուր խմել: Գյուղերում չէին թող-

նում, որ աղքատներից ջուր խմենք: Պետք է հասնեինք առուների կամ գետերի, որպեսզի դրանց պղտոր ջրերով մեր ծարավը հագեցնեինք: Սարսափելի անելանելի վիճակ էր դեռևս կենդանի մնացածների համար, որոնք սպասում էին մահվան, որը միակ փրկությունն էր նրանց համար: Ժանապարհին շրջապատի թուրքերը, չերքեզները, չեչենները և քրդերը անընդհատ հարձակումներ էին գործում մեր քարավանի վրա, կողոպտում էին և սպանում: Դրանք սովորական երևույթներ էին դարձել մեզ համար: Մեզ ուղեկցող ոստիկանը անգոր էր որևէ օգնություն ցույց տալու, չնայած մա մույնիսկ փորձ էլ չէր անում: Ժանապարհի տասնհինգերորդ օրը փոքր քույրս չդիմացավ և մահացավ: Նրա մահը մեծ վիշտ պատճառեց մեր ընտանիքին:

Երբ մեր քարավանը հասավ Ամասիա, որը գտնվում էր Եջիլ Ըրմաղ (Կանաչ Գետ - թուրք.) գետի ափին, տեղի պաշտոնյաները մեզ հայտնեցին, որ քաղաքի միջով անցնելիս ոչ ոքի թույլ չի տրվելու շարքերից հեռանալ և զննումներ կատարել: Նրանք առաջարկեցին քարավանի տղամարդկանց մախոռոց գնալ քաղաք և պետք եղածը գնել: Տղամարդիկ այդպես էլ արեցին, բայց երբ մենք մտանք Ամասիա, ոչ մի տղամարդ չկար, բոլորին սպանել և դիակները գցել էին փոսերը: Այդ մասին մենք իմացանք մեր սայլապանից, որին հայտնել էին տեղացի թուրքերը, որոնք ականատես էին եղել այդ ամենին: Քարավանում բոլորը սկսեցին ողբալ իրենց հարազատների կորուստը: Մնացին ծերունիներ, կիներ և պատանիներ, որոնց թվում մահ ես: Մի քանի օր ճանապարհ գնալուց հետո մենք հանդիպեցինք գողերից, ավազակներից և մարդասպաններից կազմված մի ջոկատի: Ռուսական բանակը հարձակվում էր, և թուրքերը ստիպված, որպես հրամոթի միա, օգտագործում էին մահ բանտարկյալներին: Այդ ջոկատը մեր մոտով անցնելիս, հրամանատարը ինձ հարցրեց, թե՝ ինչու՞ եմ կանայք և երեխաները լաց լինում: Ես պատասխանեցի, որ՝ շա՛տ եմ հոգնել, իսկ սայլապանը չի կանգնեցնում, որ հանգստանանք: Հրամանատարը հրամայեց սայլապանին՝ կանչել ոստիկանին իր մոտ: Մինչ ոստիկանի գալը, մա հարցրեց, թե՝ ուր եմ մեր քարավանի տղամարդիկ: Ես պատմեցի այն ամենը, ինչ կատարվել էր մեզ հետ: Երբ ոստիկանը եկավ, մա հարցրեց, թե ինչու չի կանգնեցնում քարավանը գիշերելու: Ոստիկանը պատասխանեց, որ շուտով հասնելու ենք Քյոոողլու ձորը, որտեղ և գիշերելու ենք: Իսկ երկրորդ հարցին, թե՝ ու՞ր եմ տանում մեզ, ոստիկանը հայտնեց, որ հրամայված է մինչև Ծեֆիրդշլա, մեզ պիտի հասցնի և ետ պիտի վերադառնա:

Հասանք Քյոոողլու ձորը: Գիշերվա կեսին մեր քարավանը մտան չորս սպա, որոնք զենքի սպառնալիքով մեզնից հափշտակեցին այն ամենը, ինչ որ մնացել էր մեզ մոտ, իսկ մի քանի ծերունիների և պատանիների, որոնց թվում և ինձ, տաքան իրենց հետ: Բավական ճանապարհ գնալուց հետո հանկարծ

լավեց ձիերի դոփյունը: Սպաներն ամփոջապես ձիերից վար իջան և դիրք գրավեցին: Մեզ հարցրեցին. «Մուրադ փաշայի այսինքն՝ կոփունցի հերոս Մուրադի զինված խումբը այս կողմերում չի՞ երևացել»: Մենք պատասխանեցինք, որ այդ մասին մենք գաղափար չունենք: Մեզ թույլ տվեցին, որ գնանք մեր հարազատների մոտ:

Վերջապես հասանք Օեհիր դշլա, որը մեր վերջին հանգրվանն էր լինելու: Այստեղ կար մի ընդարձակ տարածություն, որտեղ հանգրվանել էին տարբեր վայրերից եկած հազարավոր հայեր: Նրանց մեծ մասը կանայք և երեխաներ էին: Այդ դժբախտ մարդիկ անոթի, ծարավ, հիվանդ ու տանջված սպասում էին իրենց վախճանին: Ըմամբարում տարածվել էր խուլերան: Մեր հասնելուց մի որոշ ժամանակ անց, եկան մի քանի պաշտոնյաներ: Նրանք հավաքեցին բոլոր պատանիներին և աղջիկներին: Թուրքերը մոտենում էին նրանց և որպես ապրանք ընտրում ու տանում էին տղաներին՝ քատրակության, քանվորության, իսկ աղջիկներին՝ իրենց ընտանիքներում ծառայության: Աղջիկներից ամենագեղեցիկներին տանում էին իրենց հարեմները: Ինձ վերցրեց Օեհիր դշլայի մի նպարավաճառ՝ իր խանութում աշխատելու: Այդպես իմ կյանքը փրկվեց, բայց ինչ եղավ իմ քրոջ հետ, ես չիմացա և այլևս չտեսա նրան երբեք: Ինձ տրվելիք ուտելիքի մի մասը խնայում էի և տանում մորս, որը շատ ողբալի վիճակում էր մնացել, մեռ-մեռակ: Նա խնդրում էր, որ իր մոտ չգնամ և վտանգի չենթարկեմ իմ կյանքը. «Տղա՛ս, իմ մասին մի՛ մտածիր, - ասում էր նա, - իմ ժամերն արդեն հաշվված են: Մեր գերդաստանից միայն դու ես մնացել, աշխատիր, որ գոնե դու փրկվես և չթողնես, որ մեր օջախը մարի»: Երբ մի քանի օր հետո նորից գնացի մորս մոտ, նա արդեն մահացել էր:

Մոտ տասնհինգ օր նպարավաճառի մոտ աշխատելուց հետո նա մի օր ինձ հայտնեց, որ իր մոտ մնալը վտանգավոր է իմ կյանքի համար: Եվ առաջարկեց, որ իր ծանոթ մի գյուղացու հետ գնամ նրանց գյուղը: Այդ գյուղացու հետ մենք եկանք Բոզդուտ գյուղը: Այդ գյուղի գյուղացիները ժամանակին գաղթել էին Կարսից և բնակություն էին հաստատել այդ գյուղում: Ինձ բերող գյուղացին գյուղի գյուղապետն էր: Նա ինձ բերել էր, որ ես աշխատեմ իր եղբոր համար: Նրա եղբայրը ծեր էր և կույր: Բացի ինձանից, ունեին մեկ ուրիշ բատրակ: Նրա տնտեսությունը բավական մեծ էր, ուներ հինգ հարյուր գլուխ ոչխար, կով, ձի և ընդարձակ հողատարածություններ:

Աշխատանքը գյուղում շատ ծանր էր: Բանի որ ես ծնվել և մեծացել էի լինելով քաղաքում, բոլորովին սովոր չէի գյուղական աշխատանքներին: Ամենափոքր սխալի համար իմ տերը դաժանորեն ծեծում էր: Մի օր ոչխարը արածացնելու ժամանակ երկու ոչխար կորել էր, քիչ մնաց ինձ սպանելին, եթե մի հովիվ չասեր, որ այդ երկու ոչխարները եկել և խառնվել են իր հոտին: Մոտ չորս տարի աշխատեցի այդ գյուղում: Ոչխար արածացնելու ժամանակ հաճախ հանդիպում էի

հայերի դիակների, դրանք մեր շրջապատի թուրքերի կողմից սպանված հայերի դիակներ էին: Ես գիշերը քնում էի գոմում, անասունների հետ: Ծիշտ է, գոմում տաք էր, բայց օդը շատ ծանր էր: Սակայն պետք է դիմանայի, ուրիշ ելք չունեի: Իմ միակ մխիթարանքն այն էր, որ անոթի չէի: Սակայն շատ դժվար էր մուսուլմանների ուսմազա կոչվող կրոնական տոնին, որը տևում էր մեկ ամիս: Այդ մեկ ամսվա ընթացքում առավոտյան ժամը վեցից մինչև երեկոյան ժամը վեցը ո՛չ կարելի էր ուտել, ո՛չ խմել: Չուտելուց այնքան չէի նեղվում, բայց ջուր չխմելը շատ դժվար էր: Գյուղի գյուղացիներն անգրագետ էին, դրա համար բոլոր գրագրությունները ես էի անում: Իմ նկատմամբ լավ էին վերաբերվում:

Ամեն տարի որպես հարկ, գյուղից հացահատիկ էին տանում Սեբաստիա: Մի անգամ Սեբաստիայից վերադառնալիս հանդիպեցի իմ ամենալավ ընկերոջը՝ Բարսեղին: Նա ևս ինձ նման քատրակություն անելով ողջ էր մնացել: Մենք գրկախառնվեցինք և սկսեցինք ուրախությունից լաց լինել: Նա ինձ նման մեկ այլ գյուղի գյուղապետի մոտ էր աշխատում, որը մեր գյուղից մոտ վեց ժամվա ոտքի ճանապարհ էր: Այդ ժամանակ մենք երկուսով որոշեցինք փախչել և գնալ Պոլիս: Ինձ համար հարմար առիթ ստեղծվեց, երբ գյուղի տղամարդիկ սայլերով գնացել էին աղ բերելու: Տարին մեկ անգամ գնում էին աղի հանքից աղ բերելու: Այդ օրը տան կանանց հետ ես գնացել էի դաշտ աշխատելու: Կեսօրվա շոգին ճանճերը հանգիստ չէին տալիս մեր ձիուն: Ես խնդրեցի թույլատրել տուն տանել ձիուն և վերադառնալ: Տանը մի քանի լավաշ հաց վերցրեցի, ձին թամբեցի և քջեցի դեպի Սեբաստիա: Սակայն շատ շուտով ինձ հասան աղ բերելուց վերադարձած տղամարդիկ, ինձ բռնեցին, կապեցին, երբ դեպի գյուղի ճամփան ընկանք, իմ ետևից եկողներից երկուսը ուզեցին ինձ սպանել: Սակայն երրորդը, որը գյուղապետի տղան էր, թույլ չտվեց: Նրանք համաձայնության եկան ինձ ետ տանել գյուղ, պահել խիստ հսկողության տակ և փոքր կասկածի դեպքում՝ սպանել: Այս դեպքից երկու շաբաթ անց ես ավելի լավ սկսեցի աշխատել, բայց այս անգամ որոշեցի փախչել սարերով:

Սեբաստիա գնալու համար պետք է անցնեի Ղըզըլըրմաղ գետի վրայի կամուրջով: Կամուրջի վրա գիշեր-ցերեկ հերթապահ զինվորներ կային, որովհետև այդ ժամանակ բանակից փախչողներ շատ էին լինում: Ինձ համար վտանգավոր էր կամուրջի վրայով անցնելը: Որոշեցի լողալ: Ծորերս հանեցի, կապեցի մեջքիս և լողալով անցա գետը: Գետի մյուս ափը շորերս հագա, շարունակեցի ճամփա: Մութը դեռ չէր ընկել, հասա Սեբաստիա: Տեսա հայկական թաղամասի խանութները ավերված են: Չգիտեի՝ ու՞ր գնալ, ու՞մ դիմել: Գրպանումս փող չկար: Երկու օր սոված մնացի, գիշերեցի մի խարխուլ տան մեջ: Առավոտյան արթնացա երկու աչքերս ուռել էին ու փակվել: Կրակի պես վառվում էի: Հագիվ դուրս եկա փողոց: Մի թուրք մոտեցավ ինձ, մեղքացավ, տարավ հիվանդանոց: Էն-

տեղ չորս օր պահեցին, դուրս գրեցին: Քաղաքում երկար թափառելուց հետո աշխատանք գտա մի փոքրիկ սրճարանում, որպես մատուցող: Ինձ չէին վճարում, միայն կերակրում էին, երբեմն էլ հաճախորդները բախշիչ էին տալիս:

Այդ օրերին ես իմացա, որ ռուսական բանակը Էրզրումից հաղթելով մոտենում է Երզնկային: Ես որոշեցի գնալ Երզնկա, հասնել մինչև ռուսական բանակը և խնդրել, որ ինձ իրենց հետ տանեն կա՛մ Արևելյան Հայաստան, կա՛մ Ռուսաստան: Սակայն բանակը հրաման էր ստացել մահաճել, և ես նորից ճարահատ վերադարձա Սեբաստիա: Իմացա, որ այստեղ գտնվող մի վանք կա, որը դարձրել են պետական գիշերօթիկ դպրոց: Բայց այդ դպրոցը ընդունվելու համար պետք էր Սեբաստիո վալիի թույլտվությունը: Դիմում գրեցի, գնացի վալիին: Քարտուղարը դիմումս տարավ վալիի մոտ: Վալին ասել է՝ թող վաղը գա: Հաջորդ օրը, ժամը տասնմեկին գնացի: Վալին սիրով ընդունեց ինձ, հարցրեց ազգանունս, ասաց. - Նկարչություն անու՞մ ես:

- Այո՛, նույնիսկ մութասերիֆը գնել է իմ նկարները, - ասացի ես:

Վալին հանեց իր դարակից իմ նկարները, որոնք շատ տարիներ առաջ գնել էր ցուցահանդեսից, ասաց. - Տարեք սրան, թող սովորի:

Գնացի սովորելու: Էնտեղ մի ուրիշ հայ տղա էլ կար, որի հետ նույն սենյակում էինք քնում: Մի գիշեր իմ պատը թխկթխկացնում էին: Կողքիս պառկող ընկերը դուրս եկավ, պարզվեց, որ եկողը Մուրադն է: Եկել էր իր ձիով, ճամփին հեռագրական թելերը կտրել էր: Այդ հայ տղան կոպտացի Մուրադի ծննդավայրից էր: Հետո ես իմացա, որ այդ տղան Մուրադին ճանաչում էր և նույնիսկ մի քանի անգամ գիշերը գաղտնի հանդիպել են դպրոցում: Նա նույնիսկ գիտեր Մուրադի պատմածից, որ տեղի հայերը մախքան տեղահանվելը մոտ երեք հարյուր հատ զենք իրենց փամփուշտներով թաղել էին վանքի բակում, որտեղ որ գտնվում էր մեր դպրոցը: Մուրադը խնդրեց մեզ, որ մենք ամեն կերպ գտնենք այդ հրացանների թաղված տեղը: Մենք անշուշտ չէինք կարող բացահայտ փորփորել շրջապատը: Մենք փնտրեցինք, բայց՝ ապարդյուն: Մի քանի օր հետո Մուրադը իր թիկնապահ Եղոյի հետ հասնում է Սամսուն: Ծովեզերքին գտնվող մավակի տիրոջը զենքի ուժով ստիպում են իրենց տանել ծովի խորքը, մինչև որ հանդիպի ռուսական որևէ մավի: Հանդիպում է մարտամավի և ռուսների օգնությամբ հասնում է Անդրկովկաս:

Ամառային արձակուրդների ժամանակ մենք պարտավոր էինք գնալ մոտակա գյուղերը և օգնել գյուղացիներին՝ հնձող մեքենաներով բերքը հավաքելու: Ես լինելով Դիվրիկից, խնդրեցի ինձ ուղարկել իմ ծննդավայրը՝ Դիվրիկ: Հասնելով Դիվրիկ, ես մեր գյուղի թուրքերին հարց ու փորձ անելով իմացա, թե որտեղ է եղել մեր տունը: Գնացի, գտա: Այդ տանը ապրում էր մի թուրք ընտանիք: Երբ վերադարձա, այլևս չուզեցի

գնալ դպրոց: Գործ գտա մի մեծ սրճարանում: Այնտեղ կար երկու սենյակ՝ ճամփորդների համար: Իմ պարտականությունն էր մաքրել մաս այդ սենյակները, ինչպես մաս չորս ձիու խնամքը: Ծամփորդները երբեմն դրամ էին տալիս ինձ: Նրանց տված դրամը ես հավաքում էի, քանի որ մտադրություն ունեի գնալ Պոլիս:

Պոլիսի ճանապարհին Սամսունի հյուրանոցում ծանոթացա մարզվանցի մի շատ հարուստ մարդու հետ: Նա երբ իմացավ, որ ես հասկանում եմ գյուղատնտեսությունից, ինձ խնդրեց, որպեսզի ես վարեմ իր մեծ տնտեսությունը, և ես համաձայնվեցի:

Հասնելով Մարզվան, ես սկսեցի աշխատել գյուղական տնտեսությունում: Զեռք բերեցի հայտնի Դիարբեքիրի ձմերուկի սերմ, ցանցի, լավ խնամեցի, հետո չտեսնված բարձր բերք ստացա: Ես որոշեցի՝ ինչ գնով լինի հասնել Պոլիս: Երբ իմ տիրոջ կառքով մեկնեցի Սամսուն, այնտեղ մինչև մավի գալը մի էծամանոց տոմս գնեցի: Քանի որ իմ տոմսը էծամ էր, մավի մեջ քնում էի բաց երկնքի տակ, իսկ եղանակը արդեն ցուրտ էր:

Վերջապես կատարվեց իմ երազանքը, և ես հասա Պոլիս: Գրպանումս ոչ մի կոպեկ չէր մնացել: Սրանմրան հարցնելով՝ իմացա, թե որ թաղամասում ալվելի շատ հայ կա: Այդ թաղամասը Ղալաթիան էր: Ես գնացի այնտեղ: Մի խանութի մոտով անցնելիս, լսեցի հայերեն խոսակցություն: Մտա այդ խանութը: Խանութպանը հայերեն հարցրեց. «Հա՞յ ես»:

Ես թուրքերեն պատասխանեցի, քանի որ հայերենը համարյա մոռացել էի: Ես նրան ասացի՝ զայիս եմ Սամսունից, իսկ ինքս ծնվել եմ Դիվրիկում և նոր եմ վերադարձել աքսորից: Խանութպանը ինձ տարավ այնտեղ բնակվող դիվրիկցիների մոտ: Պարզվեց, որ նրանցից մեկը իմ պապիկիս եղբոր տղան է: Նրանց մոտ ապրեցի մոտ տասը օր: Նրանք կարում էին թուրքական ֆեսեր: Մի օր էլ նրանց մոտ եկավ մի կին, ինձ տեսնելով փաթաթվեց և համբուրեց ասելով, որ ինքը մայրիկիս հորեղբոր աղջիկն է: Նա ինձ տարավ իրենց տունը: Այդ կնոջ ամուսինը ժամանակին եղել է սուլթան Համիդի խոհարարը: Ծատ լավ խոհարար էր և ուներ մի փոքրիկ ճաշարան: Ծատերն էին ցանկանում նրա պատրաստած ճաշերը համտեսել, բայց քանի որ ճաշարանը փոքր էր, այդ իսկ պատճառով բոլոր ցանկացողները չէին կարող սպասարկվել: Հետևաբար, հաճախորդների մի մասը ցանկացավ, որ ճաշը մատուցեն իրենց գործատուներում: Այդ գործը ես էի կատարում: Մոտ երեք-չորս ամիս աշխատեցի: Այդ ընթացքում ես էլ սովորեցի համեղ ճաշեր պատրաստել: Ես եղել եմ եվրոպական և ամերիկյան շատ քաղաքներում և գտնում եմ, որ թուրքական խոհանոցը շատ ավելի բազմատեսակ է և համեղ:

Այս ժամանակամիջոցում հնարավորություն ունեցա ծանոթանալ Պոլսո տեսարժան վայրերին: Պոլիսը իմ կարծիքով աշխարհի ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկն է: Նա կառուցված է յոթ բլուրների վրա, իսկ Բոսֆորի գեղեցկությունը աննկարագրելի է: Ես

ծանոթացա Այա Սոֆիային, փոքր և մեծ կղզիներին, ուր Պոլսո հարուստ բնակիչները ամուսնը հանգստանում էին: Իմ սպասարկած հաճախորդներից ես մտերմացա Սեպուս Ստեփանյանի հետ, որը գյուղատնտեսների միության նախագահն էր: Նրանից իմացա, որ Ադաբազար քաղաքի մոտերքում գտնվող Արմաշի վանքի կալվածքներում կազմակերպվում է գյուղատնտեսական դպրոց: Նրա օգնությամբ ես ընդունվեցի այդ դպրոցը: Դպրոցը գիշերօթիկ էր և գտնվում էր Հայ Բարեգործական միության իրավասության տակ ու ֆինանսավորվում էր նրա կողմից: Այդ դպրոցը ընդունվեցին մոտ երկու հարյուր հայ որբեր: Մեր ուսուցիչները բավական լավ էին պատրաստված, և մենք շատ բան սովորեցինք: Օրվա կեսը տեսական պարապմունքներ էինք անում, իսկ մյուս կեսը՝ գործնական: Դպրոցում ապրելու պայմաններն այնքան էլ լավ չէին: Գրեթե անոթի էինք մնում: Հետո մեր դպրոցը տեղափոխեցին Պոլիս, որտեղ և մենք շարունակեցինք մեր ուսումը: Այդ ընթացքում Պոլիս ժամանեց Հայաստանի դաշնակցական կառավարության վարչապետ պարոն Խատիյանը: Նա ուզում էր ստեղծել հիսուն հազարանոց հայկական բանակ: Առիթից օգտվելով, մեր դպրոցի ղեկավարները խնդրեցին նրան դպրոցը փոխադրել Հայաստան: Չորս աշակերտ, որոնց թվում նաև ես, հրաժարվեցինք, իսկ մնացած աշակերտությանը տեղափոխեցին Հայաստան: Մենք շուտով ապաստան գտանք Շիշլիի թաղամասի հայկական որբանոցում:

Մի օր Շիշլիի որբանոցից դեպի Բերայի թաղամաս գնացող տրամվայը նստեցի: Երբ ուզում էի տոմս գնել, տեսա, որ տոմսավաճառն իմ ընկեր Բարսեղն է: Մեր երկուսի նորախոթյանը չափ չկար: Ամհմար էր հավատալ, որ կոտորածի վախը այլևս չկար: Ես Բարսեղի պատմածից իմացա, որ նա եղբոր հետ մեծ դժվարությամբ հասել է Պոլիս: Աշխատել է հացի փոխում, որպես բանվոր: Եղբայրը մեկնել է Բուդապեշտ: Ես այլևս Բարսեղից չբաժանվեցի:

Այդ ժամանակ գյուղատնտեսական դպրոցում չորս որբ ուսանողներ էինք սովորում: Մենք դիմեցինք Բարեգործական միությանը, որ մեզ ուղարկի ԱՄՆ՝ մեր ուսումը շարունակելու: Բարսեղը ևս միացավ մեզ: Բայց Ամերիկա գնալիս ես աչքի տրախտա ունեի, որը չէին ընդունում, և ես բուժվեցի:

Վերջապես 1921 թ. հունիսին մեզ հաջողվեց մեկնել ԱՄՆ: Մենք այնտեղ գնացինք Բարեգործական միություն, ներկայացրինք Պոլսից բերված մեր հանձնարարականները, և մեզ ընդունեցին գյուղատնտեսական գիշերօթիկ դպրոց, որտեղ երեք տարի պիտի սովորեինք, բայց մաիս լեզու սովորեցինք, հետո՝ անցանք ուսումնառության: Հետո մեր ուսումը շարունակեցինք Նյու Յորքի նահանգի Կորնուելի համալսարանում: Բարեգործական միությունը մեր հիմն գումարեկան ամեն մեկին վճարում էր հիմն հարյուր դոլար, որը կազմում էր մեր ծախսերի հիսուն տոկոսը: Մնացածը մենք հայթայթում էինք աշխատելով: Համալսարանի ճաշարանում Բարսեղի հետ ամաններ էինք լվանում և ձրի ճաշ էինք ուտում: Ամառը գնում էինք ֆերմաները արտադրական պրակտիկայի, մեզ վճարում էին:

1926 թ. մենք վեց ընկերներով, երբ ավարտեցինք ուսումը, որոշեցինք գալ հայրենիք և օգտակար լինել: Երևանում Նոր Սեբաստիա և Նոր Մալաթիա հիմնելու աշխատանքին մասնակցեցին: Աշխատեցի Ստեփանավանում: Ամուսնացա Պապոյան Աստղիկի հետ: 1928 թ. փոխադրվեցինք Երևան: Աշխատանքի անցա: Հետո Մոսկվայի Տիֆլիսյան անվան բիոլոգիական ինստիտուտում աշխատեցի: Գնեժտիկական հերքող գիտական հոդվածներ լույս ընծայեցի, որոնք և պատճառ դարձան, որ ես Մոսկվայում չկարողանամ դիտերտացիա պաշտպանել, քանի որ հակառակ էին իմ տեսակետները ընդունված կարծիքին: Վեց տարի Մոսկվայում մնալուց հետո ընտանիքով հաստատվեցինք Երևանում:

153 (153).

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՍԱՀԱԿԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1898 Թ., ՍԵԲԱՍՏԻԱ)

Ես ծնվել եմ Սեբաստիայում, Ջատիկեն քառասուն օր ետքը՝ Համբարձումի տոնի օրը: Տեր հայրը ինձ կնքելու ժամանակ հարցրել է իմ ծնված օրը և երբ իմացել է, որ Համբարձումն տոնին օրն եմ ծնվել, ասել է. «Անունը իր հետ է բերել», և անուն Համբարձում եմ դրել:

Հայրս՝ Կարապետը, թիթեղագործ էր, մայրս՝ Ոսկին, տնային տնտեսուհի էր, մեծ եղբորս անունը Հայկազ էր, փոքրը՝ Սուրեն, իսկ քույրս՝ Վարդանուշ: Ապրում էինք չափավոր կյանքով: Մեր Սեբաստիայում յոթ-ութ տարեկանն էր դպրոց կերթայինք: Ես հազիվ այրուքենը սորված եմ:

Մայրս, որը շատ բարի և ազնիվ կին էր, շուտ մահացավ: Կհիշեմ ինձի չամիչով հաց տվին, որ ուտեմ:

Ես ուրախացա, կերա, բայց էլ ուրիշ բան չեմ հիշում նրա հուղարկավորությունից: Հայրս երկրորդ անգամ ամուսնացավ:

Մեծ եղբայրս՝ Հայկազը, ինձենք էր ավարտել, ճանապարհաշինարար էր: Թուրքական կառավարությունը նրան որպես մասնագետի տարավ Բեդլին-Բադդադ երկաթգծի ճանապարհի շինելու, բայց նա այլևս ետ չեկավ, լսեցինք, որ սպանել էին:

Երբ մուսուլմանները ձայն տվեց, որ հայերը թող պատրաստվեն տեղափոխվելու համար, թուրք ոստիկանները սկսան հրամայել. «Էրքեկլեր»՝ բիր եանա, ավտադար բիր եանա», այսինքն՝ տղամարդիկ մի կողմ, կիները՝ մի կողմ: Առույգ տղամարդկանց ուղարկում էին ռուս-

թուրքական ճակատ՝ կովելու:

Մեզ քննչին ոչխարների պես, հանեցին մեր հարազատ տներեն, այգիներեն: Ընկանք ամառի ամապատներ: Հարյուր տասը օր բաց երկնքի տակ քայլում էինք՝ գրեթե առանց հանգստանալու: Բաց երկնքի տակ էլ քնում էինք: Մերերը և հիվանդները չէին կարող քայլել՝ կամ ճամփին էին մնում, կամ՝ ուտիկամը խփում էր ու սպանում: Մեզ անոթի քայլացնում էին, ջուր անգամ խմել չէին թողնում: Քրդերն ու չեչենները հարձակվում էին մեզ վրա, թալանում էին մեր ունեցածը, աղջիկներին ու հարսներին փախցնում էին: Շատ աղջիկներ ու կիներ իրենք իրենց ջուրն էին նետում: Տիգրիս ու Եփրատ գետերը լցված էին դիակներով: Կհիշեմ, երկրորդ մայրս հոյի էր, նրան սպանեցին, սուրը կոխին փորին մեջը, պզտիկը դուրս հանեցին, սկսան խնդալ, որ տղա է, ու շարտեցին գետնին: Ես աչդ տեսարանը երբեք չեմ կրնար մոռնալ: Մենք իրար կորցրեցինք: Ես միմակ մնացի: Օր մը ալագի վրա պատկած էի՝ անոթի ու տկլոր, մի արաբ մարդ եկավ, մոտեցավ ուտիկանին, փող տվեց, առաց. «Ես սրան տանեմ, ինձ մոտ թող աշխատի»: Առավ տարավ ինձ իր մոտ, որպես ծառա: Ես էդ մարդու մոտ չորսամսյուն էի անում: Էդ արաբը իմ կյանքը փրկեց: Ես միշտ օրհնում եմ նրան: Ծիշտ է, զոմում էի ապրում, անասունների հետ էի քնում, բայց կյանքս փրկված էր:

Արաբը ուներ երկու տղա, մեկ աղջիկ: Տղաները տնտեսությանը պիտանի չէին: Արաբը տեսնում էր, որ ես աշխատասեր եմ ու նվիրված եմ իրեն, ան ինձ որդեգրեց, ձախ ձեռքիս վրա կապույտ թանաքով դաջեց, իմ անունը Օյուքրի դրեց: Նա ինձ ասում էր. «Իմ տղաներից ես չեմ խելվել, քեզ պիտի կտակեմ իմ ունեցվածքը, դու՛ն օյուղի տերը պիտի ըլլաս, եթե իմ միանձար աղջիկին հետ ամուսնանաս»: Ինձ տարավ Հալեպ, հագուստներ գնեց՝ հագրեց, կոշիկներ գնեց՝ հագրեց: Կոշկակարը սեբաստացի հայ մըն էր, ան ինձ օգնեց, ինձ հարցրեց.

- Սեն քի՞մ սըն (Դու ո՞վ ես - թուրք.):

- Բեն Էրմենի իմ (Ես հայ եմ - թուրք.):

Ադ հայ կոշկակարը կազմակերպեց, որ ես փախչեմ արաբի քովեն և չամուսնանամ անոր աղջիկին հետ:

1928 թ. ադ հայ կոշկակարին հետ ես փախա Ֆրանսա: Հոն հողագործ աշխատեցա: Մի օր պատահական մի մարդ հանդիպեցի, որը ինձ հարցրեց.

- Դու՛ն Համբարձումը չե՞ս, Սուրենին եղբայրը

չե՞ս մը:

- Այո՛, - ասեցի:

- Գիտե՞ս, Սուրենը ողջ է:

- Խե՞մք ես, ի՞նչ ես, աշխարհի վրա հայ մնացա՞ծ է, բոլորին ջարդեցին:

- Ի՞նչ կըսես, դեռ հայեր մնացած են, եղբայրդ՝ Սուրենը, Լիոն կրճակի:

Ադ մարդը, որի անունը Սարգիս էր, ինձի տարավ Լիոն, եղբորս մոտ: Տեսա՝ եղբայրս թիթեղագործ է, հորս պես, ես ալ հողագործ դարձա: Լիոնի մեջ բավական հայություն կար, կհավաքվեինք, ժողովներ կընեինք: Ես ՀՕԿ-ի մասնաճյուղի անդամ, հետո՝ փոխմասնագահ, վերջն ալ՝ մասնագահ դարձա: Հայրենասիրությունը մեջս ինձի կայրեր և ինձի խորթ կուգար օտար աշխարհը: Ես միշտ կըսեի. «Լավ է ապրիլ խավարին մեջ, քան թե լուսավոր մթության մեջ»:

Օր մըն ալ ներգաղթի լուրը հասավ Լիոն: Ալ ուրախություննիս չափ չունեի: Հայաստանը մեզի կկանչեր:

1947 թվին եկանք Հայաստան: Ամուսնացա քելլանցի Թագուհիին հետ, ընտանիք կազմեցի: Ունեցանք մի տղա՝ Մկրտիչը և մի աղջիկ՝ Վարդանուշ անունով: Վարդանուշին անունը դրել եմ իմ վշտից: «Բանի որ մի օր, երբ արաբների մոտ չորսն էի աշխատում, տեսա արաբները մի աղջկա էին մազերից քաշելով քաշքրտելով տանում: Մոտեցա հարցրի՝ ինչի՞ց է մահացել: Ասեցին՝ սոված էր, գտանք, մեղքցանք՝ հաց տվինք, կերավ, ստամոքսը պայթեց՝ «միդէ փաթաղը», ու մեռավ: Ես մոտեցա, որ դեմքը տեսնեմ, տեսա իմ Վարդանուշ քույրս էր: Չոքեցի վրան, ասի. - Բու բենիմ բաջը՛մ դըր (Սա իմ քույրն է - թուրք.):

Արաբ տերս պատվավոր թաղում արեց: Անոր համար ալ իմ աղջկան անունը Վարդանուշ դրի, բայց երբ անոր անունը տան՝ իմ խեղճ քրոջը կհիշեմ:

Երեսնի մեջ շինարար եղա: Կոնյակի գործարանը, գինու գործարանը, Սումդուկյանի թատրոնը իմ տաշած քարերով են շինված, մաև Դվին հյուրանոցը: Բայց Դվին հյուրանոցի շինարարության ժամանակ ընկա, և ձեռքս կտրվեց, այլևս չկարողացա քարտաշ աշխատիլ: Այնինչ, ես լավ, վարպետ քարտաշ էի և հպարտ կզգամ ինձ, որ հայրենիքիս վերակառուցմանը ես ալ իմ բաժինը դրած եմ, «քար» մըն ալ ես եմ դրած:

Հիմա արդեն միայն գիշերները պահակություն կընեմ հուշամվերներում ֆաբրիկայում:

154 (154).

ՄԱՆՎԵԼ ՍԱՀԱԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ, ԿՑՈՒՐԻՆ)

Իմ բոլոր հարազատները զոհվել են Մեծ եղեռնի տարիներին: Այդ ժամանակ հայրս քառասուններկու տարեկան էր, մայրս՝ երեսունչորս, մեծ քույրս՝ տասնհինգ, եղբայրս՝ տասներկու, փոքր քույրս՝ տասը: Մեր մեծ գերդաստանից ողջ մնացի միայն ես:

Մեծ հայրս՝ Մանուկ Փանյանը, քարտաշ-որմնադիր էր, կառուցում էր եկեղեցիներ, տներ: Նա բարձրահասակ թիկնեղ մարդ էր: Մեր տունը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում: Մեծ հայրս երկու եղբայր ուներ՝ Հակոբ և Հովհաննես: Հակոբը Ամերիկա էր գնացել,

իսկ Հովհաննէսը ունէր երեք տղա՝ Խաչիկը, Սեդրակը և Հակոբը: Նորանք Բալկանյան պատերազմ մեկնեցին որպէս շարքային զինվորներ:

Մայրս և տատս մշակում էին մեր տնամերձ հողամասը: Ունեինք թթենի, տանձենի, ընկուզենի և այլ ծառեր:

Հայրս ուսումնասիրել էր աստվածաբանություն: Հետո Սեբաստիայի Առաջնորդի կողմից ձեռնադրվել էր քահանա՝ Տեր-Իգնատիոս անվանակոչումով: Նա լավ ձայն ունէր և ղեկավարում էր եկեղեցու երգչախումբը:

Հայրիկս պատմում էր, որ 1895-1896 թվերի ջարդի ժամանակ մա եղել է քսաներկու տարեկան: Նա իր ընկերների հետ թաքնվել է քարայրում: Հաջորդ օրը քարայրի մոտով անցնում է մի քրդուհի և տեսնում է նրանց, անմիջապէս լուր է հասցնում թուրքերին: Քիչ հետո թուրքերը գալիս են, գնդակահարում են բոլորին: Հայրս խորամանկում է, կրակոցի հետ մեկտեղ ընկնում է գետնին: Այդպէս մնում է դիակների մէջ մինչև երեկո, հետո դուրս է գալիս և հասնում է տուն:

Այս դէպքից մեկ տարի անց հայրս ամուսնանում է Գոհարի հետ, ծնվում ենք մենք: Մենք տղաներով գնում էինք դպրոց: Մեր հասակակից թուրք տղաները նույնպէս խմբով էին գնում դպրոց: Ծատ հաճախ

նրանք մեզ սպասում էին Թոխմա գետի փայտյա կամրջի վրա, որպէսզի մեզ ծեծեն: Այդ օրը քեռուս տղա Թորոսը մեզ հետ էր, տեսավ, որ թուրքերը սկսեցին մեզ ծեծել, մա հարձակվեց և գետնին տապալեց բոլորին:

Կյուրիմ քաղաքում ընդունված սովորություն էր՝ ամեն կիրակի հնդկահավի մսով հարիսա էինք պատրաստում: Երբեք հարիսան տնեցիներով չէին ուտում, անպայման պետք է հրավիրեին իրենց հարազատ մարդկանց: Սեղանի գլխին անպայման պետք է նստեր հայրս: Նա օրհնում էր սեղանը, բարձրացնում էր օղու բաժակը և խմում, որից հետո սկսում էին ուտել:

Ես շատ էի սիրում իմ մորը: Նա միջակ կառուցվածքով համեստ, խելացի կին էր: Գրաճանաչ էր: Դպրոց էր գնացել, բայց կիսատ էր թողել: Ամեն կիրակի հավաքում էր մեր հարևան կանանց, նստում էր այգում, ծառի տակ և Աստվածաշունչ էր կարդում: Ընթերցանությունից հետո ծածկում էր Ավետարանը, փաթաթում էր կտորի մեջ և դնում գրապահարանը: Բացի կրոնական գրքերից, մենք ունեինք մաև շատ գեղարվեստական գրքեր, որոնք հայրս ստանում էր Պոլիսից: Ահա այսպիսի մտավորական, բարեպաշտ ընտանիքի բոլոր անդամները մահատակվեցին թուրքերու կողմէն:

155 (155).

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ, ԽՈՉՀԻՍԱՐ ԳՅՈՒՂ)

Մեր Խոչհիսար գյուղը գտնվում էր Սեբաստիա (Սվազ) քաղաքից քսանհինգ կիլոմետր դեպի արևելք: Գյուղի միջով անցնում էր Սեբաստիա-Հրզրում (Կարին) գնացող ճանապարհը: Հաճախ հյուրեր էին լինում մեր տանը՝ պապիս մոտ: Ինչքան էս հիշում եմ, իմ պապերը բավական ազդեցիկ մարդիկ էին: Ունեինք երկհարկանի մեծ տներ, ունեինք մաև ամստանոց, անասնապահական եայլաներ՝ Սախար կոչված լեռան հովիտներում, մեր գյուղից մոտ տասնհինգ-քսան կիլոմետր վերև: Երբ 1914 թվի օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, մեր գյուղի ժողովուրդը զբաղված էր բերքահավաքով, բայց մինչ այդ գյուղ հասնող հայերեն թերթերը վատ լուրեր էին հաղորդում: Օգոստոսի 2-ին մունեստիկները եկան մեր գյուղը, և մեր գյուղի զգիրը կտուրների վրայից սկսեց գոռալ. «Էհէ՛, սեֆերթերիք է (գորահավաք - թուրք). տասնույթ տարեկանից մինչև քառասունհինգ-հիսուն տարեկան տղամարդիկ պետք է ներկայանան Խոչհիսար՝ արձանագրվելու»: Ես լավ հիշում եմ՝ ժողովուրդը խառնվեց. լաց, աղաղակներ ամեն կողմ: Նույն օրը արևը ուժեղ խավարեց՝ մոտ կես ժամ մթագնեց երկինքը: Սա ավելի սարսափեցրեց գյուղի ժողովուրդին:

Հոռետեսությամբ զգացմունքը պաշարեց բոլորին: Մեր գյուղի ճանապարհը դարձավ ավելի մարդա-

շատ՝ երկու կողմից էլ: Մեկ-մեկ թուրք ոստիկաններն սկսեցին կամայականություններ անել, անցնող զինվորներն ուտելիք էին պահանջում կամ օրը ցերեկով մտնում էին գյուղ, չէին գնում զիշերելու կենտրոն, այլ մեր տների վրա էին բաժանվում: Մեր գյուղացիները դիմեցին առաջնորդարան, չորս ոստիկան նշանակեցին մեր գյուղին պահակ:

Երկու ամսվա վարժությունից հետո թուրքական բանակները մեր գյուղի առաջով անցնում էին կանոնավոր, նվազախմբով: Թուրք հյուրերը գովեստով էին խոսում հայ զինվորների մասին, որ նրանք մարզանքը շուտ էին սովորում, զենքի տեխնիկային լավ էին տիրապետում և գովասանքի էին արժանանում հրաժանատարության կողմից: Անցան օրեր, նույն-բեր-դեկտեմբերի ցրտերը և անձրևները զինվորների մեջ առաջացրել էին անկազմակերպվածություն, շատերը սկսել էին բանակից փախչել, դասալքվել: Մեր գյուղից բանակ գնացողների համարյա հիսուն տոկոսը փախել և եկել էր գյուղ, թաքնվել էր գոմերում կամ գյուղի մոտակա քարայրներում. ո՛չ հարցնող կար, ո՛չ էլ փնտրող:

Այսպէս անցավ երեք-չորս ամիս: 1914 թվի դեկտեմբերին հանկարծ գյուղում լուրեր տարածվեցին, որ Էմվեր փաշան գալու է, և մեր գյուղացիները պետք

է պատրաստեմ են ճանապարհը՝ մեր գյուղի հողի սահմաններում, մոտ չորս կիլոմետր երկարությամբ: Մի քանի օր հետո Էմվերի ջրախումբը եկավ և կանգնեց մեր գյուղի արևմտյան ծայրին. երեք կառքեր՝ լծված չորսական ձիերով, երկու կողմերին՝ հետևից և առաջից, վեցական ձիավորներով շրջապատված, առաջից գալիս էր Սեբաստացի Մուրադի տասներկու հոգուց կազմված ձիու խումբը: Գյուղացիները շրջապատեցին ջրախումբը: Ես էլ գնացի՝ հատուկ Էմվեր փաշային տեսնելու: Գյուղացիները աղ ու հաց բերին՝ Մուրադի ցուցմունքի վրա: Էմվեր փաշան կանգնեց կառքի վրա, ընդունեց թեփախով աղ ու հացը, գլխով շնորհակալություն հայտնեց ժողովրդին, որ շրջապատել էր իր ջրախմբին: Ես տեսա, թե ինչպես Էմվեր փաշան ափսեմ վերցրեց և հյուրասիրեց իր ջրախմբի անդամներին, բոլորին: Էմվերի պատվին ձիարշավ կազմակերպվեց մեր հանդամիջյան ճանապարհով: Ես տեսնում էի, թե ինչպես գնում էին ձիավորները դեպի Ալիս գետը: Հանկարծ ժողովուրդը պոթեկաց. «Մուրադը, Մուրադի՛ Պեզաս ձին շահեց մրցումը»: Մրցող ձիավորները վերադարձան: Մուրադը մոտեցավ Էմվերին, նա կանգնեց կառքի վրա, ծախաց, բեղերը շտկեց, Մուրադի ձեռքը սեղմեց ու կոնակը շոյեց: Ես կանգնել էի մի բարձր հողաթմբի, տասը քայլ հեռավորության վրա և նայվածքս հառել էի Էմվեր փաշային, ուշադիր նայում էի՝ հետաքրքրությունից մղված: Ամեն ինչ լավ եմ հիշում, հիմիկվա նման: Եղանակը լավ էր: Էմվեր փաշան հագել էր կիսազինվորական հագուստ, գլխին դրել էր ֆես, ոտքերին ուներ երկարաճիտ փայլուն սաթուկներ, դեմքը կլոր էր, լայն, գեղեցիկ, համաչափ, միջակից բարձր հասակով, մի քիչ երկարած բեղերով, թավ հոնքերով և սև աչքերով: Առաջին կառքի մեջ նստած էր վեհիբ փաշան իր օգնականներով:

Ձիամրցումից հետո Էմվեր փաշան կառքի վրա կանգնեց և տասը րոպե խոսեց հավաքված ժողովրդին: Հիմիկվա նման հիշում եմ նրա խոսքերը. «Հայ զինվորները լավ կռվում են իրենց օսմանյան հայրենիքի համար՝ վաթսանին համար: Բոլոր ճակատներում, ամեն տեղ հայ բժիշկները և բուժքույրերը բուժում են մեր վիրավորներին: Հայ զինվորներից շատերը լավ են տիրապետում ռազմական տեխնիկային, դրա համար շահ շնորհակալ եմ ձեզանից: Դուք էլ թիկունքում լավ աշխատեք, մեր բանակի սնունդը ապահովելու համար»: Երբ նա իր խոսքը վերջացրեց, Մուրադը ձիու վրա մոտեցավ նրան և սեղմեց նրա ձեռքը: Էմվեր փաշան Մուրադի կոնակը շոյեց և ցածր ձայնով մի բան ասաց նրան: Սույիչը փչեց, կառքերը շարժվեցին: Էմվեր փաշան կառքի վրայից ձեռքը թափափարելով՝ անհետացավ:

Այսպես անցան օրեր, ամիսներ, և գյուղում բացահիկ ոչ մի բան չէր պատահել, միայն մեր գյուղացիները ոգևորվել էին, որ ռուսի զորքը շուտով կգա և կստնի Սեբաստիա (Սվազ), բայց՝ իզուր. ռուսի զորքը չեկավ: Միայն գերիներ եկան: Մեր գյուղացիները հիասթափվեցին իրենց սին, ամիմաստ հույսերից և հույզերից:

Մի օր երեխաներով գյուղամիջում խաղում էինք,

հանկարծ, այս անգամ արևելյան կողմից՝ Կապանից, չորս կառքեր սրարշավ եկան և կանգնեցին գյուղամիջում՝ ճանապարհի վրա: Ժողովուրդը վրա թափվեց իմանալու, թե՛ ի՞նչ է: Ես էլ վազեցի: Այս անգամ նույնպես չորս կառքեր՝ չորսական ձիեր լծված էին: Մուրադի խումբը կանգնել էր կառքերից հետո՝ լուռ, տխուր: Կառապանները ձիերի սարքերն էին կանոնավորում, ձիերին էին կերակրում: Էմվեր փաշան էր վերադառնում Էրզրումից: Նա շատ զայրացած տեսք ուներ. կատաղությամբ նայում էր ժողովրդի կողմը, ոչ էլ խոսում էր իր կողքիների հետ:

Ես անցա կառքերի ձախ կողմը ու մի հողաթմբի վրայից անվերջ նայում էի Էմվեր փաշային: Նա ջղախին շարժումներ էր կատարում նստած տեղը: Աչքերը չոնեց և նայեց ինձ ատելությամբ: Ես սուկացի նրա սև աչքերից: Նա յափնջու մեջ փաթաթվեց, մի զազանաչինսարսափելի նայվածք գցեց կանգնած ժողովրդի վրա: Էմվեր փաշան առաջվա նման ո՛չ ողջունեց, ո՛չ մնաս բարով ասաց ու գնաց: Սեֆեի խանում կանգնում են հանգստանալու: Նա կանչում է Մուրադին և ասում՝ վերին աստիճանի զայրացած ու կատաղած. «Ձերոնք ա՛յ ինչեր են անում Կովկասում՝ ռուսի կողմը: Մենք ի՞նչ ենք ստորագրել ձեզ հետ 1908 թվին և 1914 թվին՝ Էրզրումում: Այդ բանը ձեր վրա թա՛նկ կմատի»: Մուրադը բաժանվում է խմբից վիրավորված և շատ տխուր: Նա ասում է, որ Էմվերը ինչոր կամավորների մասին էր բողոքել: Քանի որ մեր գյուղը գտնվում էր Սեբաստիայից (Սվազ) դեպի Էրզրում գնացող ճանապարհի վրա, ինչ-որ կատարվում էր երկրում, իմացվում էր շատ շուտով: Պոլիս գնալիս Էմվեր փաշան Սեբաստիա է հրավիրում վեց նահանգապետներին և հրահանգներ է տալիս նրանց. հայերին ինչպես կոտորել, ոչնչացնել՝ տղամարդկանց տեղում կոտորել, իսկ կանանց և երեխաներին՝ քշել դեպի Տավրոսյան լեռները, որից հետո՝ Արաքիայի անապատները, նրանց սովից, ծարավից, հոգնածությունից՝ բնաջնջել: 1915 թվի մարտի վերջերին սեբաստացի նահանգապետը (վալին) իր մոտ է կանչում Մուրադին: Մուրադը չի գնում, փախչում է լեռները. իմանում է նրա միտքը:

Մի առավոտ արթնացա, տեսա Մուրադը, տասներկու ընկերներով, մեր ամառային օդայում նստած ճաշում է. մայրս ճաշ էր հյուրասիրում նրանց: Նրանք տասը-տասներկու օր մնացին մեր տանը և հետո գնացին Խորոխում գյուղի կողմը: Ապրիլի 11-ին (24-ին) մայրս իմ առաջը խառնեց մի քանի հորթ և երկու էշի քոտակ, ես տարա գյուղից վերև՝ նախին խառնելու: Հանկարծ մի ժանդարմա՝ քսան-քսանմեկ տարեկան թուրք տղա, իրանից մեծ մի հրացան ձեռքին, դեպի ինձ եկավ և հրացանը փորիս դեմ արավ: Ես վախից շշմեցի ու լաց եղա: Վերադարձա տուն, մորս պատմեցի եղածը: Չգիտեմ նու՞յն օրը, թե՞ մյուս օրը, գյուղի մեջ գտնվող տասը-տասներկու ժանդարմներ, մեր գյուղի տերտերին (Տեր Յուստոս կրոնական անունով)՝ Սարգիս Մազմանյանին, էշին հակառակ նստեցրած բերին մեր տունը: Տնեցիներին կոպիտ դուրս վճռեցին, բայց ես դուրս չգնացի, բանի տեղ չդրեցին ինձ: Ես տեսա,

թե ինչպես մալել էին տերտերի ոտքերը, գլխին տաքացրած երկաթե սաք էին դրել, որը գլխի մազերը և մաշկը վառել էր, մորուքը փետրտված էր և ատամները քաշված էին: Ոստիկանները զազամաբար խփում էին տերտերին: Ծեծելով, բերին մորս, սյուների տակ փայտեր կիտեցին. - Այս տունը վառելու՝ ենք, - գոչում էին, - այս տան մեջ Մուրադի՛ն ես կերակրել, դու օրերո՛ւ վառել ես նրա խմբին: Այս տան տեր Արամ Սարգսյանն իր ընկերների հետ մաուզերներով սա՛ր եմ բարձրացել: Գնացե՛ք, բերե՛ք մաուզերները և նրանց տեղը հայտնե՛ք մեզ:

Մայրս երդում-պատահ էր տալիս, որ ո՛չ մաուզերի մասին բան գիտի և ո՛չ էլ Մուրադի մասին: Ժամդարմներն անվերջ խփում էին մորս: Մայրս լաց էր լինում ու նրանց ասում. - Արամ Սարգսյանը քառասունչորս ոսկի բեղել է տվել, գնացել է սարը՝ մեր տավարը, ոչխարը պահելու:

Արի՞ց Սարգսյան հորեղբայրս, որը գյուղի ռեսն էր, վազում էր այս ու այն կողմ, չէր թողնում որ ոստիկանները լուցկին վառեն և մեր տունը կրակի տան, չէր թողնում, որ մորս խփեն: Վերջապես փողի դիմաց մեր տունը չվառեցին, բայց խեղճ մորս տարան իրենց հետ: Խեղճ մորս բռնաբարել էին ամբողջ գիշերը և մյուս օրը նրան մահամերձ բերին տուն: Մենք երեխաներով լաց էինք լինում մորս շուրջը: Մյուս օրը Քնարիկ քոջս տարել էին, նա շատ գեղեցիկ էր և նոր ամուսնացած, նրան էլ մորս օրն էին հասցրել:

Գյուղում ժամդարմները տասը-տասներկու երևելի մարդկանց հավաքել էին մի տեղ: Տասը օր ծեծում, տաք երկաթներով վառում էին նրանց մարմնի մասերը, եղունգները քաշում էին, տաք ձվեր էին դնում նրանց թևերի տակ, ի՛նչ սարսափելի բաներ ասես չէին անում այդ արիկաները: Վերջապես նրանք այդ մարդկանց տարան իրենց հավաքած տասնյակ զենքերի հետ, ամիսներով չարչարեցին նրանց քանոտում, հետո բերին մեր գյուղի առաջ գնդակահարեցին, երբ նրանք մահամերձ էին արդեն՝ ծեծից ու խոշտանգումից: Մայիսի վերջերին ճանապարհները լրիվ փակվեցին, ինչքան անասուն կար՝ կնքեցին, տաք երկաթներով համարակալեցին, որպեսզի ճանաչվեին, որ հայերի ապրանք են: Խիստ հրաման եղավ հայերի գույքին, ապրանքին ձեռք չտալ, միայն և միայն սպանել հայ տղամարդկանց՝ տեղնուտեղը սպանել առանց խնայելու:

Կամաց-կամաց փոխեցին տեղական ժամդարմներին, նրանց տեղը Ալբանիայի կողմից զազամային կերպարանքով ժամդարմներ բերին: Լուրեր տարածվեցին, որ արդեն Պոլսից լիազորված հատուկ մարդ է եկել՝ Սըտկը բեղը, որը միայն և միայն հայերին կոտորելու համար է եկել: Մի օր ժամդարմները, Առնավուտ Հասան անունով ժամդարմի ղեկավարությամբ, հավաքեցին գյուղի հիսուն-վաթսուն տղամարդկանց, նրանց թևերը կապեցին ու երեկոյան դեմ տարան զազամաբար սպանեցին: Մյուս առավոտ գյուղ եկան, կերան, խմեցին ու գնացին՝ նրանց հագուստները ձիերի վրա բարձած: Մյուս օրը գյուղացիները գնացին, գտան նրանց դիակները՝ հոշոտված, այլանդակված,

ամճամաշելի դարձած: Ոչ ոք իր մարդուն չի՛ գտնում, չի՛ ճանաչում: Երկրորդ անգամ եկան, արդեն շատ քաղաքավարի, ըստ ցուցակի կանչում էին աչքի ընկնող մարդկանց. «Եկե՛ք, գնում ենք կամուրջներ, ճանապարհներ սարքելու, բա՛ն չիկա»: Երեկոյան տարան. նրանց բոլորին սպանել էին Պոտմագի ձորում և դիակները ժայռից գցել էին ջուրը: Մեր գյուղի տղամարդիկ վերջացան: Այս անգամ սկսեցին բերել կենտրոնի բանտի կալանավորներին: Ոչ մեկի վրա կարգին դեմք չկար, որի՛ քիթը ջարդված էր, որի՛ աչքը հանված, ատամները թափված, ոտքը ջարդված, գլուխները ուռած, այլակերպ դարձած մարդիկ, որոնց օրերով, ամիսներով ծեծել, մալել, մսերը տաք երկաթով այրել էին, եղունգներն ու ատամները աքցանով քաշել: Այդ կիսամեռ ուրվականներին բերին մեր գյուղի առաջով անցկացրին: Վերջապես մոտ, նրանց կես ժամով նստեցրին մեր գյուղի առաջ՝ հուսալով, որ փող կշահեն: Մեր գյուղի ժողովուրդը վրա թափվեց. ամեն ոք իր մարդն էր փնտրում: Ով գտնում էր՝ փաթաթվում էր իր հարազատներին, մի չտեսնվա՛ծ վայճառումոք էր բարձրանում: Լալիս էին կալանավորները, որոնց վրա ուժ չկար, հարազատները արցունքներն էին սրբում: Ես մայրս էի նրանց, չէի իմանում՝ նրանք մեռած էին, թե՛ ողջ: Նրանք գնացին հեծկլտացող կանանց ձայների և ոստիկանների հարայհրոցի, հայհոյանքների, մորակների շայտումների, հարվածների տակ: Գնացին՝ մութ ձորում, խարույկների լույսերի տակ որպես անասուններ մորթվելու: Գնում էին բոլորը՝ լուռ ու գլխահակ: Գյուղը կարծես մթության մեջ ընդունեց մեռելային՝ գերեզմանային տեսք: Լալիս ու հեկեկում էին մարդիկ, կանայք, երեխաներ: Առավոտյան ժամդարմները եկան գյուղ՝ հավ, ոչխար մորթել տվին. մի լավ կերան, կշտացան, տպանված մարդկանց նոր, լավ հագուստները ձիերի վրա բարձած՝ գնացին:

Գյուղում հատ ու կենտ ծեղեր մնացին միայն և տասնվեցից ցածր երեխաներ: Հինգ-տասը օր հետո եկան, մեկական սալ ամեն մի դռան առաջ կանգնեցրին և հրամայեցին գյուղացի կանանց. «Ով ինչ ուզում է թող բարձի. գնում ենք Արաբիա՝ այնտեղ ապրելու»: Ամեն ինչ երեսի վրա ձգած՝ տուն, տեղ, անասուն, գույք, ճամփա ընկանք: Չտեսնվա՛ծ ողբերգություն. Դանթեի դժոխքը իջել էր գյուղի վրա: Երբ հասանք քաղաքի գլխավոր ճանապարհին, ծայր առավ քաղաքից եկող կառքերի, սալերի և ձիերի քարավանը. ծայրը մեզ էր հասել, մյուս ծայրը քաղաքից դուրս էր գալիս: Բարձրից երևում էր քաղաքը, Ալիս գետի վրայի Սենեքերիմ թագավորի կառուցած ամրակուտ կամուրջը: Մարդկանց, սալերի, կառքերի խառնաշփոթ մի հեղեղ պատեց ամբողջ սարավանդը: Մարդիկ չէին իմանում, թե ինչու՞ է այս գույումը, ու՞ր էին գնում և ինչու՞: Կանանց, երեխաների լացը, ողբը խառնվել էր ոստիկանների, զինվորների գողգողոցներին և լալիք հայհոյանքներին: Նրանք խփում էին կանանց, երեխաներին՝ աչ ու ձախ: Հանկարծ եկան տասնհինգ-քսան ձիավորներ, հրամայեցին՝ տարբեր կողմերից եկող բոլոր քարավաններին հավաքվել Ղարդաշլար սարի գագաթին՝

մի սարաճարթի վրա: Նախ՝ գորգերը փռել տվին և սկսեցին փող հավաքել ժողովրդից. «Է՛հ, - գոռաց մի մարդ ձիու վրայից, - ո՞վ կալանավոր ունի քաղաքում բանտարկված, թող մեկ-երկու ոսկի բերի մարդագլուխ, վաղը կեք ձեր մարդիկ այստեղ կլինեն՝ ձեզ մոտ»:

Կանայք սկսեցին փողեր բերել՝ տալով իրենց ամուսինների անունները: Մի ժամդարձ հսկա մի տետր ձեռքին, իբր թե գրում էր կալանավորի անունը, թաղը, տարիքը և այլն: Մի քանի ժամում խուրջինը համարյա թե լցվեց փողերով: Երեկոյան նրանք խուրջինը բարձեցին ձիու վրա ու գնացին: Մյուս օրը, տասը ժամդարձերով շրջապատված, բերին մի խումբ մարդկանց՝ մոտ քսան-երեսուն հոգու: Բերին նաև նահանգում ճանաչված մեծահարուստ խլիլիկին: Նա շատ գեր էր, նրան նստեցրել էին մի խոշոր ափսոսակ իշու վրա: Ժողովուրդը վրա վազեց իրենց մարդկանց գտնելու հույսով: Ոստիկանները հետ քշեցին նրանց և մի շրջան կազմել տվեցին: Ծրջանի մեջ ոստիկանապետը առաջինը կրակեց խլիլիկի ականջի ետևին: խլիլիկը փոկեց գետնին, արյան մեջ խոխոտում էր և ցնցվում: Ոստիկանները քահ-քահ ծիծաղում էին, ժողովուրդը սարսափահար շշմել էր ու լռել: Հետո առաջ բերին մյուսներին, ամեն հինգ-վեց հոգուն իրար մեջք գրկել տվին և կրակեցին, հետո փայտերով նրանց գլխերին խփեցին՝ մինչև որ նրանք անջնչացած պառկեցին, նրանց բոլորին շարտեցին հեղեղատի մեջ, մի քիչ հող տվին վրաները ու գնացին:

Մյուս առավոտ, արևածագից առաջ, մեզ քշեցին դեպի հարավ, անցանք սարը: Մնա՛ս բարով հայրենիք՝ գնում ենք դեպի չարչարա՛նք, դեպի տառապա՛նք և մահ՛հ՝ հետագայում ավելի հրեշային, ավելի անմարդկային դեպքեր դիմագրավելու: Մեր մահվանից առաջ գնում ենք դեպի մահ՛հ, դեպի խաչելություն՝: Մնա՛ս բարով իմ հայրենի գյուղ: Իմ մանկական աչքերը տեսան քո սարերը հեռվից, տեսա բարձր Սախառ լեռը, որի հովիտներում ես անցկացրել եմ իմ քաղցրիկ մանկական օրերը: Էլ չե՛մ տեսնելու չքմադ, զուլալ, երկնագույնկապտավուն գետակները, սկսվացող մշտական կանաչ կաղնու անտառները, էլ չե՛մ լսելու մայրական սրբազան կանչը, էլ չե՛մ լսելու ինձ հասակակից ընկեր տղաների ուրախ ճիչերն ու աղաղակները:

Մնա՛ք բարով, դուք, անթաղ, հոշոտված, կտորկտոր եղած մարդկային դիակներ. անթաղ մնացել եք բաց երկնքի տակ, գազանները ուտում են ձեր դիակները: Եկեղեցիների քաղցրահնչուն զանգերը չեն դողանջելու այլևս: Դպրոցների դռները չեն բացվելու, հարսանիքներ, քեֆեր չեն լինելու: Մահ՛հ, մահ՛հ է սպասում բոլորին՝ ծերին, մանուկին, նորահարսին, նորածին երեխային՝ խանձարորի մեջ փաթաթված: Ի՞նչ է մեր բոլորի մեղքը, ու՞մ ի՞նչ է ինքն արել: Անհիծալ՝ մանկություն, անհիծալ՝ աշխարհ, կործանվե՛ս դու, փու՛լ գա: Ի՞նչ է կատարվում մեզ հետ: Նորածիններին հենց առաջին օրերին շարտեցին գետին՝ մայրերին սրտամորմոք լացացնելով: Նորածինը ի՞նչ մեղք ուներ, երբ նա դեռ չէր գիտակցում ո՛չ մարգարեի, ո՛չ Հիսուսի, ո՛չ Աստծո գոյությունը: Ի՞նչն էր նրանց մեղքը՝ չհաս-

կացա:

Երկու օր մեզ պահեցին Ղարդաշլար սարի գագաթին, բավականին փող հավաքեցին ժողովրդից: Առավոտյան շուտ, արևածագից առաջ մեր սայլերը, կառքերը սկսեցին շարժվել հերթով դեպի հարավ՝ սարն ի վար: Սայլերը, կառքերը հեղեղի նման իջնում էին ցած, նրանց ձայները խառնվում էին մարդկանց լացի, կոծի ու հեկեկոցների ձայներին: Կանայք, ծերեր, երեխաներ՝ մանկահասակ և ծծկերներ մորերնուն գիրկը՝ սայլերի, կառքերի երկու կողմերին քայլում էին՝ հետիոտն, զլուխները կախ, անձայն: Ոստիկանները գագազած ոչ ոքի չէին թողնում նստել կառքերին, սայլերին: Նրանք մի բերան գոռում էին. «Սա պետական ապրանք է, իսկ դուք ոչ-ցանկալի՝ ժողովուրդ, մարդի՛կ, գնում եք մեռնելու՛, անհետանալու՛»: Որոշ տարածություն գնալուց հետո ջահել աղջիկներ և երեխաներ սկսեցին լաց լինել, տրտնջալ: Ամառային հոսիկայան արևը անգթորեն վառում էր գեմիթից: Խմելու ջուր էին ուզում, հաց էին ուզում, տանջվում էին հոգմածությունից: Գնում էր ժողովուրդը՝ գլխահակ, տխուր: Չէր իմանում ինչու՞ է գնում, ու՞ր է գնում, ի՞նչ էր իր մեղքը, ու՞մ ի՞նչ էր արել: Երկար գնալուց հետո երեկոյան դեմ վերջապես իջևանեցինք մի աննշան, ամայի խանի առաջ, որը կոչվում էր Թեհրի խան: Մոտիկ ձորի մեջ ջուր կար: Կանայք սկսեցին ճաշ եփել իրենց մոտ մնացած մթերքից: Այդ օրը արտակարգ ոչինչ չպատահեց քարավանի հետ: Եզները, ձիերը մի կերպ արածեցին, կշտացան: Այդտեղից ճանապարհվեցինք: Արևամուտից առաջ, երեկոյան հասանք Ղանդալ շրջկենտրոնը, որտեղի հայերը դեռ չէին աքսորվել, և նրանք մեզ հաց, ուտելիք բերին: Նրանք լացով ու կոծով դիմավորեցին մեր քարավանը՝ սպասելով իրենց չար բախտին: Մեր հաջորդ՝ երրորդ կանգառը եղավ Խըրխի խանը, մի գետի վրա, որի ձախ կողմում մի թուրքական գյուղ էր, իսկ աջ կողմում՝ բերքառատ, իր ցորենով հայտնի հայկական Ուլաշ գյուղը:

Այստեղ լավ համգատացավ ժողովուրդը, եզները լավ արածեցին, վրաները ուժ եկավ: Չորրորդ օրը հասանք Մանջըլլի հայկական գյուղը. գյուղը անմարդաբնակ էր: Լքված տների պատուհանները մեզ նայում էին դժոխքի սատանաների նման: Մյուս օրը անցանք Բյոթու խանի առաջով և հինգերորդ օրը հասանք մարդկային սպանդանոց՝ Հասան Չելեպի կոչվող գյուղաքաղաքը: Սա մի վայր էր, ուր ոճրագործությունն իր գագաթնակետին էր հասել: Սեքսստիայի սահմանն անցել էինք. գտնվում էինք Խարբերդի նահանգի և քրդական սահմանում: Խիստ հրաման կար՝ ոչ մի արու մարդ չպետք է ողջ անցներ այդտեղից: Բոլորին հավաքել և սպանել էին անխտիր: Դրա համար էլ այդտեղի ձորերը լիքն էին դիակներով: Մեր սայլերը խառնիխոտն կանգնեցին գյուղի առաջ: Չորս կողմն անտառ էր, մեջտեղով հոսում էր մի գետակ, օղը շատ զով էր և հաճելի: Հանկարծ գետի մյուս ափին նկատեցինք դիակներ, որոնք ցաք ու ցրիվ պառկել, թե փոկել էին. երիտասարդներ, ծերեր, մանուկներ, կանայք: Հորեղբորս կինը ուզեց գնալ, տեսնել, երկու զաբիթներ չթողեցին և սկսեցին գոռալ. «Հե՛յ, քավթառ գյավու՛ր, ի՞նչ

ես նայում. շուտով դուք էլ կհասնեք այդ մարդկանց օրին: Երեկոյան եկան մի քանի ուստիկաններ՝ քրդերի հետ, հավաքեցին մեր քարավանի միջի տղամարդկանց, տղաներին և ծերերին, տարան լցրին հարյուրերկու հարյուր հոգուն մի մեղ, խարխուլ շենքի մեջ. ո՛չ մատելու, ո՛չ էլ կանգնելու տեղ կար: Կեսգիշերին նրանց շարան-շարան տարան դեպի լեռների կողմը: Մյուս առավոտ հանկարծ մի երիտասարդ տղա, գլուխը վեր պահած, կիսամերկ, արյունլիկ մատեց իր ծանոթների մոտ: Ես մոտ գնացի, նայում էի նրան ու հիշում մեր գյուղի մարդկանց: Գիշերը խմբով նրանց տարել էին մի սարի գագաթը, բոլորի գլուխները կացնով կտրել ու շարտել ձորը: Իր վիզը կացինը խորը չէր կտրել, և ինքը դիակների մեջ մնացել էր մինչև առավոտ: Հետագայում ես չիմացա, թե ի՞նչ եղավ այդ երիտասարդը: Հասան Չեղեպից դուրս եկանք: Սկսեցին արդեն տղամարդկանց, կանանց, երեխաների դիակներ երևալ, մանավանդ՝ կանանց, որոնք մերկ, ոտած վիճակում էին: Հեռվում մի կամուրջ երևաց, հանկարծ շշուկներ տարածվեցին, թե անխնա մեզ բոլորին կոտորելու են այդ կամուրջի վրա: Սկսեցին ի հայտ գալ քրդեր՝ ձեռքներին կացիններ, դանակներ և զենքեր: Հորեղբորս կինը հեկհեկ վազեց մի ժանդարմի մոտ, երկու ոսկի դրեց նրա ձեռքը և ասաց, որ մենք թուրքաճալ ենք ուզում, մեզ տանի այդ գյուղը: Ժանդարմը հանգիստ մեզ ասաց. «Մի՛ վախեցեք, դուք պետք է թուրքացած լինեիք վեց ամիս առաջ, բայց մի՛ վախեցեք, ես ձեր քարավանը ազատ կերպով կանցկացնեմ այդ կամուրջով»: Հասանք կամուրջին, ցածում իրար վրա կիտված դիակներ, դիակներ, կանայք մերկ, տկլոր՝ փոված գետի ջրի մեջ: Քրդերը հարձակվում էին գաղտնի մեզ վրա, սպառնում էին դանակներով և մեր վրայի հագուստը հանում ու փախչում: Մեզ ընկերացող ժանդարմները մերթ առաջ էին գնում, մերթ հետ էին գալիս, կրակում էին՝ յա բախտի: Երեկոյան հասանք Հեքիմխան: Դա մի չտեսնված գեղեցիկ հովիտ էր՝ կանաչների մեջ կրած: Հանկարծ գետի մյուս ափին նկատվեց մի կնոջ արտակարգ ուռած դիակ, մեր տեղից պարզ երևում էր նրա ամոթը՝ մազոտ ճեղքվածքի մեջ: Կանայք լացակումած անհծում էին պատճառ հանդիսացողներին և նրանց, ովքեր այդ կնոջն ու նրա մահներին այդ օրին էին հասցրել:

Առավոտյան Հեքիմխանից դուրս եկանք և շարունակեցինք ճանապարհը, նույն ճակատագրով, ինչպես նախորդ օրերը: Քրդեր, քրդեր ամեն կողմ, փորձում էին կողոպտել, թալանել, սպանել ժողովրդին: Ժանդարմները կրակում էին, կանայք օգնություն էին կանչում, սայլերը գնում էին, մերթ իջնում, մերթ բարձրանում: Ահա մի պատավ կին ընկավ սայլից, վերջից եկող սայլերը տակով տվին նրան, նրա աղջիկը լալիս, գոռում էր. «Վա՛յ, մայրիկ ջան, այսպե՛ս պիտի լինեք քո մահը», համբուրում էր հոգեվարքի մեջ գտնվող մոր երեսները ու ճանկոտում էր իրեն:

Սարերը, անտառները մեր ետևում մնացին: Երեկոյան աչ թեքվեց մեր քարավանը՝ երկու գետերի խառնված վայրում: Խմելու մաքուր ջուր չկար, գետակները

լիքն էին հոտած, լիկած դիակներով: Մուրթ վրա հասավ, քնեցինք ծարավ՝ ջրի կարոտով: Հանկարծ ժանդարմներ եկան, հավաքեցին հատուկեմտ մարդկանց ու տարան, առավոտյան բերին և մեր աչքի առաջ գնդակահարեցին նրանց: Այդ օրը ժամանեցինք Մալաթիայի անջրդի Սուսուգ-օվա լերկ, բուսականությունից զուրկ մի դաշտ: Մյուս առավոտ ժանդարմները ավելացան, սայլերը խառնիխոտն քշել տվեցին, իրենք էլ երկու կողմից պաշտպանում էին մեզ վխտացող քրդերից: Անտառների շոգ էր: Ժողովուրդը պապակվում էր ծարավից: Ժամապարհի երկու կողմերին, առունների, անձրևաջրերից գոյացած լճակների մեջ հոտած, լիկած դիակներ էին իրար վրա կիտված: Վերջապես քարավանը հասավ Դրխազյոզ գետի կամուրջի մոտ, ուր խմբված էին թուրքերը: Դրանցից մեկը բարձրացավ առաջին սայլին և գոռաց. «Հե՛հ, գլուխներ, ով փող չի բերի՝ ամեն սայլի համար մի ոսկի, նրա սայլը գցելու ենք ջուրը»: Աղմուկ, աղաղակ ամեն կողմ: Վերջապես քարավանը անցավ և կանգնեց մի խանի առաջ, ուր իջևանել էին մեզանից առաջվա քարավանները: Այստեղ մեզանից առաջ էր գրումի խոտորջրեցիներին ջարդել էին: Մեզ ներդություն չի տվեցին: Երկու օր հետո հասանք Ֆրոնջըլար գյուղը, որը մի փոքրիկ, աննշան գյուղ էր, բայց հայ ժողովրդի պատմության մեջ դարձավ նշանավոր: Այստեղ մեր սայլերը, կառքերը վերցրին: Ըստ պետական ծրագրի, ժողովուրդը ոտքով պիտի բարձրանար երեք հազար ինը հարյուր մետր բարձրությամբ Տավրոսյան սարերը: Հարյուր հազարավոր քարավաններ գալիս էին այստեղ և գտնում էին իրենց խաչելությունը, գնում դեպի մահ: Կանայք, մանուկներ, նորածին ծնկեր երեխաներ լքվում էին՝ անտեր-անտիրական: Այստեղ մնաց Քնարիկ քույր՝ իր ծնկեր երեխայի հետ. հիվանդ էր, չէր կարողանում քայլել: Ֆրոնջըլար, Ֆրոնջըլար. լքված երեխաներ, ծեր-անտեր կանայք, հիվանդներ՝ այս ու այն կողմ պատկած, հոգեվարքի մեջ, լիկած դիակներ՝ փաղասների տակ կամ առունների մեջ: Մի առավոտ ժանդարմները քյուրդ ամբոխի հետ եկան մեր քարավանը գաղթեցնելու: Ժողովուրդը դժկամում էր. չէին ուզում գաղթել: Մեծ, հայհոյանքներ, լաց, աղաղակ, երեխաների ճիչեր: Կանայք շալակել էին իրենց երեխաներին: Հասանք լեռան ստորոտը, շոգ արևը վառում էր: Ջուր չկար, ժողովուրդը հոգնել էր: Մեզ մոտիկ մի կին իր փոքրիկ երեխային շարտեց գետնին ու գնաց. երեխան օրորվում, լաց էր լինում: Ես նայեցի նրան մի քանի րոպե ու գնացի: Որոշ տեղ բարձրամալուց հետո, մի ձորակի մեջ հայտնվեցին երեխաների և ծեր կանանց մարմիններ՝ բոլորովին մերկ՝ ողջ և մեռած: Ողջերը մեզ էին նայում հոգեվարքի մեջ, նվաղկոտ աչքերով. նրանց լրիվ մերկացրել էին, նրանց մարմինների բոլոր անդամները երևում էին արևի ճառագայթների տակ: Բավական բարձրացանք: Մի հսկա ժայռի տակ սառնորակ աղբյուր կար, ժողովուրդը խմեց ազահորեն այդ աղբրի ջրից, կազդուրվեց կարծես թե: Մայրս չդիմացավ. ուժապառ ինկավ, մեռավ: Կանանք վրա թափվեցին, նրա վրադի ոսկիները վերցրին ու հեռացան: Մենք լալիս ու լալիս

էինք անվերջ: Երբ հասանք լեռան գագաթը, կանանց մեջ փափսուքներ տարածվեցին՝ տղաներին հաւաքում, սպանում են: Մեր մոտից մի տասնվեց տարեկան տղա փախավ, քույրը վազեց, թե՛ եղբայր, մեզ փող տուր: Տղան տվեց փողը ու գնաց: Քույրը լաց լինելով գոռում էր. «Հո՛րս, մո՛րս մորթեցին մեր գլուխում, միակ եղբայրս էլ գնաց, անհիծվե՛ս, աշխա՛րհ, անհիծվե՛ք, մարդի՛կ, բոլո՛րդ»:

Մի գետի մոտ մորից քարավանը կանգ առավ՝ հոգնած, բեզարած: Այդ երեկո ոչ մի բան չպատահեց մեզ: Նրանք, որոնք հարազատներին թողել էին ճամապարհին, լաց էին լինում աղիողորմ ճիչերով, հեծկլտոցներով:

Գիշերը քնեցինք: Հաջորդ օրը եկան քրդերը, հետները հայտնի Ջեմալ բեկն ու եղբայրները՝ սրիկա դահիճները: Նրանք քարավանի միջից ինչքան փոքրիկ տղա գ ան, հավաքեցին, թևերը կապեցին ու տարան հեռու սարի գագաթը, ուր վառվում էին թե՛ խարոյկները: Այնտեղ մրանց գլուխները կացիններով կտրեցին ու շարտեցին ձորը. աղաչես էին արել մախորդ քարավանների երեխաներին: Դրա համար էլ այդ ձորը կոչվեց Արյան Ձոր՝ Քանը Դերե: Մերոնք ինձ փախաների տակ պահել, վրաս մատել էին շունչս կտրվում էր, ուժասպառ էի լինում, մի կերպ դուրս պրծա, ինձ չգտան: Լեռնային մի չտեսնված զովաշունչ գիշեր էր: Լուսինը պարզ արևի մնամ փայլում էր երկնքում, աստղերը պսպղում էին պայծառ լույսով: Այս տեսարանի հետ իմ շուրջը սկսվեց մի սարսափելի ողբերգական տեսարան: Կանայք իրենց զավակների հետևից լաց էին լինում, լացակումած աղաղակներով անհծում էին իրենց բախտը. աղմու՛կ, աղաղա՛կ, ճիչեր, լացի ձայներ, գոռոցներ՝ խոսքոտ ձայներով. «Հե՛յ, աչքներդ քոռանա՛, ու՛ր եք կորել, ինչու՞ չեք գալիս մեզ օգնության: Աստվա՛ծ, լուսի՛ն, աստղե՛ր, չե՞ք տեսնում կատարվածը, ու՛ր մնաց մեր պաշտած Աստվա՛ծը, Հիսուսը: Ու՛ր մնացին մեր պոռոտախոս, գարշելի մարդիկ, ու՛ր մնացին անիմաստ մեր ֆեդայիները: Փու՛լ գաս, աշխա՛րհ»: Ես չէի կարողանում քնել այս աղմուկի տակ. միտք էի անում ինձ ու ինձ և հիշում էի ամեն ինչ: Այդտեղից գնացինք, Ջեմալ բեկի ապարանքի մոտ, մի կանաչավուն գետնի վրա իջևանեցինք: Քրդերն այլևս նեղություն չէին տալիս մեզ: Մյուս առավոտ, երբ ճամապարհվում էինք, ես նկատեցի, որ կանայք իրենց փոքրիկ երեխաների ձեռքերից բռնած քաշեքաշ տանում էին պարսպապատ շենքի կողմը, երեխաները ետ էին ընկնում, չէին ուզում գնալ, մայրերը դառնացին լաց էին լինում. երեխան լեղապատառ ճիչով գետին էր տապալվում, մայրը գրկում, վերցնում ու տանում էր, երեխան գոռում էր. - Չե՛մ գնա:

Մայրը՝ թե. - Ի՞նչ անեմ, եսվորու՛ս, փարա չունիմ, հալ չունիմ քեզ գրկելու, շալակելու: Ամեն ինչ կորա՛վ, փու՛լ գաս, աշխա՛րհ, - գրկեց երեխայի մեջքից, տարավ շարտեց պարիսպից այն կողմ՝ այգին: Պարիսպը դրսի կողմից ցածր էր, իսկ ներսի կողմից բավականին բարձր: Ես վազեցի, այդ պարսպից ցած նայեցի. կանաչ խոտերի վրա պառկել էին հարյուր-երկու հարյուր

երեխաներ՝ մեռած, կիսամեռ, ողջեր. կային կանայք իրենց երեխաների հետ, ոմանք՝ մեռած, ոմանք՝ դեռ ողջ, հոգեվարքի մեջ տառապում էին: Նրանք իրենց ծծկեր երեխաները գրկներին ուժասպառ, գունատ սպասում էին իրենց մահվան: Մի երեխա իր մեռած մոր ստիճքն էր ծծում, դարձավ՝ ինձ նայեց, վա՛յ այդ նայվածքը: Նոր մետված երեխաներից մի քանիսը երբ ինձ տեսան, վազեցին դեպի պատը, երևի ազատվելու հույսով: Ես կիսախելագարված ցած իջա պատից ու վազեցի քարավանի ետևից: Հիշում եմ այդ սրտաճմլիկ տեսարանը մինչև այսօր:

Հաջորդ օրն անցանք ապառաժոտ մեղ արահետներով, որտեղից անցնելը շատ դժվար էր: Ծառերը ցած գլորվեցին, մանավանդ հասակավոր կանայք, որոնք ուժ չունեին քայլելու: Իջանք ձորը. մի չտեսնված արագահոս գետ էր, անցնել հնարավոր չէր: Ժանդարմները մեզ հրամայեցին՝ անցնել գետը: Ահավոր հոգնած, ուժասպառ էինք եղել բոլորս: Մի քանիսը փորձեցին մտնել ջուրը. մրանք ճչալով քշվեցին հոսանքն ի վար: Ոմանք ձի վարձեցին, ոմանց էլ քրդերն էին անցկացնում փողով: Գետի մյուս ափին իջևանեցինք ավազոտ սարի տակին: Մյուս օրը մորից ճամապարհ ընկանք, ժողովուրդը չէր կարողանում բարձրանալ ավազոտ սարը: Բարձրանալիս սահում, ընկնում էինք, հետ իջնում: Քյուրդ կանայք մեզ անտառի միջով մի ճամապարհ ցույց տվին, որով գնացինք առանց վախի: Անտառում մի քյուրդ մարդ հորեղբորս տղայի մեջքի գոտին ուզում էր խլել, սուրը քաշեց մրա վրա, հորեղբորս տղան՝ Ժիրայրը, մի ցավագին ճիչ արձակեց, գոտին տվեց քրդին: Բայց ինքը վախից մահացավ մեկ օր հետո: Վերջապես հասանք Ադիյամանի բերդը: Մի աղբրի մոտ ուզում էի ջուր խմել, մի քյուրդ մարդ մոտեցավ, փայտի մի ուժեղ հարված հասցրեց գլխիս, շաղկիս շորերը առավ ու գնաց: Վերջապես գաղթականները տեղեր գրավեցին այս խոշոր բերդի մեջը, որը տեղ-տեղ երկրաշարժը ավերել էր: Մեզ բերդը լցրին ու դռանը պահակներ դրին: Համկարծ կանայք նկատեցին բերդի յաջ կողմում դիզված դիակները: Դիակները լեցված էին ձորում, գետակի ափին: Երկու օր հետո մեզ բաց թողին բերդից. քրդերը բերքահավաքի էին, չէին եկել մեզ ջարդելու: Այսպիսով ազատվեցինք ջարդից. յա բախտի: Փայտի հարվածից բերդում աչքերս սկսեցին ցավել: Ամբողջ գիշեր չկարողացա քնել. մի կոշտ բան խփում էր միշտ աչքիս, աչքս չէի կարողանում փակել: Էշի կաթ կաթեցրին և ծեծած չամիչ կապեցին, լավացավ կարծես թե, բայց լավ չէի տեսնում:

Բերդից հետո անցանք մի հին կամուրջ և սկսեցինք բարձրանալ մի թեք լեռ: Ծառերը ճամապարհին մնացին, չէին կարողանում բարձրանալ թեք սարի լանջը: Վերջապես հասանք սարի գագաթը: Մի սիգապատ բարձունքի վրա, սեզերի վրա փափուկ քնեցինք այդ օրը: Երեկոյան սկսեցին գոռալ. «Քաղաքացիները բաժանվե՛ն զյուղացիների՛ց»: Քաղաքացիները իջան ցած: Երեկոյան մրանց վրաները ստուգեցին. փող էին ման գալիս: Հետո ինչքան հարս, աղջիկ կար՝ տարան հեռու մի շենքի կողմը: Քարավանի մեջ սկսվեց լա-

ցուկծը. Գրանց տարել և բռնաբարել էին մինչև լույս: Մյուս օրը բերին Գրանց, հանձնեցին մայրերին:

Սա մեր վերջին սարն էր. այս բարձունքից երևում էր հեռու-հեռու՝ անապատը, ցածու՝ օվկիանոսի ջրերի մամն կարծես թե ակնկոծվում էր: Երևում էին քաղաքներ և հեռավոր գյուղեր, երևում էր Ադիյամանը: Այստեղից մի օր գնալուց հետո երևաց այգիների մեջ կորած Ադիյամանը՝ Միսաք Մանուշյանի ծննդավայրը: Ադիյամանի կանաչ այգիների մեջ մի քիչ կարծես հանգստացանք: Տեղի հայերը հաց քերին, մեզ բաժանեցին: Երկու օր մնալուց հետո մեզ մորից քեցին, մեզ հետ՝ Ադիյամանի ողջ հայությանը: Վերջացան Տավրոսյան գեղեցիկ ու դաժան լեռները: Ահա զովաշունչ լեռներից իջնում ենք ցած, շոգը խեղդում է մեզ: Մեր ետևում մնացին քսան-երեսուն տանջալի, տառապալի, մահագույծ օրերը: Մեր քարավանը, որը կեսից էլ պակաս էր մնացել, իջևանեց Սամոսատից հարավ՝ Եփրատ գետի ափին: Ամեն կողմ դիակներ, դիակներ, մեռած կանայք, երեխաներ ամեն կողմ պատկած ցաք ու ցրիվ, արտերի մեջ, ավազների վրա, ամեն կողմ կիսամեռ հիվանդների տնքոցներ, աղերսագին օգնություն խնդրող մայրվածքներ, Գրանց կողքին՝ հոտած, փտած, ուտած, լիկած գարշահոտ դիակներ, մեծ մասամբ կանանց. Դանթեի Դժոխքը Եփրատի ափին էր: Ժողովուրդը Եփրատ գետի ջրով լվացվեց: Ինչ որ ճարել էին՝ կերան, փափուկ ավազի վրա քնեցին՝ լուռ, հանգիստ: Վշտի խուլ հեկեկոցները կամացկամաց մարեցին, ամեն ինչ խաղաղվեց կարծես, լուսինը չքացավ երկնքից լեռների ետև: Ժողովուրդը հոգնած, ուժասպառ եղած էր: Հանկարծ մթության մեջ թուրք ժանդարմներ, բռնի բերված քրդերի հետ, վայրագորեն մտան գաղթականների շարքերը, տրորելով քնած մարդկանց, մեռածներին, հիվանդներին, աչ ու ձախ սկսեցին խուզարկել քրտորեն. հավաքում էին փոքր երեխաներին: Ժողովուրդը սարսափահար քնից արթնացավ: Ահաբեկված, սկսեցին իրար խառնվել, աղմուկից մեռնել արթնացանք ու սկսեցինք աչ ու ձախ մայել ապշահար՝ թե ի՞նչ էր կատարվում մեր շուրջը: Հանկարծ մի հսկա քյուրդ ածրաբա ինձ նկատեց փախափ տակ, նկավ դեպի ինձ, քաշքշեց, աչ թեղ գցեց մեջքիս, վերցրեց ինձ ու տանում էր: Մերոնք սարսափահար սկսեցին ճչալ, լաց լինել, հորեղբորս աղջիկը փորձեց մի կերպ ինձ ազատել քրդի ճանկերից, բայց իզուր. քյուրդը ինձ թողեց ու մրան հրեց, գցեց գետին, մորից ինձ վերցրեց ու տանում էր: Տանելու ժամանակ մեջքս այնքան ուժեղ էր սեղմում, համարյա կողերիս ոսկորները ջարդվելու էին, շունչս կտրվում էր: Մի քիչ տանելուց հետո մա հոգնեց, ինձ վայրենաբար շարտեց գետին և հրամայեց քայլել իր առաջից: Մանապարհին ուրիշ քրդեր մույնպես բերում էին երեխաներ: Մեզ տարին վառվող խարույկների շուրջը, ուր արդեն հավաքել էին հարյուր հիսուն-երկու հարյուր երեխաներ և չորս ծերունիների: Ես չհասկացա, թե ինչպես այս ծերերը հասել էին այստեղ. հրա՛շք էր, իրոք որ:

Ժանդարմները՝ ութ-տասը հոգի, սվինավոր հրացաններով նկան, հետները տասնհինգ-քսան քրդեր,

մեզ շրջապատեցին, մտնեցին մի ավագոտ թմբի վրա՝ շարքշարք, ըստ տարիքի, հասակի: Մի կին նկել էր փոքրիկ տղուն ազատելու: Ժանդարմներից մեկը, կոպիտ հայհոյելով Գրան, հրեց և գցեց փողը: Նա վեր կացավ աղիողորմ ճչալով «Հասնե՛ք, երեխաներին մորթու՛մ են»:

Հանկարծ, մթության մեջ, հազարավոր կանանց խուլ ձայնը բարձրացավ դեպի երկինք: Ժանդարմների պետը հրամայեց կրակել դեպի ժողովուրդը: Նրանք վերցրին հրացանները և կրակեցին դեպի ժողովուրդը. այլևս կանանց ձայներ չլսվեցին, միայն խփվող կանայք լաց էին լինում: Խարույկների կրակները թեժացրին, կանգնեցրին չորս ծերուկներին: Ժանդարմը հրամայեց ծերուկներին. - Թիկն տվե՛ք, թիկն, - Գրանք չորսը թիկն տվին, կանգնեցին՝ մեկ մեկու մեջքը գրկած:

Մի ժանդարմ վերցրեց հրացանը, ուզում էր կրակել, վերջի ծերուկը հրացանը մի կողմ հրեց և սկսեց աղաչել. - Մենք ծե՛ր ենք, մենք ոչի՛նչ չենք արել, ի սե՛ր Աստծո, մեզ մի՛ սպանեք:

Ժանդարմը գոռաց. - Դուք ծե՛ր եք, ոչինչ չեք արել, բայց դուք էլ եկեղեցիներում աղոթել եք ձեր Աստծուն, որ ուսուր գա, Թուրքիան խորտակվի, Անդրամիկի սուրը կտրուկ լինի՝ թուրքերին լավ ջարդելու համար, - ժանդարմը կրակեց, չորս ծերերը միասին տապալվեցին գետին: Կանգնած քրդերը փայտեղով սկսեցին խփել Գրանք քթին, բերնին, գլխներին, մինչև որ Գրանք անշնչացան: Թուրք գցեցին վզները, քրդերը քաշ տվին դեպի մոտակա Եփրատ գետը: Հերթը հասավ երեխաներին: Առաջին շարքից բերում, կանգնեցնում էին երեխային, քրդերը դանակներով խփում էին մրա կոնակին, փորին, մինչև որ պատկած երեխան անշնչանում էր, մրան թոկով քաշում, տանում էին Եփրատ գետը: Այսպես երկուերեք, թե չորս ժամ: Հերթը հասավ մեր շարքին: Քրդերը մեր վերևը կանգնած հսկում էին: Արդեն սպանել էին մոտ երկու հարյուր երեխա: Մի ժանդարմ դանդաղ նկավ մեր կողմը և գոռաց. - Ռա՛դ եղե՛ք, գնացե՛ք:

Մենք խմբով վազեցինք, խառնվեցինք ժողովրդին: Հարսիկս արթնացավ, ինձ պառկեցրեց: Կեսգիշերին մի տղա, հանկարծ, թաց շորերով նկավ կանգնեց յուրայինների վերև անվերջ կրկնելով՝ Փա՛րք քեզ, Աստված, փա՛րք քեզ, Աստված, չմեռա: Առավոտյան ես տեսա, որ մրա մարմինը ամբողջովին ծակոտված էր, շոգին որդնուտեց և տառապելով մեռավ:

Քունս չտարած մեկ էլ լսեցի տարօրինակ մի ձայն՝ մի կին լաց էր լինում մեր գլխավերևում: Բարձր մի տեղ, երկու կանայք իրար փաթաթված, դողաբար, սարսափի մեջ կծկված մտել լաց էին լինում: Հագիվհագ նկատեցի՝ մի ածրաբա քյուրդ, խոշոր դանակը ձեռքին, հսկում էր Գրանց: Հետո իմացա, որ Գրանք մայր ու աղջիկ են: Կինը մղկտում էր, ամենօրեք էր թափում պատճառ եղողների գլխին: Անեծքներ, անվերջ անեծքներ թուրքերի գլխին. վերջում իմացա, որ թուրք ոստիկանապետը առավոտյան նկել, տարել է այդ մայր ու աղջկան:

Եփրատ գետի ափին մահացան հորեղբորս զույգ ծոռները և հորեղբորս հինգ տարեկան Սմբատ տղան,

որին եւ շատ էի սիրում: Հրաման եղաւ շարժվել: Գնացի՞նք Եփրատի ափը: Փալասներով ծածկված մի ինչ-որ մարման կար, դժվարությամբ ժողովուրդը մտնէր: Երբեք երբեք չէի գիտեր: Բոլորը ոտից գլուխ ստուգում էին կանանց. փող էին փնտրում: Նախակը գնում էր հոսանքն ի վար: Ժամեր տեղեց մինչև անցանք մյուս ափը: Բոլորը տախտակները շուտ էին տալիս, կանայք, երեխաներ ընկնում էին ջուրը: Մի դեպք, որ ես չեմ մոռանա մինչև իմ մահը. երկու ամփոփ քրդեր հարձակվել էին մի հուլանի, գեղեցիկ, հասակավոր կնոջ վրա, ուզում էին նրա փողի քսակը վերցնել: Կինը դիմադրում էր ամբողջ ուժով, նրանց գետին էր գցում, նրանք ելնում, նորից էին հարձակվում նրա վրա: Այսպես չգիտեմ ինչքան տեղեց: Կնոջը ամբողջովին մերկացրին, հագուստները պատառտեցին, քսակը վերցրին ու նրան թողեցին անդամամերկ: Համկարծ կողքին մկատեցի մի յոթ-ութ տարեկան փոքրիկ աղջնակ, որը հետևում էր մոր պաքարին՝ աչքերը լայնացրած, դողալով, լալով, ճչալով: Ես այդ աղջկա աչքերի մեջ աչքեր չեմ տեսել ո՛չ մկարիչների մոտ, ո՛չ էլ՝ կյանքում: Կինը պառկած տեղից վեր կացավ, աղջկան գրկեց ու դողդոջուն ձայնով ասաց. - Մեռա՛նք, աղջիկս, ո՛չ փարա ունենք, ո՛չ հագուստ, - և մի ուսույնով աղջկա հետ մետվեց գետը:

Մի ամբողջ օր նորից ճանապարհ էինք ընկել, արևը վառում էր, ջուր չկար, հորեղբորս աղջկամ Հայկանուշին թողինք ճանապարհին մի ծառի տակ. նա ողջ էր, մեր հետևից մայրում էր: Հեռվից՝ ցածում ջուր մկատվեց: Մարդիկ ամաններն առած վազեցին: Մի ժամդարմ ասաց. - Զի՛ կարելի, ջուրը լի՛քն է դիակներով: - Երկու-երեք օր գնալուց հետո, նորից երեխաներին հավաքեցին, մի երկուերեք մեծահասակների խփեցին, փող պահանջեցին, հետո մեզ բաց թողին:

Վերջապես երկար, տանջալի ճանապարհ անցնելուց հետո հասանք Սուրում անապատը: Սա իսկական սպանդանոց էր. օրական հարյուրներ մահանում էին: Մեր գլուխների համարյա յոթամասուն տոկոսը մահացավ այստեղ: Ամենածանր և ահավոր վիճակը ինձ համար այն էր, որ իմ չորս-հինգ տարեկան Երան անունով եղբորս թողեցինք ծառի տակ, նա մեր ետևից լաց էր լինում: Վա՛յ, այն օրը մինչև հիմա չե՛մ մոռանում: Տասնհինգ օր տառապելուց հետո նա լալով մահացել է, ըստ վերջին եկողների՝ սովից, ծարավից, գիշերային ցրտից: Ծարժվեցինք դեպի Սուրումի երկաթուղային կայարանը: Ըմանապարհին մի քյուրդ կին էլմուն քրոջս ձեռքից բռնեց ու տարավ (վեց-յոթ տարեկան էր): Իջևանեցինք երկաթուղային կայարանի մոտ, մի խանում, հետո դուրս արին, քեցին դեպի Հալեպի կողմը, ապա բաժանեցին՝ ողջ մնացածների կեսը գնաց Դեր էլ Զոր, կեսը՝ ետ եկավ նորից Սուրում: Մեզ լավաջ հաց բաժանեցին և հրամայեցին գոռալ. - Կեցցե՛ թագավորը (կոմեդիա էր): Ժողովրդի մեջ լուրեր տարածվեցին, թե իբր էնվեր փաշան եկել, անցել և գնացել է, իր կնոջ հետ, դեպի Դիարբեքիր: Այդտեղից մեզ քեցին երկաթգծով դեպի կայարանի կողմը՝ Ռաս ու Այն, դեպի արևելք: Հասանք Ռաս ու Այնի կայարանը: Մեզ տարին, երկուերեք կիլոմետր առաջատակված

ճանապարհի երկու կողմի վրա շարեցին: Սկսեցին բեմահարթակներ սարքել, իրարից որոշ հեռավորության վրա, որոնց վրա ման՝ ցցեր: Կեսգիշերին բերին, մարդկանց շարեցին ցցերի տակ, ճամփի մեկ ծայրից մյուսը՝ ութական հոգի: Ծառերի գլուխները կտրել էին և քառակուսի կույտեր էին կազմել: Արևելքից մեզ մեծ զաղթականներ բերեցին, շարեցին ճանապարհի մյուս կողմը: Վերևից արևն էր վառում, մերքևից՝ տաք քարերը: Համարյա թե մեռնում էինք, լացի ձայները՝ ջուր էին աղերսում, բերող չկար, ջուր չկար:

Զինվորներ, ժամդարմներ, քրդեր գնում-գալիս էին, ինչ-որ մի բանի էին պատրաստվում: Համկարծ, որտեղից որտեղ երկար գնացքը եկավ և կանգնեց մեր դիմաց: Ժողովրդին թափեցին ցած, վագոնները իրենց եկած ճանապարհով ետ գնացին. դրանք թեքերդաղցի՝ ռոդոսթոցիներ էին, ադրիանապոլսեցի (Էդիրնե), մակարացիներ էին՝ Թրակիայի ժողովուրդը: Ժողովուրդը՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր, աղջիկներ, զարմացած, շվարած կանգնել էին: Նրանց խաբել և բերել էին, իբր՝ գնալու եք բնակության նոր վայրեր: Նրանք մեզ մկատեցին հետվից և սկսեցին աչ ու ձախ շարժվել, ճչալ, լաց լինել իրենց ապրանքների համար: Ոստիկանները վրա պրծան, նրանց հանգստացրին և բռնի մատցրին երկաթգծի երկայնքով: Նրանք երևում էին մեր տեղից՝ կիրակնօրյա շորեր հագած, աղջիկները սպիտակ շորերով և այլն: Երեկոյան մարդկանց մորթեցին, դիակները շարեցին բեմահարթակների առաջ, հետո բերին սպիտակ շորերով աղջիկներին. գիշերային խավարի մեջ նրանց բոլորին ցցերի վրա մատցրին: Մեր ականջները խլանում էին նրանց մայրերի, հարազատների ճիչերից, լացերից և գոռում-գոչումներից: Իմացա, որ այդ մարդիկ Անդրամիկ փաշային ուներին վրա եմ տարել, իսկ աղջիկները, «Իբրև արծիվ» երգելով, Անդրամիկին ծաղկեփնջեր եմ մատուցել փողոցներում՝ թուրքերի մերկայությամբ: Ահա վրեժ էին լուծում նրանցից:

Առավոտյան կարմրավուն, վառ արևը ոսկի էր մաղում չորս դին կապուտակ երկնքից, իր ոսկեգույն ճառագայթները փռել էր ամեն կողմ: Դա անապատի արևն էր, որ միակ վկան էր մեր այս անողորմ տառապանքի: Վերջապես թրակիացիներին քեցին, բերին և շարեցին ցցերի առաջ. մեզանից ցածում նրանք շուտ էին գալիս, մեկը իր մարդուն էր փնտրում, մյուսը՝ ցցերի վրայի իր աղջկանը: Ծցերի վրա բարձրացած սպիտակ շորերով աղջիկները արդեն մահացել էին, գլուխները կախ ընկած էին մի կողմի վրա: Իրարանցում, ողբալի ձայներ, աղմուկ, հարայնրոց զաղթականների մեջ՝ ծայրից ծայր:

Համկարծ աղմուկ-աղաղակ, ծափահարություններ. եկան մարդկանցով լիքը չորս կառք ու կանգնեցին ճանապարհի ծայրին՝ մեզանից քսան քալի վրա: Երկու կառք բարձրացան և կանգնեցին բարձրում, մյուս երկուսը՝ ճանապարհի ծայրին: Լսեցինք, որ դրանք մեր մտավորականներն էին, ամեն կառքի մեջ չորս հոգի, որոնց բերել եմ Հալեպից: Հրամանի վրա երկու կառքերը շարժվեցին ճանապարհով, մախ՝ կամաց, հետո՝ արագ: Կառքի վրայի ոստիկանները մտրակներ

րով սկսեցին խփել մեր մտավորականներին: Խփում էին նրանց գլխներին, մարմիններին, երեսներին, որտեղին պատահեր: Կառքերը երկրորդ անգամ եկան, ոստիկանները մտրակների հարվածների տակ գոռում էին. «Է՛ք, գլավուրներ, աչ մայե՛ք (մեզ, ցցերի վրայի աղջիկներին և մորթված մարդկանց էին ակնարկում), տեսե՛ք անգլիական ռազմաճակատը Ստամբուլ եմ մտնում»: Գնում էին կառքերը, նորից էին գալիս, լսում էինք. «Գլավուրներ, ձախ մայե՛ք, քո Մոսկովի՝ ռուսի զորքը Սվազ է մտնում, Թուրքիան ոչնչանում է»: Այսպես անվերջ, տասից ավելի անգամ տանել-բերելուց հետո կառքերը գնացին դեպի Ուրֆայի կողմը: Մյուս օրը մեզ քեցին նրանց ետևից, դեպի Տիգրանակերտի գլխավոր ճամապարհը, թրակիացի ժողովրդին մեր ետևից բերին: Մեզ շրջանաձև մատցորին քարքարոտ, առանց մի բուսականության չոր ու ցամաք մի տեղ: Մեզանից մի քիչ հեռու՝ կանաչ այգու մեջ, կամուրջի մոտ կար մի մեծ շենք՝ քարվանսարայի պես բան: Այնտեղ մարդիկ մտնում-ելնում էին: Հանկարծ մարդիկ եկան, տախտակներ, ցցեր շալակած. շրջանի մեջտեղում խփեցին ցցերը և տախտակները ու գնացին: Կես ժամ հետո, ծեծելով, հարայհրոցով բերին մեր ութ մտավորականներին՝ Ջոհրապի գլխավորությամբ: Նրանց մատցորին, եկան ճառեր ասացին, մեր մտավորականների վրա թեցին ու գնացին: Հետո եկան ութ ոստիկանները՝ սվիններով, հետները մի ածղահա մարդ՝ կիսազինվորական հագուստով: Կիսավայրենու տեսք ուներ: Հրամայեց մեր մտավորականներին մերկացնել, հետո նրանց փորի վրա պատկեցնել տվեց տախտակների վրա, գլուխները առաջ գցած, հետույքները բարձրացած: Հրաման եղավ՝ Սյունգյու դախ (սվինները խրել): Ոստիկանները բոլորը սվինները խրեցին մեր մտավորականների հետույքները. նրանք մահացան, արդեն ծեծի տակ կիսամահ էին եղել: Նրանց դիակները մինչև մեջքը հողի մեջ թաղեցին՝ գլուխները դուրս: Մեզ ասում էին. «Նայե՛ք նրանց, նրանք ձե՛ր մասին են մտածում, դուք էլ աղոթեցե՛ք նրա՛նց հոգու համար, որ ձեզ այս օրին հասցրին»: Ժողովուրդը լալիս էր, ժողովուրդը տառապում էր, տանջվում էր, ժողովուրդը սովից, ծարավից մեռնում էր: Ո՞վ էր մտածողը, փրկողը: Չգիտեմ: Ասում էին, որ էնվեր փաշան եկել էր Պոլսից հատուկ հայ մտավորականների սպանությանը ներկա լինելու համար, ասում էին, որ էնվեր փաշան անձամբ ինքն է կազմակերպել այս գործը: Ես տեսա՝ մի խումբ մարդիկ նստել էին պատշգամբում, այգու մեջ: Ջարդը վերջանալուց հետո նրանք իջան, կառքեր մատցին ու գնացին դեպի Տիգրանակերտի կողմը: Մի օր հետո ժամդարմները մեզ քեցին որտեղից որ եկել էինք, իսկ թրակիացիներին՝ դեպի հարավ, մորթված մարդկանց և ցցերի վրա գտնվող աղջկեղանց կողմը: Մալկարացի Գրիգոր Իշկալյան անունով մի մարդ ինձ պատմել է Թրակիայի դեպքերի մասին և ինքն էլ ակնմատես է եղել իմ նկարագրած դեպքերին՝ ինը-տասը տարեկան հասակում: Այսպես, թրակիացիներին ասում են. «Ձեր գույքով ունեցվածքով գնալու եք Ընգալի, պատերազմից հետո կգաք ետ»: Բերին մեզ, այդ օրը գցեցին: Ցցե-

րի վրայի աղջիկները ոտդաթոցի էին՝ Անդրանիկին ծաղկեփումը մատուցողները, իսկ երիտասարդները՝ Անդրանիկին ուսերի վրա են տարել, սպանվածների մի մասն էլ օսմանի թունելի վրա աշխատող բանվորներն էին: Մեզ բերին Ուրֆա, այնտեղից քեցին դեպի անապատը՝ մի անմարդաբնակ տեղ, ուր միայն մի քանի ծառեր կային: Այդ օրը գիշերը անձրև եկավ և ցուրտ քամի: Գիշերը հարյուրավոր մարդիկ մահացել էին: Քրդերին բերին, մի ընդհանուր խոշոր փոս փորել տվին: Քրդերը թոկերով ընկան ժողովրդի մեջ՝ տորրելով հիվանդներին. մեռած-ողջ՝ ով պատկած էր, վիզը թոկ էին գցում, քաշեքաշ տանում փոսն էին ածում ու վերադառնում: Նույնիսկ ողջերի վիզը թոկ էին գցում, տանում նետում էին փոսը. հարազատների ճիշերը, աղաղակները չէին լսում: Այդտեղից մեզ նորից քեցին դեպի հարավ՝ մի այլ անմարդաբնակ տեղ: Կանայք՝ տիֆով հիվանդ, ջուր էին աղերսում: Ես մի կեղտոտ ամանով ջուր էի բերում նրանց համար, անձրևից գոյացած կեղտոտ ջրերից: Նրանք ջուրը խմում էին ագահաբար ու մահաճում էին անմիջապես: Մի օր էլ ջրի էի գնացել, ճամապարհով անցնող երկու ծեր մարդիկ, էշերն առաջները խառնած, գնում էին: Ինձ տեսան, ծերի մեկը ետ ընկավ, ինձ նայեց, ես վախեցա, սարսափով նայում էի նրան: Նա ասաց. - Մի՛ վախիր, տղա՛ս, արի՛ քեզ տանեմ մեր գյուղը: Մյուս ծերը եկավ, մեկմեկու հետ խոսեցին:

Այս ծերուկը նրան ասաց. - Լսի՛ր, իմ ու քո տղաները Բաղդադի ճակատում կռվում են, ես այս հայ տղային կտանեմ կազատեմ մահից, Ալլահն ալ կպահի իմ զավակներին թշնամու գնդակից, - ինձ դրին էշի վրա:

Երկու օր գնալուց հետո հասանք Այնթապի մոտ մի գյուղ Հյուլումեն անունով: Գյուղ չհասած գյուղացիները և ծերուկի հարազատները խմբով վազեցին: Նրանք երբ ինձ էշի վրա տեսան, զարմացած, սարսափահար փախան ամեն մեկը մի կողմի վրա: Գյուղացիները բաժանվեցին երկու մասի. մի մասն ասում էր՝ այս գլավուրին նետի՛ր փոսը, գյուղը կվարակի, մյուս մասն ասում էր՝ Բեսսեն ինչ ուզում է, թող այն լինի, ձեր ի՞նչ գործն է: Աղմուկի ժամանակ մորուքով մի պատկառելի մարդ եկավ, նայեց ինձ, նայեց խուժանին, ծերուկի ձեռքից փայտը վերցրեց, տվեց ում որ պատահեց, ամեն մեկը մի կողմի վրա փախան: Հասանք ծերուկի տունը. հարսը, թոռները փախան տնից: Այս ծերուկի կինը առաջ եկավ, թևիցս բռնեց ու ինձ տարավ մարագը, դարմանի վրա պատկեցրեց և ասաց. - Դուրս չգա՛ս, այստեղ պառկի՛ր:

Փափուկ դարմանի վրա պառկեցի, ազատ շունչ քաշեցի: Որոշ ժամանակ անց տանտիկինը բերեց մի քիչ ոսպով ապուր. անմիջապես խմեցի և ամեն օր այսպես: Որոշ ժամանակ անց՝ կինը ապուրը շատացրեց, հետը փիլավ բերեց, որոշ ժամանակ անց՝ հաց, և ես մի քիչ կազդուրվեցի, սկսեցի ման գալ կամաց-կամաց գոմի մեջ: Արյուն սկսեց շարժվել, վրաս ուժ եկավ, դեմքս կլորացավ: Այս կինը աղջկա հետ ինձ լողացրեց և նոր հագուստներ հագցրեց: Հարսը, լսելով, որ մի նոր հայ տղա է երևացել իրենց տանը, հեփհեփ, կատաղած եկավ

խոհանոց, ուր ես ճաշում էի, գլխիս վերև կանգնեց և գոռաց. - Ա՛յ ամա, հերի՛ք չէր մի հոտած գլավորի տղա պահում ես, հիմա էլ սրա՞ն եք բերել, հա՛:

Ես դառել էի կլոր դեմքով, շեկ, գանգոյ մազերով, կապույտ աչքերով տղա, այլևս այն հոտած, միհար, փորս ոտած կաշի-նակոր, զգվելի տղան չէի: Հարսը ճայեց ինձ ու գոռաց ուրախության ճիչով և վազեց գոմը, որ գտնի հիմ, հոտած, նեխած տղուն: Ունայն հետ եկավ և սկսեց. - Ա՛յ ամա, ա՛յ այս տղան լավն է, ինչքա՞ն սիրում է, պահե՛՛նք:

Ծեր կինը ասաց. - Գնա՛, ոռոսի՛, իմ տղուն ուզում էիր վռնդել, սպանել հա՛, տունը թողիր, փախար մրա պատճառով, հիմա տեղ ես կանգնում իմ տղուն:

Հարսը վազեց բերեց իր երեխաներին տուն, մրանք ինձ ընտելացան և ինձ շատ էին սիրում, մույնը՝ մայրերնին: Գարուն էր արդեն, ես սկսեցի տնային մանրմունք գործեր կատարել, սկսեցի գառները արածացնել: Ապրում էի որպես տան զավակ: Նրանք գյուղի մարդկանց պատվիրել էին, որ ոչ ոք ձեռք չտա ինձ: Մեկերկու տարի հետո, մի օր հանկարծ գյուղի մեջ հավար ինկավ, մարդիկ կանչում, վազում էին դեպի քաղաքի ճանապարհի կողմը, գոռալով. - Բեսսեի տղաները զալիս են, երկու եղբայրները՝ Սայաթը և Հունելը: - Տնեցիները խելակորույս վազեցին, հարայհրոցով բերին երկու եղբայրներին տուն: Նրանք մտնեցին ճաշ կերան, հանկարծ ինձ նկատեցին: Երեկոյան, երբ ես անցուդարձ էի անում տան մեջ, մեծ տղան՝ Սայաթը դառավ մորը. - Այս տղան ո՞վ է:

Մայրն ասաց. - Սա էլ մեր տղան է, հայրդ գտել է մրան գաղթականների միջից, ձեր մոտից վերադառնալիս և նպատակ է դրել՝ եթե ես այս տղային տանեմ պահեմ, մահից ազատեմ, Ալլահն էլ իմ տղաներին կպահի թշնամու զնդակից. ահա և իրականացավ հորդ երազը:

Տղաները ուրախացան և պատմեցին իրենցը. - Մենք Բաղդադի ճակատում կռվում էինք արդեն երկու ամսից ավելի. մեր հրամանատարը մեզ երկուսին ուղարկեց, որպես լավ, պարտաճանաչ զինվորների, Օսմանիե հիվանդանոցը՝ կազդուրվելու համար: Այնտեղ մնացինք մի ամիս: Հանկարծ մի օր մի հայ բժիշկ եկավ և մեզ ասաց. «Ձեզ ուղարկում են Բաղդադ, մոտից նախատ. եկեք դուք ձեր զինվորական հագուստները թողեք այստեղ, քաղաքացիական շորեր հագեք, ես ձեզ կտամ մի տարվա հանգստամալու թուղթ»: Մենք համաձայնվեցինք, թուղթը առինք ու եկանք, հայ բժշկին շնորհակալություն հայտնեցինք: Հետո իմացանք, որ Օսմանիեի երկաթուղային թունելում աշխատող հայ բանվորներին աշխատանքը վերջացնելուց հետո սպանելու են: Այս բժիշկը մեր զինվորական շորերը հագցրել է հայերին և ուղարկել է մրանց Բաղդադ, ուր հայերին չէին ջարդում: Այսպես շատերին է արել:

Դրանից հետո տնեցիների ուշքը գնում էր, ինձ շատ էին սիրում, դրանից հետո գյուղացիները ինձ վրա նայում էին իբր հրաշք անձնավորություն: Ինձ բերող Բեսսեն՝ հայրերնին, իր տղաներին ասում էր.

- Ես ջանելացել եմ, ինչ լավ արի այս հայ տղուն բե-

րի և երջանկացա:

Դրանից հետո ինձ գործ անել չէին թողնում՝ կեր, խմիր, ման արի, ասում էին: Դու մեր հարազատ տղան ես այլևս:

Հուլյունեն գյուղում մնացի մինչև 1919 թիվը. պատերազմը վերջացել էր: Եկա Այնթապ քաղաքը: Ամիսներ սոված, տկլոր ման եկա: Գաղթականություն՝ լիքը. ո՛չ աշխատանք կար, ո՛չ փող: Չորս-հինգ ամիս հետո ամերիկացիները եկան որքանոց բացին՝ «Հալաճյան որքանոց»: Դիմեցի՝ ինձ ընդունեցին: Այնտեղ մի տարի մնալուց հետո անգլիացիները գնացին, մրանց տեղը եկան ֆրանսիացիները, որից հետո սկսվեց քեմալական շարժումը: Կյանքը դառավ անտանելի: Ամերիկացիները որքանոցը տեղափոխեցին Բեյրութ: Մեր որքանոցը գնաց Ջիբելյ, որտեղ մնացի մինչև 1924 թիվը: Ամերիկացից հրավերի թուղթ՝ ստացա և գնացի Ամերիկա: Նավը հանդիպեց Հունաստան, Իտալիա և Ֆրանսիա՝ Մարսել, այնտեղից՝ Փարիզ: Գնացի Փարիզում մեզ ընկերակցող Ստեփան Դարդունու մոտ, որն ինձ դասատու էր եղել որքանոցում: Փարիզում ինձ տարավ այն սրճարանը, ուր հաճախում էին դաշնակցականները, ինքը մոյի դաշնակցական էր: Ես սրճարանում տեսա Արմեն Գարոյին (Գարեգին Բաստրմաճյանին). նա մասնակցել էր Բանկ Օթոմանի գրավմանը 1896 թվին: 1914 թվին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ինքը երեք հազար կամավորներով կռվել է Սարիղամիշի ճակատում՝ Էմվեր փաշայի դեմ, մրա զորքերի օպերացիաների ժամանակ, մույնիսկ կրակել է Էմվերի վրա: Հակառակ մրան, որ ինքը եղել է թուրքական մեջլիսի անդամ, Էմվեր փաշան թույլատրել է մրան գնալ Կովկաս՝ իր գործարանների, տների հաշիվները մաքրել և զալ ետ՝ Պոլիս:

Նավ մտնեցինք, գնացինք, հասանք Ագոռյան կղզիների մոտով՝ Նյու Յորք: Ամերիկայում ապրում էի Բոստոնի մոտ Ութըրթաունում. մի փոքրիկ քաղաք էր: Ես տեսա Համաստեղին, Սողոմոն Թեֆլիդյանին, Ռուբեն Դարբինյանին, ռաճկավար Ա. Նազարին՝ «Պալքար» թերթի խմբագրին, Արսեն Միքայելյանին՝ բանաստեղծ էր և մոյի կոմունիստ, Սնար Սնարյանին՝ «Բանվոր» թերթի խմբագրին: Աշխատեցի Հուր Ռաբըր գործարանում, հետո՝ Քրոուֆորդ վառարանի գործարանում:

Այստեղից գնացի Դեմորոյտ: Երեք-չորս տարի աշխատեցի Ֆորդի ավտոգործարանում: Այստեղ հանդիպեցի հնչակյան կուսակցության հիմնադիր Նազարեկին: Ծանոթացա Ջորավար Սեպուհի հետ: Ապա անցա Չիկագո, ուր աշխատանքի անցա Գաբիկյան Կարապետ անունով սերաստացու գորգի խանութում: Մի տարի հետո գնացի Միսիսիպպիս և Սենտ Փոլ (այս երկու քաղաքները մի կամուրջով էին բաժանվում իրարից), որտեղ շատ հայեր կային, ունեին սրճարաններ: Այս նահանգը Ամերիկայի ցորենի շտեմարանն էր՝ բերքի տեսակետից: Քաղաքը շատ գեղեցիկ էր և մարդիկ բարի էին: Մի քանի ամիս մնացի մի սերաստացու գորգավաճառի մոտ, որի անունը չեմ հիշում: Այս խեղճ մարդը թոքախտով տառապում էր, Դեմվեր

Կոլորադոյի սամատորիաներից մեկում ուղեգիր ունեւր և հավատում էր, որ կրօնովի պնտեղ: Երկու ամիս հետո լուր ստացվեց, որ նա մահացել է: Խանութը մնաց մի ուրիշի: Մի ժամանակ էլ պաղպաղակ էի բաժանում խանութներին: Այստեղից գնացի Մոնթանա-Ուայթֆիշ կոչվող փողոցի քաղաքը, ուղեցի երկաթգծի վրա աշխատել՝ չհաջողվեց: Այնտեղից գնացի Սպրեյն վաշինգտոնի նահանգում մի փողոցի քաղաք էր: Մի ջանք տղա՝ մեր սեքսատացի, գորգի խանութ ունեւր: Այստեղ էլ կային մեծ թվով հայեր, այսքան հետու տեղ: Հետո գնացի Փորթլենտ Օրեգոնի քաղաքը: Այս քաղաքը նույնը՝ շատ մաքուր, կոկիկ քաղաք էր, ես շատ սիրեցի այն: Այստեղ կենտրոնական փողոցի վրա մեծ գորգի նորոգման, լվացման փողոցի գործարան կար, իսկ գլխավոր փողոցի վրա նոր գորգերի՝ «Արամ, Թադևոս և Տիգրան եղբայրներ» վերտառությամբ: Քաղաքի և նահանգի մեջ բավականին մեծ անուն ունեին նաև Քարթուզյան եղբայրները: Նրանք շատ հոգատար վերաբերվեցին ինձ որպես հայրենակցի և որպես շատ տառապած, անտեր մարդու, խոստացան գործ տալ՝ իբրև մատակարարող. ես չհամաձայնեցի, չեմ հասկանում ինչու: Այստեղ հանդիպեցի էվերեկցի մի բժշկի, որը ամուսնացած էր գերմանուհու հետ՝ շատ հայտնի բժիշկ էր քաղաքում: Հյուրանոցում հանդիպեցի Մայքլ Ադենի հետ: Ես այստեղ պատահաբար գտա մեր գյուղացի մի ընտանիք, ինձ հետավոր ազգական Ստեփան Փափազյանին, որը ունեւր երկու աղջիկ և երկու տղա: Ինքը աշխատում էր Քարթուզյանների արհեստանոցում՝ նա քննակալ էր Թադևոս Քարթուզյանի հետ, դրա համար էլ հասել էր այս հետու քաղաքը: Նրա տանը մնացի երկու ամիս: Ինձ շատ էր սիրում, ծնողի չափ, փող չէր վերցնում իմ կերածի դիմաց, կինը նույնպես շատ համեստ, հասկացող կին էր և շատ սիրալիր էր իմ հանդեպ: Նրանք մտադիր էին իրենց աղջկան ամուսնացնել ինձ հետ, բայց ես չընդառաջեցի նրա սիրուն, ես շատ սառը մնացի: Այնտեղից եկա Սան-Ֆրանցիսկո՝ գեղեցիկ այգիների քաղաքը: Որոշ ժամանակ մի վանեցու ճաշարանում աշխատեցի, բայց չգիտեմ ինչու՝ Ֆրեզնոն ինձ ձգում էր: Գնացի Ֆրեզնո, առաջին անգամ ծանոթացա «Նոր օր» թերթի խմբագրի հետ, հետագայում գրող Անդրանիկ Անդրեասյանի հետ, որը քննու փոխարեն խմբագրում էր թերթը: Քեռին՝ Արմենակ Ամիրխանյանը, հիվանդ էր: Մի օր խմբագրատանը ծանոթացա նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի հետ:

Ֆրեզնոյում էր ապրում Անդրանիկ փաշան. վերջին օրերն էին: Ես տեսա նրան հյուծված և հուսահատ վիճակում, փայտի օգնությամբ գալիս էր կենտրոնական այգին: Հետո նա մահացավ: Ինձ ծանոթացրին Վահե Հայկի հետ, նա չամիչի հարուստ վաճառական Գրիգոր Առաքելյանի փեսան էր, հաճախ գնում էր հայդուկ Սմբատի սրճարանը: Այնտեղ էին լինում Հրաչ Երվանդը՝ ռամկավար, և Արսեն Միքայելյանը՝ դաշնակցական: Հրատարակվում էր երեք թերթ՝ «Նոր օր», «Մշակ», «Ասպարեզ»: «Մշակը» խմբագրում էր Լեոն Լյուկեյանը: Ֆրեզնոն իր առաջվա փառքը կորց-

րել էր՝ ամերիկյան «չոր օրենքի» հետևանքով: Խաղողի և չամիչի գները խիստ անկում էին ապրում: Հայերը իրենց այգիները թողել, գնացել էին Սան Ֆրանցիսկո, Լոս Անջելես և այլն: Այստեղ դեղատուն ունեւր Հայկ Բոնապարտյանը, որը չի կարողացավ պահել, սնանկացավ: Հայերն ունեին երկու եկեղեցի՝ Լուսավորչական-Առաքելական և Բողոքականաց ժողովարանը: Վիլյամ Սարոյանը միջնակարգ դպրոցը նոր էր ավարտել, իր սովորած դպրոցում ֆիզկուլտուրայի դասատու էր նշանակվել: Ես աշխատանք գտա: Աշխատում էի բարձր սարերում՝ երկաթգծի շինարարության վրա: Հայ տղաներով աշխատանքի խումբ էինք կազմել: Սարերում ես տեսա Զեկ Լոնդոնի «Կամաչ հովիտը» գրքի մեջ նկարագրված վայրերը: Երեք տարի աշխատելուց հետո գնացի Լոս Անջելես: Այն ժամանակ քաղաքի բնակչությունը դեռ մի միլիոնի չէր հասել: Լոս Անջելեսում ես աշխատանքի անցա որպես կինոնկարահանման ժամանակ դերասաններին ընկերակցող. օրական ստանում էի հինգ դոլար: Մի քանի ամիս ես աշխատեցի դերասաններ Դուգլաս Ֆերբենքս և Մարի Փիլֆորտ ամուսինների մոտ, մասնակցեցի նրանց նկարահանած «Բաղդադի գողը» ֆիլմի աշխատանքներին: Հետո գնացի Ջեքի Քուզանի մոտ: Սա տասներկու տարեկան դերասան էր, խաղում էր որբերի դերեր, հայերին շատ էր սիրում: Նույնիսկ մի անգամ մի նավ ուտելիք տալով Հունաստան՝ հայ որբերին: Լոս Անջելես էին հավաքվել հայ մտավորականները: Ես տեսա Արմենակ Ծաֆնուրադյանին, Ալեքսանդր Մելիքին, դերասան Հարութին, ռեժիսոր Ռուբեն Մամուլյանին, մի օպերայի երգչի, որ մեծ անուն էր հանել, բայց անունը չեմ հիշում: Դեռ հայ հարուստներ չկային, միայն մի հայ մարդ ունեւր երկաթի գործարան: Մի դերասանի ընտանիք կար. նրանք խմբով նկարահանվել էին «Պարսկական լուսինը» կինոնկարում: Հայերը մեծ մասամբ քաղաքը մաքրող բանվորներ էին, հիմնականում լեհիճակների և մշեցիների, որոնք իրենց վարքով չէին փայլում:

Մի օր սրճարաններից մեկում ծանոթացա այն թապցի մի հայ երիտասարդի հետ. նա ինձ տարավ մի տուրիստական ընկերության գրասենյակ և ինձ համար աշխատանք ապահովեց տուրիստական մի նավի վրա: Ես ուրախացա անչափ, որովհետև սիրում էի թափառական կյանքը: Վերջապես ճոխ տուրիստական նավով ճամփա ելանք՝ Հարավային Ամերիկայի շուրջը պտտվելու: Գնացինք Չիլի, Մագելանի նեղուցով անցանք, եղանք Բուենոս Այրեսում, Ռիո դե Ժանեյրոյում, Բրազիլիայում, Մոնտեվիդեոյում: Այստեղ ես գտա որբանոցի իմ երկու հայրենակիցներին՝ Սուրեն Բոյաջյանին և Սարգիս Այթունյանին, որոնք կոչականի խանութ ունեին հենց քաղաքի կենտրոնում: Բուենոս Այրեսում տեսա մեր գյուղացի Տերտերյան Տոնիկին՝ վարսավիր էր աշխատում: Սան Դիեգոյում (Չիլի) տեսա պոլսեցի մի ծերուկի, որը շատ հետաքրքիր բաներ պատմեց իր կյանքից, հայ հեղափոխական կուսակցությունների զավեշտական գործունեությունից և այլն, և այլն: Նավը բարձրացավ Ամազոն գետով: Նավն ամբողջովին ապակեպատված էր՝ թու-

նավոր միջոցներից, միջատներից, մուսիսկ գազաններից պաշտպանվելու համար: Ազատ դիտարաններ կային՝ Ամազոնի երկու կողմերը դիտելու համար: Ես էլ հաճախ դիտում էի խոշոր հեռադիտակով: Վերջապես հասանք Վենեսուելայի մայրաքաղաքը՝ Կարակաս, և Պանամայի նեղուցով ետ՝ Լոս Անջելես: Երկու ամսից ավելի տեղի իմ ճանապարհորդությունը: Լոս Անջելեսում հանդիպեցի Հայաստանից եկած պատգամավորների, որոնք Անդրանիկի սուրը բերին Հայաստան: Ես անընդհատ մտածում էի գալ Հայաստան, սովորել համալսարանում, ամուսնանալ հայաստանցի աղջկա հետ:

Հետո մորեն ճամփորդեցի: Նյու Յորքում եղա շատ վայրեր: Ապրում էի հորեղբոր տանը, այցելեցի Բոստոն՝ Ուոթերթաուն, քրոջս մոտ, որտեղից որ սկսել էի իմ թափառական կյանքը:

Նյու Յորքում մի հայ բժիշկ ինձ տվեց Հայաստանի Հանրապետության անձնագիր, որով եկա Ֆրանսիա, դիմեցի սովետական դեսպան Լունաչարսկուն՝ Խորհրդային Հայաստան գալու համար: Այնտեղ հանդիպեցի Պողոս Մակինյանին, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանին, Եղիա Չուբարին, որոնք ինձ հայտնեցին, որ Կիրովի սպանության պատճառով որոշ ժամանակ չի թույլատրվում օտարներին մտնել Սովետական Միություն: Ինձ ասացին, որ սպասեմ որոշ ժամանակ: Մնացի Ֆրանսիայում՝ Մարսել քաղաքում, մեր գյուղացիների մոտ:

Մարսելում, որպես օտարական, ինքնաթուղթ չունեի, հետևաբար ոչ մի տեղ աշխատելու իրավունք չունեի: Առաջնակարգ հյուրանոցներից մեկում ազատ թարգմանիչ էի աշխատում՝ անգլերենի, թուրքերենի և արաբերենի: Ամեն օր գնում էի մալահանգիստ, ճամփորդներին բերում էի հյուրանոց. ինձ լավ էին վարձատրում անգլերենի համար:

Ազատ ամիսներին գնում էի Փարիզ: Սրճարաններում հանդիպում էի հայ մտավորականներին, նրանց հետ վիճում էի քաղաքական հարցերի շուրջ. ուսկալարների սրճարանները առանձին էին, դաշնակցականներինը՝ առանձին: Ես այնտեղ հանդիպեցի հայտնի մարդկանց՝ Ավետիս Ահարոնյանին, Միքայել Վարանդյանին, Սիմոն Վրացյանին, Արշակ Զամայանին, Ծավարշ Միսաքյանին՝ իր խուլի ականջակալներով: Ռամկավարների սրճարանում՝ Լևոն Բաշայանին, Ռուբեն Որբերյանին, Աղաթոն Բեյլին, Արշակ Չոպանյանին, բարեգործականի քարտուղար՝ Վահան Մալեգյանին, մեծահարուստ մարդկանց, ոսկերչական և մուշտակի խանութների տերերի և այլն, և այլն:

ՀՕԿ-ի սրճարանում ես հաճախ հանդիպում էի Գուրգեն Թաթևազյանին, դրկտ. Միսաչյանին, ՀՕԿ-ի նախագահ Գալճյանին, ՀՕԿ-ի քարտուղար Ա. Իսահակյանին, Զապել Եսայանին, Տիգրան Զավենին, Զարեհ Որբունուն և շատերին: Միսաք Մանուշյանի հետ շատ մտերիմ էի: Եղեռնի ժամանակ միասին ենք եղել թուրքական գյուղում, հետո շատ որբանոցներում: Զարեհ Որբունուն, Վազգեն Շուշանյանին, Շահան Շահնուրին հաճախ տեսնում էի դրսում: Արմեն Գարոն և

Ալեքսանդր Խատիսյանը միշտ առանձին էին նստում սրճարանում, մյուսներին չէին խառնվում: Հաճախ տեսնում էի Շահխաթունին, իր հոմանունի հետ ման էր գալիս, ասում էին՝ դերասանություն է անում: Մի անգամ տեսել եմ Միսա Չերազին և Պողոս Նուբար փաշային, որոնք խոր ծերության մեջ էին: Հայաստանի Հանրապետության տարեդարձին Փարիզ էին եկել Դրոն՝ Ռումինիայից, Բուխարեստից, Նոթեհը՝ Բուդապեշտից, Լևոն Շանթը՝ Բելրուսից: Այսպես ես տեսա նրանց տոնակատարության ժամանակ, բեմի վրա՝ պատվավոր նախագահության մեջ, սեղանի շուրջը բազմած:

Ռամկավարներն ունեին իրենց առանձին դեսպանական գրասենյակը՝ Զատիկ Խանգադյանի գլխավորությամբ, իրենց դրոշը՝ կախված, դաշնակցականներն իրենցը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ, իրենց եռագույն դրոշով: Ամեն մեկը իրենց համար գոյություն չունեցող հանրապետություն էր ներկայացնում կարծես: Այս երեք կուսակցության անդամները մեկը մյուսի երեսը տեսնել չէին ուզում, թշմամբար էին վերաբերում մեկը մյուսին: Ես զարմանում էի հայերի այս ընթացքից, որ գոյություն ուներ թե՛ Ամերիկայում, թե՛ Լիբանանում, թե՛ Ֆրանսիայում. ամեն տեղ, ուր հաչեր կային:

Փարիզում դաշնակները, Ծավարշ Միսաքյանի խմբագրությամբ, հրատարակում էին «Թառաշ» թերթը, ուսկալարները՝ Թերզիբաշյանի խմբագրությամբ՝ «Ապագա» թերթը, հնչակյանները հրատարակում էին «Նոր երկիր» թերթը, ՀՕԿ-յանները հրատարակում էին «Երևան», «Մեր ուղին»: Հետո Միսաք Մանուշյանը սկսեց հրատարակել «Զանգու» թերթը:

Ես հաճախ բարձրանում էի Էյֆելյան աշտարակի գագաթը և ժամերով դիտում էի Փարիզի կենդանապատկերը: Գեղեցիկ էին նրա հրապարակները, փողոցները, մարդիկ տաքարյուն և աշխույժ էին: Միտք էի անում Ֆրանսիայի անցյալի մասին, մանավանդ, մեծ ռևոլյուցիայի մասին:

Տնտեսական ուժեղ ճգնաժամ սկսվեց Ֆրանսիայում և ընդհանրապես ամբողջ Եվրոպայում: Անգործության առաջին զոհը դարձան հազարավոր հայ բանվորներ: Հայ բանվորներին զրկեցին մուսիսկ նպաստ ստանալու իրավունքից: Առաջ եկավ փոխադարձ վճարման սկզբունքը: Հայերին ասին. «Դուք հայրենիք չունեք. Ֆրանսիայի հետ չեք կապված առևտրով»: Մարսելում դրությունն ավելի վատ էր, քան մյուս քաղաքներում: Կոմկուսի ցուցումով կազմվեց անգործների միության կոմիտե՝ հայերի համար, ինձ ընտրեցին նախագահ: Միսաք Մանուշյանի հետ մի հեռագիր ուղարկեցինք Խորհրդային Հայաստանի ժողկոմխորհ՝ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին, մեկն էլ՝ Աղասի Խանգյանին և խնդրեցինք ներգաղթ կազմակերպել: ՀՕԿ-ի քարտուղար դրկտ. Գալճյանը հեռագրեց Սովետական Միության արտաքին գործերի նախարարին և սովետական դեսպան Լունաչարսկուն: Որոշ ժամանակ անց ընդառաջեցին մեր հեռագրերին, և Հայաստանից եկավ Շահվերդյանը: Հայ բարեգործական միությունը,

Մալեմեզյանի գլխավորությամբ, հաճախ առավ անդադրող ընտանիքների ծախսը իր վրա վերցնել մինչև Բաթում: Այսպես 1936 թվի մայիսի 22-ին մոտավորապես հինգ-վեց հազար հոգի անդադրեցին Ֆրանսիայից: Վերջապես իմ նպատակին հասա, Հայաստան գալ ցանկանում էի: Մեզ հետ բերին Կոմիտասի և Մինաս Չերազի աճյունները: Մեզ հետ էին Ավետիք Իսահակյանը՝ ընտանիքով, Արման Կոթիկյանը, դիրիժոր Գևորգ Յաղոբյանը և շատեր: Այս անդադրող մեծ զարկ ստացան Խարբերդ, Սեբաստիա, Մալաթիա, Արաբկիր և Նոր Գեղի (Քղի) երևանամերձ ավանները: Հայաստան գալուց հետո ես գնացի Մոսկվա: Երկու տարի մնացի Մոսկվայում, զինվորական հետախու-

զական կենտրոնում, որից հետո եկա Երևան և սկսեցի զբաղվել ուսուցչությամբ: 1941 թվին զորակոչվեցի Կարմիր բանակ, տարիուկես ծառայեցի, ապա ինձ բանակից ազատեցին որպես արտասահմանից եկածի: Վերադարձա և սկսեցի սովորել օտար լեզուների ինստիտուտում, անգլերեն և ֆրանսերեն բաժնիցներում՝ աշխատանքի հետ զուգընթաց: Աշխատել եմ Ստեփանավանում, Մարալիկում (Անիի շրջան) և Երևանի մի շարք դպրոցներում: 1948-ից մինչև 1955 թիվը եղել եմ լուսավորության նախարարության դպրոցական բաժնի տեսուչ՝ անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուների գծով: Բազմաթիվ թղթակցություններ եմ գրել արտասահմանյան թերթերին:

156 (156).

ՍԱԹԵՆԻԿ ՆՇԱՆԻ ԴՈՂՐԱՄԱԶՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՍԵԲԱՍՏԻԱ)

Սեբաստիա մենք աղվոր երեք հարկանի տուն մը ունեինք, հայրս ամեն ինչ մեջը լցրել էր: Մենք շատ երջանիկ էինք: Հորս անունը՝ Նշան էր, մորս՝ Նեկտարինե, եղբայրներս՝ Համազասպ և Ղևոնդ: Մենք դպրոց կերթայինք: Եղբայրս Արամյան վարժարան կերթար և Դանիել Վարուժանի աշակերտը եղած էր: Ան շատ հաճախ մեզի ճաշի կուգար: Հետո ես ալ սկսա հաճախել Արամյան բարձրագույն վարժարանը: Մենք ամեն տարի օդափոխության կերթայինք ջերմուկները, վամքերը: Բայց այն տարին, երբ մայրս պատրաստվեցավ, հումիսին հայրս եկավ, ըսավ. «Էմվեր փաշայեն գաղտնի նամակ է եկել: Պետությունը գաղտնի մտքեր ունի: Հե՛չ լավ չէ կյանքը»:

Օր մը համկարծ երկու ուսուցիչներ եկան մեր տունը, ամեն ինչերմիս՝ գույքերմիս, գորգերմիս, ունեցվածքներս առին տարին, դուռը գոցեցին, մեր վրայի հագուստներով մեզի դուրս հանեցին:

Անկից առաջ եղբայրս դպրոցին մեջ փաշային գովեստներ էր գրած և ան խոստացած էր, որ ան բանակ չերթար, բայց ան ալ գնաց: Հայրիկս վախցավ, որ անոր ճակատ կղրկեն, ատաղձագործեն թուրթ մը առավ, որ ան արհեստավոր է, բայց օգուտ չունեցավ: Եղբայրս զինվոր գնաց:

Վերջը եկան մեզի աքսոր քչեցին, հայրս մեզի հետ էր: Մինչև Մալաթիա չհասած, Քանլը դերե՝ Արյունոտ ձոր, կըսեն, տեղ մը, դաշտ մը կա, էնտեղով անցանք, բաց դաշտ էր, մեկ էլ երեք-չորս հոգի հորս առին տարին: Այդ օրը երեք չեմ մոռնար: Աստված ու՛ր էր, ինչու՞ չլսեց: Հարյուրավոր մարդկանց հավաքեցին տարին: Ի՛նչ աղմուկ, ի՛նչ աղաղակ: Որը՝ հայրիկս կըսե, որը՝ եղբա՛յրս կըսե: Ալ տղամարդ չմնաց: Մեզի Մալաթիա տարին: Ալ հայրիկս չկար: Մեր ունեցած անկողիներն ալ առին, ոչ ալ էշ կար, քանի որ հայրս չկար, որ վարձեր: Ոտքով մինչև Ուրֆային առջենեմ ալ անցանք: Հետո ուրիշ տեղերե ալ անցանք, անունները հիմա չեմ հիշեր: Դաշտ մը լեցուցին մեզի, որքան աղջիկ կա, պիտի տանին: Մայրս հին բան մը մնացեր էր

վերմակի պես, վրաս գցեց, նստավ վրաս: Ես կպոռամ. - Մեռնու՛մ եմ, մայրիկ:

- Մեռնիս նե, հո՛ւս պիտի մեռնիս, - ըսավ ու վրաս նստավ:

Վերջապես ամոռք գացին:

Դաշտ մը եկանք, թիթեղներով քարոյտերը առին, որքան որ պզտիկ տղա կար՝ իմ եղբոր չափ, որը տասը տարեկան էր՝ պիտի այրեն: Մայրս բավական կարմիր ոսկի ուներ և հարսնության զարդերը հետը առած էր: Այդ առեմը ըսին. «Ով ինչ դրամ ունի կուտա՝ կազատենք»: Քովերմիս ալ գյուղացի կին մը կար, տղա մը ուներ, կույս. «Իմ տղուն պիտի վառեն»: Մայրս տվավ իր կեսը, անոր տղային ալ ազատեց: Մայրս շա՛տ բարեսիրտ էր: Մուրադ գետին մոտը, անապատին մեջն ենք, աղջիկներուն, որ պիտի տանեին, մայրս իմ մազերը քոքեն կտրեց:

Ամեն օր փուշերուն մեջեն քայլում էինք, ոտքերս ի՛նչ արյուններ տեսան: Մայրս ինձի մթեղով բան մը կարած, հագցուցած էր: Գետը պիտի անցնեինք, երկու հոգի եկան, մորս ուներուն չոքեցին, մեջքի գոտին քակեցին, մեջը լիքը կարմիր ոսկի կար, առին: Աղեկ որ մորս գետը չնետեցին:

Դեռ Մուրադ գետը չհասած, մորաքույր մը ունեի՝ Շամիրամ անունով, ի՛նչ գեղեցիկ էր, վեց զավակ ուներ, ճամփան ուսուցիչները ուզեցին տանիլ. ան չհամձնվեցավ դեի, գլուխը կտրեցին, գլուխը մեկ կողմ գնաց, մարմինը՝ մեկ կողմ: Երեխաները եկան, մորս վիզը փաթեցվեցան, մայրս ալ վիրավոր էր: Անտեղեն ալ անցանք: Հետո մորեն դաշտի պես տեղ մըն էր, ամեն մարդ ծարավեն կմեռնի կոր. մայրս չդիմացավ, ինկավ: Հետոնե լիճի պես ջուր մը կերևար, եղբայրս գնաց. խմեր է, հոն ալ պառկեր է: Ես ալ վազեցի, ջուր պիտի բերեմ մորս համար, բայց կու՛մ մը չունեինք, մի գյուղացի կին տեսա, խնդրեցի իր կուժը. - Մայրի՛կ, տուր, մայրս կմեռնի կոր, - ըսի:

- Չե՛մ տար, - ըսավ:

Ուրիշ կին մը դրոմը փորեր, ջուրի աման ըրեր է,

ան տվալ, բայց ըսալ՝ եթե չքերես, քեզ կսատկեցնեն: Հիմա կվազեմ կոր բավական հետու է, տաք է. մայրս պիտի մեռնի: Վերջապես հասա, խմեց, մայրս ինձի օրհնեց, բայց. - Ո՞ր է տղաս, - կըսե կոր:

- Չեմ գիտեր, - ըսի:

Երկու-երեք հոգի մորս վերցրին հագիլ անոր սկսան քալեցնել: Եղբայրս մնացած, դիակները մեջը նեխված ջուրը խմեր, պատկեր էր: Ուրիշ տղա մը կարծեցի՝ ան է, հոտոտացի, տեսա ան չէ: Վերջը գտա եղբորս: «Մայրս ու՞ր է», - ըսալ, սկսալ լալ: Եղբայրս քովս է, երկու-երեք քյուրդ եկան, մեկը ինձի բռնեց, մյուսը՝ եղբորս բռնեց: Կքաշե: Մայրս ձեռքես կքաշեն: Ասանկ դանակի պես բան մը հանեցին, մորս կուշտին խփեցին, արյունը սկսալ գետիմը վազել, ստին տարին ինձի: Ժամփան կերթանք կոր, ժամը ինձի ատենն է: Հայրիկս ինձի սորվեցուցած էր՝ «Հավատո խոստովանիմը» սկսա ըսել: Մեկ ալ թուրք մը եկալ, ըսալ. «Աս պզտիկ աղջիկը ու՞ր կտանիք, - ինձի ըսալ՝ - էսպես կերթա»:

Իմ ոտքը բորիկ է, կվազեմ, կկարծեմ կոր, որ ետևես կուգամ կոր: Եղբայրս, գիտե՞ս ինչ ըրեր է. ըսեր է՝ ինձի գոռով մի՛ տանիք, ես ձեր ետևեն կուգամ ձեզ հետ: Ես հիմա անոթի եմ. հաց մը կկերցնեք:

Անոնք վստահել են, ինքը ճամփան միտքը պահել է, փախել, եկել է, մորս գտել:

Կերթամ «Տե՛ր Աստված» կըսեմ: Ադ ճամփան չէ՞, որ ինձի փախցուցին, վախեն լեզուս բռնվեր է: Հիմա մայրս հարցումներ կընե, ես չեմ կրնար կոր պատասխանել: Մայրս կըսե. «Ամա՛ն, ամա՛ն, աղջիկիս լեզուն բռնվեց»:

Գյուղացի մարդ մը կար, ինձի երկու զավաթ թեյ տվալ, դարմանի վրա պատկեցուց: Մայրս մեկ կողմեն վերջին կնայի, մյուս կողմեն՝ ինձի: Երրորդ գիշերը իմ լեզուն բացվեց. - Մայրի՛կ, կտանին կոր, - պոռացի:

Մայրս ուրախացալ, ըսալ. - Փա՛րք քեզ, Աստված, լեզուն բացվեցալ:

Մեզի բերին Սուրում, Հալեպի մոտ: Հոդ դայմադամ մը, քովս ալ՝ հայ տղա մը կար: Ան կըսե. «Մայրիկներ, քույրիկներ, ով որ գորգ գործել գիտե՛ր Դեր Զոր չպիտի դրկենք, Հալեպ պիտի դրկենք»: Ես ալ գրվեցա, հորաքույրս սորվեցուցած էր քիչ մը: Մեզի բռնեցին, Հալեպ պիտի բերեն, Բաբ օջուղ կըսեն կոր: Գյուղ մըն է: Հոն չգացած, ի՞նչ տեսանք, հայ մարտիկներուն փոսեր փորել կուտան կոր, վերջն ալ ադ փոսերուն մեջը իրենց կնետեն կոր: Լալով այնտեղեն ալ անցանք: Երիտասարդ մը եկալ: Դեռ հորքուրս չէր մեռած: Եկալ, կեցալ հորքուրիս առջև, ըսալ. - Ձեզի Դեր Զոր պիտի տանին, եկուր ինձի տուր աս աղջիկը:

Հորքուրս ըսալ. - Կերթա՞ս, Սաթենիկ:

- Չէ՛, չեմ երթար, - ըսի, սկսա լալ:

Տղան խաղող և լավաշ բերեր էր սնդուկով, անոնք ձգեց, ըսալ. - Չէ՛, չէ՛, չէ՛, լալով պիտի գա ան՝ չեմ ուզեր:

Եկանք Հոմս: Ադ տեսարանը տեսնես ան, կհավատա՞ս, որ ողջ մնացել ենք: Գիշերը խամի մը մեջ մեզի լեցուցին, քա՛ր, զիթի՛լ: Գիշերը քանի հոգի անոթի կմեռնին, փորերնին կքշե, կմեռնին, իմ ոտքս ու ձեռքս կծկվել են: Կին մը եկալ, մայեցալ չորս կողմը, մամա-

յիս առաջ եկալ, կայնեցալ. - «Քույրի՛կ, - ըսալ, - քեզի Դեր Զոր պիտի տանին, մորթե՛ն պիտի: Ես հագարապետի կնիկ եմ, աղջիկ ունեմ, բայց գիտես ես ով եմ, - կուրծքը բացալ, խաչը վիզեն կախված էր, - ես հույն եմ, ինձի իմ ամուսինը փախցրել է: Ես քրիստոնյաներու տանջանքը որ կտեսնամ, գիշերները չեմ կրնար քնանալ: «Քու աղջիկդ շատ սիրեցի, քու աղջիկդ տուր ինձի հոգեզավակ»:

Մայրս ըսալ. - Կերթա՞ս, աղջիկ:

Չէ՛ որ ճամփին քյուրդերը ինձի կուգեին փախցնել, ըսի. - Կերթա՛մ, մայրի՛կ, գոնե ասի շնորհքով կին է:

Ինչ-որ է, կինը մամայիս քիչ մը դրամ տվալ, ինձի իր տունը տարալ: Ժամ մը չտեսեց սպասավորը եկալ, ինձի քնքուշ մը լոգցուց, երեսներս համբուրեց, հագցուց: Ամուսինը՝ Բիմբաշին եկալ, տեսնես՝ կվախմաս: Ըսալ. - Բերի՞ր, շուտ մը բժիշկի տանիմք:

Ինձի տարին բժիշկ Արմենակին քովը: Ինձի ոտքես մինչև գլուխիս մազերը քննեց, այնքան միհարած էի, որ կկարծեին, թե հիվանդ եմ: Ոտքերուս տակերը փուշերուն վրա կոխելով թարախոտ վերքեր եղած էին:

- Աս աղջիկը շատ առողջ է. - ըսալ բժիշկը, - կուտեցնեք, միսը և գինին պակաս չեք ըներ, - ըսալ, - որևէ հիվանդություն չունի:

- Ասիկա կու՞յս աղջիկ է, կրնա ըլլալ վաղը թուրքի մը հետ ամուսնացնեմ, գոնե ճակատս բաց ըլլա:

Անտեղ՝ հորս խոսքերը հիշեցի, որոնք եղբորս ըսալ. «Մեռնելը ավելի լավ է, քան թե տաճիկ ըլլալը»: Առին, իրենց տունը տարին: Գացիմք: Ալ ի՞նչ արծաթե ամաններով, օրը հինգ անգամ ուտելիք կբերեին. գինի կխմեցին, բայց ամեն գիշեր երազիս մեջ հայրիկս կուգար, կըսեր. «Աղջի՛կս, ես քեզի հո՞ս պիտի տեսնայի» կըսեր, ես ալ կուզայի: Հասան անունով մեֆեր մը ունին եղեր՝ քսան-քսաներկու տարեկան: Դու մի ըսեր, ան ինձի ծախեր է քառասուն մեջիտի: Քսանը՝ ատեր է, քսանն ալ աղջիկը կբերեմ՝ կուտաք, ըսեր է, խաբելով: Գացեր է մորս ըսեր է. - Աղջիկդ ամեն օր կուզա կոր, կուգե՞ս ետ բերեմ:

- Բե՛ր, ինչ պիտի ընեմ: Մեք ի՞նչ ըլլանք, ա՛ն ալ թող ըլլա: - Ես կուգամ, աղջիկս կառնեմ:

Մայրս եկալ: Ես այնպես վախցած եմ երեք շաբթվա մեջ: Հույն մայրս կըսե. «Աս իմ աղջիկն է արդեն»: Մայրս եկալ, ըսալ. - Կուզա կոր եղեր:

- Եթե ինձի անեծք պիտի տաս, միսը եղունգեն չի բաժնվիր: Ես ալ կերթամ ուրիշ մայր չունեցող աղջիկ մը կբերեմ: Միտքս դրած եմ քրիստոնյա աղջիկ մը առնեմ, - ան մորս կերցուց, խմցուց, - ա՛խ, - ըսալ, - պիտի Դեր Զոր երթաք, պիտի մեռնիք: Երանի Սաթենիկին տեսած չըլլայի, ես անոր շա՛տ սիրեցի: - Այսպես լալով բաժնվեցանք: Դուռնեն դուրս պիտի ելլանք, Հասանը դեմերնիս եղալ. - Ո՞ր կտանիս, աս աղջիկը ես ծախած էի, ես դրամին կետը առած եմ:

- Վա՛յ, դուն իմ աղջիկս ծախեր ես, դուն ուրեմն սուտ խոսեցար, որ կուզա կոր ըսիր:

Մամաս ձեռքս կքաշե կոր: Մեջ մըն ալ բիմբաշին եկալ, ձիու վրա մստած. - Ի՞նչ է լինում, - հարցուց:

- Քո պես էֆենդիին տունը չձգեցի, ասո՞ր պիտի

տամ աղջիկս, - ըսավ մայրս:

Բիմբաշին երկու ապտակ տվավ Հասամի երեսին, ըսավ. - Դուս ի՞նչ իրավունքով կծախես աս աղջիկը: Դուս բանտ պիտի մտնաս, - բիմբաշին միմչև խամ բերավ մեզի:

Վերջը մեզի Հալեայ բերին: Հոն Արմենակ անունով մարդ մը կար, դպրոցի տնօրեն էր եղել, ըսավ. - Հո՛ս նայեցեք, հիմա ձեզի Դեր Զոր պիտի տամին, գոնե աս չոչովսները ազատենք, հոս Բարեգործականը որքանոց բացած է, նորմ ալ պիտի շինվի: Եկեք, գավակնիդ ձգեցեք հոս, դուք գացեք: Անոնք, որ իրենց գավակը պիտի ձգեն, պետք է արձանագրվին:

Մայրս ինձ ու եղբորս տարավ արձանագրեց: Աղ գիշերը հոն մնացինք: Բոլորիս փորը կքշե կոր. հիվանդ եմք, մեզի բրինձով լափա կուտամ՝ վրան սոսմախով: Գետինը միմդեր մը գցած եմ. վրան կպակնիմք: Գլուխնիս վրան դրեր եմք: Ես ու եղբայրս միմչև լույս կուլանք: Հալեայ լուր հասավ, որ ալ գերմանացիները չեն ուզեր, որ մնացած հայերուն աքսորեն. Դեր Զոր տամիլը վերցուցին մեր բախտեն: Մայրերը եկան ըսին. «Մենք մեր գավակները կուզենք»:

Լուր եկեր է, որ տասներկու տարեկանն վեր եղող աղջիկները պիտի սպասուհի տանին՝ ջրհորեն ջուր պիտի քաշեն: Ան ատենը ջուր չկար Հալեայը: Մայրս ալ եկավ մեզի ետ տանելու, ըսին. «Դուս գիտես՝ կուզես ետ տար գավակներդ»:

Մենք ելանք մայրերնուս հետ ետ եկանք: Բայց Հալեային մեջ բոլորս մերկ եմք, ոտքերնիս բոքիկ, խամի մը մեջ գլուխնիս ուղտի պես դրեր եմք իրար վրա: Բարեգործականի հարուստ հալեացի կիները չորս-հինգ հարյուր մեծ, պզտիկ սերաստացիներուն հագուստ կարեր են: Գիշերը մեր քնած ատենը բերին վրանիս ձգեցին, աչքերնիս բացինք, որ հագնելիք, մեկ-մեկ կապելիք ունինք: Ինչպե՛ս ուրախացանք, բայց ինչպե՛ս ծարավ եմք: Հալեայի տղաները մաքուր ջուրերը լեցուցած բերին, մեզ ասում են. «Մայրիկներ, քույրիկներ, մի՛ խմեք աղ կեղտոտ ջուրերը»: Հայերուն սիրտը ինչպե՛ս կցավի կոր: Աղ պզտիկ տղաքը աթոռներով ջուր բերին, խմեցինք: Գիշերն ալ վրանիս բերին ծածկեցին, քնացանք:

Երկրորդ օրը արաբ բարեսիրտ շեյխերը եկան, մեկը տոպրակ մը դրամ բերեր էր, որ բաժանի հայերուն: Ով որ աչքը բաց էր՝ խլեց: Ծեյխը տոպրակը նետեց գետինը՝ զնաց: Ամեն օր ի՞նչ ճաշեր կուզար. ալ լահմաճու... Ամեն օր ճաշ կբերեին շեյխերը: Անոնք Աստուծոյ վախճող մարդիկներ էին: Հալեայ հրեայի մը քով սպասուհի մտա:

Վերջը լուր եկավ, որ Դամասկոս պիտի երթանք: Ամբողջ ճամփան կառքերով մեզ տարին: Դամասկոսի մեջ անգլիացիները մեզի ճաշ կուտան կոր և ամեն մեկին վրա սևամորթ մը պահակ դրած են, երեսնին ծեծված, դուռներնուս առջև կալվեն կոր: Անտեղ հայութեան վիճակը ի՞նչ էր. կիները աղքատացները կերթային, պզտիկ-պզտիկ կտորները կհավաքեին, վերմակի երես կկարեին: Դամասկոսի մեջ բոլորս ալ ոչուդ՝ բոր, եղանք: Դոկտոր Ալթունյանը եկավ, ամենքիս ալ դեղ

տվավ: Միայն ես բոր չեղա: Բաղնիք կտանեին: Տեսակ մը օճառ տված էր դոկտոր Ալթունյանը, ադի քսելով աղեկցան:

Դամասկոսեն մեզի Նեքիկ գյուղը դրկեցին, անտեղի քրիստոնյաները այնքան կծծի էին, որ չեմ կրնար ըսել: Դեռ անոթի եմք. ամեն մարդ կմորա կոր, եղբայրս ամչնաղեն մուրալու չերթար կոր: Օր մը եկեղեցին եղեր եմք, ճամփան ոսպով փիլավի ամուշ հոտ մը առինք: Եղբայրս ըսավ. - Ա՛խ, ի՞նչ ամուշ կհոտի կոր:

Ես գացի, ըսի. - Եղբայրս անոթի է, քիչ մը կուտա՞ք:

Կինը տաք-տաք բերավ, ձեռքիս մեջը լեցուց: Ես փչելով հեմեն եղբորս բերանը դրի, ես ալ՝ հոտովը կշտացա:

Ղաջմաղամ մը ըսեր է հայ աղջիկի մը. - Ինձի կառնե՛ս:

Աղջիկը ըսեր է. - Կառնեմ՝ ամմա երդում ըրե, որ հայերուն օգնեմ մե, չես խոսելու: Աղջիկը ամուսնացեր է, քովն ալ շատ հայ աշխատավոր կիներ է առեր, որ իր քովը հաց ուտեն:

Օր մը եղբայրս պառկեր է, փորին քար մը դրեր է, դու մի ըսեր, խեղճ տղան անոթի է, փորի աղիքները կգալարվին, ինքը կամչնա մուրալ:

Աս հայ աղջիկը տեսեր է, կիներեն մեկուն դրկեր է, ըսեր է. - Գնա՛, տես, աղ տղան ինչու՞ է փորին վրա քարը դրեր:

Աղ կուգա, կհարցնե. - Ամմա՛ն, յալտի՛կս, ինչու՞ քարը փորիդ դրեր ես:

Եղբայրս ըսեր է. - Անոթի՛ եմ, ի՞նչ ընեմ, բոլորը մուրալու գացին, ես չեմ կրնար մուրալ՝ թող մեռնիմ:

Կինը եկեր, պատմեր է: Աղ հայ աղջիկը ըսեր է. - Եկու՛ր, տղա՛ս, ամեն օր կուգաս մեր գառունկները կպտտցնես, ես քեզի օրական երկու-երեք սոմի կուտամ՝ կուտես, մամայիդ, քույրիկիդ ալ կտամիս:

Աղպիստով եղբայրս ամիսուկես գառունկները պահեց, ինքզինքնիս պահեցինք:

Հետո մեզի տարին Հայքի ըսված տեղը, բեդլիններուն գյուղն էր: Գացինք: Աղ տեղ լուր էր եկեր, թե՛ որքան հայ գա գյուղը, պիտի մուսուլման ընեք, եթե չե՛ կրակը պիտի դնեք, պիտի վառեք:

Հոդ ալ Դամասկոսեն եկած պաշտոնյա մը կա եղեր Մուհամեդ անունով, որին կուզեն գործեն հանել, եթե հայերին հավատալիտիս չանի: Հոն ամենը բեդլին էին: Անոնք հարցում ըրին մեզի: Հսկա տեղ մը տվին, մենք երեսուն հոգի էինք, հեշ էրիկ մարդ չկար, երեք տղա կար, մեկը տասներկու տարեկան եղբայրս, մեկն ալ՝ ամասիացի, մյուսը՝ կյուրիցի տղաներ էին: Անոնք չէին մուրալ՝ կաշխատեին: Ծեյխերը ըսեր են. «Տալ-տալը հոգի կառնենք, կպահենք, եթե իրարմե կբաժնվիք»: Ամիս մը անոնք մեզի պահեցին: Ինչպե՛ս կկերցնեին մեզի, ի՞նչ միսեր, ի՞նչ փիլավներ, ի՞նչ լավաշներ:

Օր մը մուխթարին աղջիկը եկավ, գունավոր բուրդ բերավ, մամայիս տվավ: Մամաս շուտ-շուտ բողազով զուպաներ գործեց, վրան ծաղիկներ, թռչուններ դրավ: Ալ ամբողջ գյուղը եկավ մորս մոտը, որ հյուսել սորվին: Հոն շաքարը մեկ անգամ ուղտ կմորթեին, մեզի ալ բաժին կհանեին:

Մենք շեյխերուն տունը չգացինք, մնացինք իրարու հետ: Օր մը Մուհամեդ էֆենդին եկավ, ըսավ. - Ասոց ամենն մեծ խզմեթջին ո՞վ է, թող գա իմ մոտս, ըսելիք ունիմ:

Մամաս քառասունի մոտ էր, գնաց, քանի որ լավ թուրքերեն գիտեր: Վաղին ըսեր է. - Ինձի հրաման եկած է, որ բոլորը մուսուլման ըլլաք, թե չէ՝ ձեզի պիտի ապանենք, պիտի այրենք: Դա փաշայի հրամանն է, ի՞նչ կըսեք:

Մայրս ըսեր է. - Արդեն հորս գլուխը կտրեցին, ամուսինս մեռավ: Ես առանձին չեմ ըլլար, էրթամ իմիներուն հարցնեմ:

Մամաս եկավ, ըսավ, բոլորը մեկ ձայնի ըսին. - Մենք մուսուլման չե՞նք ըլլար, թող գամ մեզի մեղսեն:

Ադ Մուհամեդ էֆենդին քսան տարեկան մի տղա կունենա՝ թոքախտի բռնված, կինը կըսե ամուսնուն. - Ամա՛ն, մա՛րդ, ինչ կըլլա, մի՛ ըներ, ամենք կառնենք:

- Ի՞նչ ընեմ, - կըսե մարդը:

- Կերթաս անոց մեկ-մեկ թուրքերու անուն կդնես, անոց աղոթքը կառնես:

Մարդը եկավ բոլորիս անուն դրեց: Եղբորս ալ անուն դրին: Ադոր մամաս ալ աղոթք մը ըրավ, տղան աղեկցավ: Կինը ըսեր է. - Տեսա՞ր, մա՛րդ, անոց խնայեցիր, անոց աղոթքովը մեր տղան աղեկցավ:

Հետո Եփրատ գյուղը տարին: Մաքուր գյուղ էր: Անտեղը մեկուն ախոռը կավլեի, մեջ մըն ալ զգացի, որ աչքս չի տեսներ կոր: Աչքիս առջև փերդե քաշվեր է: Մայրս ինձի բժշկի տարավ: Հայ բժիշկ մըն էր, մորս ըսավ. - Աս աղջիկը սնունդ չի առեր, տկարացեր է:

Հոն, Եփրատ գյուղին մեջը շատ տանջվեցանք: Մեզի ըսին. - Ցորեն կրնա՞ք քաղել:

Մեզի տարին քրդի գյուղ մը: Գացինք ես ու եղբայրս սկսանք ձեռքով աշխատիլ, ցորեն հավաքել: Մենք խանչալով չենք կրնար: Նայեցանք, որ տակը ցորեն կմնա կոր, ըսին. «Ադ ալ ձեզի»: Արաք Մուհամեդ էֆենդին ուղտի վրա կդներ, կբերեր մեր տունին առջև: Ալ բավական ցորեն հավաքեցինք, Մուհամեդ էֆենդին

ըսավ. «Ձեր ցորենը տարեք շուկա, ծախեցեք»: Ծախեցինք գուլպա կգործեինք՝ դրամ, ցորեն, ուտելիք, պտուղ կուտային փոխարենը:

Ամեն վերջը Ադամա բերին: Այնքան տաք էր հոն, որ մարդ չկրնար սուրիլ: Մեզի դրին վրաններուն տակը, բայց հետո մեզի այրիանոց տարին: Ան տուն Ֆրանսիայի հրամանին տակն էր Ադաման: Ֆրանսիացիները բուրդի գործ էին սկսած, այրի հալ կիններուն տարին աշխատելու: Ամեն տեսակ գույնի բուրդեր լցված էին, մենք պիտի գառնեք: Օր մըն ալ մեկ հատ սեքաստացի Տիգրան մը եկավ՝ գորգի գծագրություն կըներ, ըսավ. - Ով գորգի գծագրություն կընե, թող գա քովս:

Ես ու երկու աղջիկ էինք, օրինակը կդնեինք առջևինս, կգործեինք: Գույները մենք կդնեինք: Մենք կաշխատեինք: Երեք-չորս կին վրաններուն տակն էինք: Ով հաշիվ գիտեր՝ տարին, ինձ ալ տարին: Մամաս ճաշը պիտի բաժաներ: Ինձի խմբապետ ըրած էին: Օր մը պր. Տիգրանը, որը այրիանոցին մեծն էր, եկավ. ան աղջիկներուն, որ թուրքերը փախցրել էին և ետ էին բերել, անոց լավ կմայեին: Գացի, ըսի. - Մեզի ալ լավ մայեք:

- Ամա՛ն, աղջի՛կս, համբերե՛, - ըսավ:

Ֆրանսիացիները գացին: Մենք այրիանոցն ենք: Ան տունը պզտիկ եղբայրս տասնհինգ տարեկան էր, գնաց կովելու՝ վրեժ լուծելու: Վերջը վրանին մեջը նստած տեսներուն հորքուրիս աղջիկը մեծ մարդու մը հետ ամուսնացավ: Բայց մայրս չգնաց հարսանիքին: Ան եկավ մորս հետ հաշտվելու, ըսավ. - Ամա՛ն, քեռա-կի՛ն, անանկ աղվոր տղա մը կա քու աղջիկիդ համար, պիտի գամ ուզեն Սաթենիկին, - ինձի իրենց տունը տարավ, որ ցույց տա տղայի կողմին: Տղան աղվոր կերգեր:

Վերջապես վրաններուն մեջ ամուսնացանք շապինգարահարացի Արմենակ Տերտեղյանին հետ: Հետո եկանք մավով Բեյրութ, մինչև Տրիպոլի, հետո՝ Բեյրութ: Մեզի քարանթինա դրին: Վերջն ալ Հայաստան եկանք:

157 (157).

ԻՄԱՍՏՈՒՀԻ ՍՏԵՓԱՆԻ ԳԱԼԱՃՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

Ծնած եմ Սեբաստիա: Հայրս՝ Ստեփան. մայրս՝ Հայկանուշ. քույրս՝ Մաքրուհի. ես՝ Իմաստուհի. իրից-կին մեծ մայրս՝ Թովանդա. քահանա մեծ հայրս՝ Տեր Պետրոս Տեր-Աբրահամյան. մեծ հորեղբայրս՝ Հակոբ. հորաքույրս՝ Մանուշակ. մեծ մորաքույրս՝ Զուհար. եղբայրս ինձմե 7 տարի պզտիկ՝ Ժիրայր, որին ես մեծ-ցուցած եմ, պզտիկ հորեղբայրս՝ Աբրահամ. հորաք-րոջս աղջիկը՝ Ազնիվ. աս բոլորս միասին կապրեինք:

Մեծ հորս հայրը՝ Տեր Աբրահամը շատ խելացի կըլլա: Ան հայերուն հոգևոր առաջնորդը կըլլա: Երբ որ դաս կամ վեճ կըլլար, անոր կղիմեին որպես լոյս:

1895-ին սուլթան Համիդի ջարդերուն ժամանակ հրաման կելլա. որ մեծ հայրիկիս հորը՝ Տեր Աբրահա-

մին պետք է տպանել: Քանի մը թուրքեր կըսեն. «Ան շա՛տ օգտակար մարդ է»: Եվ կուգան իրիցկիսին կըսեն: Մեծ հայրիկիս հայրը ամիսներով մաղաքները կը պահպտի: Կինը գաղտնի կերակուր կտամ: Հետո թուրքի մը տունը կպահվի. քանի որ հրաման կար. որ պետք է տպանվի: Թուրք փաշա մը անոր տեղը կգիտնա. մեծ հորս հորը գլուխը կկտրեն և կուգա սուլթանին կըսե. «Քե-շիշին գլուխը կտրեցի. ան երեք անգամ ցատկեց»:

Մեծ հայրս՝ Տեր Պետրոսն ալ քահանա էր: Երբ հայրս 1900-ին կամուսնանա. հարսին երեսը չէր տեսած: Ս. Սարգսին մեջ պաակի արարողության ժամանակ 40 հարսնիք միասին կըլլա: Փեսաները մեկ կողմ, հարսերը՝ մեկ կողմ կկայանեցնեն. որ պակարդիս:

Մեծ հայրս՝ Տեր Պետրոսը, որ տերտեր էր, հարսին հալավեմ կճամշնա և կառնե. կտամի տում իր տղային համար:

Մայրս կամուսնանա. տումին մեջ կսկսի դազգահին վրա կտավի գործ ընել: Չորս դազգահի վրա միայն ինքը կաշխատի. դուրսեն ալ գործ կառնե: Մայրս կատիպե հորս Ամերիկա երթալ. դրամ շինել և վերադառնալ տում:

Այնպես որ 1909-ին հայրս՝ Ստեփանը, և հորեղբայրներս՝ Մկրտիչը և Ղևոնդը, Ամերիկա էին: Կճիշեմ. երբ հայրս գործիքները հավաքած տումեն դուրս ելավ. մեծ մայրս փապուճը ետենն մետեց. որ մենք ալ ետենեն երթանք Ամերիկա: Եվ շատ լավ եղավ. որ անոնք ազատվեցան. թե չէ 1915-ին ինչպես բոլոր տղամարդոց հավաքեցին. սպանեցին. անոնց ալ կսպանեին:

1915-ին մեզի աքսոր հանեցին: Ես ֆրանսական դպրոց կերթայի. վաքանսի ատեն էր: Մենք առանց պապայի աքսոր էլանք: Մայրս. մեծ մայրս. մեծ հայրս. քույրս. հորաքույրս. ես. եղբայրս և պզտիկ հորեղբայրս՝ Աբրահամը, ութ հոգի աքսոր էլանք: Մորս մայրը և եղբայրը՝ Մարտիրոսը, մեզի միացան: Ամբողջ Սեբաստիայի ժողովրդին աքսոր հանեցին: Առաջին օրը մեզի քայլեցուցին: Երկրորդ օրը. երբ տեղ մը հասանք. թուրք զաբիթները մեզի կարգով շարեցին և սկսան այր մարդոցը հավաքել. մեծ հայրիկին և մորեղբայր Մարտիրոսին բանտի պես տեղ մը տարին և ըսին. «Ով որ շատ դրամ տա՝ կազատենք». բայց սուտ էր: Իրիցկին մեծ մայրս Տեր Թաթուլ քահանային կհանդիպի. ան կըսե. «Ես տեսա Տեր Պետրոս քահանան սպանված էր ջուրին եզերքը»:

Երբ ոտքով անոթի. ծարավ հասանք Մալաթիա. մեզի հսկող թուրք զաբիթները փոխվեցան. մորերը էկան: Անոնց մեծն էր Ալի փաշան. որը հորս ծանոթ դուրս եկավ: Ան հրամայեց. «Ասոնց թափորին երկու ծայրերեն մի՛ տանիք՝ միշտ վտանգը ետենն. կամ առջենն կըլլա. մեջտեղեն տարեք»: Մեզի ալ ըսավ. «Քեսիք կամուրջն անցնիք մե, ալ ազատում չկա ձեզի»: Այսինքն՝ ան պիտի մտածեր մեզի ազատելու մասին: Չնայած. որ թուրքական կառավարության հրամանը կար. որ, եթե թուրքը հայ մը պահե. իր դուտին առջևը պիտի կախվի: Ադ թուրք Ալի փաշան էկավ մորս ըսավ. «Ես ձեզի պիտի ազատեմ»: Ան իր պաշտոնյաներուն կըսէ. «Երբ որ Հեքիմխանն հասնիք, աս կինը իր ընտանիքով տվեք գյուղապետին»:

Երբ որ Հեքիմխանն հասանք. մեզի տարին Հեքիմխաննի աղային տումը. որը Ալի փաշայի եղբորը տղան կըլլա: Մեծ մայրս չարշաֆ մը պատռեց. գլուխը անցուց. գնաց աղային խնդրելու. որ մեզի ազատի: Երկու ձիավորներ եկան. որ մեզի ազատեն: Մենք չհավատացինք. բայց մեծ մայրս խելացի էր. իր գոգնոցի մեջը պտուղներ էր լեցուցեր և անոնց հետ դրկել էր. որ մենք վստահենք: Մենք ճամփա ելանք: Պզտիկ եղբայրս՝ Ժիրայրը, երեք տարեկան էր. ձիու վրա մտնեցուցինք. մենք քալելով գացինք մինչև Ղարամահմուդ գյուղը.

որ մեծ մայրս իր այդ թուրք Ալի փաշայի բարեկամին տումը կմնար: Ադ երկու ձիավորները մեզի ապահով տեղ հասցուցին: Մենք ինը հոգիով ազատեցանք. բայց մեծ հայրս՝ Տեր Պետրոսը, արդեն սպանված էր:

Անտեղ մոլա մը էկավ. մերին անունները գրել տվավ: Մենք թուրքի անուններով հոն երկու տարի մնացինք: Իմ անունը Հյուսնը էր. քույրս՝ Ջեյնար. եղբայրս՝ Իբրահիմ. հորեղբայրս՝ Հյուսեին...: Էրիկ մարդոցը պումեթ ըրին:

Հոն տումին մեջը դազգահ բերին. մենք սկսանք աշխատել: Մեզի գործ կբերեին:

1917-ին Թուրքիայի մեջ սղություն եղավ: Հացի դժվարություն կար. բայց գյուղացիները մեր աշխատած կտավին դիմաց դրամ չէին տար. ապրանք կբերեին: Անանկ որ լավ ապրեցանք: Մորս հետ ես ալ կաշխատեի: Մայրս ինձի կըսեր. «Դուն իմին աչ բազուկս ես»: Մայրս քաղաք կերթար գործ բերելու՝ ես իրեն կփոխարինեի. կրակի՝ կտոր էի: Մեզի բոլորը կհարգեին. կսիրեին: Ես արդեն տասնհինգ տարեկան էի: Մայրս վախեցավ. որ մենք թուրքի բաժին կըլլանք. այդ պատճառով չուզեց այլևս հոն մնալ: Մայրս երբեմն քաղաք կուգար. հորեղբորմեն մասնակ կուգար Պոլիսեն: Մամաս հայ կառնապանի մը կհանդիպի. ան կըսե. որ Սեբաստիոն մեջ հայկական դպրոց. ամերիկյան կոլեջ. եկեղեցի բացված է: Մայրս երբ ադ լուրը կառնե. կառնապանին երկու ոսկի կուտա. որ ան մեզի Սեբաստիա տանի:

Գարուն էր. հավերը ձագեր կածեին. ծաղիկները ծաղկել էին: Մայրս մեզի քաղաք տարավ. որ այդ կառնապանը մեզի Սեբաստիա տանի: Մյուս օրը ճամփա ելանք: Թուրքերը ռամազանի մեջ էին: Սեբաստիա հասանք: Հոն Աղքատախանա մեզի ընդունեց. Ամերիկայեն դրամ դրկած էին. որ աքսորեն եկածները խնամեն օգնեն:

Սեբաստիոն մեջ կտավ գործելու գործարան մը բացին. մայրս կառավարիչ պաշտոնյա եղավ և հանձն առավ ղեկավարել: Ես տասնհինգ տարեկան էի. տումին մեջը կգործեի:

Ան ժամանակ ճամփաները գոց էին: 1922-ին ճամփաները բացվեցան. մենք մալով Պոլիս եկանք: Նավին մեջը հույն կնիկները ծաղիկ հանած էին. Պոլիսը մեզի չընդունեց՝ կարանտինա դրին:

Պոլիս Ղալաթիայի եկեղեցին գացինք. մեզի չուզեցին մերս առնել: Բայց քանի որ հորեղբայր Ղևոնդը թաղական եղած էր՝ մեզի վար դրին անոր խաթրին: Պոլիս ազգականներ գտանք. տուն-տեղ էղանք: Հորս հասցեն բոլորովին կորսնցուցած էինք. մեզի հետ գյուղացիներ եկած էին Պոլիս: Անոնք իրենց ազգականներուն կգրեն. որ մենք մեր հոր հասցեն չունինք: Հայրս անոնց մամակի մեջ մեզի բարև դրկեց: Երբ ստացանք հորս բարևը. անմիջապես ես մամակ գրեցի: Հայրս պատասխանեց. որ ինքը Նյու Յորքի կայարանը Գրանտ Սենթրալ թրեմի կայարանը մաքրություն կընե և Ամերիկայի հորաքույրին. որ 1913-ին հարս գացած էր Ամերիկա. անոր քովը կապրի: Հայրս մեզի հինգ տարի Պոլիսը պահեց. ամիսը 50 դոլար կդրկեր. որ ապրինք: Ան կուգեր. որ մենք Հայաստան երթանք. մայրս աշխատի. քանի որ կվախնար. որ ադ օտարության մեջ մեզի

չկրնար պահել:

Մենք՝ ես ու քույրս Պոլիսի մեջ ձեռագործ կընէինք: Մենք հորաքույրիս մոր ծնած բեյքիին համար Այնթապի գործով աշխատված գոգմոց. փապում. գլխարկ դրկեցինք: Հորաքույրս կառնէ. կտեսնա. կհիսնա, կըսէ հորս. «Դուն խե՞մք էս. աս աղջիկները եթէ գան Ամերիկա. շա՛տ լավ գործ կունենան. Հայաստան մի դրկեք անոնց»: Հայրս աղ խոսքին վրա. կերթա վիզա կհանէ: Ես արդեն քսաներեք տարեկան էի: Մենք. ես և քույրս. մայրս. ամուսինս՝ թոմարգացի Մկրտիչ Գալաճյանը, եկանք Ամերիկա: Ես վերարկուի գործարանը կաշխատեի. վերարկուներուն աստառները կկարէի: Երկու հրաշալի զավակներ ունեցա. չորս թոռ. 3 ծոռ ունիմ:

Երեք շաբաթ առաջ եղբորս աղջիկը եկավ «Արարատ» Հոմ, մեծ քեղք մը բերավ իմ բըրթոյնին օրը. բոլորին բաժնեց:

Հիմա ես գործս ձգած եմ: Լավ օդասուն տեղ տուն գնեցի. որ թոքերի բորբոքումով ամուսինս առողջանա. բայց, քսանութ տարի միասին ապրելէ վերջ, ան մեռավ:

Հայաստան. Հավայան կղզիներ. Հարավային Ամերիկա գացած եմ. կյանքս կյանք ըրած եմ: Չորս հատ թոռ ունեցած եմ: Բոլորն ալ, երբ գրեցիւնք եղան. բոլորին ալ չեք-քուք տված եմ:

Հիմա չորս տարի «Արարատ» Հոմն եմ: Ծառ գոհ եմ՝ և՛ խնամք կա. և՛ բուժում. և՛ ամեն ինչ կատարյալ է:

158 (158).

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՄԻՆԱՍԻ ԳԱՎՈՒՔԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1905 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

1915 թվի հունիսի 21-ին մենք՝ երեսունվեց հազար սեբաստացի հայերս հարկադրաբար լքեցինք մեր երկիրը, և սիրիական անապատներում մրանց մեծամասնությունը մահատակվեց:

Արդեն 1915 թ. ապրիլի 29-ին Սեբաստիայի անվանի մարդկանց՝ այդ թվում մահ Դանիել Վարուժանին, աքսորել էին:

Ստացվել էր հրաման, որ երեք օրվա ընթացքում պատրաստ լինենք դեպի հարավ մեկնելու: Քանի որ մենք պատերազմական գոտում էինք գտնվում, և մեր անվտանգությունը պետք էր ապահովել: Իսկ պատերազմի ավարտից հետո մենք մորից մեր տները պիտի վերադառնայինք:

Ոչ մի լավ բան չէինք սպասում, քանի որ Կոստանդնուպոլսում ևս բոլոր առաջատար հայերին գիշերով ձերբակալել էին և աքսորել:

Արդեն հայ տղամարդկանց թուրքական բանակ էին գորակոչում: Հայ տղամարդիկ, որոնք զինվորական ծառայության մեջ չէին և պատերազմին չէին մասնակցում, յուրաքանչյուր անձ հիսուն ոսկի (հազար գերմանական մարկ) պիտի վճարեք՝ աշխատանքային ջոկատների կազմում ճանապարհներ և կամուրջներ շինելու և կամ Բեռլին-Բադենադ երկաթուղու շինարարության վրա աշխատելու համար:

Ինչ վերաբերում է հազար մարկին, ապա այն ժամանակ դա վիթխարի գումար էր, շատ հայեր պիտի պարտք վերցնեին և իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում վճարեին:

Արդեն վրա էր հասել ժամանակը՝ հրամայված մեծ ուղևորությանը մասնապատրաստվելու: Անկողինները, հագուստները և սննդամիջոցները բեռնվեցին ձիասայլերի վրա: Հայրս և երեք հորեղբայրներս տարված էին թուրքական բանակ, բացակա-

յում էին: Տատս վշտից մահացավ: Գրպանս լիքը ոսկեդրամ, ես իշին հեծած, մյուսները սայլերի վրա նստած, ժանդարմների ուղեկցությամբ շարժվեցինք քաղաքից դուրս: Մալաթիայից մինչև Եփրատ գետը ընկած հատվածը անցանք մի կերպ, մեծ դժվարություններով: Հասնելով Եփրատ գետին՝ հրամայեցին, որ մավակներով գետն անցնենք, ընդ որում, մարդկանց տեղավորում էին առանձին մավակներում, անասուններին և սայլերը՝ այլ մավակներում. մեզ բերեցին գետի մյուս ափը, սակայն անասունները և սայլերը չբերվեցին: Այսպես սկսվեց թշվառությունը: Ժանդարմները մեզ քշում էին մտրակներով, քանի որ մենք պետք է որոշակի տարածություն անցնեինք: Ով այլևս չէր կարողանում քայլել, մնում էր ճանապարհի եզրին ընկած: Երբ արդեն մտրակը չէր օգնում, մարդկանց զնդակահարում էին կամ սփնահար անում, որ մրանք հետ չփախչեն: Երբ անցնում էինք մի գյուղի մոտով, փորձեցինք, ինչ մոտներս ունեինք, լինի դա դրամ, զարդ կամ հագուստեղեն՝ փոխանակել սննդամթերքի հետ: Քարավանները, որոնք սկզբում շատ մեծ էին, սկսեցին գնալով նվազել. մասամբ մահանում էին, մասամբ՝ դաժանորեն սպանվում էին, որը չէմ կարող այստեղ վերստին նկարագրել: Մինչև չորս տարեկան երեխաներին մեծ մասամբ առևանգեցին, որ մրանք որպես թուրք իրենց համար մեծացնեն, այնպես, ինչպես սուլթաններն էին անում: Երիտասարդ աղջիկներին մուսուլման իրենց հարազատներից զատեցին, և մրանց ճակատագիրը է՛լ ավելի դաժան եղավ: Ծառերը փորձեցին իրենց Եփրատը գետել, խեղդվել, անարգանքից ձերբազատվել: Մենք երեք անգամ կտրեցինք անցանք Եփրատը, որը շատերի գերեզմանն էր դարձել: Մեր ընտանիքը ևս մեծապես նվազեց: Թե ինչպես ոմանք

* Վերապրողն իր հուշը գրի է առել գերմաներեն, որը հատվածաբար թարգմանել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Վահրամ Մարտիրոսյանը:

մահացան, թող ինձ ներվի, որ լուրս եմ:

Մենք հասել էինք Սուրուն: Մենք դեգերել էինք սիրիական ամբողջ անապատով, հավամաբար երկու հազար կիլոմետր կտրել անցել էինք: Երբ հասանք ջրի մոտ, մի մարդ եկավ, բռնեց մազերիցս և տարավ: Ինձ բերեց մի տուն, ուր ուտելու և խմելու բան տվեցին: Այդ մարդը հարցրեց ինձ. «Դու թուրքերն խոսել և կարողալ կարո՞ղ ես»: Երբ ես դրական պատասխան տվեցի, մա ասաց, որ ինքը քաղաքապետն է, և ես պիտի իր մոտ մնամ: Ես խնդրեցի նրան՝ արդյոք չե՞մ կարող իմ կրտսեր քրոջը մույն պես ինձ հետ վերցնել: Նա համաձայնվեց և թույլ տվեց մի ժամդարմի ուղեկցությամբ գնալ քրոջս բերելու: Քարավանը չկար, բայց քույրս՝ Վերծինը, որը մնացել էր մեր ընտանիքից, տեղում էր: Հավամաբար ինչ-որ մեկի կողմից ետ էր պահվել: Այդ ընթացքում գյուղում հայտնի դարձավ, որ քաղաքապետը մի հայ է պահել, որը գրել ու կարողալ գիտի և կարող է իշխանությունների հետ մամակագրություն վարել: Այդ պարագան կարող էր վատ հետևանքներ ունենալ: Ուստի քաղաքապետը ուղարկեց ինձ Հալեպ: Մի արկղի մեջ թաքցրեցին ինձ և ուղտի վրա բեռնեցին: Մի օր քարավանապետը ասաց, որ ինքն ինձ իր

հետ չի կարող քաղաք տանել, դա նրա համար շատ վտանգավոր է, եթե իմանան, որ ինքը որևէ հայի է քաղաք բերել:

Ես մերկ, ոտաբոքիկ հասա Հալեպ, գնացի հայկական եկեղեցի: Բազմությունը սկսեց հետաքրքրվել, թե ով եմ և որտեղից եմ գալիս: Այստեղ գտան իմ Բենիամին քեռուս, որն ինձ տարավ իր տուն, կերակրեց, քնացրեց: Նա ինձ տեղավորեց Ռիվանդամոցում, որպեսզի ոտքերիս միջից մամր քարերը և փշերը հեռացնեն ու ինձ բուժեն, քանի որ ես շատ ծանր վիճակում էի:

Երեք լրիվ օր գիտակցությունս կորցրել էի:

Այդպես մոտ մեկուկես միլիոն հայեր սպանվեցին: Միայն պատերազմից հետո շատ քչերին՝ ողջ մնացածներին, սիրիական անապատներից հավաքեցին:

Այնուհետև դպրոցն ավարտելուց հետո գերմանական հյուպատոսն ինձ ծառայության վերցրեց:

Հետո Հալեպի հայ համայնքն ինձ որպես վարիչ և ուսուցիչ հրավիրեց հայկական որբանոց: Հեշտ չէր որբերին քաղաքակիրթ կյանքի վերադարձնելու գործը: Հետագայում հայ որբերին Հայաստան ուղարկեցինք:

Ես հասկացա, որ Գերմանիան մեղսակից էր այս բոլոր ողբերգական իրադարձություններին:

159 (159).

ԱՐԾԱԼՈՒՑՍ ԹԻՆԳՈՒՐՅԱՆ-ԶՈՒԳԱՍՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԵՆՎ. 1906 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

Իմ ավագանի անունն է Արշալույս Թինգուրյան. ծնվել էմ 1906 թ. սեպտեմբերի 15-ին Թուրքիայի Սեբաստիա (Սվազ) նահանգում. պատմական Արևմտյան Հայաստանում: Մեր ընտանեկան տունը գտնվում էր Սվազ քաղաքում: Դեր Զորի անծայրածիր անապատն անցած ընտանիքի յոթ զավակներից ողջ մնացին միայն ես ու կրտսեր եղբայրս՝ Հմայակը: Սիրիայից ես գնացի Ստամբուլ. այնուհետև՝ Նյու Յորք: Այնտեղ ես ամուսնացա մի հեռավոր ազգակցի՝ Մանասե Զուգասյանի հետ. որը մույնպես ցեղասպանության վերապրող էր, և մենք ունեցանք չորս երեխաներ:

Իմ ամուսինը՝ Մանասե Զուգասյանը, ծնված էր

1891 թ. օգոստոսի 1-ին: Նա մույնպես մեր մեծ Զուգասյան գերդաստանի մի անդամն էր և ականատես էր եղել 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության արհավիրքներին, ապա՝ գաղթել էր Նյու Յորք:

Մայրս՝ Մարիամ Զուգասյան-Թինգուրյանը ծնվել էր Սվազում մոտավորապես 1881 թ.: Նա Սվազում ամուսնացել էր Եզել Թինգուրյանի հետ, և ունեցել էին յոթ երեխաներ: 1915 թ. մա անցել էր Դեր Զորի անապատով և հրաշքով փրկվել: Սիրիայից մա գնացել էր Ստամբուլ, այնուհետև՝ Նյու Յորք: Մայրս հրաշալի տանտիրուհի էր. որը պահպանում էր հայկական բոլոր սովորույթներն ու ավանդույթները: Նա միշտ զոհաբերում էր իրեն իր ընտանիքի. բարեկամ-

* 1980 թ. ականատես վերապրողի ձեռքով գրված անգլերեն այս վկայությունը 2006 թ. մեզ է հանձնել նրա որդին՝ Զոն Զուգասյանը (Զուգասյան)՝ Ֆրեզնոյում (Կալիֆոռնիա): Նա, ավարտելով միջնակարգ դպրոցը, ուսումը շարունակել է Նյու Յորքի Համալսարանում և ստացել Արվեստի Բակալավրի և Արվեստի Մագիստրոսի ատտիճան: Ապա Արվեստի Մագիստրոսի մեկ այլ ատտիճան է ստացել Նևադայի Համալսարանից (Լաս Վեգաս): Նրա կինը՝ Բարբարա Մարի Փափազյանը ևս երաժիշտ է, հայկական ժողովրդական պարի ուսուցիչ և 1994 թվականից՝ «Զուգասյան հայկական համերգային համույթի» հիմնական երգչուհին: Զոնը վերջին 40 տարիների ընթացքում աշխատել է հայկական և միջինարևելյան երաժշտության ասպարեզում, ինչպես մասնաճյուղի երաժիշտ համդես է եղել 42 կարևոր ֆիլմերում: Ծուրջ 30 տարի եղել է երաժշտության և հատուկ դասընթացների ուսուցիչ, 3 տարի երաժշտություն ու էթնիկ ուսումնասիրություններ է դասավանդել Նևադայի Համալսարանում (Լաս Վեգաս): 1994 թվականից «Զուգասյան հայկական համերգային համույթի» տնօրենն է և կարճատևոր: Զուգասյան համույթի ամսիջական համերգներից զրանցել է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի ավանդական ժողովրդական երգերի և պարերի չորս ձայնավարակ: Նրանք իրենց համույթով եկել են Հայաստան և երկրի տարբեր շրջաններում բարեգործական համերգներ ունեցել ի մասսո 1988 թ. երկրաշարժի աղետալների՝ արժանանալով Հայաստանի Հանրապետության մականգառի բարձր պարգևին: Նրանց խումբը հաջողությամբ հանդես է գալիս մասնաճյուղի տարբեր քաղաքներում: 2009 թ. ամերիկյան կառավարության կազմակերպած էթնիկ փոքրամասնությունների ֆոլկլորային ֆեստիվալում Զոն և Բարբարա Զուգասյանների համույթը շահել է առաջին «Հայկական Օսկարը»:

ների և եկեղեցու բարեկամման համար:

Հայրս՝ Եզնի Թինգուրյանը, ծնված էր Սվազում: Նա սպանվեց Սվազում՝ թուրքերի կողմից 1915 թ. հայկական կոտորածների ժամանակ: Նրա ծննդյան թիվն անհայտ է: Ես ճանաչեցի իմ հորը և ճաշակեցի նրա սերը միայն իմ կյանքի առաջին ինը տարիների ընթացքում:

Իմ եղբայրներիցս մեկը՝ Հմայակ Թինգուրյանը, որը նույնպես ծնվել էր Սվազում, միակն էր. որ փրկվել էր ցեղասպանությունից: Նրա ծննդյան ճշգրիտ թիվը հայտնի չէ. բայց նա ինձնից փոքր էր, հավանաբար ծնվել էր 1908 թ. կամ 1909 թ.: Հմայակը կարողացավ ողջ մնալ Դեր Զորի անապատի մահվան երթից. այնուհետև նա գնաց Մարսել՝ Ֆրանսիա: Սակայն անապատի այդ ահասարսուռ երթից հետո և, ամասելի փորձությունների ենթարկված լինելով, նա հաճախակի ահաբեկվածությանն ապաններ էր ունենում. կորցրել էր իր առողջությունը և տառապում էր սրտային հիվանդությամբ:

Երբ Օսմանյան Թուրքիայի վերջին սուլթանը զահրնկեց եղավ. իշխանության գլուխ անցավ վանսարար, անհամարժեք և մոլեռանդ մահմեդական երիտթուրքերի հեղափոխական կուսակցությունը, որը ժողով գումարեց Հունաստանի Սալոնիկ քաղաքում: Այնտեղ նրանք ծրագրեցին Թուրքիայում ապրող բոլոր հայերի ու քրիստոնյաների ամբողջական և համակարգված տեղահանումն ու ոչնչացումը: Այդ ռազմավարությունն ամբողջությամբ գործադրվեց 1915-1923 թթ. ընթացքում:

Բնաջնջման այդ արյունարբու, անմարդկային և կանխամտածված ծրագիրն իրագործվեց իշխող երիտթուրքերի, նրանց կամակատարների և քրդերի կողմից, որոնց հրահրել էին Թուրքիայի հայերի դեմ:

Մեր ընտանիքի ողբերգական իրադարձությունները տեղի ունեցան հետևյալ կերպ: Կիրակի երեկո էր: Ընտանիքիս անդամներից շատերը և ես եկեղեցուց տուն էինք վերադարձել: Ընտանիքս էինք և գրուցում միմյանց հետ, երբ մեր դարպասն ուժգին թակեցին: Ես գնացի դարպասը բացելու: Հանկարծ թուրք զինվորներն ինձ մի կողմ հրեցին և ներխուժեցին մեր տուն: Նրանք ասացին մեզ. «Դուք բոլորդ պարտավոր եք հենց հիմա մեկնել Սվազից: Ձեզ հետ վերցրե՛ք ամենաանհրաժեշտ իրերն ու ունեցվածքը: Ձեզ վերաբնակեցնելու ենք մի այլ շրջանում, որպեսզի ապահովված լինեք ներխուժող ռուսների հարձակումներից»: Այնուհետև թուրքերը մեզ ասացին, որ երբ պատերազմը վերջանա, մենք նորից կարող էինք վերադառնալ մեր օջախը: Զինվորներից մեկն ասաց. «Սվազից դուրս գալու համար ընդամենը մեկ ժամ ունեք, շտապե՛ք»:

Տնից մեկնելու ժամանակ, թուրքերն իրենց հետ տարան հորս, հորեղբորս և ընտանիքի բոլոր չափահաս տղամարդկանց: Նրանց առանձին շարքով կանգնեցրին փողոցում, որտեղ Սվազից դուրս գալու համար արդեն շարք էին կանգնել նաև այլ հայ տղամարդիկ: Ծաբաթներ անց մենք տեղեկացանք, որ թուրք զինվորներն ու քրդերը Սվազի բոլոր հայ տղա-

մարդկանց քայլելով դուրս էին բերել քաղաքի ծայրամաս և բոլորին սպանել:

Մնացել էինք մենք. մայրս՝ Մարիամը և նրա յոթ զավակները, ներառյալ ես, հորաքույրներս՝ Էլմաս և Սիրանուշ Չուգասյանները և վերջինիս դուստրը՝ Վերգինեն և մորեղբայրս՝ Հովսեփ Չուգասյանը:

Տանը մնացածներս, ինչքան որ կարող էինք, հավաքեցինք մեր ամենաանհրաժեշտ իրերն ու զարդեղենները և շալակեցինք մեր ուսերի կամ մեջքի վրա: Մենք կողպեցինք դարպասը, և կանայք սկսեցին լաց լինել, երբ ընդմիջտ հեռանում էինք մեր տնից: Մենք շարք կանգնեցինք փողոցում մեր թաղամասի մյուս խեղճ կանանց, աղջիկների ու մատուռա տղաների հետ միասին: Զինվորները սկսեցին մեզ քայլելով դուրս բերել Սվազից: Բայցեցինք դեպի հարավ՝ դեպի Դեր Զորի անապատը: Նախքան անապատ հասնելը, վայրագ ու դիվային թուրք զինվորները, որոնք ուղեկցում էին մեզ, բռնի հափշտակեցին մեր ողջ ունեցվածքը՝ մեզ թողնելով միայն մեր հագուստը: Աքսորի ճանապարհին զինվորները մեզ հայհոյում էին, հրում ու ոտքերով հարվածում: Մեզ նախատում էին ասելով՝ «խոզեր» և «գյավուրներ»: Նրանց ամենևին չէր անհամաձայնացնում, թե որքան ենք մենք տանջվում: Այնքա՛ն տաք էր, և ես այնքա՛ն ծարավ էի: Նրանք մեզ անընդհատ առաջ էին քշում: Ծատ հազվադեպ զինվորները մեզ տալիս էին չոր, փչացած հացի մի կտոր. երբեմն էլ՝ ջուր: Բայց դա բավարար չէր: Մենք քայլո՛ւմ էինք ու քայլո՛ւմ ... ոտքերս այրվում էին, և ամբողջ մարմինս արևից վառված էր: Աղջիկներ ու տղաներ, տատիկներ ու պապիկներ, մայրեր, մորաքույրներ ու քեռիներ մահանում էին անապատում ծարավից ու սովից, արևահարությունից և այն անմարդկային վերաբերմունքից, որին ենթարկվում էինք բռնի տեղահանության ժամանակ: Դեր Զորի անապատով քայլում էինք անդադար: Իմ եղբայրներն ու քույրերը, որոնք ինձնից փոքր էին, չէին կարող տոկալ մնալ չարչարանքին: Նրանց մարմինները չափազանց փոքր էին այդ ահավոր տառապանքը տանելու համար: Ես չէի հավատում, որ մնալ բան կարող էր պատահել: Մայրիկն անվերջ աղերսում էր, որ զինվորները ջուր տան իր երեխաներին, բայց անհոգի թուրք զինվորները արհամարհում էին նրա խնդրանքը: Նրանք ծաղրում էին նրան և զազրելի թուրքերեն հայհոյանքներ էին թափում նրա գլխին՝ կոչելով նրան «գյավուր»: Այսպիսով, մեկ առ մեկ, իմ եղբայրներից ու քույրերից հինգը մահացան ծարավից, սովից և արևահարությունից: Ինձ համար այնքա՛ն ցավալի էր ակամատես լինել այդ ողբերգական իրադարձություններին: Ես ինձ այնքա՛ն անգոր ու տխուր էի զգում: Թուլացած ու վշտաբեկ մայրիկս ստիպված էր իր ձեռքերով թաղել իր հինգ մատուռա զավակներին անապատի ավազների մեջ: Թուրք զինվորները և քրդերն առաջ էին շարժվում առանց փոքր ինչ խղճահարության: Հաճախ մենք ստիպված էինք մեռածներին թողնել ճամփեզրին ու առաջ շարժվել: Զինվորները մեզ հետ վարվում էին ինչպես կենդանիների հետ կվար-

վելին և մույնիսկ՝ ավելի վատ: Զինվորները շարքերից առանձնացրին մեր կին ազգակիցներից, երիտասարդ պատանիներից և աղջիկներից մի քանիսին: Գիշերը թուրքերն ու քրդերը մրանց բռնաբարեցին այնպիսի վայրագությամբ, որ մրանցից շատերը մահացան, իսկ ողջ մնացած աղջիկներին թողեցին ճամփեզրին մահամերձ վիճակում: Եվ դա կրկնվում էր մորից ու մորից: Ես չեմ կարող մկարագրել իմ գերդաստանի մյուս կանանց դժբախտ և ահավոր կացությունը, որոնք մեզ հետ միասին անցան Դեր Զորի տառապալից ճամապարհը: Նրանցից շատերին ես այլևս չտեսա: Քրդերից ոմանք իրենց բնակավայրերն ու տները տարան մահ հայ կանանց և երիտասարդ տղաներին: Մենք մրանց մույնպես այլևս չտեսանք: Մեր երթի ընթացքում ես տեսա, թե ինչպես թուրք զինվորները կտրում էին հայերի գլուխները, որպես կրոնական հալածանք կամ պարզապես որպես ժամանց: Զիավոր թուրք զինվորներից ոմանք թքում էին մեր վրա կամ սրերով ու հրացաններով սպանում էին մեզնից որևէ մեկին՝ ըստ ցանկության: Երբեմն մի ամբողջ խումբ հայերի շարքից հեռացնում էին, տանջում, ապա՝ անգթորեն սպանում մեր բոլորի աչքերի առաջ: Ականատես եմ եղել անբարոյական ու չարամիտ թուրք զինվորների ու քրդերի կողմից Դեր Զորի անապատ շարժվող բոլոր հայերի մկատմամբ իրագործվող բազում այլ դաժան ու զազանաբարո արարքների և անիրավացի պատիժների, որոնք այնքա՛ն ցավալի էին ու անթիվ, որ անհնար է բոլորը հիշատակել:

Մեկ այլ միջոց, որը կիրառվում էր թուրք զինվորների կողմից մեզ ավելի դժբախտացնելու համար դա այն էր, որ Դեր Զորի անապատում մի քանի օր մնալուց հետո մեզ՝ վերապրողներին, բաժանեցին մեր հարազատներից: Ինձ հեռացրին իմ մայրիկից և կանգնեցրին մեկ այլ խումբ հայ աքսորականների շարքում: Աղերսեցի թուրք զինվորներին, որ ինձ չբաժանեն իմ մորից, սակայն իմ արտամտիկ աղաչանքները հաշվի չառան: Եղբորս՝ Հմայակին, ևս բաժանեցին ինձանից ու մեր մորից: Մեր մյուս ազգականներին, մորաքրոջս՝ Էլմաս Չուգասզյանին, մրա դստեր զարմուհուն՝ Վերգիսին, իմ քեռի՝ Հովսեփին և մյուս մորաքրոջս՝ Սիրանուշին, կանգնեցրին առանձին շարքերում: Բոլորի ընտանիքները մման ձևով բաժան-բաժան արեցին: Այժմ մույնիսկ իրար կողքի լինելու սիրտս անքն չունեմք: Դեռ ողջ էինք, բայց այնքա՛ն մեմակ, վախեցած ու դժբախտ...:

Չեմ կարող ասել, թե ինձ և մյուս հայ վերապրողների համար քանի օր ու գիշեր տևեց Դեր Զորի տաք ավազների վրայով քայլելը: Դա հավիտենականություն էր թվում: Վերջապես մենք հասանք Սիրիայի սահմանը և այնտեղից գնացինք Հալեպ: Մենք՝ վերապրողներս, չէինք կարող ավարտին հասցնել մեր տառապալից ճամապարհորդությունն անապատում, եթե Աստծո առաջնորդող ձեռքը չլիներ, որը մեզ ուղարկեց մահ «Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատուցի» բարեսիրտ աշխատակիցներին: Դա մի ամերիկյան բարեգործական կազմակերպություն էր, որն օգ-

նում էր 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունից փրկված հայ աքսորյալներին: «Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատուցի» օրհնված աշխատակիցները վերցրեցին ինձ ու ամապատից դուրս եկող մյուս հայերին և տարան իրենց վրանները: Մեզ տվեցին ջուր, ուտելիք և հանգստանալու տեղ: Մենք այնքա՛ն, այնքա՛ն երախտապարտ էինք մրանց: Մինչև այժմ էլ զարմացած եմ, թե ինչպես տասնյակ հազարավոր մյուս դժբախտ հայերի մման ես ևս չմահացա անապատում:

Հալեպում ինձ տեղավորեցին որբանոցում: Բավականին հուզված վիճակում էի: Հաճախակի ուժեղ և ահասարսուռ մղձավանջներ էի ունենում հիշելով այն տառապանքներն ու չարչարանքները, որոնց միջով անցել էինք մեր տարագրության օրերին: Փա՛ռք էի տալիս Աստծուն ինձ ուժ ու տոկունություն տալու, թուրքերի այդ զազանաբարո արարքներից փրկվելու ու մինչև Սիրիա հասնելու համար:

Ամիսներ անց, մի օր մի հարուստ սիրիացի արաբ մարդ եկավ մեր որբանոց և մեր տնօրենի հետ համաձայնվեց ինձ ու մի քանի ուրիշ հայ տղաներ և աղջիկներ գնելու մասին: Մենք պետք է իր տանն աշխատեինք որպես ծառայողներ: Նա արդար էր վարվում բոլոր երեխաների հետ և ոչ մեկիս չէր վիրավորում կամ չարաշահում: Սակայն մա բոլորիցս պահանջում էր ետանդուն աշխատանք: Ես մորից ու մորից փառք էի տալիս Աստծուն, որ վերջապես ունեի մի մաքուր անկողին և համապատասխան ուտելիք: Տարիներ շարունակ ես աշխատեցի այդ ընտանիքում որպես ծառայող:

Իմ պարտականություններից մեկն էր մահ գնալ մոտակա ջրհորը և ջուր լցնել մի մեծ կավե սափորի մեջ ու բերել տուն: Մի օր, երբ ջուր էի քաշում ջրհորից տեսա մի ծեր, հոգնատանջ կնոջ, որը պատառտոված ու զգզված շորեր էր հագել և հանգչում էր ջրհորի մոտ: Նա կապել էր մի պատռած գլխաշոր, որը ծածկում էր մրա գլուխն ու դեմքի մի մասը: Ըստ արաբ աղջիկների սովորության, իմ դեմքը ծածկված էր մի հաստ քողով, որի վրայից միայն իմ աչքերն էին երևում: Երբ ես կոացա ջուր քաշելու համար, ուղիղ մայեցի այդ խեղճ, հոգնաբեկ ճամապարհորդի մասամբ ծածկված դեմքին, մրա դեմքն ինձ ծանոթ չթվաց: Չգիտեի, թե մա ով է: Հաջորդ օրը ես մորից տեսա մրան մույն ջրհորի մոտ: Երրորդ օրը մորից գնացի ջուր բերելու: Երբ ես կոացա ջուր քաշելու, այդ ծեր կինը դողդոջուն ձայնով ինձ ասաց. «Արշալույս, այդ դու՞ ես»: Կուժը ձեռքիցս ընկավ: Ամբողջ մարմնովս ցնցվեցի: Ո՞վ էր այդ կինը, որ գիտեր իմ անունը: Ապշած հայացքով մայեցի մրա դեմքին: Զայնը ծանոթ էր, բայց ոչ իր դեմքը: Պապանձվեցի: Ծեր կինը մորից ասաց. «Արշալույս, այդ դու՞ ես, աղջիկս»: Դա իմ մա՛յրն էր: Նրա գեղեցիկ դեմքը խիստ փոխվել էր: Տարիների գրկանքներից ու տառապանքներից դեմքի մաշկը կոշտացել էր, այնքան հյուծված էր ու միհարած: Այդ պահին պատասխանեցի. «Մայրիկ, այդ դու՞ ես»: Չեմ հավատում, որ դու ես»: Մենք իրար մոտեցանք շտապ ու փարվեցինք իրար՝ լաց լինելով, համբուրելով և հեկեկալով գրկա-

խառն: Չէի կարող մուգնակ երազել, որ մայրս ողջ էր ու ինձ գրկում էր:

Ես մորս՝ Մարիամին, ասացի. - Ինչպե՞ս իմացար, որ այդ ես եմ:

Նա պատասխանեց. - Երբ ես նայեցի քո աչքերին, ինչ որ բան զգացի..., բայց՝ չգիտեմ ինչ: Ես պե՛տք է իմանայի, թե դու ո՞վ ես:

Նորից գոհություն տվեցի Աստծուն, որ իմ սիրելի մայրը փրկվել էր մահից և նորից իմ կողքին էր: Դա մի անհավատալի հրա՛շք էր մեր երկուսի համար: Բայց մայրիկն այնքան ծեր էր երևում, հոգնած ու թիվանդ: Հետագայում ես հասկացա, որ մայրիկիս հյուծված տեսքը հետևանք էր 1915 թ. ի վեր իր ասարած թափառական կյանքի, կրած ցավերի ու տառապանքների: Նա տարել էր անասելի փորձություններ Սվազից բռնի տեղահանվելուց հետո: Նա ոչ միայն փրկվել էր մահվան երթից, այլև տարիներ շարունակ թափառել էր Սիրիայի անապատներում և քաղաքներում անընդհատ փնտրելով իմ եղբորը՝ Հմայակին, քեռի՝ Հովսեփին, ընտանիքի մյուս անդամներին և ինձ:

Մորս հարցրի, թե ինչպես էր տեղեկացել իմ ողջ լինելու մասին: Նա պատմեց, որ Սվազի մեր հարևաններից մեկն ինձ տեսել էր մյուս հայ երեխաների հետ Դեր Զորի անապատից ողջ դուրս գալը: Սակայն հարևանը չգիտեր իմ գնացած ուղղությունը և մուգնակ՝ թե ես Սիրիայում էի, թե՛ ոչ: Բայց, քանի որ նա գիտեր իմ ողջ լինելու մասին, շարունակել էր իր որոնումներն ինձ ու ընտանիքի մյուս անդամներին գտնելու նպատակով: Մայրս ասաց, որ բազմիցս գնացել էր «Կարմիր խաչի» գրասենյակ տեսնելու, թե մեր անունները կան վերապրողների ցուցակում: Դժբախտաբար մեր անունները չկային: Մինչև մայրս հասել էր Հալեպի որբանոց, ես արդեն գնացել էի աշխատելու իմ սիրիացի տիրոջ մոտ:

Մայրս ինձ ասաց. «Արշալու՛յս, ես որոշել էի մինչև իմ կյանքի վերջը քեզ փնտրել, եթե մուգնակ այդ որոնումների ճանապարհին ես մեռնեի»: Մայրիկիս այդ իմաստալից խոսքերն ազդեցին ինձ վրա մինչև հոգուս խորքը: Ես այնքան հուզված էի նրա սիրո ու միջրվածության մասին լսելով: Նա մուգնակ գոհություն հայտնեց Աստծուն ինձ ողջ ու առողջ գտնելու համար: Դա մեր երկուսի համար էլ ամենահուզիչ, երջանիկ և անհավատալի օրն էր:

Ես հարցրեցի. - Մայրի՛կ, այս անցնող տարիների ընթացքում որտե՞ղ քնեցիր, ինչո՞վ անվեցիր, ինչպե՞ս ողջ մնացիր:

Նա պատասխանեց. - Արշալու՛յս, խնդրում եմ մի հարցրու: Բազմաթիվ ցավալի և ստորացուցիչ փորձությունների միջոցով եմ անցել: Այդ անթիվ սարսափելի ճիշողություններն ինձ հանգիստ չեն տալիս մինչև օրս: - Արցունքները նրան խեղդեցին, և ես մի քիչ ջուր բերեցի ջրհորից: Նա շարունակեց. - Այն օրվանից, երբ մի քանի տարի առաջ անապատի եզրին բաժանվեցինք, ես տանջանքի և հուսահատության օրեր ապրեցի, որոնք մկարագրելը շատ ցավալի է ինձ համար: Ես չեմ ուզում այդ մասին պատմել:

Նորից գրկախառնվեցինք և երկար ժամանակ լաց էինք լինում: Մենք մտնեցինք ջրհորի մոտ, և ես պատմեցի, թե իրարից բաժանվելուց հետո ինչպես էի ողջ մնացել Դեր Զորի անապատում և թե ինչպես էի ակնհաստես եղել բազում զազանաբարո և զարհուրելի վայրագությունների, որոնց ենթարկվել էին ամենդ հայ աքսորյալները: Պատմեցի նրան Հալեպի հայկական որբանոցում իմ անցկացրած միայնակ ու տխուր կյանքի մասին: Վերջապես, պատմեցի նաև, թե ինչպես ինձ որպես աղախին ծախել էին մի սիրիացի արաբ ընտանիքի:

Ժամեր անց, մայրիկս ու ես վեր կացանք և սկսեցինք քայլել դեպի իմ արաբ տիրոջ տունը: Երբ հասանք այնտեղ, տեսանք, որ տերս ու նրա կինը կանգնած են դռան մոտ: Տերս ինձ ասաց. «Ի՞նչ պատահեց քեզ, երկար ժամանակ է, որ գնացել ես»: Ես ներողություն խնդրեցի: Նա հարցրեց. - Ո՞վ է այս խեղճ կինը, որն ուղեկցում է քեզ:

Ասացի. - Աստված ինձ վերադարձրել է իմ սիրելի, վաղուց կորած մայրիկին:

Տերս առաջարկեց մեզ ներս մտնել և անմիջապես հրամայեց սպասուհիներից մեկին թեյ և ուտելիք բերել մեզ համար: Տեսնելով իմ մոր թույլ և վատառողջ վիճակը՝ նա մարդ ուղարկեց արաբ բժիշկ հրավիրելու: Տերս ինձ ասաց. «Բո մայրը վատառողջ է երևում, թող նստի ու հանգստանա: Նա կմնա մեր տանը մինչև լավանա կամ՝ այնքան ժամանակ, որքան ինքը ցանկանա»:

Ես անչափ ուրախ էի, չէի հավատում իմ տիրոջ անակնկալ սիրալիր պատասխանին: Ես ասացի նրան. «Թող Աստված շարունակի օրհնել ձեզ և ձեր ընտանիքը ձեր ցուցաբերած բարյացակամության համար»: Վերջում տերս հրամայեց սպասուհիներից մեկին մինչև բժշկի գալը մորս լողացնել և հանգիստ քնացնել անկողնում:

Վեց ժամ անց եկավ բժիշկը: Մայրս դժկամությամբ թույլ տվեց նրան քննել իրեն: Բժիշկն ասաց, որ մայրիկը ֆիզիկական և հոգեկան չափազանց վատ վիճակում է գտնվում: Նա ասաց. «Մայրիկը կարիք ունի երկարատև անկողնային հանգստի, խաղաղ միջավայրի, լավ սննդի, դեղաբույսերի և այլ դեղամիջոցների, որոնք կբուժեն իր մարմինն ու հոգին իր ապաքինման շրջանում»: Տերս ասաց բժշկին, որ ինքը շատ ուրախ կլինեք բավարարել մորս բոլոր կարիքները մինչև նրա լիակատար ապաքինումը: Տիրոջս կողմից արտասանված այս բառերը մեծ բավականություն պատճառեցին մորս և ինձ: Տարիների տառապանքից և չարչարանքներից հետո մայրս չէր կարող հավատալ, որ դեռևս գոյություն ունեք ազնիվ ու բարի մի մարդ, որն այնքան մեծ կարեկցանքով էր վերաբերվում իր նկատմամբ: Նա ամեն օր աղոթում էր Աստծուն, որ իմ տիրոջն ու նրա ընտանիքին տար քաջառողջություն և կյանքի բոլոր բարիքները:

Ժամանակի ընթացքում տերս ու մայրիկս շատ սերտ մտերմացան: Թվում էր, թե տերս դարձել է իմ մայրիկի որդեգիր զավակը: Նրանք սկսեցին երկար

գրուցել մայրիկի և մեր ընտանիքի Սվազում ապրած կյանքի մասին: Նրանք մահ խոսում էին իմ տիրոջ առևտրի, ծրագրերի և գաղափարների մասին: Տերս սկսեց անվերապա փստափոխություն ու հարգանք տալ մայրիկիս և կատմամբ: Նա համարյա ամեն օր գաղտնի խորհրդակցում էր մորս հետ իր ձեռնարկած առևտրական ծրագրերի մասին: Մայրս սկսեց նրան խորհուրդներ տալ, իսկ տերս մշտապես հարցնում էր մորս կարծիքը այս կամ այն ձեռնարկի վերաբերյալ: Մորս խորհուրդներն ու հրաշալի ինտուիցիան դրական արդյունքներ էին տալիս: Սա մի արտասովոր երևույթ էր: Արաք տղամարդիկ, որպես կանոն, չէին խորհրդակցում կամ քննարկում իրենց առևտրական ծրագրերը կանանց հետ:

Տերս միշտ տուն էր բերում իր առևտրական գործընկերներին քննարկելու այս կամ այն ծրագիրը: Նա միշտ ծանոթացնում էր մորս իր գործընկերներին, այնուհետև մորս թաքուն նստեցնում էր մի վարագույրի ետևում, որպեսզի նա լսի իրենց խոսակցությունը: Երբ առևտրականները մեկնում էին տնից, նա ամփոջապես հարցնում էր մորս կարծիքը առևտրականների մասին: Մայրս կա՛մ ասում էր՝ «Այս մարդն իմ վրա լավ տպավորություն չի թողել, զգում եմ, որ նա կարող է անազնիվ գտնվել», կա՛մ թե՛ «Այս մարդը լավ, վստահելի է թվում, երևում է նա բավականին պարկեշտ է և արժի նրա հետ համագործակցել»: Ծատ դեպքերում մորս կարծիքը ճիշտ էր դուրս գալիս:

Տասն ամիս տեղեց մինչև մայրս վերականգնեց իր ուժերն ու իր ինքնատիրապետումը: Երբ նա կազդուրվեց, մենք սկսեցինք այցելել «Կարմիր խաչի» և «Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատուցի» գրասենյակները տեսնելու համար, թե մեր ընտանիքի վերապրողներից լուրեր կա՞ն, թե՛ ոչ: Մի օր, երբ մենք «Կարմիր խաչում» էինք, մեզ ասացին, որ մայրիկիս քեռու տղան՝ Աբրահամ Տեր-Գրիգորյանը, ողջ էր և ապրում էր Ստամբուլում: Անմիջապես նրան մի նամակ ուղարկեցինք՝ հայտնելով, որ մենք ողջ ենք և ապրում ենք Սիրիայի Հալեպ քաղաքում:

Մի քանի ամիս անց, ի զարմանս մեզ, Ստամբուլից նամակ ստացանք, որում Աբրահամը տեղեկացնում էր, որ մյուս քեռիս՝ Հովսեփի Չուգասզյանը և ընտանիքի մի քանի այլ անդամներ ևս ողջ էին և ապրում էին իր հետ Ստամբուլում: Մայրիկն ու ես, այս լուրերը կարդալով, բարձր տրամադրությամբ լցվեցինք: Երգում էինք, պարում ու լաց լինում: Դա անմոռանալի մի պահ էր, և մեր հանդիպումից հետո երկրորդ անգամ էր, որ մորս դեմքին ծայիտ էր երևում: Դա Աստծո պարգևած մեկ ուրիշ հրաշքն էր մեզ: Տերս նույնպես անչափ ուրախ էր՝ մեր բարի լուրերը լսելով:

Մայրս հարցրեց իմ տիրոջը, թե, եթե կարողանար որոշակի գումար հայթհայթել, հնարավոր կլիներ՞ արդյոք ինձ ետ վերցնել և ազատել գերությունից, նա պատասխանեց. «Ո՛չ, ես ուզում եմ, որ դուք մնաք իմ տանը: Դուք կապրեք իմ և իմ ընտանիքի հետ երկար տարիներ»:

Հաջորդ մի քանի ամիսների ընթացքում մայրս

փորձեց համոզել տիրոջս ազատել ինձ գերությունից, և մեզ հնարավորություն տալ գնալու Ստամբուլ, այնուհետև՝ Ամերիկա: Տերս պարզապես մերժում էր մորս բոլոր խնդրանքները և միշտ ասում էր՝ «Ո՛չ»:

Որոշ ժամանակ անց տերս հիվանդացավ և անձնական բժիշկը չկարողացավ վերականգնել նրա առողջությունը: Մայրս խնդրեց տիրոջս թույլ տալ իրեն հոգ տանել և խնամել: Նա համաձայնվեց: Մայրս գնաց շուկայից բերեց տարբեր դեղաբույսեր՝ սխտոր, մածուն և զանազան թելեր տիրոջս բուժումը սկսելու համար: Երկու շաբաթ անց, մորս խնամքի շնորհիվ, տերս նորից լավացավ: Նա ասաց մորս, որ շատ երախտապարտ է բուժումների, խորհուրդների ու խնամքի համար:

Մայրս զգաց, որ դա լավագույն առիթն է կրկին անգամ խնդրելու տիրոջս, որ ինձ ազատ արձակի: Այս անգամ նա, դժկամելով, տվեց իր համաձայնությունը, և իմ ազատման գնի մասին նրանք պայմանավորվեցին:

Հենց հաջորդ օրը մի նամակ ուղարկեցինք Նյու Յորքում ապրող մեր բարեկամներ Բյորոդյաններին, խնդրելով նրանց որոշակի գումար ուղարկել մեզ, ինձ գերությունից ազատելու, Ստամբուլ հասնելու և այնտեղից Նյու Յորքի շոգենավի տոմսեր գնելու համար: Երեք ամիս անց Երանուն ու Զուրուր ռուղարկեցին մեզ անհրաժեշտ գումարները:

Իմանալով Միացյալ Ամերիկայի մեր մոտալուտ մեկնումի մասին՝ տերս չափազանց վշտացավ և շարունակ փորձում էր մեզ համոզել հակառակը: Նա մորս ասաց, որ շատ է կարտոտելու նրան, նրա խորհուրդներն ու գրույցները: Մայրս պատասխանեց, որ նույնը ինքն է զգում: Սակայն հիշեցրեց տիրոջս, որ մեր բազմամյա գերդաստանի մեծ մասը սպանված էր թուրքերի և քրդերի կողմից, մենք կորցրել էինք մեր տունն ու տեղը և մեր միակ ցանկությունն էր ի մի հավաքել մեր խորտակված գերդաստանի ողջ մնացած մի քանի անդամներին:

Երբ մենք պատրաստում էինք մեր իրերը ճամփա ընկնելու համար, տերս ու նրա ընտանիքի անդամները լացակումած մոտեցան մեզ: Տերս իմ մայրիկի ձեռքերը համբուրեց և ցանկացավ նրան Աստծո պահպանությունը և բարի մոր կյանք: Ինձ էլ շնորհակալություն հայտնեց բազմամյա իմ ծառայությունների և նվիրումի համար: Մայրս ու ես նույնպես շնորհակալություն հայտնեցինք այդ հիանալի արաք ընտանիքին և ճամփա ընկանք դեպի Ստամբուլ և Ամերիկա:

Այդ ժամանակ 1923 թվականն էր: Ութ տարիներ էին անցել ցեղասպանության հուսահատ ու անորոշ օրերից, և մենք մեկնում էինք Սիրիայից դեպի Միացյալ Ամերիկայի:

Իսկ սա իմ ամուսնու՝ Մանասե Չուգասզյանի 1915 թ. ողիսականն է: Մանասեն ինձ պատմեց այն զարհուրելի բարբարոսությունը, որը կատարեցին Սվազում անգութ, անմարդկային և արյունարբո թուրքերն ու քրդերը 1915 թ., որի հետևանքով իր աչքերի առաջ կոտորվել էր իր ողջ ընտանիքը:

Մի կիրակի երեկո, եկեղեցու պատարագին մերկա գտնվելուց հետո, Չուգասյան գերդաստանը հավաքվում է Մանասեի ծնողների տանը: Մի քանի ժամ անց առանց զգուշացման կատաղած թուրք զինվորների և զինված քրդերի մի խումբ ներխուժում է նրանց տուն և թերթով, դաշույններով ու հրացաններով հարձակվում ներկաների վրա: Անգեմ ու անմեղ ընտանիքի անդամներին անխնա կոտորում են: Լսելով նրանց աղաղակներն ու ճիչերը և տեսնելով այդ սարսափելի սպանող՝ Մանասեն ուշագնաց է լինում: Ժամեր անց, երբ ուշքի է գալիս, սպանված հայրը պատկած է լինում իր վրա և ամբողջ արյունը ներծծված է լինում Մանասեի հագուստների մեջ: Այդ պատճառով էլ թուրքերը կարծել են՝ մահացած է: Մանասեն տեսնում է այդ ահասարսուռ տեսարանը, ծնողների և գերդաստանի մյուս 26 անդամների կտրատված մարմինները,

տամ արյունաձերկ պատերը և, հուզմունքից ու ցավից կոտրված, մեկ առ մեկ թաղում է իր հարազատների մարմիններն իրենց պապենական տան ետևի պարտեզում: Այնուհետև նա մեկնում է Սվազից և երկար դեգերումներից հետո հասնում Ստամբուլ, իսկ ավելի ուշ գաղթում է Նյու Յորք:

Ներկայումս ընտանիքիս մի ճյուղն ապրում է Երևանում: Ընտանիքի մահապետը՝ ծագումով սեբաստացի Բաբկեն Չուգասյանը (ծնվ. 1923 թ.), իմ հորեղբորս տղան է: Բաբկենը 35 տարի Երևանի Մաշտոցի Հայկական Ձեռագրերի Թանգարանի (Մատենադարան) փոխտնօրենն էր: Նա ամուսնացել է Վեներա (Վերա) Մանուկյանի հետ: Նրանք երկու որդի ունեն՝ Լևոն Չուգասյանն այժմ Արվեստի Պրոֆեսոր է, իսկ Գարեգին Չուգասյանը՝ համակարգչային մասնագետ:

160 (160).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐԱՄԻ ԶԱԴԻՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 թ., ՍԵԲԱՍՏԻԱ, ԽՈՉՀԻՍԱՐ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գերդաստանի նախնիները Վանից են գաղթել, եկել, հաստատվել են Արևմտյան Հայաստանի Բյաղըձիկ գյուղում: Եկել են, վրան են զարկել Սեբաստիայի մոտ և դրանից հետո անուանվել մնացել է Չադրջյան:

1913 թվին հորեղբայրս ապրում էր Սեբաստիայի Խոչհիսար գյուղում, որը նշանակում է մեծ սար: Հորեղբայրս կանչում է հորս՝ իր ընտանիքով, որ աշխատի այնտեղ: Հայրս այդ գյուղում փայտամշակման արհեստանոց է բացում: Թուրք մեծավորները հորս հետ շատ մտերմանում են: Թուրք մեծավորներից մեկը խնդրում է հորս, որ արտը քաղելու մի մեքենա սարքի: Հայրս շինում է: Այնպես որ, երբ տեղափոխվում հրաման էր եկած, հորս պահում են ասելով. «Սրա մասն արհեստավոր մենք չունենք»: Այդ նույն թուրք մեծավորը հորս խորհուրդ կուտա. «Գնացե՛ք ջամի մոտք, դուք ձեր աղոթքը ընե՛ք, դուրս եկե՛ք, անուանիդ փոխեցե՛ք, գլուխնիդ պահեցե՛ք»: Մայրս չի ուզում: Այդ թուրք մեծավորը ասում է. «Ա՛յ քույրս, սա էլ մի քամի է՝ կանցնի: Համբերել է պետք»:

Քեռիս Սեբաստացի Մուրադի սանիկն էր, դրա համար նրան տարան տաք սաջի վրա նստեցրին, ասեղներով մարմինը ծակեցին, քանի մը օր ետքն ալ ձիու վրա ընկած բերին տուն, որ գեներին տեղը ըսէ: Ան ալ չըսավ, մեր աչքին առջև մորթեցին քեռուն՝ իր երեք երեխաներուն հետ: Փոքր քեռիս աքսորի ճամփաներից փախչում է, միանում է մի ուրիշ խմբի: Իմ մյուս հարազատ տղամարդկանց տարան աշխատանքային գումարտակ, քանի որ նրանք արհեստավոր էին, իսկ նրանց ընտանիքներին ոչնչացրին: Փոքր հորեղբորս և պապիս տանում գնդակահարում են: Լավ է, որ մենք Խոչհիսար գյուղում էինք, թե չէ մեզ էլ կտանեին, կսպանեին: Տատիկիս կոնակին եռացրած ջուր

են լցրել, նրան էլ էդպես են սպանել:

Հորս, որպես շինարարի, պահել էին գյուղում. երբ հայերին հավաքած տանում էին սպանելու, թուրք մեծավորը, որը հորս հարգում էր, կըսէ հորս. «Հիտուն հոգու հավաքե, որ աշխատեն»: Հայրս տեսնում է թևերը կապկպված հայերին, որոնց տանում էին մորթելու, նրանց միջից վաթսուն հոգու կընտրէ, նրանց կյանքը կը փրկէ, կտանի իր մոտ, միասին կսկսին շենքեր կառուցել: Տարիներ հետո, իմ հարազատ տղան, երբ գնացել էր Բուլղարիա, ծանոթացել էր մի ծեր մարդու հետ, նա ասել է. «Քո պապը իմ և ուրիշ վաթսուն հոգու կյանքը ազատած է»:

1918 թ. մեծ հորեղբայրս եկավ մեզ տարավ Սեբաստիա: Արդեն զինադադար էր: Մեր գերդաստանից տասնհինգ հոգի կոտորվել են: Շատ հայ աղջիկներ թուրքերի մոտից ետ բերեցին, հայ տղաները նրանց հետ ամուսնացան: Հայկական եկեղեցին, դպրոցը վերաբացված էին, մտանք սովորանք:

Բոլոր հայերը լցված էին Սեբաստիա: Հրաման եկավ՝ բոլոր հայերին փոխադրել Հունաստան՝ Սիրա կղզին: Էնտեղ ես ու քույրս ամերիկյան որբանոց մտանք: Ես արհեստ ալ սովորեցի:

Երբ 1922 թ. Քեմալ Աթաթյուրքը նստավ կառավարության գլուխ, ան պատժեց բոլոր մեծավորներին, Սեբաստիայի անխիղճ ղեկավարներին կախեց և ասաց. «Էդ ինչ գազան կուսակցություն է Իթթիհատը, ան հայերին թշնամի էր»: Աթաթյուրքը վերին աստիճանի կիրթ մարդ էր:

Հինգ տարի որբանոցը մնացինք: Հետո հայրս նամակ գրեց, թե մենք գնում ենք Հայաստան, դուք էլ եկեք: Գնացի որբանոցի տնօրենին ըսի: Ան ըսավ. - Հայաստանը հետամնաց երկիր է, արի՛, ձեզ դրկեմ Ամերիկա:

- Չէ, - ըսի, - պիտի երթամք միամամք մեր ծնող-քին, մեր հայրենիքը պիտի երթամք:

Էկամք Հայաստան: 1941 թ. պատերազմին մասնակցեցա: Ծառ կամուրջներ շինեցի: Երկու ամսամ

վիրավորվեցի: Արձակուրդ տվին: Եկա տուն, մորից գնացի կոնվ: Հասա մինչև Սևաստոպոլ, Չեխոսլովակիա, հաղթական վերադարձա: Աշխատեցի: Հիմա թոշակառու եմ:

161 (161).

ՄԵԼԻՆԵ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

Հայտնի աշխարհագրագետ Զատիկ Խանզադյանը մեր գերդաստանն է:

Ես որք եմ մեծացել: Նեմես է իմ խնամել: Մեզ աքսորել են Աֆիոն-Գարահիսար: Նեմես կոնակը առած իմ փախցուցել, հասել է Կոնիա: Առավոտ կանուխ նեմես կելլա, հսկողության տակ կըլլա, կըսե ժամդարմին. - Իմ ձգեցեք եկեղեցի մը էրթամ, մոմ մը վառեմ. չեմ փախի:

Կձգե ժամդարմը: Նեմես կերթա վալիի մոտ, կըսե. - Մեք չեք ուզեր Դեր Զոր էրթալ, կուզեք հոս Կոնիա մնալ, որովհետև Կոնիայեն անդին Դեր Զորի

նամփան պիտի բռնես:

Վալին թույլ տվեց, երեք տարի հոն մնացինք: Մեծ մայրիկս ամերիկյան կոլեջին մեքը չորս հարյուր հայ որբերուն ճաշ կեփեք: Ութը հայ հարուստներ հոգաբարձություն կընեին ամոնց: Նեմես ադ կոլեջին մեքը արդուկ կըներ, քուլա կըներ: Հետո նեմես տուն բռնեց, մի որք տղա մը առավ պահեց, որը հիմակ իմ ամուսինս՝ Աղասին դարձավ: Սելամիկ (Սալոմիկ) ալ նեմես որբանոցին մեք խոհարար էր: Հոն ալ ամոր «Մայրիկ» կըսեին: Վերջը Հունաստանն Հայաստան եկանք:

162 (162).

ՀԱՅԿՈՒԾ ՄԻՐԻԶԱՆԻ ՕՀԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

1915 թ. ամենից առաջ տղամարդկանց հավաքեցին, ձեռքերն են կապեցին ու տարին: Մնացին կնիկմարդիկ և երեխաները: Ամոնց ալ սար, անապատ քեցին: Մեզ հետ ինչ որ ունեինք՝ թալանեցին: Ոչ մի բան մեզի չթողեցին: Մեզի Դեր Զոր տարան, Սուրուն տարան: Մամայիս ոտքերը շատ քալել են ուռան, կամուրջին տակը մատավ, ալ չկրցավ քալել: Մեզի հալածողները ձիերու վրա եկան մեզ վրա, հազիվ փախանք: Ինձի ուզեցին փախցնել, մամաս մազերս կտրեց, քեչել դարձրեց:

Քույր ու եղբայր, հարս ու աղջիկ ձեռք ձեռքի Եփրատն էին մետվում, դամիշների մեքը խըշ-խըշ փախնում էին, որ թուրքերուն ձեռքը չընկնեն: Մեք ալ փախանք՝ քույր - եղբայր ձեռք ձեռքի բռնած:

Հոն մի հատ ղըշլա կար: Հոն հայ զինվորներ կային: Հոն մեզի ցորեն և երկանք բերին, ըսին. «Քույր-ախպեր աղացե՛ք»:

Ուզեցին մեզի թուղթ հանել, որ տանին որբանոց:

Հոնտեղի արաք գյուղացի մը երկու աղջիկները մեզի առին, պահեցին, ըսին. «Էս գառնուկները տարեք արածեք»:

Մեք տարանք: Ամայի է: Մարդ-մարդազանք չկա: Մուրթը ընկավ: Ծամփա չգիտեմք: Չախմախը վառում եմ, որ գայլերը չգան: Ոտքերս ցավում են հոգնությունից, հազիվ գտանք արաքին չաղորդ: Արաք կինը ըսավ. «Գնա՛, չորանին հետը կաթը

կրակի վրա դիր»:

Ես ըսես նե՛ հոգնած եմ. արևը խփել է գլխիս: Գլուխս ցավում է: Մեկ էլ արաք կինը դեփիկով խփեց, գլուխս կպավ երկաթյա խուփին, գլուխս ծակվեց: Արյունը սկսավ չոսալ:

Էդ արաքների չաղորների կեսը տղամարդոցն էր, կեսը՝ կնիկմարդոց: Ախպերս իմ ձեռքից բռնեց, տարավ իրանց մեծին քովը: Ան իր կնիկին խփեց, ըսավ. «Ես էս սեֆիլներուն երեսեն հարստացա, ինչու՞ խփեցիր»:

Արաքները իմ բռնեցին, պառկացրին, էրկանքի քարը դռնիս դրին: Ես ոտքերս խփում եմ, որ չեմ ուզում, իրանք էլ ուզում են իմ երեսը դաճել թանաքով, որ եկողը կարծի թե ես արաք եմ:

Ախպերս ինձից չորս տարի մեծ էր, միասին փախանք: Գացի՛նք, գացի՛նք: Մեկ էլ հայ զինվորներ տեսանք: Ասոնք մեզի տարին Դեր Զորի դեկավար Գրիգոր Էֆենդիին քովը, որը կազմակերպում էր հայ որբերը հավաքելու գործը: Անոնք մեզի տարին միսս Քարեն Եփփե Մայրիկին որբանոցը: Որբանոցին մեք Ուրֆայի գործ կձեռագործեի, կտանեին Ամերիկա կծախեին: Ես հոն շատ մնացի, իսկ ախպերս՝ վեց ամիս: Վերջը տեսա, որ ախպերս մեռակը չի կարողանում դասավորել: Ես ալ որբանոցեմ ելա:

Սուրիայում ամուսնացա, երկու տղա ունեցա: 1946-ին եկանք Հայաստան:

**ԱԶՆԻՎ ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԻՐԱԴԵՂՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ)**

1914-ին արդեն պապայիս՝ Գրիգորին, տարել էին թուրքական բանակ. բայց ամ մեջ մըն ալ չվերադարձավ. քանի որ ճամփա շինելու էին տարած: Անոթի. ծարավ կաշխատոցներին. միայն սոխ ու հաց կուտային. որ ուտեն: Վերջն ալ՝ սպանաժ, իրենց փորած փոսերում մեջ նետած են:

1915-ին թուրք ոստիկանները եկան, ըսին. «Եթե թուրք ըլլաք՝ հոս կմնաք. չուզողը թող երթա աքսոր»: Մամաս իր մեծ քրոջը հարցուց. թե՝ ի՞նչ պիտի ընեն:

Մեզի երեք օր ժամանակ տվին. որ մտածենք, պատրաստվենք և որոշենք. «Ով որ կուզե թուրք ըլլալ՝ թող մնա. ով որ չուզեր՝ թող աքսոր երթա»: Մենք մախընտրեցինք աքսոր երթալ. քան թե թուրք դառնալ:

Մամայիս անուճը Մարիամ էր. ես՝ Ազմիվս. մեծն էի. ապա քույրս՝ Վիկտորիան և երեք եղբայր՝ մեկը Հայկը. մյուսը՝ Մաթեոսը. մյուսը՝ Հրաչը: Բոլորով ճամփա ելանք. բոլորն ալ ճամփին մեռան անթոթութենե և հոգնութենե: Քանի որ օր մը կքայլեինք. լեռը կբարձրանայինք. հետո ուրիշ լեռ մը կբարձրացնեին: Սապես յոթը լեռներ բարձրացանք. ելա՛նք. իջա՛նք: Մամաս, բեյքին գրկած, ալ չէր կրնար քայլել. հոգնած. ուժասպառ փովեցավ գետին: Մեր վրա հարձակվեցան. սկսան մեզ թալանել. ինչ ունեինք քաշեցին. տարան: Գույրս եկավ. վախեն քովս կծկվեցավ՝ ըսի. «Ելի՛ր. Վիկտորիա. ելի՛ր մամային քովը երթանք»: Ան տեղեն չշարժվեցավ: Ես մամայիս քովը գացի. մամաս ըսավ. - Վիկտորիան ու՛ր է:

Ես ըսի. - Իրեն ձայն տվի. հետս չխոսեցավ:

Ես նորեն «Վիկտորիա» պոռացի: Ան խուլ ձայնով ըսավ. «Այ ճամփա չպիտի կրնամ երթալ»: Ան ինձմե պզտիկ էր՝ ուժը պակաս էր: Հոն ալ մնաց:

Մենք ամեն օր կքայլեինք. դիակներուն մեջեն կքա-

լեինք: Քաշկոտվելով կքայլեինք: Բերքը իմ գիրկս էր: Մեյմըն ալ ուրտեղեն թուրք մը եկավ, բերքին խեց ձեռքիցս. փախցուց: Մեզի եկան, ըսին. «Երկու ճամփա կա մեկը՝ Դեր Զոր. մյուսը՝ Հոմս-Համա»: Մենք Հոմս-Համա գացինք. բայց այնքան հոգնած էինք. որ ուր կզտնայինք. հոն կպառկեինք: Մամաս ալ չկրցավ դիմանալ. քովի կնիկին ըսավ. «Ուր որ երթաք՝ աղջիկս հետերմերիդ տարեք»: Մամաս այդպես ըսավ ու մեռավ: Ասոնք ուր գացին. ես հետերմին կերթայի: Ամեն օր կքայլեինք: Ուտելիք չկար: Վիճակնիս շատ ողբալի էր: Մեկ հատ արաբ կին մը եկավ. ինձի իրենց չաղընը տարավ: Ան ալ՝ հարս ու տալ իրար հետ կապրեին: Օրվա մեջ կերթային աստեղեն-անտեղեն հաց կհավաքեին. իրիկունը կուգային կտոր մըն ալ ինձի կուտային: Հոն բավական մնացի ես: Հետո. երբ զինադադար եղավ. եկան հայ որբերուն հավաքեցին. ինձի ալ՝ Հալեյ տարին. որբանոցը դրին: Ուրիշ աղջիկներու պես, ինձի ալ լոգցուցին. հագցուցին. կերցուցին. խմցուցին:

Սկսանք սորվիլ: Օր մը սեբաստացի կին մը եկավ. ինձի տարավ հայ ընտանիքի մը մեջ: Ադ ընտանիքը երկու աղջիկ ուներ: Ես պատմեցի. որ աքսորի ճամփին բոլոր մեր յոթ հոգինոց ընտանիքը մեռավ. կորավ: Ադ ընտանիքին հայրը ինձի դրամ տվավ. ըսավ. «Գնա՛ տղամերում որբանոցը, տե՛ս եղբայրներդ. հո՞ն են. ո՞րը են»: Գացի փմտրեցի. երեք եղբայրներես ոչ մեկուն ալ չգտա: Այնպես որ, մնացի մեն մեռակ: Սկսա խալի աշխատել. գլուխս պահել: Ամբողջ կյանքս աշխատած եմ: Հալեյեն Մարսել գացի. հոն ալ աշխատեցա. վերջը Ֆիլատելֆիա անցա. հոն ալ աշխատեցա: Հիմա «Արարատ տան» եմ ապրում: Փա՛ռք Տիրոջ, հանգիստ եմ. ամեն ինչս տեղն է. բայց անցյալս չե՛մ կրնար կոր մոռնալ:

**ԱՐԱՔՍԻ ՕՆԲԱՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ)**

Ես ծնվել եմ Սեբաստիայում: 1915 թվի տեղահանության ժամանակ վեց տարեկան էի: Մեզի աքսոր հանեցին դեպի Սուրում անապատին կողմը: Ինդոր եղավ, չեմ հիշեր՝ ես կորսնվեցա: Չորս կողմս մայեցի՝ ամայի, մարդ-մարդազանք չիկար: Ես սկսա լալ: Մեյ մըն ալ տեսա հեռուեն ուղտին վրա նստած մարդ մը մոտեցավ ինձի: Երևի գիտցավ իմ կորսված ըլլալս, ինձի առավ, տարավ իր չաղըրը: Ան ինձի հաց տվավ՝ կերա, կաթ տվավ՝ խմեցի, անկյուն մըն ալ ցուցուց՝ հոն քնացա: Այդտեղ ալ մնացի: Օրվան մեջ չաղընը կավլեի, կմաքրեի, ջրհորեն ջուր կբերեի: Իմ տերը արաբ բեդվին էր: Ան ինձի շատ կպիրեր, միշտ կըսեր. «Յա՛, բէնթա՛, էնթա հելուա՛ աուիյ» (Աղջի՛կ, դու

շա՛տ գեղեցիկ ես - արաբ.): Եվ կապասեր, որ քիչ մը մեծնամ, որ իր տղային հետ ինձի ամուսնացներ, քանի որ ճերմակամորթ էի, երևի կուզեր իրենց սերունդը ճերմկեցնել:

Օրին մեկը ոտքերս՝ բորիկ, վրաս-գլուխս՝ պատռո-պատռո, նորեն գացեր էի ջրհորը: Զուրով լեցուն խովան վեր քաշելու ժամանակս, մեյ մըն ալ՝ չիմացա ինդոր, մեկը մեջքիս գոտիի պես բան մը զարկավ, ինձի քաշեց իր ձիուն վրա, խամշին զարկավ ձիուն, ձին վազել սկսավ: Ու՛ր կերթանք՝ չեմ գիտեր:

Բեդվին տերս անապատին բացությամ մեջը կերևի տեսավ, որ ձիավոր մը ինձի փախցուց, ուրիշ քանի մը արաբներուն հետ, ուղտերուն վրա նստած

սկսամ մեզի հետապնդել: Բայց մենք արդեն հետացել էինք:

Նայեցա, ինձի փախցնողը եվրոպացի շատ շնորհքով զինվորական մըն էր: Ան ինձի հարազատ գավակին պես գրկած, ձիուն վրա հասցուց գլուխի պես տեղ մը: Հոն բարի քյուրդ կնիկի մը դրամ տվավ, ան մեզի մերս առավ՝ պահեց: Ադ քյուրդ կինը կկարծեր, որ եվրոպացի զինվորականը իմ հայրս է. «Փափա», փափա»՝ կհարցներ, հա՞յրդ է, բայց ես ձայն չէի հաներ, քանի որ չգիտեի ի՞նչ ըսելս:

Քանի մը օր հոն մնացինք՝ զաղտնի: Օրին մեկն ալ տեսնամ՝ աս քյուրդ կինը գետինը չոքեց, արդեն գետինն ալ հող էր, տեսնամ ակամքը մոտեցուց գետնին, երբ համոզվեցավ, որ դուրսը ոչ ոք չկա, մեզի կամացուց մը դուրս հանեց, ճամփու դրեց:

Եվրոպացի զինվորականին ձին մոտեցնեցը կերթար. մեյ մըն ալ գայլերու ոռնոց լսեցինք: Տեսանք արդեն անոնք շրջապատել են մեզի: Մոտեցնեցը ամեն մեկ գայլին աչքերը գույգ մը ճրագին պես կփայլեին: Ես վախես փաթեվեր էի զինվորականին: Անի ալ կերևի փորձառու էր, հեմեն ֆեները հանեց՝ վառեց: Գայլերը լույսը տեսնալուն պես փախան: Մենք շունչ քաշեցինք, մեր ճամփան շարունակեցինք: Արդեն լուսացել էր, երբ հասանք Պոլիս: Աղվոր տունի մը մոտեցանք, ու մեր ձին կանգ առավ: Երբ տունեն մերս մտանք, իրարանցում մը կար: Դու մի ըսեր՝ ադ տունին տերը հույն բժիշկ մըն է: Անոր յոթ-ութ տարեկան աղջկին թուրքերը փախցուցած կըլլան: Հույն բժիշկը աս զինվորականին կուտա իր կորսնված աղջկին պատկերը և կխնդրե անոր, քանի որ ան որպես եվրոպացի սպա իրավունք ուներ Թուրքիոյ մահապաշտոնին մեջ ազատ պատեղու, եթե իր աղջկին գտնա, առնե բերե և իրեն բախշի՞ր առնե: Աս սպան կսկսեց հույն բժիշկին աղջիկը, բայց չի գտնար: Երբ ինձի կտեսնա ջրհորին գլուխը՝ ոտքերս բոքիկ-մոքիկ, կմտածե՝ գոնե աս պզտիկ աղջիկը տանիմ հույն բժիշկին՝ իր աղջկին փոխարեն: Ադ ձևի տակ ինձի կառնե, կբերե Պոլիս: Երբ մենք տունին կմոտենանք, հույն բժիշկին կինը ձիու սմբակներուն ձայնը լսելուն պես, կնետվի պատուհանը, կտեսնա սպան աղջկան ձին վար կառնե, կկարծե, որ իր հարազատ աղջիկն է գտնված, ուրախութենեն սիրտը կպայթի, տեղնուտեղը կմնա: Անոր համար ալ, երբ այդ տունեն մերս մտանք, իրարանցում մը կար: Բայց հույն բժիշկը մածիշտներուն ըսավ, որ ինձ տանին լոգոնելու, քանի որ արաբներուն քովը լվացվիլ-մվացվիլ չիկար. կարագը, յուղը

կքսվեին, արևին կնստեին, մաշկը կծծեր յուղը, վերջն ալ գետը կմտնային, կլողնային, իբր թե մաքրված կըլլային: Անոր համար ալ ես շատ աղտոտ վիճակ մը ունեի: Ինձի բաղնիք մտցուցին, աղվոր մը լոգոցուցին: Վերջն ալ մեր հագուստներ բերին: Հագցնելու ժամանակ մածիշտներեն մեկը թևիս վրա տեսավ «Ա-Օ» հալերեն գիրերը. ադ մայրիկս ծնած էր, որ եթե կորսվիմ՝ գտնան: Անոնք կանչեցին հույն բժիշկին, ցույց տվին թևիս վրայի գիրերը: Ան շատ բարի մարդ մըն էր, ակնոցներուն մեջեն մայեցավ՝ արմենիքոս, այսինքն՝ հայ է, ըսավ: Եվ իր վիշտին մեջ ինձի տարավ հանձնեց հայկական որբանոց:

Քանի մը ժամանակ մնացի որբանոցը: Օրին մեկը մարդ մը էկավ: Ան կսկսեց ատենիկ մը, որուն թևին վրա «Ա-Օ» գիրերը ծեծված ըլլան: Հայ որբուհիները սկսան իրար հարցնել. - Արդոք սա որու՞ն բախտն է բացված:

Դու մի ըսեր, ադ իմին մորեղբայրս է: Թևիս վրայի գիրերը տեսավ, ուրախութենեն սկսավ ինձի համբուրել: Ինձի առավ, որբանոցեն դուրս հանեց, տարավ տուն մը: Դուրս բացավ ճերմակ մազերով կին մը: Ան ինձի տեսնալուն պես. - Իմի՛նս է, - ըսավ, հուզմունքն ակոսները բերանին մեջ թափվեցան:

Խեղճ մայրս ինձի կորսնցնելն վերջը այնքա՛ն լացել էր, որ մազերը ճերմկել էին: Արդեն ինքն ալ բավական տանջվել էր: Արաբ փաշայի մը քովը ծառայություն էր ըրեր: Արաբ փաշան կուզե եղեր իր կույր տղային հետ ամուսնացնել, հարսանիքին օրը մայրս կփախի ադ տունեն: Ուրքով քալելով-քալելով կուզա, կհասնի Պոլիս: Հոն կգտնա իր եղբորը: Ան ալ որբանոցն ինձի կգտնա, կտանի իր քրոջը՝ Փոփուկին:

Վերջը մամաս ամուսնացավ հայ բարի մարդու մը հետ: Մենք գնացինք Ռումինիա ապրելու: Հիտլերին պատերազմին ժամանակ խեղճ մարդը բռնաբերուն տակը մնաց՝ մեռավ: Ես արդեն ամուսնացած էի հայ երիտասարդի մը հետ: Ան ալ շատ կուզեր Ամերիկա հաստատվիլ: Վերջապես օրին մեկը էկանք Նյու Յորք: Հիմա ամուսինս կաշխատի օթոններուն գերեզմանոցը, հոն յղնված հին օթոններուն, բասերուն մասերը կհանե, կտանե, կհանձնե, որ մեր օթո շինեն:

Իշտե՛, կյա՛նք մըն է, կապրինք: Է՛, ձա՛գս, մարդ իր տունեն ոտքը դուրս դնե մե, հազար ու մեկ փորձանքի կուզա: Ի՛նչ ըսեմ անոնց, որ մեր գլխուն աս զուլումը բերին:

Դուրբեք իջադ էդեն գլորմեսին ջեննեթ (Պանդիս-տություն հմարողը թող չտեսնի դրախտ - թուրք.):

165 (165).

ԹՈՐՈՍ ՊԵՏՐՈՍԻ ԹԵՐԶԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1912 Թ., ՍԵԲԱՍՏԻԱ, ԿՅՈՒՐԻՆ)

Ես մի բարեպաշտ հայ կաթոլիկ ընտանիքի յոթ գավակներից ամենակրտսեմն էի: Հայրս՝ Պետրոս

Թերջանյանը (Դերջանյան) Սեբաստիայում (այժմ՝ Սվազ) Դոմինիկյան դպրոցում ուսուցիչ էր: Մայրս՝

* 1975 թ. ակամատես վերապրողի գրած սույն վկայությունը իմ է հասցրել ճրա որդին՝ Էմբրեմ-Ստեփան Թերջանյանը 2005 թ. Օտտավայում (Կանադա)՝ ձեռամբ իրավաբան Հարրի Տիգրանյանի:

Անճա Գյուրումնյանը, Կյուրին քաղաքի մի հարուստ առևտրականի դուստրն էր: Դերջանի հայերը բռնի դուրս էին քշվել քաղաքից, երբ ցարական ռուսները գրավել էին Կարսը: Թուրքերը ստիպեցին սահմանի մոտ գտնվող հայերին տեղափանցվել: Դերջանի բնակչության մի մասը եկավ Կյուրին և հայտնի է, որ նրանք են կառուցել «Էսկի Քյոփրու» (Հին կամուրջ), որը դեռևս կանգուն է այնտեղ: Իմ ավագ եղբայրը՝ Միշելը տասնութ տարեկան էր դարձել Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին և պետք է գորակոչվեր, ուստի իմ ծնողները գերադասեցին նրան ամուսնացնել: Նրանք ընտրեցին տասնչորս տարեկան մի որբ աղջիկ՝ Ռոզա Գյուլեսերյանին, որպես նրա համար հարսնացու: Ռոզան մի քանի տարի առաջ կորցրել էր իր հորը, և մայրը նրան ուղարկել էր Դոմինիկյան հայրերի դպրոցին կից գտնվող Սեբաստիայի Կաթոլիկ քույրերի վարժարան, որպեսզի ձեռքի աշխատանքներ և վարվելակերպ սովորի: Նրանք շուտով ամուսնացան, և Միշելը գնաց բանակ ծառայելու: Մեր հարևանը՝ մի թուրք բանակային սպա, խոստացավ իմ եղբորը իր պահպանության տակ պահել և այդպես էլ արեց, քանի որ եղբայրս և ես միայն կարողացանք փրկվել այն ահավոր աղետից, որը պայթելու էր Անատոլիայի հայերի գլխին:

1915 թ. մայիսի սկզբին Սեբաստիայում հայտարարվեց, որ հայերը պարտավոր էին շարժվել դեպի հարավ, այն էլ այն ունեցվածքով, որը կարող էին կրել իրենց անձի վրա: Երկու օր ունեինք պատրաստվելու համար: Այդ ժամանակահատվածում հայրս մեր ունեցվածքը վերածեց փոքր ոսկե դրամների, և մայրս դրանք կարեց մեր վերարկուների աստառի մեջ: Այնուհետև մենք ներկայացանք կենտրոնական հրապարակ՝ Սեբաստիայի սելջուկների մզկիթի մոտ, որտեղից մի քարավանի կազմում, որին ընկերակցում էին մի քանի ժանդարմներ, մեզ առաջնորդեցին քաղաքից դուրս: Մի քանի օր անց մենք հասանք Կյուրին տանող խաչմերուկը, և մայրս տրտմեաց, թե՛ չի տեսնելու իր ծննդավայրը: Սակայն մեր բախտը բերեց, որ մեզ միացավ Կյուրինից եկող մի այլ քարավան, որի մեջ մենք հանդիպեցինք իմ հոր ամենամիտքը եղբոր՝ Արթինի կնոջը՝ Սաթենիկի դուդուին: Արթինը նոր էր ամուսնացել Սաթենիկի հետ, և նրանք ունեցել էին երկվորյակ տղաներ: Արթինին թուրքական բանակ էին տարել, իսկ Սաթենիկը դժվարությամբ էր տանում այդ երկու երեխաներին: Սաթենիկը մեռավ էր երեխաների հետ: Նա այնքան ուրախ էր տեսնելու իր տագործը՝ Պետրոսին (իմ հորը), որը իմ եղբոր՝ Հակոբի հետ կարող էին գրկել զույգ երեխաներին դեպի հարավ մեր երկար երթի ժամանակ: Սակայն, մի քիչ անց, երբ հասանք Ծաղոշլա կոչված վայրը, մեզ ասացին, որ բոլոր տասներեք և ավելի տարիք ունեցող տղամարդիկ պետք է հեռացվեն քարավանից: Խիստ վախեցած մայրս՝ Անճան, փորձեց եղբորս՝ Հակոբին քողարկել որպես աղջիկ, որպեսզի նրան չտանեն, բայց նա մերժեց և հպարտորեն գնաց հորս հետ: Մենք նրանց այլևս չտեսանք: Սաթենիկի դուդուն

ջանում էր անպայման պահպանել իր առաքինությունը: Նա այնպես էր անում, որ ծեր, կեղտոտ և անհրապույր դառնար, որպեսզի ոչ ոք չուզեճա իրեն փախցնել: Քիչ ժամանակ անց, սուրացող ձիավորներ անցան և քրոջս՝ Նոյեմին, որ հագիվ տասնհինգ տարեկան էր այն ժամանակ, մագերից բռնեցին ու տարան, և մենք այլևս նրան չտեսանք: Ասում էին, որ մի քանի հայ տղամարդիկ 1918 թ., պատերազմից հետո, շրջել էին աքսորի ճամփաներով իրենց հարազատներին գտնելու մպատակով: Նրանցից մեկը՝ Մանուել Վարդանյանը, ինձ պատմեց ավելի ուշ, որ ինքը տեսել էր Նոյեմին ինչ-որ մի տեղ: Նա նույնիսկ նրան հարցուփորձել էր, և Նոյեմը դրական էր պատասխանել: Մանուելը նրան պատմել էր, որ ես և Ռոզան ողջ էինք և ապրում էինք Հալեպում: Մանուելը նրան առաջարկել էր փախցնել և նրա հետ ժամադրվել էր՝ մայրամուտին աղբյուրի մոտ: Մանուելը և իր ընկերները սպասել էին նույն գիշերը աղբյուրի մոտ, բայց Նոյեմը չէր երևացել: Գուցե նա երեխաներ ուներ և չէր ուզեցել նրանցից բաժանվել, կամ՝ գուցե նրա փախուստը բացահայտվել էր...: Ո՞վ գիտի:

Նավավարները ոսկե դրամներ էին պահանջում մեզ Եփրատ գետն անցկացնելու համար: Հանդիպեցինք նաև մի քանի ազնիվ քուրդ մարդկանց, որոնք մեզ մածուն տվեցին, երբ արդեն մեր ոսկեդրամներն ամբողջովին սպառված էին: Մի ծեր քուրդ կին ողբում էր հայերի չար բախտը և գուշակում էր, որ մի օր էլ քուրդ ժողովուրդը նույն բախտին կարծանա: Իմ ավագ քույրն ու եղբայրը՝ Հրայրն ու Հոփսիսմեն, հիվանդացան վայրի խոտեր ուտելուց և մահացան: Սաթենիկի դուդուն այլևս ի վիճակի չէր կրելու իր երկվորյակ երեխաներին և բաժանվեց նրանցից, նրանց թողնելով ճամփի եզրին մի ծառի ստվերում, որպեսզի մեկը գտնի նրանց ու որդեգրի: Հիսուն տարի անց Սաթենիկի դուդուն մեզ պատմեց, թե ինչպես էր դեռևս մղձավանջներ ունենում և տեսնում էր իր զույգ երեխաներին լաց լինելիս: Աքսորի ճամապարհին հաճախ էին մեր վրա հարձակվում և հափշտակում մեր ունեցվածքը: Սովորեցինք մուրալ, նաև՝ կուլ տալ մեզ մոտ մնացած ոսկեդրամները և դրանք փնտրել մեր արտաթորանքի մեջ ու՝ նորից կուլ տալ դրանք...:

Ամենատխուրն ինձ համար այն էր, երբ ես կորցրեցի իմ եղբորը՝ Ստեփանին, որն ինձմից երկու տարով մեծ էր և որի հետ գնում էինք մուրալու ամեն անգամ, երբ հասնում էինք մի թուրքական, քրդական կամ արաբական գյուղ: Այդ երիտասարդ տարիքին Ստեփանը դարձել էր իմ խնամողն ու դաստիարակը: Նա ինձ սովորեցրել էր երգել փող՝ հաց վաճառակելու համար: Որոշ ժամանակ անց Ստեփանը մտածեց, որ ես բավականաչափ փորձ էի կուտակել առանձին շրջելու համար: Որպեսզի առավելագույն չափով կարողանամ հաց ճարել ուտելու և մեր մայրիկին կերակրելու համար, սկսեցինք բաժանվել իրարից և իրար հանդիպել արևմտամուտին, սովորաբար՝ աղբյուրի մոտ: Մի օր էլ Ստեփանը չվերադարձավ: Ես երբեք չկարողացա միխթարություն գտնել եղբորս կորստից հետո:

Որոշ տեղ հասանելուց հետո ես այլևս չէի կարող քայլել: Իմ բոքիկ ոտքերը ոտած էին և՛ վերքերով լի: Իմ եղբոր կինը՝ Ռոզան, իր մեջքն առավ ինձ ու տարավ: Սակայն մա ևս հոգանց ու ինձ իջեցրեց իր ուսերի վրայից և ինձ քայլեցրեց: Ուժասպառ էի և ճանապարհին պառկեցի քնելու: Հետագայում Ռոզան ինձ ասաց, որ իմ մատը կծել էր ինձ արթնացնելու համար, բայց ես չէի գարթնել: Նա պարզապես չէր կարող ինձ այնտեղ թողնել և, գերմարդկային ուժերը լարելով, ինձ շալակել ու տարել էր ճանապարհի մնացած մասը՝ մինչև Հալեպ, ուր հասել էինք 1915 թ. հոկտեմբերին: Հալեպի օսմանյան իշխանությունները դանդաղեցրել էին հրամանների կատարումը, որը վերաբերվում էր տեղացի հայ բնակչության տեղահանմանը: Մեծ թվով տեղացի քրիստոնյաներ և հայեր գալիս էին Հալեպի շուրջ գտնվող գաղթականների ճամբարները՝ փորձելով ազատել քարավաններում գտնվող աքսորյալներից մի քանիսին: Իմ եղբոր կինը՝ Ռոզան, որը երիտասարդ էր, ցրված, ասեղնագործելու և տուն դեկավարելու իր շնորհներով, անմիջապես ընտրվել էր Արիսի ընտանիքի կողմից: Երեսուցն անց հիվանդ մայրս իր փոքր երեխայով հետաքրքրություն չէր ներկայացնում ոչ մեկի համար: Ուստի մենք ստիպված էինք շարունակել մեր ճանապարհը դեպի Դեր Զոր (հայկական Օսկենցիում): Սակայն մենք մնացինք մի քանի ամիս Եփրատ գետի մոտ գտնվող Բիրեջիկ քաղաքի ճամբարում: Մի օր, երբ մայրս փորձում էր ճամփա բացել ամբոխի միջով աղքատիքին հասնելու համար, մի թուրք զինվոր մրա գլխին ուժգին խփեց իր հրացանի կոթով: Մայրս մի քանի օր անց մահացավ: Ես գրկեցի իմ սիրելի մոր մարմինը և օրեր շարունակ չէի ուզում մրան բաց թողնել: Մարդիկ եկան և մեծ դժվարությամբ փորձեցին ինձ հեռացնել մրա մարմնից, որպեսզի մրան թաղեն:

Դա 1916 թ. փետրվար ամիսն էր: Ռոզան՝ իմ եղբոր կինը, ինչ-որ մեկից իմացել էր մորս մահվան մասին: Հետագայում ես տեղեկացա, որ մի հայ տղա-

մարդ, որի անունն էր Կարապետ Թերջանյան, լուրը հասցրել էր Ռոզային և հաճն էր առել, իր կյանքը վտանգի ենթարկելով, Հալեպից Բիրեջիկ գալ գիշերով և ինձ տանել Հալեպ: Դրա համար մա կարիք էր ունեցել մի ավանակի, որն արժեր հինգ թուրքական ոսկե դրամ, բայց որը չէին ունեցել ո՛չ ինքը, ո՛չ էլ Ռոզան: Ռոզան շարունակ լաց էր եղել: Պարոն Արիսը հարցրել էր մրա լացի պատճառը, և Ռոզան բացատրել էր իմ պարագան: Պարոն Արիսը դժվարությամբ ճարել էր այդ գումարը, հաճնել էր իրեն, և ահա այդպես ես փրկվեցի: Իմ մարմինը ծածկված էր վերքերով, մաշկային վարակներով, և Ռոզան կարողացավ ինձ տեղավորել մի թուրքական զինվորական հիվանդանոցում: Այդտեղ ես հիացնում էի թուրք զինվորներին երգելով ու պարելով, որպեսզի մրանցից մի կտոր հաց ստանամ:

Պատերազմից հետո Թուրքիայում, մի Դոմինիկյան քահանա ճանաչել էր իմ եղբորը՝ Միշելին: Միշելը մուսուլմանական ամուն էր կրում և աշխատում էր որպես հիվանդապահ զինվորական հիվանդանոցում՝ կատարելով ամենակետոտ աշխատանքները: Դոմինիկյան քահանան ասել էր մրան, որ իր կինը՝ Ռոզան և իր ամենափոքր եղբայրը՝ Թորոսը, այսօրվա՝ ես, ողջ էինք և ապրում էինք Հալեպում:

Հայտնաբերվելուց խուսափելու համար Միշելը գիշերները քայլելով հասել էր Հալեպ, որտեղ գտավ ինձ ու իր կնոջը՝ Ռոզային: Ռոզան գտավ մա և իր եղբորը, որը միացել էր հայկական լեգեոնին: Նա եկել էր Հալեպ, և Ռոզան անչափ հպարտ էր մրան համագնատով տեսնելու համար: Նրան հաջողվեց մա և գտնել Սաթենիկ դուդույին, որը ողջ էր՝ Թուրքիայում, և մի մարդու վճարեց, որ մրան ու մրա երկու աղջիկների ողջ մնացած երեխաներին՝ Գրիգորին և Արուսյակին քերի Հալեպ:

Բոլորս միացանք իրար, որպես Միշել Թերջանյանի գերդաստանի ողջ մնացած անդամներ, Հալեպի մի հին տան փոքրիկ սենյակում:

166 (166).

ԱՆՆԻԿ ՄԱՐԻԿՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1892 թ., ԹՈՔԱԹ)

Մինչև 1915 թ. Թուրքիայում էինք ապրում: Տուն, տեղ, այգի, ծառ, ծառաստան ունեինք: Բայց թուրքերը եկան, մեզ տեղահանեցին: Նախ՝ բոլոր տղամարդկանց հավաքեցին, տարին սպանեցին: Մեր ունեցած-չունեցածին եկան, տիրացան: Ես երեք պզտիկ երեխայով մինչև Դեր Զորի անապատները քաշկոտվեցա: Ամոթի՛, ծարա՛վ, տաք արևի տակ: Ամեն օր հիվանդությունեն հարյուրներով մարդիկ էին մեռնում: Մեզից խումբ-խումբ կհավաքեին, կտանեին ձորի մեջը, բալթայով կմեռնեին: Քրոջս ալ իր երկու զավակներով տարին, սպանեցին ու փոսի մը մեջ նետեցին, բայց քույրս վիրավորված է

եղած, իր զավակներուն և ուրիշ դիակներուն տակեն սողալով-սողալով եկած, մեզի գտած է: Այլ չգիտեինք՝ ուրախանա՞նք, որ քրոջս գտանք, թե՞ լանք, որ երկու զավակներուն կորցրեցինք:

Երեք տարի քրոջս և զավակներուս հետ Դեր Զորում քարայրի մը մեջ ապրեցանք, որ գոնե իմ երեք ձագուկներուս ձեռք չիտան: Աստուծմե էր, որ հետո թել-ասեղ առած էի, թուրք զարիթներուն կնիկներուն՝ հաճըմներուն համար ասեղնագործություն կընեի, հագուստ կկարեի, որ ապրեինք:

Հետո՞ հետո արաբ մարդու մը ձեռագործ տվեցի, ամ մեզի արաբայի մեջ դրավ, Պոլիս հասցուց, Պո-

լիսեն ակ անգլիական զորահամալուծ Եգիպտոս գա-
ցինք:

1947 թվին Հայաստան էկանք: Բայց 1949-ին մե-
զի աքսորեցին Սիրիո՝ Ալթայսկի կրայ:

167 (167).

ՆՎԱՐԴ ՇԻՐԻՆՕՂԼԻԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 թ., ԹՈՔԱՏ)

Ջարդեն առաջ մենք Թոքատ կապրեինք: Մենք
շատ հարուստ էինք, ամեն ինչ ունեինք: Առաջ էրիկ
մարդոցը տարին, ետ չբերին, լսեցինք, որ մորթել են
բոլորին:

Ես հինգ-վեց տարեկան էի, երբ մեզի ակ աքսոր
հանեցին: Լեռներ, ձորեր ոտքով քայլեցինք, ես շատ
կրճգեի: Ամացանք Քրքըզեն, Մալաթիայեն, Բիրե-
ջիկեն, հասանք մինչև Մարապլու: Հասանք Հալեպ,

հոն հորեղբորս երկու զավակները մեռան: Մեր ամեն
ինչը թալանել էին: 1918 թ. գինադարեն ետքը
հոս՝ Պոլիս եկանք: Ես արդեն ինը տարեկան էի: Հոս
ակ շատ մեղություններ տեսանք:

Ամուսնացա սամսունցի Հրանտին հետ:

Կամաց-կամաց ամեն ինչ փոխվեցավ: Հիմա,
փա՛ռք Աստծո, համզիստ կապրինք Ստամբուլի մեջ,
ամսա եղածները միտքես չեն ելնար, մի՛շտ կհիշեմ:

168 (168).

ԸՆԾԱ ՆՇԱՆԻ ԺԵՄՊԵՐԺՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1898 թ., ԱՄԱՍԻԱ)

Ես ծնված եմ 1898 թվականին Ամասիայում:
Մինչև 1915 թ. Մեն եղեռնը մեր վեց հոգուց բաղկա-
ցած ընտանիքը ապրել է հանգիստ ու խաղաղ՝ Ամա-
սիայի գեղեցիկ բնության մեջ: Ունեցել եմ մայր, հայր,
երեք քույր և մի փոքր եղբայր:

Տեղահանելուց առաջ եկան թուրքական բանա-
կի զորահավաք կատարեցին և բոլոր ընտանիքներու
տղամարդկանց հավաքեցին: Բայց ճամփին մորթե-
ցին բոլորին:

Ես ամուսնացած էի և երկու զավակի տեր՝ մեկը
աղջիկ, մյուսը՝ գրկի տղա: Այդ ժամանակ ես եղել եմ
տասնութ տարեկան:

Մի օր եկան երկու թուրք պաշտոնյա և սկսեցին
մեզ համոզել, որ լավ կլինի եթե թրքամանք և ըն-
դունենք իրենց հավատքը՝ մուսուլմանությունը, քա-
նի որ դրանից հետո մենք կապրենք ազատ և ոչ ոք
իրավունք չի ունենա մեզ նեղացնելու: Բայց քանի որ
մայրս շատ հավատացյալ էր, մերժեց նրանց, և այդ-
պիսով մենք էլ ընկանք սև ցուցակի մեջ:

1915 թ. ապրիլի սկզբին թուրք զաբիթները եկան
և բոլորին տեղահան արեցին: Մենք կարողացանք
միայն ձեռքի իրեր վերցնել, մեր զարդեղենները և մեր
ոսկիները:

Այդ տեղահանությունը աքսոր էր, որը տևեց վեց
ամիս և ոտքով մեզ հասցրին Դեր Ջոր կոչված անա-
պատը: Ես միշտ կհիշեմ արցունքներով, թե ինչպիսի
անմարդկային, դաժան վերաբերմունքով մեզ քշում
էին ոչխարների պես, տաք արևի տակ, շիկացած
ավազների վրայով և հազար ու մի տանջանքների
ենթարկելով: Բավական քայլելուց հետո, երբ հեռա-
ցել էինք մեր գյուղից, թուրքերը սարքեցին մի խառ-
նաշփոթ վիճակ և օգտվելով առիթից, աչքի ընկնող

սիրուն աղջիկներին ու երեխաներին զողացան ու
փախցրին: Նույնպես և իմ երկու տարեկան շատ սի-
րուն, շիկափեր մազերով աղջնակին զողացան, իսկ
փոքրիկ տղա զավակս իմ գրկումն էր: Պատկերաց-
նում եք, ի՛նչ լաց, ի՛նչ ողբ էր լինում, բայց ոչ մի բան
չէր օգնում, բացի մտրակների հարվածներից, որ լուեց-
նել էր տալիս թշվառ մայրերին, ստիպում էին շարու-
նակել ճամապարհը: Որոշ ժամանակ անց ես ուժաս-
պատ եղա՝ իմ գրկում եղած փոքրիկ տղաս գրկելով:
Իմ տասնչորս տարեկան եղբայրը իմ վիճակը տես-
նելով, որ չեմ կարողանում արագ քայլել և անընդ-
հատ զաբիթների մտրակներին եմ արժանանում, իմ
գրկից վերցրեց փոքրիկին և շարունակեցինք քայլել
ճամապարհը: Որոշ ժամանակ եղբայրս տանում էր
իր գրկում իմ երեխային: Հասանք մի տեղ, ուր այդ
թուրքերը ուրիշ թուրքերի հանձնեցին մեզ: Սրանք
ավելի զազան էին: Սրանք սկսեցին իրենց բաժին հա-
սած թալանը, կողոպուտը՝ ծեծելով ու խոշտանգելով:
Այդ ժամանակ երկու զաբիթներ իրար հետ սկսեցին
մրցել, մեկի ձեռքին մի փոքրիկ երեխա կար հափշ-
տակված, մյուսն էլ՝ իմ եղբոր գրկից խլած իմ փոքր
տղաս: Սրանք մրցում էին, թե ո՛ր մեկերնին կարող են
հեռու մտնել իրենց ձեռքին: Իմ փոքր տղայիս էնպես
զցեցին հեռու, տաք ավազի ու քարերի վրա, որ խեղճը
ջարդ ու խուրդ եղավ:

Ես տեսա էդ բոլորը՝ ինձ թվաց, որ խելագարվում
եմ, սկսեցի լաց լինել, ողբալ, բայց ինձ էլ բռնեցին ու
զոռով հանեցին հագուստներս, ինչպես մյուսներին ևս,
և սկսեցին ոսկի փնտրել: Մայրս ընդամենը քառասուն
տարեկան էր, նրան էլ մերկացրին, տեսան ոսկի չկա,
բռնեցին զցեցին Եփրատ գետը: Ես և իմ քույրերը լաց
ենք լինում, ողբում, բայց զազանը՝ զազան է և իր որսը

հոշոտում է ինչպես որ ուզում է: Այս վերջին հարվածին իմ մի քույրը չդիմացավ, մեր մորը ետևից ինքն էլ իրան գցեց Եփրատ գետը: Ես մնացի իմ մյուս քրոջ՝ Ռեբեկայի հետ և շարունակեցիք մեր խաչը տանի: Ի միջի այլոց, իմ աղջկա ամուսնը ես հետագային դեռեցի իմ քույր Ռեբեկայի ամուսնով, որը հետո խուլերայից մահացավ ճամփին: Ես միշտ իմ աղջկան կըսեմ. «Դուստր իմ քույրս ես»: Այդ իրարանցումին մեջ ինձի կթվար, որ ես հոգեկան խանգարում եմ ստացել արդեն: Քանի որ չէի գտնում, թե ի՞նչ է կատարվում ինձ հետ: Միայն աղոթում էի Աստծուն, որ մեզ ազատի այդ տանջանքներից, և հրաշք պատահեցավ: Տեսիլքի պես Մարիամ Աստվածածինը իջավ իմ առաջ՝ գլխին մեծ լուսապսակով և ինձի ըսավ այս խոսքերը. «Աղջիկս, քո ամուսնը Ընծա է, այսինքն դու Աստծո տված պարգևն ես, հավատքդ չուրանա՛ս, փրկությունը մոտ է, հավաքի՛ր քո ուժերը, քա՛ջ եղի՛ր»: Եվ տեսիլքը անհետացավ: Այդ տեսիլքից հետո ես նոր ուժ ստացած շարունակեցի իմ ճամփան: Ինչ խեղճ էինք, կհիշեմ, թե տաք ավազների ու քարերի վրա քայլելուց ոտքիս տակի կաշին երեք անգամ փոխվեց: Բայց ի՞նչ արած, Եփրատի ափերի կողքով գնու՛մ էինք ու գնու՛մ: Մինչև հասանք մի բացատի և կամզ առանք դադարի, իբր թե պիտի հանգստանանք, բայց ի՞նչ կատարվեց: Մեկ էլ սկսվեց լաց ու կոծը, գոռոցը: Ուրեմն այն փոքրիկները, որ իրենց ինչ լինելը դեռ չգիտեմ, ո՛չ իրենց անունը գիտեմ, ո՛չ իրենց հայ լինելը գիտեմ, ո՛չ հավատքին ինչ լինելը գիտեմ, թուրքերը հավաքում, տանում էին թուրքական որբանոց, որ թրքացնեն, թլփատեն, իսկ ովքեր մեծ էին՝ բռնում շարտում էին Եփրատը՝ իրենց մայրերու աչքերին առաջ: Դիմանալ էր. պետք այդքան չարչարանքներից, բայց ես Աստվածածինի խոսքով դիմանում էի և ամեն ինչ տանում էի, մինչև հասանք Դեր Զոր: Այնտեղ տեսանք, որ մեր խումբը շատ է նոսրացած: Քանի որ շատերը ճամփին էին մնացել: Մեռածներում հոտը աշխարհն էր բռնել: Կեղտից, միկոոքից խուլերայի հի-

վանդությունը տարածվեց մեր մեջ, շատերը այդ ձևով մեռան, ինչպես որ ըսի արդեն, իմ Ռեբեկա քույրս ալ քսանչորս ժամվա մեջ վարակվեց ու մեռավ:

Հետո Դեր Զորի անապատը եկան ամերիկացիները և հավաքեցին ողջ մնացածներում, տարին Հալեպ: Ինձի ալ տարին, լողացրին, հագցրին, որբանոցի պես մի տեղում պատսպարեցին այրի մնացած կանանց, որոնք ձեռագործներ կաշխատեին, որ դրանք դրկեն ուրիշ երկրներ վաճառեն:

Այդ ժամանակ ես հանդիպեցա բիթլիսի Ռուբենին, ամուսնացանք, տղա մը և հինգ աղջիկներ ունեցանք: Հետո փոխադրվեցանք Ռումինիա, ուր զավակներս դարձան գացին:

1946 թվին ներգաղթեցինք եկանք Հայաստան, թե՛ վայաստան, մենք ալ չիմացանք:

1948 թվին տղայիս որպես քաղաքական հանցագործ բռնեցին, քանի որ ընկերների մոտ ասել էր, թե երեք հարյուր գրամ հացով ինքը չի կշտանում: Հենց իր ընկերները դավաճանել, մատնել էին: Մի քանի ամիս քերդում մնալուց հետո դատարանի վճռով նրան տանում են Կարազանդա, ածուխի հանքերում աշխատացնելու: Յոթ տարի նա մնաց բանտարկված, իսկ մեզ՝ ամուսիններով, չորս աղջիկներու հետ, աքսորեցին Ալթայան երկրամաս:

Ես իմ բախտը անիծելով ապրեցի, որ թուրքի աքսորից հետո հայի աքսորին էլ արժանացանք: Յոթը տարի մեր ընտանիքը տանջվեց այդ դաժան սառնամանիքի տափաստաններում: Ստալինի մահը ոմանց շատ ցավ պատճառեց, բայց մեզ համար եղավ փրկություն: Մեզ արդարացրին: Վերադարձանք: Բնակարանով ապահովեցին, բայց մենք արդեն կորցրել էինք մեր առողջությունը, մահացավ ամուսինս: Խեղճը Զորավար Անդրանիկի բանակում կռվել էր, միշտ երազել էր Հայաստանն ազատ, անկախ տեսնել, որ մեր պետական շենքի վրա ծածանվի եռագույնը, այդպես ալ չտեսած մեռավ:

169 (169).

ՄԱՐԻՑԱ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1874 Թ., ՍԱՄՍՈՒՆ)

Ես ծնած եմ Սամսուն: Տասնվեց տարեկանես հարս գացի Պադրա գյուղը, 15-20 հոգինոց ընտանիքի մը մեջ: Հանգիստ ու երջանիկ ապրեցա մինչև սև օրը: Ամուսինս՝ Կարապետ Չաքրյան, ծխախոտի դաշտերու տեր էր. կճամփորդեր հոս-հոն իբր ծխախոտի վաճառական: Օր մը գտան իր ձին առվակի մը եզերքը, ծառի մը կապված, մարմինը՝ չգտանք:

Կարճ ժամանակ վերջ՝ տեղահանություն՝ ըսին ու մեզի բռնի դուրս հանեցին, և սկսանք քալել. օրերով-օրերով քալեցինք առանց գիտնալու, թե ուր կտանին մեզ: Կոշիկներս մաշեցան, ոտքերս վիրա-

վորվեցան՝ լաթեր կապեցի ոտքերուս: Անոթի, ծառավ՝ ճամբան խոտեր փրցուցինք ու կերանք, մինչև որ հանդիպեցա բարձրաստիճան զինվորականի մը: Ան ուզեց մեծ աղջիկս՝ Արսինեն առնել: Ես մերժեցի: «Ազատ ես, - ըսավ մարդը, - բայց գիտցիր, որ եթե ինձի չտաք, վաղը կամ մյուս օր ուրիշը պիտի բռնաբարի: Աս մարդը խոստացավ պահել ընտանիքիս բոլոր անդամները, պայմանավ, որ աղջիկս տամ իրեն՝ իբր օրինավոր կին: Ստիպված էի ընդունիլ:

Նիսպին՝ այս էր ամուսնը, մեզի տրամադրեց տուն մը, պահակով, որ ապրինք ապահով: Այդ տանը մեջ

* Մարիցա Փափազյանը (ծնվ. 1874 թ., Սամսուն) տարիքով իմ ամենաաղաքակամատես-վկան է:

ես պահեցի մեծ թիվով երիտասարդուհիներ: Այնպես որ, զոհեցի մեկը՝ փրկելու համար երեք մյուս ավելի

փոքր զավակներս, առավել ուրիշ երեսունի չափ հայրուհիներ:

170 (170).

ՄԵՍՐՈՊ ԼԱԿՈՒԹԻ ՄԻՆԱՍՏԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ՍԱՄՍՈՒՆ)

1914 թվին, երբ Առաջին ընդհանուր պատերազմը սկսվեց, թուրքերը եկան հայ տղամարդկանց հավաքեցին, թուրքական բանակ տանելու համար, բայց հետո մեզի լուր բերող եղավ, որ նրանց բոլորին էլ ճամփին կացինով սպանել են: Դրանց մեջ էր նաև իմ հայրը:

Հետո հերթը եկավ մեզ: Եկան բոլորիս տներից հանեցին: Աղջիկ, կնիկ, երեխա, բոլորին քշեցին չուլերը: Ոնց որ սուրույի մեջին ուլիկը ջոկեն մայր այծից, էնպես էլ ինձ ջոկեցին իմ մորից: Ինձ խորեցին հողի մեջ, մարմինս թաղեցին, միայն գլուխս դուրսն էին թողել, ասելով. «Վաղն էլ սրան կսպանենք» ու գնացին սիրուն աղջիկներին սկսեցին ջոկել, տգեղների կամ սպանում էին, կամ գետն էին շարտում: Հղի կնիկների փորերը ճեղքում էին, որ իմանան միջինը տղա՞ է, թե՞ աղջիկ: Կույս աղջիկների կրծքերի պտուկներն էին կտրում, իսկ կանանց կրծքերը կտրում, գցում էին նրանց ուրը:

Ես էլ բոլորը իմ թաղված տեղիցս տեսել եմ իմ աչքերով: Մութը որ ընկավ, էլ մարդասպանները ինձ էդպես թողին գնացին: Ես սկսեցի վախիցս լաց լինել: Էդտեղով անցնող մի թուրք լսում է իմ նվաճոցը, եկավ ինձ քաշեց, դուրս հանեց ու տարավ իր տունը: Էդ թուրքը ինձ տարավ մոլլայի մոտ, ինձ պումներ ըրին: Գյուղի մեջտեղը պատկացրին, որ էկող-գնացողը տեսնի, որ մեկ հատ մուսուլման էլ ավելացավ: Ինձ նման մի ուրիշ հայ տղա էլ կար էդտեղ: Նրա տերն էլ ստիպել է, որ իր անունը ու հավատքը փոխի, նա մեծ էր՝ չի փոխեց: Թուրքերը ասին. «Գյավուր դըր՝ վուրը՛ն» (Գյավուր է՝ խփե՛ք) և հավաքված թուրքերը քարերով էնքան խփեցին, որ լղճեցին, արյունը չռավ սկսավ: Ես մնացի էլ թուրքի մոտ, իրա ոչխարներն էի պահում:

Մամաս՝ Արեգնազը, շատ սիրուն կին էր, նրան էլ մի ուրիշ թուրք էր փախցրել: Իմ տերը մի օր ինձ դրկեց, որ իմ մորս մոտ գնամ, իրան տեսնեմ: Գնացի, տեսա, երեք-չորս թուրք կնիկների, որոնք էդ թուրքի մյուս կնիկներն էին, մայրս էլ նրանց հետ մատած, տերևի տուլմա էր փաթաթում: Մայրս ինձ տեսավ, ոչինչ չասաց, ոչինչ չտվեց, միայն մի տերև քրի մեջ թաթախեց տվեց ինձ, որ ուտեմ: Ես շատ տխուր եկա իմ տիրոջ մոտ: Իմ տերը ինձ տվեց մոլլայի մոտ, որ թուրքերեն սովորեմ: Մոլլան իբր դաս էր տալիս ու ասում. «Ով մի գյավուր սպանի, նրա հոգին դրախտ կերթա»: Ես շատ վախեցնում էի, որ ինձ էլ կսպանեն, բայց ես սյուններ էի եղած, և արդեն ինձ մուսուլման էին համարում: Իմ տերը ինձ ծառայի պես էր բանեցնում: Ամեն օր ինձ ասում էր. «Գյավու՛ր, շու քոյունլարը պու՛ր, գեթի՛ր» (Գյավու՛ր, այս ոչխարները քշի՛ր, բե՛ր - թուրք.): Ինձ ամենամվաստացուցիչ գործերն էին տալիս: Ինքը մատում էր պետքի, ինձ ասում էր. «Գյավու՛ր, քար բե՛ր, ոոս մաքրի՛ր»: Մի օր էլ ես ու շացրի քարը տանել, տերս ինձ վրա ջղայնացավ, մի մեծ քար վերցրեց իմ գլխին պիտի տար, բայց հարսը իրան մեջ գցեց, և ես ազատվա, ինձ չսպանեց:

Մի օր էլ եկան մեզ հավաքեցին, տարին Պոլիս՝ Գատըզդու: Էնտեղ Արամյան դպրոցը գնացի: Երեք-չորս տարի մնացի Պոլիս: Պոլիսում հատուկ գրասենյակ կար, օգնում էին մեզ անտեր-անտիրական մնացածներին:

Հայաստան գալու ժամանակ ուրախ երգելով ու պարելով եկանք, բայց էստեղ էլ շատ նեղություններ տեսանք: Է՛, իմ գլխից շատ բան է անցել, շա՛տ... Սիրտս մղկտում է, երբ հիշում եմ էդ դեպքերը ու զարմանում, թե ո՞նց եմ ես ողջ մնացել:

171 (171).

ՄԻՍԱԿ ԼԱԿՈՒԹԻ ՏԵՐՈՒՆՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1907 Թ., ՄԱՐԶՎԱՆ)

Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ծնողքես, մայրս՝ Իսկուրի Ժամկոչյան, հայրս՝ Հակոբ Տերունյան և մենք՝ երեք եղբայրներ և երեք քույրեր: Երեք եղբայրս՝ Ստեփանն էր, նորաքաջ կրտսեր եղբայրս՝ Բենիամինը և ես՝ Միսակս: Հոփսիսմեն մեծ քույրս էր: Նա ամուսնացած էր և ուներ նորածին Անգինե անունով դուստր մը: Եպրաքսեն ինձնից մեծ էր, իսկ

Արաքսին իմ կրտսերն էր:

Հայրս՝ Հակոբ Տերունյանը, ճանաչված վաճառական էր Մարզվանի, Ամասիայի և Սեբաստիայի գավառներում: Երեք եղբայրս՝ Ստեփանը, իր պարթև հասակով և համակրելի ժպիտով ներկայանալի երիտասարդ մըն էր: Ան աշակերտած էր Մարզվանի Ամատուլիա կուլեջը: Քեռայրս նույնպես ազնվական

* 1977 թ. ակամատես վերապրողի գրած սույն վկայությունը 2006 թ. Կահիրեում (Եգիպտոս) ինձ է հանձնել նրա դուստրը՝ Արաքսի Տերունյան-Խաչերյանը:

մի անձ էր:

Իրիկուն մը խումբ մը ժանդարմներ մեր դուռը գորավոր բախեցին: Հորս, քեռայրիս և Ստեփան եղբորս քաշկոտելով տարին, և՛ այլևս չտեսանք:

Մայրս, քույրերս, եղբայրներս և ես քիչ ժամանակ ետք տարագրվեցինք Մարզավանից մնացյալ հայ ազգաբնակչության հետ միասին, որոնք մեծ մասամբ կիներ և երեխաներ էին: Նրանց այրերը մեր այրերուն մեծ արդեն անհետացած էին և միևնույն դառը ճակատագրին արժանացած:

Վերջին հուսահատ մայվածք մը նետեցինք մեր Մարզավանի երեք հարկանի տանը, երեսմիս խաչակնքեցինք և սկսեցինք մեր գողգոթան: Միշտ կհիշեմ մորս վերջին պատկերը, երբ մենք ծարավ էինք բոլորս «ջու՛ր-ջու՛ր» էինք մայում, խեղճ մայրս դեպի հորը ուղղվեցավ մեզի համար ջուր բերելու: Անգութ ժանդարմը կացինով մեր մոր գլխուն զարկեց, և մեր իսկուհի մայրիկը տեղն ու տեղը ինկավ՝ շրջապատված իր արյունից գոյացած ծովով: Ամենքս մեկ կուլայինք, կճչայինք, կկանչեինք, քանի որ չէինք գիտեր ի՞նչ ընել: Ամենքս հուզումի և վախի մեջ էինք՝ անպահով և հուսահատ:

Քույրս՝ Հռիփսիմեն, իր ուժերը հավաքելով, մեզ իր շուրջ համախմբեց: Գլխիկոր կլսեինք ժանդարմներուն տեսակ-տեսակ հայհոյանքները, ամմայր, ամհայր, ամապահով, անոթի, ծարավ, խեղճության մեջ, հալածանքի տակ սկսանք հետևիլ անոնց հրամաններուն: Իյնալով-եյալով շարունակեցինք մեր ճամփան: Հրաշքով կոհեմագրավեինք սպառնալիքները, սպանոն ու կողոպտուղը: Դեր Ջոր՝ դեպի միլիոններու այդ գերեզմանոցը կքաղեցնեին մեզի:

Ժամփին մեր կրտսեր եղբայրը՝ Բենիամինը կկորսնցնենք. ան կանհետանա առհավետ: Աջ-ձախ կվազենք, սակայն՝ անօգուտ: Մեկ ուրիշը փոքր քրոջս՝ Արաքսիին կգրկե, կփախցնե: Ետենն կվազենք, կպոռանք, կճչանք, սակայն ոչ ոք մեզ կլսե: Առավոտ մը քույրս՝ Հռիփսիմեն, իր փոքրիկ Անգիենն մեռած կգտնա: Տարագրությունը, անտուճությունը, տառապանքը, վախը և դողը մեզ կուղեկցեին Մարզավանեն Հոմս (Սուրիա) ճամփուն, որը հետիոտն անցանք ամիսներ շարունակ:

Վրա հասավ զինադադարը և մենք իրավունք ստացանք վերադառնալ մեր Մարզավանը՝ հուսալով մեր ունեցածին տերը պիտի ըլլանք: Սակայն հուսահատությունը պատեց, երբ եկանք և համոզվեցինք, որ ոչ մեկ խոստում իրական չէր:

Խեղճ քույրս ստիպված ինձ որբանոց հանձնեց, որտեղ ուսում ստացա և ապահով կյանք ունեցա՝ սնունդ, հագուստ, խմամբ: Ինձ տարեկից տղաքը ևս նույն հասարակ անցյալը և ներկան ունեին: Մեր վրա կհսկեին տարագիր, բայց մվիրյալ ուսուցիչներ, ինչպես նաև՝ ի պաշտոնե մայրիկներ և հայրիկներ:

Քույրերս՝ Հռիփսիմեն և Եպրաքսեն մի խումբ գաղթականներու հետ կմեկնին Մարսիլիա (Ֆրանսիա): Անոնք ժամանակ մը կմնան կարամտիմայի

մեջ: Այդ ժամանակ մի քանի գաղթական հայ կանայք Հռիփսիմենի կծանոթացնեն Ջորավար Անդրանիկի զինվորներեն մեկուն՝ շատ քաջ և հայրենասեր Արսեն Քեշիշյանին հետ, և ան կամուսնանա: Ես նրան և քրոջս՝ Հռիփսիմենի հանդիպեցի Փարիզում՝ 1929 թ., ԱՄՆ մեկնելու ճամփին: Մյուս քույրս՝ Եպրաքսեն մեռավ քիչ ժամանակ ետքը:

Մեզ որբանոցով փոխադրեցին Հունաստանի Հոռոփոս վայրը: Ես արդեն մեծ տղա էի: Ժաշարանի մեջ պատասխանատու պաշտոն ունեի և հասա նրան, որ սեղանին դրվեց որբերուն կշտանալու չափ հաց:

1923-ին ապրանքատար մավերով խումբ առ խումբ մեզ տեղափոխեցին Եգիպտոս և տեղավորեցին Օուբրա թաղամասը՝ աղջկանց և տղոց հատուկ տուններու մեջ:

1929-ին հրավեր կստանամ կրթաթոշակով ուսումնա շարունակելու Միացյալ Նահանգներու Նյու Յորքի Լոնգ Այլենդի Գյուդատնտեսական ինստիտուտի մեջ: Կմեկնիմ մեծ-մեծակ: Կհիշեմ շրջանավարտությանս օրը, երբ բոլոր շրջանավարտները ընտանիք և ազգականներ ունեին իրենց շուրջը, իսկ ես հարազատ չունեի: Կուղղորփմ սեմյակս և ամբողջ գիշերը կուլամ:

1933-ին վերադարձա Եգիպտոս այն հույսով, որ հայրենիք պիտի մեկնիմ և գյուդատնտեսի մասնագիտությամբ հայրենիքիս օգտակար պիտի ըլլամ: Սակայն թույլություն իսկ չստացա՝ մնացի Եգիպտոսում, սկսա աշխատիլ որպես պաշտոնյա, ավելի ուշ՝ անձնական գործով:

1947-ին Հռիփսիմեն և քեռայրս՝ Արսենը, Ֆրանսայեն կներգաղթեն Հայաստան՝ Երևանի Ծառույան շրջանը:

1947-ին ամուսնացա Արմինե Չորբաճյանին հետ, որուն ընտանիքը Կիլիկիոյ Մարաշ քաղաքեն տարագրված էր Եգիպտոս 1923-ին: Մենք բնակվում էինք Կահիրեի Հեղիոպոլիսի արվարձանը՝ իր ընտանիքի հետ: Բոլոր ընտանիքը հեկհե կաշխատե՝ ամեն մեկը իրեն լավագույնը տալով իր մարզին մեջ, որպեսզի ծայրը ծայրին հասցնեն: Արմինեն և իր կրտսեր քույրը առաջնակարգ ու փմտրված դերձակուհիներ էին: Միատեղ կաշխատեին: 1949-ին Արմինեի աջակցությամբ Հեղիոպոլիսի մեջ իմ անձնական խանութ բացի: Ուրախ էի, որ վերջապես ես ալ ընտանիք և մնայուն աշխատավայր ունեցա: Ջոքանչ մայրս՝ Օվսաննա Չորբաճյանը, իմ ալ մայրս էր, ոչ միայն իմ, այլ՝ ամբողջ իմ հասակակից, ինձ ծանոթ հեղիոպոլիսաբնակ հայ որբերուն ու որբուհիներուն: Ունիմ երկու քենիներ՝ Արփինե և Արաքսի, որոնք իմ քույրերս կնկատեմ: Նաև երկու աներձագեր՝ Անդրանիկ և Զավեն, որոնք եղբայրներս կնկատեմ: Անոնք բոլորը տարագրության դառնությունները ճաշակած են երկու անգամ. մեկը՝ 1915-ին, մյուսը՝ զինադադարեն ետք Կիլիկիո պարպումին: Իրենց հայրը՝ աներս, Տիգրան Չորբաճյանը, ընտանիքը երեքի կբաժանե՝ աղոթելով, որ գոնե խումբերեն մեկը ողջ մնա: Անոնք

ամեն տեսակ դժվարություններու կհանդիպին՝ գողություն, հալածանք, խեղճություն, սակայն Աստված հրաշքով ողջ կպահեն երեք խմբերն ալ, և անոնք կմիանան 1923-ին Հելիոպոլիսի մեջ: Տարագրության մեջ մահացած էր փոքրիկ քույրիկ մը Անահիտ անուցով Պաղեստինի մեջ, որուն միշտ կհիշեմ:

Երբ Արմինեն և ես ամուսնացանք, աներս արդեն մահացած էր 1942-ին ուղեղի կաթվածից: Մինչև հիվանդությունը մա ձայնասփյուռին քովը մտած կհետևեր հայաստանյան լուրերուն՝ Կարմիր քանակի հայկական դիվիզիայի առաջընթացին, Ստալինգրադի մոտ: Ան միշտ աղոթել է անոնց հաղթանակի համար և իր դուստրերուն կքաջալերեր, որ իրենց աշխատանքին հետ զուգընթաց կովող զինվորներուն բուրդե հյուսվածքեղեն պատրաստեն: Թեև չեմ հանդիպած աներհորս՝ մահտեսի Տիգրան Չորբաճյանին, սակայն կզգամ, թե որքան ողջամիտ ու հայրենասեր անձ մըն էր ինքը: Վկա հայրենասիրության այն անունները, որ տրված է իր զավակներուն:

Ամուսնանալով Արմինեի հետ՝ ձևով մը միախառնություն ստացա. թեև կիլիկիան չառիմք, զոնե կիլիկեցի աղջիկ մը առի: Օր մը հույսով եմ, որ մյուսն ալ կըլլա: Ծնորհակալ եմ, Տեր իմ, այս բոլորի համար:

Երբ նորածին մը ծնավ: Մեզի հարցուցինք զոքանք մայրիկին, թե կրնայինք զինք Արաքսի կոչել, ի հիշատակ տարագրության ընթացքին կորսված քրոջ: Քենիներին մեկն արդեն Արաքսի կկոչվեր: Ան՝ «Անշուշտ» ըսավ. «Ընտանիքում երկու Արաքսի կունենանք՝ Մեծ Արաքսի, Պզտիկ Արաքսի, ինչպես՝ Մեծ Մասիս և Փոքր Մասիս: Վերջապես, Արաքս գետը կհոսի Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանով. Արաքսի մը՝ Չորբաճյան ընտանիքի համար, Արաքսի մը՝ Տերունյան ընտանիքի համար»:

Երբ մեր փոքրիկը կծարավմար գիշերվա կեսին, անմիջապես կցատկեի անկողինեն և կմատուցեի հավիտենական խմիչքը: Մորս տեսքը՝ զարմված, երբ հորեն ջուր կքաշեր մեզի համար, զիս կհետապնդե. միշտ աչքերուս առջևն է: Կուզեմ ամբողջ մարդկության ծարավը հագեցնել:

Երբ մեր Արաքսին շրջանավարտ եղավ Կահիրեի Ամերիկյան համալսարանեն՝ ստանալով Մագիստրոս գիտության կոչում 1979-ին, առանց ուզելու

ինքզինքս գտա բեմ տանող սամուղքների ստորոտին: Համբուրեցի իր ճակատը հազար հինգ հարյուր հանդիսատեսներուն առջև. կերևի՝ ուզեցի իրեն տալ ինչ ես չունեցա իմ շրջանավարտությանս օրը:

1969-ին Արմինեի հետ այցելեցինք մեր Հայրենիքը և միացանք քրոջս՝ Հոփսիսիմեն Երևանի մեջ: Քրոջս չէի տեսած քառասուն տարի, և առաջին անգամն էր, որ Արմինեն և Հոփսիսիմեն իրարու կհանդիպեին: Անոնք առաջին իսկ վայրկյանեն իրարու համակրեցան: Հոփսիսիմեն ամուսինն արդեն մահացած էր: Քույրս շրջապատված էր իր հարևաններով. բոլորը զինք մոր մեծ կսիրեին՝ «Հոփսիսիմե մայրիկ» կըսեին:

1974-ին Հոփսիսիմեն Կահիրե եկավ և մնաց մինչև 1975 թ.: Աներձագս՝ Անդրանիկը, կմահանա բնական մահով անկողինին մեջ իր 60-րդ տարեդարձին օրը, երբ քույրս Կահիրե կգտնվեր: Իրեն առաջարկեցինք ընդմիշտ մնալ մեզ հետ՝ մա մերժեց. «Ո՛չ, կուզեմ հոն մեռնիլ և թաղվիլ հայրենի հողին մեջ», - ըսավ:

1975-ին մեր դուստրը՝ Արաքսի, երիտասարդական խմբով այցի գնաց Հայաստան՝ իր հորաքրոջը: Այն կազմակերպել էին Երևանի Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն և Կահիրեի Հայ գեղարվեստասիրաց միությունը: Քույրս շատ կուրախանա և կհպարտանա իր եղբոր խելացի դատեր այցելությանը, և զայն «Անգինե» կկոչե՝ ի հիշատակ իր դստերը:

1977-ին Հոփսիսիմեն յոթանասունյոթ տարեկանին վախճանվեց Երևանի Ժառանգական թաղամասին մեջ՝ շրջապատված իր երեսուն տարվա դրացիներով: Ան երկնքում կմիանա իր ծնողքին՝ Իսկուհիին և Հակոբին, եղբայրներուն՝ Ստեփանին և Բենիամինին, քույրերուն՝ Եպրաքսեին և Արաքսիին, իր սիրելի ամուսնուն և հոգեհատոր դստերը՝ Անգինեին, որոնք բաժնվեցան այս երկրային կյանքեն ոչ հասուն տարիքներուն, այլ՝ իբրև մահատակներ: Ցեղասպանության մնացյալ զոհերու մեծ Տերունյան ընտանիքի անդամներու ութին կյանքերը կտրված էին 20-րդ դարու առաջին ցեղասպանության ժամանակ: Իբր հետևանք 1915-1923 տարիներու ընթացքին, Մարգվանի Հակոբ Տերունյան ընտանիքի մահատակները ութը եղան: Խումկ և աղոթք բոլորի հիշատակին...

172 (172).

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՆՎԵԼԻ ՄԵՍՐՈՊԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1900 Թ., ՅՈԶՂԱՏ)

Յոգդատ քաղաքը գտնվում է Փոքր Ասիո կենտրոնական տարածքում՝ կազմելով Ամկարա, Կեսարիա, Յոգդատ եռանկյունը: Այդ վայրերում հիթիթական մշակույթի քեկորներ կարելի է հայտնաբերել,

որոնք թուրքերը «հիմնիվիզական» կկոչեին: Յոգդատը հիմնվել է 1750-ական թվերին՝ Չափան Օղլուի ավատապետական ընտանիքի կողմից: Չափան Օղլին ունեցել է մշանավոր մի հայ հուպիտ՝ Դելի (խենթ

* 1970 թ. շարադրված այս ստվար հուշագրության ձեռագիրը 2002 թ. ինձ է տրամադրել ականատես վերապրող Մեսրոպ Մեսրոպյանի այրին՝ տիկին Անահիտ Մեսրոպյանը: Այն մերկայացնում էմ ամփոփ ձևով:

- թուրք.) Կարապետ անունով, որի խորիմաստ սրա-
խոսությունները մինչև օրս մեզ են հասել: Չափան
Օղլին առաջին շենքը կառուցել կտա՝ Կեսարիո և
Անկարայի ճամփաներին մոտ, հսկա մի բերդ, և այն
քարեզարդելու համար կհրավիրե արհեստավոր հա-
յեր, որոնցից էր Նաքքաշ (նախշքար, ծաղկարար -
թուրք.) Սիմոնը, որի արվեստի գործերը մինչև օրս
կմնան բերդի սենյակների պատերին: Այն գնված
էր Օհան Չորբաջին (Օհան ամիրա Արսլանյան) և
կազմում էր հայկական թաղամասերի կորիզը:

Նաքքաշ Սիմոնի որդին Հաջի Արսլանը, մեծ
գեղաստանի տեր էր: Նա նպաստած է քաղաքի
շրջակայքի 48 հայաբնակ գյուղերը հիմնադրելուն: 1908
թ. Յոզղատի առաջնորդ խորեն վարդապետ Դիմաքս-
յանը կառուցել է տալիս հայկական ինժեներական դպրոցը,
կար նաև քառամյա խորենյան վարժարանը, Օրիոր-
դաց հիմնական վարժարանը, ինչպես նաև օտար լեզու-
ներ ուսուցանող բողոքականների վարժարանը:

1915 թ. հունիսի 15-ի առավոտյան մի ոստիկա-
նի գլխավորությամբ ժանդարմական տասնյակներ
սկսան ման գալ հայկական թաղամասերու փողոց-
ներում և շուկայում: Ժամը 10-ից հայտնի հայերին
ոստիկանատուն հրավիրեցին, ժամը 11-ին բոլոր
փողոցների խաչմերուկները բռնվեցին, թաղերի
և շուկայի կապը կտրվեց: Ով որ շուկա էր գնացել,
բռնուեցին և բանտարկեցին՝ նախապես կազմված
հանձնախմբերի կողմից: Հայերի արհեստանոցներն
ու խանութները փակվեցին ու կնքվեցին: Ժանդարմ-
ները առաջնորդարան խուժեցին, ձերբակալեցին
Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյանին և չորս անդամ-
ների՝ Հրանտ Բոչարյանին, երաժշտին, ուսուցիչ
Թադեոս Տերտերյանին և ժամկոչին:

Հայրս՝ գրավաճառ Մանվել Մեսրոպյանը, այդ
պահին խանութը իմնի ձգած, տուն գացած էր, իսկ
ես ընդամենը 15 տարեկան էի: Ես տեսա, որ իմ
չափ տղաներին ևս բռնում են՝ խանութը բաց թողե-
ցի ու փախա: Այդ օրը մինչև իրիկուն 650 հոգի բռնե-
ցին: Հաջորդ օրը այդ բոլորին ձեռքերը կապկալած՝
բռնեցին Թաշփունար: Այնտեղից դրկում են Սեբաս-
տիա՝ Բանլը դերե (Արյան ձոր - թուրք.), որտեղ 50-
ական հոգու բանտից հանելով, կապված ձեռքերով
կկացնահարեն: Բանտի պատերին արյունով գրված
արձանագրությունները մնացած էին մինչև զինադա-
դարը: Սա Յոզղատի առաջին հուղարկումն էր: Երկ-
րորդ հուղարկումը տեղի ունեցավ 15 օր վերջ՝ օգոս-
տոսի սկիզբը: Նախորդի պես, ոստիկանների գլխա-
վորությամբ զինյալ ժանդարմների տասնյակներ
մատնանշում էին տները, սկսում խուզարկել և քարշ
տալ բանտ: 500 տղամարդ բանտ նետվեց Բյոհնե
գյուղաքաղաքի մեջ. նրանցից 300-ը յոզղատցի-
ներ էին: Նրանք, իբր բանվորական ջոկատ, աքսոր
կքշվին դեպի Դեր Զոր: Դեր Զոր քեցին նաև Չորում
քաղաքի և Ալաջա գյուղաքաղաքի հայ բնակչությունը:
Յոզղատի ինչիլլի հայությունը տեղահանվեց,
հետո՝ Բյոհնեյի 500 հոգին: Երկու մեծ կարավաննե-

րով հետիոտն ճամփա ընկան: Առաջին կարավա-
նը բաժան-բաժան եղավ: Մի մասը հասավ հարավ,
բայց երկրորդ քարավանի կեսը կոտորվեց Յոզղում
Հիսարի հովտում: Մյուս մասն էլ նահատակվեց Հե-
ժան Դերեսիում, իսկ մնացածը՝ Կեսարիո մոտ Թե-
փեխան և Էրջիլեթ գյուղերի մոտերքը:

Յոզղատի 25 հայ գյուղերի բնաջնջումը կազմա-
կերպել էր հայաստան գայմազամ Ալի Քեմալը: Իսկ
մուսնետիկը կանչում էր, թե՝ «24 ժամվա մեջ մահմե-
դականացող ընտանիքները գերծ կմնան տեղահա-
նություններ»:

Մինչև 1915 թ. օգոստոս 15, մոտավորապես
10.000 հայ կհամախմբեն, քաղաքն 10 ժամ հեռավո-
րությամբ Բելլեր կոչված հայաբնակ գյուղին Յարա-
լի ձոր կոչված տեղը: Գայմազամ Ալի Քեմալը արդեն
մութասարիֆ դարձած էր և հրամայած «Բաշը՝ բեշ-
լիք, մալը՝ եադմա, էրմե՛նի» (Հայի գլուխը՝ պետութ-
յանը, ունեցվաքը՝ թալանի - թուրք.):

Գերմանիո թելադրությամբ հայտարարված ջիհա-
դը թիրախ բռնած էր հպատակ հայ ժողովուրդը: Բրիտ-
տոնյա աշխարհի դեմ կոտակված ատելությանը՝ հա-
յը զոհաբերել էր պետք: Քանի որ զյավուր են, ուրեմն
զոհաբերել էր պետք, և դրախտի դուռը իրենց ձեռ-
քով բացած կլինեին: Մոհամեդի խոստացած դրախ-
տին արժանանալու երաժույթամբ հարբած՝ թուրքերը
խոնկել էին բանտի առաջ՝ հրապարակում, կացին,
տապար, ուրազ, դաշյուն, մահակ, խուզի մկրատ և այլ
մահացու գործիքներով զինված: Բանտարկյալ հայե-
րեն հինգական հոգի բանտից դուրս էին բերում, ծաղր
ու ծանակով, նախատիքով, զանակոծության տարա-
փի տակ ձեռքերն իրար կապված ճամփա կհանեին:
Մեր հայկական եկեղեցիին առաջը 70-ամյա ծերունի
մը՝ Փափազյան Համբարձում, գլխին հասցված հար-
վածից մահամերձ կընկնի գետին: Մեկը՝ ոտքից, մեկը՝
ձեռքից քաշելով, քարերին քսելով, քարշ կտան: Մերու-
նին հոգեվարքի մեջ բերանը բաց ու խուփ կ'ընե: Թուրք
խուժանը կքրքջա պոռապով. «Գյավուրը բերանը բա-
ցավ՝ քաքնեցե՛ք մեջը»:

Ո՛վ դուն՝ չարիքի քրմապետ կայսր Վիլհելմ և
դուն՝ դեսպան Վանկենհայմ և դուք շահախնդիր
Եվրոպայի քրիստոնյա, անխիղճ և անմարդկային
դիվանագետներ, հին և նոր կեղծավոր բարեկամներ՝
Դիզրայելի, Քլոդըն, Քլեմանսո, Պուանքարե և ու-
րիշներ, անե՛ծք ձեզիպաններուն:

Սպանդանոց տարվող մատաղացուներու այս կա-
րավանը՝ հազիվ քաղաքեն դուրս ելած, այդ թուրքերը
մի պատճառ գտնելով, առանձնացնում և տանջամահ
էին անում: Յոզղատից մինչև Թեքքե գյուղ՝ արևմա-
մուտին 549 հոգի ոչ ևս էին: Յոզղատի մահապարտ
այդ մարդոց մեջ Չաթցի երիտասարդ մը՝ Ռուբեն
Թորոպյան, իր քովի դանակով թևին կապը կկտրե և
կազատե 20 հայ երիտասարդների: Իսկ ինքը Ակդա-
դում կմիանա Սամվել Ինճեյանի՝ խմբին՝ հերոսաբար
՝ Տե՛ւ-Չաթ գյուղի Սամվել Ինճեյանը՝ սույն գրքի «Պատմական
գրույց-վկայությունը» բաժնում [վկ. 350]:

պայքարելով թուրքական բռնակալության դեմ:

Չտեղահանվածները չգիտեին, թե տեղահանվածները ի՞նչ վիճակի ենթարկված են: Քաղաքի ամբողջ հայությունը ըստ հրամանի պիտի տեղահանվեր, պիտի մնային բացառապես զինվորական բժիշկ, դոկտոր Մկրտիչ Քեչեղանի ընտանիքը, քաղաքապետարանի աշտարակային մեծ ժամացույցի վարպետ Ղազարոս Յոսմանյանը, խաչմերուկների գիշերային լույսերը վառող Պաղչեղանի ընտանիքը, դեղագործ Դանիելը, 15 հոգի ալ երկաթագործ վարպետներ՝ բոլորն էլ իսլամանալու պայմանով: Տեղահանվողներն իրենց արժեքավոր գոհարեղենը, ավելորդ դրամները պահ էին թողնում այդ մնացողներուն: Դուգքայա, Դեմիրճիլիք, Չուքուր-Մահալե, Կարա Չամուր, Ահմեդ Քեհիա հայաբնակ թաղերն ամբողջությամբ դատարկված էին, կմնային՝ Բազարերի և Ստամբուլու Օղլու թաղամասերի փողոցները:

1915 թ. օգոստոսի 15-ին Յոզղատի քաղաքապետի տեղակալ, գայմագամ Ալի Քեմալը և Յոզղատի թուրքերը կաշխատեին վայրագության մեջ գերազանցել միմյանց՝ կառավարությունը ժողովրդեն, ժողովուրդը կառավարությունեն քաջալերված: Մեր մահվան դատապարտված ժողովրդին վրա անում էին այն ամեն անմարդկային արարքները, ինչ որ թուրքական ոճրածին միտքը հղանում էր՝ չարչարելու, սպանելու, կողոպտելու, բնաջնջելու համար երկրի մախաբնիկ, աշխատասեր և հառաջդիմասեր հայ ժողովուրդը, որի քաղաքակրթությանը մատուցած ծառայությունները գնահատանքի արժանացած էին քաղաքակիրթ մարդկության կողմից: Գերմանիայի դաշնակցային մասնակցությունը պատերազմում ամենահարմար առիթն էր ի գործ դնելու ցեղային և կրոնական ատելության մոլուցքը, զոր Գերմանիան կհրամայեր ի շահ իր ծավալապաշտության, ընդդեմ հպատակ հայ ժողովուրդին: Գերմանիան մեզ զոհ մատնանշեց իթթիհատին՝ Թուրքիան իրեն դաշնակից ունենալու համար:

Տեղահանվածները մախ հասնում են էլեքճիլեր, որտեղ տեղավորված խուզարկող հաճճախումբը մամրակրկիտ փնտրտուքի կենթարկել տեղահանվածների անձերը, հագուստները, իրերը, մինչև իսկ ուտեստեղենները, գրավում էին ոսկի և արծաթ դրամները, գոհարեղենները: Խուզարկության երկրորդ վայրը Քելլերի մոտ էր: Այստեղ ևս ընչազրկվելուց հետո ամառային կիզիչ արևից պաշտպանվելու համար ճերմակ սավան քաշած սալյաշարանները քշվում էին Յարաշի ձորը: Արդեն առաջինները հասած էին սույն մահվան ձորը, իսկ վերջամասը դեռևս 4-5 օր առաջ բնաջնջված Քելլերի պահակաճոցի առջևն էր, մոտավորապես 4-5 կմ2 երկարությամբ: Կարավանի ընթացքին խճուղային ուղիղ ճանապարհեն շեղումը արդեն ծայրահեղ վիատության և սարսափի մատնած էին վայրկյանի լռությունը ըմբռնել չկարողացող մեր մաքրահոգի մտահղացումները: Այսքան սարսափազ-

դու պայմաններու տակ, միամիտ հայ ժողովուրդը դեռևս չէր հավատար, թե զանգվածային կոտորածի պիտի ենթարկվի: Կատարվածը՝ թուրքավարի թալանի պաշտոնական տեսակը կկարծեին, և ապրելու միջոց ունենալու համար կրցողները կաշխատեին իրենց ոսկիները կլլել:

1915 օգոստոսի 15-ին՝ Աստվածածնի տոմի օրվան առավոտ, քաղաքի իթթիհատականների գործուն անդամներից, հայտնի իրավաբան Հոջա Ջադե Համդի, Թեֆիք Ջադե Ահմեդ, Բաքըրճը Մահմուդ, քաղաքապետ Նազիֆ աղա Ջադե Ահմեդ, Էվգաֆի տնօրեն և իթթիհատական ակումբի մախագաֆ Ֆելեագ Ալիի զխավորությամբ կհասնին Յարաշի ձորը՝ կազմակերպելու համար ջարդը: Ջաթթենների հին սերնդի հարյուրապետ Ղանարա (գամփո - թուրք.) Շյուքրի կոչվածը, որին հիշատակել է մահ Գրիգորիս ծայրագույն վարդապետ Պալաքյանը¹, անմիջապես կարավանի միջից Օհան դայինց 20-ամյա երիտասարդ Լյուվիկ Թորոսյանին կապել է տալիս, և, մորը աղերսանքների տակ, իբր խոյ, մատաղ կմորթեն ձիավոր այցելուների ոտքերի առաջ: Սա կոտորածն սկսելու ազդանշանն էր: Քիչ հետո Քելլեր է հասնում մահ իշխանության պաշտոնական ներկայացուցիչ, Յոզղատի փոխմութասարիֆ, գայմագամ Ալի Քեմալը, որը պահակաճոցի շենքի առաջ, ճիշտ Յարաշի ձորին մեջ, իթթիհատի պատգամաբերին ըրածին պես, մարդագոհություն է պահանջում: Ան կառքից վար չիջնար, մինչև որ իր ոտքերի առաջ տղա և աղջիկ 4-5 տարեկան երկու հրեշտականման մանկիկներ չգոհարեղեն:

Այս սպանդագործության հաճույքը շատերին վալելը պատճառել տալու մպատակով՝ Չորում, Կայսերի, Բողազլյան, Ավանըզ մինչև Հայմանայի, քրդերին հեռագրով մախապես իմաց տրված էր: Ամեն տեսակի տականքներ՝ ավարառու, մանկագող, կնագող, արյունախում մարդ մորթողներ, բանտերեն արձակված դահիճներ, լեցուցեր էին Յարաշի ձորի մատույցները:

Դժբախտ Լուվիկի և զույգ մը հրեշտականման մանուկներու հոգեվարքի խլրտոցը և արյան հոտը առնող խաժամուժը կլեցվին Յարաշ՝ կացինը ուսած, դաշույնը մերկացրած, հայ սպանելով դրախտի դուռը բանալու, խալիֆայական պատվիրանին համապատասխան հոգեպես և նյութապես բավարարվելու և ազգային պարտքը կատարելու համար:

Աստուծո՛ւն և բարեկամն լքվածությունը՝ անպաշտպան բաց դաշտին պատճառած վիատությունը, համատարած մահվան սարսափը, հողմավար ահավոր բոցի մը պես կալիքավորվեին դաշտով մեկ տարածված 10.000 հոգի անմեղ հայ մատաղացուներու գլուխներում վրա: Հազարներ, ի սեր ազգության, մահատակվեցան, հազարներ, ապրելու տենչով բոցավառ, լացակումած ելք էին փնտրում, կարծես աստվածաշնչական վերջին դատաստանի օրը իրա-

¹ Պալաքյան Գրիգորիս ծայրագույն վարդապետ, Հայ Գողգոթան. Դրվագներ հայ մարտիրոսագրության (1914-1920), Երևան, 1991:

կանոնային վերածված էր՝ ասպարեզ ընտրելով Յարաշի ձորը: Այս ձորը ամիս մը առաջ արդեն մահատակավայր դարձած էր մախօրոջ գաղտնի արձանագրված 800 քելլերի երիտասարդ տղամարդկանց համար՝ պահակաճակի պետ յոզդատի Օմար օմբաշիի և Քայայից մարդամասագործ Հասամ մականունով հրեշի ղեկավարությամբ: Ամեն մարդ իր դիմացը կտեսներ իր սպառազեն հոգեառը՝ բազմազան մահացու գործիքներով սպառնագին: Հանդիպակաց ձորի մեջ Քելլեր գյուղի ջարդված 6.000 մեռելներու քայքայման ճնշող հոտը դատաստանի օրը կվերածեին դժոխայինի:

Նախապես կսկսին հարուստ, հայտնի ընտանիքներուն հաշիվը մաքրել. հիսունական հոգի միայն վարտիք-շապիկով, հարվածներու տակ զոհարան կըջեն և վայրագ անխղճությամբ կկացնահարեն, կդաշյունահարեն, ընկնողները կզլորին ցած:

Մանուկների սարսափահար ճիչերը, զավակները հափշտակված մայրերի կողկողագին լաց ու կոծը, մայրերեն հեռացվող զավակների աղիողորմ բաժանումը, կիսամեռների հոգեվարքային տնքոցները, իրար միախառնված, մի սարսուռացուցիչ եղերեղություն կվերածվեին, որը, միանալով մահատակվելու հերթի սպասողներու հուզումնալի անեծք-աղաղակների հետ, շանթահար մղումով երկինք կառաքվեին. «Աստված, հոտոտե մեր ամեն աշունքը և վրեժխնդիր եղի՛ր. մեր օրերուն արժանացուր չարիքի դաշնակիցներ՝ թուրքն ու գերմանը»:

Երեք ժամ ծեր, այր, թե կին, տղա-աղջիկ, մանուկ-մանկիկ կմորթվեն անդադար: Դադստանցի տարիքոտ հին գաղթական մը, Աքբուջախ գյուղին տանտերը՝ Ծահ Իսմայիլ, որ իրենց վերաբնակեցման ժամանակ Աղամյան մեծահարուստ հայուն բազմատեսակ օգնությունը վայելած, և ինքն ալ ունեոր վիճակի հասած էր, կխղճահարի և կբողոքե արյունախում գայմագամին, որը խրախճանքի մատած էր վերոհիշյալ մարդուկներուն հետ, կըսե. - Բե՛յ, այս աստիճան ոճրագործություն մեր կրոնագիրքին մեջ ու՛րտեղ գրված է. դուն խիղճ չունի՛ս:

Գայմագամը կպատասխանե. - Ըսե՛ իմձի, խիղճ ըսածդ ու՛ր կգտնվի, որ կտրեմ մետեմ: Սա մեզ համար տոնախմբություն է, կուզեք որ ստրուկներ ունենա՞ք, լա՛վ, թող այդպես լինի, այս վայրկյանես սկսյալ գեղուհիները տարեք հարեմները, մնացածները՝ քնաջնջել: - Եվ ինքն ալ անձամբ կմասնակցի ջարդին:

1915 թ. Յոզդատի հայոց համակործան տեղահանությունեն վերջ Քելլերի պահակաճակի ամենավայրագ ժանդարմներեն հրեշ մը հինգ տարեկան հրեշտակային աղջիկ մը ոճրամիտ դիտավորությամբ մեկդի կդնե, գիշերը որպես լրացում իր ցերեկվա ոճրագործություններուն երեխային սեռայնորեն գազանաբար կպատուտե, որը կմեռնի կես ժամ չանցած: Ան սատկած հավի ճուտի մը պես, ոտքեն բռնելով, գյուղին աղբանոցը կմետե: Պատմողը ին-

քը՝ դերակատարն էր:

Աքսորականների մեջից երիտասարդ հղի կին մը երկունքի ցավերի մեջ չէր կարողանում առաջ շարժիլ: Ժանդարմներից Դեղի Դուրախը մոտեցավ կնոջը, պառկացրեց գետնին, գլխի տակ տափակ մի քար դրեց: Տեսնողներս կկարծեինք, թե հանգստացնելու համար է: Սակայն մա մի սալաքար ևս առավ և ծննդկանի գլխուն իջեցնելուն պես՝ մեռնողի արգանդեն վայրկենաբար սաղմը դուրս ժայթքեցավ, որը արևին տակ՝ մինչև մութը ընկներ, խլրտում էր:

Ամենատանջալի մահերեն մեկն ալ վիճակված էր Տեր Հակոբին: Նրան, որպես գյավուր քեշիշ, մախ՝ մորուքը կրակի տվին, վերջը՝ կմերեք, որ չեմ կարող բառերով արտահայտել...

Արդեն Յարաշի ձորի այս սպանդից հինգ օր առաջ Տեր Հակոբին կտանին Ինջիրլի տեղահանված հայ գյուղը՝ հայ կոտորվածներուն մեռելադաշտը ցուցնելով սարսափեցնելու համար, թե՛ իրենք ալ քանի մը օր վերջը պիտի ենթարկվին մույն վիճակին: Եվ կստիպեն Տեր Հակոբին այդ մեռելները օրհնել, և՛ ողջ ետ վերադարձնել: Սակայն Տեր Հակոբին հոգեկան աշխարհը արդեն փլված էր: Ան լուռ ու մտախոհ էր և գիտեր իր և իր հոտին գլխուն գալիքը: Ինչպես որ եղավ:

Գիտցի՛ր, ո՛վ հայ ժողովուրդ, մահվան այս ձորին մեջ, ուր 10 հազար հայեր գետին փովեցան, թուրք ժանդարմները միայն երկու կապար գործածեցին, մեկը՝ Սամասարյան դպրոցի ուսուցիչ Ավետիս Գույումջանին, որը փորձած էր փախիլ, բայց զնդակահարեցին, իսկ մյուսը՝ ֆեսի կաղապարիչ Դիոնն էր, խանյան ազգամուտով, որը, իրենց հսկող չերքեզի մի անուշադիր պահից օգտվելով, նրա մեջքի դաշյունը պատյանից հանել էր, որ սպանի նրան, բայց զնդակահարվեց: Թուրք մըն ալ կսպանեն չերքեզները: Թուրքը, տապալը վերցուցած, կհալածե 13-ամյա տղա մը՝ Խորեն Արսլանյանը, որը փորձած էր փախչել, որ չմորթվի, բայց թուրքը կհասնի ետևեն, կուզե խոշտանգե անոր՝ թե քանի հատ ոսկի կլլած է: Այդ միջոցին չերքեզ ձիավորներու խումբ մը վրա կհասնի: Մեծավորը Խորենին կհարցնե, թե որուն տղան ես, սա կպատասխանե, թե՛ հայրը ժամանակին Ուզունլուի գայմագամը եղած էր և Մանվել էֆենդի կկոչվեր, որը գաղթական չերքեզներու վերաբնակեցման ժամանակ բարեացակամորեն ծառայություններ ըրած էր: Չերքեզները թուրքին իր կացնով տեղվույն վրա կսպանեն: 13-ամյա Խորենին հետ կփութան ազատելու անոր մայրն ու եղբայրը, որոնք սակայն արդեն սպանված կըլլան: Չերքեզները Խորենին կազատեն, հետերմին կտանին, որը այս տարի մեռավ Երևանի մեջ:

Արշալույսով սկսված սպանող վերջացավ վերջալույսով: Երկսեռ և ամեն տարիքի դիակներ դաշտի լայնքով ու երկայնքով դիզված կամ ցան ու ցիր, կիսամեռներու և հոգեվարքներու տնքոցը, կաթիլ մը ջուր աղերսողներու աղաչանքները հետզհետե կմա-

րեհն: Գիշերվա մութությունն օգտվելով՝ քանի մը վիրավորներ մեռելներու տակեն դուրս կտողոսկին և, եթե հանդիպեցան խղճմտամքը չմեռած մարդու՝ վերապրեցան, ինչպես Արուս Փափազյանը, որ մինչև այժմ ալ ողջ է Երևանի մեջ, թե՛ն՝ գլխուն ստացած կացինի հարվածեն աչազրկված է, մասն Օլիմպի Պաղջյանը: Անբախտ պատանի Լեոն Դալդաբանյանը արյունվա կուզե ճողոպրել, բայց բրիչի մոր հարվածով մը վերջին շունչը կփչե:

Ջարդին հետևյալ առավոտը մի ահեղի տեսարան կպարզեր դիտողին: Փոխմութասարիֆ Ալի Քեմալի հավատարիմ գործակից և մուսլիմ արյունարբու, Բողազլյանի ժանդարմերիայի հարյուրապետ Խուլիսիի կարգադրությամբ, ժանդարմներու խումբ մը մուսն Դելի Դուրախ հրեշի գլխավորությամբ կստուգեին մեռելները և, եթե կիսամեռներ գտնվեին, ուղղակի կմորթեին: Հանկարծ տեսնվեցավ, որ մեռած մորը դիակին վրա 5-6 ամսվա երեխա մը կշարժվի: Հարյուր մետր հեռավորութենեն մաուզերով նշան կրոնեն, բայց չեն կարողանար հանդիպեցնել: Նախորդ օրվա սպանդի հրեշներեն մեկը՝ չերքեզ Հաճի Ասլանի հովիվ Մեհմետօհլը այդ հրաշքը նկատելով, մանկիկին տուն կտանի: Չերքեզ տիրուհին՝ «Թուրք հովիվ, դու և ո՞վ, երեխա պահողը ո՞վ» ըսելով՝ մանկիկին ինքը կառնե, որը հետո Յոզղատի որբանոցը բերվեցավ:

Բաթթալցի իմամի ձեռքի հարյուր հատանի համբիշը կբաղկանար իր սպանած հայ կանանց և աղջիկներու ստինքներու պտուկներեն, զոր որպես հուշաթղթ ձեռքն ձեռք կխալեին իսլամության հիմնադիրի միջնորդությամբ առողջություն մուրացող հիվանդ թուրքերը: Այս իմամը 20 հայ որբացած տղաներ ետևե ետև կշարժե՝ «Ինչ մարգամքը կսիրեք, և ես ձեզի մարգամք ընել պիտի տամ» ըսելով՝ անոնց կոնակի կողմեն սրտի ուղղությամբ մաուզերով կկրակե:

Ջարդի հաջորդ օրվան առավոտվան արշալույսին 400-500 հոգի, որոնք հայասպանությունը զբաղում ըրած էին, մնացյալներն ալ մոտ գյուղերեն Ար-

փա գյուղի թուրք կիներ անգղներու պես կթափին մեռելներուն վրա, արյունոտ վարտիք-շապիկները խլելու համար, որը քիչ մը ետքը տեղի կուտա գազամային զգվտոցի: Իսկ զգվտոցի պատճառը միայն արյունոտ լաթերու հափշտակությունը չէր, այլ՝ այն չլսված-չտեսնված դիակապուտությունը, որուն համար միջազգային հասկացություններով մահապատիժ սահմանված է: Եվ ահա այս թուրք կանայք մեռելներուն մարտդակամ խողովակը կբացեին սկիզբեն մինչև վերջը, գտնելու համար անոնց կլլած ոսկին, որ հավանաբար թաքնված էր ստամոքսին, աղիքներուն, և կամ հաստ աղիքին մեջ:

Անշուշտ. այսպիսի դիակապուտ ոսկեխույզներուն պես ժողովուրդ ունենալեն վերջը, Մուստաֆա Քեմալը իրավունք ուներ թուրքական հանրապետության տասերորդ տարեդարձին առթիվ պարծենալ թե. «Նէ՛ մութու թուրքյուն դիլենէ» (Ի՛նչ երջանիկ է՝ ես թուրք եմ ըսողը):

...Մուստաֆա Քեմալի կառավարությունը մեկ կողմեն արտոներ էր հայերուն արտասահման մեկնումը, մյուս կողմեն՝ արգելել էր քաղաքներուն և տեղահանվածներուն վերադարձը: Այսպիսի արտոնություններու և արգելքներու նպատակը բացահայտ էր՝ հայուն ունեցածը թուրքին սեփականությունը դարձնել: Այս պատմական եղելություններուն լույսին տակ է, որ հայտարարվեցավ օրվան մոր կարգախոսը. «Թուրքիան՝ թուրքերուն»:

...Թող մեր մոր սերունդները լավ իմանան, թե ինչպիսի կեղծավոր, գազամաքարո, ոճրագործ, հափշտակիչ, անողորմ, անիրավ, աննոսրոս մը հետ ապրեցանք և մեր գոյությունը պահելու համար ստանձնեցինք մարդկայնորեն անհմարին համարվելու չափ ծանր զոհողություններ, և մուսլիսի դժոխսային այդպիսի պայմաններու տակ մեր ժառանգական ընդունակություններուն համապատասխան կենսագործեցանք ամբողջ աշխարհի մեջ՝ Հայ պատմական ամունը թողնելով ամենուրեք, բացի՝ Թուրքիա կոչվող երկրին մեջ:

173 (173).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ՅՈԶՂԱՏ, ՀԱԶԻ ԳՅՈՒՂ)

1915-ի հուլիսի վերջը խաղողը դեռ խակ էր: Չորումին պատկանող Հաջի գյուղի բոլոր հայ մարդիկը հավաքել էին վերջ բանտարկեցին: Ես մոտավորապես տասնչորս տարեկան էի: Մեծ եղբայրս ինձմե երկու տարու մեծ էր և ինձ ազատ ձգած էր: Հայրս հիսունհինգ տարեկան էր, երբ բանտարկեցին, հորեղբայրս՝ քառասունհինգ տարեկան էր: Չորախ տարին դաշտերուն մեջ աշխատելու: Մեզի ըսին թե քանի մը օրեն ճամփա պիտի ելլեք: Մեր գյուղը՝ Հաջի գյուղը, երկու հարյուր հիսուն ընտանիք կար: Մեր ընտանի-

քը տասներեք հոգի էր: Մեծ հայրս, մեծ մայրս, հայրս, մայրս, հորեղբայրս, կինը և երկու ընտանիքներուն զավակները:

Կառավարությունը մեզի երեք սայլ տրամադրեց: Հորս և հորեղբորս վիզը լալեով կապված ճամփա ելանք: Երբ Չորում հասանք լալեները հանեցին: Այսպիսով ճամփորդեցինք Մեսիթոզ՝ 31 կմ, Չորում՝ 50 կմ, Ալաջա՝ 53 կմ, Յոզղատ՝ 31 կմ, Օսմանիա՝ 63 կմ, Թոգուլետերի՝ 242 կմ, Բողազլյան՝ 53 կմ, Էրիքիթե՝ 11 կմ, Կեսարիա: Յոզղատ մեր կառքերը փոխ-

վեցան: Սկզբի կառքերը Հաջի գյուղի կառապաններուն կապտկանէին, այսպիսով ամոնք ետ վերադարձան: Հոն համդիպեցանք Սոմկուրյու տարագիր հայերի մոտավորապէս հարյուր հոգի, որոնցմէ երկուքը քահանա էին, իսկ մնացյալը ամեն տարիքի այր մարդիկ: Իրիկնամուտին ոստիկանները եզները կապելու չվանները փոխ առին: Հետևյալ առավոտ չվանները վերադարձուցին արյունոտ: Բոլորս ալ գուշակեցինք, թէ այդ չվաններով կախած կամ խեղդած էին տարագիր հայերը: Մեր կառապանը, տեղեկանալով պատահածը, կկրկներ. «Այլա՞ր բունդան մեմնուն քալմազ» (Աստված ասկէ գո՞հ չի մնար - թուրք.):

Բողազլլան քաղաքէն դուրս համդիպեցանք Բողազլլանի գայմագամը և Յոզղատի փոխ վալին, որոնք ոստիկանի ձեռքի թուղթը ստորագրեցին: Երբ Ղըզըլըրմաղի կամուրջը անցանք, ոստիկան մը՝ թուփալ Գասպարը ետեւն հրացանազարկ ընելէ վերջ, ձիուն վրայէն վար մետեց և ձիւն առավ: Արդէն սկիզբէն ձիւն կուզեր, բայց Գասպարը չէր տար՝ ըսելով, որ կաղ ըլլալուն չէր կրնար քայլել: Նոյն իրիկուն, երբ քարավանը կանգ առավ Հոն Դեփե խանին առջևը, մեր հսկիչ ոստիկաններէն քանի մը հատը եկան և այր մարդիկը տարին խանին մեջ: Հոն հագուստները հանվեցնելէ վերջ, մերկ ձգեցին: Քիչ վերջ գենքի պայթումներ լսեցինք: Հետո ոստիկան մը եկավ մեզի ըսելու, թէ՝ համդարտեցեք, մի՛ վախճաք, վաղը բոլորը ետ կուգան:

Հետևյալ առտու ճամփա ելանք, պարզվեցաւ, որ բոլոր այր մարդիկ սպանված էին: Ի միջի այլոց հայրս և հորեղբայրս ճամփուն վրա իրենց աչքին առջև պր. Էքմեքճյան Կարապետը և պր. Փափագլան Կարապետը դամայով սպանված էին: Քիչ անդին գյուղացիներու համդիպեցանք անոնք ըսին. «Եթէ ճամփան շարունակեք՝ պիտի սպանվիք»:

Ինձի մեկը ուզեց տանիլ, մորս հարցուցի, ան ըսավ՝ ազատ ես որոշելու: Միայն թէ եթէ Աստված այս սև օրերուն վերջ տա, Ամերիկա երկու եղբայր և մեկ քույր ունիմ, զանոնք քով երթալ կուզեմ: Այսպիսով

սով պզտիկ կերպասի վաճառականի մը քովը մնացի: Տիրոջս նպատակն էր զիս մահմեդականացնել, վերջն ալ իր աղջկան հետ ամուսնացնել:

Ամառը՝ ուսմագանի ժամանակ, երբ այգի կերթայինք, ես խոշոր քարի մը վրա ելլելով էզան կկանչեի: Ինձի կխնդրեին, որ իրենց համար ալ ես աղոթեմ: Քրիստոնյայի մը, որ մահմեդական է դարձած, աղոթքը ավելի ազդու կնկատեին: Մեկ տարի հոն մնացի: Վերջը աղաս ինձի երեսունհինգ դուրուշ տվաւ, ես ալ քիչ մը խնայողությամբ ունեի, եղբորս և հորեղբորս որդոց հետ քալելով երկիր վերադարձանք: Երկու շաբաթէն հասանք: Մեզի այնպէս կթվեր, որ մեր ծնողները մեզի հոն կսպասեն և թևերը բաց մեզ պիտի ընդունին: Հոն Էրզրումէն եկած թուրք մուհաջիրներ կային: Ո՛չ տուն, ո՛չ ծնողք: Կրկին զգացինք մեր ցավը: Մեր տունը դիտեցինք դուրսէն: Մեր մախկին թուրք դրացիները մեզ մեկ շաբաթ հյուրասիրեցին: Ծաբաթ մը վերջ քալելով Մարզվան գացինք՝ ես, եղբայրս և զարմիկս:

Զարմիկս, եղբայրս, ես ալ ներկի ֆաբրիկայի մեջ աշխատանք գտանք: Մահմեդականությունը ընդունելուս համար ողջ մնացած էինք: Այսպիսով ապրեցանք մինչև 1918 զինադադարը, որմէ վերջ վերադարձանք մեր Հաջի գյուղը և ետ առինք մեր տունները, մեր այգիները: Հոն մնացինք մինչև Քեմալի գալը:

Տուն-տեղ ըլլալէ վերջ ես ամուսնացաւ: Տարի մը վերջ տղաս՝ Աբրահամը ծնաւ: Ես երկաթագործությամբ կգրաղեի: Մեր թուրք երեսփոխանը ոչ մեկ հայու թույլ չէր տար որ մոտակա գյուղերը երթալով գործ ընէ: Այսպէս դալայիջի Օնիկը և կառապանը միայն մեր գյուղը կգործեին, ինչ որ բավական չէր:

Երեք տարի տուրք չառնելէ վերջ ինձմէ տասնութ բանկնոտ պահանջեցին: Ես ծախելով մյուս տունս և քսաներկու կտոր մշակելի հողերս ձգելէ վերջ Պոլիս տեղափոխվեցաւ: Հոն ջաղացքի մը մեջ աշխատեցաւ, որուն տեղը հոյս էր, իսկ տնօրէնը՝ հայ: 12 հուլիս 1925-ին Պոլիսէն մալ առինք, կնոջս և տղուս հետ հասանք Մարսիլիս:

174 (174).

ՍՐԲՈՒՀԻ ԴԱՆԻԵԼԻ ԳԱԼԹԱՔՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ՅՈԶՂԱՏ, ՄԵՆԹԵՇԵ ԳՅՈՒՂ)

Մենքեշեն հայկական գյուղ մըն է Յոզղատի մեջ: Պապայիս անունը Դանիել էր, մամայիսը՝ Վարվառա: Ես ունեի երկու եղբայր՝ Արշակ և Տիգրան, ու երկու քույր: Հայրս շուտ մեռած էր: Գալով եղբայրներուն՝ 1915-ի սկիզբը ժանդարմները պաշարեցին և խուժեցին մեր գյուղը, այր մարդոց հավաքեցին, գյուղից դուրս հանեցին, և մենք հրացաններու զարկերը լսեցինք: Լաց ու կոծով մենք գյուղացիներով զացինք ձորին մեջէն անոնց դիակները բերեցինք ու թաղեցինք: Քույրերես մեկը՝ Եսթերը, ամուսնացած էր և հինգ տարեկան տղա մը ուներ: Թուրք ժանդարմներ

րեն մեկը քրոջս ամուսինին սպանեց, քրոջս փախցրեց, տարավ իրեն կինը դարձուց, տղային ալ իսլամացրեց՝ թլփատեց: Մյուս քույրս՝ Ալիսը, որ դեռ չէր ամուսնացած, ան ալ ուրիշ թուրք ժանդարմի մը բաժին դարձաւ:

Ես մեր ընտանիքին ամենէն փոքրն էի: Ալիս քույրս ինձ իր մոտ առավ, պահեց: Այնպէս որ, ես տեղահանություն, աքսոր չեմ տեսած: Բայց մորս աքսոր տարին, և ճամփին մահատակված է երևի, քանի որ ոչ մի լուր չունեցանք:

Զինադադարէն ետքը, երբ հայ կամավորները

սկսամ հայ որբերը թուրքերու տուններն և անապատներն հավաքել, ես օր մը, առանց քրոջս բան մը ըսելու, փախա այդ որբահավաքներուն հետ, քանի որ գիտեի, որ ես հայ եմ: Անոնք ինձի տարին ամերիկյան որբանոց մը, որը Նիլը Իսթ Բիլիֆի հովանավորության տակն էր: Առաջ մեզի Մերսին տարին, հետո՝

Բեյրութի ամերիկյան որբանոցը, որտեղ ես սորվեցա հյուսվածքեղենի՝ տրիկոտաժի մասնագիտությունը: Այդ որբանոցում տարեց մեկը կար՝ ինձի զավակին պես կսիրեր: Ինձ ծանոթացրեց Հովսեփին հետ, որը տարագրության մեջ իր կինը կորսնցուցած էր: Մենք ամուսնացանք և ունեցանք Դանիելը և Եսթերը:

175 (175).

ԱՐՇԱԿՈՒՀԻ ՊԵՏՐՈՍԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՅՈՋՂԱՏ)

Ես փոքր էի: Հիշում եմ, մի օր մի դպրավ եկավ, սկսավ պոռալ. - Ով միմչև տասնհինգ-տասնվեց տարեկան զավակ ունի՝ թող պատրաստվի:

Իրարանցումը սկսավ: Ըրիմ, դրիմ, հավաքվեցին: Մորքուրս ալ մի դուռ անդին կապեր, ամ ալ իր չոչուկներով միացավ մեզի: Լուսամուտները գոցեցինք, տունն դուրս ելանք, հագածկապած, գիտես քի քեբաբ ուտելու կերթանք կոր: Արաքաները բերին, մեզի մեջը լեցուցին:

Վեց օր գացինք Յոզղատի սարերը: Ջուր չկա, հաց չկա: Ժողովորդին բերանը կչորմա...: Մեկ էլ մի ձիավոր եկավ, ըսավ. - Գյավուրյար ա՛՛ֆ գեղի սիգե (Գյավուրներ, ձեզ ներում շնորհվեց - թուրք.):

Մեր հայ միամիտ կնիկները սկսեցին ձիուն սմբակները համբուրել, ուրախացան, որ ներել են մեզի: Բայց ժողովորդին մեջ լուր ընկավ, որ մեզ տանելու են մորթելու, մեզմե առաջ մի խումբ տղամարդկանց տարին: Կապասենք՝ ե՛րբ մեր հերթը պիտի գա: Արդեն գիշերները մութին մեջ աղջիկներում կփայցան, տղաներում իբր բանակ կտանեն... քի՛մ, քի՛մ (ո՛վ ու՛մ տերն է - թուրք.):

Դու մի ըսեր, ասոնք հրաման ունին, քի հետո տեղեր մեզ տանին, աչքն հետո՝ մորթեն:

Տանու՛մ եմ, տանու՛մ, ոչխարներու պես մեզ տանու՛մ էին: Մեկ էլ տեսանք մեր ետևն արյունոտ, ծեծված, խոշտանգված, կողոպտված հայեր եկան մեզ մոտեցան, ըսին. - Վա՛յ, երանի ձեզի հետ գայինք, - ու սկսան լալ...

Ժանդարմները վրա հասան, սկսան պոռալ, կանչել, մեզ իրարմե հեռացնել, - Իրար մի՛ խառնվեք, - կպոռան: Այդ հայերն ալ մեզմե բեթեր. անոթի, սոված, վեց օր քայլել են և ալ՝ ծեծվա՛ծ, վիրավոր...:

Այդ իրարանցումին մեջ մեղ մըն ալ մի սև ամպ եկավ մեզի ծածկեց: Ժանդարմները մեզ կորցրին: Մենք ադ հայերում սկսանք օգնել. ով ինչով կրնար՝ պատառ մը հացի փշրանք, կա՛մ խոտ կուտայինք, կա՛մ հագուստնիս կպատռեինք ամոնց վերքերը կկապեինք: Չէինք մտածում, որ վաղը մեզի ալ ադ օրին պիտի ձգեն ադ անխի՛ղճ, անաստվածները...

Սև ամպերը մեզմե հեռացան, ժանդարմները մորեն իրենց գործին անցան. մեկը խրաբալ, մեկը շղթայով կմխեմ, որ առաջ էրթանք...: Մեզ տարին

թուրքի տուններու մեջ մտցուցին, իբր պիտի հանգստանանք: Գիշերը մեզ վրա հարձակվեցին: Դուռները հանեցին, սիլահներով մեզ վրա էկան: Մամայիս շորերում մեջը ոսկիներ կային կարված, առին տարին, ինչ որ կար մնացած՝ մեզի թալանեցին, մորե մերկ ձգեցին... Միածանը, Օսմրիկը, Օսանան, ես ալ պզտիկ աղջիկ՝ ամենս գացինք մուրացկանության: Մեր ունեցածը չտանեին մե, գոնե կծախեինք, մի կերպ կապրեինք... Օսմրիկը շատ անոթի էր, քանի օր բերանը բան չէր դրել. մի տուն էր գնացել, տեսել էր թուրքի կնիկը ետխա է էփում, աղջկա սիրտը կուզե: Օսմրիկին կուտամ, ամ տաք-տաք կուտե, կուրծքերը կուտին, տեղն ու տեղը կմտնի...

Մեկ ալ դպրավ մը եկավ, ըսավ. «Հայդէ՛, գյավուր քէսմէ՛լ գիդէիմ. բալթա-քյուրէզ ալայըն, գյավուր քէսմէ՛լ գիդէիմ» (Օտապե՛ք, գյավուր մորթելու պիտի գնանք, կացին-բաբ վերցրեք, գյավուր մորթելու գնանք - թուրք.):

Միտքս կուգա մե, սիրտս կկանգնի...

Այդտեղ թուրքական գյուղ մը կար: Թուրք կնիկները էկան, լացին մեր վրա էնեմ, ոնց որ առջևնին մեռել կա դրված:

Ադ վիրավոր հայերում մորթելե առաջ ամոնց շորերը վրանեն հանեցին, որ մեջը կարված ոսկիները իրենց մնան: Թեմեքները լցվել էին ոսկիներով...

Ադ վիրավոր հայերում տարին մորթեցին. մեզմե քիչ մը անդին՝ ձորին բերանը, հայերում որ կմորթեին, թուրքերը գալիս ոսկի էին փնտրում մորթվածների վրա...

Մի հայու աղջիկ կար, Արշալույս էր անունը: Ան երկար մազեր ուներ հյուսված: Արշալույսը շատ աղվորիկ էր, ամոր ալ տարին վիզը կտրեցին, մազն ալ ձեռքին փաթթած էկավ ժանդարմը, բերավ մեր առջև գցեց Արշալույսին գլուխը, ըսավ. - Եա՛ թուրք պիտի ըլլաք, եա՛ ասոր պես պիտի ըլլաք:

Մենք կուզանք, կուզա՛նք..., մեկ կողմն ալ՝ կողմանք: Բոլորս ալ կնիկ, աղջիկ, չոչուս ենք, մեջերսիս տղամարդ չիկա. երկու տասնյոթ տարեկան մանչեր կան ամոնց ալ դենգերում տակ պահած են, որ չգտնան:

Լա՛ց, կո՛ծ... Աստված եարդըմ ընե, է՛յ, թուրք, ալլահդան բուլսուն, ալչա՛խ թուրք (Աստված օգնա-

կամ լինի, է՛յ թու՛րք, Աստծուց գտնես, ստո՛ր թուրք - թուրք.):

Մե՛յ մըն ալ մայիմք, քի մենձ զաքիթներ եկան, սկսան խոսիլ մեզի հետ՝ արդեն անուշությունով. - Քույրիկներ, մայրիկներ, խնդրում ենք ձեզ աղվոր մտածեցեք, քի թուրք պիտի ըլլա՞ք, թե՞ չէ: Դուք լսեցիք մորթվողների մասին: Կուգե՞ք ամոռն պես ըլլալ: Ավելի աղեկ չէ՞ դուք ալ թուրք ըլլաք, թե չէ ձեզի ալ պիտի մորթենք:

- Վա՛յ, իմամ էֆենդի, - ասաց մորաքույրս, - ինչ դժվար բան ըսիք մեզի, գիտե՞ք:

- Է՛, մայրիկ, դու՛ք գիտեք:

Մորաքույրս մեր ձեռքերեն բռնած կտամի լեռան վրա աղոթելու. «Ամա՛ն, Աստվա՛ծս, մեզի փրկե...»:

Օր մըն ալ ադ իմամը մորեն եկավ. - Նե՞ դյուշունդունի՞դ մի. թուրք օլաջաքսընը՞դ սըն (Ի՞նչ մտածեցիք, թուրք պիտի դառնա՞ք - թուրք.):

Մորաքույրս մորեն սկսավ խոսիլ. - Դինդեն դյունմեսի դուլա՞յ մը (Հավատքը փոխելը դյուրի՞ն է):

- Դուլայ դելի, ամմա, ջանըն քութթարմագ իուլյուն՝ դուլայ դըր (Դյուրին չէ, բայց հոգին ազատելու համար՝ դյուրին է):

Մորաքույրս շատ քեջերիքի էր, չքաշվեցավ, մորեն ըսավ. - Խնդրում ենք մեզի մի քամի օր դաճա ժամանակ տվեք:

Երևի իմամին խոշին գնաց մորքուրիս համարձակությունը և մաքուր թուրքերեն խոսիլը, ըսավ. - Հա՛, կտամ, կերևա որ շատ հավատքդ կսիրես, ես մերում եմ. դինդեն դյունմեսի զոռ դըր, հելքե՛թ, հայդե՛ (Հավատքից հրաժարվելը, իհարկե, դժվար է, դե՛):

- Չոք դուրբան օլայըմ սիզե (Ծատ շնորհակալ եմ ձեզ):

Մորաքույրս հե՛մ կխոսի կոր հե՛մ կուլա կոր ուրախութենեն: [Պատմողը ևս սկսեց սաստիկ լալ - Վ. Ս.]:

Ադ ձևով ալ մենք երկու-երեք ամիս հոն մնացինք: Հետո լսեցինք, որ ինչքան հայ աղջիկ կա մնացած, պիտի տանեն:

Պապայիս ու հորեղբորս ասկյար էին տարել: Պապաս վիրավորվել էր, ընկել էր հիվանդանոց: Հետո դուրս էր եկել, հորեղբորս հետ ճամփա ընկել՝ մեզ գտնելու:

Բայց ճանապարհին պապաս, սաստիկ հյուծված ըլլալով, չի դիմանար, ճամփին կմեռնի, հորեղբորս ամանաթ կուտա իր պայուսակը, մեջը իր ժամացույցը, կըսե. - Տա՛ր, տու՛ր մերիններուն՝ թող ծախեն, դրամ ընեն, ապրվին:

Հորեղբայրս քերեց հորս ժամացույցը, տվավ մորս: Մենք իմացանք, որ հայրս մեռած է. սկսանք լալ, ողբալ: Հորաքույրս ողբ հյուսեց, սկսավ երգել, լսողին սիրտը կծակծկվեր, կլսեինք, կուլայինք...

Հետո հրաման էլավ՝ ո՛ր թուրքի տանը գլավուր քըզը իլան գլավուր օղլան վար՝ վերեջեզսինիզ (Թուրքի տանը գլավուրի աղջիկ կամ գլավուրի տղա կա՝ պիտի տաք - թուրք.):

Իրիցկին մը կար, տասնյոթ տարեկան տղա մը ունեւր. մինչև ադ ժամանակ գաղտնի պահած էր: Թուրքերը գտան, տարին, մորթեցին: Իրիցկին աղջկան ալ թուրք զաքիթ մը փախցուց, տարավ իրեն կնիկ ըրավ: Իրիցկինը կուլար, կողքար, կուզեր ադ թուրքին ձեռքեն գոնե աղջիկը ազատի...

Մի օր ալ տեսանք մեր ծանոթ աղջիկներեն մեկը՝ Ֆիլորը, վրան-գլուխը արյուններուն մեջ, հագուստները բզիկ-բզիկ էկավ մեր մոտը: Պատմեց, որ իրենց աղջիկների խումբին բոլորին մորթել են, ինքը դիակների տակից, լեռնացած արյունների միջից վիրավոր վիճակով, հազիվ դուրս է պրծել, մի կերպ եկել է մեզ գտել: Հալով ըսավ. - Ուղեբեմիդ պագմես, եկե՛ք ամենքս փախնենք, հիմա ձեզի ալ կմորթեն...

Եվ իսկապես հետո սկսան աղջիկներին փախցնել, կնիկներին տանել մորթել, չոջուխներին գլուխները կտրել, գնդակի պես ասոյին-ամոյին մետել... Ֆիլորի մորն ալ տարին մորթեցին: Մեկն ալ երեխան գիրկը, մորը վիզը կտրել էին, չոջուխը մեռած մորը կուրծքը ուտելով ապրել էր, ամմա ամոր գլուխն ալ ֆուտբոլի գնդակ ըրին: Մի չաղ Ասանթե կար, համամին սաբաթն էր, ամոր ալ ցցի վրա մատեցուցին, բանգը՛ր-բանգը՛ր կպոռար. ադանկ ալ մեռավ...

Վերջը մորեն մորաքույրս մեզի ազատեց: Ան շատ աղվոր դերձակուրի էր: Ժամդարմայի կնիկին հագուստները ինքը կկարեր: Մորաքույրս խնդրեց անոր, որ ըսե ամուսնուն, որի անունը Օյուքրի էֆենդի էր, որ ան մեզի խնայի... Մեկն ալ տեսանք ժամդարմա մը էկավ՝ ձիու վրա մստած, ըսավ. - Էստեղ գլավուրներ կային, ու՛ր են:

Մենք վախենում ենք ձայն հանել:

- Մի՛ վախեցեք, - ըսավ ան:

Մայրս և մորաքույրս հազիվ ձայն տվին:

- Բիզ իք (Մենք ենք - թուրք.):

- Քո՛րքմայընըզ, - ասաց ժամդարմը, - սահաթ քիրդե քեքլեհնիզ քենի (Մի՛ վախեցեք, ժամը մեկին ինձ սպասեք - թուրք.):

Դու մի ըսեր, ադ ան թուրք կնկա ամուսին Օյուքրի էֆենդի ժամդարմն է:

Գիշերը ժամը մեկին ամենքս՝ մորաքույրս, մայրս, մորաքրոջս տղան, ես, պզտիկ քույրս հագնվեցանք, սպասեցինք ժամդարմային գալուն:

Ան եկավ, ձին կայնեցրեց. - Հազը՛ր եք:

- Հազը՛ր ենք:

Ձիուն վրա մստած ինքը մեզ ճամփա ցուցունելով մոֆի մեջ կերթանք, ամա կվախմանք, որ մեզ կրոնեն: Մեկ ալ շուն մը սկսավ հաչել:

- Ալլա՛հ, սեն պահապան օլ (Աստվա՛ծ, դու պահապան եղիր - թուրք.): Գնացինք, գնացինք: Բոլորիս ժամդարմը տարավ մի գյուղ, տունի մը առաջ, դուռը խփեց, մերսեն կնիկ մը ելավ:

- Բումլար քի՞մ (Սրանք ովքե՞ր են):

- Բենիմ ադամլար դըր (Իմ մարդիկն են):

Մեզ տեղ տվեցին, իրար քով կծկվանք, իբր պիտի

քանանացի, ամսա ո՞վ կքանանա: Առտուն էլանք: Նորեն ճամփա էլանք: Ուտքով, քալե՛, քալե՛ չվերջանար...

Վերջապես ժանդարմը մորս ըսավ. - Աստեղ պիտի իջնաք:

- Ծա՛տ գո՞ր եմք, Ծյուքրի էֆենդի, - ըսավ մայրս...

Վեց ամիս էր անցել, տուներմիս ձգած էինք անտեր: Եկանք, տեսանք դուռները, պատուհանները կոտրված, ապակիները փշրված, միայն տուներմիս կա: Ադ ալ մե՛ծ բան էր: Մորս տասներկու երեխեքից միայն երկուսս էտ եկանք, մյուսները մեռան ճամփիմ՝ սովից, ծարավից: Կհիշեմ պզտիկ քույրս, որ մեռավ. ջուր ուզեց, ջուր չկար: Բերանն փրփուրներ էլավ, մեռավ: Հետո ալ տունիմ մեջը կհիշեմք ադ տեսածներմիս, կսոսկայիք մեր տեսածներեմ...

Տարիներ անցան, մեծացանք, ամուսնացանք, տունտեղ եղանք: 1921 թ. թուրք չեթենները Թոգլատ էկան: Ամուսիմիս բանակ տարին: Պզտիկ տղայիս շորերը վրաս կապեցի, գնացիք Մուտամիս: «Քույրս ալ մեզմե առաջ գնաց Բուրսա: Մի մամակ առի մարդուցս, գրել էր. «Արշակունի, հո՛ւն մնա»: Արդեն մորաքույրս, հորաքույրս հոն էին: Մենք ալ փող ունեինք: Աֆիոնեմ, Կոնիայեմ, բոլոր տեղերեմ մարդիկ եկել էին Իզմիր: Եկեղեցիի բերաներեմ լիքն էր:

Առաջնորդը մորուքը ածիլել փախել էր: Առաջնորդարանի հինգ դռներում առջևը թուրք զաքիթներ կեցած էին, եկեղեցիներում քամբանաները կզարկեն կոր. օգնություն՝ կկանչեն ամեն կողմեն: Հինգ աղջիկներ՝ անգլիացի, ֆրանսիացի, իտալացի, ամերիկացի, դանիացի, ճակատմիմ կարմիր խաչի նշան կապած, մայրերում, չղջուխներում, վիրավորներում կօգնեին: Ժողովուրդը ի՞նչ ընելը չէր գիտեր:

Իզմիրը վառվում էր... Ծովեզերքը վառվում էր պեֆներում մեջը...

Մարդիկ ինչ ընելին չվարած էին...: Աղջիկներին տոպրակներու մեջ էին դնում, որ չփախցնեն...: Անա՛-բաբա՛ գյունի (թո՞ր ու բո՞ր - թուրք.) էր: Թուրքը մի բան տեսավ՝ կուզեր ձեռքեղ առնել, թալանել: Մեկը էկավ մատմիս ուզեց խլել: Ես հեմեն բուլղուրի տոպրակը կոնակս առի, մամաս ալ մանչում՝ Միհրանին գրկեց, լալա՛, գնացիք մտանք ֆրանսիական դպրոցը, քիչ մը շունչ առինք...: Ժողովրդին քշել էին մավախանգստի կողմը: Նավահանգստի մոտ ոմանք ջուրն էին նետվում, լողալով գնում հասնում օտար շոգենավերում շոպլըվում-պլըլվում, վեր էին բարձրանում, որ հոգիմիմ ազատեն, ուրիշ երկիր հասնեն...

Իսկ ովքեր ջուրը ինկած էին, կլողնային, ցամաքեն անոնց վրա եռացա՛ծ ջուր էին բաց թողնում: Վերջը կրակը եկավ մեր կեցած ֆրանսական դպրոցն ալ լափեց, անտեղեն դուրս վազեցինք... ու՞ր վազեցինք... ամե՛ն կողմ կրակներու մեջն էր...: Ով փող ուներ, ով կրցեր էր, մտեր էր անգլիացիներում հյուրանոցը: Ադ հյուրանոցն ալ այնքա՛ն լցվել էին, որ պահակը ալ ոչ մեկին ներս չէր առնում՝ մո՛, կըսեր փեզելեմզը: Դուռը չէր բացեր: Մենք սկսանք լեզու թափել, չգիտցած

անգլերենով՝ չաթ-փաթ, պզտիկ Միհրանիկը կցուցնենք, կըսենք՝ մեղքեք մեզի, մե՛րս առեք: Վերջը հինգ ոսկի տվինք, մեզի ներս առին հյուրանոցը, ամ ալ համարսենյակ բոլորը լիքն են, հո՛ւ գլե, բաբա՛մ, սենյակ չենք ուզում, միայն հոգիներմիս կուզենք... ինչ որ է. մեր կյանքը փրկեցինք: Մեր տված ոսկիները տարել են ամերիկյան դեսպանատուն են տվել: Հատուկ մավակ բերեցին, մեզ մեջը նստեցրին, տարին Միդիլի: Սպասում ենք մավին գալուն: Մեկ ալ լսեցինք՝ հույները կպոռան. - Էրեթեթե՛ (Եկա՛լ):

Ծոգենավը եկավ: Մյուսները տոմս ունեն, մենք՝ չունենք...: Հրաման ելավ.

- Ով տոմս չունի՝ մի կողմ քաշվի...: Մենք մի կողմ քաշվեցինք: Ամերիկյան ժանդարմները շղթա կազմած կանգնած են, ոչ մեկին չեն թողնում...: Գնացի մեծին քովը՝ խմորեցի: Ես ջաֆել էի, չղջուխը՝ գիրկս: Տեսավ՝ մեղքցավ: Տասը ոսկին ձեռքես առավ, տոմս տվավ մեզի: Բարձրացանք մավը: Փիրեյա հասանք:

Մի բան չունենք հազնելիք... փոքր երեխան գիրկս: Մայրս գնաց Փիրեյայի փողոցներում գետիմը կավլեր, մենք հարդի վրա կքնանայինք՝ չաղբրին մեջը...

Երեք տարի մի կերպ ապրեցանք, առանց տղամարդու, վերջը թերթի միջոցով սկսանք փնտրել մեր հարազատներում: Եկեղեցիի պատարագի ժամանակ քահանան կհայտներ՝ ո՞վ որ երկրումն է: Մենք ալ իմացանք, որ մեր տղամարդը Սուրիայումն է...

Ան ալ եկավ մեզի գտավ... Ինչե՛ր էր տեսել, ինչե՛ր էր անցուցեր... արքայականներում հետ մինչև Եփրատ էր հասել, տեսել էր շատ սրտաճմլիկ բաներ. կպատմեր: Մայր մը Դեր Զոր երթալու ճամփին Եփրատի ափին կթողնի իր զավակին, որ մեկը գա՛ տանի, բայց սիրտը չըլլար, էտ կուզա կտեսնա, որ երեխան սոված-ծարավ ավազի հետ կխաղա, կվերցնե կտանի իր հետ Դեր Զոր, որ իր հետ մեռնի: Ուրիշ դեռ շա՛տ բաներ...:

Վերջը մենք անցանք Աթենք, հոն հայկական թաղամաս մը կար. ֆիքսը կապրեինք: Տղաս մեծցավ, 1947-ին եկանք Հայաստան: Հազիվ տղամուս ամուսնացուցինք, տուն-տեղ պիտի ըլլայինք մեր սիրելի Հայրենիքին մեջ, 1949 թվականին, գիշեր մը եկան մեզ առին տարին...: Մենք՝ բանե բեխաբար, չենք հասկանում ու՞ր են տանում, ինչու՞ են տանում, դու մի ըսեր՝ մեզի Սիբիր են տանում...

Թոթը տարի ալ հոն մնացինք, թոռնիկներս հոն ծնվեցան: Վերջը եկանք Նոր Մարաշում հողամաս տվին: Չունի-չիկայով տուն շինեցինք, մեջը մտանք...

Հորաքույրս տղա մը ուներ: Ան Իզմիրի փախեփախ ժամանակ Ամերիկա էր անցեր: Հիմա լավ դիրքի է: Տղայիս մամակ է գրել, կանչում է մեզի...

Ամեն օր տուներնուս մեջը ըսի-ըսավ կա՛ Ամերիկա պիտի երթանք ըսելով...

Ամա՛ն, եսվրո՛ւմ, ո՞րը ըսեմ, ո՞րը խոստովանվիմ: Իմ գուլխուս եկածը էփած հավին գուլխում անգամ չի գար...

**ԲԱՐՈՒՆԱԿ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1906 Թ., ՅՈՋՂԱՏ, ԲՈՂԱԶԼՅԱՆ ԳՅՈՒՂ)**

Մեր ընտանիքը տասնչորս հոգի էր: Պապս գյուղի մեծն էր՝ միտարը: Իմ կնույնը կատարվել է տեղի լուսավորչական եկեղեցիին մեջ: Կնույնիս հրավիրված եմ եղել մաս մեր բարեկամ թուրքերը: Իմ ավագամի անունը Բարունակ է, բայց հետո թուրքերը իմ անունը Իբրահիմ դրեցին:

Ես մեկ քույր ունեի՝ Ֆիլոր անունով, իսկ եղբայրս՝ Մուշեղը: Ունեի չորս հորաքույր՝ Պայծառ, Սամ-դուխտ, Հիմա, Վերծին: Մեծ մայրիկիս անունը Նարգադ էր, մեծ հայրիկիս՝ Հայրապետ, հորս՝ Հովհաննես, մորս՝ Հնազանդ: Մայրս մույն գյուղեմ էր: Մեմք զբաղվում էինք հողագործությամբ, խաղող, մրգեր էինք աճեցնում: Մեզ տեղահանեցին և Հունաստանից թուրքեր բերին բնակեցրին:

Մեր գյուղը իննսուն ընտանիք հայ ուներ, մի եկեղեցի կարմիր քարերով՝ հայերը շինած էին, բայց թերի մնաց: 1975 թ. այդ եկեղեցին մեջիթ են դարձրել, քովը միմարեն են տնկել: Որպես դպրոց էր ծառայում մորաքրոջս սենյակը, ուր երեսուն-քառասուն երեխա հավաքվում էին, գրահամաչություն և աղոթքներ էինք սովորում: Ես ևս մեկ տարի այնտեղ սովորել եմ: Մեր գյուղերը միայն հայեր էին և հայախոս էին: Բայց շատ քչերն էին գրագետ: Մորս կողմից պապս և երկու քեռիներս գրագետ էին:

Մեր տամ մեջ թոնդիր ունեինք: Հատուկ մեջարան, մահճակալներ չունեինք, գետինը կպակեինք: Տեղի կիները բամբակից ու բրդից հագուստներ կգործեին: Ամեն տուն ջուլհակի դագճաֆ ուներ: Մայրս և հորաքույրս կգործեին: Էրիկ մարդիկ խոնջանով փաթոթ կհագնեին: Հայ կանայք երկար վարտիք կհագնեին, գլուխները եազմա էին կապում: Աղջիկները մազերը մատիտի հաստությամբ բարակ-բարակ կհյուսեին: Աղջիկների հագուստները բաց գույնի կլինեին: Տղան իրավունք չուներ աղջիկ ընտրելու: Ծնողները կընտրեին, կմշակեին: Տղան աղջկան չէր տեսնի:

Կտուրները հողից էին: Պահում էինք կով, գոմեշ, ոչխարներ: Կտոնեինք Ս. Ծնունդը, Կաղանդը, Տերընդեզը, Համբարձումը, Զատիկը: Տոնական օրերին չպետք է խոսվեց, և եթե դու ունեիր ես և ուրիշը չունի, պետք է տալ չունեորին, որ մրանց աչքը չմնա քո վրա: Հարսամիքներին և տոներին ուրախ հնչում էր զուռնա-դիր, շուրջպար բռնած կերպերն ու կպարեին: Գոյակներով կպարեին կամ «Ջեյթեք հավա-սը» այսինքն՝ զեյթեքներու պարը կպարեին՝ դաման խրած գոտիին մեջ: Եթե մատաղ անեին, մատաղացուն օրհնել կուտային, կեփեին, բլղուրով փիլավ կեփեին, հողից քասաների մեջ կլցնեին և ճամապարհի վրա կդնեին, որ ճամփորդները անցնին, ուտեն: Հարսամիքի մկազն ու պարը թուրքական էր: Գյուղի մեջտեղը մի աղբյուր կար, որը շատ ջուր ուներ, Թո-

րոս էֆենդիի աղբյուր կըսեին: Մի հատ ալ ջրաղաց ունեինք: Պետությունը հարկ կառներ մայած ունեցվածքի. քամի՝ փեթակ ունես, քամի՝ ոչխար ունես, ինչքա՞ն արտ ունես: Բերքի յոթը մասը քեզի կձգեր, մեկ մասը՝ պետությունը կառներ:

1915 թվին տղամարդկանց հավաքեցին, մտցրին եկեղեցի, էլ բաց չթողին, պարամներով կապեցին: Տասներկու տարեկանից վեր տղաներին ևս տարին մրանց հետ: Տղամարդկանց ձեռքերը՝ երկու-երկու հոգիներունը իրար կապեցին, գյուղեն հանեցին, Բողազլյանի մոտ Գյավուր Դերեսի տարին: Կըսեին այդ ձորին մեջը շատ հայեր մորթված են և անունը մնացած է Գյավուր Դերեսի: Լսեցինք, որ Սամո, Ծապա, Թորուն անունով թուրքեր հայերուն կացիմներով սպանել են, իսկ Հաշիմ, Դելի Ծաքիր և ուրիշներ, հինգ հոգի, վերևը մատած դիտել են:

Մի թուրք Օեխե աղա կար, հաճախ մեր տանն էր ուտում: Տատիկս գնաց, խնդրեց մրան, որ ազատեն պապիկիս: Նա ասաց. - Հողը քեզ լուր կտա, բայց ես՝ ոչ:

Տարան բողոքին սպանեցին: Ոչ ոք չազատվեց այդ սպանդից: Հրամանը Թալեաթեն էր: Մեր ընտանիքից պապս էր և պապիս ախպոր տղան: Հայրս թուրքական բանակումն էր արդեն: Երրորդ օրը եկան ժանդարմները, ասին. - Երկու օրվա ուտելիք վերցրեք, ուրիշ բան պետք չէ վերցնել: Ամեն հայ ընտանիք իր սայլով պիտի տեղափոխվի Կեսարիա:

Մեզի քչեցին: Իմ մայրը երկու տարի առաջ հիվանդացել էր, վիզը վերք էր եղել, մրան տարել էին Կեսարիա: Այնպես որ, Կեսարիայի ճամփան գիտեր: Բայց մեզ տարին արտերի միջով: Մայրս զգաց, որ ուրիշ տեղ են տանում: Հրաման եկավ. - Իջե՛ք, լցվե՛ք ձորը:

Ժողովուրդը իրար խառնվեց: Լա՛ց, կո՛ծ, իրարանցու՛մ: Ոստիկանները տեսան, որ ժողովուրդը չի հանդարտվում, սկսեցին խփել: Երբ որ մի գյուղ հայաթափում էին, լուր էին տալիս շրջակա ամբոխին, որ զան թալանեն: Մեկ էլ տեսանք սև մրջյունների պես դամաններով, կացիմներով, դամակներով զինված մարդիկ հարձակվեցին մեզ վրա՝ ոչ մեծ կնային, ոչ պզտիկ, սկսեցին կոտորել: Տատիկս կարմիր գոգնոց էր կապած, անգամ այդ գոգնոցի համար կովում էին, թե՛ ո՞վ պիտի տամի: Օտրջը՝ դիակներ, սպանված մայրերի կրծքերի վրա ընկած երեխաներ: Ես շվարած մայրում էի: Իմ ոտքին կարմիր կոշիկներ կային, հայրս էր բերել քաղաքից: Մի տղա տեսավ կոշիկներս, դամայով խփեց գլխիս, ես ուշագնաց ընկա: Տղան կոշիկներս հանել էր...

Գիշերվա կեսին ուշքի եկա, աչքս բացի, բայց մի աչքս չի բացվում, փակ է, գլխիս վերքի արյունը չորացել էր մեջը: Լսեցի երեխաների ձայներ, որոնք

սպանված մայրերի կրծքերի վրա ընկած՝ արյուն են ծծում կաթի փոխարեն: Միմյեւ ատուտ դրանք մեռան: Եւ էլ մերոնց փնտրելու: Տեսա գետնին դիակներ արյունների մեջ, բոլորը մերկ, առանց հագուստների, տկլոր, այլանդակված պատկած, ուռած, ճանճերը վխտում են...

Եւ մորս եւ փնտրում դիակների մեջ: Հիշում եմ, մորս ձեռքին խալ կար, բայց՝ մայրս չկա: Տեսա Հիմա քոջս, սիրտը պայթել էր: Մորս և եղբայրներիս չգտա: Մայրս շատ գեղեցիկ էր: Մի թուրք, որը միշտ մեր տունը կուգար, մորս կճանչնա, կըսէ. - Ես քեզի կազատեմ: Գիտե՞ս ձեր ոսկիներու տեղը:

Մայրս կըսէ. - Այո՛, քիսաներով թաղված են հողի մեջ:

Թուրքը մորս կտանի իր տունը: Կգնան, մայրս ցույց կտա զարդերի տեղը: Հողը կփորեն, քիսաները կհանեն՝ մեջը լիքը ոսկեղեն: Մայրս կխնդրէ այդ թուրքին, գնալ կոտորածի տեղը և գտնել իր զավակներին:

Մայրս թուրքին կուտա մի չարշափ, որ ինձի մեջը փաթթե, չէ՞ որ մերկ ենք: Թուրքը կուգա: Եւ, մի տղա ու երկու աղջիկ ենք: Բոլորս վիրավոր ենք: Արյունը երեսներին չորցած է: Մենք ձորի մեջ ենք: Մեկ էլ տեսանք՝ ձիու վրա մի թուրք եկավ: Եւ մոտեցա:

Թուրքը հարցրեց. - Դու ու՞մ տղան ես:

- Քոխվա Հայրապետի տղան եմ, - ըսի:

Էդ ժամանակ մյուս երեք վիրավորները մոտեցան: Թուրքը չարշափը ցույց տվավ, ըսավ. - Ու՞մն է սա:

Եւ ըսի, - Դեղեինս է, - քանի որ եզերքը կարմիր թելով աշխատված էր:

Թուրքը խնդաց, ըսավ. - Ես քեզի պիտի տանիմ մորդ մոտ:

Ըմսփին մի աղքատ տեսանք: Եւ իմ վերքերը լվացի: Ան ինձ տարավ իմ մոր մոտ: Մայրս ինձ տեսավ, ուրախացավ: Վերքերս լվաց, դեղ դրավ, անկողին մտրեց:

Էդ թուրքը արդեն երկու կնիկ ուներ, մորս հետ ալ ամուսնացավ: Մորս անունը Ֆաթմա դրեց, իմ անունն ալ՝ Իբրահիմ: Ինձի ալ թւիատեցին: Մեր ընտանիքից միայն եւ ու մայրս ողջ մնացինք՝ է՛մ էլ թուրքի կին դարձած:

Մայրս էդ թուրքից մի աղջիկ ունեցավ: Թուրք հայրացու մի ուրիշ հայ կնիկ ալ բերեց անունը Թրվանդա: Էդ Թրվանդան կնախանձի մորս, որ երեխա ունի: Կուտա տասը ոսկի թուրք տղաներին, կըսէ. - Տարե՛ք էս տղային սպանեք:

Մայրս լսեց էդ լուրը:

Օր մը մենք մորս հետ ելանք ոչխար կթելու, եկանք տեսանք մորս նոր ծնած երեխային եղունգները սևցած, դու մի ասա, Թրվանդան թունավորել էր: Էդ մեռավ: Մայրս էդ թուրքից մի ուրիշ աղջիկ էլ ունեցավ, անունը Նադիե դրեցին: Էդ աղջիկը հազիվ քառասուն օրական էր, օր մը մայրս կլսի, որ Թրվանդան տասը ոսկի է տվել թուրք տղաներին, որ ինձ

սպանեն: Մայրս լսեց էդ լուրը, ինձ ասաց. - Գնա՛ թուրք Հաշիմ աղայի մոտ: Նա մեզ ծանոթ է: Իր տանը տասնմեկ հոգի հայ է պահում: Գնա՛ ասա թող մեզի ալ պահի:

Եւ գնացի Հաշիմ աղային մոտ, ասի. - Մերս բարև ունի, խնդրեց, որ եթե կընդունես, գնաք քո տունը ապրիմք, մեր դրությունը շա՛տ վատ է:

Հաշիմ աղան համաձայնվեց: Եւ ան ժամանակ տասնմեկ տարեկան էի: Եկա մորս ասի: Մերս թուրքից ծնված քառասուն օրական աղջկա բերանը ճակնդեղի էմզիկ դրեց, մենք փախանք: Թուրքը իրիկունը կուգա, կտեսնա գլավորի աղջիկը իր տղի հետ փախել է: Թրվանդան կըսէ՝ ես էս երեխան կպահեմ: Մենք մնացինք էդ մեր ծանոթ թուրքի տանը: Էդ թուրքերի մեջ մի մարդ կար, մա ուզում էր մորս: Հաշիմ աղան ասեց՝ էդ լավ մարդ է: Մերս գնաց դրա կնիկը դարձավ, ինձ էլ տարավ հետը: Մերս էդ թուրքից 1920 թ. մի տղա ունեցավ: Եւ արդեն տասնչորս տարեկան էի:

Իմ քեռիները թուրքի բանակ գացած էին, հայերն ու թուրքերը մույն հագուստները հագած էին, նրանք կարողանում են փախչել: Իսկ հայրս, որ Էրզրումում էր ծառայում, էնտեղ էլ սպանվում է: Քեռիներս կլսեն, որ իրենց քույրը՝ այսինքն իմ մայրը, թուրքերը փախցրել են, եկան մեզի գտան: Մերս արդեն երկրորդ երեխով էր: Մերս ինձի ասաց. - Ես քեզի պիտի դրկեմ քեռուդ մոտ:

Քեռիս ինը երեխա էր ունեցել, ինն էլ մորթվել էին: Եւ գնացի քեռուս մոտ ապրեցի:

1925 թ. ես քեռուս հետ եկա Պոլիս, քանի որ զավառների հայերը կամաց-կամաց Պոլիս էին գալիս: Մերս ինձից հետո երկու աղջիկ էր ունեցել էդ թուրքից, բայց ինձ հետ մամականցում էր և այդպիսով իր կարոտը առնում: Մայրս իր գլխին անցկացրածը բոլորը գրի էր առել մի մեծ հաստ տետրակի մեջ, բայց երևի կորել է:

Մորս և իմ փախուստից հետո թուրքից ծնված մորս Նադիե աղջիկը, որին թողինք ու փախանք, Թրվանդան կպահի: Տարիներ կանցնին: Էդ թուրքը շատ հարուստ կըլլա, կփոխադրվի Բողազլյան, տասներկու սենյակով տուն կունենա, ծառաներ կունենա: Դրա երկու թուրք կնիկները կմեռնին: Թուրք մարդն էլ կմեռնի: Կմնան Թրվանդան և քույրս: Մի թուրք աղա կնշանվի Նադիե քոջս հետ: Հարսանիքի օրը մայրս կլսե, որ իր աղջիկը հարս պիտի տանին իրենց տան առջևեն, Ուզունլու գյուղը պիտի տանին, երբ հարսներները կուգան դառու-գոռնալով, խեղճ մերս կերթա, ձեռքերը կբացի, կկայմի ճամփի մեջտեղը, կխնդրի. - Կայնե՛ք, հարսին երեսը բացե՛ք, գոնե տեսնեմ:

Բայց Թրվանդան, որը չար կին էր, չի թողել: Արաբան կքշեն, կերթան: Կտանին Ուզունլու գյուղը: Նադիեն երեք երեխա կունենա: Թուրք հայրը կմեռնի: Նադիեն կուգա իր հոր տունը՝ Բողազլյան, որ իր հոր ունեցվածքին տիրանա:

Թրվանդան արդեն ծերացած, կրիվանդանա: Մի սենյակի մեջ պառկած կըլլա: Ձմեռ ժամանակ էլեկտրական պլիտա դրած կըլլան ամկողիճին քովը, հիվանդին մոտը մարդ չըլլար, վերմակը կթոնկվի, կսկսի վառվի: Ծեր Թրվանդան ուժ չունենար, որ վեր կենա ամկողիճին: Ծառաները իրար կանցնին, կուզեն օգնել: Նադին կուզա կըսէ. - Սենյակին դուռը փակեք, թող վառվի: Նա չթողեց, որ իմ հարազատ մայրը իմ երեսը տեսնար, մա արծանի է էդ տեսակ մահվան:

1925 թ. ինձ թուրքական բանակ կանչեցին: Ես մտածեցի՝ այդքան բան տեսնելես վերջ թուրքի զինվոր ինչպե՞ս կըմամ ըլլալ: Բայց պասպորտ չէիմ տալիս: Սվազցի պր. Մուրադը ինձ օգնեց և պարսկական պասպորտ հանեց: Ես 1927 թ. ներգաղթի հետ Հայաստան եկա, բայց ներգաղթ կոմիտեն ինձ չընդունեց, ասեց. - Պետք է Պարսկաստան երթաւ:

Ես շա՛տ խնդրեցի, ըսի. - Ես իսլամ երկիրն եկեր եմ հայրենիք, դուք ինձ մորեն իսլամ երկիր՝ եք դրկում:

Վեց ամիս պայմանաժամ տվին: Գնացի Ալափարս գյուղում հողագործ աշխատեցի: Առաջին ամսամ Հայաստանի մեջ դդում, բադրջան ցանցեցինք: Հոս տեղի մարդիկ չգիտեին սուրճուխ, գելթուն, սուրճ: Կհիշեմ սուրճին հատիկները մեր դրացին առել էր ու խաշել: Հետո ես իրենց սովորեցրի, որ պետք է բովել, աղալ հետո շաքարով ու ջրով եփել: Վեց ամիս հետո ինձ մորեն կանչեցին, որ երթամ Պարսկաստան: Ես չուզեցի: Մի տարի էլ ավելցուցին, մինչև 1934 թվին ինձ կանչեց Հրազդանի շրջանային զինկոմիսարը, ըսավ. - Դու միմակ տղա ես, գնա բանակ ծառայի:

Ինձ Քանաքեռի գնդում թմրամոթի վրա դրեցին: Ծառայեցի, վերադարձա: Նշանվեցի, ամուսնացա: 1936 թ. եկանք ընտանիքով հաստատվանք Երևան:

Սարի թաղում տուն շինեցի, քարտաշ դարձա: Արհեստավոր դարձա, առաջավոր վարպետ դարձա: Հայկական տուֆ քարի երեսունվեց տեսակներն ալ ձեռքես անցած են:

Հայրենական պատերազմին ես հեծելագործի մեջ էի: Մեզ դրկեցին Պարսկաստան՝ Թավրիզ: 1945 թ. հրաման եկավ, որ Թուրքիա պիտի մտնանք, բայց վերջը Ծապոնիայի Հերոսիման եղավ, կանգ առանք: Ես լավ թուրքերեն գիտեմալուս գաղտնի գործակալության մեջ կաշխատեի: Իմ անունը Ռահիմ էր:

1950 թ. մորս թուրք ամուսինը կմեռնի: Մայրս մամակ գրեց ինձ, որ ես իրեն բերեմ Հայաստան, գոնե կյանքի վերջում միասին ըլլանք: Ես գնացի ներգաղթ կոմիտե, խնդրեցի, բայց մերժում ստացա: Նորեն դիմում գրեցի, ըսի. «Կա՛մ թողեք ես գնամ իմ տանը՝ վաճ մորս բերեմ Հայրենիք, կա՛մ դուք բերել տվե՛ք՝ ես ծախար կհոգամ»: Բայց հրաժարվեցին օգնել:

1951 թ. խեղճ մայրս Կեսարիայում կհիվանդանա, թուրքից ծնված քույրս մրամ կտանի հիվանդանոց: Երկու օր հետո մայրս կմեռնի՝ սրտի մեջ կարոտը պահած: Թուրքերը մի փոս կփորեն, կթաղեն, բայց իրենց գերեզմանում չեն թաղեր, որ չպղծի: Խեղճ մայրս դարիք էր, դարիք էլ գնա՛ց: Էդպես մայրս մահացավ՝ առանց ինձ տեսնելու:

Ես իմ հալալ մորը չտեսա, բայց 1970 և 1975 թվերին քույրս ինձ ու կնոջս հրավիրեց: Գնացինք Կեսարիա, քրոջս տունը: Մեր տունը: Մեր տունը առնափուտներ՝ ալբանացիներ, եկած մատած էին: Էդ գյուղի հին թուրքերը ինձ հիշեցին, քանի որ մենք իրար հետ հաշտ ու խաղաղ ապրել էինք մախքան կոտորածը: Ալ ու մորթեցին, ոչխար մորթեցին, հյուրասիրեցին, պտտցուցին, լավ ժամանակ անկացրինք միասին:

177 (177).

ՎԵՐՈՆԻԿԱ ԳԱՍՊԱՐԻ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՅՈՋՂԱՏ, ԲՈՂԱՋԼՅԱՆ ԳՅՈՒՂ*)

Ծնվել եմ 1907 թ. Անատոլիայի Յոզդատ գավառի Բողազլյան գավառաքաղաքում՝ մտավորականի ընտանիքում: Հայրս՝ Գասպար Բերբերյանը, դպրոց էր ավարտել, լավ ֆրանսերեն, թուրքերեն գիտեր, կաշխատեր կառավարության մեջ: Հայրիկիս քեռին դատախազ էր, հայրիկս ամոր մոտը կաշխատեր որպես թուրքական կառավարական փաստաբանի թարգմանիչ-քարտուղար: 1912 թ. հորս՝ Գասպարին, թուրքական բանակ կգորակոչեմ, որ մասնակցի Բալկանյան ճակատի կռիվներուն: Ան բանակին մեջ ալ թարգմանիչի պաշտոն կկատարե և քանի որ իրենց օգտակար մարդ էր, չեն սպաներ: Մինչև 1920

թիվը հայրս կծառայե թուրքական բանակին մեջ և Կարաբեքիրի զորքին հետ, որպես թուրքական զինվոր, կհասնի Նախիջևան: Անտեղ չուզեր հայերու կոտորածին մասնակցել և կփախի թուրքական բանակեն, հետո, երբ մենք եկանք Հայաստան, իրար գտանք:

Քանի որ հայրս մեզ հետ չէր, պապս ինձ, որպես ամենամեծ թոռնիկի, տարել է իրենց տունը և ես այնտեղ էի մնում: Պապս՝ Հակոբ քահանա Բերբերյանը, տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավագ քահանա էր: Ան իր պատկառազոր տեսքով, իր գիտելիքներու պաշարով և իր վարած պաշտոնով Բողազլյան

* Բողազլյան - գյուղ պատմական Փոքր Հայքում, Սեբաստիայի մահանգի Յոզդատ գավառում: 1915 թ. հայերը 400 տուն էին, որոնք զբաղվում էին հողագործությամբ: Ունեին Ս. Միմաս եկեղեցին: Հայկական խորհրդային վարժարան ուներ 60 աշակերտ: Բողազլյանը քարուքանդ է արվել, հայ բնակիչներն արտաքսվել ու ոչնչացվել են:

քաղաքի հայտնի դեմքերից էր: Նրա օջախը տեղի ամենալուսավորչալ տունն էր: Գրեթե ամեն երեկո այնտեղ էին հավաքվում քաղաքի մտավորականները և պապիկի առանձնասենյակում զրուցում էին հետաքրքիր նյութերի, քաղաքական անցուդարձի շուրջ և կամ գաղտնի ու ցածրաձայն երգում հայրենասիրական երգեր: Իսկ ես քանի որ փոքր էի, շուտ էին ինձ քնացնում: Չնայած ես քնած էի լինում, բայց արթնանում էի, քանի որ ինձ շատ հետաքրքրում էին այդ զրույցները, և ես գաղտնի դուրս էի սահում իմ անկողնից, անցնում էի հյուրերի սենյակը և մի անկյունում կծկված լսում ամոնց պատմածներն ու երգածները՝ աշխատելով մտապահել բոլորը:

Ես ավելի շատ կապված էի պապիս հետ: Իմ մեծ մոր անունը իրիցկին Նարիկ էր: Նրա աղջիկների անունները Մարիամ, Սիմա էր: Ունեի երկու հորեղբայրներ՝ մեկը՝ քսան տարեկան, մյուսը՝ տասնհինգ տարեկան: Մեկի անունը Հարություն էր, մյուսինը՝ Խաչեր: Հարություն հորեղբայրս Բարուհի Պերպերյանի հայրն էր, որը մեզ հայրություն էր անում, քանի որ մեր հայրը բանակում էր: Հարություն հորեղբայրս վարսավիր էր, մյուսը փոքր էր, դեռ աշակերտ էր: Ունեի երկու հորաքույր՝ Նազելի և Սանդուխտ անուններով: Մերոնք հողագործ էին:

Բողազլյան գյուղաքաղաքը տափարակ էր: Գրեթե ծառ չկար, քանի որ հողի տակը աղի հանքեր կային, բայց լավ ցորեն էր բուսնում: Իմ լսածով Բողազլյանում յոթ հարյուր ընտանիք էր ապրում, հայ և թուրք իրար հետ համերաշխ ապրում էին: Խանութպանները և արհեստավորները հայեր էին: Տներին մեծ մասը երկու հարկանի էր ու քարաշեն: Մենք երկու տուն ունեինք: Մեկը պապիս տունն էր, մյուսը՝ հորս ու մորս: Մեր տունը շուկայի ճամփի վրա էր: Ունեինք անասուններ՝ գոմեշներ, կովեր, ձիեր, գառներ, բայց երբ 1915 թվին ջարդը սկսավ, մեր գոմեշները հանդից եկել էին ու դռան առաջ բառաչում էին, որ մենք ներս առնենք, բայց մենք վախից դուռը փակել էինք, որ թուրք սակյարները ներս չխուժեն, էդպես էլ մեր խեղճ անասունները դուրսը մնացին, թուրքերը առան-տարան:

Մեր տան դռները զույգ էին: Ապահովության համար դուռին ետևը այտրկյու կար, հատուկ հարմարություն: Ներս մտնողը դռան վրայի չիկչիկոցը կզարներ, որ լսեինք: Մեր տանը միշտ հյուրեր էին լինում, որոնց սուրճով էինք հյուրասիրում: Բացի հյուրասենյակից երկու ուրիշ սենյակներ ալ ունեինք: Հացատուն ունեինք, մեջը թոնդիր կար: Քովը մարագ կար՝ անասունների համար, հավանոց կար, ամբողջը մնաց թուրքերին:

Մեր թաղը Քիլիսե Մահալը կոչվեր, այսինքն՝ Եկեղեցու Թաղ: Բոլոր հայերը աշխատում էին, հարգանք ունեին: Պապիկս զիմվորությունն վերադարձած էր և դպրոցին մեջ տղաներուն դաս կուտար: Պապիկս ինձ գրաճանաչություն է սովորեցրել: Ես մի տիկնիկ ունեի, ջարդի ժամանակ ընկավ ջարդ

ու խուրդ եղավ: Կհիշեմ խաղ մը կխաղայինք. երկու կողմը իրար մեջք բռնած կանգնում էինք, ով հայու ամուն ասեր՝ եկուր հայերու կողմը անցիր կըսեինք, ով թուրքի ամուն տար՝ մյուս կողմը կանցներ, և իրար կքաշեինք, որ կողմը որ շատ էր՝ ան կհաղթեր:

Մեզ մոտ հարսանիքներու ժամանակ թուրքերեն երգեր սկսած էին երգել: Հայերուն և թուրքերուն արտերն առանձին էին, բայց իրար հետ սիրով էինք: Հայերու թաղը ավելի լավն էր, մաքուր ու բարեկարգ էր, բայց թուրքերուն թաղը խառն էր, փողոցները խառն-խշտի էին: Տան մեջ լավաջ էինք թխում ամեն օր: Խմորը կլորում էինք, շփում, վրան խաչ էին անում, վրան ծածկում, որ հասնի: Թոնդիրը վառում էին: Թոնդիրը բարձր էր, կավից էր: Հացատունին մեջ օջախ ալ կար, անցքը դեպի կտուրն էր գնում: Փայտ չկար շատ, անասունի թրիք էլ էինք վառում: Նոր տարուն Մարիամ ապուր էին եփում կորկոտով ու ծիրանի չիրով, որին անուշապուր էին ասում: Նոր տարուն խմորեղեն էին թխում գյուղատնտեսական գործիքներու ձևով կամ հաց էին թխում՝ մեջը քառսուն փարա էին դնում, ում որ ընկներ, ան կերթար խանութ քան-ման կզներ, կրերեր, բոլորը միասին կուտեին:

Մայրիկս «Սինգեր» կարի մեքենա ուներ, պապիկս էր գնել, երբ ամ մոր հարս է եղել: Մայրիկս շատ շնորհքով, գեղեցիկ կին է եղել: Տերտեր պապիկիս եկեղեցական շորերը ինքն էր կարում:

Մենք մեր անասունների միսն էինք օգտագործում: Ցորենը քիչ խաշում էին, չորացնում, սանդի մեջ դնում ծեծում, թեփը քամում էին տալիս, բլրուր էր լինում: Խմելու ջուրը սակավ էր: Մի քիչ հեռվից էշով գնում բերում էին: Էշի վրա հատուկ հարմարանք կար չորս տեղով շինված՝ կուժերու համար: Մեր տանը կարմիր քարից մուսլուխ ունեինք, մեջը ջուրը թորվում էր, գտվում, շատերը գալիս էին հիվանդի համար տանում էին: Իսկ լողանալու համար թոնդիրը ջուր էին դնում, տաքանում էր, տան մեջ լողանում էինք, բաղնիք չէինք գնում: Մեզ մոտ կանաչ կավի հանք կար, դրանով գլուխ էին լվանում, լավ մաքրում էր: Ամեն տուն իր զուգարանն ուներ: Պապիկս ամեն շաբաթ գիշեր կլողանար, որ հաջորդ օրը՝ կիրակի Ս. Պատարագի արարողությունը կատարի: Ամեն շաբաթ իրիկուն մեր տանը մաս էր թխվում: Նշխար էր թխվում: Մասի տախտակն առանձին էր, հացինը՝ առանձին: Մասն ու նշխարը կիրակի առավոտ եկեղեցի էին տանում, ժողովրդին բաժանում: Պապս աղոթագիրք ուներ, վրան արծաթով Քրիստոսը կար խաչված:

Արհեստները հիմնականում հայերու ձեռքն էին: Ծառ կոշկակարներ կային, վարսավիրներ կային, փակ շուկային մեջը խանութներ ունեին: Հարություն հորեղբայրս էլ վարսավիրի խանութ ուներ: Ծուկային մեջ ուտելիք և պտուղներ ալ կծախեին: Ծառ մուրացկաններ կային: Բարիկենդանին խմորեղեններ էինք շինում, պոաջ՝ աղքատներուն էինք բաժանում, հե-

տո՝ մենք էինք ուսում:

Ամենամեծ գերդաստանը հարուստ Արաք օղլու Գևորգ աղային էր: Ան ոչխարի, բրդի վաճառական էր: Հայ ոսկերիչներ կային: Ամեն տեսակ զարդեր կշիռնեին՝ մատանիներ, շղթաներ, ապարանջաններ: Հայերը լավ էին ապրում: Թուրքերը խեղճ էին, կարկտած, քրքուտ շորերով: Բեկեր կային, որ հարուստ էին, կալվածքներ ունեին ու մշակներ կաշխատեցնեին:

Հագուստեղենի կտորը Եվրոպայից և այլ քաղաքներից կգար:

Բողազլամի մեր հին եկեղեցին թուրքերու կողմն քանդված էր, մորը՝ Ս. Լուսավորիչն էր: Ես պապիս հետ միշտ եկեղեցի կերթայի: Պապի ժամանակ օրական երեք անգամ եկեղեցական ժամերգություն էր լինում: Փոքր հորեղբայրս իր ընկերներուն հետ կերգեին, դպիրություն կընեին: Մեր եկեղեցին մեծ էր, խորաններ ուներ, պատարագի, մկրտության առանձին տեղ ուներ: Երգչախումբը հատուկ տեղ ուներ, վերևը բալկոնի պես տեղ ուներ: Ամեն մարդ իր մինդարը կտաներ, որը էնտեղ կմնար: Ով շատ եկեղեցասեր էր, առաջը կնստեր: Եկեղեցիին մեջ սրբապատկերներ կային, անոնցմե մեկը պապս Ս. Էջմիածինն էր բերած: Դուրսը զանգ կար: Ս. Ծնունդին, Ծաղկազարդին, Ջատիկին անպայման բոլորը ժամ կերթային, վերջն ալ ներկված հավկիթ կխաղային, կուրախանային: Ուղ, ջութակ, քանոն, դուդուկ կմվագեին: Հարսանիքի ժամանակ հարսին եկեղեցի կտանեին պսակադրության, հետո տուն կտանեին: Բոլոր տոները կկատարեին, իրարու տուն կերթային, սուրճ, քաղցրավենիք կխոլորասիրեին:

Բարիկենդանը Ս. Ծնունդին էր լինում՝ ձմռանը: Թորը օր ծոմ էին պահում: Միս, ձուկ չէին ուտում: Մեծ պահքին հիսուն օր ծոմ կպահեին: Երեխաները մինչև կեսօր ծոմ կպահեին: Ջատիկից մեկ օր առաջ նավակատիքն էր, ձուկ էին ուտում: Ս. Ծնունդի նախորդ օրը Խթում էր: Ավագ հինգշաբթին Քրիստոսի ոտնվան էր, եկեղեցի էին գնում, քահանան Քրիստոսի նման աջակերտների ոտքերը կլվար: Ուրբաթ օրը Քրիստոսի խաչելության օրն է, արյուն է թափվել Քրիստոսից, դրա համար էդ օրն էինք ներկում հավկիթները՝ սոխի կճեպով:

Ս. Ջատիկի օրը լավ պատարագ կլիներ, ուրախություն, կեր ու խում կլիներ: Ջատիկից հետո Կարմիր կիրակին էր լինում: Արդեն թույլ էր տրվում հարսանիք անել, քանի որ հիսուն օր պապի ժամանակ հարսանիք չէր լինում:

Օգոստոսի 15-ին Ս. Աստվածածնի տոնն էր լինում: Նորեն ուրախություն, նվագում էին ու երգում, քանի որ հայկական թաղը առանձին էր, թուրք չկար, մարդիկ ազատ երգում էին: Լավ տոներ էին, լավ սովորություններ ունեինք: Մեր տոներուն թուրքերը անգամ կուգային, շատ կսիրեին Ջատիկի կարմիր հավկիթ ուտել մեզի հետ:

Ամուսնությունները կամ սիրահարվելով կըլլային, բայց կար, որ իրարու երեսը չտեսած, ծնողներ-

ըր կստիպեին ամուսնանալ: Փոքր հորքուրիս տվին առանց տեսնելու: Կհիշեմ, հորքուրս չէր ուզում, պառկած լաց էր լինում: Հետո ծեծեցին, զոռով ամուսնացավ, բայց էնքան լավ մարդ էր, որ հետո հորքուրս զղջում էր դրա համար: Ամուսնալուծում չկար: Կար նաև աղջիկ փախցնելու սովորությունը, բայց միշտ տերտերի Ս. Պսակին պիտի արժանանային: Մինչև ջարդը երկու հոգի թուրքի հետ ամուսնացան: Մի թուրքը հայ և թուրք կնիկ ուներ, հայի հետ խոսելուց երեսը թթվացնում էր, իսկ թուրք կնիկի հետ խոսելու ժամանակ՝ ժպտալով էր խոսում:

Աղջիկ ուզելու համար ծնողները կգնային աղջկա ձեռքը խնդրելու: Եթե համաձայն լինեին, խոսքկապ կընեին, մատանի մը մատը կանցնեին: Հարսանիքի նախօրյակին՝ ուրբաթ օրը սիմիի վրա հարսնացուին համար նվերներ էին բերում: Ծառաթ օրը հարսնացուին բաղնիք էին տանում: Կիրակի օրը զալիս էին քավորը, քավորակինը հարսին եկեղեցի տանելու: Քավորակինը հարսին հագցնում էր: Կեսուրը, կեսարը չէին զալիս: Հարսին հագցնելու ժամանակ ուրախանում էին, երգում, պարում էին, տանում էին եկեղեցի: Հարսի երեսին քող էին գցում: Հարսի հագուստը կամ սպիտակ, կամ վարդագույն կլիներ: Նշանդրեքին աղջկա հայրը հագուստ, կոշիկ կառներ, իսկ հարսնիքին՝ տղայի կողմը կըններ: Հարսին թագով հարսնիքի հագուստ կհագցնեին, թյուլը երեսին կզցեին: Կանանց հագուստները արդեն 1900-ական թիվերուն եվրոպականացած էին:

Ամուսնանալուց հետո եղբայրներ, քույրեր, հարսներ, թոռներ իրար հետ սիրով կապրեին: Տնկեսա գրեթե չէին երթար: Մեզ մոտ մեկ տղա մը տնկեսա էր գնացած, անոր «հարս մանուկ» կըսեին ծաղրական: Հարսը ամուսնու տան մեջ պիտի հնազանդվեր: Եթե կեսուրը հիվանդ էր կամ ծեր, հարսը կտնօրիներ տունին: Չխոսկանությունը կար «լեզու պահում էինք»:

Հիվանդը որ մահամերձ էր լինում, տերտերը հաղորդություն էր տալիս: Ննջեցյալին սև էին հագցնում: Փոքրերին գերեզմանատուն չէին տանում: Հայկական գերեզմանները պառկած էին, ամ իմաստով, որ մենք՝ հայերս, թուրքի ձեռքը գերի ենք և իրավունք չունինք տնկված գերեզմանաքար դնելու, իսկ թուրքերինը տնկված է վրայի քարը: Մեզ մոտ արժանի մեռելների շորերը կտանեին, վրան կուլային, կողբային: Մեռելատանը ճաշ չէր եփվում: Մարդիկ՝ հարևանները, բարեկամները դուրսեն ճաշ կբերեին, որ մեռելատերերը ուտեն: Իսկ կիրակի օրը մեռելատերը մատաղ էր անում, բոլորին հրավիրում էր, ուտում էին միասին:

Մեզ մոտ հիվանդանում մեռնում էին տիֆից: Երբ այդ հիվանդությունը տունը կմտներ՝ տունը կմաքեր կելլար: Այսինքն՝ բոլորը կմեռնեին: Ծաղիկի հիվանդությունը ևս տարածված էր: Ան ալ դեմքին վրա հետքեր կձգեր: Սկարլաթինայով երեխաները կհիվանդանային: Մեզ մոտ մի հատ բժիշկ կար, Ստամ-

բույ սորված էր, ամուսնը դուրսորդ Գրիգոր էֆենդի Ռախընջյան էր: Ան կեսարացի էր: Եկել էր մեզ մոտ, տուն էր շինել, ապրում էին: Մի դեղագործ կար:

Ծանոթաբերության ժամանակ տատներն էլ կային, բայց մեռնողներ կըլլային, որոնք որք երեխա կթողնեին: Որքին կամ աղջկա մայրը կամ տղային մայրը կպահեր: Ամուսինը մորեն կամուսնանար, որ երեխային պահեն:

Մեզ մոտ հայերը թուրքերից զանազանվում էին գլուխնին կապած փաթեցնեն: Թուրքերը կանաչ փաթեց կկապեին, հայերը՝ ճերմակ: Հայերը ավելի քաղաքավարի կհագնեին: Թուրք կանայք չադրա էին կրում, իսկ կեսարացիները հարս աղջկան գլխին շալ էի գցում: Չադրան վրանին էին գցում փելերին պես, երեսնին՝ քող, իսկ գլուղացիները հասարակ էին հագնում, որ աշխատեն: Քեմալ Աթաթյուրքը հրաման վա՛վ, որ չադրան հանեն, գլխու փաթեցները հանեն:

Թուրքերը մեզի կուգային, կերթային: Մի օր բեկի տունը գացինք, տեսանք ատլասների վրա պառկած էր: Տատիկս հարցուց՝ վատ բան չի՞ սպասվում: Ես ալ ըսի խոսքին մեջ մտնալով՝ մեզի վատ բան չը՛լար: Բեկի կնիկը թերս երեսս մայեցավ, ըսավ. «Որ ըլլա, առաջին հերթին աս լակոտին ուղարկելու է»: Ադ միակ գեշ խոսակցությունն էր, որ լսած եմ, թե չէ հայ ու թուրք իրար հետ լավ էին:

Մեզ մոտ ֆեդայի չկար: Քանի որ անտառ չկար, որ ապաստանեին: Երկու վարժապետ ունեինք, որոնք ֆեդայական երգեր էին երգում, բայց ֆեդայի չէին: Կիլիկիայի կողմից երկու ֆեդայի էին եկել Չաթ գյուղը: Անոնցմե մեկը՝ Դյորտյուլից էր, մյուսը՝ չգիտեմ որտեղից էր, բայց «Քոռ Մամուկ» կըսեին, մեկ աչքը չուներ: Ասոնք գնում են Չաթ գյուղը: Թուրքական ոստիկանները կիմանան, կպաշարեն Չաթ գյուղը, տերտերին մորուքը փետտում են, որ խոստովանի: Ստիպված հայտնում են այդ ֆեդայիների տեղը, գնում բռնում են, էնքան են ծեծում, վերջն ալ չորստտանի, խեղճացրած բերին մեզ մոտ ու սպանեցին: Ֆեդայիները պաշտպանում էին հայերի պատիվը: Մեր երկիրը եղել է Ժիրայր անունով ֆեդայի մը, որը տարբեր կերպարանքներով էր հանդես եկել, վերջը Կեսարիայի մեջ բռնել էին:

Ջարդից առաջ մի հայ կար, մրան բռնեցին կառավարության շենքի մոտ, ծառից կախեցին, քանի որ ինքը կառավարական գաղտնիքը հայտնել էր հայերին:

Էս բաները գաղտնի էին խոսում:

Մեր պատից կախված էին Վարդան Մամիկոնյանի, Տիգրան Մեծի մկարները: Բայց երբ պատերազմը եղավ, ոչնչացրինք էդ պատկերները:

Թուրքական կառավարական շենքին տակը բանտ կար, ջարդեն առաջ հայ տղամարդկանց հոգ տարին: Եթե հայ ու թուրք խնդիր ունենային, քեռիս դատապաշտպան էր, անոր կոչման: Պապս ալ հայերուն ներկայացուցիչն էր: Հայի թուրքի կոնվ ըլլար,

եթե արդար էր՝ հայը կհաղթեր, իսկ հայը հայու հետ վիճաբանությունը տերտերները կհաշտեցնեին:

Մեր բոլոր ծանոթականները եկեղեցին կուտար: Տների համար փաստաթղթեր ունեին: Մեր փաստաթղթերը, պասպորտները անգամ վառել էին: Մենք շատ գրքեր ունեինք: Կաշվե կազմով մեծ «Հայսմավուրք» ունեինք, հայատառ թուրքերենով Աստվածաշունչ ունեինք: Քանի որ շատ հայեր հայերեն չէին գիտեր: Մենք շատ աղոթագրքեր և այլ գրքեր վառեցինք: Ինչպես նաև հայկական թերթեր, որոնք ստանում էինք Ստամբուլից: Երբ 1914-ին պատերազմը սկսվեց, մենք թերթերեն իմացանք:

Մինչև 1908 թ. հյուրիեթը հայերը զինվոր չէին երթար, բայց հետո, իբր հայերն ալ թուրքերուն եղբայր են ու հավասար են, 1912 թ. Բալկանյան պատերազմին մասնակցելու համար հորս բանակ տարին:

Նախքան կոտորածը թուրքական ոստիկանները եկան զենքերը հավաքեցին: Հարուստ Կարապետ էֆենդիի տղան ասել էր՝ զենք չկա: Ոստիկանները խուզարկել էին, գտել էին, անոր եղունգները քաշել էին, թևերում տակն ալ խաշած հավկիթ էին դրել ու կապել: Հետո արդեն պարզ դանակ անգամ չթողեցին:

Նախքան կոտորածը 1915 թ. հուլիսի սկիզբն էր, դեռ մոր ցորենն էինք հավաքելու, մեր քաղաքի դայմադամը՝ Քեմալ բեյը, գալիս է: Հայ ու թուրք գնում են դիմավորելու: Երեք օր հետո Քեմալ բեյը եկավ մեր տունը, սուրճ հրամցուցինք: Էդ դայմադամ Քեմալ բեյը հորեղբորս հարցեր տվավ, ելավ գնաց:

Ծաբաթ օրը, իրիկվան դեմ բոլոր տղամարդկանց կհավաքեն՝ թուրքական բանակ դրկելու, բայց այնտեղ հայերը կգատեն թուրքերից: Տերտեր պապիկս, որ լիազորված էր հայերի իրավունքը պաշտպանելու, կտեսնա, որ հայերին ջոկում են թուրք զինակոչիկներից, կըսե. - Ինչու՞ հայերին ջոկում եք:

Թուրք հազարապետը կըսե. - Փափա՛գ էֆենդի, հայերը պիտի գնան ճամապարհ շինելու, թուրքերը պիտի գնան ռուսական ճակատ:

Հաջորդ օրը կիրակի էր: Պապս Ս. պատարագը վերջացրել, հագիվ տուն էր եկել: Դեռ շունչ չառած, բոթը հասավ մեզի: Արթին աղային տղան ջրաղացպան էր: Առտուն կելլա կերթա աշխատանքի, կտեսնա ջրաղացին քովը լիքը մարդկանց գլուխներ, ոտքեր, ձեռքեր: Լեզուն վախեն բռնված հեհեհե կուգա տուն, կպատմե տեսածը: Արթին աղան տղայի հետ եկան պապիկիս պատմեցին, ըսին. - Էրեկվա զինվոր տարվածները գիշերով մորթել են:

Պապիկս ասում է. - Գնացեք, բողոքեք դայմադամին:

Արթին աղան կերթա դայմադամին բողոքելու, բայց ան ալ գիշերը տուն չի գար:

Հաջորդ օրը՝ երկուշաբթի, երկու թուրք ժամդարմ քոփալներով էկան: Ուրիշ անգամ, երբ մեր տունը ժամդարմ կուգար, քաղաքավարի կերպով կսպասեին, որ փափագ էֆենդին հազմվի ու իրենց հետ

գնա: Այս անգամ էկամ, կոշտ կերպով ըսիմ. - Հայդե՛, քայքը՛ն (Դե՛, վե՛ր կացե՛ք - թուրք):

Պապիկիս տարին դայմադամին մոտ: Պապիկիս հետ տարել են մաս տեղի երևելիներին, վաճառականներին, մտավորականներին: Մի թուրք ասում է պապիկիս. - Փափա՛գ էֆենդի, մոտիկացավ վերջին ժամդ, ի՞նչ ունիս ըսելիք:

Պապիկիս ծունկ կշոքե, կաղոթե: Անտեղեն թուրք գինվոր մը կացինով կհարվածե, պապիկիս գլուխը կգլորվի գետին: Կսկսին ֆուտբոլ խաղալ իմ խելացի պապիկիս գլխում հետը:

Մեկ էլ դուռը բացինք, տեսանք տնից, հանդից, խանութից հայերին հավաքեցին, տարամ երկու-երեք հոգու ձեռքերը իրար կապած, տարին լեցուցին բանտը: Եթե կնամիքը ձայն հանեին, ծեծում էին, ասում էին՝ «Վաղը մամակ կստանաք»: Արդեն հանցագործներին հանել էին բանտերից: Թուրքական կառավարությունը հրաման էր տված, որ ով որ հայ պաֆի իր տան մեջ՝ կպատժվի:

Շրջապատի թուրքերը կանգնած մայում էին: Մեկ էլ դարոցական հորեղբայրս շնչակտուր մերս ընկավ՝ գլուխը պատերին խփելով. «Քսան դուրուշի փամփուշտը խնայեցի՛ն, կացինով էին կոտորում բոլորին»:

Աղկե վերջը մարագի մեջեն դեպի հայաթը փորելով տեղ բացինք, որ հորեղբայրս թաքնվում էր էն տեղ օրվա մեջ: Գիշերը բացում էինք, որ օդ առնի: Հիսուն օր տղամարդ էին փնտրում, որ մորթեն: Հետո թուրքական կառավարությունը խորամանկության դիմեց, ըսավ. «Հայե՛ր, դուրս եկեք, ով թաքնված է՝ թող դուրս գա, գնա աշխատանքի»: Հայերը դուրս եկան թաքնված տեղերից, բայց սկսեցին բռնել էլ հայերին էլ:

Հիսուն օր հետո 1916 թ. մարտին դայմադամը հրամայեց. «Մեկ կիլոգրամ հայու միս ողջ չպիտի մնա, բոլոր հայերին պիտի կոտորեք»:

Մինչ այդ, բոլոր հայկական գյուղերից շատ հայեր էին կոտորվել, ողջ մնացողները փախել, եկել էին մեզ մոտ թաքնվել: Կառավարությունը էմպետ էր արել, որ հայի գյուղ գնալու համար թուրքի գյուղով պիտի անցնեին: Նախքան կոտորածը մեր մոտի Գևորգ աղայի միջնակ տղին ստիպել էին, որ գնաքի տեղը ասի: Հայրը ոստիկաններին ահագին կարմիր ոսկի էր տվել, որ իրենց ձեռք չտան, բայց առաջին անգամ դրանց մորթեցին: Դրանց ընտանիքից մի հատ ծին ողջ չմնաց: Բոլորին մորթել էին: Թուրք մեծավորներից մեկը հետո հորեղբորս եկել պատմել էր:

Առանց տղամարդկանց մնացած ընտանիքները՝ կինները, օրորոցի մանուկները, ծեղերը, բոլորին հանում էին ու քշում: Այդ ժամանակ շատերը մտածում էին, որ իրենց ունեցածը տան թուրքին կամ աղջիկը կնության տան, միայն թե ազատեն իրենց զավակներին: Եղան մայրեր՝ իրենց երկու-երեք զավակներուն պահ տվին արաբ ընտանիքներուն, քանի որ սիրուն երեխաներին փախցնում էին, տանում բռնաբարում,

հավատափոխ անում:

Մեր տան պատից մի մեծ քար էին հանած, հորեղբայրս՝ Հարություն Բերբերյանը, սողում, մտնում էր մեջը ու թաքնվում էր: Ով գալիս էր ժանդարմներեն՝ չէր գտնում:

Իմ իրիցկին տատս, որը պահած էր ադ Հարություն հորեղբորս, օր մը կերթա հազարապետ Սեղամի բեկին քովը, որը ամուսնացած էր մեզի ծանոթ հայ աղջկա մը հետ, կըսե հազարապետին. - Սեղամի բեկ, Հարությունը տունն է, ի՞նչ պիտի ըլլա:

Հազարապետ Սեղամի բեկը կոճակը համազգեստին վրայեն կպոկե, կըսե. - Աս կոճակը որ ժանդամին հետ, որ դրկեմ, Հարությունը թող ելլե ու գա:

Առավոտուն ժանդարմ մը եկավ՝ թախ-թախ դուռը զարկավ, ըսավ. - Հարությունը թող գա դայմադամին քովը՝ իր սափրիչի գործիքներով:

Հարություն հորեղբայրս իր սափրիչի գործիքները հավաքեց, ժանդարմներուն հետ դուրս գնաց: Ադ պահուն ալ թուրք սափրիչ մը դայմադամին կթրաշե եղեր: Ադ ալ առաջին անգամ ածելի կզարմե, դայմադամին երեսը կարյունե: Սեղամի բեկը դայմադամին կըսե. - Թող Հարությունը թրաշե:

Հարություն հորեղբայրս կհանե իր գործիքները, առոք փառոք դայմադամին կթրաշե, կվերջացնե: Դուրս է գալիս, որ տուն գա, կտեսնա գերդաստաններով բոլորին կապկպած աքսոր են տանում: Դայմադամը կհրամայե. - Ժանդարմ մը թող Հարությունին տուն տանի:

Հարությունը եկավ տուն: Ան քսան տարեկան էր, բայց արդեն ութսունի չափ էր երևում: Հարություն հորեղբայրս տեսավ, որ ճար չկա. - Ալ թուրքին չպիտի հավատամ, - ըսավ, խաշխաշի յուղը և կապույտ պղինձաբջառայի քարը խառնեց իրար, ըսավ, - ես իմ կնոջս կիսցնեմ, վերջը՝ ես ալ կիսեմ, դուք ինչ կուզեք՝ եղեք:

Հարություն հորեղբայրս թույլը կնոջը խմցուց: Ծիշտ երեք րոպե վերջը ընտանիքին մերում եկավ: Քսանհինգ հոգի հորեղբորս սայիյեն ազատվան: Հորեղբայրս իսկույն տասնհինգ ձվի դեղնուցը իրար խառնեց, կնոջը խմցուց: Կինը փսխեց, ազատվեցավ, ողջ մնաց:

Մեր գերդաստանը շատ մեծ էր: Մեր գերդաստանեն շատերը թուրքական կառավարությանն էին ծառայում, պաշտոնյաներ էին: Օրինակ՝ հայրս թարգմանիչ էր, Կարապետ աղային մեծ եղբայրը դատապաշտպան էր՝ վճիռ կայացնող: Բայց մախքան կոտորածը, հայերուն զենքերը հավաքելու ժամանակ, Կարապետ աղային տարել էին ոտքերուն և ձեռքերուն մատներուն եղունգները քաշել էին՝ սարսափելի տանջանքների ենթարկելով: Կարապետ աղային կինը, երեք տղաներով, թոռներով, հարսներով, մաս աղջիկը, փեսամ՝ թոռներով, մաս Կարապետի եղբայրը՝ Սուքիասի ընտանիքը՝ Սուքիասը, կինը, տղան. ադ բոլորը առաջին ջարդին զոհվեցին: Թուրք բեկը երբ հրաման տվավ, որ մի կիլո հայու

միս չպիտի թողնենք, Սուրբասին աղջիկները՝ Եսթենը և Փրլանթին բեկին կինը տարել էր պահելու: Աղջիկները հուսահատված թույն կիսեմ, կմեռնին: Բեկին կինը դուռը կգարնե, աղջիկները չեն բանար: Բեկին կինը քացով կուտա, դուռը կբանա, կտեսնա, որ Սուրբասին աղջիկները փրփուրը բերամնին գետինը փռված են: Բեկին կնիկը ամտարբեր կըսե. - Ղարթ գյավուր էին. թուրքություն չընդո մեցին՝ մեռան, տարե՛ք, տվեք շներուն, թող հոշոտեն:

Բեկին կնիկը ամոռաց վիզերեն չվաններ կանցնե, կքաշեն, շուներուն կուտան, որ ուտեն: Էդ տեղերը, որ էդ դիակները գցել էին, մենք հետո բանջար հավաքելու էինք գնացել, ասում էին՝ էստեղ Հսթերին ու Փրլանթին են շարտել:

Մեր գերդաստանին մեջ ուրիշ շատ հորեղբայրներ, քեռիներ կային: Տատիկիս քեռու տղան Անկարայում պետական պաշտոնյա էր՝ Բարսեղ աղա կըսեին: Ան երկու հարկանի հյուրանոց ուներ: Օր մը ժողովի մը ժամանակ բեկը ըսեր է. - Բարսեղ աղա, թուրքությունը ընդունե, գլուխդ չալմա կապե, ամուռդ փոխե. հայերուն հարցը ուրիշ է...

- Ո՛չ, - ըսեր է Բարսեղ աղան, ես թուրք չեմ ըլլար:

Բայց այդ եղած է վերջին ժողովը. անոր ալ սպանել են: Աղ ալ գնաց: Բարսեղն ալ գնաց:

Հետո թուրքերը մտել, գրավել էին հյուրանոցը:

Հետո հայուն մեկը հողամասի հաշիվ ունի եղեր. թուրքի մը հետ: Էդ թուրքը ժանդարմի մը հետ կերթա, աթոռը կքաշե, կնստի: Էդ հայուն լեզուն կտրել կուտա, ակամքները կտրել կուտա: Հետո ալ կըսե՝ տարե՛ք, սպանե՛ք:

Մեր քաղաքի դոկտորին՝ Գրիգոր Ռախըջյանին ալ եկան տանելու: Հիշում եմ ոռմաթիզմայով պառկած էր, գիշերով էկան, տարին: Էդտեղ Իբրահիմ բեկին աղջիկը կըսե հորը. - Եթե աս դոկտորը չըլլար, ես մեռած կըլլայի:

Աղջկա հայրը՝ բեկը, ձիավոր կորկե դոկտորին բերել կուտա դայմադամին քովը:

Ղայմադամը կըսե. - Ռեցեպտ մը գրե:

Աղ դոկտորին ձեռքերը կսկսին դողալ: Ղայմադամը կըսե. - Բանի պետք չէ. տարե՛ք, մորթեցե՛ք:

Աղ հայ դոկտորը մի աղջիկ ուներ՝ Մայրենի անունով: Ան իմ տարեկիցս էր: Աղ աղջկան Իբրահիմ բեկը կուղարկե իր արտը, որ վար անի: Խեղճ աղջիկը՝ արև չտեսած աղջիկ, ա՛րտ կրնա վարել: Դոկտորին կինը կերթա Իբրահիմ բեկին կիսնդե, որ իր աղջիկին ազատե աղ գերությունեն: Իբրահիմ բեկը իր ծառային կհրամայե, որ աղջիկը ետ բերի: Ծառան աղջկան մորը կնստեցնե էշին, ինքն ալ ձիով քա կնստեցնե աղջկան: Ծամփին մորը հրացանով կապանի, աղջկան ալ կըռնաբարե: Էդ դոկտորին աղջիկը կխենթանա: Աղ սրիկա ծառային անունը Սիմասր էր: Վերջը մենք աղ դոկտորին աղջկան առինք պահեցինք: Հորեղբայրս մի հայ արաբաջի գտավ, ըսավ. - Աս աղջիկին Կեսարիա կտանին, իր

հետավոր ազգա կանին տունը կտանին:

Երբ հայրս թուրքական զինվոր էր, օր մը իրից-կին տատիկս գիշերը երազ մը կտեսնա, որ իբր հայրս տունին յուրիքին մեջը լիքը գանգեր, ոսկորներ բերեր, լցրեր է: Իրիցկին տատիկս կըսե՝ Գասպար, տղաս, ինչու՞ հոս բերիր լեցորի: Հայրս կապախանե՝ օրին մեկը թանգարան պիտի շինվի, աս ամբողջը մեջը պիտի դրվի, որ աշխարհը տեսնա:

1918-ին արդեն ջարդը դադարած էր: Զինադադար էր: Թուրք գաղթականներ էկած լցված էին հայերուն տները: Չէ՞ որ ոռուը գրաված էր շատ հողեր: Օր մը թուրք կնիկներ մը եկան մեր դուռը գարկին, ջուր խնդրեցին: Մամաս ըսավ ինձի. - Վերոնիկա՛, ջուր բեր:

Աղ չադրայով թուրք կներեն մեկը մոտեցավ մորս, գաղտնի ըսավ. - Մայրի՛կ, դուք հայ եք, ի սեր հայության, ինձի ասոնց ձեռքեն ազատեք: Իմ անունը Աննիկ է: Ինձի փախցուցած են:

Մայրս ըսավ. - Այսօր դու գնա, ես փեսայիս հետ խոսիմ, տեսնանք ի՞նչ կրնանք ընել:

Փեսան իրիկունը տուն եկավ: Մամաս պատմեց: Փեսան ըսավ. - Երեխա մը դրկենք: Աննիկին թող բերեն:

Տասը տարեկան Հակոբիկին դրկեցինք: Ան գնաց Աննիկին բերավ: Թուրքերը կտեսնան Աննիկը չկա: Էկան լցվան մեր տունը, ըսին. - Տվե՛ք մեր աղջիկը:

Իրիցկին տատիկս օգնություն պոռաց: Ժամդարմա մը կանցներ դուրսեն, էկավ: Տատիկս ըսավ. - Աս թուրքերը էկած են աղջիկ կուզեն: Մենք խաբար չենք:

Ժամդարմը աղ թուրք կնիկներին դուրս հանեց մեր տունեն, Աննիկը մնաց մեր տունը: Ազատվեցավ: Վերջը մենք Աննիկին որբանոց դրինք: Էնտեղեն Բեյրութ կտանին որբերին: Մի խոսքով Աննիկը հայ մնաց:

Կհիշեմ, ջարդին երրորդ օրն էր, թուրքի չադրայով մայրս չորս տարեկան քրոջս հետ գնում է իր մոր տունը: Մայր ու աղջիկ խորհուրդ անելու ժամանակ սայլերը բերել են, դրսում՝ գոռում-գոչում: Բոլորին աքսոր են տանում: Մայրս կըսե. - Ես հոս չեմ ապրիր: Ժամդարմը կըսե. - Էդ շուկայի կողմից գնա ձեր տունը:

Մայրիկս շշկվում է, չորս տարեկան քրոջս կկորսնցնե: Մայրիկս մի կերպ եկավ տուն: Մեկ էլ տեսանք՝ փոքր քույրիկս միմակը եկել, գտել էր մեր տունը: Ուրախացանք, իրար գտանք: Բայց մայրիկս պատմեց, որ տատիկին տարին սայլերով:

Ես վազեցի դուրս իյնալ-էլլալով գացի տատիս տունը հասա, տեսա դռները բաց, մեջը դատարկ: Մարիամ տատիկս աքսորին մեջ մեռ-մեռակ կմնա մեռելներին, արյուններուն մեջը: Դու մի ըսեր ժամդարմներ կուզան կմորթեն:

Մի Սարդալայի Աննա մը կար: Ան մտել էր դիակներիս տակը, շունչը բռնած մնացել էր: Հետո, որ

ժանդարմները գնում են, աս Աննան կամաց-կամաց փորսող կուգա մեր գեղին կմոտենա, ամմա՝ ուռած փքված, տկլոր: Մի հատ թաշկիմակ անգամ չէին թողած, որ ամոթը ծածկեր: Թաղին թուրք լակոտները կտեսնան ասոր, կըսեն. - Ամա՛ն, դե է գալիս, - վախից փախչում են:

Աննան կուգա իր տունը: Կտեսնա դուռը՝ բաց: Իր տասնչորս տարեկան մի հատիկ տղան տված կըլլա դրացի թուրքին: Կերթա ադ թուրքին: Թուրքը տունը մի ոչխար կմորթե, մաշկը կհանե, Աննային մեջը կփաթթե, Աննային վերքերը կբուծե: Բայց Աննային մեկ աչքը դուրս ինկած էր: Ան կպատմեր, որ տատիկիս մորթեր էին աքսորի ճամփին:

Ջարդի ժամանակ մեր գյուղը մեծահարուստ Գևորգ աղա Արաք օղլի մը կար: Աքսորի ժամանակ ադ Արաք օղլի Գևորգ աղան թուրքերուն կըսե՝ ինչ կուգեք կուտամ ձեզի, միայն իմ գերդաստանս ազատվի: Գևորգ աղան փթերով կարմիր ոսկի կուտա թուրքերուն, բայց անոր ալ բռնեցին, տարին, բանտարկեցին: Իրեն ամբողջ գերդաստանին ալ տնից հանեցին, մորթելու տարին: Այնտեղ Գևորգ աղային չորս տարեկան թոռը կճանչնա թուրք ժանդարմին, որ իր հորը ծանոթն է, կերթա ուղեքուն կալլվի: Թուրք ծանոթ ժանդարմը կմեղքնա էր երեխային, կառնե, կտանի իր տունը: Լուրը կերթա, կհասնի դայմադամին, որ էր չորս տարեկան երեխային ժանդարմը տարավ իր տունը: Գիշերով կուգան, կառնեն երեխային, կտանին իր հարազատներուն մորթված տեղը՝ կսպանեն: Խեղճ Գևորգ աղային տված այդքան կարմիր ոսկիներն ալ իզուր կերթան:

Նախքան կմանիքի կոտորածը սկսվելը մեր քաղաքի Իդդեի գյուղից մի ընտանիք փախել, եկել էր մեր գյուղը: Մեզ մոտ որ տղամարդկանց հավաքեցին, նրանց տղամարդկանց էլ տարել մորթել էին: Կինը ժանդարմին հետ կապամանավորվի, որ եթե իրեն և իր չորս զավակներին ազատե, իր հետ կամուսնանա: Ջարդը կշարունակվի: Կինը հուսահատությունեն թույն կխմե, կմեռնի: Առավոտը զինադադար եղավ: Չորս զավակները եկան, որ օգնեն մորերնուն: Տասնհինգ ձկի դեղնուց խմցուցին, բայց չօգնեց: Թուրք ժանդարմը կտեսնա, որ կինը՝ Լուսաբերը մեռել է, կսկսի թալանել անոր տունը: Թոփեբով խաղիֆներ, ուրիշ թանկ բաներ, ամբողջ կհավաքե՝ կերթա:

Միշտ է, շատերը ձևականորեն թուրք դարձան, անունները փոխեցին: Անոնց տարան կառավարական շենքը, իրենց մոլլան ասում էր. «Ձեր կեղտոտ կրոնը թողնում եք, մեր կրոնն եք ընդունում չէ՞»: Հալերն ալ «հա՛» էին ասում ու ստորագրում էին ու տուն էին դրկում: Ո՛չ գրել կար, ո՛չ փաստաթուղթ:

Ծատ հայ կիներ ստիպված թուրքի կին դարձան, բայց հետո շատերը ետ եկան: Ղայմադամ բեկը մի հայ կին առավ: Անկե մի տղա ունեցավ: Էդ հայ կնոջ եղբայրը Ամերիկայեն հրավեր դրկեց իրեն: Կինը ձգեց թուրք մարդուն ու տղին, գնաց Ամերիկա:

Ջինադադարեն ետքը՝ 1924-ին, երբ Քեմալ Աթաթյուրքը եկավ կառավարության գլուխը, հայերը բողոքեցին, ըսին. «Թուրքերը մեզի շատ վնասներ տվին, մեր հարազատներուն մորթեցին», հետո դատավարություն եղավ և շատ թուրք մեծավորներ պատժվեցան:

Մի հայ աղջիկ պահված էր թուրքի տանը: Ադ թուրք մարդ ու կինը էր հայ աղջկան պահում էին իրենց տղի հետ ամուսնացնելու համար. բայց հայ աղջիկը սիրահարված էր Խաչեր հորեղբորս վրա: Օրին մեկը ան լուր դրկեց, որ ես ուզում եմ Խաչերի հետ ամուսնանալ: Հայերը հեռագիր քաշեցին, իբր թե էդ աղջկա հորեղբայրը հետո երկիրեն կանչում է իրեն: Էդ աղջիկը կփախի թուրքի տունեն, եկավ մեր տունը: Թուրքը, որ իր տղայի համար պահած էր էդ աղջիկը, կըսե. «Ես սրա քիթն էի մաքրում, ո՞նց դավաճանեց մեզի»: Դրանց տղան սպայական դպրոցն ավարտեց, եկավ մեր տունը: Խնդրեց, աղաչեց: Հորեղբայրս մտածեց, որ մի փորձանք կելլա, մորեն կփախցնեն աղջիկին, Եփրեմ կառապանին ըսավ. - Գիշերը ձիերդ լավ կկերակրես, մեր հարսին կտանիս Կեսարիա:

Մենք անոր գլխուն չադրա գցեցինք, դրկեցինք Կեսարիա: Բայց էդ սպա թուրքը կառավարությանը լուր կուտա, կըսե՝ գտեք իմ հայ հարսնացուն: Բայց մի թուրք հարյուրապետի կին կար, որը հայ էր, գնում է, խնդրում է, որ էր հայ աղջիկը արդեն հայ մարդու է առած, թիմա ալ հղի է՝ պիտի ազատվի:

Ըսպես էր թուրքերը թշնամացան մեզի հետ: Էդ թուրքը Էկավ ըսավ. «Երկու ժամ ձեզի ժամանակ, դուրս պիտի գաք ձեր տնից»:

Մենք ստիպված դուրս եկանք մեր տնից: Գնացինք մի թուրքի տուն, որը մեզի հետ լավ էր: Էդ թուրքը մեզի իր տունը առավ, հաց-քամ տվեց:

1924-ին մենք փոխադրվանք Պոլիս: Մեկ տարի մնացինք Պոլիսի գաղթականներ: Ռուսաստանեն մեկ եկավ, մեզի յոթ հոգիով Բաթումի բերավ: Մեզի հետ ոչ մի տղամարդ չկար: Բաթում եկանք, աղքատություն էր տիրում: Հորեղբայրս եկել էր մեզ դիմավորելու: Գնացինք մատանք, մագոթով էր գնացքը աշխատում: Մեզ իջեցրին Դավալու կայարանը, վրանների տակ, հաց-մաց բաժանեցին: Հորեղբայրս մեզ տարավ Նախիջևան, հայրիկիս մոտ: Հազիվ մեկուկես տարի միասին ապրեցանք, հայրիկս մահացավ: Հետո եկանք Երևան: Հունաստանեն եկած մի տղայի՝ սիվրիհիսարցի Ալեքսան Մկրտչյանի բոլոր հարազատները աքսորում սպանվել էին, մնացել էին ինքը ու իր քույրը: Գնում են խոտ հավաքելու, Էդտեղ մի հայ տղի փորը թուրքերը դուրս են թափում: Վախից էս աղջկա լեզուն ետ է գնում: Հետո մի տղա սրանց տանում է իր տունը: Իրենց մոտի փողերը տալիս են նրան, բայց մի քանի օրից նա դուրս է հանում: Էդ աղջիկին տալիս են դասաբի, էնտեղ չոր է կրում, հիվանդանում է: Հրաման է գալիս, որ հայերը ետ վերադառնան. բոլորը հավաքվում են, բայց աղջի-

կը հիվանդանում է խոլերայով ու մեռնում: Եղբայրը հրեշտակ քրոջը թաղում է, լսում է, որ իր հորքուրը Էսքիշեհիորը կապրի և ամուսինը ատաղձագործ ըլլալուն չեն աքսորված: Գնում է նրանց մոտ: Արհեստ է սովորում: Օղորմի իրանց: Նրանք էլ 1924-ին Պոլսից գնում են Հունաստան, Էմետից էլ՝ Հայաստան:

1927-ին արդեն Ալեքսանը մի փոքր տուն էր շինել Երևանում: Որք տղա էր, լավ տղա էր, ամուսնացանք, ուրախ էինք, որ թուրքի ճիւղաններից ազատված ենք: Բայց առ Սումգայիթը՝ ճիշտ մեր տեսած եղեռնն էր: Թուրքը մնացել է մույնը: Մեր կյանքը տխուր է անցել, միշտ միմուռ կա մեր սիրտերում մեջ...

178 (178).

ՀՈՎԱԿԻՄ ՏԻԳՐԱՆԻ ԿԱՐԱՔԵՔԵԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՅՈԶՂԱՏ, ԲՈՂԱԶԼՅԱՆ, ԻՂԴԵԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գյուղը՝ Իղդեղի, հիմնվել է 1650 թվերում հայերու կողմէ: Մեր գերդաստանը Սեբաստիայի Դիվրիկ ավանեն բռնի գաղթեցվել են Կեսարիայի Ալագյոզ գյուղը: Այնտեղ շատ մոծակներ կային: Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը մինչև Բողազլյան: Այնտեղ մենք սկսեցինք զբաղվել գյուղատնտեսությամբ: Մեր այդ գյուղում յոթ-ութ աղբյուրներ սարքեցինք, որ ջուր ունենանք: Մեր գյուղը շրջապատված էր չորս բլուրներով: Գարայազ, Գեջե, Չանդըրդեղի և Քեֆենջիկ: Մեր Իղդեղի գյուղում իմ նախնիներն առաջին անգամ խաղողագործությամբ են զբաղվել: Գյուղում կառուցել են եկեղեցի և դպրոց: Մեր գյուղի կոշկակարն էր Հաջի Հարությունը, իսկ դերձակ Միհրամի տղան հետագայում դարձավ Կ. Պոլսո Շնորհք Արք. Գալուստյան Պատրիարքը:

Մինչև 1914 թ. մենք հաշտ ապրել ենք թուրքերի հետ: Բայց երբ պետությունը սկսեց հայերից գեներեր հավաքել, ամեն ինչ փոխվեց: Ով գենը չէր տալիս, ծեծում էին ու խոշտանգում: Խաչատուր Քեքեջյանի տնից մի ժանգոտված ատրճանակ և չորս հատ որսորդական հրացան գտան և անոր այնքան ծեծեցին, որ մեռավ:

Մի օր, երբ պապիկս, տատիկս հետ գալիս էին մեր մոտի Եռնջալը գյուղից, Հաջի Ավետիսին տեսանք, որը պատմեց, որ Մենթեշե գյուղից մի հայ պատմում է, թե իրենց գյուղի բոլոր հայ տղամարդկանց սպանել են, միայն ինքը դիակների տակից դուրս է պրծել: Շատերը չհավատացին, բայց մույն բանը կատարվեց մեր գյուղում: Թուրք զինվորները եկան և բոլոր տղամարդկանց հավաքեցին տարան: Ծանապարհին ով հոգնում էր, չէր կարողանում քայլել, ընկնում էր, ժանդարմը հրացանի հակառակ կողմով խփում էր գլխին ու սպանում: Հետո բոլորին նստեցնում են գետին, հավաքում են նրանց վերջին փողերը և գնդակահարում: Հեռվից դիտող թուրք գյուղացիները մոտենում են սպանված դիակներին և թալանում նրանց վրայի հագուստներն ու կոշիկները: Այդ զոհվածներից մեկն էր կոշկակար Հաջի Հարություն Քեքեջյանը: Նրա կինը գտնում է ամուսնու դիակը առուի մեջ ընկած: Թուրք ժանդարմը ուզում է նրա այրիի՝ Փիրուզի, հետ ամուսնանալ, բայց նրա երկու աղջիկներին չի ուզում: Փիրուզը հրաժարվում

է: Թուրք ժանդարմը խաբում է, ասում է. «Ես ձեզ տուն կտանեմ»: Ծանապարհին երեքին էլ սպանում է: Այդ օրերին սպանվեցին նաև մեր եկեղեցու քահանաներ Տեր Վահանը, Տեր Եզեկելը, Տեր Հակոբը, Մանուկ Էֆենդին, Սամվել աղան: Միքայել աղան և Գալուստ Էֆենդին փախչում են: Ծամփին նրանց տեսնում է խուլ Խալիլի տղան՝ հովիվ Ռֆաթը, ամմիջապես հայտնում է զինվորներին, որոնք մույն տեղում գնդակահարում են նրանց:

Խոշտանգումները շարունակվում էին մեր գյուղի մեջ: Ծորենի հասկերի մեջ թաքնված Աբիսողոմ Գալուստյանին սպանեցին: Ես իմ աչքովս տեսա:

Հետո կանանց ու աղջիկներին հավաքեցին, տարան բռնաբարեցին: Ով չէր ենթարկվում, տանում էին թուրքերի գերեզմանոցը և գնդակահարում:

Շնորհք պատրիարքի մորը Գյուլքըզին ևս թուրքերը փախցրել էին և նա երկու զավակ էր ունեցել: Հետո թողել է իր թուրք զավակներին և եկել Շնորհք Գալուստյանի մոտ. մեռնելուց հետո թաղվել է հայկական գերեզմանոցում:

Մի օր գյուղի Մարինոս տատիկը տուն գալու ժամանակ թուրք զինվորը ծոծրակին նշան է բռնում և սպանում, նաև՝ Առաքել հորեղբորս և Աբրահամ Փիլիպոսյան քեռուս, որոնք զինվորական ծառայությունից վերադարձել էին տուն՝ արձակուրդի: Այդ վեց երիտասարդներին մեր աչքի առաջ գնդակահարեցին: Ես այդ պահը մինչև խոր ծերություն չեմ մոռանա: Հետո իմացանք, որ իրենց փաստաթղթերի մեջ նշված է եղել. հենց գյուղ հասնեն՝ Թաշլը Թառլայի մոտ սպանել:

Կառավարությունը հրամայեց մեզ տեղափոխվել Ենիդշլա գյուղը: Մինչ այդ բոլոր ութ տարեկանից վեր հայ տղաներին պուներ ըրին՝ թլփատեցին, մեզ ալ մուսլիման ըրին: Դեռ վերքերնիս չլավացած, մեզ սալները նստեցուցին, սահմանը չանցած կանգ առնել տվին, առուի մեջ մեր գյուղի տղամարդկանց գնդակահարված դիակները ցույց տվին, ըսին. «Ձեզի ալ մույնն ենք անելու»: Մեզի տարին անասունների ախոռները լեցուցին:

Հետո մենք նորից մեր գյուղը եկանք: Մի օր մի

¹Սումգայիթ-քաղաք Ադրբեջանում, որտեղ 1988 թ. փետրվարին ադրբեջանցիները կոտորեցին հայ էթնիկ փոքրամասնությանը:

զիմվոր մորս մախատեց. թե իմչու՞ ետ եմք եկել և վայրենի ձեռք ծեծեց մորս ու վնդեց մեզ գյուղից: Մենք գնացինք Ջատիկ հուպարի մոտ՝ մեր հարևան գյուղը: Մայրս այնտեղ ուզեց թույն խմել, որ մեռնի, բայց մածունով փրկեցին մրան, որը տվել էր թուրք Հանգեֆի անունով բարի մարդը:

1920-ին մի օր մեծերը և երեխաները սայլով ցորեն են տանում Անկարա: Երբ ծախում են, ետ վերադարձին հարձակվում են՝ մեծերին սպանում, փողերը թալանում են, իսկ երեխաներին՝ Անկարայի շուկայում ծախում իբրև ծառաներ:

Այդ ժամանակ Թուրքիան վատ վիճակի էր՝ սով էր, մեռք՝ մայրս, տատս, քույրս եկել էինք Չանդր գյուղը: Ոչինչ չունեինք՝ ո՛չ հագնելիք, ո՛չ ուտելիք: Դաշտերը բերրի էին, բայց ցորենը հավաքել էին: Մենք գնում էինք, ցորենի վերջին հատիկները հավաքում էինք: Երբեմն մայրս և տատս տների մեջ աղախին էին աշխատում: Ես էլ Հալիլ աղայի մոտ հովիվ էի աշխատում:

Հորաքույրս՝ Եսթերը փնտրել և գտել էր իր առա-

ջին հայ ամուսնում՝ Գրիգորին, Հալեպի մեջ և թուրք ամուսնուց փախավ, գնաց Հալեպ՝ մրս մոտ:

Ձեզ ներկայացրած այս ցավալի դեպքերից և կոտորածներից 250 տմից բաղկացած մեր գեղեցիկ գյուղից մնացել էր 40 հայ տուն: Սպանված հայերի տները, հողերը, անասունները, զարդեղենը մնաց թուրքերին: Այնուհետև, կատավարության որոշումով 1923 թ. մեր տունն ու տեղն էլ վերցրին, տվեցին դրսից գաղթած թուրքերին: Մենք էլ ստիպված տեղափոխվեցինք Կեսարիա: Մեզ հետ Կեսարիա տեղափոխվեց մահ հորեղբայր Աբրահամի ընտանիքը: Կեսարիայում ինձ տեղավորեցին վաճառի հոգևոր դպրոցը: Այնտեղ դասընկերս եղավ Գալուստյան ընտանիքից Շնորհքը, որի հայրը մահատակվել էր, իսկ ինքը հետո Կ. Պոլսո Պատրիարքը դարձավ:

Այս պատմածներս վերաբերում է միայն մեկ գյուղի կոտորածին, բայց որքա՞ն գյուղեր մոյն բախտին արժանացան: Ինձ համար մեծ ցավ է, որ թուրք կատավարությունը դեռ չի ընդունում իր մեղքը՝ Հայոց ցեղասպանությունը:

179 (179).

ԱՆՈՒՇ ԹՈՓԱԼՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՆՎ. 1910 Թ., ՅՈՋՂԱՏ, ԷՅԼԵՆՋԵ ԳՅՈՒՂ)

Էրիկմարդոց խմբով տարին հայոց եկեղեցին լեցուցին, մորթեցին, մեղցուցին, լեցուցին ջուրին մեջը: Մենք Յոզղատի Էյլենջե գյուղենք: Ես հիմա

տարեկան էի: Մամայիս քովն էի, կհիշեմ: Մենք մեր հին տունը մնացինք, քանի որ պապաս թուրքական զիմվոր էր գացած:

180 (180).

ՀԵՐՄԻՆԵ ՏԵՐ ՈՂՈՐՄԻԱԾՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՆՎ. 1912 Թ., ՅՈՋՂԱՏ)

Բիթուն ընտանիքս դանակով գացած է: Կեսուրս օրը երեք անգամ կուլար, իր տղաներուն դանակով մորթել էին: Կեսուրս կեսարացի էր, Յոզղատ հարս եկել է, թուրքերը ըսեր են. - Աս մեկուկես տարեկան տղան մեզի տուր:

- Չե՛մ կրնար տալ. - ըսեր է կեսուրս, չի՛ տվել:

Ադ մեկ զավակին վրա կողողար կըսեր. «Գէօրէ՛ չէիմ գյուն սէնդէն դըր» (Տեսնալիք օրս քեզմից է - թուրք.): Կեսուրս շատ մաքրասեր էր: Ամեն ուրբաթ մաքրություն կընեինք: Հաջի մայրիկ մը ունեինք, օր մը ինձի ըսավ. - Հերմինե՛, մի՛ թաքցներ. հղի ես:

Գիշեր մը Աստվածամայրը եկավ երազս, ըսավ. «Հերմինե՛, Ս. Հակոբից և Քրիստոսից Հակոբ անունով մամչ մը պիտի տա Աստված»: Նաև տեսա, որ երեք աստղ փայլեց: Ադ կնշանակե դժվար պիտի ծնվի, բայց հաջող պիտի ըլլա: Նախատակված հայրս գերեզման չունեցավ, և ամոր ամունը կրող մամչ մը պիտի ունենայի: Ուխտ ըրի, ըսի. «Աստվածամայր, Քրիստոս՝ և Ս. Հակոբ՝: Նախատակներուն՝ պապա-

յիս, հորեղբայրիս, մորեղբայրիս փոխարեն Հակոբ մը պիտի տա ինձի Աստված»:

Աստվածածինը ըսավ. «Քու ուխտը չընդունի՛ Աստված որո՞ւնը պիտի ընդունի»: Մամայիս ալ պատմեցի ադ երազս:

Ս. Ծնունդին օրը սանջիով, Աստվածամոր օգնությամբ, ազատվեցի: Բժիշկը եկավ ըսավ. - Աս շա՛տ շնորհքով տղա մը պիտի ըլլա:

Հակոբս մեծցավ, եկեղեցիին մեջ դպիր դարձավ:

Կհիշեմ մանկությունս: Ես չորս-հինգ տարեկան էի, ընտանիքիս անդամներուն՝ տղամարդկանց տարին, Քեսկին Մադենին հանել են, Անկարային մոտը տարել են մերիմները: Ուզեցել են պապայիս մեղցնել, որ մամայիս՝ Տիրուհուն տիրանան: Մամաս Տեր հայրին հարսն էր: Տեր հայրը շատ հավատացյալ էր, պատարագի ժամանակ ոտքը օդին կբարձրանա եղեր: Քեսկին Մադենին եկեղեցիին բաղը թաղած են ամոր՝ Գրիգոր Տեր-Գրիգորյանին: Ամոր մեռնելն վերջը երեք օր լույս կծագի շիրիմին:

Փափագին հարաւ շատ գեղեցիկ և շատ հարուստ կըլլա, վրան գլուխը ահագին ոսկի-արծաթ: Մեր գլուխը թուրք օմբաշի մը կուգա, կըսէ մամայիս. - Փափագըն գէլինը (Տեր հայրի հարս - թուրք.), մեղք ես, էկուր ինձի հետ, ես քեզի կազատեմ:

Մամաս չուզեր էրթալ. - Ո՛չ ոսկիդ, ո՛չ ալ քեզի կուզեմ, - կըսէ, չընդունիր:

Ադ օմբաշին տասնմեկ գող կըրկէ, որ կողոպտեն մեր ունեցածը: Եղբորս ծունկին վրա անոր երեք երեխաները կմորթեն: Հետո կգտնամ արծաթ ոսկիները, կառնեն, կերթան: Ինչ տանջանքներով, աղի արցունքով քաղաք կիջնանք: Մամաս ոտքով կը քայլէ՝ քառասուն օրվա քույրս գիրկը: Սաղչալը անուճով գլուխը մեկ տարի կմնանք: Մեծ մայրիկս՝ իրիցկինը, կաղոթէ: Ազատվեցանք ադ տեղեն: Գլուխն ելանք, մեր տունը ետ եկանք: Մայրս կուլա մինչև վերջը: Ինձ կպատմէ տեսածները, կուլա՛-կուլա՛: Ես պզտիկ եմ, բայց կմտահոգվիմ մորս վիճակը տեսնելով: Մտածեցի՝ ի՞նչ կրնամ ընել: Մեկեմ զգացում մը եկավ վրաս, ըսի. «Քանի որ Աստված մը կա, ես պիտի աղոթեմ, որ մամաս չի լա, Աստված պաշտպան ըլլա»: Ադ միջոցին մեր ապրած տեղը մանկապարտեզի եկեղեցին բացվեցաւ: Օրիորդս՝ Գլուլի անուճով աղվորիկ աղջիկ մըն էր, ըսավ. «Ես քեզի աղոթք պիտի սորվեցնեմ, բայց գիրք չունիմ, մամաս ջարդի ժամանակ վախեն բոլորը այրել է»: Ամենքս դպրոցին մեջ որբ

եմք, գիրք՝ չկա, բայց օրիորդիս ըսած՝ «հավատով խոստովանիմ և երկիր պազանիմ», առանց գրքի, զոց սորվեցաւ: Մեկ սենյակ լեցու՛ն որբեր: Ես օր մը դպրոցեմ եկա ուրախ, քի աղոթք եմք սովորել: Մեմք՝ որբ, դրամ՝ չիկա, պապա՛ չիկա, ազգական՝ չիկա: Ըսի. «Աղոթք մը սորվեցաւ»:

Մամաս սուփրայի վրա քիչ մը բլդուր էր գտել, փիլավ էր եփել, դոնյաղըրով՝ փեմբէ ամանին մեջը: Քույրս, եղբայրս պզտիկ եմ, մայրս՝ քսաներկու տարեկան: Ես ըսի. «Աս կերակուրը առանց աղոթքի չուտվի՛ր»:

Քույրս, ախպարս հի՛շ ձայն չհանեցին. «Անորթի՛ եմք» չըսին: Ես երեսով պատիմ դարձա, մամաս կարպետ մը գետինը փռած էր, վրան ծունկի եկա, սկսա աղոթել «Հավատո խոստովանիմ»: Վերջը կերանք ադ փիլավը: Ես կաղոթեմ «Փառք ի բարձունս», «Տեր ողորմեանս. կխնդրեմ Աստվածամորը՝ օգնի: Քանի որ հաց՝ չիկա, հայր՝ չիկա, եղբայր՝ չիկա: Հիմա ամեն բան կմոռնամ, բայց ադ մանկութեանս աղոթքները կհիշեմ: Աստված մեզի օգնեց, բայց բոլորը մեռան. ջահե՛լ, ջահե՛լ մեռան:

Ես ուրիշներուն կըսեմ. «Դուք ապրիլի 24-ին միայն սուգ կպահեք, բայց անոնք երեք հարյուր վաթսուներկու օր սուգ կպահեն: Անոնք ձեզի համար մեռան: Ինչու՞ դուք հայերեմ չեք խոսիր, ինչու՞ դուք ձեր եկեղեցիին շուրջը չեք»:

181 (181).

ՊԱՅԾԱՌ ԵՐԿԱԹԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1887 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

Ծնվել եմ 1887 թ. Չոմախուլուում, որը Կեսարիայի գլուխներից էր: Մայրս տասնչորս տարեկան ամուսնացել էր և երկու երեխա ունեցել, որոնք մահացել էին: Ինձ վրա շատ կողոպտիկ: Մամաս հմայիկներ անցուցեր էր վիզս, որ չմեռնիմ: Ահա թե ինչու, երբ հայրս՝ Հակոբ Գալֆան, պանդուխտ է գնում, քսանհինգ օրվա ճամփան ոտքով, ձիով կանցնի, ինձ ալ՝ ինը ամսական, հետերնին կտանին Կ. Պոլիս:

1896-ին Կ. Պոլսի հայերի կոտորածը սարսափելի եղավ: Վերեն վար բոլոր հայերուն մորթում էին: Ազգային գերեզմանատանը բլուր մը կար. մորթվածներուն, մեռածներուն, մետվածներուն դիակներն կազմված բլուր մըն էր: Մեմք մի ազգական ունեիք, այդ մեռածներուն տակեն ելած էր. եկավ մեզ պատմեց. ինչե՛ր տեսան այս աչքերը, ինչե՛ր լսեցին այս ականջները:

1907 թ. ամուսնացա, Ադաբազար գնացինք: Այնտեղ ինձ մոտ մի աղջիկ եկավ, թե՛ քեզի կրթասիրաց միություն պիտի տանիմ: Հազված, շքված գնացի. անմիջապես ընտրեցին ատենապետ, իսկ տիկին Զաբել Կարապյանը արդեն ընտրված էր մախազահ: Այնտեղ ինձ խնդրեցին պիեսներ գրել ու

բեմադրել:

Արդեն ընդհանուր պատերազմին եղբայրս թուրքական բանակ կանչված էր, իսկ քսանչորս տարեկան բժիշկ եղբայրս թիֆով հիվանդացավ, մեռավ: Աշխարհը փլվեց գլխիս: Անոր կորսնցուցի, ես ալ խելքս կորսնցուցի:

Հայրս մի թուրք հավատարիմ բանվոր ուներ, եկավ թե. - Գիդեջեզահին՛գ (Գնալու՛ եք - թուրք.):

1914-ին առտու մը խոր քնից զարթնեցի եկեղեցու զույգ զանգերի ձայնից. լսելով այդ զանգերի դողաճները, զարմացա: Իմ սենյակի լուսամտից երևում էր այն մրբանցքը, որով գնում էին տեղի Ս. Կարապետ եկեղեցին: Տեսա տղամարդիկ շտապում էին ժողովի՝ լուռ ու մտահոգ. եկեղեցին լցվեց, դռները զոցվեցան: Դռնփակ ժողովը տևեց մինչև կեսգիշեր, ոչ ոք իրավունք չուներ դուրս գալու: Կանայք լաց ու կոծով ուտելիք էին տանում եկեղեցիի մեջ բանտարկվածներին: Իբր ժողովի կանչեցին, երեք օր վերջը միայն դուրս եկան: Չեթե Իբրահիմի հրամանն էր այդ: Հայ տղամարդիկ դուրս էին գալիս արյունվա, քիթ-բերանին ծեծված, վիրավոր, ոտքերնուն եղումները քաշված, ուրիշները կիսամեռ,

պատգարակի վրա՝ անշուշտ: Ամբողջ քաղաքը ահա ուսարսափի մեջ էր: Հրաման կար ութ օրվա ընթացքում զենքերը հանձնել կառավարությանը: Բոմբա շինողը հայ խորեն Երեմյանն էր: Վա՛յ մրամ, եթե որևէ մեկը զենք ունենար իր մոտը: Կառքերը գնում էին բեռնված, լցված զենքերով, որոնք ժամանակիս պահվել էին զգուշությամբ: Օուկան փակ էր:

Ամուսինիս ալ կանչեցին եկեղեցի: Խորանի առջև նստած չեթե իբրահիմը հարցրեց՝ զենք ունի՞ք: Մենք ալ զենքը թաղած էինք հողին մեջը: Հողին մեջեն կամաց մը հանեցի, դրի իրենց սունդուկին մեջը. մարդիկ տարին զենքը: Չեթե իբրահիմի մոտ ես ալ գնացի մորս հետ: Չեթե խամշիյով գարկավ մորս, ես ալ անոր վրա փովեցա, որ ինձի հասնի հարվածը, եկանք տուն: Արդեն սկսված էր աքսորը: Անատոլիայի գյուղերեն սկսել էին տեղահանել հայերին: Մենք հույս ունեինք, որ մեզ չեն հասնի:

1915 թ. օգոստոսին տուն-տեղ, այգի թողինք, ընկանք անջրդի անապատները: Զիավորները խարազաններով քշում էին անտեր, անտիրական, խեղճ հայերուն:

Ութը օրվա մեջ պարպվեցավ Ադաբազարը: Գյուղերեն իջավ թուրք խուժանը, սկսավ թալանը, տարին հայերի ունեցվածքը: Խլում էին իրար ձեռքն ամեն ինչ՝ ուտելիք, հագնելիք, զարդեղեն, ամանեղեն, նստարան, տախտակամած, առաստաղ. խլում էին իրար ձեռքն ինչ որ կար: Մեր տան դիմացը թուրք մը կապրեր: Օր մը եկավ մեզ ըսավ. - Դուք կմնաք, աքսոր չեք գնա, քանի որ զինվոր ունիք թուրքական բանակում ծառայած և մեռած: Ես մի ընկեր ունեմ, թող գա ձեզ օգնի:

- Աղեկ, - ըսինք:

Մեկ էլ տեսանք, այդ նույն թուրքը, մեկ ալ ուրիշ թուրք մը, դուրսը հայ աղջիկ մը բռնաբարել են. դուրսը աղմուկով լցված մը: Ես որ գլուխս դուռեն դուրս հանեցի, թուրքը ինձ տեսավ, ամչցավ, ըսավ. - Դու իմ տունս կուգաս, ես քեզ կփրկեմ, - բայց անոր աչքերը երբեք չէին կփայլեին, վախցա, չգնացի, ամուսինս ալ չիկա:

Մենք ութը օր ետքը պատրաստվեցանք, որ էրթանք: Արաբան, որի մեջ պիտի տեղավորվեինք, թերս դարձավ, մամաս արաբայի տակը մնաց, թեք կոտրվեցավ: Այդպես ցաված ձեռքով, անձրևի տակ հասանք Արիֆին: Մեզմե առաջ գացողները արդեն տեղավորվել էին, մենք դուրսը մնացինք, անձրևի տակը: Ես խնդրեցի. - Գոնե մամայիս տեղավորենք, ձեռքը կոտրված է, - բայց իզուր:

Հետո մեզ տարին Հաքիշեֆիր, որտեղ հավաքված էին զանազան հագուստներ հագած, զանազան բարբառներով խոսող հայեր: Հաքիշեֆիրեն ալ Կոնիա պիտի տանեին մեզի: Մեր գույքերը հանձնեցինք: Այդտեղ հանդիպեցանք Սուքիայանների տղային, որը երկաթուղու պաշտոնյա էր: Ան Ադաբազարից ինձ կհանձնար, մեր հավաքույթներին կուգար: Ադ տղան մեզ ասաց. - Զեր գույքերը ե՛տ

վերցրեք:

Այդտեղ մի կնիկ ալ եկավ, որը ևս ըսավ. - Զինվորի ընտանիքները պիտի մնան, աքսոր չպիտի գնան:

Ես մորս կխնդրեմ. - Մամա՛, էլի՛ր, գնա՛, խնդրի՛ր: Մայրս երեսի վրա պառկած, թևի ցավից տառապում է: Ըսավ. - Չե՛մ ուզեր, ամենն ալ մի շուն են, որո՞ւն էրթամ խնդրեմ:

Ես ճարպկություն ունեցա մեր գույքերը գնացքից վար նետեցի: Մամաս գնաց խնդրեց Զեմալ բեյին: Ան ալ կըսե. - Ինձի համար ավելի արժե բանակում քո զոհված զավակը, քան ապրող մի զինվորը: Գնա սեմյակ մը բռնե, ժամդարմաներում գրասենյակին քովը, որ ձեզ չտանջեն, քանի որ տղադ ծառայած էր թուրքական բանակում:

Մենք հոն սեմյակ մը վարձեցինք: Աղեկ կհիշեմ ադ տունը: Թավանը՝ ցածր, բայց պատուհանեն հրապարակը կերևար: Ես ադ պատուհանին առջև նստած կտեսնայի, թե ինչպես Պոլիսեն Հաքիշեֆիր բերին մեր հայ մտավորականներուն՝ Զոհրապին, Վարուժանին, Սիամանթոյին և ուրիշներուն, անտեղեն ալ Դեր Զոր պիտի տանեին:

Ասոնք բոլորն ալ քուլալը եսխա-քրավաթով էին, բայց արդեն վրայի հագուստները զգզվել, պատառապատառ էին եղել: Ամեն գիշեր մենք լսում էինք մրանց աղեկտուր ձայները, քանի որ անխղճորեն ծեծում էին մրանց: Ես Դեր Զոր չեմ գնացած, բայց ամեն ինչ տեսած եմ: Բոլորին ալ, որ եկած, ամացած են Հաքիշեֆիրեն, որ բերին անոնց Պոլիսեն՝ հեղաք եղած, բոքիկ, արյունվառ ոտքերով, ծվեն-ծվեն հագուստներով: Քանի մը օրեն ասոնց քշեցին, տարին...

Մամաս հաջորդ օրը շուկայեն խաղող առավ, տարավ անոնց, որ ուտեն: Մեր քովը խամ մը կար, եկող գաղթականները հոն կլեցնեին: Ծածր առաստաղով, լի ճանճերով, փոքրիկ տեղ մըն էր, հոն լցրել էին երեխաներին, որոնք երկաթե վանդակին ետևեն կուլային՝ խոշտանգված, դալկահար, մերկ ու անոթի մանուկներ՝ մի պատառ հացի համար ձեռքերին մեկնած... Միմյե ասուր չե՛մ կրնար մոռնալ այդ խամը: Վա՛յս, յավրիկներս, մարդ արարածը ինչպես այդ օրին էր հասցրել ձեզ: Երկու օր հետո անոնց ալ քշեցին, տարին: Ու՛ր: Աստված գիտե: Ադ խեղճ պզտիկներուն ոչխարի գառնուկների պես քշեցին, տարին: Ետքը ավելի մեծերը բերին. տասնութ-քսան տարեկան հայ տղաներ բերին, մոր գաղթականներու մոր քարավաններ: Անոնց ալ չորս օր բանտարկված պահեցին՝ ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր. իրավունք չկար դուրս գալու: Մի տղա մի կերպ դուրս գալ ուզեց, որ ջուր խմի: Պահակ զաբիթը բռնեց, սկսավ վրան պոռալ. - Գյավու՛ր, ինչու՞ ես էստեղ, - ու սկսավ մտրակով ծեծել: Տղան՝ անոթի, ծարավ, ցավեն կպոռար. օգնող չկար...

Օր մըն ալ խանին առջև բերին երեսուն հոգիանոց պոլսեցիներու խումբ մը, որոնց առաջնորդում

էին երկու ժանդարմներ: Մարդիկ կերպարամա-
փոխված էին, վայրկյան առ վայրկյան պատրաստ
գլորվելու, ուզում էին մի բան ասել անցորդներին,
բայց մտրակը վրա էր հասնում. ամոռն մեջն էր նաև
մեր հայ երգի մերդաշնակող Կոմիտասը...

Խանի առջև Անկարայից քաղաքացիներ ու
երեխաներ, իսկ այնտեղ, ուր ձիերն են կապում և
ձիերի կեղտն է կուտակված, մարդիկ կծկվել էին.
մեկը՝ հեծեծում էր, մյուսը՝ հառաչում... այս այն
մարդիկն էին, որ հանդիպել էինք...: Նրանք երեք օր
ճամփա քալող, հուսահատ մարդիկ էին, որ մի պա-
տառ հաց ու ջուր էին աղերսում հայացքով, ցավա-
տանջ գալարումներով օրորվում էին Խոջաբըլըխի
խանին մեջը: Մայրս առավոտը երկու տոպրակ ու-
տելիք տարավ անոռն, որպես իր տղայի հոգու հա-
ցը: Որդեկորույս մայրերի լալահառաչ վայնասունը,
ցավատանջ գալարումները աննկարագրելի էին...

Երկու օր հետո այդ անտեր կանանց ու երեխա-
ների քարավանը ևս ճամփա հանեցին: Անկարա-
յում ապանել էին անոռն ամուսիններուն և որդիներ-
ուն: Ժամանակին հայերու լեզուն կտրած էին, որ
հայերեն չխոսին, անոր համար Քյոթահիայի, Բուր-
սայի, Ադամալի, Կեսարիայի, Էսքիշեհիի հայերը
անհիծյալ լեզուն էին խոսում: Անոռն պիտի գնային
Կոնիա, Էրեյլի, Բոզանթի մինչև Դեր Զոր:

*Կերթա ու կերթա ցավի քարավանը,
թուրքը հեզմում է հայուն ցավը,
Կերթա, կերթա լոկի ողբալով,
Անանուն ցավեր լի տանջանքներով,
Արյուն ոտքերով մա կանցնի սարեր,
Նոթի ու ծարավ կիջնի մութ ձորեր,
Արձագանք կուտան լեռներ, հովիտներ,
Ընկած զոհերի տխուր հեծյուններ,
Եվ սակայն կերթա՛, կերթա՛ քարավանը...*

Հանի որ մեր տունը ժանդարմ կոմանդորի մոտն
էր, այս բոլորը տեսնում էինք: Դրա համար էլ տու-
ներնիս փոխեցինք, ուրիշ տուն մը վարձեցինք՝ կա-
մուրջին քովը: Արդեն ամուսինս ալ հիվանդանոցը
կաշխատեր և պայուսակը ուսը գցած վրաններուն
տակի հիվանդներուն դեղ կրածներ, որ իրեն ալ աք-
սոր չտանին:

Մի օր, երբ գնացել էի հայոց թաղը, տեսա մոայլ
են բոլորը: Այդ մարդիկ մատած էին տանը ու իրար
հետ խոսում էին փսփսուքով, մկատվում էր, որ վա-
խենում են: Թաղնու էֆենդին շատոռն մոռցեր էր
էֆենդի ըլլալը. ան կառապան էր դարձել ու լսել էր,
որ Իբրահիմ էֆենդին կառքի մեջ մատած իր բարե-
կամին ըսեր էր. «Վաղը պիտի հայերուն սպանեն,
ջա՛րդ պիտի ըլլա»:

Կեսգիշերին մեյմըն ալ ատրճանակները սկսան
փա՛թ-փա՛թ կրակել: Ես ալ, երկու չոջուխները ձեռ-
քիս, եղբորս հիշատակ ջութակը բռնած, դուրս փա-
խա: Դու մի ըսեր, այդտեղ հրդեհ կա եղեր, խանութ-

ները վառվում էին. թուրքերը մտել թալանում էին:

Մեյ մըն ալ լուր եկավ, որ ամուսինս՝ Արմենա-
կը, բռնված է. դեղատոնից կայարան են տարել տա-
սը հոգու հետ: Ի՞նչ պիտի անեմ՝ չգիտեմ: Ծրար մը
պատրաստեցի, շորեր-խմորեղենով, գնացի կայա-
րան: Տեսա փշալարերի ետևում են. ժանդարմները
հսկում են ու չեն թողնում ո՛չ մեկին մոտենալ: Փոր-
ձեցի մոտենալ, մերողամիտ ժպիտով ըսի. - Կուգեմ
ամուսնուս հետ խոսիլ:

Ժանդարմը ըսավ. - Դուք իմ պոռալուս մի՛ մա-
լիք, ես երբ ան կողմը երթամ, դուք մոտեցեք խոսե-
ցեք, ես ալ ընտանիքի հայր եմ, ես ալ երեխաներ ու-
նեմ: Արյուն է գնում սիրտես, երբ տեսնում եմ ձեր
վիճակը:

Այնպես որ, թուրքերուն մեջն ալ լավ մարդիկ
կային: Մի՞թե ազգության մեջն է ճշմարիտ մարդը:

Արմենակին մոտեցանք. ան մույնիսկ ժպտում
էր երեխաներին, հակառակ որ գիտեր, որ իրեն մոր-
թելու են տանում:

Ժանդարմը եկավ մոտեցավ ինձ, ասեց. - Գնա-
ցեք, խնդրեք. կարող է ազատեն:

- Մայրիկ, շուտ գնա Ջեմալ բեյի մոտ, խնդիր,
գուցե փրկենք Արմենակին:

Մայրս մորեն էլավ գնաց Ջեմալ բեյի մոտ, որն
արդեն թուրքական զինվոր եղբորս մահը գիտեր:

Ջեմալ բեյը կլսե մորս խնդրանքը, որ իր փեսան
հիվանդանոցը կաշխատի, դեղագործ է, ժողովրդին
պետք մարդ է:

Ջեմալ բեյը կըսե. - Ամենքին դրկում ենք՝ դեղա-
գործ մը մեզ պետք է, - թուղթ մը կուտա, որ անոր
ազատեն:

Արմենակը եկավ: Բայց տյուֆյուզ վարակված
էր, ընկավ անկողին: Սառը փաթաթում էինք գլխին,
շատ կաթ էինք խմցնում, անընդհատ լողացնում
էինք՝ ազատվեց:

Անցավ երկու տարի: Արդեն կախաղան էին
բարձրացրել Խորեն Երեմյանին, որպես բոմբա
պատրաստող: Ամենքը մի կողմի վրա էին փախել.
մայրը Էսքիշեհի էր մնացել, աղջիկը՝ տաճիկն
էր տարել: Մյուսները մտածում էին հարցուփոր-
ձով գտնել իրենց կորցրած սիրելիներին: Մենք ալ
ընտանիքով տեղափոխվեցինք Կ. Պոլիս, հետո ալ
1923 թ. գրառանավով՝ Եգիպտոս, ուր բավական
շատ հասարակական գործունեություն են ծավա-
լած, բեմադրելով մի շարք թատերգություններ,
հրատարակելով իմ գրած բանաստեղծությունների
ժողովածուն: 1948 թ. Եգիպտոսից եկանք Հայաս-
տան: Տղաս՝ Միհրան Երկաթը, դարձավ օպերայի՝
սիրված ժողովրդական արտիստ, աղջիկս՝ Մարին,
դարձավ ասեղնագործության ու կարունակ վաստա-
կաշատ ուսուցչուհի: Նրա ցուցահանդեսները բազ-
միցս ցուցադրվել են և՛ Հայաստանում, և՛ այլ երկր-
ներում: Ես ալ հարյուր երկու տարեկան եմ, փառք
Աստծո, խելքս տեղն է:

ՀԱՐՈՒԹԵՈՒՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԾՈՒԼԻԿԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1896 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

Սույթան Արդու Համիդի կազմակերպած հայկական կոտորածների ժամանակ՝ 1896 թվին, Կեսարիա քաղաքում իմ վաղամեծիկ հայրը՝ Տիգրան Ծուլիկյանը (Զուլուքյան կամ Զուլուփյան) ամուսնացած է եղել իմ մոր՝ Գյուլիմի Բալամուսյանի հետ: Մայրս՝ մորապսակ հարս, ադ ժամանակ վեց ամսական հղի է եղել՝ իր առաջնեկ զավակով, երբ թուրքերը մտնում են իրենց տունը և իմ մոր աչքերի առաջ կացինով սպանում են իր ամուսնուն՝ իմ հորը: Այդ սարսափելի տեսարանի առաջացրած աղաղակը և լաց ու կոծը խեղդելու համար թուրքերը կացնի մի հարված են հասցնում մահ իմ մոր ծոծրակին, որտեղից սկսում է արյուն հոսել: Մայրս փախչում է և բարձրանում իրենց տան երդիկը: Դրսից հարևան կամայք կանչում են իրեն, որպեսզի փախչեն, և ինքը ցատկելով երդիկից ցած՝ միանում է հարևան կամանց ու միասին փախչում են ավելի ապահով տեղ:

Բուժօգնության պակասի հետևանքով, ծոծրակի վերքից երեք օր արյուն է հոսում: Երեք օր հետո հարևան կամանց միջոցով բժշկական օգնություն են գտնում և կարեր են դնում այդ խոր վերքին վրա: Այդ կարերի սպին մնաց մինչև իր կյանքի վերջը:

Երեք ամիս հետո ծնվում եմ ես: Ամսան տարիներ: Մենք ապրեցինք Կեսարիայում մինչև 1914 թվականը, ապա քեռիներին օգնությանը գնացի Եգիպտոս՝ Կահիրե:

Կեսարիայում մեմակ և անօգնական մնացած մայրս 1915 թվի Մեծ եղեռնի ժամանակ, երբ իրենց տեղահանել են, անցել է աքսորի ճամփաներով, տա-

րել է ամեն զրկանք և դժվարությամբ հասել է Կահիրե, ուր ապրեց մեր ընտանիքում մինչև իր մահը՝ 1953 թվականը:

Իմ կնոջ՝ Ամժելի հայրը, Ամդրեսա Թեքեյանն ալ 1915 թվին սպանվել է թուրքերի ձեռքով, երբ իր մեծ աղջիկը՝ Սաթեմիկը, եղել է տասը տարեկան, իսկ Ամժելը՝ ութ տարեկան: Ամժելի մայրը, այսինքն իմ զոքանչը՝ Նարինգյուլ Մխչափազյան-Թեքեյանը ունեցել է տասնմեկ երեխա, որոնցից իմը մահացել էին աքսորի ճամփաներին և միայն ողջ էին մնացել երկու աղջիկները, որոնց մա վերցնում է իր հետ, ինչպես մահ իր տագրոջ վեց տարեկան աղջկան՝ Մարիին, և մեծ դժվարություններով ու տառապանքներով, չորսով միասին անցնում են Դեր Զորի անապատի միջով: Ծամապարհին մի էջ են ճարում, որի վրա դրված փայտե արկղի մեջ կծկված մատեցնում է երեք փոքրիկ աղջիկներին, իսկ ինքը՝ Նարինգյուլը, կողքից մրանց հսկելով, քայլում է ոտքով: Այսպիսով հասնում է Սիրիայի Համա քաղաքը, ուր խեղճ մայրը բուրդ գգելով ու սամրելով կարողանում է ապրուստ ճարել և պահել երեք աղջնակներին: Հետո Նարինգյուլը լուր է ուղարկում Եգիպտոսի Ֆայում քաղաքում ապրող իր երկու տագրերին՝ Տիրանին և Բյուզանդին, որ իրենք ողջ են մնացած: Եվ մրանց օգնությամբ տեղափոխվում են Եգիպտոս:

1930 թվականին Կահիրեում ես հանդիպեցի Նարինգյուլի փոքր աղջկան՝ Ամժելին, և մենք ամուսնացանք, ունեցանք երեք տղա՝ Տիգրան, Ամդրամիկ և Հակոբ:

1963 թվին բոլորս միասին եկանք Հայաստան:

ԱՆՆԱ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ** (ԾՆՎ. 1900 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

Տասնհինգ տարեկան էի, երբ աքսոր հանեցին: Ծամփաները քայլում էինք: Գաղթական դարձանք, Մուհաթթա եկանք: Կհիշեմ, հորս հետ էի: Բոլոր տղամարդկանց ջուրը գցեցին: Հայրս ասաց. - Ուրիշի հետ չգնաք, ես կգամ ձեզ կտանեմ:

Մենք այնտեղ մնացինք, մի մարդ եկավ, ասաց. - Ձեզ տանեմ:

Մենք ասինք. - Չէ՛, մեր պապան պիտի գա, տանի:

Նա քոջս տարավ:

Բաց երկնքի տակ քնեցինք: Օրվա մեջ քայլում էինք ու քայլում: Ծամփին կամաց-կամաց քչացանք, քանի որ շատերը մեռան, սպանվեցին կամ մնացին ճամփաներին:

Առավոտ մամաս մեզ ուտելիք բերեց: Պապաս չուզեց ուտել: Քանի որ գիտեք, որ իրենց պիտի սպանեն: Եկան, բոլոր տղամարդկանց հավաքեցին, տարան և սպանեցին: Սև օրեր էին: Հետո հավաքեցին մեր ունեցած դրամները, զարդերը: Սիրտս չի դիմանում, որ պատմեմ: Առավոտյան պապայիս սպանեցին: Գիշերը մեզ մորից ոտքի հանեցին: Մի մարդ Եփրատ գետից դուրս ելավ, տեսանք: Մի աղմուկ-աղաղակ: Էդ մարդը եկավ, իրա կնոջը և երեխային համբուրեց և կնոջը զրկած ջուրը նետվեց, որ իր կինը թուրքի ձեռք չանցնի, բայց երեքին էլ սպանեցին ջրի մեջ: Մենք Եփրատ գետի ափով գնացինք: Հորս սպանել էին: Մենք լաց լինելով գնում էինք: Մայրս

* 1999 թ. այս վկայությունն ինձ է հանձնել ակամատես վերապրողի որդին՝ անգլերենի թարգմանիչ պարոն Տիգրան Ծուլիկյանը:

** Վերապրողը հուշը պատմել է թուրքերեն, որը մերկայացնում եմ թարգմանաբար:

իմ և իմ եղբորը՝ Գրիգորին առավ, տարավ ջրի ափը, ասաց. - Մենք պիտի ջուրը մեռնենք:

Մայրս մեզ գցեց ջուրը, որ խեղդվեմք, պրծնենք, բայց սիրտը չդիմացավ, լաց եղավ, մեզ համեց ջրից: Իմ ձեռքին մի քիլեզիկ կար: Մի արաք կիմ եկավ, ասաց մորս. - Էս քիլեզիկը և աղջիկդ տուր ինձ:

Մայրս ասաց. - Սա ամուսնացած է, ամուսինը ասկյար են տարած:

Արաք կինը սկսավ քաշքշել իմ ձեռքից: Մայրս մյուս կողմից էր քաշում: Իմ ուշքը գնաց: Դիմացից մի հեծյալ եկավ: Մայրս էր հեծյալից ջուր ուզեց, որ ինձ տա, ուշքս ետ գա: Ջուրը թափեց ինձ վրա, ուշքի եկա: Խմեցի: Ծարումակեցիմք քայլել: Մի տեղ հասանք, ուր ջուր կար: Մի սաթըլ ունեինք, դրանով ջուր խմեցիմք:

Գիշեր եղավ: Օրվա մեջ այնքան էինք քայլել, որ հոգնել էինք, փուշերը մեր ոտքերը ծակծկել էին: Էնպիսի հալի ենք՝ փերուշանություն: Հետո երեք օր Ուրֆայի խամի մեջ մնացիմք: Ես էմտեղ կարմրուկով հիվանդացա: Ստիպված մեր էշը ծախեցիմք: Մնացիմք առանց որևէ բանի: Ես հիվանդ եմ, բայց մայրս

ինձ տարավ իր հետ: Երեք օր մնացիմք Մումբուշում: Անկողին՝ չկա, ուտելիք՝ չկա, շուկա՝ կա, բայց՝ փող չկա: Ուտքերս ցավում են, ես ցավից լաց եմ լինում: Ցորենի մի կալ տեսանք: Այնտեղ երեք օր մնացիմք: Գետինը թափված ցորենի հատիկները սկսեցիմք հավաքել ու ծամել, գոմե մի բան կերած լինեմք: Երեսուհիս, աչքերնիս՝ բոլոր հարդ եղավ: Բոլորիս ոտքերի վրա հալ չկար: Մամաս մեզ բերեց հասցրեց Հալեպ: Մի դպրոց կար, էմտեղ մնացիմք:

Մի արաք կին եկավ, ինձ ուզեց տամիլ: Մայրս ասաց. - Գնա՛, աղջի՛կս, ես եղբորդ՝ Գրիգորի հետ կմնամ Էստեղ:

Արաք կինը ինձ տարավ, պահեց: Մեկ տարի հոռ մնացի: Արդեն գինադադար եղավ: Մայրս և մյուս զաղթականները ետ եկան: Մեկ էլ տեսա՝ իմ եղբայր Գրիգորը եկել է մեր տամ մոտի ծորակից ջուր խմելու: Եղբայրս ասաց. - Վե՛ր կաց, արի՛ մեզ մոտ:

Ես եկա, արաք մորս ասեցի. - Գնա՛մ մորս մոտ:

Ան թույլ տվեց: Ես Գրիգորի հետ գնացի, մորս գտա, փաթաթվեցիմք, համբուրվեցիմք: Մայրս ասաց. - Էլ քեզ ես չեմ թողնի մրանց մոտ:

184 (184).

ԱՐՍԵՆ ՍՎԱԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

Պապայիս գինվոր տարին: Մենք օլուխչոջուխ գինվորական ընտանիք ենք ըսելով, մեզ գյուղերը աքսորեցին: Ջամիի մը մեջ կոխեցին, իբր դպրոց պիտի տանեն մեզի, բայց բոլորին ալ սպանեցին, մեզի ալ սլուներ ըրին՝ թուրքացուցին: Ոմց եղավ, հայրս գինվորութենեմ փախավ, եկավ մեզի գտավ, փախցուց տարավ, բայց իրեն Սվազի ճամփուն վրա սպանեցին. մեր ընտանիքեն տասներկու հոգու կախաղան հանեցին: Եղբայրս քանի տարեկան էր, չգիտեմ, քույրս երկու տարեկան էր, ես մեծցուցի: Հետո հայեր եկան մեզի տարին, ամոռք շապինգարահիսարցի էին. ով որ մեզ կմտնեմար, մենք կվախնայինք, վախերնես «Մենք թու՛րք ենք» կպոռայինք:

Ադ շապինգարահիսարցի տղաները մեզ մեջտեղ հանեցին, - Հա՛յ են, - ըսին: Մեզ Կեսարիո որքանոցը տարին, հետո ալ՝ Իզմիր. բոլորս չորս հարյուր հոգի

էինք: Չորս հայ հարուստներ մեզ կպահեին: Օր մը Անդրանիկ գորավարը եկավ մեզի տեսնելու: Հարց ու փորձ ըրավ, տեսավ չորս հարյուր որքի համար ճաշ կեփվի, փայտե գդալ մը առավ՝ «Կեցի՛ր, մեջ մը համը տեսնամ», ըսավ: Տեսավ, քի տունին ճաշեն ավելի համով է, ուրախացավ: Դարձավ մեզի ըսավ. «Տղե՛ք, լավ կերե՛ք, շիտակ կեցե՛ք, մեծցե՛ք, Հայաստանը փրկեցե՛ք»:

1922-ին, Իզմիրի աղետին, քեռիս սպանեցին: Ամենուն ծովը թափեցին: Մենք ալ ամերիկյան կոլեջն էինք: Ամենքիս ալ Կորֆու կղզին տարին: Հոն կոշկակարություն սորվեցա: Հետո մեր որբանոցի խոհարար «Մայրիկը» որդեգրեց ինձ, իր տունը տարավ, անոր թոռնիկին՝ Մելինեին հետ ալ ամուսնացա: Հետո Հունաստանում տուն-տեղ եղանք, ան ալ քանդեցիմք, եկանք Հայաստան:

185 (185).

ԲՅՈՒԶԱՆԴ ԼԵՎՈՆԻ ՄՈՐՈՒՔՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

Իմ անունը Բյուզանդ Լևոնի Մորուքյան է: Ծնվել եմ 1904 թ. Կեսարիա քաղաքում: Հայրս՝ Լևոն Մորուքյանը, գորգի արհեստանոց էր բանեցնում իր հոր՝

Հակոբի հետ: Մեր ընտանիքը բազմամդամ էր. ունեի չորս հորաքույր և մեկ հորեղբայր: Մենք՝ ծնողներս, ես և իմ երկու քույրերը, միմյն մեր տեղաբնակությունը լավ

* 1972 թ. ակամատես վերապրողի կողմից գրված այս վկայությունը 2001 թ. ինձ է հաճախել վերապրողի դուստրը՝ տիկին Սոմա Մուլիկյանը:

էինք ապրում: 1915 թ. օգոստոսին, թողնցիմք տուն ու տեղ և գաղթի տառապալից ճամփով հասանք մինչև Համա: Համայում մենք մնացինք մի քանի տարի: Ես այն ժամանակ պատանի էի: Երբ մի քիչ մեծացա, մեր ընտանիքի գոյությունը պահպանելու համար սկսեցի գյուղացիների կոշիկներն ու տրեխները մորոգել: Երբ զինադադար եղավ, հայրս գնաց Իզմիր և այնտեղ մի ուրիշ հայի հետ խանութ բացեց և մեզ էլ տեղափոխեց Իզմիր: Հազիվ տեղավորվել էինք, երբ 1922 թվին սկսվեց Իզմիրի տեղահանությունը և մեծ հրդեհը: Այն ժամանակ ես տասնութ տարեկան էի և ինձ գերի վերցրեցին (գերության ժամանակվա իմ միակ հիշատակը՝ իմ դաստակին ամրացված մետաղյա համարանիշը, ինչպես նաև իմ գերությունից ազատվելու հրամանը մինչև օրս պահում եմ), և տասներկու օր անընդհատ քայլելով մի մեծ խմբի հետ ճանապարհ ընկանք անհայտ ուղղությամբ: Ըմսփին մեծահասակ տղամարդիկ ընկնում էին ու ժապաղ: Ովքեր չէին կարողանում շարունակել ճամփան, թուրք ասկյարների կողմից սպանվում էին տեղում: Ես անհիմա ամիս տևեց իմ գերությունը, որից հետո ազատ արձակեցին ինձ: Այդ ժամանակամիջոցին հայրս հիվանդացել ու մահացել էր, իսկ մայրս հաջողացրել էր իր երկու դուստրերի հետ մի մավակ մատել և հասնել մի շոգենավի, որն իրենց տեղափոխել էր Հունաստան: Իմ գերության ժամանակ ես մտապահել էի Միացյալ Նահանգներում գտնվող իմ հորեղբոր հասցեն, որին մամակով դիմեցի և հայտ-

նեցի իմ ողջ լինելու մասին:

Մայրս նույնպես ինձ կորցնելուց և Հունաստան հասնելուց հետո գրել էր հորեղբորս: Այսպիսով, ինձ հաջողվեց կապ հաստատել մորս ու քույրերիս հետ և ես գնացի Հունաստան նրանց մոտ: Այդ օրհասական ժամանակաշրջանում մեր գերդաստանից զոհվեց տասներկու տղամարդ, փրկվեց միայն երկուսը՝ ես ու իմ հորաքրոջ ամուսինը:

Հունաստանից մենք գնացինք Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիա, որտեղ ես աշխատեցի որպես կտորեղենի առևտրական և ամուսնացա իմ բախտակից, Կեսարիայից գաղթած և թուրքերի ձեռքից մազապուրծ փրկված մի աղջկա՝ Մարի Մկրտչյանի հետ, որի հայրը սպանվել էր թուրքերի կողմից, իսկ մայրը չորս երեխաներով հազիվ փախել էր և մամօրինակ տանջանքներով հասել Եգիպտոս: Ալեքսանդրիայում ապրեցինք մինչև 1962 թ.: Իմ միակ երազանքը Հայրենիք վերադառնալն էր: 1947 թ. քույրս՝ Արշակուհին, իր ընտանիքով ներգաղթեց Հայաստան: Ինձ այն ժամանակ՝ չհաջողվեց, քանի որ սահմանափակ էր ներգաղթել ցանկացողների ընդունելության թիվը: Ես այն ժամանակ շատ տխրեցի, բայց իմ հույսը չկորցրեցի և հավատով սպասեցի, որ մի օր ինձ էլ կհաջողվի Հայրենիքը տեսնել և ապրել այնտեղ:

Այդ երջանիկ օրը եկավ 1962 թ. հոկտեմբերին, և ես իմ կնոջ, դստեր՝ Սոնայի, մորս և զոքանչիս հետ եկա Հայաստան, և այժմ մենք ապրում ենք Կիրովական (հետագայում՝ Վանաձոր) քաղաքում:

186 (186).

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՄԵՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 թ., ԿԵՍԱՐԻԱ, ԹԱԼԱՍ)

Հայրս շատ խելացի մարդ էր և շատ պերճախոս: Նա չորս լեզու գիտեր՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, հունարեն և թուրքերեն: Նա սովորել էր Թալասի բողոքական վարժարանը: Երբ ինձ հարցուցին, թե հայրդ քեզ ինչ հարստություն ձգեց, ես ըսի՝ «Իմացական հարստություն ձգեց, այսինքն՝ խելքս»:

Ես ծնվել եմ Թալասում, հետո տեղափոխվել ենք Սելևկիա: Մեր քաղաքի որոշ թուրք երևելիներ բարի մարդիկ էին: Երբ թուրք կառավարությունն հեռագիր եկավ, որ հայերուն պետք է աքսորեն, մեր քաղաքի մեծամեծները համաձայն չեն ըլլար: Անոնք հեռագիր մը կուտան կառավարությանը, որ հայերը արհեստավոր են, աշխատասեր և մեզի պետք են: Եվ սկիզբը հայերուն չեն դաճար: Վերջը ադ տեղի մութասարիֆը կփոխվի, մոր մութասարիֆ մը կուգա: Հինը մորին կըսե. «Քեզմե կխնդրեմ հոստելի հայերուն մի աքսորեք. անոնք լավ մարդիկ են»: Աս մոր մութասարիֆը չէրքեզ կըլլա, որը հայերուն հետ լավ չըլլար: Հրաման կընե հայերուն. «Պիտի մեզի հնազանդվիք, կամ պիտի հեռանաք»: Շատերուն պես մենք ալ տեղափոխվեցանք Կիպրոսի լեռնա-

յին մասը՝ հունական մի գյուղ գացինք: 1918-ին վերադարձանք Սելևկիա: Մորաքույրս Դամասկոս էր: Մորաքույրիս տղաները ճամփաներ կշինեին: Մենք Կիպրոսի մեջ շատ դժվարություն ունեցանք: Նավով գացինք Լիբանան՝ Բեյրութ: Նավին մեջ հորս գտանք: Չձգեցին, որ հայրս ափ ելնա: Հույն տղա մը դենս ելավ ըսավ. «Հորեղբայրս հոս է, անունը Սոկրատ է»: Մայրս գնաց Սոկրատին քովը և խնդրեց, որ հորս թույլատրեն մավեն դուրս գալ: Մնացինք Բեյրութ: Հետո գացինք Դամասկոս: Ան ատեն ճամփաները գեշ էին: Ուրտեղեն պիտի գտնանք մեր մորաքույրին: Գացինք հայոց եկեղեցին, տեսան, որ մենք գաղթական ենք: Շուշանիկ անունով մըրս մը կար. անոր միջոցով մորաքույրս և անոր ընտանիքը գտանք: Հայրս արաբերեն չէր գիտեր, գործ չկրցավ գտնալ: Պապայիս խորհուրդ տվին. «Թող քու տղան բոյաջի՝ կոշիկ ներկող ըլլա»: Մենք, ըսես նե, ներկարարի մեկ սնդուկ մը առնելու դրամ չունինք: Մեկը տվավ չորս մեջիտ, սնդուկ մը առի, սկսա կոշիկ ներկել: Մեկ տարի բոյաջի եղա, հետո դերձակ եղա, վարպետի մը քով աշխատեցա: Հետո առանձին իմ

խանութը քացի: Ձևագիտության զարգացումները սորվեցա, շատ հաջողություն ունեցա: Դամասկոսի մեջ երկու տարվա մեջ հարստացա: Ամուսնացա: Երկու տղա ունեցա: Երկուքն ալ Բեյրութի մեջ Համազգայինի Նշան Փալանջյան ճեմարանը սորվեցան: Հետո մեծ տղան՝ Կարոն, Գալուստ Գյուլբենկյան ֆոնդեն թոշակ ստացավ, ցերեկները սորվեցավ, գիշերները՝ աշխատեցավ: Ան հիմա Վաշինգտոն կապրի, Էլեկտրոնիկ ընկերության նախագահն է, ման Հայ հեղափոխական դաշնակցության բյուրոյի անդամ է և Հայ Դատի անխոնջ աշխատողներն է:

Պզտիկ տղան՝ Հարությունը, դոկտոր է: Ան վեց

ամիս Բալթիմորը կաշխատի, վեց ամիս՝ Երևան կուգա: Ան Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի տնօրենն է Երևանի մեջ:

Կյանքը ինձի հարստացուց լավ զավակներով, հարսերով, լավ թոռներով: Ադ ալ բախտ է, որը Աստված տվավ: Բայց բախտը պետք է ճիշտ օգտագործել: Ինչպես Անգլիայի մեծ վարչապետ Ուինսթոն Չերչիլը ըսեր է. «Բախտը ինձի հարստացուց»:

Այնպես որ, մարդ զավակեն պիտի բախտավորվի: Իսկ ես բախտավոր հայր եմ: Հիմա «Արարատ» տունին մեջ շատ հոգատար եմ ինձի, շատ ուշադիր եմ: Ծատ գոհ եմ կյանքես:

187 (187).

ԽՈՐԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԳԸԼԸԾՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ, ԷՎԵՐԵԿ)

Մանկությունը կիշխե մարդուս վրա մինչև խոր ծերությունը:

Էվերեկ-Ֆենեսի քաղաքը կգտնվի Թուրքիո Դևելու գավառին մեջ, Արգեսու լեռան ստորոտը, ծովու մակերեսեն 2000 ոտք բարձրության վրա, Կեսարիայի հարավ-արևելյան կողմը, ճիշտ Կիլիկիո սահմանին վրա:

Էվերեկը հիմնված է 13-14-րդ դարերում: Բյուզանդական շրջանեն մնացած հին բերդեր, ավերակներ կան: Էվերեկի հայ բնակչության թիվը 200 տուն հայ ընտանիք էր, բոլորը՝ հայախոս:

1914 թ. օգոստոս 2-ին կծագի համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիա Գերմանիո կողքին կպատերազմի դաշնակիցներու դեմ՝ Անգլիո, Ֆրանսայի, Իտալիո և Շապոնի դեմ:

Թուրքիան այս պատերազմով իրականացրեց իր ծրագիրը՝ տեղահանել իր տարածքում ապրող հայությանը դեպի Սուրիո կիզիչ անապատները և ոչնչացնել: Այդ ծրագիր վաղուց կանխամտածված էր:

1915 թ. Էվերեկի բազարի հրապարակը փակցված էր մի հայտարարությամբ, ըստ որի հայերը պետք է երեք օրվա ընթացքում թողնեին և հեռանային քաղաքից:

1915 թ. օգոստոսի 19-ին սկսվեց Էվերեկի տեղահանությունը: Ես մանկապարտեզի «Ծիլ» դասարանն էի: Հայրս մահացավ: Ժամդարմներ եկան և հրամայեցին «Չաբուխ դըշարը չխըն» (Շուտ դուրս եկեք) ու մեր տունին դուռը դռսից կարմիր մոմով կնքեցին: Մենք գնացինք, միացանք մեր հայրենակիցներին: Թուրքական զինվոր գնացածների ընտանիքները աքսոր չգնացին: Որոշ կուսակցականների կախաղան հանեցին: Ոտքով ճամփա ելանք, քայլով հասանք Քըրքլսան, հետո՝ Բոզանթի, ապա՝ Տարսոնի դաշտը, ուր հազարավոր հայ գաղթականներ կային: Հետո հետե թուրք ժամդարմներն ավելի վայրագ էին դառնում: Մենք՝ մեծ եղբայրս՝ Լևոնը, մայրս, մեծ քույրս, փոքր քույրս՝ Մաքրուհին և ես, քայլում էինք գողգոթայի ճամփան: Ժամդարմի խարազանի հար-

վածներում տակ ստիպված կքայլեինք ուժասպառ: Հասանք Գյավուր Դաղը, անցանք անհատնում և անանցանելի ճամփաներեն, մի քանի օրից հասանք Ղաթմա (Կաթմա), ուր ամեն կողմից հայ բազմահազար տարագիրներ կային: Այստեղ մեծ եղբայրս՝ Լևոնը, հիվանդացավ ու մեռավ: Մեզ քչեցին Բաբ, Բումբուշ, Մեքենե: Ոմանք քչեցին Ռաս ու Այն, իսկ մեզ՝ Էվերեկցիներս՝ Ռաքքա և Դեր Զորի կողմերը: Հալած, մաշած, անթի, ծարավ, օրեր, շաբաթներ քայլելով հասանք Եփրատի եզերքը: Եփրատը արյունոտ էր: Հեռվից երևում էին անապատական արաքների վրանները: Նրանց շելխը հեռվից տեսավ մեր վիճակը, հրամայեց ծառաներին մեծ կաթսայով ճաշ պատրաստել: Նա շատ աստվածավախ, ազնիվ ու բարի մարդ էր: Գլխին ուներ իրենց ավանդական ճերմակ ակիլը անցուցած:

Հրաման եկավ գիշերով ճամփա ելնել և անցնել Եփրատը, որը խորն էր ու լայն: Մենք հագուստներով մտանք ջուրը: Ծելխի ծառան ինձ գրկած անցկացրեց: Հանկարծ չարագործ բեդուին ավազակները մեր դեմը ելան, քրոջս՝ Մաքրուհուն, փախցրին: Ան երևի դարձավ անապատական բեդուին:

Հասանք Ռաքքա՝ Եփրատի եզերքին: Մեզ չթողին քաղաք մտնել: Մեր Էվերեկի երևելիները դրամ հավաքեցին և Ռաքքայի արաք մութասարիֆին տարան՝ խնդրելով, որ մեզ թողնի քաղաք: Նա թույլատրեց: Ովքեր դրամ տվել էին քաղաք մտան: Մենք ևս մի սենյակ վարձեցինք, իսկ ովքեր դրամ չունեին, քվեցին Դեր Զոր: Թուրքական կառավարությունը հրամայեց քաղաքի կառավարիչին քաղաքից դուրս վտարել գաղթական հայերին, բայց մա հրաժարվեց՝ ասելով, որ մրանք իր քաղաքացիներն են: Ահա այդ բարի մարդու շնորհիվ մենք վերապրեցինք:

Ռաքքայի մեջ տասնութ ամիս մնացինք, հետո մյուս ողջ մնացած հայերի և մորս հետ Հալեպ գնա-

ցինք: Ուղղով հոգնած հասանք Աբու Հարար գյուղը, հետո՝ Համա գյուղը: Մեզ բարի արարները օգնում էին, հաճախ ուտելիք էին տալիս՝ «Ես հարա՛մ» ասելով, այսինքն՝ «Ի՛նչ մեղք եմ»: Այսպես ուժասպառ հասանք Մեսքենե, ապա՝ Հալեպ: Բոլորս դիմեցինք հայոց եկեղեցին, որը ժամանակավորապես մեզ ընդունեց. կտոր մը հաց և պմակ մը ապուր կուտար:

Հալեպում մայրս մամածագործական ֆաբրիկայում աշխատանքի ամացավ՝ ինձ տեղավորելով հայ առաքելական եկեղեցում: Բայց մի քանի օրից մի թուրք ժանդարմ եկավ և բոլոր որբերին հավաքեց ու տարավ, ինձ էլ՝ Գրանց հետ: Մեզ գնացքով տարան Պոլիս զինվորական դպրոց՝ Հարբին: Այնտեղ իմ ամուսնը դրին Ալի Օղլու Իսլամ: Այնտեղ 2.000-ից ավելի հայ որբեր կային, որոնք պիտի թրջացվեին:

1917-ին մի օր Թալեաթ և Էմվեր փաշաները մեր որբանոցը այցի եկան: Բոլոր որբերս կազմ ու պատրաստ կեցած կսպասեինք իրենց ժամանումին:

Մեր որբանոցը փոխադրվեց Մեծ Կղզին: Որքան որ կթրջանայինք, գրեղ, կարդալ սորվելով, թուրքերեն երգելով և թուրքերեն խոսելով, սակայն մեր մանուկ հոգվույն մեջ կապրեր հարազատ հայու զգացումը:

Մեզ թվատեցին:

1914-ին սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջացավ 1918 թ. մայիսի 11-ին, Անգլիո, Ֆրանսայի, Իտալիո և Եսպանի դաշնակիցներու հաղթանակով, իսկ Գերմանիան և իր դաշնակիցը՝ Թուրքիան պարտված էին: Անգլիան և իր դաշնակիցները Պոլիս կմտնեն իրենց մավատորմով: Անգլիական կառավարությունը հատուկ հրովարտակով թուրքական կառավարությունից կպահանջեր Թուրքիո մեջ եղող բոլոր թուրքական որբանոցներու մեջ թուրքացած հայ որբերը: Այդ օրերին մեր թրջական որբանոցի տնօրինությանը ներկայացավ հայ կաթոլիկ վարդապետ Հովհաննես Նալբանդյանը՝ իր ձեռքին ունենալով անգլիական կառավարության հրովարտակը: Մեծ թվով հայ որբեր, իրարու մայելով, հայ վարդապետին մոտեցան: Մեզմե փոքրիկները մնացին թուրքական որբանոցին մեջ ու կորսվեցան: Մենք գնացինք տնօրենի գրասենյակը և արձանագրվեցանք մեր հին հայերեն անուններով: Վարդապետ Նալբանդյանը մեզ տարավ անուշեղենի խամուժ մը. ըսավ. «Ինչ որ ձեր սիրտը կփափագի՝ ուզեցեք, և ձեզի կբերեն, կերեք, խմեցեք, զի այսօր երջանիկ պատմական օր մըն է: Երջանիկ եղեք, հպա՛րտ եղեք, մեր ազգը սիրեցե՛ք»: Մենք իրոք երջանիկ էինք:

Նալբանդյան վարդապետը մավից մեզ իջեցրեց և առաջնորդեց Պոլսո Բելգոլու Սաքըզադաշ շրջանի Ամարատ Հղության հայ կաթողիկե քույրերու վարժարանը, և մենք ամոնց խմամքին արժանացանք:

1918 թ. մայիսի 24-ին, կիրակի օր, փրկված հայ որբերս առաջին անգամ եկեղեցի մտանք, երկյուղածությամբ, քրիստոնեական հավատքով ջերմեռանդ աղոթեցինք Աստծուն: Բոլորս հաղորդություն առինք: Այն ժամանակ ես հազիվ ութ տարեկան էի: Մեզ մոր հագուստ, կոշիկ տվին: Մեր հին հագուստները այրեցին: Ամեն շաբաթ՝ լոգանք, հայկական ճաշեր, հայերենի դասավանդություն...

Բոլոր այն ընտանիքները, որոնք զավակ չունեին, գալիս էին որդեգրելու որևէ որբի, բայց ես չուզեցի, քանի որ հիշում էի, որ մայր ունեմ:

Հետո մեզ տեղափոխեցին Պոլսո Արմավուդ գյուղի տիկին Հակոբյանի որբանոցը, որը Պատրիարքարանի հսկողության տակ էր: Ունեինք ընտիր ուսուցիչներ, խմամող մայրիկներ, խոհարար: Նոր հագուստ, կոշիկ, գուլպա տվին, գդակի վրա կարմիր, կապույտ, մարմեջագույնով փոմփոն մը, որը մեզ հիշեցնում էր մեր հայ ըլլալը:

Այդտեղ ես թրծվեցի հայկականությամբ, ազգային երգեր սորվեցանք, դեմքերնուս վրա գույն եկավ... Արդեն հայ լուսավորչական եկեղեցի էինք գնում, «Հայր մեր» արտասանում:

Հետո մեր որբերի որոշ մասը հանձնեցին ամերիկյան որբանոց: Այդ թիվերուն Պոլիսը որբաշխարհ մըն էր: Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան որբանոցի մասնաճյուղը Իզմիրում էր, ուր շուրջ երեք հազար հայ որբեր կային: Իզմիրի Դերիմեն գյուղի ընդարձակ դաշտագետինը ծածկված էր շարք-շարք վրաններով, ունեինք ճաշարան, սրահ, վրանների մեջ՝ մահ էլեկտրականություն հայթայթող մոթորով մեզ ֆիլմեր էին ցուցադրում: Դաշտի կենտրոնում, երկու երկաթյա պուլների վրա ծածանվում էին ամերիկյան և հայկական դրոշմերը: Որբանոցի պատասխանատուները երկու ամերիկացիներ էին, որոնց «փափա» կկոչեինք: Հետո մեզ փոխադրեցին Պարտիզակի ամերիկյան որբանոցը: Այնտեղ ես վարակվեցի բորոտությամբ: Բուժվելուց հետո ինձ ուրիշների հետ փոխադրեցին Պոլիս՝ Լորդ Մեյքերս ֆոնդի անգլիական որբանոցը, որը բարեսիրական մպաստամատույց ընկերություն էր: Այդ որբանոցը հայտնի էր Քենեդի որբանոց անունով: 1922-ին այն փոխադրվեց Կորֆու՝ Հունաստան, իտալական «Գրաս» մավով:

188 (188).

ԼՈՒՍԱՔԵՐ ԴԵՄԻՐՃԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1913 թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

Իմ որոշակի անունը չեմ գիտեր. «Լուսաքեր» (Լուս բերող) անունը վերջը դրած եմ, քանի որ ես ծնողներուս չեմ հիշեր:

1915-ին աքսորի մեջ մայրս կմեռնի: Թուրք մը իր քովը կառնե ինձի կպահե: Վերջը, երբ որբահավաք եղավ, ինձի կզտանան, կտանին ամերիկյան որբա-

նոց: Վերջը մեր որբանոցը Բեյրութ փոխադրվեցավ: Ես Միս Դեյվիսի որբանոցը մնացի: Այդ որբանոցն ալ բաժնվեցավ: Այդ ժամանակ մեկը եկավ իմձի հավնեցավ, տարավ իր տունը: Տասը տարի անոր տունը մնացի, իր տղա զավակը մեծցուցի: Մեկ դուրուշը իմչ բան է՝ չգիտեի: Ետքը մայրապետներուն քովը գնացի, անոնց որբանոցը աշխատեցա: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ

ադ որբանոցն ալ գոցվեցավ: Ես ամուսնացա, տղա զավակ մը ունեցա: Ամուսինս աքսիդանով մեռավ: Տղաս ֆրեյմերու քովը ուսում առավ, տեղեկագոր նորոգող դարձավ: Ամուսնացավ, երեք զավակ ունի: Ես ալ արդեն ծերացա, ինը տարի է «Արարատ» տունին մեջը կապրիմ: Աստծո օգնությամբ և հոստեղի մըրսերուն խնամքին շնորհիվ կապրիմ՝ անցած օրերը հիշելով:

189 (189).

ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԻԳՐԱՆԻ ՔԵԼԵԿՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ԷՎԵՐԵԿ)

1915-ին օր մը մունեստիկը եկավ ըսելու, թե քսանչորս ժամ ունինք մեկնելու պատրաստությանց համար: Մենք կկարծեինք, որ երկու-երեք ամսվա համար էր: Էվերեկեն ճամփա ելանք մոտավորապես հարյուր ընտանիքի հետ: Մեր ընտանիքը կբաղկանար հայրս՝ Տիգրան, մայրս՝ Թագուհի, եղբայրներս՝ Գրիգոր, Սեդրակ, Կարապետ, Հարություն և Անդրանիկ: Փոխադրության համար ունեիք չորս էշ: Մեկնումի հաջորդ օրը կիներ առևանգվեցան և մենք կողոպտվեցանք թուրք և քյուրդ գյուղացիներեն՝ ուստիկաններու աջակցությամբ, որոնք, իբր, մեզի պիտի պաշտպանեին: Օրական ութ ժամ քալելով՝ երկու ամիսեն Կաթմա հասանք, որը Հալեպի մոտն է:

Էվերեկեն Նիդե 101 կմ էր, Էրեյլի՝ 99 կմ, Ուլուղըշլա՝ 44 կմ, Բոզանթի՝ 43 կմ, Գարահիսար՝ 40 կմ, Ադանա՝ 42 կմ, Սեյհան՝ 48 կմ, Թոփրաքկալե՝ 33 կմ, Օսմանիե՝ 10 կմ, Դյորտոյոլ՝ 37 կմ, Քրըքխան՝ 65 կմ, Մուսլիմիա՝ 100 կմ, Կաթմա՝ 15 կմ: Ամբողջ մեր ճամփան՝ 677 կմ: Բայց տրված ըլլալով, որ կառուցված ճամփաներով չանցնենք, պետք է մվազագույնը 800 կմ հաշվել:

Կիները առևանգումեն և կողոպուտեն խուսափելու համար այդ մարդիկ, ընդհանրապես տարեցները, գիշերները պահակություն կընեին: Հաստատելու համար, թե չենք քնանար, հերթաբար իրար կձայնեին «Քարաքոյ», որը կըշանակե՝ ուստիկան ու մյուսը կպատասխաներ, «հազր օյ» այսինքն՝ պատրաստ ելիր:

Կաթմա սավաններով սարքված վրաններու ծով մը կար: Ժողովուրդը առուծախով կամ փոխանակելով ապրելու ճար մը կգտներ: Դժվարագույն հարցը խմելու ջուրն էր, լվացվելու մասին մտածելու հարց չկար: Ջուրի հոր մը կար, մեկ ժամ քալելով հոն երեք-չորս ժամ պոչ պետք էր բռնել: Մերք ընդ մերք իշխանությունը կորոշեր այն ընտանիքները, որոնք պետք էր քամփեն մեկնեին Դեր Ջոր կամ Դամասկոս: Անոնք, որ Դամասկոսի ճամփան բռնեցին, ավելի մեծ հնարավորություն ունեցան ապրելու: Մենք Դեր Ջոր երթալու հրաման ստացանք: Հալեպեն Դեր Ջոր 330 կմ էր, հոն սկսավ ջարդը: Թուրք ուստիկանները, որ սկզբունքով մեզի պիտի պաշտպանեին, ամեն գիշեր մեզմե դրամ կուզեին, թույլ կու-

տային, որ բեղվիմները պղծեն կամ առևանգեն մեր կիները: Դիմադրողները կզլխատվեին: Գողությունները և սպանությունները անդադար էին: Վեց-յոթ հարյուր հոգի էինք, երբ մեկնեցանք, ամեն առավոտ տեղվույն վրա կձգեինք մեռյալներ և հոգևորք վիճակի մեջ անձեր: Թուրք ուստիկանները թույլ չէին տար վիրավորները խնամել և մեռելները թաղել:

Հալեպեն Մեսքեն 95 կմ, հոն խամի մը մեջ տեղավորված էինք, դիմացեն հայեր վազելով եկան, առանց որևէ հագուստի, գրեթե մերկ: Անոնք մեզի մշան ըրին, որպեսզի չշարունակենք, քիչ մը անդին մեծ սպանդներ տեղի կունենային: Ուստիկանները Հալեպեն մոր ուժ ուզեցին մեզի Ռաքքա տանելու համար: Մեսքենեն մինչև Ռաքքա 95 կմ է: Ծառեր անձնասպան եղած էին՝ ինքզինքնին Եփրատ գետի մեջ նետելով: Անոնց ոտած դիակները գետեզերքին վրա կտեսնեինք: Վերջապես հասանք: Հալեպեն Ռաքքա 190 կմ է: Քաղաք մտնալու համար պետք էր մյուս ափը անցնիլ: Մեզ թույլ չտվին, այսպիսով մոյն ափը մնացինք երկու ամիս, հոն շատ կային օձ և էթեմ գետմե (փիփերթ - թուրք.), որը դիակները ծածկող հողի վրա կբուսան:

Ռաքքա Դիարբեքիրցի հայ մը կար, որուն գլուխը դեպի առաջ կախված էր՝ ծոծրակին կացինի հարված մը ստացած ըլլալուն հետևանքով:

Օր մը սեամորթ բեղվիմ մը եկավ, որ արհեստավորներու՝ ատաղձագործ, որմնադիր, դարբին պետք ուներ՝ գյուղի իր տան գործերը շինել տալու համար: Բան մը, որ քիչ մը հույս մերժեց: Բայց վերջը չեմ գիտեր ինչու հետևանք չունեցավ:

Ժողովուրդը սկսավ քիչ մը հանդուրժելի կյանք մը կազմակերպել: Մեր քամփը կգտնվեր Եփրատ գետեն քալելով մեկ ժամ հեռավորության վրա: Երկու եղբայրներս չորս էշերով կերթային ջուր բերելու՝ յուրաքանչյուրը քսան լիտրանոց թիթեղամաններով: Այսպիսով յուրաքանչյուր թիթեղ ջուրը կծախեին կես դուրուշի: Այդ ջուրը պետք էր ձգել ամաններու մեջ, որպեսզի ցեխը հատակը մստի ու ջուրը ըլլա ըմպելի: Այսպես հոն մնացինք մոտավորապես մեկ ու կես տարի: Բայց ժամանակ մը վերջ մեր երկու էշերը սատկեցան, և երկուքն ալ գողացան:

Աչքերովս տեսա շուները, որ գետնի վրա հայ մանուկներու դիակները կուտեին:

Հայրս դարբին էր, իբր լավ ճանչցված արհեստավոր էվերեկի մեջ գործեր կըմեր քաղաքապետարանին համար, ուրկէ մարդիկ եկան առաջարկելու՝ մնալ պայմանով, որ իսլամությունը ընդունի և այսպիսով ազատի իր և իր ընտանիքի կյանքը: Հորս մերժման պատճառով է, որ գաղթականության ենթարկվեցանք: Ուրֆայեն մարդիկ եկան, արհեստավորներ իրենց քաղաքը տանելու, առանց մահմեդական ըլլալու մասին խոսելու: Այսպիսով՝ Ուրֆա գացինք: Հոն վերադարձած երկու հայ դարբիններ ալ կային, մեկը՝ բնիկ ուրֆացի, մյուսը՝ բիլեհիկցի: Կրոնքի մասին չէր խոսվեր, ինչ որ հայերուն թույլ կուտար ապրելու, մյուս կողմեն քաղաքը կսկսեր վերականգնվել, բայց թուրքերու, քյուրդերու և հայերու միջև խռովություններ ծագեցան, որոնց հետևանքով հայրս և մեծ եղբայրս բանտարկվեցան: Պզտիկ ըլլալու ես ամեն օր իրենց ճաշ կտամեի:

Օր մը շուն մը ծունկս խածավ: Այդ ժամանակ Մուհամեդ աղա անուճով թուրքի մը քովը կաշխատեի: Ան քյուրդերու գյուղ մը տարավ ինձի, հոն մուլան ինձի բոլորովին մութ սենյակի մը մեջ փակեց և վերջիս վրա աղոթեց: Երկու օր այդ մութ սենյակին մեջ մնալե վերջ ծունկիս վրա վիրակապով մը տուն վերադարձա, քանի մը օր վերջ վերքս բոլորովին բուժվեցավ: Այդ ժամանակաշրջանին է, որ եղբայրս՝ Անդրանիկը, մահացավ՝ գաղթականության դժվարություններեն տկարացած: Ուրֆա մնացինք երկու և կես տարի: Լսեցինք, որ գաղթականները կրնան իրենց տունները երթալ: Ծնողքս որոշեցին էվերեկ վերադառնալ: Այսպիսով Հալեպ գացինք, բայց հոն տեղեկացանք, որ լուրերը սխալ էին և մեզի արգելված էր տուն վերադառնալ:

Գրեթե մեկ տարի Հալեպ մնացինք: Հայրս և երկու մեծ եղբայրներս գործ գտան իբր մեքանիսին: Ես լոկոմոտիվով շատ կհետաքրքրվեի: Ամեն առավոտ կայարան կերթայի զանոնք մայելու համար: Օր մը ուշադրությամբ կդիտեի վագոնները դարձնող կամուրջը: Այս գործողության համար վագոնը կանշար-

ժացվեր մասնավոր փայտե մութակներով: Ասոցմե մեկը ինկավ փոսին մեջ, պզտիկ ըլլալուս փոսին մեջ սահեցա և փայտը վեր հանեցի: Գերմանացի վերականգուն ըրածս զնահատեց և ինձի հարցուց, թե՞ ո՞վ եմ: Պատասխանեցի, որ գաղթական հայ մըն եմ: Հակառակ որ այդ ժամանակ հայերուն թույլ չէր տրվեր կայարանը աշխատիլ, ինձի հարմար վարձատրությամբ գործի առավ: Այսպիսով, լոկոմոտիվի վարիչի օգնական եղա՝ քսանչորս ժամ Հալեպ-Ադանա երթողարձ, քսանչորս ժամ՝ հանգիստ ընելով:

Տարի մը մնալե վերջ հայրս որոշեց էվերեկ վերադառնալ: Ծամփա եղանք դեպի Սիս (Գոգան), ուր իրեն պարտական թուրքերեն դրամ կակնկալեր: Ձեռքը բան մը չանցավ: Մեկ շաբաթ մնալե վերջ Ադանա գացինք՝ հոնկե ձիերու կառքերով էվերեկ երթալու: Մեզի ճամփորդությունը արգելեցին և մնացինք Ադանա: 1921-ին հայրս Սերայ, այսինքն՝ կառավարչատան մոտ խանութ մը վարձեց և սենյակ մը՝ իբր բնակարան, հայկական եկեղեցիին մոտ: Ամեն անգամ որ թուրք և քյուրդ չեթեններ հայերուն վրա կհարձակեին, ասոնք եկեղեցվո թաղը կապատանեին: Մեր տունը երեք-չորս ընտանիք էինք:

Օր մը Ջորավար Անդրանիկը Ադանա եկավ, իրեն մեծ ընդունելություններ եղան: Պատուհաններն հայկական դրոշակը՝ եռագույնը, կծածաներ, փողոցները հայկական երգեր կերգեին: Ֆրանսական բանակին մեջ ծառայող հայ լեգեոնականները պր. Տամատյանի հետ կառավարչատուն գացին ու վրան հայկական եռագույնը պարզեցին: Այդ օրը հայերուն ամենատրախ օրը եղավ: Պահ մը բոլոր կրած վայրագությունները մոռցվեցան: Դժբախտաբար, հաջորդ օրը ֆրանսական բանակը ձերբակալեց բոլոր հայ պատասխանատուները, սվիններու առաջնորդությամբ իրենց բանակատեղին տարին և հայկական դրոշը կառավարչատունեն վար առին:

Երբ ֆրանսական ուժերը քաշվեցան Կիլիկիայեն 1921-ին, բոլոր հայերը մեկ օրվա մեջ մեկնեցան Կիլիկիայեն: Ես ալ գացի մախ՝ Հալեպ-Սիրիա, հետո՝ Լիբանան, ի վերջո՝ եկա հաստատվեցի Ֆրանսա: Ընտանիք կազմեցի, մնացի այստեղ:

190 (190).

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՂԻԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1898 Թ., ՆԻԴԵ)

Մեր ընտանիքը Նիդե կապրեր: Երբ հայրս իր մեռնելը զգաց, կանչեց ինձ ըստվ. - Էկու՛ր, Կարապետ, տղաս: Ասկե վերջը տունին մեծը դու՛ն ես: Աքսոր որ տանեն, քույրերուդ հյուսերուն կապած ոսկիները կհանես, կհավաքես, վրադ կպահես:

Երբ աքսորի լուրը էլավ, ես պապայիս ըսածին պես, ոսկիները մեքքս կապեցի: Ինձի տարին թուրքի բանակ, քույրերուս դեպի Դեր Ջոր: Բանակում

կտեսնայի, որ ամեն օր մեր հայերը քիչքիչ կպակսեին. գլուխն ուտում էին: «Արմենակ, - ըսի ընկերոջս, - արի փախինք»: Գիշեր մը, մութին մեջ սողալով, փախանք, հասանք ջուրի մը մոտ: Ըսի. - Ամա՛ն, Արմենակ, Էկուր քիչ մը ջուր խմենք, լվացվինք, զովանանք:

Արմենակը Էկավ, լվացվեցինք, ան քիթին տակեն երգում էր.

**«Վերքերով լի ջան ֆեդա եմ
Թափառակամ, տուն չունիմ...»:**

Մեկ ալ կին մը եկավ ջուր առնելու: Լսել էր հայերեն երգը, ըսավ.

- Դուք հա՛յ եք, շու՛տ փախեք, հիմա ամուսինս կգա, ան դաչաղ արաքներից է, կգա, ձեզ կխփե: Ես այսինչ հայ հարուստի աղջիկն եմ, տունին մեկ հատիկն էի, գացեք ըսեք ծնողքիս, թող գամ ազատեն ինձի:

Տեսանք, որ աղ աղջկա ամբողջ երեսները և դռները կապույտ մելամով ծեծված էին: Հագիվ աղջիկը գնաց, մարդ մը եկավ՝ թոփուզը ձեռքին: Եկավ, մեր երկուսի գլխուն թոփուզով սկսավ խփել, մեր հագուստները հանեց, մեջքիս ոսկիներն ալ հետը, էլավ գնաց: Մեզի ձգեց վարտիքշապիկով: Ես Արմենակին ըսի. - Ասոնց մեծն ալ կա երևի, էկուր էրթամք գտնանք, բողոքենք:

Գացինք, տեսանք հեռուն չադրը մը երևաց: Մոտեցանք: Ծունները շրջապատեցին մեզի: Աղ արաք շելխի վրանը կըլլա: Մեզի առին մերս տարին: Մենք շելխին պատմեցինք: Հոն մտած մարդիկ իրար անցան: Գացին մեզի ուտելիք՝ ապուր, հաց բերին, կերանք, հոգնած էինք, ընկանք քնացանք: Առտուն ելանք տեսանք, քի մեր հագուստները կախված են, ոսկիներն ալ մեջը: Դու մի ըսեր, շելխը փնտրել, գտնել է տվել, մեղքքեր է մեզ: Ես հոն մնացի, սկսա աշխատիլ: Չադրը կավլեի, ուղտով ջուր կբերեի հեռուն, ոտնաման կշինեի անոնց համար:

Օրին մեկը թուրքի օթո մը եկավ, մեջեն թուրք մը իջավ. - Գյավու՛ր, դուն ի՞նչ ես անում այստեղ, - ըսավ:

Ծելխը սկսավ խնդրել, որ ինձի ձեռք չտան: Օրին մեկն ալ ինձի արաքի հագուստ հագցուց, դրկեց իր քրոջ քովը: Ժամփին բռնեցին, հարցուփորձ ըրին. - Վեսիկա (բանակից ազատվելու թուղթ) ունե՞ս:

- Չէ՛:

- Անունդ:

- Կարապետ Եղյայան:

- Մուստաֆա՛ պիտի ըլլաս ասկե վերջը:

- Չե՛մ ըլլար:

- Բերե՛ք ֆալախան:

Սկսան ծեծել վաթսումվեց հատ: Հետո մորեն հարցուցին. - Անունդ ի՞նչ է:

- Կարապետ Եղյայան:

- Չէ՛, Մուստաֆա՛ պիտի ըլլաս:

- Չե՛մ ըլլար:

Նորեն վաթսումվեց հատ ֆալախա զարկին: Վերջը ջղայնացած հրամայեց. - Աս գյավուրին գնդան մետեցեք:

Բանտում մնացի մի քանի ժամանակ: Մի օր պահակին հետ խոսեցա, որ մեկ ոսկի տամ, աչքը գոցե, ես փախիմ: Տվի: Փախա: Ետևես լսեցի՝ դյուղիկներով սկսան ձայն տալ, որ փախող կա: Գետինը, փոսին մեջ, խողովակ մը կար, իջա մեջը, մեջն ալ կեղտոտ ջրերը կերթային: Մտածեցի՝ հարկավ տեղ

մը կթափվի աս աղտոտությունը: Գնացի՛, գնացի՛, վրաս-գլուխս կեղտի մեջ: Տեսա քարեր կան: Լարծուն քարերը բռնելով իջա: Քիչ հեռուն մարդ մը եզով հերկ կընե: Ինձի տեսավ կեղտի մեջ կորած, չին կարծեց, վախեն արոր-մարոր թողեց, փախավ: Ես մոտեցա, արորեն կախված չըխընդ բացի, մեջի հացը կերա, փորս կշտացուցի, ոտքս առի ու գացի: Ծատ գացի, տեսա թուրքի գերեզման մը: Անոնց գերեզմաններն ալ սեմյակի պես կըլլան: Վրաս գլուխս թա՛ց, կեղտո՛տ, մտա՛ քնացա: Մեկ մըն ալ առտուն արթնցա չանգըլչանգըլ ձայնեն, մարդ մը էշին վրա մտած հեռուն կուգա: Ես գերեզմանեն դուրս էլա: Աս մարդը ինձի տեսնելուն պես էշը ձգեց փախավ: Ես անոր հացն ալ կերա: Ետքը մտածեցի՝ մարդը կարող է ետ գա էշը փնտրելու:

Աղտեղեն ալ հեռացա, գացի Եփրատի ջուրով լողացա, մաքրվեցա: Վարտիքիս մեջ ջուր լցվեցավ, բալոնի պես ուռեցավ, ինձի մյուս ափը քշեց, անցա:

Հարցնելով, հարցնելով, մերիմներին գտա: Տեսա մեկ քույրս մեռած, ամուսինը՝ սպանված, երկու երեխան մնացել են որբ:

Երբ հայերուն աֆլըխ՝ մերում տվին, ես ինձ ազատ զգացի, գացի Հալեպ: Ժամփին մյուս քույրս ալ մեռավ: Ժամանակները գեշ էին: Հացը վեսիկայով էր: Օր մը հացի հերթին մեջը տեսա հայ մարդու մը ջղայնացում են, քյուֆիր-քյաֆիր, մարդը խըրսեն թե ամոթութենեն իմկավ գետին, մարեցավ: Ես աս մարդուն մեղքցա, վերցուցի, տարի ճաշարան մը, կերցուցի, վրան հալ եկավ, հարցուցի. - Դու ո՞վ ես:

- Ինձի կըսեն ֆարմասոն Վահան: Իզմիրեն եմ, առաջ թուրս ա՛ջ կկտրեր, ձախ կկտրեր: Հիմա ինձի մի՛ մայիր, հալս՝ հալ՝ չէ: Նե՛ դրամ ունիմ, մե՛ հալ, ես կոշկակար եմ, աղվոր վարպետ եմ:

Ես ըսի. - Դրամը՝ ինձմե, վարպետությունը՝ քեզմե:

Աս խեղճ ու կրակ մարդուն առի տարի տունս, լոգցուցի, հագցուցի: Աս մարդը եսխըշըխը մարդ մը դարձավ: Հալեպի ամենեն աղվոր փողոցներեն մեկում խանութ բռնեցի, սկսանք աշխատեցնել: Աս Վահանը աղվոր կոշիկներ կշինե: Բոլոր ֆրանսացի բարձրաստիճան մարդիկ կուգային մեր խանութը՝ իրենց կնիկներուն կոշիկ առնելու: Կշեռքի վրա դնեիր մե՛ քաշ չունեիր, թեթև էին մեր կոշիկները:

Օր մը թուրք զաբիթ մը եկավ, մահաճա բռնեց, թե խանութին թաքելան ծուռ դրված է: Ըսավ, դրամը առավ գնաց: Ալ սորված էր՝ ամեն օր կուգար դրամը կառնել, կերթար: Օր մըն ալ մորեն էկած էր, ես շատ ջղայնացած էի աղոր վրա. մեկ մըն ալ ծենեքալ Գորոյի աղջիկը խանութնիս մտավ՝ կոշիկ առնելու, ըսավ. - Ինչո՞ւ տխուր եք: Ես պատմեցի զաբիթին ըրածը:

Ըսավ. - Մեկ մըն ալ գա մե, օձիքը դարձուր, մյուսներուն մայե, ինձի ըսե, պապաս անոր գործեն կհամե:

Օր մըն ալ ես որպես աշկերտ սխալ մը ըրի, աս Վահանը ինձի ապտակեց, ես շատ մեղվեցա, ըսի. - Ամա՛ն, վարպետ, հա՛մ դրամը ես տամ, հա՛մ ապտա-

կը ուտեմ:

- Կարապետ, տղա՛ս, - ըսավ, - արհեստը ասոր մեջն է, օղլու՛մ, քեզ ծեծողին մոտ գնա:

Օր մըն ալ աս վահանը ըսավ. - Ես Ամերիկա պիտի էրթամ, դուն ալ եկուր էրթանք:

- Ես չե՛մ գար, - ըսի:

Ան գնաց: Նկար մը դրկեց, ետևը գրված. «Կարապետ, ես հոս լավ եմ, դուն ալ եկուր»:

Ես նորեմ չգնացի: Էլա ամուսնացա, ընտանիքս առի, Հայաստան էկա:

191 (191).

ՍԱԹԵՆԻԿ ԳՈՒՅՈՒՄՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԿՈՆԻԱ)

Մեր Կոնիայի վիլայեթը Էլմալու գյուղը կար, ես հոն ծնած եմ: Կըսեն, որ ամոր բնակիչները հին ժամանակ Ղարաբաղեն եկած են:

Շահ Աբասի օրոք ղարաբաղցիներուն շատ կենդան եղեր, ամոր համար ալ տասը-տասնհինգ ընտանիք կըսեն. «Այ աս ապրելու տեղ չէ»: Տոպրակը կանցնեն գլուխներ, մեջը կլեցնեն իրենց ունեցած ոսկի դրամները, կերթան Թուրքիա կհասնին: Քանի մը ընտանիք Բուրդուր կհասնին՝ հոն կմնան, քանի մը ընտանիք Սպարտա կհասնին՝ հոն կմնան, մնացածներն ալ Էլմալու կհասնին՝ կմնան: Այնպես որ, մեր Էլմալուի լեզուն ճիշտ Ղարաբաղի լեզուն է: Գիտե՞ս ինչու Էլմալու էր մեր տեղին անունը. գաղթած հայերը հողը կցանեն, կտնկեն, շատ աղվոր խնձոր կհասցնեն, աղ ձևով մեր տեղին անունը կմնա Էլմալու, այսինքն՝ խնձորի տեղ: Թուրքերը Էլմալու քաղաքը կըսեին, այսինքն՝ Էլմայի տեղանք, քանի որ «Էլմա» թուրքերեն խնձոր կըշանակե:

Ես ծնվել եմ Կոնիայի վիլայեթի Էլմալու գյուղում: 1915 թվին թուրքերը էկան, առաջ էրիկ մարդոցը զինվոր տարին, կիներուն ըսին՝ ձեզի գաղթական պիտի հանենք: Մեկական էշ տվին՝ ամեն մեկ ընտանիքին: Մամաս ուներ չորս հատ բելուզ՝ էրկուսս մեծ էինք, մեկը՝ գիրկը, մեկն ալ՝ ձեռքը: Կեսուրը ծեր էր, ամոր նստեցրեց էշուն վրա: Էրկու տարեկան բելուզը տվավ կեսուրին գիրկը, մնացածնիս ալ քալելով գացինք: Ոտքերնիս արյունոտվեցին, հագուստներնիս պատառոտվեցին, վրանիս ալ հա՛լ չմնաց: Գացինք Հալեպի կողմը...

Մեր պզտիկ բելուզը չէր կրնար քալել: Թուրք ժանդարմն ըսավ. - Աս չոջուխը քալել չի կարողանում, - առավ, նստեց քարերուն վրա:

Մուհաջիրները՝ վա՛խ կըսեն, կուլան: Մամաս գնաց, տեսավ՝ բելուզը գետինը չարալամիշ կըլլա, հոգին կուտա...

Հասանք Պապ անունով գյուղի մը: Մեկալ բելուզը և կեսուրը անոթութենեն մեռան:

Մամաս սկսավ լվացք ընելով մեզ պահել: Պապաս թուրքի բանակեն փախել, եկել, փնտրել, գտել էր մեզի: Թուրքերը իմացան քի թուրքի բանակեն փախած է՝ էկան մեր աչքին առաջ մորթեցին պապայիս...

Վերջը մամաս ալ մեռավ, ես լրիվ որբ մնացի...:

1915-ի Մեծ ջարդին ժամանակ իմ ծնողքը նահատակված ըլլալուն, 1918-են մինչև 1922 թիվը ես եղած

եմ Իզմիրի հայկական որբանոցը: Հոն հայ որբուհիները ինձի գորգ գործել սորվեցուցին, ամոնց հետ կաշխատեի, ամոնց հետ տխուր երգեր կերգեիք և միասին հե՛մ կուլայիք, հե՛մ կգործեիք...

Որբանոցում հայերը կհիշեին, որ անցյալում երբ Խրիմյան Հայրիկը Իզմիր եկած էր և տեսած, որ հայերը բավական լավ վիճակի են, քանի որ ոսկիի շուկան և ուրիշ շատ բաներ հայերուն ձեռքն էր, ան քարոզ կարդացած էր և ըսած. «Սիրելի՛ հայրենակիցներ, դուք Թուրքիայի հողին վրա կապրիք, ամոր համար ալ միշտ պետք է ուշադիր ըլլաք, որ ձեր հավատքը և լեզուն պահեք, ձեր ունեցած-չունեցածը պահեք, որ ուրիշները չտիրանան: Անոր համար ինձմե ձեզ խրատ՝ մարույի պես մի՛ բացվիք, այլ՝ կաղամբի պես գոցվեցեք: Այսինքն՝ ամեն ունեցած-չունեցած հարստություննիդ՝ մի՛ ցուցնեք թուրքերուն»:

Իզմիրի հայերը շատ լավ դիրք ունեին, ճոխ կյանքով կապրեին: Բայց թուրքերը նախանձեցին հայերուն ունեցվածքին, ուզեցին իրենք տիրանալ անոնց ամեն ինչին՝ և՛ զարդերուն, և՛ հողերուն, և՛ տուներուն, ամեն ինչերուն...

Ես շատ քաղաքներ եղած եմ, բայց Իզմիրի զարդերուն պես ո՛չ մի տեղ չեմ տեսած: Հայերը ոսկերիչներ էին մեծ մասամբ: Գեղեցիկ զարդեր կշինեին, զարմանալի գեղեցիկ:

Անտեղի ճոխությունը, հարստությունը ես ո՛չ մի տեղ տեսած չեմ:

Մենք երբ որբանոցն էինք, մեզի պտույտի կտանեին, առաջին անգամ Չարլի Չապլինի ֆիլմը հոն տեսա: Մենք բոլորս սուսիկ-փուսիկ կնստեինք, վերջը մեզի շոկոլադի կտոր մը կուտային, կուտեինք, մայթերուն վրա զույգ-զույգ կքայլեինք՝ ջաֆաֆլը ջամեքաններուն մայելով:

Բայց երբ Քեմալը եկավ, մեր որբանոցն ալ ցրվեցավ: Մենք քանի օր անտե՛րանտիրական մայթերուն վրա մնացինք: Թուլումբայով շուր կհանեինք, շուրին ամանը կքերեինք, կլցնեինք, կտանեինք, որ մեծերը խմեն: Քեմալը եկավ ևն հայերուն, հույներուն, բոլոր քրիստոնյաներուն ծովը թափեց, Իզմիրը կրակի տվին: Կրակը կուտեր մարդկանց, չոջուխները խուճողախի մեջ գետնինները նետված վրաները կկոխկրտեին, խուճողախի չոջուխները ծովը կնետեին, ծովին վրա անոնք սալլամիշ կըլլային...

Ետքը մեզի փոխադրեցին Հունաստան: Հոն ես

գորգի գործարանին մեջը գորգ կգործեի: Ֆաբրիկային մեջը ինձի պես որբուհիներ շատ կային, հե՛մ կաշխատեինք, գորգ կգործեինք, հե՛մ կերգեինք, հե՛մ կհիշեինք մեր անցյալը ու կուլայինք...

«Ֆաբրիկային էջիքը քարոտ է, քարոտ, Հայ որբերուն սիրտերը մայրի են կարոտ, - Հայ աղջիկներ, աղջիկներ, ինչու՞ եք դեղնած,

- խորոզկամչին կէլլանք. մայրի՛կ, անկից եմք դեղնած...»:

Ետքը ամուսնացա: Տուն-տեղ եղանք: Աղջիկ մը, տղա մը ունեցա, եկանք Հայաստան:

Ես տղայիս ընտանիքին հետ հաստատված եմ Հրազդանի շրջանում: Աղջիկս՝ Երանուհին, իր ընտանիքով Երևան կմնա...

192 (192).

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈՎՍԵՍԻ ԳԱԼԱՍԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԿՈՆՏԱ, ԷԼՄԱԼՈՒ ԳՅՈՒՂ)

Էլմալում Անթալիայի մոտ է: Մեր մահիկները 17-րդ դարում, Ծառ Աբասի՝ Նախիջևանի գաղթի ժամանակ Օուշիից են փախել, թվով երեք հարյուր ընտանիք: Նրանց մի մասը մնացել է Բոլու քաղաքում: Երեսուն ընտանիք շարունակել են ճանապարհը դեպի Բուրդուր, Սպարտա, մինչև հասել են Միջերկրականի ափը: Ֆիհիկիա մավահանգստի մոտ կղզիներ կան: Այնտեղ բնակություն են հաստատել:

Էն ժամանակ սուլթան Մահմուդի ժամանակն է եղել: Հայերը գնում են Օմար աղայի մոտ, մեծ մվերներ կտանին, կխնդրեն իրենց տեղ տալ: Էն ժամանակ Թուրքիայում քիչ հայեր կային: Օմար աղան կհարցնի. - Ի՞նչ գործ կընեք:

Հայերը կըսեն. - Կոշկակար, հյուսն, դարբին, քարտաշ ենք:

Էդ յոթ հալ ընտանիքները կկոչվեն՝ Իսպիրներ, Եորդանջիներ, Գալբակջիներ, Ադամյաններ և ուրիշներ: Օմար փաշան կլսե ասոց, կհամաձայնվի, կըսե. - Գնացե՛ք, ման եկե՛ք, որտեղ ձեզ դուր կգա, էնտեղից էլ տեղ կտամ ձեզ:

Էն ժամանակ Թուրքիայում շատ արհեստավորներ չկային: Էլմալում կոչվել է Ղափլան Դերեսի (Վագրի ձոր): Էդտեղ հյուսիսային կողմից բարձր սար է, երկու կողմից սարալանջեր են, որոնց միջին մասում երեսուն-քառասուն խորանարդ մետր ջուր է հոսում: Սարի վերևը հարթավայր է լինում: Հայերը որոշում են Էդտեղ բնակվել: Նրանք մտածում են՝ արևմտյան սարալանջը ուզել: Օմար փաշան մեկ կիլոմետր հող է տալիս առանձին հայերի համար, որտեղ թուրք չի բնակվել: Էդ յոթը ընտանիքը տուն են շինում, խանութ են բացում, արհեստանոցներ են բացում, գետը հունի մեջ են մտցնում: Գետի շուրջը պատ են շարում, ջուրը թունելի մեջ են վերցնում: Ջրաղաց են հիմնում: Էնտեղ էլ սևահող է, քար չկա: Քարահանքից ջրաղացի քար են ջարդում: Գոմեշները լծած՝ քարը բերում են: Հայը աշխատասեր, ստեղծող ժողովուրդ է, նրանց սկսում են սիրել ու հարգել: Հետո եկեղեցի են շինում: Պոլիսից տերտեր են հրավիրում: Դպրոց են կառուցում: Շենքի ներքևը՝ դպրոց, վերևը՝ հյուրերի համար իջևան են դարձնում: Երեխաները չորս-հինգ տարեկանից հաճախում են դպրոց: Պոլիսից դասատուներ են կանչում: Խանութները շատանում են, շուկա են

բացում: Առևտուր են սկսում անել: Այսպես իրենց խաղաղ կյանքով հայերը ապրել են:

1908 թվին հյուրիեթ որ եղավ, Թուրքիան հայերին ազատություն էր խոստացել: Իբր, հայերին ազատություն տվին: Սուլթան Համիդին զահից գցում են: Թալեաթ փաշան, որը Թուրքիո մինիստր նշանակվեց, ասեց, որ եթե հայերին լրիվ չոչնչացնենք, նրանք միշտ մեզնից պահանջ կունենան: Թագավոր կար, բայց դեր չէր կատարում:

1914 թվին սկսեցին հայերին թուրքական բանակ տանիլ: Մինչ այդ հայերին զինվոր չէին տանում: Առաջին անգամ հայերից յոթանասուն հոգի հավաքեցին: Երկրորդ հավաքին քառասուն հոգի հավաքեցին: Մնացին շատ քիչ մարդիկ: Երեք քեռի ունեի, բոլորին տարան բանակ՝ չվերադարձան:

1915 թ. հունվարի 6-ին հորս էլ տարան: Հորեղբորս տղան հարյուր ոսկի էր տվել ու ազատվել բանակից: Ինձ տվին նրա մոտ՝ արհեստի: Մի տարի հետո նրան էլ տարան: Ես մնացի մեջտեղը: Մի յոթանասուն տարեկան մարդ կար, ասաց. «Ես քեզ փող չեմ տա, ինչ որ աշխատես կեսը՝ քեզ, կեսը՝ ինձ: Փինաչի կլինե՞ս գյուղում»:

Գնացի գյուղ, աշխատեցա: Հարյուր փութ ցորեն ստացա: Մայրս հիվանդ էր, չէր աշխատում:

1915 թվի աշմանը՝ սեպտեմբերին, գյուղից եկա տեսա, որ թուրք ժանդարմները կանգնած են, հայկական թաղերը փակել են, ոչ դուրս են թողնում, ոչ ներս են թողնում: Իմ բերած ցորենը ներս տարան: Գնացի քեռուս տղի մոտ, ըսի. - Հայկական թաղը շրջապատել են, հույների ժամկոչին սպանել են:

Նա ասաց. - Արի էրթանք:

Էկանք, տեսանք, որ հայկական եկեղեցին բացել են, գեներ են փնտրել, չեն գտել: Երեք օր հետո կանչել են ութսուն տարեկան տերտերին, ասել. - Կառավարության հրամանն է՝ հայերին պիտի աքսորենք: Բուրդուրի հայերը արդեն աքսորված են:

Քառասուն տարեկանեմ վեր ութ հոգու աքսորեցին: Մեզ Ստանոզ դրկեցին: Մորաքույրիս տղան կար՝ Փափագյան Հակոբը, ճամփին կատակ էր անում, խզակոթով խփեց ժանդարմը, ըսավ. «Գլավու՛ր, կատակ չընե՛ս»: Հասանք Ստանոզ: Ժամհարմը մեզ ըսավ. - Վաղը պիտի գնանք ճանապարհ

շինելու: Ձեր փողերը բերեք, ինձ տվեք, ես պահեմ,
- մեր փողերը հավաքեց:

Հասանք Բուրդուր: Ժամդարմը մեզ տարավ հանձ-
նեց քաղմաս: Քաղմասի չափուշը հարցրեց. - Դու ո՞վ ես:
Ես տվի իմ քեռու անունը, որին ինքը ճանաչում
էր: Ես ըսի. - Ժամդարմը մեր փողերը հավաքեց:

- Ինչու՞ շուտ չասեցիք, - ասեց ու կամչեց ժամ-
դարմին, - սրանց փողերը վերցրե՞լ ես:

- Ես ձեզ ճանապարհին պիտի սպանման՝ ըլլայի,
- ասաց ժամդարմը:

Հետո մեզ տարին Ակշեհիր: Հոն լիճ կար: Լոտ-
կա նստեցրին, լճի մյուս կողմը հանեցին: Հոն բնակ-
չություն չկար: Լոտկայից դուրս եկանք, տեսանք,
որ Ակշեհիրի, Աֆիոն-Գարաֆիսարի, Ազիզիեի հայ
կանանց, ծերերին և երեխաներին տարել են: Հաջորդ
օրը մեզ հանեցին ճամփա: Հատուկ չեթենների խումբ
կար, երբ ծովի ափից մենք արդեն հեռացանք, սկսե-
ցին ջարդել, փշրել, սպանել: Ով թեթև վիրավոր էր՝
լաց լինելով ճամփա ընկավ:

Չորս-հինգ կիլոմետր հագիվ էինք քայլում. հաց
չկար, ջուր չկար, սոված, ծարավ:

Մի օր սարալանջով գնում էինք, մեր շուրջը ամա-
լի տարածություն էր, մարդ չկար: Մեկ էլ տեսանք՝
քրդերը հեղեղի նման իջնում են սարից, դանակը, սու-
րը, տապորը վերցնողը վրանիս եկավ: Թուրք ժամ-
դարմները թողեցին, որ մրանք մեզ վրա գան: Եկան
սկսեցին խուզարկել, կողոպտել, թալանել: Մենք շա-
րունակեցինք ճանապարհը: Երևի տասնհինգ-քսան
օր քայլում էինք: Մենք փոքր էինք՝ քայլում էինք,
բայց մեծերը չէին կարող քայլել, հոգնում էին:

Հասանք Հայմանա: Էմտեղ քրդերը եկան, ժամը
չորսի ժամանակը սարալանջից չորս-հինգ կիլոմետր
հեռու մի բոց բարձրացավ: Մարդիկ ասացին՝ «պա-
ծար է»:

Ժամդարմը ասեց. - Մարդկանց են վառում: Ես
ձեզ չտարա էմտեղ, որ ձեզի չվառեն:

Մյուս առավոտ գացինք, տեսանք, որ չորս կողմը
պատ, վրեն բաց մի տեղ էր, հայերին լցրել են մեջը ու
վառել: Ամեն օր համալրում էին նորերով, խառնում էին
ու նորից ջարդում էին: Աստծո օրը ջարդում էին: Մենք
սոված ենք, ուտելիք չկա: Ձիերի ցոխի միջից գարին
էինք գտնում, որ ուտենք: Կանանց լրիվ տկրության
էին, փող էին փնտրում կամ փորերը ճղում էին՝ աղիք-
ների մեջ ոսկի էին փնտրում: Հղի կանանց կանգնա-
ցում էին ու հարցնում՝ փորի միջինը ի՞նչ է: Փորը ճղում
էին, որ պտտող տեսնեն, քանի որ գրագ էին գալիս:

Հասանք մի տեղ, որտեղ աղի լիճ կար: Մեզ եր-
կու մասի բաժանեցին: Մենք մնացինք կանանց հետ:
Չգիտեմք՝ ե՞րբ է վերջանալու էդ դժոխքը: Աստ-
ծու օրը՝ կոտորած, մեծերին մորթում էին, երեխանք
մնում էին անտեր:

Գնացինք հասանք Նեմշեհիր: Դա Կեսարիայի
մոտ ինչե՛ն Սու (հարակ ջուր - թուրք.) կոչվող տեղն
է: Հետո մտանք Կեսարիա: Էմտեղ հայեր կային: Հա-
լերի թաղական խորհուրդը եկավ, եկեղեցու դռները
բացեցին, ասին. - Առե՛ք, ձեզ մոմ տանք:

Հաջորդ օրը եկան սկսան պոռալ. - Ակշեհիրցի
կա՞, էլմալուցի կա՞...

Տեսա՞ մեր հայրենակից Լևոնն է: Եկավ փաթաթ-
վեց, ըսավ. - Իմ ընտանիքը ու՞ր է:

- Մնացին երկիր:

Լևոնն ասաց. - Մարդ գտնամ ձեզի, տանի:

Հովհաննես հորեղբոր տղան եկավ, մեզ տարավ
թուրքական ռաբոչի բատալիոն:

1922 թվին Ադամյան Նիկողոսը մեզ վերցրեց, տա-
րավ Ինչե՛ն Սու: Գնացինք Ուլու դշլա: Էմտեղ պոեզի
կայարան կար: Բաց վագոնները մեզ լցրին, տարան
Մերսին: Տեսանք՝ թուրքերը արաբների սպանում են:
Հասանք Թաշլահան: Մեզ հանեցին լցրին նավ:

Աթաթյուրքը սկսեց կոտորել հային և հույնին:
Էդ ժամանակ չեթեններ ալ կային: Տղամարդկանց
տապորներով են ջարդել: Ես տեսել եմ մի մարդ, որ
վիզը կտրված էր, կարծում էի մեռած է, բայց ողջ էր
մնացել: Մորը սպանում էին, երեխան մնում էր մորը
դիակի վրան: Եթե հարազատներ կային, տանում
պահում էին, չէ՛ թուրքական որբանոց էին տանում,
թլփատում, թուրքացնում: Թուրք ժամդարմ մը երկու
տարեկան տղային ասել է. - Դու վաղը ով գիտի՝ ի՞նչ
պատիժ պիտի դառնաս մեր գլխին, - վերցրել է երե-
խային, ջարդել է: Մայրը հարձակվել է վրան, ժամ-
դարմը մորն էլ է սպանել:

1922 թվին մինչև Բուրսա թուրքերը հայերին ու
հույներին ջարդել են: Ընկնողը չի վեր կացել: Հետո
մեզ Դեդե Ադաջից Հունաստան տարան, հունա-
կան եկեղեցին լիքն էր հայ գաղթականներով: Հու-
նաստանն ալ պատերազմի մեջ էր: Նրանց համար
էլ դժվար էր: Սոված էի, ձեռս պարզեցի՝ մի կտոր
հաց տվին: Նոր տարու օրերն էին: Մենք սոված ենք,
տկլոր: Աղյալները վրաներս գցած՝ տղայի մը հետ
գնացինք Փիրեայի նավահանգիստը, բայց մերոնք
չկային: Դեկտեմբեր 25-ն էր, ցուրտ էր: Դողում ենք:
Մի կողմից ոջիլները, մյուս կողմից՝ տաքությունը,
հիվանդ ենք: Նավահանգստում չպահեցին, քանի որ
ոջլոտ էինք ու հիվանդ: Գնացինք գինիի բոշկաների
մոտ քնեցինք: Կողքիս տղան մեռավ: Նրան տարան
թաղեցին: Ես մեկ ամիս մնացի Փիրեյա: Հետո մայրս
եկավ: Փող էլ չկա մոտս: Մայրս ինձ տարավ հացի
տեղը, ասաց. «Վա՛յ, երեխես մեծացել է»: Հինգ-վեց
ամիս հոն մնացինք: Քանի մը էլմալուցի ընտանիք
կար: Քեռիս եկավ, ընտանիքին տարավ, մեզի թողեց
էմտեղ: Ես մամայիս հետ գացի Լիպազմա, քեռիս էմ-
տեղ խանութ ուներ: Մենք հույս ունեինք, որ մա մեզ
կօզնի, բայց մեզ չընդունեց: Մայրս մի չու կապեց
երկու փայտի վրա, վրանի պես մեջը մտանք, ապրել
սկսանք:

Սկսեցի աշխատիլ: Ջուգարանի փոս եմ փորում,
փող են տալիս, մորս, եղբայրներուս եմ պահում: Մի
օր էլ եկա աշխատանքից, տեսա, որ մեր չաղըրը չկա:
Գնացի քեռուս մոտ ըսի. - Մերոնք ու՞ր են:

- Կոկինիա են գնացել, - ըսավ:

- Ես չգիտեմ էդ ու՞ր է:

Դու մի ասա՞՝ Հին ու Նոր Կոկինիա կա: Գիշե-

րը վրա տվեց: Մի պատի տակ լուսացրի: Մի մարդ եկավ, ըսավ:

- Արի՛ երթանք կամուրջի վրա:

Գնացինք: Տեսա՝ Նիկողոս ախպերս: Միասին գնացինք Կոկիմիա, մերոնց գտանք: Մի անկողնի մեջ ոտ ու գլուխ հիմզ հոգի պառկում էինք, ոչ անկողնի ունեինք, ոչ մի բան: 1925 թ. էմտեղ Մկրտիչը ծնվավ: Ես հավկուր եղա, էդ սնունդի պակասությունից էր: Աչքերս կուրացան: Չեմ տեսնում ոչինչ: Մայրս ու ես սկսանք լաց լինել: Քեռիս մեզ մի օր չպահեց:

Սևագործ բանվորություն եմ արել: Մի հուլն եկավ ինձ տեսավ, ասաց՝ քառասուն դրախտի կտամ: Գնացի: Թագա շենք էր կառուցել, գիբիլը լցվել էր: Ես մաքրեցի: Միմչև ժամը չորսը աշխատեցի: Մարդը գոհ մնաց, հարյուր դրախտի տվավ: Այդ օրը Ջատիկ

էր: Գացի միս առի, բամ-մամ առի, տուն տարի: Էմ-տեղ տասնչորս ամիս աշխատեցա: Մայրս տուն-տեղ դրեց: Մենք մեզ հավաքեցինք:

1927 թվին քեռիս եկավ ըսավ. - Փող չե՞ս հավաքել:

- Հազար յոթ հարյուր դրախտի եմ հավաքել, - ըսի:

- Ոսկի դարձրու, - ըսավ: Առավ տարավ, որ ոսկի դարձնի, բայց մեզ չտվեց, ինքը կերավ:

Քեռուս երեխեքը՝ մեզ հետ եկան Հայաստան: 1988 թվի երկրաշարժի ժամանակ ես նրանց ընտանիքը երկու և կես տարի պահեցի իմ տան մեջ, բայց ոչ մի շնորհակալություն չհայտնեցին:

Երկար տարիներ Քանաքեռգետում և Գյումրի գետում եմ աշխատել: Ինձ պարգևատրել են մեդալներով: Հիմա մեծ եմ արդեն, թոշակի եմ ամացած:

193 (193).

ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1912 թ., ԿՈՆԻԱ)

1914-ին հորս թուրքի բանակ տարին, լսեցինք, որ ճամփին սպանել են: Խեղճը ընդամենը 30 տարեկան էր:

1915-ին մնացածներին աքսոր հանեցին: Մենք աքսորական եղանք: Ուղքով քալելով ի՛նչ ճամփաներ անցանք, անոթի՛, ծարա՛վ, հոգնա՛ծ, հիվա՛նդ: Ես փոքր էի, բայց կհիշեմ: Մայրս հղի էր, ադ տառապանքին չդիմացավ, արյունահոսություն ունեցավ, աքսորի ճամփին մեռավ: Մենք՝ երեք աղջիկ, որք մնացինք: Լուիզը՝ մեկ տարեկան, ես՝ երեք տարեկան, Սիրանը՝ վեց տարեկան: Հորեղբայրս, որն ընդամենը 28 տարեկան էր և արդեն երեք երեխայի հայր էր, իր կնոջ հետ մեր խնամքն ալ իրենց վրա առին: Բոլոր վեց մամր երեխաներիս դրավ արաքային մեջը, փոխաներուն դրամ կերցնելով, մեզի հասցուց Քիրքուկ՝ Իրաք: Ադի թուրքական գյուղ մըն էր: Հոն թուրքերն ավելի բարի էին: Հորեղբայրս և իր կինը մեզ վեցիս ալ մայեցան: Վերջը հորեղբայրս մեզի գիղամիներու, այսինքն՝ քրիստոնյա ասորիներու եկեղեցին տարավ և ամոնց մայրապետներուն որբանոցը դրավ: Հոն մեծցանք: Վերջը անգլիացիները եկան որբերը հավաքեցին՝ քամիոնով մեզի տարին Բաղդադ: Հոն Մուշեղ Սերոբյան եպիսկոպոսը կար, տեսավ մեզի, ըսավ. «Ասոնք հայեր են»: Մեզի իր մոտը առավ և հանձնեց Հայ բարեգործական ընդհանուր միության հովանավորությամբ: 1928-ին մեզ

բերեցին Պորտ Սայիդ: Հոն Մամբրե Սրբազանը դեռ 20-22 տարեկան էր, դեռ սրբազան չէր, որբերուն վերակացում էր: Ան մեզի տարավ Ալեքսանդրիա. Պողոսյան վարժարանը սորվեցանք:

Մեծ քույրս ամուսնացավ Արթին Քեշիշյանին հետ: Պզտիկ քույրս՝ Լուիզը, ամուսնացավ Սարգիս Թազընյանին հետ, որը Պողոսյան վարժարանին թվարանության դասատուն էր: Ես մնացի դպրոցին «Ձրիններուն» բաժնին մեջը:

Ալեքս Մանուկյանը, որը Բարեգործականի մեծն էր, շատ հոգատար էր. միշտ կուզար մեզի տեսնալու: Վերջը ես դերձակուհի դարձա: Եզիպտոսի հայ համայնքը շատ բարեկեցիկ և առաջավոր համայնք էր: Բայց 1956-ին Ջեմալ Աթեդ Նասերը եկավ, ըսավ. «Եզիպտոսի մեջ ոչ մեկ քրիստոնյա չեմ ուզեր»: Եզիպտոսի հայ համայնքն արդեն հայրենադարձության հետևանքով բավական մվագած էր արդեն. սկսան կամադա երթալ: Քրոջս՝ Լուիզին ընտանիքի հետ ես ալ Մոնրեալ անցա: Հոն աշխատեցանք, բավական ինքզինքնիս գտանք: Սիրանը ընտանիքով հաստատվեցավ Ամերիկա: Հիմա քրոջս հետ «Արարատ» տունին տարեցներուն բաժնին մեջը շատ հանգիստ կյանք մը ունինք: Ծիշտը ըսելով և՛ սնունդը, և՛ խնամքը, և՛ հոգատարությունը չտեսնված է, Փա՛րք Աստծո:

194 (194).

ԻՍԿՈՒՀԻ ՀԵԹՈՒՄՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1915 թ., ՍՏԱՆՈՋ)

Պողոս պապաս թուրքական գիմվոր գացեր է և չէ եկած, չեմ ճանչնար: Կըսեին, որ մեռցուցեր են բո-

լոր հայերուն. «Բաքալար գիթդի, բաքալար» (Հայրենի, գնացին, հայրերը - թուրք.):

Պապայիս թուրք ծանոթները մեզի նայեցան:

Աթաթուրքը Անկարա մտավ, Հադիմ հասավ:
Հայերուն, հույներուն «դու'րս գացեք» ըսավ:

1922-ի երկրորդ սեփերերիքին մեջ մորաքույր-ներս, հորաքույրներս մեռան: Քաթեմոնիի մեջ որ-քան հայ կար՝ բոլորն ալ ծովը թափեցին: Հետո մե-զի վափորը լեցուցին: Մենք ամտեր, ամտիրական աղջիկներ էինք: Չէ՞ քի տեր չունեինք, Պոլիսեն կարճ բոլոյ Տեր Գալուստը եկավ մեզի քեֆիլ եղավ, ըսավ. «Ես պատասխանատու եմ, ես կմայիմ»:

Հոս կայարանը կա՞ յա, հոն տարիներով մտեր եմք, ո'ր մեկս խզմեթի գացեր է, ո'ր մեկս ֆարքիկա գացեր, բաներ է: Ադ ձևով մեծցեր ենք: Ես բողոքա-

կան որբանոցի մեջ երեսուն տարի օրիորդ եղած եմ, այսիքն՝ վարժուհի եղած եմ: Քառասուն որբ աղջիկ-ներ ունեի: Ամենուն ալ ամուսնացուցի, ամսա ես մի-նակ մնացի: Պարոն Գյուզելյանը գացած, անոնց ժողված բերած էր Ամաստուլուն: Հիմա մեկ հատ մը կա, մինչև հիմա կուգա ժողովարան, կհանդիպինք: Աղվոր դպրոց էր, մեկ հարկը տասներեք աղջիկ կար քովս: Մամայությունը ըրի անոնց: Դասերնին կսոր-վեցնեի: Օրը չորս անգամ կհամբուրեի: Դասերեն ով տասը թիվ ստանար՝ կհամբուրեի: Օր մը ծեծած չեմ ո'չ մեկին: Աղոր համար սիրտս հանգիստ է: Մեր պա-րոնը կըսեր. «Մի՛ շփացներ»:

Աստված օգնեց, ես անոնց մեծցուցի:

195 (195).

ԱՐՓԻՆԵ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԱՖԻՈՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

Մենք շատ լավ էինք Աֆիոն-Գարահիսարում:
Ապրում էինք խաղաղ: Թուրքերուն հետ ալ շատ լավ էինք: Անոնք ալ մեզի հետ շատ լավ կվարվեին:

1915 թ. գարնանն էր, օր մը եկան մեր քաղաքի բոլոր հայ տղամարդկանց հավաքեցին, հարցուցին՝ ձեզի պիտի տեղահանենք. ընտանիքով կուզեք, թե՞ միայն ձեզի:

Մեր տղամարդիկ ըսեր են՝ անշուշտ ընտանիքով տեղափոխվինք:

Սկսեցին տուններուն եղած-չեղածը ծախել:

Հորեղբորս կինը՝ Օեքեր համըմը իր ընտանիքով և մորաքույրս իր ընտանիքով եկան մեզ միացան: Ծամփա էլանք: Ծովի պես լեւի-լեցուն ժողովուրդ էր, ոտքով սկսանք քալել: Ոչխարի հոտի պես կըշեին մե-զի. ենթակա վիճակ էր: Որտեղ գիշեր էր լինում, հոն քնում էինք: Ծատ օրեր քայլեցինք, մինչև Կոնիայի կայարանը հասանք: Մենք ութը աղջիկ-կնիկ էինք և յոթը տղամարդ: Հորեղբորս աղջիկը ինձմե փոքր էր: Փսիսուք մը էլավ, որ ով որ գնա, Կոնիայեն կարող է փախիլ: Հոն մեզի ծանոթ մը էլավ՝ Մարկոս անունով: Ան ինձի ըսավ՝ առ աս ծրարը ձեռքդ, առանց խոսելու ետևս էկուր: Ինձի տարավ հարուստներու թաղա-մասը, հոն ձգեց: Գնաց, որ մերոնց բերե: Մեյմըն ալ մորեն էկավ, ըսավ՝ շուտ էկուր ետևս: Ինձի տարավ Գրիգոր Զոպյան անունով մարդու մը տունը: Հազիվ մի քիչ շունչ էինք քաշել, հանգիստ էինք: Հոն երեք-չորս ամիս մնացինք: Հորեղբորս չար տղա մը ուներ: Ան օր մը թուրքի տղային ծեծեր էր, անոր ծնողքն ալ ոստիկանատուն լուր էին տվել: Էկան մեզի բոլորիս լեցուցին թաթար-արաբան, տարին մորեն Կոնիայի կայարանը, որտեղ շատ հայեր կային ամեն կողմեն հավաքված՝ և՛ հայախոս, և՛ թուրքախոս...

Օր մըն ալ հրաման էլավ, որ պիտի շարժվինք, ով դրամ ունի՝ կրնա թրեմով ճամփորդել, ով չէ՝ ու-քով: Դրամ ունեցողները լեցվեցան վագոնի մը մեջ: Թրեմը գնաց, գնաց Բոզանթիում կեցավ: Այս կողմը

թրեմին գիծն էր, այն կողմը՝ անտառն էր: Մեզի վար իջեցուցին: Բաց երկնքի տակ պիտի գիշերեք ըսին: Գիշերը՝ ցուրտ, մարդիկ իրար վրա կմտնեին, որ տաքնան...

Հաջորդ օրը մորեն հրաման էկավ, որ պիտի քա-լենք: Ուտքով գնում ենք: Մարդու ծո՛վ է: Քալեկն ու-քերնին ցավում էին: Անոթի, ծարավ, ջուր չկա, ուղ-տերու ոտնահետքերու մեջը կուտակված անձրևաջ-րերը կիսմեինք...

Մեյ մըն ալ իրարանցում մը սկսավ, մարդիկ սկսան մի կողմի վրա վազել, տեսանք՝ ի՞նչ. հոն հոր մը կա, մեջը ջուր կա: Գացինք, խմեցինք, քիչ մը զովացանք...

Քիչ մը հեռուն թուրքի գյուղն էր, մեկ ալ տեսանք սայլապան մը սայլը քշեց էկավ մեր ճամփով: Պա-պաս դրամ տվավ, մեր տոպրակները վրան դրինք, քիչ մը շունչ առանք, գոնե ձեռքերնուս ծանրություն-ները թեթևացավ...

Աս ձևով քալեկն հասանք մինչև Մուսա Դաղ: Հոն արդեն ոչ մի հայ չէր մնացած, գյուղերը, տները դատարկված էին, բոլորը բարձրացել էին լեռան գա-զաթը, անտեղեն կովում էին թուրքին դեմը: Ծառե-րուն տակը տեսանք շատ անուշիկ երիտասարդի մը գլուխը, քիչ մը անկողմը՝ անոր մարմինն ալ ինկած էր, խեղճին սպանել էին թուրքերը, հագուստներից երևում էր, որ ինքը հայ էր: Մեր տղամարդիկ հողը փորեցին, անոր մարմինն ու գլուխը մեկտեղեցին ու թաղեցին:

Գիշեր էղավ, հորեղբորս աղջկան հետ չույ մը փռեցինք, պառկանք: Մեծերը կրակ վառեցին, ջուր-ջը մատան, զրուցեցին, որ գիշերը անցնի...

Հաջորդ օրը մորեն հրաման էկավ քալելու: Քա-լելով, քալելով հասանք մինչև Կաթմա: Արդեն աշուն էր, ցուրտ էր: Ժողովուրդը ուզում էր շուտ տեղ հասնի, որ չաղըր զարմի, տակը մտնա, քանի որ անձրևները սկսել էին արդեն: Հոնտեղեն եղբորս

կանչեցի, ըսի՝ էկուր քովս, իրարանցումիմ մեջը ալ գալը չտեսա։ Ադ վերջին անգամս էր, որ եղբորս տեսա։ Ալ չգիտեմ՝ կորա՞վ, գողացա՞մ, թե՞ ի՞նչ եղավ...

Անոթի ենք, ոչինչ չունենք ուտելու խոտ ենք քաղում, ուտում և կամ ձիերուն կեղտի միջի չմարսված ցորենն ենք ուտում։ Վերջապես հիվանդացանք. փորերնիս կցավի, լուծ ընկանք։ Դու մի ըսեր՝ ադ տիֆ էր կամ դիզանթերի. արյու՛մ, թարա՛խ կուգար։ Մենք մեր ունեցած դեղերը բոլորը բաժանել էինք՝ ասոր-անոր։ Հիմա մեզի դեղ չէր մնացել։ Շուրջերմիս բոլորը մեռնում էին. «Ա՛խ, մեր տունը ըլլա՛ր, ա՛խ, մեր պետքարանը ըլլա՛ր» կըսեինք։ Քանի որ ամեն ինչ բացօթյա էր, սեֆիլոթյուն՝ անտանելի՝ վիճակի մեջ էինք... Ադ ժամանակ էր, որ տասնյոթ տարեկան իլմոնիկ քույրս թուրքին կնիկները ուզեցին փախցնել, մորաքույրս քջեց անոնց, բայց գիշերը եկել էին, սուս ու փուս գլխին տոպրակ անցուցեր, տարել էին՝ փախցրել...

Սոսկալի էր մահ Ազնես մորաքույրիս վիճակը։ Ան մի տեղ ընկել, մնացել էր, ծծկեր երեսնամ գիրկը, ինքը տիֆով հիվանդ, այդպես օրերը կանցնին, ինքը չի զգար։ Մեկ մըն ալ աչքերը կբանա, որ գիրկի երեսնամ մեռել է, մույնիսկ որդնոտել է, ինքը չի զգացել։ Հետո ան ինքզինքը կհավաքե, կուգա մեզ կգտնա։

Վերջը թուրքի կառավարութենեն հրաման եկավ, որ թուրքի բանակին մեջ ով որ զինվոր ունի, ան ազատվում է քստրեն։ Օատերը աս ձևով ազատվան։ Բայց տասնհինգ տարեկանն է վեր տղաներուն հավաքում, տանում էին բանակ։ Օր մըն ալ մեր ճամփին տեսանք շատ մը երիտասարդներ՝ իրար ետևից ընկած. հայտնի է, որ շարքի կեցուցած, սպանած էին բոլորին ալ...

Օրե՛ր, ամիսներ ադ ձևով անցան։ Հալեպեն մարդ մը կուգար, արաքայով հաց կբերեր, կբաժաներ։ Հորեղբայրս մոտեցավ անոր ըսավ. - Ի՞նչ կուզես տամ քեզի, միայն մեզի Հալեպ տար։

Մարդը սկզբում վախեցավ մեզ տանիլ, ըսավ. - Կտանիմ, բայց եթե ձեզի բռնող ըլլա, ըսեք, որ Օամ պիտի էրթաք՝ թուրք զինվորներուն հազուստ կարելու...

Ան մեզի տարավ Հալեպ։ Հորեղբայրս կերթա Մանուկ Կարաչայ անունով մարդու մը տունը, կըսե. - Օատ կխնդրեմ, դուն մեզի օգնես, տունի մը ճարը տեսնա։ Մերոնք հիվանդ են, գարունն ի վեր փողոցներն ենք, ո՛չ տուն, ո՛չ անկողին, ո՛չ պետքարան, միկրոպ է ամեն տեղ, շատերը մեռան, մերոնք հիվանդ են, գոնե մեզ փրկե։

Աս Մանուկ Կարաչայն իր լվացարարուհուն կհրամայե, որ մի տուն գտնա մեզի համար։

Ան մի տուն գտավ մեզի համար։ Գնացինք, մտանք այդ տունը։ Տանտիրոջ հետ պայմանավորվել էինք, որ մեր տունն դուրս չպիտի էլլանք, որ մեզի չտեսնեն, չբռնեն։ Մեր տանտերը մեզ ուտելիք էր բերում։ Նա մեկ տղա, մեկ աղջիկ ուներ։ Աղջիկը ամուսնացած էր թուրք սպայի հետ։ Ադ թուրք սպան մտածել է, որ այսքան մարդ էկան իրենց տունը, այն

էլ հիվանդ, պետքարանին փոսը կլեցվի, ո՞վ պիտի դատարկե։ Մեզի ուզեց ադտեղեն դուրս հանել։

Ան լվացարար կինը մեզի ուրիշ տուն մը գտավ։ Մենք փոխադրվեցանք հույնի մը տուն։ Ան ավելի լավ տուն էր։ Հատակը մոզաիկա էր։ Տանտերը հույն էր, բայց արաբերեն կխոսեին, երեք տղա ուներ, երկու աղջիկ։ Մենք արդեն «դասերմիս» սորված էինք, արդեն Հաջի մայրիկն էր, հարսը, հորեղբորս աղջիկը և ես։ Ով հարցներ, պիտի ըսեինք. «Մեր ծնողքը կորած է, աս խավաջան՝ պարոնը, ինձի կպահե, մինչև ծնողքս գտնվի»։ Երբ գալիս էին փնտրելու, հորեղբայրս, որ զինվորական տարիք ուներ, կմտցնեինք յուրիզին մեջը՝ պատի մեջ փորված տեղը, ուր անկողինները կդնեին։ Օր մը մորեն էկան զարթոնքը՝ փախստական զինվոր փնտրելու։ Հորեղբորս կինը ամուսինին մորեն թաքցրեց յուրիզին մեջը։ Ջաբիթը ըսավ. - Հոս մայն մայինք, ինձի լուր մի կարդար, դու մարդ ունիս պահած։

Հորեղբորս կինը զգրոց մը ուներ, մեջը արծաթ գդալներ, զարդեր, մարգարիտներ կային, հանեց, անոնց մվեր տվավ։

Ջաբիթը ըսավ. - Ամեն ամիս մենք պիտի գանք ստուգելու, ներս չենք մտնել, - այսինքն, մվերնին կառնեն, կէրթան։

Ասկե վերջը մեզի տարին Մեսքեն։ Ազնես մորաքույրս, որը մեզի հետ էր արդեն, քուրք մը կհագներ, որուն մեջը ոսկիներ էին կարված։ Քանի որ անոնք շատ հարուստ էին, Աֆիոն-Գարահիսարին մեջը անոնք ցորենի արտեր ունեին, ծախեցին, իրենց անթիվ-անհամար ոսկիները կարեցին քուրքին մեջը։ Օր մը ադ Ազնես մորաքույրս պարտեզին մեջ պետքարան էրթալու ատենը, թուրքերը կբռնեն, կտանին։ Մեկ շաբաթ կորսնվեցավ, հետո ետ բերին։ Հազուստները վրայեն հանված, տկլոր, զգզված մազերով, ո՞վ գիտե ի՞նչ էին ըրեր, որ խեղճ Ազնես մորաքույրս խենթեցած եկավ...

Քեռայրս, որ շատ զարգացած, լավ մարդ մըն էր, երբ տեսավ իր կնոջը այդ վիճակին մեջ, շատ ազդվեցավ, հիվանդացավ, անկողին ընկավ...։ Ան արդեն շատ ծեր էր, հոգեվարքի մեջ էր, երբ մորեն մեզ հավաքեցին, որ առաջ տանեն։ Ամեն կողմեն «Եալլա՛, եալլա՛» կըսեին, կմխտեին, որ շարժվինք, մենք հիվանդ քեռայրս դրինք ուղտի մը վրա, բայց ան չդիմացավ, ուղտից վայր ինկավ ու մեռավ...

Հորեղբորս ու Հաջի մայրիկենց ընտանիքներն ալ ամբողջությամբ ոչնչացան, մարդ չմնաց ողջ։

Քույրիկս՝ Իլմոնիկը, որին թուրքերը փախցրել, տարել էին, հետո իրենց խուժան տղայի հետ ամուսնացրել, երկու զավակ էր ունեցել՝ մեկի անունը Հադիջե, մյուսինը՝ Չիչեկ։ Ադ ամուսին ըլլալիքը միշտ կըսե եղեր Իլմոնիկ քրոջս. «Եթե փախչես, քեզ ալ, քո երեսնաներին ալ կմորթեն»։ Քույրիկիս ադ խուժան ամուսինը մարդ է սպանում և բանտ է ընկնում։ Այդ ժամանակ Իլմոնիկ քույրս կտեսնա, որ քանի մը հալեր իրենց օթոն են լվանում, կմոտենա, կխոսի, հալերը կմեղքանա, գաղտնի իրեն և իր զավակներին

օթոն կոնեմ, կրեքեմ Հալեայ: Երբ Իմոնիկը էկավ, բոլորս շա՛տ ուրախացանք: Երեխաներին կնքեցինք, ամուսնները դրինք Ալիս և Վեհամուշ:

Արդեմ բավական ժամանակ էր անցած: Պատե-րազմը վերջանում էր: Գերմանացիները գնում էին: Մեզի հրաման էկավ՝ ամեն մեկը իր տեղը վերադառնա:

Սկսանք ետ դառնալ: Թրեմով գնացինք Ադամա: Հոն տասը օր մնացինք: Հոն հնդիկ զինվորներ կային, մեզի փիլավ կրեքեին՝ վրան կծու քիքեռով ու միտով, որ ուժ առնենք, այնքան, որ հյուծված էինք: Հետո Կոնիա գնացինք: Հոն ադ. նույն Գրիգոր Զոպյանի տունը մնացինք: Վերջն ալ Աֆիոն-Գարահիսար եկանք: Հոն մեր ծանոթ թուրքերը մեզի շատ լավ ընդունեցին: Արդեմ լուր էին առել, որ գալիս ենք: Մեր տունները ազատել էին, մաքրել: Կաթի սեր և այլ ուտելիքներ էին պատրաստել, որ գալու ըլլանք մե ուտենք: Բայց շատ չկրցանք մնալ Աֆիոն-Գարահիսարում: Հորեղբայրս գործով գնաց Իզմիր: Հետո ալ մեզ բոլորիս տարավ Իզմիր, մեջ մըն ալ սկսավ քեմալականների շարժումը: Իզմիրը կրակի տվին: Առաջին կրակը Հայնոցը տվին: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին այրեցին: Քանի որ բոլոր հայերը այդ եկեղեցին մտած էին, որ պաշտպանվեն: Վերջը հայերս փախանք, գնացինք ծովեզերք: Ծովին վրա լի՛քը նավակներ էին, բայց թուրքերը նախօրոք բոլոր նավակները ծակել էին, որ ջուր լցվեն ու հայերը չկրնան ազատվիլ: Նավակ էին նստում խեղճ հայերը, քիչ մը կտոկար նավակը, վերջը՝ լը՛կ-լը՛կ, ջուրը կլեցվեր մեջը: Բոլորը ծովի մեջ շուտ կուգային, ծովի վրա լի՛քը ուռած մարմիններ էին: Մեզի տարան Բայըրովա: Ծովում եզերքը փայտե բարաքներ կային, հոն լեցուցին: Սկսան մեզի աչքե անցնել: Սիրում աղջիկներուն բռնում, քաշում, քաշքշում, տանում էին: Ես մանր-մունր պզտիկ աղջիկ էի, փեշերում տակը պահվտեցա: Մեր Մարիին երեսը մութ քսած էին ու մազերը խուզել էին. այլանդակ տեսք մը առած էր, նայեցին, չհավնեցան. - Եարամազ (անպետք - թուրք.), - ըսեցին, ձգեցին, այսինքն՝ գործի չի գար, ոչ մեկին պետքը չէ: Անդին կլավեին թուրքերուն ձայները, որ դանակները սրում էին, որ մեզի մորթեն: Հայ աղջիկ մը տեսավ, որ հերթը իրեն պիտի գա, ինքզինքը պատուհանն վար նետեց, բայց չմտավ. վարը ուրիշ զինվորներ կան եղեր՝ արին, տարին: Քանի մը օրեն ետքը բերին արդեն անճամաչելի վիճակի մեջ...

Դրամ ունեցողը փախչում էր: Հաջի մայրիկին ըսի. - Սա Արամին դրամ տուր, թող հոգին ազատե: Բայց Հաջի մայրիկը սխը ձեռք ուներ, չտվավ: Արամը, որ

այնքան իմ եղբորս կնամներ, լողալով-լողալով հասել էր նավը, բարձրացել էր, բայց գետին էր ընկել քիթու-բերանեն արյուն էր թափվել, ան ալ անանկ մեռավ...

Ամերիկացին շոգենավեր էր բերել, որ մեզի Հու-նաստան փոխադրեն: Քանի որ Քեմալը ըսեր էր. «Թուրքիան թուրքիան է, ո՛չ մի քրիստոնյա չպիտի մնա»:

Երկու կողմը թուրք զինվոր էր կայնած: Մեզ քաշում, քաշքշում էին: Այդ խճողումին մեջ հորեղբորս տղան, որ մեզ հետ էր, կորսնցուցինք: Մեք բարձրացանք նավ...

Նավը մեզ հասցրեց Հունաստան: Հոն աշխատեցանք: 1924-ին ամուսնացա Միքայել Բարթիկյանին հետ: Նա Աթենքում հայտնի հասարակական գործիչ էր, հայտնի լրագրող, հրատարակում էր «Ամրոց» թերթը: Հետո հրատարակեց «Հելլեն Դիք» (Հելլենական աստվածներ - հուն.) գիրքը: Աթենքում ծնվեցին մեր երեք տղաները՝ Վահեն, Հրաչը և Պարթևը: Երբ սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, բավական շատ դժվար օրեր ունեցանք, քանի որ Հունաստանը ֆաշիստներու տիրապետության տակ էր: Ամուսինս ալ համայնավար գաղափարներու տեր էր: Նույնիսկ օր մը ես ոտքես վիրավորվեցա, գնդակը մտավ մեջը: Բուժարան տարին, գնդակը հանեցին: Տնեցիներս լուր չուներին: Լավ է, որ մեր բախալին՝ նպարավաճառին կնոջը տեսա պատուհանեն, ըսի, որ մերոնց լուր տա: Եկան, ինձի տուն տարին:

Պատերազմի ժամանակ Վահեն կիպրոսի Մեղքոնյան կրթարանում էր սովորում, Հրաչը՝ հունական գիմնազիայում, իսկ Պարթևը՝ իտալական դպրոց կերթար, որ ձրի ճաշ ուտեր գոնե:

1946 թվին ներգաղթեցինք, էկանք Հայաստան: Սկզբում մեզ զցել էին շատ հեռու մի գյուղ: Հետո Երևան փոխադրվեցինք և Նոր Կիլիկիայի առաջին շարքում հողամաս տվին, տուն շինեցինք: Ամուսինս սկսավ աշխատել Գիտությունների ակադեմիայի գրադարանում: Տղաներս սկսան սովորիլ: Վահեն ու Հրաչը պատմաբան դարձան, Պարթևը՝ երկրաբան: Վահեն Մատենադարանի գրադարանում բաժնի վարիչ է, Հրաչը՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, աշխատում է Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտում: Ան հիմա Միջին դարերու պատմության բաժնի վարիչն է: Վերջերս Հայաստանի, Աթենքի և Հռոմի Թիբերիան ակադեմիաների թղթակից անդամ ընտրվեցավ: Ան գրեթե ամեն օր կուգա ինձի տեսնալու, միմակ չձգեր ինձի:

196 (196).

ՍԱՐԳԻՍ ԵԹԱՐՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՆՎ. 1907 Թ., ԱՖԻՈՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

1915 թվին մեր հայերուն մեծ մասը, որոնք կապեին Աֆիոն-Գարահիսար, Ուշաք, Էսքիշեֆիր, Ակշե-հիր, Բուրսա, Բիլեջիկ, Քյոթահիա, Ադամա, Մարաշ,

Այնթապ՝ թրջախոս էր: Աս բոլորն ալ աքսորվան: Ասոնց մեղքը ի՞նչ էր: Իրենք չիմացան:

Ես կհիշեմ՝ հայերը եկեղեցի էին գնում, ծունկ չո-

քում, գետնին հարում, մամազի պես աղոթում էին: Պատարագից հետո թուրքերեն քարոզ էր լինում՝ հյու-հնազանդ ըլլալ կառավարությանը, օգնել Օսմանյան կայսրությանը՝ հարատևելու և ոչ մի ջանք չխնայել կատարելու իրենց վրա դրված պարտքը «վաթանի» նկատմամբ: Մենք՝ հայերս, համարվում էինք օսմանցիներ, հայ կանայք թուրքի մամն չադրա կհագնեին, միայն հայերունը ճերմակ մափրամա էր, իսկ թուրքերունը՝ սև չադրա, որ զամազանեն իրարմե:

Երբ ես ծնվում եմ, մայրս հիվանդանում է, կուրծքը քաշվում է և ինձ կաթ չի կարողանում տալ: Էն ժամանակ արհեստական կեր չկար: Մերոնք ալ ինձի հաշվի չեն առնում, աշխատում են հիվանդ մորս բուժել: Մեծ հորաքույրս ինձ կտանի մի թուրք կնոջ մոտ և կխնդրե, որ իր տղային հետ ինձ ևս կուրծք տա:

1915 թվի սկզբում համատարած գաղթը սկսավ: Հետո ոմանց որոշ արտոնություններ տրվեցին: Օրինակ՝ թուրքական բանակում ծառայողների կամ զոհվածների ընտանիքներին և թուրքացողներին աքսոր չտարին: Դեռ մենք չէինք գաղթել, մեր քաղաքը եկան քարավաններով գաղթականներ: Մեր Աֆիոն-Գարաֆիսարում ունեինք Իզմիրի կայարան և Պոլսո կայարանից դեպի խորքերը գնացող երկաթգիծ:

Մեզ մոտ աքսորը քիչ մը ուշ եղավ: Մեզ մոտ սելջուկներ կային, նրանց մզկիթը կոչվում էր թյուրք: Սելջուկների թյուրքեն գտնվում էր հայերի թաղամասում: Այն թյուրքեն մի օր հրդեհ էր եղել, հայերը օգնել էին, թյուրքեն չէր վառվել: Անոր համար հայերուն կսիրեին սելջուկները: Հայ կանայք գնացին խնդրելու: Սելջուկ շեյխը մեռել էր: Տղան էր նրան փոխարինում: Սելջուկ տղային մայրը ասում է իր որդուն. - Կաթս քեզ հարամ կընես, եթե ասոնց չօգնես: Աս հայերը մեզի ամանաթ են, եթե ձեռք տանք՝ Ալլահը կպատժի մեզի:

Մեր հայ կանայք կըսեն. - Մեր տղամարդկանց տարել են: Մենք երեխաներով ու՞ր գնանք:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայից, թուրքից զինվոր էին տանում: Այնպես որ, հյուրիեթի ժամանակ բոլորին բանակ տարին: Իմ հայրն ալ թուրքական բանակ տարել էին, ադոր համար մեզ չաքսորեցին: Ծառերուն ալ սելջուկները ազատեցին՝ չաքսորվեցին: Բայց ուրիշները աք-

սոր գնացին: Թուրքերը, չեչենները ամոնց թալանում էին: Իրենց վրայի ոսկիները կողոպտում էին: Անոր համար հայ կանայք ոսկիները կույ էին տալիս, որ չգտնեն, բայց թուրքերը հայ կանանց որովայնը պատռում էին, նույնիսկ հղիներուն, որ ոսկի գտնան:

Երբ զինադադար եղավ, մեր հայրը մեզի՝ երեք եղբայր և մեկ քույր, տարավ Իզմիրի ամերիկյան որբանոցը: Այնտեղ 1922 թվին քեմալականները եկան, գրավեցին: Միսիս Վենետը մեր տերն էր: Ան շատ լավ կին էր: Հայ աղջիկ մը որդեգրեց, Ամերիկա գնաց: Մեզի հայ հարուստները պահեցին: Մենք տասնհինգ հազար հայ որբեր էինք: Իզմիրում Մեսրոպյան վարժարանը կար, որի տնօրենն էր Անդրանիկ Կարապետյանը:

Իզմիրի աղետը 1922-ին եղավ: Քեմալականները Ամատոլիայից Իզմիր եկան, խուժանը լցվեց քաղաքը: Առաջ՝ Հայնոցը՝ Հայ թաղը: Մենք որբանոցի առաջ բարիկադներ սարքեցինք: Իզմիրը կրակներում մեջ կվառվեր, երբ մենք հինգ որբեր փախանք, ծովը նետվեցանք, լողալով հասանք իտալական նավի մը, որը մեզի տարավ Փիրեյա: Պոլսից հազարավոր որբեր բերին միացուցին մեզի, բոլորիս տարին Կորֆու կղզին՝ Ադրիական ծովին մոտ:

1923 թվին իտալացիները սկսան ոմբակոծել մեր որբանոցը, շատերը վիրավորվեցան: Մեզ, որ արդեն մեծ էինք, ուղարկեցին Քալալա, Դրամա: Ես սկսա կոշկակարություն ընել:

1932 թվին Հայաստանեն Ծափերդյան անունով մեկը եկավ և մեզ բերեց Հայաստան, մոտ հինգ-վեց հազար հայ էինք, նավը մեզ հասցրեց Բաթումի: Սկզբում Ստեփանավան՝ Գյուլազարակ էի, հետո տեղափոխվեցի Երևան:

Հետո, տարիներ հետո ես իմացա, որ մեր բոլոր ազգականներուն մորթել են, մնացածներն ալ Դեր Զոր չեն հասել: Հայրս զոհվել է Դարդանեղի նեղուցի մոտ, հորեղբորս Ամիլե թաքուրում են սպանել: Քույրս տիֆով է մահացել: Մեր Տեր Սահակ քահանայի երկու սիրուն աղջիկներին թուրքերը ուզեցել են փախցնել: Քահանան դիմադրել է: Երբ տեսել է, որ անհնարին է, իր քովը պահած կըլլա մեր քաղաքի՝ Աֆիոն-Գարաֆիսարի աֆիոն թույնը, ինքը կխմե, աղջիկներուն ալ կուտա՝ ամոնք ալ կթունավորվին, տեղն ու տեղը կմեռնին:

197 (197).

ԱՍՍԱՏՈՒՐ ՀՈՎՍԵՓԻ ՄԵՆԵՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ԱՖԻՈՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

1914 թվին պապայիս տարան թուրքական բանակ, էլ չեկավ: Մենք ապրում էինք թուրքական թաղում: Մամաս ժամանակին կաթ էր տվել մեր դրացի թուրք ընտանիքի չոջուխին: Այնպես որ, երբ 1915 թվին ջարդը պիտի ըլլար, մեր աղ դրացի թուրքը էկավ մամայիս

ըսավ. «Դուրը քաց ձգեցեք, եկեք մեր տունը»:

Մամաս մեզի հավաքեց, էլանք, գացինք դրացի թուրքին տունը:

Գիշերը ժամը երկուքին թուրքերը եկան: Դուրը զարկին: Մեր դրացի թուրքը էլավ ըսավ. «Հոս մեծ

պաշտոնյա կապրի»:

Անոնք հավատացին, էլան գնացին:

Մեր փողոցը մեկ հայ մաքարավաճառի ընտանիք մը կար: Թուրքերը անոնց հորն ու մորը և տղա-

յին մորթեցին, իսկ աղջկան ալ բռնաբարեցին: Էդ մեր դրացի բարի թուրքը էդ աղջկան մեղքացավ, մերս առավ, պահեց մեզի հետ:

Այնպես որ, թուրքերուն մեջ ալ լավերը կան:

198 (198).

ՍՄԲՑՈՒԼ ԲԵՐԲԵՐՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱՃԻՈՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

Ես հորս չեմ հիշում: Թուրքերը հորս սպանել էին: Քեռուս ալ տանջանքներով մեղքել էին: Մեծ եղբորս թուրքական բանակ տարին, բայց մա փախավ, եկավ թուրքական բանակեն: Մամաս եղբորս պահեց խոտի դեզի մեջ, իսկ դրացի թուրք կնիկը մատնեց կառավարությանը: Եկան, գտան, մորեն տարին: Մյուս եղբայրս փոքր էր, անոր ալ տարին: Հետո իմացանք, որ տասնյոթ հայ տղաների հետ զիջեցրով սպանել, գցել էին գյուղի կամուրջին տակը: Էնպես որ, տղամարդ չմնաց մեզ մոտ, երբ աքսոր էլանք:

Դեր Զորում հիմա մորաքույրներս փախցրին, տարին, վերջն ալ անոնց գլուխները կտրեցին, խշտիկներու վրա ցցեցին, որ մենք տեսնանք, անոնց ջանդակներն ալ ցցեցին Եփրատը: Մամայիս հորաքույրին միայն կեսը գտանք, մամաս թաղեց հողին մեջը: Բոլորին կոտորեցին, մարդ չըողին...

Լայեն մամայիս աչքերը կտրացան: Ետքը մեզ հրաման տվին՝ ետ էրթալ մեր տեղերը...

Հուլիս օրոք լավ էինք: Ամսա վերջը հուլիս-թուրքի կոկիլը սկսվավ... Թուրքերը սկսան քրիստոնյաներուն կոտորել:

Մարիամ Աստվածածնի օրն էր. գնացի եկեղեցի՝ օրհնված խաղող բերելու: Տերտերը քարոզ կուտար. «Հայեր, եկե՛ք, վիրավորներուն վերքերը կապեցե՛ք»: Ես ալ ըսի մորս՝ կէրթամ ջուր կուտամ վիրավորներուն: Մամաս չըողեց:

Այդ ժամանակ հուլյնը քաշվեց: Մենք ալ այդ հուլյն կովող զինվորներուն հետ սկսանք փախչիլ: Մի տեղ թուրքերը մեծ կրակ էին արել, մեջը հայերուն էին գցում: Մամայիս բռնեցին, կրակի մեջ գցեցին, մենք՝ ես ու քույրս, սկսանք պոռալ, չկրցանք մորս կրակի միջից ազատել: Այդ միջոցին քրոջս ալ կորցրի: Դաշտի մեջ միմակս մնացի: Գիշերը հողը փորեցի, վրաս քաշեցի, քնեցի: Առավոտյան տեսա զինվորներ են եկել, գլխիս կանգնել, ասացին. - Աղջի՛կ ջան, արի՛ մեզ հետ:

Ես վախեցա, ասացի. - Դուք թուրք եք, ես ձեզ հետ չեմ գա:

Ըսին. - Չէ՛, մենք հուլյն ենք, արի՛: Լա՛վ, դու՛ գնա: Էդ տեղ երեք հասո թունել կա. որ մեկը որ լույս չկա, ան թունելը մտիր ու պոռա՛ «Գաղթականներ, մոմաջիրներ»:

Ես աղանկ ալ ըրի, կին մը ինձի բռնեց, մայեց երեսս, ըսավ.

- Վու՛յ, ջեհենեմը գնաս, ես ալ իմ կորած աղջիկս կարծեցի քեզ:

Հուլյն զինվոր մը եկավ ադ կնոջը ըսավ. - Ինչու՞

չես վերցնում աս աղջկան, մեղք է, առ մխիթարվիր, հազիվ փախել, եկել է:

- Չէ՛, չեմ կրնար, ես իմ երեխեքին չեմ կարող պահել, նրան ինչպե՞ս պահեմ:

Էդ հուլյն զինվորը տեսավ՝ ես լաց եմ լինում, սկսավ ինձ մխիթարել. - Մի լար, աղջիկ, երևի քու մայրը չի մեռել, գնացել է, պիտի գա, քույրդ էլ կգտնաս, մի լաց:

Բայց ես չեմ հավատում անոր խոսքերուն, լաց եմ լինում:

Հուլյն զինվորը ինձ մի քիչ պաքսիմատ տվավ, իր ջուրի ամանեն ջուր տվավ, խմեցի, ինձի ալ մի ուրիշ կնիկի տվավ, որ ինձ տերություն ընե, բայց էս կնիկն էլ չպահեց:

Ես ժողովրդի հետ գնացի. տեսնեմ մի կին մատած էրկանք է աղում: Ես գնացի Էդ կնոջից մի քիչ հաց ուզեցի: Ամ ինձի ըսավ. - Հաց չկա, մի քիչ ալ գնա, ամտեղը զիջիլ կա բուսած, ա՛հ, կե՛ր:

Ինձ վրա էլ հա՛լ չկար. անթոթեմեն ուշքս գնաց, ընկա: Երբ արթնացա, տեսա գետնին պառկած եմ, ականջիս ձայներ են գալիս: Հուլյն զինվորներուն ըսի, որ հոս հոր է, մեջը մարդ կա: Հուլյն զինվորները եկան էրկանքը անդին քաշեցին, տեսան խալի է փոված, անոր տակը, հորին մեջը լիքը թուրք չեթե կա, սպասում են, որ մեզ սպանեն: Հուլյն զինվորները անոնց կոտորեցին: Հետո ուրիշ թուրք զինվորներ եկան, մեզ գտան: Բոլորիս կանգնեցրին, երկու մարդու առանձնացրին մեզմից, պառկեցուցին գետնին, սկսան անոնց կաշիները քերթել և խնդալով ըսել. «Կո՛վ ենք մորթում»: Մարդոց կաշին դժվարությամբ հանեցին: Էդ խեղճ մարդիկ ողջ-ողջ կտանջվեին, Էդ ի՛նչ ձայն էր, ի՛նչ բորչըղուք. մարդիկ բանգը՛ր-բանգը՛ր կբոռային: Վերջապես անոնց մաշկահամ արեցին և ըսին. - Քանի որ դուք՝ գյավուրներ, հայտնել եք թուրք չեթեներուն տեղը, ձեր արժանի պատիժը ա՛ս է:

Մենք բոլորս ալ կուլանք, կողբանք, վախերենս կողողանք: Ես հազիվ փախա, ոտքով սկսա քալել քանի մը հոգիներու հետ: Մեզի գերի բռնեցին. չեն թողնում ոչ մի տեղ էրթալ: Հազիվ տասներկու տարեկան տղա մը մատած կեղտոտում էր ճամփի եզրին: Տանկ մը կար, տանկը պայթեց, ադ տղան ալ աչքիս առջև ամհետացավ:

Երբ թուրքերը տեսան իրենց տանկը վառվեց, «գյավուր գե՛լդի» ըսելով փախան: Թուրք զինվոր մը ինձի ուզեց իր հետը տանիլ: Բայց ադ հուլյն զինվորը

չթողեց, ինձ ասաւ. - Մի՛ գնա, քո մամայիդ պես քեզ ալ կ'ստանան:

Ես ան ատենը հասկցաւ, որ այդ հոսքն զինվորը տեսել էր մորս վառվիլը և ինձ խաբուրէր, որ ինձ միայնակ, միշտ ասում էր՝ մամադ պիտի գա: Ես ալ հոսքս չէի մտնում:

Հետո գնացք մը եկաւ, մեքը լիքը մարդ, տեղ չկար նստելու: Ես մենակ, ոչ ոք չունեմ, այնքան ժողովուրդ կա, որ դռնէն կախված եմ՝ խաղողի ողկույզի պես: Ինձ ալ կապեցին դռնէն, որ աստիճանների վրայէն չընկնեմ: Թուղթ մըն ալ ձեռքս տվին և ըսին. «Աս թուղթը կտանես հայկական եկեղեցի, քեզ կտանեն մամայիդ քովը»: Մամային բացօթյա գնացքը կերթաւ, քամին կփչէ, կարծես հիմա պիտի պոկվեմ: Կամուրջի մը վրա մեր գնացքը պայթեցուցին, բայց, քանի որ ես դռնէն կապված էի, հրաշքով ազատվաւ, մեջի մարդիկ ջարդոխուրդ եղան: Մի քանի հոգիի հետ նորէն սկսանք քալել: Երկաթգծի ճամփով քալեցինք, վերջապէս հասանք Իզմիր: Իզմիրի շուկային մեքը կպտտվեի, որ գոնէ մեկը ինձի մեղքնաւ, կտոր մը հաց կամ ուրիշ բան մը տա: Մեկ ալ ի՞նչ տեսնամ, աչքերուս չհավատացի, քույրիկս կնիկի մը հետ դիմացս ելաւ, ըսի. - Քույրի՛կ, - փաթթվեցաւ:

- Գնա՛, դու իմ քույրը չես, իմ քույրը մարալի պես էր, ամուսնը Սմբուլ էր, - ըսաւ՝ զգվելով ինձմէ:

- Ա՛խ, քույրիկ, ես եմ, Սմբուլն եմ, մեր մամային թուրքերը այրեցին կրակի մեջ: Ես անոթիծարաւ, քալելէն հոգնած աս վիճակին եմ հասած, - ըսի: Ան ժամանակ քույրս ինձի ճանչցաւ, առաւ տարաւ եկեղեցի՝ Ս. Ստեփանոսը: Հոն մարդ մը քրոֆլոտած հաց տվեց ինձի: Կերա, շատ անոթի էի, բայց իրենց ունեցածն ալ ադ էր:

Հոն ըսին՝ պիտի էրթանք հաց ճարելու: Քույրիկս ըսաւ. - Քույրիկս ալ տարեք ձեզի հետ: Ադ մարդոց հաց հասաւ, ինձի չհասաւ: Մինչև սպասեցի, որ նորէն հաց թխեն, իմ ընկերները գնացին, ես մնացի, սկսա լալ: Նոր գտած քրոջս ալ կորցրեցի: Հետո մի կնիկ մեղքաւ ինձի, շոր մը տվաւ, հագա՝ թե չէ տկոյր էի: Ադ կնիկը ինձի տարաւ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Թուրքերը ադ ընթացքում եկեղեցին պայթեցրել էին: Ավերակներուն մեջէն քույրիկս նորէն գտա: Իր վրա եղած ոսկեղենները իր վարտիքին մեջ պահեցինք, քանի որ թուրքը որ տեսնա՝ կառնէ. «Գլխովու՛ր, ներդե՛» գլխորհրդարան» (Գլխովու՛ր, ու՛ր ես տանում - թուրք.) ասելով, ունեցածն ունեցածը առնում էին: Հայերուն, հույներուն ծովն էին գցում: Ջահել, ահել, երեխա, մայր չէին մայում: Թուրք զինվորները խշտիկներով ծակծկում էին բոլորին, երեխաներին բռնում գցում, մեծերին շարտում էին ծովը: Ջուրին վրա լիքը մարդ էր, շուրջ չէի տեսնար: Թուրքը Իզմիրում հագար հիմզ հարյուր հայ երեխեք հավաքեց, բեմզիմը լցրեց, վառեց: Ամերիկացին տեսաւ՝ չօգնեց: Ադոր համար ես ատելով ատում եմ ամերիկացուն, ադոր համար ալ ես Ամերիկա չեմ երթար: 1924 թվին եկել եմ Հունաստանէն, դժվարութե-

լուն շա՛տ եմ տեսեր. մագութ եմ լցրել գործարանում, բամբակ եմ քաղել դաշտերում, ամե՛ն գործ արել եմ, ամե՛ն: Եթե օրը հարյուր մանեք ալ տան մե՛ն նորէն Ամերիկա չե՛մ երթա... Մեզի բռնեցին գերի տարին. պահածո պատրաստելու տեղ մըն էր: Հոն մնացինք: Ջուր չիկա: Թեմեքն պահածոյի բանկայով ջուր էին տալիս օրը մեկ անգամ, մի քիչ ալ՝ հաց: Նոր ծնված երեխեքը սովից մեռնում էին. մայրերը կաթ չունեին, սեֆիլոթում...

Թուրք զինվորները, ձեռքերնին խշտիկներով, գալիս էին, մեզ ասում. - Գլխովուրա՛ր, մե՛ էդիօրսըն (Գլխովորներ, ի՞նչ եք անում - թուրք.): - Գալիս, տեսնում էին սիրում աղջիկ կա, առնում, տանում էին, քի՛մ-քի՛մ» (ո՛վ-ու՛մ - թուրք.): Պզտիկ պատուհան մը կար, հետուն աղբյուր մը տեսանք, բայց ով որ գնա՝ սպանում եմ: Թուրք զինվոր մը ծառին ետևը կայմած է, ով գա շուրին քովը՝ սպանում, փոռում է գետնին: Քույրս ինձ ըսաւ. - Չէրթա՛ւ աղբյուրը, կսպանեն...

Հետո եկան թուրք զինվորները, ըսին. - Ձեզի ծովեզերք պիտի տանենք: Ծովեզերքում լի՛քը մարդ, մրջյունի պէս ծեփված եմ: Մարդ մը եկաւ մոտեցաւ մեզի, թե՛ ես պատրաստ եմ ձեզի դրամով ազատել, մալ մտնեցնել, միայն թե աղջիկս ձեզի հետ տարեք:

Դու մի ըսեր, ադ մարդը իր ընտանիքը դրկել է, աղջիկը մնացել է, ուզում է ամոր ալ դրկել մեզի հետ: Թուրքերնիս շինեց, եկաւ, ըսաւ. - Դուք հոն սոված չեք մնար, կնիկս հոն ձեզի կօզնի:

Ամսա մալի մոտ չէն թողնում, թուրքերը ստուգում են: Մեզի ծանոթ մարդու մը կնիկի շորեր էին հագցրել, որ փախնի, բայց այդ մարդուն կնիկին սպանեցին, ամոր դիակը գետինը մնաց: Մարդը գիծ կնիկ ձևանալով կծոտում էր ասոր-անոր: Թուրքերը ըսին. «Բու գլխովոր դէլի դըր» (Այս գլխովոր խենթ է - թուրք.): Վեր ձգեցին, մալ եղանք, ադ մարդն ալ մեզի հետ: Նաւը շարժվեց: Չգիտեմք՝ ու՛ր ենք գնում: Նաւը կանգնեց Սալոնիկ: Հույնը մեզ շատ լալ դիմաւորեց: Պրասայով ճաշ տվին. չէ՛ որ ներսերնիս չորցած, ցամքած էր. պրասան մարդու ներսը կշինէ եղեր: Մեզի քանի մը օր պահեցին, կերցուցին, խմցուցին, ուժի բերեցին: Քրոջս ամուսինը երեք երեխայով հոն՝ ադ քաղաքն էր. եկաւ մեզի գտաւ: Ինձի տարին հրեայի մը տունը: Անոնք շատ հարուստ էին: Պզտիկ երեխա ունեին, ես ադ երեխան սալլակով կպտտեմ, ամանները կլվայի, տունին փոշիները կառնեի: Օր մը հրեա տանտիրիկնս ինձի ըսաւ. - Քեզի մեր հրեական դպրոցը պիտի դնենք, կերթա՛ս:

Ըսի. - Չէ՛, ես հայ եմ:

Ես զիշերով անոնց քովեմ ալ փախա...

Գացի, ֆաքրիկա մտա, աշխատեցաւ:

Վերջն ալ Հայաստան եկա, պսակվեցաւ, չորս գավակ ունեցաւ: Անոնց ուսումի տվի, ամուսնացրի: Հիմա յոթը թոռ ունեմ: Բայց էլ առողջութիւն չունեմ: Ծա՛տ դարդ եմ տեսել, շա՛տ աշխատել, շա՛տ չարաբով եմ, միմէն այս օրվան հասել եմ: Փառքդ մե՛ծ լինի, Աստված...

199 (199).

ԳԵՂԱՄ ԽԱՉԱՏՐՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 թ., ԱՖԻՈՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

1915-ին մեզի աքսոր համեցին, Աֆիոնեն մինչև Կոնիա ոտքով անցանք... Վերջն ալ Իզմիր անցանք: Իզմիրի 1922-ին աղետը կհիշեմ: Եռացած ջուր էին բացել հայերուն վրա, որ ջուրին մեջ մեռնին: Ծառ փող ունեցողները ասում էին դայըղջիներուն. «Ա՛ն

աս ոսկիները, տա՛ր ինձի ֆրամսական, անգլիական մավերուն քովը հասցուր»: Չամադանով փողը կառնեին թուրքերը, դայըղը կմատեցնեին, քիչ մը տեղ կտանեին, դայըղը շուռ կտային, որ հայերը խեղդվին ջուրին մեջը՝ մավերուն չհասնին, չազատվին:

200 (200).

ՀԱԿՈՒԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՓԱՓԱՋՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1891 թ., ՍԻՎՐԻՀԻՍԱՐ)

Ծնվել եմ 1891-ին Անկարայի մոտ՝ Սիվրիհիսար քաղաքում: Նախնական կրթությունս ստացել եմ տեղի Ներսեսյան դպրոցում, որն ավարտել եմ գերագանց գնահատականներով և «Ոսկե խաչով»: Հետո մեկնել եմ Էսքիշեհիր և ընդունվել ֆրանսիական ֆրեդների դպրոցը, ապա՝ Կ. Պոլսո բժշկական համալսարանն եմ ընդունվել, որն ավարտել եմ 1916-ին: Այնպես որ բավական գիտակից էի և մամրամասները լավ եմ հիշում:

Դեռևս 1912 թ. Իթթիհատ վե թերաքքի կուսակցության ղեկավարներ՝ Թալեաթ, Էմվեր, Ջեմալ փաշաները, դոկտոր Նազիմը և Բեհաեդդին Շաքիրը (այս վերջինը բժշկական ինստիտուտում իմ դասախոսն էր) իրենց կուսակցական ժողովում որոշում ուխտում են Հայկական հարցը մեկընդմիջտ լուծել. ամբողջ արևմտահայությանը՝ օրորոցի մամուլից մինչև մեծահասակը, անխտիր ոչնչացնել, վերջ տալ Հայկական Հարցին:

Իթթիհատ վե թերաքքի կուսակցության ծրագիրն իրագործելի դարձավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Երբ Սարակոյի դժբախտ դեպքից հետո Գերմանիայի Վիլհելմ կայսրը, Ավստրիոհունգարիայի և Իտալիայի հետ միասին զինակցած, պատերազմ հայտարարեցին Հարավսլավիայի դեմ: Հարավսլավիային զինակցեցին Անտանտայի պետությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և ցարական Ռուսաստանը: Հետագայում՝ մասնակցեց մեկ Հուլիանական:

Երբ Թուրքիան Վիլհելմ կայսեր հետ համաձայնություն է ձեռք բերում, համաձայնու է լինում Գերմանիայի կողքին պատերազմ հայտարարելու Անտանտայի դեմ: Որոշ ժամանակ անց Բուլղարիան ևս զինակցում է Գերմանիային:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին Թուրքիան իրեն հպատակ ազգերից 18-45 տարեկան

տղամարդկանց զորաշարժի է ենթարկում, իսկ ուրքեր 45 ոսկի բեղել էին վճարում, ազատվում էին բանակից: Թեև հայերից ևս փրկագին վճարողներ եղան, բայց հետագայում բոլորն էլ աքսորվեցին ու զոհվեցին:

1915 թ. հուլիսին, կիրակի օրը՝ Վարդավառի տոնի օրը, տեղական կառավարության կողմից հրաման է արձակվում և տասը օր ժամկետ է տրվում Սիվրիհիսարի բոլոր հայերին քաղաքից հեռացնելու մասին: Այդ օրվանից սկսյալ 5.000-ից ավելի հայեր սուգ ու լացի օրեր են անցկացնում: Քաղաքը դատարկվում է, իսկ իրենց ամբողջ անշարժ ու շարժական գույքը, ամասունքները, այգիները, տները, արտերը մնում են թուրքերին:

Չմայած ես դեռ ուսանող էի, բայց սպայի կոչում ունեի, և, ըստ թուրքական կառավարության օրենքի, որպես թուրքական զինվորի ընտանիք, մերոնց չպետք է աքսոր հանեին, բայց Սիվրիհիսարի կառավարիչը աքսորել էր մերոնց բոլորին՝ առանց բացառության:

1916-ին ավարտեցի ուսումս և որպես բժիշկ-հարյուրապետի կոչումով աշխատանքի անցա: Պոլսո զինվորական կոմիսարիատից հրաման ստացա, որ հաջորդ օրը լինեմ Հայդարփաշայի երկաթուղու կայարանում, որպեսզի ինձ ուղեկցող թուրք զինվորների հետ շոգեկառքով մեկնենք Բաղդադ՝ թուրքական 6-րդ բանակում ծառայելու: Անցանք Իզմիրը, Բութանիան, Բիլեճիկը, Սաքանջան, Ադաբազարը, Էսքիշեհիրը: Այդ քաղաքներում ոչ մի հայ չհամդիպեցինք: Էսքիշեհիրը բոլոր հայ աքսորականների հավաքակայանն էր դարձել: Այնտեղից հարյուր հազարավոր հայեր՝ բռնի, դաժան ու անխիղճ ոստիկանների խարազանների և արյունաներկ սվինների հարվածների տակ, ոմանք՝ հետիոտն, իրենց երեխաները շալակած, ոմանք՝ պիտանի իրերով բեռնավոր-

* Հայաստանի Հանրապետության Նկարիչների միության նախագահ, արվեստագետ. պրոֆեսոր Կարեն Աղամյանը 2002 թ. ինձ է համաձայն իր մեծ հոր՝ թուրքական բանակում ծառայած բժիշկ Հակոբ Փափազյանի 1975 թ. գրած սովոր վկայությունը, որը ներկայացնում եմ որոշ կրճատումներով:

ված, քշվում էին դեպի անծանոթ ուղղությամբ: Հետո անցանք Քյոթահիա, Աֆիոն-Գարահիսար, Կոնիա, Ուլու Գըշլա, Բոզանթի քաղաքները, Ինթիլի կայարանը, ապա՝ Իսլահիյե, որը Կիլիկիայի առաջին կայարանն էր: Այդ տեղերում ևս ոչ մի հայի չհանդիպեցինք: Իսլահիյեի կայարանում մեծ թվով հայ զինվորներ կային, որոնց ձեռքերից կառավարությունը զենքերը վերցնելով, որպես սևագործ բանվորների պարտադիր աշխատեցնում էին երկաթուղու շինարարության վրա: Հետո անցանք Հասանբեյլի, Օսմանիե, Կաթմա, Թարսուս, Մերսին, Ադանա, որը Կիլիկիայի Ռուքիմյանց իշխանության մայրաքաղաքն էր եղել: Ամբողջ այս տարածության ընթացքին ոչ մի հայ չհանդիպեցին: Նրանք իրենց պապենական հողերից աքսորված ու վտարված էին, իսկ հայերի հողամասերում բնակեցրել էին չեղքեզներ, թուրքեր և քրդեր: Տեսարանը ցավալի էր, բայց փաստ էր: Հետո մեր գնացքը հասավ Հալեպ: Մնացած ճանապարհը՝ դեպի Բաղդադ, Եփրատ գետի վրայով շախտորմներով պիտի անցնինք: Այնպես որ ճանապարհը շարունակեցինք դեպի Ջարաբլուս: Ջարաբլուսը Եփրատի ափին արաբներով բնակեցված գյուղակ էր: Այնտեղ ճանապարհների վրա մույմպես աշխատում էին զինաթափ եղած հայ զինվորներ՝ թուրք ոստիկանների հսկողության տակ:

Հանկարծ ինձ մոտեցավ կմախքացած մարդկային մի կերպարանք: Ես իրեն չճանաչեցի, բայց նա ինձ ճանաչել էր և ասաց, որ ինքը մեր Սիվրիհիսարի աղջկանց վարժարանի ուսուցչուհի տիկին Կատարինեն է: Նա հազիվ 30-32 տարեկան կլիներ: Նրա ամուսնուն թուրքերը տան մեջ սպանել էին, իսկ իրեն մերոնց և մյուսների հետ աքսորել էին: Նրա մազերը լրիվ սպիտակել էին, դեմքը սևացած էր, մարմինը՝ կմախքացած, հագին գրեթե ոչինչ չկար, ոտաբոքիկ, մի թաշկինակ էլ չուներ, որ արցունքները սրբեր: Բառիս բուն իմաստով թշվառականի կյանք: Կարծես ուրվական լիներ: Նա ասաց, որ երբ իրենց կարավանը ճամփա ելավ, մայրս՝ Վարդուհին, երկու եղբայրներս՝ Կարապետը և Ավետիսը, երկու քույրերս՝ Նարգիզը և Ծաքեն, նաև՝ քեռայրս իր երկու քույրերի և երեք ամսական մորածին զավակի հետ միասին էին: Մերոնք իրենց ձեռքին փաստաթուղթ են ունեցել, որ իրենց տղան՝ այսինքն ես, թուրքական բանակի զինվոր եմ և իրենք, ըստ օրենքի, չպետք է աքսորվեն: Բայց Սիվրիհիսարի կառավարիչը աքսորել է մերոնց բոլորին, առանց բացառության, ու սկսվել է նրանց գողգոթան: Թուրք կոչվող վանդալները, աշխարհում չլսված, պատմության մեջ չգրված զազանաբարո վայրագություններով միլիոնների հասնող հայ անմեղ ազգի զավակներին խոշտանգել են, չարչարել: Մեր գերդաստանից թե ինչքան են մահատակվել, հաշվել չի լինի: Բոլոր հայ աքսորականներին, առանց խտրության, առանց հաշվի առնելու ծեղերին, հիվանդներին, երեխաներին, մույմիսկ

երկունքի մեջ գտնվող կանանց, առանց խղճալու, ոտքով առաջ են քշել: Մերոնք մեր համագյուղացիների հետ ոտքով հասել են Կոնիա, հետո՝ Բայալխան: Այնտեղ մի խանի մեջ իրար վրա կծկված փորձել են գիշերել, բայց զինված ավազակները հարձակվել են նրանց վրա, կողոպտել, ծեծել, մի խումբ տղաների քարշ տվել ձորը ու սպանել...

Հետո հայ աքսորականների հեղեղը հասել է Ուլու Գըշլա, Բոզանթի, Ինթեղի և վերջապես՝ Իսլահիե, գրեթե առանց հագուստի, ոտաբոքիկ, առանց դադարի օրերով քայլել են: Մայրերը երեխաներին շալակած, ամձրևից թրջված, սոված, ծարավ, ուժասպառ, իրար կորցնելով, ճամփաներին անթաղ թողնելով իրենց մերձիմաս հարազատներին, հասել են Հասանբեյլի, հետո՝ Կաթմա և Ակդերե, որտեղ Մուհամեդի հավատացյալ հետևորդները ճամփի վրա հարձակվել են հայ աքսորականների վրա, մահակներով, մտրակներով ամխնա հարվածել, ծեծել են առանց խնայելու ո՛չ մեծին, ո՛չ փոքրին, կողոպտել են բոլորին, լվել ու անպատվել մայրերին, քույրերին, ամեն չարիք գործել անգեմ ու անպաշտպան հայերի նկատմամբ...

Հետո մորից ոտքով նրանք ճանապարհը շարունակել են դեպի Պապ: Հայ աքսորականները մորից, ճանապարհներին իրենց հարազատներին թողնելով, ստիպված առաջ են անցել՝ անթի, ծարավ, ոստիկանների մտրակների հարվածների ներքո, բոլորն իրենց հարազատների կորուստը սգալով, ամիժելով բռնությունն ու անմարդկայնությունը, հասել են Մեսքենե: Աքսորականները բաց երկնքի տակ հազիվ պիտի հանգստանային՝ մորից գիշերային հարձակման են ենթարկվել: Ամենուրեք վիրավորների հառաչանքներ, զոհվածներ ու առևանգվածներ, սրտաճմիկ լաց ու կոծ:

Դժոխային Մեսքենեն, ուր ես ևս գտնվեցի ինձ ուղեկցող զինվորականների հետ: Բնորոշ էր անապատային կլիմայով, Հալկական բարձրավանդակից բխող կենսապարզ Եփրատի եզրին էր: Բարձունքի վրա կառավարական պաշտոնատեղին էր՝ մի քանի ցեխաշեն հարակից մասերով...: Երաշտ, ավազուտ, անհուն տարածություն, որը հայ տարագիրների հարյուրավոր կարավանների կենտրոնավայրն էր: Ծնագայլերի համասփյուռ խլացուցիչ ոռնոցին ուղեկցել են եաթաղաններով զինված եմիշերիների գիշերային հարձակումները, հետո՝ կողոպտել են նրանց ունեցվածքը...: Ինչպես արցունքներով ինձ պատմեց մեր դպրոցի վարժուհին՝ տիկին Կատարինեն, այստեղ է, որ մեր ամբողջ ընտանիքը Եփրատի ափերի մեջ խեղդամահ է եղել, քանի որ ավազակները հարձակվել են նրանց շախտորի վրա, կողոպտել բոլորին և ջրամույն արել բոլորին...: Ես վերապրում էի այդ բոլորը և մտածում ինքս ինձ՝ դժբախտաբար քաղաքակիրթ պետություններից և ոչ մեկը մարդասիրական ազնիվ քայլի չդիմեց: Ուստի, կամա, թե՛ ակամա

քաջալերեցին թուրքերին, որ իրենց ցեղին հատուկ վայրագությամբ, Արևմտյան Հայաստանում բնակվող միլիոնավոր անգն ու անպաշտպան անմեղ մի ժողովրդի՝ մեծին ու փոքրին, անխնա, աշխարհում չլսված ու չգրված անմարդկային վայրագություններով տանջամահ արեցին, գերիվարեցին, առևանգեցին, թուրքացրին, մորթեցին, սկիհահարեցին, կախաղան հանեցին, ոմանց գլխիվայր կախեցին ու թողին մինչև որ տանջամահ լինի: Եկեղեցիների ու մարագների մեջ հարյուրավոր մարդկանց բանտարկեցին, օրերով անոթի, ծարավ տանջելուց հետո, նրանց վրա մավթ լցրեցին ու վառեցին: Ամթիվ, ամհամար մարդկանց Եփրատ գետում խեղդամահ արեցին: Աքսորի ճամփաներին, երկու կողմերի վրա փոքրիկ երեխաներին մինչև վիզը ողջ-ողջ հողի մեջ թաղված պահելով, սպանեցին, իսկ արքայականներին միտումնավոր մույն ճամփով էին տանում, որ նրանք տեսնեն, սարսափեն ու մղկտան: Մահապարհի վրա հղի կանանց արգանդները սկիհներով ճղում էին, անչափահաս կույս աղջիկներին բռնաբարում, կանանց առևանգում էին և որպես հարճեր հարեմներում ծառայելու էին դրկում, երեխաներին ու մեծերին ստիպում էին իսլամամալ, միայն թուրքերեն խոսել...

Հայ ազգը չեզոքացված, ողբերգական կացության մեջ էր: Հայերը կորցրեցին իրենց պատմական հայրենիքը: Միլիոնավոր հայեր անխնա մահատակվեցին: Եվ այդ բոլորը տեղի ունեցավ քաղաքակիրթ մարդկության աչքերի առաջ, նրանց գիտակցության և թողտվության: Մեծ տերություններն իրենց հետագա մյուսական շահերի համար Պիղատոսի դերում գտնվեցին, կամա, թե՛ ակամա, թույլ տվեցին թուրք կոչվող այդ Գորշ գայլին, որ իր ուզած ձևով խոշտանգե ու հոշոտե անգն ու անպաշտպան հայազգի միլիոնավոր զավակներին: Այսպիսով, քաջալերեցին թուրքերին՝ մեղսակից լինելով հայ ազգի հանդեպ գործադրվող ցեղասպանությանը...

Հետո մեք հասանք Դեր Զոր: Այնտեղ է, որ թուրքերը անօգնական հայերին սպանել էին՝ կացահարել կամ սկիհահարել և Եփրատի ափերի մեջ նետել, իսկ փոքր երեխաներին հավաքել էին մի խանի մեջ: Ես գնացի խնդրեցի Ահմեդ անունով պահակին, որ ինձ ներս թողնի: Երբ սենյակից ներս

մտա, իմ աչքերի առաջ խղճալի մի տեսարանի ակամատես եղա: Այնտեղ ջարդերից ազատված վաթսուհից ավելի հայ մանուկներ կային: Նրանք համարյա կիսամերկ էին՝ ո՛չ շապիկ, ո՛չ վարտիք, դժգույն դեմքերով, կմախքացած մարմիններով, կեղտոտ ձեռքերով, ոտքերով ու դեմքով, զգզված մազերով: Ոմանք՝ գետնին պառկած, քնած կամ մեռած էին, ոմանք՝ լաց էին լինում: Այդ պատկերը ահավոր էր...:

Մեկ օր Դեր Զորում մնալուց հետո մենք, ինձ ուղեկցող զինվորներով շարունակեցինք մեր ճամփան դեպի Բաղդադ: Բաղդադը Տիգրիս գետի երկու ափերի վրա կառուցված մի մեծ և հարուստ քաղաք էր: Այնտեղ մեծ մասամբ արաբներ էին ապրում: Ասում էին կան 70-75 հազար հրեաներ, ման՝ ասորիներ, գիլյանիներ և միայն 70 հայ ընտանիք: Ես ներկայացա թուրքական 6-րդ բանակի զխավոր բժիշկ հազարապետ Օսման Նուրի բեկին, իրեն հանձնեցի Պուսից տրված հանձնարարականը: Օսման բեկը շատ զոհ մնաց, քանի որ բժիշկների խիստ կարիք ունեին: Ինձ ուղարկեց Քերմանշահ թուրքական բանակի հիվանդանոցի զխավոր բժիշկ: Այնտեղ ես 19 օր ծառայեցի և հիվանդներից տիֆով վարակվեցի, հետևաբար ինձ, ձիու վրա տեղավորելով, ճամապարհին մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, հասցրին Պուսիս...:

Ապաքինվելուց հետո պարտադիր ծառայել եմ թուրքական բանակում որպես զինվորական բժիշկ, խնամել ու բուժել եմ հազարավոր թուրք զինվորների...

Հունական բանակի դեմ քեմալականների տարած հաղթանակից հետո, ստիպված տեղափոխվել եմ Սալոնիկ, որտեղ աշխատել եմ որպես հայ և հույն տարագիրներին բուժող բժիշկ և եղել եմ Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) գործուն անդամներից...:

1924-ին առաջին իսկ կարավանով ներգաղթել եմ Սովետական Հայաստան, բնակություն հաստատել Լեռնականում (այժմ Գյումրի):

1931-ից տեղափոխվել և աշխատել եմ Երևանում՝ միշտ զբաղեցնելով պատասխանատու պաշտոններ առողջապահության բնագավառում՝ ուժերս միլիարքերելով իմ չարչարված ու տառապած հայ ժողովրդին:

201 (201).

ՀԱՅԿՈՒՀԻ ԲՈՂՉԱԶՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ՔԱՍՏԵՄՈՒՆԻ, ՑԱՅԼԱ ԳՅՈՒՂ)

Մեր գյուղը հիսուն հայ տուն էր: Իմ հայրը կեսգիշերին տունեն փախել էր:

Թուրքերը եկան գիշերը ժամը 3-ին: Գազյաղը լեցուցեցին էին թեմեքեներում մեջը, եկան կրակի տվին մեր գյուղը: Միայն մեկ մարդ ազատվեցավ, ամ ալ փորեր էր հողը մտեր էր մեջը: Մայրս միշտ

կուլար, «Ութը հոգինոց ընտանիքս վառվեց». - կըսեր:

Ես ալ հրաշքով փրկվել եմ, մամաս ինձի երրորդ հարկեն վար նետեր է, ընկեր եմ, կոտորեր եմ: Վերջը պապաս եկեր ինձ գտեր է: Օրթունքս ալ մինչև հիմա, տե՛ս, ասանկ անշուքիք մնացած է:

**ԳԱԼՈՒՍՏ ԳԵՎՈՐԳԻ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
(ԾՆՎ. 1905 Թ., ԲՈԼՈՒ, ՆԱԼԼՈՒԽԱՆ)**

Նախ՝ ասեմ, որ իմ հայրը և Կոմիտաս վարդապետը հորեղբոր որդիներ են եղել: Նրանք ապրել են Քեթթաֆիայում: Նույն ազգանունն ուներ նաև Սողոմոնը՝ Կոմիտասը, որի հոր անունը ևս Գևորգ էր:

Հայրս՝ հարուստ վաճառական էր: Տարվա մեծ մասը շրջագայության մեջ էր, իսկ երբ վերադառնում էր, մեծ քանակությամբ ապրանք էր բերում՝ ջորիներին բարձած: Հայրս ուներ թուրք օգնականներ, որոնք ընտանիքներով մեզ հետ մտերիմ հարաբերության մեջ էին: Բերված ապրանքներն անմիջապես տեղափոխվում էին հորս պատկանող մի քանի խանութներում, որոնց գործակատարները միշտ հաշվետվություն էին ներկայացնում հորս: Նրանք հորս անվանում էին Գևորգ Էֆենդի:

Մորս անունը Նուրանի էր: Նա մեծ հարգանք էր վայելում հարևանության մեջ: Մայրս շատ խղճով կին էր և միշտ օգնում էր չունկորներին:

Մենք տանը երեք տղա էինք. ես՝ Գալուստ, Սողոմոն և Կարապետ: Տատիկ-պապիկ չունեինք: Մեր տունը մեկ ու կես հարկամի ընդարձակ տուն էր: Մուտքից մտնում էինք պատշգամբ, հետո՝ հյուրասենյակ, հետո՝ մանրարաններ: Մի խոսքով ապրում էինք խաղաղ պայմաններում: Նկուղում պահեստային սենյակներն էին:

Մեր տնից ոչ հեռու գտնվում էր դպրոցը:

1915 թ. ամենաօրհասականը եղավ մեզ համար: Փողոցներում վիստում էին թուրք ժանդարմները: Նրանք սկսեցին հայ տղամարդկանց պարտադիր զինվորական ծառայության վերցնել: Մտնում էին տները, տղամարդկանց բռնի ուժով տանում էին:

Մի օր մեր թուրք հարևանուհին մայրիկին ակամքին գաղտնի ասել էր, որ գիշերը բոլոր հայ ընտանիքներին տնից հանելու են ու տարագրեն: Մայրս ու հայրս մտածեցին՝ մութն ընկնելուն պես ընտանյոք դուրս գալ տնից և գնալ թաքնվել գերեզմանոցում: Բոլորս տեղավորվեցին գերեզմանաքարերի արանքներում: Մոտիկից լսվող շշուկները վկայում էին, որ ուրիշ հայեր ևս մեր օրինակին էին հետևած: Գիշերն անցկացրինք ահ ու դողով: Ոչ մեկս աչք չփակեց: Լուսադեմին մի քանի տասնյակ հեծյալ թուրք ժանդարմներ լցվեցին գերեզմանատուն և հայհույանքներով, պատահածին մտրակելով կամ գլուխները կտրելով, ահավոր մի տեսարան ստեղծեցին: Մարդկանց ճիչեր էին լսվում ամեն կողմից: Թուրք ձիավորներից մեկը սուրը բարձրացնելով ուզում էր հարվածել հորս գլխին, բայց նա թուրքերեն խնդրեց. «Վուրմա օղլում, Ալլահ աջքընա, վուրմա. չօջուքլարըմ էօքսյուզ քալմասըն» (Մի՛ խփիր, որդի՛ս, Աստծո սիրո՛ւմ, մի՛ խփիր. երեխաներս որք չմնան - թուրք.): Թուրքը սուրը մի պահ օդում պահած

մտածեց, հետո դնելով պատյանը ասաց. «Բաղըշլադըմ, գյավու՛ր, հայդի չըք մեզարդան յօլում իյուսթյունէ» (Բաշխեցի՛, գյավու՛ր, դե՛ դուրս արի գերեզմանատնից՝ ճամփի վրա):

Գերեզմանատան մուտքի մոտ մեծ քանակությամբ հայ վտարանդիներ հավաքելով, ինչպես, հովիվը կքշեր իր ոչխարների հոտին, ժողովորդին մտրակելով քշեցին առաջ: Շուտով մեզ խառնեցին այն հայկական ամբոխին, որի ո՛չ սկիզբն էր երևում, ո՛չ վերջը: Մտրակների հարվածների տակ բազմությունը շարժվում էր առաջ: Շշուկներ էին զնում, որ մեզ տանում էին դեպի Դեր Զորի անապատը: Ամեն կողմից լաց ու կոծ էր լսվում, որովհետև թուրք հեծյալ ժանդարմները հաշվի չէին առնում ո՛չ ծերերին, ո՛չ հիվանդներին, ո՛չ փոքրերին: Ետ մնացողներին մտրակում էին, եթե դա էլ չէր օգնում, գնդակահարում կամ սվինահար էին անում՝ «Գեբէ՛ր, գյավուր» (Սատկի՛ր, գյավուր - թուրք.) ասելով:

Մայրս ու հայրս մեր ձեռքերն ամուր բռնել էին, որ շարքից դուրս չգանք, որովհետև թուրքերը չէին խնայում, հարվածում էին մտրակով: Բոլորս հոգնել էինք, թե՛ մեծերը, թե՛ փոքրերը, կարծես թե քարշ էինք գալիս, ոչ թե քայլում էինք: Այնպես ստացվեց, որ փոքր եղբայրս՝ Կարապետը մի պահ հորս ձեռքը բաց թողած դուրս եկավ շարքից, բայց մտրակի հարված ստանալով, վազելով եկավ բռնեց մորս ձեռքը: Խեղճ տղայի երեսի վրայի մտրակի կարմիր հետքը մի քանի օր չէր անցնում՝ մղկտացնելով նրան: Բոլորս քայլում էինք սոված, ծարավ. ո՛վ էր մեզ հաց ու ջուր սվողը: Երեկոյան մեզ թույլ էր տրվում մինչև լույս նստել, հանգստանալ: Հայրս ու մայրս նստում էին իրենց հետ վերցրած մի փալասի վրա, հեմվում էին իրար, մեզ՝ երեխաներին, հարմարեցնում էին իրենց ծնկներին ու մինչև լույս մնչում, իսկ ձիավորները հսկում էին մեզ:

Հայրս իր անթև բաճկոնի մեջ կարել էր իր ոսկիները և այն երբեք իր վրայից չէր հանում: Թուրք ժանդարմների աղմուկ-աղաղակից կես-քուն, կես-արթուն ժողովուրդն արթնանում էր, հավաքում էր իր փալասփուլուսները և մտրակների հարվածների տակ շարունակում իր տառապանքի ուղին: Ես այն ժամանակ տասը տարեկան էի և վախից կառչած էի ծնողներիցս: Ամեն կողմից լսվող թուրք ժանդարմների գոռում-գոչյունները, հազիվ-հազ քայլող մարդկանց ճիչն ու լացը, տարբեր կողմերից լսվող կրակոցներն ինձ շատ էին հետաքրքրում: Կուզեմայի մոտիկ լինել այդ ձայներին, իմ աչքով տեսնել տեղի ունեցող ամեն ինչ, օգնել այդ մարդկանց, սակայն մամկանական սարսափն ինձ ավելի ու ավելի էր ստիպում սեղմվել ծնողներիս ձեռքերին: Ես զգում էի, որ ամեն մի կրակոց մի մարդ-

* 1981 թ. ականատես վերապրողի կողմից գրված այս հուզիչ վկայությունը 2006 թ. ինձ է համաձայն նրա որդին՝ Գևորգ Սողոմոնյանը:

կային կյանք է տալու: Չենթարկվողներին մույճիսկ սվինահարում էին կամ սրով գլուխը կտրում: Ես չէի հասկանում, թե ինչու թուրքերը կոտորում են հայերին, բայց որ այքովս տեսնում էի, դա փաստ էր: Հակաճառողներին, չենթարկվողներին իմ այքի առաջ սպանում էին: Եթե մեռելը տեր ուներ, նրան թույլ չէին տալիս տերություն անել հարազատին: Եթե մեռելի տերը պոկ չէր գալիս սպանվածից, թուրքերը նրան էլ էին սպանում: Մնացածներին էլ մտրակներով ստիպում էին քայլել: Ես այքին տակով վախվորած մայում, տեսնում էի, թե ինչպես սպանվածներին շարքից դուրս էին քարշ տալիս, թողնում ճանապարհի եզրին՝ բախտի քմահաճույքին:

Ես չեմ հիշում, թե մենք ինչքան քայլեցինք, բայց լավ հիշում եմ, որ ցերեկները քայլում էինք, գիշերները՝ մույճ ճանապարհի վրա համգստանում էինք: Եթե առաջին օրը, երբ մեզ խառնեցին քայլող աքսորականներին, նրանց ոչ սկիզբն էր երևում և ոչ վերջը, ապա հիմա ես արդեն տեսնում էի բազմության և՛ սկիզբը, և՛ վերջը: Դա ահավոր էր. ոչ մեկը չգիտեր, թե իրեն ի՞նչ է սպասվում: Ով կարողանում էր՝ հլու-հմազանդ մի կերպ քայլում էր, ով որ մեռնում էր, շարքից դուրս էր բերվում: Թուրք հեծյալների թիվը ևս սկսում էր պակասել: Մեզ ուղեկցում էին միայն սվիններ ունեցող թուրք ժանդարմներ: Հայրս շշուկով կողքիններին բացատրում էր, որ մենք մոտենում ենք Հալեպ քաղաքին, իսկ Դեր Ջորը Հալեպից հեռու չէ: Ինքը վաճառական էր, և այդ ճամփաներին լավ ծանոթ էր:

Կեսգիշեր էր: Հայրս և մայրս մեզ ստիպեցին անձայն հետևել իրենց: Ես մկատեցի, որ թուրք պահակ զինվորը ձեռքերի մեջ պիմո բռնած հրացանին հենված խոնկացնում էր: Երբ մենք հեռացանք, տեսանք, որ մեր օրինակին ևս շատերն են հետևում: Հայրս հաշվեց նրանց թիվը երեսուրեքն էր:

Հետվից լավեց շների հաչոցը: Մենք կամաց-կամաց մոտենում էինք Հալեպին: Մի դուռ բացվեց. մի հայ կնոջ ձայն մեզ ներս հրավիրեց: Պարզվեց, որ տանտիրուհին հայ աղջիկ է, իսկ ամուսինը՝ արաբ: Մեզանից բացի մեր խմբում ուրիշ երեխաներ ևս կային: Տանտիրուհին մեզ մեկ առ մեկ համբուրեց, սեղան դրեց, մեզ բոլորիս կերակրեց: Այդ հայ տանտիրուհին մեզ բոլորիս տեղավորեց Հալեպի տարբեր ընտանիքների մոտ: Նա մույճիսկ աշխատանք գտավ մերոնց համար: Հիշում եմ մայրս և հայրս ամբողջ օրը իլիկ էին մանում, քանի որ տանտիրուհու բակում շատ ոչխարներ կային:

Ինձ թվում էր, թե մենք խաղաղ կյանքի ենք անցել, բայց Հալեպի կիզիչ արևը մեզ՝ երեք եղբայրներին, արևահար էր արել և մենք կուրացանք: Աչքի տրախոմա հիվանդությունը Հալեպում շատ էր տարածված: Հաշվի առնելով, որ մեզ՝ երեք եղբայրներին, բուժում և խնամք է հարկավոր՝ տանտիրուհու խորհրդով մեզ տեղավորեցին Հալեպի ամերիկյան որբանոցում: Մեր կյանքը դարձավ դժոխային: Աշխարհը մեզ համար մթնեց: Մի կողմից մութը, մյուս կողմից մեր

ծնողքին տեսնելու կարոտը մեզ հուսահատեցրել էին: Ծառ անգամ չէինք կարողանում ջոկել ցերեկ է, թե՞ գիշեր: Չգիտեմ ինչքան ժամանակ մենք այնտեղ մնացինք, բայց մի օր մենք եղբայրներով մտահոգացանք որբանոցից փախչելու գաղափարը:

Գիշերվա ո՞ր ժամն էր՝ չգիտեմ, բայց փողոցում լուրջությամբ էր տիրում: Տեսանք որբանոցի պահակը դռան առաջ դրված աթոռին խոնկացնում է, իսկ՝ դուռը բաց է, քանի որ շատ շոգ էր: Մենք՝ երեքս, ձեռք-ձեռքի տված դուրս սահեցինք դեպի փողոց: Գնացինք մի պատի տակ ծվարեցինք: Առավոտյան մի փառաշուշ ձայն ինձ արթնացրեց: Աչքերս բացեցի, բայց միևնույն է ոչինչ չեմ տեսնում, միայն զգում եմ, որ այդ բարի կինը արաբ է և ինձ հարցեր է տալիս, բայց ես նրան պատասխանում եմ մեկ թուրքերեն, մեկ՝ հայերեն: Զգացի, որ մա հեռացավ: Ծառ չանցած նրա ձայնն ինձ կրկին սթափեցրեց: Դարձյալ մա ինչ որ բան էր ասում, և ես չէի հասկանում: Հստ երևույթին մա չէր հասկանում, որ մենք կույր ենք: Հետո մա իմ բերանը ուտելիք դրեց: Ես հասկացա, որ մա ուզում է մեզ կերակրել: Ուտելիքը դրված էր գետնին, և մենք ազահարաբ այն կերանք, իսկ մա մեզ շոյում էր, հետո գնաց: Փողոցը շատ աղմկոտ էր, անցուդարձ անողները ևս շատ էին: Թափառող երեխաները մեզ կմտնում էին կամ, մեր մազերը քաշելով, մեր ուտելիքն էին հափշտակում: Այդ արաբ կինը զգաց և մի օր մի տոպրակ բերեց անցկացրեց իմ վզից: Ես հասկացա, որ դա ապահովության համար է, որ մեր ուտելիքը կարողանանք պահել մեջը: Դրանից հետո մեր ուտելիքը սկսեց ավելանալ ու ես սկսեցի բաժին հանել մաև մեզ խանգարող երեխաներին:

Նույն պատին գամված մնալը մեզ տաղտկալի թվաց: Մի օր, երբ փողոցի աղմուկն արդեն սկսվել էր, կարծես մեկը մեզ հուշեց, թե անցեք փողոցի մյուս մայրը: Որոշեցինք ու վեր կացանք, ձեռք-ձեռքի բռնած սկսեցինք քայլել դեպի դիմացի մայրը՝ մտածելով, որ բոլորը կհասկանան, որ մենք կույր ենք և մեզ ճանապարհ կգիշեն: Բայց ճանապարհի ինչ որ մասում մենք երեքս ձեռք-ձեռքի բռնած հայտնվեցինք ձիակառքի ձիերի ոտքերի արանքը: Զիեքը կանգնեցին առանց մեզ տորերելու: Կառապանը հայհոյելով վար իջավ, մեզ ձիերի ոտքերի արանքից դուրս քաշեց, երևի, հասկանալով իրավիճակը, մեր ձեռքերից բռնած մեզ ճանապարհից դուրս հանեց, տարավ պատի տակ: Բոլորս բաց անելով՝ մի քանի մետաղադրամ դրեց բոխ մեջ, հեռացավ: Մի րոպե դեռ չէր անցել, երբ փողոցային տղաները բոխ պարունակությունը գոռով, քաշքշելով գողացան, տարան: Մենք տեղավորվեցինք պատի տակ, կարծես՝ մոր բնակարան էինք գտել: Մեր օրերն անցնում էին միապաղաղ: Ընշտ է, սոված չէինք մնում, տոպրակիս մեջ միշտ ուտելիք կար, բայց ծնողի կարոտը մեզ տանջում էր:

Մի օր, երբ մի պատի տակ մտած էինք, դրան կամ հաց էինք մոտրում, հանկարծ մորս անուշ ձայնը մեզ սթափեցրեց. «Վա՛յ, Գևոր՛գ, պատի տակ մտած իմ

բալիկներին մայի'ր»։ Մեր ծնողքը մեզ տարավ տուն։ Մեր մտորալու պատմությունն ավարտվեց։ Ծնողքի գորգորանքը մեզ կամաց-կամաց սկսեց կազդուրել։ Մայրս ամեն օր աղոթք էր անում՝ ասելով. «Աստված ջան, աղաչում եմ, երեխաներիս աչքերին լույս տուր, թեկուզ՝ իմ մի աչքը կտրանալու հաշվին»։ Մայրս գիշեր ու գօր լաց էր լինում մեզ համար։ Ժամանակն անցնում էր, ու մեր աչքերը սկսում էին կամաց-կամաց տեսնել։ Մի օր էլ մայրս ասաց, որ իր մի աչքը համարյա չի տեսնում, ու ջուր է գալիս։

Չեմ հիշում՝ ինչքան ժամանակ անցավ, մի օր հայրս հայտնեց, որ թուրքական կառավարությունը թույլատրել է տեղահանված հայերին վերադառնալ իրենց տները։ Մենք բռնեցինք տունդարձի ճամփան։ Մեզ դիմավորող թուրք հարևանները մեր տան բանալին տվին մեզ։ Թվում էր, թե ամեն ինչ կարգին է։ Երեկոյան, երբ մութն ընկավ, մայրս գնաց իր պահած ոսկիների թիթեղյա արկղը փնտրելու, բայց՝ չգտավ։ Անշուշտ, թուրք հարևանների գործն էր այդ, բայց քանի որ մեր հայ համերկրացիներից ոչ մեկը ետ չվերադարձավ, մենք մեզ մխիթարեցինք, որ գոնե ողջ ենք մնացած։

Ծուտով մենք քույրիկ ունեցանք, անունը՝ Հայկուհի։ Հայրս մորից սկսեց զբաղվել առևտրով։ Նա ամառ-ձմեռ իր վրայից չէր հանում իր անթև բաճկոնը, որի մեջ իր ունեցվածքն էր, որը, կարծես, իր ընկերն էր։

1922 թ. մորից սկսեցին հայերին տեղահան անել և քշել ծովափ։ Թուրք զինվորները հայերի հետ վերաբերվում էին իբրև ստրուկների։ Որ աղջկան կամ կնոջը ցանկանային, տանում էին։ Բռնի տարվածը կամ ետ կգար, կամ ոչ։ Չենթարկվող տեղում գնդակահարվում էր ու մետվում ծովը։ Ծովի վրա լողում էին անթիվ դիակներ։

Մի օր թուրք զինվորները չքացան։ Ծառ չանցած ծովափին լցվեցին հույն զինվորներ։ Պարզվեց, որ հույն-թուրք բանակների բախումների արդյունքում հույները հաղթել են։ Հայ ժողովուրդը մեծ հոգատարություն ցուցաբերեց հույն զինվորներին։ Հունական կառավարությունը տեղյակ էր հայ ժողովրդի ողբերգությանը և ծովափի բազմությանը ներկա վիճակին։ Կարճ ժամանակ անց հունական կառավարությունը ետ կանչեց իր բանակին՝ հրաժարվելով Թուրքիայում հույն զինվորների գրաված տարածքներից։ Միաժամանակ, հայտարարվեց, որ Հունաստանի կառավարությունը սիրով ընդունում է ծովափին սփռված բոլոր հայերին իբրև գաղթականների։

Հայերը լավ էին հասկանում, որ հույն զինվորների մեկնելուց հետո, ծովափի հագարավոր հայերը կոչնչանան թուրք զինվորների կողմից։ Այդ իսկ պատճառով բազմաթիվ հայեր տեղավորվեցին հայերին տեղափոխելու համար Հունաստանից եկած մավերի մեջ։ Եվ հունական բանակի ուղեկցությամբ մեկնեցինք Հունաստան։

Հունաստանի կառավարությունը հայերին տեղավորեց Աթենքից ոչ հեռու մի ավանում։ Հայրս երկու եղբայրներիս տվեց մի կոշկակարի մոտ արհեստ սովորելու, ինձ էլ՝ դերձակի մոտ։ Ես իմ վարպետից արհեստից բացի, մառ հունարեն էի սովորում։ Մեր ընտանիքի վիճակը կամաց-կամաց բարվոքվեց։ Ես ամուսնացա Զարուհի անունով համեստ մի աղջկա հետ, որը մեզ հետավոր բարեկամ էր։ Բայց բոլորի աչքը մրս վրա էր, քանի որ շատ գեղեցիկ էր։

Հայրս ինձ համար գերմանական «Սինգեր» մակնիշի մի կարի մեքենա գնեց, որը մինչև վերջ ինձ ծառայեց։ Ես սկսեցի ինքնուրույն աշխատել և մեծ համբավի արժանացա։ Հայկուհի քույրս ամուսնացավ Կղմեսի հետ։

1931 թ. մի օր հայրս եկավ իմ կարի արհեստանոցը, բայց շատ սփրթնած էր։ Նա խնդրեց, որ ես իրեն տուն տանեմ։ Բայց ես զբաղված էի։ Կառք վարձեցի, իրեն մատեցրի մեջը և դրկեցի տուն։ Հայրս տուն հասնելու պես, կառքից իջնում է և՛ փոփում գետնին մահացած։ Մեր հարևանները մրան տանում են տուն ու պատկեցնում թախտին։ Երբ ես եկա, հորս վրա իր անբաժանելի բաճկոնը չկար, իր հարուստ պարունակությամբ։ Հետո քույրս՝ Հայկուհին, ծննդաբերության ժամանակ մահացավ իր գավալի հետ։

1932 թ. Սովետական Հայաստանը ներգաղթ կազմակերպեց օտարության մեջ խաբխարող հայ տարագիրների համար։ Մեզ սկզբում տեղավորեցին Լեռնի մականում (այժմ Գյումրի)։ Ինձ վստահեցին կարի արհեստանոցի ձևարարությունը, բայց Լեռնի մականը սրտովս չէր։ Մի անձրևային օր հովանոցը բռնած աշխատանքի էի գնում։ Պատերի տակ կանգնած տեղացիները սկսեցին հետևիցս գոռալ. «Հալա՛, հալա՛, պոլսեցին, իդոր աշե՛ք, գոմտիկին աշե՛ք, ի՛նչխ օր կմիկ էղմի»։ Աշխատատեղ հասնելուս պես ես չոր վիճակով գործի անցա, իսկ աշխատանքի եկող տեղացի տղամարդիկ, շորերը լրիվ թաց, մտածում էին, թե ինչպես չորանամ, որ աշխատեմ։

Երկու ամսից հետո փոխադրվեցինք Երևան, աշխատանքի անցա «Կրասնի շվեդիկ» ֆաբրիկայում, դարձյալ որպես ձևարար։ 1937 թ. Արաբկիր թաղամասում կառուցեցի սեփական տուն, և փոխադրվեցինք այնտեղ։ Իմ բարեխիղճ աշխատանքի համար արժանացել եմ «Ստախանովական» պատվավոր շքանշանի։

1941 թ. ինձ և իմ եղբայրներին սովետական բանակ չգորակոչեցին, որովհետև ժամանակին տրախտմայով հիվանդացած էինք։ Բայց ինձ հատկացված արհեստանոցում բանակի սպաների համար ամառային և ձմեռային հագուստ էինք կարում։ Իբրև ձևարար ես աշխատեցի մինչև 1954 թիվը։

Այս գրությունս գրել եմ, որ ինձանից հետո եկող սերունդները կարդան և իմանան, թե ինչե՛ր ենք մենք քաշել օսմանյան թուրքերի կողմից իրագործված Հայոց ցեղասպանության հետևանքով։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՐՈՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1890 Թ., ԷՍՔԻՇԵՀԻՐ)

1915-ին, Չալդարամի հայերուն աքսորի համեմատաբար օր առաջ, եկամ հարյուրի չափ հայ երիտասարդներու անունները կարդացին: Ես ալ ադունց մեջն էի: Բայց հայրս քառասուն ոսկի տվալ զարիթներուն, ինձի ազատեցին: «Հա՛յրե, բաքալըմ» (Դե՛, առաջ - թուրք.) ըսին, մնացածներուն ոտքով քշեցին դեպի Բանդըրմա: Քանի մը օր ետքը եկամ, ամբողջ գյուղը պաշարեցին, աքսորի համեցին: Ծնողներուս տարին, կացինով գլուխները կտրեցին: Ես մնացի մեռակ՝ երկու քույրերուս և մորաքույրիս հետ: Անոնց մեջքերուն կապեցի հորս ունեցած ոսկիները: Ծամփա ընկանք: Ծամփին մեծ քրոջս թուրքերը փախցուցին, պզտիկ քույրս, որ տասներեք տարեկան էր, ջահել մորաքույրիս հետ ձեռքաձեռքի տված, իրեն գցեց Եփրատ գետը, որ իրենք ալ թուրքի ձեռքը չանցնին: Օրվա մեջ տասը տասնհինգ հոգի կկախեին ծառերեն: Մնացածներին քշեցին ոտքով դեպի Դեր Ջոր: Ծանապարհին ես փախա: «Հայ եմ» ըսի, հույները առին ինձի, պահեցին: Վերջը հույն տղաներու հետ մտերմացա, փախանք անտառները, պարտիզան. չորս հարյուր հոգի էինք: Կկովեինք թուրքին դեմը: Մեզմե ով որ գերի իյնար, կտանեին Անկարա, կախաղան կհանեին: Մեզմե տասնչորս հոգի կախեցին: Մեղքերնին ան էր, որ փախել էին:

Թուրքին կառավարությունը հրամամ հանեց՝ մեկ տարվան մեջ հայերուն կոտորել: Չեչեմները գեները առած եկան մեզ կոտորելու: Ան ժամանակ երեք միլիոն հայություն կոտորվեց, կըսեն մեկուկես միլիոն կոտորվեց, բայց սու՛տ է. երեք միլիոն կոտորվեց, միայն կես միլիոն Դեր Ջորում կոտորեցին: Երեք հարյուր հազար՝ Ռաս ու Այնու, Արաբիայի չուրում: Օրական տասը տասնհինգ հոգի կփորեին, հարյուրավոր մեռելներ կթաղեին, խուլերայեն կմեռնեին: Ադունց հաշիվը բռնող եղավ: Միմաս անունով տղա մը, որ յարալու է եղել, լեշերու տակեն ազատվել, փախել էր, Եփրատի ափին տեսել է պզտիկ քույրս՝ Շնորհիկը, և ջահել մորաքրոջս տկլոր՝ ափին

ընկած: Դու մի ըսեր՝ անոնց լեշերը ջուրը ափ է հանել, արաբներն ալ անոնց ջորերը վրայեն հանել են, մերկ դիակները գցել են ափին՝ գազաններուն, ազոավներուն կեր դառնալուն: Աս բոլորը հետո Միմասը ինձ պատմեց, շատ տարի հետո...

Հայերը հարուստ էին մեր կողմերը:

Ամենալավ տունը, ամենալավ խանութը հայերուն էր: Թուրքերը ուզեցին հայերուն տեղահանել, որ հայերի ունեցածչունեցածը իրենց վերցնեն: Աս պլանը իրականացրին: Հայերը աքսոր ելելու ժամանակ ամեն մարդ իր փողերը, ոսկիներն առավ հագուստներուն մեջ կարեց, քամարներուն մեջ դրավ, իր վրա վերցուց՝ նեղ օրվա համար: Թուրքը ձիավորներ դրեց հայերուն վրա, իբր թե պիտի պահպանեն, ամսա հայերը անոթիծարավ չուրը ինկան՝ ուժասպառ: Թուրքերը հատուկ հեռացնում էին հայերուն ճամփան, որ գետի ջուրի չհանդիպին, ջուր չխմեն, չաշխուժանան, որ ուժասպառ ընկնեն մեռնեն: Ողջ մնացածներուն երթալեն վերջը, թուրքերու մոր խուսք մը կուզար, որ ինկածներուն տկլորցնեն, սողթեն, թալանեն: Իսկ ոմանք ալ, որ ընկել էին ճամփեն դուրս, սողալով մի կերպ հասել են ջրին, խմել, ուժ առել, փրկվել: Մեր Հաջի Գաթրիելը այդպես էր ազատվել... Վերջը ան ալ Հայաստան եկավ, հոս թաղվեցավ: Ան ալ Էսքիշեհիրցի էր:

Հույնը գրավեց Էսքիշեհիրը, բայց բոլշևիկ ռուսը թուրքին գեներ ու ոսկի տվալ: Հույները ի՞նչ պիտի ընեին՝ կոտորվեցան: Հունաստան փախողները՝ ազատվան: Իզմիրը հույների կողմից գրավված էր, բայց թուրքերը կրակի տվին: Ռումանիան մեզ չընդունեց: Հսավ՝ քանվոր չեմ ուզեր, վաճառական ըլլան՝ կուզեմ:

Բուլգարիան ըսավ՝ հայերը հողեն դուրս թող էլլան: Անտեղ մի հարուստ հայ վաճառական կար, գնաց, խմորեց թագավորին, որ մեզի ընդունեց: Վերջն ալ 32 թվին Հայաստան եկանք, կապրիմք հիմա Նոր Բութանիա:

ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԳԱՎԳԱՎՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ԷՍՔԻՇԵՀԻՐ)

Չալդարամեն մեզի աքսորեցին դեպի Ռաս ու Այն: Մամաս թուրքերուն համար ջուր կկրեր, փոխարենը պատառ մը հաց կուտային իրեն, ինքն ալ կբերեր ինձի կկերցներ, որ անոթութեմեն չմեռնիմ: Մամաս ինձի տղայի քուրքեր հագցուցած էր, քանի որ աղջիկներուն կփախցնեին: Ես ծածուկ կելլեի սիգարետի պոչերը կհավաքեի հորեղբայրիս համար: Հա-

յերին շատերուն մաղարայի մեջ լեցուցին, վրանին կիր լեցուցին, կրակի տվին, այրեցին:

Թուրքերը փայտե թոփուկ ունեին՝ քյու՛թ դեղ գլուխնուն կզարմեին, կմեռցնեին: Մեր Մարգրիտը մեռելներուն, լեշերուն մեջեն ելեր էր, տեսել է, որ մարդ չիկա, փախեր, էկեր էր, մեզ գտավ:

Հայ կնիկները թաքնված էին թփերուն տա-

կը: Մեկուն կրօքի երեխան սկսավ լաց ըլլալ, մայրը ըսավ՝ աս երեխան մեր բոլորին մահվան պատճառ պիտի ըլլա, սեղմեց կրօքին, որ չլացի, երեխային մեռցուց իր գիրկին մէջը: Ծառերը իրենց Եփրատը նետեցին: Սուգելի պես խորն է ամոր ջուրը, կհիշեմ: Եփրատին մէջ ալ մեռան, խեղդվան: Մամայիս քույրը, մայրը, հարսը՝ ախպոր կնիկը գացին իրենց ջուրը գցեցին, որ թուրքին ձեռքը չանցնին: Թուրքերը մեզի աղվոր մը տանջեցին: Սաքերը կրակի վրա կոնէին, որ կարմրի, ամոնց վրայեմ կքալեցնէին, ոտքերնուն տակերը՝ դաբանները կայրէին և կամ կնալէին, տանջամահ կընէին:

Ծառ խեղճացել էինք: Ոտքերուս տակը եարա-

ներ էին եղել: Ուտելիք չիկա, մտածեցի կոշիկներս ծախեմ, հացի դրամ ըլլա: Թուրք տղա մը կոշիկներս առավ: Ադ մոյն գիշերը երեք տարեկան քույրիկս երկար անոթի մնալեմ վերջը ուտելիք կերավ՝ ուռավ, մեռավ: Ծառին տակը թաղեցինք: Գիշերը սոված չախկալները եկել, հողից հանել էին մեր սիրուն Հայկուն, բզկտել, կերել էին...

Մինչև Ռաս ու Այն գացեր ենք՝ Հալեպէն անդին: Մեզի սևկլետ պիտի ընէին, այսինքն, պիտի ջարդէին, ամմա հրաման էկավ. «Որուն ընտանիքին մէջը թուրքական բանակի զինվոր կա՝ ամոնց ընտանիքը պիտի ազատվի կոտորածէն»:

Ասանկով ողջ մնացինք...

205 (205).

ՍԱՄՎԵԼ ՓԱԹՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ԷՍՔԻՇԵՀԻՐ, ԶԱԼՂԱՐԱՆ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ Զաղարանում: Երբ 1915 թվին աքսոր մեզ հանեցին, ես կհիշեմ, թե ինչպես Էսքիշեհիքին մեզ ոտքով տարին Սիվրիհիսար: Հետո՝ Հայմամա, հետո՝ Ղըրշեհիք, հետո ոտքով մեզ բերին Ղայսերի՝ Կեսարիա: Ժամապարհին ինչե՛ր ասես չտեսանք, ինչե՛ր ասես չքաշեցինք:

Կհիշեմ, աղջիկները և կանայք խաչ կհանէին, գետին մէջ կնետվէին, ադ ժամանակ ամսու՛ս կար, բա՛ն կար...: Կհիշեմ, օր մը երկու զաքիթներ իրար հետ գրագի բռնվեցան մի հայ հղի կնոջ վրա.

- Ծու քարընը քարընդա մէսի՞ վար (Այս կնոջ փորում ի՞նչ կա - թուրք.):

- Գյավորդը՝ քըզ օլուր (Գյավոր է՝ աղջիկ կլինի - թուրք.):

- Եօ՛ք, օղլան օլուր (Ո՛չ, տղա կլինի - թուրք.):

Գրագ եկան, իմ աչքի առաջ դաշույնով կնոջ փորը ողջ-ողջ ճեղքեցին: Ես ադ իմ աչքովս տեսած եմ:

Երբ Կեսարիա հասանք, մեզի բերին, լեցուցին մեծ սրահի մը մէջ: Կեսարիայի վալին եկավ հարցուց. - Էրմէնի բաջիլա՛ր (Հայ քույրե՛ր - թուրք.), արդոյք ճանապարհին ձեզ մեղություն տվող եղա՞վ:

Մեր հայ կանայք ալ ուժ առին, սկսան պատմել, թե ինչպես թուրք հսկիչ ժանդարմները գիշերները մեզի կծնծէին, մեր հայ աղջիկներուն ու հարսներուն կտանէին..., իսկ առավոտյան՝ հալից ընկած, ետ կբերէին...

Վալին ջղայնացավ, ըսավ. - Ամո՛թ, և ասոնք մեր ազգին զավակներն են, - ու հրամայեց իր ոստիկաններուն, - տարե՛ք այս ժանդարմներուն, զնդանը մետեցե՛ք: Դուք մոռացա՞ք, որ Անդրամիկը երբ կուգար, ծակե-ծուկ կմտնայիք: Էրմէնիլէ՛ր (Հայե՛ր), հե՛չ չվախնաք, Կեսարիայի հայ հարուստները շատ են, ձեզի լավ կպահեն...

Եվ մեզ սկսան բաժանել հայերու վրա: Իմ ջահել մայրս ու մի եղբայրս մեռել էին ճամփին՝ հոգնութե-

լունից ու անոթությունից, մյուս եղբայրս ալ մեռել էր տիֆից: Մեր ընտանիքէն մնացել էի միայն ես: Ինձի պես ամտեր մնացած տղոցն ալ մտցուցին Ս. Կարապետ վանքի որբանոցը, որտեղ սովորեցի: Հետո մեզի տարին ամերիկյան որբանոցը՝ հոն ալ սորվեցա: Հետո յոթ տարի Անկարայում, թուրքական բանակում, որպէս սպա ծառայեցի: Անկարայից անցա Երուսաղէմ: Մի արաբի մոտ աշխատեցա: Ադ բարի մարդն ինձ իր հոգեզավակը դարձուց: Արաբերէն կխոսէին անոր տունին մէջ: Հետո 1925-ին Երուսաղէմէն Հունաստան անցա: 1932-ին Հունաստանէն միմակս, քարավանին մաս կազմելով, եկա Հայաստան: Գիտցած հայերէնս գրեթե մոռցած էի... Հոս սկսա կամաց-կամաց վերհիշել...: 1935-ին ամուսնացա: 1942-ին ռազմաճակատ զորակոչվեցա: Երեք-չորս տեղէն վիրավորվեցա, բայց շարունակեցի կովել հայկական 89-րդ դիվիզիայի կազմում: 1945 թ. հասանք Բեռլին: Մայիսի 9-ն էր: Ռայխստագի մոտ գերմանացիներ հավաքվեցին մեր շուրջը: Մի գերմանացի ծերուկ, մոտ ութսուն տարեկան, հարցրեց թուրքերէնով. - Իչինգիդէ թյուրքքէ բիլէն յօ՞ք մը (Ձեր մեջ թուրքերէն գիտցող չկա՞ - թուրք.):

Մեր մարտիկները չհասկացան: Ես մոտեցա, ըսի. - Բեն բիլիբիմ (Ես գիտեմ - թուրք.):

- Օղլու՛մ, սէն մէ՛ միլլէթ սըն (Տղա՛ս, դու ո՞ր ազգից ես):

- Էրմէնի իմ (Հայ եմ):

- Նէ՛ դիօրսըն, ջանը՛մ, բու օրդու էրմէնի դը՞ր (Ի՞նչ ես ասում, ջա՛նս, այս հայկական՞ն գումդ է):

- Հէ՛, էրմէնի օրդուսու դըր Թամանյան 89-րդ դիվիզիա (Այո՛, հայկական գումդ է՝ Թամանյան 89-րդ դիվիզիան է):

- Գէլմէնիզ մէրդէ՛ն (Որտեղի՞ց եք եկել):

- Էրմէնիստան (Հայաստանից):

- Էրմէնիստան վա՞ր մը (Հայաստանը կա՞ արդ-

յոք): Հէփ Էրմէնիլէրի քէսմէդի՞լէր (Բոլոր հայերը չկոտորվեցի՞ն):

- Էրմէնիստան Ռէլբէթ դէ վար (Հայաստան իհարկե՞ կա):

- Սէն թյուրքէլ մա՞սը բիլիրսին (Դու թուրքերեն ինչպե՞ս գիտես):

- Բէն Անկարադա եդի սէմէ զաբիթ օլմուշ ըմ թուրք օրդուսունդա (Ես Անկարայում թուրքական բանակում յոքը տարի սպա եմ եղել):

- Ուրեմն եկել եք ձեր վրե՞ժը լուծեք գերմանացիներից: Չունքի բիզ սէրէր օլդուք (Քանի որ մենք պատճառ եղանք - թուրք.) ջարդիմ, արյունահեղությամբ: Ես ալ ադ ժամանակ գերմանական բանակի զինվոր էի Թուրքիայում: Հոն ալ թուրքերեն սորվեցա...

Է՛, ո՞րը հիշեմ, ո՞րը պատմեմ, ես ալ չգիտեմ:

Բեռլինի փողոցները ման էինք գալիս՝ առողջապահ, աղջիկ մը պառավի հետ կխոսեր, ինձի տեսնալուն պես ժպտալով ծեր կնոջն ըսավ. - Տե՛ս, աս երիտասարդը ինձի փրկեց:

Ես հիշեցի այդ հրեշտակի պես աղջկա դէմքը: Մի քանի օր առաջ շենք մը մտել էի՝ ավտոմատը ձեռքիս, շենքը կործանված էր և ամայի: Տուն մը մտա, խալի մը կախված էր պատեն, մտածեցի՝ պոկեմ... Դու մի ըսեր՝ ետևը դուռ է եղեր... բացի, հրեշտակի պես աղջիկ մը (էդ աղջիկն էր) վախեն կողոպտ, ինձի տեսնելով՝ ավելի վախճալ-դողալ սկսավ, որ ուր որ է իրեն պիտի սպանեմ, ըսավ. - Նի՛խտ, կամարա՛տ, մի՛խտ, կամարա՛տ (Ո՛չ, ընկե՛ր, ո՛չ, ընկե՛ր. այսինքն՝

մի՛ սպանիր ինձ, ընկեր - գերմ.): Ես մեղքս ամոր. շալակս առի, սանդուխներն վար տարի: Ահա ադ աղջիկն էր, որ մատով ինձ ցույց կուտար պառավին՝ որպես իր փրկարարին: Է՛, շատ ծանր օրեր, ամիսներ, տարիներ անցուցինք՝ ասդին-անդին, սոված-ծարավ, վիրավոր-հիվանդ, բայց ողջ-առողջ վերադարձանք: Ադրբեջանցիները սապոն կուտեին, որ հիվանդ ձևաման և բանակեն ազատվին:

Մեր հայկական դիվիզիայեն շատերը զոհվեցան: Երբ հասել էինք Ֆրանկֆուրտ գետի մոտ, Ստալինը հրաման ըրավ, որ հանգստանանք: Մեր հրամանատար Նվեր Սաֆարյանն ըսավ. - Ի՞նչ է, հասնեմ էստեղ՝ հանգստանա՞մ, չմտնա՞մ, քշե՛ք, տղե՛րք, մտե՛ք...:

Սաֆարյանը լավ մարդ էր, երբ տղաներն մեկը կփնթփնթար, որ պատերազմը երկար տևեց, Սաֆարյանը, փոխանակ կոպիտ հրաման մը արձակելու, կըսեր. - Ծի՛շտ է, տղանե՛ր ջան, հոգնել եք, բայց Հայաստանի դուռն բանալին կորցրել եմ, դուները փակ են, մեզ չեն ընդունում...

Իսկ երբ հաղթանակը եղավ, ըսավ. - Ուրախացե՛ք տղե՛րք, Հայաստանի դուռն բանալին գտնվել է, մեզ տու՛ն են կանչում...:

Օր մը Հակոբիկ թոռս եկավ սեմյակս, տեսավ մատած կուլամ, ըսավ. - Պապի՛կ, ինչու՞ կուլաս...

Ըսի. - Է՛, բալա՛ ջան, անցյալս միտս ընկավ, կուլամ...

Է՛, ինչե՛ր տեսանք, ինչե՛ր անցուցինք, սա միայն իմ կյանքը չէ, սա հայ ժողովրդի ճակատագիրն է...

206 (206).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՏԵՓԱՆԻ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԷՍՔԻՇԵՀԻՐ, ՅԱՅԼԱ ԳՅՈՒԼ)

Հայրս զբաղվում էր հողագործությամբ և շերամապահությամբ: Այդ ժամանակ սուլթան Համիդի թագավորության միապետական իշխանությունն էր, որը տևեց մոտ երեսուն տարի: Արևմտյան Հայաստանի մահաբնակներում՝ Մուշ, Վան, Էրզրում, Երզնկա, Ամաստլիա, Կիլիկիայում՝ Հաճըն, Զեյթուն և այլ տեղերում, միշտ ճնշում էին ու հայերին կոտորում, հատկապես 1894-1896, 1909 թվերին:

Այդ թվերին հայերը ստեղծել են անլեզու կուսակցություններ, որպեսզի հայերի պաշտպանությունը կազմակերպեն, բայց այդ կազմակերպությունները միջոցներ չունեին, ցրված էին, մահ չկար հայկական պետականություն:

1908 թվին, երբ մեր սահմանադրությունն ընդունվեց, երիտթուրք կուսակցությունը գլխավորում էին Թալեաթը, Էմվերը, Զեմալը: Դոկտոր Նազիմը, Բեհաեդդին Օաթիը և հազարավոր երիտասարդ թուրքեր 1908 թ. կառավարության գլուխ անցան, կազմակերպեցին պառլամենտ, իսկ սուլթան Ռեշադին թագավոր դրին, բայց՝ միապետական իրա-

վումքներից զրկված:

Այդ մեր կուսակցության լոգունգն էր «Կեցցե՛, սահմանադրությունը. արդարություն, հավասարություն, ուրախ լինեն բոլոր ազգերը»: Այդ լոգունգը ոգևորեց մահ հայերին, և հայերը օժանդակեցին իթթիհատ վե թերեքիի կուսակցության ղեկավարներին, որոնք հայերին ազատություն տալու խոստումներ էին շոռլում դաշնակցական և հնչակյան կուսակցության կազմակերպություններին: Բայց մեկ տարի չանցած՝ 1909 թ. Ադամայի հայերի ջարդը կատարեցին: 1912 և 1913 թթ. սկսեցին դաշնակցական և հնչակ կուսակցության անդամներին ձերբակալել ու բանտարկել:

Ես հիշում եմ, 1913 թ. գարնան մի կիրակի առավոտ մեր գյուղը շրջապատեցին զինված զինվորներ՝ իրենց հրամանատարով: Նրանց հետ էր մահ քաղաքապետը՝ ժանդարմներով: Գյուղի բոլոր տղամարդկանց հավաքեցին ու եկեղեցում բանտարկեցին: Մեր գյուղը հարյուր քսան ընտանիք էր, բոլոր տները մամրամասն խուզարկեցին, դպրոցը և եկեղեցին, բո-

դոքականների ժողովարանը, բայց ոչ մի բան չգտան: Գյուղի առաջավոր մարդկանցից մի քանիսին կան- չեցին իրենց մոտ, գրուցեցին, քննեցին, համոզվե- ցին. որ մեր գյուղում իրոք ոչ մի դաշնակ, հնչակ չկա, հետո բաց թողին բանտարկվածներին, պահանջե- ցին կերակրել զինվորներին և զմացին:

1913 թ. Իթթիհատ վե թերաքքի կուսակցության կոմիտեն գաղտնի միտ է գումարում Թալեաթի մա- խազաֆությանը, որտեղ մասնակցում էին Էմվերը, դոկտ. Նազիմը, Բեհաեդդին Օաքիրը և ուրիշներ, որոշում են ընդունում Թուրքիայում ապրող հայե- րին բնաջնջել, և այդ միտում մշակում են բնաջնջ- ման ծրագիրը՝ չթողնել ոչ մի հայ, սկսած նորածին երեխայից մինչև ամենավերջին ծերերը: Այդ կոմի- տեի միտումը գեկուցողն էր դոկտ. Նազիմը: Նա իր գեկուցման մեջ նշում է. «Ես Թուրքիան կենդանաց- նելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եղա, միայն թուրքն է ապրելու այս հողի վրա՝ անկախ, ինքնիշխան. ոչ թուրք տարրերը թող ջնջվին, ո'չ մի հայ. ջնջել բոլո- րին»: Նույնաման իր ելույթում դոկտոր Բեհաեդդին Օաքիրը առաջարկում է բնաջնջել բոլոր հայերին՝ նորածնից մինչև ծերը: Այդ որոշումը պետք է սուլ- թան Ռեշատը ստորագրեր, բայց քանի որ Թալեաթը կասկածում էր, թե Ռեշատը կստորագրի, մա կապվեց գերմանական դեսպանի հետ, որ մա մի քանի րոպե առաջ գնա թագավորի մոտ: Եվ մրա ներկայությամբ Թալեաթ փաշան տարավ այդ գաղտնի ժողովի որո- շումը, որը գերմանական դեսպանի ներկայությամբ և մրա ազդեցությամբ ստորագրել են տալիս, որով էլ 1915 թ. ապրիլի 24-ին ի կատար ածվեց հայերի կո- տորածը:

Ես սովորում էի գյուղի ծխական դպրոցի չորրորդ դասարանում, երբ 1914 թ. Թուրքիայի կուսակցու- լյան կողմից փակ մամակ բաժանեցին բոլոր գյուղերի մուխտարներին: Իմ հորեղբայրը մեր գյուղի տանու- տերն էր, ինքն էլ ստացավ այդպիսի փակ մամակ, որը պատվիրված էր խստիվ պահել փակի տակ և չբացել:

1914 թ. մայիսին Էսքիշեֆիրից չորս ժանդարմով եկավ ժանդարմների պետը, պահանջեց այդ փակ մամակը, որը լավ պահել էր հորեղբայրս: Նամակի անկյունները ստուգեցին, որ բացված չլլա: Նամա- կի չափերը՝ հիսունով յոթանասուն սանտիմետր էր: Հորեղբորս վերցրին իրենց հետ և զմացին եկեղեցիի մոտ: Մեր եկեղեցին գյուղի մեջտեղն էր, և չորս կողմը ազատ հրապարակ էր: Գյուղի ժողովրդին հավաքե- ցին, և մվագողներով, դավուլ գուռնայի մվագի տակ ժանդարմի պետը բաց արեց փակ մամակը և կպրեց եկեղեցիի պատին: Այն կարմիր գույնի էր, մեջտեղը թուրքական գերբն էր՝ գեմքով շրջանակված, տակը մեծ տառերով գրված էր. «Սեֆերբերլիք», որով հայ- տարարվում էր երկիրը ռազմական դրության մեջ: Քանի որ Թուրքիան մտնում էր համաշխարհային պատերազմի մեջ, հայտարարվում էր քսան տարե- կանից մինչև քառասունհինգ տարեկան տղամարդ-

կանց զինակոչ: Այն ժամանակ առանձնապես առա- ջին հերթին հայերին տարան զինվոր: Իմ հորը նույն- պես տարան զինվոր:

1915 թ. ապրիլի 24-ին գործնականում կատար- վեց հայերի բնաջնջումը: Հուլիսի 3-ին Էսքիշեֆիրից մեր գյուղը եկան հարյուր հիսուն հոգի ժանդարմներ և ամբողջ գյուղի բնակիչներին՝ ծեր ու երեխա, հա- մեցին աքսոր: Ժանդարմները և շրջակայքի թուրք գյուղացիները թալանում էին հայերի ունեցվածքը: Կանաչ, երեխաները և ծերերը լալով, ողբալով հա- սանք Սաքարիա գետի աջ ափին Իդե անունով մի թուրքական գյուղ, իսկ ժողովրդի մեծ մասը անցավ գետի ձախ ափը՝ Մայիսլու գյուղը:

Ես այդ ժամանակ տասներեք տարեկան էի և լավ հիշում եմ, մեր գյուղում տասնմեկ ընտանիք բո- դոքականներ կային, որոնց նույնպես այդ օրը աքսոր էին հանած, երբ հրաման եկավ, որ բողոքականները հետ վերադառնան իրենց տունը և տիրաման իրենց ապրանքին: Հաջորդ օրը տասը բողոքական ընտա- նիքներ վերադարձան գյուղ, իսկ մենք շարունակե- ցինք մեր ճամփան: Մենք հասանք մինչև Էսքիշեֆիր, իսկ մյուսներին տարել էին Արաբիա և այնտեղից Դեր Զոր՝ կոտորելու: Նրանք հարյուր ընտանիք էին, որոնցից միայն չորս-հինգ հոգի էին փրկված: Մենք մնացինք Էսքիշեֆիր: Մեզ ուղարկեցին Կոնիա, որը մեծ քաղաք էր: Այնտեղ մնացինք մեկ ամիս, բաց դաշտում: Ես միշտ գնում էի զմացքի կայարանը:

Մի օր կայարանում զմացքի միջից ձայն լսեցի, որը ինձ էր կանչում: Տեսա՝ հայրս էր: Հազիվ հարց- րեց, թե մենք ու՞ր ենք, ես ասացի, որ բոլորս Կոնիա- յում ենք: Գնացքը շարժվեց: Ես այլևս երբեք չտեսա իմ հորը:

Մի քանի օր հետո, օրվա կեսերին մի խումբ ձիավոր ժանդարմներ եկան մեր բնակած վայրը և առանձնացրին մոտ երեք-չորս հարյուր ընտանիք, մոտ հազար երկու հարյուր հոգի կլիներ, մեզ քշեցին: Երեկոյան մութն ընկավ, բայց մեզ համգիստ չտվե- ցին: Մոտեցանք մի գետի ափին, չթողին, որ ջուր խմենք: Փոքր երեխաներ, ծերեր չէին կարող քայլել, ուժապառ էին, մահամերձ վիճակում թողնում էինք տեղում, իսկ ժանդարմները մի քիչ սպասում էին մրանց մոտ, ով որ ուժ ուներ՝ ծեծելով բերում, խառ- նում էին թափորին: Այդ դրությունից ելք գտնելու հա- մար ժողովրդից մի քանի մարդիկ փող հավաքեցին ու տվին ժանդարմների պետին, որ մեզ հանգստի իրավունք տա: Հետո մենք շարունակեցինք, ինչ օր ճանապարհ զմացին և հասանք Պոզկր գյուղաքա- ղաքը, որը մի ձորի մեջ էր: Իհարկե, ճանապարհին մահացող ու կորածներ եղան, բայց քանակը չեմ կա- րող ասել:

Մենք չէինք իմանում մեր ճակատագիրը ինչ է լինելու: Մյուս օրը եկան հիսուն-վաթսուն տարեկան մարդկանց առանձնացրին, մեզ էլ հետը և ասին, որ գյուղերն են դրկելու: Մեզ հետ մի ընտանիք կար, որոնց տղայի անունը Բուրեն էր: Նրա հետ մեզ հրա-

մայեցին գոմերը մաքրել, իսկ մայրս նրանց տնային գործերն էր անում: Հետո դարձա այդ գյուղի չորսանը, իսկ հետո՝ գյուղի մոլլայի բատրակը:

Մոլլայի մոտ ձմեռվա աշխատանքս էր անասուններին կերակրելը, ջրելը, զոմ մաքրելը, եզներին խնամելը, իսկ գարնանը և աշնանը՝ վար կանեի եզան գութանով, որի համար առավոտյան լուսաբացին էի վեր կենում, եզներին կերակրում, զնում էինք արտը վարելու, իսկ ամռանը, բերքահավաքի ժամանակ, հանգիստ չունեինք: Ծորենը, գարին հնձում էինք ձեռքի մանգաղով, լուսաբացից մինչև մութը ընկնելը: Այդ հնձած ցորենն ու գարին եզան կամով էինք ծեծում: Գիշեր ու ցերեկ աշխատում էի, ամենածանր ամիսներն էին:

1917 թ. ամառվա վերջին ամսին Թուրքիայի թագավոր սուլթան Մեհմեդ Ռեշատը մահացավ: 1918 թ. գարնանը Գերմանիան և Թուրքիան պատերազմից պարտված դուրս եկան: Ես դուրս եկա մոլլայի մոտից, մաս մայրս: Վարձեցինք եզներով սայլ ու վրան լցրինք մեր վաստակած ցորենի տոպրակները, շարժվեցինք դեպի Գարսաման: Զինադադար եղավ, մեզ թույլ տվեցին գնալ մեր գյուղերը: Մենք գնացքով հասանք Էսքիշեհիր: Մեր գյուղի հարյուր քսան ընտանիքից մնացել էր քառասուն ընտանիք: Մեր չորս ընտանիքներից մնացել էր երեք հոգի:

1919 թ. փետրվարին նոր կառավարություն կազմվեց, ընտրվեց Քեմալը: Նա ժողովրդից վերցրեց զենք, ձի, հագուստ, ուտելիք: Նա իր հակառակորդներին ճնշեց և Անկարան մայրաքաղաք հայտարարեց:

Քեմալական իշխանությունները եկան տիրացան դաշնակցային պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի զինվորների թողած ռազմամթերքին:

1920 թ. վերջերին հունական պատերազմը սկսվեց Քեմալի դեմ, Իզմիրի և Բուրսայի ճակատով առաջ շարժվեց: Իսկ Մուստաֆա Քեմալը՝ իշխանությունն իր ձեռքը առնելուն պես չեթեական խմբերի կազմակերպման հետ, 1919 թ. կազմակերպեց պաշտոնական զինվորական ծառայության թուրքական բանակ:

Հունական զորքերը Բուրսայի ճակատով հասան Բիւլեջիկ, իսկ Իզմիրի կողմից՝ մինչև Աֆիոն-Գարա-հիսար: Այդ շրջանում մինչև Անկարա բնակվող հայերին ու հույներին տեղափոխեցին դեպի արևելքի խորքերը՝ Խարբեռդ և Դիարբեքիր:

1921 թ. փետրվար ամսի վերջերին Էսքիշեհիրից ժամդարմներ եկան մեր գյուղը՝ տղամարդկանց մույնպես աքսորելու: Ես և մի քանի տղամարդիկ, մեր հարևան Մարտիրոս անունով մի տղա, որը իմ հասակին էր, զիշերը փախանք անտառ: Առավոտյան չլուսացած՝ տղամարդկանց հավաքել էին տներից ու տարել Էսքիշեհիր: Մեզ մեզան անտառ փախածներ շատ կային: Բայց մի քանի օր հետո իմ մայրը և մեր դրացի Մարտիրոսի մայրը եկան ասին, որ եթե մենք չհանձնվեմք, իրենց պիտի աքսորեն: Մենք գնացինք

հանձնվանք: Մեզ քշեցին Սիվրիհիսար: Մեզ տարին կառավարական շենքը, խուզարկեցին, հետո տարին հայկական եկեղեցին: Մենք՝ հայերս, վաթսուն-յոթամասուն հոգի էինք, իսկ եկեղեցում կար մոտ հինգ հարյուր հոգի աքսորյալ հայ և հույն: Նույն օրը երկու հարյուր հոգի դուրս հանեցին ու տարան. երկու օր հետո էլ մեզ հանեցին և քշեցին դեպի արևելք: Մենք կլինեինք երկու հարյուր հոգի: Երկու օր հետո հասանք Համոնայի մի գորանոցը, որտեղ մեզ երկուերեք օր բանտարկեցին, հետո վաթսուն հոգու ջոկեցին, տարին գոմերը: Ժամդարմների պետը մեզ տարավ, որ իրեն համար տուն շինենք:

Երբ հունական զորքերը հարձակվեցին Աֆիոն-Գարահիսարի վրա, մեզ աքսորեցին դեպի Բայլու քաղաքը: Մեկ էլ անտառից կրակ բաց թողին. դրանք չեթեմերն էին, որ զինաթափ արեցին ժամդարմներին: Նրանք մի աղյալ փոցեցին, մեզ ասին՝ ով ինչ ունի՝ վրան զցի, ում մոտ ոսկի մնա՝ կգնդակահարենք: Հետո մենք անցանք Եմիխան քաղաքով, Սվազով: Սվազում կար հայկական եկեղեցի, որտեղ երկու հարկանի մի շենք կար՝ առանձին սեմյակներով: Ամեն մի սեմյակում ութ-տասը հոգի մերոնց տեղավորեցին: Տեղի առաջնորդ Սարգիս վարդապետը հավաքեց քաղաքի հայ բնակիչներին ու հանձնարարեց նրանց, որ մեզ աշխատանք տան, որ դրամ ստանանք: Հայերը մեզ կերակրում էին, մենք վաթսուներկու հոգի էինք: Բայց հետո տարան Թոքթաթ, որտեղ շատ հույն տղամարդիկ կային աքսորված: Մեզ տանում էին շրջակա ճանապարհները շինելու:

Մի օր, հոկտեմբեր ամիսն էր, Սվազից քսան-երեսուն ձիու ֆուրդումներով հայ տղաներ եկան, որոնք Սվազի ամերիկյան կոլեջի տղաներն էին: Ասեցին, որ թուրքական կառավարությունը թույլ է տվել բոլոր հայ որբերին Ամերիկա տանել: Ես գնացի Սվազ, ընդունվեցի որբանոց: Ամսիջապես մասնակ գրեցի իմ ընկերներին՝ Հովսեփին, Մարտիրոսին և Հակոբին, որ ես Սվազի հայկական որբանոցի սան եմ: Նրանք էլ եկան:

1922 թ. ամառվա վերջին և աշնան սկզբին թուրքական զորքերը ճեղքեցին հունական ռազմաճակատը, վաթսուն հազար հույն զինվոր ոչնչացրին և շատ զերի վերցրին, որոնց Անկարայի փողոցներով անցկացրին որպես հաղթանակի ցույց: Թուրքական սահմաններից դուրս քշեցին հույն զինվորներին, որոնց մի մասը ծովը թափվեց Իզմիրի, Բալիքքեսե-րի և Մուտանիայի ափերին: Մեզ թույլատրեցին մեկնել արտասահման: Հասանք Սամսուն, մավակներով հասցրին մավին, որը անգլիական Կարմիր խաչի մավ էր, հետո փոխադրվեցինք հունական մի մավ, որը մեզ տարավ Փիրեյա: Մեզ տեղավորեցին վրանների տակ: Այնտեղ ես տիֆով հիվանդացա: Ինձ հիվանդանոց տարին: Լավացա: Սկսեցի աշխատել մի ազարակատիրոջ մոտ: Հետո գնացի Սալոնիկ: Իմացա, որ տատիկս, քույրս և եղբայրս գտնվում են Գավալա քաղաքում: Գնացի Գավալա: Գտա տա-

տիկիս, քոռչս, եղբորս, հորեղբորս, որը գտնվում էր Սիրիայում: Աշխատանքի անցա ծխախոտի գործարանում: Երկու սենյականոց տուն շինեցի փայտից: Քրոջս և փեսայիս բերեցի մեզ մոտ:

1925 թ. Աթենք եկավ Դանուշ Օսմկերյանը, և ցուցակագրեցին Սովետական Հայաստան փոխադրվելու համար: Եկանք մախ՝ Դավալու, հետո՝ Երևան, Բուխարին թաղամասը: Սկսեցինք աշխատել ծխախոտագործարանում: 1930 թ. ամուսնացա, ունեցա չորս երեխա: Բոլորն էլ սովորեցին, բարձրագույն ուսում ստացան: 1931 թ. իմ ընտրեցին քաղսովետի

ղեկուսատ և մշակակեցին Բուխարին թաղամասի լիազոր: Նոր թաղամասում չկար խմելու ջրի ծորակ, էլեկտրականություն, ուղի: Իմ ջանքերով և Աղասի Խանջյանի օգնությամբ քսան օրում կարգավորվեց թաղամասը: 1940 թ. հրավիրեցին իմ Լենինգրադ՝ երեք ամսով վերապատրաստման կուրսերի: Վերադարձա, մշակակվեցի ծխախոտի գործարանի ցեխի պետ և արհմիության մասնագետ: 1967 թ. գործարանը ստացավ մոր մեքենաներ, որոնք արտադրում էին մոր սիգարետներ: 1973 թվից թոշակի եմ անցել: Ստացել եմ մի շարք շքանշաններ և մեդալներ:

207 (207).

ՍԱՌԱ ԲԵՐԲԵՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԷՍՔԻՇԵՀԻՐ)

Մենք շատ մեծ գերդաստան էինք, Էսքիշեհիր կամայիմ: Քառասուն հոգով սեղան կանտեին: Հիմա միմա կամ մնացած եմ: Մեր գլխին եկած անցածը հեքիաթներում մեջ չըլլար: Մեզի տունեն-տեղեն հանեցին: Հայրիկներում տարին մեզամից: Մեզի ալ աքսորեցին: Ծամփան սովա՛ծ-ծարա՛վ, ոտքով կքալեինք, չէր լըմըմար...: Քիչ մը ետ մնայիր, ուրք գաթիթները կխսեին: Ծամփին երկու կողմը մեռելներ ինկած էին, վրաներնին կոխկոտելով կանցնեինք, մե՛ղք ունի, ամմա ի՞նչ կրնայինք ընել, ոտք դնելու տեղ չիկար, ամեն տեղ մեզմե ատաք գացողներում դիակները փոված էին: Մեր ալ ուժերնիս չէր պատեր, որ ատաք էրթայինք կամ ետ. մնայինք՝ մեզ կխսեին: Մի քիչ կերթայինք, մորեն կխսեին... ասանկով աքսոր քշեցին, ճամփին էկան մեզ տթղեցին, մորեն մերկ մնացին: Մամաս լաթ մը առջև կապեց, որ գոնե ամթթը գոցե: Մեկ թաս ջուր ուզեինք մե, ոսկի մը տուր՝ կուտանք, կըսեին... Ծարաճատ ցեխաջուր, շեռաջուր, ինչ գտած ենք՝ խմած ենք: Ինդո՞ր է, քի մեռած չենք: Մայրերում աչքին առաջը զավակներում կապանեին, զավակնե-

րում աչքին առաջը մայրերում կապանեին... երագի պես կհիշեմ, քայց կհիշեմ:

Հետո մենք Իզմիր անցանք: Մամաս շնորհքով կին էր, վերջը-վերջը բժիշկի մը քով սկսավ աշխատիլ. սեմյակը կավլեր-կսրեր, վերքերը կկապեր, մեզ ալ կպահեր: Մեկ ալ լուր եկավ, քի մամայիս ախպարը եկել է: Մամաս ուրախ-ուրախ գնաց, մեկ ալ տեսեր էր, քի դիակն են բերած: Խեղճ մայրիկս մորեն սուզը մտավ, մենք պզտիկ ենք դեռ, սովա՛ծ, ծարա՛վ, ոչլուտվա՛ծ, ամո՞թի: Մամաս շինության վրա սկսավ հող կրել, պզտիկ զամբյուղով մը կկրեր, շահած դրամովը մեզ կպահեր:

Հետո լուր եկավ, որ հայրիկս բամտարկյալներում հետ բերված է մեր քաղաքը: Կերթայինք բամտի դուռը: Պզտիկ լուսամուտ մը կար, մի կտոր հաց կերկնցնեինք, հազար ձեռք կերկարեր: Այնքան, որ անթի էին: Վերջը, երբ հույնը եկավ, հայրս բամտեն դուրս եկավ, մեզի գտավ: Հետո Հունաստանեն Հայաստան եկանք: Հոս ալ շատ դժվարություն տեսանք՝ պատեռա՛զմ, սո՛վ: Է՛, ո՞րը ըսեմ, ո՞րը պատմեմ...

208 (208).

ՃԱՐՆԸՄ ԲՈՒՐՍԱԼՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ԷՍՔԻՇԵՀԻՐ)

Երբ մեզի աքսոր հանեցին, ես երեխա էի, տիկնիկը ձեռքս էր: Թուրքերը մեզ քշեցին, տարին միմչև Կոնիա: Դեռ Զոր գացողներին առանձնացրել էին, որ ճամփա հանեն: Մամաս հիվանդ էր: Հայրս ալ հաց կբաժներ գաղթականներում: Հայրս գնաց, խնդրեց, ըսավ. - Կիմս հիվանդ է, չի կրնար քալել:

Ըսել էին. - Լա՛վ, տար ջրի այն կողմը:

Կհիշեմ, հայրս շալկեց բավական շիշկո մորս և անցուց, լողալով հասցուց գետի այն կողմը: Ասան կողմեն ձայներ լսվեցին. - Ա՛յ մարդ, ամո՞թ է:

Հայրս ըսավ. - Ամոթ-մամոթ չիկա՛, հոգիներնիս

պիտի ազատենք:

Ես ութը տարեկան էի:

Եղբորս զինվոր տարին, գնաց ու չեկավ: Բոլորին քշեցին Դեռ Զոր:

Մենք փրկվեցինք: Հետո ալ հույնի զինվորը պատերազմ արեց թուրքի հետ: Թուրքը ըսավ. - «Հույնը, հայը վտանգավոր են», - հավաքեց, որ սպանի: Հորս տարին: Հարցուցեր են. - Ո՞վ փող ունի:

Հայրս միմչև գրպանեն հանել է փողը, սպանել են:

Մեկ ալ տեսանք՝ թուրքը բոլոր հայերին Բուրսայեն քշեց Եմքա: Վը՛զ-վը՛զ գնդակները կթոնեին, կխսեին,

ծողովորդին չէին թողնում բարձրամա մասը: Զննչիլը (խարխալը) ինկած չէր, որ մասը շուտ փախչի թուրքեն: Ով ուզում էր մավ բարձրամալ, հո՛ւյ ջուրը մետվում էին լողալով բարձրամում էին մավ: Նավի սամոտիքները պարանից էին, ես վախեցա, ինձ օգնեցին՝ վեր ելա: Ով էլավ, փրկվավ: Թուրքը կրակեց, մավը քաշվեցավ:

Էմքա՛մ ամասում, Էմքա՛մ ունեցվածք, ամե՛ն ինչ

մնաց թուրքին: Մերկ, տկլոր հոգիմիս ազատեցինք: Բերանդ ք...քմեմ, թու՛րք:

Վերջը Հայաստան եկանք, որ թագավոր ունեմանք. էստեղ խոսել կվախանայինք: Բա՛մ չկար ուտելու: Սովից կոտորվանք: Երեք տարեկան աղջիկ մը ու չորս տարեկան տղա մը ունեհինք՝ մեռան: Մարդս ալ մեռավ: Մնացի մեմակ:

209 (209).

ՀԱՅԿԱՆՈՒԾ ՉԵՐՄԵՋՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԷՍՔԻՇԵԶԻՐ)

Իզմիրի աղետի ժամանակ հույն զինվորներում թուրքերը քնեցին: Մենք մնացինք թուրքի բերանը: Ծովեզերքը՝ միլի-միլիոն մարդ ջուրը կմետվեին, որ ազատվին: Մամաս չորս աղջիկ ուներ: Բոլորիս ալ մետել է ամերիկյան մավի մը մեջ: Նավը մեզ բերավ,

հասցուց Պոլիս, բայց ոչինչ չուներք՝ մերկ ու տկլոր ենք: Դպրոց պիտի էրթանք, ուղքերմիս կոշիկ չկա: Մայրս ձեռագործ ընելով մեզի պահել է, հետո բերել է Հալեպ: Հալեպում պապայիս գտանք: Ան քանի տարի բանտարկված ու աքսորված էր:

210 (210).

ՍԻՆԱՆ ՍԻՆԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1912 Թ., ԷՍՔԻՇԵԶԻՐ, ՄՈՒՐԱԴՉԱՅ ԳՅՈՒՂ)

Ես երկրորդ գաղթն եմ հիշում: Երկրորդ անգամ տեղահան արեցին մեզ ու տարին Էսքիշեֆիր: Մեզ՝ մորս, տատիկիս, երկու քույրերիս և մորաքրոջս աղջիկներին տարան: Քարավանի վերջից մենք էինք գնում: Ես տատիկիս ձեռքը բռնած էի: Թուրք ոստիկան մը մոտեցավ ըսավ. - Թո՛ղ դրա ձեռքը:

Տատիկս ըսավ. - Ես ո՞նց կարող եմ թողնել իմ թոռան ձեռքը:

Ուրքով մենք հասանք Սեբաստիա: Ալիս գետի ափին մեզ հանգիստ տվեցին: Մայրս ինձ ու իմ երկու քույրիկներին աղքատախնամի որբանոցը տարավ: Մեր գյուղից տասներկու որբեր կային այնտեղ: Մենք չէինք հասկանում, թե ինչու էինք որբանոցում: Օրիորդ Աշխենի ձեռքի տակ սովորում էինք մկարել Արարատ լեռը, բայց սնունդ չկար: Մի օր ըմկերս ինձ ըսավ. - Արի, սուտ հիվանդ ըլլանք, թող մեզ լավ

սնունդ տան:

Բերեցին բժիշկ: Մեզ ստուգեց, տարան առանձին սենյակ: Էնտեղ մի տոպրակ կար, մեջը չոր հացի փշրանքներ: Որբանոցում ես քոս ընկա: Ինձ մերկացրին, լողացրին, ծծումբը քսեցին մարմնիս՝ չորացավ, մորից լողացրին:

Մեզ տարան Սամսուն: Մեծահասակ տղաները գտան, որ եկեղեցու գավիթում թուրքերը լցրել են հայկական գրքերը, որ այրեն, բայց չեն հասցրել: Ես մի փոքր Աստվածաշունչ գտա, վերցրի ինձ:

Հետո մեզ փոխադրեցին Հունաստան, Էդիպոս կղզին: Մենք բարձունքի վրա էինք: Տակառներ կային, ձիթապտուղ էինք հավաքում:

Հետո հայրս Բուլղարիայից փնտրել ու գտել է մեզ ու մորս: Միացանք ու միասին եկանք Հայաստան:

211 (211).

ԳՐԻԳՈՐ ՍՅՈՒԹՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ԲՈՒՐՍԱ)

Ծնած եմ 1901-ին, Բուրսա: Իմ պատանի տարիքիս սկսվեց գաղթը: 1915-ի տեղահանությունը զիս բերեց Կոտիմիս՝ Կոմիտաս վարդապետի ծննդավայրը: Ինձ հետ էր իմ ողջ ընտանիքը՝ հայրս, մայրս, եղբայրս, ամուսնացած քույրս իր չորս զավակներ

րով, որոնց մեծը տասներեք տարեկան էր, իսկ փոքրը՝ ծծկեր: Մենք ուրքով անցանք Կոնիան, Աֆիոն-Գարաֆիսարը, Գարամանը, Էրեյլին: Էրեյլիի մեջ հրաման եկավ, թե՛ ով թուրքական բանակի մեջ ծառայող զինվոր ունի՝ թող հոն մնա, ուստի քույրս իր

* Մերենագիր այս վկայությունը 1985 թ. Բերլինում գրի է առել Բերի Գևորգի Խաչատրյանը: 2001 թ. հայրենաբնակ սփյուռքահայ, պատմական գիտությունների թեկնածու Գևորգ Յազընյանն այն ինձ է հանձնել, որը մերկայացվում է որոշ կրճատումներով:

գավակներով Հրեյի մնաց: Բայց՝ այլևս չտեսանք:

Մենք շարունակեցինք մեր գողգոթան հետիոտն. անցանք Բոզանթի կիրճերով դեպի Տարսոն, Ադանա, Օսմանիե, Հասանբեյի, Քելլեր, Այրան, Ինթիրլի, Իսլահիլ: Մեր խումբին մաս կկազմեին նաև հայտնի մտավորական-երեսփոխաններ Գրիգոր Ջոհրապը և Վարդգեսը, որոնք հատուկ ուստիկաններու հսկողությամբ շարունակեցին գաղթի ճամփան: Մեր խումբի երիտասարդներն ուզեցին կազմակերպել անոնց փախուստը, բայց անոնք չուզեցին վտանգել խումբին կյանքը և հրաժարվեցին: Հասանք Թախդալը Քյոփրու, Մելդան Էքբեզ, Կաթմա: Ընդհանրապես անթուրքությունն, ծարավն, արևահարումն շատ-շատերը մեռան ու մնացին անթաղ: Հրաման եկավ, որ մեզ ազատություն է տրված և կարող ենք արաբական երկրներ երթալ կամ՝ ետ դառնալ: Մենք արաբներն չգիտեինք, ուստի որոշեցինք՝ վերադառնալ:

Հասանք Մելդան Էքբեզ: 1916-ի հունվար ամիսն էր, գետինը՝ 50-60 սանտիմ ձյունով ծածկված: Մենք՝ ոտաքորիկ: Թուրք ուստիկանը կհրամայեր՝ ձեռքով-ոտքով մաքրել ձյունը: Ահավոր ցուրտ, սառնամանիք, հայերը կուլան, կաղոթեն Աստծուն, որ խնայի իրենց: Գիշերեցինք բաց երկնքի տակ: Առավոտյան մեզմե շատերը սառած, արձանացած էին: Ուստիկանները ստիպեցին անոնց անջնչացած մարմինները, մեր կոնակը առնելով, տանինք, նետենք մեր փորած փոսին մեջ՝ մեզ ըսելով, «Վաղը դու՛ք ալ պիտի մեռնիք»:

Մնացորդացով եկանք Թախդալը Քյոփրու: Թուրքական կառավարությունը հրամայեց Հալեպեն Ադանա երկաթուղագիծ մը շինել տալ, և այդ ծրագիրը պիտի իրականացնեինք մենք՝ հայ գաղթականներս, օրական կես կիլո հացի փոխարեն:

Մեր ընտանիքը վրանի մը տակ պատսպարվեցավ: Գիշեր մը երեք քուրդեր հարձակվեցան մեր վրանին վրա և մեր ունեցած-չունեցած միակ վերմակները փաթեցին, որ տանին: Մայրս ծունկի եկավ, սկսավ խնդրել. «Մենք ո՛չ դրամ ունինք, ո՛չ ալ ուրիշ բան: Մեր միակ ունեցածը այդ վերմակներն են, գոնե մեկ հատը մեզի թողեք»:

Անոնք մեկ վերմակը շարունակեցին մորս երեսին, իրենք մյուսները առին, գացին: Ադ մեկ վերմակի տակ մենք բոլորս ծվարեցինք՝ մեր շունչերով իրար տաքցնելով:

Հետո դարձյալ ոտքով անցանք Իսլահիլ, Հասանբեյի, Բախսա և Տավրոսյան լեռներ: Այս լեռները մագլցելու ժամանակ ինչ սրտաճմլիկ, ահավոր տեսարաններ տեսանք՝ անհմար է մկարագրել: Ընկած դիակներ, կմախքացած դիակներ...

Մեզ ստիպեցին բարձրանալ այդ լեռներուն գագաթը: 2.500 հոգուց բաղկացած մեր խումբը շատ պակասած էր արդեն: Ծատերը, չդիմանալով, ճամփին ընկան ուժասպառ: Հրաման եկավ մեզի՝ քայլել դեպի Մարաշ: Ընկած իսլամ զինված զյուղացի

մոլեռանդները մեզ վրա հարձակվեցան, կանանց, աղջիկներին առևանգեցին, ոմանց սպանեցին, անոնց հագուստները վրանն հանեցին, հավաքեցին ու գնացին: Մենք շարունակեցինք մեր ճամփան Այնթապի քովն դեպի Նիզիպ: Հոն զուլալ ջուր մը կհոսեր, բայց մեզ թույլ չուլին մույնիսկ ջրհորի որդնուտած ջուրը խմել: Ծատերը շնչասպառ ու սովամահ մնացին ճամփին՝ դառնալով կենդանիներուն կեր: Ես ուժասպառ ընկա գետին: Ուժ չունեի ոտքի կայանալու: Գիշերը ոտքս կարիճ մը խայթեց, բայց մեջս արյուն չէր մնացած, որ թունավորի ինձ: Չգիտեմ ինչքան եմ մնացած գետինը պառկած, մեջ մըն ալ քանի մը հոգի եկան, թևերես մտան, սկսան ինձ քաղցնել: Անոնք Այնթապի հանձնախմբի անդամներն էին դեղագործ Հակոբ Մուրադյանի գլխավորությամբ. ինձ օգնեցին սնունդով և խնամքով, կամաց-կամաց ուժի եկա...

Գետինն գտած բնական փխրուն քարերը տաշելով՝ սկսա որոշ առարկաներ շինել և փոխանակել հացի, հագուստի և դրամի հետ: Եղբայրս, որին կորցրել էի, ինչպես՝ մյուս հարազատներս, հարցնելով՝ եկավ ինձ գտավ: Քուրդ մը, իմ շնորհքը տեսնալով, ինձ մի պարապ խանութ տրամադրեց: Ես ու եղբայրս հոն կապրեինք և կաշխատեինք: Մեր քանդակները տեսնալով՝ քրդական որբանոցն հրավեր ստացանք, որ քուրդ որբերուն քանդակի դասեր տանք: Մեր գոյությունը դժվարությամբ, բայց կամքի ուժով սկսանք պահել մինչև 1918 թիվը: Դաշնակից բանակները գրավեցին Քիլիսը և Կաթման: 1918 նոյեմբեր 11-ին զինադադար հռչակվեց: Թուրքական և գերմանական բանակները ընդունեցին իրենց պարտությունը: Անգլիական և ֆրանսիական բանակները հայ հաղթական կամավորներուն հետ մտան Այնթապ: Անոնք սկսան անապատներն հայ որբերուն և առևանգվածներուն փրկել. մոտ 300 կին, աղջիկ ազատեցին:

1919-1920 թթ. սկսավ քեմալական շարժումը, որուն մեջ կգտնվեին թուրք չեթեներ: Անոնք կկոչեին ֆրանս-հայկական զինվորներուն դեմ:

Ապրիլին մեր Ազգային միությունը ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչներուն հետ սկսեց բանակցիլ: Այնթապի ինքնապաշտպանության կովին իմ պաշտոնս սուրհանդակություն էր՝ գնեք, նամակ, դեղ կտանեի և կրեքի: Քաղաքին ճիշտ կենտրոնը՝ բողոքականներու եկեղեցին, զինամթերքի կենտրոնն էր, իսկ հայոց եկեղեցին՝ արմատիքի կենտրոնն էր: Հայկական «Վրեժ» կոչվող թմրամոթը սկսեց խուճապի մատնել թուրքերուն և քուրդերուն: Հարկ է մշել, որ ամեն ճակատներու վրա անխտիր բոլոր շրջաններն եկողները՝ սվազցի, կյուրիցի, գեթուցի, ուրֆացի, բուրսացի, տիգրանակերտցի, բոլորն ալ միասնականությամբ, Ազգային միության հովանիին տակ իրենց պարտականությունը լի ու լի կկատարեին Այնթապի ինքնապաշտպանության հերոսամարտի ընթացքին:

ԱՅՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՕՀԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԲՈՒՐՍԱ, ՄԵԾ ՆՈՐ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել էմ Բուրսա, Մեծ Նոր գյուղ:

1914 թ. մեր տղամարդկանց թուրքական կառավարությունը հավաքեց, տարամ թուրքական բանակ, որից հետո ընտանիքներում ըսին՝ կառքեր վարձեք, մոտիկ տեղ պիտի գնանք: Ով փող ուներ՝ ֆուրդուն վարձեց, ով չուներ՝ ոտքով: Մենք ալ չոչուխ էինք, մորերնուս փեշեմ բռնած գնացինք ոտքով: Երկար գնացինք: Առաջին կանգառնիս եղավ Կոնիան: Էնտեղ փոխանակ մեզի քաղաք մտցնեն, սարերում ուտիկանների հսկողության տակ պահեցին՝ սոված, ծարավ: Մյուս առավոտ մեզի ճամփա հանեցին դեպի Բոզգուր: Այնտեղեմ անցանք: Օրերով, շաբաթներով ոտքով քայլում էինք, ոտքերնիս արյունոտ քայլում էինք: Ուտիկանները մտրակներով խփում էին ու ասում. - Հայդե՛, շուտ արեք, չեթեները կուգան:

Շատերը չդիմացան, ճանապարհին մեռան: Դիակները մնում էին գետնին: Գիշերը գայլերը ուտում էին: Մեզ քայլեցնում էին ոտքով: Արդեն քչացել էինք, քանի որ շատ շատերը մեռել էին: Մեկ էլ իդե անուռով մի գյուղի մոտ հասանք: Էնտեղ մեզ վրա հարձակվեցին, սկսվեց թալանը. «Փարանըզ եօ՞ք՝ չքարընը՞» (Փող չկա՞՝ հանե՛ք - թուրք.) ասելով խեղճերի շորերը ճղճղում էին: Արդեն երկար քայլելեն ոտքերնիս արյունոտված էր:

Եկանք հասանք Օիրք, իջանք մի քիչ հանգստանալու: Առավոտյան իմացանք. «Մումարեբե բիթդի» (Պատերազմը վերջացավ - թուրք.):

Այնպես որ, Դեր Ջոր չհասանք:

Ամերիկյան Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցը հավաքեց ճանապարհին թափված որբերին ու կանանց, բերեց թրեմ նստեցրեց, հասցրեց Պոլիս:

Պոլիս Բոսֆորի Ասիական մասում Չեմզըլքեօյ Բուլեղիում, Քեմալ փաշայի գործառնոցն էր: Դաշնակցությունը գնել էր դրամով, հայ որբերում պահում էր Էնտեղ, հայկական դրոշակը՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույնը, ծածանվում էր շենքի վրա: Որբանոցի մեջ մեզ կրթում էին «Առավոտ լուսն» կերպինք, օրինավոր կրթություն կուտային: Նույնիսկ Հովհաննես Թումանյանը եկավ մեր որբանոցը: Ան հանգանակություն ըրավ Պոլիսի մեջ. «Հայաստանի մեջ հացի կտոր չկա, եթե կուզեք հայ ժողովուրդը ապրի, ձեր կոկորդեն կտրեցեք, օգնեցեք հայ ժողովրդին»: Կնիկները իրենց զարդերը, մատանիները հանեցին, տվին:

1922 թվին, երբ հույն կառավարությունը Իզմիրի պատերազմը կորսնցուց, քեմալական զորքերը մտան Իզմիր, երգելով.

*«Իզմիր դաղարընդա,
Չիլքըլեր աչար,
Քյաֆիր լուման ասքեր
Ել գիրի դաչար»:*

*«Իզմիրի լեռներում
Ծաղիկներն են բացվում,
Անատված հույնի զինվորը
Քամու պես է փախչում»:*

Էդ երգելով սկսան Իզմիրը թալանել:

Մենք սկզբում ամերիկյան որբանոցում էինք, հետո դաշնակցությունը իր ձեռքը առավ որբանոցը: Բայց թուրքերը մավթով վառում էին մեր որբանոցը, մենք քարերով խփում էինք: Դաշնակցականները տեսան, որ չպիտի ըլլա, Անդրամիկի զորքեն մարդիկ բերին, որ մեզի պաշտպանեն:

Ամերիկացիները տեսան, որ գլուխ չեն հանում, մավունա՝ մավակ մը բերին, հազարավոր որբերիս մեջը լեցուցին, տարին Գուլքափուի Մայր եկեղեցին: Թուրքերը եկան, Մայր եկեղեցիի վրա ալ հարձակվան: Աս անգամ ոռմիական «Դաջիա» շոգենավը բերին, մեզի բերնեբերան մեջը լեցուցին, Միջերկրական ծովի վրայով մեզ տարին հունական կղզի մը, քանի որ գիշերով ծովի վրա փոթորիկ էր բարձրացել: Առավոտյան մեր մավը շարունակեց իր ճամփան, Կորֆու կղզին հասանք: Հոն ամերիկյան որբանոցում ապրանք: Հետո ամերիկացիները հունական Սերա կղզիի վրա հսկա որբանոց մը կառուցեցին, Էնտեղ ապրանք քանի մը տարի:

Մի օր էլ մեզի ըսին՝ պետք է Եգիպտոս գնաք: Ամերիկյան դեսպանատունը մեզի թուղթ տվեց, որոշ որբեր փոխադրվեցին Եգիպտոս: Հոն ապրա մինչև 1947 թ., որից հետո եկա Հայաստան: Իմ երազս էր՝ հողամաս ստանալ, վրան տուն սարքել, հաստատվիլ Երևանի մեջ: Բայց իմ փափագը չկատարվավ, որովհետև մեզ 1949 թվին անտեղի տեղը ձեռքակալեցին: Եգիպտոսեն եկածներին շատ տանջեցին, որովհետև Եգիպտոսը անգլիական գաղութ էր, անգլերեն գիտեինք, «Կամք» ակումբը կերթայինք, ֆուտբոլ կխաղայինք, ադ բոլորը հանցա՞նք է եղել՝ չէի՞նք գիտեր: Բռնեցին մեզի լցրեցին պետական անվտանգության շենքին մկուղը: Հոն բերնեբերան լիքը ժողովուրդ էր: Քնելու տեղ չկար, բոլորը ոտքի վրա կանգնած էին անցկացնում ամբողջ գիշերը:

Սաթենիկ Միխիթարյանը երկու ատենակալների հետ իմձ դատեց: Ես ինքս էնքան զարմացա, որ դրանք մեզի երկու-երեք թուպեի մեջ դատեցին, աքսորեցին Սիբիրի խորքերը: Գարեգին Նժդեհի հետ երեք-չորս օր եղել էմ Ռոստովի մարզի բանտում: Հետո իմձ դրկեցին Կրասնոյարսկի կրայ, եղա մահ Կրասնոտուրինսկ «Նեմեցական պլենների լագերը» (Գերմանական գերիների ճամբարը - ռուս.): Տարիներով տանջվել ու չարչարվել եմ...

Վերջապես 1956 թ. Խրուշչովի շնորհիվ ետ եկա: Կինս ևս երեք երեխայով շատ էր տանջվել: Նրան անվանել եմ դաշնակցականի կին, գործ չեն տվել: Ազատվելուց, Երևան գալուց հետո էլ տուն տեղ չտվեցին, խաբեցին: Էսպես անցավ իմ կյանքը:

Հակառակ բոլոր դժվարություններին, միսթաբականը այն է, որ իմ երեք զավակներն էլ փայլուն

կրթությունն ստացան:

Արամ Օհանյանը (ծնվ. 1945 թ.) աշխարհագրության գծով համալսարան է ավարտել: Նա Սովետական Հայաստանում միակ պաշտոնապես որակավորված լեռնագնացության գիտակ էր: 1982 թ. կենտրոնական Պամիրի լեռնաշղթայում ղեկավարել է «Սասուն» էքսպեդիցիան: Այդ լեռնանցքը կոչվեց «Սասունի լեռնանցք»:

Վրեժ Օհանյանը (ծնվ. 1946 թ.) սովորել է Պետական մանկավարժական ինստիտուտի երաժշտական բաժնում: Աշխատում է որպես երաժշտության ուսուցիչ:

Էմիլյա Օհանյանը (ծնվ. 1948 թ.) սովորել է Պետական մանկավարժական ինստիտուտի գեղարվեստի բաժնում: Աշխատում է որպես արվեստի ուսուցչուհի և ամեն ամիս երեխաների համար նկարազարդ գրքույկներ է հրատարակում:

213 (213).

ԱՆԺԵԼ ՍՐԱՊԵԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 թ., ԲՈՒՐՍԱ)

Ադ ժամանակ ես տասը տարեկան էի: Քույրս վեց ամսական էր, երբ մեզ աքսոր հանեցին Բուրսայեն: Ժամփին մեր բարեկամները կորսնցուցին: Մամաս լալեն ինձի կըսեր. - Նայե՛, ճամփուն վրա շուները հայերու լեշերը կուտեն կոր. մարդիկ դեռ հոգի չեն տված անգամ...

Ժամփուն պզտիկ քույրս, որ վեց ամսական էր, հիվանդացավ: Մեզ հետ եկող կնիկները ըսին մորս. - Ո՛չ կաթ ունիս, ո՛չ հաց ունիս, որ երեխային կաթ տաս. ձգե՛ ճամփուն քովը, էրթանք...

Մամաս ըսավ. - Չէ՛, չե՛մ ձգեր. - փեշդամալով կոնակը կապեց չոջովը, գնացին: Ժամփին ալ սովածութենեն, թե հոգնածութենեն, չգիտեմ, մորս աչքերը կուրացան: Կոնիայի մոտ մեր ունեցած շունեցածը գողցան, տարին: Մայրս՝ կույր-կույր կուլա՛ր-կողբա՛ր, կըսեր. - Աստվա՛ծ սիրեք, գոնե մի ետրդամ տվեք:

- Աստվածը մե՛ք ենք, - ըսին ու սկսան ծեծել մորս...

Ժամփին արաբա մը տեսանք: Ես խնդրեցի. - Ի՞նչ կըլլա, գոնե կույր մայրս և երեխան նստին:

Արաբան քշող մարդը մեղքցավ մորս, ինձ ու երեխային արաբայի վրա առավ: Հազիվ քիչ մը տեղ գնացել էինք, մեկ ալ ուրիշ արաբա մը դիմացեմ եկավ, կամորջի վրա իրար գարնվեցան, մեր արաբան ջուրը ինկավ: Ես կրցա երեխային խուճախը բռնել, բայց ջուրին մեջն եմ...

- Ամա՛ն, - ըսավ մայրս, - ամեն ինչ կորսնցուցի, երեխեքս ալ գնացին:

Ադեկ քի անտեղ հայ տղաներ կային, ըսին. - Մի՛ վախճար, - իրենց նետեցին ջուրը, մեզի ազատեցին...

Ջուրեն էլանք, թաց-թաց կքալենք կոր: Զաքիթները մեր ետևեն-առջևեն դումամդա կընեն կոր: Վերջապես կայարան մը հասանք...

Մենք մի բարեկամ ունեինք, գնացքի վրա կաշխատեր: Հարցուցինք, ըսին՝ հիմա կգա:

Մարդը եկավ, դու մի ըսեր, ամ մոտիկոն է հոնտեղի, ըսավ՝ գիշերը անցուցեք:

Հոն լուսացուցինք, որ մեզի մորեն չհանեն: Մամայիս աչքերը սկսել էին քիչ-միչ տեսնալ: Իմ մազերը կտրեց, երեսս ածուխով սևցուց, որովհետև արաբները, թուրքերը պզտիկ-մեծ աղջիկներուն փախցնում

էին, մամաս մազերս տղայի պես կտրեց: Ականջիս օղերը հանեց, ինձ տղայի պես հագցուց, որ չփախցնեն:

Այդ հայ մոտիկը մեզ շատ օգնեց: Մեզ էրեյի դրկեց՝ Կոնիայից հեռու: Ուտքով ինը օր տևեց: Մամաս հոն ասդին-անդին կաշխատեր: Մենք գնացքի գծի վրայեն ածուխի կտորները կհավաքեինք, որ վառենք: Չէ՛ որ ամ ժամանակ ածուխով կաշխատեք գնացքը: Ածուխի որ կտորը որ չէր վառվի, կնետեին, մենք ալ եղբորս հետ գնում, հավաքում էինք: Օր մըն ալ եղբայրս ինկավ արտաքնոցին մեջը... Տեսա կեղտը կքաշե կոր վար, թևերը կերևար միայն... Պոռացի, կանչեցի, մարդիկ եկան հանեցին, հանած ատեննին կզակը վիրավորվեց, եղբորս տարի ջրի մեջը լվանամ, նե՛ օճառ կա, նե՛ բան...

Երեք տարի ու կես էրեյի մնացինք: Մամաս մեշոկ կկարեր, ետև կերթայինք...

Աքսորեն ետքը ամերիկացիները էկան թուրքերուն տուններեն հայ չոջուխներուն հավաքեցին: Անոնք առանձին որբանոցներ բացած էին, մեկը պզտիկներու, մյուսը՝ աղջիկներուն, մեկն ալ՝ տղաներուն համար:

Հայ տղաները կուգային բանակեն կամ որբանոցեն աղջիկներ կընտրեին, կամուսնանային, տուն-տեղ կըլլային: Ամերիկացին ֆաբրիկաներ բացած էր. դեզ-գեմ կաշխատեցներ, հայ որբերը հոն կաշխատեին կամ Ամերիկա կղզիներ՝ որբերուն տերություն կընեին:

Իմ մեծ մորեղբայրս պզտիկ խանութ մը ուներ, իրեն համար դերձակություն կըներ, քիչ մըն ալ մեզի կօգնեք: Մի օր աս մորեղբորս խանութին կտիրանա թուրք մը, իրեն դուրս կընե խանութեն: Այնպես որ, մենք լրիվ տկլոր մնացինք...

Մեր ողորմածիկն ալ՝ այսինքն՝ ամուսինս, Անդրանիկ փաշայի գինվորը եղած էր: Իմ ամուսինին կողմը յոթ եղբայր և երկու քույր էին: Թուրքերը աս յոթ տղաներուն գինվոր էին տարել: Ասոնք բոլորն ալ փախել, գնացել էին Էրզրում և միացել Անդրանիկի խմբին...

Ամուսինս կպատմեր, որ Անդրանիկը պզտիկ տղա է եղել: Խոտերուն մեջը իր հորը թուրքերը կմորթեմ, տղան կտեսնա հորը արյուններուն մեջը:

Աս Անդրամիկը գացեր է Պողոս Նուպար փաշա-
յին ըսեր է. - Նուպար փաշա, ի՞նչ կըլլա, ինձի զինվոր
առ:

Նուպար փաշամ կըսէ. - Դու՞ն ի՞նչ կրնաս ընել,
պզտիկ ես...

- Ես ձիերուն տակերը կմաքրեմ, բայց վրեժս կլու-
ծեմ:

Այդպիսով Անդրամիկը զինվոր կըլլա, շատ դժվար
օրեր կանցնեն: Մյուս կամավորներուն հետ կերթա,
կտեսնա տասը-տասնհինգ հայ աղջիկներ տանջված,
լկված կուլան, կըսեն. - Ամա՛ն, մեզի ազատեցեք:

Անդրամիկը կըսէ իր զինվորներուն. - Ասոնց հագ-
ցուցեք:

Ով որ երկու ժակետ ուներ, մեկը կհանէ, ով երկու
շալվար ուներ՝ կհանէ, զլիարկ-միլիարկ կհագցնեն
անոնց, կըլլան տղա զինվորներ, Անդրամիկ փաշամ
կնայի, կըսէ. - Ջինվորներս շատցան: Երևի թուրքերը
խառնվեցան մեզի, բոլորին պիտի ստուգեմ:

Աղջիկներուն անուններն ալ տղայի անուններ
դրած են, մեկը՝ Պողոս, մյուսը՝ Մարտիրոս:

Անդրամիկը կհարցնէ. - Դու՞ն որտեղե՞ն ես:

- Ամա՛ն, - կըսեն զինվորները, - մենք ասոնց ազա-
տել ենք, մեր հետ կտանհիւք կոր, թուրքերն ազատե-
ցինք:

Անտեղեն մեկ տղա հագած աղջիկ դուրս եկավ,
ըսավ.

- Անդրամի՛կ փաշա, ոտքերդ լվա՛մ ջուրը խմեմ.
մեզի հետդ տար...

Հետո ամուսինս շարունակեց՝ անոնք ալ միա-
ցան մեզի: Էլանք լեռը, սկսանք խոտ ուտել: Վեց ամիս
խոտով փորերնիս կլեցնեինք: Քանի որ քյուրդ մշակ
մը ունեինք, որը մեզ ուտելիք կբերեր, անոր թուրքե-
րը բռնել էին, նեղել, ըսել էին Անդրամիկի գլուխը եթե

չբերես, քո գլուխը պիտի կտրենք: Անոր համար Անդ-
րամիկը այլևս ադ քյուրդին ուտելիքի չէր դրկում, իր
մոտ էր պահում, որ փորձանք չգա անոր գլխին:

Անդրամիկի խոսքը շատ մը հեղուկություններ կը-
նէ: Հետո, որ Անդրամիկը Բուզարիա՝ Սիմիոն թագա-
վորին մոտ կերթա, կբարևէ, ձեռքը կթոթվէ, կտեսնա,
որ թագավորը շատ տխուր է ու մտածկոտ, կըսէ. - Ի՞նչ
կմտածես:

- Ա՛խ, թուրքը կուգա կոր կհասնի մեզ: Ռուսը մեր
պապն է, կօգնէ մեզի, բայց մի՞նչն հասնի՝ ու՛շ կըլլա.
թուրքը արդեն եկած կըլլա, իմ զինվորներս ալ քիչ են:

- Ադ զինվորներդ ինձ տուր, - կըսէ Անդրամիկը,
- ես ամոնց աչ ու ձախ նետել կտրվեցնեմ, անանկ,
որ ոնց որ մի քանի կողմից են կրակում: Աչ ու ձախ
որ կրակեն, թուրքը կվախնա, կըսե՛ն աս ինչքա՛ն շատ
զինվոր կա:

Ադպես ալ ըրավ: Անդրամիկը Բուզարիայի հե-
րոս դարձավ, Բուզարիան ազատվեցավ թուրքին
ձեռքեն: Ադոր համար ալ թագավորը մեզի հայերուս
ընդունեց Անդրամիկին խաթեր համար, իսկ Անդրա-
միկին մեծ պալատ մը տվավ: 1922 թ. Փարիզում Անդ-
րամիկն ամուսնացավ բուլղարահայ Նվարդ Քյուրքչ-
յանի հետ:

Անդրամիկը վերջը հիվանդացավ, մեռնելու ժա-
մանակ ըսեր է. - Բութ մատս կտրեցեք, Հայաստան
տարեք, թաղեցեք, շատ չարչարվեցա, բայց Հայաս-
տանում ինձի չհասկացան:

Մեր տանտերը, որ բուզար էր, կըսեր. «Պարադի
ժամանակ թագավորեն վերջը Անդրամիկին նկարը
կտանեին: Ժամանակ պիտի ըլլա ձեր Հայաստանին
դուռները պիտի բացվին: Այն ատենն ալ Անդրամիկին
պիտի ճանչնան»: Իրա՛վ ալ եղավ բուզար տանտերին
ըսածը:

214 (214).

ԴԱՎԻԹ ԴԱՎԹՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ԲՈՒՐՍԱ)

1915 թվին, ընդհանուր տեղահանության ժամա-
նակ մեր գյուղից ժողովրդին հավաքած տանում էին:
Մենք չգիտեինք, թե մեզ ու՞ր են տանում: Չնայած
փոքր էի, բայց մի՞նչն հիմա մտքիցս չի գնում էդ մեր
ողբերգական վիճակը:

Մեր գերդաստանը վաթսուներկու հոգի էինք,
վերադարձանք միայն չորս հոգի: Ոմանց՝ թուրքա-
կան բանակ տարան՝ էնտեղ կոտորեցին, ոմանք՝
աքսորի ճամփին մեռան, ջարդվան: Քեռիիս, որը
մեծ դժվարությամբ փախել էր թուրքական բանա-
կից. հետապնդեցին ու սպանեցին: Հայրս ևս փախել
էր թուրքական բանակից և Կոնիայի մի ազարակում
թաքնվել էր մի՞նչն զինադադարը: Մայրս, քույրս,
պապս աքսորի ճամփաներին ոջիլից տիժով հիվան-
դացան: Կոնիայի չորային տափաստաններով քայ-

լում էինք սոված ու ծարավ: Էնտեղ թուրքերը անց-
նում էին խաշխաշ՝ օփիում, որը գույնգույն կակաչի
ծաղիկներով էր: Մեր հայ կանայք սկսեցին օգնել
բերքահավաքի աշխատանքներին և մի քիչ հացի
փող էին ստանում: Ամեն օր մեծ ու փոքր մստած՝
ոջիլ էին սպանում: Մեծահասակ մարդիկ, պատերի
տակ մստած, որդերի պես մեծ-մեծ ոջիլներ էին սպա-
նում, շատերը դրանցից էլ տիժով հիվանդացան:

Պապս Չայ-Ստասիոն ըսված տեղը մեզ տա-
րավ: Էնտեղ մի փոռ կար, տատս չորս տարի, մի՞նչն
զինադադարը հոն աշխատեց ու մեզ պահեց:

Մի օր հինգ-վեց թուրք տղաներ ինձ բռնեցին, թե՛
մեզի հայերեն հայհոյանք պիտի սորվեցնես: Ես ըսի.
- Չե՛մ սորվեցնի:

Անոնք ըսին. - Չսորվեցնես՝ էս քարը հինգ ան-

գամ պիտի տամիս, բերես:

Սկսան ինձ խոշտանգել, մինչև որ հայ մը, Հովսեփ անունով, եկավ ինձ օգնեց, ազատեց: Վերադարձա: Վրանիս տակը տեսա մայրս տիֆով մահացած է: Պապս էլ մահանալու վրա է: Ես փոքր էի, ոչինչ չէի կարող անել: Նրանց դիակները օրերով մնացին մեջտեղը:

Պատահականորեն մեր գյուղի քահանան եկավ, ըսավ. - Գրիգորի՛ս, քեզ էսպէ՞ս պիտի տեսնայի: Պապիս առավ, տարավ ու թաղեց:

Ես մնացի տատիս հետ մենակ: Ուտքիս եղունգները ջարդվել էին, քայլել չէի կարողանում: Մի օր տատիս հետ մտանք Էդտեղի բացօթյա շուկամ, ուր ամեն ինչ կար, բայց ես չէի տեսել ոչ մի պտուղ, հարցրի. - Տատի՛, սրանք ի՞նչ են:

- Զավա՛կս, սրանք դեղ են, - ըսավ խեղճ տատս, քանի որ ինքը փող չուներ, որ գներ: Էդ ժամանակ մի բարի մարդ լսել է մեր խոսակցությունը, տոպրակի մեջ լցված տանձ, խնձոր և ուրիշ մրգեր բերեց, որ ես ուտեմ:

Ժամապարհին բեռնատար գնացքների վագոնների մեջ լցված, հասանք Էսքիշեհի: Այնտեղ հորս գտանք: Ինձ ճանաչեց: Հետո որ իմացավ, հարցրեց. - Պապաս ու՞ր է:

- Մեծ մարդ էր՝ մեռավ, - ըսին:

Հայրս հետո տեսավ, որ ո՛չ կինը կա, ո՛չ աղջիկը: Փովեց վագոնի մեջ, սկսեց լաց լինել: Հասանք մեր գյուղը: Տեսանք՝ մեր տունը քանդել են: Մտանք տատիկիս տունը: Էմտեղ էլ ամեն ինչ թալանել էին: Չորս տարի հոն մնացինք: Հետո թուրք-հունական 1919-1920 թվականներու պատերազմին հույները Բուրսան գրավեցին: Այդ մահացների ու առաջխաղացումների ժամանակ հայերը վախից փախչում էին քաղաք: Տատս չուզեց դուրս գալ իր տնից: Ես էլ հայերի հետ փախա: Բայց տեսա, որ առանց տատի չեմ կարող, նորից վերադարձա մի խումբ հայերի հետ:

Ժամփին չեթեները հարձակվան մեզ վրա, սկսան թալանել, ով ինչ ուներ՝ հավաքեցին: Ինձ էլ ստուգեցին՝ բան չգտան, ապտակեցին երեսիս ու բաց թողին:

Մի օր զինված մի խումբ չեթեներ սկսան տները մտնել, թալանել ու սպանել: Էդ ժամանակ մեր տունն էլ մտան: Մենք էլ մետաքսաթել էինք փաթաթում: Մի կին կար մեզ հետ աշխատող: Նա իր ոսկիները իսկույն թաքցրեք խոզակների տակը: Էկան չեթեները, բայց չգտան:

Երբ որ Հունաստանը պարտվեց, մահաճի ժամանակ հայերը նորից գաղթի ճամփան բռնեցին: Ժամփին՝ Մուտամիա մավահանգստում ֆրանսական մավատորմը եկավ, հույն մահաճողներին կրակեց: Մենք մնացինք անպաշտպան: Ժաթաթներով մնացինք Էդտեղ: Էդտեղ էլ մեզ կոտորեցին: Հատկապես տղամարդկանց կանչում էին. - Էրմենի՛, գէ՛լ (Հա՛յ, արի՛ - թուրք.), մի քիչ գործ կա, - ասում էին, տանում էին՝ ու էլ չէր վերադառնում:

Էդտեղ հորս մեշոկի մեջ շաթաթներով թաքնված պահեցինք: Մի օր գնացինք անտառ, ձիթապտուղի ծառեր էին: Էմտեղ հայերի դիակներ էին ընկած: Ուրեմն հայերին տանում էին Էմտեղ ու սպանում: Էդտեղ հորեղբորս տարան ու էլ ետ չեկավ:

Հիշում եմ, մավ մատելու համար մարդիկ իրար հրմշտկում էին, շատերը ոտքի տակ էին ընկնում ու մեռնում: Էդպիսիներին շատ տեսանք:

Մեր բոլոր հարստությունը ծովափին մնաց՝ թուրքերուն. միայն մեկ հատ վերմակ, մեկ հատ դոշակով բարձրացանք ամերիկյան Կարմիր խաչի մավը, որը մեզի տարավ Սիլիվրի մավահանգիստը: Էդտեղից՝ Չորլուից՝ Բուլղարիա անցանք:

Քեմալական շարժումին հավատացինք, բայց՝ խաբվեցանք:

1946 թվին Բուլղարիայեն Հայաստան եկանք:

215 (215).

ԱՎԵՏԻՍ ՆՈՐԻԿԻ ՆՈՐԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԲՈՒՐՍԱ, ԵՆԻՋԵ ԳՅՈՒՂ)

Մեր Բուրսայի Եմիշե գյուղում մետաքսի գործարան կար:

Մեր գերդաստանը երեք եղբայր էին՝ առանձին ընտանիքներով: Մեր ընտանիքը ինը հոգի էինք՝ չորս եղբայր, երեք քույր, հայրս, մայրս և մեծ մայրս:

Եկան թուրքերը, մեզի շարան-շարան քեցին: Ժամդարմների հսկողության տակ քայլում էինք լեռներով ու ձորերով՝ սոված, ծարավ: Գիշեր-ցերեկ քայլում էինք, մինչև հասանք Չայ-Ստասիոն ըսված տեղը: Էդ բացօթյա տեղ մըն էր, հոն պիտի մնայինք, որ շարունակեինք մեր ճանապարհը:

Մի առավոտ թուրքերը եկան, քանդեցին մեր վրանները, մեզ նորեն քեզ սկսան, բայց մերոնք

իրենց ունեցած ոսկեղենները տարին թուրք մեծավորին տվին: Ան ալ մեզ տարավ բաժանեց շրջակա գյուղերի վրա: Այնպես որ, մենք Դեր Ջոր ալլես չգնացինք: Մեզ և քսան ընտանիքի տարան Դեն Դերնե գյուղը: Էդ գյուղում մի հատ աղբյուր կար, անասուններն ու մարդիկ էդ ջուրն էին խմում: Մեծահասակ տղամարդ չկար: Բոլորը կանաչ և երեխեք էին: Մեզ տեղավորեցին գոմերում: Էդտեղի բնակիչները, որոնք թուրքեր էին, որոշ ժամանակ մեզի չմոտեցան: Հետո մեր մեծահասակները հավաքվում, գնում են գյուղի հոջային մոտ: Պարզվում է, որ էդ գյուղացիներին ասել են, թե հիմա գյավուրներ են գալու, դրանք թուրքերին սպանող մարդիկ են: Դրա համար էլ էդ

գյուղացիները մեզմից վախենում են: Էմտեղ մերոնցից շատերը հիվանդությունից, սովից մեռան: Եղբայրներս մեծ էին, քույրերս ալ մեծ էին՝ մի կերպ դիմացան: Բայց մեծ մամաս ճամապարհին մեռավ: Չորս տարի հոգ մնացին: Դաշտերում խոտ էինք հավաքում, հավաքված ցորենի վերջին հատիկներն էինք հավաքում, ուտում:

Իմ երեք հորեղբայրներուս իրենց ընտանիքներով քշել էին Դեր Զոր, և բոլորն էլ կոտորվել էին: Նայում էին ծննդականները, ովքեր բողոքական էին, նրանց աքսոր չէին տանում: Հսպես տարիները անցան:

Ջիմադադարեն հետո վերադարձանք մեր Լանիջե գյուղը: Փոքր եղբայրս տիֆ էր: Տեսանք՝ մեր տունը կիսաքանդ էր և բռնակներն եկել, մտել, ապրում էին մեջը: Դրանք Բոսնիայից եկած մուսուլման գաղթականներ էին: Բոլոր տները թալանված էին ու դատարկ, շատերն ալ՝ քանդված:

Հետո, երբ թուրք-հունական պատերազմը սկսավ, մեր Եմիջե գյուղը ճակատամարտի մեջտեղը մնաց: Հույները Իզմիրին տիրացել էին, թուրքերը պաշարված էին, բայց մեծ տերությունները օգնեցին թուրքերուն, և հույները պարտվեցին:

Մենք ամեն ինչ թողինք՝ մեր այգին, մեր ունեցվածքը, մեր տունը-տեղը և փախուստի դիմեցինք: Երբ հույները պարտվում էին մեր գյուղից Բուրսա գնացինք, այնինչ պետք է գնայինք մի որևէ մավահանգիստ՝ կամ Մուտամիա, կամ Գեմլիք: Դրա համար էլ անկանոն եղավ մեր գնալը:

Մեր գնալու ժամանակ թուրքերը լուսամուտներից կրակում էին մեզ վրա: Ծովափը արդեն լիքն էր գաղթականներով: Բոլորն ալ սպասում էին, որ մավ

հասին: Էդ ժամանակ հունական բանակը հանձնվեց թուրքերին: Նավահանգստում հավաքված բնակչությունը շատ զոհ տվեց: Մենք յոթը հոգի էինք: Ամեն մեկը գլուխն առած՝ փախչում էր: Մեկ կողմը ծովն էր, մեկ կողմը՝ անտառ: Էդ ժամանակ ես հիվանդ էի, սոված էի ու հոգնած: Բայց ստիպված բոլորի հետ քարշ գալով գնացինք՝ Գեմլիք մավահանգստից մինչև Մուտամիա ուղքով: Գնում էինք գյուղերու միջով: Թուրքերը մեզ հետապնդում էին և հասնողին սպանում: Ովքեր փոքր երեխաներ ունեին, երեխաներին չէին կարող տանել, թողնում էին ճամփին, որոնք էլ մեռնում էին: Մեզմից առաջ գնացողները գետնին թողել էին երեխաներին ու վրաները քոցներ էին ծածկել, որ զոհե օդ առնեն. էդ խեղճ մանուկները լաց էին լինում՝ անտեր-անտիրական մնացած: Մենք լսում էինք նրանց լացը, բայց չէինք կարողանում օգնել, քանի որ ուղիկների պես հազիվ մազլցելով բարձրանում էինք ժայռերի վրայով: Ով որ սայթաքեր՝ կընկներ ծովը: Ուրիշ ճամփա չկար:

Վերջապես հասանք Մուտամիայի մավահանգիստը: Շատերը իրար կորցրել էին: Ես հորս հետ էի: Բուրսայի ամբողջ հայությունը Էդտեղ էր կուտակված: Ովքեր կարողացան՝ փախան, ովքեր մնացին, երբ հունական բանակը քաշվեց, թուրքերը եկան ու բոլորին կոտորեցին: Մենք թաքցրեցինք իմ եղբայրներին, որ չկոտորեն: Մենք մեր ամբողջ հարստությունը թողինք Էդ մավահանգստում, մավ բարձրացանք: Նավը մեզ տարավ Մարմարա ծովով, հասցրեց Սիլիվրի: Էմտեղ էլ շատ գաղթականներ կային: Իջանք մավից, գնացինք Չորլու քաղաքը: Դեռ հունական բանակը հոգ էր:

1946 թվին Բուլղարիայեն եկանք Հայաստան:

216 (216).

ԿԱՐԱՊԵՏ ՓՈՓՈՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1911 Թ., ԲՈՒՐՍԱ, ՄԵԾ ՆՈՐ ԳՑՈՒՂ)

Երբ առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց, բոլոր հայ այր մարդոցը թուրքական բանակ տարին: Ըսին. «ձեզի յոթ ժամվա տեղ մը պիտի տանինք, հետո պիտի ետ գաք»: Բայց յոթը ժամը տևեց յոթը օր, սոված, ծարավ: Ով որ վրամ պզտիկ գնելի ունեք, մահվան կդատապարտեին, որով իմ հորս տարել են Դարդանեղի բողազը: Հոն անոթի, ծարավ աշխատցուցեք են երկաթգծի վրա, և հայրս հիվանդացել, մեռել է: Արդեն լուր առինք, որ ճամփան քանի մը տեղ կկեցնեն, ունեցած-չունեցածնի կկողոպտեն, վերջն ալ կսպանեն բոլորին:

Պարտիզակ ըսված տեղը շատ գեղեցիկ գյուղաքաղաք մըն էր: Ամբողջ ծառերով, պարտեզներով էր շրջապատված: Պարտիզակը և՛ հայաբնակ էր, և՛ թուրքաբնակ:

1915-ին թուրքերը եկան մեզի ըսին. «Դուք ինչ որ

ունիք, ձգեցեք աստեղ, ձեզի պիտի տանինք, ետ պիտի բերենք»: Ամբողջ Պարտիզակի հայությունը աքսոր հանեցին: Վիդին Գաբենը, որ պարտիզակցի հայ մըն էր, իր ընկերների հետ աքսոր չերթար, այլ՝ իբրև թուրք կծպտվի, կբարձրամա Պարտիզակի լեռները: Անոնք իրար խոսք կուտան, որ հայերեն չպիտի խոսին, այլ՝ միայն թուրքերեն և բռնադերեն:

Երբ պատերազմը կվերջանա, աս Վիդին Գաբենը օր մը կտեսնա, որ իր դիմացեն յոթ թուրքեր կուգան: Անոնք մեկը մյուսին բարձրաձայն ուրախությամբ կպատմեն, թե ինչպես աքսորի ճամփին հայերուն տանջել են, թալանել են, ետքն ալ սպանել են, հայ աղջիկներուն աստ՝նկ ըրեր են, անա՛նկ ըրեր են...

Կնայի անոնց՝ կըսե. - Աս ամենքի՛դ պիտի սպանեն, քանի որ դուք ադ տեսակ բաներ ըրեր եք...

Թուրքերեն մեկը կըսե. - Աման ջանըմ, չոջուկըլիս

դըր (Է՛յ, սիրելիս, մանկական խաղ էր - թուրք.):

Վիդին Գաբենը կըսէ. - Ի՞նչ մանկական խաղ, դուք էշու չափ մարդիկ եք:

Թուրքերեն մեկը փեշը վեր կհանէ, գրպանէն ոսկի կհանէ, որ Վիդին Գաբենին կաշառէ, բայց ան չի համաձայնվիր: Ատրճանակը կհանէ յոթին ալ թըքը՝թըքը՝ կզարմէ, դիակները կքաշէ, գետը կմէտէ, անոնց հաշիվը կմաքրէ:

Ուրիշ օր մըն ալ Թուփալ Օսմանը Պարտիզակի ամերիկյան որբանոցին առջևէն կանցնի, կուգէ կրակի տալ որբանոցը: Թուրքերը՝ հարյուր հոգով զին-

ված, որբանոցին վրա կհարձակին, Վիդին Գաբենին վրա, որը որբանոցին պահակն էր, կսկսին ծեծել: Թուրքերեն մեկը կմտնա որբանոցին սանդուղքներուն տակը, կուգէ կրակի տալ որբանոցը: Վիդին Գաբենը կսպաննէ անոր: Որբանոցին տնօրենը զուխը պատուհանէն կհանէ, կըսէ. - Ի՞նչ եղավ:

Վիդին Գաբենը կըսէ. - Օրն մը սատկավ:

Ադ ժամանակ ես Պարտիզակ՝ ամերիկյան որբանոցին մեջ էի և ամեն ինչ տեսած եմ: Անանկ որ, աս Վիդին Գաբենը ամբողջ ազգին վրեժը լուծած է, քանի որ համբերության բաժակը լցված էր՝:

217 (217).

ՄԵԼԻՆԵ ԹԵՐԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԲԵԼԵԶԻԿ)

Մինչև Իզմիրի աղետը, մենք Բիւլեջիկ կապրէինք: Թուրքը եկավ, ուզեց հույնին դուրս հանել Իզմիրէն: Հույն ըսավ՝ ես ծախս եմ արել, որտեղ որ գրավել եմ, անտեղ ալ կվառնեմ: Էլեկտրական թելերը միացուցին և քաղաքը կրակի տվին: Ես ադ ժամանակ տասնվեց տարեկան էի: Հույնը ուզում էր, որ իր ըրած ծախսերը տամ:

Հետո մենք եկանք Բանդըրմա: Մեկ գիշեր մնացինք ծովեզերքը, բաց երկնքի տակ: Հետո բարեգործականը հատուկ մավ դրկեց, որ մեզ՝ հայերու ազատի:

Երկրորդ օրը մավը եկավ: Հայերը լցվեցին մեջը:

Նավը շղթաները վեր քաշեց, ծովեզերքը լի՞քն էր հայերով:

Քեմալը բռնեց բոլոր հայերուն թունելի մը մեջ լեցուց, երկու կողմէն մավը լցրեց, վառեց բոլոր հայերուն: Ես աչքովս տեսած եմ: Ան երիտասարդները, որոնք լողալ գիտէին, սկսան լողալ ջուրին մեջը: Մեր մավը քաշվեց, երիտասարդները լողալով ուրիշ մավի մը մոտեցան, որ ան իրենց վերցնէ, բայց մավին մեջէն եռացած ջուր բացին վրանին, շոգին կելլա՛ր, բոլոր հայ երիտասարդները ջուրին մեջ մեռա՛ն: Ես ադ պատկերը չե՛մ կրնա մոռնալ...

218 (218).

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐԲԱՀԱՄԻ ՀԻՇԵՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1896 Թ., ԱՂԱԲԱԶԱՐ)

1399 թ. Լեւոյ Թեմուրը, արշավելով Արեւմտյան Հայաստան, գալիս է Սեբաստիա և գրավում Ադաբազարը: 1400 թ. ամբողջ Սեբաստիա գավառը հրի ու սրի է մատնում: Սկսվում է մասսայական կոտորած: Հազիվ 400 հայ փախչում են և, լեռներով գիշեր-ցերեկ փախչելով, գնում, հաստատվում են մի ճահճուտ, խոնավ տարածքում և այնտեղ բնակություն հաստատում: Զբաղվում են երկրագործությամբ, մասամբ արհեստներով, անունը դնում են իրենց առաջնորդի անունով՝ Տոնիկավան, բայց հետո թուրք կառավարությունն այն դարձնում է Ադաբազար:

Ադաբազարը 1915 թ. ուներ զուտ հայկական 30.000 հայ բնակչություն, որը Կոստանդնուպոլսից հետո կուլտուր-լուսավորական բարձր մակարդակի էր:

Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութ հոգուց. հայրս՝ Արարհամը, մայրս՝ Աղավնին, ես, չորս քույրերս՝ Արշալույս, Նվեր, Հարգինե, Մարիամ, և եղբայրս՝ Հակոբը, ման՝ տատիկս՝ Մարիամը և երկու չամուսնացած հորեղբայրներս:

Նախքան պատերազմը [թուրքերը] հավաքեցին հայ տղամարդկանց, ուղարկեցին ճամապարհներ շինելու: Իսկ կուսակցական գործիչներին կախաղան հանեցին՝ զենք ժողվելու պատրվակով: Հայերը ունեին առանձին բանկ: Առհասարակ առևտուրը հայերի ձեռքին էր, բժշկությունը՝ ևս: Ունեին տասը բժիշկ, չորս դեղատուն: Լույս էր տեսնում մեկ օրաթերթ: Հայերը զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ, շերամապահությամբ, մետաքսագործությամբ: Հայերին էր պատկանում երեք մամարան-գործարանները, որտեղ աշխատում էին հայ կանայք և աղջիկներ: Արտադրանքն ուղարկվում էր Եվրոպա:

Կառավարության հրամանն էր՝ տեղահանել: Մեզ լցրին անասունների վագոնները և տարան Կոնիայի Էրեջլի գյուղաքաղաքը: Արդեն մինչ այդ մեզ

* Լուս Անջելեսի «Արարատ» հայկական ազգային ծերանոցի բնակիչ, 82-ամյա ակամատես-վկա վերապրող Կարապետ Փոփոնյանը մասունքի պես պահել էր Վիդին Գաբենի լուսանկարը, որը ինձ ցույց տվեց 2001 թ.:

իջեցրել էին Գարաման ըսված գյուղաքաղաքը, որ թուրք խուժանը հնարավորություն ունենա կողոպտելու, թալանելու, հափշտակելու, ծեծելու, խայտառակելու կամանց և աղբիկներին, որոնց՝ առևանգեցին, քանի որ ամեն մի թուրքի իրավունք էր տրված ինչ ուզեմա անել մեզ հետ: Հետո հասանք Էրեյլի, ապա՝ Պոզամտի, որը Կիլիկիայի սահմանն է՝ Տավրոսյան լեռների սկիզբը:

Էրեյլիում մեզ հրամայեցին վագոններից դուրս թափվել ու տեղափոխվել բաց դաշտի վրա և վրաններ խփել մինչև մոտ կարգադրություն: Ով փող ուներ Էրեյլի գյուղը փոխադրվեց, ով փող չուներ՝ Դեր Զորի ճամփան բռնեց:

Էրեյլիի դաշտում թույլ էին տալիս վրան բացել. մեկ էլ համկարծ՝ մի ձիավոր ժանդարմ կարող էր գալ, կոտրել, ջարդել, մարդկանց քշել, ճամփա հանել: Ու՛ր՝ հայտնի չէ: Միայն գնա, սոված, ծարավ, քայլի՛ր՝ մինչև ընկնես ճամփին: Այսպես՝ մինչև Դեր Զոր: Ովքեր կարողացան հասնել այդտեղ՝ ընկան

քրդերի ճանկը, նրանք էլ այնտեղ սրախողխող եղան և կամ, եթե դրան մնացել էր, կաշառք տվին, մի կերպ փրկվան: Մենք մորից ետ եկանք Էրեյլի՝ մեր տունը, բայց՝ արդեն ախոռում թաքնվեցինք: Կամաց-կամաց սկսեցի աշխատել. սայլագործություն արեցի, ապա՝ հացթուփ:

Հետո՝ ինձ զորակոչեցին: Տարան Կ. Պոլիս, Պոզամտի, Ինթիլի, ապա՝ Դամասկոս, Երուսաղեմ, Հալեպ, որտեղ հանդիպեցի հորեղբորս և ուզեցի փախչել, բայց ինձ գտան: Հետո կրկին փախա: Հասա Ադաբազար. գտա իմ հարազատներին: Հետո 1921-ին, երբ Թուրքիան մաքրում էին հայերից, ես անցա Ռումիիա՝ Կոնստանդուպոլիս, հետո մեզ ուղարկեցին Հունգարիա՝ Բուդապեշտ: Հետո գնացի Հունաստան՝ Սալոնիկ, որտեղ էին փոխադրվել ման մերոնք: 1924 թ. դեկտեմբերի 14-ին Սալոնիկից մեկնեցի Մովսեսյան Հայաստան: Աշխատել եմ հայրենադարձ քանդակագործ Արա Սարգսյանի հետ, ես փայտի վրա փորագրում էի և պատվոգրերի արժանացա:

219 (219).

ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿՏՐԱԾԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 թ., ԱՌԱԲԱԶԱՐ)

Մարդը մարդ պետք է լինի, միևնույնն է, հայ է, թե՛ թուրք:

Ծնվել եմ 1901 թ. Ադաբազարում: 1913 թվին Գերմանիան մատնությամբ Թուրքիայի հետ բարեկամացավ, և հայ երիտասարդությունը ամելե թաքուրի մեջ աշխատելու տարան: Էդ տարածներին աշխատեցնում էին Բեռլին-Բադդադ երկաթգծի վրա: Էդ ճամապարհը հայերն եմ սարքել:

Գերմանիայի Վիլհելմ կայսրը հավաքեց իր երկրի քրդերին և ուղարկեց Թուրքիա: Թուրքական կառավարությունն ալ մեզ թողեց անոնց ձեռքը:

Թուրքերը տարին սպանեցին Գրիգոր Զոհրապին և շատ ուրիշների գլուխները քարերով ջարդեցին: Միայն Կոմիտասն ազատվեց: Հայերին տանում էին Դեր Զոր: Ծամփին երկու կողմը սպանվածներ էին: Մարդիկ մեռնում էին: Հարազատները չէին հասցնում թաղել, թողնում էին բաց երկնքի տակ, առաջ անցնում: Չախկալները գալիս, հոշոտում էին նրանց մարմինները:

Մեր չորս կողմը ժանդարմներ էին: Ծամփաները՝ ցեխոտ ջրեր էին խմում: Ժանդարմները Պապի անապատում, ձեռքերնին վառվող կրակներով պտտվում էին, մարդկանց վառում: Պապայիս ու նրա եղբորը՝ Կարապետին էդպես կրակով վառեցին ու սպանեցին: Ծատ ամհայտ ճամփաներ գացինք, ետ մնացողներին մտրակով ծեծում էին: Մարդիկ տիֆից, խոլերայից հիվանդացան: Անոթությունն աչքերուս վրա փառ եկավ: Մորս փեշը բռնած կույր-կույր քայլում էի: Մորս ասում էի. - Գցիր ինձ Եփրատ գետը, մեռնեմ ավելի լավ է, քան թե՛ կույր ապրեմ:

Մայրս ինձ չգցեց գետը: Ծամփին մի ժանդարմ մոտեցավ մորս, ըսավ.

- Վալիդէ՛, մերէ՛՞ գիդիյորսընըզ: (Մայրի՛կ, ու՛ր եք գնում - թուրք.):

- Ալլահ բիլիյոր (Աստված գիտի - թուրք.): Աստված որտեղ որ հոգիս առնե:

- Մենք ձեզի տանում եմք ոչխարի պես մորթելու:

Մամաս ըսավ. - Ասո՛ր ալ մորթիր, անո՛ր ալ մորթիր, մյուսի՛ն ալ մորթիր, ինձի՛ ալ մորթիր: Ես քեզի աղոթք կընեմ:

Ժանդարմը մորս ըսավ. - Տիկի՛ն, ձերոնց հավաքիր, ես ձին առաջ կքշեմ, իբր ձեզ չեմ տեսնում, դուք փախեք:

Մայրս անոր քանի մը ոսկի տվավ և շուրջիները փնտրելով՝ ըսավ. - Վարդու՛հի, Սիրու՛շ, Արշալու՛յս, Հայկանու՛շ, Սիրվա՛րդ՝ քովես քայլեցեք:

Փախինք, բայց ու՛ր պիտի փախանք: Մենք պտուկանք ցեխերում մեջ, մեռելներում արանքը, արյունոտներում մեջը, որ մարդ մեզ չտեսնա: Ուրքերի ձայները որ կտրվեցին, մենք վեր կացանք, ետ եկանք: Էդտեղ Համամ անունով վաճառական խան մը կար, հոն մտանք, ես չեմ տեսնում, բայց քնացանք իբրև թե:

Լույսը բացվեց, թուրքերը մորեն պաշարեցին մեզի: Մայրս անոնց ալ դրամ տվավ: Անոնք մեզի Եփրատ գետը մեկնեցին, ըսին՝ գնացեք Ռաքքա: Ես մորս պոչն բռնած գնում էի: Տեղ մը հասանք, հոն պատերը կամգուռ, առանց կտուրի տուն մըն էր: Մերս աղջիկներում հոն թաքցրեց, ինքը գնաց խանութներում առջևը ավելելով, մտրացկանություն ընե-

լով մեզի ուտելիք էր բերում, որ սովից չմեռնենք: Էդ-տեղ կան եղեր սասունցիներ: Դրանք մորս հաց-մաց կուտային, մերս կբերեր իր աղջիկներուն և ինձի կուտար, որ ուտենք:

Գրեթե միշտ ես մորս փեշը բռնած էի քայլում: Օր մը մարդ մը մորս հարցուց. - Ի՞նչ է եղեր աս չոջուկին աչքը: Գնա քառասուն փարայի մաքատ շաքար առ:

Մամա ըսավ. - Մենք փարան ի՞նչ բան է՝ չգիտենք: Մենք փարան մոռցած ենք:

Էդ մարդը ըսավ. - Դուք էստեղ սպասեք:

Գնաց մի կտոր մաքատ շաքար բերեց, ասեց. - Կտանես լավ կծեծես, փոշի կդարձնես: Զուրը կեռացնես, վրան լավ կծածկես, տղային երեսը շոգիին վրա կբռնես: Հետո էդ շաքարը կցանես աչքերուն և կկապես, կապուկեցնես:

Մայրս էդպես էլ ըրավ: Առավոտը մորեն մույնը ըրավ: Մեկ ալ տեսա արդեն սկսում եմ տեսնել: Էդ ժամանակ ես տասնյոթ տարեկան էի: Բաքքա մնացինք: Հոն արաբներ էին: Աչքերս որ բացվեցին, սկսա կատու, շուն սպանել, տանել մերոնց, որ ուտենք: Սոված ենք, դրամ չունենք: Աշխատանք չունենք: Էնենց եղավ, որ արաբներից ողորմություն էի խնդրում:

Մեջ մըն ալ մորեխը եկավ: Երկինքը չէր երևում: Մեկ էլ մի տղա եկավ. - Ախպեր ջան, հա՛յ ես: Որտեղի՞ց ես:

- Պարտիզակցի եմ, Կարապետ Կտրածյան է անունս:

Ադ տղուն հետ ընկերացա: Հետո անի ալ Հայաս-

տան եկավ, համալսարանում դասախոս դարձավ:

Հետո զինադադար եղավ: Մեզի տարին Հալեպ: Հալեպ Բաբ-էլ-Ֆարաբեն եկանք Պոլիսի կայարանը, մորեն՝ Ադաբազար: Մերս իր երկու ախպոր հետ գյուղ գնաց, ինձի դրկեցին Սկյուտար, որ սորվիմ: Ոտքերս աքսորի ճամփաները քայլելեն վերքեր էին եղած: Գացինք Պոլսո Ազգային խնամատարությունը, որ գոնե որբանոց երթամ: Բայց ինձի ըսին, որ իրենք միայն առանց ծնողքի որբերին են պահում: Ես ետ էի դառնում, մեջ մըն ալ մեկ աղջիկ մը պոռաց. - Արտավա՛զդ, ի՞նչ ես անում հոս:

- Էկեր եմ որբանոց գրվիմ, հորքուր ունիմ դեի՝ չեմ ընդունում:

Ադի մեզ հետ փախած աղջիկներից էր: Գնաց, խնդրեց, հետո ինձ ընդունեցին: Ինձի տարին Եդիքուլեի գազազ Արթինի սարքած Ս. Փրկիչ հիվանդանոցը: Ոտքերուս վերքերը բուժեցին, խնամեցին:

Հետո մերս կանչեց ինձի Հունաստան: Ադի արդեն 1921 թիվն էր: Երկու տարի ալ մնացի Միդիլիի կղզին, հետո գացինք Դրամա:

1924 թ. եկանք Հայաստան: Մեզի բերին Լեմհնական (այժմ՝ Գյումրի): Ցուրտ, սառույց ձմեռ է: Մենք սովոր չենք ադ տեսակ ցուրտին, բայց ընտելացանք:

1941 թվին գացի Հայրենական պատերազմին մասնակցեցա, մինչև Գերմանիա հասա, երեք անգամ վիրավորվա: Սև մահվան թուղթս եկել է, մերոնք սկսել են լալ, ողբալ: Հետո ալ ես եկա՝ մեղավներով:

220 (220).

ՎԱԶԳԵՆ ՀՈՎՍԵՓԻ ՍԱԴԱԹՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1907 Թ., ԱԴԱԲԱԶԱՐ)

1915 թվին ընտանիքով մեզ աքսորեցին անապատները: Մենք երկու ընտանիքով հարուստ էինք, և մեր ծնողները մի հույն հյուրամոցի տիրոջ հետ պայմանավորվեցին, որ պահի իր նկուղում: Այսպես փրկվանք, իսկ մնացածներին աքսորեցին Դեր Զոր:

Այդ նկուղում մենք մնացինք մոտ մեկ տարուց ավելի: Ամեն օրվա համար տալիս էինք մեկ ոսկի: Երբ մեր դրամը վերջացավ, այդ հույնը իր թուրք ծանոթների միջոցով մեզ ձեռակերպեց որպես թուրքական զինվորների հագուստները լվացող: Այդ ձևով էլ մենք ազատվանք, մինչև 1918 թ. զինադադարը մնացինք այդտեղ, հետո մեր տունը վերադարձանք: Մեր տանը թուրքեր էին տիրացել:

Հետո լսեցինք, որ իմ հորեղբորս՝ Սմբատ եպիսկոպոս Սադաթյանին՝ 1915 թվի ապրիլի 24-ին թուրքերը բռնել են և մյուս մտավորականների հետ աքսորել են անապատները: Նրան տարել են, ստիպել են, իր ձեռքերով իր գերեզմանը փորել են տվել ու սպանել, գցել փոսը:

1920 թ. հույները եկան, գրավեցին մեր քաղաքը, բայց 1922 թվին հույները թողեցին և փախան, մենք էլ մրանց հետ գնացինք Իզմիր: Էնտեղ քրիստոնյաները

կուտակվել էին: Ամենագլխավոր եկեղեցիին մեջ հայերը հավաքվել էին՝ մոտ մի քանի հազար հայ: Բոլորը սպասում էին, որ թուրքերը կարող են գալ և մեզ ջարդել: Դրա համար փող հավաքեցին, մասնակ գրեցին ֆրանսերենով, թե մեզ սպասում է ջարդ: Մի տղա թուրքերեն խոսելով՝ հասնում է ֆրանսական դեսպանատուն: Դեսպանը ֆրանսական դրոշակով և իր խմբով եկավ, եկեղեցու մեջ գտնված հայերին տարավ մավահանգիստ, ուր լիքը հայեր ու հույներ էին: Հեռվում կանգնած էին ֆրանսական, իտալական, անգլիական զրահանավեր, մեկ-մեկ զինվորներ էին դուրս գալիս մավերից, որ մեզ թուրքերը չկոտորեն: Բայց զիջերները թուրքերը գալիս էին աղջիկ փախցնելու, սկսվում էր աղմուկ, իրարանցում: Նավերից պրոժեկտորները գցում էին, որ մրանք վախճան ու փախին:

Մոտ մեկ ամիս բացօթյա մնացինք: Վերջապես հունական մավերով մեզ Հունաստան հասցուցին: Չէին հարցնում հայ ես, թե՛ հույն: Ժողովուրդը խոսներամ գնում էր, շատերը ոտքի տակ էին ընկնում: Ամեն մարդ ուզում էր իր կյանքը փրկել: Մեզ Հունաստանում շատ լավ ընդունեցին ու պահեցին:

1932 թվին հայրենադարձությամբ եկանք Հայաս-

տամ:

1949 թվին մեզի աքսորեցին Ալտայսկի կրայ, որ-
պես դաշնակցական: Վեց տարի հոգ մնացինք, որպես

դերձակ աշխատեցա:

Վերջապես 1956 թվին մեզի արդարացուցին, որ-
պես անմեղ ետ եկանք Հայաստան:

221 (221).

ՀԱՅԿՈՒՀԻ ԱԶԱՐՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ԱԴԱԲԱԶԱՐ)

Աղաքազարում թուրքերն անգամ հայախոս էին: Երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվավ, քաղաքի բոլոր մեծամեծներին լցրին ժամը և ծեծե-
լով ստիպեցին զենքերը հանձնել: Եկեղեցու դռները
փակեցին: Ներսը ամեն ինչ պիտի ըլլար՝ ուտել, խմել,
պառկել, միզել: Այլ հաշիվդ ըրե՝ եկեղեցու սրբություն-
ը ինչպե՞ս պղծվեց: Տաք-տասնհինգ օր տղամար-
դիկ մնացին եկեղեցիին մեջը: Թուրքերը սկսան տու-
նե-տուն զենք փնտրել: Պարտեզները անգամ ծառ,
ծաղիկ, տակնուվրա ըրին, հողի մեջ թաքցրած զենք
էին փնտրում: Ծատերն իրենց զենքերը հանձնեցին,
որ փրկվեն: Ծատերն ալ ժամեն դուրս էկան այնքան
ծեծված ու խոշտանգված, ոտքերնին, քիթ-քերաննին
ոտած, չդիմացան մեռան:

Մեր տունը, որը բարձր տուն էր՝ քարաշեն, կող-
քը թեղեկլի՝ շերամատուն, ունեինք, որտեղ թուրք
ասկյարներն էին տեղավորված, իսկ զաքիթն ու իր
օգնականը մեր տանն էին տեղավորված: Ամեն առա-
վոտ թալիմի՝ մարզանքի էին դուրս գալիս մեր տունին
պարտեզը:

Հայրիկիս ծեծել էին, բայց չէր խոստովանել, որ
զենք ունի թաղված պարտեզին հողին մեջը:

Թուրք զաքիթը, որ մեր տունն էր ապրում, մեծ մայ-
րիկիս օր մը կանչեց, ըսավ. - Մայրա՛ն հանրմ, ձեզի
սկզբի՞ք՝ աքսոր, պիտի դրկենք, եկեք ձեզ ընտանիքով
դրկեմ իմ ընտանիքիս քովը՝ Պոլիս:

Ան գիտե՞ր մեր գլուխը ինչ պիտի գար:

Հայրիկս, որն արդեն եկեղեցիին մեջ կերած ծեծե-
րեն ուժասպառ էր, ըսավ. - Ամա՛ն, ասքա՛ն ժողովուրդ,
ու՛ր պիտի աքսորեն, - չհավատաց, Պոլիս չգնացինք:

Հետո սկսավ աքսորը: Տուններն դուրս էին հա-
նում հայերին, պոռալով. - Քայքը՛ն, չըխը՛ն, եղխը՛ն,
գիդը՛ն (Վե՛ր կացեք, դու՛րս գնացեք, վառե՛ք, գնացե՛ք
- թուրք.): Աս խոսքերը լսեցինք մինչև էրեյլի. իրենց լո-
գունգն էր:

Էկան ոստիկաններով տուններն հանեցին: Ու՛ր
էրթանք: Սարերը գնչուներ՝ չինգեններ կային: Ամեն
մարդ իր ապրանքը դուրս թափեց, որ վաճառի: Ո՛վ է
առնողը: Տանող՝ տանողի, սկսվեց թալանը: Գնչունե-
րը էկան, տեսան ամեն ինչ թափված է փողոցը, առին
տարին ինչ որ տեսան:

Ամբողջ քաղաքը դատարկվեց: Ու՛ր պիտի գնանք:

Հրաման էկավ. - Գնացե՛ք կայարան:

Մի թուրք դրացի ունեինք, ռանչպար էր, իր արա-
բան քերավ, ըսավ՝ ինչ կ'լեցնեք, լեցրեք, ձեզի տանեն

կայարան: Աղաքազարի կայարանի անունը Արիֆիե
էր: Գնացինք կայարան: Տեսանք ամեն մարդ իր բա-
րեկամներով՝ հորեղբայրներով, մորեղբայրներով
լեցված են հոգ: Գնացք չի հերիքի, որ տանի այդքան
ժողովուրդին: Վերջապես գնացք մը էկավ, հրաման
էկավ, որ ունեցածնիս թողնեմք, մտնեմք վագոն: Բոլո-
րը լցվան մեջը՝ ամեն ինչ թողնելով կայարանում:
Իրար վրա լցված հասանք Էսքիշեհիր:

Էսքիշեհիրում իջանք թե չէ, մի անձրև սկսվեց, ժո-
ղովուրդը թրջվեց, ինչ կարչկար՝ ջուրի երեսը կլողար:
Սոսկալի անձրև էր: Էդ երևի առաջին քարավանն էր:
Աղաքազար երեք հարյուր հազար հայ կար:

Հաջորդ օրը արև արեց: Ժողովուրդը իր թրջված
իրերը արևի հանեց: Կայարանում արևի տակ նստել
ենք, ոստիկանն ալ գլուխնուս վերեն է: Մայրիկս
խնդրեց ոստիկանին, որ գնանք շուքին նստինք, քանի
որ արևը վառում էր: Ոստիկանը ըսավ. - Ասքան աղ-
ջիկ ունես, մեկը տուր ինձի՝ թողնեմ քեզ շուքին նստես:

Մայրիկս ըսավ. - Ո՛չ մեկն ալ չե՛մ տար, արևին ալ
կնստիմ...

Աղիկա աղեկ կհիշեմ: Հոն քանի մը օր մնացինք:
Տեսանք Էսքիշեհիրի հայերին ալ սկսան հավաքել, մե-
զի հետ գնացք դրին:

Հորեղբորս տղան՝ Վաղարշակ Ազարյանը, Էսքի-
շեհիրի կայարանում պաշտոնյա էր: Երկու եղբայր
միասին հոգ կաշխատեին: Մեզի տեսան, ըսին.

- Ձեզի պիտի աքսորեն: Աղջիկներդ մեկը գոնե
հոստեղ ձգե:

Բայց մայրս ոչ մեկիս ալ չթողեց:

Հետո Վաղարշակը առաջարկած է ման Գրիգոր
Զոհրապիմ Պոլիս դրկել, բայց մա մերժած է:

Հասանք Կոնիա: Հոն ալ մի քիչ մնացինք: Հետո
Կոնիայի հայերուն ալ հավաքեցին, մեր՝ աղաքազար-
ցիներին, Էսքիշեհիրցիներին և ուրիշ տեղերե եկած
հայերուն հետ խառնելով, մեզ մորեն գնացք դրին, հա-
սանք Էրեյլի: Անտեղի ժողովուրդին ալ հավաքեցին,
բոլորիս միասին աքսոր դրկեցին...

Մե՛ծ, ամայի՛ տարածություններ: Աչքդ կտրածին
չափ չու-անապատի մեջ լցրել են հայ ժողովուրդին...

Էրեյլին ոտքով ճամփա հանեցին մեզի մինչև
Բոզանթի: Ան անցյալի Բյուզանդիոնն է եղել:

Հոն բավական մնացինք:

Լուրեր էին հասնում, որ եթե առաջ գնանք՝ պիտի
մեզ մորթեն: Անոր համար հայրս ոտքը կախ էր գցում,
որ ուշանանք, չէրթանք առաջ...

Բայց տարածության վրա ամեն կողմեն հավաքված հայերը կարպետներով, գույն-գույն շորերով չադրներ են խփած, ճանճերը կվխտան, ջուր չկա, հաց չկա, խոտ կքաղեինք կուտեինք, որ անոթի չմեռնենք...

Թուրքերը կուզային կհարցնեին. - Նե՞ վար սաթըլը (Ի՞նչ կա ծախու):

Մայրիկները կըսեին. - Բիթ վար սաթըլըք, արըր-սընը՞զ (Ոչի՞ կա ծախու, կառնե՞ք - թուրք.), որովհետև արդեն ոչլուտված էինք:

Թուրքերը ոստիկանի հագուստով, բայց հանցագործի երեսով, կուզային, կքանդեին մեր չադրները. - Քայը՞ն, չըխը՞ն, եղխը՞ն, գիդը՞ն (Վե՞ր կացեք, դու՛րս գնացեք, վառե՛ք, գնացե՛ք - թուրք.), - կըսեին: Երբ շատերը կէրթային, մենք ոտքերնիս կախ կգցեինք, քանդված չադրըրը նորեն կլարեինք, կմտնայինք տակը, որ չգնանք: Հայրս ասում էր. - Առաջ չգնանք. ինչքան կընանք ոտքերնիս կախ գցենք:

Արդեն մայրիկս ու քույրերս հիվանդացան տիֆով: Միայն ես ու հայրս չհիվանդացանք: Բայց հետո ես ալ սթամ՝ ջերմ, ընկա:

Հայրս մտածեց մի տուն վարձի՝ հիվանդներուն խնամի:

Ոստիկանը ըսավ. - Ու՞ր եք գնում:

Հայրս բացատրեց. - Տուն մը վարձեմ հիվանդներուն խնամել:

- Հիվանդ են՞ թող մեռնին, - ըսավ անզգա ոստիկանը:

Խամշիով հորս վզին տվեց, արյունը չոռաց...

Մեղքերնիս ան էր, որ հա՛յ էինք և ուզում էինք մեզ համար մի տուն վարձել: Արդեն հիվանդները պառկած են, ես ալ հետերնի: Հայրս միմակը մեզ կխնամե: Բայց հրաման կար, որ տղամարդ տանը չպիտի ըլլա: Հայրս օրվա մեջ անտառները կպտտեր, գիշերը գաղտնի տուն կուզար, չամիչ կբերեր: Հետո լսեցինք, որ հացթուփներուն և զինվորի ընտանիքներուն աքսոր չեն տանելու: Անոր համար հայրս ամեն օր հինգ փարայի խմոր կառներ, վրան կքսեր, իբր թե հացթուփ է...

Տիֆով հիվանդները չամիչ ու հաց կուտեին: Հայրիկս, որ ողջ-առողջ գիշերը տուն կուզար, կուրախանայինք: Այլ չգիտեմ չամիչհացը օգնեց, թե՛ Աստված. կամաց-կամաց տիֆով հիվանդ մայրս և քույրերս բավական աղեկցան, բայց դեռ պառկած են: Ես հագիվ ոտքի վրա հիվանդներին խնամում եմ, չուքայիները կթափեմ...

Օր մըն ալ գիշերը երազ մը տեսա. պետքարանին քովը մորուքով մարդ մը կար. «Աղբի՛կս, մի՛ մտածեր. կփրկվեք» ըսավ: Ես անոր ճանչցա եկեղեցու գմբեթի վրայի նկարեն: Ադի ըսավ, ես ուրախացա, եկա մայրիկիս ըսի. - Ասա՛նկ-ասա՛նկ երազ տեսա:

Մայրս ըսավ. - Ադի Աստված հայրիկն է, հիվանդները Աստծո հրամանով պիտի աղեկանան: Եվ իսկապես էլ առանց դեղի լավացան:

Օր մը ասանկ պետքարանի վերևի բալկոնեն մորաքրոջս աղջիկը կպոռա. - Հայկուհի՛, ու՞ր կապրիք:

- Մենք ալ ձեռնահարկում ենք:

- Կուգամ՝ կտեսնամ:

Եկավ, բայց իրար օգնելու հնա՛ր չիկա: Գոնե իրար գտնանք այդ ժխորին մեջ... Մորաքրոջս ամուսինը և իմ հայրիկը կմտածեն՝ աս հիվանդները ու՞ր տանենք:

Մորաքրոջս ամուսինը, իմ հայրիկը և Սուրեն Ֆեսայանի հայրը՝ Տիգրան էֆենդին, մորքուրօղի են: Կհանդիպին իրար, կըսեն, որ մի հույն, կաշառքով, հույնի անունով մեզ կընա տանիլ, անցնել Տավրոսի լեռները, ուր Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու վրա աշխատող են փնտրում, երկաթագործ որ աշխատի, բայց երեք հարյուր ոսկի են ուզում: Բոլորս ընտանիքով՝ օլոխ-չոչոխ, միայն երեք տղամարդ ունենինք: Այդ երեք արհեստավորները իբր պիտի երթան թունել բացեն Բեռլին-Բաղդադ երկաթգծի համար: Տիգրան էֆենդին փող ուներ, երկու հարյուր ոսկին ինքը տվավ, հարյուր ոսկին ալ՝ հիսուն-հիսուն կիսելով, մենք ու մորաքրոջս ամուսինը տվեցինք, քեներները պարպեցինք, նստեցինք էշերը: Բոզանթին ադ հույնը մեզի վեսիկայով՝ այսինքն անցագրով պիտի դուրս հանեն: Գիշերով, ջորիներով ճամփա էլանք: Ունեցածնիս ալ ի՞նչ է, բախըրչախըր, սըխը սանը, ուրիշ բան չկա: Հիվանդ ենք, անկարող քայլելու: Տավրոսի լեռը ո՞նց պիտի բարձրանանք: Տիգրանենք չորս հոգի, մենք՝ տասը-տասներկու հոգի: Ջորիներն ու էշերը պիտի բարձրանան Թաշ դուրմազ՝ «Քար չի կանգնում» սարի գլուխը, որը Տավրոսի լեռներուն մեջտեղն է: Թեոդիկն ալ մեզի հետ էր, ան որպես գրագետ մարդ դրամ տվեր էր, եկած էր մեզ հետ: Օտրքերնիս գլուղ չիկա: Միայն թունել բացող բանվորներն են: Բոլորն ալ զինվորություն են ամելե թաքուրից փախած մարդիկ են: Մենք Ղուշչուպար գլուղը պիտի բարձրանանք: Մեզ լցրին մի կազարմայի մեջ: Մենք երեք ընտանիք ենք՝ մորաքույրներս, Ֆեսայանները և մենք: Մի սեմյակի մեջ ենք լցված, բայց հոգիներնիս ազատած ենք աքսորեն: Ֆեսայանը կըսեր. «Աս քաշվելի՛ք բան չէ, չեքիջ է պետք, որ ոչիլները կուտենք»: Այնքան շա՛տ ոչիլ կար զինվորներեն մնացած:

Առավոտյան մեր երեք տղամարդիկը էլան գացին երկաթագործության: Հայրս դերձակ մարդ, մուրճով գործ չէ ըրած, մուրճը մատերուն խփել էր, սաստիկ ցավացրել: Այլ հաշիվդ ըրե, ադ ձևով թունել պիտի բացեն, որ Բեռլին-Բաղդադի երկաթգծը անցնի: Բոլոր մեհենդիզները գերմանացի էին: Ես էլեկտրական լամպ առաջին անգամ հոն տեսա: Թունելը փորեցին, մինչև պատերազմի վերջանալը երկաթգծը միացուցին:

Սուրենի մայրը երկու քեռի ուներ՝ Ներսես և Պետրոս էֆենդաներ: Անոնք որպես գերմանացի սպա կաշխատեին, կերթային հեռուներեն հայ որբեր կրեին մեծ մայրիկիս կուտային, որ պահի մինչև մի ճար գտնեին:

Օր մը ադ Պետրոսն ու Ներսեսը, որոնք Գերմանիայում էին ուսում ստացել ու լավ պաշտոնյա էին, եկան, որ Սուրենի պապային, մամային տանին գծի վրա, որ Պոլիս փախցնեն: Առաջ երկու երեխաներին,

հետո՝ հորն ու մորը տարին հասցրին խաչկերը (խաչակիր բառից էր այդ վայրի անունը), իսկ մենք մնացինք մինչև զինադադարը: Բոլորիս ներքին շնորհեցին: Ի՞նչ մեղք էինք գործել՝ չիմացանք: Ետ եկանք, բայց շատ պակասած: Մեկին մայրը չիկա, մեկին քույրը չիկա, մեկային՝ հայրը, եղբայրը չիկան...: Այդպես լացով, ողբով գնացինք ետ՝ Ադաբազար:

Մեր տունը քարոքանդ եղած էր, բայց թուրքեր էին մտել ապրում էին: Մեծ մայրիկս անոնց դուրս հանեց, թուրքերը գնացին: Էդ մեր ազնիվ, շինարար ժողովուրդը նորե՛ն սկսավ շինել տուները: Հորեղբայրներուս, մորեղբայրներուս տուները դատարկ մնացին: Հայրս կարի մեքենա առավ, խանութ բացավ:

Հազիվ ինքզինքնիս գտանք, միլիշինները եկան: Միլիշինները ազգայնականներն էին՝ զինված: Մենք զարմացանք: Այլևս անցյալի խեղճ ու կրակ թուրքը չէր, որ պատերազմից պարտված էր դուրս եկել: Մինչև ատամները զինված միլիշինները եկան, սկսեցին իրենց գործը: Քեմալը կազմակերպել էր հայերին, հույներին, ովքեր մահմեդական չէին՝ քշել...

Էլի իմ հորեղբոր տղան՝ Ներսեսը, եկավ, ըսավ. «Ծու՛տ ըրեք, փախե՛ք, միլիշինները եկած են, պիտի կոտորեն»:

Տուն, ունեցած-չունեցած ապրանքները, խանութը, որը հայրիկս նոր էր ստեղծել, թողնեք, գնացինք Իզմիր: Լավ է հույնը շոգեմսկերը բերեց, հայերուն և հույներուն օգնեց, որ փախչեն Հունաստան: Քեմալականները վառում էին գյուղերը, ի՞նչ որ հանդիպում էին...

Մենք եկանք Հունաստան: Ազատվեցանք: Հույն կառավարությունը Ադաբազարից, Էսքիշեֆից, Իզմիրից եկած հայ գաղթականներին տնավորեց, նույնիսկ դպրոցները փակեց, որ մեզ ապաստան տրվի: Օրական երկու դրախմի կուտար՝ մարդ գլուխ: Գաղթականներին տուն տվավ: Մենք մնացինք Դրամայում, Կավալայում, հետո՝ Սալոնիկում...

1925 թվին ներգաղթով եկանք Հայաստան:

«Ամա՛ն, էրթա՛նք, - ըսավ հայրիկս, - թուրքին ձեռքեն ազատվի՛նք»: Էկանք հոս՝ Երևան: Ուսում առի, գիշերային դպրոցում սովորեցի, կոմսոմոլ ընդունվեցի, հետո գնացի Թիֆլիս սովորելու, քաղաքաբանությունների էի գնում կիրակի օրերը, համալսարանում սովորեցի, այնտեղ ընդունվեցի պարտիայի շարքերը: Հանդիպեցի Մացակին: Ժիր, ճարպիկ աղջիկ էի, հազիվ էի ազատություն ստացել: Ամուսնացանք: Համրակացարանում էինք ապրում: Թիֆլիսում էլ մայրացա, եկանք Երևան: Պարտիական աշխատանքի

քի նշանակվեցի: Առաջ կոմսոմոլի կենտկոմումն էի աշխատում, կուլակաթափման աշխատանքներին էի մասնակցում, կոլխոզ շարժման էի աջակցում: Հետո եկավ 1937 թիվը: Սկսեցին մարդկանց բռնել: Ես կոմսոմոլի կենտկոմում ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչն էի. արտասահմանի հետ կապ ունենալու համար ինձ մեղադրեցին: Այդ ժամանակ Անաստաս Միկոյանը եկավ Երևան. արդեն Ամատուհին, Ենգիբարյանը, Աբուլյանը բռնված էին: Միկոյանը եկավ ըսավ՝ ի՞նչ է միայն մտավորականներին եք բռնել, կոմսոմոլի աշխատողների մեջ չկա՞ն ժողովրդի թշնամիներ: Ամուսնուս ալ բռնեցին որպես ժողովրդի թշնամի: Թուղթ մը կբերեն ամուսնուս առաջը կդնեն, որ ամուսինս ստորագրե: Ամուսինս չի ստորագրեր, իսկ Շադբաթյանը կստորագրե: Ան ալ որք էր եղած: Քեցինք աքսոր՝ Սիբիր, անտառներում, ճահիճներում ծառ կտրելու: Կիմը ամուսնու համար սաբոկներ ճարեց, առավ, տարավ Սիբիր, որ ճահիճներում մեջը աշխատելու ժամանակ հագնի: Կիմը մեծ դժվարությամբ գնում, հասնում է Սիբիրի լագերի դուռը: Պահալը չի թողնում ներս մտնի: Կասի՝ արի ինձ հետ եղիր, հետո՝ գնա ներս, ամուսնուդ տեսնելու: Կիմը չի համաձայնվում, ետ է գալիս, սաբոկները ձեռքին՝ առանց ամուսնու տեսնելու:

Այնպես որ, ամուսնուս ալ բռնեցին, ժողովով ինձ հեռացրին կուսակցությունից, որպես ժողովրդի թշնամի: Ես դրսից լսում էի՝ իմ մասին ժողովը որոշում է հանում, լսում եմ ու լաց լինում: Ինձ ծանոթ մի տղա եկավ ձեռքս բռնեց, ուզեց ինձ տուն տանել, ըսի՝ գործ չունես, քեզ ալ կմեղադրեն, որպես ժողովրդի թշնամի...: Ի՞նչ ցավ է, զիտե՛ս: Այնքա՛ն հարգանքից հետո՝ ժողովրդի թշնամի անուն վաստակիլ: Ամուսինս՝ բանտարկված, ես՝ կուսակցությունեն հեռացված: Մնացի անգործ: Ծառ սոված, դժվար օրեր ունեցանք զավակներին հետ: Հետո ստիպված լուսանկարչություն սովորեցի: Սկսա աշխատիլ, երեխաներս փոքր էին, շատ խեղճացել էինք: Պատերազմը սկսվեց: Տղամարդիկ ճակատ մեկնեցին: Ես աշխատեցի, ընտանիքս պահեցի: Հետո ամուսինս վերադարձավ: Վերականգնեցին ինձ ու նրան: Սկսեցի աշխատել պետական արխիվում որպես լուսանկարիչ: Ամուսինս չդիմացավ այդ հուզումների՝ վախճանվեց:

Հիմա թոշակառու եմ, աշխատանքի և կուսակցության վերադառնալ եմ, ապրում եմ տղայիս ընտանիքի հետ:

222 (222).

ՍԻՐՎԱՐԴ ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ԱԴԱԲԱԶԱՐ)

Ադաբազարեն մեզ ոտքով տարին Աֆիոն-Գառաֆիսար: Ըսին. «Բա՛լքըն, չը՛խըն» (Ելե՛ք, վեր կացե՛ք - թուրք.): Երկու օրեն հասանք Կոնիա: Անտեղ

հայերը վրաններ էին խփած: Մենք իջանք, քաղաք մտանք: Ես, մամաս, մորաքույրս միասին էինք: Պապաս թուրքի զինվոր էր: Պապաս կգրե քեռիիս, որը

դոկտոր Թիրիաքյանն էր, «Ագատե՛ մերիմներուն»:

Ադանկով քեռիս կիմանա, որ մենք Կոնիա ենք: Ուրբաթ օրը, որ Էնվեր փաշան մզկիթ կերթա, քեռիս՝ թուրք բանակի հայտնի բժիշկ, զինվորներուն բարև կուտա, Էնվերի առջև ծունկի կուգա, կըսէ. - Էֆենդի՛մ, ես եկել եմ աղաչելու քեզ: Ես մայր, հայր չունիմ: Ունիմ երկու քույր, որոնք աքսորված են, հրամայե՛ ազատեն:

Էնվեր փաշան շատ կհարգեր քեռիս: Հրաման կընէ, որ դոկտոր Թիրիաքյանի ընտանիքը ետ թող էրթա աքսորեն:

Ոստիկանները կուգան, Էնվերի հրամանը կկատարեն:

Կիրակի օր մը մեզի ըսին. «Պիտի էրթաք»: Մեզ թրեմով ետ բերեցին Ադաբազար:

Հետո քեմալականները քեռուս զինվոր տարին Բուրսայեն՝ Էսքիշեհիր:

Մենք 1921 թվին Ադաբազարեն փախանք Միդիլի՝ Իզմիրի դիմացը: Հոն դերձակություն սորվեցա: Հարուստ քաղաք էր, բայց գործ չկար: Առաջ հույներուն ազատեցին, հետո՝ հայերուն: Նավով էկանք Մակեդոնիա, ամտեղեն ալ՝ Հայաստան:

223 (223).

ԼՈՒՍԻԿ ԲՈՂՈՒՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱԴԱԲԱԶԱՐ)

Ես շատ փոքր էի, բայց մշուշի պես կհիշեմ: Մենք Ադաբազարում էինք ապրում, երբ էկան մեզի աքսոր հանեցին: Ուղքով տարին Կոնիա, հետո՝ Կարափունար, անկե ալ՝ Էսքիշեհիր: Ծամփան բոլոր հայերուն կոտորեցին, իսկ մորեղբորս՝ Հարութին, որը թուրքական բանակեն փախել էր, մեր աչքին առաջ դրին չամի ճուղերուն վրա, այրեցին: Անոր մարմինն հալված լուղերը խեծի պես կաթկթեցին: Մայրս աս երգը իր եղբոր՝ Հարութի վրա էր հյուսել, կերգեր ու լաց կըլլար.

*«Չամդան սաքըզ աքըյօր,
Հարութ բանա բաքըյօր,
Բաքմա՛, Հարութ՛, քարդաշըմ,
Ջիլերիմի եաքըյօր»:*

«Եղևնուց խեծն է կաթում,
Հարութը ինձ է մայում,
Հարութ՛, եղբայրս, մի՛ մայիր,
Դու իմ հոգին ես այրում»:

224 (224).

ՄԱՐԻ ԵՐԿԱԹԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱԴԱԲԱԶԱՐ)

Միհրան խալփան՝ թուրքական զինվորական աստիճան ունեցող մորեղբայրս, Անկարայում թուրքական բանակի բժիշկ էր և վեց ամսվա զոհված էր, երբ 1915 թ. եկան մեզ տեղափոխեցին: Ամեն մարդ իր ունեցվածքը, տունն ու տեղը թողեց, դուրս էկալ տունեն:

Ես փոքր էի, բայց լավ կհիշեմ: Մամաս ի՛նչ աման-չաման, ի՛նչ աղվոր բան կար մեր տունին մեջը՝ ապակյա թանկարժեք վազոներ, հնաոճ պատեն կախված մեծ հայելի և շատ ուրիշ բաներ, առնում էր ջղայնացած զարնում էր պատին, կոտորում և ասում. «Չե՛մ ուզեր թուրքին մնա. ավելի աղել է կոտրեմ»: Ես իմ խաղալիք տիկնիկներս լեցուցի թենեքե տուփի մը մեջ, վրան ալ մամաս քիչ մը ուտելիք դրեց, տարավ տեղավորեց արաբայի մը վրա: Հագիվ արաբային վրա պիտի ելլայինք, որ մատինք ու շարժվինք, արաբան թերս դարձավ, մեծ մայրիկս մատած տեղեն դուրս ինկալ փողոցի քարերուն, փոշիներուն վրա՝ ձեռքը կոտրվեց:

Ո՛չ բժիշկ կա, ո՛չ մի ճար: Մեզի աղ վիճակով ճամփա հանեցին դեպի Էսքիշեհիր:

Տարին մեզի Էսքիշեհիր, լեցուցին խանի մը մեջ:

Մեր քովի խանը, որը մերիմին պես աղտոտ էր ու մութ, հոն ալ բերին լեցուցին Պոլիսեն աքսորված բոլոր մտավորականներուն: Անոնք ալ ըսես նե՛ քուլալը օձիքներով, եսխա-քրավաթ, հագած, կապած, բայց արդեն վրանին զլուխնին պա՛տո-պա՛տո, զգզվա՛ծ:

Մենք ամեն գիշեր լսում էինք անոնց լաց ու կոծի ձայներն ու հառաչանքները, որովհետև թուրք զաբիթներն ու ոստիկանները անոնց սաստիկ ծեծում էին:

Քանի մը օրեն անոնց բոլորին տարին: Լսեցինք, որ անոնց շատ տանջանքներով սպանել են:

Մեզի աքսոր չտարին, քանի որ Միհրան մորեղբայրս, որ թուրքական բանակում բժիշկ էր ծառայած, դեռ մեր էր զոհված: Մենք հոն մնացինք: Մայրս միշտ կուպար՝ հիշելով իր վաղամեծիկ եղբորը: Մայրս արվեստ շատ կսիրեր: Տունեն ելնելու պահին ան չէր մոռցած իր սիրելի ջութակը հետը վերցնել: Աղ տխուր պահերուն մայրս իր ձեռքն էր առնում իր ջութակը և կսկսեր տխուր-տխուր մկագել ու լաց լինել:

Աղ խանի մեջը ո՛չ սեղան ունեի՞ք, ո՛չ ալ աթոռ: Մայրս գետնին ծունկի եկած կմկարեր: Կհիշեմ՝ ան օրին մեկը մկարեց առյուծ մը, որը պզտիկ ոչխար մը

կրողները: Ան անատի ուներ իր անմեղ, ջախել եղբորը, որը զոհ գնաց թուրքական բանակում:

Օրին մեկը թուրքական զաքիթները նորեն եկան, նորեն ուզում էին մեզ աքսորել՝ այս անգամ Բաղդադի կողմը, բայց մայրս նորեն խոսեց, պատմեց, փաստաթղթեր ցույց տվեց, և նորեն մորեղբորս համաձայնությամբ ազատվեցանք աքսորեն:

Զինադադարեն ետքը մեզի մավով Պոլիս տարին: Պոլիսեն՝ Եգիպտոս անցանք: Եգիպտոսեն ալ 1947 թվին Հայաստան եկանք:

Աստեղը սկսա աշխատիլ Պիոներ պալատում, որպես ձեռագործի և ասեղնագործության դասատու: Իմ աշխատանքները բարձր են գնահատել, քանի-քանի անգամներ ցուցահանդեսներում ցուցադրված են և՛ հայրենիքում, և՛ արտասահմանում: Ծառ անգամներ ալ անհատական ցուցահանդեսներ տված են, որտեղ ներկայացված են իմ աշխատանքներս՝ ասեղնագործություններս, հայկական տարազներով տիկնիկներս և ծաղիկներս: Երազս է, որ այդ բոլորը մեկ այլումի մեջ գումարով լույս տեսանա:

225 (225).

ՍԻՐԵՆԱ ԱՐԱՄԻ ԱԼԱՃԱԾՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱԴԱԲԱԶԱՐ)

Ժամանակին դրախտի մեջ էինք, դժոխքի մեջ ինկանք: Քանի անգամ անունս փոխած են, քանի անգամ ընտանիքս փոխած են:

1915 թվին ես հինգ տարեկան էի, երբ Անատոլիի ժողովուրդին աքսոր հանեցին: Ես ալ անոնց մեջն էի: Գոհ չեմ ողջ մնալուս, բայց սիրտս կարյունի, քանի միտքս կուգամ ծնողքս:

Մենք շերամագործ էինք: Մարտին Հակոբյանը հորս՝ Արամ Ալաճաճեանի, հետ շերամի հունդերը կանեցներ, տուփերու մեջ կլեցունեք, մինչև Արաքստան առուտուր կընեին: Ամբողջ կոտորեցին, փչացուցին մեր ունեցածը: Հիմա, երբ Ադաբազար կերթամ, մեր տունը կտեսնամ՝ կուլամ, կհիշեմ մեր անցյալի կյանքը: Չոռուխ էի, բամ մը չէի գիտեր, բայց խելացի էի, ամեն բան կհիշեմ: Աս երեսս, կտեսնա՞ս, աքսորի մեջ արաքները կապույտ մեղանով ծակծկած են, որ ֆելաֆ արաք ինձի դարձնեն:

Առաջին ընդհանուր պատերազմի ժամանակ թուրքը գերմանացիին հետն էր: Ամերիկան, Ֆրանսիան, Անգլիան և Իտալիան իրարու հետ էին:

Պատերազմը սկսավ: Բոլոր օտար կոնսուլատները՝ ով օտար էր, պիտի ելլար, երթար: Առաջին անգամ մեր պապաներուն, քեռայրներուն, ախպարներուն, ով որ քսան տարի անց էր, ժողովեցին, ըսին՝ թուրքական զինվոր պետք է ըլլան:

Ռուսական կոնսուլատեն պապայիս կկանչեն, կըսեն. «Օուտ աստեղեն դուրս եկուր, քու կյանքդ վտանգի տակ է»:

Պապաս, մամաս շերամի գործով զբաղված էին, ես ալ հաջի եղած մեծ մամայիս քովն էի: Այնպես որ, պապաս, մամաս կելլան շտապ կերթան Ռուսաստան: Պատերազմը սկսավ: Ծամփաները գոցվեցան: Երկիրեն դուրս ելլալու հրաման չկար: Ռուսաստանն թուրք մարդ մը կվարձե, կդրկե, որ մեզի գտնա, բայց ան կուգա, մեզի չգտնար, քանի որ թուրք ժանդարմները գլուղին շուրջբոլորը կապեցին: Մարդ դուրս չէր կրնար ելլալ: Ով որ փորձ կըներ՝ չաթ կընեին, կզարնեին:

Պապաս տասներկու թանեքե ոսկի թաղած էր, բայց ես հաջի մեծ մայրիկիս հետը աքսոր ելա, հետերմիս ոչինչ չունեինք: Վրանիս մեկ հատ հագուստ ունեինք: Գիշերը անձրևի տակ կթրջվեինք, առտուն արևի տակ կչորնար, վրանես մոխ կելլեք:

Չորս տարի պատերազմի շրջանին լեռներուն մեջը կթափառեինք՝ անոթի, ծարավ: Թուրքերը բոլոր կծախեին, հաջի մայրիկս բոլոր կառներ, գրպանս կլեցներ, ճամփան կքալեինք, քերանքիս կլեցնեինք՝ հավերուն պես: Ուր էրթայինք մե, գետինը մեռելներով լեցուն կըլլար, մեզմե առաջ գացողները մեռած, սեփ-սև եղած, իրար վրա ինկած էին: Մինչև Դեր Զոր հասանք մե՝ արդեն պատերազմը վերջացավ: Եվրոպային հաղթեց: Ծամփաները բացվեցան:

Աքսորի ճամփաներուն մեծ մամաս քովս մեռավ: Ան ծեր էր, անոթությանը, հոգնությանը չդիմացավ: Ալ ամեն բան մեջն էր: Ժանդարմները ձիերու վրա նստած խրաքոյով մեզ կզարնեին ու կպոռային՝ «եօրի՛ն» (քայլեցե՛ք - թուրք.):

Դեր Զորը ամենեն գեշ տեղն էր, տաքությունը շունչի կչորցնե: Գետինը խոտ չիկա, որ ուտես: Երեք անգամ հաջի մայրիս կորսնցուցի, բայց հետո հաջի մայրս ճամփին մեռավ: Ես մնացի լիով որբ, անապատի ավազներուն մեջը կը տապալկեի, երբ ինձի գտան: Արաք էրիկ-կնիկ մը ինձի տարին իրենց վրանը: Արաք նոր մայրս նստավ, իմ մազերս սկսավ մաքրել ոջիկներեն: Ինձի լոգցուց: Կեղտոտ հագուստներս այրեց, իրեն հագուստները ինձի հագցուց, վրաս մարդու շնորհք եկավ: Ասեմք՝ ինձի շատ կսիրեին: Իրենք զավակ չունեին, ինձի զավակի տեղ ընդունեցին: Ես իրենց համար կերգեի, թատրոն կխաղայի: Արաք հայրս ինձի քառասուն փարա կուտար, որ շաքարով աքլոր առնեմ: Ինձի ոսկի բիլեզիկներ դրած էին ձեռքերուս և ոտքերուս, նաև սքանչելի ոսկե վզնոց մը ունեի: Բայց որպեսզի ինձ չգան չտանին, անոնք օր մը ձեռքերս ոտքերս բռնեցին, չորս հոգով դեմքս կապույտ մեղանով սկսան ծակծկել, մինչև կուրծքս: Ես, ըսես մե, ցավեն կպոռամ, բայց լսող չիկա: Դու

մի ըսեր՝ ադ իրենց սովորությունն է, իբր ինձի արաք դարձուցին:

Ամբողջ պատերազմի տևողության ընթացքին ես անապատը, անոնց մոտ մնացի: Երբ զինադադար եղավ, ամերիկացիները եկան անապատ հայ որբերուն հավաքելու: Ինձի հարցուցին. - Էշու՞ Էսմաք (Անունդ ի՞նչ է - արաք.):

Ես ալ ըսի. - Մեյրամ:

- Հորդ անունը:

- Աբու Էմին (Արաք հորս անունն էմ տալիս):

- Մորդ անունը:

- Հաճի Էսսում (Արաք մորս անունն էմ տալիս):

Արաք փոխը, որին խոստացած էին ամեն մեկ հայ որբ գտնելու համար՝ մեկ կարմիր ոսկի, ինձի ըսավ. - Աղջի՛կս, դուն արաք չե՛ս կրնար ըլլալ:

Իսկապես ալ մազերս դեղին էին, աչքերս՝ կապույտ, ինձի «Մոսկով» (այսինքն՝ ոռու) կրսեին, քանի որ մազերս ալ քիչ խլրվող էին: Արաք փոխը ըսավ. - Դուն հայ ես, քու պապադ, մամադ Հալեպ են, քեզ կապասեն կոր:

Ես, ըսես նե, կվախմամ կոր. - Էմին՝ (մայրիկ), ինձի մի թող որ տանին, - կպոռամ, կուլամ կոր:

Փոխը ըսավ ինձի. - Աղջի՛կս, դուն ո՞ր քաղաքն ես:

Ես մորս երեսը կնայիմ, քի ի՞նչ պիտի ըսեմ:

Անոնք հասկցան, որ ես վախենում եմ: Ամերիկացին ըսավ արաք մորս. - Հանը՛մ, աս չոջուխը քեզմե կվախնա կոր, խնդրեմ դուրս ելիր:

Արաք մայրս դուրս ելավ սենյակեն:

Աս ամերիկացիները ինձի իրենց գիրկը առին, ինձի շաքար-շոկոլա տվին: Ես մտածեցի, որ ասոնք լավ մարդիկ են: Աս ամերիկացին ըսավ. - Բեյբի՛ (Փոքրիկ - անգլ.), խաչ ինչպե՞ս կհանեն, - և սկսավ երեք մատները մե՛կ ճակատին տանիլ, մե՛կ կրծքին վրա տանիլ, իբր խաչ կհանե:

Ես որ ադ տեսա, ըսի. - Լէ՛ (Ո՛չ - արաք.), անա՛նկ չէ, ասա՛նկ է, - և իմ աչ ձեռքի երեք մատներով սկսեցի ճիշտ ձևով խաչ հանել:

Ամերիկացիները ադ տեսնելուն պես՝ ուրախ ծափ տվին և ըսին. - Բրավո՛, շի ի՞զ արմինըն (Կեցցե՛ս, նա հայտնի՞ է - անգլ.):

Ադ ձևով հասկցան, որ ես հայու զավակ եմ: Արաք կնիկը ներս վազեց, ըսավ ինձի. - Ի՞նչ ըսիր, քի ասոնք ուրախացան, ծափ տվին:

Ես զարմացած ըսի. - Բան չըսի. - միտքես անգամ չանցավ, որ խաչ հանելս վկայություն մըն էր, որ ես քրիստոնյա եմ:

Արաք ոստիկանը ըսավ. - Ասոր տանինք Հալեպ, քի ինչ ըլլալը որոշեն:

Ինձի ձիուն վրա նստեցուցին, տարին: Արաք մարս ալ մեր ետևեն սկսավ քալել: Քիչ մը անդին ջուրին մեջը էշ մը տեսավ, վրան նստավ, ետևեն եկավ: Գյուղեն դուրս եկանք, տեսա արաք պապաս եկեր է, ձեռքերը պարզած՝ ինձի գրկեց, ըսավ. - Մեյրա՛մ, քե-

զի թագավորին պալատն ալ տանին նե, Էլիր մերին տունը եկուր:

Ինձի տարին Հալեպ: Մտամք խոշոր շենք մը: Դռնին երկու կողմերը հնդիկ զինվորներ կեցած էին: Արաք մայրս դուրսը ձգեցին: Ան էշով միասին կեցած է դուրսը: Ինձի ներս տարին: Գրագիրները սեղաններուն առջևը նստած չըբըր չըբըր դակտիլոյով կգրեն կոր: Ինձի ըսին. - Թահալի՛ (Եկու՛ր - արաք.):

Նորեն հարցուցին հորս, մորս անունները: Ես նորեն իմ արաք մամայիս, պապայիս անունները տվի: Ալ ինը տարեկան եմ եղած: Ամերիկացին ըսավ. - Չէ՛, դուն հայու աղջիկ ես: Դու պետք է ճիշտը ըսես, որ քեզի ազատենք անոնց քովեն, - ինչ ըսին նե՝ չըսի:

- Հապա խաչ հանելդ, - ըսավ ամերիկացին:

Անտեղ ես առաջին անգամ տեսա մարդ մը, ձեռքին փայտի մը կտոր առած, կխոսի կոր: Ես ալ միտքես ըսի. «Մեջու՛մ» (Խե՛նթ է - արաք.): Դուն մի ըսեր, տեղեֆոն է: Ծեմքեն դուրս եկանք: Տեսա արաք մայրս էշով կապասե կոր: Փաթեփեցա, երկուքս սկսանք լալ: Անտեղեն արաք փաշա մը եկավ մեզի տեսավ, ըսավ. - Ա՛յ կնիկ, ես քսանճինգ հատ առած պահած էի, - ան ալ սկսավ լալ, քանի որ կպահե եղեր, որ անոնցմե երեխա ունենա:

Ամերիկացիները ինձի բռնեցին, օթոյի մը մեջ դրին: Ես ալ օթո չեմ տեսած, կկարծեմ, որ ուր որ է պիտի թոհ: Ինձի տարին Ահարոն պատվելիի որբանոցը: Քանի մը օր վերջը Ադաբազարի ամերիկյան որբանոցի տնօրինուհի միսս Մերի Քինը մամակ մը կգրե Ահարոն պատվելիին, որ իրեն տասնճինգ հայ աղջիկ դրկե, որոնք ըլլան լավ սովորող: Մյուս աղջիկներուն հետ ինձի ալ Կարպիս անունով տնտեսը ճամփա հանեց: Մեջ մըն ալ ետևես կլսեմ. - Ամմի՛, - կնիկ մը՝ չարշափի մեջ փաթեփած: Ան իր չարշափը բացավ, որ երեսը երևա, տեսա արաք մայրս էր: Խեղճ կինը այդքան օրեր կապասե եղեր մեր որբանոցին առջևը, որ գուցե ինձ նորեն ետ տանի: Բայց մեզի թրեն դրին և Ադաբազար տարին: Որբանոցին մեջ ամեն մեկուն քովը մեզի մեջ մեկ հատ պանկեցուցին: Միսս Մերի Քինի ձեռքին տակը մեք բոլորս ալ բարձր ուսում և կրթություն ստացանք: Անգլերեն լեզուն բլթույի պես կխոսեի:

Օր մը միսս Մերին ըսավ. - Դուն հոս անգլերենդ պիտի մոռնաս, դրկեմ քեզի Պոլիս, կարևոր մարդոց տունը խնամատարություն ընես:

Ես՝ կուլամ, արդեն մայր չունիմ, հայր չունիմ, հագիվ միսս Մերիին ընդունած էի իմ հարազատ մորս տեղը: Այնքան որ իրար կսիրեինք: Եվ ինքն ալ ինձ կգնահատեր որպես ուշիմ, գիտակից և գործունյա անձ մը: Ան հանձնարարական մը տվավ ինձի, որ երթամ Պոլիս և ներկայանամ այդ ընտանիքին:

Գացի Պոլիս: Քանի քանիները ինձի կըսեին. «Աս իմ զավակս է», ես ձայն չէի հաներ:

Մարտին Հակոբյանը ողջ էր, ինձի ճանչցավ, ըսավ. - Գիտե՞ս, պապադ, մամադ չկան:

Ես սկսա լալ:

- Հիշ հոգդ չընես, ես հո՛ւ եմ, - ըսավ:

Հուլիսի պատերազմը սկսավ: Անոնք Անգլիա գացին: Այլ՝ իրենց չտեսա: Բայց Վիոլետ և Էդվին Լաֆոնթենները ինձի տարին իրենց տունը, մեծցուցին, իրենց զավակներն ալ ինձի հետ մեծցան: Ինձի շատ կսիրեին: «Սիմի, սիմի» կըսեին: Մինչև վերջը անոնց քովը մնացի, անոնց զավակներուն զավակներն ալ դաստիարակեցի, անգլերեն սորվեցուցի, քաղաքավարության կանոններուն վարժեցուցի: Անոնք ալ լավ մարդիկ դարձան: Հիտլերի պատերազմեն առաջ որոշեցին երթալ Անգլիա՝ իրենց զավակներն ալ հետերմին գացին:

տերմին գացին:

Վերջը Պոլիսի մեջ Հնդկաստանի և Եգիպտոսի պրենսեզներուն տունները մնացած եմ, անոնց չոքոխներուն մեծցուցած, դաստիարակած եմ:

Այսպես անցավ իմ կյանքը: Երիտասարդ ատենս շատ քաղաքավար հայ տղա մը դեմս ելավ, որը հիացած էր և՛ իմ արտաքին գեղեցկությամբ, և՛ իմ լեզուներուն իմացությամբը, բայց պատճառաբանած էր, որ այդ գեղեցիկ դեմքին վրայի կապույտ կետերը չըլլային ան՝ մեծք կամուսնանայինք: Այնպես որ, արարներուն ըրած դեմքիս աս դաժնաճեղքները պատճառ դարձան, որ ծերությանս մեջ մեմ-մեմակ մնամ....:

226 (226).

ԿԱՐՊԻՍ ՍԱՀԱԿԻ ԹԱՇԾԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1914 Թ., ԱԴԱՐԱԶԱՐ)

Ես Հայոց ցեղասպանության ժամանակ մեկ տարեկան եղած եմ՝ մորս գիրկը: Այնպես որ, ես չեմ հիշեր: Բայց կհիշեմ մորս պատմածները, թե ի՞նչ քաջած եմ՝ արյունոտ ոտքերով անապատի ճամփաները քայած եմ, քանի՛-քանի՛ անգամներ մահեն ազատված. ես ալ՝ իր գիրկը: Մայրս միշտ կըսեր.

«Հրա՛ջք էր, որ ազատվեցանք ադ գեհեմեն»:

Հիմա ես Կահիրեի «Այծեմնիկ» հայկական ազգային ծերանոցին մեջ կապրիմ: Փա՛ռք Աստուծո: Տիկին Դիանա Սիմոնյանը մեր ծերանոցին ատենապետուհին է: Ես օր ու գիշեր կաղոթեմ անոր համար, քանի որ ամ մեր Արևն է:

227 (227).

ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՄԱՐԿՈՍԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1915 Թ., ԱԴԱՐԱԶԱՐ)

Հայրս՝ Հարությունը, 1914-ին թուրքական բանակ տարած եմ և հոն ալ մեռած է: Հետո, երբ տեղահանություն եղավ, ես շատ փոքր էի, գիս գտան Կ. Պոլիս կանադական հիվանդանոցին մեջ, ուր ոտքս գործողություն ըրին: Հետո ինձ ուրիշ հայ որբերու հետ Հունաստան փոխադրեցին՝ Նիլը Իսթ Բիլիֆի Կորնթոսի որբանոցը: Հոն չեմ հիշեր՝ քանի տարի մնացի, բայց կհիշեմ, որ միշտ տխուր էի, որբի տխրությունը շատ ծանր է: Հետո ինձ դրկեցին Զվիցերիա: Հոն տասնմեկ տարի մնացի: Մեզ՝ պզտիկներուս, գյուղ մը տարին, ուր հայկական մախակրթարան մը կար: Անոնք, որոնք կավարտեին, Ժնև կփոխադրվեին, որ երկրորդական վարժարան սորվին:

Զվիցերիո մեջ ես գտա իմ երկու եղբայրներուս՝ Երվանդին և Հայկին: Անոնք ավելի մեծ էին, երբ ավարտեցին բարձրագույն դպրոցը, Երվանդը ճարտարապետ դարձավ, իսկ Հայկը՝ մեքանիսիեն, և՛ 1932-ին Եգիպտոս անցան: Ես վաճառական սորվեցա և 1935-ին ես ալ Եգիպտոս եկա, եղբայրներուս միացա: Արդեն ամենամեծ եղբայրս՝ Հրանտը, ուրիշ որբերու հետ շատ ավելի կանուխ եկած էր Եգիպտոս և Կ. Պոլիսեն մորս՝ Հայկանուշին և քոջս՝ Հայ-

կուհիին, կանչած էր Եգիպտոս: Եվ անոնք ինձ հետ կթղթակցեին Զվիցերիա: Այնպես, որ ես իմ հարազատներուս չէի ճանչնար, միայն մասկներով և լուսանկարներով գիտեի: Մայրս և քույրս շա՛տ տառապել եմ, երբ իրենց ևս տեղահանել եմ, ճամփաները շա՛տ սրտաճմիկ տեսարաններ էին տեսած, և քույրս գիշերները մղձավանջային երազներ կտեսնար ու կուլար քունին մեջը: Ընդհատ է, վերջ ի վերջո մենք բոլորս իրար միացանք, բայց մեր մանկությունը խորտակված էր....:

Հետո եղբայրներով խանութ բացինք Կահիրեի մեջ: Բայց բոլորը մեռան: Դարձյալ ես որբի պես մեմակ մնացի: Երկու և կես տարի Կահիրեի հեղիկներու ծերանոցին մեջը ձրի ապրեցա: Օր մըն ալ մեր հայկական «Այծեմնիկ» ծերանոցի վերաքննիչ պարոն Կարո Ներեդյանը եկավ, ինձ տեսավ՝ ութը հոգինոց սեմյակին մեջը, ինձի բերավ հոս «Այծեմնիկ» հայկական տունը, որտեղ շատ ավելի լավ և հարմարավետ պայմաններու մեջ կապրիմ: Նարինջի, մանդարինի կեղևներեն բաժակներ կշինեմ, կգունավորեմ, կչորացնեմ, կզբաղվիմ, բայց տխուր անցյալս մի՛շտ կհիշեմ....:

Աս ալ իմ ճակատագիրս է...

ՄՈՒՇԵՂ ՍԱՐԳՍԻ ՀԱՅՈՒԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1890 Թ., ՆԻԿՈՄԵԴԻԱ, ԱՐՄԱՇ, ԽԱՍՔԱԼ)

Մենք մեր տան մեջ տասներկու հոգի էինք: Մեծ պապս՝ Տեր Հակոբ քահանան, մեր գյուղի Ս. Հակոբ եկեղեցիի տերտերն էր: Հայրս և հորեղբայրս թուրքական բանակումն էին: Ինձ ալ ուզեցին բանակ տանի: Տարին Պոլիս՝ թժշկական քննության, բայց հասակս շատ կարճ էր, պատի վրա գծված գիծն ցած էի, ինձի բանակ չտարին, երկու տարիով ետ գցեցին: Ես գացի տեսա՝ գյուղի մը մեջ կտավատի ձեռք են հանում: Ես սկսա անոնց հետ աշխատիլ: Մեկ ալ տեսա՝ թուրք զարթոնները եկած են, բանակեն փախած զինվոր են փնտրում: Ես փախա, թաքնվեցի, մի թուրքի գոմը մտա: Աղջիկ մը եկավ հարցուց. - Ու՞ր է ձեռք հանող տղան:

Թուրք կինը ըսավ. - Չիտեմ: Երևի գյուղի մեջն է, - հետո, երբ աղջիկը գնաց, թուրքի կինը ինձ ըսավ, - ամա՛ն, տղաս, գնա, եթե ձեռքերնիմ անցնիս, քեզի կսպանեն, ինձի ալ հետո:

- Թա՛, Տեր Աստվա՛ծ, - ըսի ես, դուրս եկա:

Մեր տունը քանդեցին, անասուններին քշեցին, մեջի եղածները թալանեցին: Աքսորի ճամփաներու մեր հսկիչ պահակները ամսիդն չեչեններ էին: Ըմամիին հրաման եկավ՝ մարդագլուխ մեկ-մեկ ոսկի հավաքել: Այնքան ամսիդն էին, որ մեզ հոգնեցնելու համար մեր գացած ճամփով ետ կդարձնեին, սարերով, ձորերով կտանեին, որ հոգնիմք, կոտորվիմք: Արդեն ո՛չ հաց կար, ո՛չ ջուր:

Հորաքույրիս մարդը, երիտասարդ աղջիկը մեռան, ուտելիք չիկար, խմելիք չիկար: Իմ աչքերով տեսա քառասուն-հիսուն հայ աղջիկներ ձեռք-ձեռքի բռնեցին, Եփրատ գետը նետվեցին, որ թուրքերուն ձեռքը չանցնին: Փոքր երեխաներին սուրերու վրա կհանեին, կսպանեին, որ չմեծանան, մեծ մարդ չդառնան: Գիշերները բացօթյա գետնին կքնանայինք: Բայց ամենն գեշը ան էր, որ խեղճ պապս, որ արդեն ծեր էր, քալելն կքրտներ և ստիպված կփոխեր իր հագուստները, էդ ժամանակ էլ կորավ մրա ոսկե

ժամացույցը:

Քանի որ հայրս և հորեղբայրս թուրքական բանակում էին, մեզ հրաման տվին ետ դառնալու: Մենք ոտքով ետ դարձանք, բայց արդեն շատ քիչ մարդ էր մնացել: Այնպես որ, մենք Դեր Ջոր չմտանք: Մեզ ստիպեցին թուրքական գյուղ գնալ: Հոն բնակություն հաստատեցինք: Մամաս, քույրերս, պապս, տատս, հոն մնացին երեք-չորս տարի, միմյն պատերազմի վերջը: Թուրքերուն համար կաշխատեցինք, գործ կընեցինք: Մի հայ կնիկ կար մեզ հետ, Եղիսաբեթ անունով: Նա թուրքերին հայտնել է, որ տերտերի փողը մավթի թեմեքեով է: Հաջորդ օրը գողերը եկան, մտան մերս: Նավթ՝ չկար, լույս՝ չկար, մութին մեջը գողերը եկան, ոսկի փնտրեցին, չգտան, մեր հագնելիքները մեռնկների մեջ լցրին, շալակեցին ու տարին:

Տեր-Հակոբ պապս էդ թուրքերի գյուղի մեջ, խեղճությամբ մեջ մեռավ: Նա, որ որպես քահանա հարյուրավոր մեռելներ էր թաղած, իր վրա «Հայր մեր» ըսող մը չեղավ:

1918 թվին երբ զինադադար եղավ, մենք մեր գյուղը՝ Խապազ գնացինք: Տեսանք՝ մեր տունը պարսպ էր: Հետո հուլիս-թուրքի կոնվոկ սկսավ: Հուլիսը կառավարական զինվորներով եկան Իզմիրի վրայով, Բուրսայի վրայով հարձակվեցան, առաջ անցան: Հուլիսներուն հետ հայ կամավորներ ալ կային՝ Թորոս փաշայի ղեկավարությամբ: Քեմալը մտավ Իզմիր, ահագին հույն, հայ կոտորվեցին: Քեմալի ժամանակ ինձ թուրքի բանակ տարին: Բանակում խիստ էր: Ես Պոլիս կծանայեի:

Տասը հազար հայերու մավով Հունաստան տարին: Ես էի, մայրս, մեծ մայրս, երեք քույրերս և եղբայրս: Սկզբում մեզ տարին Միդիլի կղզին: Հետո մենք Սալոնիկ գնացինք, հորեղբայրներս էմետը էին: Սկսեցինք աշխատիլ: Ես կաշեգործ դարձա:

1947 թվին կազմակերպված ներգաղթով Հայաստան եկանք:

ԲԱՐՈՒՀԻ ՉՈՐԵՔՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1900 Թ., ՆԻԿՈՄԵԴԻԱ)

1915 թ. երբ մեզի աքսոր քշեցին, մենք տասներկու ամիս անապատին մեջը մնացինք: Չորս քույրով փախանք անտառները: Ջրի մեջ լողալով՝ Խաբուր գետը անցանք, արաբ բեդվիդների քովը հասանք: Անոնք մեր ոչլուրված մազերը խուզեցին, մեր երեսները մեղանով ծեծեցին, որ հայ ըլլալնիս չիմացվի: Իրենց ոչխարները մեզի տվին, որ արա-

ծացնենք:

Ծամի մոտ զինվորական մի տեղ կար, հայտարարեցին. «Ում տունը հայ կա՝ թող բերե համձնե»: Մեր արաբը բարի էր, մեզի չտարավ: Ետքը մենք փախանք, հայերու որբանոցը մտանք:

Անտեղեն Հունաստան անցանք: Հունաստանն ալ Հայաստան եկանք:

ԲԱՐՈՒՀԻ ՍԻԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 թ., ՆԻԿՈՄԵԴԻԱ)

Ծնվել էմ 1900 թ. Նիկոմեդիայի Օվաճըք գյուղում:

Մենք մեր տեղը լավ կապրեցինք, տուն, տեղ ունեցինք: Ստամբուլում հայ փաշաները մեծ գործի վրա էին: Թուրքերը վախենում էին հայերեն, քանի որ առևտուրը, ամեն ինչը իրենց ձեռքն էր: Ուզեին մե, կառավարությունում ալ իրենց ձեռքը կառնեին..., ամոր համար մեզի մեր տուն ու տեղեն համեցին, զցեցին աքսորի ճամփաները:

Տասներկու ամիս անապատում ենք մնացել, ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր, ո՛չ տուն, ո՛չ մի բան: Ինը հոգինոց ընտանիքեն միայն ես ողջ մնացի. մամայիս սպանեցին աչքիս առջևը, քույրիկիս փախցուցին, մյուս քույրիկս փոքր էր՝ հիվանդացավ, մեռավ, միջնեկը՝ կորավ, իրար չգտանք, հարսիս փոքր պատռեցին. - Գլավորի փոքրինը աղջի՞կ է, թե՞ տղա, - ըսավ մի ասկյար:

- Գլավուրը տղա չի՞ ծներ, տե՛ս, - ըսավ ու պատռեց մեր աչքին առջև...

Ես, ուրիշ չորս աղջիկներու հետ, հազիվ փախա

անտառները, այնտեղ գետ մը կար, լողալով անցանք: Մի արաբ ինձ տարավ իր տունը, ըսավ. - Աղջիկս, ճիշտ է, ձեր օրենքին մեջ չկա, բայց արի՛ երեսդ մեղանով ծեծեմ, որ քեզ հայ չկարծեն:

Ես ալ լացի. մե՛ տեղաշոր ունեմ, մե՛ հագուստ: Երեսս ծեծեցին, հաստ հյուսերս խուզեցին: Տունին գործերը կընեի...

Օր մը աղ արաբը էշում վրա դրած մի հայ տղա բերավ, ամոր անունը Աբդուլլա դրին, բայց մա ինձ գաղտագողի ըսավ, որ իր իսկական անունը Ավետիս էր, ամոր ալ մեր տեղը ոչխարները տվեց, որ տանի արածացնի:

Ծամ քաղաքի մոտը գիմվորական տեղ մը կար, հայտարարեցին, որ որում տունը հայ կա՝ թող բերի հանձնի: Իմ տեղը մեզի չտարավ: Օր մը աղ Ավետիսին հետ գիշերով փախանք, հայկական որբանոցը մտանք:

Անտեղեն մեզի տարին Հունաստան, թուզի ֆաբրիկան աշխատանք: Հետո ալ՝ 1928-ին, Հայաստան եկանք:

ԳԵՂԵՑԻԿ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԵՍԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 թ., ՆԻԿՈՄԵԴԻԱ)

1915 թվի Մեծ եղեռնի ժամանակ ես տասնչորս տարեկան էի: Աքսորն սկսվեց: Մեր ընտանիքը տասներկու ջանով գացինք, երկու ջան ողջ մնացինք: Ընամապարհին մեզ խամշիներով կծեծեին, կտանջեին, ջուր չէին տար: Մենք քաղելով հասանք Դսկեթ, Էսքիշեհիր, Կոնիա, Էրեղլի, Բոզանթի, Քանլը Գեչիթ (Արյունոտ Կիրճ - թուրք.), Հալեպ, Բաբ, Մեսքեմե, Դիսիսի, Աբու-Արար, Դեր Ջոր...: Անանկ որ, մրջյունը ուր կոխած է, հոն գացած եմ: Չգացած տեղս չէ մնացած:

Տիգրանակերտում մայրս մահացավ: Մայրս մեռնելու ժամանակ ըսավ. «Տղա՛ս, Գեղեցի՛կ, քույրիկիդ լավ մայն, ես պիտի մեռնիմ»:

Մեսքեմեում՝ քույրս սովեմ, հիվանդությունեն, տանջանքներեն մեռավ: Խոշոր հորեր փորած էին, մեռածներուն, ողջ հիվանդներուն մեջը կնետեին: Հայրս ճանապարհին մնաց: Ես մնացի միմակ: Գացի ժողովուրդին հետ՝ ոտքով, արևներուն տակը: Ընամապարհին ամեն կողմ ուռած, մեխված, տկտրացրած, այլանդակված դիակներ էին:

Մեր քաշած տանջանքներն ու չարչարանքները շատ-շատ էին: Քաղեմ հոգմած, հազիվ տեղ մը կնստեինք, որ հանգչինք, չեչենները կուգային, մեզ կվնասեին: Մեր ունեցած-չունեցածը կողոճային: Օորերը վրաներես կհանեին, կտանեին: Աղվոր երեխա-

ներուն կփախցնեին: Հարս ու աղջիկներուն կտանեին, պատիվներուն վրայեն կանցնեին, վերջն ալ կսպանեին, խոշոր փոսերուն մեջը կնետեին: Կուգային երեք-չորս հարյուր հոգի կառնեին կտանեին կջարդեին, ձորը կլեցնեին կամ՝ Եփրատ գետը:

Չեչենները եկան հայերուն ջարդելու: Արաբները մեզի լավ կմայեին: Բայց չեչեններն ու թուրքերը կտանեին հայերուն, կչարչարեին, կջարդեին, ունեցած-չունեցածը կթալանեին, կփախնեին: Չեչենները ուզեցին ինձի տանել սպանել, բայց ես փախա, ժողովուրդին միացա: Դեր Ջորին մեջը արաբներուն քովը մնացի: Եփրատի քենարով կերթայի, մեկ ալ ձայն մը լսեցի, տեսա երկու երեխա՝ մեկը աղջիկ, մեկը տղա՝ հազիվ ութ-տասը տարեկան: Դիմացն ալ արաբ կին մը էշը կջրե: Ան երբ տեսավ, որ ես երեխաներուն բռնեցի, ինքն ալ երեխաներուն առավ զմաց, ես մնացի մեմակ: Գացի Տիգրանակերտ, հոն Սարգիս անունով տղայի մը հետ ծանոթացա: Արաբի մոտ մնացինք:

Ըսելս ան է, որ թուրք ժողովուրդը, Թալեթը, Էմվերը, Ջեմալը հայ ժողովուրդը աքսորեցին: Թուրքերը շատ վնաս տվին հայ ժողովուրդին: Ես շատ տանջանք քաշած եմ: Ամոր համար առանց արցունքի չեմ կրնար աս բոլորը պատմել: Դեր Ջորի ջարդին մեջեն ամեն մարդ իր եղբայրը, քույրը, հարազատը սկսավ փնտրել: Ես ամենն ալ կորսնցուցած էի: Մեմ-

մենակ էի մնացած: Մերոնք բոլորն ալ դամակով գացին:

Արաբին քովը որ մնացի, անոնց եփածը, թափածը, ամեն ինչը սորվեցա: Իմ անունն Հասան դրին: Ես տակառներով ջուր կբերեի հեռու տեղեմ: Վերջը փախա ադ արաբներուն քովեմ: Եփրատը մեղ տեղ մը կար, լողացի անցա: Արաբ կին մը ձեռքը տվավ՝ «Թաա՛լա», ըսավ, այսինքն՝ արի՛: Ինձի ազատեց:

Ես թուրքերեն շատ քաջած եմ: Դարաբասարայի կողմեն Զարաբլուս գացի: Նիզիպ ուզում եմ երթալ, որ անտեղեն Այնթապ, Քիլիս, Կաթմա, Տիգրանա-

կերտ պիտի երթամք: Վերջը-վերջը Տիգրանակերտեն եկա Իզմիթ (Նիկոմեդիա):

Ադ ժամանակ շատ երգեր կերգեին, տխուր երգեր, բայց ես չեմ կրնար հիշել, մոռցեր եմ:

Ես հիմա եկեր եմ Հայաստան: Հիմա ունիմ տասնչորս թոռնիկ: Ամուսնացած եմ, երեխաներու տեր եմ: Ես այստեղ ունիմ Նվարդիկս, Անուշիկս, Աշոտս, Կարապետս: Անոնք ինձ կպահեն: Իմ ուժս անոնք են: Տղա մըն ալ ունիմ, Արզնի է: Ես հոն անոր քովը կմնամ, անոր ամուսնը Վաղարշակ է: 1946 թիվեմ Հայաստան կապրիմ:

232 (232).

ԵՎ ՆԻԿԵ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՆԻԿՈՄԵԴԻԱ, ԱՐՄԱՇ)

Մենք ուժասպառ Դեր Զոր հասանք: Տասնյոթ հոգի մեկ չաղըրի մեջ էինք: Ամեն առտու մեկ հոգի մեռած կըլլար, խոլերա բռնվեր էին, մեկիկ-մեկիկ մեռան:

Առտու մը հայրս էլավ, քովին շարժեց, տեսավ՝ փայտի պես բան մըն էր. «Էլեք, տղե՛ք, - ըսավ, - Սիմիթը մեռավ»: Թաղեցին:

Քեռիս ալ չեթե էր: Օր մը սարերուն մեջ կկորսվի, կտեսնա՝ ոչխարները կերթան եղեր, կըսե՝ աս ոչխարները տե՛ր ունին զահար: Կերթա ամոնց ետևեն. կհասնի արաբ հարուստի մը քով: Արաբը պապայիս

կպահե, օրական վեց թենեքե ջուր կկրե եղեր հորեն: Հորն ալ դժվար է եղեր, թենեքեն ձեռքը հորի մեջ վար պիտի իջնար, ուրիշ պզտիկ ամանով մը քիչ-քիչ ջուրը պիտի լցներ թենեքեին մեջը, հետո ծանր-ծանր վեր պիտի ելնար, ամսա ասանկով հոգին փրկել է:

Հետո մենք հրաշքով փրկվանք:

1920 թվին գացինք Հունաստան: Աշխատեցի թուզի ֆաբրիկայում՝ ինձ մնամ եղեռնից ազատված աղջիկներու հետ:

Հետո եկանք Հայաստան:

233 (233).

ՀԱԿՈՒԹԵՐԶՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ՆԻԿՈՄԵԴԻԱ, ԱՐՄԱՇ)

1915 թվին, Զատիկի կիրակի օրը մեզ տարին մեծ ձոր մը: Անտեղ շատ դիակներ կային, բոլորին ալ մերկացուցած վիճակում շարած էին իրար վրա՝ խաչի ձևով, կարծես փայտի գերաններ են իրար վրա շարած: Ադոնց բոլորին մերկացրել էին, ջարդել, սպանել էին, իրար վրա կուտակել: Հետո Օսման կառավարության հրամանը եկավ, որ «շաբաթօրյակ»

պիտի ըլլա, բոլորին թաղեցին, որ խոլերա չըլլա: Եփրատ գետին մոտ հազարներով մարդ լցված էին, Զատիկի կիրակի օր էր: Մենք չաղըրների տակ էինք: Հրաման եկավ, թուրքերը հարձակվեցին, սկսեցին կոտորել, ջարդել հայերին, և որպեսզի միջազգային դատի առջև չըսվի, որ ժողովրդին կոտորեցին. «Տեղահանել ենք», ըսին:

234 (234).

ԴՈՂՈՐԵՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ԶՈՀՐԱՊ-ԼԻՊՄԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1892 Թ., ՍՏԱՄԲՈՒԼ)

Ամեն բան կհիշեմ: Վերջին գիշերվա ամեն մեկ վայրկյանը կհիշեմ: Հայրս՝ Գրիգոր Զոհրապը, ճաշի եկավ: Կճաշեինք կոր, հազիվ լմնցած էինք, դուռը զարնվեցավ, երկու-երեք հոգի եկան, տարին հայրիկիս: Տաճկերեն ինչ խոսեցան՝ չեմ գիտեր. ես երիտասարդ աղջիկ մըն էի: Տաճկերեն երկու-երեք բառ գիտեի, անոնք ալ մոռցած եմ, չեմ ալ ուզեր հիշել:

Ամ ժամանակ մայրս՝ Կլարան և քույրս՝ Հերմինը, տունն էին: Եղբայրներս Եվրոպա էին, հոն կուսանեին: Մենք երկու քույր և երկու եղբայր էինք: Բարեբախտաբար եղբայրներես մեկը Գերմանիա էր, մեկալը՝ Զվիցերիա: Ամենքնիս ալ աղվոր ֆրանսերեն կխոսեինք. երբ որ ես ֆրանսերեն կխոսեի, կկարծեին, որ ես ֆրանսացի եմ: Ֆրանսական դպրոց չեմ գա-

ցած. Ես գերմանական դպրոց գացած եմ, բայց աղ-
վոր վարժուհիներ ունեի, մաև շատ կճամփորդեիմք:
Մայրս մեզի կառներ, կտաներ Եվրոպա՝ Զվիցերիա:
Մենք կքնակեիմք Պոլիս՝ Այազ Փաշա: Գերմանա-
կան դեսպանատունին քովը եվրոպական թաղ մըն
էր Ազարյաններու ապարտըմանը: Մենք մեջի բնա-
կիչները կճամչնայիմք. մեկ հատը դիպլոմատ մըն
էր. մյուս տունը Ազարյանն իր երկու աղջիկներուն և
փեսաներուն տված էր, ամանկ որ շենքը բարեկամե-
րով լեցված էր:

Մեր տունը բարեկամներ շատ կուգային: Հայրս
իր բյուրոն ուներ. փաստաբան էր, բայց տունն ալ կու-
գային: Օտտ անգամ կուգային, կըսեին. «Էֆենդի», բա-
րեկամ մը ունիմ, վաճեն եկած է, քանի մը վայրկյան
կրնա՞ք տալ: Քովի սենյակին մեջը հայրս կընդունէր
և՛ ամենաճանչցված մեկուն, և թե՛ վաճեցի համեստ
մարդուն: Ան կուգար հորս կտեսնար, իրեն տված
խրատն ալ կառնէր, քիչիկ մըն ալ հորս տված ստակն
ալ կառնէր, կելլար, կերթար:

Մայրս հայտնի էր, անունը Կլարա Յազընյան
էր, պոլսեցի էր: Երբ մեր հայրիկին տարին, մայրս
ռուսական դեսպանատուն գնաց, հոնտեղը ըսավ,
որ ասանկ-ասանկ բան մը եղավ: Մայրս իմ ձեռքեն
կքոնէր, կերթայիմք ճանչցած տաճիկներուն տունը:
Մայրս կըսէր. «Կաղաչե՛մ, օգնեցե՛ք. իրավունք չու-
նիք Գրիգոր Զոհրապին պես երեսփոխան մարդուն
ձեռք դացնել»: Բայց մարդ մտիկ չէր ըներ:

Թալեաթը, որ մինչ այդ մեր տունը կուգար, ամա՛նկ
աղէկ կհիշեմ անոր, հայրիկիս տանելուն վերջը օր մը
փողոցը ինձի տեսավ, ճանչցավ, ձեռքով ըրավ, ամ-
մա ես գլուխս դարձուցի: Ան միշտ կուգար մեզի: Օտտ
մարդիկներ կուգային մեր տունը: Թալեաթը կուգար,
թուղթ կխաղային հորս հետ մեկտեղ, քյուրը կտես-
նային իրար, աղէկ բարեկամ էին, բայց տաճիկներուն
բարեկամությունը բան մը ըսել չէ, վատահեղի՛ չէ:

Անկէ վերջը մեզի ալ քշել ուզեցին՝ մայրս, քույրս
և շնիկնիս, որ եղբայրս հետը քերած էր Գերմանիայեն:
Բայց դեսպանատուններուն մեջ շատ ճանչցված էինք:
Դեսպանները իրար եկան և ըսին. «Չե՛նք կրնար թույլ
տալ, որ այս ընտանիքը քշվի. մեկ բան մը կրնանք
ընել մե՛ երկիրեն դուրս հանելու ենք»: Եվ պետք եղա-
ծը ըրին. թուղթեր տվին, որ դուրս ելլանք: Մենք Եվ-
րոպա եկանք: Ավստրիա եկանք: Սահմանագլուխը
հասանք մե, ես գերմանացիի պես գերմաներեն կխո-
սեի: Գերմանացի մարդը ըսավ. «Ինչու՞ կերթաք կոր»: Ես ալ ըսի. «Սա տահմանին գիծը անցնես մե, ես ալ քե-
զի կըսեմ»: Բայց աղէկ գերմաներեն կխոսեի, գերմա-
նացիի պես կխոսեի: Ծնողքս ամեն բանով հոգ տա-
րած էր մեզի: Պզտիկ աղջիկ էի, շատ աղէկ դաշնակ
կզարնէի: Երբ հորս բարեկամները կուգային, «Եկու՛ր,
քիչ մը դաշնակ զարկ», կըսեին: Ամեն անգամ հայրս
մեզի հետ կզբաղվէր: Սքանչելի պառկելու սենյակ մը
ունէր՝ Բոսֆորին վրա պատուհաններով-փեղկերով:
Հայրս կանուխ անկողին կպառկէր, ալ փողոց ելլալ
չէր ուզեր: Մեկ գիշեր մը ես հայերենով իրեն կպատ-

մեի իմ կարդացած գիրքս, մեկ գիշեր ալ՝ քույրս: Մենք
շատ գրքեր կկարդայիմք: Հայրս մեզի ստակ չէր տար:
Բայց աղէկ գերմանական լիբրերի մը կար: Մայրս գա-
ցած, ըսած էր. «Իմ աղջիկներս գիրք ուզեն մե, տվեք,
բայց աղէկ գրքեր տվեք»: Դիմացը աղվոր փաթիսը-
րի մը կար: Մայրս հոն կերթար կըսէր. «Աղջիկներս
դպրոցեն ելլան, գան մե, ինչ ուզեն մե՛ տվեք, հաշիվը
ինձի կդրկեք»: Բայց ես գրպանս ստակ չունեի: Հոս-
տեղը՝ Ամերիկայի մեջ, մոր ծնած պզտիկի մը գրպա-
նը ստակ կոնեն: Ես ամանկ բան չէի գիտեր: Ատեն-ա-
տեն փորթոմոնես պառկելու սենյակի դռունքն կկախեի,
հայրս կհասկնար, որ պարապ է, մեջը ոսկի մը կոնէր:

Ինքը կզգար, որ պատերազմի ժամանակ երկրի
վիճակը գեշ է, բայց մենք պոլիտիկայով չէիմք զբաղիր:
Հորս կտեսնայիմք, երբ սեղան կնստեիմք, կճաշեիմք:
Հորս ամեն ըսածը միտքս է: Ես խրատ կհարցնէի: Ան
կըսէր. «Աղէկ աշխատելու եք, լեզուներ աղէկ գիտնա-
լու եք»: Մեր տունին մեջը հայերեն կխոսեիմք, բայց երբ
հայրս կճամփորդէր մե, իր մամակները ֆրանսերեն
կգրէր, քանի որ մենք հայերեն կարդալ-գրել չէիմք գի-
տեր: Ան Փարիզ կերթար, Ավստրիա կերթար:

Հայրս շատ կսիրէր մեզի, բայց շատ ալ խիստ կըլ-
լար մեզի հետ. կուգէր, որ մենք աղէկ աշխատեիմք:
Արժանի ըլլայիմք մե, մույնիսկ ծեծ կուտեիմք: Օրին
մեկը եկած էր իրեն աշխատելու սենյակը, կարմիր կա-
շիե մերլըներ կային, անոնք զոցված էին:

- Ներսէս եկեք, - ըսավ հայրս մեզի: Եղբայրներս աղ-
օրը տունն էին, անոնք գացին՝ անոնք մեկ-մեկ հատ
կերան: Քույրս գնաց՝ ան ալ մեկ հատ մը կերավ: Ես
դռունքն դիմացն էի:

- Մոտեցի՛ր, - ըսավ ինձի:

- Ինչպե՞ս մոտենամ, - ըսի, - ես ալ ծեծ պիտի ու-
տեմ, - ըսի և չկերա ծեծ: Ան մեզի շատ կսիրէր, բայց
մաև խիստ էր:

Եղբայրներես Արամը՝ պզտիկն էր. Լևոնը՝ մեծն
էր: Գերմանիո մեջ մեծը ինձեմեր-էլեկտրիսին կտոր-
վէր, պզտիկը՝ Զվիցերիո մեջ դպրոց կերթար: Քույրի-
կիս անունը Հերմին էր:

Պատերազմի ժամանակ Զվիցերիո մեջ մնացիմք:
Հոնկեց ետքը մորս հետ Պոլիս գացիմք՝ տեսնելու քի
մեր ապարտըմանը ի՞նչ եղավ: Օտտ աղվոր շտկված
ապարտըման մը ունեիմք: Քույրս ըսավ. «Ես Պոլիս
չեմ երթար: Անոր վրա ես աղէկ բարեկամություն
կրնամ ընել հոս»: Մեկ հատ զվիցերիական «Լը թան»
լրագիրին մեջը մյուզիքի վրա գրող կորեսպոնտան
մը կճամչնայի, անոր ըսի մէ՛ «Թող չերթա, - ըսավ,
- ես անոր Փարիզ կտանիմ», ըսավ: Փարիզ տարավ
քրոջս, կինն ալ բուն ֆրանսացի կին մըն էր: Հոնտեղը
Տեր-Ներսեսյանները կային: Գիտե՞ք Սիրարփի Տեր-
Ներսեսյանը, որ վերջը պատմաբան-գիտնական,
պրոֆեսոր եղավ, անոնք ալ հոն էին: Անոնք ալ մայրս
լուր դրկեց, որ՝ «Հերմինը կուգա կոր, անոր քիչիկ մը
հոգ տարեք»: Ամանկ որ, քույրս ֆրանսերենի դժվա-
րություն ունենար մե, մայրս կերթար Սիրարփիին և
Արաքսիին կհարցնէր. «Ի՞նչ ընենք, որ աս աղջիկս

ավելի դյուրություն ունենա ֆրանսերեն խոսելու»:

Վերջը հորմես քանի մը մամակ եկավ, բայց փոստայով չեկավ: Թեմեքեղով լուր կորկեին, մեկ հատ մամակը լուրի թեմեքեին մեջը պահված էր: Չէ մե մեզի չափտի հասներ: Մեկ մամակ մը եկավ. «Ինձի համար աղոթք ըրեք: Աստված ինձի ողորմի» ըսելով՝ լմացուց մամակը. և ինքն ալ անհետացավ: Այլևս մամակ չեկավ:

Ադ ասիարթըմանը մեք վարձով կապրեինք: Անոր տերոջը՝ Ագարյանին գավակները, մեր շենքին մեջն էին: Մեք չորրորդ հարկն էինք: Մինչև վերջը մեք անոց հետ բարեկամ մնացած ենք, հաջորդ ժեմերասիոններուն հետն ալ: Անոց աղջիկներուն հետ, թողներուն հետ կապ ունիմ մինչև հիմա: Ես անոր հրավիրած էի Ամերիկա: Ես շատ տեղ, շատ երկիր տեսած եմ: Երբ մորս կորսնցուցի, ամուսնացա Փարիզի մեջ: Եղբայրս Բուխարեստ էր, ես և քույրս հոն գացինք: Եղբայրս անա՛նկ աղվոր դիրքի էր. անոր շոֆերին տունը ինձի տալին մե՛ երջանիկ կըլլայի, ամանկ աղվոր էր՝ պարտեզով, ամեն ինչով:

Ես ամուսինս՝ Հենրիին, ճանչցած էի Ռիվիերա: Ան իր քրոջը հետ եկած էր: Անկե վերջը եղբայրս ըսավ ինձի և քրոջս. «Իմ քովս եկեք՝ Ռուսմանիա»: Մեք գացինք: Հարկավ անոր հետ տարբեր էր կյանքը: Սքանչելի տուն մը ուներ, ծառաներ, օթո ուներ, շատ հաջողած էր: Ժամանակ կուգեր, որ իմ թուղթերս հանվեին, որ Ամերիկա գայինք: Իմ ամուսինս բիրայի գործ կըներ. բիրայի ամերիկյան երրորդ մեծ ֆաբրիկը ուներ: Ինքը Ամերիկա ծնած էր, անոր ընտանիքը բիրայի ֆաբրիկ մը ուներ: Հոս՝ Նյու Յորք էին եկած և հաջողած էին այս երկրին մեջը: Ինքը այստեղ ազգականներ ուներ, անոց ինձի ծուռ մայեցամ: Մեկը՝ ամուսինս քրոջը գավակը, Կոլումբիա համալսարանին մեջը ֆիլոսոֆիի դասախոս էր: Անկա ինձի հավնեցավ, անոր կնիկն ալ հավնեցավ ինձի: Անկա անցած տարի մեռավ:

Արամ եղբայրս սիրտի հիվանդությունով պատկած էր: Լուր առի, որ՝ ծանր է: Ուզեցի երթալ, տեսնալ եղբորս: Երկուշաբթի ճամփա ելա: Բայց Արամը ինձի չճանչցավ. արդեն ծանր էր:

Իսկ Լևոն եղբայրիս Ռուսմանիայեն դուրս հանելու համար դուլար ուզեցին: Վիեննայեն մեծ բանկիր մը եկավ, ինձի հավնեցավ, որ ես շատ աղվոր գերմաներեն կխոսեի, տեսավ, որ ես տարբեր եմ: Ան ինձի

ըսավ. - Ստակ տալու ես ասոր-անոր:

Ես ըսի. - Կուտամ: Ռուսմանիայի մեջ շատերուն ստակ տվի: Եղբայրս երկիրեն դուրս հանեցի, բայց արդեն կտորած մարդ մըն էր: Ես դիպլոմատիկ շրջապատին մեջ ճանչցված էի: Օրին մեկը հուլանդացի մը ճանչցա, ըսի. - Գնանք եղբորս համար գործ գտնանք:

Ան հասկցավ ինձի, ըսավ. - Ես կգտնամ Հոլանդայի մեջ:

Երեք շաբաթեն թելեֆոն ըրավ, ըսավ. - Եղբորդ համար տեղ մը ունիմ, կընդունին կոր:

Ասոր վրա եղբայրս եղավ, Հոլանդա գնաց: Ան հոլանդերեն չէր գիտեր, սքանչելի գերմաներեն կխոսեր, անոր համար Վիեննա գնաց: Վերջը Նյու Յորքի մեջ քույրս մեռավ:

Վերջը լուր եկավ, որ եղբայրս հիվանդ է: Ելա Վիեննա գացի, հիվանդանոց գացի, բայց եղբայրս մեռավ:

Մայրս առի, Փարիզ բերի: Վերջին օրվա պատկերը կհիշեմ: Մայրս շատ գեղեցիկ, էլեգանտ ու խելացի մեկն էր:

Առաջին պատերազմեն վերջը գացինք Պոլիս, մեր բոլոր եղած-չեղածը ծախեցինք: Վերջեն իմացանք, որ հորս բանկային ստակները տաճիկները առած էին, մաև մեր տունին մեջը եղած ստակները, իրեն տանելեն վերջը եկան, իբր թուղթ կփնտրեին, ստակ գտան, ինչ գտան մե՛ առին, տարին: Տաճիկներեն ի՞նչ կսպասեք: Մեր գրադարանը ձգեցինք Պոլիս: Միայն աս գորգը բերինք: Եթե հիշողությունը սիրտին մեջը չըլլա մե, ուրիշ բան մը օգուտ չունի:

Ես մեծ գումար մը՝ ունեի, որ եկեղեցիին համար ինֆորմեյշն սեմթըրը ընել ուզեցի, գիրքերը պահելու նպատակին ուզեցի հատկացնել՝:

Հոսկե քանի մը տարի առաջ Երրորդ ավընյու կերթայի, պզտիկ խանութ մը կար, ապակիին մեջը տեսա մարդ մը, որ կոշիկ կշինե, ես ալ ներս մտա, հարցուցի. - Դու ինչ ես, - ըսի:

- Հարկավ հայ եմ, - ըսավ:

- Դու ինչ ես մե, ես ալ հայ եմ: Ես Գրիգոր Զոհրայի աղջիկն եմ, - ըսի:

Ան ձեռքի չեքիջը մետեց, երկու ձեռքերս առավ, պագավ: Անկա ինձի շատ ավելի կդիպչի, քան թե ուսյալ մարդիկները գան դե, ինձի երկու խոսք ավելի ըսեն:

Աս բոլոր հուշերը իմ սիրտին մեջն են...:

235 (235).

ԳԵՎՈՐԳ ԶՈՒԼԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., 2ԱՆԱՔԿԱԼԵ)

Նախքան 1915 թ. հայերի զանգվածային տարագրությունը, թուրք իշխանությունները բոլոր հայ տղամարդկանց հավաքագրեցին զինվոր և, նրանց ձեռքը ոչ մի զենք չտալով, շատ բնակավայրերում տարբեր ձևերով սպանեցին:

Մի քանի վայրերում, ինչպես և մեր քաղաքում, ուր հայոց կողմանե թուրք իշխանության դեմ զեն-

* 1987 թ. Նյու Յորքում Ս. Վարդան Հայ Առաքելական եկեղեցու Ամերիկայի Արևելյան թեմի Առաջնորդարանին կից հիմնադրվել է Գրիգոր և Կարա Զոհրայ տեղեկատվական կենտրոնը:

քով ապաստամբության փորձ չէր եղած, հայ զինվոր-ներին զենքով վարժություններ սորվեցուցին և թուր-քակամ բանակի մեջ պիտի մտցնեին, բայց հետո նրանց ձեռքեն ալ զենքերը վերցուցին և շատ քչե-րին բանակի մեջ պահեցին. ամուց որ լավ լեզուներ գիտեին, լավ թնդանոթաձիգ էին կամ ինժեներ ու բժիշկ, իսկ մնացածներուն համար կազմեցին ամիլե թաքուրը (աշխատանքային գումարտակ): Այս բոլորն, անշուշտ, գերմանացոց խորհրդով էր պատրաստված և, քրիստոնյա գերմանացիներուն քթին տակ ու աչ-քին առաջ հայ քրիստոնյա, անգն մարդկանց, կաշվե մտրակների տակ, առանց շունչ առնելու, քարհան-քերում և ճանապարհաշինություններում չարաչար աշխատեցնում էին: Նրանք հիվանդանում էին, հյուծ-վում, հաշմանդամ դառնում: Նրանց, շարքից հանե-լով, մեռցնում էին:

Եվ ահա այդ ժամանակ հորս ևս ամիլե թաքուր կտանեն՝ աշխատեցնելու մյուս հայերու հետ: Ձեռքի կառք մը կուտան՝ մի ամիվով. ուրիշները հող պի-տի լցնեին, ինքն ալ պիտի տաներ թափեր: Այնքան դաժանությամբ էին աշխատեցնում, պատմում էր հայրս, որ հալից ընկնում էին: Մի օր ալ մա այդ կար-գով շուտ-շուտ չկրցել է աշխատել, և վերակացուն ըսեր է՝ թող կառքը: Եվ ձեռքը տվել է քլունգը, բայց արդեն ձեռքերը ուտել էին: Աշխատելու ժամանակ վերակացուն նկատել է, որ ուրիշներուն շինածները հայրս փչացնում է. այս անգամ ավելի կբարկանա և ձեռքը կուտա մի բախ: Հայրս շատ կնեղվի, բայց ի՞նչ կարող է ընել: Մի օր ալ, այդպես բախով հողը մի կողմից մյուս կողմը թափելու ժամանակ, ստուգման կուգա ճանապարհաշինության ինժեներ հարյուրա-պետը: Հայրս բախով հողը նետելու ժամանակ, հողը հարյուրապետին վրա կթափի: Սաստիկ բարկացած՝ մա հորս վրա կուգա՝ մտրակով խփելու, հայրս անմի-ջապես նրա թևը բռնում է, դեռ ինքը չխփած, ասում, որ ինքը դեռձակ է, որ արհեստավոր մարդ է, այսպիսի գործերից գաղափար չունի և նույնպես զինվորական-ներուն, ծովայիններուն հազուստ գիտե կարել:

Հարյուրապետը, լսելով այդ բոլորը, անմիջապես միտքը փոխում է, մտրակը իջեցնում է ու ասում. - Թո՛ղ այդ բախը և արի՛ ինձ հետ:

Բոլոր աշխատողները զարմանում են հորս հանդգնության վրա և կարծում, որ հայրս պիտի ծանր պատժվի, բայց պատահում է անսպասելին: Հորս տա-նելով պահեստի պես մի տեղ՝ դուրս է բերում մի թոփ կտոր և ասում. - Կրճա՞ս ինձի մի լավ կուսություն կարել: - Ան երևի, միևնույն ատեն ուզում էր ստուգել, թե արդ-յոք հորս ըրածը խորամանկություն չէ՞, որ թեթև գործի անցընեին իրեն: Հայրս ուրախանում է, որ ամիլե թա-քուրից ազատվեց, ասում է. - Ամենայն սիրով, քե՛յ իմ, բայց ինչո՞վ պիտի ձևեմ, կարեմ. գործիք է պետք:

- Այդ բոլորը կլինի, - կըսե, հորս կտանի պահես-տին ներսի կողմը:

Ի՞նչ տեսնե՞ կարի մեքենաներ, այն էլ տեսա՛կ-տեսա՛կ, և ամե՛ն ինչ հայոց լքյալ գույքերից: Հորս կը-

սե. - Ընտրի՛ր քեզի մի հարմար տեղ և աշխատի՛ր:

Հայրս մի տեղ կդասավորվի և կկարե, կհագցնե հարյուրապետին ու հետո կհասկնա, որ մա է եղել հա-յոց ամիլե թաքուրի լիազոր ղեկավարը:

Հայրս այլևս սկսում է դերձակությամբ զբաղվիլ և ամբողջ պատերազմի շրջանին զինվորականնե-րու համար հագուստներ կկարե: Ինչ խոսք, վարձք չի ստանում, բայց դրամական նվերներ կուտան եղեր:

Հայրս պատմում է, որ մի գերմանացի օդանավորդ կար, ամուլը՝ Մանիկ: Նա ամեն անգամ օդ բարձրա-նալիս անպայման մի անգլիական կամ ֆրանսիական օդանավ վար կառնե եղեր ու վար իջեցնելուց հետո, դրամական մեծ նվեր կստանա եղեր: Ամեն անգամ այդ նվերը առնելուն պես, կուգա եղեր հորս մոտ՝ կուսություն կարվելու և լավ դրամ կտա եղեր: Հայրս ասում էր, երբ արդեն Գերմանիան պարտվելու մոտ էր, եկավ ինձ մոտ Մանիկը և ըսավ. «Գերման կա-պու՛տ» (կապիտուլյացիա - գերմ.): Արդեն հաղթելու ոչ մի հույս չէր մնացած թուրք զինվորի համար. սոված ու հյուծված բանակը սկսում է քայքայվել, ու զինվոր-ները խումբ առ խումբ փախչում են:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարինե-րին տաստիկ տուժած, ամեն ինչ կորցրած, ողջ մնացած հայերը, շշմած ու մոլորված, ցրվեցին աշխարհով մեկ:

Տեր ու տիրական չունենալով, իրենց կորցրածից, կողոպտվածից ո՛չ մի հատուցում չստանալով թուրք ջարդարար, կողոպտիչ կառավարությունից, ի՞նչ պետք է ընեին, ինչո՞վ պետք է ապրեին այդ տուժյալ մարդիկ, և ո՛չ ոք չհոգաց նրանց մասին: Բայց հայ ժողովուրդը չհուսահատվեց և սկսավ իր գլխուն ճարը մայել:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջա-նալու վրա էր, և ողջ մնացած հայերը ցրված էին տար-բեր երկրներ: Այդ մարդիկ ինչպե՞ս պիտի ապրեին, ինչպե՞ս պիտի իրենց գոյությունը պահպանեին, եթե ամուցմե շատերը արհեստավորներ չըլլային: 1915 թ. աքսորի ժամանակ մեր հարազատներից հորեղբորս, մորեղբորս ընտանիքները մեր քարավանից բաժա-նեցին, նրանց քեցին դեպի Սիրիա՝ Դամասկոսի մո-տերքը: Այդ ժամանակ թուրքերն ու գերմանացիները կարիք ունեին արհեստավոր մարդկանց: Մի նոր հրա-ման կուգա, թե այդ քարավանում եղած արհեստավոր մարդիկ իրենց ընտանիքներով ջոկվեն ու բերվեն Ծամ (այժմ՝ Դամասկոս)՝ Սուրիա: Այդ արհեստավոր-ներն իրենց ընտանիքներով ողջ մնացին: Իսկ արհես-տավոր չեղողներին քեցին դեպի Ռաքքա և այն-տեղից էլ ուրիշ քարավաններով տարան մինչև Դեր Զորի անապատները: Այնպես որ, արհեստ գիտենալը փրկեց այդ մարդկանց:

Հնուց մարդիկ արհեստի ու արհեստավորի մասին ասել են. «Արհեստը ոսկե ապարանջան է մարդու բազ-կին», կամ՝ «Արհեստավորը երբեք սոված չի մնար. եթե մինչև կեսօր հաց չճարե, կեսօրեն վերջ՝ անպայ-ման կճարե»: Մարդը շնորհակալություն կհայտնե ավազակին, որ միայն իր դրամները վերցրեց, որով-հետև իր թևին ունի ոսկի ապարանջան: Ավազակը

կզարմանա, թե ինչպե՞ս է, որ մա ոսկի ապարանջան ունի իր թևին, և ինքը չտեսավ: Մարդը կըսե, որ իր արհեստն է իր թևին և դա երբեք չի՝ գողացվիր:

Եվ այսպես մի քանի ժամվա մեջ հորս ազատեցին ամելե թաքուրից (աշխատանքային զուսարտակից - թուրք.), ու մենք հազիվ փախանք թուրք խուժաններից: Այնտեղ մնացինք որոշ ժամանակ: Էլ ի՞նչ դպրոց, ի՞նչ բան, ով որ մի արհեստ ուներ՝ աշխատում էր, ով որ արհեստ չուներ՝ պարապսարապ ման էր գալիս, մինչև որ հունական մավերը եկան, մեզ տարան հունական Քեֆալոնիա կղզին: Այնտեղ մուսուլման հայ որբեր ու որբուհիներ բերին: 1922 թ., սեպտեմբեր ամիս: Ես արդեն բավական ընտելացել էի կարելու մեջ: Հայրս խանութ մը բացավ, ես ալ հետը սկսա աշխատել, որ գոյություննիս պահենք: Հուլիս ակտույությունը ֆիզիկական բնաջնջումից ազատեց մեզի: Անոնք որ արհեստ ունեին՝ աշխատեցին, իսկ չունեցողները շատ տառապեցին, ինչ հետերնին բերել էին՝ ծախեցին ու կերան և, ի վերջո, հյուծվեցին ու մահացան, որովհետև այդ կղզում ոչ մի միջոց չկար, որ արհեստ չունեցողները աշխատանք մը ճարեին. մուսուլման տեղացի ժողովուրդը շատ աղքատ էր: Այս կղզին մոտիկ է Իտալիային, մանավանդ Սիցիլիային, ու միշտ երկրաշարժներն անպակաս էին. տարիներ հետո մենք իմացանք, որ մի ուժեղ երկրաշարժ մեծ վնաս է հասցրել կղզուն:

1922 թվին, մախ՝ հայրս գնաց Եգիպտոս: Վերջապես, շատ ամիսներ հետո, հայրս երկու ոսկի ուղարկեց՝ մորս անուճով, մուտքի հրավերով: Այդ ժամանակ ոչ մի տեղություն անցագիր չէր տալիս հայերու: Մեր ազգին համար հանձն առավ Տեր Նանսենը, և մենք մանսենյան լեսե-փասեղով անցանք Եգիպտոս, 1924 թ.: Հայրս ինձի ընկեր ըրավ ինձնից վարպետ մեկու մը հետ, որովհետև խանութը մերն էր: Ու ես գրեթե մեկ տարի, առանց հորս աջակցության, ընտանիքիս՝ մորս, հորս, եղբորս ապրուստը հոգացի, գրեթե անչափաֆաս տարիքիս. մյուսապես բոլոր հայերն ալ տուժել էին եղեռնեն և Իզմիրի աղետեն:

Կնոջս՝ Ծաքեի ոսկերիչ հայրը՝ Քերոբե Աղա-Զրաքյանը, Պոլսում մեծ ծառայություններ է ըրած Մեծ եղեռնեն որբացած հայ որբերին ու որբանոցներին: Չմայած ինքն ալ ուներ խնամքի կարոտ երեք աղջիկներ՝ Սիրարփին, Ծաքեն և Ադրինեն, բայց իր շահածի մեծ մասը՝ ուտելիք, հագուստներ և շատ ուրիշ բաներ, կտոնե կտանե եղեր իր «զավակներուն», որոնց այն-

քան մվիրված էր, որ մուսուլման շատերուն իրար հետ ամուսնացուցած, տուն-տեղ ըրած է՝ օժիտով, ամեն ինչով: Եվ մրա երախտիքը այնքան բարձր են գնահատած, որ մուսուլման «Որբերու հայր» տիտղոսին ու ոսկե մեդալի են արժանացուցած:

Իսկ կնոջս քրոջ՝ Սիրարփիին ամուսինը՝ Գառնիկ Սվազյանը, տասնութ տարեկանն Իզմիրի աղետեն հազիվ փախած, ծովը մետված է և լողալով հասած հունական մավու մը, որը իրեն տարած է մախ՝ Հունաստան, հետո՝ Եգիպտոս: Ան դեռ 30ական թվերեն շատ հողվածներ կգրեր թերթերուն մեջ, որ տարբեր երկրներու մեջ ցիր ու ցան եղած հայերը մերձնչվին ու գան հավաքվին Մայր Հայրենիքում: Կհիշեմ ամոր գրած «Ներգաղթը» պիեսը ի՞նչ խանդավառությամբ բեմադրվեց Ալեքսանդրիայում, Կահիրեում և ուրիշ տեղերում և հասույթը հատկացվեց մերգաղթի ֆոնդին ու Հայաստանի մեջ բնակարաններ կառուցելու մպատակին...:

Իրականության մեջ ալ ամերևակայելի՝ ոգևորություն էր մերգաղթի մախօրենին. կհիշեմ, մարդիկ ոսկիներ էին տալիս, որ իրենց թիվը շուտ ելլա, որ շուտ գան Հայաստան...:

Եգիպտոսեն մեզի հետ շատ հայտնի ընտանիքներ եկան Հայաստան ինչպես օրինակ՝ «Արև» թերթի խմբագիր Հակոբ Արամյանը, երգչուհի Գոհար Գասպարյանն ու Արմինե Թյությունջյանն իր ամուսին հոգեբան Հովսեփ Թյությունջյանի հետ, երգիչ Միհրան Երկաթը, ամոր բանաստեղծուհի մայրը՝ Պաշտա Երկաթը, քույրը՝ արվեստագետ Մարի Երկաթը, Վանի հեռուսամարտի ղեկավար Արմենակ Եկարյանի տղան ու աղջիկը, պատմագիր Սմբատ Բյուրատի տղան, բժիշկ-մտավորականներ Գարեգին Ամադյանը և Ծամյանը, սրտաբան Զավեն Դոլաբջյանը, գրող Պերճ Զեյթունցյանը, քանակագործ Արտո Չաքմաքչյանը, մկարիչներ Հակոբ Հակոբյանը և Աիդա Բոյաջյանը, լուսանկարիչ՝ Անդրանիկ Քոչարը, երաժշտագետ Կարո Չալիկյանը, պատմաբաններ՝ Հակոբ Նալբանդյանը, Առաքել Պատրիկը, Արամ Տեր-Ղևոնդյանը և շատ ու շատ ուրիշ հայտնի ընտանիքներ ոչ միայն Եգիպտոսեն, այլև Ֆրանսայեն, Հունաստանեն, Սուրիայեն, Լիբանանեն, Իրաքեն, Բալկանյան երկրներեն, մուսուլման մերիկայեն...: Աշխարհի բոլոր կողմերեն հայրենադարձները եկան Հայրենիքը շենցնելու. շատերն իրենց հարստությունն ու ֆաբրիկաները բերին, շատերն ալ՝ իրենց ձեռքի և մտքի շնորհքը...

236 (236).

ՄԱՐԻ ՄԻՀՐԱՆԻ ՈՍԿԵՐԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՆՎ. 1913 Թ., ԶՄՅՈՒՌՆԻԱ)

1922-ին, Իզմիրի աղետի ժամանակ, ես տասը տարեկանն վեր էի, լավ կհիշեմ: Այդ օրը մենք տանն էինք: Մեջ մըն ալ սաստիկ լաց ու կոծի ձայներ լսեցինք դուր-

սեն: Դուրս վազեցինք, տեսանք մեր թաղը՝ Հայնոցը, կրակի տված են: Ամեն մարդ տունները ձգած՝ կվազեր դեպի քորնիշ՝ ծովեզերք: Մենք մամայիս փեշեն բռնած

փախսանք դեպի ծովագերք: Ամբողջ հայերն ու հոյսերն հավաքված էին ամտել: Այլ լացով, իրարամեջ, ետևը կրակ էր, առաջը՝ ջուր: Ի՞նչ պիտի ընենք՝ չգիտեինք: Նավահամագիստը շատ մը մավակներ կային, որոնք կրնային ծովին խորքը խարխիս մետած շոգեմավերուն հասցնել մեզի, բայց թուրք մավախները, զգալով մեր մեղ վիճակը, միայն ոսկի էին ուզում:

Այլ ով ինչ ուներ՝ զարդեղեն, ոսկեղեն, համուժ տալիս էին, որ իրենց կյանքը փրկեն: Բայց շատ մավախներ ալ խային էին, երբ հայերուն ոսկեղենները և զարդերը կառնեին, մավակ կմատեցնեին, մավակը հագիվ քիչ մը տեղ կերթար, առաջվընք բացված ծակեն ծովին ջուրը կլեցվեր մավակին մեջը, մավակը թերս կդառնար, լողալ չգիտողը՝ կխեղդվեր: Ծովի վրա լիքը դիակներ էին: Քանի մը երիտասարդներ ջուրը մետվեցան, բայց լողալ չգիտեցողը՝ ջուրը կկլլեր և կխեղդվեր:

Իմ Ծաղիկ մորաքույրիս տղան՝ Գառնիկը, որ հագիվ տասնյոթ տարեկան կըլլար, մեջ մըն ալ տեսանք ծովը մետվեցավ ու սկսավ լողալ: Մենք բոլորս վախով կմայեինք, որ ադ խորունկ ծովին մեջը ինչպե՞ս պիտի լողար, բայց ան աղվոր կլողար: Լողալով, լողալով հասավ հեռուն խարխիս մետած հունական մավուն, շուլվեցավ կախված պարանին վրայով, բարձրացավ մավուն վրա, ինքզինքը ազատեց:

Մենք՝ քարափը կայնածներս, տեսանք, ուրախացանք, որ մեր Գառնիկը ազատվեցավ: Մենք քանի մը օր մնացինք հո՞ն՝ բաց երկնքի տակ, հուսահատ վիճակի մեջ: Օրեր վերջ հունական մավ մը եկավ, մեզի տարավ Հունաստան՝ Փիրեյա: Հոն մեր Գառնիկին հանդիպեցանք: Ան պատմեց, որ շոգեմավին ծխնելույզին մեջը մտեր է, գլուխին խըսիր գլխարկը գլխուն տակը դրեր է և ադ ձևով թաքնված հասեր է մինչև Փիրեյա: Ան ճարպիկ ըլլալուն շուտ մը գործ գտած էր, սկսած է քույրորիս ծախել փողոցե-փողոց: Վերջը ան Եգիպտոս հաստատվեցավ և քանի որ աղվոր ձեռք ուներ՝ ոսկերիչ էր, ազտիկ խանութ մը բացավ, սկսավ աշխատիլ: Ան գրելու շնորհք ալ ուներ. «Ներգաղթը» ամուսնով պիես մը գրեց, և ադ պիեսը բեմադրվեցավ հայերենադարձության տարիներուն, հասույթն ալ հատկացվեցավ Հայաստանի բնակարաններու շինության և մերգաղթի ֆոնդին:

30-ական թիվերուն եկանք Հայաստան: 1947-ին Գառնիկ Սվազյանն ալ իր ընտանիքով եկավ Հայաստան: Մենք իրար գտանք, բայց ան շուտ մեռավ:

Երևանի Արաբկիր թաղամասում տուն շինեցինք, ամուսնացա, զավակներու տեր դարձա, թոռներու տեր դարձա: Հագիվ պիտի շունչ քաշեի, հիմա ալ աչքերս սկսան չտեսնալ, բայց իմ հարազատները ինձ շատ լավ կմային, փա՛րք Աստծո:

237 (237).

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹՈՒԲԵՆԻ ԵԹԵՆԵԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ՄԵՐՍԻՆ)

Թշմամիս թող չտեսնա ան, ինչ որ մեր աչքերը տեսան Դեր Զորի ճամփին... Սիրտս կանգ կառնե, որ կհիշեմ ադ բոլորը...

Աղջիկ-կնիկ, երեք-չորս հարյուր հոգի գոտիներնին համած, իրար կապված, իրար հետևից,

եալա՛, Եփրատ գետը կմետվեին, որ թուրքի բաժին չդառնան...

Զորին երթալը չէիր տեսնար, լեշերը դուրս ելած էին, բերդի պես իրար վրա դիզված էին..., շուները կատղած էին մարդու միս ուտելն...

238 (238).

ՊԵՏՐՈՍ ՔԵՇԻՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ՏԱՐՍՈՆ)

Տարսոնը Կիլիկիայումն է, Ադամայի մոտը, Մերսինի մոտը՝ Միջերկրական ծովի ափին: Աքսորը դեռ չսկսած՝ պապաս մի թուրք ընկեր ուներ, եկավ ըսավ հորս. «Այս գիշեր ձեզի պիտի աքսորեն, պետք է քո

ընտանիքով հեռանաս»:

Հայրս լսեց այդ թուրք ընկերոջ խոսքը, և իսկույն ճամփա ելանք: Այդպիսով մենք փրկվեցանք...

239 (239).

ՂԱԶԱՐՈՍ ԽՐԻՄՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1911 Թ., ՏԱՐՍՈՆ)

Հայրս արհեստով պղնձագործ-կլաչագործ էր, մասնագիտագործությամբ կգրադվեր:

1915 թվին արդեն հորս տարել էին թուրքական բանակ: Մի անգամ պատահաբար եկավ մեզ տեսնելու, հե-

տող գնաց: Էդ գնալն էր, որ գնաց: Անոր համար ալ մեզի աքսոր չհանեցին, թուրքական բանակում ծառայող զինվոր ունիմք ըսելով, չնայած լուր ստացանք, որ մեռած է:

1921 թվին ես իննուկես տարեկան էի, երբ դուրս եկանք Սուրիայի մավահանգիստը՝ Լաթաքիա: Հետո անցանք Բեյրութ, հոն մայրս ինձի տվավ հայ ազգային որբանոց՝ Մաամըլյուեյն, որտեղ ինձի պես հարյուր տասը որբեր կային: Հետո մեզի փոխադրեցին ամերիկյան որբանոց:

240 (240).

ՍՐԲՈՒՀԻ ՄԱԿԱՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԱՂԱՆԱ)

Ես հազիվ տասներկու տարեկան էի, երբ թուրք կառավարությունը մոտ երեք հազար զինվոր բերեց, մտցրեց Ադանա, որ կազմակերպեն Ադանայի հայերի աքսորը: Թուրք զինվորները սկզբում վախով մտան Ադանա, որովհետև կվախմային, որ անոնք կապստամբեն:

1915 թ. մեզ քչեցին ոտքով, քալե՛ հա՛ քալե՛: Անոթի, ծարավ, հիվանդ, ուժասպառ: Դեր Զորի մոտ Մաքեմե ըսված տեղ մը կար, հայերը վրաններ գարկին, տակը մտան քիչ մը հանգչելու: Օրական առնվազն երկու հարյուր կիսամետ, դեռ ողջ մարդկանց կտանեին թաղելու: Տիֆը հնձում էր ժողովրդին: Օր մը էկան իմ հորաքույրին ու մեծ հորս ալ ուզեցին տանել, որոնք բռնված էին տիֆով: Հայրս աղաչեց, պաղտտեց, ունեցած վերջին դեղին ոսկիները տվեց, որ իր քրոջը չտանին...

Ադ հորաքույրս տասներեք տարեկան աղվորիկ աղջիկ մը ուներ, անունը՝ Արուսյակ: Օր մը էլանք, որ գիշերը քնացած տեղերնիս աղ աղջիկին փախցուցեր են: Փնտրեցինք, բայց ու՛ր կգտնաս...

Վերջապես, ինչ երկարացնեմ, տարիներ անցան, գաղթականությունեն պիտի ետ գամք Ադանա: Հորս ձեռքը բռնած կքալեինք, լսեցինք, որ փախցված հայ աղջիկներուն հայերը ազատել, բերել են, հավաքել են տունի մը մեջ: Մենք ալ գացինք տեսնելու: Տեսանք, որ մեջերսին խոշոր կնիկ մը՝ քեռի ըսելով մեզ մոտեցավ: Հայրս կնայի, չի ճանչնար: Հայ պաշտոնյան, որ կհսկեր, արգելեց մեզ մոտենալ: Մեկ էլ աղ-

1923 թվին սննդի պակասության պատճառով բուլուրս ալ հավկորություն ստացանք: Որբանոցի գրեթե բոլոր որբերը մալարիա ընկան՝ ալ մեռնող, մեռնողի:

Մեզի թուղթ ու մատիտ բաժանեցին, որպեսզի ով որ հարազատ ուներ՝ մամակ գրեր, որ գային իրեն տանեին: Անկե վերջն է, որ ինձի փոխադրեցին Լիբանան՝ Ամթիլիասի որբանոցը...

կնիկը գետինը ինկավ, սկսավ լալ, ըսելով. - Քեռի՛, քեռի՛, ես Արուսյակն եմ, չճանցա՞ր ինձի:

Հայրս լսեց, վազեց մոտը, մորեն չթողեցին:

- Քեռի՛, օգնի՛ր ինձի...

Հոն քահանա մը կար: Հայրս մոտեցավ աղ քահանային, ըսավ. - Հոս բաղնիք չիկա՞:

- Ո՛չ, բայց ես մաքրել կուտամ անոր...

Հայրս դրամ տվավ, որ լվան, մաքրեն Արուսյակին: Լվացին, մաքրեցին, բերեցին մեր քովը: Խոսեցինք միմյն իրիկուն: Իրիկուն եղավ պիտի բաժնվինք, որ հետևյալ օրը պիտի գամք պաշտոնապես կարգադրեք: Արուսյակը ըսավ. - Քեռի՛, ըսե անկողինս թող փոխեն:

Հայրս աղ ալ կարգադրեց:

Դու մի ըսեր, աս մեր աղվորիկ Արուսյակի թուրք ամուսինը կհետևի, կուգա միմյն Ադանա, կգտնա ասոնց տեղը, կըսե. - Ես ձեզի խոշոր գումար կուտամ, միայն իմ կինս ինձի տվեք:

Հորս հետ էկան բանակցելու: Հայրս ժամանակ ուզեց մտածելու: Մյուս քրոջ աղջկան բերել տվավ, որ խորհրդակցի: Անոր միջոցով Արուսյակին հարցուցին, ամ ըսավ. - Ո՛չ, ամ շատ լավ մարդ էր, ինձի շատ լավ մայեցավ, բայց ես թուրքի կնիկ չեմ ըլլար: Ես հղի եմ, բայց ծնած զավակս պիտի խեղդեմ:

Եվ իրավեն ադանկ ալ ըրավ: Ծանոթություն ժամանակ ինքն իր ձեռքով իր և իր զավակի հարցերը լուծեց ու մեռավ:

241 (241).

ՄԻՔԱՅԵԼ ՔԵՇԻՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ԱՂԱՆԱ)

1909 թ. Ադանայի կոտորածի ժամանակ ես հինգ տարեկան էի: Այդ սարսափելի գիշերը թուրքերեն կոչվեց «Ջամուզ դելլենդի», այսինքն՝ «Գոմեշը գծվեց»: Քանի որ, իրոք, սուլթանը գծվել էր: Նրա հրամանով մարդկանց մորթեցին, մոտ երեսուն հազար հայ սպանեցին, տները քանդեցին, վառեցին, մոխիր դարձուցին: «Ավերակ դարձավ շքեղ Ադա-

նան», որը մահ թուրքերեն «Ղըյմա Ադանա» կկոչվի, այսինքն՝ «Մաաղաց Ադանա»:

Կոտորածից հետո ով ողջ էր մնացել, բոլորին հավաքեցին տարին Ադանա ըրմաղը (գետը), սուլթան Համիդին լուր դրկեցին, որ հայերին բոլոր հավաքել ենք, բերել գետին եզերքը, իրմե հրաման կապասեն: Մեկ կողմը ջուր, մեկ կողմը՝ կրակ:

Պապաս իմձի գրկած էր: Ես կհիշեմ, շալակեմ կտեսնայի: Մամաս ալ մեզի հետ էր, գետին եզերքը լեցուցեր էին: Սուլթանն հրաման եկավ՝ մերումի հրաման: Մեզ ալ՝ «Փաղիշահըմ չօք եաշա» (Թագավորը շա՛տ ապրի) ըսել տվին: Տուն եկանք, բայց սպանվողները՝ սպանվեցան: Գացինք տուներնիս և շարունակեցինք ապրել:

Այդ մերումն հետո դպրոց մը բացվավ՝ Արգարյան վարժարանը: Հայրս ըսավ. «Տղա՛ս, առաջ դպրոց չիկար, հիմա հայերեն դպրոց բացին: Հայերեն սորվիր»: Ես ուրախացա:

Դպրոց կերթայինք, ո՛չ տառ գիտեմք, ո՛չ բան: Արդեն արգելված էր հայերեն խոսիլը և սորվիլը. ոչ միայն լեզուն կկտրեին, մաև թևերուն տակ խաշված տաք հավկիթ կդնեին, որ խոստովանվի, որ հայերեն կտրվեցնեն, եթե կխոստովանվեր՝ կտանեին կկախեին կամ կսպանեին:

Մեզ գիրքեր բերին Պոլիսեն: Տառերը դա՛հա չսորված՝ գիրքին թուղթերը կպատռվեին: Մենք վայրենի ժողովուրդ էինք, ո՛չ գիրք էինք տեսած, ո՛չ թուղթ: Հետո վարժապետը տեսավ, որ գիրքին թուղթերը կպատռվին, տախտակի մը վրա, պատարմա կտրելիք փայտի պես բռնելիքով, փակցուցին տառերը: Այբ, բեն, գիմ, միմչև և, օ, ֆ սորվանք: Այդ տարին դպրոց գնացինք, քանի թիվին՝ չգիտեմ: 1915 թվին հասանք միմչև գումարում-հանում:

1915 թ. որոշում եկավ, որ հայերուն աքսորեն և այդ որոշումը կատարելու սկսան. մնացողը՝ մնաց, անոնք, որոնց հարազատներեն զինվոր գնացած էին, անոնց ընտանիքներեն աքսոր չտարին:

- Թյուրք դինի կաթուղ էդեր սեն՝ քալըմ (Եթե թուրքի հավատքը կընդունիք՝ մնացեք - թուրք.), թե չէ՝ գնացեք: Ժողովուրդը գոմեշի արաքաներով, էշերով, ոմանք ոտքով քալելով քշեցին միմչև Կաթմա: Մեկ գացած տեղերնիս նորեն կտանեին, որ հոգնենք ու ճամփին մեռնինք: Մեզի մաս-մաս աքսորեցին Դեր Զորի կողմը և մեր բաժինը՝ ահագին հայեր, աքսորեցին Ռաս ու Այն, որը արաքերեն կնշանակե. Ռաս՝ գլուխ, Այն՝ աղբյուր: Այնտեղեն ալ տարան անապատները, մաս-մաս սպանեցին, իմչ ըրին. ալ չգիտեմ: Մեր ընտանիքը մնաց Ռաս ու Այն: Պապաս մաջար էր (ատաղձագործ), գորանոցներ կշիներ, անոր շնորհիվ մնացինք հոն: Ժողովուրդը հոն շատ էր: Տիֆ հիվանդություն մը եկավ: Ժողովուրդը սկսավ հիվանդանալ: Անապատում հայերը ոչխարների պես փոված, պառկած էին գետինը: Մամաս ալ հոն տիֆեն մեռավ: Առավոտը կելլեին, չէ՞ որ տիֆը մահացուցիչ հիվանդություն է, այդ պառկած ժողովուրդին մեջեն մեռածներուն կտանեին, փոս մը կփորեին, մեջը կլեցնեին, կփակեին: Եվ ասանկով ժողովուրդը էրթալով քիչցավ: Տանում, մորթում էին կամ մարդիկը իրենց-իրենց մեռնում էին: Մենք մի տեղ էինք, ուր արհեստով աշխատողներուն կապրեցնեին: Այնտեղ թուրք չեր-

քեզներ կային, կուգային հայ աղջիկներուն կտանեին, կընաբարեին, ետքը նորեն ետ կբերեին:

Հետո թուրքն ու գերմանացին պարտվեցան, սկսան փախչել: Գերմանացիները երկաթգծի կսարքեին: Մենք Բեռլին-Բադդադ երկաթգծի վրա կաշխատեինք: Ես տասնչորս տարեկան էի: Վեդհաբլ անգլիացիները ավելի ուժեղ դուրս եկան, գերմանացիներն ու թուրքերը փախչել սկսան: Ես ալ իմ ընկերներով եկա Մուսուլ քաղաքը: Այդտեղ սկսանք ապրիլ՝ խեղճ ու կրակ: Կուժով ջուր կծախեին: Մեկը կտոր մը հաց կուտար, կտոր մը պանիր կամ քանի մը հատ գեյթին, չանթայիս մեջ կլեցնեին: Այդտեղ անգլիացիները որք հայերուն հավաքեցին, կերակրեցին և դրկեցին Բադդադի կողմը՝ Բաաքուրա: Այդտեղ ասորիներ ալ կապրեին: Այդտեղ, վրաններուն տակ մեզի կկերակրեին, ուտելիք կուտային, մենք կապրեինք: Մենք չորս ընկերներով իրար համոզեցինք ու փախանք, գացինք Բադդադ: Այնտեղ երկու եկեղեցի կար հայկական. մեկը հին էր, չէին օգտագործեր, հոն պառկանք: Սկսանք գործ փնտրել: Ես պաղպաղակ ծախողի մոտ ծառա եղա, այնտեղ սրճարանի պես մարդիկ կնստեին ալաթուրքա դոմեդուրմա (պաղպաղակ) կուտեին: Ես ալ կտանեիկբերեի, դրամը կտայի տիրոջս: Այդտեղ շատ հարուստ հրեա մը կտեսնա իմձի: Ես ալ տասնչորս-տասնհինգ տարեկան եղա արդեն: Աս հրեան աս դոմեդուրմաչիեն իմձի ուզեր է, ո՞վ գիտե, ծախու առեր է, ի՞նչ ըրեր է, չգիտեմ, շատ հարուստ հրեա մըն էր: Ան ըսավ. «Քեզ պիտի տանիմ մեր տունը, հոն հանգիստ պիտի ապրիս»: Աս մարդուն հետ գացի իրեն տունը, պալատի պես տուն, կին մըն ալ ուներ և տունին մեջը ծառա եղա: Այդտեղ մկուղ կար, վերևը էլփազեի (հովահար) պես բան մը կար, որ երբ հանըմը քնանար, ես պիտի քաշեի, հով ընեի, քանի որ ան ժամանակ էլեկտրականություն չկար: Հետո ամառը իրենց հետ ամառոնոց տարին, 4 ծառա ունեին, ես ալ՝ հինգ. մեկը՝ ճաշ եփող, մեկը՝ լվացք ընող, մեկը՝ երեխան կնայի, մյուսը՝ մաքրություն կընե, ես ալ՝ սեղանը կդնեի, կհավաքեի: Բավական ժամանակ անցավ այսպես: Բաաքուրայի հայերը ցրվեցան: Մեկ ընտանիք մը եկավ, որը իմ բարեկամս էր, որը Ադամա պիտի գմար, ըսավ. - Պապադ ողջ է, Ադամա է, մենք պիտի երթանք, կուգե՛ս դուն ալ եկուր:

Գնացի հրեա տիրոջս ըսի. - Հայրս ողջ է եղեր, ես Ադամա պիտի երթամ, գտնամ անոր:

Հրեան փարա տվավ իմձի, որ գոմեշի արաքա մստիմ: Բադդադեն միմչև Հալեպ տասնհինգ օրեն հասանք: Հալեպ հասանք, այնտեղ Ադամա գնացող պոեզ կար, գացի հորս գտա այնտեղ: Սկսանք ապրիլ: Ես արդեն տասնվեց տարեկան եմ: Ուզեցի դպրոց երթալ, բայց չկրցա սորվիլ: Խեղքս միտքս թուրք կոտորելն էր. չէ՞ որ այդքան տեսարաններ տեսած էի: Էլոյան ազգամուճով մարդ մը կար, ըսի.

- Ինձի հայկական բանակի մեջ կամավոր գրեցեք:

Ոչ միայն ես, այլև հայ որբ աղջիկներ ալ կամավոր կգրվեին: Բավական զորք հավքեցին. ճակատին եռագույն դրված գլխարկ կոնեին: Այսպես բավական կովելեն հետո չեղյալ համարեցին Ադամայի հայկական կառավարությունը: Ֆրանսացիք հայերուն լքեցին, չուզեցին հայերուն պաշտպանել: Մեզի, յոթանասուն հոգու չափ, դրկեցին Բելյուր: Մենք ուզեցինք Հայաստան երթալ: Դու մի ըսեր՝ Հայաստանը բոլշևիկ եղեր է: Մեզի դրկեցին Պոլիս: Ձմեռը եկավ, ցուրտ, մրսում ենք. ազգային խնամատարությունեն ուզեցինք բաթանիա, որ չմրսիմք: Անոնք մեզի պահեցին:

Պոլիս որ եկանք, հույները իրենց բանակին համար զինվոր կտանեին: Այնտեղ Թորգոմ փաշա մը կար: Հայերն ալ հույներու հետ կկովեին, որ վերջն ալ Հայաստանի համար կովինք: Գացինք, մոտ երեք հարյուրի չափ հայ կար, սկսանք ծառայել: Հետո մի քանի ընկերներով դուրս եկանք բանակեն, գացինք ծառայելու պարտիզանական ջոկատի մեջ: Մեր կապիտանը՝ Անաստասը, հույն էր: Գացինք պարտիզան եղանք Անաստաս կապիտանի մոտ: Աս մեզ տարավ, դեռ գենք չունեինք: Հրաման եկավ, որ հույները պիտի քաշվին: Մեր Անաստաս կապիտանը թողեց մեզի: Հետո արդեն մենք զինված էինք: Այնտեղ մենք սպասում էինք թուրքերուն: Հետո սկսեցին կրակել, մարդուն գնդակ մը կդիպան՝ կմեռնի: Գնդակները վերջանան մե, գնդակ մեզի ո՞վ պիտի տա, ավելի լավ է, որ էրթանք Իզմիր, դամակ շինել տանք, որ թուրք սպանենք, արյունը խմենք, միսը ուտենք, թուրքին անունը ջնջենք: Այդպես Մանասան Իզմիրի ճամփին վազոնները լիքն են, ժողովուրդը մեղուի փեթակի պես լցված է, կախված են: Վազոնը շարժվելուն պես՝ կթափվեն, կմեռնեն: Իզմիր գացինք, գտանք հորեղորոս տղային՝ Միսաք չավուշ Բեշիշյանին, որը Անդրամիկի զինվորն էր եղել ու առաջնորդին դավազը (օգնականը) եղած էր: Ըսին, որ Մուստաֆա Քեմալը բոլոր Թուրքիան գրավում է, աս երկիրեն պետք է փախչի: Ինչպե՞ս փախչինք, մավ չիկա, լողացողներուն վրա տաք ջուր կթափեն, որ խեղդվին: Թուրքերը եկան, սկսան կրակել, բոլորին սպանել: Ադ Միսաք չավուշը եկավ, ըսավ. - Մեր տունը պաշտպանելու համար, աս շենքին մեջ կմնանք, մինչև մեռնինք. - երկու արկղ ձեռքի ումբ-նոնակ բերավ, երկու արկղ ալ գնդակ բերավ. - մինչև մեռնիլինս կկովինք, - ըսավ: Հետո ան գնաց առաջնորդարան, եկավ մեզի ըսավ. - Թուրքական դրոշակը բարձրացուցին, թուրք զինվորները սկսան քալել փողոցներով, ալ հոս մնալու տեղ չէ:

Այս լուրը ստանալուս պես ծովափ գացինք: Խղճվին մավը կար՝ Եգիպտոսի մավ մը: Ես ալ մավակին մեջ ինքզինքս նետեցի: Արամ Կայծակը օր մը առաջ գացեր էր, ես ալ ճամփա էլա. երկու դեղին

ոսկի պիտի տայինք, որ մավակը մեզի մավ հասցնի: Մավը մեզ չառավ՝ կապիտանը կընդունի, չընդունիր: Երկու դեղին ոսկի տվինք, մերդիվեններուն վրա մեզի կեցուցին, կապիտանը էրթալուն պես երկու դեղին ոսկի ալ տվինք, էլանք մավ: Հոն էր մահ հորեղորոս տղան՝ Միսաք չավուշը: Միսաք չավուշը գնաց Պոլիս, անկե Բուլգարիա անցավ, գնաց Անդրամիկի թիկնապահը դարձավ: Այդտեղեն գացինք Հունաստան՝ Սախըզ Ադա: Այդտեղ ես մնացի: Թուրքին դեմ կովող հինգ հարյուր հոգի էինք: Հետո ինձի բռնեցին, ազատ աքսոր պիտի դրկեին Կրետե կղզին: Մեր մավը եկավ, ադ մավով մի կերպ փախա Աթենք: Բարեկամներ ունեի, Վահան Դաքեսյանի տունը գնացի: Ես տասնութ տարեկան էի, ավագակի պես հագած էի: Երկու ամիս մնալեն վերջը գացի Մակեդոնիայի կողմը:

Հետո Բուլգարիա գացի, հոն ալ չկրցա ապրիլ, եկա Բելյուր: Հոն ո՛չ արհեստ ունիմ, ո՛չ ալ հարուստ հայր ունիմ: Գտա պապայիս: Եվ այնտեղ ինձի փոքր եղած ժամանակվա ընկերներս տարին կոշկակարություն սորվեցուցին: 24 թվին Հարություն Մադոյանի հետ կուսակցական դարձա: Ծատ հայտնի, պաքարող կոմունիստ մը եղա: Մադոյանի գիրքին մեջը անունս կա: Արհմիություն ենք ստեղծած, բանտարկված ենք: Հայտնի կոմունիստ եմ եղել, խմորատիպ թերթեր եմ տարածել: Ամիսը մեկ անգամ կուգային մեր տունը կխուզարկեին, օրական երեք անգամ ստորագրություն կառնեին, որ քաղաքեն դուրս չգամ, որպես վտանգավոր մարդ: Ես ալ մերժեցի, ըսի՝ ալ չպիտի գամ: Այնտեղ սյուրիթեի պետը (անվտանգության պետը, անունը՝ Բուշեթ) ինձի առաջարկեց գնալ Ֆրանսա. հոն կոմունիստները շատ են: Չգացի: Ադ Բուշեթը ըսավ. - Բեզի կջարդենք, կծեծենք, դու ո՞վ ես:

Ադ տեսակ պետին ըսի. - Դու Ֆրանսացի ես, ես արաբական երկիր կապրիմ և գոհ եմ, դու՛ն ֆրանսացի ես, դու՛ն գնա քո երկիրը:

Եվ այստեղ տասներկու ոստիկանով հարձակվեցին վրաս, աղվոր մը ծեծեցին: Կուսակցական եղած ժամանակ Դամասկոս, Հալեպ, ուրիշ տեղեր թողցիկներ կտանեի, առանց վախի: Մինչև 1946 թիվը ծառայել եմ կուսակցությանը և հետո եկանք Հայաստան: Այստեղ ալ աշխատեցա: Լեհիմական պրեսին տակ կաշի կտրող կաշխատեի: Լեհիմականում ապրած ժամանակ, երբ Երևան եկած էի, վերադարձա, տեսա ընտանիքս աքսորել են, ըսել են՝ ձեր կուսակցությունը բուրժուական կուսակցություն է: Կինս կըսե՝ զոնե ամուսինս գա, մոր տարեք: Չեմ լսեր. կհավաքեմ ամեն ինչ, կթալանեն, կթափեն, կտանեն, հինգ երեխայով կաքսորեն, շատ կտանջվին: Հետո մեզ արդարացրին: Վերադարձանք: Լեհիմականում, Երևանում զովասանագրեր ունիմ ստացած լավ աշխատանքիս համար: Հիմա անհատական թոշակառու եմ:

242 (242).

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ՆԵՖԵՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1906 Թ., ԱԴԱՆԱ)

Ադ ժամանակ ես իմը տարեկան էի: Մորաքույրս ասաց մամայիս. - Ու՛ր ես տամու՛մ էս էրեխեքիմ, աքսորում պիտի մեռնեն, քանի որ հրաման է ելած՝ որում ամուսինը թուրքի զինվոր է դարձած, անոր ընտանիքը աքսոր չպիտի դրկեն: Բայց մենք ամեն ինչ ծախել էինք արդեն: Այնպես որ, մերկ-տկլոր մնա-

ցինք Ադանայում: Հետո 1921 թվին, երբ ֆրանսիացիները եկավ, թուրքը մորեն մտավ, սկսավ հայերին, հույներին կոտորել: Մենք բոլորս ձգեցինք մեր տուն-տեղերը, դուրս եկանք Ադանայեն: Գնացինք Հունաստան:

1946 թ. ալ եկանք Հայաստան:

243 (243).

ՎՐԵԺ ԷԴՅՈՒՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1906 Թ., ԱԴԱՆԱ)

1909 թ. Ադանայի կոտորածի ժամանակ ես երեք տարեկան էի, երբ ծնողներին կորսեցուցին: Տեղահանության ժամանակ կրիշեմ, թրեմ մը էկավ, մեզի անասունի պես խոթեցին մեզը՝ գլուխնուս զարնելով, հրելով և ծեծելով: Մեզի Հալեպ տարին, ես մարդ չունիմ, մայրդ չունիմ: Հայոց եկեղեցի տարին, հոն այնքան թշվառներ կային, շերտ մը հաց և երկու հատ զեթին տվին: Օր մըն ալ Ղուկաս անունով տղու մը հետ Թեղ-Ավիլի անապատին մեջ գտնվեցա: Ղուկասին փաթեցված, ավազի մեջ մնացինք, խամսին մը էլավ, մեզի իր տակը առավ: Էդտեղեն հարյուրապետ մը կանցնի, երկու գլուխ կտեսնա, իր զինվորներուն կըսե. - Նայեցե՛ք ո՞վ են:

Ադ հարյուրապետին զինվորները եկան մեզի ավազներու մեջեն հանեցին, քամիոն մը դրին, տարին զինվորական հիվանդանոց: Գերմանացի բժիշկ մը կար, մեզի դարմանեց: Բայց Ղուկասը չդիմացավ, մեռավ, ես մնացի:

Հարյուրապետին անունը Սալաֆեդդին էր: Ինձի առավ, ըսավ. - Մենք հայ տղոց հետ պատերազմ չենք ըներ կոր, - և ինձի Պոլիս տարավ, որքանոց դրավ: Պետական բարձր պաշտոնյա մը, որը այլազգ էր, ինձի հոգեզավակ առավ, անունս դրավ Մուզաֆեր Հիդայետ:

Տարիներ անցան, պատերազմը վերջացավ: 1918 թ. զինադադարը եղավ, զիս որդեգրող մարդը ըսավ. - Նայե՛, ծովեզերքը քուկիմներեդ եկեր են:

- Ես չգիտեմ, իմիներս ովքե՞ր են: Գացի տեսնե-

լու: Թուրքերը ինձի փախցուցին, բայց հայերուն կազմակերպությունն այնքան ուժեղ էր, որ մեկը եկավ իմ ակամջես բռնեց տարավ: Սկյուտարին հազարապետը ցուցակ մը կազմած է եղեր. բոլոր հայերը ուր են, անոր ցուցակով հավաքեցին տարին Սկյուտար, բայց հայերը քաշվեցան, քանի որ երկու օրը անգամ մը կառավարություն կփոխվեր:

Փիրե Մեհմեդ անունով թուրք մը ինձի իր քովը առավ, հոն մնացի մինչև պատերազմի վերջը: Հետո հայերի կոմիտեն ինձի առավ տարավ Սկյուտարի Ս. Խաչ եկեղեցիին դիմացը՝ Ուզունյան որբանոցը, հոն շատ հայ տղաք, աղջիկներ կային: Սրճարանի մեջ խառվեցի չրախ էի: Տեղավորվեցա Սկյուտար:

Հետո մարդ մը ինձի հայ զաղթականաց որբոց խմամատարությունը հանձնեց, որի տնօրենը Թումանյան անունով մեկն էր: Բայց թուրքերը մեզի պրոպագանդ կընեին, որ եթե հայերուն երթաք՝ ձեզի պիտի տանջեն, սա՛նկ պիտի ընեն, մա՛նկ պիտի ընեն:

Հետո պետական բարձր պաշտոնյա մը ինձի որդեգրեց: Անոնք զավակ չունեին: Ձմերուկ առնելու պես եկան ինձի առին տարին իրենց տունը: Ադ տունին տիկինը շատ աղվոր ինձի մայեցավ: Իմ անունը «Բարաքաշ Միհրանի» եղավ: Անոնց քովեն ելնելն վերջը խանութ վարձեցի: Վերջը կամաց-կամաց դրամ հավաքեցի, ադ խանութներուն տերը դարձա: 1928 թվին ամուսնացա: Տիկինս ալ ադանացի էր: Ես հիմա հանգստի եմ կոչված:

244 (244).

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ՍՏԵՓԱՆԻ ՎԱՆԵՍՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱԴԱՆԱ)

Ես տասնութ օրվա կնքված եմ եղել, երբ սկսվել է Ադանայի ջարդը: Թուրքերը կացիները ձեռքերնին բռնած՝ հարձակվել են հայերի տների և խանութների վրա: Հայրս և մայրս կպատսպարվին հայ եկեղեցիին մը մեջ: Թոքաթին գերապայծառ սրբազանը ոսկի-

ները քսակին մեջ լեցուցած կուգա, ամեն մեկ հայի կյանքի համար մեկ-մեկ ոսկի կուտա, կազատե:

Հայրս, մայրս՝ երկու երեխայով ու ինձ գրկած, դուրս կգան բանտարկված եկեղեցիին մեջեն, կտեսնան փողոցները դիակները լցված, մայրերուն փորե-

րը ճեղքված, բացված, մանուկը մոր ծծին վրա սպանված, մեծ հայրս ալ սպանվել է, Ռուբեն մորեղբայրս ձիու վրա փախել է: Այդ 1909-ին էր:

Մերոնք կտեղափոխվին պարտեզներու մեջ: Հետո թելլալը կպոռա. «Ով տուն ունի՝ թող երթա իր տունը»: Բայց երեք օրվա մեջ երեսուն հազար հայ է կոտորվել: Մեր տունն էլ վառել էին: Մերոնք ալևի բարեկամ մը կուներան: Ան պապայիս, մամայիս և ինձ՝ տասնհինգ օրական խուճախով կտանի իր տունը: Ոչ մի շոր չեն ունեցել: Ալևի կնիկը իր հին շորերուն մեջ կփաթթե ինձի: Հայրս նրանց հողի վրա չարդախ մը կշինե, հոն մենք կբնակինք մեծ եղբորս՝ Նիկողոս և քրոջս՝ Ազնիվին հետ: Հետո մենք գնացինք Իզմիր, ապրում էինք Մանիսայում:

1915 թվին Մանիսայի հայերը աքսոր չտարին: Քանի որ Իզմիրի առաջնորդը փաշային դասընկերն է եղեր, իզմիրցիները աքսոր չգացին: Մենք աքսոր չենք տեսած: Բայց լսած եմ, որ մորաքույրս աքսորի ժամանակ ոտքերը կտտին, չկնար քալել: Արաբ մարդու մը ոսկի կուտան, էշի վրա կնստեցնեն: Էշին վրա արմավ կա եղեր, մորաքույրս կուտե, բայց ան ալ Դեր Ջորի անապատին մեջ կմեռնի: Մյուս մորաքույրիս ալ չորս աղջիկներով Դեր Ջոր կդրկեն, տղամարդկանց և տղաներուն կտանին կշարդեն, երբ կնիկները առանձին կմնան, արաբները աղջիկներուն ալ կփախցնեն: Անոնց ընտանիքեն որևէ մեկը չվերադարձավ: Երբ պատերազմեն վերջը անգլիացիները Ադամա մտան, մենք ալ Ադամա գացինք: Անգլիացիներեն վերջը ֆրանսիացիները եկան:

1919-ին Ադամա եկած էին շատ մը կամավորներ: Անոնցմե շատերը թուրքերուն փախցուցած հայ աղջիկներուն առին, ամուսնացան: Քույրս Այնթապի ձեռագործ կաշխատի եղեր, օր մը Կարապետ անունով կամավոր մը կըսե. - Ժակետիս աստառը քանդված է, ո՞վ կկարե:

Քույրս կկարե: Երեք կին կմոտենան քրոջս, կուզեն անթապի ձեռագործ գնել: Քույրս ցույց կուտա: Անոնք քրոջս կհարցնեն. - Ո՞րտեղացի եք:

- Ադամացի եմ, Մարյան Ստեփանին աղջիկն եմ, - կըսե քույրս:

Այդ կիները քրոջս ամուսնը կառնեն, կերթան, հարց ու փորձ կընեն: Քույրս երբ աշխատանքն եկավ, պատմեց. - Անունս, ազգանունս ուզեցին, կարծեմ այս իրիկուն պիտի մեր տունը գան:

Ես ինը տարեկան էի: Փողոցը ջրեցի, ավելցի: Մայրս չիքոֆթեն ըրավ, կերանք: Հագիվ ամանները պիտի լվար, ադ մարդիկ եկան, ըսին. - Այսօր նապակի մը համար եկած ենք: Ամերիկա եղբայր ունինք, կուզենք ձեր աղջկան ձեռքը խնդրել:

Հայրս ըսավ. - Իմ աղջիկը կույս չէ. Իզմիր ամուսնացած էր, ամուսինը մեռած է, երբ Ադամա եկանք, հետերնիս բերինք:

- Աղիկա խնդիր չէ, - ըսին կիները:

Այդպիսով քույրս Ամերիկա հարս գնաց:

1920-ին, երբ ֆրանսացիները Ադաման ձգեցին, դուրս եկան, մենք Լաթաքիա գնացինք, քանի որ Իզմիր մավ չկար: Լաթաքիա իջանք, արաբները ըսին. «Եթե դերձակ կա՝ թող վար իջնա մավեն»:

Հայրս իջավ իր ընտանիքով: Մեզի մի սենյակ տվին, ուր արդեն երեք ընտանիք կար: Հորս տարին դերձակի մը մոտ: Հայրիկիս թև մը կուտան, կըսեն. «Անցուր աս թևը»: Հայրս կանցնե: Հոն ժուռնալիստ մը կհանդիպի, կըսե. «Ես ձեզի լավություն պիտի ընեմ, ձեզ համար խանութ մը պիտի առնեմ, առջևը դերձակի խանութ կընեմ՝ կապրիք»:

Հետո տեղափոխվանք Ֆրանսա: Նիսում գտանք մամայիս հորեղբորը տղան և աղջիկը, անոնց եղբայրները Դեր Ջորում գոհվել էին: Մամայիս երկու հորեղբայրները մույնպես սպանված էին Դեր Ջորում:

245 (245).

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՐԳՍԻ ԱՂԱՄՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱՂԱՆԱ)

1909-ին՝ Ադամայի կոտորածի ժամանակ, ես տասնութ օրական ծնած եմ եղած: Մամաս, պապաս կպատմեին, որ թուրքերը կացիները, դանակները սրած խոյացան հայերու տուններում վրա և սկսան ջարդել: Հայրս, մայրս փախել են եկեղեցի են մտել: Հայ կաթոլիկ գերապայծառը ոսկիները կլցնե տոպրակին մեջը, կերթա ոսկիները կբաժնե թուրք ժանդարմներուն, որ հայերուն չվնասեն: Հայերը դուրս կուգան եկեղեցիեն, կտեսնան ամեն կողմ դիակներ ու արյուն, հղի կանանց փորերը ճեղքված...: Ասիկա եղել է 1909-ին: Հետո թելլալները կպոռան. «Անոնք, որ տուն ունին՝ թող տուն երթան»: Մերոնք տուն կերթան, կտեսնան մեծ հայրս սպանված է իր այգիին մեջը ուրիշ 80 հայերու հետ միասին, որոնք պատսպարված էին մեր

այգիին մեջը: Իմ երեք եղբայրներում՝ Արտաշեսին, Տիգրանին, Վահրամին թուրքերը կտանին Արգարյան վարժարանին մեջը կլցնեն ուրիշ տղոց հետ միասին: Ետքը մեկ թիթեղ պետրով կթափեն, ադ բոլոր տղոցը ողջ-ողջ կվառեն: Ամերիկայեն եկած տեր և տիկին մը տունին տանիքի վրա կըլլան, ադ բոլորը կտեսնան, կպոռան սարսափած. «Սա ի՞նչ է ըրածնիդ»: Այդ պահուն ատրճառակի երկու կրակոցներով երկուքն ալ տանիքին վրա կսպանվին [թուրքերու կողմեն]:

Հայրս, մայրս միշտ արցունքներով կհիշեին աս բոլորը: Ադամայի կոտորածին 30 հազար հայ կոտորվեցավ: «Գոմեջը խեղճացավ» կըսեին, այսինքն՝ սուլթան Համիդը գծվեց, քանի որ աներևակալելի էր այդ ողբերգությունը:

ԵՍԹԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1913 Թ., ԱԴԱՆԱ)

Մամաս՝ Մաքրուհին, Մարաշեն էր: Պապաս՝ Հարությունը, Ադամայից էր: Ան շատ բարձր մարդ էր: Ամեն օր գործեն տու կուգար, դուռին մեջը կկայաներ, երկու ասիերուն մեջը կարամել կպահեր. մեկը՝ ես, մեկը՝ եղբայրս, ասիը կբանայինք, կարամելը կուտեինք: Արհեստ չկար, որ հայրս չիմանար:

1915-ին Ադամայեն մեզի աքսոր տարած են: Ես շատ պզտիկ եղած եմ, մշուշի պես կհիշեմ: Մամաս կպատմեր, որ շատ տառապած են աքսորի ճամփաները: Պապաս, արհեստավոր ըլլալուն, աքսորի կես ճամփայեն ետ վերադարձուցած են Ադամա: Վերջը մեր ընտանիքը Մերսին գացած է, հետո՝ Իզմիր: 1922-ին՝ Իզմիրի աղետին, ես

արդեն մեծ էի: Կհիշեմ, մեր ետևը՝ Իզմիրը կվառվեր, առջևը՝ ծովն էր: Քրիստոնյաներուն թուրքերը քշած էին ծովեզերք: Պապաս ջուրը մետվեցավ, լողալով հասավ հեռուի ֆրանսիական և անգլիական մավերուն, բայց մավուն մեջեն եռացած ջուր թափեցին վրան և պարանը կտրեցին, որ չբարձրանա: Պապաս հուսահատ ետ վերադարձավ՝ լողալով: Ետքը մեզք անցանք Հունաստան, ետքն ալ՝ Լոս Անջելես եկանք: Հոս մամաս «Բայբըլ վումըն» եղավ, հիվանդներուն կայցելեր, Աստվածաշունչ կկարդար, կմխիթարեր:

Ես արդեն քանի տարի է «Արարատ Տունին» մեջ կապրիմ, շատ զոհ եմ, փա՛ռք Տիրոջ:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԲՈՅԱՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՖԸՆԴԸՋԱԳ)

Ֆընդըջագը Ջեյթունին շատ մոտ է: 1915 թվին Ֆընդըջագից մեզ աքսոր հանեցին: Քարավանի ծայրը չէր երևար: Հորս արդեն չեմ հիշում, տարել էին թուրքական բանակ, ետ չէր եկել: Կհիշեմ, մայրս շա՛տ հոգնած էր երկար քայլելուց, գրկին փոքր եղբայրս կար, մի արաբ եկավ ձեռքեն երեխային վերցրեց, անհետացավ: Հետո եկավ մի բժիշկ, ինձ ուզում էր տանել: Հիշում եմ, որ մեր մի մասին քշեցին դեպի Հավրանի անապատը, մյուս մասին՝ Դեր Զոր: Մեզ քշեցին Հավրանի անապատը: Բոլորին մեր աչքի առաջ սպանում էին: Կորսնցուցի մերոնց: Մնացինք ես և Օվսաննա քույրս ու հարսնուկս: Մեզ տարին Հոմս, անտեղեն՝ Միսմիա: Գնացք մը եկավ, ըսին օգնություն պիտի տան, քանի որ սարսափելի սոված էինք. ձիու կեղտի միջից չմարսված ցորենի հատիկներն էինք լվանում, ուտում. ուրիշ բան չկար: Մեզ մի բուռ ալյուր տվին: Դա տոպրակ մը ոսկիի չափ էր: Ստացողներին անցկացնում էին գնացքի մյուս կողմը: Ես ստացա: Գնացքի տակից կանչեցի քրոջս՝ Օվսաննա՛, Օվսաննա՛: Կարծեցի, որ պիտի անոր ալ ալյուր տան, գնացքի տակից անցկացա, բայց այդ գնացքը շարժվեց, մի ուրիշ գնացք եկավ կանգնեց, ես թուս այն կողմ: Փնտրեցի քրոջս՝ Օվսաննան չկար: Հարցրի հարսնուկիս. - Ու՛ր է Օվսաննան:

Ըսավ. - Մեկը գնացքի միջից երեխա էր ուզում, տվի գնաց:

Ես շա՛տ լաց եղա, շա՛տ: Քանի որ Հայեր փոքր քույրս մորս գիրկեն տարել էին, հիմա ալ Օվսաննան ձեռքն գնաց: Հետո ինձ ու ինձ մամ անչափահաս երեխաներին հավաքեցին տարին Ջեմալ փաշայի

թուրքական որբանոցը՝ թուրքացրին: Հինգ հարյուր երեսունհինգ էր ազգանունս, իսկ անունս Օյուքրի էր: Հայ ընկերս ալ Էմվեր դարձավ: Մեզ այումներ ըրին: Կային շատեր, որոնք թուրքերեն չէին գիտեր, շաքաթներով չէին խոսեր, որ չիմանան, որ հայ են: Չավուշները եթե իմանային, ֆալախա կքաշեին, քսան-երեսուն-հիսուն զավազան ոտքերուն տակը կզարնեին կամ ժամերով արևին մայել կուտային: Մեզ աղոթել կուտային, երեք անգամ պիտի կրկնեինք՝ «Փաղիշահը չօ՛ք եաշա» (Կեցցե՛ թագավորը - թուրք.): Մեզի կհագցնեին թուրքական հագուստ՝ սպիտակ անթաբի, վրան սև ջյութբե: Ունեինք մյուդուր, մի քանի խոջախանումներ: Ջեմալ փաշան հրամայած էր մեզի լավ մայել: Քանի որ ան շատ կգնահատեր հայերու խելքը և շնորհքը ու հույս ուներ, որ եթե հաղթեր, հազարներով թուրքացած հայ երեխաները պիտի ապագային ազնվացնեն իր ժողովուրդը, մենք պիտի իր ապագա հեմարանը դառնայինք: Այդ նպատակով Ջեմալ փաշան Պոլսից ուսուցիչներ, բժիշկներ բերել տվեց, քանի որ մեր որբերի մեծ մասը ցինկայով հիվանդացավ ու մեռավ: Ես շատ մվազ, փոքր երեխա էի:

Մեր որբանոցը Բեյրութեն մոտ յոթ մղոն դեպի Կիլիկիա էր: Ջյունի հսկա լեռան ստորոտին էր տեղադրված և կտարածվեր մինչև Անթուրայի շենքը, որը ֆրանսական կիսանկախ վիճակ ուներ, անոր համար ֆրանսացիները, անգլիացիներն ու գերմանացիները իրենց կոլեջներն ունեին առանձին-առանձին, բայց արդեն ամեն մեկը քաշված էր:

Մեր թուրքական որբանոցին մեջ քիչ ուտելիք կուտային: Մեր մեծ տղաները՝ դարավանաջիները,

կրթման համար: Օր մը առ դարավանաքիներէն մեկը՝ կյուրիանցի հայ տղա մը, ճաշարան մտնելու ժամանակս ինձ տեսաւ, բռնեց թեւ ու թորքերէնով ըսաւ. - Օյուքի, ինձ մի հատ գոտի կշիմե՛ս:

Մտածեցի, որ դարավանաքի է, ինքն ալ ինձի կօզնե, մի քիչ ճաշ ավելի կտա:

Մեր որբանոցի շենքը ֆրանսական կոլեջ էր առաջ, ֆրանսացիները քաշվել էին պատերազմը սկսելէն վերջ: Կողքը վանքեր կային, մեջը արձաններ, մոմիաներ, թափիշի կտորներ և այլն: Ադ կյուրիանցի տղան այդ կտորներից բերեց, որ գոտի շինել տա ինձի՝ մեջը գրպաններով, որ փող պահի, քանի որ փողբիկ հացիկները մա ծախում էր արաքներին և փող ուներ: Մի օր գիշերը մտածեցի բարձրանամ շենքի կտուրը, ֆրանսացիներից մնացած բաներ մը կըլլա, չէ՞ որ հայրս դարբին էր եղել, ես էլ շնորհքով իրեն էի քաշել երևի: Գնացի տանիք, հոն գտա պողպատյա թել: Գործիքներ չունեի, գործիքներս քարեր էին՝ ո՛չ ասել կար, ո՛չ մի բան: Մի կտոր թել կտրեցի, քսեցի քարին, ծայրը սրվեց: Մտածեցի՝ ծայրը քարերով տափակացնեմ, ծեծեմ, հետո ծալեմ, որ ապակիի կտորով ծալածի վրա քսեմ: Տեսա՝ ծակը գոլացաւ, փոս եղաւ: Փնտրեցի, գտա կտորված գրչածայր մը. պիտի էր ու սուր ծայրով. դրանով ծակ բացեցի: Ասեղս եղաւ: Արդեմ կարելի էր կարել: Բայց թել չկար: Մտածեցի կտորները քանդել, թելը ոլորել: Աղբանոցը քրքրեցի, կաշիի պէս մուշամբա մը գտա: Ադ կյուրիանցի տղային գոտին շինեցի՝ մեջը գրպաններով: Ծառ հավնեցաւ: Արդեմ ուրիշ տղաներ ալ ուզեցին՝ իրենց համար ալ գոտի շինեմ: Քիչ-քիչ փող կշահեի ադ ձևով:

Օր մը Ջեմալ փաշան եկաւ որբանոցը, տեսնելու, թե իր թրքացած հայ որբերը ի՞նչ վիճակի մեջ են: Ղուրբան բայրամի՞ օրն էր, թե՞ ռամազանն էր, չեմ հիշում: Այդ օրերուն մեզի լավ ճաշ կուտային, մեջը միտով: Մի անգամ, երբ Ջեմալ փաշան եկաւ, կանչեցին ինձ. - Բեշ յուզ օթուզ բեշ, հիմզ հարյուր երեսունհինգ-Օյուքին դու՞ն չես:

Ըսի. - Ես եմ:

Ընկերներս բռնեցին ինձի տարին ջքախմբին մոտ: Ջեմալ փաշան ինձ հարցրեց. - Օղլու՛մ, Օյուքի, ի՞նչ ունիս շինած:

Ես մի գգրոց ունեի ձեռքով շինված և գոտի մը ցույց տվեցի:

Ասեց. - Ի՞նչ գործիքներով ես շինել:

Ըսի. - Գործիք չկա, չունեմ:

Ջեմալ փաշան զարմացաւ: Ափսոսանքով ըսաւ. - Գյունա՛ր դըր, դիկատ էդէն, բու հյունէլի չօջուք դըր (Ափսո՛ւ է, ուշադիր եղեք, սա շնորհքով երեխա է - թուրք.):

Երևի ուզում էր մի տեղ տեղավորել, բայց արդեն արաք Օերիֆը եկաւ:

Մի օր առավոտ արթնացանք առանց զանգը հնչելու, դռները չբացվեցին: Հետո մենք բացինք, իջանք ցած, տեսանք, որ ոչ մի թուրքական պահակ

ու զինվոր չկա, մեր պաշտոնյաներն, մյուդուրներն, ուսուցիչներն ո՛չ ոք չկա: Զանգը հնչեցնող չկա, որ ճաշարան գնանք: Մեր մեծ թուրքացած հայ որբերը՝ չավուշները, հարձակվել են քյուրդ Սիլոնի վրա ու ծեծում են: Սիլոն ալ գոմեշի պէս բղավում է. հագիվ մի կերպ ազատվելով, իրեն գցեց մոտի անտառը: Սա այն Սիլոն էր, որ միշտ խորենին ասել էր. «Ինձ սուղինը հայ եմ սպանել, հիմա քեզ ալ որ սպանեմ, կըլլա հարյուր»: Ահա առ այդ քյուրդ սրիկա Սիլոն էր, որին հայ մեծ որբերը աղվոր դաս մը տվեցին՝ իրենց ազատ զգալով, քանի որ թուրք պաշտոնյաներից ոչ ոք չկար, որովհետև լսել էին, որ Բեյրութը պիտի հանձնվի:

Քանի որ մեր որբանոցը զինվորական որբանոց էր, հատուկ օրենքներ ունեինք: Ամեն դասարան պիտի իր սեղանի շուրջ կանգնեք, բայց ո՛չ չավուշ կար, ո՛չ օմբաշի, ո՛չ բաշչավուշ: Բոլորս կանգնած սպասում ենք, սեղանի վրա էլ հաց չկա: Եկաւ մեր Ըրզա բեյը՝ դեղագործը: Ան աստիճանավոր հազարապետ բժիշկ էր, որին երեք հայ որբեր օգնում էին (Արիֆը և ուրիշներ): Ահա մեր այդ բժիշկը եկաւ, սեղանների արանքով գնու՛մ, գալի՛ս է: Հրաման տվաւ՝ նստեցե՛ք: Բոլորս նստանք: Նա շարունակում էր մտածկոտ գնալգալ: Եկաւ, մոտեցաւ մեր սեղանի չավուշ էնվերին, որը հայ էր, բայց՝ թլիստված, ըսաւ. - Օղլու՛մ էնվէր, սեմին էրեմէնի իսմին մէ՞ իդի (Էնվէր, տղաս, քո հայկական անունդ ի՞նչ էր - թուրք.):

- Թորո՛ւս իդի, էֆէնդիմ (Թորո՛ւս էր, պարո՛ն), - ըսաւ տղան բարևի կանգնելով:

Հետո գնաց մյուս դասարանի չավուշին. - Օղլում Ջեմալ, սեմին էրեմէնի իսմին մէ՞ իդի (Ջեմալ՛, տղաս, քո հայկական անունդ ի՞նչ էր):

- Վարդա՛ն իդի, էֆէնդիմ (Վարդա՛ն էր, պարոն):

Մյուսին եկաւ հարցուց: Բոլոր բաշչավուշները ոտքի վրա են և իրենց հայկական անունները ըսին: Մեկ րոպե լռություն տիրեց: Բոլորս սպասում ենք...

Ասաց. - Բու գյունդէն սօմրա հէփիմիզ դէ գէնէ էրեմէնիսիմիզ (Այս օրվանից հետո բոլորդ մորից հայ եք), - ու ծանր տրամադրությամբ շարունակեց, - ինչպէս տեսնում եք, այսօր մերոնցից ոչ ոք չկա. կազմը բացակա է: Եթե ուզենայի, ես ալ ներկա չէի ըլլա, կերթայի անոնց հետ, բայց ես որոշեցի՝ չգնալ, ձեզ չթողնել: Կարող է պատահի, մի քիչ հետո գամ, իմ ձեռքին քելեհիչե դրած տանին ինձի և գերի վերցնեն: Բայց ես մնացի՝ ձեզ չթողեցի: Խնդրում եմ ձեր մոտ եղած քյուրդերուն չնեղեք, միմչև հիմա ինչպէս որ հաշտ ու խաղաղ ապրել եք իրար հետ, այդպէս ալ եղեք միշտ: Ես կարող էի հոս չըլլալ: Դուք ալ կրնայիք չըլլալ...:

Ինքը չշարունակեց, բայց հետո մենք իմացանք, որ իրեն առաջարկել են որպէս դեղագործ-բժիշկ, վերջին ընթրիքին բոլորիս ճաշի մեջ թույն լցնել, բայց ինքը չի կատարել այդ հանձնարարությունը:

Եվ իսկապէս արաք Օերիֆի կողմէն եկան, ձեռնակապեցին ու տարին: Մենք բոլորս տխուր էինք ու

լուռ: Երբ դուրս էին տանում, միայն ասաց.

- Ափսո՛ւ, որ իմ ըրած լավություններն Աստված դեմս չհամեց, իմ մի հատիկ տղային՝ Նեջատլիին կուրացրեց, իսկ ձեզ ես իմ զավակներին տեղը դրած էի:

Արարայի ճակատամարտի փայլուն հաղթանակից հետո, երբ Թուրքիան ու Գերմանիան պարտվեցին, հայ կամավորները Բեյրութ էին մտել. ֆրանսացիներու և անգլիացիներու հետ արդեն «Վի՛վ լա Ֆրանս» (Կեցցե՛ ֆրանսիան) կըսեինք: Հետո ամերիկյան կարմիր խաչը վերցրեց մեր որբանոցը: 1919-ից հետո Մերձավոր Արևելքի որբերին Ամերիկյան նպաստամատույց ընկերությունը կմատակարարէ: Միայն երեսուն հազար հայ որբ կար Ալեքսանդրապոլում, ինչքա՛ն կար Հունաստանում, Բեյրութում...: Բոլորին դուրսերում սնունդամթերք կուղարկեին:

Երբ թուրքացումեն դուրս եկանք՝ հայացանք, մեր ուսուցչուհին արաք էր, բայց տնօրինուհին միսս Մորնին էր: Նրա օրոք հայ ուսուցիչներ ալ եկան, ինչպես օրինակ՝ Վահան Քեհյայանը, Ալյանակյանը, որոնք փող անգամ չէին առնում: Եկան հայ օրիորդներ Զմմառից և այլ վայրերից:

Միսս Մորնիի ժամանակ մենք շատ լավ կյանք ունեցանք: Նա շատ համակրելի, շատ հմայիչ ամերիկուհի մըն էր, որ իր երիտասարդ կյանքը մվիրել էր հայ որբերի խնամքին: Նա աղջիկներին առանձնացրեց տղաներից: Նա մեր բոլորին մայր դարձավ, և մեզանից ամեն մեկը մինչև մեր կյանքի վերջը երախտապարտ ենք մրան...

Միսս Մորնին այնքա՛ն հետաքրքիր և գեղեցիկ դարձրեց մեր որբերի տխուր կյանքը, որ էլ ասելու չէ: Նա ասեց. - Ու՛մ ձեռքից ի՞նչ շնորհք կուգա, թող ցույց տա, որ Ամերիկա ուղարկենք՝ ցուցադրելու:

Ես արդեն գոտի կշիմեի: Ինձ գործիքներ տրա-

մադրեցին, և ես սկսա տարբեր տեսակի խաղալիքներ շինել, մեղրամոմով փոքր քանդակներ քանդակել, որոնք դրկվեցին Ամերիկա՝ ցուցադրության:

Հետո միսս Մորնիին տարին Հալեպ:

Մի օր ինձ կանչեցին գրասենյակ, ըսին. - Միսս Մորնին լուր է դրկել չորս տղաներիդ դրկել Հալեպ. միսս Մորնին կանչում է ձեզ, որ դրկի Մարգվամ՝ սովորելու: Ես զարմացա: Ուրեմն իմ շնորհքի համար միսս Մորնին ինձ հիշել է և կանչել է տալիս:

Չորս տղայով ճամփա իմկանք: Հասանք Հալեպ: Եկեղեցի գնացինք: Հետո գնացինք միսս Մորնիին գտանք: Նա մեզ պիտի ուղարկեր Մարգվամ, բայց քեմալական շարժումն սկսվեց: Ժամփաները փակվեցին: Գաղթականներու հետ Բեյրութ եկանք: Հետո գնացինք Ադանա, Սամսուն: Հետո անցա Հունաստան: Այնտեղ ավարտեցի գյուղատնտեսական և տեխնոլոգիական ինստիտուտը՝ Սալոնիկում և 1925 թ., որպես մասնագետ, Հունաստանից Հայաստան եկա, ինձ հետ բերելով ցեղական կովեր, եզներ, ոչխարներ, խոզեր, հավեր, որ Հայաստանում զարգացնեք գյուղատնտեսությունը: Բայց մեր խորհրդային կառավարությունը ոչ միայն չգնահատեց իմ մվիրվածությունը, այլև թալանվեցին բերածներս, և ինձ աքսորեցին Սիրի: Այնտեղ հինգ տարի տանջվելուց հետո վերադարձա, բայց մասնակցեցի Հայրենական մեծ պատերազմին, գերի ընկա Ֆրանսիա: Այնտեղ գտա իմ եղբորը: Նա ասաց՝ ետ մի՛ գնա, մնա՛: Բայց ես չմնացի և վերադարձա հայրենիքս: Աշխատեցի որպես էլեկտրիկ, ընտանիք կազմեցի: Երեք աղջիկ ունեմ՝ մեծը ժամացույցի գործարանում է աշխատում, միջնեկը՝ պոլիտեխնիկ ինստիտուտում դասախոսում է, փոքրն էլ երաժշտությամ՝ ջութակի դասախոս է: Հիմա ես թոշակառու եմ:

248 (248).

ԱՀԱՐՈՆ ՄԵԼԻՔՍԵԹԻ ՄԱՆԿՐԹԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՀԱՃԸՆ)

Երբ մեզի աքսոր հանեցին, ճամփին շատ մեղություն քաշեցինք. օրերով, շաբաթներով անթի, ծարավ, արևներում տակը կքայեցնեին: Օր մը Եփրատի ափին գերմանացիներ եկան, հաց կերան: Արդեն Ռաքքա հասած էինք: Մենք ալ բոբիկ, անթի կնայինք անոնց, խաչ կհանինք, որ մեզի մեղքման: Մեջ մըն ալ տեսանք քի դուրբի մեջի ուտելիքը մետեցին ջուրը: Քանի մը տղաներով մետվեցանք ջուրը, մեզմե երկուքը խեղդվեցան...

Եփրատի ջուրն ալ արյունոտ էր, խմել անգամ չէիր կրնար, դիակները վրայեն կէթային, մենք ալ կմտնայինք գետի թա՛ տակը, որ մաքուր ջուր խմեմք...

Ով չէր կրնար քալել, գետնին մստած կամ պառկած «ջու՛ր-ջու՛ր» ըսելով կմեռնեին: Ամեն կողմը չորացած լեշեր էին փռված...

Մենք տեսել էինք Դեր Ջորի գուլումը: Երբ մենք Հաճընում կդիմադրեինք, կկովեինք, ադի Դեր Ջորի վրեժը կուզեինք առնել՝

Ութսուն տարեկան մի թուրք փաշա կար, ծնողներից կորցրած մի բերգնի հայ պզտիկ աղջիկ մը առեր էր իրեն կնիկ, գնացինք ադ աղջկան ազատեցինք...

Քեմալը Հաճընի անունը ուզեց ջնջել, Հաճընը այրեց, հաճընցիներուն մեծ մասը այրեցան, բայց մենք՝ չմեռանք...: Անկե վերջ Հունաստան անցա, հետո՝ Հայաստան եկանք: Հիմա Նոր Հաճըն ավանի մեջը մեր հուշարձանը կա, թանգարանն ալ հետը...

* Նկատի ունի 1920 թ. ութամսյա ինքնապաշտպանական հերոսամարտը, որին ինքը մասնակցել է:

ԵՐՎԱՆԴ ՔԱՐԱՄԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1903 Թ., ՀԱՃԸՆ)

1915 թ. Թալեաթ, Ջեմալ, Էնվեր փաշաները խոսքերնին մեկ ըրած՝ իրենց պլանը մշակած էին:

Այնպես որ, երբ մեզի աքսոր համեցին, հասնողը սկսավ մեզի թալանել, մեր ունեցվածքը խլել: Խանչալներով հարձակվում էին, անխղճորեն սպանում բոլորին: Մեսքենեի մեջ հորաքույրս ու հորեղբայրս համաճարակի բռնվեցան, ամոնց կիսամեռ նետեցին

ձորը: Մենք ողբում էինք բոլոր անոնց, ովքեր գերեզման չունեցան:

1920 թվի Հաճընի ինքնապաշտպանության ժամանակ ես տասնյոթ տարեկան էի, կովողներուն, հրդեհի բոցերուն մեջեն հազիվ ազատված եմ:

Ո՞րը պատմեմ, ես ալ չգիտեմ:

ԵՐՈՒՆԻՍԻ ՍԱՐԳՍԻ ԶՐՏԸԽԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1906 Թ., ՀԱՃԸՆ)

Հայրիկիս օջախը քառասուն հոգի էր, ջարդից հետո մնացել էինք յոթը հոգի:

Հայրս՝ Սարգիս աղան, շատ հարգված էր:

Թուրքերը հայրիկիս կըսեն. - Սարգիս աղա, Հաճընը վտանգավոր է: Այսինչ գյուղը հայերուն մորթել են:

Պապաս հենց էր օր մեզ առավ տարավ: Հայկուհի քույրս մորս գիրկն էր: Ես ըսես նե կուլամ, մորս փեշերու կփաթթվիմ, կհարցնեմ. - Մամա, մեզի պիտի մորթե՞ն:

- Չէ՛, զավակս, մի՛ վախճար, - ըսավ մայրս:

Մենք հազիվ տունեն դուրս փախած ենք: Բովերնիս ուտելիք չկա: Սոված ենք: Մամաս մտածեց. «Գնամ քիչ մը պաստրմա, սուջուխ, խմորեղեն առնեմ, բերեմ երեխաներիս համար»:

Հասանք կայարան: Տեսանք՝ լիքը հայություն: Պոեզը լիքն է: Մարդիկ մտնալ են ուզում, պատուհանից են մտնում: Մեկ էլ մեկը առավ ինձի, նետեց պոեզի մեջ՝ կնիկի մը գիրկը ընկա: Ես պզտիկ եմ՝ կուլամ, կհարցնեմ էդ կնիկին. - Վա՛յ, ինձի պիտի մորթե՞ս, դուն թու՞րք ես...

Հայ կնիկը պատասխանեց. - Վա՛յ, ջա՛նս, մի՛ վախճար:

- Մամայիս կուզեմ, - ըսելով ես լաց եմ լինում:

Մեկ էլ լսեցինք, որ մի կնիկ՝ երեխան գիրկը, պոեզի տակ է մնացել: Ես կարծեցի՝ ադ մայրս է, փոքր քրոջս հետ: Ավելի սկսեցի լալ:

- Մի՛ լար, - կըսեն ինձի:

Եկանք, հասանք Իսկենդերուն: Էդ ինձի գրկող կնիկը իջավ: Դու մի ըսե՛ր՝ մորաքույրս՝ հաջի Երանուհին, հոն է ապրում, իր տղային հետ եկել են պոեզը դիմավորելու, որ մեզի գտնամ, տանին իրենց չադըրը՝ ծովի եզերքը:

Ես ճանչցա իմ մորաքույրիս տղային: Նրանք ինձ գտան, հարցնում են էդ կնոջը. - Ու՞ր է Մարիամ քույրս, - այսինքն՝ մայրս:

Կինը ասաց. - Առ աս քրոջդ աղջիկը, քույրդ՝ Երանուհին ալ պիտի գա:

Հոն մորքուրիս չադըրներուն տակը մնացինք: Մորքուրիս հետ ամեն օր գնում էինք կայարան՝ մորս գտնալու: Մի շաբաթ, երկու շաբաթ էսպես անցավ: Մի օր մորքուրս ըսավ. - Ես այսօր երագ եմ տեսած:

Մեկ էլ մի տղա եկավ, ըսավ. - Մարկոսյան Մարիամը գալիս է, պոեզը բերավ:

Մորքուրս ըսավ ինձի. - Դուն պահ մտի:

Ես մտա մահճակալին տակը: Մամաս եկավ, սկսավ ինձ փնտրել: Ես ելա, մամայիս փաթաթվա:

Մյուս օրը լուր եկավ, որ Սարգիս աղային՝ այսինքն պապայիս, բերում են: Դուն մի ըսե՛ր՝ իր օրթախ թուրքերը թուրք միլիցային փող կտան, որ պապայիս կողքը նստի ու անփորձանք հասցնի Իսկենդերուն:

Մեր քառասուն հոգինոց գերդաստանեն միայն վեց հոգի ողջ մնացինք: Մյուսներին թուրքերը սպանել են, զցել են մեծ փոսերի մեջ կամ էլ էդ փոսի գլուխը կայնած երկու թուրք զաբիթ հրել, զցել են փոսի մեջ: Լապատկայով հողը վրանին են լցրել, մեջինները սաղ-սաղ հող ու քարերի տակն են մնացել: Հետո մեզ քչեցին Արաքստանի չուրը: Հերս մի ուղտ վարձեց, որ վրեն նստինք: Ինձ դրել էին խուրջինների մեջը: Արաքները եկան, ոսկի են փնտրում: Մամաս չայնիկը դրել էր որ եռա: Արաքը եկավ ինձ հարցրեց. - Ու՞ր են փողերը:

Ես էլ փոքր էի, չհասկցա, ցույց տվի միմեները: Արաքը միմեները առավ, փախավ: Դու մի ըսե՛ր, պապայիս ամբողջ հարստությունը՝ 800 ոսկի, ադ միմեների մեջն էր պահված, ան ալ գնաց:

Էդ անապատը էնքան տաք էր, որ մարդ կվառվեր: Փոքր ախպերս ջուր ուզեց: Ջուր չկար: Մամաս ուղտի շնոը հավաքեց, տվեց, որ ախպերս ջրի տեղ խմի: Ախպերս խմեց ու մեռավ:

Մի տարի Դեր Զորի չուերը մնացինք: Պապաս արաքների համար եմիմի էր կարում, տանում ծախում էր: Սոված, ծարավ էինք, բայց՝ չմեռանք:

Լսեցինք, որ անգլիացի մտել է Ծամ (այժմ՝ Դամասկոս), ետ եկանք: Տեսանք մեր տները, խանութները թուրքերը ավերակ են դարձրել:

Հաճընի հերոսամարտի ժամանակ մենք Ադամա էինք: Պապաս մի փոքր տուն էր վարձել: Մամաս հղի էր, ազատվավ էդ տան մեջ: Մամին եկավ, երեխայի պորտը կտրեց, քույր ծնվեց: Հենց էդ ժամանակ Հաճընի հերոսամարտը սկսավ: Գյուլյանները վրձ-վրձում էին: Մամաս իմ ձեռքես բռնեց, պապայիս հետ տունեն դուրս փախանք: Երեք օր անցավ: Մեկ էլ մամաս սկսավ լաց լինել: Ան հիշեց, որ մորածին երեխուն թողել են մեն-մեմակ: Անգլիացի զինվորները մամայիս օգնեցին, տարին մեր տունը: Տեսել են՝ երեխան դեռ ողջ է. ան իր գլխաշորի ծայրը ծծելով երեք օր ապրել էր: Անգլիացիները տաք ջուր են բերում, երեխուն մեջն են դնում, երեխան սկսում է շարժվել: Անգլիացիները շոր, ուտելիք են բերում, մամայիս ու երեխային էլ բերում հասցնում են մեզ մոտ:

Ադամա Հաճընից վիրավորներ են բերում: Էնտեղ մենք շատ բարեկամներ ունեինք: Մամայիս քույրը՝ Տիրուհին, սարերում երեխա է ունեցել: Խեղճը անտեր-անտիրական՝ մեռել է:

Հաճընի ութ ամսվա հերոսամարտին մեզմե շատերը մեռան՝ մամայիս հորեղբոր տղան զոհվավ, ինչ որ հաճընի ունեինք՝ բոլորը սպանվան: Իմ մարդու՝ Սարգիսի բոլոր հարազատները սպանվել են:

Մարդու տատիկը մի երազ է տեսել, որ բոլորը ժամի մեջն են, մեղուները եկել են բոլորի վրա նստել են, միայն իմ մարդու՝ Սարգիսի վրա չեն նստել: Տատիկը ասել է. «Սարգիս, դու ողջ կմնաս»: Եվ իսկապես ալ, իրենց գերդաստանից միայն ինքն էր ողջ մնացել: Հորն ու մորը մորթել էին իր աչքի առաջ, ինքը միշտ մղկտում էր: Քամի որ իրա սինսիլեից մարդ չէր մնացել: Ան կերգեր.

*«Հաճընի լեռներ արյուն լցվավ,
Քաջ ժեպեճյանը զոհվեցավ...»:*

Ծեպեճյանը մեր Հաճընի հերոսամարտի հերոսներից էր:

Թուրքերը շրջապատել են Հաճընը, կտրել են ջուրը: Սոված, ծարավ, ոնց մեղում կվզա, ժողովուրդի ձայնն էլ էդենց է: Թոթը զինվոր, մեկը՝ մարդս, փախչում են Ադամայի կողմը: Արամ Կայծակը, որ իրենց հրամանատարն էր, կըսե. - Ով կրնա, թող փախի, քանի որ էլ ճար չկա: Եթե ընկնեն թուրքի ձեռքը՝ պիտի սպանվեն:

Մարդս փախուստի ճամփին տեսել է իր տասնչորս տարեկան քրոջը՝ Նազելին, տկտր, վրեն շոր չկա: Ախպերը, որ իր հայ ըլլալը չիմանա ըսելով,

թուրք ասկյարի շոր հագած կըլլա, կհանե ժաքերը, մեջի աստաղը կհանե, դայիշն ալ կհանե, կկապե քրոջը մեջքին: Թոթ աղջիկ-կնիկ ալ՝ իր քրոջ հետ, կտանի ծառերու մեջ, կըսե. - Ձայն չհանեք, նստեք աստեղը, մենք երթանք, տեսնանք թուրքը գալի՞ս է:

Մեկ էլ կտեսնան, որ արդեն թուրքերը իրենց չորս կողմը պաշարել են: Թուրքերը կուգան ադ մյուս ջահել աղջիկներուն քաշկոտելեն կփախցնեն, իմ մարդու քույրը՝ սիրուն Նազելին կփաթաթվի ախպորը, կըսե. - Ախպե՛ր ջան, խփի՛ ինձ, տե՛ս ան աղջիկներուն տարան:

- Քու՛յրս, ո՞նց խփեմ, - կըսե իմ մարդը՝ Սարգիսը:

- Հրացանիդ մեջ մեկ հատ գնդակ ունիս պահած:

Եղբայրը կտեսնա, որ քույրը ճար չունի, թուրքին ալ չուզեր հանձնվիլ, արդար մեռնելու համար կխփե իր քրոջը: Ինքը թուրքի շոր հագած ըլլալուն կազատվի, բայց կվիրավորվի: Հաճընի Մանուկը անոր շալակած կրերե Ադամա, անգլիական հիվանդանոց կդնե: Երբ կաղեկնա, կուգա Հունաստան: Մենք արդեն Հունաստանում էինք: Ես արդեն տասներեք տարեկան էի, երբ մշանվեցա Հաճընի հերոսամարտի մասնակից Արամ Կայծակի զինվոր Սարգիսի հետ: Նա որք էր և շատ տխուր: Բայց Սարգիսը Հունաստանի գյուղերը մտած թուրքերու դեմ ալ կովել է: Հունական յոթ գյուղ է ազատագրել: Նա մասնակցել է հունական կոիվներին Սալոնիկի շրջանում և «Սարգիս» քաջ սպա՝ մեղալ է ստացել հունական հրամանատարության կողմե:

Երբ ես աղջիկ զավակ ունեցա, Սարգիսը ուզեց անունը դնենք իր գեղեցիկ Նազեհիի անունը: Բայց ան շատ կհուզվեր, երբ երեխան լաց կըլլար, կըսեր ինձի. - Ա՛յ հոգիս, ես քեզ հարգում եմ, քանի որ դու ալ հաճընի ես: Քեզմե ուրիշ բան չեմ խնդրում, միայն կխնդրեմ, որ դու էս երեխային լավ մայես, որ ձայնը չլսեմ, քանի որ ես իմ նահատակ քրոջն եմ հիշում:

1932 թ. եկանք Հայաստան: Երեք օրվա մեջ մարդս սաթըլջան եղավ ու մեռավ: Երեք ամիս հետո տղաս ծնվեց, անունը դրինք հոր անունը՝ Սարգիս: Մեն մեմակս երեք երեխա եմ պահել: Մի հատ մեշոկի դերիա վրաս հագած աշխատել եմ, որ Նուբարաշենը շենցնենք: Նուբարաշենի ծառերը մենք ենք տնկել: Աշխատել եմ, հալալ քրտինքովս պահել եմ իմ երեխանքին: Հիմա երեսուն թոռ ունեմ, բոլորն ալ հաճընի են:

Աս վերջերս շատ հիվանդ էի, արյան ճնշումս բարձրացել էր, ինչ դեղ խմում էի՝ չէր օգնում: Մի գիշեր քնանալե առաջ աղոթեցի, անկողին մտա: Աչքիս Քրիստոսը եկավ, երկու բութ մատերով աչքերուս վրա սեղմեց: Առավոտուն արդեն լավ էի:

Հիմա շատերը ինձի կըսեն. - Եբրուհի՛ տատիկ, ձեռքդ դիր վրաս, որ աղեկնամ:

ՄԻՍԱԳ ՄԱԹԵՎՈՍԻ ՀԵՐՈՒՆԻՒ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1906 Թ., ՀԱՃԸՆ)

Ես մեկն եմ այն հազարավոր հայ ընտանիքների բեկորներից, որոնք ենթարկվել են դաժան կյանքի արհավիրքներին:

Ծնվել եմ 1906 թ. Կիլիկիայի Հաճըն քաղաքում: Հորս անունը Մաթևոս էր, մորս անունը՝ Սաթենիկ: Նրանք ունեին յոթը զավակ: Հայրս Հաճընում եղել է կլայեզործ: Ուներ տուն, այգի, արտավայր:

Նախքան ցեղասպանությունը Հաճընն իր շրջակա գյուղերով ուներ 35.000 հայ բնակիչ: 1915 թ. երիտթուրք կառավարության ղեկավարների՝ Թալեաթի, Էնվերի և Ջեմալի հրամանով սկսվեց պատմական Արևմտահայաստանի և Կիլիկիայի հայության բռնազաղթը: Մեզ աքսորում էին դեպի Մերձավոր Արևելքի անմարդաբնակ անապատները:

Քաղաքից դուրս գալու ժամանակ մեր երկհարկանի կամրջի մոտ ինձ ուզեցին նստեցնել ուղտի վրա: Ես վախեցա ու փախա: Հայրս վազեց հետևիցս, մի ապտակ խփեց երեսիս, գրկեց ինձ, նստացրեց ուղտի վրա ու պինդ կապեց, որ չընկնեմ: Այդ առաջին և վերջին ապտակն էր, որ ստացել եմ բարի սիրտ ունեցող իմ հորիցս: Փոքր էի, ի՞նչ էի հասկանում նրա հոգեվիճակից: Ինձնից փոքր եղբորս՝ Եղիային նստեցրին ջորու վրա: Նա ճանապարհին արևահար եղավ և ծանր հիվանդացավ: Մեծ եղբայրս՝ Հակոբը ընկել էր աքսորականների ուրիշ խմբի մեջ: Դեռ Կիլիկիայի սահմաններից դուրս չէինք ելած, երբ ճանապարհին Օսմանիեի մոտ մահացավ քույրիկս: Սոսկալի էր մեր վիճակը: Մեր անասունները մեզնից վերցրին: Մենք սկսեցինք ոտքով քայլել սոված ու ծարավ այդ անծայրածիր անապատները: Խուլերայի և մալարիայի համաճարակները, թուրք ասկյարների մասսայական ջարդերը նոսրացրել էին մեր քարավանները: Ծանապարհին ես հիվանդացա մալարիայով: Հայրս գուրգուրանքով խնամում էր Եղիային և ինձ: Հասանք Համա, որտեղ հրամայեցին կանգ առնել և մի քիչ հանգստանալ: Այնտեղ, հիշում եմ, մայրս ողբում էր ինձնից փոքր եղբորս մահը: Ծառ սրտածմիկ տեսարան էր: Հիմա էլ, երբ հիշում եմ այքերս լցվում եմ արցունքով: Մի սևամորթ բեղվին արաբ կին մորս մոտ նստած մխիթարում էր նրան: Մենք իր լեզուն չէինք հասկանում, բայց զգում էինք, որ նա խորապես ցավակցում էր մեզ:

Թուրք ոստիկանները Համայից մեր քարավանի մարդկանց մտրակներով քշեցին մինչև Հոմս: Այնտեղ

մեզ բաց թողեցին: Իհարկե մեր քարավանի մեկ քառորդը չէր մնացել, քանի որ ճանապարհին շատերը կոտորվել, թալանվել առևանգվել և սպանվել էին: Գործադրված էր երիտթուրք մարդասպանների կանխամտածված ծրագիրը:

Հայրս ծայրահեղ ծանր պայմաններին չդիմանալով՝ հիվանդացավ և մեկ շաբաթ չանցած վախճանվեց Սախարճա գյուղում: Նրան թաղեցի՞մ, թե՞՝ չթաղեցիմ, չգիտեմ: Արդեն ճանապարհին կորցրել էինք մեր ընտանիքի բոլոր անդամներին: Մնացինք ես և մայրս: Էլ-Կուսեր գյուղում մայրս փորձեց աշխատանք ճարել, բայց թուրք ասկյարը հրացանի կոթով նրա գլխին ուժեղ խփեց: Թշմամուց օգնություն սպասելն իզուր էր, քանի որ սովամահության միջոցով նա մեզ ուզում էր ոչնչացնել: Մայրս չդիմացավ սովին և աչքերը փակեց ընդմիջո: Ես մնացի մենակ: Նստեցի պատի տակ, սկսեցի հոնկու՛ր-հոնկու՛ր լալ...

Հետո ես դարձա արաբ քրիստոնյա Իբրահիմ Ղանիմի ոչխարներն արածեցնող հովիվ: Իբրահիմ Ղանիմն ուներ երկու մեծ տղաներ, որոնք քաղաքում խանութ ունեին, ուներ նաև երկու երկվորյակ փոքրիկ աղջիկներ: Ես այդ բարեզույթ ընտանիքում մնացի մինչև 1918 թ. զինադադարը: Երբ Հ. Բ. Ը Միության գործակալներն սկսեցին շրջագայել Սուրիայի գյուղերն ու անապատները և հավաքագրել անապատում հայ երեխաներին, նրանք ինձ գտան ու տարան Հոմս քաղաքի փոքր հավաքակայանը: Այնտեղ բերված բոլոր հայ երեխաներն արդեն մոռացել էին իրենց մայրենի լեզուն և խոսում էին թուրքերեն կամ՝ արաբերեն: Մեզ՝ մեծ ու փոքր երեխաներին, Հոմսից գնացքով տարան Հալեպի հավաքակայանը:

Առաջին աշխարհամարտից հետո Թուրքիայի մախկին գաղութները՝ Կիլիկիան, Սիրիան և Լիբանանը անցել էին ֆրանսիական հսկողության տակ: Հետևաբար, Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկվածները զինադադարից հետո վերադարձան իրենց քաղաքներն ու գյուղերը, որպեսզի վերականգնեն ավերվածը և մոր կյանք սկսեն:

Հ. Բ. Ը. Միությունը ծնողներից զրկված տասնյակ հազարավոր հայ երեխաներին իր ծախսով տեղափոխում էր իր հովանու տակ՝ որբանոցներում խնամելու և կրթելու:

Հալեպից մեզ՝ 300 տղաներին, գնացքով տեղափոխեցին Կիլիկիայի Չոք-Մարզվան (Դյորտյու) քա-

* 1975 թ. Երևանում ակամատես վերապրողի գրած սույն վկայությունը 2006 թ. մեզ է փոխանցել նրա որդին՝ Պարիս Հեռունի, որը ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի և մի շարք այլ երկրների ակադեմիաների, նաև՝ Միջազգային էկոլոգիայի և անվտանգության գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս է, Հայաստանի Ռադիոֆիզիկայի գիտահետազոտական ինստիտուտի գլխավոր տնօրեն, գիտական բազմաթիվ հայտնագործությունների հեղինակ: Նա ստեղծել է մոր տեսակի հզոր արեզակնային էլեկտրական (Արև - 1992), հետազոտել և ապացուցել է (1994), որ Հայաստանի Սիսիան քաղաքի մոտ գտնվող հնագույն քարե հուշարձանը եղել է աշխարհում ամենահին, մեծ և զարգացած «Քարահունք» անունով աստղադիտարանը, որն ակտիվ գործել է մեզանից ավելի քան 7.500 տարի առաջ: Նրա բազմաթիվ գրքերից ուշագրավ է աստղագիտության, լեզվաբանության, հնագույն պատմության վերաբերյալ «Հայերը և հին Հայաստանը» հատորը (Երևան, 2004, անգլերեն):

դաքը՝ Տիգրան Բելեկյանի ամվան հայկական որբանոցը: Այդ հարմարավետ գեղեցիկ շենքը կառուցված էր 1912 թ. և 1919 թ.՝ վերանորոգված:

Հալեպից որ դուրս եկանք, մատեցինք գնացք և անցանք այն թունելով, որը կառուցված էր պատերազմի սկզբում գերմանացիների կողմից՝ քսանհինգ հայ ինժեներների աշխատանքով ու ղեկավարությամբ: Ծինարարության ավարտից հետո քսանհինգին էլ գնդակահարել էին, որովհետև հայերին այդպես աշխատեցնում էին, հետո՝ սպանում: Գնացքով հասանք Այնթապ: Հետո մեզ լցրին սայլերի մեջ, և, երեք օր ու գիշեր հայ կամավորների ուղեկցությամբ գնալուց հետո, վերջապես տեղ հասանք...

Մեզ հատկացված գողտրիկ շենքը կառուցված էր Կիլիկիայի Ամանոս լեռնաշղթայի ստորոտում, փարթամ բուսականության մեջ, միջերկրական ծովից լոթ կիլոմետր հեռու, որը երբևէ կոչվել էր Հայկական ծոց: Ծենքը երկհարկանի էր: Ներքևը դասասենյակներն էին և խոհանոցը, իսկ վերևը՝ մեջարանները: Ուսուցումը տարվում էր հայերեն: Արգելված էր ուրիշ լեզվով խոսել, բացի՝ ֆրանսերենից:

1921 թ. մեզ Փարիզից այցելեց Արշակ Չոպանյանը: Նա մատչելի ձևով ներկայացրեց ժամանակի միջազգային հարաբերությունները...

Որբանոցում 300 երեխաներիս համար ստեղծված էին հարմարավետ պայմաններ և խնամք: Իմ հերթական համարս 64 էր: Մեզ հանդերձավորեցին, բժշկական ստուգումներ անցկացրին, սննդով կազդուրեցին և խնամքով շրջապատեցին: Ֆիզիկական կրթությունն ու զանազան առարկաների և լեզուների ուսուցումը բարձր հիմքերի վրա էին դրված:

Սակայն վրա հասավ քեմալականների շարժումը: Թուրքերը հարձակվեցին Կիլիկիա վերադարձած հայության բնակավայրերի վրա՝ Զեյթուն, Հաճըն, Մերսին, Այնթապ, Մարաշ, Ադանա, Մուսա Լեռ, ստիպված էին դիմել ինքնապաշտպանության:

Ֆրանսիան, որը ստանձնել էր Կիլիկիայի հայության մանդատը, չուզեց միջամտել: Նա չէր թողնում, որ հայերը միմյանց օգնության հասնեն: Օրինակ՝ Հաճըն քաղաքը, որ 8 ամսվա մեջ իր 8 հազար բնակիչներով հերոսական դիմադրություն էր ցույց տվել, ֆրանսիացիք, ոչ միայն իրենք չէին օգնել, այլև չէին թողել, որ Ադանայից հայերը գնային օգնության հասնելիս իրենց հայրենակիցներին:

Պատերազմից առաջ Կիլիկիայի հայ բնակչությունը կազմում էր 407.000 մարդ: Վերադարձել էին

125.000-ը միայն: Սակայն ֆրանսիացիները քեմալականների համձնեցին Կիլիկիայի հայությանը:

1920 թ. հոկտեմբերի 15-ին Հաճընում քեմալականները կոտորեցին հազարավոր հաճընցիների, հրկիզեցին արծվաբույն Հաճընը:

1921 թ. «Վիոլա» շոգենավով մեզ 1.800 որբերիս տեղափոխեցին Բեյրութ՝ Զմմառի վանքը: Աղջիկները առանձին շենքում էին: Մենք Լիբանանյան լեռների բարձունքից գիշերները դիտում էինք Բեյրութի լուսավորված, ադամանդափայլ համայնապատկերը:

Ի տես պատմական այս իրադարձություններին, ես բնականաբար սկսեցի գիտակցորեն մոտենալ և՛ իմ հայ ժողովրդի անցյալին, և՛ իմ անձնական կյանքին: Ես ատելությամբ լցված էի մեր թշնամիների նկատմամբ, որոնք զավթեցին մեր գեղեցիկ բնօրրանը՝ Կիլիկիան: Մտածեցի ազատագրվել իմ ազգանվան թուրքական ձևից, քանի որ մեր ընտանիքին Հաճընում անվանում էին Սաչյաններ, և մի ամբողջ թաղամաս կար մրանց անունով: «Սաչ» թուրքերենն նշանակում է՝ վարս, մազ, հեր: Երբ ես սովորեցի մեր հեթանոս աստված «Վահագնի ծնունդը» ոտանավորը՝ «Նա հուր հեր ուներ» տողերը, միտք ծագեց իմ մեջ՝ փոխել ազգանունս և այն դարձրեցի հայերեն՝ Հերունի, այսինքն մույնը՝ մազ ունեցող: Ուսուցիչներս ինձ խրախուսեցին: Մեր որբերից շատերը հետևեցին իմ օրինակին՝ հայացրին իրենց ազգանունները:

1924 թ. մեր 250 որբերիս թույլատրվեց «Կերչ» շոգենավով ներգաղթել Խորհրդային Հայաստան:

1925 թ. սկսեցի Երևանում հաճախել դպրոց-արհեստանոց, իսկ օրվա երկրորդ հերթին՝ գեղարվեստական-արդյունաբերական տեխնիկումի գրաֆիկական ֆակուլտետը, քանի որ արհեստանոցում սովորում էի մետաղների վրա մուրա փորագրություններ կատարել և հիացնել տեսողներին:

Ընդունվեցի մաս Երևանի Պետական Համալսարանի Պատմության ֆակուլտետը: Այն ավարտելուց հետո ինձ նշանակեցին Երևանի Ծափումյանի անվան դպրոցում պատմության և նկարչության ուսուցիչ:

Ծառայեցի Կարմիր բանակում, լեյտենանտի կոչում ստացա: Հետո ամուսնացա Իգդիրից գաղթած նկարչուհի Սեդայի հետ: 1933 թ. ունեցանք Պարիս որդիս, իսկ հետո՝ ծնվեց Մերին:

Հետագայում ինձ վստահեցին Երևանի Գեղարվեստական ուսումնարանի տնօրենի պաշտոնը: Մասնակցել եմ Հայրենական մեծ պատերազմին և հաղթանակած եմ եմ վերադարձել:

252 (252).

ԳՅՈՒՐՋԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՔԵՇԵՇՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1900 թ., ԶԵՑՈՒՆ)

Ծնվել եմ Զեյթունի Դաշուր գյուղը: Հորս անունը Արթին էր, մորս անունը՝ Թրվանդա: Մենք չորս

բույր էինք և երկու եղբայր:

Ան, ինչ որ մենք տեսանք, պատմելով չըլլար, աչ-

* Իմանույլոս տարեկան վերապրող Գյուրջի Քեշիշյանն իր հուշը պատմել է թուրքերենով, որը ներկայացնում եմ թարգմանաբար:

քովդ պիտի տեսնայիր, որ հասկնաս, թե ինչե՛ր քա-
շեց հայ ժողովուրդը:

Ամենեւ առաջ Զեյթուն եկան թուրք ասկյարները,
եկան, սկսան հայերուն զենքերը հավաքել, պզտիկ
դանակ մը անգամ չձգեցին տուներուն մեջը:

Ետքը եկան էրիկմարդոցը տարին, որ աշխատոց-
նեն, տարան ու ջարդեցին, մորթեցին, ոչնչացուցին:
Մենք չտեսանք, բայց՝ ազատվող, հրաշքով փախ-
չող մը եկավ ադ ամենը մեզի պատմեց:

Ութ օր ետքը մեզի աքսոր տարին Մարաշ: Հե-
տերմիս ոչինչ չուներինք, ո՛չ հագուստ, ո՛չ անկողին,
ո՛չ ուտելիք: Մարաշում մեկ օր մնացինք: Ետքը եկան
ասկյարները «յալլա» ըսին, մորեն քշեցին, տարան
Այնթապ: Փերուշանություն, սեֆիլություն, անթուր-
յուն, վրամիս հագուստ չիկա՝ չըս-չըրլախ, ոտքեր-
միս կոշիկ չիկա: Մեզի ոչխարներու պես քշում էին,
չուէրը տարին՝ կնիկ, երեխեք, մեջներս տղամարդ
չիկա, տղամարդկանց զաթը տարել էին ու մորթել:
Իմին քսան տարեկան Միսաք ախպորս ալ մորթեցին
պապայիս հետ: Իմին երեք քույրերուս փախցուցին:
Անոնցմե մեկուն ձիով մարդ մը քաշեց-քաշքշեց, տե-
սավ մամաս քոռոջ չի տալիս, կտոր մը հաց մետեց
մամայիս առաջը: Մամաս ծովեց, հացը վերցուց: Ան
քույրիկիս փախցուց: Մյուս երկուսին՝ գիշերը քնած
ժամանակ են փախցուցած: Մեզ քայլեցնում էին:
Ըմսփին կնիկներին ալ սպանեցին, քանի որ հեր-
թը մեզի եկած էր: Ան ալ գիտե՞ս ինչ ըրին: Չուր մի
մեծ փոս կար, բոլոր կնիկներին ու երեխեքին զլու-
խը կտրում էին, գցում էին փոսը: Խեղճ մանուկները
մախաւմի պես մեռնում էին: Ինձ ալ դանակ զար-
կին, փոսին մեջը մետեցին, բայց ես կզգամ որ ողջ
եմ: Դիակներուն տակը, արյուններուն մեջը, արյու-
նին հոտը աշխարհքը բռնած էր: Ժամդարմները երբ
արծան իրենց գործը, փոսին մեջը բեմզին լեցուցին,
որ բոլոր դիակները վառվին: Մեռնողները չեն զգար,
ամմա ողջերուն ձայները սիրտդ կտոր-կտոր կընեն:
Ես մեռելներուն տակն եմ, կզգամ որ ողջ եմ ու մե-
կը պիմդ բռնած է իմ ձեռքս: Մեկ օր հո՞ն՝ փոսի մեջը,
մեռելներուն մեջը մնացի: Անոթի եմ, գետիմի հողերը
բերանս կտման: Վերջը մեկ քաշ կնիկ մը կար, անի
ձևով մը զլուխը վեր հանեց, տեսավ որ ժամդարմնե-
րը գացեր են, սկսավ պոռալ. «Ով որ ո՞ղջ է՝ դուրս
ելե՛ք, փախնե՛ք»:

Ադ տաք ձեռքը, որ ինձ միշտ բռնած էր, ինձի քա-
շելով-քաշելով փոսեն դուրս հանեց: Տեսա, որ ադ իմ
մամաս էր՝ գիրկն ալ երեք տարեկան ախպարս՝ ողջ
էինք մնացեր:

Ով որ ողջ էր՝ փոսին մեջեն դուրս էլանք, քսանի
չափ կնիկ-չոջուխ եղանք: Մեկը վիրավոր՝ արյուննե-
րուն մեջը, մյուսը՝ վառված մազերով, սևացած դեմ-
քով: Բոլորս ալ անոթի ենք ու ծարավ: Ո՛չ ջուր կա, ո՛չ
ուտելիք: Գետիմը խոտեր կային, մայրս պոկեց քիչ,
մը ինքը տերևները կերավ, արմատը ինձի տվավ, որ
ուտեմ: Բայց բոլորս ալ անոթի ենք: Ամմա ամենեւ
գեշը՝ կվախմանք, որ մեզի կտեսնան թուրքերը և

կմորթեն: Էս եան, էն եան գնում ենք, ու՞ր ենք գնում՝
չգիտենք: Անոր համար գիշերը քայլում էինք, ցերեկը
թաքնվում քարայրներում մեջը:

Աս ձևով, անոթի-ծարավ մեկ-երկու օր քայլե-
ցինք: Տեղ մը հոգնած ինկանք, քնացանք՝ ես, մա-
մաս, մամայիս գիրկն ալ երեք տարեկան ախպարս...
Աչքերմիս բացինք, տեսանք որ քանի մը կնիկներ
կրակ են վառել, միս են խորովում: Ինձի և մամայիս
ալ կանչեցին: Ես անոթի եմ. գացի, որ ես ալ ուտեմ,
բայց մամաս մտահոգ ասդին-անդին էր վազում իմ
երեք տարեկան ախպորս էր փնտրում: Դու՞ն մի ըսեր՝
մեր քնացած ատենը ադ մեր խումբին կնիկները անո-
թի ենք մտածեր են՝ ի՞նչ ընել: Եկեր են, մամայիս
քնացած տեղեն իրենք երեք տարեկան տղային տա-
րեր են, կրակի վրա խորովել են և կուտեն կոր: Ին-
ձի ալ կտոր մը տվին: Ես չոջուխ եմ, չեմ գիտեր ինչ
է, սկսա ուտել: Մայրս խենթի պես եկավ իմ քովս,
տեսավ, որ ես միս կուտեմ կոր, բան մը չըսավ, բայց
ձեռքես բռնեց, քաշեց տարավ: Մենք հեռացանք ադ
կնիկներուն խումբեն: Ետքը, շատ տարի ետքը մայրս
ինձի պատմեց, որ իմ կերածս ախպո՞րս ոտքին
կրունկն էր: Աս մի՛ գրեք. ամոթ է, ամմա իրականությո-
յուն է...: [Ավելացրել է վերապրողը - Վ. Ս.]

Մամաս ինձի փախցուց ադ տեղեն, քանի որ վաղն
ալ ինձի կրնային կրակի վրա խորովել և ուտել, այն-
քան որ անոթի էին, ալ աչքերնուն բան չէր երևում...

Մենք սկսանք քայլել: Մոտը ինկավ: Հասանք անա-
պատի արաքներուն չաղրներուն: Արաքները շատ բա-
րի, լավ մարդիկ էին, թուրքերուն պես չէին: Մեզի առին,
պահեցին: Ինձի հարցուցին. - Անունդ ի՞նչ է:

- Գյուրջի, - ըսի:

- Ասկե վերջը թող Ֆարիդա ըլլա, - ըսին:

Մենք երկու տարի հո՞ն մնացինք: Վերջը ամեն
տեղ խաղաղություն՝ զինադադար եղավ: Ամերիկա-
ցիները եկան հայերուն՝ կին, տղամարդ, բոլորին հա-
վաքեցին, արաքներով Հալեպ տարին: Չոջուխնե-
րուն որբանոց դրին: Մի հայ մարաշցի կին՝ Նաթալի
անունով, եկավ ինձի իր տունը տարավ: Ութը տարի
ես հո՞ն մնացի:

Օրին մեկը մի կին ինձի տեսավ, ճանչցավ, ըսավ.
«Բու մամադ աստեղ է»:

Հայկական եկեղեցիին միջոցով գտա մաւ իմ եր-
կու քույրերուս, մեկը՝ Երուսաղեմ էր ընկած, մյուսը՝
Հորդանան, իսկ մնացածներուն թուրքերը սպանել
էին:

Իսկ ամուսինը՝ Քեշիշյան Մամուկը, իրենց քսան-
հինգ հոգիանոց գերդաստանեն միայն իքը ողջ մնա-
ցած է: Անոր մեկ քոռոջ աղջկանը՝ Էլմաստին հանդի-
պեցի: Ան ալ զեթունցի էր: Անիկա ինձի պատմեց,
որ երբ տղամարդկանց խմբերով տարել են, ինքը յոթ
տարեկան էր, հորը հետ կփախին չուէրը: Գիշերը որ
չուէրում քնում էին, միայն պապան ու ինքը ողջ են
մնացել իրենց խումբեն, բոլորին մորթել էին: Իրեն
պապան գիշերը իրեն կզրկե, կքնանան եղեր: Առ-
տու մը կարթըմնա, կուզե հորը գիրկեն դուրս գալ,

կտեսնա հորը թեև որը փայտացեր են՝ մեռեր է, ադ ձևով ալ սառեր է մարմինը: Ինքը ձևով մը հոր ձեռքերը կրանա, դուրս կելլա: Միմակը ձեռքերով հողը կփորեն, մեջը կդնեն հայրիկին դիակը, վրան ալ հող

ու քար կլեցունեն, բայց դեռ անոր մարմինը կերևա մեջեն: Ինքը կելլա գիշերը ծառին վրան կքնանա: Առտուն կտեսնա, որ չախկալները եկեր են, կերեր են իր հայրիկին մարմինը:

253 (253).

ՀՈՎՍԵՓ ԲՇՏԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԶԵՑԹՈՒՆ)

Մարդու ճակատին երես գրված է ողջ պիտի մնա՝ կմնա...

Միմչև 1915 թիվը Զեյթունում երեսուն հազար հայ կար: Ամբողջ Թուրքիայի մեջ միայն Զեյթունն էր, ուր միայն հայեր էին ապրում:

Զեյթունը բաժանված էր չորս թաղերի՝ Յաղուրյան, Սուրենյան, Նորաշխարհյան, Օսկոյան իշխանական տոհմերի անուններով:

Զեյթունի մեջ հայրս և հորեղբայրս պատշար էին, միասին կաշխատեին, միասին կապրեին՝ իրենց ընտանիքներով: Մենք երեք եղբայր, երկու քույր էինք գաղթականության ժամանակ: Մենք մեծ գերդաստան էինք: Մեր տոհմի բոլոր էմիգրանտների այգիները իրար մոտ էին: 1915 թ. առաջին ամգամ զեյթունցիներին աքսորեցին: Ես տասնմեկ-տասներկու տարեկան էի: Մերոնք կովեցին Նորաշխարհյանի դեկավարությամբ: Չորս-հինգ օր մեր Ս. Աստվածածին վանքում ֆեդայիները կովում էին: Ամեն տարի, Աստվածածնի տոհմի օրը, հոգ կերթայինք ուխտի: Կուտեինք, կխմեինք, կպարեինք, կերգեինք, խաղեր կընեինք, լարախաղացներ ալ կուգային. դա մեր ավանդությունն էր: Հենց էդտեղ ալ մերոնք կովեցան, շատ թուրքերի կոտորեցին, բայց տեսան, որ չափի զլուխ հաճեն: Արդեն Զեյթունի մեծամեծներում, մոտ երեք հարյուր հոգի, թուրքերը մասմաս տարել էին գորանոց, էմետլից էլ՝ Մարաշ. բանտարկեցին, կախաղան հանեցին, անոնց ընտանիքներում ալ աքսոր տարին: Բայց ջանքերով, մոտ հարյուր հոգի, բարձրացել էին լեռը՝ կովելու: Այդ ժամանակ կիլիկիո կաթողիկոսը՝ Սահակ Խաթայանը, կոնդակ ուղարկեց, որ. «Ամա՛ն, զենք չվերցնե՛ք. կհանձնվե՛ք»: Ան նույնիսկ եկավ Զեյթուն. մենք դպրոցական էինք, մեզ տարին դիմավորելու: Ան քարոզ տվավ, հանգստացուց ժողովրդին, համոզեց, որ լավ կլինի և պատճառ դարձավ, որ չկովին զեյթունցիները: Արդեն զեյթունցիները առաջա-ռաջ մոտ վաթսուն ամգամ կոված էին ու միշտ դիմադրած էին թուրք կառավարության բռնակալությանը և միշտ ալ հաղթած էին: Թուրքերը անոր համար կվախճային զեյթունցիներեն և տուրք-մուրք չէին կրնար առնել մեզմեն: Այս ամգամ ալ պատրաստ էին դիմադրելու և մեռնելու, քանի որ գիտեին՝ մեկ է պիտի մեռնին աքսորում՝ Դեր Զորի չուրում: Ես երրորդ դասարան էի. մարտ ամսին դպրոցները գոցեցին: Մեզ գաղթական հանե-

ցին: Թուրքերը եկան, մեզ էշեր տվին, բարձեցինք, գնացինք Մարաշ: Էմետլեն ալ ժողովրդի մի մասը աքսորեցին Կոնիայի կողմը, մյուս մասն ալ՝ Դեր Զորի կողմը: Մեզի տարին Կոնիայի կողմը:

Ես փոքր էի, չէի կարող քայլել, ճանապարհին մայրս խնդրեց թուրքերին. «Աս չոջուխին դեռի մը վրա նստեցուցե՛ք»: Արդեն մի քանի երեխաներ կային նստած ուղտերու վրա: Ինձ էլ բարձրացրին մի ուղտի վրա: Ուղտերը կամաց-կամաց կքալեին: Մերոնք առաջ անցան, մենք ետ մնացինք. ուղտի վրա քնել, մնացել եմ: Մուրը ինկավ, միմակնիս կուլանք, ծնողներս կուգեինք: Ծանապարհին մեզի մի գյուղ տարին՝ Ուլդուշլա, իջեցուցին, հոգ երեքչորս օր մնացինք: Ադ տեղը թուրքերը մեզ ծեծում էին, հալածում էին, թալանում էին վրանիս ինչ կար, ինչ չիկար: Ես հիվանդացա, դիզենտերի եղա, որը միմչև 1946 թ. Հայաստան գալս վրաս մնաց: Միայն Հայաստանի ջուրը բուժեց ինձի: Հետո մեզի տարին Սուլեյմանիե: Հոգ տեսանք մեր Պոլսո մտավորականներում՝ Զոհրապին, Վարուժանին և ուրիշներում: Անոնք դեռ եախա-քրավաթով, բաստոն-շաքխայով էին հագած-կապած քայլում, խոսում էին իրար հետ: Հետո անոնց տարին ուրիշ տեղ, չգիտեմ ինչ եղան...

Հետո մեզի ետ բերին Բոզանթի՝ Ադանայի մոտ: Ադանայից մեզ էշի՝ բեզիրների վրա բարձած էին: Թուրք զինվորները մեր քովեն կերթային: Մեկ էլ թուրք լակոտ մը տեսավ մեր էշի վրա երկու կողմը հեյբայի մեջ դրված երեքչորս տարեկան քույրս ու եղբայրս՝ ամեն մեկը մի կողմ: Էդ լակոտը մի ափ հող գետնից վերցրեց ու շարտեց եղբորս երեսին, եղբորս աչքերը տեղն ու տեղը կուրացան, ինքն ալ վախեն մեռավ: Ծամփին թաղեցինք եղբորս, անցանք առաջ...

Ամտեղեն եկանք Կաթմա: Տեսանք, որ բոլոր կողմերեն սկսել են տեղահանությունը. Ադանա՛, Մերսի՛ն: Թուրքիայի ամեն կողմերեն հայերին բերում էին արաբաներով, տանում էին աքսոր միմչև Կաթմա, Հալեպ...

Կաթմայում մենք երեք ամիս մնացինք: Հիվանդություն, կեղտոտություն, չուլ-չափուտներ վրանիս, չաղոներում տակը: Ժողովուրդը սոված, ծարավ, անտեր, անտիրական, տիֆ, կոլերա... Ժողովուրդին կեսն ալվելին հիվանդություններից մեռավ, մնացածին

ալ՝ կոտորեցին, ջարդեցին...

Մինչև հոգն հասանք՝ անձրևներն սկսան։ Աշման վերջին ամիսներն էին արդեն։ Ժողովրդի մի մասին, մեզ ալ հետը, լցրին գնացքները, տարին Ռաս ուլ Այն, իսկ մնացածին՝ Դեր Ջոր...

Ռաս ուլ Այնում քուրջ ու փայլասից, ծառի ճյուղերից չադրներ խփեցինք, մտանք տակը։ Անտեղեն խաբուր գետը կանցներ։ Բլուր մը կար, գաղթականներուն բլուրի վրա տեղավորել էին. չորս կողմը զաբիթները շրջապատել էին։ Հսկիչները չեչեններ էին՝ անոնք ըմբոստ ժողովուրդ էին, կողոպտել կսիրեին։ Թուրք կառավարությունը բանտերեն ազատել էր էդ ավազակներին, որ մեզ կողոպտեն ու կոտորեն...

Մինչև աքսորը հորեղբայրս, որ պատշար էր, աղ չեչեններուն համար տուներ կշինեք։ Ամեն տարի հոգն կերթար, կաշխատեր, անոնք ալ կուգային մեր տունը կիցնեին, կուտեին, կխմեին, կքնեին... Բլուրին վրա եղած ժամանակնիս, հորեղբայրս կտեսնա, որ հսկիչներեն մեկն իր ծանոթ չեչեն Հասամ Իբրահիմն է՝ Չարդախ գյուղեն։ Հորեղբայրս կսկսի խոսել իրեն ծանոթ չեչենի հետ։

Անտեղ՝ Ռաս ուլ Այնում, ուտելիք չկար, միայն սուս անուռով խոտ մը կար. կուտեինք, արմատները կվառեինք։

Օր մը երեք հոգով գնացինք փայտ կտրելու։ Փայտերը շալկած գալիս էինք, երկու արաբ դեմներս էլան, թոփուզները ձեռքերմի՜ն՝ ծայրը երկաթ։ Ըսին. - Հայդե՛, ըշլա՛ (Դե՛, հանվե՛ք)։

Մենք վախից հանվեցինք, վարտիքով մնացինք։ Մեր մեջից մեկը՝ փեսանիս, ընդդիմացավ։ Խփեցին, թևը կոտորեցին։ Էկանք մերոնց մոտ տկլոր, փայտերը շալկած, վախցած...

Խաբուր գետի եզերքը օրական փոս մը կլցվեր, հիվանդները, մեռելները, ամենքին իրար վրա կլցնեին, գիշերները չախկալները կուգային, կհոշոտեին, կուտեին...

Չադրներուն մեջ էինք։ Մեկ էլ էկան ըսին. - Ասքա՛նը (ձեռքով ցույց տվին մոտ երեք հարյուրչորս հարյուր չադր) պիտի տանինք, - արդեն մենք բոլորս քսանհինգ հազար չադր էինք՝ Պոլսեն, Թուրքիայի, բոլո՛ր կողմերեն բերել են Ռաս ուլ Այն...

Մեր ծանոթ Հասամ Իբրահիմ դենգեն էկավ, թե՛ պիտի մի մասին տանին։ Գետինը գիծ քաշեցին. թե՛ այդքանին պիտի տանինք Մուսուլ։

Առաջին օրը տարին անոնց։

Երկրորդ օրը անրեն եկան։ Նորեն գիծ քաշեցին՝ մյուս մասին տարին։

Առտուն կմիկները գնացել էին խոտ հավաքելու, տեսել են ձորի մեջը հայերուն սպանում են։ Վախեցած, սարսափած ետ եկան ու պատմեցին տեսածին, որ հերթով՝ մեկ-մեկ սպանում էին, դիակները իրար վրա խաչի ձևով շարում էին։ Նոր իմացանք, որ մաս-մաս տանում են ո՛չ թե Մուսուլ, այլ՝ ձորին մեջը ջարդելու... Էդպես մաս-մաս տանում էին։ Հենց

որ հերթը մեզ հասավ, մեր ծանոթ Հասամ Իբրահիմը ըսավ. - Ասոնց երեք օր հետո կտանինք, հիմա թող մնան։

Գիշերը Հասամ Իբրահիմը գաղտնի եկավ մեր մոտը, ըսավ. - Պատրաստ եղեք, արաբան պիտի բերեն։ Դուք խաբուրի մոտ կուգաք, ձեզի իմ տունս պիտի տանին։

Դու մի ըսեր, իր կմիկն ալ էրգրումից փախցված հայ աղջիկ մըն է։

Գիշերը բերեց արաբան, մեզ իր տունը տարավ։ Կինը, ինչպես ըսի, էրգրումի ջարդի ծամանակ փախցուցեր էր. հազիվ տասնվեց տարեկան էր Տիգրանուհին, ինքը՝ հիսուն տարեկան մարդ մըն էր։ Տիգրանուհին պատմում էր, թե ինչպես իրենց բերեցին՝ էրգրումից, Մուշից, Դիարբեքիից անցան, ինչե՛ր տեսավ։ Կպատմեր աղջիկը, սիրտդ կտոր-կտոր կըլլար։ Կուլա՛ր, կուլա՛ր...

Հասամ Իբրահիմը մեզ ըսավ. «Տուն մը շինել սկսեք ինձի համար»։ Մենք չորս տղամարդ, մի քանի կին։ Մայրս հոգն մեռավ։ Մենք մնացինք։ Կտոր մը հաց կուտար, կաշխատեցներ մեզի։ Սկսանք տուն շինել։ Հասամ Իբրահիմը երկու եղբայր ուներ։ Ղայ-մաղամի տունն ալ քովն էր։ Ղայմաղամը ըսավ. - Գյուղին մեջ ինչքան հայ կա պիտի տանինք։

Հասամ Իբրահիմը ըսավ. - Տունս պիտի շինեն, թող շինեն վերջացնեն, հետո կտանինք, մենք չե՛նք սպանողը։

Ադոնց համար մեծ տուն մը շինեցինք բակին մեջը։ Կողքը մերդիների արաբ մը կար, ան ալ ուզեց, որ տուն շինենք։ Գնացինք, անոր տունն ալ շինեցինք։ Մի կտոր հաց ալ ան կուտար... Անտեղ մոտերը բեղվիներ կապրեին։ Ինձի կղրկեին բեղվիներուն քովը կաթ կբերեի գյուղյումով։ Էշին երկու կողմերը հեղբելի մեջ գյուղյումները դնում էի, բերում էի...

Օր մըն ալ գնացի, հաճընցի մարդ ու կմիկ մը կային, էր բեղվիմի տանը կաշխատեին, բերին կաթը տվին։ Մինչև տուն հասա, մութը ընկել էր։ Տեսա, որ մերիններուն տարել են։ Ի՛նչ ընեն։ Բարձս առի ետ գնացի աղ հաճընցի մարդ ու կմկա մոտ, որոնք արաբ պաշտոնյայի տանն էին ապրում։ Անոնք ինձ պահեցին, չնայած որ իրենք ալ պահված էին ապրում։ «Համի որ Թալեթեն հրաման էր եկել. «Մեկ մետր բոյ ունեցող հային՝ սպանեցե՛ք»։ Ադ հաճընցիները ինձի ալ առին, պահեցին։ Իրիկունը պառկում էինք գետինը։ Հորեղբորս կմիկը իմ լավ շորերս՝ գեթունի դուրբուլ, զուրում, արա թավիշից, մետաքսից, թանկանոց հագուստներս բարձիս մեջն էր լցրել, որ չգտնեն, բայց էդ տան արաբ պաշտոնյան ձեռքես առավ, ինձ ալ վռնդեց իր տունեն, ըսավ. - Գործ չկա, գնա՛։

Ես տխուրտրտում, գլուխս կախ, մեմ-մեմակ դուրս էկա, գնացի։ Մի օր մեմակս, հոգմած, խաբուրի եզերքը կովի աղբ եմ հավաքում, որ տանեմ, վառեմ։ Մեմ-մեմակ մատած եմ՝ ոտքս շուրիմ մեջ կախած։ Մեկ էլ տեսա հեռուեն ձիու վրա մատած մի չեչեն է գալիս։ Ուզեցի փախչել, մտածեցի՝ ի՛նչ փախչեմ, ի՛նչ կուզե

ըլլա: Մոտեցավ: Մեկ էլ տեսնամ հորս ծանոթ Հասան Իբրահիմն է: Էկավ ճանչցավ ինձի. - Օղլա՛ն, ի՞նչ կընես հոս:

- Ի՞նչ պիտի ընեմ: Մերիմները տարին: Ես մեծակ եմ:

- Կուգա՞ս մոտս:

- Կուգա՛մ:

- Վաղը առտու կանուխեն եկուր հոս՝ քեզ տաճիմ: - Հասան Իբրահիմը ձիով եկավ, ինձի տարավ իր եայլան: Իր հայ կնիկը ինձի հաց տվավ, ըսավ. - Գնա՛ ջուր բեր:

Գնացի ջրի: Եկա տուն, տեսա երկուերեք ժանդարմա եկան: Ես վախեցա, թաքցվեցի: Լսում եմ «Թուսու՛ֆ, Թուսու՛ֆ» կըսեն, կպոռան, ես մեջտեղ չեմ ելնում:

Երբ ժանդարմները գնացին, ես մեջտեղ ելա: Տերս ըսավ, - ինչու՞ չեկար:

- Վախեցա՛:

- Հե՛չ չվախմա:

Ինձի չեչենի հագուստ հագցուց, քովես դամա մը կապեց, իսկական չեչեն դարձա:

Ըսավ. - Ով որ հարցնե, ըսե՛ Հասանին տղան եմ. ես աս գյուղին մխարն եմ, չվախմա՛ս:

Մնացի էդ գյուղը: Ձիւն ջրի էի տանում, կովերը պահում, ծառայություն անում...: Բոլոր հայերին տարին, ես մնացի: Հարյուր ընտանիքի չափ հայեր տուն շինեցին, բայց անոնց ալ տարին: Տուները մնացին թուրքերուն: Հայ չմնաց գյուղում: Մի քանի հայ տղա էին մնացել չեչեններուն մոտը, անոնք ալ ծպտված, թուրքի անումի տակ՝ ինձի պես...

Մի օր գարնանը չեչենները մեր տունը հավաքվեցին: Ռաս ուլ Այնից այն կողմ Սաֆա անունով գյուղ մը կար, էնտեղի չեչեններն ալ եկել էին, մեր տանը նստած իրենց զենքերն էին սրում ու իրար ասում. - Պիտի էրթանք Դեր Զոր՝ հայերուն ջարդելու՛:

Էդ գարնանն էր: Մնացի՞ մինչև աշուն:

Էդ ամյն չեչենները աշնանը եկան քեռմված ապրանքներով. է՛լ Պուլսի կողմեն, է՛լ Կոնիայի կողմեն, երկրի ամեն կողմերեն բերված հայերուն հարստությունը, հագուստները, զարդերը, ոսկիները, փողերը՝ լիքը, ի՛նչ ուզես, ի՛նչ միտքեդ կանցնի: Ի՛նչ ապրանք էր: Ես տեսնում էի աչքիս պոչով, որ ամա՛նով էին չափում ոսկի դրամը, բաժանում էին, այնքան որ շա՛տ էր: Չէ՞ որ իմ աղան չեչեններուն պետն էր, իրարու մեջ բաժանեցին, գնացին...

Մի օր չեչեն տերս Սաֆա գյուղը գնաց, եկավ ըսավ. - Գիտե՞ս, Թու՛սուֆ, հորդ, մորդ տեսա: Ա՛ն, քեզ նամակ են գրել:

Նամակը ցույց տվավ, եղբորս գիրն էր: Գրած էր, որ Սաֆա գյուղում են: Իրենց տեղն իմացա:

Չեչենները հայ աղջիկներին Ռաս ուլ Այնից փախցրել, տարել էին Սաֆա, հարսանիք պիտի անեին: Մի արաբա թալանված ապրանք կար, պետք էր տանել Սաֆա:

Տերս ըսավ. - Թուսու՛ֆ, դու իմ տեղս Սաֆա հար-

սանիքի կերթա՞ս:

Արաբան առի, գնացի: Քիչ մը մնացի հարսանիքի տունը, փախա գնացի ծնողքիս քովը: Գյուղեն դուրս տուն շինել էին: Գնացի, գտա: Տերս ինձ մանրամասն բացատրել էր: Գնացի, դռան առաջ շուն կար կապած, ուզում եմ մտնել, չեմ կարողանում: Սպասեցի, որ մեկը գա, անցնի, ինձ ներս տանի: Ով որ գալիս էր, ինձ չեչենի շորերով տեսնում էր, կարծում էր չեչեն եմ: Մեկ էլ մարդ մը եկավ, մոտեցավ, տեսնեմ հայրս է, դեմքը հիշեցի: Պոռացի: Մոտս եկավ, փաթաթվեց, համբուրվեց, տարավ տուն...

Մերոնք պատմեցին, որ իրենց Ռաս ուլ Այնից բերել են Սաֆա գյուղը: Ծանապարհին զիջերով կողոպտել են ամեն ունեցածներին՝ մորս զարդերը, գլխի արծաթ գլխամոցը, քեմերը...: Բայց թալանողները երեք հոգի են եղել, չեն կարողացել թալանը կիսել, կովել են իրար հետ: Մերոնք առիթից օգուտ են քաղել, փախել են, մի տուն են տեսել, մտել են մեջը՝ տկլո՛ր, թըջվա՛ծ, կողոպտվա՛ծ: Կմտնան բակը, կմտնան հարդանոցը, կծկվին իրարու: Տանը շուն կար, բայց չի հաչել: Այ տունը մոտիկինն է լինում: Մոտիկի կնիկը կուգա կտեսնա հարդանոցի քերանը մարդիկ կան նստած: Կերթա ամուսնուն կըսե: Մոտիկը կուգա, կտեսնա մերոնք: Հորեղբայրս կպատմե մոտիկին իրենց գլուխին եկածը, որ մարդ չտեսավ իրենց, իրենք փախան, շունը չհաչեց: Չեչեն մոտիկը կըսե. - Ուրեմն, սա ալլահի հրաշքն է, որ շունը չի հաչել, ասքան մարդիկ ներս են մտել բակը:

Էդենցով մերոնք հոն կմնան: Արդեն արհեստավոր էին, կակսիմ գործ ընել: - Ուսդա՛, - կըսե մոտիկը, - ինձի տուն մը շինե: Հոն ալ տուն կշինեն: Օր մըն ալ իմ տերը կերթա, մերոնք կհանդիպի հոն և կուգա ինձ կըսե: Բայց ես ապերախտ չգտնվեցի. իմ տիրոջ մոտ վերադարձա: Երբ մրա հայ կինը երեխա ունեցավ, ես արդեն գնացի իմ ծնողքիս մոտը...

Հետո, երբ 1918 թ. զինադադար եղավ, պատերազմը վերջացավ, հայերը արդեն ետ էին գնում իրենց տեղերը: Մենք ալ Սաֆայեն եկանք կայարան: Հոն մնացինք երկուերեք օր, հետո Մուսուլի կողմեն շոգեկառքն էկավ: Թուրք զինվորները լցված էին գնացքի մեջն ու վրան: Արդեն մրանք փախչում էին: Գնացքի մեջ տե՛ղ չկար, մենք ալ նստանք ու եկանք:

Ծարաբուստում կամուրջ մը կար, վառելիք չկար, որ գնացքը գնա: Իջանք խոտմոտ, ճյուղեր հավաքեցինք, որ վառելիք ըլլա՝ գնացքը շարժվի: Գնացինք, Ծարաբուս իջանք: Անգլիացիները արդեն Սուրիան գրավել էին: Թուրք զինվորները փախչում էին: Մենք էկանք Հալեպ: Թուրքական զորանոց մը կար Հալեպի մեջ, հոն լցրել էին հայերին: Մնացինք հոն: Անտեղեն ալ իբր Զեյթուն պիտի երթանք: Արաբա վարձեցինք: Ծանապարհին, Այնթապի մոտ, թուրք դաշաղները կողոպտեցին մեզի, մեր արաբային ձին ալ տարին: Հետո ուրիշ ձի մը առինք: Գնացինք Մարաշ: Մարաշում մնացինք Քառասուն Մանկանց եկեղեցում և դպրոցում, որտեղ լցված էին ամենտե-

դացի հայեր՝ ֆոնուզցի, ֆընդըջագցի, գեյթունցի, մարաշցի... (Հետո աղ եկեղեցին, ուր լիքը հայ կար, կրակի տվին)։ Փախանք։ Մենք ողջ մնացինք, բայց հայրս մեռավ։ Արդեն մայրս ալ Ռաս ու Այնու մ էր մեռել...

Անտեղեն էլանք Ջեյթունի ճամփան բռնեցինք։ Բոլորս հիվանդ, վրանիս հալ չիկա։ Եղբայրս ճանապարհին՝ կաթմայում մեռավ։ Հորեղբորս կինը ծանր հիվանդ հետեղանիս տանում էինք։ Գնացինք Ջեյթուն։

Հաջորդ օրը Ջեյթուն հասանք, ի՞նչ տեսանք։ Ջեյթունը այրել, մոխիր են դարձուցել, որ գեյթունցիները այլևս չգան, չմտնեն։ Լավ է, մեր տունը քաղաքի եզրին էր, կրակը այնքան չէր հասել։ Բայց մեքը թուրք մարդ էր ճատել։ Աղ մարդն էլ կապի պաշտոնյան էր։ Սպասեցինք։ Մարդը եկավ, տեսավ մեր վիճակը։ Լավ է մարդը մեր տունը թողեց մեզի։ Հայերի մեծ մասը, որ առանց տունի մնացին, մտան գորանոցում ապրեցին։ Էդ գորանոցը հին ժամանակ թուրքերից էինք գրավել։

Մնացինք բավական ժամանակ. 1918-1920 թիվը հոն մնացինք։ Հետո թուրքերը սկսան մորեն մեղել մեզի։ Մենք մեր տունը թողինք, գնացինք գորանոցը մնացինք, որ բոլորս իրար հետ ըլլանք, եթե թուրքը հարձակվի մեզ վրա։ Հայերու վիճակը գնալով վատացավ։ Ծատ մեղություն քաշեցինք։ Երբ մենակ մարդ կտեսնեին՝ կսպանեին։ Մենք ալ երեք-չորս հոգով զինված կերթայինք՝ մի բան, օրինակ՝ աղ բերելու։ Մենք միշտ իմանում էինք, որ թուրքը օր մը չէ օր մը պիտի մեզ վրա գա մորեն։ Անոր համար մենք գլուխ քորելու ժամանակ չունեինք, բարոյթ, դուրշուն կշիռնեինք, պաշար կհավաքեինք։ 1921 թ. Քեմալ Աթաթյուրքը հրաման տվավ. «Հայերը թող հանձնվեն»։ Մտածում ենք՝ ի՞նչ ընենք. շատ հայերու սպանել են արդեն։ Ոմանք ըսին. - Ո՞նց հանձնվենք։ Մենք մոր ենք ազատվել թուրքի ձեռքեն, հիմա թուրքի՞ն հանձնվինք։

Ես եղբորս ըսի. - Դուն ամուսնացած ես, քո կնկանն ա՛ռ, գնա՛, հանձնվի՛ր, ես՝ պիտի կուլիմ։ Բոլոր գեյթունցիներս հազար երկու հարյուր հոգի էինք։ Վեց հարյուր-յոթ հարյուրը՝ ծեր, կմիկ, աղջիկ, երեխա, հանձնվեցին, գերի ընկան։ Մարաշցի մի հայ և մի անգլիացի միսիոներ, որբանոցի տնօրեն միստր Լայմենը եկավ, ըսավ. - Ո՛վ հանձնվի՛ ապահովություն պիտի ունենա ողջ մնալու։

Հանձնվողներում տարին։ Բայց անոնց, որոնց տղամարդիկը դիմադրող, դաչաղ էին դարձել, տարին որ ջարդեն, իսկ մնացածին քշեցին դեպի հեռուները։

Ջեյթունի Ս. Աստվածածնի վանքում մարզանք էին անում 80-ի չափ երիտասարդներ։ Արամ Զոլաքյանն ալ անոնց մեջն էր, երբ թուրքերը էկան շրջապատեցին վանքը։ Մեր տղաները, Արամի դե-

* Տե՛ս Վերգինե Մադիկյանի (ծնվ. 1898 թ., Մարաշ) վկայությունը [Վկ. 259]։

կավարությամբ, պաշտպանվելու ելան։ Թուրքերը սկսան կրակել։ Հետո թեղանոթով սկսան կրակել։ Մեր վանքի տղաներն ալ կրակով պատասխանեցին։ Անոնք հույս ունեին, որ Ջեյթունում եղած ջահելները դուրսեն կօգնեն իրենց, և Արամը պատրաստվում էր իր քաջերով հարձակվել թշնամու վրա։ Բայց գիշերը մուսնեղակները լամպերով էլան Ջեյթունի թաղերը, լուր տվին բոլորին, որ Սահակ Խաթայան կաթողիկոսն լուր էկած է. «Չըլլի՛, որ գեյթունցիները կուլին թուրքերու դեմ, չըլլա՛, որ բնակիչները օգնության էրթան վանքի ջահելներուն, թե չէ՝ մե՛ծ կոկի կըլլա»։ Այնպես որ, վանքի տղաները օգնություն չստացան, չմայած Ջեյթունի ժողովուրդը պատրաստ էր գնալ վանքի տղաներուն օգնելու։ Ամմա գիշերով, որ լամպերով պտտեցան, ըսին կաթողիկոսին հրամանն է՝ չկուլի՛, ժողովուրդն ալ անոնց լսեց. տուներնին քանդվեց...

Թուրքերը սկսան կրակել։ Մենք չորս հարյուր հիսուն-հիմա հարյուր հոգի դարձանք։ Սկսանք դիմադրել թուրք կառավարության կանոնավոր զորքին։ Երեք-չորս օր կովեցինք։ Թուրքերը մեր գորանոցը պաշարեցին, սկսան վանքը գերմանական թեղանոթներով ուժակոծել։ Վանքը կրակի տվին։ Ջուրը, որ վանքի մոտեն կուգար, կտրեցին։ Ես տասնյոթ տարեկան էի։ Մեր գեները պակասում էր։ Ջորանոցի ետևի կողմի լուսամուտներեն դուրս թռանք գիշերով։ Առավոտյան դեմ տեսանք, որ ամբողջ տարածքով մեզի պաշարած են։ Ծամփա չկա։ Մի կերպ կովելով մեզ ճամփա բացինք, դուրս էլանք պաշարումեն։ Ամեն մեկս իրար կորցրեցինք։ Ծամփին, Ջեյթունի գետին մոտ երկու-երեք թուրքեր դեսն ելան։ Բաշիթոգուկներ էին. ասեցին. - Թու՛րք գլավուրը (Բռնիթ գլավուրին - թուրք)։ Ջեյթունցի մի քանի տղաներ ետևես էին գալիս. խփեցի մրանց...

Ջեյթունից բավական հեռու Աբակով գյուղը կար։ Անտեղ մեզանից ոմանք՝ բռնվեցին, ոմանք՝ սպանվեցին։ Մնացածներս գյուղի լեռներում կմայինք...

Հանձնվողներում Ջեյթունի գորանոցը լցրել էին։ Ով որ մնացել էր՝ ծեր, կին, աղջիկ, թուրքերը բոլորին սպա՛նել էին, երեխաներին ողջ-ողջ վա՛ռել էին...։ Ջորանոցը կրա՛կի էին տվել։ Մենք լեռներից անոնց ձայնը կլսեինք, կփշաքաղվեինք։

Մեր պահակները թուրք փախստական զինվորներ էին բռնել՝ պիտի սպանեին, տվին մեր Նազարեթին, որ ինքը սպանի, քանի որ մրա բոլոր հարազատներին թուրքերը սպանել էին։ Ըսինք՝ «Նազարեթ, ա՛ռ, սպանի՛ր, որ վրեժդ լուծես»։

Գնացինք Ջահան գետի մոտ։ Դա սահմանն էր, եթե անցնեինք՝ Ադամայի կողմը արդեն ֆրանսիացիներն էին, բայց թուրք զինվորները եկան, հասան մեզի, հետապնդեցին մեզ՝ Ֆըռնուզից մինչև Անդըրըն։ Անդըրընում գետը պիտի անցնեինք, տեսանք՝ թուրքերը մորեն պաշարել են մեզ. - Ո՛վ եք դուք, - հարցրինք։

Ըսին. - Մենք հետապնդում ենք գեյթունցիներին։

- Մերոնցից ոմանք գետը մետվեցամ. մոտ հիսուն հոգի գետի մեջ սպանեցին: Կմոջս հորեղբոր տղոցը հոմ սպանեցին...

Լուսացավ: Իրար կորցրեցինք: Ես ընկա ամտադաներում մեջը, փուշերում մեջը: Հագիվ մի կերպ դուրս եկա, գնացի մեր գեյթունցիների խմբին միացա: Արդեն Արամ Չոլաքյանի խումբը երեսուն հոգի էր մնացել: Թուրքերը պաշարել էին մեզ: Հույս չկա գետը անցնելու: Ծամփա չկա առաջ գնալու՝ լեռներ են: Անդրընդում կովելուց հետո իրիկունը որոշեցինք ետ դառնալ: Ուզում ենք լեռը անցնիլ: Մեկ էլ դեմից թուրքերը կրակ բացեցին: Միմէն լույս կովեցինք: Ամտեղ ալ երեքչորս հոգի ընկավ:

Մենք էլի գնում ենք ետ՝ դեպի Զեյթունի կողմը: Մեզ շրջապատել են: Եթե Ադամայի կողմը անցնինք, հոմ ֆրանսիացիներ է՝ կփրկվինք, բայց չե՞նք կարողանում...

Մեկ էլ մեր պահակը էկավ, ըսավ, որ հետվում մախիդ մը կա: Թուրքերը եկան, մոտեցան: Մենք մորեն փախանք: Քսան-քսանհինգ հոգի ենք, հետերմիս կի՛ն կա, երեխա՛՜ կա: Մնացած ենք Տավրոսի, Ամանուսի անանցանելի լեռներում մեջը: Թուրքերը շուներով հետևում են մեզի: Քարայրներում մեջ, ձյուններում մեջ օրերը կանցնենք՝ անո՛թի, ծարա՛վ: Մութը ընկել է: Տեսանք ոսպի պես բան մը բուսել է, չիմացանք ինչ է՝ կերանք. անո՛թի ենք...

Լուսացավ: Իբր թե Զեյթուն՝ Ֆրոնուզ, պիտի էրթանք: Տեսանք՝ թուրքերը մեզ շարունակում են հետևել: Հասան, եկան ետևեն: Սեզ լեռի վրա ենք՝ Ֆրոնուզի կողմերը: Բարձր ժայռերը բարձրացանք: Երկու-երեք կիմ ինքզինքնին լեռեն վար մետեցին, որ թուրքերում ձեռքը չընկնին: Թուրքերը եկան ետևեն: Դիրք բռնեցինք: Բաշիբոզուն թուրքերը սկսան կրակել:

Արամը հրամայեց. «Ցրվեցե՛ք, գոնե առանձի՛ն տեղերեն կրակեք, որ թշնամին կարծե թե շատվո՛ր ենք»: Ան փամփուշտը, տասնոց հրացանը և սուրը ձեռքը վերցուց, առաջ ընկավ: Մի հատ ալ փամփուշտ բերանը դրավ, որ պատրաստ ըլլա: Ինքը փորձառու մարդ էր. Գլավուր Դադուն երեքչորս տարի կովել էր թուրքերում դեմ: Իր եղբայրը սպանվել էր, ինքը կենդանի էր մնացել, շա՛տ հերոս էր: Անոր քաջությունները շա՛տ են...

Կովեցինք միմէն գիշեր: Նորաշխարհյանը ըսավ. «Գնացե՛ք Արամ բեկի մոտ»: Մենք երկու տղա գնացինք: Թուրքերը սեղմում են: Գնդակները վզզա՛լեն ժայռերում են կանգնում: Ծակատագիրը ինձ փրկեց. ճիշտ գլխուս վրայեն անցավ: Ընկերս խփվեց: Անոր արյունները իմ վրա սփռվեցին: Արդեն անոր հայրն ալ մեռած էր: Ես գնացի, հասա Արամի մոտ: Կուզենք փախչիլ: Բոլոր կողմերից պաշարել են: Միայն տեղ մը կա, որ բաց է, ան ալ ժայռ է, կա՛մ պիտի վար մետվինք, կա՛մ պիտի մեռնինք: Գիշեր է: Բա՛ն չի՛ երևում: Մեզմե մեկը ըսավ. - Ես մետվիմ, եթե չմեռնիմ, ձայն կուտամ. դուք ալ կմետվիք:

Նետվեցավ: Բայց ու՞ր, չե՞նք տեսնում: Մութ է: Զայն տվավ. - Եկե՛ք, ո՛ղջ եմ:

Մենք ալ հետևեմ մետվեցանք, բայց մոտիկում թուրքերու ձայներ են լսվում: Դու մի ասա՛՛ մոտ են: Մենք չորեչորս գնացինք, զիմվորներու պաշարումեն անցանք Ֆրոնուզ, որը Զեյթունի մոտ գյուղաքաղաք է: Մարդ չկա հոմ, ամայացել է: Մեկ-երկու օր մնացինք: Լեռներեն պտուղ, խոտ կերանք, կաղոտովեցինք: Ուզում ենք գնալ գոնե մեր Զեյթունը: Հոմտեղի լեռների ճամփաները գիտենք, ջուրը-մուրը: Եկանք՝ ոտքի հետքեր տեսանք: Դու մի ըսե՛ր՝ մեզմե առաջ հարյուր-հարյուր հիսուն գեյթունցիներ անցել են, ուզում են գնալ Զեյթուն: Մենք ալ գնացինք հետքերով: Գտանք էլ խմբին: Միացանք դարձանք երեք հարյուրի չափ մարդ: Հետո ես վիրավորվեցի աչքիցս, ու ոտքս ալ դուրջունի կտոր մտավ: Ինձի պես երեքչորս տղա կար՝ տասնհինգ-տասնվեց տարեկան, կիներ ալ կային հետերմիս: Արամ Չոլաքյանն ըսավ. - Ֆրոնուզի կողմը գնանք: Մի թուրքի գյուղ մտնենք, ուտելիք-բան ճարենք:

Մի քանի հոգի մեզ թողին, իրենք գնացին դեպի Անդրընդի կողմերը: Եզներ են գտել, քշել են գյուղից դուրս, դավորմա են ըրել. մեզ բերեցին, որ ուտենք:

Օր մըն ալ թուրքի քարավան մըն էր անցնում, մեր երիտասարդները կտրեցին առաջը, տեսնանք ի՞նչ. արկղով փամփուշտ: Ուրախացանք: Մեր փամփուշտը վերջանալու վրա էր: Բայց ի՞նչ փամփուշտ. ռուսական փամփուշտ: Ուրեմն արդեն խորհրդային դարձած ռուսական կառավարությունը տվել է թուրքին, որ մեզ՝ հայերուս սպանեն: Մենք լցրինք մեր գրպանները, հեղքներում մեջ, շալակեցինք, տարինք, որ կովելու ժամանակ պետք պիտի գա, բայց, ափսո՛ւ, մեր մոսիները ռուսական չէին: Մերը կա՛մ գերմանական էր, կա՛մ հունական: Այնպես որ, ռուսական փամփուշտները ծանր-ծանր կոնակներին շալակած ամիսներով քարշ եկանք, որ եթե ռուսական մոսին հանդիպի, գրավենք և ունեցած փամփուշտով կովենք: Էդ քարավանի մեջ մի տոպրակ աղ կար: Աղ մեզի փրկեց: Առանց աղ մարդը կմեռնի: Խոտը աղով կուտեինք, ուժ առինք: Ապրեցինք մի կերպ:

Մի օր խումբը կորսնցուցինք. ցերեկով՝ թաքնվում էինք, գիշերով՝ արածում: Մի ընկեր ունեինք, չենգեն վիրավորված էր: Գնդակը մտել էր, դուրս էր եկել, միսը կախվել էր, վերքը թարախակալվել: Ես լվանում էի, վրան խոտ դնում, թաշկինակով կապում: Հետո երբ Հալեպ եկանք, դոկտոր Ալթունյանի հիվանդանոցը տարինք, դոկտորը զարմացած հարցուց. - Ինչո՞ւլ բուժեցիք:

- Խոտո՞ւվ, - ըսի:

Հետո աղ մարդը ամուսնացավ, Ամերիկա գնաց:

Մեր խումբը ցրվել էր: Էն չենգեն վիրավոր տղայի հետ թութ կհավաքեի, որ փափուկ-փափուկ կերցնեմ իրեն: Արդեն իմ մեկ աչքս ալ վիրավոր էր՝ կապված: Մեր խումբին կորցրինք: Մաղարա մը տեսանք: Մտանք, որ հանգստանանք, տեսանք մերոնց հոմ են,

գտանք իրար, ուրախացանք...

Մի օր հավաքվել էինք աղքատի գլուխը և կապա-
սեինք, որ մեր տասը հոգիի չափ տղամները գան, մեզի
հասնին: Արամը տեսավ, որ ուշացան, հեռադիտա-
կը վերցուց, ոտքի ելավ, որ հեռուն մայի, տեսնի՝ ու՞ր
մնացին: Մեկ էլ թուրքերու ձայներ լսեցինք. - Հէ՛յ,
Արամ բէլ, թէսլի՛մ օլ (համձմվի՛ր): Ու՞ր է Արամ բեյը:
Երեկ անոր մայրը, քույրը և կինը սպանեցինք, հիմա
ալ իր գլուխը կփնտրենք. - ու սկսան հեռուն կրակ
բացել մեզ վրա:

Արամ Չուլաքյանը Անդրանիկի պես քաջ ու խե-
լացի մարդ մըն էր: Ան և՛ բարի էր, և՛ ազնիվ: Երբ
Արամը տեսավ, որ թուրքերը մեր դեմը կտրեր են,
ըսավ. - Ամեն մարդ իրարմե հեռու-հեռու դիրք բռնեք,
թող կարծեն, որ մենք շատվո՞ր ենք, - ինքը վերցրեց
իր տասնոց հրացանը, որի մեջ տասը գնդակ կառ-
նեք, սկսավ կրակել: Անո՞նք կկրակեն, մե՞նք կկրա-
կենք: Ու Արամը մեզ սիրտ էր տալիս. - Ղաչաղը
չպե՛տք է հուսահատվի. մա պետք է մինչև վերջի՛ն
շունչը կռվի..., - ան հեռադիտակով մայած ատենը,
գլուխը դիրքեն դուրս հանած կըլլա, մեկ ալ ետևեն
թաքուն կխփեն...: Սկզբում մեզ չհայտնեցին, անոր
մարմինը խոտերուն մեջը պահել էին, որ թուրքերուն
ձեռքը չանցնի, հետո անոր փեսան եկավ մեզի լուր
տվավ, որ ոչ ոք իր դիրքեն չշարժվի, իրիկունը կհա-
վաքվինք...: Ես մեջերսին ամենեն փոքրն էի: Ես տե-
սա՝ Արամը գեներ ձեռքին էր մեռել...: Նրան հողին
հանձնեցինք: Բոլորս լուռ ենք, որբացած, այլևս չկա
մա, մեր առաջնորդը...: Անոր հորեղբոր տղան ըսավ.
- Տղանե՛ր, մենք մեզի պիտի հավաքենք...

Զգացինք, որ ալ չիկա մեր քաջ ղեկավարը: Հու-
սահատված, հուզված, ժայռերուն մեջ մնացել էի,
մեկ էլ տեսնեմ՝ մերոնք գնացել են, ես մնացել եմ,
ո՛չ տեղ գիտեմ, ո՛չ մարդ: Ու՞ր գնամ, մտածեցի, ի՞նչ
ընեմ: Տեսա հեռվում կանաչ գիծ մը կերթա. ջուր էր:
«Էրթամ ջուր խմեմ», - ըսի: Չորեքթաթ սողալով մո-
տեցա ջրին, տեսա, որ հեռվում մեկը մոտեցավ. Ալա
Մանուկենց Մանուկն էր: Գնացի հասա մերոնց...

Հիմա արդեն Արամը չկա. Սիմոնյան Հովհան-
նեսն է անոր տեղը: Նա էլ Գյավուր Դաղում կռվել
էր ժամանակին, ըսավ. - Տղանե՛ր, Գյավուր Դաղում
ես քյուրթ ծանոթ ունեմ, գնա՛նք:

Ձմե՛ռ է: Ցու՛րտ: Ուզում ենք սահմանն անցնել:
Ուր գնում ենք, թուրքերը մեզ շրջապատած, հե-
տապնդում են: Էդպես կռվելով-կռվելով Գյավուր
Դաղի մոտերքը հասանք: Ուզում ենք ետ դառնալ՝
ճար չկա: Մեզմիջ մի քանի հոգի խփվեցին՝ մեռան:
Մենք հուսահատվեցինք: Առաջ գնացինք, մտանք
մի եղեգնուտ: Անտեղ կորեկ, գիլ-գիլ կար բուսած.
մի քիչ քաղեցինք, չանթանիս լեցուցինք: Նազարեթ
Զեյթունցյանը ըսավ՝ հոգնեցա: Իսկապես բոլորս
շա՛տ հոգնած էինք: Մտանք եղեգնուտը՝ գոնե մի քիչ
հանգչելու: Հոն մնացինք երկու օր: Հետո թուրքերը
եկան մեզ պաշարեցին, տեսան, որ դուրս չենք գա-
լիս, կրակի տվին: Աստված եա՛րդըմ ընե (Աստված

օգնական լինի), ոնց ատոմային ումբ աշխարհը գի-
տես վառվում է՝ չա՛թըր-չա՛թըր: Չախկալ, աղվես,
իմչ կա՛ ելան վազում են: Մեր մեծը՝ Սիմոնյան Հով-
հաննեսը, ըսավ. - Փորեցե՛ք հողը, մեջը գերեզմանի
պես մտե՛ք, հողը վրանիդ ծածկեցե՛ք, կրակը կուգա
վրանեղ կանցնի, կերթա:

Մենք էդպես ալ ըրինք: Հողը փորեցինք, կրակը
եկավ մեր վրայեն անցավ, մարեցավ: Մենք ելանք
ոտքի, գլուխնիս ազատեցինք, սաղ-սալամաթ հա-
վաքվեցինք մի տեղ: Սիմոնյանն ըսավ. - Էստեղ մի
գյուղ կա: Էնդեղ մի քյուրթ մարդ կա՝ Հասան բեկ
անունով, ան Արամին կհանչմար, գնանք ադ մարդը
մեզ կօգնի երևի:

Գնացինք, քյուրդերը մեզի տեսան վախցան,
փախան: Մենք ամեն մեկս չորս-հինգ ամիս ո՛չ տուն,
ո՛չ անկողին, ո՛չ լվացվիլ: Մորուքնիս եկել է, մազերս
երկարել, ոջղտվել ենք: Վայրենիի կերպարանք
առած ենք, ոտքերնիս բոքիկ, վերքերու մեջ: Ամեն օր
զուրումես կպատռեի ոտքերուս վերքերուն կիաթա-
թեի: Աչքս վիրավոր, թաշկինակով կապված, թարա-
խը կվազե՛ր: Մինչև հիմա ալ աս աչքով չեմ տեսնար:
Մենք անոնց ըսինք. - Մենք ձեզի բան չենք ըներ,
մենք Հասան բեկին ենք ուզում: Մենք Արամի խումբն
ենք, միայն մեզի ճանապարհ ցույց տվեք, մեզ առաջ-
նորդեցեք, մենք ձեզի կվճարենք:

Հասանը ըսավ. - Մենք ո՞նց ճանապարհ ցույց
տանք, մեր պետությունը եթե լսե, մեր արմատը
կքանդե:

Վերջը Հասան բեյը Սիմոնյանին տեսավ, հիշեց
իրենց ծանոթությունը և երկու քյուրդ դրեց մեզ հետ,
որպես վստահելի մարդիկ: Տասներկու ժամ ճամ-
փա ենք գնացել: Էլ ո՛չ չարոխս է մնացել վրանիս, ո՛չ՝
շալվար: Ծալվարիս փեջը տակից պատռում էի, ոտ-
քերիս կապում, կոշիկներս արդեն ծակվել էին, ոտ-
քերս արյունոտվել, շալվարս կարճացել էր՝ ծունկես
վեր: Լեռներուն, ժայռերուն մեջեն ենք անցնում: Մեզ
գաղտնի ճամփայով են տանում, որ թուրք զինվորնե-
րը չիմանան:

Լուսացավ: Քյուրդերը ըսին. - Ալ մենք չենք
կրնար ձեզ հետ գալ: Մեզի տեսնան, մեզի ալ կապա-
նեն: Դուք մարդու հետ մի՛ խոսեք, գնացե՛ք...:

Հինգ ոսկի տվինք, երկու հատ էլ մավզեր տվինք,
անոնք գնացին: Մենք շարունակեցինք մեր ճամ-
փան. մինչև Քիլիս պիտի երթանք:

Հոգնած ենք, սոված ենք, մարդու կերպարանք
չունինք, մորուքնիս եկած, հագուստ չիկա վրանիս:
Քիլիսը մոտ է արդեն: Հեռուն գյուղ մը կերևար, ջա-
ղաց մը տեսանք, մեջեն մարդիկ դուրս եկան: Մեկ էլ
լսեցինք հայերեն կխոսին. - Ո՞վ եք:

Մեր խմբի մեջ մարդ ու կնիկ մը կային, առաջ
անոնք գնացին:

- Ձեր ղեկավարը թող գա, - ըսել են: Էդ մարդ ու
կնիկը եկան ըսին. - Թող մեր ղեկավարը գնա. հայեր
են:

Սիմոնյանը տասնոցը հանեց վար դրեց, առաջ

գմաց: Դու մի ըսեր՝ ամոռք Ուրֆայի թուրքեր են, և Ուրֆայի թուրքերը հայերն են գիտեն: Ասոռք ամենն ալ սուրերը համեցին, Սիմոնյանին վրա հարձակվեցին, տեղն ու տեղը սպանեցին: Մենք ետ սկսանք փախչել, մեր առջևը կտրեցին, մեզմե տասնմեկ հոգի սպանեցին: Մի կնիկ կար, իրեն ժայռն վար մետեց, որ թուրքի ձեռքը չամցնի: Ուրիշ կիմ մըն ալ կար, ամուսնուն խնդրեց, որ իրեն սպանի: Ամուսինը կնոջը խփեց, վերջն ալ ինքզինքը սպանեց: Մի ուրիշ կիմ մըն ալ կար մեր մեջը, ամոր ալ գերի տարին...

Ով որ ողջ մնացած էր՝ մի կերպ բլուրի մոտ հասանք, մարդ ուղարկեցինք Քիլիս: Քիլիսի հայերուն լուր ուղարկեցինք, որ մեզի օգնության հասնին: Մեկ ալ հարյուր հոգու չափ զինվորներ էլան մեր դեմը: Մենք նորեն դիրք բռնեցինք: Անոնք մեզ պաշարեցին. մեզի մզկիթ մը լեցուցին, մեր գեմքերը հավաքել ուզեցին: Դու մի ըսեր Ֆրանսան՝ որ Ալժիրիան գրավել էր, ալժիրական զինվորներ էր բերել ադ տեղը, ամոռք ալ մեզի բռնել էին:

Քիչ հետո ֆրանսական ժանդարմները եկան: Մեզի տարին ժեներալին քովը: Ժեներալը մեզ տեսավ: Հետո մեզի տարին Հայ Ազգային միության եկեղեցին, դպրոցը: Անտեղ եղող հայերն ալ բոլորը աքսոր գնացել էին, ետ էին եկել: Մեզ տեղավորեցին, համվեց-

րին, լոգոցին, մազերմիս, մորուքմիս կտրեցին: Քանի որ մարդու մման չէինք՝ վիրավոր, հիվանդ: Մեր շորերը վառեցին, մոր շորեր հագցուցին: Լուր տվին Հալեպ, բոլոր աշխարհին, որ հարյուր երեսուն գեթունցի եկան, հասան: Քիլիսի հնչակյան կազմակերպության ղեկավարն էր Կարամֆիլյան Վարդմեխակը: Ան եկավ, ամերիկացիները եկան, բաթանին, բամ բերին տասնհինգ օր մնացինք, մեզի ուտելիք բերին: Բայց չկրցանք ուտել, քանի որ մեքենան չորցած էր ամոթի մմալեն...: Հիվանդներին հիվանդանոց տարին: Հետո ֆրանսացիները մեզի Քիլիսից Հալեպ բերին, մեզ մկարեցին, հետո մեր գեմքերը առին, ավանդատունը պահեցին: Արդեն 1921 թիվն էր, սեպտեմբերի 1-ը:

Հայերը ամեն տեղեն գաղթել, եկել էին Հալեպ, որքանոցները հազարավոր որբեր կային: Հալեպում մերիմներին գտա: Քեռիս տուն վարձեց: Մի քիչ իրենց մոտ մնացի: Աչքս օպերացիա ըրին, ոտքս ալ: Հետո որքանոց մտա: Երկու տարի որքանոցում արհեստ սորվեցա: Հոն եղբորս գտա: Նայեցա, որ այդպես չըլլար, Բեյրութ գնացի, ամուսնացա: 1933 թվից Բեյրութի կոմունիստական կուսակցության անդամ դարձա, գաղափարի համար բանտ մեկնվեցա: 1946-ին ալ ընտանիքով Հայաստան եկանք, Նոր Զեյթունը հիմնադրեցինք...

254 (254).

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՋԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԶԵՅԹՈՒՆ)

Մեր գյուղը Քուչուկ Զեյթուն կըսեին, այսինքն՝ Փոքր Զեյթուն: Օդը, ջուրը չտեսնված էր, մարդիկ՝ քաջ ու աշխատասեր:

Մենք Թոգլյան ընտանիքն ենք: Մեր գերդաստանը երկու հորեղբայր ունեինք, հայրս և հորեղբայրս գեմք սարքող էին, որ թշնամին գա՝ պատրաստ ըլլանք, որ թուրքի դեմ վիզ չծնենք: Մեր տանտիկնիկները գիշեր ու ցերեկ ուտելիք-պաշար կհավաքեին: Քանի որ ամեն անգամ թուրքերը կուգային, մեզ վրա կհարձակվեին, բայց մենք միշտ հաղթական կելլայինք: Զեյթունը ունեցել է երկաթի հանք: Ես հիշում եմ, քարերը կհալեցնեինք հորս արհեստանոցում, կտանեինք Զեյթուն քաղաքը, երկաթագործները հրացանի լլուլե, գնդակ կպատրաստեին:

Վանքը Զեյթունի ճիշտ դիմացն էր: Մենք՝ գեթունցիներս, կանգնած սեյիր կընեինք: Մեյ մըն ալ քանի մը ասկյարներ թեմեքեով գազյաղը տարին, որ վանքը այրեն: Ամմա, էշխիները վանքին մեջեն անոնց սպանեցին:

Երբ ֆեդայիները կովում էին Ս. Աստվածածնի վանքում, հայրս գնաց օգնության: Էնտեղ էլ խփվեց. էն ժամանակից ես որբ եմ մնացել: Ունեցել եմ մայր, երեք քույր և եղբայր:

1915 թվին աքսոր համեցին մեզի: Տարին Դամասկոսի ամապատները: Ուրքով կքալեինք, կքալեինք.

վե՛րջ չունեք: Տիֆով հիվանդացանք: Անոթի՛, ծարա՛վ, թանկություն՛, ուտելիք չկա՛...

Մենք՝ մոտ տասնհինգ գեթունցոց ընտանիքներ, փախանք Դամասկոսի մոտերքից: Գնացինք, գնացինք չերքեզի գյուղ մը հասանք: Գյուղում մեզ չընդունեցին, մեզ «մուհաջիր» (գաղթական) էին ասում, այսինքն՝ թափառական: Մենք մնացինք գյուղեն դուրս, բաց երկմբի տակ: Լավ է, ժամանակը ամառ էր: Էդ գյուղի չերքեզ բեկի գոմը գիշերով կատղած գել էր եկել, ուզեցել էր եզներին ուտել, եզը կոտորով խփել էր, գալլը կծել էր եզի պոռոշը, եզը կատղել էր ու ընկել դաշտերը, գիշերը տուն չէր եկել: Չերքեզ բեկը մեր գեթունցոց խնդրեց օգնել, որ եզը բռնեն բերեն: Մերոնք գնացին օգնեցին. եզը տարին բեկի տունը:

Չերքեզ բեկը ըսեր է. - Եզս կծախեմ. առե՛ք, տարե՛ք:

Մերոնք ըսեր են. - Մենք փող չունինք, որ եզ առնենք, մենք անոթի ենք:

Բեկը ըսեր է. - Տարե՛ք, ես փող չեմ ուզում: Տարե՛ք է՛ն ձորը մորթեք, կերեք:

Մենք բոլորս՝ մեծ ու պզտիկ անոթի էինք, օրերով խոտ կուտեինք միայն (քեմեք կըսեին). կխաշեինք, քիչ մը աղով կուտեինք: Աս աքսորի մեջ միաը ու՛ր էինք տեսել: Գացինք եզը ձորին մեջ մորթեցինք, եփեցինք, կաշին ալ չարուխ ըրինք, որ հագնենք: Մի-

սը եփեղու համար փայտ ալ չիկար, թո՛ղքով-մրիքով հազիվ եփեցինք: Մտածում էինք, որ կկատողինք, բայց սոված էինք. խաշեցինք ու կերանք, որ եփեցինք՝ թույլը դուրս էր եկել, և մենք չկատողեցինք:

Երկու-երեք օր հետո էր մարդը մոտեն եկավ. իր երկու եզն ու երկու կովն ալ կատողել էին: Այդ ամասուններն ալ մեզ տվավ, եփեցինք, կերանք: Ետքը գյուղի մեջի արաքների կովերն ալ կատողան, մեզ ըսին. - Հայեր, եկե՛ք, մեր կատողած ամասունները ձորը տարեք, մորթեք, կերեք:

Էդ կատողած կովերը ակամջները, պոչերը տնկում էին ու մարդու վրա հարձակվում. ո՛ր մեկ կենդանին, որ այդ կատողածի արյունի հոտը կառներ, ինքն ալ կկատողեր, և այսպես գյուղի շատ ամասունները կատողան: Արաքները տալիս էին մեզ, մենք ալ տանում էինք ձորը՝ մորթում, ուտում: Արաքները մեզ ալյուր, բլղուր էլ էին տալիս: Բայց մեր մեջ ալ տիֆոյի հիվանդություն ընկավ, շատերը հիվանդացան, մեռան, ինչպես մեր փեսա Նազարեթը, մրա աղջիկը՝ Նուրիցան և ուրիշներ: Մեր աքսորությունը տևեց չորս տարի՝ 1915-ից մինչև 1918 թիվը: Էդ չերքեզ բեկի գյուղից մենք գիշերով փախանք, ավելի դեպի Երուսաղեմի կողմի անապատները, գնում ենք խմբով: Ու՛ր գնում ենք մեզ «մուհաջիր» են ասում: Սոված ենք, տկլո՛ր ենք, հոգնած ենք, հիվա՛նդ ենք. մեծ, պզտիկ, ծեր, ջահել, ի՛նչ ուզես...

Ի՞նչն էր պատճառը, որ մեզ աքսոր հանեցին ու կոտորեցին: Պատճառը էմ էր, որ Գերմանիան ու Թուրքիան 1914 թվին ախպերացել էին, դաշինք ունեին իրար հետ ու պատերազմի մեջ էին Անգլիայի ու Ֆրանսայի դեմ: Արդեն մեր աքսորի պատճառը, իսկականին մեջ, եղավ գերմանացին: Ան թուրք փաշաներում ըսավ, որ մենք Նաբլուսի դիրքում՝ կովում ենք անգլիացոց ու ֆրանսացոց դեմ: Ես չեմ գիտեր՝ քանի ամիս կովամ, ո՛չ մեկը հաղթեց: Էն ժամանակ ֆրանսական բանակին մեջ կային հազար հինգ հարյուր հայ կամավորներ՝ Հայկական լեզեռն կըսեին, եկել էին ամեն կողմեն, մուսալեռցի, քեսաբցի, հյուսեյնիկցի, ադանացի, ամեն տեղերեն ֆեդայիները գնացել էին Ֆրանսային օգնելու, քանի որ ան հայերում խոստացել էր Կիլիկիան հայերում տալ: Մեր հայ ֆեդայիները ասել էին ֆրանսացի ժեներալին. - Մենք էդ Նաբլուսի դիրքը կառնենք:

Ժեներալը ըսել էր. - Դուք ո՞նց կառնեք:

Հայերը ըսել էին. - Քո գործը չէ, մենք վրեժ ունենք թուրքին դեմը, մենք կհաղթենք:

Ժեներալն ալ ըսել էր. - Եթե հաղթեք մե, ձեզի անկախություն կուտանք, ձեզի Կիլիկիան կուտանք:

Հայ կամավորներն ալ աչքերնին արյուն լցված «Հու՛րա, հու՛րա» ըսելով կհարձակվին, կգրավեն դիրքը, կհաղթեն...

Գերմանացին ու թուրքը պոեզ կնստին, կփախին Եգիպտոսի կողմը: Արաքներն ալ վրեժ ունեին թուր-

* Նաբլուս - Նկատի ունի 1918 թ. Պաղեստինի մոտ Արարայի ճակատամարտում գերմանա-թուրքական զորքերի դեմ հայ կամավորների հաղթանակը:

քեն, անոնք ալ ան կողմեն սկսան ջարդել թուրքին ու գերմանացիին: Թուրքը ու գերմանացին փախչելու ժամանակը արաքները անա՛նկ ջարդ մը տված են, պոեզները շուտ տված են, քանի որ անոնք ալ վրեժ ունեին, քանի որ թուրքն ու գերմանացին գրաված էին արաքներում երկիրը: Թուրքը և գերմանացին Կիլիկիայեն քաշվեցան: Կիլիկիան մնաց Ֆրանսային ու Անգլիային: Էդալ ազատություն: Էն ժամանակ Արամ Չոլաքյանը դեռ լե մերումն էր: 1918 թվին էր, որ ազատություն եղավ: Մեր լեռներում կովող Արամի ֆեդայիները լսեցին, որ Գերմանիան ու Թուրքիան պարտվել են, ու Կիլիկիան ազատվել է: Եկան անցան Ջահան գետը, Էկան Սուրիա, մնացել էին քսանութ հայ ֆեդայիներ:

Երբ ֆրանսացին ազատություն տվավ, ֆրանսացիներում միջոցով ամերիկացի միսիոներներ էին եկել Սուրիա: Անոնք գացին Դեր Զորի անապատները, ինչքան որ արաքներում քովը հայ կնիկ, հայ աղջիկ կար փախցված, որոնց տարել էին իրենց տունները, ինչքան հայ տղա կար, արաքները իրար մատնեցին, միսիոներները հավաքեցին բոլորին, ով որ չտվավ՝ տանտիրոջը բանտարկեցին: Հավաքեցին լեցուցին Հալեպ քաղաքի որբանոցները. որում որ հարազատները՝ հայրմայրը կամ ազգականը ողջ էր մնացել, եկան գտան իրար...

Աքսորի ժամանակ մեր բոլորին երկու մասի էին բաժանած, մեզի պտտցուցին Կոնիայի կողմը: Հետո բերին Հալեպ քաղաքը: Ետներում Դեր Զոր, Ռաս ու Այն տարան, շատերում ալ՝ Դամասկոսի, Երուսաղեմի կողմը, Հավրանի անապատները: Մենք Դամասկոսի կողմը ինկանք: Մեզի չջարդեցին, Էդոր համար բավական հայեր ողջ մնացին, իսկ Դեր Զորի կողմը՝ բոլորին ջարդեցին:

Դեռ աքսորի մեջ ենք: Հեղա Երկիր չենք գնացել... Մի բան պիտի պատմեմ, տեսած բանս պիտի պատմեմ: Էն ժամանակ, երբ մենք Դամասկոսի կողմը աքսոր էինք, իմ մայրը, քույրերս միասին ու շատ ուրիշ հայեր դեռ աքսորն էինք: Դահա Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ փաշաները կային: Մեծ Ջեմալ փաշային հրաման եկավ, որ գնա Դամասկոսի կողմի հայերում ջարդի, էդ իրավունքը անոր տվել էին: Գրություն էին տվել պեչատով-մեչատով, որ գնա ջարդի հայերում...

Էդ ամսակը Մեծ Ջեմալ փաշան առել, եկել էր Դամասկոս:

Էն ժամանակ Դամասկոսի մեջ հայոց մայր եկեղեցի մը ունեինք, Էնտեղ առաջնորդ ունեինք: Ջեմալ փաշան եկել է առաջնորդարան, մեր հայոց առաջնորդին ըսել է. - Ահավասիկ ամսակ ունեմ, որ հայերում ջարդեմ պիտի...

Աքսորի ժամանակ ալ Արաքկիրի կողմերեն շատ մը հայերու կտանին Դեր Զորի կողմը՝ ջարդելու: Ադ գաղթի ժամանակ արաքկիրցի հայ ընտանիք մը մեկ սիրուն, դունյա-գյուզելի աղջիկ մը կուներնա, երկնքի վրայի արևին կըսե՝ դու մի՛ ծագիր, ես պիտի ծագիմ: Էս Ջեմալ փաշան կտեսնա էդ դունյա-գյուզելի

հայ աղջիկը, կառնե, կտամի իր հարեմը: Ամոր շատ կսիրե Ջեմալ փաշան: Էդ հայ աղջիկը օր մը Ջեմալ փաշային կըսե. - Փաշա՛, խնդրում եմ, որ էդ հայերը անմեղ ժողովուրդ են, մի բան մտածե, ջարդել մի՛ տուր ամոնց. Էդ ալ քու բարիքը ըլլա հայերուն...

Էս ժամանակ ես ալ Արաքստամի Դամասկոնի գյուղերն էի, երբ Ջեմալ փաշան հրամանը ձեռքին եկավ, որ ջարդի հայերուն: Էս Ջեմալ փաշան կմտածե, որ էս հայերուն ամուսնները փոխենք, որ ես ալ հեռագիր տամ, որ էստեղ հայ չի մնացել, բոլորը կրոնափոխ են եղել, էլ հայ չի մնացել, որ ջարդեն:

Ես էս ժամանակ տասնվեց տարեկան էի: Ջեմալ փաշան ըսավ հայերուն. - Դուք մորեն հայ մնացեք, միայն ձեր ամուսններնիդ փոխեցեք, սուտմուտ ամուսններ ունեցեք, ես ալ հեռագիր պիտի տամ, որ էստեղ հայ չի մնացել, բոլորը հավատափոխ են եղել արդեն...

Կհիշեմ իմ ամուսն դրել էին Հուսեին, բոլոր հայերուն ալ ամուսնները փոխել էին: Ամեն մեկին մի սուտ-ամուսն դրել էին, որ փրկեն հայերուն: Ջեմալ փաշան ըսել էր. - Ես կմեռեմ, բայց հայերը իմ ամուսն ոսկե տառերով պիտի գրեն:

Այնպես որ, շատ հայեր ադ ձևով ազատվեցան ջարդեն: Ծատ հայեր ալ տիֆ ընկան մեռան՝ ամոթի, ծարավ, հիվանդություններին չդիմացան, մեռան...

Էդ գաղթից հետո, երբ մեր կամավորները 1918 թվին Նաբլուսի մոտ հաղթանակեցին, ինչպես որ արդեն, երբ ազատություն եղավ, մենք ալ բոլոր ողջ մնացած գաղթականներուն հետ էկանք Հալեպ քաղաքը լցվանք: Էկանք Հալեպ, տեղ չկա մատելու, արաքներուն քովն հայ երեխեքին բերին որբանոց դրեցին: Երեխեքը արաքերն կխոսեին: Հայ աղջիկներուն ու կնիկներուն երեսները արաքները կապույտ մելանով դաշել էին, բայց մեր հայ երիտասարդները ըսին. - Ոչի՛նչ, մենք մեր դժբախտացած հայ աղջիկներուն հետ կամուսնանանք, ի՞նչ ընենք, որ արաքները տարել, բանացրել են...

Հետո հրաման եկավ, որ ամեն մարդ կարող է իր տեղը էրթալ ազատ կերպով: Բայց մենք՝ գեյթունցիներս, հավաքվեցինք, հաշիվ ըրինք, որ քառասունհինգ հազարից մնացել ենք միայն հազար հիսունուրջան: Ծատ գեյթունցիներ Արաքստամի Դեր Զորի կողմերը կոտորվել էին. էնոնց ջարդողներն ալ կովկասի չերքեզներն էին: Խաբուր գետի եզերքը երեք հատ չեչենի գյուղ կար: Ժամանակին Նիկոլայ թագավորը աքսորել էր էդ չեչեններին: Անոնք էին հայերին ջարդել և ոչ թե՛ արաքները:

Այնպես որ, 1918 թվին մենք՝ գեյթունցիներս, ամեն գյուղեն մնացել էինք երկու-երեք հոգի: Բոլորը հազար հիսունուրջան: Հավաքվանք, ճամփա էլանք. Սուրիայեն մինչև Կիլիկիա երթալու համար պիտի անցնեինք Բիլիս քաղաքը, Այնթապ, Մարաշ. ֆրանսացիները լցվել էին ադ տեղերը մինչև Մարաշ...

Արամ Զուլաքյանն արդեն լեռից իջել էր, եկել էր

Հալեպ, մեր գեյթունցոցը գտել էր, մեր Հայրենակցական միության մախագահն էր: Մեզ առաջնորդեց դեպի Ջեյթուն: Գնացինք, հասանք Ջեյթուն, տեսանք մեր տները ամբողջ վառված: Երբ մեզի աքսորի էին համել, Սելամիկի կողմից լազեր էին բերել, մեր տներում բնակեցրել, ամոնք ալ մուսուլման էին, «ալլահու-լակրա՛ր» կըսեին, կերգեին, կաղոթեին...

Արամը, որ Ջեյթունի լեռներն էր փախած, կտեսնա, որ մեր տները լազերն են մատել, կմտածե. «Էրթամ վառեմ մեր տները, ամոնք ալ հետը թող վառվին»: Մեր Ջեյթունի տներն ալ լավ փայտերով էին շինված. բոլոր տները վառվել, մոխիր էին դարձել: Միայն գյուղի եզերքը տասը-տասնհինգ տուն լավ էին մնացել, չէին վառված: Առաջին օրերը ադ տուներուն մեջ մտանք, հետո կամաց-կամաց սկսանք շինել, վերամորոգել մեր ավերակ տները: Բոստաններ ունեինք, մորեն սկսանք աշխատիլ, հողը վարել, ցանել, ո՞րը ըսեմ, ո՞րը պատմեմ, ո՞րը խոստովանիմ...

Էդ երկու տարին հանգիստ ապրեցանք, առևտուր սկսանք ընել, խաղողի ժամանակն եկավ, լավ բերք ստացանք, չամիչ ըրինք, ծախեցինք, ապրեցանք...

Ադ ժամանակ դա՛հա Մարաշի պատերազմը չէր սկսած, Մարաշի ամենեմ մեծ թուրքը՝ Հասան դադին հայերու մեծին՝ Խրլաքյան Հակոբ աղային կկանչե կըսե. - Հակոբ՛ աղա, մենք պիտի ֆրանսացոց հետ կովիմք, ամոնց պիտի քշենք մեր երկիրեն, դուք մի՛ խառնվիք, մենք ձեր ուտելիքը կուտանք ձեզի, դուք մի՛ խառնվիք, մենք վաթան-եռուդաշ ենք (հայրենակից ենք - թուրք.):

Հակոբ աղան կըսե. - Դուք՝ թուրքերդ, հայերուն ինչե՛ր ըսես, որ չըրիք, աքսո՛ր հանեցիք, ջարդեցի՛ք, մենք չե՛նք մոռցած, մենք ֆրանսային հետ ենք, ձեռքես զա մե քեզի կոշիկս ներկել պիտի տամ...

Սապես մեծ կխոսի Հակոբ աղան, կվիրավորե Հասան դադին:

Թուրք Հասան դադին ալ կըսե. - Հակոբ՛ աղա, ես էս իմ բեղերը ածիլել կուտամ, եթե քեզի արաքայի հետը կապել չտամ, քո գլուխն ալ կտրել չտամ...

Հասան դադին բոլոր թուրքերուն կհավաքե, ժողով կընե, կըսե. - Փարա՛ն թանկ է, թե՛ պատիվը, - ժողովին հավաքված թուրքերը կըսեն, - Իհարկե՛ պատիվը...

- Եթե ձեզ համար պատիվը թանկ է մե, ինչքան ոսկի ունեք՝ բերեք, ես պիտի էրթամ Տաճկաստանի խորքերը, զորք պիտի հավաքեմ՝ ֆրանսացիներուն դեմ կովելու համար...

Հասան դադին գնացել է, թուրքերուն հավաքել է գյավուրներուն՝ ֆրանսացիներուն քշելու համար:

Ասի արդեն 1920 թիվն էր: Դեռ մենք էդ ժամանակ Ջեյթուն քաղաքն ենք: Թուրքերը սկսան Մարաշ քաղաքում հայերուն ջարդել, որովհետև Հակոբ աղան էդպես բաներ ըսած էր Հասան դադին:

Ցուրտ ձմեռ էր: Ծատ ցուրտ ձմեռ էր: Հակոբ աղան կզգա, որ իրեն վտանգ կա, հեյբե մը ոսկի կլցնե,

ձիուն վրա կկապեն, կնստի, կփախի: Փախչելու ժամանակ թուրքերը կրոնեն, ամոր գլուխը կկտրեն, արաբայի հետևը կկապեն, կտանձին Անկարա: Հասան դադին կըսեն. - Աս գյավուր Հակոբ աղային գլուխն է, որը ինձի ըսավ՝ ես քեզի կոշիկս ներկել պիտի տամ...:

1921 թիվն էր արդեն: Թուրքերը երեսուն հազար զորքով եկել էին Մարաշ՝ կոպելու ֆրանսացիին դեմը: Երեք օր մենք Ջեյթունում լսում էինք էդ թնդանդներուն ձայները... մեկ էլ թնդանդի ձայնը լռեց: Մարաշից Ջեյթուն տասներկու ժամ է ուղևորվ, բայց լսում ենք. ձայն չկա: Մեր Հայրենակցական միության նախագահը՝ Արամ Չոլաքյանը, ուզում էր իմանալ, լուր առնել, թե ի՞նչ եղավ հայ կամավորներուն վիճակը. ուզում է մարդ դրկել, բայց ձյուն է, ճամփա չկա, ֆրանսացիները զիջեղով փախել են. ով որ հայ կամավորներից ֆրանսացիներուն հետ գնացել էր, ստույգ էր ցրտից: Մի մարաշցի Միհրամ ունեիք, ցրտից մատները ստույգ էին: Մնացած հայերուն ալ...

Մենք Ջեյթուն մնացինք 1918-1921 թիվը: Արդեն 1921 թվի գարունն էր: Մենք Ջեյթունումն ենք դեռ: Ֆրանսացիները փախան՝ ձիերուն ուղքերուն տակը քեչե փաթաթած, որ սմբակներով ձայն չհանեն: Մարաշը պարտվեց: Ֆրանսացիները փախան: Հերթը եկավ մեզի: Մենք բոլորս էլ ժամանակ, այսինքն Ֆրանսիայի ու թուրքի կովի ժամանակ, զորանոցի մեջն էինք մտել, հավաքվել: Էդ զորանոցը մերոնք 1895 թվին գրավել էին թուրքերից, Էդուեդ էին ապրել հինգ հարյուր թուրք զինվորները: Երկուշաբթի օր մըն էր, երբ 1921 թվին Քեմալ Աթաթյուրքի զորքերը եկան զորանոցը պաշարեցին: Ես ալ զորանոցին մեջն էի, հազիվ տասնյոթ տարեկան էի: Հայրս արդեն վաղուց մեռած էր, մայրս, երեք քույրերս, ախպորս կինը միասին էինք, մինչև էն ժամանակ:

Քեմալի զորքերը եկան դեմի լեռան գագաթը, գերմանական թնդանդները լարեցին մեր կողմը: Ձի մատած մի զինվոր, ճերմակ դրոշակը ձեռքին, եկավ մեզի մի նամակ քերավ, ուր գրված էր. «Ջեյթունցիներ, կա՛մ հանձնվեք, կա՛մ ուժակոծելու ենք. ձեզի երեք ժամ ժամանակ»: Ադ Քեմալի հրամանն էր:

Արդեն մենք՝ զեյթունցիներս, հազար հիսունուրջան ենք: Հայրենակցական միությունը ժողով ըրեց, որոշեց՝ հայ երիտասարդները չեն կարող հանձնվել, պիտի կռվին մինչև արյան վերջին կաթիլը: Մարաշեն անգլիացի միսիոներներ եկան մեզի ըսին. - Եթե դուք հանձնվիք, ձեզի չպիտի ջարդեն:

Մեր զեյթունցոց երիտասարդները ըսին. - Մենք չե՛նք հանձնվի, մենք պիտի կռվինք մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը:

Արամը ըսավ. - Ո՛վ կհանձնվի՝ թող հանձնվի:

Ոնց որ մի նավ ընկղմվի. զորանոցի մեջի ժողովուրդը իրար անցավ... իրար գրկել, համբուրել, լաց ըլլալ, ալ ամենքը իրար խառնվան...: Մենք երկու եղբայր էինք: Մեծ եղբայրս՝ Նշանը, որ Արամի զինանոցը կաշխատեր, մոր էր ամուսնացած, ան ալ մնաց կռվողներուն հետ: Ան ինձի ըսավ. - Կարա-

պե՛տ, մենք երկու եղբայր ենք, արի դու հանձնվիր. մամայիդ, քույրերուդ և իմ կնկանը տերություն արա, գուցե դու ողջ մնաս, մեր տոհմի արյունը շարունակես: Ես Արամի հետ կռվողներուն մեջ պիտի ըլլամ:

Ես, որ հազիվ տասնյոթ տարեկան էի, հրացան մը առած էի ուսս, որ ես ալ կռվելու երթամ: Մեծ եղբորս խոսքը լսեցի, հրացանն ուսես վար առի, մորս, քույրերուս ու հարսիս տեր կանգնեցի: Ես մորս, քույրերուս և հարսիս հետը գնացի սարի գագաթը, գնացինք՝ հանձնվանք: Մի կնիկ կար, հղի էր, ըսավ ամուսնուն. «Օհաննէս, մեղքս քո վիզը, ինձի մի հատ գլուխ խփե», ամուսինը մեր աչքի առաջ, գլուխը սանկ դարձուց, մանկ դարձուց՝ թվանգով խփեց, որ կնիկը թուրքին ձեռքը չանցնի իր չնկված զավակին հետը: Վերջն ալ ամուսինը գնաց մտավ Արամի խմբին մեջ: Երեք օր անոնք կռվան հերոսներու պես: Չտեսնվա՛ծ կռիվ էր: Գնդակները օդին մեջ կերթային-կուգային: Երեք օր գերմանական թնդանդները մեր զորանոցին պատերը քանդեցին: Հայերը տեսան, որ իրենց փամփուշտները վերջանում են, արդեն զորանոցն ալ պաշարված է զիջեղ-ցերեկ, Արամը հրամայեց. - Խշտիկները անցուցե՛ք հրացաններուն վրա, պիտի՛ հարձակվինք թշնամու վրա:

Կեսգիշերին հարձակվեցան թշնամու վրա, թուրք զորքի վրա, քամի՛ հոգիներ հոն գոհվեցան, հարյուր հիսուն-երկու հարյուր հոգիի չափ լեռը բարձրացան, սկսան կռվիլ:

Հիմա գանք մեզի: Մեզի տարին թուրքերուն կենտրոնը, գաղթներուն քովը: Երեք զեյթունցի հայ ծերունիներու պարտականություն տվին, որ պիտի մատնիչություն ընեն, թե ու՛մ ամուսինը, ու՛մ ախպերը ֆեդայի է, դիրքերում կռվում է, անունները պիտի ըսեն, եթե չըսեն՝ իրենց գլուխները կթոցեն: Ծերուկները ստիպված մեկիկմեկիկ ջոկեցին, որոնց հարազատները Արամի հետ կռվում էին:

Էն ժամանակ մենք՝ ես, մայրս, քույրերս ու հարսս, իրար վրա կծկված, ոգնի պես կույ եկած թաքնվել էինք ծառերուն, թփերուն տակը, որ մեզ չտեսնեն: Էկան երեք քույրերես մեկուն տարին, ամուսինը կռվողներուն մեջն էր: Մյուս երկու քույրերս, հարսս և մայրս մնացինք. մեր բախտը քերեց, իրար հետ էինք: Անոնք, որոնց ամուսինները, ախպերները կռվում էին, առանձին տարին մորթելու, մի երկու-երեք կնիկ ոնց էղեր է էղոնց մեջից փախել են մաղարան են մտել, ետքն ալ գացել միացել են կռվողներուն, իրենք ալ կռվել են հետերնին: Էդ կնիկներեն մեկը հետո, շատ տարի հետո, ինձի պատմեց էդ մասին: Էդտեղից մեզի քջեցին, տարին վարդապետի կամուրջը: Էդ մեր հողային սահմանն էր թուրքի հետ, տակեն մեծ գետ մը կանցներ: Մեզի լեցուցին կամուրջի վրան, երկու կողմեն պահակ դրին: Մենք մտածեցինք, որ երևի մեզի ջուրը պիտի թափեն: Մեզ ալ հրամայեցին՝ ով փախի՝ կկրակենք:

Ես տասնյոթ տարեկան էի: Ինձ չափ տղաներ շատ կային: Էդ կամուրջից հանեցին մեզի քջեցին

առաջ: Քայլում ենք ոտքով, հոգնած ենք, շատերը, գետնին պառկած, չեն կրնար քայլել. հիվանդ են, ծեր են... Գիշերը մնացինք դաշտը, բաց երկնքի տակ: Էդպես օրերով քայլեցինք, վերջապես մեզի քշեցին դեպի Մարաշ: Երեք օր ու գիշեր քայլեցինք: Անոթի, ծարավ, հոգնած, դադրած: Հասանք Մարաշ, տեսանք, որ մեր մեջեն շատերը չկան, ճամփին կոտորվել, մեռել էին: Մեզ անտեղը քսամ օր պահեցին: Հայկական եկեղեցիին մեջը լեցուցին: Ամերիկացիք եկան, շատ ուտելիք տվին մեզի: Թուրք զինվորները խշտիկներով կանգնած էին դռանը: Մեր մեջը մի վարդապետ կար ու մի տներտեր: Էդոնք էդ եկեղեցիին մեջ պատարագ ընել սկսան: Ժողովուրդը լի՞քը, բոլորը կուլան, հոնկու՛ր-հոնկու՛ր, արցունքներով գետինը թրջվեցավ: Ադտեղ, ադ եկեղեցիին մեջ քսամ օր մնացինք. ո՛չ դուրս ելնել կթողնեն, ո՛չ մերս մտնել, ո՛չ դուրս, ո՛չ մերս, ամեն ինչ մերսը՝ իրարանցու՛մ. չտեսնվա՛ծ վիճակ էր: Մայրս ըսավ ինձի. - Կարապետ, տղա՛ս, արդեն ախպորդ լեռի վրա խփեցին, եթե կրնաս մե՛ փախի, կարող է մեզի ալ կոտորեն, գոնե դու՛ն հոգիդ ազատեն:

Եկեղեցու դռան առջև պահակ թուրք զինվորը խոսքի բռնված էր կնիկի մը հետ: Ես տեսա ադ ասկարի թիկունքին բաց տեղ կա, հետուն վազելով եկա, թոա ցանկապատը անցա, փախա: Գնացի Քուրեթի թաղը, որը Մարաշի հայկական թաղերից մեկն է, այնտեղ թաքնվա մի տունի մեջ: Ինձի ըսին. - Քեզի պես տղաներ կան փախած:

Տնեցիներեն մարդ ղրկեցի եկեղեցի, ըսի. - Գացե՛ք, տեսե՛ք անոնք ի՞նչ եղան, ո՞վ կա, ո՞վ չիկա:

Գնացին, եկան, ըսին, որ ոչ ոք չիկա եկեղեցում, բոլորին քշել, տարել էին Թուրքիայի խորքերը՝ աքսոր: Ես լաց եղա, մտածեցի, որ այլևս երևի չեմ տեսնի իմ հարազատներուն, մանավանդ խելացի, հեռատես մորս, որ ուզեց ինձ փախցնել, ազատել...

Դու մի ըսեր, մերոնց որ տարել են, աղջիկ-կնիկ, շատ դժվար են ապրել, անոթի, ծարավ, թուրքերուն, արարներուն ծառայություն ընելով են ապրել կամ մեռել: Իսկ ես մերոնցմե խաբար չունեցա:

Չորս ամիս մնացի Մարաշում, ինձի պես տասներկու տղաների հետ մի կերպ ելա էինք գնում: Մեկ էլ թուրքական կառավարությունեն հրաման եկավ, որ «Մարաշի հայերը, ով որ իր տուն-տեղը, մալ-մուլքը թողնի, կարող է պաշապորտ հանի, Սուրիա գնա: Ըմամիաներին ձեզ չեն ջարդի, կարող եք Արաբստան գնալ»: Հայերը բոլորն ալ, տուն-տեղ թողած, բոլորն ալ ամեն ինչ թողած, գիշերով, ֆուրգոններով ճամփա ելան դեպի Սուրիա՝ Հալեպ: Ես ալ էմ ժամանակ էդ տասներկու հայ տղաների հետ էի: Մի հայ ինժեներ կար, պետական պալատը կշիներ Մարաշում, անունը Տաճատ էր: Գնացինք անոր ըսինք. - Տաճա՛տ էֆենդի, մենք ալ կուզենք էրթալ Սուրիա՝ Հալեպ, բայց որք ենք, ո՛չ ոք չունինք:

Տաճատ էֆենդին ըսավ. - Գնացե՛ք, մի-մի հատ մկար քաշվեցե՛ք, բերե՛ք, ձեզ ալ պաշապորտ հանեմ, գնացե՛ք Հալեպ:

Տղերքով գնացինք, մկարվեցինք, տարինք, Տաճատ էֆենդին պաշապորտ հանեց, տվեց մեզ:

Ինկամք ճամփա: Թոթ օր, յոթ գիշեր ճամփա քայլեցինք, քալելն ոտքերնիս ուռել էին, բոլորս ալ անոթի՛, ծարա՛վ, հոգնա՛ծ: Վերջապես հասանք Հալեպ քաղաքը: Իսկ Մարաշի եկեղեցիին մեջ մնացած հայերուն՝ մայրս-քույրերս, հարսս վերջը տարել էին Թուրքիայի խորքերը, շատերուն կոտորել էին...

Հալեպ հայ բարեգործական ընկերությունը սպիտակ վրաններ էր լարել, որ դարիք հայերը գան, տեղավորվին: Գնացինք, մտանք վրանի մը մեջ: Բոլոր տղերքը փախան, գնացին քաղաք, միայն ես մնացի էդ վրանի մեջ:

Չորս ամիս էր անցել արդեն, մերոնցից յուր չկար: Լեռը կովող ֆեդայիներեն շատերը մեռել էին: Արամ Չուլաքյանին թուրքերը սպանել էին: Անոնց հետն է եղել մեր գեյթունցի Հովսեփ Բշտիկյանը՝, ան լա՛վ գիտե աղոնց կոիվները: Կովողներեն մի քանիսը եկան Հալեպ: Գնացի, տեսա, որ փեսաս կա, ախպերս՝ չկա: Գնացի, տասը օր առանց հաց, առանց ջուր մնացի, խսիր մը փոված էր վրանին մեջը, լաց լինելով եմ անցուցեր էդ օրերը: Մեկ ալ էլա, որ անոթի մեռնում եմ, ուժ չկա մեջս: Ի՞նչ ընեմ, ի՞նչ չընեմ, գնացի ամերիկյան օֆիսը, ըսի. - Ես Ջեյթունի որք եմ:

Ինձ ղրկեցին Լիբանանի ամերիկյան որբանոցը: Հոն մոր շենք էին սարքում, ես ալ սկսա շինել: Երեք ամիս հոն մնացի, հետո ջոկեցին չափահաս տղաներուն՝ երեսուն հոգու, մեր ուտելիքով-պառկելիքով ղրկեցին արաբական գյուղերը, որ ամերիկացին պահե մեզի: Հոն Համանայում վեց ամիս մնացի: Մի օր եկեղեցի գացինք, աղոթք ըրինք: Տեսանք, որ անոնք ալ մեզի պես քրիստոնյա են: Ինձի սիրեցին, իրենց հետ աշխատանքի մտա, բանվորություն ըրի մետաքսի գործարանում: Աշխատեցա, օրական կես սուրիական կուտային: Աշխատեցա, բավական փող շահեցա, երեք փեշով թուրքական գուրունս հանեցի, դերձակի մոտ գնացի, կոստյում կարվեցա, հագա, գնացի աշխատելու:

Հետո մամակ մը եկավ Հալեպեն. «Կարապետ, տղա՛ս, մենք եկել ենք աքսորեն, եկուր Հալեպ, Ջեյթուն խանե՛: Մայրս էր գրել տվել: Ուրեմն՝ ո՛ղջ են: Մուհաջիրները եկել էին: Գնացի, գտա: Ես արդեն չափահաս երիտասարդ էի, երբ գտա մորս ու քույրերուս: Տուն մը բռնեցինք, սկսա աշխատիլ, որ անոնց պահեմ: Իտալացոց օթոներուն զարածը մեխանիկ կաշխատեի, վարորդ էի իտալական մեքենաներում վրա: Մայրս իր տեսած տառապանքին չդիմացավ, շուտ մեռավ: Քրոջս ամուսնացուցի: 1930 թվին ես ալ ամուսնացա, ունեցանք զավակներ՝ Օվսաննա, Աղավնի, Մինաս, Նշան:

1946-ին Հալեպեն եկանք Հայաստան: Երևանում Նոր Ջեյթուն թաղամասի հիմնադիրներեն դարձա, տուն շինեցինք, աշխատեցանք, ապրեցանք:

* Տե՛ս Հովսեփ Բշտիկյանի (ծնվ. 1903 թ., Ջեյթուն) վկայությունը [վկ. 253]:

255 (255).

ԵՎԱ ՄԱՆՈՒԿԻ ԶՈՒԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1903 թ., ԶԵՑԹՈՒՆ)

1915 թվականի ջարդի ու տեղահանության ժամանակ ես պզտիկ չորուխ էի, կրիշեմ, Զեյթունեն դուրս եկանք, մեր գյուղը Զեյթունի Այկըցա գյուղն էր: Մայրս շատ սիրուն կնիկ էր: Հինգ զավակի տեր էր, ամա բոլորին կորցրեց, վերջն ալ ինքը մեռավ...: Մեր գյուղեն միայն ես եմ մնացել ողջ: Թուրքերը էկան բոլորին գյուղեն հանեցին: Խամշիով կմխտեին, որ քայլենք: Բոլորին ձեռքերը ետևները կապած տարին լեցուցին դշլադի պես բարձր տեղ մը: Մեքը դամաշով ու բալթայով մեկի ձեռքը, մյուսի՝ ոտքը, մյուսի՝ թևը ջարդեցին: Մեզի մերկացուցին, մորե մե՛րկ... չը՛սչըլթախ էինք, ո՛չ վարտիք, ո՛չ շապիկ: Ետևնիս մի պզտիկ տղա թևը կտրված՝ մորն էր կանչում, ամմա մայրը մեռած էր արդեն բալթայով: Ադ տեղը Դեր Զորն էր: Ցու՛րտ էր սաստիկ, իրար վրա էինք պառկում, որ տաքանանք: Առավոտյան եկան, մորեն թոփեցին մեզի, մորեն սկսան ջարդել և ջուրը լցնել. մաղարային տակեն խաբուր գետն էր գնում: Մեկին՝ գլուխը, մյուսին՝ ոտքը, մեկալին՝ ձեռքը կտրեցին,

փրթեցին, ամենքին ալ գետնին իրար վրա լեցուցին: Մարդ կա՛ չէ՛ մեռած, ամմա՛ ջնջված է, մեկը՝ կուլա՛, մյուսը՝ կծվա՛, արյունին հո՛տը՝ մեկ կողմեն, անոթություն՝ մյուս կողմեն: Ալ ողջերը սկսան մեռածներում միսը ուտել...: Ովքեր հրաշքով ողջ էին մնացած՝ լեշերու տակեն դուրս էին էլեր. փրթված մարդոց տակերեն, արյուններում մեջեն դուրս էլեր էին, ադ հորին մեջ կանալիզացիայի ճամփան գտել էին, սկսել էին քայլել: Ով ադ փիս-փիս ջուրերը խմել էր, փորերը ուռան՝ մեռան: Ետքը ես լուս աշխարհ էլա, սկսա քայլել: Մարդ-մարդազանք չիկա, մեջ մըն ալ արաք հովիվ մը տեսա, մոտեցա: Ան ինձի մեղք-ցավ, կաթ տվեց՝ խմեցի, վերջն ալ իր չադըրը տարավ, ուտելիք տվավ՝ կերա: Ամտեղ քիչ մը դիմջացա, ինքզինքս գտա: Վերջը ան ինձի Մարաշ տարավ: Ինձի ալ Մարաշի գերմանական որբանոցը տվավ: Ես հոն սովորեցա: 1921-ի իրարանցումի ժամանակ Հալեա եկանք: 1946-ին ալ Հայաստան եկանք, ինչե՛ր եմ տեսել աս աչքերս, ո՞նց չեմ քոռացել աս աչքերս:

256 (256).

ՍԵՂՐԱԿ ԳԱՅՐԱԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1903 թ., ԶԵՑԹՈՒՆ)

Երբ մեզի աքսոր հանեցին, ես տասներկու տարեկան էի, այնպես որ, բավական լավ կհիշեմ: Մեզի Զեյթունեն դուրս քշեցին, մեր տուն-տեղը, լիքը մառանները, այգիները՝ ծառերով ու պտուղներով, ամբողջը ձգեցինք և լաց ու կոծով ճամփա ինկանք: Մեզի Կոնիայի կողմը քշեցին, անտեղեն ալ Դեր Զորի անապատը դուրս էկանք: Հոն, ըսես նե, անաբաբա գյուղի էր, շունը տիրոջը չէր ճանչնար, մեռնող-մեռնողի, հիվանդություն, անոթություն, խեղճություն, ո՞ր մեկը ըսեմ...

Օրին մեկը արաք մը ինձի տեսավ, երևի մեղք-ցավ, տարավ իր հետ, իրեն զավակ ըրավ: Ես դարձա ուղտապան: Ոտքս՝ բոքիկ, մազերս՝ երկարած, ջուր չկա, որ լվացվիս, ուղտը որ միգում էր, գլուխս տակը կրոնեի, կլվանայի...

Երբ որ մարմնիս մի տեղը կցավեր, աս իմ արաք

հայրս կըսեր՝ շեյթանը հոն է մտած, ու վառվող ածուխը միսիս վրա կդնե, որ սատանան դուրս գա. ես ցավեմ կմեռնեի, իմ մսի հոտը կզգայի, բայց ձեռքս, ոտքս բռնած կըլլային... Մարմնիս վրա քսան-քսան հինգ տեղ կամ ադ տեսակ այրվածքի հետքերը:

Հարևան արաք ցեղերը հարձակվեցին մեր վրաններում վրա, թալանեցին, կնիկներում փախցուցին, տղամարդկանց սպանեցին: Ադ մոր տեղերը ուղտերում ու կնիկներում հետ ինձի ալ քշեցին, տարին: Հասանք մինչև Իրաքի հյուսիսը՝ Մուսուլ, պատմական Նիմվեի մոտ, ուրտեղով Բաղդադ-Բեռլին երկաթուղին կանցներ: Ես ադ արաքներում քովեն կամացուկ մը փախա, գնացի շուկա, հայերու գտա: Բարի մարդ մը ինձի տարավ իր խանութը, անոր հետ կաշխատեի:

Վերջը ամուսնացա, ընտանիք կազմեցի, եկանք Հայաստան:

257 (257).

ՍԱՄՎԵԼ ՍԱՐԳՍԻ ԱՐՋԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1907 թ., ԶԵՑԹՈՒՆ)

Թալեաթ, Զեմալ և Էնվեր փաշաները կազմակերպեցին, որ խանչալներով բոլոր հայերին սպանեն: Ես յոթ տարեկան էի, Զեյթունից որ դուրս

եկանք: Օսմանյան կառավարությունն առանց կոշիկի, առանց հացի աքսոր դուրս բերեց հայերին՝ դեպի Մարաշ: Մի հույն ինձ վերցրեց, որդու պես

պահեց: Ծամ (այժմ՝ Դամասկոս) տարավ: Այն-տեղ հույն քրիստոնյա եկեղեցում ապրեցի վեց տարի: Ծամում արաբներին սկսեցին կոտորել՝ Մերջի հրապարակում: Ծամում շատ լիբանանցի արաբներ կային, բոլորին մորթում էին, մահ հղի

կամանց: Մի տղամարդ չմնաց, բոլորը զինվոր գնացին:

Սպանող, թալանող, կողոպտող մի կառավարություն էր այդ: Մեզ թալանեցին, մեզ աքսորեցին, ընկանք աշխարհի չորս կողմերը:

258 (258).

**ԳԱՅԱՆԵ ԱԴՈՒՐՅԱՆԻ՝ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԶԵՑԹՈՒՆ)**

Զեյթունում ջաղացքարերի վարպետներով էր հայտնի մեր Ադուրենց տոհմը: 1915 թ., երբ գեյթում-ցիներում աքսոր հանեցին, ես ընդամենը հինգ տարեկան էի: Ունեի չորս քույրիկներ: Բայց թուրքին եաթաղանը ոչ միայն մեզ զրկեց մեր հայրական տունեն, այլև հազարավոր գեյթումցիներում քեզ արաբական անապատները: Աքսորի անտանելի դժվար ճանապարհին չորս քույրիկներս ալ մեկ շաքաթվա մեջ իրարու ետևն մեռան, ալ չգիտեմ՝ անոթությունեն, չէ՞ն՝ հիվանդությունեն: Միայն ան գիտեմ, որ ես հրաշքով ազատված եմ և ողջ մնացած: Մեր ընտանիքի հայրն ալ մեռավ: Ան մարդը, որ ջաղացքար սարքող էր և լեռան պես հսկա մարդ մըն էր: Տատս կըսեր. «Աս տանջանքներուն չդիմացավ՝ լեռին ճաքեցավ մեռավ»: Ես մնացի միմար, փոքրիկ կազմվածքով Զարուհի մորս և իր տղային կորսնցուցած Զարմանուհի մեծ մայրիկիս հետ: Կհիշեմ՝ անոթի, ծարավ քալելեն բերանս փրփրել էր արդեն: Տեղ մը հասանք, ուր մեծ մայրիկս ըսավ. - Ա՛յ չե՛մ կրնար քալել, - խեղճ կնոջ ոտքերը ուռել էին, այլևս չէր կարողանում քայլել, - ինձի ձգեցե՛ք, դուք գացե՛ք, խումբին ետևեն հասե՛ք:

Ես սկսա լալ, քանի որ մեծ մայրիկիս շատ կսիրեի: Ան տեսնելով իմ արցունքները՝ փորձեց վեր կենալ, հագիվ մեկ-երկու քայլ ըրավ, մորեն ինկավ, մտավ գետինը: Մամաս խեղճացել էր, չգիտեր ինչ ընելը: Զգեց անոր և իմ ձեռքես բռնեց, քալեց առաջ: Ես մորեն սկսա լալ, պոռալ, կանչել. «Դուն փի՛ս մամա ես, ինչու՞ մեծ մայրիկին ձգեցիր հոն», - կըսէի, բայց ես ան ժամանակ չէի կրնար հասկնալ, թե ինչ էր կատարվում իմ խեղճ մամայիս հոգիին մեջը: Մենք հասանք մեր խումբին: Երկու օր ետքը հաջորդ քարավանի մարդիկ եկան պատմեցին, որ իրենք տեսել էին մի ծեր կնոջ մարմին, որը զիշերը շնագայլերը բզկտել էին:

Բավական քայլելեն վերջ, գիշերվա մութը արդեն իյնալու մոտ էր: Հրաման եկավ, որ Եփրատի եզերքը մի բաց տեղ մտնենք, բայց ո՛չ հաց կա, ո՛չ ուտելիք: Անոթի ենք: Հոն տեղը քանի մը մարդիկներ եկան մամայիս հետ սկսան խոսիլ, հասկցնել, որ քուսմուսինը և մյուս երեխաներդ արդեն մեռել են, աս

երեխային չես կարող պահել, անոթի աս ալ կմեռնի, տուր տանի՞ք որբանոց, հոն կուտացնեն: Մամաս ալ երևի մտածեց, որ իր չորս աղջիկները անոթությու-նեն մեռան, գոնե աս պզտիկը ողջ մնա, հանեց ինձի տվավ ադ մարդոցը, իմի՞ն ձեռքս ալ մի բուռ չամիչ լեցուց, ըսավ՝ ա՛ն, ճամփան կուտես...

Ադ մարդիկը ինձի առին, ուրիշ քանի մը երեխա-ներու հետ տարին, հանձնեցին քյուրդ մարդոց: Ես տեսա, որ ադ մի մեծ, ախտոհ պես սենյակ էր, մեջը բլուրի պես դարման էր լցված: Ադ դարմանի վրա երկու-երեք հարյուր երեխա կար՝ երեքեն մինչև յոթ տարեկան: Անոնք քնացած էին. մեկին կոնքը մյուսին գլխուն համար բարձ էր դարձած: Ինձի տարին ադ քյուրդ մարդոցը տվին: Անոնք մեր վերակացուներն էին: Ես ալ անոթի փորով քունս տարավ, դեզի վրա քնեցի: Առտուն աչքս բացի աղմուկով մը: Ադ քյուրդ վերակացու կնիկներեն մեկը մի հատ հաց էր ձեռքը բռնած, կտոր-կտոր անում էր ու շարտում, ոնց որ շու-ներում առջևը լափ կնետեն: Երեխեքը՝ ով ճարպիկ էր, հարձակվեց, խլեց, կերավ, ով չէ՝ անոթի մնաց: Ետքը եկան երեսուն-քառասուն երեխայի առանձ-նացրին, ֆուրգոնի մը մեջ լեցուցին, քեցին տարին, ու՛ր, հ՛ոնչ գիտնամք: Հոնտեղը ինձմե քիչ մը մեծ տղա մը կար, եկավ ականջիս փսփսաց. - Գիտե՞ս, ասոնց կտանին մեռցնելու: Եփրատին քենարը դազան մը ջուր է դրված, կրակի վրա կեռա: Աս չոջուխներում կտանին ոտքերեն բռնելով՝ խաշած ջուրին մեջ կմտցնեն, կհանեն, որ մեռնին: Հետո ալ Եփրատը կնետեն: Ես ալ անոնց մեջն էի. տեսա, փախա, եկա: Եթե կրնաս՝ դուն ալ փախի...

Ես չնայած շատ փոքր էի, բայց՝ խե՛ղքս մայն: Երբ մթնելու վրա եղավ, գնացի դռան մոտը, մամա-յիս տված չամիչները ափիս մեջ լցրի, գացի, դուռին քովը կանգնած պահակ քյուրդ կնոջը ցուցուցի. ըսի. - Ա՛ն, դուրը բաց, դուրս գա՛մ:

Սա վերցրեց չամիչները, դուրը բացեց, իմ գլխուս ալ մեկ հատ չափալաղ տվեց, ըսավ. - Գնա՛, կորի՛ր:

Ես ադ տունեն դուրս եկա: Ո՛չ ճամփա գիտեմ, ո՛չ տեղ: Մութը իյնալու վրա էր արդեն: Քալել սկսա: Գացի-գացի, կամուրջ մը տեսա: Հիշեցի, որ ադ մար-դիկը ինձի կամուրջի վրայով բերել էին, մտածեցի.

* Երբ ես հանդիպեցի քարեկիր, գեղեցիկ դիմագծերով այս կնոջը, մրա այտերը, ճակատն ու կզակը աղավաղված էին կապույտ դաշվածքի հետքերով:

որ պետք է կամուրջը անցնեմ, բայց տեսա, որ կամուրջին մոտքը գոց է վանդակապատ փայտերով: Քուվն ալ պահակ-ասկյար մը կա մատած՝ հրացանին կոթնած, քնացած: Կամացուկ մը մոտեցա, գլուխս մտցուցի վանդակապատին մեջը: Լսել էի, որ եթե գլուխը անցնի՝ մարմինն ալ կանցնի: Տեսա, գլուխս անցավ, մարմինս ալ անցուցի, կամացկամաց անցա կամուրջը: Տեսա կնիկ մը, ան ինձի հիշեց երևի, քանի որ մեր քարավանից էր: Զեռքես բռնեց, տարավ մամայիս քովը: Աստուծմե էր, որ մերիմները դեռ տեղերեն չէին շարժած: Մամաս ինձի տեսնալուն պես ուրախացավ և սկսավ լալ, ըսելով. «Ասիկա Աստծո հրա՛ջքն էր, որ կատարվեցավ, քանի որ ես քեզի տվի ադ գերմանացիներուն որբանոց կոչված տեղը, բայց հետո զոջացի: Աստված հրա՛ջք կատարեց, որ դուն քո ոտքովդ ետ եկար, և ես քեզի երկրորդ անգամ գտա»:

Հաջորդ առտու մեր քարավանը մորեն ոտքի հանեցին, աղմուկ աղաղակով. - Քալքը՛ն, եօրը՛ն (Վե՛ր կացեք, քայլե՛ք - թուրք.):

Խամշիներով սկսան խփել, մեկուն՝ գլխուն, մյուսին՝ կոնակին, ուր որ հասներ: Մեզ ոչխարներու պես քշում էին: Անապատի տաք ավազներուն վրա քայլում էինք՝ անոթի, ծարավ: Մարդիկ մարմնում էին, գետնին ընկնում, ալ չէին կարող քայլել: Ես մորս ձեռքեն բռնած՝ հագիվ գնում էի խմբի վերջեն: Դու մի ըսեր՝ խումբին վերջեն քայլողներուն ավելի փորձանք կատարաֆի էղեր. չեչենները կուգան կթալանեն, աղջիկ, երեխա կփախցնեն: Անոր համար վերջը չպետք է մնայինք: Ամմա ո՞վ գիտեր ադանկ բաներ: Մեջ մըն ալ տեսանք, որ ձիու վրա մատած վայրենի չեչեն մը միզակով հարձակվեց մեզ վրա: Ձիու վրայեն թեքվեց, ինձի քաշում է, մորս ձեռքեն կուգե փախցնել: Ես ըսես մե հագիվ հինգ տարեկան եմ, սկսա պոռալ, կանչել, մեկ ձեռքես չեչենը կքաշե, մյուս ձեռքես մամաս կքաշե, որ չեչենը չտանի ինձի: Վերջապես չեչենը ուժով էր, հաղթեց, ինձի պոկեց մամայես, խլեց, առավ ձիուն վրա և որպես հատուցում հինգ կտոր չոր հաց շարտեց ձիուն սմբակներուն տակ. ա՛դ էր իմ գինը: Չեչենը ինձի տարավ իր վրանը, ես ըսես մե՝ կուլա՛մ, կուլա՛մ: Արաբ կնիկ մը էկավ ըսավ. «Ինչու՞» կուլաս, ուրախ եղիր, որ ողջ ես, քանի որ չեչենը կրնար քեզի սպանել, ուրիշ շատերու պես միզակը կխրեր կուրծքդ՝ կմեռցներ»:

Ադ չեչենը ինձի տարավ Իրաքի Թեղաֆար կոչված քաղաքի շուկան և ինձի վաճառեց թուրքմեն մոր «հորս»: Անոր քովը հինգ տարի մնացի: Մի փոր հացով կաշխատեի ամբողջ օրը, տունը, բակը կավլեի, ջուր կբերեի, անասուններին կկերակրեի, ադանկ բաներ կընեի: Իմ երեսները կապույտ մեղանով դաշեցին, որ արաբի կերպարանք առնեմ, իմ անունն ալ դրին Նուրիյա: Աս ձևի տակ հինգ տարի ապրեցի: Օր մըն ալ էկան, սկսան հայ երեխաներին փնտրել, հավաքել, որ տանին որբանոց կամ՝ վերադարձնեն իրենց ծնողներուն: Էկան ինձի ալ տարին տեղ մը:

Անգլիացի՞ էր, ի՞նչ էր, չգիտեմ, բարի մարդ մըն էր, հարցուց. - Հա՞յ ես:

Ըսի. - Չէ՛, - քանի որ հինգ տարի այնքան էին վարժեցրել, որ արդեն մենք ալ հավատացել էինք, որ հայ չենք:

Ըսավ. - Ի՞նչ ունիս:

Ըսի. - Ոչ մեկը չունիմ, միայն պզտիկ, միհար մայր մը ունեի, ան ալ մեռած է երևի:

Ան ասեմը ինձի տարին ուրիշ սենյակ մը, ուր պզտիկ, միհար կնիկ մը մատած էր, հարցուցին ադ կնոջը՝ ա՞ս է քո աղջիկը: Անոր արդեն երեք աղջիկ ցուցուցեր էին: Ան ասել էր՝ ո՛չ մեկը չէ իմ աղջիկը: Բայց ինձի որ տեսավ՝ շրթունքները դողալով սկսավ լալ, չկրցավ խոսիլ, միայն ըսավ. - Գայանե՛:

Ես հիշեցի իմ մոր ձայնը. - Մամա՛, - ըսի ու իրար փաթեվանք, սկսանք երկուսով լալ: Բայց ես մոռցեր էի հայերեն խոսիլ:

Ադ արդեն 1920-1921 թվականն էր: Արդեն անգլիացին էր էկած: Արաբներու վրամներու տակ ողջ մնացած գեյթունցիներուն և ուրիշ տեղերե հայերուն հավաքեցին Իրաքի Բասրա քաղաքի մոտ՝ Նաֆր Օմարի անգլիական քեմիերուն մեջ ունեցած ամեն մեկուն չափով ուտելիք կուտային, մենք ալ կուտեինք: Քիչ մը վրա էկանք: Բայց իմ վրա ծիծաղում էին. հայերեն չգիտեի, երեսներս կապույտ դաջվածքներ կային: Խեղճ մայրս քեզաբով փորձեց հանել, բայց ան ալ մաշկս այրեց, կծկեց և այրվածքի հետքեր ձգեց երեսիս վրա մինչև հիմա: Ինչ որ է, հագիվ քիչ մը վրա էկանք, ինքզինքնիս գտանք: Ես ալ բոլով-բուսով, փաթեմ աղջիկ էի դարձել արդեն: Մեջ մըն ալ լսեցինք, որ ասորիներու ջեղո ցեղախմբին վայրենիները, որոնք Պարսկաստանի Ուրմիա գավառեն գաղթած էին, գալիս եմ, աղջիկ եմ փախցնում: Մամաս վախցավ, որ ինձ անորեն կփախցնեն, հագիվ տասներկու տարեկան էի, ամուսնացուց գեյթունցի Ղայփախենց աստվածավախ Սեդրակին հետ, որն արդեն քսանհինգ տարեկան էր:

Անգլիացիները մեզի ըսին. - Ո՛վ կուգե՛ տանինք Լոնդոն, ո՛վ կուգե՛ դրամ տանք, իր գլխուն ճարը տեսնա:

Մենք արդեն քանի մը զավակի տեր էինք: Գնացինք Բաղդադի Գեղամի Քեմիլը, որ հայկական թաղամաս էր: Ամուսինս օր մը առավ, սկսավ կոչիկ մորոգել: Ունեցա չորս զավակ, անոնց բոլորին անունները դրի Դեր Զորում մահատակված մեր հարազատներուն անունները՝ Մամվել, Դանիել, Փեփրոն և Զվարթ: Ես սկսա լվացք ընել ասոր-անոր տուններուն մեջը: Ետքը մեզ համար տուն շինեցինք Սըլեխ թաղամասում: 1947 թվին եկանք Հայաստան, Ալավերդու Մաղարդ գյուղը մեզ իջեցուցին: Քանգված եկեղեցիի մը քովի գոմը տվին՝ հատակը՝ հող, ցուրտ ձմեռին: Հագիվ մեծ դժվարությամբ փոխադրվեցինք Երևան, Նոր Զեյթունում սկսանք մեր տունը շինել: Երեսներս ոչ մի բառ հայերեն չգիտեին, բայց ընդունակ էին: Մի քանի տարվա մեջ ոչ միայն հայե-

րեն ստրկեցան, այլև չորսն ալ դարձան քիմիագետներ, իսկ Դանիելս թեկնածուական դիսերտացիան պաշտպանեց և Քամպուսարամույմ դասախոսում է

արդեմ, հիմա ալ պատրաստում է իր դոկտորակա-
նը: Նա մահ բամաստեղծ է. մրա գրական անունը
Զեյթունց է:

259 (259).

ՎԵՐԳԻՆԵ ԹՈՐՈՍԻ ՄԱՅԻԿԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1898 Թ., ՄԱՐԱՇ)

Մարաշը իմ և իմ ամբողջ գերդաստանի ծննդավայրն է: Հայրս՝ Թորոս Էֆենդի, որը զբաղված էր ուսուցչությամբ, նաև իրավաբանական գործերով, ազգային-քաղաքական կյանքի երևելիներու շարքին կ'ապստկաներ: Շատ ժամանակ հայերի և թուրքերի մեջ ծագած վիճաբանությունների ժամանակ հորս կղիմեին:

Մենք հպարտ էին մեր փոքր քաղաքով, ուր հա-
րազատ էր ամեն մի քարը: Մարաշն ունեւր մոտ յոթա-
մասուն հազար քմակիչ, որի քառասուն հազարը հա-
յեր էին, իսկ մնացածը՝ թուրք, պարսիկ, արաբ, հույն
և ասորի: Հայ լուսավորչականներն ունեւին մի քանի
եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս, Ս. Գևորգ, Ս. Աստվածածին և
ամենամեծը՝ Քառասուն Մանկանցն էր, կային ման
կաթղիկներ ու բողոքականներ: Մեր խաղաղ կյան-
քը տևեց 1918-1920 թիվը, քանի դեռ ֆրանսիական
իշխանությունը Կիլիկիայումն էր: Ֆրանսիական ու
հայկական թերթերը միշտ գրում էին, որ Ֆրանսիան
հավիտյան Կիլիկիայում կմնա, որովհետև Ֆրան-
սիայի հեղինակությունն Առաջին համաշխարհային
պատերազմեն վերջը քարծրացել էր, իսկ Թուրքիա-
յինը՝ ընդհակառակը: Բայց այդ խաղաղությունը,
ափսոս, երկար չտևեց:

Կամաց-կամաց զգացինք, որ թուրքերը կսկսեն աստել մեզի: Օր մըն ալ ելանք, որ ֆրանսիացիները իրենց ձիերուն սմբակներուն տակը քեչե կապեր են և սուս ու փուս հեռացեր են Մարաշեն: Առտուն էլանք, զարմացանք, քանի որ ոչ ոք լուր չուներ այդ մասին: Նույնիսկ հայտնի Հակոբ աղա Խրլաքյանին անգամ, որ ամբողջ ֆրանսիական բանակին պարեմը ձրի ինքն էր մատակարարում, ժեներալ Դյումոնը ոչինչ չէր հայտնել իրենց հեռանալու մասին: Այնպես որ, 1920-ի սեպտեմբերին ֆրանսիական զորքն այլևս Մարաշում չէր: Թուրքերը երևի առաջվան լուր ունեին, քանի որ գիշերները հրացաններ կալաթեին այս ու այն կողմը, կվախցնեին մեզի:

Ամուսինս տեսավ, որ օրեօր վիճակը ծանրանում է, աղամաճդե մատաճին փոխեց, դեմը երկու թատ հրացան առավ, մեկը՝ իր համար, մեկն ալ իր եղբոր՝ Գևորգին համար: Բայց երբ որ մեր դրացի Կարապետ աղայեճց դեպքը պատահեցավ, բոլորն ալ ինքզինքնուն եկան: Կարապետ աղան շատ հարուստ, շատ վարպետ կոշկակար էր: Մարաշի երիտթուրքերուն առաջնորդ Ջուքջի էֆենդիի կոշիկները իմքը կկարեր և միշտ իրեն ապահով կզգար: Բայց քանի որ իմքը գեճք չուներ, չկրցավ պաշտպանվի: Գիշեր

մը պարտեզին դարբասը կոտրելով թուրք խուժանը
մերս կխուժե, տուն կստնա, մեծեմ միմչև պզտիկը
կմորթե ու պարտեզի մեջի ջրհորը կլեցնե, ունեց-
վածքն ալ իրար մեջ կբաժնեն: Աս դեպքերեն վեր-
ջը հայերը սկսամ ինքնապաշտպանության մասին
մտածել: Կիներուն և երեխաներուն, ապահովության
համար, փոխադրեցին Քառասուն Մանկանց եկեղե-
ցին, որը եկեղեցիներեն ամենամեծն էր և ամենաա-
պահովը, քանի որ պարիսպով շրջափակված էր: Հոն
փոխադրեցին մեր շրջանի բոլոր կիները, հարսնացու
աղջիկները և երեխաները, ամբողջը՝ երևի երկու հա-
զար հոգիեն ավելի մարդ: Ասեղ մետելու տեղ չիկար:
Խորանը, գավիթը, վերնատունը՝ ամբողջ լեփլեցուն
էր: Մեր ֆեդայիները ամեն կողմեն կհսկեին: Բայց
թուրք խուժանը կատաղած էր և հայու արյունի ծա-
րավ էր. ամեն կողմն կլավեին թուրքերուն ձայները.
- Հանու՛՛ն Մուհամեդի սրբազան ուխտի, պիտի ջար-
դենք բոլոր հայերուն:

Օրին մեկը Քառասուն Մանկանց եկեղեցին շուրջը թուրք զինված խուժանը շրթալի պես շրջապատեց և օղակի մեջ առավ. դռները բացել անգամ չթողեցին, ասում էին՝ իբր զիշերը պիտի դուռը բացեն, հրամանն այդպես է:

Քառասուն Մանկանց եկեղեցին շինված էր բարձունքի վրա: Մի քանի հարյուր մետր ճամփան որձաքարերով սալահատակված էր, որի լայնքը ձախենալ աջ հագիվ չորս մետր կրկյար, երկու կողմը ծառերով:

Եկեղեցիին մեջը լցված հայերը կապասեին, որ գիշերը պիտի դուռը բանան, բայց գիշերվա ժամը տաաը, տասանմեկ, տասաներկու եղավ, դուռը բացող չկա: Հայ ժողովուրդը մեջը լիքը. ո՛չ ջուր կա, ո՛չ լույս. ամեն ինչ մեջը՝ ալ մեկը՝ կուլա, մյուսը՝ կողբա. մեկալը՝ կաղոթե: Մեկ խուսքով, չտեսնված իրարանցում: Անոնց ձայները մենք լսում էինք մեր տունին մկուտեն. ուր մենք ալ պահմտած էինք: Մեյ մըն ալ պզտիկ լուսանցքեն տեսանք, որ գիշերվա ժամը մեկ անց կեսին քանի մը թուրք եկեղեցիին կամարաձև կտորին վրա են բարձրացած, մավթոտած վառվող շորի կտորները մետում են եկեղեցիին գմբեթեն մերս...

Խանձահոտը աշխարհը բռնեց: Եկեղեցիեն եկող ձայները մարդու սիրտն էին փլուծ: Հազարավոր ձայներ պոռում, գոչում, աղերսում էին՝ դուռը բացել, ամոռն ձայները կարծես գետնի տակեն կուգային, երկրաշարժի տնքոցի պես հառաչում էին, այնքան բարձր, որ մինչև մեզի էր հասնում արձագանքը, որը ժամ առ ժամ գնալով ավելի էր նվազում...: Բայց մարդ-

կանց ոսկորների այդ խամձաճոտը ամեն տեղ էր...

Հրեշներն իրենց ընկելիքը ըրեր էին: Այլ ոչ ոք ողջ կար եկեղեցու և մեր տուններում շրջակայքում: Եկեղեցիին մեծ քարերով սալաճառակված տաքածոթյունը, որը մի քանի հարյուր մետր էր, կարծես օճառի հաստ շերտով էր ծածկված. մոտ երկու մատ հաստությամբ մարդկանց ճարպը հալեր, հոսեր էր ու թանձրացեր...

Առաջին գացողներում ոտքերում հետքերը ծեփվում էին այդ ճարպի շերտի վրա, ինչպես ձյունի վրա... Մեղ մըն ալ տեսանք, որ թուրքի կնիկները ձեռքերին մեկ-մեկ մաղ առած՝ դեպի եկեղեցի են վազում: Մենք հետվից դիտում էինք, բայց ես չդիմացա, ուզեցի երթալ, տեսնալ հոն կատարվածը: Հագա ֆարաջայի պես բան մը, գլխուս ալ չարշաֆ մը անցուցի, քիթս-քերամս փակեցի, արդեն թուրքերեն շատ աղեկ կխոսեի և վստահ էի, որ ինքզինքս չեմ մատնեմ: Ես ալ էլա ճամփա ընկա դեպի մեր Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, որի մրոտված պատերն էին մնացել կիսավեր վիճակում, իսկ դռան տակից մարդ-

կանց հալած յուրը հոսել էր բարձունքեն վար... ոտքս կոխում եմ կայնում է, մյուս ոտքս կոխում եմ կայնում է...: Վերջապես տեսա քովես թուրք կին մը գնում է՝ մաղը ձեռքին, ինձ տեսնալով, ըսավ. - Բաջի՛, ինչու՞ հետդ մաղ չես վերցուցած:

Ես առանց շփոթվելու ըսի. - Կվերադառնամ, կվերցնեմ:

Նա էլ ծիծաղելով ըսավ. - Վերադարձե՛ր վերջ ալ ի՞նչ կմնա...

Արդեն երրորդ օրն էր, քրուտի փոտի պես կարմրած պատերը դեռ տաք էին: Ներս մտա եկեղեցի, ի՞նչ տեսնամ: Թուրք կնիկները ամեն մեկը մի տեղամաս էին զավթել ու իրար չէին թողնում միմյանց սահմանը մտնել ու իրար վրա բղավում էին. - Ով իմ սահմանը մտնա, կսպանեմ...

Ինձի հետ եկող թուրք կնիկը ինձ դառնալով ըսավ. - Եթե ցավուրը պիղծ է, անոր ոսկին մաքուր է...:

Տեսնալը արժեր, թե այդ հրեշի կերպարանքով կնիկները ինչպե՛ս էին ուրախանում, երբ մաղված մոխիրի մեջեն հալած ոսկիի կտոր մը կգտնային...

260 (260).

ՄԱՔՐՈՒՀԻ ՀԱԼԱՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ՄԱՐԱՇ)

Թուրք ժանդարմները իրենց գործը տեսնելեն վերջ՝ աղջիկներում պտուկները թեզբեղ կշիմեին, հարսներում գլուխները ցիցի վրա կհանեին:

Ողջ մնացած հարսները իրենց թագա օծիտները գցում էին հորը, որ թուրքի ձեռքը չանցնի, իրենց երեխեքին ջուրի հորն էին գցում, որ ցիցի վրա չհանեն:

- Մամա՛, - կըսե պզտիկ ախպարս, - դու՞ն ալ ինձի պիտի հորը գցես:

- Չէ՛, տղա՛ս, պիտի հետս տանիմ:

Հետո կտանի մեզ ֆրանսացիներում քովը կհասցնի: Հագիվ գետնին վրա նստած էինք, թուրքերը զուգարանի կեղտաջուրը բացին մեզ վրա, որ հոսի գա մեզ վրա...

261 (261).

ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍԻ ԷՎՐԵՆԳԵՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՄԱՐԱՇ)

Մարաշի մեջ տղամարդկանց հավաքեցին, տարին ջարդեցին: Մեզ ալ՝ կնիկ, չուլիս-չոջուլս ոչխարներու պես քշեցին, ընկանք անապատները: Ոտքով հասանք Դեր Զոր: Գիշեր-ցերեկ քայլում էինք: Հայերում շրջապատել էին մի քանի տասնյակ ժանդարմներ՝ մեր առաջը, ետևը, կողքերը, որ մարդ չփախչի: Գացինք, գացինք անոթի, ծարավ, ոտքերս կոշիկ չիկա, վրանս հագուստ չիկա: Ըմամապարհին երեխեքին փախցնում էին, սիրում աղջիկներին, հարսներին տանում բանացնում էին: Ըմամիին ամեն կողմը ուռած, մեռած դիակներ, մորթված գլուխներ, ալ ինչ կուզես: Էդպես ոտքով քայլելով հասանք Խաբուր գետը: Թուրքերը բոլորին ջարդում էին, մորթում էին, վերջն ալ գցում էին ջրի մեջ, որ գետը տանի: Եվ կամ ճամփի կողքը մի մեծ փոս կար, ժողովուրդին

հազարներով ողջ-ողջ գցում էին հորին մեջը: Հետո մեզի տարան Ռաս ու Այն: Էնտեղ էլ կանգնեցին, երեխեքին փախցնում էին, գցում էին ջուրը: Էնտեղ չեչենները հայերում մորթեցին մինչև վերջին մարդը: Մարդիկներին ողջ-ողջ գցում էին Եփրատ գետը, Խաբուր գետը կամ ալ ճամփին ինկած մեռելները գիշերը գայլերը կուտեին: Դիակների նեխաճոտը աշխարհը բռնած էր: Բոլորին սպանեցին, ու մեռավ, ու սաղ մնաց՝ չգիտեմ:

Արաբ մը եկավ ինձի մամայիս գիրկեն քաշեց տարավ, չգիտեմ ալ իմ մաման ի՞նչ եղավ, ես ադ ժամանակ յոթը տարեկան էի: Ադ արաբը ինձի տարավ իրեն չադրին տակը, պահեց մեկ տարի, վերջը ինձի դուրս հանեց, ըսավ՝ գնա՛: Ես ընկա չոլերը, տկլոր, սոված: Մի ուրիշ արաբ մարդ մը տեսավ ինչ-

ծի, մեղքացավ, առավ տարավ իրեն տունը: Հոն տեղը գաղտնի-ոչխար կպահեի: Յոթը տարի մնացի էր արաքին քովը, մի կտոր հաց էր տալիս, ուրիշ ոչ մի բան չէր տալիս: Ես ալ ոչխարը պահում էի, ոչխարը բերում էի դաշտից, արաքը կթում էր, իր թոռին կաթ էր տալիս, ինձի՝ թամ. ջուրը լցնում էր ամուս: Իմ ամուսը Ալի էր դրել: Բայց ես հիշում էի, որ իմ հայկական անունը Լևոն է և ես Մարաշի հայ եմ:

Ես նեղացա, թողի գնացի բեդվիզների մեջ: Էմ-տեղ ոչխար պահեցի: Էմ մարդը, որ իրա քովը յոթը տարի աշխատել էի, եկավ ինձի ու ոչխարներին տա-րավ իրեն մոտը:

Էդ ժամանակ մի մարդ եկավ, ինձի ըսավ. - Դու հայ ես:

Ես վախցա ըսի. - Ո՛չ:

Էլա էդտեղից էլ փախա, ոտքով գացի հասա Բաղդադ: Գործի մտա, աշխատեցա: Երեսուն դինար հավաքեցի: Արաք տղա մը եկավ ինձի գտավ, ըսավ. - Գիտե՞ս, քու արաք տերդ մեռավ, կմիկն ալ մեռավ, երեք աղջիկ ունին, որք են մնացել:

Ես մեղքացա: Էլա իմ հավաքած դրամովը հա-գուստներ, ուտելիք առի, տարի ամուսն գնեցի, որ փոխադարձեմ իրենց հոր ըրած լավությունը: 1935 թ. Թեյքրակ գացի: Ես սուրույով ոչխար եմ արածա-ցում, համ էլ փնտրում եմ, որ հայ գտնամ: Բայց հա-յերեն չգիտեմ, ազգանունս չեմ հիշում, որ գտնեմ իմ հարազատներին: Հարցնում եմ՝ ում տեսնում եմ, հա-մա՝ ոչ մեկին չգտա, ինձի չեն հասկանում, որ գտնամ: Ետ դառա եկա Թեյքրակ, երեսուն հատ ոչխար ու-նեի արդեն իմ սեփականս, եկա մեր գյուղին միտար Բարունակ Օիշիկյանին գտա: Ան հեքիմ էր, հոգե-բան, որպես հայի՝ անոր տունը տեղավորվեցա: Իմ

ոչխարները խառնեց իրի հետ, ես արածացնել սկսա:

Բարունակի շնորհիվ 1945 թ. Թեյքրակում հան-դիպեցի Գյուլեմին, սիրաճարվեցա, ամուսնացանք: Երկու տարի մնացինք, մի հատ տղա ունեցանք:

1947 թ. Բեյրութ եկանք Պոթեդա մավին կապա-սեմք, որ Հայաստան պիտի գամք, քարանթինային մեջը Հալեպեն իմ քեռակինը տեսավ ինձի, ճանչցավ, քանի որ ինքը բուլոթին ասում էր. «Ես հայ եմ, ուզում եմ ճեզիրեցի տղա մը գտնալ, ետևը նշան ունի, շու-նը կծած է»: Տեսավ՝ ես եմ: Հեռագիր տվավ Հալեպ իմ ախպորը: Ան ալ սրճարանի տեր էր: Լսել է, որ իր ախպերը ողջ է: Սրճարանը փակել է, տուն էլ չի մտել, էկել է Բեյրութ, որ ինձի գտնա:

Արդեն երազումս տեսել էի մորս: Ան ըսավ ին-ձի. «Տղա՛ ջան, դուն իմ ամուսնը չես հիշում, բայց իմ ամուսնը խաթուն է, չորս ախպեր ունեիր»:

Եվ իսկապես, ախպերս եկավ ինձի հարցուց. - Մեր մորը ամուսնը խաթուն էր, - ալ գրկվանք, համ-բուրվանք: Ես գտա իմ Տիրան ախպորը:

Տիրան ախպերս պատմեց, որ իրենց տարել են մինչև Դեր Ջորի չուլերը: Բուլոթին ողջ-ողջ գցել են փոսը ու վառել են: Մեր մամային ալ էդտեղ են վա-ռել: Հետո անգլիացիները Տիրան եղբորս փախցրել են, տարել են որբանոց: Էնպես որ, մեր չորս ախպեր-ներից Տիրանը և ես ողջ մնացինք: Անոր անգլիացի-ները փրկեցին, ինձի ալ՝ արաքները:

Վերջը Տիրան ախպերս մեզի տարավ Բեյրու-թում ապրող մեր ազգականների տունը: Հոն քեֆ, ուրախություն ըրինք: Հազիվ տասնհինգ օր իրար տեսանք: Ինքը նորեն գնաց Հալեպ, մենք ալ Հայաս-տան եկանք: Էդպես նորեն բաժանվեցանք իրարմե:

Հայու ճակատագիրն է ասիկա:

262 (262).

ԱՐԱՄ ՄՈՄՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1909 թ., ՄԱՐԱՇ)

1915 թվին վեց տարեկան էի, երբ եկան մեզ աք-սոր հանեցին: Ծատ քիչ կհիշեմ հորս, որը Մարաշի երկաթգծի վրա կաշխատեք: Իրիկունը տուն կուգար՝ թևի տակ հացի սոմոն մը դրած: Մորս ևս աղոտ կհի-շեմ. միայն ակամջիս մեջն են իր խոսքերը. - Մեզի Դեր Ջոր կտանին մեռցնելու՛, զոհն մեր զավակները ազատվին:

Խեղճ ծնողքիս դիակները Դեր Ջորի անապատ-ներում մեջը թռչումներում կեր դարձան: Մենք ալ երեք եղբայր էինք՝ ես, Տիգրանը և Վահանը: Վահա-նը կրծքի երեխա էր: Մորս կաթը հուզումեն չորցավ: Այդ երեխան սովեն մեռավ: Մնացինք ես ու Տիգրա-նը: Մեզ ալ հրաշքով ազատեց թուրք տղա մը՝ Դուր-դու անունով, որը թուրքական բանակում ծառայող քեռու տղայի՝ Մարաշի գերմանական հիվանդանո-ցի գլխավոր բժշկի, դոկտ. Հարություն Տեր-Ղազար-յանի սպասավորն էր: Այդ թուրք Դուրդուն, իբր, իր

էշն է քշում, էշի վրայի խուրջինի երկու աչքերում մեջ դրեց ինձ ու Տիգրանին՝ ամեն մեկս մի կողմում, որ ետ տանի Մարաշ՝ քեռու տղային՝ բժշկին հանձնի մեզ: Ծամփին Տիգրան եղբայրս, որ ինձմե փոքր էր. սկսեց լաց լինել: Թուրք ժանդարմը լսեց երեխայի լա-ցը, եկավ մեր էշի մոտ, խուրջինի մեջ տեսավ սիրուն երեխա է լաց լինողը, վերցրեց եղբորս ու տարավ: Ես մնացի խուրջինի մյուս աչքին մեջ: Թուրք Դուրդուն ինձ տարավ ետ՝ Մարաշ, հանձնեց մեր ազգական բժշկի քոջը՝ Հայկունին: Հիվանդանոցի մեջ մեզ նախաճաշ տվին: Հոն ինձի պես ուրիշ երեխաներ ալ կային: Մեր մազերը կտրեցին:

1920 թվի հունվարի 21-ին, երբ սկսավ թուրքի և ֆրանսացիին կռիվը, հայ կամավորներն ալ կմաս-նակցեին. մա, ով որսորդական հրացան ուներ, թուր-քի դեմը կկոկեր: Մեր Մարաշի Գյուլմեթ և Ղույճախ թաղամասերին մեջտեղը Ս. Սարգիս եկեղեցին կար,

մեր թաղի ժողովուրդը հոգն հավաքվեցավ: Բայց, մտածելով, որ հին եկեղեցին կարող է ամապահով ըլլալ, գիշերվա ժամը մեկին որոշեցին տեղափոխվել ավելի ապահով տեղ մը. ամենամոտիկը Բեյչալըմ որբանոցն էր: Եկեղեցիին մեջ մեռածները շուտ մը թաղեցին՝ եկեղեցիին գետինը փորելով, որ թուրքի ձեռքը չանցնին: Տուններուն պատերը ծակելով, պատեպատ մտնելով, շատ ապահով հասանք Բեյչալըմը: Թուրքները մտածեցին Բեյչալըմի շուրջ դուրսեն կտրել, որ ծարավ մեռնինք, կամ, երբ կրակի տան, ջուրով չկրնանք մարել: Մենք ներսում առանց ջրի չմնացինք: Մեր մեջ մարդիկ կային, գիտեին, որ Բեյչալըմ որբանոցին մեջեն մզկիթին ջուրը կանցներ: Բակին մեջտեղեն փորեցին, ջուրին խողովակը գտան, կտրեցին խողովակը և փոս մըն ալ փորեցին, կաթսա մը դրին, ջուրին կեսը թողեցին, որ դեպի մզկիթ էրթա, կեսը քաթանե խողովակով պոմպով տարին մինչև որբանոցին մեծ ավազանը, որը, պետք եղած ժամանակը, հրդեհ ալ կրնար մարել: Բեյչալըմի փողին փեղկը ճամփուն կողմեն էր: Թուրքները ճամփու կողմեն քարյուղ լցրին և վառեցին փեղկը. իրենք վստահ էին, որ մենք ջուր չունենք և հրդեհը կտարածվի, բայց մենք, փողին փեղկը վառվելու ժամանակ, ամփջապես բակի քարերը մեծով, պզտիկով տարինք փող, և վարպետները փեղկի ներսեն պատ մը բարձրացուցին և բացությունը գոցեցին: Թուրքները չհասան իրենց նպատակին: Փեղկին ետևեն տեսան բարձրացած պատը, զարմացան այդ հրաշքին...

Մենք մնացինք Մարաշի Բեյչալըմ որբանոցը՝ միստըր Լայմընի գլխավորությամբ: Բեյչալըմ որբանոցում եղած ժամանակս՝ պզտիկները կխաղային, բայց մեծերը արհեստ կտրվեին՝ դերձակություն, վարտիք, շապիկ, զպուն կարել կտրվեինք, կկարեինք ձեռքով, նաև բուրդը կմանեինք, թելով գուլպա

կոնյուսեինք հինգ ճաղերով:

Օրին մեկը երկու թուրք ժամդարմա էկավ մեր որբանոցը: Մենք որբանոցի վերի հարկը հայերեն դաս կառնեինք: Լուրը հասավ մեզի: Մեր վարժապետը՝ պր. Երջանիկը, մեզի ըսավ՝ շուտ հայերեն գրքերը պահեցեք: Մենք ամփջապես պահեցինք: Պր. Երջանիկը սկսավ թուրքերեն խոսիլ մեզի հետ և ձեռքին գավազանը շարժելով մեզի դիտողություն սկսավ ընել. - Նե՞ր իչին յոխարդա օյնույօրսընըզ, էմի՞ն հավլըյա օյնալընըզ (Ինչու՞ վերևում եք խաղում, իջե՛ք բակում խաղացեք - թուրք.), - այնպես որ, թուրքերը մտան ներս, տեսան թուրքերեն ենք խոսում:

Բեյչալըմ որբանոցը թուրքերը հետո գործանոց դարձրին: 1922 թ. մեզ տեղափոխեցին Էրկորն որբանոցը: Հետո անգլիացիները եկան, հայ որբերուն հավաքեցին: Մեզ դուրս բերեցին, հավաքվեցինք գերմանական հիվանդանոցի առաջ: Մեզ նստեցրին ձիու կառքի մեջ: Կհիշեմ՝ մեկը մեկուն հարցրեց՝ այսօր ի՞նչ օր է: Մյուսը պատասխանեց՝ մայիսի 12-ն է: Հետո մեզի տարին Բիլիս: Հետո՝ Հալեպ, հետո՝ Հոմս: Հոմ վեց ամիս վրաններու տակ մնալե ետք մեզ՝ որբերիս տարին Բեյրութ՝ Ջեբել Ամթիլիաս: Հոմ հազար հինգ հարյուր հիսուն որբ ասկից-անկից հավաքված էինք: Իմ թիվը հազար երեք հարյուր ութսունյոթն էր: Այնպես որ, 1924 թիվեն ես Ամթիլիասի որբանոցն էի: Հոմ արհեստ՝ դերձակություն սորվեցա: Վերջն ալ ինձի պես հայ որբունի Թագուհիին հետ ամուսնացա: Տուն-տեղ եղանք, զավակներ ունեցանք: 1946-ին Հայաստան եկանք: 1949-ին մեզ ամմեղ տեղը աքսորեցին: Հետո արդարացրին, ետ եկանք: Հիմա ալ տղաներս մեծացել են: Մեկը սովետական բանակեն եկավ լուրջ հիվանդ: Մտածում ենք Ամերիկա տանել, մրան բուժել և քիչ մը համգիստ կյանք տեսնել...

263 (263).

ԵՍԹԵՐ ՍԵՐՈԲԻ ԱՆՏՈՆՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1916 Թ., ՄԱՐԱՇ)

Մեծ մայրս՝ Հաջի-Մարիամ Ծամլյան, Երուսաղեմ ուխտի գացած, հաջի եղած էր: Ադոր համար անոր Հաջի անունով կոչվեին: Ան ուներ չորս զավակ. երկու մանչ՝ Հովսեփ, Պողոս, և երկու աղջիկ՝ Լուսիկ, Եղիշաբեր: Անոնք Մարաշի մեջ ունեցել են մեծ գեղեցիկ տուն՝ զավակներով ու թոռներով, ապրել են միասնաբար՝ ունևոր ու երջանիկ:

1915-ին թուրք ջարդարարներն ամմարդկային կերպով հարձակվեցին հայերուն տուններուն վրա, և սկսավ կողոպուտն ու կոտորածը:

Թուրքները Հաջի-Մարիամին քաշկոտելով կտա-

նին ախտո և ամասուններուն աղքին վրա պատկեցնելով կուգեն անոր պատիվեն անցնիլ, բայց ան կընդիմանա: Վրեժով լցված թուրքերը Հաջի-Մարիամի երկու այտերը դաշույնով կծակեն և անոր ծունկերուն վրա իր երկու տղաներուն՝ Պողոսին և Հովսեփին կսպանեն:

Պողոսի աղջկան՝ գեղեցիկ Զարուհուն թուրքերը կտանին մոտիկ ձորը, հոմ կըռնաբարեն և կսպանեն, անոր եղբորը՝ Ստեփանին, և իրենց մորը՝ Ֆերիդային ևս կսպանեն:

Հաջի-Մարիամի մյուս տղայի՝ Հովսեփի կնոջը Հայկանուշին, անոր զավակներուն՝ Միհրանին,

* 1990 թ. ակամատես-վկայի կողմից գրված այս ձեռագիր հուշը 2001 թ. ինձ է հանձնել Լուս Անջելեսի «Արարատ» տարեցների հայ ազգային տանքնակիչ, վերապրողի դուստր, բանաստեղծուհի Զարուհի Փարթապյանը (ծնվ. 1929 թ., Հալեպ): Նա շատ էր ցանկանում, որպեսզի իր մոր հուշը տեղ գտնի սույն ժողովածուի մեջ: Ի դեպ, Զարուհու գրած «Հողերը մեր պապենական» բանաստեղծությանը ևս ընդգրկված է այս հատորի մեջ՝ «Բռնազավթված Հայրենիքի և պահանջատիրության երգեր» բաժնում [վկ. 676]:

Տիգրանի և Ստեփանի, ինչպես նաև Հաջի-Մարիամի աղջկան՝ Լուսիկի և ամուսինին՝ Պողոս Տեր-Պողոսյանի, իրենց զավակներում՝ Խանումի և Լևոնի, բոլորին անխնայ կսպանեն:

Հաջի-Մարիամի փոքր աղջիկին՝ Յուդաբերին, որ ամուսնացած էր Հաջի-Սարգիս Ամտոնյանի հետ, անոնց աղջիկին՝ Խաթունին, ամոր ամուսինին՝ Ավետիս Էսքիճյանին՝ բոլորին կսպանեն: Անոնց զավակներն էին՝ Հակոբը, Հովսեփը և Սերոբը: Թուրքերը Հակոբին կսպանեն: Հովսեփը կփորձեն կրակներում մեղեն փախչիլ, բայց այդ միջոցին հրացանազարկ կըլլա, և վայրկենաբար կմեռնի: Ամոր եղբայրը՝ Սերոբը, փախած ատենը անգիտակցաբար կկոխե եղբորը՝

Հովսեփի դիակին վրա, բայց կփախի և կփրկվի:

Այնպես որ, այդ մեծ գեղաստանեն միայն Սերոբը կփրկվի: Միս-միսակ մնացած Սերոբը կամուսնանա, ընտանիք կկազմե, և կծնվիմ ես: Իմ ամուսնը կդնեն Եսթեր: Տարիներ անց ես մեծացա և ամուսնացա Փարթավյանի հետ և աղջկաս ամուսնը դրի Ջարուհի, մեր վաղամեծիկ, ամմեղ մահատակի ամուսնով:

Արդյոք այս ամենը իրական ցեղասպանություն չէ՞...

Մայրս միշտ արցունքով կպատմեր Մարաշի իր մահատակ հարազատների մասին և կուզեր, որ մեկը գա, աս բոլորը ամուսն առ ամուսն գրանցե և գրքով տպե, որ աշխարհը իմանա:

264 (264).

ՏԻԳՐԱՆ ԳԵՎՈՐԳԻ ԺԵՊԵՄՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1888 Թ., ԱՅՆԹԱՊ)

1915 թ. օգոստոսին Այնթապեն ճամփա ելանք մոտ հիսուն ընտանիքներով՝ երկու ժանդարմայի հսկողության տակ: Երկու օր քալելեն ետք հասանք Պապ գյուղաքաղաքը, ուր հազարավոր հայ գաղթականներ կգոյատևեին վրաններու տակ, հետին ծայր թշվառության մեջ: Քսան օր հետո մեզ տարին Եփրատ գետին եզերքը Թել-Ահմադ ըսված բլուրի մը քովը: Հոնտեղեն մակույկներով տասը օրեն հասանք Դեր Ջոր: Այնտեղ շատ աքսորյալներ կային իզմիրեն, Թեքերդաղեն, Բուրսայեն և Պոլսո կողմերեն: Անոնց մեջ կային շատ վաճառականներ և ուսյալ մարդիկ: Ահավոր թշվառությանն ավելացավ թիֆ-յուս հիվանդությունը: Ռաքքայեն մինչև Եփրատի ափերը հայերով լեցված էր: Այնտեղ էին ապրում Կովկասի կողմերեն եկած բազմաթիվ չեչեններ: Ծուրջ 100.000 հայեր էին Ջեքի հրեշավոր փաշայի ամենօրյա հսկողության տակ: Ան օր մը մանուկ մը բռնեց և, երկու ոտքերեն բռնելով, երկուքի բաժնեց իր զինակիցներին ցուցնելով, որ, գուրջ մեկդի դնելով, պետք է չզլանան իրենց ձեռքեն եկածը ընելու, քանի որ օձը պետք է պզտիկ տառնեն մեռցնել, որ հետո չխայթի: Ջեքի փաշան ողջ մնացած երիտասարդներուն, ինձի ալ հետերնին, դրկեց ճամփա շինելու, քար կոտրելու: Օր մըն ալ հրաման եկավ, որ բոլորս, Եփրատի կամուրջն անցնելով, Ջեզիրե պիտի երթանք: Մեր ունեցածները կոնակնիս առնելով՝ ճամփա ելանք: Հոն հազարավոր հայ գաղթականներ կային, բայց հայերուն մաս-մաս քշած էին, ոչնչացրած էին: Նույն օրը վեց ժանդարմներ եկան Ջեզիրե, ձեռքերնին ունեին տասը հայ երիտասարդերու ցանկ մը, որի մեջ քույրս և եղբայրս ալ կային: Տարին Ջեքի փաշային քովը:

Օր մը մունետիկը կանչեց, որ հոս մարդ չպիտի մնա՝ բոլորը պիտի գաղթեն: Մեզ ճամփա հանեցին Եփրատի եզերքով: Օրը վեց ժամ անապատին մեջ քալելով՝ հասանք Սուվար ըսված անիծյալ վայրը՝ Խաբուր գետին եզերքը: Հոն բնավ հայություն չկար, միայն չեչեններ էին, իսկ Ջեզիրե կրեքեն մոր հայ գաղթականներ: Օր մըն ալ ութ-տասը չեչեններ կուգան, կըսեն, որ 500 հայ կտրին երիտասարդներ պետք ունին: Ռաս ուլ Այնի ճամփին վրա երկաթուղիին ճամփան պիտի շինվի՝ պետք է երթան, աշխատեն: Հայ գաղթականները չեն համաձայնվիր: Կսկսվի կոիվը: Ջեքի փաշան, որ հեռադիտակով կմայեր, հրաման կուտա երկու հարյուր ձիավորներու պաշարել հայերուն և հրացանաձգություն սկսել, որը կտևի մինչև իրիկուն: Դիակներն արյուններուն մեջ կփռվին անապատին մեջ: Անխղճ Ջեքի փաշան, մեռելներուն քով գալով, կըսե. «Գառնուկներ, շատ կցավիմ, որ ձեր գլխուն այս փորձանքը եկավ: Հիմա Պոլիսեն հեռագիր եկավ, որ ներում կա ձեզ. ո՛վ ողջ է՝ թող վեր ելլա»: Ոմանք, որ դեռ ողջ էին և թաքնված էին դիակներուն տակը, հավատալով, ոտքի կելան: Նույն վայրկյանին անոնց ալ կզնախաբարեն, և, չգոհանալով, Ջեքի փաշան ձիավորներուն կհրամայե, որ մեռելներուն վրայեն երեք-չորս անգամ կոխկոտելով անցնին, որպեսզի, եթե ողջ մնացողներ կան, բոլորն ալ ոչնչանան: Միայն չորս երիտասարդներ չեն հավատար ամոր խոսքերուն և կման դիակներուն տակ թաքնված ու գիշերով կելեն, կփախչեն Սուվար: Անոնք եկան մեր մոտ և պատմեցին: Մյուս կողմե, փաշան անչափ վրեժով լեցված էր, որ հայ գաղթականները չեչեններուն չէր վատաբեր. ինքը անձամբ կերթար սպանելու:

* 1955 թ. ակամատես վերապրողի գրած սույն վկայությունը ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվին է հանձնել գրող, հասարակական գործիչ, ակնաբույժ դոկտոր Ռոբերտ Ժնպեճյանը (ծնվ. 1909 թ., Հայկա): Նրա վկայությունը տե՛ս այս գրքում [վկ. 382]:

Այս տեղեկությունները ամեն կարավանեն փախչողներեն կանգնեմք: Որչափ որ խստությունը շատ էր, բայց երկու-երեք հոգի կփախչեին: Վերջապես, մոտ 100.000 հայ մաս-մաս ջարդվել է տը, մնացինք մոտ 200 ընտանիք: Հրաման եկավ, որ պիտի մնանք Սուվար և մեզ համար տներ շինենք: Հետևյալ օրը չեչենները եկան մեզմից չվաններ և ջուրի կաշվե աման ուզեցին, տարին և ձիերի վրա նստած Սուվարի և Դեր Զորի մեջի անապատը գացին և կեսօրե ետք վերադարձան: Հասկացանք, որ Դեր Զորի մեջ հայերուն սպանելու գացած էին:

Հետևյալ օրը հայու մը հանդիպեցա, որուն գաղտնաբար հարցուցի, թե հոս մնացած 200 ընտանիք հայերուն համար տուն շինելու խնդիրը որքա՞ն ճիշտ է: Մարդը ըսավ. «Եղբա՛յր, Զեքի փաշա ըսված մարդակեր գազանին խոսքերուն երբե՞ք չհավատաք: Իմ էվերեկ եղած միջոցին ան տեղվույն կուսակալն էր: Այդպիսի մարդիկ քիչ կհանդիպին: Էվերեկի մեջ քահանաներուն և վարդապետներուն ոտքերը պայտ գամելով՝ կպտտցներ: Անոր ձեռքեն ազատում չկար, միայն փախչողը կազատվեր»:

Երկու օր անցած, մնացողները խաբուրին եզերքը տուն շինելու համար հարմար տեղ կփնտրեին: Իրիկվան դեմ երկու չեչեններ, հետերնին ունենալով երկու հոգի, հայերուն ըսին. «Փաշայի հրամանն է, որ՝ քանի դուք հոս պիտի մնաք, պետք է այս գիշեր 2.000 օսմանյան ոսկի տաք, հակառակ պարագային վաղը առտուն ամենքդ ալ պիտի քշվիք անապատները»: Մենք խումբ-խումբ ժողվելով՝ սկսանք խորհրդակցիլ: Արդեն ճամփան կողոպտված ըլլալով՝ մույն գումարը չէինք կարող հավաքել: Մինչև կես գիշեր 1.000 ոսկի ժողվեցինք, հանձնեցինք: Տասը վայրկյան ետք այդ գումարը ետ դրկվեցավ, ըսելով որ Զեքի փաշան այս գումարը չընդունիր, պետք է լման գումարը հավաքեք: Չեմ մոռնար այն գիշերվան ահ ու դողը. չեչենները վրաններուն մեջ սանձարձակ կպտտեին և կաճապարեին, որ հրամանը ի կատար ածենք: Լուսնալույն մոտ, 1.500 ոսկի ամբողջացնելով, հանձնեցինք չեչեններուն, և տարին Զեքի փաշային: Հայերը մի քիչ հանգստացան: Մեկ ժամ չանցած տասներկու չեչեններ եկան վրանները և հայերուն ըսին, թե ճիշտ է դուք 1.500 ոսկին տվիք, բայց այրերը պետք է երթան Սուվարի կառավարական շենքը և թուղթ մը ստորագրեն, որ մենք այդ դրամը ոչ թե Զեքի փաշային տվինք, այլ՝ Կարմիր խաչին (Հիլալ Ահմար - արաբ.) մվեր ըրինք: Անկարելի էր չհամաձայնվիլ: Այդ միջոցին ես իջած էի խաբուր գետեն ջուր բերելու, երկու չեչեններ կմտնան մեր չադրը, կստիպեն եղբորս գնալ և ստորագրել: Մայրս կսկսի լալ և ըմբոստանալ, որ՝ «Արդեն երկու տղաներուս Դեր Զորի մեջ բանտարկեցիք, աս մեկուն ու՞ր եք տանում» ըսելով, բայց չեչենները մորս կապտակեն և կտանին եղբորս:

Այն օրը 300-ի չափ այրեր թուղթ ստորագրելու պատրվակի տակ կտանեն, կբանտարկեն Սու-

վարի կառավարական շենքի մեջ: Գիշերը անցած էր, առտուն իմացանք, որ շենքին մեջ ոչ ոք մնացած էր, և չեչենները խաբուրեն քիչ մը վերը իրենց արյունոտ դաշտումները կլվային: Գիշերը զանոնց, մաս առ մաս կապելով, տարած էին խաբուրին մյուս կողմը մակույկներով և կորեկներու արտին մեջ մորթած էին: Մնացած հայերու մեջ խուճապ և իրարանցում սկսավ: Չեչենները եկան, որ Դեր Զորի մեջ բանտարկյալ ունեցողներու ընտանիքի իզական անդամները հոս պիտի մնան, այրերը մնացած կարավանին հետ պիտի երթան Շեղդադին: Ես ևս, հարկադրաբար կարավանին միացած, ճամփա ելանք Սուվարեն: Մոտ 600 հոգի ձորի մը մեջեն կանգնեցինք, երկու կողմը բլուրին վրայեն չեչենները կերթային՝ փախչել անկարելի էր, քիչ մը անդին՝ 200-ի չափ ձիավոր և ուրիշ խումբ մը, անշուշտ, Զեքի փաշայի առաջնորդությամբ: Իսկ Զեքին հետադիտակը ձեռքը միշտ անապատին հեռուները կդիտեր և, եթե փախչողներ մշմարեր, ամմիջապես ձիավորներ կդրկեր և կանհետացներ: Ժամփան՝ հոս հոն, կհանդիպեինք մեռելներու և վիրավորներու ալ՝ սպանդանոց կերթայինք: Շեղդադին մոտեցած էինք. ամեն կողմ՝ անապատ: Երկնքի վրա ազոավներ այնչափ խմբերով կպտտեին, որ արևին լույսը շուրջի կփոխվեր, ինչու-որ անապատը անթաղ դիակներու կույտերը դիզված էին: Մեզի համար միակ ելքը փախչելն էր, եթե կարենայինք: Անապատին մեջ դիմադրել անկարելի էր, գետինը քար գտնել անկարելի էր, կարծրացած գետին, չոր հող, անգնե ժողովուրդը ոչինչ չի կրնար ընել: Քուրբան բայրամին երկու օր մնացած էր, մեզ գիշերել տվին հոն, որպեսզի ճիշտ օրը՝ մնացածներուն հաշիվն ալ մաքրեն: Այնթապի Սարգիս Լալեյան, որ ամենամտերիմ բարեկամս էր, Դեր Զորեն ի վեր միշտ ընկերակցաբար կապրեինք և անցուդարձը կուսումնասիրեինք, խաբուրին եզերքը ծերունի արաբի մը հարցուցինք, թե հոս եկող հազարավոր հայերը ի՞նչ եղան: Մարդը անկեղծաբար պատասխանեց. «Եկողներուն մաս-մաս՝ ամենքին անկարագրելի ձևերով մեռցուցին, և ձեր մասն ալ վաղը՝ Բայրամի օրը, պիտի վերջացնեն: Կհանձնարարեմ ձեզ փախչիք, եթե կրնաք»: Մեր ալ վերջին որոշումը փախչելն էր: Նույն գիշերը, քովս մնացած մեկ ոսկիով չեչենի մը քովեն մեկ օքքա արմավ գնեցի ճամփու համար: Դրամին մնացածը երբ ուզեցի, մարդը մեկ մեջիդ միայն տվավ՝ ընելով. «Այս արմավը այսօր ուտելու և մեկ մեծիտն ալ ծախսելու կբավե, վաղը՝ ալ արդեն պետքությունը չունիս...»: Իրիկվան դեմ յոթը ընկերներով Լալեյանի առաջնորդությամբ հարմար առիթի կապասեինք: Մութը կոխած էր, հրացանի ձայն մը լսվեցավ. Արաբ մը հայ մը փախցուցած էր, չեչեններու մեկը հրացանով առաջինը կզարնե: Այս ձայնին վրա մեր շուրջի պահապաններուն գրեթե ամենքը այդ կողմ ուղղվեցան: Այս վերջին առիթեն օգտվելով՝ ամեն մեկերմիս զատ-զատ կողմերե վրաններեն դուրս ելանք և, տասը վայրկյան ետք

միանալով, հեռացանք սպանդանոցեն: Կես ժամ ետ-
քը հասանք տեղ մը, ուր մեռելներու կույտ մը կար
մեր ոտքերուն առջև: Ի՞նչ ահռելի տեսարան մըն էր
գիշերվամ մեջ: Մյուս օրը կեսօրվամ մոտ մերկ երի-
տասարդի մը համդիպեցանք, որ մեր ձգած վերջին
կարավամին մեջեն փախած էր: Ան պատմեց, որ
Բայրամի օրը առտուն այրերը զատելով տարած
են Օեղդադիների շրջակայքը և մեռցուցած են առանց
հրացանի և հետո՝ կիներուն ու մանուկներուն եր-
կաթե ձողերով սպանած են: Եվ այս տղամ ամոնց
մեջեն, առիթը գտնալով, փախած էր: Մեզ ջարդող-
ները՝ հիսունի չափ չեչեններ, 200-ի չափ ձիավոր
կառավարական ժանդարմներ, մահ՝ ուղտերու վրա,
հոռմեացիներու օրերուն մեամ երկար երկաթե մի-
գակներով մարդիկ, որոնց կերպարանքեն անգամ
մարդը կսարսուցանե, և ասոնց վրա՝ մահ անապատի
հազարավոր խուժանները:

Ահա այսպիսով, կվերջանա երեք ամսվա միջո-
ցին Դեր Զորի հարյուր հազարավոր հայերուն ջար-
դը: Զեքի փաշան, այս «սրբազան» գործը վերջացնե-
լով, Հալեպ կուգա իր արքանյակ չեչեններով և, երկու
օր օթել Բարոն մնալով, Պոլիս կվերադառնա հաղ-
թական: Մեր սիրելիներուն և հազարավոր հայերուն
ոսկորները մինչև հիմա կմնան անապատներու մեջ
անթաղ:

Կցավիմ և ազգս կցավի մեր մեծ մտավորական-
ներուն համար, որոնք ազգին ծառայած և թողած են
ամբողջամալի հիշատակներ պատմության մեջ, սա-
կայն ալ ավելի կցավիմ այն դեռ չբացված և հոտ
չբուրած վարդի կոկոններուն՝ տասնհինգ-քսան տա-
րեկամ պատանի և երիտասարդներուն, որոնց մեջ
կային ապագա համճարներ և տաղանդներ, որոնք
դեռ աշխարհին չհայտնված, հիշատակ մը իսկ չթո-
ղած՝ աստղերու մեամ թոթափեցան, առանց կայծ
տալու և անապատներու մեջ անթաղ՝ ազոավներու
կեր դարձան:

Մեր տասը հոգինոց ընտանիքեն միայն ես ազա-
տած եմ...: Անշուշտ մեր մոր սերունդը կրնա հարց
տալ, թե՞ ի՞նչ էր պատճառը այս կոտորածին: Պա-
տասխանը կուտամ Աղեքսանդր Փամոսյանի մեկ
պզտիկ առակով.

*«Կայծորիկ մը կհամզէր պուրակին մեջ մութ.
Օձն համկարծ խայթեց ճիճուն լուսատու:
- Ինչու՞ խայթեցիր զիս, Օձ դու անգութ:
- Կփայլեի՞ր դու...»:*

Կվերջացնեմ խոսքս բանաստեղծ Ավետիս Ահա-
րոնյանի երկու տողով.

*«...Այսքա՛ն չարիք թե մոռնան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ հայուն կարդա մախատինք»:*

265 (265).

ԳԵՎՈՐԳ ԵՂԻԱՅԻ ԿԱՐԱՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ԱՅՆԹԱՊ)

Մեր Այնթապի տունը երեք հարկանի էր: Առաջին
հարկը բինթաշիինն էր, երկրորդը մերն էր, երրորդը
պապիկին՝ Գևորգի տունն էր:

1912 թվին պապայիս թուրքերը տարան զինվոր՝
Բալկաններու պատերազմին: Վեց ամիս հետո փա-
խավ, եկավ, պահվտած մնաց տանը:

1915 թ. մեզի մեր տունեն հանեցին Դեր Զոր քշե-
ցին, մինչև Աղաջղոյուն տարան, անտեղեն ալ՝ Դեր
Զոր: Պապս ըսավ. - Ինձի տեղ մի՛ կայմեք:

Բալաբեկ հորեղբորս բռնեցին գերմանացիները, տա-
րին տվարի թխելու: Պապայիս տարան Յահյա՝ բեռնա-
կիր աշխատցնելու: Պապաս ըսավ. - Ինձի հետևիր:

Մամայիս, երկու քույրերուս հետ հորեղբայրս տեղ
կանգնեց: Մենք պապայիս հետ փախանք Դեր Զորեն:
Ընկանք Հալեպ քաղաքը: Փնտրեցինք, գտանք մեր
հարազատներուն:

Մեզմիջ հետո ասորիներուն ալ քշեցին: Ամեն
մարդ իր զլխի դարդն էր հոգում: Եկանք Հալեպ մերոնց
գտանք: Մի տուն վարձեցինք, կծկված ապրեցինք: Մի
շաբաթ հետո ինձմիջ չորս տարի փոքր Մարի քույրս
մեռավ: Քանի մը օր հետո թուրք ասկյարները հորս
բռնեցին, թևերը կապեցին, որ տանեն, էդ ժամանակ մի
մարդ կուգա ֆայտոնով, կըսե. - Էս սրան պահեք ինձ
համար:

Մարդը կառնի պապայիս, կը տանի Զեմիլին հի-
վանդանոցը: Դու մի ըսե՛ր՝ ան աղ հիվանդանոցի տնօ-
րենն է, կըսե հորս. - Միշտ ասա, դու հա՞յ ես, թե՞ իսլամ:
Պապաս կըսե. - Էֆենդի՛մ, ես հայ քրիստոնյա եմ,
անունս Եղիա է:

- Քեզ նշանակում եմ հինգերորդ հարկը, զմա, ծա-
ռայիր, - կըսե մարդը:

Կբերեն հորս ճերմակ խալաթ կհագցնեն, ան կսկսի
աշխատիլ: Երեք օր պապաս չկար: Մենք շատ մտա-
հոգ էինք: Վերջը պապաս կըսե. - Ես կիմ, երեխաներ
ունիմ:

Մարդը կըսե. - Կիմդ եթե գրագետ է, ըսե թող գա
հոս աշխատի:

Հայրս եկավ, մեզ համբուրեց, մամայիս տարավ հի-
վանդանոց, որ աշխատի:

Հիվանդանոցի մեջ մի զաքիթ մորս կըսե. «Ինձի
պիտի առնես»: Մայրս չի համաձայնվիր: Ան կզոռե,
մայրս հուսահատ իրեն լուսամուտեն վար կնետե:

Մենք կորցրինք մեր մորը: Սեֆիլ վիճակի մեջ ըն-
կանք, անոթի, գետինեն ցորենի. գարիի հատիկները
կհավաքեինք, որ ուտենք: Երկու մայրապետ եկան
մեզ տարան, մեղքցան, վերցրին, լողացրին, հագցրին:
Հորս ասեցին. - Արի՛, Եղիա, աս երկու զավակներիդ
տուր տանենք Ֆրանսիա:

Հայրս ըսավ. - Քանի ես տաղ եմ, չեմ տար իմ երեխքիս:

Պապաս ինչ ձեռքը անցնում էր, բերում էր մեզ, որ ուտեմք:

Առաջին պատերազմի վերջը գերմանացին փա-

խավ, մենք Բաք-էլ-Ֆարաջում էինք ապրում: Հետո ես ամուսնացա:

1946-ին եկանք Հայաստան: Հիմա ունեմ երեք տղա, չորս աղջիկ: Ես թոշակառու եմ: Ես իմ գլուխը պահում եմ:

266 (266).

ՀԱԿՈՒՑ ԶՐԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ԱՅՆԹԱՊ)

Մեր գերդաստանը Կիլիկիո Հոռմկլա, այսինքն՝ հույնի բերդ, կոչված տեղեմ է: Հոն Ներսես Օմորիա-լին է ապաշխարած:

15 տարեկան էի, երբ տարագրության մեջ ընկա: Աս աչքերը ավելի լավ է կուրամային, որ ադ սոսկալի տեսարանները չտեսնային: Ուտքով մինչև Հոմս-Համա եմք հասած: Ծամփին թուրքերը հայ տղամարդկանց հավաքեցին՝ իբր թուրքական բա-նակ պիտի տանեն, այնինչ անոնց տարին Բեռլին-Բադդադ երկաթգծին ճամապարհը շինելու, անոնց աշխատանքով շինվեցավ այդ երկաթգիծը: Ամասու-նի պես աշխատեցնում էին, խամշիներու տակ, սոված, ծարավ... Իսկ երեխաներուն և կանանց, ձեռքերն ու ոտքերը կապկպած, Եփրատի եզերքը շարքով կանգ-նեցրել էին, որ մորթեն: Ադ աքսորականներեն մեկը՝ Դեմիր (Երկաթ) Արթինը, ձեռքերի շղթաները կտոր-տեց, ինքն իրեն ջուրը մետեց, ջուրին տակեն լողաց, մինչև Բիրեջիկ հասավ, լուր ուղարկեց, որ իր կինն ու

երեխան գան ջրի մոտ, որ անոնց ալ ազատի, բայց թուրքերը յոթ գնդակով սպանեցին Արթինին...

Կըսեին որ Օթել Բարոն հյուրանոցի հայ տիրու-հին հատուկ նպատակով Ջեմալ փաշայի հետ խո-սած է, որ հայերու ճամփան դեպի Դեր Զոր չտանի, այլ՝ Հոմս-Համա, որ գոնե ողջ մնան:

Ջեմալ փաշան ըսեր է. «Հայերը իմ անունը ոսկի՝ տառերով պիտի գրեն»: Եվ իսկապես Ջեմալ փաշան շատ հայերու խորհուրդ տված է անուննին փոխել, իբր թուրք են արդեն, որպեսզի ողջ մնան...

Ադ ջարդին ամենամեծ դաժիճը Թալեաթն էր: Սողոմոն Թեհլիրյանը և Լևոն Օանթը եկել, փնտրել են Թալեաթին: Ան ալ փախավ Բեռլին: Անոնք հե-տապնդեցին, հետևեցան Թալեաթին... Ամեն օր Թա-լեաթը իր հագուստը կփոխեր, որ չճանչնային իրեն, բայց ճամփաբաժանի մը վրա Թեհլիրյանը պոռաց՝ Թալեաթ: Ան շուտ եկավ, Սողոմոնը ատրճաճակին կոճակը կոխեց...

267 (267).

ՆՈՒՐԻՑԱ ՔՅՈՒՐՔԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԱՅՆԹԱՊ)

Մի օր տեսանք, որ փողոցը ձիու սմբակե-րի փաթըր-փութըր ձայները կան: Դեղալ Մուկուշը սկսավ պոռալ. - Իշիդը՛ն, էհրի ջումաֆաթ (Լսեցե՛ք, հե՛յ, ժողովուրդ - թուրք.): Քսանչորս ժամվա մեջ կամ տեղերնիդ պիտի փոխեք, կա՛մ կրոնքնիդ:

Այնթապի ժողովուրդը շարժեցավ: Ծառերը ելան, հավաքեցին ունեցած-չունեցածը, գացին: Քսան-չորս ժամ հետո ամեն դուռին առաջը մի էշ բերեցին. կա՛մ տունին պառավը պիտի նստեր, կա՛մ երեխե-քը և կա՛մ ուտելիքը, կամ ուրիշ բաներ: Էշը շալա-կով, մենք՝ ոտքով: Երկու հոգին տեղը տասը հոգի նստեցին էշին ետևը: Գնացինք դեպի Մուրադ գետի, այսինքն՝ Եփրատի քենարը: Հոն չադրներ դրինք, բայց մեկ ալ տեսանք՝ սկսան ջարդն ու կոտորածը: Հորը կամ մորը կկայանեցնեին, կըսեին՝ դուք կայանե՛ք, տեսե՛ք ձեր երեխաների արյունը ինչպե՛ս է ֆշում. դիմացնին ո՛վ էլլար՝ մորթում էին: Երբ որ հայ կհամ-դիպեին, կըսեին. - Օլան գյավուր, սէ՛մ դէ մի սաղ (Անհավա՛տ, դու՛ էլ ողջ ես - թուրք.):

Էկան մամայիս ալ տարին: Ես ալ երեխա եմ, մորս ետևից եմ գնում: Լուր չունեմ, որ պիտի տանեն մորթելու:

Հետո մնացածներուն տարին Ուրֆա, հոն ալ տեղ մը լեցուցին մեզի: Տանիքը ծակեցին, նավթ լեցուցին, տունը վառվել սկսավ գիշերով, տունը փլվեց, մենք անտեղեն դուրս փախանք: Մեզ մորեն հավաքեցին անտեղեն Հոմս-Համա տարին: Հոն հորեղբորս ըն-տանիքն ալ տարին: Արդեն հորեղբորս մի կողմը անդամալույծ էր, ուղտի վրա են նստեցրել ու տարել: Նա ուղտի վրայից ընկել է, ողջ է մնացել, բայց հետո թուրքերը բռնել են նրան, դազըխի վրա են նստեցրել, ադ ձևով էլ սպանել են:

Պապաս ազատվել էր, քանի որ պայտար էր: Բո-լոր արհեստավորները հայ էին, թուրքերը արհես-տավոր չէին: Պապայիս ասել են. - Դու մեզ պետք ես. դու ամասնաբույժ-պայտար ես:

Հայրս էլ ասել է. «Իմ ուզածը իմ ընտանիքս Դեր Զորեն ազատել, ետ բերելն է»:

Մեր բոլոր հարազատները՝ մորաքույրներս, քեռիներս, հարսիս ընտանիքը, Ավոյեմք, բոլորը գնացին Դեր Զոր: Ո՛չ մեկը ետ չեկավ:

Այդպիսով հայրս մեզի ազատեց. Դեր Զորի ճամփայն ետ քերել տվավ:

Հետո անգլիացի բողոքականները որքանոց բացեցին: Հայ աղջիկներին, որոնց փախցրել, թուրքացրել էին, նաև երեխաներին, ետ քերին, դպրոց մտցուցին: Հասած աղջիկներին հայ տղաներու հետ ամուսնացուցին՝ չնայած շատերում երեսները ծեծված էին կապույտ մեղանով!...

Հետո վրա հասավ 1920 թիվը. ես այն ժամանակ տասնյոթ տարեկան էի, մոր էի ամուսնացած: Թաղային մուխդարը կանչեց պապայիս, ըսավ. - Օվաննե՛ս, այսօր աղջիկներդ, հարսներդ առ ու փախիր, թուրքի ու ֆրանսացիի կոիվը պիտի ըլլա: Ֆրանսա-

ցիս պիտի գնա:

Մենք թուրքին հետ ո՞նց կմնանք:

Պապաս էկավ՝ ծումկները ծեծելով: Օուտ մը հավքվեցանք բոլորս ալ: Քառասուն օրվա երեխա ալ ունեինք, բոլորս քսանհինգ հոգի կըլլայինք, նստանք արաբա մը, ֆրանսացի զինվորները մեզի Հալեպ տարին: Երկու ընտանիք մնացել էին, լսեցինք, որ թուրքերը եկել, կտորկտոր էին արել, միայն մի ջահել տղա էր փախել:

Մեր ուտելիքը, ամեն ինչը հետերմիս վերցրել էինք: Տասնութը ամիս հոն մնացինք, թութի տերևով սարմա կփաթեցինք, կուտեինք:

Վերջապես ադ օրերն ալ անցան: 1946 թվին եկանք Հայաստան: Հիմա աղջիկս՝ Ամծելը, Երևանի հայկական մանկավարժական ինստիտուտում հայտնի լեզվի դասախոս է:

268 (268).

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՐԱՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝

(ԾՆՎ. 1907 Թ., ԱՅՆԹԱՊ)

1915 թվի ջարդից առաջ թուրքերն ու հայերը իրար հետ հաշտ ու խաղաղ կապրեին, ետքը-ետքը գերմանացին եկավ Բեռլին-Բաղդադ պոեզի գիծ ուզեց գցել:

Սուլթանին առաջին խորհրդատուն Արթին ամիրա Պեզդյանն էր, ան ըսել է.

- Փաղիշաֆը՛մ, ապրա՛ծ կենաս, սխալ բան ես անում: Մի՛ շինել տուր:

Ասում են՝ գերմանացիները նեղացել են, ամոր համար սկսվել է հայերում ջարդը: Ադ եղած է ջարդին մահաճան:

Մարաշում հավաքում էին հայ էրիկմարդոց,

իր տանում էին թուրքական բանակ, ամմա՝ ճանապարհին մորթում էին: Ետքն ալ կնիկներում պատիվին հետ կխաղային, կսպանեին, կնետեին չուրեր: Կնիկները խնդրում էին, որ չսպանեն իրենց: Ես կհիշեմ, զաթիթները կըսեին. - Բօքքըմա՛, դուզուպա՛րըմ, փչաքլարըմըդ դոկտորլարդան մուայեմէլի դիր, հե՛չ դույմասընըդ (Մի՛ վախենաք, գառնուկներս, մեր դանակները բժիշկներից ստուգված են, բնա՛վ չպիտի զգաք - թուրք.):

Իմ աչքերն ալ ջարդի ժամանակ փորեցին. դահա չոջուխ էի...

269 (269).

ՍԱՆԴՈՒԽՏ ՀԵՔԻՄՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1908 Թ., ԱՅՆԹԱՊ)

1920 թ. Այի Բըլըջն ահռելի գործով հարձակվեց Այնթապի վրա: Այնթապի ինքնապաշտպանության դեկավար Ադուր Լևոնյանը, որը կազմակերպում էր ռումբեր պատրաստելու գործը, այնթապցիներու կերակրի պղինձներն անգամ հալեցնել տվավ, որ բոմբաներ շինեն: Ադուր փաշան իր կամավորներով արշավեց, դուրս եկավ պաշարումեն: Այի Բըլըջի քսանչորս հազարանոց զորքը մեկ գիշերվա մեջ սարսափահար ետ փախավ. «Գյավուրն գեօզի քան ղօլդու (Հայի աչքն արյուն լցվեց, այսինքն՝ հայը վրեժով լցվեց - թուրք.) ասելով: Այնթապի հայերն Ադուր Լևոնյանի մասին երգ են հորինել:

Այնթապի ինքնապաշտպանական հերոսամարտը ընդմիջումներով տևել է շուրջ մեկ տարի:

Ֆրանսիացիները, որոնք հսկում էին Կիլիկիայի հայության խաղաղությունը, մեզ խաբեցին: Նրանք իրենց ձեռքի սմբակներին թաղիքներ կապեցին և գիշերով դուրս եկան Կիլիկիայից:

1921 թ. մենք՝ այնթապցիներս, հարկադրված էինք թողնել մեր տները և ունեցվածքը ու ապաստան գտնել Հալեպում: Այնտեղ ես ամուսնացա, և ծնվեց իմ Գևորգ որդին:

1946 թ. մենք եկանք Հայաստան:

* Այս հուշը պատմող Կարապետ Կարամանուկյանը (ծնվ. 1907 թ., Այնթապ) 1915 թ. Մեծ եղեռնի օրերին, երբ յոթ-ութ տարեկան էր, թուրքերը հանել էին մոր երկու աչքերը: Բայց մոր հիշողության մեջ տպավորված մնացել են իր տեսած անասելի տեսարանները: Սակայն վերապրողը շփոթում է ասելով, որ 1915 թ. սուլթանի խորհրդատուն Արթին ամիրան էր, այնինչ Հարություն (Արթին) ամիրա Պեզդյանը (1771-1834 թթ.) եղել է սուլթան Մահմուդ Բ-ի (1808-1839 թթ.) խորհրդատուն:

1965 թ. ապրիլի 24-ին Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակին Երևանի փողոցները լցված էին ցուցարարներով, որոնք մի ձայնի բղավում էին «Հողերը, հողերը»՝ պահանջելով Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի մեր պապերի հողերը, որոնց տիրացել էր Թուրքիան: Իմ տղա Գևորգը, որը մեծ հայրենասեր է,

ակտիվորեն մասնակցեց ցույցերին, և ԿԳԲ-ն զիջե-րով եկավ ու մրան տարավ: Հետո մենք լսեցինք, որ մաաքստրվել էր սառցակալած Սիրի: Արդեն հինգ տարի է ինչ մրան չեմ տեսել: Չգիտեմ, թե պիտի հետ գա, թե՛ ոչ: Միայն թե մեռնելուցս առաջ վերջին անգամ տեսնեի մրան...¹ [Սեդե կինն սկսեց արտասվել - Վ. Ս.]:

270 (270).

ՋԱԲԵԼ ԱՅՎԱԶՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 թ., ԱՅՆԹԱՊ)

Կհիշեմ հայրս, մայրս տուն շինեցին, բայց՝ չլրացած, մեզի տեղահանեցին: Թուրք ոստիկանները եկան՝ մեզ քշեցին: Հայրս էշ մը գնած էր. ինձ ու պզտիկ քրոջս մտնեցուցին վրան, մամաս, պապաս և եղբայրս սկսան քալել: Ոստիկանները մեզ շրջապատած էին:

Հայրս յոթ եղբայր և երեք քույր ուներ: Բոլորը տասը ընտանիք էին՝ մոտ հիսուն հոգի, որից տասնհինգ հոգի ազատվեցան: Իսկ մայրս երեք եղբայր ուներ, երկու քույր, բոլորը՝ հինգ ընտանիք, շուրջ երեսուն հոգի, ամոնցմե ալ մեկ տղա ազատվեցավ: Այսինքն, ութսուն հոգիեն՝ տասնվեց հոգի ողջ մնացին:

Այնթապից մեզ բերին Հալեպ, հետո՝ Դեր Զոր տարին: Քանի որ կենտրոնեն՝ Թալեաթեն հրահանգ եկած էր, որ՝ բոլոր հայերին ջարդեն: Հետո մեզ տարան Համա: Մայրս երկու սավանով վրան սարքեց, տակը ապաստանեցանք: Ուրիշները ան ալ չունեին: Ծուրջդ մայիս՝ ամբողջ հայությունը՝ վրաններու՝ մ տակ, արևի՝ մ տակ, զիշերն ալ՝ բացօթյա՝:

Առտուն կելլեինք պետքարան ընելու, հետո պիտի երթայինք՝ բացօթյա, կտեսնայինք որ քանիները մեռած են: Թիֆլուս հիվանդությունը տարածված էր: Կառավարությունը հավաքում էր հիվանդներին. իբր պիտի հիվանդանոց տանին՝ թունավորում, մեռնում էին: Հետո մեծ փոսեր փորված էին. մեջը կլեցնեին աղ մեռածների: Հայրս ամտառից փայտ կկտրեր, կծախեր, իսկ մայրս արարներուն տունը լվացք կըներ: Քույրս և ես դաշտերը կերթայինք խոտ կհավաքեինք: Վերջը հայրս ալ թիֆլուս եղավ, մեռավ:

Օր մըն ալ վերեն հրաման եկավ, որ բոլոր հայերը կա՛մ մահմեդական պիտի ըլլան, կա՛մ պիտի ջարդվին: Մեր բոլորին անունները փոխվեցավ, մահմեդա-

կան դարձանք՝ ձևականորեն: Երբ ես որբանոցն էի, իմ վարժապետս եղավ Տեր Ներսես քահանա Թավուքճյանը:

Չորս տարի Սելիմիա կեցանք: Հետո մայրս մեզի Համա տարավ: Երկու օր Համա մնալեն ետք, հարյուրավոր հայեր Համայեն Հալեպ ճամփա եղանք: Ցերեկը կքալեինք, զիշերը անապատին մեջ կքնանայինք: Գետինին հավաքված ցեխոտ անձրևաչորերը կխմեինք: Ութ օր քալած ենք Համայեն՝ Հալեպ: Հետո Այնթապ գացինք. ամեն ինչ ավերակ էր: Մայրս տուն շինել սկսեց: Ուտելիք չկա: Սոված-ծարավ: Մայրս տեսել է լահմաճուն մը՝ կերել է: Փորը ուրեց, մեռավ: Տարին թաղեցինք:

Այնթապի մեջ անգլիացիները որբանոց բացին: Ինձ և քրոջս որբանոց դրին: Հետո ինձ Հալեպ տարին: Հալեպի ամերիկյան որբանոցի ղեկավարը պատվելի Ահարոնն էր: Մոտ երկու հազար որբ կար հոն: Ծառ լավ ուսում տվին: Ադ Նիլը Իսթ Ռիլիֆին կպատկաներ: Առավոտը աղոթք կընեինք բոլորս, հետո՝ դաս, հետո՝ ճաշ, վերջն ալ՝ ձեռագործ: Տղաքն ալ արհեստ կտրվեին՝ կոշկակարություն: Հետո աղ որբանոցը գոցվեցավ: Մեծերը սպասուհի դարձան, փոքրերը դրկեցին Բելրուֆի «Թուչնոց քույր»-ը: Մենք 40 աղջիկ մնացինք, մեզի տարին կաթոլիկ մայրապետներուն քովը գորգի գործարան կար: Սերաստացի տիկիները գորգ կաշխատեին, մենք ալ աշակերտ եղանք: Վեց ամսվա մեջ սորվեցանք: Գորգեր կգործեին: Հետո Հալեպի Ազիզիեի մեջ քեմի շինեցինք. հոն կհավաքվեինք այնթապցիներս: Հետո վարժուհի դարձա Հալեպի Այնթապի Կրթասիրաց դպրոցին «Ծաղկոց» դասարանին մեջ: Հետո ամուսնացա Շեպեճյանի հետ, ընտանիք կազմեցին:

271 (271).

ՎԵՐԳԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐԻ ԳԱՍՊԱՐՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 թ., ԱՅՆԹԱՊ)

Ես ծնած եմ Այնթապ: Մենք լավ տուն-տեղ ունեինք, բայց ամեն ինչ կորցրեցինք 1915-ին,

երբ մեզի աքսոր հանեցին դեպի Արաքստանի չուլերը:

¹ Վերապրողի որդին՝ Գևորգ Հեքիմյանը (ծնվ. 1937 թ., Բելրուֆ), սիրիյան աքսորում մնացել է 1968-1974 թթ.: Ես մրան հանդիպեցի Հայաստան վերադառնալուց հետո, երբ արդեն կորցրել էր իր ատոլջությունը: Նա վերհիշեց մի շարք երգեր, որոնք լսել էր իր հանգուցյալ մորից: (Տե՛ս սույն հատորի «Պատմական երգ-վկայություններ» բաժնում. Վկ. 427, 443, 641, 642, 672, 673, 692, 693):

Իմ աչքերում առջևը թուրքերը մորթեցին հորս՝
Գրիգորին, մորս՝ Դուդուկին, եղբորս՝ Հակոբին և
քույրիկիս՝ Նուրիցային... Այդ բոլորը ես տեսած եմ իմ

աչքերով և միմյն հիմա չեմ կրնար մոռանալ... [Վե-
րապրողն սկսեց լաց լինել և այլևս չկարողացավ շա-
րունակել իր հուշը - Վ. Ս.]

272 (272).

ՊԱՐԳԵՎ ՄԱԿԱՐՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1915 Թ., ԱՅՆԹԱՊ)

Ես 86 տարեկան եմ: Պապաս արհեստավոր ըլ-
լալում՝ մեզի աքսոր չտարին, քանի որ ան կառավա-
րության համար կերպաս կգործեր:

1908 թ. ժյոն թուրքերը մեջտեղ ելան: Կարգ մը
հրեաներ՝ Թալեաթ փաշա, Էմվեր փաշա, Նիազիտ
փաշա, Ջեմալ փաշա, ասոնք հրեա ըլլալով, թուր-
քացան, որ հայերուն ցեղասպանությունը կազմա-
կերպեն: Անոնք 1908 թ. ընդունեցին թուրքական մոր
սահմանադրությունը. ազատության, եղբայրության,
հավասարության կոչ ըրին, և հայերը թուրքերը իրա-
րու համբուրվեցան: Բայց դժբախտաբար մեկ տարի
հետո Ադամայի կոտորածը կազմակերպեցին, իսկ
1915-ին 1 և կես միլիոնն ավելի հայերու մահատա-
կության պատճառ դարձան:

Ժյոն թուրքերը Սուլթանին գահընկեց ըրին, բայց
չսպանեցին, այլ տեղ մը դրին, որ հոն ուտե, խմե, իր
համար ապրի: Այնինչ բոլշևիկները, երբ 1917-ին
ցարին տապալեցին և կառավարության գլուխը ան-
ցան, ցարը, կինը, զավակները, բժիշկը, սպասավորը,
սպասուհին՝ բոլորին սպանեցին:

Ետքը մեջտեղ եկավ Մուստաֆա Բեմալ փաշան:
Անոր Աթաթյուրք՝ «Թուրքերու հայր», անունը տվին,
քանի որ արևմտահայաստանի հայերը փախցուց
Կովկաս, մաս մըն ալ դրկեց Իզմիր:

Առաջ Այնթապ 35 հազար հայություն ուներ,

որմե 25 հազարը ջարդվեց, միայն 10 հազարը ետ
եկավ: Ամեն մարդ իր ավերված տունը վերաշինեց,
այգին մշակեց, դպրոցները բացվեցան, բայց 1921-ի
ապրիլի 1-ին քեմալականները Այնթապը պաշարե-
ցին: Այնթապցիներն անցան ինքնապաշտպանու-
թյան: Ֆրանսիան հայերուն զենք տվավ. քաղաքը
երկու մասի բաժանվեցավ: Թուրքերը՝ մեկ կողմը,
հայերն ու ֆրանսիացիները՝ մյուս կողմը, իրարու
դեմ կռվեցան: Իմ պապաս վեց ամիս զենք շալկեց
և դիրքի վրա կեցավ: Եվ անոր պես շատերը: Տա-
սը ամսվա մեջ 75 հայ զոհվեց, 550 թուրք: Թուրքերն
իրենց ընտանիքները Այնթապեն համեցին, քա-
նի որ պարտվում էին: Մեծ տերությունները հայե-
րուն խաբեցին՝ Կիլիկիան թուրքին տվին, Ջեյթու-
նը, Ադաման, Սիսը, Մարաշը, Քիլիսը, Այնթապը,
Ուրֆան, Կամուրջը և այլ քաղաքներ ամբողջապես
հայաթափվեցան: Մեզի ստիպեցին, որ Կիլիկիայեն
դուրս ելանք: Մենք ստիպված մեր հայրենիքը լքե-
ցինք:

1922 թ. ալ Իզմիրի աղետը սարքեցին. հայերն ու
հույները կրակներուն մեջեն փախան, ծովը նետվե-
ցան. ով կրցավ ինքզինքն ազատել՝ ուրիշ երկիր ան-
ցավ: Այսպիսով, Թուրքիան «մաքրեցին» քրիստոն-
յաներեն: Թուրքիան մնաց թուրքերուն, Արևմտյան
Հայաստանն ու Կիլիկիան ալ հետը:

273 (273).

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1887 Թ., ԴՅՈՐՏՅՈՒՆ)

Ես ավարտել էի Դյորտյուլի Կենտրոնական վար-
ժարանը: 1915-ին, որպես զինվոր, բոլորին հավաքե-
ցին տարան: Մենք՝ քսանյոթ ուսուցիչներս, զնացինք
Ավնի բեյի մոտ, բայց՝ անօգուտ. յոթ հարյուր հիսուն
հոգի բոլորին հավաքեցին, ես ալ, պապաս ալ մեջը,
միայն տղամարդկանց հավաքեցին՝ տասնհինգից
մինչև հիսուն տարեկան: Մեր թաղի մեջ, կառավա-
րական տան առջև՝ լա՛ց, կո՛ծ. բոլորը կուլային:

Դյորտյուլը պիտի դիմադրեր, բայց մարդիկ հետո
հրաժարվեցին և հնազանդվեցին: Սահակ կաթողի-

կոսը չէր ուզում կռվենք: Ջեմալ փաշան Ադամայի
վալին էր:

Առավոտյան դեմ պաշարեցին, խուժեցին ներս,
տուն-տուն հավաքեցին բոլոր տղամարդկանց՝ յոթ
հարյուր հիսուն հոգի: Էրզին ըսված ցյուղ մը կար,
պիտի հոն զիջերեինք: Մեկ կիլոմետր մնացած դեպի
արևմուտք մեզ դարձուցին, ձորի մեջ տարին. ամեն
կողմը երկու հարյուր հիսուն թուրք զինվոր պատ-
րաստ են, զինված, մեզ պիտի ջարդեն: Արևը մայր
մտավ: Մեր քարավանը մտավ այդ ձորը: Լրիվ մթնե-

լեն վերջը հրաման եկավ՝ ծուկն էկէ՛ք: Մերոնց շա-
տերուն մոտ տասնոց հրացաններ կային: Այդ միջո-
ցին հրաման եկավ զինվորներին՝ սվինները բացել:
Մեր՝ յոթ հարյուր հիսուն հոգու ոտքերի ձայնը չի
լսվում, քարացել ենք վահից...

Հանկարծ ձորի երկու կողմի բլուրներից մեկի
վրա ավստրիացի մեծ զենքավաճ սնկվեցավ՝ սպի-
տակ հագած, սպիտակ ձիու վրա նստած: Ադ տեսնե-
լով, կոմանդորը հրամայեց՝ անմիջապէս սվինները
վար իջեցնել: Գնեքալին տեսնելով՝ իրենց ընկելքը
չկրցան ընել: Հրաման տվին մեզ՝ քայլեցե՛ք դեպի
ծով...

Հետո մեզ մտցուցին եղեգնուտ-ճահիճի մեջ:
Ջուրը՝ մինչև ծուկը, քայլել սկսանք, բոլորը՝ մտա-
վորականներ, դոկտորներ (բժիշկներ), ուսուցիչներ:
Վերջին անգամ մենք նորեն Ավնի բեղին դիմեցինք:
Մենք՝ քսանյոթ ուսուցիչներս, խնդրեցինք, որ մենք
չերթանք, այլ՝ էրթանք մեր պաշտոնը շարունակենք:
Ավնի բեղը կատողեց, ըսավ. - Առաջին անգամ ուսու-
ցիչները պիտի կախենք. անոնք էին երեխաներին հե-
ղափոխություն սովորեցնողը: Քանի որ Վահան կա-
րապետյանը հանդգներ էր կովել, սպանեցին նրան,
ոտքերը կապած, շուկի պես քարշ տվին ձիու ետևից:

Վերջապես գիշերը հասանք գյուղը՝ Էրզին, որը
մի ավերակ էր դարձել: Մինչև մեր այնտեղ հաս-
նելը, մեր պատկելիք տեղը ջուր էին բաց թողել, որ
թրջվենք: Չորս կողմը պաշարեցին: Սավան-մավան
գետինը փռեցինք, ջուրին մեջ նստանք: Էրզինի հայ
տղաները բողոք գրեցին, թե՛ որքա՛ն շուտ մոռացած
եք մեր աղուհացը, թուրքե՛ր...

Օրը փետրվար 14 էր, ցու՛րտ:

Չոր փայտ ուզեցինք, տղաները բերին: Օջախնե-
րը վառեցինք, մեկ կողմեն՝ մեր թրջված հագուստնե-
րը չորցնելու, մյուս կողմեն՝ ճաշ եփելու:

Թուրք զարիթները սկսան մեզ խուզարկել, ամե-
նափոքր դանակն անգամ հավաքեցին: Անոնք որ
տասնոց ունեին, թաղեցին հողին մեջ: Ով ոտքի ճամ-
փա՝ արտաքնոց, պիտի գնար, ոստիկան մը դրին
զլիսին:

Ինժեներ Մարկո Պոլոն՝ իտալացի, ինձ վերց-
րեց թարգմանիչ, որ ճանապարհաշինությանը օգ-
նեմ: Ինձ դարձրին պահեստապետ: Տասնյոթ հազար
բանվորություն կար:

Գրող Գրիգոր Ջոհրապի համար Մանուկ չավու-
շը հարյուր հիսուն ոսկի հավաքեց, որ ոստիկաննե-
րին տա, Ջոհրապին ազատեն: Բայց Ջոհրապը չհա-
մաձայնեց, ըսավ. «Աս ժողովուրդին ու՛ր ձգեմ»:

Ջեմալ փաշան Ջոհրապի հետ դասընկեր էր, վեց
սինի տեսակ-տեսակ ուտելիքներ դրկեց, Ջոհրապը
մերժեց, ըսավ. «Եթե ուզում է ինձ լավություն ընել,
թող Թալեաթին ըսե, թող ազատեն բոլորի՛ն»:

Չորս-հինգ օր Օթել Բարոնում պահելեն վերջը,

Խարանի դաշտում սպանեցին Ջոհրապին:

Ադ յոթ հարյուր հիսուն հոգիս փոխ առ փոխ
կրակի շուրջը կտաքանայինք: Առավոտյան հրա-
ման եկավ՝ ոտքի՛ ելեք: Ծարժվեցանք դեպի Օսմա-
նիե: Այնտեղ ևս մեզ ըսին՝ հինգ թույն համազտացեք:
Հետո քշեցին մեզ Քանլը Գեչիթ (Արյունոտ Կիրճ
- թուրք.): Այդտեղը մացառուտ տեղ մըն էր: Ադ յոթ
հարյուր հիսուն հոգիս ամառափ մեջ ենք: Մեզ շրջա-
պատեցին: Աստծոն ալ խոշին գնացել էր. անձրև՝ մը
սկսավ: Ժանդարմները կոռոսան՝ «Օլա՛մ, գլավուր-
լա՛ր, քաշմայը՛մ» (Ծո՛, գլավուրներ՛, մի՛ փախչեք -
թուրք.):

Մենք՝ ջահելներս, բղավում ենք՝ «Դույուրուզ,
քորքմաար՛մ» (Լսում ենք, մի՛ վախենաք - թուրք.):
Սիրտ պետք էր՝ ծերունիներում տրտունջները լսելու:
Աստծո հետ կովու՛մ էին՝ դեմ դիմաց...

Առավոտ եղավ: Անձրևը շարունակվում է: Ծա-
նապարհը վերելք է: Ինչքան գնում ես, այնքան ետ
ես գնում: Այդտեղ զինվորական կառքերը չեն կա-
րող ցելի մեջ գնալ: Երկու հարյուր-երեք հարյուր հո-
գու աշխատացնում են: Մեզ որ տեսան՝ լացուկոծը
սկսան: Անձրևը հեղել դարձավ:

Հասանք մինչև Հասանբեյլի, մութը կոխեց: Ո՛չ
Աստված է խղճում, ո՛չ թուրքը: Դու՛մ մի ըսեր, հիմ
ժամանակվանից անտեղերը հայեր կապրին եղեր,
մեզի մտցուցին ադ տների ակոռները: Այդտեղ կար
Լյութֆի բեյ անունով աղա մը: Ան տանուտեր-քեհյա-
ներում կըսե՝ ամեն մեկդ ձեր տունը տարեք աս հա-
լերում:

Քեհյանները կըսեն՝ մենք երաշխավոր ենք, թող
մեր տունները տանինք հայերը: Լյութֆի բեյը թողեց,
որ մեզ բաժանեն տները: Անմիջապես տաքացանք,
հյուրասիրվեցինք:

Առավոտյան ես դուրս եկա: Ծանապարհը շինե-
լու համար քար կար: Քյոթահիայեն հայերը բեռցած
էին, հարյուր մետր խորություն ունեցող ձորից քարե-
րը պիտի կոնակով բարձրացնեին վեր, ով չէր կրնար
տանիլ՝ դրքաջով կխփեին:

Հաջորդ օրը ևս գնացինք աշխատելու, տարին
երկու հարյուր հիսունից-երեք հարյուր հոգի: Այսպի-
սով, Էմթիլիի մեջ աշխատացուցին երեք ամիս: Կոնա-
կով քար կկրեինք:

Պոլսո մեջ հայերու հետ ապրած մի թուրք կար՝
Իզմայիլ Հակկը բեյ. ան շատ լավ մարդ էր, եկավ
ինձ կանչեց, ըսավ. - Դու՛մ իմ մոտ պիտի մնաս: Ինձի
տուր քու ժողովուրդին անունները. ով վաթսուն տա-
րեկան է, գրի՛ր անունները, բե՛ր:

Գնացի գրեցի. հարյուր հոգի եղավ: Եվ այդ մար-
դը ցուցակը առավ, Հակեպ մեմդիլ մըֆեսիշին (խու-
զարկության պետին) գրեց, որ սրանք պիտի դրկվին
ետ: Պապայիս ալ մի վեցիկա (թույլտվության կտրոն)
տվեց, որ ոչ ոք բան չկրնա ըսել...

**ԳԵՎՈՐԳ ՍԱՐԳՍԻ ՅԱՓՈՒՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
(ԾՆՎ. 1894 Թ., ԴՅՈՐՏՅՈՒՆ)**

Ծնվել էմ 1894-ին Դյորտյուլում: Հորս անունը Սարգիս էր. մորս՝ Մարթա: Մենք շատ հարուստ էինք: Հայրս ուներ մեղուի փեթակներ և մարիմեզների տարածքներ: Մեր տունը մոտ էր Ս. Փրկիչ եկեղեցիին և դպրոցին: 1911-ին ավարտեցի դպրոցը և հաջորդ տարին սկսեցի դասավանդել թվաբանություն, ֆրանսերեն և գրականություն:

1914-ին սկսվեց ընդհանուր պատերազմը: 1915-ին Դյորտյուլի հայ բնակչության հետ մեզ ալ աքսորեցին:

Ինչու՞ կիսանկախ Դյորտյուլի քաջարի ժողովուրդը չդիմադրեց և տարագրվեց: Ըստ իս պատճառներ կային: Նախ՝ Խաբայան կաթողիկոսը Կոնդակով մը ազդարարած էր Կիլիկիո հայությանը, որ՝ չընդդիմանա և հնազանդի կառավարության բոլոր հրամաններին: Այդ Կոնդակը ընթերցվեց բոլոր եկեղեցիներում մեջ: Երկրորդ պատճառը այն էր, որ ֆրանսիական և անգլիական զորահանավերը անընդհատ ուժակոծում էին թուրքական օբյեկտները և դրանով իսկ մեզ հույս էին ներշնչում, որ շուտով եվրոպական զինվորները ցամաք դուրս կգան, քանի որ այդ ժամանակ Թուրքիան արդեն ուժասպառ էր: Թուրքական բանակը անուժ էր, բայց թուրքական կառավարությունը խորամանկության դիմեց: Սկզբում գավառապետը իր քով կանչեց Դյորտյուլի գյուղապետերին, քաղաքի երևելի մարդկանց և պահանջեց քառասուն հայ, ոչ թե՛ զինվոր, այլ՝ որպես բանվոր տալ, որ Իսլահիյեի մինչև Իմթիլի ճամփան շինեն: Ան իր համոզիչ, քազգր-մեղոր լեզվով խնդրում էր, որ հայերը օժանդակեն, ճանապարհը սարքվի, և թուրքական ուժերը փոխադրեն ռազմաճակատ: Դյորտյուլցիները՝ դրկեցին: Հետո՝ մորից պահանջեց: Հետո՝ մորից: Այնպես որ մեր ռազմունակ ուժն այլևս չկար մեզ համար: Իսկ ում որ տանում էին շինարարության վրա, ծանր, տաժանակիր աշխատանքի ընթացքում ուժասպառ մեռնում էին:

Մի օր առավոտյան Դյորտյուլը շրջապատվեցավ Միրալայ Ավնի բեկի հրամանատարության 2.500 զինվորներով: Բոլոր թաղերը երկուսական զինվորների ուղեկցությամբ մոնետիկները սկսան կանչել, թե՛ տասներկու տարեկաններ վեր բոլոր տղամարդիկ պետք է ներկայանան կառավարական շենք: Ով դիմադրում էր՝ տեղնուտեղը գնդակահարում էին: Իսկ հնազանդվողներին Ավնի բեկի հսկողությամբ տարան Ադանա՝ իբր զինվորական աստանը պիտի դատի, բայց՝ սպանել կամ կախաղան էին հանել:

Մի քանի օր անց Ավնի բեկը մորից եկավ իր զինվորներով, և սկսեցին քաղաքի ու տների խուզարկությունները: Ջենք էին փնտրում. չտվողին տեղնու-

տեղը գնդակահարում կամ տանում, ծեծելով սպանում:

1915 թ. օգոստոսի 14-ին հայրս ալ կանչվեցավ Օմար օմբաշի կողմե: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր տասնմեկ շունչից: Քրոջս ամուսինը թուրքական բանակ զինվոր տարած էին, և քույրս իր չորս անչափահաս զավակներով մնաց մեր խնամքին տակ: Հայրս Գյուզուլունու գյուղից բերեց մի թուրք սալապամ, որն իր սալով մեզ պիտի տաներ մինչև Կաթմա: Մենք նրան թողեցինք մեր ունեցած երկու կովերը չորս հորթուկներով և 150 տուփ մեղունները, որպես ճամփու ծախս: Ծատ քիչ բան կարողացանք վերցնել մեզ հետ: Բաժնվեցանք մեր տունեն, կալվածներեն, մեր սիրելի հայրենի Դյորտյուլեն՝ միշտ մեր ետևը մայելով, արցունքներով հեռացանք: Մեզ հետ էր նաև հորս ընկերոջ աղջիկը՝ Մերին:

Մեր կարավանը կբաղկանար տասնմեկ ընտանիքից: Մեզ ուղեկցում էին երկու թուրք ոստիկաններ՝ Մուստաֆան, ալեխառն մորուքով, մոտ հիսուն տարեկան և Օսմանը՝ մոտ քսանհինգ տարեկան: Անոնք զինված էին մանչետրի զենքերով: Ծանապարհին՝ մատղաշ մայրիի բունին կեղևը դանակով մաքրված էր և հայերեն գրված. «Այս ճանապարհով անցավ Գրիքոր Ջոհրապետ ալ» և՛ ստորագրված էր: Ես դասագրքերիս մեջ կարդացած էի անոր գրությունները, լսած էի, որ բազմակողմանի զարգացած, կարող իրավաբան, փաստաբան և հայ ազգի աչքի ընկնող ներկայացուցիչ, թուրք պարլամենտի անդամ էր: Ես մտածմունքի մեջ ընկա: Քիչ հետո հասանք Իմթիլիի բարձունքի ստորոտը: Հոն մի քիչ պիտի հանգստանայինք, որ հետո զարիվերը պիտի բարձրանայինք: Դժվար և հոգնեցուցիչ ճամփան մեզ հասցրեց Կաթմա, որտեղ շոգեկառքով Հալեպ հասանք: Հալեպի կայարանը եկած էին շատ մը հայ գաղթականներ: Բոլաջյան Մեարոպը, որ հորս ծանոթ էր, մեզ գտավ ու, ոստիկաններին դրամ տալով, մեզ տարավ իր տունը: Մենք հոն տուն վարձեցինք՝ մի քրիստոնյա արաբի տանը: Մենք ալ ամեն օր գնում էինք կայարան տեսնելու, թե ուրիշ ովքեր են գալու: Կարավանների մեջ էին Խաչեր, Թորոս, Պետրոս հորեղբայրներիս ընտանիքները, բայց ոստիկանները մեզ չթողեցին իրար մոտենալ: Նրանց գնացքը շարժվեց դեպի Դամասկոս: Հետո մեզ ուղարկեցին Հոմա: Այնտեղ չերքեզ Համզատ էֆենդին իր մոտ աշխատցնելու համար արհեստավոր յոթը հայ ընտանիք ընտրեց: Ան մեզ տարավ Դերֆուր գյուղը, որտեղ ապրում էին Դադատանից վերաբնակված չերքեզներ: Անոնք բոլորը զինված էին մարթիններով և դամաճերով: Հազում էին իրենց ազգային տարազը: Թրքական կառավարությունը նրանց թույլ էր տվել զենք կրել, որ հա-

* 1963 թ. ակամատես վերապրողի գրած սույն վկայությունը 2003 թ. հանձնվել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվին:

լերին և արաքներին միշտ սարսափի մեջ պահեն: Օտտ մը դժվարություններ անցուցինք, բայց ամենից դժվարը սովն էր:

Վերջապես զինադադարեն ետքը վերադարձանք Դյորտյոյ: 1919-ին ամուսնացա օրհորդ Նոյեմ-գարին հետ: Արդեն Մուստաֆա Քեմալ փաշան իր չեթեներով սկսած էր հարձակվիլ:

Օր մըն ալ Դյորտյոյին մոտիկ Չայլը գյուղեն Գա-րա Հասան փաշա անունով մեկը սկսած էր հայերուն ջարդել: Մենք սկսանք մախապատրաստվել: Խրա-մատներ փորեցինք: Եվ երբ թուրքերը հարձակվե-ցին, մենք ինքնապաշտպանության դիմեցինք:

Թուրքերը պաշարեցին Դյորտյոյը և սկսեցին զնդակոծել: Մենք կազմեցինք ինքնապաշտպանու-թյան կոմիտե՝ Խաչատուրյանի ղեկավարությամբ: Ես քսանչորս հոգինոց խմբի խմբապետն էի: Այս պա-շարված դրության մեջ ժողովուրդը սկսավ սննդամ-թերքի նեղություն կրել: Ֆրանսիացիք սկսան թու-լանալ: Ամեն կողմեն ճահանջի ճամփան բռնեցին՝ Այնթապ, Մարաշ, Հաճըն, Ամանոս, Սիս, Գարս, ի վերջո, Ադանան ալ սկսան պարպել, հերթը հասավ մեզ՝ Դյորտյոյին: Ֆրանսիացիները մեզ ըսին, որ՝ դիմադրել միտք չունի: Անոնք մեզ մույնիսկ սպառ-նացին, որ, եթե դիմադրենք՝ իրենց ավիաներուն պի-տի հանդիպենք: Միևնույն ժամանակ կողմնակի և անպաշտոն կերպով ըսին, որ սա քաղաքակա-նության հետևանքով ժամանակավոր զիջում մըն է. «Դուք՝ հայերդ, մեր վեցերորդ դաշնակիցն եք: Օտտ չանցած մեծ ուժով պիտի գրավենք Կիլիկիան, և այն ատեն մշտականապես կտիրանաք Ձեր Հայրենիքին և ինքնավարությամբ»:

Այսպիսով, Դյորտյոյն ալ գաղթել սկսավ: Գնա-ցինք 30 կմ հեռու Ալեքսանդրետ քաղաքը, որն այդ ժամանակ Սուրիո կալատկաներ: Ես հոն աներձագիս աշխատած բաղմիքին մեջ սրճարանը կաշխատեի: Գաղթական դյորտյոյցիները անգլիական հյուպա-տոս խավաքա Գաթոնիի ընդարձակ, ազատ հողա-

մասին վրա տախտակաշեն բարակներ շինեցին՝ ապրելու համար: Ես ալ սկսա շինել: Տեղափոխվե-ցանք: Մանրավաճառի խանութ մըն ալ բացի: Հե-տո ես ադ քեմիի խանութը փակեցի, ավելի մեծ խանութ մը բացի՝ քաղաքի կենդրոնում: Հետո քա-ղաքապետարանում գործի անցա: Ալեքսանդրետի վատառողջ կլիման կհիմքեր մեր հայ գաղթականնե-րուն: Մեր ընտանիքն ալ կորուստ ունեցավ: Քույրս՝ տասնհինգ տարեկան Անուշը և եղբայրս՝ քսաներեք տարեկան Հակոբը ժամտախտի և թունավոր մալա-րիայի զոհը դարձան: Տաք տարեկանն վար երե-խաների ութսուն տոկոսը մեռան և կիները հիմզ-վեց տարի չբեր դարձան: Հայ բժիշկները խորհուրդ տվին Ալեքսանդրետ չմնալ, այլ՝ ընտանիքները փոխադ-րել ամառանոցները՝ թեկուզ վրանների տակ: Աս տեսակետը մեծ օգուտ ունեցավ: Մեր քեմիը, որ 450 դյորտյոյցի ընտանիքներից էր բաղկացած, կկոչվեր դյորտյոյցիների քեմի:

Հետո Ալեքսանդրետի մզկիթին քովը սարա-ֆություն սկսա ընել: Հետո ընտրվեցա թաղապետ: Քիչ-շատ սկսանք մտածել մեր ման չունեցող դյորտ-յոյցիների մասին: Ժողով գումարեցինք, Հայրե-նակցական միություն ստեղծեցինք՝ մեզը առնելով բոլոր կուսակցություններից անձինք: Ձրի բուժում, դեղորայք, հագուստեղեն բաժնեցինք չունեցողնե-րին: Այնպես որ, մուրացկան չունեինք: Հետո ես զմացի Լաթաքիա, Ռեծիի դպրոցին մեջ քննություն տվի, պաշտոնի անցա Օրդուի գրասենյակին մեջ: Մի քանի տարի այնտեղ աշխատեցի, հետո վերա-դարձա Ալեքսանդրետ իմ ընտանիքիս՝ կնոջս և հինգ զավակներիս մոտ:

Արդեն 1939 թիվն էր: Ալեքսանդրետի սանջա-կը հանձնեցին Թուրքիային: Հայերը սկսան փախչիլ սանջակից և ապաստանել Սուրիա, Լիբանան: Մենք ընտանիքով Լաթաքիա փոխադրվեցանք:

1946-ին՝ ներգաղթեցինք Խորհրդային Հայաս-տան:

275 (275).

ՄԱՐԻ ԽԱԼԲՈՒՐՋՅԱՆԻ ՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԴՅՈՐՏՅՈՒԼ)

Վեց տարեկան էի, որ աքսոր հանեցին: Պապաս տեր հայր էր Դյորտյոյում: Կանչեցին, ըսին՝ վաղը պիտի դուրս էլլաք աստեղեն: Ադ գիշերը մենք դուրս եկանք գյուղեն: Ջորիի մը վրա մեզ մտեցուցին՝ ինձ ու մեծ քույրս, պզտիկ քույրերուս խորջիններու մեջ դրին, ջորիին քովերը կախեցին, դուրս ելանք գյուղեն: Բոլոր մերիններուն հետ էինք՝ հորեղբայրս, մորեղ-բայրս, անոնց հետ մայրս, հայրս, մորաքույրներս՝ բո-լորը ընտանիքներով: Տանում էին մեզ Հալեպ: Թրե-նով Թոփրաքկալեից բերին Հալեպ:

Տղամարդկանց հավաքեցին: Հորս բռնեցին, ձեռ-քերը կապած տարին. ալ չտեսա անոր: Կըսեն քի

թընախները քաշեցին: Հորեղբորս մեղցուցին՝ անոր, տղային հետ, Մուրադ գետը մետեցին: Ես տեսա ջու-րին վրա անոնց լեշերը կուգային: Հետո մեզ քաղելով տարին դեպի Դեր Ջոր: Հոն չլուր մնացինք, սոված մնացինք, սովածութենեն շատերը մեռան, ձմերուկին կեղևը կփստրեինք, չէինք գտնար: Հետո այնտեղեն մի արաք եկավ մորս ըսավ. - Աս աղջիկը տուր ինձի, ինձի աղջիկ ընեմ, - ըսավ, - ետ դառնաս մե կուտամ քեզի, չէ մե՝ ինձի աղջիկ կըլլա: - Մամաս չտվավ:

- Մեռնիմ ալ մե, թող քովս ըլլա, - ըսավ:

Արաքը շատ համոզեց մորս: Մայրս մտածեց՝ կրնա ըլլալ, որ աղջիկս ողջ մնա:

Ես ոտքերս գետնիմ գարկի. - Չե՛մ ուզեր, - ըսի.
բայց լսող չկար: Սոված էիմք: Երեխաները առանց
ջուրի ուտան, մեռան: Արաբը ինձի տարավ իր տունը:
Անոր մայատակը ամ էր, որ ինձի մեծցնե, իր տղանե-
րուն մեկիմ հետ ամուսնացնե:

Ինձի ըսավ. - Քու ամուսնը Արուս է:

Վերջը ադ մարդուն զինվոր տարին: Ամենեմ
առաջ քշեր են ադ մարդը, մեռեր է:

Արաբիմ կնիկը ըսավ ինձի. - Քու ոտքդ ուղորսուզ
էր, գնա՛ աս տունեն:

Ես դուրս եկա, ամտեր-ամտիրական փողոց էլա:
Հալով կերթամ: Մեկ ալ տեսա մոլլա մը ըսավ. - Ու՞ր
կերթաս կոր, աղջի՛կ:

Ըսի. - Տեր-տիրական չունիմ, կերթամ կոր:

- Եկու՛ր քովս, - ձեռքես բռնեց, տարավ իր տունը:
Կնիկիմ ըսավ. - Ասոր պիտի մայիս:

Կնիկը ըսավ. - Ես իմ ունեցած չոջուխներեն օսան-
միշ եղած եմ, չե՛մ մայի: - Ամմա հետո կնիկը փափկե-
ցավ, ես մնացի հոն: Ադ կինը աղջիկ մը ուներ, Բադ-
դադ հարս էր գնացած: Եկավ, հաց, խուրմա, ամեն ինչ
բերավ, վերջը էդ աղջիկը մնաց մեզ մոտ մեկ ամիս և
ինձ շատ սիրեց, մորը ըսավ. - Տու՛ր ինձ աս աղջիկը,
ես իմ չոջուխիմ պես կմայիմ:

- Ա՛ռ, տա՛ր, - ըսավ մայրը:

Ինձի առավ աղջիկը, Մուրադ գետի վրա դայըղով
տարավ:

Ադ աղջիկը մի չոջուխ ուներ և մի մարդ: Հացի
խըսուլիս էր հոն: Ցորենը բերում էին, քաշում էին քա-
րով, այլուր էին անում, հետո հաց էին շինում, ուտում:

Մեկ ալ ըսին, քի անգլիացին, ֆրանսացին կուգան
կոր: Արաբները փախան Դեր Ջորեն: Տեսա, որ ինձի
հոն պիտի ձգեն: Ադանկ ալ եղավ: Ինձի իրենց հետ
չտարին, փողոցը ձգեցին: Անձրեղ կուգա՛, սովա՛ծ,
ծարա՛վ, անտեղը պատի կողքը պատկա, քունս տա-
րել է:

Մեկ ալ տեսա մեկը ոտքով կգարնե կոր ինձի:
Մարդ մըն էր, մուշամբա հագած էր: Ըսավ. - Էլի՛ր,
դուն ո՞վ ես:

Ըսի. - Ես ո՛չ մեկը չունիմ:

Ադ մարդը մեղքցավ ինձի, տարավ իր տունը. հա-
րուստ մարդ էր: Կնիկիմ հագուստները տվին, ինձի
հագցուցին: Ռամազան էր, կերակուր էին եփում: Ինձ
ալ տվին, կերա: Ես հոն մնացի: Մարդը շուկան մեծ
խանութ ուներ: Օր մը կնիկը ըսավ. - Հաց տամ, հորդ
(այսինքն՝ իրենց տան հորը) տար:

Ես ալ առի ուտելիքները, տարի շուկա: Դու մի

ըսեր, իմ քաղաքացի մարդիկները՝ Դեր Ջորը մնա-
ցածները, բերեր են, խանը լեցուցեր են:

Մեր դրացիիմ տղան ինձի տեսավ, ճանչցավ, մեկ
ալ տեսամ փաթըր-փաթըր վար իջավ խանեն. - Դուն
հա՞յ ես, - ըսավ:

- Ո՛չ, - ըսի:

- Դուն տեր Գրիգորիմ աղջիկը չե՞ս:

- Այո՛, - ըսի:

- Դուն իմ քու՛յրն ես, - ըսավ:

Ես ըսի. - Հիմա հաց կտանիմ հորս, իրիկունը եկեք
մեր տունը:

Մեր ծանոթ հայերը եկան հորս խանութը, հարցու-
ցին. - Քու քովդ հայ աղջիկ կա՞:

- Չէ՛, - ըսավ, - չիկա:

- Ունե՛ս:

- Չունե՛մ:

- Ինչ որ ալ ըսես, մենք օրենքով կուգանք կառ-
նենք, կտանենք, - ըսին:

Իրիկվան դեմը եկան ըսին հորս. - Հանե՛ աղջիկը:

- Մենք հայ աղջիկ չունի՛մք, - ըսավ:

Մարդը ինձի տարավ պահեց փայտանոցը, որ
ինձի չգտնան: Անկե վերջը տունը-տեղը իրար անցու-
ցին հայերը, ինձի գտան, սկսան ինձի համոզել: Մեկը
ըսավ. - Թող աղջիկը համոզվի, գոռով չտանենք:

Ամենեմ վերջը ես ըսի. - Ես պիտի երթամ:

Առավոտ եղավ, էդ արաբ մարդը չէր կրցեր քնա-
նալ, կըսե. - Տվե՛ք իմ աղջիկը, ամ ի՛նչ է:

Հայերը կըսեն. - Կտանինք ֆրանսացի կոմանդո-
րին քովը, ամ ինչ ըսե՛ թող ամանկ ըլլա, - մեկը՝ քիլե-
զիկ կուտա, մյուսը՝ գերդանըլիս կուտա:

Ֆրանսացի կոմանդորը ըսավ. - Մենք գոռով չենք
կրնար առնել, - հարցուց ինձի, - Աղջի՛կս, դուն ընտրե,
ո՞ր մեկը կուգես, եղբո՞րդ կուգես, թե՞ պապայիդ (ա-
րաբ) կուգես:

Ես ըսի. - Եղբա՛յրս կուգեմ: Բոլորը՝ ուտա՛ ըսին,
ուրախացան: Հետո հայերը ինձ առին իրենց հետ,
տարին Հալեպ: Ուրիշ որբացած երեխաներ ալ կային
ինձի պես: Ամեն մեկին իրեն բարեկամին քովը տա-
րին: Ինձ ալ տվին Արիս քեռիիս: Վերադարձին Իս-
կենդերուն գացինք, այլևս՝ Դյորտյոլ չգացինք: Անտե-
ղեն Անդրանիկ եղբորս հետ գնացինք Օամ (այժմ՝
Դամասկոս) հորեղբորս տղային քովը: Դամասկոսում
հորեղբորս տղային գործը լավ չէր: Գնացինք Ջեբել
Դրուզ մնացինք: Հոն ամուսնացա ուրֆացի Աբրա-
համին հետ: Հետո ալ 1946-ին հինգ երեխայով եկանք
Հայաստան:

276 (276).

ԳԵՎՈՐԳ ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԴՅՈՐՏՅՈՒՆ)

1915 ապրիլի 14-ին Գրիգոր Ջոհրապը՝ Թալեաթ

Գրիգոր Ջոհրապի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մրա
դատեր՝ Դյորտե Ջոհրապ-Վիսամի վկայության մեջ [վկ. 234]:

փաշայի տանը մարդի էր խաղում: Մի քանի օրեն
հայ մտավորականներուն բռնում են, Ջոհրապը չի
հավատում, գնում է Թալեաթի մոտ՝ բողոքի: Թա-

լեաթը պաղարյունությամբ կպատասխանե. - Ձեր բողոքը իզուր է...

Հայրս Գրիգոր Ջոհրապին Օթել Բարոնում¹ կհանդիպի, կըսե. - Ես դասաքիսանեմ կուզամ կոր:

Հոգ մի հատ հայ չձգեցին ողջ: Էկուր քեզի ազատեմ...

Բայց Ջոհրապը կպատասխանե. - Եթե ես էրթամ, բոլոր հայերում կմորթեմ...

277 (277).

ՍԵՂԻՐԱԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ՊՈՂԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1890 Թ., ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵՏ)

Ծնվել եմ 1890 թ. Ալեքսանդրետ նավահանգստային քաղաքում: Հայրս՝ Գրիգոր Էֆենդի Պողիկյանը բնիկ Չվչկածագի Միստուն գյուղից էր: 60-ական թվերին հորեղբորորդիների հետ գալիս եմ Ալեքսանդրետ աշխատելու: Հայրս սկսում է իր աշխատանքային գործունեությունը որպես ուսուցիչ: Ալեքսանդրետում կար հայկական հիմ, մեծ համայնք իր եկեղեցիով, դպրոցով, որովհետև այն մաս էր կազմել Հայկական Կիլիկիային, իսկ 1515-ից՝ ենթարկվել էր Օսմանյան կայսրությանը:

1885-ին հայրս ամուսնանում է բնիկ տեղացի ունևոր ընտանիքի դուստր Օղիտայի հետ: Ինչ երեխա ունենում էին՝ մահանում էր: Դիմում եմ հեքիմի: Նա ասում է՝ ունենալու եմ էլի շատ երեխաներ, բայց տղաների ամուսնները պետք է դնեն Սեդրակ, Միսաք. Հաբեթ, իսկ առաջին որդին հենց լինի մեկ տարեկան, պետք է տանեն Երուսաղեմ, որ՝ ապրի: Հայրս արդեն հայտնի վաճառական էր և կարող էր դա անել: Ծնվում եմ ես և ինձ տանում են Երուսաղեմ. բազուկիս վրա փոքր խաչ կա դաշված: Ինձնից հետո ծնվում է քույրս՝ Փառանձեմը, ապա եղբայրներս՝ Միսաքը, Հաբեթը, հետո քույրերս՝ Սաթենիկը, Գայանեն և վերջինը՝ Հայկը:

Երբ սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, եղբայրներս Միսաքը և Հաբեթը ուսանում էին Պոլսում: Ես ուսումս ավարտել էի և աշխատում էի հորս հետ՝ ղեկավարելով մրա վաճառականական գործերը: Ծուտով պարզ դարձավ, որ եղբայրներիս բանակ էին կանչելու: Հաբեթ եղբայրս ճարպիկ էր: Հայրս մրա համար քեղել վճարեց, և մա տուն եկավ, իսկ Միսաք Եղբայրս բանակ գնաց և թուրք զենքերալի մոտ համարգ էր մշանակվել: Միսաքը մեր հորը շատ մման էր՝ բարձրահասակ, շեկ գանգուր մազերով, կապուտաչյա:

Հայրս շատ հարգված անձ էր: Մի մոտիկ թուրք մրան խորհուրդ է տալիս վերցնել ընտանիքը և մեկնել Հալեպ: Մենք այդպես էլ արեցինք: Ինձ բանակից ազատեցին այն պատճառով, որ մի քանի տարի առաջ ձիուց ընկել էի և ոտքս կոտրել՝ ծունկից մեղքե: Սընըղջին այն տեղն էր դրել, բայց՝ ծուռ, հետևաբար մի փոքր կաղում էի: Մենք յոթ հոգով՝ հայրս, մայրս,

երկու կրտսեր քույրերս և երկու եղբայրներս, մի կերպ գնացին Հալեպ: Հայկը տասներեք տարեկան էր: Հայրս հորեղբորորդիներ ուներ Հալեպում, որոնք լավ դիրքի էին:

Հայոց աքսորն սկսվել էր: Հայ աքսորականներ սկսեցին գալ Հալեպ, հիմնականում՝ կանայք ու երեխաներ: Հալեպի հայությունը ամեն կերպ օգնում էր մրանց: Արաբները բարի, խղճմտանքով ժողովուրդ էին: Նրանք որոնք հասան Հալեպ՝ ողջ մնացին: Արաբական կառավարությունը հարուստ հայերի խնդրանքով և օգնությամբ մի հիմնարկ բացեց, որը կոչվում էր Իմարեթ խան՝ Աղքատախանա տուն: Ինձ այնտեղ վերակացու մշանակեցին: Աքսորից մազապուրծ հայ կանայք ու աղջիկներ էին այնտեղ աշխատում և սնվում: 1915-1918 թթ. երեք ահավոր տարիներ էին, երբ հոսում էր ամմեղ հայի արյունը:

Հանկարծ լուր ստացանք, որ Միսաք եղբայրս սպանվել է, բայց՝ ինչպե՞ս: Մի թուրք զենքերալ մի երկտող է տալիս համհարզին, այսինքն՝ եղբորս, հրամայում է տանել խանութին, մախօրոք զգուշացնելով. «Այսքան ժամանակից կլինես այստեղ, եթե ուշացար՝ վերջդ կուզա»: Եղբայրս գրությունը տանում է և վերադառնում. ճիշտ ժամանակին, թե՛ ուշ՝ հայտնի չէ. վկա չկար: Գազազած զենքերալը քաշում է ատրճաճակը և, «Ա՛լ սանա, մամբջօր գյավուր» (Ա՛հ քեզ, ապերախտ հայ - թուրք.), ասելով, սպանում է քսանմեկ տարեկան երիտասարդին:

Իսկ Փառանձեմ քույրս, որ ամուսնացած էր Գևորգ Ծամյանի հետ, աքսոր կըշվի դեպի Դեր Ջոր երեք փոքր երեխաներով: Քույրս կհիվանդանա տիֆով և կմահանա: Երեք դստրիկները բերվեցին Հալեպ 1918 թ. զինադադարից հետո:

Մենք ալ վերադարձանք Ալեքսանդրետ, ուր թողել էինք մեր ամբողջ ունեցվածքը: Փրկված հայերից շատերը գնում էին Եգիպտոս: Հաբեթ եղբայրս ալ գնաց: Հետո քույրերս ամուսնացան հիմ եգիպտահայ գործարարների հետ և գնացին Եգիպտոս: Հետո՝ փոքր եղբայրս գնաց: Մնացինք՝ հայրս, մայրս և ես:

Հայրս զբաղվում էր ազգային գործերով, իսկ ես ղեկավարում էի մեր առևտրական գրասենյակը: Արդեն Իսկենդերունը մտել էր Սիրիայի կազմի մեջ, և

¹ Հալեպում հայտնի հյուրանոց, որը պատկանել է հայի:

² 1975 թ. գրված սույն վկայությունը 2002 թ. մեզ է տրամադրել ակամատես վերապրողի դուստրը՝ անգլերենի թարգմանիչ տիկին Անահիտ Պողիկյան-Դարբինյանը:

հայերս սկսել էինք համագիստ շնչել:

1922 թ. Քեմալը որոշել էր Թուրքիայից վտարել բոլոր ողջ մնացած քրիստոնյաներին: Ֆրանսիական և անգլիական մավերը սկսեցին մոր գաղթողներ բերել Կիլիկիայից:

Մի օր հայրս իր խմբով գնացել էր դիմավորելու մոր գաղթականների: Երբ կտեսնի տիկին Իսկուրում մեն-մենակ, կհետաքրքրվի մրա վիճակով և կհրավիրի մրան, որ գա և մեր տանը ապրի, որպես մորս բախտակից ընկերուհի: Տիկին Իսկուրին դուստրեր ուներ. մեծը ամուսնացել էր մի հայ գաղթականի հետ, իսկ փոքրը Քելեկյան որբանոցի սանուհին էր: Հայրս տիկին Իսկուրու փոխարեն մամակներ էր գրում մրա դստերը՝ Աշխենին, և 1925 թ. ամուսնը մրան հրավիրեց մորը տեսության: Աշխենը տասնյոթ տարեկան բարեխառն օրիորդ էր և՛ շնորհալի մոր մամ: Տիկին Իսկուրին արդեն մեր տան անդամ էր և մեր տունը ավելի շուտ ինքն էր դեկավարում քան մայրս: Երբ Աշխենի տասնութ տարին լրացավ, դպրոցն ավարտեց՝ վերադարձավ մոր հետ ապրելու:

Հայրս և մայրս մեկնեցին Եգիպտոս, քանի որ չորս զավակ, թոռներ ունեին այնտեղ: Ես ալ խոստացա զնալ, բայց տղամարդու համար բնակավայր փոխելը դժվար է. ես այստեղ ճանաչված էի, քանի որ դիրք ունեի: 1927-ին ամուսնացա Աշխենի հետ: Ունեցանք երեք զավակ: Կյանքը հունի մեջ էր մտել: Ալեքսանդրետը դառել էր մի փոքրիկ Հայաստան. հայերն այնքան շատացել էին, ընտանիքներ կազմել: Մի մոտիկ թուրք ընկեր ունեի, որն ասում էր. «Հայը որքան կտրես, այնքան՝ խիտ կաճի»: Մեր տան մեջ թուրքերեն չէինք խոսում՝ «Թուրքերեն մի՛ խոսիր, հիշի՛ր երկու միլիոնը» կոչն ամեն կողմ կար:

Հայկական Նուբարյան վարժարանի համար մոր շենք կառուցվեց, հայ-բողոքականները սկսեցին մի փառահեղ ժողովարան կառուցել, որը ճիշտ մեր տան դիմացն էր, իրենց դպրոցի բակում: Դուստրս՝ Անահիտը և որդիս՝ Միսաքը, սկսեցին հաճախել այդ դպրոցը: Լավ մանկավարժներ հրավիրեցին Հալեպից: Հայոց Քառասուն Մանուկ եկեղեցին միշտ բազմամարդ էր: Քաղաքում կային հույներ, արաբներ, թուրքեր, իտալացիներ, ամերիկյան միսիոներներ: Վերջինները կազմակերպում էին կիրակնօրյա դպրոցներ: Ծովեզերքը գեղեցիկ զբոսավայր էր իր հանրային պարտեզով, իմ գրասենյակը ծովին մոտ էր: Հայկական հարսանիքներն այնքան հաճախ էին, որ փողոցներով հարս էին տանում՝ կիրակի իրիկամուտին եկեղեցում պսակելուց հետո, հայկական երգեր երգելով, որոնցից շատ տարածված էր՝ «Ես Գյուլեն», «Լուսին չիկար» և այլ երգեր:

Բայց դարձյալ ամեն ինչ փոխվեց: 1936-ին, երբ, ըստ ֆրանսիական պայմանագրի, Ալեքսանդրետի սանջակը որպես ինքնավար միավոր մտավ Սիրիայի մեջ, Թուրքիան պահանջ անկայացրեց դրանկատմամբ: 1937-ին Ֆրանսիայի համաձայնությամբ

յամբ Թուրքիան գործ մտցրեց, որից հետո ստեղծվեց Հաթայի ինքնավար պետությունը: Այդ օրերին ծնվեց փոքր աղջիկս՝ Ալիսը:

1939-ի կեսերին, հակառակ տեղի ազգաբնակչության կամքի և Սիրիայի ընդդիմության, այն միացվեց Թուրքիային: Հայերը սկսեցին հեռանալ իրենց տուն ու տեղից: Հուլիս-օգոստոս ամիսներին մոտ 40.000 հայ հեռացավ. որոշ մասը ֆրանսիացիների տրամադրած մավերով՝ դեպի Բեյրութ, Սուր, Այն-ճար, իսկ մի մասն էլ Բեյլամի, Ղըրխամի հայերի հետ՝ դեպի Հալեպ: Հեռացավ նաև 20.000 արաբ: Ես լավ էի տիրապետում թուրքերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն լեզուներին. ինձ առաջարկեցին չզնալ, մնալ, բայց ես զավակներ ունեի, որոնք պետք էր հայ մնային: Եվ այսպես դարձյալ հայաթափվեց հայկական մի համագրված հայություն, որն աքսորվել, բռնազաղթել էր 1915-ին և ետ վերադարձել: Այդ բնակավայրերն էին՝ Մուսա Լեռը, Ղըրխամը, Բեյլամը և այլ հայաբնակ գյուղեր ու ավաններ:

Մենք գնացինք Հալեպ: Սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Ես համարյա գործազուրկ էի. իմ մասնագիտությունը չէր գործում: Զավակներս իրենց ուսումը շարունակում էին: Քույրերս և եղբայրներս սկսեցին ինձ նյութապես օգնել Եգիպտոսից: Անհամբեր սպասում էինք, որ պատերազմն ավարտվի և ընտանյոք մեկնենք Եգիպտոս: Բայց արդեն Հայաստանը կար անսպարեզի վրա, Սովետական Միության իրավահավասար անդամ, որը հաղթեց ֆաշիզմին:

1946-ի սկզբին քույրերս և եղբայրներս եկան ինձ այցելության այն հույսով, որ ես ընտանիքով մեկնեմ Եգիպտոս: Նրանք շատ էին հարստացել: Քույրս Սաթենիկ Մերջանյանը միլիոնատեր էր դառել և դժբախտաբար զավակ չուներ: Հայկ եղբայրս մուսլիմ զավակ չուներ, բայց ուներ լավ գործ, տուն, տեղ: Այնինչ զավակներին երազանքը հայրենիք մեկնելն էր: 1946-ի աշնանը ներգաղթեցինք հայրենիք բազմահազար հայերի հետ:

Հայրենիքը պատերազմի վերջերի մեջ էր և ծանր վիճակում: Հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները՝ զավակներս շարունակեցին իրենց ուսումը օտար լեզուների իմաստիտուտում:

Մեր ազգանվան մասին կար մի ավանդություն, ըստ որի մի մեծահարուստ հայ Չմշկածագից դուրս է գալիս, զնում, տուն է շինում մի բլրի վրա և այն կոչում Միատուն: Ունենում է զավակներ՝ Պողոսիկ, Պետրոսիկ, Թորոսիկ և Մարկոսիկ: Նրանց զավակները հետագայում լինում են՝ Պողիկյան, Պետիկյան, Թորիկյան, որոնք համերկրացիներ են: Բայց դուստրս՝ Անահիտը, երբ ակադեմիկոս Գրիգոր Ղափանցյանի ուսանողուհին էր, և այսպես է բացատրել մեր ազգանունը. «Համալոր գիտնականը ասել էր. «Ես կարծում եմ, դա Հայաստանում 7-9 դդ. Պավլիկյան շարժման [եկեղեցու բարենորոգիչների] հետնորդների ազգանունն է»:

278 (278).

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳՅՈՋԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1898 Թ., ԲԵՅԼԱՆ)

Թուրքիա եաթաղամը ցիրուցամ ըրավ հայերի օջախները: Ինչ ունեինք-չունեինք թալանեցին, տուն-տեղ տակնուվրա ըրին, մեզ էլ քշեցին Արաքստամի անապատները. ամոթի, ծարավ, մուրալով կերթայինք, ու՞ր էրթալնիս մեմք ալ չիտեինք:

Հայրս չդիմացավ, արյունը խեղդեց իրեն, հոգին տվեց ձեռքերիս վրա: Եղբայրներիցս ամենից մեծը թուրքի ասկյար էր՝ Մըսըրից (Եգիպտոսից) չեկավ: Չորս եղբայրներս, մայրս, մեր գյուղացիների հետ մուրալով, գնում էմք: Գնում էմք, բայց որը կմեռնի, որը՝ կկորչի, որն էլ, չդիմանալով ո՛չ անոթությունը, ո՛չ էլ քայլելում, կպառկի ճամփի եզրին՝ մահը դիմա-վորելու:

Ես մերոնցից առանձնացա, որ մի քիչ հաց գտնեմ ամենափոքր եղբորս՝ Մկրտիչի համար: Ան գրկի երեխա էր դեռ: Տոպրակիս մեջ մի քանի պատառ հացով՝ հասա մերոնց մոտ: Նայեցի՝ մորս, մայեցի՝ եղբայրներիս, տեսա՝ ամենափոքր եղբայրս ոչ մեկի գրկին չկար: Ես հարցրեցի. - Ու՞ր է եղբայրս:

Մայրս դատարկ մի աման ցույց տվեց, սկսեց հոնկուր-հոնկուր լալ: Չի կարողանում խոսել:

Դարձա ինձնից մեծ՝ Միլիտոս եղբորս, հարցրեցի: Նա լալով ասաց. - Մի աման ցորենով արարեն-րին ծախեցինք:

Միմչև իմ ետ դառնալս ադ ցորենն ալ արդեն կե-րել էին: Որ մեկ արաքին ծախել եմ՝ տեղը ցույց տվե-ցին, բայց արաքի մոտ գնալն իզուր կլիներ, քանի որ հետ տանելու ցորեն չէր մնացել:

Արաքի այդ գյուղից դուրս ելամք, բայց սրտիցս արյուն է կաթում: Բավական քայլելուց հետո, արաք-ների կալի մոտից էինք անցնում, տեսա՝ մրջյունները առուի պես ցորեն են տանում իրենց բույնը: Իսկույն մրջյունների ճամփի վրա մի փոքր փոս շինեցի, մեր ցորենի ամենափոքր ամանը դրեցի փոսի մեջ: Երկու հատ էլ շյուղ դրեցի ամանի մեջ, որ ընկնող մրջյունը շյուղի վրայից ետ ելնի: Ընկնող մրջյունը բերնի հա-տիկը թափում էր, ետ էր դառնում: Այսպիսով, սպասե-ցի այնքան, որ ամանը լցվեց: Մերոնց ասացի. - Դուք գնացեք, ես ձեզ կհասնեմ:

Ցորենով լիքը ամանը առա, վազեցի արաքի տու-նը: Տանտեղ արաքը թույլ տվեց, որ ներս մտնամ: Մտա, ի՞նչ տեսնեմ, փոքր եղբորս առաջ լցված են տե-սակ-տեսակ ուտելիքներ: Ցորենը արաքին տվի, աղա-չեցի, որ եղբորս ետ տա: Արաք կինը, երբ որ տեսավ արցունքներս, իր աչքերն էլ լցվեցին, իրենց լեզվով ի՞նչ ասաց մարդուն, չհասկացա, բայց մարդը դար-ձավ ինձ, նշմարով հասկացրեց, այսինքն՝ որ տա՛ր եղբորդ: Փաթաթվեցի եղբորս վզին, բայց արի տես, որ եղբայրս չի ուզում հետս գալ: Փորը կշտացած է, այլևս կգա՞:

Տեսավ, որ վիզս ծոված դուրս եմ գնում, արյունը քաշեց, ելավ տեղից, փաթաթվեց վիզս: Եկամք հա-սամք մերոնց: Մորս աչքերը լաց լինելուց կաս-կար-միր էին: Երբ տեսավ երեխամ, թևերը բացեց, վազեց, երեխամ հափշտակեց գրկիցս, սեղմեց կրծքին, սկսեց հոնկուր-հոնկուր լալ: Հետո եկամք Հալեպ:

279 (279).

ՍԻՐՎԱՐԴ ԳՅՈՋԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1906 Թ., ԲԵՅԼԱՆ)

Երբ Դեր Ջորեն վերադարձել էինք ու ապրում էինք մեր տանը, մեր Բելլամի Աթըխ գյուղի վրա հար-ձակվան Ջեթունի թուրքերը: Մեր հայերն ալ հավաք-վեցան, որոշեցին դիմադրել: Ֆրանսան ալ ուժ տվավ: Ես տասնչորս տարեկան էի: Երկու վեդրո փիլավը կե-փեին, ձեռքս կուտային, բողչա մըն ալ հացը կոնակս կուտային, վախն ի՞նչ բան է՝ չգիտեի, ֆեդայիներուն ճաշ կտանեի:

- Աղջիկս, որտեղ թաշկինակը կապած ըլլա սը-րըխի վրա, անտե՛ղ կդնես կուզաս:

Առտում՝ մի տեղ, ցերեկը՝ ուրիշ տեղ, գիշերը մի ուրիշ տեղ կտանեի: Անոնց ուտելիքը իմ վիզս էր:

Ժողովուրդը եկելեցին հավաքվալ: Չուլխ-չո-ջուխ բոլո՞րը: Մի հատ դյորտյուցի կնիկ կար, անունը Տիգրանուհի, զենքը ձեռքին երեք օր կովում էր եկելե-ցու մեջեն, հրացանով խփում էր թուրքերուն, կհիշե՛մ...

280 (280).

ՀԱԿՈԲ ՓԱՇԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1907 Թ., ԲԵՅԼԱՆ)

1914 թվին ես յոթ-ութ տարեկան էի, մեզի տարին Հավրամի չուր: Հետո՝ ետ դարձուցին: Ջեմալ փա-

շան Դամասկոսեն Երուսաղեմ ճամփա էր շինել տա-լիս. միմչ այդ «խամ ետլը» կըսեին, այսինքն՝ անկարգ

ճամփա էր: Հայերում հոգ կբամացնեին: Դրամ չէիմ տար, բայց ալյուր, ձեթ և ուրիշ բաներ կուտային: Ես

երեխա էի, յոթ տարեկամ: Ես ալ մեծերուն հետ կաշխատեի...

281 (281).

ՄՈՎՍԵՍ ՓԱՆՈՍԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1885 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

Մուսա Լեռան կովի ամենեն վերջի պաշտպանը ես եմ մնացած՝ ահա ողջ...

1915 թ. հուլիսի 13ին թուրք հոգումաթը՝ կառավարությունը, հրաման հանեց, որ յոթ օրվա մեջ ամբողջ հայերը պետք է գաղթեն: Մեր յոթ գյուղերում մեծերը Յողում-օլուքի մեջ ժողով ըրին, ըսին. «Իս հուս ձմուն իմ. հուս ալ է բըր միոնիմ, իս չըմ ուրթօ եասսեր քիմը դուշմանէն եամրէն վըրքը չարչարանքում միոնիլ. թվունքը ծառիս զը միոնէմ եաս դիղը, թաքս մուհալը չըմ ըննօ»: (Ես այստեղ եմ ծնվել, այստեղ էլ պիտի մեռնեմ, ես չեմ գնա գերիի պես թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չեմ դառնալ): Ադաես ալ որոշեցինք՝ լեռը էլլալ: Ով ինչ ուներ՝ եաթախ, եորղամ, թենջիրե, թավա, անասուն, հավ, ամեն ինչ լեռը հանեցինք: Թուրքի զինվորները մեզի կըսեին. «Էշի պես կբարձրանաք, վաղը էշի պես ալ լեռեն կիջնաք, կէրթաք մուհալիք»:

Հիմա աշխարհը չու՞ց խառնվում ի, ադ վախտում ալ ադպես էր: Միմչև Մուսա Լեռան կովի վեր խըղըր-Բեկի հնչակյանները պարոն Ադասի Թուրսարգայանի հետ գնացել էին Ջեթում՝ կովելու թուրքերում դեմը: Անոր համար, երբ մեր Մուսա Լեռան կովի վեր սկսանք, պարոն Ադասին ըսավ. «Ասոնք իմ ցանած սերմերն են»: Արդեն միմչև լեռան կովի վեր իմ հերը գիշերները կէրթար մարգանքի, մերս պապիս կըսեր. - Ձեր տղան գիշերով կէրթա մարգանքի, առտուն կուգա, չութ-արորը կառնե, կէրթա դաշտ, տանը հեշ չի մնար:

Պապս կըսեր հարսին. - Ադա՛նկ պետք է պատրաստ ըլլանք միշտ:

Ընպես որ, կազմակերպված իլունք լիռը: Միգ ըրզը օնթաշիները՝ տասնապետները, բաժանեցին, մեղը՝ Սաթիցյանն էր, միգալը՝ Միմասինց բարոնը՝ մեծ հայրն էր, ան շերամի վարպետ էր: Եադիս սոնրա (այնուհետև) միթ Թաթարալանգը դուգ, բաց դաշտ տեղ էր: Ժամանակին թաթարները դալիշով՝ մանգաղով, ուզեցել են հայերին հնձել, ամմա մերոնք անոնց հախեն էկել էին, անոր համար ալ ադ տեղը Թաթարալանգ կըսեին, եանի՝ թաթարներուն ջարդելու տեղը: Թաթարալանգին էրկան բողազը՝ վիզը, մենք դիրք բռնեցինք: Հոն էր Թշենց Պողոսը, ան թուրքական բանակի զինվոր էր եղել, անգլիացիները խփել, վիրավորել էին: Ան աղեկ բորոգամ՝ շեփոր, գիտեր փչել, աղեկ լուր կուտար, համ էլ

կհասկնար թուրքի բորոգամի ձայներուն միտքը. լավ բան կըսեմ, չէ՞ն՝ գեշ: Ադ բորոգամի Պողոսը ըսավ մեզի. - Առաջ գացեք, ամմա թուրքական խուրշունը՝ գնդակը, եթե ձեզ խփե՝ կմեռնեք, ան պզտիկ կմտնա, ամմա մե՛ծ կվիրավորե, զգու՛շ էղեք:

Իմ ունեցածը մեկ հատ ոսորդական հրացան էր, կապտուր՝ պատրոնը, պիտի բերնից լցնեի, պիտի շշով ծեծեի, որ կրակեր, ձեռքիս շնորհքով գենք չկար, որ անոնց հեր՛մ անիծեի: Հոն Մարջիմագը վիրավորվեց: Իս տիսա, վախցա, տեղս փոխեցի: Բլաղենց Ագուրի փեսան մնաց էնտեղ, խուրշուն մը էկավ, խփեց, աչքիս առջևը մեռավ: Դավիթ ախպարս ալ երեսուն տարեկան էր, հոն մեռավ: Թաղեցինք զինվորական դրոշակին տակը: Մեր Հաջի-Հաթիբլիի տղերքը հեսաբսըզ՝ անհաշիվ էին, մեկ ալ օլըղցաքը՝ յողունօլուքցիները, շատ էին: Մերոնք խփեցին թուրքի կուսմանդորին, մեկ ալ անոնց բորոգամ չալողին: Թուրքի ասկյարները ադ տեսնելով՝ փախան: Կոիվեն վերջը մենք իջանք լեռեն, գացինք տեսանք անոնց լեշերը փոված: Թուրքի ասկյարները իրենց անասունները, ուտելիքը թողել, փախել էին: Ես տեսա թուրքի ոչխարները հավաքվել, թափված կորկոտն են ուտում: Ծալակս վերցրի մնացած տուպրակով կորկոտը, որ տանեմ լեռ, հասցնեմ մերոնց: Ամմա մենք Ղըզըլջըք էինք ընկել, իմ ընտանիքը Սավալոխ էր: Քալեցի, քալեցի, հասա մերոնց: Մայրս, քույրս ինձ տեսան, ուրախացան: Արդեն Հակոբ ախպարս թուրքի բանակ էին տարել, ճանապարհին հայերին շարքեն դուրս էին հանել, տարել էին ձորին մեջը ամենքին սպանել: Անանկ քի Հակոբ ախպարս մեր լեռան կովի ժամանակ արդեն չիկար...:

Թուրքերը չորս անգամ հարձակվեցան մեզ վրա, ամմա ամեն անգամ աղվոր պատասխան տվինք անոնց: Մեր Մուսա Լեռան տղաները լավ կկովեին, կնիկ, աղջիկ կօգնեին, կուծերով ջուր կբերեին խմելու: Քանի կնիկ պատրոնդաշը կապած մեզ հետ կկովեին, մեկին ազգանունը Նաշալյան էր, ան շատ քաշ էր...: Պզտիկ չոջուխներն ալ կապավոր էին դարձած, խաբար կտանեին աս ճակատեն՝ ան ճակատը...: Ամենքն ալ գործի վրա էին: Օր մըն ալ մեկ թուրք մը էկել էր լեռին վրա, որ մեզի թալանի, մեր կնիկները բռնել, քարերով սպանել էին դրան, աֆերի՛մ կնիկներ: Մեր լեռին վրա միշտ ճերմակ մշուշի պես ամպ մը կըլլար, գիտես քի Աստված հատուկ դրկած էր, որ դուշմանը մեզի չէր տեսնար, ամմա

¹ Վերապրող Մովսես Փանոսյանն իր հուշը պատմելիս տեղ-տեղ Մուսա Լեռան բարբառով է արտահայտվել: Այդ իսկ պատճառով անհասկանալի բառերը տեղում թարգմանաբար եմ ներկայացրել:

մենք իրեն վերեն կտեսնայինք: Թուրքերը կուզային՝ էկողը կսատկեր, էկողը կսատկեր. - Ես Մուհամեդ, ես Մուհամեդ, - կըսեինք ու էկողին կսատկացնեինք: Թուրքերը երկու ժամ չկրցան դիմանալ, փախան...

Լեռին վրա ամձրև կուզար, ամձրևի կաթիլները կծակեին մարդու ջանը: Մենք մտանք ժայռի մը տակ, թաքնվանք: Մեզի հետ էր Օեյխ-Փանոսի տղան: Ան գիրք մը ուներ, միշտ իր հետ ման կածեր, ըսինք. - Բաց գիրքդ, տեսնանք ի՞նչ կըսես, մեր վերջը ի՞նչ պիտի ըլլա:

Օեյխ-Փանոսի տղան գիրքը բացավ, սկսավ գուշակել, ըսավ. - Երկինքն մերդիվեն՝ աստիճան մը պիտի իջնա, պիտի փրկվինք:

Ան ըսավ, ամսա մենք չհավատացինք, քանի որ քառասուն օրեն ավելի կովում էինք՝ օր ու գիշեր, ալ ուժ չէր մնացել, ուտելիքն ու վառողն ալ պակասած էր...: Մեր թիկունքի կողմը Միջերկրական ծովն էր, հոն գիշերները խարույկ կվառեինք, որ դեմեն անցնող մավ ըլլա մե, տեսնա մեզի՝ մոտենա: Օրվա մեջ ալ արդեն պատվելի Անդրեասյանը մեծ չարշափի՝ սավանի մը վրա կարմիր խաչը մկարած, կախել տված էր լեռին դռը...: Օրեր ետքը, վերջապես ծովին խորքը մավ մը երևաց: Կըրըկյաններուն տղան աղվոր կողար, մետվեց ծովը, սկսավ լողալ: Անոր վիզին երկաթե տուփի մը կար կախված, մեջը ֆրանսերեն գրված մամակ մը կար: Նավում մեջեն դուրս քիչներով՝ հեռադիտակներով կմային, կտեսնան, որ մեկը կողա դեպի մավը, կօգնեն, մավ կբարձրացնեն: Կըրըկենց Մովսեսը հեմեն ծունկի կուզա, խաչ կհանէ, ըսելու համար, քի քրիստոնյա ենք, քանի որ ինքը ֆրանսերեն չէր գիտեր, որ խոսա: Գրված մամակը կհանէ կուտա կապիտանին, անոնք կկարդան, կհասկնան, քի մոտ հինգ հազար հայ քրիստոնյա մուսալեռցիներ լեռին վրա Աստծո փրկությանը կսպասեն: Կապիտանը կհարցնէ՝ դուք ու՞ր եք, թշնամին ու՞ր է, ինչքա՞ն ուժ ունիք: Ուր օր դիմացեք, էրթամ իմ կառավարությանը հարցնեմ, իրավունք առնեմ, կամ՝ ձեզի զենք կբերենք, կամ՝ կուզանք ձեզի կազատենք: Զենք չբերեցին, բայց զրահամակերով եկան մեզի ազատելու: Փանոսի տղային ըսածին պես՝ մավում մեջեն մերդիվեն իջեցուցին, մենք վեր բարձրացանք: Արդեն ամեն ժամանակ իմ մոքիս մեջն էր անոր ըսած խոսքերը, ես հույսս չէի կորուս, և ազատվանք...

Ֆրանսացիները մեզ արդեն գտել էին, երբ վերջին անգամ թուրքերը նորեն հարձակվեցին: Այս անգամ Ֆախրի փաշան տասնհինգ հազար թուրք զորքով եկել էր մեզ վրա, բայց մենք արդեն ծովեզերք իջել էինք. իր գալը ոչ մի օգուտ չտվավ թուրքերուն: Լավշիա քաղաքի մոտ անգլիացիները դպրոց ունեին, մեր վիրավորներուն հոն էին տեղափոխած: Ֆրանսական մավերը եկան մեզ առնելու: Պետրոս Դմիտրյանն ու Խաչեր Դումանյանը գնացին, խոսեցին ֆրանսացիներուն հետը: Մերոնք ուզեցել էին, որ ֆրանսական մավերը Անտիոք քաղաքը ուժա-

կոծեն, բայց մավապետը չէր համաձայնել, ըսել էր. «Մեկ զինվորի մը համար հազար գնդակ կծախսեմ, բայց քաղաքի մը վրա մեկ գնդակ չեմ նետեր»:

Ադ ժամանակ հրաման եկավ մեր դեկավարեն՝ Եսայի Յաղոբյանեն, քի արագացնենք, քանի որ թուրքերը երեք կողմեն շրջապատում էին մեզի: Դամիաշըքեն դուրս գալու ժամանակ ամեն ինչ՝ եսթախ, երողան, թենջիրեն, թավա, ամեն ինչ թողինք լեռը: Ամեն մարդ ինչ խորոզ, կով, ու ուներ, խփեց, սպանեց, որ դուշմանի ձեռքը չընկնի: Ես այծերի սյուրի ունեի, չղմշեցի սպանել, թողեցի ազատ, բայց մավում մեջեն թնդանոթով խփեցին, որ դուշմանին չմնա...

Մենք արդեն մավի մեջն էինք: Նավի ծխմեղույզեն ծուխ էր ելնում: Դմիաշենց՝ Պետրոսը սիմյալ՝ մշան կուտար, քի ինչ պիտի ըլլա, ինչպես պիտի ըլլա...: Թուրքերուն գնդակներն արդեն շոգենավին պոկներուն էին խփում...: Տուրակներու մեջ ավազ էր լցված ու պարիսպի պես իրար վրա շարված, որ գնդակները մեզ չդիպնեն...: Թուրքերուն գնդակները կուզային, կմտնային ավազի տուրակներուն մեջ. մեզ չէին հասնում...: Շոգենավը հեռացավ ծովափեն, որ թուրքի գնդակներեն պաշտպանվի, գնաց ծովի խորքը, խարիսխ գցեց: Ֆրանսացի հրամանատարը մեզ հարցրեց՝ ադ գնդակները ո՞ր տեղն են գալիս: Մենք ցույց տվինք դուշմանի կրակի տեղերը: Նավի վրա թնդանոթ կար, թնդանոթը սկսավ խփել Լավշիայի դշաղը՝ զորանոցը, բոմբան գնաց հոն պայթեցավ... Այ ձայն չելավ թուրքի կողմեն: Ադ ժամանակ, եթե ֆրանսացին մեզ հրաման տար ու զենք, մենք կհարձակվեինք, անոնց հունդը կջնջեինք...

Կնիկ, չոջուխ՝ բոլորը մտած են մավը: Նավը շարժվեցավ: Ահագին ժամ էրթալեն ետքը ֆրանսացիները գերմանական մավ մը գերի առին: Մենք փոխվանք ադ գերմանական մավը: Ան մեզ տարավ Պըրտը-Սաիդ՝ Պորտ-Սայդ...

Իջանք Եգիպտոսի հողին վրա: Անապատի դեղին ավազը ոտքերնիս կրակի պես կվառեր: Տեսանք շարքերով բրեզենտե չաղըրներ՝ վրաններ, լարել են մեզի համար, մեջը պառկելու անկողին, ամեն ինչ...: Ան ժամանակ Պողոս Նուբար փաշան Եգիպտոսի մեծերն էր, ողորմի իրա հոգուն, ան շատ օգնեց մեզ ալ, Դեր Զորի հայ որբերուն ալ: Հոն մեր երեսները անապատի ավազի վրա հայերեն տառերը կգրեին, կտրվեին, մինչև բացվավ՝ վրանի մը տակ, Սիսվան վարժարանը, քովն ալ՝ հիվանդանոց մը... Հոն անգլիացի կապտաններ եկան, մեզի մարզանք ընել կուտային՝ ուսն, թու, ուսթ, թու (մեկ, երկու, աջ, երկու կըսեին...): Մենք ալ կքայլեինք: Ադ հրաման տվողը, որ անգլիացի էր, մեզի ըսավ. - Դուք ֆրանսացիի կողմեն եկեք, անցեք մեր կողմը:

Մենք ըսինք. «Ֆրանսացին մեզի ազատեց, մենք ֆրանսացին կողմը պիտի ըլլանք»: Հոն Մլեհը եկավ, մեզի գտավ: Ետքը մենք կամավոր գրվեցանք

* Դմիտրյան ազգանվան բարբառային ձևն է:

ֆրանսական բանակի մեջը, Հայկական լեգեոնի հիմքը դրինք: Ամեն կողմեն՝ Խարբերդեն, Սեբաստիայեն, Արաբկիրեն, Հյուսեյնիկեն, Կիլիկիայի ամեն կողմերեն հայ քաջերը եկան, միացան մեզի, գացինք Նաբոուսի ջեփեն՝ ճակատը, կովեցինք, շահեցինք...: Անգլիացի մեր հայ մեծերուն ըսավ. - Դուք մեր թագավորեն ալ հարուստ եք, որ աս տեսակ քաջ կտրիճներ ունիք...

Ամեն մեկիս դրամ տվին, որ հաղթել էինք Արաբայի ճակատամարտին՝...

1919 թվին բոլորին իրավունք տվին ետ երթալ իրենց տեղերը. մենք ալ գացինք Մուսա Լեռ: Տեսանք՝ մեր տունները այրված, փլցուցած, քանդված...: Սկսանք շինել, շտկել, այգի տնկել, ծառ, ծառաստան աճեցնել: Վերջն ալ Մուսա Լեռան վրա հուշարձան շինեցինք՝ մեզ ազատող մավին ձևով՝ խաչն ալ վրան... Հանգիստ ապրեցանք մինչև 1939 թիվը, երբ ֆրանսացին ու անգլիացին մոռցան հայերուն տված մեծ-մեծ խոստումները, թուրքին մվեր տվին Ալեքսանդրետի սանջակը՝ Մուսա Լեռն ալ հետը: Է՛, մենք ի՞նչ պիտի ընեինք, թուրքին հետ ապրիլ կրնայինք: Ամեն ինչ հավաքեցինք, ճամփա ելանք դեպի Սուրիայի ծովեզերքը՝ Պասիտի դաշտը: Ադ գիշերը մեկ անձրև մը սկսավ տեղալ մեզ վրա, մեկ անձրև մը, Աստված հեռու տանի, ամեն ինչ թափթաց եղավ...: Մեր ժողովուրդը ուր փախչելը չգիտեր, ծառ ալ չիկար, որ տակը մտնայինք: Ամբողջ գիշերը անձրևի տակ սկսանք պարել, որ տաքնանք: Առավոտուն շատերը արդեն հիվանդ էին, հիվանդներն ալ՝ մեռած: Ետը մեզի տարին Այնճար, հոն ալ բաց դաշտ էր, սկսանք մոր տուններ շինել, մոր այգիներ ցանել, ջուր բերինք. քանի մը տարինն դրախտ դարձուցինք Այն-

ճարը: Ալ մարիճ, լիմոն, ինչ միտքեդ կանցնի՝ կրուսենք...

1946 թվին մեր Հայաստանն լուր եկավ, թե ով կուզի՝ թող գա Հայաստան, շատնանք, միանանք, որ թուրքի ձեռքեն մեր հողերը ետ առնենք: Տուն, տեղ, այգի, ամեն ինչ եղածին պես ձգեցինք, ելանք, եկանք Հայաստան: Երևանի Մալաթիա թաղամասը այն ժամանակ շատ տուն չիկար: Ես, կինս՝ Իսկուհին, հիմա տղաներս ու երկու աղջիկներս սկսանք մոր, երկու հարկանի քարաշեն մեծ տուն մը շինել: Ես աշխատում էի մոտիկի կոլխոզը, տղաներս շինարար էին: Երևանի մեջ ինչքան մեծ շենք կա՝ վրան աշխատած են՝ Մատենադարանը, Ցեկամ², հրապարակի շենքերը, սպորտային համալիրը, ուրիշ շատ մը շենքեր շինած են: Երբ համալիրը վառվում էր, մենք մեր տունեն տեսնում էինք, Սմբատ տղաս երեխի պես լաց էր լինում, չէ՞ որ ինքն ալ շատ ամազ ուներ վրան...: Հիմա բոլորս ալ մեկ քակի մեջ կապրինք: Տղաներու ամեն մեկը իր տուն, տեղը ունի: Ես ալ թոռներով, ծոռներով կուրախանամ. փառք Աստծո: Տե՛ս, պարտեզ ալ ունիք, պառավս կցանե, կքրե, կգրադվի: Ես ալ փողոցի կողմը խարաբա հողը կամացկամաց քարերեն մաքրեցի: Տե՛ս, հիմա կանաչի, բանման ցանած եմ. ափսոս է հողը պարապ մնա... Արդեն հարյուր հինգ տարեկան եմ, ոտքս, ձեռքս դահա կրոնե, ամեն տարի սեպտեմբերին մեր հարիսայի օրվան անհամբեր կսպասեմ, որ մեր ամեն կողմի մուսալեոցիներու հետ երթանք մեր մոր հուշարձանին քովը, գիշերով հարիսան եփենք ու մատաղի պես բոլորին բաժնենք, որ ուտողը իմանա, որ մուսալեոցիները, հարիսայի հատիկներու պես իրար միացած, կովեցան իրենց ազատլիխի՝ ազատության համար³:

282 (282).

ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՔԱԼԱՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1888 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

...1915 թ. Արաբստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պես էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լվացվել, ո՛չ խմել...: Բնական պետքի համար անգամ ժանդարմը գլխուդ կայնած կըլլար. ո՛չ կին կճանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ մամուս...:

Կերակու՞ր, ի՞նչ կերակուր. խո՛տ էինք հավաքում, անասունների պես խո՛տ էինք արածում: Աղ գտնվեր ճե՛ աղեկ. կթաթխեինք աղին. ավելի համով կըլլար: Մեկ-մեկ հեռուեն արաբներ կերևային.

բեդևի (բեդվին) արաբները ոչխար-մոշխար շատ ունեին, ամմա տուն-տեղ չունեին. չաղըրներուն տակ կապրեին: Ադ քրիստոնյա արաբները մեզի կմեղքնային. քիչ մը փիլավ տային ճե՛ ձեռքով-մատներով կըլպտեինք, կուտեինք. չունքի ջիգլա-րը անու՛շ է...:

Իմին երեք պզտիկ ձագուկներս ալ աքսորի ճամփաները մեռան: Ամոր համար աս տարիքիս մեծ-մեծակ մնացած եմ...⁴

¹ Նկատի ունի հայ կամավորների մվաճած փայլուն հաղթանակը Արաբայի մոտ. Պաղեստինում:

² Նկատի ունի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի շենքը, որն այժմ դարձել է ՀՀ Ազգային ժողովի շենքը:

³ 1990 թ. գարնանը վախճանվեց Մուսա Լեռան հերոսամարտի վերջին մասնակից Մովսես Փանոսյանը՝ չտեսնելով Հայաստանի Անկախության գործընթացի սկիզբը:

⁴ 1956 թ. Եղիսաբեթ Քալաշյանն ինձ առաջին անգամ հաղորդել է «Դեր Զօր չեօլիմդե» («Դեր Զորի անապատում») [Վկ. 461-530] թուրքալեզու երգաշարից հատվածներ: 70-ամյա այս կինը հավաքարար էր աշխատում Երևանի Վարդաշեն թաղամասի դպրոցում և հազիվ իր գոյությունը պահպանում: Երգաշարի հատվածները կատարելիս մա վերհիշում էր իր դառն անցյալն ու իր կորցրած զավակներին. արցունքներն ամվերջ հոսում էին մոր աչքերից, ձայնը խզվում էր ու չէր կարողանում երգել. մի փոքր շունչ էր առնում, կրկին սկսում էր երգել ու կրկին արտասվել:

**ՄՈՎՍԵՍ ԲԱԼԱԲԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
(ԾՆՎ. 1891 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)**

Ես հողագործ էի: Ցորեն, խաղող, թուզ ունեի: Ծերամ ալ կպահեի: Չորս տղա ունեի, կնկաս հետ խաղաղ կապրեիք, երբ 1915 հուլիսի 13ին թուրք պետությունից հրաման էկավ, որ յոթը օրվա մեջ պիտի գաղթենք: Թուրքը արդեն 1914 թիվեն պատերազմի մեջ էր մտել: Հայաստանի ժողովրդին սկսել էր մեղել, գաղթեցնել: Մեր խղճը-հեկի հնչակյանները պարոն Աղասի Թուրսարգյանի հետ գնացել էին Ջեթուն՝ կովեղու թուրքին դարշա (դեմ): Անոր համար, երբ Մուսա Լեռան կոիվը սկսանք, պարոն Աղասին ըսավ. «Ասոնք իմ ցանած սերմերն են...»: Վերջը՝ հերթը հասավ մեզ: Ով որ թուրքական բանակում զինվոր ունե՛ր՝ չպիտի գաղթեր: Բայց անոնց ալ հետո աքսորեցին...

Մեր Մուսա Լեռան յոթ գյուղերը ժողով ըրին, որոշեցին դիմադրել: Երդում արեցին. «Իս հուս ձննուձ իմ. հուս ալէ բըր միոնիմ, իս չը՛մ ուրթօ եասսէր քիմը դուշմանէմ եամրէմ վըրքը չարչարանքում միոնիլ. թվումը ծառիս զը միոնէմ եաս դիղը, թաքա մուհաշըր չը՛մ ըննօ»: (Ես այստեղ եմ ծնվել, այստե՛ղ էլ պիտի մեռնեմ, ես չե՛մ գնա գերիի պես թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չե՛մ դառնալ):

Ծողում-օլուք գյուղում Տեր-Աբրահամ Գալստյան երեցը կըլլա առաջնորդ: Ժողովուրդը սկսավ լեռը բարձրանալ: Որոշել էին հավի ճուտ չթողնել գյուղում: Հագիվ լեռան կեսն էինք բարձրացել, մոտ երկու հազար թուրք ասկյար եկավ: Մենք ունեիք միայն լցնովի որսորդական երեք հարյուր հրացան, իսկ թուրքերը շա՛տ ու շա՛տ էին: Սկսեցինք կոիվը: Թուրքերը կկարծեին, քի լեռին տակը ֆրանսական զինվոր կա պահվրտած ու մեզի կօզնի, այնքան որ մերոնք կտրիճ էին ու ամեն կողմեն վրա կուտային: Այդ երկու հազար ասկյարի մի մասը փչացավ, մի մասն ալ փախավ: Չորս-հինգ օր անցավ, եկավ տասը հազար զորք: Նրանք ալ մի գիշեր մնացին Թաթարալանգի տայրը (հարթավայրը): Այդ տեղը սելևկյան մավահանգիստ էր եղել: Սելևկիա իսկալեն (մավահանգիստ) շեն վախըթը թաթարներն իգիր ին, զան դեղեն ժողովուրդը ջարթիլին, ամուր համուր ադ դեղեն ամուրը գուտավա Թաթարալանգ: Այդ խոսքը թուրքերեն է, եամի՛ թաթար ալանթաթարներն իգուձ ին, առուձին զադ դիղը:

Միգալ ուրը սկսան կովիլ: Մթնելու վախըթը ադ դուռը հագուր (տասը հազար) ասկարներն փախուն: Ան իրիգում սաբախդան մաշունը (մացառների) մեջը գասկարը գուղաթուխերինք (կհետապնդեինք): Ասկարը փախավ կնուց, շուրը՝ սադգիցուվ: Քանը ուր մը սումրա Լավշուց (Լավշիայի - թրքական գյու-

ղաքաղաք) մակդուր (մամակ) մը իգիք, քի. «Դըսն-հենգ հագուր թուրք ասկար Դուրզը դադին (լեռան ամունն է) հուշում գուկում ծիր լըրիմեն» (Տասնհինգ հազար թուրք ասքյար Դյուրզի լեռից գալիս եմ՝ ձեր վրա հարձակվեն): Ջադ մակդուրը կրուձ է Լավշուց մուդիրը (քաղաքապետ) մակդրբեն միչը կրվուձ է. «Ծիր գորաջմիրը թըղ ուկում սիլահում թաալիմ ըն-նում, սումրա չոլուխչոլխեն վիրընեն սաբաթ թըղ չընում: Աս ուկուղ ասկարը, մա՛ իման կիդե, մա՛ Աստուձ կիդե, մա՛ Քրիսդուս, մա՛ հավուղ գումա (Ձեր կտրիճները թող զենքերով զան ու հանձնվեն, հետո ժողովրդի արյան պատճառ չդառնան: Այս եկող զորքը ո՛չ խիղճ գիտի, ո՛չ Աստված, ո՛չ Քրիստոս և ո՛չ էլ հավատ ունի):

Մեղք առունք՝ միմք ադ մակդրբեն ջուղաթ չդունք (Մտածեցինք՝ մենք այդ մամակին պատասխան չտանք). եհիլըր գուկում, զիրից խասաթը (հաշիվը) գուղուրթիմք (կճշտենք):

Համու իգեն դաջգընեն (տաճիկներ, թուրքեր). ուկուղը՝ սադգիցուվ, ուկուղը՝ սադգիցուվ. «Եալլա՛, եա Մուհամեդ, եալլա՛, եա Մուհամեդ...»: Այդ ասկարներն ըրզը սըհաթ չըգարցին տիմանիլ, փախուն (Հիմա թուրքերը եկան. եկողը՝ սատկեց, եկողը՝ սատկեց. «Դե՛ Մուհամեդ, դե՛ Մուհամեդ...»: Այն ասկյարները երկու ժամ չկարողացան դիմանալ, փախան):

Մի օր, ինչպես ամեն օր, կրակ էինք վառել, որ հեռուն անցնող մավերը մեզ մկատեն: Տիգրան Ամիրեայանն ալ գրել էր մեծ գիրերով. «Սով՛ե՛ նու», ֆրանսերեն կնշանակեր՝ «Փրկեցե՛ք մեզ»: Ընթմակ չարշաֆի (սավան) վրա ալ կարմիր խաչի մշան էինք կարել: Հեռուն մի մավ երևաց, մավում մեջեն զինվոր մը տեսեր է մեր գրած դրոշակը: Կապտանին (մավապետ) ըսել է, կապտանը չի հավատացեր, ետքը կապտանը դուրքիմը (հեռադիտակը) կոմե, կկարդա գրվածը, կըսե. - Ասոնք հայ են:

Այդ ժամանակ մեր Հաջի-Հաբիբիի գյուղացի Մովսես Կըրըկյանը մերկացավ, իրեն ջուրը մետեց: Ան աղեկ կողար: Վիզեն ալ թենեքե՛ տուփ մը կար կախված. մեջը ֆրանսերեն մամակ կար գրված: Լողալով կհասնի մավի մոտերը: Նավին ամունը «Կի-շեն» էր: Նավին մեջեն կտեսնան, պզտիկ մավակ մը վար կիջեցնեն, մի տասը զինվոր մեջը, կուգան Կըրըկյանին ալ կհանեն մավակին մեջը: Կըրըկյանը ասոնց տեսածին պես խաչ կհանե, այսինքն՝ քրիստոնյա եմ: Ասոր կտանին մավապետին քովը: Թե-նեքեի (թիթեղյա տուփ) մեջի ֆրանսերեն մամակը մավապետը կկարդա: Նավին մեջը հարյուրապետ կապիտան մը կըլլա հայ՝ Տիգրան Թեքեյան անուճով: Ան ալ հայերենով հարց կուտա. - Դուք որտե՛ղ եք...

* Վերապրողն իր հուշը պատմելիս տեղ-տեղ Մուսա Լեռան բարբառով է արտահայտվել, ուստի անհասկանալի բառերը տեղում թարգմանաբար եմ ներկայացրել:

թշնամիմ իմչքա՞մ է...: Իմչքամ ուժ ունիք՝ դիմացեք:
Նավապետը ասում է. «Ոչ մի բան չեմ կարող
ամել, ավելի գեմք չունեմ, որ ձեզ տամ: Նավեմ դուրս
զինվոր չեմ կրնար հանել, տալ ձեզ: Բայց ադմիրալս
Պորտ Սայիդ է, ամոր հեռագիր կտամ, ամ իմչ պա-
տասխանե, ամանկ ալ կընեմ»:

Վերջը հեռագիր կուտա: Ադմիրալեմ պատաս-
խան կուգա. «Մեմք անտեղը ճակատ բացելու իրա-
վունք չունիմք, մեր գործը քիչ է, միայն ութ օրեմ
ամոնց կրնամք փոխադրել Պորտ Սայիդ»:

Ութ օրեմ հետո եկան մեզ տանելու: Սեպտեմբե-
րի 14-ին ազատվեցանք լեռեմ: Ամեմ իմչ ձգեցիմք լե-
ռը, միայն հոգիմիս ազատեցիմք:

Պորտ Սայիդում, ավազներում վրա, վրաններու
տակ կապրեիմք: Ամեմ մի քսամհիմզ վրանը մի թաղ
էր, մի վերակացու-չավուշ ուներ: Անտեղ որ գացիմք,
ոչ մի բան չկար, հացը անգամ դուրսեմ կուգար: Ամեմ
իմչ շինեցիմք, արհեստավորները սկսամ աշխատիլ:

Պորտ Սայիդը մնացիմք չորս տարի: Միմչև 1919
թ., ետքը մորեմ վերադարձանք Մուսա Դաղ: Արդեմ
ֆրանսացիմ մտած էր: Ֆրանսացիմ ադ թուրք վալ-
րեմի ժողովրդիմ ամանկ ըրավ որ... վերջը անա՛նկ

եղավ, որ ոչխարն ու գայլը մեկտեղ կարածեիմ: Մի
աղջիկ, մի կնիկ կես գիշերը գնար, մազի թելիմ չէիմ
դիպմար: Ֆրանսուզը հոքումաթը (կառավարություն-
ը) դուգամ (կարգ ու կանոն) մը դրում իր սանջակիմ,
քի կալը իլան մակեմ միգ դիղը կարձեիմ (գայլն ու
գառը միասիմ էիմ արածում): Մի՛ր ժողովուրդը հիչ
միգ հոքումատը վախտը գադ հանգստութիմը դիսում
չիր: Այդ հուլը (վիճակը) քսում դարա դուվից: 1919 թ.
ֆրանսացիմ մտավ Սանջակ՝: 1939 թվիմ դուրս էլ-
ավ, քաշվեցավ Սանջակեմ: Ամմա մեզի չմոռցավ:
Ֆրանսացիմ քսանմեկ լիբանանյան ոսկիի հողամաս
գնեց, մեզի տարավ Այնճար. Այնճու՛ւ՝ սափորի աչք
կնշանակե արաբերեմ:

Այնճարն ալ ամայի՛, առանց ջու՛ր, բա՛ց դաշտ
էր: Աճեցուցիմք, բուսցուցիմք, շինեցիմք, սարքեց-
իմք: 1946 թվիմ ալ թողեցիմք ամեմ իմչը՝ եկանք Հայ-
աստան, ըմը դաճա Ջեբել մուսացիք՝՝ մնուց Այնճար:
Ջեբել մուսացիք սիմըվումիմ (ցրված եմ) եախշուրը
չուրս տեմը՝ Ամերիկա, Ֆրանսիա, Մըսըր (Եգիպ-
տոս), Բաղդուդ (Բաղդադ), Ֆալեստին (Պաղեստին),
Թուրքիա, քանե մը ընդամիք ալե մնացումիմ Ջեբել
Մուսամ...

284 (284).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԻՓԲԵՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1896 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

Երբ Հյուրիեթ (Ազատություն) եղավ, վերջը
1911 թ. ասկյար հավաքեց թուրք կառավարությունը:
Մեր գյուղեմ յոթ-ութ հոգի գնաց, ախպերս էլ գնաց:
Դաշնակները Անդրամիկիմ ըսիմ. - Գնա՛, թուրքերում
հետ բարիչիր, հիմա էմվերն է, ուրիշ ժամանակներ
եմ:

Անդրամիկը պատասխանեց. - Ես չե՛մ երթար.
ամոնց ձեռքերը արյունո՛ւտ եմ:

Հետո 1914 թ. սեֆերելիք սկսավ, այսիմքն՝
գորաֆավաք: Ով անցավ ձեռքերնիմ, առիմ տարիմ,
ով կրցավ փախիլ, փախավ: Թուրք պաշտոնյաներ
էկան, իմչքան անասուն ունեիմք բոլորը հաշվա-
ռեցիմ՝ ձի, մալ, կով, որ ուզած ժամանակը հավաքեմ:

Հետո եկավ 1915 թ., ուրբաթ օր մըն էր: Եկավ
մյուրուրը (գյուղապետ), մամակ մը բերավ, ըսավ. - Էս
մամակը չեք բանար, միմչև ես չիգամ: Գա՛լ ուրբաթ
ես կուգամ:

Գնաց: Ուրբաթը լրացավ, եկավ, մամակը բացավ,
ըսավ. - Ձեզի ութ օր պալմանածամ, իմչ որ ունիք
ծախեք, առեք, ձեզ պիտի աքսորեմք:

Մեմք ժողով ըրիմք, որոշեցիմք լեռը ելլալ: Բիթիա-
սի, Խըղըր-Բեկի կողմեմ անասունները տարիմք՝
շուն, կով, էշ, տավար, սարը բարձրացուցիմք, քանի
որ ժողովուրդը գիտե, որ պետության ձեռքը երկա՛ր
կըլլա: Լեռը տարիմք մեր ամեմ իմչը՝ թեմքիրե,
թավա, ուտելիք, գեմք, երկանք անգամ տարած էիմք.
ցորենը կաղայիմք, ալյուրը հաց կշինեիմք, սաջի վրա

կշարեիմք, կեփեիմք, կուտեիմք: Աղը որ պակասեր,
կերթայիմք ծովի ջուր կբերեիմք, կեռացնեիմք, աղը
կնստեր տակը, աղը մեզ պետք էր. անասուն շատ
ունեիմք: Փայտերը կտրեցիմք, թեք կտուրներով
տունիկներ շինեցիմք, մեջը մտանք: Միայն մեմք յոթը
կողիմք ունեիմք, մեր բնակատեղերն էիմ Դամվաջըք
(Կաթկթող ջուր), 1921 թ. հոն շինեցիմք մեր հաղթա-
կան հուշարձանը, ավագան սարքեցիմք. ֆրանսացի
ժեներալը եկավ ծաղկեպսակ դրավ, Սովյուք (Պաղ
աղբյուր), Ղըզըլըք (Կարմիր ջուր), ջուրերում քովը
տեղավորվանք: Թշնամիմ սկսավ գալ մեզ վրա
երեք կողմեմ՝ Ծախուրդեմ, մյուսը՝ մեր Խըղըր-Բեկի
եղաղեմ՝ ճամփի բերանեմ, մեկալն ալ՝ Բիթի-
ացոց՝ Գյարմեր Կիդայնի (Կարմիր գետիմ) կողմեմ:
Էդ իրեք տեղից կուգայիմ մեզ վրա: Մեմք՝ դեմերնիմ,
մեր ետըն՝ ծովն էր, քարափը...

Առաջիմ կրակողը Մովսես Աբրահամյանը եղավ.
«Հաթար» կըսեիմ անոր: Մեր տղաները որսորդական
հրացաններ ունեիմ, մի քանիսը բելգիական տաս-
նոցներ ունեիմ կամ՝ հունական: Կովանք: Ադ թուրքի
զինվորները չդիմացան, փախան, գնացիմ: Ահագիմ
զինվոր մեռած թողեցիմ, գնացիմ: Մեմք իջանք անոնց
գեմքերը առիմք, մորեմ լեռը բարձրացանք:

* Արարայի հաղթանակից հետո Կիլիկիայի վերահսկողությունը
հանձնվեց մախ՝ Անգլիային, ապա՝ Ֆրանսիային:

** Մուսա Լեռան արաբերեմ անվանումն է:

Երկրորդ անգամ երկու հարյուր-երեք հարյուր թուրք զինվոր եկավ: Ամեն տասնհինգ օրը մեկ նոր հարձակում կսկսեին մեզ վրա: Միշտ կիրակի առավոտ կըլլար. երբ մենք պատարագ կընեինք, ամոռն՝ կհարձակվեին:

Մեր կովոդները բոլորը-բոլորը ութ հարյուր հոգի էինք, մնացածները՝ չուլիս-չոջուլիս, կմիկ, ծերուկ էին: Մեր կենտրոնը ունեինք: Ես ատրճաճակ ունեի, իմը հին սիստեմի էր. որսորդական, երկու փողանի, իմը պատրոն չուներ, բարոյս կղնեի՝ գլուխն մեջը, շատ հին սիստեմի էր:

Դեղձաձոր կըսեին՝ ձոր մը ունեինք, շատ դժվար, դիք ձոր էր էր: Թուրքերը փորձում էին անտեղեն վեր շուլլըվիլ: Մենք չորս հոգով՝ Կարապետը, որ թուրքի մավզեր ուներ, ես, Սեդրակ Ուրֆայանը և մեկն ալ՝ հորեղբորս աղջկան ամուսինը: Էլանք, գնացինք Սինջարի Դար: Ադ գորանցեմ արևելք էր: Ընտել կովանք առսվընե մինչև երեկոյան ժամը հինգը-վեցը: Հորեղբորս աղջկան ամուսինը՝ Հովհաննես Կուժանյանը, որին «Ֆուադ» կըսեին, միայն ինքը տասնչորս թուրք սպանեց: Ախպերս եկավ ըսավ. - Չըլլա՛, որ տեղերնեղ շարժվիք:

Ժամը հինգին էլա, որ գնամ գորանց, տղաքը ըսին. - Որտեղե՞ն կուգաս: Ըսի. - Սինջարի Դարեն:

Տղաքը սկսան գոռ տալ. ամեն կողմեն գլուխաները կուգային ծառերուն կկպնեին, մեզի չէին կպնի: Ադ ալ Աստծո կամքն էր: Հրա՛ջք էր:

Թուրքը հրաման տվեց՝ մեր լեռը կրակի տալ, ամմա լեռը չվառվեց, քիչ տեղ մը վառավ: Հրա՛ջք էր: Հետո թուրքերը մեզ կըսեին, որ կոիվը կսկսեի՝ ճերմակ ամպ մը կուգար մեր լեռը կփակեր, ամոռն մեզի չէին տեսնար, ամմա մենք իրենց կտեսնայինք վերեն, ծառերուն մեջեն: Ադ ալ Աստծո հրա՛ջքն էր... Գիշերով կիջնայինք լեռեն, բաղերեն պտուղ կհավաքեինք, որ տանենք ուտենք: Մեկ օր լեռից իջանք, ես, հերս, մեր հարևան Մուսան: Ասկյարները եկան ճիշտ գլուխնուս վրա կայման, բայց մեզ չտեսան՝ գնացին: Հրա՛ջք է, չէ՞...

Գիշեր մըն ալ կրակ վառած ենք, շուրջը նստած: Մեկ էլ հերս էլավ կայմավ, գոտին շտկեց, մի պատրոն գոտիին մեջեն ինկավ կրակին մեջ, պայթավ, շա՛տ մարդ կար շուրջը, ո՛չ մեկին բան չէղավ: Հրա՛ջք է, չէ՞: Աստված մեզ հետ էր...:

Արդեն մեր ուտելիքը, մեր պաշարը վերջանում էր կամաց-կամաց: Քարափի կողմեն ճերմակ սավաններ կախեցինք՝ վրան կարմիր խաչի նշանով, քովը կրակ վառեցինք, որ Միջերկրականի ծովեն անցնող մավերը մեզ տեսնան: Ժատ օրեր ետքը մեկ հատ մավ մը եկավ ֆրանսական, մեզ ազատեց: Ադ ալ Աստծո հրա՛ջքն էր:

Երբ պարախողը եկավ, լեռան երկու կողմի ճակատները մենք պահեցինք, որ ժողովուրդը մեջտեղեն իջնան, բարձրանան մավ: Վերջին վայրկյանին Հաբեթ Վանյանը, Հովհաննես Լիշյանը վիրավորվան. մավը բարձրացրինք, բայց ծովի վրա մեռան,

ամոռն ջուրը գցեցին, ադ օրենք է եղեր:

Արդեն մեր նահատակներու գերեզմաններուն հողերը առանձին-առանձին սնդուկներու մեջ առած էինք, հետերմիս տարինք Պորտ Սայիդ, հետո ալ ետ բերինք Մուսա Լեռ, հետո՝ Այնճար, մինչև Հայաստան բերինք հետերմիս:

Ամեն ինչ լեռը թողեցինք, մեր ամասունները, ամե՛նը մնացին թուրքին: Իսկ կողիքները, մնացածը՝ վառեցինք, քանի որ ֆրանսացին ըսավ՝ միայն հոգի-միդ կազատեմ:

Երբ որ գնացինք Պորտ Սայիդ, դիմում տվինք Ֆրանսային, որ մենք կուզենք կովիլ թուրքին դեմը, միայն թե մեր Կիլիկիան մեզի տրվի:

Ֆրանսացին համաձայնվավ:

Օրին մեկն ալ ֆրանսական, անգլիական բժիշկները եկան քննեցին մեզի: Առողջներուն զինվոր արձանագրեցին, էնոնք որ մեծեր էին, դրեցին պահակ:

Մենք՝ ջահելներս վեց հարյուր հոգի էինք, որ Հայկական լեզեռնի հիմքը դրեցինք: Հետո արդեն չորս կողմեն լեցին, եկան ուրիշ տեղերի հայեր. եղանք տասներկու հազար հայ: Մեզ տարին Կիպրոս՝ մարզվելու:

Մի օր հրաման եկավ: Կիպրոսի Մոնարկայում ենք (որտեղ մարզվում էին հայ լեզեռնական կամավորները), ըսին. - Պատրաստվե՛ք, պատերազմ պիտի երթաք թուրքին դեմը: Գնացինք մավահանգիստը լցվանք: Նավը եկավ, լցվանք մեջը: Կիպրոսի ցամաքեն հեռացանք: Մեր մավին ետևեն ուրիշ մավ մը կուգար, որ մեզ հսկի, որ ընդօրյա բան չիգա մեզ վրա: Իջանք Բելրուք: Հանգստացանք: Հրաման էլավ՝ պիտի շարժինք դեպի Երուսաղեմ՝ Նաբլուս: Ծանապարհին ութը ժամ գնում ենք ոտքով, գնում ենք, կանգնում՝ ուր որ ջուր կգտնանք: Ամեն մեկին շալակը երեսունհինգ կիլոգրամ ծանրությամբ՝ ադիալ, պալատկա, պատրոն, ուտելիք: Էնտեղ էլ ծամանակ մը անցավ, հրաման եկավ, որ Կիլիկիա՝ Ադանա պիտի երթանք: Լցրին մեզ շոգենավը: Հասանք Իսկենդերուն: Բաժանեցին մեզի: Միտրալյոզ (ավտոմատ հրաձող) կոմպանիան մնաց Դյորտյոլ, մեկ մասը՝ Թոփրաքկալե, Ջահան: Տարին մեզի Ադանա, հերթապահ կանգնանք. մինչև Կիլիկիա, Ադանան առած էինք: Ուր որ հայ գտանք, հավաքեցինք. հարյուր տասնհինգ հազար հայ կար հոն: Ջեյթունցիները չորս տարի լեռներում թուրքերուն կոտորել էին, նրանց զենքն ու փողը վերցրել էին: Դյորտյոլում մի հայ սադաթ անցել էր Ղարաքիլիսա գետը. ծեծեր էին թուրքերը: Հայերը վառել էին թուրքերուն գլուղը: Հավի ձագ չէին թողել Դյորտյոլի և Իսկենդերունի արանքը...

Մեկ էլ ֆրանսացիները խաբար արեցին մեր օֆիսերին՝ «Հայերը իրենց պատրոնները թող տան»:

Մենք ըսինք. - Չե՛նք տա:

Տասնուրե մուսալեռցի էինք, մնացածները՝ դուրսեն հայեր էին: Բոլորս ալ ըսինք. - Թուրքը եթե հարձակվի՝ մենք զենքով պիտի կովի՛նք:

Էդտեղ մի բժիշկ կար քեսաբցի, գերի էր ընկել

թուրքերում հետը, քանի որ թուրքական բանակի մեջ էր: Բայց կային մահ հայեր, որոնք թուրքիմ բանակի մեջ ըլլալով հանդերձ, մեզ էին օգնում: Օրինակ՝ Հայֆայի վրա կաթոլիկների մամաստըրում թուրքական թնդանոթ էր դրված, որի քիթը պատվում էր իրենց՝ թուրքերում կողմը. թուրքերում սպանում էր: Պարզվեց, որ թնդանոթի գլուխը հայ տղա է եղողը և մեր օգտին էր կրակում. թուրքերում բանակին մեջ ահագին թուրքերու կփռն գետին: Մեզի որ թողնեին, մենք՝ հայերս, ան ժամանակ միմյն հոս՝ Հայաստան կուգայինք: Կազատեինք ամբողջ մեր հողերը: 1919 ապրիլի 28-ին մեզ ազատեցին: Մեզի Մերսին բերին, ճամփին գնացքի մեջ թուրք որ տեսնում էինք, կրակում էինք,

մի հատ Չակալյան մը կար, ըսավ. - Տղաներ, ամո՛թ է, մե՛ղք է, ադ թուրք խեղճ գյուղացիները ի՞նչ մեղք ունին, որ սպանում եք. մենք էրթանք, մեզմե վերջը հոստեղի հայերում կը ջարդեն...

Մերսին գնացինք, հանձնեցինք զենքերը, մեծ քրոջս Պորտ Սայիդը թաղեցինք, մորս ու մեծ աղջկաս՝ Լիբանամ, հերս, ախպերս, քույրս՝ Մուսա Լեռ...: Երկու աղջիկներս, իրենց ընտանիքներով ու թոռներով, բոլորը քսանվեց հոգի, Լեմիմականը՝ երկրաշարժեն մեռան 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին: Քառասուն վայրկյան առաջ ես ավտոբուս էի նստել, գալիս էի Երևան: Ես իմնությունք տարեկան՝ ողջ մնացի, անոնք՝ ջահ՛լ-ջիվանները հողի տակն են...

285 (285).

ՏՈՆԻԿ ԳԱՐԲԻԵԼԻ ՏՈՆԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1898 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

Հարգանքը ամենեն բարձր բանն է աշխարհում: Պատիվը ամենեն բարձր բանն է աշխարհում: Մենք՝ մուսալեոցիքս, կսիրենք հարգանքով ու պատվով ապրիլ մեր կյանքը:

1909 թվին Ադանայի կոտորածն սկսվեց: Թուրքերը հարձակվան հայերում տուններում, խանութներում վրա, սկսան թալանել, սպանել, մորթել, բռնաբարել: Այլ ինչ որ մտքովդ կանցնի՝ սկսան ընել:

Մեր Մուսա Լեռան յոթը գյուղերի հայերս զգուշացանք, գիշերը պահակներ դրինք: Կիլիկիայի շատ տեղերում մեջ թուրքերը մտան կոտորեցին, կողոպտեցին: Այլ փախող փախողի: Հայերը կփախին կմտնան եկեղեցին: Թուրքերը կմտնան, տունները կթալանեն, կտեսնան, որ հայերը մտած են եկեղեցի, կհարձակին եկեղեցիի վրա, կսկսին հայերում կոտորել: Առաջին անգամ ծիծի երեխաներում կոտորել են իրենց մայրերում, հայրերում աչքին առջևը, հետո՝ կնիկներում, տղամարդիկներում: Բոլորին առանձին-առանձին ընտանիքներով կոտորում են: Արյունը ջուրի պես կերթա եղեր դուռներեն: Ես մեր գյուղումն էի, երբ իմացանք աս բոլորը: Միմյն հիմա արաբներն ու թուրքերը կհիշեն այդ կոտորածները: Աղկե վերջը մենք ավելի զգույշ եղանք, որ թուրքը մեզի վրա ալ կրնա գալ:

1915 թվին, երբ հրաման ելավ աքսորի, մենք մեր ամեն ինչը թողեցինք, տուններեն դուրս էկանք: Մեզի ոտքով քալեցուցին դեպի Անտիոք քաղաքը: Տղամարդկանց առանձնացուցին: Մեզի ուզում էին կոտորել, թափել գետը, որ ծով հասնի, մեղ մըն ալ հրաման եկավ. «Մի՛ կոտորեք, քջե՛ք, տարե՛ք հեռու՝ տեղեր»: Մեզի քալելով տարին: Մենք հինգ երեխա էինք, հորից որք էինք: Ես ամենեն մեծն էի. փոքրերին շալկած էինք ես ու մամա: Զինվորները խրաբջով խփում էին: Մամայիս երեսին մեղ մը խփեցին, խփած տեղը խիստ ուռավ: Ձեռքերնիս ալ դրամ չէ մնացած: Քալելով մեզի տարին միմյն Համա. երեք-չորս օր քալել

ենք: Ծամփին՝ մեռնող-մեռնողի: Անոթություն՝, ջուր չկա՛, հոգնա՛ծ ենք, չենք դիմանու՛մ, բայց ստիպված ենք քալել:

Հասանք Համայի անապատը: Վերմակի երեսները հանեցինք, չաղըր շինեցինք, մի կերպ տակը մտանք: Արևը սոսկալի կվառն: Ժողովուրդն սկսավ հիվանդանալ: Իմ փոքր քույրերս ալ մահացան: Մեկը՝ ուրբաթ օրը, մյուսը՝ շաբաթ օրը, մյուսն ալ՝ կիրակի: Թաղում չիկա: Մեծ փոս մը կա, հոն տանում են դիակները, նետում են իրար վրա: Ամեն կողմ անոթի, հիվանդ մարմիններ՝ կսպասեն իրենց մահվան: Ծանձները լիքն են:

Մեղ մըն ալ եկան թուրքերը, սկսան պոռալ. «Հայդե՛, էլե՛ք, քալե՛ք»: Արդեն առողջ մարդ չէ մնացած: Սկսանք քայլել: Գիշերը ուր որ կհասնինք, անտեղ բաց երկնքի տակ գետիները կպառկինք, կքնանանք: Առտում շատերը չեն արթննար: Վերջապես հասանք Ծամ: Հոն ութ-իմը օր մնացինք: Ժողովուրդին մեջ լուր տարածվեցավ, որ մեզի տանում են Դեր Զոր՝ կոտորելու: Մեղ մըն ալ ձիերով էկան քանի մը պետական մարդիկ, ըսին. «Էլե՛ք, պիտի էրթանք»:

Մայրս երկու տարեկան հիվանդ եղբորս գրկած կույս, վրան հալ չկա շալկել քալելու: Մեղ մըն ալ թուրքերը ըսին. «Ով որ Գևորգ աղային գերդաստանեն է, թող առանձին կանգնի»:

Գևորգ աղան ալ թուրքերում շատ օգտակար եղած է, իմ մորը քեռին է ու մեր գյուղին մեծն էր: Մենք ընկանք բախտավորներում խումբին մեջը: Մյուս խումբին տարին դեպի Դեր Զոր: Մեզի ալ պիտի տանեին, բայց երկու տարեկան եղբայրս շատ հիվանդ էր, մայրս չգիտեր ի՞նչ ըներ: Մի մարդ էկավ ըսավ. «Դուք էլեք զացեք, էս երեխան եթե մեռնի, ես կթաղեմ»:

Մենք ստիպված ադ փոքր եղբորս թողինք ադտեղը: Արդեն երեք քույրերս ալ հիվանդացել, մեռել էին: Ես ու մայրս լալեն-լալեն ճամփա ընկանք: Այլ ադ

եղորոս չտեսա:

Մեզի տարին խաչապաշտ ժողովուրդի մը մեջ, բոլորը օտար են: Մենք ոչինչ չունինք: Անոթի ենք, սկսանք աս-ան տունեն հաց մուրալ: Այ խաչապաշտ գյուղը բերին ուրիշ հայ կիներ: Ադոնց տղամարդկանց ու երեխանքին կոտորել էին, իրենք ալ բարբառ հայերենով կխոսեին: Այ հայ կիները ձեռք-ձեռքի բռնած կպարեհին, կերգեին, որ դրամ շահին, քանի որ կամչ-նային մուրացկանություն ընել:

Պատերազմը վերջացավ: Ֆրանսան, Անգլիան, Ռուսաստանը մեկ կողմ էին, թուրքը և Գերմանիան՝ մյուս կողմը: Հայ ժողովուրդին մեծամասնությունը կոտորվել էր արդեն: Հրաման էլավ, որ ամեն մարդ իր տեղը կրնա էրթալ: Էլանք, ոտքով քայլելով ետ գացինք դեպի մեր երկիրը: Հասանք մեր գյուղերը: Տեսանք՝ ո՛չ դուռ, ո՛չ պատուհան կա: Ամեն ինչ քանդված: Մտանք մեր ավերված տունը: Արդեն Ֆրանսան եկած մտած էր կիլիկիա: Այ սկսանք մեր տունը վերաշինել, մեր հողերը մշակել: Կամաց-կամաց մեր վիճակը լավացավ: Քսան տարի ֆրանսացիներուն շուքին տակը ապրեցանք Մուսա Լեռում: Մեր գյուղերուն մեջը թուրք չիկար: Ֆրանսացին մեր թիկունքին կանգնած էր: Մեզի «երկրորդ ախպեր» կըսեին ֆրանսացի զինվորները:

1939 թվին ֆրանսացիները Մուսա Լեռն քաշվան: Մենք ամեն մեկ գյուղեն երկու տղամարդ ընտրեցինք, Անտիոք գացին, ֆրանսացի ժեներալին քովը՝ օգնություն խնդրելու: Մեր Քաբուսիե գյուղեն՝ ես էի: Զենք ուզեցինք, որ ինքզինքնիս պաշտպանեմք: «Ոչ մի զենք չե՛մ տա ձեզ, - ըսավ, - խելոք մնացեք, թուրքին հետ համերաշխ ապրեցեք»:

Մենք չէինք սպասեր աս տեսակ սառը պատահախան: Ուրեմն ֆրանսացին մոոցավ հայերուն քաշած տառապանքները և հիմա հանգիստ խղճով մեզի թուրքին ձեռքը կձգե և ինքը կհեռանա Մուսա Լեռն:

Ըսինք. - Մեզի ազատե թուրքերուն ձեռքեն:

- Ու՛ր տանիմ, Ֆրանսա՞ տանիլ, չե՛մ կրնար:

Ըսինք. - Մեզի ուրիշ խաչապաշտ երկիր մը տար, օրինակ՝ Լիբանան՝ Բեյրութ:

Ֆրանսացիները մեզի գրուզավիկներով տարին Լաթաքիա, անտեղեն ալ՝ մավով Բեյրութ, Բեյրութեն քիչ մը դուրս՝ Այնճար իջեցուցին մեզի: Մենք հազար հինգ հարյուր ընտանիք էինք: Ֆրանսացիները հազար հինգ հարյուր հատ տուն պլանով շինեցին՝ մենք ալ իրենց հետը: Ամեն մի ընտանիք պզտիկ տուն մը ունեցավ: Էդ հողն ալ արաբ հարուստի մըն էր, զենեցին, մեզի բաժանեցին՝ ըստ մաֆարի: Ծատ ջուր կար, բերրի հող էր: Սկսանք ցանել, հնձել, քաղել: Բայց յոթը տարի իրավունք ունեինք ադ հողը ցանել: Թոթը տարի հոն ապրեցինք:

Թոթը տարի վերջը՝ 1946 թվին, Հայաստանեն պատվիրակություն եկավ, որ հայերուն Հայաստան պիտի բերեն: Հայաստան ըսելով, մեր ժողովուրդը կկարծեր, որ դրախտ է գալու: Մեր մայրերը օրոր-օրոր կերգեին.

«Օրոր-օրոր եավրու,

Հայաստանին դուրբան եավրու»:

Մեզի աղպես մեծցուցած են:

Հայաստանի մերկայացուցիչները՝ երեք հոգի, եկան ինձ մոտ: Ես ալ՝ դիրքս լավ էր Էմտեղ, խանութ, ուեստորան ունեի: Լավ ապրուստ ունեի: Այնճարի դաշնակցականները չէին ուզեր Հայաստան երթալ, կըսեին՝ երբ որ Հայաստանը մերինը ըլլա, ան ատենը մենք կերթանք: Դաշնակները ինձի կանչեցին ժողովի: Դաշնակցականներուն մեծը՝ Մովսես Տեր-Գալուստյանն ինձի ըսավ. - Տոնի՛կ, դուն դաշնակցությունեն հրաժարական տվեր ես և Հայաստան կուզես երթալ, ուրիշներուն ալ օրինակ կդառնաս: Էկուր միտքդ փոխե, մնա մեզի հետ, մենք քեզի կօգնենք, ինչի կարիք ունենաս՝ մենք քեզի կուտանք: Միայն թե մի՛ երթար:

Ես ըսի. - Մովսես Էֆենդի, ես դաշնակցական էի և հիմա հրաժարված եմ: Եթե հոս մնամ, գիտեմ, զլուխս կուտեն, ավելի լավ է՝ ես Հայաստան երթամ:

Վերջը ես գացի Բեյրութ, մերգաղթի գրասենյակը ըսի. - Ես ուզում եմ Հայաստան երթալ, հետս ի՞նչ կրնամ տանիլ: Խանութիս ապրանքները տանի՞մ:

- Չէ՛, - ըսին, - հոն ամեն ինչ ձեզի համար պատրաստված է մախօրք:

- Բայց ի՞նչ տանիմ, որ հոն արժեք ունենա, ընտանիքս կրնամ պահել:

Ըսին. - Ժածգատիլի քար տար, հոն հարգի է:

Ըսի. - Ես բանվոր չեմ: Ես առևտուր կրնամ ընել հոն:

Ըսին. - Հայաստանին մեջ ազատ ես, ինչ կուզես՝ կընես:

Դու մի ըսեր՝ ինձի խաբեցին: Էդ ժածգատիլի քարերը առի: Խանութիս մեջ կապույտ բուրդ կտոր ունեի՝ տղամարդու կոստյումի համար: Քսան կոստյումացու ալ ադ կտորեն առի: Տասը հազար հատ ալ սանր առի, լցրի սնդուկներուն մեջը: Քառասուն հատ մուրճ-մանգաղով կարմիր դրոշակներ շինել տվի, ամեն մի ընտանիքին բաժանեցի: Գացինք մավահանգիստ: Նավ մատանք: Հասանք Բաթումի: Նավին մեջ հրաման ելավ՝ ով ուտելիք ունի՝ ծովը թող թափի: Քսան կիլո հավա ունեի տուփերուն մեջը: Չթափեցի: Ինձի ըսին. «Մի քիչ կանֆետ-մանֆետ տուր՝ կանցնիս»։ Ես ալ մեկ-երկու կիլո կանֆետ տվի, աչք գոցեցին: Մեր ապրանքները պիտի քննվին: Ես ալ բոլորից շատ վեշ ունիմ: Քառասուն օր մնացինք քառանտիման: Հանեցին մեզի, որ պոեզով պիտի Երևան երթանք: Ըսին՝ ամեն մարդ իր ապրանքին զգույշ ըլլա: Մեզմե մեկը պահակ դարձավ, պոեզին դուռը երկնցած էր, ոտքն ալ թանկ սապոգներ կային: Այ մեր փեսա Հակոբն էր: Գլուխը մերսի կողմը, ոտքերը դուրսի կողմը քնած էր: Ծամապարհին պոեզը կամացուկ դիք էր բարձրանում: Մեյ մըն ալ ադ Հակոբին ձայնը լսեցինք. «Կոշիկներս հանեցին»։ Ադոնք Վրաստանի գողերն էին:

Արդեն Բաթումի եղած ատեննիս ինձի կանչեցին,

հարցուցիմ. - Ու՞ր կուգես ապրիլ:

Ես ալ ի՞նչ գիտամ, միայն Էջմիածինը գիտեմ, ըսի. - Էջմիածին կուգեմ:

Ինձի Էջմիածին մշտնակեցիմ: Բարեկամներս ալ Էջմիածին ուզեցին, բայց անոնց Էջմիածին չմշտնակեցին, որ իրարու հետ չըլլանք: Հասանք Էջմիածին: Տեսան՝ իմ վեշերը շատ են: Հավաքված մարդիկ ըսին. - Դու հարուստ ես, երևի կուլակ ես: Ինչու՞ ցիլինդր գլխարկ ես դրել, կեպի չես դրել: Ձեռքիդ ինչու՞ թեզքեխ կա, երևի պարապ մարդ ես:

Մեզի տուն մը տվին, մտամբ մեջը: Թաղային էր, ով էր՝ չգիտեմ, օր մը մեզի եկավ՝ ընկեր Իսկենդերյանը: Մենք սուրճ հյուրասիրեցինք: Ան ըսավ. - Առաջին և վերջին անգամ պատերազմի հաղթանակից հետո Բեռլինում եմ խմել կոֆե:

Ես սկսա ներքին կարգով առևտուր ընել: Ժածգատիի քարերը ծախել, փողի տեր դարձա:

Օրին մեկը տղային հացի հերթի դրկեցի: Անոր տվեր էի հիսունմեկ մը: Հացավաճառը Հայկուշ ամուսնով կին մըն էր: Տղայիս ձեռքն դրամը կառնե, կնայի, կըսե. - Էս փողը կեղծ է:

Հոն ալ հերթ պաշտպանող միլիցիա մը կըլլա, տղայիս կառնե միլիցատուն կտան: Երեկոյան եկան միլիցեքը, ինձի ալ տարին միլիցատուն: Գացի: Ես խամ եմ: Նոր եկած ենք: Ծատ բան չեմ հասկանում, բայց սեղանին վրա ասորճանակ տեսա՝ մազերս քիզքիզ կանգնան: Միլիցապետն ըսավ. - Ընկեր Տոմիկ, ապարատդ բեր:

- Ի՞նչ ապարատ, - զարմացած հարցուցի ես:

- Կեղծ փողի ապարատը:

- Ես անգրագետ մարդ եմ: Հայերեն լավ չգիտեմ: Ես ի՞նչ կարող եմ ընել, որ կեղծ փող չիմեմ:

- Գնա՛, բե՛ր, եթե չբերես՝ դու էստեղ չես մնա, - ըսավ միլիցապետը: Հետո հարցեր տվավ, կյանքս պատմել տվավ: Ես ալ ըսի՝ դաշնակցութենեն հրաժարվեցա, որ Հայաստան գամ:

- Հա՛, ուրեմն դաշնակցական ես:

- Ո՛չ, հրաժարվա՞ծ եմ: Ես հակառակ եմ եղել, դու՛րս եմ եկել, որ Հայաստան գամ:

Ինձի ազատ արձակեցին: Երկու օր ետքը գիշերվա ժամը տասներկուսին մորեն եկան միլիցատուն տարին: Ըսին.

- Նստի՛ր, հայրի՛կ, արդարացար. բռնվան կեղծ փող շինողները: Երեք հոգի բռնված են, իսկ դու՝ ազատ ես: Բայց մոտդ ուրիշ փող կա՞:

- Հարյուր հատ հիսունմեկ ունեմ:

- Որտեղի՞ց քեզ էղջան փողը:

- Ես երբ արտասահմանում Այնճարում էի, խանութ, ռեստորան ունեի: Էմտեղից իմ խանութի ապրանքները բերած եմ, ինչ որ իրենք թույլատրած են: Ադոնք ալ ծախած եմ: Առին ապրանքս, բայց ինձի կեղծ փող տվին: Ես ի՞նչ գիտամ, որ կեղծ փող է:

- Հայրի՛կ, բայց ինչու՞ էիր փողդ պահում: Էստեղ արտասահման չի, որ փող պահես: Էստեղ առած փողդ պիտի ուտես, պղծես:

- Ես փողը հավաքել էի, որ կով առնեմ:

- Էմտեղ ի՞նչ եղած ես:

- Գյուղապետ:

- Հետո ուրիշ շատ դաշնակցական բերա՞ծ ես:

- Մեզ հետ եկող դաշնակցական չկա, բայց հրաժարվածները կան:

Ինձի որպես արդարացած տուն դրկեցին, բայց կես գիշերով եկան երեք միլիցիա, մի դեկավար: Արթնացանք, անկողիներեն ելանք գիշերամոցներով:

- Հավաքի՛ր վեշերդ, - սկսան ստուգել: Հրացան եմ փնտրում, - հրացան ունե՞ս:

- Ես հոն հաճձնել եմ դաշնակներում:

Բերին մի գրուզավիկ, գիշերով բարձեցին, մեզ մեջը լցրին, մեր տանն էր քնել մահ այդ գիշեր իմ թոռնիկս, ամ ալ մեզի հետ վերցրին՝ առանց իր ծնողքին լուր տալու:

Հարցրի. - Ու՞ր եմ տանում:

- Հայրիկ, հեռու տեղ չէ, որտեղ էլ որ երթա՝ Սովետական երկիր է:

Մի արկղ օճառ ունեի հետս բերած, ըսի՝ աս ալ վերցնեմք:

Առին այդ արկղը բախչեն թափեցին: Ավտոն քշեց: Տեսանք՝ գիշերով ուրիշ շատ գրուզավիկներ կան: Քշեցին, ու՞ր կտանին՝ չգիտեմք: Տարին Էջմիածնի կայարանը: Պոեզին վագոնները՝ լիքը հայեր: Մեզ ալ լցրեցին: Ու՞ր պիտի տանին՝ չգիտեմք: Պոեզները պլոմբեցին: Տավարնի վագոններ են: Մենք՝ ներսը: Մի պուճուր աչքի տեղ կա միայն: Հասկացանք, որ մեզ տանում են կոտորելու: Տանում են մի օր, երկու օր, երեք օր, շա՛տ օրեր: Վագոնի մեջ երեք ընտանիք էինք: Անկյունը կլոր ծակ մը կար: Եորդանի երեսի կտորը կբռնեինք, որ ուրորնի մատենինք:

Քսաներեք օր գնացինք, հասանք Ալթայսկի կրայ Սովետսկի ուլուն: Պոեզի վագոնները լիքն էին, ամեն ազգի՝ հազարներով ժողովուրդ: Իմ բարեկամները՝ երկու փեսաներս՝ ընտանիքներով, հորեղբորս տղան՝ ընտանիքով, բոլորս իրար հետ ենք: Եկավ ինչ-որ մի ջահել տղա, ըսավ. «Ես ուզում եմ այս խումբը առնեմ»:

Իր ավտոն լցրեց մեզի. տարավ երկրորդ սովխոզ, երկրորդ ֆերմա: Մեկ ամիս հոն մնացինք: Մեզնից բացի ուրիշ մարդ չկար: Պատերազմից հետո տղամարդ չէր մնացել, բոլորը կնիկներ էին՝ մախազահը, հաշվապահը: Մեզի տուն ալ չտվին: Արդեն լեզու ալ չգիտեմք:

- Աբաժդի՛ (Սպասիր - ռուս.), - ասում են:

Էդ իրիկունը հոն մնացինք: Կինս, մայրս լաց են լինում: Տեսա, որ մի գրուզավիկ բերին: Մեզի մեջը լցրին: Տարին մի տան առաջ կանգնեցրին: Մեր ունեցածը մեջը լցրին: Բերին խաշած ձու, բայց հաց չիկա: Մարդիկ հաց չունին:

- Կուշա՛յ, խորոշո բուդետ, (Կե՛ր, լավ կլինի - ռուս.)

- ասացին:

Մենք լաց ենք լինում: Մեկը ձեռքիցս բռնեց, ըսավ.

- Պաշի (Գնացինք - ռուս.):

Ես վախեցա, թե ու՞ր պիտի տանին: Տեսա՝ ժողո-

վորդը կանգնած է: Անոնք ալ կվախանան, որ իրենց տանում են սպանելու: Մեզի տարին մի հայաթ: Մենք յոթը երիտասարդ ենք: Մեզ քաջքշում են, տանում են գետնի տակը բաղնիք: Դու մի ըսեր՝ ադոնք ավելով են լողանում:

Հետո տարին աշխատանքի: Ըսին. - Պլոտնիկ կըլա՞ս:

Ըսի. «Թույլ կտանին»: Սկսա աշխատիլ:

Ծորեն ցանելու ժամանակը ինձի տարին ցորեն ցանելու: Ծորենը քաղելու ժամանակ ալ տարին՝ ցորեն քաղելու: Ես կյանքումս չեմ աշխատել: Սկսա լալ: Ինձ ու իմ տղային՝ քսաներկու տարեկան Գաբրիելին, ուղարկեցին անասուններ արածացնելու: Տղաս չդիմացավ ինժարկտ եղավ, մեռավ: Հոն վեց ամիս մնացինք: Քառասուն հատ դիմում գրեցի Մոսկվա: Պատասխանը միշտ մերժված կըլար:

Վերջապես օր մը «ազատականը» եկավ: Ոչխար մորթեցի, բոլորին հրավիրեցի, կերան, խմեցին, քեֆ արեցին, մեզի բարի ճանապարհ մաղթեցին:

Եկանք Հայաստան: Ես ուզեցի դիմում գրել՝ գիտնալու համար, թե ինչու՞ ինձի աքսորեցին, չէ՞ որ ես Հայաստանիս համար էի եկած: Ինձի կանչեցին դիմումիս պատասխան տալու, ըսին. - Հայրի՛կ, դու աքսորված չես եղած:

- Ինչպե՞ս չէ, ես յոթը տարի եմ աքսորված եղել:

Ստալինի վրա թողին: Ըսին. - Քեզի փող տանք:

286 (286).

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՀԱԿԻ ՍՈՒՊՈՒԿՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

1914 թվին Թուրքիան ընդհանուր զորակոչ արեց: Հորս, հորեղբորս, մրա տղաներին բանակ տարան, բայց լսեցինք, որ բոլորին Օրդուի ամապատներում սպանել էին: Հորս, Մովսես ամմոյին, Խաչեր ամմոյին տարել էին Օրդուի ամապատը ու սպանել: Հորեղբորս մի տղան աչքով տեսել էր, ինքն ալ իբր մեռած է ձևացել, ամմա հետո փախել էր, ոտքով եկավ հասավ Մուսա Լեռ: Մեր ազգությունից հինգ տղամարդ թուրքական բանակում զոհվեց:

Հայերի աքսորը սկսվել էր Զեյթունից: Պատվելի Անդրեասյանը աքսորվածներում մեջեն դուրս էր եկել, եկավ հասավ Մուսա Լեռ: Մերոնք ընդհանուր ժողով ըրին, մանավանդ յոդուօլուքցիները, որոշեցին լեռը բարձրանալ: Գյուղերի հավերը, անասունները, ինչ որ կարող էին՝ լեռ բարձրացրին: Էջերին, շուներին մորթեցին, որ ձայն չհանեն:

Կոնիվը սկսավ: Մերոնք վերևում՝ Ումարի դաշտեն կկոպեին թուրքերում դեմը: Մեր տղերքը չտեսնված կկոպեին: Մեկ ալ թուրքերը եկան մոլլային հետը: Մեր տղերքը ըսին՝ թող մոտենա՛ խփենք:

Մոլլան ասաց. - Հայու զենքը թուրքի վրա չի բարձրանար:

Ըսի. - Ես փող չեմ ուզում: Աքսորի մեջ տղաս ջահել-ջահել մեռավ, կինս հիվանդացավ, հարսը թոքերից հիվանդացավ, իմ աչքերս չեն տեսնում, ականջներս չեն լսում, առողջություն չի մնացել:

Ինձի թոշակի անցուցին: Ուզեցի տուն շինել: Հողամաս չտվին Մեռելաշենում կամ Ախպարաշենում¹: Հոն հայրենադարձեր շատ կային: Ադուտը հիմա Արարատյան զանգված կըսեն: Մեզի ըսին. «Կաշառք տուր՝ կհամաձայնվին»:

Տղաս առավ տուփ մը կարագ, տարավ անոր տունը: Կնիկը կարագը առեր է: Մեզի աստեղեն՝ Ծափու-մյանեն հողամաս տվին: Տուն շինեցի երկու հարկանի: Եկան թե՛ պիտի տունդ քանդենք:

- Ես շինեմ, դուք՝ քանդե՛ք, - ըսի:

Քաղսովետից կանչեցին, ըսին.

- Ինչու՞ երկու հարկ ես շինել, Ի՞նչ փողով ես շինել:

- Կնիկիս զարդերով, - հետերնիս քերած էինք քսանշորս հատ ոսկե ապարանջան:

- Ու՞ր են ցեմենտի, քարի դոկումենտները:

Կանչեցին քաղկոմ, ըսին. - Դուք աքսորվել եք 1949 թվին, վեց հոգինոց ընտանիքով աքսորվել եք և ազատվել 1956 թվին: Դուք արդարացված եք:

Բայց սիրտս կոտրված չէ: Հիմա ալ, աս իմ քյա-սիթոյանս մեջ՝ գոհ եմ: Ես ազգասեր եմ հիմա՛ ալ, վա՛ղն ալ: Կուզեմ, որ մեր երկրի ղեկավարությունը լա՛վը ըլլա:

Մերոնք որսորդական հրացանով խփեցին, մոլլան սատկավ: Թուրքերը փախան: Մենք փոքր տղաներ էինք, մեզի «թելեֆոնի տղաներ» կըսեին, քանի որ խաբար կտանեինք կոլոդներում:

Մի քանի անգամ ուժեղ կոկի եղավ: Եսայի Յաղությանը պահեստային բրիգադ ուներ, որտեղ որ ուժեղ կոկի կըլար, հոն օգնության կերթար: Ինքը փոքր ամերիկյան հրացան ուներ, Դմիտրյան Պետրոսն ու Դուդակյան Պետրոսը իր հետ կկոպեին: Իսկ Մանուշակ Նաշայանը սափորով ջուր կտաներ կոլոդներում և լուր կտաներ, որ որտեղ մեղ վիճակ է՝ Յաղությանը օգնության հասնի:

Մեր ժողովուրդը հացի մեղություն ունեցավ, զենքը, փամփուշտն ալ սկսան պակսիլ: Ծովի կողմը վերմակի երեսներ կախեցին՝ վրան Կարմիր խաչի մշանով: Քանի մը օր վերջը «Կիշեն» մավը եկավ:

Երբ 1946-1947 թթ. հայրենադարձները բնակություն հաստատեցին և շենացրին այդ ամայի տարածքը, այն կոչվեց *Ախպարաշեն* (Ախպար՝ եղբայր բառից, ինչպես հեզմանքով մորեկներին անվանում էին տեղացիները), սակայն քանի որ մրանցից շատ-շատերը չդիմապալով ցրտին և կյանքի այլ դժվարություններին մեռնում էին՝ կից թաղամասը կոչվեց *Մեռելաշեն* (այժմ՝ Արարատյան զանգված):

Մեր Ղըլբուշ Կըրըկյանը լողալով գնաց, մամակ տարավ, որ գան մեզի ազատեն: Նավին կապիտանը ըսեր է. «Վեց օրեն կուգամ»:

Հիմզերորդ օրը մավը եկավ: Կիներն ու երեխաները մավ բարձրացան, հետո՝ կովողները: Նավի վրա միայն մեզ առին, ուրիշ ոչ մի բան չվերցուցին: Մերս գդալ մը տվավ, որ հետս վերցնես: Ֆրանսիացի զինվորը գդալս ծովը մետեց: Ես ուզեցի ծովին մեջեն գդալս առնել՝ չթողեցին:

Պետրոս Դուրակյանը և Մարկոս Սմայյանը մնացին լեռը: Անոնք մեկ ամիս վերջը եկան Պորտ

Սալիդ: Պորտ Սալիդը Սուեզի ջրանցքին քովն է: Մեզ հոն տարին, չադրներին տակը ամեն ինչ պատրաստել էին մեզի համար՝ և՛ ուտելիք, և՛ հագնելիք: Մեր վեց գյուղերը առանձին-առանձին թաղեր տեղավորեցին: Դպրոց բացին, հիվանդանոց բացին, հեշ մեղություն չքաշեցինք: Չորս տարի հոն մնացինք: Վերջն ալ մորեն Մուսա Լեռ գացինք: Տեսանք՝ ամեն ինչ քանի ու խարաք: Սկսանք մորեն շինել, մշակել հողը, անեցնել բերքը: Վերջն ալ 1939 թվին Այնճար տեղափոխվանք:

1947-ին ալ Հայաստան եկանք:

287 (287).

ՊԵՏՐՈՍ ՍԱՐԳՍԻ ՍԱՖԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Հայրիկիս թուրքական բանակ էին տարած, ամմա անիկա փախստական եղավ, ալ ճամփաները կտրեցին, մենք Մուսա Լեռ չկրցանք բարձրանալ:

Քսան տուն էինք մեր գյուղեն, տարան աքսոր: Մի թուրք ժանդարմ կար, պապայիս ապտակ տվավ: Հայդե՛, ոչխարի հոտի պես մեզ քշեցին: Որոնտես գետը անցանք, զիշեր էր. մեզի թողին, որ հանգստանանք: Կին մը հոն տեղը գավակ բերավ: Առավոտը մորեն սկսանք քալել: Անտիոք քաղաքը անցանք: Անի Քրիստոսեն երեք հարյուր տարի առաջ է կառուցված: Անտիոքեն դուրս եկանք, քրոջս գողացան, մեզի թալանեցին: Հասանք Համա: Կիզիլ արևին տակը, տաք քարերուն վրա, ըսին՝ հոս պիտի մնաք: Ժողովուրդը ետրդաններուն երեսներով չաղըր գարկավ, տակը մտավ: Արևը վառում էր: Սոված, ծարավ, հոգնած, հիվանդ, ալ ինչ ուզես՝ կա: Մարդ մը «կտոր

մը հաց» պոռում էր, մարդուն առին, տարին ողջ-ողջ փոսին մեջը մետեցին թուրքերը:

Հայրս մեզի տարավ քաղաք: Տուն բռնեց, որ ապրինք: Ամմա հոն ալ մումետիկ եկավ, սկսավ կանչել՝ ում տունը որ հայ գտնվի, անոնց ալ պիտի աքսորենք: Հայդե, ուղտեր բերին, աս անգամ մեզի Հոմս տարին:

Մեր ընտանիքեն շատերը մեռան:

Թալեաթը Ստամբուլեն Ջեմալին, որը Դամասկոսին մահաճապետն էր, հրաման կուտա՝ փողոցները շուն մը չպիտի մնա: Այսինքն՝ հայերուն պետք է ոչնչացնեք: Բայց մա խորամանկություն ըրավ՝ փողոցի շուներուն սպանեց, իսկ հայերուն ալ ըսավ՝ ձեր անունները փոխեցեք, իբր թե թուրք եք դարձած: Այդպիսով մենք ազատվանք. իմ անունս Աբրահամ էր՝ դարձա Իբրահիմ, մայրս՝ Ֆաթմա, քույրս՝ Այշա:

288 (288).

ԻՍԿՈՒՀԻ ԿՈՇԿԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

Երբ դալալը մեր գյուղը՝ Յողում-օլուք էկավ, կանչեց. որ աքսոր պիտի էրթանք, ես ադ ժամանակ աղբյուրը ջրի գացած էի: Լալով տուն էկա: Տեսա՝ իրար անցած էին բոլորն ալ: Թեմջիրենքը լիքը՝ ճաշերը մեջը եփած, թողինք. բարձրացանք լեռը:

Լեռին վրա տղամարդիկ կովան: Ծատ կովան: Գնդակները մեր գլխուն վրայեն կերթային-կուգային, մենք ողջ մնացինք:

Մի օր մեր տեղացի մի մարդ թուրքերուն Դամլա-ջըքի մեթարիսներուն՝ դիրքերուն ճամփան էր սորվեցնում, մեր տղաները անոր լեզուն կտրեցին, ակամջը կացինով խփեցին կտրեցին, քարերը վրան լեցուցին՝ կույտ եղավ, լեռան վրա միջև հիմա կա երևի: Աղե՛կ ըրին: Ինչի՞ պիտի դուշմանին ցույց տար մեր ճամփան: Արդեն թուրքերը մի քսան հա-

յու բռնել, թուրքացրել էին երեխեքին: Հազարներով թուրք եկավ մեզ վրա: Մենք չհամձնվանք: Վերջը ճերմակ ետրդանի երեսները բայրուղ՝ դրոշակ բացեցինք, քովն ալ կրակ վառեցինք: Արդեն որոշել էինք մենք մեզի ծովը մետել՝ քարերուն, ժայռերուն վրայեն:

Ախպերս սկսավ լալ. - Մամա՛, չերթանք, մեզի ծո՛վը պիտի թափեն:

Ութ օր վերջը ֆրանսական մավեր եկան, դեմեր-նիս կայնան: Ֆրանսացիները պզտիկ մավակներով էկան-էկան. մեզի տարին մեծ մավերուն մեջ: Ամեն բան թողինք լեռը: Միայն ջաներնիս ազատեցինք: Իմ հերը՝ Հայրապետ Պոլիսյանը, ճամփաները կպահեր, իջանք ծովին քենարը... Եսայի Յաղոբյանը, որ մերին կնքահայրն էր, ամենեն վերջը մավ մտավ: Որ

ամենքը մտամ մալ, մալում մեքեն դուրսիմով մայեց կապիտամը, որ թուրքերը մեր Յողում-օլուքը լցվել են: Էդպես անցանք գնացիմք Պորտ Սայիդ: Ետքը չորս տարիեն մորեն Մուսա Լեռ գացիմք:

1939-ին թուրքերը մորեն եկան: Աս անգամ մենք Այնճար գնացիմք:

1946-ին Հայաստան եկանք, որ թուրքերեն ազատվիմք: Մեզ Մասիսում տեղավորեցին:

289 (289).

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈՂԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1903 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՔԱՐՈՒՍԻԵ ԳՅՈՒՂ)

Գյուղում մեծ իրարանցում էր, բոլորը խառնվել էին իրար:

Պատերազմի տարիներ էին: Ես արդեն տասներկու տարեկան էի և շրջապատիս անցողարձից բավական բան հասկանում էի: Գյուղում կառավարության ներկայացուցիչները հաճախ գալիս էին զանազան հաշվառումներ կատարելու՝ զինակոչիկներին, անասունները, բերքը և այլն: Արդեն 1914 թվականի աշնանը ընդհանուր զորակոչ հայտարարվեց, և զենքի կոչեցին տասնութից մինչև քառասունհինգ տարեկան բոլոր այդ մարդկանց՝ բացի քահանաներից ու սարկավազներից: Ժողովուրդը լուրջ մտահոգության մեջ էր: Ովքեր չէին ուզում զնալ բանակ, քառասուն-հիսուն ոսկեդրամ փրկագին էին տալիս, բայց մի քանի ամիս անց մորից էին գալիս զորակոչի և մորից մույն փրկագինը և այլն, այնպես որ, միայն մի քանի տղամարդ կարողացավ մնալ գյուղում:

Մենք ունեինք մի ուսուցիչ՝ պարոն Արոյանը, որ համարյա ամեն օր մեր տուն էր գալիս, հորս մոտ՝ որպես քահանայի ու քիչ թե շատ բանիմաց ու հյուրընկալ մարդու: Պարոն Արոյանը լուրեր էր տալիս թերթերից, դեսից-դենից ու երկար զրույցի բռնվում զանազան հարցերի շուրջ: Մեր տանը հաճախ գյուղի ավագանին էլ էր հավաքվում և մինչև ուշ գիշեր քննարկում էին տեղական ու միջազգային ամենատարբեր հարցեր: Ես էլ մի անկյունում խցկված՝ լսում էի:

1915 թվականի մայիս ամիսն էր: Պարոն Արոյանը սովորականի մեմն եկավ մեր տուն, բայց սովորականից շատ ավելի մտահոգ: Հայրս այդ պահին զբաղված էր կողով հյուսելով: Պարոն Արոյանը այդ նկատելով՝ ասաց. - Տե՛ր հայր, երկաթե՛ կողով հյուսիր, եղեգնյա կողովն այլևս մեզ պետք չի լինի:

Հայրս զգաց մրա հոգեկան խռովքը, զգաց, որ ինչ-որ լուրջ բան է տեղի ունեցել: Հետո զրույցի ընթացքում պարոն Արոյանը մանրամասնորեն պատմեց իր հավաքած տեղեկությունների մասին: Արդեն ասեկոսներից ժողովուրդը տեղյակ էր, թե տարբեր գյուղերում ու շրջաններում մարդիկ տեղահանվում ու քշվում էին դեպի անապատները, ենթարկվում զանազան տանջանքների, թե ինչպես աքսորականների հսկա թափորները ճանապարհին «մաշվում» էին, հաճախ բոլորովին անհետանում՝ ինչպես

ամռանը սարերից եկող առվակը կիզահար անապատում:

Մինչ այդ մի քանիսն էլ հավաքվեցին ու երկար քննարկում էին գյուղացիների ապագան, փրկության հնարավոր ելքերը:

Զորակոչվածները երբեք էլ զենք չէին տեսնում, այլ գերմանական հրամանատարության ներքո աշխատում էին ... երկաթուղու շինարարությունում՝ սոված-ծարավ, տանջահար լինում: Ոմանք չէին դիմանում, մեռնում էին: Ծատ զորակոչիկներ փախչում էին բանակից ու հասնում գյուղ, մնում էին թաքնված: Ոստիկանները գտնում էին դասալիքներին ու մորից վերադարձնում բանակ: Այս դասալիքները հետագայում մեկական «կայծեր» դարձան Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում: Սրանք իրենց փախուստի ճանապարհին հանդիպել են աքսորականների թափորների, ակամատես են եղել մրանց անպատմելի տանջանքների:

Այդ դասալիքներից մեկն էլ իմ Սերոբ հորեղբայրս էր, որ արդեն երրորդ անգամ էր փախել բանակից: Սովորականի մեմն մեր տանը հավաքվել էին տարեցները և ազահությամբ լսում հորեղբորս: Վերջինս խոր հուզմունքով պատմում էր, թե ինչպես հայ երիտասարդները աշխատանքային գումարտակների դժոխային պայմաններում ամռնանում էին մեկ առ մեկ: Պատմում էին, թե ինչպես թուրք հսկիչները բրտորեն տանջահար էին անում աքսորյալ կանանց, որոնցից շատերը շուտով մեռնում էին: Այդ թափորները հագիվ էին հասնում անապատները և ճանապարհին խոշտանգումներից բոլորովին հալվում:

Հորեղբայրս, երեսունհինգ տարեկան, այնպիսի կրքով ու անմիջականորեն էր պատմում իր իսկ աչքով տեսածները, որ ներկաներից շատերը խոր զայրույթով լցված հաճախ ընդհատում էին մրան՝ կյանքի գնով վրեժ լուծելու իրենց վճռականությունը, ոչ մի դեպքում զաղթի դուրս չգալու իրենց անմիջական որոշումն արտահայտելու համար: Ոչ ոք չէր հավատում կառավարության խոստումներին, թե՛ ժողովրդի անվտանգությունն ապահովվելու է, թե՛ զաղթը ժամանակավոր է, շուտով հնարավոր պիտի

* Փարիզում ճարտարապետության գծով մասնագիտացած մտավորական, ակամատես-վկա Գրիգոր Գյուգայանի վերապրումով ու պատկերավորությամբ շարադրված մրա ձեռագիր «Հուշեր»-ի մի հատվածն է այս վկայությունը:

լիմի տուճ վերադառնալ և այլն:

Վերջում հորեղբայրս հաստատորեն եզրակացրեց. - Այս իմ տեսածներից հետո ես վճռականորեն որոշել եմ գաղթի չգնալ, լեռ բարձրանալ ընտանիքովս՝ այնտեղ եղած մյուս գյուղացիների հետ կովելու մինչև վերջին շումչս, ընտանիքս իմ ձեռքով սպանել, բայց չհաճձնել թուրք վայրագներին: Դուք ինչպես կուզեք՝ այնպես էլ արեք, Աստված ձեզ հետ, բայց ես արդեն հաստատ որոշել եմ՝ լեռ պիտի բարձրանամ:

Այս ասելով՝ հորեղբայրս կտրուկ վեր կացավ ու գնաց իրենց տուն: Ասես բոլորը քարացել էին իրենց տարտամ մտորումների մեջ:

Ո՞րն էր ճիշտը՝ լեռ բարձրանալ, ամհույս կովել մինչև վերջ՝ միայն բարբարոսներին հաճձնված չլինելու համար, ամբողջությամբ ոչնչանալ թշնամու շրջափակման մեջ, թե՞ ճանապարհին փախուստի ինչ-որ հնարավոր միջոցի հույսով գաղթի դուրս գալ:

Երջանի գյուղերից արդեն ահագին ժողովուրդ բարձրացել էր լեռ, շատերն էլ բարձրանում էին դեռ: Թուրք զինվորներն այդ ամբողջը տեսնում էին, բայց առանձնապես կարևորություն չէին տալիս, այն հաշվով, որ մի բուռ ժողովուրդ է, ի՞նչ պիտի կարողանա անել, ինչպես բարձրացավ, այնպես էլ պիտի իջնի: Երջանի պարետային կայազորը ժողովրդի լեռ բարձրանալը պարզապես ծիծաղելի էր համարում ու սառնորեն դիտում անցուղարձը: Կառավարությունը բնականորեն մտածում էր, թե ինչ էլ լինի, միևնույն է, միշտ էլ կարելի է ամենաշատը որսորդական հրացաններով զինված ամբոխի հախից գալ:

Վերջապես հայրս մեծ դժվարությամբ խզեց ճնշող լռությունը.

- Ոչ ոք չի կարող պատճառ ու պատասխանատու լինել ուրիշի համար: Լեռ բարձրացողների ապագան պարզ է՝ պիտի կովեն մինչև վերջ, հետո՝ թուրքերը մեծ ուժով պիտի պաշարեն լեռը և կամ թշնամին պիտի ջարդի բոլորին, կամ պաշտպանվողներն իրենք իրենց վերջը պիտի տան: Գաղթի դուրս եկածների վիճակն էլ միթաքարական չէ, բայց ճանապարհին ով ինչպես կարողացավ փրկվել՝ փրկվեց, զոհե փրկվողներ կլինեն: Այնպես որ, ամեն մարդ իր անելիքն ի՞նքը թող որոշի:

Բոլորը կամաց-կամաց ցրվեցին զլխիկոր, առանց մի խոսք անգամ ասելու՝ կարծես լեզունին կապ էր ընկել: Ես իմ մեջ որոշել էի նույնպես լեռ բարձրանալ ու կովել. վաղուց լցվել էի ատելությամբ ու վրեժխնդրությամբ: Արդեն այլ առիթներով հայրս բազմիցս ասել էր, որ ինքը մախանձում է իր եղբորը, որ մա ազատորեն կարող էր վճռել իր անելիքը, իսկ ինքը, իր քահանայական սև վեղարով, իրավունք չունեն հակառակ գնալ ժողովրդի մեծամասնության կամքին, և ինչու չէ, պարտավոր էր որոշ ուղղություն էլ հենց ինքը տալ, քանի որ միշտ ժողովրդի հետ էր, ժողովրդի մեջ, գյուղի ու շրջանի պատասխանատուների ու ավագանու հետ: Խիստ մտաճոգիչ էր մա

այն իրողությունը, որ Սասունից երկար ժամանակ ոչ մի լուր չկար, Զեյթունը դատարկվել էր, Քեսաբի ժողովուրդը որոշել էր գաղթել: Հայրս միշտ մտածում էր, թե ի՞նչ հրաշք կարող էր լինել, որ լեռ բարձրացածները որևէ կերպ փրկվեին: Միևնույն է, թուրքերը ծայրահեղ դեպքում երկար պաշարումից հետո, վաղ թե ուշ սովաճար կանեին ողջ մնացածներին: Իսկ գաղթի ճանապարհին որոշ ձեռներեցներ ու ճարպիկներ գուցե մի հնարք կգտնեին՝ գաղթականների թափորից մի կերպ ճողոպրելու: Իհարկե, հորս հետ համակարծիք էին մաև ուրիշներ և այդպիսի մտածումների հետևանքով գյուղացիներն ընկել էին մոլոր տարակուսանքի մեջ, համարյա ամեն ինչ տեղի էր ունենում տարերայնորեն:

Այնուամենայնիվ մեր ընտանիքը որոշել էր բարձրանալ լեռ: Գիշերը, երբ հայրս ժողովի էր դեռ, մայրս մի ձեռք անկողին շալակին, քույրս՝ զանազան իրերով ծանրաբեռնված, ես էլ մի կողով ձեռքիս՝ մի խոսք կազմած ճանապարհ ընկանք դեպի Սերոբ հորեղբորենց տուն, որպեսզի նրանց հետ լեռ բարձրանանք: Հասանք հորեղբորենց ու սպասում էինք դարպասի մոտ՝ մինչև նրանք էլ դուրս կգային:

Այդ միջոցին՝ հայրս տուն վերադարձին մեզ հանդիպեց ու բարկացավ, թե ինչու իրեն չենք սպասել: Խիստ ջղային վիճակում էր, կարգադրեց, որ ամփիջապես տուն վերադառնանք՝ ասելով, թե վերջնականապես որոշվել է գաղթի դուրս գալ, քանի որ արդեն Քեսաբն էլ է դատարկվել:

Ես ներքուստ վառվում էի ու ափսոսում, որ դեռ շատ փոքր եմ, չեմ կարող հակառակվել. լուռ ու մունջ պետք է նմարկվեի ծնողքիս կամքին:

Գյուղից դուրս գալով՝ առավոտյան հայրս կանգնվել էր կայազորի պետի մոտ՝ դպրոց: Կեսօրն անց վերադարձավ՝ իր հետ բերելով մի էջ: Հայրս կարգադրեց առաջին անհրաժեշտության իրերը պատրաստել գաղթի դուրս գալու համար: Ինքը որսորդական հրացանն ու մի քանի բան վերցրեց գնաց դպրոց: Կարգադրվել էր ամեն տեսակի զենք, ինչպես մաև այն ամենը, ինչ գյուղացին հարկ կհամարեր պահել մինչև գաղթից վերադառնալը, բերել եկեղեցի: Նույնիսկ պատվիրվել էր ամեն ինչի վրա տիրոջ անունը գրել: Ի՞նչ վեհաճանություն, վստահություն ներշնչելու ինչպիսի՝ հնարամիտ եղանակ: Կայազորի պետը նույնիսկ տեղ Մարկոսին կարգադրել էր բոլորի պահվելիք իրերը տեղավորելուց հետո եկեղեցու դուռը կողպել ու բանալին վերցնել իր մոտ (կայազորի պետն իբր հաշվի է առել տեղ Մարկոսի տան ամփիջապես եկեղեցուն մոտ լինելը):

Արևամուտին քիչ էր մնացել, երբ ոստիկաններն արդեն շտապեցնում էին պատրաստվել՝ ճանապարհ դուրս գալու: Հայրս ինձ նստեցրեց էջին բարձած անկողինների վրա, մեր ընտանիքը, մյուսների մեջ, շարժվեց դեպի եկեղեցի: Մեզ միացավ մաև Սարգիս հորեղբորս ընտանիքը, և մեր տասներեք հո-

գուց բաղկացած խումբն ուղղվեց դեպի Կալեր:

Կալերում արդեն ամբողջ գյուղն էր հավաքվել, ամենուրեք լաց ու կոծ էր լսվում, աղմուկ ու ծխոր...

- Լոռայում, - գոռաց ուղեկցողների պետը. - Առա՛ջ... առանց աղմուկի...

Եվ ամբոխի մեջ խլրտուքն ընկավ, մարդկանց քարացած կույտը գետի պես սկսեց հոսել դեպի շրջանային կենտրոն՝ Լավշիա:

Արդեն արևը մայր էր մտնում: Հանկարծ լսվեց տեղի կայազորի՝ գյուղում ու շրջապատում ցրված զինվորների զորահավաքի փողերի ձայնը... Խուլ աղմկող թափորի մարդկանց մի սարսուռ պատեց, ու նորից տիրեց լուռություն:

Հարթավայրում ճանապարհն անցնում էր թաթենրի գյուղի միջով: Գլխաշորով փաթաթված կանայք ամառնուկ լաց էին լինում, մինչ ապշահար փողերիկ երեխաները կախ ընկած նրանց փեշերից՝ զարմանքով դիտում էին տխրամուլոր, տարօրինակ ու խառնիճաղանջ «շքերթը», որ գնում էր հորիզոնում լուծվելու՝ անորոշության մեջ կորչելու...

Ով էր պատկերացնում ու հասկանում, թե ի՞նչ ողբալի, ահավոր ու անիրավ սպանդ էր կատարվում պետական մասշտաբով «ժողովրդավար», «զարգացած», «առաջադեմ» երկրների աչքի առաջ, նրանց մասնակի հովանավորությամբ ու քաջալերանքով և, իհարկե, մեղսակցությամբ:

Ծրեկենտրոնի փողոցներով անցնելուց հետո, կեսգիշերին մոտ հասանք զորանոց: Բեռներն ու շալակներն իջեցրինք՝ հանգստանալու և բոլորովին հոգնած լինելով՝ հոգեպես ու ֆիզիկապես, շատ շուտով քնեցինք:

Այսպես անցավ մեր երթի առաջին օրը:

Առավոտ նախաճաշեցինք բացարձակ անտրամադիր, ուղղակի սովածությունը հագեցնելու համար: Ոմանք շտապեցին շրջկենտրոն (մոտ կես ժամվա ճանապարհ)՝ ուտելիք բերելու:

Հետևեցին անորոշ սպասումի տանջալից ժամերը: Մեծահասակները համարյա անելիք չունենալով՝ քննարկում էին օրվան վերաբերող զանազան հարցեր, փոքրերն էլ կա՛մ խաղում էին, կա՛մ մեծերի զրույցին հետևելով՝ մեկ սրա բերանին էին նայում ապշահար, մե՛կ՝ մյուսի:

Կեսօրն անց կարգադրվեց հավաքվել ու պատրաստվել մեկնելու: Հայտարարվեց, որ տղամարդիկ անմիջապես պետք է հանձնեն կայազորին իրենց մոտ եղած դանակները, մկրատ կամ գմելի և, իհարկե, որևէ հրազեն, որ պատահաբար մնացած կարող էր լինել: Հայտարարվեց, որ խուզարկություն է լինելու, հրամանին չենթարկվողները խստիվ պատժվելու են տեղափոխվելով՝ առանց դատ-դատաստանի: Հավաքեցին ամեն կասկածելի իր, այնպես որ, ժողովուրդը դարձավ բոլորովին անվտանգ մի ամբոխ՝ նույնիսկ զինված մի երեխայի քմահաճույքի առարկա:

Մայրամուտին մոտ հրահանգվեց պատրաստվել

մեկնելու: Երուզեմն սկսվեց: Իրերը բարձեցին էշերին ու միմյանց շալակը: Հայրս ինձ նորից դրեց իշու վրա բարձած անկողիններին, քրոջս, որ ինձնից մի երեք տարով մեծ էր, կարգադրեց իշու համետի փոկից պինդ բռնել, որ մթանը հանկարծ չլինի թե միմյանց կորցնենք:

Եվ այսպես, կարավանը ճամփա ընկավ դեպի Անտիոք՝ շրջանի խոշորագույն քաղաքը:

Այսպես էլ ավարտվեց մեր ողիսականի երկրորդ օրը:

Ամբողջ գիշերը գնացինք տարտամ ու զլխիկոր: Իշու վրայի անկողիններին նստած, համեմատաբար հանգիստ լինելով, երբեմն ես ննջում էի: Մեծ դժվարությամբ անցանք Որոնտեսի երկու վտակները՝ մեծ ու փոքր Գարաշայները, որոնք հոսանքի մեր ճանապարհը հատող մասում քսան-երեսուն մետր լայնություն և մոտ կես մետր խորություն ունեին, և կամուրջ էլ չկար: Ցերեկով դժվար էր այդ քարքարոտ գետակներն անցնելը, ուր մնաց գիշերը, այն է՝ շալակներով բեռնավորված, երեխաներով ու ծերերով:

Առավոտ, մոտ ժամը իննիս-տասին հասանք Անտիոք: Այն հիմնականում փոված էր Որոնտեսի ձախ ափին: Մենք մնացինք գետի համարյա ամառի կողմում, որտեղ դպրոցն էր և գերեզմանատունը: Ժողովուրդը տեղավորվեց դպրոցի ներսն ու դուրսը, ինչպես նաև՝ գերեզմանատան մոտակայքում:

Որոշ ժամանակ անց պատանիներին ու մեծահասակ տղամարդկանց հավաքեցին ու խցկեցին դպրոցի առաջին և երկրորդ հարկի երկու սենյակները (արդեն միջին տարիքի տղամարդ չկար, բոլորին տարել էին բանակ): Նորից ստուգում ու խուզարկություն: Ծուտով ժողովրդի մեջ տարածվեց «կոտորելու» շշուկը: Բոլորն իրար անցան, լաց ու կոծ, խուճապ: Նույնիսկ մի կին ուզեց իր զրկի երեխային գետը զցել... հասան ու խանգարեցին...

Մի քանի ժամ հետո տղամարդկանց բաց թողեցին: Կարծես նոր շունչ եկավ ժողովրդի վրա: Ի՞նչ հուզիչ տեսարան... Կարծես տարիների բաժանումից հետո նոր էին միմյանց հանդիպում...

Ծառ չանցած նորից ճանապարհ ընկանք: Մոտ արևամուտին հասանք Անտիոքի Հարթիե կոչված ջրառատ ու հաճելի զբոսավայրը, բայց առանց կանգ առնելու շարունակեցինք մեր ճամփան մի մեղ կիրճով... Եվ ավարտեցինք մեր ուղևորության երրորդ օրը...

Արևը հորիզոնից մոտ երկու գրկաչափ արդեն բարձրացել էր, երբ հասանք մի հարթավայր, տիպիկ անապատային: Կլիման էլ իրեն խիստ զգացնել էր տալիս ծովամերձ շրջանի բնակիչների համար: Արևն ասես խանձում էր: Բոլորս էլ շատ էինք մեղվում շոգից: Ուղեկցող ոստիկաններն իհարկե գիտեին ուր են տանում մեզ՝ ոչ դրախտ... Իսկ մենք իզու՛ր էինք հանգիստ ու ապահովություն երագում:

Ամփիջապես լուր տարածվեց, թե տեր Մարկոսի

հայրն ու մայրը չկան: ...Նրանք մեր, այսինքն՝ մեր գյուղացիներից, առաջին զոհերն էին: Մյուս գյուղերի խմբերից լուր չէինք ունենում:

Եվ այսպես օրեր, իրար հաջորդող, ամորոշ երթի մեջ, դեպի Սիրիական անապատի խորքերը...

Մի երեկո հասել էինք կիսավեր Մըղըկ բերդի ստորոտը, որտեղ մոտ քսան մետր տրամագծով մի լճակ կար: Անասուններն այդ լճակում էին հագեցնում իրենց ծարավը՝ մտնելով ջուրը և ամբողջությամբ պղտորելով այն: Ջրի ուրիշ ոչ մի աղբյուր չկար: Մենք նույնպես խիստ ծարավել էինք և ստիպված այդ լճակից պիտի օգտվեինք: Մարդիկ թաշկինակ կամ այլ լաթի կտորների օգնությամբ սկսեցին քիչ-քիչ իրենց ծարավը հագեցնել: Ես էլ նույնը փորձեցի: Ջուրը ոչ միայն պղտոր էր, այլև ամբողջությամբ լեցուն էր զանազան զեռումներով: Հագիվ կարողացա լեզուս թրջել, խմել՝ անհմար էր:

...Արևը մայր էր մտնում. ժողովուրդը հանգստանում էր: Մի անկյունից լաց ու կոծ լսվեց... Մանկական ընկերոջս՝ Հակոբ Բալքյանի մոր մահվան լուրը տարածվեց: Կեսօրվա տապին չդիմանալով՝ խեղճ կինն ընկել էր ճանապարհին ... ու այդպես էլ չէր կարողացել վեր կենալ...

Մեր երթը տևել է երկու-երեք շաբաթ: Սեպտեմբերի սկզբներին հասանք Դամասկոսի ենթակայության Համա քաղաքի ընդունման-առաքման ճամբար. կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ դժոխք..., որը քաղաքից մոտ կես ժամվա ճամփա էր: Ամենուրեք վրաններ՝ ամենատարբեր գույների: Նույն ցցից կապված մի քանի պարաններ՝ խաչաձև, անկարգ: Կային նաև վրաններ, որոնք ընդամենը մի լաթի կտոր էին հորիզոնական փայտից կապած, մեկ-երկու հոգու համար: Վրանների այդ կույտը մի իսկական մրջնանոց էր ներկայացնում՝ ամփոփոց ու ճանճերի ամպերով ծածկված:

Չկար մի վրան առանց հիվանդի: Պառկած մարդը հիվանդ էր համարվում, որ երկար չէր մնում կենդանի, մահանում էր ու հեռացվում:

Շատերը նստած էին մահանում: Դիակապաքները, բժշկապետի ուղեկցությամբ, մեծ դժվարությամբ էին խճճված վրանների արանքից տանում մեռածներին:

Ծամբարում հսկողությունը և՛ դժվարացել էր, և՛ թուլացել: Հիվանդ, համաճարակով համակված ժողովուրդը ի՞նչ կարող էր անել կամ ու՞ր կարող էր գնալ: Այնուամենայնիվ լինում էին մարդիկ, որոնք ինչ-որ կերպ կարողանում էին ճամբարից դուրս պրծնել ու իրենց գոյությունը քարշ տալ մոտակա գյուղերում: Հայրս Համա քաղաքում կարողացավ մի սենյակ վարձել, որը մեզ դրախտ էր թվում ճամբարի համեմատ: Ոստիկանները հայրիկի տեղը շուտով գտան ու ստիպեցին թաղման կարգ կատարել մահացածների համար: Չգիտես ի՞նչ դիվանագիտություն էր և ու՞մ հնարքն էր դա:

«Պարտականություն» կատարման առաջին օրը հայրիկն այնպես տանջահար էր եղել, որ երբ երկույան տուն եկավ շղթայի մեամ ընկավ անկողին՝ առանց ուտելու կամ խմելու:

Գերեզման կոչվածը խոր, լայն ու երկար մի խանդակ է եղել՝ երկու-երեք հարյուր մետրների համար, որ մետրակառքերով՝ մեռած կամ կիսամեռ մարմինները լցրել են ու կարգադրել «թաղման կարգ» կատարել: Օրջանում հայրս միակը չի եղել: Համաճարակը «առատ հունձ» է մատուցել:

Հայրս երկար չդիմացավ, ու մենք չորս-հինգ օր հետո փախանք այդտեղից ու պատասպարվեցինք վրանի տակ, Որոնտես գետի մոտ, երկաթուղային կայարանի մերձակայքում: Այստեղ էլ երկար չմնացինք՝ խուսափում էինք Հոմս քշվելուց: Ոստիկանները քաղաքում կամ մերձակայքում հայտնաբերված զաղթականներին ետ էին բերում ճամբար, որպեսզի հետո քշեն Հոմս կամ այլուր: Ժողովրդի մեծ մասը օգտագործում էր իր բերած պաշարը՝ երբեմն պակասածը քաղաքից բերելով: Անապատային շոգը, անտառների ծարավն ու սանիտարական տարրական պայմանների բացակայությունն էին տանջահար անում մարդկանց:

Մի երեկո Հովհաննեսենց Անդրեասը մեզ մոտ էր եկել՝ իր ու ընդհանուր հոգսերից զրուցելու: Խոսքի արանքում նա պատմեց ինչ-որ հունադավան բնակիչներով մի գյուղի մասին: Իբր ձմռանն այնտեղ այնքան ցուրտ է, որ տղայի մեզը մինչև գետնին հասնելը արդեն սառչում է: Բայց՝ քանի ժողովուրդը քրիստոնյա է, գուցե այդ գյուղում ապրելն ավելի հանդուրժելի լինի: Հորս միտքը պղտորվեց, առանց այն էլ զոհ չէր մեր տեղից, հաճախ էր խոսում այլ շրջան փոխադրվելու մասին:

Մի երեկո էլ հայրս մի արաբի հետ պայմանավորվեց մեզ օգնելու համար՝ համեմատաբար ավելի ապահով մի տեղ առաջնորդելու նպատակով: Հաջորդ առավոտ ադամամութին արաբը ներկայացավ իր ավանդական իշուկով, ու ճանապարհ ընկանք դեպի նոր ապաստարան՝ Մուհարրի: Ամբողջ օրը քայլեցինք մինչև տեղ հասանք: Բավական մեծ գյուղ էր՝ ընդարձակ, ամայի անապատում:

Տեղավորվեցինք Աբու էլ Ասիի մի երկարավուն գոմում: Մարտ ամսի սկզբից չորս հիվանդ կար մեր ընտանիքում՝ հայրս, մայրս, մորական տատս, որ ամուսնուն թողած մեզ էր միացել Համայից, և ես: Ես ջերմախտով էի վարակված, մյուսների մասին ոչինչ չեմ հիշում: Ուղիքի վրա էին միայն տասնվեց տարեկան քույրս՝ Վարդուհին և երեք տարեկան եղբայրս՝ Անդրանիկը: Քույրս հագիվ էր հասցնում մեզ՝ հիվանդներին ջուր մատակարարել. մոտ մեկ ժամվա ճանապարհ էր մինչև Որոնտես գետը՝ ջրի միակ աղբյուրը:

Մարտի 17-ին հայրս ուղեղի ցնցում ստացավ և մի քանի օրով կորցրեց գիտակցությունը: Երկու օր

հետո Սարգիս հորեղբայրս՝ Մարիամ քրոջ ու Մարթա քենու հետ եկավ մեզ մոտ, չիմացա՝ ինչու: Հենց այդ օրն էլ մայրս մահացավ: Դիակը բակում դրեցինք: Հորեղբայրս, քրոջ ու քենու օգնությամբ, մորս թաղումը կազմակերպեց հաջորդ օրը՝ առանց քահանայի ու թաղման կարգի: Հայրս բոլորովին չէր զգացել մորս մահը: Օրեր անց, երբ հորս գիտակցությունը վերականգնվում է, նկատում է, որ մայրս չկա: Խեղճ հայրս իր հիվանդ վիճակում դառնագին լաց եղավ: Ես էլ չգիտեմ ինչպես անցավ մորս մահվան առաջին օրը, միայն այն եմ հիշում, որ ամբողջ օրը հեկեկում էի ու լաց լինում, իսկ թաղումը բոլորովին չեմ պատկերացնում, թե ինչպես կատարվեց:

Հորս հիվանդությունն ամիսներ տևեց: Դրա հետ էլ մորս բացակայությունը խիստ բացասաբար անդրադարձավ մեզ վրա: Մենք մեր ցավերի մեջ խճճված՝ համարյա չէինք նկատում մեր շրջապատում տեղի ունեցող անցուդարձը: Մեր իրարանցման մեջ, մեր անուշադրությունից օգտվելով գողացան հորս ֆարաջան, որի քղանցքին կարված պահված էր տասնհինգ օսմանյան ոսկի: Մնացինք առանց դրամի: Կորցրինք տան վարձ վճարելու հնարավորությունը, որի պատճառով մեզ տնից դուրս արեցին: Ստիպված միացանք ուրիշ երեք-չորս ընտանիքների և ապրեցինք մի այլ գոմում: Ապրում էինք մեզ հետ բերածը ծայրահեղ խնայողությամբ օգտագործելով և ունեցած դրամը խիստ անհրաժեշտ դեպքում ծախսելով:

Տակավին հայրս չէր ապաքինվել, երբ հավաքեցին քահանաներին ու մենք՝ ես, երեք տարեկան եղբայրս ու տասնվեց տարեկան քույրս, կրկին որբացանք... Մեջներս աշխատող ձեռք չկար, քույրս մախընտրում էր սովամահ լինել, քան թե ձեռք երկարելով մուրացկանություն անել: Այդպիսով՝ տանը որպես «տղամարդ» ես էի մնացել, ես էլ քահանայի զավակ՝ ո՛չ գողանալ գիտեի, ո՛չ էլ հափշտակել կարող էի: Մնում էր սպասել Աստծո ողորմածության...: Հարկադրված դես ու դեն էի ընկնում մի կտոր հաց կամ ուտելիքի այլ մնացորդ ձեռք բերելու համար. ում պատահեր՝ երես էի պնդացնում, խնդրում էի, աղաչում, օրհնում ու Աստծո ողորմածությունը մաղթում...: Այսպիսով օրվա ընթացքում հազիվ էի կարողանում մի կերպ մեր գոյությունը պահել ու սնունդն ապահովել: Ընդհանրապես կյանքը խիստ էր դժվարացել նրանով, որ կառավարությունն արդեն հավաքել էր ամբողջ հացահատիկը բանակի համար, և գյուղացին ինքն էլ ապրում էր իր ունեցած-չունեցածով, էլ ու՛ր մնաց, որ մեզ նման անտուն-անտերների կարողանար պահել-կերակրել: Մեղադրել չի լինի. ժողովուրդն ինքն ընդհանրապես բոլորովին էլ չար չէր և ոչ էլ լցված էր ատելությամբ՝ մեր նկատմամբ: Մարդիկ շատ անգամ խղճահարվում էին, բայց ինչ կարող էին անել, երբ իրենք էին կիսաքաղց: Հաճախ անիծում էին կառավարությանը,

պատերազմին պատճառ եղածներին, մեզ տնից-տեղից հանողներին, բայց ի՞նչ օգուտ, մեզնից շատերը սովամահ էին լինում: Քահանայաժողովի մի քանի շաբաթ անց մեզ մոտ մի թուրք մոլլա հայտնվեց՝ իր օգնական գրագրով: Մոլլան կարգադրեց հավաքել շրջանում եղած բոլոր գաղթականներին: Մի տասնհինգ րոպե անց քսան-քսանհինգ հոգի ժողովվեց: Մոլլան բավական երկար քարոզ կարդաց մեզ, պարզեց մահմեդականության անավելությունները՝ քրիստոնեության նկատմամբ.

- Ջավակներս, - ասաց հռետորը, - այսօր դուք մոլորված եք ձեր քրիստոնեական հավատքով: Քրիստոնեությունը ժամանակին ճիշտ կրոն է եղել: Դրա համար էլ մենք պաշտոնապես ընդունում ու հարգում ենք ձեր Հազիբեթի Իսային (Քրիստոսին) որպես մեծ մարգարե, բայց նրանից հետո եկավ Հազիբեթի Մուհամմեդը և ոչ թե նոր կրոն ստեղծեց, այլ ձեր իսկ աստվածությունն ընդունեց, շատ բաներ ավելացրեց, սրբազրեց ու կատարելագործեց: Մեկ խոսքով՝ ուղղակի քրիստոնեական հնացած կրոնը բարեփոխեց: Դրանով մահմեդական կրոնը մեծ առավելություն ստացավ քրիստոնեության նկատմամբ: Ձեր ամենամեծ սխալն այն է, որ դուք Քրիստոսին ընդունում եք որպես Աստծո որդի... մեղա՛, մեղա՛, մեղա՛... Աստված կին ունի՞, որ որդի էլ ունենա... Դրա համար եմ ասում, որ դուք ուղղակի մոլորված եք: Արդ մեր կառավարությունը ողորմած է, բարեգութ ու ներողամիտ, և ինձ այժմ քաղցր պարտականություն է տրված ձեզ դարձի՝ իսկական հավատի բերել: Այժմ, - խոսքն ուղեց գրագրին, - բա՛ց արա սուրբ մատյանը և արձանագրի՛ մոր մահմեդականների անունները:

Ապա՝ առանց մտածելու ժամանակ տալու, մոլլան նորից դիմեց մեզ. - Ո՛վ է առաջին պատվավոր մոր մահմեդականը:

- Ե՛ս, - գոռաց Պարպուրյան Հակոբը: - Անունս դրեք Մուհամմեդ...

- Աֆերի՛մ, օղլու՛մ, աֆերի՛մ: Իսկ կնոջդ անունը:

- Աիշա, - կրկին բղավեց Պարպուր Հակոբը:

Եվ այսպես, մեկ ժամվա մեջ և մեկ ժամվա համար քսան-քսանհինգ քրիստոնյա հայեր դարձան մահմեդականներ...

Իհարկե մեր շրջանի դավանափոխությունը միակը չէր, և այլ շրջաններում նույնպես տեղի են ունեցել նման արարողություններ:

Նշենք, որ սա Ջեմալ փաշայի դիվանագիտական հնարավոր խաղերից մեկն էր: Նա անուղղակի տեղյակ է եղել Հալեպի նահանգապետ փաշայի թաքուն հայասիրությանը: Ջեմալ փաշան գիտեր մահ, որ հաճընցի կարապետ աղա Կեովտերեյյանի գլխավորությամբ ու Հալեպի «Հոթել Պարոնի»* տիրոջ ու մի քանի այլ նվիրյալների աջակցությամբ Հալեպի շրջանում բոլոր գաղթականները ցրվել են, կրոնափոխվել և այդպիսով տասնյակ ու տասնյակ

հայեր փրկվել: Ջեմալ փաշան այս բոլորը գիտեր, բայց ի հեճուկս կենտրոնական կառավարության, որևէ խանգարիչ միջոց չէր ձեռնարկում: Հայասեր մահաճապատը կենտրոն գեկուցում է, թե շրջանում գաղթական չի մնացել: Սակայն հետագայում մահաճապատի գործունեությունը կասկածի տակ է առնվում, և հայասերը փոխարինվում է մի ճիվաղով:

Մուհարրի և Սկելբի գյուղերի բնակիչները հունադավան էին: Մուհարրիում կային երեք արաբ մեծահարուստ ընտանիքներ: Հավանաբար ներքին համաձայնությամբ յուրաքանչյուր տան մեծ մայրը ամեն երեկո կամ մի պղինձ (մեծ բազմականթ կաթսա) ճաշ կամ փլավ, կամ մի թոմիր հաց էր բաժանում մեզ՝ գաղթականներին: Այդ մայրիկներին մենք նույնպես «մայրիկ» էինք կոչում: Հատկապես նրանցից մեկը՝ Ապպութ Բայթարենց մայրիկը, տարբեր «մայրիկ» էր: Նա միշտ հացն ու ճաշը կամ կորկոտե փլավը միասին էր բաժանում: Բացի դրանից, այդ մեր «մեծ» մայրիկը հացի կտորներ էր պահում իր լայն գոտու ծալքերի արանքում, որպեսզի ցերեկը բաժանի սովալլուկ մարդկանց ու կատարի իր խղճի պարտքը, հոգեպես հանգստանա:

Իսկ ինչպե՞ս պատասխանեցին մեր գաղթականներն այդ գթասիրտ ընտանիքի բարեգործությանը: Մի գիշեր ութ-տասը հոգի բացում են Ապպութ Բայթարենց հորը ու ցորենը գողանում: Առավոտյան «մեծ» մայրիկը նկատում է դա ու անմիջապես հայտնում իր տղաներին: Սրանք երկաթե շշերով ու տուպրակներով գնում են հայերի մոտ: Խորամանկ հայերն իրենց կրակարանը փորել են, ցորենը լցրել փոսը ու հետո ծածկել մոխրով: Փորձառու տղաները հեշտությամբ գտնում են գողացված ապրանքը: Եվ երբ նրանք վերցնում են ցորենը, «մեծ» մայրիկը խնդրում է տղաներին, որ յուրաքանչյուրին գոնե մեկ-երկու կիլոգրամ թողնեն. - Մե՛ղք են, սոված են... չարչարվե՛լ են...:

Լսել էի, որ Սկելբի հունադավան գյուղում կյանքն ավելի տանելի է... Ձմեռ էր: Մի օր էլ չորս-հինգ ժամ ճանապարհ կտրելով՝ հասա Սկելբի: Դեռ շուտ էր ողորմածների դուռը թակել: Թափառում էի փողոցներով, հանկարծ հանդիպեցի Եվա սանամորս մի բակում, ուր շատ գաղթականներ կային: Սանամայրս ինձ տեսնելով հուզվեց. «Այս ի՞նչ օրն էս ընկել, կնքահա՛յրս... հյուրասիրելու բան էլ չկա: Արի՛ գլուխդ ծնկներին դիր, գոնե ոչիլներդ մաքրեն, վաղը մյուս օրը մեռնելու եմ... Ինձ կհիշես...» (Իսկապես էլ խեղճ կինը մի քանի ամիս անց սովամահ եղավ):

...Երեկո եղավ: Սովորականի պես որսի ելա: Ժամերով ապարդյուն թափառելուց հետո գտա գյուղի համբավվոր բարեգութ «մայրիկի» տունը՝ բակը, որ պղնձի գլուխն անցած մեկ-մեկ շերեփով ճաշ էր բաժանում... Սրան էլ փա՛ռք, ի՞նչ կարող ես անել...

Գիշերելու տեղ էր պետք ճարել: Մի բակ մատնացույց արեցին, ուր ապրում էր մի աղքատ ընտա-

նիք:

- Տղա՛ս, ոչինչ չունենք, որ կարողանամք քեզ տալ՝ ո՛չ ուտելիք, ո՛չ քնելիք: Ինչպե՞ս մեզ մոտ կմնաս, - խղճահարված ասաց տան մայրիկը, որի արտաքինից արդեն հայտնի էր ընտանիքի ողբալի վիճակը:

- Ոչի՛նչ, մայրի՛կ, հենց այնպես գետնին էլ կպառկեմ, - պնդեցի ես:

- Դու գիտես, որդի՛, հետո ինձ չմեղադրես...

Ցերեկը խեղճերը մի քիչ ցախ ու փուշ էին հավաքել, մայրամուտից քիչ անց վառեցին, որ սենյակ կոչեցյալը զոռն կարճ ժամանակով մի քիչ լուսավորվի ու շերմանա: Ցախը վերջանալուց հետո սենյակն ընկավ կատարյալ մթության մեջ: Բոլորը քնեցին, ես էլ դրսից մի քար ճարեցի գլխատակին համար ու մեջքին փաթեցրը գետին փռելով՝ մի կերպ կուչ եկա այն տակ:

Սկելբիի ցուրտը համբավվոր էր: Գյուղը մի բլրի գագաթին էր փռված, բոլոր կողմերից բաց, եղանակը՝ խիստ ցամաքային:

Գիշերը մի ամբողջ հավիտենականություն դարձավ: Ցուրտը մինչև ոսկորներս էր թափանցել, մահավանդ՝ սոված էլ էի: Արևի հրազունդն էլ ասես խոռվել էր. չէր ուզում ծագել ու մի քիչ շերմացնել: Քունս բոլորովին կորել էր: Աչքերս հառած դռան ճեղքերին՝ ամբողջ գիշերն սպասում էի երջանկաբեր գալիք օրվան: Այսպես՝ դե արի ու դիմացի մինչև լուսաբաց... Հաստատապես որոշեցի՝ ինչ գնով էլ լինի պիտի վերադառնամ Մուհարրի, ա՛խ, թե միայն լուսանար...

Վերջապես դռան ճեղքից զգացվեց այգաբացը: Հանդարտորեն, զգույշ ու անաղմուկ քարս վերցրի ու դուրս եկա բակ: Քարը դրեցի իր տեղը, սփռոցս փաթաթեցի մեջքին ու ճամփա ընկա: Արյունս կարծես սառել էր: Ազատ շնչել չէի կարողանում: Գետինը ծածկվել էր եղյամով ու բարակ սառույցով: Բոթիկ էի, ոտքերս արյունոտվում էին ու խիստ ցավում: Իբր քայլում էի, բայց հազիվ տեղումս ուստոստում էի միայն... Թվում էր, թե արցունքիս կաթիլները սառչում էին այտերիս: Հասա գյուղի աղբանոց: Արեգակի սկավառակը նոր սկսեց երևալ: Մի քիչ տաքանալու հույսով կանգնեցի պատի տակ, բայց՝ ավելի վատ: Աղբանոցի չորս կողմն աչք ածեցի՝ ինչ-որ կանաչեղեն գտնելու հույսով, բայց՝ իզուր...: Ամեն ինչից հիասթափված փորձեցի վազել բլուրն ի վար: Հազիվ մի քիչ տաքացա: Շունչս բացվեց, երբ արդեն ստորոտումն էի: Արևը մի երկու գրկաչափ բարձրացել էր հորիզոնից: Հեռվում նկատեցի մի հովիվ, որ ոչխարներն էր արածացնում: Ուղղվեցի դեպի խաշնարածն ու երբ բավական մոտեցա, սկսեցի կանչել, ձայն տալ: Կանչիս վրա հսկա զամփոռ հաչալով վազեց իմ կողմը: Ես իսկույն պազեցի: Շունը հասավ ինձ, շուրջս մի քանի անգամ պտտվեց, կատաղած աչքերը վրաս սևեռած՝ նստեց ու սկսեց հատ-հատ հաչալ:

Երբ հովիվը, տարիքն առած մի մարդ, մոտենալով ինձ՝ սաստեց շանը, խելոք կենդանին ձայնը կտրեց ու հետացավ: Ծունչ քաշեցի, վեր կացա: Հովիվը չոր հարցրեց. - Ինչ է եղել, ինչ ես ուզում:

- Խնդրում եմ մի կտոր հաց...

Ասես հենց ինձ էր սպասում, որ կուտակված մաղձը դուրս տար: Մի թունդ հայհոյեց մեզ բերողի՛ն էլ, տանողի՛ն էլ, այդ օրը հասցնողի՛ն էլ, պատերազմն ստեղծողի՛ն էլ, պատերազմողի՛ն էլ...: Մի խոսքով, էլ տեղ ու մարդ չմնաց, բաժին չունեմար...: Ես արդեն հույսս կտրել և ապշահար լսում էի առավոտյան «ավետարանը»: Բայց ի զարմանս ինձ, մարդը գլուխը տարտրեքեց, ձեռքը կոխեց ուսից գցած մախաղը, մի կտոր հաց հանեց ու ինձ մեկնելով թնդաց. - Դե՛, կորի՛, - ու, չսպասելով իմ շնորհակալություններին, բարեմաղթություններին ու օրհնություններին, շուտ եկավ ու հետացավ դեպի իր ոչխարները: Ես էլ շարունակեցի իմ ճանապարհը դեպի Մուհարդի:

Ամցան ամիսներ...: Մի օր էլ գյուղում հայտնվեց տեր Մարկոսը: Գնացի այցելության և հետաքրքրվելու հորս մասին: Բոլորովին հյուծված, տանջահար եղած հազիվ մեզ մոտ էր հասել-վերադարձել: Այնքան էր չարչարված ու հոգնած, որ պատմելու տրամադրություն բացարձակ չուներ: Միայն այն ասաց, որ հայրս ողջ է, առողջ, դեսուդեն կողով է հյուսում ու վաճառում, իր գոյությունը մի կերպ քարշ է տալիս: Վերջում էլ երկու մեճիտի են տվեց՝ ասելով, թե դա իր հնարավոր խնայողությունն է, որ մեզ ուղարկում է՝ ծայրահեղ մեղ օրվա համար: Մեծ գանձ էր դա մեզ համար, բայց ոչ մի կերպ չէինք ուզում ծախսել, քանի դեռ կարողանում էինք չմեռնելու չափ մի բան ճարել:

«Հարստամալուց» մի քանի շաբաթ անց հայրս ինքն էլ եկավ: Մեր ուրախությանը չափ չկար: Խեղճը շատ էր տանջվել ու տառապել: Քսաներեք քահանա են հավաքել ու տարել կոտորելու: Հետո հրաշքով ինչ-որ կերպ շատերը փրկվել են: Այժմ հսկողությունը բոլորովին վերացել էր, ժողովուրդն էլ՝ ցրվել՝ ամենուր: Ստեղծված հնարավորությունից օգտվելով՝ մարդիկ ձգտում էին դեպի իրենց ծննդավայրը: Մի խումբ համազրույցահներ, այդ թվում նաև Մարիամ հորաքույրս իր ամուսնու հետ, մույմպես ցանկացել են վերադառնալ իրենց կողմերը: Որոշել են գնալ Գուսեյր կոչված վայրը, որը համեմատաբար մոտ էր Անտիոքի շրջանին:

Հայրս նստեցրեց կողքին ու որոշակիորեն բացատրեց իր մտքերը:

- Տիա՛ս, - սկսեց նա, - տեսնում ես և զգում, որ ես մեկ փորձությունից մյուսին եմ գնում: Աշխատանք չկա: Մարդիկ ձգտում են դեպի ծննդավայր: Ամեն ինչ մոլոր է ու անհայտ: Ի վիճակի չեմ ընտանիքին բավարարելու այստեղ նստած: Մեր գյուղացիներից մի խումբ գնում է Գուսեյր: Երբ կհասնեն՝ հայտնի չէ: Մի բան պարզ է, որ այդ գյուղը մեր ծննդավայրին ավելի մոտ է: Ո՞վ գիտի, մի օր էլ մարդիկ տուն հասնեն:

Ուզում եմ, որ դու միամաս այդ խմբին, գուցե հասնեք հաջողությամբ, թեև հավանականությունը շատ չէ: Սա մեման է Իսրայելի մարդոց երթին՝ Եգիպտոսից դեպի Կարմիր ծով և այնտեղից, Մովսես մարգարեի առաջնորդությամբ, Քանանու երկիր՝ Ավետյաց երկիր: Դուք պիտի ուղղվեք դեպի մեր մախմիների երկիրը՝ Մուսա Լեռ, բայց առանց որևէ առաջնորդի: Ես էլ տարբեր ճանապարհով եմ ուզում բախտ փորձել: Ով առաջ տեղ հասնի, մի քիչ ամրանա, թող հետաքրքրվի ընտանիքի մյուս անդամների բախտով: Արդեն քրոջդ պատվիրել եմ, որ ֆարաջայիդ քղանքին երկու բարդույթ (երկուսուկես դուրուշնոց) կարի՝ սև օրվա համար: Ուրիշ բան չունեմ քեզ տալու, բացի... օրհնությունիցս...:

Երկու օր անց մեր խումբը, որի մեջ էինք ես, Մարիամ հորաքույրս, իր ամուսինը և մեր հարեան Նաթանը, ուղևորվեց դեպի հայրենի կողմեր: Մեզ ընկերակցում-ճանապարհ էին ցույց տալիս երկու արաբ: Մի տասը օր անց հասանք Միսր էլ Օուդուրի մերձակայքը: Մի առավոտ, աղոթքի ժամին մեր առաջնորդները փոնցին իրենց փոքրիկ գորգիկները, ծունկի եկան ու սկսեցին ամենօրյա ուղերձն ու փառաբանությունն Աստծուն: Մինչ այդ, մեր խումբը քիչ այն կողմ համզատանում էր: Մեկ էլ տեսանք՝ հեռվից երեք տղամարդիկ՝ մեկը հրացանով, դեպի մեզ են գալիս: Երբ մեզ հասան, հարձակվեցին մեզ վրա ու սկսեցին մեզ խուզարկել ամեն տեսակ սպառնալիքներով: Մինչդեռ մեր առաջնորդները դեռ աղոթում էին անխոռով, ասես ոչինչ էլ չէր կատարվում իրենց շուրջը: Ավազակներից մեկն աչքը տնկել էր Նաթանի ֆարաջային: Սկսեց քաշկոտել խեղճին, որպեսզի վրայից հանի ֆարաջան: Նաթանը խիստ ջղայնացած «դին» (դավաճանքին, կրոնին) հայհոյեց: Ավազակը «դին» լսելով հասկացավ, որ Նաթանը իրենց հավատը հայհոյեց, ավելի զազազեց ու դմբուզ գործի դրեց: Խեղճը չդիմաճալով ցավին՝ ակամա գոռում էր, ասես եզ էին մորթում: Լավ էր, վերջապես, մեր աղոթող ուղեկիցները երևի խղճահարվեցին, միջամտեցին ու մի կերպ ազատվեցինք ավազակների ձեռքից: Ծառ չանցած դիմացից հայտնվեց Սարգիս հորեղբայրս իր որդու հետ: Հայրենակիցների հետ զրուցելիս ինձ էլ մկատելով խմբի մեջ հարցրեց, թե՛ ես ու՞ր եմ գնում: Ասեցի, թե ես էլ խմբի հետ ուզում եմ մեր շրջանին ավելի մոտ վայրեր՝ մասնավորապես Գուսեյր գնալ, և դա հորս ցանկությունն է միաժամանակ:

- Այնտեղ էլ գործ չկա, մարդիկ սոված են, գործ չկա:

- Հայրիկը ինձ ուղարկեց խմբի հետ, էլ ես չեմ դառնա, - ընդդիմացա ես:

Բայց հորեղբայրս մեծի իրավունքով այնքան այնդեց, որ այլևս չկարողացա հակառակվել ու ստիպված վերադարձա իր հետ: Ոչ մի կերպ չէի հասկանում տրամաբանությունը, մարդիկ ձգտում ու գնում

եմ իրենց ծանոթապայրը, իսկ մեմք, ընդհակառակը՝ հեռանում եմք...

Վերադարձանք Գաստոն կոչված բնակավայրը, որը XI-XIV դարերին եղել է Հայկական Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ բերդաքաղաքներից մեկը: Բնակավայրի բարձրադիր մասում՝ հավանաբար բերդի ավերակների վրա, տարածվել էր շուրջ հիսուն հայ ընտանիքներից բաղկացած գյուղը, որոնք գաղթել էին վերջին երկու տարիների ընթացքում: Գյուղն ուներ մի փողոց, որի երկու կողմում էլ շարված էին տները: Արևելյան ծայրին կար մի փուռ՝ հաճախորդների համար նախատեսված առանձին մասով, որը միայն ծածկ ուներ: Փոփ սրահը միաժամանակ ծառայում էր անգործների ու թափառաշրջիկների հանդիպման յուրահատուկ վայր: Փուռը հաճախ ունենում էր մեկ արաբ հաճախորդներ՝ շրջակա գյուղերից: Մեմք՝ ես, հորեղբայրս ու մրա որդին, մեծ մասամբ գիշերում էինք հիշյալ ծածկի տակ: Հաճախ էլ գիշերն անցկացնում էինք գյուղի հարդանոցում՝ գյուղից մոտ երկու հարյուր մետր հեռու, կալերին մոտ:

Այստեղ մնացիմք մոտավորապես մի ամիս: Հորեղբայրս ու իր որդին չգիտեմ ինչպես, ես ապրում էի ջրով, խոտով ու սրա-մրա ողորմությամբ: Երբեմն էլ պատահում էր մանր-մունր աշխատանք կամ որևէ ծառայություն՝ մի կտոր հացի դիմաց:

Ես ունեի բրդյա մի փոքրիկ ծածկոց, որը ցերեկը որպես գոտի, գիշերը՝ որպես անկողին էի օգտագործում: Մի օր փոփ սրահում երկու արաբ եկան: Նրանցից մեկը առաջարկեց ծածկոցս վաճառել հացով: Ես մերժեցի. - Զե՛մ ծախս...: Սա իմ ամեն ինչն է: Փող առաջարկեց, դարձյալ չհամաձայնեցի: Արաբը ջղայնացավ: Ընկերը թե՛ ինչու՞ ես ջղայնանում, գիշերը կգաս կհամաձայնի...:

Երեկոյան հորեղբայրս պնդեց, որ այդ գիշեր հարդանոց գնանք քնելու: Ես առարկեցի, բայց մա մնաց իր որոշման վրա:

- Հորեղբա՛յր, չգնանք՝ ծածկոցս կգողանան:

- Մի՛ վախեցիր, ես մրաց..., - ու մի շարան թունդ հայհոյանք:

- Խնդրո՛ւմ եմ, հորեղբա՛յր, չգնանք կամ դուք՝ գնացեք, ես՝ կմնամ:

- Ո՛չ, քեզ չեմ թողնի, միասին պիտի գնանք:

Զկարողացա հորեղբորս կամակորոշությունը կոտրել, գնացիմք կալեր գիշերելու: Ծանապարհին հեռվում նկատեցի մարդկանց ծխելը: Ամիջապես զգուշացրի հորեղբորս ու մորից խնդրեցի վերադառնալ փուռ: Մնաց աներեր: Գնացիմք կալեր: Միմչև առավոտ կես քուն, կես արթուն, ահուդողի մեջ, ինչպես լուսացավ՝ միայն ես գիտեմ: Բարեբախտաբար այդ գիշեր բան չպատահեց: Հաջորդ գիշեր հորեղբայրս մորից որոշեց կալերում քնել, քանի որ հարդի մեջ ավելի հանգիստ էր ու տաք: Բայց ես բոլորովին էլ հանգիստ չէի զգում, անն ու սարսափը սրտիցս չէր դուրս գալիս: Այնուհանդերձ գնացիմք կալեր գիշերել:

Լու: Հորեղբայրս իր տղայի հետ թաղվեց մի մեծ հարդակույտի մեջ, ինձ էլ մի տասնհինգ-քսան մետր հեռու մի հարդակույտ ցույց տվեց, որ պատասպարվեմ:

- Հա՛վ թաղվի՛ր հարդի մեջ, պի՛նդ փաթաթվիր ծածկոցով... ու քնի՛ր:

Հոգնել էի, քնել եմ: Մեկ էլ այն զգացի, որ ծածկոցս սահում է վրայիցս: Կիսաբաց աչքերիս առաջ պարզվեց սարսափազդու մի կերպարանք: Միմչև կիսախեղդ ձայնով օգնություն գոռամ, ծածկոցս արդեն թռավ... Տեղումս մտած՝ սկսեցի լաց լինել կիսաձայն...

- Ի՞նչ է, ի՞նչ է, - այն կողմից գոռաց հորեղբայրս:

- Զասեցի՞, հորեղբա՛յր, որ ծածկոցս պիտի տանեմ, չհավատացի՛ր:

- Տարա՞ն:

- Այն էլ ինչպե՞ս:

- Ես մրաց հերմ ու մերը... դիմն ու յոթը պորտը...

Օրերից մի օր էլ մի արաբ եկավ, աշխատող մարդ ուզեց: Հորեղբայրս ինձ ցույց տվեց: Գնացի՝ մի փոր հացի հույսով: Խոստումները մեծ էին: Տեղ հասանք արևամուտին: Մեկ դեցիմետրի չափ արաբական մի փոքրիկ բաղարջ տվեց ու գիշերելու համար վրանից դուրս մի տեղ առաջարկեց: Ծան պես կուչ եկա դրսում միմչև առավոտ՝ հաջորդ օրվա ավելի լավ պայմանների հույսով: Պարտականությունս լուրիկի դաշտի պահակությունն էր, վարձս՝ մի հաց ու մի տհաս լուրիկ: Առաջին օրն անցավ, երեկոյան լուրիկի դաշտի տեղը եկավ, ինձ տուն տարավ, մի հացիկ տվեց ու մի լուրիկ: Իսկ երբ գիշերելու տեղ խնդրեցի վրանում, մորից թույլ չտվեցին, ասեցին, որ իմ տեղը դրսում է, երեկվա տեղը: Այլընտրանք չունեի: Հաստատապես որոշեցի փախչել այստեղից: Հաջորդ օրը մորից մի փոքրիկ հաց ստացա: Դաշտը ճանապարհի եզրին էր: Օտուրը բոլորովին անծանոթ: Արևը բավական բարձրացել էր. համարյա անցորդ չկար այլևս: Ամենուրեք՝ ամայի: Պատեհ առիթին դուրս եկա ճանապարհ ու սկսեցի վազել, որքան կարող էի արագ՝ ասես կախաղանից էի փախչում:

Կեսօրն անց էր արդեն, երբ մեր փուռը հասա: Հորեղբայրս իր տղայի հետ մտած ... ճանձ էր քշում: Պատմեցի գլխիս եկածը և ասեցի, որ այլևս այն կողմերը չեմ գնա: Հաջորդ օրը մույն արաբը մորից եկավ ինձ տանելու, բայց ես համառեցի չգնացի՝ չնայած բոլոր հորդորներին:

Մոտ մի ամիս անց, մի առավոտ՝ աղամամութիմ, հորեղբայրս մեզ արթնացրեց, որ ճամփա ընկնենք:

- Ու՛ր եմք գնալու, հորեղբա՛յր:

- Ես էլ չգիտեմ, դեպի Մուհարդի...

Սարգիս հորեղբայրս կնոջն ու աղջկան Հոմսի գյուղերից մեկում թողնելուց և մորը՝ տատիս թաղելուց հետո իր որդու՝ հորս և ուրիշ մի քանի հոգու հետ վերադառնում է դեպի Համա: Միմյանց կորցնում եմ, ինքը որդու հետ առանձին է թափառում: Հասնում է

Անտիոք: Պահակների քնած պահին Որոնտես գետի կամուրջից անցկատելիորեն անցնում և ուղղվում է դեպի գյուղ: Ընդհանրապես, կասկածի տակ չընկնելու մտքը ճամփորդում է գիշերով: Հասնում է գյուղ: Մեր տնամերձի նոսրացողների տակ իր ձեռքով հորած մեր մի կուծ պանիրը գտնում է, կուծը առած գիշերով գնում է մինչև թաաստամ-շերամատներ: Այդտեղ էլ ապահով չի գտնում, բարձրանում է սարալանջ: Հոռմեացիների կողմից փորված վիմափոր ջրատարի մի խոռոչից ներս է մտնում, իր և տղու համար ծվարելու տեղ է պատրաստում: Ցերեկը թփերի արանքից դիտում-հետազոտում է թաաստամները: Հարևան թաթերը, օգտվելով այն բանից, որ տերը աքսոր է քշված, շերամատների ծածկերը և պատերը քանդել, գերաններն ու քարերը որպես շինանյութ թալանել, տարել էին: Մնում էր գիշերով իջնել պարտեզները՝ օգոստոսյան թուզ կամ այլ մրգեր ուտել ու մի քիչ էլ գիշերվա համար տանել, պանիր-մրգերով օրը անցկացնել: Ամբողջ մի ամիս: Պանիրը հատնում է, թուզն ու մրգերը քչանում, գիշերով գտնելը դժվարանում է: Վայրի անասունի պես ապրելը վերջ չունի, գյուղերը՝ դատարկ, տները՝ կիսաքանդ, ամառայություն: Վախն ու թուրքի սարսափը նրան ստիպում են մորից դիմել դեպի Համայի քիչ տանելի շրջանը: Ահա այն ետդարձի ժամանակ ինձ հանդիպեց, և մենք վերադարձանք: Այս վերադարձի շնորհիվ կարողացա քրոջս՝ Վարդուհուն գտնել ու հայրիկի մոտ վերադառնալ: Մի պահ ուրախացա. գնալու եմ մերոնց՝ հայրիկի, քույրիկի և Անդրանիկի մոտ... Ո՛վ գիտի, զուցե հանդիպեմք: Մենք՝ երկու հասակակիցներս առաջ ընկանք, մինչև ինքը, փոխ հետևում ինչ-որ բան էր փնտրում, եկավ մեզ միացավ ու դեմ առինք ձախ կողմի բարձրադիր հարթավայրի լանջին, որը բավական բարձր էր: Հարթավանջը փշոտ թփերով էր ծածկված, արահետ, կածան էլ չկար: Բոկոտն, թփերը ճանկոտելով, դժվարությամբ էինք բարձրանում: Մոտ երեք ժամ տևեց մեր տանջալի և արյունվա վերելքը: Եվ վերջապես հաղթահարեցինք ու հասանք մի բավականին լայն ճանապարհ, որը հավանաբար միջգյուղական ճանապարհ էր:

Հազիվ կես ժամ գնացինք: Դիմացից մի խումբ արաքներ եկան: Պատերազմի տարի է, աղքատությունը ընդհանուր է: Մեզ կանգնեցրին: Հորեղբայրս շալակին ուներ մի կեղտոտ վերմակ, որովհետև միշտ գետիններն ենք պառկել-քնել և ծրարած ինչ-որ իրեր: Քրքրեցին, հետաքրքրական բան չկար, թեև ինչ-որ բան վերցրին ու ազատ թողեցին, փա՛ռք Աստծո: Թեքվեցինք դեպի ձախ՝ արևելք, արևը արդեն սկսեց նեղել, ճանապարհի ձախից երկու զինված երիտասարդներ գոռացին. - Կանգնե՛լ, - Պարտավոր ենք կանգնել՝ վատը շրջանցելու մտքը: Հորեղբորս կապոցը նայեցին, տնողեցին. - Հավաքե՛ք ու կորե՛ք անմիջապես, - ասելով հեռացան: Հավաքվեցինք ու շարունակեցինք մեր ճամփան:

Մի ձորակի կեսին հասանք, մի ձայն կարգադրեց. - Կանգնե՛լ: - Մի ժամ առաջվա ավազակներն էին: Մեկը հրացանն ուղղեց հորեղբորս կրծքին, մյուսը՝ մահակի մի քանի հարվածներով մեզ դաս տվեց ու կարգադրեց կապոցը իջեցնել: Վերմակը բացեց, տնողեց, մի կողմ դրեց, ուրիշ բան չկար, որ վերցնեն, հորեղբորս որդուն նայում, երեսին էին թեքում: Ինձ խուզարկեցին. բան չգտան: Իմ տախտակ-այրքենաբանի մախաղը վզիցս կախ էր. վերցրին, տնողեցին. - Վերմակին կարկատան կլինի, - ասելով, վերմակի տակ դրին: Գործը ավարտեցին, հրացանի սպառնալիքով ու մահակի հարվածով մեզ ճամփու դրին:

Մոտիկացանք մի գյուղի: Արևը զենիթին էր հասել, կրակ էր թափվում: Գյուղ չմտած՝ երկու երիտասարդներ մոտեցան մահակներով: Անհետաքրքիր էինք, բայց մորից խուզարկեցին: Վերջապես գյուղ մտանք: Թնդամոթը որոտաց: Կեսօրվա ճաշի ժամն էր: Հորեղբայրս ինձ ասաց. - Մի քանի դուռ թակիր (միջանկյալ պետք է ասել, որ գյուղերում ցերեկով դուռ ծածկելը սովորությունն է): Ինքն իր տղու հետ ուրիշ կողմ ուղղվեց, ասելով՝ քիչ հետո այստեղ կգաս, կսպասես: Այդպես էլ արեցի, առանց որևէ կոճոն ձեռք բերելու: Պատերազմն ու կառավարական թալանը մարդկանց սիրտը քարացրել էին...: Չգիտեմ, ինչքան սպասեցի: Գրիգորը՝ հորեղբորս տղան, երևաց:

- Ու՛ր է հայրիկը:

- Չգիտեմ, երկու մարդ հետո էին խոսում: Հայրիկն ասաց՝ գնա, ճանապարհ ընկեք, ես կգամ...

Սա հաճելի պատասխան չէր. մա հանգիստ էր, բայց ես մտահոգվում էի: Երկու մարդիկ ի՞նչ գործ ունեն նրա հետ, լավ բան չէի մտածում: Մենք ճամփա ընկանք: Ոտքերս ինձ չէին հնազանդվում, աչքս՝ միշտ ետ էր: Ծուրջ տասը թույլե անց մա երևաց երկու երիտասարդների հետ, որոնք քմիծաղում էին: Հանգստացա: Հորեղբայրս ողջ է... Հորեղբայրս խիստ էր ջղայնացել: Նա ասել է, թե՝ Անտիոքից ենք: Ուզեցել են հավաստիանալ թլփատված է, թե՛ ոչ...

Արևը թեքվել էր դեպի մայրամուտ: Գյուղեզրին մեզ ուղեկից դարձավ մի արաք պառավ: Հույսի մի նշույլ թափանցեց մեր էության մեջ: Վերջապես մի ուղեկից ունենք...: Հորեղբայրս սկսեց քչիկ-քչիկ գրուցել պառավի հետ: Պառավը սկսեց կարեկցել մեզ: Ըմանապարհն անցնում էր ցամաքած, արևի տապից գորշացած մի ձորով: Ձորի համարյա կեսին, ձախ բարձունքներից մի ահարկու ձայն եկավ. - Կանգնե՛լ: - Երկու ելուզակ լանջն ի վեր գլորվում էին դեպի մեզ: Մեկը՝ հրազենով, մեկը՝ մահակով. - Հանվե՛լ, - կարգադրեցին՝ չշարժվեցինք: Փոքրերս մեկ-մեկ մահակ քածին ստացանք: Հորեղբորս կրծքին ուղղված հրացանը և մահակի հարվածները նրան սթափեցրին: Հանեց ֆարաջան ու վարտիքը, ներքնաշապիկը, ետևից՝ վերից վար ճղված, կեղտոտ: Գողացված խմորի բուր խենչալը աչքի խփեց. մա-

հակավոր ավագակը այդ խեղճալը վերցրեց, «Լավ փոր կնդի» ասելով, բռնեց կիսամերկ հորեղբորս օձիքից, խեղճալը բարձրացրեց ու իջեցրեց. մերք-մաշապիկը առջևից ամբողջությամբ ճղվեց: Սկսեցին քա՛հ-քա՛հ խնդալ: Խեղճ հորեղբայրս էլ ակամա խնդաց: Մեր շորերը հավաքեցին մի ծրարի մեջ: Հորեղբայրս խնդրեց խուզարկել ու շորերը ետ տալ՝ մեր մերկությունը ծածկելու համար: Ինձ վրա մնացել էր մի ներքնաշապիկ՝ միմչև պորտոս: Մահակի՝ զենքի օգնությամբ հորեղբորս խելքի բերեց, ու մենք հեռացանք:

Օտրք երկու կիլոմետր հեռու պառավը մատել ճամփեզրին մեզ էր սպասում: Երբ մոտը հասանք ու մա մեզ այս մերկ վիճակում տեսավ, սկսեց հոնկուր-հոնկուր լաց լինել ու անհծել այդ դժբախտ իրավիճակի պատճառները և մարդկային զազանությունները, անխղճություններն ու սադիզմը:

Շարունակեցինք մեր ճամփան: Արևը մայր մտնելուն հազիվ մեկ-երկու գրկաչափ բան էր մնացել, երբ մի այլ, բոլորովին անծանոթ գյուղ մտանք: Մեր ուղեկցուհին բաժանվեց մեզանից՝ մեզ հաջողություն մաղթելով:

Մենք մտնեցինք մի տան պատի հովանու տակ, քանի որ դժվար էր կիսամերկ վիճակում մարդկանց երևալ: Դիմացից՝ քառասունի մոտ մի կին, մանիչը ձեռքում ինչ-որ թել մանելով, մեզ մոտեցավ, բարևեց ու սկսեց հարցուփորձը: Հորեղբայրս կծկվել էր. ճղված շապիկով առաջն էր ծածկում՝ քամակն էր բացվում, քամակն էր ծածկում՝ առաջն էր բացվում... Անկախ իրենից կծկվելով՝ մի բուռ դարձավ: Երբ իմացավ, որ մենք... Անտիոքի մոտերքից ենք, Աստծո ողորմածությանն ենք մնացել ու թափառելով մեր բախտն ենք որոնում, մանիչը մի կողմ դրեց, թևերը բացած գոհություն հայտնեց Աստծուն.

- Փա՛ռք Աստուծո, փա՛ռք Աստուծո... Փա՛ռք Աստուծո, որ հայ չեք...

- Ինչու՞, քույրիկ, միթե՞ հայերը այնքան փիսն են, վատը, - ասաց հորեղբայրս, աղճատված արաբերենով:

- Ո՛չ, եղբա՛յր, - ասաց կինը, - հայերը գուցե վատ չեն, բայց անցյալ տարի մեզ մոտ ժամդարմները հիսունի չափ հայ ընտանիքներ բերեցին՝ երեխաներից, կանանցից ու ծերերից բաղկացած: Հաջորդ օրը պատանիներին ու ծերերին հավաքեցին ու իբր աշխատանքի տարան ու չվերադարձրին: Ջահել կանանց ու աղջիկներին ջոկեցին՝ մեջ ընդ մեջ բաժանեցին, մնացածներին էլ տարան անհայտ ուղղությամբ ու կորցրին... Փա՛ռք Աստծո, որ հայ չեք...

Կինը մանիչը վերցրեց ու շարունակեց իր ճամփան. մեզ մատնելով ահ ու սարսափի...: Եվ այսպիսի գյուղում մենք պիտի գիշերեինք...

Արևմուտքից աղջամուղջը փռեց իր թևերը: Դժվար էր հայը թուրքից ջոկելը, վեր կացանք ու, ըստ սովորության, բաժանվեցինք, Աստծո ողորմու-

թյունը և մարդկանց գութը խնդրելու ու ողորդելու, մախօրք՝ մարդկանց գլխին աստվածային օրհնությունը թափելով: Չեմ կարող ասել՝ մարդկանց սրտերը քարացե՞լ էին, թե՞ մարդիկ չար էին դարձել...: Մի քանի դուռ ապարդյուն բախելուց հետո վերադարձա պայմանավորված կետը, ուր քիչ անց հորեղբայրս եկավ իր որդու հետ: Միմյանց օգնելու, միմյանցով հետաքրքրվելու զգացումը վերացել էր, էլ ինչու հորեղբայրս ինձ իմ ճանապարհից ետ դարձրեց՝ միմչև այսօր էլ ես չհասկացա...

Մոլլան գիշերային աղոթքը առ Աստված հղեց միմարեհի զագաթից ու լռեց: Մենք երեքով անծանոթ փողոցներով դեզերում էինք, երբ դիմացից մի կին երևաց, մի ծրար ձեռքում, հորեղբայրս հարցրեց. - Բույրի՛կ, մզկիթը որտե՞ղ է...

- Գիշերվա այս ժամին մզկիթը ձեր ինչի՞ն է պետք:

- Գնանք, մեր գիշերվա աղոթքն անենք ու քնելու տեղ փնտրենք:

- Է՛ն է, այնտեղ, այն փողոցիկ դուռը...

Կնոջից բաժանվեցինք ու գնացինք դեպի մատնացույց արված դուռը: Բոթեցինք, դուռը բացվեց, կամացուկ, վախվորելով մերս մտանք, կիսածածկ մի ընդարձակ սենյակ, պատերի տակին հին ու մին փսիաթներ՝ անխմած դետուդեն մետված:

- Այստեղ ու՞ր կքնենք, հորեղբա՛յր:

- Սու՛ս, ձայն մի՛ հանեք:

Նա մի փսիաթ փռեց. - Դե՛, պառկե՛ք, - մեկ ուրիշ փսիաթ էլ վրանիս քաշեց, - դե՛, քնե՛ք...

- Հորեղբա՛յր, արաբները կգան, մեզ կմորթեն:

- Չե՛ն գար, ես նրանց...: Շուտ վեր կկենանք:

Իրոք, աղամամութիւնը չփարատված մա մեզ՝ երեխաներիս արթնացրեց ու անմիջապես մզկիթից դուրս եկանք: Դիմացինս մոլլան տնկվեց. - Ո՛վ եք դուք, գիշերով ի՞նչ գործ ունեք մզկիթում:

- Անտիոքի թուրքերից ենք, - արդարացավ հորեղբայրս, - լույսը չբացված եկանք մեր աղոթքը Աստծուն առաքեցինք ու մեկնում ենք դեպի Աստծո ողորմության, ցերեկը, արևին, քայլել չի լինում:

- Ապրե՛ք, զավակնե՛րս, ապրե՛ք, ձեզ հաջողություն, բարին ընդ ձեզ:

Քիչ անց արևը իր պայծառ դեմքը ցույց տվեց: Դանդաղ քայլերով գյուղեզր հասանք. մի բաց աղբամոցի պատի տակ, առավոտյան կենսաբաշխ արևից պատսպարված, մի խուֆ մարդիկ մատուած, կանգնած զրուցում էին, երևի երեկվա տարված ու այսօրվա տանելի աշխատանքի կամ էլ պատերազմի մասին, ինչպես և համատարած աղքատության մասին: Հորեղբայրս ինքն իրեն, թե մեզ, ասաց. - Երթանք մի ճղարա (սիգարա) ուզենք:

- Պետք չէ, հորեղբա՛յր, մեզ կմորթեն...

- Մի՛ վախեք, ես նրանց...

Հորեղբայրս իր մերկության հետ հաշտվել էր ու ամոթը կորցրել, անասնացել էր: Գնացինք, մա բա-

րեւց: Մենք՝ երեխաներս, իրավունք չունեինք խոսելու, որ չմտածվեց: Եվ մա ծխախոտ խնդրեց մեկից: Այդ մեկը, որ սիգարայի ծխախոտ տվեց, թուղթ չունեւ, մի ուրիշից էլ թուղթ վերցրեց ու փաթաթեց: Է՛, կրակ էլ չկար, մեկ այլ ուրիշից կրակ խնդրեց: Մի երիտասարդ ասաց. - Սրանք հայեր կլինեն, եկեք, սրանց մորթենք...: Ահմ ու սարսափը պատեց մեզ, հորեղբայրս այս անգամ էլ դիմեց իր ճարտասանության՝ թե Անտիոքից ենք և այլն, և այլն:

Մի ծերունի էլ թե՛ «Ինչ գործ ունեք խելճերի հետ, ա՛յ մարդ, թողե՛ք կորչե՛ն: Դառնալով մեզ՝ «Գնացե՛ք, գնացե՛ք ձեր ճամփով, Աստված ձեզ հետ»:

Հորեղբայրս իր ճղարան քաշեց, մենք՝ երեխաներս՝ մեր շունչը...

Ավելի քան մի շաբաթ թափառելուց հետո, վերջապես, մախքան արևամուտ, հասանք Մոսկարդի՝ մեր ծանոթ գյուղը: Հորեղբայրս, իր որդու հետ, իր պարտքը պատվով ու խղճով կատարողի հավատքով, հեռացավ գյուղի մեջ: Ես ամաչում էի այդպես՝ համարյա մերկ, մարդու հանդիպել: Արևը կորավ հորիզոնի ետևը: Մարդկանց ոտքը փողոցից քաշվեց: Հեծվում մկատեցի մի կին, թոնիրից հաց էր հանում, հացի բուրմունքը քիթս խտղտացրեց, ինչքա՛ն ժամանակ տաք հացի բուրմունք չէի առել... Չորս կողմս մայեցի, մարդ չկար, երկշտ ամաչկոտությամբ մոտիկացա ու բարևեցի, կինը ետ դարձավ, ինձ տեսավ. - Ուելի՛... (Աստված իմ...), - գոչեց, - Այս ի՛նչ վիճակ է...

- Մի կտոր հա՛ց, - աղերսեցի, - կինը մի ափաչափ հաց կտրեց, տվեց:

- Տե՛ր աստված, ողորմությունդ շա՛տ...:

Այդ գիշեր քրոջս ու հիվանդ եղբորս գտա ինձ ծանոթ գոմում, ուր մորական տատս ու Սարգիս քեռիս և Մարիամ հորաքույրս էին խցկվել: Այդ գիշեր... անմոռանալի՝ մի գիշեր. չորս տարեկան հիվանդ եղբայրս՝ Հա՛ց... Հա՛ց... հացի՛կ... շշմջալով հոգին ավանդեց...: Խիղճս ինձ տանջեց, որ հացի կտորը եղբորս չբերեցի: Ի՛նչ իմանայի... Դառնագին լացեցի...

Հայրիկը ինձ մի խմբի հետ ճամբելուց հետո քույրիկիս ու Անդրանիկին թողնում է տեղում, Սառա հորաքրոջս հետ դիմում է դեպի արևմուտք, մի մավատիրոջ մոտ ծառայող Բայրամյան Սամսոնի գյուղը: Ութը-տասը օր անց հասնում է Սամսոնի մոտ: Ծանկություն է հայտնում աշխատանքի ընդունվելու: Սամսոնը միջնորդում է: Անհետևանք: Նավատերը ոչ ոքի չի ընդունում: Հայրիկը շրջվում է դեպի հյուսիս, կես մպատակ ունենալով հասնել մինչև Ծիսր էլ Օուղուրի շրջան՝ Գուսեյր: Ծաբաթներ թափառելով հասնում է շրջանի Թագուրիս գյուղը՝ զուտ հայկական, բայց՝ արաբացած:

Թագուրիսն հիմնադրվել է այդ շրջանում շատ վաղուց, որի մասին համարյա տեղեկություն չունենք: Գյուղը հաստատվել է մի բլրի վրա, հարյուր հիսուն-երկու հարյուր ընտանիքով, մույն այդ բլրի ստորոտին կար մի այլ մնամատիկ գյուղ՝ Ղնեյե,

որը մույնպես զուտ հայկական էր, բայց՝ կաթոլիկ դավանանքով: Լուսավորչական Թագուրիսում միայն մեծահարուստ աղան է կաթոլիկ, երբ հարևան գյուղում՝ ընդամենը տասնհինգ-քսան ընտանի տարածությամբ, ո՛չ մի լուսավորչական, մույնպես արաբացած: Այս երկու քույր գյուղերում՝ ո՛չ մեկ հայերեն իմացող մարդ:

Թագուրիսում գոյություն ունեւ թաղական խորհուրդ: Նախագահ Աբու Ֆարահը կարգադրել էր եկեղեցին բացել, ամեն կիրակի առավոտ կոչմահարել ու պատարագ մատուցել մեն-մենակը, մասնձխար պատրաստել ու ժողովրդին բաժանել: Ժողովուրդը՝ հավատացյալ, բայց ընդամենը երկու-երեք պառավ ու ծեր հագիվ պատարագին ներկա գտնվեցին: Աբու Ֆարահը մի տղա, մի աղջիկ է ունեցել, ինքը ծերացած՝ ժամանակից շատ շուտ, միակ որդու պատերազմում զոհվելուց հետո: Նա լրակյաց էր, ոչ ոքի հետ չէր հարաբերվում, տան սյունն ու ղեկավարը մնացել էր հաղթանդամ աղջիկը, քսանհինգը անց, և, պիտի ասել՝ տան տղամարդը, որովհետև մա էր մշակում հողերը անձամբ, վարում, ցանում, հնձում ու կալում, հայրը՝ քայլող մի դիակ: Պատահում էր, որ մասնձխարի համար մի բաժակ ցորենի ալյուր չունենային տանը, քույրիկիս տալիս էին մի բաժակ գարու կամ կորեկի ալյուր, և քույրիկս գնում էր մեծահարուստի տիկնոջ մոտ այն փոխելու ցորենի ալյուրով...:

Հայրիկս գյուղի քահանայի հողերն էր մշակում ու վարում, օրական երեք ափաչափ հացիկով: Ավելին մրանք էլ չունեին, խելճության մեջ էին, հազվադեպորեն այս երիտասարդը ներկայանում է եկեղեցի ու հայրիկին օգնում է պատարագի ընթացքում:

...Հետադարձ մի ակնարկ՝ մեր հայրիկին միաճալու մասին:

Հայրիկը, իր թափառումների ընթացքում ծանոթություն է հաստատում Սկելքիում՝ մի քեսաբցի ընտանիքի հետ: Նույնպես ծանոթանում է Գաստոնի մի երևելի մարդու հետ, որը շրջանում հեղինակություն էր դարձել: Թագուրիսում հաստատվելուց հետո մի բանքերի հետ ինձ մի երկտող էր հասցրել՝ մինչև Մոսկարդի, որով բացատրում էր ում մոտ իջնել Սկելքիում և Գաստոնում: Պայմանավորվել էր այդ երկու ծանոթների հետ՝ Սկելքիից Գաստոն և Գաստոնից Ծիսր էլ Օուղուր, իմ, քույրիկի ու Անդրանիկի (մրա մահը հայրիկը չէր իմացել) ճանապարհորդությունը կազմակերպել ու ապահովել:

Մեր ուրախությանը չափ չկար: Մենք երկուսով մի բարձ ու մի փոքրիկ վերմակ ունեինք, իսկ քույրիկը՝ շորերի մի փոքրիկ ծրար: Ես՝ բացի իմ վրայի շորերի ծվեմներից ոչինչ չունեի: Ուստի մեր պատրաստությունն էլ ընտանիք էր տեղի: Հաջորդ օրը, առավոտյան մեր ունեցած իրերը երկու մասի բաժանեցինք, շալակնիս վերցրինք ու՝ դեպի Սկելքի: Ուշ ժամանակ տեղ հասանք: Հայրիկի քեսաբցի ծանոթ-

ները համեստ մարդիկ էին, իրենց ընթերցից մեզ էլ բաժին հանեցին: Երրորդ թե չորրորդ օրը մի արաբ էին ճարել. իշուկով առավոտյան ներկայացավ: Փոքրիկ մախաճաշը՝ ինչ որ կար, արդեն վերջացրել էինք: Մեր ունեցած-չունեցածը արաբը էշի վրա բարձեց: Կենդանին չզգաց մույմիսկ, որ իրեն բարձեցին: Ժամապարհ ընկանք: Ես՝ կիսաարաբական զգգզված շորերով մի պատանի: Քույրիկը՝ համարյա զնչուական շորերով:

Կեսօրին հասանք Մըղըկի բերդի (ամուռը կա, ինքը չկա) ավերակների ստորոտը: Նույն կեղտաջուրը, ինչ երկու տարի առաջ: Չկարողացանք ջուր խմել: Ծարումակեցինք մեր ճամփան: Ծուր չորս ժամ անց եղանակը ամպոտեց, հեռավոր հորիզոնները սևացան: Աշունն իր վերջին խոսքն էր ուզում ասել: Արևը մայր մտավ, թե թանձր ամպերը օրը մթնեցրին, համեմայնդեպս, քամի բարձրացավ, հետո էլ կաթիլ-կաթիլ անձրև: Արևագուրկ երեկոն ցրտեց: Ճրտի հետ քամին ուժեղացավ: Քամու բերած կաթիլները մեր դեմքին ավազանման զնդիկներ էին դառնում: Սովածությունը և ցուրտը դաշնակցեցին՝ սպառվելու հասած ֆիզիկական ուժի դեմ: Մեր ծնկները թուլացան: Մեր արաբ առաջնորդը ինձ խղճաց ու էշի վրա դրեց: Մի քիչ առաջացանք, քույրիկի ոտքերը հոգնեցին: Ոտքերը նրան չէին ենթարկվում: Արաբը ինձ իջեցրեց, քույրիկին հեծցրեց էշին: Այս անգամ էլ քույրիկը ինքն իրեն չէր կարողանում պահել, սկսել էր սառչել գրջի (քամոտ անձրև) դեմ: Ստիպված քույրիկին հրեց, անձրևից պաշտպանվելու համար քիչ առաջ ինձ տված մեշ-լեհ-վերարկուն ինձնից վերցրեց ու հագավ, մի բուռ քույրիկին թևատակին առավ, ձեռքի գավազանը ինձ տալով խորհուրդ տվեց էշին ծեծելով, վազելով Գաստոն գյուղ հասնել ու օգնություն խնդրել. - Շուտո՛ւ՛, վազի՛ր. քույրիկդ սառչում է...

Մեկ ժամվա ճամապարհը երևի կես ժամում կտրեցի, արդեն լրիվ մութ էր, հանձնարարված մարդուն գտա, որը իր զույգ տղամներին օգնության շտապեցրեց: Համարյա կես ժամ անց քույրիկին բերեցին կես մեռած, հագիվ էր շնչում ընդհատ-ընդհատ: Տանտիրուհին իր զույգ աղջիկներով քույրիկի ոտքերը-ձեռքերը, քունքերը շփելով-շփելով կենդանացրին նրան: Քույրիկի շունչը բացվեց ու սկսեց կանոնավոր շնչել:

Հյուրընկալները ընթերցին չգիտեմ ինչ կերան, բայց մեզ տվեցին մեկ-մեկ պնակ ջրիկ ճաշ ու կես հաց, երեք տարվա մեջ առաջին անգամ մեր տեսածը...: Սկզբից քույրիկի կոկորդով ճաշը չէր իջնում. ազնվասիրտ տանտիրուհին գդալը, հացը ձեռքից վերցրեց, կուրծքն ու թիկունքը շփելով, թփփացնելով, ապուրին առաջին գդալը օգնեց կույ տալ ու իջեցնել: Քույրիկի ճաշը գրալով, քչիկ-քչիկ կերցնելով կարողացավ կոկորդը բացել ու ճաշը կերցնել: Տանտիրուհին մեզնից չզգվեց ու մեզ նոր ներքնակ ու ծածկոց տվեց, հանգիստ քնեցինք:

Հաջորդ առավոտյան մեր հյուրընկալները մեզ մախաճաշ տալուց հետո, մի ջորեպանի հետ Ժիսր էլ Օուդուր ուղարկեցին: Ժամապարհին քույրիկը չհոգնեց, ջորու վրա հեծավ, իսկ ես՝ ես ինձ տղամարդ էի համարում:

Ես ու քույրիկը սկսեցինք թափառել Ժիսր էլ Օուդուրի փողոցները՝ փնտրելով գիշերելու տեղ: Ում տեսնում էի, ապաստանի մասին էի հարցնում (արաբերենով): Մի մարդ ինձ մի բակ մատնանշեց, որը բացի դարպասից ուներ և երկու պատուհան՝ դռան երկու կողմերին: Ներս մտա, ոնց որ անիծյալ, լքված բնակարան: Պատերին կոթնած չորս սենյակներից մեկի դուռը բաց էր: Բակի վրա երկու լուսամուտ էին բացվում՝ առանց փեղկերի: Կարելի էր գիշերել: Երբ մթնեց, մեր ներքնակը փռեցինք գետնին. քար էլ չգտնվեց բարձի տեղ. վերմակը քաշեցինք վրանիս: Երկու թուպե չքաշեց, ոջիլի բազմությունը խուժեց մեզ վրա: Մեր հանգիստը կորավ: Գիշեր է, անծանոթ քաղաք, բնակիչները թուրք են, թե՛ արաբ: Արաբներից վախ չունենք՝ թուրքերը մեզ սարսափի տակ էին պահել: Ու՛ր գնալ, ու՛մ դիմել, ի՞նչ անել, բացի համբերելուց այլ ելք չունեինք: Ձեռքներս մեր մարմի ո՛ր մասին որ քսեինք՝ ոտքերին, երեսներին, փորին կամ թիկունքին, մաշկի փոխարեն ոջիլի զզվելի զանգված էինք շոշափում: Մինչև առավոտ աչք չփակեցինք: Լույսի հետ, լույսի բացվելուն, ոջիլները աստիճանաբար նվազեցին: Բայց դա չէր խանգարում մեզ փողոցները թափառել՝ ծանոթ մեկին հանդիպելու հույսով: Կեսօրվա մոտ, հայրիկի հորեղբոր թոռ Արմենը... երկնքից իջավ մեզ համար...: Այստեղ էլ հայրիկի իմաստությունն ու հաշվարկները ճիշտ դուրս եկան: Նա Արմենին մախորդ օրվանից հանձնարարել է իջնել Ժիսր քաղաք, երեք-չորս ժամ թափառել՝ մեզ հանդիպելու հույսով: Եվ չէր սխալվել: Նա մի խանութից երեք հաց վերցրեց ու մի կտոր պանիր՝ կերանք: Դա և՛ մախաճաշ էր, և՛ ճաշ: Մենք գիշերով հասանք: Ամփոփապես մեր շորերը հանեցինք, որ Սառա հորաքույրս սկսեց եռացնել, ու ծածկվեցինք ինչ-որ միջոցներով:

...1917 թ. ձմռանն էլ մենք խոտով էինք ապրում: Հայրիկը իր քրոջ՝ Գոհարի լուրը խելտըմից առավ: Մի օր էլ որոշեց՝ մենք խոտ ենք ուտում, թող մա էլ մեզ հետ խոտ ուտի...: Մի օր առավոտ շուտ ճամփու ընկավ, մյուս օրը երեկոյան Գոհար հորաքրոջ հետ տուն մտավ:

Աշուն է: Ձիթապտղի հավաք է: Քույրիկն ու հորաքույրներս ինչո՞ւ էին զբաղվում՝ չգիտեմ, բայց ես՝ հայրիկի ծանոթության շնորհիվ ձիթահանք մտա աշխատելու: Պտղաղացի ուլունքանման լողքարը պտտեցնող բազուկին լծած էշն էի քշում, ձիթապտուղ էի աղում: Օրական մի հաց և շաքար չէի թառ ձեռք էի տալիս: Հորաքույրներիս հավաքած խոտը խաշում էինք, վրան աղ ու ձեռք էինք անում և ուտում: Չգիտես որտեղից՝ հորեղբայրս լույս աշխարհ ընկավ՝ հիվանդ

որդու հետ: Երեք օր անց տղան մահացավ, ինքն էլ հիվանդ պառկած, ես մեմակս՝ անգոր: Հարևան գյուղացի երկու-երեք մարդ մոտակա մի լքված վայրում թաղեցին: Մի շաբաթ անց հորեղբայրս էլ մահացավ: Մի կերպ նրան էլ թաղեցինք... Մի կիրակի օր հայրիկը գնաց թաղման կարգը կատարեց...

Հայրիկը մի օր մի ծեր մարդու մոտ ինձ ուղարկեց ինչ-որ հանձնարարությամբ: Գնացի, տեսա, որ ծերունին բամբակ է գտում մի հարմարանքի միջոցով, որը մի քիչ ճարպկություն ու աշխուժություն կպահանջի: Ձիթհանքի աշխատանքը դեմքս փոխել էր, կարծես մի քիչ ուժ էի հավաքել:

- Էմմի՛, - ասացի, - թու՛յլ տուր մի քիչ ես աշխատեմ:

- Ռու՛հ, ուղե՛ր. (գնա՛, տղա՛), դու՝ ո՛վ, բամբակ գտողմ՝ ո՛վ:

- Փորձե՛մ:

- Ո՛չ:

Ծերունկը մի դույլ բամբակը գտել-ավարտելուց հետո հարմարանքից իջավ, մոտս եկավ իմ խնդրանքի վրա: Ես անմիջապես տեղիցս ցատկեցի, դույլը լցրի չգտված բամբակով, դրի հարմարանքին մոտիկ: Հեծա հարմարանքի վրա, աչ ոտքս դրեցի հակառակ ուղղությամբ պտտվող զույգ գլանակներից ներքևին, որը թափանիվի առանցքն էր կազմում, և այդ թափանիվը պտտեցնող ոտնյակի վրա, աչ ձեռքով վերևի գլանակի բռնակը բռնեցի, ձեռք ու ոտքի սիմկորն շարժումով գլանակները շարժման մեջ դրեցի ու ձախ ձեռքով չգտված բամբակը բուռ-բուռ մատուցեցի: Արդյունքը քաջալերող էր:

Ոգևորվեցի: Մի դույլ բամբակը տասը րոպե էլ չտևեց: Հանկարծ ծերունկը սարսափահար ներս ընկավ, կանգնեց շփոթահար, ուրախության մի ժպիտ գծագրվեց դեմքին:

- Ուղե՛ր. (Տղա՛), - գոչեց ինքն իրենից դուրս եկած, - այդ որտե՛ր էս այս աշխատանքը սովորել: Արի՛ ինձ մոտ, ես քեզ փող կտամ, ինչքա՛ն կուզես:

- Չէ՛, Էմմի՛, ես արդեն ձիթհանքում աշխատում եմ, ամո՛թ է այնտեղից դուրս գալ:

1918 թվականի դեկտեմբեր ամիսն էնք: Մենք չէինք իմանում ռազմաճակատներում ինչ կա: Մեզ համար մի բան էր շեշտված. ամենուրեք կատարյալ անիշխանություն էր: Ծանոթավայրի կարոտը, տարիների տանջանքներն ու տվայտանքները հայ գաղթական-աքարական խլյակների սրտերն ու քայլերը դեպի տու՛ն էին ուղղել: Սամսոն աղան, իր ընտանիքով ու ճույն կրակով վառվող համախմբված յուրայիններ-

րով ու հետևորդներով, Յագուրիե ստորոտի Ղանյի գյուղի եզրին կանգ էր առել ու հարցրել իր մանկական ընկերոջ ու հետագայի թաղական- հոգաբարձու-քահանա գործակցի մասին: Նրան ասել են, թե վերևում՝ Յագուրիեում մի քահանա կա, բայց անունը չգիտեմ: Սա անմիջապես մարդ է ուղարկել հայրիկին, որ մա էլ միանա հայրենադարձ թափոռին:

Պատրաստվելու բան չունեինք և ոչ էլ՝ որևէ մեկից թույլտվություն խնդրելու: Անմիջապես իջանք ու թափոռին միացանք, ժամ առաջ Անտիոք հասնելու միտքը խթան էր հանդիսացել, ու մարդիկ շտապում էին անտրտուն՝ հայրենի տան պատկերը աչքների առաջ: Անտիոք հասանք կեսգիշերն անց և, ըստ պայմանավորվածության, լցվեցինք հայոց եկեղեցի:

Հայրիկը դարձել էր խմբի հետապահը և քսաներեսուն րոպե ուշացումով տեղ հասավ, հիվանդ, ուժից ընկած իր քրոջ ամուսնու՝ Հովհաննես Նազարյանի հետ:

Ծուտով լուսացավ: Ժողովուրդը ուրախությունից համարյա չէր քնել: Թուրք ազգաբնակչության կողմից ո՛չ մեկ հակազդեցություն: Մերոնք սով չէին զգում... Արևածա՛ղ... Դեպի գյուղ...:

Իրիկնամուտին կալեր հասանք, ճիշտ այն ժամին, որ ժամին որ գյուղից դուրս էինք եկել 1915 թ. օգոստոսի 15-ին: Ուղիղ երեք տարի չորս ամիս և տասնհինգ օր, կամ հազար երկու հարյուր երեսուներեք՝ տանջանքներով ու տվայտանքներով, տառապանքներով ու արցունքներով, սարսափներով ու մահվան մտապատկերներով, սով ու համաճարակներով, մի խոսքով՝ սպիտակ ջարդով հյուսված օրեր...

Արևի վերջին ճառագայթների շողերը կիսաքանդ տներին ու խուպանացած տնամերձներին, շրջապատող սարագագաթներին գորշագույն ու ոսկեգույն շղարշ էին հագցրել: Որբացած գյուղը սակվել էր, դարձել՝ մի բուռ:

Ինչ հակադրություն: Անծայրածիր, այրվող անապատներ ու սարավանդին ծվարած, որբացած, բայց՝ երազվա՛ծ գյուղ...

Ջովաշունչ ու քաղցրիկ գյուղ, որի դաշտերի ու պարտեզների վրա հինգ-վեց տարի գյուղատնտեսական ամեն աշխատանք պիտի տանենք, որն ինձ խթան պիտի հանդիսանա, ավելի քան կես դար անց շրջանի ազգագրությունը կազմելու՝:

1919 թվից սկսած որբացած գյուղն սկսեց շենանալ, շնորհիվ անձնուրաց աշխատասիրությամբ օժտված մոր սերունդների, մինչև 1939 թ., երկրորդ բռնազաղթը...

* Տակավիմ 1976 թ. թաղից-թաղ իմ որոնումների ընթացքում, Երևանի Նոր կլիկիա թաղամասի իրենց առանձնատանը ծանոթացել էի մուսալեռցի հայրենադարձ մտավորական Գրիգոր Գյոզալյանին (ծնվ. 1903 թ.) նրանից ժողովրդագիտական նյութեր գրի առել և համագործակցել: Այդ ընթացքում, գնահատելով նրա հարուստ կենսափորձը, խնդրել էի, որ, ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի «Հարցարանով» առաջնորդվելով, շարադրեր իրենց մայրիկների ինքնատիպ կյանքն ու կենցաղը: Հայաստանից ԱՄՆ տեղափոխվելու հետևանքով փաստաշատ այդ ձեռագիրը երկար տարիներ մնացել էր ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվներում: Ես այն վերցրել, խմբագրել, հրատարակության պատրաստել, առաջաբանով (հայերեն և անգլերեն) օժտել և լույս եմ ընծայել «Մուսա Հեռան ազգագրությունը» (Երևան, 2001) խորագրով և ուղարկել մերձիմաս վիճակում գտնվող հեղինակին, որը, իր վերջին շնչում այն տեսնելով, խաղաղված հոգով աչքերը փակել էր առհավետ:

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԲԻՍԼԱՄՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1903 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

Օր մը արար մարդուն մեկը ինձի պատմեց իր կյանքը, ըսավ. «Մշմարիտը խոստովանիմ քեզի, ես թուրքիայում թուրքի ասկյար էի: Մեզի դրկեցիմ Մուսա Դադ՝ Մուսա Լեռ ըսված տեղը, որ կոտորենը լեռը բարձրացած հայերում: Մենք երեք կողմից շրջապատեցինք լեռը: Մեկ ալ համկարծ

մեր դիմացը երևաց սամոուդը մը, ամ երկինքեն իջավ: Սամոուդի վրա երկու հոգի կանգնած էին՝ թուրքերը ձեռքերնին: Թրերի ծայրերից արյուն էր կաթում: Այդ տեսնելով՝ մենք վախցանք ու ետ փախանք: Վախես միմչև հոստեղը՝ Հոմա, Դամասկոս հասա»:

ԹՈՎՄԱՍ ՀԱԲԵՇՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1903 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՅՈՂՈՒՆ-ՕԼՈՒՔ ԳՅՈՒՂ)

Մուսա Լեռան կոիվի ժամանակը տասներկու տարեկան էի: Կհիշեմ, որ ժողովուրդը խուռներամ կբարձրանար լեռը: Ժողովներ եղան գյուղին մեջ, որ գաղթենք պիտի: Ժողովի մեջ իրարանցում մը սկսավ. թե՛ մենք հանցանք մը չենք ըրած. ինչու՞ պիտի գաղթենք և կամ թե՛ լեռ բարձրանանք: «Լեռը բարձրանանք» ըսին: Տուն, տեղ, ամեն ինչ ձգեցինք, ելանք լեռը:

Հաջի-Հաբիբի և Բիթիաս գյուղերը երկմտանքի մեջ էին, քանի որ Նոխուրյան պատվելիմ դեմ էր լեռ բարձրանալուն: Նա համոզեց ժողովրդին, որ գաղթեն: Իսկ Քաբուսին գյուղը գրեթե ամբողջը գաղթեց: Միայն տասնյոթ ընտանիք լեռը բարձրացավ: Ընդհանուր հաշվով, շուրջ վեց հազար մարդ բարձրացավ լեռը:

Լեռան վրա յուրաքանչյուր ընտանիք փայտից խրճիթներ շինեց, քանի որ կոմիներ, քար չկար: Երիտասարդ տղաները պատնեշներ շինեցին: Երկու ժողով ըրին: Մեկը՝ վարչական, լեռան ներքին կյանքը, մյուսը՝ ռազմական ուժերը պիտի կազմակերպեր: Այս մարմինները կային: Կոիվը սկսավ: Առաջին պատասխան գնդակը արձակեց Սարգիս Գաբաղյանը: Կոիվը շարունակվեց: Թշնամին զորավոր դիմադրություն մը տեսավ և ետ նահանջեց:

Ֆրանց Վերֆելը գեղարվեստորեն թուրքիո ռճիրը ներկայացուց և հայ ժողովրդի դիմադրողական պայքարը: Ժողովուրդ, որը գիտակցաբար լեռ կբարձրանա, գիտակցելով մահը: Ժողովուրդը զինված ապստամբ մըն էր:

Երեք գլխավոր ճակատամարտ եղավ: Մեր ժողովուրդը միշտ հաղթական ելավ: Գիտեին, որ մեր պարենը մվազ է, առաջը ձմեռ է, բայց հաղթանակը ոգևորեց մեզ, մենք նաև հույս ունեինք, թե ծովեն եվրոպացի դաշնակից մավ մը կանցնի: Մեր վիճակը ներկայացված էր դիմումով: Կողքը քրիստոնեական կարմիր խաչ մը կար: Հասած էր օրհասական ժամը:

Մեզ մշմարող եվրոպացի առաջին մավը «Կիշեն» մավն էր, որ կխուզարկեր ծովափը: Հեռադիտակով կտեսնեմ, որ պատառներ կան, մարդիկ կան: Կուգան կատուգեմ, մավակ մը կողարկեմ: Ֆրանսերեն, անգլերեն գիտցողներ կային: Ադմիրալը հրաման կուտա. «Մեկ շաբաթ թող սպասեն»:

Լեռը ամբողջ մշուշ էր: Տասը քայլի վրա իրար չէին տեսնար: Մեկ ալ մշուշը բացվեցավ, մավը երևաց: Բոլոր վերմակներում սավանները քանդեցին, դրոշակ շինեցին, օդի մեջ պարզեցին ուրախությամբ: Թուրքերը վերջին ճիգ մը ըրին՝ հարձակվեցան, բայց մերոնք նորեն վրա տվին: Հերոսաբար պայքարեցին:

Ծաբաթ մը հետո ծովակալը ուրիշ չորս մավեր ալ դրկեց: Ի վերջո, ծովակալը՝ Դարտիֆ դը Ֆորսեն ինքը եկավ «Ժամ դ'Արկ» մավով, տեսավ, որ պահը ճգնաժամային է, պետք է օգնել և մարդկայնորեն իր անձնական պատասխանատվությամբ իր մավերում մեջը առավ ամբողջ ժողովուրդը, միայն թիկունքը ապահով պահեց, որ թշնամին չհարձակվի:

Նախ՝ Կիպրոս եմ գացած, դիմած եմ անգլիացիներուն: Անոնք՝ «Տեղ չունինք» ըսած են: Պորտ Սալիդը հակառակելու փոստ մը կար: Այդ հակառակման կենտրոնը տարին թափեցին մեզի: Նավերը մեզի կերակուր կհասցնեին: Մուսալեոցիները հոն մնացին չորս տարի: Դաշնակից ուժերու պարենավորման բաժինը և Եգիպտոսի կառավարությունը մեզի պահեցին:

Ֆրանսական կառավարությանը մենք խնդրեցինք, որ մեզ վարժեցնեն, քանի որ մեր կոիվը վերջացած չէր թուրքերի հետ: Ֆրանսական դրոշին տակ մեր տղաները զենքի վարժություններ կընեին: Հետո մասնավոր պատգամավորներ այցելեցին և որոշեցին, որ մուսալեոցիներու նախաձեռնությամբ զինվորական մարզանքի վարժություններ կազմակերպվեն: Ազգային խորհուրդը այդ ուզեց: Կազմակերպվեց Հայկական Արևելյան բանակը՝ տասնութից

* Այնճարում (Լիբանան) նկարահանված տեսաներիզը ինձ է տրամադրել հեռուստալրագրող, հետազայում՝ ՀՀ Կրթության նախարար Սերգո Երիցյանը: Այն պահում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվում:

վաթսումից տարեկան՝ առանց բացառության, արձանագրվեցին, դրվեցին Կիպրոս, որը ընդհանուր զինվորական մարզական կենտրոն էր:

Հայերը գորավար Ալեքիի գլխավորությամբ

Արարայի մոտ թուրք և գերման զինվորական անպարտելի բանակին հաղթեցին և նրանց հալածեցին մինչև Կիլիկիա: Եվ Կիլիկիան հայկական օջախ դարձնելու ծրագիր մը առաջ քաշվեց:

292 (292).

ԴԱՎԻԹ ԴԱՎԻԹՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՔԱԲՈՒՍԻԵ ԳՅՈՒՂ)

Մայրս կպատմեմ, որ մեր Քաբուսիե գյուղին մեջ անցյալ դարի վերջին աղջիկները դպրոց չէին երթար: Մայրս աղջիկ եղած ժամանակը երբ դպրոց կերթար, իրմե պզտիկ տղաքը իրեն վրա քար կնետեն եղեր: Բայց հետո երբ ինքը դպրոցը կավարտե, մույն դպրոցին մեջ ուսուցչուհի կդառնա:

Ես ծնած եմ 1905-ին: Մայրս ինձի կրցածին չափ ուսում տված է: Հայրս Փարիզ եկած էր և պատշար դարձած, որ մեզի դրամ դրկե և ես ուսում ստանամ: Երկու հորեղբայր ունեի, ամեն թուրքական զինվոր տարին: Լսեցիք, որ ճամփին սպանած եմ:

1915-ին մենք հանկարծակիի եկանք, լուր առինք, որ թուրքերը մեզ վրա կուզան: Ժողով եղավ: Դաշնակ, հնչակ, ռամկավար կուսակցությունները բամ մըն ալ չէին պատրաստած, չնայած հեղափոխություն կքարոզեին, էշեկները:

Երբ Մուսա Դաղի կոիվը սկսավ, ես տասը տարեկան էի և աչքովս տեսած եմ: Հայրիկս ետ եկած էր գյուղ, և բոլորին հավաքեցին, ըսին՝ լեռը պիտի բարձրանանք: Հայրիկս մեզի լեռը բարձրացուց: Երբ թուրքերը հարձակվեցան, մենք արդեն լեռան ժայռերում մեջը պաշտպանված էինք, քիչ մը անդին Որոնտես գետը կհոսեր: Երբ թուրքերում հալածանքը սկսավ, մեր մուսադաղցիները իրարմե հեռու-հեռու դիրքեր բռնեցին, իբր շատ եմ կոպողները: Թուրքերը սկսան առաջ գալ: Մենք մեր ունեցած այծերը, մյուս կենդանիները հետերմիս լեռ տարած էինք: Ես ամոնցմով կզբաղվեի: Գիշեր որ կըլլար, այդ կենդանիները կուզային, իմ քովը կուզեին քնանալ, այնքան որ ինձի կսիրեին: Ես գիշերով հորս հետ կերթայի վարի պարտեզներեն պտուղներ կհավաքեի, որ բերենք մամային կամ մեծ մամային տանք, ապրինք:

Պապաս պզտիկ գեմք մը ուներ: Ուրիշները հիմ սիստեմի որսի հրացաններ ունեին, բայց ամոնց լցնելը դժվար էր, քարի մը վրա պետք է հարմարեցնեին, մեջը բարութ լցնեին, չախմախլու կըսեին: Մերոնք կովում էին ադ որսորդական հրացաններով: Ես իմ աչքերով տեսել եմ, թե ինչպես թուրքերը ընկնում էին գետին ու մեռնում: Մեր մուսադաղցիները քաջ էին, կովում էին ամբողջ ուժով:

Ես մի մորաքույր ունեի: Ան մի աղջիկ ուներ, մոր ծնված: Ան լաց էր լինում, Մուսա Դաղի վրա աղմուկ, ձայն չպետք է լսվեր, որ թշնամի մեր տեղը չգտնար: Ադ պզտիկ երեխային ձայնը կտրելու կաշխատե

մորաքույրս: Բոլոր մուսադաղցիները վախենում էին, որ դրա ձայնից թշնամին կուզա. «Գլավուրներ, մերդէ՞ սըն» (Գլավուրներ, որտե՞ղ եք - թուրք.) կըսե: Մորաքույրս ադ երեխային ծիծ տվավ և խոտերում մեջը քնացուց, մենք փախանք ավելի ապահով տեղ: Ադ պզտիկը հոն մնաց: Ետքը որ եկանք, տեսանք հոն դեռ պառկած է: Ադ աղջիկը հետո մեծցավ, Հայաստան է հիմա: Ծատ մը կինեք, աղջիկներ պատրաստված էին իրենց ժայռեն վար, ծովը նետեն, եթե թուրքը գա իրենց ուզե ձեռք անցնե:

Մեծ ճակատամարտեր եղան: Պապաս, մյուս մուսադաղցիները կովեցին: Կովողները քարերում տակը կպահվեին, քարթուշ ալ չկար: Ես քանի անգամ գեմք եմ հասցուցած ճակատի առաջին գիծը: Փոքր էի, բայց անվախ էի: Աչքիս առջև տեսած եմ ադ բոլորը: Ուրիշ անգամներ ալ ջուր տարած եմ կովողներում: Ես ալ ամոնց կօզմեի, լուր կտանեի և անմիջապես լուր կբերեի: Քառասուն օրեմ ավելի տևեց ադ մեր կոիվը: Մեր մեջ միայն մեկը ֆրանսերեն գիտցող կար: Կուզեին լեռան մյուս կողմը անցնիլ և ծովի կողմեն օգնություն սպասել: Կնիկները ճերմակ սավաններ տվին: Իրար միացուցին, վրան կարմիր խաչի օգնության նշանը դրին: Ֆրանսիական մալ մը հետունե կանցնի, կտեսնա, կմոտենա. «Աս ի՞նչ խաչ է» կըսեն: Վերջիվերջո մեկը իջեցուցին. «Մենք քրիստոնյա ենք, մեզի ազատեք» ըսին: Ֆրանսերեն խոսողը բացատրեց, որ թուրքերը մեզի պիտի ջարդեն: Ֆրանսական մալին կենտրոնը ըսեր է. «Հիմա մենք պատերազմի մեջ ենք»: Մյուսներն ալ ըսեր են. «Մե՞ղք ենք, քրիստոնյա ենք, ջանը՛մ»: Վերջիվերջո, արտոնություն ստացեր են, մալերը եկան: Մենք ուրախացանք: Ինչ որ ունեինք՝ մեր այծերը, կովերը, երկնքները, հրաման եղավ, որ պիտի սպանենք, որ թշնամիին ձեռքը չանցնեն: Ֆրանսացիները եկան, պզտիկ մալակներ բերին, մեզի մալ բարձրացուցին, տարին Եգիպտոս: Անտեղ պարսպ տեղ կար, չեմ հիշեր ու՞ր էր: Անտեղ մեզի կկերակրեին, կպահեին: Ֆրանսական կառավարությունը ազատեց մեզի: Անտեղ մոտ էր Նիլը՝ Նեղոս գետը: Օր մը ես լողալ ուզեցի: Նետվեցա գետին մեջը: Տեսա՝ խորն է, կխեղդվիմ: Մեր ընկերներեն մեկը հասավ, ինձի ազատեց, Նիլին մեջեն դուրս հանեց:

Երբ պատերազմը դադարեցավ, մեզի տարին Մուսա Դաղ՝: Ետքը Ֆրանսիա եկանք: Ֆաշիստական Գերմանիայի օկուպացիայի ժամանակ ես Ազգային Մուսա Դաղ՝ Մուսա Լեռան թուրքերեն անվանումն է:

ճակատի մեջն էի: Մանուշյանին հետ կոված եմ: Հարություն Մարտիկյանն ալ մեզի հետ էր: Մեզ բռնեցին, տարին դեպի գետը: Գետապագները լարած էին հրացանները, մեզի կրնն կոր դեպի առաջ, մինչև պատը: Կրակ պիտի բանան: Նշան առին, որ մեզի պիտի գնդակահարեն, մեղսներն պիտի: Ես մտածում եմ. «Ինչու» համար»: Դու մի ըսեր՝ հրեայի տեղ եմ դրած: Մեզի կեցուցին պատին տակը: Զինվորները շարվեցան, ճակատուուս նշան բռնեցին: Ես կմա-

յիմ կոր իրենց: Զդերս լարված եմ: Այդ պահը մարդ պետք է ապրի, որ հասկանա: Գետապագները երկու հոգի էին: Մեկը մյուսին բամ մը ըսավ: Մեկը եկավ, մոտեցավ ինձի, ըսավ. «Ի՞նչ երո՞ւս փամթալո՞ւն»: Իմ աչքերը կապույտ էին, ինձի հրեա կարծեր էին: Երբ տեսան, որ թլփատված չեմ, հրեա չեմ, փոխանակ կրակելու. գեմքի կոթով չախ-չուխ զարկին, մեզի ազատ ձգեցին, բայց ետքը Հարություն Մարտիկյանի հետ Բուխենվալդ դրկեցին:

293 (293).

ՍԱՐԳԻՍ ԱԴԱՄՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1906 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Դեռ 1914 թ. պատերազմը չէր սկսած, ամթիվ անհամար մորեխ եկավ, երկինք-գետին չէր երևար: Ամբողջ բերքը փչացավ: Ադ Աստծո կամքն էր, որ թշնամու ձեռքը չընկնի բերքը: Մեկ ամիս ետքը թուրք կառավարութենեն եկան, հայ տղաներուն բանակ կանչեցին: Բոլոր տղաները գաղտնի Մուսա Լեռը բարձրացան: Թուրք պաշտոնյաները ծնողներեն պահանջեցին, որ տան իրենց զավակներուն, անոնք ալ ըսին. - Մենք չգիտենք ու՞ր եմ:

Սկսան ծեր մայրերուն, հայրերուն ծեծել:

Ադոր վրա կառավարությունը հասկցավ, որ ասոնք իրենց դեմ են:

Քանի մը օր ետքը երեք պատգամավոր եկան, ձեռքերնին թուրք մը, ըսին. - Թող ձեր տղաները հանձնվին, թե չէ այդքան ժողովուրդը մեղք է:

Մենք լուր դրկեցինք, որ չենք հանձնվում, ինչքան ուժ ունենք կկռվենք:

Ադ պատգամավորները գնացին, երկու շաբաթ ետքը ուրիշ երեք հոգի եկան՝ մույն գրությունը ձեռքերնին: Մեր տղերքը մորեն մեթեցին: Ասոնք ալ գնացին: Ետքը ուրիշ երեք հոգի էկավ, ձեռքին խիստ նկատողություն գրված էր: Մեր տղաները անոնցմե մեկուն ականջը կտրեցին, ադ թուղթին մեջը փաթեցին, ետ դրկեցին, ըսելու համար, որ մենք հանձնվող չենք, մենք կռվող ենք:

Այդ որ տեսավ թուրք կառավարությունը, մեծ ուժով՝ քսան հազար զինվոր, մեզ վրա հանեց: Սկսանք կռվիլ իրար դեմ: Թշնամին չկրցավ դիմանալ, քանի որ մեր կողմը մշուշ էր: Աստված մեր պաշտպանն էր: Երբ թուրքերը մեզ վրա էին գալիս, մշուշն ալ էր գալիս, որ մեզի չտեսնան, իսկ մենք իրենց տեսնում էինք ու կռվում: Ամեն կիրակի առավոտ մեծ զորքով հարձակվում էին: Ոնց գալիս էին, էնենց էլ փախչում, գնում էին: Ամենն վերջին պատերազմին Մուսա Լեռան բարձունքին վրա բարձրացած էինք, ալ տե՛ղ չկար. մեկ կողմը ծովն էր, մյուս կողմը՝ անդունդ:

Իրիկվա դեմ մեծ կռիվ եղավ, մշուշը մորեն մեզի օգնեց: Ադոր վրա թշնամին փախավ, բայց սարից չիջավ, ապահով տեղ մը գտավ սարի վրա, որ առավոտը շուտ հարձակվի մեզ վրա: Մեր ժողովուրդը ժողով ըրեց, ինչ ընել մտածեց: Երեսուն հոգի հրացաններով, զիշերվա ժամը մեկին, գաղտնի գնացին անտառի միջով, որ նրանց հանկարծակիի բերեն, փախցնեն: Զեռքի նոնակները նետեցին, հրացանները աշխատցուցին, թուրքերը վախերեն իրենց ունեցած-չունեցած զենքերը թողեցին, փախան:

Առավոտ ժամը 12-ին ծովին վրա Կիպրոսին կողմեն մավ մը երևաց: Լողալով գացին, մամակ տարին, մեր դրությունը պատմեցին: Նավապետը ըսավ. - Ութ օր ալ դիմացեք: Նավը գնաց, ութ օրեն եկավ. վեց մավ էին: Լեռան վրա մեր ունեցած ամեն ինչը այրեցինք, միայն շունչ-հոգի ազատեցինք: Տասնութ զոհ մահատակ տվինք, իսկ թուրքերը՝ հազարներով կոտորվան:

Նավերը մեզի Պորտ Սայիդ տեղափոխեցին: Մեր տղաները ուրիշ տեղերու տղաներուն հետ հայ լեզունակա խումբ կազմակերպեցին ֆրանսական բանակում՝ թշնամի թուրքերուն և գերմանացիներուն հաղթեցին: Նավերը ոնց մեզի տարեր էին, անանկ ալ ետ բերին Մուսա Լեռ, ադի 1919-ին էր: Քսան տարի խաղաղ ապրեցանք Մուսա Լեռում ֆրանսացիին տիրապետության տակ, ամեն ինչ մորեն սկսանք դասավորել, ցանել, հնձել...

1939 թվին, երբ սանջակը տվին թուրքին, հայերը ցիրուցան եղան: Հայերը տուժեցին: Թուրքերը իրենց դրոշակը Մուսա Լեռան վրա բարձրացուցին: Ֆրանսացիները մեզի Այնճար բերին, հող տվին, տուն շինեցինք, ցանեցինք, քաղեցինք: Ինը տարի ետքը Հայաստանեն պատգամավորներ եկան, որ եթե հայրենական պատերազմը մեր օգտին վերջանա, պիտի մեր պատմական հողերը ետ վերցնենք...

Մենք ալ ադ հույսով 1946 թվին, յոթ հարյուր հիսուն

* Այս վկայությունը գրի եմ առել 1975 թ. Էջմիածնի ճամփին՝ Մուսա Լեռ ավանի բարձունքին, որտեղ սկսված էին Մուսա Լեռան հերոսամարտին նվիրված հուշարձան-կոթողի շինարարական աշխատանքները, իսկ մուսալեռցի Սարգիս Ադամյանն այնտեղի պահակն էր:

ընտանիքով, «Պոքեդա» նախով եկանք Հայաստան:

Սկսա կոլխոզում աշխատել: Հիմա երկու տարի է Մուսա Լեռան հուշարձանի պահակն եմ: Հայրենիքի

մուսալեռացիները դրամ հավաքեցին, որ իրենց ուժերովը շինեն. դեռ միայն կեսն է շինված, բայց մյուս տարի հուշարձանը պատրաստ պիտի լինի¹...

294 (294).

ՄԱՐԻԱՄ ԲԱՂԴԻՇԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱՋԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒԴ)

1914 թ. Մուսա Լեռան Հաջի-Հաբիբլի գյուղեն պապայիս տարին օսմանյան բանակ: Ջահել մերս երեք փոքր երեխայով չհասցրեց լեռ բարձրանալ, և մենք ընկանք արքորականների թափոթի մեջ՝ Արաքստանի չուրեր: Կհիշեմ, թուրքի ժանդարմները էկան խրքաշը՝ մտրակը ձեռքներին, սկսան մեզ մխտելով, ծեծելով տանիլ Դեր Ջոր: Էնպե՛ս կծեծեին, որ մի ծերուկ ճամփին ընկավ գետին, հոգին փչեց: Չտեսնված շատ ժողովուրդ կար: Ամեն կողմեն հայեր կային, Դյորսյուլեն, Հաճընեն, Ջեթունեն, ուրիշ շատ տեղերեն հայերին բերել, լցրել էին: Էնտեղ մնացինք արևի տակ: Բոլորին տարան Դեր Ջոր: Պապս, որ մեզ հետ էր, չգնաց, քանի որ իր տղեն, այսինքն իմ հերը, թուրքի բանակի զինվոր էր: Էդպես մենք ազատվանք Դեր Ջորեն: Անկե ետքը մեզի տարան Հոմս: Կառավարութենան ամբ՝ հրաման էկավ. «Ծներին թույլե՛ք»: Ան կուզեր հասկցնել, որ հայերում գլուխը ուտեն, ամմա Աղանայի կուսակալ Ջեմալ փաշան մեզի տեր կանգնավ: Ան իսկական շներին թույլեղ տվեց, հայերին ազատեց մահեն, ամմա ըսավ՝ ձեր անունները պիտի փոխեք, թուրքի անուններ պիտի դնեք, որ ձեզ չսպանեն...: Կըսեին քի Ջեմալ փաշան փոքր ժամանակ հայ կնկա կաթ ծծած է, անոր համար հայերում աղել աչքով կնայեր: Ան վերջը հրաման տվավ, որ մեր անունները փոխենք. մեկը՝ Օուքրի, մեկը՝ Ահմեդ, մեկը՝ Հյուսեին դարձավ, կնիկներում, աղջիկներում անուններն ալ փոխեցին, որ գլուխն փորձանք չգա:

Էսպեսով հայ մնացինք: Մեզի ըսի՞մ ձեզի Հալեպ կտանինք, ամմա Հալեպ չտարին, թողին Հոմսում: Հոն ամեն տեղից շատ մարդ կար, արևը շատ տաք կայրեր, մարդիկ եողանների էրեսները հանել, չադր էին սարքել, տակը մտել, որ արևը չխանձի: Օոգ էր: Ջուր չկար: Թքնեիր, թուրք գետնին չէր հասներ: Պուճուր քույր մը ունեի, անունը Վարդուհի էր, լաց էր լինում, խաղող էր ուզում: Մայրս, որ շատ գեղեցիկ կին էր, ձեռքը դռնին խփելով սկսավ լալ. «Մեր բաղի թարմեքի ճյուղերը կտրվում էին հասած խաղողի ծամրութենան, իմ բալան խաղող կուզե, ես չեմ կրնա տալ»:

Հետո էդ պուճուր քույրս ջուր ուզեց, ամմա ջուր ալ չիկար: Խեղճը՝ ջու՛ր, ջու՛ր ըսելով, մորս գիրկին վրա մեռավ... Պապիս հետ հողը մի կողմ քաշեցինք, մեքը երեխուն դրինք, անցանք, գացինք: Հասանք մի տեղ, էր գիշերը մնացինք քարերում, ժայռերում մեքը: Մեր մեջ մի քանի հիվանդ, ծեր, քոռ, թուփալ տղամարդիկ կային, մնացածը՝ կնիկ էին ու էրեխա: Մեկ էլ տեսանք, թուրքերը էկան մեզ թալանելու: Պապս էնտեղ

մեռավ...

Կհիշեմ, գիշերը պառկելու տեղ չիկար, մամաս պառկած էր գետնին, մենք ալ՝ ես ու խաթուն քույրս, մայրիկիս մազերը կհուսեինք, անոր մազերում հետ կխաղայինք, մեկ ալ կնիկ մը էկավ, անցավ, մայեց մեզ, ըսավ. «Ամա՛մ խեղճ մայիսըմ եավրումերը խաբար ալ չեն, քի մայրերնին մեռած է...»: Մենք չոքուխ էինք, ի՞նչ գիտնանք, որ մեր մեկ հատիկ մաման՝ ալ չիկա:

Մեր ծանոթ Մարգարին կնիկը օյա՛ն ասեղնագործություն կըներ, արաբներում կծախեր: Արաբի կնիկ մը անոր կըսե՛ պզտիկ աղջիկ մը չիկա՞, ինձի օգնական ըլլա: Աս հայ կնիկը ինձի ըսավ՝ քալե քեզի տանիմ արաբի մը տուն: Ես էլա, հետը գացի: Հարուստ, շատ բարի կնիկ մըն էր ադ արաբը, եթե արդեն մեներ է, ողորմի իրան: Ան մողիստրա էր, տանը դերձակություն կըներ: Հարուստ խանութները կուզային, կերթային, խաֆե կխմեին, ջղարա կծխեին, ես ալ հեռու ջրհորեն լուսվիկով՝ փարչով, ջուր կրերեի, բուրդ կմանեի...: Տարիքս ի՞նչ էր՝ հիմզ-վեց տարեկան: Ես անտեղ մնացի չորս տարի: Վերջեն, երբ գերմանացին Հոմսեն դուրս եկավ, թուրքն ալ ինկավ, անգլիացին ու ֆրանսացին էկան, մտան: Օր մը մորեն լուսվիկս ձեռքիս ջրհորին գլուխն եմ, մեղմ ալ հույն տերտեր մը էկավ, արաբերենով ինձի հարցուց. - Եա՛ բենթի, էնթա արմա՞ն (Ա՛յ աղջիկ, դուն հա՛յ ես):

Ես ըսի. - Բիթըմ՝ իսլամ, բըլ ալիմ՝ արման, այսինքն՝ լեզվով իսլամ եմ, սրտով՝ հայ:

Ըսավ. - Օու՛տ արի տանեմ քեզ ձերոնց քովը:

Ես տուն տարի լուսվիկով ջուրը, ոտնամաններս հանեցի, որ ձայն չելլե, կամաց-կամաց տունեն դուրս էլա, գացի տերտերի ետևեն: Ղուրբան էղնեմ Աստծոն: Տերտերն ինձի տարավ Հոռոմի թաղի որբանոցը, հոն շատ որբեր կային, անոնց մեջեն գտա խաթուն քույրիկիս: Գտա, ուրախացանք, բայց ես հայերեն խոսելս մոռացել էի, արաբերեն էի խոսում: Մեր լեզուն մոռացել էի...

Ժամանակ մը ետքը որբանոց էկավ հորաքույրս, մեզ գտավ, արաբայով տարավ Անթաքիա՝ Անտիոք, քեռուս տունը: Բեռիս ալ մոր էր ամուսնացել: Իր կնիկին ըսավ. - Էս էրեխեքի խաթրին չե՛ս կպնի, մայր ու աղջկա պես կապրիք...

¹ Մուսա Լեռան հերոսամարտի հուշարձան-կոթողի բացումը կատարվել է 1976 թ., Էջմիածնի հարակից Մուսա Լեռ ավանի բարձունքին:

1919 թվի աշնանը մատած էինք քեռու տանը, մեկ էլ լսում եմ. «Խարիկենց Սարգիսն էկա՛վ թուրքական բանակեն»։ Մեկ էլ տեսնամ, երկու հոգի մերս մտան, սկսան կարոտով իմն ու քոջս պաչել։ Չգիտեմ ո՞ր մեկն էր իմ հերը։ Բանակում թուրքերը կիմանան, որ պապաս հայ է, կխփեն։ Խեղճ հերս թուրք ասկյարի շորերով վիրավոր ընկած կըլլա գետնին։ Անգլիացիները կուզան, կկարծեն թուրք զինվոր է, չեն ուզեր մոտենալ։ Հերս խաչ կհանե, որ ցույց տա, որ քրիստոնյա է։ Անգլիացիները կտեսնան, որ քրիստոնյա է, կտանեն, վերքերը կկապեն, ուտելիք կուտան, կաթ կիմեցնեն, երբ կլավանա, կէլլա, կերթա Հոմս՝ մեզ փմտրելու։ Միլլեթ ֆեքիլը՝ այսինքն անտեղի մեծավորը, տեսրակը կբանա, կըսե՝ քու հարազատներդ հոս չեն։ Հերս հարցնելով, հարցնելով կուզա մեզ կզտնա... Արդեն հրաման էլած էր, որ ով ուզե՝ կրնա իր տեղը ետ երթալ։ Հերս վերցրեց մեզ, տարավ Մուսա Լեռ։ Հոն ո՛չ տուն կա, ո՛չ մեր կա, ո՛չ վրանիս հագուստ կա, ո՛չ մի բան։ Քեռուս կինը մի բարակ վերմակ էր տվել, երեք հոգով տակը կպառկեինք... Հերս գնաց ածուխ բերեց, հողից աման-չաման բերեց։ Նոր՝ տուն, տեղ էղանք։ Նոր մորս հետ ալ ամուսնացավ, երկու եղբայր

ալ ունեցա...

Տարիներ անցան, ես ալ մեծցա, ամուսնացա Արարայի ճակատամարտեն մոր վերադարձած կամավոր Կարապետին հետ։ Տուն-տեղ էղանք։ 1939-ին, երբ ֆրանսացիս անգլիացիին հետ Ալեքսանդրեոսի սանջակը, Մուսա Լեռն ալ հետը, տվին թուրքին, մենք չուզեցինք թուրքին հետ ապրիլ, մեզի տարին Այնճար։ Հոն սկսանք ծայրեն՝ մոր տուն շինել, ջուր բերել, այգի, ծառ, ծառաստան տնկել... վերջն ալ ամեն ինչը թողինք, 1946 թվին եկանք Հայաստան...

Ծատ դարդ եմ տեսել, շատ կորուստ եմ տեսել, շատ չարչարվել, հիվանդացել եմ։ Առաջ Լեռնիսկանը մնացինք։ Երկար տարիներ աշխատեցի Լեռնիսկանի տեքստիլ-տրիկոտածի ֆաբրիկայում։ Հետո փոխադրվանք Երևանի Մալաթիա թաղը։ Հոս ալ մոր տուն շինեցինք, այգի տնկեցինք... Երեք տղաներս՝ Առաքելը, Գևորգը, Սարգիսը և աղջիկս՝ Ազատուհին, ամուսնացած են, տուն-տեղ, երեխաների տեր են։ Գևորգս բանասիրական գիտությունների թեկնածու է, Ակադեմիան կաշխատի, հիմա Կիպրոս դրկած են, Մելքոնյան վարժարանը հայոց լեզու կուտա։ Ես ալ կադրեմ որ խեղով, բարով ետ վերադառնա։

295 (295).

ԳԵՎՈՐԳ ԶԻՖԹԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՔԱՐՈՒՍԻՆ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ Մուսա Լեռան Քաբուսին գյուղում։ Հերոսամարտը դեռ չսկսած՝ հայրս լեռ տարավ մեր անկողիններն ու ուտելիքը, հետո եկավ, որ մեզի տանի, թուրքն արդեն չորս-հինգ հարյուր զինվորով եկել պաշարել էր մեր գյուղը, քանի որ մեր գյուղը գլխավոր ճամփին մոտ էր։ Ֆելահների մոտ ինչքան էջ կար՝ բարձեցին, մեզ տարին Անթաքիա։ Այնտեղից ալ տարին Համա։ Մի մասը ծարավ. ջուր չկա, մեծահասակները չեն կարողանում քայլել, մնացին ճամփաները։ Մենք չորս ախպեր էինք։ Բոլորն ալ մեռան, քույրս ալ։ Հասանք Համա։ Պապուկս մտած էր գետնին, ժանդարմ մը էկավ, ըսավ. - Պիտի տանիմ քեզ հիվանդանոց։

Պապուկիս տարան։ Մյուս օրը հայրս գնաց հորը տեսնելու, տեսավ, որ թույնել էին և արաբայով տարել լցրել էին հորերը՝ հազարավոր հայերի հետ։ Մի մաղարա կար, մեզ տարան մեջը լցրին։ Հոն Գանա անունով մի միջատ կար, որ կծի՝ մարդ կմեռնի։ Ուտելիք չկա։ Սոված ենք։ Զիբիլի միջից հանում ենք փորթուզալի կեղև, մարուլի տերև, ուտում։ Ինձի պես հինգ-վեց տարեկան քառասուն-հիսուն երեխա կար։ Մի թուրք փաշա կար, ամեն մեկին մի պատառ հաց կուտար։ Ան ինձի ըսավ. - Քեզի մեթալիք կուտամ, դուն էկուր տունս ավել։

Գացի ավլեցի, բայց դրամը չտվավ։ Ծեծեց ինձի, ես արյունվա ընկա գետին, երբ ուշքի եկա, փախա անապատ։ Հոն տեսա մի արաբ մամազ կընե։ Հոն

ինձի բռնեցին, ձիու վրա կապեցին, բայց ես փախա։ Ֆարթո անունով մի գյուղ կար։ Արևը մայր էր մտել, վախենում էի՝ շները ուտեն ինձ։ Հոգնած ընկա մի տան մոտ՝ քնացա։ Առավոտը տեսա կովերը խոտ կուտեն, ես ալ անոնց հետ խոտ կերա։ Տեսա՝ չորաթան կա, ուզեցի առնել, մեկը թոփուզով խփեց գլխիս։ Ես ընկա մեռածի պես։ Գիշերը արթնցա, տեսա ցրտեն դողում եմ։ Թոնդիրի մեջ մտա, տաքցա։ Առտուն արաբ կնիկը եկավ՝ ելի՛ր, ըսավ։ Մոխիրի մեջ ծեծված տեղերուս արյունը չորացել էր, ըսավ. «Ալլա՛հ յա խրուբեթթուն, յա՛ հարամ, մի՛ն դարաբակ» (Աստված քանդի մրա տունը, ափսո՛ս, ո՞վ խփեց - արաբ)։

Նստեցրեց, հաց տվեց, ուտելու ժամանակս մի կին էկավ փաթաթվեց ինձ։ Տեսա՝ մորքուրս էր. «Զի-գյա՛րս, - ըսավ, - մորդ, հորդ կբերեմ», - և պատմեց, որ ան թուրք փաշան, որ մի-մի կտոր հաց էր տալիս հայ երեխեքին, հացի մեջ թույն էր լցրել, ամբողջ մի ֆուրգոն լիքը երեխեք տարել, լցրել էին փոսը։ Այնթապում ալ հայերի երեխաներին լցրել էին եկեղեցին, բենզին լցրել, վառել էին, ո՛չ մեկը ողջ չէր մնացել։ Ադ ժամանակ Ջեմալ փաշան էր իշխում։ Նա ինձից-տասնչորս տարեկան հայ աղջիկներից իրեն հարեմ էր սարքել։ Հայերը դրա համար մրան ապանեցին։

Մյուս օրը մի պառավ ըսավ. «Հայաթը մաքրի՛ր, գիբիլը թափի՛ր»։ - Արեցի, համա հացը չտվեց։

Հորս տարին բանակ՝ խրամատ փորելու։ Մնա-

ցինք ես, մայրս ու ծծի երեխան: Մայրս հիվանդացավ, գծվեց: Երեխան մնաց սոված: Ես գնում էի այծերի կաթը կթում, բերում էի, որ երեխան ծծում էր: Հետո էդ երեխային՝ իմ փոքր եղբորը, տարինք, դրինք եկեղեցու դուռը, քանի որ մենք այլևս չէինք կարող նրան պահել: Արաք քրիստոնյա մի ընտանիք եկավ նրան տարավ պահելու:

1918 թ. Համայնից Մուսա Լեռ ուղքով ետ գնա-

ցինք: Ուտելիք՝ չկա, ջուր՝ չկա: Մեր մուսալեցիքը դեռ Պորտ Սալիդեն չեն եկած: Թուրքերը մեզ տեսան.

- Գլավուրները էկան, - ըսին, փրդո՞ւ փաթուշ փախան:

Բայց չախկալները, վայրի գազանները մեզ գիշերները վախեցնում էին: Կամաց-կամաց ժողովուրդն սկսավ լեցվիլ Մուսա Լեռ: Սկսան հողը ցանել, հնձել, ապրեցինք, ողջ մնացինք...

296 (296).

ԳԱՐՈՒՆ ԱՆՏՈՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1910 թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱՋԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Հինգ տարեկան էի, երբ մեզի աքսոր քշեցին: Ես շատ փոքր էի, բայց կհիշեմ մեր քաշածները: Չորս տարի մնացինք Արաքստանի չուրը: Արդեն հայերեն խոսիլը մոռցել էի, արաբերեն կըսեի. «Ալ-լաֆ առիկուն, խընէ ալէյնա, շըխվը խըբըզ առի-նա»: Այսինքն՝ մի քիչ հաց, Աստծո սիրուն, ողորմացեք:

Մամաս արաբի տան մեջ ծառայություն կըներ: Ես ադ տունին խոհանոցին պատուհանին տակը իբրև թե կխաղայի, բայց կսպասեի, որ մամաս հացի խմորը շաղելու ժամանակ, գաղտնի գունդ մը պատուհանեն վար նետեր, որ գունե հուն-հուն ուտեի, քանի որ եփած հացը արդեն հաշիվով կըլլար և չէր կրնար ինձի տալ...

297 (297).

ԱՍԱՏՈՒՐ ՄՈՎՍԵՍԻ ՄԱԽՈՒԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1911 թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ԲԻԹԻԱՍ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ 1911 թ. հունվարի 1-ին, Մուսա Լեռան Բիթիաս գյուղում: Մախուլյան գերդաստանը բազմամյա էր և, որպես հարուստ գյուղացիներ, ունեցել են դաշտեր, այգիներ, ամասուններ:

Բիթիաս գյուղը Մուսա Լեռան ամենագեղեցիկ և օդաւուն վայրն էր, քանի որ տեղադրված էր լեռան գագաթին և օդափոխության համար շատ նպատակահարմար: Մեր գյուղն ուներ հազար հինգ հարյուր հայ բնակիչ, մեծ մասամբ լուսավորչական էին, բայց կային նաև բողոքականներ: Մենք լուսավորչական էինք, բայց մայրս՝ նախասիրելով բողոքականների ազատամտությունը և մարդկանց մոտեցման մեղմ ձևերը, մեզ բողոքական դպրոց տվեց:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայրս՝ Մովսեսը, գնացել է ԱՄՆ՝ փող վաստակելու: Մայրս, ըստ երևույթին, կազմակերպված, խելացի կին էր, և գալիս էին իր հետ խորհրդի: Երբ մայրս արտահայտվում էր կրթական սխառեմի մասին, ասում էր. «Ամենալավը անգլիականն է, այսինքն՝ անգլոսաքսոնը»:

Երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց, թուրքական կառավարությունը բոլոր հայ տղամարդկանց հավաքեց, բանակ տարավ: Մնացինք կանայք, երեխաներ և ծերեր: Երբ սկսվեց տեղահանությունը, Ջեթունում պաշտոնավարող պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով այնտեղ էր ապրում: Եվ երբ թուրքերը տեղահանեցին հայերին,

նրա ընտանիքն էլ այդ խմբի հետ տեղահանում են: Տիգրան Անդրեասյանը ներկայանում է այդ խմբի թուրք ղեկավարին, և քանի որ այդ ժամանակ հոգևոր առաջնորդներին թույլատրում էին, նրան արտոնում են դուրս գալ աքսորականների թափոխից: Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով փրկվում է: Նա գալիս է իր ծննդավայրը՝ Մուսա Լեռ, բացատրում է, թե ինչ է կատարվում այլ տեղավայրերի հայության հետ և, որ ավելի լավ է լեռ բարձրանալ, քան՝ մեռնել: Մուսալեցիների մեծ մասը համոզվում է և բարձրանում լեռ: Նրանք կազմակերպում են ճակատի համար ուտեստը, հաղորդակցության միջոցները, որպեսզի հետագայում կարողանան փրկության ճամապարհ գտնել: Լեռան մյուս կողմը Միջերկրական ծովն էր, քանի որ սարը լամջով ուղիղ ծովն էր իջնում: Եվ մենք լեռ բարձրացանք: Հիշում եմ, երբ մամայիս հետ որոշ իրեր բարձրացրինք լեռ, անձրևից թրջվել էինք և մրսում էինք: Մայրս մտածում է՝ իջնե՞ք գյուղ, տանը լվացք անե՛մ, երեխաներին լողացնե՛մ, չորացնե՛մ որ բարձրանանք լեռ: Բայց արդեն թուրքերը շրջապատել էին և մեզ գաղթականության հանեցին: Տարան մեզ Համա քաղաքի մոտ: Մայրս, ըստ երևույթին, հորիցս ստացած փող ուներ, մի էշ վարձեց, որ հեթո՞վ նստե՞մ, ու ճամփա ընկանք: Մեծ քույրս էր, ինձինք փոքր եղբայր ունեի և ես: Մեզ տանում էին մայի վայրերով: Կանայք լաց էին լինում: Իրենց փոքր երեխաներին տալիս էին թուրքերին, գողգո-

ոոց, աղմուկ, աղաղակ: Վերջապես մեզ բերեցին Համայնի մոտ, մի սարի լաճի պես տեղ էր, քարանձավներ կային, մեզ էմտեղ տեղավորեցին, ասեցին՝ չշարժվեք: Ամեն առավոտ զալիս էին թուրք զաբիթները, խումբ-խումբ տաճում էին «լավ տեղ» ու սպանում էին Եփրատի ափին: Քրդական խուժանները հարձակվում էին մերոնց վրա, աղջիկներին առնաճում էին: Սպանվածների միջից մի երիտասարդ տղա վիրավորվել էր, բայց չէր մեռել, եկել էր մորս պատմել էր իր աչքով տեսածները, որ այդ «լավ տեղը» հենց Եփրատի ափն է, ուր համատարած բոլորին սպանում են ու գցում գետը:

Մայրս գտավ մի հայ, որը թուրք ոստիկանների հետ կապ ուներ: Էդ հայուն փող տվեց, որ ոստիկանին կաշառենք, և մենք հնարավորություն ստացանք մտնել Համա քաղաքը: Մի խանի մեջ, որտեղ էշեր և ուղտեր էին կապում, մայրս մի սենյակ վարձեց: Մենք այնտեղ մնացինք չորս տարի: Երբ մայրս տեսավ, որ աչ ու ձախ սովից մահանում են, ինձ ուղարկեց մորացկանության: Ոմանք իրենց երեխաներին հանձնեցին արաբներին, որպեսզի ողջ մնան:

Մի օր մի մահմեդական արաբ ինձ՝ փոքրիկ մուրացկանիս, օգնեց, հաց տվեց, կանչեց, թե՛ արի իմ տղան դարձիր: Ես մամայիս ասի: Նա համաձայնվեց: Ես գնացի, լավ ուտում, լավ հագնում, դպրոց էի գնում: Մայրս երկու ուրիշ մուսալեռցի ընտանիքի կանանց և Եղիսաբեթ մորաքրոջս հետ գնում էին, դաշտերում աշխատում էին՝ հողատերերի մոտ, որ փող ստանան: Իսկ քրոջս մայրս տվել էր մի հայ ընտանիքի, որ սոված չմնա: Մի տարի հետո բիթիացի մի մարդ մորս ասաց. «Ամերիկայից փող է ուղարկված և գտնվում է ոստիկանատանը, արի գնանք, ստացա՞նք, կեսը՝ քեզ, կեսը՝ ինձ»: Հորս ուղարկածն էր, ստացանք, մի քիչ շունչ քաշեցինք:

Ես դպրոցում լավ էի սովորում: Ազատ ժամանակ ես մահմեդական երեխաներին սովորեցնում էի իրենց դասերը:

Երբ պատերազմը վերջացավ, զինադադար եղավ, անգլիացիները մտան Համա, հայերին սկսեցին ցուցակագրել, Մուսա Լեռը սիրիական գաղութ դարձավ: Սիրիայի և Լիբանանի արանքը սահման չկար, ազատ էր: Ֆրանսիացիները եկան, Մուսա Լեռը անջատեցին Սիրիայից: Հետո եկան անգլիացիները՝ ցուցակագրելու: Մայրս նրանց բերեց իմ խորթ արաբ հոր մոտ, որի անունը Սայիդ Թաթալի էր: Մայրս ուզեց ինձ վերցնել նրա մոտից: Նա դժվարությամբ տվեց, քանի որ ինքը ուրիշ զավակ չուներ: Բայց հետո Սայիդը եկավ, մորս խնդրեց, ինձ նորից տարավ իր մոտ: Մայրս բողոքեց, անգլիացիները եկան, նորից ինձ տարան, դրեցին ամերիկյան որբանոց:

Մի օր մեզ՝ որբերիս, դաշտ տարան խաղալու: Տեսա՝ Սայիդի կողքի հարևանների տղաներն են, համոզեցին ինձ, ես փախա, նորից գնացի Սայիդի մոտ: Մայրս ինձ նորից գտավ, բերեց և խնդրեց, որ

մեզ արտահերթ տանեն Մուսա Լեռ: Մեզ գրուզավիկի մեջ լցրին, բերին Իսկենդերուն: Մենք էմտեղ մնացինք մի շաբաթ: Անգլիացիները մեզ հաց էին տալիս, ճաշ էին տալիս: Մեզ տարան Ամսիոք և հետո եկանք Մուսա Լեռ: Դա սեպտեմբերի 18-ն էր: Եկանք մեր գյուղը, ո՛չ տուն կա, ո՛չ պատուհան, ո՛չ անասուն էր մնացել: Արաբ-ալևիները, որոնց թաթ էինք ասում, բոլորը տարել էին:

Երբ հայկական լեզոնականները եկան Մուսա Լեռ, զենքով կոպեցին թաթերի դեմ, մեր հողերը, անասունները ետ բերեցին: Սկսեցինք վերակառուցել, շենացնել մեր գյուղը: Դպրոցի, եկեղեցու պատերը կային, բայց պատուհաններն ու դռները հանել էին ու տարել: Սարքեցինք: Դպրոցն ու եկեղեցին սկսեցին գործել: Սկսեցինք սովորել: Հանդեսներ էին կազմակերպում: Մայրս կամաց-կամաց Ամերիկայում գտնվող հորս հետ կապ սկսեց պաշտպանել: Մայրս ինձ ուղարկեց Քեսաբ: Էմտեղ՝ Քեսաբում, մեկ տարի մնացի: Հետո մայրս հայտնաբերեց, որ Հալեպում ամերիկյան ցիշերօթիկ դպրոց կա, ուղարկեց ինձ այնտեղ սովորելու: Ես այնտեղ սովորեցի իմը տարի:

1928 թ. հայրս Նյու Ջերսիից եկավ, մի ամիս մնաց, ասեց. «գնամ, ձեզ կանչեմ կգաք»: Բայց 1932 թ. տնտեսական ամենամեծ ճգնաժամն սկսվեց: Հայրս գրեց, որ իր վիճակը լավ չէ, աման է լվանում ռեստորանում: Եվ, որ ինքը իմ տարիքում ամուսնացած տղամարդ էր, և հիմա ժամանակն է, որ ես ինձ պահեմ: Անշուշտ, ես զայրացա, պատասխան չգրեցի: Սկսեցի աշխատել, անգլերեն, ֆրանսերեն էի պարապում դպրոցում, որ համալսարանի պարտքս տամ:

1939 թ. մեծ տերությունները որոշեցին Թուրքիայի պահանջած սահմաքը իրեն վերադարձնել: Եվ Ալեքսանդրետի սահմաքը Սիրիայից անջատեցին ու տվին Թուրքիային: Հայերն ստիպված դուրս եկան Մուսա Լեռից: Ես այն ժամանակ Հալեպում էի, լավ վիճակի մեջ էի, դասեր էի տալիս: Երբ իմացա, որ հայերին տանում են Լիբանան՝ Այնճար, եկա Սիրիայից Բեյրութ: Հետո գնացի Պաղեստին: Էմտեղ աշխատեցի Թել-Ավիվում, անգլիական առևտրական հիմնարկում: Չորս տարի էմտեղ աշխատեցի:

Թուրքերը որպեսզի տիրապետեն այդ հողամասին, եվրոպական դիպլոմատները առաջարկում էին, որ Օսմանյան կառավարությունը վեց վիլայեթները հայերին հատկացնի՝ Օսմանյան տիրապետության տակ, բայց ունենան իրենց ազգային կրթությունը, մշակույթը: Եմթադրելով, որ այդ իրենց քաղաքականությանը վնաս կտա, թուրքերը սուտ խոսեցին և կազմակերպեցին հայերի ջարդը:

Թալեաթը, որ ղեկավարում էր այդ ցեղասպանությունը, ասաց. «Այն ինչ երեսուն տարվա ընթացքում չկարողացավ Սուլթան Համիդը անել, ես երեք ամսվա մեջ արեցի, Թուրքիայում հայերի հարցը լուծեցի»: Թուրքերը խորամանկ են, իրենց ազգի համար

ամեն տմարդության դիմացին, որ Թուրքիան լինի գուտ մուսուլմանական երկիր: Թուրքը ուր որ գնացել է, ջարդել է: Դրա համար Վիկտոր Հյուգոն ասել է. «Այստեղով անցել է թուրքը»: Հիմա ողջ աշխարհը գիտի Հայոց ցեղասպանության մասին: Մի օր պիտի լինի, որ հայկական տարածքների հարցը դրվի:

1946-ին, օգոստոսի 23-ին եկա Հայաստան, մորս հետ: Երբ գնացի համալսարան՝ քննություն հանձնելու, ինձ հարցրին. - Ի՞նչ կրթություն ունեք:

Ես ասացի. - Լիբանանի ամերիկյան համալսարանն եմ ավարտել:

Ասին. - Գուցե դուք մեզ քննեք, - գնահատական նշանակեցին, ես ընդունվեցի որպես ուսանող:

Հաջորդ օրը գնացի սև շուկա, մեր հազմելիքները ծախելու, որ ապրենք: Գնացի համալսարան: Ասին՝ ռեկտորը կանչում է: Գնացի ներկայացա: Ռեկտորը դարակը բացեց, մի թուղթ հանեց, ասաց. - Մենք ուզում ենք Ձեզ դասախոս ընդունենք, դիպլոմը կբերեք: Հիմա Ձեզ գրություն կտանք, մաև հինգ հարյուր ռուբլի կստանաք. վերջը լավ կլինի...

Այդ ժամանակ համալսարանում Միջազգային հարաբերությունների բաժին էր բացվել: Մեկուկես տարի դասախոսեցի: Կուրսում տասնութ ուսանող կար՝ Համլետ Գևորգյանը, Գևորգ Բրուտյանը իմ լավագույն ուսանողներն էին: Մի ուսանող ունեի, Ռազմիկ Ասոյան անունով: Նրա հայրը մի օր եկավ, մի բոտ ռուբլի դրեց սեղանին: Ես չվերցրի: Դասի ժամանակ դրա տղան, որ վատ էր սովորում, ասաց. - Ընկեր Մախույանը շատ լավ մարդ է, բայց երկար չի մնա, քանի որ իմ հայրը չեկիստ է:

1947 թ. դեկտեմբերի 21-ին փողերը փոխվեցին: Ամսի 23-ին ռեկտորը ինձ կանչեց, ասաց. - Ձեզ ուղարկում ենք Կիրովական՝ (ներկայիս՝ Վանաձոր), անգլերենի դրվածքը ուսումնասիրելու: Ամսի 25-ին էմտեղ պետք է լինեք:

Եկա դեկանին ասացի: Նա զանգեց ռեկտորին: Ես իմ խմբի ուսանողներին հայտնեցի, որ ինձ Կիրովական են ուղարկում: Ուսանողներից մեկն ասաց. - Այս ձեռով մեր երկրում մարդկանց կալանավորում են: Ես ձեզ կողեկցեմ:

Գնացիք, տոմս առանք, երկու շիշ պիվա առա, մի հատ գաթա առա: Բուֆետից դուրս եկա, մեկը մոտեցավ. - Ընկեր Մախույան, բարև: Ու՞ր եք գնում:

- Կիրովական:

Կայարանի մեջ մա թևս մտավ, մի ուրիշն էլ մյուս թևս մտավ: Ինձ տարան ճաղավոր մի մեքենա մտցրին: Գեցեցին մեջը: Չամադանս էլ բերեցին: Ավտոյով բերեցին Նալբանդյան փողոցի վրա Պետական անվտանգության շենքը, բարձրացրին չորրորդ հարկ: Մի գեներալ և մի քաղաքացիական շորով մարդ կար, որը չեկիստ էր: Ես հարցրեցի. - Ինչու՞ եք ինձ բերել:

- Կասեմք, - ասին:

- Ինչու՞ տնից չէիք բռնում:

- Ի՞նչ նշանակություն ունի, թե որտեղից: Դուք

շատ մեղքեր ունեք, հակապետականությունը ամենից թեթևն է:

Ի դեպ ասեմ, որ Բաթումիում հինգ անգամ իմ գրականությունը ստուգել էին, օտար լեզվով բառարաններս թերթել էին: Գրավոր թեմաներ ունեի կատարած «Ամերիկյան դեմոկրատիան», «Ժվեցարական դեմոկրատիան», «Սովետական դեմոկրատիան»: Դրանք բռնագրավել էին: Իսկ հարցաքննության ժամանակ տեսնեմ՝ դրանք սեղանի վրա են: Ինձ հարցրին. - Ո՞վ է գրել սրանք:

- Սրանք իմ գրած համալսարանական ուսումնասիրություններն են:

Հարցաքննող չեկիստն ասաց. - Էդ ինչպե՞ս է, որ անգլերեն լավ գիտեք ու անգլիական լրտես չեք եղել:

Ինձ ութը ամիս դատաքննության տակ պահեցին: Վկա, ապացույց՝ չկա: Հայտարարեցին. «Բանտարկյալ կալանավորը քաղաքական լրտես է, հակաքաղաքական պրոպագանդ է արել, պահանջում եմ հինգ տարի կալանք»:

Հետո ինձ հարցրին. - Դուք խոսք ունե՞ք:

Ասի. - Այո՛, էդ մարդը սուտ է խոսում, ո՛չ փաստ ունի, ո՛չ վկա: Նա պետական դավաճան է: Ես պահանջում եմ տասը տարի կալանք:

Ջարմացան իմ համարձակության վրա: Դատավորի երկու կողմը ատենակալներ կային, որոնք օգոստոսյան շոգից թմրել, քնել էին: Նա բրթեց դրանց՝ արթնացան:

Ես ասի. «Ա՛յ, հիմա արդարությունը արթնացավ: Հիմա արդարություն կլինի, և ես ազատ կարձակվեմ»:

Գնացին, որոշեցին, եկան հայտարարեցին. Հինգ տարի կալանք, երկու տարի ձայնագրություն:

Դատից հետո ինձ տարան բերդ, կրկեսի մոտ: Տարան մի փոքր սենյակ: Երեսուն հոգի մեջը՝ կողք-կողքի պառկած: Մի կտոր հաց, մի քիչ ջրիկ բորշի էին տալիս: Մի ամիս մնացի: Երբ ամուսն կարդացին, ասացին. - Քեզ էլ Ռուսաստան ենք դրկում:

Ես ասացի. - Ես ռուսերեն չգիտեմ, ու՞ր եք դրկում Ռուսաստան:

Պատասխան չտվեց:

Մի գիշեր պողպատյա վագոնների մեջ մտցրին, երեսուներեք հոգի էինք, որից տասնվեցը գողեր էին: Նրանց մեծը Լութոն էր: Ես որ արդեն ութ ամիս մնացել էի բանտում, մայրս բրդյա դոշակ, վերմակ էր բերել, որ չմրսեմ: Վագոնում Լութոն էր դեկավարում: Ով ինչ լավ բան ունեք՝ վերցրեց: Վերցրածը տալիս էր հսկող զինվորներին, որ տանեն քաղաք ծախեն, բերեն սպիտակ հաց, սիգարետ և այլ լավ բաներ:

Մեզ հետ քսանհինգ տարի դատապարտված հինգ հայ տղաներ կային: Նրանք գերության մեջ սովորել էին ֆրանսերեն: Նրանց թութուն էի տալիս, որ ինձ համար թարգմանեն: Մի լավ ձեռնոց ունեի: Մի օր Լութոն ասաց. - Էս ինձ տուր, ես քեզ «Սևան» սիգարետ տամ:

Ես չգիտեմ դրանց տրադիցիան: Սիգարետի

պաշկան բացեցի, բոլորիմ հյուրասիրեցի: Երկրորդ տուփն էլ դրեցի Լուսոյի էտաժերի վրա: Մեկ էլ տեսնեմ՝ տուփը չկա: Հարցրեցի. - Լուսո, դու՞ ես վերցրել:

- Ո՛չ, - ասեց:

Ես խուզարկեցի բոլորիմ, մեկի գրպանից հանեցի: Դա ադրբեջանցի էր: Բերդում ինձնից խնդրել էր թուղթ ու մատիտ, որը ոտքիս բթամատի կողքին էի պահում, տվել էի, մաւ թուղթ: Տեսա, ջղայնացա, մի հատ խփեցի, ընկավ: Լուսոն ասաց. - Պրոֆեսոր, կսպանես, վրանիս կմնա: Արի՛ ինձ մոտ, էս քեզի պապիրոս, հաց, կարագ, պանիր, բոլորը քոնն է, միայն ուրիշիմ չտաս. - Տեսնեմ ի՞նչ ունես:

Ասի. - Չհամարձակվես վերցնել, միայն՝ կմայես, - ես ցույց տվի՝ շապիկ, շալվար և այլն ու վրան մտնեցի:

Լուսոն ասեց. - Մի բան տուր ինձ:

Ես նրան տվի մի սարոչկա:

Բավական մեզ տարան, հետո մի դաշտի վրա կանգնեցրին: Ովքեր տարեց էին՝ պահեցին: Ես երիտասարդ ու քաղաքական բանտարկյալ էի, ինձ տարին ավելի ցուրտ տեղ: Երբ հասանք Դուդինկա՝ Եմիսել գետի բերանում, մեզ լաստանավով տարան: Առաջից գնում էր մի նորմալ մավ, ետևից կապել էին երեք-չորս բարձ, որոնք բացօթյա բեռ են տանում: Ինը օր բարձրացանք Եմիսելով: Արդեն սեպտեմբերյան ցուրտն էր, երբ հասանք լազեր: Ես ո՛չ ռուսերեն գիտեմ, ո՛չ մասնագիտություն ունեմ, իսկ անգլերենը պետք չէ իրենց: Սկզբում բեռնակիր էի աշխատում: Նորիսկ քաղաքի շրջապատը ճահիճներ էին, ճանապարհ չկար: Սնունդը և ամեն ինչը բերում էին մաթերիկից՝ այսինքն՝ Ռուսաստանից՝ հարավից, մայրցամաքից:

Սկսեցի աշխատել: Բրիգադիրը ամեն գործ ինձ էր տալիս. - Արմյաշկա (ռուս. արհամարհական՝ հայ) գնա՛ տապորը և պիլան բեր:

Ես ռուսերեն չգիտեմ: Հարցնում եմ. - Ի՞նչ է ասում, - գնացի վերցրի կացինը և սղոցը:

Ես սկսեցի աշխատել: Բրիգադիրը եկավ, ձեռքիս կացինը ուզում էր վերցնել: Ես չտվի: Նա ոտքով խփեց: Ես փախա: Վալինկայով վազեցի, կացինը շարտեցի ու փախա: Գնացի արհեստանոց, մտա, ձեռքերս տաքացրի: Ծուրջիններիս ասի, որ ուզում էի բրիգադիրին սպանել: Հարցը հասավ լազերի մաշակին: Նա ինձ տասնհինգ օրով բանտ ուղարկեց:

Էմսել մի ծանոթ իրավաբան կար, ասաց մաշակին: - Ու՞ր ես սրան բանտ ուղարկում: Սա լավ լեզուներ գիտի:

Հաջորդ օրը կանչեցին մաշակի մոտ: Նա ինձ նոր աշխատանք տվեց պահեստում: Գնացի, տեսա Ֆրանսիայից, Ամերիկայից, Անգլիայից լիքը ապրանք է եկած, ձյան տակ, բակում փչանում է: Գնացի էր պահեստում աշխատեցի: Եկած ապրանքի պասպորտը հանում էին՝ օտար լեզվով գրված, ես թարգմանում էի, լսում էին: Օգոստոսին ամենատաք ամսին՝ ցուրտ էր լինում, թելեգրեյկայի մեջ անգամ մրսում էինք: Ողմաշարս քարացել էր: Էսպես մինչև 1950 թ. դեկտեմբերի 20-ը, ինձ ազատեցին: Հինգ տարին վերջացավ: Մոսկվայից կոմիսիան եկավ: Սովետական իշխանությունը որոշել էր՝ լավ աշխատող կալանավորի մեկ օրը երեք օր հաշվել: Ես մի տարի շուտ ազատվեցի: Ուզեցին մնամ էմսել քարձր ոռնիկով, ես չմնացի: Ես Սիբիրից վերադարձա ութը հազար ռուբլով: Օդանավով ինձ բերեցին Կրասնոյարսկ: Գնացի կոշիկ առա, վալինկաները ոտքիցս հանեցի: Երկու կիլո խնձոր, կալբասա առա, սկսա ուտել ու ման գալ: Հետո գնացքով հինգ օր եկանք Մոսկվա: Եկա Երևան: Ներկայացա միլիցիայի պետին: Ինձ չթողին Երևանում ապրել: Ասին՝ կամ Կիրովական, կամ՝ Ախտա պիտի մնաս: Ասեցի՝ Կիրովական: Գնացի: Երկու տարի ձայնագրով պիտի մնայի, բայց Ստալինը մահացավ: Ինձ թույլատրեցին գալ Երևան: Երևանում մայրս ապրում էր Նոր Զելթունում: Ինձ տվեցին հողամաս: Ինձ Երևանում չէին գրանցում: Ես ասի. - Ես ախպար չեմ, ես՝ Սիբիրից եմ եկել:

Գրանցեցին: Հետո ինձ համալսարան չէին ընդունում, քանի որ ես Սիբիրից էի եկած: Աշխատեցի 81-րդ դպրոցում: Հետո դատի տվեցի: Եվ չորս տարի իրավունք տվեցին՝ կալանքի տարիները համարել աշխատանքային ստած, պետական բնակարան տալ առանց հերթի, երկու ամսվա ռոճիկ անվերադարձ և վերականգնել համալսարանում որպես դասախոս: Սկսեցի անգլերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն դասավանդել: Աշխատեցի երեսուն տարի:

1963-ին ամուսնացա Օրդոյան Նելլիի հետ, որը իմ ուսանողուհին էր: 1965-ին ծնվեց աղջիկս՝ Դիանան, 1969-ին՝ Տիգրանը: Մի թոռ ունեմք Ստեփան անունով: Ես արդեն թոշակի եմ անցած: Ահա իմ կյանքը՝ երկու աքսորի պատմությունով:

298 (298).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՔԵԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՔԵՍԱԲ)

1909 թ. Ադամայի ջարդը որ եղավ, Ծաղրան աղան քառասուն հազար բաշըրթոզով հավաքել, եկել էր Քեսաբը թալանելու: Եկել հասել էր Օրդու: Մենք սկսանք

դիմադրել: Էսգյուրան Ներքին գեղում կոնվ եղավ, չորս-հինգ ժամ տևեց, մենք դիմադրեցինք: Վերջիվերջո ըսին մերոնք. - Այլևս անհնար է. զենք չկա, հայդե՛

փախի՛նք:

Մենք գնացինք ծովագերքը Քեսաբի: Ես վեց տա-
րեկան էի. - Ծաղա՛, զընողներն իգում (Հա՛յր, սպա-
նողներն եկան), - ասեցի:

Իսկապես եկան, ծառի թփերի միջից հորս բռնե-
ցին, քաշեցին, գետնին պառկեցրին:

- Ամա՛ն, ետա՛ր, - ասեցի, հորս վրա ընկա, սկսա
լալ:

Մարդիկը կանգնեցին ըսին. - Մենք ալ երեխայի
տեղ եմք, պիտի մորթեինք, գազանները պիտի ուտե-
ին: Մենք էս երեխային բաշխեցինք քո կյանքը, ումից
ուզում ես գտիր քո մահը: Գնա՛, հալա՛լ ըլլա քեզ:

Էդ մարդիկը գնացին: Ես ըսի. - Ծաղա՛, քաղցում
իմ (Հա՛յր, քաղցած եմ):

Գետիմները չոր հացի կտորներ գտանք, կերանք:
Հեռուեն ֆրանսական մասը եկավ Լաթաքիա: Համի-
դը ինկավ: Անոր եղբայր Ռեշադը եկավ:

Թալեաթը, Էմվերը, Ջեմալը Համիդի փաշաներն
էին, ութ օրից հետո հյուրիներ եղավ, եկանք տուն:

Դրացի թուրքերը ինչ որ տարել էին, ետ բերին՝
եղողան, դոշակ, քիլիմ, կով, այծ, ոչխար...

Եթե երկու վկա բերեիր, որ քու ունեցվածքդ է,
«Ա՛ն» ասում էին՝ կուտային տիրոջը: Տուները այրված
էին: Քանի կարմիր ոսկի տվին, շինեցինք: Բայց հե-
տո, երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատե-
րազմը, մեզ ասին. - Հայ եք, ուրեմն՝ Անգլիո, Ֆրան-
սիո լրտեսն եք, - մեզ տարին աքսոր:

1915-ին ամառը գաղթեցրին Օրդու: Տասնհինգ օր
հոն մնացինք, հետո՝ Միսր էլ Օսուրու: Քսանհինգ օր
հոն մնացինք, մինչև աշուն հասանք Երրուտ-Նեբըլ՝
Դամասկոսից հետո: Իրիկուն էր հասանք: Հոն չորս
տուն բողոքական կար: Պատվելիի կինը հաց դրեց կե-
րանք: Առավոտը էլի հաց տվեց: Մի շաբաթ մեզ պա-
հեց:

Մենք բոլորս երկու հարյուր հոգի կանք: Ո՛չ տուն,
ո՛չ տեղ, ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր: Արաբ քրիստոնյա բժիշկ
մը կար, ամեն առավոտ հաց, դեղ կբաժներ: Ամեն օր
հինգ-վեց հոգի կմեռներ, կնիկները խոտ կհավաքեին,
որ տողջը կերցնեն: Տղամարդիկ դգալ կշինեին, որ
ծախեն, փարա ըլլա: Ասպես ձմեռն անցավ:

Գարնանը թուրք կառավարությունը էլի մեզմե
զորք հավաքեց. աշխատող ձեռք էր պետք իրեն: Հորս
տարին:

Երրուտ-Նեբըլ մնացինք երկու տարի: Եկանք
Հոմս, մեկուկես տարի ալ հոն մնացինք: Առաջ Գալա-
դուրանի ծովագերքի մարդկանց տարին Պորտ Սայդո՝
նոքով, Երուսաղեմի ճամփով: Հոմսից գացինք մու-
րալով-գուրալով: Ժամապարհին մերս մեռավ, մնացի
մեծ-մեծակ:

Էկա հասա Քյուրդ Դադ, ընկա արաբների մոտ
Ղընեմիեի մոտերքը: Պատահում էր՝ սարը մնում էի,
անասունները կարածացնեի: Հոն մնացի իմը ամիս,
աղաս երկու ամիս անասուն ուներ, անոնք կարածաց-
նեի:

Հետո լսեցի, որ քեսաբցիները ետ եմ եկել: Միտքս

դրի, ըսի. «Մինչև գարուն ես ալ կփախնեմ»: Դիմացը՝
ձորեն ան կողմը, Քեսաբն էր արդեն:

Գարունը եկավ: Օր մը աղամ եկավ իրիկունը, ըսի.
- Աղա՛, պիտի գնամ:

Ըսավ. - Ինչու՞ կերթաս, քեսաբցիները գաղթած
են:

Ըսի. - Չէ՛, լսել եմ, որ ետ եմ եկել:

Աղաս ինձի երկու չափալախ խիեց, ըսավ. - Հա-
մի՛ր չորերդ:

Համեցի, տվի իրեն, վարտիքով մնացի:

Հիմա Լաթաքիա պիտի էրթամ: Ժամփա էլա, մու-
րալով, մարդկանց բեռներին օգնելով, երկու կտոր
հաց վաստակելով, ճամփա գնացի:

Մարդիկ տեսան՝ ծոցս երկու կտոր հաց կա: Ես ալ
երեխա եմ, ինձ ծեծեցին, հացերը գողցան, առին տա-
րին:

Անոթի, լալով կերթամ, մեկ էլ կեցուցին ինձի հար-
ցուցին. - Ու՛ր ես գնում:

- Դար բըլ Լաթի (դեպի Լաթաքիա):

- Ու՛մ տղան ես:

- Ահմադի:

- Արի՛ ընկերանանք:

- Ընկերանա՛նք:

Պատմեցի գլուխես անցածը, լավ մարդ էր: Ես ալ
սոված, հոգնած, ծեծված: Տասնչորս ժամ քալեր եմ.
առավոտը ելեր եմ, արդեն գիշեր էր հասանք խամ մը:
Քնեցինք: Առավոտը օգնեցի մարդուն, բեռները բար-
ձեցի, ես կամացուկ փախա: Երեք օր սոված մնացի,
հարցրեցի մեկուց. - Ու՛ր է Քեսաբը:

- Էդ կողմն է:

Էլա մինչև Քարսամա, մի օրվան ճամփան երեք
օրեն հասա, անոթի, ծարավ, հոգնած, դադրած: Տուն
մը տեսա, գացի դուռը զարկի: Թաթեր էին: Ինձի տե-
սան, մեղքցան, հաց տվին կերա: Եկան տունին տղա-
ները, մատերին, կերքին, լավ եաթախ տվին, քնեցի:
Առավոտը ըսին. - Մենք թուրքուն պիտի ցանենք, դու
մեզ օգնիր: Արի՛, մնա մեզ մոտ:

Մնացի երեք օր իրենց մոտ, օգնեցի:

Ըսին. - Մնա՛:

- Չէ՛, չեմ մնա:

Ժամփա ընկա: Հասա Ջեբել Աքրա, բայց հակա-
ռակ կողմում եմ, լեռան մյուս փեշը, դիմացս եկողին
հարցրի. - Դոր բըլ Քեսա՞ր (Դեպի Քեսա՞ր): Մարդը
ճանցավ ինձի. - Դուն Օհաննեսն ես, - ըսավ, - մորդ ես
թաղեցի, կհիշե՞ս:

- Հասե՛լ եմ Քեսաբ:

- Հա՛, միասին կերթանք:

Հեռվից մեր գյուղի ծառերը արդեն երևում էին:
Գերեզմանոցի ծայրը եկանք, մեր պարտեզները տե-
սա, հորեղբայրս փորում էր հողը: Տեսա շերամ եմ
պահում, թթի տերև եմ հավաքում: Ապրիլ ամիսն է
արդեն: Բարևեցի, լացեցի, մտա տուն, տեսա պատու-
հանները հանված, տանիքը խոտ էր բուսած, ոչ ոք
չկար մերոնցից: Թոթ հոգուց միայն ես էի մնացել:

Ինձ տարին որբանոց: Մնացի մեկ-երկու տա-

րի Հալեպի որբանոցը: Տասներկու հազար որբ կար, Ահարոնյան պատվելին էր էֆենդին: Հե՛մ դպրոց էր, հե՛մ արհեստանոց: Մնացի երկու տարի: Վերջը հարցրին. «Ուզո՞ւմ ես ամուսնանալ, քեզ ամուսնացնում ենք, վեց ամսվա տունի քիրան տալիս ենք»: Աշխատողին փող էին տալիս. արդեն քառասուն մեջիդին ունեի խմայած, գնացի Քեսաբ: Մեր տունը մորոզեցի: Հետո

գնացի Իսկենդերում: Ամուսնացա Բերսիթի (Բեսթրիսի) հետ, մրանք ևս վեց հոգով աքսոր էին գնացել և միայնակ էր վերադարձել: Մեր տունը միհարկանի էր, երկհարկանի դարձրի: Չորս անգամ տուն եմ շինել: Հետո Բեյրութ գնացի: Պատշար եղա: 1947 թվին եկանք Հայաստան, Էջմիածնի շրջանում հաստատվեցինք:

299 (299).

ԳՅՈՒԼԻՆԻԱ ԾԵՐՈՒՆԻ ՄՈՒՍՈՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՔԵՍԱԲ, ԳԱԼԱԴՈՒՐԱՆ ԳՅՈՒՂ)

1915 թվին մեզի հանեցին գիշերով, տեղահան արեցին, ուր տարան՝ մենք ալ չգիտենք: Մեր բոլոր ընտանիքներում պապամերում արդեն տարած էին թուրքական բանակ: Աքսորի ճամփին պապիկս ծեր էր, դժվար կքալեր, թուրք ժանդարմը եկավ, սկսավ անոր ծեծել: Մամաս ըսավ. - Ինչո՞ւ կծեծես, չե՞ս տեսնար՝ ծեր է, չի կրնար քալել:

Աս թուրք ժանդարմը խղճի եկավ, գնաց որտեղեն ճարեց՝ չգիտեմ, երկու ուղտ բերավ: Ես երկու հորեղբոր տղա ունեի: Ինձի և մի հորեղբոր տղին մի ուղտի վրա բարձեց, քույրիկիս ու հորեղբորս մյուս տղային՝ մյուս ուղտի վրա: Մամաս ալ խուճախը ձեռքին նստեցուց մյուս ուղտին վրա, պապիկիս ալ մեզի հետ: Գացինք: Ծամփին խեղճ պապիկս սովից մեռավ: Մի քարի տակ փորեցինք, թաղեցինք: Ծամփին մի կնիկ հոգնած ու սոված՝ էլ չէր կարողանում քայլել, իր գրկի երեխան թողեց թփի տակ: Մամաս ըսավ. - Մե՛ղք է, մի՛ ըներ:

Ան ըսավ. - Այ չե՛մ կրնար տանիլ:

Մենք Դեր Զոր չհասանք: Հոն մտնողներն ոչ ոք ողջ չմնաց: Էնտեղ շատ մորթեցին: Մենք հասանք Համա գյուղը: Մի թուրքի տանը տեղավորվանք: Դրանք շատ լավ մարդիկ էին: Էնդեղ հորեղբայրս հիվանդացավ, մեռավ: Տանտերը եկավ ըսավ. - Ինչի՞ գիշերը ինձ չասիք, ձեր հիվանդին մի ճար կանեինք, կօգնեինք:

Էդ գյուղը թուրքական գյուղ էր: Ես ու քույրս գնում էինք մուրալու: Մամաս կըսեր. - Ամա՛ն, զգույշ եղեք,

թուրքերում ձեռքը չիյնաք, անոնք հայ աղջիկներում կփախցնեն:

Ամոր համար ալ մեր գյուղի Տեր-Պետրոս քահանա Աբրահամյանը Համայի մեջ մեկ գիշերվա մեջ երեսուն աղջիկ պսակեց՝ հայ-քրիստոնյայի արարողությամբ, որ թուրքի ձեռքը չիյնան: Հորեղբորս աները խնդրեց հորեղբորս, թե՛ աղջկաս առ՝ պսակվիր, միայն թե թուրքի ձեռք չընկնի:

Աքսորից առաջ Քեսաբի հայ բնակչությունը վեց հազար մարդ էր: Աքսորից հետո հազիվ երկու հազար երկու հարյուրը վերադարձան, ալ հաշիվ ըրե՛ ինչքա՛ն մարդ զոհվավ:

1918 թ. մենք Համայեն եկանք Երուսաղեմ: Արդեն զինադադար էր: 1919 թ. վերադարձանք մեր տուները: Տեսանք՝ ամեն ինչ քանդված, վատված, ավերված: Բայց մեր քեսաբցիները չարքաշ ժողովուրդ են, սկսան կամաց-կամաց տները վերանորոգել: Իմ պապայենքս վեց ախպեր էին, մեկին դրկել էին Ամերիկա, որ թուրքի բանակ չտանին, հինգ ախպերով ձեռք-ձեռքի տվին, մեր տները սարքեցին: Մնացինք Քեսաբի Բաշուրդ գյուղը:

1939 թ. սանջաքը թուրքին անցավ: Ես էն ժամանակ մոր հարս էի:

Ետքը՝ 1947 թվին, ոչխարներու պես իրար մայելով, եկանք Հայաստան: Քանի անգամ տուն ենք փոխել՝ թուրքի երեսն: Թուրքը չսիրվիր: Որպես ռեհամ չառնես, հոտը չքաշես:

300 (300).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲՈՅՆՄՇԱԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՔԵՍԱԲ)

Քեսաբում վեց հազար հայություն կար:

Ամենն վերջը մեր Քեսաբը գաղթական տարին: Արդեն 1913 թ. թուրքական կառավարությունը զորք հավաքեց: Զենքն ալ եկան հավաքելու, բայց մենք դազադի մեջ լցրինք, հողին տակը թաղեցինք: Մենք ալ ուզում էինք կովել, մուսալեռցիներում պես լեռը ելլալ, ամմա գետը չկրցանք անցնիլ: Օգոստոս 15-ին մեզ աքսորեցին: Գնացինք, հասանք Թադմոր անա-

պատը, Պաղեստինի մոտը:

Իմ պապը սերթ մարդ էր, ըսավ. - Ես աստեղը չեմ կարող ապրիլ:

Մեր տղերքը գնացին, մեզ համար տեղ ճարեցին Սադատում: Էնտեղ մի տարի մնացինք, անոթություն են, հիվանդությունն են մենք կոտորվեցանք:

Ես ու իմ ամին առինք մերոնց՝ պապիս, տատիս, մորս ու երկու ախպորս, էկանք Միսր էլ Շուղուր:

Պապս ըսավ. - Էրթանք մեր ծանոթ թուրքերի տունը:

Գնացինք: Բայց մեր ծանոթ թուրքերը մեզ ծեծել սկսան, ըսին. - Դուք մուհաջիր եք, դուք աքսո՛ր պետք է գնաք:

Հետո մեզ տարին Օրդու: Էնտեղ օրական հրաման էինք առնում, գնում էինք հույնի տունը գործ էինք անում, դրամ շահում, հաց առնում...

Օր մը պապս ըսավ. - Տղա՛ս, արի փախնենք:

Պապիս հետ փախանք: Երկու օր բաղերի մեջ մնացինք, թուք էինք հավաքում, ուտում:

Պապս ըսավ. - Տղա՛ս, գնա՛ Էն երևացող տունն մի կտոր հաց ուզե: - Գնացի, ի՞նչ տեսնում, մայրս Էնտեղ է ծառա, վիզս փաթաթվեց, ըսավ. - Ամա՛ն, օղլու՛մ, ու՛ր եք:

- Հենա պապիմ, ամտառի մեջն է:

- Տղա՛ս, - ըսավ մայրս, - պապիդ ա՛ռ, արի՛:

Մինչև գնացի պապիս ամտառի մեջ գտնեմ, ահագին տեղ գնացի, տեսա մի մարդ ոչխար է խուզում, ասեց. - Նե՛ք իսդիյորսըն (Ի՞նչ ես ուզում - թուրք.):

- Անամ բուրդա՞ղըր (Մայրս այստե՛ղ է):

- Ժամդարմալար գելդիլեր (Ոստիկաններն եկան), տարան ուրիշ տեղ:

Ես ետ դարձա, տեսա պապս ծառի տակ չկա. - Դեդե՛ր, դեդե՛ր, - գոռացի: Տեսա առուի ափին անթութենեն ուշքը գնացել, ընկել է: Հանցի ոտի, եկանք ծառի տակը:

Պապս ասաց. - Ինչու՞ եկար, տղա՛ս:

- Մամային տարել եմ ժամդարմները:

- Գնա՛, Էն հասած ցորենները քաղի՛ր, կրակ անենք, խորովենք, ուտենք:

Գնացի, ցորեն հավաքեցի, բայց պապս կրակ չկրցավ վառել. էլ ուժ չունեի, երեսի վրա ընկավ՝ մեռավ:

- Դեդե՛ր, դեդե՛ր, - ալ դեդե չկար:

Դեդեիս դաման վերցրի, քյուլախը դրի գլուխս, գնացի: Գնացի մի մարդ ինձ բռնեց, տարավ ժամդարմին հանձնեց:

Չորս օր մնացի բանտի պես տեղ մը: Հետո ժամդարմը իր առաջը գցեց ինձ ու մի ուրի քեսաքցի կնոջ, տարավ Միսր էլ Օուղուր, ուր հայեր շատ կային: Մեկ էլ տեսնամ մի տղա կանչեց. - Ախպըրկի՛ն, վանիսն էկավ:

Մամաս գտավ ինձի, սկսավ լալ. - Ու՛ր է պապդ:

- Ան մեռավ: Ես ձեր մոտը կմնամ:

- Աման, բալա՛մ, ժամդարմը քեզ կսպանե, ե՛տ գնա ժամդարմին քովը: Ես քեզ իրիկունը կգամ բանտեն կհանեմ:

Իրիկունը մամաս էկավ: Մի քիչ բակլա խանձել էր, թաշկինակի մեջ լցրել, բերել էր: Ես ու էդ քեսաքցի պատավը կերանք:

Մամաս գնաց քեսաքցի Հակոբ աղային բերեց, որ խնդրի ինձ ազատեն բանտից: Ազատեցին:

Ես մամայիս հետ գնացի:

1916 թիվն է, օգոստոս ամիսը: Եփրատ գետի մոտերն ենք: Հայ գաղթականները չադրներու տակ

են: Ամեն գիշեր թուրքերը գալիս թալանում են: Ջենք չկա, որ պաշտպանվինք:

Ծախպազյանները երկու մավզեր ունեին, գաղթելու ժամանակ պահել էին իրենց բաղում:

Մի ծանոթ թուրք կար, անոր ասեցին. - Գնա՛, ջորու վրա, թել-ասեղ ծախելու պես ըրե, մեր զենքերը փորե, բեր:

Էդ թուրքը կգնա, տանձի ծառի տակեն թենեքեն կհանե, մեջի հրացանները կառնե, կուգա մեզ մոտ: Ջենքը որ բերեց, էդ նույն գիշերը էդ գողերեն մեկին սպանեցին մերոնք: Տեսանք, որ էդ քաղաքի մեծի եղբայրն է մեռնողը:

- Վա՛յ, հայերը թուրք են սպանել: - Ադ մեծ հանցանք էր մեզ համար: Էկան սպանողներուն բռնեցին, երկուսին ալ տարան: Մի հայ բժիշկ կար՝ Չլուրիք-ջյան անունով, անոր երկու տղաներն էին, երկուսին ալ թուրք զենքերալը տարավ, տիֆ եղան մեռան: Մեզ ալ քջեցին Եփրատ գետի ափը: Օրը լոթանասուն-ոթանասուն հոգի կմեռներ, թաղում էին ավազի մեջ: Մամաս ծառայություն էր անում. մեզ՝ որբերիս պահում: Մենք էլ մի չադրի տակ էինք:

Օր մը երկու գերմանական մավակներ եկան գետի վրա, քառակուսի պեչենիներ շարտեցին գետի ափը, որ մենք առնենք ուտենք: Անոթի էինք: Հայ մարդ մը մոտեցավ, թքեց պեչենիների վրա, ըսավ. - Մի՛ վերցնեք, մեզ էս օրին զցեցին սրա՛նք, հիմա ուրախանում են մեզ վրա:

Որոշեցինք Եփրատի էս կողմից փախչել Հայեա: Մամսին երկու ժամդարմա մեզ բռնեցին, տարին բանտ: Ծեծեցին: Պահեցին մի քանի օր: Նորեն փախանք: Առաջին օրը մեզի երկու հոգի կանգնեցրեցին, մեզ լրիվ սոթեցին, ձեռքերնիս հացի կտորներ կային, ա՛ն ալ առին, լվացա՛վ: Ես հիվանդ եմ, փորս ուռած է, բերանս խաշած է տաքությունեն, մամայիս ըսի. «Մա՛, ինձ հոս թողեք, դուք գնացեք»: Կտրիճ մարե էր. մի երեխին ուսին առավ, ինձ ալ՝ մեջքին, գնացին...

Եկանք հասանք Թահուրի գեղը: Տեսան, անոթի ենք: Արաքները սխտոր ու հաց բերին, կերան մեռոնք: Ես չկրցա ուտել: Բերանս ցավում էր ամբողջ...

Եկավ մի արաբ, մորս ըսավ. - Մի տղա տվեք ինձ, ես վաղուց պսակված եմ, տղա չունեմ: Տվեք վայելեմ:

Մայրս ըսավ. - Էս ա տղա, ա՛ռ:

- Էս մեռա՞ծ է:

- Չէ՛, հիվանդ է:

Արաբը ինձի վերցուց, տարավ իր հայաթը: Իրա արաբ մայրը մի հատ թթու դրած խյար տվեց ինձ, ըսավ՝ կեր, կերա: Ադ մեհլեմի պես եղավ: Գունա տարել է, քնել եմ, մնացել եմ: Ինձի ծածկել են, քնել եմ մինչև առավոտ: Առավոտյան արևը կպել է գլխիս, քրտնած արթնացա, տեսնամ ուրիշ տեղ եմ: Գոռացի. - Մամա՛...

Արաբ մարդը մատը շրթունքներում տարավ, կամաց ըսավ. - Սու՛ս...: Մի թաս ջուր բերեց, ըսավ. - Լվացվի՛, տղա՛ս:

Արդեն գիշերով գնացել էր, խաղող էր հավաքել

իմ Բամար, որ ուտեմ: Կերա: Կեսօրին մի քիչ դա-
վորմա էին եփել, կերցորին, խմցորին:

Արաքը ըսավ. - Ես քեզի պիտի բուժեմ: Մեք
բժիշկ չունենք: Ես իմ սիրովը քեզ պիտի բուժեմ:

Եվ իսկապես ալ լա՛վ մայեց, աչքերս բացվեցին,
եւա ոտքի: Մնացի էդտեղ: Չորամուտում էի անում,
մի կերպ ելա էի գնում...

Մի օր էլ տեսա անագին ժողովուրդի ժանդարմ-
ները գցել են առաջները, տանում են: Մեկին հարցրի.
- Ու՞ր են տանում...

- Մեք ջիւղ հեք, մեզի տանում են Երուսաղեմ:

Ես աղոնց հետ խառնվա, փախա արաքի մոտեմ:
Որ փախա, տեսա մի տեղ հերկ են անում: Ես էլ անո-
թի եմ, ոչինչ չկա մոտս, ո՛չ հաց, ո՛չ փող: Մոտեցա
հերկ անողներին, բայց վախցա, չխոսեցի: Մենակ
եմ: Սկսա լալ: Հեղվում քարին դրի գլուխս քնեցի,
մնացի: Արթնացա, տեսա հերկ անողները չկան ար-
դեն: Անցա Հալեպի գետը, ուզեցի ծովն գետն ջուր
խմեմ, մեկ էլ մի ձայն լսեցի. - Տղա՛ս, գետը կընկնես,
արի քեզ ջուր տամ:

Շուտ եկա, տեսնեմ մի կնիկ, ինձ մի թաս ջուր
տվեց: Տարավ իր հայաթը: Էնտեղ մի աղջիկ հաց էր
թխում, ըսի. «Մի հատ կտա՞ք ուտեմ»: Տվին մի հաց,
կերա: Արաս վրես գցեցի, գետնին քնա: Արթնացա:

Մի աղջկա ձեն էր լսվում. - Էս դարիք մարդ է:

Տեսնեմ աղջիկը գնաց, երկու հաց ու մի թաս ջուր
բերեց: Ես կերա, էդ գիշեր մնացի էդտեղ:

Աղջիկը ասեց. - Ես երկու ախպեր ունեմ ու մի
քույր, եթե կուզես՝ մնա:

Ասի. - Չէ՛, երկու հաց էլ տուր ճամփի Բամար, ես
գնամ:

Հացերը առի, ընկա ճամփան: Տեսա իդլեդ գյու-
ղի մոտեն մի քարավան է գնում: Էդ քարավանը բա-
ժանվեց երկու մասի, մեկը գնաց Լաթաքիայի կողմը՝
դեպի Արաքստան, ես գնացի հասա դրանց: Ուտե-
ման հանել եմ, աքես էլ գցել եմ ուսս, գնում եմ Ժիսր
էլ Օուդուր: Ժամփին մի մոլլա եկավ, միմարեի գլուխը
«Ալլահու՛ակբար» կանչեց: Ուզում եմ Ժիսր էլ Օու-
դուրի կամուրջը գտնեմ: Ժամփաս կորցրի: Վերջա-
պես գնացի հասա Ժիսր էլ Օուդուր՝ օրը կեսօրավ:

Գնացի տեսա էմ խանը, ուր մեզ աքսորելու ժա-
մանակ տարել էին: Գնացի էդ խանի հավուզի կող-
քը նստա: Հիշեցի, երբ մեզ աքսորել էին, մամաս ու
եղբայրս էնտեղ էին պառկել: Հիշեցի, սիրտս փլավ,
արցունքներ լցվան կոկորդս: Ինձ զսպեցի, ցույց
չտվի, որ չբռնեմ ինձ: Առաջին հերթին ասեղ-թել
գնեցի, որ կարեմ վրաս-գլուխս: Արաս ծախեցի, գնա-
ցի դեպի Օրդու:

Օրդուի ճամփով գնում եմ: Հարցրի մի մարդու. -
Ու՞ր է ճամփեն Քեսաքի:

- Դու հենց ճամփի վրան ես:

Ես արաքի պես ճերմակ գլխաշոր ունեմ գլխիս
զցած, վրաս ալ կլոր սև քենդիր խալխա՛:

* Արաք բեդլիմները սպիտակ լիսաշորի վրա սև պարանից
հյուսված օղակ են կրում:

Տեսա մի մարդ՝ ֆեսը գլխին, գնում է էշի վրա:
Ասի՛՝ երևի սա հայ կլինի: Գնացի, թեթև խիեցի ու-
սին, ասի. - Բարև՛:

Էս մարդը զարմացած ինձ մայեց, ասեց. - Ու՞ր
կերթաս, տղա՛ս, - ըսավ արաքերենով:

- Օրդու կերթամ, պապի՛, - ասեցի արաքերենով:

- Օրդու՞ կերթաս, տղա՛ս, - ըսավ: Սկսանք քայ-
լել:

Գնացիմք միասին: Ես նորեն հարցրի. - Պապի՛,
Քեսաք գյուղը որտե՞ղ է:

- Մոտ է, - ասեց ու սկսեց բացատրել, որ Քեսա-
քում չորս եկեղեցի կա՝ կաթոլիկ, պրոտեստան, լա-
տին, օրթոդոքս՝ այսինքն մերը:

Ես նորեն հարցրի. - Պապի՛, Թեքնեչոկ աղբյուրը
ու՞ր է: - Հիշեցի, որ փոքր էի, շատ փոքր, էնտեղ ուխ-
տի էիմք գնում Բալլումի կողմը:

Մարդը ինձ մայեց, ասեց. - Ա՛յ տղա՛, հա՞յ ես:
Ո՞վ ես...

- Բոյմշակյանի տղան եմ:

- Ա՛յ տղա՛, քո մերը սաղ է, գիտե՞ս:

Ես ուրախացա, իսկ ինքը ձեռքը գրպանը մտցրեց,
մի բուռ չոր թուզ հանեց տվեց ինձ:

Հասանք մեր գյուղը: Ժամփի վրա մեկը տեսավ,
որ պապի հետ մեկը գալիս է, ապասեց, որ մոտե-
նանք, հարցրեց. - Պապի՛, ու՞մ ես բերել:

- Բոյմշակի տղեն...

- Էդ իմ ամիսդին է, - ասեց մարդը:

Ուզեցի մենակս գտնեմ մեր տունը, բայց շատ
բան փոխվել էր: Մեր տունը Սև ջրի մոտն էր: Մեր
ջրի պես ջուր չկար: Բայց ո՞նց գտնեմ...

Մի կին տեսա քթոցը ձեռքին: Հարցրի. - Բույ-
րի՛կ, Օահենի տունը ո՞րն է:

Կանչեց. - Արի տեսնեմ, դու ո՞վ ես:

1918-ին քեսաքցիները արդեն վերադարձել էին
աքսորից: Մեր տները թուրքերը մտել, ապրել էին,
չէին թողել քանդել: Մտա հայաթը, տեսնեմ միջնեկ
հորեղբայրս ողջ է մնացել, ասի. - Ամի՛, Վանե՛սն եմ:

Նստեցի: Հորեղբայրս ինձ մայեց ու հայհոյեց:
Դու մի ասա՛՝ մա իմ մամային էլ տիրություն չի արել:
Փող չի տվել, որ մա գա ինձ ազատի արաքի մոտից:

Ելա, գնացի մորեղբորս տունը: Ծառաթ օր էր:
Մերս էնտեղ էր ապրում: Ես էլ էնտեղ մնացի: Մեր
հողերը տվեցին ցանելու: Հետո մերս ինձ ամուսնաց-
րեց Ծաղիկի հետ: Արդեն վաթսունհինգ տարի միա-
սին ապրում ենք: Մեզ մի աղջիկ ծնվավ հոգ՝ Քեսաքը:

1915 թ. քեսաքցիներն ալ պիտի լետը բարձրանա-
լին, բայց ստիպված աքսոր ելան: Հետո կամավորա-
կան շարժման ժամանակ քեսաքցիները երկու հա-
զար կամավոր տվեցին հայկական լեզեռնին: Բայց
էնտեղ ալճիրցիներ ալ կային, ասում են, փոխանակ
թուրքին կրակեմ՝ մեզ էին կրակում: Ադ ժամանակ
հետախուս, հետազիր չկար, աղավմիի վրա մամակ
էին կապում, որ թոնի իր բույնը, խաբար տանի, թե
գորքը ու՞ր է:

Մեր Տիգրանն ալ հայելիով գնացրի վրա էր կրա-

կում. շուտ է տվել հրետամին՝ գերմանացու ու թուրքի վրա է սկսել կրակել, էդենցով թուրքը պարտվեց:

Ես ճարպիկ էի, մեր քաջերի հետ ծանոթացա: Մեր ֆրանսիական սահմանապահները, երբ բռնեցին իմ հորեղբոր տղին, ես գնացի, խոսեցի, ազատել տվի: Ես ատրճաման անգամ ունեի արդեն:

Մինչև 1939 թիվը ֆրանսիացին, անգլիացին, Սաուտ Արաբիան գործով շրջապատել էին մեզ: Օր մը էդ անգլիացի զինվորներից մեկը ինձ բռնեց, հարցրեց. - Ո՞վ ես:

Ըսի. - Ես մարդ եմ:

Անգլիացին ըսավ. - Մենք քեզ բռնելու եմք:

Ըսի. - Եթե ինձ ձեռք տաս, ձեռքս կմտցնեմ ջի-գյարդ դուրս կհանեմ:

Ըսավ. - Լա՛վ, հիմա գնա կապիտանի մոտ:

Ըսի. - Չե՛մ էրթա գիշերով: Թուղթ մը գրիր, տուր ինձի, կէրթամ:

Երկու սալդատ տվեց, թուղթ մըն ալ գրեց տվեց ինձի: Գնացիմք ֆրանսիացի կապիտանի մոտ. - Հովհաննեսը դու՞ ես:

- Այո՛, - ըսի:

- Էս մարդուն ու՞ր եք բերել, - ըսավ կապիտանը: Ինձի ազատ թողուց: Արդեն լավ էր վիճակս: Էրթող, գացող կուգար, կուտեք-կիսեք, կէրթար: Բայց հայրենիքը քաղցր էր, 1946-ին եկանք Հայաստան: Բայց 1949-ին մեզ աքսորեցին... Վերադարձանք հաստատվեցանք Էջմիածնի երրորդ սովխոզում. կաշխատինք, կապրինք...

301 (301).

ԼԹՈՒԹԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԷՍՔԻԶՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1913 Թ., ՔԵՍԱԲ, ԷՔԻԶ-ՕԼՈՒՔ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ 1913 թ. մայիսի 1-ին սիրիական լեռներում գտնվող Քեսաբի մի փոքրիկ՝ Էքիզ-օլուք կոչվող գյուղում, որտեղ իմ հայրը՝ վերապատվելի Հովհաննես Էքիջյանը սկսել էր իր առաջին եկեղեցական ծառայությունը: Էքիզ-օլուքի Ավետարանական եկեղեցին և տեղի բնակիչները տուժել էին 1909թ. Ադամայի և մրա շրջակայքի կոտորածներից: Հայրս վերաշինել է տվել եկեղեցին, մարդասիրական սրտացավ գործունեություն ծավալել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերիվարումների, ինչպես նաև հայ ժողովրդին բաժին ընկած ողբերգությունների հետևանքով մեր ընտանիքը տեղափոխվեց Հալեպ, որտեղ հայրս դարձավ մի այլ եկեղեցու հովիվ: Այդ հոգևոր հովվության ընթացքում վերապատվելին և մայրս՝ տիկին Գյուլիմիա Էքիջյանը բազմահարյուր գաղթականների փրկեցին հետագա աքսորից և մահից, որը տեղի ունեցավ 1915-1918 թթ. թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ կազմակերպված ցեղասպանության ժամանակ: Հայրս մասնավորապես քարոզում էր որբերի շրջանում, որը Սիրիայում ընդհատակյա շարժման մաս էր կազմում՝ նպատակ ունենալով հնարավորինս մեծ թվով հայերի փրկել: Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկվածների պատմածները հայրս գրի էր առնում և ուղարկում Հալեպի ամերիկյան հյուպատոս Զեքսոնին, որը դրանք տեղեկացնում էր Թուրքիայում ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուին՝ առ ի գիտություն: Թուրքերն իմացել էին այդ մասին, և հատուկ հրաման էր արձակված հորս կախաղան բարձրացնելու մասին: Սակայն նախորդ օրն արդեն հայրս վախճանվել էր, քանի որ տիֆով վարակվել էր գաղթականներից: Այնպես որ, մա կյանքից հեռացավ 1916-ին: Հորս գործը շարունակեց մայրս՝ տի-

կին Էքիջյանը, ամերիկյան Կարմիր խաչի միջոցով, մինչև որ մայրս և իր երկու որդիները՝ ես և եղբայրս՝ Զոնը, գաղթեցինք Միացյալ Նահանգներ:

Ինչպես ինձնից առաջ բազմահազար մարդիկ, ես՝ յոթը տարեկան տղաս, օվկիանոսը հատեցի երրորդ կարգի տոմսով, գաղթականի կարգավիճակով և Էլիս կղզում եմթարկվեցի ԱՄՆ-ի կառավարության հատուկ մշակումներին: Ես հասել էի մի մոր աշխարհ՝ չիմանալով այդ աշխարհի ոչ լեզուն և ոչ էլ մշակույթը:

Ամերիկայում առանց դրամական միջոցների մեր ընտանիքը պայքարեց զոյատևման համար, սակայն հաստատականության, հավատի և հարատև աշխատանքի շնորհիվ ինձ հաջողվեց գործարարության մեջ որոշակի դիրք գրավել և ստանալ ճարտարապետի կրթություն:

Նախքան իմ անձնական ծրագրերը կիրագործեի, բռնկվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, և ես զինվորագրվեցի բանակ՝ ծառայելով 1942 թ. հոկտեմբերից մինչև 1946 թ. հունվարը: Ես ամուսնացա կալիֆոռնիացի իմ նշանածի՝ Աննա Հացագործյանի հետ 1943 թ. մայիսին: Հյուսիսային Կարոլինայի զինվորական հեծակայանի մատուռում: Կարճ ժամանակ անց զինվորական մի փոքր ինժեներական խմբի կազմում ինձ ուղարկեցին Եվրոպա, այնուհետև՝ տեղափոխեցին Փարիզ, զեներալ Էյզենհաուերի գլխավոր շտաբ: Իմ պարտականությունն էր զեներալ Փաթոնի 8-րդ բանակի գրաված տարածքներում՝ Հռենոս գետից մինչև Բեռլին, հիվանդանոցներ նախագծել կամ ազատագրված քաղաքներում մեծ շինությունները հարմարեցնել հիվանդանոցային նպատակների համար:

Եվրոպայում ծառայությանս ընթացքում կար-

* Անգլերեն այս վկայությունը 2005 թ. Լոս Անջելեսում գրի առել ու ինձ է փոխանցել վերապրողի դուստրը, իրավաբան և քարոզիչ՝ Նենսի Էքիջյանը:

ճատև ազատ ժամանակներին այցելել եմ տաճարներ և այլ շինություններ՝ ուրվագծելով և արտացոլելով գեղեցիկի կողքին կատարված ավերածությունները: Հնաոճ խանութներից գնել եմ ման արվեստի գործեր: Հետագայում այդ իրերը դառնալու էին Լոս Անջելեսում իմ հիմնադրելիք թանգարանի ցուցամուշները:

1946 թ. հունվարին, վերադառնալով Միացյալ Նահանգներ, ես հանդիպեցի իմ առաջին երեխային, որը ծնվել էր, երբ ես ծառայում էի Ֆրանսիայում: Ես և կիսա քախտավորվեցի՞ք երեք զավակներով՝ Մարտին, Քերոլ և Նեմսի անուններով:

Որպես ճարտարապետ և գործարար ես ընդլայնեցի իմ գործունեության ոլորտը: Եղել եմ տարբեր բարեգործ հոգաբարձուների գործերի, կալվածքների և կտակների տնօրինողը: Նյութական այդ միջոցները ուղղորդել եմ միջազգային մարդասիրական, քրիստոնեական և մշակութային նպատակների, ներառյալ՝ Ամերիկայի հայ ավետարանչական ընկերակցությունը, եկեղեցիներն ու դպրոցները: Զբաղեցրել եմ պատասխանատու պաշտոններ ամերիկյան ճարտարապետական և շինարարական մեծ ընկերություններում: Ունեցել եմ հասարակական աշխույժ գործունեություն ամերիկյան և հայկական շրջանակներում: Իմ կազմած նախագծերով ամերիկյան զանազան քաղաքներում կառուցվել են բազմաթիվ հայկական, անգլիական և աֆրոամերիկյան եկեղեցիներ, դպրոցներ և այլ հասարակական շինություններ: Նախագծերից բացի, ձեռնամուխ եմ եղել մասնագիտացված ինժեներական գործունեության, ունեմ մեկ տասնյակ հեղինակային իրավունքներ:

Պաշտոնաթող լինելուց հետո բազմաթիվ տարիներ անցկացրել եմ ծրագրելով և կառուցելով հին հայկական ճարտարապետության մի ակնառու կառույց Լոս Անջելոսի «Արարատ» ծերանոցի համար՝ մի սրբատեղի և մի թանգարան: Այդ հայաշունչ համալիրը կառուցված է Միշըն Հիլզ թաղամասում: Այժմ Կալիֆորնիայի հայ համայնքը հպարտ է, որ ունի ժամանակակից, օրինակելի «Արարատ» ազգային տուն-ծերանոց: Սրբատեղին չափազանց անսովոր է այն

առումով, որ նրանում օգտագործված են ժամանակակից շինություններ, սակայն այն միավորում է հին նախագծեր, հեծանավոր առաստաղներով կենտրոնական մի գմբեթ, գլխի՞մ հին ոսկե խաչով, Աստվածաշնչյան տպավորիչ տեսարաններով պատմամանրի գունավոր ապակիներ, երեսպատման սալիկներ և մարմարե խորան: Այն կառուցվածքով մնամ է հագարայա հայկական եկեղեցիների և նախատեսված է հայկական երեք հարանվանությունների համար: Այնտեղ իրենց եկեղեցական արարողություններն են իրականացնում և՛ ավետարանականները, և՛ կաթոլիկները, և՛ առաքելականները:

Սրբատեղիի առաջին հարկում է տեղադրված «Արարատ-Էսքիջյան թանգարանը», որը պարունակում է բազմաթիվ նախաքրիստոնեական հայկական ձեռակերտ տարաբնույթ ցուցամուշներ, ինչպես մա՛ն՝ եվրոպական, ամերիկյան և միջին-արևելյան ձեռագործներ, հայ ժողովրդի ձեռակերտ աշխատանքներ, արվեստի և քանդակագործության մուշներ: Թանգարանը գործում է շաբաթ և կիրակի օրերին կամավորների և հատկապես տիկին Մագի Մանգասարյան-Գոշի՞նի սիրահոժար ու մվիրված ջանքերով: Թանգարանն ունի մեկ հարուստ զբաղարան, հատկապես՝ Հայոց ցեղասպանության հարցերին մվիրված բազմալեզու գրքեր, ինչպես մա՛ն՝ Դեր Զորի անապատից բերված անմեղ մահատակների աճյուններ: Թանգարանի մուտքի մոտ այցելուներին է դիմավորում աչքի ընկնող մի քանդակ, որն իմ մտահղացումն է և կոչվում է «Մոխիրներից հառնող Մայր Հայաստանը»: Այն մվիրված է և՛ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունից փրկվածներին, և՛ նրանց, ովքեր մահատակվեցին: Այդ խորիմաստ քանդակի կրկնօրինակն այժմ տեղադրված է Երևանի Միծեռնակաբերդում, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հարակից զբոսայգում:

Եկեղեցին և թանգարանը ծառայում են Լոս Անջելոսի շրջանի բազմամարդ հայկական համայնքին և օտարերկրյա այցելուներին:

Ես վաղելում եմ իմ կնոջ, երեխաների, թոռների, ընկերների և հայ համայնքի սերն ու հարգանքը:

302 (302).

ԱԼ ԳԸՀԸՄԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ (ԾՆՎ. 1880 Թ., ՌԱՔՔԱ)

Ես արդեն 119 տարեկան եմ: Ծնվել եմ Ռաքքայում: Ես լավ եմ հիշում խեղճ աքսորական հայերի տառապանքները: Նրանք բռնի վտարված էին իրենց հայրենական տներից և քայլելով, անոթի, ծարավ հասել էին մինչև մեր սիրիական անապատները՝ Եփրատ գետի ափը: Թուրք մսագործները

խաբել էին այդ հայերին, թե նրանք շուտով պիտի վերադառնան իրենց տները, բայց նրանց տարան Ռաքքայի պարիսպի ետևը և սպանեցին: Նրանցից միայն յոթ հայ ընտանիք փրկվեց, որոնց մեր արաբները օգնել էին փախչել և ապաստան տվել իրենց վրաններում:

* 1999 թ. պատմական գիտությունների թեկնածու, դասակոսաբնակ Նորա Արիսյանը հարցազրույց է ունեցել Սիրիայի արաբ բեդուին անապատականների հետ: Նա տեսաներիզը հաճախել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվին: Այս հիմն վկայությունները [վկ. 302-306] են վերծանել և մերկայացնում եմ թարգմանաբար:

303 (303).

ԲԱՇԻՐ ԷԼ ՍԱԱԴԻԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1901 Թ., ՌԱԲԲԱ)

1915 թ. եւ 14 տարեկան էի, Եփրատի ափին Ռաքքայում հովիվ էի և մերոնց ամասումներն էի արածացնում: Այդ ժամանակ ես տեսնում էի մարդկանց խմբեր, որոնք հոգնած և ուժասպառ, ցնցոտիներով ու կիսամերկ գալիս էին մեր կողմերը: Հետո իմացա, որ թուրքական կառավարությունը մրանց տեղահանել է իրենց հայրենիքից և քշել դեպի մեր սիրիական ամապատները: Այդ հայ տարագիրները թուրք ժանդարմների հսկողության տակ քայլել են երկար ժամանակ առանց իմանալու, թե ու՞ր են

զմում: Այդ հայերը ճամփին էին թողել իրենց հարազատներին, որոնք չէին կարողացել քայլել, շատերին էլ թուրքերը սպանել էին:

Ես իմ հորեղբոր զավակների հետ մեր ուղտերով զմում էինք ամապատ և, տեսնելով մրանց խղճալի վիճակը, ոմանց օգնում էինք. մեր ուղտերը կթելով՝ այդ սոված ու ծարավ հայերին կաթ էինք խմեցնում ջրի փոխարեն: Նրանք այնքան հյուծված և ուժասպառ էին, որ կանգնած վիճակում գետին էին փոկում և ոչխարների պես մեռնում էին:

304 (304).

ՀԱԲ ԱԼԻԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1905 Թ., ՌԱՍ ՈՒԼ ԱՅՆ)

Ես 1915 թ. մոտ տաս տարեկան էի և լավ եմ հիշում տառապած աքսորական հայերին: Նրանք հոգնած, ուժասպառ, կիսամերկ ու արյունվա եկան հասան Ռաս ու Այն: Ես մրանց մի քանիսին տարա, թաքցրեցի մի մեծ փոսի մեջ, և մրանք փրկվեցին իրենց հետապնդող թուրք ոստիկաններից:

Սիրիական մի շարք աշիրաթներ ևս օգնեցին այդ հայերին: Այդ բարի արաբներից էին Օամմարը, Բակկարան, Ուբադան, Աջուբեն, Հարիը, ալ Մուհա-

մեդը, ալ Հասանը, ալ Ուդուման, Ժաբրան, Ջուբեյրը, որոնք մուսլախ շատ հայ կիներին և մանուկներին թաքցրեցին իրենց ընտանիքներում և փրկեցին մահից:

Հեծյալ թուրք ժանդարմներն ու զինվորները, հայ աքսորականների ետևից գալով, մրանց ստիպում էին առանց դատարի քայլել: Չեչեմները, քրդերը և մուսլիսկ թուրք զինվորները հարձակվում էին մրանց վրա դանակներով, կացիաներով հարվածում էին, իսկ արաբները երբեք հայերին մատուցել անգամ չեն դիպած:

305 (305).

ԱԲԴՈՒԼ ՂԱՖՈՒՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1915 Թ., ՌԱՍ ՈՒԼ ԱՅՆ)

Իրենց պատմական հայրենիքից բռնի կերպով տեղահանված հայերը, ծայր աստիճան ուժասպառ հասնելով Ռաս ու Այն, կամա, թե՛ ակամա իրենց կյանքը փրկելու համար ծառայեցին արաբների տներում: Նրանց կանայք գեղեցիկ աչքեր ունեին և շատ աշխատասեր էին: Այդ կանայք ստիպված ամուսնացան մեր ամապատական շեյխերի և կամ գյուղապետերի հետ: Անոնց մեծ մասը կրոնափոխ եղավ, իսկ ոմանք՝ ոչ: Բացասական հետևանքները հայտնվեցին ժամանակի ընթացքում՝ կամաց-կամաց մրանց հոգեբանության մեջ ստեղծելով տխուր ապրումներ և հոգեկան տանջանք: Հետագայում մրանք փորձե-

ցին փմտրել և գտնել իրենց ողջ մնացած հարազատներին, կապ պահպանել մրանց հետ, միաժամանակ, որպես պարկեշտ կանայք՝ ընդունելով իրենց մոր կյանքը, ընտանիքը և զավակները:

Մի հայ աղջիկ, որի հորն ու մորը սպանել էին թուրքերը, աքսորի ճամփաները քայլել էր իր երկու փոքր եղբայրների հետ: Հոգնած ու սպառված, եղբայրները ճամփին մահացել էին, իսկ ինքը միայնակ հասել էր Ռաս ու Այն և հուսահատ ամուսնացել Օամմա աշիրաթի շեյխի հետ: Նա ծնել է ինձ՝ դառնալով իմ ու իմ քույր, եղբայրների հոգատար և սիրելի մայրը:

306 (306).

ԲԱԹՐԱՅԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1906 Թ., ԴԵՅՐ ԷԼ ԶՈՐ)

Ես 93 տարեկան արաբ ամապատական կիմ մըն եմ: 1915 թ. ինը տարեկան էի և լավ կհիշեմ, թե ինչպես հայ աքսորականների կարավաններն

իրար ետևից ուժասպառ հասնում էին Դեյր Զոր: Նրանք տանջված էին, սոված, ծարավ, ցնցոտիների մեջ ու ոտաբորիկ: Նրանք եկան և հավաքվեցին

Դեր Զորի կամուրջի մոտ: Մեք տեսնում էիմք, թե ինչպես թուրք ժամդարմներն ու չեչեմները նրանցից շատերին սպանում էին: Ողջ մնացած կանայք ստիպված ամուսնացան մեր արաբ անապատական շեյխերի և գյուղապետերի հետ: Նրանք դարձան ընտանիքի լավ մայրեր: Նրանց մեծ մասը հավատափոխ եղավ, իսկ ոմանք՝ ոչ: Մեք հիացած

էիմք հայ կանանց գեղեցկությամբ: Նրանք սքանչելի աչքեր ունեին: Բացի այդ, նրանք հավասարակշռված էին, հմազանդ ու պատվավոր: Նրանք երբեք չմուրացին:

Թուրքերը հայերին ցրեցին սիրիական անապատները, իսկ արաբները, մեղքանալով նրանց, հավաքեցին:

307 (307).

ԱՐԲԱՀԱՄ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1890 թ., ԸԱՐՈՒՐ, ԽԱՆԼՈՒԽԼԱՐ ԳՅՈՒԼ)

Ծնվել եմ 1890 թ. Ծարուրի գավառի Խանլուխար գյուղում: 1918 թ. ամռանը Ծարուր մտավ թուրքական

կանոնավոր զորքը: Ծարուրի գյուղերի հայ բնակիչներն թուրք խուժանից փրկվելու նպատակով հավաք-

՝ Այս և հետագա տարը վկայությունները ներկայացնում եմ որպես մուշ՝ զաղափար տալու համար, որ Օսմանյան Թուրքիայի կառավարությունը Հայերի ցեղասպանությունն իրականացրել է ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում (1915-1923 թթ.), այլ նաև՝ Արևելյան Հայաստանի (1918-1920 թթ.) տարածքում, որն առանձին ուսումնասիրության թեմա է:

Ստորև ներկայացվող չորս վկայությունները [Վկ. 307-310] գրի է առել և իմ համեմատել արմատներով շարուրցի, գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու, Օրջակա միջավայրի ամվտանգության միջազգային ակադեմիայի թղթակից անդամ, Ծարուր հայրենակցական միության հիմնադիր-մախագահ Սերգեյ Ավագյանը (ծնվ. 1926 թ., Երևան): Նա հեղինակն է «Ծարուր» (Երևան, 1998), «Սուրմայու» (Երևան, 2000) պատմական և մասնագիտական մի շարք աղ գրքերի: Նա աղ վկայություններին կցել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «14-րդ դարի սկզբին Միջին Ասիայից Հաղկական լեռնաշխարհ հատած քոչվոր վաչկատուն, խաշմարած կարակոյունլու և Ակ-կոյունլու (սև և սպիտակ բուրդ ունեցող ոչխարներ) ոչխարատները, կոտորելով և կողոպտելով տեղաբնիկներին, սկսում են նստակյաց կյանք վարել: Դրանց ցեղապետերից Օսմանը կարողանում է ստեղծել իր անունով սուլթանություն՝ Օսմանյան: Այդ ժամանակներից էլ սկիզբ են առնում աշխատանքի ու ստեղծագործ բնիկների՝ հայերի նկատմամբ բռնությունները, հալածանքներն ու կոտորածները, որոնք իրենց զագաթնակետին հասնում 1915 թ., երբ «թուրք» կոչված աղ ռմբագործները պետական մակարդակով, իշխանությունների կողմից ստանձնված և մամուլով ծրագրավորված, սկսեցին արևմտահայերի, որպես էթնիկ խմբի, զանգվածային բնաջնջումը: 1915-1923 թթ. թուրքերը կոտորեցին 1,5-2 մլն. հայ՝ չնայելով տարեցների, կանանց և երեխաներին: Բաղկալանին մեծ թվով երեխաների մահ երիտասարդ աղջիկների դավաճանություն արեցին՝ դարձնելով թուրք: Եթե այդ տարիների հայերի կոտորածները չլիներ, ապա այսօր իր հայրենի հողին կապրեր և կստեղծագործեր ավելի քան 30-40 մլն. հայ: Հետևապես, պետք է խոսվի ոչ թե 2 մլն., այլ՝ 30-40 մլն. հայերի կոտորածների մասին:

Թուրքական ռմբագործությունների մասին չափազանց քիչ է գրվել, քիչ է ասվել: Աշխարհի մարդկությունը, ժողովրդական, կառավարական շատ մարմիններ լրիվ տեղեկություն չունեն հրեշավոր աղ կոտորածների՝ թուրքական ռմբագործությունների մասին: Ավելին, թուրքական զեհեհի մասին՝ Արևելյան Հայաստանի տարածքներում կատարված ցեղասպանության մասին, համարյա ոչինչ հայտնի չէ: 1918-1920 թթ. Երևանի մայիսին գավառ Ծարուրում կատարված թուրքական կոտորածները, սպանդն ու ցեղասպանությունն իր զագաթնությամբ, կոտորածների ու եղեռնի իր ձևերով, բնույթով ու եղանակներով չի կատարվել աշխարհի և ոչ մի վայրում մարդկության ողջ պատմության ընթացքում:

Անկաշկանդ կոտորելով արևմտահայաստանի հայ բնակչությանը՝ քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առջև, նրանց լուր թողություններ, թուրքական արմատներ ռմբագործները Ծարուրում իրենց լրիվ ազատություն տվեցին՝ ստեղծելով մարդասպանության մոդ ձևեր... Ցավոք այդ մասին աշխարհը տեղյակ չէ, լուր են պատմաբաններն ու լրագրողները, շարուրցիների ողբն ու արմաքամությունը չի լսել և չի տեսել քաղաքակիրթ աշխարհը:

Ծարուր կամ Ծարուրի դաշտը զբաղեցնում է Արաքս գետի միջին հոսանքի աջ և ձախ ափերի տարածքը, Արաքսի ձախափնյա Արփաճիս վտակի ստորին ավազանը: Բուն Ծարուրի տարածքը 2,700 քմ է: Ծարուրը հիշատակվում է դեռևս հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի հիմնադրման ժամանակներից՝ մ. թ. ա. 180 տարի առաջ: Ծարուրը եղել է Այրարատ աշխարհի 22-րդ գավառը: «Ծարուր» բառը բուն հայկական բառ է և նշանակում է «հնարամիտ», «նարայիկ»: 1918-1920 թթ. (մինչև 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումը) այն եղել է Հայաստանի Հանրապետության Երևանի մահաճի խոշոր Ծարուր-Դարալագյազ գավառը:

1920 թ. հոկտեմբերի 20-ին Հայաստանի Հանրապետության «Ժողովուրդ» (Երևան) թերթը տպագրել է Միջալե Տեղ-Ավետիքյանի «Ծարուրի հայերի սարսափելի կոտորածը» հոդվածը, ուր ասվում է, որ 1919 թվականի հոկտեմբերին Ծարուր է զաղիս Ամերիկացի պատվիրակը... Հայերը բողոքում և խնդրում-աղաչում են իրենց օգնել, ազատել թուրքերի բարբարոսություններից, սակայն նրանք հայերի լեզուն չեն հասկանում և անարդյունք հեռանում են:

Պատմում են, որ նոյեմբեր ամսին շատ հայերի թուրքերը հավաքում են Ծարուրի Փարչի գյուղում: Այստեղ թուրքերը մերկացնում են հայերին, քահանայի մարմինն տաքացրած շամփուրով խաչ քաշում: Հայերին օրերով քաղցած են պահում, մոր արգանդից հանում են երեխային և ստիպում հորն ուտել նրա միսը: Ամուսինների ներկայությամբ բռնաբարում կանանց, ծնողների մոտ՝ աղջիկներին... Հունվարի 8-ին մոտավորապես 700 հայերի տանում են Ալիջան գյուղի մոտ, մահվան սպառնալիքով պնդում Արաքսը: Սրանց կանանց թուրքերը աճուրդի են հանում և բռնաբարում հինգ տարեկանից բարձր աղջիկներին:

1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական Մոսկվայի պայմանագրով Ծարուրը բռնազավթվել և տրվել է Նախիջևանին, որն Ադրբեջանի մասն է կազմել (հիշենք, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո այդ պայմանագիրը կորցրել է իր իրավաբանական կարգավիճակը, ինչպես՝ Արևմտահայաստանի տարածքների վերաբերյալ պայմանագիրը):

Թուրքական կոտորածներից մագապուրծ շարուրցիները, որոնք ժամանակավոր բնակություն են հաստատել Ծարուրի մոտակա վայրերում, հույս ունեին, որ խորհրդային իշխանությունները թույլ կտան վերադառնալու հայրենի բնօրրան: Ծարուրցիների բոլոր դիմում-խնդրանքներին քոչվիկյան Մոսկվան, Բաքուն և Նախիջևանը մնացել են անտարբեր:

1966 թ. Հայաստանում վերաբնակված շարուրցիները կազմակերպել են Ծարուր հայրենակցական միությունը և դիմումներով դիմել ՄԱԿ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ, ԺՆԿ-Միջազգային դատարան՝ պահանջելով 1921 թ. ռուս-թուրքական ամօրհնական պայմանագիրը չեղյալ համարել, և թույլատրել շարուրցիներին վերադառնալու հայրենի օջախներ. Ծարուրը նաև Նախիջևանը վերադարձնել Մայր Հայաստանին: Սակայն մինչև օրս մնացել ենք անպատասխան: Ներկայումս Ծարուրի հայ գյուղերը Թուրքիայի տիրապետության տակ հիմնահատակ են եղած և վերածված են մոխրակույտերի: Դժբախտաբար միջազգային հանրությունն անտեղյակ է Ծարուրի իրադարձությունների մասին:

վել էինք խանութալար խոշոր գյուղում: Մենք մեզ հետ բերել էինք տնային որոշ իրեր, անկողիքներ և այլն: Խանութալարում մենք պատրաստվում էինք լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, սակայն թուրք փաշան մեզ խոստացավ ապահով կյանք: Մերոնք հավատացին թուրքերին և զինաթափվեցին: Թուրքական զորքը մտավ, և անմիջապես սկսվեցին բռնություններ, կոտորած, թալան, կամանք և աղջիկների մկատմամբ սրբապղծություններ: Տներին հավաքում էին ամկողիքները և գյուղի հրապարակում դատարկում վերմակների, ներքնակների, բարձերի բուրդն ու փետուրը: Առաջացել էր հսկայական դեզ: Հետո համեցին տղամարդկանց հագուստը, ներքնագգեստները: Բոլորովին մերկ մարդիկ ամոթից մտնում էին բրդի և փետուրի այդ դեզի մեջ: Այստեղ թուրքերը օրհնում հսկում էին, որ ոչ ոք դեզից չփախչի, իսկ փախչողներին տեղում

թրատում էին: Սովալուկ հայերի դեմքերն ուռել, աչքերի խոռոչները փոս ընկել, մեծացել էին: Երբեմն թուրք ասկյարները սաստկած շուն ու կատու էին գցում դեզի մեջ սովալուկ հայերին: Հայերը դրանք պատաստում և հում-հում ուտում էին: Հետո այդ կենդանի մեռելների՝ մոտ 100 մարդու, կացնահարեցին և դրանց հետ 10-15 անչափահասների թաղեցին: «Գերեզմանոցից» երկար ժամանակ լսվում էին մարդկային հառաչանքներ, իսկ հողի բարակ շերտը դեռ երկար ժամանակ շարժվում, վեր ու վար էր անում: Մեծ քույրս 14 տարեկան էր, անունը՝ Արաքսյա: Նրան մեկ օր առաջ թուրքերն անարգել, պղծել էին հաջորդ օրը նա ինքնասպան է լինում: Մյուս երիտասարդ քրոջս՝ Մարիամին, թուրքը բռնաբարել է, ապա՝ տեղում խանչալով պարանոցը կտրել, գլուխը շարտել մարմնից հեռու: Ես հրաշքով եմ ողջ մնացել:

308 (308). ՀԱՅԿՈ ՎԱՐԴԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1893 Թ., ԵԱՐՈՒՐ)

1918 թ. ամռան մի օր երեկո ես դեռ դաշտային աշխատանքից տուն չէի վերադարձել, երբ հայրս՝ Դանուշը մորս և չորս երեխաներով, լավաշ թխելուց հետո թոճի շուրջ մտած ընթրում էին: Բակ եմ մտնում թուրք ասկյարները և հրամայում՝ մտածներից տեղից չշարժվել: Երկու քույրերիս սեմյակի տարբեր անկյուններում անարգում եմ: Պղնձյա թասը գցում եմ թոճի մեջ և շիկացած դնում հորս՝ Դանուշի գլխին: Երկու փոքրիկ եղբայրներին մտցնում եմ թոճի մեջ, խուփը դնում թոճիին և կանգնում վրան:

Ներսիս լսվում էր երեխաների աղիողորմ ճիչն ու լացը, ապա այն լուրն է, և սեմյակը լցվում է կենդանի խորովված երեխաների մսի հոտով: Երբ թուրք ասկյարը քաշքշելով փորձում է մորս գետին տապալել և բռնաբարել, նա հաջողացնում է թուրքի սուրը խել մրա գոտիկից և խրել ասկյարի փորը: Մյուս մարդակերները կտրում եմ մորս գլուխը:

Երբ ես տուն եկա, տեսա այդ սոսկալի տեսարանը: Այնպես որ, հորս ընտանիքից միայն ես և երկու դժբախտ քույրերս եմք ողջ մնացել...

309 (309). ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԳՐԻԳՈՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ԵԱՐՈՒՐ, ԽԱՆԼՈՒԽԼԱՐ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել եմ 1900 թ. Ծարուրի խանութալար գյուղում: 1918 թ. հուլիսին թուրքական զորքը մտավ Ծարուր: Խանութալար էր հավաքվել Ծարուրի հայությունը: Խաչիկ Վարժապետի գլխավորությամբ գյուղի շրջապատում խորը խրամատներ փորեցինք և պատրաստվեցինք թուրքերին ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ, մինչև որ Դարալագյազի հայկական զորքը մեզ օգնության կգար: Թուրքերը խաբեցին մեզ: Խոստացան՝ «Ոչ մի հայի գլխից մազ չի պակասի». մենք զինաթափվեցինք և հավատացինք: Թուրքերը մտան գյուղ և սկսվեց թալանը, կոտորածն ու բռնությունները: Մորս, տատիս, պապիս և չորս քույրերիս բռնու-

թյուններից հետո տան մեջ սրերով մորթոտեցին: Ես կարողացա լուսամուտից դուրս թռչել, փախչել և հասնել Դարալագյազ: Թուրքերը երիտասարդ հայերին կենդանիների փոխարեն լծում էին սայլերին և ճիպտահարության ու մահվան սպառնալիքով թալանած գույքը սայլերին քարձած տեղափոխում երկաթգծի կայարան: Հետո այդ «լծկան» տղամարդկանց սրերով մորթոտում էին:

Թուրքի սպանության սիրած ձևը հային մորթելն էր, երբ անդամահատում էր մարմնի մասերը, և տաք արյունը հոսում էր շատրվանով: Չէ, որ այդ մարդասպանը Ալլահի դրախտն էր գնալու...

ՎԱՐԴԱՆՈՒԹ ԲԵԿՆԱԶԱՐՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1900 թ., ՇԱՐՈՒՐ, ՎԱՐՄԱԶՅԱՐ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ 1900 թ. Շարուրի Վարմազյար գյուղում: Թուրքերը մտան մեր գյուղը: Սկսվեց աղմուկ-աղաղակ, լաց ու օգնության կամչեր: Գյուղացիներից 40-50 հոգի եկան, մտան մեր տան ցանկապատած մեծ բակը, փակեցին դարպասները: Որոշ ժամանակ անց, թուրքերը սկսեցին հարվածել մեր դարպասը՝ պահանջելով բացել այն: «Քափընը ա՛չ» («Դուրը բա՛ց»)՝ գոռում և հարվածում էին դարպասին: Նրանցից մի քանիսը երևացին ցանկապատի վրա, ցած թռան և բացեցին դարպասը: Սկսվեց քաշքշոցը, լաց ու ճիչեր: Առաջին հերթին բոլորի վրայից հանեցին զարդեղենները. պահանջում էին ոսկի: Ականջօղերը քաշում, պոկում էին, մաև՝ ականջների բլթակները: Հարվածում էին չեմբարկվողներին: Որոշ կանանց և աղջիկների հենց մերկաների մոտ գցում էին գետին և հագուրդ տալիս անասնական կրքերին: Հավաքեցին 10-15 երիտասարդ տղամարդկանց և դաշույնների ու հրացանների ահի տակ դուրս տարան: Ներ-

սում մնացած ասկյարները տան իրերն էին ստուգում, փնտրում ոսկի, թանկարժեք իրեր: Հետո վերադարձան գնացած ասկյարները: Թուրքերը հասցրել էին մի քանի ըմբոստ տղամարդկանց, մաև՝ 2-3 կանանց, սրերով գլուխները կտրել, ամդամահատել մարմնի մասերը: Նորից 10-15 տղամարդ տարան: Որոշ ժամանակ անց սրանք ևս չվերադարձան. այլևս տղամարդ չկար, սպանվել և հոշոտվել էին 5-10 կին ու տարեցներ: Իմ աչքերի առջև սպանեցին հորս, քույրերին, իսկ եղբայրներին դուրս էին տարել: Մնացել էինք 10-15 անչափահաս աղջիկներ և տարեց կանայք: Մեզ դուրս տարան, հասանք երկաթգծի կայարանը և մեր աչքերով տեսանք, որ ասկյարների դուրս տարած 20-30 համազուղացիները մորթոտվել, և դիակներն իրար վրա քիչ հեռու թափված էին: Եղբայրներին չտեսա, սակայն տեսա մեր Ստեփանին՝ բարձրահասակ և գեղեցիկ մեր բարեկամին մեջքի վրա ընկած, արմաշաղախ...

ԱՐԱՄ ՍՏԵՓԱՆԻ ՍԱՆԹՈՒՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*
(ԾՆՎ. 1896 թ. ԱԳՈՒԼԻՍ)

Ծնվել եմ 1896 թ. Ագուլիսում: Հորս անունը Ստեփան էր, մորս՝ Մարիամ: Բոլորը մրան Մաշինկա էին ասում՝ կապուտաչյա ու շեկ լինելու պատճառով: Նա գեղեցկուհի էր: Մենք չորս եղբայր էինք: Ես ամենամեծն էի, հետո՝ Ավետը (ծնվ. 1898 թ.), Սեդրակը (ծնվ. 1900 թ.) և Ռուբենը (ծնվ. 1909 թ.): Ապրում էինք Վերին Ագուլիսում գոհ ու երջանիկ: Հայրս զբաղվում էր ոսկու առևտրով: Նրա խանութը մեր տան կից էր, և ես որպես ավագ որդի օգնում էի մրան: Նա շատ խիստ էր: Միշտ հետևում էր մեր ուսմանը և շատ էր ուզում, որ մեկն ու մեկս բժիշկ դառնա: Մեր տունը շատ մեծ էր, և անընդհատ հյուրեր էինք ունենում. հարազատներ շատ ունեինք, բայց միայն երկու հորեղբայրներս էին մեզ հետ ապրում: Հեռվից եկող առևտրականները, որոնք գալիս էին Պոլիսից և գնում էին դեպի Պարսկաստան, հիմնականում թուրքեր, միշտ իջևանում էին մեր տանը:

Սկսվել էր 1918 թ., արևմուտքից եկողները վատ լուրեր էին բերում, զգուշացնում էին հայրիկիս մի առ ժամանակ դադարեցնել առևտուրը: Գնալով դրությունն ավելի վատանում էր, և հայրս որոշում է փակել խանութը և պատրաստվել Ագուլիսից հեռանալ: Երբեմն հայտնվում էին թուրք ձիավորների խմբեր, և, ամեն անգամ մրանց հայտնվելով, թալանվում ու սպանվում էին հայերը: Տեղի թուրքերն էլ էին ակտի-

վացել և հիմնականում հարձակվում էին գիշերը, թալանում ու սպանում: Մենք եղբայրներով միացել էինք ինքնապաշտպանական ջոկատներին և հերթով գիշերները շրջում էինք հայկական թաղամասերում:

Մի առավոտ, երբ հերթապահությունից վերադառնում էինք տուն: Հեռվից նկատեցինք, որ մեր տունը կորած է ծխի մեջ: Մինչև հիմա էլ չեմ մոռանում այդ տեսարանը, որ տեսանք եղբայրներով: Մեր տանը կենդանի մարդ չէր մնացել: Այդ վայրենիները քնած ժամանակ հարձակվել և մորթել էին հորեղբայրներին, հայրիկիս, մայրիկիս և փոքր եղբորս՝ Ռուբենին: Այլևս մնալու տեղ էլ չուներինք: Մի քանի օրում ամբողջ վերին Ագուլիսի տները վերածվել էին մոխրակույտերի:

Մենք մի քանի տասնյակ հայերով հեռացանք դեպի հյուսիս միանալու ռուսական զորքին: Գնում էինք հիմնականում գիշերով՝ շրջանցելով գյուղերը: Սկզբից գնացինք դեպի Կարսի կողմերը՝ հույս ունենալով հորս հորեղբոր տղայի ընտանիքին տեսնել: Ավա՛ղ, ոչ մեկին չգտանք: Բոլորին էլ քշել էին աքսոր: Ամեն ինչ տակն ու վրա էր արված: Ինչքան ասես, որ չտեսանք ճանապարհին. շատերը չէին դիմանում: Մի կերպ հասանք ռուսական զորքերին: Մենք երիտասարդներով միացանք մրանց և մասնակցե-

* 1973 թ. ակամաստես վերապրողի կողմից գրված սույն վկայությունը 2001 թ. իմ է համեմատվել վերապրողի թոռնուհի՝ Ժամնա Սամբուրյանը:

ցիմք կոնվաներին: Պատերազմը վերջանալուց հետո հեռացանք դեպի Ռուսաստան: Եղբայրներիցս Ավետը գնաց մինչև Դոնի Ռոստով և, փոխելով իր անուն-ազգանունը, որպես Հայկ Կիստոռյան ամուսնացավ և մինչև կյանքի վերջը ապրեց այնտեղ: Այժմ էլ նրա գերեզմանը գտնվում է Դոնի Ռոստովի հայկական եկեղեցու բակում: Նա ուներ մի տղա, որի անունը դրել էր Ռուբեն և մի տղա թոռնիկ:

Մյուս եղբայրս՝ Սեդրակը գնաց Բաքու: Երկու տարի անց վերադարձավ Հայաստան: Նա ամուսնացավ դերասանուհի Իզաբելայի հետ և մինչև կյանքի վերջը՝ մինչև 1949 թ., ապրեց Աշտարակում: Նա ուներ մի աղջիկ և չորս թոռ:

Ես սկզբից մնացի Արմավիրում: Ամուսնացա Սաթենիկ Սամթուրյանի հետ, որին ծանոթ էի դեռ Ագուլիսից: Ունեցանք երկու տղա և մի աղջիկ: Գոյատևելու համար կոշկակարություն էի անում: Այնուհետև տեղափոխվեցինք Աստրախան: Ապրում էինք փոքրիկ

փայտաշեն խրճիթում: Վախենում էի, որ ինձ կաքառեին, որպես մախկիմ կուլակի տղա կամ դաշնակցական բանակային: Կնոջս՝ Սաթենիկի, Սամթուրյան ազգանունով ձեռք բերեցի պարսկահայատակի անձնագրեր, և 1931 թ. Կասպից ծովով գնացինք Թավրիզ: Բայց հայրենիքի կարոտը խելոյում էր, և 15 տարի անց՝ 1946 թ. վերադարձանք Հայաստան՝ Էջմիածին: Երկու տարի հետո տեղափոխվեցինք Երևան: Միայն աղջիկս՝ Թամարը, մնաց Պարսկաստանում, որովհետև՝ ամուսնացել էր արդեն:

Մոտեցել եմ կյանքիս մայրամուտին: Սաթենիկի հետ ապրում եմք հանգիստ, խաղաղ՝ երկու տղաներով, հարսերով, ունենք ինը թոռ: Չմայած երդվել էի վրեժս լուծել թուրքերից, սակայն մինչև հիմա էլ չեմ կարող ձեռք բարձրացնել անգեմ մարդու, կնոջ կամ անմեղ երեխայի վրա: Ես մինչև մահ չեմ մոռանա թուրքերի վայրագությունները, սրտիս վերքը երբեք չի՝ լավանա:

312 (312).

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 թ., ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ, ԶԱՅԼԻԳ ԳՅՈՒՂ)

Թուրքերը հարձակվում են հորս՝ դերձակի խանութի վրա, սպանում են և՛ իրեն, և՛ եղբորը: Տատս գծվել էր. մեզ տանում էր եկեղեցի, մայրս էր էդ խանութին ու լաց էր լինում, թե ինչու՞ նրանց սպանեցին անմեղ տեղը:

1918 թ. օսմանլուս եկավ. թուրքերը հայերին սկսեցին կոտորել: Մենք փախանք: Անդրամիկը իր խմբով՝ ձիերի վրա մատած, եկան, անցան, գնացին Պարսկաստան:

Կոնվան սկսվեց: Օսմանլու զորքը լցվել էր քաղաքի վերևը: Որ գյուղը գնացինք՝ հայերը փախել էին: Երբ հրամայեց խփում էր, մենք փախչում էինք: Հասանք Գյուզնուս գյուղը, ապա՝ Աբրազոնիս գյուղը, որտեղի հայերն էլ մեզ հետ գաղթեցին: Հասանք Քյավառ՝ Բայազետ: Դպրոցի շենքում մնացինք: Մեր մեծ ընտանիքից մամաս, ես, քույրս, տատս, մորաքույրս մնացինք: Մորաքույրս քաղաքի մեջ հարս էր գնացել՝ գերի էր ընկել: Նրանք բոլորին սպանեցին՝ կեսուր, կեսրար, տեգր, տեգերկին, բոլորին տարան ձորի մեջ, իբր՝ հայերի մոտ պիտի տանեն, սկսեցին սպանել: Միայն մորաքույրս էր ազատվել հրաշքով:

Հորեղբորս կինը գերի ընկավ: Նրան թուրքերը կախել էին: Նրա երեք տարեկան տղան մնացել էր քույրերում մեռել էր:

Առաջին անգամ՝ 1918 թ., օսմանլու թուրքերն էին, որ մեր գաղթի պատճառ եղան:

Երկրորդ անգամ՝ 1919 թ., երկրորդ գաղթը եղավ, մորից հայերին կոտորեցին: Էս անգամ ադրբեջանցիներն էին: Միայն հորեղբայրս է սաղ մնացել ու ես: Դեպի Երևան եկանք: Զնջրլուի սարն էր՝ բաց

տարածություն էր: Տեսանք մուխ է, պաժար է. հայերը փախել են, թուրքերը՝ ադրբեջանցիները, պաժար էին տվել: Եկանք, որ Արտաշատ գնանք, էնտեղ Դավալու գյուղը թուրքերը վառել էին, եղած-չեղածը վառել էին ու տարել: Ծարավ էինք, մի կաթիլ ջուր ունեցինք՝ չտվեցին: Օռգից, ծարավից հայերը գետնին պառկել էին՝ անզգա վիճակի մեջ: Փոքր ախպերս ծարավ էր, ջուր էր ուզում՝ ջուր չկար: Քիչ էր մնում նրա ուշքը գնար: Մամաս չիջիկ անել տվեց ու խմացրեց:

Մենք կամաց-կամաց եկանք: Երկաթգծի մոտ ճամփա կար, էնտեղ դամիշներ կային՝ մտանք մեջը, որ ադրբեջանցիները մեզ չտեսնան: Գիշերով քայլում էինք: Արտաշատի սահմանապահները կարծեցին մենք թուրք ենք, սկսեցին կրակել: Հետո իմացան, որ մենք հայ ենք, կանչեցին մեզ, ասին. «Գնացեք Նավրուզլու գյուղը»:

Մենք գնացինք էնտեղ: Մի մեծ բակ կար: Մեծ պարկերի մեջ բամբակ կար: Վերցրինք վերմակ, տեղաշոր սարքեցինք, մամաս կարեց՝ պառկանք, քնեցինք:

Հետո եկանք Երևան: Մորաքույրս էլ եկավ Երևան: Չգիտեմ ի՞նչ եղավ՝ մահացավ, երևի՝ իր տեսածներից: Ինձ տարան մամկատում: Հորեղբայրս տարավ իր տունը, բայց՝ չպահեց:

Ամեն տեսակի աշխատանք կատարել եմ: Չորս երեխա եմ պահել:

Նախիջևանում շատ հայեր մնացել էին, բայց Ադրբեջանի մախսազա հեղափոխության Ալիևը եկավ՝ 1986-1988 թթ. մաքրեց եղած հայերին: Նախիջևանի մեջ հայի մնուշ չմնաց:

ՑՈՒՆԱԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ԹՈՐՈՍԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1914 Թ., ՉԸՐԱԽԼԻ)

1920 թ., երբ Օսմանյան Կայսրությունը դադարեցրեց իր գազանությունները Արևմտյան Հայաստանում, մա, չբավարարվելով, իր հարձակումը շարունակեց արդեն Արևելյան Հայաստանի վրա՝ իր բոլոր միջոցներն օգտագործելով վերջ տալու հայ ժողովրդի գոյությանը: Օսմանյան զորքերը գրավեցին Գյումրին և դրա մերձակա բոլոր գյուղերը, շարժվեցին դեպի Արևելք և հասան մինչև Ղըրմա կոչված դաշտավարը, որը հեռու էր Չըրախլի գյուղից (այժմ՝ Չարենցավան): Այդ տարածքի գյուղացիները, զգալով սարսափելի վտանգը, սկսեցին փախչել իրենց տներից՝ թողնելով իրենց ողջ ունեցվածքը:

Թուրքական բանակը շարժվում էր շատ արագ, քանի որ նրանց դիմադրող չկար: Թուրքերը ջանում էին փախստականներին ետ վերադարձնել դեպի գյուղ: Փախչողները Չըրախլի և գույզ Քյափաճաշի գյուղերի ժողովուրդին էր:

Ինչպես մյուսները, այնպես էլ իմ ծնողները, վերցրին իրենց երեխաներին և դիմեցին փախուստի: Խումապի մատնված ժողովրդի հոսքը քանի գնում, այնքան խտանում ու ստվարանում էր: Յուրաքանչյուրն ուզում էր ժամ առաջ անցնել մյուսներից, որպեսզի ազատվեն թուրք ջարդարարներից: Ժողովրդի հրմշտոցի ուժից երեխաները, ծերերն ու թույլերը հաճախ վայր էին ընկնում և չէին կարողանում վեր կենալ:

Այդ հրմշտոցի ժամանակ ես վայր ընկա և չկարողացա շուտ վեր ելել: Մինչև իմ վեր կենալը, ես կորցրի ծնողներին: Նայեցի շրջապատս՝ հույս ունեի գտնել նրանց: Ես բարձրաձայն լաց էի լինում, բայց ոչ ոք իմ լացի վրա ուշադրություն չէր դարձնում: Որոշ ժամանակ անց փախչող ժողովրդի մի մասը, թուրք ասկյարների հարվածների տակ ավելի իրար հրմշտելով ու խուճապով, ետ էր վերադառնում դեպի Չըրախլի գյուղը: Ծատ երեխաներ, ծերեր, հիվանդներ և ընդհանրապես՝ թույլ մարդիկ, չկարողանալով քայլել, թուրքերի գնդակների զոհն էին դառնում: Մնացած ժողովուրդով՝ հոգնած, սոված, տանջա-

հար, մի կերպ հասանք գյուղ: Գյուղի փողոցների գետիմները փոված էին տղամարդկանց և կանանց բազմաթիվ դիակներ՝ արյունվա վիճակում:

Թուրքերը հրացանի խզակներով խփում էին ժողովրդին, որպեսզի արագ քայլեն: Այդ հրմշտոցից ես մորից վայր ընկա, այս անգամ սպանվածների վրա և՛ էլ ոչինչ չեմ զգացել: Թուրք ասկյարները, երևի կարծելով, որ ես մեռած եմ, իմ վրա էլ ուշադրություն չդարձրեցին: Ինչքան եմ ես մնացել դիակների մեջ՝ չգիտեմ: Երբ արթնացա, լսեցի թույլ հառաչանքներ և տեսա ծխի ու բոցի քույաներ: Կրակի էին տրված այդտեղի տները: Ես ինձ հավաքեցի, ոտքի ելա ու մի կերպ գնացի մեր տունը, որը մոտ էր: Մեր տանը ոչ ոք չկար, լույս չկար, մութ էր, շոշափելով գտա մեր հացի տեղը, քանի որ շատ սոված էի, բայց էնտեղ հաց չգտա: Ես դուրս եկա մեր տնից, լսեցի մարդկային ձայներ, որոնք խոսում էին հայերեն: Երբ նրանք ինձ տեսան, զարմանքով հարցրին, թե՛ ինչպես է եղել, որ ես՝ մեռակ ու անօգնական երեխա, ընկել եմ այդտեղ: Ես նրանց պատմեցի այն, ինչ եղել էր, բայց իմ ձայնը հագիվ էր դուրս գալիս: Ջարմանային այն էր, որ ես կորցրել էի իմ բոլոր զգացմունքները և չգիտեի թե ինչին եմ ես սպասում և ինչ էր լինելու իմ վերջը: Այդ մարդիկ ինձ օգնեցին. տարան Խանվալի փողոցի գյուղը: Ծատ մարդկանց հարց ու փորձ անելով՝ վերջապես գտա իմ քույրը: Ես աշխարհի չափ ուրախացա: Հետո ես և Նվարդ քույրս մատած քնեցինք: Քույրիկս շատ սոված էր, բայց հաց չկար ուտելու: Առավոտյան արթնացա որ՝ մա արդեն մահացած էր սովից:

Հետագայում ես իմացա, որ այն տները, որոնց միջից ծուխ ու մոխր էր ելնում, թուրքերը լցրել էին հայերին մեջը ու ողջակիզել, որոնց մեջ էին մահ իմ ծնողները:

Թուրքերը կրակի էին տվել, այրել, սպանել հայերին ու հեռացել գյուղից:

Իմ այդ տապալորությունները ես արտահայտել եմ մահ բանաստեղծությամբ:¹

ՎԱՐԴՈՒՇ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ* (ԾՆՎ. 1898 Թ., ՍՊԻՏԱԿ, ՆԱԼԲԱՆԴ ԳՅՈՒՂ)

Թալանչի և մարդասպան թուրքերը, չբավարարվելով 1915 թ. արևմտահայերի եղեռնով, 1918 թ. այս անգամ արշավեցին Արևելյան Հայաստանի հայերին կոտորելու՝ իրականացնելով իրենց եղերական պլանները: 1920 թ. չհայտարարված պատերազմով

քեմալական զորքերը, գրավեցին Ալեքսանդրապոլը (այժմ՝ Գյումրի), հասան մինչև Սպիտակի շրջանի Նալբանդ գյուղը՝ հիմնելով «թուրքի սահմանը» և կանգ առան: Դա կատարվեց 1920 թ. դեկտեմբերին: Այդ ժամանակ Սպիտակի մեր Ղարաբոյա գյու-

¹ Տե՛ս բանաստեղծությունը սույն հատորի «Պատմական երգ-վկայություններ» բաժնում [վկ. 556]:

* 1975 թ. ակամատես վերապրողի գրած վկայությունը ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվին է հաճախել նրա դուստրը՝ Ժենյա Խաչատրյանը:

ըը (այժմ՝ ԽՍՀՄ-ում) մնաց «թուրքի սահմանի» մեջ։ Առավոտյան թուրքերը, միմյան ատամները զիմված, լցվեցին Դարաբոյա գյուղը։ Նրանք հավաքեցին գյուղի ամբողջ հայ բնակչությանը, հայտարարեցին՝ որ տղամարդիկ գնան գյուղի եկեղեցին և դպրոցը, իսկ կանանց խաբելով՝ հայտնեցին, որ իրենց ձեռքերի մեջ պետք է կմիք խփեն, և ում ձեռքի մեջ կմիք չլինի՝ տեղում կսպանեն։ Գյուղի արևմտյան մասում մի բլրակ կար։ Այդ բլրակի վերևից ներքև ձգվում էր մի խոր ձոր։ Հրացանի ծայրերին ամրացված սվիններով թուրքերը կանանց բաժանեցին երկու մասի։ Թուրքերի մի խումբը կանգնեց ձորի մի կողմին կանգնած կանանց թիկունքին, մյուս խումբը՝ ձորի մյուս կողմի կանանց թիկունքին։ Թուրքերը սվինահարելով կանանց՝ լցրեցին ձորը։ Ես այդ կանանց մեջ էի։ Իմ հղիության վերջին օրերն էի ապրում և չէի կարող տեղիցս շարժվել։ Թուրքերի սվինահարելու ժամանակ ես հագիվ հագ ձորի պտուցկով սահեցի ցած, մի ոտքով կանգնեցի ձյան մեջ, իսկ մյուս ոտքս ծալվեց, որի վրա ընկավ մի դիակ։ Ես վախից այդ դիակը քաշեցի իմ վրա, որպեսզի թուրքերը ինձ չնկատեն։ Թուրք ջարդարարները, հրացանների սվինները դեպի ներքև պահելով, ձորի երկայնքով մի քանի անգամ քայլելով և սվինահարելով դիակները, հետացան ձորից։ Սակայն թուրքական սվիններն անցնելով իմ վրա գտնվող դիակից 2 սմ խորությամբ՝ ինը տեղից վիրավորել էին նրա թիկունքը։

Տղամարդկանցով լցված եկեղեցու դռները թուրքերը փակել, լուսամուտներից կրակելով սպանել էին բոլորին, իսկ դպրոցում լցվածներին՝ այրել։ Առավոտյան լույսը բացվելուն պես ձոր եկան հինգ թուրքեր և նորից սվինահարելով դիակներին վերադարձան գյուղ։ Այդ գործողությունները կրկնվեցին երեք օր։ Չորրորդ օրը փաշայի կողմից հրաման եկավ՝ «Դադարեցնել հայերի նկատմամբ կատարվող բոլոր տեսակի գործողությունները. ով որ կենդանի է՝ թող ձայն հանի»։ Ես ամփոփապես ձեռքս վեր բարձրացրեցի։ Թուրքերը շտապեցին ինձ մոտ և ուզեցին ինձ վեր բարձրացնել, բայց հնարավոր չեղավ, քանի որ դիակներից հոսած արյունից և ուժեղ սառնամանիքներից դիակները իրար էին կպել, և վրայիս հագուստը հանելով, սպիտակեղենով ինձ դուրս քաշեցին ձորից։ Թուրք սպան տեսնելով իմ վիճակը՝ կարգադրեց զինվորին հանել իր շինեղը և հագցնել ինձ։ Գոտին կապելով՝ պառկեցրին ինձ ձյան վրա և քաշելով բերեցին միմյան գյուղի մեր տունը, որտեղ թաքցված էր ամուսինս։ Տան մեջ թուրք ջարդարարներից թաքն-

ված էր մահ հորեղբորս տասներկու տարեկան աղջիկը, իմ երկու տարեկան աղջիկը և մեր ազգականների երիտասարդ երեք հարսերը։ Ծրտից դեմքս ուռել էր և անճամաչելի էի դարձել։ Այդ ժամանակ թուրք հրամանատարը կարգադրեց զինվորին, որ վառելիք ճարի և թոնիրը վառի։ Վառելուց հետո զինվորներին ուղարկեց գյուղի միջի իրենց մատակարարը։ Ինձ մոտ մենակ մնալով՝ մա սկսեց խոսել հայերեն լեզվով, որ՝ իր մայրը հայ է, իսկ հայրը՝ թուրք պաշտոնյա։ Բանակ գալուց առաջ մայրն իրեն խնդրելով պատվիրել է. «Եթե դու սնվել ես իմ կաթով, հայի արյունը չպետք է հանես»։ Այդ «թուրք» սպայի անունը Օեկո էր։ Ահա թե որտեղից է գալիս «թուրքի» բարեգոթությունը։ Ամուսինս, այս լսելով, թաքցված տեղից դուրս եկավ, տեսնելով իմ ծանր վիճակը՝ ինքն էլ վատացավ։ Ես խնդրեցի ամուսնուս, որ քանի լույսը չի բացվել, ինքը գնա իմ հայրական տունը՝ Նալբանդ գյուղը և լուր տա իմ եղբորը, որ գա, հասնի։ Բայց միմյան եղբայրս կհասներ, թուրքերը ինձ փոխադրեցին Դալթախյի գյուղը մի մեծ շինության մեջ, որտեղ մահ հավաքվել էին հայ կանայք։ Երաժշտության հնչյունների տակ թուրք զինվորները ծաղրածանակի և անպատվության էին ենթարկում մեզ բոլորիս։ Հետո եղբայրս եկավ, ինձ տարավ Նալբանդի մեր տունը։ Այդ օրերին թվում էր, թե օրվա մեջ ամեն ինչ խաղաղ է, բայց զիջերները հարձակվում էին տների վրա։ Նալբանդում ես մահամերձ վիճակում էի, և մայրս էր ինձ խնամում։ Համկարծ ձայներ լսվեցին։ Մայրս դուրս եկավ միջանցք ու տեսավ, որ թուրք զինվորները կտուրը քանդում են։ Տնեցիները քնած էին։ Մայրս, սուս ու փուս եղանը վերցնելով, կտուրից ներքև կախված թուրքին եղանով խփեց։ Թուրքը՝ վիրավորվելով փախավ։ Եկավ մյուսը՝ մույն ձևով նրան էլ վիրավորեց մայրս։ Այս ձևով չորս թուրք զինվոր, որոնք հարձակվել էին մեր տան վրա, վիրավոր փախան՝ մորս շորերին թողնելով իրենց արյան հետքերը։ Այդ բոլորը տեսնելով՝ իմ վիճակը գնալով ծանրացավ։ Երկունքի ցավերս սկսեցին, երեխան մի կերպ ծնվեց, բայց՝ մեռած։ Լազարյան ճեմարանի երկրորդ կուրսի ուսանող բժշկացուն, որն ազատեց ինձ, տեսնում է, որ օրեր շարունակ ես աչքերս չեմ բացում, տնային պայմաններում վզիցս մեկ ու կես լիտր արյուն է քաշում, որի հետևանքով աչքերս կուրացան։ Ինձ տեղափոխեցին Թիֆլիս, տեսողությունս վերականգնեցին։ Բայց իմ գլխից անցածը և իմ աչքերով տեսածներն ամհմար է մոռանալ։ Աստծու օր ու զիջեր իմ աչքի առաջն են, և արցունքն անպակաս է իմ աչքերիցս։

315 (315).

ԲԱԴԱԼ ՀՈՎԱԿԻՄԻ ՇԱՀՈՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ԹԱԼԻՆ, ՄԱՍՏԱՐԱ ԳՅՈՒՂ)

1918 թ. մայիսի 22-ին Արևելյան Հայաստանի Թալիմի շրջանի Մաստարա գյուղում, ցերեկվա

ժամը 2-ին Թուրք փաշա Ահմադ էֆենդին ցուցակագրեց Մաստարայի 1.500 հայ տղամարդկանց և

հայտարարեց, որ մրանց տաճում եմ Կարս քաղաք
ճանապարհաշինական աշխատանքներ կատարե-
լու, և քսամ օրից կվերադառնամ:

1.500 հոգուց մեր Մաստարա գյուղի բնակիչներն
էին 370-ը, իսկ մյուսները Կարսի մարզի գյուղերից
թուրքերի ավարարություններից ու ավերածություն-
ներից սարսափահար փախածներն էին, որ եկել,
գոյատևում էին Մաստարայում:

Խորամանկ թուրքերը կասկած չհարուցելու հա-
մար մեզ տարան մի քանի ասկյարների ուղեկցու-
թյամբ՝ իբր մեզ պաշտպանելու եմ վտանգից: Հաս-
նելով հարևան ձիթհանք ունեցող գյուղը՝ մեզ բո-

լորիս լցրին չորս հսկա մարագների մեջ և դռները
կողպեցին մեր վրա: Հետո պատուհաններից ծղոտ
և մավթ լցրեցին ու կրակի տվին: Այդքան մարդկան-
ցից կեանքի մնաց միայն 11 մարդ: Այդ մախճիրը
շատ բան է ասում հայ ազգը բնաջնջել ծրագրած գա-
զան թուրքի մասին:

Այս ցուցակը կազմվել է 1922 թ., մեկ առ մեկ հա-
մեմատվել է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի արխիվում
պահվող Դամիել եպիսկոպոսի մարդահամարի ցու-
ցակի հետ: Այս հուշը ես ինքս եմ գրել, այդ մախճի-
րից հրաշքով փրկված, այժմ Մաստարա գյուղի բնա-
կիչ՝ Բադալ Հովակիմի Օսհոյան:

* Մարագներում հրկիզված 1.500 անձանց ցուցակը կազմել է հրաշքով վերապրած Բադալ Հովակիմի Օսհոյանը: Այդ երկարապատում ցուցակը պահվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի Արխիվում. Թղթապանակ թիվ 24: Հրկիզված 1.500 հայերի եղբայրական գերեզմանն այժմ ուխտատեղի է դարձել և ամեն տարի Բադալ Օսհոյանի որդին՝ մանկավարժ Հրանտ Օսհոյանը (ծնվ. 1926 թ., Թալին) կազմակերպում է այդ սգո ուխտագնացությունը: Նա մահ բանաստեղծություն է գրել այդ մասին՝ «Պատասխան կա տալու. Դատաստան կա գալու...»: Տե՛ս Սույն գրքի «Պատմական երգ-վկայություններ» բաժինը [վկ. 557]:

II. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (316).

ՌՈՆՑԱ ԹԵՐԶՑԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1920 Թ., ՀԱԼԵՊ)

ԹՈՒՐ-ՔԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ. «ԳՈՐԸ ԳԱՅԼԵՐԸ»

Թուրքերը մոնղոլական ծագում ունին: Անոնք Չինաստանի կողմերեն եկած են:

Կըսեն, որ անոնք գորշ գայլ մը կտեսնամ, ամ ուր երթա՝ անոր ետեն կերթան: Գորշ գայլը մինչև Հայաստան կերթա, կմտնա, անոնք ալ անոր ետեն կերթան, կտեսնամ՝ աղվոր տեղ մըն է, թուրքերը կըսեն. «Ասլա՛վ տեղ մըն է, աստեղեն ու՞ր երթանք»: Բոն ալ կմնամ: Ադ ատենեն Գորշ գայլը իրենց խորհրդամիշը կդարձնեն:

Ադ քոչվոր, եկվոր թուրքերը կուգան Հայաստան և կսկսին խեղճացնել հայերուն: Ծամր հարկեր կդնեն, չտվողին՝ կհալածեն, կսպանեն, տուները կայրեն: Ամեն տեսակ դաժանություններ կընեն: Անոնք

կսկսին փախցնել մինչև տասը տարեկան հայ քրիստոնյա տղամերում, կթլփատեն, կիսլամացնեն, հավատքը, լեզուն կփոխեն և եմիչերի կդարձնեն: Ադ եմիչերիները, որոնք իրենց արմատներեն հեռացած, առանց ծնողքի մնացած, վայրենացած զինվորական կյանքով ապրող անխիղճ-անաստվածներ էին, անոնք ժամանակին քրիստոնյա հայերուն շատ հալածած և շատ տառապանք պատճառած են, նույնիսկ հայերեն խոսողներուն լեզուները դաժանորեն կտրած են:

Իսկ թուրքերը մինչև հիմա հավատարիմ են իրենց նախնիներուն և «Գորշ գայլեր» անունով երիտասարդական հետադիմական կազմակերպություն ունին:

2 (317).

ԹՐՎԱՆԴԱ ՄՈՒՐԱԴԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1905 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

ԱՌԵՎԱՆ ԳՎԱԾ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Երեք հարյուր տարի առ Ավետարանը մեր օջախումն է եղել, մեր մեծերը կպատմեին, որ 1650 թվերուն էր. մերոնք Զատիկի օր մը Մուրադ գետը լվացք են տարել, տեսել են գետի միջով մի սնուրկ է գալիս: Ձեռքի փայտով քաշում են, վերցնում, բացում են: Քառասուն մետաքսյա թաշկինակների մեջ փաթեված է եղել ադ Ավետարանը, թե ո՞վ է գցել գետը, հայտնի չէ: Մերոնք բերում են տուն, տեսնում են ձեռագիր Ավետարան է: Անոր պահպանակները և մեջի նկարները ոսկի էին, վրայի խաչը արծաթից էր, մագաղաթյա թերթիկները 1200 թվից էին: Տոնական օրերուն եկեղեցու երգողները կուգային մեր Ավետարանը կտանեին, պատարա-

գեն վերջը կթերեին մեր տունը, կդնեին:

Օր մը քրդերը կուգան կգողնան, կտանին մեր Ավետարանը:

Ավետարանը կըսեն. - Ինձի դրեք սենյակը, մոմեր վառեք քովս:

Աս քրդերը Ավետարանը բամբակի վրա կդնեն, քովերն ալ մոմեր կվառեն: Մոմին մեկը շուտ կուգա, կայրվի, բամբակը կվառվի:

Տանտերը կըսեն. - Գնացե՛ք, Ավետարանը ազատե՛ք:

Կէրթան, կտեսնան կրակե հրդեհ է, բայց Ավետարանը հեռու ընկած է: Աս հրաշքը որ կտեսնեն քրդերը,

Ավետարանը կրեւրեմ ետ կուտամ:

1895 թ. մի թուրք կզողնա, կտամի քաղաք կծախի: Օխոսի Եզնիկ եպիսկոպոսը կտեսնա, կուզա Մեղքոն հորեղորոս կըսե. - Մեղքո՛ւ, ես քեզի վկայություն կուտամ, որ էդ քո՝ Ավետարանն էր:

Մեղքոնը կէրթա, կխնդրե թուրք Մավալինն, որ իր Ավետարանը տա, բայց ամ՝ չի տար: Քսան տարի կմնա ադ թուրքին քովը: Թուրքին կմիկը Ավետարանին մետաքսե փաթեթոցները կհանե, իր և իր չորս երեխանքի գլուխները որպէս գլխաշոր կկապե: Երկու օր հետո ադ թուրքին կմիկը կմեռնի: Մարդը կըսե՝ էրթամ հայ կմիկ մը բերեմ, որ Ավետարանին տերություն ամի: Կէրթա մի հայ աղջիկ կփախցնե, կրերե իր տունը, իր չորս երեխանքի վրա:

Մեղքոնը գնալը ձեռքին հինգ ամիս լեռները կթափառեր: Օր մըն ալ էկավ մորեմ թուրքին ըսավ. - Մավալի՛, տու՛ր իմ Ավետարանը:

- Չե՛մ իտար, - կըսե թուրքը:

Օր մըն ալ տեսանք թուրքը Ավետարանը գրկած էկավ: Դու մի ըսեր, գիշերը չէր քնել, քունը չէր տարել, երազին մեջը չարչրկվել էր. Ավետարանը սկսել էր խոսել, ասել էր. - Ինձի տար, իմ տեղը դիր, տիրոջս տուր:

Մավալին թեկն տակը դրած գալիս է Մեղքոնին տունը, ասում. - Ա՛ն քու Ավետարանը: Երազիս ան ինձի ըսավ. «Տա՛ր, ինձի իմ տեղը դիր, թե չէ՝ քեզի կգցեմ երկու ցովերում մեջտեղը, քեզ կսպանեն»:

Ադ ձևով Ավետարանը մորեմ էկավ մեր օջախը:

Դեռ մեք Բալուի Օխոս գյուղումն էինք. էդ Ավետարանը գալիս տանում էին եկեղեցի: Ուխտավորները գալիս էին, մկերներ էին բերում:

Իմին հորեղբայրս չէր աշխատում: Ադ Ավետարանից էկած հասույթով էր իր ընտանիքը պահում:

Օր մը մեկը պարալիչ էր ընկել, բերանը ծովել, կոնակն էր անցել: Տարին Ավետարանը՝ բուժվեց:

1921 թվին Մեղքոն հորեղբայրիս խորթ տղան՝ Մանուկը, քնակություն էր հաստատել Ֆրանսա: Ամիկա Մեղքոն հորեղբայրիս մամակ մամակի ետեւն կղրկե, որ արի՛, քեզ բերեմք Ֆրանսա, Ոսկի Ավետարանն էլ հե՛տդ բեր, հոս ահագի՛ն դրամ կշահիս:

Էդ մամակի մասին կլսեմ մեր գյուղացիները, Ոսկի Ավետարանը իրեմք գյուղին պատիվն էր, անոր ուժն ու գորությունը: Մեղքոն հորեղբայրիս կըսեմ. - Մեղքո՛ւ, չըլլա՛ որ էրթաս Ֆրանսա:

Բայց ամոր խորթ տղան շատ կգրե, հորեղբայրս ալ պոստով կղրկե Ավետարանը: Ֆրանսական կառավարությունը կբռնագրավե, կըսե. - Աս հիմությունն է, արժեքավոր բան է, մեք թանգարանը կդնենք: Բայց մա շատ դրամ կուտա, կառնե Ավետարանը, ետքն ալ կտամի Ամերիկա, կհաստատվի Փրովիդենսում: 1967 թվականին Երևանում քնակվող օխոսիները և ես՝ Մուրադեմք Ոսկի Ավետարանին տեր Թրվանդա Մուրադյան, քառասուն-հիսուն հոգով հավաքվեցինք, զացինք Մատենադարան, մի մամակ գրեցինք Մատենադարանին, որ Մեղքոնի խորթ տղան՝ Մանուկը, խաբեությունով Ֆրանսա է տարել մեր Ոսկե Ավետարանը, անկե վերջն ալ Ամերիկա է տարել: 1976-ին Մեղքոնի տղան՝ Գասպարը, գնացել է ԱՄՆ, չի ստացվել Ոսկե Ավետարանը բերել:

Ինչ երկարացնեմ, ետքը, որ Մատենադարանի փոխտնօրեն Բաբկեն Չուգասայանը գնաց Ամերիկա, ան օրինավոր կերպով բերավ մեր Ոսկե Ավետարանը: Հիմա ան կգտնվի Հայաստանի Մատենադարանում: Չուգասայանն ալ իր գիրքին մեջը գրած է մեր Ոսկե Ավետարանին մասին:¹

3 (318).

ԱՆԱՀԻՏ ԱԶԱՊԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1920 թ., ՍԻՍ)

ԿԻԼԻԿԻՈ ՔԱՂԱՔԱՄԱՅՐ ՍԻՍԻ ՆՇԽԱՐԵՐԸ

Մեր տոհմը Կիլիկիո Լեոն վեցերորդ թագավորի սերնդից է: Սկզբում եղել ենք թագավորական տոհմ, հետո՝ կաթողիկոսական օջախ: Մեր մախաբայրերից էր Գնել վարդապետ Աջապահյանը, որը երեսուներեք տարեկան հասակում կառուցել է տվել Աջապահյան վանքը: Թուրք բեկը, որ կտեսնա, կըսե՝ սա ոչ թե վանք է, այլ՝ ամրոց: Ան հիմա մզկիթ է դարձած:

Կպատմեմ, որ երբ Գնել վարդապետ Աջապահյանը կուզա այդ կողմերը, կտեսնա ջրհոր մը, որի մեջի ջուրը չորցած կըլլա: Գնել վարդապետ Աջապահյանը կուզա՝ մեկ ձեռքին Գրիգոր Լուսավորչի աջը, մյուս ձեռքին՝ խաչը, կսկսի աղոթել, և հորին մեջի ջուրը կսկսի գալ: Ադ տեսակ հրաշք եղա՞ծ է: Մեր օջախում կպահենք և՛ Գրիգոր Լուսավորչի աջը, և՛ Լեոն թագավորի փղոսկրե գդալը, և՛ մրա սուրը, որի վրայի ադամանդները համված էին: Մամաս կպատ-

մեր, որ ադ բոլորը հետերնիս առինք, ճամփա ելանք, երբ 1915 թվին թուրքերը եկան մեզի դուրս հանեցին Սիսեն: Թուրք ժանդարմները մտրակով կծեծեին, ով որ դուրս գար շարքեն կամ՝ ետ մնար: Լա՛ց, կո՛ծ, իրարանցու՛մ, սովա՛ծ, ծարավ, արևի տակ խաշվելո՛վ քայլեցնում էին: Հայերը ծեծ ուտելով հասան միմյև Գաստոն քաղաքը: Անոթությունն ձիերու կեղտին մեջի չմարսված գարիները կփնտրեին, կուտեին, որ փորերնին բան մը մտնար: Հոն սկսած էր արդեն քոլերայի համաճարակը: Մեռնող՝ մեռնողի: Հայրս մեռել թաղող դարձած էր: Արդեն դիակները իրար վրա կնետեին մեծ փոսի մը մեջ, հողը վրան կուտային, այնքան որ շա՛տ էին մեռնողները: Փոքր երեխաներին թուրքերը միմյև վիզը հողի մեջ կթա-

¹ Տե՛ս Չուգասայան Բաբկեն, *Ձեռագրերի աշխարհում*, Երևան, 1985, էջ 140-144:

դեհին, գլուխները դուրս թողնելով:

Վերջը մեզի Սուր-Սայդա քաղաքը տարին: Ձեռքերնիս դրամ չիկա: Մամաս ստիպված էլեմ թագավորի փղոսկրյա գլուխը ծախեց, այդ դրամով տասնչորս կիլոգրամ եգիպտացորենի ալյուր գնեց, որ մեզի կերցնի: Ադ այ մեզ պահեց երեկ, որ չմեռանք: Վերջը մամաս սկսավ աշխատիլ ամերիկյան հիվանդանոցին մեջ որպես լվացարարուհի: Անտեղեմ մամաս բոլոր բաթանիե մը բերել էր. բոլոր ընտանիքով ադ բաթանիեին տակ կմտնայինք, կքնանայինք: Օր մը բաթանիեին լվացինք, փշալարերու վրա փռեցինք, որ չորանա՝ գողացան. մեք երեխեքով սկսանք լալ: Ամերիկյան հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկը տեսավ վիճակնիս, մեղքացավ, մի մոր աղյալ տվավ մեզի: Երբ

մայրս դրամ ունեցավ, գնաց էդ էլեմ թագավորի գլուխը դրամով ետ առավ, որը հիմա մյուս բաներու հետ թանգարանումն է:

Վերջը մեք գացինք Մարաշ: Քիչ մը շումչ քաղեցինք: Քանի որ անտեղ արդեն ֆրանսացիները մտած էին, խաղաղություն եղավ: Բայց անոնց ալ չթողեցին: Գիշերով ֆրանսացիները իրենց ձիերի սմբակներում տակերը քնչե էին կապել, որ փախչելու ժամանակ մարդ չիմանա: Անոնց ետևեն թուրքերը մտան, սկսան ջարդել, փշրել, կոտորել: Մարաշի հայկական եկեղեցին կրակի տվին, մոմի պես վառեցին: Մեք ստիպված դուրս եկանք Մարաշեն: Անցանք Բեյրութ: Քանի մը տարի հոն մնացինք, վերջը 1946-ին եկանք Հայաստան:

4 (319).

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՋԼԵԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1903 թ., ԶԵՑԹՈՒՆ)

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Սուլթան Համիդը երեսուներեք տարի մատավ: 1908 թ. «Հյուրիէթ, ադալեթ, մուսաֆաթ միլլեթ»¹ ըսավ, այսինքն՝ իրար հետ բոլորը եղբոր պես պիտի ապրինք, ըսավ: Բայց երեք ամիս չանցած՝ ջարդի հրաման տվավ: Կիլիկիայում Հանընի, Դյորսոյի, Ադանայի, Սիսի և այլ տեղերի հայերին սկսեցին ջարդել: Երեք օրվա մեջ երեսուն հազար հայ կոտորեցին:

Էդ ջարդը մոտեցավ Մարաշին:

Մեր զեյթունցիները լսեցին, որ Կիլիկիո հայե-

րին ջարդում են, իշխանները լուր դրկեցին Մարաշ՝ թուրք կառավարությանը ըսին. - Չըլլա՛, որ Մարաշի մեջ մի հայու դպնաք, կգանք Մարաշ քաղաքը բոլոր կվառենք:

Թուրք կառավարողները վախցան զեյթունցիներեն, ջարդը դադարեցրեցին: Ադ ժամանակ է, որ աս երգը էլավ.

*«Կոտորածն անգութ, հայերը թող լան,
Անապատ դարձավ շքեղ Կիլիկիան...»²*

5 (320).

ՖԼՈՐԱ ՖԱՐՄԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1924 թ., ՍՏԱՄԲՈՒԼ)

ԵՂԵՌԵԻ ՆԱԽԱԶԳԱՑՈՒՄԵՆԵՐ

Իմ տատիկը պատմել է. «Մեր տանը ունեցել ենք երկու օձ, որոնք դովլաթ էին քերում մեզ. դրանք ոչ մեկին չէին կծում, մերս ու դուրս էին անում ազատ: Եղեռնի տեղափոխության մախօրյակին էդ օձերն սկսեցին գալարվել, ամհանգիստ շարժումներ անել,

մերս ու դուրս էին անում ամհանգիստ, իրենց խփում էին բակի քարերին:

Մենք էլ զարմացել էինք, թե էդ ի՞նչ բան է: Էդ մույն գիշերը լուսադեմին թուրքերը եկան և սկսեցին կոտորել»:

6 (321).

ՍՈՂՈՄՈՆ ԵԹԵՆԵԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1900 թ., ՄԵՐՍԻՆ)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԶՈՐԱՎԱՐԸ ԵՎ ՔՅՈՍԱ ԲԻՆԲԱՇԻՆ

Մի օր սուլթան Համիդը Անդրանիկի վրա կորկե իր Քյոսա բինբաշիին:

¹1908 թ. հոչակվեց Օսմանյան թուրքիայի «Սահմանադրությունը», որի կարգախոսն էր. «Ազատություն, արդարություն, եղբայրություն, հավասարություն ժողովրդին»:

Անդրանիկը կերթա Քյոսա բինբաշիի չաղըրը սուրով կպատռե, կտեսնա Քյոսա բինբաշին քնած է, կըսե. - Նամարդություն է քեզի պառկած տեղդ

² Այս երգն ամբողջությամբ տե՛ս սույն գրքի «Պատմական երգ-վկայություններ» բաժնում [վկ. 436]:

խփեմ: Վաղը կգա՛ս, կո՛իվ ունիմ քեզի հետ:

Առավոտ կըլլա, Քյոսա բիմրաշիմ կուգա Ամդրամիկի դիմացը:

Ամդրամիկը կըսե. - Մի՛ հատ խփեմ՝ ձիուդ մալը կթոցանեմ, մի՛ հատ ալ խփեմ՝ ձիուդ ականջը կթոցանեմ, մի՛ հատ խփեմ՝ ճակատիդ՝ ա՛լ դու՛ն գիտեցիր: Դու՛ն որո՞ւմ վրա կուգաս, գիտե՛ս: Ես Ամդրամիկն եմ,

քեզի սուլթան Համիդն է դրկել, դու՛ն մեղավոր չես: Էլի՛ր, ե՛տ գնա ու ալ մեկ ալ չի՛գաս:

Քյոսա բիմրաշիմ կհավաքե իր զորքն ու փասափուսամ, սուսուփուս կհեռանա:

Ամամկ, որ Ամդրամիկն շա՛տ կվախմայիմ թուրքերը, ոչ ոք չէր ուզեր անոր հետ կովիլ. «Ամդրամիկ փաշա գյա՛ղի», - կըսեին ու կփախչեին:

7 (322).

ՍԱԹԵՆԻԿ ԳՈՒՅՈՒՄՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1902 Թ., ԿՈՆՏԱ)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓԱՇԱՆ

Երբ Կոմիայեն դուրս եկանք, մեզ բերիմ Իզմիր: Բոլորս մանտրուք էինք: Իզմիրի շարդը դեռ չէր եղած: Ամդրամիկը եկավ մեր որբամոցը, բոլորը խմորեցին՝ մի բան խոսի. ոչի՛նչ չկրցավ խոսիլ, շրթունքները կոռոլային, այնքա՛ն հայ որբեր տեսնելով հուզվել էր. ոչի՛նչ չկրցավ ըսել. արցունքները պիտի թափվեին, եթե չզսպեր իրեն:

Կըսեին, որ դաշնակները ստիպել էին Ամդրամիկին, որ բուշևիկներուն դեմ կովի, բայց մա կպատաս-

խանե. Ես հայերու դեմ չեմ կրնար ձեռք բարձրացնել:

Դաշնակցականները կտամին անոր Փարիզ: Ան միշտ ճերմակ ձիու վրա կմասի եղեր, կըսեին. Ի՞նչ կըլլա, ճերմակ ձիւ մի՛ մասիր. քեզի կկրակեն:

- Իմ մարմինս գնդակ չի՛ կպնիր, - կըսե Ամդրամիկը:

Ամդրամիկ Ջորավարին ժակետը հանել եմ, որ մաղի պես է, իսկ մարմինն գնդակ չէր կպնիր, քանի որ խաչ կհամեր հետո մոր՝ կո՛իվը կսկսեր:

8 (323).

ԳԵՎՈՐԳ ԳՅՈՋԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1925 Թ., ԲԵՅԼԱՆ)

ԹՈՒՐԳ ԱՀՄԵԴԸ ԵՎ ՀԱՅՐՍ

Բեյլանի մեր տան մկուղը զինամոց էր, քանի որ միշտ թուրքերի հարևանությամբ էինք ապրում և միշտ պետք է զինված ըլլայինք:

Օրին մեկը ողորմածիկ հայրս, մայրս իմծի առին, գացինք Օթլը Ղայան, այսինքն՝ խոտավետ քարափը, որ մեր սև կովի համար խոտ բերեց: Ես փոքր էի, հայրս ինձ թողեց մորս հետ: Ես խոտի վրա պառկած էի, հորս զենքն ալ քովս: Հայրս գնաց խոտ քաղելու, մայրս ալ գնաց անոր ետևեն: Չգիտեմ ինչպես քունս էր տարել, երբ հայրս եկավ, իր զենքը արդեն չկար: Ծատ նեղացավ մորս վրա, որ թողել էր անուշադրության: Ամմիջապես մեզ ձիու վրա դրեց, բերեց տուն: Հետո գնաց Ահմեդի գյուղը, քանի որ մա էր գողացողը: Նույն գիշերն Ահմեդն իմանում է, որ այդ հորս զենքն է, բերում, հանձնում է մեր գյուղապետին: Հայրս մեռակ կգնա Ահմեդի գյուղը: Գյուղապետից կհարցնե

Ահմեդի տունը: Գյուղապետը կըսե. - Էդ ավազակի տունը ինչպե՛ս ցույց տամ, - բայց հետո ցույց կտա:

Հայրս կգնա Ահմեդի տունը, քացով կտա, կբանա Ահմեդի դուռը, ներս կմտնի:

Ահմեդը կտեսնա հորս, կըսե. - Մարտիրո՛ս դպի, ես իմացա, որ քո զենքն է՝ բերեք, տվել եմ ձեր գյուղապետին:

Հայրս կըսե. - Ձեռքերդ վե՛ր, առաջս ընկի՛ր, - կտանի, իրենց գյուղի սրճարանում կմստեցնի:

Գերմանիայում կրթված գավառապետ մուսյո Ժոզեֆը կուգա, Ահմեդը անոր ոտքերը կյինա: Մուսյո Ժոզեֆը կըսե. - Գնա՛, Մարտիրոս դայիի ոտքերը համբուրի, որ քեզ կյանքդ բաշխի:

Հաջորդ օրը Ահմեդը մի էշաքետ յուղ, մածուն, մի հատ էլ մոր ծնած կով կբերե հորս մկեր. բայց հայրս չի ընդունիր, կըսե. - Աս բոլորը ե՛տ տար, գողությունը մոռցի՛ր, աշխատիր մա՛րդ դառնալ:

9 (324).

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳՅՈՋԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1898 Թ., ԲԵՅԼԱՆ)

ՎԱԽԵՅԱԾ ՄՈԼԼԱՆ

Մեծ եղեռնը ցիրուցան ըրավ բոլորիս: Ես ընկա թուրքերու մեջ: Տասնյոթտասնութ տարեկան հա-

գիվ կըլլայի: Անու՛նս փոխեցին, թուրքի անուն դրին: Հորս թուրք ծանոթի մոտ ծառայության մտա: Ցերեկը

թուրք աղայիս դաշտերն էի վարում, գիշերն ալ եզ-
ներն էի արածացնում:

Թուրքերու գերեզմանատները ճանապարհի եզ-
րին են լինում: Գերեզմանատան քարերու մեջ իմ հա-
սակիս խոտ էր բուսած: Եզներին քշեցի գերեզմանա-
տուն, ես ալ մի քարի մոտ պառկեցի:

Լուսադեմին աչքերս բացի, եզները կուշտ պառ-
կած՝ որոճում էին: Դարձա ճանապարհի կողմը,
տեսնամ՝ ի՞նչ, գյուղի մոլլան էշի վրա նստած մյուս
գյուղն է գնում: Վախիցս քարի ետևում թաքնվեցի,
ամսա հազս բռնեց՝ խեղդվելով մի քանի անգամ հա-

զացի: Թուրքի մոլլան երբ ձայնս լսեց, էշից ընկավ.
«Յա ալլա՛հ» գոռալով՝ փախավ իրենց գյուղը:

Ես իսկույն եզները հանեցի գերեզմանատնից,
քշեցի ուղիղ աղայիս դաշտը: Վախը սրտիս մեջ
սկսա դաշտը վարել:

Օր մը ետքը գյուղի մեջ լուր էլավ՝ իբր մոլլան
գերեզմանատնից անցնելու ժամանակ ուրվականը
դեմն է ելել, խփել է իրեն ու մոլլան վախից սատկել
է: Փառք տվի Աստծու, որ ինձ տեսնող չեղավ: Եթե
իմանային, որ աղ ուրվականը գյավուրի լակոտ մըն
է, ինձի պատառապատառ կընեին:

10 (325).

ԳԵՎՈՐԳ ԳՅՈՋԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1925 Թ., ԲԵՅԼԱՆ)

ԹՈՒՐԿ ԲԱՆՏԱՊԱՀԸ ԵՎ ՀԱՅՐՍ

Գյոզալյանները շատ սիրում և ուժեղ են եղել:
Հայրս պատմում էր, որ իր հոր հորեղբայրը թուրքա-
կան փահլևանի հետ մեմամարտի է բռնվել:

Աղ թուրք փահլևանը կուգա Բեյլանի հայկական
Սոռուք-օլուք գյուղը, կասի. «Բերե՛ք ձեր փահլևաննե-
րին»: Եվ մի քանիսին կգցի գետնին:

Գյոզալյանը դուրս կուգա: Փահլևանի ներկայացու-
ցիչը կըսե. - Մի՛ մոտի մեմամարտի մեջ, կպարտվե՛ս,
քանի որ թուրք փահլևանի մարմինը յոշոտված է:

Գյոզալյանը կուգա, մատերով փահլևանի փորը
կբռնե, աղիքները դուրս կթափե...

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամա-
նակ հորս թուրքական բանակի զորակոչ կվերցնեն և

առանց պատճառի բանտ կկոխեն, որ տանեն սպա-
նեն:

Բանտապետը հորս կհարցնե. - Դու Գյոզալ օղ-
լու Գևորգի տղա՞ն ես:

Հայրս կըսե. - Այո՛:

Բանտապետը կըսե. - Տա՛ր ձիս թիմարի:

Հայրս ձին կառնի, կթիմարի, կբերի:

Բանտապետը կըսե. - Ես քեզ չըսի՞ տար ձիս լա՛վ
թիմարի, - ու աչքով կանի, այսինքն կուգե հասկցնել,
որ՝ զնա՛ ու փախի՛, քանի որ որոշում կա ձեր բոլորին
սպանել...

Հայրս օլիսի կընկնի, կփախչի, կյանքը կփրկի,
կերթա թուրքի մը մոտ թուրքի ամուսնով կաշխատի:

11 (326).

ԳԵՎՈՐԳ ԳՅՈՋԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1925 Թ., ԲԵՅԼԱՆ)

ԲԵՅԼԱՆՑԻ ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Ողորմածիկ հայրս ու մայրս պատմում էին, որ
1915 թվին իրենց քշեցին Սիրիայի ամապատները:
Մեծ հորեղբորս թուրքերը սպանել են, մյուս երկու հո-
րեղբայրներս փոքր են եղել, Սիրիայի ամապատնե-
րում թափառելուց հետո որբանոց են ընկել: 1919 թ.
ով դիմացել էր ու ողջ էր մնացել, վերադարձել էր իր
պապենական կայվածքները:

1925 թ., իմ ծնված օրը, հայրս խաղողի այգի է
տնկել իմ անունով: Ես հիշում եմ, այդ այգին առատ
բերք էր տալիս, չնայած այգիները ջրովի չէին, և պա-
րարտանյութ չկար, միայն տարվա մեջ մեկ անգամ
ծծումք էին ցանում, որպեսզի ծովից եկած խոնավույթ-
յունը չփչացնի որթը:

1939 թ., երբ Ալեքսանդրետի սանջակը տրվեց
թուրքերուն, ֆրանսացիները ետ քաշվեցին, դուրս
եկան Կիլիկիայից: Հայերը չցանկացան մնալ թուր-

քերի հետ: Եգիպտոսից «Խոլեի» նավը եկավ, մեր ու-
նեցածը Բեյլանի Սոռուք-օլուք գյուղից իջեցրին նավա-
հանգիստ: Մեծ քրոջս ձեռքը բռնած՝ իջա նավի մոտ:
Երբ նավի մեքենաները տեսա, շատ վախեցա, սկսեցի
դողալ, այդ ժամանակ ժեներալ դը Գոլմ էր անցնում,
ժպտալով իմ գլուխը շոյեց, որ չհուզվեմ...: Նավը մեզ
տարավ Թարթուս քաղաքը՝ Միջերկրականի ափին.
ասում էին, որ Թադևոս առաքյալն է հիմնել այդ քա-
ղաքը: Տասը-տասնհինգ օր վրանների տակ մնացինք
այնտեղ, որից հետո մեքենաներով մեզ տեղափոխե-
ցին Բեյրութ, հետո՝ Սուր քաղաքը՝ Բեյրութի մոտ, որ-
տեղ մեզ տեղավորեցին արաբների հարևանությամբ:
Սկզբում շատ դժվար էր, քանի որ արաբները մեզ հա-
մարում էին պիղծ ժողովուրդ. հայ կինը եթե մոտենար
մսավաճառի սեղանի վրա դրված մսին և մատը դներ
մսի վրա, մսավաճառը զայրացած միսը կշարտեր:

Բայց հետզհետե ընտելացան մեզ, և արդեն միասին սեղան էինք նստում: Ֆրանսիական կառավարությունը բավական ջրովի հողեր մեզ հատկացրեց, քանի որ ծովից կես կիլոմետր հեռու գետնից ջուր էր բխում, և հողերը ոռոգվում էին: Իսկական դրախտ էր՝ մարիմքը, լիմոնը, բանանը, շաքարեղեգը փաթափորեն աճում էին: Այնքան ճոխ էր բուսականությունը Սուրում, որ եթե ձիավորը մտներ արտի մեջ՝ չէր երևա:

Ֆրանսիական կառավարությունը մեզ ձրի շիմանյութ տրամադրեց, տներ կառուցեցինք, սկսեցինք աշխատել, ապրել: Վարձատրվում էինք ըստ ընտանիքի անդամների թվի, թեկուզ մեկ հոգի աշխատեր: Վատն այն էր միայն, որ շատ ճափճներ կային, և շատերը մալարիայով հիվանդացան: Ժեներալ դը Գուլը բժիշկների ու բուժքույրերի հետ եկավ, դեղին խիճիճի հատիկներ բաժանեց բոլորին:

Թոթ տարի մնացինք այնտեղ, մեր ապրուստը շատ լավ էր: Մեր մայրերի ու քույրերի թևերը լիքն էին ոսկե ապարանջաններով: Ամեն մի ընտանիք աշխատում էր իրեն հատկացված հողամասի վրա, իրեն հատկացված դրամական վարկը ստանում էր, լծկան անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները ստանում էր ձրի, աշխատում ու ապրում էինք: Ամեն մի գյուղ իր տարածքն ուներ, իր դպրոցը, նաև՝

եկեղեցին: Իսկ մեզամից դեպի Սուր՝ Սիդոն ու Տիրոս քաղաքներն էին, որոնք Աստվածաշնչում հիշատակվում են, բայց արդեն ծովի հատակն էին անցել՝ իրենց հմայա ամրոցների փլատակներով... Անգործ արարները ծովի ավազաջուրը մաղելով, ոսկիի փոշի էին հանում:

Հետագայում, երբ ներգաղթ կոմիտեի ներկայացուցիչներն եկան, հորս հետ ընկերություն անող արաբները մեզ զգուշացրին, որ չգնանք Հայաստան, եթե գնաք, ասում էին, սև հաց անգամ չպիտի գտնաք: Թոթ տարվա ընթացքում հարյուր քսանհինգ հեկտար պտղատու այգիներ ունեցանք, ցորենի դաշտեր, որոնք մի տարի ցորեն էին տալիս, երկու տարի՝ ուրիշ բերք: Ձմռանը ամեն ինչի պաշար էինք անում, որսորդները գնում էին վարազ էին որսում, որոնք բաժանում էին իրար մեջ: Եվ սկսվում էր խնջույքների շրջանը...

1946 թ. տուն, տեղ, այգի, ամեն ինչ թողեցինք, եկանք Հայաստան: Սկզբում մեզ Նոյեմբերյանի խուլ գյուղերը գցեցին, հետո մեծ դժվարությամբ կարողացանք տեղափոխվել Երևանի Ախպարաշեն ու Մեռնաշեն թաղամասերը¹, կառուցեցինք մեր տունը, ամուսնացա և իմ հինգ զավակների հետ այժմ ապրում եմ այստեղ:

12 (327).

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1943 թ., ԹՈՄԱՐԶԱ)

ՄԵԾ ՄԱՅՐԻԿՍ

Մեծ մայրս իր ամուսինին պատերազմի ժամանակ հորին մեջը կպահե, որ թուրքի զինվոր չտանին, քանի որ գիտեին, տանում էին և սպանում: Մեղմըն ալ լուր կտարածվի, որ հրաման ելած է. «Հայերուն բանակ չպիտի տանին»: Մեծ մայրս իր ամուսինին հորեն դուրս կհանե, կբերե սեղիրին վրա կնստեցնե, կտեսնա մեծ հայրիկիս երեսը դեփ-դեղին եղած է, այնքան որ հյուծված էր: Վերջն ալ հրաման կուգա. «Հայ տղամարդիկ թող դուրս գան՝ պիտի հաշտվինք»: Մեծ հայրիկս կերթա, որ հաշտվին, կբռնեն քելեփչեները ձեռքերուն կանցնեն, կտանին գետին եզերքը, կմորթեն բոլորին ալ:

Մեծ մայրս կըսե. «Արմենա՛կ, եթե գիտնայի, որ ա՛ն պիտի ըլլար քո վերջը, աղքա՛ն երկար քեզի հորին մեջը չէի պահեր»:

Մեծ մայրս կունենա աղջիկ մը և երկու զույգ տղաներ: Ֆրանսացիները կուգան երեխաներուն կհավաքեն, կտանին որբանոց: Մեծ մորս երկու տղոցն ալ կտանին:

Մեծ մայրս և իր քովը մնացած աղջիկը քաթանով գետինը փռելու քիլիմ կհյուսեն, որ տաճիկներուն ծախեն, ապրին:

Ջարդը կսկսի, ալան-թալան. աղջիկներուն պատիվն ալ ձեռք կուտան:

Մեծ մայրս իր աներհորը կըսե. - Հարսանիքիս այնքա՛ն շատ ոսկի վրաս կախած էին, հանենք պտուկ մը լեցնենք:

Երբ որ տաճիկները տունը կխուծեն, աներհայրը աղ ոսկեղենները կուտա անոնց, կըսե. «Առե՛ք աս բոլո՛րը, միայն՝ մի՛ դաճաք աղջիկներուս և հարսիս»:

Գալով պապայիս պապային, որ ջարդին ժամանակ տասը տարեկան է եղած, ջարդեն հինգ-վեց տարի անցած մինչև գիշեր հորը հետ կաշխատի եղեր: Գիշերն ալ արթուն կմնա եղեր, որ տաճիկները գան նե՛ արթուն ըլլան:

Որբնայրի մնացած մեծ մայրիկս կամուսնանա իրմե շատ պզտիկ աղ տղային հետ, որը հազիվ տասնվեց տարեկան էր, ամ ալ ինչու՞ համար՝ որպեսզի գլխուն վրա տեր մը ունենա: Տղային պապան համաձայն չըլլար աղ անհարմար ամուսնությանը, կուգա մեծ մայրիկիս փայտով կծեծե, կըսե. - Դուն էշու չափ կնիկ, զավակի տեր կնիկ, գլուխն կհանես իմ տղուն:

¹Երբ 1946-1947 թթ. հայրենադարձները քննություն հաստատեցին և շենագրին այդ ամայի տարածքը, այն կոչվեց Ախպարաշեն (Ախպար՝ եղբայր բառից, ինչպես հեզնաճով մորեկներին անվանում էին տեղացիները), սակայն քանի որ մրանցից շատ-շատերը չդիմաճալով ցրտին և կյանքի այլ դժվարություններին մեռնում էին՝ կից թաղամասը կոչվեց Մեռնաշեն (այժմ՝ Արարատյան զանգված):

Բայց ամոռք կամուսնանամ, որ մեծ մայրս պաշտպան մը ունենա: Հետո հայրս՝ Նազարը, կծմվի, հետո՝ հորաքույրս և մյուսները: Վերջը աղ երիտասարդ մեծ հայրիկս կհիվանդանա: Ասպանտեսիտը կպայթի, բժիշկները չեն հասկնար՝ կմեռնի: Մեծ մայրիկս ալ կիյնա, ուսը դուրս կելլա՝ ա՛խ թեա, կըսե, անկողին կիյնա, կուլա ցավեն: Պապաս՝ Նազարը, ընդամենը տասնմեկ տարեկան հորմեն կգրկվի, մայրն ալ՝ անկողինը, չգիտնար անգամ, թե ինչպես իր երիտասարդ ամուսնուն թաղեցին:

Պապայիս հորեղբայրը Նազարին կհարցնե. - Ան չէ ամմա, մենք՝ փարա չունենինք, մայրդ՝ անկողինը, պապայիդ պատամքը ո՞վ ըրավ, գիտե՞ս: Էմին Գրիգորը կտավի վաճառական էր՝ ա՛ն ըրավ և դրամը կուզե կոր:

Պապաս՝ Նազարը աղ պզտիկ տարիքին կերթա Էմին Գրիգորին տունը, կըսե. - Մենք աղքատ մարդիկ ենք, մայրս հիվանդ պառկած է, եկած եմ հարցնելու, թե քանի ոսկի բռնեց հորս պատամքը: Կուզեմ գիտնալ, որ դրամ ունենամ մե, բերեմ. չեմ ուզեր հայրս պարտքով պառկի:

Էմին Գրիգորը կըսե. - Հարյուր իննիսուն դուրուշ բռնեց:

Օր մը հայրս կերթա մեկ ոսկի կուտա Գրիգորին: Ուրիշ օր մըն ալ իննիսուն դուրուշ կուտա, կըսե. - Այ հանգիստ եմ, որ հայրս պարտքով չպառկիր:

Էմին Գրիգորը դրամը գրպանը կդնե, կըսե. - Ես հեղալ ըրի քեզի, ալ դուն պարտքդ վճարել գիտցար,

- աղջիկին ալ կըսե. - Չայ մը բերե՛ք, բարձ մը բերե՛ք, դրե՛ք կոնակը, խմորեղեն բերե՛ք, թող ուտե:

Հայրս առաջին անգամ հոնտեղը չայ կխմե:

Տարիներ անցան, պապաս հայտնի մարդ դարձավ, բոլորը մատով կցուցնեին Նազարին շինած տունները: Փա՛ռք Աստծո, լավ դիրքի եղանք: Բայց ճակատագիրը դուն տես: Աղ Էմին Գրիգորը, որ մեծ հորս պատամքին դրամը ուզած էր՝ մեռավ: Տղան՝ Ղըզըլըրմաղին մեջ խեղդվեցավ, աղջիկը՝ խենթեցավ, մաքրություն ընելու հիվանդություն ունեցավ, կոնքի ոսկորը մաշեցավ, հիվանդանոց դրվեցավ: Հայրս ամեն ծախսը իր վրա վերցուց, աղ հիվանդին օրապահիկի ծախսերը ինքը կըներ: Գործողություն կընեն ոսկորը կացնելու, հայրս պլատին կբերե՝ կդնեն, բայց գործողությունը հաջող չանցնիր: Աղջիկը այդ վիճակին տուն կուգա կտեսնա հայրը՝ մեռած, մայրը՝ մեռած, բոլորին թաղումին ծախսերը հայրս ըրած էր: Այնպես որ, ի՞նչ է կյանքը, ի՞նչ է հարստությունը, ի՞նչ է գեղեցկությունը, ի՞նչ է գիտությունը. մարդ ոչ մի բանի վրա հույս չպետք է դնե, քանի որ աղ բոլորը Աստված կտնօրինե: Կարևորը Աստծո խոսքն է, որը կըսե՝ ամեն բանն առաջ ապավինիր ինձ:

Աղ մարդը հարուստ էր, իմ մեծ հորս պատամքը ըրած է, բայց իրեն և իր ընտանիքին համար ոչինչ կրցավ ընել: Հայրը մեռավ՝ հայրս թաղեց, մայրը մեռավ՝ հայրս թաղեց, աղջիկը խենթեցավ մեռավ՝ հայրս թաղեց: Ինչքա՛ն ճիշտ եմ «ի՛նչ էի, ի՛նչ դարձա և դեռ ի՛նչ պիտի դառնամ» խոսքերը:

13 (328).

Լ. Բ. - Ի ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1952 Թ., ՆԻԿՈՄԵԴԻԱ)

ՄԵՐԻՆԵՆԵՐԸ

Մերիմները Նիկոմեդիայի Մերդեգյուզ գյուղեն էին: Ադտեղը Զենգիլեր, Սյուլեզ և Նոր Գյուլ հայկական գյուղերն ալ կային: Աղի Պարտիզակին մոտ է: Մերիմները թուրք լավ բարեկամներ ունին եղեր: Աղ թուրքերը կուգան կըսեն. - Փաթըրդը մը պիտի ըլլա, եկեք ձեզի Պոլիս փախցնենք:

Ամմա մորս հայրը ակամա չի դներ, կըսե. - Իմ գյուղացիները՝ ուր, ես ալ՝ հոն:

Քանի որ ինքը Աստուծո կողմեն տրված շնորհք ունի եղեր. բույսերով կդարմանե եղեր, աղ շնորհքն ալ իր հորմեն ժառանգած է եղեր և բոլորին կհասնի եղեր: Ամոր համար ալ բոլորին կողմն սիրված է եղեր:

Գիշեր մը թուրքերը կուգան տունները կկոխեն, կսկսին ջարդել, ծեծել, կողոպտել: Մամայիս հայրը ստիպված իր ընտանիքը կհավաքե, տունն դուրս կելլա:

Կսկսվի աքսորը: Բոլորին պես ոտքով կսկսին քալել, կհոգնին: Տիֆոյի հիվանդությունը կսկսի: Ադտեղ մեծ հայրս ալ կվարակվի: Այ մեռնողները ան-

քան շա՛տ կըլլան, քի մեռելներուն վրայեն կցատկեն եղեր: Մեծ հայրս կզգա, որ պիտի մեռնի, կկանչե աղջկան, կըսե. «Ես քեզի բան մը պիտի սորվեցնեմ, - արդեն մամաս Երուսաղեմ գացած էր, հաջի եղած էր, - ասկե վերջը քու ամուսն հաջի Աղավմի պիտի ըլլա, մամադ՝ հաջի Տիգրանուհի, պապադ՝ հաջի Ավետիս, կմեռնիմ կոր, աղջի՛կս», կըսե հայրը: Եվ հոն կմեռնի: Պապային հոն կձգեն, առանց թաղելու, քանի որ զաբթիները խամշիով կսկսին զարնել աջ ու ձախ, ով որ ետ մնացած է: Կձգեն մեծ պապային, իրենք առաջ կերթան: Մայրս՝ հաջի Աղավմին, երկու պզտիկ եղբայրները և իր մայրը՝ հաջի Տիգրանուհին, ամոր քույրը՝ հաջի Հրանուշը և ամոր ախպարը կշարունակեն ճամփան դեպի Դեր Զոր ոտքով, անթի, ծարավ:

Օր մըն ալ հաջի Հրանուշը և հաջի Տիգրանուհին պզտիկներուն կըսեն. «Դուք մեզի հոս սպասեցեք, մենք ձեզի ուտելիք պիտի բերենք»: Կերթան ու ալ մեկ ալ իրար չեն տեսնար: Մամաս՝ հաջի Աղավմին, իր երկու պզտիկ եղբայրներով կմնա...

Շատ անտանելի չարչարանքներ են վերջը թուրք մը կազատեն ասոնց և ետ կուգան իրենց գյուղը: Կգրադվին շերամապահությամբ և մետաքս կշիմեն: Բազի որ Պարտիզակին մոտ էին, եղբայրները կեր-

թան Պարտիզակ աշխատելու, իսկ կիները եկեղեցական համայնք մը կա եղեր, հոն տեր հայր մը շարական կտրվեցան: Մայրս ալ իր հոր տված Աստվածային շնորհքով և բույսերով կդարմանե հիվանդները:

14 (329).

ՆԵՐՄԻՆ ՕԶՖԸՌԸՆՋԻՒ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1943 Թ., ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ)

ԻՄ ԴԵԴԵՒՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

Դեղես երբ պիտի մեռներ, ըսեր է. - Աղջիկներս, տունը հավաքեցե՛ք, ճաշերը եփեցե՛ք, ջուրը տաքցուցե՛ք. ես պիտի մեռնիմ: Աղջիկները կանչել են տերհայրը, ան աղոթեր է, և դեղես մեռեր է: Ան ալ պատմություն ունի:

Դեղեննքս տասնմեկ հատ հացի փուռ ունեին եղեր, անոր համար անուանին Օսֆըռըմը դրած էին: Իմ դեղենի գերդաստանը իննսուներեք հոգի է եղեր: 1915 թ. ջարդեն միայն մեկն է ազատված. աղիկա Երվանդ Թրփանջյանն էր: Անոր պապան Մկրտիչ Թրփանջյանն էր: Դեղես շատ հարուստ կըլլա: Թուրքերը կըսեն. «Եկուր քու ոսկիներուդ տեղը մեզի ըսե, մենք քեզի ազատենք»: Ամա արդեն անոր կինը՝ Մանուշակը, ոսկիները թաղած կըլլա հողին մեջը:

Մկրտիչ Թրփանջյանը կերթա թաղված ոսկիներուն տեղը ցույց կուտա թուրքերուն: Անոնք կփորեն, կհանեն ոսկիները, վերջն ալ ձեռքերը կկապեն

կտանին կմեղմեն: Իմին դեղենիս եղբայրը՝ Լևոնը, կտեսնա ադ թուրքը, լեղին կպատռի, կմեռնի:

Վերջը ադ Մկրտիչին տղան՝ Երվանդ Թրփանջյանը, որք կմնա՝ խեղճ վիճակի և Մերդինի մեջ չորան կըլլա: Դեղենիս լուր կուտան: Դեղես կմեղքանա, կերթա անոր ետ կբերե: Գլուխը աղտոտութենեն ամբողջ վերք կըլլա: Երվանդը հետո կամուսնանա: Անոր աղջիկը վերջը հարս առինք, եղբորս կինը դարձավ: Այնպես որ, Երվանդին «Ջարդի չոջուխ» կըսեինք:

Մեր Տիգրանակերտ ի՛նչ փորեցին՝ թենեքեներով ոսկի հանեցին հորերուն մեջեն: Հայերը իրենց ոսկին, արծաթը, բախըրը փորեր, թաղեր էին հողին մեջ կա՛մ օջախին մեջ, կա՛մ ալ ձյունին մեջը, քանի որ ձյունը կպահեին որպես սառնարան: Մեջը խալի, ոսկի և ուրիշ բաներ պահեր են հայերը, որ հետո զան առնեն, ամա թուրք մուհաջիրները կուգան, կփնտրեն, կգտնան, կառնեն:

15 (330).

ՄԱՐԻԱՄ ՄԻՐՋԱՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1927 Թ., ԹՈՄԱՐՋԱ)

ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Մերինները Թոմարգա կապրեին, կաշխատեին: 1915-ին մեծ մայրիկիս գյուղի ոստիկանատունը կկանչեն, կըսեն. - Թուրք պիտի ըլլաս:

Մեծ մայրիկս ալ կըսե. - Եթե ամուսինս թուրք ըլլա, ես ալ կըլլամ:

Վերջը մեծ հայրիկիս հայրը կկանչե իր տղային, կըսե. - Թուրք եղիր:

Մեծ հայրիկս կըսե. - Ո՛չ, մենք կմեռնինք, թուրք չե՛նք ըլլար:

Ան ատեն ոստիկանը կըսե. - Ջգեցե՛ք աս խարթ (կոշտ - թուրք.) գյավուրը, թուրք ըլլա ան անկե ի՛նչ խեր պիտի էլլա:

Մեծ մայրիկս ալ մամայիս հետ գաղտնի կփախին ծառերուն տակեն, որ մարդ չտեսնա իրենց: Մամաս ադ ատենը հազիվ չորս-հինգ տարեկան է եղեր: Չէ՞ քի մամաս պզտիկ է, ետ կմնա: Ժամդարմա մը կտեսնա անոր, խամշիով կզարնե մամայիս գլխուն, մամաս կմարի գլխու ցավեն, կիյնա գետին: Մամաս միշտ գլխուն վրա ցույց կուտար ադ վերքերուն տեղերը: Ժամդարմը կկարծե, որ մամաս մեռած է, արյուն-

ներուն մեջը կձգե, կերթա:

Անտեղ ալ հույն ընտանիք մը կապրի եղեր, իսկ հույներուն ան ժամանակ ձեռք չէին տալիս, մամայիս կառնեն, կտանին իրենց տունը: Հայ բարեկամ մը կտեսնա, որ մամայիս ադ հույները իրենց տունը տարին, անմիջապես կուգա, կգտնա մեծ մայրիկիս, կըսե. «Բու աղջիկդ ես հույներուն տանը տեսա»: Մեծ մայրիկս անմիջապես անոր հետ կերթա այդ հույներուն տունը, կգտնա մամայիս, կառնե, կբերե իր տունը: Մամաս միշտ կըսեր. «Ես հույներուն շա՛տ կսիրեմ, քանի որ անոնք իմ կյանքը փրկած են»:

Ադ ձևով մեծ մայրիկս իր աղջիկը կգտնա, բայց իր տղան չի գտնար և միշտ կանիծեր. «Օջաքլարընդա բայքուշլար էօթսի՛ն» (Ձեր օջախներուն բունը թող վայե՛ն - թուրք.) կըսեր ու կուլար իր կորած տղային հիշելով:

Պապաս ալ վեց եղբայր և մեկ քույր են եղեր: Ասոնք երկու եղբայր Ամերիկա կերթան, մեկը ճամփին կմեռնի: Կմնան Հարությունը, Խաչիկը, Արամը, Կարապետը, Նիկողոսը և մեկ քույր մը՝ Մարիամը:

535

կցատկե, կփախչի, կփրկվի: Հետո ալ կանցնի Լիբանան: Վարդեպատի տղան է Արմեն Մերեճյանը, որ պրոֆեսոր է, մահ Արսեն ու Արամայիսը ամոր տղաներն են:

Իսկ Նազարեթի երկրորդ զավակը՝ Ջաքարիա Մերեճյանը, եղած է կառավարական մարդ: Աղանայի մեջ շատ հայերու փրկած է Իսպիր Աղաջոյանի հետ: Ջաքարիան ունեցել է հինգ տղա: Մեծը՝ Նազարեթ Մերեճյանը (Կոմունի), «Նոր Հաճըմի» խմբագիրն է: Սարգիսը

երկրորդ տղան է, Բեյրութում ունի «Սալոն Սարգիս»: Երրորդը՝ Հարություն Կոմունի: Ան բոլոր կուսակցությունները միացրեց «Հաղ» ամսումին շուրջը: Վահրիճն ալ՝ չորրորդ եղբայրն է: Հինգերորդը՝ Հայաստանում դատախոս է, իսկ Ջաքարիայի եղբոր տղան՝ Էդվարդ Մերեճյանը Վաշինգտոնում բարձր պաշտոն է զբաղեցնում: Նա Ամերիկայի [ԱՄՆ] պրեզիդենտի օգնականն է արտաքին քաղաքականության գծով...

17 (332).

ՎԱՀԵ ՔԻԹԱՊԾՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1924 թ., ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ)
ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՄԵՐ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

1915ին մեծ հայրս՝ Տիգրան Ավագյանը, և մեծ մայրս՝ Ծաֆնուրը, իրենց երեք դուստրերուն՝ Ծիածանի, Անահիտի և Վեհանուշի հետ գաղթականության ճամփան կրոնեն: Վեց ամիս թափառելիս վերջ կհասնին Հալեպի մոտ Կաթմա կոչված վայրը, ուր կմնան շաբաթ մը՝ սավաններով ու կարպետներով հարմարցված վրաններու տակ: Հալեպ մտնալը բացարձակապես արգելված էր: Օր մը Տիգրան մեծ հայրս տեսնելով, որ պահապան ոստիկանը մեկու մը հետ վիճելով զբաղված է, առիթն օգտվելով սահմանը կանցնի ու կմտնե Հալեպ: Բյուրի մը վրա արճարանի մը մեջ օղի խմելու ատեն մեկը անոր կրսն. - Տիգրան՝ բնյ:

Մեծ հայրս կտեսնե, որ իր մախկին գործավորներն մեկն է, որ զինքը կտանի Սևքիաթի (կառավարատուն) շենքը, որուն մուտքուն էր, այսինքն՝ տնօրենը: Ան կորոշե, որ Տիգրանի ընտանիքը և իրեն ծանոթ քառասուն ընտանիքներ, փոխանակ՝ Դեր Զորի, Դամասկոսի ուղղությամբ Հավրան դրկեն, ուր կմնան երեք տարի: Երբ անգլիական բանակը Դամասկոս կուգա, անոնք կանցնին Բեյրութ: Հոն ուրջ օր մնալիս վերջ կանցնին Մերսին, որը այդ ժամանակ ֆրանսական հովանիին ներքո էր: Հոն կմնան մինչև 1921 թիվը՝ ֆրանսացիներու Կիլիկիայեն քաշվելու օրը: Նույն զիշերը թուրքերը քաղաք կխուծեն և կստիպեն, որ հայերը պատահական մավերով զիշերանց փախչին: Մերսինի մեջ Տիգրանի մեծ աղջիկը՝ Ծիածանը 1921-ին ամուսնացած էր Հայկ Քիթապճյանի հետ, որը հայրս պիտի ըլլար: Տիգրան մեծ հայրս իր կնոջ և երկու աղջիկներուն՝ Անահիտին և

Վեհանուշին հետ կերթա Պոլիս, Տիգրանի եղբոր՝ Սարիմի մոտ: Տիգրանը Պոլիսի Գեղիկիաշա թաղին մեջը մպարավաճառի խանութ մը կբանա և իր ընտանիքին ապրուստը կապահովե: 1924-ին առաջին ներգաղթով Բաթումեն անցնելով, կհաստատվին Լեմհակա, ապա՝ Երևան:

Անահիտ ծնած է Կեսարիա 1908-ին, կամուսնանա իզմիրցի Հովսեփ Գույումճյանի հետ, ծնված 1902 թ., կունենան երկու աղջիկ, Հերմինե՝ ծնված 1928-ին Երևան, որը ատամնաբույժ կդառնա, և Ալիս-Իվետա՝ ծնված 1936-ին, որը կդառնա բժշկուհի:

Վեհանուշ՝ ծնված Կեսարիա 1912-ին, Երևանի մեջ կամուսնանա բժիշկ վիրաբույժ վանեցի Մեսրոպ Օատախյանի հետ, որը ծնած էր 1907-ին: Անոնք կունենան երկու զավակ՝ Պետրոս (ծնվ. Երևան 1941-ին) կավարտե Պոլիտեխնիկ ինստիտուտը, և Աիդա (ծնվ. Երևան 1945ին) կդառնա ակնաբույժ:

Տիգրանի դուստր Ծիածանը ծնված էր 1903 թվին և, ինչպես ըսի, ամուսնացած էր 1890 թ. Աքսարայ ծնված Հայկ Քիթապճյանի հետ: Ծիածան Մերսին հայկական որբանոցին ուսուցչական կազմին մեջն էր, ուր կային մահ Արշակ Չոպանյան, Մամբրե վարդապետ Սիրունյան, որը հետագային Եգիպտոսի առաջնորդը դարձավ, մահ Զապել Եսայան: Ծիածան կունենա երեք զավակ՝ Մամաս, որը 1922-ին կծնվի և մեկ տարի կապրի: Հետո կծնվի Ես՝ Վահե 1924-ին Ալեքսանդրիո մեջ, և քույրս Մարին՝ 1927-ին:

1945-ին, մորս՝ Ծիածանի մահեն վերջը հորս հետ տեղափոխվեցանք Ֆրանսա, Լիոնի մեջ հաստատվեցանք: Հիմա հանգստի եմ կոչված:

18 (333).

ԱՆՈՒԾ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1922 թ., ԲԱՂԴԱԴ)
ԻՄ ԾՆՈՂ ՆԵՐԸ

Իմ հայրս Քեռիի բանակին զինվոր էր: Երբ Քեռին կսպանվի, անոր բանակը կցրվի: Հայրս Եփ-

րեսիանի հետ Պարսկաստան կուգա: Մինչ այդ անոր կինը և երեք տարեկան աղջիկը ծաղիկ հի-

վանդություններ մեծած կըլլան: Մորս ամուսինն ալ մեծած կըլլա: Գյուղի քահանայն ամոնց իրար հետ կամուսնացան: 1922-ին ես կծնվիմ: Մամսա առաջ-վան ամուսիններն տղա մը ունեցան: Ծատ սիրով իրար հետ ապրեցանք մինչև 1955 թ., երբ հայրս մահացավ: Երկու ամիս հետո ալ մայրս Պարսկաստան կերթա եղբորը տեսնալու, ճամփին՝ Համադանում կմեռնի:

1934-ին ես ամուսնացա Արամ Հարությունյանին հետ: Ան ծնած էր վաղի խարագոմիս գյուղը: 1915-ին վաճեն գաղթել են: Ան ժամանակ ինքը յոթ տարեկան կըլլա, գաղթականությունը ոտքով կուգա Սալմաստ՝ Իրաք: Անգլիացիներն իրենց կդիմավորեն: Արամին իր եղբոր՝ Աբրահամի ընտանիքին հետ կտանին Բաաքուբա, անտեղեն կբերեն Նահրուսար, անտեղեն կուգան Բասրա: Բասրայի մեջ Արամը ոռուսի մը քով կաշխատի: Երկու տարի ետքը ոռուսը կկարգադրե, որ ան զինվորական պահեստի մամկատարը ըլլա: Այդ ժամանակ քյուրդերը և արաբները կկոպին: Անգլիացիները, որոնք 75 տարի շարունակ իշխել էին Իրաքին, Արամին կտանին որպես թարգմանիչ: Երբ կվերադառնան անոր պաշտոնը կբարձրացնեն: 1920-ին ան միանկը Բաղդադ կուգա: Քիչ մը դրամ կհավաքե, տուն մը կառնե, իր հարազատներուն բերել կուտա Բասրայեն: Քանի մը տարի կաշխատի, հետո

1931-ին ինձի մշան դրավ: Ես տասնչորս տարեկան ամուսնացա, ընտանիք կազմեցի, ունեցա հինգ զավակ՝ Հարությունը (1937 թ.), Անահիտը (1939 թ.), Վանակամը (1940 թ.), Հովսեփը (1950 թ.), Մարգարիտը (1952 թ.): 1965-ին ամուսինիս եղբայրը՝ Աբրահամը, մեռավ:

1971-ին Արևմտյան Հայաստան գացինք, Իրաքեն՝ Դամասկոս, Դամասկոսեն՝ Լիբանան, Լիբանանեն՝ Հալեպ, հետո՝ Իսկենդերում, Խարթեք, Մարաշ, Այնթապ, Էրզրում, Մուշ, Վան, Թաթվանում մնացինք մեկ գիշեր, Բիսպոյ: Տեսանք Վանա բերդը, Ծամիրամի ամառանոցը: Նավակ առինք՝ Աղթամար կղզին գացինք, Աղթամարի գլուխ գործոց վանքը մտանք: Ափսո՛ւ, մերսի պատերը մերկել էին, սրբանկարներն աղավաղված էին, բայց դրսի որմնաքանդակները բավականին լավ պահպանված էին: Հետո Կարսով անցանք, երեք օր հոն օթելը մնացինք: Հետո երկաթուղիով անցանք Սովետական Հայաստան, որը մեր պատմական Հայաստանի մեկ տասերորդ մասն է մնացած: Ամբողջը թուրքերը տիրացած են: Ափսո՛ւ մեր հողերը...

1974-են ի վեր Լոս Անջելես ենք հաստատված: Հիմա ես «Արարատ» Տունին տարեցներու բաժնին մեջը իմ առանձին հարկաբաժինը ունիմ, բոլորի հետ շատ հանգիստ, շատ ուրախ, շատ անուշիկ օրեր կանցնենք:

19 (334).

ՄԱՐԻԱՄ ՄԻՐԶԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ծնվ. 1927 թ., ԹՈՄԱՐԶԱ)

ԽԱԹՈՒՆ ՄԱՅՐԻԿԸ

Խաթուն մայրիկը խարթեքոցի էր, մեկ պզտիկ մանչ մը ուներ՝ Նշան անունով: Աքսորի ժամանակ ան արաբներուն մեջ կիյնա, կաշխատի եղեր ամոնց համար, որ մեկ ծով ուտելիք տամ:

Օրին մեկը երկու աղվորիկ աղջիկներ վազելեն կուգան ադ այգին, կհարցնեն Խաթուն մայրիկին. - Տիկի՛ն, դուք հա՛յ եք:

- Այո՛, հայ եմ, - կըսե Խաթունը՝ ուրախանալով, որ հայու երես կտեսնա:

Աղջիկները կհարցնեն. - Աս պարտեզին մեջը հոր կա՞:

Խաթունը կըսե. - Անտեղը հոր մը կա, պարտեզը ջրելու համար է:

Աղջիկները կըսեն. - Մենք մշամված էինք, մեր հայ մշամածներուն առին տարին մորթեցին: Հիմա աս արաբները մեզի հետ ամուսնանալ կուզեն կոր: Մենք մեր մշամածներուն վրա ուրիշի հետ չենք ամուսնանար:

Երկուքն ալ հեհեհ կվազեն ինքզինքնին հորը կնեսեն:

Ադ միջոցին երկու արաբ կուգան ձիերով, աս տիկին Խաթունին կհարցնեն. - Հոստեղը երկու աղջիկ եկա՞ն:

- Այո եկան, - կըսե ինքզինքն ելած, քանի որ ինքն ալ չէր սպասեր, որ ադ տեսակ բան մը պիտի տեսնար, - երկուքն ալ ինքզինքնին հորը կնեսցին:

Արաբները կըսեն. - Դու ինչո՞ւ ադ հորին տեղը իրենց ցույց տվիր, - կըսեն ու կսկսին աղվոր մը ծնեղ ադ Խաթուն մայրիկին:

Խաթուն մայրիկը արդեն անակնկալի եկած, փորն ալ պարապ, ամոթի կըլլա, չի դիմամար ադ ծեծին, ինքզինքն կկորսնցնե, կմարի կիյնա:

Աս դեպքը ինքը կպատմեր և կուլար, կըսեր. - Վա՛խ եմ ըսեր, գյուղելի՛մ աղջիկներուն ես չկրցա ազատել, հե՛չ միտքես չէր անցներ, քի ադ տեսակ ինքզինքնուն վերջը կուտամ:

20 (335).

ԵՐՎԱՆԴ ՓՈԼԱՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1920 Թ., ՀԱԼԵՊ)

ՄՈՐՍ ՏԱՌԱՊԱՆՔՆԵՐԸ

Ես ծնած եմ 1920-ին Սուրիա, Հալեպ քաղաքը: Մասնա կալատներ, թե ինչ տառապանքներ եմ քաշած մինչև Դեր Զոր հասած եմ ուղարկվել: Հոն ալ իր 17 տարեկան տղային իր աչքին առջև կգնդակահարեն: Խեղճ մայրս մինչև իր կյանքի վերջը կմղկտար՝ անոր կհիշեր: Հետո մայրս կուգա Սուրիա՝ Հալեպ, քեմփին մեջը կապրի որոշ ժամանակ մը: Հոն կամուսնանա, կծնվիմ ես: Հետո ֆրանսիական շոգենավ

մը մեզի կտանի Պոլիս, անտեղեմ՝ Ռումանիա: 1956-ին Ռումանիայեն Հկամք Լոս Ամջեղես: Ես կոշկակար էի, կինս՝ դերձակուհի: Երկուքս ալ աշխատեցանք: Երբ կինս մեռավ, ես ալ «Արարատ» Տուն փոխադրվեցա: Հոս ամեն տեսակի խնամք և հոգատարություն կա, շատ գոհ եմ: Մեր մեծերը այնքան տառապեցան, չարչարվեցան, իսկ մենք աս համգիստ կյանքին մեջը կապրինք:

21 (336).

ԱՆԱՀԻՏ ՏԻԳՐԱՆԻ ԲՈՍՆՈՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1922 Թ., ԱԴԱՆԱ)

ՄՈՐՍ ՎԻՇԵԸ

Մայրս՝ Մարի Հակոբյանը, Ադամա ծնած էր, բայց՝ Հաճըն հարս գացած էր: Հայոց ցեղասպանության օրերուն անոր չորս եղբայրներուն թուրքերը տարած եմ ձորը և ողջ-ողջ մորթած եմ այծերու պես...

Ինքը հեռուն տեսած է այդ բոլորը իր աչքերով: Ան միշտ կպատմեր ամոռն մասին...

Հաճախ կտեսնայի խեղճ մայրս կուլար՝ կըսեի. «Մամա՛, մորեն ախպարներդ հիշեցիր»:

22 (337).

ՌԱՃԻԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*

(ԾՆՎ. 1937 Թ., ԵՐԵՎԱՆ)

ՄՈՐՍ ՊԱՏՄԱԾԸ

Մայրս՝ Աղունիկ Գրիգորի Մելքոնյանը ծնվել էր 1907 թ. Արևմտյան Հայաստանի Էրզրում նահանգի Բասեն գավառի Ղերմաղրան գյուղում: Նա հաճախ արցունքոտ աչքերով պատմում էր մեզ հայերի տեղահանության և կոտորածի մասին: Մյուս բասենցիների հետ միասին նրա ընտանիքը գաղթել էր Արևելյան Հայաստան 1919 թ. գարնանը: Ընտանիքը բաղկացած էր տասնմեկ հոգուց. մայրը՝ Մարիամը, հայրը՝ Գրիգորը և ինը երեխաները:

Երբ զինված թուրքերը հարձակվել էին իրենց գյուղի վրա, հայերն անգնե էին և հարկադրված փախել եմ դեպի սարերն ու ձորերը՝ ռուսական բանակին միանալու հույսով: Բայց դա նրանց չի հաջողվել անել, քանի որ թուրքերը հասել էին նրանց ետևից և քշել դեպի Քյոփրու Քեռյ (Կամուրջի գյուղ) կոչված տեղը, որտեղ գետի վրա մի կամուրջ էր կառուցված: Այնտեղ ուժասպառ հայերը հանդիպել էին ձիավոր թուրք ջարդարարներին, որոնք թրերով զինված, սկսել էին ջարդել հայերին և նրանց զորքել կամուրջից ցած:

Վերջապես, մորս ընտանիքը հասել էր կամուրջի մոտ,

որտեղ բազմաթիվ հայ աքաղաղներ իրենց հերթին էին սպառտում՝ կամուրջն անցնելու և կոտորվելու: Բարեբախտաբար մութն ընկել էր և մայրամուտի մոտ ջարդարարները կանգնեցրել էին սպանող՝ հանգստանալու համար: Այդ ժամանակ մայրս իր սեփական աչքերով տեսել էր, թե ինչպես ամբողջ գետը արյունով ներկված էր, և թե մարդկային դիակներն այնքան շահ էին, որ գետի ջուրը դուրս էր եկել ստիերից, և կամիջից ցած հոսում էր մարդկային արյունը:

Ի տես այդ բոլորի, իմ մորական պապը՝ Գրիգորը, կանչել էր մի ուստիկան և թուրքերեն լեզվով խնդրել էր նրան վերցնել իրենց բոլոր ոսկյա զարդերն և իրենց ազատել այդ արյունոտ սպանդանոցից: Թուրք ուստիկանը համաձայնվել էր և ասել. «Ձեզ կթողնեմ, որ գնաք, բայց եթե ձեզ բռնեն մորից և այստեղ բերեն, ես չեմ կարող այլևս ձեզ օգնել»: Նա ազատ էր արձակել իմ մոր ընտանիքը. սակայն մորս ութ տարեկան հիվանդ քույրը չէր կարողացել իր տեղից շարժվել, և նրանք նրան թողել էին գետի ափին ու հեռացել: Մայրս միշտ հիշում էր իր հիվանդ քրոջ աղիողորմ ճիչերը, որն աղերսում էր նրանց՝ չլքել

*Սույն վկայությունը գրել է ակամատես վերապրողի որդին, և այն այժմ պահվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվում:

իրեն: Նրանք ուղքով քայլելով փախել էին դեպի Թիֆլիս: Սակայն տասնմեկ հոգուց ողջ էր մնացել միայն իմ մայրը և նրա հայրը: Ընտանիքի մյուս իմը

անդամները մահացել էին աքսորի ճամապարհին: Խեղճ մայրս միշտ հիշում էր իր կորցրած ընտանիքի անդամներին և դառը արցունքներ էր թափում...

23 (338).

ԱՆՆԱ ՄՈՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1916 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

ԱՆՆԱՅԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿԸ

Պապայիս ընտանիքը չորս եղբայր մեկ քույր են եղած: Քույրը՝ Աննան, շատ գեղեցիկ է եղել: Առաջին պատերազմին չորս տղամեկուսն տարել են թուրքի բանակ, կոտորել են: Ադ խառը օրերում Աննային ձեռքը թուրք մը կխնդրե: Աննային մայրը կըսէ. - Իշդե, ամուսնացիր, համզի՛ստ կյանք կունենաս:

Ամսա Աննան կըսէ. - Ես թուրքի հետ չեմ ամուսնանար, ձեզի հետ աքսոր կերթամ, - բոլորին հետ

իմքն ալ աքսոր կերթա: Ըսմիկն դայսերցի էրքեկներում (կեսարացի տղամարդկանց) ձեռքերը իրար կապած կտանին կացիմներով կապանեն, չուխուրին մեջը կլեցունեն: Աննային ալ կտանին, առտուն ետ կբերեն՝ տամջված, այլակերպված:

Աննան ադ անպատվությունը չի տամիր, ինքզինքը գետը կնետե: Մամաս իմ անունը Աննա դրած է՝ անոր անունովը:

24 (339).

ՎԱՐԴ ՊԱՐՈՒԹՅՈՒ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1931 Թ., ԿԱՀԻՐԵ)

ԻՄ ԲԵՐՍԱԲԵ ՀՈՐԱՔՈՒԹՐՍ

Երբ վեց տարեկան եղա, սկսա մտածել. «Ինչու՞ բոլորը իմ շուրջս կիններ են», և միայն հայրս՝ Պարույրը, այդ մարդ էր:

Սկսա հարցնել. - Մեծ մամա՛, ու՞ր է մեծ պապաս:

Նա ըսավ. - Էկան թուրքերը տարին...:

Հորս հորաքույրը՝ Բերսաբենի հարցուցի, նույն պատասխանը առի:

Ես իմ պզտիկ խելքովս կմտածեի. «Ադ թուրքերը ու՞ր են տարել, որ՞ չկան, ինչու՞ չիկան...»:

Հորս հորաքույրը՝ Բերսաբեն, շատ անուշ կին մըն էր: Օր մը ան սկսավ պատմել: Ամուսինին թուրքերը տարել են, երբ ինքը յոթ զավակի տեր էր արդեն: Երկու թուրք զինվորներ էրգրումի իրենց գեղեցիկ տունը կմտնան, իրեն կառաջարկեն ենթարկվել իրենց քմահաճույքներում: Ան կմերժե որպես հայ մահապետական պատվավոր կին մը: Թուրք զինվորները կբռնեն, ամենեն մեծ 16 տարեկան զավակին կսպանեն: Նորեն կհարցնեն: Ան մորեն կհրաժարվի: Թուրքերը մյուս վեց զավակներում ալ կսպանեն իր աչքին առջևը: Ամբողջ տունը արյուն կըլլա: Կոտե-

նան իրեն, հագուստները կպատռեն, կմերկացնեն, կըսեն. «Հիմա արդեն դու քիտի պարես»: Անուշտ, խեղճ կինը իր վիշտին մեջ կմերժե: Թուրք զինվորները եաթաղանով անոր գլխուն կզարնեն, կվիրավորեն, արյունները կվազեն: Կինը կիյնա գետին: Թուրքերը կմտածեն, որ արդեն մայրն ալ մեռավ, կծգեն, տունեն դուրս կերթան...

Այնպես որ խեղճ Բերսաբե հորաքույրիս գլխուն կետը բաց էր, և սարսափելի, մահ խղճալի տեսք մը ուներ միշտ: Ան միշտ կըսեր մեզի. «Տղա՛ք, ինձի աս բաները պատմել մի՛ տաք, զիշերը քունս կփախի»:

Անանկ, որ մեր մեծերը, եթե սկսեին պատմել, աս տեսակ բաներ կպատմեին, իրենց գլուխն անցած-դարձածները՝ ջարդ, ցեղասպանություն, կոտորած...

Բայց Սաթենիկ մայրս, որ Տրապիզոն ծնած էր 1914 թ., միշտ մեզի կամքի ուժով կդաստիարակեր, կըսեր. «Վաղը լավ պիտի ըլլա», իսկ հայրս՝ Պարույրը, ճշգրտություն և արժանապատվություն կդաստիարակեր մեր մեջ, կըսեր. «Տղա՛ս, խոսքդ ստորագրութենեղ ավելի զորավոր պետք է ըլլա...»:

25 (340).

ՄԱՐԻԱՄ ՄԻՐԶԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1927 Թ., ԹՈՄԱՐԶԱ)

ԿԵՍՈՒՐ ՄԱՅՐԻԿՍ

Կեսուր մայրիկս Կարսեն փախել էր Բաթում, հոն մեկ-երկու ամիս մնացել են, երբ մեջտեղները քիչ մը

համզատացել է, մորեն վերադարձել է Կարս՝ իր Սուրեն տղային հետ:

Եկեր եմ, իրենց տունը քարուքանդ եմ գտել: Դրացիները կուգամ կըսեն. - Ամուսինդ եկավ, քեզի փնտրեց, չգտավ, ելավ գնաց:

Արդեմ կեսուրիս ամուսինն ալ Անդրամիկի գիւղոր է եղեր:

Կեսուրս իրար կանցնի, կերթա Պոլիս, պատ-

րիարքարամ կդիմե, բայց չի գտնար իր ամուսինը:

Արդեմ պատերազմ էր, կմտածե՝ ինչ պիտի ընեմ, ետ Կարս էրթամ. կմնա Պոլիս իր Սուրեն տղային հետ և կապրին Սամաթիա [Կ. Պոլսի հայաշատ թաղամաս]: Ադ ձևով այլևս մարդ ու կին իրար չեն գտնար:

Ինչե՛ր կամ աս ձևով, որ իրար կորսնցուցած են:

26 (341).

ԱԶԱՏՈՒՀԻ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1926 թ., ԿԱՀԻՐԵ)

ԻՄ ԿԵՍՈՒՐԸ

Հայերում ցեղասպանության ժամանակ կեսուրս իր յոթ զավակներով տարագրության ելած է: Ծամփին ամոր չորս աղջիկ զավակներում փախցուցած են թուրքերը, երկու տղաներում տարած են, մորթած են:

Խեղճ կեսուրս, այդքան զավակներ ունենալով,

միայն մեկը ողջ մնացած է, որը և ամուսինս դարձավ հետագային:

Խեղճ կինը օրը երեք ժամ կմստեր, կուլար, կողբար, կհիշեր իր կորցրած զավակներում, բայց՝ ի՛նչ օգուտ: Եվ ամոր մման քանի՛-քանի՛ մայրեր կորուցին իրենց զավակներում, ալ հաշիվը չիկա...

27 (342).

ՆՈՒՐԻՑԱ ՔՅՈՒՐ-ՔՅՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1903 թ., ԱՅՆԹԱՊ)

ՓԱՌԱՆՁԵՄԻՆ ՎՐԵԺԸ

Օր մը աքսորի ճամփաներին Փառանձեմ անուով անուշիկ աղջիկ մը կփախցնեն, կտանին: Ան ալ նշանված կըլլա: Թուրքը կտանի իր տունը: Ինքը՝ կնիկ ունի, ասիկա ալ՝ երկրորդը պիտի ըլլա: Ահագին ժամանակ կանցնի, թուրքին առաջվա կնիկը իր տեքորը կըսեն. - Մինչ երբ աս գլավոր ղզի (ամհավատ աղջիկ - թուրք.) հետ պիտի ապրի:

- Ի՞նչ կրնանք ընել, - կըսեն ան:

- Գիշերը գլավոր ղզըն շերքեթ կխմե, էկու՛ր, թույն դնենք մեջը: Գլավոր ղզըն էօլոյորէրիմ (Գլավորի աղջկան մեղցնենք - թուրք.):

Դու մի ըսեր աս Փառանձեմն ալ բանալիին ծակեն մտիկ կընեն, քի իր մասին աղանկ բաներ կխոսեն:

Իրիկուն կըլլա, սպասուհին կուգա թուղթին մեջեն բան մը կհանն պիտի խառնեն շերքեթին մեջը, աղջիկը արթուն կըլլա կըսեն. - Ի՞նչ կընես:

- Ինձի թուրք խանումը հրամայեց քեզ մեղցնել, - կըսեն սպասուհին:

Աղջիկը կուլա՛, կուլա՛: Կմտածե՛ր էրթա իրեն հա-րազատներում գտնա:

Հին չարշափի մը մեջ կփաթովի, կերթա գետինները պառկած գաղթականներում մեջը մորը կփնտրե: Կտեսնա, որ չուլ-փալասի վրա մայրը մեղանկը պառկած է: Կհարցնեն. - Մայրի՛կ, հե՛յ մեկը դուն չունի՞ս, քի միմա՛կդ պառկած ես:

- Չէ՛ չունիմ, ես մեղակ եմ, այսօր-վաղը կմեռնիմ:

Աղջիկը կըսեն. - Աղեկ մտածե, աղջիկ մը չունեի՞ր:

Մայրը կճանչնա աղջկան, կփաթաթովին կուլան: Մայրը արդեմ հիվանդ էր, ուրախութենեն սիրտը կպայթի կմեռնի:

Աս Փառանձեմին հին նշանածը կփնտրե կգտնա, կտեսնա, որ Փառանձեմը եկած է, մայրը մեռած է, ինքն ալ մեղակ է մնացած, կըսեն. - Ինչ եղած է՝ եղած է. գիտեմ քու կամքովդ չէ՛ եղած, եկու՛ր քեզ տանիմ, ամուսնանանք:

Աղջիկը կըսեն. - Ես ալ չեմ էրթար ո՛չ թուրքին, ո՛չ ալ քեզի. փորիս մեջ օ՛ճ մը կա:

Կէրթա, առանձին, չորս պատին մեջը, մեղակը կուգն թուրքին լամուկեն ազատվի: Հենց որ չոքուխը կծնվի, կխեղդեն ձեռքովը, ինքն ալ թույն կխմե՛ կմեռնի:

28 (343).

ԳԱՐԵԳԻՆ ԹՈՒՐՈՒՋԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1903 թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ՔՂԻ)

ՔՂԵՑԻ ՏԻՐՈՒՀԻՆ

Ես կհիշեմ՝ 1914 թ. հայ տղամարդկանց կհավաքեին, բանակ կտանեին և ճամապարհին կսպանեին:

Իմ հայրս Ամերիկայեն էկավ՝ յա՞դ դեկտեմբեր էր, յա՞հ հունվար: Մեր գյուղի բեկը՝ Քյամիլ բեկը, էկավ դայ-

մաղամի հետ՝ հորեղբորս և հորս ուզում էին տանել: Հայրս ըսավ. - Մեզի մի քանի օր ժամանակ տվեք, մենք նոր եմք եկած, համազտանանք, լողանանք:

Սրանք գնացին, հայրս և հորեղբայրս փախան Ֆրանսա:

Հայ տղամարդկանց Տիգրանակերտեն, Քղիեն, Մուշեն, Խնուսեն կհավաքեին Էրզրումի սարերը՝ Ղարախայի սարերը կտանեին, որ Թուրքիայի ամենաբարձր սարերն են, Էրզրումեն մոտ հիսուն կիլոմետր է: Բոլորին պարտադիր մամակ գրել էին տալիս: Նամակները դրկում էին հարազատներին, հետո խշտիկներով սպանում էին: Այդ սպանված հայերի դիակների տակից տասներկու հոգի սաղ մնացել էին, էկան Քղիի Դարման գյուղը՝ մեր տունը: Հայրս ու հորեղբայրս փախել էին, մայրս էր տունին մեծը: Ես ու մայրս մեռակ էինք ապրում: Մեր տունը գյուղին քեմարն էր: Բայց մայրս գիտեր, որ փախստական-դասալիք գինվոր պահողը կպատժվի կառավարության կողմեն: Բայց ի՞նչ ընե, օգնել է պետք: Ըսավ. - Դու ու կրացեմ՝ առանց ձայնի ներս մտեք:

Մայրս փոքր դուռը բացեց, տասներկու հոգին ներս առավ: Այն ատեն լուսավորություն չկար, լամպա կվառեինք: Մեկին ոտքը ցուրտը տարել էր: Մայրս խոշոր ամանով լուղ քերավ, ոտքը մեջը դրեց, գուլպան կտրեց հաճեց, մարդուն ոտքին մաշկն ալ հետը դուրս եկավ: Մարդուն ուշքը գնաց: Մենք մեր տներում յուկլիկներ ունեինք, որոնց մեջ գաղտնի ճամփա կար դեպի հարևանի տունը: Մայրս սորվեցուց փախուստի ճամփան: Կհիշեմ մայրս փախսանքը կղներ, դասալիքները ոտքերը կտաքացնեին:

Քամիլ բեկի տունը մեր տան դիմացն էր: Իմ մոր անունը Տիրուհի էր: Գիտեր, որ Տիրուհու մարդը փա-

խած է, ուրիշ մարդ չիկա տանը: Օր մը լուսամուտից տեսնում է տղամարդ, լուր է տալիս դայմաղամին, թե՛ եկե՛ք, Տիրուհու տանը փախստական կա: Ղայմաղամը տասը յուզբաշիով գալիս են Քամիլ բեկի տունը, կանչում են գյուղի հայ միտարին: Մայրս դիմացնին էլավ ըսավ. - Էֆենդի՛մ, տանը փախստական չկա՛, կառավարության ձեռքը երկար է, կարող եք մայել:

Բայց մայրս փախստականներին արդեն սովորեցրել էր, ո՛ր կողմից պիտի փախան ինչպե՛ս մարագ, կա՛մ ախոռ և կա՛մ հակառակ դեպքում՝ հարևանի տունը:

Պաշարեցին մեր տունը: Երկու հոգի դուրսը պահակ կանգնավ, յուզբաշին ու դայմաղամը իրենց ջանդրմաներով մտան տուն, փնտրեցին: Սեղանի վրա մոխրամանը գտան՝ ծխախոտի մնացուկներով: Ղայմաղամը մորս ասեց. - Հալա՛լ ըլնի քեզ, այս տանը մարդ կա, մենք փնտրեցինք՝ չգտանք, բայց այս գործը հալա՛լ ըլնի քեզ:

Այսպես մինչև մարտ ամիս մամաս դրանց պահեց: 1936 թ., երբ ես Հալեպ գնացի, շինարարության վրա կաշխատեի, ամեն մարդ իր գլխեն եկածը կպատմեր, ես էլ սկսա պատմել իմ գլխու եկածը, թե մայրս տասներկու հոգի պահեց փախստական: Մի մարդ դեղին քրոջներով, 40-50 տարեկանի մոտ, չուտեր ու խիստ մոտիկ կըներ ինձի, մեկեն թռավ, երեսս պագեց.

- Տղե՛րք, - ըսավ, - ես մոտիկ էի տալիս, թե ինչքա՛ն ճիշտ կհիշե իր կյանքը. իսկապես ասոր մայրը՝ Տիրուհին, մինչև գարուն տասներկու հոգի պահեց, մեկի ոտքը ցուրտը տարել էր, ես ալ անոնց մեջն էի, իմ անունս ալ Փիլիպոս է, չարսանջակցի:

29 (344).

ԳԵՎՈՐԳ ԶԻՖԹԶԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾԵՎ. 1909 թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

ՔԵՍԱՔԵՑԻ ՎԻԿՏՈՐԸ

1915 թվին թուրքերը հայերից մի աղջիկ էին փախցրել, այդ աղջիկը չկար ու չկար: Դու մի ասա՝ անոր ատեր տարեր տվեր էին Դամասկոսի արաբ մոլլային: Մոլլան կըսե. - Եթե օրերեն մեկ օր բերանեղ հաճես, որ հայու աղջիկ ես, ես քեզ ոչխարի պես կմորթեմ:

Էս աղջիկը կվախնա, ձայնը կտրած տարիներով կապրի հոն: Կունենա հինգ տղա, երկու աղջիկ, մոլլան կատկի:

Աս երեխեքին մայրը կկանչե իր զավակներին կըսե. - Բերե՛ք դանակը՝ ինձ մորթեցեք:

Զավակները կըսեն. - Խեղազարվե՛լ ես, ի՞նչ է:

Մայրը կսկսի պատմել. - Ես քարից, թփից չեմ, ես հայու զավակ եմ: Հիմա որ ձեր մոլլա հայրը մեռավ, ես ձեզ կըմամ ճիշտը ըսել, որ ես հազ եմ, Քեսաբ գյուղից եմ, Մուսա Լեռան կողմի Քեսաբից: Մոլլի կողմը փլված վանքին քովը մեր երկու հարկանի տունն էր,

հորս, մորս անունները ա՛ս, ա՛ս էր: Գացե՛ք, զավակներս, փնտրե՛ք, գտե՛ք:

Հինգ տղաները նստում են մեքենա, գնում են Քեսաբ ստուգելու: Մարդու բան չեն ըսեր: Ինչ որ մայրը ըսեր էր, փնտրում են. ծովի կողմը տեսնում են մի վանք կա, քովը երկու հարկանի տուն կա, մի կին է իջնում տանդուլից: Բարձրանում են վերև.

- Վազա էլ ազիմ (Աստված վկա - արաբ.) տա մեր մոր ասածն է, մեր փնտրածնիս է: Կհարցնեն, - Կարելի՞ է:

- Ֆատտա՛լ (Հրամայե՛):

- Չվախենա՛ս, մայրի՛կ, մի բան պիտի հարցնենք, դուք ինչպա՞ն եք:

- Ամուսինս տունը չէ, գյուղ գնաց, - կըսե կինը վախենալով:

Այդ կինը երկու եղբայր է ունենում, անոնք ալ ներ-

սը մատած կըլլամ: Կինը գնում է մերս, եղբայրներին
ասում. - Հինգ արաք եմ եկել:

- Թուրքում ունե՞ս պահած:

- Չէ՛:

- Ջենք ունե՞ս պահած:

Չէ՛:

- Իմչո՞ կվախենաս. քալե էրթամք, տեսնամք՝ էդ
մահմետականները ի՞նչ են ուզում:

Գալիս եմ մերս, հինգ տղամներին բարևում եմ,
աստում: Տղամներն սկսում են հարցնել. - Տամսերը,
Աքրահամը ո՞վ է:

- Ե՛ս եմ:

- Մենք եկել ենք հարցնելու, դու պիտի ասես հորդ
անունը, մորդ ո՞վ ըլլալը, ով ունեսչունես պիտի ասես:

Մարդը բոլորի անունները մեկ-մեկ կըսե, վերջն ալ
կըսե. - Մեկ հատ ալ կա կորած է:

Տղամները կըսեն. - Վալլա՛ էլ ազիմ, սա՛ է. ոչ մի
կասկած չկա այլևս: Բա քո կորած քրոջդ անունը ի՞նչ
էր:

- Վիկտոր էր:

- Գիտես ի՞նչ կա, դու մեր քեռին ես:

- Ձեր քույրը՝ Վիկտորը մեր մայրն է. տեսե՛ք մայ-
րերնիս ինչ անուններ որ տված է, ճիշտ ձեր ըսած
անուններն են:

Մարդը ապշած կմնա:

Տղամները կըսեն. - Հիմա մենք պիտի գնանք, քեզի

ալ պիտի տանանք հետերմիս քո քրոջ՝ Վիկտորի մոտ:

Տղամները ելնում են, էս մարդուն առնում, գնում,
հասնում են Դամասկոս. - Հե՛ն ա մեր մայրը, տեսնանք
քեզի պիտի ճանչնա՞:

Մայրը գալիս է. - Էհլե՛ն, սեհլե՛ն (Բարև, Աստծու
բարին - արաք.), չիմացա ո՞վ եք, - կըսե:

Տղամներից մեկը կմոտենա քեռիներին կըսե. - Գա-
ցե՛ք, ձեր բարբառով սկսեք խոսել, իր անունը ըսեք:

- Լալո՛, ա՛ս՝ Աքրահամն ի, ա՛ս՝ Օհաննեսն ի, տո՛ն
չի՞ս Վիկտորը:

Կինը լսելուն պես կիաթաթվի, կուշաթափվի:

Մեծ տղամ կըսե. - Մա՛յր, ահա քու երազը կատա-
րեցինք. մեր հայրը չկատարեց, մե՛նք կատարեցինք:
Վաղը գնալու ենք Քեսաք:

Բոլորով աստում են ավտո, Վիկտորին ալ հետեր-
մին են տանում: Հասնում են Քեսաք:

Տղամ կըսե. - Մա՛յր, դու ասեցիր ձեր տունը կարող
ես գտնել:

Էս մայրը, յալլա՛, գլուխը առնում, գնում է իր գիտ-
ցած ճամփայով, վանքի քովը երկու հարկանի տունը
կերթա, կսկսի տունին պատե՛րը համբուրել, քարե՛րը
համբուրել...: Աքրահամն ու Օհաննեսը կերթան ոչխար
կմորթեն: Կուտեն-կխմեն, քեֆ կանեն:

Անոնք կհասնին իրենց մուրազին, դուք ալ հասնիք
ձեր մուրազին, ամբողջ աշխարհն ալ թող հասնի իր
մուրազին:

30 (345).

ԿԻՐԱԿՈՍ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1923 Թ., ԲԱԼՈՒ)

ԲԱԼՈՒՑԻ ԿԻՐԱԿՈՍԸ

Ծնվել եմ Բալույում 1923 թվին: Հորս, մորս թուր-
քերը սպանել էին: Հորեղբայրս ինձ ու փոքր եղբորս
1929 թվին բերեց Սուրիա, մեզ դրեց Նոր Գյուտի որ-
բանոցը, որտեղ երեք տարի մնացինք: Հետո մեզ Ամե-
րիկա պիտի դրկեին, բայց չգնացինք: Ես ու եղբայրս
եկանք մեծ եղբորս մոտ՝ Հալեպ, Ջեթումխան:

1933-ին գնացինք Ջզիրե՝ Թելքրակ գյուղը, որ-
տեղ շատ քրդահայեր կային. անոնք մաքուր հայեր
էին ազգությամբ, բայց իրենց լեզուն կորցրել էին:
Մենք հոն ապրեցանք մինչև 1947 թիվը: Եղբայրներս
մնացին հոն, ես ընտանիքով եկա Հայաստան: Ըմա-
փին առաջնեկ զավակս ծնվեց: Մեզ բերին Սիսիան,
Սառնակունք գյուղը: Գալուս երրորդ օրը աշխա-
տանքի անցա կոլխոզի մեջ: Ինձի շատ կսիրեին բո-
լորը, կըսեին՝ Կիրակոսը մեկ հատ է կոլխոզում:

Բայց 1949 թ. գիշեր մը, առանց հարցաքննու-
յան, եկան, թե դուք պիտի տեղափոխվեք ուրիշ տեղ:
Մեքենան դրին մեզի, քշին տարան: Հետո բեռնա-
տար գնացք մեզի դրին, տարին Ալթայսկի կրայ
[Ալթայի երկրամաս՝ Սիբիր]. ես, կինս՝ Մայրանուշը,
տղաս՝ Վազգենը, չիմացանք մեր մեղքը մինչև վերջ:

Միայն ոստիկանները մեզի հանձնեցին ԿաԳեԲե:
Մեզի կարգադրեցին՝ դուք աս Սլավգորոդսկ ռայոնի
Անդրեևկա գյուղից որևէ տեղ էրթալու իրավունք չու-
նե՛ք: Չէ՛ որ մենք տաք երկրից եկած ենք, ոչ մի տաք
հագուստ չունեինք: Ձմեռից մինչև փետրվար ամի-
սը քսան աստիճան ցուրտին մեջ չարուխով աշխա-
տել եմ, անասնապահություն ըրել, ո՛չ վալիկկա, ո՛չ
տաք շոր. չվալները կփաթաթեի ոտքերուս, որ չսառ-
չեն: Մի հատ թելեգրեկա չունեի, կնկանս զարդերը
վաճառեցի, օժիտի կտորները ծախեցինք, տաք շոր
առինք: Փետրվարն էր արդեն, այդպես ապրեցանք:
Ստալինի մահից հետո մեր վիճակը լավացավ: Մեզի
ազատեցին 1956 թվին: Մինչև հիմա չիմացա, որն էր
մեղքս: Ամենը մարդ էի: Ես եղբայրներս թողի հոն,
էկա հայրենիքս շենցնելու, որ մեր հողերը առնենք:
Չէ՛ որ պատգամավորները, որ Հայաստանեն կուգա-
լին մեզի պրոպագանդա կընեին, որ եկե՛ք, հավաք-
վե՛ք Հայաստանում, որ մեր հողերն ալ թուրքին ձեռ-
քեն առնենք: Մենք ալ անոնց խոսքերուն հավատա-
ցինք, եկանք Հայաստան:

Հետո ունեցա չորս զավակ: Բայց ինձի շատ

կմտաճոգե հայկական հողերում հարցը: Քանի որ Ղարաքաղի հարցը չի լուծվում, ա՛ն մեր հողերում հարցը թե՛ չի լուծվիր: Ես շա՛տ հիասթափված եմ,

շա՛տ: Եթե զավակներս Ամերիկա էրթան, ես ալ կէրթամ: Առաջ ես մեղադրում էի արտագաղթողներուն, հիմա՝ բան չեմ կարող ասել:

31 (346).

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՈՍԿԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1925 Թ., ԹՈՄԱՐԶԱ)

ԿՈՒՅՐ ԶԱՏԻԿԸ

Հայրիկիս բարեկամը տարիքոտ մարդ մըն էր՝ անունը Զատիկ աղա էր:

Զատիկ աղան օր մը մեզի էկավ, հայրիկիս ըսավ. - Նիկողո՛ս, ես այսօր եկեղեցի գացի աղոթեցի, ըսի՝ - Եա՛, Աստվա՛ծ, վաթսուն տարվա մեղքերս ինչ պի-

տի հարցնես՝ շա՛տ լավ, բայց քառասուն տարվա քաշածս ալ ես քեմե պիտի հարցնեմ, - ըսի ու լացի:

Հայրիկս ալ ըսավ. - Ծա՛տ շիտակ ըսեր ես:

Քանի որ աքսորին մեջը թուրքերը Զատիկին ծեծեր էին, և մարդը քառասուն տարի կոպր կպտտեր:

32 (347).

ԱՆՆԻԿ ԱՇԺՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱԴԱՆԱ)

ՎԱՐԴԵՐԵՍԸ

Մեզի ազգական էր Վարդերես Գարագյոզյանը: Ան Պոլիսի մեջ ուսումը վերջացնելէ վերջը կառավարության կողմէ կուղարկվի Վամ՝ թուրք տղոցը թուրքերէն սորվեցնելու: Դպրոցին թուրք տնօրէնը կըսէ. - Վարդերես անունը հայու անուն է, պետք է փոխենք, ըսենք՝ Վաթամիէ, որ աշակերտները չիմանան, որ դուն հայ ես:

Ադ ձեռով ստիպված կաշխատի դպրոցին մեջը:

Բայց կնկատե, որ ամեն օր սներուն մեջ փաթեցված կին մը կկանգնի դպրոցին ավերակներուն անկյունը և զաղտնի կհետևի իրեն:

Օր մըն ալ ադ կինը իր երեխային ձեռքով հաց, քամած մածուն և խաշած ձու կդրկէ: Վարդերեսը կզարմանա: Հետո կիմանա, որ ադ կինը հայ աղջիկ է եղած, որին եղեռնի ժամանակ թուրքերը փախցուցած են...

33 (348).

ՌՈՆՅԱ ԹԵՐԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*

(ԾՆՎ. 1920 Թ., ՀԱԼԵՊ)

ՀՈՒՇԵՐ ԴԵՐ ԶՈՐԻՑ

1928-ին հորս մշանակեցին Դեր Զոր աշխատանքի, և մենք ընտանիքով փոխադրվեցինք այնտեղ:

Դեր Զորում մենք հանդիպեցինք Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ակամատես վկաների, որոնցմէ շատերն իրենց մայրենի լեզուն արդեն մոռցել էին կամ բռնի հավատափոխ՝ իսլամ էին դարձած, բայց տակավին ինքզինքնին հայ կզգային և հոգիով հայորեն կապրեին: Անոնցմէ ամեն մեկը վշտի ծով էր. իր ցավերը պատմելով՝ չէր ավարտեր:

Ադ հայ կիները կպատմեին, թե ինչպե՛ս իրենց աքսոր հանած էին, ինչպե՛ս տառապած էին ճամփաներում վրա: Անոնք իրենց հարազատներուն մահատակվիլը տեսած էին, անոթություն, հիվանդություն,

կողոպուտ, անպատվություն տեսած էին: Կպատմեին, թե ինչպես Դեր Զոր հասած էին ճամփաներու վրա ձգած իրենց անչափահաս քույրերն ու եղբայրները, Դեր Զորեն ալ անդին՝ մինչև Օեղդադիէ գացած էին: Կպատմեին ու կուլային, իրենց ճակատագիրը կանհիծեին:

Մայրս և ես արցունքով կունկնդրեինք:

Գոհարը գեղեցկուհի մըն էր Ադաբազարցի ընտանիքի մը աղջիկ: Տարագրության ճամփուն վրա իր բժիշկ մշանածը չէ բաժնված իրմե, բայց հազիվ քաղաքեն քանի մը ժամ հեռացած՝ անոր իր աչքերուն առջև հոշոտած էին:

Խաթունը Կոնիացի էր: Ծնողքին տխուր մա-

* Այս և մի քանի այլ գրույց-վկայությունները իմ է հաղորդել Լուս Ամբելեսի հազկական ազգային «Արարատ» տարեգրքի տան քանկիչ, ձեռագործի բացառիկ շնորհքով օժտված արվեստագետուհի Ռոմյա Թերզյանը:

Քննակատագրին վերագրելով՝ հաշտված էր ամոր
հետ, բայց չէր կրնար մոռնալ իր վեց տարեկան
եղբայրը, որ ճամփան ձգած էր: Ան, աղի արցունք
թափելով, կատմեք: «Այ քալելու կարողություն չէր
մնացած վրաս: Եղբայրս՝ ամոթութենն ուժասպառ,
չէր կրնար քալել: Քամի մը օր շալկեցի զինք, բայց
նոքերս ուռած էին՝ չէի կրնար ծամրություն տանել:
Եղբորս ամոթության հեղձներն ակամքս կխլացնեին:
Քայլերս սկսան դանդաղիլ: Մտրակը իջավ նոքե-
րուս՝ գետին տապալեցա: Եղբայրս ինկավ կռակես:
Այ վերցնելու կարողություն չունեի: Ուռած նոքերես
սկսավ արյուն հոսիլ: Ձգեցի զինք ու հեռացա հեծկլ-
տալով...»:

Արաքսին Թեքերդաղի էր: Ան կատմեք.
«Մայրս Բուրսայէն Թեքերդաղ հարս եկած էր: Հայրս
եղեռնեն տարի մը առաջ մեռած էր: Արամ քեռիս
եկավ մեզ Բուրսա տանելու, որպեսզի մյուս քեռինե-
րուս և մորաքույրներուս հետ ըլլայինք հոն, ուր պիտի
քշեին մեզ: Երեք օր ետք տարագրվեցանք: Քեռիս,
մայրս, ես և եղբայրս էինք: Մեզ ուղղով բերին Հա-
լեպ, հետո ալ՝ Դեր Զորի ճամփան: Քեռիս կարե-
լի եղածին չափ օգտակար կըլլար մեզի և ուրիշնե-
րուն. փոքր զավակ ունեցողներուն կօզներ՝ մեկ-եր-
կու պզտիկ շալկելով, ծեր մարդու մը ձեռքն բերը
կկրեր, ուրիշի մը քաջալերական խոսք մը կըսեր:
Մոտեցանք Մեսքենեին: Տեղ չհասած՝ սարսափելի
տեսարանի մը հանդիպեցանք: Փոքր քարայրի մը
մեջ երիտասարդուհի մը պատին խաչված էր՝ մորե
մերկ, փարթամ մազերը ուներուն թափած: Սոսկու-
մով կնայեինք, երբ մայրս ըսավ. «Տե՛ս, մոր մեռած է,
մարմինը տակալին չէ ուռած»:

Մեզմե շաքաթ մը առաջ նույն տեղն անցնող
կարավանը շա՛տ զոհ տված էր Մեսքենեի մեջ: Մեր
խումբն ալ տասը զոհ տվավ: Իմ տասնչորս տարե-
կան եղբայրս հիվանդացած էր ճամփուն, դժվար
կքայլեր. հոն մեռավ: Չորս օր ետքը մեզ տարին Ռաք-
քա: Հոն տասը օր մնացինք վրաններու տակ: Քեռիս
գեղեցիկ դեմքով, շեկ մորուքով երիտասարդ մըն էր,
բարձրահասակ և թիկնեղ: Բոլորին ուշադրությունը
կգրավեր իր գեղեցկությամբ և հատկապես իր բա-
րի ու ծառայասեր հոգիով: Գիշեր մը երկու միլիսներ
եկան կեցան մեր վրանին առջև: Քեռիս գունատե-
ցավ: Մայրս ու ես սկսանք դողալ: Միլիսներն մե-
կը ըսավ. «Դու՛րս ել, գլավու՛ր, քեզ Ահմեդ Չավուշը
կուզե»:

Քեռիս ընկերացավ անոնց: Քիչ ետքը լսեցինք
մտրակի ձայնը և քեռիս օգնության կանչերը: Բայց
ո՞վ կրնար մոտենալ Ահմեդ Չավուշի վրանին, ո՞վ
կրնար համարձակությունը ունենալ զիջերով վրա-
նեն դուրս ելլելու: Գիշերային լուծության մեջ կլսեինք
մտրակի շայտունը և քեռիս կանչը. «Օգնություն՛ն,
օգնություն՛ն»: Մայրս ուզեց երթալ աղաչել դահիճնե-
րուն, որ չծեծեն, չսպանեն քեռիս: Վրանակիցները
արգելք եղան. «Ու՛ր կերթաս, քու՛յրս, քեզ ալ կչար-

չարեն»:

Մայրս կուլար, մազերը կփետտեր, կզալարվեր
գետինը: Հետո մարեցավ: Ժամերով լսվեցավ մտրա-
կի հարվածներուն ձայնը: Քեռիս ձայնը հետզհետե
կնվաղեր: Ես կուլայի քեռիս և մորս համար: Վրա-
նակիցները ջուր թափեցին մորս երեսին: Ան կբա-
նար աչքերը «Արա՛մ, եղբա՛յրս» կըսեր ու կփակեր
աչքերը: Քեռիս ձայնը դադարեցավ մտրակին ձայ-
ններուն վրա: Չէի գիտեր՝ ի՞նչ եղած էր: Առավոտյան
վախով գետը գացի՝ պզտիկ թիթեղով մը ջուր բերե-
լու: Քեռիս մերկ մարմինը տեսա աղբամոցին մեջ:
Մտրակի հարվածներն կապույտցած էր, տեղ-տեղ
պատռտված մարմինն հոսած արյունը սառած էր,
բայց ես լույսերուն մեջը տեսա զինք՝ ժպիտը դեմքին,
կարծես մեռած չէր: Չորս օր ետք մայրս ալ մեռավ»:

Հայկանուշին պատմությունն ալ ցնցող էր. «Սե-
րաստիայեն մորաքրոջս ընտանիքին հետ եղանք աք-
սոր: Մենք հինգ հոգի էինք, երկու քույր, եղբայր, հայր
և մայր: Ամենամեծ զավակը ես էի՝ տասնչորս տա-
րեկան: Դեր Զորի ճամփին հայրս մեռավ թիֆուսեն:
Մենք ամտեր մնացինք: Կայանե-կայան գոհեր տա-
լով՝ կքաշքշվեինք՝ սպասելով օրհասական վայրկ-
յանին: Գիշեր մը զաղթակայանի մը կիսափող ախո-
ռին մեջ էինք: Հանկարծ լապտերներ բռնած քանի
մը հոգի մերս խուժեցին, մեր վրայի ծածկոցները մեկ
կողմ շարտեցին և ուշի ուշով դիտեցին մեր դեմքերը:
Հետո մորաքրոջս աղջկան՝ Մարալին, ձեռքն բռնե-
ցին ու քաշեցին: Մարալն ու մորաքույրս սկսան ճչալ:
Մարալը մորը վզին փաթեցավ: Երկուքը միասին
կուլային: Մայրը աղաչեց ոստիկաններուն, որ թող
տան աղջիկը: Անոնք մորը թևերուն մեջն քաշեցին
աղջիկը և հրացանի կոթով ուժեղ հարված մը տվին
մորաքույրիս գլխուն: Խեղճ կինը փոխեցավ գետին՝
զլուխը արյունոտված: Մարալին տարին: Խեղճ մո-
րաքույրս իզուր մրոտած էր իր տասնհինգ տարեկան
Մարալին երեսը, ցնցոտիներ հագցուցած էր ամոր,
զլխուն սև լաչակ կապած, ամբողջ ճամփու ընթաց-
քին կորաքամակ քալել տված էր՝ իբրև ծեր կին:
Ահավասիկ կտարվեր Մարալը: Մարալը հաջորդ
օրը վերադարձավ տրտույմ-տխուր: Փաթեցավ մո-
րը վզին ու լացա՛վ, լացա՛վ զինվոր գացած հորը հա-
մար, անչափահաս եղբայրներուն և քույրներուն հա-
մար, որոնք ճամփան անթաղ մնացած էին, լացա՛վ
մորը ստացած վերքին և իր պատվին համար: Հա-
ջորդ օրը Մարալը գետը գնաց ջուր բերելու պատր-
վակով ու չվերադարձավ... Մորաքույրս իր վերջին
զավակին կորուստին չդիմացավ: Մեր ճամփա ելա-
լեն մեկ օր անցած՝ ինկավ անապատին մեջ: Ափ մը
հող չկրցանք վրան մետել: Մեզ խումբով գետեզեր-
քն դեպի Օեղդադին կտանեին: Հեռուն տեսանք
կույտե մը բարձրացող ծուխը: Երբ մոտեցանք, երկու
փոքրիկ ձեռքեր տեսանք, որոնք դեռ չէին այրված:
Անապատի մեջ ամտեր մնացած հայ երեխաներին
հավաքել, այրու՛մ էին...»:

ԳԵՎՈՐԳ ՀԵՔԻՄԾԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1937 թ., ԲԵՑՐՈՒԹ)

ԱՅԵԹԱՊԾԻ ՍԵՂՐԱԿԸ

Մեր ցեղին մեջ չորս Հեքիմյան Գևորգ կա: Ըսե՛ ինչու: Անոր պատմությունը շատ տխուր է:

Ես ունեցել եմ յոթը մեծ հորեղբայր. ամուսնացնելիս անուանել է Գևորգ: Ան իր բարոյությամբ ու հանդարտ բնավորությամբ բոլոր բարեկամների, հարևանների և ընկերների կողմից սիրվել է և հարգվել: Գևորգին, ինչպես մյուս բոլորին, աքսոր կըշեն դեպի Դեր Զոր: Դեր Զորում, ինչպես բոլորը, նույնպես և Գևորգ մեծ հորեղբորս ընտանիքը ամապատի մեջ անոթի ու անօգնական իրենց օրերը կհաշվեին: Օր մըն ալ արաբ մարդ ու կին մը կուգան, Գևորգ հորեղբորս հետ կսկսին ձեռքովուտքով խոսիլ, հասկցնել, թե՛ շուտով թուրքերը բոլորիդ պիտի սպանեն, գոնե ձեր այս մի տղուն տվեք մեզի, մեք կպահենք, գոնե ան փրկվի: Եվ ցույց են տալիս Գևորգի երեխաներից մեկին՝ Սեդրակին:

Գևորգ հորեղբայրս և կինը չեն համաձայնվում: Բայց ադ արաբն ու իր կինը այնքան են զալիսզանում, որ վերջիվերջո Գևորգ հորեղբայրս և իր կինը կմտածեն, որ, իրապես, թող իրենց մեկ զավակը գոնե ազատվի: Կհամաձայնվին: Արաբները Սեդրակի ձեռքեն կբռնեն, կտանին...

Սեդրակը ամբողջ ճանապարհին կուլա, արաբի վրանը կհասնի՝ կուլա, գիշերը պիտի քանա՝ կուլա, առավոտը կելլան՝ կուլա, ոչ մի բան չի ուտեր, չի խմեր: Արաբները կմտածեն, որ ադ երեխան դարդից պիտի մեռնի, կվերցնեն Սեդրակին, ետ կբերեն Դեր Զորի ամապատը: Բայց ի՛նչ կտեսնան, որ թուրքերը բոլորին այրել են...

Սեդրակը, երբ կտեսնա իր ծնողների, քույրերի, եղբայրների և մյուս հարազատների կիսայրված դիակները, սարսափահար՝ արդեն ինքը կմոտենա արաբներին և կալվի անոց փեշերեն...: Արաբ կինը ևս տեսնալով այդ սրտաճմիկ տեսարանը, ինքը ևս կհուզվի, կսկսի Սեդրակի հետ լալ և անոր նորեն իրենց վրանը կտանին...

Կանցնին տարիներ, Սեդրակը կմեծանա անապատում և լսելով, որ Հայեպոմ շատ հայեր կան, կգնա Հայեպ, ավտոմեքենա վարել կսորվի և իր

մտքին մեջ միշտ կպահե իր ծնողների և հորեղբայրների անունները...

Օրին մեկը, իմ պապս՝ Սիմոնը, որը Հայեպոմ հայտնի օղի թորող էր, կտեսնա, որ երիտասարդ տղա մը կանգնած է իր խանութին առջև և իրեն կնայի: Քա՛նի մը օր իրար վրա ադ երիտասարդը կուգա, կնայի՛, կնայի՛ պապիս: Վերջապես Սիմոն պապս զարմացած իր տղային՝ Ռուբենին կկանչե, կըսե. - Տե՛ս, սա տղան ամեն օր կուգա, ինձի քի՛շ-քի՛շ կնայի, չգիտեմ ուզածը ի՛նչ է:

Ռուբենը ևս ուշադիր կսկսի զննել երիտասարդին և մեկեն ի մեկ կպոռա. - Պապա՛, սա մեր Սեդրակն է:

Սիմոն պապս և Ռուբենը կվազեն խանութեն դուրս, կփաթթվին տղային ու կգրկախառնվին: Այդ ժամանակ Սեդրակը մեկմեկ բոլորի անունները կուտա՝ դու Սիմոն հորեղբայրս ես, դու Ռուբենն ես, ան՝ Հովհաննեսն է, ես ալ Գևորգի տղա Սեդրակն եմ: Եվ Սեդրակը կսկսի արցունքով պատմել, թե ինչպես բոլորին այրել են Դեր Զորում...

Եվ անկե վերջը կորոշեն, որ մեր տոհմին մեջը ով տղա զավակ ունենա, անուան Գևորգ պիտի դնեն: Ահա թե ինչու, մեր ընտանիքին մեջ չորս Գևորգ Հեքիմյան կա:

Հիմա Սեդրակը ողջ-առողջ ապրում է Ամերիկայում, մոտ 90 տարեկան է և խոր ծերության մեջ անգամ հիշում է իր տխուր մանկությունը:

Մեր ամեն զոհերի հիշատակը ինձ հանգիստ ու դադար չի տվել երբեք, և վաթսուհինյակ թվականներից նվիրվել եմ Ազգային շարժման պայքարին: 1968 թվին մեր խմբի ընկերների հետ բանտարկվել ու աքսորվել եմ Մորդովիայի անմարդաբանակ տափաստանները, քանի որ մեք համարձակվել էինք զադուհի տպել «Հանուն հայրենիքի» ամսագիրը...

Հետագայում, երբ ազատ արձակվեցինք ու վերադարձանք Երևան, մեր խումբը՝ «Հայ դատը», ետ չկանգնեց իր զադափարներից և շարունակեց իր գործունեությունը: «Հայ դատի» կամավորները, մեր մյուս ազատամարտիկների հետ, մինչև հիմա կոչվում են Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում...

ԲԱՐՈՒՆԱԿ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1906 թ., ՅՈԶՂԱՏ)

ՉԱԹ ԳՅՈՒՂԻ ՍԱՄՎԵԼ Ի ՆԺԵՑԱՆԸ

1915 թվին, երբ Յոզղատի Բողազյան գյուղաքաղաքն մեզ տարան մորթելու, Չաթ գյուղից էլ հայե-

րին կհանեն: Չաթ գյուղը մեր գյուղից մեկուկես ժամ հեռու էր: Չաթ գյուղի տղամարդկանց էլ ձեռքերը

կապկապած կտանձն ձորը սպանելու: Հայր ու տղայի մը ձեռքերն ալ իրար կապված կըլլան: Տղան՝ Սամվելը, կըսէ. «Հայրի՛կ, ես փախչիմ պիտի, կացիմով չսպանվեմ, գնդակով թող մեռնեմ»:

Սամվելը ձեռնակապերը մի կերպ կքանդէ ու կփախչի: Հաջորդ օրը կհասնի գյուղ, կմտնա մի թուրքի տուն, պատից կախված հրացանը և փամփուշտները կառնէ, խոհանոց կմտնա՝ եռիսա մըն ալ կառնէ, ուտելով կերթա: Ըմսփիմ կտեսնա չորս թուրք ժամհարս երգելով կուգան՝ հայերից թալանված ապրանքներով կըսեն. «Բաշը՝ բեյլիք, մալը՝ եաղմա, էրմենի» (Հայերի) գլուխը՝ պետությանը, ապրանքը՝ թալանի թուրք.):

Հոգիմ սիրեմ, Սամվել՛, մի գնդակով երկու ժամհարսներուն կսպանե, վերջն ալ մյուս երկուսին կսպանե, բոլորը կմեռնին: Սամվելը անոնց հրացանները կվերցնէ, կերթա, կմտնա անտառը:

Ուրիշ հայ երիտասարդներ ալ կփախչին կգան անտառ. Սամվելի խումբը կդառնա 360 հոգի: Սրանք թուրք կզրեն թուրք աղաներին, կսպառնան, թե՛ մեզի ա՛ս տուր, մեզի ա՛ն տուր: Էսենց հինգ տարի Սամվելը իր քաջերի խմբով կոտորեց թուրքերին: Սամվելի խմբում մի աղջիկ ալ կկուլի, Սամվելը դրա հետ կամուսնանա:

Երբ զինադադար եղավ, Քեմալը նստեց, աշխարհքը խաղաղվեց: Հայերը ետ եկան իրենց տները: Քեմալը կկանչէ Կարապետ Սարաֆյանին, կըսէ. «Սամվելը հինգ տարի կոտորեց, ջարդեց: Քանի որ թուրքը ըրավ՝ և ստացավ: Հալա՛լ է: Հիմա թուրք եմ գրում, Սամվելը թող զենքը ցած դնէ: Հերի՛ք է: Սամվելը թող գա ո՛ր երկիրը կուգե, ես դրկեմ, թող ապրի»:

Քեմալը չորս զինվոր կդնէ Սարաֆյանի հետ, կերթան: Սամվելը պաշարած կըլլա թուրքական գյուղ մը, ինքն ալ քարայրի մը մեջ նստած կըլլա: Սարաֆյանը լուր կդրկէ Սամվելին: Սամվելը կըսէ. «Թող ներս գա»:

Կարապետ Սարաֆյանը ներս կմտնա, կտեսնա Սամվելը նստած է, թուրք աղաները ձեռքերը դռներին դրած կայնած, սպասում են, թե երբ Սամվելը հրաման պիտի տա, որ իրենց տները վառե պիտի:

Սամվելը կտեսնա Կարապետ Սարաֆյանին, կհամբուրե ձեռքը: Կարապետը կըսէ. «Նայե՛, տղա՛ս, Քեմալը ըսավ, որ աս նամակը տամ քեզի: Քեմալը ըսավ՝ զենքդ ցած դնես, գաս ո՛ր երկիրը կուգես, քեզ պիտի դրկե»:

Սամվելը կըսէ. «Է՛, հայրի՛կ, զենքս տամ թուրքին, որ ինձ սպանե»: Քանի իմ բազուկները կան, ես պիտի կուլիմ»:

Սարաֆյանը ժամհարսներուն հետ կուգա Անկարա, կպատմե Քեմալին:

Էն ժամանակ ֆրանսիացիները Կիլիկիայումն էին: Ֆրանսիական զորքը էմտեղ էր: Սամվելը իր տղաներին կըսէ. «Տղա՛ք, էլե՛ք, էրթանք Կիլիկիա»:

Սամվելի կինը էդ գիշեր մի տղա ծնած կըլլա: Տղաները կըսեն. «Երեխան ալ բերեմք»: Սամվելը կըսէ. «Երեխան մեզ կխանգարե. երեք կիլոգրամ մսի համար չեմ կարող 360 հոգի զոհել»:

Սամվելը իր քաջերով դուրս կուգա քարայրից, կիջենն Կեսարիա: Թուրքերը կհետևին անոնց, կտեսնան, որ Սամվելը դուրս եկավ թաքստոցեն: Թուրքերը օղակի մեջ կառնեն, բայց այնքան վարժ կրակող էր, որ երեք հարյուր մետրի վրա հավկիթը դնեիր՝ կկրակեր ճիշտ վրան: Թուրքերը կտեսնան նրանց, կվախեն, կըսեն «Սրանք մարդակեր են, լուսանա՛ մեզ կկոտորեն: Ավելի լավ է օղակը բացենք: Թող դուրս գան»: Թուրք զինվորները երկու մասի կբաժնվին: Սամվելը իր տղաներով դուրս կգա, կհասնի Կիլիկիա: Սամվելը կերթա, կներկայանա ֆրանսական ժեներալին, կըսէ. «Մենք և դուք քրիստոնյա ենք»:

Ժեներալը կըսէ. «Ջենթերմիդ փոխեք, հագուստմիդ փոխեք, մեր զորքին միացեք: Զահան գետի վրա մի կամուրջ կա, թուրքական զնացքը վաղը առավոտ ժամը վեցին պիտի գա, անցմի էդ կամուրջի վրայով: Պետք է հաշիվը մաքրել»:

Սամվելը կըսէ. «Ես էս գիշեր կվերցնեմ էդ կամուրջը»:

Ջյունը Էկած նստած կըլլա: Սամվելը չորս հոգու ապիտակ շապիկ կհագցնէ, կըսէ. «Երկու հոգի պիտի անցնի կամուրջի էն կողմը, երկու հոգի՛ էս կողմը: Պատրոնի ֆիտիլը պիտի կապեք, պիտի կամուրջը պայթեցնեք»:

Տղաները կերթան: Թուրք պահակները քնած կըլլան: Տղաները կընեն զործողությունը: Ժամը առավոտվա վեցին զնացքը կուգա, կամուրջը կպայթի՝ զնացքն ալ հետը: Սամվելը կերթա ֆրանսական ժեներալին կըսէ. «Կամուրջը վերցված է»:

Ժեներալը կզարմանա, օդանավեր կբարձրացնեն երկինք, որ տեսնան: Կտեսնան, որ կամուրջը չկա: Ժեներալը կմտածե. «Սրանց հագուստ, զենք տամ, վառվա՛ծ են՝ մա՛րդ կուտեն»: Սամվելի տղաները կլցվին զորանոցը, բայց ֆրանսական ժեներալը ո՛չ զենք կուտա, ո՛չ հագուստ: Սամվելը կըսէ. «Ես, որպես քրիստոնյա, քեզ հանձնվեցի, բայց՝ դու ինձ դավաճանեցիր: Դռները բա՛ց, ես կհրամայեմ, տղաները կցրվին», - Սամվելին կաթված կիջնա, կմեռնի:

36 (351).

ԱՐՏԱՇԵՍ ԲԱԼԱԲԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1926 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

ՀՈՐՄ ՊԱՏՄԱԾՆԵՐԸ

Հայրս՝ Մովսես Բալաբանյանն ինձ պատմել է, երբ ֆրանկի (ֆրանսական) զորքը հարձակվել էր թուրքերի վրա, մեր Առաքելը մեկմեկ անհետանում

էր, երբեմն՝ կարճ, երբեմն՝ երկար ժամանակով: Իրեն միշտ զգուշացնում էի, որ երբ տեղ գնա՝ իմաց տա կամ առանձին չգնա: Մի երեկո տեսնեմ Առաքելը

չկա: Տղաներից ոչ ոք չգիտեր, թե մա ուր է գնացել: Գիշերը մոտենում էր կեսին: Արդեն որոշել էի գնալ փնտրելու, երբ հեռվից լսեցի նրա կոշիկների ձայնը: Նա հագնում էր ֆրանսական զինվորի կոշիկ՝ տակը մեծ-մեծ մեխերով, և դրանք ձիու պայտի պես կլոր շարքով մեխված էին կոշիկի կրունկին: Երբ Առաքելը քայլում էր, մեր Գևորգն ասում էր. - Կույր ձիւ եկաւ, կույր ձիւ գնաց...

Առաքել գնում է գյուղ՝ Բիթիաս, տեսնի ինչ կա, չկա: Օրը մթնում է, և մա միամիտ սկսում է լեռ բարձրանալ գյուղի ճամփով: Երբ մոտենում է գյուղի ծայրին, հանկարծ թուրքի ասկյարների պահակը ձայն է տալիս. «Հէ՛յ, ո՞վ ես, կանգնի՛»:

Իսկ մեր Առաքելը ձայնի ուղղությամբ կրակում է մթության մեջ:

- Ամմա՛ւ, մեռա, - լսվում է մեռնող ասկյարի ձայնը:

Առաքելն սկսում է վազել ճամփով: Քիչ անց, մի ուրիշ տեղ, էլի թշնամին ձայն է տալիս, որ կանգնի, ո՞վ է եկողը: Առաքելն այդ ուղղությամբ էլ է կրակում և այստեղ էլ է սպանում մեկին: Սկսում է ավելի արագ վազել: Նույն պատմությունը կրկնվում է երրորդ անգամ. Առաքելս երեք ասկյարի սպանում է: Այս անգամ արդեն նրա ուղեղն սկսում է աշխատել, թե՛ ուղիղ ճամփով պետք չէ գնալ: Վերջապես մա շեղվում է ճամփից և մեծ դժվարություններ հաղթահարելուց հետո ու երկար ժամանակ տառապելուց հետո, մի կերպ գալիս ու հասնում է մեզ մոտ, և այդ դեպքից հետո մա այլևս մեռակ չի գնում ոչ մի տեղ:

Այդ գիշեր այդ հատվածի թուրքական զորքերի մեջ խուճապ է առաջանում: Նրանք լուր են տարածում, թե ֆրանսական զորքը հարձակվել է թուրքական պահակակետի վրա, և բոլորը խուճապահար թողնում են իրենց դիրքերն ու փախչում:

Հետագայում մի թուրք սպա պատմեց հետևյալը. «Ես այդ ժամանակ կապավորի սպա էի և իմ տրամադրության տակ եղած ասկյարներով հսկում է Բիթիաս-Սանդրամկ ճամփաների անցուղարձը: Այդ գիշեր ես գնացել էի կենտրոն Բիթիաս, մեր բիմբաշու (հազարապետ) մոտ: Ժամը 11-ը կլիներ: Հանկարծ երկու զինվոր շնչակտուր ներս ընկան սենյակս ու ասացին, որ ֆրանսական զինվորները հարձակվել են մեր թուրք զինվորների վրա, երեքին սպանել են և իրենք անցել են առաջ գնացել: Մենք՝ թուրքերս, դրանից առաջ լուր ունեինք, թե Մուսա Լեռան վրա էժմէթի (օտարերկրյա, իմա՝ ֆրանսիական) զորք կա...»:

Պատմում էր հայրս ու քա՛հ-քա՛հ ծիծաղելով ավելացնում. - Խեղճ թուրքերը ուրտեղե՞ն գիտնային, որ դա մեր Առաքելն էր՝ իր ֆրանսական կոշիկներով ու դիպուկ կրակելու վարպետությամբ: Մենք՝ մուսալեռցիներս, համեմատած թուրքերի զորքերուն շա՛տ քիչ էինք, քիչ էինք, բայց՝ քա՛ջ էինք...

Ուրիշ անգամ մըն ալ նորեն դեռ Մուսա Լեռան վրա կովում ենք, մեկ էլ անձրևը ուժեղացավ: Թշնամին սկսեց քայլ առ քայլ բարձրանալ դեպի վեր: Մենք զենքերի ձայներից զգում և հասկանում էինք, որ թշնամին բարձրանում է, բայց հրաման կար՝ ոչ ոք իր

տեղեն չշարժվի:

Ես մի տասնյակ մարտիկներով հսկում էի Բիթիասի մի ելքը դեպի լեռ, դեպի Գյարմեր Օեդ (Կարմիր Ժայռ): Մյուս կողմից ոչ մի շարժում չկար: Մենք արդեն գիտեինք, որ թշնամին գտել էր բարձրանալու թույլ տեղը՝ Քաբուսիեյի կողմից:

Այդ գիշեր, մեծ ճակատամարտի գիշերը, հրաման եկավ սուրհանդակի միջոցով. «Խիստ զաղտնի պահել հսկելու տեղերը, չծխել, բարձրաձայն չխոսել, կրակ չվառել: Կարգը խախտողները տեղում կգնդակահարվեն»: Մենք իրար հետ պիտի խոսեինք ձեռքի հայտնով, իսկ դրսից եկողը պիտի հայտներ մեզ ծանոթ նշանաբան՝ թռչունի ձայնը:

Կեսգիշերն անց, հանկարծ հեռվում խառնաշփոթ աղմուկ բարձրացավ, ես հասկացա, որ ամեն տեսակ զենքերի կրակոցներ էին լսվում: Գևորգը փսփսաց. - Հէ՛յ վախ, թշնամին բարձրացավ Դամվաջըք:

Ես ականջ դրի և ուշի ուշով սկսեցի լսել: Կրակոցների ձայները կամացկամաց սկսեցին ցած իջնել: Ես մոտեցա և ամեն մեկի ականջին փսփսացի. - Տղա՛ք, թշնամին փախչում է. ա՛յ լսեցեք:

Օրոտով բոլորը համոզվեցին, որ այդպես էր:

Առավոտյան սուրհանդակը եկավ և պաշար բերեց մեզ՝ ասելով. - Այս գիշեր դուշմանը փախավ: Մենք զոհեր չունենք, գրավել ենք մեծ թվով փամփուշտներ, զենքեր, մի ձի, մի ջորի և մի քիչ էլ այլոք:

Այդ դեպքից հետո թշնամին էլ չէր համարձակվում գրոհել մեզ վրա...

Մեր երկրացի Գապագյան Եսային ժամանակին ինձ պատմել է. «Մեծ ճակատամարտի օրը, երեկոյան դեմ թշնամին բավական առաջացավ, բայց մեր քաջերի զենքի ճնշման տակ, թշնամին հարկադրված եղավ նահանջել: Թշնամին այդ գիշեր ճամբար դրեց մեր՝ Սընջառեն Տայրը կոչված հարթավայրում: Պետրոս Դմաքյանը մեզ՝ երեսուն հոգուս կանչեց ու ասաց. - Իմ աղյու՛ծ եղբայրներ, եթե թշնամին մնաց մեր լեռան վրա այս գիշեր, վաղը՝ մեր վերջն է: Մեր ուժերով այս գիշեր նրանց այնպես հարվածենք, որ հավիտյան չնոռանան: Գնացե՛ք, բոլորդ էլ ճարեցե՛ք փամփուշտով հրացան, ատրճանակ, բոմբաներ (ձեռնաշեն ռումբեր) ու երկու ժամից հետո այստեղ լինեք:

Մենք՝ երեսուն տղաներով գնացինք, մի ժամ հետո վերադարձանք մույն տեղը:

Պետրոսը կանչեց տեղ Աբրահամին և ասաց նրան. - Տե՛ր հայր, պահպանի՛չ կարդա մեր գլխին. վաղը մեր դիակները չես կարող գտնել, որ արարողություն կատարես:

Տեղ հայրը պահպանիչն ասաց և գնաց: Մնացինք մենք: Նա կրկին դարձավ դեպի մեզ և հրամայեց. - Հիմա, հենց այստեղ քնենք:

Մենք իրար գրկած, բաց երկնքի տակ քնեցինք: Ինչքան էինք քնել, չեմ հիշում, երբ մեկն ինձ բզեց. - Վե՛ր կաց, վե՛ր կաց:

Արթնացանք բոլորս: Պետրոսը ձայն տվեց և ասաց. - Եղբայրնե՛ր, հիմա մենք պիտի գնանք թուրքերի վրա: Նրանց օղակենք. մի ելք թողնենք, այն էլ

ճամփա՝ դեպի ցած: Հիմզ-ճիմզ մեմք պիտի մոտենանք մրանց ճամբարին: Բոլորդ պիտի գտնենք հարմար դիրքեր, փոսեր, ժայռեր կամ խրամատներ: Ես հրաման կտամ բարձրաձայն, ֆրանսերենով, դուք՝ կկրակեք ճամբարի վրա և կթաքնվեք: Նրանք մահախուճապ պիտի փախչին:

Մենք մոտեցանք ճամբարին, երբ գրեթե բոլորը քնած էին: Հատուկեմտ ասկյարներ կրակ վառած, չորս կողմը մատած զրուցում էին: Մենք լրիվ տեղավորված էինք, երբ ազդանշանը լսվեց: Մենք պատրաստվեցինք: Խորհրդավոր ու լուռ մթության մեջ լսվեց Պետրոսի ֆրանսերեն հրամանը՝ ուշադրություն՝, կրակ՝:

Վեց տեղերից կրակ բացեցինք թշնամու վրա և մեր ումբերն էլ մետեցինք: Նրանց վրամներից քսան-երեսուն մետր հեռավորության վրա էինք: Այդ պահին մրանց բաշ կոմանդորը (գլխավոր հրամանատար) ամբողջ ձայնով բողոք թուրքերեն. - Տղաներ, ձեր գլուխներն ազատեցեք:

Թշնամին յուրայինների վրա կրակելով՝ սկսեց փախչել: Կոմանդորի բղավոցները, ասկյարների կրակոցները, ումբերի պայթյուններն այնպիսի աղմուկ բարձրացրին, կարծես երկինքը փուլ եկավ: Մենք, ըստ մախնական հրամանի, պատկեցինք մեր տեղերում: Մինչև տասը բողոք ամեն ինչ վերջացավ: Իսկ մենք, ինչպես եկել էինք գաղտագողի, այնպես էլ վերադարձանք ճամբար՝ ողջ, առողջ և շատ բարձր տրամադրությամբ:

Երբ տեղ հասանք, Պետրոսն ասաց. - Հիմա գնացեք, հանգիստ քնեցեք:

Մենք գնացինք «տուն» և քնեցինք:

Այս էջը բացակայում է Տիգրան Անդրեասյանի գրքի մեջ, սակայն այնտեղ կա մի մախադասություն. «Հաջորդ առտու իմացանք, թե՛ առտվան դեմ թշնամին քաշված, հեռացած է, անձրևին տակը անոթի գիշեր մը անցնել է հետո...»¹: Ես հարց տվի, թե ինչու՞ ինքը (Տիգրան Անդրեասյանը) իր գրքի մեջ չի գրել այդ մասին: Եսայի ամին (հորեղբայր) պատասխանեց. - Ես քանի մը անգամ պատմեցի իրեն այս բանը և խնդրեցի, որ գրի իր մոտ: Նա ասաց՝ կգրեմ, բայց հետո չիմացա՝ գրե՞ց, թե՛ ոչ:

Իսկ մեր մուսալեռցի Տոնիկյան Հակոբը ինձ պատմել է հետևյալը. «Ես թուրքի ասկյար էի: Գիշերով փախա: Քանի որ ու գիշեր քայլում էի, լավ չեմ հիշում: Գնում էի միայն գիշերները: Երբեմն կույրի

մամ, երբեմն՝ կատվի մամ, գողի պես: Քաղցած, ծարավ, ուտաբորիկ, կիսամերկ: Հագինս ո՛չ զինվորի, ո՛չ էլ գեղջուկի կերպարանք էր տալիս ինձ, քանի որ սկզբից հիմ հագուստ էիմ տվել ինձ և այն էլ գուցե զոհված զինվորի հագուստ էր: Մաքուր չէր և շամ հոտ էր գալիս վրայից: Ես լվացի: Այն չորս տեղից ծակված էր: Ասացին, որ դրանք գնդակների տեղեր են: Մի օր երեկոյան դեմ, իմ թաքնված տեղից մկատեցի, որ թուրքական զորքը շարժվում է դեպի Մուսա Լեռ: Մեծ զուշությամբ հետևում էի թուրքական զորքին և միշտ ճարպկորեն թաքնվում, որ ինձ չնկատեն: Ամբողջ մի գիշեր գնալով՝ լուսադեմին հասա Բիթիասի մոտերքը, ինձ ծանոթ տեղերը: Այդ օրը քնեցի խիտ թփերի մեջ, երբ զարթոնեցի, արևը մայր էր մտնում, իսկ ես լսում էի զինվորների ձայներ ու թմրանոթների կրակոցներ: Երբ մութն ընկավ, գեմքերի ձայները մարեցին: Բիթիասի մերձևի պարտեզների միջով սկսեցի կամացկամաց բարձրանալ դեպի վեր: Ինչպես բարձրացա, հիմա չեմ կարող հիշել: Բարեբախտաբար ես առանց իմանալու շրջանցել էի թշնամու առաջավոր գիծը և մոտեցել մերոնց դիրքերին: Հանկարծ ես մի ձայն լսեցի, որը խոսում էր մեր բարբառով: Կրկին ու կրկին ականջ դրի և համոզվեցի, որ մերոնք են, սկսեցի վազել դեպի ձայնը: Այդ պահին մեկը ձայն տվեց. - Դուդա՛, տոմ ու՛՛վ իս (Տղա՛, դու ու՛՛վ ես):

Ես հագիվ կարողացա մի բառ ասել. - Իս իմ, դուդա՛, իս իմ (Ես եմ, տղա՛, ես եմ):

Ես մտա ու չկարողացա վեր կենալ: Նրանք իրենց դիրքերից կանչում էին, բղավում. - Արի՛, շուտ արի՛...:

Իսկ ես այլևս չէի կարողանում խոսել ու վեր կենալ: Այդ պահին ես մկատեցի, որ ոտքերս ահավոր ձկնով ուտել էին: Ինձ թվում էր, թե կապված էի գետնին: Մոտեցան ինձ երկու կտրիճներ: Հագիվ կարողացա ասել. - Ջու՛ր տվեք...:

Էլ բան չեմ հիշում: Աչքերս բացի, տեսա, որ անկողնում եմ և մի տարեց կին ոտքերիս վերքերն է լվանում: Նա ինձ քերեց մի թաս տաք ճաշ-ապուր: Ես խմեցի, քիչ անց մորից քնեցի: Ութը օր անց ես արդեն լավ էի զգում և խնդրեցի, որ ուղարկեն ճակատ: Մի քանի օր անց ինձ գեմք տվին և մշամակեցին իմ զորայինները: Գնացի կովեցի մինչև հերոսամարտի վերջը»:

37 (352).

ՌՈՆՅԱ ԹԵՐԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1920 Թ., ՀԱԼԵՊ)

ՃՐԱՆՍԻԱՑԻՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՆ

Հակոբ Խրլաքյանը շատ հարուստ և ազգասեր հայ մը եղած է: Ան Կիլիկիայի 1920-1921 թթ. ազա-

¹ Անդրեասեան Տիգրան, *Ջէթումի տարագրութիւնը եւ Սուեիոյ ապստամբութիւնը*, Հալէպ, 1935, էջ 66:

տագրության համար մղվող պայքարի ժամանակ ամիսներով ֆրանսիական բանակին սննդամթերքով ապահոված է լիովի, որպեսի ֆրանսիական զինվորները չհեռանան Կիլիկիայեն: Հակոբ Խրլաք-

յանը օր մը կմտածե մեծ պարահամդես մը կազմակերպել և հրավիրել ֆրանսիական սպաներուն և հայ ունկոր դասակարգի ընտանիքներուն, որպէսզի անոնք իրար ավելի մոտիկանան, և հայ կիները իմանան անոնց միտքը: Եվ ֆրանսացի սպաները անոնց հարցումներուն պատասխանած են. «Նո՛ւ, մահա՛ւ, մենք հոս պիտի մնանք»: Բայց մույն գիշերը ֆրանսիական զինվորները իրենց ձիերու սմբակներ

րում տակը թաղիք կապած են և զադումի հետացած են: Հակոբ Խրլաքյան անոնց ետևէն վազած է, բայց ֆրանսիացի սպաները իրենց գլուխները ետ անգամ դարձուցած չեն: Ադ միջոցին թուրքերը կխուժեն հայկական բնակավայրերը և Հակոբ Խրլաքյանին գլուխը կկտրեն: Կտրված գլուխն ալ, ձողի վրա դրած, կպտտեն թաղե թաղ՝ իրենց հաղթանակը մշելով: Ամո՛թ, ֆրանսացիներո՛ւ...

38 (353).

ՌՈՆՑԱ ԹԵՐԶՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1920 Թ., ՀԱԼԵՊ)

ՄԵԾ ՀԱՅԱՍՏԵՐՆԵՐԸ

Հայոց ցեղասպանության տարիներում ամհայր և ամմայր մնացած հայ որբերու պատմության մեջ իրենց արժանավոր տեղը ունին դամիմարկացի շարք մը խնկելի անուաններ, ինչպես՝ օրիորդ Քարեն Եփփեն, որ իր ամբողջ կյանքը մվիրեց հայ որբերու խնամքին: Անոր անունով Հալեպի հայկական վարժարանը կոչված է «Քարեն Եփփեն ճեմարան»:

Դամիմարկացի օրիորդ Մարիա Ջեքըպսընը Կարեն Փեթերսոնի հետ միասին Լիբանանի լեռնային Ջուջ գյուղին և այնուհետև Բեյրութի Ջիբել գյուղին մեջ հիմնեցին «Թոչնոց բույնը»:

Ծվեդուհի Ալմա Յուհաննանը, Էստոնուհի Հեդուկ Բյուլը, սկոտլանդացի Ազնես Սալմոնդը, շվեյցարացի

Ծակոբ Գյունցլերը, որը կոչվեցավ «Որբերու Հայր»: Այս և շատ ուրիշ մվիրյալներ հազարավոր հայ որբերու խնամեցին: Այդ պատիկները հոն ուսում ստացան, մեծցան, արհեստներ սորվեցան, ամուսնացան, ընտանիքներ կազմեցին:

Եվ վերջապես մեծ հայասերներ էին այնպիսի հեղինակավոր անհատներ, ինչպիսիք էին դոկտոր Թոհանես Լեփսիուսը, Ջեյմս Բրայսը և շատ մը ուրիշ մվիրյալներ:

Ամեն տարի Ամերիկայեն 60 հազար դոլար մվեր կուգար հայ որբերուն համար:

Հետագային դամիմարկացիները «Թոչնոց բույնը» հանձնեցին Ամթիլիասի կաթողիկոսությանը:

39 (354).

ՋԱՆ ԳՅՈՒՐԾՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1938 Թ., ՂԱՄԻՇԼԻ)

ԵԹԵ ՍԵՐ ԿԱ՝ ԱՄԵՆ ԻՆՉ ԿՀԱՂԹԱՀԱՐՎԻ

Պապա Տիգրանակերտցի էր: Ան շատ քաջ և աստվածավախ մարդ էր. միշտ փառք կուտար Աստծուն:

Ջարդի ժամանակ ան շատ տառապեր էր, քանի որ իր հորը և մեծ եղբորը թուրքերը տարել և մորթել են, իսկ քրոջը մետել են Եփրատ գետը, որովհետև չի ենթարկվել և ըստ պահանջի թուրքական հարեմ չի գնացել, մնացել է իր քրիստոնեական կրոնին հավատարիմ:

Հայրս երիտասարդ եղած ժամանակ իրենց թաղեն աղջկա մը կսիրե եղեր, բայց թուրք մը տեղահանության ժամանակ անոր կփախցնե, կտանի իր տունը՝ իր մյուս կիներուն հետ ապրելու: Հայրս կհետաքրքրվի, կիմանա, թե ո՞ր կգտնվի իր սիրած աղջիկը և զադումի կհանդիպի անոր: Աղջիկը շատ չկրնար երկար խոսիլ, միայն կըսէ. «Ինձի ազատե աս շունին ձեռքեն»:

Հայրս ճարակությունով կկազմակերպե իր սիրած աղջկան փախուստը, քրիստոնեական պաակով կամուսնանան, կունենան երեք տղա և երեք աղջիկ: Ամենափոքր տղան ես եմ:

Այնպես որ, եթե սեր կա՝ ամեն ինչ կհաղթահարվի: Երբ Աստծո սերը կա տան մեջ, ատելություն չըլլար, հպարտություն չըլլար, եռասիրություն չըլլար: Սերը երկայնամիտ է, սերը անվայել վարմունք չունենար, երբ սեր կա՝ Աստուծո ուրախությունը ադ տունին մեջը կըլլա:

Ուրեմն, մոր սերունդի երիտասարդներ, հարգեցե՛ք Աստուծո սերը, մի՛ հպարտացեք, մի՛ մեծամտացեք, որպեսզի ուրախ ու երջանիկ կյանք ունենաք: Մենք հայերս պետք է քարի մախանձ ունենանք, զիրար սիրենք ու զիրար հարգենք, օգտակար ըլլանք զիրար, չմոռանանք մեր հայ ազգը, մեր քրիստոնեական եկեղեցին ու հավատը:

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1943 թ., ԹՈՄԱՐՁԱ)

ՀԱՅ ՄԱՐԴՈՒՆ ՀԱՅ ՍԵՐԸ

Տիկին Աղավմին ալ Դեր Զոր կիյնա իր երկու աղջիկներով: Իսկ ամուսինը կամուսնաձախ թուրքի մը հետ, երեք զավակ ալ անկե կունենա. մեկը՝ պիլոտ կըլլա, մեկը՝ միմիստը:

Տարիներ կանցան: Տիկին Աղավմին հայ մարդը կուգա հայկական եկեղեցին, հայ մարդու մը կհանդիպի, կըսե՝ կճանչնա՞ս իմ ընտանիքս: Մարդը կըսե՝ այո՛, Պոլիս, Բախըր գյուղ կըմակին:

Հայ մարդը ճամակ կգրե, մկար կստանա, ծոցը կպահե, միշտ կհանե կհամբուրե: Անոր թուրք կինը

օր մը կտեսնա՝ աս ո՞վ է, կըսե:

Մարդը կըսե. - Աս իմ հայ կինս է: Մի մեղվիր, ես պիտի երթամ:

Օր մը մարդը կելլա, կերթա և կգտնա: Ծերուկ կին մը, ծերուկ մարդ մը իրար կհանդիպին: Հուզումներ մարդը փաթ դեի կմեռնի:

Աղ մարդու տղաքը և թուրք կինը կըսեն. - Մեր հայրը քրիստոնյա էր, աղ օրենքով ալ պետք է թաղենք:

Կտանեն Բալըքլի՛ հայկական գերեզմանատունը: Հայկական օրենքով, պատարագով կթաղեն:

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1943 թ., ԹՈՄԱՐՁԱ)

ՀԻՆ ԱՄՈՒՍԻՆԸ

Մամայիս մեծ մայրիկը Կեսարիայի Գիզի գյուղեն կաքտրեն: Ամուսինին կտանին: Մեծ մայրիկս ան ժամանակ հինգ տարեկան է եղեր, երեք տարեկան եղբայր մը ունին եղեր. ճամփուն վրա չոչուխը. - Ջու՛ր-ջու՛ր, - կըսե:

Մայրը կըսե. - Հոն տեղը ջուր կա, գնա՛ խմե:

Աղ պահում չեթեմերը կուգան: Մայրը ասդին կնայի, անդին կնայի, տղային չի տեսնար, աղջիկը կոնակը կառնե, խումբին հետ ճամփա կելլա: Ասոնք Թոմարգայի գյուղը կհաստատվին: Հայ մարդ մը կելլե իրեն կուգե, կամուսնանա: Բավական տարի իրար հետ կապրին: Օրին մեկը գյուղը մարդ մը կուգա, քահանային կգտնա: Մարդը կհարցնե, կիմանա, որ իր կինն ու աղջիկը հոն են: Քահանան մարդուն կառնե տուն կբերե, անոր կըսե. - Ես կնոջդ հետ կխոսիմ:

Կերթան աղ կնոջ տունը. - Աս քու ամուսինդ է, - կըսե քահանան:

Կինը կըսե. - Այո՛, բայց եկանք թափառական, աս իմ մոր մարդը մեզի տեղ կանգնեց: Հիմա ի՞նչ ընեն:

Հին ամուսինը կըսե. - Տե՛ր հայր, ինձի երթա՛լ կմնա, թող իրար խեղ տեսնան, ես իրենց պատճառ չըլլամ, - մարդը կելլա, կերթա, մոտակա գյուղերուն մեջ կամուսնանա:

Աղ կնոջ աղջիկը, այսինքն՝ իմ մեծ մայրիկը, կամուսնանա Նիկողոս անունով տղու մը հետ:

Մարդուն մեկը կըսե. - Նիկողո՛ս, սա արտին մեջը աշխատող մարդը կա՞ յա, աղ քո իսկական աներ-հայրդ է:

Նիկողոսը կերթա ձեռքը կհամբուրե, կըսե. - Ես քու փեսայ եմ:

- Է՛յ, տղա՛ս, աղջկա խեղը տես: Առանց հայր մեծցավ, գոնե դու՛ն տեղ դարձիր:

Ժամանակ մը վերջ կլսեն, որ մարդը մեռեր է: Նիկողոսը կերթա թաղումին կմասնակցի, պատանքը կընե, կթաղե:

Այնպես որ, թափառական հայուն ճակատագիրն է աս, որ տուն ու տեղեն եղան, իրար կորսնցուցին...:

ՄԱՐԻԱՄ ՄԻՐՁԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1927 թ., ԹՈՄԱՐՁԱ)

ՈՒՇԱՅԱՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

1922 թվին վանեցի տիկին Սիրանուշը իր երկու մանչով, տիկին Աստղիկն ալ՝ Սրբուհի աղջիկին հետ, կեսուրս՝ տիկին Աղավմին, իր Սուրեն տղային հետ և խաթուն Մայրիկը՝ իր Նշան տղային հետ, Կարսեն իտալական ճավով կուգան Պոլիս:

Ամեն ալ այգիները կաշխատին: Տիկին Աստղիկը աղջիկ մը ուներ՝ երկար մազերով, Սրբուհի անունով: Մայրը ամուսնացուց անոր Վարուժան

¹ Միմչև օրս Կ. Պոլսում գործող հայկական 16 բարեկարգ գերեզմանատներից մեկը:

ամուսնով սամաթիացի տղու մը հետ: Ադ Սրբուհին երեք զավակ ունեցավ: Ասկէ երկու տարի առաջ 1994 թ. հայերեն թերթին մէջը Պարսկաստանէն մեկը կգրէ, որ «Կիսմարեմ կիմս՝ Աստղիկ, և աղջիկս՝ Սրբուհին»: Մեկը կարդացեր է, թերթը բերեր է, վարուժանին հարցուցեր է, որ՝ աս քու կի՞մդ և կեսուր մայրի՞կդ է: Ան ալ կըսէ՝ այո՛, կիմս և կեսուր մայրս է:

Կհեռաձայնէն Պարսկաստան ադ մարդուն, որ քո կիմդ և աղջիկդ Պոլիս են: Մարդը ամփջապէս Պոլիս կուգա: Ադ միջոցին տիկին Աստղիկն ալ հիվանդ կպառկի եղեր: Փեսան ալ կատակ կընէ կըսէ. - Մայրի՛կ, շուտ աղեկցի՛ր, քեզի պիտի ամուսնացնեմք:

- Ամմա՛ն, ատեն չուցիմ, - կըսէ տիկին Աստղիկը, - միմչև աս տարիքս մնացեր եմ, հիմա՞ պիտի ամուսնանամ:

Վերջը մարդը Պոլիս եկեր է: Եկեղեցիին միջոցով տունը գտեր է: Տիկին Աստղիկն ալ հիվանդ պառկած է: Իրար կգտնան, կփաթովին, կուլան, կպատմեն իրենց զուխեն ամցածները: Մարդը քամի մը օր կեցեր է, ըսեր է. «Ես Պարսկաստանը շա՛տ տումեր, դրամ ունիմ, էրթամ, ծախեմ ամոնք, ետ գամ Պոլիս»: Եվ Պարսկաստան կերթա: Մարդը փաստաբան է եղեր: Գացեր է, որ տունը ծախէ, սիրտի տագնապէն կմեռնի: Ադ լուրը կլսէ կինը և վիշտէն կմեռնի Պոլիսին մէջը:

Անկէ վերջ աղջիկը՝ Սրբուհին, Պարսկաստան կերթա, որ պապային տումերը ծախէ, դրամները առնէ: Կառավարությունը կըսէ՝ աստեղէն 10 ոսկի չեք կրնար դուրս հանել. միայն հայկական եկեղեցիին կրնաք տալ: Սրբուհին ալ ադ բոլոր դրամները հայկական եկեղեցիին կուտա, կվերադառնա Պոլիս:

43 (358).

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1943 թ., ԹՈՄԱՐԶԱ)

ՏԻԿԻՆ ԱՂԱՎՆԻՆ ԵՎ ՀԱՅՐ ՍՈՒՐԲԸ

Հայր սուրբ մը Ամերիկայի մահաճգն մը կուգա Լոս Անջելես: Մերին ծանոթ տիկին Աղավնին կերթա լսելու անոր քարոզը: Կնայի հայր սուրբին աչքերուն, կսիրաբարձի: Կզգա, որ Աստծո մոտ մեղք ունի իր վարմունքը, կուզէ ազատվիլ ադ հայր սուրբին մտապատկերէն, բայց չի կրնար: Խեղճ կնոջ վրա ներվային վիճակ մը կուգա:

Տիկին Աղավնին տղան հոգեբան բժիշկ էլած էր հատալսարանէն, կզգա մոր տարօրինակ վիճակը, կառնէ նամակ մը կգրէ հայր սուրբին, թէ մենք նորէն կուզենք ձեզի տեսնալ և լսել:

Օրին մեկը ադ նույն հայր սուրբը նորէն կուգա Լոս Անջելես, տղան կըսէ մորը. - Քո հավանք հայր սուրբդ եկավ, էլի՛ր, եկեղեցի գնա:

Մայրը չուզեր երթալ, ինքզինքնէն կվախնա: Տղան կերթա ադ հայր սուրբին իրենց տունը կհրավիրէ: Սեղան կնստին: Տիկին Աղավնին կնայի՛, կնայի՛, անոր երեսը կնայի...

Հայր սուրբը կհարցնէ. - Տիկի՛ն, դուք ինչպե՞ս

եկաք աստեղ, որտեղացի՞ եք:

Կինը կսկսի պատմել. - Ես թոմարգացի եմ, ծնողքս հարուստ էին: Մեզի աքսոր հանցին: Ինձմե պզտիկ եղբայր մը ունէի, ճամփան չեթեմերը զոռով մորս ձեռքէն հափշտակեցին, փախցուցին: Խեղճ մայրս օրը երեք ժամ կուլար, իր տղային կհիշեր և կըսեր. «Անուշի՛կ զավակս, եթէ գիտնայի, որ քեզի պիտի չեթեմերը փախցնեն, այդքան երկա՛ր քեզ չէի խնամի»: Քանի որ Զավեն եղբայրս թոնիրը ինկած էր, այրված էր սաստիկ, և մայրս շա՛տ երկար անոր մեհլեմներով՝ տնային դեղերով, հազիվ առողջացուցած էր:

Հայր սուրբը իր սքեմին թւերը վեր կտողէ, ցույց կուտա այրվածքի հետքերը, կըսէ. - Ադ տղան ե՛ս եմ:

Տիկին Աղավնին ուրախությունը մեկ աշխարհ կըլլա, կըսէ. - Պարապ տեղը չէ, որ ա՛ս աչքերը ինձի կհետապնդեն քեզի տեսած օրես ի վեր:

Ադ ձևով իրար կորսուցած քույր և եղբայր իրար կգտնան:

44 (359).

ԳԵՎՈՐԳ ԶԻՖԹԶՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1909 թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

ՀԱՅՈՒՆ ԺԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Աս պատմությունը իրականություն եղած բան է: Մի բիճա ինձ պատմած է, որը իր աչքովը տեսած է:

1915 թ., երբ հայերուն սկսել են կոտորել, մի մարդ ու կնիկ կըլլան, կուճեման երկու տղա, մեկը՝ յոթ տարեկան, մեկը՝ ինը տարեկան: Մարդուն

թուրքերը կտորթեն, կմիկը կլացի մարդուն դիակին վրա: Այդտեղը թուրքիմ հետը գերմանացի սպա մըն ալ կըլլա: Գերմանացիիմ սիրտը կփլվի, կմտածե՝ աս գեղեցիկ կմիկիմ մարդուն սպանեցիմ, տղամերմ ալ աղվորիկ բաներ են, մե՛ղք են... Գերմանացիմ մշտնադ կհասկցնե հայ կմիկիմ, որ աս տղամերուն մեկը տուր ինձի, քեզի և մյուս տղայիդ դրկես ուրիշ երկիր՝ ազատվիք:

Կմիկը մեծ տղայիմ կուտա ադ գերմանացիիմ: Ան ալ վագոնը կդնե, կդրկե Գերմանիա: Կմիկիմ ալ մամակ կգրե, որ մեծք տղա չունեիմք էս տղիմ հարազատիդ պես կմայիս, կուտեցնես, կսմեցնես, դպրոց կդնես, աղջիկիմ հետ թող սորվի:

Գերմանացիմ մյուս տղայիմ ու մրա մորը կուղարկե Ֆրանսա, որ ազատվիմ շարդեն:

Ադ գերմանացիմ ծոցատետրի մեջ կգրե. «Ես տղամ դրկեցի Գերմանիա՝ իմ տունս»:

Կանցմի երեսուն տարի: Էս տղամ կսորվի: Մարդը իր աղջկան կամուսնացմի ադ տղուն հետ, կունենա մի տղա:

Գերմանացի մարդը կմեռնի: Տղամ հոր դարակները կքրքրե, կկարդա հոր ծոցատետրիմ մեջ, որ «Ես էդ տղայիմ մոր հետ դրկեցի Ֆրանսա, մյուս տղայիմ ալ դրկել եմ Գերմանիա՝ իմ տունը»:

Տղամ տետրակը կդնե գրպանը. - Հը՛, - կըսե, - կմի՛կ, պիտի էրթանք Ֆրանսա:

Կառնի իր կմիկն ու երեխեն, կերթան Ֆրանսա՝ հյուրանոց մը: Կմիկիմ կըսե. - Ես մի քիչ գնամ մամ գամ:

Աս տղամ կառնե մեքենա մը, կըսե գերմաներենով. - Ինձի տարեք հայկական եկեղեցի:

Կերթա հայկական եկեղեցի, կըսե. - Ես հայ որբ եմ եղել, ինձ Գերմանիա են տարել, հոն սովորել եմ, ո՛վ կգտնա աս կմիկիմ՝ շատ դրամ կտամ:

Հայերը կփնտրեն եկեղեցիիմ ցուցակներուն մեջ, կըսեն. - Ադ տեսակ կմիկ մը ու տղա մը Լիոն կապրիմ:

Տղամ շատ դրամ կուտա, կելլա, կերթա:

Կմիկիմ կըսե. - Կմի՛կ, Լիոն պիտի էրթանք: - Կերթան Լիոն, կիջնան հյուրանոց մը:

Կմիկիմ կըսե. - Կմի՛կ, ես քիչ մը երթամ մամ գամ:

Կերթա մեքենա մը կրոնե, կերթա ուղիդ հայկական եկեղեցի, կըսե. - Ես հայ որբ մըն եմ եղել, Գերմանիա եմ մեծացել, էս կմիկը ո՛վ գտնի, էսքան դրամ կտամ:

Ո՞վ դրամ չուզեք:

Հայերը կսկսին փնտրել: Մի հայ մարդ կգտնա: Ան ալ ադ քիճամ կըլլա, որ ինձի պատմեց աս պատմությունը: Կուգա կըսե տղայիմ. - Գտա՛, ուզածդ մայրն ու տղամ, ամմա այնքան քեսիր են, ուտելի՛ք անգամ չունիմ, քանի որ տղամ գործագուրկ է:

Տղամ կըսե. - Տղայիմ բե՛ր քովս: Ըսե՛ աշխատանք կա քեզ համար: - Կհամե ահագին դրամ կու-

տա աս հայ քիճայիմ, քիճամ կուրախամա:

Տղամ կուգա, կմերկայանա աս Գերմանիայեն եկողիմ: Աս կմայի, քի իրեն շատ կմմանի. ախպեր են, չէ՛: Արցունքները կթափվիմ: Կմա՛յի, կմա՛յի, խելքը կերթա, բայց ձայն չի համեր, կըսե. - Անունդ ի՞նչ է:

- Գաթրիել:

- Ո՞վ ունիս:

- Մայր մը:

- Անունդ ի՞նչ է:

- Վարդուհի:

- Ես Գերմանիայեն եմ եկել, դուն ամեն օր պիտի մեր միսը, հացը բերես, ամեն օր մեզի հետ պիտի ըլլաս, միասին պիտի ուտենք, գիշերը քու տունդ պիտի երթաս:

Էս տղամ կերթա կրերե ամեն ինչը: Աս կհամե հազար ֆրանկ մը կկոխե անոր գրպանը, կըսե. - Ձեր տունը պակաս-մակաս թե ունիք՝ գնա առ: Տղամ զարմացած կերթա տուն, մորը կըսե. - Մա՛յր, էս Գերմանիայեն եկած մարդը կա՛մ գիժ է, կա՛մ մեր բախտն է. ինձի կուտեցնե, կխմցնե, դրամ ալ գրպանս կկոխե, ինձի ճամփու կդնե:

Մյուս օրը մորեն մույն բանը կընե: Ասանկ քանի մը օր: Օր մըն ալ կըսե. - Ես կուզեմ ձեր տունը գալ, կմիկիս, երեխիս հետը: Աս դրամ ալ առ տունիդ կարևոր բաները կառնես:

Տղամ կերթա, կպատրաստե ամեն ինչը, կուգա կըսե. - Կրնաք հրամել, բայց քո անունը ի՞նչ է: - Իմ անունը չեմ ըսեր հիմա, - կդառնա կմիկիմ, - Կմի՛կ, ելի՛ր պատրաստվիր, տղամուս հետ պիտի երթանք մամ գալու:

Գնում են, մի մեքենա են վերցնում, գնում են տղի տունը: Կտեսնամ՝ խեղճ ու կրակ ծերացած կմիկ մը, աչքերեն արցունք կվազե՝ թաշկինակը կապած գլուխը:

Աս կհարցնե. - Մայրի՛կ, քո անունը ի՞նչ է:

- Իմ անունը Վարդուհի է:

- Պատմի՛ր քո կյանքը:

Կմիկը կսկսի պատմել. - Մի հատ մեծ, մի հատ պզտիկ տղա ունեի, երբ թուրքերը ամուսինիս մորթեցիմ, հոն գերմանացի սպա մը կար, իմ մեկ տղայիմ առավ տարավ. չեմ գիտեր, ի՞նչ եղավ, աս մեկն ալ՝ քովս է, միասին կապրիմք:

Տղամ գրպանն կհամե հոր գրած տետրակը կկարդա, կպարզվի իրականությունը:

Կսկսին իրար համբուրվիլ: Օտար կմիկը կզարմանա՝ տեսնելով այս բոլորը: Տղամ կըսե մորն ու եղբորը. - Էլե՛ք, հավաքվեցե՛ք, աս ձեր ունեցած-չունեցածը հայ աղքատներուն բաժնեցե՛ք, պիտի երթանք Գերմանիա, միասին պիտի ապրիմք, ես հոն ամեն ինչ ունիմ:

Տղամ մորն ու եղբորը, կմիկիմ ու երեխին կառնե կերթա Գերմանիա: Ասոնք կհասնին իրենց մութազին, դուք ալ հասնիք ձեր մութազին:

45 (360).

ՊԵՐԺ ԷՐՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1921 թ., ԱԴԱԲԱՋԱՐ)
ԿԱՌԱՊԱՆ ՄԵՀՄԵԴ

Իմ ծնողքս աղաքագարցի եղած են: Աքսորեն վերջը կարգ մը քաղաքներ պարավեցան, կարգ մը տեղեր ալ հավատափոխ եղան, թրքախոս դարձան:

Աղաքագար առաջվան թուրքախոս չէ եղած: Նույնիսկ շատ մը թուրքեր հայերեն սորված են, մանավանդ շուկային մեջ հայերեն կխոսեին:

Աղաքագարցի հայ այրերը թուրքերեն գիտեին, բայց կիները բնավ չէին գիտեր:

Երբ Թուրքիան Հանրապետություն հռչակվեց, քսորեն վերադարձողներ եղան: Ոմանք մորեն իրենց քաղաքը գացին, ոմանք ալ կամ Պոլիս մնացին, կամ երկրեն դուրս գացին:

Հայութենեն բոլորովին պարավեցավ մաս մեր Աղաքագարը: Մինչև որոշ թվական մը որևէ հայ

պտույտի համար իսկ ըլլալով իրավունք չունեի երթալու այդ կողմերը: Մենք կերպով մը հարմարած էինք կացությանը:

Հանրապետության որոշ թվականն մը վերջ որպես գրոսպատույտ սկսան շրջագայել: Ադ թույլտվությունն օգտվելով՝ հայրիկիս հետ գացինք Աղաքագար: Հայրիկս ուզեց ծանոթ փնտրել, բայց՝ իզուր: Բիչ մը վերջը հայրիկս ուզեց շոգեկառքիմ կայարանը երթալ: Բեռնակիրի պես մարդ մը դեմը ելավ և հորս հետ սկսան հայերեն խոսիլ: Ես զարմացա: Բաժանվելեն վերջը ըսի. - Հայրի՛կ, Աղաքագարը հայ չէր մնացած, ինդո՞ր աս մարդը մնացեր է:

Հայրիկս ըսավ. - Աս խոսողը հայ չէր, թուրք էր: Աս մեր կառապան Մեհմեդն էր:

46 (361).

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1943 թ., ԹՈՄԱՐՋԱ)
ԹՈՒՐԲԻՆ ՕԳՆՈՂ ՀԱՅԸ

Պապա՝ Նազարը, Դիզե՝ Սև ծովի ափին եղած առեմը հոն երկու թաղամաս կա եղեր. Վերին Դիզե և Օուկայի Դիզե: Կոտնա, որ Վերին Դիզեն եկողը անպայման հայ կըլլա, շուկայեն եկողը՝ հույն: Վերինները կկոչվին Արտաշեն, այսինքն՝ արտը շեն պահող:

Ադտեղը պապաս հազիվ քսաներկու տարեկան, կառավարական մարդու մը հետ կբարեկամանա: Օր մը ադ մարդու հետ կուտե, կխմե, մարդը սիգար կհրամցնե, հայրս կըսե. - Ես ադկե չեմ ծխեր, իմիմ մարկաս կծխեմ:

Օր մը ադ մարդը իր տունը կհրավիրե պապայիս: Պարտեզներուն մեջ խոշոր տուն մը կմտնա հայրս, կուտեն, կխմեն: Հայրս պատին վրա զենք մը կտեսնա, կըսե. - Ո՛վ գիտե, աս զենքով քա՛մի հայ սպանած ես:

Մարդը կդառնա կըսե. - Դուն ի՞նչ տեսակ կխո-

սիս կոր: Աս խոսքիդ համար քեզ կփճացնեի. ոչ թե ես հայ մեղցուցեր եմ, այլ՝ շա՛տ հայեր ազատեր եմ: Երբ որ Անդրամիկիմ չեթեները գյուղը կոխեր են, հայրս հայ դրացիիմ տունը փախեր է: Անդրամիկի չեթեները կասկածեր են, թե հայրս ադ տունեն մերս մտած է: Ետեն եկեր են՝ տունը խուզարկելու: Հայը հորս իր կնոջը անկողինը խոթեր է, որպեսզի չկասկածիմ, տնեցիներուն դուռը բանալ տված է և ինքն ալ պահմտած է: Ադոր փոխարեն ես հայերուն բարեկամ դարձած եմ. շա՛տ հայեր ազատած եմ: Նայե՛ դուն դեռ երիտասարդ ես, առաջին սխալը գործեցիր. «Ես ադ սիգարը չեմ ծխեր» ըսելով: Մեյ մըն ալ ադ տեսակ բան մի՛ ըներ: Միշտ դիմացինիդ մակարդակիմ իջիր, որպեսզի սիրված անձնավորություն մը ըլլաս:

Անոր համար ադ լավ թուրք մարդուն խոսքերը հայրս իր ամբողջ կյանքիմ մեջ կհիշեր և մեզի ալ կպատմեր:

47 (362).

ՍԱՐԳԻՍ ԵԹԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1907 թ., ԱՖԻՈՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)
«ԹՈՂ ԼՈՒԹՍ ԻՋՆԱ ԱՆՈՐ ԳԵՐԵՋՄԱՆԻՆ»

Առաջ Թուրքիո մեջ հայերը իրենց ազնիվ և մկիրված աշխատանքով հարգանքի արժանի էին: Հայերը թուրքերուն հետ շատ հաշտ ու խաղաղ կապերին,

բայց Առաջին ընդհանուր պատերազմի ժամանակ հայերը շատ կորուստներ ունեցան:

Թուրքիո շատ գավառներու մեջ հայերը թրքա-

խոս էին. սկսիմ մեր քաղաքէն՝ Աֆիոն-Գարաֆիսար, Ուշաք, Էսքիշեֆի, Աքշեֆի, Բուրսա, Կեսարիա, Յոզղատ, Չաթ, Կեսերեկ, Կոնիա, Ադամա, Բիլեգիկ, Քյոթաֆիա, Մարաշ, Այնթապ, Էյմալու և ուրիշ շատ տեղերու հայեր թրքախոս էին, բայց մակ շատ եկեղեցասեր:

Ես պզտիկ տղա էի, կֆիշեմ, կերթայի եկեղեցի, կտեսնայի՝ մեծ մարդիկ, կիներ ծունկի իջած կաղոթեին: Պատարագն վերջն ալ թուրքերն քարոզ կտրվեր: Քարոզին մեջ հայ տերտերը կըսէր. «...Հայ քրիստոնյաներ, իրարու հետ սիրո՞ւմ եղեք, այլագ-գիներուն հետ սիրո՞ւմ եղեք, իլու հնազանդ եղեք Օսմանյան կառավարության, ինչով կրնաք օգնեցէ՛ք անոր հարատևությանը, ոչ մեկ ջանք խնայեցեք կատարելու ձեր քաղաքացիական պարտքը...»:

Կֆիշեմ թուրք կիները սև չատրա կհագնեին, իսկ հայ կիները՝ ճերմակ մահրամա, որ իրարմե զանազանվեին: Անոնք ալ իրարու հետ շատ սիրով, համերաշխ էին:

Կպատմեմ, թե մեր քաղաքը՝ Աֆիոն-Գարաֆիսար, մեծ հրդեհ կըլլա: Ատ ժամանակ ալ մայրս զիս կը ծնի, բայց վախեն ծանր կհիվանդանա, իր կուրծքի կաթերը կքաշվին և չի կրնար զիս կերակրել: Ատ ատեններն ալ արհեստական սնունդ չկար, որ ինձի տալին: Մերիներն ալ մորս հիվանդությամբ զբաղած, զիս կմոռնան, մտածելով որ զավակ մո-

րեն կունենան, բայց մայր չըլլար: Հորեղբորս կինը՝ Սանդուխտ, թրքական զինվորական հիվանդանոցը հիվանդապահուհի կաշխատեր: Ան աշխույժ և ճարպիկ կին մըն էր. ասոր համար իրեն «Օսմանցի Սանդուխտ» կըսեին: Ան կտեսնա որ մորածինի, այսինքն՝ իմ մասին մտածող չկա, կառնե զիս, թրքական թաղամասերը կտանի: Կմտնա տուն մը, կտեսնա թուրք կին մը կաթ կու տա իր մանուկին: Կըսէ. - Աղջի՛կս, քու զավակիդ եղբայր մը քերած եմ: Ասոր մայրը ծանոթաբերութենան վերջը հիվանդացավ, կաթ չունի: Աստուծո՞ւ սիրուն, ասոր ալ կաթ տուր՝ չմեռնի: Ես քու լավությունը չե՛մ մոռնար:

- Սիրո՞ւմ, անձե՛ (մայրիկ), - կըսէ թրքուհին, - ինչքան պետք է կկերակրեմ. կաթս շա՛տ է: Եվ ադ բարի թրքուհին զիս իր գիրկը կառնե, կսկսի կերակրել, մի՞նչ և որ ես քիչ մը կմեծնամ:

Երբ ես բավական մեծցա, հասունցա, հորեղբորս կինը՝ Սանդուխտը, աս բոլորը ինձի պատմեց: Այն ատեն ես զգացի, որ իմ ապրած կյանքս պարտական եմ ադ թրքուհի ծծմեր-մորս, որ, կերևի, արդեն հանգուցյալ է: Ան թող Աստուծո դրախտին արժանանա: Քանի որ ես անոր շնորհիվ է, որ ինձսուն տարի է արդեն կապրիմ և հիմա ձեզի կպատմեմ իմ կյանքը: Ծիշտ է, իմ կեանքը այնքան ալ ուրախ եղած չէ, բայց ես միշտ կաղոթեմ, որ թող լույս իջնա անոր գերեզմանին...

48 (363).

ԶԱՎԵՆ ՍՈՖՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1927 Թ., ՆԻԿՈՄԵԴԻԱ)

ԹՈՍՈՒՆԸ

Իզմիրի Բախչեքիկի կողմը առաջ ամբողջ հայ էր: Զարդի ժամանակ շատերուն աքսոր հանեցին, շատերուն մորթեցին, շատ աղջիկներու ալ տարին իրենց կնիկ դարձուցին: Ես թուրք բարեկամ մը ունեի Թոսուն անունով: Ինձի օրին մեկը ըսավ. «Բենիմ մամամ էրմենի դըր (իմ մայրը հայ է), բայց իմ պզտիկությանն ձգեք, գացեք է Բուլգարիա: Հայրը մեծ ուկերիչ է եղեր, ըսեր է. - Թուրքեն ծնված չոքուխոջ ձգե՛, մեզի հետ եկուր Բուլգարիա երթանք»:

Աղջիկը ադամկ ալ կընե: Պապաս թուրք էր, մորեն ամուսնացավ թուրքի մը հետ, մոր եղբայրներ ունեցա: Տարիներ անցան, օրին մեկը Բուլգարիայեն մարդ մը եկավ, հարց ու փորձ ըրավ քի՛ ասանկ Թոսուն անունով մեկը կա՞: Մայրը անոր կփնտրե կոր: Ես մորս նամակ գրեցի Բուլգարիա, «Մամա՛ս, ես մեծցա, կուզեմ քեզի տեսնալ»: Մայրս նամակին պատասխանեց քի՛ «Կաղանդին Թաքսիմ [Կ. Պոլսի թաղամաս] տուրիստ պիտի գամ»: Ընտանիքովս գացի, ես իրեն չե՛մ ճանչնար: Տեսա քի՛ ինձի կնիկին կոր, կապույտ աչքով, կլոր երեսով. - Մամա՛, - ըսի, - ես Թոսուն՞ն եմ:

Ալ արցունքները կվազեն, փաթվեցանք, համբուրվեցանք: Հենեմ օթոն դրի գլուխ տարի, գլուխացիները հավաքվեցան, ըսի. «Մամա՛ս է եկեր: Մամա՛ս, ի՞նչ կուզես, հրաման՛, կեր՛»: Մեք բոլորս լացիք, պապաս անգամ լացավ, հիշեց իր անցյալը, իր հայ կնիկին: Ամմա ի՞նչ կրնայինք ընել: Ա՛ս էր մեր ճակատագիրը: Ամիս մը նստեցավ մեր տունը:

Ըսի. - Ի՞նչ կուզես առնեմ քեզի:

Բուլգարիայում հիմա հայ մարդ ունի եղեր: Հազարապետ տղա ունի եղեր, երկու աղջիկ ունի եղեր: Խեղճ կնիկը ոչ մեկին չի պատմել իր զաղումիքը:

Ըսի. - Մամա՛, մնա՛ հոս:

Ըսավ. - Ո՛չ, զավակներ ունիմ, չե՛մ կենար, Նուրարը, Անուշը, Սիրարփին մե՛ղք եմ:

Մամաս գնաց Բուլգարիա, իր ընտանիքին քովը:

Վեց ամիս անցավ, մամայիս տղան՝ հազարապետ Նուրարը, կնիկին հետ Բուլգարիայեն էկավ Կարաքեռյ (Կարապոլ)՝: Գացի կնիկիս հետ: Ամմա չե՛մ ճանչնար, սկսա պոռալ. - Նուրա՛ր, քարտաշը՛մ, բէ՛ն բուրդա լըմ (Նուրա՛ր, եղբա՛յրս, ես այստեղ եմ - թուրք.):

¹ Ստամբուլի թաղամասերից մեկը, որտեղ մավամատույց կա:

Տեսա ձեռքով ըրավ, մոտեցավ, գրկեց ինձի. - վա՛յ, դու՛ն իմի՛ն եղբա՛յրս ես, մամաս չըսած էր մի՛նչն հիմա. փաթթվեցամք: Շիտակ գյուղ տարի:

Թոսունը հե՛մ կուլար, հե՛մ կպատմեր կոր. չէ՞ որ արյու՛նը կքաշե:

Օր մը հազարապետ Նուբարը կմկկին հետ Թոսունը բերավ մեր խանութը, ըսավ. - Տե՛ս, ասո՞նք հա՛յ եմ:

Նուբարը մեզ տեսնալով ըսավ. - Բարե՛՛ ձեզի: Աս Թոսունը ձեզի շա՛տ կսիրե եղեր: Միշտ կըսե՛

շա՛տ աղվոր հայ բարեկամներ ունիմ: Անոր համար ալ ինձի հոս բերավ: Մի՛նչն հիմա չգիտեի՞նք, որ մե՞նք եղբայր ունի՞նք Թուրքիո մեջ:

Սուրճ բերինք, խմեցին: Գացին:

Մեզմե վերջը Թոսունը Նուբարին տարեր է ոսկերիչներուն: Այլ Նուբարին կմկկին ոսկերիչներով ողորդել է. «Ի՞նչ կուզես՝ մատանի, պանտալոնի, ա՛ն քեզի հիշատակ մեզմե», - ըսելով մվիրել է: Աս ամենուն մե՞նք շայիդ եմք:

49 (364).

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՈՍԿԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1925 Թ., ԹՈՄԱՐԶԱ)

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՀԱՄԵՆՑԻ ՀԱՅԵՐԸ

Համշենի բնակիչներուն գրեթե բոլորն ալ հավատափոխ դարձած հայեր են: Անոնց անունները Ահմետ, Մուհամմետ, Հասան է, բայց կըսեն, որ երբ համշենցի կիները խմոր կշաղեն, քրիստոնյաներուն պես խմորին վրա ձեռքով խաչ կքաշեն և իրենք ալ գրեթե մեզի պես հայերեն կխոսին:

Օր մը կես գիշերով հիվանդանոց գացած էինք. տալոցս ամուսինը ծանր հիվանդ էր: Բժիշկին քովը հիվանդ կար, ըսին՝ սպասե՛նք: Դուրսը նստած իրար հետ կխոսեինք, մեր քովն ալ գյուղացի թուրք կին մըն նստած էր: Ան սկսավ ինձի թուրքերենով հարցունել. - Սիզ մէ՞րդէնսիմիզ (Դուք որտեղե՞մ եք):

Ես ալ ըսի. - Բիզ՝ Էրզրումիւմ, Յոզղատթամըզ (Մենք Էրզրումից, Յոզղատից ենք):

Դու՛ն մի ըսեր, ամ ակամջ դրեր է մեր հայերեն խոսելուն, ըսավ. - Աթլա՛, սիզ դէ քիզիմ կիքի քօնուշոյօրսունուզ (Քույրի՛կ, դուք էլ մեզ պես եք խոսում):

Ես ըսի. - Քօնուշ, բաքալըմ (Խոսիր, տեսնեմ):

Ան սկսավ խոսիլ. - Մայրիկս հիվանդ է՝ հիվանդանոց բերեր ենք...

Ադ միջոցին ամոր մայրը և քույրը բժիշկին սենյակեն դուրս ելան:

Ես հայերենով մորը ըսի. - Անցյա՛լ ըլլա:

Մայրը հայերեն պատասխանեց. - Քիչ մը պաղեր եմ: Աղջիկս բժիշկին հետ գրուցեց, ամ ըսավ՝ հիվանդդ աղեկ է:

Դու՛ն մի՛ ըսեր, ամո՞նք համշենցի հայեր են՝ մահմեդական դարձած...

50 (365).

ՀԵՐԻՔՆԱԶ ՄԻՀՐԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1928 Թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

ՍՎԱԶԻ ՀԱՅԵՐԸ

Առաջ մենք Սվազ (Սեբաստիա) կապրեինք: Հոն հայկական դպրոց չի կար, ամոր համար ալ մենք աղվոր հայերեն չիտե՛նք:

Սվազի մեջ Թավրա գյուղը կար, մենք հոն կապրեինք: Առաջ հոն այլազգ հե՛չ չի կար: Հայկական եկեղեցիներ շատ ունեինք՝ Ս. Նշան, Ս. Վարվառ, Ս. Բառասուն Մանուկ: Հոն Անապատ կար, Զերմի ջուր

կար, հիվանդները հոն կլոզնային, կաղեկնային:

Չունքի մեր եկեղեցիքը քակված էին: Տարին մեկ պատրիարքարանեն կրոնավոր կուգար՝ մոր ծովածները կմկրտեր: Օաբաթը մեկ ալ մեկու մը տունը կհավաքվեինք, բամբասամք կընեինք, քիչ մը Ավետարան կկարդայինք, կերգեինք, մեր տունները կերթայինք:

51 (366).

ՍԻԼՎԱ ԴԱԼԴԱՐԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1930 Թ., ՍԱՄՍՈՒՆ)

ԹՈՒՐԳ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԻՆ ԳԱՂՏԵՒԻԸ

Նախքան եղեռնը Անատոլիոյ և Թուրքիայի մեջ չորս միլիոն հայ կար: Օատերուն կոտորեցին, մորթե-

ցին: Մենք ինչու՞ հայր, մայր, քույր, եղբայր չունինք: Օատերն ալ հավատափոխ եղած են: Աս ամենը ըսե-

լով չի՝ լռման մար:

Օր մը մեր քարեկամ Հակոբի տղայիմ՝ Սարգիսիմ, թուրքական բանակ գիմվորության կտամիմ: Հազարապետը կկամչե ադ Սարգիսը, կըսե. - Դիմացս մատե: Ըսե մայիմ, ու՞ր տեղացի ես:

Սարգիսը կըսե. - Պոլսեցի եմ:

Հազարապետը կըսե. - Իմձի մայե, քեզի մեկ ամիս հրաման կուտամ, գնա՛ Պոլիս, ծնողքդ տե՛ս,

ե՛տ եկուր: Ամմա գիտցած ըլլաս, միայն քեզի կըսեմ՝ իմ մամաս հա՛յ է: Աս բանը ո՛չ մեկը չպիտի իմանա, միայն քեզի կըսեմ, քանի որ արյունը կքաշե կոր: Գիտցած ըլլաս, եթե մեկու մը ըսես, քեզի կմեռցնեմ, եթե իմացվի: Ադ իմ կյանքիս գաղտնիքն է, գիտցա՛ծ ըլլաս:

Այնպես որ, թուրքերում մեջն ալ շա՛տ հայեր կան, ոմանք գիտեն իրենց ինքնությունը, ոմանք՝ ոչ:

52 (367).

ՄԱՅՐԱՆՈՒԾ ՎԱՐԴԱՆՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1900 Թ., ՄԱՐԱԸ)

ՄԵԾ ՀՈՐ ԿՏԱԿԸ

1915 թ. աքսորի ճամփին զարիթ մը կառնե կտամի հայ աղջիկ մը իր տունը, մորը կըսե. - Ես քույր չունիմ, աս իմձի բաջը պիտի ըլլա: Ես ասոր սիրեցի:

- Դե՛, լա՛վ, - կըսե մայրը:

Ահագին ատեն ասոնք քույր-եղբայր կըլլան: Էս զարիթին հայրն ու մայրը օր մը հյուր կերթան ուրիշ քաղաք: Էս տղան աղջիկին կըսե. - Իմ պապիկը մի սնդուկ թաղած է հողին մեջը:

Աղջիկը կըսե. - Տեղը գիտե՞ս:

- Գիտե՛մ:

- Արի էրթանք մայիմք:

Կերթան, կփորեն, կբանան սնդուկը, ի՞նչ տեսնամ՝ տերտերի հագնելիք շորեր, խաչեր: Ուրեմն ժամանակին ադ զարիթին մեծ հայրը հայ եղեր է: Թուրք զարիթը դարձի կուգա: Խիղճը կխայթե իրեն ըրածներում համար: Վերջը աս թուրք տղան աս հայ աղջկան կտամի Պոլիս, ամտեղ կամուսնանան հայկական եկեղեցիով:

53 (368).

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ՄՈՎՍԵՍՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1943 Թ., ԹՈՄԱՐՁԱ)

ՇԱՏԵՐՈՒՆ ԺԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Անցյալ օրը շուկայեն սմբուկ պիտի գնեի, ծախող մարդը ըսավ. «Ներսը աղվո՞րը կա»: Ես ըսի. Իմամ բայըլդի (իմամը ուշաթափվեց) պիտի շինեմ:

Մարդը իմձ մայեցավ և ըսավ. - Ներսը ավելի աղվորը կա:

Հետո մարդը մերս եկավ հետս, գնածներս օթոյին

ետևը տեղավորեց և կամացուկ ըսավ. - Ես քիթիսցի եմ, ջարդի ժամանակ մեզ մուսուլման դարձուցած են: Մայրս տակավին ողջ է. հայերեն կաղոթե, հայերեն կխոսի և կհասկնա:

Աս է եղած Թուրքիո հայության շատերում ճակատագիրը:

54 (369).

ԳԵՎՈՐԳ ՇԱԼՁՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1934 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

ՄԵՆՔ՝ ԿԵՍԱՐԱՑԻՆԵՐՍ

Մեն կեսարացի ենք: Պապայիս ընտանիքը շատ հարուստ էր, պապաս բաստըրմա կծախեր: Կեսարիա մեր անունով փողոց կար, Շալճյան փողոց կըսեին: Հայրս երեք երեխա ուներ:

Սեֆերբերլիքին մերիմները քառասուն օր անտառներում մեջ տանջվել են: Վերջը տաճիկի մը հետ կընկերանան, առևտուր կընեն, Ստամբուլ կուգան: Հայրս ինքնուրույն լեզու կտրվի: Վերջը Կարս

կերթա աշխատելու: Եղբայրներով լրագիր կծախեն: Աղքատության մեջ կիյնան: Ամեն ինչ կծախեն: Թերզիի չրախ (դերձակի աշակերտ - թուրք.) կըլլա, բայց մուրացկանություն չեն ըներ: Պտուղ կծախե, պորտուկալ կծախե, կոշիկ կներկե, դերձակություն կընե, բաստըրմա կծախե, քիչ մը շնորհքի կուգա: Կեսարիա կուգա կամուսնանա: Ետքը եկանք հոս՝ Պոլիս:

55 (370).

ՄԱՐԻԱՄ ՄԻՐՋԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1927 Թ., ԹՈՄԱՐՋԱ)
ՀԱՎԱՏԱՓՈԽ ՈՒՄՈՒԴԸ

Ումուդ անունով տղա մը, որ թուրք է, իր տունին մեջ թուրք մը կգտնա, չի հասկնար, թե ի՞նչ լեզվով է գրված, կտանի մեկու մը կըսեն. - Աս ի՞նչ է գրված:

Ան կնայի, կըսեն. - Ասոնք հայերեն գիրք են:

Ումուդը կտանի քահանային կարդացնել կուտա թուրքը:

Քահանան կկարդա, կըսեն. - Աս քո հոր մկրտութեան թուղթն է:

յան թուղթն է:

Ումուդը կըսեն. - Մենք թուրք մուսուլման ենք:

- Ո՛չ, - կըսեն քահանան, - ձերոնք հայ քրիստոնյա են եղած:

Ումուդը եկեղեցիին մեջ կմկրտվի, հայ քրիստոնյա կդառնա՝ Հուսիկ անունով: Ան ամեն կիրակի եկեղեցի կհաճախեն:

56 (371).

ՄԱՐԻԱՄ ՄԻՐՋԱՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1927 Թ., ԹՈՄԱՐՋԱ)
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրք ընտանիք մը աքսորի ժամանակ հայ պզտիկ տղա մը կփախցնեն, կքերեն տուն, ուր ուրիշ թուրք տղաքներ ալ կային՝ այդ ընտանիքին զավակները:

Ադ թուրք տղաները աս տղային «գլավուր» կըսեն միշտ, աս տղան ալ սիրտին կդնեն կուլա: Դրացիները կտեսնան, կըսեն. «Ինչու՞ կուլաս, դուն հայն ես»:

Տղան կհիշե, որ իր անունը Հարություն է եղած, քույրը՝ Մարիամ, որին իր աչքին առջևը մեռցուցած

են, բայց իր մականունը չէր հիշեր: Մայրը, հայրը ո՞վ է՝ չգիտեր, անանկ ալ չի գտնար:

Բայց ինքը կդիմե թուրքական կառավարությանը և կըսեն. «Ես հայ քրիստոնյա եմ, իմ անունը Հարություն է»: Ան կփոխեն իր անունը, բայց մականունը կմնա Փաշալը:

Ան հայկական եկեղեցի կերթա, և երբ մեռավ, ամոր հայկական գերեզմանատունը թաղեցին:

57 (372).

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1943 Թ., ԹՈՄԱՐՋԱ)
ՀԱՅ ՄՆԱՑԱՄ ՕՎՍԱՆՆԱ-ԱՅՇԵՆ

Ջարդեն առաջ Օվսաննան, որը դեղին հորեղբորը աղջիկը կըլլա, դեռ ծնված չէր: Մայրը Օվսաննայով հղի էր, երբ հորը տարին թուրքական բանակ, և այլևս ետ չեկավ:

Ջարդի ժամանակ անոնց տեղահան կընեն: Օվսաննան վեց տարեկան կըլլա: Մեծ մայրը կառնեն ամոր, Կեսարիա կտան: Հոն, ամշուշտ, չքավորություն և շատ մեղություններ կտեսնան: Թուրք պաշտոնյա մը ամոր հոգեզավակ կառնեն, քանի որ ինքն ալ զավակ չունեն: Աղջկան անունը Այշեն կդնեն, շատ լավ կխնամեն, բայց՝ ոչ ոք իրեն չպիտի ընեն, որ ինքը հայ մըն է: Թուրք պաշտոնյա հայրը հրամայած էր, որ մեծ մայրիկը իրեն տունը պիտի մտնա-եղնա իբրև թուրք բարեկամ և ոչ թե որպես հարազատ:

Ատեն մը վերջը մեծ մայրիկը գաղտնի կերպով կսկսի պատմել աղջկան, որ ինքը հայ է, հորը կողմեն Այթումյան է, մորը կողմեն Գյոքքաշյան է, անունը՝ Օվսաննա է: Ան միշտ կկրկնեն. «Դուն քրիստոնյա ես՝ չմոռնաս»: Կանցնի ժամանակ, մեծ մայրիկը կմեռնի:

Օվսաննան ալ ատեն-ատեն կերթա քույր լցնելու աղբյուրեն: Կնայի տղաքը փողոցը կխաղան եկեղեցիին քովը: Կհասկնա, որ անոնք շարդեն փրկված որդի զավակներ են: Կգիտնա, որ անոնք հայ են, կորոշեն անոնց հետ եկեղեցիին բակեն մերս մտնալ:

Թուրք ծնողքը կսկսի իրեն փնտրել, քանի որ աղջիկը տուն չէ եկած: Վերջավորությանը կիմանան, որ Այշեն հայկական եկեղեցիեն մերս մտած է: Կուգան եկեղեցի: Գիշեր ըլլալուն քահանան դուռը չի բանար: Թուրք ծնողքը դատարկորեն առաջ կելլան, կչարախոսեն հայ քահանան, որ պզտիկ աղջիկը մերս առած է:

Թուրք հայրը կըսեն. «Հայդե՛, Այշե՛, եկուր տուններ-միս երթանք»: Օվսաննան կըսեն. «Ես չեմ գար»:

Դատարկորը կըսեն. «Այշե՛, աղջի՛կս, ինչու՞ չես երթար հորդ-մորդ հետ»:

Աղջիկը կըսեն. «Նախ իմ անունը Այշեն չէ. իմ անունս Օվսաննա է»: Հորս կողմեն՝ Այթումյան եմ, մորս կողմեն Գյոքքաշյան: Ես հայ եմ. պիտի մնամ հայոց հետ:

Դատավորը ամոր թուրք ծնողներին կըսէ. «Ես ըսելիք չունիմ», - կըսէ ու կձգէ, կերթաւ:

Պոլիս ամ թվականին շարունակ որբեր կըբերն եկեղեցի, և միշտ իրարու հարազատ կամ ազգական կեղլամ: Օվսանման շատ կզգացվի, որ ինքը ոչ մեկը չունի: Օր մը պատարագն վերջը քահանան կըսէ. «Հաջորդ շաբաթը Ս. Սարգիս է, և երեք օրվա ծոմապահություն կա: Ասի ծոմ մըն է, որ փափագներու իրականացման համար կըոմվի»:

Օվսանման՝ 8-9 տարեկան այս աղջիկը, հետևյալ շաբաթը ցերեկվա ճաշին չի մոտենար: Քահանան կըսէ. «Ինչու՞ չես ուտեր»:

Օվսանման կըսէ. «Տեր հայր, ես ուխտած եմ ծոմ բռնել, որպեսզի Աստված ինձի ալ ազգական մը տա»: Չորեքշաբթի ցերեկը հաղորդություն կառնեն: Քահանի մը ժամ վերջը քահանան իր սեմյակը կկանչէ,

կըսէ. «Օվսանմա՛, դուն ալ Բուրումդըշլացի ես (գյուղ Յոզղատի մոտ), այս անոր եկած մայրիկն ալ քու գյուղեդ է: Մենք, երբ գյուղ կերթայինք, իրենց տունը կիջեանեինք. մականունի մամա լթյուն ունիք: Ըսե՛, թե՛ ինչե՛ր գիտես, ծնողքդ ովքե՛ր են»:

Կինը հարց ու փորձ կընէ՝ Օվսանման կպատմէ: Եվ մեջտեղ կեղլա, որ կինը իր երեք զավակներուն՝ երկու տղա և մեկ աղջիկ (Գյուլբենկ, Մանուել և Աննա), բերեր է որբանոցը ձգել: Կինը անմիջապես ոտքի կեղլա, Օվսանմային կփաթթվի, կըսէ. «Դուն իմ հարազատ տագոցս աղջիկն ես»: Ան Օվսանմային ալ կտամի որբանոց: Հոն Օվսանման իր անոր եղբայրներուն և քույրներուն քույրություն կընէ:

Վերջը Օվսանման կամուսնանա: 1970-ին ան կերթա Լոս Անջելես իր ընտանիքին հետ: 1989-ին՝ կմահանա:

58 (373).

**ԳՐԻԳՈՐ ԱՄԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1945 Թ., ԵՐԵՎԱՆ, ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐ)
«ԷԿԻՐ ԻՄ ԵՈՐ ՀԱ՛Յ ՄԵՌՆԻՄ»**

Գևորգ ախպարը Մեծ եղեռնի ժամանակ յոթ-ութ տարեկան էր և հիմա լավ կհիշէ, թե իր հայրը ինչպես առին տարին, իր քրոջը (իմ մեծ մորս)՝ Վերծին Հազարյանի՝, քարավանեն քաշկոտելով փախցուցին: Կհիշէ շատ վայրագություններ, ալամ, թալամ, լաց ու կոծ: Կհիշէ ճամփաներու եզրին հայ դիակներ անարյուն, որոնք գիշատիչ թռչուններու կեր էին դարձած ու հիմա ինք կերթա հոն, ուր այդ զազանությունները եղան: Ան կհասնի Արաբկիր, իրենց գյուղը: Քահանի մը անգամ գնացեկավ իրենց տունին առջևը. դիտեց իրենց տունը, ուր մայրը իրեն ծնունդ տված էր, ուր իր մանկությանը հասակ առած էր: Կարծես իր հոգիեն կտոր մը կար անոր մեջ: Ըպոտո ծերունկ մը իրեն կհետևեր հայացքով: Գևորգ ախպարը նրա մեջ տեսավ իր պապերուն սպանողը, իրենց հնամենի տան զավթիչը, ան ուզեց կոխվ տալ, բայց զսպեց իրեն: Հայ ըլլալուն վախը արտին մեջն էր: Հոն մոտ էր այն գյուղը, ուր իր Վերծին քույրը գյուղի մոխթարին կնության էր տրված: Ան չգիտեր ինչ ըներ: Ոչ մեկ դուռ կընար գարնել, ոչ մեկ տուն կընար մտնել, մի կտոր բան ուտել: Եվ խոր շունչ քաշեց, «Աստվա՛ծ, օգնիր ինձ» ըսավ և քայլերով մոտեցավ գյուղի աղբյուրին: Ան իր աչքերուն չհավատաց, երբ աղբյուրի զխին կանգնած տեսավ պառավ մը, որն այնքան կմմաներ իր քրոջը. «Ի՛նքն է, ի՛նքն է» մտածեց Գևորգ ախպարը: Հակառակ այդքան տարիներուն, որ հիսուսյոթ տարի էր անցած, անոնց աչքերը իրար ճանչցան: Այդ արյան ձայնն էր, որ կխոսեր անոնց

հոգիներուն մեջ: Այդ պահուն, երբ անոնց հայացքները գրկեցին միմյանց, անոնց մարմիններեն սարսուռ մը անցավ: Դող մը եկավ անոնց արդեն վտիտ ծունկերուն: Պառավը շփոթվեցավ: Ջուրին կուծը ձեռքին, պաղած մալվածքը դիմացը կեցած մարդուն հառած՝ եղած տեղը սառած մնաց, կարծես հուզումեն լեզուն կապվեցավ, ինչ ըներ չգիտցավ: Բայց այդ ի՞նչ ալեկոծում կար իրենց մերսիդին, որքան ուզեցին իրարու փաթթվիլ, ողջագործվիլ ու կարոտ առնել տարիներու, բայց պետք չէր, որ մարդ տեսնար իրենց: Հոն աղբյուրին զլուխը անոնք բաներ մը փսփսացին իրարու, հասկցան իրար: Ժամադրվեցան գիշերվա մութին հանդիպիլ:

Եվ ինքնուրույն պառավը, վերջին անգամ համբուրելով իր թոռնիկներին ու անկողնում քնացնելով, դուրս է գալիս այն տնից, ուր ապրել էր հիսունյոթ տարին: Վերծին մեծ մայրս հուզում մը կապրեր: Ան տարիներու անցյալ մը կտեսնար իր հիշողության մեջ: Ան կտեսնար ամբողջ ժողովուրդ մը, որ բռնած էր մահվան ճամփան: Դող մը եկավ վրան: Աչքերը ամուր գոցեց: Բայց ականջները լսեցին փլատակ զանգակներու դողանք, հոսող արյան կանչ: Աչքերը գոց տեսավ, թե հայ կույսեր ինչպես լլկվեցան: Տեսավ, թե ինչպես իր գեղեցկությունովը հիացած իրեն քարավաններից դուրս քաշեցին: Մի՛նչ ինք ընդդիմանալով կպոռար. «Չե՛մ ուզեր, ես կմեռնի՛մ»: Եվ հիմա ալ իր թևեն կքաշեին, բայց արդեն իր եղբայրն էր, որ կքաշեր: Վերծին ցնցվեցավ: Ու այդ ցնցումեն ուշքի եկավ, քայլեց եղբոր թևին կոթնած: Քայլեց, նորեն հայուն խաչը շալակին, հասան սուրիական սահմանը՝ անկե ալ Հայեալ:

Երբ կհարցնեն, թե ինչու եկար, ի՞նչ գլխեդ ան-

¹ Պատմող ինձ է փոխանցել իր մեծ մոր՝ Վերծին Հազարյանի (ծնվ. 1885, Արաբկիր) հիշարժամ լուսանկարը: Տե՛ս սույն գրքի *Լուսանկարներ* բաժինը:

ցավ. «Ի՞նչ ըսեմ, տղա՛ս, գլուխս եկածը շա՛տ է: Ես հարյուրեն ավելի եմ: Ես արաբկիրցի եմ: Գլխավորս (ամուսինս) Խաչեր կկոչվեր: Իրմե ունիմ երեք զավակ, որոնց երկուքը հիմա Հայաստան կապրին՝ իրենց զավակներով ու թոռներով: Ջարդի ատեն տասը օր կըլլար, որ ամուսինս զինվորական փրկագին տված էիմք: Ծառ ուրախ էի: Բայց չար օր մը եկավ, գեղին էրիկ մարդիկը հավաքեցին ու տարին, անոնք

նա չեկան, ջարդեցին: Ծառ զուլումներ տեսանք, թուրքերը զիս պիտի փախցնեին, բայց աներ հայրս զիս տվավ այդ գյուղի մուխթարին: Ծա՛տ լացի, բայց՝ մնացի: Անկե ալ ունեցա երեք զավակ: Հիսունյոթ տարի հոն մնացի, բայց ես իմ հայու աղոթքս կընեի, հայու Աստված կպաշտեի: Եկող-գացողն եղբորս մասին լուր կառնեի, որ Հալեպ է: Էկեր իմ եոր հա՛յ մեռնիմ»:

59 (374).

ՎԱՀԱԳՆ ՎԱՀՐԱՄԻ ՂԱՐԻԲՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1928 Թ., ԱԴԻՍ ԱԲԵԲԱ)

ՕՏԱՐԱՅԱԾ ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐ

Սա դեպքը Դուբայի մեջ պատահեցավ: Մարդ մը եկավ խանութիս առաջ՝ վրան գլուխը զգզված, արաբերեն սկսավ խոսիլ, ըսավ. «Ես հայ եմ, կխնդրեմ ինձի գործ մը տաք, որ գլուխս պահեմ»:

Մենք՝ խանութին ներսը եղած հայերս, զարմացանք, ըսինք. «Ինչպե՞ս կրնաս փաստել, որ հայ ես, երբ հայերեն չես գիտեր»:

Մարդը թեև բացավ և ցույց տվավ վրան դաշված քրիստոնեական խաչը, որ պզտիկ ժամանակ երևի ծնողները Երուսաղեմ հաջի էին տարած:

Ան սկսավ պատմել, որ փոքր ժամանակ ծնողներուն թուրքերը մորթել են իր աչքին առաջը: Արաբ անապատականները առեր, պահեր ու խնամեր են: Երբ չափահաս է դարձեր, իր ազգային ինքնությունն արթնցեր էր և ոտքով երկար ճամապարհ անցել ու ցանկացել էր գտնել իր հայ հայրենակիցներուն...

Ուրիշ հայ մըն ալ, որը անուռն փոխած, իբր թուրք ճամնչցված էր, որպես քոնդաքթըր Անկարայի մեջ, զորանոց մը կշինե, բայց՝ վճարումը կուշացնեն: Աս կերթա զինվորական մեծին քովը, կբողոքե, որ իր դրամը չեն տված: Թուրք զինվորական պաշտոնյան անոր կըսե. «Հո՛ւս մայե, ես գիտեմ, որ դու՛ն հայ ես: Ես պատրաստ եմ քո դրամդ քեզի վճարել, պայմանով, որ ինձի բարիք մը պիտի ընես, բայց զաղտմի պիտի մնա: Հայոց ցեղասպանության օրերն հայրս հորաքույրս (մենք այդպես կոչվեցին իրեն) բերեր է մեր տուն. Ան միմեջ և հիմա մեր տունին մեջը կապրի: Հիմա գրեթե մահամերձ է, բայց աչքերը չի փակում, որ մեռնի, մինչև որ հայ կղերական մը չիգա իրեն հաղորդություն տա՝ զաղտմի կերպով»:

Աս հայը կերթա, հայ տերտեր մը կբերե: Ան հաղորդություն կուտա: Կիմը սիրով աչքերը կփակե և երջանիկ կմեռնի:

60 (375).

ՎԻԼԵՆ ՆԵՐՍԵՍԻ ՆՈՒՐԻԶԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝

(ԾՆՎ. 1933 Թ., ԵՐԵՎԱՆ)

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇԸ

Երբ ես Հալեպ գնացի, իմ ընկեր Տիգրանն ինձ պատմեց իր հետ կատարված շատ հուզիչ մի դեպք: Ինքն իր ընկերոջ հետ վիդիո կամերայով կերթան Թուրքիա որպես տուրիստ՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքները, վաճառքն ու եկեղեցիները նկարահանելու: Մոտենում են Վանին, որը Պատմական Հայաստանի մայրաքաղաքներից է եղել: Տեսնում են փողոցի անկյունում մի թուրք գյուղացի ծերունի

խնձոր է ծախում: Տղաները ցանկանում են խնձոր գնել: Մեկը մյուսին հայերեն ասում է. «Տեսնեմ մոտս մանր ունեմ»:

Այդ միջոցին խնձոր ծախող ծերունին լսում է մրանց խոսակցությունը և ասում. «Դուք ուրիշ լեզվով խոսեցիք, եկե՛ք իմ ետևիցս»: Նրանք գնում են ծերունու ետևից, հասնում են մրա տունը, ներս են մտնում: Ծերունին փակում է դուռը, բացում է հնադարյան մի

* Պատմողը՝ Վիլեն Նուրիջանյանը, գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու է: Նա մշտապես հուզումով լսել է Հայոց ցեղասպանությունից փրկված իր ծնողների պատմած հուշերը, թե ինչպես թուրքերը հազարավոր-հազարավոր հայերի սպանել են, և իր քառամյա գեղեցիկ հորաքույրին առևանգել: Պատմողն այդ զգացումներով 2000 թ. գնացել է Հալեպ և այցելել Դեր Զորի անապատը, որտեղ ամեն քայլափոխին իր ոտքերի տակ զգացել է ամեն ինչ հայ մահատակների ոսկորները: Նա Դեր Զորից բերել է մի բոտ հող, որը ներծծված էր հայերի արյունով, և մվիրել Երևանի Ծիծեռնակաբերդի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-իմաստիոտունին:

սնդուկ: Սնդուկի մեջ իմն որ կա, դուրս է շարտում, խորքից հանում է մի գիրք: Հայ տղամները տեսնում են, որ այն հայերեն մի Ավետարան է: Նրանք ծերունու մասում են. «Ի՞նչ տանք, որ այս գիրքը մեզ ծախեն»:

Ծերունին մի փոքր լռում է ու ասում. «Փոքր ժամանակ ես էլ ձեր լեզվով եմ խոսել: 1915-ին մեր գերդաստանը ամբողջ զոհվեց: Մեր տնից միայն ես և

այս գիրքը փրկվեց: Հետո իմն տարան թուրքական որբանոց, թլփատեցին, թուրք դարձրին, ես մոռացա իմ լեզուն, որով գրված է մահ այս գիրքը: Սա իմ տան միակ սրբությունն է: Այն ես չեմ կարող ծախել, քանի որ իմ հարազատ տղաս դաշտում աշխատում է: Ամեն օր մա գալիս է տուն, էս գիրքը հանում, պաշտում ու տեղն է դնում: Տղաս երբ դաշտից գա և տեսնի էդ գիրքը չկա, մա իր ազգային ինքնությունը կմոռանա»:

61 (376).

ՍԻԼՎԱ ԴԱԼԴԱԲԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1930 թ., ՍԱՄՍՈՒՆ)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՂԵՌԵՆ՝ ՄԵՐ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ. ԵՐԿԻՆՔԵՆ ԻԶԱԾ ԼՈՒԾՍԸ

...Գազի Անթեա եկեղեցի մը կար: Տեսանք՝ զանգակը վար կառնեին, մզկիթ կշինեին...

Աղանայի մեջ ալ Ս. Եղիա եկեղեցին է, որ մզկիթի է վերածված: Այլ կրնաք երևակայել մեր վիճակը...: Ուզեցինք մերս մտնալ, կոշիկներնիս հանեցինք, մերս մտանք: Ամեն ինչ մոյճն էր, միայն խորանը չիկար, վերածվել էր Յաղ ջամիսի...

Խարբերող յոթը հատ հայկական գյուղ կար. մեկին անունը Գեղեցիկ էր: Իրավ գեղեցիկ էր. թութերը առանց կուտի հասել էին, սքանչելի բնությունն էր...

«Բիյուկ Էլազ» օթելը իջանք: Քիչ մը հանգստանալէ վերջ վար իջանք, հայկական եկեղեցի պիտի փնտրեմք: Գացի մոտեցա հյուրանոցի աշխատակցին: Ան սքանչելի երիտասարդ մըն էր, ըսի. - Այստեղ հայկական եկեղեցի կա՞ր:

- Աբլա՛, բէն դէ քյուրդ իմ (Քուրդի՛կ, ես ևս քյուրդ եմ), եկեղեցին մեր քովն է եղել, հիմա այլուրի գործարան է դարձած:

Գացինք տեսանք միայն մախշազարդ դուռը մնացած էր հինգն: Մարդ մը տեսա, կաթ կրերեր կոր. - Բե՛յ պապա, աստեղը ի՞նչ էր, - հարցունք:

- Ա՛յ, աղջի՛կս, - ըսավ, - աս հայերուն եկեղեցին էր, հայերը գացին, մերիններն ալ ասանկ ըրին:

Հետո ուրիշ եկեղեցի մը գացինք: Ան ալ սուրիանիներուն [իմա՝ ասորի] էր: Վարդապետին հարցունքի. - Հոս հայ ընտանիքներ կան եղեր՝ տասը-տասն-

հինգ ընտանիք, կրնա՞ք տեսնալ:

Ան բան չպատասխանեց: Հեռաձայն տվավ, տասնութ տարեկան Աղավմի անունով փաթեամ աղջիկ մը եկավ մորը հետ: Մեզ օթոյն մեջը դրին խարբերող պտտուցին: Մեզի տարին իրենց Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին, որը հետաքրքիր ձևով էր շինված: Լեռը փորեր էին, մոտ երեսուն աստիճան վար իջանք, որ եկեղեցի մտնանք, սքանչելի եկեղեցի մը մեր առջևը պարզվեցավ...

Օր մը թրքուհի մը ինձի ըսավ. - Աբլա՛, քեզի բան մը պիտի հարցնեմ. մենք իզմիթ կնատինք: Հոն լեռան գագաթը ամեն գիշեր լույս մը կիջնա երկինքն: Մենք՝ գյուղացիներս, հավաքվեցանք, որոշեցինք, որ երկի անտեղ գանձ մը կա և գացինք հոջային հարցնելու:

Հոջան ըսավ, որ անցյալին անտեղը քրիստոնյա թաղ մը եղած է, և քահանաները կը գիտնան: Մենք ալ գացինք քահանա մը գտանք, անոր հարցունք: Քահանան ըսաւ. «Ադ անկարելի՛ բան է. հոն գանձ չկա, որ լույս ալ տա»: Աբլա՛, հիմա քեզի կհարցնեմ, դուն ի՞նչ խորհուրդ կուտաս:

Ես ալ իրեն ըսի. - Դուք միայն ոսկիի և գանձի մասին կմտածեք. չե՞ք կարծեր թե անցյալին շատ մահատակներ եղած են և անոնց վրա երկինքն լույս կիջնա: Ադ մասին ձերին մեծերը ոչ մեկ բան չե՞ն ըսած ձեզի:

62 (377).

ՕՎՍԱՆՆԱ ՆԱԼԲԱՆԴՕՂԻԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1930 թ., ԷՐԶՐՈՒՄ)

ՄԵՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ ՆԵՐԸ

Աստվածի՛կս, մարդոց մեջը բարին արթնցնես...

Երբ 1953 թ. Կարսեն եկանք Իստամբուլ, թուրքերը մեր ամեն ինչը առին: Կարսի մեր եկեղեցին առին իրենց դպրոց շինեցին:

Մեզմե վերջը ամեն տարի ադ դպրոցին պատենքը կփլիմ եղեր, մորեն կշինեն եղեր: Չեն գիտեր քի

ադի Աստուծմեն պատիժ է իրենց: Ինչու ադ մոյճ Աստվածը, որ աշխարհը բոլոր շինեց, ամեն բան ստեղծեց՝ մարդոց ապրելու համար, անոնց դպրոցը կփլցնե: Որովհետև ադ հայերուն եկեղեցին եղած էր, մեր հավատքին եկեղեցին եղած էր:

Ան, որ Աստծուն չի հավատար, պատիժը

կգտնա...

Անցած տարի տիկին Վարդուհի Թումարզազմաց իր ծննդավայրը տեսնալու: Գացեր, տեսեր է, քի իրենց հայկական եկեղեցիին մեջը թուրքերը տուն ըրեր են, կապրին կոր: Իսկ էվերեկ-Ֆենեսեյի եկեղեցիները մեկը՝ ջամի ըրեր են, մյուսը՝ մարզանքի

սրահ:

Ադ ևույն ձևով ուրիշ շատ մը հայկական եկեղեցիներ թուրքիո մեջ կա՛մ քանդված են և կա՛մ ուրիշ նպատակի կծառայեն:

Մեր մականունն առաջ Նալբանդյան եղած է, վերջը Նալբանդոյի դարձանք:

63 (378).

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՈՍԿԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1925 Թ., ԹՈՄԱՐԶԱ)

ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Անցած տարի Թումարզա մեր ծննդավայրը գացի, տեսա: Մեր հայկական եկեղեցիին մեջը տուն ըրեր են, թուրքերը կապրին կոր: Էվերեկ-Ֆենեսեյի եկեղեցիները մեկը ջամի ըրեր են, մյուսը՝ մարզանքի

քի սրահ:

Առաջ հունիսի 11-ին Ս. Գրիգոր Լուսավորչին օրը կըլլար, ամեն կողմեն ուխտի կուգային: Հիմա ու՛ր պիտի երթան:

64 (379).

ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՎՍԵՍԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1939 Թ., ԿԵՍԱՐԻԱ)

ՄԵՐ ՆԵՐԿԱՆ

Ես ջարդեն հետո ծնված եմ Կեսարիայի մեջ: Հոն այլևս ո՛չ հայկական դպրոց էր մնացած, ո՛չ ալ՝ հայկական եկեղեցի: Ադոր համար ալ բոլոր ողջ մնացած հայերս թուրքերեն կխոսեինք: Ադոր համար ալ 1951-ին ընտանիքով Կեսարիայից փոխադրվեցանք Իստամբուլ, քանի որ հոս հայկական գործող եկեղեցիներ և դպրոցներ կային. բայց մենք արդեն մեծ էինք: Ուզեցինք գիշերային դպրոց սորվիլ: Տասնհինգ-քսան հոգի կեսարացի տղաք էինք. բոլորս ալ հայերեն չգիտեինք: Մեզի ըսին՝ շաքաթվա մեջ մեկ օր հայերեն դասի կուգաք: Ամմա, մեկ շաքաթ ըսին՝ Աթաթուրքին տոնն է, մեկ ալ շաքաթը՝ վարժուհին հիվանդ է: Հեջ քան մըն ալ չսորվեցանք: Ես հագիվ հայերեն այբուքենը սորված եմ, ամմա ես շատ կսիրեմ Հայաստանը, հայությունը: Ուրախ եմ, որ դուք մեր տունին հյուրն եք.

«Խո՛շ գէղիմիզ» (Բարի՛ եկած եք - թուրք.):

Թուրքիայում ապրող համշենցի բնակիչներն ալ ամենը հայ են, ամմա մուսուլման դարձած են ժամանակին: Անունները՝ Ահմեդ, Մուհամեդ, Հասան է, բայց կըսեն, որ միմչև հիմա խմորին վրա խաչ կքաշեն՝ իրենց հին հայ քրիստոնեական սովորության համաձայն:

Հիմա թուրքիա ապրող մեր հայերուս մեծ մասի մականուններն ալ արդեն հայկական չեն՝ փոխված են: Օրինակ, մերը Մովսեսյան էր, դարձել ենք՝ Մոր, կամ Նալբանդյանը՝ Նալբանդոյի, կամ Ծիրինյանը՝ Ծիրինոյի: Բայց մենք գոնե հայ-քրիստոնյա մնացած ենք: Զավակներուս անունները՝ Արարատ և Մասիս է: Անոնք աղվոր հայերեն գիտեն և աղվոր հայ են: Ադ ալ ինձի կմխիթարե:

65 (380).

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱԶԻԶԻ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1902 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ, ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ)

ՇԱՀԱԳՐԳՌՎԱՍ ԲՐԴԵՐԸ

Երբ ես դեռ Պարսկաստանում էի ապրում, մի օր Թավրիզի իմ «Ասիա» հյուրանոցը եկավ մի քուրդ վաճառական՝ գիշերելու: Նա խելքը գլխին մարդ էր և պատմեց, որ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հայերին սպանում էին ոչ միայն թուրքերը, այլև՝ քրդերը: Քանի որ երիտթուրք կառավարությունը մախօրոք քրդերին խոստացել էր. «Ով որ մի հայ

սպանի՝ մրա ունեցվածքը իրեն, այսինքն՝ սպանողին, կպատկանի, և ուրիշ մարդ իրավունք չունի այն գրավելու»:

Դրանով շահագրգռեցին քրդերին, որ մրանք ևս ինչքան կարողացան հայերին սպանեցին, ոչնչացրին և տիրացած մրանց ունեցվածքին:

Ըստ էության դա գաղտնի հրահանգ էր, որ թուրք

կառավարությունը քրդերին ևս իրավունք էր տվել ամելու ամեն ինչ:

Կարևոր է այն, որ էս պատմողը ինքը քուրդ էր և

ինքն էր խոստովանվում այդ մասին:

Ուզում եմ ասել, որ քրդերին շահագրգռել էին, որ սպանեն և թալանեն հայերին:

66 (381).

ՌՌՐԵՐ ԱՎԵՏԻՍԻ ԺԵՊԵԺՅԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ*

(ԾՆՎ. 1909 թ., ԱՅՆԹԱՊ)

ԱՐԱՔԱՑԱՄ ՀԱՅԵՐԸ

1975 հուլիսի 17-ին, ուրբաթ կեսօրն ետք, արաբ հայտնի գրող, թարգմանիչ Նիզար խալիլին մեր տունը առաջնորդեց Բակկարա (Բագարա) ցեղախմբի մեծավորներեն՝ շեյխ Աբդուլքերիմ Իսա Սուլեյմանը, որում կընկերակցեի իր եղբոր որդին՝ Ալի Սուֆի, որ երկու ճաշարաններ կը բանեցնե Հալեպի մեջ՝ «Ֆուրսեն» և «Խալլամ»: Մեր հրավերին վրա փութաց մահ Տիար Պերճ Սապադյան, և բոլորինս միջև տեղի ունեցավ հետաքրքրական զրույց:

Շեյխ Աբդուլքերիմ արաբ անապատականի տարազով բարձրահասակ մարդ մըն էր՝ ազնվական ցեղապետի մը բոլոր շարժումներով ու վերաբերմունքով: Հայտնվեցավ, որ ան փեսան է մեծ ցեղապետ Ասադ էլ Բեշիրին, որ ներկայիս ընտանիքով Դեր Զոր կրճակի:

Շեյխ Աբդուլքերիմ խոսակցությունը բացավ, հաստատելով որ բակկարաները (Այաշեր ցեղախումբ) հարազատ ու գտարյուն հայեր են Բագարատունյաց արքայազուն շառավիղեն սերած: Անոնք հարավ գաղթած են թագավորության անկումեն վերջ: Սույն հաստատումը բակկարաներում մոտ համառորեն փոխանցված է սերունդն սերունդ: Շեյխը մեծ հորմեն լսած է, որ իրենք հայեր են, իսկ պապուկը իր կարգին՝ իմացած է իր նախնիներեն: Բակկարաներ իրենք զիրենց կնկատեն «մաքուր Հայկազյան», քանի որ, ըստ շեյխին, դարերն ի վեր կապրին տոհմիկ սովորություններով՝ մերժելով ցեղախումբեն դուրս ամուսնություններ կնքել, հետևաբար՝ աղավաղված չեն «մնացյալներուս նման»:

Մեր կողմն եղած հարցումներում պատասխանելով՝ շեյխ Աբդուլքերիմ չկրցավ որևէ դրական երևույթներ տալ հայ մշակույթի ու ավանդություններու մնացած հարցերը փաստող: Բակկարաներ մինչև վերջերս բոլորովին անգրագետ էին. ոչ մեկ ձեռագիր կգտնվի իրենց մոտ՝ ըլլա հայերեն, ըլլա՝ արաբերեն: Ոչ մեկ վիճագրություն, ըստ շեյխին, չկա խմորի վրա խաչ հանելու մասին, կամ՝ քրիստոնեությունն մնացած այլ սովորույթներ, պատմվածքներ, բանահի-

յուսություն կամ՝ էթնոլոգիական տարբեր տվյալներ: Անուններու մեջ հաճախակի են Էլիաս, Մուսա և այլն: Ցեղախմբի մեջ կան բազմաթիվ խարտյաշ-կապուտաչյա անհատներ (կիլիկյան խառնուրդ). բազմազավակ են, պատվախնդիր ու պարտության չեն դիմամար:

«Մենք հատկապես մոտիկ կզգանք հայերուն», - կըսե շեյխը, - «Երբ հայ մը տեսնանք, արյունը կքաշե: Տարագրության օրերում Բակկարա ցեղը շատ մը հայեր փրկեց, շատեր որդեգրվեցան: Հետագային՝ հայ աղջիկներ ամուսնության ետ տրվեցան հայերուն: 1946-ին ոճիր մը տեղի ունեցավ՝ հայ մը սպանեց Բակկարա ցեղեն մեկը: Շեյխ Ասադ էլ Բեշիր այդ օրերում թույլ չտվավ, որ կառավարությունը միջամտե. «Բոլորս ալ մույն ցեղեն ենք», - ըսավ ան, - «Ուստի, խնդիրը լուծենք մեր մեջ»:

Շեյխ Աբդուլքերիմի հայրը թշնամի էր հայոց դահիճ չեչեններում. զիրար կշարդեին: Չեչեններ փչացան, հազիվ 250 հոգի կհաշվվին ներկայիս, կըսե շեյխ Աբդուլքերիմ. «Աստված վրեժը լուծեց», - կավելացնե մեր հյուրը:

Բակկարաներ Սուրիո մեջ կը հաշվվին մոտ 100.000: Անոնց զանգվածը կապրին Ջեբել Աբդուլ-Ազիզ, Հասիքեի մուհաֆազան, Ջեզիրե: Ասոնք կկոչվին Բակկարա էլ Ջեբել: Ցեղակիցներ կան մահ Թել-Աբիդ, Ջըսըր Օտլուր, Դեր էլ Զոր, Հալեպ (Պապ էլ Ներապ և այլ թաղեր): Իրաքի մեջ՝ Օրին-շարում, 20.000 շունչ Բակկարա կա: Մեծավասասմբ թրքախոս բակկարաներ կգտնվին մահ Թուրքիա՝ Ուրֆա, Դիարբեքիր, Ամտիոք, մոտավորապես 90.000 շունչ: Ցեղակիցներ կան մահ ցրված Լիբանան, Եգիպտոս ու՝ մինչև Սուդան:

Շեյխ Աբդուլքերիմ գլխավորն է Ջեբել Աբդուլ Ազիզ զանգվածին: Շեյխին գյուղն է Խազնեն՝ լեռնաշղթային հյուսիսային կողմը, Թել-Թամարեն՝ 30 կիլոմետր: Ընդհանրապես զինք կարելի է գտնել Հասիքեի 180 բնակարանը: Ան կապրի մահ Ռաս ուլ Այն, Թել-Թամար:

* Հալեպահայ հայտնի ակնաբույժ, գրող, հասարակական գործիչ, Հայկական հարցի ջատագով, դոկտոր Ռոբեր Ծեպեճեանի 1975 թ. գրած սույն վկայությունը 2005 թ. Հալեպում ինձ է հանձնել նրա այրին՝ տիկին Լուիզ Ծեպեճեանը:

ԺԻՐԱՅՐ ԲԵԻՍՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ*

(ԾՆՎ. 1949 Թ., ՀԱԼԵՊ)

ՇԵՂԴԱԴԻՆ ԵՎ ՄԱՐԿԱԴԵՆ

2005-ի գարնանը, աշիրաթապետերուն հետ, երբ Սիրիայեն այցելեցինք Երևան, ապրիլի առաջին մի քանի օրերու ընթացքին էր: Ի միջի այլոց, «Արմենիա» հեռուստակայանի մեջ ալ ունեցանք հարցազրույցներ, որոնցմե մեկը Դեր Զորի շրջանեն Բակկարա (Բագգարա) Աշիրաթի պետ՝ շեյխ Նաուաֆ Բադեպ էլ Բաշիրի հետ էր, և ես արաբերենն թարգմանում էի հայերեն: Հարցազրույցի ընթացքին շեյխը տվավ հետևյալ հետաքրքրական հաստատումը Շեղդադիեն և Մարկադեն երկու վայրերու անուններուն շուրջ:

Շատերուն ծանոթ է «Շեղդադի» անունը: Ասայն շրջանն է, որ Դեր Զորեն բավական հեռու է, ուր կգտնվին Հայոց մեծ եղեռնի օրերուն հոգիները և այրելով սպանված հազարավոր տարա-

գիրներու հրկիզման քարայրները: Այդ վայրը իր անունը ստացած է այս ահավոր եղելություններեն, որովհետև Շեղդադիեն արաբերեն լեզվով կնշանակե՝ հոգ, ուր ծանրակշիռ, ահավոր դեպքեր պատահեցան:

Նույնպես՝ ծանոթ է Մարկադեն, որ բլրակ մըն է, ուր այսօր ուխտի կերթան բոլոր հայերը, ինչպես՝ Դեր Զոր: Հոն փոքր հիշատակարան մատուռ մըն ալ կա զոհերու հիշատակին, և բլրակի որ մասնն որ հողը քիչ մը, մույնիսկ՝ մակերեսային պեղվի, մինչև օրս մեր մահատակներու զանգ ու ոսկորներ կհայտնաբերվին: Այդ վայրի անունը ևս դրված է այդ օրերուն, որ կնշանակե՝ հոգ, ուր կուտակված դիակները կհամզին:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱՇԸԿՑԱՆԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ**

(ԾՆՎ. 1927, ՀԱԼԵՊ)

«ՆՈՒԳՐԸԹ ԷԼ ԱՐՄԱՆ»՝ «ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՔԱՐԱՅՐԸ»

Ես՝ Մարտիրոս Աշըկյանս, ծնված եմ 1927-ին Հալեպի Զեյթունիսան քեմփին մեջ, երբ առաջին գաղթականության ժամանակ Հայոց ցեղասպանությունն ողջ մնացածները ոտքով քալելով հասել էին Հալեպ և բնակություն հաստատել այնտեղ:

1948-ին ես աշխատում էի «Սիրիլն Փեթրոյում քոմիսանիին» մեջ. Փալմիրայի մոտ՝ Դալլաս անապատում փեթրոլի հոր կփորեինք:

Այդ քեմփին մեջ աշխատած ատեննիս, ան տեղի արաբ պահակը կուգար ջուր տանելու: Ես և զեյթունցի Նորաշխարհյան Գառնիկը, որը Երջանիկին տղան էր, միշտ կտեսնայինք հոգնողանքը պզտիկ աղջիկներ՝ արաբի հագուստներով, բայց՝ կապույտ աչքերով, դեղին մազերով: Անոնք կուգային կնայեին, թե ինչպես ենք մենք աշխատում:

Օր մը ադ արաբ պահակը ադ աղջիկներուն ըսավ արաբերենով. - Մի՛ ամչնա՛ք, մոտեցե՛ք, ասոնք ձեր քեռիներն են:

Մենք անոնց հարցրեցինք. - Ձեր մայրերը ո՞ր են:

Հաջորդ օրը անոնք բերին իրենց մորը: Նիհար գեղեցիկ դեմքով, մազերը՝ դեղին, աչքերը՝ կապույտ, հագիվ 40 տարեկան կին մը: Մենք արաբերենով հարցուցինք. - Դու և հայ ըլլալդ ինչպե՞ս կհիշես:

- Միայն կհիշեմ՝ խրճիմ (արաբ.՝ «հոց» (հաց - Զեյթունի բարբառ) կըսեինք, ըլմայը (արաբ.՝ «ճէօր» (ջուր - Զեյթունի բարբառ) կըսեինք:

* Ժիրայր Բեիսյանը Հալեպի Հայկական ազգային Սահակյան վարժարանի տնօրենն է:

** Այս վկայությունը գրի եմ առել 2008 թ. ապրիլի 24-ին հենց Լոս Անջելեսի Հայոց ցեղասպանության ամենո մահատակների հիշատակին կառուցված Մոմթեբելլոյի հուշարձանի մոտ:

Մենք իր խոսած հայերեն բարբառն հասկցանք, որ զեյթունցի է: Հարցուցինք. - Ո՞ր կապրեիք:

- Մենք Զեյթունի մեջ Մովսէ ունեինք՝ ձոր էր, մեջը ջուր կար:

- Ծնողքիդ անունը կհիշե՞ս:

- Դովլաթյան էր:

Մենք հաստատ գիտցանք, որ ան հայ է և զեյթունցի: Հետո մեզ տարին Դաքքաի աջ կողմը դեպի Թըրթոնի ճամփան, Դալլաս անունով դաշտ մը կար հոգ, հոգ ալ հոր փորեցինք: Հետո մեզ տարին Զեզիրէի կողմը:

1950-ին հոգ անգլիացիները քեմփ շինեցին, մեզ ալ հոգ փոխադրեցին, դեպի Խաբուր գետի արևելյան կողմը 45-50 մայլ Իրաքի սահմանին մոտ՝ Զեբել Սինջար չհասած: Ան Իրաքի մեջ է, մաս մըն ալ Սուրիո մեջ է: Մեր քեմփին անունը «Հունահուելզի» էր: Ամեն օր կերթայինք հոգ փեթրոլի հոր փորելու: Անգլիական «Էս Բի Սի ընկերությունը» մեզի լանջ՝ ուտելիք ճաշ կբերեր: Մենք կուտեինք, կկշտանայինք, մնացածը հովիվ քեղվիներուն կկանչեինք, որ ուտեն: Անոնք արաբ զննումներ էին. Զաքրուրի կըսեին ադ ցեղախմբին: Մենք իրենց լեզվով իրենց կկանչեինք. «Եաուել հենհեն հո՛ հո՛ (Եկե՛ք հոս)»:

Օր մը արաբ հովիվ մը եկավ, սկսավ ուտել մեր ձգած կերակուրը: Մենք ըսինք.

- Ո՞ր են քո ոչխարները:

- Հոս, շատ մոտ են, - ըսավ, - Ուրա Նուգրոթ էլ

Արման (Հայոց Քարայրը - արաբ.) ետևի կողմն են ոչխարներս:

Մենք հետաքրքրվեցինք, ըսինք. - Մեզի ցույց տուր ադ տեղը:

Ես ու ընկերս արաբին հետ գացինք, մոտավորապես մեկ մայլի չափ հեռու էր մեր աշխատած տեղից, Ջըսըր Օեդդադին, խաբուր գետին վրա, դեպի Իրաք տանող կամուրջին մոտ՝ Զիբիսի կղզեին, քանի որ ժամանակին գերմանացիները փորել էին, որ փեթոլ հանեն, բայց երբ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին Գերմանիան պարտվեց, ամոռն, կիսատ ձգած, գնացել էին: Մենք շարունակեցինք անոռն կիսատ ձգած գործը:

Մենք երկու հոգով, ձեռքի լամպով, գացինք, տեսանք, որ քարայր է, մութ է: Ես հետս տոպրակ մը առած էի:

Արաբը ըսավ. «Մենք միշտ կ'ստանք աս քարայրը, ոսկի ապարանջամ, ոսկի ակոսներ, ուրիշ զարդեր կ'գտնանք, դուրս կ'ելլանք»:

Ուրեմն, մենք գացինք 50-60 մետր ավելի ներս, 10-15 մետր տրամագծով փոս մըն էր: Մեկ կողմը քարայր էր. դեպի խաբուր գետի կողմը քարայրը կշարունակվեր:

Արաբը մեզ ըսավ. «Մոտ 40 հազար հայ Դեր Ջորեն հրաշքով փրկվածները, 70-80 մայլ քալեցնելով, չարչարելով, անապատի տաք ավազներում վրա առանց ջուրի, հասցրել են մինչև հոս: Դեր Ջորեն վերջը 50-60 մայլ դեպի հյուսիս-արևելք անապատ է, ջուր չկա, ցամաք չկա: Ադ տեղերեն ադ խեղճերուն ոտքով քալեցնելով, ոսկրացած մարմիններով ադ հայերուն բերել են Ջըսըր Օեդդադին փոսին մեջ, որին մի կողմը քարայր կսկսվի, խաբուր գետին քովը, դեպի հարավ-արևմտյան կողմը քարայրին ելքը խաբուր գետին կմիանա ադ փոսին ծայրը»:

Ադ փոսը 7-8 մայլ երկարությամբ քարայր մըն էր: Ադ փոսին մեջ լցրել են ողջ-ողջ հայերուն: Ադ մեզի ուղեկցող բեդվինը ըսավ. «Ես հիմա 65 տարեկան եմ և լավ կ'իմեմ իմ աչքերով տեսածս, թե ինչպես թուրք զարիթները մացառներ, ծառի ճյուղեր բերին, լցրեցին, կրակի տվին, «արքային էլժ մաֆար» (40 հազար մարդ - արաբ.):»

Մենք մեր ձեռքի լույսով և տոպրակով մերս մտանք: Մոտավորապես 200 ֆիթ մերս գացինք: Մեր ոտքերուն տակ ոտքի-ձեռքի ոսկորներ, գանգեր էին: Սկսանք ոսկորները հավաքել տոպրակին մեջ: Մեր թորչին լույսը պակսեցավ, չկրցանք ավելի առաջ երթալ և թոթալի կորսնվեցանք խորդուքորդ, մութ, հագիվ խարխախելով, ինձալ-էլալով, վերջապես լույսի մշույլ մը երևաց: Ուրախացանք, որ Աստված պզտիկ լույս մը ցուցուց և ամ մեզի առաջնորդեց դեպի լույս աշխարհ: Ես «Հայր մեր» մը ըսի, խոշոր խաչ մը գծեցի քարայրին առաջը: Տոպրակով ոսկորը տարի ամկողմիս տակը պահեցի: Ես ամ ոսկորներով տոպրակը պետք է եկեղեցիին տայի: Բայց ամ ժամանակ չափել էի, չգիտեի՝ ինչ ընել, տարի, մեռած քոջս գերեզմանին մեջ թաղեցի:

Վերջը, երբ Հալեպ գացի, պատմեցի Ջեյթուն-խանի մեր շրջապատի մարդոց: Բոլորը լսեցին, մեկ մարդ մը ըսավ. «Ես ադ փոսի մեջի քարայրեն դուրս փախած եմ, դիակներուն տակեն դուրս ելած եմ, քանի որ ամձրե եկած ջուրերը ադ փոսին մեջ լցվել էին և գնում խաբուր գետը կթափվեին: Գաղթականության տառապանքեն վերջը հազիվ մենք, որ չոր-ոսկոր դարձած, անչափաֆաս պզտիկներ էինք, որ հազիվ անոթի-ծարավ քալելով ողջ էինք մնացած, թուրքերը մեզ լեցուցին ադ քարայրին մեջ ու կրակի տվին»:

69 (384).

ՀԱԿՈՒ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՄՈՒԹԱՖՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

(ԾՆՎ. 1980 Թ., ԴԵՅՐ ԷԼ ՋՈՐ)

ՆԵՐԿԱՅԻՍ ԴԵՐ ՋՈՐԸ

Իմ պապայիս պապան՝ Հակոբը: Հայոց ցեղասպանության օրերուն իր ծնողներուն հետ տեղահանված է Ուրֆայի Կարմուռ գյուղեն: Անոռն անոթի-ծարավ, արևահար և ուժասպառ, ոտքով հասած են

մինչև Դեր Ջոր: Հոն թուրքերը սկսած են հայերուն կացիներով գլուխները կտրել և Եփրատ գետը մետել: Կպատմեն, որ Եփրատ գետին ջուրը կարմրած էր հայերուն արյունով: Ջարդեն հրաշքով ողջ մնա-

¹ 2005 թ. ամսանը վերջապես իրականացավ տարիների իմ երազը: Պատմական գիտությունների թեկնածու Գևորգ Յազընյանի և տեղանքի մշակութային պարոն Սարգիս Մահտեսյանի ուղեկցությամբ ես և աղջիկս՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Բնարիկ Ավագյանը. ուխտի գնացինք դեպի Դեր էլ Ջոր և հյուրընկալվեցինք Մուրաֆյան երեք գործարար եղբայրների ընտանիքում: Նրանք մեզ առաջնորդեցին դեպի Դեր էլ Ջորի երկարաձիգ կամուրջը: Տեսանք ամհաշիվ ամմեղ զոհերի գերեզման դարձած լայնահուն Եփրատը՝ այժմ արդեն խաղաղ. բայց խորհրդավոր իր ծիսանքով: Եղանք մահատակների աճյունների վրա կառուցված Մարկադեի Ս. Հարություն մատուռում. հավաքեցինք անապատի ավազների միջից մեր մահատակների մասունքները՝ ի հուշ, այցելեցինք Դեր էլ Ջորի Ս. Նահատակաց եկեղեցու հուշահամալիրը: Այդ կոթողային շինության թանգարանում, որի պահապաններից էր մահ հայաշունչ ազգային պարոն Զոհրապ Քասաբյանը, ցուցադրված էին լուսանկարներ մահատակների սրբացած աճյուններ, մրանցից մնացած հատ ու կենտ իրեր, մուրք ասեղնագործություններ և ծվեն-ծվեն հագուստներ: Հրատարակությունների բաժնում ցուցադրված էին մահ իմ գրքերը, որոնցից ամեն մեկը, որպես հիշատակի խաչքար, խոսում վկա է հայ ժողովրդի կրած անլուր տառապանքների և մրա արդարաբախտույց պահանջների... Այնժամ ես զգացի, որ իզուր չեմ ապրել և իմ կյանքի հիսուն տարիները մփրաբերել՝ Հայոց ցեղասպանության ակամատես վերապրողների վկայությունները գրառելով, ուսումնասիրելով և տարբեր լեզուներով աշխարհին ու հետագա սերունդներին մերկայացնելով (Վ. Ս.):

ցած է իմ մեծ պապաս՝ Հակոբը: Արաք անապատական մը ամոր առած, տարած է, որ իր ոչխարները արածացնի:

Տարիներ ետքը Հակոբը ամուսնացած է իրեն պես որբ հայ աղջիկի մը հետ, և ունեցած են երեք տղա և երկու աղջիկ: Ի պատիվ իրենց պապային, Հակոբի երեք տղաներն իրենց երեք անդրամիկ տղաներուն անունները Հակոբ դրած են: Այնպես որ իմ անունս ալ իմ մեծ պապայի անունով՝ Հակոբ է:

Մեր Մոթաֆյաններուն գերդաստանը հիմա ալ Դեր Զոր կապրի և հայտնի է իր բարեկեցիկ դիրքով: Եթե հաշվես՝ մեծ-պզտիկ 25 հոգի կըլլանք:

Դեր Զորի մեջ 10-15 հայ կամ՝ կիսահայ ընտանիքներ կան: Հայերը լավ հարաբերություններու մեջ են տեղի արաքներուն հետ: Անոնք շատ բարի և հյուրընկալ մարդիկ են: Արաք անապատական աշիրաթապետներ հաճախ մեզի հյուր կուգան: Անոնք միշտ կհիշեն և կպատմեն հայ քսորականներուն մասին իրենց մեծերեն լսածները, թե ինչպես թուրք ոստիկանները հայ տառապալներուն խուսերով բերած են մինչև Դեր Զոր և ոչնչացուցած, անոնց մարմիններն ալ Եփրատ գետը մետած են:

Անոր համար հիմնկվա Դեր Զոր քաղաքին ճիշտ կենտրոնը հայերը 1991-ին հիմնեցին Ս. Նահատակաց եկեղեցի-հուշահամալիրը՝ նվիրված մեկ ու կես միլիոն անմեղ հայ մահատակներու հիշատակին:

Մեր Դեր Զորեն մոտ երկու ժամ օթոյով հեռու Մարկադե բլուրը կա: Ըստ արաք անապատական ցեղապետերու վկայության, այդ անունը հենց արաքները դրած են՝ հայերուն ջարդվելը տեսնալով: «Մարկադա» արաքերեն «ոաքքադդա» բառն է և կնշանակե անհաշիվ դիզված դիակներ: Կըսեն, թե այդ բլուրը հայերուն դիակներն է գոյացած է: Մինչև հիմա, եթե այդ բլուրին հողը քիչ մը ձեռքով փորես, մեջեն մեր մահատակներուն ոսկորները դուրս կուգան: Ադ տեղը 1996-ին Ս. Հարություն մատուռը կառուցված է մեր մահատակներուն աճյուններուն վրա, որոնք ցուցադրված են մատուռին ամեն անկյունները՝ ապակիներուն տակ:

Ավելի հեռուն Օեդդադիեն ըսված խոշոր քարայրը կա: Անոր անունն ալ մերեն արաք անապատականներու վկայությամբ արաքերեն «շեդդա» բառն է, որը կնշանակե՝ ահռելի մեծ ողբերգական իրադարձության վայր: Մեծահասակ արաք անապատականները կպատմեն, որ թուրք ոստիկանները հայ քսորականներուն բերած, լեցուցած են ադ խոշոր քարայրին մեջը, մոտքը գոցած են և կրակի են տված: Հոն միայն հայերուն մոխրացած ոսկորները մնացած են...

Ով որ կուգա Դեր Զոր, առանց ադ տեղերը տեսնալու ետ չերթար: Բայց հիմա աս վերջին տարիներուն Օեդդադիի մոտերը պետրոլ հայտնաբերված է, անոր համար Սուրիո կառավարությունը արգե-

լած է ադտեղ երթալը: Բայց ադ երկու տեղավայրերում՝ Մարկադե և Օեդդադիեն անունները հայերուն ջարդերը իրենց աչքերով տեսած անապատական արաքները դրած են:

Ադ ժամանակ շատ հայ աղջիկներ և տղաներ տարբեր ձևերով կրցած են ազատվիլ թուրքերուն ձեռքեն և մերկ ու սոված ապաստան գտած արաք անապատական բեդվիներուն քովը: Անոնք հայ աղջիկներուն շատերուն երեսները, ըստ իրենց սովորության, կապույտ մեղանով դաջած են, բոլորին մուսուլմանացուցած են և տարիներով պահած են իրենց քով: Ադ հայերը մեծցած, իրենց մայրենի լեզուն կորսնցուցած, արաքացած են, բայց կան մահ՝ որոնք դեռ կհիշեն, որ իրենց մայրենիները հայ եղած են:

Խոսքս հաստատեմ օրինակով մը: Ասկե մեկ-երկու տարի առաջ երկու արաք երիտասարդներ՝ 20-22 տարեկան, եկան մեր դուռը զարկին: Ես դուռը բացի, տեսա երկու արաք գյուղացի տղաներ էին: Իրենց վրա-գլուխն հայտնի էր, որ Դեր Զորի գյուղերն էին:

Անոնց մերս հրամցուցի: Եկան մստան, հուզված սկսան խոսիլ: Պարզվեց, որ մեկուն մեծ պապան հայ է եղած և՛ հայերուն ջարդեն հազիվ ազատված, անունը՝ Կարապետ: Մյուսին ալ մեծ մաման հայ է եղած՝ Մարիամ անունով: Չմայած ադ տղոց անունները արաքական էին, բայց իրենք ըսին, որ մինչև հիմա իրենց մականունը, այսինքն՝ հավելյալ անունը, մեկին «Կարապետ», մյուսին՝ «Մարիամ» կըսեն եղեր իրենց ապրած գյուղերուն մեջը:

Ադ երկու տղաքը սկսան հարց ու փորձ ընել, թե իրենց լսածները ճիշտ են արդոք, որ հայերը երկիր ունին Հայաստան անունով, որ թուրք-ազերիներուն ձեռքեն Ղարաբաղը ազատված է, մահ՝ Ղարաբաղի հաղթանակն ենք հոն երթալ, ապրելու իրավունք կա արդեն, և թե հոն գացողներուն Ղարաբաղի կառավարությունը հող, արտ կուտա, որ մշակեն, դրամ կուտա, որ տուն շինեն իրենց համար: Ուրեմն իրենք որուն պետք է դիմեն, որ իրենք ալ Ղարաբաղ երթան և հոն հաստատվին:

Ես անոնց ճանապարհ ցույց տվի իմ խորհուրդներով, ըսի՝ մենք երեք եղբայրներով արդեն կտրվինք Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի տարբեր համալսարաններու մեջ: Եվ ըսի, որ իրենք պետք է դիմեն Հայկաի հայկական հյուպատոսին և ան կընա կարգադրել իրենց գործը...

Այնպես, որ սուրիական անապատներուն մեջ բազմահազար ձուլված, օտարացած, բայց իրենց ազգային ինքնությունը տակավին պահած բռնի հավատափոխված հայեր կան, որոնք բացահայտ չեն, բայց Հայաստանի և Ղարաբաղի մեջ անոնց վերաբնակեցումը կազմակերպելը, կկարծեմ, մեր հայրենական կառավարության սրբազան պարտականությունն է:

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼԹԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾԵՎ. 1934 թ., ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ)

ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԿԱ ՎԵՐԱՊՐՈՂ ՀԱՅՐՄ ԳԱՌՆԻԿ ՍՎԱԶԼԹԱՆԸ

Հորս՝ Գառնիկ Սվազյանի (1904 թ. Կեսարիա - 1948 թ., Երևան) բազմաբովանդակ ներկայությունը ես շատ քիչ եմ վայելել՝ միմյն տասնչորս տարեկանս...

Հիշում եմ, երբ մենք դեռ Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում էինք ապրում, մա հաճախ էր պատմում 1915 թ. հայ ժողովրդի կրած տառապանքների մասին, թե ինչպես իրենց մեծ գերդաստանի բազմաթիվ անդամներ մահատակվել են Դեր Զորի անապատում, մա՛ն՝ պատմում էր Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա Լեռան քառասուն օրը» գրքից հատվածներ՝ շեշտելով հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական, հերոսական ոգին։ Նա վերհիշում էր, թե ինչպես ինքը հրաշքով փրկվել էր 1922 թ. Զմյուռնիայի աղետից, երբ թուրքերը հրո ճարակ էին դարձրել հայկական թաղը՝ Հայնոցը, և քրիստոնյաներին՝ հայերին ու հույներին, քշել էին ծովափ. ետևը հուր էր, առաջը՝ ջուր, իսկ ծովի վրա հազարավոր դիակներ էին տաուրեքվում։

Թուրք մավավարները, օգտվելով առիթից, իբր տառապյալներին օգնելու մպատակով, ասում էին. «Գյավորներ, տվե՛ք ձեր ոսկիները և զարդեղենները. մենք ձեզ կհասցնենք հեռվում խարխալ գցած եվրոպական շոգենավերին, և դուք կփրկվեք»։ Հուսահատ հայերը, ուրիշ ելք չունենալով, նրանց էին հանձնում իրենց վերջին ունեցվածքը, այն հույսով, որ իրենց և իրենց հարազատների կյանքը կփրկեն։ Սակայն թուրք մենք մավավարները մախօրոք իրենց մակույկների հատակին անցքեր էին բացել, և երբ ունեզրկված հայերը տեղավորվում էին մավակի մեջ, նրանք բացում էին անցքերը, ծովի ջուրը խուծում էր ներս, և մակույկը, կորցնելով իր հավասարակշռությունը, շուտ էր գալիս, իսկ հայերը հայտնվում էին ծովի ալիքների մեջ ու խեղդվում։

Հայրս, որ այդ ժամանակ տասնութ տարեկան էր և այդ թոհ ու բոհի մեջ կորցրել էր իր հարազատներին, տեսնելով այդ համատարած ողբերգությունը, արհամարհելով մահը, հագուստներով մետվում է ծովը և, մաքառելով ալիքների դեմ, հասնում է հեռվում խարխալ գցած հունական շոգենավին, ալլվելով խարխալի շղթայից, մազլցում է վերև ու թաքնվում ծխնելույզի մեջ։

Շոգենավը հույն զինվորներին և հորս հասցնում է Հունաստանի Փիրեյա մավահանգիստը։ Եվ քանի որ կամքի ուժ ուներ, իսկույն իր համար մի որևէ աշխատանք է գտնում, սկսում է փողոցից փողոց քույրիկա (քունջութով օղակաձև հաց) ծախել և իր գոյությունը պահպանել։ Հետո փոխադրվում, հաստատվում է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում։

Զմյուռնիայի հայ ոսկերիչները հայտնի են եղել

իրենց բարձր վարպետությամբ. հայրս իր ուսման հետ միաժամանակ աշակերտել էր մի հայ ոսկերիչի՝ տիրապետելով այդ արհեստի գաղտնիքներին։ Նա Ալեքսանդրիայի ֆրանսիական փողոցում մի խանութ է վարձում և զբաղվում ոսկերչությամբ։ Կարճ ժամանակում մա այնքան է աչքի ընկնում իր շնորհքով ու նուրբ ճաշակով, որ մույնիսկ Եգիպտոսի Ֆարուկ թագավորի քոռ հարսանեկան զարդեղեններն իրեն են պատվիրում։ Հետո մա ամուսնանում է ազգային բարերար, Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ որբերի «Հայր պաշտպան», պոլսահայ Քերոբե Աղա-Չրաքյանի դստեր՝ Սիրարփիի հետ և ստեղծում իր ընտանիքը։

Ալեքսանդրիայում մա հասարակական եռանդուն գործունեություն է ծավալում, սկսում է հողվածներ տպագրել սփյուռքի տարբեր թերթերում՝ նկարագրելով ցեղասպանությունից մազապուրծ զաղթաշխարհի հայության ձուլումի և ալլասերումի ենթակա դժվարին կյանքը՝ նրանց փրկության միակ ելքը համարելով զանգվածային հայրենադարձությունը։ Նա այդ թվերից դառնում է ՀՕԿ-ի (Հայաստանի օգնության կոմիտե) Ալեքսանդրիայի մասնաճյուղի հիմնադիրներից՝ իր մպաստը բերելով հայրենիքի վերաշինությանը։ 1936 թ. Ալեքսանդրիայում լույս է տեսնում նրա «Ներգաղթը» թատերգությունը, որի առաջին էջում հեղինակը գրել է. «Երբ նյութապես ի վիճակի չեմ ներգաղթին սատարելու, այս գործս կտրամադրեմ անոր ի մպաստ»։ Եվ իր գրքի վաճառքից հանգանակված հասույթով նոր հիմնադրված Լեմինականի (այժմ՝ Գյումրի) տեքստիլ-տրիկոտաժի ֆաբրիկայի համար մանող և հյուսող հաստոցներ է գնել և ուղարկել։

Հետագայում՝ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, երբ ֆաշիզմը ահաբեկել էր ողջ աշխարհը, հայրս Ալեքսանդրիայում հիմնադրել է «Սևան» գեղարվեստական, մշակութային, բայց ըստ էության հայրենասիրական միությունը՝ իր շուրջ համախմբելով համայնքի հայությանը։ Նրա ջանքերով այդ ակումբում ստեղծվում է կանանց ու աղջիկների մի խմբակ, որոնք սիրահոժար կերպով բողջա գուպաներ էին հյուսում ցրտաշունչ սառնամանիքի մեջ մարտնչող սովետական Կարմիր բանակայիկների համար։ Հիշում եմ, ես այդ ժամանակ ինը տարեկան էի և սովորում էի տեղի Պողոսյան ազգային վարժարանում։ Երկար դասամիջոցներին ես ևս հյուսում էի և իմ ընկերուհիներին ոգևորում, որ նրանք ևս գուպաներ հյուսեն, որպեսզի դույզն չափով օգնած լինենք Կարմիր բանակի հաղթանակին։ Այնպես, որ իմ մտածելակերպն ու հոգեզննակցական աշխարհը ևս կամաց-կամաց ձևավորվում էր հորս զաղափար-

ների ազդեցության ներքո:

Հիշում եմ, հաճախ մեծ քույրս՝ Ջարուհին, և ես դպրոցի դասերից հետո տուն չէինք գնում, այլ՝ շտապում էինք քաղաքի կենտրոնում գտնվող հորս խանութը, ուր առանց ժամանակ կորցնելու պատրաստում էինք հաջորդ օրվա մեր դասերը, որպեսզի երեկոյան, երբ մեր հայրն իր աշխատանքն ավարտի, միասին գնանք «Սևան» միության ակումբը և մենք ևս մասնակցենք մրա կազմակերպած հետաքրքիր և ուսանելի միջոցառումներին, գրական երեկոներին ու տարբեր բնույթի դասընթացներին: Մշակույթի այդ օջախում անց էին կացվում նաև հատուկ դասընթացներ հայոց լեզու չիմացողների համար: Հայրս, որպես այդ կազմակերպության նախագահ, ինքն էր վարում տարբեր հարցերի շուրջ բազմաբնույթ դասախոսությունները, որոնց նպատակն էր սփյուռքահայությանը նախապատրաստել հայրենիքի հասարակական կյանքի նոր պայմաններին: Այնտեղ գործում էր նաև քառաձայն երգչախումբ, որի ղեկավարն էր իրավաբան պարոն Սալըրյանը, իսկ մեներգչուհին՝ մրա տիկինը: Նա մեզ սովորեցնում էր հայկական և հատկապես՝ կոմիտասյան երգեր, որոնց շնորհիվ ոչ միայն հայրենասիրություն էր սերմանվում օտարության մեջ խաղաղության երիտասարդության հոգում, այլև մեր երգչախմբի ելույթներից գոյացած գումարները ևս հայրս սովետական դեսպանատան միջոցով ուղարկում էր Հայրենիք՝ բնակարանների շինության ֆոնդին, ինչպես նաև՝ Մեծ Հայրենականի այդ տարիներին հատկացնում էր հայկական «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարայուն ստեղծելու ֆոնդին:

Հիշում եմ, 1946-1948 թթ. զանգվածային հայրենադարձության նախօրեին նույն այդ «Սևան» միության եռանդուն անդամների, ինչպես նաև տեր և տիկին Օճնիկ և Բեատրիս Վոլտերների սիրահրածար մասնակցությամբ, նաև՝ հորս անմնացորդ նվիրումով, բեմադրվեց իր «Ներգաղթը» թատերգությունը Ալեքսանդրիայի Լիսե Ֆրանսեզի դահլիճում, Կահիրեի Էզբեկիայի թատրոնում, Կիպրոսում և այլ հայաշատ գաղթօջախներում՝ հայրենասիրության վիթխարի ալիք բարձրացնելով ամենուրեք: Հիշում եմ նույնիսկ մեր յոթ հոգուց բաղկացած ընտանիքը՝ հայրս, մայրս, մեծ քույրս՝ Ջարուհին, ես, փոքր քույրս՝ Արմենուհին և մորածին զույգ եղբայրներս՝ Ժիրայրն ու Ջոհրապը, ուրիշ շատ շատերի հետ մաս էինք կազմել ներկայացման ամենացնող զանգվածային տեսարանում, երբ բեմի վրա ներկայացվում էր «Սովետական Հայաստան» շոգենավով ցեղասպանությունից մազապուրծ տարագիր հայության խանդավառ երթը դեպի Հայրենիք: Հիշում եմ, համդիսատեսները հուզումից հեկեկում, լաց էին լինում, թմրում էին որոտընդոստ ծափահարությունները...: Դա իսկական տոնահանդես էր...

Թեպետ բազմաճանաչ մեր ընտանիքի հոգսերը ծանրացած էին միայն հորս ուներին, սակայն նա իր թատերգության բեմադրությունից հավաքված գու-

մարները սիրով տանում էր Կահիրե, անձամբ հանձնում Սովետական Միության դեսպան Պարոն Սուլթանովին, որպեսզի ներդրվի Ներգաղթի ֆոնդին և կամ՝ Հայաստանում բնակարանների շինարարության ֆոնդին և կամ՝ հայրենադարձների համար հայրենիքում նախօրոք բնակելի շենքեր կառուցելու ֆոնդին:

Հայրս, լինելով ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված, տարբեր երկրներում իր լույս ընծայած հրապարակախոսական հոդվածներով ու քաղաքական բնույթի երգիծականարներով, մշտապես քննադատել է բռնություններն ու պատերազմ հրահրողներին, իսկ աշխարհասփյուռ հայության ապագան՝ մրա վերջնական հանգրվանը, հայրս տեսնում էր Մայր Հայրենիքում:

Հորս հորեղբայրը՝ Միհրան Սվազյանը, եղել է 20-րդ դարակզբի հայտնի իրավաբան, քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, ԱՄՆ-ում հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպության հիմնադիր, նա նաև նախագահ Վուդրո Վիլսոնին խորհուրդներ է տվել Հայաստանի պահանջատիրական քարտեզը գծագրելիս: Հայրս միշտ կրկնում էր մրա խորիմաստ խոսքերը. «Հայրենասիրությունը ինձի համար արժանապատվության խնդիր է», և մեզ՝ իր զավակներին, ևս այդ ոգով էր դաստիարակում:

1947 թ., երբ ընտանիքով ներգաղթեցինք Հայաստան, անշուշտ, նկատելի էին որոշ դժվարություններ ու թերություններ, բայց հայրս զանգառվողներին կամ վհատվողներին սաստում էր՝ ասելով. «Մեր Հայրենիքը դեռ մեր է հաղթանակած դուրս եկել ֆաշիզմի դեմ պատերազմից: Ընտանիք չկա, որ մի զոհ չունենա տված, ընտանիք չկա, որ մի ճրագ չունենա հանգած, մենք եկել ենք մեր քույր-եղբայրներին ձեռք-ձեռքի, ուս-ուսի տալու, հայրենիքի վերքերին սպեղանի դնելու, հանուն մեր ազգային վերջնական նպատակի՝ Միացյալ Հայաստանի...»:

Սակայն Միջերկրական ծովի բարեխառն ափերից մենք եկել, հասել էինք կլիմայական շեշտակի փոփոխություններ ունեցող Հայկական լեռնաշխարհ, որի ցրտաշունչ ձմեռն արդեն զգացնել էր տալիս հորս առանց այն էլ տկարացած առողջության վրա: Քանի որ մրա պատանեկան հանդուգն քայլը՝ Ջմյուռնիայի աղետին, աշնանային սառը ծովը նետվելը, լողալով շոգենավին հասնելը, նաև հետագայում՝ սփյուռքի պայմաններում հասարակական-քաղաքական գաղտնի գործունեություն ծավալելը, հետապնդումներն ու բանտարկությունները, այդ բոլորը կամաց-կամաց մաշել էին մրա երիտասարդ առողջությունը...

Այնուամենայնիվ, Գառնիկ Սվազյանը Հայրենիքում իր ապրած ընդամենը երեք-չորս ամիսների ընթացքում ճանաչման և զնահատանքի արժանացավ: Հայաստանի Գրողների միության նախագահ Ավետիք Իսահակյանի օրոք ընտրվեց ՀՍՍՀ Գրողների միության անդամ, հայրենական պարբե-

րականներում հրատարակվեցին մրա մի շարք ծավալում, գաղափարապես հագեցած հոդվածները (ՏԵՆ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», Երևան, 1985, հ. 11, էջ 88):

Հիշում եմ, թե ինչպես հայրս սքանչանում էր հայրենի գեղատեսիլ բնությանը, թեպետ տխրում էր, որ մեր Արարատը գերության մեջ է..., մակ՝ հիանում ու հպարտանում էր հազարամյակների խորքից եկող հայ ժողովրդի խրոխտ զավակների անընկճելի կամքով, մրանք բազկի ու մտքի արարումներով, սակայն իր ուժերի ծաղկման՝ ընդամենը 44 տարեկան հասակում, մա համզավ՝ «Հայրենի՜քս, զավակներս...» շշմջալով: Հայրենիք, որիմ, ըստ իրեն, չկարողացավ լիովին նվիրվել, և զավակներ, որոնց ապագան թողնում էր հայրենիքին:

Հետագայում, երբ ես արդեն ասպիրանտ էի, ի մի հավաքելով տարբեր երկրներում հրատարակված հորս հրապարակախոսական հոդվածները, քաղաքական բնույթի երգիծանկարներն ու «Ներգաղթը» պիեսը, կազմել եմ «Հայրենիքիս համար» խորագրով մրա ժողովածուն, որը լույս է տեսել 1965 թ. Երևանում, «Հայաստան» հրատարակչության կողմից: Այդ գրքից մեկ օրինակ ես տարել, անթեղել եմ արժանահիշատակ հորս շիրիմի մեջ...

Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով վերապրած հորս՝ Գառնիկ Սվազյանի կյանքի այս դրվագները մշտապես ուղեկցել են ինձ, և ես իմ սրբազան պարտքն եմ համարել դրանք գրառել և միացնել տառապանքով հերոսացած հայ ժողովրդի պատմական, հավաքական հիշողությանը: Քանի որ հայրս չէր դադարում խոսել և գրել Հայոց ցեղասպանությունից վերապրածների մասին, որոնցից շատերը սփռվել էին աշխարհի տարբեր երկրներ: Հայրս մտահոգ-

վում էր մակ մրանց հետագա սերունդների ճակատագրով, որոնք օտարության մեջ աստիճանաբար հեռանում էին իրենց ազգային արմատներից:

Ինձ վրա առանձնապես խոր տպավորություն է գործել 1947 թ. մեր հայրենադարձության ճամփին Սիրիայի Լաթաքիա մավահանգստից «Պրեդա» շոգենավ բարձրացած, գույնզգույն տարազներ հագած, կանանց երեսները կանաչ թանաքով դաջված արտասովոր մարդկանց խումբը: Նրանք խոսում էին տարօրինակ խոսվածքով: Հայրս ինձ բացատրեց, որ մրանք Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված, Դեր Զորի և սիրիական անապատներում արաբ բեդվիզների կամ քրդերի մոտ ապաստան գտած, ոմանք՝ մակ հավատափոխ եղած հայեր են, որոնք որոշել էին մերգաղթել Հայաստան՝ իրենց և իրենց զավակների ազգային ինքնությունն արթուն պահելու նպատակով:

Անցյալի այդ հուզիչ տեսարանները, հորս տպավորիչ մեկնաբանությունները և հատկապես ինձ գրած մրա հետևյալ տողերը պատգամի պես ուղեկցել են ինձ.

*«Վերժինե՛, աղջիկս,
Կուգեմ ըլլաս դում խելացի,
Աշխատանքով, վարքով բարի,
Պատիվ բերես քո ծնողքիմ
Եվ քո ազգիմ, Հայրենիքիմ»:*

Այդ խոսքերը մշտապես ուղեկցել են ինձ: Հետևաբար, 1955 թվականից՝ շուրջ 55 տարիների ընթացքում, անձանձիր համբերությամբ, հետևողականությամբ և սիրով գրառել եմ, ձայնագրել, տեսագրել, ուսումնասիրել և տարբեր լեզուներով աշխարհին ներկայացրել հայրենագրված արևմտահայության հավաքական պատմական հիշողությունը:

III.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1.

ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԻ, ԶԻՆԱՀԱՎԱՔԻ ԵՎ ԲԱՆՏԱՐԿՅԱԼԻ ԵՐԳԵՐ

1 (386).

ԶԻՆՎՈՐԻ ՀՐԱԺԵՇՏԸ

Հազար ինը հարյուր տասնչորս թվին
Հանեցին, կարդացին ասկյարի ֆերման,
Ջա՛ն, կերթամ, մայրի՛կ, ջա՛ն կերթամ, քույրի՛կ,
Զինվոր եմ կերթամ, մուրադսըզ կերթամ:

Մայրի՛կ, Աստվա՛ծ սիրես, չանթաս լավ կարե,
Հարսը թե պզտիկ է՝ խաթըրը մայե,
Ջա՛ն կերթամ, մայրի՛կ, ջա՛ն կերթամ, քույրի՛կ,
Զինվոր եմ կերթամ, մուրադսըզ կերթամ:

2 (387).

ՄՆԱ՛Ս ԲԱՐՅԱՎ, ՔԱ՛ՂՅՐ ՄԱՅՐԻԿ

Մնա՛ս բարյավ, քա՛ղցր մայրիկ,
Ես պիտի երթամ,
Տուր մայրական համբույր վերջին.
Սիրտս թող հովնա:

Երկնքի մույթ ամպերը
Կամար են կապել,

Մեր հայ տղերքի սիրտը
Խավար է պատել:

Հայրեր կույան, մայրեր կողքան.
Սու՛գ է, վայմասու՛ն,
Բաժանումի ժամն է հասել.
Սիրտ չի դիմանում:

3 (388).

ԱՀԱ ԿԵՐԹԱՄ, ՍԻՐԵՂԻ ՄԱՅՐ

Ահա կերթամ, սիրե՛լի մայր,
Մնա՛ս բարով դուն հիմա,
Այսքան ճնշման տակ ընկած,
Հայը ինչպե՛ս դիմանա:

Սեբաստիա երբ կերթայի,
Երկու օրեն կուգայի,

Երկու օրս կըլլար տարի,
Ես քեզ կկարոտնայի:

Մնա՛ս բարով, սիրելի մայր,
Վերադարձիս սպասե,
Պատերազմի դաշտին վրա
Ընկերս ինձ կսպասե:

4 (389).

ՍԵՎ ԾՈՎԻՆ ՎՐԱ, ՄԱՅՐԻԿ

Սև ծովին վրա, մայրի՛կ,
Ղայըղ չի բանիր,
Ձեռքերնիս թուլացած է, մայրի՛կ,
Հրացան չի բռնիր:

Լաղըմ-լաղըմ կուգան, մայրի՛կ,
Գետերուն քուրը,

Ինչ սաստիկ կկտրե, մայրի՛կ,
Թուրք ազգին սուրը:

Ծամփա չկա, մայրի՛կ,
Գամ հասնիմ քեզի,
Աշխարհը պատել է, մայրի՛կ,
Հայ ազգին վիշտը:

5 (390).

ՄԱՅՐԻՎ, ԶԻՍ ԶԻՆՎՈՐ ԳՐԵՑԻՆ

Մայրի՛վ, մայրի՛վ, զիս զհմվոր գրեցիմ ու տարիմ,
Զենքը ձեռքս չտվիմ, Ամելն թարուր գրեցիմ,
Թոքաթի Եաթմիշ գյուղը չորս օրեմ կարճ էր,
Եաթմիշի քարերը կոտրելու խարճ էր,
Թոքասի ջուրերը ամքա՛մ առատ էր,

Բոլորիմ հույսը վերադառնալ էր:
Օրե՛ր, օրե՛ր, ի՛նչ օրերու կերթամ,
Կերթամ, կերթամ, զհմվոր ես կերթամ,
Քար կոտրելու ես կերթամ:

6 (391).

ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻՆ ԲԱԼՈՒ ՏԱՐԻՆ

Զհմվորներիմ Բալու տարիմ,
Մայրեր-քույրեր մստամ լացիմ,

Ամտեղը շատ փոսեր փորեցիմ,
Ամկե վերջն ալ մեջը թաղվեցիմ:

7 (392).

ՄԱՄԻ ՀԱՎԱՍԸ

Չուք, եզ ունիմ, կուտամ ծախու,
Քամի կուզեմ՝ թող ծախվիմ,
Թյուֆանգն առնեմ զիմ Գիգոյիմ,
Տանեմ գրեմ ֆեդայի:

Ամիսմ մինակ մնացել է՝
Թամամ քսանմեկ տարի,
Զիմ Գիգոյի ի՞նչն է պակաս,
Որ չեն գրի ֆեդայի:

Ելի՛ր, լա՛ո, մի՛ քնամար,
Զգեմք մեր ժամ, աշխատանք,
Օտարը մեզ ֆայդա չունի,
Ելի՛ր, կապեմ քո թյուֆանգ:

Ա՛խ, տե՛ր Աստված, հոգիս չառնես,
Ես իմ Գիգոյիմ տեսնեի՝
Թե՛կիմ թյուֆանգ, դոշիմ ֆիշենգ,
Ա՛խ, այդ օրը մեռնեի:

8 (393).

ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ ՂՐԿԵԼ ԵՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ընկերներս ղրկել եմ դեպի Ռուսաստան,
Շատ բարեկներ տարեք ամեն ջանջիգյար,
Մենք ձեզմե կուզինք ոչ ոսկի-արծաթ,
Մենք ձեզմե կուզինք միայն ծակ-երկաթ:¹

Ընկերներս ղրկել եմ դեպի Հայաստան,
Շատ բարեկներ տարեք հայոց ամենայն,
Երբ որ չըլլանք միաբան՝
Կըլլանք ցիրուցան:

9 (394).

ՎՐԵԺ ԼՈՒԾԵԼՍ ԿՈՒԳԱ

Թուրքի բանակ երթալու եմ,
Հրացան բռնելու եմ,
Ես ի՞նչ ընեմ Տաճկաստան.
Ահա կերթամ Հայաստան:

Երկինք մայելս կուգա,
Դար վեր հայիլս կուգա,
Էկավ անցավ վատ թուրքը.
Վրեժ լուծելս կուգա:

10 (395).

ԱՆԱ՛, ՈՒՑԱՆԴԸՐ ԲԷՆԻ, ԳԻԴԷԻՄ ԹԱԼԻՄԷ

ՄԱ՛ՅՐ, ԱՐԹՆԱՑՐՈՒ՛ԻՆՁ, ԳՆԱՄ ՎԱՐԺԱՆՔԻ

Անա՛, ույանդը՛ր բենի, գիդէիմ թալիմէ,
Այնալը-մարթիմի ալայըմ էլիմէ,

Մա՛յր, արթնացրու՛ ինձ, զմամ վարժանքի,
Ձեռքս վերցնեմ հայելիով-մարթիմ,

¹ Իմա՝ հրացան:

Գիթմէլէ դօդրու վաթամ եօլումա,
Բումա էօլիւմ եօլու, դէրլէր.
Ալլա՛ն սաքլասըն,
Էրմէնիլէր չօքթօր դէրլէր.
Ալլա՛ն քութարսըն:

Գնալու եմ ուղիդ ճամփով հայրենի,
Սրան մահվան ճամփա կասեն.
Աստվա՛ծ պահպանի,
Հայերն այնտեղ շատ ու շատ են.
Աստվա՛ծ թող փրկի:

ԱՍՔԷՐԻՆ ԵԱՐՔԸԼԱՐԸ

ԱՍԿՅԱՐԻ ԵՐԳԵՐ

11 (396).

Սաքախոյամ քալքթըմ, ամամ աղլըյօր,
Բաքամ աթըն իւզէնգիսիմի բաղլըյօր,
Բաքթըմ քի գիզլիջէ, եամա՛ն, աղլըյօր,
Բիմի բիր ուղրումա գիդէն եավրուպար:

Առավոտյան վեր կացա՛ մայրս էր լաց լինում,
Հայրս ձիու ասպանդակն էր կապում,
Տեսա՛ ծածուկ սաստիկ էր լաց լինում,
Հազարը մեկի պես գնում եմ որդիները:

12 (397).

Գէթի՛ր, անա՛ւմ, գէթի՛ր, էլիմի էօփէիւմ,
Էմդիդիւմ սիւթիւ ճէլալ էդէիւմ,
Ասքէրէ գիդէրսէմ՝ բէլքի գէլէմէմ,
Բիմի բիր ուղրումա գիդէն եավրուպար:

Մոտեցրու՛, մա՛յր, ձեռքդ համբուրեմ,
Ծծա՛ծ կաթս ինձ հալալ անեմ.
Ասկյար թե գնամ, գուցե ետ չգամ,
Հազարը մեկի պես գնում եմ որդիները:

13 (398).

Թրէնէ բիմիմջէ՛ դուշ գիբի ուչար,
Մ՛եմլէքէթ եօլարը գէօգիւմդէն ուչար,
Բիմի բիր ուղրումա գիդէ՛ն եավրուպար:

Գնացք մստեցի՛ ծտի պես թռալ,
Հայրենիքի ճամփան աչքիցս թռալ,
Հազարը մեկի պես գնու՛մ եմ որդիները:

14 (399).

Թրէնէ բիմդիւմ, թրէն սալլադը,
Զալիւմ ֆէլէք իւրէիմի էլլէդի,
Նէ դէդի դէ գալիւմ դօքթօր.
Բէնի դուրբէթէ եօլադը:

Գնացք մստեցի, գնացքն օրորվեց,
Նենգ ճակատագիրն ինձ դավեց,
Ի՞նչ ասաց դաժան բժիշկը.
Ինձ օտարություն ուղարկեց:

15 (400).

Էրզրումդան չըքթըմ բաշըմ սէլամէթ,
Մ՛եքքէնէլէ գէլիմջէ՛ դօփթու դըյամէթ,
Անամա, բաքամա աշը պլամէթ,
Գէլիմ Մաքրումիւմ քի՛մէ էմանէթ:

Էրզրումից դուրս եկա գլուխս հանգիստ,
Մ՛եքքենն հասամք՝ աղմուկ-աղաղակ,
Մորս ու հորս վատ լուր հաղորդեք,
Մաքրումի հարսս ու՛մ պիտի թողնեմ:

16 (401).

Արրահամըն եօրդանընը եիւքէ դիւրդիւլէր,
Ղարագէօզլիւ Վահրամընը վուրդուպար,
Սահաթ իւչդէն սօմրա մէգարա քօյրուպար,
Զօմթարըն դա բաղլամասընը դըրդըլար:

Արրահամին վերմակը ետքը դրեցիմ,
Սև աչքերով Վահրամիս խփեցիմ,
Ժամը երեքից հետո գերեզման դրեցիմ,
Զոմթարի մվազարանը կոտրեցիմ:

17 (402).

Ղշլանըն իշիմդէ բիր փընար աքար,
Ասքէրլէր օթուրմուշ չամաշըր երքար,
Բիմի բիր ուղրումա գիդէ՛ն եավրուլար:

*Ջորանոցի մեջ մի աղբյուր է հոսում,
Ասկյարները մտած լվացք են անում,
Հազարը մեկի պես գնու՛մ են որդիները:*

18 (403).

Եիրուէ-եիրուէ թաքուրումա քավուշթում,
Էվվէլ ավառ մարթիմիմէ գիւվէնդիմ,
Բիմի բիր ուղրումա գիդէ՛ն եավրուլար:

*Քայլելով-քայլելով ես հասա գնդիս,
Աստծուց առաջ հրացանիս վստահեցի,
Հազարը մեկի պես գնու՛մ են որդիները:*

19 (404).

Գիդէ-գիդէ դունդուրամա դում դօլդու,
Ղում եւրիմէ եիւրէիմէ քան դօլդու,
Բիմի բիր ուղրումա գիդէ՛ն եավրուլար:

*Գնալով-գնալով ոտմամբս ավագ լցվեց,
Ավագի տեղ սրտումս արյուն լցվեց,
Հազարը մեկի պես գնու՛մ են որդիները:*

20 (405).

Ղըյմա՛, չէրքեզ, ղըյմա՛ թաթլը ջանըմա,
Եւնի մշանըմ վար քարալար բաղլար,
Բիմի բիր ուղրումա գիդէ՛ն եավրուլար:

*Խնայի՛ր, չէրքեզ, խմայի՛ր քաղցր հոգիս,
Նոր մշամած ունեմ՝ սևեր կկապի,
Հազարը մեկի պես գնու՛մ են որդիները:*

21 (406).

Ասքէրէ գիթթիմ՝ գէլիրիմ դիյէ,
Մարթիմիմի դօլդուրդում՝ վուրուրում դիյէ.
Հիշ աքըմդան գէչմէդի՛ էօլիսիմ դիյէ,
Բիմի բիր ուղրումա էօլէ՛ն եավրուլար:

*Ասկյար գնացի՝ ետ գալու համար,
Հրացանս լցրեցի՝ խփելու համար,
Մտքովս չանցավ, թե՛ կմեռնեմ,
Հազարը մեկի պես մեռնու՛մ են որդիները:*

22 (407).

Չըքթըմ Գյավուր Դաղըն՝ բաշընա՛
Քարը դիզլէյէ-դիզլէյէ,
Եարալար գէօզ-գէօզ օլդու,
Ջէրրան բէքլէյէ-բէքլէյէ:

*Բարձրացա Գյավուր լեռան՝ գազաթը,
Ջյան վրա մազլցելով-մազլցելով,
Վերքերս աչք-աչք դարձան
Բժշկի սպասելով-սպասելով:*

23 (408).

Ջէհիգիմ սանդըքթա բասըլը քալդը,
Սէվգիլի մըշանըմ քիսլէրէ՞ քալդը,
Արաք չէօլէրիմդէ բէնի արաղը,
Բիմի բիր ուղրումա գիդէ՛ն եավրուլար:

*Օժիտս սնդուկում դարսված մնաց,
Սիրելի մշամածս արդյոք ու՞մ մնաց,
Ինձ փնտրեց արաքի անապատում.
Հազարը մեկի պես գնու՛մ են որդիները:*

¹ Գյավուրի լեռ է կոչվել, որովհետև այնտեղ շատ հայեր են կոտորվել:

24 (409).

Բիթլիս քափըսընդա չիմար աղաքը,
Այրըլըք շէրքէթի գէհիրդէն աջը,
Սէօյլէին աննէմէ. աննէմ աղլարն,
Աննէմէն բաշխա եալան աղլար:

Բիթլիսի դարբասի մոտ ծառ կա չիմարի,
Բաժանման օշարակը դառն է թույնից,
Ասացեք մորս. մայրս թող լաց լինի.
Մորիցս բացի ուրիշը կեղծ կլացի:

25 (410).

Սէօյլէսին դէսթանլար դիլլէրդէն-դիլէ,
Գէլին դէ գէօրին Ջէյթուն դաղլարդա,
Էրմէնի ֆէդայի չօքթուր դաղլարդա,
Բիմի բիր ուղրունա էօլէ՛ն եալրուլար:

Բերմից բերան վիպերզը թող վիպեն,
Ջէյթունի լեռներում թող զան ու տեսնեն,
Հայ ֆեդայիներ շատ կան լեռներում.
Հազարը մեկի պես մեռնու՛մ են որդիները:

26 (411).

Ի ԳԻԹԼԷՐ ԱՍՔԷՐԷ ԳԻԴԻՅՕՐ ԴԻՅԷ

Իգիթլէր ասքէրէ գիդիյօր դիյէ,
Խալխա իլէ քէթէ ազըխ,
Ամա՛ն, ամա՛ն, եազըխ օլդու,
Իգիթլէրէ եազըխ օլդու:

ՔԱԶԵՐԵ ԻԲՐ ԱՍԿՅԱՐ ԷԻՆ ԳԵՈՒՄ

Քաջերն իբր ասկյար էին զնում,
Բաղարջ ու զաթա պաշարով,
Ավա՛դ, ավա՛դ, ափսո՛ս եղան,
Քաջերին ափսո՛ս եղալ:

27 (412).

Է ԳԻՆԴԷՆ ԱՇԱՅԸ ԶԻՆԶԻՐ ԶԷՔԹԻԼԷՐ

Էգիմդէն աշայը գիմջիր չէքթիլէր,
Գիդէն իգիթլէրի սույա դէօքթիլէր,
Իգիթլէ՛ր, իգիթլէ՛ր, բաբաիգիթլէր,
Սու իչիմդէ եաթան, շիրի՛ն իգիթլէր:

ԱԿՆԻՑ ԴՈՒՐՍ ՇՂԹԱ ՔԱՇԵՑԻՆ

Ակնից դուրս շղթա քաշեցին,
Գնացող քաջերին ջուրը թափեցին,
Քաջե՛ր, քաջե՛ր, հերո՛ս քաջեր,
Ջրամույն եղած, ամու՛շ հերոսներ:

28 (413).

ՂԸԸԼԱՆԸՆ ԷՕՆԻԻՆԴԷ ԲԻՐ ԲԻԻՑԻԻՔ ԱՎԼՈՒ

Ղըշլանըն էօնիմդէ բիր բիւլիք ավլու,
Աղալար օթուրմուշ օյնույօր թալլու,
Իգիթլէր գիդիյօր քօլլարը բաղլը,
Քիմիսի՛ նըշանլը, քիմիսի՛ էվլի:

ՋՈՐԱՆՈՑԻ ԱՌԱՋ ՄԻ ՄԵՄ ԲԱԿ

Ջորանոցի առաջ մի մեծ բակ,
Աղաները մստած կխաղան մարտ,
Քաջերը զնում են՝ ձեռները կապված,
Մեկը՝ նշանված, մեկը՝ պսակված:

29 (414).

**ՂԸԸԼԱՆԸՆ ԷՕՆԻԻՆԴԷ ԶԻՖԹ ՓԸՆԱՐ
ԱՔԱՐ**

Ղըշլանըն էօնիմդէ չիֆթ փըմար աքար,
Ղուրշուն փաթըրըթընը եփուլէմ եաքար,
Ծիմդի բէնիմ անամ եօլումա բաքար,
Նըշանլըմ դա դույսա՝ սաչլարը եօլար:

**ՋՈՐԱՆՈՑԻ ԱՌԱՋ ՋՈՒՑԳ ԱՂԲՅՈՒՐ Է
ՀՈՍՈՒՄ**

Ջորանոցի առաջ զույգ աղբյուր է հոսում,
Գնդակների աղմուկը սիրտս է այրում,
Հիմա մայրս իմ ճամփին է մայրում,
Նշանածս լսելով՝ մազերն է փետտում:

30 (415).

ՍԻՒՐԻՒՍԻՒՐԻՒՍԻ ԻՉԻ ԷՐՔԷՔ ՈՒՇԱՔԼԸ

Սիւրիւսիւսի իշի երքէք ուշաքլը,
Դեօշէիմ իշի՝ ուֆաք ուշաքլը.
Էլի՝ թիւֆէքլի, բէլի՝ ֆիշէքլի,
Բիզիմ բէլլէրիմիզ մէրդէ՝ քալդը:

ՇԱՐՔԵՐԻ ՄԵՋ՝ ԲԱՆՎՈՐ ԱՅՐԵՐ

Շարքերի մեջ՝ բանվոր այրեր,
Ամկողմի մեջ՝ փոքրիկ տղամեր.
Ջեռքիմ հրացամ, մեքքիմ փամփուշտակալ,
Մեր ավագները որտե՞ղ մնացիմ:

31 (416).

ԽՈՒՐՇՈՒՆ ՔՈՒՐՄՈՒՇ ՔՕԼԼԱՐԸՆԱ

Խուրշում քուրմուշ քօլլարըմա,
Քարշը քօլմուշ էլլէրիմէ,
Իզիմ վէրմիշ Ալամահիա՝
Սէօլլէթմէմիշ դիլլէրիմի:

ԹԵՎԵՐԻՆ ԱՄՐԱՅՐԵԼ Է ՓԱՄՓՈՒՇՏԵՆԵՐ

Թւերիմ ամրացրել է փամփուշտներ,
Դեմ դիմաց դրել է ձեռքերը,
Թուլլատրել է Գերմամիամ՝
Չբարբառեցիմ լեզուները:

ՈՒԼԱՆ ԳՅԱՎՈՒՐ, ԴՕՂՐՈՒ ՍԷՕՅԼԷ

ԳՅԱՎՈՒՐ ՏՂԱ, ԺԻՇՏԵ ԱՍԱ

32 (417).

- Ուլան գյավու՛ր, դօղրու սէօլլէ,
Սէմդէ մարթիմ վա՞րմըշ:
- Հայը՛ր, էֆէմդի՛մ, իֆթիրադըր,
Բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ, բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ:
(Պատեն կախված է՝ չե՛մ ըսեր):՝

- Գյավու՛ր տղա, ճիշտմ ասա,
Քո մոտ հրացամ կա՞:
- Ո՛չ, տե՛ր իմ, հերյուրանք է,
Չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել, չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:
(Պատեն կախված է՝ չե՛մ ըսեր):՝

33 (418).

- Ուլան գյավու՛ր, դօղրու սէօլլէ,
Սէն թիւք զաթիթ էօլդիւդդի՞մ միւ:
- Հայը՛ր, էֆէմդի՛մ, իֆթիրադըր,
Բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ, բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ:
(Վեց-յոթը հատ սպանած եմ):՝

- Գյավու՛ր տղա, ճիշտմ ասա,
Դու թուրք զաթիթ սպանե՞լ ես:
- Ո՛չ, տե՛ր իմ, հերյուրանք է,
Չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել, չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:
(Վեց-յոթը հատ սպանած եմ):՝

34 (419).

- Ուլան գյավու՛ր, դօղրու սէօլլէ,
Սէնիմ արքադաշըմ վա՞րմըշ:
- Հայը՛ր, էֆէմդի՛մ, իֆթիրադըր,
Բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ, բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ:
(Հինգ հարյուր հոգի ենք՝ չե՛մ ըսեր):՝

- Գյավու՛ր տղա, ճիշտմ ասա,
Դու ընկերներ շատ ունե՞ս ա:
- Ո՛չ, տե՛ր իմ, հերյուրանք է,
Չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել, չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:
(Հինգ հարյուր հոգի ենք՝ չե՛մ ըսեր):՝

35 (420).

- Ուլան գյավու՛ր, դօղրու սէօլլէ,
Սէրօփ փաշայը թանը՞ր մըսըմ:
- Հայը՛ր, էֆէմդի՛մ, իֆթիրադըր,
Բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ, բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ:
(Գիտեմ՝ չե՛մ ըսեր, գիտեմ՝ չե՛մ ըսեր):՝

- Գյավու՛ր տղա, ճիշտմ ասա,
Սերոփ փաշայիմ ճանաչու՞մ ես:
- Ո՛չ, տե՛ր իմ, հերյուրանք է,
Չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել, չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:
(Գիտեմ՝ չե՛մ ըսեր, գիտեմ՝ չե՛մ ըսեր):՝

* Հայերենով գաղտնի ավելացրել է:

- Ուսան գլխովու՛ր, դօղրու սէօյլէ,
Սէն Մէրսիմէ քօմբա եօլլադը՞ն մը:
- Հայը՛ր, էֆէնդի՛մ, իֆթիրադըր,
Բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ, բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ:
(Այո՛, դրկե՛լ եմ, չե՛մ ըսեր):՝

- Գլխովու՛ր տղա, ճիշտն ասա,
Դու Մերսիմ ռոմբ ուղարկե՛լ ես:
- Ո՛չ, տե՛ր իմ, ճերյուրանք է,
Չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել, չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:
(Այո՛, դրկե՛լ եմ, չե՛մ ըսեր):՝

- Ուսան գլխովու՛ր, դօղրու սէօյլէ,
Բանքայը բասան սէ՞ն միսին:¹
- Հայը՛ր, էֆէնդի՛մ, իֆթիրադըր,
Բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ, բիլմէ՛մ, գէօրմէ՛դիմ:
(Մե՛նք էիմք՝ չե՛մ ըսեր,
Հայոց ազգը չե՛մ մատներ):՝

- Գլխովու՛ր տղա, ճիշտն ասա,
Բանկը մերխուծողը դու՞ էիր:¹
- Ո՛չ, տե՛ր իմ, ճերյուրանք է,
Չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել, չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:
(Մե՛նք էիմք՝ չե՛մ ըսեր,
Հայոց ազգը չե՛մ մատներ):՝

ՓՐԿԻՉԻՆ՝ ԵՕԼԼԱՐԸ

Փրկիչին եօլլարը թաշընան դիքէն,
Օլմասըն ջիհանդա դիքէն,
Փրկիչին քափուսու դաղլարա բաքար,
Հասթալար օթուրմուշ սըրայա բաքար:

Դօքթօրլար գէլիմէ՛ն՝ եփրէքլէր քալքար,
Քօրքարըմ. Ջարդարյան բանա բաքաջաք,
Բիրազ դու՛ր, Ջարդարյա՛ն, սօլուք ալալըմ,
Ջանըմընան թէմիմի թէւլիմ օլալըմ:

Ղըյմա՛, դօքթօ՛ր Ջարդարյան, ղըյմա՛ ջանըմա,
Եիրմի բէշ եաշընդա քօյմա թօփրադա,
Չօլուք-չօջուղում վար քալըր մէյդանդա,
Չիմքի եազըք օլաջաք եարիմ իլէն բանա:

Մէզարըմը Բալըքըլըյա՛ն քօյսումլար,
Թասֆիրիմի բաշ ուշումա քօյսումլար,
Գէլէն-գէչէն՝ ջաֆիլ էօլմիշ դէսիմլէր,
Հէ՛մ հասրէթլիք, հէ՛մ դուրբէթլիք բաշըմա:

ՓՐԿԻՉԻ՝ ԺԱՄՓԱՆԵՐԸ

Փրկիչի ճամփաները քար ու տատասկ,
Աշխարհում թող չանի տատասկ,
Փրկիչի դուռը լեռներից է մայում,
Հիվանդները մատած՝ հերթ են սպասում:

Բժիշկների գալով՝ սրտերն են թունդ ելնում,
Վախենում եմ. Ջարդարյանն ինձ է քննելու,
Ջարդարյա՛ն, սպասի՛ր, մի քիչ շունչ առնեմ.
Մարմինս ու հոգիս քեզ եմ հանձնելու:

Խնայի՛ր, բժի՛շկ Ջարդարյան, խնայի՛ր ինձ,
Քսանհինգ տարեկան ինձ հող մի՛ մոցնի,
Անտեր կմնամ մամուկներն իմ,
Ափսոս կլիմի ինձ ու իմ յարին:

Ծիրինս Բալըքըլըյա՛ն թող դնեն,
Նկարս գլխիս վրա թող դնեն,
Եկող-անցնողը՝ վաղամեռ էր թող ասեն,
Ե՛վ կարոտություն, և՛ պանդխտություն՝ գլխիս:

ԹՈՒԹՔԸ ԷԿԱՎ՝ ԳԵՂԸ ՄՏԱՎ՝

Թույքը էկավ՝ գեղը մտավ,
Տղեքին ասկել տարավ,
Աչքերնուս քումը թռավ:

Գիշեր-ցերեկ մայման աշքիս արցունքս չկտրավ,
«Սահա՛կ» կանչելով սոլուխս հատավ.
- Էկո՛, Սահա՛կ, էկո՛, տղա՛ս,

¹ Հայերենով գաղտնի ավելացրել է:

¹ Պատմական շերտավորումներ ունեցող այս երգի հատվածները գրի եմ առել մի քանի բանաստեղծներից: Ըստ աղբյուրագրի երգատեղ Մանգիկ Կիրակոսյանի (ծնվ. 1929 թ.) երգի այս մասը հորինվել է Սյուլեզ օյուլից Ջարեհ Խաչոյանի շուրջ: Նա Բանկ Օտոմանի գործողության դատավարության ժամանակ թուրք ոստիկանից խնդրում է զուգարան գնալ: Մտնում է, ծորակի բռնիչը հանում, դրանով իր փորը պատռում, աղիքները դուրս թափում ու մեռնում է, քայց չի խոստովանում:

² Կ. Պոլստ Ս. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցը:

³ Ս. Փրկիչ հիվանդանոցին կից գերեզմանատունը:

⁴ Երգը կատարել է Մարիամ Ղասաբյանը (ծնվ. 1921 թ., Բուրսա) Բուրսայի բարբառով՝ ինչպես որ լսել ու սովորել է իր մորից:

Մըմուռը կուտէ հոգիս,
Չեմ դիմամար կարոտիդ...
Տնեցիք բյություն, դուռ-դրացի,
Քեզի կը հիշեմ՝ «Աստված» կը կամչեմ,
Աստուծո ձեռքը քու վրայդ ըլլա,

Գացած-էկած ճամփայդ ամփորձանք ըլլա,
Սաղ-սեղամեք ըզաս ու գեղը մտնաս,
Սիրած աղջիկայդ հոգով տիրանաս,
Մեղդ ու պասպդ, ջիմս-ջիբիլլեքդ
Պսակդ պագմեն և ուրախաման:

40 (425).

ԲԱՆՏԱՐԿՅԱԼԻ ԵՐԳ

Ես ծնվել եմ Ադաբազար,
Կամչեցիմ ինձ զինվորության,
Ես ալ ըսի շատ համարձակ.
- Ձգելով ես սիրելի մայր,
Չորս քույրեր ալ պատվական.
Եթե վիզս անգամ կտրեք,

Թուրքի զինվոր չեմ ըլլար ես:
Բռնեցիմ ինձ, տարիմ խասկալ,
Ծեծով, ջարդով նետեցիմ բանտ,
Չեմ հասկանար հասարակ բան.
Փոխանակ թուրք ասկյար դառնամ,
Անդրանիկիմ զինվոր կըլլամ:

41 (426).

ԲԱՆՏԻՍ ԴՌՆԵՐՆ ԷԻՆ ՅՈԹԸ ՔԱՐԵՐՈՎ

Բանտիս դռներն էիմ յոթը քարերով,
Շենքն էր ամուր պատած երկաթ ճաղերով,
Հանկարծ լսվեց դռներու ձայն,
Թուրք զինվորներ ներս նետվեցան:
Առտում կանուխ ժամը չորսին,
Մահվան եաֆթան կրծքիս դրիմ,
Կախաղանին առաջը տարիմ,
Վերջին խոսքս ըսել տվիմ.
- Բաճկոնակս նվեր տարեք մայրիկիս,
Մի՛ ըսեք, թե որդիդ կախվավ,

Այլ՝ պանդուխտ է բանտին մեջ:
Ժամացույցս նվեր տվեք քույրիկիս,
Մի՛ ըսեք, թե եղբայրդ կախվավ,
Այլ՝ պանդուխտ է բանտին մեջ:
Հոգիս տարեք իմ սիրելի Նազլուիմ,
Մի՛ ըսեք, թե յարդ կախվավ,
Այլ՝ պանդուխտ է բանտին մեջ:
Գերեզմանս դու՛ք փորեցեք,
Գերեզմանիս քարին վրա՝
Նահատակ է՝ գրեցեք:

42 (427).

ՂԱՍԱՓ ՄԻՍԱՔ՝

Ասլան գիբի էջելիմ բու.
Էօլիմիմէ սեբեի օլան
Աջաբա բու հալիմէ աջը՞ր մը,
Քէնդիրլէր, անմէ՛մ, յաղլանը՞ր մը,
Բաշը աչըք, այաղը եաղընայաք,
Բէնիմ գիբի սալլանը՞ր մը:

Բու մէ՞ հալդըր, դասա՛փ Միսաք,
Բու հալիմէ ջան դայանը՞ր մը,
Ղօյուն գիբի ասըլմըշաըմ,
Սէնի գէօրէն դայանը՞ր մը,
Էֆէնդի՛մ, ամա՛ն, ամա՛ն:

Բաքթըմ՝ բէլազ էնթարի գէլդիրդիլէր
Գէջէ վաքիթ՝ ոռյա գիբի,

ՄՍԸԳՈՐԾ ՄԻՍԸՔԸ՝

Ադյուծի պես վախճանն իմ.
Մահվանս պատճառ դարձողը
Արդոյդ կգթա՞ այս վիճակիս,
Պարանները, մա՛յր իմ, կյուշվե՞ն,
Գլուխը բաց, ոտքը բորիկ
Արդոյդ ինձ պես կճոճվի՞:

Սա ի՞նչ վիճակ է, մաագո՞րծ Միսաք,
Այս վիճակիդ մարդ կդիմանա՞,
Կախված ես դու ինչպես ոչխար,
Քեզ տեսնողը կդիմանա՞,
Տե՛ր իմ, ավա՛ղ, ավա՛ղ:

Տեսա՛՝ ճերմակ շապիկ հագրեցիմ
Երագի պես մուս գիշերի,

¹ Այս վիպերգը երգել է այնթապցի Գևորգ Հեքիմյանը (ծնվ. 1937 թ., Բեյրութ): Ըստ մրա, Միսաքը 1909 թ. Ադամայի կոտորածի ժամանակ մաագործ (դասաք) է եղել: Տեսնելով այդ ահավոր ջարդը, նա, վրեժով լցված, իր խանութի նկուղում մի քանի թուրք է սպանել, մանրը խորոված արել ու կերել թուրքերին: Վերջում թուրքական կառավարության կողմից գործը բացվել է, և մաագործ Միսաքին ոչխարի պես կախաղան են բարձրացրել: Երգասացն ավելացնում է. «Արդոյդ ճիշտ է, թե՛ սխալ, ստույգ չեմ կարող ասել»:

Դարադաշըմըն աջը իփիմդէն
Թէշլիմ աքար Զեյհան¹ գիրի,
Դարադաշըմըն հազըրլարըլար,
Աննէմ բէքլէր մէհթափ գիրի:

Բու Աէ՝ հալդըր, դասա՛հ Միսաք,
Բու հալիմէ ջան դայանը՞ր մը,
Ղօյուն գիրի ասըլմըշարն,
Սէնի գէօրէն դայանը՞ր մը,
Էֆէնդի՛մ, ամա՛ն, ամա՛ն:

Արցունքները կախադանից
Ջըհանի՛ պէս հոսում էին,
Կախադանս պատրաստեցին
Մայրս լուսնի լույսի պէս ինձ կապասէ:

Սա ի՞նչ վիճակ է, մսաքո՞րծ Միսաք,
Այս վիճակիդ մարդ կոչմանա՞,
Կախված ես դու ինչպէս ոչխար,
Քեզ տեսնողը կոչմանա՞,
Տե՛ր իմ, ավա՛հ, ավա՛հ:

43 (428).

ՀԱՆԻՆԱԴԱ ԲԷՆԻՄ ԹՈՒՋ-ԷՔՄԷԻՄ ԵԻՑԷՆԼԷՐ

Հանի՞նադա բէնիմ թուգ-էքմէիմ եփյէնլէր,
«Ախքափ էօլմէդէն՝ բէն էօլիւրիւմ», - դիյէնլէր,
Բէն բանա էթթիւմ, անա՛մ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ.
Էլիմլէ դիւշթիւմ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ:

Չըքա-չըքա շուքէդէն՝ բաքարըմ,
Դէլի գէօնլիւմ աթէշլէրդէ եաքարըմ,
Մէվլամ իզիմ վէրիրսէ, մահփուսդան չքարըմ,
Էլիմլէ դիւշթիւմ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ:

Սէլիալէր աթլարը եէմլիյօր,
Մահփուսխանէ իւսդիւմիւզէ դամլըյօր,
Բէն բանա էթթիւմ, անա՛մ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ.
Էլիմլէ դիւշթիւմ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ:

Բաքամ չադըրլարը դօլանըյօր,
Անամ դա բաշ իւթթիւմդէ աղլըյօր,
Բիչարէ նըշանլըմ քարալար բաղլըյօր,
Բէն բանա էթթիւմ, անա՛մ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ.
Էլիմլէ դիւշթիւմ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ:

Արարա դադընը² դուման բիփրիդիւ,
Տղիկ³ Սարգիս, Թաւաք³ Միսաք վուրուվմուշ,
Բէն բանա էթթիւմ, անա՛մ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ.
Էլիմլէ դիւշթիւմ, քի՞մէ Աէ՝ դէլիւմ:

ՈՒՐ ԵՆ ԻՄ ԱՂ ՈՒ ՀԱՑԵ ՈՒՏՈՂ ՆԵՐԸ

Ու՛ր եմ իմ աղ ու հացն ուտողները,
«Ընկերս չմեռած՝ ես մեռնեմ», - ասողները,
Ինքս ինձ արի, մա՛յր իմ, ու՛մ ի՛նչ ասեմ.
Ջեռքովս ընկա, ու՛մ ի՛նչ ասեմ:

Ծուլըվելով՝ պատումհանից՝ կնայեմ,
Խեղառ կյանքս կրակներում կվառնեմ,
Աստված կամենա՞՝ բանտից կազատվեմ.
Ջեռքովս ընկա, ու՛մ ի՛նչ ասեմ:

Ձիապանները ձիերին եմ կերակրում,
Բանտի կտուրից մեր վրա է կաթկթում,
Ինքս ինձ արի, մա՛յր իմ, ու՛մ ի՛նչ ասեմ.
Ջեռքովս ընկա, ու՛մ ի՛նչ ասեմ:

Հայրս վրաններն է դեգերում,
Մայրս՝ գլխիս վրա լաց է լինում,
Խեղճ նշանածս սևեր է կապում,
Ինքս ինձ արի, մա՛յր իմ, ու՛մ ի՛նչ ասեմ.
Ջեռքովս ընկա, ու՛մ ի՛նչ ասեմ:

Արարա լեռա՞ մշուշն է պատել,
Տղիկ՝ Սարգիսը, Թաւաք՝ Միսաքը խփվել եմ,
Ինքս ինձ արի, մա՛յր իմ, ու՛մ ի՛նչ ասեմ.
Ջեռքովս ընկա, ու՛մ ի՛նչ ասեմ:

44 (429).

ԷՖԷ-ԹՕՐՕՍՎ

Էնգիւրիւդէն չըքթըդմը գէօրմիւշլէր,
Քըր աթըմըն եփրիյիւշիւնդէն բիլմիշլէր՝

ԹՈՐՈՍ ԷՖԵՆԴԻՆ՝

Էնկյուրիից դուրս գալս եմ տեսել,
Նժույզիս դոփյունից եմ հասկացել՝

¹ Կիլիկիայի կենտրոնով հոսող գետ:

² Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է արաբերեն «շուքէր-դէն» պատուման բառը:

³ Հայ կամավոր լեգեոնականները 1918 թ. Արարա լեռան (Պաղեստին) մոտ պարտության եմ մատնել թուրք-գերմանական զորքերին՝ արժանանալով ֆրանսիական ու անգլիական դաշնակիցների խրախուսանքին: Այդ խիզախ մարտերում զոհվել եմ մահ Տղիկյան Սարգիսն ու Թաւաքյան Միսաքը, իսկ երգասաց Մարիամ Բաղդիշյանի (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ) ամուսինը՝ Կարապետը, հաղթական վերադարձել է տուն և իր կնոջը սովորեցրել կովի ժամանակ հորիմված այս երգը:

⁴ Կրճատված է հայկական ազգանվան «յան» վերջավորությունը:

⁵ Այս երգի խոսքերը վերհիշել է չաղարանցի (Էսքիշեֆիր)՝ Սամվել Փաթըրյանը (ծնվ. 1900 թ.): Ըստ մրա, էֆէ՝ էֆենդի (պարոն) Թորոսն իր վրիժառու խմբով շատ վնասներ է հասցրել թուրքերին, որոնք մրան մահվան եմ դատապարտել: Թորոսի մայրը փորձել է փրկագնով ազատել իր որդուն, բայց թուրքերը յուղոտած պարանով կախել եմ մրան:

Ծու գէլէն էֆէ-Թօրօս դէմիշէր:
Դօդուրմազ օլայդըն, ա՛յ անամ, բաշըն բէլալը.
Էլլէրիմ՝ քէլէփչէ, բօղազըմ՝ խալխալը:

Էնգիւրիդէն չըքթըն սահաթ բէշ իդի,
Բէնիմ արխադաշլարըմ՝ օմ բէշ իդի,
Էօլդիւրդիտլիմ չէրքէզ՝ եիզ օմ բէշ իդի:
Դօդուրմազ օլայդըն, ա՛յ անամ, բաշըն բէլալը.
Էլլէրիմ՝ քէլէփչէ, բօղազըմ՝ խալխալը:

Անքարանըն ըշըքլարը փառլըյօր,
Ջալիմ դիւշմանլար ուղզան եաղլըյօր,
Ուղզանըն իսթիմէ քանըն դամլըյօր:
Դօդուրմազ օլայդըն, ա՛յ անամ, բաշըն բէլալը.
Էլլէրիմ՝ քէլէփչէ, բօղազըմ՝ խալխալը:

- Ասմայը՛ն օղլումու, ալայըն սաթըն, -
Թօրօսում անասը՝ բիր քիւչիք քադըն, -
Ջէրիմդէ բուլունուր բիմ բէշ եիզ ալթըն:

- Վարը՛ն, սէօլլէին անամա՝ դամդա եաթմասըն,
Օղլում Թօրօս՝ գէլիր դիյէ՝ եօլա բաքմասըն,
Անամա դէյին՝ բօխչամ աչմասըն,
Չուխա շալվարընա ուչքուր թաքմասըն,
Ղայրը բէն սըլամա վարամազ օլդում,
Իսկուհի՝ մըշանլըն գէօրէմէզ օլդում,
Դարաշըք սօքաքդան գէչէմէզ օլդում:

Ծու դադըն արդընդա բիր գէզէն օլսա,
Չայըրը-չիմէնի եօքլայան օլսա,
Էրմէնի միլլէթէ բիր բէլլիք օլսա՝
Ղուշ գիբի դէօնէրիզ մէլդանդա,
Բիզ էօլիւրիզ միլլէթ եօլընա:

Այս եկողը Էֆէ-Թորոսն է, ասել են:
Չծնվեի փորձաճշոտ գլխով, մա՛յր իմ.
Ձեռնակապ՝ ձեռքիս, օղակը՝ վզիս:

Էնկյուրիդի դուրս եկա ժամը հինգն էր,
Իմ ընկերները՝ տասնհինգն էին,
Սպանածս չեղքեզները՝ հարյուր տասնհինգ էին:
Չծնվեի փորձաճշոտ գլխով, մա՛յր իմ.
Ձեռնակապ՝ ձեռքիս, օղակը՝ վզիս:

Անկարայի լուսերն են փայլում,
Դաժան թշմամին պարանն է յուղում,
Պարանի վրա արյունն է կաթում:
Չծնվեի փորձաճշոտ գլխով, մա՛յր իմ.
Ձեռնակապ՝ ձեռքիս, օղակը՝ վզիս:

- Մի՛ կախեք տղիս՝ ծախու կառնեմ, -
Թորոսի մայրը՝ մի փոքրիկ կին, -
Գրպանումս կա հազար հինգ հարյուր ոսկի:

- Գնացե՛ք, ասացե՛ք մորս՝ տանիքում չքնի,
Թորոս՝ որդիս գալիս է ասելով՝ ճամփին չնայի.
Ասացե՛ք մորս՝ օժիտս չքացի,
Բրդյա շալվարիս խոնջան չանցկացնի,
Այլևս չեմ կարող վերադառնալ օջախիս,
Տեսնել չեմ կարող Իսկուհի՝ մշանածիս,
Անցնել չեմ կարող այս մեղ փողոցից:

Թե լեռները մի հսկող լինի,
Թուփ ու խոփ խուզարկող լինի,
Հայ ազգին մի թագավոր թե լինի՝
Ծտի պես հրապարակում կսավառնենք,
Մեր ազգի փառքի ճամփին կգոհվենք:

2.

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԹԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԵՐԳԵՐ

1 (430).

**ՀԻՐՐԹԵԹ, ԱԴԱԼԵԹ, ՄԻՒՍԱՎԱԹ,
ԵԱԾԱՍԸՆ ՄԻԼԼԵԹ**

Գեշէլէր գիւնդիւզ օլդու,
Դիլլէրիմիզ սազ օլդու,
Հիւրրիէթիմ աշքընա
Չօք ջանլար ֆէդա օլդու:

**ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ,
ՀԱՎԱՍԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԵՑԵՆԻ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ**

Գիշերները ցերեկ դարձան,
Մեր լեզուները սազ դարձան,
Ազատութեան սիրուն համար
Օստ-շատերը զոհվեցան:

2 (431).

ՔԱԼՔԸՆ, ՀԵ՛Ծ, ՎԱԹԱՆԴԱՅԼԱՐ

Քալքը՛ն, հէ՛յ, վաթանդաշլա՛ր,
Սէվիմէլիմ եօլաշլա՛ր,
Իշդէ սիզէ Հիւրրիէթ.
Եաշասը՛ն օսմանլըլա՛ր:

ՈՏՔԻ՛, ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑԵՆԵՐ՝

Ոտքի՛, հայրենակիցներ՝,
Ուրախամանք, ըմպերներ՝,
Ահա ձեզ ազատություն.
Կեցցե՛ն օսմանցիները:

3 (432).

ՈՒԹԱ՛Ն, ՍՈՒԼԹԱ՛Ն ՀԱՄԻՂ, ՈՒԹԱ՛Ն

Փէնջերէլէն քար գէլիյօր,
Բա՛ք դըշարը քի՛մ գէլիյօր,
Էօլիմ բանա զօր գէլիյօր,
Ույա՛ն, սուլթա՛ն Համիդ, ույա՛ն.
Քան աղլօր քիւթիւմ ջիհան:¹
Ամա՛ն, ամա՛ն, մայրի՛կ:

Չայա ինդիմ. չայ գէշիւմէզ,
Սու բույանըք. հիչ իչիւմէզ,
Էօլիմ բանա զօր գէլիյօր,
Ույա՛ն, սուլթա՛ն Համիդ, ույա՛ն.
Քան աղլօր քիւթիւմ ջիհան:
Ամա՛ն, ամա՛ն, մայրի՛կ:

Թուզլու օլուր Իսթանբուլում ֆըսթըղը,
Թաշթամ օլուր Էրսէմհիմ եասթըղը,
Քէօն օլասըն շու մէլդանըն դօսթլուլու:²

ԶԱՐԹԵՒՐ, ՍՈՒԼԹԱ՛Ն ՀԱՄԻՂ, ԶԱՐԹԵՒՐ

Պատուհանից ձյուն է գալիս,
Տե՛ս դրսից ո՛վ է գալիս,
Մահն ինձ դժվար է գալիս,
Զարթնի՛ր, սուլթա՛ն Համիդ, զարթնի՛ր.
Ողջ աշխարհն արյուն է լալիս:¹
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, մայրի՛կ:

Գետափ իջա. գետն անցնել չի լինի,
Ջուրը պղտոր է. խմել չի լինի,
Մահն ինձ դժվար է գալիս,
Զարթնի՛ր, սուլթա՛ն Համիդ, զարթնի՛ր.
Ողջ աշխարհն արյուն է լալիս:
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, մայրի՛կ:

Աղի է լինում Ստամբուլի պիստակը,
Քարից է լինում հայերի բարձը,
Կոլաճար ալս հրապարակալիմ բարեկամությունը:²

¹ Ակնարկում է 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածները, երբ 300.000 հայ է կոտորվել թուրքերի կողմից:

² Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

³ Նկատի ունի 1908 թ. Օսմանյան Թուրքիայի Սահմանադրությունը, որը Թուրքիայում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, անկախ ազգությունից ու դավանանքից, խոստանում էր «Ազատություն, Արդարություն, Եղբայրություն, Հավասարություն»:

Աղըլար մազը եարիմ, դույամ աղլարմ:
Ամա՛ն, ամա՛ն, մայրի՛կ:

Տարամ սիրած յարիս, լսողը թող լաց լիմի:
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, մայրի՛կ:

4 (433).

ՓԱԴԻԵԱՀ ՕԹՈՒՐՄՈՒԸ ԹԱԽԹԸՆԴԱՆ ԲԱՔԱՐ

Փաղիշաֆ օթուրմուշ թախթընդամ բաքար.
Թախթընըն ալթընդա ալ-քամլար աքար.
Բալթայը վուրընջա՝ եաթթը էօլիլէր.
Աջայիսի հալլէրէ դիւշթիւ էրմէմի:

Օէֆքէթլիմ օթուրմուշ թախթընդամ բաքար.
Գյաւուրում քամլարը սէլ գիբի աքար.
Հիւրիէթ իսթէլէմլէր դէրէդէ քօքար.
Աջայիսի հալլէրէ դիւշթիւ էրմէմի:

ՏԻՐԱԿԱԼԸ ՆՍՏԱԾ՝ ԳԱՀԻԾ Է ԴԻՏՈՒՄ

Տիրակալը մստած՝ գահից է դիտում,
Գահի տակից ալ-արյունն է հոսում.
Կացիմով խփված՝ դիակները փռվեցին.
Ողբալի վիճակի մեջ ընկան հայերը:

Տիրակալը մստած՝ գահից է դիտում,
Հայերի արյունը հեղեղի պէս է հոսում.
Ազատության ձգտողները ձորում են մեխվում.
Ողբալի վիճակի մեջ ընկան հայերը:

5 (434).

ՂԸՅՄԱ ԱԴԱՆԱ՛

Հէ՛յ, չամլա՛ր, չամլա՛ր, ալմը-աջըլս, չամլա՛ր,
Հէր գիւնէշ վուրումջա՝ սաքըզ դամլար,
Սաքըզ դամլարսա՝ եիւրէիմ աղլար.
Ադամա ըրմաղը՝ սէլ գիբի աքար.
Օ՛ֆ, իշթէ գէղիմ սամա, ղըյմա՛ Ադամա,
Օ՛ֆ, իշթէ գէօրդիմ սիգի, ղըյմա՛ չօջուլար:

Ադամա քէօփրիսիւ թախթաղըր, թախթա,
Էրմէմի մուհաջիբի գէլիբ բու հաֆթա,
Ադամա ըրմաղը՝ լէշ իլէն քամլար,
Քալդըրը՛ն լէշլէրի՝ Ադամա քօքար.
Օ՛ֆ, իշթէ գէղիմ սամա, ղըյմա՛ Ադամա,
Օ՛ֆ, իշթէ գէօրդիմ սիգի, ղըյմա՛ չօջուլար:

ՋԱՐԴՎԱԾ ԱԴԱՆԱ՛

Հէ՛յ, մայրիմե՛ր, մայրիմե՛ր, գոյմ-գոյմ մայրիմե՛ր,
Ամեն արև դիպչելիս՝ խեժը ծորում է կաթ-կաթ,
Խեժը ծորալիս՝ սիրտս է լաց լիմում.
Ադամա գետն է հեղեղի պէս հոսում.
Ավա՛ղ, քեզ եկա, ջարդվա՛ծ Ադամա,
Ավա՛ղ, ձեզ տեսա, մանուկնե՛ր մորթված:

Ադամայի կամուրջը փայտյա է, փայտյա,
Հայ գաղթականները կգան այս շաքաթ,
Ադամայի գետը՝ արյուն ու դիակ,
Հավաքե՛ք դիակները. կհոտի Ադաման.
Ավա՛ղ, քեզ եկա, ջարդվա՛ծ Ադամա,
Ավա՛ղ, ձեզ տեսա, մանուկնե՛ր մորթված:

6 (435).

ԱԴԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Առավոտյան արշալույսին
Չորս կողմերնիս պատեցին.
Հազարավոր զնդակներ
Կարկուտի պէս տեղացին:

Արյան կարմիր գույներով
Խեղճ Ադաման մերկեցին

Եվ հայերուն դիակները
Ասդիմ, անդիմ փռեցին:

Կացիմներու հարվածներով
Դուռ, պատուհան կտրեցին.
Չթողեցին փայլուն տուն
Ու բոլորն ալ այրեցին:

* Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

¹ Այս երգը հորինվել է 1909 թ. Ադամայի կոտորածի ժամանակ, երբ 30.000 հայ է կոտորվել թուրքերի կողմից:

Կոտորածն անգութ՝ հայերը թող լամ,
Անապատ դարձավ շքեղ Ադաման,
Կրակն ու սուրը և ամխիղճ թալան,
Ռուբինյանց՝ տունը, ախ, ըրին վերան:

Բուպե մը չանցած ու անգեն հայեր
Ինկան սուրին տակ խուժանին առջև,
Ժամեր, դպրոցներ բոցի մեջ կորան,
Բյուրավոր հայեր ամխանա մեռան:

Անգութ թուրքերը որբացրին, թողին.
Ջավակը՝ մորմեն, հարսը՝ իր փեսեն,

Ջարդ ու խուրդ ըրին ինչ որ պատահեց,
Կերան, կշտացան հայու արյունեն:

Երեք օր-գիշեր կրակը՝ ներսեն,
Թշնամու սուրը, զնդակը՝ դուրսեն,
Ջնջեցին հայեր երկրի երեսեն,
Արյուն կվազեղ հայ փողոցներեն:

Պարապ է, հեյ վախ, հարուստ Ադաման,
Մոխիր է դարձեր ամբողջ Կիլիկիան,
Միայն ապրեցավ Հաճընը սիրուն,
Ինչու՞ չի շարժիր ապառաժ Ջեյթուն:

8 (437).

ԻՆՉ ՈՐ ՏԵՍԱ ԵՍ ԻՄ ԱԶԳՈՎ

Ինչ որ տեսա ես իմ աչքով
Ու ականջովս լսեցի,
Թող չտեսնամ սարի գիլանը
Ու թշնամին մեր բախտի:

Ո՞նց համբերեմ, հոգի՛ ջան:
Ո՞նց համբերեմ, ախպե՛ր ջան:²

Գրկանոցներ թալին փախան խեղճ մայրեր,
Ռուս ու տկլոգ կմախքացած մանուկներ,
Հայացքները Աստծուն հառած հիվանդներ,
Խոպոտ ձայնով իրենց մահը կաղերսեն:

Ո՞նց համբերեմ, հոգի՛ ջան:
Ո՞նց համբերեմ, ախպե՛ր ջան:

Գիշեր ու գօր լաց ու ողբ եմ ես լսում,
Չունիմ հանգիստ, չունիմ դադար, չունիմ քուն,

Աչքս փակում՝ մեռելներ եմ միշտ տեսնում,
Կորցրեցի ազգ, բարեկամ, հող ու տուն:

Ո՞նց համբերեմ, հոգի՛ ջան:
Ո՞նց համբերեմ, ախպե՛ր ջան:

Վառվող գոմի էրդիկից թալի իմ ախպոր,
Քուր-ախպեր փախանք սոված ու տկլոր,
Բերի, հասցրի էս Հայաստան իմ ախպոր,
Ջեն լե տարամ, մացի մենակ ու մոլոր:

Ո՞նց համբերեմ, հոգի՛ ջան:
Ո՞նց համբերեմ, ախպե՛ր ջան:

Էս աշխարհը դարձավ դժոխք, մեռելտուն,
Մեր ու մանուկ մացին անտեր ու անտուն,
Մեկը չեղավ բռնեղ ձեռքը թշնամու,
Թուրք գազանին մնաց մեր հող ու մեր տուն:

9 (438).

ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆ ԴՈՒ ՄԵՐ ԳԱՎԱՌ

Վասպուրական դու մեր գավառ,
Դու միշտ հերոս գտնվեցար,
Թշնամու դեմ պայքարեցար,
Հայր-որդիներ շատ զոհվեցան:

Սայրեր էկան երերալեն,
Մայրեր էկան մրմռալեն,
Էկան կանգնան փաշի դռան

- Ջարար եռք դըր, - փաշեն ասաց, -
Քառսուն ոսկի խփողին տվավ:

Ավերեցին ու քանդեցին,
Ցավ ու դարդը մեզ թողեցին,
Գարուն քացվեց, գարուն էկավ,
Ամձրևի տեղ արյուն էկավ:

¹ Գրող, պատմագիր Սմբատ Բյուրատի (Տեր-Ղազարենց) (1862, Ջեյթուն - 1915, Մեծ եղեռնի մահատակ) բանաստեղծության ժողովրդականացած այս տարբերակը ինձ է հաղորդել գեյթունցի Կարապետ Թոգլյանը (ծնվ. 1903 թ.): Թեպետ մա անգրագետ էր, բայց իր բացատրիկ հիշողությամբ մտապահել էր իր լսած գրեթե բոլոր երգերը, որոնք ինչպես ինքն է պատմել, «ամեն իրիկում քննադալեն առաջ աղոթքի պես» մրմռեցաքել է ինքն իր համար, քանի որ «եթե կոմունիստները լսեին՝ կրոնեին...»: Հետևաբար մա խանդավառամեղով է ինձ հաղորդել իր հիշածները, որպեսզի գրի առնվեն, «չմոռացվին, գալիք սերունդներն ալ տրվին...»:

² Ռուբինյան թագավորություն - Հայկական Կիլիկիայում հիմնադրվել է մախ՝ որպես իշխանություն (1080-1198), ապա՝ թագավորություն (1198-1219):

³ Երգասաց Օողեր Տոնոյանը (ծնվ. 1901 թ., Մուշ) վառվող գոմի միջից մի կերպ դուրս է պրծել՝ ազատելով մա իր փոքրիկ եղբորը, որին գրկած դժվարությամբ հասցրել է Արևելյան Հայաստան, բայց 1937 թ. մրան բանտարկել են, աքսորել և ամենտ կորցրել: Ավելի մանրամասն ՏԵՄ մույմի պատմածը սույն գրքի «Պատմական հուշ-վկայություններ» բաժնում [վկ. 9]:

Բերկրու Սև Սարից թուրքը իջավ ցած,
Հազար-հազարով դիակներ փովամ.

Վերան ըմես դու, Բերկրու ամկուշտ գետ,
Հազար-հազարով արյուն խմող գետ:

10 (439).

ԱՆԴՈՔ-ԾՈՎԱՍԱՐ

«Անդոք-Ծովասար» քեֆիլներն ըսին,
Նորեն գոռացին զհնված քյուրդերը,
Մի օր քրդախառն հայոց գյուղերից
Վահան փաշային ողջույն տվեցին:

Առավոտ կանուխ, երբ որ արթնացան,
Չորս հազար զորքով պաշարված տեսան,
Որոնց դեմ երսում քաջերով միայն
Արձակ, համարձակ կովիլ սկսան:

Ամտեղվամ քյուրդեր վախցան, գոռացին.
«Ծամա՛մ, ֆեդա՛յի, դուրքան ձեր ոտքին,
Խնայեցե՛ք մեր պատիվ, ընտանիք,
Թողե՛ք որ ապրիմք մերքև մեր հարկին»:

Քյուրդեր սարսափած փախուստի դարձան,
Իմնում զոհ տվին, շատ մը հրացան,
«Ծուտ ըմեմք, - ըսին, - փախչիմք.
Ահա ուր որ է հայերը կգան»:

11 (440).

ԱՂԵՏ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ

Այս ի՞նչ պատահեց Հայոց Աշխարհին,
Ողբերգություն է համաշխարհային,
Ինչու՞ է, իրոք, այսպես ստացվել,
Կարկուտը միշտ ծեծած տեղն է ծեծել:

Իրավ եմ ասում, ո՞ր մեղքին համար.
Մենք այլոց տունը երբեք չենք քանդել,

Մեր պաշտած հողը էլ ինչու՞ համար
Լքեց մեզ ու իր գիրկը չամփոփեց:

Հիմա հայության մի մասը չկա,
Որպես մի մեծ վերք մեր սրտում մնաց,
Կործանվեց տունս՝ դարձավ ավերակ,
Աստվա՛ծ, մման բախտ թշմամուս չտաս:

ՎԱ՛Յ, ԱՄԱ՛Ն

12 (441).

Ես ի՞նչ պիտ ընեմ տառապյալ կյանքը,
Վա՛յ, ամա՛մ,

Ես պիտի անցնիմ Աստծո փառքը,
Ա՛յս, ամա՛մ:

13 (442).

Յոթը աղջիկ փախան, գացին,
Վա՛յ, ամա՛մ,

Երեքին՝ զարկին, չորսին՝ բռնեցին,
Ա՛յս, ամա՛մ:

14 (443).

Պզտիկ Տիգրանուհիին տունը այրեցին,
Վա՛յ, ամա՛մ,

Անոր պես հարուստը մոլլային տվին,
Ա՛յս, ամա՛մ:

15 (444).

Երեք խոջաներ գետին փորեցին,
Վա՛յ, ամա՛մ,

Երիտասարդ հայ տղուն ողջ-ողջ թաղեցին,
Ա՛յս, ամա՛մ:

16 (445).

Անոր քույրիկը տարին խաչեցին,
Վա՛յ, ամա՛մ,

Խաչեն վեր առին՝ ծովը մետեցին,
Ա՛յս, ամա՛մ:

17 (446).

Դպրոցը մտամ, վարժուհուն բռնեցին,
վա՛յ, ամա՛մ,

Բերամը բացեցին՝ լեզուն կտրեցին,
Ա՛խ, ամա՛մ:

18 (447).

Մայրի՛կ, բողջադ առիր, էլար, ու՞ր գացիր,
վա՛յ, ամա՛մ,

Դեր Զորի՛ ճամփաները մտնելու՞ գացիր,
Ա՛խ, ամա՛մ:

19 (448).

ԲՈՒՐԱՍԸ ՎԱՆԴԸՐ

ԱՅՍԵՆԴԸ ՎԱՆԵ Է

Բուրասը վանդըր,
Էթրաֆը քանդըր,
Գիդէն գէլմիւօր,
Աջաք մէ՞ Բալդըր:

Այստեղը վանն է,
Շուրջը արյուն է,
Գնացողը՝ ետ չի գալիս,
Արդյոք ի՞նչ վիճակ է:

20 (449).

ԲՈՒՐԱՍԸ ՄՈՒԾԹՈՒՐ

ԱՅՍԵՆԴԸ ՄՈՒԾԵ Է

Նէննի՛, եսվրում, մէննի՛,
Հավադա բուլուք եօք,
Բու մէ՞ դումանդըր,
Բուրասը Մուշթուր,
Եօլը եօխուշթուր,
Գիդէն գէլմիւօր,
Աջաք մէ՞ իշդիր:

Նեննի՛, եսվրում, մեննի՛,
Երկնքում ամպ չկա,
Այս ի՞նչ մշուշ է,
Այստեղը Մուշն է,
Մամիհան բարձունք է,
Գնացողը՝ ետ չի գալիս,
Արդյոք ի՞նչ բան է:

21 (450).

ՀԱՎԱԴԱ ԲՈՒԼՈՒԹ ԵՕՔ

ԵՐԿՆՔՈՒՄ ԱՄՊ ԶԿԱ

Հավադա բուլուք եօք,
Բու մէ՞ դումանդըր,
Մաֆլէդէ Եօլիւմ եօք,
Բու մէ՞ ֆիգանդըր,
Շու եմէն եօլարը
Նէ դէ եսմանդըր,
Ահու եմէնդըր,
Գիլիւ չէմէնդըր,
Գիդէն գէլմիւօր,
Աջաք մէ՞դէ՛նդիր:

Երկնքում ամպ չկա,
Այս ի՞նչ մշուշ է,
Թաղում մահ չկա,
Այս ի՞նչ կական է,
Այս եմենի ճամփեքը
Ինչքան դժվար են,
Ահավոր եմեն է,
Վարդը չաման է,
Գնացողը՝ ետ չի գալիս,
Արդյոք ի՞նչ ի՞նչն է:

22 (451).

ԷՐԶԻՆՋԱՆ ԴՈՒՄԱՆ ՕԼԴՈՒ

ԵՐԶՆԿԱՆ ԾՈՒԽՈՎ ՊԱՏՎԵՑ

Էրզինջան դուման օլդու,
Հալիմիզ եսման օլդու,
Նէ՛ ջամլար դուրբան օլդու,

Երզնկան ծուխով պատվեց,
Մեր վիճակը ողբալի դարձավ,
Ի՞նչ մարդիկ զոհ դարձան,

¹ Դեր Զոր/Դեր էլ Զոր – ընդարձակ, անջրդի, ամայի, կիզիչ անապատ Սիրիայում, որտեղ 1915 թ. Օսմանյան կառավարության հրամանով աքսորվել և ոչնչացվել են հայերը: Միմչև օրս ավազը մատով թեթև փորելիս կարելի է գտնել հայ տարագիրների ոսկորներ: 1991 թ. ի հիշատակ քյուրափոր հայ մահադատների այնտեղ կառուցվել է Ս. Նախատակաց եկեղեցական համալիրը:

Այրուղոք էրգիմջամդամ՝
 Օթթամ, օջախդամ, ջամդամ:
 Օ՛յ, գեզգի՛, գեզգի՛, գեզգի՛,
 Անասըզ, դուզու, գեզգի՛,
 Պապասըզ, եսվրու, գեզգի՛,
 Քիմսէսիզ, եսվրու, գեզգի՛:

Երզնկայից հեռացամք՝
 Հումձքից, օջախից.
 Օ՛յ, գեզգի՛, գեզգի՛, գեզգի՛,
 Առանց մայր, գառմուկ, գեզգի՛,
 Առանց հայր, ձագուկ, գեզգի՛,
 Առանց տեր, ձագուկ, գեզգի՛:

23 (452).

**ՂԱՆԼԸ ԹԷԼԼԱԼ ՉԱՐԾԸԼԱՐԴԱ
 ԲԱՂԸՐԴԸ**

Ղամը թելլալ չարշըլարդա բաղըրդը,
 Էրմէմիլէր սեվքիաթա սիրիւլդիւ,
 Բիւթիւն ջիհամ գէլդի սէյրէ չըքդը,
 Օու քյաֆիրիւն էթթիմէ բաքթը:

**ԱՐԾՈՒՆՈՏ ՄՈՒՆԵՏԻԿԸ ՇՈՒԿԱՆԵՐՈՒՄ
 ԿԱՆՉԵՑ**

Արյունոտ մուսէտիկը շուկաներում կամչեց,
 Հայերիւն տեղահամության քշեցիւ,
 Ողջ աշխարհը եկավ նայելու,
 Այս ամաստվածի արածները դիտելու:

24 (453).

**ՀԷ՛Ց, ԱՂԱԼԱ՛Ր, ԲԷՕՅԼԷ ԶՈՒԼԻՒՄ
 ՕԼՈՒՐ ՄՈՒ**

Հէ՛յ, աղալա՛ր, բէօյլէ գուլիւմ օլու՞ր մու,
 Հերքէս վաթանդան սիրգիւմ օլու՞ր մու,
 Ես՛թ, փաղիշաֆը՛մ, ես՛թ գէօրէսիւմ ուիյա,
 Ղուրամա եաքըշմազ եսփթըղըն իշլէր:

Հիւքիւմէթթէ օթուրամ հէփիսի աղա,
 Գիդիւն եսվարըն օլու՞ր մը չարէ,
 Փաղիշաֆըն էմրիդի՛ր՝ բուլումմազ չարէ,
 Աղլայա-աղլայա չըխարդը դաղա:

**ՀԵ՛Ց, ՊԱՐՈՆ ՆԵ՛Ր, ԱՅՍՊԵՍ ՏԱՌԱՊԱՆՔ
 ԿԼԻՆԻ՛**

Հէ՛յ, պարոննէ՛ր, այսպես տառապանք կլիմի՛,
 Բոլորիւն հայրենիքից աքսորել կլիմի՛,
 Քնի՛ր, թագավո՛րս, քնի՛ր և երազ տես,
 Կատարած գործերդ Ղուրամիւմ վայել չեն:

Կառավարության մէջ բոլորն են աղա,
 Գնանք խնդրենք՝ կլիմի՛ մի ճար,
 Թագավորի հրամանն է՝ ճար չկա,
 Հալով-ողբալով բարձրացրին սար:

25 (454).

ԿԻԼԻԿԸ ԲԱԼԷՆ

Էնվէր վէ Թալաաթ տիծգը փաշիմէն
 Սաբաթ իղում մըհաճըրըքէն,
 Բըթըն մաֆ իրէն էրմանը միլլաթէն,
 Լիզվընէն թըղ չիրմի՛ր՝ չվա՞ գադ աքէն:
 Հազուր էնը հարէր դըսնըհէնգ դարէն
 Իղուվ փրթըվիւն Կիլիկըն էրմանէն,
 Չա՞ միդք գումիրէն մաղսըմ չուքըխմէն,
 Ծառվընէն թըղ գդիր ջըլընգ գիլիւլմէն,
 Չու՞ց միմք բըր մառնուլըն էրմանը չուքըխմէն,
 Ծէօրը քարվիցում հիդվէն քուրվըդէն,
 Դիր գայմիւլ չիղուվ էրմանը միլլաթէն:
 Չու՞ց միմք բըր մառնուլըն Կիլիկըն բալէն.
 Ֆէրմանէն հասուվ միր եուրը կէղէն.
 «Մըհաճըր բըր ըննում բըթըն կէղանդէն»:
 Չա՞ իր միր միդքը՝ միր Ջաբալ Մուսէն,
 Չու՞ց միմք բըր մառնուլըն իհալէն հալէն,
 Խուսքը լավիցուվ Ծաղուրիցն Իսայէն.
 - Լիդը թըղ ընմիւն, - ասուց կէղանդէն, -
 Վէզ չը՛բըր ձոհնք միմք միր դուշմանէն.
 Նիդիմք, միդըդվիմք, միռնիմք միր խուղէն:

ԿԻԼԻԿԻՈՒ ԱՂԵՏԸ

Էնվէր և Թալեաթ թուրք փաշաները
 Պատճառ դարձան գաղթականության,
 Լրիվ ոչնչացրին հայ ժողովրդին,
 Լեզուները չորանար՝ ինչու՞ ասացին:
 Հազար ինը հարյուր տասնհինգ թվիւն
 Եղավ կոտորածը Կիլիկիո հայության,
 Ի՞նչ մեղք ունեին մատուշ մանուկները,
 Թող կոտորվեին սուր բռնող ձեռքերը,
 Ինչպե՞ս մոռանանք հայ մանուկներիւն,
 Ջուրը նետվեցին քույրերով միասին,
 Տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին:
 Ինչպե՞ս մոռանանք Կիլիկիո աղետը.
 Հրամանը հասավ մեր յոթ գյուղերը.
 «Գաղթական պիտ լինեն բոլոր գյուղացիները»:
 Ո՞րն էր մեր մեղքը՝ մեր Մուսա Լեռան,
 Ինչպե՞ս մոռանանք վիճակը հայության,
 Եսայի Յաղությանի խոսքերը հնչեցին.
 - Թող լեռ բարձրանան, - ասաց բոլորին, -
 Թշնամու առաջ մեմք վիզ չե՛նք ծոխ.
 Ջարկենք, զարկվենք, մեր հողում մեռնենք:

ԵՂԵՍԻԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ¹

Ո՛վ, Եղեսիա՛, քրիստոնեության օջախն էիր,
Բազմաթիվ ժողովրդով հմության աղբյուրն էիր,
Գոհության արժանի պճնյալ տաճար ունեիր,
Զմնաց ո՛չ տաճար, ո՛չ ժողովուրդ, ո՛չ քարոզիչ:

Հազար ափսոս Եղեսիո՛ կորսնցուց ժողովուրդը,
Միամիտ և ջերմեռանդ գառնուկի մման հոտը,
Զնեցին ոչխարի պես մինչև փոքր մանուկը,
Ո՛չ երկինքեն և երկրեն տեսնող, լսող չմնաց:

Երբ անգութ թշնամիք հանկարծ հարձակվեցին,
Խեղճ ու տկար հայեր սառած-ապշած մնացին,
Ոմանք երկյուղեն փախչելով՝ ձորը նետվեցին,
Ոմանք կուլան, կպոռան՝ օգնողներ չմնացին:

Խեղճ ժողովուրդը պատսպարվելու համար
Խուժեց եկեղեցին՝ կյանքն ազատելու համար,
Գոնե երկինքեն օգնություն հուսալու համար,
Հրո ճարակ եղան, ազատող մը չմնաց:

Երբ սգաբեր արշալույսը տիրեց քաղաքին վրա,
Եկան մեր վատ թշնամիները եկեղեցուս վրա,
Այ ճար չմնաց, կուզես՝ լաց, կուզես՝ գոռա,
Աս աղետին առաջն առնող առաջնորդ չմնաց:

Այրեցին եկեղեցին յուր ամբողջ ժողովուրդով,
Հուր ու բոց բորբոքվեց քարյուղի կրակով,
Թալանեցին սուրբ մասունքներ անթիվ,
Ի՞նչ կըմեք. իշխան չմնաց, ու՞ր կտամիք:

Այդ պահին ընտանիքին բռնեցին՝ գերի տարին,
Տուներու մեջ ինչ որ գտան ավարի տարին,
Ընտանեկան գույքը ուղտերուն բեռնած տարին,
Ոջիլի կերակուր եղանք. փոխելու շոր չմնաց:

Ուրիշ տեղ մը՝ դռան մոտ փորեցին,
Այդ չքավեց՝ ժամուն գավիթը դիմեցին,
Գետինը փորեցին, կիզյալ դիակները լեցուցին,
Վրան ալ կիր լեցուցին. դիմամալու սիրտ չմնաց:

27 (456).

ՀԱԼԱԾՎԱԾ ԵՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԵՐԵՆ

Հալածված ենք Հայաստանի լեռներեն,
Ո՛վ չի վախճար հուրով սուրով մեռնելեն,
Դար ու սարեր անցանք, դադար չունեցանք,
Դիակներեն անցանք, արցունք չունեցանք:

Արևի տակ մեռնիլն, Աստված իմ, վատ է,
Պուտ մը ջուրի մեր շրթունքը կարոտ է,
Մանուկները կուրծքերում վրա մորթեցին,
Հորերում մեջ ողջ մայրերը լեցուցին:

- Ու՞ր է, մայրի՛կ, ու՞ր է իմին հայրիկը:
- Չե՛ս գիտեր, որ վատ է թուրքին դամակը:
- Ու՞ր է մայրիկ, ու՞ր է ամոր դիակը:
- Արցունքն իջավ մինչև սրտիս հատակը:

Հայ աղջիկներ ձեռնե ի ձեռ բռնեցին,
Իրենք գիրենց Եփրե՛ գետը մետեցին,
Երկու օր վերջն ալ խեղճ մայրերում գիտցուցին,
Խեղճ մայրերում ամմխիթար լացուցին:

28 (457).

ԵՓՐԱՏ ԳԵՏՆ ԱԼ ԵՂԱՎ, ՄԱՅՐԻՎ, ՀԱՅՈՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆ

Եփրատ գետն ալ եղավ, մայրի՛կ,
հայոց գերեզման.
Հայ աղջիկներ, մայրի՛կ,
ջուրը նետվեցան:

Քանը դերեղին՝ մեջը, մայրի՛կ,
արյուն հոսեցավ.
Լեռներ ու ձորեր, մայրի՛կ,
դիակով լցվան:

29 (458).

ԲԼԲՈՒԼՆ ԱԼ ԿԿԱՆՉԵ. ԳԱՐՈՒՆ Է, ԳԱՐՈՒՆ

Բլբուլն ալ կկանչե. գարու՛ն է, գարու՛ն,
Մի՛ քանար եարանիս. խորու՛ն է, խորու՛ն,

Ամա՛ն, ողորմա՛ծ Տեր, աս ի՛նչ Դեր Զոր է.
Լալեմ աչվմիս կապեր է փերեռ:

¹ Այս երգը հորինվել է 1915 թ. Եղեսիայի (Ուրֆա) ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ, երբ թուրքերը հարձակվել և կոտորել են հայերին: Ուրֆացիները լավ-ողբալով են երգել այս երգը:

² Իմա՝ Եփրատ գետ:

³ «Արյան ձոր» է կոչվել, քանի որ այնտեղ շատ հայեր են մորթվել:

ԴԵՐ ԶՈՐ ԿԵՐԹԱՆՔ ԼԱԼԱԳԻՆ

Դեր Զոր կերթամք լալագին,
Մեր վիճակն է ցավալի.
Չիկա լույս մը, որ բացվի
Ծամփուն վրա ավագի:

Դեր Զոր կերթամք լալագին,
Ծավերուն մեջ մտացրիվ.
- Էլե՞ք, քելե՞ք, - կմխտեմ
Խամշիմերով ահագին:

Դեր Զոր կերթամք շարվե-շարամ,
Ուտել, խմել մեք մոռցամք,
Աչվըմիրս էղեր են ցավ,
Աջաք Աստված մեզ մոռցա՞վ:

Տարագիր ենք, տուն չունիմք,
Աքսորված ենք, քուն չունիմք,
Չկա մեկը, որ չափե
Մեր տառապանքն ահագին:

Վրամիմ առջև ուժասպառ
Հայրս է պառկած հոգեվարք,
Մայրս ալ՝ սիրտով հրեշտակի,
Հացի կարոտ կմեռնի:

Լալեն արցունքս ցամքեցավ
Կաթիլ-կաթիլ հոսելեն,
Ամենը հոգիս մաշեցավ
Աս ամենը տեսնալեն:

31 (460).

ՍԻՒՐԳԻՆԻՆԻՆ ԲԱՅՐԱԴԸ ԱՉԸԼԴԸ

Սիրգիմիմ բայրաղը աչըլդը,
Դույուդուդու գիբի հեր շէլ դէիշթի,
Գէնջ օլամլար դաղլարա քաչթը,
Ջամըմդամ վազգէշէն դաղլարա քաչթը:

Սիրգիմիլիք չըքթը, քէօլ բօշալդը,
Բէմիմ դըլմէլի մալըմ թիւրքլէրէ քալդը,
Չօլուք-չօշուք եօլըն օլդու,
Ալամ-թալամը բաշլաղը:

Ադամա եսփըլմըն բօզ քիրէմիթէն,
Եսխամըզ բիթմէդի քարադան, բիթթէն,
Ալլաբ բիզէ քուրթարսըն բու սէֆիլիքթէն.
Բիր շէլ դէմէմ՝ սէն դէ բէմգէլէսիմ բիզէ.
Էլիմդէքի սիլաբ իլէն եօլէսի՛ն սէ՛ն:

ԱՔՍՈՐԻ ԱՀԱԶԱՆԳԸ ՀԵՉԵԾ

Աքսորի ահագանգը հնչեց,
Լսվելում պես ամեն իմ չփոխվեց,
Երիտասարդները փախսան լեռներ,
Կյանքից ձեռ քաշողը փախավ լեռ:

Աքսորն սկսվեց. գյուղը դատարկվեց,
Իմ թանկ ունեցվածքը թուրքերին մնաց,
Մամուկ ու ծեր ճամփորդ դարձանք,
Ալամ-թալամն սկսվեց:

Ադաման շինված է գորշ աղյուսից,
Ոջիլից, կեղտից չազատվեց օձիքը մեր,
Աստված փրկի այս թշվառությունից մեզ,
Ոջիմ չեմ ասում՝ դու՛ կս դառնաս մեզ պես.
Ջեռքիդ զեմքովը դու՛ կս մեռնես:

ԴԵՐ ԶՈՐ ՉԷՕԼԻՆԴԷ՛

ԴԵՐ ԶՈՐԻ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ՝

32 (461).

Աղաջլարդան դուռ ուչթու,
Եամդը եիրէք թութուչթու,
Եա՛մմա, եիւ՛րէիմ, եա՛մմա,
Բու այրըլըք բիզէ դիւշթիւ,
Բու մուհաջիրլիք բիզէ դիւշթիւ,
Բու Դերգօրըք բիզէ դիւշթիւ:

Ծառերից հավք թռավ,
Վառեց՝ սիրտս բռնկվավ,
Մի՛ վառվիր, սիրտ իմ, մի՛ վառվիր.
Այս բաժանումն է մեր բաժին,
Այս զաղթականությունն է մեր բաժին,
Այս դերգորականությունն է մեր բաժին:

33 (462).

Դեր Զորա գիդէրսէմ՝ գէլէմէմ բէլքի,
Նէ՛ էքմէք, մէ՛ սու՛՝ էօիրիւմ բէլքի,
Դեր Զորա վարմադան էրմէնի մուհաջիրի օթուրմուշ
Հիմգիւ՛ր-հիմգիւ՛ր աղլըյօ...

Դեր Զոր թե՛ գնամ՝ գուցե չգամ ետ,
Առանց հաց, առանց ջուր՝ գուցե և մեռնեմ,
Դեր Զոր չհասած՝ հայ զաղթականը նստած
Հոնկուր-հոնկուր կուլա...

¹ Տակավիմ 1956 թ. Նդիսաբեթ Քալաշյանը (ծնվ. 1888 թ., Մուսա Լեռ) իմն առաջին անգամ հաղորդել է սույն թուրքալեզու երգաշարից հատվածներ (*Տե՛ն Սվազլյամ վ. Մուսա Լեռ, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն»,* Բ. 16, Երևան, 1984, էջ 130-131) [վկ. 282]:

34 (463).

Վարա-վարա, վարդըմ Դեր Զօր չեօլիւնէ,
Ինդիրդիլեր բիզի Դեր Զօր դիւզիւնէ,
Դեր Զօր դէդիքլերի բիւլիք քասաքա,
Քէսիլէն քէլլէլեր գէլմէզ Ռէսափա:

Գնալով-գնալով Ռասանք Դեր Զորի ա ապատը,
Իջեցրին մեզ Դեր Զորի Ռարթավայրը,
Դեր Զորն էր մեծ տեղավայր,
Կտրված գլուխներին էլ հաշիվ չկար:

35 (464).

Դեր Զօր չեօլլերիմի բիւրիւդի դուման,
Օ՛յ ամամ, օ՛յ ամամ, Ռալիմիզ եաման,
Իմսան վէ եշիլ բօյամդը քանա,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Մշուշն է պատել Դեր Զորի անապատին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, մեր վիճակն է ողբալի.
Մարդիկ, կանաչներ արյունով մերկվեցին,
Հայերն են մեռնում համուն հավատքի:

36 (465).

Դեր Զօր չեօլլերիմի բիւրիւդի դուման,
Օ՛յ ամամ, օ՛յ ամամ, Ռալիմիզ եաման,
ԱլլաՌթան բաշխա եօք դըր դէրման,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Մշուշն է պատել Դեր Զորի անապատին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, մեր վիճակն է ողբալի.
Աստծուց բացի չունենք մենք ոչինչ,
Հայերն են մեռնում համուն հավատքի:

37 (466).

Դեր Զօր չեօլիւնդէ չադըր դուրդուլար,
Էրմէմի միլլէթիմի չեօլէ դէօքթիլէր,
Քալամլարը ըրմաղլարա դէօքթիլէր,
Քիւքիւրթ իլէն քիւ՛քիւր-քիւ՛քիւր եաքդըլար:

Դեր Զորի անապատում վրան լարեցին,
Հայերին անապատը լցրեցին,
Մնացածներին գետերում խեղդեցին,
Կամ՝ ամխղճորեն ծծմբով վառեցին:

38 (467).

Դեր Զօր դէդիքլերի բիւլիք քասաքա,
Քէսիլէն էրմէմի գէլմէզ Ռէսափա,
Օսմանը եֆրաթը դէօմֆիւշ դասափա,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Դեր Զոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար:

39 (468).

Եօզդատ քասաքա շիրին քասաքա,
Քէսիլէն էրմէմի գէլմէզ Ռէսափա,
Օսմանը եֆրաթը դէօմֆիւշ դասափա,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Եօզդատն էր մի սիրուն բնակավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի մեծերը մսագործ դարձան,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար:

40 (469).

Ուրֆա դէդիքլերի իզիթ քասաքա,
Քէսիլէն էրմէմի գէլմէզ Ռէսափա,
Օսմանը աքերի դէօմֆիւշ դասափա,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Ուրֆա կոչվածն էր հերոս բնակավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի զինվորները մսագործ դարձան,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար:

41 (470).

Քըրըքխան դէդիքլերի քիւլիք քասաքա,
Քէսիլէն էրմէմի գէլմէզ Ռէսափա,
Օսմանը զաքիթլերի դէօմֆիւշ դասափա,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Քըրըքխան կոչվածն էր մի փոքրիկ ավան,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի սպաները մսագործ դարձան,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար:

42 (471).

Սիվագդամ չըխողմ բաշըմ սէլամէթ,
Դէր Զօրա վարընջա քօփթու-քըյամէթ,
Բու քադար մուհաջիր քիմէ՝ էմանէթ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Սվագդից դուրս եկանք համգիստ գլխով,
Դեր Զորում իրարանցում էր ահավոր,
Այսքամ գաղթական վստահված է ու՞մ,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

43 (472).

Սուվարդամ չըխողմ բաշըմ սէլամէթ,
Դէր Զօրա վարընջա քօփթու-քըյամէթ,
Էրմէմի շաշըղը՝ բու մէ՝ դիր հիքմէթ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Համգիստ գլխով դուրս եկա Սուվարից,
Դեր Զորում աղմուկ էր ահռելի,
Հայերն ապշեցին՝ սա ի՞նչ արհավիրք,
Հայերն են մեռնում հանում հավատքի:

44 (473).

Դէր Զօր չէօլիմդէ բիր սրա միշմիշ՝,
Էրմէմի մուհաջիրի թիֆօյա դիշմիշ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ գաման:

Դեր Զորի անապատում մի շարք ծիրանի,
Հայ գաղթականները վարակվել են տիֆ,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

45 (474).

Դէր Զօր չէօլիմդէ բիր սրա միշմիշ՝,
Էրմէմի մուհաջիրի աջլըքթան էօլմիշ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ գաման:

Դեր Զորի անապատում մի շարք ծիրանի,
Հայ գաղթականները մեռան քաղցից,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

46 (475).

Դէր Զօրում իշիմդէ մանէլեր բիթեր,
Էօլմիշլերին քօքուսու դիմյայա եթեր,
Բու սիրգիմլիք բիզէ էօլիմդէն բթեր,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Դեր Զորի անապատում անանուխն է բուսել,
Դիակների մեխահոտն աշխարհն է բռնել,
Այս աքսորը մեզ մահից վատթար է,
Հավատքի համար մեռնող հայեր:

47 (476).

Գիդէ-գիդէ՝ գիդմէզ օլդու դիզլերիմ,
Աղլա-աղլա՝ գէօրմէզ օլդու գէօզլերիմ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ գաման:

Գնալով-գնալով՝ հոգնեցին ծնկներս,
Լալով-ողբալով՝ կուրացան աչքերս,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

48 (477).

Դէր Զօրա գիդերքէն լասթիղիմ քալդը,
Իմէդէն-իփիղէ թիւքլերէ քալդը,
Խաբերի դույանըն բէլի բիւքիլդի,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէմի:

Կոշիկս սահեց Դեր Զորի ճամփին,
Ասեղից միմչև թելը մնաց թուրքերին,
Մեքքը կոտրվեց լուրը լսողի,
Հայերն են մեռնում հանում հավատքի:

49 (478).

Էրմէմի՛, էրմէմի՛, շաշիւն էրմէմի,
Բու գիմէ ուլաշմըշ քէօռ վէ թօփալը,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ գաման:

Հայե՛ր, հայե՛ր, շվարած հայեր,
Այս օրվան հասան կույր ու կաղերը,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

* Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է արաբերեն «միշմիշ»՝ ծիրան/-եմի բառը:

50 (479).

Ջատիկ-կիրակի՝ չադըր սէօքթիւէր,
Զօլուք-չօքուս եօլա դէօքթիւէր,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ գամամ:

Ջատիկ-կիրակի՝ վրանները քանդեցին,
Մանուկ ու ծեր ճամփա հանեցին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

51 (480).

Ջատիկ-կիրակի՝ չադըր սէօքթիւէր,
Բիթիւմ էրմէնիւէրի չէօլէ դէօքթիւէր,
Քէչի գիթի էրմէնիւէրի քէսթիւէր,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէնի:

Ջատիկ-կիրակի՝ վրանները քանդեցին,
Բոլոր հայերին անապատը լցրեցին,
Այծերի պէս հայերին մորթեցին,
Հայերն են մեռնում հանում հավատքի:

52 (481).

Դէր Զօր չէօլիմդէ բիթմէդի եէշիւ,
Աղարթը սաչլարըմ, դէօքիւդի դիշիւմ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ գամամ:

Դեր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի,
Մազերս ճերմակեցին, ատամներս թափվեցին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

53 (482).

Դէր Զօր չէօլիմդէ բիթմէդի եէշիւ,
Ղուրջումա դիգդիւէր էլլի բիմ քիշի,
Մէրաքթամ դէօքիւդի միլլէթիմ դիշի,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէնի:

Դեր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի,
Հիսուն հազար մարդ գնդակահարեցին,
Ժողովրդի ատամները վշտից թափվեցին,
Հայերն են մեռնում հանում հավատքի:

54 (483).

Դէր Զօր չէօլիմդէ բիթմէդի եէշիւ,
Բիր գիւզէլ բաջըմ վար՝ աթէշէ դիւշմիւշ,
Անալար-բաբալար եսիր դիւշմիւշ,
Էրմէնի միլլէթի դաղլարա դիւշմիւշ:

Դեր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի,
Կրակն է ընկել քույրս գեղեցիկ,
Հայրերին-մայրերին գերեվարեցին,
Հայ ժողովրդին լեռները զցեցին:

55 (484).

Էրմէնիւէրի մաղարայա դօլդուդուլար,
Քիրէջ դէօքիւս, աթէշ վէրիսի եաքթըլար,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդըղըմ գամամ:

Հայերին քարանձավի մեջ լցրեցին,
Այրած կիրը կրակի տալով՝ վառեցին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

56 (485).

Դէր Զօր չէօլիմդէ իւ աղաջ իմջիր,
Էլիմդէ՝ քէլէփչէ, բօյնումդա՝ զիմջիր,
Ջիմջիր քըմըղադըքա՝ եիւրէիմ իմջիր,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէնի:

Դեր Զորի անապատում երեք թզենի,
Ջեռքիս՝ ձեռկապ, շղթամ՝ վզիս,
Օղթամ շարժվելիս, սիրտս է մղկտում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

57 (486).

Սաբաթթամ քալքթըմ՝ քափը քափալը,
Բիմ բաշը գէլիյօր էլի գօփալը,
Ուղրումա բըրաքմըշ քէօս վէ թօփալը,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէնի:

Առավոտյան վեր կացա՝ դուռը փակ գտա,
Հազարապետն եկավ՝ ձեռքին կար մահակ,
Կույր ու կաղերին զցել էր իր առաջ,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար:

* Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված են հայերեն «Ջատիկ-կիրակի» բառերը:

58 (487).

Սաբահթամ քալքթըմ՝ գիւմէշ փառլըյօր,
Չէթէլէր օթուրմուշ մարթիւն եաղլըյօր,
Դիլէրիւ Ալլահդամ՝ վէրսիւն բիր իման,
Դիմիմիւն ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Առափոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,
Չեթենները մստած հրացանն են յուղում,
Խնդրեցի Աստծուց, որ ցույց տա հմար,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

59 (488).

Սաբահթամ քալքթըմ՝ գիւմէշ փառլըյօր,
Օսմանլը ասքէրի սիլաֆ եաղլըյօր,
Էրմէնիյէ բաքթըմ՝ եա՛ման աղլըյօր,
Դիմիմիւն ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Առափոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,
Օսմանցի ասկյարն իր զենքն էր յուղում,
Հայերին մայեցի՝ սաստի՛կ էիւ լաց լինում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

60 (489).

Սաբահթամ քալքթըմ՝ գիւմէշ փառլըյօր,
Գիւմէշին աթէշի բէնի եաքլըյօր,
Ջուլիւն չէչէնլէր մավգէր եաղլըյօր,
Դիմիմիւն ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Առափոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,
Արևի շողերն իմձ էիւ այրում,
Դաժան չեչենները մաուզեր են յուղում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

61 (490).

Սաբահթամ քալքթըմ՝ գիւմէշ փառլըյօր,
Չէչէնլէր օթուրմուշ թիֆէնք եաղլըյօր,
Անալար-բաբալար քան-եաշ աղլըյօր,
Դիմիմիւն ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Առափոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,
Չեչենները մստած հրացանն են յուղում,
Մայր ու հայրերը՝ արշուն-արցունք են թափում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

62 (491).

Սաբահթամ քալքթըմ՝ գիւմէշ փառլըյօր,
Անամ-բաբամ դուրմադան աղլըյօր,
Դիւշման գէլմիշ քօլլարըմը բաղլըյօր,
Դիմիմիւն ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Առափոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,
Հայրս-մայրս անընդհատ լաց էիւ լինում,
Թշնամին եկել իմ ձեռքերն է կապում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

63 (492).

Սաբահթամ քալքթըմ՝ չանթամա բաքթըմ,
Աղլայա-սըզլայա բօյնումա թաքթըմ,
Մալըմը-միւլքիմը դէվլէթ սաթթըմ,
Փահասընը սօ՞րսա՝ եարըմ էքմէլէ:

Առափոտյան վեր կացա, պալուսակս մայեցի,
Լաց ու կսկիծով վզիցս կախեցի,
Ունեցվածքս պետությանը ծախեցի,
Գինը թե հարցնես՝ կես կտոր հացի:

64 (493).

Սաբահթամ քալքթըմ՝ չանթամա բաքթըմ,
Աղլայա-սըզլայա բօյնումա թաքթըմ,
Բիր լօխմա էքմէլէ հասրէթլիք չէքթիւմ,
Դիմիմիւն ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Առափոտյան վեր կացա, պալուսակս մայեցի,
Լաց ու կոծով վզիցս կախեցի,
Մի պատառ հացի կարոտ մնացի,
Հայերն են մեռնում հանուն հավատքի:

65 (494).

Սաբահթամ քալքթըմ՝ հավա դումանդըր,
Անամ-բաբամ եօքթուր՝ հալիւմ եամանդըր,
Բուդդան սօմրա գիւլմէք բանա հարամդըր,
Դիմիմիւն ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Առափոտյան վեր կացա՝ երկինքն էր մշուշոտ,
Հայր-մայր չունեմ՝ վիճակս է ահափոր,
Սրանից հետո ժպտալ չեմ կարող,
Հավատքի համար մեռնող հայեր:

66 (495).

Դէր Ջօր դէդիքլէրի բիւլիք քասաբա,
Չալըման քըզլար գէլմէզ հէսափա,

Դէր Ջոր կոչվածն է մի մեծ տեղավայր,
Առևանգված կույսերի հաշիվը չկա,

Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդղղւմ զամամ:

Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

67 (496).

Թիւրքլէր բաշլադը էվլաթ քաչըրմայա,
Անալար դըյմադը եիզիւ էօփմէյա,
Բաքթըմ, քի գիզիքէ աղլըյօր եամա՛մ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէմի:

Թուրքերն սկսեցին զավակ փախցնել,
Մայրերը չհասցրին երեսը համբուրել,
Տեսա՛ ծածուկ սաստի՛կ էին լաց լինում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

68 (497).

Գիզէլլէրի խափւա-խափւա քաչըրդըւար,
Չիրքիմլէրի՝ փէյմիր գիբի քէսթիլէր,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ:
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդղղւմ զամամ:

Սիրուններին հափշտակելով փախցրին,
Տգնդներին՝ պանիրի պես ջարդեցին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

69 (498).

Բինդիք արաբայա, ինդիք Քաթմայա,
Օրադա բաշլադը էվլաթ քաչմայա,
Թիւրքլէր բաշլադը ալըփ-քաչմայա,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէմի:

Բարձրացանք սալլը, Քաթմայում իջանք,
Այնտեղ սկսեցին փախցնել զավակ,
Թուրքերն սկսեցին առնել ու փախչել,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար:

70 (499).

Դէր Զօր չէօլիմդէ եօրուդում, քալդղւմ,
Անամը, բաբամը եօլա բրաքթըմ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդղղւմ զամամ:

Դեր Զորի անապատում հոգնեցի, մնացի,
Մորս ու հորս ճամփին թողեցի,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

71 (500).

Դէր Զօր չէօլիմդէ շաշըրդըմ, քալդղւմ,
Եիթիրդիմ անամը, եիթիրդիմ բաբամը,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդղղւմ զամամ:

Դեր Զորի անապատում շվարեցի, մնացի,
Մորս ու հորս այնտեղ կորցրեցի,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

72 (501).

Դէր Զօր չէօլիմդէ վուրուդում, քալդղւմ,
Աննէ՛, բէմ բու ջանդան բըքթըմ, օսանդըմ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդղղւմ զամամ:

Դեր Զորի անապատում խփվեցի, մնացի,
Մայրի՛կ, ես այս կյանքից ձանձրացա, զգվեցի,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

73 (502).

Դէր Զօր չէօլիմդէ դիւշթիւմ եարալը,
Բիր դօքթօր եօքթուր՝ եարամը բաղլայան,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդղղւմ զամամ:

Դեր Զորի անապատում վիրավոր ընկա,
Վերքս կապելու մի բժիշկ չկա,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

74 (503).

Դէր Զօր չէօլիմդէ չիւրիդիւմ, քալդղւմ,
Ղարդալարա թահլլ օլդում, քալդղւմ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիմդէ քալդղղւմ զամամ:

Դեր Զորի անապատում փտեցի, մնացի,
Կներակուր դարձա ես ազտավներին,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

75 (504).

Դէր Զօր չէօլիւնդէ եարալը չօքթօր,
Գէլմէ, դօքթօ՛ր, գէլմէ՝ չարէսի եօքթօր,
Ալլաֆդամ բաշխա քիմսէմիգ եօքթօր,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէմի:

Դեր Զորի անապատում վիրավոր շատ կա,
Մի՛ գա բժի՛շկ, մի՛ գա՝ մեկ է ճուշս չկա,
Աստծուց բացի էլ ո՛չ ոք չկա,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար:

76 (505).

Օթուրմուշլար հօջա-քէշիշ աղլըօր,
Ջանդարմալար քօլլարընը բաղլըօր,
Իրիցկիմ՝ դէ բաշ ուջումդա աղլըօր,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէմի:

Տեր հայրը մստած արցունք է թափում,
Ոստիկանները ձեռքերն են կապում,
Իրիցկիմը՝ գլխավերևում լաց է լիճում,
Հավատքի համար հայերն են մեռնում:

77 (506).

Դէր Զօր չէօլիւնդէ ջան թէլէ՛ֆ օլդու,
Գիդէ-գիդէ դումդութումա դում դօլդու,
Ղում եէրիմէ եիրէիմէ քամ դօլդու,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէմի:

Դեր Զորի անապատում ինչքա՛ն մարդ գոհվեց,
Գնալով-գնալով կոշիկս ավագ լցվեց,
Ավագի տեղ սրտումս արդում լցվեց,
Հավատքի համար մեռնող հայեր:

78 (507).

Եօլ վերիմ էրմէմիյէ, դումամլը՝ դաղլար,
Էլլերի քօյնումդա քըզ-գէլիմ աղլար,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիգ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիւնդէ քալդըղըմ գամամ:

Ժամփա՛ տվեք հայերին, մշուշո՛տ լեռներ,
Ձեռները ծոցում հարս-աղջիկ կուլան,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

79 (508).

Եօլ վեր, խաբու՛ր,՝՝ եօլ վեր, գէչէլիմ չէօլիւ,
Էվլաթըմ չըս-չըփլախ արաթըմ քէօյիւ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիգ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիւնդէ քալդըղըմ գամամ:

Ժամփա՛ տուր, խաբու՛ր,՝՝ անապատն անցնեմ,
Ջավակս մերկ-տկլոր արաթի գլուղումն է,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

80 (509).

Եօլ վեր, խաբու՛ր,՝՝ եօլ վեր, գէչէլիմ չէօլիւ,
Չըս-չըփլախ եէթիշէլիմ դարիթ եէրլերէ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիգ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիւնդէ քալդըղըմ գամամ:

Ժամփա՛ տուր, խաբու՛ր,՝՝ անապատն անցնեմ,
Մերկ-տկլոր հասնեմ ես օտար վայրեր,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

81 (510).

Եօլ վեր, խաբու՛ր,՝՝ եօլ վեր, գէչէլիմ չէօլիւ,
Դօնսուզ արաթա օլայըմ քէօլէ,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիգ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիւնդէ քալդըղըմ գամամ:

Ժամփա՛ տուր, խաբու՛ր,՝՝ անապատն անցնեմ,
Անվարտիք արաթին ծառա դառնամ ես,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

82 (511).

Մութթաչ օլդուք սու իչմէլէ.¹
«Հուրամըն աշքընա՛ իմդաթ օլաւըն», -
Սու դա իչմէլէ իգիմ վէրմէդի,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէմի:

Կարոտ եղանք ջուր խմելու՝
«Աստծո՛ սիրուն. դա՛ մեզ կփրկի», -
Ջուր խմելու էլ հրաման չտվին,
Հայերն են մեռնում հանուն հավատքի:

¹ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «իրիցկիմ/երիցկիմ» բառը:

² Դեր Զորի մոտով հոսող գետ:

³ Ուժասպառ ու պապակ գաղթականներին քերում, մստեցնում էին ջրի մոտ, բայց չէին թույլ տալիս խմել, իսկ մոտեցողներին գնդակահարում էին, պատմել է գեթումեցի Եվա Չուլլամը (ծնվ. 1903 թ.) [վկ. 255]:

83 (512).

Եփրատ գետի՝ քեփրիսիսի դարդըր. գէշիւմէգ,
Քանլըդըր սուլարը. բիր թաս իշիւմէգ,
Էրմէնի քանլըլա սու դա իշիւմէգ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Եփրատ գետի՝ կամուրջը նեղ է. անցնել չի լիմի,
Ջրերն արմոտ են. մի թաս խմել չի լիմի,
Հայերի արյունով ջուրը խմել չի լիմի,
Հայերն են մեռնում հանում հաւատքի:

84 (513).

Դէր Ջօր չէօլլէրի դիքէնդըր. գէշիւմէգ,
Եփրատ գետի՝ սուլարը աջըդըր. բիր թաս իշիւմէգ,
Էրմէնի քանլըլա սու դա իշիւմէգ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Դէր Ջօրի անապատը փշոտ է. անցնել չի լիմի,
Եփրատ գետի՝ ջրերը դատն են. մի թաս խմել չի լիմի,
Հայերի արյունով ջուրը խմել չի լիմի,
Հայերն են մեռնում հանում հաւատքի:

85 (514).

Դէր Ջօր չէօլլէրի թաշլըդըր. գէշիւմէգ,
Եփրատ գետը՝ սուլարը աջըդըր. բիր թաս իշիւմէգ,
Էրմէնի քանլըլա սու դա իշիւմէգ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Դէր Ջօրի անապատը քարոտ է. անցնել չի լիմի,
Եփրատ գետի՝ ջրերը դատն են. մի թաս խմել չի լիմի,
Հայերի արյունով ջուրը խմել չի լիմի,
Հայերն են մեռնում հանում հաւատքի:

86 (515).

Դէր Ջօրըն իշիմդէ գիմջիրլի դույու,
Էրմէնիլէր իշթի գէհիրլի սույու,
Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ եսման,
Դէր Ջօր չէօլիմդէ քալըդըրմ գաման:

Դէր Ջօրի մեջ շղթայով ջրհոր,
Հայերը խմեցին ջուրը թունավոր,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողորալի է մեր վիճակը,
Դէր Ջօրի անապատում մեր եղած ժամանակը:

87 (516).

Դէր Ջօր քեփրիսիսի դարդըր. գէշիւմէգ,
Քան օլմուշ սուլար. բիր թաս իշիւմէգ,
Անադան-բաքադան վազգէշիւմէգ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Դէր Ջօրի կամուրջը նեղ է. անցնել չի լիմի,
Ջրերն արմոտ են. մի թաս խմել չի լիմի,
Մորից-հորից բաժանվել չի լիմի,
Հայերն են մեռնում հանում հաւատքի:

88 (517).

Դէր Ջօր քեփրիսիսի դարդըր. գէշիւմէգ,
Քան աքըյօր սուլարը՝ բիր թաս իշիւմէգ,
Էրմէնի մումաջիրի գէրի դէօնէմէգ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Դէր Ջօրի կամուրջը նեղ է. անցնել չի լիմի,
Ջրերն արմոտ են. մի թաս խմել չի լիմի,
Հայ գաղթականը էլ ետ չի դառնա,
Հայերն են մեռնում հաւատքի համար:

89 (518).

Դէր Ջօր քեփրիսիսի դարդըր. գէշիւմէգ,
Քանաթլը դուշ օլսամ. գէրի գէշիւմէգ,
Էրմէնի միլլէթի դիմդէն վազգէշիւմէգ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէն էրմէնի:

Դէր Ջօրի կամուրջը նեղ է. անցնել չի լիմի,
Թևավոր հաւք լիմես. ետ գալ չես կարող,
Հայ ազգն իր հավատն ուրանալ չի կարող,
Հայերն են մեռնում հանում հաւատքի:

90 (519).

Դէր Ջօր եօլլարը ուզա՛խդըր, ուզա՛խ,
Եօլլարա բաքար բաջը-անալար,
Գէջէլէր ուզում. օլմույօր սաքաֆ,
Չօլուք-չօջուքթա քալմըյօր դէրման:

Դէր Ջօրի ճամփաները հեռու՝ են, հեռու՝,
Քույր ու մայրերը ճամփեքիմ են մայում,
Գիշերներն են երկար. առավոտ չի բացվում,
Մեր խեղճ երեխաներին մի ճար չի մնում:

* Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «գետ» բառը:

91 (520).

Դէր Զօր եօլլարը ուզա՛խդըր, ուզա՛խ,
Իխթիյար փեղէրիմ եօլլարա բաքար,
- Հէ՛յ, մոհաջիրլէ՛ր, եօլ գէօրիւնդի՛
Բէնիմ դարիք բաշըմա,
Ալթըմ՝ չամուր, իւթիւմ՝ յաղմուր,
Դաղլար-թաշլար դայանմազ քիզիմ ահուզարըմա՛:

Դէր Զորի ճամփաները հեռու՛ եմ, հեռու՛,
Ծերունի հայրս ճամփաներիմ է մայում.
- Հէ՛յ, գաղթականնե՛ր, ճամփամ երևաց
Իմ տարագիր գլխիմ,
Տակս՝ ցեխ, վրաս՝ անձրև,
Լեռներ-ժայռեր չեմ դիմանա մեր տառապանքիմ՝:

92 (521).

Ամա՛ն, Մահմու՛դ փաշա, սէմ գէլ իմանա.
Ջանդարմալար դէօնիւշ դասափա,
Օ՛յ ամամ, օ՛յ ամամ, հալիմիզ եամամ,
Դէր Զօր չէօլիւնդէ քալդըղըմ գամամ:

Վա՛յ, խղճի արի՛ դու Մահմու՛դ փաշա.
Ոստիկանները մսագործ դարձան,
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը:

93 (522).

Դէր Զօրա գէղդի բիր Օւքիր փաշա,
Աթընը բաղլադը դէլիբի թաշա՛,
Էրմէնի սըղմադը դաղ իլէ թաշա,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէնի:

Դէր Զոր եկա՛վ մի Օւքիր փաշա,
Նժույզը կապեց ծակ քարի՛ վրա,
Ջորերում հայերիմ տեղ չմնաց,
Հայերն եմ մեռնում հավատքի համար:

94 (523).

Դէր Զօր չէօլիւնդէ թօզդան-դումանդան
Գէօզլերիմ գէօրմիւյօր չիմլէր-չիմէնլէր,
Ջաքիթլէր չըքմըշլար դիմդէն-իմանդան,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէնի:

Դէր Զորի անապատի փոշուց-մշուշից
Աչքերս չեմ տեսնում դաշտ-մարգագետին,
Ոստիկանները կորցրել եմ հավատ ու խիղճ,
Հայերն եմ մեռնում հանուն հավատքի:

95 (524).

Դէր Զօր չէօլիւնդէ թօզդան-դումանդան,
Թիւրքլէր չըքմըշ դիմդէն-իմանդան,
Ամա՛ն, փաղիշա՛հըմ, մէ՛ օլդուք, մէ՛ օլաջադըզ,
Էրմէնի միլլէթի մահը՝ ֆ մը օլաջաք:

Դէր Զորի անապատի փոշուց-մշուշից
Թուրքերը դուրս եմ եկել հավատից,
Վա՛յ, թագավո՛րս, ի՞նչ եղանք, ի՞նչ եմք լինելու,
Մի՞թե հայ ազգը պիտի վերջանա:

96 (525).

Դէր Զօր չէօլիւնդէ ուզանմը, եաթմըշ,
Քելլէսի եօքդըր, քի եհիզիմէ բաքայըմ,
Էրմէնիլէր բու գիւնէ օլաշմըշ,
Դիմիմիմ ուղրումա էօլէմ էրմէնի:

Դէր Զորի անապատում փոկել, պառկել է,
Գլուխը չկա, որ դեմքը տեսնեմ,
Այս օրվան հասան խեղճ հայերը,
Հավատքի համար մեռնող հայեր:

97 (526).

Չըխա-չըխա, չըխթըմ եօխուշ բաշըմա,
Նէլէ՛ր գէղդի էրմէնիմիմ բաշըմա,
Հըզօր՝՝ Ալլա՛հըմ, հը՛զօր՝՝, ելթի՛շ,
Էրմէնի միլլէթիմ քուրթա՛ր, գէչի՛ր:

Ելա, բարձրացա գազաթը սարի,
Ինչե՛ր ասես չեկա՛վ գլուխը հայի,
Հզո՛ր՝՝ Աստված, հզո՛ր՝՝, օգնի՛ր,
Հայ ժողովրդիմ փրկի՛ր, ազատի՛ր:

* Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «ահուզար» (սարսափ, տառապանք) բառը:

† «Դէլիբի թաշ» (ծակ քար) – Հայկական գյուղական տամ մուտքի մոտ պատին ազուցված քարե օղակ՝ ձիու սամձը կապելու համար:

** Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «հզոր» բառը:

98 (527).

Դիքդիիմ աղաչար մէլվայա դէօմէի,
Մուհաջիր գիդէնիմ եարըսը դէօմէի,
Շու մուհաջիրիք իջաթ էդէմ
Ջէննէթ Կիզիլ գէօ'րմէսիմ:

*Տնկած ծառերս պտղավորվեցին,
Կեսը ետ չեկավ գաղթականների,
Այս գաղթականությունը հմարողը
Թո'ղ չարժանանա դրախտի:*

99 (528).

Մէլվասըգ աղաչար մէլվայա դէօմէի,
Մուհաջիր գիդէնիմ եարըսը դէօմէի,
Շու սիրգիւնլիք իջաթ էդէմ
Ջէննէմէմ եօլունա դուրբա'մ օլսուն:

*Անպտուղ ծառերը պտղավորվեցին,
Կեսը ետ չեկավ գաղթականների,
Այս արքորը հմարողը
Դժոխքի ճամփին թո'ղ զոհվի:*

100 (529).

Պողոս Նուբար փաշա¹, սէմ բիւլէ'ր եաշա,
Էրմէնիլէրի թօփլաթը դաղլարդամ թաշթամ,
Եաշա', Անդրամի'կ փաշա², սէմ բիւլէ'ր եաշա.
Էրմէնիլէրի թօփլաղը Էրմէնիսթամ:

*Պողոս Նուբար փաշա', դու հազա'ր ապրես,
Անապատներից հայերին հավաքեց,
Անդրամի'կ փաշա', դու հազա'ր ապրես.
Հայերին Հայաստանում հավաքեց:*

101 (530).

Դիլլէրդէն դիլէ սէօլլէնսիմ դէսթամըմ,
Ղարիբ էլլէրէ եամայըմ դէրդիմի,
Սէֆիլ Էրմէնիլէր դէսթամ սէօլլէդի,
Դիմիմիմ ուղրունա' եաշա' Էրմէնի...

*Բերամից բերամ վիպերգն այս ասենք,
Օտարներիմ մեր վիշտը պատմենք,
Վիպերգը հյուսեցին թշվառ հայերը,
Հավատքի համար՝ հայերը կապրեն'...*

ՍԻՒՐԳԻՒՆԼԻԻՔ ՕԱՐՔԸԼԱՐԸ

ԱՔՍՈՐԻ ԵՐԳԵՐ

102 (531).

Սամսուն, Տրապիզօն, Ամասիա, Կիւրիւմ,
Գէլի'ն դէ Սվազըն հալիմի գէօրի'ն,
Թաշընա'ն մը եօղրույմուշում, ջանըմ Կէմէրէկ,
Բիր Ջէյթուն քալմըշթըր էշիմ, Կէմէրէկ:

*Սամսուն, Տրապիզոն, Ամասիա, Կյուրիւմ,
Եկե՛ք, որ տեսնե՛ք վիճակը Սվազի,
Քարի'ց ես կերտված, հոգիս Կէմէրէկ,
Ջէյթունն է մնացել ընկերդ, Կէմէրէկ:*

103 (532).

Հալէպթէն³ չքըմ եայան,
Դայա'ն, դա դիզլէրի'մ, դայա'ն,
Օիմդի ջանդարմալար գէլիր.
Քիմի՝ աթը, քիմի՝ եայան:

*Հալեպից՝ դուրս եկա ոտքով,
Դիմացե՛ք, իմ ծնկներ, դիմացե՛ք.
Հիմա ուտիկաները կգան.
Ոմանք՝ հեծյալ, ոմանք՝ հետիոտն:*

104 (533).

Հէ'յ, մէ դէիմ, մէ դէիմ,
Վա'յ, հալընա, Էրմէնի,
Էվի բարիսը թէրքէդէլիմ,
Եավրումու ալըփ գիդէլիմ:

*Հէ'յ, ի'նչ ասեմ, ի'նչ ասեմ,
Վա'յ, ձեր վիճակին, հայե'ր,
Տուն ու տեղս թողնեմ, գնամ,
Ջավակս առնեմ ու գնամ:*

¹ 1918 թ. գիւմրադարից հետո, Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը մեկ ոսկեդրամ էր հատկացնում մրանց, ովքեր սիրիական անապատներից արաբացած հայ որբեր կգտնեին: Նրանց տեղավորում էին հայկական որբանոցներում:

² Հայ ազգային հերոս Ջորալար Անդրամիկ Օզանյանի ղեկավարությամբ Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված արևմտահայ գաղթականներն առաջնորդվել են Պատմական Հայաստանի 1/10 տարածքը կազմող Արևելյան Հայաստան:

³ Հայերին բոլոր վայրերից բերում-հավաքում էին Հալեպ, ապա՝ խումբ-խումբ քշում դեպի Դեր Ջորի անապատները:

105 (534).

Հէ՛յ, Գյավուր Դաղլար՛,
Դերդէ դայամամ աղլար,
Էվիլէր Էվէ վարմը.
Ղարիբ Էրմէնի մէրդէ՛ աղլար:

Հե՛յ, Գյավուրի լեռներ՛,
Վշտիմ դիմացողը կոպա,
Տնաւորները տուն ունեն.
Ղարիբ հայը որտե՛ղ լա:

106 (535).

Սու բաղլաղըմ քիլիգէ,
Դաղըթթըմ Էրիքիլէ.
Բէն բուրդա եսիր քալոըմ.
Դայամամամ դարիբիքէ:

Ջուրը կապեցի առվիմ,
Բաժանեցի մարգերիմ,
Ես այդտեղ գերի մնացի,
Օտարության չտոկացի:

107 (536).

Չայ թաշընը օխա դէյի թութարլար,
Սարը իզիմիւ լէրլէքիլէ դաթարլար,
Էրմէնի միլլէթի Դէր Ջօրա աթարլար,
Ալլա՛հ սահափլըք Էթսիմ բու չէօլլէրէ:

Գետաքարն իբր կշռաքար են բռնում,
Դեղիմ խաղողն իբր լեքլէքի ծախում,
Հայ ժողովրդիմ Դէր Ջոր են քշում,
Աստված անապատիմ անի տերություն:

108 (537).

Քանը դամլար ալ քայանըն իսթիմդէն,
Իմդաղըմ եօք զալըմ թիւրքիւն դօսթումդան,
Էսվափ սօյար մազը եարիմ իսթիմդէն,
Ալթըն եիզիք չըքարըր փարմաղընդան:

Արյունն է կաթում շեկ ժայռի վրայից,
Հույս չունեն դաժան թուրք ծանոթից,
Հագուստն է կողոպտում սիրած յարիս վրայից,
Ոսկե մատանին է հանում մրա մատից:

109 (538).

Դէրսիմ դէօթ դաղ իչիմդէ,
Գիւլ-բաղլար իչիմդէ,
Դէրսիմ դէ հէփ սաքլասըն.
Էրմէնի չօք իչիմդէ:

Դերսիմն է չորս լեռան մեջ,
Վարդ-այգիների մեջ,
Դերսիմը հար թող ապրի.
Շատ հայեր կան մրա մեջ:

110 (539).

Դիարբէքիր օջախթըր,
Մարդիմ եխըլաջախթըր,
Ամա՛ն, ֆէդայի՛, ա՛լ մարթիմի,
Վէ՛ր դիւշմանա ջէվաբը:

Դիարբէքիրն է օջախ,
Մարդիմը՝ պիտի կործանվի,
Ա՛յս, ֆեդայի՛, հրացանդ ա՛ռ,
Թշնամուն տու՛ր պատասխան:

111 (540).

Էրզրում դաղլարը քարդըր՝ գէչիմէգ,
Սօսթթուր սուլարը՝ բիր թաս իչիլմէգ,
Ալ՝ մարթիմի, չը՛ք դաղլարա,
Նուրի Հասամ՝ վախըլէր գէչմիշ:

Էրզրումի սարերը ձյուն է՝ անցնել չի լինի,
Ջրերը սառն են՝ մի թաս խմել չի լինի,
Վերցրու՛ հրացանը, ելի՛ր սարերը,
Նուրի Հասամ՝. ժամանակը կանցնի:

112 (541).

Շու Ֆընտընդաղըն դա հէր թարաֆը դաղլըք,
Դաղլարընըն դա հէր թարաֆը բաղլըք,

Ֆընդըջագի շուրջ բոլոր՝ լեռներ,
Լեռների շուրջ բոլոր՝ այգիներ,

¹ Լեռները Գյավուր Դաղ (թուրքերի կողմից քրիստոնյաներին տրվող մվաստացուցիչ արտահայտություն) են կոչվել, որովհետև այնտեղ շատ հայեր են մորթվել:

² Նուրի Հասամը եզդի ազգային հերոս էր, որը կոչում էր հայ ֆեդայիների հետ ընդդեմ թուրքերի:

Էրմէնիւք վարդը ի՛նչ երգիթ, ի՛նչ խաթընազ.
Օ երկէրդէ սահիփսիզ քալդը, ամա՛ն Ալլահ:

Հայեր կային կտրիճ և պատվարծան,
Այդ վայրերն ամտեր մնացին, ա՛յս Աստված:

113 (542).

Աթըմ բաղլադըմ դէլիքի թաշա՛,
Քէտօն օլասըն սէն, Էնվէ՛ր փաշա,
Էրմէնի ջաֆիլ քալմադը,
Գիթթի գիւ, գիթթի բիւքիւ, մէ՛ դիլէլիմ,
Իսթէրսէն՝ աղլա, իսթէրսէն՝ գիւ, մէ՛ դիլէլիմ:

Նժույզս կապեցի ծակ քարիճ՝,
Կուրամա՛ս դու, Էնվէ՛ր փաշա,
Հայ երիտասարդ էլ չմնա՛ց,
Անցաւ վարդը, անցաւ սոխակը, ի՛նչ ասես,
Կուզես՝ լաց, կուզես՝ խնդա, ի՛նչ ասես:

114 (543).

Աթըմ բաղլադըմ դէլիքի թաշա՛,
Քէտօն օլասըն սէն, Էնվէ՛ր փաշա,
Սէն օլմայադըն, սէն գէրէրէյդին,
Շու՛ն՝-Թալաթ փաշա.
Էրմէնիւքի դաղըթթըն դաղլարդան թաշա:

Նժույզս կապեցի ծակ քարիճ՝,
Կուրամա՛ս դու, Էնվէ՛ր փաշա,
Դու չծնվեիր, դու սատակեիր,
Շու՛ն՝-Թալեաթ փաշա.
Հայերին ցրեցիր լեռ ու ամապատ:

115 (544).

Աթըմ բաղլադըմ դէլիքի թաշա՛,
Օն իքի քայմաքամ, բիր Էնվէ՛ր փաշա,
Բու քադար մուհաջիր քիմ՝ Էմանէթ.
Էրմէնիւքի դաղըթթըն դաղլարդան թաշա:

Նժույզս կապեցի ծակ քարիճ՝,
Տասներկու կայմակամ, մեկ Էնվէ՛ր փաշա,
Այսքան զաղթական ու՛մ է վստահված.
Հայերին ցրեցին լեռ ու ամապատ:

116 (545).

Բիրէր-բիրէր սալդըմ դէտթ սէն օլդու,
Էրմէնի ասքէրի Նաբուսու՛ն՝ ալդը.
Էրմէնի ասքէրի բին քէշ եիւզ քիշի.
Ինգիլիզ, ֆրամսըզ շաշթը բու իշէ:

Մեկիկ-մեկիկ հաշվեցի չորս տարին,
Հայ կամավորները Նաբուսը՛ գրավեցին.
Հայերը հազար հինգ հարյուր հոգի էին.
Անգլիացիք, ֆրամսիացիք ապշեցին:

117 (546).

Թալաթ փաշա հաջիմ գիրի,
Բըլըբարը սիջիմ գիրի,
Բըլըքընա թէլ-թէլ սըչթըմ.
Սէ՛ն դէ մի օլդուն բիզիմ գիրի:

Թալեաթ փաշան հսկայի պես,
Բեղերը բարակ պարանի պես,
Թէլ-թէլ ք...քես քո բեղերին.
Դու՞ էլ մեզ մմանվեցիր:

118 (547).

Թալաթ փաշա էշէք գիրի,
Բըլըբարը եուլար գիրի,
Բըլըքընա թէլ-թէլ սըչթըմ.
Սէ՛ն դէ մի օլդուն բիզիմ գիրի:

Թալեաթ փաշան՝ ավանակի պես,
Բեղերը բարակ՝ սանձի պես,
Բեղերիդ թէլ-թէլ ք...քես.
Դու՞ էլ մմանվեցիր մեզ:

* «Դէլիքի թաշ» (ծակ քար) – Հայկական գյուղական տան մուտքի մոտ պատին ագուցված քարե օղակ՝ ձիու սամձը կապելու համար:

** Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «շուն» բառը:

¹ 1918 թ. հայ լեզնոմականները Արարայի ճակատամարտով մվաճեցին Նաբուսի ամառիկ դիրքերը:

ՀԱՅԵՐԻ ԺԱԿԱՏԱԳԻՐԸ՝

**Հորդ ամձիւ տեղաց զիշերով,
Մի՛ խփիր, չեչե՛ւ, փողոցներս եմ ցելստս,
Վերքս մեծ է. արյունս հոսում է,
Մի՛ խփիր, չեչե՛ւ, չորս զմղակը ճերի՛ք է,
Չեչե՛ւի զմղակը մահից էլ վատ է:**

Ջենքի ձայնից մայրիկս գարթանեց,
Ընկավ կրծքիս. արյունով ներկվեց,
Հայերի ճակտի գիրք ի՞նչ սև է եղել,
Մի՛ խփիր, չե՛ն՝, չորս գնդակը հերի՞ք է,
Չե՛նձի գնդակը մահից էլ վատ է:

ՄՈՒՐԱԴԻ՝ ԺՐՋԱԴԱՐՑԸ

Մուրադի շուրջ ամպերն են կուտակվել,
Գաղթական հայի մեջքն է կուացել,
Չերքեզի ձեռքով արյուն է հեղվել,
Ո՛չ որ չօգնեց ու չցավակեցեց.
Ամհալատ օսմանցիմ, խիլեց, նվազեց, պարեց,
Նեմզ գերմանացիմ հմալված դիտեց:

Մուրադ գետն արյունով մերկվեց,
Ոտատակ գնաց ամսո՛ւր հալը,
Թշնամի-բարեկամ դիտեցին անտարբեր,
Ո՛չ ոք չօգնեց ու չցավակեցեց.
Ամհալատ օտմանցին խփեց, մվագեց, պարեց,
Ենեզ գերմանացին հմայված դիտեց:

Որտե՞ր է քո կանգառը, Մուրա՞դ գետ,
Ծա՛ղ կանչեցի. քո ականջը չլսեց.
Ոտատակ գնաց անտե՛ր հայր.
Ո՛չ որ չօգնեց ու չցավակեց.
Անհավատ օսմանցիմ, խի՞եց, նվազեց, պարեց,
Նեմզ գերմանացիմ հմայված դիտեց:

ՄԱՐԱՇԻ ՀԱՅԵՐԻՆ ՄՈԽՐԱՑՐԻՆ՝

*Ավա՜ղ, Մարաշիւն Մարաշ եմ ասում,
Մարա՛շ, քեզ ինչպե՞ս եմ Մարաշ ասում,
Երբ քո մեջ եկեղեցի եմ հրկիզում,
Եկեղեցու մեջ՝ հալած մոխրագնում:*

Իր դարձն ճակատագիրը հիշելով, Հայկունիի Միկլանը (ծնվ. 1912 թ., Վեսարիա) արցունքներով և իձն հաղորդել այս երգը: Հայաձվելով ջենալականներից՝ ընտանիքով ապաստանել և Իզմիրում: Իզմիրի աղետից մազապարծ՝ նախվով հասել Հունաստան, բայց գործազրկությունից Ռուսաստան՝ փոխադրվել Եգիպտոս: 1948 թ. հայրենադարձվել և Հայաստան: 1949 թ. շատ ուրիշների հետ աքաղարկել են Սիբիր: 1956 թ. ինքն աղոթարարվել ու վերադարձել և Երևան, բայց արդեն քուր հարազատներին կորցրած, մեմակ, լքված ու հետին չքավորության մեջ:

³ Եկատի ումի Մարաշի Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցու մեջ լցված հայերի ողջակիզումը քննալականների կողմից, երբ քարոզումը վրա կառուցված եկեղեցու շենքի մարդկային հավաքած ճարպը հոսել է մերքև ու ստուել: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մարաշցի քանասաց Վերգինե Մալիկյանի (ծնվ. 1898 թ.) վկայությունը սույն գրքի «*Պարսկահան հուշ-վեպայություններ*» բաժնում [վ.կ. 259]:

Ուփաջըզ թաշ իլէն եօլ եսփթըլար,
Ջըթըլ-ջըթըլ եօլլարընա բասըլմազ,
Էրմէնիլէր քէօմիւրլէշթիլէր, եսմա՛ն,
Սէլ գիքի ես՛դ գիդիյօր, եսմա՛ն:

Փոքրիկ քարերով էր շինված ճամփան,
Ծամփով քայլելը դարձավ անհնար.
Հայերին մոխրացրին, ավա՛ղ,
Ծա՛րպն է հոսում հեղեղ դարձած:

122 (551).

ԴՕՂԱՆ ԲԵՅ ԴԷ ԳԷԼԴԻ, ԳԻՐԴԻ ՀԱԺԸՆԱՊ

Դօղան բէլ դէ գէլդի, գիրդի Հաճընա,
Եսզըլիսա՛ր օլդու բէնիմ քօջաւըն աշիրէթինէ,
Դիւշման դօնդու թաթըլ եուրդլարըմըզա,
Չաթ Օլուխ սույու աքթը,
Չամդըլար² Հաճընը եսքթը,
Եսզըլս օլդու սամա, դօջա՛ Հաճըն,
Վիրամէլէ բայդուշլար էօթթիւ.
Բիւնդիրդիլէր դէվէլէրէ անա, բաջըլը...

Գոտնաշէնէ³ ուղրադը գէօջիւմիզ,
Օրադա դափըշթըլար բիզիմ մալըմըզը,
Քիրազդամ⁴ գէշթի օքամըզ,
Թափամա դիւշթիւ եօլումուզ,
Դիւլէլի՛ն, է՛յ, անա՛, բա՛ջը, քարդաշլար.
Եսզմայա գիթթի թիւ՛մ բիզիմ մալըմըզ:

Ղըսուխդան ինդի գէօջիւմիզ,
Ղարաբազարա ուղրադը օքամըզ,
Ջիհանդան գէշիրդիլէր անա, բաջը, քարդաշլարը.
Այաղ ալթընա գիթթի մամուսումուզ, ջանըմըզ,
Օսմանիլէր դօնդու գէօջիւմիզ,
Հասամբէլէ դիւշթիւ եօլումուզ:

Խսանէլէրի խարափ օլմուշ.
Օ դա էրմէնիդիր դիլէ,
Էքթէզ⁵ մէլդանընդա քօնդուք հէփիմիզ.
Օրդա գէօմիւրիւ անա, բաջը, քարդաշլար,
Հալեպթէն գէշթի քալանըմըզ.
Դէր Ջօր չէօլի օլդու բիզէ վաթան.
Այաղ ալթընա գիթթի սափիսիւզ՝ էրմէնի:

ԴՈՂԱՆ ԲԵՅԸ ԵԿԱՎ, ՄՏԱՎ ՀԱԺԸՆԸՊ

Դողան բէլը եկավ, մոտավ Հաճընը,
Ափսո՛ս եղավ ամուսնուս կալվածքը,
Թշնամին զավթեց մեր շեն տները,
Հոսում էր Չաթ Օլուխի աղբյուրը,
Երբ չամդրները՝ այրեցին Հաճընը,
Ափսո՛ս եղավ քեզ, հսկա՛ Հաճըն,
Ավերակներդ վայում են բվերը.
Մայրերին, քույրերին բարձեցին ուղտերը...

Գոտնաշէնից՝ անցավ մեր թափորը,
Այնտեղ թալանեցին մեր ունեցվածքը,
Քիրազից՝ անցավ մեր թափորը,
Դեպի Թափամ ուղղվեց մեր ճամփան,
Հսեցե՛ք, հե՛յ, մա՛յր, քու՛յր, եղբայրներ,
Կողոպուտի գնաց մեր ո՛ղջ ունեցվածքը:

Կածանից իջեցրին մեր բռնները,
Ղարաբազար ուղևորվեց մեր թափորը,
Ջիհան գետից անցան մայր, քույր, եղբայրները.
Ոտատակ գնաց մեր ողջ կյանքն ու պատիվը,
Օսմանիում իջևանեց մեր թափորը,
Հասամբէլ հասավ մեր ճանապարհը:

Քանդվել էին մաս տները,
Քանի որ հայերն էին տները,
Էքթէզ՝ հրապարակում մատեցրին բոլորիս.
Այնտեղ թաղեցին մայր, քույր, եղբայրներին,
Հալեպից անցանք ողջ մնացածներս.
Մեր հանգրվանը դարձավ անապատը Դեր Ջորի.
Ոտատակ գնաց անտե՛ր հայը:

123 (552).

ԾԻՄԴԻ ԱԴԱՆԱՅԱ ԳԷԹՄԷԼԻ ԴԷԾԻԼ

Ծիմդի Ադամայա գէթմէլի դէլի,
Գիդիսի դէ օ հալլարը գէօրմէլի դէլի,
Չօրէքշաթթի՝ գիւմիւ կոչնակ՝՝ չէքիլդի,
Բիւթիւմ էրմէնիլէր ժամա՛՛՛ դէօքիւդի:
Բէնի էօլդիւրէն դօլդու՛ մը օլա,

ՀԻՄԱ ԱԴԱՆԱ ԳԵԱԼ ԳԵՏԳ ԶԷ

Հիմա Ադամա գնալ պետք չէ,
Գնալ, այդ վիճակը տեսնել պետք չէ,
Չորեքշաթթի՝ օր կոչնակ՝՝ հնչեցրին,
Բոլոր հայերին ժամի՛՛՛ մեջ լցրին:
Ինձ սպանողը կշտացա՛վ արդյոք,

¹ Հաճընցի երգասաց թաշեր Դաքեայանը (ծնվ. 1896 թ.) արցունքներով է վերհիշել այս բոլոր իրադարձությունները:

² Հաճընի և շրջակայքի հայերը «Չամդըլ» են կոչել թրքացած, բայց տեղի հայերեն բարբառով խոսել շարունակող հաճընցիներին, որոնք թուրքացվելուց հետո մեծ պատուհան են դարձել իրենց մախկին հայրենակիցների համար:

³ Հայկական գյուղ Հաճընում:

⁴ Լեւ Հաճընի մոտ:

⁵ Տարագործյալ ժամանակ երկաթուղային այս կայարանը եղել է հայ արտոնականների համախմբման վայրերից մեկը՝ մախքան Դեր էլ Ջոր հասնելը:

⁶ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «չորեքշաթթի» բառը:

⁷ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «կոչնակ» բառը:

⁸ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «ժամ» (եկեղեցի) բառը:

Լիռալարըմը սալդը՝ մը օլա,
Բէնիմ բուրդա վորոպորոլումու
Ամամ, բաբամ դուդու՝ մը օլա:

Ադամանըն եօլարը թաշլըք,
Ջէրիմիզդէ քալմադը բէշ փարա խաշլըխ,
Ամամ, ադամալը, ջամը՝մ ադամալը,
Ջէրիմիզդէ քալմադը բէշ փարա խաշլըխ:

Ոսկիներս հաշվե՞ց արդյոք,
Այստեղ իմ խփվելս
Մայրս, հայրս լսեցի՞մ արդյոք:

Ադամայի ճամփաներն են քարոտ,
Մեր գրպանում չմնաց հինգ գրոշ,
Ավա՛ղ, ադամացի, հոգի՛ս ադամացի.
Գրպանումս չմնաց հինգ գրոշ:

124 (553).

ՆԷԼԷՐ ԳԵԼԴԻ ԷՐՄԷՆԻՆԻՆ ԲԱՇԸՆԱ

Օդալար եափթըրդըմ բիր ուշթամ ուջա,
Իչինդէ եաթմադըմ բիր գիւմ, բիր գէջէ,
Ղօնմա՛, բիւբիւ՛լ, դօնմա՛ մէզար թաշլընա,
Նէլէ՛ր գէլդի էրմէնիմին բաշլընա:

Թիւֆէնգիմ չադըրդա ասըլը քալդը,
Ջէհիզիմ սանդըքդա բասըլը քալդը,
Ղօնմա՛, բիւբիւ՛լ, դօնմա՛ մէզար թաշլընա,
Նէլէ՛ր գէլդի էրմէնիմին բաշլընա:

ԻՆՉԵՐ ԵԿԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ԳԼԽԻՆ

Ծայրից ծայր շինեցի սեղակներ,
Մեջը չքնեցի մի օր, մի գիշեր,
Մի՛ թառիր, սոխա՛կ, մի՛ թառիր, շիրմաքարին,
Ինչե՛ր եկամ հայերի գլխին:

Հրացանս վրանում կախ տված մնաց,
Օժիտս սնդուկում դարսված մնաց,
Մի՛ թառիր, սոխա՛կ, մի՛ թառիր, շիրմաքարին,
Ինչե՛ր եկամ հայերի գլխին:

125 (554).

ՄԻՆՔ ԻԼԻՐ ԻՆՔ ԴՕՆԷՆ, ԴԻՂԷՆ՝

Մինք իլիր ինք դօնէն, դիդէն,
Պաժանվել ինք ընդամիջէն,
Գարօդ մնացինք միր կեղանդէն,
Գուլամ գարօդով-գարօդով:

Լիռնիրում միչ գութափառինք,
Միր բիշուրը միր հիդ գառնինք,
Միր գիրումը կարը հոց ի,
Գանաչ խիւդ ի ու լիդը ճէօր:

Սուրփ կրքը միչ գունէնք կրվում.
«Ծուղը կմից, քիչը մմից»,
Համփերութին շատ լավ պում ի,
Համփիրէ՛, հիկկէ՛ս, համփիրէ՛:

ՄԵՆՔ ԵԼԵԼ ԵՆՔ ՏՆԻՑ, ՏԵՂԻՑ

Մենք ելել ենք տնից, տեղից,
Բաժանվել ենք ընտանիքից,
Կարոտ մնացինք մեր գյուղերին,
Կուլամ կարոտով-կարոտով:

Լեռների մեջ կթափառենք,
Մեր պաշարը մեր հետ կառնենք,
Մեր կերածը զարի հաց է,
Կանաչ խոտ է ու լեղի ջուր:

Սուրք Գրքի մեջ ունենք գրված,
«Ծատը գնաց, քիչը մնաց»,
Համբերությունը շատ լավ բամ է,
Համբերի՛, հոգի՛ս, համբերի:

126 (555).

1915 ՍԷՆԷՍԻՆԻՆ ԶՈՒԼՄԻԻ

Բիր րիզգյար էսթի ալէմ դիւնյայա,
Ջուլիւմ սէրփիլդի հէփ ահալիլէ,
Դադլար, վադիլէր բօյանդը ալա,
Գիւմ-գիւմէշ բաթթը քօյու դումամա,
Ենի եթիշմէ իմսան-քուզուլար
Վաթան ուղրումա դուրբան օլդուլար,
Բիմլէրջէ մուրադ բիրդեն ուշթուլար:
Ա՛խ, բու մէ թէդքիր, է՛յ վախ եազըխլար,
Ղարիբ աննէլէր ֆիղան էլլէդի.
Քանը եաշ իլէ «եալրու՛մ» մէլէդի:
Արգուլու գէլին քարալար գիդի,

1915 ԹՎԻ ՏԱՌԱՊԱՆՔԸ

Մի մորիկ եկավ ամբողջ աշխարհին,
Տառապանք բերեց ողջ ժողովրդին,
Լեռներ ու ձորեր կարմիր անրկվեցին,
Օր ու արեւ մշուշում խավարեցին:
Նորահաս-գառնուկ մանուկներ
Հանում հայրենիքի ողջակիզվեցին,
Հազարավոր իղձեր մեկից խամբեցին:
Ա՛խ, այս ինչ հրաման էր, ավա՛ղ,
Ղարիբ մայրեր լաց ու կոց եղան,
Արյուն արցունքով «զավա՛կս» մղկտաց:
Կարոտած հարսը սները կապեց,

* Այս երգը հաղորդել է Մարիամ Բաղդիշյանը (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ) մուսալեռյան քարբառով:

Զէլալդան դիւշիւսի, ջէֆայա գիրդի,
 Նազլը բիւյիւմիւշ մասում եւալրուպար,
 Բօլումլարը էրի եօլա բաքթըլար,
 Զէֆք վէ սէֆադան հասրէթ քալդըլար,
 Բուրու էքմէլէ մայիլ օլդուլար:
 Է՛յ, եարաքքիւմ, հա՛նգի գլիւմ աջէր
 Գէշէշէթ բիւզգլար, բիթէշէթ շու հարսի,
 Եթէր դէշի՞ մի չէքդիդիւմիդ էգիլէթ,
 Եա՛ Հաք, ուսմ էլլէ մէրհամէթ:
 Զիհանդա ադամ գիւմ-գիւմէ ազդը,
 Իմթիքամ իշիմ քուլուլար քազդը,
 Ալ-քամ ադէթա բիր թասամ սամդը,
 Երթընըն դուշա արխադաշ օլդու:
 Խոփուխ դէդէդէն թօղընա ուլաշթը,
 Բիւմիմ գիւմահը, քիւմէ դօլաշթը,
 Եդի հիւքիւմէթ ալադա քալթը,
 Դիւշմիւշ բիր միլլէթ արադա քալդը:
 Էրմէնի գէօգդէն դիւշդիւ Թիւքիլէդէ,
 Միւրգիւմլիւք իշիմ օքումդու ֆէրմամ,
 Եր գէօթէրիլդի Դէր Զօր Արաքիստամ,
 Զուլդան, հասըրդան քուրուլդու օթախ:
 Էվ, բարք, թիշարէթ բիրդէն բիշիլդի,
 Ֆաքիր բիր միլլէթ օլդու մուհաջիր:
 Էմգիլի, հասթա, եաշլը, համիլէ՝
 Սէր-սէֆիլ դիւշթիւ իզսիզ եօլլարա:
 Ազիզ եւալրուպար դադլար աշըրդը,
 Նազիկ թօփուքլար ալ քամա բաթթը:
 Դիւշիլիկ վէ խամշը գիթթիքշէ արթթը,
 Անա շաշըրդի էվլադը աթթը,
 Հասթա դէրմանըզ եօլլարդա քալդը,
 Զամաւարլարըն եմի արթթըլդը:
 Օլան ֆէրյաթլար եիւրէթ դադլաթթը,
 Ինսաֆլը օլան դայանամադը,
 Ինսաֆադը դուլար գիւլիւսի հալքըրդը,
 Զուլիւմ քէնդիմէ բիր ֆըրսաթ սամդը,
 Հարամ մալ իլէ մալ-միւլք արթթըրդը,
 Բաթթըրք իլէ քամ քարարդը:
 Ե՛ա, ազիզ Ալլա՛հ, էլլէ՛, ինալէթ,
 Թէօլքէ եիւրէգդէն գիւմահըմըզը աֆէթ,
 Սէլամէթ իլէ բիզէ խալասէթ,
 Զիրա սէնդէդիր ուսմէթ վէ գուրդէթ,
 Օիւքիւ՛ր օլսում, եարա՛ք, սէնիմ իսմիմէ,
 Էրմէնի միլլէթի դիրիլդի գէնէ,
 Դուվա էդէլիմ բիզ շէհիթլէրէ,
 Հէլալ էթսիմլէր քամլարը բիզէ:

Փառքից գլորվեց, տանջանքի մատնվեց:
 Նրբին մեծացած փոքրիկ մանուկներ,
 Վզերնին ծուռ՝ ճամփին մայեցին,
 Հաճուքից, խաղից կարոտ մնացին,
 Չորացած՝ հացին կարոտ մնացին:
 Է՛յ, Աստվա՛ծ, ո՞ր օրը արդյոք
 Պիտ անցնի հողմը, վերջանա պատերազմը:
 Բավական չէ՞ մեր ողբն ու հոգսը,
 Ո՛վ Աստված, ողորմա մեզ ու գթա մեզ:
 Աշխարհում մարդը օր-օրի կատողեց,
 Վրեժի համար թակարդներ լարեց,
 Կարմիր արյունը ուտելիք մկատեց,
 Գիշատիչ թռչունին դարձավ նա ընկեր:
 Ազդիւր պապից թոռանը հասավ.
 Մեկի մեղքը մյուսի վիզն անցավ,
 Յոթ տերություններ ոտքի կանգնեցին,
 Ընկած մի ժողովուրդը ոտատակ տվին:
 Հայը Թուրքիայում աչքից հանեցին,
 Տեղահանության հրաման տվին,
 Տեղ ցույց տվեցին՝ Դեր Զորն Արաքիայի,
 Չու ու թաղիքից օթեան շինեցին:
 Տուն, տեղ, ունեցվածք ողջ կողոպտեցին,
 Խեղճ ժողովրդին գաղթական դարձրին:
 Ծծկեր, հիվանդ, տարիքոտ, ծոցվոր՝
 Թշվառներն ընկան ճամփեքն ամայի:
 Ամենդ մանուկները լեռներ կտրեցին,
 Նուրք անթաքաններն արյունով անրկվեցին:
 Մտրակն ու մահակը գնալով սաստկացրին,
 Ծվարած մայրեր գավկին շարտեցին,
 Հիվանդ և անուժ ճամփին մնացին,
 Գազանների կերն ավելացրին:
 Եղած խնդրաքնները սիրտ պատառեցին,
 Խիղճ ունեցողներն է՛լ չտոկացին,
 Անխիղճ մարդիկ խնդացին, հոհացին,
 Աղետը իրենց մի առիթ կարծեցին,
 Հարամ ապրանքով ունեցվածք շատացրին,
 Ունայնությանը հոգիներնին սևացրին:
 Ո՛վ, Տե՛ր Արարիչ, գթա դու մեզի,
 Մեղա՛, սրտովին, մեր մեղքերը ների՛ր,
 Խաղաղությանը հասցրու ավարտին,
 Բանգի քոնն է ուժն ու զորությունը,
 Փա՛ռք քեզ, քո անվան, Տե՛ր իմ,
 Հայ ազգը վերականգնվեց կրկին.
 Աղոթենք մեր մահատակներին.
 Հեղված արյունը թող հալալ լինի:

127 (556).

ԴԱՏԻՐ ԴՈՒ ԻՆՔԴ, Ո՛Վ ԻՄ ՏԵՐ ԱՍՏՎԱԾ¹

Թուրքը պատյամից իր սուրը հանեց.

Պատահած հայի գլուխը կտրեց,

Մոր արգանդից մանուկը դուրս քաշեց,

Սվինի ծայրով երկինք բարձրացրեց:

¹ Ծովակ Թորոսյանը (ծնվ. 1914 թ., Չըրախլի, Արևելյան Հայաստան) այս բանաստեղծությունը գրել է իր վկայության հիման վրա: Տե՛ս սույն գրքի «Պարմանկան հուշ-վկայություններ» բաժինը [վկ. 313]:

Լացն ու հառաչանքը երկիրը պատեց,
Ծեր ու մանուկ հրի մեջ այրեց,
Այրելով՝ մոխրի վերածեց,
Ամաստված թուրքին ոչ ոք չպատժեց:

Ծեր ու մանկան մի տան մեջ լցրեց.
Լուցկու հատիկո ողջակիզեց,
Գյուղի փողոցները դիակով ծածկեց,
Մարդկանց արյունը գետի պես հոսեց:

Այդ թո՛ռ ու բո՛հից հագիվ դուրս եկա,
Ծնողներիցս ոչ մեկին չգտա.

Մեր գյուղն ավերված էր, իր տեսքից զրկված,
Դարձել էր անապատ՝ իր դիրքից ընկած:

Ո՛չ մարդ կար, ո՛չ էլ՝ կենդանի էակ,
Սև ագռավներն էին միայն հավաքված,
Թռչկոտում էին մրանք մի տեղից մի տեղ,
Կտուցներից կախված մսի կտորներ:

Տները դատարկ էին, ծխից սևացած,
Փողոցները՝ դիակներով լցված,
Փողոցի քարերը՝ արյունով ներկված,
Դատիր դու իմքդ, ո՛վ իմ Տեր Աստված:

128 (557).

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԿԱ ՏԱԼՈՒ, ԴԱՏԱՍՏԱՆ ԿԱ ԳԱԼՈՒ...¹

Բազում զարում է անցել այն օրից,
Երբ ողբ էր լսվում ամեն մի ձորից,
Երբ ճիչ ու կական, աղի աղաչանք,
Անեծք էր լսվում ամեն մի սարից,
Երբ ոչ մի ազգ ու Ադամի որդի,
Վկա չդարձան հայոց բնաջնջումին,
Երբ խոռվել էր Աստվածը Հայոց,
Երկինքը դառել էր անշիջելի բոց:
Ա՛խ, Աստվածն անգամ չլսեց բողոք
Եվ չուզեց տեսնել նախճիրն ամողորք,
Երբ քրիստոնյա Եվրոպան ծածուկ
Պղտոր ջրի մեջ որսում էր թարմ ձուկ,
Երբ որ Գերմանիո կայսրն արմախում
Հային խեղդում էր թուրքի երախում,
Երբ ֆրանկ, ինգլիզ, իսպան ու ռուս
Թողեցին հային արյան մեջ ամհույս:
Անցել է արդեն քանի՜-քանի՜ զարում,
Բայց չի չորացել հայի ծով արյուն,
Ու դեռ արցունքոտ աչքերը հառած
Էրզնի՛ր է տեղում սիրտ ու թոք վառած:
Էրզնիը մնա՛ց՝ վշտոտ երգերում,
Էրզնիի տերն է ամհույս դեգերում,
Իր տունն ու տեղը, կայքը հիշելիս
Սրտի խորքերից արյուն է լալիս,
Հայն իր արնոտ քարտեզն է լալիս,
Որ թողած հողն իր՝ թավիշ-աբրեշում,
Գյուղն ու քաղաքը մա միշտ է հիշում:
Էրզնի՛ր, ա՛խ, Էրզնի՛ր, իմ կարոտ Էրզնի՛ր,
Կանչիր որբերիդ ու ամուր զրկիր,
Գրկիր քո ամհուն տենչանքով ամհագ,
Որ ամփոփենք մեր կարոտն ու փափագ:
Գրկիր մոր նման այն գորովագութ,
Որ որդու համար ողբում է անսուտ
Եվ երագի պես տեսնում եմ ահա՝
Գալի՛ս են, գալի՛ս, գալի՛ս են ահա
Անդրշիրիմից մերկ մեռելները,

Ջայրույթից վառված՝ սմբած դեմքերով,
Կմախքներ ամեն սեռի՝ թե՛ ծեր, թե՛ մանուկ,
Տղամարդ, թե՛ կին...
Գալիս են ոմանք կյանքը չտեսած,
Ոմանք զառամած դեմքերը սառած,
Գալիս են քողով հարսանյաց,
Մեղրամիս չապրած՝ սիրող սրտերով,
Դեռ մայր չդարձած:
Գալի՛ս են չորցած բիբերով, ուռած ոտներով,
Լերդ ու լերդ արյունով...
Գալի՛ս են ամոթի ցավից
Կույսեր անպատվված,
Սրտերը խամրած,
Գալի՛ս են, լալիս,
Գալի՛ս են մահ հանճար գիտուններ,
Արվեստագետներ՝ փառքը չվայելած,
Գալիս են զանգվածներով հոծ՝
Մուշից, Սասունից, Տարոնից, Վանից,
Կարոտ մեր էրզնից...
Խնուսից, Բասենից, Ալաշկերտից,
Բիթլիսից, Ադանայից, Ջեյթունից,
Պոլիսից, Անատոլիայից,
Երզնկայից, Կիլիկիայից, Սիսից,
Գալիս են Մասիսից և Արարատից...
Ծավ ու վշտով լի
Տարաբախտ հայեր՝ Եղեռնի զոհեր,
Գալի՛ս են զայրույթով լցված՝
Ոսկորներով փտած, գոս-գոս դեմքերով,
Բազում վերքերով:
Ելած անապատներից անկյանք,
Ծամփեքից օտար, ուր տեսան զրկանք
Եվ ընկան մրանք
Վրեժը՝ սրտներում, աղոթքը՝ շրթներին,
Քանգի ժամանակն է լոկ արդար դատավոր.
Պատասխան կա տալու,
Դատաստան կա գալու...

¹ Բնագիրը պահվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-իմաստիտուտի արխիվում, Թղթապանակ 24: Հրամտ Ծախյալը (ծնվ. 1926 թ., Թաղիմ, Արևելյան Հայաստան) այս բանաստեղծությունը գրել է իր հոր՝ Բադալ Ծախյալի (ծնվ. 1901 թ., Թաղիմ) պատմած վկայության հիման վրա: Բադալ Ծախյալը հրաջքով փրկվել էր 1918 թ. կոտորածից: Տե՛ս սույն գրքի «Պատմական հուշ-վկայություններ» բաժինը (վկ. 315):

129 (558).

ՎԱՐԱԳԱ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻՑ

Վարագա Սուրբ Խաչից
Բերեր եմ ձեզ լուր,

Խղճացեք հայ ազգին՝
Տվեք մեղ-մեկ սուր:

130 (559).

ԱՇԽԱՐՀԵ ԱՇԽԱՐՀ ՄԱՆ ԵԿԱ

Աշխարհն աշխարհ մամ եկա,
Տատիկիս հողաթումբը չգտա,
Ո՞րտեղից ես նրան գտնեի,
Երբ թուրքերը կախել էին ծառից:

Մայրիկիս հողաթումբը ես գտա,
Ադի արցունք թափեցի վրամ,

Իմ արցունքներից, մայրիկ՜ ջամ,
Հողաթումբիդ կամաչ բուսավ:

Հայրիկիս հողաթումբը փնտրեցի,
Բայց ո՞րտեղից ես գտնեի այն,
Երբ գազան, ամխիղճ թուրքերը
Նրան մորթել էին ամխմա:

131 (560).

ԱՔՍՈՐԻՑ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԵՐԳ

Քայլեցեք, քայլեցեք ողջ մնացողներ,
Էրթանք, հասնինք մեր գյուղեր,

Ծիմենք մեր ավեր տներ,
Ցանենք մեր խոպան արտեր:

132 (561).

ԱՍԼԱՆԲԵԿԸ ՎԱՌԵՑԱՎ¹

Ասլանբեկը վառեցավ, յոթը տուր մնաց,
Նշանլու աղջիկները կարգելու մնաց:
Խոսե՛, ծիծի՛, խոսե՛, տամները հասնին:

Պապասըդ տղաքը մուրազնուն հասնին:
Տամները հասել են. ժողովող մը չիկա.
Պապասըդ տղաքը կարգող մը չիկա:

133 (562).

ԻԶՄԻՐԻՆ ԶՈՒԼՄԻՒ

Քարա դեմիզ՝ ֆրթընա,
Ալ փըրթընը սըրթընա,
Մայրիկ՜, դիւշման գէլիյօր
Քըզըն քալմըշ եօլընա:

Ա՛խ, մայրիկ՜ ջամ, աղլարըմ,
Եիւրէիմէ եարա բաղլարըմ,
Աննէմի դայիփ էթթիմ,
Գէշէ-գիւնդիւզ աղլարըմ:

Եազը եազըմ թաշընա.
Գէլէն-գէշէն օքուսուն,
Թաշ աթթըմ. թիւֆէնզ չըքթը,
Նէլէ՛ր գէլդի բաշըմա:

ԻԶՄԻՐԻ ԱՂԵՏԸ

Ան ծովում՝ ահեղ փոթորիկ,
Ունեցածդ առ շալակիդ,
Մա՛յր՝, թշնամիմ է գալիս,
Աղջիկդ մնացել է ճամփին:

Ա՛խ, մայրիկ՜ ջամ, ես կուլամ,
Սրտիս վերքեր փաթթվան,
Մայրիկիս եմ ես կորցրել,
Գիշեր-ցերեկ կուլամ ես:

Գիր գրեցի ես քարին.
Անցնող-դարձողն ընթերցի,
Քար գցեցի, պալլոյուն լսեցի,
Ինչէ՛ր եկավ իմ գլխին:

¹ «Թուրքերը Ասլանբեկը (Նիկոմեդիա) յոթ ամսամ վառեց էին: Մեր հայերը յոթ ամսամ մորեմ մոր շինեց, մատեր էին: Վերջին ամսամը 1921 թ. թուրք չեթենները էկան, Ասլանբեկը չորս կողմեմ պաշարեցին: Մեք՝ հայերս, հագիվ Իզմիր փախանք, ամմա Իզմիրն ալ կրակի տվին. հայերուն և հույներուն ծովը թափեցին»: Այս դեպքերին ակամատես ասլանբեկի Մաննիկ Հայրապետյանը (ծնվ. 1915 թ.) արցունքներով էր հիշում այդ բոլորը և հեկեկալով երգում այս սրտառու էրգը:

² «Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

134 (563).
ԻԶՄԻՐԻ ԱՂԵՏԸ

Աֆիոնեն՝ դուրս էկանք,
Իզմիր քաղաքը մտանք,
Ազիզ մորս չգտա.
Հոնկու՛ր-հոնկու՛ր լաց էղա:

Ա՛խ, մամա՛ ջան, խաբեցին,
Ինձի քեզմից բաժնեցին,
Քեզ ալ կրակը մետեցին.
Չըթը՛ր-չըթը՛ր այրեցին:

Սև պոեզը գալիս ա,
Հույն զինվորներ բերում ա.
- Ամա՛ն, տղե՛րք, շուտ հասե՛ք,
Մամաս ձեռքից գնում ա:

Իզմիր քաղքեն դուրս էկանք,
Սալոմիկի մեզ տարան,
Ազիզ մորս չգտա.

Թառվամ ախպորս գտա:

Ախպարս ինձ հարց տվավ.
- Ու՞ր թողուցիր մեր մաման:
- Իզմիրի ճամփին մա մեռավ,
Առանց թաղել մա մնաց,
Ազատելու ճար չեղավ.
Թուրքի բաժին մա դարձավ:

Սալոմիկեն դուրս էկանք,
Երևան քաղաք ես էկա,
Աշխատեցա, ապրեցա,
Մեծացա ու պսակվա:

Վեց որդիներ ունեցա,
Բայց Իզմիրը չմոռցա,
Ա՛խ, մամա՛ ջան, խաբեցին,
Թուրքերը քեզ վառեցին:

135 (564).
ՍԱՊԵՍ ՑՐՎԱՆՔ ԱՄԵՆ ԿՈՂՄ

Մենք ալ ունինք մանչ, աղջիկ,
Ծա՛ր ալ չունինք, որ փախչինք,
Գթացե՛ք մեր խեղճության,
Արտասովելով մենք ըսինք.
«Եաշասը՛ն Ադալէթ, Մուսաֆաթ,
Եաշասը՛ն Միլլէթ...»²:
Էլանք Պուլիս գնացինք,

Ժամուն դուռը մնացինք,
Հաց ու զեյթուն տվեցին,
Երեք օր մեզ պահեցին:

Ամկե փախամք Հունաստան,
Ծառ շատերն ալ՝ Ֆրանսա,
Մեկալները՝ Եգիպտոս.
Սապես ցրվանք ամե՛ն կողմ:

¹ Աֆիոն-Գարահիսար քաղաքը:

² «Կեցցե՛ Ազատությունը, Հավասարությունը, Կեցցե՛ Ժողովուրդը...» - 1908 թ. Թուրքական Սահմանադրության խոստացված բարեփոխումներն էին, որոնք սին դուրս եկան:

3.

ՈՐԴԵԿՈՐՈՒՅՍ ՄԱՅՐԵՐԻ, ՈՐԲԻ ԵՎ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ԵՐԳԵՐ

1 (565).

ՄՈՒՍԱ-ՇՈՒՆ ՏԱՐԱՎ ՀԱՅՈՑ ԳՅՈՒԼԻՋԱՐ՝

Մուսա-շուն տարավ հայոց Գյուլիզար,
Աչքերը հանեց, պտուկը պոկեց.
Աս ի՞նչ անգութ ժամանակ է.

Մեզի օգնող մը չեղավ,
Աս ի՞նչ թշվառ ժամանակ է.
Մեղքցող մը մեզ չեղավ:

2 (566).

ՄՈՒՍԱՆ ՓԱԽՑՐԵՑ ԸԱՀՆԻԿԻՆ՝

Թեջիր Գեղի՝ քոշեմ հովը կտանի,
Մուսան Ծահնիկը շալկած կտանի...
Աս օրս մի՛ խոսեք. իմ սիրտը փուխը է,
Վարդով թե կզարնեն, գիտեմ թե՛ փուշ է,

Վարդը դալեմ կառնեմ՝ տեր չունի դեհի,
Կհրեն, կմշտեմ՝ դարիր է դեհի...
Վարդին հոտը անուշ է, դալիկը՝ փուշ է,
Ամեմ մարդու եսվրում՝ իրեն անուշ է:

3 (567).

ԱՌԵՎԱՆԳՎԱԾ ՊԱՅԾԱՌԻԿԸ

Թութաստանեն կորսվեցա,
Թշնամիին ձեռքը ինկա,
Թող մայրիկս նստի ու լա,
Բոլոր ազգով նստեմ ու լամ:

Բան չզգացի, վա՛ն, իմ խելքիս,
Բռնվեցավ մարմինս, հոգիս,
Ո՛չ բարեկամ, ո՛չ ազգական,
Չեղան ինձի մեկ օգնական:

- Շու՛տ ոտքի ելե՛ք ու փնտրեցե՛ք,
Սար ու ձոր իրար անցուցեք,
Պայծառիկին շուտով գտեք,
Բերեք իր խելճ մորը տվեք:

Խեղճի դիակը երբ որ գտամք,
Մեծ ու պստիկ շա՛տ հուզվեցամք,
Ոչ թե միայն մայրը թող լա.
Բոլոր ազգով նստենք ու լամք:

4 (568).

ԹՈՒՐԲԵՐԸ ՏԱՐԵԼ ԵՆ, ՈՐԴԻՄ, ՀԱՅՈՑ ԿՈՒՑՍԵՐԸ

- Աս ի՞նչ սուգ է, մայրի՛կ, մայրի՛կ,
Մեր թաղին մեջը:
- Թութքերը տարել են, որդի՛ս,
Հայոց կույսերը:
- Ի՞նչ ծանր է, մայրի՛կ, մայրի՛կ,
Հայ ազգին վերքը,

Ի՞նչ խորունկ է, մայրի՛կ, մայրի՛կ,
Հայ ազգին վիշտը:
Ես գնում եմ մայրի՛կ, մայրի՛կ,
Կովեղու համար.
Կովեմ ու մեռնեմ
Հայ ազգին համար:

* Երգը պատմական հենք ունի: Այն երիտթուրք դեկավարների հետ համագործակցած քուրդ աշիրաթապետ տխրահուշակ Մուսա բեկի մասին է, որն առևանգել էր հայ Գյուլիզարին և այլոց: Իր ժամանակին այդ մասին արձագանքել են Օսմանյան կայսրության թերթերը, և տեղի է ունեցել դատավարություն:

1 Հայկական թաղամաս Ասլանբեկում (Նիկոմեդիա):

ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՍՔԸ

Մայրի՛կ, մարթինս վար բեր,
Քերամեթ պիտի էրթամ,
Աս իրիկում, թե չիգամ,
Վաղը՝ անպայման կուգամ...

Խաթախլըխին եսփրախը,
Մայրի՛կ, եաթախս գիտցա,
Սյուեզին թուրքին փարամ,
Մայրի՛կ, վաստակս գիտցա:

Ջորին վարը կապել եմ,
Մայրի՛կ, կեր տվող չիկա,
Համբարձումին զարկեր եմ,
Մայրի՛կ, դին վերցնող մը չիկա:

Ջարուհին մազերը
Բարակ-բարակ հյուսեցեք,

Նշանձոն ըրած ֆիստամը
Բազը-բազը հագցուցեք:

Ջարուհին շա՛տ խաս է,
Պզտիկ ախպորս առեք,
Խաթախլըխին եսփրախը
Պատամքիս տեղ ծածկեցեք...

- Համբարձու՛մ, տղա՛ս, քեզ ու՛ր զարկին,
Ո՞ր քարերում, ժայռերում.
«Հայրի՛կ-մայրի՛կ» կանչեցիր,
Բամզը՛ր-բամզը՛ր պոռացիր:

Հարությունին սահաթը
Ժամը յոթը կզարմե,
Համբարձումին կոչնակը
Տխու՛ր-տխու՛ր կհնչե...

ԵՍ ԻՄ ԵԱՎՐՈՒԻՍ ԿԱՐՈ՛Տ ԵՄ, ԿԱՐՈ՛Տ

6 (570).

Էլլամ կայնիմ, մեջքիս գոտին չարձակիմ,
Եավրուիս խոսքերը ծոցես չթափվիմ,
Եավրուիս խոսքերը զեհիրեն աջի.

- Մի՛ լար, մայրի՛կ ջան, ես մորեն կուգամ,
Տասմահիմզ օրեն երազիդ կուգամ:

7 (571).

Մերդիվենին տակի քարը ըլլայի,
Եավրուս գար-էրթար, ոտքը պագնեի,

Ա՛խ, երանի ծնված չըլլայի,
Ես իմ եավրուիս մարը չըլլայի:

8 (572).

Ադ դիմացի թեփեմ լեռ մը կա,
Լեռին մեջը գեղ մը կա,

Գեղին մեջը դումամ կա,
Աջաթ եավրուս ամտե՞ղ կա:

9 (573).

Դեր Ջորի ճամփան քարոտ է, քարոտ,

Ես իմ եավրուիս կարո՛տ եմ, կարո՛տ:

10 (574).

ՔԱՌՍՈՒՆ ՄԱՆԿԱՆ՝ ՔԱՐԵՐԸ

Քառսուն Մանկան քարերը,
Բարով չի բերեն մարերը,

Բերեր ի՞նչ խեր են տեսեր,
Դեր են սև-սև հողերը:

* Երգասացը ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդել: Ըստ երևույթին այս երգը հյուսվել է Մարաշի բարձունքին որձաքարերից կառուցված Քառսուն Մանկանց եկեղեցու մասին, որը 1920 թ. քեմալականները հրկիզեցին այնտեղ եղած հազարավոր հայերի հետ մասին:

11 (575).
ՍԱ ԴԻՄԱՑԻՍ ԼԵՌՆԵՐԸ

Սա դիմացիս լեռները
Սև-սև ամպեր են հագներ,

Հայ որբերուն համար
Աղի արցունք են թափեր:

12 (576).

ՈՒՐՖԱՆԸՆ ԷԹՐԱՅԸ ԴՈՒՄԱՆԼԸ ԴԱՂԼԱՐ

ՈՒՐՖԱՅԻ ՇՈՒՐՋ ԼԵՌՆԵՐՆ ԵՆ ՄՇՈՒՇՈՏ

Ուրֆանըն էթրաֆը դումանը դաղլար,
Էրմէնի եանըյօր. գեօզէրի աղլար,
Ուրֆանըն էթրաֆընա էքիմ էքէնլէր,
Էքիմի էքէնլէր, գիւզէլի սէչէրլէր,
Չըքմա՛, ջէլլա՛ն, շու դաղլարա.
Սէնի ավլարլար,
Անադան, բարադան այրը քօյարլար:

Ուրֆանըն էթրաֆընդա գէզէր բիր ջէլլան,
Եավրուսունու քայթէթմիշ, արըյօր, եամա՛ն,
Ջէլլան, սէնիմ գիրի եիւրէիմ եարա,
Արայըփ, բուվամադըմ դէրդիմէ չարէ,
Չըքմա՛, ջէլլա՛ն, շու դաղլարա.
Սէնի ավլարլար,
Անադան, բարադան այրը քօյարլար:

Ուրֆանըն էթրաֆը դումանը դաղլար,
Քօյ վէրիմ, գէչէլիմ, դումա՛նը դաղլար,
Սըլադան եավրում վար.
Օ՛ֆ, չէքէր, աղլար:

Ուրֆայի շուրջ լեռներն են մշուշոտ,
Հայերը վառվում են. աչքերն են արցունքոտ,
Ուրֆայի շուրջ հունձքն են հմձում,
Հունձքը հմձում են, սիրունին ընտրում,
Մի՛ շրջիր, եղմի՛կ, այս լեռներում.
Քեզ կփախցնեն,
Մորից, հորից քեզ կհեռացնեն:

Մի եղմիկ է շրջում Ուրֆայի շուրջքուր,
Կորցրել է ձագիմ, փնտրում է մոլոր,
Եղմի՛կ, իմ սիրտն էլ է քո պես վիրավոր.
Փնտրեցի, չգտա դարդիս ճար անող,
Մի՛ շրջիր, եղմի՛կ, այս լեռներում.
Քեզ կփախցնեն,
Մորից, հորից քեզ կհեռացնեն:

Ուրֆայի շուրջ մշուշոտ լեռներ,
Թույլ տվեք անցնեմ, մշուշոտ լեռներ,
Ջավակ ունեմ օտար երկրում.
Հառաչում է ու հեկեկում:

13 (577).

ԻՍԹԻՔԱՄԸՆ ԴԱՐԴԸՐ ԵՕԼՈՒ

ԴԻՐՔԻ ԺԱՄՓԱՆ ՆԵՂ Է

Իսթիքամըն դարդըր եօլու,
Դիւշման սարդը սաղը-սօլը,
Էրմէնի քըզլար ալըրլար,
Քաչըրդըլար, բիլմէմ եօլու:

Դիրքի ճամփան մեղ է,
Թշմամին պատեց աչ ու ձախ,
Հայ աղջիկներին առան,
Փախցրեցի՛մ՝ չգիտեմ ճամփան:

14 (578).

ԱՐԱԲԿԻՐ ԵԷՆԻ ԵԱՓԸ

ԱՐԱԲԿԻՐԸ ՆՈՐ Է ՇԻՆՎԱՄ

Արաբկիր եէնի եափը,
Դէօքէրիմ դէմիր քափը,
Եիթիրմիշիմ մայրիկիմ՝.
Արարըմ քափը-քափը:

Արաբկիրը մոր է շինված,
Երկաթե դուռը մոր է ձուլված,
Կորցրել եմ մայրիկիս՝,
Փնտրում եմ դռներն ընկած:

15 (579).

ԱՐԱԲԱԼԱՐ ՉԷՔԻԼԻՐ, ԵԻԻՔԼԷՐ ԲԱՂԼԱՆԸՐ

ՍԱՑԼԵՐԸ ՔԱՇՈՒՄ, ԲԵՌՆԵՐՆ ԵՆ ԿԱՊՈՒՄ

Արաբալար չէքիլիր, եիւրլէր բաղլանըր,
Էրմէնի քըզլարը սէչիփ ալընըր,
Եօ՛լ վէր, Ուրանը՛ն դաղլար,
Բիզ գիդէչէիզ,
Անամըզ, բարամըզ բիզ բուվաջայըզ:

Սալլերը քաշում, բեռներն են կապում,
Հայ աղջիկներին ընտրելով առնում,
Ժամփա՛ տվեք, Ուրանի՛ լեռներ,
Մենք գնալու ենք,
Մեր հորն ու մորը մենք գտնելու ենք:

* Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

16 (580).

ՀԱՅԱԹԸՆ ՉԷՇՄԷՍԻ ԲՈՒՋ ԳԻՐԻ ԱՔԱՐ

Հայաթըն չէշմէսի բուգ գիրի աքար,
Թիւրք բաշըլարը չադըրդամ բաքար,
Էրմէնի գէլիյոր էլլէրի բաղը,
Անալար աղլըյոր՝ չօջուղու՛մ դիյէ,
Գէլիմլէր աղլըյոր՝ քօջա՛մ դիյէ,
Քըզլար աղլըյոր՝ մամուսու՛մ դիյէ:

ԲԱԿԻ ԱՂԲՅՈՒՐԸ ՍԱՌՈՒՅՑԻ ՊԵՍ Է ՀՈՍՈՒՄ

Բակի աղբյուրը սառույցի պէս է հոսում,
Թուրք բաշիմերը վրանից են մայում,
Հայերն են գալիս ձեռնակապերով,
Մայրերն են լալիս՝ զաւակս ասելով,
Հարսերն են լալիս՝ ամուսինս ասելով,
Աղջիկներն են լալիս՝ պատի՛վս ասելով:

17 (581).

**ՈՒՌՈՒՄ-ՀԷԼԷՆԻՆԻ՝ ՍՈՒԼԱՐԸ
ՍՕՈՒՔ-ՍՕՈՒՔ ԱՔԱՐ**

Ուռում-Հէլէնիմ սուլարը սօու՛ք-սօու՛ք աքար,
Զաւալը մութաշիրլէր չադըրդամ բաքար,
Քըզլար աղլըյոր՝ մամուսում դիյէ,
Գէլիմլէր աղլըյոր՝ քօջամ դիյէ,
Անալար աղլըյոր՝ չօջուխում դիյէ,
Զէնգիմլէր աղլըյոր՝ մալըմըզ դիյէ,
Ֆախիւրլէր աղլըյոր՝ ջամըմըզ դիյէ:

**ՀՈՒՅՆ-ՀԵԼԵՆԻ՝ ԶՐԵՐԸ
ՊԱ՛Ղ-ՊԱ՛Ղ ԵՆ ՀՈՍՈՒՄ**

Հոյմ-Հէլէնի ջրերը պա՛ղ-պա՛ղ են հոսում,
Խեղճ գաղթականները վրանից են մայում,
Աղջիկները լալիս են՝ պատի՛վս ասելով,
Հարսները լալիս են՝ ամուսինս ասելով,
Մայրերը լալիս են՝ զաւակս ասելով,
Հարուստները լալիս են՝ ունեցվածքս ասելով,
Խեղճերը լալիս են՝ մեր կյանքն ասելով:

18 (582).

**ԵԷՇԻԼ ՂՈՒՐԲԱՆ ՕԼԱՅԸՄ ԳԷՉԷՆ
ԳԻՐԻՆԼԷՐԷ, ՄԱՅՐԻՆ՝Կ՝**

Եէշիլ դուրբամ օլայըմ գէչէն գիւնլէրէ, մայրի՛կ,
Քըրըլըռ քանաթլարըմ. քալըմ չէօլլէրդէ՝
Անասըզ, բաքասըզ, մայրի՛կ,
Դիւշթիւմ դիյար դուրբէթէ, մայրի՛կ,
Եա բէն աղլամայըմ, մայրի՛կ,
Քիմլէ՛ր աղլասըն, մայրի՛կ:

**ԴԱԼԱՐ ԶՈՀ ԴԱՌՆԱՄ ԱՆՅՅԱԼ ՕՐԵՐԻՆ,
ՄԱՅՐԻՆ՝Կ՝**

Դալար զոհ դառնամ անցյալ օրերիմ, մայրի՛կ,
Փշրվեցիմ թենքս, մնացի անապատում՝
Առանց մայր, առանց հայր, մայրի՛կ,
Ընկա օտար վայրեր, մայրի՛կ,
Եթէ ես լաց չլինեմ, մայրի՛կ,
Ովքե՛ր լաց չլինեմ, մայրի՛կ:

19 (583).

**ԱՐԱԴԸՂԸՄ ՉԷՇՄԷ ԲՈՒՋ
ԳԻՐԻ ԱՔԱՐ**

Արադըղըմ չէշմէ բուգ գիրի աքար,
Էրմէնի քըզլար չադըրդամ բաքար.
«Քօ՛յ վերիմ, փօլի՛ս բէլլէր, բիզ դէ գիդէլիմ,
Դէր Զօր չէօլլէրիմդէ բիզ դէ էօլլէլիմ»:

**ՓՆՏՐԱԾՍ ԱՂԲՅՈՒՐԸ ՍԱՌՈՒՅՑԻ ՊԵՍ Է
ՀՈՍՈՒՄ**

Փնտրածս աղբյուրը սառույցի պէս է հոսում,
Հայ աղջիկները վրանից են մայում.
«Ժամփա՛ տվե՛ք, սպա՛ր բեկեր, մենք ևս գնանք,
Դէր Զորի անապատում մենք ևս մեռնենք»:

20 (584).

**ԱՐԱԴԸՂԸՄ ՉԷՇՄԷ ԲՈՒՋ
ԳԻՐԻ ԱՔԱՐ**

Արադըղըմ չէշմէ բուգ գիրի աքար,
Էրմէնի քըզլար չադըրդամ բաքար.
«Քօ՛յ վերիմ, ասքէրլէր, բիզ դէ գիդէլիմ,
Դէր Զօր չէօլլէրիմդէ բիզ դէ էօլլէլիմ»:

**ՓՆՏՐԱԾՍ ԱՂԲՅՈՒՐԸ ՍԱՌՈՒՅՑԻ ՊԵՍ Է
ՀՈՍՈՒՄ**

Փնտրածս աղբյուրը սառույցի պէս է հոսում,
Հայ աղջիկները վրանից են մայում.
«Ժամփա՛ տվե՛ք, ասկյարներ, մենք ևս գնանք,
Դէր Զորի անապատում մենք ևս մեռնենք»:

* Տեղավայրի անուն է:

* Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

21 (585).

ԵՈՒ ԴԱՂԸՆ ԱՐԴԸՆԴԱ ԷՐՄԷՆԻ ՔԸՋԸ ՎԱՐ

ԱՅՍ ԼԵՌԱՆ ԹԻԿՈՒՆՔԻՆ ՀԱՅ ԱՂՋԻԿ ԿԱ

- Ծու դաղըն արդընդա էրմէնի քըզը վար,
Գիդի՛մ-բաքը՛ն չանթասընդա մէսի՞ վար:
- Գիւզէլ գէօզլէրի վար,
Սրմա սաչլարը վար:

- Այս լեռան թիկունքին հայ աղջիկ կա,
Գնացե՛ք, տեսե՛ք պայուսակում ի՞նչ կա:
- Գեղեցիկ աչքեր կան,
Եվ մետաքս մազեր կան:

22 (586).

ԵՈՒ ԴԱՂԸՆ ԱՐԴԸՆԴԱ ԷՐՄԷՆԻ ՔԸՋԸ ՎԱՐ

ԱՅՍ ԼԵՌԱՆ ԹԻԿՈՒՆՔԻՆ ՀԱՅ ԱՂՋԻԿ ԿԱ

- Ծու դաղըն արդընդա էրմէնի քըզը վար,
Գիդի՛մ-բաքը՛ն չանթասընդա մէսի՞ վար:
- Ազըքըք թուզ վար, ազըքըք դա՛ օթ:

- Այս լեռան թիկունքին հայ աղջիկ կա,
Գնացե՛ք, տեսե՛ք պայուսակում ի՞նչ կա:
- Մի քիչ աղ ու մի քիչ խոտ կա:

23 (587).

ԵՈՒ ԴԱՂԸՆ ԲԱՇԸՆԴԱ ԲԻՐ ՔՈՒՋՈՒ ՄԷԼԷՐ

ԱՅՍ ԼԵՌԱՆ ԼԱՆՋԻՆ ՄԻ ԳԱՌ Է ՄԱՅՈՒՄ

Ծու դաղըն բաշընդա բիր քուզու մէլէր,
Օ քուզունում սէսի բէօդրիւմի դէլէր,
Նիլէ՛ մէլիօրսում, քուզու՛մ, սէմ բանա սէօլլէ,
Անասըզ եավրուպար բէօլլէ՛ մի մէլէր:

Այս լեռան լանջին մի գառ է մայում,
Սիրտս է մաշում ձայնը գառնուկի,
Ինչու՞ ես մայում, գառնու՛կ, ասա՛ ինձ՝
Մայրագուրկ ձագերն այդպե՛ս եմ լալիս:

24 (588).

ՎԱՐԱ, ՎԱՐԱ ՎԱՐԴԸՄ ԵՈՒ ՔԱՐԱ ԹԱՇԱ

ԳՆԱՑԻ, ԳՆԱՑԻ, ՀԱՍԱ ՍԵՎ ՔԱՐԻՆ

Վարա, վարա, վարդըմ շու քարա թաշա,
Հասրէթ քալըմ բաշը-քարդաշա,
Եագըլան եագը գէլիրմիշ բաշա՝
Նէլէ՛ր գէլդի էրմէնիմին բաշընա:

Գնացի, գնացի, հասա սև քարին,
Կարոտ մնացի քույր-եղբայրներին,
Իմ ճակատագիրն է եկել զլիսիս,
Ինչե՛ր եկան հայերիս զլիսին:

25 (589).

ԹԷՔԷՐԴԱՂԴԱ ԲԷՇԻՔԹԱՇ

ԹԵՔԵՐԴԱՂՈՒՄ Է ԲԵՇԻՔԹԱՇԸ

Թէքիրդաղդա Բէշիքթաշ,
Նէ՛ անամ վար, մէ՛ բաբամ, մէ՛ դէ քարդաշ,
Ղօնմա՛, բիւրիւ՛լ, ղօնմա՛, մէզար թաշընա,
Քարա թօփրաք օլսում բանա արխադաշ:

Թեքերդաղում է Բեշիքթաշը,
Ո՛չ մայր կա, ո՛չ հայր և ո՛չ եղբայր,
Մի՛ թառիր շիրմաքարիս, սոխա՛կ,
Սև հողը թող դառնա ինձ բարեկամ:

26 (590).

ԻՍՏԱՆԲՈՒԼՈՒՆ ՕՐԹԱՍԸ՝ ԲԷՇԻՔԹԱՇ

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՄԵՋՏԵՂՈՒՄ ԲԵՇԻՔԹԱՇ

Իստանբուլում օրթասը՝ Բէշիքթաշ,
Նէ՛ անամ վար, մէ՛ բաբամ, մէ՛ դէ քարդաշ,
Բունդան սօնրա բէշլի-մարթին օլաշաք,
Հէ՛մ արխադաշ, հէ՛մ եօլդաշ, հէ՛մ դէ քարդաշ:

Ստանբուլի մեջտեղում՝ Բեշիկթաշ,
Ո՛չ մայր ունեմ, ո՛չ հայր և ո՛չ եղբայր,
Հետայսու հինգնոց-հրացանն է ինձ,
Ե՛վ ընկեր, և՛ բարեկամ, և՛ եղբայր:

27 (591).

ԱՆՆԷ՛, ԲԷՆԻՄ ԲԱԲԱՄ ԵՕ՞Ք ՄՈՒ

ՄԱ՛ՅՐ, ԵՍ ԱՐԴՅՈՔ ՀԱՅՐ ՉՈՒՆԵՄ

Աննէ՛, բէնիմ բաբամ եօ՞ք մու,
Նէրդէ քալը, գէլմէդի,
Չօք էօքսիւզլէր գիւլդի,
Ամա բէնիմ եիւզիւմ գիւլմէդի:

Մա՛յր, ես արդյո՞ք հայր չունեմ,
Որտեղ մնաց, դեռ չեկա՛վ,
Ծառ որբուկներ ուրախացան,
Բայց իմ դեմքը չծալտաց:

28 (592).

ԳԻՂԵՆ, ԳԻՂԵՆ, ԷՐՄԵՆԻ ՔԸԶԼԱՐ

Գիղէ՛ն, գիղէ՛ն, էրմէնի քըզլա՛ր,
Բիր գիւն էօլիւմ բիզէ դիւշէր,
Դիւշմանա ավրաթ օլմամայա՛ւ
Եփրատըն իչիմդէ էօլիւմ բուլայըմ:

ԳՆԱՑՈՂ-ԳՆԱՑՈՂ, ՀԱՅ ԱՂԶԻԿՆԵՐ

Գնացո՛ղ-գնացո՛ղ, հայ աղջիկնե՛ր,
Մի օր մահը դեմ կգա մեզ,
Թշմամուն կիմ չդարձած՝
Եփրատի մեջ գտնենք մահ:

29 (593).

ԹԻՒՐԻ ԶԱՎՈՒՇՈՒ ՎԷ ԷՐՄԵՆԻ ՔԸԶԼ

- Իստամբուլդա բիր եար սեվդիմ՝
Էրմէնի, էրմէնի, էրմէնի,
Էրմէնի մա՛սըլ գէօյմի
Վէրմէլի, վէրմէլի, չավու՛շ, վէրմէլի:

- Եանդըմ, չավու՛շ, եանդըմ սեմիմ էլիմդէն,
Էլիմդէն, չավու՛շ, էլիմդէն,
Էօլմէլիմջէ քուրթուլամամ սեմիմ դիլիմդէն,
Դիլիմդէն, չավու՛շ, դիլիմդէն.
Զօք սալլամա, չավու՛շ,
Ղասաթուրամ ֆըղլար բէլիմդէն,
Ֆըղլար բէլիմդէն, բէլիմդէն:

ԹՈՒՐԻ ԶԱՎՈՒՇՆ ՈՒ ՀԱՅՈՒՀԻՆ

- Ստամբուլում մի յար սիրեցի՝
Հայուհի, հայուհի, հայուհի,
Հայուհիմ իմչպե՛ս իր սիրտը
Կտա, կտա, կտա չավուշիմ:

- Վառվեցի, չավու՛շ, վառվեցի ես քո ձեռքից,
Քո ձեռքից, չավու՛շ, քո ձեռքից,
Մեռնելով կազատվեմ ես քո լեզվից,
Քո լեզվից, չավու՛շ, քո լեզվից.
Շատ մի՛ օրորվիր, չավու՛շ,
Լայն սվիմդ կպոկեմ քո մեջքից,
Կպոկեմ քո մեջքից, քո մեջքից:

30 (594).

ՄՈՒՀԱԶԻՐ ՔԸԶԼ

Բէն բիր մուհաջիր քըզլըմ,
Իմթիքամ երլըզլըմ,
Աջըլըմ բէնիմ հալիմէ,
Եուրեքլէրէ սըզլըմ:

Ղըյմա՛ բէնի, էֆէնդի՛մ,
Բէն դէ սեմիմ գիբիդիմ,
Գիւլ բախչէնիմ իչիմդէ
Ղօնջագիւլ գիբիդիմ:

Նառ աղաջը քուրուդու,
Նէ՛ արամդը, մէ՛ սօրուդու,
Անամ, բաբամ, քարդաշլար,
Հէփ բիր գիւնդէ վուրուդու:

Նէրդէ՛ էրմէնիմիմ օջաղը,
Նէրդէ՛ քալդը բուջաղը,
Բունդան սօնրա թիթմէսի՛մ
Օսմանլընըն օջաղը:

ԳԱՂԹԱԿԱՆ ԱՂԶԻԿԸ

Ես գաղթական աղջիկս՝ եմ,
Վրեժի աստղիկն եմ,
Ծավակցեք իմ վիճակին,
Սրտերին ցավ տվողն եմ:

Խնայիր ինձ դու, իմ տե՛ր,
Ես էլ քեզ նման էի,
Վարդերի այգու մեջ
Կոկոն վարդի մման էի:

Չորացավ մեր նոնեմին,
Ո՛չ փնտրեցին, ո՛չ հարցրին,
Հորս, մորս, եղբայրներիս,
Մեկ օրվա մեջ խփեցին:

Ու՛ր մնաց հայի օջախը,
Ու՛ր մնաց մրա ամբարը,
Այսուհետև թող չծխա՛
Նաև օսմանցու օջախը:

31 (595).

ՂԱՐԻԲԻՄ

Ղարիբիմ բու վաթամդա,
Ղարիբ դուշլար էօթէրլէր,
Գէօյմիմ բիթթի՛ հիչ օլդու,
Դուրմույօր չէօլլէրդէ:
Գիղէրիմ էլիմիզդէն,

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ԵՄ

Պանդուխտ եմ ես այս երկրում,
Պանդուխտ հավքերն եմ դալլայլում,
Կյանքս գնաց՝ բան չմնաց,
Ես չեմ մնա անապատում:
Կզմամ ձեր ձեռքից,

Քուրթուրում դիմի՞մհդէմ,
Եէշիլ էօրդէք օլայլըմ
Սու իչմէմ գէօլիմիւզդէմ:

Կպրծմեմ ձեր լեզվից,
Կամաչ բադ թե դառնամ,
Ջուր չեմ խմի ձեր լճից:

Բիւբլիւ, մ'է էօթէրսիմ
Չո'ուր օվադա,
Անս սէմի արար՝
Բուլմազ եուվադա:

Սոխա'կ, ի'մէ ես երգում
Խորը ձորակում,
Մայրդ քեզ կփնտրի՝
Չի գտնի բնում:

Է'յ, եիջէ դադլար,
Է'յ, սօդուք սուլար,
Բէն դարիք դիւշիւմ,
Բէնիմ ամամ ադլար:

Հէ'յ, բարձր սարեր,
Հէ'յ, պաղ-պաղ ջրեր,
Ես պանդուխտ ընկա,
Իմ մայրը կուլա:

Ղարիբիմ, դարիք դուշում,
Նէրդէ դիւշէմ՝ եէրիմ եօք,
Քար-դըշը բիր վաթամ.
Բէն բիր վաթամսըզ դուշում:

Պանդուխտ եմ, պանդուխտ հավք եմ,
Որտեղ ընկնեմ՝ տեղ չունեմ,
Ձյուն-ձմեռ մի երկիր.
Ես ամհայրենիք հավք եմ:

32 (596).

ԱՌԱՎՈՏՈՒՆ ԿԵԼԼԱՄ՝ ԱԶՔՍ ՉԻ ԲԱՑՎԻՐ

Առավոտում կելլամ՝ աչքս չի բացվիր,
Թարամերս շատ եմ, մեկն ալ չի գոցվիր,

Դովները զարմեմ, մեկն ալ չի բացվիր,
Վախիմ այս աշխարհիմ մեղավորը ես եմ:

33 (597).

ԵՐԿՈՒ ԺՅՈՒՂԻ ԱՐԱՆՔՈՒՄ ԵՄ ՄՆԱՅԵՐ

Երկու ճյուղի արամքում եմ մնացեր,
Բուի մման լեռներում եմ մնացեր,

Ո'չ օր տեսա, ո'չ էլ մուրազ եմ առեր,
Ես էլ էսպես սև բախտով եմ մնացեր:

34 (598).

ՄՈՐՄԵՆ ԱԼ ԿԶԱՏԵՆ ՔՅՈՐՓԵ ԳԱՌՆԵՐԸ

Մորմեն ալ կզատեն քյորփե գառները,
Արընով ալ իլիքքամ սրտիս դռները,

Սևեր հագնիմ, լյնիմ լեռները,
Ընծի կըսեմ՝ մի' լար, ես ընդո'ր չի լամ:

35 (599).

ԴԱԼՂԱ-ԴԱԼՂԱ ԿԸՆԵ ՊՈԼԻՍԱ ԾՈՎԸ

Դալղա-դալղա կընե Պոլիսա ծովը,
Ի'մէ ամուշ կփչե հայրիկիս հովը,

Տերը մասիք ըներ՝ երթայի քովը,
Առնեի մուրազս, ընկնեի ծովը:

36 (600).

ԴԱԼՂԱ-ԴԱԼՂԱ ԿԸՆԵ ԲԵՑՐՈՒԹԻ ԾՈՎԸ

Դալղա-դալղա կընե Բեյրութի ծովը,
Ի'մէ ամուշ կփչե սևալայիմ հովը,

Երկու քրոջ մման մեկ սեր ունեինք,
Ֆալաքը բաժանեց, զատվիլ չուզեցինք:

37 (601).

ԱՄԱՆ, ՔՈՒՅՐԻՎ, ՈՒՐ ԷՐԹԱՆՔ

Ամա՛ն, քույրի՛վ, ու՞ր էրթանք,
Ֆենեո չուձիճք ու՞ր էրթանք,

Հիմա թուրքերը կուգան,
Մուր զիշեր է ու՞ր էրթանք:

38 (602).

ԹՈՒՐՔԻՆ ԽՈՍՔՈՎ, ԱՆՈՐ ԶՈՌՈՎ

Թուրքին խոսքով, ամոր զոռով
Մեր տումերեն դուրս էկանք,

Մենք փչացանք, բայց՝ չմեռանք.
Աս չուերը մենք իձկանք:

39 (603).

ԺԱՄՓԱ՝ ՏՎԵՔ, ՏԱՎՐՈՍԻ՝ ԼԵՌՆԵՐ

Ժամփա՛ տվեք, Տավրոսի՛ լեռներ,
Մենք էրթանք պիտի,

Մեր հայրերն ու մայրերը
Մենք գտնանք պիտի:

40 (604).

ԺԱՄՓԱ՝ ՏՎԵՔ, ԳՅԱՎՈՒՐԻ՝ ԼԵՌՆԵՐ¹

Ժամփա՛ տվեք, Գյավուրի՛ լեռներ,
Մենք էրթանք պիտի,

Դեր Զորի կես ճամփին
Մենք մեռնիճք պիտի:

41 (605).

Ա՛խ, ԻՄ ՍԵՎ ԲԱԽՏ, ԻՆՉՈՒ՝ ՍԱՊԵՍ

Ա՛խ, իմ սև բախտ, իճչու՞ սապես
Քույր ու եղբայր բաժնեցիր,

Իճչու՞, իճչու՞ հայ որբերը
Ամհայր, անմայր թողուցիր:

42 (606).

ՈՐԲԸ ՈՒՐ ԿԵՐԹԱ՝ ԴՈՒՌԸ ԿԳՈՑԵՆ

Որբը ուր կերթա՞ դուռը կգոցեն,

Պատառ մը հաց կուտան. սիրտը կխոցեն:

43 (607).

ԵՍ ԱՍ ԱՇԽԱՐՀ ԷԿԱ՝ ՀԵ՛Չ ՉԽՆԴԱՑԻ

Ես աս աշխարհ էկա՝ հե՛չ չխնդացի.

Իմ աղեկ օրերս սևով անցուցի:

44 (608).

ԳԵՐ ՈՋԻԼՆԵՐ, ՆԻՀԱՐ ՈՋԻԼՆԵՐ՝ ԱՆԹԻՎ, ԱՆՀԱՄԱՐ

Գեր ոջիլներ, ցիհար ոջիլներ՝
Անթիվ, անհամար,

Մեր մատներուն, եղունգներուն
Օատ են անհարմար:

¹ Լեռները Գյավուրդաղ (թուրքերի կողմից քրիստոնյաներին տրվող մվաստացուցիչ արտահայտություն) են կոչվել, որովհետև այնտեղ շատ հայեր են մորթվել:

45 (609).

ԳԼՈՒԽԴ ԿՈՏՐԻ՝ ԹԱԼԵԱ՝Թ ՓԱՇԱ

Գլուխդ կոտրի՝, Թալեա՛թ փաշա,
Հողը մտնա՛ս դուռն

Մեզ դարձուցիր որք ու անտեր,
Թողիր առանց տուն:

46 (610).

ԵՍ ՈՐԲ ՏՂԵԿՄ՝ ԵՄ

Ես որք տղեկս՝ եմ՝ անհայր ու անմայր,
Չունեմ մի մեծ քույր, չունեմ մի եղբայր,
Տեսեք իմ լաթեր պատառ-պատառ են,
Չունեմ մի կոշիկ, որ ոտքս հագնեմ:

Ուրիշ տղաներ կուշտ-կուշտ հաց կուտեն,
Երբ որ գիշեր գա՝ մահիճ կմտնեն,
Ինչու՞ ես ծնա, եկա աս աշխարհ,
Մի՞թե տեսնելու միայն տառապանք:

47 (611).

ԾՆՈՂՆԵՐՈՒՑ ԾՈՒՑ ԶՐԿՎԱՆՔ՝ ՔՈՒՐ-ԱԽՊԵՐ

Ծնողներուց շուտ զրկվաճք՝ քուր-ախպեր,
Էդ ի՞նչ դաժան բախտ ունեցաճք, իմ ախպեր,
Վաթսում ջանի վառուկներից պրծաճք մեճք,
Թուրքի ճանկից ազատվաճք՝ քուր-ախպեր:

Կանչե՛, կոռնկ, կանչե՛,
Քանի գարուն է, քանի գարուն է,
Աշխրքիճ գարուն է,
Ընձի՛ դումա՛ն է, ընձի՛ դումա՛ն է:

48 (612).

Ա՛Խ, Ի՛ՆՉ ՕՐԵՐ ԵՆ

Ա՛խ, ի՛նչ օրեր են էկել, ախպե՛ր ջան,
Ա՛խ, կոռնկներ էկան, Մեղրագետա ջուր խմեցին,
Ա՛խ, կոռնկներուն թամբիճ կէնիմ,
Էրթան անուշ ախպորս դռներ:

Կոռնկներ ջան, կոռնկներ,
Աստված օր կսիրեք,
Էրթաք բանտեր պտտիք,
Իմ անուշ ախպեր մեկ ու ճար է,

Խաբար մը բերիք, ա՛խ, կոռնկներ:
Աստված օր կսիրեք, խորո՛տ կոռնկներ,
Դուք էրթաք հեռու ու ցուրտ Սիրիներ,
Իմ մեկուճար ախպոր մեկ լուրըմ տարեք,
Մեղրագետուց մի պուտ անուշ ջուր տարեք:

Քուրըդ մոլոր մի թռչում է, ի՛մ ախպեր,
Մշո անուշ Վարդենիսա, տե՛ր ախպեր,
Վաթսում ջանի վառուկներից պրծար, ի՛մ ախպեր,
Քզի լե տարավ, Ստալիճ կերավ, խե՛ղճ ախպեր:

49 (613).

ԱՄԸՐԿՈՒ ՃԱՄՓԵՆ

Ամըրկու ճամփեն երկար ու դուր է,
Ամըրկան կայնե՛ որբերը կուզե:
Չե՛մ գա, չե՛մ էրթա, մայրի՛կ ջան,

Չե՛մ գա, չե՛մ էրթա, Ամըրկա.
Հորից բաժնվելը դարդ ու բալա է,
Մորից բաժնվելը զուլում կրակ է:

50 (614).

ԱՄԸՐԿԱՑԻՆ ԷԿԱՎ՝ ՍԱՀԱԹԸ ԾՈՂԱՑ

Հեռագիր տվիճ Ամըրկա,
Միստըր Բրաունը եկավ,
Ամըրկացիճ էկավ՝ սահաթը շողաց,

Որբերիս որ տեսավ՝ ոտքերը դողաց,
Որբերիս հավաքեց, ոչ մեկին չթողեց
Անտեր, անպաշտպան:

51 (615).
ՀՄԼԱ ՄԵՆՔ

Հմա մենք ինզիզից պակա՞ս ենք,
Հմա մենք ֆրամկսուզից պակա՞ս ենք,
Հորի՞ մըզի չեն իտա ավտոնոմիա.
Էրթանք Փարիզ-Կոնֆերանս...

Հմա մենք ինզիզից պակա՞ս ենք,
Հմա մենք ֆրամկսուզից պակա՞ս ենք,
Հորի՞ մըզի չեն իտա ավտոնոմիա.
Հավքենք մեր չուլ-փալաւ Էրթանք Ամըրկա:

52 (616).
ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ԺԱՄՓԱՆ ՔԱՐՈՏ Է, ՔԱՐՈՏ

Որբանոցին ճամփան քարոտ է, քարոտ,
Հայ որբերը մայրերուն կարոտ են, կարոտ:

Որբանոցին ճամփան քարոտ է, քարոտ,
Հայ որբերը հայրերուն կարոտ են, կարոտ:

Հայրիկիս բռնեցին, բաճուղ մետեցին,
Ծեծել են-փետել են հոգին հանեցին:

Մայրիկս ճիվանդ էր, բժիշկ ալ չիկար,
Մայրի՛կ ջան, ի՞նչ ընես, դրամ ալ չիկար:

Մայրիկս ջուր ուզեց, ջուր տվող չիկար,

Մայրի՛կ ջան, ի՞նչ տայի, երբ ջուր ալ չիկար:
Իմ մատիս ոսկի մատնիք բնավ չէր վայլեր,
Իմ մեկ հատիկ մայրիկս հողին չէր վայլեր:

Իմ մատիս ոսկի մատնիք բնավ չէր վայլեր,
Իմ մեկ հատիկ հայրիկս հողին չէր վայլեր:

Տավրոս լեռներուն, ձորերուն մեջը
Լիճ է կազմել, մայրի՛կ, հայոց արյունը:

Մայրիկիս գերեզմանը շիշով փորեցին,
Հայրիկիս գերեզմանը բաճով փորեցին,
Հայերուն ոսկորներն ալ մեջը լեցուցին:

53 (617).
ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ԲԱԿԵՐԸ ՔԱՐՈՏ ԵՆ, ՔԱՐՈՏ

Որբանոցին բակերը քարոտ են, քարոտ,
Հայ որբերուն սիրտերը մայրի են կարոտ:

Կամաց կտրե, հացագո՛րծ, որ բարակ չըլլա,
Հայ որբերը սեղանեն անոթի չէլլան:

Որբանոցին զանգակը ամպի պես գոռաց,
Հայ որբերուն արցունքը սելի պես գնաց:

Որբանոցին ծառերը սալամիշ կըլլան,
Հայ որբերուն սրտիկը արյուն է կուլա:

54 (618).
ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՎՐԱՑԵՆ ՍԵՎ ԴՈՒԾ ՄԸ ԱՆՑԱՎ

Որբանոցին վրայեն սև դուշ մը անցավ,
Հայ որբերուն օրերը սևերով անցավ:

Որբանոցին ծառերը սալամիշ կըլլան,
Հայ որբերը մեծերուն եսկվարմիշ կըլլան:

Կամաց կտրե, հացագո՛րծ, որ բարակ չըլլա,
Հայ որբերուն փորիկը անոթի չմնա:

Որբանոցին էշիքը տաշած է, տաշած,
Հայ որբերուն սիրտերը մաշած է, մաշած:

55 (619).
ՓԱԲԼԻԿԱՑԻՆ ԷՇԻՔԸ ՏԱՇԱԾ Է¹

Փաբլիկային էշիքը տաշած է, տաշած,
Հայ որբերուն սիրտերը մաշած են, մաշած,
- Հայ աղջիկներ՝, աղջիկներ՝,

Ինչու՞ եք դեղմած,
- Խորոզ խոսուն կ'էլլանք, մայրի՛կ,
Անկից ենք դեղմած:

¹ Կոնիացի Սաթենիկ Գույումջյանը (ծնվ. 1902 թ.) դառն արցունքներով է երգել այս և մախորդ երգերն ու պատմել. «Հումաստանում, երբ որբանոցեն ետքը մեզի փաբլիկա (իմա՝ ֆաբրիկա) տարին աշխատեցնելու, որբանոցի երգերուն պես երգեր շինած էինք, աղջիկներով հե՛մ կաշխատեինք, հե՛մ կերգեինք, հե՛մ ալ կուլայինք...»:

56 (620).

ՈՐԲ ՀԱՐՍԻ ՀՐԱԺԵՇՏԸ

Ձեռքս թոթվեցիմ, սիրտս խոցեցիմ,
Դառնադետ կերպով իմձի լացուցիմ:
Օ՛ֆ, մնաք բարյալ:

Ահա մոտեցավ բաժամման ժամը,
Ես չեմ մոռանար իմ բոլոր ցավը:
Օ՛ֆ, մնաք բարյալ:

Առանց դիմել զուգնի իմձ հարս հագցուցիմ,
Առանց հայր, առանց մայր իմձ հարս դարձուցիմ:
Օ՛ֆ, մնաք բարյալ:

Եկե՛ք, քույրե՛ր, եկե՛ք, քովս մստեցե՛ք,
Թաշկիմակ առե՛ք, աչքս սրբեցե՛ք:
Օ՛ֆ, մնաք բարյալ:

Եղբայրս անցավ, տար վեր մայեցավ,
Աչքիմ արցունքները պուլ-պուլ հոսեցան:
Օ՛ֆ, մնաք բարյալ:

Իմ գդալս կոտրեցե՛ք, պարտեզը մետեցե՛ք,
Իմ կերած պատառս որբերում տվե՛ք:
Օ՛ֆ, մնաք բարյալ:

Իմ պնակս ջարդեցե՛ք, հայաթը մետեցե՛ք,
Իմ բաժիմ կերակուրս աղքատաց տվե՛ք:
Օ՛ֆ, մնաք բարյալ:

Ստիպված եմ, սիրելի՛ քույր, պիտի բաժնվիմք,
Մեր որբամոցեմ դուրս պիտի հանվիմ:
Օ՛ֆ, մնաք բարյալ:

57 (621).

ԵԼԵ՛Ք, ԵԼԵ՛Ք, ՀԱ՛Յ ՈՐԲԵՐ

- Դեռ ծուլերը ելած չեմ,
Երեսնիմ լվացած չեմ,
Ելե՛ք, ելե՛ք, հա՛յ որբեր,
Երգեցե՛ք անուշ երգեր.

- Ջըմըլա՛, զըմըլա՛,
Կերակու՛ր, կերակու՛ր,
Բայց ի՞նչ ապուր.
Ուսուցչապետ Հայկազում:

58 (622).

ՄԵՆՔ՝ ԶԻԲԵՑԼԻ՝ ԱԶՆԻՎ ՍԱՆԵՐ

Մենք՝ Զիբելլի ազնիվ սամեր,
Կուզենք ըլլալ վառ ջահեր,

Զիբելլի չիմջ երկիմքի տակ
Կուզենք ըլլալ գրասեր:

59 (623).

ԱՐՄԱՇԻ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԸ

Արմաշի հայ որբերը ի՞նչ կուտեն.
Երկուշաբթի օրը՝ ֆասուլիա,
Երեքշաբթի օրը՝ մախարմա,
Չորեքշաբթի օրը՝ փաթաթես,

Հինգշաբթի օրը՝ ոսպապուր,
Ուրբաթ օրը՝ փախլա-սուպ,
Ծաբաթ օրը՝ չոր-բուլդուր,
Կիրակի օրը՝ միս կուտեն:

60 (624).

ԲԵՇԻԿԹԱՇԻ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Այստեղ վերևը՝ բլուրիմ,
Բեշիկթաշի բարձունքիմ,
Մեր օրրանն է հայրենի,
Ուր սնվում է մեր հոգիմ:

Հոս է մեր տուն գթության,
Թոշնակներում բույմը տաք,
Հայ որբունյաց ապաստան,
Սարի մը տակ՝ լուռ, մեմակ:

¹Բեյրութում ամերիկյան բողոքականների որբանոց, որը խնամում էր հայ որբերին:

61 (625).

ԱՆԹԻԼԻԱՍԻ՝ ՈՐԲԵՐՆ ԵՆՔ ՄԵՆՔ

Ամթիլիասի որբերն ենք մենք,
Դելիկո՝ ախպեր, Դելիկո՝ ջամ,

Գիրք ու դպրոց մեզ համար է,
Դելիկո՝ ախպեր, Դելիկո՝ ջամ:

62 (626).

ՄԵՐ ՇԱ՛Տ ՍԻՐԵԼԻ, ԳԵՂԵՑԻԿ ԱՆԹԻԼԻԱՍ՝

Օատ վայրերեն մենք հոս բերված,
Մեծ ընտանիք մըն ենք կազմած,
Մեր տունն է Ամթիլիաս,
Գեղեցիկ Ամթիլիաս:

Այ չիկա խարբերդ կամ թե՛ Կեսարիա,
Մարաշ ու Ադանա, Տարսոն կամ թե՛ Թալաս,
Այլ՝ մեր շա՛տ սիրելի, գեղեցիկ Ամթիլիաս:

Ըլլամք մեկ սիրտ, մեկ հոգի,
Թող գովվի մեր ընտանիք,
Միշտ խաղաղ է մեր տուն.
Հոս կա սեր և միություն:

Այ չիկա խարբերդ կամ թե՛ Կեսարիա,
Մարաշ ու Ադանա, Տարսոն կամ թե՛ Թալաս,
Այլ՝ մեր շա՛տ սիրելի, գեղեցիկ Ամթիլիաս:

Բեյրութի (Լիբանան) արվարձաններից մեկը, որտեղ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանին կից գործել է մասն հայկական որբանոց:

4.

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ԵՐԳԵՐ

1 (627).

ՍԱՍՈՒՆ ԷԼԱՎ, ԱՊՍՏԱՄԲԵՑ

Սասուն էլավ, ապստամբեց,
Աշխարհիս մեջ համեց թունդ,
Ամըրկա, Եվրոպ ցնցեց,
Քաջանց բանակ գունդ առ գունդ:

Հայոց սրտեր թրթռացին,
Հայու ձայնը որոտաց,
Կտրիճները առաջ գացին,
Ազատությունը թնդաց:

Ա՛խ, սասունցի, քա՛ջ սասունցի,
Ձեր արյունին մեճք դուրբան,
Միության սուրբ սերմեր ծի՛ն,
Ազատության մեճք դուրբան:

Թուրքը լսեց ու կատաղեց,
Ջորքեր համեց քյուրափոր,
Հիսուն հազար քողեր կամչեց
Արյունարբու, զորավոր:

Սեզ Սասունը պաշարեցին
Այն վայրենի քյուրդերը,
Թնդանոթներ որոտացին,
Քարուքանդ արին գյուղերը:

Սասուն գավառ ամտառներով,
Պարսպապատ բարձր լեռներով,
Դե՛մ կամզնեց միշտ թուրք զորքին,
Սասուն բուրե տաք արյան հոտ:

2 (628).

Ա՛ՆՈ, ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆ

Ա՛խ, Վասպուրական, տխուր Հայաստան,
Անթիվ հերոսներ քեզմե զոհվեցան,
Ահեղ կովի մեջ այնքան դիմացան,
Ի սեր ազգության մահատակվեցան:

Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,

Ձայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կգոռան ու կհրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն:

Ա՛խ, բավ է հայեր՝ միշտ այսպես գերի,
Թողնենք հայրենիք՝ դիմենք օտարին,
Օտարն է սիրում մեզ իբրև հյուրի,
Մեր հացն ու ջուրը դարձնում է աղի:

3 (629).

ԲԻԹԼԻՍ ՔԱՂԱՔ՝ ՇԱՏ ԼԵՌՆԱՅԻՆ

Բիթլիս քաղաք՝ շատ լեռնային,
Նամակ չկար Անդրանիկից,
Առավոտյան արշալույսին
Հաշիվ չկար թուրքի զորքին:

Կամչեք թող զա Կայծակին
Քաջ հերոս Անդրանիկին,

Ձայն տվեք Դժոխք-Հրայրին՝
Շուտ հասնի մեր հավարին:

Թուրք զորքերը՝ թնդանոթով,
Հայ կտրիճներ՝ մոսիմներով,
Քաջ Անդրանիկ փայլուն սրով
Ջարդեց թուրքին հարյուրներով:

ԴԻԻՇՄԱՆ ԳՕԿՕ, ԶԵՅԹՈՒՆՑԻԳԱ՛Ք՝

Դիւշման գօլօ, զէյթունցիդա՛ք,
Թիֆօմզ առէ՛ք, ծա տըստիցէ՛ք,
Թուքիմ տէմը գադրաջ իլէ՛ք,
Սիվ ասգէյնիմ սրամիցէ՛ք:

Զէյթունցիդաջ գադրաջ ունամք,
Թուքիմ վիյա հայիֆ ունամք,
Մի մայիյուն սույսի գաթըն դէղ,
Զամգօվ-ջամգօվ այիմ քամիմք:

Զէյթունցիդա՛ք, իդվէ իլէ՛ք,
Թուքիմ տէմը վազ չձոէ՛ք,
Սիվ դուշմօմը սրամիցէ՛ք,
Շուդրան՝ տայ վայ՝ ճօյը քայիցէ՛ք:

Պէրսիզ Զայը միմք ձիձվիցօմք²,
Իլօմք դշլէյմ միմք զիխիցօմք,
Ասգայդաքը եսիյ առօմք,
Միյ բայօխը միմք դըմզիցօմք:

Գէցցէ՛ Զէյթուն՝ն, աբլը՝ Զէյթուն՝ն,
Թող չդիսնօ ըսդգութօնմ,
Քանի ունամք միզ բիս քաչիյ,
Գէցցէ՛ Զէյթուն՝ն, աբլը՝ Զէյթուն՝ն:

ԹՇՆԱՄԻՆ ԵԿԱՎ, ԶԵՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐ՝

Թշմամիմ եկավ, զէյթունցիմե՛ր,
Հրացամ առէ՛ք, ձի մստեցե՛ք,
Թուքի դեմը հերոսացե՛ք,
Սև ասկյարիմ սպամեցե՛ք:

Կտրիճ զէյթունցիմեր ունեմք,
Թուքի հանդեպ վրեժ ունեմք,
Մեր մայրերի սուրբ կաթի տեղ,
Բոռվ-բոռվ արյուն քամեմք:

Զէյթունցիմե՛ր, ոտքի ելե՛ք,
Թուքի առաջ վիզ չձոէ՛ք,
Սև թշմամիմ սպամեցե՛ք,
Շուդրից՝ վար՝ ջուրը գլորե՛ք:

Բերդիս Զայում մեմք կովեցիմք²,
Ելամք, զորամոցը գրավեցիմք,
Ասկյարմերիմ գերի վերցրիմք,
Մեր դրոշը մեմք պարզեցիմք:

Կեցցե՛ Զէյթուն՝ն, ապրի՛ Զէյթուն՝ն,
Թող չտեսնի ստրկությունմ,
Քանի ունեմք մեզ պես քաջեր,
Կեցցե՛ Զէյթուն՝ն, ապրի՛ Զէյթուն՝ն:

ԶԵՅԹՈՒՆՑԱ՛ ԻՆՔ, ԶԵՅԹՈՒՆՑԱ՛³

Զէյթունցա՛ իմք, զէյթունցա՛,
Ազօդ գաբլիմզ՝ վօխ չունամք,
Դուշմանան դէմ իլիմք, գայնամք,
Զէյթունցա՛ իմք, զէյթունցա՛:

Գդրաջ իմք, գդրա՛ջ, այաչ իյթօմք,
Այաչ իյթօմք, սույգլուն չիյթօմք,
Դիւշմանոցմէ հայիֆ առնօմք,
Զէյթունցա՛ իմք, զէյթունցա՛:

Հայ անունի համօյ միմք զըմիոնօմք,
Վաթանի համօյ՝ էրիմ զըթափօմք,
Միւր վաթանը, հայըթանը գազադօմք,
Զէյթունցա՛ իմք, զէյթունցա՛:

ԶԵՅԹՈՒՆՑԻ՛ ԵՆՔ, ԶԵՅԹՈՒՆՑԻ՛³

Զէյթունցի՛ եմք, զէյթունցի՛,
Ազատ կապրիմք՝ վախ չունեմք,
Թշմամու դեմ կանգնեցիմք,
Զէյթունցի՛ եմք, զէյթունցի՛:

Կտրիճ եմք, կտրի՛ճ, առաջ գնամք,
Առաջ գնամք, աքսոր չգնամք,
Թշմամուց մեմք վրեժ առնեմք,
Զէյթունցի՛ եմք, զէյթունցի՛:

Հայ անվան համար մեմք կմեռնեմք,
Հայրենյաց համար արյուն կթափեմք,
Հայրենիքն ու հայությունը կազատեմք,
Զէյթունցի՛ եմք, զէյթունցի՛:

ԶԵՔԷԼ ՄՈՒՍԷՆ ՀԱՐԲԸ՝

Յուրը ուր բայմանում ֆէրման կրվիցուվ,
Մեճլիսէն խարարնէն կիղանդէն հասուվ,
Մուսա Լիոուն իհալիմ փարթիզան իղուվ,

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Յոթը օր պայմանով հրաման գրվեց,
Ժողովի որոշումը հասավ գյուղեր,
Մուսալեռցիք պարտիզան դարձան,

* Այս և հաջորդ երգը կատարել է Կարապետ Թոգլյանը (ծնվ. 1903 թ., Զէյթուն) Զէյթունի բարբառով:

¹ Կամուրջ՝ Զէյթունի մոտ, Արյան ձորի վրա:

² Նկատի ունի զէյթունցիների 1895 թ. ապստամբությունը:

³ 1915 թ. զէյթունցիների ինքնապաշտպանության երգ:

** Այս և հաջորդ երգը հորինել է Պողոս Սուպուկյանը Աշուղ Դեմիրի (ծնվ. 1887 թ., Մուսա Լեռ), մուսալեռան բարբառով:

Դուռնան խիւղմաթէն քարշա գամիցով:
 Զագոտք բիհիցումը միտում, քուրվողում,
 Քառսոմ ուր ձիւվըցումը սրդում հաւադում,
 Հագրնում ասկարնէն հիւշըմնա իրէն,
 Իհալէն մըլզըդում խանդիւզ չափիցէն:
 Մուսա Լիոը իղով ետըն կիղէն խալա,
 Դուռնան խիւղմաթէն իթէող միմ եարա,
 Թուփիքում, մաւզէրնում հիւշըմնա իրէն,
 Հարըրնում սադէօյը թուղէն վէ կացէն:
 Ֆրանսըզը վափօրնէն թէսատիւֆ իզէն,
 Դմալկյան՝, Դումանյան՝, Աքաշյան՝ կացէն,
 Պողոս-Նուբար փաշէն՝ թէլէգրաֆ դըվէն,
 Հէնկ հագար իհալէն միւր էօմըր պիրէն:

Թշնամի կառավարության դեմ ելան:
 Ժակատ պահեցի՞նք մայրով, քուրերով,
 Քառասուն օր կովեցի՞նք սրտով, հաւատով,
 Հարձակվեցի՞նք զհնվորներ հագարավոր,
 Լցվեցի՞նք ձորեր ժողովրդի արկերով:
 Մուսա Լեոը դարձավ յոթ զյուղերի բերդ,
 Թշնամի կառավարության մեծ ցավ պատճառեց,
 Թնդանդով, մաուզերով վրա տվեցի՞նք,
 Հարյուրով դիակներ թողի՞նք, գնացի՞նք,
 Ֆրանսիական մաւերը պատահմամբ եկան,
 Դմալկյան՝, Դումանյան՝, Աքաշյան՝ գնացի՞նք,
 Պողոս-Նուբար փաշայի՞նք հետագիր տվեցի՞նք,
 Հինգ հագար ժողովրդի՞նք մոր կյանք բերեցի՞նք:

7 (633).

ԳԴՐԷԶ ՎԱՐԹՈՒՀԷՆՔ

ԿՏՐԻՃ ՎԱՐԴՈՒՀԻՆՔ

Բարունը միշքը գաբում իր,
 Թվինգը ետէն շալգում իր,
 Ըիգօրը ծառը պոմում իր,
 Մինձ-մինձ քարիք գուշընիք,
 Դուռնանը ճամպունը գուփագիր,
 Սրդէն միչը գուսաիր.
 «Մըլլէյա բուշ թըղ չասնի,
 Դուռնանէն գօրաքը թըղ ձագի»:
 Գէօժը ետէն դրում իր,
 Դիւշմանը մըլզին չըր վախիր,
 Խմիլը ճէօր գուդամիր,
 Գէնճիրէն եարդըն գուիմիր:
 Սարպին անցնիւղ Վարդուհէն,
 Կուտալը դրում էր ետէն,
 Հիւսիմ ուգիւղ մըլզըղէն
 Սաքաք իղով էր գըծէն:
 Զահիլ, հալվիւր ձիւվիցէն,
 Սրդում, հաւադում միդիցէն,
 Ծիւղ ասկարնա շրճիցէն,
 Ագաղըղը բիհիցէն:

Պարանը մեջքին կապել էր,
 Հրացանը ուսից կախել էր,
 Կացինը ձեռքը բռնել էր,
 Մեծ-մեծ քարեր շրջում էր:
 Թշնամու ճամփան փակում էր,
 Սրտի խորքից ասում էր.
 «Գնդակս զուր թող չանցնի,
 Թշնամու կուրծքը թող ծակի»:
 Կուժը ուսին դրել էր,
 Թշնամու արկից վախ չունեք,
 Խմելու ջուր տանում էր,
 Զահեղների՞նք օգնում էր:
 Բարձրից անցնող Վարդուհին,
 Սափորը դրել էր ուսին,
 Հեւից եկող գնդակը
 Կտորեց մրա սափորը:
 Զահել, ահել կովեցի՞նք,
 Սրտով, հաւատով խփեցի՞նք,
 Ծատ զհնվորներ զորեցի՞նք,
 Ագատությունը պահեցի՞նք:

8 (634).

ՈՒՅԱՆՔ, ՄՈՒՍԱԴԱՂԼԸ՝, ՈՒՅԱՆՔ

ԶԱՐԹՆԻՐ, ՄՈՒՍԱԼԵՆՑԻՔ, ԶԱՐԹՆԻՐ

Չէքթիմ քըլըքը վուրդում թաշա,
 Թաշ եարըլըր բաշթան բաշա,
 Մուսադաղըլը բիմլէր եաշա,
 Ույա՛ն, Մուսադաղըլ՝, ույա՛ն,
 Նամ քալդըրդըն ջիւմլէ ջիհան:

Քաշեցի սուրս, զարկեցի քարին,
 Քարը ճեղքվեց զխից զլուխ,
 Մուսալեոցին հագար ապրի,
 Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հոշակվեցիր:

Օսմանըղըն ասքէրլէրի,
 Մուսա Դաղըն եիդիթլէրի,

Օսմանական զինվորները,
 Մուսա Լեոան կտրիճները,

* 1915 թ. Մուսա Լեոան ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսներ:

¹ Պողոս Նուբար - Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության հիմնադիր Ախազադը, որը մեծապես օգնել է հերոսական մուսալեոցիներին, որոնք ֆրանսիական մաւերի շնորհիվ փրկվել և չորս տարի գոյատևել են Պորտ-Սայիդում:

² Նկատի ունի 1915 թ. Մուսա Լեոան հերոսամարտում իր քաջագործություններով աչքի ընկած հերոսուհի Վարդուհի Նաշալյանին:

³ Երգը հորինվել է 1915 թ.՝ մուսալեոցիների հիսուններեք օր տևած աշխարհացունց հերոսամարտի ամփոփական տպավորությունների մերթ:

Բիւ-բիւլերէ մարթիւների,
Ույա՛ն, Մուսադաղը՛, ույա՛ն,
Նամ քաղըրդըն ջիւմլէ ջիհան:

Օսմանլընըն բոմբալարը,
Մուսա Դաղըն մէթարիսլարը,
Բիւ-բիւլերէ թօփլարը,
Ույա՛ն, Մուսադաղը՛, ույա՛ն,
Նամ քաղըրդըն ջիւմլէ ջիհան:

Ֆրանսըզըն վափուրլարը,
Մուսադաղըն դուվալարը,
Գէլիմ, քըզլար, չօնուքլարը,
Ույա՛ն, Մուսադաղը՛, ույա՛ն,
Նամ քաղըրդըն ջիւմլէ ջիհան:

Հազար-հազար մարթիւնները,
Ջարթմի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթմի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

Օսմանական արկերը,
Մուսա Լեռան դիրքերը,
Հազար-հազար զմդակները,
Ջարթմի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթմի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

Ֆրանսիական մեծ մարտերը,
Մուսալեոցոց աղոթքները,
Հարս ու աղջիկ, մամուկները,
Ջարթմի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթմի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

9 (635).

ՄԵՆՔ ՄՈՒՍԱԼԵՌԻՔԻ ՔԱՋ ԿՏՐԻՄՆԵՐ ԵՆՔ¹

Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ զենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզի կուզէ տեղափան ամել,
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանաստակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ,
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգի պարծանք է:

Թե մեր զենքերը մեզ բավարար չէ,
Անտառը մեզի անառիկ բերդ է,
Թե հազարներ գան, խուժեն մեր վրա,
Անոնցմե շատը ողջ ետ չի դառնա:

Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհի թշնամու առաջ,
Առյուծի մման կկոպենք քաջ-քաջ,
Ցիր ու ցան կանենք բանակը տանկաց:

Կվայելե՞ արդյոք մուսալեոցիին
Ոչխարի մման հոշոտվի գայլից,
Քանի սուր ու զենք ունենք մեր ձեռքին,
Ջարդ ու խուրդ կանենք մոռթը գայլի:

Եկե՛ք, մուսալեոցի եղբա՛յրք,
Չխոնարհվե՛նք թուրքերում,
Ջենքը ձեռքին պաշտպանվե՛նք
Մենք մեր խիտ անտառներում:

Անգութ թուրքը որոշել է
Բնաջնջել հայերում,
Հափշտակել ու անպատվել
Մեր դեռահաս կույսերում:

Այլ չխաբվի՛նք, հա՛յ եղբայրներ
Թուրքերու կեղծ խոսքերում,
Պետք է կովենք մենք քաջաբար,
Չհանձնվե՛նք թշնամում:

Պատերազմի փողը հնչեց
Մուսա Լեռան կիրճերում,
Հայ կտրիճներ զինված, պատրաստ՝
Դիմադրեցին թշնամում:

Մուսալեոցիները անվախ կովեցին,
Տասնութ քաջ մահատակվեցին,
Իրենց սուրբ արյամբ մեզ փրկեցին,
Հայի անունը բա՛րձր պահեցին:

10 (636).

ՄԵՐ ՄՈՒՍԱԼԵՌԻՔԻ ԼՐԻՎ ՀԵՐՈՍ ԵՆՔ²

Մեր մուսալեոցիք լրիվ հերոս են,
Իրար մայելով կքաջալերվեն,
Վախն ինչ բան է՝ երբեք չգիտեն,
Քանի որ ունեն քեզի, Մուսա՛ Լեռ:
Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:
Մեր Մուսա Լեռն էր լրիվ ծառաստան,

Կոչվում էր մահ փոքրիկ Հայաստան,
Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Մենք յոթը գյուղով սարը բարձրացանք,
Թշնամու առաջ չխոնարհվեցանք,
Քառասուն օրում մենք շատ զոհ տվինք,

¹ Երզն հորինվել է 1915 թ.՝ մուսալեոցիների հիսուններե օր տևած աշխարհացումը հերոսամարտի անմիջական տպավորությունների մերթն:

² Ժողովրդայնացած այս երգը հորինել է մուսալեոցի Աշոտ Կարո Բլաղյանը:

Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:
Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Ես մուսալեոցի Կարոն եմ երգիչ,

Ձեռքս առել եմ թուղթ ու գրիչ,
Երգում եմ երգս՝ հայ ազգն իմանա,
Ինձանից իրեն հիշատակ մնա:
Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

11 (637).

ՍԵՐԱՍՏԱՑՈՒ ՄԱՐՏԱԿՈՉԸ

Ծո՛, պետք է, պետք է, պետք է,
Թուր, հրացան, զենք պետք է,
Երբ որ թշնամին ալ գա,
Վրան հարձակիլ պետք է:

Ով որ ազգը ուրանա,
Ջույգ աչքերով կուրանա,
Կատարյալ աղքատի պես
Դո՛ւնես ի դուռ մուրա մա:

Մենք Վարդանա ենք հոգով,
Չիկա մեր մեք օտար ոք,
Հիսուսն է մեր մեծ Տերը,
Ո՛վ սովորեցուց մեզ Սերը:

Ծո՛, պետք է, պետք է, պետք է,
Թուր, հրացան, զենք պետք է,
Երբ որ թշնամին ալ գա,
Վրան հարձակիլ պետք է:

12 (638).

ՈՒՐՃԱՆԸՆ ԵՒՂԻԹԼԷՐԻ՝

Ուրճա բիւիք՝ այրելմազ,
Դիրի դայիմ՝ դաղելմազ,
Ուրճանըն եղիթլերի
Հիչ բիր եերդէ բուլումմազ:

ՈՒՐՃԱԾԻ ԿՏՐԻԺՆԵՐԸ՝

Ուրճան մեծ է՝ չի բաժանվի,
Հիմքն ամուր է՝ չի փլվի,
Ուրճայի կտրիճները
Ոչ մի տեղում չի գտնվի:

13 (639).

ՀԱՃԸՆ ԳԷՆԷ ԲԱԾ ՔԱԼԴԵՐՄԸՉ՝

Եիւշէ դաղդա թիւֆէնքլեր էօթեր՝
Քահյալարը գէւսին դիյէ,
Հաճըն գէնէ բաշ քալդըրմըշ՝
Խօզան օղլու գիթսին դիյէ:

ՀԱՃԸՆԸ ԿՐԿԻՆ Է ԸՄՐՈՍՏԱՑԵԼ՝

Բարձր լեռներում զենքերն են շաչում՝
Հսկիչները թող զան ասելով,
Հաճընը կրկին է ըմբոստացել՝
Ղոզան օղլում՝ գնա ասելով:

14 (640).

ԿԱԹՈՂԻԿՕՍԴԱՆ ԳԷԼԴԻ ԲԻՐ ՔԱՐԱ ԽԱՔԷՐ՝

Կաթողիկոսդան գէլդի բիր քարա խաբեր,
Ջին Թօրոս՝ դէդի. - Հի՛չ էթմէլին քէդէր.
Քէֆէմիմիզ հազըր, մէզարլար աչըք,
Վուրալը՛մ, քարդաշլա՛ր, շանըմըզ քալսըն:

Թիթրէթթի բիթին դաղլարը թաշը,
Թօրոս, Բարձում՝, Հակոբ՝ բումլար եօլդաշը,
Հաճընըն օրթասը՝ բիր ուզում չարշը,
Տիգրանըն էվի քալէյէ քարշը:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՑ ԵԿԱՎ ՍԵՎ ԼՈՒՐԸ՝

Կաթողիկոսից մի սև լուր եկավ,
Ջին Թորոսն՝ ասաց. - Չմտածե՛ք բնավ.
Պատանքներն են պատրաստ, շիրիմները՝ բաց,
Խփե՛նք, եղբայրնե՛ր, մեր փառքը թող մնա:

Ծնցվեցին բոլոր լեռների քարերը,
Թորոս, Բարձում՝, Հակոբ՝ ընկերներ էին,
Հաճընի մեջ՝ մի երկար շուկա,
Տիգրանի տունն էր բերդի դիմաց:

¹ Երգը հյուսվել է 1915 թ. հոկտեմբերին, Ուրճայի դյուցազնական հերոսամարտի օրերին:

² Երգը հյուսվել է 1920 թ., Հաճընի ութամյա հերոսամարտի օրերին:

³ Այս երգը հիշողություն է 1909 թ. Ադամայի կոտորածի մասին, երբ Կիլիկիո կաթողիկոսն ու հարուստ երևելիները դեմ էին ինքնապաշտպանությանը և արգելել էին զենքի դիմել, սակայն մի խումբ հերոսներ, այնուամենայնիվ, փորձում են ընդդիմանալ թշնամուն և մահատակվում են:

⁴ Ժողովուրդն իր սիրելի խիզախ հերոս Թորոսի անվանը ավելացրել է «Ջին» (Ամերկույթ ոգի) մականունը:

⁵ Համբարձում անվան կրճատ ձևն է:

Գերիդէն գէլիօր զաքիթ-քիմքաշը,
Սէլամա դորդուլար Տիգրամա քարշը:

Բօրօզամշը բօրուլու չալամազ օլդու,
Ասքէր թալիմի ալամազ օլդու,
Բիմքաշը քօմուք վէրէմէզ օլդու,
Հիւշիմ բօրուսումդամ Բարձում վուրուդու.
- Մարթիմի ա'լ դա, թէ'զ ուլաշ, Տիգրա'ն:

Ղարսբազարը քուրթարամ Զին Թօրօս,
Ինգիլթէրէյէ վարդը սէօյլէնդի' հերօս'.
- Գլափու'ր խընգըր'', - դէյի սիւնգիւ, սէօքթիւլար,
Քէսիլէն դուրքամլարը գէ'լ, գէօ'ր, Կաթօ'ղիկոս:

- Վուրուսումլա'ր, - դիյէ եազըլդը ֆէրման:
Աղալար սէօյլէդի. - Վուրուսում'ն բումլար,
Բումլար վուրուլմազ սա' հալիմիզ եամա'ն:
Օ գալիմ խաֆիլէր դէ թէզ թութթու մէքէն:

Չէվիրիսի քօլլարը արայա ալդըլար,
Մարթիմ-ֆիշէք իլէ իշլէրիմէ դալդըլար,
Վուրուլամ' դօխուզ մէֆէր իդի, բիր դէ' բիմքաշը,
Մարաշը Ալիմի դէ վարդը բու իշթէ էլի:

Չաթ Օլուխ' բաշընդա եաթմըշ դէօրթ աւլամ'
Վիւշիդում Զին Թորոս, Ղաֆրաման Տիգրամ,
Բէզիրգյան Հակօթ, Գիւղէլէշ Բարձում,
Բումլար վէրդիլէր օրդույա մէյդան:

Ինգիլիզ բայրադը աթէշթէ եանդը,
Ասքէր-ժանդարմալար քան իլէն դօլդու,
Ծաֆիմլէր թութթուդու, դիւշթի թութթաղա,
Ծիւրէթէն չըքմասըն բէօյլէ աշըլար:

Թէրգիօղլու դօնադընը բիւրիւդի դուման,
Բիմքաշը սէօյլէդի. - Քաշայը'մ, ամա'ն:
Թէրգիօղլու դօնադը քադիր բաջալը,
Դուրմասը'ն, աղլասը'ն անալար-բաջը:

Թարիֆսիզ բախթըն վար, վա'ն, սէֆի'լ Հաճըն,
Օթուզ բէշ բին էրմէնիյէ վէրդիլէր աշը,
Աթէշլէրդէ եանսըն Կաթօղիկօսըն թաջը,
Թութթուլմասըն սէօզի, աղարսըն սաշը.
Ելլըղլար թութթուդու, ալլար բաղլամդը,
Հաճընըն չանդըրլարը'', ամա'ն, գիւղի դէ օյնադը:

Հետևից գալիս է զաքիթ-հազարապետը,
Բարևի են կանգնում Տիգրամի դեմը:

Փողհարը շեփոր հնչեցնել չկարողացավ,
Ասկյարն իր կերը վերցնել չկարողացավ,
Հազարապետը հրաման տալ չկարողացավ,
Հարձակման ազդանշանին Բարձումը խփվեց.
- Հրացանդ ա'ն, շուտ հասի'ր, Տիգրա'ն:

Զին Թորոսը Ղարսբազարն էր ազատել,
Անգլիա գնալով՝ հերոսի՝ կոչում ստացել.
- Խոզ''-գլափու'ր, - ասելով՝ սվին խրեցին,
Մորթված զոհերին ե'լ, տե'ն, Կաթողիկոս:

- Թող խփվե'ն, - ասելով՝ գրվեց հրաման:
Երևելիները ևս ասեցին. - Թող խփվե'ն սրանք,
Եթէ սրանք չխփվեն՝ մեր վիճակը կդառնա վատ:
Այդ մենք լրտեսները շուտով գրավեցին վայրը:

Ոլորելով ձեռքերը՝ մեջտեղ մին առան,
Հրացանի գնդակով իրենց գործը տեսան,
Խփվողներն ինն էին, մեկն էլ՝ հազարապետը,
Այստեղ խառն էր մահ մարաշցի Ալիի ձեռքը:

Չաթ Օլուխի՝ գլխին պառկած են չորս առյուծ՝
Հոգյակ Զին Թորոսը, Հերոս Տիգրամը,
Վաճառական Հակոբն ու Գնդիկ Բարձումը,
Սրանք բացեցին կովի ասպարեզը:

Անգլիական դրոշը բոցերում վառվեցավ,
Ասկյար-նուսիկաններն արյամբ կշտացան,
Բազեններին բռնեցին, զցեցին թակարդ,
Նման ցավերը մեր սրտերից դուրս չի գա բնավ:

Դերձակյանի ապարանքը ծխով ծածկվեց,
Հազարապետն ասաց. - Դ'ն, փախչե'նք:
Դերձակյանի ապարանքն էր քարաշեն,
Մ'ի հապաղե'ք, լա'ց եղեք, մայրեր ու քույրեր:

Անպատմելի բախտ ունեցար դու, խեղճ Հաճըն,
Երեսունհինգ հազար հայի տվեցիր ցավ,
Թող՝ վառվի բոցերում Կաթողիկոսի թագը,
Թող՝ չլսեն մրա խոսքը, թո'ղ ճերմակեն մազերը.
Լուսինը խավարեց, աստղերը խամրեցին,
Հաճընի չանդըրները'', ա'խ, խնդացին, պարեցին:

^{*} Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «հերոս» բառը:

^{**} Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է արաբերեն «հընգըր/խընգըր» (խոզ) բառը:

¹ Չաթ Օլուխ (Հատվող աղբյուր) են անվանել Հաճընի այն վայրը, որտեղ երկու աղբյուրները միմյանց են միացել:

^{***} Հաճընի և շրջակայքի հայերը «Չանդըր» են կոչել թրքացած, բայց տեղի հայերեն բարբառով խոսել շարունակող հաճընցիներին, որոնք թուրքացվելուց հետո մեծ պատումս են դարձել իրենց մայրենի հայերենակիցների համար:

ԱԴՈՒՐ ՓԱՇԱՊ

Ադուր փաշա, քաջ սէն,
Չամ չըրայը եա՛ք սէն,
Թիւրքլէր ճիւղիւմ էղիյօր,
Կամավորլար ա՛րշ՝ էղիմ:

Ադուր փաշա, քաջ գիդէք,
Ֆէմէրլէրի եա՛ք սէն,
Թիւրքլէր աթէշ աշլոյօր,
Բօմբալարը սա՛չ սէն:

Քօլէջդէն իմդիմ եայան,
Մէնդիլիմ դօլու փայլմ,
Ադուր փաշա գէլիյօր,
Դալա՛ն, օսմա՛նլը, դալա՛ն:

ԱԴՈՒՐ ՓԱՇԱՊ

Ադուր փաշա, ոտքի եղի՛ր,
Ջահիդ կրակը վառի՛ր,
Թուրքերը գրոհում են՝
Կամավորներով՝ արշավե՛ք՝:

Ադուր փաշա, եղի՛ր գնանք,
Քո ջահերը վա՛ռ պահիր,
Թուրքերը կրակ են բացել,
Քո ումբերը շուտ մետի՛ր:

Կոլեջից իջա ոտքով,
Թաշկինակս՝ լիքը ուտեստով,
Ադուր փաշան է գալիս,
Դե՛, օսմանցի՛, դիմացի՛ր:

ԵԱՇԱ՛, ՄԱՆՈՒԿ ՉԱՎՈՒԾՔ

Բէնի թիւքթթի, արքադա՛շ,
Բու գէօղսիմդէքի եարալար,
Հէրէթ շէֆիթ օլաջաղըմ.
Եաշա՛ վաթան, եաշա՛ միլլէթ:

Հիւջիւմ բօրուսը չալըմըր,
Քիմի՛ քաչար, քիմի՛ դուրուր,
Հէրքէս քադէրիմի գէօրիւր.
Եաշա՛ վաթան, եաշա՛ միլլէթ:

Նասիփ օլսում սէլամէթէ,
Վարըրսանըզ մէմլէթէթէ,
Մանուկ Չավուշ շէֆիթ դիւշթիւ.
Եաշա՛ վաթան, եաշա՛ միլլէթ:

ԿԵՑԵՆ՝, ՄԱՆՈՒԿ ՉԱՎՈՒԾԸ

Ինձ մաշում են, ընկե՛ր,
Կրծքիս այս վերքերը,
Անշուշտ, պիտի գոհվեմ.
Կեցցե՛ հայրենիք, կեցցե՛ ժողովուրդ:

Հարձակման փողը ճնշեց,
Ոմանք կմնան, ոմանք կփախչեն,
Ամենքն իրենց բախտը կտեսնեն.
Կեցցե՛ հայրենիք, կեցցե՛ ժողովուրդ:

Ազատության բախտ վիճակվի,
Բարով հասնեք մայր-երկիր.
Մանուկ Չավուշն ընկավ, գոհվեց.
Կեցցե՛ հայրենիք, կեցցե՛ ժողովուրդ:

ԹՕՓԱԼ ՀԱԿՕՐՈՒՆ՝ ԵՒՂԻԹԼԸԸ

Հասանքէլիմ իւթիւմդէ սօղուք եէլ էսէր,
Թօփալ Հակօր եօլլարը քէսէր,
Թօփալ Հակօր սազլըղա քաչթը:

ԹՕՓԱԼ ՀԱԿՈՐԻ՝ ՍԽՐԱՆՔԸ

Հասանքէլի վրայից գով քամի փչեց,
Թփալ Հակօրը ճամփաները կտրեց,
Թփալ Հակօրը եղեգնուտում դարանակալվեց:

¹ Երգը հորինվել է 1920 թ. ապրիլի 1-ից սկսված և ընդմիջումներով 314 օր տևած Այնթապի դուրացիական հերոսամարտի առիթով, որի ղեկավարն էր Ադուր Լևոնյանը:

² Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «կամավոր(լար/ներ)» բառը:

³ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «արշ/արշավել» բայը:

⁴ Ինքնապաշտպանական կոնվների ընթացքում թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորները գաղտնի օգնել են իրենց հայրենակիցներին, ինչպես հերոսի մահով գոհված Մանուկ Չավուշը (Տասնապետ), որի շուրջ հյուսվել է այս երգը:

⁵ Թփալ (կաղ) Հակօրը Ադամայում Հասանքէլի ինքնապաշտպանական կոնվների ժամանակ հայտնի ազգային հերոս է եղել: Պատմում են, որ մա հինգ տարեկան եղած ժամանակ թուրք զաթիթին բռնել է, մատներով մրա փորը պատռել, սիրտն ու թոքերը արմատից հանել ու սոսու ծառից կախ տվել: Հետագայում, երբ օձը մրա ոտքը խայթել է և մա զգացել է, որ պիտի մեռնի, իր ոտքը կացիմով կտրել է և այդ օրվանից «Թփալ Հակօր» մականունն է վաստակել: Նրա խումբը քառասուն հերոսներից է բաղկացած եղել: Երբ Թփալ Հակօրն իր զինակիցներով սպանվել է, խումբը հասանքէլի Ավետիսի գլխավորությամբ մնացել է երեսուներեք հոգի: Այդ խմբում է կռվել մահ երբեմնի լեգեոնական, այս երգը կատարող, 103 տարեկան հասանքէլի Հովհաննես Թայմազյանը (ծնվ. 1886 թ., Հասանքէլ) (Վարդեվառ մականունով):

Քայմաքամ գէղի սազլընը բասթը,
Թօփալ Հակօր միսփէթէն աթէշ աչթը,
Եիզ ալթմըշ թանէ թիւք ասքէր քէսթի:
Թօփալ Հակօր բէշ դաքիքա սէսիմի քէսթի,
Օնուն եերիմէ քըրք թանէ ասքէր քէսթի,
Քայմաքամըն շիյէրիմի քէօքդէն սէօքթի:
Թօփալ Հակօր եիզ քիշի բաղլադը,
Գարաբեդ աղա ճէփսիմի դէ բօղազլադը,
Թօփալ Հակօր մարթիմիմի եաղլըյօր,
Ադընը դույամ թիւքլէր աղլըյօր:
«Չիդ եումուրթա եէդիմ դիւշիմդէ,
Աքըլ էրմիյօր բու բէնիմ իշիմէ,
Իքի թաքուր ասքէր դիւշթի փէշիմէ,
Թիւքլէր շաշթը բու բէնիմ իշիմէ»:

Ղայմաղամն եկավ եղեգնուտը շրջապատեց,
Թփալ Հակորը ի հեճուկս կրակ բացեց,
Հարյուր վաթսուն թուրք ասկյար ջարդեց:
Թփալ Հակորը հինգ թուրք կրակը դադարեցրեց,
Դրա փոխարեն քառասուն ասկյար գլխատեց,
Ղայմաղամի թորքերն արմատից պոկեց:
Թփալ Հակորը հարյուր հոգու կապկպեց,
Կարապետ աղան բոլորին խեղդամահ արեց,
Թփալ Հակորն իր հրացանը յուղոտեց,
Իր անունը լսող թուրքերին լացացրեց:
«Հում հավկիթ կերա երազումս իմ,
Խելք չի հասնում իմ բռնած գործին,
Երկու գունդ ասկյար ընկավ իմ ետին,
Թուրքերը զարմացան իմ բռնած գործին»:

18 (644).

ՀԱԺԸՆԸՆ ՔԱՀՐԱՄԱՆԼԱՐԸ¹

Նիսանըն դէօրդիմդէ Հաճըն քարըշթը,
Իբր օղլու Մուհամէդ չարշիյա դիւշթիւ,
Չանլար չալընդը, ինսանլար սաչթը,
Աղլայա-սըզլայա էվլէրէ դիւշթիւ:

Բիլիքյան Հրանտ գէնջին բիրիյդի,
Իլք փօթաղա վուրդու բիր քէրէդէն,
Ֆրսանթ իդի Հաջի Օսմանըն եիրէլի.
Գէօզիմդէն վուրուդու՝ քաչթը գէրիյէ:

Եաղլօղլու դամընդա վարդը քըրք քիշի,
Բուլունմազ բու եղիթլէրին էշի,
Արաք սաչլը Արշակ քումանդան բաշը
Աթար մարթիմիմի սէմայա քարշը:

Գիւրնէզ դաղընդան ուշիֆ եիրիտիւ,
Հաճըն քահրամանլարը էօնէ արշ էթթի,
Հաճըն քահրամանլարը արշ էթթի եիրիտիւ,
- Ալամա՛ւ Հաճընը, - դէդի դէլիս բինբաշը:

Դէր Համբարձում բաբա խաչընը ալդը,
Ջէնգին աիլէլէրդէն էրգաք գէթիրդի,
Ջէնգին աիլէլէրդէն էրգաք բիթիրդի,
Հաճըն քահրամանլարընը քէլֆիմի գէթիրդի:

ՀԱԺԸՆԻ ՔԱՋԵՐԸ²

Ապրիլի չորսին Հաճընը խառնվեց,
Իբրօղլի Մուհամէդը հայտնվեց,
Ջանգերը հնչեցին, մարդիկ փախան,
Լացով-ողբով իրենց տունն ընկան:

Բիլիքյան Հրանտը մի երիտասարդ էր,
Առաջին առիթով միանգամից խփեց,
Նշանակեալը՝ Հաջի Օսմանի սիրտն էր.
Նա աչքից խփվելով՝ արագ փախավ ետ:

Թաղջյանների տանիքում կային քառասուն հոգի,
Այս կտրիճների պես չի գտնվի,
Արաքի պես մազերով դեկավար Արշակը
Կրակում էր երկինքն ի վեր իր հրացանը:

Գյուրնէզ լեռներից համալրում եկավ,
Հաճընի քաջերն արշավեցին առաջ,
Հաճընի քաջերը արշավեցին առաջ,
- Չե՛մ կարող գրավել Հաճընը, -
Ասաց նենգ հազարապետը:

Տեր Համբարձումը խաչը վերցրեց,
Հարուստ ընտանիքներից մթերք հավաքեց,
Հարուստ ընտանիքներից մթերք հայթայթեց,
Հաճընի քաջերին հաճույք պատճառեց:

19 (645).

ԴՕՂԱՆ ԲԷԹ² ԻԼԷ ԱՐԱՄ ՉԱՎՈՒԾ³

Դօղան բէլ դէ գէղի գիրդի Հաճընա,
Արամ Չավուշ գիթթի եթթիշթի օնա,
- Արա՛ւ Չավուշ, դէրլէր բէնիմ աղըմա,

ԴՈՂԱՆ ԲԷՅՆ՝ ՈՒ ԱՐԱՄ ՉԱՎՈՒԾԸ³

Դողան բեյն էլ եկավ, մտավ Հաճընը,
Նրա ետից հասավ Արամ Չավուշը,
- Արա՛ւ Չավուշ եմ անվանում ինձ,

¹ Ըստ երգասաց Կարապետ Թոգլյանի (ծնվ. 1903 թ.), այս երգը հորինվել է Հաճընի 1920 թ. ինքնապաշտպանության օրերին:

² Դոգան օղլի Դողան բեյը թուրքական կանոնավոր բանակի հրամանատար էր, որը 1920 թ. իր գործով պաշարեց Հաճընը:

³ Թուրքական բանակի սայա Արամ Կայծակը (Թեքլյան) Հաճընի 1920 թ. ութամսյա հերոսական ինքնապաշտպանության «վրեժ» խմբի փոխհրամանատարն էր, որն սպանեց Դողան բեյին (Մանոթություն բանասացի):

Ղօփուշ ախրողնդա գէօնդիւմ քաղընը,
Հաճընդա քալմաղը Չանդըր¹ աղը,
Ծիւքիւր մուրազըմա էրմէդի² մի բէն,
Ուրումիդա բասթըմ չէրքէզ բէլլէրի,
Եւրէ եաթթըլար ուզում-ուզում բօլլարը,
Արամ Չափուշ սէշթի քաթըր սօլլարը,
Ծիւքիւր մուրազըմա էրմէդի² մի բէն:

Ղոփուշենց ախրողում թաղեցի կնոջդ,
Չանդըր¹ անունը Հաճընում չթողեցի,
Չհասա՞ արդոյդք փառքիս նպատակին:
Հոյնի գյուղում չերքէզ բեկերին շրջապատեցի,
Հասակով մեկ գետնին փռեցի,
Արամ Չափուշը, ջորիների ընտիրը ընտրեց,
Չհասա՞ արդոյդք փառքիս նպատակին:

20 (646).

ՀԱՃԸՆԾԻ ՄՈՒՐԱԴԸ²

Հաճընի հողում ծնված ընկեր,
Քո ըրածին մենք մատաղ,
Մութ պատերում խաչված ընկեր,
Մութ տանջանքիդ մենք մատաղ;

Հուրա՛, հուրա՛, հուրա՛,
Քաջ անունդ անմահանա,
Հուրա՛, հուրա՛, հուրա՛,
Քաջ անունդ միշտ շողշողա:

Քաջ հաճընցի ընկեր Մուրադ,
Դու կովեցար քաջաբար,
Պատվի շարքով հեռացել ես,
Դուն ալ ինկար քաջաբար:

Հուրա՛, հուրա՛, հուրա՛,
Քաջ անունդ անմահանա,
Հուրա՛, հուրա՛, հուրա՛,
Քաջ անունդ միշտ շողշողա:

Մութ պատյանեն հանեցիր,
Հուրա՛, ասիր՝ վազեցիր,
Առավոտյան ժամը չորսին
Բիթիս քաղաքը գրավեցին:

Հուրա՛, հուրա՛, հուրա՛,
Քաջ անունդ անմահանա,
Հուրա՛, հուրա՛, հուրա՛,
Քաջ անունդ միշտ շողշողա:

21 (647).

ՔԱՋԵՐԸ ԱՀԱ ՇԱՐԱՆ-ՇԱՐԱՆ³

Քաջերն ահա շարան-շարան,
Սրտերը վրեժի մէլ-մեկ խորան,
Վրե՛ժ, կոհ՛վ, մա՛հ կպոռան.
Մահ իմացյալ՝ անմահություն:

Առած ի սուր, մարշ ի բերան,
Արևմտի գազաթի վրան,
Կգոռգոռան Սեզան վրան.
Հաճընցիներ ծարավ արյան:

Հառա՛ջ, հառա՛ջ, հաճընցիներ,
Մեր ոյսերիմ թուրքն է եկել,

Հառա՛ջ, կովե՛նք՝ ի զե՛ն, ի զե՛ն.
Տեսնենք թշնամին ի՞նչ կուզե:

Ազատության դրոշակին պլլված,
Կովի՛նք՝ վատին առաջ կանգնած,
Կովի՛նք անվախ, կովի՛նք քաջ-քաջ.
Ետ չի՛ դառնանք՝ սուրանք առաջ:

Օ՛հ, համազոր կրա՛կ կրկին,
Գրավե՛նք թուրքին դիրքն անառիկ,
Կովի՛նք անդուլ քաջերու պես.
Օռտ կհասնին օգնության մեզ:

22 (648).

ՕԴԱՆԱՎՆ ԷԿԱՎ ՄԵԾ ԱՎԵՏԻՍՈՎ

Օդանավն էկավ մեծ ավետիսով,
Մեր սրտեր լցվան ուրախ հույսերով,

Թափառին բոլոր մարտիկներն անզեն.
Անոնք հոգիով թուրք ջարդել կուզեն:

¹ Հաճընի և շրջակայքի հայերը «Չանդըր» են կոչել թրջացած, քայց տեղի հայերեն բարբառով խոսել շարունակող հաճընցիներին, որոնք թուրքացվելուց հետո մեծ պատուհաս են դարձել իրենց մայրենի հայրենակիցների համար:

² Այս երգը նվիրվել է Սասնո (1894 թ.) և հետագա այլ հերոսամարտերի ղեկավարին՝ ազգային հերոս Մեծն Մուրադին՝ Համբարձում Պոյաճյանին:

³ 1920 թ. Հաճընի ութամսյա հերոսական դյուցազնամարտին նվիրված Արամ-Ասպետի այս և այլ բանաստեղծությունները հաճընցիները ժողովրդականացրել ու իրենց են համարում:

Եղբայրներն արդեն մամակ գրեցին,
«Կովեցե՛ք, եղբա՛յրք, կհասնի՛նք», - ըսին,
Սակայն ի՛նչ խաբար, օրերնիս անցան:
Հազար հոգիներ կուրծ չերևցան:
Ապրիլ կամ մեռնիլ, կտրի՛ն հաճընցի,
Գրավենք՝ ըսին, թե ոչ՝ կմեռնինք,

Գրավենք զմեզ թմրամոթն ահեղ՝,
Թող հաղթանակը տանինք փառահեղ:
Այսպես ըսելով մի քանի քաջեր,
Զուրը լողալով ճամփա բռնեցին,
Գիշեր ու ցերեկ լեռներ մնացին,
Թշնամյաց դիակը գետին փռեցին:

23 (649).

Ո՛վ, ՀԱՄԸՆՑԻ ՔԱԶ ՊԱՏԱՆԻ

Ո՛վ, հաճընցի քաջ պատանի,
Մահվան լուրդ ո՞վ թող տանի,
Քեզ պեսներուն միշտ երա՛նի,
Դուք եք հույսը Հայաստանի:

Խուճկով, մոմով զամ ես քեզ մոտ,
Արցունք թափեմ ես սգավոր,
Քեզ տեսնելով լացին բոլոր,
Նստած կուլամ ես ամեն օր:

Դուն ո՞վ ունիս, որ քեզի լա,
Գերեզմանիդ վրա ողբա,
Թշնամիեն վրեժ առնե,
Հաճընո համար օգնող չկա:

Արտասուքս հեղեղ դարձավ,
Պայծառ օրս խավարեցավ,
Հաճընո ձորեր արյուն լցվան,
Քանի կտրիճներ զոհվեցան:

Երեք հարյուր հայ քաջերով,
Բոլոր զիմված մոսիմներով,
Դողան քեյին մենք ջարդ տալով,
Հաճըն ինկավ՝ «վրե՛ժ» գոռալով:

Առնեմ սուրս, ելնեմ առաջ,
Թուրքեր ջարդեմ ես աչ ու ձախ,
Ուրախ գերեզման իջնայի,
Հաճընը ազատված տեսնայի:

24 (650).

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՆԼԻՐՑԱՆԸ²

Թալեաթ փաշան փախավ Բեռլին,
Թեհլիրյանը հասավ ետին,
Զարկավ ճակտին՝ փռեց գետնին.
Գիճի լի՛ց, ախպեր ջա՛ն,
Գիճի լի՛ց, խմողաց անու՛շ:

Թալեաթ փաշան դրին հողը,
Լուրդ դրկին ցնկած մորը,
Կեցցե՛ գերման դատավորը.
Գիճի լի՛ց, ախպեր ջա՛ն,
Գիճի լի՛ց, խմողաց անու՛շ:

25 (651).

Ա՛խ, ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Ա՛խ, Հայրենիք, ե՞րբ պիտ տեսնեմ քեզ ազատ,
Ուրախ, զվարթ, ապահովված, առանց ցավ,
Տիգրանակերտ, Մուշ, Բայազետ, դեպի Վան,
Հայ զորքերով ըլլան մեզի պահապան:

Ա՛խ, Հայրենիք, ե՞րբ պիտ տեսնեմ քեզ պայծառ,
Լուսավորված, ուսում առած ու կրթված,
Գահին մստած արժանավոր հայ իշխան,
Հայ տառերով գրե հայոց հրաման:

Զըլլանք մենք ստրուկ օտարի համար,
Հայկազյանց սիրուն ընկնենք քաջաբար:

Թուրքը հարձակվավ բազում զորքերով.
Կիլիկիան լցվավ լաց ու կոծերով:

Մատաղ մանկտիք զոհ եղան, գացին,
Ամմեղ արյունով մահատակվեցին,
Ոմանք կիսամեռ, դեռ բաց աչքերով
Օգնության համար երկինք կնային:

Ի՞նչ անեմ այսպես դառնացած կյանքը,
Ե՞րբ պիտի տեսնեմ Հայկազյանց գահը.
Ծագե՛, արշալույս, ծագե՛ մեր վրա,
Ծագե՛ հայության, հայ ազգին վրա:

¹ Ինքնապաշտպանության անցած հաճընցիները թշնամու թմրամոթը գրավում են, բայց մեքն արկ չի լինում, որ կրակեն և չեն կարողանում պաշտպանվել:

² Սողոմոն Թեհլիրյան - հայ ազգային վրիժառու, 1921 թ. Բեռլինում սպանել է Հայոց ցեղասպանությունն իրագործած և անպատիժ մնացած երիտթուրք կառավարության ղեկավարներից՝ Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշային, որը հետակա կարգով մահվան էր դատապարտված, բայց փախուստի մեջ էր գտնվում Եվրոպայում: Բեռլինի դատարանը արդարացրել է Թեհլիրյանին:

Մշո դաշտեն ելեր, կուգանք,
խամշին փաթեթեց Լեոն արքան¹,
Օտարական ենք մնացել.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

Կար ժամանակ Արարայում²,
Երբ կովում էինք բանակում,
Միությունը շատ լավ բան է.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

Թոթը թիթեղ կարմիր ոսկին
Տվին ֆրանսիական ժեներալին,
Չհավատաք օտարի խոսքին.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

Չունինք իշխան մեզի համար,
Կամ թե՛ արքա տիրակալ,
Որ դառնա մեր ազգին պաշտպան.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

Հայրենիքս՝ ունինք՝ Հայաստան,
Այդ է հույսը մեր հայության,
Էլ չենք ապրի արտասահման.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

Հայ խնդիրը լուծվի շուտով,
Հոն հավաքվինք ամբողջ ազգով,
Ծաղկացնենք մեր ճիգ ու ջանքով.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

¹ Նկատի ունի Հայկական Կիլիկիայի Լեոն Բ Մեծագործ արքային (1198-1219 թթ.):

² 1918 թ. ֆրանսիական բանակում հայ կամավոր լեգեոնականները Պաղեստինում՝ Արարայի մոտ, պարտության են մատնել թուրք-զերմանական զորքերին և հաղթանակ նվաճել, բայց՝ ապարդյուն. մրանց հույներն ի դերն եղան:

5.

ԲՈՒՆԱԶԱՎԹՎԱԾ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԵՎ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԳԵՐ

1 (653).

ԱՆՏԵՐ ԹՈՂԻՆՔ ՄԵՈ ԱՆՈՒԾ ԴԱՇՏ, ԴՈՒՐԱՆ

Անտեր թողինք Մշո ամուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաթան,
Մատուռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետրան,
Մնաց անտեր, մնաց՝ ընկալ շան բերան:

Էս ինչ էկալ մըր գլխուն, լաո՛,
Մշուշ պատեց աշխարհուն,

Դարը շուտ էկալ, քարը շուտ էկալ մըր ճամփին,
Ցաք ու ցրիվ արեց մըզի թշմամին:

Կարմրատուտիկ կոունկներ, դուք չմոռաք տուրքստուգամ,
Մեղրագետու զուլալ ջրից կուշտ խմեք,
Ձեր բներ լե շինեք քիվին Կարապետա մեր Սուրբ տան,
Կոունկներ՝ ջան, կոունկներ՝, ձըզի մեռնին, խորոտներ:

2 (654).

ՎԱՆ-ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ

Վան-Վասպուրական,
Դու իմ ծննդավայրն ես,
Իմ տխուր անցյալն ես,
Ինչքան հեռու ես,
Այնքան՝ մոտիկ ես:

Դու իմ երազներում ես,
Մորս կարոտներումն ես,
Բոլոր վանեցիների սրտումն ես,
Որոնք կան և հիմա՝ չկան:

Վա՛ն, ես քեզ սիրեցի
Քո ամառատ հող ու ջրի համար,
Վանա լճի լուսնկա գիշերների համար,
Վարագա սարի բուրավետ ծաղիկների համար,
Անուշահոտ, անմահական խնձորի համար:

Վան-Վասպուրական,
Դու իմ ծննդավայրն ես,
Դու իմ հարազատն ես,
Ուրեմն՝ շա՛տ քաղցր ես:

3 (655).

ԱՎԱ՛Ղ, ՍՈՒՐՄԱԼՈՒ¹

Ա՛յ Սուրմալու, ջա՛ն Սուրմալու,
Չկա զանգակի ձայն, չկա հայ բարբառ,
Դարձել ես բնավեր գայլերի անտառ,
Դպրոցներով հարուստ, մարդաշեն գավառ:

Ավա՛ղ, ավա՛ղ, Սուրմալու,
Օձն է նստել բնիդ վրա, Սուրմալու՛:

Անբախտ Արարատը լուր սև ամպերով
Ողբում է կորուստդ, քաղցր Սուրմալու՛,
Դարձել ես ավերակ, հողին հավասար,
Հայաստանի փառք ու պարծանք, Սուրմալու՛:

Ավա՛ղ, ավա՛ղ, Սուրմալու,
Օձն է նստել բնիդ վրա, Սուրմալու՛:

Քնքուշ հայ աղջկա երգի փոխարեն,
Ագռավն է վայում սև բախտդ, Սուրմալու,
Թող սգա հայ ազգը կորստիդ համար,
Հայաստանի փառք ու պարծանք, Սուրմալու՛:
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, Սուրմալու,
Օձն է նստել բնիդ վրա, Սուրմալու՛:
Թողել ու եկել ենք մեր այգիները,
Վառվել, մոխիր են դարձել մեր շեն գյուղերը,
Ուզինք չտալ Վան ու Բիթլիս, Էրզրում,

¹ Սուրմալուն (Իգդիր) 1920 թ. զրավվեց թուրքերի կողմից և 1921 թ. Կարսի պայմանագրով անցավ Թուրքիային:

Քեզ էլ ամոնց վրա տվինք, Սուրմալու՛:

Ավա՛ղ, ավա՛ղ, Սուրմալու,
Օձն է մատել բնիդ վրա, Սուրմալու՛:

Այգեպանդ չկա՝ այգիդ զարդարեն,

Չորս կողմդ խավար, մութ գիշեր է,
Երանի Աստված քեզի պաշտպաներ.
Արդյոք մի օր կգնա՞նք Սուրմալու:

Ավա՛ղ, ավա՛ղ, Սուրմալու,
Օձն է մատել բնիդ վրա, Սուրմալու՛:

4 (656).

ԺՈՐՈՒԽԻ¹ ԱՓԻՆ

Վշտոտ սրտով, կարոտ աչքով,
Բեկված հոգով, արցունք աչքով
Քեզ եմ դիմում, իմ հայրենի,
Հարազատ գետ, անգին Ծորոխ:

Ասա՛ լսեմ, ի՞նչ լուր ունես
Իմ հարազատ հայրենիքի
Ծաղկափթիթ դաշտ ու հանդից,
Անտառներից ու լեռներից:

Ասա՛ լսեմ, ի՞նչ լուր ունես
Իմ մանկության վեճ օրրանից,
Պարզ ու զուլալ, սառն ու վճիտ
Աղբյուրներից, գետակներից:

Ու՛ր եմ արդյոք, քո սիրելի
Հայ զավակներդ՝ հոգով արի,
Ինչու՞ լոռեց մրանց ձայնը,
Սև սուգ պատեց շեն երկիրը:

Չհամբերեց էլ Ծորոխը,
Ալիքները տվեց իրար
Ջավկին կորցրած մոր կսկիծով,
Այսպես խոսեց մա ցավատանջ:

- Բավ է խառնես իմ վերքերը,
Հայրենասեր, հեզ ալևոր,
Նախկին վճիտ իմ ջրերը
Այժմ դառել եմ արցունքի ծով:

Իմ սիրասուն զավակների
Ծիրիվներն եմ միայն մնում,

Որոնց մեղմ ու զով զեփյուռը
Սվավում է ու համբուրում:

Վատ թշնամին, մեծ գդազին,
Կովի չեղավ դեմ հանդիման,
Այլ՝ մա դիմեց խարդավանքի,
Սուտ երդումի ու սուտ խոստման:

Խաղաղ մարդկանց, անգեմ մարդկանց
Կապկպեցին չվաններով,
Ծարամ-շարամ ձորեր տարան,
Խոցոտեցին ավիմներով:

Այժմ թեն իմ ափերը
Սուգ եմ հագել ու սուգ կապել,
Սակայն մոտ է այն մեծ օրը,
Որ կբերե խինդ ու ծափեր:

Ջոհվածների կորյունները
Կդառնան մեծ-մեծ առյուծներ,
Հայրենական արևի տակ
Անվախ, հզոր քաջ մարտիկներ:

Էլ չեն խաբվի մեծ թշնամու
Սուտ խոստումից, երդումից,
Սուրը ձեռքին դեմ դուրս կգան,
Կջախջախեն բունը հիմքից:

Նոր այն ժամին զոհվածների
Ոսկորները կթարմանան
Ու հայ ազգի զավակները
Իրենց երկրին կտիրանան:

5 (657).

ՋԷԲԷԼՍՈՒՍԷՆ ՂԱՐԻԲԸ

Եսաղձա խնթրիցա
Այարում ծիօն հիզմիլա,
Ջէբէլ Մուսա ուրթիլա,
Թիզինէն թէօզ քաղիլա,
Ընդայգինէն ունդայգ քաղիլա²:

ՄՈՒՍԱԼԵՈՑԻ ՊԵՆԴՈՒԽԵ

Աստծուց խնդրեցի
Թամբած ձի հեծնել,
Գնալ Մուսա Լեռ,
Թզենուց թուզ քաղել,
Ընկուզենուց ընկույզ քաղել²:

¹ Ծորոխ գետի կենտրոնական մասում է գտնվել երբեմնի հայաշատ Արդվին քաղաքը, որը ևս Թուրքիային է անցել:

² Մուսալեռնալ բարբառով այս երգը հորինվել է 1915-1919 թթ. Պորտ-Սայիդում, երբ երազ էր Մուսա Լեռ վերադառնալը:

Եսաղծա խմբորիցա
Այարում ծիօն հիզնիլա,
Հայաստան ուրթիլա,
Մաքաբ ուրթիլա,
Խիլք ու շմիրք սուրվիլա,
Միր վաթամը շինցընիլա¹:

Դուզմը՝ իրէք գմասիմէն,
Արաղ լցրէք դադըղմէն,
Հազօր ամէօշ թող ըմնօ
Հայաստան ուրթօղ գէնջիրէն:

Աստծուց խմորեցի
Թամբած ձի հեծնել,
Հայաստան մեկնել,
Դպրոց հաճախել,
Խելք ու շմորհք սովորել,
Մեր հայրենիքը շենացնել¹:

Լցրեք լիքը սեղանները,
Օղի՛ն լցրեք բաժակները,
Հազար ամուշ թող լիմի
Հայաստան գնացող ջահելներին:

6 (658).

ՑԱՆԿԱՄ ՏԵՍՆԵԼ ԻՄ ԿԻԼԻԿԻԱՆ

Երբ որ բացվին դռներն հուսի,
Եվ մենք Երկիր դառնանք կրկին,
Չքնաղ երկիր մեր Հայրենյաց,
Որ բոնությանք առին մեզմից:

Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Օղը՝ մաքուր, ջուրը՝ զուլալ,
Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Վանքեր, բերդեր հոնտեղ շա՛տ կամ:

Երբ որ լուծվի Հայոց Հարցը,
Եվ մեզ տրվի մախնյաց հողը,
Մենք կվարենք մեր արտերը,
Կշենացնենք մեր գյուղերը:

Ցանկամ տեսնել Սասուն ու Վան,
Ջեյթուն, Հաճըն և Մուսա Դաղ,
Տարսոն, Մարաշ, Սիս ու Այնթապ,
Կծաղկացնենք մենք անպայման:

7 (659).

ՄԵՐ ՔԵՍԱԲԸ

Բարձր է Կասիոսի գագաթը,
Գերի մնաց ինչպես Արարատը,
Թուրքին մնաց ցանքն ու արտը,
Ավելացավ քեսաբցու դարդը:

Ոչ մի այլ ազգ չկար մեջդ,
Այժմ դռանդ է կայնած մեջիդը,
Աղոթք արեք հայոց ժամին,
Թող խորտակվի թուրքի ջամին:

Կիլիկիայի մնացորդ ես, Քեսա՛ք,
Երազներից դու հուսախաբ,
Գործերդ մնացին կիսատ,
Ով պանծալի դու մեր Քեսա՛ք:

Ունիս գյուղեր բազմազան,
Անուններով զանազան,

Որ կար ծամեր այլազան,
Տերտեր, պատվելի, սրբազան:

Ո՛վ, դու չարքաշ քեսաբցի՛,
Տերն էիր դու քո հացի,
Արի և քաջ գյուղացի,
Մնացորդներ՝ կիլիկիացի:

Հայոց գյուղերի բեկոր,
Մնացել ես դու կամակոր,
Արդյոք կգա՞ սիրուն մի օր,
Հավաքվենք շուրջդ բոլոր:

Փանոսն եմ ես քեսաբցի,
Շատ երկրներ պտտեցի,
Քո մեմըն չհանդիպեցի,
Ո՛վ, պանծալի դու մեր Քեսաբ:

8 (660).

ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՈՒՆ²

Գյուղին ծայրը՝ վտակին քովիկ,
Ծառերուն մոտ կանաչ, զովիկ,

Խրճիթ մը կար համեստ սիրուն,
Իմ անմամն, Հայրենի՛ տուն:

¹ Երգի այս հատվածը հյուսվել է 1946 թ. գանգվածային հայրենադարձության մախօրենին, երբ Մայր-Հայաստանը կանչում էր իր աշխարհասփյուռ զավակներին: Երգը հաղորդել է Հովհաննես Դուդաևյանը (ծնվ. 1910 թ., Մուսա Լեռ) իր կնոջ՝ Սիմա Դուդաևյանի (ծնվ. 1912 թ., Մուսա Լեռ) հետ միասին:

² Այս երգն առաջին անգամ լսել եմ 1946 թ. Ալեքսանդրիայում հորաքրոջիցս՝ Արշակունի Բոյաջյանից (ծնվ. 1898 թ., Կեսարիա), որը 2005 թ. Մոնրեալում բառ առ բառ վերհիշել է նրա որդին՝ Հարություն Բոյաջյանը (ծնվ. 1934 թ., Ալեքսանդրիա):

Կբարախեն Բոն անդադար,
Ջույգ մը սրտեր լոկ ինձ համար,
Հորս, մորս անուշ սրտեր
Գոհարներու հետ չեմ փոխեր:

Օրորոցս հին ու ցածրիկ,
Հոն անկյուն մը կգտնեք ինձ,

Հոն բացվեցան լեզվիս կապեր,
Նախկին քայլերս Բոն եմ արել:

Ուրախություն, հաճույք ու սեր՝
Հայրենի տունս եմ լեցուցեր,
Արևուն տակ չկա՝ մեկ բան
Իմ Հայրենի՝ տաճս մեռած:

9 (661).

ՕՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՅՍՔԱՆ ՏԱՐՈՎ

Օտարություն այսքան տարով,
Կուլամ հայրենյաց կարոտով,
Օտարական եմք մնացել.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

Մանուկ զավակներս մորթեցին,
Կույս աղջիկներս փախցուցին,
Բռնի կրոնքեն հանեցին.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

Գևորգ Չավուշն առաջն ընկած,
Փամփուշտները խաչաձև կապած,
Մոսիմները ձեռքը բռնած.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք:

Կարմիր, կապույտ, մարմջագույն,
Թող գամ բոլոր, ուտեն երդում,
Քանի մեմք չեմք մեկ հոտ-հովիվ,
Չեմք ունենա ազատ Հայրենիք:

10 (662).

ԱՅՍՔԱՆ ՏԱՐԻ ԹԱՓԱՌԵՑԻՆՔ

Այսքան տարի թափառեցինք,
Դարձյալ օտար հող մնացինք,
Մեր անուշիկ Հայաստանից
Հեռու-հեռու բնակվեցինք:

Հայրենիքից պանդուխտացա,
Դառն ցալի հանդիպեցա,
Թողի հարազատ կին, որդի՝
Սև հողին արժամացա:

11 (663).

ՆԵՐԳԱՂԹԻ ԼՈՒՐԸ՝

Օտարության ժամանակ է.
Արդյոք սա ի՞նչ խղճմտանք է,
Համբերություն շատ լավ կյանք է.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:

Հեռացեր եմ տունես-տեղես,
Կորուցեր եմ հարազատներ,
Կարոտ մնացեր հայրենիքես.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:

Օտարության մեջ ինկեր եմք,
Կուլամ կարոտո՛ւկ-կարոտո՛ւկ,
Հայ խնդիրը լուծվեր շուտով.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:

Ուրախացիր, մի՛ լար տխուր,
Ոտքիդ վրա կայնի՛ր ամուր,
Ծուտով կլսես Ներգաղթի լուր.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:

12 (664).

ԵՐԵՎԱՆ ԵՐԹԱԼ ԿՈՒՋԵՄ

Երևան երթալ կուգեմ,
Քերական կարդալ կուգեմ,

Ես ի՞նչ ընեմ քերական,
Երբ բոլորն եմ ուսումնական:

* 1946-1948 թթ. կազմակերպել է Հայոց ցեղասպանության հետևանքով աշխարհով մեկ սփռված հայության զանգվածային Հայրենադարձությունը դեպի Սովետական (Արևելյան) Հայաստան:

13 (665).

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԹԱԼՈՒ ԵՄ

Հայաստան երթալու եմ,
Մշտական մնալու եմ,

Ես ի՞նչ ընեմ օտար աշխարհ.
Ահա կերթամ Հայաստան:

14 (666).

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԹԱԼ ԿՈՒՋԵՄ

Հայաստան երթալ կուզեմ,
Երևան տեսնալ կուզեմ,

Մասիս սարի կատարիմ
Դրոշակ պարզել կուզեմ:

15 (667).

ՀԵՑ ԶԱՆ, ԵՐԵՎԱՆ՝

Կարոտցեր եմ քեզի, շքեղ Երևան,
Ծառ ծովերեն բարձր ոսկե լիճ Սևան,
Ձկներ ունիս խորքումդ՝ կողակ ու իշխան,
Հոգիս վկա լիմի, կյանքս քեզ կուտամ:

Երբ որ ես կմեռնեմ, Հայաստան տարեք,
Արարատյան դաշտում դիակս թաղեք,
Արարատյան գինով բաժակներ լցրեք,
Ծշով խորովածը լավաշով կերեք:

Հե՛յ ջան, Երևա՛ն, դու իմ Հայաստան,
Հե՛յ ջան, հե՛յ ջան, սիրում երևան:

Հե՛յ ջան, Երևա՛ն, դու իմ Հայաստան,
Հե՛յ ջան, հե՛յ ջան, սիրում երևան:

Երևա՛ն, սիրելիս, դու միշտ անասան,
Ծրջապատված ունիս այգի, բուրաստան,
Օդդ, ջուրդ՝ անուշ, տեսքդ՝ անմեամ,
Ով չի սիրում քեզի՝ հայ չէ իսկական²:

Ա՛խ, թե մեկ էլ տեսնեմ Ազատ Հայաստան,
Ցավ չի հոգուս համար մտնել գերեզման,
Ու շիրիմիս վրա դրեք մի արձան,
Վրան ալ գրեցեք՝ «Կեցցե՛ Հայաստա՛ն»:

Հե՛յ ջան, Երևա՛ն, դու իմ Հայաստան,
Հե՛յ ջան, հե՛յ ջան, սիրում երևան:

Հե՛յ ջան, Երևա՛ն, դու իմ Հայաստան,
Հե՛յ ջան, հե՛յ ջան, սիրում երևան:

16 (668).

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸՆ՝ ԴԷՍԹԱՆԸ

ԶՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ՝

Քիմ դիր եսզան դեսթանը,
Օ սեվեր Հայաստանը,
Ա՛յ սազընը՝՝ էլիմե,
Չալ Հայաստան դեսթանը:

Ով գրել է այս վիպերգը,
Նա սիրում է Հայաստանը,
Ձեռքդ վերցրու քո սազը՝,
Նվագիր Հայաստանի երգը:

Եաշասը՛ն էրմենիլեր,
Դայանդըլար բու գիւնե,
Եախընլարդա եօլոյուդ՝
Դիւշմանա գիւլե-գիւլե:

Հայերը թող միշտ ապրեն,
Տոկացի՛ն, հասան այս օրին,
Ծուտով մենք ճամփա կելնենք՝
Թշնամու վրա խնդալով:

Օյնարըմ հեմ դե չալարըմ,
Չալարըմ հեմ դե օյնարըմ,
Հայաստանը գեօրդիւքչե
Եղդըզլարա հօփլարըմ:

Կպարեմ և կերգեմ,
Կնվագեմ և կպարեմ,
Հայաստանը տեսնելուս պես
Ես աստղերին կթռչեմ:

¹ Այս երգն առաջին անգամ լսել եմ 1946 թ., Ալեքսանդրիայում արժանափիշատակ հորիցս՝ Գառնիկ Սվազյանից (ծնվ. 1904, Կեսարիա) և, վերափոխվելով, գետնել էլ եմ սույն գրքի մեջ:

² Մի այլ տարբերակում՝ «Ջավակներդ անվախ՝ գինվոր հայկական»:

³ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «Հայաստան» բառը:

⁴ Արևելյան երաժշտական գործիք:

Ստալինն դիր քարամըզ,
Միկոյան՝ հայաթըմըզ,
Բաղրամյան՝ քարդաշըմըզ,
Մացակ Բաբյան՝ ռէիսիմիզ:

Արարաթըն գագաթը՝
Ասլամլարըն եռվասը,
Օրալար թիւրքին դէշի՛լ.
Էրմէնիմին եռվասը:

Ստալինը մեր հայրն է,
Միկոյանը մեր կյանքն է,
Բաղրամյանը մեր եղբայրն է,
Մացակ Պապյանը՝ ղեկավարն է:

Արարատի գագաթը՝
Առյուծների բույնն է,
Այդ վայրերը թուրքինը չե՛ն.
Հայերի բնօրրանն է:

17 (669).

ՀԱՅԻ ԵՐԿԻՐ, ՀԱՅԻ ՀՈՂ

Հայեր ունիմք խելացի,
Քաջեր ունիմք սիրելի,
Ողջ աշխարհով հռչակվեց
Բաղրամյանը պանծալի:

Հայի երկիրը, հայի հողը
Միմչև ե՞րբ թուրքը տիրի,

Բա՛վ է մեզի սպասելիք.
Ջենքի դիմե՛ք, հա՛յ որդիք:

Զոհվածների սուրբ արյունը
Վրեժ առնել կկանչե,
Բաղրամյանի հրամանով՝
Կատյուշայով պիտ բռնենք:

18 (670).

ԿԱՐՈՏՑԵՐ ԵՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ¹

Ա՛յ քարավան, ջա՛ն քարավան, քշի՛ր քո ճամփան,
Կարոտցեր եմ Հայրենիքիս. քունս չի տանիր:

Լուսնակ գիշեր քեզ կկանչեմ ու դուն չես լսեր,
Կարոտցեր եմ ազիզ եղբորս. քունս չի տանիր:

Անապատի փշերից դեմ քշի՛ր քո ճամփան,
Կարոտցեր եմ Մասիս լեռան. քունս չի տանիր:

Հայաստանեն մավը եկավ դեպի Լիբանան,

Լիբանանեն հայեր տարավ դեպի Հայաստան:

Ստալինին դրկած մավը այնքան խոշոր է,
Միջերկրական ծովում վրա հագիվ կրավե:

Դարդանելի նեղությունեն ազատի՛ր մեզի,
Կարոտցեր եմ իմ սուրբ հողին. քունս չի տանիր:

Ա՛յ քարավան, ջա՛ն քարավան, քշի՛ր Հայաստան,
Կարոտցեր եմ Հայրենիքիս. քունս չի տանիր:

19 (671).

ՎՈՒԴՐՈ ՎԻԼՍՈՆ ՄԵԾ ՄԱՐԴԸ

Վուդրո Վիլսոն Մեծ Մարդը
Չկրցավ լուծել Հայոց Հարցը.
Մայրիկ ջա՛նս, դուն մի՛ լար,

Քույրիկ ջա՛նս, դուն մի՛ լար,
Մենք մորեն պիտի երթանք
Երկի՛րը մեր պապենական:

20 (672).

ՄԵՐՆ Է ԿԱՐՍՆ ՈՒ ԱՐԴԱՀԱՆ

Քշի՛ր, հե՛յ ջան քարավան,
Մեզ կսպասե Հայաստան.

Թող ողջ աշխարհն իմանա՝
Մերն է Կարսն ու Արդահան:

¹ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «գագաթ» բառը:

¹ Այս երգն առաջին անգամ լսել եմ 1946 թ., Ալեքսանդրիայում արժանաբիշատակ հորիցս՝ Գառնիկ Սվազյանից (ծնվ. 1904, Կեսարիա) և, վերափոխվելով, զետեղել եմ սույն գրքի մեջ:

Կեցցե՛ս դու, Հայր Ստալին.
Սրբի պես մեզ փրկեցիր,
Մեզ չսիրող թուրքերի
Սրտիցը վերք բացեցիր:

Կուզե՛մք զայն, կուզե՛մք զայն.
Մերն է Կարսն ու Արդաֆան,
Թե չիտան՝ զեն-զորքով
Պիտի առնե Բաղրամյան:

Ամբողջ վեց դար ազգովիմ
Եղանք գերի օտարիմ,
Բայց աչքերնիս կմայիմ
Արդաֆանիմ ու Կարսիմ...

Կարս, Արդաֆանը մեզի
Պիտի շուտով դարձվի,
Որ այդ հողերն ամայի
Փոխակերպենք դրախտի:

21 (673).

ՂԱՐԱԲԱՂԸ ՄԵՐ ՓՈՔՐԻԿ

Ղարաբաղը մեր փոքրիկ
Մասն է Հայոց աշխարհի.

Իմչու՞ թողնենք օտարիմ,
Երբ հայերն են հոռն բնիկ:

22 (674).

ԵՏ ԱՌՆԵՆՔ ՆՈՐԻՑ

Մեր հայ եղբայրներ՝, մենք շա՛տ լոնցինք,
Բավական է մեզ ասչափ համբերենք,

Մեր Ղարաբաղը մեզմից խլեցին,
Հիմա ուժ ունենք՝ ետ առնենք նորից:

23 (675).

ԵԿԵ՛Ք, ԵՂԲԱՑՐՆԵ՛Ր, ԻՐԱՐ ՄԻԱՆԱՆՔ

Լոնց զանգը կյանքիս,
Էս ավերակ վանքիս՝
Էլ աղոթք չկա...
Ա՛խ, ես ու՞ր գնամ.
Ուրիշ տեղ հայրենիք չկա:

Թող հողը ձեր վրա միշտ թեթև լինի,
Ա՛խ, ես ու՞ր գնամ. չկա ուրիշ հայրենիք:

Մենք պարտավոր ենք հիշել զոհերին,
Հայ ժողովրդի մահատակներին,

Մենք հայ ենք, հայ էլ կմնանք,
Եկե՛ք, եղբայրներ՝, իրար միանանք.
Վաճա ծովին, Էրզրումին,
Ղարաբաղին տիրանանք:

24 (676).

ՀՈՂԵՐԸ ՄԵՐ ՊԱՊԵՆԱԿԱՆ

Թեև տխուր հուշի պես
Երազային հողերը մեր
Սահել են մեր մատներեն
Ջուրի կաթիլներուն պես,
Բայց չե՛մ բնավ երազ անհաս
Հողերը մեր պապենական:
Թեպետ խլել են այն մեզանից,
Մուշը, Վանը և Սվազը...
Հեռու են՝ մեր աչքերից,
Բայց հեքիաթ չեն բնավ
Հողերը մեր պապենական:
Որովհետև հողերը մեր,
Հողերը մեր երբե՛ք,
Երբե՛ք չե՛մ կորսնվիր,

Չե՛մ մոռացվիր.
Չե՛մ մոխրանար...
Ամոնք դեռ կա՛մ
Ու կմնա՛մ...
Հողերը մեր պապենական:
Հողերը մեր խոպանացած՝ այսօր թեև,
Պիտ կանաչման դարձյալ նորեն,
Այսօր ամայի դարձած մոռյլ,
Բայց պիտ փոխվին իբրև ոստան,
Թեև լուած՝ որպես շիրիմ,
Վաղը ամոնք երգեն պիտի,
Հարսի մման սիրազեղուն,
Վաղը կրկին ծագելու է արշալույսը
Հարության գույնով դրախտագույն,

Մտքի տաճար Արմաշի պես,
Մարաշի պես, Այնթապի պես,
Որքերում պես՝ թեն անտեր,

Պապենական հողերը մեր,
Որոնք խլված են մեզանից,
Անոնք կա՛ն դեռ, կապասե՛ն մեզ...

25 (677).

ՈՒՐ Է ՄԵՐ ՊԱՊԵՆԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐԸ

Ու՛ր է Մուշը, ու՛ր է Վանը,
Ու՛ր է հայոց Արդաֆանը,
Ու՛ր է Անին հազարավանք՝
Ծոխ պերճամքով ու մազամքով,
Ու՛ր է Զեյթունը հաղթական
Եվ Սասունը՝ կուռ, առնական,
Ու՛ր է շքեղ մեր Ադաման,
Տիգրանակերտը՝ պատմական,
Ու՛ր է Կարսը՝ հայոց հարսը
Եվ Նարեկը՝ լույս սրբավայր,
Ու՛ր է չքմաղ մեր Սուրմալում
Եվ Տարոնը եղեմական,
Ու՛ր է Մարաշն ու Կիլիկիան
Եվ Բիթլիսը Սարոյանի,
Երազային մեր Երզնկան՝
Ծեն ոստանը արհեստագործ վարպետների,
Ու՛ր է Մուսա Լեռը հերոսական,
Որ մարտեր մղեց օրհասական
Ու քառասուն զօր ու գիշեր
Լեզենդ հյուսեց դյուցազնական,
Ավա՛ղ, այսօր հուշ են դարձել
Հայոց զանձերը դարավոր,
Որոնց անունը շրթերին
Սողոմոնը՝ Բեռլին հասավ
Ու սպանեց Թալեաթին:
Հայրենիք կորցրած, ողջ մնացած հայերը

Սփյուռքում են գոյատևում՝
Տխուր ու լուռ, վիշտը սրտում:
Հսկում են դեռ շիրիմները մախնյաց
Եվ արտասվում են ու թախծում,
Որ օտարն է այժմ ապրում
Ծաղկուն ու շեն պապենական հայոց հողում:
Սակայն կա հույս՝ թեկուզ և ուշ
Կկատարվի Էրզիր թողած
Հայ մարդու իղձը ցանկալի,
Կքարձրանան վեր զագաթը Արարատի,
Ու կփարվեն զով սարերին,
Պաղ կարկաչուն առվակներին.
Ու կարքենան անուշ բույրով
Այգեստանի քյաֆուր վարդի,
Կզովանան Վանա լճում,
Կլողանան Կարսաչայում,
Կհիանան Աղթամարով,
Զմրուխտ հավքով, Նեմրուք սարով,
Կճաշակեն անմահական խնձորները Արտամետի,
Կհագենան ճոխ բուրմունքով հայրենիքի
Ու ծնկաչոք մոմ կվառեն Առաքելոց Սուրբ տաճարում
Ու կաղոթեն Երկնավորին, որ վերջապես
Օգնեց հային վերադառնալ Սուրբ օջախին:
Կգա օրը երանելի ու կազատվի հողն հայրենին,
Տուն կդառնան պանդուխտները
Ու կարոտով կհամբուրեն իրենց մախնյաց Հողը:

26 (678).

ՀԱՅԻ ՄԱՂԹԱՆՔԸ ԹՈՒՐԻՔ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻՆ

Ավետում է հավատքն իմ,
Որ թշնամուս ցանկամ բարին,
Ահա և ես՝ մաղթանքն իմ
Հղում եմ թուրք մանուկներին:

Հոգով մաքուր մա՛րդ մեծամաք,
Բարին գործեք, ազնվամաք,
Սիրով լեցուն սիրտ ունենաք,
Ըշմարտությանը իմաստունաք,

Ես չգիտեմ հետազայում
Ինչ մասնագետ դուք կդառնաք,
Մաղթանքը այս իրագործեք՝
Հաստատ գիտեմ՝ Մարդ կդառնաք,

Եվ երբ ընդունեք ազնվորեն
Մեղքը գործած ձեր պապերի,
Աղաթ ձեռքով և վեհորեն
Հային կտաք Հողը Հայի:

* Նկատի ունի ազգային վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանին:

6.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՏԱՐԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

1 (679).

Ա՛խ, ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

[Վկ. 628].

Ա՛խ, Վա - սու - րա - կան, տը - խոր Հա - յա -

տան, աճ - թիվ հե - րոս - մեր

քեզ-մեզ զոհ - վե - ցան, ա - հեղ կըռ - վի

մեջ աչք - քան դի - մա - ցան, ի մեր

ազ - գության մա - հա - տակ - վե - ցան:

* Վերապրողներից իմ գրանցած երգերի ձայնագրությունները վերծանել ու մոտագրել եմ.

- Երաժշտագետ, արվեստագիտության դոկտոր Ալիճա Փահլևանյանը – թիվ 1, 2, 5, 6, 7, 8, 11, 17, 18, 20;
- Երաժշտագետ, արվեստագիտության թեկնածու Մանուկ Մանուկյանը – թիվ 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 22;
- Երաժշտագետ Կարո Չալիկյանը – թիվ 3, 4, 12:

Իսկ երաժշտագետ, արվեստագիտության թեկնածու Ամահիպ Բաղդասարյանը, ուսումնասիրելով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մերկայացվող սույմ ժողովրդական պատմական երգերի մոտագրությունները, հրատարակել է հոդված՝ «Հայոց ցեղասպանության մասին ժողովրդական երգերը՝ երաժշտաբանաստեղծական հատկանիշների տեսանկյունով» (Վ. Սվազյանի «Հայոց ցեղասպանություն. Ակնատես վերապրողների վկայություններ» [Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000] գրքում զետեղված մոտագրված երգերի մասին), «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական աշխատությունների համդես, Երևան, 2002, թիվ 6, էջ 94-104:

2 (680).
 ԲՈՒՐԱՍԸ ՎԱՆԴԸՐ
 ԱՅՍԵՂ ՎԱՆԵԷ

[վկ. 448]

Բու-րա - սը վաճ - դոր, Էթ - րա -
 փը քաճ - դոր, գի - դեճ գել - սի -
 յօր, ա - ջար ա՛հ հալ - դոր:

3 (681).
 ԲՈՒՐԱՍԸ ՄՈՒԾԹՈՒՐ
 ԱՅՍԵՂ ՄՈՒԸՆ Է

[Վկ. 449].

Նէճ - աի՛, յալ-րում, աէճ - աի՛, Հա -

վա - դա բու - լութ յոք՝ բու աէ՛ դու -

մամ - դուր, Բու - րա - սը Մուշ -

դուր, յո - լո յո - խուշ - դուր, գի - դէճ գէլ -

մի - յոր, Ա - ջապ աէ՛ իշ - դուր

աէճ-աի՛, յալ - րում, աէճ - աի՛...

4 (682).

ԷՐԶԻՆՋԱՆ ԴՈՒՄԱՆ ՕԼԴՈՒ
ԵՐԶՆԿԱՆ ԾՈՒԽՈՎ ՊԱՏՎԵՑ

[Վկ. 451].

Էր - զին - ջան դու - ման օլ -

դու, դու-ման օլ - դու,

հա - լի - միզ յա - ման օլ - տու, յա-ման օլ - տու,

Ա՛հ ջան-լար դուր-բան օլ - դու,

այ - բոլ - դոք Էր - զին-ջան-դան, օթ-դան, օ - ջախ -

դան, ջան - դան օ՛հ, Ա՛հ - աի, Ա՛հ - աի, Ա՛հ - աի,

ա-մա-սրզ դու գու, Ա՛հ - աի՛, պա-պա-սրզ յալ - բու, Ա՛հ -

աի քիմ-սէ - սիզ յալ - բու, Ա՛հ - աի՛:

5 (683).
ԱՂՍ, ԻՆՉ ՕՐԵՐ ԵՆ
[Վկ. 612].

Աղս, իմէ օ - րիւր եմ է - կեղ, ախ - պե՛ր ջամ

աղս, կը ունկ - անք է - կամ,

Մեղ-րա - գե - տա ջուր խը-մե-ցիմ,

աղս, կը-ոունկ-ան - րում թամ - քեմ կէ - միմ,

(ը)էր-թամ ա - մու - շի դըռ-անք

կը - ոունկ - անք ջամ, կը - ոունկ - անք,

Աստ-վա - ծըմ օր կսի - րիք,

էր - թաք բամ - տեղ պը - տը - տիք,

իմ ա - մուշ ախ - պե՛ր մե - կու - ճաք է,

(ը)հա - բար մը բե - ռիք,
 ախ, կը - ունկ - մեր,
 ախ, կը - ունկ - մեր ջան:

6 (684).
ԱԴԱՆԱՅԻ ՈՂԲԸ

[Վկ. 436].

Կո - տո-րածն ամ - գութ, հա-յե - ռը թող
լամ, ա - մա - պատ դար - ձալ
շը-քեղ Ա. - դա - մամ, կը - թակն ու տու -
րը և ամ - խիղճ թա -
լամ, Բու-րի - մյամց տու -
մը, ախ, ը - թիմ վե - թամ:

7 (685).
ԱՎԱՂ, ՍՈՒՐՄԱԼՈՒ

[Վկ. 655].

Ամ - բախտ Ա - թա - թա - տը
 յուր սև սամ - պե - թով
 ող-բում է կո - թուս-տըդ
 քաղ - ցըր Սուր-մա - լու
 դար-ձել ես ա - վե - թակ,
 հո - ղիմ հա - վա - սար,
 Հա - յառ - տա - մի փառք ու
 պար - ծանք, Սուր - մա - լու
 ա - վաղ, ա - վաղ, Սուր-մա - լու,
 օձմ է մըս - տել բը - միդ
 վը - թա, Սուր - մա - լու

8 (686).

ՀԱԼԱԾՎԱԾ ԵՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԵՐԵՆ

[Վկ. 456].

Հա - լած - ված եմք Հա - յաս - տա - մի
լեռ - մե - թեմ, ո՞վ չի վախ - մար
հու - թով, սու - թով մեռ - մե - լեմ,
դար ու սա - թեր ամ - ցամք, դա - դար
չու - մե - ցամք, դի - ալ - մե - թեմ
ամ - ցամք, ար - ցումք չու - մե - ցամք

9 (687).

ԴԵՐ ԶՈՐ ԿԵՐԹԱՆՔ ԼԱԼԱԳԻՆ

[վ. 459].

Դեր Զոր Կերթանք լա - լա - գին ցա - վե -
րում մեջ մը - տա - ցը - թիվ, չը - կա լույս մը, որ բաց -
վի ճամփում վը - ռա ա - վա - զի:

The image shows a musical score for a song. It consists of three staves of music, each with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The melody is written in a simple, folk-like style. Below each staff, the lyrics are written in Armenian. The first staff has the lyrics 'Դեր Զոր Կերթանք լա - լա - գին ցա - վե -'. The second staff has 'րում մեջ մը - տա - ցը - թիվ, չը - կա լույս մը, որ բաց -'. The third staff has 'վի ճամփում վը - ռա ա - վա - զի:'. The music is in a 2/4 time signature, and the overall mood is light and melodic.

10 (688).

ԴԵՐ ԶՕՐՈՒՆ ԻԶԻՆԴԷ ՆԱՆԷԼԷՐ ԲԻԹԷՐ
ԴԵՐ ԶՈՐԻ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ ԱՆԱՆՈՒԽՆ Է ԲՈՒՍԵԼ

[վկ. 475].

Դեր Զօ-րում ի - չիմ - դե ան - ան - լեր բի-թեր,
օլ - միշտ - լե - թիմ քօ - քու - սու դիմ-յա - յա լե - թեր,
քու սիր - գիմ - լիք բի - գե օ - լիմ-դեմ բե - թեր,
դի - ան - ան ուղ - քու - ան օ - լեմ եր - մե - ան,
ա - մա - ան, յա - ման, հա - լը - մըզ յա - ման,
Դեր Զօր չօլ-լիմ - դե - դե քալ - դը - դըմ գա - ման:

11 (689).

ՍԱԲԱՀԹԱՆ ԲԱԼԹԵՐՄ՝ ԳԻՒՆԷՐ ՓԱՌԼՆՈՐ
ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ ՎԵՐ ԿԱՅԱՐ ԱՐԵՎՆ ԷՐ ՓԱՅԼՈՒՄ

[Վ. 488].

Սա-բախ-դամ քաղ - քը-թըմ՝ գիւ-նէշ փառ-լը - յօր,
օս-մամ-լը աւ - քէ-րի սի - լառ յաղ - լը յօր,
էր - մէ - աի - լէ քաք-դըմ՝ յա - մամ աղ - լը - յօր,
դի-աի աի՛մ ուղ - րու - մա օ - լէ՛մ էր - մէ - աի:

12 (690).

ՎԱՐԱԳԱ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶԻՑ

[Վկ. 558]

Վա-րա-գա Սուրբ Խա - չից քե-րեք եմ ձեզ
լուր. խղի-ճա-ցեք հայ ազ - գի՛մ
տղ-վե - քը մեկ - մեկ սուր, խղի-ճա - ցեք հայ
ազ - գի՛մ տղ-վե - քը մեկ - մեկ սուր:

ՄԵՐ ՄՈՒՍԱԼԵՌԻՑԻ ԼՐԻՎ ՀԵՐՈՍ ԵՆ

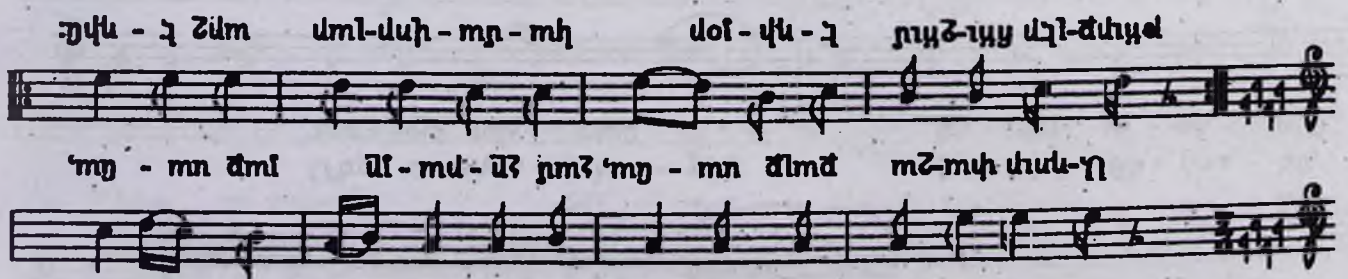
[Վկ. 636].

Մեր մու - սա - լեռ - ցիք լը - րիվ հե - րոս - եմ,
վա - խըմ իմչ քամ է' եր - բեք չը - գի - տեմ,

ի - րար ամ - լե - լով կը - քա - ջա - լեր վեմ,
քա - մի որ ու - մեմ քե - գի, Մու - սա' լեռ:

Հայ մու - սա - լեռ - ցիք, ջամ, մու - սա - լեռ - ցիք,

հայ - ոց պա - տի - վը քար - ձըր պա - հե - ցիմք:

[14. 641]

ՄԱՐԿԱՐԿ
 ՄԱՐԿԱՐԿ
 14 (692)

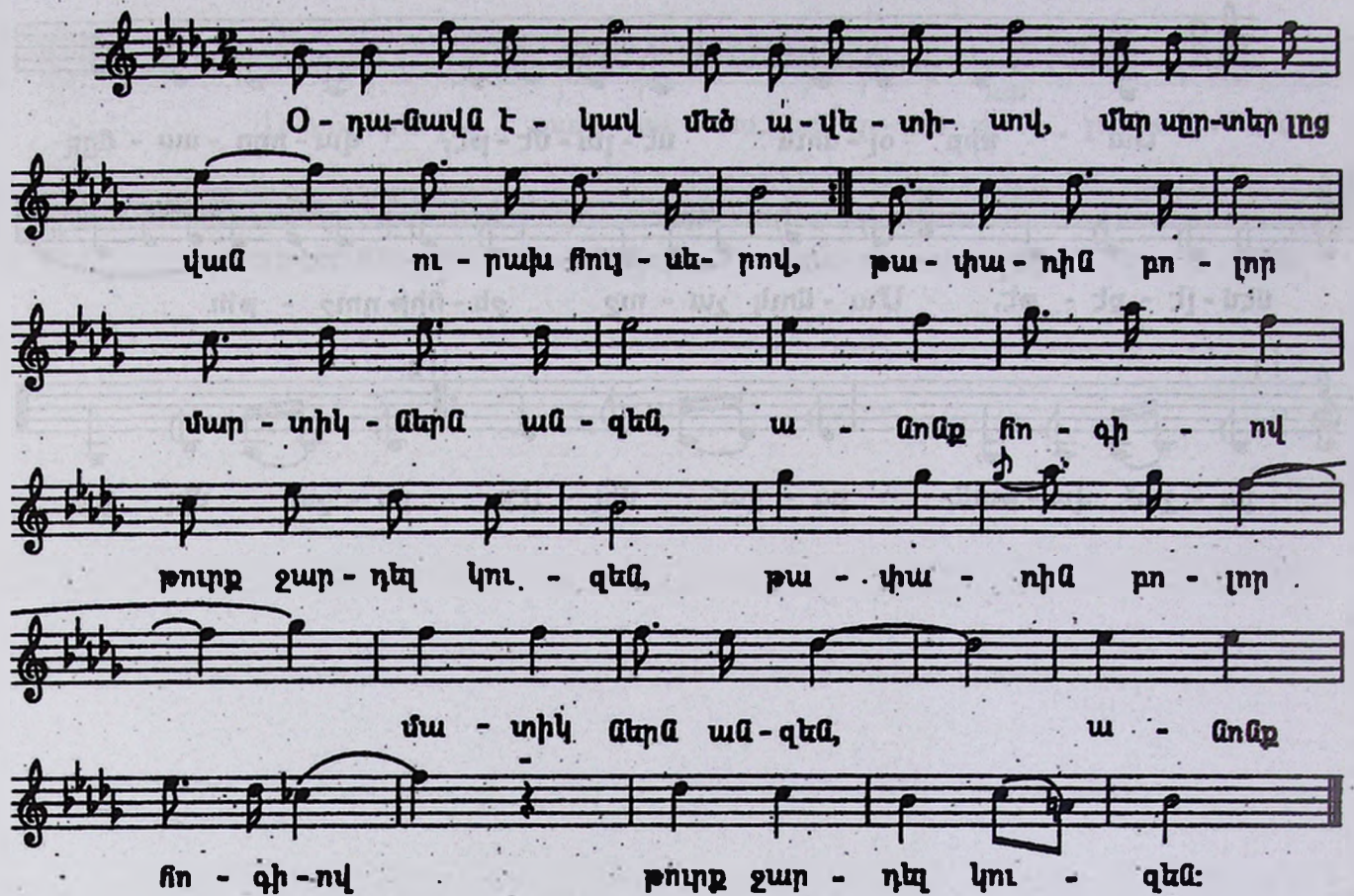
15 (693).

ԵԱՇԱՐ, ՄԱՆՈՒԿ ՉԱՎՈՒԾ
ԿԵՅՑԵ՛, ՄԱՆՈՒԿ ՉԱՎՈՒՇԸ

[Վկ. 642].

Նա - սիր օլ - սում սէ - լա - մէ - թէ, վա - րոր - աա - մըզ
մէմ - լէ - քէ - թէ, Մա - մուկ չա - ուշ շէ - քիթ դուշ - թիւ
1. յա - շա՛ վա - թամ, յա - շա՛ միլ - լէթ, 2. յա - շա միլ - լէթ:

16 (694).
 ՕԴԱՆԱՎՆ ԷԿԱՎ ՄԵԾ ԱՎԵՏԻՍՈՎ
 [Վկ. 648].

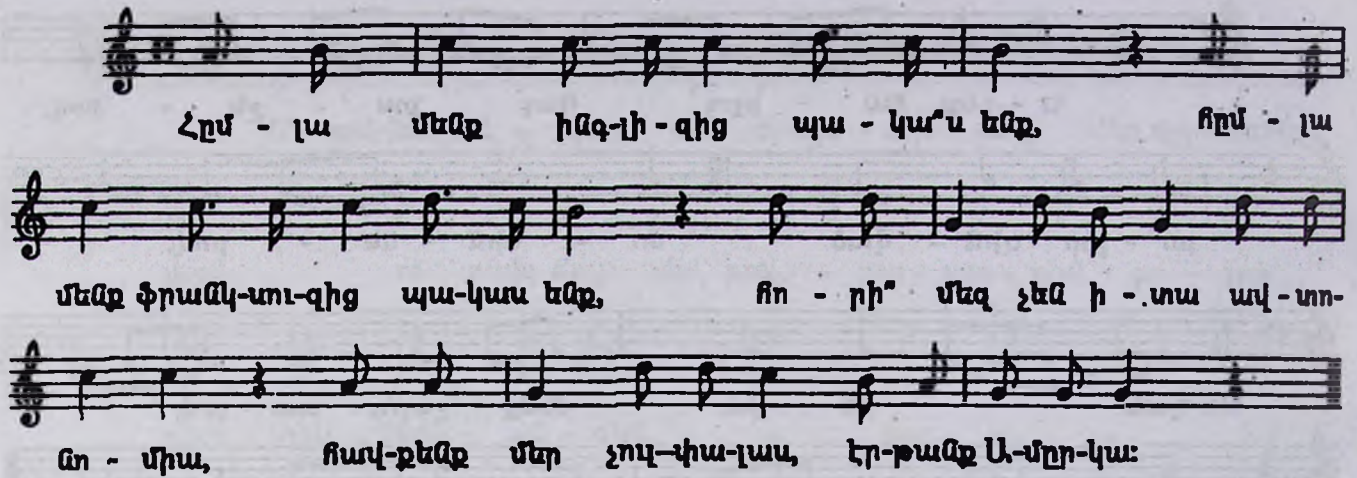

Օ - դա-նա-վա՛ն է - կա-վ մեծ աւ-լե - տի-տով, մեր աղր-տեր լոց
 վամ ու - ընթախ հույ - սե-րոյ, թա - փա - ռիմ բո - լոր
 մար - տիկ - ներն ամ - օղջ, ա - ճոճք հո - գի - ու
 թուրք ջար - դել կու - զեն, թա - փա - ռիմ բո - լոր
 մա - տիկ ներն ամ-օղջ, ա - ճոճք
 հո - գի-ու թուրք ջար - դել կու - զեն:

17 (695).
 Ո՛Վ, ՀԱԺԸՆՑԻ ՔԱՋ ՊԱՏԱՆԻ
 [Վկ. 649].

Ե - րեք հա - ղյու հայ քա - ջե - լով,
 բո - լոր գիւ - ված մո - սիւ - մե - լով,
 Դո-դամ բե - լիւ մեք ջարդ տա - լով,
 Հա-ճըն իմ - կապ՝ «Վրե՛ծ» գո - տա - լով:

18 (696).
ՀՄԼԱ ՄԵՆՔ
[Վկ. 615].

Հըմ - լա մեք ինգ-լի-զից պա - կա՛ս եմք, հըմ - լա
մեք ֆրամկ-սու-զից պա-կաս եմք, հո - ռի՞ մեզ չեմ ի - տա ապ-տո-
նո - միա, հապ-քեմք մեր չոյ-փա-լաս, էր-թամք Ա-մըր-կա:

19 (697).

ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՎՐԱՅԵՆ ՍԵՎ ԴՈՒՇ ԽԸ ԱՆՑԱՎ

[Վկ. 618].

Որ - բա - ան - ցիմ վը - բա - յեմ սև ղուշ
մը ամ - ցավ: Հայ որ - բե - բուն օ -
1. բե - բը սե - վե - բով ամ - ցավ,
2. բե - բը սե - վե - բով ամ - ցավ:

Ա - մըր - կու ճամ - փեմ եր - կար ու դուզ

է, Ա - մըր - կամ կայ - մե, մայ - ռիկ ջամ,

որ - բե - ռը կու - գէ: Չեմ գա, չեմ եր -
հո - ռից բաժ - վե -

թա, չեմ գա, չեմ եր - թա,
լը դարդ ու բա - լա է,

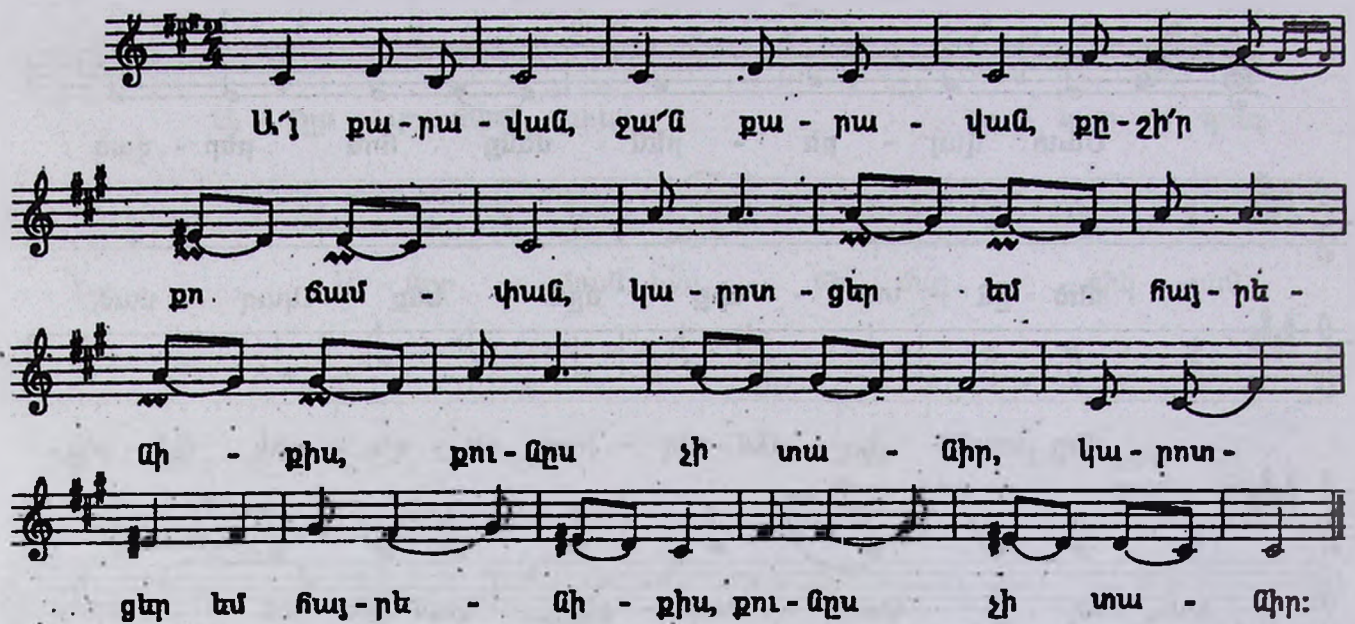
մո-րից բաժ-մը-վե - լը, հո - գի ջամ, գու-լում - կը - բակ է:

21 (699).

ՄԵՐ ՇԱ՛Տ ՍԻՐԵԼԻ, ԳԵՂԵՑԻԿ ԱՆԹԻԼԻԱՍ

[Վկ. 626].

Ծատ վայ - րե - րեմ մեմք հոս քեր - ված
մեծ ըն - տա - միք մըն եմք կազ - մած,
մեր տունն է Ան-թիլ - իսս, գե - դե - ցիկ Ան - թիլ -
իսս, ալ չի - կա Խար - քերդ կամ թե կե - սար -
իս, Մա - րաշ ու Ա - դա - մա, Տար - սոմ կամ թե Թա -
լաս, այլ՝ մեր շատ սի - րե - լի գե - դե - ցիկ Ան - թիլ - իսս:

Ա՛յ քա-րա - վաճ, ջա՛ճ քա - րա - վաճ, քը-շի՛ր

քո. ճամ - փաճ, կա - րոտ - ցե՛ր եմ հայ - րե -

ձի - քիս, քու - ձըս չի տա - ձի՛ր, կա - րոտ -

ցե՛ր եմ հայ - րե - ձի - քիս, քու - ձըս չի տա - ձի՛ր:

VERJINÉ SVAZLIAN

THE ARMENIAN GENOCIDE: TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS

(Summary)

The Armenian Genocide, as an international political crime against humanity, has become, by the brutal constraint of history, an inseparable part of the national identity, the thought and the spiritual-conscious inner world of the Armenian people.

As the years go by, interest toward the Armenian Genocide grows steadily due to the fact of the recent recognition of this historical evidence by numerous countries. However, the official Turkish and the pro-Turkish historiographers try, up to the present day and in every possible way, to distort the true historical facts pertaining to the years 1915-1923, a fatal period for the Armenian nation.

Numerous studies, collections of documents, statements of politicians and public officials, artistic creations of various genres about the Armenian Genocide have been published in various languages, but all these colossal publications did not include the voice of the people: the memoirs and popular songs narrated and transmitted by eyewitness survivors who had created them under the immediate impression of the said historical events. These memoirs and songs also have an important historico-cognitive, factual-documental and primary source value. Inasmuch as the Armenian nation itself has endured all those unspeakable sufferings, consequently, the nation itself is the object of that massive political crime. And, as in the elucidation of every crime, the testimonies of the witnesses are decisive, similarly, in this case, the testimonies of the eyewitness survivors are of prime importance; every one of them has, from the juridical point of view, its evidential significance in the equitable solution of the Armenian Case and in the recognition of the Armenian Genocide.

As early as 1955, when it was not possible to speak explicitly about the Armenian Genocide in Soviet Armenia, when the exiled repatriates, the eyewitness survivors miraculously rescued from the massacres were living in fear of being unjustly accused and deported anew, I, a student at the Yerevan Khachatour Abovian Pedagogical University, began to write down the testimonies of the eyewitness survivors of the Armenian Genocide. Despising the difficulties of all kinds and conscious of the historico-scientific and the factual-documental value of the materials associated with popular oral tradition, I followed the call of my Western-Armenian blood and acted on my own initiative. Later, starting from 1960, I continued my work under the patronage of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of Armenia, and, from 1996, also of the Museum-

Institute of the Armenian Genocide of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (being engaged, at the same time, in other scientific research works). Under the scorching summer sun and in the icy winter cold, I went on foot, from district to district, from village to village, searching and finding eyewitness survivors miraculously rescued from the Armenian Genocide. I approached them tactfully, without diverting their attention with irrelevant questions, and let them freely express their immediate impressions. I wrote down (and also audio- and video-recorded), deciphered and studied the bewildering memoirs, the impressive stories and the diverse historical songs, which they narrated and sang. The originals of all the popular materials are kept at the archives of the Museum-Institute of the Armenian Genocide of NAS RA.

These popular testimonies have been presented in my numerous publications and especially in the voluminous edition *"Hayots Tseghaspanutiun. Akanates veraprogneri vkayutiunner"* [*"The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors"*] (Yerevan, "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2000, 500 p., in Armenian), whose English translation is the present volume with some additions.

The present book is composed of two parts:

a) *Academic study*, where the genre and typological peculiarities of the popular testimonies are elucidated; in addition, the whole course of the Armenian Genocide is presented, completed and substantiated with popular memoirs and songs of historical nature (in Armenian and Turkish languages).

b) *Primary source originals* (700 units), which include the Memoir-Testimonies communicated by the eyewitness survivors, historical Narrative-Testimonies, Song-Testimonies and Notations of Songs.

The volume is provided also with a Documentary-informative table about the eyewitness survivors and about the popular materials communicated by them, as well as the Photographs of the survivors, Summaries in different languages, a Glossary, Commentaries, Indexes: Thematic Index, Index of Personal Names, Toponymic and Ethnonymic Indexes, and a Map, giving an idea about the deportation and the genocide of the Armenians realized in the Ottoman Empire.

The great majority of the eyewitnesses who have transmitted these popular materials are representatives of the senior generation; they are Armenians, who were forcibly exiled from their historical native cradle, deported during the Armenian Genocide, in the years 1915-1923, from Western Armenia, from Cilicia (1921) and the Armenian-inhabited provinces of Anatolia (1922, the Izmir Calamity).

In the course of these historical events, the vast majority of the Western Armenians (more than 1.5 million) were ruthlessly exterminated, while those who, having been plundered, left destitute and exhausted, were miraculously rescued, reached Eastern Armenia or scattered to different countries of the world, after going through the harrowing experience of deportation and witnessing the victimization of their kinsfolk and compatriots. Subsequently, a fraction of those survivors was repatriated periodically to Eastern Armenia from Turkey, Greece, France, Syria, Lebanon, Iraq, Egypt, the Balkan countries, and USA. Those repatriates settled in the newly built districts on the outskirts of Yerevan, which symbolize the memory of the former native cradles in Western Armenia (Aygestan, Sari Tagh, Nor (New) Butania, Nor Aresh, Nor Kilikia, Nor Arabkir, Nor Zeytoun, Nor Kharbert, Nor Sebastia, Nor Malatia, Nor Kessaria, Nor Hadjn, Nor Marash, Nor Ayntap, Nor Moussa Ler (Dagh), Nor Yedessia (Urfa)), as well as in Edjmiadsin (now: Vagharshapat), Hoktemberian (now: Armavir), Ararat, Talin, Hrazdan, Leninakan (now: Gyumri), Kirovakan (now: Vanadzor) and elsewhere.

Upon meeting the eyewitness survivors miraculously saved from the Armenian Genocide, I always found them silent, reticent and deep in thought. There was valid reason for this mysterious silence, since the political obstacles prevailing in Soviet Armenia for many decades did not allow them to tell about or to narrate their past in a free and unconstrained manner. Consequently, I have discovered them and recorded the said materials with great difficulty.

During more than 55 years, owing to my consistent quests in the various regions of Armenia, as well as during my short-term personal or scientific trips to Syria, Lebanon, Egypt, Greece, France, Canada, the USA and Turkey, I have constantly searched and discovered representatives of the senior, middle and junior generations of survivor-witnesses of the Armenian Genocide. I have gotten closely acquainted with them and have tried to penetrate the abysses of their souls.

Yielding to my solicitous exhortations, they began to narrate, with bursting agitation and tearful sobs, reliving anew their sorrowful past, the heart-breaking experiences they had retained in their memories, about how the policemen of the Young Turks had forcibly expelled them from their Motherland, from their well-organized and flourishing homes, and had inhumanely dismembered their parents and kinsfolk, had dishonored their mothers and sisters, and had crushed the new-born infants with rocks right in front of their eyes...

The popular memoirs (315 units) narrated by the eyewitness survivors cover a wide range of topics: they reflect the beauty of the native land, their daily patriarchal life and customs, the era in which they lived, the conditions of the communal-political life, the important historical events, the cruelties (the extortion of taxes, the mobilization, the arm-collections, the burning of people alive, the exile, the murder and the slaughter) committed in their regard by the leaders of the government of Young Turks (Talaat, Enver, Djemal, Nazim, Behaeddin Shakir...), the forcible deportation organized by the latter to the uninhabited deserts of Mesopotamia (Deir-el-Zor, Ras-ul-Ayn, Rakka, Meskené, Surudj...), the inexpressible afflictions of the Armenians (walking till exhaustion, thirst, hunger, epidemics, dread of death...), as well as the righteous and noble struggle of the various sections of the Western Armenians against violence to protect their elementary right for life (the heroic battle of Van in 1915, the struggle for existence in Shatak, Shapin-Garahissar and Sassoun, the heroic battles of Moussa Dag and Yedessia (Urfa), and later, in the years 1920-1921, those of Ayntap and Hadjn), the national heroes distinguished in the heroic self-defensive battles (Andranik Ozanian from Shapin-Garahissar, Armenak Yekarian from Van, the Great Mourad [Hambardzoum Boyadjian], Yessayi Yaghoubian from Moussa Dag, Mkrtich Yotneghbayrian from Yedessia, Adour Levonian from Ayntap, Aram Cholakian from Zeytoun, the national avenger Soghomon Tehlirian), and numerous other well-known and unknown Armenians, who struggled against violence shoulder to shoulder with the popular masses, who were martyred, who often warded off the danger and survived.

In the present study, the true historical facts have been assembled, detailed and supplemented with the authentic testimonies communicated by the eyewitness survivors, representing, thus, the general historical course of the Armenian Genocide.

The memoirs transmitted by the eyewitness survivors provide also the possibility of subjecting the genre and typological peculiarities of similar materials to a scientific investigation.

Every one of the eyewitness survivors told his/her memoir in his/her own Armenian parlance, often in dialect or in Armenian mixed with foreign languages, also in Turkish, Arabic, Kurdish, English, French and German.

The memoirs narrated by the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, as a variant of the popular oral tradition, are either brief and concise in structure or voluminous and protracted, and include also various dialogues, citations, diverse genres of popular folklore (lamentations and heroic songs, tales, parables, proverbs, sayings, benedictions, maledictions, prayers, oaths) to confirm the trustworthiness of their narrative, to render their oral speech more reliable and more impressive. In particular, *the survivors themselves have felt a moral responsibility and a sense of duty with regard to their narratives. Many of them have crossed themselves or have sworn before communicating their memoirs to me.* And an oath is a sacred word and a holy thing, which does not tolerate falsehood.

By subjecting the said memoirs and historical songs to a scrupulous quantitative and qualitative analysis, I have ascertained that, as there is no man without memory, similarly, *there cannot exist a nation without memory,*

inasmuch as memory is the life of a man or a nation, the past and the history of the years he or it has lived.

The Jews, the Greeks, the Gypsies and the other aggrieved nations also have a similar historical memory. [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982] And if any nation, in the present case the Turkish nation, has not preserved its historical memory, therefore it has not lived and has not felt all those afflictions. It is appropriate to mention here certain passages of the interview "Counterattack in the Virtual World" of Babur Ozden, the founder of the Turkish servers "Superonline" and "Ixir," where he noted that the Armenians had placed on the Internet memoirs and Turkish-language songs of historical character of the eyewitness survivors of the Armenian Genocide (it also concerns my book: V. Svazlian. *"The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors."* Yerevan, "Gitoutyouan" Publishing House of NAS RA, 1999, as well as the Site: <http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html>) and he added: "...I found out that the "genocide sites" in virtual reality [are] the monopoly of the Armenians. ...We have to be organized. Turkey is not organized. ...However, it is very difficult to bring out these stories [life-stories of the survivors] in our culture. We have the cultural disadvantage of lacking self-promotion and individualization. ...They [the Armenians] required a myth to keep their culture and past together. This is their only connection to their past. ...We [Turks] don't require such a connection. We want to forget the past and look forward. Our families got mixed up. [In the past] whatever was written was in a different alphabet. We could not get it [life-stories of the survivors] across. I cannot read my grandfather's notes. A person knowledgeable in old Turkish [Ottoman] is reading them. ...There is no gain in putting [the works of] professors [and] historians on the Internet. Archives don't affect people. ...People are not affected by the life-stories of those like them, whose parents get destroyed [or] dispersed. They are affected as if they are hearing it [the memoir-testimony] *firsthand* (the highlighting is mine – V. S.). ...The Armenians even have "genocide songs" sections on the Internet in Turkish and English." ("Milliyet," 28.01.2001, p. 19)

It should be pointed out also that the materials of the present collection of memoirs and songs I have written down, recorded, studied and published on my own initiative are increasing with every passing day, following their publication in Armenia [Svazlian 2000], and that is an interminable process, inasmuch as every Armenian has his family grief and losses. Besides, there are countless testimonies (in different dialects, in different languages, hand-written, audio- and video-recorded) in all the countries where thousands of Western Armenians were dispersed as a result of the Genocide, gathered in various archives and in private ownership. These also have to be deciphered, published and put into scientific circulation, as factual-documentary testimonies of the collective historical memory of the Armenian nation about the Armenian Genocide.

The Armenian Genocide, which was perpetrated at the beginning of the 20th century, has been directly perceived by the senses of the eyewitnesses and it *has been indelibly impressed in their memory*.

The eyewitness survivors of those historical events, dolefully reliving their sad past, have transmitted to me their personal memoirs about their historical native cradle, their native hearth and their beloved kinsfolk, who, alas, have long since died. They have carried those personal memorial pictures during their whole life, unable to free themselves from the oppressive nightmare. And since *the memoirs narrated by the survivors* represent the immediate impressions of the particular historical events that became the lot of the Armenian people, therefore they *are saturated with deep historicity*.

Objectively reproducing the life, the customs, *the political-public relations of the given period, the memoirs communicated by the survivors are spontaneous, truthful and trustworthy, possessing the value of authentic testimonies*.

Hrant Gasparian (b. 1908), from Moosh, has particularly emphasized that circumstance, asserting at the end of his narrative: "...I told you what I have seen. What I have seen is in front of my eyes. We have brought nothing from Khnous. We have only saved our souls. Our large family was composed of 143 souls. Only one

sister, one brother, my mother and I were saved." [T.¹ 13]

These factual evidences, calculated one by one, analyzed point by point during the whole of the eyewitness survivors' subsequent lives and assembled with the historical events, are beyond any doubt. They, nearly always, speak in their memoirs of the senior members of their family, their grandfathers, grandmothers, parents, as well as their close relatives and other members of the family, often mentioning their names and dates of birth. Consequently, the data they have transmitted to me are so exact and trustworthy, that even kinsfolk who had lost one another in the turmoil of the Genocide, by reading the memoirs printed in my books, have sometimes, after decades, found each other from various continents of the world and expressed their gratitude to me.

The *main person* appearing in memoir-telling is *the character of the narrator*. He/she not only tells about the important historical events, incidents and people, but is also interpreting them, displaying the main traits of his/her outlook and of his/her personality, the specific point of view of his/her approach, his/her particular language and style. Consequently, *the memoir narrated by the eyewitness is unambiguous by its uniqueness*; it is the personal biography of the given individual and his/her interpretation of the past, and its main essence remains practically unchanged every time it is retold, since *the eyewitness has communicated it as a mysterious confession*. And I, with my professional responsibility as a folklorist-ethnographer and remaining loyal to the oral speech of the witnesses, have written down word for word their narratives, realizing that they were entrusting to me their innermost and most sacred secrets *to be transmitted to the future generations*. It is appropriate to mention here the words of a venerable 94-year-old Zeytouni of proud bearing, Karapet Tozlian (b. 1903). Although he was not literate, he "*had murmured every evening, before going to sleep,*" his memoirs and songs "*like a prayer,*" so that he would not forget them. Consequently, he has communicated to me, with a sacred affection, his recollections so that "*they would be written down, they wouldn't be forgotten and would be learned by the coming generations.*" [T. 254]

At the same time, *the memoirs told by the survivors are also similar*, inasmuch as the memoirs narrated in different places, by different sex-age groups (men, women, senior, middle, junior generations) depict, independently from one another and almost identically, the historical events of the same period, the analogous historical happenings and characters, the same horrifying scenes and cruelties, which, when put together, confirm each other, continue and complete one another, *tending to move from the personal and the material toward the general and the pan-national*. One of the survivors, Tigran Ohanian (b. 1902), from Kamakh, had this circumstance in mind when he concluded his memoir with the following words: "*...My past is not only my past, but it is my nation's past as well.*" [T. 97] *Consequently, the memoirs of the eyewitnesses, with their contents, describe not only the given individual and his environment, but also the whole community, becoming thus the collective historical memory of the Armenian people.*

Nevertheless, *the historical memory of the nation also has the capacity to perpetuate*. Although more than 95 years have elapsed after these historical events, and many of the miraculously saved eyewitness survivors are no longer in the land of the living, yet the narratives of the representatives of the senior generation have been so much heard, so many times repeated in their families that they have also become the heritage of the coming generations and, being transmitted from mouth to mouth, have continued to perpetuate also in the memory of the next generations as *historical narratives* (70 units). These historical narratives have been written down not only from the eyewitness survivors, but also from the subsequent generations as testimonial evidences of the fact that *the historical memory of the nation never dies, but it continues to persist also in the memory of the coming generations*.

I have succeeded also in writing down the songs and the ballads of historical character (315 units) communicated by the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, which also form an inseparable part of the

¹ T. – Testimony.

people's historical memory. The words of these songs are simple and unornamented; they artistically reproduce the various aspects of the public life of that period in Turkey, namely, the mobilization, the arm-collection, the deportation and the massacre of the Armenians organized by the government of Young Turks, as well as other factual, affecting and impressive episodes, bold sentiments of protest and of rightful claim.

The authors of those historical songs were mainly the Armenian women. The psychological traumatic effect of the national calamity was perceived by every woman or girl in her own manner. Those horrifying impressions were so strong and profound that these songs have often taken a poetic shape as the lament woven by the survivor from Moosh, **Shogher Tonoyan** (b. 1901), which she communicated me with tearful eyes and moans:

*"...Morning and night I hear cries and laments,
I have no rest, no peace and no sleep,
I close my eyes and always see dead bodies,
I lost my kin, friends, land and home..."* [T. 437]

Women, who were emotional and sensitive by nature, have borne on their scraggy shoulders the whole weight of the sufferings of the deportation, the exile and the massacre of the Armenians. Consequently, they have vividly described in detail what they have seen with their eyes and felt in the abysses of their souls, since the Armenian mothers have seen off, with tearful eyes, their husbands and sons to serve in the Turkish army. And the men have created songs, where they have described that the Armenian soldiers were not given arms, but were sent to toil in the *'Amelé tabours'* (Labor battalions) and they either died of exhaustion there or were killed and thrown in the pits they had dug themselves (**"Songs of mobilization, arm-collection and of the imprisoned"**). Subsequently, the Turks have compelled the Armenian women to leave their homes, orchards and belongings and to take the road of exile with their children and with their elderly and feeble parents. They have marched under the scorching sun, hungry and thirsty, on their feet bleeding from weariness and under the whip strokes of the Turkish gendarmes to Deir-el-Zor, Ras-ul-Ayn, Rakka, Meskené, Surudj and other deserts. Both in the memoirs and the songs communicated by the eyewitness survivors, the latter have described the roads they have passed through, the pillage and plunder of the Turkish gendarmes, the Kurd brigands, the Chechen and Circassian slaughterers, the kidnapping and murder of the Armenian girls, their impalement, their crucifixion and torture to death, the cutting of live women's bellies in search of gold and of pregnant women to extract the unborn baby and the like. That is why the innocent and desperate Armenian girls have thrown themselves, hand in hand, into the Euphrates River in order not to fall into the hands of the Turks, in order not to become the Turks' wives and not to bear Turkish children (**"Songs of deportation and massacre"**). A special section has been assigned to the sad songs about the sufferings of the mothers of kidnapped children, of the fatherless and motherless orphans and about the orphanages (**"Songs of child-deprived mothers, orphans and orphanages"**). Songs reflecting the Armenians' righteous protest and indignation, those created in protection of their elementary human rights of living and of not tolerating violences, as well as bold songs of self-defense, struggles and battles, composed mostly by men are also presented (**"Patriotic and heroic battle songs"**). And finally, songs of the appropriated Motherland, reassuring songs to regain the lost native land are likewise included (**"Songs of the occupied Homeland and of the rightful claim"**). These various historical songs are presented, whenever possible, along with the notations of their melodies.

With their originality and ideological contents, these historical songs are not only novelties in the field of Folklore and Genocide Studies, but they also provide the possibility for comprehending, in a new fashion, the given historical period, the circumstances and the details of the implementation of the Armenian Genocide.

Consequently, having been created under the immediate impression of these historical events, *the popular and epic songs of this order are saturated with historicity and have the value of authentic documents.*

These historical songs, created by endowed unknown individuals of different sex-age groups, have been

widely spread in their time, have been transmitted to a large extent and, since the people's anguish was of a massive character, consequently the popular songs, too, had a massive diffusion. They have passed from mouth to mouth, giving rise to new, different variants, so that similar songs have been created simultaneously in different variants and modifications, *a fact, which testifies to the popular character of these historical songs.*

During my numerous interviews and recordings, the same popular song or its similar variant has been communicated to me by so many eyewitness survivors that it was impossible to mention the names and surnames of all of them. Hence, I have only put the names of those survivors, who have communicated me the main variants, in the table of documentary commentaries of this volume, mentioning the name, surname, date and place of birth of the eyewitness survivor, who communicated the given song (or memoir), as well as the time, place, language and character (handwritten, audio- and video-recordings) of the recorded material and its number in the archival fund (according to Dr. Prof. Isidor Levin's Scientific Method of Documentation of Popular Materials).

The eyewitness survivors of the Armenian Genocide (men or women) have recalled with a bursting emotion and tearful sobs the popular songs, since they are directly connected with the survivors' historical memory. This circumstance explains the distinctive peculiarities of the popular historical songs.

The diverse variants of those popular songs, in addition to their historical veracity, are distinguished by their concise figurativeness, by the subtle or the emotive tunefulness characteristic of the medieval Armenian lament songs. Every line and phrase of those songs is an entire picture, a horrifying scene of the massive tragedy, and the plaintive refrains carry to completion the emotive-psychological aspect of the poetic, vivid mind.

The songs of historical character have been created not only in Armenian, but in the Turkish language as well, since under the given historico-political circumstances the use of the Armenian language in certain provinces of the Ottoman Empire had been prohibited.

Not excluding the mutual influences of the spiritual cultures of both nations in the course of a prolonged coexistence, it should be noted that, according to testimonies, "...those who pronounced an Armenian word had their tongues cut; consequently, Armenians living in a number of towns of Cilicia (Sis, Adana, Tarsus, Ayntap) and their environs had lost their mother tongue..." [Galoustian, Grigor. *Marash kam Germanik ev heros Zeytoun* [*Marash or Germanik and Hero Zeytoun*]. New York, 1934, p. 698, in Armenian] or "the oppression and the persecution by the Turks were so severe that the Armenian-speaking Ayntap became Turkish-speaking, like the other principal towns of Asia Minor. And the last sharp blow to the Armenian speech came from the yenicheris who mutilated the tongues of those speaking Armenian..." [Sarafian, Gevorg. *Patmutyun Antepi hayots* [*History of the Armenians of Ayntap*]. Vol. A. Los Angeles, 1953, p. 5, in Armenian]

The ethnographer-folklorist Sargis Haykouni, living at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, has described the political, economic and spiritual state of the Western Armenians of his period and has written: "...The Armenian language was forbidden by Turk mullahs, and the use of seven Armenian words was considered a blasphemy, for which a fine of five sheep was established." [Haykouni, Sargis. *Nshkharner. Korads u moratsvads hayer. Trapizoni hay-mahmedakan gyughern u nrants avandutyunnere* [*Relics. Lost and Forgotten Armenians. The Armenian-Mohammedan Villages of Trapizon and Their Customs*]. "Ararat." Vagharshapat, 1895, p. 297, in Armenian]

There are numerous testimonies in the popular memoirs I have recorded, stating that the Armenians living in Sis, Adana, Tarson, Ayntap, Kyotahia, Bursa, Kayseri, Eskishehir and other localities were mainly Turkish-speaking. According to the testimony of Mikayel Keshishian (b. 1904), from Adana: "*It was already forbidden to speak or to study Armenian and infringers not only had their tongue cut, but hot eggs were placed in their armpits to make them confess that they were teaching Armenian to others, and if they confessed, they were sent to the gallows or killed.*" [T. 241]

The following fragment of a popular Armenian song I have written down also testifies to that fact; it was communicated to me by the survivor from Konia, **Satenik Gouyoumdjian** (b. 1902):

*"They entered the school and caught the school-mistress,
Ah, alas!
They opened her mouth and cut her tongue,
Ah, alas!"* [T. 446]

The school-mistress had deserved that punishment, since she had dared to teach Armenian to the Armenian children. During the deportation and on the roads of exile, these strict measures had been reinforced. Therefore, the Western Armenians were compelled to express their grief and affliction in the Turkish language as well.

Taking into account the public-political aspects of this sad phenomenon representing the initial level of linguistic assimilation, I have not failed, along with the materials recorded in various dialects, to pay attention also to *the Turkish-language (but explicitly of Armenian origin) popular historical and epic songs*. Though the latter were created by Armenians and not with a perfect knowledge of the Turkish language (Armenian words and expressions, Armenian names of people and localities are often mentioned, grammatical and phonetic errors are noted), they have, with their ideological content, an important historico-cognitive value.

The songs narrating about the slaughter and massacre of the Armenians have been woven on the roads of exile to Deir-el-Zor, and, since it was prohibited to speak Armenian, the Armenians have expressed their sorrow and affliction in the enemy's language, in Turkish.

*"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"*

*"I got up in the morning; the sun was shining,
The Ottoman soldier was oiling his gun,
I looked at the Armenians, they were crying bitterly,
Armenians dying for the sake of faith!"* [T. 488]

Or:

*"Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efratı dönmüş kasaba,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"*

*"The place called Der-Zor was a large locality,
With innumerable slaughtered Armenians,
The Ottoman chiefs have become butchers,
Armenians dying for the sake of faith!"* [T. 467]

Armenians were dying *"for the sake of faith"* in order not to betray their Christian fate and national identity. A 90-year-old survivor, an inhabitant of Istanbul, **Sirena Alajajian** (b. 1910), from Adabazar, was four years old when the Turks murdered her father and her mother. The Arab desert inhabitants took care of the parentless child. After four years, following the Armistice in 1918, when the orphan-collectors were gathering the Armenian orphan children in the deserts, they saw an eight-year-old little girl with curly blond hair and blue eyes, her face tattooed with blue ink, and bearing an Arabic name. Undoubtedly, she was Armenian. Although she had forgotten her Armenian speech, but she had not forgotten to cross herself as a Christian, and that was the proof that she was an Armenian-Christian. Thus, little Sirena was taken to the Armenian orphanage. [T. 225]

The eyewitness survivors deported from more than 150 localities have not only told me what they had seen and felt, but they have also come to certain political conclusions, as the survivor from Ayntap, **Pargev Makarian** (b. 1915), who communicated me: *"...The Great Powers deceived the Armenians; they gave Cilicia to the Turks. The Armenians of Zeytoun, Adana, Sis, Marash, Kilis, Ayntap, Yedessia, Kamourdj and other towns left their native lands. We were forced to leave Cilicia. We were obliged to abandon our country. And in 1922 they provoked the disaster of Izmir; the Armenians and the Greeks escaped through the flames, threw themselves into the sea; all those, who were saved, went to other countries. Thus, the Turks "cleaned" Turkey of Christians. Turkey, along with Western Armenia and Cilicia, remained to the Turks."* [T. 272]

Or **Hakob Holobiklan** (b. 1902), from Harpoot, has concluded, after describing in detail the afflictions he and his compatriots had suffered: "...*This crime committed by the Young Turks will never be forgotten and should never be forgiven!*" [T. 115]

Whereas, the Turkish propaganda and official historiography of today are not sparing efforts to distort the true historical evidences, with a view to carefully concealing from the coming generations the Armenian Genocide, perpetrated by the Young Turk government. They are trying to sidestep the historical truth that the Turkish authorities themselves undertook, from the beginning of 1919, the organization of the trial of the Young Turk criminals, by condemning them to death. And later, when the conspiracy organized by the Young Turks against the first president of the Turkish Republic, Mustafa Kemal, was unveiled, Kemal Atatürk himself, in an interview given to the newspaper "Los Angeles Examiner" (on the 1st of August, 1926) also condemned the criminals: "These left-overs from the former Young Turkey Party, who should have been made to account for the lives of millions of our Christian subjects who were ruthlessly driven on masse from their homes and massacred..." [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations*. Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, p. 13]

So, the deplorable historical reality is an irrefutable fact and is not subject to any doubt.

Unfortunately, the international community, too, did not warn in time and did not condemn at its true worth the first genocide, the Armenian Genocide, perpetrated in the 20th century, and that fact gave birth, as a logical sequel, to Fascism and, most recently, to international terrorism, with its unpredictable manifestations and universally disastrous consequences, since unpunished crimes repeat themselves in prejudice of mankind.

Thus, the memoirs and songs of historical character communicated by the eyewitness survivors, saved, in this manner, from a total loss and entrusted to the coming generations, become, owing to their historico-cognitive value, testimonies elucidating, in a simple popular language, the Armenian Genocide and the historical events following it; they are authentic, objective and documental evidences, which are not only attestations of the past, but are also a warning for the future.

Genocide is a political massive crime and it should not go unpunished, but it should be juridically elucidated also on the basis of the testimonies of eyewitness survivors. And **the greatest witness is the People**, who, painfully reliving, have narrated and continue to narrate and testify to their tragic past. That past, which is the past of the Armenian people, their history, their collective historical memory, which should be presented to the world and to the righteous judgment of mankind.

It is time, therefore, that the present government of the Republic of Turkey, too, has the courage not only of recognizing the obvious historical truth, which has been substantiated by written and oral evidences and is not in need of any further proof, but also of condemning the accomplished fact and of compensating the Armenian people for the moral, material and territorial losses of the tragic historical event, which is called **the Armenian Genocide**.

VERJINÉ SVAZLIAN

LE GENOCIDE ARMENIEN: TEMOIGNAGES DES SURVIVANTS

(Résumé)

Le génocide arménien, en tant que crime politique international dirigé contre toute l'humanité, est devenu par une cruelle nécessité historique une partie intégrante de l'identité, de la mentalité et de la conscience du peuple arménien.

Avec le passage du temps, l'intérêt à l'égard du génocide arménien ne cesse de grandir et son résultat est la reconnaissance officielle de ce fait historique par de nombreux pays au cours de ces dernières années. Toutefois, les historiens turcs et pro-turcs continuent à ce jour à faire le possible pour altérer la réalité des faits historiques survenus entre 1915 et 1923 et devenus fatals pour le peuple arménien.

De nombreuses études, des recueils de documents, des déclarations de politologues et d'hommes publics, des œuvres littéraires de divers genres consacrés au génocide arménien sont publiés en différentes langues. Toutefois, la voix du peuple manque dans cette immense littérature; on n'y trouve pas les témoignages communiqués par les témoins oculaires survivants, ni les chants populaires composés sous l'impression immédiate des événements historiques susmentionnés, alors que ces témoignages présentent une valeur importante comme sources historiques et documentaires. C'est le peuple arménien qui a subi ces souffrances inimaginables, c'est lui qui a fait l'objet de ce crime politique massif. Comme les dépositions des témoins oculaires sont d'une importance décisive pour l'issue de toute enquête, dans ce cas aussi, il faut prendre en considération les témoignages portés par les survivants qui ont une valeur de preuves juridiques pour la solution équitable de la Cause arménienne et la reconnaissance du génocide arménien.

C'est avec la profonde conscience de tout cela que dès 1955, alors qu'en Arménie Soviétique il n'était pas permis de parler ouvertement du génocide arménien, alors que les témoins oculaires rescapés du génocide et rapatriés vivaient dans la crainte d'être injustement accusés et exilés, nous, à cette époque encore étudiante de l'Université pédagogique Khatchatour Abovian d'Erevan, méprisant toute difficulté et ayant pleinement conscience de la valeur historique et documentaire de ce genre de témoignages, nous avons réalisé ce travail parallèlement à nos autres recherches scientifiques, d'abord sur notre propre initiative et notre vocation d'Arménienne occidentale, puis dès 1960, avec le soutien de l'Institut d'Archéologie et d'Ethnographie de l'Académie des sciences d'Arménie et, à partir de 1996, sous l'égide du Musée-Institut du Génocide Arménien de l'Académie Nationale des Sciences

d'Arménie. Nous avons cherché et trouvé les survivants rescapés par miracle du génocide en allant à pied de quartier en quartier, de village en village sous le soleil brûlant d'été ou par le froid glacial d'hiver, nous avons essayé de gagner leur confiance par une approche pleine de tact, psychologique, sans détourner leur attention par des questions déplacées, mais leur laissant la possibilité de s'exprimer librement et de raconter spontanément leurs impressions. Nous avons inscrit, enregistré sur cassette audio ou vidéo, déchiffré et étudié leurs horribles récits, leurs impressionnants souvenirs et leurs chants historiques de divers contenus dont les originaux sont conservés dans les archives du Musée-Institut du Génocide Arménien de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie.

Ces témoignages populaires ont été publiés dans un certain nombre de nos ouvrages et surtout dans le volumineux recueil intitulé *«Le Génocide Arménien: Témoignages des Survivants»* (Erevan, Editions «Guitoutiun» ANS RA, 2000, 500 pages, en arménien) dont le présent ouvrage est la traduction anglaise complétée.

Le livre est composé de deux parties:

a) *Recherche scientifique* qui élucide les particularités génériques et typologiques des témoignages populaires et présente tout le déroulement du génocide arménien, complété et argumenté par les souvenirs des rescapés et les chants de caractère historique (en arménien et en turc). Cette étude est unique en son genre en Arménie comme dans la diaspora.

b) *Textes originaux* (700 unités). Mémoires-témoignages oraux des témoins oculaires rescapés du génocide, Narrations-témoignages des générations suivantes, Chants-témoignages historiques, Notations des chants.

Le volume contient également une table de données documentaires concernant les témoins oculaires rescapés et les sujets populaires qu'ils ont communiqués, ainsi que les photographies des rescapés, des résumés en différentes langues, un glossaire, des commentaires, des index thématiques, de noms propres, de toponymes, d'ethnonymes, ainsi qu'une carte montrant les routes de la déportation et du génocide arménien perpétré dans l'Empire ottoman.

Les témoins oculaires survivants qui ont communiqué ces sujets sont principalement les représentants de la génération aînée des Arméniens délocalisés de force de leurs lieux d'habitation natals, déportés au cours du génocide arménien entre 1915 et 1923 des provinces peuplées d'Arméniens de l'Arménie Occidentale, de la Cilicie (1921), de l'Anatolie et de l'Asie Mineure (la catastrophe d'Izmir de 1922).

Le déroulement de ces faits historiques a causé l'extermination inhumaine d'une partie considérable des Arméniens occidentaux (plus de 1,5 millions), alors que ceux qui ont survécu sur les routes de la déportation, volés, pillés, ayant subi les pires privations et laissé derrière eux d'innombrables victimes, sont finalement arrivés en Arménie Orientale ou se sont dispersés à travers le monde dans différents pays. Par la suite, une partie de ces survivants, venant de Turquie, de Grèce, de France, de Syrie, du Liban, d'Egypte, d'Iraq, des pays balkaniques, des Etats-Unis d'Amérique et d'ailleurs, se sont rapatriés en Arménie Orientale et se sont installés aux environs d'Erevan, dans des quartiers nouvellement construits portant le nom de leurs villes et villages d'origine (Ayguistan, Sari Tagh, Nor (Nouvelle) Boutania, Nor Arech, Nor Kilikia, Nor Arabkir, Nor Zeytoun, Nor Kharberd, Nor Sébastia, Nor Malatia, Nor Kessaria, Nor Hadjn, Nor Marach, Nor Ayntap, Nor Moussa-Dagh, Nor Edessia), ainsi qu'à Etchmiadzine, Hoktembérian (actuel Armavir), Ararat, Taline, Hrazdan, Léninakan (actuel Gumri), Kirovakan (actuel Vanadzor) et ailleurs.

Lors de nos rencontres, nous avons toujours trouvé les témoins oculaires survivants, rescapés par miracle du génocide, silencieux et réservés, plongés dans leurs réflexions. Ce silence solennel n'était pas sans cause, puisque pendant des décennies les restrictions politiques régnant en Union Soviétique ne leur permettaient pas de parler librement et sans crainte de leur passé. Par conséquent, c'est avec grande difficulté que nous avons découvert et inscrit ces témoignages.

Pendant plus de 55 ans, nos recherches obstinées, tant dans les différents districts d'Arménie qu'en Syrie, au Liban, en Egypte, en Grèce, en France, au Canada, aux États-Unis d'Amérique et en Turquie au cours de nos voyages accomplis à titre personnel ou au cours de nos courtes missions comme membre de divers symposiums, nous ont fait découvrir les survivants rescapés du génocide arménien, représentants des générations aînée, moyenne et cadette, dont nous avons fait la connaissance pour les convaincre à nous faire leurs confidences.

Finalement, accédant à nos prières, non sans une violente émotion, ils remémoraient leur triste passé et commençaient leurs récits mêlés de larmes et entrecoupés de sanglots, parlant de leur délocalisation forcée, des gendarmes jeunes-turcs qui les contraignaient à quitter leurs foyers ancestraux, leurs maisons, pour marcher sur les routes interminables de l'exil, voir cruellement tuer sous leurs yeux leurs parents et leurs proches, déshonorer leurs mères et leurs sœurs, écraser sous les pierres les bébés nouveau-nés...

Les **mémoires orales** (315 unités) incluant divers sujets communiquées par les témoins oculaires racontent la beauté de la nature du pays natal, les mœurs patriarcales et les coutumes de la vie quotidienne, l'époque où ils ont vécu: les conditions sociales et politiques, les importants événements historiques, les cruautés perpétrées par les chefs du gouvernement des Jeunes Turcs (Talat, Enver, Djémal, Nazym, Behaeddin Chakir...) et leurs exactions (imposition exagérée, recrutement forcé, confiscation d'armes dans le but de laisser les Arméniens sans défense, autodafé, déportation, pogromes, massacres), la délocalisation obligatoire vers les déserts de la Mésopotamie (Deir-el-Zor, Ras-ul-Ayn, Raqqa, Meskéné, Souroudj...), les souffrances indescriptibles des Arméniens (marche jusqu'à l'épuisement, faim, soif, épidémies, horreur de la mort...), ainsi que le juste et noble combat héroïquement livré par différents groupes d'Arméniens occidentaux contre la violence, afin de défendre leur droit élémentaire d'existence (la lutte héroïque de Van en 1915, l'autodéfense de Chatakh, de Chapine-Karahissar, de Sassoun, les courageux combats livrés par les habitants de Moussa-Dagh, d'Urfa (Edesse) et, un peu plus tard, en 1920-1921, d'Ayntap et de Hadjn). Ils parlent des héros nationaux de ces combats (Andranik Ozanian de Chapine-Karahissar, Arménak Ekarian de Van, le grand Mourad [Hambartsoum Boyadjian], Essaïe Yaghoubian de Moussa-Dagh, Mekertitch Yotnéghbayrian d'Urfa, Adour Lévonian d'Ayntap, Aram Tcholakian de Zeytoun, Soghomon Teylirian, vengeur national) et bien d'autres héros connus et inconnus qui combattaient contre la violence à la tête des masses populaires et tombaient martyrs ou résistaient et survivaient.

Les faits historiques authentiques narrés dans cette étude sont comparés, détaillés et complétés par les témoignages des survivants, afin de présenter le déroulement historique général du génocide arménien.

Les mémoires orales communiquées par les témoins oculaires rescapés du génocide ont donné la possibilité de soumettre à une recherche scientifique les particularités génériques et typologiques de ces sujets.

Chacun des survivants a raconté ses souvenirs dans son langage, son parler natal, souvent dans son dialecte ou un arménien mêlé de mots étrangers, ou encore en langues turque, arabe, kurde, anglaise, française, allemande.

Les mémoires orales communiquées par les témoins oculaires rescapés du génocide, comme variété de la tradition orale populaire, sont soit brèves et laconiques, soit longues et prolixes; elles contiennent aussi divers dialogues et interpolations; les narrateurs ont eu recours à différents genres de la tradition orale (chant, poème épique, entretien, fable, expression, maxime, bénédiction, malédiction, diffamation, prière, serment), destinés à confirmer la véracité du récit, à rendre leurs paroles plus impressionnantes et dignes de foi, d'autant plus que *les survivants étaient eux-mêmes conscients de leur devoir et de leur responsabilité morale quant à l'authenticité de leur récit. Beaucoup d'entre eux faisaient le signe de la croix avant de communiquer leurs souvenirs ou prêtaient serment*. Et le serment est sacré, il vient du cœur et n'admet pas le mensonge.

Soumettant les mémoires narrées et les chants historiques communiqués par les survivants à une analyse quantitative et qualitative, nous avons réussi à établir que de même qu'il n'y a pas d'homme sans mémoire, *il n'y a pas de peuple sans mémoire*, car la mémoire est la vie même de l'homme ou du peuple, les années vécues, son

passé et son histoire.

Les Juifs, les Grecs, les Gitans et les autres peuples persécutés ont une mémoire collective analogue. [Porter, Jack Nusan. ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982] Mais tout autre peuple, dans ce cas le peuple turc, s'il n'a rien de pareil dans sa mémoire collective, c'est qu'il n'a rien vécu de semblable et n'a pas subi de souffrances comparables. Il est bon de citer ici quelques passages de l'interview intitulée «Counterattack in the Virtual World» («Contre-attaque dans le monde virtuel»), donnée par Babour Ozden, fondateur des serveurs turcs «Superonline» et «Ixin», où il note que les Arméniens ont mis sur Internet les souvenirs communiqués par les témoins oculaires rescapés du génocide et des chants de caractère historique en langue turque (il s'agit entre autres de notre livre: V. Svazlian. *"The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors."* Yerevan, "Gitoutyoum" Publishing House of NAS RA, 1999, ainsi que le site: <http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html>) et il ajoute: «...Je trouve que les «sites du génocide» dans la réalité virtuelle sont le monopole des Arméniens, alors qu'il n'y a pas une seule page turque consacrée à ce sujet. ...C'est une question d'organisation. ...Nous devons être bien organisés. La Turquie ne l'est pas. ...Néanmoins, il est très difficile de trouver dans notre culture ce genre de récits [histoires des survivants]. Nous sommes dans une situation culturelle défavorable, rapport au manque d'individualisation. ...Eux [les Arméniens] ont besoin de mythes pour créer une relation entre leur culture et leur passé. ...Nous [les Turcs], nous n'avons pas besoin de ce genre de relation. Nous voulons oublier le passé et aller de l'avant. Nos familles se sont mêlées. Tout ce qui s'est écrit [dans le passé] l'était à l'aide d'un alphabet différent. Et nous ne pouvons pas lire [les histoires des survivants]. Je ne suis pas capable de lire les notes de mon grand-père. Seul pourrait les lire celui qui connaît le turc ancien [l'ottoman]. ...Il n'est pas utile de mettre des professeurs [et] des historiens sur l'Internet. Les archives n'impressionnent pas les gens. ...Les gens ne sont pas impressionnés par les histoires de leurs semblables dont les parents ont été exterminés [ou] dispersés. Ils sont impressionnés lorsqu'ils entendent ces histoires de *sources premières* (souligné par nous – V. S.). ...Les Arméniens ont des pages de «chants du génocide» même en turc et en anglais». («Milliyet», 28.01.2001, p. 19)

Il est à noter que les sujets de ce recueil des témoignages et des chants, que nous avons inscrits, enregistrés sur cassettes audio et vidéo, étudiés et publiés sur notre propre initiative [Svazlian 2000] et qui représentent la mémoire collective du peuple arménien, ne cessent de se multiplier après avoir été publiés et c'est un processus interminable, car chaque famille arménienne a sa douleur et ses pertes. En outre, dans différents pays du monde, là où se sont réfugiés les milliers d'Arméniens occidentaux dispersés après le génocide, il y a encore d'innombrables témoignages (en différents dialectes, en différentes langues, manuscrits ou enregistrés sur cassettes), se trouvant chez des particuliers ou conservés dans les archives. Et ceux-ci aussi doivent être déchiffrés, étudiés, publiés et mis à la disposition des chercheurs, en tant que documents historiques de la mémoire collective du peuple arménien sur le génocide.

Les survivants sont les victimes directes du *génocide arménien*, perpétré au début du XXe siècle, et ces événements ont laissé *une trace indélébile dans leur mémoire*.

Les survivants, témoins oculaires de ces événements historiques, revivant avec douleur leur triste passé, nous ont communiqué leurs souvenirs personnels sur leur pays natal, leur foyer familial et leurs proches, hélas, disparus depuis longtemps. Ils ont porté ces souvenirs comme un fardeau pendant toute leur vie, sans pouvoir se libérer de cet obsédant cauchemar. Et comme les souvenirs narrés par les survivants retracent leurs impressions immédiates des événements historiques sans précédent tombés en partage aux Arméniens occidentaux, ils sont pénétrés d'un *profond caractère historique*.

Reproduisant objectivement la vie, les mœurs, les coutumes, ainsi que les relations sociales et politiques de l'époque, *les souvenirs rapportés par les survivants sont spontanés, véridiques, documentaires et ils ont la valeur de témoignages dignes de foi*.

Hrant Gasparian (né en 1908), originaire de Mouch, a souligné spécialement cette circonstance en déclarant à la fin de sa narration: «...*Je ne vous ai raconté que ce que j'ai vu de mes propres yeux. Et j'ai encore ces choses devant les yeux. Nous n'avons rien emporté de Khnous, nous n'avons fait que nous sauver. Notre parenté comptait 143 personnes et les seuls à survivre ont été ma sœur, mon frère, ma mère et moi*». [Tém.¹ 13]

Comme au cours de toute leur vie suivante les survivants ressassent un par un leurs souvenirs et les analysent point par point, **leurs témoignages, comparés aux faits historiques, ne laissent place à aucun doute**. Dans leurs mémoires orales, ils mentionnent presque toujours les chefs de leur famille, leur grand-père, leur grand-mère, leurs parents, leurs proches, les autres membres de leur famille, précisant souvent leurs prénoms et leur date de naissance. Les données communiquées sont tellement dignes de foi que parfois les membres d'une même famille, qui se sont perdus dans le tohu-bohu de la déportation et du génocide, bien des années plus tard, ayant lu les souvenirs réunis dans notre livre, se sont retrouvés d'un continent à l'autre et nous ont ensuite exprimé leur reconnaissance.

Le personnage principal de la narration est la personnalité du narrateur qui non seulement parle des principaux événements historiques, des faits et des gens, mais donne son interprétation, manifestant ainsi les particularités de sa conception du monde et de son individualité, l'originalité de son point de vue, le langage et le style qui lui sont propres. Par conséquent, **les mémoires narrées par les survivants sont originales et uniques en leur genre**. C'est la biographie de chacun de ces narrateurs avec son interprétation du passé et même si ces mémoires sont racontées plusieurs fois, leur contenu fondamental reste presque invariable, *car ce récit a la valeur d'une confession sacrée*. Et nous, avec toute la responsabilité professionnelle qui incombe à l'ethnographe et au sociologue, nous sommes restée fidèle à leur récit oral et nous avons enregistré leur narration mot à mot, en ayant bien conscience qu'ils nous confiaient leur secret intime *pour qu'il soit transmis aux générations futures*. Là, il y a lieu de citer les paroles de **Karapet Tozlian**, âgé de 94 ans (né en 1903), vieillard ayant conservé l'allure fière des originaires de Zeytoun. Bien qu'illettré, «chaque nuit, avant de céder au sommeil», il a chuchoté tout bas «comme une prière» ses souvenirs et les chants qu'il avaient entendus pour ne pas les oublier. C'est donc avec une profonde émotion qu'il nous a confié ses souvenirs, afin «qu'ils soient inscrits, qu'ils ne soient pas oubliés et que les générations futures les lisent». [Tém. 254]

En même temps, **les mémoires narrées par les survivants sont souvent analogues**. Comme les souvenirs racontés en divers lieux par des personnes de sexes et d'âges différents (hommes, femmes, générations aînée, moyenne et jeune), décrivent, indépendamment l'un de l'autre, presque de la même manière les événements de la même période, les mêmes faits historiques, les mêmes cruautés et spectacles horribles qu'ils ont vus avec les mêmes sentiments, ces récits se confirment l'un l'autre, se continuent et se complètent, *allant du personnel au général et de l'individuel au national*. C'est cette circonstance qu'a voulu souligner **Tigrane Ohanian** (né en 1902), originaire de Kamakh, rescapé du génocide, lorsqu'il a terminé sa narration par les paroles suivantes: «...*Mon passé n'est pas seulement le mien, c'est aussi le passé du peuple arménien*». [Tém. 97] **Donc, le contenu intime des souvenirs des survivants, loin de caractériser uniquement un seul individu et son entourage, atteint la généralisation et devient la mémoire collective du peuple arménien**.

Cependant, la mémoire collective du peuple a la capacité de survivre. Bien que plus de 95 ans soient passés sur ces événements historiques et que beaucoup de témoins oculaires rescapés par miracle des massacres ne soient plus en vie, leurs descendants ont si souvent entendu répéter les récits de la génération aînée que ces souvenirs sont devenus aussi l'héritage des générations suivantes et, transmis de bouche à oreille, ils continuent à vivre dans la mémoire des générations suivantes, comme **narrations historiques** (70 unités) que nous avons recueillies en majeure partie non seulement des témoins oculaires, mais aussi des générations suivantes comme témoignages du fait que **la mémoire historique du peuple ne meurt jamais, mais continue à vivre dans la mémoire des générations montantes**.

Nous avons réussi à enregistrer aussi les chants historiques populaires et les chants épiques (315 unités)

¹ Tém. – Témoignage.

communiqués par les survivants. Les paroles de ces chants présentent dans un langage poétique divers événements de la vie sociale de leur époque: le recrutement des soldats, la confiscation des armes, la déportation, les massacres organisés par le gouvernement des Jeunes Turcs, d'impressionnants épisodes authentiques, ainsi que des chants exprimant des humeurs de protestation et de revendication.

Ces chants historiques sont composés en majeure partie par des femmes. L'impact psychologique de cette catastrophe nationale est perçu par chacune des femmes et des jeunes filles à sa manière. Ces impressions sont si fortes et si profondes qu'elles se sont incarnées parfois dans une forme poétique, telle la lamentation de Chogher Tonoyan (née en 1901), originaire de Mouch, qu'elle nous a communiquée en soupirant et en pleurant:

*«...Nuit et jour, je n'entends que des pleurs,
Je n'ai ni repos, ni répit, ni sommeil,
A peine les yeux fermés, je vois des cadavres,
J'ai perdu tout: amis, parents, maison, pays...»* [Tém. 437]

De nature sensible et émotionnelle, les femmes ont porté sur leurs frêles épaules toute l'immense douleur du génocide arménien, de l'exil et des massacres. Elles décrivent en détail et de manière pittoresque ces événements historiques horribles, exprimant dans une forme poétique ce qu'elles ont vu de leurs propres yeux et senti dans les profondeurs de leur cœur, car ce sont les mères arméniennes qui ont vu partir avec des yeux pleins de larmes leurs maris et leurs fils pour servir dans l'armée turque. A leur tour, les hommes composent des chants, où ils décrivent que ces soldats arméniens n'ont pas reçu d'armes, ils étaient envoyés dans les «Amélé Tabur» (bataillons d'ouvriers) et affectés aux corvées les plus pénibles. Ils sont morts épuisés de travail ou tués en basculant dans les tombes creusées par eux-mêmes (**«Chants de recrutement, de confiscation d'armes et de prison»**). Ensuite, les femmes arméniennes ont été contraintes à abandonner leurs maisons, leurs vergers et tous leurs biens et à prendre la route de l'exil, accompagnées de leurs enfants et de leurs vieux parents. Épuisées par les longues marches sous un soleil torride, les pieds ensanglantés, elles ont été chassées vers les déserts de Deir-el-Zor, de Ras-ul-Ayn, Raqqa, Meskéné, Souroudj et autres. Leurs mémoires de même que leurs chants décrivent les routes qu'elles ont parcourues, les vols et les pillages des gendarmes turcs, des bandes kurdes et des massacreurs tchéchènes cherchant des pièces d'or, les enlèvements des jeunes filles et des femmes arméniennes violées, empalées, leurs souffrances et leur mise à mort, les femmes enceintes au ventre fendu, les hommes crucifiés ou morts dans les pires tortures. Voici pourquoi les innocentes jeunes Arméniennes, désespérées, se sont jetées main dans la main dans les eaux de l'Euphrate (**«Chants de déportation et de massacres»**). Un chapitre spécial est consacré aux chants des mères dont les enfants ont été enlevés, aux orphelins restés sans père ni mère et aux orphelinats (**«Chants des mères privées de leurs enfants, des orphelins et des orphelinats»**). Nous présentons aussi des chants audacieux de juste révolte, exigeant la défense des droits de l'homme, de résistance à la violence, d'autodéfense, de lutte et de combat, qui sont composés par les hommes (**«Chants patriotiques de combat»**). Enfin, des chants de regrets pour la Patrie occupée, de foi et d'espoir de la retrouver (**«Chants de la Patrie occupée et de revendication»**). Ces chants historiques sont présentés dans la mesure du possible avec la notation musicale de leurs mélodies.

L'originalité et le contenu idéologique de ces chants historiques en font des œuvres nouvelles et uniques dans le folklore mondial, propres aux peuples qui ont beaucoup souffert. Ces chants historiques créés par le peuple arménien jettent une lumière nouvelle sur cette époque historique, ainsi que sur les circonstances et les détails de la réalisation du génocide.

Composés sous l'impression immédiate des événements historiques sans précédent qui ont été le partage du peuple arménien, *ces chants historiques et ces poèmes épiques ont donc la même valeur documentaire que les mémoires populaires.*

Ces chants historiques sont composés par des personnes de talent demeurées anonymes, représentants des

deux sexes et de tous les âges. A leur époque, ils étaient largement propagés et, comme les souffrances du peuple étaient communes à tous, ces chants populaires l'étaient aussi, ils passaient de bouche en bouche, donnant naissance à de nouvelles et nombreuses variantes, de sorte que des chants analogues ont été composés simultanément. *Cette circonstance témoigne de l'essence populaire de ces chants historiques.*

Au cours de nos nombreux et divers enregistrements, un chant populaire donné, ou sa variante, a été parfois communiqué par tant de narrateurs et témoins oculaires qu'il est impossible de mentionner tous leurs noms et prénoms. C'est pourquoi nous avons choisi uniquement les variantes de base dans les tables de notes documentaires de notre livre susmentionné, notant le prénom et nom du témoin survivant qui a communiqué ce chant (ou ce témoignage), la date et le lieu de sa naissance, ainsi que la date et le lieu de l'enregistrement du sujet, la langue, le caractère (manuscrit, enregistrement audio ou vidéo) et le numéro du fonds d'archives (selon la Méthode scientifique de documentation des sujets oraux du Prof. Dr. Isidore Lévine).

Les témoins oculaires du génocide arménien (hommes ou femmes) se sont souvenus avec une violente émotion et des sanglots mêlés de larmes des chants populaires, car tout cela est lié à leur mémoire historique. Cette circonstance explique les particularités spécifiques originales de ce genre de chants populaires historiques.

Les nombreuses variantes de ces chants populaires, avec toute leur authenticité historique, sont caractérisées par un pittoresque réservé et la finesse mélodique propre aux lamentations médiévales arméniennes. Chaque vers est une image bouleversante, un tableau horrifiant de la tragédie collective et les émouvants refrains viennent compléter l'image poétique et pittoresque du chant.

Ces chants populaires de nature historique sont composés aussi bien en arménien qu'en turc, car dans les circonstances historiques et politiques de l'époque, dans certaines provinces de l'Empire ottoman la langue arménienne était interdite.

Sans exclure les influences et les inter-influences culturelles inévitables des deux peuples, dues à une longue coexistence, il est à noter qu'on possède des témoignages selon lesquels «...on coupait la langue de ceux qui prononçaient un mot en arménien et, par conséquent, les Arméniens vivant dans un certain nombre de villes ciliciennes (Sis, Adana, Tarse, Ayntap) et dans les localités des environs avaient perdu l'usage de leur langue maternelle...». [Galustian Grigor. *Marach ou Guermanik et héroïque Zeytoun*. New York, 1934, p. 698, en arménien] Ou bien, «Les exactions et les persécutions des Turcs sont si terribles que la ville arménophone d'Ayntap est devenue turcophone comme les autres grandes villes d'Asie Mineure. Et le coup décisif est porté à la langue arménienne par les janissaires qui coupent le bout de la langue de ceux qui parlent arménien...». [Sarafian Guévork. *Histoire des Arméniens d'Ayntap*. T. I, Los Angeles, 1953, p. 5, en arménien]

Sarkis Haykouni, ethnographe et folkloriste de la fin du XIXe et du début du XXe siècles, décrit la situation politique, économique et culturelle d'une partie des Arméniens occidentaux: «...La langue arménienne était interdite par les mollahs turcs et, considérant sept mots prononcés en arménien comme une injure, l'amende perçue était de cinq moutons». [Haykouni Sarkis. *Arméniens perdus et oubliés. Les villages arméniens musulmans de Trébizonde et leurs traditions*. «Ararat». Vagharchapat, 1895, p. 297, en arménien]

Dans les récits populaires que nous avons enregistrés, il y a de nombreux témoignages sur le fait que les Arméniens de Sis, d'Adana, de Tarse, d'Ayntap, de Kutahya, de Bursa, de Césarée, d'Eskichéhir et de bien d'autres villes et régions étaient principalement turcophones. D'après le témoignage de Mikaél Kéchichian (né en 1904), originaire d'Adana: «Il était déjà interdit de parler arménien et de l'apprendre. Non seulement on coupait la langue, mais on mettait des œufs cuits brûlants sous les aisselles pour faire avouer si on n'avait pas appris l'arménien à d'autres. Si jamais on l'avouait, on était entraîné pour être pendu ou tué». [Tém. 241]

C'est ce dont témoigne ce fragment de chant populaire arménien, communiqué par Saténik Guyumdjian (née en 1902), originaire de Konya:

«Ils sont entrés à l'école, ils ont saisi la maîtresse,

O mon Dieu!

Ils lui ont ouvert la bouche et lui ont coupé la langue.

O mon Dieu!» [Tém. 446]

Puisque la maîtresse d'école avait eu l'audace d'apprendre la langue arménienne aux enfants arméniens, elle a subi cette affreuse punition. Sur les routes de l'exil et de la déportation, ces interdictions étaient encore plus strictes. Donc, les Arméniens occidentaux ont dû aussi exprimer leur douleur et leurs souffrances en turc.

Compte tenu des circonstances sociales et politiques de cette triste évidence qui est la première étape de l'assimilation linguistique, à côté *des chants communiqués en divers dialectes, nous n'avons pas manqué d'enregistrer des chants populaires historiques et des poèmes épiques en langue turque, mais d'origine arménienne évidente*. Bien que composés en turc, mais sans une connaissance suffisante de la langue (les auteurs utilisent souvent des mots et des expressions, des prénoms et des toponymes arméniens, et on remarque des fautes de prononciation et de grammaire) par les Arméniens de différentes provinces, ces chants ont un contenu idéologique et une valeur documentaire d'une grande importance.

Les chants racontant les massacres sont composés sur le chemin de l'exil, sur les routes de la déportation vers Deir-el-Zor et comme il était interdit de parler arménien, les exilés ont exprimé leur douleur et leurs souffrances dans la langue de l'ennemi, en turc.

*"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"*

*«Ce matin, je me suis levé, le soleil brillait;
Le soldat turc, assis, graissait ses armes.
J'ai regardé les Arméniens, ils pleuraient amèrement,
Les Arméniens meurent pour leur foi!» [Tém. 488]*

Ou bien:

*"Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efratı dönmüş kasaba,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"*

*«Ce qu'on nomme Der-Zor est un grand espace
Où les Arméniens égorgés gisent innombrables;
Les chefs ottomans sont devenus bouchers,
Les Arméniens meurent pour leur foi!» [Tém. 467]*

Les Arméniens meurent «pour leur foi» plutôt que d'abjurer leur religion chrétienne, leur identité nationale. Siréna Aladjadjian (née en 1910), originaire d'Adabazar, habitant à Istanbul, n'a que quatre ans lorsque les Turcs tuent son père et sa mère. Les habitants du désert donnent asile à la petite orpheline. Quatre ans plus tard, lors de la trêve, en 1918, ceux qui vont chercher dans le désert les orphelins arméniens remarquent la petite Siréna aux yeux bleus et aux boucles dorées, déjà âgée de huit ans. Elle ne peut être qu'Arménienne, mais elle a oublié sa langue maternelle, sans toutefois oublier la façon de faire le signe de la croix, ce qui devient la preuve qu'elle est Arménienne et chrétienne. On la recueille pour être élevée dans un orphelinat arménien. [Tém. 225]

Les témoins oculaires déportés de plus de 150 localités ne se contentent pas de raconter ce qu'ils ont vu, mais en tirent leurs propres conclusions politiques. Ainsi Parguev Makarian (né en 1915), originaire d'Ayntap, ajoute: *«...Les grandes puissances ont trompé les Arméniens en abandonnant la Cilicie aux Turcs. Zeytoun, Adana, Sis, Marach, Kiliss, Ayntap, Urfa, Kamourdj et bien d'autres villes se sont entièrement vidées de leur population arménienne. On nous a contraints à quitter la Cilicie. Nous avons été obligés de laisser notre patrie. Et puis, en 1922, ils ont organisé la catastrophe de Smyrne. Les Arméniens et les Grecs ont fui le feu pour se jeter à la mer. Ceux qui ont pu se sauver sont passés dans d'autres pays. Ainsi, la Turquie s'est «purifiée» des chrétiens. La Turquie est restée aux Turcs, l'Arménie Occidentale et la Cilicie aussi»*. [Tém. 272]

Hacob Holobikian (né en 1902), originaire de Kharberd, décrit en détail les souffrances subies par ses compatriotes et lui-même, puis conclut: *«...Ces crimes commis par les Jeunes Turcs ne seront jamais oubliés et*

ne doivent pas être pardonnés!». [Tém. 115]

Cependant, la propagande et l'historiographie turques ne ménagent pas leurs efforts pour falsifier les faits historiques et dissimuler avec soin aux générations montantes le génocide arménien perpétré par les Jeunes Turcs. Elles essaient de contourner la réalité historique qui consiste en ce que, dès le début de l'année 1919, les organismes étatiques turcs prennent l'initiative d'intenter un procès aux criminels jeunes-turcs, les condamnant à mort. Et plus tard aussi, lorsque le complot ourdi par les Jeunes Turcs contre Mustafa Kémal, premier président de la République turque, est révélé, Kémal Atatürk lui-même condamne, dans une interview donnée au journal «Los Angeles Examiner» (1er août 1926) «Ces restes du parti des Jeunes Turcs doivent répondre pour la vie d'un million de nos sujets chrétiens qui ont été impitoyablement déportés de leurs lieux de naissance et exterminés...». [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations*. Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, p. 13]

Par conséquent, cette douloureuse réalité historique est incontestable et ne fait pas l'ombre d'un doute.

Malheureusement, la communauté internationale ne punit ni ne condamne dûment en son temps le premier génocide du XXe siècle, le génocide arménien. Comme suite logique de ces événements, on assiste à l'apparition du nazisme et, de nos jours, au terrorisme international avec ses manifestations imprévisibles et son désastreux impact mondial, puisque les crimes restés impunis se répètent pour le malheur du genre humain.

Par conséquent, les mémoires narrées par les survivants sur le génocide arménien et les événements de cette époque, ainsi que leurs chants, présentent une valeur historique et cognitive qui en fait des documents objectifs et des témoignages irréfutables, exprimés en langage populaire, relatifs au génocide arménien et aux événements qui le suivent. Toutefois, ce ne sont pas simplement des témoignages du passé, mais un avertissement pour l'avenir.

Comme le génocide est un crime politique massif, il ne doit pas rester impuni, mais être juridiquement élucidé à l'aide des témoins, entre autres preuves. **Le plus grand témoin de ce crime est le peuple arménien** lui-même qui, survivant dans la douleur, raconte et porte témoignage de son passé tragique, un passé qui est son histoire, sa mémoire historique collective qui doit être exposée au monde entier et présentée au jugement équitable de l'humanité.

Il est donc grand temps que le gouvernement actuel de la République Turque, ait le courage non seulement de reconnaître cette réalité historique évidente qu'on nomme **génocide arménien** et qui est confirmée tant par les documents officiels écrits que par les témoignages populaires oraux, mais aussi de condamner ce qui a été perpétré et de compenser les pertes morales, matérielles et territoriales du peuple arménien.

VERJINÉ SVAZLIAN

DER GENOZID AN DEN ARMENIERN: ZEUGNISSE DER ÜBERLEBENDEN AUGENZEUGEN

(Zusammenfassung)

Der Völkermord an den Armeniern als ein internationales politisches Verbrechen gegen die Menschlichkeit ist durch einen grausamen Zwang der Geschichte zu einem untrennbaren Teil der nationalen Identität, der Denkweise und der geistigen Innenwelt des armenischen Volkes.

Je mehr Zeit verstreicht, umso größer wird das Interesse an dem Armenier-Genozid, was auf die Anerkennung dieses historischen Faktums durch zahlreiche Staaten zurückzuführen ist. Jedoch die türkischen und protürkischen Historiker versuchen bis heute die historische Wahrheit der für das armenische Volk verhängnisvollen Ereignisse von 1915-1923 zu verzerren.

Über den Völkermord an den Armeniern sind inzwischen zahlreiche Bücher, Dokumentensammlungen, Aufsätze von Politikern und Vertretern der Öffentlichkeit, unterschiedliche belletristische Werke in verschiedenen Sprachen erschienen, aber in dieser riesigen Literatur hat bis jetzt die Stimme des Volkes gefehlt, Erinnerungen und Volkslieder der Überlebenden jener grässlichen Ereignisse, die als Urquellen ebenfalls von einem hohen historischen, dokumentarischen Wert sind. Da das armenische Volk selbst diese unsagbaren Leiden tragen musste, war es also das Objekt dieses politischen Massenverbrechens. Und wie bei der Aufdeckung eines jeden Verbrechens die Aussagen der Zeugen eine ausschlaggebende Rolle spielen, so sollte man sich auch in diesem Fall auf die Berichte der Augenzeugen stützen. Jedes dieser Zeugnisse hat vom juristischen Standpunkt her eine Beweiskraft für eine gerechte Lösung der Armenischen Frage und die Anerkennung des Armenier-Genozides.

In vollem Bewusstsein dessen nahm ich, damals eine Studentin an der Pädagogischen Universität „Chatschatur Abowjan“ in Jerewan, diese Arbeit aus eigener Initiative in Angriff, und zwar schon im Jahre 1955, als man in der Armenischen Sozialistischen Sowjetrepublik über den Völkermord an den Armeniern nicht offen reden durfte, als die repatriierten Augenzeugen dieser Gräueltaten, die gleichsam durch ein Wunder dem Tod entkommen waren, in Angst vor einer Verleumdung und Deportation lebten. Trotz unterschiedlicher Schwierigkeiten folgte ich im Bewusstsein der historischen und faktographischen Bedeutung der Materialien der mündlichen Überlieferung des Volkes zuerst dem Ruf meines Bluts (ich stamme aus Westarmenien), dann aber – seit 1960 – konnte ich unter dem

Schutz des Instituts für Archäologie und Ethnographie der Akademie der Wissenschaften von Armenien meine Arbeit fortsetzen (daneben war ich mit anderen wissenschaftlichen Forschungen beschäftigt). Seit 1996 konnte ich meine Arbeit mit Unterstützung der Direktion des in Jerewan eröffneten Museum-Instituts für den Völkermord an den Armeniern der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien fortführen. Unter der brennenden Sonne des armenischen Sommers und in der Kälte des strengen Winters unseres Landes wanderte ich zu Fuß durch Dörfer und Siedlungen auf der Suche nach den Überlebenden des Genozides. Ich bemühte mich, ihnen näher zu kommen, und ohne sie durch andere Fragen abzulenken, ließ ich sie frei reden und davon berichten, was sie erlebt hatten. Ich schrieb, nahm auf Band, machte Videoaufzeichnungen und analysierte die schrecklichen Geschichten, die sie erzählten, und die diversen historischen Lieder, die sie sangen. Die Originale werden im Archiv des Museum-Instituts für den Völkermord an den Armeniern der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien aufbewahrt.

Die Zeugnisse der einfachen Menschen haben wir in einer Reihe Abhandlungen veröffentlicht, insbesondere im Band *„Der Genozid an den Armeniern: Zeugnisse der Überlebenden Augenzeugen“* (Jerewan, Verlag „Gitutjun“ der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien, 2000, 500 Seiten, arm.), dessen erweiterte englische Übersetzung dieses Buch ist.

Dieser Band besteht aus zwei Teilen:

Der Völkermord an den Armeniern:

a) *Wissenschaftliche Untersuchung*, wo die Genre- und typologischen Besonderheiten der Zeugnisse des Volkes behandelt und der ganze Verlauf des Völkermords an den Armeniern geschildert werden; die Darstellung wird um Erinnerungen der Überlebenden und Lieder historischen Charakters (in armenischer und türkischer Sprache) ergänzt und mit diesen begründet.

b) *Originale der Quellen* (700 Einheiten): Erinnerungen und Zeugnisse der überlebenden Augenzeugen, Zeugnisse in Form historischer Geschichten und Sagen, historischer Lieder; Notenschrift zu diesen Liedern.

Der Band enthält auch eine Dokumentations-und-Informationen-Tabelle mit Angaben über die überlebenden Augenzeugen und die von ihnen mitgeteilten folkloritischen Materialien sowie Fotos der Überlebenden, Zusammenfassungen in verschiedenen Sprachen, ein Glossar, Anmerkungen, Sach-, Personennamen-, Ortsnamenregister und ein Register ethographischer Namen und eine Karte mit Angaben über die Deportation der Armenier und den Völkermord in dem Osmanenstaat.

Die meisten der Augenzeugen, von denen diese Materialien herrühren, sind alte Leute, die in den Jahren 1915-1923 aus ihrer historischen Heimat in Westarmenien, Kiliken (1921) und von Armeniern besiedelten Provinzen Anatoliens (1922, die Tragödie von Izmir) vertrieben wurden.

Ein beträchtlicher Teil der Westarmeiner, mehr als anderthalb Millionen Menschen, war während dieser Ereignisse schonungslos vernichtet, während diejenigen, die dem Tod entrinnen konnten, ausgeplündert und erschöpft Ostarmenien erreichten oder sich über verschiedene Länder der Welt verstreuten. Später wurden manche von den Letzteren aus Griechenland, Frankreich, Syrien, Ägypten, Irak und Libanon, aus den Balkanstaaten und der Türkei nach Armenien repatriiert; sie siedelten sich dort in den neuen Stadtteilen und den Vororten von Jerewan an, deren Namen – oft mit einem vorangestellten Zusatz „nor“, d. h. „neu“ – an ihre verlassenen Heimstätten erinnern (Ajgestan, Sari Tagh, Nor (neu) Butania, Nor Aresch, Nor Kilikia, Nor Arabkir, Nor Zeitun, Nor Charberd, Nor Sebastia, Nor Malatia, Nor Kesaria, Nor Hadschin, Nor Marasch, Nor Ajntap, Nor Mussa Ler (Neu Musa Dag), Nor Edessia) sowie in den Städten Etschmiadsin (heute: Wagharschapat), Hoktemberjan (heute: Armawir), Ararat, Talin, Hrasdan, Leninakan (heute Gjumri), Kirowakan (heute: Wanadsor) und anderswo.

Die Augenzeugen des Armenier-Genozides, die durch ein Wunder überleben konnten, fand ich in der Regel schweigsam und in Gedanken versunken. Auch dieses geheimnisvolle Schweigen hatte seinen Grund: Die

politischen Zustände in Sowjetarmenien ließen sie jahrzehntlang nicht über ihre Vergangenheit frei und unbefangen erzählen oder schreiben. Deswegen war es schwierig, solche Materialien zu entdecken und niederzuschreiben.

Mehr als 55 Jahre lang suchte ich unaufhörlich sowohl in verschiedenen Bezirken Armeniens als auch während meiner persönlichen oder Dienstreisen zu wissenschaftlichen Konferenzen in Syrien, im Libanon, in Ägypten, Griechenland, Frankreich, Kanada, in den USA und in der Türkei nach überlebenden Augenzeugen des Völkermords der alten, mittleren und jungen Generation und versuchte, sie näher kennen zu lernen und in die Tiefe ihrer Seele durchzudringen.

Auf meine inständigen Bitten hin begannen sie mit Tränen und Schluchzen ihre Erinnerungen daran zu erzählen, wie die türkischen Gendarmen sie aus ihren ureigenen blühenden Heimstätten vertrieben und ihre Eltern und Angehörigen vor ihren Augen grausam ermordeten, ihre Mütter und Schwestern entehrten, die neu geborenen Kinder mit Steinen niedermetzten...

Die Erinnerungen (315 Einheiten) der Augenzeugen erfassen unterschiedliche Themen, in ihnen erstehen wieder die Schönheit ihrer Heimat, ihr patriarchalischer Alltag und ihre Sitten und Bräuche, die Zeit, in der sie lebten, die sozialpolitischen Lebensbedingungen, bedeutenden historischen Ereignisse, Grausamkeiten der Führer der jungtürkischen Regierung Talaat, Enver, Dschemal, Nazim, Behaeddin Schakir... (Steuererhebung, Einberufung, Waffenabgabe, Verbrennungen lebendiger Menschen, Deportationen, Pogrome, Massaker), der Todeszug durch Wüsten Mesopotamiens (Der-el-Sor, Ras-ul-Ain, Rakka, Meskene, Surutsch...), die unsäglichen Leiden der Armenier (Erschöpfung, Durst, Hunger, Seuchen, Todesangst...) sowie der gerechte und edle Widerstand gegen die Gewalttätigkeiten in verschiedenen Orten und der Kampf um das elementare Recht auf Leben (der Aufstand von Van, die Abwehrkämpfe in Schatach, Schapin-Garahissar, Sassun, Urfa, auf dem Berg Musa Dagh im Jahre 1915, die Kämpfe in Ajntap, Hadschen in den Jahren 1920-1921), die Helden der Abwehrkämpfe (Andranik Osanjan aus Schapin-Garahissar, Armenak Jekarjan aus Van und genannt Murad der Große [Hambarzum Bojadschjan], Jessaji Jaghubjan vom Musa Dagh, Mekrtitsch Jotneghbarjan aus Urfa, Adur Levonjan aus Ajntap, Aram Tscholakjan aus Zeitun, der nationale Rächer Soghomon Tehlirjan) und zahlreiche andere bekannte und unbekannte Armenier, die zusammen mit den Volksmassen gegen die Despotie gekämpft haben, gefallen sind aber auch überlebt haben.

In dieser Abhandlung sind die historischen Tatsachen durch Aussagen der überlebenden Zeugen ergänzt und detailliert, wodurch der historische Verlauf der Ereignisse während des Armenier-Genozides rekonstruiert wird.

Die Erinnerungen der Überlebenden gewähren die Möglichkeit, auch die für dieses Genre charakteristischen Genre- und typologischen Besonderheiten solcher Materialien zu untersuchen.

Jeder der Augenzeugen erzählte in seiner Sprache, in seiner Mundart, in einem mit fremden Wörtern durchsetzten Armenisch, aber auch in Türkisch, Arabisch, Kurdisch, Englisch, Französisch, Deutsch.

Der Aufbau der Erinnerungen der Überlebenden des Völkermords an den Armeniern als eine Art der mündlichen Volksüberlieferung weist folgende Merkmale auf: Sie sind entweder kurz und gedrängt oder umfangreich und langatmig, sie enthalten unterschiedliche Dialoge, Zitate, Muster verschiedener Gattungen der Folklore (Lied, Epos, Märchen, Fabel, Sprichwort, Segnung, Fluch, Gebet, Schwur), die die Echtheit des Erzählten verbürgen und das mündliche Wort besonders glaubwürdig und ausdrucksvoll erscheinen lassen. *Die Überlebenden waren sich ihrer moralischen Verantwortlichkeit bewusst, ihre Worte waren von einem tiefen Pflichtbewusstsein geprägt. Viele von ihnen schlugen ein Kreuz oder schwuren einen Eid, bevor sie mit ihren Erinnerungen begannen.*

Aus einer ausführlichen quantitativen und qualitativen Analyse der Erinnerungen und historischen Lieder erhellt, dass *es ein Volk ohne Erinnerung genauso wenig gibt wie einen Menschen ohne Erinnerung, denn die Erinnerung ist das Leben eines Menschen oder eines Volkes, seine Vergangenheit, seine Geschichte.*

Eine ähnliche historische Erinnerung haben Juden, Griechen, Zigeuner und andere von einer leidvollen Geschichte geprägte Völker. [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982] Und wenn ein Volk, in unserem Fall das türkische Volk, seine historische Erinnerung nicht bewahrt hat, dann hat es nicht gelebt und alle diese Leiden nicht empfunden. Hier ist es wohl angebracht, manche Stellen aus einem mit „Gegenschlag in der virtuellen Welt“ überschriebenen Interview zu zitieren, das der Gründer der türkischen Server „Superonline“ und „Ixiir“ Babur Ozden gegeben hat; in diesem Interview behauptet er, die Armenier hätten Erinnerungen der Überlebenden des Armenier-Genozides und in türkischer Sprache verfasste Lieder historischen Charakters im Internet untergebracht (er meint u. a. unser Buch *“The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors.”* Yerevan, “Gitoutyoun” Publishing House of NAS RA, 1999, sowie die Webseite <http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html>) und er fügt hinzu: „...Ich habe festgestellt, dass die ‚Webseiten des Genozides‘ in der virtuellen Wirklichkeit ein Monopol der Armenier sind. ...Wir müssen uns organisieren. Die Türkei ist nicht organisiert. ...Es ist indes schwierig, diese Geschichten [Lebensgeschichten der Überlebenden] in unserer Kultur zu entdecken. Unsere Kultur ist wegen Mangels an Selbstförderung und Individualisierung in einer ungünstigen Situation. ...Sie [die Armenier] bedürfen der Mythen, um ihre Kultur und ihre Vergangenheit zusammenzuhalten. ...Wir [die Türken] brauchen diesen Zusammenhang nicht. Wir wollen die Vergangenheit vergessen und nach vorn schauen. Unsere Familien sind gemischt. Was [in der Vergangenheit] niedergeschrieben wurde, wurde in einer anderen Schrift geschrieben. Wir können sie [Lebensgeschichten der Überlebenden] nicht lesen. Ich kann nicht die Notizen meines Großvaters lesen. Wer der alten türkischen Sprache mächtig ist, kann sie lesen. ...Es ist nutzlos, die Abhandlungen von Professoren und Historikern im Internet unterzubringen. Die Archive haben keine Wirkung auf die Menschen. ...Die Leute lassen sich nicht von den Lebensgeschichten der Menschen beeindrucken, deren Eltern vernichtet wurden oder sich verstreut haben. Sie sind beeindruckt, wenn sie diese *aus der ersten Hand* hören (Von mir hervorgehoben – V. S.). ...Die Armenier haben im Internet sogar Abteilungen der, ‚Völkermord-Lieder‘ in türkischer und englischer Sprache.“ („Milliyet“, 28.01.2001, S. 19)

Es müsste auch erwähnt werden, dass die auf unsere eigene Initiative aufgezeichneten, analysierten, und veröffentlichten Erinnerungen und Lieder in dieser Sammlung, die die historische Erinnerung des armenischen Volkes darstellen, nach ihrer Veröffentlichung in Armenien [Svazlian 2000] täglich ergänzt werden, wobei es sich um einen endlosen Vorgang handelt. Denn jeder Armenier hat seinen Familienkummer und seine familiären Verluste. Außerdem gibt es unzählige Berichte (in verschiedenen Mundarten und Sprachen von Hand geschrieben oder auf Ton- und Videoband gezeichnet) in unterschiedlichen Ländern der Welt, wohin es Tausende und Abertausende Westarmenier infolge des Völkermords geschlagen hat. Diese Berichte sind im privaten Besitz und in Archiven zusammengetragen. Sie sollten indes als faktographische Zeugnisse der historischen Sammler Erinnerung des armenischen Volkes ebenfalls entschlüsselt, veröffentlicht und in den wissenschaftlichen Verkehr gebracht werden.

Der Völkermord an den Armeniern, der Anfang des 20. Jahrhunderts verübt wurde, haben die Überlebenden unmittelbar erlebt, und ***all das hat sich in ihrem Gedächtnis unauslöschlich eingegraben.***

Die Augenzeugen dieser geschichtlichen Ereignisse, die ihre traurige Vergangenheit gleichsam schmerzlich wieder erlebten, erzählten uns ihre persönlichen Erinnerungen an die historische Heimat, an das Zuhause und an die lieben Angehörigen, die leider nicht mehr leben. Diese Erinnerungen trugen sie in ihrem ganzen Leben immer in sich, unfähig, sich von diesem Albtraum zu befreien. Und da es sich bei den ***Erinnerungen, die die Überlebenden uns erzählten***, um unmittelbare Eindrücke von den historischen Ereignissen handelt, die den Westarmeniern zuteil geworden sind, haben sie ***eine zutiefst historische Bedeutung.***

Indem sie das Leben, den Alltag, die Sitten, die politisch-gesellschaftlichen Verhältnisse der Zeit widerspiegeln, ***sind die Erinnerungen der Überlebenden spontan, wahr, glaubwürdig und haben sie den Wert***

Hrant Gasparjan aus Musch (geb. 1908) betonte diesen Umstand, indem er zum Schluss versicherte: „... *Ich habe Ihnen erzählt, was ich mit diesen meinen Augen gesehen habe. Alles, was ich gesehen habe, steht vor meinen Augen. Wir haben nichts aus Chenos mitgebracht, nur unsere Leiber gerettet. In unserer Familie waren 143 Leute; eine Schwester, ein Bruder von mir, meine Mutter und ich sind entkommen.*“ [Zg. 13]

Wenn man diese dokumentarischen Zeugnisse der Überlebenden ausführlich analysiert und mit den geschichtlichen Ereignissen vergleicht, wird klar, dass die Glaubwürdigkeit der Erinnerungen keinen Zweifel aufkommen lässt. Sie erwähnen in ihren Erzählungen beinahe immer ihre älteren Verwandten, ihre Großeltern, Eltern sowie weitere Personen, die der Familie oder der Sippe angehörten, wobei häufig deren Namen und Geburtsdaten genannt werden. Die Auskünfte sind so genau und authentisch, dass die Menschen, die im Chaos der Massaker ihre Verwandten verloren haben und in verschiedenen Winkeln der Welt leben, auf Grund der Erinnerungen, die in unserem Buch stehen, Jahrzehnte später einander finden und uns dafür danken.

Die Hauptperson in der jeweiligen Erinnerung ist der Erzähler bzw. die Erzählerin, bei der Erinnerung handelt es sich nicht nur um eine Schilderung der bedeutenden geschichtlichen Ereignisse, Vorfälle und Personen, sondern auch um deren Auslegung, wodurch die Weltanschauung und die Hauptmerkmale der Persönlichkeit des Augenzeugen bzw. der Augenzeugin, aber auch ihre besonderen Ansichten, Sprache und Stil zum Ausdruck kommen. *Also ist jeder Bericht, jede Erzählung der Überlebenden einzigartig*. In ihnen finden die Lebensläufe der Erzähler einen Niederschlag, deswegen bleibt der Hauptinhalt der Erinnerung, *die gleichsam ein inniges Bekenntnis ist*, so gut wie der gleiche, auch wenn sie mehrmals erzählt wird. Ich als Folkloristin und Ethnographin habe die mündlichen Berichte mit einem professionellen Verantwortungsgefühl behandelt und sie Wort für Wort aufgeschrieben, und zwar in vollem Bewusstsein dessen, dass die Erzähler mir ihre innerlichsten Geheimnisse preisgaben, damit diese *an die künftigen Generationen weitergegeben werden*. Hier möchte ich die Worte des würdevollen 94-jährigen Karapet Tosljan aus Sejtun (geb. 1903) anführen. Obwohl er des Lesens und Schreibens nicht kundig war, hatte er seine Erinnerungen und Lieder „jeden Abend vor dem Schlafengehen wie Gebete“ gemurmelt, um sie nicht zu vergessen. Er wollte mir seine Erinnerungen erzählen, damit sie „aufgeschrieben, nicht vergessen werden und die künftigen Generationen daraus lernen.“ [Zg. 254]

Zugleich *sind die Erinnerungen der Überlebenden auch einander ähnlich*. Denn in den Erinnerungen der Vertreter unterschiedlichster Altersgruppen beider Geschlechter aus verschiedenen Orten werden die geschichtlichen Ereignisse und Personen, die schrecklichen Szenen und Bilder, die sie erleben mussten, voneinander unabhängig, aber fast in derselben Weise geschildert; die Berichte verschiedener Personen bestätigen und ergänzen sich, in ihnen macht sich *die Tendenz einer Entwicklung vom Persönlichen und Gegenständlichen zum Allgemeinen und Nationalen* bemerkbar. Diesen Umstand meinte Tigran Ohanjan aus Kamach (geb. 1902), als er seinen Bericht mit folgenden Worten abschloss: „...*Meine Vergangenheit ist nicht nur meine Vergangenheit, sondern auch die meines Volkes.*“ [Zg. 97] *Die Erinnerungen der Zeugen charakterisieren also mit ihrem Inhalt nicht nur die betreffende Person und deren Umgebung, sondern auch die ganze Gemeinschaft, wodurch sie zu einer kollektiven historischen Erinnerung des armenischen Volkes werden.*

Aber die historische Erinnerung des Volkes vermag fortzuleben. Obwohl nach jenen Ereignissen mehr als 90 Jahre vergangen sind und die meisten wie durch ein Wunder Überlebenden nicht mehr am Leben sind, sind die Erzählungen der Älteren in den Familien so oft gehört und wiederholt worden, dass sie von den Nachkommen geerbt und weiter erzählt werden, so dass sie als *historische Erzählungen* (70 Einheiten) im Gedächtnis der jüngeren Generationen fortleben. Die meisten dieser historischen Erzählungen haben wir sowohl von den Überlebenden Augenzeugen als auch von deren Nachkommen gehört und aufgeschrieben – als ein Zeugnis davon, dass *das historische Gedächtnis des Volkes nicht stirbt, sondern in dem Gedächtnis der späteren Generationen*

¹ Zg. – Zeugnis.

weiter lebt.

Es ist uns gelungen, auch **Lieder und Balladen historischen Charakters** (315 Einheiten) der überlebenden Augenzeugen des Armenier-Genozides aufzuschreiben. Ihre Texte widerspiegeln unterschiedliche Phänomene des öffentlichen Lebens jener Zeit - die Einberufung und Waffenabgabe, die Deportation und die Massaker, von der Regierung der Jungtürken organisiert - sowie andere aufregende und beeindruckende Episoden und bringen Klage und rebellische Stimmungen zum Ausdruck.

Die meisten dieser historischen Lieder und Gesänge rühren von armenischen Frauen her. Die schauerlichen Eindrücke waren so tief, dass sie oft eine dichterische Form bekamen, wie beispielsweise das Klagelied der Überlebenden **Schogher Tonojan** aus Musch (geb. 1901), das sie mit Tränen und Seufzern sang:

*„...Tag und Nacht höre ich Weinen und Klagen,
Ich habe keine Ruhe, keinen Schlaf;
Schließe ich die Augen, so sehe ich immer Tote;
Ich habe Familie, Verwandte, Grund und Haus verloren...“ [Zg. 437]*

Die von Natur aus emotionalen Frauen trugen auf ihren schwachen Schultern die ganze Last der Deportation, des Exils und der Massaker der Armenier. Was sie mit eigenen Augen gesehen und in der Tiefe ihrer Seelen gefühlt haben, haben sie ausführlich und bildhaft beschrieben. Denn die armenischen Mütter mussten sich mit Tränen von ihren Ehemännern und Söhnen verabschieden, die in die türkische Armee eingezogen wurden. Und die Männer dichteten Lieder, in denen beschrieben wurde, dass man den armenischen Soldaten keine Waffen gab, sie sollten nämlich in „**Amele tabur**“ (Arbeitsbataillonen) schwere Arbeiten verrichten. Erschöpft hauchten sie dort ihr Leben aus oder wurden umgebracht und die Gräben geworfen, die sie selbst ausgehoben hatten („**Lieder der Einberufung, der Waffenabgabe und der Häftlinge**“). Man zwang die armenischen Frauen ihre Häuser und Gärten, ihren Besitz und ihre Kinder zu verlassen und mit ihren alten und hilflosen Eltern den Weg des Exils anzutreten. Mit vor Müdigkeit blutenden Füßen, hungrig und durstig, unter der brennenden Sonne und den Peitschen der türkischen Polizisten schleppten sie sich in die Wüsten von Der-el-Sor, Ras-ul-Ain, Rakka, Meskene, Surutsch und in andere Wüsten. In den Erinnerungen und Liedern der überlebenden Augenzeugen werden die Wege, die sie gegangen sind, die Ausschreitungen der türkischen Polizisten, der kurdischen Banditen und der tschetschenischen und tscherkesischen Mörder, der Raub und die Ermordung armenischer Frauen und Mädchen, ihre Pfählung, das Aufritzen der Bäuche schwangerer Frauen und die Suche nach Goldstücken, die Kreuzigungen und Foltern geschildert. Deshalb stürzten sich die unschuldigen armenischen Mädchen, um nicht in die Hände der Türken zu geraten, ihre Frauen zu werden und türkische Kinder zu gebären, in den Fluss Euphrat („**Lieder der Deportation und des Massakers**“). Einen speziellen Abschnitt bilden die traurigen Lieder über die Leiden der Mütter der entführten Kinder, über die verwaisten Kinder und die Waisenheime („**Lieder der Mütter, die ihre Kinder verloren haben, der Waisen und der Waisenheime**“). Vertreten sind auch die hauptsächlich von Männern gedichteten stolzen Lieder über den gerechten Protest und die Auflehnung der Armenier, die Verteidigung des Grundrechts auf Leben, die Weigerung, Gewalttaten hinzunehmen, und über die Selbstverteidigung und den Kampf gegen die gewalttätigen Unterdrücker („**Lieder des Patriotismus und der Heldenkämpfe**“). Schließlich gibt es Lieder, die das unterjochte und verlorene Heimatland beweinen und die Hoffnung, es wieder zu finden, zum Ausdruck bringen („**Lieder über das usurpierte Heimatland und Lieder der Rebellion**“). Im Buch findet sich auch die Notenschrift der Melodien, zu denen diese unterschiedlichen Lieder gesungen wurden.

Diese historischen Lieder sind mit ihrer thematischen Eigentümlichkeit und ihrem ideellen Inhalt etwas Neues in der Folkloristik und der Wissenschaft über Völkermorde und sie schildern in einer neuen Weise jene geschichtliche Epoche, die Umstände und Details des Völkermords an den Armeniern.

Unter den unmittelbaren Eindrücken von den historischen Ereignissen entstanden, *weisen auch diese*

Volkslieder und epischen Gesänge eine hohe historische Authentizität auf und haben einen hohen dokumentarischen Wert.

Diese historischen Gesänge wurden von talentvollen unbekannten Frauen und Männern unterschiedlichen Alters erdichtet, waren seinerzeit weit verbreitet, weil große Volksmassen von diesem unsäglichen Leid betroffen waren. Sie gingen von Mund zu Mund, wodurch neue unterschiedliche Varianten entstanden. Dieses oder jenes Volkslied sind zu gleicher Zeit in verschiedenen Varianten entstanden, ***was davon zeugt, dass das Volk ihr Urheber ist.***

Dasselbe Volkslied oder seiner Varianten hörten wir von so vielen überlebenden Augenzeugen, dass es unmöglich war, sie alle namentlich zu nennen. Deswegen sind nur die Namen derjenigen in der erwähnten Tabelle dieses Buches erfasst, von denen die Hauptvarianten herrühren. Ebenda werden der Name, das Geburtsjahr und der Geburtsort der oder des Überlebenden sowie die Zeit, der Ort, die Art der Aufzeichnung (Handschrift, Audio-, Videoaufnahmen), die Sprache des Liedes und die Nummer im Archiv genannt (nach der wissenschaftlichen Methodik der Dokumentierung der folkloristischen Materialien des Professors Dr. Isidor Levin).

Die überlebenden Augenzeugen des Völkermords an den Armeniern (Frauen und Männer) gaben die besagten Volkslieder mit großer seelischer Erregung, Schluchzen und Tränen wieder, weil sie mit ihrer historischen Erinnerung unmittelbar verbunden sind. Daraus erklären sich die eigentümlichen Besonderheiten der historischen Volkslieder.

Die verschiedensten Varianten dieser Lieder zeichnen sich neben ihrer historischen Genauigkeit auch durch eine knappe Bildhaftigkeit und für die mittelalterlichen Klagelieder der Armenier charakteristische zarte oder auch erregte Weisen aus. Jede Zeile und jede Wortfügung in diesen Gesängen ist ein vollendetes Bild, eine erschütternde Szene der Tragödie der großen Volksmassen, die Kehrreime ergänzen und vervollständigen die poetische und bildhafte Aussage.

Lieder historischen Charakters wurden nicht nur in der armenischen, sondern auch in der türkischen Sprache gesungen, weil es damals in manchen Provinzen des Osmanischen Reiches verboten war, armenisch zu sprechen.

Ohne die gegenseitige Beeinflussung der geistigen Kulturen der beiden neben- und miteinander lebenden Völker auszuschließen, sollte hier erwähnt werden, dass es Zeugnisse gibt, dass „...denjenigen, die ein armenisches Wort aussprachen, die Zunge geschnitten wurde, so dass die Armenier, die in einigen Städten Kilikiens (Sis, Adana, Tarson, Antep) und ihrer Umgebung wohnten, ihre Muttersprache verloren hatten...“ [Galustjan, Grigor. *Marasch oder Germanik und das heldenhafte Zeitun*. New York, 1934, S. 698, arm.] Oder dass: „die Unterdrückung und die Verfolgungen durch die Türken so grausam waren, dass das armenischsprachige Antep türkischsprachig wurde, wie es auch in anderen Großstädten Kleinasiens der Fall war. Und den letzten harten Schlag bekam die armenische Sprache von den Janitscharen, die die Zungen derjenigen, die armenisch sprachen, abschnitten...“ [Sarafjan, Geworg. *Die Geschichte des armenischen Antep*. B. 1, Los Angeles, 1953, S. 5, arm.]

Der Ethnograph und Folklorist Sargis Hajkuni (Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts), der die damalige politische, ökonomische und geistige Situation der Westarmenier schildert, schreibt: „...Die armenische Sprache war von den türkischen Mullahs verboten, und sieben armenische Wörter wurden als Schimpf betrachtet, wofür als Strafe fünf Schafe abzugeben waren.“ [Hajkuni, Sargis. *Die verlorenen und vergessenen Armenier. Armenisch-moslemische Dörfer von Trabzon und ihre Traditionen*. „Ararat.“ Wagharschapat, 1895, S. 297, arm.]

In den von uns aufgezeichneten Erinnerungen gibt es zahlreiche Zeugnisse davon, dass die Armenier in Sis, Adana, Tarson, Antep, Keutahia, Bursa, Kayseri, Eskischehir und anderen Orten vorwiegend türkisch sprachen. Der Überlebende Mikajel Keschischjan aus Adana (geb. 1904) berichtet: „*Es war schon verboten, armenisch zu sprechen und zu lernen; nicht nur Zungen wurden abgeschnitten, sondern man legte auch heiße gekochte Eier*

ihnen in die Achselhöhlen, damit sie gestünden, dass sie den anderen Armenisch beibrächten. Die Geständigen wurden abgeführt, erhängt oder totgeschlagen.“ [Zg. 241]

Davon zeugt auch folgendes Fragment eines Volksliedes, das wir von der Überlebenden Satenik Gujumschjan aus Konya (geb. 1902) gehört haben:

„Sie traten in die Schule ein, nahmen die Lehrerin fest,
O weh!
Machten ihr den Mund auf, schnitten ihr die Zunge ab,
O weh!“ [Zg. 446]

Die Lehrerin hatte es nämlich gewagt, den armenischen Kindern Armenisch beizubringen. Auf den Wegen der Deportation und der Verbannung wurde man noch brutaler. Deswegen sprachen die Westarmenier ihren Kummer und ihr Leid auch in der türkischen Sprache aus.

Unter Berücksichtigung der öffentlich-politischen Aspekte dieser traurigen Erscheinung der sprachlichen Assimilation haben wir neben Materialien in verschiedenen Mundarten auch *die türkischsprachigen historischen Volkslieder und epischen Gesänge aufgezeichnet, die offensichtlich armenischen Ursprung haben*. Obwohl diese von Armeniern aus verschiedenen Provinzen herrühren und von mangelhaften Kenntnissen der türkischen Sprache zeugen (oft kommen darin armenische Wörter und Wendungen, Vornamen und Ortsnamen vor, grammatikalische und phonetische Unstimmigkeiten fallen ab und zu auf), haben sie einen hohen historischen und kognitiven Wert.

Die Lieder, die von dem Massaker erzählen, sind auf dem Weg zur Wüste von Der-el-Sor entstanden. Und da es verboten war, armenisch zu sprechen, haben die Armenier ihr Leid und ihre Schmerzen in der Sprache des Feindes, auf Türkisch, zum Ausdruck gebracht:

“Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!”

„Ich stand am Morgen auf, die Sonne schien,
Der osmanische Polizist fettete seine Waffe ein,
Ich schaute auf die Armenier, sie weinten bitterlich,
Die Armenier sterben für ihren Glauben!“ [Zg. 488]

Oder:

“Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efratı dönmüş kasaba,
Dininin uğruna ölen Ermeni!”

„Was Der-Sor hieß, war eine weite Gegend,
Zahllos waren die abgeschlachteten Armenier,
Die osmanischen Führer waren Metzger geworden,
Die Armenier sterben für ihren Glauben!“ [Zg. 467]

Die Armenier starben „für den Glauben,“ weil sie ihre christliche Religion und nationale Identität nicht leugnen wollten. Die Überlebende Augenzeugin des Genozides Sirena Alatschatschjan aus Adabasar (geb. 1910), die zum Zeitpunkt meines Gesprächs mit ihr in Istanbul wohnte, war vier Jahre alt, als die Türken ihre Eltern umbrachten. Für das schutzlose Waisenkind sorgten arabische Wüstenbewohner. Vier Jahre später, nach dem Waffenstillstand (1918), stießen die Leute, die die armenischen Waisenkinder abholen gekommen waren, auf ein achtjähriges blondes und blauäugiges Mädchen mit einem blau tätowierten Gesicht; es hatte jetzt einen anderen Vornamen, sprach kein Armenisch mehr, wusste aber noch ein Kreuz zu schlagen, wodurch es als eine Armenierin zu erkennen war. Die kleine Sirena kam in ein armenisches Waisenhaus. [Zg. 225]

Die aus mehr als 150 Orten vertriebenen überlebenden Augenzeugen erzählten, was sie gesehen und erlebt hatten, aber sie machten auch bestimmte politische Schlussfolgerungen, wie z. B. Pargew Makarjan aus Aintab (geb. 1915), der sagte: „...Die Großmächte betrogen die Armenier und gaben Kilikien den Türken. Zeitun, Adana, Sis, Marasch, Kilis, Aintab, Urfa, Kamurdsch und andere Städte blieben ohne ihre armenischen Einwohner. Man

zwang uns, aus Kilikien auszuziehen. Wir waren gezwungen, unsere Heimat zu verlassen. Und im Jahre 1922 organisierten sie die Katastrophe von Izmir; die Armenier und die Griechen flohen durchs Feuer, stürzten sich ins Meer. Wer sich retten konnte, ging in ein anderes Land. So „säuberte“ man die Türkei von Christen. Die Türkei blieb den Türken, Westarmenien und Kilikien ebenfalls.“ [Zg. 272]

Oder der Überlebende **Hakob Holobikjan** aus Charput (geb. 1902), der die ausführliche Schilderung seines Leids und der Leiden seiner Landsleute mit folgenden Worten abgeschlossen hat: „...*Dieses Verbrechen der jungtürkischen Regierung wird nie vergessen und darf nie vergeben werden!*“ [Zg. 115]

Die heutige türkische Propaganda und Geschichtsschreibung scheuen indes keine Mühe, die historischen Fakten zu falsifizieren, den von der jungtürkischen Regierung verübten Völkermord an den Armeniern vor den kommenden Generationen sorgfältig zu verbergen. Sie versuchen die historische Wahrheit zu verheimlichen, dass die türkischen staatlichen Behörden selbst vom Beginn des Jahres 1919 an einen Prozess gegen die jungtürkischen Verbrecher vorbereitet und diese zum Tod verurteilt haben. Später, als bekannt wurde, dass die Jungtürken gegen Mustafa Kemal, der nun der erste Präsident der Türkischen Republik war, einen Komplott geschmiedet hatten, sprach Atatürk in einem Interview für die Zeitung „Los Angeles Examiner“ (1. August, 1926) von der früheren jungtürkischen Partei, „die für das Leben von Millionen unserer christlichen Untertanen verantwortlich war, die massenweise schonungslos aus ihren Wohngebieten vertrieben und vernichtet wurden...“ [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations.* Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, S. 13]

Die tragischen Ereignisse sind also ein unwiderlegbarer Fakt, der über jeden Zweifel erhaben ist.

Die internationale Ländergemeinschaft hat leider den ersten Völkermord des 20. Jahrhunderts, den Armenier-Genozid, nicht in gebührender Weise verurteilt, und als seine logische Fortsetzung entstanden der Faschismus und neuerdings der internationale Terrorismus mit seinen unberechenbaren Manifestationen, der eine katastrophale Gefahr für die ganze Welt bedeutet; die unbestraften Verbrechen wiederholen sich nämlich und darunter leidet die ganze Menschheit.

Somit werden die Erinnerungen, Erzählungen und Lieder und Gesänge der überlebenden Augenzeugen, die von Generation zu Generation weitergegeben werden, zu Zeugnissen, die den Völkermord an den Armeniern und die Ereignisse, die darauf folgten, in der Sprache des einfachen Volkes beleuchten; es sind authentische faktographische Dokumente, die nicht nur von der Vergangenheit reden, sondern auch eine Warnung für die Zukunft sind.

Denn der Völkermord ist ein politisches Verbrechen, das auch dank Zeugenaussagen aufgedeckt werden muss. **Der größte Zeuge ist das Volk selbst**, das von seiner tragischen Vergangenheit mit tiefem Leid erzählt hat und weiter erzählt. Eine Vergangenheit, die die Vergangenheit des armenischen Volkes, seine Geschichte ist, seine kollektive historische Erinnerung, die dem gerechten Urteil der Welt und der Menschheit überlassen wird.

Es ist also an der Zeit, dass die Regierung der heutigen Türkei, ebenfalls den Mut aufbringt, nicht nur die mit schriftlichen und mündlichen Zeugnissen begründete offensichtliche historische Wahrheit anzuerkennen, die keiner Beweisung bedarf und **Genozid an den Armenien** heißt, sondern auch das Geschehene verurteilt und die moralischen, materiellen und territorialen Verluste des armenischen Volkes wiedergutmacht.

VERJİNE SVAZLIAN

ERMENİ SOYKIRIMI: HAYATTA KALAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARI

(Özet)

İnsanlığa karşı işlenen uluslararası siyasi bir suç olarak Ermeni Soykırımı tarihin zorlamasıyla, Ermeni Halkı'nın ulusal bilincinin, düşüncelerinin ve iç dünyasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Yıllar geçtikçe Ermeni Soykırımı'na duyulan ilgi daha da artıyor. Bunun nedeni, o tarihi olayın son zamanlarda çok sayıda ülke tarafından tanınması gerçeğidir. Ancak, Türk ve [resmi] Türk tezlerini benimseyen tarihçiler Ermeni Ulusu'nun kaderini tayin etmiş iş olan, 1915-1923 yılları arasında cereyan etmiş, doğruluğu kesin tarihi olayları çarpıtmak için bugüne kadar her türlü çabayı sarf etmişlerdir ve halen de sarf etmektedirler.

Ermeni Soykırımı hakkında farklı dillerde çok sayıda araştırma, belge içeren kitaplar, siyasetçi ve toplum adamlarının sözleri ve çeşitli türlerde sanat eserleri yayımlanmıştır; ama yayımlanmış o muazzam literatürde, sözü edilen o tarihi olayların doğrudan tesiri altında kalmış soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anılar ve aktardığı halk şarkıları bulunmamaktadır. Bu hatıra ve şarkılar hem tarihin anlaşılması açısından, hem de belge ve birincil başvuru kaynakları olarak büyük önem taşımaktadırlar. Mademki o tarif edilemez ıstırapları Ermeni Ulusu'nun kendisi çekmiştir, o halde o kitlesel siyasi cürümün nesnesi de kendisidir ve nasıl ki her suçun aydınlatılmasında şahitlerin verdiği ifadeler belirleyici rol oynuyorsa, aynı şekilde bu vakada da soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıklarını temel almak gerekmektedir. Bu hikâyelerden her biri Ermeni Davası'nın adil bir biçimde çözümlenmesi ve Ermeni Soykırımı'nın tanınması çalışmasında hukuki açıdan kanıt değeri taşımaktadır.

Tüm bunların bilincinde olarak, henüz Sovyet Ermenistan'ında Ermeni Soykırımı'ndan açıkça bahsetmenin imkânsız olduğu 1955 yılından itibaren, ve soykırımdan kıl payı kurtulmuş, sürgün edilmiş ve vatanlarına dönüş yapmış görgü tanıkları haksız bir biçimde iftiraya uğrama ve sürgüne gönderilme korku ve dehşeti içinde yaşarlarken, Yerevan Haçatur Abovyan Devlet Ermeni Pedagoji Üniversitesi'nde öğrenci olan ben, her türlü zorluğu hiçe sayıp halkın sözlü geleneklerine ait o tür konuların tarihsel açıdan ve belge olarak değerlerini iyi bilerek başlangıçta batı Ermeni'si olmanın dürtüsüyle ve kendi şahsi inisiyatifimle, daha sonra, 1960 yılından itibaren ise Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün, 1996 yılından itibaren de yeni kurulmuş Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün şemsiyesi

altında, başka bilimsel çalışmalara paralel olarak, yazın yakıcı sıcağında, kışın dondurucu soğukunda, mahalle mahalle, köy köy yayan gezerek Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarını arayıp bularak, onlara incelikle yaklaşıp, ek sorular sorup anlatıma müdahale etmeden, doğrudan doğruya edindikleri izlenimleri serbest bir şekilde ifade etmelerine izin vererek onların, orijinaleri EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivlerinde saklanan dehşet verici anılarını, etkileyici hikâyelerini ve söyledikleri muhtelif tarihi şarkıları yazıya döktük, bunların ses kayıtlarını yaptık, video görüntülerini kaydettik ve bantları deşifre edip inceledik.

Halktan elde edilen bu hikâyeler bir dizi çalışmamızda, özellikle de *"Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları"* (Yerevan, EC UBA "Gitutyun" Yayınevi, 2000, 500 sayfa, Ermenice) adlı kalın ciltli kitapta yayımlanmıştır; elinizdeki çalışma, o kitabın belirli eklemeler de içeren İngilizce tercümesidir.

Kitap iki kısımdan oluşmaktadır:

1) *Bilimsel inceleme*: Burada halkın anlattığı hikâyelerin tür ve tipoloji özellikleri açıklanmakta, halkın anıları ve tarihsel nitelikli (Ermenice ve Türkçe) şarkılarla tamamlanan ve desteklenen, Ermeni Soykırımı'nın bütün gidişatı sunulmaktadır;

2) *Birincil Kaynak Teşkil Eden Orijinal Kayıtlar* (700 birim). Bunlar hayatta kalan görgü tanıklarının anlattıkları anı-tanıklıkları, tarihi hikâye-tanıklıkları, tarihi şarkı-tanıklıkları ve şarkı notalarını içermektedir.

Kitapta görgü tanıkları ve onların aktardığı konular hakkında olayların kaydedildiği bir bilgi tablosuna, aynı zamanda soykırımdan kurtulanların fotoğrafları, farklı dillerde özetler, sözlük, açıklamaları, tematik, şahıs isimleri, yer isimleri ve etnoisimler indekslerine ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan Ermeni Tehciri ve Soykırımı hakkında fikir veren bir haritaya da sahiptir.

Halka ait o konuları aktaran görgü tanıkları daha ziyade kendi tarihi vatanlarından zorla kovulmuş Ermenilerin en yaşlı temsilcileridir. Onlar 1915-1923 arasında uygulanan Ermeni Soykırımı sırasında Batı Ermenistan'dan, Kilikya'dan (1921'de) ve Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı çeşitli bölgelerden (1922'deki İzmir felaketi) sürgüne gönderilmişlerdir.

O tarihi olaylar sırasında batı Ermenilerinin hissedilir bir kısmı, 1,5 milyondan fazla insan, acımasızca yok edildi. Sürgün yollarında soyulan, varını yoğunu kaybeden ve bitkin düşüp mucize eseri olarak kurtulanlar ise tehcir yollarının mahrumiyetlerini yaşayıp sayısız kurban vererek Doğu Ermenistan'a ulaşmış veya dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmışlardır. Daha sonra, soykırımdan arda kalan o insanların belirli bir kısmı Türkiye'den, Yunanistan'dan, Fransa'dan, Suriye'den, Lübnan'dan, Irak'tan, Mısır'dan, Balkan ülkelerinden ve ABD'den düzenli aralıklarla Doğu Ermenistan'a göç etmiş ve bir zamanlar yaşadıkları memleketlerinin hatıralarını simgeleyen, Yerevan yakınlarında yeni inşa edilmiş mahallelere yerleşmişlerdir (Aygestan, Sari Tağ, Nor [Yeni] Butanya, Nor Areş, Nor Kilikya, Nor Arabkir, Nor Zeytun, Nor Kharberd [Harput], Nor Sebastiya [Sivas], Nor Malatya, Nor Kesarya [Kayseri], Nor Hacın, Nor Maraş [Kahramanmaraş], Nor Ayntap [Gaziantep], Nor Musa Ler [Musa Dağ], Nor Yetesya [Urfa]). Ayrıca Eçmiadzın (şimdi Vağarşapat), Hoktemberyan'da (şimdi Armavir), Ararat, Talin, Hırazdan, Leninakan'da (şimdi Gümrü), Kirovakan'da (şimdi Vanadzor) ve başka yerlere de yerleşmişlerdir.

Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş, hayatta kalmış görgü tanıklarına rastladığımızda onları hep içlerine kapanık ve sessiz, derin düşüncelere dalmış olarak bulduk. O esrarengiz sessizliğin de bir sebebi vardı; on yıllar boyunca Sovyet Ermenistanı'nda hüküm süren siyasi engeller kendi geçmişlerinden serbestçe bahsetmelerine olanak tanımamıştı. Dolayısıyla, bu tür konuları büyük zorluklarla ortaya çıkarıp yazıya döktük.

55 yılı aşkın bir süredir yaptığımız tutarlı araştırmalar sayesinde hem Ermenistan'ın farklı bölgelerinde, hem de Suriye, Lübnan, Mısır, Yunanistan, Fransa, Kanada, ABD ve Türkiye'ye yaptığımız kişisel seyahatler ve bilimsel toplantılarla ilintili kısa süreli yolculuklar sırasında devamlı, Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü

tanıkları arasından en yaşlı, orta yaşlı ve en genç nesillerin temsilcilerini arayıp bulduk, onları yakından tanıdık ve onların ruhlarının derinliklerine nüfuz ettik.

Ricalarımız ve teşviklerimiz karşısında konuşmayı kabul ederek duygusal bir patlamayla acı geçmişlerini tekrar yaşayıp gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla, küllenmiş, yürek sızlatan anılarını anlatmaya başladılar; Jön Türklere bağlı zaptiyelerin kendilerini geliştirmiş ve zengin memleketlerinden nasıl zorla sürgüne gönderdiklerini, ebeveynlerini ve yakınlarını kendi gözlerinin önünde insanlık dışı bir biçimde nasıl parça parça ettiklerini, annelerinin, kız kardeşlerinin ve ablalarının namusunu lekelediklerini, yeni doğmuş bebekleri taşlarla ezdiklerini anlattılar...

Görgü tanıklarının anlattıkları hikâyeler (315 birim) farklı konular içermektedir. Vatanın güzellikleri, Ermenilerin eski zamanlardan kalma günlük yaşam tarzları ve gelenekleri, yaşadıkları zaman dilimi, toplumsal ve siyasi ortamın koşulları, önemli tarihi olaylar, Jön Türk hükümet liderlerinin (Talaat, Enver, Cemal, Nazım, Bahattin Şakir...) sergiledikleri vahşet (vergi toplama, seferberlik, silah toplama, zorla sürgün, katliam ve kıyım), o liderlerin Mezopotamya'nın ıssız çöllerine (Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn, Rakka, Meskene, Suruc...) doğru tertiplendiği teheir, Ermenilerin çektiği anlatılması imkânsız eziyetler (bitkin düşecek derecede uzun yürüyüşler, susuzluk, açlık, salgın hastalıklar, ölüm dehşeti...), ve batı Ermenilerinin farklı kesimlerinin kendi temel yaşamsal haklarını müdafaa etmek için zulme karşı haklı ve asil mücadeleleri (1915 Van Muharebesi; Şatak [Çatak], Şebinkarahisar ve Sasun'da [Sason] ölüm kalım mücadeleleri, Musa Dağ, Urfa [Şanlıurfa] ve daha sonraları 1920-1921'de Aynıtap [Gaziantep] ve Hacı muharebeleri) görgü tanıklarının anlattıkları anılara yansımaktadır. O savunma muharebelerinin ulusal kahramanları (Şebinkarahisarlı Andranik Ozanyan, Vanlı Armenak Yekaryan, Büyük Murad [Hambardzum Boyacıyan], Musa Dağlı Yesayi Yakupyan, Urfalı [Şanlıurfa] Mikirtiş Yotıneyğpayryan, Aynıtaplı [Gaziantep] Adur Levonyan, Zeytunlu [Süleymanlı] Aram Çolakyan, ulusal intikamcı Soğomon Tehliryan) ve toplumsal kitlelerle kaynaşarak şiddete karşı mücadele etmiş, şehit düşmüş, veya direnerek hayatta kalmış başka birçok tanınmış veya meçhul Ermeni evladı da bu anılara yansımıştır.

Bu incelemede, kesin tarihi kanıtlar soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının aktardığı inanılır hikâyelerle birleştirilmiş, ayrıntılarıyla anlatılmış ve tamamlanmış olup, bu şekilde Ermeni Soykırımı'nın genel tarihsel gidişatı sunulmuştur.

Soykırımdan kurtulan görgü tanıkları tarafından anlatılan anılar o kategoriye ait konuların tür ve tipoloji özelliklerini bilimsel araştırmaya tabi tutma imkânını sunmaktadır.

Görgü tanıklarından her biri anılarını kendine has Ermenice konuşma tarzıyla, çoğu zaman lehçe veya yabancı kelimelerle karışık Ermeniceyle, bazen de Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce, Fransızca, Almanca anlattı.

Ermeni Soykırımı'nın görgü tanıkları tarafından anlatılan anılar halkın sözlü geleneklerinin bir çeşidi olarak yapıları itibarıyla ya çok kısa ve öz, ya da kapsamlı ve uzundur. Bu anılar, sözlü anlatımları daha da inanılır ve etkileyici kılarak anlatılanların güvenilirliğini kanıtlamaya yarayan çeşitli dialoglar, aktarımlar ve halk folklorunun farklı türlerini (şarkı, türkü, hikâye, fable, atasözü, özdeyiş, kutsama, beddua, dua, yemin) içermektedir. Özellikle, kendileri, *soykırımdan kurtulanlar anlattıklarına karşı ahlaki sorumluluk ve görev bilinci hissetmişlerdir. Onlardan birçoğu hatıralarını bize aktarmadan önce haç çıkarmış veya yemin etmiştir.* Yemin ise kutsal bir sözdür, sahteciliğe müsaade etmez.

Söz konusu anıları ve tarihsel nitelikli şarkıları nicelik ve nitelik açısından detaylı bir analize tabi tutarak gösterdik ki, nasıl ki hafızasız insan *yoksa hafızasız ulus da yoktur*; zira hafıza insanın ya da halkın yaşadığı yıllardan ibaret olan hayatıdır; onun geçmişi, onun tarihidir.

Yahudilerin, Rumların, Çingenelerin ve zarar görmüş başka halkların da tamamen buna benzer tarihsel hafızaları vardır [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982] ve bir halk, bahsi geçen olaylarda Türk Halkı, eğer kendi tarihsel hafızasını muhafaza etmemiş ise o

halde bütün o ıstırapları çekmemiş demektir. Burada, Türk "Superonline" ve "İxir" İnternet Servis Sağlayıcılarının kurucusu Babür Özden'le yapılan "Sanal Dünyada Karşı Atak" başlıklı söyleşiden bazı bölümleri aktarmakta yarar var. Bu söyleşide Ermenilerin, Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anıları ve tarihsel nitelikli Türkçe şarkıları İnternet'te yayımladığından bahsedilmekte (burada V. Svazlian'ın "*The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors*" [*Soykırımdan Kurtulanların Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Ermeni Soykırımı*]. Yerevan, EC UBA "Gitutium" Basımevi, 1999 adlı kitabı ve <http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html> İnternet sitesi söz konusudur) ve şunlar eklenmektedir: "...ben 'soykırım siteleri'nin sanal dünyada Ermenilerin tekelinde olduğunu fark ettim. ...Bizim örgütlenmemiz lazım. Türkiye örgütlenmemiştir. ...Bununla birlikte, o hikâyeleri [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] bulup ortaya çıkarmak bizim kültürümüzde çok zordur. Bizde kendi kendini motive etme ve bireyleşme eksikliğinden doğan olumsuz kültürel şartlar mevcuttur. ...Onlar [Ermeniler] kültürlerini ve geçmişlerini birbirine bağlamak için bir efsaneye ihtiyaç duyuyorlar. ...Bizim [Türklerin] böyle bir bağa ihtiyacımız yok. Biz geçmişi unutup geleceğe bakmak istiyoruz. Bizim ailelerimiz birbirine karışmış. [Geçmişte] Yazılan ne varsa, farklı bir alfabeye yazılmıştır. Biz onları [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] okuyamazdık. Ben büyükbabamın yazdıklarını okuyamam. Eski Türkçe'yi [Osmanlıca] bilen insanlar onları okur. ...İnternet'te profesörlerin, [ve] tarihçilerin [çalışmalarını] yayımlamanın faydası yok. Arşivler insanları etkilemiyor. ...İnsanlar, ebeveynleri yok edilen ya da oraya buraya dağıtılan kendi benzerlerinin hayat hikâyelerinden etkilenmiyorlar. Onlar, onu [hikâyeyi] *kaynağından* (vurgulama tarafımıza aittir – V. S.) duyduklarında etkilenmektedirler. ...Ermenilerin İnternet'te yayımlanmış Türkçe ve İngilizce 'Soykırım Şarkıları' bile var." ("Milliyet," 28.01.2001, sayfa 19).

Şunu da belirtmek gerekir ki, kendi inisiyatifimizle yazıya döktüğümüz, ses ve görüntülerini kaydedip inceleyerek yayımladığımız, Ermeni Halkı'nın tarihsel hafızasını sunan, yukarıda bahsi geçen bu anı ve şarkı kitabının konuları [Svazlian 2000] Ermenistan'da yayımlandıktan sonra günden güne çoğalmaya devam etmektedir ve bu sonu olmayan bir süreçtir; zira her bir Ermeninin kendi sülalesinde acılar ve kayıplar olmuştur. Bunun dışında, soykırım neticesinde dünyaya yayılan binlerce Ermeninin sığındığı çeşitli ülkelerde sayısız tanık hikâyeleri bulunmaktadır (çeşitli lehçelerde, çeşitli dillerde, el yazması, ses veya video kaydı şeklinde). Bu hikâyeler bireylerin yanında veya arşivlerde toplanmış ve birikmiştir; halbuki, bunların da Ermeni Ulusu'nun tarihsel toplumsal hafızasına ait belge niteliği taşıyan hikâyeler olarak yazıya dökülmesi, yayımlanması ve bilimsel çevrelerde yayılması gerekmektedir.

Yirminci yüzyılın başında uygulanan *Ermeni Soykırımı* doğrudan doğruya görgü tanıklarının duyu organları tarafından algılanmış ve bütün bunlar *onların hafızalarına silinemeyecek şekilde kaydedilmiştir*.

O tarihi gelişmelerin görgü tanıkları acı geçmişlerini tekrar yaşayarak, bize maalesef çoktandır yok olmuş olan kendi tarihi vatanları, baba ocakları ve sevgili yakınları hakkında şahsi anılarını anlattılar. Onlar kendilerini bunaltan kâbustan kurtulmayı başaramayarak o şahsi hatıraları bütün hayatları boyunca taşımışlardır. *Soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar* Ermeni Halkı'nın yaşadığı çok özel tarihsel gelişmelerden doğrudan edinilen izlenimleri temsil ettiği için *tarihsel gerçekliğe doymuştur*.

Soykırımdan kurtulanların ilettikleri anılar mevzuubahis dönemdeki hayatı, yaşam tarzını, ananeleri, siyasal-toplumsal ilişkileri objektif olarak yansıtmakta olup *spontane, gerçeğe uygun ve güvenilir, ve inanılır tanık hikâyesi değeri taşımaktadır*.

Muşlu Hırant Gasparyan (d. 1908) anlattığı hatıranın sonunda o niteliğin altını özellikle çizdi: "...Bütün gördüklerimi, kendi gözlerimle görmüş olduklarımı anlattım size. Bütün gördüklerim gözlerimin önündedir. Khinus'tan [Hınıs] hiçbir şey getirmedi; sadece canlarımızı kurtardık. Sülalemizde 143 kişi vardı. Bir kız kardeşim, bir erkek kardeşim, annem ve ben kurtulduk" [Tnk.¹ 13].

Sonraki bütün yaşamları boyunca, soykırımdan kurtulmuş görgü tanıkları tarafından tek tek sayılmış ve

¹ Eserde, bundan sonra Tanıklığı [Tnk.] şeklinde kullanılacaktır.

her bir noktası tahlil edilmiş, *o gerçek tanık hikâyeleri tarihi olaylarla birleştirildiklerinde zihinlerde en ufak bir şüphe dahi bırakmamaktadır*. Onlar anılarını anlatırlarken daima kendi sülalelerinin en yaşlı üyelerini anmaktadırlar: büyükbabayı, büyükanneyi, ebeveyni, ayrıca yakın akrabaları ve ailenin diğer fertlerini; çoğu zaman onların isimlerini ve doğum tarihlerini de vermektedirler. Dolayısıyla onların aktardığı veriler o kadar doğru ve inanılırdır ki, soykırım kargaşasında birbirini kaybetmiş akrabalar, kitaplarımızdaki anıları okuyarak, bazen onyıllar sonra, dünyanın çeşitli kıtalarından birbirine tekrar kavuşmakta ve bize teşekkür etmektedirler.

Hatıratta öne çıkan *başlıca şahıs anısını anlatan insan tipidir*. O sadece tarihsel önemli gelişmeleri, olayları ve simaları anlatmakla kalmayıp aynı zamanda kendi dünya görüşünün ve kişiliğinin temel özelliklerini, kendine has yaklaşımı, kendine özgü dili ve tarzı dışı vurarak anlattıklarını yorumlamaktadır. *Dolayısıyla, görgü tanığının anlattığı anı, emalsizliği nedeniyle belirsizliğe yer bırakmamaktadır*. O, söz konusu bireyin geçmiş hakkında kendi yorumunu yansıtan özgeçmişidir; o anı her yeniden anlatıldığında temel içeriği hemen hemen hiç değişmemektedir; zira *bütün bunlar onların hafızasının ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir* ve ben, bir folklorcu-etnoğrafa özgü uzman sorumluluğuyla, görgü tanıklarının sözlü anlatımlarına sadık kalarak onların anlattıklarını kelimesi kelimesine yazıya döktüm. Şunun da bilincindeydim ki, onlar içlerindeki en kutsal sırları *gelecek nesillere aktarılmak üzere* bize teslim etmekteydiler. Zeytunlulara has gururlu bir tavrı olan 94 yaşındaki Karapet Tozluyan'ın (d. 1903) ifadesiyle, kendisi okuma yazma bilmemesine rağmen: "*her akşam uyumadan önce dua eder gibi*" anılarını ve şarkılarını mırıldanmış ki, unutmasın. O, aklında tuttuklarını kutsal bir şefkatle bize aktardı ki: "*yazıya dökülsün, unutulmasın ve gelecek nesiller de öğrensın*" [Tnk. 254].

Aynı zamanda, *soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar birbirine tıpatıp benzemektedir*; zira farklı mekânlarda, farklı cins ve yaş gruplarının (erkek, kadın; en yaşlı, orta yaşlı ve genç nesiller) anlattıkları anılar, birbirinden bağımsız olarak, aynı tarihi dönemin gelişmelerini, benzer tarihi olayları ve simaları, gördükleri ve hissettikleri aynı dehşet verici manzaraları ve vahşeti hemen hemen aynı şekilde tasvir etmektedir. Bu anılar biraraya gelerek birbirini teyit etmekte, birbirinin devamını teşkil etmekte, tamamlamaktadır; anıların niteliği de *kişisel ve objektiften, genel ve ulusala doğru yönelmektedir*. Soykırımdan kurtulan Tigran Ohanyan (d. 1902, Kemah) da anlattığı anıyı özetlerken o durumu kastetmiştir: "...Benim geçmişim sadece benim değil, halkımın da geçmiştir" [Tnk. 97]. *Dolayısıyla, görgü tanıklarının anıları içerikleriyle sadece söz konusu bireyi ve onun bulunduğu ortamı değil, bütün toplumu karakterize etmekte, böylece Ermeni Halkı'nın ortak tarihsel hafızası haline gelmektedir*.

Ama halkın tarihsel hafızası sürekli olma özelliğine de sahiptir. Gerçi o tarihi olayların üzerinden 95 yılı aşkın bir süre geçti ve mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarından birçoğu artık aramızda bulunmuyor; fakat en yaşlı neslin temsilcilerinin anlattıkları, ailelerde o kadar sık dinlenmiş, o kadar sık tekrarlanmış ki, sonraki nesillere kalan bir miras haline gelmiş ve sözlü olarak aktarılacak sonraki nesillerin hafızalarında da artık *tarihi hikâyeler* (70 birim) şeklinde, varlığını sürdürmeye devam etmektedir. O tarihi hikâyeleri sadece soykırımdan kurtulan görgü tanıklardan değil, sonraki nesillerden de alarak, *halkın tarihsel hafızasının hiç ölmediği, aksine sonraki nesillerin hafızalarında da varlığını sürdürdüğü gerçeğinin* bir kanıtı olarak yazıya döktük.

Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıklarının aktardığı tarihsel nitelikli *şarkı ve türküleri yazıya dökmeyi de başardık* (315 birim). Bu şarkıların sözleri, bahsi geçen dönemdeki toplumsal yaşamın çeşitli yönlerini sanatsal bir şekilde yeniden canlandırmaktadır: Jön Türk Hükümeti'nin ilan ettiği seferberlik ve yürüttüğü silah toplama faaliyetleri, düzenlediği tehir ve katliamlar, başka gerçek, acıklı ve etkileyici olaylar, şikâyet ve hak talepleriyle ilgili mağrur niyetler.

O tarihi şarkıları besteleyenlerin büyük çoğunluğu Ermeni kadınlardan oluşmaktadır. Ulusal felaketin psikolojik etkisi her kadın veya kız tarafından kendine özgü bir biçimde algılanmıştır. O dehşet verici izlenimler o kadar güçlü ve derin olmuştur ki, çoğu zaman şiirsel olarak ifade edilmiştir. Tıpkı soykırımdan kurtulan Muşlu Şoğher Tonoyan'ın (d. 1901) gözyaşları ve feryatlarla bize ilettiği, kendi eseri olan ağıt gibi [orijinali Ermenicedir]:

"...Gece gündüz ağlamalar sızlamalar duyuyorum,
Rahatım yok, huzurum yok, uyku yok,
Gözlerimi kapayınca, hep ölümler görüyorum,
Milletimi, dostlarımı, toprağımı ve evimi kaybettim..." [Tnk. 437].

Doğuştan hassas ve duygusal olan kadınlar Ermeni Tehciri'nin, sürgün ve katliamların neden olduğu bütün eziyetlerin yükünü doğrudan kendi cılız omuzlarında taşımışlardır. Dolayısıyla onlar kendi gözleriyle gördüklerini, ruhlarının derinliklerinde hissettiklerini detaylı bir şekilde ve imgeli bir dille betimlemişlerdir; zira kendi kocalarını ve çocuklarını Türk Ordusu'nda görev yapmaya göz yaşlarıyla yolcu eden Ermeni annelerdir. Erkekler ise Ermeni askerlere silah verilmediğini, onların "Amele Taburları"na ağır işlerde çalışmaya gönderildiklerini anlatan şarkılar bestelemişlerdir. Onlar bitkin düşerek ölmüş veya öldürülmüş ve kendi kazdıkları çukurların içine doldurulmuştur ("Seferberlik, silah toplama ve mahpusluk şarkıları"). Ondan sonra Ermeni kadınları evlerini ve bahçelerini, ve mallarını terk etmeye, kendi çocukları ve güçsüz yaşlı ebeveynleriyle birlikte göç yolunu tutmaya zorlanmışlardır. Onlar yorgunluktan kanayan ayaklarıyla yakıcı güneşin altında, aç susuz, Türk zaptiyelerin kırbaç darbelerine maruz kalarak Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn, Rakka, Meskene, Suruc ve diğer çöllere doğru yürümüşlerdir. Hem görgü tanıkları tarafından anlatılan anılarda hem de onların aktardığı şarkılarda, geçtikleri yollar, Türk Zaptiyeler, Kürt çeteleri, Çeçen ve Çerkez katliamcılarının gerçekleştirdiği soygun ve yağma olayları, Ermeni kız ve kadınlarının kaçırılıp öldürülmesi, kazığa oturtulması, karınlarının yarılması ve altın aranması, bazılarının çarpmıha gerilip işkenceyle öldürülmesi, hamile kadınların karınlarının canlıyken süngülerle yarılması ve ceninlerin dışarı çıkarılması, vs. gibi konulardan söz edilmektedir. İşte bu nedenledir ki, Türk'ün eline geçmemek, Türk'e karı olmamak, Türk çocuklar doğurmamak için umutsuzluğa kapılmış masum Ermeni kızlar elele tutuşup, kendilerini Fırat Nehri'ne atmışlardır ("Tehcir-sürgün ve kırım şarkıları"). Kaçırılmış çocukların annelerinin çektiği acılara, anasız babasız kalmış öksüzler ve yetimhaneler hakkında bestelenmiş hüznü şarkılara özel bir bölüm ayrılmıştır ("Evlât kaybetmiş anneler, yetimler ve yetimhane şarkıları"). Büyük bir kısmı Erkekler tarafından bestelenen, Ermenilerin haklı şikâyetleri ve isyanı, kendi temel insan haklarını müdafaa etme, zulme tahammül etmeme, özsavunma, mücadele ve savaşım konulu mağrurluk ifade eden şarkılar ("Vatanseverlik ve kahramanlık şarkıları") da sunulmuştur. Son olarak ise zorla zaptedilmiş Vatan hakkında, ona tekrar kavuşma inancını ifade eden, umut dolu şarkılara da yer verilmiştir ("İşgal edilmiş Vatan ve talepkarlık şarkıları"). Farklı nitelikteki o şarkılar mümkün olduğu ölçüde notalarıyla birlikte sunulmuştur.

Bu tarihi şarkılar, temalarının orijinalliği ve fiktisel içerikleriyle, halk bilim ve soykırım bilim alanında yenilik olup, ayrıca o tarihsel dönemi, Ermeni Soykırımı'nın uygulandığı şartları ve ayrıntıları yeni bir şekilde takdim etmektedir.

Ermeni Ulusu'nun yaşadığı özel tarihsel olayların doğrudan etkisi altında yaratıldıklarından, *bu tür şarkılar ve türküler de tarihsel gerçekliğe doymuş olup, gerçek belge değeri taşımaktadırlar.*

O tarihi şarkılar her iki cinsten, değişik yaşlarda, yetenekli, kimliği belirsiz bireyler tarafından bestelenmiş, zamanında yaygın olarak söylenmiştir; halkın ıstırapı kitlesel bir niteliğe sahip olduğundan, halk şarkıları da kitlelere yayılmış ve ağızdan ağıza dolaşmıştır. Bu durum çok çeşitli yeni versiyonların doğmasına yol açmıştır; öyle ki, birbirine tıpatıp benzeyen şarkılar eşzamanlı olarak çeşitli versiyonlar biçiminde ve dönüşüme tabi tutularak bestelenmiştir. *Bu durum o tarihi şarkıların halka ait olduğunu kanıtlamaktadır.*

Yaptığımız çok sayıda söyleşi ve ses kaydı sırasında bir şarkıyı ya da onun bir versiyonunu bana o kadar çok yaşayan görgü tanığı iletmisti ki, onların hepsinin ad-soyadlarını anmak imkânsızdı. Dolayısıyla bu kitabın belge açıklama tablosuna sadece bu şarkıların temel varyantlarını iletenlerin isimlerini koyduk. Aynı yerde, söz konusu şarkıyı (ya da anıyı) ileten soykırımdan kurtulmuş görgü tanığının adını, soyadını, doğum tarihini, doğum yerini, konunun yazıya döküldüğü tarihi, yeri, anlatımın hangi dilde olduğunu, niteliğini (el yazması, ses ya da görüntü kaydı) ve arşiv dizi numarasını (Prof. Dr. Isidor Levin'in halka ait sözlü konuları bilimsel olarak belgeleme

yöntemine göre) belirttim.

Ermeni Soykırımı'nın (kadın ya da erkek) görgü tanıkları o şarkıları, geçmişî duygusal bir patlamayla yeniden yaşayarak ve gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla hatırlamışlardır; çünkü bu şarkılar onların tarihsel hafızasıyla doğrudan ilintilidir. Tarihi halk şarkılarının orijinal özellikleri bu durumla açıklanabilir.

O halk şarkılarının çeşitli versiyonları tarihi açıdan doğru olmakla birlikte, kısa bir imgeli anlatım ve ortaçağın ağlamaklı Ermeni şarkılarına özgü ince veya hüznü melodilerle karakterize edilirler. O şarkıların her satırı ve deyimi bütün bir resim, kitlesel trajedinin tüyler ürperten bir sahnesidir; hıçkırıklarla dolu nakaratlar ise şiirsel, imgelerle ifade edilen bir düşünceyi tamamlamaktadır.

Tarihsel nitelikli şarkılar sadece Ermenice değil, Türkçe olarak da bestelenmişlerdir; zira söz konusu tarihi ve siyasi şartlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde Ermenice konuşmak yasaktı.

Uzun süre bir arada yaşamış iki halkın tinsel kültürlerinin etkilerini ve etkileşimlerini imkânsız addetmemekle birlikte, şunu da belirtmek gerekir ki, "...Ermenice kelime telaffuz edenlerin dillerini kesmişlerdi; dolayısıyla Kilikya'nın bazı şehirlerinde (Sis, Adana, Tarson [Tarsus], Ayntap [Gaziantep]) ve o şehirlerin çevresinde yaşayan Ermeniler kendi ana dillerini unutmuşlardı..." [Galustyan Grigor, *Maraş kam Germanik yev Heros Zeytun (Maraş veya Germanik ve Kahraman Zeytun)*. New York, 1934, sayfa 698, Ermenice] veya "Türklerin zulmü o kadar büyük oldu ki, Ermenice konuşan Ayntap [Gaziantep], Küçük Asya'nın diğer belli başlı şehirleri gibi, Türkçe konuşur oldu. Ermenice diline son kesin darbe Ermenice konuşanların dillerini kesen yeniçerilerden geldi..." [Sarafyan Gevorg, *Patmutyun Antepi Hayots (Antep Ermenilerinin Tarihi)*. 1. Cilt, Los Angeles, 1953, sayfa 5, Ermenice].

19'uncu asrın sonunda ve 20'inci asrın başlarında etnolog-folklorcu Sargis Haykuni kendi döneminde yaşayan batı Ermenilerinin siyasi, ekonomik ve dini durumunu tasvir ederken şöyle yazmış: "...Ermenice Türk mollalar tarafından yasaklanmıştı ve Ermenice 7 kelime bir küfür addedildiğinden, bunun için 5 koyunluk bir ceza öngörölmüşü" [Haykuni Sargis, *Korats u Moratsvats Hayer. Trabzoni Hay-Mahmetakan Gyuğern u Nrants Avandutyunneri (Kaybolmuş ve Unutulmuş Ermeniler. Trabzon'un Müslüman Ermeni Köyleri ve Gelenekleri)*. "Ararat," Vağarşapat, 1895, sayfa 297, Ermenice].

Bizim yazıya döktüğümüz anılarda da Sis, Adana, Tarson, Ayntap, Kütahya, Bursa, Kesarya [Kayseri], Eskişehir ve başka yerlerde yaşayan Ermenilerin genellikle Türkçe konuştuğuna dair birçok hikâye vardır. Soykırımdan kurtulan Adanalı Mikayel Keşişyan'ın (d. 1904) anlattıklarına göre: "zaten Ermenice konuşmak ve öğrenmek yasaklanmıştı; buna karşı gelenin sadece dilini kesmekle kalmaz, aynı zamanda koltuklarının altına haşlanmış sıcak yumurta da koyarlardı ki, başkalarına Ermenice öğrettiğini itiraf etsin. İtiraf etmesi durumunda da götürüp asarlar veya öldürürlerdi" [Tnk. 241].

O konuda bizim yazıya döktüğümüz, Konyalı Satenik Kuyumcuyan'ın (d. 1902) bize aktardığı küçük bir Ermeni halk şarkısı da bu hususu doğruluyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

"Okula girip, öğretmeni tuttular,

Vay, aman!

Ağzını açıp, dilini kestiler,

Ah, aman!" [Tnk. 446]

Ermeni bayan öğretmen Ermeni çocuklara Ermenice öğretme cüretini gösterdiği için o şekilde cezalandırılmıştı. Tehcir yollarında ise o sert önlemlerin şiddeti daha da artmıştı. Dolayısıyla, batı Ermenileri çektikleri ıstırapı ve eziyeti mecburen Türkçe olarak da ifade etmişlerdir.

Dil yoluyla gerçekleştirilen asimilasyonun ilkel seviyesini temsil eden o üzücü olayın toplumsal-siyasi koşulları göz önünde bulundurularak, çeşitli lehçelerde yazıya dökülmüş konularla birlikte, **Türkçe ama bariz bir şekilde Ermeni kökenli olan tarihi halk şarkıları ve türküleri** de gözümüzden kaçmadı. Bunlar her ne kadar farklı

bölgelerden Ermeniler tarafından bestelenmişler de, ki mükemmel bir Türkçe bilgisiyle de bestelenmemişlerdir (Sık sık Ermenice sözcükler ve ifadeler, Ermenice şahıs ve yer adları geçmekte, dilbilgisi ve telaffuz hataları göze çarpmaktadır), fiktisel içerikleriyle tarihin anlaşılması açısından büyük değer taşımaktadır.

Katliamları anlatan şarkılar Deir-es-Zor'a giden sürgün yollarında bestelenmiştir ve Ermenice konuşmak da yasak olduğu için, Ermeniler çektikleri acıları ve eziyetleri düşmanın diliyle, yani Türkçe ifade etmişlerdir:

*"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"* [Tnk. 488, ŞOT¹]

ya da:

*"Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efratı dönmüş kasaba,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"* [Tnk. 467, ŞOT]

Ermeniler "dinleri uğruna" ölüyorlardı; zira Hristiyanlık inançlarını ve ulusal kimliklerini inkâr etmek istemiyorlardı. İstanbul'da yaşayan soykırımdan kurtulmuş Adapazarlı 90 yaşındaki Sirena Alacacıyan (d. 1910) Türkler anasını ve babasını öldürdükleri zaman dört yaşındaymış. Sahipsiz kalan öksüze çöl Arapları bakmışlar. Dört yıl sonra, mütarekeyi müteakip (1918), Ermeni öksüzlerini çöllerden toplayan kişiler 8 yaşına gelmiş, yüzüne mavi mürekkeple dövme yapılmış, ismi değiştirilmiş, mavi gözlü, sarı kıvrıkcık saçlı kızcağızı görmüşler; tabii, onun Ermeni olduğunu anlamışlar. Gerçi o Ermenice konuşmayı unutmuş ama, istavroz çıkarmayı unutmamış; bu da onun Hristiyan-Ermeni olduğunun kanıtı olmuş. Küçük Sirena'yı alıp Ermeni Öksüzler Yurdu'na götürmüşler [Tnk. 225].

Yaklaşık 150'ü aşkın yerleşim merkezinden zorla tehcir edilmiş görgü tanıkları yalnız kendi görüp hissettiklerini anlatmakla kalmıyorlar, aynı zamanda belirli siyasi sonuçlar çıkarıyorlar. Mesela, Ayntaplı Pargev Makaryan (d. 1915) şunları ekledi: "...Büyük devletler Ermenileri kandırıp Kilikya'yı Türklere verdi. Zeytun, Adana, Sis, Maraş, Kilis, Ayntap, Urfa, Kamurc ve başka şehirler Ermenilerden tamamen arındırıldı. Bizi Kilikya'dan ayrılmaya zorladılar. Vatanımızı terk etmeye mecbur kaldık. 1922'de de İzmir Faciası'nı düzenlediler; Ermeniler ve Rumlar ateşten kaçarak denize atıldılar. Kim kendini kurtarabilirdiye başka ülkelere gitti. Böylece Türkiye'yi Hristiyanlardan "temizlediler." Türkiye, Batı Ermenistan ve Kilikya'yla birlikte Türklere kaldı." [Tnk. 272].

Kharberdli [Harput] görgü tanığı Hakob Holobikyan (d. 1902) kendisinin ve hemşerilerinin çektiği ıstırapları detaylı bir şekilde anlattıktan sonra sözlerini şöyle sonuçlandırmıştır: "...Jön Türkler tarafından gerçekleştirilen o cürüm hiçbir zaman unutulmaz ve affedilmemelidir!" [Tnk. 115].

Gelin görün ki, günümüzün Türk propagandası ve tarihçiliği Jön Türk Hükümeti'nin uyguladığı Ermeni Soykırımı'nı insanlardan özenle saklayarak doğruluğu kesin tarihi olayları çarpıtmak için hiçbir çabayı esirgemiyor. Onlar daha 1919 yılının başından itibaren Türk devlet kurumlarının Jön Türk katillerine davalar açılması işine giriştikleri ve onları ölüme mahkûm ettikleri tarihi gerçeğini dikkate almamayı denemektedirler. Daha sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal'e karşı düzenlenmiş Jön Türk komplosu ortaya çıkarıldığında ise, "Los Angeles Examiner" gazetesine (1 Ağustos 1926'da) verdiği mülakatta, bizzat Mustafa Kemal'in kendisi de Jön Türkleri kınayarak şöyle demiştir: "Eski Jön Türk, İttihat Partisi'nin o kalıntıları, o parti ki yaşadıkları yerlerden acımasızca kitlese! olarak sürgüne gönderilen ve yok edilen bizim milyonlarca Hristiyan vatandaşımızın canının hesabını vermesi gerekirdi..." [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World*

¹ Bundan böyle Ermeniler tarafından yaratılan Türkçe şarkılar, Şarkının Orijinali Türkçedir – ŞOT kısaltmasıyla belirtilecektir.

Öyle ki, o acı tarihi olay inkâr edilemez bir gerçektir ve akıllarda hiçbir şüphe bırakmamaktadır.

Maalesef uluslararası toplum da 20'nci yüzyılda uygulanmış ilk soykırım olan Ermeni Soykırımı konusunda zamanında uyarıda bulunmadı ve bu olayı gerektiği gibi kınamadı ve bunun mantıksal bir devamı olarak Faşizm doğdu; günümüzde ise ne şekilde ortaya çıkacağı öngörülemeyen ve bütün dünya için feci bir tehlike oluşturan uluslararası terör görülmektedir; yani cezasız kalmış suçlar insanlığa zarar vererek tekrarlanmaktadır.

Böylece, hayatta kalan görgü tanıklarının anlattığı, hiçbir iz bırakmadan yok olmaktan kurtulan ve gelecek kuşaklara aktarılan anılar ve tarihi niteliğe sahip şarkılar, tarihin kavranması açısından taşıdıkları önem nedeniyle Ermeni Soykırımı'na ve o soykırımı müteakiben cereyan etmiş tarihsel olaylara halkın kullandığı basit dille ışıktutan tanık hikâyeleri haline gelip, inanılır, objektif ve olayları kaydeden belgeler olmaktadır. Onlar sadece geçmiş hakkında hikâyeler olmayıp, aynı zamanda geleceğe dönük uyarılardır.

Soykırım kitlesel siyasi bir suçtur ve cezasız kalmaması, aksine, görgü tanıklarının verdiği ifadelerle de hukuken aydınlatılması gerekir. **En büyük tanık ise Halkın kendisidir.** Acılarla hayatta kalan Halk trajik geçmişini anlatmış ve hala da anlatmaya devam etmektedir. O geçmiş, Ermeni Ulusu'nun geçmişi, onun tarihidir; dünyanın ve insanlığın adil yargısına teslim edilmesi gereken, onun toplumsal tarihsel hafızasıdır.

Dolayısıyla, şimdiki Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti için de, hem yazılı hem de sözlü kanıtlara dayanan, ispatlanmasına gerek olmayan ve **Ermeni Soykırımı** adı verilen o açık tarihi gerçeği sadece tanıma değil, ayrıca yapılanları kınama ve Ermeni Ulusu'nun maddi, manevi ve toprak kayıplarını tazmin etme cesaretini gösterme zamanı da gelmiştir.

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

ГЕНОЦИД АРМЯН: СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ

(Резюме)

Геноцид армян как политическое злодеяние против человечества по суровому диктату истории стал неотъемлемой частью национального самосознания, менталитета и психологии армянского народа.

По прошествии лет интерес к Геноциду армян еще более возрос, что обусловлено признанием в последнее время данного исторического факта множеством стран. Однако турецкие и протурецкие историки по сегодняшний день всячески пытаются фальсифицировать ставшие для армянского народа судьбоносными доподлинные исторические события 1915-1923 годов.

О Геноциде армян издано на разных языках мира множество исследований, сборников документов; опубликованы высказывания политических и общественных деятелей, разножанровые художественные произведения. Однако в огромном массиве изданной литературы не был отражен глас народа – воспоминания и народные песни, поведенные нам свидетелями-очевидцами упомянутых исторических событий, которые также представляют историко-познавательную, документальную и источниковедческую ценность. Поскольку на долю армянского народа выпали эти неопишуемые страдания, то наш народ является объектом этого массового политического злодеяния. И поскольку при раскрытии любого преступления решающим фактором являются показания свидетелей, то в данном случае также следует основываться на свидетельствах очевидцев, каждое из которых с правовой точки зрения имеет доказательственное значение для справедливого решения Армянского Вопросы и признания Геноцида армян.

Начиная с 1955 года, когда в Советской Армении возбранялось открыто говорить о Геноциде армян, а чудом уцелевшие репатрианты свидетели-очевидцы боялись быть несправедливо оклеветанными и сосланными, автор данного исследования, будучи студенткой Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна, не страшась всякого рода трудностей и глубоко осознавая историко-научную и документальную ценность такого рода материалов, восходящих к устной народной традиции, вначале по зову крови западноармянской репатриантки и личной инициативе, затем – с 1960 г. под эгидой Института археологии и этнографии АН Армении, а с 1996 года – также под началом Музея-института Геноцида армян НАН РА, параллельно с иной научной работой, в летний зной и зимнюю стужу, по крупицам собирала эти материалы, обходя квартал за кварталом, деревню за деревней, находя

очевидцев, записывала рассказы-воспоминания чудом спасшихся свидетелей-очевидцев Геноцида, проявляя при этом особый психологический подход, дабы дать им возможность высказаться, не прерывая посторонними вопросами. Ужасающие воспоминания, впечатляющие рассказы, исторические песни с уст свидетелей были записаны (также на аудио- и видеокассеты), расшифрованы и изучены нами. Оригиналы этих материалов хранятся в архиве Музея-института Геноцида армян НАН РА.

Эти народные свидетельства опубликованы в ряде наших работ и, в частности, в объемной книге *“Геноцид армян: Свидетельства очевидцев”* (Ереван, Издательство “Титутюн” НАН РА, 2000, 500 с., на арм. яз.), и настоящее издание является ее английским переводом с некоторыми дополнениями.

Книга состоит из двух разделов:

а) **Научное исследование**, где освещаются жанровые и типологические особенности народных свидетельств, а также процесс Геноцида армян, дополненные и обоснованные рассказами и песнями исторического характера (на армянском и турецком), поведенными нам очевидцами событий.

б) **Первоисточники** (700 единиц), которые включают Воспоминания, исторические Повествования, исторические Песни свидетелей-очевидцев, а также их последующих поколений, Нотирование песен.

В книге помещена также Документальная информационная таблица, содержащая сведения о свидетелях-очевидцах, народоведческих материалах, а также Фотографии очевидцев, Резюме на разных языках, Словарь, Примечания, Тематические Индексы, Индексы Имен, Топонимов и Этнонимов, а также Карта депортации и Геноцида армян в Османской империи.

Свидетели-очевидцы, предоставившие нам эти народоведческие материалы, в подавляющем большинстве являются представителями старшего поколения, насильственно депортированными в 1915-1923 гг. из Западной Армении, Киликии (1921 г.) и заселенных армянами местностей Анатолии (1922 г., трагедия в Измире).

Во время этих исторических событий значительная часть западных армян – более 1,5 млн. – была беспощадно истреблена, а некоторая часть чудом спасшихся, разоренных, обездоленных и обессиленных на дорогах депортации и вкусивших все лишения армян, давших неисчислимые жертвы, перебралась в Восточную Армению, либо рассеялась по разным странам мира. В дальнейшем многие из них репатриировались из Турции, Греции, Франции, Сирии, Ливана, Ирака, Египта, балканских стран и США на Родину, в Восточную Армению, и обосновались в пригородах Еревана, символизировавших их былую историческую родину в Западной Армении (Айгестан, Сари Таг, Нор (Новый) Бутания, Нор Ареш, Нор Киликия, Нор Арабкир, Нор Зейтун, Нор Харберд, Нор Себастья, Нор Малатия, Нор Кесария, Нор Аджи, Нор Мараш, Нор Айнтап, Нор Муса Лер (Муса Даг), Нор Едесия), а также в Эчмиадзине (ныне: Вагаршапат), Октемберяне (ныне: Армавир), Арарате, Талине, Раздане, Ленинакане (ныне: Гюмри), Кировакане (ныне: Ванадзор) и др..

Свидетели-очевидцы были немногословны и замкнуты, углублены в свои мысли, что также имело свои причины: существовавшие в Советской стране на протяжении десятилетий политические запреты вынуждали их молчать, не давая возможности открыто говорить или писать о прошлом. Поэтому автору книги пришлось приложить немало усилий, чтобы выявить и записать подобного рода материал.

На протяжении более чем 55 лет, благодаря кропотливым поискам как в различных районах Армении, так и в ходе краткосрочных личных поездок в Сирию, Ливан, Египет, Грецию, Францию, Канаду, США и Турцию, а также во время имевших место в этих странах научных конференций нам удалось найти представителей старшего, среднего и младшего поколений свидетелей-очевидцев Геноцида, познакомиться с ними поближе, заглянуть им в душу.

Вняв нашим настойчивым увещаниям, они с волнением, вновь переживая свое печальное прошлое,

то плача, то рыдая, пересказывали нам запавшие им в память и хватающие за душу картины былого, описывая, как младотурецкие полицейские насильственно депортировали их с родины прадедов, на их глазах убивая родителей и близких, обесчещивая матерей и сестер, камнями раздавливая новорожденных...

Воспоминания свидетелей-очевидцев (315 единиц) охватывают различные темы: они отображают красоту их родной природы, патриархальный уклад, обычаи и традиции армян, общественно-политическую жизнь, важные исторические события, чинимые главарями правительства младотурок (Талаат, Энвер, Джемал, Назим, Беаеддин Шакир...) жестокости – сборы налогов, военные сборы, сборы оружия, массовое истребление, насильственное выселение, резню, погромы, организованную ими депортацию в пустыни Месопотамии (Дейр-эл-Зор, Рас-ул-Айн, Ракка, Мескене, Суруч...), неимоверные страдания армян, которых заставляли идти по пустыням до изнеможения (голод, жажда, эпидемии, страх смерти...), а также справедливая и честная борьба армян в различных областях Западной Армении во имя защиты своего элементарного права на жизнь (героическое сражение Вана в 1915 г., сражения в Шатахе, Шапин-Гарансаре, Сасуне, Муса Даге, Урфе, позднее, в 1920-1921 годах, героическая борьба армян Айнтапа, Аджна); национальных героев этих самооборонительных боев (шапингараисарец генерал Андраник Озаян, Арменак Екарян из Вана, Мецн (Великий) Мурад (Амбарцум Бояджян), мусадагец Есан Ягубян, Мкртич Ётнегбайрян из Урфы, айнтапеец Адур Левонян, зейтунец Арам Чолакян, народный мститель Согомон Тейлirian) и многих других известных и неизвестных сынов армянского народа, которые, восстав против насилия, воевали вместе с народом, умирали мученической смертью, но и противостояли, выживали.

Упоминаемые в этом исследовании исторические события и факты сопоставлены, детализированы и дополнены документальными свидетельствами очевидцев, представляющими исторический процесс Геноцида.

Воспоминания свидетелей-очевидцев дали также возможность исследовать жанровые и типологические особенности подобного рода материалов.

Очевидцы этих трагических событий рассказывали о пережитом на своем родном армянском наречии, часто с привлечением диалектных и инородных слов, а также – на турецком, арабском, курдском, английском, французском, немецком языках.

Воспоминания свидетелей-очевидцев Геноцида армян как разнородность устной народной традиции по своей структуре либо кратки и сжаты, либо объемны и пространны и охватывают различные диалоги, цитаты и разные жанры фольклора (песни, поэмы, беседы, басни, пословицы, поговорки, благословения, заклинания, молитвы, клятвы), что придает им еще большую достоверность, сделав их устную речь более экспрессивной. Тем более, что сами *очевидцы испытывали чувство долга и высокой моральной ответственности за рассказанное: многие из них предваряли свои воспоминания клятвой, либо осеяли себя крестом*. А клятва не терпит лжи, ибо она свята.

Подробный количественный и качественный анализ составляющих книгу воспоминаний и исторических песен приводит к заключению, что подобно тому, как без памяти нет человека, так и *без памяти нет народа*, поскольку память – это история народа, его прошлое, ведь память – это годы человеческой жизни, жизни народа.

Подобные материалы исторического характера есть также у евреев, греков, цыган и других пострадавших народов, на долю которых также выпало немало испытаний. [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982] А если народ, в данном случае турецкий, не сохранил свою историческую память, то он, следовательно, не пережил всех этих страданий. Здесь уместно вспомнить отрывки из интервью основателя турецких “Superonline” и “Ixi” серверов Бабура Оздена “Ответный удар в виртуальном мире” (“Counterattack in the Virtual World”), отметившего, что армяне внесли

в Интернет воспоминания очевидцев о Геноциде армян и туркоязычные песни исторического характера (имеет в виду также нашу книгу – V. Svazlian. *"The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors."* Yerevan, "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 1999, а также – <http://www.iarp.am/resource/science/svazlian/Index.html> страница). К тому же он добавляет: "...Я нахожу, что "сайты Геноцида" в виртуальном мире [стали] монополией армян. ...Мы должны быть организованны. Турция неорганизована. ...Тем не менее, в нашей культуре весьма сложно найти подобные истории [истории жизни очевидцев]. Нам не хватает самостимулирования и индивидуальности – налицо неблагоприятная культурная ситуация. ...Они [армяне] нуждаются в мифе, дабы сочетать свою культуру и прошлое. ...Мы [турки] не нуждаемся в подобном сочетании. Мы хотим забыть прошлое и смотреть вперед. Наши семьи смешались. Все, что было написано [в прошлом], было написано на основе другого алфавита. Мы не могли их [истории жизни очевидцев] прочесть. Я не могу прочесть записи моего деда. Их читает только знаток старотурецкого [османского]. ...Нет пользы от внесения в Интернет [трудов] профессоров и историков. Архивы не действуют на людей. ...Людей не впечатляют истории жизни их подобных, родители которых либо уничтожены, [либо] рассеялись по миру. Их впечатляет то, что [историю] они узнают из *первоисточника* (подчеркнуто нами – В. С.). ...У армян в Интернете есть даже разделы "песен геноцида" на турецком и английском языках." ("Milliyet," 28.01.2001, с. 19)

Следует отметить, что собранные и записанные (а также на аудио- и видео) по нашей собственной инициативе первоисточники, исследованные и опубликованные воспоминания и песни нашего данного сборника представляют собой коллективную историческую память армянского народа и, после издания в Армении [Свазлян 2000], изо дня в день пополняются новыми, и этот процесс нескончаем, поскольку у всех армян были потери. Кроме того, в различных странах мира, ставших убежищем для тысяч армян, есть бесчисленное множество свидетельств (на различных диалектах, языках, письменные или аудио- и видеоматериалы), которые хранятся у отдельных лиц и в архивах. Между тем они также должны быть расшифрованы, изданы и введены в научный оборот как документальные свидетельства коллективной исторической памяти армянского народа.

Осуществленный в начале XX в. *Геноцид армян оставил неизгладимый след в памяти свидетелей-очевидцев*, непосредственно переживших его кровью и плотью.

Свидетели этих исторических событий, с болью в сердце обращаясь к печальному прошлому, поделились с нами своими личными воспоминаниями об исторической родине, родном очаге, любимых и близких, которых, увы, давно нет в живых. Эти картины прошлого они пронесли через всю свою жизнь, не сумев забыть и избавиться от гнетущего их кошмара. И поскольку *воспоминания очевидцев* непосредственно отображают трагедию, постигшую армянский народ, поэтому их рассказы-воспоминания *глубоко историчны*.

Воспоминания очевидцев правдивы, документальны и достоверны, ибо они объективно воссоздают быт, нравы и общественно-политические отношения в Османской империи того периода.

Грант Гаспарян из Муша (1908 г. рожд.), особо подчеркивая это обстоятельство, отмечает: "...Я рассказал вам то, что видел своими глазами. Все увиденное мною – перед моим взором. Из Хнуса ничего с собой не взяли, только себя спасли. Наш род состоял из 143 человек: спаслись лишь сестра, брат, мать и я." [Свид.¹ 13]

Сопоставление всех до единого проанализированных на протяжении всей их жизни *фактических свидетельств с имевшими место историческими событиями не вызывает сомнений в их достоверности*. В своих мемуарах они почти всегда упоминают старших своего рода – деда, бабушку, родителей, а также близких родственников и других членов семьи, часто называя их имена и даты

¹ Свид. – Свидетельство.

рождения. Следовательно, приводимые ими данные настолько точны и достоверны, что потерявшие друг друга родственники, спустя десятки лет, на разных континентах мира, благодаря воспоминаниям, включенным в нашу книгу, находят друг друга, выражая нам признательность.

Главное действующее лицо мемуаров – рассказчик, который не только повествует о важных исторических событиях и лицах, но и осмысляет их, выражая свое отношение, свою точку зрения по поводу передаваемых им сведений, т. е. главные его личностные качества и мировосприятие также накладывают свой отпечаток на его рассказы, язык и стиль. Следовательно, воспоминания свидетелей-очевидцев однозначны в силу их исключительности. Каждый рассказ-воспоминание – это биография данной личности сквозь призму прошлого. И несмотря на многочисленные пересказы, их стержневое содержание остается почти неизменным, т. к. *все это является неотъемлемой частью их памяти.* Будучи фольклористом-этнографом, автор книги с огромной профессиональной ответственностью записывала поведенные ей истории, повторяя их слово в слово и оставаясь верной их устному изложению, осознавая при этом, что они делаются глубоко личным и сокровенным с тем, *чтобы это было передано будущим поколениям.* Как отмечает достопочтенный 94-летний зейтунец Карапет Тозлян (1903 г. рожд.), хотя он и был безграмотен, но *“каждый вечер перед сном как молитву,”* шепотом пересказывал пережитое, дабы не забыть, передавая нам с благоговением свои воспоминания с тем, чтобы они *“были записаны, не переданы забвению и переданы будущим поколениям.”* [Свид. 254]

Вместе с тем, *в воспоминаниях разных свидетелей-очевидцев есть много общего,* поскольку в различных местностях, в воспоминаниях разных половозрастных групп (мужчины, женщины, старшее, среднее, младшее поколение), независимо друг от друга, почти точь в точь описываются события того же исторического периода, те же лица, те же картины ужасов и жестокостей, которые при сопоставлении подтверждают и дополняют друг друга, являясь как бы продолжением и обобщением одной истории – *от личного и предметного – ко всеобщему и общенациональному.* На это указывал очевидец Тигран Оганян (1902 г. рожд., Камах), подытоживая свои воспоминания: *“Мое прошлое – не только мое прошлое, но и прошлое моего народа.”* [Свид. 97] *Следовательно, воспоминания очевидцев по своему внутреннему содержанию характеризуют не только данную личность с его средой, но и являются коллективной исторической памятью армянского народа.*

Историческая память народа живуча. Хотя и прошло более 95 лет со дня этих исторических событий, и многих свидетелей-очевидцев уже нет в живых, однако рассказанное представителями их старшего поколения стало также наследием последующих поколений, ибо они передавались из уст в уста, продолжая жить в их памяти уже в качестве исторических повествований. Эти исторические повествования (70 единиц) нами были записаны не только с уст свидетелей очевидцев, но и от последующих поколений, что свидетельствует о том, что *историческая память не умирает, она живет, оставаясь в памяти будущих поколений.*

Нам удалось записать также песни и эпические песни исторического характера (315 единиц), которые образно отображают различные явления общественной жизни данного временного отрезка – организованные правительством младотурок военные сборы и сборы оружия, депортацию, погромы и другие волнующие и в том числе впечатляющие фактические эпизоды, также песни-жалобы и отважные песни-требования.

Создателями этих исторических песен были преимущественно армянские женщины. Психологический фактор национального бедствия по-своему воспринимался каждой армянской девушкой или женщиной. Эти ужасающие впечатления были столь сильны и глубоки, что часто обретали стихотворную форму. К примеру, Шогер Тоноян из Муша (1901 г. рожд.) со слезами и стенаниями поведала нам о своей скорби стихами:

*“...Днем и ночью рыдания я слышу,
Нет покоя мне, отдыха, сна,
Лишь закрою глаза – мертвецов я вижу,
Потеряла я землю и дам свой,
Растеряла родных и друзей...” [Свид. 437]*

Эмоциональным по своей природе женщинам довелось на своих хрупких плечах вынести всю тяжесть депортации, ссылок и погромов армян. Поэтому они подробно и образно описывали увиденное и глубоко прочувствованное, ибо армянским матерям пришлось со слезами на глазах провожать своих мужей и сыновей в турецкую армию. А мужчины создавали песни, в которых описывалось, как армянским солдатам не давали оружия, отправляя в “Амеле табур” (“Рабочий батальон”) на тяжелые работы, где они либо умирали, обессилив, либо их убивали и закапывали в ими же вырытых ямах (**“Песни о военных сборах, сборах оружия и заключенных”**). Армянских женщин вынуждали покинуть “родимые пепелища” вместе с детьми и старыми немощными родителями и брести по дорогам ссылок. Погоняемые турецкими жандармами, с окровавленными от усталости ногами, они, изнемогая от жажды, голода и долгого пути под палящим солнцем шли к Дейр-эл-Зору, Рас-ул-Айну, Ракке, Мескене, Суручу и другим пустыням. Об этом повествуют как рассказы очевидцев, так и приводимые ими исторические песни – о пройденных ими дорогах, погромах и грабежах со стороны турецких жандармов, курдских банд, чеченских и черкесских погромщиков. Армянских женщин и девушек похищали и убивали, сажали на кол, вспарывали им животы в поисках золота. Многие из них были распяты и замучены. То же самое они проделывали с беременными женщинами. Вот почему отчаявшиеся невинные армянские девушки, дабы не попасть в руки турок, не стать их женами и не родить от них детей, взявшись за руки, бросались в воды Евфрата (**“Песни о депортации и резне”**). Специальный раздел книги посвящен печальным песням, передающим муки матерей похищенных детей, которые остались сиротами (**“Песни о матерях, потерявших сыновей, о сиротах и сиротских домах”**). Представлены также песни о мятежах армян, защищавших свое элементарное право на жизнь, не терпящих гнета. Это грозные песни самообороны, борьбы, которые были созданы, в своем большинстве, мужчинами (**“Патриотические песни и песни о героических сражениях”**). И, наконец, песни о захваченной Родине и о вере в то, что они смогут вновь обрести ее (**“Песни о захваченной Родине и песни-требования”**). Эти разнохарактерные песни сопровождаются в ряде случаев нотами.

Эти исторические песни по своей тематической специфике и идейному содержанию не только являют собой нечто новое в сфере фольклористики и геноцидологии, но и по-новому представляют этот исторический период – обстоятельства и подробности осуществления Геноцида армян.

Будучи созданными под непосредственным впечатлением от выпавших на долю армянского народа исторических событий, *подобного рода народные и эпические песни также проникнуты историчностью и имеют ценность подлинных документов.*

Эти песни были созданы одаренными неизвестными лицами разного пола и возраста. В свое время они имели широкое распространение, и так как эти страдания имели массовый характер, то и народные песни получили массовое распространение, переходили из уст в уста, благодаря чему появлялось множество новых вариантов. Одни и те же песни одновременно создавались в различных вариациях и трансформациях, что *свидетельствует об их народном характере.*

В процессе наших многочисленных записей одну и ту же народную песню или ее схожий вариант мы записывали с разных уст, поэтому невозможно было упомянуть имена и фамилии всех свидетелей-очевидцев. Исходя из этого в документальной информационной таблице упомянуты лишь имена тех, кто передал нам их стержневые варианты, где указываются также имя, фамилия, год рождения свидетеля-очевидца, с уст которого она записана, а также время, место, язык, характер записи (рукопись, аудио- и

видеозапись) и номер архивного фонда (по научному “Методу документации устных народных материалов” доктора-профессора Исидора Левина).

Свидетели-очевидцы Геноцида армян (мужчины или женщины) вспоминали эти песни с плачем и рыданиями, заново переживая эмоциональный стресс, ибо песни непосредственно были связаны с их исторической памятью. Этим объясняется самобытность народных исторических песен.

Различные варианты этих народных песен, наряду с исторической точностью, характеризуются сжатой образностью и нежной либо проникновенной мелодичностью, присущей армянским средневековым песням-плачам. Каждая строка этих песен, имеющих разные варианты, воссоздает целостную картину массовых погромов и жестокостей, а припевы, передающие стенания, дополняют и обобщают образную поэтическую мысль.

Песни исторического характера создавались не только на армянском, но и на турецком языке, т. е. в данной историко-политической ситуации в некоторых губерниях Османской империи запрещено было говорить по-армянски.

Не исключая взаимовлияния культур живущих бок о бок двух народов, следует указать, что имеются свидетельства о том, что “...срезали кончик языка тем, кто произносил хоть одно слово по-армянски, следовательно, армяне, проживающие в ряде городов Киликии (Сис, Адана, Тарсон, Айнтап) и в близлежащих к ним районах потеряли свой родной язык...” [Галустян Григор. *Мараши или Германия и героический Зейтун*. Нью Йорк, 1934, с. 698, на арм. яз.] Или: “Угнетения и гонения турок настолько ужесточились, что армяноязычный Айнтап стал тюркоязычным, как и другие главные города Малой Азии. И последний окончательный удар по армянской речи нанесли янычары, которые срезали кончики языков тем, кто говорил по-армянски...” [Сарафян Геворг. *История армянства Айнтапа*. Т. 1, Лос Анджелес, 1953, с. 5, на арм. яз.]

Этнограф-собираатель фольклора конца XIX – начала XX вв. Саркис Айкуни, описывая политическое, экономическое и духовное положение западных армян, писал: “...Армянский язык был запрещен тюркскими муллами, и за семь армянских слов устанавливался штраф в размере пяти овец, ибо это воспринималось в качестве ругани.” [Айкуни Саркис. *Потерянные, забытые армяне. Армяно-магометанские деревни Трапезунда и их обычаи*. “Арабат.” Вагаршапат, 1895, с. 297, на арм. яз.]

В наших записях также имеются многочисленные свидетельства того, что армяне Сиса, Аданы, Тарсона, Айнтапа, Кётайа, Бурсы, Кесарии, Эскишегира и других местностей были в основном тюркоязычными. По свидетельству очевидца из Аданы Микаела Кешишяна (1904 г. рожд.), “уже запрещено было говорить и учить по-армянски: не только отрезали язык, но и под мышки клали горячее вареное яйцо, чтобы признался в том, что учит других армянскому. Если бы признался, тогда отвели бы повесили или убили бы.” [Свид. 241]

Об этом свидетельствует отрывок из записанной нами армянской народной песни с уст Сатеник Гуюмджян (1902 г. рожд.) из Конии:

“Ворвавшись в школу, схватили учительницу,

Ох, горе какое, ох горе!

И рот ей открыв, вырезали язык,

Ох, горе какое, ох горе!” [Свид. 446]

Учительница была наказана за то, что осмелилась учить армянских детей армянскому языку. А на дорогах ссылки и депортации эти строгости были более ужесточены. Поэтому западные армяне свою скорбь и боль вынуждены были выражать также на турецком языке.

Учитывая общественно-политическую ситуацию, связанную с этим печальным фактом и

представляющую начальный уровень языковой ассимиляции, при записи материалов на различных диалектах нами также были записаны *туркоязычные, однако явно армянского происхождения исторические и эпические песни*. Хотя и последние были созданы в разных западноармянских областях и грешат не идеальным знанием турецкого (упоминание армянских слов и выражений, армянских собственных имен, топонимов, грамматические и фонетические неточности), но в силу своего идейного содержания представляют огромную историко-познавательную ценность.

Песни, рассказывающие о резне и погромах, создавались на дорогах депортации в Дейр-эл-Зор; и поскольку запрещено было говорить по-армянски, свою боль и страдания армяне выражали на языке врага – на турецком.

*"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"*

“Проснулся я утром, солнце светило,
Османские воины оружие смазывали,
Взглянул на армян я, горько рыдавших,
Гибнут во имя веры они!” [Свид. 488]

Или:

*"Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efratı dönmüş kasaba,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"*

“Большая местность – пустыня Дер-Зор,
Изрубленных армян нам не счесть,
Османские главари мясниками стали,
Во имя веры гибнут армяне!” [Свид. 467]

Армяне “погибали во имя веры,” не желая отречься от своей христианской веры и национальной принадлежности. Жительнице Стамбула **Сирене Аладжаджян** (1910 г. рожд., Адабазар) было четыре года, когда турки убили ее отца и мать. Сиротку приютили арабы-пустынники. Спустя четыре года после перемирия (1918 г.), когда была организована акция по сбору армянских сирот из арабских пустынь, была найдена восьмилетняя голубоглазая девочка с золотистыми кудрями и татуировкой на лице. Девочку называли другим именем. Хотя и родной язык был забыт ею, однако крестилась она по-христиански, что было свидетельством ее армянского происхождения. Маленькую Сирену забрали и отправили в армянский приют. [Свид. 225]

Очевидцы-свидетели, депортированные из более чем 150 армянских областей, не только рассказывают об увиденном и пережитом, но и приходят к определенным политическим выводам. К примеру, **Паргев Макарян** (1915 г. рожд.) из Айнтапа заключает: “...*Великие державы обманули армян: Киликию дали турку, были полностью очищены от армян Зейтун, Адана, Сис, Мараш, Килис, Айнтап, Урфа, Камурдж и другие города. Нас принудили, чтобы мы оставили Киликию. Мы вынуждены были покинуть родину. А в 1922 году спровоцировали трагические события в Измире, армяне и греки бежали из преданного огню города, бросались в море; кто смог спастись – перебрался в другую страну. Таким образом Турцию “очистили” от христиан. Турция осталась туркам, Западная Армения и Киликия – также.*” [Свид. 272]

Свидетель-очевидец из Харберда **Акоп Олобиян** (1902 г. рожд.), подробно описывая муки, которые довелось испытать ему и его близким, заключает: “...*Эти злодеяния, совершенные младотурками, никогда не должны быть забыты и прощены!*” [Свид. 115]

Между тем сегодняшняя турецкая пропаганда и историография, не жалея сил, фальсифицирует подлинные исторические факты, утаивая от будущих поколений факт Геноцида армян, организованного правительством младотурок, пытаясь обойти историческую истину, которая заключается в том, что турецкие государственные органы еще в начале 1919 года инициировали организацию процесса над преступными младотурками, приговорив их к смерти. А позднее, когда был раскрыт заговор, организованный младотурками против первого президента Турецкой республики Мустафы Кемаля, в интервью газете “Los

Angeles Examiner" (1 августа 1926 г.) сам Кемаль Ататюрк осудил их злодеяния: "Эти отбросы прежней иттихадской партии младотурок, партии, которая должна была быть в ответе за жизни миллионов наших подданных, в массовом порядке беспощадно изгнанных из родных мест и уничтоженных...." [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations*. Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, с. 13]

Так что, невозможно отрицать историю, как бы прискорбна она ни была, она несомненна.

К сожалению, учиненный младотурками в XX в. первый геноцид – Геноцид армян (The Armenian Genocide) в свое время не был осужден международным сообществом, и его логическим продолжением стал фашизм (Fascism), а в наши дни – международный терроризм (Terrorism) в его непредсказуемых проявлениях, представляющий мировую опасность, поскольку ненаказанные и неосужденные преступления повторяются во зло человечеству.

Таким образом, спасенные от забвения и передаваемые поколениям свидетелями-очевидцами воспоминания и песни исторического характера, – это ценные историко-познавательные, достоверные, объективные и фактические документы, доступным народным языком освещающие Геноцид армян и последовавшие за ним исторические события, которые являются не только свидетельствами прошлого, но и предостерегают от повтора подобного в будущем.

Геноцид есть массовое политическое злодеяние, и оно не должно оставаться безнаказанным, а должно быть юридически раскрыто также на основе показаний свидетелей-очевидцев. А самый главный свидетель – это Народ, который помнит и рассказывает людям и миру о своем трагическом прошлом, являющемся историей армянского народа и его коллективной исторической памятью. А историческая память народа должна быть представлена миру и вынесена на справедливый суд человечества.

Поэтому настало время, чтобы правительство нынешней Турецкой Республики нашло бы в себе мужество не только признать обоснованную как письменными, так и устными фактами, не нуждающуюся в доказательстве историческую истину, но и осудить содеянное и возместить моральные, материальные и территориальные потери армянского народа, что является диктатом очевидной исторической истины, именуемой Геноцидом армян.

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Ամփոփում)

Հայոց ցեղասպանությունը, որպես մարդկության դեմ ուղղված քաղաքական ոճրագործություն, պատմության դաժան պարտադրանքով դարձել է հայ ժողովրդի ազգային ինքնության, մտածողության և հոգեգիտակցական ներաշխարհի անբաժանելի մասը:

Որքան տարիներն անցնում են, այնքան ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որը պայմանավորված է վերջերս բազմաթիվ երկրների կողմից պատմական այդ փաստի ճանաչման իրողությամբ: Սակայն պաշտոնական թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններն առ այսօր ամեն կերպ ճգնում են խեղաթյուրել հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած 1915-1923 թթ. պատմական ստույգ իրողությունները:

Հայոց ցեղասպանության մասին տարբեր լեզուներով լույս են տեսել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, քաղաքագետների և հասարակական գործիչների ասույթներ, գեղարվեստական տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններ, սակայն հրատարակված այդ հսկայական գրականության մեջ բացակայել է ժողովրդի ձայնը՝ պատմական հիշյալ իրադարձություններից անմիջական տպավորություններ ստացած ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու հաղորդած ժողովրդական երգերը, որոնք ևս պատմաճանաչողական, փաստավավերագրական և սկզբնաղբյուրային կարևոր արժեք են ներկայացնում: Քանի որ հայ ժողովուրդն ի՛նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար, ժողովուրդն ի՛նքն է այդ զանգվածային քաղաքական ոճրագործության օրյեկտը: Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն իրավաբանական տեսակետից ապացուցողական նշանակություն ունի Հայ Դատի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում:

Տակավին 1955 թվականից, երբ Խորհրդային Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության մասին բացահայտ խոսել չէր կարելի, երբ մագապործ վերապրած ականատես-վկա տարագիր հայրենադարձները հանդիսավի զրպարտվելու և աքսորվելու վախ ու դողի մեջ էին ապրում, ես՝ Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան Մանկավարժական Ինստիտուտի ուսանողս, արհամարհելով ամեն կարգի դժվարություն և խորապես գիտակցելով ժողովրդական բանավոր ավանդու-

թյան այդ կարգի նյութերի պատմագիտական և փաստավավերական արժեքը, սկզբում արևմտահայի արյան կանչով և անձնական նախաձեռնությամբ, այնուհետև՝ 1960 թվականից Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, իսկ 1996 թվականից նաև մոր հիմնադրված ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հովանու ներքո, գիտական այլ աշխատանքներին զուգահեռ, ամռան կիզիչ արևին, ձմռան ցուրտ սառնամանիքին, թաղից թաղ, գյուղից գյուղ ուտքով շրջելով, Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես-վկաներին որոնել-գտնելով, մրանց հոգեբանորեն մոտենալով և թողնելով ազատ արտահայտել իրենց անմիջական տպավորությունները՝ առանց կողմնակի հարցերով միջամտելու, գրի են առել, ձայնագրել, տեսագրել, վերծանել և ուսումնասիրել մրանց պատմած սահմոկեցուցիչ հուշերը, տպավորիչ զրույցներն ու պատմական տարաբնույթ երգերը, որոնց բնօրինակները պահվում են ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվում:

Ժողովրդական այդ վկայությունները հրատարակված են իմ մի շարք աշխատություններում և հատկապես «Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ» (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000, 500 էջ, հայերեն) սովորածավալ հատորում, որի անգլերեն թարգմանությունն է սույն աշխատությունը որոշ հավելումներով:

Հատորը բաղկացած է երկու բաժիններից.

ա) **Գիտական ուսումնասիրություն**, որտեղ լուսաբանվում է ժողովրդական վկայությունների ժանրային և տիպաբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև ներկայացվում է Հայոց ցեղասպանության ամբողջ ընթացքը՝ լրացված և հիմնավորված ժողովրդական հուշերով ու պատմական բնույթի երգերով (հայերեն և թուրքալեզու):

բ) **Սկզբնաղբյուրային բնագրեր** (700 միավոր), որոնք ընդգրկում են ականատես-վկա վերապրողների հաղորդած Հուշ-վկայություններ, պատմական Զրույց-վկայություններ, պատմական Երգ-վկայություններ, երգերի Նոտագրություններ:

Հատորն ունի նաև ականատես-վկաների և մրանց հաղորդած ժողովրդական նյութերի մասին Փաստագրական-տեղեկատվական աղյուսակ, ինչպես նաև՝ վերապրողների Լուսանկարներ, տարբեր լեզուներով Ամփոփումներ, Բառարան, Ծանոթագրություններ, Թեմատիկ, Անձնանունների, Տեղանունների և Էթնանունների Ցուցիչներ և Օսմանյան կայսրությունում իրագործված հայերի տեղահանության ու ցեղասպանության մասին զաղափար տվող Քարտեզ:

Ժողովրդական այդ նյութերը հաղորդած ականատես-վկաները գերազանցապես ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն են՝ իրենց պատմական բնօրրանից բռնի կերպով արտաքսված հայերը, որոնք 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տարագրվել են Արևմտահայաստանից, Կիլիկիայից (1921 թ.) և Անատոլիայի հայաբնակ զավառներից (1922 թ. Զմյուռնիայի աղետ):

Պատմական այդ իրադարձությունների ընթացքում արևմտահայության զգալի մասը՝ 1,5 միլիոնից ավելի, անխնա բնաջնջվել է, իսկ աքսորի ճամփաներին կողոպտված, ունեզրկված և ուժասպառ հրաշքով փրկվածները, գաղթի ճամփաների զրկանքները ճաշակելով և բազմաթիվ զոհեր տալով, հասել են Արևելյան Հայաստան կամ՝ սփռվել աշխարհի տարբեր երկրներ: Հետագայում այդ մնացորդացի որոշ մասը Թուրքիայից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Սիրիայից, Լիբանանից, Իրաքից, Եգիպտոսից, Բալկանյան երկրներից և ԱՄՆ-ից պարբերաբար ներգաղթել են Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատել իրենց երբեմնի բնօրրանների հիշատակները խորհրդանշող Երևանի մերձակա մորակառույց թաղամասերում (Այգեստան, Սարի թաղ, Նոր Բութանիա, Նոր Արեշ, Նոր Կիլիկիա, Նոր Արաբկիր, Նոր Զեյթուն, Նոր Խարբերդ, Նոր

Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Կեսարիա, Նոր Հաճըն, Նոր Մարաշ, Նոր Այնթապ, Նոր Մուսա Լեռ, Նոր Եդեսիա), ինչպես նաև՝ Էջմիածնում (այժմ՝ Վաղարշապատ), Հոկտեմբերյանում (այժմ՝ Արմավիր), Արարատում, Թալիհում, Հրազդանում, Լեմիհականում (այժմ՝ Գյումրի), Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր) և այլուր:

Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված վերապրող ականատես-վկաներին ես մշտապես հանդիպել եմ ինքնամփոփ ու լուռ՝ իրենց մտորումների մեջ խորասույզ: Այդ խորհրդավոր լռությունը ևս ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային Հայրենիքում տիրող քաղաքական արգելքները թույլ չեն տվել իրենց անցյալի մասին ազատ ու անկաշկանդ պատմել կամ վիպել: Հետևաբար, այդ կարգի նյութերը մեծ դժվարությամբ եմ հայտնաբերել ու գրի առել:

Ավելի քան 55 տարիների ընթացքում իմ հետևողական պրպտումներով, ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններում, մույնպես և Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Հունաստան, Ֆրանսիա, Կանադա, ԱՄՆ և Թուրքիա կատարած իմ անձնական կամ գիտաժողովային կարճատև ուղևորությունների ընթացքում մշտապես որոնել, հայտնաբերել եմ Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող ականատեսների ավագ, միջին և կրտսեր սերունդների ներկայացուցիչներին, մոտիկից ծանոթացել նրանց հետ, թափանցել նրանց հոգու խորխորատները:

Տեղի տալով իմ թախանձագին հորդորներին՝ նրանք, պոռթկացող հուզումով կրկին վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, արցունքախառն հեկեկոցներով սկսել են պատմել իրենց հիշողության մեջ անթեղած սրտամորմոք հուշերը, թե ինչպես երիտթուրքական ոստիկանները բռնի տեղահանել են իրենց պապենական շեն բնօրրանից և իրենց աչքերի առաջ հոշոտել իրենց ծնողներին ու հարազատներին, պատվազրկել իրենց մայրերին ու քույրերին, քարերով ճխլել նորածին մանուկներին...:

Ականատես-վկաների պատմած հուշերը (315 միավոր) ընդգրկում են տարբեր թեմաներ: Դրանցում արտացոլված են հայրենի բնաշխարհի գեղեցկությունը, հայերի մահապետական առօրյա կենցաղն ու սովորույթները, նրանց ապրած ժամանակաշրջանը՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի պայմանները, նշանակալից պատմական իրադարձությունները, երիտթուրքական կառավարության պարագլուխների (Թալեաթ, Էմվեր, Ջեմալ, Նազիմ, Բեհաեդդին Շաքիր...) գործադրած դաժանությունները (հարկահավաք, զորահավաք, զինահավաք, ողջակեզ, բռնագաղթ, ջարդ, կոտորած), նրանց կազմակերպած բռնի տեղահանությունները դեպի Միջագետքի ամայի անապատներ (Դեյր Էլ Ջոր, Ռաս ուլ Այն, Ռաքքա, Մեսքենե, Սուրուճ...), հայերի կրած անասելի տառապանքները (քայլք ու ժառսպավելու աստիճան, ծարավ, քաղց, համաճարակ, մահվան սարսափ...), ինչպես նաև՝ արևմտահայ տարբեր հատվածների մղած արդար ու ազնիվ ոգորումներն ընդդեմ բռնության՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու տարրական իրավունքը (1915 թ. Վանի հերոսամարտ, Ծատախի, Ծապին-Գարահիսարի, Սասունի գոյամարտեր, Մուսա Լեռան, Ուրֆայի, ավելի ուշ՝ 1920-1921 թթ. Այնթապի, Հաճընի հերոսամարտեր), այդ ինքնապաշտպանական մարտերի ազգային հերոսներին (շապինգարահիսարցի Անդրանիկ Օզանյան, վանեցի Արմենակ Եկարյան, Մեծն Մուրադ [Համբարձում Բոյաջյան], մուսալեռցի Եսայի Յաղուրյան, ուրֆացի Մկրտիչ Յոթենդբայրյան, այնթապցի Ադուր Լևոնյան, զեյթունցի Արամ Չոլաքյան, ազգային վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյան) և բազմաթիվ այլ հայտնի ու անհայտ հայորդիներին, որոնք ժողովրդական զանգվածների հետ միաձուլված պայքարել են ընդդեմ բռնության, մահատակվել, նաև՝ դիմակայել ու վերապրել:

Սույն ուսումնասիրության մեջ պատմական ստույգ փաստերը համադրված, մանրամասնված

ու լրացված են ականատես վերապրողների հաղորդած վավերական վկայություններով՝ ներկայացնելով Հայոց ցեղասպանության ընդհանուր պատմական ընթացքը:

Ականատես-վկաների պատմած հուշերը հնարավորություն են տվել գիտական հետազոտության ենթարկել մաս այդ կարգի մյուսերի ժամրային ու տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Ականատես վերապրողներից յուրաքանչյուրն իր կյանքի հուշը պատմել է իրեն հարազատ հայերեն խոսվածքով, հաճախ՝ բարբառով կամ օտարախառն հայերենով, մասն՝ թուրքերեն, արաբերեն, քրդերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն:

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաների պատմած հուշերը, որպես ժողովրդական բանավոր ավանդության տարատեսակ, իրենց կառուցվածքով կա՛մ հակիրճ են ու սեղմ, կա՛մ ծավալուն ու երկարապատում, որոնք ներառում են մաս զամազամ երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսության տարաբնույթ ժանրեր (երգ, վիպերգ, զրույց, առակ, առած, ասացվածք, օրհնանք, անեծք, աղոթք, երդում) հաստատելու համար իրենց պատմածի հավաստիությունը՝ առավել արժանահավատ ու տպավորիչ դարձնելով իրենց բանավոր խոսքը: Մանավանդ, իրենք՝ *վերապրողները, բարոյական պատասխանատվություն և պարտքի գիտակցություն են զգացել իրենց պատմածի նկատմամբ: Նրանցից շատերն իրենց հիշողություններն ինձ հաղորդելուց առաջ խաչակնքել են կամ՝ երդվել:* Իսկ երդումը մվիրական խոսք է՝ սրբություն, որը կեղծիք չի ընդունում:

Խնդրո առարկա հուշերը և պատմական երգերը, ենթարկելով քանակական ու որակական մանրակրկիտ վերլուծության՝ պարզվել է, որ, ինչպես առանց հիշողության մարդ չկա, մույնպես և *առանց հիշողության չկա ժողովուրդ*, քանի որ հիշողությունը մարդու կամ ժողովրդի ապրած տարիների կյանքն է, մրա անցյալը, մրա պատմությունը:

Նույնամամ պատմական հիշողություն ունեն մաս հրեաները, հույները, գնչուները և այլ տուժված ժողովուրդներ [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982]: Իսկ որևէ ժողովուրդ, տվյալ դեպքում թուրք ժողովուրդը, եթե չի պահպանել իր պատմական հիշողությունը, ուրեմն մա չի ապրել և չի զգացել այդ բոլոր տառապանքները: Այստեղ տեղին է հիշատակել թուրքական "Superonline" և "İxir" սերվերների հիմնադիր Բաբուր Օզդեմի հետ «Հակահարված վիրտուալ աշխարհում» ("Counterattack in the Virtual World") հարցազրույցից որոշ հատվածներ, որտեղ մշվում է, թե Համացանցում (Internet) հայերը տեղադրել են Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականատեսների հաղորդած հուշեր ու պատմական բնույթի թուրքալեզու երգեր (նկատի ունի՝ մաս իմ V. Svazlian. "The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors." Yerevan, "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 1999 գիրքը, ինչպես մասն՝ <http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html> կայքը), և ավելացվում. «...Ես գտա, որ վիրտուալ իրականության մեջ «ցեղասպանության կայքերը» հայերի մենաշնորհն [են]: ...Մենք պետք է կազմակերպված լինենք: Թուրքիան կազմակերպված չէ: ...Այնուամենայնիվ, մեր մշակույթում շատ դժվար է վեր հանել այդ պատմությունները [վերապրողների կյանքի պատմությունները]: Մենք ունենք ինքնախթանման և անհատականացման պակասի մշակութային անբարենպաստ իրավիճակ: ...Նրանք [հայերը] առասպելի կարիք ունեն իրենց մշակույթն ու անցյալը միմյանցից անբաժան պահելու: ...Մենք [թուրքերս] մման կապի կարիք չունենք: Մենք ուզում ենք մոռանալ անցյալը և առաջ մայել: Մեր ընտանիքները խառնվել են: [Անցյալում] ինչ որ գրվել էր՝ տարբեր այբուբենով էր: Մենք չէինք կարող դրանք [վերապրողների կյանքի պատմությունները] ընթերցել: Ես չեմ կա-

րող կարդալ իմ մեծ հոր գրառումները: Հին [օսմանյան] թուրքերենի գիտակ մարդն է դրանք կարդում: ...Օգուտ չկա Համացանցի վրա պրոֆեսորների [և] պատմաբանների [աշխատությունները] զետեղելուց: Արխիվները չեն ազդում մարդկանց վրա: ...Մարդիկ չեն ազդվում իրենց նմանների, որոնց ծնողները ոչնչացվել են կամ՝ ցրվել, կյանքի պատմություններից: Նրանք ազդվում են, երբ այն [պատմությունը] լսում են *սկզբնաղբյուրից* (ընդգծումը իմն է - Վ. Ս.): ...Հայերը Համացանցում նույնիսկ թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով «ցեղասպանության երգերի» բաժիններ ունեն» ("Milliyet," 28.01.2001, էջ 19):

Հարկ է նշել նաև, որ իմ անձնական մախաձեռնությամբ գրառած, ձայնագրած, տեսագրած, ուսումնասիրած և հրատարակած հուշերի ու երգերի սույն ժողովածուի նյութերը, որոնք ներկայացնում են հայ ժողովրդի պատմական հիշողությունը, Հայաստանում հրատարակվելուց հետո [Սվազյան 2000], օրըստօրե շարունակում են ավելանալ, և դա անվերջանալի գործընթաց է: Քանի որ ամեն մի հայ իր գերդաստանի վիշտն ու կորուստներն ունի: Բացի այդ, աշխարհի տարբեր երկրներում, որտեղ ապաստան են գտել ցեղասպանության հետևանքով սփռված բազմահազար հայեր, անթիվ ու անհամար վկայություններ կան (տարբեր բարբառներով, տարբեր լեզուներով, ձեռագիր, ձայնագրված ու տեսագրված), որոնք անհատների մոտ և արխիվներում հավաքված ու կուտակված են: Այնինչ դրանք ևս պետք է վերծանվեն, հրատարակվեն ու գիտական շրջանառության մեջ դրվեն, որպես հայ ժողովրդի պատմական հավաքական հիշողության փաստավավերական վկայություններ:

Հայոց ցեղասպանությունը, որն իրագործվել է 20-րդ դարասկզբին, անմիջականորեն ընկալվել է ականատեսների զգայարաններով, և այդ բոլորն *անցնջելի կերպով տպավորվել է նրանց հիշողության մեջ*:

Պատմական այդ իրադարձությունների ականատես-վկաները, ցավագնորեն վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, ինձ են հաղորդել իրենց անձնական հուշերը՝ պատմական բնօրրանի, հայրենի օջախի, սիրելի հարազատների մասին, որոնք, ավա՜ղ, վաղուց չկան: Այդ անձնական հուշապատկերները նրանք կրել են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում՝ չկարողանալով ազատագրվել ճնշող մղձավանցից: Եվ քանի որ *վերապրողների պատմած հուշերը* ներկայացնում են հայ ժողովրդին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունները, ուստի *հազեցած են խոր պատմականությամբ*:

Առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանակաշրջանի կյանքը, միտ ու կացը, բարքերը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, *վերապրողների հաղորդած հուշերն անմիջական են, ճշմարտացի, վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք*:

Մշեցի Հրանտ Գասպարյանը (ծնվ. 1908 թ.) հատուկ ընդգծել է այդ հանգամանքը՝ իր պատմած հուշի վերջում հավաստիացնելով. «...Ես ինչ որ տեսել եմ, էն իմ աչքերով տեսածը պատմեցի ձեզ: Ամբողջ աչքիս դեմն է իմ տեսածը: Խնուսից ոչ մի բան չենք բերել, միայն ջաններս ենք ազատել: Մեր գերդաստանը 143 հոգի էինք. մի քուր, մի ախպեր, մերս ու ես փրկվանք»։ [Վկ.¹ 13]

Հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում ականատես վերապրողների կողմից մեկ առ մեկ հաշվված, կետ առ կետ վերլուծված այդ *փաստացի վկայությունները, պատմական իրադրությունների հետ համադրելիս, դույզն իսկ կասկածի տեղիք չեն տալիս*: Նրանք գրեթե միշտ իրենց պատմած հուշի մեջ հիշատակում են իրենց գերդաստանի ավագներին՝ մեծհայրերին, մեծմայրերին, ծնողներին, նաև՝ մոտիկ ազգականներին և ընտանիքի մյուս անդամներին՝ հաճախ նշելով նրանց անուններն ու ծննդյան թվերը: Հետևաբար, նրանց հաղորդած տվյալներն այնքան են

¹ Վկ. – վկայություն:

ստույգ ու հավաստի, որ մույնիսկ ցեղասպանության թոճ ու բոճի մեջ իրար կորցրած հարազատները, իմ գրքերում գետեղված հուշերն ընթերցելով, տասնյակ տարիներ անց, աշխարհի տարբեր ցամաքամասերից հաճախ գտնում են միմյանց և ինձ շնորհակալություն հայտնում:

Հուշապատումի մեջ հանդես եկող *գլխավոր անձը պատմողի կերպարն է*, որը ոչ միայն պատմում է պատմական մշակակալից իրադարձությունների, դեպքերի ու դեմքերի մասին, այլև իմաստավորում է դրանք՝ դրսևորելով իր աշխարհայացքի և անհատականության հիմնական հատկանիշները, իր մոտեցման ուրույն տեսակետը, իր յուրահատուկ լեզուն և ոճը: Հետևաբար, *ականատես-վկայի պատմած հուշը միանշանակ է իր եզակիությանը*: Այն տվյալ անհատի անձնական կենսագրությունն է՝ անցյալի իր իմաստավորմամբ, որը, յուրաքանչյուր անգամ վերապատմելիս, հուշի առանցքային բովանդակությունը գրեթե մնում է անփոփոխ, քանի որ *այդ բոլորը նրանց հիշողության անբաժանելի մասն է կազմում*: Եվ ես, բանագետ-ժողովրդագետին հատուկ մասնագիտական պատասխանատվությամբ, հավատարիմ մնալով ականատեսների բանավոր խոսքին, նրանց պատմածները բառ առ բառ գրի եմ առել, գիտակցելով, որ նրանք իրենց ներանձնական սրբասուրբ գաղտնիքներն են ավանդում ինձ՝ *հետագա սերունդներին փոխանցելու համար*: Ինչպես վկայել է զեյթունցու արժանավայել, խրոխտ կեցվածքով, 94-ամյա Կարապետ Թոգլյանը (ծնվ. 1903 թ.), որ թեպետ ինքը գրաճանաչ չէր, բայց *«ամեն իրիկուն քնանալեն առաջ աղոթքի պես»* մրմնջացել է իր հուշերն ու երգերը, որպեսզի չմոռանա: Հետևաբար, նա սրբազան խանդադատանքով է ինձ հաղորդել իր մտապահածները, որպեսզի *«գրի առնվին, չմոռացվին և զալիք սերունդներն ալ սորվին»*: [Վկ. 254]

Միաժամանակ, *վերապրողների պատմած հուշերը նաև համամասն են*: Քանի որ տարբեր վայրերում, սեռատարիքային տարբեր խմբերի (տղամարդ, կին, ավագ, միջին, կրտսեր սերունդներ) պատմած հուշերն իրարից անկախ, գրեթե մույնությամբ մկարագրում են պատմական միևնույն ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, պատմական համամասն դեպքերն ու դեմքերը, իրենց տեսած ու զգացած մույն սարսափազդու տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք, համադրվելով, գալիս են միմյանց հաստատելու, միմյանց շարունակելու, լրացնելու և ամբողջացնելու՝ *միտվելով անձնականից ու առարկայականից դեպի համընդհանուրն ու համազգայինը*: Այդ հանգամանքն է մկատի ունեցել վերապրող Տիգրան Օհանյանը (ծնվ. 1902 թ., Կամախ), երբ իր պատմած հուշն ամփոփել է հետևյալ խոսքերով. *«...Իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն, այլ նաև իմ ժողովրդի անցյալն է»*: [Վկ. 97] Հետևաբար, *ականատեսների հուշերն իրենց ներքին բովանդակությամբ բնութագրում են ոչ միայն տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությամբ՝ դառնալով հայ ժողովրդի հավաքական պատմական հիշողությունը*:

Սակայն *ժողովրդի պատմական հիշողությունը նաև հարատևելու կարողություն ունի*: Թեպետ պատմական այդ իրադարձություններից ավելի քան 95 տարի է անցել, և հրաշքով փրկված ականատես-վկաներից շատ-շատերն արդեն չկան, սակայն ավագ սերնդի ներկայացուցիչների պատմածներն ընտանիքներում այնքա՛ն են լսվել, այնքա՛ն են կրկնվել, որ դարձել են նաև հետագա սերունդների ժառանգությունը և, բերնից բերան անցնելով, շարունակում են հարատևել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն որպես պատմական զրույցներ (70 միավոր): Պատմական այդ զրույցները գրի եմ առել ոչ միայն ականատես վերապրողներից, այլև՝ հետագա սերունդներից, որպես վկայություն այն իրողության, որ *ժողովրդի պատմական հիշողությունը բնավ չի մեռնում, այլ շարունակում է գոյատևել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ*:

Ինձ հաջողվել է գրի առնել նաև Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հաղորդած պատմական բնույթի երգերն ու վիպերգերը (315 միավոր): Այդ երգերի բառերը գեղար-

վեստորեն վերարտադրում են տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքի բազմազան երևույթները՝ երիտթուրք կառավարության կազմակերպած զորահավաքն ու զինահավաքը, տեղահանություններն ու կոտորածները, ինչպես նաև՝ այլ փաստացի, հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ, բողոքի և պահանջատիրության խրոխտ տրամադրություններ:

Պատմական այդ երգերի հորինողները գերազանցապես եղել են հայ կանայք: Ազգային աղետի հոգեբանական ազդեցությունը յուրովի է ընկալվել յուրաքանչյուր կնոջ կամ աղջկա կողմից: Այդ սահմոկեցուցիչ տպավորություններն այնքան զորեղ ու խորն են եղել, որ հաճախ մահ բանաստեղծական ձև են ստացել, ինչպես մշեցի վերապրող Ծողեր Տոնոյանի (ծնվ. 1901 թ.) հյուսած ողբը, որն ինձ է հաղորդել արցունքներով և հառաչանքներով.

*«... Գիշեր ու զոր լաց ու ողբ եմ ես լսում,
Հունիմ հանգիստ, չունիմ դադար, չունիմ քուն,
Աչքս փակում՝ մեռելներ եմ միշտ տեսնում,
Կորցրեցի ազգ, բարեկամ, հող ու տուն...»:* [Վկ. 437]

Ի բնե հուզական և զգացմունքային կանայք անմիջականորեն իրենց վտիտ ուսերին են կրել հայերի տեղահանության, աքսորի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Ուստի նրանք հանգամանորեն և պատկերավոր կերպով են նկարագրել իրենց աչքերով տեսածներն ու իրենց հոգու խորքում զգացածները: Քանի որ հայ մայրերն են արցունքներով ճանապարհել իրենց ամուսիններին ու որդիներին թուրքական բանակում ծառայելու: Իսկ տղամարդիկ հորինել են երգեր, որոնցում նկարագրվել է, թե ինչպես հայ զինվորներին զենք չեն տվել, նրանց ուղարկել են «Ամելե թաքուր» (Աշխատանքային գումարտակ) ծանր աշխատանքներ կատարելու: Նրանք ուժասպառ անընչացել են և կամ սպանվել ու լցվել իրենց իսկ փորած փոսերի մեջ («Զորահավաքի, զինահավաքի և բանտարկյալի երգեր»): Այնուհետև հայ կանանց ստիպել են թողնել իրենց տունն ու այգին, ունեցվածքը և իրենց երեխաների, անկարող ու ծեր ծնողների հետ բռնել աքսորի ճամփան: Նրանք հոգնությունից արյունոտված ոտքերով, կիզիչ արևի տակ, սոված ու ծարավ, թուրք ոստիկանների մտրակների հարվածների ներքո, քայլել են դեպի Դեյր էլ Զորի, Ռաս ուլ Այնի, Ռաքքայի, Մեսքենեի, Սուրուճի և այլ անապատներ: Ինչպես ականատեսների պատմած հուշերում, նույնպես և նրանց հաղորդած երգերում հիշատակված են նրանց անցած ճանապարհները, թուրք ոստիկանների, քուրդ հրոսակների, չեչեն ու չերքեզ ջարդարարների ավարառություններն ու թալանը, հայ աղջիկների ու կանանց առևանգումն ու սպանությունը, նրանց ցցերի վրա նստեցնելը, կանանց փորերը ճեղքելն ու ոսկի փնտրելը, ոմանց խաչելն ու տանջամահ անելը, հղի կանանց ողջ-ողջ որովայնը սփռնելով բացելն ու պտուղը դուրս բերելը և այլն: Ահա թե ինչու հայ անմեղ հուսահատ աղջիկները թուրքի ձեռք չանցնելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար, իրար ձեռքից բռնած Եփրատ գետն են նետվել («Տեղահանության և կոտորածի երգեր»): Հատուկ բաժին է հատկացված առևանգված երեխաների մայրերի տառապանքներին և անհայր ու անմայր մնացած որբերի ու որբանոցների մասին տխուր երգերին («Որդեկորույս մայրերի, որբի և որբանոցի երգեր»): Ներկայացված են նաև հայերի արդար բողոքի և ըմբոստության, իրենց ապրելու մարդկային տարրական իրավունքները պաշտպանելու, բռնությունները չհանդուրժելու, ինքնապաշտպանության, պայքարի և մաքառումի խրոխտ երգեր, որոնք հորինվել են մեծ մասամբ տղամարդկանց կողմից («Հայրենասիրության և հերոսամարտերի երգեր»), և ի վերջո՝ բռնազավթված Հայրենիքի, այն կրկին վերագտնելու հավատավոր երգեր («Բռնազավթված Հայրենիքի և պահանջատիրության երգեր»): Այս տարաբնույթ պատ-

մական երգերը, ըստ հնարավորին, ներկայացված են իրենց մեղեդիների նոտագրություններով:

Այդ պատմական երգերն իրենց թեմատիկ ինքնատիպությամբ ու գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են բանագիտության և ցեղասպանագիտության բնագավառում, այլև դրանց շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ Հայոց ցեղասպանության իրագործման հանգամանքներն ու մանրամասները:

Հորինվելով հայ ժողովրդին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների ամփոփական տպավորությունների ներքո, *այդ կարգի ժողովրդական երգերը և վիպերգերը ևս հազեցած են պատմականությամբ և ունեն հավաստի վավերագրերի արժեք:*

Պատմական այդ երգերը հորինվել են սեռատարիքային տարբեր խմբերի օժտված անհայտ անհատների կողմից: Դրանք իրենց ժամանակին ունեցել են լայն տարածում: Եվ քանի որ ժողովրդի տառապանքը կրել է զանգվածային բնույթ, հետևաբար, ժողովրդական երգերը ևս ունեցել են զանգվածային տարածում, անցել են բերնից բերան՝ ծնունդ տալով նորանոր, բազմազան տարբերակներ: Այնպես որ, նույնանման երգեր միաժամանակ հորինվել են զանազան տարբերակներով ու փոխակերպումներով, *հանգամանք, որը վկայում է պատմական այդ երգերի ժողովրդական բնույթի մասին:*

Իմ բազմաթիվ գրառումների և ձայնագրությունների ընթացքում ժողովրդական տվյալ երգը կամ դրա մասն տարբերակն այնքան շատ ականատես վերապրողներ են հաղորդել, որ անհնարին էր բոլորի անունները հիշատակել: Ուստի դրանց առանցքային տարբերակներ հաղորդողների անուններն են միայն հիշատակված սույն գրքի փաստագրական ծանոթագրությունների աղյուսակում: Նույն տեղում նշված է նաև տվյալ երգը (կամ՝ հուշը) հաղորդած ականատես-վկա վերապրողի անունը, ազգանունը, ծննդյան թիվը և վայրը, ինչպես նաև՝ նյութի գրառման ժամանակը, վայրը, լեզուն, բնույթը (ձեռագիր, լսողական և տեսողական ձայնագրություններ) և արխիվային ֆոնդի համարը (ըստ դոկտոր, պրոֆեսոր Իսիդոր Լևինի ժողովրդական բանավոր նյութերի վավերագրման գիտական մեթոդի):

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաները (կին, թե՛ տղամարդ) հոգեկան պոռթկացող վերապրումով և արցունքախառն հեկեկոցներով են վերհիշել այդ երգերը, քանի որ վերջիններս ամփոփականորեն կապվել են իրենց պատմական հիշողության հետ: Այդ հանգամանքով են բացատրվում ժողովրդական պատմական երգերի ինքնատիպ առանձնահատկությունները:

Ժողովրդական այդ երգերի բազմազան տարբերակները, պատմական ստուգությամբ հանդերձ, բնութագրվում են սեղմ պատկերավորությամբ և հայ միջնադարյան լայնաց երգերին բնորոշ նորբ ու հուզական մեղեդայնությամբ: Այդ երգերի յուրաքանչյուր տողն ու բառակապակցությունը մի ավարտուն պատկեր է, զանգվածային ողբերգության մի սահմնկեցուցիչ տեսարան, իսկ լավահառաչ կրկներգերը համալրում և ամբողջացնում են բանաստեղծական, պատկերավոր միտքը:

Պատմական բնույթի երգերը հորինվել են ոչ միայն հայերեն, այլև՝ թուրքերեն, քանի որ պատմաքաղաքական տվյալ հանգամանքներում Օսմանյան կայսրության որոշ զավառներում հայերեն խոսելն արգելված է եղել:

Չբացառելով երկարատև համատեղ կեցության պայմաններում երկու ժողովուրդների հոգևոր մշակույթների ազդեցություններն ու փոխազդեցությունները՝ հարկ է նշել, որ վկայություններ կան, թե՛ «...հայ բառ արտասանողներու լեզուները կտրուած էին, հետևաբար, Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներու (Միս, Ադանա, Տարսոն, Անթեպ) և անոնց շրջակայքը ապրող Հայերը կորուսած էին իրենց մայրենի լեզուն...»: [Գալուստեան Գրիգոր, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս*

Զէյթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 698] Եվ կամ՝ «թիրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքն այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Անթէպ եղաւ թիրքախօս, Փոքր-Ասիոյ ուրիշ հայաբնակ գլխաւոր քաղաքներուն պէս: Եւ վերջին կտրուկ ու սաստիկ հարուածը Անթէպի Հայախօսութեան Ենի-շէրիներն են որ տուին, ծայրատելով հայերէն խօսողներուն լեզուները...»: [Սարաֆեան Գէորգ, Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, հ. Ա, Լոս Անճելէս, 1953, էջ 5]

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգագրագետ-բանահավաք Սարգիս Հայկունին, նկարագրելով իր ժամանակի արևմտահայերի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր իրավիճակը, գրել է. «...Հայոց լեզուն թուրք մոլլաների կողմից արգիւրուած էր, եւ, հայերէն եռօք բառը մի հայհոյութիւն նկատելով, սահմանուած էր տուգանք՝ հինգ ոչխարի քանակով»: [Հայկունի Սարգիս, Կորած ու մոռացուած հայեր. Տրապիզոնի հայ-մահմետական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 297]

Իմ գրառած ժողովրդական հուշերում ևս բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ Սիւսի, Ադանայի, Տարսուսի, Այնթապի, Քյոթահիայի, Բուրսայի, Կեսարիայի, Էսքիշէհիի և այլ վայրերի հայերը հիմնականում թուրքախօս էին: Ադանացի վերապրող Միքայել Քեշիշյանի (ծնվ. 1904 թ.) վկայությամբ՝ «արդեն արգելված էր հայերեն խոսիլը և սորվիլը. ոչ միայն լեզուն կկտրեին, նաև թևերուն տակ խաշած տաք հավկիթ կդնեին, որ խոստովանվի, թե հայերեն կսորվեցնե ուրիշներուն: Եթե կխոստովանվեր՝ կտանեին, կկախեին կամ՝ կսպանեին»: [Վկ. 241]

Այդ մասին է վկայում նաև իմ գրառած հայ ժողովրդական երգի պատառիկը, որը հաղորդել է կոնիացի Սաթենիկ Գույումջյանը (ծնվ. 1902 թ.).

«Դպրոցը մտան, վարժուհուն բռնեցին,

Վա՛յ, ամա՛ն,

Բերանը բացեցին՝ լեզուն կտրեցին,

Ա՛խ, ամա՛ն»: [Վկ. 446]

Վարժուհին այդ պատժին էր արժանացել, քանի որ հանդգնել էր հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնել: Իսկ տեղահանության ու աքսորի ճամփաներին այդ խստություններն ավելի են սաստկացել: Հետևաբար, արևմտահայերն իրենց վիշտն ու տառապանքն ստիպված արտահայտել են նաև թուրքերեն:

Նկատի ունենալով լեզվական ձուլման նախնական մակարդակը ներկայացնող այդ տխուր երևույթի հասարակական-քաղաքական հանգամանքները, զանազան բարբառներով գրառված նյութերի հետ, իմ ուշադրությունից չեն վրիպել նաև *թուրքալեզու, սակայն բացահայտ հայկական ծագմամբ ժողովրդական պատմական երգերն ու վիպերգերը*: Վերջիններս թեպետ հորինվել են տարբեր գավառների հայերի կողմից և այն էլ ոչ կատարյալ թուրքերենի իմացությամբ (հաճախ հիշատակվում են հայերեն բառեր ու արտահայտություններ, հայկական անձնանուններ ու տեղանուններ, նկատվում են քերականական և հնչյունային անճշտություններ), սակայն իրենց գաղափարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք:

Զարդի և կոտորածների մասին պատմող երգերը հյուսվել են դերգորյան աքսորի ճամփաներին: Եվ քանի որ հայերեն խոսելն արգելված է եղել, հայերն իրենց վիշտն ու տառապանքը արտահայտել են թշմամու լեզվով՝ թուրքերեն.

"Sabahtan kalktlm, güne _parllyor,

Osmanlı askeri silah yallıor,

Ermeniye baktlm – yaman allyor,

Dininin uruna ölen Ermeni!"

«Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,

Օսմանցի ասկյարն իր զենքն էր յուղում,

Հայերին նայեցի՝ սաստի՛կ էին լաց լինում,

Հավատքի համար հայերն են մեռնում»։ [Վկ. 488]

Եվ կամ՝

*"Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efratı dönme_kasaba,
Dininin uruna ölen Ermeni!"*

«Դեր Զոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան,
Հայերն են մեռնում հավատքի համար»։ [Վկ. 467]

Հայերը մեռնում էին «հավատի համար», որովհետև չէին ուզում ուրանալ իրենց քրիստոնեական հավատն ու ազգային ինքնությունը։ Ստամբուլի բնակիչ, աղաքազարցի վերապրող Սիրեմա Ալաճաճյանը (ծնվ. 1910 թ.) չորս տարեկան էր, երբ թուրքերը սպանել են իր հորն ու մորը։ Ամտեր մնացած որբուկին պահել են արաբ անապատականները։ Չորս տարի անց, զինադադարից հետո (1918 թ.), երբ որբահավաքներն անապատներից հայ որբուկներին էին հավաքում, տեսնում են արդեն ութ տարեկան դարձած, դեմքը կապույտ թանաքով դաջված, անունը փոխված աղջնակին՝ կապույտ աչքերով, դեղին, գանգուր մազերով. անշուշտ, նա հայ էր։ Թեպետ նա մոռացել էր հայերեն խոսելը, սակայն չէր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը, որը և դառնում է նրա հայ-քրիստոնյա լինելու վկայությունը։ Փոքրիկ Սիրեմային վերցնում և տանում են հայկական որբանոց։ [Վկ. 225]

Ավելի քան 150 բնակավայրերից տեղահանված ականատես-վկաները ոչ միայն պատմել են իրենց տեսածն ու զգացածը, այլև հանգել են որոշակի քաղաքական եզրակացությունների։ Այսպես, այնթապցի Պարգև Մակարյանը (ծնվ. 1915 թ.) ամփոփել է. «...Մեծ տերությունները հայերուն խաբեցին՝ Կիլիկիան թուրքին տվին. Զեյթունը, Ադանան, Սիսը, Մարաշը, Քիլիսը, Այնթապը, Ուրֆան, Կամուրջը և այլ քաղաքներ ամբողջապես հայաթափվեցան։ Մեզի ստիպեցին, որ Կիլիկիայեն դուրս ելլանք։ Մենք ստիպված մեր հայրենիքը լքեցինք։ 1922 թ. ալ Իզմիրի աղետը սարքեցին. հայերն ու հույները կրակներուն մեջ են փախան, ծովը նետվեցան. ով կրցավ ինքզինքն ազատել՝ ուրիշ երկիր անցավ։ Այսպիսով, Թուրքիան «մաքրեցին» քրիստոնյաներեն։ Թուրքիան մնաց թուրքերուն, Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան ալ հետը»։ [Վկ. 272]

Եվ կամ՝ խարբերդցի ականատես-վկա Հակոբ Հոլոթիկյանը (ծնվ. 1902 թ.), մանրամասնորեն նկարագրելով իր և իր հայրենակիցների կրած տառապանքները, եզրակացրել է. «...Երիտթուրքերի կողմից կատարված այս ոճրագործությունը երբեք չի՝ մոռացվի և չպե՛տք է ներվի»։ [Վկ. 115]

Մինչդեռ այսօրվա թուրքական քարոզչությունն ու պատմագիտությունը ջանք չեն խնայում խեղաթյուրելու պատմական ստույգ փաստերը, սերունդներից խնամքով թաքցնելով երիտթուրքական կառավարության իրազործած Հայոց ցեղասպանությունը։ Նրանք փորձում են շրջանցել պատմական այն ճշմարտությունը, որ թուրքական պետական մարմինները դեռևս 1919 թ. սկզբից իրենք իսկ ձեռնամուխ են եղել երիտթուրքական ոճրագործների դատավարությունը կազմակերպելուն՝ նրանց դատապարտելով մահվան։ Իսկ ավելի ուշ, երբ բացահայտվեց արդեն Թուրքիայի Հանրապետության Առաջին Նախագահ դարձած Մուստաֆա Քեմալի դեմ երիտթուրքերի կազմակերպած դավադրությունը, "Los Angeles Examiner" թերթին (1 օգոստոսի, 1926 թ.) տված հարցազրույցում ինքը՝ Քեմալ Աթաթյուրքը, նույնպես դատապարտել է ոճրագործներին. «Նախկին երիտթուրքական կուսակցության այդ թափափուկները, կուսակցություն, որը պետք է պատասխան տար մեր միլիոնավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքի համար, որոնք անգթորեն թշվեցին զանգվածաբար իրենց բնակավայրերից և ոչնչացվեցին...»։ [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations*. Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, p. 13]

Այնպես որ, պատմական ցավալի իրողությունն անժխտելի փաստ է և ենթակա չէ որևէ կասկածի:

Ցավոք միջազգային հանրությունը ևս ժամանակին չսաստեց և ըստ արժանվույն չդատապարտեց 20-րդ դարում իրագործված առաջին՝ Հայոց ցեղասպանությունը (The Armenian Genocide), և, որպես տրամաբանական շարունակություն, ծնունդ առավ Փաշիզմը (Fascism), իսկ մեր օրերում՝ միջազգային ահաբեկչությունը (Terrorism) իր անկամխատեսելի դրսևորումներով և համաշխարհային աղետալի վտանգավորությամբ, քանի որ անպատիժ մնացած հանցագործությունները կրկնվում են ի վնաս մարդկության:

Այսպիսով, ամհետ կորստից փրկված, սերունդներին ավանդվող ականատես վերապրողների հաղորդած հուշերն ու պատմական բնույթի երգերն իրենց պատմաճանաչողական արժեքով դառնում են Հայոց ցեղասպանությունը և դրան հաջորդած պատմական իրադարձությունները ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ, հավաստի, առարկայական և փաստագրական վավերագրեր, որոնք ոչ միայն անցյալի վկայությունն են, այլև՝ ապագայի նախազգուշացում:

Ցեղասպանությունը քաղաքական զանգվածային ոճիր է և այն չպետք է անպատիժ մնա, այլ պետք է իրավաբանորեն բացահայտվի նաև ականատես վերապրողների վկայությունների հիման վրա: Իսկ ամենամեծ վկան ինքը՝ Ժողովուրդն է, որը, ցավագնորեն վերապրելով, պատմել ու դեռ շարունակում է պատմել՝ վկայելով իր ողբերգական անցյալը: Անցյալ, որը հայ ժողովրդի անցյալն է, նրա պատմությունը, նրա պատմական հավաքական հիշողությունը, որը պետք է ներկայացվի աշխարհին ու մարդկության արդար դատին:

Ուստի ժամանակն է, որ ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության կառավարությունը և քաջությունն ունենա ոչ միայն ճանաչել ինչպես զրավոր, նույնպես և բանավոր փաստերով հիմնավորված, ապացուցման կարիք չունեցող, պատմական այդ բացահայտ ճշմարտությունը, այլև՝ դատապարտի կատարվածը և հատուցի հայ ժողովրդի բարոյական, նյութական և տարածքային կորուստները՝ պատմական այն իրողության, որը կոչվում է Հայոց ցեղասպանություն:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անգլ. – Անգլերեն

Արաբ. – Արաբերեն

Գերմ. – Գերմաներեն

Թուրք. – Թուրքերեն

Հուն. – Հունարեն

Ռուս. – Ռուսերեն

Քրդ. – Քրդերեն

Ֆր. – Ֆրանսերեն

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ – Հայկական Սովետական Սոցիալիստական
Հանրապետության Գիտությունների Ակադեմիա

ՀՀ ԳԱԱ – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային
Ակադեմիա

Վկ. – Վկայություն

**ՓԱՍՏԱԳՐՈՒՄ
ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

Նյութի թիվը	Ֆոնդի թիվը, նյութի բնույթը և լեզուն ¹	Վերապրողի անուն, ազգանունը	Ծնվելու տարեթիվը	Նյութի ծագման և գրառման վայրը ²	Դրամային տարեկան գումարը
I. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ					
1 (1).	Ձեռ.8Թ.3	Եղիազար Կարապետյան	1886	Սասուն>Երևան	1940
2 (2).	ՍԲ.8Թ.10*-11*	Խաչիկ Խաչատրյան	1900	Սասուն>Աշնակ	1989
3 (3).	ՍԲ.8Թ.3*-4*	Հակոբ Գրիգորյան	1903	Սասուն>Աշնակ	1989
4 (4).	ՍԲ.8Թ.22*-23*	Առաքել Դավթյան	1904	Սասուն>Աշնակ	1989
5 (5).	ՎՍ.1+138*	Մուշեղ Հովհաննիսյան	1908	Սասուն>Թալին	1997
6 (6).	ՎՍ.2+171*	Ռեհան Մանուկյան	1910	Տարոն>Երևան	1998
7 (7).	Ձեռ.ՎՍ.3	Նոյեմզար Մուրադյան	1883	Մուշ>Երևան	1970
8 (8).	ՎՍ.4	Տոնական Տոնոյան	1893	Մուշ>Երևան	1981
9 (9).	ՍԲ.8Թ.38*/ՎՍ.5**	Շողեր Տոնոյան	1901	Մուշ>Երևան	1981/96
10 (10).	ՎՍ.6+138*	Սեդրակ Հարությունյան	1904	Մուշ>Երևան	1997
11 (11).	ՍԲ.8Թ.1*	Սաթենիկ Պետրոսյան	1908	Մուշ>Լոս Անջելես	1989
12 (12).	ՍԲ.8Թ.55*	Արշակ Ստեփանյան	1908	Մուշ>Երևան	1989
13 (13).	ՎՍ.7+120*	Հրանտ Գասպարյան	1908	Մուշ>Երևան	1996
14 (14).	ՎՍ.8+138*	Հրաչ Հովհաննիսյան	1908	Մուշ>Թալին	1997
15 (15).	ՍԲ.8Թ.31*	Խաչատուր Ղուկասյան	1898	Բիթլիս>Աշնակ	1989
16 (16).	ՎՍ.9	Թագուհի Անտոնյան	1900	Բիթլիս>Լոս Անջելես	1990
17 (17).	ՎՍ.10	Եմոք Ասլանյան	1901	Բիթլիս>Երևան	2001
18 (18).	Ձեռ.8Թ.29-30	Սոկրատ Մկրտչյան	1901	Բիթլիս>Երևան	1980
19 (19).	ՍԲ.8Թ.6*	Հմայակ Բոյաջյան	1902	Բիթլիս>Երևան	1989
20 (20).	ՎՍ.11+193*	Աղավնի Մկրտչյան	1909	Բիթլիս>Անդրանիկավան	1998
21 (21).	ՎՍ.12+207*	Սրբուհի Մուրադյան	1911	Բիթլիս>Երևան	1998
22 (22).	ՎՍ.13+207*	Նվարդ Մուրադյան	1912	Բիթլիս>Երևան	1998
23 (23).	ՍԲ.8Թ.58*-քրդ.	Հակոբ Մուրադյան	1903	Սղերդ>Երևան	1989
24 (24).	Ձեռ.ՎՍ.14	Հեղմար Ղուկասյան	1896	Բասեն>Երևան	1972

¹ Ժողովածուի նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի Հուշագրության, Օրագրության, Զայնագրության և Տեսագրության ֆոնդերում.

ՎՍ. – Վերծինե Սվազյանի ֆոնդ

ՍԲ. – ՀՀ ԳԱԱ Սփյուռքահայ համայնքների պատմության և մշակույթի բաժնի ֆոնդ

8Թ. – ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ֆոնդ

Ձեռ. – Ձեռագիր

* – Տեսագրություն

** – Զայնագրություն

² Նյութի գրառման վայրը նշված է ըստ քաղաքների, իսկ Երևանի շրջակայքը՝ ըստ Հայոց ցեղասպանությունից վերապրողների բնակված նորակառույց արվարձանների:

25 (25).	Ձեռ.ՎՍ.15	Նվարդ Մուրադյան	1903	Ծառախ>Երևան	1970
26 (26).	ՎՍ.16+131°	Անդրեաս Գյուլանյան	1905	Ծառախ>Երևան	1997
27 (27).	ՎՍ.17+131°	Հայրիկ Մուրադյան	1905	Ծառախ>Արարատ	1997
28 (28).	ՎՍ.18+131°	Էդուարդ Դաշտոյան	1907	Ծառախ>Երևան	1997
29 (29).	Ձեռ.8Թ.9	Սահակ Բազյան	1913	Ծառախ>Երևան	1970
30 (30).	Ձեռ.8Թ.55	Վահան Կտրանյան	1900	Վան>Բեռլին	1947
31 (31).	ՍԲ.8Թ.59°	Թովիկ Բաղդասարյան	1901	Վան>Երևան	1989
32 (32).	ՍԲ.8Թ.33°	Մանվել Մարության	1901	Վան>Երևան	1989
33 (33).	ՎՍ.19+119°	Աղասի Քամբանյան	1904	Վան>Երևան	1997
34 (34).	ՍԲ.8Թ.46°	Սմբատ Դավթյան	1905	Վան>Երևան	1989
35 (35).	ՎՍ.20+119°	Սիրակ Մանասյան	1905	Վան>Երևան	1997
36 (36).	ՎՍ.21+143°	Վարսենիկ Աբրահամյան	1905	Վան>Երևան	1997
37 (37).	ՍԲ.8Թ.48°	Սիրանուշ Թութունջյան	1906	Վան>Երևան	1989
38 (38).	ՎՍ.22+193°	Պատրիկ Սարոյան	1906	Վան>Երևան	1998
39 (39).	ՎՍ.23+207°	Մաքրուհի Սահակյան	1907	Վան>Երևան	1998
40 (40).	ՍԲ.8Թ.55°	Արծրուն Հարությունյան	1907	Վան>Գյումրի	1989
41 (41).	ՎՍ.24+143°	Երվանդ Օիրակյան	1907	Վան>Երևան	1997
42 (42).	ՍԲ.8Թ.51°-52°/ՎՍ.25	Ղազար Գևորգյան	1907	Վան>Երևան	1989
43 (43).	ՎՍ.26+132°	Նշան Աբրահամյան	1908	Վան>Երևան	1997
44 (44).	ՍԲ.8Թ.41°-42°	Ազնիվ Ասլամյան	1908	Վան>Երևան	1989
45 (45).	ՎՍ.27+204°	Քաջբերուհի Շահինյան	1908	Վան>Երևան	1989
46 (46).	ՎՍ.28+132°	Սիլվա Բյուզանդյան	1908	Վան>Երևան	1997
47 (47).	ՍԲ.8Թ.39°	Սարգիս Բարդալյան	1909	Վան>Երևան	1989
48 (48).	ՎՍ.29+119°	Վարազդատ Հարությունյան	1909	Վան>Երևան	1997
49 (49).	ՎՍ.30+140°	Արծվիկ Թերզյան	1910	Վան>Երևան	1997
50 (50).	Ձեռ.8Թ.25	Լուսիկ Բալասանյան	1910	Վան>Երևան	1970
51 (51).	ՎՍ.31+204°	Վարդգես Ալեքսանյան	1911	Վան>Երևան	1999
52 (52).	Ձեռ.ՎՍ.32-Փր.	Աղավնի Բարսեղյան	1911	Վան>Լիոն	1994
53 (53).	ՎՍ.33	Շողիկ Մկրտչյան	1911	Վան>Երևան	2000
54 (54).	ՎՍ.34+183°	Վարդուհի Փոթիկյան	1912	Վան>Երևան	1998
55 (55).	ՎՍ.35+130°	Դերենիկ Սարոյան	1912	Վան>Երևան	1997
56 (56).	ՎՍ.36+140°	Արմիկ Թերզյան	1912	Վան>Երևան	1997
57 (57).	ՍԲ.8Թ.39°-քրդ.	Ղուկաս Կարապետյան	1901	Մոկք>Լուսավան	1988
58 (58).	ՎՍ.37	Կամսար Խաչատրյան	1898	Բայազետ>Երևան	1974
59 (59).	ՎՍ.38+143°	Էվելինա Կանայան	1909	Իգդիր>Երևան	1997
60 (60).	Ձեռ.ՎՍ.39	Իսրայել Գրիգորյան	1909	Իգդիր>Արմավիր	2001
61 (61).	ՎՍ.40+207°	Ծաղիկ Չինիմյան	1910	Իգդիր>Երևան	1998
62 (62).	ՎՍ.41	Հրանտ Խոնդկարյան	1911	Իգդիր>Երևան	2000
63 (63).	ՎՍ.42+216°	Անդրանիկ Սիմոնյան	1902	Ալաշկերտ>Երևան	1998
64 (64).	ՎՍ.43+193°	Պարույր Խաչատրյան	1908	Ալաշկերտ>Երևան	1998
65 (65).	ՎՍ.44+204°	Լուսիկ Մարտիրոսյան	1909	Ալաշկերտ>Երևան	1998
66 (66).	ՍԲ.8Թ.169°	Միհրան Բաղդասարյան	1909	Ալաշկերտ>Երևան	1989
67 (67).	ՎՍ.45+193°	Նվարդ Գևորգյան	1910	Ալաշկերտ>Երևան	1998
68 (68).	ՎՍ.46+193°	Վարդուշ Կիրակոսյան	1911	Ալաշկերտ>Երևան	1998
69 (69).	ՎՍ.47+143°	Գուրգեն Մուրադյան	1914	Ալաշկերտ>Երևան	1997
70 (70).	ՎՍ.48+130°	Նատալիա Բարսեղյան	1889	Կարս>Երևան	1997

71 (71).	ՎՍ.49+140°	Անճման Առաքելյան	1903	Կարս>Երևան	1997
72 (72).	ՎՍ.50+216°	Փեփրոնե Թումասյան	1910	Կարս>Երևան	1998
73 (73).	ՎՍ.51	Սիրամուշ Պետրոսյան	1910	Կարս>Երևան	1990
74 (74).	ՎՍ.52+216°	Արմենուհի Եղիկյան	1910	Կարս>Երևան	1998
75 (75).	ՎՍ.53	Փառամձեմ Տեր-Հակոբյան	1912	Կարս>Գյումրի	1998
76 (76).	ՎՍ.54	Խանումա Զալիլ	1912	Կարս>Երևան	2000
77 (77).	ՎՍ.55	Ելենա Աբրահամյան	1912	Կարս>Երևան	2001
78 (78).	ՎՍ.56+140°	Աղասի Կարոյան	1913	Կարս>Երևան	1997
79 (79).	ՎՍ.57+130°	Էմմա Ասատրյան	1914	Կարս>Երևան	1997
80 (80).	ՎՍ.58+182°	Ստեփան Հովակիմյան	1910	Արդվին>Երևան	1998
81 (81).	ՎՍ.59+182°	Նեկտար Գասպարյան	1910	Արդվին>Երևան	1998
82 (82).	Ձեռ.ՎՍ.60	Ծուշանիկ Փաչաջյան	1901	Տրապիզոն>Երևան	1970
83 (83).	ՎՍ.61+138°	Արշալույս Տեր-Նազարեթյան	1905	Բաքերդ>Երևան	1997
84 (84).	ՎՍ.62+182°	Մասիս Կոջոյան	1910	Բաքերդ>Երևան	1998
85 (85).	Ձեռ.8Թ.41	Գեղամ Հացագործյան	1902	Սպեր>Երևան	1960
86 (86).	Ձեռ.8Թ.35	Սարգիս Մակարով	189?	Էրզրում>Մոսկվա	1915-21
87 (87).	Ձեռ.8Թ.31	Հարություն Գրիգորյան	1898	Էրզրում>Երևան	1975
88 (88).	Ձեռ.8Թ.33	Լորիս Պապիկյան	1903	Էրզրում>Երևան	1970
89 (89).	ՎՍ.63	Օվսաննա Նալբանդոլի	1905	Էրզրում>Ստամբուլ	1996
90 (90).	ՎՍ.64	Մարիամ Տեր-Մկրտչյան	1908	Էրզրում>Վարդաշեն	1983
91 (91).	ՎՍ.65°	Մանուշակ Տեր-Ստեփանյան	1908	Էրզրում>Երևան	2001
92 (92).	Ձեռ.ՎՍ.66	Աշխեն Պողիկյան	1908	Էրզրում>Երևան	1978
93 (93).	ՎՍ.67+169°	Իշխան Հայկազյան	1909	Էրզրում>Երևան	1998
94 (94).	ՎՍ.68	Սիրամուշ Նասոյան	1900	Խնուս>Հրազդան	1980
95 (95).	ՍԲ.8Թ.-53°	Գառնիկ Ստեփանյան	1909	Երզնկա>Երևան	1989
96 (96).	ՎՍ.69	Առաքել Թագոյան	1902	Դերջան>Դիլիջան	1975
97 (97).	ՍԲ.8Թ.47°	Տիգրան Օհանյան	1902	Կամախ>Երևան	1989
98 (98).	Ձեռ.ՎՍ.70	Քաջունի Ղարազոյան	1905	Ծ.Գարահիսար>Գյումրի	1971
99 (99).	ՎՍ.71	Մկրտիչ Խաչատրյան	1907	Ծ.Գարահիսար>Էջմիածին	1978
100 (100).	ՎՍ.72	Հակոբ Թերզյան	1910	Ծ.Գարահիսար>Նյու Յորք	1979
101 (101).	Ձեռ.8Թ.23	Հովհաննես Գինոսյան	1902	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1970
102 (102).	ՎՍ.73+118°	Հայկազ Թորիկյան	1902	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1996
103 (103).	ՎՍ.74+118°	Սարգիս Ամալյան	1904	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1996
104 (104).	Ձեռ.8Թ.16	Ղազար Գյումիշգերդանյան	1905	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1970
105 (105).	ՎՍ.75	Պետրոս Կիկիշյան	1906	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1977
106 (106).	ՎՍ.76	Սրբունի Կիկիշյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1977
107 (107).	ՎՍ.77+132°	Արփեն Աղաջանյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1997
108 (108).	Ձեռ.ՎՍ.78-Փր.	Մուշեղ Դեմիրճյան	1910	Արաբկիր>Լիոն	1996
109 (109).	Ձեռ.8Թ.15-անգլ.	Էմմա Քավուկճյան	1883	Խարբերդ>Նյու Յորք	1997
110 (110).	ՎՍ.79	Հայկազ Աճեմյան	1892	Խարբերդ>Սարի Թաղ	1971
111 (111).	Ձեռ.ՎՍ.80-անգլ.	Ջոհար Մամիկոնյան	1895	Խարբերդ>Բոստոն	1978
112 (112).	Ձեռ.ՎՍ.81	Հարություն Մարտիկյան	1899	Խարբերդ>Նոր Զեյթուն	1970
113 (113).	ՎՍ.82	Ծիրանի Մաթևոսյան	1900	Խարբերդ>Երևան	2002
114 (114).	ՍԲ.8Թ.21°	Եղսա Խալաբանյան	1900	Խարբերդ>Նուբարաշեն	1989
115 (115).	ՍԲ.8Թ.53°	Հակոբ Հոլոբիկյան	1902	Խարբերդ>Նուբարաշեն	1988
116 (116).	ՍԲ.8Թ.189/Ս.83+120°	Սարգիս Խաչատրյան	1903	Խարբերդ>Երևան	1989/96

117 (117).	ՍՔ.8Թ.6°	Սարգիս Մարտիրոսյան	1903	Խարբերդ>Դամասկոս	1989
118 (118).	ՎՍ.84	Գարեգին Թուրուքիկյան	1903	Խարբերդ>Նոր Խարբերդ	1985
119 (119).	Ձեռ.ՎՍ.85	Միքայել Չիլինգարյան	1904	Խարբերդ>Նուբարաշեն	1979
120 (120).	ՎՍ.86	Թովանդա Մուրադյան	1905	Խարբերդ>Նոր Մարաշ	1985
121 (121).	ՎՍ.87+135°	Ստեփան Ստեփանյան	1907	Խարբերդ>Նոր Խարբերդ	1997
122 (122).	ՎՍ.88+135°	Փայլուն Տերտերյան	1907	Խարբերդ>Նոր Խարբերդ	1997
123 (123).	ՎՍ.89	Արամ Բյուսեյան	1908	Խարբերդ>Երևան	1987
124 (124).	ՎՍ.90	Եղսա Ամտոնյան	1910	Խարբերդ>Սարի Թաղ	1978
125 (125).	ՍՔ.8Թ.57°	Մարգարիտ Նաչարյան	1910	Խարբերդ>Երևան	1989
126 (126).	ՎՍ.91	Աննաման Թուխմանյան	1910	Խարբերդ>Լոս Անջելես	2001
127 (127).	ՎՍ.92	Ռոբեր Գալընյան	1912	Խարբերդ>Նոր Արեշ	1986
128 (128).	ՎՍ.93	Մարթա Էօլենճյան	1912	Խարբերդ>Լոս Անջելես	2001
129 (129).	ՎՍ.94+130°	Հազարխան Թորոսյան	1902	Բալու>Նոր Սեբաստիա	1997
130 (130).	Ձեռ.ՎՍ.95	Կարապետ Ֆարաշյան	1906	Բալու>Լիոն	1987
131 (131).	ՎՍ.96	Սարգիս Սարյան	1911	Բալու>Փարիզ	1999
132 (132).	ՎՍ.97+204°	Մարի Վարդանյան	1905	Մալաթիա>Նոր Մալաթիա	1998
133 (133).	ՎՍ.98	Արշալույս Թաշճյան	1908	Մալաթիա>Նոր Մալաթիա	1980
134 (134).	ՎՍ.99+204°	Վերգինե Նաչարյան	1910	Մալաթիա>Նոր Մալաթիա	1998
135 (135).	ՎՍ.100	Գրիգոր Էքիզյան	1921	Մալաթիա>Նոր Մալաթիա	1980
136 (136).	Ձեռ.ՎՍ.101	Հովսեփ Բազումյան	1901	Տիգրանակերտ>Օտտավա	1972
137 (137).	ՎՍ.102	Հովհաննես Բյուրազյան	1904	Տիգրանակերտ>Լոս Անջելես	1979
138 (138).	Ձեռ.ՎՍ.103	Սաթենիկ Տեր-Սարգիսյան	1908	Տիգրանակերտ>Նյու Յորք	1982
139 (139).	ՎՍ.104	Մկրտիչ Կարապետյան	1910	Տիգրանակերտ>Ծեմզավիթ	1990
140 (140).	ՎՍ.105-քղ.	Եվա Թովաթյան	1909	Մերդին>Ստամբուլ	1996
141 (141).	ՎՍ.106-քղ.	Մարիամ Ախոյան	1909	Մերդին>Ստամբուլ	1996
142 (142).	Ձեռ.ՎՍ.107	Պետրոս Ոսկերիչյան	1905	Սևերեկ>Կաֆիրե	1973
143 (143).	Ձեռ.8Թ.28	Խաչեր Աբլապուտյան	1893	Եդեսիա>Նոր Արաբկիր	1980
144 (144).	ՎՍ.108	Խորեն Աբլապուտյան	1893	Եդեսիա>Նոր Արաբկիր	1987
145 (145).	ՎՍ.109+120°	Նվարդ Աբլապուտյան	1903	Եդեսիա>Նոր Արաբկիր	1987/96
146 (146).	ՎՍ.110	Հայկանուշ Տեր-Պետրոսյան	1910	Եդեսիա>Այգեստան	1987
147 (147).	ՎՍ.111	Գևորգ Քիչեյան	1912	Եդեսիա>Լոս Անջելես	2001
148 (148).	ՎՍ.112	Մարիամ Քարաջյան	1903	Ադիյաման>Սարի Թաղ	1973
149 (149).	Ձեռ.ՎՍ.113	Վահան Դարբինյան	1917	Դերենդե>Երևան	1970
150 (150).	Ձեռ.ՎՍ.114	Կարապետ Ազարյան	1884	Սեբաստիա>Երևան	1960
151 (151).	Ձեռ.ՎՍ.115	Մարիցա Աստուրյան	1887	Սեբաստիա>Սան Ֆրանցիսկո	1970
152 (152).	ՍՔ.8Թ.54°	Խորեն Գյուլբենկյան	1895	Սեբաստիա>Երևան	1989
153 (153).	Ձեռ.ՎՍ.116	Համբարձում Սահակյան	1898	Սեբաստիա>Նոր Զեյթուն	1970
154 (154).	Ձեռ.8Թ.16	Մանվել Սահակյան	1901	Սեբաստիա>Երևան	1989
155 (155).	ՎՍ.117/ՍՔ.8Թ.25°	Սուրեն Սարգսյան	1902	Սեբաստիա>Նոր Սեբաստիա	1982/89
156 (156).	ՎՍ.118	Սաթենիկ Դողդամաջյան	1903	Սեբաստիա>Նոր Սեբաստիա	1978
157 (157).	ՎՍ.119	Իմաստուհի Գալաճյան	1904	Սեբաստիա>Լոս Անջելես	2001
158 (158).	Ձեռ.8Թ.32-գերմ.	Անդրանիկ Գալոբջյան	1905	Սեբաստիա>Ռադեբուլ	1978
159 (159).	Ձեռ.ՎՍ.120-ամգլ.	Արշալույս Թինգուրյան	1906	Սեբաստիա>Ֆրեզնո	1980
160 (160).	ՍՔ.8Թ.25°/ՎՍ.121+138°	Հովհաննես Չաղոբյան	1908	Սեբաստիա>Նոր Արեշ	1989/97
161 (161).	ՎՍ.122	Մելինե Խամզադյան	1908	Սեբաստիա>Նոր Արեշ	1988
162 (162).	ՎՍ.123+143°	Հայկանուշ Օհանյան	1908	Սեբաստիա>Նոր Արեշ	1997

163 (163).	ՎՍ.124	Ազնիվ Սիրադեղյան	1909	Սեբաստիա>Լոս Անջելես	2001
164 (164).	ՎՍ.125	Արաքսի Օմբաշյան	1909	Սեբաստիա>Նյու Յորք	1979
165 (165).	Ջեռ.ՎՍ.126	Թորոս Թերջանյան	1912	Սեբաստիա>Օտտավա	1975
166 (166).	ՎՍ.127	Ազնիկ Մարիկյան	1892	Թոքաթ>Նոր Զելանդ	1972
167 (167).	ՎՍ.128	Նվարդ Օիրիմոզլի	1909	Թոքաթ>Ստամբուլ	1996
168 (168).	ՎՍ.129	Ընծա Ընմպերճյան	1898	Ամասիա>Օենգավիթ	1977
169 (169).	Ջեռ.ՎՍ.130	Մարիցա Փափազյան	1874	Սամսուն>Կահիրե	1970
170 (170).	ՎՍ.131+169*	Մեսրոպ Մինասյան	1910	Սամսուն>Երևան	1998
171 (171).	Ջեռ.ՎՍ.132	Միսակ Տերունյան	1907	Մարզվան>Կահիրե	1977
172 (172).	Ջեռ.ՎՍ.133	Մեսրոպ Մեսրոպյան	1900	Յոզղատ>Երևան	1970
173 (173).	Ջեռ.ՎՍ.134-Փր.	Հովհաննես Վարժապետյան	1901	Յոզղատ>Լիոն	1978
174 (174).	Ջեռ.ՎՍ.135	Սրբուհի Գալթաթյան	1902	Յոզղատ>Օտտավա	1975
175 (175).	ՎՍ.136	Արշակունի Պետրոսյան	1903	Յոզղատ>Նոր Մարաշ	1978
176 (176).	ՍՔ.8Թ.17'-20"	Բարունակ Փափազյան	1906	Յոզղատ>Երևան	1989
177 (177).	ՍՔ.8Թ.12'-14"/ՎՍ.137+121'	Վերոնիկա Բերբերյան	1907	Յոզղատ>Երևան	1989/96
178 (178).	Ջեռ.8Թ.44	Հովակիմ Կարաքեռեճյան	1907	Յոզղատ>Երևան	1986
179 (179).	ՎՍ.138	Անուշ Թոփալյան	1910	Յոզղատ>Ստամբուլ	1996
180 (180).	ՎՍ.139	Հերմինե Տեր Ողորմիաճյան	1912	Յոզղատ>Ստամբուլ	1996
181 (181).	ՎՍ.140	Պայծառ Երկաթ	1887	Կեսարիա>Նոր Արաբկիր	1989
182 (182).	ՎՍ.141	Հարություն Մուլիկյան	1896	Կեսարիա>Նոր Մալաթիա	1972
183 (183).	ՎՍ.142-թուրք.	Աննա Նաչարյան	1900	Կեսարիա>Նոր Մալաթիա	1965
184 (184).	ՎՍ.143	Արսեն Սվաճյան	1901	Կեսարիա>Նոր Արեշ	1986
185 (185).	Ջեռ.ՎՍ.144	Բյուզանդ Մորուքյան	1904	Կեսարիա>Նոր Մալաթիա	1972
186 (186).	ՎՍ.145	Գրիգոր Արմենյան	1909	Կեսարիա>Լոս Անջելես	2001
187 (187).	Ջեռ.8Թ.42	Խորեն Գլըճյան	1910	Կեսարիա>Աթենք	1973
188 (188).	ՎՍ.146	Լուսաբեր Դեմիրճյան	1913	Կեսարիա>Լոս Անջելես	2001
189 (189).	ՎՍ.147	Կարապետ Զեյեկյան	1904	Էվերեկ>Լիոն	1986
190 (190).	ՎՍ.148	Կարապետ Եղիայան	1898	Նիդե>Օենգավիթ	1970
191 (191).	ՎՍ.149	Սաթենիկ Գույումճյան	1902	Կոնիա>Հրազդան	1984
192 (192).	ՎՍ.150+216*	Ներսես Գալթաթյան	1902	Կոնիա>Նոր Արաբկիր	1999
193 (193).	ՎՍ.151	Մարի Մանուկյան	1912	Կոնիա>Լոս Անջելես	2001
194 (194).	ՎՍ.152	Իսկուհի Հեթումյան	1915	Ստամոզ>Ստամբուլ	1996
195 (195).	ՎՍ.153	Արփինե Բարթիկյան	1903	Ա.Գարահիսար>Նոր Կիլիկիա	1990
196 (196).	ՎՍ.154+118*	Սարգիս Եթարյան	1907	Ա.Գարահիսար>Նոր Արաբկիր	1996
197 (197).	ՎՍ.155+121*	Ասատուր Մենեճյան	1907	Ա.Գարահիսար>Վարդաշեն	1997
198 (198).	ՎՍ.156	Սմբյուլ Բերբերյան	1909	Ա.Գարահիսար>Այգեստան	1989
199 (199).	ՎՍ.157	Գեղամ Խաչատրյան	1909	Ա.Գարահիսար>Նոր Արեշ	1979
200 (200).	Ջեռ.ՎՍ.158	Հակոբ Փափազյան	1891	Սիվրիհիսար>Երևան	1975
201 (201).	ՎՍ.159	Հայկունի Բողջաճյան	1910	Քաստեմունի>Ստամբուլ	1996
202 (202).	Ջեռ.ՎՍ.160	Գալուստ Սողոմոնյան	1905	Բոլու>Երևան	1981
203 (203).	ՎՍ.161	Հովհաննես Պարոնյան	1890	Էսքիշեհիր>Նոր Բուրսանիա	1979
204 (204).	ՎՍ.162	Եղիսաբեթ Գավգալյան	1900	Էսքիշեհիր>Նոր Բուրսանիա	1980
205 (205).	ՎՍ.163	Սամվել Փաթըրյան	1900	Էսքիշեհիր>Նոր Բուրսանիա	1980
206 (206).	Ջեռ.8Թ.19	Հովհաննես Գասպարյան	1902	Էսքիշեհիր>Երևան	1973
207 (207).	ՎՍ.164	Սառա Բերբերյան	1905	Էսքիշեհիր>Նոր Բուրսանիա	1988
208 (208).	ՎՍ.165	Ֆարմըմ Բուրսալյան	1908	Էսքիշեհիր>Նոր Բուրսանիա	1988

209 (209).	ՎՍ.166	Հայկանուշ Չեշմեջյան	1909	Հսքիշենիիր>Նոր Բուքամիա	1977
210 (210).	ՍԲ.8Թ.25°	Սինան Սինանյան	1912	Հսքիշենիիր>Երևան	1989
211 (211).	Ձեռ.ՎՍ.167	Գրիգոր Սյուրճյան	1901	Բուրսա>Բեյրութ	1985
212 (212).	ՎՍ.168+143°	Աշոտ Օհանյան	1905	Բուրսա>Վարդաշեն	1998
213 (213).	ՎՍ.169	Ամժել Սրապյան	1905	Բուրսա>Այգեստան	1972
214 (214).	ՎՍ.170+135°	Դավիթ Դավթյան	1908	Բուրսա>Երևան	1997
215 (215).	ՎՍ.171+135°	Ավետիս Նորիկյան	1909	Բուրսա>Երևան	1997
216 (216).	ՎՍ.172	Կարապետ Փոփոնյան	1911	Բուրսա>Լոս Անջելես	2001
217 (217).	ՎՍ.173	Մելինե Թերզյան	1905	Բիլեջիկ>Սարի Թաղ	1977
218 (218).	Ձեռ.8Թ.53	Գարեգին Հիշեյան	1896	Ադաբազար>Երևան	1978
219 (219).	ՎՍ.174+132°	Արտավազդ Կտրածյան	1901	Ադաբազար>Երևան	1997
220 (220).	ՎՍ.175+130°	Վազգեն Սադաթյան	1907	Ադաբազար>Երևան	1997
221 (221).	ՎՍ.176	Հակոբի Ազարյան	1908	Ադաբազար>Երևան	1988
222 (222).	ՎՍ.177	Սիրվարդ Ամդրեասյան	1908	Ադաբազար>Նոր Բուքամիա	1979
223 (223).	ՎՍ.178	Լուսիկ Բողոքյան	1909	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1984
224 (224).	ՎՍ.179	Մարի Երկաթ	1910	Ադաբազար>Նոր Զեյթուն	1979
225 (225).	ՎՍ.180	Սիրենա Ալաճաճյան	1910	Ադաբազար>Ստամբուլ	1997
226 (226).	ՎՍ.181	Կարպիս Թաշճյան	1914	Ադաբազար>Կահիրե	2006
227 (227).	ՎՍ.182	Համբարձում Մարկոսյան	1915	Ադաբազար>Կահիրե	2006
228 (228).	ՎՍ.183+207°	Մուշեղ Հակոբյան	1890	Նիկոմեդիա>Սարի Թաղ	1998
229 (229).	ՎՍ.184	Բարումի Չորեքյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բուքամիա	1979
230 (230).	ՎՍ.185	Բարումի Սիլյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բուքամիա	1982
231 (231).	ՎՍ.186+121°	Գեղեցիկ Եսայան	1901	Նիկոմեդիա>Նոր Արեշ	1997
232 (232).	ՎՍ.187	Եվմիկե Փափազյան	1908	Նիկոմեդիա>Նոր Բուքամիա	1979
233 (233).	ՎՍ.188	Հակոբ Թերզյան	1910	Նիկոմեդիա>Նոր Բուքամիա	1979
234 (234).	ՍԲ.8Թ.94-անգլ.	Դուրդես Ջոհրապ-Լիպման	1892	Ստամբուլ>Նյու Յորք	1989
235 (235).	ՎՍ.189	Գևորգ Զուլալյան	1907	Չամաքկալե>Ծեմգավիթ	1980
236 (236).	ՎՍ.190	Մարի Ոսկերչյան	1913	Ջմյուռնիա>Նոր Արաբկիր	1973
237 (237).	ՎՍ.191	Սողոմոն Եթենեկյան	1900	Մերսին>Նոր Կիլիկիա	1980
238 (238).	ՎՍ.192	Պետրոս Քեշիշյան	1909	Տարսուն>Նոր Կիլիկիա	1979
239 (239).	ՎՍ.193	Ղազարոս Խրիմյան	1911	Տարսուն>Նոր Կիլիկիա	1979
240 (240).	ՎՍ.194	Սրբումի Մակարյան	1903	Ադանա>Նոր Մալաթիա	1985
241 (241).	ՎՍ.195	Միքայել Քեշիշյան	1904	Ադանա>Նոր Արաբկիր	1975
242 (242).	ՎՍ.196	Արուսյակ Նեֆերյան	1906	Ադանա>Նոր Մալաթիա	1986
243 (243).	ՎՍ.197	Վրեժ Էդյուրյան	1906	Ադանա>Ստամբուլ	1996
244 (244).	ՍԲ.8Թ.43°	Արուսյակ Վանեսյան	1909	Ադանա>Երևան	1989
245 (245).	ՎՍ.198	Հարություն Ադամյան	1909	Ադանա>Կահիրե	2006
246 (246).	ՎՍ.199	Եսթեր Ստեփանյան	1913	Ադանա>Լոս Անջելես	2001
247 (247).	ՎՍ.200	Հարություն Ալբոյաջյան	1904	Ֆրանկոյա>Նոր Արաբկիր	1985
248 (248).	ՎՍ.201	Ահարոն Մանկրյան	1903	Հաճըն>Սարի Թաղ	1983
249 (249).	ՎՍ.202	Երվանդ Քարամյան	1903	Հաճըն>Սարի Թաղ	1981
250 (250).	ՎՍ.203+194°	Երրումի Զրտղիսյան	1906	Հաճըն>Նուբարաշեն	1999
251 (251).	Ձեռ.ՎՍ.204	Միսաք Հերումի	1906	Հաճըն>Երևան	1975
252 (252).	ՎՍ.205+135°-թուրք.	Գյուրջի Քեշիշյան	1900	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1997
253 (253).	ՎՍ.206+118°	Հովսեփ Բշտիկյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983/96
254 (254).	ՎՍ.207	Կարապետ Թոզյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983

255 (255).	ՎՍ.208	Եվա Չուլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
256 (256).	ՎՍ.209	Սեդրակ Գայրապյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1978
257 (257).	ՎՍ.210	Սամվել Արջիկյան	1907	Զեյթուն>Արմավիր	1981
258 (258).	ՎՍ.211	Գայանե Ադուրյան	1909	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1978
259 (259).	ՎՍ.212	Վերգինե Մայիկյան	1898	Մարաշ>Ծեմգավիթ	1974
260 (260).	ՎՍ.213	Մաքրուհի Հալաջյան	1900	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1974
261 (261).	ՎՍ.214+135°	Լևոն Էվրեմզեյան	1908	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1997
262 (262).	ՎՍ.215	Արամ Մոմջյան	1909	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1989
263 (263).	Զեռ.ՎՍ.216	Եսթեր Անտոնյան	1916	Մարաշ>Լոս Անջելես	2001
264 (264).	Զեռ.8Թ.37	Տիգրան Ընայեճյան	1888	Այնթապ>Հալեպ	1955
265 (265).	ՎՍ.217+143°	Գևորգ Կարամանուկյան	1900	Այնթապ>Վարդաշեն	1997
266 (266).	ՎՍ.218	Հակոբ Զրջյան	1900	Այնթապ>Նոր Արաբկիր	1980
267 (267).	ՎՍ.219	Նուրիցա Քյուրքչյան	1903	Այնթապ>Նոր Զեյթուն	1987
268 (268).	ՎՍ.220+95°	Կարապետ Կարամանուկյան	1907	Այնթապ>Նոր Կիլիկիա	1987
269 (269).	ՎՍ.221	Սանդուխտ Հեքիմյան	1908	Այնթապ>Նոր Զեյթուն	1973
270 (270).	Զեռ.8Թ.66	Զաբեղ Այվազյան	1910	Այնթապ>Հալեպ	1978
271 (271).	ՎՍ.222	Վերգինե Գասպարյան	1910	Այնթապ>Լոս Անջելես	2001
272 (272).	ՎՍ.223	Պարզև Մակարյան	1915	Այնթապ>Լոս Անջելես	2001
273 (273).	ՎՍ.224	Հարություն Վարդանյան	1887	Դյորտյոլ>Էջմիածին	1980
274 (274).	Զեռ.8Թ.45	Գևորգ Յափուջյան	1894	Դյորտյոլ>Երևան	1963
275 (275).	ՎՍ.225	Մարի Խալքուրջյան	1909	Դյորտյոլ>Նոր Մարաշ	1989
276 (276).	ՎՍ.226	Գևորգ Տեր-Սահակյան	1909	Դյորտյոլ>Էջմիածին	1980
277 (277).	Զեռ.ՎՍ.227	Սեդրակ Պողիկյան	1890	Ալեքսանդրետ>Նոր Մեքսստիա	1975
278 (278).	ՎՍ.228	Մարտիրոս Գյոզալյան	1898	Բեյլան>Նոր Մալաթիա	1975
279 (279).	ՎՍ.229	Սիրվարդ Գյոզալյան	1906	Բեյլան>Էջմիածին	1977
280 (280).	ՎՍ.230	Հակոբ Փաշայան	1907	Բեյլան>Էջմիածին	1981
281 (281).	ՎՍ.231	Մովսես Փանոսյան	1885	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1989
282 (282).	ՎՍ.232	Եղիսաբեթ Քալաշյան	1888	Մուսա Լեռ>Վարդաշեն	1956
283 (283).	ՎՍ.233	Մովսես Բալաբանյան	1891	Մուսա Լեռ>Էջմիածին	1958
284 (284).	ՎՍ.234	Հովհաննես Իփրեջյան	1896	Մուսա Լեռ>Գյումրի	1988
285 (285).	ՎՍ.235+98°	Տոնիկ Տոնիկյան	1898	Մուսա Լեռ>Նոր Սեբաստիա	1995
286 (286).	ՎՍ.236+118°	Ասատուր Սուպուկյան	1901	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1996
287 (287).	ՎՍ.237+132°	Պետրոս Սաֆարյան	1901	Մուսա Լեռ>Նոր Սեբաստիա	1997
288 (288).	ՎՍ.238	Իսկուհի Կոչկարյան	1902	Մուսա Լեռ>Վարդաշեն	1979
289 (289).	ՎՍ.239	Գրիգոր Գյոզալյան	1903	Մուսա Լեռ>Նոր Կիլիկիա	1976
290 (290).	ՎՍ.240	Բենիամին Բիսլամյան	1903	Մուսա Լեռ>Հրազդան	1981
291 (291).	ՎՍ.241+203°	Թովմաս Հաքեջյան	1903	Մուսա Լեռ>Այնճար	1997
292 (292).	ՎՍ.242	Դավիթ Դավիթյան	1905	Մուսա Լեռ>Փարիզ	1999
293 (293).	ՎՍ.243	Սարգիս Ադամյան	1906	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1975
294 (294).	ՎՍ.244	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
295 (295).	ՎՍ.245	Գևորգ Զիֆթյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Կիլիկիա	1979
296 (296).	ՎՍ.246	Գարուն Անտոնյան	1910	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1985
297 (297).	ՎՍ.247+194°	Ասատուր Մախուկյան	1911	Մուսա Լեռ>Նոր Նորք	1998
298 (298).	ՎՍ.248	Հովհաննես Արեվյան	1903	Քեսաբ>Նոր Մալաթիա	1973
299 (299).	ՎՍ.249+194°	Գյուլհիմա Մուսոյան	1903	Քեսաբ>Նոր Մալաթիա	1998
300 (300).	ՎՍ.250	Հովհաննես Բոյմմշակյան	1904	Քեսաբ>Էջմիածին	1977

301 (301).	Ձեռ.ՎՍ.251-ամգլ.	Լյութեր Էսքիջյան	1913	Քեսաբ>Լոս Անջելես	2005
302 (302).	ՑԹ.221°-արար.	ալ Գըղըմ	1880	Ռաքքա>Ռաքքա	1999
303 (303).	ՑԹ.221°-արար.	Բաշիր էլ Սաադի	1901	Ռաքքա>Ռաքքա	1999
304 (304).	ՑԹ.221°-արար.	Հար Ալի	1905	Ռաս ուլ Այն>Ռաս ուլ Այն	1999
305 (305).	ՑԹ.221°-արար.	Աբդուլ Ղաֆուր	1915	Ռաս ուլ Այն>Ռաս ուլ Այն	1999
306 (306).	ՑԹ.221°-արար.	Բաթրա	1906	Դելր էլ Ջոր>Դելր էլ Ջոր	1999
307 (307).	Ձեռ.ՎՍ.252	Աբրահամ Ստեփանյան	1890	Օարուր>Երևան	1980
308 (308).	Ձեռ.ՎՍ.253	Հայկո Վարդանյան	1893	Օարուր>Երևան	1980
309 (309).	Ձեռ.ՎՍ.254	Արիստակես Գրիգորյան	1900	Օարուր>Երևան	1980
310 (310).	Ձեռ.ՎՍ.255	Վարդանուշ Բեկնազարյան	1900	Օարուր>Երևան	1980
311 (311).	Ձեռ.ՎՍ.256	Արամ Սանթրուրյան	1896	Ագուլիս>Երևան	1973
312 (312).	ՎՍ.257+28°	Շուշանիկ Կարապետյան	1905	Նախիջևան>Երևան	1998
313 (313).	Ձեռ.ՑԹ.7	Յուլակ Թորոսյան	1914	Չըրախլի>Հրազդան	1978
314 (314).	Ձեռ.ՑԹ.40	Վարդուշ Խաչատրյան	1898	Սպիտակ>Սպիտակ	1975
315 (315).	Ձեռ.ՑԹ.24	Բադալ Շահոյան	1901	Թալին>Թալին	1922

II.
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՋՐՈՒՅՑ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (316).	ՎՍ.258	Ռոմյա Թերզյան	1920	Հալեպ>Լոս Անջելես	2001
2 (317).	ՎՍ.259	Թրվանդա Մուրադյան	1905	Խարբերդ>Նոր Մարաշ	1980
3 (318).	ՎՍ.260	Անահիտ Աջապահյան	1920	Սիս>Այգետտան	1980
4 (319).	ՎՍ.261	Կարապետ Թոզյան	1903	Ջեյթուն>Նոր Ջեյթուն	1983
5 (320).	ՎՍ.262	Ֆլորա Ֆարմանյան	1924	Ստամբուլ>Ստամբուլ	1996
6 (321).	ՎՍ.263	Սողոմոն Եթենեկյան	1900	Մերսին>Նոր Կիլիկիա	1984
7 (322).	ՎՍ.264	Սաթենիկ Գույումջյան	1902	Կոնիա>Հրազդան	1980
8 (323).	ՎՍ.265	Գևորգ Գյոզալյան	1925	Բեյլան>Նոր Մալաթիա	1990
9 (324).	ՎՍ.266	Մարտիրոս Գյոզալյան	1898	Բեյլան>Նոր Մալաթիա	1970
10 (325).	ՎՍ.267	Գևորգ Գյոզալյան	1925	Բեյլան>Նոր Մալաթիա	1990
11 (326).	ՎՍ.268	Գևորգ Գյոզալյան	1925	Բեյլան>Նոր Մալաթիա	1990
12 (327).	ՎՍ.269	Տիգրանուհի Մովսեսյան	1943	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
13 (328).	ՎՍ.270	Լ. Բ.	1952	Նիկոմեդիա>Ստամբուլ	1996
14 (329).	ՎՍ.271	Ներսիս Օգֆլորմջի	1943	Տիգրանակերտ>Ստամբուլ	1996
15 (330).	ՎՍ.272	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
16 (331).	ՎՍ.273	Նազենի Սաթանյան	1926	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
17 (332).	ՎՍ.274	Վահե Քիթապճյան	1924	Ալեքսանդրիա>Լիոն	1999
18 (333).	ՎՍ.275	Անուշ Հարությունյան	1922	Բաղդադ>Լոս Անջելես	2001
19 (334).	ՎՍ.276	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
20 (335).	ՎՍ.277	Երվանդ Փոլատյան	1920	Հալեպ>Լոս Անջելես	2001
21 (336).	ՎՍ.278	Անահիտ Բոսնոյան	1922	Ադանա>Կահիրե	2006
22 (337).	Ձեռ.ՑԹ.55	Ռաֆիկ Սուքիասյան	1937	Երևան>Երևան	1998
23 (338).	ՎՍ.279-թուրք.	Աննա Մոր	1916	Կեսարիա>Ստամբուլ	1996
24 (339).	ՎՍ.280	Վարդ Ալեքսանյան	1931	Կահիրե>Ռաս Սադր	2006
25 (340).	ՎՍ.281	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
26 (341).	ՎՍ.282	Ազատուհի Պետրոսյան	1926	Կահիրե>Կահիրե	2006
27 (342).	ՎՍ.283	Նուրիցա Քյուրքչյան	1903	Այնթապ>Նոր Ջեյթուն	1985
28 (343).	ՎՍ.284	Գարեգին Թուրուչիկյան	1903	Խարբերդ>Նոր Խարբերդ	1985
29 (344).	ՎՍ.285	Գևորգ Չիֆթչյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Կիլիկիա	1985

30 (345).	ՎՍ.286	Կիրակոս Դանիելյան	1923	Բալու>Նոր Մարաշ	1983
31 (346).	ՎՍ.287	Վարդուհի Ոսկյան	1925	Թոմարգա>Ստամբուլ	1997
32 (347).	ՎՍ.288	Աննիկ Աշչյան	1910	Ադանա>Սան Ֆրանցիսկո	1979
33 (348).	ՎՍ.289	Ռոմյա Թերզյան	1920	Հալեպ>Լոս Անջելես	2001
34 (349).	ՎՍ.290	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բելյուր>Նոր Ջեյթուն	1987
35 (350).	ՎՍ.291	Բարունակ Փափազյան	1906	Յոզդատ>Երևան	1997
36 (351).	ՎՍ.292	Արտաշես Բալաբանյան	1926	Մուսա Լեո>Էջմիածին	1986
37 (352).	ՎՍ.293	Ռոմյա Թերզյան	1920	Հալեպ>Լոս Անջելես	2001
38 (353).	ՎՍ.294	Ռոմյա Թերզյան	1920	Հալեպ>Լոս Անջելես	2001
39 (354).	ՎՍ.295	Զոն Գյուրջյան	1938	Ղամիշլի>Լոս Անջելես	2001
40 (355).	ՎՍ.296	Տիգրանուհի Մովսեսյան	1943	Թոմարգա>Ստամբուլ	1997
41 (356).	ՎՍ.297	Տիգրանուհի Մովսեսյան	1943	Թոմարգա>Ստամբուլ	1997
42 (357).	ՎՍ.298	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
43 (358).	ՎՍ.299	Տիգրանուհի Մովսեսյան	1943	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
44 (359).	ՎՍ.300	Գևորգ Զիֆթյան	1909	Մուսա Լեո>Նոր Կիլիկիա	1985
45 (360).	ՎՍ.301	Պերճ Էրզյան	1921	Ադաբազար>Ստամբուլ	1997
46 (361).	ՎՍ.302	Տիգրանուհի Մովսեսյան	1943	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
47 (362).	ՎՍ.303	Սարգիս Եթարյան	1907	Ա.Գարահիսար>Նոր Արաբկիր	1996
48 (363).	ՎՍ.304	Զավեն Սոֆյան	1927	Նիկոմեդիա>Ստամբուլ	1996
49 (364).	ՎՍ.305	Վարդուհի Ոսկյան	1925	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
50 (365).	ՎՍ.306	Հերիքնազ Միրանյան	1928	Սեբաստիա>Ստամբուլ	1997
51 (366).	ՎՍ.307	Սիլվա Դալդաբանյան	1930	Սամսուն>Ստամբուլ	1997
52 (367).	ՎՍ.308	Մայրանուշ Վարդանյան	1900	Մարաշ>Նոր Ջեյթուն	1980
53 (368).	ՎՍ.309	Տիգրանուհի Մովսեսյան	1943	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
54 (369).	ՎՍ.310	Գևորգ Ծալջյան	1934	Կեսարիա>Ստամբուլ	1996
55 (370).	ՎՍ.311	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
56 (371).	ՎՍ.312	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
57 (372).	ՎՍ.313	Տիգրանուհի Մովսեսյան	1943	Թոմարգա>Ստամբուլ	1997
58 (373).	ՎՍ.314	Գրիգոր Ամալյան	1945	Երևան>Նոր Արաբկիր	1995
59 (374).	ՎՍ.315	Վահագն Ղարիբյան	1928	Ադիս Աբեբա>Ռուս Սադր	2006
60 (375).	ՎՍ.316	Վիլեն Նուրիջանյան	1933	Երևան>Երևան	2001
61 (376).	ՎՍ.317	Սիլվա Դալդաբանյան	1930	Սամսուն>Ստամբուլ	1997
62 (377).	ՎՍ.318	Օվսաննա Նալբանդուղլի	1930	Էրզրում>Ստամբուլ	1996
63 (378).	ՎՍ.319	Վարդուհի Ոսկյան	1925	Թոմարգա>Ստամբուլ	1997
64 (379).	ՎՍ.320-թուրք.	Գրիգոր Մովսեսյան	1939	Կեսարիա>Ստամբուլ	1997
65 (380).	ՎՍ.321	Անդրանիկ Սիմոնյան	1902	Ալաշկերտ>Երևան	1998
66 (381).	Զեռ.ՎՍ.322	Ռոբեր Ծեպեճյան	1909	Այնթապ>Հալեպ	1975
67 (382).	ՎՍ.323	Ժիրայր Րեհյան	1949	Հալեպ>Հալեպ	2005
68 (383).	ՎՍ.324	Մարտիրոս Աշղկյան	1927	Հալեպ>Լոս Անջելես	2008
69 (384).	ՎՍ.325	Հակոբ Մուրաֆյան	1980	Դեյր Էլ Զոր>Դեյր Էլ Զոր	2005
70 (385).	ՎՍ.326	Վերթինե Սվազյան	1934	Ալեքսանդրիա>Երևան	2007

III.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԻ, ԶԻՆԱՀԱՎԱՔԻ ԵՎ ԲԱՆՏԱՐԿՅԱԼԻ ԵՐԳԵՐ

1 (386).	ՎՍ.327	Սրբուհի Կիկիշյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1977
----------	--------	------------------	------	---------------------	------

2 (387).	ՎՍ.328	Ամիցա Թոքաթյան	1908	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1988
3 (388).	ՎՍ.329	Ներսես Նուրիջանյան	1898	Արդվին>Երևան	1958
4 (389).	ՎՍ.330	Լուսիկ Բողոբյան	1909	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1984
5 (390).	ՎՍ.331	Ամմիկ Մարիկյան	1892	Թոքաթ>Նոր Զեյթուն	1972
6 (391).	ՎՍ.332	Սարգիս Սարյան	1911	Բալու>Փարիզ	1999
7 (392).	ՎՍ.333	Մանմիկ Կիրակոսյան	1929	Ադաբազար>Նոր Արեշ	1989
8 (393).	ՎՍ.334	Հազարխան Թորոսյան	1902	Բալու>Նոր Սեբաստիա	1997
9 (394).	ՎՍ.335	Երվանդ Ալբարյան	1923	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
10 (395).	ՎՍ.336-թուրք.	Հարություն Մարտիկյան	1899	Խարբերդ>Նոր Զեյթուն	1970
11 (396).	ՎՍ.337-թուրք.	Սողոմե Փաշայան	1903	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
12 (397).	ՎՍ.338"-թուրք.	Քերոբե Աղա-Չրաքյան	1886	Ստամբուլ>Աթենք	1946
13 (398).	ՎՍ.339"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
14 (399).	ՎՍ.340-թուրք.	Հակոբ Ջրջյան	1913	Այնթապ>Նոր Արաբկիր	1986
15 (400).	ՎՍ.341-թուրք.	Արուսյակ Հովակիմյան	1914	Վան>Լու Անգեղես	2001
16 (401).	ՎՍ.342-թուրք.	Սերոբ Գյոզալյան	1882	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1958
17 (402).	ՎՍ.343-թուրք.	Նազարեթ Բալթուջակյան	1906	Հանդն>Նոր Հանդն	1976
18 (403).	ՎՍ.344-թուրք.	Համբարձում Բարդակչյան	1921	Մարաշ>Ծեմգավիթ	1980
19 (404).	ՎՍ.345-թուրք.	Սարգիս Խարիկյան	1897	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1958
20 (405).	ՎՍ.346-թուրք.	Միսակ Յարալյան	1902	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1958
21 (406).	ՎՍ.347-թուրք.	Հակոբ Փաշայան	1907	Բեյլան>Այգեստան	1987
22 (407).	ՎՍ.348-թուրք.	Ամնա Դավթյան	1888	Մուսա Լեռ>Էջմիածին	1959
23 (408).	ՎՍ.349-թուրք.	Հայկ Սյուլաֆյան	1907	Զեյթուն>Այգեստան	1986
24 (409).	ՎՍ.350-թուրք.	Տիգրան Մուլիկյան	1931	Կահիրե>Նոր Մալաթիա	1998
25 (410).	ՎՍ.351"-թուրք.	Կարապետ Թոզլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
26 (411).	ՎՍ.352"-թուրք.	Կարապետ Թոզլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
27 (412).	ՎՍ.353"-թուրք.	Կարապետ Թոզլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
28 (413).	ՎՍ.354"-թուրք.	Կարապետ Թոզլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
29 (414).	ՎՍ.355"-թուրք.	Կարապետ Թոզլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
30 (415).	ՎՍ.356"-թուրք.	Կարապետ Թոզլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
31 (416).	ՎՍ.357"-թուրք.	Կարապետ Թոզլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
32 (417).	ՎՍ.358"-թուրք.	Ջոն Չուգասյան	1939	Նյու Յորք>Ֆրեզնո	2008
33 (418).	ՎՍ.359-թուրք.	Գարեգին Ամադյան	1888	Արաբկիր>Երևան	1963
34 (419).	ՎՍ.360-թուրք.	Էմթընի Թերջանյան	1944	Հալեպ>Երևան	2006
35 (420).	ՎՍ.361-թուրք.	Վարդուշ Հովհաննիսյան	1912	Ագուլիս>Երևան	1965
36 (421).	ՎՍ.362-թուրք.	Սողոմոն Եթենեկյան	1900	Մերսին>Նոր Կիլիկիա	1980
37 (422).	ՎՍ.363"-թուրք.	Մանմիկ Կիրակոսյան	1929	Ադաբազար>Նոր Արեշ	1989
38 (423).	ՎՍ.364-թուրք.	Պայծառ Երկաթ	1887	Կեսարիա>Նոր Արաբկիր	1989
39 (424).	ՎՍ.365	Մարիամ Ղասաբյան	1921	Բուրսա>Նոր Արաբկիր	1997
40 (425).	ՎՍ.366	Մարի Երկաթ	1910	Ադաբազար>Նոր Զեյթուն	1979
41 (426).	ՎՍ.367	Կիրակոս Դանիելյան	1923	Բալու>Նոր Մարաշ	1983
42 (427).	ՎՍ.368"-թուրք.	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բեյրութ>Նոր Զեյթուն	1987
43 (428).	ՎՍ.369"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
44 (429).	ՎՍ.370-թուրք.	Սամվել Փաթրյան	1900	Էսքիշեֆիր>Նոր Բուրսահիա	1980

2. ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՄԻ ԵՐԳԵՐ

1 (430).	ՎՍ.371-թուրք.	Ներսես Գալբակյան	1902	Կոմիա>Նոր Արաբկիր	1999
----------	---------------	------------------	------	-------------------	------

2 (431).	ՎՍ.372-թուրք.	Սարգիս Խաչատրյան	1903	Խարբերդ>Երևան	1996
3 (432).	ՎՍ.373"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
4 (433).	ՎՍ.374"-թուրք.	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բեյրութ>Նոր Զեյթուն	1987
5 (434).	ՎՍ.375-թուրք.	Կարապետ Ախոյան	1895	Մուսա Լեռ>Արմավիր	1976
6 (435).	ՎՍ.376	Օվսաննա Լուսինյան	1891	Ադամա>Երևան	1960
7 (436).	ՎՍ.377"	Կարապետ Թոզյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
8 (437).	ՎՍ.378"	Շողեր Տոնոյան	1901	Մուշ>Երևան	1996
9 (438).	ՎՍ.379	Վարսենիկ Աբրահամյան	1905	Վան>Սարի Թաղ	1997
10 (439).	ՎՍ.380	Մարի Վարդանյան	1905	Մալաթիա>Նոր Մալաթիա	1998
11 (440).	ՎՍ.381	Վարսենիկ Աբրահամյան	1905	Վան>Սարի Թաղ	1997
12 (441).	ՎՍ.382	Սիրարիկ Սվազյան	1909	Ստամբուլ>Ալեքսանդրիա	1946
13 (442).	ՎՍ.383	Ազնիվ Աղա-Չրաքյան	1886	Ստամբուլ>Աթենք	1946
14 (443).	ՎՍ.384	Վարդուհի Պետիկյան	1919	Ստամբուլ>Երևան	1989
15 (444).	ՎՍ.385	Անուշ Գասպարյան	1905	Արդվին>Երևան	1973
16 (445).	ՎՍ.386	Հայկանուշ Չեչմեջյան	1909	Էսքիշեհիր>Նոր Բուրսահիա	1977
17 (446).	ՎՍ.387"	Սաթենիկ Գույումջյան	1902	Կոնիա>Հրազդան	1984
18 (447).	ՎՍ.388	Մայրենի Սարուխանյան	1908	Խարբերդ>Նոր Զեյթուն	1988
19 (448).	ՎՍ.389"-թուրք.	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
20 (449).	ՎՍ.390"-թուրք.	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
21 (450).	ՎՍ.391"-թուրք.	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
22 (451).	ՎՍ.392"-թուրք.	Մարիամ Միրզայան	1927	Թոմարգա>Ստամբուլ	1996
23 (452).	ՎՍ.393-թուրք.	Փայլուն Տերտերյան	1907	Խարբերդ>Նոր Խարբերդ	1997
24 (453).	ՎՍ.394-թուրք.	Արսեն Աղաջանյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1997
25 (454).	ՎՍ.395	Պողոս Սուպուկյան	1887	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1977
26 (455).	ՎՍ.396	Խաչեր Աբլապուտյան	1893	Եղեսիա>Նոր Արաբկիր	1980
27 (456).	ՎՍ.397"	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
28 (457).	ՎՍ.398	Փայլուն Տերտերյան	1907	Խարբերդ>Նոր Խարբերդ	1997
29 (458).	ՎՍ.399	Լուիզ Վարժապետյան	1900	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1972
30 (459).	ՎՍ.400"	Մարիամ Տեր-Մկրտչյան	1908	Էրզրում>Վարդաշեն	1983
31 (460).	ՎՍ.401-թուրք.	Հայկուհի Միկյան	1912	Կեսարիա>Նոր Մալաթիա	1983
32 (461).	ՎՍ.402"-թուրք.	Եղիսաբեթ Քալաշյան	1888	Մուսա Լեռ>Վարդաշեն	1956
33 (462).	ՎՍ.403-թուրք.	Սառա Դերմիշյան	1896	Մուսա Լեռ>Էջմիածին	1987
34 (463).	ՎՍ.404"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
35 (464).	ՎՍ.405"-թուրք.	Երվանդ Վարուգյան	1925	Մուսա Լեռ>Էջմիածին	1977
36 (465).	ՎՍ.406"-թուրք.	Օնիկ Վարուգյան	1932	Մուսա Լեռ>Էջմիածին	1977
37 (466).	ՎՍ.407"-թուրք.	Կարապետ Թոզյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
38 (467).	ՎՍ.408"-թուրք.	Եվա Չուլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
39 (468).	ՎՍ.409"-թուրք.	Վերոնիկա Բերբերյան	1907	Յոզղատ>Երևան	1996
40 (469).	ՎՍ.410"-թուրք.	Նվարդ Աբլապուտյան	1903	Եղեսիա>Նոր Արաբկիր	1996
41 (470).	ՎՍ.411"-թուրք.	Սիրանուշ Գալաշյան	1910	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
42 (471).	ՎՍ.412"-թուրք.	Մայրանուշ Վարդանյան	1900	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1980
43 (472).	ՎՍ.413"-թուրք.	Մաքրուհի Հայաշյան	1900	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1974
44 (473).	ՎՍ.414"-թուրք.	Զաբել Վարդյան	1902	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1986
45 (474).	ՎՍ.415"-թուրք.	Մարի Ժամկոչյան	1904	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1983
46 (475).	ՎՍ.416"-թուրք.	Եղիսաբեթ Քալաշյան	1888	Մուսա Լեռ>Վարդաշեն	1956
47 (476).	ՎՍ.417"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984

48 (477).	ՎՍ.418"-թուրք.	Սրբուհի Բալրուչական	1905	Հաճըն>Նոր Հաճըն	1976
49 (478).	ՎՍ.419"-թուրք.	Արևալույս Ամալյան	1913	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1985
50 (479).	ՎՍ.420"-թուրք.	Նազեմի Աբրահամյան	1900	Քեսաբ>Էջմիածին	1985
51 (480).	ՎՍ.421"-թուրք.	Տիրուհի Դեղեղյան	1903	Քեսաբ>Էջմիածին	1985
52 (481).	ՎՍ.422"-թուրք.	Վարսիկ Այազյան	1907	Քեսաբ>Էջմիածին	1985
53 (482).	ՎՍ.423"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
54 (483).	ՎՍ.424"-թուրք.	Գյուլիմիա Մուսոյան	1903	Քեսաբ>Նոր Մալաթիա	1998
55 (484).	ՎՍ.425"-թուրք.	Սիրվարդ Գյուզալյան	1906	Բեյլան>Էջմիածին	1977
56 (485).	ՎՍ.426"-թուրք.	Լուսածիմ Գալեմքերյան	1927	Բեյլան>Էջմիածին	1986
57 (486).	ՎՍ.427"-թուրք.	Քլարուհի Բահարյան	1929	Բեյլան>Նոր Մալաթիա	1986
58 (487).	ՎՍ.428"-թուրք.	Նուրիցա Քյուրքչյան	1903	Այնթապ>Նոր Զեյթուն	1987
59 (488).	ՎՍ.429"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
60 (489).	ՎՍ.430"-թուրք.	Եղիսաբեթ Քալաշյան	1888	Մուսա Լեռ>Վարդաշեն	1956
61 (490).	ՎՍ.431"-թուրք.	Ռեբեկա Մելքոնյան	1924	Կոնստանդուպոլիս>Ծենգավիթ	1986
62 (491).	ՎՍ.432"-թուրք.	Անահիտ Դարբինյան	1928	Ալեքսանդրեոպոլիս>Նոր Սեբաստիա	1999
63 (492).	ՎՍ.433"-թուրք.	Արշալույս Զրջյան	1905	Այնթապ>Նոր Արաբկիր	1986
64 (493).	ՎՍ.434"-թուրք.	Մարի Խալթուրչյան	1909	Դյորտյուլ>Նոր Մարաշ	1989
65 (494).	ՎՍ.435"-թուրք.	Նուրիցա Հարմանդայան	1900	Հասանբեյ>Նոր Արեշ	1972
66 (495).	ՎՍ.436"-թուրք.	Նվարդ Աբլապուտյան	1903	Եդեսիա>Նոր Արաբկիր	1996
67 (496).	ՎՍ.437"-թուրք.	Հայկանուշ Տեր-Պետրոսյան	1910	Եդեսիա>Այգեստան	1987
68 (497).	ՎՍ.438"-թուրք.	Գայանե Ադուրյան	1909	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1978
69 (498).	ՎՍ.439"-թուրք.	Հազարխան Թորոսյան	1902	Բալու>Նոր Սեբաստիա	1997
70 (499).	ՎՍ.440"-թուրք.	Ալիս Քեչիշյան	1920	Տարսոն>Նոր Կիլիկիա	1976
71 (500).	ՎՍ.441"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
72 (501).	ՎՍ.442"-թուրք.	Վիկտորիա Սինանյան	1900	Ադամա>Նոր Մալաթիա	1976
73 (502).	ՎՍ.443"-թուրք.	Սրբուհի Մակարյան	1903	Ադամա>Նոր Մալաթիա	1985
74 (503).	ՎՍ.444"-թուրք.	Արուսյակ Նեֆերյան	1906	Ադամա>Նոր Մալաթիա	1986
75 (504).	ՎՍ.445"-թուրք.	Երանուհի Չափարյան	1912	Ադամա>Նոր Մալաթիա	1987
76 (505).	ՎՍ.446"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
77 (506).	ՎՍ.447"-թուրք.	Թագուհի Թուրուչիկյան	1905	Խարբերդ>Նոր Խարբերդ	1985
78 (507).	ՎՍ.448"-թուրք.	Լուսիկ Բողոնյան	1909	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1984
79 (508).	ՎՍ.449"-թուրք.	Թովանդա Մուրադյան	1905	Խարբերդ>Նոր Մարաշ	1985
80 (509).	ՎՍ.450"-թուրք.	Եղիսաբեթ Քալաշյան	1888	Մուսա Լեռ>Վարդաշեն	1956
81 (510).	ՎՍ.451"-թուրք.	Եղսա Անտոնյան	1910	Խարբերդ>Սարի Թաղ	1978
82 (511).	ՎՍ.452"-թուրք.	Հայկունի Միկյան	1912	Կեսարիա>Նոր Մալաթիա	1983
83 (512).	ՎՍ.453"-թուրք.	Վերծիմ Տաղավարյան	1898	Սեբաստիա>Ծենգավիթ	1958
84 (513).	ՎՍ.454"-թուրք.	Մելիմե Խանգադյան	1908	Սեբաստիա>Նոր Արեշ	1988
85 (514).	ՎՍ.455"-թուրք.	Սիրվարդ Անդրեասյան	1908	Ադաբազար>Նոր Բուրսանիա	1979
86 (515).	ՎՍ.456"-թուրք.	Թագուհի Տեր-Եղիշյան	1926	Բեյրութ>Ծենգավիթ	1975
87 (516).	ՎՍ.457"-թուրք.	Սաթենիկ Գույումչյան	1902	Կոնիա>Հրազդան	1980
88 (517).	ՎՍ.458"-թուրք.	Վերոնիկա Բերբերյան	1907	Յոզղատ>Երևան	1996
89 (518).	ՎՍ.459"-թուրք.	Սմբուլ Բերբերյան	1909	Ա. Գարահիսար>Այգեստան	1989
90 (519).	ՎՍ.460"-թուրք.	Օվսաննա Աբիկյան	1893	Նիկոմեդիա>Այգեստան	1986
91 (520).	ՎՍ.461"-թուրք.	Ազգանուշ Աբիկյան	1898	Նիկոմեդիա>Այգեստան	1986
92 (521).	ՎՍ.462"-թուրք.	Բարուհի Սիլյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բուրսանիա	1982
93 (522).	ՎՍ.463"-թուրք.	Մկրտիչ Կարապետյան	1910	Տիգրանակերտ>Ծենգավիթ	1990

94 (523).	ՎՍ.464"-թուրք.	Զաքել Վարդյան	1902	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1986
95 (524).	ՎՍ.465"-թուրք.	Լուսիկ Բողոտյան	1909	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1984
96 (525).	ՎՍ.466"-թուրք.	Հայկունի Ազարյան	1908	Ադաբազար>Երևան	1988
97 (526).	ՎՍ.467"-թուրք.	Ամժել Թեքեյան	1907	Կեսարիա>Նոր Մալաթիա	1970
98 (527).	ՎՍ.468"-թուրք.	Ծաղիկ Բյուրիշյան	1905	Բուրսա>Նոր Բուրսանիա	1982
99 (528).	ՎՍ.469"-թուրք.	Վարվառա Մուսուլյան	1910	Բուրսա>Նոր Բուրսանիա	1982
100 (529).	ՎՍ.470"-թուրք.	Բեաթրիս Վերանյան	1924	Բանդըրմա>Երևան	1982
101 (530).	ՎՍ.471"-թուրք.	Ծաքե Զուլալյան	1914	Ստամբուլ>Շենգավիթ	1975
102 (531).	ՎՍ.472-թուրք.	Մաքրունի Հալաջյան	1900	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1974
103 (532).	ՎՍ.473-թուրք.	Սիրանուշ Գալաջյան	1910	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
104 (533).	ՎՍ.474-թուրք.	Վիկտորիա Սիմանյան	1900	Ադանա>Նոր Մալաթիա	1976
105 (534).	ՎՍ.475-թուրք.	Զաքել Վարդյան	1902	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1986
106 (535).	ՎՍ.476-թուրք.	Սրբունի Կիկիշյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1977
107 (536).	ՎՍ.477-թուրք.	Արշալույս Զրջյան	1905	Այնթապ>Նոր Արաբկիր	1986
108 (537).	ՎՍ.478-թուրք.	Արփեն Աղաջանյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1997
109 (538).	ՎՍ.479-թուրք.	Բարունի Սիլյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բուրսանիա	1982
110 (539).	ՎՍ.480-թուրք.	Բարունի Չորեքյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բուրսանիա	1979
111 (540).	ՎՍ.481-թուրք.	Հայկանուշ Չեշմեյան	1909	Էսքիշեհիր>Նոր Բուրսանիա	1977
112 (541).	ՎՍ.482"-թուրք.	Սաթենիկ Գույումջյան	1902	Կոնիա>Հրազդան	1980
113 (542).	ՎՍ.483-թուրք.	Սրբունի Բալբուջակյան	1905	Հաճըն>Նոր Հաճըն	1976
114 (543).	ՎՍ.484-թուրք.	Նազենի Աբրահամյան	1900	Քեսաբ>Էջմիածին	1985
115 (544).	ՎՍ.485-թուրք.	Արուսյակ Նեֆերյան	1906	Ադանա>Նոր Մալաթիա	1986
116 (545).	ՎՍ.486"-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
117 (546).	ՎՍ.487"-թուրք.	Եղիսաբեթ Քալաշյան	1888	Մուսա Լեռ>Վարդաշեն	1956
118 (547).	ՎՍ.488-թուրք.	Սրբունի Մակարյան	1903	Ադանա>Նոր Մալաթիա	1985
119 (548).	ՎՍ.489-թուրք.	Հայկունի Միկյան	1912	Կեսարիա>Նոր Մալաթիա	1983
120 (549).	ՎՍ.490-թուրք.	Սառա Դերմիշյան	1896	Մուսա Լեռ>Էջմիածին	1987
121 (550).	ՎՍ.491-թուրք.	Վերգինե Մայիկյան	1898	Մարաշ>Շենգավիթ	1974
122 (551).	ՎՍ.492-թուրք.	Խաչեր Դաքեսյան	1896	Հաճըն>Նոր Մալաթիա	1972
123 (552).	ՎՍ.493-թուրք.	Սրբունի Մակարյան	1903	Ադանա>Նոր Մալաթիա	1985
124 (553).	ՎՍ.494-թուրք.	Սրբունի Կիկիշյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1977
125 (554).	ՎՍ.495"	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
126 (555).	ՎՍ.496-թուրք.	Պայծառ Երկաթ	1887	Կեսարիա>Նոր Արաբկիր	1989
127 (556).	Զեռ.8Թ.7	Ցոլակ Թորոսյան	1914	Չըրախլի>Հրազդան	1978
128 (557).	Զեռ.8Թ.24	Հրանտ Շահոյան	1926	Թալին>Թալին	1956
129 (558).	ՎՍ.497	Սիլվա Դալդաբանյան	1930	Սամսուն>Ստամբուլ	1997
130 (559).	ՎՍ.498	Նեկտար Գասպարյան	1910	Արդվին>Երևան	1998
131 (560).	ՎՍ.499	Զոհրապ Ղասաբյան	1919	Ստամբուլ>Նոր Արաբկիր	1999
132 (561).	ՎՍ.500"	Մանգիկ Հայրապետյան	1915	Ասլանբեկ>Նոր Բուրսանիա	1982
133 (562).	ՎՍ.501"-թուրք.	Սմբյուլ Բերբերյան	1909	Ա.Գարաֆիսար>Այգեստան	1989
134 (563).	ՎՍ.502"	Սմբյուլ Բերբերյան	1909	Ա.Գարաֆիսար>Այգեստան	1989
135 (564).	ՎՍ.503	Մարի Երկաթ	1910	Ադաբազար>Նոր Զեյթուն	1979

3. ՈՐԴԵԿՈՐՈՒԹՅՄ ՄԱՅՐԵՐԻ, ՈՐԲԻ ԵՎ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ԵՐԳԵՐ

1 (565).	ՎՍ.504	Օվսաննա Աբիկյան	1893	Նիկոմեդիա>Այգեստան	1986
2 (566).	ՎՍ.505	Մանգիկ Հայրապետյան	1915	Ասլանբեկ>Նոր Բուրսանիա	1982

3 (567).	ՎՍ.506	Անիցա Թոկատյան	1908	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1988
4 (568).	ՎՍ.507	Բարունի Սիլյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բութանիա	1982
5 (569).	ՎՍ.508	Անիցա Թոքատյան	1908	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1988
6 (570).	ՎՍ.509	Անիցա Թոքատյան	1908	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1988
7 (571).	ՎՍ.510	Ազգամուշ Արիկյան	1898	Նիկոմեդիա>Այգեստան	1986
8 (572).	ՎՍ.511	Բարունի Սիլյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բութանիա	1982
9 (573).	ՎՍ.512**	Սաթեմիկ Գույումջյան	1902	Կոմիա>Հրազդան	1984
10 (574).	ՎՍ.513	Զաբել Վարդյան	1902	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1986
11 (575).	ՎՍ.514**	Սմբյուլ Բերբերյան	1909	Ա. Գարաբիսար>Այգեստան	1989
12 (576).	ՎՍ.515-թուրք.	Հակոբ Գյուրջյան	1927	Ռոդոսթո>Նոր Արեշ	1985
13 (577).	ՎՍ.516-թուրք.	Աննուկ Միկյան	1924	Կեսարիա>Աթենք	1984
14 (578).	ՎՍ.517-թուրք.	Սրբունի Կիլիշյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1977
15 (579).	ՎՍ.518-թուրք.	Նվարդ Ադամյան	1923	Խարբերդ>Երևան	1972
16 (580).	ՎՍ.519**-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
17 (581).	ՎՍ.520-թուրք.	Եվա Չուլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
18 (582).	ՎՍ.521**-թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
19 (583).	ՎՍ.522-թուրք.	Իսկուրի Փանոսյան	1901	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
20 (584).	ՎՍ.523-թուրք.	Մելինե Խանգադյան	1908	Սեբաստիա>Նոր Արեշ	1988
21 (585).	ՎՍ.524-թուրք.	Բարունի Չորեքյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բութանիա	1979
22 (586).	ՎՍ.525-թուրք.	Վերծին Տաղավարյան	1898	Սեբաստիա>Ծեմզավիթ	1958
23 (587).	ՎՍ.526-թուրք.	Աղավնի Զուլալյան	1890	Չամաքկալե>Ծեմզավիթ	1958
24 (588).	ՎՍ.527**-թուրք.	Թագունի Հալապյան	1912	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1986
25 (589).	ՎՍ.528-թուրք.	Մարի Իզմիրյան	1903	Ռոդոսթո>Աթենք	1984
26 (590).	ՎՍ.529-թուրք.	Ադրինե Ալաճաճյան	1921	Ստամբուլ>Աթենք	1984
27 (591).	ՎՍ.530-թուրք.	Սիլվա Դալդաբանյան	1930	Սամսուն>Ստամբուլ	1997
28 (592).	ՎՍ.531-թուրք.	Օվսաննա Նալբանդյան	1905	Էրզրում>Ստամբուլ	1996
29 (593).	ՎՍ.532**-թուրք.	Սաթեմիկ Գույումջյան	1902	Կոմիա>Հրազդան	1984
30 (594).	ՎՍ.533-թուրք.	Հրաչունի Զինամյան	1919	Բիլեջիկ>Այգեստան	1986
31 (595).	ՎՍ.534-թուրք.	Սրբունի Կիլիշյան	1909	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1977
32 (596).	ՎՍ.535	Նազարեթ Վարժապետյան	1892	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1972
33 (597).	ՎՍ.536	Լուսիկ Բողոքյան	1909	Ադաբազար>Սարի Թաղ	1984
34 (598).	ՎՍ.537	Լուիզ Վարժապետյան	1900	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1972
35 (599).	ՎՍ.538	Նազարեթ Վարժապետյան	1892	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1972
36 (600).	ՎՍ.539**	Նազեմի Սաթամյան	1926	Բելրուս>Նոր Մալաթիա	1986
37 (601).	ՎՍ.540	Հայկանուշ Գալֆայան	1898	Ռոդոսթո>Աթենք	1984
38 (602).	ՎՍ.541	Սիրվարդ Տեր-Մերկերյան	1909	Բիլեջիկ>Երևան	1959
39 (603).	ՎՍ.542	Անահիտ Աջապահյան	1920	Սիս>Այգեստան	1980
40 (604).	ՎՍ.543	Գևորգ Քեշիշյան	1921	Տարսուն>Նոր Կիլիկիա	1976
41 (605).	ՎՍ.544**	Սաթեմիկ Գույումջյան	1902	Կոմիա>Հրազդան	1984
42 (606).	ՎՍ.545**	Սմբյուլ Բերբերյան	1909	Ա. Գարաբիսար>Այգեստան	1989
43 (607).	ՎՍ.546**	Սմբյուլ Բերբերյան	1909	Ա. Գարաբիսար>Այգեստան	1989
44 (608).	ՎՍ.547**	Սմբյուլ Բերբերյան	1909	Ա. Գարաբիսար>Այգեստան	1989
45 (609).	ՎՍ.548	Սառա Հաջի-Միմապյան	1908	Բուրսա>Նոր Բութանիա	1985
46 (610).	ՎՍ.549	Ղազարոս Խրիմյան	1911	Տարսուն>Նոր Կիլիկիա	1979
47 (611).	ՎՍ.550**	Ծողեր Տոնոյան	1901	Մուշ>Երևան	1996
48 (612).	ՎՍ.551**	Ծողեր Տոնոյան	1901	Մուշ>Երևան	1996

49 (613).	ՎՍ.552**	Աղավաղի Մկրտչյան	1909	Բիթլիս>Անդրանիկական	1998
50 (614).	ՎՍ.553**	Աղավաղի Մկրտչյան	1909	Բիթլիս>Անդրանիկական	1998
51 (615).	ՎՍ.554**	Աղավաղի Մկրտչյան	1909	Բիթլիս>Անդրանիկական	1998
52 (616).	ՎՍ.555**	Ալիս Քեչիշյան	1920	Տարսոն>Նոր Կիլիկիա	1976
53 (617).	ՎՍ.556**	Բարուհի Չորեքյան	1900	Նիկոմեդիա>Նոր Բուքարեստ	1979
54 (618).	ՎՍ.557**	Սաթեմիկ Գույումջյան	1902	Կոմիս>Հրազդան	1984
55 (619).	ՎՍ.558**	Սաթեմիկ Գույումջյան	1902	Կոմիս>Հրազդան	1984
56 (620).	ՎՍ.559**	Հուսիկ Բողոքյան	1909	Աղաբազար>Սարի Թաղ	1984
57 (621).	ՎՍ.560**	Արսեն Սվաջյան	1901	Կեսարիա>Նոր Արեշ	1986
58 (622).	ՎՍ.561	Հարություն Ալբոյաջյան	1904	Ֆրանկոյա>Նոր Արաբկիր	1985
59 (623).	ՎՍ.562	Ամիգա Թոքատյան	1908	Աղաբազար>Սարի Թաղ	1988
60 (624).	ՎՍ.563**	Սաթեմիկ Գույումջյան	1902	Կոմիս>Հրազդան	1984
61 (625).	ՎՍ.564**	Ղազարոս Խրիմյան	1911	Տարսոն>Նոր Կիլիկիա	1979
62 (626).	ՎՍ.565**	Արամ Մոմջյան	1909	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1989

4. ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ԵՐԳԵՐ

1 (627).	ՎՍ.566	Մուշեղ Հովհաննիսյան	1908	Սասուն>Թալին	1997
2 (628).	ՎՍ.567**	Աղասի Քանքանյան	1904	Վան>Երևան	1997
3 (629).	ՎՍ.568**	Աղավաղի Մկրտչյան	1909	Բիթլիս>Անդրանիկական	1998
4 (630).	ՎՍ.569**	Կարապետ Թոգլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
5 (631).	ՎՍ.570**	Կարապետ Թոգլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
6 (632).	ՎՍ.571	Պողոս Սուպկուկյան	1887	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1977
7 (633).	ՎՍ.572	Պողոս Սուպկուկյան	1887	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1977
8 (634).	ՎՍ.573-թուրք.	Կարապետ Ախոյան	1895	Մուսա Լեռ>Արմավիր	1976
9 (635).	ՎՍ.574**	Գևորգ Զիֆթյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Կիլիկիա	1979
10 (636).	ՎՍ.575	Դիմիտրի Դուրանյան	1934	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
11 (637).	ՎՍ.576	Սենեքերիմ Կոզմանյան	1882	Սեբաստիա>Սարի Թաղ	1979
12 (638).	ՎՍ.577-թուրք.	Խորեն Աբլապուտյան	1893	Եդեսիա>Նոր Արաբկիր	1987
13 (639).	ՎՍ.578-թուրք.	Ահարոն Մանկրյան	1903	Հաճըն>Սարի Թաղ	1983
14 (640).	ՎՍ.579**-թուրք.	Կարապետ Թոգլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
15 (641).	ՎՍ.580**-թուրք.	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բեյրութ>Նոր Զեյթուն	1987
16 (642).	ՎՍ.581**-թուրք.	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բեյրութ>Նոր Զեյթուն	1987
17 (643).	ՎՍ.582-թուրք.	Հովհաննես Թալմազյան	1886	Հասանբեյ>Նոր Սեբաստիա	1980
18 (644).	ՎՍ.583**-թուրք.	Կարապետ Թոգլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
19 (645).	ՎՍ.584-թուրք.	Ահարոն Մանկրյան	1903	Հաճըն>Սարի Թաղ	1983
20 (646).	ՎՍ.585**	Նազենի Սաթամյան	1926	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
21 (647).	ՎՍ.586**	Նազենի Սաթամյան	1926	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
22 (648).	ՎՍ.587**	Նազենի Սաթամյան	1926	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
23 (649).	ՎՍ.588**	Նազենի Սաթամյան	1926	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
24 (650).	ՎՍ.589**	Կարապետ Թոգլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
25 (651).	ՎՍ.590	Նազարեթ Վարժապետյան	1892	Արաբկիր>Նոր Արաբկիր	1972
26 (652).	ՎՍ.591**	Կարապետ Թոգլյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983

5. ԲՈՒՆԱԶԱՎԹՎԱԾ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԵՎ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԳԵՐ

1 (653).	ՎՍ.592**	Օդդեր Տոնյան	1901	Մուշ>Երևան	1996
2 (654).	ՎՍ.593	Օմորիկի Քանքանյան	1912	Վան>Երևան	1979
3 (655).	ՎՍ.594	Հայրիկ Մուրադյան	1905	Օատախ>Արարատ	1997

4 (656).	ՎՍ.595	Վարդան Մազմանյան	1886	Արդվին>Երևան	1960
5 (657).	ՎՍ.596	Հովհաննես Դուդակյան	1910	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1956
6 (658).	ՎՍ.597**	Կարապետ Թոզյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
7 (659).	ՎՍ.598	Փանոս Քիթաբսուզյան	1912	Քեսաբ>Նոր Մալաթիա	1986
8 (660).	ՎՍ.599**	Արշակունի Բոյաջյան	1898	Կեսարիա>Ալեքսանդրիա	1946
9 (661).	ՎՍ.600	Հայկանուշ Զատիկյան	1903	Ադաբազար>Երևան	1975
10 (662).	ՎՍ.601	Փեփրոնե Թումաթյան	1910	Կարս>Երևան	1998
11 (663).	ՎՍ.602**	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
12 (664).	ՎՍ.603**	Գևորգ Չիֆթյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Կիլիկիա	1979
13 (665).	ՎՍ.604**	Վարդան Կարազոյզյան	1916	Քեսաբ>Վանաձոր	1986
14 (666).	ՎՍ.605	Հակոբ Տեր-Պողոսյան	1920	Դյորտյուլ>Լոս Անջելես	1989
15 (667).	ՎՍ.606**	Գառնիկ Սվազյան	1904	Կեսարիա>Ալեքսանդրիա	1946
16 (668).	ՎՍ.607** -թուրք.	Երվանդ Ալքարյան	1923	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
17 (669).	ՎՍ.608	Գևորգ Գյոզալյան	1925	Բեյլամ>Նոր Մալաթիա	1990
18 (670).	ՎՍ.609**	Գառնիկ Սվազյան	1904	Կեսարիա>Ալեքսանդրիա	1946
19 (671).	ՎՍ.610**	Գևորգ Քիլեջյան	1912	Եդեսիա>Լոս Անջելես	2001
20 (672).	ՎՍ.611**	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բեյրութ>Նոր Զեյթուն	1987
21 (673).	ՎՍ.612**	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բեյրութ>Նոր Զեյթուն	1988
22 (674).	ՎՍ.613**	Կարապետ Թոզյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
23 (675).	ՎՍ.614	Վարսենիկ Աքրաճամյան	1905	Վան>Երևան	1997
24 (676).	ՎՍ.615	Զարուհի Փաթթամյան	1929	Հալեպ>Լոս Անջելես	2001
25 (677).	ՎՍ.616	Սերիկ Գալստյան	1933	Երևան>Երևան	2006
26 (678).	ՎՍ.617	Զեմնա Լալայան	1935	Վանաձոր>Երևան	2006

6. ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (679).	ՎՍ.618**	Աղասի Քանջամյան	1904	Վան>Երևան	1997
2 (680).	ՎՍ.619** -թուրք.	Մարիամ Միրզալյան	1927	Թումարզա>Ստամբուլ	1996
3 (681).	ՎՍ.620** -թուրք.	Մարիամ Միրզալյան	1927	Թումարզա>Ստամբուլ	1996
4 (682).	ՎՍ.621** -թուրք.	Մարիամ Միրզալյան	1927	Թումարզա>Ստամբուլ	1996
5 (683).	ՎՍ.622**	Ծողեք Տոնոյան	1901	Մուշ>Երևան	1996
6 (684).	ՎՍ.623**	Կարապետ Թոզյան	1903	Զեյթուն>Նոր Զեյթուն	1983
7 (685).	ՎՍ.624**	Հայրիկ Մուրադյան	1905	Ծատախ>Արարատ	1997
8 (686).	ՎՍ.625**	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
9 (687).	ՎՍ.626**	Մարիամ Տեր-Մկրտչյան	1908	Էրզրում>Վարդաշեն	1983
10 (688).	ՎՍ.627** -թուրք.	Եղիսաբեք Քալաշյան	1888	Մուսա Լեռ>Վարդաշեն	1956
11 (689).	ՎՍ.628** -թուրք.	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
12 (690).	ՎՍ.629**	Սիլվա Դադաբաճյան	1930	Սամսուն>Ստամբուլ	1997
13 (691).	ՎՍ.630**	Դժխունի Դուդակյան	1934	Մուսա Լեռ>Նոր Մալաթիա	1984
14 (692).	ՎՍ.631** -թուրք.	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բեյրութ>Նոր Զեյթուն	1987
15 (693).	ՎՍ.632** -թուրք.	Գևորգ Հեքիմյան	1937	Բեյրութ>Նոր Զեյթուն	1987
16 (694).	ՎՍ.633**	Նազենի Սաթամյան	1926	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
17 (695).	ՎՍ.634**	Նազենի Սաթամյան	1926	Բեյրութ>Նոր Մալաթիա	1986
18 (696).	ՎՍ.635**	Աղավնի Մկրտչյան	1909	Բիթլիս>Անդրանիկավան	1998
19 (697).	ՎՍ.636**	Սաթենիկ Գույումճյան	1902	Կոնիա>Հրազդան	1984
20 (698).	ՎՍ.637**	Աղավնի Մկրտչյան	1909	Բիթլիս>Անդրանիկավան	1998
21 (699).	ՎՍ.638**	Արամ Մոմճյան	1909	Մարաշ>Նոր Զեյթուն	1989
22 (700).	ՎՍ.639**	Գառնիկ Սվազյան	1904	Կեսարիա>Ալեքսանդրիա	1946

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն*

Ա

Աբա – լայն թիկնոց, վերարկու
Աբլա – մեծ քույր
Աբլավ (ռուս.) – շուրջկալ
Ադաթ – սովորություն
Ադալեթ – արդարություն
Ադըմ – քայլ
Ադյալ (ռուս.) – անկողնի ծածկոց
Ազան – մահմեդականների աղոթքի հրավեր
Աէրուպլան (անգլ.) – օդապարիկ
Աթար – գոմաղբ
Ալամ – ամբոխ, մարդկություն
Ալեֆ – բոց
Ալթուն – ոսկի
Ախլակ – կողպեկ
Ախպապ – ընկեր
Ախր – վերջ, վախճան
Ակիլ – գլխաշորի վրա հագցվող օղակ
Ակուա – ատամ
Ամագ – Տե՛ս Էմեք
Ամելե թաբուր – աշխատանքային գումարտակ
Ամըր, ամր – հրաման
Ամմա – բայց, սակայն
Ամմի – հորեղբայր
Ամմի օղլի – հորեղբոր տղա
Ամուջա – հորեղբայր
Այ – 1. լուսին, 2. ամիս
Այը – արջ
Այիբ – ամոթ
Այնա – հայելի
Անա, անն – մայր
Անթարի – վերնագգեստ
Անկետա (ռուս.) – հարցաթերթ
Անջախ – հազիվ
Անտիկա – թիմ, հնօրյա

Աշիրաթ (արաբ.) – ցեղախումբ
Աշշի – խոհարար
Աշք – սեր
Ապանտեսիտ (ֆր.) – կույր աղիք
Աջար, աջարա – արդյոք
Աջի – դառը, լեղի, կծու
Աոիք – առաստաղ
Աոսնդ, ըոռնդ – լավ
Ասկյար – թուրքական զինվոր
Ավա – կրկին
Ավարա – դատարկապորտ
Ավընյու (անգլ.) – պողոտա
Արաբա – սայլ, կառք
Արգաթալ – դատավճիռ
Արսըզ – անգգա
Ափարթըման (ֆր.) – հարկաբաժին
Աքսիդան (ֆր.) – վթար
Աֆերիմ – կեցցես, ապրես
Աֆլըղ – մերում

Բ

Բարոյ – հայր
Բադամ, բադեմ – մուշ
Բազար – շուկա
Բազը – երբեմն
Բաթանին – ծածկոց
Բաթման – չափի միավոր՝ 6 օքքայից ավելի
Բալ – մեղր
Բալա – Տե՛ս Բելա
Բալդըզ – քեմի, կնոջ քույր
Բալըխջի – ձկնորս
Բալթա – կացին
Բալլի – հայտնի
Բալուն (ֆր.) – փուչիկ

* Բնագրերում հանդիպող ծագումը չնշված բառերը թուրքերենից և կամ թուրքերենի միջոցով այլ լեզուներից են փոխառնված (Վ. Ա.):

Բախալ – մպարավաճառ
 Բախըր – պղինձ
 Բախըրջի – պղնձագործ
 Բախշիշ – դրամական պարզև, մվեր
 Բախշա – այգի
 Բակլա – լոբազգի բույս
 Բահար – 1. գարուն, 2. համեմունք
 Բադըր – երբ, երբեմն
 Բամբիտ անել (ոռու.) – ոմբակոծել
 Բայըր, բայիր – զառիվայր, զառիվեր
 Բայդուշ – բու
 Բայրուխ, բայրաղ – դրոշակ
 Բամկա (ոռու.) – աման
 Բամֆակ (ոռու.) – բանվորական ֆակուլտետ
 Բաշիբոզուկ – անկանոն բանակ
 Բաշչավուշ – չավուշների զլխավոր
 Բաշը – քույր
 Բաս (անգլ.) – ավտոբուս
 Բասմա – չիթ
 Բաստոն – ձեռնափայտ, զավազան
 Բաստրմա – չամանով պատված ապուխտ
 Բատրակ (ոռու.) – բանվոր
 Բարարուր, բարեբար – միասին
 Բարխանա – ընտանիք, թափոր
 Բարութ – վառող
 Բեքեք (ֆր.) – մանուկ
 Բեզիր – ջորի
 Բեդել – փրկագին
 Բեթեր – վատթար
 Բեծընցի (ոռու.) – փախստական
 Բելա – փորձանք, աղետ
 Բելեդիե բաշքան – քաղաքապետ
 Բելլի – Տե՛ս Բալլի
 Բեղքի – գուցե
 Բեյազ – բամբակից հյուսված կտոր
 Բեյքի (անգլ.) – մանուկ
 Բեսլեմե – ծառա, սպասուհի
 Բեստիլ – պաստեղ
 Բերբեր – սափրիչ
 Բերդանգ – հրացան
 Բերետ (ոռու.) – փոքրիկ զլխարկ
 Բըթըն – ամբողջ, բոլոր
 Բըլըխ – բեղ
 Բըրթեյ (անգլ.) – ծննդյան օր
 Բիբի – հորեղբոր կին
 Բիլագուկ – ապարանջան
 Բիձա – ծեր մարդ
 Բին – հազար
 Բինա – վրամածածկ խրճիթ, հյուղակ
 Բինբաշի – հազարապետ
 Բիրա (ֆր.) – գարեջուր

Բյուբյուն – Տե՛ս Բըթըն
 Բյուրո (ֆր.) – 1. գրասենյակ, 2. գրասենյակ
 Բոլ – առատ
 Բողազ – 1. վիզ, կոկորդ, 2. նեղուց
 Բողչա – ծրար, կապոց
 Բոմբա – ումբ
 Բոյաջի – ներկարար
 Բոշ – պարապ
 Բոշա – զնչու
 Բոչկա (ոռու.) – տակառ
 Բոստան – բանջարանոց
 Բոտին (ոռու.) – ճտկավոր կոշիկ
 Բորշշ (ոռու.) – կաղամբով արգամակ
 Բորոզան – շեփոր
 Բորու – խողովակ
 Բոքոն (ոռու.) – թխված մեծ հաց
 Բրիգադիր (ոռու.) – խմբավար, օղակավար
 Բրոնիա (ոռու.) – նախատեսված անցաթուղթ
 Բուզ – սառույց
 Բուլ – թուփ
 Բուլավկա (ոռու.) – ապահով ասեղ
 Բուխարի փափախ – կարակուլ մորթուց
 զլխարկ
 Բուխերիկ – պատի մեջ օջախ
 Բունջուխ – հուլունք

Գ

Գագյաղը – մավթ
 Գայմագամ – Տե՛ս Կայմակամ
 Գանցիլարիա (ոռու.) – գրասենյակ
 Գելին – հարս
 Գեոլոզ (ոռու.) – հանքաբան
 Գերդամլըխ – վզնոց
 Գյամի – մավակ
 Գյոլ – լիճ
 Գյոռնափշտիկ – ուրվական
 Գյուգյում – կարաս
 Գյուլլա – հրացանի գնդակ
 Գրանից, գրանիցա (ոռու.) – սպիման
 Գրեդյուեյթ (անգլ.) – շրջանավարտ
 Գրուզավիկ (ոռու.) – բեռնատար մեքենա
 Գուվերնամտկա (ոռու.) – տնային
 դաստիարակչուհի

Դ

Դաբաղխանն – կաշի մշակելու վայր
 Դաբան – ներքան
 Դաբանջա – ատրճաճակ
 Դալ – ճյուղ

Դալալ – 1. մուսուլման, 2. միջնորդ
 Դալլաք – սափրիչ
 Դակտիլո (ֆր.) – գրամեքենա
 Դահա – դեռ
 Դադ – լեռ
 Դամար – երակ
 Դայախ – երկար փայտ, հեմարան
 Դայի – մորեղբայր
 Դայմա – միշտ
 Դավուլ – թմբուկ
 Դարա – սամր
 Դարաղաջ – կախաղան
 Դարմըղադին – ցիր ու ցան
 Դարվազ – դարպաս
 Դեդե – մեծ հայր
 Դելի – խենթ
 Դելեզացիա (ռուս.) – պատգամավորություն
 Դեմիրճի – երկաթագործ
 Դենզ – հակ
 Դերեբեյի – 1. ավատատեր, 2. բռնակալ
 Դերիա (ռուս.) – շրջագծեստ
 Դեփիկ – աքացի
 Դիբ – հատակ
 Դիլիմ – շերտ
 Դիմ – հավատ
 Դիպլոմատիկ (ֆր.) – դիվանագիտական
 Դիվանբաշի – դատավոր
 Դիրազ, դիրեզ – սյուն
 Դիրլիք – հանգիստ
 Դմբել – թմբուկ
 Դյուզան – կարգ ու կանոն
 Դյուրգար – ատաղձագործ
 Դոլաք – պահարան
 Դոկտոր – բժիշկ
 Դոկումենտ (ռուս.) – փաստաթուղթ
 Դոմդոլումա – պաղպաղակ
 Դոմյադի – ճրագու
 Դոշակ – մերքնակ
 Դրախմի – հունական դրամի միավոր
 Դուդու – ծեր կին
 Դուզ – 1. ուղիղ, 2. հարթավայր
 Դուզախ – թակարդ
 Դուլբին – հեռադիտակ
 Դումյա-գյուզել – չնաշխարհիկ
 Դուշման – թշնամի

Ե

Եաբանի – վայրենի
 Եաբանջի – օտարական
 Եազմա – կանացի գլխաշոր

Եաթախ – ամկողիմ
 Եաթաղան – լայնեզր թուրքական թուր
 Եավար ըլլալ – աղաչել
 Եախա – օձիք
 Եայլա – ամառամոց
 Եան – կողմ
 Եանի – իբր
 Եասդըդ, եասթըք – բարձ
 Եավրու – ձագուկ, զավակ
 Եարամազ – անպետք, անարժան
 Եարդըմ – օգնություն
 Եափրախ – տերև
 Եափու – ծեփվածք
 Եաֆթա – ցուցանակ
 Եթիմ – որբ
 Ել – քամի
 Եմենի – արևելյան մուհակ
 Եմիշ – սելա
 Եշիլ – 1. կանաչ գույն, 2. մոլլայի կանաչ
 փաթթոց
 Եոլ – ճանապարհ
 Եոլդաշ – ընկեր
 Եոնջա – առվույտ
 Եորդան – վերմակ
 Եուլար – սամձ
 Եուխա – ջրով շաղված բարակ հաց
 Եումրուխ – բոունք
 Եուքլուք – պատի մեջ փորված ամկողմի
 պահոց

Զ

Զաբիթ, զաբթիա – ոստիկան, սպա
 Զաթը – արդեն
 Զալ, սալ – դահլիճ, սրահ
 Զահար – գուցե
 Զայիֆ – միհար, նվազ
 Զանահաթ – արհեստ
 Զանգակ – 1. զանգ, 2. լավաշանման հաց
 Զեհիր – թույն
 Զեմահաթ – Տե'ս Զանահաթ
 Զենգին – հարուստ
 Զենջիլ, զինջիր – 1. շղթա, 2. խարիսխ
 Զիան – վնաս
 Զիբիլ – աղբ
 Զոնտիկ (ռուս.) – հովանոց
 Զոտեխնիկ (ռուս.) – անասնաբույժ
 Զսկեդեն – ոսկեդեն
 Զուբուն, զըբըն – արևելյան մանկական զգեստ
 Զուլում – փորձանք, պատիժ, ողբերգություն

Է

Էդյուկասիոն (ֆր.) – կրթություն,
դաստիարակություն

Էզամ – մահմեդական աղոթք

Էլ – օտար

Էլեգանտ (ֆր.) – վայելուչ

Էմեք – երախտիք

Էմգիք – ծծելիք

Էմիմ – վստահելի

Էմիր – Տե՛ս Ամըր, ամր

Էմմի օղի – Տե՛ս Ամմի օղի

Էյրեթի – խախտտ

Էշիք – շեմ

Էշխիս – հրոսակ

Էպիդեմիա (ռուս.) – համաճարակ

Էվակուացնել – տեղափոխել

Էրթեսի – հաջորդ

Էփեհի – բավականաչափ

Էքիզ – գույզ

Էքմեք – հաց

Ը

Ըմմա – Տե՛ս Ամմա

Ըռահաթ – հանգիստ

Ըրմաղ – գետ

Թ

Թաբախ – մատուցարան, ափսե

Թազա – մոր, թարմ

Թաթ – թուրքերեն խոսող արաբ ալևի

Թալիմ – վարժանք

Թախդա – տախտակ

Թախըմ – 1. խումբ, 2. զորքի դասակ

Թամամ – ճիշտ, լրիվ, ամբողջ

Թամբիհ Էմիլ – համաճարարել

Թայիմ – թոշակ

Թաջիր – վաճառական

Թավան – առաստաղ

Թավլա – գոմ, փարախ, ախոռ

Թարաֆ – կողմ

Թաքըմ – Տե՛ս Թախըմ

Թեզ – 1. արագ, շուտ, 2. վաղ

Թեզբեխ – ձեռքի համրիչ

Թեղեգրեյկա (ռուս.) – վերմակի պես կարված
վերնազգեստ

Թեղեֆոն (ֆր.) – հեռաձայն

Թեղլալ – 1. մոմեղիկ, 2. միջնորդ

Թեյարա (արաբ.) – օդամակ

Թեմեքե – 1. թիթեղ, 2. թիթեղյա արկղ

Թեմջիրե – կաթսա

Թեսթի – կուժ, սափոր

Թերաս (հուն.) – պատշգամբ

Թերբիե – դաստիարակություն

Թերզի – դերձակ

Թեփե – զագաթ

Թեփսի – սկուտեղ

Թեքեր – անիվ

Թեքլիֆ – հրավեր

Թընդիր – թոմիր

Թիքա – պատառ

Թիֆլուս (ֆր.) – տիֆ

Թյություն – ծխախոտ

Թյուֆենզ, թյուֆանզ, թյուֆեք – հրացան

Թոթալի (անգլ.) – ամբողջությամբ,
վերջնականապես

Թոխմախ – սանդի փայտյա մուրճ

Թորչ (անգլ.) – ձեռքի լամպ

Թոփ – 1. արկ, 2. խաղալու գնդակ

Թոփալ – կաղ

Թոփուզ – գուրզ

Թրեմ (ֆր.) – զնացք

Թրմախ – եղունգ

Թուլումբա – ջրհան

Թումբամ – վարտիք

Ժ

Ժաժգատիլ (ռուս.) – հրահան

Ժակետ (ֆր.) – բաճկոն

Ժամդարմա – ոստիկան

Ժեներասիոն (ֆր.) – սերունդ

Ժեոմետրի (ֆր.) – երկրաչափություն

Ժյոն (ֆր.) – երիտասարդ

Ժուս – մեկ անգամվա ուտելիք

Ի

Իզ – հետք

Իթ – շուն

Իմալ – ինչպես

Իմամ – մահմեդական կրոնավոր

Իմդադ – օգնություն

Իյիլեշմեք – առողջանալ

Ինադ – կամակորոություն

Ինզլիզ – անգլիացի

Ինթիքամ – վրեժ

Ինսաֆ – խիղճ

Ինվալիդ (ռուս.) – հաշմանդամ

Ինֆորմեյշըն (անգլ.) – տեղեկատվություն

Իշատտիկ – առանց թիկունքի, երկար աթոռ

Իշդաճ – ախորժակ
 Իշտե – աճա
 Իս – ծուխ, մուխ
 Իսդիքամ – դիրք, խրամատ
 Իսքալա – մալաճանգիստ
 Իփիլիք – թել, դերձան
 Իֆդիրա – հեղուրամք

Լ

Լագեր (ռուս.) – ճամբար
 Լալե – վզի կամ ձեռքի երկայնյա կապանք
 Լահանա – կաղամբ
 Լադըմ – կոյուղի
 Լանչ (անգլ.) – մախանաշ
 Լապատկա (ռուս.) – բաճ
 Լափա – շիլա
 Լերերի / լեպլեպի – բոված սիսեռ
 Լեշ – գեշ, դիակ
 Լիբրերի (ֆր.) – գրախանութ
 Լիտերատյուր (ֆր.) – գրականություն
 Լիրա – ոսկեդրամ
 Լոկանտա (հուն.) – ճաշարան
 Լոկոմոտիվ (ֆր.) – շոգեկառք
 Լոյեր (անգլ.) – իրավաբան, փաստաբան
 Լոտկա (ռուս.) – մալակ
 Լուսվիկ – փարչ

Ս

Սաբախ – դրոմ
 Սաբախլըխ – դրմենի
 Սաբար – լուր
 Սադիֆե – թավիշ
 Սազան – մեծ կաթսա
 Սազեյին (ռուս.) – տեր
 Սազըխ – սուր ցից
 Սազմա – քլունգ
 Սազնա – գանձ
 Սաթուն – կին, տիկին
 Սալաթ (ռուս.) – տնային զգեստ
 Սալդըրըր – քարուղի
 Սալի, խալիչա – գորգ
 Սալխա – օղակ
 Սամ – 1. խակ, 2. անփորձ
 Սամազել – մատնել
 Սամշի – մտրակ
 Սամսին (արաբ.) – հարավի մրրկահողմ
 Սայթան – հյուսված պարան
 Սային – մենգ, դավաճան
 Սան – իջևան, օթևան

Սանչալ – դաշույն
 Սաշլըխ – գրպանի դրամ
 Սաս – ընտիր
 Սասար – հաշիվ
 Սավաջա, խավազա (արաբ.) – տեր, պարոն
 Սավուր – տապ
 Սավուրմա – տապակված պահածո միս
 Սարաբա – ավերակ
 Սարթ – կոշտ, կոպիտ
 Սարշլըխ – ծախսելու դրամ
 Սեր – բախտ, հաջողություն, լավություն
 Սզմեթ – մաքրություն
 Սզմեթջի – ծառա
 Սըվըր – գանգուր
 Սըտլըխ – սով
 Սըրխա, խրխա – բամբակյա բաճկոն, քուրձ
 Սըրս – հերս, ջղայնություն
 Սիյախ – հրաշալի
 Սոկերա (ռուս.) – ժամտախտ
 Սոնախ – իջևանատուն
 Սոնջան – լայն վարտիք
 Սոջա – 1. վարժապետ, 2. հարուստ
 Սոջախանում – վարժուհի
 Սովա – դույլ
 Սովուշ – ընդարձակ տեղ
 Սորաթել – խոսել, զրուցել
 Սորոգ – աքլոր
 Սսիր, խըսիր – թաղիք
 Սրբաջ – մտրակ
 Սույ – բնավորություն
 Սունդախ – բալուլ, բարուր
 Սունի – ձագար
 Սուշ – թոչուն
 Սուրմա – արմավ
 Սուրշին – փամփուշտ
 Սուրջին – երկկողմանի տոպրակ

Կ

Կազարմա (ռուս.) – զորանոց
 Կալբաս (ռուս.) – երշիկ
 Կալյասկա (ռուս.) – կառք
 Կալոշ (ռուս.) – կրկնակոշիկ
 Կայմական – քաղաքագլուխ
 Կանալիզացիա (ռուս.) – կոյուղի
 Կանդալ (ռուս.) – ձեռնակապ
 Կաչկա (ռուս.) – սայլ
 Կատիլոկ (ռուս.) – զինվորական մետաղյա
 աման
 Կարանտինա (ռուս.) – ժամանակավոր
 առանձնացում

Կարավաթ (ռուս.) – մահճակալ
 Կեպի (ռուս.) – բանվորական գլխարկ
 Կերոսինկա (ռուս.) – մավթավառ
 Կոզեր (ռուս.) – 1. պատրվակ, 2. առիթ
 Կոլխոզ (ռուս.) – կոլեկտիվ տնտեսություն
 Կողիմք – անկողիմ
 Կոմիսիա (ռուս.) – հանձնաժողով
 Կորեսպոնդենտ (ֆր.) – թղթակից
 Կորիդոր (ռուս.) – միջանցք
 Կոֆե – սուրճ
 Կոիշ (ռուս.) – տանիք
 Կոուշկա (ռուս.) – բաժակ
 Կուլա – կոժ
 Կուլակ (ռուս.) – հարուստ հողատեր
 Կուկուրուզ (ռուս.) – եգիպտացորեն

Հ

Հազըրիլ – պատրաստել
 Հալ – վիճակ, ուժ, կարողություն
 Հալալլըխ – հրաժեշտ
 Հալավ – զգեստ
 Հախ – բաժին, հասանելիք
 Համամ – բաղնիք
 Համբալ – բեռնակիր
 Հայաթ – 1. կյանք, 2. բակ
 Հայդուկ – 1. հրոսակ, 2. հերոս
 Հաշտ – միջանցք, գավիթ
 Հաջի – մահտեսի
 Հասարաթ – կարոտ
 Հավա – օդ
 Հավանգ – սանդ
 Հավուզ – ավազան
 Հարամ – արգելված, անարդար
 Հարամի – ավազակ
 Հարթ – կոիվ, պատերազմ
 Հելլաք – ուծասպառ
 Հեմեն – իսկույն
 Հեյբե – խուրջին
 Հեչ – 1. երբեք, 2. ոչինչ, ոչ մի
 Հեսար – հաշիվ
 Հերքեշ – ամեն ոք
 Հեքիմ – ինքնուր բժիշկ
 Հըզըր – հզոր
 Հյուրիեթ, հիւրըլեթ – ազատություն
 Հյուքյումեթ – կառավարություն
 Հոմ (անգլ.) – տուն
 Հոջա – 1. ամուսին, 2. տեր, 3. ուսուցիչ
 Հոջա բաշի – գյուղապետ
 Հոքմաթ – Տե՛ս Հյուքյումեթ
 Հունար – շնորհք

Ղ

Ղաբահաթ – հանցանք
 Ղադա – ցավ
 Ղադը – դատախազ
 Ղադըն – տիրուհի
 Ղադիֆե – թավիշ
 Ղազամ – կաթսա
 Ղազըխ, ղազուխ – ցից
 Ղաթ – շերտ, հարկ
 Ղաթթամ – ձյութ
 Ղալա – բերդ
 Ղալայիշի – կլայեզործ
 Ղալբ – կեղծ
 Ղալեմ – մատիտ
 Ղալմադալ – աղմուկ
 Ղամա – դաշույն
 Ղամիշ (արաբ.) – եղեգն
 Ղայըղ – մավակ
 Ղայըղջի – մավավար
 Ղայիշ – գոտի, փոկ
 Ղաչաղ – դասավիթ
 Ղասար – մսագործ
 Ղասարխանե – սպանդանոց
 Ղասաթուրամ – լայնեզր թուր
 Ղավազ – օգնական պաշտոնյա
 Ղավուրմա – տապակած պահելու միս
 Ղարավաշ – աղախին
 Ղարար – 1. սահման, 2. որոշում
 Ղարընջա – մրջյուն
 Ղարթ – կոշտ
 Ղարիբ – պանդուխտ, օտարական
 Ղարդա – ագռավ
 Ղարշա – դիմաց
 Ղափաղ – կափարիչ
 Ղաֆա – գլուխ
 Ղաֆես – վանդակ
 Ղըթլըխ – սով
 Ղշլա – գորանոց
 Ղոլթուխ – անութ
 Ղոնախ – 1. պալատ, 2. իջևան, 3. հյուր
 Ղսդու – դիտավորյալ
 Ղսմաթ – բախտ
 Ղուզի – զառնուկ
 Ղութի – արկղ, տուփ
 Ղութնի – մետաքսախառն հյուսվածք
 Ղուլ – ծառա
 Ղուլաղ – ակամջ
 Ղում – ավազ
 Ղումանդա ընել – հրամայել
 Ղույու – փոս, հոր
 Ղունդուրաջի – կոշկակար

Ղուշ – Տե՛ն խուշ
 Ղուտուր – հանցանք, սխալ
 Ղուրան – մահմեդականության Ս. Գիրքը
 Ղուրքեթ – օտար աշխարհ
 Ղուրմիշ ընել – 1. լարել, 2. կառուցել
 Ղուրշուն – արձիճ, փամփուշտ
 Ղուրուշ – լիրայի 1/100 արժեքի դրամ

Ծ

Ծախդ – ջանք
 Ծամբազ – 1. լարախաղաց, 2. ճարպիկ
 Ծանդարմ – Տե՛ն Ժանդարմա
 Ծտնոց – վզնոց

Մ

Մադամ (ֆր.) – տիկին
 Մալ – 1. ապրանք, 2. անասուն
 Մալարիա – ջերմախտ
 Մածուն – կաթնամթերք, ստեղծվել է
 Հայկական լեռնաշխարհում
 Մահանա – առիթ, պատճառ
 Մաղազա – պահեստային մեծ խանութ
 Մաղարա – քարանձավ
 Մամի (ֆր.) – դայակ, մանկաբարձ
 Մայլ (անգլ.) – մղոն (շուրջ՝ 1609 մ)
 Մայմա – թաշկինակ
 Մանաստըր (անգլ.) – վանք, կուսանոց
 Մանդատ – իրավարարություն
 Մանիֆեստ – հայտարարություն
 Մասյոր (ֆր.) – մայրապետ
 Մավզեր – հրացանի տեսակ
 Մավունա, մավնա – բեռնատար մեծ մավակ
 Մատրոս (ռուս.) – ծովային զինվոր
 Մարաբա – գութանավոր
 Մարթին – հրացան
 Մարուլ – բարդածաղկավոր բույս, հազար
 Մափուս – բանտ
 Մեքլը (ֆր.) – կահույք
 Մեզար – գերեզման
 Մեթալիք – մետաղադրամ
 Մեթարիս – դիրք
 Մելան – թանաք
 Մեհենդիզ – ինժեներ, ճարտարապետ
 Մեհլեմ – բալասան, քսուկ
 Մեհյուր – կնիք
 Մեդյան – հրապարակ
 Մեյվա – պտուղ
 Մենդիլ – թաշկինակ
 Մեշոկ (ռուս.) – տոպրակ

Մեջիդ, մեջիդին – թուրքական դրամ
 Մերդիվեն – սամուղա
 Մերքեզ – կենտրոնատեղի
 Մեքանիսին (ֆր.) – մեքենագետ
 Մթել – տոպրակ
 Միլիս – ոստիկան
 Միմարե – մզկիթի աշտարակ
 Միմդեր – բազմոց
 Միմիստր (ֆր.) – մախարաբ
 Միշմիշ (արաբ.) – ծիրան
 Միսս (անգլ.) – օրհորդ
 Միսդար, միստար – գյուղապետ
 Մկա – հիմա
 Մյուտիր, մյուտուր/-եթ – վերակացու, տնօրեն/-
 ություն
 Մյուք – ունեցվածք
 Մոքիլիա – կահույք
 Մոդիստրա (ֆր.) – դերձակուհի
 Մոթոր (ֆր.) – շարժիչ
 Մոսին – հրացանի տեսակ
 Մուզիկա (ռուս.) – երաժշտություն
 Մութասարիֆ – գավառապետ
 Մութլախա – անպայման
 Մութֆախ – խոհանոց
 Մուխաննաթ – ճեմզ
 Մուխսի – մահտեսի (մահը տեսած), Երուսաղեմ
 դժվարությամբ ուխտի գնացած-
 վերադարձած
 Մուխտար – տանուտեր, գյուղապետ
 Մուհաբեթ – սեր, համերաշխություն
 Մուհաջիր – զաղթական
 Մուհաֆազա – անվտանգություն
 Մուհդաշ – ապավեն, հույս
 Մունդիր (ռուս.) – զինվորական համազգեստ
 Մուշամբա – 1. մոմլաթ, 2. անձրևանոց
 Մուշտարի, մուշթերի – հաճախորդ
 Մուսլուխ – ծորակ
 Մուրազ – փափագ, իղձ

Յ

Ծայա (հուն.) – մեծ մայր
 Ծան – Տե՛ն Ծան

Ն

Նագան – ատրճաճակ
 Նալ – պայտ
 Նալբանդ – պայտար
 Նալին – փայտյա ոտնաման
 Նադդ – կանխիկ

Նաղլ անել – պատմել
 Նամագ – մահմեդական աղոթքի ծես
 Նամահրամ – ազգակցական արգելք չունեցող
 Նամուս – պատիվ
 Նաչալմիկ (ռուս.) – կառավարիչ, պետ
 Նաչալ – կարճ կոթով փոքր կացին, տապար
 Նաջար – ատաղծագործ
 Նասկի (ռուս.) – գուլպա
 Նարգիլե (արաբ.) – կլկլակ
 Նաքքաշ – մախշքար, ծաղկարար
 Նաֆաս – շունչ
 Նաֆար – անձ, շունչ
 Նեմե – մեծ մայր
 Նեֆես – Տե՛ս Նաֆաս
 Նըրս (ֆր.) – բուժքույր, դայակ
 Նիմասն – ապրիլ ամիս
 Նյումերո – համար, թիվ
 Նո (ֆր., անգլ.) – ոչ
 Նոքյար – ծառա
 Նումրո – Տե՛ս Նյումերո

Շ

Շաբխա – Տե՛ս Շապխա
 Շախտուր – օդով լցված տիկերով լաստանավ
 Շամաթա – աղմուկ
 Շայիդ – վկա
 Շաշըրմիշ ընել – զարմանալ
 Շապխա – գլխարկ, գրակ
 Շարաֆ – պատիվ
 Շարթ – պայման
 Շափախ – ապտակ
 Շաֆախ – արևածագ
 Շեմշիե – հովանոց
 Շեյխ (արաբ.) – հոգևոր առաջնորդ
 Օհնել (ռուս.) – գինվորական վերարկու
 Օիշգո – գեր
 Օոշ (ռուս.) – խճուղի

Չ

Չաբալամիշ ըլլալ – չարչարվել, տվայտել
 Չաղըր – վրամ
 Չալել – մվագել
 Չալմա – գլխի փաթեթ
 Չախկալ – շմագալ
 Չախմախ – հրահամ
 Չախմախի – կայծքարային հրացան
 Չաղ – մպատակ
 Չամադան (ռուս.) – ճամպրուկ
 Չամուտ – ցեխ

Չայիր – մարգագետին
 Չայդախ – Տե՛ս Չարդախ
 Չանախ – կավից կամ հախճապակուց աման
 Չա(վ)ուշ – 1. եմթասպա, 2. գործավորների
 հսկիչ
 Չարդախ (ռուս.) – ձեղմահարկ
 Չարշաֆ – սավան
 Չարշի – շուկա
 Չարուխ – տրեխ
 Չափալախ – ապտակ
 Չաքուշ – Տե՛ս Չեքիշ
 Չբլախ – մերկ
 Չեթե – հրոսակ
 Չեկիստ (ռուս.) – հատուկ ծառայության
 աշխատակից
 Չեմբեր – գլխաշոր
 Չեմզե, չեմե – ծնոտ
 Չեշիթ – տեսակ
 Չեք-բուք (անգլ.) – հաշվեգրքույկ
 Չեքիշ – մուրճ
 Չեքիրգե – մորեխ
 Չըլբախ – Տե՛ս Չբլախ
 Չըխըմ – կապոց, ծրար
 Չոբան – հովիվ
 Չոլ – ամապատ, ամմարդաբնակ վայր
 Չոնգուր – երաժշտական գործիչ
 Չոջուխ – երեխա
 Չորբա – արգանակ
 Չոփ – 1. շյուղ, 2. աղբ
 Չվան – պարան
 Չրախ – 1. աշակերտ, 2. օգնական
 Չուլ – քուրծ, լաթ
 Չուվկի (ռուս.) – գուլպա
 Չուխա – բրդյա գործվածք
 Չուխուր – փոս, հոր

Պ

Պադվալ (ռուս.) – մկուղ
 Պաժար (ռուս.) – հրդեհ
 Պաժարմի կամանդա (ռուս.) – հրշեջ խումբ
 Պալատկա (ռուս.) – վրան
 Պալկովմիկ (ռուս.) – զնդապետ
 Պալոկ (ռուս.) – բաժին, ճաշաբաժին
 Պաչկա (ռուս.) – տուփ, փաթեթ
 Պապուկ – պապիկ, մեծ հայր
 Պասպորտ (ֆր.) – անձնագիր
 Պավարտ (ռուս.) – ոլորապտույտ ճանապարհ
 Պատրոն (ռուս.) – փամփուշտ
 Պարադ (ռուս.) – շքերթ
 Պարալիշ (ռուս.) – կաթված

Պարախոդ (ռուս.) – շոգենավ
 Պարավոդ (ռուս.) – շոգեքարշ
 Պարտիա (ռուս.) – կուսակցություն
 Պեչատ (ռուս.) – կնիք
 Պեչենի (ռուս.) – թխվածքաբլիթ
 Պեստիլ – պաստեղ
 Պետրոլ (ֆր.) – քարուղ, մավթ
 Պերեվարոտ (ռուս.) – հեղաշրջում
 Պիլա (ռուս.) – սղոց
 Պիլոտ (ֆր.) – օդամավորդ
 Պիվա (ռուս.) – գարեջուր
 Պլաստիկա (ռուս.) – ձայնասկավառակ
 Պլեն (ռուս.) – գերի
 Պլենտ (ռուս.) – մտրակ
 Պլոմբել (ռուս.) – կնքել
 Պլոտնիկ (ռուս.) – ատաղձագործ
 Պոեզ, պոեզի (ռուս.) – զնացք
 Պոլ (ռուս.) – հատակ, գետին
 Պոլիտիկա (ֆր.) – քաղաքականություն
 Պոլկովնիկ (ռուս.) – զննապետ
 Պոպոք – ընկույզ
 Պոստ – կայան
 Պոտենկտոր (ֆր.) – լուսարձակ
 Պրիմիտիվ (ֆր.) – 1. նախնական, 2. հնաոճ, 3. պարզունակ
 Պրոպուսկ (ռուս.) – անցաթուղթ
 Պրոտեկտորատ (ռուս.) – հովանավորություն
 Պուլիմյոտ (ռուս.) – հրաձիգ

Ջ

Ջադ – եզիպտացորեն
 Ջալլաթ – դահիճ
 Ջամեքան – ապակյա ցուցափեղկ
 Ջամրզ – գոմեշ
 Ջամի – մզկիթ
 Ջան – 1. հոգի, 2. շունչ, 3. անձ
 Ջանդակ – 1. մարմին, 2. դիակ
 Ջանդըրմա – Տե՛ս ժանդարմա
 Ջասադ – դիակ
 Ջավահիր – գոհար
 Ջեթ – գրպան
 Ջեթհան – զինամթերք
 Ջեզա – պատիժ, տուգանք
 Ջեզվե – սուրճ եփելու աման
 Ջեհեննեմ – դժոխք
 Ջեհիզ – օժիտ
 Ջեննեթ – դրախտ
 Ջերախ, ջերաֆ – վիրաբույժ
 Ջեփե – ռազմաճակատ
 Ջիզյար – թոք

Ջիզմե – երկարաճիտ կոշիկ
 Ջիհադ – սրբազան պատերազմ
 Ջիհան – աշխարհ
 Ջիմ – չար ոգի
 Ջինս – ցեղ
 Ջիարա – Տե՛ս Սիկարա
 Ջոմարդ – առատաձեռն
 Ջոշ – մեծ, ավագ
 Ջուդար – պատասխան
 Ջուվալ – պարկ

Ռ

Ռաբոչի բատալիոն (ռուս.) – աշխատանքային գումարտակ
 Ռամազան – մահմեդական ամանոր
 Ռայոն (ռուս.) – շրջան
 Ռանչպար – հողագործ
 Ռեֆիմ (ռուս.) – գրավ
 Ռեմկ – գույն
 Ռեշիմ/ռեշյոն (անգլ.) – ուտեստի չափաբաժին
 Ռեցեպտ – դեղատոմս
 Ռոյա – երազ
 Ռոմաթիզմա – հողացավ
 Ռուք – մերկ
 Ռեկլյուցիա (ռուս.) – հեղափոխություն

Ս

Սաբաթ – պատճառ
 Սաբախտան – առավոտյան
 Սաբաֆադարշը – լուսադեմ
 Սաբըր – համբերություն
 Սադըր – Տե՛ս Սեդիր
 Սաթըլ – Տե՛ս Սիթիլ
 Սաթըլջան – թոքերի բորբոքում
 Սալլամիշ ըլլալ – օրորվել
 Սալոմ (ռուս.) – հարդ
 Սալոն (ֆր.) – դահլիճ, սրահ
 Սախալ – մորուք
 Սախդել – վնասել, հաշմել
 Սահաթ – տեղ
 Սահաթ – 1. ժամ, 2. ժամացույց
 Սադ – 1. ամբողջ, 2. ողջ, 3. աջ կողմ
 Սադանախ – հորդ անձրև
 Սադլամ – ամուր
 Սամալիոտ (ռուս.) – օդամավ
 Սաման – հարդ
 Սամկա (ռուս.) – սահմակ
 Սամջակ – գավառ
 Սամջի – խիթ

Սաչախ – ծուպ
 Սապոզ (ռուս.) – երկարաճիտ կոշիկ
 Սապոն – օճառ
 Սաջ – 1. բարակ թիթեղ, 2. բով
 Սաստավ (ռուս.) – կառախումբ
 Սարայ (ռուս.) – պալատ
 Սարաֆ – լումայափոխ
 Սարը – դեղին
 Սարմա – 1. թուփ, 2. թփով տոլմա
 Սարոշկա (ռուս.) – վերնաշապիկ
 Սեդիր – բազմոց
 Սել – հեղեղ
 Սելավ – ջրհեղեղ, հեղեղ
 Սելուր – ուռենի
 Սենթըր (ֆր.) – կենտրոն
 Սեվքիաթ – առաքում, հավաքագրում
 Սետկա (ռուս.) – ցանց
 Սերին – զով
 Սեփեթ – քոց
 Սեքսեն – ութսուն
 Սեֆերերիք – 1. գորաշարժ, 2. տեղահանություն
 Սեֆիլ – թշվառ
 Սըթըրվել – մի կերպ համակերպվել
 Սըթմա – դողերոց
 Սընդըջի, սնիսչի – ոսկրային կոտրվածք բուժող
 Սըր – զաղտնիք
 Սըրըխ – երկար, բարակ փայտե ձող
 Սըրմա – ոսկեթել
 Սթասիոն (ֆր.) – կայարան
 Սթրես (անգլ.) – հոգեկան ցնցում
 Սիգարա – ծխախոտի զլանակ
 Սիթիլ – ջրաման
 Սիլա – երկիր
 Սիլաֆ – զենք
 Սիլիմդըր – Տե՛ս Ցիլիմդըր
 Սիլլե – ապտակ
 Սինեմա (ֆր.) – շարժապատկեր
 Սինի – մատուցարան
 Սինյալ (ֆր.) – ազդանշան
 Սինոր – սահման
 Սինսիլե – գերդաստան
 Սիվիլ (ֆր.) – քաղաքացիական
 Սյունգի, սյունկյու – խշտիկ, սվին
 Սյունեթ ընել – թլփատել
 Սյուրգյու – միզ, սողմակ, մղլակ
 Սյուրգյում – աքտր
 Սոթել – կողոպտել
 Սոլ – ձախ
 Սոլուխ – շումչ
 Սոխախ – նրբանցք, փողոց

Սոմոն, սոմի (հուն.) – փոփ երկարավուն հաց
 Սոմրա – վերջ
 Սոֆու – մոլեռանդ
 Սվիստոկ (ռուս.) – սուլիչ
 Ստանցիա (ռուս.) – կայարան
 Սու – ջուր
 Սութուֆ (արաբ.) – տանիք
 Սուխարի (ռուս.) – չորացրած հաց
 Սուչ – հանցանք
 Սուշուխ – 1. երշիկ, 2. ընկույզով, ռուպով շարոց
 Սուրոպ – հոտ (ամասունի)

Վ
 Վազո (ֆր.) – ծաղկաման
 Վաթամ-եղիաշ – հայրենակից
 Վալի – մահաճապետ
 Վալիզ – ճամպուրակ
 Վալիմկա (ռուս.) – թաղիքից երկայնավիզ
 Վալմամ
 Վախըթ – ժամանակ
 Վախշի – վայրի
 Վակզալ – Տե՛ս Վոկզալ
 Վալեննի գրուզինսկի (ռուս.) – վրացական
 ռազմական
 Վալս-կոնսուլ (անգլ.) – փոխհյուպատոս
 Վասիաթ – ավանդ, կտակ
 Վափոր – շոգենավ
 Վաքան (ֆր.) – արձակուրդ
 Վեդրո (ռուս.) – դույլ
 Վեշ (ռուս.) – բեռ
 Վեսիկա, վեսիքա – 1. կտրոն, 2. անցագիր,
 անցաթուղթ
 Վերգի – տուրք, հարկ
 Վիդիո թեյալ (անգլ.) – տեսաերիզ
 Վիդիո կամերա (ռուս.) – տեսախցիկ
 Վիշկա (ռուս.) – աշտարակ
 Վոկզալ (ռուս.) – կայարան

Տ
 Տալերկա – Տե՛ս Տարելկա
 Տապոր (ռուս.) – կացին
 Տավարնի (ռուս.) – ապրանքատար
 Տարելկա (ռուս.) – ափսե
 Տելեֆոն (ֆր.), տելեֆոն (ռուս.) –
 հեռուստացույց
 Տեստի – կուժ, սափոր
 Տերիտորիա (ռուս.) – տարածք
 Տնագ անել – ծաղրել
 Տոմատես – լոլիկ

Տրամվայ (ռուս.) – համրակառք
Տրիվոգ (ռուս.) – ահազանգ
Տրուսիկ (ռուս.) – վարտիք
Տուրիստ (ռուս.) – զբոսաշրջիկ

Ց

Ցիլինդր (ֆր.) – տղամարդու եվրոպական
զլխարկ
Ցիրկ (ռուս.) – կրկես

Ու

Ուբորնի (ռուս.) – զուգարան
Ուղուր – բախտ, հաջողություն
Ուղուրթ – ուղիղ, ճիշտ
Ումբր, ումբ – կյանք
Ումուդ – հույս, ապավեն
Ույուզ – բոր հիվանդություն

Փ

Փաբլիկա – Տե՛ս Ֆաբրիկա
Փաթաթես – գետնախնձոր, կարտոֆիլ
Փաթիսըրի (ֆր.) – քաղցրավենիքի խանութ
Փալան – համեստ
Փախլա – Տե՛ս Բակլա
Փահլեան – լարախաղաց, ըմբիշ
Փայ – բաժին
Փանդանտիվ (ֆր.) – վզից կախելու զարդ
Փանթալոն (ֆր.) – շալվար
Փաշափորթ – Տե՛ս Պասպորտ
Փապուճ – մուճակ
Փարա – դրամ
Փարդա – վարագույր
Փարթի (ֆր.) – 1. խումբ, 2. հավաքույթ
Փափազ – տերտեր
Փափախ – մորթե գլխարկ
Փեթրոլ – Տե՛ս Պետրոլ
Փեմբե – վարդագույն
Փեշամալ – զոգնոց
Փեշքեշ – նվեր
Փերդե – Տե՛ս Փարդա
Փերուշան – թշվառ
Փիդե – կլոր, բարակ հաց, լոշիկ
Փիլաքան – սանդուղք
Փիրե – լու
Փոթուր – ծալքերով, լայն շալվար
Փոլիս (ֆր.) – ոստիկան
Փոստա (ֆր.) – փոստ
Փորթմոնե (ֆր.) – դրամապանակ

Փորթուդալ – մարիմշ
Փոնջի – փոսպան, փոռ ունեցող
Փրեմսեզ (ֆր.) – իշխանուհի
Փուս – մշուշ

Ք

ՔաԳեԲե (ռուս.) – Պետական անվտանգության
կոմիտե
Քազըն (անգլ.) – զարմիկ
Քաթան – 1. կտավհատ, 2. կտավ
Քաթիպ – քարտուղար, գրագիր
Քալփաթին – աքցան
Քամար – Տե՛ս Բյամար
Քամբանա (ֆր.) – եկեղեցու զանգ
Քամիոն (ֆր.) – բեռնատար մեքենա
Քամփ – Տե՛ս Բեմփ
Քանեփա (ֆր.) – բազմոց
Քաչալ – ճաղատ
Քասա, քյասե – խորունկ ափսե
Քասար – Տե՛ս Ղասար
Քարաքոլ (արաբ.) – ոստիկանատուն
Քարդաշ – եղբայր
Քարթուշ – վառող
Քաֆիա – գլխին փաթաթելու տղամարդու
երկար շալ
Քեզար – ազոտաթթու
Քեթեն – Տե՛ս Բաթան
Քեթիր – գրագիր
Քել – ճաղատ
Քելեփչե – ձեռնակապ
Քեմփ (անգլ.) – ճամբար
Քեյք (անգլ.) – թխվածք
Քեմար – եզր
Քեմդիր – պարան
Քեմքյուլ – մազափունջ
Քեշիշ – քահանա
Քեշա, քեշե – թաղիք
Քեշել – Տե՛ս Բաչալ
Քեսիկ – քսակ
Քերամեթ – 1. հրաշք, 2. տեղանուն
Քեփի (ռուս.) – բանվորական գլխարկ
Քեֆիլ – երաշխավոր
Քէփրի – կամուրջ
Քըզ – աղջիկ
Քըզարդաշ – քույր
Քիլիմ – կարպետ
Քիսա – 1. դրամապանակ, 2. տոպրակ
Քիրա – վարձ
Քիրեշ – կիր
Քյուր (ֆր.) – ակումբ

Բյամար – գոտի
 Բյասիր – աղքատ
 Բլար – օգուտ
 Բլարփիմջ – աղյուս
 Բյափիր – ամաստված, ամխիդ, տմարդ
 Բյորփեն – մատղաշ, փոքրիկ
 Բյութիզ – կոճղ
 Բյուվախ – գլխամոց
 Բյություրդ – ծծումբ
 Բյուֆ – բորբոսն
 Բյութթա – ծեծված մսով գնդաձև ուտեստ
 Բոլա (ֆր.) – օսլա
 Բոլոզ – փաթթոցավոր գլխամոց
 Բոնդաքթըր (անգլ.) – 1. վարող, 2. կառապան
 Բոնսուլ/-ատ – դեսպան/-ություն
 Բոջա – Տե՛ս Հոջա
 Բոփալ – մահակ
 Բոք – արմատ
 Բրավաթ (ֆր.) – փողկապ
 Բուլի (արաբ.) – բուլոր, ամբողջ
 Բուլուրիա (հուն.) – քունջութով օղակաձև հաց
 Բուչա – փողոցի անկյուն
 Բուրբան բայրամ – զոհի տոն
 Բուրմանջի – Արևմտյան Հայաստանում ապրող
 հատուկ բարբառով խոսող քրդեր
 Բուրջ – լաթ, ձորձ, ցնցոտի
 Բուրք – մուշտակ
 Բֆրել – հայհոյել

Օ

Օդա – սենյակ
 Օթել (ֆր.) – հյուրանոց
 Օթո, օթոմոքիլ (ֆր.) – ինքնաշարժ մեքենա
 Օղլան, օղուլ – տղա, որդի
 Օմուզ – ուս
 Օյա – ասեղնագործ
 Օն – տաալ
 Օնբաշի – տասնապետ
 Օրթա – մեջտեղ

Օրթախ – գործըմկեր
 Օրմամ – ամտառ
 Օքքա – կշռի միավոր (շուրջ՝ 1.283 գ)
 Օֆիս (ֆր.) – գրասենյակ
 Օֆիցեր (ռուս.) – սպա

Ֆ

Ֆաբրիկա (ֆր.) – գործարան
 Ֆալաք – ճակատագիր
 Ֆալդա – օգուտ
 Ֆանդ – հմար
 Ֆամֆար – փողային նվագախումբ
 Ֆասուլիա – լոբի, ոլոռ
 Ֆարաջա – արևելյան թիկնոց
 Ֆեդայի – Տե՛ս Ֆիդայի
 Ֆելլաֆ (արաբ.) – հողագործ գյուղացի
 Ֆեներ – լապտեր
 Ֆես – տղամարդու արևելյան սև ծոպով կարմիր
 գլխարկ
 Ֆեսիքա – Տե՛ս Վեսիքա
 Ֆերման – հրաման
 Ֆընդըլի – կաղին
 Ֆըրսանդ – առիթ
 Ֆիդա – զոհ
 Ֆիդայի – անձնագրի կովող, ազատամարտիկ
 Ֆիթ (անգլ.) – ոտքաչափ, (շուրջ՝ 30,48 սմ)
 Ֆիլդիշի – փղոսկր
 Ֆիլոսոֆի – փիլիսոփայություն
 Ֆիկան, ֆիդան – ողբ, կական
 Ֆիշենջ – հրահան
 Ֆիստան – շրջագգեստ
 Ֆիտիլ – պատրույզ
 Ֆորմա (ռուս.) – 1. ձև, 2. համազգեստ
 Ֆրեր (ֆր.) – կաթոլիկ հոգևորական
 Ֆրոնտ (ռուս.) – ճակատ
 Ֆուլ (արաբ.) – բակլա
 Ֆուռուն – փուռ
 Ֆուրգոն – մարդատար սայլ, կառք

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Արուսյան Խաչատուր** – (1809, Քանաքեռ - 1848), հայ լուսավորիչ գրող, մանկավարժ, հայ մոր գրականության և մանկավարժության հիմնադիր:
- Ագոստի Բար** – «Սասնա Շուեր» հայ ժողովրդական էպոսի վերջին հերոս Փոքր Մհերը՝ Արևի աստվածը, որը ներկայացվում է որպես աշխարհի փրկիչ և դուրս է գալու իր թաքստոցից՝ Վանի Ագոստի Բար (Ագոստը կրակը պաշտպանող թռչունն է) կոչվող ժայռից՝ ազատելու է չար ոգիներից տառապող մարդկությանը և հիմնելու է երանավետ թագավորություն:
- Ա.Ղո** – Հովհաննես Տեր-Մինասյան (1867-1954), հայ պատմաբան, տնտեսագետ:
- Ազատ Վշտունի** – Կարապետ Սեթի Մամիկոնյան (1894, Վան - 1958, Երևան), հայ բանաստեղծ, գրական, հասարակական գործիչ: Նորագույն շրջանի հայ պոեզիայի սկզբնավորողներից: Սովորել է Վանի Երանյան վարժարանում, ապա՝ Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում, իսկ 1911 թ.՝ Սորբոնի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում: 1914 թ. տեղափոխվել է Թիֆլիս, մասնակցել հայ կամավորական շարժմանը, կովկասահայության մշակութային կյանքին: Հրատարակել է «Կամավորի հուշատետրից» պատմվածքների ժողովածուն (1915 թ.):
- Աթաթյուրք Մուսթաֆա Բեմալ** – (1881-1938), Թուրքիայի պետական, քաղաքական և ռազմական գործիչ: Թուրքական Հանրապետության հիմնադիր և Առաջին Նախագահ (1923-1938):
- Աթայան Ռոբերտ** – (1915-1994, Երևան), հայ երաժշտաքննադատ, երգահան, մանկավարժ:
- Ալազան (Գաբուլյան) Վահրամ** – (1903, Վան - 1966, Երևան), հայ գրող, հասարակական գործիչ, սովետական իշխանության կողմից բռնադատված:
- Ալթայսկի կրայ (Ալթայի երկրամաս)** – տարածք Սիբիրում, որի անձայրածիր, ամայի և սառցակալած տափաստաններն էին աքսորվում ստալինյան կարգերի համար անբաղձալի քաղաքացիները:
- Ալթունյան Թաթուլ** – (1901, Ադամա - 1973, Երևան), հայ երգահան, երաժիշտ, մանկավարժ, հիմնել և ղեկավարել է Հայ ժողովրդական երգի-պարի համույթը:
- Ահարոնյան Ավետիս** – (1866, Իգդիրմավա - 1948, Փարիզ), հասարակական և քաղաքական գործիչ, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն (ՀԾԴ) կուսակցության անդամ, հայ գրող:
- Աղբալյան Նիկոլ** – (1875, Թիֆլիս - 1947, Բելյուրո), հայ հասարակական, քաղաքական գործիչ, գրաքննադատ, ՀԾԴ կուսակցության անդամ:
- Աճառյան Հրաչյա** – (1876, Կ. Պոլիս - 1953, Երևան), հայ լեզվաբան, լեզվագետ, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:
- Ամերկոմ** – Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատուցի Ամերիկյան Կոմիտե, հիմնադրվել է, 1918 թ.: 1919 թ. մայիսից սկսել է գործել Հայաստանում:
- Ամիրխանյան Արամ** – Համբարձում (... , Չմշկածագ - 1933, Ֆրեզնո), ամերիկահայ գրող, 1922 թ. մեկնել է ԱՄՆ և Ֆրեզնոյում հիմնել «Նոր օր» շաբաթաթերթը:
- Այվազյան Արտեմի** – (1902, Բաքու - 1975, Երևան), հայ երգահան, հիմնել է Հայկական ջազ երաժշտական համույթը:
- Անդրանիկ Զորավար** – Տե՛ս Օգանյան Անդրանիկ:
- Անդրեասյան Անդրանիկ** – (1909, Չմշկածագ), ամերիկահայ գրող, Հայոց ցեղասպանության օրերին կորցրել է ծնողներին, ապաստան գտել Ալեքսանդրապոլի, ապա՝ Եդիքուլեի որբանոցներում: 1922 թ. որբերի հետ տեղափոխվել է Ֆրանսիա, աշխատել մետաղաձուլական գործարանում, ապա մեկնել

է ԱՄՆ՝ Ֆրեզնոյում: 1937-1957 թթ. խմբագրել «Նոր օր» շաբաթաթերթը, ապա՝ «Պայքար» օրաթերթն ու «Պայքար» համդեսը:

Անդրեասյան Տիգրան – (1888, Մուսա Լեռ - 1962, Բեյրութ), ավետարանական վերապատվելի: Եղել է Մուսա Լեռան հերոսամարտի (1915 թ.) կազմակերպիչներից:

Աստղիկ Աստվածուհի – հայ հեթանոս Արամազդ աստծո դուստրը, սիրո, գեղեցկության, արգասաբերության և ջրի աստվածուհին: Հեթանոս Հայաստանում բազմաթիվ տաճարներ էին նվիրված Աստղիկ աստվածուհու պաշտամունքին: Համապատասխանում է հունական Աֆրոդիտեին:

Ավետիսյան Մկրտիչ – Թերլեմեզյան (1864, Վան - 1896), հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչ:

Արամ – Տե՛ն Մանուկյան, Արամ:

Արամ Կայծակ – Թերզյան, 1920-1921 թթ. մասնակցել է Կիլիկիայի ազատագրության համար մղվող պայքարին: Նա եղել է Հաճընի ութամսյա ինքնապաշտպանական հերոսամարտի «Վրեժ» խմբի ղեկավարը: 1920 թ. սպանել է Դողան բեյին:

«Արարատ» տուն – Հայ ազգային ծերանոց Լուս Անջելեսի Միշըն Հիլզ թաղամասում, ԱՄՆ:

Արլեն Մայքլ – Տիգրան Գույումջյան (1895, Ռուսշուկ - 1956, Նյու Յորք) անգլիագիր հայ գրող:

Արմաշի դպրեվանք – հայ հոգևոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Հիմնվել է 1889 թ. Արմաշ գյուղի Զարխափան Ս. Աստվածածին վանքում, Կ. Պոլսի պատրիարք Խորեն արք. Աշըկյանի հովանավորությամբ և Մաղաքիա արք. Օրմանյանի վերատեսչությամբ՝ որպես Կ. Պոլսի Պատրիարքության դպրեվանք:

Արմենական կուսակցություն – Հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություն, հիմնվել է 1885 թ. Մարսելում (Ֆրանսիա), «Արմենիա» պարբերականի խմբագիր Մկրտիչ Փորթուգալյանի կողմից:

Բագրատունյաց թագավորություն – հայ միջնադարյան թագավորական գերդաստան (885-1045):

Բաղդամյան Հովհաննես Խաչատուրի – (1897, Կիրովաբադ - 1982, Մոսկվա), սովետահայ ռազմական գործիչ, Սովետական Միության մարշալ:

Բաշալյան Լևոն – (1864, Կ. Պոլիս - 1943, Վիշի, Ֆրանսիա), հայ գրող, խմբագիր, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, «Ութսունականներ» գրական շարժման նշանավոր դեմքերից:

Բաստրմաճյան Գարեգին Հարությունի – Արմեն Գարո (1872, Կարին - 1923, Ժնև), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀԵԴ կուսակցության անդամ: Մասնակցել է 1896 թ. «Բանկ Օտոմանի» միջադեպին: 1917 թ. մեկնել է ԱՄՆ, կազմակերպել Հայոց ցեղասպանության վերապրողների նյութական օգնությունը: 1920 թ. եղել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դեսպանը Վաշինգտոնում: Կարևոր դեր է կատարել «Նեմեսիս» գործողության ղեկավարման մեջ:

Բյուրատ (Տեր-Ղազարենց) Սմբատ – (1862, Զեյթուն - 1915), հայ գրող, պատմագիր, բանաստեղծ, 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության նահատակ-մտավորական:

Բոլշևիկ – մեծամասնություն ներկայացնող ռուսական կոմունիստ՝ ի հակադրություն մենշևիկ՝ փոքրամասնության:

Բոյաջյան Համբարձում – Մեծն Մուրադ (1867, Հաճըն - 1915, Կեսարիա), հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչ: Հնչակյան կուսակցության ղեկավարներից: 1908 թ. Երիտթուրք հեղաշրջումից հետո ընտրվել է օսմանյան խորհրդարանի անդամ: 1915 թ. ձերբակալվել է հայ մտավորականների հետ, աքսորվել Կեսարիա և կախաղան բարձրացվել:

Գաբրիկյան Կարապետ – (1867, Սեբաստիա - 1925), հայ բանասեր, պատմաբան, մանկավարժ: Հայոց ցեղասպանության ժամանակ աքսորվել է Հալեպ: 1920 թ. անցել է Երուսաղեմ, վանքում դասավանդել հայոց լեզու և գրականություն: 1924 թ. Բոստոնում լույս է տեսել նրա «Եղեռնապատում» ստվար աշխատությունը, որտեղ նկարագրում է սեբաստացիների տեղահանությունն ու աքսորը: Արժեքավոր է նրա «Բաղդիրք Սեբաստիոյ գաւառական լեզուի» ուսումնասիրությունը, «Հայ բուսաշխարհ» գիրքը:

Գայ – Հայկ Բժշկյանց (1887, Թավրիզ - 1937), սովետահայ ռազմական գործիչ, քաղաքացիական պատերազմի հերոս:

Գասպարյան Սամսոն – (1909, Բայազետ - 1974, Երևան), հայ երաժշտագետ, պատմաբան, մանկավարժ:

Գարո Արմեն – Տե՛ն Բաստրմաճյան Գարեգին:

Գողգոթա – բարձունք Երուսաղեմում, որտեղ, ըստ Ավետարանի, խաչվել է Քրիստոսը: Այդ հասկացությունն օգտագործվում է նաև փոխաբերական իմաստով՝ որպես ինքնազոհության և բարոյական տառապանքի խորհրդանիշ:

Գրիգոր Նարեկացի – (951-1003), հայ փիլիսոփա, երաժիշտ, գրող, լեզվագետ, հայ մոր բանաստեղծության և երաժշտության ստեղծող, մարդու ինքնակատարելագործման վարդապետության, Հայկական Վերածննդի նախահայր: Նրա հեղաշրջող ստեղծագործությունն է՝ «Մատյան ողբերգության»:

Գևորգ Չավուշ – (1870, Սասուն - 1907), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ֆեդայի: Զորավար Անդրանիկի զինակից:

Դաբաղյան Նորայր – (1904, Վան - 1955, Երևան), հայ գրականագետ, եվրոպական գրականության մասնագետ:

Դաշնակ/-ցական – *ՏԵՄ* Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն (ՀԵԴ) կուսակցություն: Այդ կուսակցության անդամ:

Դաշտենց (Տոնոյան) Խաչիկ – (1910, Դաշտադեմ գյուղ, Բիթլիս - 1974, Երևան), հայ գրող, բանաստեղծ, հրապարակագիր, գրել է արևմտահայերի զավթված երկրի մասին: Թարգմանել է Վիլյամ Օեքսպիրի և այլոց ստեղծագործություններին:

Դեմիրճյան Գևորգ – եղբայրն է հայ պատմավիպագիր գրող, հասարակական գործիչ Դեմենիկ Դեմիրճյանի (1877, Ախալքալաք - 1956, Երևան):

Դեմիրճյան Կարեն Սերոբի – (1932, Երևան - 1999, Երևան), հայ քաղաքական գործիչ, Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի Առաջին քարտուղար (1974-1988), հայտնի է «Կարեն Օրմար» պատվանունով:

Դեմիրճյան Սերոբ – Հայրն է Կարեն Սերոբի Դեմիրճյանի:

Դեմիկին Անտոն Իվանովիչ – (1872-1947, ԱՄՆ), 1918-1920 թթ. համառոտական հակահեղափոխական պարագլուխներից, գեներալ-լեյտենանտ:

Դերոյան Տիգրան – Վազգեն (1873, Վան - 1898, Կո ռուբաշ գյուղ, Վան), հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչ:

Դրո – *ՏԵՄ* Կանայան Դրաստամատ:

Եկարյան Արմենակ – (1870, Վան - 1925, Կահիրե), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: 1888 թվականից եղել է Արմենական կուսակցության անդամ, 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից: Եղել է քաղաքի հայկական ոստիկանության պետ: Գրել է հուշեր Վանի ինքնապաշտպանության մասին:

Եղիազարյան Արտո – (1899, Ջալալօղլի - 1974, Երևան), հայ հասարակական գործիչ, մանկավարժ:

Եսայան (Հովհաննիսյան) Զաքել Մկրտիչի – (1878, Կ. Պոլիս - 1943), հայ գրող, թարգմանիչ, հրապարակագիր:

Երվանդ Հրաչ – *ՏԵՄ* Հրաչ Երվանդ:

Եփրեմյան – Եփրեմ Դավթյան (1868, Ծամխոր - 1912, Համադան), հայ ազգային-ազատագրական շարժման և ռազմական գործիչ: ՀԵԴ կուսակցության անդամ:

Զարիֆյան Հովհաննես – (1879, Ալեքսանդրապոլ - 1937, Նյու Յորք), հայ դերասան, թատերական գործի կազմակերպիչ: Հանդես է եկել Համլետի և շեքսպիրյան այլ դերակատարումներով:

Զարյան Նաիրի – (1900, Վան - 1969, Երևան), հայ գրող, բանաստեղծ, դրամատուրգ:

Զարուբյան Յակով Նիկիտայի – (1908, Արդվին - 1980, Երևան), սովետական կուսակցական պետական գործիչ: ՍՄԿԿ անդամ: Հայոց ցեղասպանության ժամանակ ընտանիքով գաղթել է Խարկով: 1960 թվականից՝ ՀԿԿ Կենտկոմի Առաջին քարտուղար: Նրա ջանքերով Երևանի մերձակա Ծիծեռնակաբերդում կառուցվել է Հայոց ցեղասպանության ամենել զոհերի հուշահամալիրը:

Զոհրապ Գրիգոր – (1861, Կ. Պոլիս - 1915, Չանղըրլի ամապատ), հայ փաստաբան-իրավաբան, գրող, հրապարակախոս, քաղաքական, հասարակական գործիչ, մինչև 1915 թ. Կ. Պոլսում օսմանյան խորհրդարանի անդամ, Հայոց ցեղասպանության նահատակ:

Էնվեր փաշա – (1881-1922), թուրք քաղաքական և ռազմական գործիչ, թուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարներից, Թալեաթ, Էնվեր, Զեմալ «Եռյակ կոմիտեի» անդամ, Ռազմական նախարար, Հայոց ցեղասպանությունը կազմակերպող հանցագործներից մեկը:

- Թալեաթ Մեհմեդ փաշա** – (1874-1921), թուրք պետական գործիչ, Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչ: Նրիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից, Թուրքիայի Ներքին գործերի, փոստի և հեռագրության նախարար:
- Թեմիսթյան Սողոմոն** – (1896, Էրզրում - 1960, Սամ Ֆրանցիսկո), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ժողովրդական վրիժառու: 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում սպանել է Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից՝ Թուրքիայի Ներքին գործերի նախարար, 1919-1920 թթ. հեռակա կարգով մահվան դատապարտված, բայց Նվրոպայում փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթին: Բեռլինի դատարանը արդարացրել է Թեմիսթյանին:
- Թեմեքեջյան Նիկողոս** – (1860, Խարբերդ - 1915), հայ կրթական հասարակական գործիչ:
- Թեոդիկ** – **Թեոդորոս Լարճինյան** (1873, Կ. Պոլիս - 1928, Փարիզ), հայ բանասեր, հայտնի է «Ամենուն տարեցոյցը» տարեգիրք ժողովածուներով, որոնք համարվում են հայ կյանքը և մշակույթը ներկայացնող փոքրիկ հանրագիտարաններ: 1919 թ. Կ. Պոլսում լույս է ընծայել «Յուշարձան մահատակ հայ մտաւորականութեան» ժողովածուն, որտեղ կենսագրական տեղեկություններով ու լուսանկարներով ներկայացված են 1915 թ. ապրիլի 24-ին ձերբակալությունների զոհ դարձած հայ մտավորականները:
- Թերզիբաշյան Ավետիս** – (1873, Վան - 1947, Փարիզ), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող: 1915 թ. մասնակցել է Վանի հերոսամարտին: 1924-1926 թթ. Փարիզում խմբագրել է «Ապագայ» թերթը:
- Թերլեմեզյան Փանոս Պողոսի** – (1865, Վան - 1941, Երևան), սովորել է Թիֆլիսի և Փարիզի գեղարվեստական ակադեմիաներում: 1910-1912 թթ. ապրել է Կ. Պոլսում, մտերմացել Դանիել Վարուժանի, Սիմեոն-Թոյի, Կոմիտասի, Նրվանդ Օտյանի և այլոց հետ, որպես ղեկավար մասնակցել է Վանի ինքնապաշտպանական կոմիտեին: 1915 թ. արևմտահայերի հետ գաղթել է Անդրկովկաս: Հայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածներն իրենց արտացոլում են գտել նրա ստեղծագործություններում: 1916 թ. Թիֆլիսում կազմակերպել է Հայ արվեստագետների միությունը, հետագայում նաև՝ ցուցահանդեսներ այլ վայրերում:
- Թեքեյան Վահան Գալուստի** – (1878, Կ. Պոլիս - 1945, Կահիրե), հայ բանաստեղծ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ: 1896 թ. մեկնել է Նվրոպա, ապա փոխադրվել Եգիպտոս: Կահիրեում խմբագրել է «Արև» օրաթերթը: Նրա երկերը լույս են տեսել 14 հատորով:
- Թոթովենց Վահան** – (1893, Խարբերդ - 1938, Երևան), հայ գրող, բանաստեղծ, թարգմանիչ, մշակութային գործիչ: 1908 թ. մեկնել է Կ. Պոլիս, ապա՝ Փարիզ, Նյու Յորք, ուսումը շարունակել Վիսքոնսին համալսարանում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին որպես կամավոր եկել է Կովկաս, կռվել կովկասյան ռազմաճակատում: 1917-1918 թթ. Ջորավար Անդրանիկի հետ Թիֆլիսում հրատարակել է «Հայաստան» պարբերականը: Նրա հայտնի վեպն է «Կյանքը հին հոռնեական ճանապարհի վրա»: Բռնադատվել է սովետական իշխանության կողմից:
- Թումանյան Հովհաննես** – (1869, Դսեղ գյուղ, Լոռի - 1923, Մոսկվա), հայ մեծանուն բանաստեղծ և գրող, հասարակական, քաղաքական գործիչ: Եղել է Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) նախագահ:
- Թուրսարգյան Աղասի** – (1871, Հաճըն -), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: 1894-1896 թթ. սուլթան Համիդի կազմակերպած հայկական ջարդերի ժամանակ Ապահի, Մլենի, Հրաչյայի, Կարապետի և Նշանի հետ ղեկավարել է 1895 թ. Ջեյթունի ամիսներ տևող ինքնապաշտպանական հերոսամարտը ընդդեմ թուրք և քուրդ ջարդարարների:

Ժամանակավոր կառավարություն – Խուսաստանում պետական իշխանության կենտրոնական մարմին, որը գործել է 1917 թ. փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունից հետո մինչև նոյեմբերի 7-ը:

Իշխան – **Նիկողայոս Պողոսի Միքայելյան** (1881-1915), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: Ընդդիմանալով թուրք կառավարիչներին, պաշտպանել է Վանի հայերի իրավունքները: Սպանվել է 1915 թ. ապրիլին՝ Վանի հերոսամարտի նախօրեին Ջևդեթ փաշայի հրամանով:

Իսահակյան Ավետիք – (1875, Ալեքսանդրապոլ - 1957, Երևան), հայ մեծանուն բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս: 1944-1957 թթ. եղել է Սովետահայ գրողների միության նախագահ: Նրա ստեղծագործությունները թարգմանվել են բազմաթիվ լեզուներով, որոնք արժանի տեղ են գրավում համաշխարհային գրականության զանախարանում:

- Լեւոն (Ուլյանով) Վլադիմիր Իլյիչ** – (1870, Սիմբիրսկ (Ուլյանովսկ) - 1924, Գորկի), Ռուսական հեղափոխական գործիչ։ Սովետական Միության Կոմունիստական Կուսակցության ճիմնադիր։
- Լեո Կամսար** – Արամ Թովմախյան (1888, Վան - 1965, Երևան), հայ երգիծաբան գրող։
- Լիբկնեխտ Կարլ** – (1871, Լայպցիգ - 1919, Բեռլին), գերմանական և միջազգային բանվորական շարժման գործիչ։
- Լյուեմյան Լևոն** – (1891, Խարբերդ), հայ մշակութային գործիչ, խմբագիր։ 1920 թ. մեկնել է ԱՄՆ, խմբագրել «Արոր» թերթը։ Գրի է առել Անդրանիկ Զորավարի 1914-1917 թթ. «Օրագրությունը» և «Առաքելոց վանքի կոիվը»։ Հեղինակն է «Խարբերդի գավառաքարքառը» ուսումնասիրության, որն արժանացել է Եփրատյան մրցանակի։
- Լյուքսեմբուրգ Ռոզա** – (1871, Ջանոսց - 1919, Բեռլին), գերմանական և միջազգային բանվորական շարժման գործիչ։
- Լոռիս-Մելիք-յան-ով Միքայել** – (1825, Թիֆլիս - 1888, Նիցցա), հեծելազորային գեներալ, Ռուսական կայսրության հայկական ծագման պետական և ռազմական գործիչ։ 1877-1878 թթ. Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ նշանակվել է ռուսական բանակի Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար։ Նրա բանակը գրավել է Արդահանը և Կարսը՝ փախուստի մատնելով Մուխտար փաշայի զորքին։ Արժանացել է Կոմսի տիտղոսի։
- Լոուրենս դ'Արաբի (Արաբիացի)** – Թոմաս Էդուարդ Լոուրենս (1888-1935), Մերձավոր Արևելքում Մեծ Բրիտանիայի գաղտնի լրտես։
- Լունաչարսկի Անատոլի Վասիլևիչ** – (1875, Պոլտավա - 1933, Մենտոնա, Ֆրանսիա), սովետական պետական գործիչ, սոցիալիստական մշակույթի ճիմնադիրներից, գրող, քննադատ, արվեստաբան, ՍՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս։
- Լևոն Հարություն** – (1894, Վան - 1957), հայ դերասան։ Հանդես է եկել Փարիզի Օդեոն թատրոնում և եվրոպական մի շարք քաղաքներում։ 1927 թ. Սեսիլ Սորելի խմբով մեկնել ԱՄՆ և Կանադա։ Հոլիվուդում նկարահանվել է մի շարք ֆիլմերում։ 1936 թ. ներգաղթել է Հայաստան, աշխատել Հայկինդում, Լեւոնականի պետական թատրոնում, Գորիսում, Կիրովականում։ Արժանացել է Հայկական ՍՍՀ վաստակավոր արտիստի կոչման։
- Լևոնյան Ադուր** – հայ ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավար, Այնթապի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի (1920-1921 թթ.) կազմակերպիչ, ղեկավար։
- Խաթայան Սահակ Բ** – (1849, Խարբերդ - 1939), հայ հոգևորական, կրթական գործիչ, բանասեր։ Կիլիկիայի կաթողիկոս է ընդվել 1903 թ.։
- Խանզադյան Զատիկ Հակոբի** – (1886, Զմյուռնիա - 1980, Փարիզ), ֆրանսահայ քարտեզագետ, ՀՍՍՀ ԳԱ արտասահմանյան անդամ։
- Խանջյան Աղասի** – (1901, Վան - 1936, Թիֆլիս), սովետահայ կուսակցական և պետական գործիչ։ 1930 թվականից եղել է Հայաստանի Կոմունիստական (բանվորական) Կուսակցության Կենտկոմի Առաջին քարտուղար։
- Խատիսյան Ալեքսանդր Հովհաննեսի** – (1874, Թիֆլիս - 1945, Փարիզ), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ։ ՀՅԴ կուսակցության անդամ։ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության (1918-1920 թթ.) Արտաքին գործերի նախարար (1918), ապա՝ վարչապետ (1919-1920 թթ.)։
- Խենթ** – հայ գրող Րաֆֆու հայտնի «Խենթը» ստեղծագործության գրական հերոսը։ Տե՛ս Րաֆֆի։ «Խենթը» պատմական վեպում վարդանի նախատիպն է Սամսոն Տեր-Պողոսյանը (1846-1911 թթ.), որը եղել է 1877-1878 թթ. Ռուս-թուրքական պատերազմի հերոս։
- Խրիմյան Մկրտիչ** – Խրիմյան Հայրիկ (1820, Վան - 1907, Էջմիածին), հայ հոգևորական, հասարակական-քաղաքական գործիչ, հայ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոս։ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1892-1907 թթ.)։ 1878 թ. գլխավորել է Բեռլինի վեհաժողով մեկնած «Հայկական հարցի» պատվիրակությունը։
- Խրիմյան Մուրադ** – Սեբաստացի Մուրադ, Մուրադ Հակոբյան (1874, Կովտուն գյուղ, Սեբաստիա - 1918, Բաքու), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ֆեդայի։ Նախ՝ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան, ապա՝ ՀՅԴ կուսակցության անդամ։
- Խրուշչով Նիկիտա Սերգեևիչ** – (1894, Կուրսկ - 1971, Մոսկվա), սովետական պետական, կուսակցական գործիչ։ Եղել է Սովետական Միության Կոմունիստական Կուսակցության Առաջին քարտուղար (1953-1964 թթ.)։

Կամսար Լեո – Տե՛ն Լեո Կամսար:

Կայծակ Արամ – Տե՛ն Արամ Կայծակ:

Կանայան Դրաստամատ – Դրո (1883, Իգդիր - 1956, Բոստոն), հայ ռազմական և քաղաքական գործիչ: ՀՅԴ կուսակցության անդամ: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ եղել է Հայկական երկրորդ կամավորական զմեռյալ հրամանատար:

Կանաչյան Բարսեղ – (1885, Ռոդոսթո - 1967, Բելյուրոթ), Կոմիտասի աշակերտներից, հայ երգահան, խմբավար, հասարակական գործիչ:

Կապուտիկյան Սիլվա – (1919, Երևան - 2006, Երևան), հայ ամվանի բանաստեղծուհի, արձակագիր, թարգմանիչ և հասարակական գործիչ:

Կասյան Սարգիս – (1876, Ծուշի - 1937), հայ կուսակցական և պետական գործիչ: Նրա ստորագրությամբ 1920 թ. հրապարակվել է Հայաստանում Խորհրդային կարգեր հաստատվելու վերաբերյալ Դեկլարացիան:

Կարաբեքիր Քյազիմ – (1882-1948), թուրք գեներալ, փաշա, 1918-1919 թթ. եղել է թուրքական 1-ին, 2-րդ և 15-րդ կովկասյան բանակի հրամանատար, մասնակցել է Երզնկայի, Էրզրումի և Կարսի առումներին, եղել է մահ Արևելյան ճակատում թուրքական բանակի հրամանատար: 1920 թ. սեպտեմբերին թուրքական ուժերը Կարաբեքիրի ղեկավարությամբ ներխուժել են Արևելյան Հայաստան՝ պատճառելով մեծ ավերածություններ, մարդկային զոհեր և զավթել ընդարձակ տարածքներ:

ԿԳԲ – Պետական ամվտանգության կոմիտե մախկիմ ԽՍՀՄ-ում (ռուս.):

Կերենսկի Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչ – (1881, Սիմբիրսկ - 1970, Նյու Յորք), ռուսական բուրժուական քաղաքական գործիչ, բուրժուական ժամանակավոր կառավարության ղեկավար:

Կլեմենտ Ժորժ – (1841-1929 թթ.), ֆրանսիական պետական և քաղաքական գործիչ: Ֆրանսիայի Ակադեմիայի անդամ, բժիշկ: 1917 թ., անցնելով կառավարության գլուխ, դարձել է ռազմական մախարար, կազմակերպել հակասովետական ինտերվենցիա և աջակցել սպիտակ զվարդիականներին:

Կոթիկյան Արման Անանիայի – (1896, Տրապիզոն - 1968, Երևան), հայ դերասան, բանաստեղծ, թարգմանիչ: ՀՍՍՀ ժողովրդական արտիստ (1967 թ.):

Կոմիտաս Վարդապետ – Սողոմոն Սողոմոնյան (1869, Քյոթահիա - 1935, Փարիզ), հայ հոգևորական, երգահան, երաժիշտ-բանահավաք, տեսաբան, խմբավար, մանկավարժ: Հայ ժողովրդական երգարվեստի հիմնադիր:

Կոչոյան Հակոբ – (1883, Ախալցխա - 1959, Երևան), Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ: Հայտնի է փայտի, մետաղի և գրքերի նկարազարդումներով:

Կորյուն – Գոմսա Իսո (1870, Գոմս գյուղ - 1915, Սասուն), հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչ, ֆեդայի: Եղել է Մշո դաշտի Գոմս գյուղի գյուղապետ, ղեկավարել Սասունի 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերը և զոհվել:

Համազասպ – Համազասպ Սրվանձության (1873, Վան - 1921, Երևան), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ:

Համաստեղ – Համբարձում Կելենյան (1895, Խարբերդ - 1966, ԱՄՆ), հայ գրող, հասարակական գործիչ:

Համբարձումյան Կոստի – Ուխտավոր (1882, Ծուշի - 1918, Իրաք), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: ՀՅԴ կուսակցության անդամ, 1915 թ. մասնակցել է Վանի ազատագրմանը: 1917 թ. աշնանը, երբ ռուսական զորքերը նահանջել են Վանից, եղել է Վանի Հայկական ժամանակավոր կառավարության ղեկավար: 1918 թ., երբ թուրքերը կրկին հարձակվել են Վանի վրա, կազմակերպել է վանեցիների արտագաղթը, սպանվել է թուրքերի կողմից:

Համիդ Աբդուլ – (1842-1918), թուրք սուլթան (1876-1909 թթ.): 1876 թ. հռչակել է Օսմանյան սահմանադրությունը, բայց շուտով հաստատել է դաժան վարչակարգ: Մտքերը է խիստ գրաքննություն, արգելել՝ «Ազատություն», «Հայաստան» բառերը: Դաժանորեն ճնշել է բուլղարների, մակեդոնացիների, արաբների, հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները: Հայտնի է «Ջուլում» անունով: 1894-1896 թթ. կազմակերպել է Հայկական կոտորածները, որոնց զոհ են գնացել 300.000 հայեր՝ ստանալով «Կարմիր սուլթան» մականունը:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն (ՀՅԴ) կուսակցություն – (Դաշնակցություն կուսակցություն), հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություն, հիմնադրվել է 1890 թ. Թիֆլիսում Քրիստափոր Միքայելյանի, Սիմոն Զավարյանի, Ռոստոմի և այլոց կողմից: 1894 թ. սկսել է հրատարակել «Դրոշակ» պաշտոնաթերթը:

Հայ Ռամկավար Ազատական կուսակցություն (ՀՌԱԿ) – (Ռամկավար կուսակցություն), հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություն, հիմնադրվել է 1921 թ. Կ. Պոլսում:

Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան (ՍԴՀ) կուսակցություն – հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություն, հիմնադրվել է 1887 թ. Ժնևի համալսարանի մի խումբ կովկասահայ ուսանողների (Ավետիս և Մարտ Նազարբեկյաններ, Ռուբեն Խանազատ և այլք) կողմից, որոնք 1887 թ. հրատարակել են մաս «Հնչակ» պաշտոնաթերթը:

Հայաստանի օգնության կոմիտե – ՀՕԿ, 1921 թ. Երևանում հիմնված հասարակական կազմակերպություն, որը մասնաճյուղեր ուներ Սփյուռքում: Նախագահն էր գրող Հովհաննես Թումանյանը, Կենտրոնական վարչության կազմում էին ութ այլ հայ մտավորականներ: ՀՕԿ-ի նպատակն էր օգնել կարոտյալ Հայաստանին և խթանել հանրապետության շինարարությանը: Լուծարվել է 1937 թ.:

Հայկ Վահե – Տե՛ս Վահե Հայկ:

Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն (ՀԲԸՄ) – հիմնադրվել է Կահիրեում 1906 թ. Պողոս Նուբարի կողմից: Մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի կրթական և մշակութային զարգացմանը:

Հայկական Կիլիկիա – XI-XIV դդ., միջնադարյան Հայկական թագավորություն Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան մասում և Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափամերձում:

Հարութ Լևոն – Տե՛ս Լևոն Հարութ:

Հացունի վարդան – (1870, Պարտիզակ - 1944, Վենետիկ), հայ բանասեր, մտավորական, պաշտոնավարել է Մխիթարյան Միաբանության վարժարաններում (Վենետիկ, Միլան, Կ. Պոլիս և այլուր):

Հյուզո Վիկտոր – (1802, Բեզանտոն - 1885, Փարիզ), ֆրանսիացի գրող, բանաստեղծ: Հիմնադիրն ու տեսաբանն է ֆրանսիական ժողովրդական ռեալիզմի:

«Հյուրիներ, աղալներ, օքոսներ, մուսաֆաթ միլլերներ» – 1908 թ. Օսմանյան կայսրության հռչակած մոր «Սահմանադրությունը», որի կարգախոսն էր՝ «Ազատություն, արդարություն, եղբայրություն, հավասարություն ժողովուրդներին»:

Հնչակ/-յան – Տե՛ս Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան (ՍԴՀ) կուսակցություն: Այդ կուսակցության անդամ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխություն – 1917 թ. Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի կազմակերպած ռուսական բոլշևիկյան հեղափոխությունը:

Հրաչ Երվանդ – (1885, Խարբերդ - 1968, Բոստոն), հայ հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, իրավաբան: 1915 թ. ապրիլի 24-ի գիշերը պատահաբար փրկվել է Կ. Պոլսո հայ մտավորականների հետ ձերբակալվելուց և գաղթել է ԱՄՆ որպես ամերիկացի քաղաքացի: Նա ԱՄՆ-ում բազմաթիվ հոդվածներ է տպել «Ջայն հայրենյաց», «Պահակ», «Ժողովրդի ձայն» և այլ պարբերականներում:

ՀՕԿ – Տե՛ս Հայաստանի օգնության կոմիտե:

Ծեպեճյան Սարգիս – (1864, Յոզղատ - 1920, Հաճըն), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: 1920 թ. ղեկավարել է Հաճընի ինքնապաշտպանական հերոսամարտը:

Մալեզյան Վահան – (1871, Կ. Պոլիս - 1966, Փարիզ), գրող, հասարակական գործիչ, բանաստեղծ:

Մախոխյան Վարդան – (1869, Տրապիզոն - 1937, Նիցցա), հայ ծովանկարիչ, աշակերտել է Հովհաննես Այվազովսկուն՝ յուրացնելով մրա մեթոդները, շարունակել է իր ինքնատիպ ոճով ստեղծագործել:

Մակինցյան Պողոս – (1884, Ագուլիս - 1938, Երևան), գրականագետ, թարգմանիչ, պետական գործիչ:

Մահարի (Աճեմյան) Գուրգեն – (1903, Վան - 1969, Երևան), հայ գրող, ունի մի շարք ստեղծագործություններ, հայտնի է «Այրվող այգեստաններ» (1966 թ.) վեպով:

Մամիկոնյան Վարդան – Մեծն Վարդան, Քաջ Վարդան (388/391-451 թթ.), հայ ազգային հերոս, զորավար, 451 թ. Ավարայրի ճակատամարտում ղեկավարել է Սասանյան Պարսկաստանի դեմ հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարը:

Մամուլյան Ռուբեն – (1897, Թիֆլիս - 1987, ԱՄՆ), ամերիկահայ անվանի կինոռեժիսոր:

Մայիսյան ապստամբություն – 1920 թ. զինված ապստամբություն ընդդեմ Հայաստանի դաշնակցական (1918-1920 թթ) կառավարության:

Մանթաշ/-յան/-ով Ալեքսանդր – (1849, Թավրիզ - 1911, Թիֆլիս), հայ անվանի մավթարդյունաբերող, բարեգործ:

Մանթաշյաններ – 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին Անդրկովկասում հայ խոշոր մավթարդյունաբերողներ, որոնք մաս բարեգործությամբ են զբաղվել:

Մանուկյան Ալեքս Թազվորի – (1901, Զվյուռնիա - 1996, Դետրոյտ), ինժեներ, սփյուռքահայ մեծահարուստ, բարեգործ, հասարակական գործիչ, եղել է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության նախագահ (1953-1996 թթ.):

Մանուկյան Արամ – Սարգիս Հովհաննիսյան (1879, Զեյվա գյուղ, Ղափան - 1919, Երևան), հայ պետական, քա-

դաքական, հասարակական գործիչ: ՀԹԴ կուսակցության անդամ: Կազմակերպել ու ղեկավարել է 1915 թ. Վանի հերոսամարտը, որի հաղթական ավարտից հետո ղեկավարել է Վանի մահաճգապետությունը (70 օր):

Մանուշյան Միսաք Գևորգի – (1906, Ադիլաման – 1944, Փարիզ), հայ բանաստեղծ, ֆաշիզմի դեմ մղվող ֆրանսիական Դիմադրողական շարժման գործիչ, Ֆրանսիայի Կոմկուսի անդամ:

Մաշտոց Մեսրոպ – *Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոց:*

Մարտիկյան Հարություն – (1899, Մովք, Խարբերդ – 1981, Երևան), ֆրանսահայ հասարակական, մշակութային գործիչ, գրող, խմբագիր, Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության անդամ, մասնակցել է հիտլերականների դեմ մղվող Ֆրանսիայի ազգային ճակատի կոիվներին: Փախել է Բուխենվալդի ճամբարից: *Տե՛ս* իր վկայությունը սույն գրքում [վկ. 112]:

Մեծն Մուրադ – *Տե՛ս Բոյաջյան Համբարձում:*

Մեծն Վարդան – *Տե՛ս Մամիկոնյան Վարդան:*

Մենձևիկ – (Խուս հակակոմունիստական փոքրամասնական կուսակցություն՝ ընդդեմ մեծամասնական բոլշևիկների:

Մեսրոպ Մաշտոց – (362, Տարոն, Հացեկաց գյուղ – 440, Վաղարշապատ, թաղված է Օշականում, Աշտարակի շրջան), հայկական գրերի ստեղծող և հայ ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության սկզբնավորող Սահակ Ա. Պարթևի հետ միասին: Հայագիր դպրոցի հիմնադիր և հայերենի առաջին ուսուցիչ, լուսավորիչ, մշակութային-հասարակական գործիչ, քրիստոնեության քարոզիչ:

Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց Կոմիտե – Նիլը Իսթ Բիլիֆ: *Տե՛ս* Ամերկոմ:

Միկոյան Անաստաս – (1895, Սանահին – 1978, Մոսկվա), սովետական Միության պետական և կուսակցական գործիչ:

Միրզոյան Գուրգեն – (1911, Թիֆլիս – 1975, Երևան), հայ քյամանչահար, երաժիշտ, մանկավարժ, հասարակական գործիչ:

Մյասնիկյան Ալեքսանդր – (1886, Դոնի Ռոստով – 1925, Թիֆլիս), սովետահայ կոմունիստական կուսակցության անդամ, քաղաքական, ռազմական գործիչ, պետական գործիչ, գրաքննադատ: Հայաստանում Սովետական կառավարության մախագահ (1921 թ.):

Մորգենթաու Հենրի – (1856-1946), ամերիկյան դիվանագետ, իրավաբան: 1913-1916 թթ. ԱՄՆ-ի դեսպանը Թուրքիայում: Հայոց ցեղասպանության օրերին հանդիպել է Թալեաթ և Էնվեր փաշաներին, ապարդյուն փորձել է կանխել արևմտահայության տեղահանությունն ու կոտորածը: Իր հուշագրություններում փաստական տվյալների հիման վրա ներկայացրել է արևմտահայության ողբերգությունը՝ այն համարելով «պատմության ամենասարսափելի իրադարձությունը» (1918 թ.):

Մուսսոլինի Բենիթո – (1883-1945), Իտալիայի ֆաշիստական կուսակցության հիմնադիր և ֆաշիստական կառավարության ղեկավար (1922-1943 թթ.):

Մուրադ-Ռափայելյան վարժարան – հիմնադրվել է 1836 թ. Վենետիկում՝ Մխիթարյան միաբանության մախաճեռնությամբ:

Մուրադ Սեբաստացի – *Տե՛ս Խրիմյան Մուրադ:*

Մուրադյան Հայրիկ – (1905, Շատախ – 1999, Երևան), հայկական ժողովրդական երգերի գիտակ, կատարող, պատմաբան: *Տե՛ս* իր վկայությունը սույն գրքում [վկ. 27]:

Յաղության Եսայի – (1878, Մուսա Լեռ – 1957, Երևան), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: 1915 թ. Պետրոս Դմիտրյանի և վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի և այլոց հետ ղեկավարել է մուսալեոցիների ինքնապաշտպանական հերոսամարտը:

Նազարբեկ/յան Ավետիս Վարդանի – Լեռնց (1866, Թիֆլիս – 1939, Մոսկվա), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս: Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից:

Նազարբեկ/յան-ով Թովմաս – (1855 – 1931, Թիֆլիս), հայ ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գեներալ-մայոր:

Նազիմ – Երիտթուրք կուսակցության պարագլուխներից: Մասնակցել է Հայոց ցեղասպանության կազմակերպմանը: 1919 թ. հուլիսի 5-ին թուրքական կառավարության կողմից Թալեաթի, Էնվերի և Զեմալի հետ հեռակա կարգով դատապարտվել է մահվան:

Նալբանդյան Տիգրան – (1878, Վան – 1954, Երևան), հայ երգիչ, մանկավարժ:

Նահապետ Քուչակ – (16-րդ դ., Խարազոնիս գյուղ, Վան – 1592, Խարազոնիս, Վան), միջնադարյան հայ տա-

դերգու:

Նանսեն Ֆրիտյոֆ – (1861-1930), նորվեգացի գիտնական, քննախույզ, օվկիանոսագետ, հումանիստ, հասարակական գործիչ: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո որպես Ազգերի Լիգայի Գերագույն կոմիսար զբաղվել է ռազմագերիների հայրենիք վերադարձնելու և զաղթականների խնդիրներով: Նա խստագույնս դատապարտել է Արդույ Համիդի և երիտթուրքերի կազմակերպած կոտորածներն ու Հայոց ցեղասպանությունը, շեշտել, որ թուրք վայրագություններն իրենց չափերով ու դաժանությամբ հավասարը չունեն պատմության մեջ:

Նարեկացի Գրիգոր – *Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի:*

Ներսես Ընդոհալի – (մոտավորապես 1100, Ծովք - 1173, Հոռմկլա), հայ բանաստեղծ, գրականագետ, երաժիշտ, երգահան, քաղաքական դեմք: Նրա համոզմամբ, կենտրոնացած ազգային պետականության բացակայության պայմաններում Հայ եկեղեցին միակ հաստատությունն էր, որը պետք է միավորեր ժողովրդին: Նա թողել է գրական և երաժշտական հարուստ ժառանգություն, ընդ որում ավելի քան 300 բարոյախրատական առակներ:

Նժդեհ (Տեր-Հարությունյան) Գարեգին – (1886, Նախիջևան - 1955, Վլադիմիր), ռազմական և պետական գործիչ: ՀՅԴ կուսակցության անդամ: «Ցեղակրոն» ազգայնական շարժման հիմնադիր: Սովետական կառավարության կողմից բռնադատված:

Նիլը Իսթ Բիլիֆ – Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց Կոմիտե: *Տե՛ս Ամերկոմ:*

Նորենց Վաղարշակ – (1906, Սասուն - 1973, Երևան), հայ բանաստեղծ, գրող, հասարակական գործիչ:

Նուբար/յան Պողոս – (1851, Կ. Պոլիս - 1930, Փարիզ), Եգիպտոսի հայտնի վարչապետ (1878-1879, 1884-1889, 1894-1995) Նուբար Նուբարյանի որդին: Հայ հասարակական, քաղաքական գործիչ: Նրա նախաձեռնությամբ 1906 թ. Կահիրեում հիմնադրվել է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ): Նրա տրամադրած նյութական միջոցներով հայկական տարբեր զաղթօջախներում, մասն` Հայաստանում հիմնադրվել են հիվանդանոցներ, մշակութային կենտրոններ և այլն, հրատարակվել հայագիտական բազմաթիվ աշխատություններ: Հայաստանում նրա անունով է կոչվում Երևանի մոտակայքում «Նուբարաշեն» արվարձանը, որը կառուցվել է հայրենադարձներին բնակարաններով ապահովելու նպատակով: Նա մեծապես նպաստել է նաև Հայաստան ներգաղթած հայրենադարձներին:

Շահխաթունի Արշավիր Վաղարշակի – (1885, Ալեքսանդրապոլ - 1957, Փարիզ), հայ դերասան:

Շահնուրադյան Արմենակ – (1878, Մուշ - 1939, Փարիզ), հայ անվանի երգիչ, հոչակվել է որպես «Տարոնի Սոխակ»: Կրթությունը ստացել է Փարիզի Կոնսերվատորիայում: 1913 թ. Կոմիտասի հետ մեկնել է Կ. Պոլիս և մասնակցել հայոց այքութենի ստեղծման 1500-ամյակի տոնակատարություններին: Երգել և ձայնագրվել է Կոմիտասի հետ: Սկսած 1919 թվականից համերգներ է ունեցել Եգիպտոսում, Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում:

Շահնուր (Քերեստեճյան) Շահան – (1903, Կ. Պոլիս - 1974, Փարիզ), սփյուռքահայ գրականության հիմնադիրներից:

Շահումյան Ստեփան – (1878, Թիֆլիս - 1918, Բաքու), հայկական կոմունիստական կուսակցության և միջազգային բանվորական շարժման ղեկավար, մարքսիզմի տեսաբան:

Շաղոյան Լևոն – (1887-1933), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: 1915 թ. մասնակցել է Շատախի և նրա գյուղերի ինքնապաշտպանական մարտերին:

Շանթ (Սեդրոսյան) Լևոն – (1869, Կ. Պոլիս - 1951, Բեյրութ), հայ գրող, դրամատուրգ, հրապարակախոս, մանկավարժ, հասարակական գործիչ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ:

Շաքիր Բեհաեդդին – (1874-1922), թուրք պետական գործիչ, Հայոց ցեղասպանությունը կազմակերպող գլխավոր հանցագործներից:

Շիշիկյան Բարունակ – (1902, Զեյթուն - 1974, Էջմիածին), ծագումով գեյթունցի ազգային, որը Հայոց ցեղասպանության օրերին ապաստան է գտել Սիրիայի անապատական քեդվիհների մոտ: Այդ ընթացքում նա կազմել է անապատական արաբ գյուղերի քարտեզները` նշելով յուրաքանչյուր աշիրաթում իսլամացած հայ որբերի (աղջիկ, տղա) և կանանց հայկական անունները: Այդ ցուցակների շնորհիվ նա զինադադարից հետո քեդվիհի շրերը հազած բազմաթիվ հայ որբ երեխաների է փրկել անապատներից, որբահավաքների հետ նրանց գտել և վերադարձրել է հայության գիրկը: Նա Սիրիայի կառավարությունից խնդրել է տարածք և այդտեղ հիմնել Թեյքրակ գյուղավանդ, որտեղ հավաքել, ամուսնացրել ու տնավորել է այդ հայ որբերին: 1947 թ. նրանց հետ ինքը ևս ներգաղթել է Հայաստան և իր բազմամյա ընտանիքով բնակություն հաստատել Էջմիածնի շրջանի Մեյմանդար գյուղում, ուր Բարունակը մինչև վերջ մնաց իր անապատականի հանդերձանքով, իսկ ժողո-

վորդը մրամ անվանում էր «Մոլլա», քանի որ գիտեր հմայական աղոթքներով բուժել հիվանդներին:

Ծիրազ Հովհաննես – (1915, Ալեքսանդրապոլ - 1984, Երևան), տաղանդավոր հայ բանաստեղծ, մա մշտապես երգել է բռնազավթված Երկրի կարոտը և Մեծ ու Փոքր Մասիսների վերադարձը:

Ծիրվանգաղև (Մովսիսյան) Ալեքսանդր – (1858, Ծամախի - 1935, Կիսլովոդսկ, թաղված է Երևանում), հայ գրող, դրամատուրգ, հասարակական գործիչ:

Ծնորհալի Ներսես – *Տե՛ս Ներսես Ծնորհալի*:

Շուշանյան Վազգեն-Օմնիկ Գրիգորի – (1903, Ռոդոսթո - 1941, Փարիզ), սփյուռքահայ գրականության հիմնադիրներից: Նրա ստեղծագործության հիմնական թեման Սփյուռքն է, հայ մնալու, գոյատևելու պայքարը, սերը և ձգտումը դեպի վերածնված հայրենիքը:

Որբերյան Ռուբեն – (1874, Մալաթիա - 1931, Փարիզ), հայ բանաստեղծ, մանկավարժ, թարգմանիչ, բանասեր:

Որբունի (Էքսյուլյան) Զարեն Մարտիրոսի – (1902, Օրդու - 1981, Փարիզ), սփյուռքահայ գրականության հիմնադիրներից: Նրա երկերին բնորոշ են խոր հոգեբանական մկարագրությունները, մարդկային տառապանքի ու պայքարի պոեզիան:

Չապան Վասիլի Իվանովիչ – (1887-1919 թթ.), 1918-1920 թթ. Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի հերոս:

Չարենց (Սողոմոնյան) Եղիշեն – (1897, Կարս - 1937, Երևան), հայ անվանի բանաստեղծ, արձակագիր, մշակութային գործիչ՝ բռնադատված սովետական իշխանության կողմից:

Չերազ Միմաս – (1852, Կ. Պոլիս - 1929, Փարիզ), հայ գրող, հասարակական ու մշակութային գործիչ, մանկավարժ, հրապարակախոս, խմբագիր: 1878 թ. որպես քարտուղար ուղեկցել է Բեռլինի վեհաժողովին մեկնող խորհրդայն Հայրիկի գլխավորած «Հայկական հարցի» պատվիրակությանը:

Չոլաքյան Արամ – (1894, Զեյթուն - 1921), Զեյթունի և Ֆրնդըջազի հերոս, 1915-1921 թթ. իր խմբով ինքնապաշտպանական մարտեր է մղել Տավրոսի լեռներում՝ ընդդեմ թուրքերի: Նրան անվանել են «Զեյթունի վերջին Արծիվը»:

Չոպանյան Արշակ – (1872, Կ. Պոլիս - 1954, Փարիզ), հայ բանաստեղծ, հրապարակախոս, խմբագիր, թարգմանիչ: 1898 թ. Փարիզում հիմնադրել է «Անահիտ» ամսագիրը: Հայտնի է իր «Դեմքեր» ուսումնասիրությամբ, որտեղ հետազոտել է հայ գրողների, տաղերգուների, արվեստագետների ստեղծագործությունները:

Չուբար Եղիա – (1897, Նոր Նախիջևան - 1938), Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների մասնակից, հրապարակախոս:

Պապյան Մանգակ – (1901, Ստեփանավան - 1962, Երևան), սովետահայ պետական գործիչ, ՍՄԿԿ անդամ: 1938-1954 թթ. եղել է ՀՍՍՀ Գերագույն Սովետի Նախագահության նախագահ:

Պավլիկյան շարժում – միջնադարյան հակաֆեոդալական աղանդավորական շարժում: Ծագել է Հայաստանում, ապա տարածվել Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական շրջաններում: Պահպանված աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակվում է 554 թ. Դվինի եկեղեցական ժողովի ընդունած «Ուխտ միաբանության հայոց աշխարհիս» թղթում:

Պուանկարեն Ռայմոն – (1860-1934 թթ.), ֆրանսիական քաղաքական և պետական գործիչ: Ֆրանսիական Ակադեմիայի անդամ, փաստաբան: 1913-1920 թթ. եղել է Ֆրանսիայի պրեզիդենտ, 1922-1924 թթ. և 1926-1929 թթ.՝ պրեմիեր-մինիստր: Երկդիմի և խարդախ քաղաքականություն է վարել արևմտահայության հարցում: Հայկական բարենորոգումների ծրագիրն առաջ քաշելու ժամանակ (1913-1914 թթ.) ձևացել է հայերի պաշտպան, միաժամանակ, սակայն, վարկ տրամադրել Թուրքիային: 1918-1919 թթ. կեղծ խոստումներով հրահրել է Եղեռնից փրկված կիլիկիահայերի վերադարձն իրենց հարազատ վայրերը՝ առանց ապահովելու նրանց անվտանգությունը քեմալական հարձակումներից: Իր քաղաքականության հետևանքով Լոզանի կոնֆերանսում (1922-1923 թթ.) հակահայկական որոշումներ են ընդունվել:

Ջեմալ փաշա – (1872-1922), թուրք պետական գործիչ, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից, երիտթուրքերի «Եղյակ կոմիտեի» (Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ) անդամ, Ծովային նախարար, Հայոց ցեղասպանությունը կազմակերպող գլխավոր հանցագործներից մեկը:

Ռամկավար – *Տէ՛ն Հայ Ռամկավար Ազատական կուսակցություն* (ՀՌԱԿ): Այդ կուսակցության անդամ:
Ռոմանով Նիկոլայ Երկրորդ – ռուսական կայսրության վերջին ցարը (1894-1917 թթ.), որը զահրանկեց է եղել բոլշևիկների ղեկավար Վ. Լենինի կողմից
Ռուբեն – Մինաս Տեր-Մինասյան (1882, Ախալքալաք – 1951, Ֆրանսիա), ազգային ազատագրական շարժման գործիչ: 1915 թ. եղել է Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից:
Ռուբինյան թագավորություն – Հայկական Կիլիկիայում հիմնադրվել է մախ՝ որպես իշխանություն (1080-1198), ապա՝ թագավորություն (1198-1219 թթ.):

Սարդարապատի ճակատամարտ – Ճակատամարտ, որը տեղի է ունեցել 1918 թ. մայիսի 21-29, երբ հայկական կանոնավոր բանակը և ժողովրդական զանգվածները մարտնչել են Արևելյան Հայաստան ներխուժած թուրքական բանակի դեմ և պարտության մատնել:

Սարոյան Վիլիամ – (1908, Ֆրեզնո - 1981, Ֆրեզնո, ամյունի կեսը թաղված է Երևանում), ծնվել է Բիթլիսից ԱՄՆ գաղթած հայ ընտանիքում: Աշխարհաճոյակ գրող, դրամատուրգ:

Սաֆարյան Նվեր – (1907, Արճեշ, Վան - 1982, Երևան), սովետահայ ռազմական գործիչ, Սովետական բանակի գեներալ-մայոր:

Սեպուհ – Արշակ Ներսիսյան (1872, Բաքերդ - 1940, ԱՄՆ), ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ֆեդայի, զորավար:

Սերենգուլյան Վարդգես – (1871, Էրզրում - 1915, Եդեսիա), հայ ազատագրական շարժման գործիչ: Օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան մինչև 1915 թ.:

Սերոբ Աղբյուր – *Տէ՛ն Վարդանյան Սերոբ*:

Սիամանթո – Ատոմ Թարճանյան (1878, Ակն - 1915, Հայոց ցեղասպանության մահատակ), հայ բանաստեղծ, մեծապես նպաստել է հայ գրականության զարգացմանը:

Սիլիկյան Մովսես – (1862, Նուխի - 1937), հայ ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գեներալ:

Սիրունյան Մամբրե Արքեպիսկոպոս – եզիպտահայ համայնքի գործունյա և սիրված հոգևոր առաջնորդը (1940-1960 թթ.):

Սուլախյան Արշավիր – (18..-1915), Հայոց ցեղասպանության մահատակ մտավորականներից, դերասան, թարգմանիչ, թատերական քննադատ:

Սողոմոն Տարոնցի – Սողոմոն Մովսիսյան (1904, Բիթլիս - 1971, Երևան), հայ բանաստեղծ, թարգմանիչ:

Սվազյան Գառնիկ – (1904, Կեսարիա - 1948, Երևան), հայ գրող, հրապարակախոս, դրամատուրգ, երգի-ծանկարիչ, հասարակական գործիչ, «Ներգաղթ» պիեսի և «Հայրենիքիս համար» գրքի հեղինակ, Սփյուռքի մի շարք պարբերականներում հանդես է եկել «Պաթակ», «Մտրակ», «Երևանցի», «Գործազուրկ» ծածկանուններով: *Տէ՛ն* նրա մասին վկայությունը սույն գրքում [Վկ. 385]:

Սվազյան (Սվազլը) Միհրան – (1863, Զմյուռնիա - 1935, Բոստոն), հասարակական, քաղաքական գործիչ, իրավաբան, դիվանագետ, հրապարակախոս, գրող: Եղել է Ռամկավար ազատական կուսակցության հիմնադիր ղեկավարներից: ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի ամենաշատ հասարակայնությունը Հայ Դատին ծանոթացնելու նպատակով հիմնադրել է առաջին լոբբիստական կազմակերպությունը՝ «Ամերիկայի հայ ազգային միությունը»՝ իր 187 մասնաճյուղերով: Հիմնադրել և խմբագրել է մահ Միության անգլիալեզու «Դի Արմենիան Հերալդ» ամսագիրը: Նրա ջանքերի շնորհիվ ԱՄՆ-ի մախազաճ Վուդրո Վիլսոնը 1920 թ. կոնգրեսում հանդես է եկել հայկական վիճելի տարածքների հանդեպ ԱՄՆ-ի մանդատային վերահսկողություն հաստատելու առաջարկով:

Ստալին (Ջուղաշվիլի) Իոսիֆ Վիսարիոնովիչ – (1879, Գորի - 1953, Մոսկվա), խորհրդային Միության առաջնորդ ղեկավար, Սովետական Միության Կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի Առաջին քարտուղար (1924-1953 թթ.):

Ստեփանյան (Տեր-Ստեփանյան) Գառնիկ – (1909, Դերջան - 1989, Երևան), հայ գրականագետ, թատերագետ, գրող, արվեստի վաստակավոր գործիչ, արվեստագիտության դոկտոր, բազմաթիվ մենագրությունների հեղինակ: *Տէ՛ն* իր վկայությունը սույն գրքում [Վկ. 95]:

Սևակ (Ղազարյան) Պարույր – (1924, Չամախչի գ., այժմ՝ Սևակ - 1971), հայ տաղանդավոր մտաբար բանաստեղծ, մշակութային գործիչ, գրականագետ, թարգմանիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր: Հայտնի է իր բազմաթիվ բարձրարժեք գրվածքներով, որոնցից հիշարժան են՝ «Մարդը ափի մեջ» բանաստեղծությունների ժողովածուն, «Անլուելի զանգակատուն», «Ծոռաձայն պատարագ», «Եղիցի լույս» և այլ ծավալուն պոեմները՝ մվիրված Հայոց ցեղասպանությանը, մրա միլիոնավոր անմեղ մահատակների և հայ մեծամուն երգահան Կոմիտասի հիշատակին:

- Վահն Հայկ** – Վահն Մկրտչի Տիմճյան (1896, Խարբերդ - 1983, Ֆրեզնո), հայ գրող, խմբագիր, ռամկավար ազատական կուսակցության գործիչ։ Սովորել է Խարբերդի Եփրատ կոլեջում, ապա՝ ԱՄՆ-ում մասնագիտություն է ձևավորել իրավագիտության, քաղաքագիտության և գրականագիտության դասընթացներին։ Հրատարակել է «Նոր օր» թերթը Կալիֆոռնիայում և «Հայրենի ծխամեկուր» երկերի հիմնադրատեր։ Նրա ամենամեծավաճառքը աշխատությունն է «Խարբերդը և ամոր ոսկեղեն դաշտը» հատորը։
- Վարանդյան Միքայել** – Էդո (1870, Մուշի - 1934, Բոստոն), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս, փիլիսոփա, պատմաբան։ ՀԹԿ կուսակցության անդամ։ Եվրոպայում մեծապես նպաստել է Հայկական հարցին։
- Վարդանյան Սերոբ** – Աղբյուր Սերոբ (1864, Խլաթ - 1899, Սասուն), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ֆեդայի, ՀԹԿ կուսակցության անդամ։ Նրա սխրամքների մասին հայ ժողովուրդը երգեր է հյուսել։
- Վարդգես** – Տե՛ս Սերենցյույան Վարդգես։
- Վարուժան (Չպուգբյարյան) Դամիկ Գրիգորի** – (1884, Սեբաստիա - 1915, Հայոց ցեղասպանության նահատակ), հայ բանաստեղծ, գրական, հասարակական գործիչ։
- Վեհիբ Մեհմեդ փաշա** – (1877-1940), թուրք զինվորական գործիչ, գեներալ-լեյտենանտ։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին եղել է թուրքական զորքերի Հյուսիսային խմբի և կովկասյան նահանգների հրամանատար։
- Վերֆել Ֆրանց** – (1890, Պրահա - 1945, Բեռլինի Հիլդ, Լոս Անջելես), ավստրիացի գրող, հումանիստ, էքսպրեսիոնիզմի հիմնադիրներից։ Սովորել է Լայպցիգում, Համբուրգում և Պրահայում։ 1938 թ. Ավստրիայի ֆաշիստական օկուպացիայի հետևանքով մեկնել է Ֆրանսիա, իսկ 1940-ին՝ ԱՄՆ։ Բազմաթիվ գրքերի հեղինակ է, ընդ որում «Մուսա Լեռան քառասուն օրը» պատմավեպի (1934 թ.), որն արժանացել է տարվա լավագույն գիրք պարգևին։ Այդ վեպը գրելու համար նա երեք տարի վեներտիկի Միսիթարյան միաբանությունում ուսումնասիրել է հայոց պատմությունն ու մշակույթը և ծանոթացել Առաջին աշխարհամարտի փաստաթղթերին։ Նրա վեպի հերոսը հայ ժողովուրդն է։
- Վիլսոն Վուդրո թոմաս** – (1856-1924), ամերիկյան պետական գործիչ, ԱՄՆ-ի 38-րդ նախագահը, ով Հայկական հարցի դրական լուծման և անկախ հայկական պետականության ստեղծման ջատագով էր, որն իր արտահայտությունն էր գտել «Հայաստանի մանդատը» (1920 թ.) ստանձնելու նրա պատրաստակամության մեջ։
- Վշտունի Ազատ** – Տե՛ս Ազատ Վշտունի։
- Վռամյան Արշակ** – Օգնիկ Դերձակյան, Վահագ, Վարազ (1870, Կ. Պոլիս - 1915, Վան), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ։ ՀԹԿ կուսակցության անդամ։ 1908 թ. Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Կ. Պոլսում ընտրվել է օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան։ 1915 թ. ապրիլին դարձել է թուրքական դավադրության զոհ։
- Վրացյան Սիմոն** – (1882, Նոր-Նախիջևան - 1969, Բեյրութ), հայ քաղաքական, պետական գործիչ, ՀԹԿ կուսակցության անդամ։ 1920 թ. եղել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վարչապետ։ 1951 թ. Բեյրութի Նշան Փալանջյան ճեմարանի տնօրեն։
- Տաղավարյան (Չատրճյան) Նազարեթ** – (1862, Սեբաստիա - 1915, Հայոց ցեղասպանության նահատակ), հասարակական գործիչ, բնագետ, բժիշկ, գյուղատնտես։ Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Կ. Պոլսում ընտրվել է խորհրդարանի երեսփոխան։ 1915 թ. ապրիլի 24-ին ձերբակալվել է և զազանաբար սպանվել աքսորի ճամփաներին։
- Տամատյան Միհրան** – (1863, Կ. Պոլիս - 1945, Կահիրե), հայ հասարակական, քաղաքական գործիչ։ 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ադանայում Ազգային զերագույն խորհուրդը Տամատյանի նախագահությամբ հռչակել է ինքնավար անկախ հանրապետություն՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո, որը սակայն մեկ օր է տևել։ Ֆրանսիական զինվորական իշխանությունները շուտով ցրել են։
- Տարոնցի Սողոմոն** – Տե՛ս Սողոմոն Տարոնցի։
- Տեր-Գաբրիելյան Սահակ Միրզայի** – (1886, Շուշի - 1937), հայ հեղափոխական, կուսակցական և պետական գործիչ, Կոմկուսի անդամ։
- Տեր-Թոդիկ** – միջնադարյան հայ սխոլաստիկ անձնավորություն, անգրագետ և ապաշնորհ ուսուցչի կերպար։
- Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատ** – (1895, Սպիտակ - 1937), սովետական կուսակցական և պետական գործիչ, լրագրող, հրապարակախոս։
- Տիգրան Մեծ** – Տիգրան Բ Մեծ (մ. թ. ա. 140 - մ. թ. ա. 55), հայոց թագավոր (մ. թ. ա. 96/95-55 թթ.), պետական և ռազմական գործիչ։ Տիգրան Ա-ի որդին։ Մ. թ. ա. 83-78 թթ. հիմնել է Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը և թատրոնը։ Մ. թ. ա. 78-77 թթ. Հայաստանում 300 հազար կապաղովկիացիների և Կիլիկիայի

11 քաղաքների շուրջ 100 հազար բնակիչների վերաբնակեցմամբ ավելացրել է երկրի աշխատունակ հարկատու բնակչության քանակը, խրախուսել հելլենիստական մշակույթի տարածումը: Հելլենիզմի պատմության մեջ Տիգրան Բ-ն եղել է Հելլենիստ վերջին մեծ տերության ստեղծողը: Մ. թ. ա. 70-ական թթ. Տիգրան Մեծի գերիշխանությունը տարածվել է Կասպից ծովից մինչև Միջերկրականի արևելյան ափերը, Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Կարմիր ծով: Հոմեաքի հեղինակները Տիգրան Մեծին անվանել են Հոմի «գորել թշնամի» Արևելքում, «Հայ հզորագույն թագավոր»:

Տիգրանյան Նիկողայոս – (1856, Ալեքսանդրապոլ - 1951, Երևան), հայ երգահան, դաշնակահար, ժողովրդական երգեր հավաքող:

Տրոցկիզմ – մարքսիզմ-լենինիզմի և միջազգային կոմունիստական ու բանվորական շարժման ընդդիմադիր գաղափարախոսություն, որն առաջացել է 20-րդ դարի սկզբին, որպես մեմշեիզմի, իսկ միջազգային մասշտաբով՝ ցենտրիզմի տարատեսակ: Հետագայում դարձել է հակասովետական, հակակոմունիստական հոսանք: Անվանումն ստացել է Լև Տրոցկուց (Լև Դավիդովիչ Բրոնշտեյն)՝ (1879-1940 թթ.):

Բաֆֆի – Հակոբ Մելիք-Հակոբյան (1835, Սալմաստ - 1888, Թիֆլիս), հայ պատմավիպագիր, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ:

Փարամազ – Մաթևոս Սարգսյան (1863, Մեղրի - 1915, Կ. Պոլիս), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, գրող: Հնչակյան կուսակցության անդամ: Թուրքական կառավարության կողմից ձերբակալվել է և 19 հոգու հետ կախաղան բարձրացվել (Քսան կախաղաններ) Կ. Պոլսում:

Փափազյան Վահան – Կոմս (1876, Թավրիզ - 1973, Բելրուր), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին միացել է Ռուսենի ֆիդայական խմբին: 1918 թ. մեկնել է Թիֆլիս:

Քելեկյան Տիգրան – (1868, Կեսարիա - 1951, Նյու Յորք), հայ ազգային-հասարակական գործիչ, դիվանագետ: Եղել է Նյու Յորքում Պարսկաստանի դեսպան (1901-1922 թթ.): Ադամայի կոտորածից (1909 թ.) հետո Դյորսյոյում հիմնադրել է Քելեքյան որբանոցը, որը հետագայում՝ 1912 թ., փոխադրվել է Բելրուր և գոյատևել մինչև 1932 թ.:

Քեռի – Արշակ Գավաֆյան (1858, Էրզրում - 1916, Ռեանդուզ, թաղված է Թիֆլիսում), հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչ:

Քուչակ Նահապետ – Տե՛ս Նահապետ Քուչակ:

Օզանյան Անդրանիկ – Ջորավար Անդրանիկ (1865, Ծապին-Գարահիսար - 1927, Ֆրեզնո), հայ ազգային հերոս, հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: Հայ ժողովրդի կողմից արժանացել է «Ջորավար» և «Փաշա» պատվանունների: Նրա սխրանքների մասին ժողովուրդը երգեր է հյուսել:

Օտյան Երվանդ – (1869, Կ. Պոլիս - 1926, Կահիրե), հայ գրող, երգիծաբան, լրագրող, հրապարակագիր:

ԹԵՄԱՏԻԿ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐ¹

«Լյութան չարիք թե՛ մոռանան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհը հայուն կարդա նախադիւնք»:

Ավետիս Ահարոնյան

Ամոթանք մեծ տերություններին (Մեծ Բրիտանիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ) – II, վկ. 1, 51, 84, 112, 155, 198, 200, 215, 272, 274, 555, 557, 652,

Մեծ Բրիտանիայի դավադրություն – վկ. 27, 51, 52,

Ասորիների կոտորած (1915 թ.) – վկ. 47, 265,

Արաբ զինվոր – վկ. 19,

Արտագաղթ-տարագրություն դեպի օտար երկրներ – II, վկ. 11, 16, 62, 90, 101, 104, 113, 120, 122, 126, 128, 130, 131, 137, 138, 139, 142, 147, 152, 153, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 168, 171, 175, 182, 185, 188, 189, 192, 193, 200, 212, 214, 215, 218, 219, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 235, 236, 241, 244, 246, 248, 250, 262, 299, 301, 330, 335, 359, 385, 563, 564, 615, 696,

ԱՄՆ – II, վկ. 11, 16, 30, 62, 90, 104, 113, 120, 126, 128, 131, 137, 138, 147, 152, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 188, 246, 262, 299, 301, 330, 335, 615, 696,

ԱՄՆ՝ ուսանելու մպատակով – վկ. 152, 171, 175, 193,

Բուլղարիա – վկ. 214, 215,

Գերմանիա – վկ. 158, 359,

Եգիպտոս – II, վկ. 142, 182, 185, 193, 212, 224, 226, 227, 235, 385, 564,

Իրաք – վկ. 241,

Լիբանան – վկ. 189, 241,

Կանադա – վկ. 193,

Կ. Պոլիս – II, վկ. 564,

Հունաստան – II, վկ. 175, 192, 200, 215, 219, 222, 223, 228, 229, 230, 232, 235, 236, 248, 250, 385, 563, 564,

Ռումինիա – վկ. 168, 218,

Ֆրանսիա – II, վկ. 47, 52, 101, 122, 130, 139, 153, 155, 189, 244, 564,

Արտագնա աշխատանք (ԱՄՆ, Ֆրանսիա) – վկ. 34, 297,

Բարի այլազգ – II, վկ. 6, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 21, 23, 27, 39, 50, 57, 87, 106, 111, 112, 121, 123, 139, 143, 145, 152, 155, 156, 159, 162, 163, 164, 169, 176, 187, 197, 220, 221, 229, 232, 247, 255, 256, 273, 282, 289, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 325, 328, 330, 349, 355, 361, 362, 381,

Արաբ (քրիստոնյա արաբ, ամապատակամբ բեդվին, շեյխ, աշիրաթապետեր, կանայք, երեխաներ, տղամարդիկ)՝ հայերին ապաստան տալ, կերակրել, աշխատեցնել – II, վկ. 16, 27,

¹ Թեմատիկ ցուցիչները կազմված են ըստ հատորի «Պատմաքաղաքական Ռաումառնություն» Առաջին և Երկրորդ (I, II) բաժինների, ինչպես նաև՝ ըստ «Պատմական Սկզբնաղբյուրների» վկայությունների (համառոտ՝ վկ.) շարունակական համարների, այբբենական կարգի, նաև՝ ըստ «Գրականության ցանկի» (համառոտ՝ Գրակ.) և «Մանրագրությունների» (համառոտ՝ Մճր.):

- 87, 106, 123, 139, 143, 145, 155, 156, 159, 162, 163, 164, 169, 187, 229, 232, 255, 256, 282, 289, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 330, 349, 381,
- Լեզոյ – Վկ. 6, 23,
- Թուրք (ծանոթ, բոշա, բամսապառ, ըմտամիք) – II, Վկ. 8, 10, 13, 39, 50, 96, 111, 121, 152, 176, 197, 273, 325, 328, 355,
- Թուրք բժիշկը կանխեց թուրքական որբանոցի հայ որբերի թունավորումը – Վկ. 247,
- Հայ մանուկին կաթ տված թուրք կին – Վկ. 362,
- Հայի լավությունը տեսած երախտապարտ թուրք – Վկ. 361,
- Հույն – Վկ. 220, 221, 330,
- Պարսիկ – Վկ. 139,
- Վուրդ (քիրվա, քուրմանջի) – Վկ. 9, 10, 12, 13, 21, 23, 57, 112,
- Բնության արհավիրքները որպես Մեծ եղեռնի մախազգուշացում – Վկ. 1, 16, 18, 85, 16, 111, 155, 320,
- Արևի խավարում – Վկ. 1, 37, 85, 155,
- Լորենիների հարձակում – Վկ. 16, 111,
- Պոչավոր աստղ – Վկ. 18,
- Օձերի անհամգիստ գալարումներ – Վկ. 320,
- Բնօրրանի նկարագրություն, ազգաբնակչություն, ըմտամիք, մեծ գերդաստան, խաղաղ կյանք, լեզու, դպրոց, եկեղեցի, հայկական կենցաղ, սովորույթներ, տարազ, ուտեստ, կարոտ, հայրենաբաղձություն, հայրենասիրություն – I, II, Վկ. 1, 2, 4, 8, 9, 10, 11, 18, 19, 22, 23, 24, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 45, 46, 48, 50, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 71, 72, 79, 81, 95, 96, 97, 98, 101, 104, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 124, 125, 126, 130, 131, 137, 139, 143, 145, 149, 152, 153, 154, 168, 176, 177, 178, 181, 191, 192, 196, 205, 218, 225, 228, 230, 234, 247, 251, 253, 259, 268, 274, 277, 289, 297, 299, 311, 318, 365, 366, 376, 538, 541, 557, 576, 594, 626, 651, 654, 659, 660, 664, 665, 666, 667, 668, 677, 699,
- Այց բնօրրան – Վկ. 333, 360, 376,
- Արհեստներ – Վկ. 2, 19, 22, 114, 149, 176, 177, 215, 218, 235, 239,
- Ոսկերչություն – Վկ. 191,
- Ժողովրդական բժշկություն – Վկ. 328,
- Հուսադրյալի սուրբ քուր – Վկ. 365,
- Ծեսեր, սովորույթներ – II, Վկ. 9, 19, 177,
- Տոներ, ուխտագնացություն – II, Վկ. 3, 4, 10, 11, 19, 58, 177,
- Բռնի թրջացում (երեխաների, կանանց, տղամարդկանց), հավատափոխություն, անվանափոխություն, իսլամացման ծես, կեղծ հավատափոխություն, վերադարձ հին հավատքին և անուններին, հագուստներին, հրաժարում իսլամից – I, II, Վկ. 9, 39, 72, 78, 82, 83, 84, 85, 88, 90, 92, 95, 98, 100, 101, 102, 105, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 130, 131, 134, 137, 139, 140, 142, 143, 146, 147, 150, 153, 156, 157, 160, 163, 172, 174, 175, 176, 177, 187, 190, 192, 200, 205, 206, 241, 243, 247, 251, 252, 253, 254, 266, 267, 275, 278, 287, 289, 294, 305, 306, 324, 330, 347, 348, 355, 364, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 379, 383, 384, 443, 661,
- Արաբացնել, արաբացած հայեր – II, Վկ. 381, 384,
- Դաջել կապույտ թանաքով՝ տղաների ձեռքը, կանանց, աղջիկների երեսը մինչև պորտը – II, Վկ. 16, 153, 162, 190, 225, 229, 230, 254, 267, 275, 278, 305, 306, 374,
- Թլփատել – II, Վկ. 72, 127, 131, 136, 150, 157, 168, 170, 174, 178, 184, 375,
- Թրջախոսություն՝ հարկադրանքով – I, II, Վկ. 53, 181, 196, 316, 362, 379,
- Թրջախոս, բայց եկեղեցասեր հայեր – Վկ. 362,
- Հայերեն խոսողների լեզուն կտրել – I, II, Վկ. 53, 181, 316,
- Հրաժարում իսլամից՝ վերադարձ քրիստոնեությանը (թուրք պաշտոնյաների ուղացած խոստովանություն) և ծեսերին (մկրտություն, պսակադրություն, թաղում, ծոմապահություն, հաղորդություն և այլն) – Վկ. 355, 366, 367, 370, 371, 372, 373, 374,
- Խմորի վրա խաչ դաջել – Վկ. 364, 379,
- Հայոց լեզուն մոռանալ – II, Վկ. 348, 375,
- Տղաներին առևանգել, թլփատել, ենիչերի դարձնել – II, Վկ. 316,
- Բրդացնել – II, Վկ. 5, 13, 18, 131, 345,
- Բրդախոսություն – Վկ. 139,

Գաղթ (փախեփախ), կրկնագաղթ, գաղթականություն (դեպի Արևելյան Հայաստան, Իրաք, Պարսկաստան և այլուր)՝ օսմանցի թուրքերի, ապա մահա՝ աղորեջանցիների կողմից կազմակերպված, քրդական

(արյունաբերու) հարձակում (գաղթականների վրա), կողոպուտ, թալան – II, վկ. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 88, 115, 121, 153, 155, 211, 317, 439, 627,

Արևելյան Հայաստան – II, վկ. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 121,

Իրաք – վկ. 25, 27, 42,

Պարսկաստան (այժմ Իրան) – վկ. 22, 52, 88, 115,

Քրդական (արյունաբերու) հարձակում (գաղթականների վրա), կողոպուտ, թալան – II, վկ. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 115, 121, 153, 155, 211, 304, 317, 380, 439, 627,

Գաղթական – վկ. 33, 119,

Երևան – վկ. 33,

Մոսկվայի հայ գաղթականական կոմիտե – վկ. 119,

Գերմանացու դաժանություն – վկ. 84, 144, 248, 549,

Խաչակնքվող հայ սովյալների ոգնելու փոխարեն՝ ուտելիքը Եփրատ գետը շարտել – վկ. 248, Հայ սովյալների ոգնելու փոխարեն՝ գերմանացիները հացը քսում էին իրենց հետույքին և շարտում – վկ. 144,

Դավանաբանական ուղղություններ – II, վկ. 31, 32, 66, 82, 84, 86, 87, 92, 114, 124, 125, 126, 128, 130, 141, 143, 206, 244, 245, 247, 253, 254, 262, 277, 353, 362, 376, 389, 453, 524, 549,

Ասորի եկեղեցի – վկ. 141, 130, 193, 376,

Բողոքական միսիոներների օգնությունը (դարոցներ, կուլեցներ, ձեռագործի և գորգի արհեստանոցներ, գործարաններ, հիվանդանոցներ) –

Ամերիկյան – II, վկ. 31, 32, 82, 84, 86, 87, 92, 114, 125, 126, 128, 130, 143, 206, 247, 253, 254, 262, 277, 353,

Գերմանական – II, վկ. 32, 130,

Եվրոպական (դանիացի, շվեդ, շվեդարացի, էստոնացի և այլն) – վկ. 353,

Շվեդարական – վկ. 128,

Ֆրանսիական – վկ. 124, 130,

Լատին եկեղեցի – վկ. 86,

Կաթոլիկ եկեղեցու սպասավոր – վկ. 244, 245,

Հայ եկեղեցում թրքերեն քարոզ՝ այլազգների հետ համերաշխ ապրելու մասին – վկ. 362,

Հունական եկեղեցի – վկ. 389,

Ղուրանին անվայել գործեր – II, վկ. 453, 524, 549,

Ռուսական եկեղեցի – վկ. 43,

Ֆռանկ – վկ. 66,

Երազատեսություն – վկ. 66, 85, 250, 261,

Երդում՝ վկայություն տալուց առաջ – I, II, վկ. 88, 254,

Երիտթուրքական դաժանություններ (թուրքական ասքյարներ, սպաներ, չեթեներ, ժանդարմներ, զաբիթներ, համիդեականներ, ամբոխ, զինված ելուզակների խմբեր, ամեն տեսակի տականքներ՝ ավարառու, մանկագող, կնագող, մարդ մորթող, բանտերից ազատված հանցագործներ, գողեր, ավազակախմբեր)՝ հայաջնջություն, սպանող տոնախմբություն դարձնողներ – վկ. I, II, 1-700,

Ազգային արժանապատվությունը վիրավորել, ծաղր ու ծանակի ենթարկել, նվաստացնել, նախատել, հայհույել, քրիստոնեությունը անարգել, հայ լինելը հանցանք – I, II, վկ. 18, 87, 92, 140, 145, 159, 170, 172, 202, 221, 267, 268, 551, 640,

Թուրքի անեծք հայ քրիստոնյաներին – II, վկ. 202,

Հայերի մարդկային արժանապատվության ոտնահարում, ազգային վիրավորանք, հայ-հոյանք – II, վկ. 87, 115, 155, 277, 371, 555,

Քարով հետույքը մաքրել տալ հային՝ նվաստացնել – վկ. 170,

Քրիստոնեությունը անարգել – վկ. 18, 140,

Ազդերին սկիծով գրպաններ բացել՝ ձեռքերը մեջը խցկել – վկ. 43, 71,

Ակամատեսի մղձավաճային երագներ – I, II, Վկ. 81, 92, 129,
 Ակամեները պոկել (ակամեջողերը հանել) – Վկ. 43, 91, 120, 310,
 Աղիքները դուրս թափել – II, Վկ. 13, 17, 114, 125,
 Ամդամահատել – II, Վկ. 25, 46,
 Ամդամը կտրել՝ բերանը խցկել (կախել) – Վկ. 43, 91, 113, 134,
 Ամկարող հիվանդաների ամկողնում սպանել – Վկ. 98,
 Ամկարող հիվանդաների արքայի ճամփին ստիպված ամթաղ թողնել – II, Վկ. 95, 348,
 «Աշխատանքային գումարտակ» («ամեն թարուր»), թիապարտություն, տաժանակիր
 աշխատանք (քար կոտրել, քար կրել կոնակի վրա՝ ձորից բարձրացնելով վեր), մահ,
 սպանություն – II, Վկ. 1, 18, 24, 34, 42, 84, 85, 87, 116, 129, 132, 147, 155, 160, 192, 216, 219,
 235, 251, 252, 266, 268, 273, 274, 289, 315, 390,
 Հայ բանվորների անշխատեցնել երկաթգծի վրա, հետո սպանել – Վկ. 155,
 25 հայ ինժեներների թունել կառուցել տալ, վերջում սպանել – Վկ. 251,
 Աչքերը փորել, հանել, կտրացնել – Վկ. 43, 46, 253, 268, 566,
 Ծեծվելուց կտրանալ – Վկ. 346,
 Հող լցնել՝ աչքերը կտրացնել – Վկ. 253,
 Առևանգել, լլկել (կանանց, աղջիկների, տղաների, մանուկների), թուրքի կին դարձնել,
 գերիվարել, վաճառել, աճուրդի հանել – I, II, Վկ. 2, 4, 6, 10, 11, 13, 16, 18, 19, 21, 23, 34, 39,
 43, 46, 47, 57, 71, 74, 77, 80, 81, 83, 84, 87, 88, 89, 92, 95, 97, 98, 99, 102, 105, 111, 112, 113, 115,
 119, 120, 121, 123, 125, 127, 129, 130, 137, 139, 140, 142, 145, 150, 152, 155, 156, 158, 159, 162,
 163, 165, 168, 170, 171, 174, 175, 177, 181, 182, 187, 189, 190, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 205,
 211, 216, 218, 220, 230, 231, 240, 241, 244, 250, 251, 252, 258, 261, 268, 289, 316, 317, 327, 341,
 342, 344, 347, 348, 354, 358, 367, 371, 373, 383, 442, 483, 495, 496, 497, 498, 507, 551, 557, 565,
 566, 567, 568, 576, 577, 579, 580, 583, 584, 585, 593, 661,
 Առևանգված, թուրքացած աղջկա վերադարձը հայրական տուն – Վկ. 344,
 Առևանգում բաղնիքից – Վկ. 74,
 Հարեմից սիրած աղջկա փախուստը կազմակերպել – Վկ. 354,
 Ատամները աքցանով քաշել՝ ճակատին խփել – II, Վկ. 39, 87, 155,
 Արևաբարություն, մեռնել – Վկ. 159, 251, 270,
 Բեղերը քաշել՝ փունջ առ փունջ – Վկ. 142,
 Բռնաբարել (ծնողի առաջ, մարդկանց առաջ, զանգվածային, որի հետևանքով զոհը խենթանցել
 է, չենթարկվողին սպանել են, գլուխը կտրել), տանջամահ անել, սպանել, դիակները փոսերի,
 (Եփրատ) գետերի մեջ լցնել – II, Վկ. 1, 2, 4, 6, 8, 10, 11, 13, 20, 34, 39, 42, 47, 68, 71, 77, 80,
 95, 98, 99, 118, 119, 130, 142, 150, 155, 156, 159, 170, 174, 177, 178, 181, 197, 198, 200, 202, 216,
 218, 221, 231, 241, 260, 261, 268, 307, 308, 310, 327, 338, 342, 348, 505, 567, 580,
 Գլուխը, վիզը կտրել – II, Վկ. 9, 13, 17, 39, 42, 71, 77, 82, 120, 121, 143, 145, 159, 171, 175, 192,
 219, 251, 252, 254, 307, 330, 339, 348, 352, 556,
 Բռնաբարել, խանչալով գլուխը կտրել – Վկ. 307,
 Գլուխը կտրել, գնդակ դարձնել՝ խաղալ – II, Վկ. 175, 177,
 Գլուխը կտրել՝ մեխել տան ճակատին – Վկ. 71,
 Գլուխը կտրել, ցցի վրա հանել (պտտեցնել թաղից-թաղ) – Վկ. 254, 352,
 Գլուխը, վիզը կտրել (որպես՝ ժամանց) – II, Վկ. 9, 13, 17, 42, 82, 120, 145, 159,
 Գլուխը ցրիվ տալ – Վկ. 77,
 Գլուխը քարերով ջնջել – Վկ. 120, 219,
 Երեխաների, կանանց գլուխը կտրել, փոսը շարտել, այրել – Վկ. 252,
 Կացինով գլուխը չորս մասի բաժանել – Վկ. 121,
 Կացինով գլուխը ջարդել – Վկ. 171,
 Կացինով վիզը կտրել – Վկ. 192,
 Հրացանի կոթով գլխին խփել, սպանել – Վկ. 39, 251, 348,
 Մտրակով կնոջ գլխին խփել – Վկ. 330,
 Թաթաղանով գլխին հարվածել – Վկ. 339,
 Սղոցով վիզը կտրել – Վկ. 143,
 Սվինով գլուխը կտրել – Վկ. 556,
 Վիզը կտրել, մազերը ձեռքին փաթաթել, կտրված գլուխը ցույց տալ ողջ մնացածների՝
 ահաբեկել – Վկ. 175,

- Գնդակահարել – II, վկ. 1, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 18, 20, 21, 24, 35, 39, 44, 51, 53, 56, 57, 71, 72, 74, 75, 77, 81, 85, 88, 102, 103, 106, 115, 116, 120, 121, 122, 140, 143, 150, 151, 154, 155, 158, 160, 173, 178, 181, 184, 190, 225, 261, 264, 335, 442, 482,
- Գնդակահարել, կրակահերթ բացել, ուղեքերից քարշ տալով (Եփրատ) գետը, ծովը շարտել – վկ. 1, 5, 6, 13, 18, 35, 56, 71, 77, 85, 103, 115, 121, 143, 151, 154, 155, 158, 160, 173, 181, 184, 190, 335, 442,
- Գնդակահարել, հետո, իբր մերում է շնորհվել, ողջ մնացածներին ևս գնդակահարել, ապա՝ բոլոր դիակների վրա ձիերով կոխկոտել – վկ. 264,
- Գնդակահարել (ման՝ քրդերի կողմից), սպանել, հորերի մեջ լցնել՝ զանգվածաբար – վկ. 8, 9, 10, 12, 13, 16, 20, 21, 24, 35, 39, 44, 51, 53, 57, 72, 74, 75, 77, 81, 88, 102, 106, 116, 120, 122, 140, 150, 155, 178, 184, 225, 261, 482,
- Գնդակահարել ջուր խմելու համար – վկ. 155,
- Դիակապուտություն – II, վկ. 172, 178,
- Հայերի մարտողական օրգանները բացել՝ նրանց կույ տված ոսկիները փնտրել – վկ. 172,
- Դրամահավաք (Եփրատ) գետը, կամուրջն անցնելու համար – II, վկ. 98, 165,
- Եղումները քաշել – II, վկ. 39, 87, 142, 155, 275,
- Երեխաների նկատմամբ գործադրված դաժանություններ – II, վկ. 11, 19, 46, 98, 99, 101, 102, 105, 115, 119, 120, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 137, 138, 139, 145, 147, 148, 152, 155, 156, 158, 159, 170, 172, 178, 181, 243, 247, 252, 253, 254, 261, 263, 275, 294, 300, 305, 308, 318, 324, 334, 339, 508, 510, 535,
- Երեխա՝ կիսամորթված – վկ. 130,
- Երեխաների առևանգում, իսլամացում – վկ. 145, 158, 247, 252,
- Երեխաների հարկադիր աշխատանք, ծառայություն, գերություն (տներում, արտերում, հայերից խլված անասունները, հոտերը արածացնել)՝ թուրքերի, քրդերի, չեչենների, արաբների մոտ – վկ. 11, 19, 98, 99, 102, 119, 124, 128, 129, 130, 131, 137, 138, 145, 152, 155, 156, 159, 243, 253, 254, 261, 275, 294, 300, 305, 324, 334, 508, 510, 535,
- Երեխաների վաճառք – վկ. 178,
- Երեխաների փորի վրա քար դնել, վրան կանգնել, աղիքները դուրս թափել – վկ. 148,
- Երեխաներին՝ բանտարկված, մերկ, սոված, ծարավ, լացակոմած, դալկահար, ոչխարների պես քշել դեպի անապատները – վկ. 181,
- Երեխաներին զցել վառվող թոնիի մեջ՝ վառել – վկ. 308,
- Երեխաներին խարույկի մեջ զցել, այրել – վկ. 155, 156,
- Երեխաներին ծնողների առաջ կոտորել – II, վկ. 46,
- Երեխաներին ծնողներից զատել, հեռացնել, վաճառել, սպանել, ջուրը (Եփրատ, Արածանի, Խաբուր, Տիգրիս) թափել – վկ. 101, 102, 115, 125, 131, 138, 139, 147, 172,
- Երեխաներին նշան առնել՝ սպանել – վկ. 147,
- Երեխաներին ողջ-ողջ թաղել հողի մեջ՝ գլուխը դուրս – վկ. 170, 318,
- Երեխաներին ողջ-ողջ փոսը լցնել – վկ. 132,
- Երեխաներին որբանոցից փախցնել – վկ. 105,
- Երեխաներին սպանել մոր ծնկների վրա – վկ. 263,
- Երեխաներին քարշ տալ՝ շարտել, գլորել ձորը – վկ. 120, 155,
- Մորը յոթ երեխաները սպանվելուց հետո մույնիսկ մայրը թուրքին չի հանձնվել – վկ. 339,
- Թաղել՝ ողջ-ողջ – II, վկ. 111, 170,
- Թունավորել, սպանել – վկ. 147, 270,
- Թուրք փաշան հայ երեխաներին մի-մի կտոր թունավորված հաց տալով սպանել – վկ. 295,
- Թուրքական հիվանդանոցում հային թունավորել, սպանել, լցնել հորը – վկ. 295,
- Մաշի մեջ թույն լցնել – վկ. 147, 270, 295,
- Թուրք զինվորների և ամբոխի, ավազակների (ման՝ քրդական) հարձակում, ներխուժում (տներ, եկեղեցներ, առաջնորդարան, դպրոցներ, խանութներ, մասունքներ, սրբություններ), ավարառություն, թալան, ծեծ, սպանություն, կողոպուտ՝ հայերի, նրանց տների, խանութների, մույնիսկ սպանվածների արյունոտ հագուստների (ման՝ քրդերի և այլ ցեղերի, թուրք և քուրդ կանանց կողմից) – II, վկ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 18, 19, 24, 26, 33, 34, 35, 38, 39, 42, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 57, 58, 59, 66, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 105, 113, 114, 115, 118, 121, 123, 126, 129, 134, 142, 143, 151, 152, 155, 156, 159, 162, 163, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 180, 181, 189, 192, 196, 198, 206, 207, 211,

213, 214, 218, 221, 228, 231, 234, 249, 251, 253, 259, 262, 263, 273, 277, 289, 300, 307, 310, 311, 312, 323, 329, 348, 455, 460, 537, 551, 552, 555,

Թուրքերի զվարճամք Քալերի տառապամքները կազմակերպելով՝ խոշտամգելով, սպանելով, կողոպտելով – II, Վկ. 9, 172,

Ինքնասպանություն հուսահատությունից, թուրքի ձեռքը չամցնելու համար՝ պատվի համար – II, Վկ. 11, 25, 43, 72, 81, 84, 87, 88, 95, 98, 99, 112, 116, 118, 120, 143, 147, 155, 158, 162, 168, 183, 189, 195, 196, 203, 204, 205, 228, 237, 240, 250, 334, 338, 342, 348, 354, 454, 455, 456, 457, 555, 592, 686,

Առևանգվելով՝ թուրքից զավակ ունենալ, վերջինիս իր ձեռքով խեղդել, ապա՝ ինքնասպան լինել – Վկ. 240,

Բռնաբարվել, թուրքից ծնված երեխային խեղդել և ինքնասպան լինել՝ թույն խմելով – Վկ. 342,

Բռնաբարվելուց հետո գետի մեջ նետվել – Վկ. 95, 338, 348,

Թույն խմել – Վկ. 11, 81, 116, 120, 147, 196,

Թուրքի ձեռքը չամցնելու, հարևա չգնալու համար գետը (Եփրատ) նետվել – Վկ. 25, 43, 72, 84, 88, 98, 99, 118, 143, 147, 158, 162, 168, 183, 189, 203, 204, 205, 228, 237, 250, 334, 354, 454, 456, 457, 592, 686,

Ինքնահրկիզվել – Վկ. 87,

Ջորը նետվել – Վկ. 455,

Մայրը երեխայի ձեռքը բռնած՝ ջուրը նետվել – Վկ. 155,

Մայրը երեխային կոնակը կապած՝ լիճը նետվել – Վկ. 112,

Մայրը շվարած՝ զավկին շարտել գետը – Վկ. 555,

Պատուհանից ցած նետվել – Վկ. 195,

Խաչել – II, Վկ. 348, 445,

Խաչել, խաչից իջեցնել՝ ծովը շարտել – Վկ. 445,

Խաչել, մարմնի տարբեր մասերը կտրատել, տարբեր ձևի դասավորել – II,

Խաչել քարայրի պատին հայ երիտասարդուհուն մորեն մերկ – Վկ. 348,

Խեղդամահ անել – II, Վկ. 88, 173,

Խուզարկություն, բանտարկություն, սպանություն – II, Վկ. 9, 13, 24, 87, 98, 121, 172, 189, 206, 273,

Ծեծել (մահակով՝ մարմինը կապտեցնել), խոշտամգել, ջարդել, սպանել – II, Վկ. 82, 87, 104, 105, 115, 142, 155, 175, 178, 224, 253,

Ծերերին խարույկի մեջ այրել – Վկ. 155,

Ծողղին ստիպել՝ զավակին սպանել – Վկ. 39,

Ծողղներին երեխաների առաջ սպանել, կոտորել – II, Վկ. 46,

Կախել, կախաղան հանել – II, Վկ. 9, 13, 35, 37, 53, 80, 143, 173, 177, 187, 203, 218, 274,

Կախաղան հանել թուրքական բանակ գնացած հայ զինվորին – Վկ. 426,

Կախել գլխիվայր՝ ձեռքերը ետևում կապած, դույլով ջուր լցնել, մահակով ծեծել, մինչև քթից, բերնից արյուն գալ – Վկ. 112,

Կախել ծառերից – Վկ. 113, 150, 559,

Կախել հայ կուսակցականներին – Վկ. 187,

Կիսամեռ դիակների վրա շարժվող հող – II, Վկ. 95,

Կոտորած, ջարդ, ողջակեզ, սպանություն (նաև՝ քրդերի կողմից)՝ զանգվածային – II, Վկ. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 30, 34, 38, 41, 57, 59, 64, 67, 68, 71, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 87, 88, 91, 93, 96, 98, 99, 118, 120, 121, 129, 135, 142, 143, 144, 147, 151, 155, 176, 177, 180, 182, 188, 190, 192, 213, 230, 231, 245, 251, 253, 254, 257, 263, 307, 318, 328, 348, 366, 368, 375, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 448, 449, 450, 451, 549, 551, 680, 681, 682, 684,

Կոնակին եռացած ջուր լցնել – Վկ. 160,

Հայ բժիշկի սպանություն՝ ձեռքերը կապած – Վկ. 85,

Հայ եկեղեցի, եկեղեցու սպասավոր, խաչակնքում, քրիստոնեություն – II, Վկ. 9, 10, 83, 98, 114, 140, 155, 157, 172, 177, 192, 220, 221, 225, 243, 264, 281, 283, 284, 286, 288, 291, 294, 322, 364, 376, 377, 378, 505,

Խաչակնքումը (խաչը) որպես քրիստոնեության վկայություն – Վկ. 225, 281, 283, 284, 286, 288, 291, 322, 364,

Հայ եկեղեցի կառուցել՝ փորելով ժայռի մեջ, աննկատ մնալու համար – Վկ. 376,

- Հայ եկեղեցին դարձրել են այլուրի գործարան – Վկ. 376,
 Հայ եկեղեցին դարձրել են բանտ – Վկ. 13,
 Հայ եկեղեցին դարձրել են դպրոց – Վկ. 377,
 Հայ եկեղեցին դարձրել են մարգասարահ – Վկ. 377, 378,
 Հայ եկեղեցին դարձրել են տուն – Վկ. 377, 378,
 Հայ եկեղեցին թուրքական դպրոց դառնալով՝ անընդհատ փլվել է – Վկ. 377,
 Հայ եկեղեցիները քանդել են կամ ուրիշ նպատակի ծառայեցրել – Վկ. 377,
 Հայ եկեղեցու զանգն իջեցրել են՝ սգկիթ դարձրել – Վկ. 376, 378,
 Հայ եկեղեցու հարստությունը թալանել – Վկ. 83,
 Հայ եկեղեցու մատուցարար – Վկ. 243,
 Հայ ժամկոչին սպանել գեներ չտալու համար – Վկ. 192,
 Հայ հոգևորականի գլուխը կտրել (գլուխը գնդակ դարձնել՝ խաղալ) – Վկ. 157, 177,
 Հայ հոգևորականի ձեռքերը կապել – Վկ. 505,
 Հայ հոգևորականի մորուքը այրել և ... – Վկ. 172,
 Հայ հոգևորականի սպանություն – Վկ. 157,
 Հայ հոգևորականին ծաղր ու ծանակի ենթարկել – Վկ. 83, 140, 177,
 Հայ հոգևորականին կոտորել, տանջամահ անել, սպանել – Վկ. 9, 10, 83, 114,
 Հայ հոգևորականին չորս ոտքի վրա կանգնեցնել, էջի պես վրան հեծնել և կոնակն ու վիզը
 դանակներ մտցնել – Վկ. 140,
 Հայ հոգևորականների ոտքերը պալտել, ատամները, եղունգները քաշել, գլխին շիկացած
 երկաթ դնել, մաշկը այրել, մորուքը փետրտել, ծեծել – Վկ. 155, 264,
 Հայերին լցնել եկեղեցու մեջ, եկեղեցին պղծել – Վկ. 98, 220, 221,
 Հայ երևելիներին, մտավորականներին, հոգևորականներին, ազգային գործիչներին (սպա-
 նառն ընտանիքներին) բանտարկել, աքսոր տանել, տանջամահ անել, գնդակահարել,
 գլուխները ջնջել – II, Վկ. 178, 181, 206, 211, 219, 221, 224, 234, 253, 274, 276, 557,
 Հայ կանանց, աղջիկների նկատմամբ գործադրված դաժանություններ – II, Վկ. 6, 39, 59, 64, 68,
 83, 87, 88, 96, 98, 99, 100, 112, 114, 115, 121, 131, 139, 140, 142, 147, 150, 152, 153, 155, 166, 170,
 172, 175, 192, 198, 205, 225, 243, 245, 252, 260, 266, 307, 314, 330, 339, 456, 686,
 Բռնաբարել, գլուխը կտրել, խշտիկների վրա ցցել, մարմինները Եփրատ գետը գցել – Վկ.
 198, 260,
 Բռնաբարել, խանչալով գլուխը կտրել – Վկ. 307,
 Իսլամացու մը չընդունողին ամդամահատել՝ պետքարանը լցնել – Վկ. 100,
 Իր սպանած աղջիկների և կանանց ստիճանների պտուկներից ձեռքի համրիչ-հուռութք
 պատրասել և ձեռքից ձեռք անցկացնել – Վկ. 170, 172, 260, 566,
 Հայ կանանց, աղջիկների աճուրդ – II, Վկ. 87,
 Հայ կանանց, աղջիկներին հավաքել, սպանել, գետի, փոսի մեջ շարտել – II, Վկ. 6, 88, 98,
 166, 170, 252,
 Հայ կանանց, աղջիկներին հարեմ տանել – Վկ. 112, 147, 150, 152, 225,
 Հայ կանանց, աղջիկներին մերկացնել՝ (ազգային տարագով) հագուստները հավաքել,
 (հետույքներին քաջով խփելով, նաև՝ երեխաներին), գետը (Եփրատ, Արածանի,
 Տիգրիս) շարտել – Վկ. 83, 96, 115, 121, 139,
 Հայ կանանց, աղջիկներին մերկացնել՝ սվիններով ձորը գցել – Վկ. 314,
 Հայ կանանց, աղջիկներին մերկացնել՝ ստիպել պարել – Վկ. 64, 68,
 Հայ կանանց, աղջիկներին մերկացնել, փորը, մարսողական օրգանները ճղել՝ ոսկեդրամ
 փնտրել – Վկ. 192,
 Հայ կանանց, երեխաներին՝ ձեռքերը, ոտքերը կապած, Եփրատ գետի եզերքին շարքով
 կանգնեցնել, մորթել, գետը լցնել – II, Վկ. 266,
 Հայ կանանց կրծքերը կտրել (շներին գցել) – Վկ. 39, 170,
 Հղի կանանց խոշտանգել, փորը ճեղքել – Վկ. 243, 245, 556,
 - Գրագ զալ չծնված մանկան սեռի վրա – Վկ. 142, 192, 205,
 - Երկուքի մեջ կնոջը գետնին պառկեցնել, սալաքարը գլխին իջեցնել, որ սաղմը դուրս
 ժայթքի – Վկ. 172,
 - Հղի կնոջ փորին քար դնել, վրան ելնել, կանգնել, պտուղը սպանել – Վկ. 140,
 - Մանուկը ցցի վրա հանել (շարտել) – Վկ. 59, 88, 99, 142, 153, 170, 556,
 - Զծնված մանուկը միմյանց շարտել – Վկ. 99,

- Լճայրների կրծքերի վրա մանուկները մորթել – Վկ. 456, 686,
 Լճայրների ողջ-ողջ հորերի մեջ լցնել – Վկ. 456, 686,
 Լճայրը սպանված՝ մանուկը մեռած մոր կաթը ծծել – Վկ. 142, 175, 192,
 Լորը յոթ երեխաները սպանվելուց հետո մույճիսկ՝ մայրը թուրքիճ չի հանձնվել – Վկ. 339,
 Լորն ու մանկանը միասին սպանել – Վկ. 192,
 Լորակով կնոջ գլխին խփել – Վկ. 330,
 Պտուկը պոկել – Վկ. 566,
 Վիզը կտրել հավի պես – Վկ. 114, 139,
 Բցերի վրա բարձրացնել, ցցի վրա մեխել, ցցի վրա մստեցնել – Վկ. 155,
 Քշել ամալի վայրեր – Վկ. 98,
 Օգտագործել (ծառա, գվարճանք) – Վկ. 98, 115,
 Հայ տղամարդկանց և երիտասարդների նկատմամբ գործադրված դաժանություններ – II, Վկ. 6, 18, 19, 23, 24, 26, 39, 50, 57, 64, 71, 80, 81, 84, 85, 88, 92, 98, 99, 101, 103, 105, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 124, 126, 130, 131, 132, 142, 155, 159, 162, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 177, 179, 181, 183, 195, 244, 264, 267, 275, 289, 309, 350, 485, 616,
 Հայ երիտասարդին մորթել, իբր խոյ մատաղ անել – Վկ. 172,
 Հայ երիտասարդներին կենդանիների փոխարեն լծել սալերին և մտրակելով ստիպել իրենց թալանած գույքը սալերով փոխադրել երկաթգծի կայարան, ապա՝ սրերով մորթոտել – Վկ. 309,
 Հայ տղամարդկանց առանձնացնել, կապկպել (իրար, ձեռքերը), տանել, գետը լցնել – Վկ. 19, 39, 57, 71, 80, 81, 110, 119, 162, 165, 485,
 Հայ տղամարդկանց առանձնացնել, հավաքել, ձերբակալել, բանտարկել, (ձեռնաշղթաներով) ծեծել, կոտորել, սպանել (ձորի մեջ՝ գնդացրային կրակով, լցնել հորը, եկեղեցու մեջ լցնել, վրան մավթ լցնել՝ այրել), մորթել – II, Վկ. 6, 18, 23, 24, 26, 39, 50, 57, 71, 81, 85, 88, 92, 98, 101, 103, 105, 111, 114, 115, 117, 118, 119, 124, 126, 130, 131, 132, 142, 167, 171, 173, 174, 177, 181, 183, 195, 244, 350,
 Հայ տղամարդկանց գլուխները մտցնել ոտքերի արանքը, կապել, ձորը գլորել – Վկ. 99,
 Հայ տղամարդկանց հավաքել, կապկպել, ծեծել, ջարդել, մորթել, սպանել, (փամփուշտ խնայելու համար Եփրատ, Մուրադ, Խաբուր) գետը շարտել – Վկ. 114, 117, 155, 159, 179, 264, 275, 616,
 Հայ տղամարդկանց հավաքել՝ տանել մզկիթ կառուցելու – Վկ. 99,
 Հայ տղամարդկանց մեջք-մեջքի կապել՝ մեկ փամփուշտով սպանել – Վկ. 84,
 Հայ տղամարդկանց ողջակիզել – Վկ. 112,
 Հայ տղամարդկանց ցցերի վրա մստեցնել – Վկ. 267,
 Հայ տղաներին հավաքել, մորթել, սպանել, (Եփրատ) գետը լցնել, զանգվածաբար խարույկի մեջ վառել – Վկ. 64, 103, 105, 130, 155, 166, 289,
 Հայախոս թուրքեր – Վկ. 253, 360,
 Թշնամի – Վկ. 253,
 Ծանոթ – Վկ. 360,
 Հայերն սովորեցնող վարժապետների լեզուն կտրել, արգելել հայերն խոսել – I, II, Վկ. 53, 181, 114, 127, 316, 446,
 Հայերին իրար կապել (պարանով կապել)՝ անդունդը գլորել – II, Վկ. 142,
 Հայերին ողջ-ողջ խորովել – II,
 Հայերին ողջ-ողջ փոսի մեջ լցնել, սպանել – II, Վկ. 19, 32, 250, 551,
 Հարկահավաք – II, Վկ. 1, 8, 12, 29, 316,
 Քրդական հարկահավաք – Վկ. 1,
 Հիմնահատակ ավերում, ոչնչացում, նահատակություն (ցեղի, գերդաստանի, ընտանիքների, գյուղերի, բնակավայրերի, քաղաքների, նաև՝ թվաքանակի նշումներ) – II, Վկ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 34, 35, 42, 44, 50, 57, 61, 74, 75, 79, 80, 81, 83, 95, 96, 98, 106, 110, 113, 114, 115, 119, 120, 121, 130, 134, 136, 142, 143, 154, 159, 172, 176, 178, 182, 185, 196, 200, 201, 214, 225, 231, 244, 250, 251, 252, 253, 261, 263, 264, 270, 271, 287, 305, 311, 312, 315, 337, 348, 374, 375, 376, 440, 454, 455, 517, 531, 551, 556, 557, 594,
 Հողի մեջ ողջ-ողջ թաղել (տղաներին, երեխաներին) (գլուխը դուրս) – Վկ. 35, 200, 444,
 Ջերբակալություններ (զանգվածային) – II, Վկ. 86, 87, 98, 121, 122, 142, 155, 158,
 Երևելիների, մտավորականների, ազգային գործիչների – II, Վկ. 87, 98, 121, 142, 155, 158,

- Մտավորականների հետույքները սփիւններ խրել – Վկ. 155, 158,
 Տղամարդկանց – II, Վկ. 86,
 Մանուկների (Ասև՝ նորածին) նկատմամբ գործադրված դաժանություններ – II, Վկ. 2, 6, 13, 39,
 42, 87, 88, 94, 105, 142, 155, 172, 191, 228, 258, 264, 358, 436, 494, 499, 500, 555, 684,
 Բարոյի մանուկներին գետնին խփել, վրաները կոխկրտել – Վկ. 94, 191,
 Բարոյի մանուկներին ծովը թափել – Վկ. 191,
 Մանկագողություն – Վկ. 105, 358,
 Մանկապղծել, բռնաբարել՝ աղքատմանը շարտել – Վկ. 39, 142, 172,
 Մանկասպանություն – Վկ. 2, 6, 13, 88,
 Մանուկի ոտքերից բռնել՝ մարմինը երկու մասի բաժանել – Վկ. 264,
 Մանուկին հրկիզել – Վկ. 87, 555,
 Մանուկների ոտքերից բռնած եռացող կաթսալի մեջ մտցնել, ապա՝ Եփրատը շարտել – Վկ. 258,
 Նորածին մանուկներին շարտել գետին – Վկ. 155,
 Որբացած մանուկներ, հարազատներին կորցնել – Վկ. 436, 494, 499, 500, 684,
 Սփիւնների վրա հանել – Վկ. 39, 42, 228,
 Քարով գլուխը փշրել – Վկ. 142,
 Մաշկահամ անել – II, Վկ. 137, 198,
 Մատը կտրել՝ մատամին հանել – Վկ. 84, 97,
 Մարդագողություն՝ հայ քրիստոնյային մատաղ անել – Վկ. 172,
 Թուրք մեծավորը կառքից վար իջնելու պահին 4-5 տարեկան տղա, աղջիկ զոհաբերել – Վկ.
 172,
 Հայ երիտասարդին մորթել, իբր խոյ մատաղ անել – Վկ. 172,
 Ձիավոր այցելուների ոտքերի առաջ հային իբր խոյ մատաղ անել – Վկ. 172,
 Մարդավաճառ – Վկ. 14, 16,
 Երեխաների – Վկ. 14,
 Կանանց – Վկ. 16,
 Մորթոտված, անդամահատված, ուռած, նեխված, այլանդակված, անթաղ, իրար վրա դիզված
 (մերկ), իրար վրա կուտակված դիակներ (գետի մեջ, փողոցներում, ձորերում, փոսերում,
 հորերում, լճափին, Եփրատի գետնազերծի ծառերի, թփերի վրա, ծովի վրա), դիակների
 նեխահոտը տարածվել էր ամենուր, հոսող արյուն, արյունոտ գետ – II, Վկ. 1, 8, 13, 18, 25,
 26, 33, 35, 39, 42, 43, 59, 71, 77, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 95, 96, 98, 99, 111, 112, 123, 128, 129, 130,
 138, 142, 143, 155, 159, 160, 175, 177, 178, 181, 189, 197, 202, 207, 214, 215, 231, 233, 237, 240,
 241, 243, 245, 249, 252, 253, 259, 261, 266, 270, 281, 302, 303, 309, 310, 311, 313, 337, 341, 348,
 374, 382, 383, 384, 432, 455, 456, 463, 466, 467, 468, 469, 470, 474, 475, 521, 525, 549, 556, 557,
 559, 569, 594, 640, 686, 688,
 Անգլուխ դիակ – Վկ. 525,
 Անհաշիվ կտրված գլուխների բլուրներ – Վկ. 123, 463,
 Արյունը գետի պես հոսել – Վկ. 556,
 Արյունով ներկված քարեր – Վկ. 556, 557,
 Դիակներ Եփրատ գետի մեջ դիզված, ջրի երթալը չէր երևում – Վկ. 237,
 Դիակները խաչի ձևով իրար վրա դարսված – Վկ. 233, 253,
 Դիակների նեխահոտը աշխարհն է բռնել – Վկ. 474,
 Դիակների տակ ողջ մնալ – Վկ. 252,
 Կիսամեռ, ողջ-ողջ թաղել – Վկ. 240,
 Հայ կանանց, երեխաներին՝ ձեռքերը, ոտքերը կապած, Եփրատ գետի եզերքին շարքով
 կանգնեցնել, մորթել, գետը լցնել – Վկ. 266,
 Հայերի դիրակներով լցված լեռներ ու ձորեր՝ Արյան Ձոր – Վկ. 457,
 Հետապնդել՝ սպանել – Վկ. 214, 215,
 Մայրերի և երեխաների դիակներ – Վկ. 98,
 Մորթել, շարտել (Եփրատ) գետի մեջ – Վկ. 98, 111, 130, 142, 155,
 Մորթել, շարտել կամրջից ցած, հայերի թանձրացած արյունը կամրջից ցած հոսել – Վկ. 337,
 Մորթոտված, այլանդակված անհաշիվ դիակներ – Վկ. 112, 466, 467,
 Մորթված դիակների տակից ողջ դուրս գալ – Վկ. 159, 177, 178, 181,
 «Մսագործ» օսմանցի պետեր, մեծավորներ, ոստիկաններ, ասքյարներ, զինվորներ, սպաներ
 – Վկ. 467, 468, 469, 470, 521,

«Մսագործների գումարտակ» («դասար թարուր») – Վկ. 1,
 Օմերը կատողած էին մարդու միս ուտելուց – Վկ. 237,
 Օմերը՝ մամուկների միս ուտել – Վկ. 189,
 Ողջակիզված դիակների վրա կիր լցնել – Վկ. 455,
 Սպանել, մորթել՝ ձորի մեջ, կիսամեռ շարտել ձորը – Վկ. 175, 249, 281,
 Օրական մի փոս լցնել դիակներով, ողջերով – Վկ. 253,
 Մտրակահարել գաղթի, արքորի, տաժանակրության ժամանակ, սպանել (լեռնացած արյունով
 պատահողոված մարմինը աղբամոցը շարտել) – II, Վկ. 10, 86, 99, 158, 168, 251, 266, 273, 348,
 Մուրացկան դարձնել – II, Վկ. 98, 165, 278, 296,
 Մուրալու փոխարեն երգելով փող վաստակել – Վկ. 165,
 Օհկացած երկաթներով կտրել մարմնի տարբեր մասերը և կրակի վրա խորովել – II,
 Օղթայակապ տանել – II, Վկ. 87,
 Ողմաշարը ջաղացաքարով ջարդել – II, Վկ. 82,
 Ողջակեզ (Կիլիկիա, Ադամա, Մուշ, Սասուն, Բիթլիս, Մարաշ, Հաճըն, Զեյթուն, Օեդդադիե,
 Ասլանքեկ, Զմյուռնիա և այլն)՝ հայերի զանգվածային (տների, եկեղեցիների, դպրոցների,
 խանութների, գոմերի, մարագների, քարանձավների, փոսերի մեջ) – II, Վկ. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 19,
 24, 42, 64, 68, 71, 79, 80, 90, 96, 113, 129, 143, 144, 147, 150, 155, 156, 175, 181, 192, 198, 200,
 217, 219, 201, 223, 233, 236, 243, 245, 251, 252, 253, 254, 259, 261, 267, 272, 308, 311, 313, 315,
 318, 319, 348, 349, 382, 383, 384, 385, 434, 436, 437, 443, 451, 455, 466, 483, 550, 551, 552, 556,
 561, 562, 563, 611, 612, 640, 682, 683, 684,
 Անապատում անտեր մնացած հայ երեխաներին հավաքել, այրել – Վկ. 348,
 Գյուղերը, տները, խանութները այրել – Վկ. 19, 71, 150, 181, 201,
 Դասալիք հայ զինվորին վառել՝ մարմնի յուղերը հալեցնելով – Վկ. 223,
 Եկեղեցում հրկիզված հայերի մոխիրների մեջ մաղող ոսկի փնտրող թուրք կանայք – Վկ. 259,
 Երեխաներին (1.500 հոգի, նաև՝ մեծեր) բեմզին լցնել՝ այրել – Վկ. 198, 315,
 Երեխաներին խարույկի մեջ գցել, այրել – Վկ. 155, 156,
 Խորովել (թոնիրի մեջ) – Վկ. 1, 71,
 Ծերերին խարույկի մեջ այրել – Վկ. 155,
 Ծծումբով վառել – Վկ. 466,
 Հայերին եկեղեցիների մեջ (գմբեթից) նավթով այրել, մարդկային ճարպը դռան շեմից դուրս
 հոսել – Վկ. 68, 143, 147, 200, 259, 318, 455, 550, 552,
 Հայերին թունելի մեջ լցնել՝ երկու կողմից նավթով վառել, սպանել – Վկ. 217,
 Հրդեհի, կրակի մեջ շարտել, այրել – Վկ. 1, 483, 563,
 Մարդուն նստեցրել են եփվող պղնձի մեջ և կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը կենդանի
 տեսնի ու զգա – II,
 Նավթ լցնելով վառել – Վկ. 80, 96,
 Վառված ջահերով այրել – Վկ. 219,
 Վարդավառ-մարդավառ, Զատիկի կիրակի՝ ջարդ, կոտորած, ողջակեզ – Վկ. 1, 7, 9, 129, 233,
 Տների, գոմերի, մարագների, քարանձավների, փոսերի մեջ (նավթով) այրել – Վկ. 1, 2, 9, 12,
 14, 21, 22, 24, 34, 39, 67, 68, 78, 90, 143, 200,
 Քարանձավի մեջ լցնել, վրան կիր լցնել, կրակի տալ և այրել – Վկ. 204, 484,
 Զրամույն (գետ, լիճ, ծով) անել, սպանել, մորթել՝ դիակները գետը թափել – II, Վկ. 1, 5, 7, 8, 12,
 13, 16, 20, 39, 48, 71, 72, 77, 78, 83, 95, 96, 98, 102, 120, 142, 194, 195, 198, 235, 236, 261, 412,
 438, 445, 466,
 Եփրատ գետ՝ հայոց գերեզման, արյունոտ Եփրատ՝ դիակներով ծածկված, դիակները
 վրայից գնացող, ափամերձ քարերը՝ լեռնացած, կուտակված արյունով – Վկ. 20, 64, 88,
 96, 98, 248, 457, 512,
 Թուրքական բանակ գնացած հայ զինվորներին ջուրը թափել – Վկ. 412,
 Խաչել, խաչից իջեցնել՝ ծովը շարտել – Վկ. 445,
 Կեն ձողով մարմինը քաշ տալ՝ գցել ջուրը – Վկ. 98,
 Հայերին իր փրկելու նպատակով կաշառքով նստեցնել նավակների մեջ և նավակների
 տակի անցքերը բացելով, ջրամույն անել – Վկ. 195, 199, 235, 236, 385,
 Զեռքերը կապած ջուրը շարտել – Վկ. 142,
 Ողջ-ողջ (Եփրատ) գետը, ձորը շարտել – Վկ. 142, 261,
 Զրամույն անել մատողաշ մանուկներին – Վկ. 454,

Սպանել կամուրջի տակ՝ գետը շարտել – Վկ. 198,
 Ցամաքից եռացած ջուր լցնել դեպի փրկարար շոգեմալը լող տվողների վրա – Վկ. 175, 217,
 Սառը գեներով սպանել, մորթել (սվինով, դաշույնով, սրով, կացինով, գերանդով, տապարով, գուրգով, երկաթե միզակներով, մետաղյա իրերով, (կաղնու) մահակով, մտրակով, յաթաղանով, խուզի մկրատով, ֆալախայով, հրացանի կոթով), ոտքերը պայտել, տաք շամփուրով դաղել, թևերի տակ խաշած տաք հավկիթ դնել (մառ թուրք կամայք՝ տոպրակների մեջ լցված քարերով), անլուր խոշտանգումների ենթարկել, լցնել փոսը – II, Վկ. 39, 80, 83, 84, 86, 87, 88, 91, 96, 97, 98, 114, 119, 120, 132, 139, 143, 150, 152, 155, 170, 172, 176, 178, 180, 182, 192, 200, 202, 203, 204, 208, 218, 255, 264, 304, 307, 308, 313, 314, 338, 343, 435, 456, 459, 486, 555, 640, 686, 687,
 Բռնաբարել, խանչալով գլուխը կտրել – Վկ. 307,
 Գերանով ոսկորները ջարդել – Վկ. 142,
 Երեսները սվինահարել – Վկ. 39,
 Թրատել, սպանել, գցել կամուրջից ցած – Վկ. 307, 337,
 Խշտիկներով ծակծկել – Վկ. 198,
 Կացինով գլուխը չորս մասի բաժանել – Վկ. 121,
 Կացինով գլուխը ջարդել – Վկ. 171,
 Կացինով վիզը կտրել – Վկ. 192,
 Կացնահարել՝ գետը, ձորը շարտել – Վկ. 72, 132, 166, 433,
 Հայերին սպանելու պատրաստվող, գեները (մաուզեր) լողող չեթեներ, ասքյարներ, չեչեններ – Վկ. 487, 488, 489, 490, 689,
 Հրացանի կոթով գլխին խփել, սպանել – Վկ. 39, 251, 348,
 Զեռքերը, ոտքերը կապած ոչխարի, խոյի, այծի պես մորթել, պանիրի պես ջարդել – Վկ. 143, 336, 480, 497,
 Ժակատին մեխ խփել – Վկ. 46,
 Մանգաղով սպանել – Վկ. 13,
 «Մսագործ» օսմանցի պետեր, մեծավորներ, ոստիկաններ, ասքյարներ, զինվորներ, սպաներ – Վկ. 467, 468, 469, 470, 521,
 «Մսագործների գումարտակ» («դասար թաբուր») – Վկ. 1,
 Մտավորականների հետույքները սվիններ խրել – Վկ. 155, 158,
 Մտրակով կնոջ գլխին խփել – Վկ. 330,
 Թաթաղանով գլխին հարվածել – Վկ. 339,
 Ոտքերը պայտել – II, Վկ. 87, 204,
 Պարանը գցել ողջերի, հիվանդների վիզը, քաշելով տանել, շարտել փոսը – Վկ. 155,
 Սարից, ձորից գլորել – Վկ. 2, 12, 13, 80, 83,
 Սղոցով վիզը կտրել – Վկ. 143,
 Սպանել՝ ոտքերը կապած ձիու ետևից քարշ տալ – Վկ. 273,
 Սվինահարել – Վկ. 158,
 Սվինով գլուխը կտրել – Վկ. 556,
 Տանջամառ անել – II, Վկ. 98,
 Տաք երկաթով մարմնի մասերը դաղել, թևերի տակ խաշած տաք հավկիթ դնել, գնդակահարել – Վկ. 155,
 Տաք, շիկացած թասը դնել գլխին – Վկ. 308,
 Տաք, շիկացած թիթեղի վրա քայլեցնել – Վկ. 204,
 Բարերով տանջամառ անել (հավատափոխ չեղողիձ) – Վկ. 87, 170,
 Սով, ծարավ, մերկ, անծածկ, ուժասպառություն, սովի և թշվառության ենթարկելով մեռցնել, մուրացկանություն, անմարդկային վերաբերմունք – II, Վկ. 7, 10, 34, 42, 46, 51, 73, 75, 77, 80, 85, 87, 88, 93, 97, 98, 111, 124, 130, 134, 142, 143, 148, 151, 152, 155, 159, 165, 169, 171, 175, 189, 195, 203, 204, 207, 211, 213, 214, 215, 218, 219, 221, 228, 231, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 261, 270, 278, 282, 289, 294, 295, 296, 299, 300, 302, 303, 304, 306, 307, 328, 383, 456, 459, 462, 474, 493, 509, 511, 512, 555, 586, 616, 686, 687,
 Աղբամանների մեջ մտնել, ուտել՝ թունավորվել, մեռնել – Վկ. 130,
 Խոտ ուտել – Վկ. 88, 98, 169, 215, 252, 253, 282, 586,
 Ծառերի տերևներ ուտել – Վկ. 97,
 Ծարավից մեռնել – Վկ. 98, 111,

Կատաղած ամասունի միս ուտել – Վկ. 254,
 Կեանքանիներ (շում, կատու, էջ) ուտել – Վկ. 87, 148, 219, 307,
 Զիւն կնկտի մեջ գարի փնտրել, ուտել – Վկ. 148,
 Զիւն մեզ խմել – Վկ. 151,
 Մանկամ միս ուտել – Վկ. 252,
 Ողջերը մեռածների միս ուտել – Վկ. 255,
 Չթողնել ջուր (որդնոտած) խմել (ստիպված՝ մեզ խմել) – Վկ. 7, 87, 97, 142, 152, 203, 211, 511,
 Չթողնել ստվերին մատել՝ փոխարենը, որպես փրկագին, աղքիկ պահանջել – Վկ. 221,
 Զուր խմելու համար սպանել – Վկ. 165,
 Զուր խմելու համար փող պահանջել – Վկ. 142,
 Յեխաջուր խմել – Վկ. 207, 219, 270,
 Ուղտերի ոտմահետքերի մեջ կուտակված անձրևաջուրը խմել – Վկ. 195,
 Ուղտի մեզը խմել՝ մեռնել – Վկ. 250,
 Տաքանալու համար թրիքի մեջ պառկել – Վկ. 13,
 Տաքանալու համար մոխիրների մեջ պառկել – Վկ. 130,
 Տեղահանությունը բնօրրանից՝ հայ ազգի ոչնչացման նպատակով, բռնագաղթ, աքսոր՝
 կանանց, մեծահասակներին և երեխաներին՝ հայկական տարազներով, ոսկիներով,
 զարդերով (ամասունների պես մտրակելով, կապկպված, հայհոյելով, սվինաբարելով,
 զնդակահարելով քշել) դեպի սիրիական անապատներ (Դեյր էլ Զոր, Ռաս ու Այն, Ռաքքա,
 Հոմա, Համա, Մեսքեմե, Սուրում, մույն տեղերով մորից ու մորից քայլեցնել, ապա՝ Հալեպ),
 հարազատներին միմյանցից բաժանել (իրար գտնել), կորուստ, անտունություն, տառապանք,
 վախ, դող, սարսափ, աղմուկ, աղաղակ, իրարանցում, ողբալի վիճակ, սպանություն – II, Վկ.
 83, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 101, 102, 103, 104, 105, 115, 117, 118, 123, 124, 131, 133, 138,
 139, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 159, 160, 161, 163, 164, 167, 168,
 171, 173, 175, 176, 178, 181, 182, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195, 200, 202, 203, 204, 205, 206,
 207, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 220, 221, 223, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 240,
 241, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 262, 264, 270, 272,
 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 282, 285, 287, 289, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 303,
 304, 305, 306, 307, 318, 326, 334, 335, 338, 341, 342, 344, 346, 348, 355, 356, 357, 358, 360, 367,
 369, 371, 372, 373, 374, 375, 383, 384, 385, 436, 447, 452, 453, 454, 456, 458, 459, 460, 461, 462,
 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482,
 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502,
 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522,
 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542,
 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562,
 563, 564, 571, 572, 599, 600, 604, 684, 686, 687, 688, 689, 690.
 Անապատի ավազի տակ մնալ – Վկ. 243,
 Անապատում (խփվել, հոգնել, շվարել, ծնողքին ճանապարհին թողնել, վիրավոր ընկնել,
 նեխվել, սպանվել, ազդավներից կեր դառնալ) – Վկ. 499, 500, 501, 502, 503.
 Անկարողներից ճամփին սպանել – Վկ. 178.
 Արհեստավորներից առանձնացնել, ամեն արհեստից մեկական հայ թողնել – Վկ. 103, 104,
 131, 133, 246, 272.
 Արյունով ներկվեցին մարդիկ և բույսեր – Վկ. 464,
 Աքսորը նախընտրել թուրքի կին դառնալուց – Վկ. 338,
 Աքսորի ուղիներ (տեղանուններով, կիլոմետրերով) – Վկ. 173, 187, 189, 211, 212, 214, 218,
 221, 231, 264, 289, 300, 551,
 Բողոքական (ավետարանական) և կաթոլիկ հայերին աքսորից ազատել, լուսավորչա-
 կաններին աքսորել – Վկ. 131, 133, 134,
 Դեյր էլ Զորի անապատի նկարագրությունը (քարոտ, ավազոտ, փշոտ, ցեխոտ, անձրևոտ,
 մշուշոտ, արյունոտ), Եփրատի (Դեյր էլ Զորի) կամուրջը՝ նեղ, Եփրատ գետը՝ թունավոր,
 արյունոտ, դառը – Վկ. 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474,
 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493,
 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512,
 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530.
 Դեյր էլ Զորի անապատում մեռնող որբեր – Վկ. 604.

Հայերին (Դելր էլ Զորի) անապատը լցնել, մնացածներին գետերում խեղդել կամ ծծումբով վառել – Վկ. 466,

Հարազատներին ճամփին թողնել, զրկվել, որքանալ, փնտրել – II, Վկ. 95, 436, 494, 499, 500, 571, 572, 684,

Հարազատներին միմյանցից բաժանել – Վկ. 159, 348, 599, 600,

- Իրար գտած հարազատներ – Վկ. 344, 355, 356, 357, 358, 372, 373,

Հոգևորականների աքսոր – Վկ. 289,

Ողջ-ողջ փոսի մեջ շարտել, թաղել – Վկ. 287, 307,

Չթողնել հարազատի վրա լաց լինել՝ սվինահարել – Վկ. 202,

Քայլելուց ծնկները հոգնել, կոշիկի մեջ ավազ լցվել – Վկ. 476, 506, 532,

Քայլելուց ոտքերն այրումն ուտվել – Վկ. 111, 212, 555,

Ցրտից սառել – Վկ. 195,

Քիթը կտրել – Վկ. 43,

Ֆրանսիական բանակայինների ջարդ՝ թուրքերի կողմից (1920 թ.) – Վկ. 143, 145,

Թուրքերի կողմից ֆրանսիացի բարձրաստիճան զինվորականի գլուխը կտրել՝ ցցի վրա պստեցնել – Վկ. 145,

Թուրք կառավարության և բարձրաստիճան զինվորականների հակահայ հրամաններ (մաև՝ իսլամական, իսլամացման կոչներ, ջիհադ), ամենաթողության կարգախոսներ, հայերի նկատմամբ ատելության սերմանում, հայերին սպանելու կոչ՝ ունեցվածքին տիրանալու համար, թուրքական հավատամք – II, Վկ. 1, 6, 83, 84, 87, 88, 91, 92, 95, 96, 98, 101, 102, 105, 111, 115, 117, 120, 126, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 139, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 152, 155, 156, 157, 159, 165, 170, 172, 178, 186, 187, 192, 194, 195, 200, 203, 204, 206, 211, 216, 218, 221, 241, 243, 245, 253, 254, 259, 267, 270, 272, 274, 288, 289, 303, 350, 380, 385, 452, 453, 454, 459, 460, 555, 687,

Թուրքական զինահավաք, խուզարկություն (նույնիսկ՝ հայերի խոհանոցի դանակները հավաքել) – II, Վկ. 3, 6, 19, 38, 41, 81, 84, 87, 97, 98, 101, 115, 117, 119, 121, 129, 135, 143, 145, 148, 177, 178, 181, 192, 218, 252, 274, 289, 307, 417,

Զենք չսովորի եղունգները քաշել, քիթ ու բերանը արյունլվա անել, ծեծել, վիրավորել – Վկ. 181,

Զենք չունեցողին ստիպել՝ զնել և հանձնել, ապա թե ոչ՝ սպանել – Վկ. 143,

Թուրքական զորահավաք (հայերին թուրքական բանակ տանել, ճամփին սպանել, գետի եզերքը մորթել՝ ջուրը թափել, փոսեր փորել տալ, շարքով կոտորել, սպանել, այդ փոսերի մեջ լցնել) – II, Վկ. 2, 6, 9, 11, 16, 18, 19, 29, 35, 38, 41, 42, 63, 65, 84, 85, 87, 95, 97, 98, 101, 103, 105, 112, 113, 116, 117, 120, 121, 129, 130, 134, 135, 140, 142, 145, 147, 148, 150, 153, 155, 156, 158, 163, 165, 168, 170, 173, 177, 178, 179, 181, 184, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 208, 212, 216, 218, 222, 223, 224, 227, 228, 235, 239, 247, 252, 261, 265, 268, 273, 274, 275, 286, 287, 289, 294, 297, 298, 299, 325, 327, 343, 366, 372, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 429,

Դասալիք հայ զինվորին վառել՝ մարմնի յուղերը հալեցնելով – Վկ. 223,

Թուրքական բանակ գնացած, բանտարկված հայ զինվոր – II, Վկ. 428, 429,

Թուրքական բանակ գնացած հայ զինվորին ծեծով, ջարդով բանտարկել – Վկ. 425,

Թուրքական բանակ գնացած հայ զինվորին կախաղան բարձրացնել – Վկ. 426,

Թուրքական բանակ գնացած հայ զինվորների ձեռքերը կապկապել – Վկ. 413,

Թուրքական բանակ գնացած հայ զինվորներին ջուրը շարտել – Վկ. 412,

Թուրքական բանակում ծառայող հայ բժիշկի ընտանիքին աքսորից ազատել՝ ըստ օրենքի – Վկ. 222,

Թուրքական բանակում ծառայողների (մաև՝ բժիշկի) ընտանիքներին ևս աքսորել՝ հակառակ օրենքին – Վկ. 200, 212, 224,

Հայ զինվորներին նամակ գրել տալ հարազատներին, ապա՝ սպանել – Վկ. 343,

Հայերին սպանել, մորթել թուրքական բանակ չգնալու կամ փախչելու համար – Վկ. 120, 191,

Չերքեզի ձեռքից սպանվել – Վկ. 405,

Փախուստ թուրքական զինվորությունից – Վկ. 105, 155, 177, 228, 265,

Փոսեր փորել տալ և հայ զինվորներին մեջը շարտել – Վկ. 156, 163, 391,

Փրկագին (բեղել - թուրք.) տվողին ևս զորակոչել, սպանել – II, Վկ. 192, 200,

Փրկագնով (բեղել - թուրք.) թուրքական զինվորությունից ազատվել – II, Վկ. 112, 158, 203,

Ժողովրդական բանախյուսություն – II, վկ. 7, 11, 12, 18, 24, 40, 65, 67, 91, 94, 98, 102, 113, 115, 129, 130, 135, 137, 141, 142, 143, 145, 155, 156, 172, 175, 180, 181, 189, 208, 213, 235, 264, 299, 321, 322, 327, 329, 330, 339, 344, 359, 362, 377, 441, 451, 460, 487, 504, 526, 527, 528, 529, 536, 542, 543, 546, 547, 553, 555, 557, 594, 609, 637, 659, 682,

Աղոթք, աղաչանք – II, վկ. 7, 11, 57, 91, 102, 130, 141, 142, 172, 180, 189, 329, 377, 460, 487, 504, 526, 536, 555, 637, 659,

Անեծք, հայհոյանք ջարդարարների – II, վկ. 24, 40, 65, 67, 91, 94, 98, 113, 129, 145, 155, 172, 175, 208, 330, 377, 460, 527, 528, 542, 543, 546, 547, 594, 609,

Առած-ասացվածք – վկ. 17, 92, 115, 156,

Առակ – վկ. 264,

Ավանդություն – վկ. 18, 85, 143,

Եղերերգ, ողբ – II, վկ. 441, 553, 557,

Զրույց – վկ. 213, 235, 321, 322,

Անդրանիկ Զորավարի մասին – վկ. 110, 213, 321, 322,

Արհեստի մասին – վկ. 235,

Իմաստուն թևավոր խոսք – II, վկ. 129, 135, 137, 155, 156, 299, 327, 339, 344, 359, 557,

Օրհնանք, մաղթանք – վկ. 76, 113, 362, 529,

Օրորոցային – վկ. 451, 682,

Ինքնապաշտպանության հերոս, հերոսուհիներ – I, II, վկ. 630, 631, 632, 633, 640, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 649, 661, 693, 695,

Հայ-ասորական համատեղ ինքնապաշտպանական խմբեր գաղթականների օգնելու նպատակով – վկ. 42,

Ինքնապաշտպանություն, հերոսամարտեր, գոյամարտեր, հակահարված տալ, անձնապաշտպանություն (տղամարդկանց հետ նաև՝ կանայք) – I, II, վկ. 1, 2, 3, 4, 21, 26, 29, 32, 71, 93, 112, 120, 137, 147, 203, 211, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 269, 272, 281, 283, 284, 286, 288, 291, 350, 454, 558, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 679, 690, 691, 692, 693, 694, 695,

Այնթապ – II, վկ. 211, 269, 272, 641, 692,

Առաքելոց վանք – վկ. 1,

Բասեն – վկ. 93,

Բիրթիս – վկ. 629, 646,

Զեյթուն (Սբ. Աստվածածին վանք) – II, վկ. 253, 254, 630, 631,

Էսքիշեհիր (հույների հետ հակահարված տալ) – վկ. 203,

Հաճըն – II, վկ. 248, 249, 250, 639, 640, 644, 645, 647, 648, 649, 694, 695,

Մուսա Լեռ – II, վկ. 195, 251, 281, 283, 284, 286, 288, 291, 351, 454, 632, 633, 634, 635, 636, 691,

Մուսալեռցիների ժողովը և նրդումը – վկ. 281, 283,

Յոզղատի Չաթ պուլ – վկ. 350,

Շապին-Գարահիսար – II, վկ. 98, 100,

Շատախ – II, վկ. 26, 27, 28, 29,

Սասուն – II, վկ. 1, 2, 3, 627,

Սեբաստիա – վկ. 637,

Վան, Վասպուրական – II, վկ. 31, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 48, 438, 628, 679,

Ուրֆա – II, վկ. 147, 638,

Կորուստներ՝ կյանքի, հարազատի (ծնողի, զավակի, ամուսնու, կնոջ), պատվի, արժանապատվության, ունեցվածքի (շարժական և անշարժ), հայրենիքի, հարստության, կողոպուտ, թալան, տիրանալ, բռնազավթել, հայրենագրվել – I, II, վկ. 1-700,

Անշարժ գույքի կորուստներ (տուն, մարագ, այգի, բանջարանոց, արտ, վրաններ և այլն) – I, վկ. 22, 64, 67, 98, 99, 113, 120, 130, 131, 132, 134, 137, 183, 200, 228, 250, 269, 377, 380, 437, 440, 477, 479, 480, 492, 533, 534, 551, 553, 555, 557, 581, 602,

Ոսկի փնտրել (հայերի տների պատերը քանդել) – վկ. 113, 134, 329,

Հայրենիքի տարածքի, բնօրրանի, հողի բռնազավթում – I, վկ. 1, 2, 3, 10, 22, 51, 64, 67, 113, 200, 269, 272, 333, 377, 437, 453, 455, 477, 626, 653, 655, 656, 658, 685, 699,

Մարդկային, պատվի, արժանապատվության կորուստ, (իրար կորցնել) – I, II, վկ. 8, 10, 22, 67, 113, 200, 269, 340, 455, 551, 557, 580,

Մշակութային եղեռն – վկ. 48, 210, 376, 377, 378, 379,

Հայ եկեղեցի կառուցել՝ փորելով ժայռի մեջ, անկատ մնալու համար – վկ. 376,

Հայ եկեղեցին դարձրել են այլուրի գործարան – վկ. 376,

Հայ եկեղեցին դարձրել են բանտ – վկ. 13,

Հայ եկեղեցին դարձրել են դպրոց – վկ. 377,

Հայ եկեղեցին դարձրել են մարզասրահ – վկ. 377, 378,

Հայ եկեղեցին դարձրել են տուն – վկ. 377, 378,

Հայ եկեղեցին թուրքական դպրոց դառնալով՝ անընդհատ փլվել է – վկ. 377,

Հայ եկեղեցիները քանդել են կամ ուրիշ նպատակի ծառայեցրել – վկ. 377,

Հայ եկեղեցու զանգն իջեցրել են՝ դարձրել մզկիթ – վկ. 376, 378,

Հայերեն գրքերն այրել – վկ. 210,

Հայկական դպրոցների վերացում – վկ. 379,

Հայկական հուշարձանների պղծում – վկ. 48,

Օարժակամ գույքի կորուստ (գորգ, ամկողի, սպիտակեղեն, ընտանի կենդանիներ՝ այծեր, կովեր, եզեր, ձիեր, էջեր, մեղուների փեթակներ, շերամատներ և այլն) – վկ. 19, 35, 42, 47, 67, 78, 84, 98, 119, 130, 132, 137, 142, 143, 158, 183, 200, 224, 228, 234, 251, 253, 269, 274, 377, 380, 477, 492, 533, 537, 555, 557, 602,

Դրամահավաք, զարդահավաք՝ դեզերի հասնող – վկ. 87, 88, 91, 95, 96, 98, 155, 183, 208, 253, 552,

Համաճարակ, հիվանդություններ (տիֆ, խոլերա, մալարիա, դիզենտերիա, լնդախտ, քոս, բորոտություն, տրախոմա, ոչլոտվել, որդնոտվել, իսպանական գրիպ, մաշկային վերքեր, հավկուրություն, կուրություն, թունավորում, ոտքերը վիրավորվել, թարախոտվել) – II, վկ. 5, 8, 18, 20, 26, 27, 31, 34, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 51, 52, 54, 58, 59, 67, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 85, 87, 88, 95, 116, 121, 130, 143, 148, 151, 152, 155, 156, 169, 187, 195, 202, 210, 214, 215, 219, 221, 231, 232, 239, 241, 251, 253, 254, 258, 264, 270, 274, 289, 314, 318, 326, 328, 348, 455, 460, 473, 515, 555, 608,

Աղքատամների մեջ մտնել, ուտել՝ թունավորվել, մեռնել – վկ. 130,

Անապատի փոշուց կուրանալ – վկ. 523,

Բվերի վայոց – վկ. 551,

Գիշատիչ թռչունների (սև ագռավների) կեր դառնալ – վկ. 264, 555, 556,

Կատաղած ամասունի միս ուտել – վկ. 254,

Հիվանդ կինը ուժասպառ մնացած՝ մամուկը ձեռքին մեռած ու որդնոտած – վկ. 195,

Ծնագայլի կեր դառնալ – վկ. 204, 252, 253, 258,

Օձեր, կարիճներ – վկ. 111,

Համեմատական – վկ. 80, 93, 302, 303, 304, 305, 306,

Երիտթուրք-գերմանաֆաշիստ – վկ. 80, 93,

Թուրք-արաբ – վկ. 302, 303, 304, 305, 306,

Հայ-թուրք – վկ. 93,

Հայ ազգային կուսակցություններ – վկ. 1, 5, 11, 32, 34, 37, 38, 43, 58, 62, 63, 66, 75, 84, 88, 95, 110, 116, 117, 155, 206, 212, 218, 253, 281, 283, 284, 285, 292, Ծմբ.,

Արմենական կուսակցություն – վկ. 37, Ծմբ.,

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն (ՀԾԴ) – վկ. 1, 5, 11, 32, 34, 37, 38, 43, 58, 62, 63, 66, 75, 84, 88, 110, 116, 117, 155, 186, 206, 212, 284, 285, 292, Ծմբ.,

Ռամկավար Ազատական կուսակցություն (ՌԱԿ) – վկ. 32, 38, 155, 292, Ծմբ.,

Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցություն (ՍԴՀ) – վկ. 1, 37, 38, 95, 155, 206, 218, 253, 281, 283, 292, Ծմբ.,

Հայ դավաճան – վկ. 10, 81, 85, 96,

Հայ կամավորական շարժում (լեգեոնականներ) – II, վկ. 3, 17, 19, 29, 31, 72, 116, 228, 241, 244, 254, 281, 284, 297, 300, 641, 692,

Հայ կամավորներն ամուսնացան թուրքական հարեմներից փրկված հայ կանանց հետ – վկ. 244,

Հույն և հայ կամավորների զորակցություն – վկ. 228, 241,

Հայերի նպաստը Օսմանյան կայսրությանը – վկ. 31,

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միություն (ՀԲԸՄ) – II, վկ. 47, 116, 152, 156, 193, 217, 251, 254, Ծմբ.,

Հայկական դպրոցներ և վարժարաններ (մասն` օտար միսիոներական) – I, II, վկ. 1, 2, 3, 4, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 51, 53, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 69, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 124, 130, 135, 136, 141, 142, 143, 145, 147, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 168, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 206, 209, 221, 225, 227, 234, 235, 241, 245, 247, 251, 253, 267, 270, 272, 273, 274, 277, 281, 282, 286, 289, 292, 294, 297, 298, 301, 312, 314, 326, 347, 353, 359, 365, 377, 379, 382, 385, 436, 446, 625, 641, 655, 657,

Հայկական եկեղեցիներ և վանքեր (մասն` հարավսլավական) – վկ. 1, 2, 4, 6, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 55, 57, 58, 59, 63, 65, 66, 68, 69, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 95, 96, 98, 101, 103, 104, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 127, 128, 130,

Հայկական Հարց` պատգամ սերունդներին – II, վկ. 2, 9, 19, 23, 31, 44, 53, 77, 80, 95, 97, 98, 113, 115, 116, 118, 125, 132, 140, 141, 172, 177, 180, 184, 202, 205, 216, 257, 258, 263, 264, 266, 285, 299, 311, 338, 342, 345, 349, 354, 385, 393, 394, 427, 429, 530, 556, 557, 560, 594, 615, 650, 651, 652, 656, 661, 663, 666, 669, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 696,

Ժողովրդական արդարադատույց (Միացյալ Ազգերի կազմակերպություն - ՄԱԿ) – II, վկ. 31, 59, Ղարաբաղի ազատագրում – վկ. 345, 349, 673, 674,

Մաղթանք-պատգամ թուրք մամուկներին – վկ. 678,

Նահատակների անունների փոխանցում հաջորդ սերունդներին – վկ. 23, 258, 338,

Վրիժառություն, արդարադատույց անպատժելիության մկատմամբ, պահանջատիրություն – II, վկ. 2, 19, 44, 216, 266, 342, 345, 394, 427, 530, 556, 557, 560, 594, 615, 651, 656, 663, 666, 669, 671, 672, 675, 676, 696,

Ազգային վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյան – II, վկ. 650, 677,

«Արյունոտ քարտեզ» – վկ. 557,

Հայոց կաթողիկոսի, եկեղեցականի կոչ – վկ. 125, 253, 273, 274, 362, 640,

Հրեական Հոլոքոստ (Ողջակեզ) – II, Գրակ.,

Նահատակների ոսկորներ – վկ. 139, 383,

Որբ, ծնողագուրկ, հայրենագուրկ, պանդուխտ – II, վկ. 98, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 661, 662, 663, 697, 699,

Ամհայր որբ, առանց ժպիտի, դժբախտ – վկ. 591, 607, 610, 616,

Դեյր էլ Զորում մեռնող որբեր – վկ. 604,

Թուրքերից փախչող որբեր – վկ. 601,

Լեռներում մնացած որբ – վկ. 597,

Ծնողագուրկ որբեր – վկ. 605,

Ծնողագուրկ որբի ողբ – վկ. 582,

Ծնողքին կարոտ որբ – վկ. 616,

Ծնողքին փնտրող որբեր – վկ. 602,

Ծնողքից և քույր-եղբայրից զրկված – վկ. 588, 589,

Հայրենիքից զրկված որբ – վկ. 595,

Մայրը լաց է լինում որբուկների համար – վկ. 575,

Մայրը կարոտ է որդուն – վկ. 573,

Մայրը ողբում է թաղված որդուն – վկ. 574,

Մայրը փնտրում է որդուն – վկ. 572,

Մի պատահա հացի կարոտ որբ – վկ. 606,

Միայնակ պանդուխտ – վկ. 596,

Մոր ողբը սպանված որդու վրա – վկ. 571,

Մորը կարոտ որբ – վկ. 617,

Մորը կորցրած որբ – վկ. 578, 598,

Որբանալ – վկ. 98,

Որբանոցային առօրյա կյանք – վկ. 621,

Որբանոցային ուսուեստ – Վկ. 623,
 Որբանոցը հայ որբերի ապաստան – Վկ. 624,
 Որբը ֆիդայի – Վկ. 590,
 Որբի հրաժեշտը որբանոցին – Վկ. 620,
 Որբի տխրերգ – Վկ. 617, 618, 697,
 Որդուն կարոտած մայրը – Վկ. 570,
 Ուսումնասեմնչ, գրասեր որբեր – Վկ. 622, 625,
 Ֆարքիկայում աշխատող որբեր – Վկ. 619,
 Որբախնամ, որբահավաք, որդեգրում – II, Վկ. 24, 49, 56, 88, 89, 90, 93, 111, 115, 117, 121, 128, 143, 145, 163, 187, 213, 221, 229, 251, 254, 294, 301, 327, 330, 529, 557,
 Որբանոցներ, մանկատներ, այրիանոցներ, արհեստանոցներ, աղքատախնամ միություններ հայ որբերի
 • համար (ամերիկյան, ասորական, գերմանական, հունական, ռուսական, ման` թուրքական և
 այլ) – II, Վկ. 2, 6, 9, 10, 11, 13, 18, 19, 21, 22, 26, 28, 31, 32, 34, 35, 39, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 61, 63, 65, 66, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 80, 81, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 100, 102, 105, 113, 114, 119, 124, 128, 130, 132, 134, 142, 143, 148, 156, 157, 159, 161, 163, 164, 168, 171, 174, 180, 184, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 196, 202, 210, 212, 225, 227, 229, 230, 239, 243, 247, 251, 254, 255, 258, 262, 267, 270, 275, 294, 297, 298, 332, 345, 375, 614, 622, 624, 625,
 Ադամա – Վկ. 156,
 Ալաշկերտ – Վկ. 13, 69,
 Ալեքսանդրապոլ – Վկ. 2, 28, 39, 42, 43, 53, 61, 95, 119,
 Ախտա – Վկ. 66,
 Ամերկոմ, Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց – Վկ. 6, 26, 42, 49, 50, 65, 72, 81, 100, 102, 174, 212, 227, 247, 270, Ծմթ.,
 Անթուրա – Վկ. 247,
 Աշտարակ – Վկ. 18, 35,
 Աշտարակ (եզդիների) – Վկ. 76,
 Արմաշ – Վկ. 623,
 Բայազետ – Վկ. 51,
 Բաքու – Վկ. 31,
 Բեյրութ – Վկ. 11, 47, 52, 92, 124, 239, 251, 254, 262, 270, 622, 625,
 Անթիլյասի որբանոց – Վկ. 239, 262, 625,
 Ջմմառի վանքի որբանոց – Վկ. 251,
 Թոչնոց Բույն որբանոց – Վկ. 270,
 Ջիբելյի որբանոց – Վկ. 622,
 Բելեկյան որբանոց – Վկ. 47, 52, 92, 251,
 Բեշիկթաշ – Վկ. 90, 624,
 Բերրի – Վկ. 87,
 Գյումրի – Վկ. 51, 113,
 Երուսաղեմ – Վկ. 52,
 Երևան (Կոմդ, Նորք) – Վկ. 34, 43, 54, 56,
 Էջմիածին – Վկ. 18, 39, 43, 63, 66, 78,
 Թիֆլիս – Վկ. 2, 48, 93,
 Իզմիր – Վկ. 191, 196,
 Խարբերդ – Վկ. 11,
 Կարս – Վկ. 2, 9, 44, 75,
 Կեսարիա – Վկ. 184,
 Կորնթոս – Վկ. 11, 227,
 Կորֆու – Վկ. 142, 184, 187, 212,
 Կ. Պոլսի Ազգային Խնամատարական Միություն – Վկ. 219,
 Հալեպ – Վկ. 11, 142, 148, 159, 275, 298,
 Ղարաքիլիսա – Վկ. 6,
 Մարաշ – Վկ. 255,
 Մերսին – Վկ. 332,
 Մոսկվայի հայ զաղթականական կոմիտե – Վկ. 119,
 Օիշլի – Վկ. 152,

Պարտիզակ – Վկ. 187, 216,
Սամաթիա – Վկ. 142,
Սարիղամիշ – Վկ. 72,
Սկյուտար – Վկ. 243,
Ուզունյան որբանոց – Վկ. 243,
Սուրամ – Վկ. 73, 80, 81,
Վամ – Վկ. 19, 42, 44,
Քանաքեռ – Վկ. 21, 22, 34, 43,

Որբերին տանել ԱՄՆ – Վկ. 34, 39, 43, 44, 50, 100, 111, 122, 213, 613, 698,

Չեչեն, չերքեզ (հարձակում, թալան, առևանգում, հարկադիր աշխատանք, երեխաների վաճառք) – II, Վկ. 1, 13, 72, 74, 96, 118, 143, 144, 152, 153, 172, 196, 203, 231, 253, 254, 258, 261, 264, 274, 280, 304, 306, 381, 382, 405, 429, 489, 490, 548, 549, 645,

Հայերին սպանելու պատրաստվող, զենքերը (մաուզեր, հրացաններ) լուղող չեչեններ – Վկ. 489, 490,

Պատմական –

Երգ-վկայություն – Վկ. 386-700,

Բռնագավթված Հայրենիքի և պահանջատիրության երգեր – Վկ. 653-678, 685, 700,

Զորահավաքի, զինահավաքի և բանտարկյալի երգեր – Վկ. 386-429,

- *Թուրք զինվորի երգ* – Վկ. 9, 212,

Հայրենասիրական և հերոսամարտերի երգեր – Վկ. 250, 627-652, 679, 691, 692, 693, 694, 695,

Որդեկորույս մայրերի ողբերգեր, որբի և որբանոցի երգեր – Վկ. 106, 191, 223, 565-626, 683, 696, 697, 698, 699,

Տեղահանության և կոտորածի երգեր – Վկ. 430-564, 680, 681, 682, 684, 686, 687, 688, 689, 690,

- *Դեր Զորի երգ (նաև՝ թրքալեզու)* – Վկ. 119, 282, 461-530,

Ջրույց-վկայություն – Վկ. 316-385,

Հուշ-վկայություն – Վկ. 1-315,

Պատմական իրադարձություններ.

Ադամայի կոտորած՝ ողջակեզ (1909 թ.), 30.000 զոհված հայ – II, Վկ. 114, 206, 241, 243, 244, 245, 285, 298, 301, 319, 434, 640,

Ադրբեջանական կոտորածներ՝ Նախիջևան, Բաքու, Սումգայիթ, Կիրովաբադ, Մարաղա (1988-1994 թթ.) – Վկ. 34, 77, 177, 312,

Ամերիկյան մանդատ (1920 թ.) – II, Վկ. 116,

Ապրիլի 24-ը հիշատակի և պահանջատիրության օր – Վկ. 9, 26, 31, 180, 530,

Արարայի ճակատամարտ (1919 թ.), Կիլիկիան Հայկական Օջախ դարձնելու ծրագիր – II, Վկ. 247, 254, 291, 545, 652,

Բանկ Օտոմանի գործողություն – Վկ. 422,

Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու շինարարություն, հայերին աշխատեցնել՝ սպանել – II, Վկ. 131, 139, 143, 158, 219, 221, 241, 266,

Բրեստի պայմանագիր (1918 թ.) – Վկ. 1,

Դեր էլ Զորում հայ մահատակների աճյունների վրա հայկական եկեղեցու կառուցում – Վկ. 143, 145,

Երիտթուրքերի դատավարություն, Երիտթուրք ղեկավարների նկատմամբ չիրագործված մահապատժի թուրքական ռազմական դատարանի որոշում (1919 թ.) – II, Վկ. 31, 177,

Զմյուռնիայի աղետ (1922 թ.) (քեմալականներ, ազգայնականներ), մեծ հրդեհ՝ հայերի և հույների ողջակեզ – II, Վկ. 95, 184, 185, 192, 195, 196, 199, 202, 206, 207, 209, 217, 221, 235, 236, 246, 272, 385, 562, 563,

Եվրոպական (անգլիական) նավերից եռացած ջուր լցնել փրկվել ցամկացողների վրա, պարանը կտրել – Վկ. 246,

Թուրքերը քջեցին հույն զինվորներին՝ հայերը մնացին թուրքին դեմ առ դեմ – Վկ. 209,

Փրկվել՝ ծովը նետվելով, լողալով եվրոպական (հունական) նավերին հասնելով – II, Վկ. 196, 235, 236, 385,

Թուրք-գերմանական համագործակցություն, դաշինք, մեղսակցություն – II, Վկ. 1, 12, 26, 84, 112, 116, 144, 158, 172, 187, 200, 205, 206, 211, 219, 235, 247, 254, 268, 285, 359, 416, 549, 557,

Թուրք-հունական պատերազմ (1919-1920 թթ.) – Վկ. 214, 215,

Լեմին-Քեմալ գործակցություն – Վկ. 77, 116, 203, 253,
 Կարսի առումը (1920 թ.) – Վկ. 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
 Կերեմսկու Ժամանակավոր կառավարություն (1917 թ.) – Վկ. 1, 150, Ծմբ.,
 Կիլիկիայի աղետ (1915 թ.) – II, Վկ. 454,
 Կիլիկիայի հայապարպում (1921 թ.) – II, Վկ. 189, 651,
 Կոլխուզ-սովխուզ – Վկ. 2, 135, 345,
 Համաշխարհային Առաջին պատերազմ (1914-1918 թթ.) – II, Վկ. 12, 19, 26, 555,
 Համաշխարհային Երկրորդ պատերազմ (1939-1945 թթ.), Հայրենական Մեծ պատերազմ (1941-1945 թթ.) – II, Վկ. 2, 10, 13, 15, 26, 35, 61, 62, 75, 88, 93, 112, 171, 205, 219, 247, 292, 385,
 Համիդյան ջարդեր (1894-1896 թթ.), 300.000 զոհված հայ – II, Վկ. 26, 42, 66, 83, 98, 110, 112, 115, 143, 150, 154, 157, 181, 182, 206, 432,
 Հայ ազգային ինքնության պահպանում – Վկ. 23, 87, 180, 258, 338,
 Հայապահպանում անապատներում (ավազի վրա հայերեն այբուբենը գրել) – Վկ. 87,
 Հայերեն խոսել՝ մահատակների հիշատակը հարգել – Վկ. 180,
 Նահատակների անունների փոխանցում հաջորդ սերունդներին – Վկ. 23, 258, 338,
 Հայ-հուն գորակցություն – Վկ. 206,
 Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն (1918-1920 թթ.) – Վկ. 10, 62, 88,
 Հայաստանի խորհրդայնացում (1920 թ.) – Վկ. 42, 66, 75, 88, 115,
 Հայաստանի Օգնության Կոմիտե (ՀՕԿ), բնօրրանի տեղանունների անմահացում Սովետական Հայաստանում – Վկ. 80, 101, 103, 118, 121, 132, 135, 139, 152, 153, 155, 175, 195, 200, 203, 206, 235, 248, 253, 254, 297, 385, Ծմբ.,
 Նոր Արաբկիրի հիմնադրում – Վկ. 101, 103, 155,
 Նոր Բուքարնայի հիմնադրում – Վկ. 203, 206,
 Նոր Զեյթունի հիմնադրում – Վկ. 253, 254, 297,
 Նոր Խարբերդի հիմնադրում – Վկ. 118, 121, 155,
 Նոր Կիլիկիայի հիմնադրում – Վկ. 139, 195, 289,
 Նոր Հաճնի հիմնադրում – Վկ. 248,
 Նոր Մալաթիայի հիմնադրում – Վկ. 132, 135, 152, 155,
 Նոր Մարաշի հիմնադրում – Վկ. 175,
 Նոր Սեբաստիայի հիմնադրում – Վկ. 152, 155,
 Նոր Քղիի հիմնադրում – Վկ. 155,
 Հայկական լեզուն ֆրանսիական բանակի մեջ (1919 թ.) – II, Վկ. 131,
 Հայոց ցեղասպանություն (1915-1923 թթ.), ավելի քան 1.500.000 զոհված հայ – I, II, Վկ. 1-700,
 Հյուրիեթ, թուրքական սահմանադրություն (1908 թ.), Սուլթան Համիդի գահընկեցություն – II, Վկ. 1, 8, 10, 19, 26, 42, 116, 121, 192, 206, 272, 284, 319, 430, 431,
 Հոկտեմբերյան հեղափոխություն (1917 թ.), ցարիզմի տապալում – II, Վկ. 1, 26, 35, 42, 52, 72, 77, 88, 115, 272, Ծմբ.,
 Մայիսյան ապստամբություն (1920 թ.) – Վկ. 75, Ծմբ.,
 Ներգաղթ-հայափախ Արևելյան Հայաստան (ման՝ Սովետական Հայաստան, հայկական հողերը վերստանալու հույսով), կարոտ, հայրենաբաղձություն, հայրենասիրություն, պահանջատիրություն – II, Վկ. 11, 23, 25, 27, 42, 47, 57, 63, 82, 87, 90, 95, 97, 102, 103, 105, 112, 114, 115, 120, 122, 124, 125, 127, 129, 132, 139, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 160, 161, 162, 166, 168, 170, 171, 175, 176, 177, 181, 182, 184, 185, 190, 191, 192, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 236, 241, 242, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 261, 262, 265, 267, 269, 274, 275, 277, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 292, 294, 297, 298, 299, 300, 318, 326, 332, 345, 384, 529, 557, 560, 564, 651, 652, 657, 658, 660, 661, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 700,
 Հայաստան, Արցախ ներգաղթելու ձգտում – Վկ. 384,
 Ծախ-Արախի բռնագաղթ (1604 թ.) – Վկ. 62,
 Ռուս-թուրքական պատերազմ – Վկ. 84, 88, 150,
 Սալոմիկի գաղտնի ժողովներ (1909, 1910, 1911, 1913... թթ.)՝ Հայոց ցեղասպանությունը կանխամտածված ծրագիր Հայկական Հարցը վերջնականապես լուծելու նպատակով – II, Վկ. 159, 187, 200,
 «Գորշ գայլեր» – Վկ. 200, 316,

Շոյակի (Թալեաթ, Էնվեր, Զեմալ) և մահմեդականությունը ընդունած այլ հրեաների մշակած հայաչինջ ծրագիրը – II, վկ. 249, 251, 272,

Սարդարապատի հերոսամարտ (1918 թ.) – վկ. 45, 116, Ծմբ.,

Սովետական բռնաճնշումներ (սիբիրյան աքսոր) – վկ. 4, 9, 13, 14, 38, 45, 55, 62, 82, 114, 115, 116, 120, 139, 166, 168, 175, 212, 220, 221, 247, 262, 269, 285, 297, 300, 345, 349, 612, 683,

Սպիտակի, Լեռնականի ավերիչ երկրաշարժ (1988 թ.) – վկ. 284,

Քրդական արշավանք (1915 թ.) – վկ. 1,

Ֆրանսիական բանակի հեռացումը Կիլիկիայից (1920 թ.)՝ ձիերի սմբակներին թաղիք կապած, անաղմուկ, դավադրաբար – II, վկ. 143, 244, 254, 259, 269, 272, 318, 350, 352,

Ֆրանսիական դիմադրողական շարժում, պարտիզանական ջոկատների ստեղծում՝ ընդդեմ ֆաշիզմի – վկ. 112, 292,

Ճաշխոսական ճամբարներ (Բուխենվալդ) – վկ. 112, 292,

Ֆրանսիական զրահանավերը փրկում են մուսալեոցիներին (1915 թ., սեպտեմբեր), Պորտ Սահի (1915-1919 թթ.), կրկին Մուսա Լեռ (1919-1939 թթ.), Այնճար (1939 թվականից) – II, վկ. 281, 283, 284, 285, 286, 288, 291, 292, 293, 294, 297, 326, 632, 634,

Ռուսական ցարական զորք (օգնություն, նահանջ, թուրքերի փախուստ) – II, վկ. 1, 2, 4, 5, 10, 12, 13, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 35, 38, 41, 42, 46, 49, 50, 54, 56, 58, 62, 63, 64, 66, 72, 77, 79, 81, 84, 85, 88, 97, 104, 116, 119, 121, 152, 155, 311, 333, 337,

Ռուսական օգնություն (կառավարության, մարդկային) – II, վկ. 17, 21, 32, 78, 80, 83, 113, 225,

Սուրբ Գիրքը – վկ. 85, 145, 154, 375,

Ազգային ինքնության վկայություն – վկ. 375,

Մխիթարություն – վկ. 145, 154,

Վշտից, կսկիծից առողջությունը կորցնել – II, վկ. 473, 481, 482, 492, 496, 505,

Ատամները թափվել – վկ. 481, 482,

Լալով կուրանալ – վկ. 473,

Կսկիծից լաց լինել – վկ. 492, 496, 505,

Մազերը ճերմակել – վկ. 481,

Տեսիլք-հրաշք-հավատալիք – վկ. 9, 123, 147, 168, 180, 221, 250, 281, 290, 317, 376, 377, 557, 570, 573,

Առողջանալ տեսիլքով – վկ. 250,

Գերեզմանի վրա լույս իջնել – վկ. 9, 180,

Թուրք ասքլարի սարսափազդու տեսիլք – վկ. 290,

Խոսող Ավետարանը – վկ. 317,

Կանխագուշակել տեսիլքով – վկ. 147, 281,

Հայ եկեղեցին թուրքական դպրոց դառնալով անընդհատ փլվել – վկ. 377,

Հուսադրվել տեսիլքով – վկ. 168, 180, 221,

Մայրը ողբում է մեռած զավակին – վկ. 570, 573,

Նահատակների ոսկորների արձակած լույսը գիշերով – վկ. 376,

Նահատակների տեսիլք – վկ. 557,

Փրկվել կոտորածից, աքսորից կաշառք տալով – II, վկ. 13, 95, 115, 122, 134, 156, 177, 178, 195, 199, 221, 235, 236, 243, 245, 264, 273, 385,

Կաշառել փրկվելու համար, բայց, այնուամենայնիվ, սպանվել (նաև՝ ամբողջ գերդաստանը) – վկ. 177, 178, 273,

Կաշառքով (ոսկեդրամ, զարդեղեն, ժամացույց) – վկ. 13, 95, 115, 122, 134, 156, 221, 243, 245, 264,

Հայերին իբր փրկելու նպատակով կաշառքով (մեկ ճամպրուկ ոսկի) նստեցնել նավակների մեջ և, նավակների տակի անցքերը բացելով, ջրամույն անել – II, վկ. 195, 199, 235, 236, 385,

Քրդական համիդիե զինվորներ – վկ. 20, 31, 66, 85, 118,

Քուրդ աշիրաթապետեր – վկ. 1, 565, 566,

Ֆիդայիներ (նաև՝ կին) – II, վկ. 1, 2, 3, 12, 15, 19, 21, 22, 26, 37, 40, 80, 112, 115, 137, 147, 155, 177, 190, 253, 254, 279, 331, 392, 410, 420, 439, 539, 568, 590, 627, 628, 629, 679:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐ¹

Արաքյան – Վկ. 632,
 Արաքյան Արմենակ – Վկ. 143,
 Արաքիև գեներալ – Վկ. 1,
 Արզար թագավոր – Վկ. 143,
 Արդուլքերիմ Օելյա – Վկ. 381,
 Արեղյան Հովհաննես – II, Վկ. 298, Լուս.,
 Արեղյան Մանուկ – Վկ. 29,
 Արիկյան Ազգամուշ – Վկ. 520, 571,
 Արիկյան Կարապետ աղա – Ներած.,
 Արիկյան Օվսաննա – Վկ. 519, 565, Լուս.,
 Արլապուտյան Խաչեր – II, Վկ. 143, 455, Լուս.,
 Արլապուտյան Խորեն – II, Վկ. 144, 638, Լուս.,
 Արլապուտյան Նվարդ – II, Վկ. 145, 469, 495,
 Լուս.,
 Արովյան Խաչատուր – Ներած., Վկ. 20, 22, 53, 78,
 Ամփ., Ծմբ.,
 Արրահամյան Ելենա – II, Վկ. 77, Լուս.,
 Արրահամյան Հովհաննես – Վկ. 9,
 Արրահամյան Մովսես – Վկ. 284,
 Արրահամյան Նազենի – Վկ. 479, 543,
 Արրահամյան Նշան – Վկ. 43, Լուս.,
 Արրահամյան Սիմա – Ներած.,
 Արրահամյան Վարսենիկ – II, Վկ. 36, 438, 440,
 675, Լուս.,
 Արրահամյան տեր Պետրոս քահանա – Վկ. 299,
 Արրո քուրդ – Վկ. 21,
 Աբու Ֆարաբ – Վկ. 289,
 Աբուլյան – Վկ. 221,
 Աբուսեֆյան-Սվազյան Ամառիտ – Վկ. 151,
 Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մինասյան) – Վկ. 26,
 Ծմբ.,
 Ադամ – Վկ. 557,
 Ադամյան – Վկ. 192,
 Ադամյան Հարություն – Վկ. 245,
 Ադամյան Նշան – Վկ. 112,

Ադամյան Նվարդ – Վկ. 112, 579, Լուս.,
 Ադամյան Սարգիս – Վկ. 293,
 Ադելխանով – Վկ. 42,
 Ադիլ բեյ – II,
 Ադուրյան Գայանե – II, Վկ. 258, 497, Լուս.,
 Ազատ Վշտունի – Վկ. 40, Ծմբ.,
 Ազարյան Կարապետ – Վկ. 150, Լուս.,
 Ազարյան Հայկունի – Վկ. 221, 525, Լուս.,
 Ազիզ չավուշ – Վկ. 1,
 Աթաթյուրք Մուստաֆա Քեմալ, քեմալական – I,
 II, Վկ. 77, 84, 88, 95, 97-98, 116, 118, 120,
 129, 136, 139, 143-144, 155, 160, 172-173, 177,
 191-192, 194-196, 200, 206, 211-212, 214, 217,
 221-222, 228, 241, 245, 247-248, 251, 253-254,
 272, 274, 277, 314, 350, 548, 550, 574, Ամփ.,
 Ծմբ.,
 Աթայան Ռոբերտ – Վկ. 43, Ծմբ.,
 Աթան բեկ – Վկ. 115,
 Ալազան (Գաբուլյան) վահրամ – Վկ. 35, 55, 78,
 Ծմբ.,
 Ալահայտյան – Վկ. 147,
 Ալաճաճյան Ադրիան – Վկ. 590, Լուս.,
 Ալաճաճյան Սիրենա – II, Վկ. 225, Ամփ., Լուս.,
 Ալբարյան Երվանդ – Վկ. 394, 668, Լուս.,
 Ալբուլաքյան Հարություն – II, Վկ. 247, 622, Լուս.,
 Ալենքի գեներալ – II, Վկ. 289, 291,
 Ալեքսանյան Վարդ – Վկ. 339, Լուս.,
 Ալեքսանյան Վարդգես – II, Վկ. 51, Լուս.,
 Ալթունյան – Վկ. 156,
 Ալթունյան Թաթուլ – Վկ. 43, Ծմբ.,
 Ալթունյան Սարգիս – Վկ. 155,
 Ալի Հաբ – II, Վկ. 304,
 Ալի Սուֆի – Վկ. 381,
 Ալի Ֆելեազ – Վկ. 172,
 Ալիև Հեդյար – Վկ. 312,

* Անձնանունների ցուցիչները կազմված են ըստ հատորի *Ներածության* (համառոտ՝ Ներած.), «Պատմաքաղաքագիտական Ուսումնասիրության» Առաջին և Երկրորդ (I, II) բաժինների, ինչպես նաև՝ ըստ «Պատմական Սկզբնաղբյուրների» Վկայությունների (համառոտ՝ Վկ.) շարունակական համարների, այբբենական կարգի, նաև՝ ըստ *Գրականության ցանկի* (համառոտ՝ Գրակ.), *Ամփոփումների* (համառոտ՝ Ամփ.), *Ծանոթագրությունների* (համառոտ՝ Ծմբ.) և *Հայոց ցեղասպանության վերապրողների Լուսանկարների* (համառոտ՝ Լուս.):

Ախո Փեթարա – վկ. 14,
 Ախոյան Կարապետ – վկ. 434, 634,
 Ախոյան Մարիամ – վկ. 141,
 Ահարոնյան Ավետիս – I, վկ. 26, 95, 117, 155, 264,
 Ծմբ.,
 Ահարոնյան Գերսամ – Գրակ.,
 Ահմադ Էֆենդի – II, վկ. 1, 314,
 Ահմեդ Էֆենդի – վկ. 77, 115,
 Ահմեդ Թեֆիք Զադե – վկ. 172,
 Ահմեդ Նազիֆ Զադե աղա – վկ. 172,
 Ահմեդ Չավուշ – վկ. 348,
 Աղա-Չրաքյան Ազնիվ – վկ. 442, Լուս.,
 Աղա-Չրաքյան Քերոբե – վկ. 235, 385, 397, Լուս.,
 Աղամյան Կարեն – վկ. 200,
 Աղաջանյան Արփեն – վկ. 107, 453, 537,
 Աղբալյան Նիկոլ – վկ. 32, 131, Ծմբ.,
 Աճառյան Հրաչյա – վկ. 53, 63, Ծմբ.,
 Աճեմյան Հայկազ – վկ. 110,
 Ամառյան Գարեգին – վկ. 235, 418, Լուս.,
 Ամալյան Արևալույս – վկ. 478, Լուս.,
 Ամալյան Գրիգոր – վկ. 373, Լուս.,
 Ամալյան Սարգիս – վկ. 103, Լուս.,
 Ամառ Թուման – վկ. 5,
 Ամատունի – վկ. 221,
 Ամիրխանյան Արմենակ (Արամ) – վկ. 155, Ծմբ.,
 Ամիրխանյան Ծավարշ – վկ. 66,
 Այանյան Վարսիկ – վկ. 481,
 Այծեմնիկ – Ներսած., վկ. 226-227,
 Այվազյան Արտեմի – վկ. 43, Ծմբ.,
 Այվազյան Զաքել – վկ. 270,
 Անդրամիկ (Օզանյան) Զորավար – I, վկ. 1, 4-5,
 8-10, 14-15, 19, 24, 26, 31-32, 34-35, 38-39,
 41-42, 44, 47, 55, 68, 72-73, 83, 88, 90-91, 94,
 96, 110, 113, 116, 143, 155, 168, 171, 184, 189,
 205, 212-213, 241, 253, 284, 312, 321-322,
 340, 361, 425, 529, 629, Ամփ., Ծմբ.,
 Անդրեասյան Անդրամիկ – վկ. 155, Ծմբ.,
 Անդրեասյան Սիրվարդ – վկ. 222, 514,
 Անդրեասյան Տիգրան պատվելի – II, Գրակ., վկ.
 281, 286, 297, 351, Ծմբ.,
 Անտոնյան Արամ – II, Գրակ.,
 Անտոնյան Գարուն – վկ. 296, Լուս.,
 Անտոնյան Եղսա – վկ. 124, 510,
 Անտոնյան Եսթեր – վկ. 263,
 Անտոնյան Թագուհի – վկ. 16,
 Աշըկյան Խորեն արք. – վկ. 152,
 Աշըկյան Մարտիրոս – II, վկ. 383, Լուս.,
 Աշճյան Աննիկ – վկ. 347,
 Աշճյան Մեսրոպ արք. – վկ. 138,
 Աշոտ Դևելլի (Տե՛ն Սուպկուկյան Պողոս)
 Աջամի փաշա – վկ. 143-144,
 Աջապահյան Անահիտ – վկ. 318, 603,
 Աջապահյան Գնել վարդապետ – վկ. 318,
 Աջուբե – II, վկ. 304,
 Առաքելյան Աննամա – վկ. 71, Լուս.,
 Առաքելյան Գոհար – վկ. 98,

Առաքելյան Գրիգոր – վկ. 155,
 Առլեն Մայքլ – վկ. 155, Ծմբ.,
 Առնավուտ Հասան – վկ. 155,
 Ասամեթ – վկ. 175,
 Ասատրյան Էմմա – վկ. 79, Լուս.,
 Ասատուր աղա – վկ. 1,
 Ասլամ բեյ – վկ. 150,
 Ասլամ Բաճի – վկ. 172,
 Ասլանյան Ազնիվ – վկ. 44,
 Ասլանյան Եմոք – վկ. 17, Լուս.,
 Ասլանյան Լևոն – վկ. 1,
 Ասլանյան-Մամիկոնյան Զոհար – II, վկ. 111,
 Լուս.,
 Ասպետ Արամ – վկ. 647,
 Աստիկյան Տիգրան – վկ. 87,
 Ավազյան Ավազ – վկ. 307, Լուս.,
 Ավազյան Բագրատ – վկ. 10,
 Ավազյան Սերգեյ – վկ. 307, Լուս.,
 Ավազյան Քնարիկ – վկ. 384, Լուս.,
 Ավդո – վկ. 29,
 Ավդուկա Խչուրցի – վկ. 1,
 Ավդուկազիզ – վկ. 1,
 Ավետիս Բասանբեյցի – վկ. 643,
 Ավետիսյան Մկրտիչ – վկ. 37, Ծմբ.,
 Ավետո ֆիդայի – վկ. 115,
 Ավնի Միրալայ բեյ – վկ. 273-274,
 դը Արաբի (Արաբիացի) Լոուրենս – վկ. 52, Ծմբ.,
 Արաբյան Արամ – վկ. 87,
 Արամ Ասպետ – II, Գրակ.,
 Արամ Կալծակ (Թերգյան) – վկ. 241, 250, 629,
 645, Ծմբ.,
 Արամ Չավուշ – վկ. 645,
 Արամյան Հակոբ – վկ. 235,
 Արարքցյաններ – վկ. 49,
 Արզումանյան Արզուման – վկ. 87,
 Արզումանյան Մակիչ – II, Գրակ.,
 Արզումանյան միսիոներ – վկ. 42,
 Արըֆ շեյխ – վկ. 118,
 Արթին Գազազ (Տե՛ն Պեզճյան Հարություն
 [Արթին] ամիրա)
 Արթին Դեմիր – վկ. 266,
 Արիայան Նորա – Ներսած., վկ. 302,
 Արիֆ Ահմեդ – վկ. 85,
 դը Արկ Ժաննա – II,
 Արմենյան Գրիգոր – վկ. 186, Լուս.,
 Արջիկյան Սամվել – II, վկ. 257,
 Արսլանյան Սմբատ – վկ. 87,
 Արսլանյան տեր Վարդան քաճաճ – վկ. 87,
 Բագրատունիներ – վկ. 381, Ծմբ.,
 Բազյան Սահակ – վկ. 29, Լուս.,
 Բազոյան Դանիել – վկ. 136,
 Բազոյան Հովսեփ – վկ. 136, Լուս.,
 Բաթրա – II, վկ. 306, Լուս.,
 Բալաբանյան Արտաշես – վկ. 351, Լուս.,
 Բալաբանյան Մովսես – II, վկ. 283, Լուս.,

Բալասանյան Լուսիկ – Վկ. 50,
 Բալթուշակյան Նազարեթ – Վկ. 402,
 Բալթուշակյան Սրբուհի – Վկ. 477, 542,
 ղը Բալզակ Օմորեն – Վկ. 32,
 Բալթայան Կարապետ – Վկ. 95,
 Բահարյան Քլարուհի – Վկ. 486, Լուս.,
 Բաղդասարյան Անահիտ – Վկ. 679,
 Բաղդասարյան Թովիկ – II, Վկ. 31, Լուս.,
 Բաղդասարյան Միհրան – Վկ. 66,
 Բաղդասարյան Տիգրան – Վկ. 26,
 Բաղդիշյան Մարիամ – II, Վկ. 294, 398, 428, 432,
 456, 463, 476, 482, 488, 500, 505, 545, 554,
 580, 582, 663, 686, 689, Լուս.,
 Բաղրամյան Հովհաննես մարշալ – II, Վկ. 10,
 668-669, 672, Ծմբ.,
 Բայրի օմբաշի – Վկ. 26,
 Բաշայան Լևոն – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Էլ Բաշիր Նաումֆ Բաղեպ շեյխ – Վկ. 382,
 Բառնասյան Զեմմա – Վկ. 7,
 Բաստրմաճյան Գարեգին (Արմեն Գարո) – Վկ.
 155, Ծմբ.,
 Բարդայան Սարգիս – Վկ. 47,
 Բարդակչյ և Համբարձում – Վկ. 403, Լուս.,
 Բարթիկյան Արփինեն – II, Վկ. 195, Լուս.,
 Բարթիկյան Հրաչ – Վկ. 195,
 Բարթիկյան Վահեն – Վկ. 195,
 Բարսեղյան Աղավնի – Վկ. 52,
 Բարսեղյան Նատալիա – Վկ. 70, Լուս.,
 Բաքըրճը Մահմուդ – Վկ. 172,
 Բեկնազարյան Վարդանուշ – Վկ. 310, Լուս.,
 Բեհջեթ Էֆենդի – Վկ. 1,
 Բելլի Աղաթոն – Վկ. 155,
 Էլ Բեշիր Ասադ – Վկ. 381,
 Բերբերյան Հակոբ քահանա – II, 177,
 Բերբերյան Սառա – Վկ. 207,
 Բերբերյան Սմբյուլ – II, Վկ. 198, 518, 562-563, 575,
 606-608,
 Բերբերյան Վերոնիկա – II, Վկ. 177, 468, 517,
 Լուս.,
 Բիլիքյան Հրանտ – Վկ. 644,
 Բիսլամյան Բենիամին – Վկ. 290,
 Բ. Լ. – Վկ. 328,
 Բլադյան Կարո – Վկ. 636,
 Բլիկյան Մարիամ – Վկ. 85,
 Բյուզանդյան Սիլվա – Վկ. 46, Լուս.,
 Բյուլ Հեդուկ – Վկ. 353,
 Բյուրատ (Տեր-Ղազարենց) Սմբատ – II, Վկ. 235,
 436, Ծմբ.,
 Բշտիկյան Հովսեփ – II, Վկ. 253-254, Լուս.,
 Բոդոբյան Լուսիկ – Վկ. 223, 389, 507, 524, 597,
 620,
 Բողչաքյան Հակոբի – Վկ. 201,
 Բոյաքյան Աիդա – Վկ. 235,
 Բոյաքյան Արշակուհի – Վկ. 660, Լուս.,
 Բոյաքյան Համբարձում (Տե՛ս Մուրադ Մեծն,
 Հաճընցի)

Բոյաքյան Հարություն – Վկ. 660, Լուս.,
 Բոյաքյան Հմայակ – II, Վկ. 19, Լուս.,
 Բոյաքյան Սուրեն – Վկ. 155,
 Բոյմշակյան Հովհաննես – Վկ. 300,
 Բոնապարտյան Հայկ – Վկ. 42, 155,
 Բոսնոյան Անահիտ – Վկ. 336,
 Բրայս Զեյմա – Վկ. 353,
 Բրուտյան Գևորգ – Վկ. 297,
 Բունիաթյան Օրի – Վկ. 32,
 Բուրսայան Ֆարմըմ – Վկ. 208,
 Գաբաղյան Սարգիս – Վկ. 289, 291,
 Գաբեն Վիդին – Վկ. 216,
 Գաբիկյան Կարապետ – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Գաբրիել Տեր – Վկ. 24,
 Գաբուլյան Դարչո – Վկ. 55,
 Գագիկ թագավոր – Վկ. 27, 104,
 Գաթոնի խավաքա հյուպատոս – Վկ. 274,
 Գալաճյան Իմաստունի – Վկ. 157, Լուս.,
 Գալաքյան Սիրանուշ – Վկ. 470, 532,
 Գալթակյան Ներսես – Վկ. 192, 430, Լուս.,
 Գալթակցի – Վկ. 192,
 Գալեմքերյան Լուսաճին – Վկ. 485,
 Գալեմտերյան Արտավազդ վրդ. – II,
 Գալընյան Ռոբերտ – II, Վկ. 127, Լուս.,
 Գալթաքյան Սրբուհի – Վկ. 174, Լուս.,
 Գալճյան – Վկ. 155,
 Գալստյան Արարամ Տեր – Վկ. 283,
 Գալստյան Սեդիկ – Վկ. 677, Լուս.,
 Գալուստյան Գրիգոր – I, II, Գրակ., Ամփ.,
 Գալուստյան Ծմորիք պատրիարք – Վկ. 178,
 Գալֆայան Հայկանուշ – Վկ. 601,
 Գայ (Հայկ Բժշկյանց) – Վկ. 38, Ծմբ.,
 Գալթակյան Սեդրակ – II, Վկ. 256, Լուս.,
 Գապագյան Եսայի – Վկ. 351,
 Գասիմ բեկ – Վկ. 37,
 Գասպարյան Անուշ – Վկ. 444, Լուս.,
 Գասպարյան Գոհար – Վկ. 235,
 Գասպարյան Հովհաննես – II, Վկ. 206, Լուս.,
 Գասպարյան Հրանտ – I, II, Վկ. 13, Ամփ., Լուս.,
 Գասպարյան Նեկտար – I, Վկ. 81, 559, Լուս.,
 Գասպարյան Սամսոն – Վկ. 53, Ծմբ.,
 Գասպարյան Վերգինեն – I, Վկ. 271,
 Գավգավյան Եղիսաբեթ – Վկ. 204,
 Գավուքքյան Անդրանիկ – II, Վկ. 158,
 Գարա Հասան փաշա – Վկ. 274,
 Գարո Արմեն (Տե՛ս Բաստրմաճյան Գարեգին)
 Գարունյան Հովսեփ – Վկ. 26,
 Գափամաճյաններ – Վկ. 37,
 Գելյանի Արդըլ Խազըր շեյխ – Վկ. 139,
 Գեորգևնա Սիրանուշ – Վկ. 43,
 Գըլընյան Խորեն – Վկ. 187, Լուս.,
 ալ Գըրըմ – II, Վկ. 302, Լուս.,
 Գինոսյան Հովհաննես – Վկ. 101,
 Գյոգալյան Գրիգոր – II, Վկ. 289, Լուս.,
 Գյոգալյան Գևորգ – Վկ. 323, 325-326, 669,

Գյոզալյան Մարտիրոս – II, վկ. 278, 324, Լուս.,
 Գյոզալյան Սերոբ – վկ. 401, Լուս.,
 Գյոզալյան Սիրվարդ – վկ. 279, 484,
 Գյուլամիր – վկ. 29,
 Գյուլամյան Անդրեաս – վկ. 26, Լուս.,
 Գյուլամյան Հարո-Հարություն – վկ. 29,
 Գյուլբենկյան Գալուստ – վկ. 186,
 Գյուլբենկյան Գևորգ – վկ. 152,
 Գյուլբենկյան Խորեն – II, վկ. 152, Լուս.,
 Գյուլբենկյան Մարիամ – վկ. 143,
 Գյուլիզար – վկ. 565,
 Գյուլյան – վկ. 82,
 Գյուլքըզը – վկ. 178,
 Գյումիշգերդանյան Ղազար – վկ. 104,
 Գյունցլեր (Փափա) Յակոբ Էֆենդի – վկ. 128,
 353,
 Գյուրջյան Հակոբ – վկ. 576,
 Գյուրջյան Զոն – վկ. 354, Լուս.,
 Գյուրջյան Վահան – Ներած.,
 Գնել ֆիդայի – վկ. 21-22,
 դը Գոլ գեներալ – վկ. 326,
 Գովճիյան Ալեքսիս – Ներած.,
 Գորո գեներալ – վկ. 190,
 Գրիգոր Լուսավորիչ – վկ. 318,
 Գրիգոր Նարեկացի – վկ. 34, 91, Ծմբ.,
 Գրիգորյան Արամ – Ներած.,
 Գրիգորյան Արիստակես – վկ. 309,
 Գրիգորյան Իսրայել – վկ. 60,
 Գրիգորյան Լևոն – վկ. 63,
 Գրիգորյան Հակոբ – վկ. 3, Լուս.,
 Գրիգորյան Հարություն – II, վկ. 87,
 Գույումջյան Ավետիս – վկ. 172,
 Գույումջյան Սաթենիկ – I, վկ. 191, 322, 446, 516,
 541, 573, 593, 605, 618-619, 624, 697, Ամփ.,
 Գուշագճյան Մարտիրոս – Գրակ.,
 Գուշման միսս – վկ. 85,
 Գևորգ Չավուշ – վկ. 14, 115, 139, 661, Ծմբ.,
 Գևորգյան Համլետ – վկ. 297,
 Գևորգյան Ղազար – վկ. 42, Լուս.,
 Գևորգյան Նվարդ – II, վկ. 67, Լուս.,

Դաբադյան Նորայր – վկ. 40, 48, Ծմբ.,
 Դալդաբանյան Լևոն – վկ. 172,
 Դալդաբանյան Սիլվա – վկ. 366, 376, 558, 591,
 690, Լուս.,
 Դանթե Ալիգիերի – II, վկ. 155,
 Դանիել եպիսկոպոս – II,
 Դանիելյան Կիրակոս – վկ. 345, 426, Լուս.,
 Դանիելյան Հովհաննես – վկ. 87,
 Դանիելյան Ներսես եպիսկոպոս – վկ. 172,
 Դանիելյան Նիկողոս – վկ. 5,
 Դաշտենց (Տոնոյան) Խաչիկ – վկ. 43, Ծմբ.,
 Դաշտոյան Էդուարդ – վկ. 28, Լուս.,
 Դավթյան Աննա – վկ. 407, Լուս.,
 Դավթյան Առաքել – II, վկ. 4,

Դավթյան Դավիթ – II, վկ. 112, 214, Լուս.,
 Դավթյան Սմբատ – վկ. 34, Լուս.,
 Դավթյան Դավիթ – վկ. 292, Լուս.,
 Դարբինյան Ամաթիտ – վկ. 491, Լուս.,
 Դարբինյան Արտակ – վկ. 37,
 Դարբինյան Ռուբեն – վկ. 155,
 Դարբինյան Վահան – վկ. 149, Լուս.,
 Դարդունի Ստեփան – վկ. 155,
 Դաքեայան Խաչեր – վկ. 551,
 Դեդեյան Տիրուհի – վկ. 480,
 Դեմիրճյան Գևորգ – վկ. 43, Ծմբ.,
 Դեմիրճյան Դերենիկ – վկ. 43,
 Դեմիրճյան Լուսաբեր – վկ. 188, Լուս.,
 Դեմիրճյան Կարապետ – վկ. 87,
 Դեմիրճյան Կարեն – վկ. 5, Ծմբ.,
 Դեմիրճյան Մուշեղ – վկ. 108,
 Դեմիրճյան Սերոբ – վկ. 5, 10, Ծմբ.,
 Դելվիս միս – վկ. 188,
 Դեմիկին Անտոն – վկ. 150, Ծմբ.,
 Դեսքինա միսսիս – վկ. 82,
 Դերձակյաններ – վկ. 49, 640,
 Դերմիշյան Սառա – վկ. 462, 549,
 Դերոյան Տիգրան – վկ. 37, Ծմբ.,
 Դժոխք-Հրայր – վկ. 629,
 Դիգրայելի Բենժամին – վկ. 172,
 Դիմաքսյան Խորեն վարդապետ – վկ. 172,
 Դիմիտրի հույն – վկ. 150,
 Դմլաքյան Պետրոս – II, վկ. 281, 286, 351, 632,
 Դյումոն գեներալ – II, վկ. 259,
 Դոլաբջյան Զավեն – վկ. 235,
 Դոդան բեյ Գոզան օղլու [Քեմալ Դոդան] – II,
 վկ. 551, 639, 645, 649, 695,
 Դոդրամաքյան Սաթենիկ – II, վկ. 156,
 Դոմինիկյան – վկ. 165,
 Դոմդոն քուրդ – վկ. 1,
 Դոուեր Քերին – Ներած.,
 Դրբոյի Զնդի – II, վկ. 1,
 Դրո (Կանայան Դրաստամատ) – վկ. 1, 15, 26-27,
 29-30, 32, 38, 59, 88, 110, 142, 155, Ծմբ.,
 Դուդակյան Դժխուհի – վկ. 636, 691, Լուս.,
 Դուդակյան Հովհաննես – վկ. 657, Լուս.,
 Դուդակյան Պետրոս – վկ. 286,
 Դուդակյան Սիմա – վկ. 657, Լուս.,
 Դում-Թրագուր ժասմին – Ներած.,
 Դումանյան Խաչեր – վկ. 281, 632,
 Դուրախ Դելի – վկ. 172,
 Դևոյան Տիգրան – վկ. 116,

Եթարյան Սարգիս – վկ. 196, 362, Լուս.,
 Եթենեկյան Սողոմոն – II, վկ. 237, 321, 421, Լուս.,
 Եկարյան Արմենակ – I, վկ. 235, Ամփ., Ծմբ.,
 Եղիազարյան Արտո – վկ. 58, Ծմբ.,
 Եղիայան Կարապետ – վկ. 190,
 Եղիկյան Արմենուհի – վկ. 74, Լուս.,
 Եղիշե պատրիարք – վկ. 47,
 Եղիշե վարդապետ – վկ. 19,

Եղոյան պատվելի – Վկ. 11,
 Ենգիբարյան – Վկ. 221,
 Եսայան Գեղեցիկ – II, Վկ. 231, Լուս.,
 Եսայան (Հովհաննիսյան) Զապել – Վկ. 155, 332,
 Ծմբ.,
 Երեմեկ Դմիտրի – Գրակ.,
 Երեմյան Խորեն – Վկ. 181,
 Երիցյան Սերգո – Վկ. 291,
 Երկաթ Մարի – II, Վկ. 181, 224, 235, 425, Լուս.,
 Երկաթ Միհրան – Վկ. 181, 235,
 Երկաթ Պայծառ – Վկ. 181, 235, 423, 555, 564,
 Լուս.,
 Երվանդ Հրաչ (Տե՛ս Հրաչ Երվանդ)
 Երովսան (Երվանդ Սրմաքեշխանյան) – II, Վկ.
 87,
 Եփիմերդի – Վկ. 85,
 Եփրեմյան (Եփրեմ Դավթյան) – Վկ. 333, Ծմբ.,
 Եփիեմ Բարեն միսս – Վկ. 143, 145, 162, 353,

 Զալո ֆիդայի – Վկ. 2,
 Զավեն պատրիարք – Վկ. 85,
 Զավեն Տիգրան – Վկ. 155,
 Զատիկյան Հայկանուշ – Վկ. 661, Լուս.,
 Զարդարյան Ռուբեն – II, Վկ. 423,
 Զարիֆյան Հովհաննես – Վկ. 32, 37, 95, Ծմբ.,
 Զարյան Նաիրի – Վկ. 10, 43, Ծմբ.,
 Զարուբյան Յակով – Վկ. 84, Ծմբ.,
 Զաքարյան Ալդա – Վկ. 82,
 Զեյթունցյան Նազարեթ – Վկ. 253,
 Զեյթունցյան Պերճ – Վկ. 235,
 Զեյնալ բեկ – II, Վկ. 155,
 Զեքի փաշա – Վկ. 111, 264,
 Զոհրապ Գրիգոր – I, II, Վկ. 37, 121, 155, 181, 211,
 219, 221, 234, 253, 273-274, 276, Ծմբ.,
 Զոհրապ Կլարա – Վկ. 234,
 Զոհրապ-Լիպսան Դուրդու – Ներած., Վկ. 234,
 276, Լուս.,
 Զոսյան Գրիգոր – Վկ. 195,
 Զորյան – Ներած.,
 Զուբեդ – II, Վկ. 304,
 Զուլայան Աղավնի – Վկ. 587, Լուս.,
 Զուլայան Գևորգ – Վկ. 235, Լուս.,
 Զուլայան Ծաքե – Վկ. 530, Լուս.,

 Էարո միստր – Վկ. 42,
 Էբկորն – Վկ. 262,
 Էդյուրյան Վրեժ – Վկ. 243,
 Էթեմ բեյ – Վկ. 115,
 Էլզենհատեր Դուայթ գեներալ – Վկ. 301,
 Էմվեր փաշա – I, II, Վկ. 1, 18, 26, 31, 85, 117, 121,
 155-156, 187, 200, 206, 222, 231, 249, 251,
 254, 257, 272, 284, 298, 454, 542-544, Ամփ.,
 Ծմբ.,
 Էսաջանյան Լևոն – Վկ. 95,
 Էսքիջյան Լյուբեր – Վկ. 301, Լուս.,
 Էսքիջյան Հովհաննես – Վկ. 301,

Էսքիջյան Նեմսի – Վկ. 301,
 Էվրենգեջյան Լևոն – Վկ. 261, Լուս.,
 Էրզյան Պերճ – Վկ. 360,
 Էքարտ Մ. – II,
 Էքիզյան Գրիգոր – Վկ. 135, Լուս.,
 Էքմեքճյան Կարապետ – Վկ. 87, 173,
 Էօլլենճյան Մարթա – Վկ. 128, Լուս.,

 Թագոյան Առաքել – I, Վկ. 96, Լուս.,
 Թադևոս Ակարիչ – Վկ. 143,
 Թալեաթ փաշա – I, II, Վկ. 1, 26, 31, 82, 91, 117,
 121, 148, 176, 187, 192, 200, 206, 231, 234,
 249, 251, 253-254, 257, 266, 270, 272-273,
 276, 287, 297-298, 454, 543, 546-547, 609,
 650, 677, Ամփ., Ծմբ.,
 Թալիբ Էֆենդի – Վկ. 1,
 Թահմազյան Գուրգեն – Վկ. 155,
 Թամանյան – Վկ. 62, 205,
 Թամոնի Ալի – II,
 Թայան Ֆլորենս – Վկ. 109,
 Թայմազյան Հովհաննես (Վարդեվառ) – Վկ. 643,
 Թաշճյան Արշալույս – Վկ. 133, Լուս.,
 Թաշճյան Կարապետ – Վկ. 87,
 Թաշճյան Կարպիս – Վկ. 226,
 Թաշճյան Մկրտիչ – Վկ. 63,
 Թալաքյան Միսակ – II, Վկ. 428,
 Թավուքճյան Ներսես քահանա – Վկ. 270,
 Թեֆլիդյան Սողոմոն – I, II, Վկ. 155, 266, 650, 677,
 Ամփ., Ծմբ.,
 Թեմիրյան Ա. – Գրակ.,
 Թեմուր Լեմկ – Վկ. 218,
 Թենեքեճյան Նիկողոս – Վկ. 87, 110, Ծմբ.,
 Թեոդիկ (Թեոդորոս Լաբճիմյան) – Վկ. 221, Ծմբ.,
 Թեպեքիճյան Խոսրով – Վկ. 87,
 Թերզիբաշյան Ավետիս – Վկ. 37, 155, Ծմբ.,
 Թերզյան Արծվիկ – Վկ. 49, Լուս.,
 Թերզյան Արմենակ – Վկ. 87,
 Թերզյան Արմիկ – Վկ. 56, Լուս.,
 Թերզյան Հակոբ – II, Վկ. 100,
 Թերզյան Հակոբ – II, Վկ. 233,
 Թերզյան Մելինե – Վկ. 217,
 Թերզյան Ռոմյա – Վկ. 316, 348, 352-353, Լուս.,
 Թերզյան Ս. Հ. – II, Գրակ.,
 Թերլեմեզյան Փանոս – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Թերլեմեզյաններ – Վկ. 37,
 Թերջանյան Էմբրնի-Ստեփան – Վկ. 165, 419,
 Լուս.,
 Թերջանյան Թորոս – Վկ. 165, Լուս.,
 Թեքեյան Անդրեաս – Վկ. 181,
 Թեքեյան Անժել – Վկ. 526, Լուս.,
 Թեքեյան Վահան – Վկ. 95, 112, Ծմբ.,
 Թեքեյան Տիրան – Վկ. 283,
 Թինգուրյան-Չուգասզյան Արշալույս – Վկ. 159,
 Լուս.,
 Թլկատիցի (Հարությունյան) Հովհաննես – II,
 Թյուրյունջյան Արմինե – Վկ. 235,

Թյուրյունքյան Հովսեփ – Վկ. 235,
 Թյուրյունքյան Միհրան – Վկ. 48,
 Թյուֆեմկյաններ – Վկ. 130,
 Թոգլյան Կարապետ – I, II, Վկ. 254, 319, 410-416,
 436, 466, 640, 644, 674, 684, Ամփ., Լուս.,
 Թորոսկնց Վահան – Վկ. 115, Ծմբ.,
 Թորոս փաշա – Վկ. 228, 241,
 Թորոսյան Մերում – Վկ. 48,
 Թորիկյան Հայկազ – Վկ. 102, Լուս.,
 Թորոս Էֆե (Էֆենդի) – Վկ. 429,
 Թորոս Զին – Վկ. 640,
 Թորոսյան Հազարխան – I, II, Վկ. 129, 393, 498,
 Լուս.,
 Թորոսյան Սմալոն – Գրակ.,
 Թորոսյան Ռուբեն – Վկ. 172,
 Թորոսյան Սարգիս – Վկ. 125,
 Թորոսյան Յուլիա – Վկ. 313, 556, Լուս.,
 Թորուն – Վկ. 176,
 Թոփալյան Անուշ – Վկ. 179,
 Թոփալյան Եվա – Վկ. 140,
 Թոքաթյան Անիցա – Վկ. 387, 567, 569-570, 623,
 630-631, 640, 644, 650, 652, 658,
 Թրփանքյան Երվանդ – Վկ. 329,
 Թրփանքյան Մկրտիչ – Վկ. 329,
 Թրթունքյան Սիրանուշ – Վկ. 37, Լուս.,
 Թուխմանյան Աննաման – Վկ. 126,
 Թումանյան Հովհաննես – II, Գրակ., Վկ. 20, 31-
 32, 48, 76, 212, Ծմբ.,
 Թումանյան Փեփրոն – Վկ. 72, 662, Լուս.,
 Թուրսարգյան Աղասի – Վկ. 281, 283, Ծմբ.,
 Թուրուշիկյան Գարեգին – II, Վկ. 118, 343,
 Թուրուշիկյան Թագուհի – Վկ. 506,
 Թուրքյան Գարեգին – Վկ. 145,
 Ժաբրա – II, Վկ. 304,
 Ժաժան Լիա – Վկ. 33,
 Ժամկոչյան Մարի – Վկ. 474,
 Ժամհարյան Ռամանատար – Վկ. 27,
 Իբրահիմ Հասան – Վկ. 253,
 Իբրահիմ Չեթե – Վկ. 181,
 Իզմայիլ Հակկը բեյ – Վկ. 273,
 Իզմիրյան Մարի – Վկ. 589,
 Ինճեյան Սամվել – Վկ. 172, 350,
 Իշխան (Նիկողայոս Միքայելյան) – II, Վկ. 26, 29,
 31, 35, 37-38, 42, Ծմբ.,
 Իշկալյան Գրիգոր – Վկ. 155,
 Իսահակյան Ավետիք – Վկ. 53, 155, 385, Ծմբ.,
 Իսկենդերյան – Վկ. 285,
 Իսմայիլ Շահ – Վկ. 172,
 Իսպիր – Վկ. 192,
 Իսրայելյան Համո – Վկ. 5,
 Իփրեյան Հովհաննես – II, Վկ. 284, Լուս.,
 Լազարյան – Վկ. 314,
 Լազյան Գաբրիել – II, Գրակ.,

Լալա Մուստաֆա – Վկ. 85,
 Լալայան Զեմմա – Վկ. 678, Լուս.,
 Լայմեն միստր – Վկ. 253, 262,
 Լաֆոնթեն Էդվին – Վկ. 225,
 Լաֆոնթեն Վիդուա – Վկ. 225,
 Լեմին (Ուլյանով) Վլադիմիր – Վկ. 4, 10, 31, 77,
 115-116, Ծմբ.,
 Լեո Կամսար (Արամ Թովմախյան) – Վկ. 37, Ծմբ.,
 Լեփսիոս Յոհաննես – II, Վկ. 353,
 Լիբկնեխտ Կարլ – II, Վկ. 31, Ծմբ.,
 Լիջյան Հովհաննես – Վկ. 284,
 Լիսիցյան Ստեփան – Վկ. 289,
 Լյուքֆի բեյ – Վկ. 273,
 Լյուկեյան Լևոն – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Լյուքսեմբուրգ Ռոզա – II, Վկ. 31, Ծմբ.,
 Լոմոն Զեկ – Վկ. 155,
 Լոռիս-Մելիք-յան/ով Միքայել – Վկ. 20, Ծմբ.,
 Լուկեմյան Տոնապետ – Վկ. 87,
 Լուսաշարսկի Անատոլի – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Լուսինյան Օվսաննա – Վկ. 435,
 Լևին Իսիդոր – I, Ամփ.,
 Լևոն 2-րդ Մեծագործ թագավոր – Վկ. 652,
 Լևոն 6-րդ թագավոր – Վկ. 92, 318,
 Լևոն Հարութ – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Լևոնյան Ադուր – I, II, Վկ. 269, 641, Ամփ., Ծմբ.,
 Խաբայան Սահակ Բ կաթողիկոս – II, Վկ. 253,
 273-274, Ծմբ.,
 Խալբուրդյան Մարի – Վկ. 275, 493,
 Խալիլ փաշա – Վկ. 42,
 Խալիլի Նիզար – Վկ. 381,
 Խայամ Օմար – Վկ. 128,
 Խայաջանյան Եղսա – I, II, Վկ. 114,
 Խայրուլլա – Վկ. 127,
 Խանգաղյան Զատիկ – Վկ. 155, 161, Ծմբ.,
 Խանգաղյան Մելինե – Վկ. 161, 513, 584, Լուս.,
 Խանլյան Դիոն – Վկ. 172,
 Խանջյան Աղասի – Վկ. 9, 20, 27, 35, 49, 53, 55, 76,
 155, 206, Ծմբ.,
 Խանջյաններ – Վկ. 49,
 Խաչատրյան Բեթի – Վկ. 211,
 Խաչատրյան Գեղամ – Վկ. 199,
 Խաչատրյան Ժենյա – Վկ. 58,
 Խաչատրյան Ժենյա – Վկ. 314,
 Խաչատրյան Խաչիկ – II, Վկ. 2,
 Խաչատրյան Կամսար – Վկ. 58, Լուս.,
 Խաչատրյան Մկրտիչ – II, Վկ. 99, Լուս.,
 Խաչատրյան Մուշեղ – Վկ. 5,
 Խաչատրյան Պարույր – Վկ. 64, Լուս.,
 Խաչատրյան Սարգիս – II, Վկ. 116, 431, Լուս.,
 Խաչատրյան Վարդուշ – Վկ. 314, Լուս.,
 Խաչոյան Զարեհ – Վկ. 422,
 Խասում բեկ – Վկ. 1,
 Խատիյան Ալեքսանդր – Վկ. 10, 152, 155, Ծմբ.,
 Խատիկա Զենֆիրա – Վկ. 23, 57,
 Խարբուրյան Հովհաննես – Վկ. 87,

Խարիկյան Սարգիս – վկ. 404, Լուս.,
 Խլիկ – վկ. 155,
 Խոնդկարյան Հրանտ – վկ. 62, Լուս.,
 Խորենյան – վկ. 177,
 Խրիմյան Ղազարոս – վկ. 239, 610, 625,
 Խրիմյան (Հայրիկ) Մկրտիչ կաթողիկոս – վկ. 31,
 35, 37-38, 46, 191, Ծմբ.,
 Խրիմյան Մուրադ (Տե՛ն Մուրադ Սեքաստացի)
 Խրլաքյան Հակոբ – II, վկ. 254, 259, 352,
 Խրուշչով Նիկիտա – վկ. 211, Ծմբ.,
 Խուդավերդյան Կոստանդին – Գրակ.,
 Խուլիսի – վկ. 172,
 Խուրշիդ փաշա – II,

Մուկիկյան Հարություն – վկ. 182, Լուս.,
 Մուկիկյան Սոնա – վկ. 185,
 Մուկիկյան Տիգրան – վկ. 181, 409, Լուս.,

Կազար Կեթո – վկ. 29,
 Կամսար Լեո (Տե՛ն Լեո Կամսար)
 Կայծակ Արամ (Տե՛ն Արամ Կայծակ)
 Կանայան Դրաստամատ (Տե՛ն Դրո)
 Կանայան Էվելինա – II, վկ. 59, Լուս.,
 Կանայան Բարսեղ – վկ. 131, Ծմբ.,
 Կապուտիկյան Բարումակ – վկ. 37,
 Կապուտիկյան Սիլվա – վկ. 33, 37, Ծմբ.,
 Կասյան Սարգիս – վկ. 10, Ծմբ.,
 Կատարինե միսսիս – վկ. 87, 200,
 Կարաբեքիր Քյազիմ փաշա – I, վկ. 42, 177, Ծմբ.,
 Կարազյան Զաբել – վկ. 181,
 Կարազյոզյան Վարդան – վկ. 665,
 Կարամանուկյան Գևորգ – վկ. 265, Լուս.,
 Կարամանուկյան Կարապետ – վկ. 268,
 Կարամֆիլյան Վարդմեխակ – վկ. 253,
 Կարաչայ Մանուկ – վկ. 195,
 Կարապետյան Անդրանիկ – վկ. 196,
 Կարապետյան Եղիազար – II, վկ. 1, Լուս.,
 Կարապետյան Ղուկաս – II, վկ. 57, Լուս.,
 Կարապետյան Մկրտիչ – II, վկ. 139, 522, Լուս.,
 Կարապետյան Մհեր – Գրակ.,
 Կարապետյան Օռնշանիկ – վկ. 312,
 Կարապետյան Վահան – վկ. 273,
 Կարաքեքեջյան Հովակիմ – վկ. 178,
 Կարոյան Աղասի – վկ. 78, Լուս.,
 Կեովտերեյան Կարապետ – վկ. 289,
 Կերենակի Ալեքսանդր – վկ. 1, Ծմբ.,
 Կըրբկյան Մովսես – II, վկ. 281, 283, 286,
 Կիկիշյան Պետրոս – վկ. 105, Լուս.,
 Կիկիշյան Սրբուհի – վկ. 106, 386, 535, 553, 578,
 595, Լուս.,
 Կիրակոսյան Մաննիկ – վկ. 392, 422,
 Կիրակոսյան Զոն – II, Գրակ.,
 Կիրակոսյան Վարդուշ – վկ. 68, Լուս.,
 Կիրով Սերգեյ – վկ. 22, 155,
 Կյուրճյան Մելքոն – II,
 Կոզմանյան Սենեքերիմ – վկ. 637, Լուս.,

Կոթիկյան Արման – վկ. 155, Ծմբ.,
 Կոլոտոյի Զուքեր – II, վկ. 1,
 Կոկյուշյան Կարապետ – վկ. 87,
 Կոմիտաս Վարդապետ – վկ. 22, 32, 47, 66, 78, 82,
 155, 181, 202, 211, 219, 385, Ծմբ.,
 Կոշկարյան Իսկուֆի – վկ. 288,
 Կոջոյան Հակոբ – վկ. 84, Ծմբ.,
 Կոջոյան Մասիս – I, II, վկ. 84, Լուս.,
 Կորյուն (Գոմաս Իսո) – վկ. 1, Ծմբ.,
 Կտրածյան Արտավազդ – I, վկ. 219, Լուս.,
 Կտրանյան Էդուարդ – վկ. 30,
 Կտրանյան Վահան – վկ. 30,
 Կրաֆամ միսս – վկ. 82,
 Կուժանյան Հովհաննես – վկ. 284,
 Կուժումի – վկ. 331,
 Կուշմեն միսս – վկ. 99,

Հաբեշյան Թովմաս – վկ. 291,
 Հագիֆ Էֆենդի – վկ. 88,
 Հազարյան Վերծին – վկ. 373, Լուս.,
 Հազրեթ շեյխ – II, վկ. 1,
 Հալապյան Թագուհի – վկ. 588, Լուս.,
 Հալաքյան Գալուստ – Ներած.,
 Հալաքյան Մաքրուհի – վկ. 260, 472, 531,
 Հակոբ Թովալ – վկ. 643,
 Հակոբ ֆիդայի – վկ. 19,
 Հակոբյան Հակոբ – վկ. 235,
 Հակոբյան Հովհաննես – վկ. 95,
 Հակոբյան Ղուկաս – Ներած.,
 Հակոբյան Միքայել – վկ. 87,
 Հակոբյան Մուշեղ – II, վկ. 228, Լուս.,
 Համազասպ (Համազասպ Սրվանձտյան) – վկ.
 38, Ծմբ.,
 Համաստեղ (Համբարձում Կելենյան) – վկ. 155,
 Ծմբ.,
 Համբարձումյան Կոստի – վկ. 26-27, 42, Ծմբ.,
 Համբարձումյան Սերգո – վկ. 42,
 Համբարյան Ազատ – Գրակ.,
 Համդի Հոջա Զադե – վկ. 172,
 Համզատ Էֆենդի – վկ. 274,
 Համիդ Արդուշ 2-րդ սուլթան – I, II, վկ. 1, 21, 31, 33,
 42, 57, 84, 98, 112, 115, 150, 152, 157, 182, 192,
 206, 241, 245, 272, 297-298, 319, 321, 432, Ծմբ.,
 Հայդար Ալի – II,
 Հայկ Վահե (Տե՛ն Վահե Հայկ)
 Հայկազ Արամ – Գրակ.,
 Հայկազյան – Ներած.,
 Հայկազյան Իշխան – II, վկ. 93, Լուս.,
 Հայկունի Սարգիս – I, II, Գրակ., Ամփ.,
 Հայրապետյան Մաննիկ – վկ. 561, 566,
 Հաշիմ աղա – վկ. 176,
 Հաջի-Միմասյան Սառա – վկ. 609,
 ալ Հասան – II, վկ. 304,
 Հարմանդայան Նուրիցա – վկ. 494,
 Հարութ Լևոն (Տե՛ն Լևոն Հարութ)
 Հարությունյան Անուշ – վկ. 333, Լուս.,

Հարությունյան Արծրուն – II, վկ. 40, Լուս.,
 Հարությունյան Սեդրակ – II, վկ. 10, Լուս.,
 Հարությունյան Վարազդատ – վկ. 48, Լուս.,
 Հարի – II, վկ. 304,
 Հացազործյան Գեղամ – վկ. 85,
 Հացունի Վարդան – վկ. 117, Ծմբ.,
 Հարքը Իսմայիլ – վկ. 87,
 Հեթումյան Խսկուհի – վկ. 194,
 Հելվանյան Արթին – վկ. 87,
 Հերունի Միսաք – վկ. 251, Լուս.,
 Հերունի Պարիս – վկ. 251,
 Հեքիմյան – վկ. 11,
 Հեքիմյան Գևորգ – II, վկ. 269, 349, 427, 433, 641-
 642, 672-673, 692-693, Լուս.,
 Հեքիմյան Սանդուխտ – II, վկ. 269,
 Հիլ միսս – վկ. 44,
 Հիշեյան Գարեգին – վկ. 218,
 Հիսուս Քրիստոս – II, վկ. 47, 87, 91-92, 141, 143,
 177, 250,
 Հիտլեր Ադոլֆ – Գրակ., վկ. 164, 225,
 Հյուզո Վիկտոր – վկ. 32, 37, 85, 297, Ծմբ.,
 Հյուսյան Հովհաննես Ժ. վրդ. – վկ. 30,
 Հյուսյաններ – վկ. 37,
 Հոլոքիկյան Հակոբ – II, վկ. 115, Ամփ., Լուս.,
 Հովակիմյան Արուսյակ – վկ. 400, Լուս.,
 Հովակիմյան Ստեփան – վկ. 80, Լուս.,
 Հովհաննիսյան Հրաչ – վկ. 14, Լուս.,
 Հովհաննիսյան Մարուսիա – վկ. 7,
 Հովհաննիսյան Մուշեղ – վկ. 5, 627, Լուս.,
 Հովհաննիսյան Ռիչարդ – Ներած.,
 Հովհաննիսյան Վարդուշ – վկ. 420, Լուս.,
 Հովսեփյան Կարապետ – վկ. 87,
 Հովսեփյան Փոլին – վկ. 111,
 Հրաչ Երվանդ – վկ. 155, Ծմբ.,

Ղազար ֆիդայի – վկ. 2,
 Ղազարյան Սարի – Ներած.,
 Ղանարա Ծյուքրի – վկ. 172,
 Ղասաբյան Զոհրապ – վկ. 560, Լուս.,
 Ղասաբյան Մարիամ – վկ. 424, Լուս.,
 Ղարազյոզյան Քաջունի – վկ. 98, Լուս.,
 Ղարիբյան Վահագն – վկ. 374, Լուս.,
 Ղափանցյան Գրիգոր – վկ. 277,
 Ղաֆուր Աբդուլ – II, վկ. 305,
 Ղոզան օղլու (Տե՛ս Դոդան քեյ Գոզան օղլու)
 Ղուկասյան Խաչատուր – վկ. 15,
 Ղուկասյան Հեղնար – վկ. 24, Լուս.,
 Ղուկասյան Մարգո – վկ. 24,

Շանիկյան Հակոբ – վկ. 87,
 Շեմպերդյան Ընծա – վկ. 168, Լուս.,
 Շեպեճյան Լուիզ – վկ. 381,
 Շեպեճյան Ռոբեր – վկ. 264, 381, Լուս.,
 Շեպեճյան Սարգիս – II, վկ. 250, Ծմբ.,
 Շեպեճյան Տիգրան – վկ. 264, Լուս.,
 Շերեճյաններ – վկ. 331,

Ճիգմեճյան Մանուկ – II, Գրակ.,
 Ճիտեճյաններ – վկ. 37,
 Մազմանյան Սարգիս (Տեր Յուստոս) – վկ. 155,
 Մազմանյան Վարդան – վկ. 656, Լուս.,
 Մաթևոսյան Ծիրանի – II, վկ. 113, Լուս.,
 Մալեգյան Վահան – վկ. 155, Ծմբ.,
 Մալեմեգյան – վկ. 155,
 Մալխասի Մարդո – II, վկ. 9,
 Մախոխյան Վարդան – վկ. 82, Ծմբ.,
 Մախուլյան Ասատուր – վկ. 297, Լուս.,
 Մակարյան Պարզև – II, վկ. 272, Ամփ.,
 Մակարյան Սրբուհի – վկ. 240, 502, 547, 552,
 Մակարով Նուբար – վկ. 85,
 Մակարով Սարգիս – վկ. 86,
 Մակիմցյան Պողոս – վկ. 155, Ծմբ.,
 Մահարի (Աճեմյան) Գուրգեն – վկ. 55, Ծմբ.,
 Մահմուդ 2-րդ, սուլթան – վկ. 192, 268,
 Մահմուդ փաշա – II, վկ. 92, 521,
 Մահտեսյան Սարգիս – վկ. 384,
 Մամե Էֆենդի – վկ. 1,
 Մամիկոնյան Մարկ Արամ – վկ. 111,
 Մամիկոնյան Վարդան – վկ. 95, 177, Ծմբ.,
 Մամուլյան Ռուբեն – վկ. 155, Ծմբ.,
 Մայիկյան Վերգինե – II, վկ. 253, 259, 550, Լուս.,
 Մանասյան Սիրակ – II, վկ. 35, Լուս.,
 Մանգասարյան-Գոշին Մագի – վկ. 301,
 Մանթաշ/յան/-ով Ալեքսանդր – վկ. 75, Ծմբ.,
 Մանկրյան Ահարոն – II, վկ. 248, 639, 645, Լուս.,
 Մանուկ Չակո – վկ. 29,
 Մանուկ Չավուշ – վկ. 273, 642, 693,
 Մանուկ ֆիդայի – վկ. 1-2, 14,
 Մանուկյան Ալեքս – վկ. 193, Ծմբ.,
 Մանուկյան Արամ – վկ. 10, 26, 29, 32, 38, 41-42,
 Ծմբ.,

Մանուկյան Արմենակ – վկ. 9,
 Մանուկյան Մանուկ – վկ. 679,
 Մանուկյան Մարի – վկ. 193,
 Մանուկյան Ռեհան – վկ. 6, Լուս.,
 Մանուշյան Միսաք – վկ. 155, 292, Ծմբ.,
 Մաշտոց Մեսրոպ (Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոց)
 Մարիկյան Աննիկ – II, վկ. 166, 390,
 Մարկոսյան Համբարձում – վկ. 227, Լուս.,
 Մարկվարտ Յոզեֆ – II,
 Մարշումոն առաջնորդ – վկ. 42,
 Մարտիկյան Հարություն – վկ. 112, 292, 395,
 Ծմբ., Լուս.,

Մարտիկյան Զորջ – վկ. 128,
 Մարտիրոսյան Լուսիկ – վկ. 65, Լուս.,
 Մարտիրոսյան Սարգիս – II, վկ. 117, Լուս.,
 Մարտիրոսյան Վահրամ – վկ. 158,
 Մարտիրոսյաններ – վկ. 112,
 Մարության Մանվել – վկ. 32, Լուս.,
 Մաքս միսս – վկ. 44,
 Մելիք Ալեքսանդր – վկ. 155,
 Մելիք-Թանգյան Ներսես արք. – վկ. 63,
 Մելքոնյան – վկ. 195, 294,

Մեղքոյան Ռեքեկա – վկ. 490, Լուս.,
 Մեհմեդ բեյ – վկ. 101, 115,
 Մեհմեդ Ռոջա – վկ. 130,
 Մեղրս Լորդ – վկ. 187,
 Մեյթի բեյ – վկ. 26,
 Մեմեջյան Ասատուր – վկ. 197, Լուս.,
 Մեսրոպ Լեոն – II, Գրակ.,
 Մեսրոպ Մաշտոց – վկ. 6, 159, Ծմբ.,
 Մեսրոպյան Ամասիտ – վկ. 172,
 Մեսրոպյան Մանվել – վկ. 172,
 Մեսրոպյան Մեսրոպ – վկ. 172, Լուս.,
 Մեսրոպյան Սամվել – վկ. 26,
 Մետնիկյան – վկ. 56,
 Մերի միս – վկ. 44,
 Մըւլըտ փաշա – վկ. 144,
 Միկյան Ամնուկ – վկ. 577,
 Միկյան Հայկունի – վկ. 460, 511, 548,
 Միկոյան Ամաստաս – վկ. 53, 221, 643, Ծմբ.,
 Միհրանյան Հերիքնազ – վկ. 365,
 Մինասյան – վկ. 155,
 Մինասյան Մեսրոպ – վկ. 170, Լուս.,
 Միսաք, Ղասաբ (Մազործ) – վկ. 427,
 Միսաքյան Ծավարշ – վկ. 155,
 Միրզա աղա – վկ. 1,
 Միրզայան Մարիամ – վկ. 330, 334, 340, 357, 370-
 371, 448-451, 680-682, Լուս.,
 Միրզոյան Գուրգեն – վկ. 53, Ծմբ.,
 Միրզոյան մեծահարուստ – վկ. 42,
 Միքայելյան Արսեն – վկ. 155,
 Մլեհ – վկ. 281,
 Մխիթարյան Սաթեմիկ – վկ. 212,
 Միսյան – վկ. 88,
 Մկրտչյան Աղավան – վկ. 20, 613-615, 629, 696,
 698, Լուս.,
 Մկրտչյան Շողիկ – վկ. 53, Լուս.,
 Մկրտչյան Սուրբատ – վկ. 18, Լուս.,
 Մհեր – վկ. 37,
 Մյասնիկյան Ալեքսանդր – վկ. 26-27, 31, Ծմբ.,
 Մնջոյան – վկ. 56,
 Մոկացյան Հովհաննես – վկ. 55,
 Մոմջյան Արամ – վկ. 262, 626, 699, Լուս.,
 Մովսես մարգարե – վկ. 289,
 Մովսեսյան Գրիգոր – վկ. 379,
 Մովսեսյան Տիգրանուհի – վկ. 327, 355-356, 358,
 361, 368, 372,
 Մոր Ամնա – վկ. 338,
 դը Մորգան Ժակ – II,
 Մորգենթաու Հենրի – II, Գրակ., վկ. 82, 117, 301,
 Ծմբ.,
 Մորնի միս – վկ. 247,
 Մորուքյան Բյուզանդ – վկ. 185, Լուս.,
 Մոավյան Ասկանազ – վկ. 40,
 Մատո Թաթիկի – վկ. 104,
 Մութաֆյան Հակոբ – II, վկ. 384, Լուս.,
 Մութաֆյաններ – վկ. 384,
 ալ Մութամեդ – II, վկ. 304,

Մութամեդ Իբրողի – վկ. 643,
 Մուսաբեկ Ռաջի – II, վկ. 1, 565-566,
 Մուսուլիմի Բեմիտո – վկ. 117, Ծմբ.,
 Մուսոյան Գյուլիմիա – վկ. 299, 483, Լուս.,
 Մուսուլյան Վարվառա – վկ. 528,
 Մուրադ Մեծ, Հաճընցի (Համբարձում Բոյաջյան)
 ֆիդայի – I, վկ. 1, 19, 646, Ամփ., Ծմբ.,
 Մուրադ-Ռաֆայելյան – վկ. 117, Ծմբ.,
 Մուրադ Սեքաստացի (Խրիմյան) ֆիդայի – վկ.
 152, 155, 160, Ծմբ.,
 Մուրադյան Գուրգեն – վկ. 69, Լուս.,
 Մուրադյան Թովանդա – II, վկ. 120, 317, 508,
 Մուրադյան Կաքավ – վկ. 21, Լուս.,
 Մուրադյան Հակոբ – վկ. 23, Լուս.,
 Մուրադյան Հայրիկ – II, վկ. 27, 29, 55, 655, 685,
 Ծմբ., Լուս.,
 Մուրադյան Մանուկ – վկ. 25,
 Մուրադյան Մարտիրոս – վկ. 87,
 Մուրադյան Նոյեմզար – վկ. 7, Լուս.,
 Մուրադյան Նվարդ Ա. – վկ. 25, Լուս.,
 Մուրադյան Նվարդ Մ. – II, վկ. 22, Լուս.,
 Մուրադյան Սրբուհի – վկ. 21, Լուս.,
 Թաղճյան Գևորգ – վկ. 211, 384,
 Թաղյան – վկ. 644,
 Թաղուքյան Գևորգ – վկ. 155,
 Թաղուքյան Եսայի – I, II, վկ. 253, 281, 286, 288,
 454, Ամփ., Ծմբ.,
 Թարայան Միսակ – վկ. 405, Լուս.,
 Թափուջյան Գևորգ – վկ. 274,
 Թոթմեղբայրյան Մկրտիչ – I, II, վկ. 147, Ամփ.,
 Թումանսոն Ալմա – վկ. 353,
 Թուսուֆ Էֆենդի – վկ. 1, 20,
 Նադո Զան-ֆիդա – վկ. 12,
 Նազարբեկ/յան Ավետիս – վկ. 155, Ծմբ.,
 Նազարբեկ/յան/ով Թովմաս գեներալ – վկ. 1,
 38, 42, 142, Ծմբ.,
 Նազարյան Տիգրան – վկ. 48,
 Նազիմ դոկտոր – I, II, վկ. 1, 200, 206, Ամփ., Ծմբ.,
 Նազյան – վկ. 117,
 Նալբանդյան Ալեքսան – վկ. 87,
 Նալբանդյան Խոսրով – վկ. 115,
 Նալբանդյան Հակոբ – վկ. 235,
 Նալբանդյան Հովհաննես վարդապետ – վկ. 187,
 Նալբանդյան Տիգրան – վկ. 53, Ծմբ.,
 Նալբանդոյի Օվսաննա – վկ. 89, 377, 592,
 Նահապետ Բուչակ – վկ. 44, Ծմբ.,
 Նահիկյան Նշան – վկ. 87,
 Նանսեն Ֆրիտյոֆ – վկ. 235, Ծմբ.,
 Նաշայան Մանուշակ – վկ. 281, 286,
 Նաշայան Վարդուհի – վկ. 633,
 Նաշարյան Ամնա – վկ. 183,
 Նաշարյան Մարգարիտ – վկ. 125,
 Նաշարյան Վերգինե – I, II, վկ. 134, Լուս.,
 Նասեր Զեմալ Աբդել – վկ. 193,

Նասոյամ Սիրամուշ – Վկ. 94,
 Նարեկացի Գրիգոր (ՏՃՆ Գրիգոր Նարեկացի)
 Նելսոն միստր – Վկ. 39,
 Ներսես Օմորճալի – Վկ. 131, 266, Ծմբ.,
 Ներսիսյան Մկրտիչ – II, Գրակ.,
 Նեֆերյան Արուսյակ – Վկ. 242, 503, 544,
 Նըրճո քեկ – Վկ. 1,
 Նժդեհ (Տեր-Հարությունյան) Գարեգին – Վկ. 32,
 155, 212, Ծմբ.,
 Նիագիտ – Վկ. 272,
 Նիկոլայ 2-րդ (ՏՃՆ Իոմանով Նիկոլայ 2-րդ ցար)
 Նիկոլան գեներալ – Վկ. 26, 37-38,
 Նոխուրյան պատվելի – Վկ. 289, 291,
 Նորաշխարհյան – Վկ. 253,
 Նորենց Վաղարշակ – Վկ. 40, 48, Ծմբ.,
 Նորիկյան Ավետիս – II, Վկ. 215, Լուս.,
 Նուբար/յան Պողոս – II, Վկ. 155, 213, 281, 529,
 632, Ծմբ.,
 Նուբարյան – Վկ. 277,
 Նուրի աղա – Վկ. 130,
 Նուրի Հասան – Վկ. 540,
 Նուրի Օսման քեկ – Վկ. 200,
 Նուրիջանյան Ներսես – Վկ. 388, Լուս.,
 Նուրիջանյան Վիլեն – Վկ. 375, Լուս.,

 Շալջյան Գևորգ – Վկ. 369,
 Շահ Աբաս – Վկ. 34, 62, 192,
 Շահբադունցյաններ – Վկ. 37,
 Շահին Բազկե – Վկ. 29,
 Շահինյան Քաջբերուհի – Վկ. 45, Լուս.,
 Շահխաթունի Արշավիր – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Շահմուրադյան Արմենակ – Վկ. 32, 47, 95, 155,
 Ծմբ.,
 Շահնիկ – Վկ. 566,
 Շահնուր (Քերեստեճյան) Շահան – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Շահոյան Բադալ – II, Վկ. 315, 557,
 Շահոյան Հրանտ – Վկ. 315, 557,
 Շահպազյան – Վկ. 112,
 Շահվերդյան Դանուշ – Վկ. 155, 196, 206,
 Շահումյան Ստեփան – Վկ. 43, 66, 171, 251, 285,
 Ծմբ.,
 Շադրան աղա – II, Վկ. 298,
 Շադոյան Լևոն – Վկ. 27, 42, Ծմբ.,
 Շամյան – Վկ. 235,
 Շամմա – Վկ. 305,
 Շանթ (Սեդրոսյան) Լևոն – Վկ. 37, 46, 63, 95, 131,
 155, 266, Ծմբ.,
 Շանմար – II, Վկ. 304,
 Շապա – Վկ. 176,
 Շատըք միսս – Վկ. 143,
 Շաքիր Բեհաեդդին – I, II, Վկ. 200, 206, Ամփ.,
 Ծմբ.,
 Շաքիր Դելի – Վկ. 176,
 Շեխե աղա – Վկ. 176,
 Շելի-Փանոս – Վկ. 281,
 Շերամ աշուղ – Վկ. 79,

Շեքիր փաշա – II, Վկ. 522,
 Օիշիկյան Բարունակ – Վկ. 261, Ծմբ., Լուս.,
 Օիրազ Հովհաննես – Վկ. 43, 53, 78, Ծմբ.,
 Օիրակյան Երվանդ – Վկ. 41, Լուս.,
 Օիրիմոնի Նվարդ – Վկ. 167,
 Օիրվանգադե (Մովսիսյան) Ալեքսանդր – II, Վկ.
 43, 63, Ծմբ.,
 Օյուքրի քեկ – Վկ. 82, 134,
 Օյուքրի Էֆենդի – Վկ. 117, 175,
 Օյուքրի Միդհաթ – II,
 Օմորճալի Ներսես (ՏՃՆ Ներսես Օմորճալի)
 Օովրոյան – Վկ. 253,
 Օուշանյան Վազգեն-Օսմիկ – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Օուստով – Վկ. 78,

 Ոսկերիչյան-Բայրամյան Սոմիա – Վկ. 142,
 Ոսկերիչյան Պետրոս – Վկ. 142, Լուս.,
 Ոսկերչյան Մարի – Վկ. 236, Լուս.,
 Ոսկյան Վարդուհի – Վկ. 346, 364, 378,
 Որբերյան Մկրտիչ – Վկ. 87, 134,
 Որբերյան Ռուբեն – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Որբունի (Էքսյուզյան) Զարեհ – Վկ. 155, Ծմբ.,

 Չադրյան Հովհաննես – Վկ. 160, Լուս.,
 Չալըմյան Նուբար – Ներած.,
 Չալիկյան Կարո – Վկ. 235, 679,
 Չալյան Կարապետ – II,
 Չալյան Հովհաննես – Վկ. 143,
 Չախմախչյան Սարգիս – Վկ. 115,
 Չապան Վասիլի – Վկ. 74, Ծմբ.,
 Չապլին Չարլի – Վկ. 191,
 Չարենց Արփենիկ – Վկ. 32, 42,
 Չարենց (Սողոմոնյան) Եղիշե – II, Վկ. 8-10, 19,
 32, 42, 53, Ծմբ.,
 Չափան Օղլու – Վկ. 172,
 Չափարյան Երանուհի – Վկ. 504, Լուս.,
 Չաքմաքչյան Արտո – Վկ. 235,
 Չաքրյան Փանոս – II,
 Չեշմեչյան Հայկանուշ – Վկ. 209, 445, 540,
 Չեռնոգուրով հրամանատար – Վկ. 42,
 Չերազ Մինաս – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Չերչիլ Ուինսթոն – Վկ. 51, 186,
 Չիլինգարյան Միքայել – Վկ. 119, Լուս.,
 Չիլինգարյան Ռուզաննա – Վկ. 119,
 Չիմիմյան Ծաղիկ – Վկ. 61, Լուս.,
 Չիֆթյան Գևորգ – Վկ. 295, 344, 359, 635, 664,
 Լուս.,
 Չյոկյուրյան Տիգրան – II,
 Չոլաքյան Արամ – I, Վկ. 253-254, Ամփ., Ծմբ.,
 Չոլոյան Հովսեփ – Վկ. 26, 29,
 Չոպանյան Արշակ – Վկ. 155, 251, 332, Ծմբ.,
 Չորեքյան Բարունի – II, Վկ. 229, 539, 617,
 Չուբար Եղիա – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Չուգասզյան Բաբկեն – Վկ. 159, 317,
 Չուգասզյան Գարեգին – Վկ. 159,
 Չուգասզյան Լևոն – Վկ. 159,

Չուգասգյան Մարիամ – Վկ. 159, Լուս.,
Չուգասյան Ջոն – Վկ. 159, 417, Լուս.,
Չուլյան Եվա – II, Վկ. 255, 467, 511, 581, Լուս.,

Պալաքյան Գրիգորիս ծ. վրդ. – Վկ. 172,
Պաղջյան Օլիմպի – Վկ. 172,
Պայծառիկ – Վկ. 567,
Պապիկյան Լորիս – I, II, Վկ. 88, Լուս.,
Պապիկյան Հակոբ – II, Գրակ.,
Պապյան Մացակ – Վկ. 20, 668, Ծմբ.,
Պավլիկյան – Վկ. 277, Ծմբ.,
Պատրիկ Առաքել – Վկ. 235,
Պարոնյան Հովհաննես – Վկ. 203, Լուս.,
Պեզճյան Հարություն [Արթիմ] ամիրա (Արթիմ
Գազազ) – Վկ. 219, 268,
Պետիկյան Վարդուհի – Վկ. 443, Լուս.,
Պետրոսյան Ազատուհի – Վկ. 341,
Պետրոսյան Արշակ – Վկ. 26,
Պետրոսյան Արշակուհի – II, Վկ. 175, Լուս.,
Պետրոսյան Բազիկ – Վկ. 26,
Պետրոսյան Սաթենիկ – Վկ. 11,
Պետրոսյան Սիրանուշ – Վկ. 73,
Պիդատոս – II, Վկ. 200,
Պինոն Ռեմե – II, Գրակ.,
Պիքս միստր – Վկ. 114,
Պոլո Մարկո – Վկ. 273,
Պողիկյան Աշխեն – Վկ. 92, Լուս.,
Պողիկյան Գրիգոր – Վկ. 92,
Պողիկյան-Դարբինյան Անահիտ – Վկ. 92, 149,
277,
Պողիկյան Սեդրակ – Վկ. 277, Լուս.,
Պողոսյան – Վկ. 385,
Պողոսյան Կ. Պ. – Գրակ.,
Պողոսյան Հայկազ – Գրակ.,
Պուանկարե Ռայմոնդ – Վկ. 172, Ծմբ.,
Պունիզանյան Հովհաննես – Վկ. 87, 126,

Ջալիլ Խանումա – Վկ. 76, Լուս.,
Ջալիլ Ջասըմե – Վկ. 76,
Ջամալյան Արշակ – Վկ. 155,
Ջանիբեկյան Գուրգեն – Վկ. 32,
Ջավիդ բեյ – II,
Ջրո ջուրդ – Վկ. 21,
Ջեմալ փաշա – I, II, Վկ. 1, 26, 121, 181, 200, 206,
231, 247, 249, 251, 254, 257, 266, 272-273,
280, 287, 289, 294-295, 298, Ամփ., Ծմբ.,
Ջեքըպարն Մարիա միսս – Վկ. 353,
Ջեքսոն – Վկ. 301,
Ջըզըլյան – Վկ. 87,
Ջինանյան Հրաչուհի – Վկ. 594, Լուս.,
Ջրջյան Արշալույս – Վկ. 492, 536, Լուս.,
Ջրջյան Հակոբ – Վկ. 266, 399, Լուս.,
Ջրտըխյան Երրուհի – Վկ. 250, Լուս.,
Ջուրջի Էֆենդի – II, Վկ. 259,
Ջևդեթ փաշա – II, Վկ. 26, 29, 31, 35, 37-38, 42,

Ռախըջյան Գրիգոր – Վկ. 177,
Ռաշիդ Էֆենդի – II, Վկ. 1,
Ռաստկելենյան Հարություն – II, Վկ. 147,
Ռեշադ Մեհմեդ սուլթան – II, Վկ. 1, 150, 206, 298,
Ռիզա Ահմեդ բեկ – II, Վկ. 30,
Ռիզա շահ – Վկ. 63,
Ռոմանով Նիկոլայ 2-րդ ցար – Վկ. 18, 42, 47, 254,
Ծմբ.,
Ռուբեն (Մինաս Տեր-Մինասյան) – Վկ. 1, 19,
Ծմբ.,
Ռուբինյան – II, Վկ. 200, 436, 684, Ծմբ.,

Էլ Սաադի Բաշիր – II, Վկ. 303, Լուս.,
Սաբինջյան – Վկ. 281,
Սադաթյան Սմբատ եպիսկոպոս – Վկ. 220,
Սադաթյան Վազգեն – Վկ. 220, Լուս.,
Սաթամյան Նազենի – Վկ. 331, 600, 646-649, 694-
695, Լուս.,
Սալաֆեդդին – Վկ. 243,
Սալըրյան – Վկ. 385,
Սալմընդ Ազնես – Վկ. 353,
Սահակյան Ա. – II, Գրակ.,
Սահակյան Համբարձում – II, Վկ. 153, Լուս.,
Սահակյան Մանվել – Վկ. 154,
Սահակյան Մաքրուհի – Վկ. 39, Լուս.,
Սահակյան Ռուբեն – Գրակ.,
Սահատնյան Նշան – Վկ. 92,
Սամարցով զմդապետ – Վկ. 1,
Սամո – Վկ. 176,
Սայդալի Օելյա – Վկ. 22,
Սաքս-Պիկո – II,
Սանասարյան – I, Վկ. 24,
Սանթուրյան Արամ – Վկ. 311, Լուս.,
Սանթուրյան Ժաննա – Վկ. 311,
Սանջյան Արա – Ներած.,
Սապունչի բեյ – Վկ. 143,
Սասունցի Դավիթ – Վկ. 29, 385,
Սարաֆյան Գևորգ – I, Գրակ., Ամփ.,
Սարաֆյան Կարապետ – Վկ. 350,
Սարգսյան Արա – Վկ. 218,
Սարգսյան Արամ – Վկ. 155,
Սարգսյան Համլետ – Քարտեզ,
Սարգսյան Սուրեն – II, Վկ. 155, Լուս.,
Սարժու հարյուրապետ – Վկ. 143,
Սարսեն – Վկ. 43,
Սարյան Սարգիս – Ներած., II, Վկ. 131, 391, Լուս.,
Սարոյան Դերենիկ – Վկ. 55, Լուս.,
Սարոյան Պատրիկ – Վկ. 38, Լուս.,
Սարոյան Վիլյամ – Վկ. 155, 677, Ծմբ.,
Սարուխանյան Մայրենի – Վկ. 447,
Սաֆարյան Նվեր գեներալ – Վկ. 51, 205, Ծմբ.,
Սաֆարյան Պետրոս – Վկ. 287, 521, Լուս.,
Սաֆրաստյան Ռուբեն – Գրակ.,
Սելամի բեկ – Վկ. 177,
Սեմերճյան Հարություն – Վկ. 87,
Սենեքերիմ թագավոր – Վկ. 155,

Սեպուխ (Արշակ Ներսիսյան) զորավար – Վկ. 32, 155, ԾԱԹ.,
 Սերենգյուղյան Վարդգես – Վկ. 1, 37, 42, 211, ԾԱԹ.,
 Սերոբ Աղբյուր (Սերոբ Վարդանյան) ֆիդայի – Վկ. 11, 19, 32, 129, 420, ԾԱԹ.,
 Սերոբյան Մուշեղ եպիսկոպոս – Վկ. 193,
 Սերվեթ փաշա – II, Վկ. 1,
 Սրտկը բեյ – Վկ. 155,
 Սիամանթո (Ատոմ Թարճանյան) – II, Վկ. 181, ԾԱԹ.,
 Սիլիկյան Մովսես գեներալ – Վկ. 38, ԾԱԹ.,
 Սիլյան Բարուհի – II, Վկ. 230, 538, 568, 572, Լուս.,
 Սիմիոն թագավոր – Վկ. 213,
 Սիմոնյան Ազատ – Վկ. 26,
 Սիմոնյան Անդրանիկ – Վկ. 63, 380, Լուս.,
 Սիմոնյան Հովհաննես – Վկ. 253,
 Սիմանյան Սիման – Վկ. 210, Լուս.,
 Սիմանյան Վիկտորիա – Վկ. 501, 533,
 Սիրադեղյան Ազնիվ – Վկ. 163,
 Սիրունյան Մամբրե Սրբազան – Վկ. 11, 193, 332, ԾԱԹ.,
 Սլեման Քոռ աղա – II, Վկ. 1,
 Սմբատ զորավար – Վկ. 13, 19, 88, 155,
 Սյուրճյան Գրիգոր – Վկ. 211,
 Սյուլահյան Հայկ – Վկ. 408,
 Սնապյան Մարկոս – Վկ. 286,
 Սնարյան Սնար – Վկ. 155,
 Սոլախյան Արշավիր – Վկ. 48, ԾԱԹ.,
 Սողիկյան Կարապետ – Վկ. 87,
 Սողոմոն Տարոնցի – Վկ. 51, ԾԱԹ.,
 Սողոմոնյան Գալուստ – I, Վկ. 202, Լուս.,
 Սողոմոնյան Գևորգ – Վկ. 202,
 Սողոմոնյան Զազիկ – Վկ. 43,
 Սոսե մայրիկ – Վկ. 11,
 Սոֆյան Զավեն – Վկ. 363,
 Սվազյան Գառնիկ – Վկ. 235, 385, 667, 670, 700, ԾԱԹ., Լուս.,
 Սվազյան Ժիրայր – Վկ. 151,
 Սվազյան Մարի – Վկ. 82,
 Սվազյան (Սվազլը) Միհրան – Վկ. 82, 101, 385, ԾԱԹ.,
 Սվազյան Սիրարիկ – Վկ. 441, Լուս.,
 Սվազյան Վերծին – Ներած., I, II, Գրակ., Վկ. 385, 461, 679, Ամփ.,
 Սվաճյան – Վկ. 112,
 Սվաջյան Արսեն – Վկ. 184, 621, Լուս.,
 Ստալին (Զուղաշվիլի) Իոսիֆ – Վկ. 4, 53, 55, 168, 205, 285, 297, 345, 612, 668, 670, 672, ԾԱԹ.,
 Ստեփանյան Աբրահամ – Վկ. 307,
 Ստեփանյան Արշակ – Վկ. 12, Լուս.,
 Ստեփանյան (Տեր-Ստեփանյան) Գառնիկ – I, II, Վկ. 95, ԾԱԹ., Լուս.,
 Ստեփանյան Եսթեր – Վկ. 246,
 Ստեփանյան Սեպուխ – Վկ. 152,
 Ստեփանյան Ստեփան – Վկ. 121, Լուս.,
 Սրապյան Ամժել – Վկ. 213,
 Սուլեյման Աբդուլբերիմ Խսա շեյխ – Վկ. 381,

Սուլթանով – Վկ. 385,
 Սումդուկյան Գաբրիել – Վկ. 153,
 Սուպուկյան Պողոս (Աշուղ Դեմիր) – II, Վկ. 454, 632-633, Լուս.,
 Սուպուկյան Ասատուր – Վկ. 286, Լուս.,
 Սուրենյան – Վկ. 253,
 Սուքիասյան Ռաֆիկ – Վկ. 337,
 Սևակ Ռուբեն – II,

 Վազգեն Ա կաթողիկոս – Վկ. 52,
 Վալմար (Վլադիմիր Մարգարյան) – Վկ. 150,
 Վաթե Հայկ (Տիմոնյան) – Վկ. 155, ԾԱԹ.,
 Վանգեմիսյան դեսպան – II, Վկ. 172,
 Վանեսյան Արուսյակ – Վկ. 244,
 Վանյան Հաբեթ – Վկ. 284,
 Վարանդյան Միքայել – Վկ. 155, ԾԱԹ.,
 Վարդանյան Եղիշե – Վկ. 47,
 Վարդանյան Հայկո – Վկ. 308, Լուս.,
 Վարդանյան Հարություն – Վկ. 273,
 Վարդանյան Մայրանուշ – Վկ. 367, 471,
 Վարդանյան Մարի – II, Վկ. 132, 439, Լուս.,
 Վարդանյան Սերոբ (Տե՛ս Սերոբ Աղբյուր)
 Վարդանյան Սվետլանա – Վկ. 60,
 Վարդապետյան Ամատունի – Վկ. 27,
 Վարդապետյան Սերոբ – Վկ. 87,
 Վարդգես (Տե՛ս Սերենգյուղյան Վարդգես)
 Վարդյան Զաբել – Վկ. 473, 523, 534, 574, Լուս.,
 Վարժապետյան Լուիզ – Վկ. 458, 598,
 Վարժապետյան Հովհաննես – Վկ. 173,
 Վարժապետյան Նազարեթ – Վկ. 596, 599, 651,
 Վարուզյան Երվանդ – Վկ. 464, Լուս.,
 Վարուզյան Օննիկ – Վկ. 465, Լուս.,
 Վարուժան (Չպուգքյարյան) Դանիել – II, Վկ. 158, 181, 253, ԾԱԹ.,
 Վեհիբ Մեհմեդ փաշա – Վկ. 42, 155, ԾԱԹ.,
 Վենեթ միսիս – Վկ. 196,
 Վերանյան Բեաթրիս – Վկ. 529,
 Վերֆել Ֆրանց – II, Վկ. 289, 291, 385, ԾԱԹ.,
 Վիլհելմ կայսր – II, Վկ. 31, 110, 121, 172, 200, 219,
 Վիլսոն Վուդրո Թոմաս – II, Վկ. 116, 385, 671, ԾԱԹ.,
 Վշտունի Ազատ (Տե՛ս Ազատ Վշտունի)
 Վոլտեր Բեստրիս – Վկ. 385,
 Վոլտեր Օննիկ – Վկ. 385,
 Վոսմյան Արշակ – Վկ. 26, 29, 32, 36-37, 40, 42, ԾԱԹ.,
 Վրացյան Սիմոն – Վկ. 155, ԾԱԹ.,

 Տաղավարյան (Չատրճյան) Նազարեթ – II, ԾԱԹ.,
 Տաղավարյան Վերծին – Վկ. 512, Լուս.,
 Տամատյան Միհրան – Վկ. 189, ԾԱԹ.,
 Տատրյան Վահագն – II, Գրակ.,
 Տարոնցի Սողոմոն (Տե՛ս Սողոմոն Տարոնցի)
 Տեր-Ավետիքյան Միքայել – Վկ. 307,

Տեր-Գաբրիելյան Սահակ – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Տեր-Գալուստյան Մովսես – Վկ. 285,
 Տեր-Եղիշյան Թագուհի – Վկ. 515, Լուս.,
 Տեր-Խորենյան – Վկ. 87,
 Տեր-Հակոբյան Փառաման – Վկ. 75, Լուս.,
 Տեր-Հովհաննիսյան Ծուշանիկ – Վկ. 66,
 Տեր-Ղազարյան Հարություն – Վկ. 262,
 Տեր-Ղևոնդյան Արամ – Վկ. 235,
 Տեր-Մերկերյան Սիրվարդ – Վկ. 602,
 Տեր-Մկրտչյան Մարիամ – Վկ. 90, 459, 687,
 Լուս.,

Տեր-Նազարեթյան Արշալույս – Վկ. 83, Լուս.,
 Տեր-Ներսեսյան Սիրարփի – Վկ. 234,
 Տեր Ողորմիաճյան Հերմիճ – Վկ. 180, Լուս.,
 Տեր-Պետրոսյան Հայկամուշ – Վկ. 146, 496,
 Տեր-Պողոսյան Հակոբ – Վկ. 666, Լուս.,
 Տեր-Սահակյան Գևորգ – Վկ. 276,
 Տեր-Սարգիսյան Սաթենիկ – Վկ. 138,
 Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատ – Վկ. 155, Ծմբ.,
 Տեր-Ստեփանյան Գառնիկ – Վկ. 95,
 Տեր-Ստեփանյան Մանուշակ – Վկ. 91, Լուս.,
 Տերտերյան – Վկ. 112,
 Տերտերյան Թադեոս – Վկ. 172,
 Տերտերյան Տոնիկ – Վկ. 155,
 Տերտերյան Փայլուն – Վկ. 122, 452, 457, Լուս.,
 Տերունյան-Խաչերյան Արաքսի – Վկ. 171,
 Տերունյան Միսակ – Վկ. 171, Լուս.,
 Տիգրան Մեծ թագավոր – II, Վկ. 130, 139, 177,
 Ծմբ.,

Տիգրանյան Հարրի – Վկ. 165,
 Տիգրանյան Նիկողայոս – Վկ. 53, Ծմբ.,
 Տիմկլյան Հովհաննես – Վկ. 87,
 Տղլիկյան Սարգիս – II, Վկ. 428,
 Տոնապետյան Անահիտ – Ներած.,
 Տոնիկյան Հակոբ – Վկ. 351,
 Տոնիկյան Տոնիկ – II, Վկ. 285, Լուս.,
 Տոնյան Ծողեր – I, II, Վկ. 9, 437-438, 611-612,
 653, 683, Ամփ., Լուս.,
 Տոնյան Սարգիս – Վկ. 9,
 Տոնյան Տոնական – Վկ. 8, Լուս.,
 Տվեն Մարկ – Վկ. 95,
 Տրոցկի Լեոն (Լև Դավիդովիչ Բոռնշտեյն) – Վկ.
 38, Ծմբ.,

Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) – Վկ. 33, 38,
 Ծմբ.,
 Բեիյան Ժիրայր – II, Վկ. 382, Լուս.,
 Բիկզ միստր – Վկ. 101,

Ուրադա – II, Վկ. 304,
 ալ Ուդուա – II, Վկ. 304,
 Ուիլյարդ Ծարլոտա միսս – Վկ. 82,
 Ուլոհոջյան – Վկ. 87,
 Ումբրշատ – Վկ. 58,
 Ուրֆայան Սեդրակ – Վկ. 284,

Փաթոն զեներալ – Վկ. 301,
 Փաթրյան Սամվել – II, Վկ. 205, 429,
 Փալանջյան Նշան – Վկ. 186,
 Փալենտիմադ միստր – Վկ. 87,
 Փաթլանյան Ալիմա – Վկ. 679,
 Փանոսյան Ալեքսանդր – Վկ. 264,
 Փանոսյան Իսկուհի – Վկ. 583, Լուս.,
 Փանոսյան Մովսես – II, Վկ. 281, Լուս.,
 Փաշայան Հակոբ – Վկ. 280, 406,
 Փաշայան Սողոմե – Վկ. 396, Լուս.,
 Փաշայան Ծուշանիկ – Վկ. 82, Լուս.,
 Փարամազ (Մաթևոս Սարգսյան) – Վկ. 37, Ծմբ.,
 Փարթամյան Զարուհի – Վկ. 263, 676, Լուս.,
 Փափազյան Ավետիս – Գրակ.,
 Փափազյան Արուս – Վկ. 172,
 Փափազյան Բարունակ – Վկ. 176, 350,
 Փափազյան Եվմիկե – Վկ. 232,
 Փափազյան Կարապետ – Վկ. 173,
 Փափազյան Հակոբ – II, Վկ. 200, Լուս.,
 Փափազյան Մարիցա – I, Վկ. 169, Լուս.,
 Փափազյան-Չուգասյան Բարբարա Մարի – Վկ.
 159,
 Փափազյան Ստեփան – Վկ. 155,
 Փափազյան Վահան – Վկ. 1, 37, Ծմբ.,
 Փեթերսոն Կարեն միսս – Վկ. 353,
 Փիկֆորտ Մարի – Վկ. 155,
 Փոթիկյան Վարդուհի – II, Վկ. 54, Լուս.,
 Փոլատյան Երվանդ – Վկ. 335,
 Փոփոնյան Կարապետ – Վկ. 216,

Քազիմ բեյ – Վկ. 1,
 Քալաշյան Եղիսաբեթ – II, Վկ. 282, 461, 475,
 489, 509, 546, 688,
 Քամիլ բեյ – Վկ. 1, 147,
 Քանջանյան Աղասի – II, Վկ. 33, 628, 679, Լուս.,
 Քանջանյան Ծնորհիկ – Վկ. 654,
 Քասաբյան Զոհրապ – Վկ. 384,
 Քավոկճյան Գևորգ – Վկ. 109,
 Քավոկճյան Էլմաս – Վկ. 109,
 Քարամյան Երվանդ – II, Վկ. 249,
 Քարաջյան Մարիամ – Վկ. 148,
 Քարթուզյան – Վկ. 155,
 Քելեկյան Կարապետ – Վկ. 189,
 Քելեկյան Տիգրան – Վկ. 47, 251, 277, Ծմբ.,
 Քելեշյան Միսաք – II, Գրակ.,
 Քեմալ Ալի – Վկ. 172,
 Քեմալ բեյ – Վկ. 177,
 Քեյջ միսս – Վկ. 82,
 Քեշիշյան Ալիս – Վկ. 499, 616, Լուս.,
 Քեշիշյան Արթին – Վկ. 193,
 Քեշիշյան Գյուրջի – II, Վկ. 252, Լուս.,
 Քեշիշյան Գևորգ – Վկ. 604, Լուս.,
 Քեշիշյան Մանուկ – Վկ. 252,
 Քեշիշյան Միսաք չավուշ – Վկ. 241,
 Քեշիշյան Միքայել – I, II, Վկ. 241, Ամփ., Լուս.,
 Քեշիշյան Պետրոս – Վկ. 238,

Քեշիշյան Սարգիս – Ներած.,
 Քնոի (Արշակ Գալստիան) ֆիդայի – Վկ. 34, 66,
 333, Ծմթ.,
 Քերզոն Լորդ – Վկ. 172,
 Քըլը Սլի (Սյուլեյման Ասաֆ Էմրուլլահ) – II,
 Վկ. 269,
 Քիթաբսըզյան Փանոս – Վկ. 659,
 Քիթապճյան Վահե – Վկ. 332, Լուս.,
 Քիլեջյան Գևորգ – Վկ. 147, 671, Լուս.,
 Քիլեջյան Պետրոս – Վկ. 145,
 Քիլեջյան Տիգրան – Վկ. 147,
 Քին Մերի միսս – Վկ. 225,
 Քիլիբր միսս – Վկ. 44,
 Քլեմանտ Ժորժ – Վկ. 47, 172, Ծմթ.,
 Քյոմիքյան Ծաղիկ – Վկ. 527,
 Քյոռոզյան Հովհաննես – Վկ. 137, Լուս.,
 Քյոսա բինբաշի – Վկ. 321,
 Քյոսեյան Արամ – II, Վկ. 123,
 Քյուրքչյան Նվարդ – Վկ. 213,
 Քյուրքչյան Նուրիցա – Վկ. 267, 342, 487, Լուս.,
 Քոթանջյան Կարինե – Վկ. 8,
 Քոչար Անդրանիկ – Վկ. 235,
 Քոչարյան Հրանտ – Վկ. 172,
 Քուզան Զեքի – Վկ. 155,
 Քուչակ Նահապետ (Տե՛ս Նահապետ Քուչակ)

Օգանյան Անդրանիկ (Տե՛ս Անդրանիկ Զորա-
 վար)

Օզդեն Բաբուր – I, Ամփ.,
 Օզֆըռընջի Ներսին – Վկ. 329,
 Օհանյան Աշոտ – II, Վկ. 212, Լուս.,
 Օհանյան-Աստուրյան Մարիցա – Վկ. 151, Լուս.,
 Օհանյան Հայկանուշ – Վկ. 162, Լուս.,
 Օհանյան Տիգրան – I, Վկ. 97, Ամփ., Լուս.,
 Օմար փաշա – Վկ. 192,
 Օմար օմբաշի – Վկ. 274,
 Օմբաշյան Արաքսի – Վկ. 164,
 Օսման բեկ – Վկ. 121,
 Օսման Թոփալ – Վկ. 216,
 Օսման Հաջի – Վկ. 643,

Օսման օմբաշի – Վկ. 1,
 Օտյան Երվանդ – Վկ. 95, Ծմթ.,
 Օրմանյան Մաղաքիա արք. – Վկ. 152,

Ֆաթիհ Մեհմեդ 2-րդ սուլթան – II,
 Ֆալամազ աղա – Վկ. 1,
 Ֆախրեդդին Էֆենդի – Վկ. 77,
 Ֆախրի փաշա – II, Վկ. 281,
 Ֆարազ աղա քուրդ – Վկ. 19,
 Ֆարաշյան Կարապետ – II, Վկ. 130,
 Ֆարմանյան Ֆլորա – Վկ. 320,
 Ֆարուկ թագավոր – Վկ. 385,
 Ֆեսճյան – Վկ. 112,
 Ֆերբենքս Դուզլաս – Վկ. 155,
 Ֆերիդ բեյ – Վկ. 87,
 Ֆերմանյան Հակոբ Բաջի – Վկ. 87,
 Ֆորդ – Վկ. 155,
 դը Ֆուրնե Դարտիֆ ծովակալ – Վկ. 289, 291,

Adalian, Rouben – Գրակ.,
 Akcam, Taner – Գրակ.,
 Avagyan, Arsen – Գրակ.,
 Bardakjian, Gevorg – Գրակ.,
 Dadrian, Vahakn – Գրակ.,
 Fein, Hellen – Գրակ.,
 Fisk, Robert – Գրակ.,
 Guttmann, Joseph – Գրակ.,
 Hovhannissian, Richard – Գրակ.,
 Hovhannisyan, Nikolay – Գրակ.,
 Kloian, Richard – Գրակ.,
 Kuper, Leo – Գրակ.,
 Lang, David Marshall – Գրակ.,
 Libaridian, Gerard – Գրակ.,
 Miller, Donald – Գրակ.,
 Pinon, René – II, Գրակ.,
 Porter, Jack Nusan – I, Գրակ., Ամփ.,
 Sassounian, Harut – II, Գրակ., Ամփ.,
 Svazlian, Verjiné – Գրակ.,
 Touryan Miller, Lorna – Գրակ.,
 Véou, P. du – Գրակ.,

Свазлян Вержине – Գրակ.:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԷԹՆՈԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐ¹

Աբակոլ – վկ. 253,
 Աբաղա – վկ. 25, 31, 33, 38,
 Աբխազիա – վկ. 95,
 Աբրազոնիս – վկ. 312,
 Աբրահամի լիճ – վկ. 143,
 Աբու Էլ Ասի – վկ. 289,
 Աբու Արար, Աբու Հարար – II, վկ. 187, 231,
 Աբու Համդա – վկ. 143,
 Աբու Ֆարաբ – վկ. 289,
 Ագարակ – վկ. 84,
 Ագուսվի Քար – վկ. 37,
 Ագրակ – վկ. 18,
 Ագրիջա – վկ. 58,
 Ագուլիս – I, վկ. 311,
 Ադարազար – I, II, վկ. 152, 181, 200, 218-227,
 348, 360, 422, 425, Ամփ.,
 Ադամա – I, II, Գրակ., վկ. 86, 114, 125, 131, 156,
 181, 189, 195-196, 200, 206, 211, 238, 240-
 248, 250-251, 253-254, 272-274, 285, 294,
 298, 301, 319, 331, 336, 347, 362, 376, 427,
 434-436, 460, 552, 557, 626, 640, 643, 677,
 684, 699, Ամփ.,
 Ադիլաման (Վերիմ Ադիլաման) – I, վկ. 42, 58,
 148, 155,
 Ադիս Աբեբա – I, վկ. 374,
 Ադլեր – վկ. 134,
 Ադրբեջան – վկ. 32, 34, 77, 135, 177, 297, 307,
 312,
 Ադրիական ծով – վկ. 196,
 Ադրիանապոլիս (Էդիրնե) – վկ. 155,
 Ազիզբեկով – վկ. 9,
 Ազիզիե – վկ. 86, 192, 270,
 Ազիզրման – վկ. 1,
 Ազոռյան կղզիներ – վկ. 155,
 Աթենք – I, վկ. 82, 95, 175, 195, 202, 206, 241,

Աթլիս – վկ. 279,
 Ալագյազ – վկ. 1, 76, 78,
 Ալագյոզ – վկ. 178,
 Ալաշկերտ – I, II, վկ. 1, 5, 13, 18, 25, 63-69, 380,
 557,
 Ալաջա – վկ. 172-173,
 Ալավերդի – վկ. 42, 84, 258,
 Ալափարս – վկ. 176,
 Ալբամիա – վկ. 155,
 Ալեքսանդրապոլ (Լենինական, Գյումրի) – I, վկ.
 2, 8, 19, 24, 27-28, 39-40, 42-44, 50-51, 53,
 55, 57, 61, 70-71, 74-80, 88, 91, 95, 98, 110,
 113, 119, 121, 142, 151, 155, 200, 202, 219,
 241, 247, 284, 294, 312-314, 332, 385, Ամփ.,
 Ալեքսանդրետ (Իսկենդերուն) – I, II, վկ. 92, 250,
 274-275, 277, 281, 284, 294, 297-298, 326,
 333, 385,
 Ալեքսանդրիա – I, վկ. 184-185, 193, 235, 332,
 385, 660, 667, 670,
 Ալթայի երկրամաս, Ալթայսկի կրալ – II, վկ. 166,
 168, 220, 285, 345, Ծմբ.,
 Ալժիր – վկ. 253,
 Ալիբեկ – վկ. 1,
 Ալիշան – վկ. 307,
 Ալիջան – վկ. 1,
 Ալիս – վկ. 97, 155, 210,
 Ալմասոլու Բախչա – վկ. 133-134,
 Ախալցխա, Ախլցիխա – վկ. 4, 84,
 Ախալքալաք – վկ. 4, 73, 80-81,
 Ախլաթ – վկ. 1,
 Ախալարաջեն – վկ. 285, 326,
 Ախտա – վկ. 66, 297,
 Ախուրյան – վկ. 7,
 Ակ-կոյունլու – վկ. 307,
 Ակըովլըթի – վկ. 37,

* Տեղանունների և էթնոանունների ցուցիչները կազմված են ըստ հատորի *Ներածության* (համառոտ՝ Ներած.),
 • *Պատմաքաղաքական և ռազմատնտեսական պատմության* (I, II) բաժինների, ինչպես նաև՝ ըստ • *Պատմական
 Սկզբնաղբյուրների*՝ վկայությունների (համառոտ՝ վկ.) շարունակական համարների, այբբենական կարգի, մանկ՝ ըստ
 Գրականության ցանկի (համառոտ՝ Գրակ.), Ամփոփումների (համառոտ՝ Ամփ.) և Ծանոթագրությունների (համառոտ՝ Ծմբ.):

Ակն – II, Վկ. 87, 96, 98, 412,
 Աճեղ Քեթիա – Վկ. 172,
 Աղադիր – Վկ. 88,
 Աղաջղոյում – Վկ. 265,
 Աղբեմիս – II, Վկ. 1, 9,
 Աղբի – Վկ. 14,
 Աղբիկ – Վկ. 1,
 Աղթամար – Վկ. 21, 27, 52, 333, 677,
 Աղձմիք – Վկ. 23,
 Աղչամ – II, Վկ. 1,
 Աղջավազ – Վկ. 10,
 Աղստաֆա – Վկ. 31,
 Աղվանիս – Վկ. 98,
 Աղուդի-Վաղուդի – Վկ. 9,
 Ամագոն – Վկ. 155,
 Ամանոս – Վկ. 251, 253, 274,
 Ամասիա – I, Վկ. 82, 150, 152, 156, 1 8, 171, 531,
 Ամբր – Վկ. 1,
 Ամերիկա (ՏՆՍ ԱՄՆ)
 Ամյուկ – Վկ. 30,
 ԱՄՆ (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ),
 Ամերիկա (Ամերիկա), Հյուսիսային
 Ամերիկա, ամերիկացի, ամերիկյան –
 Ներած., I, II, Գրակ., Վկ. 6, 10-11, 13, 17,
 22, 24, 30, 34-35, 39, 42-44, 47, 50-51, 62,
 65, 69, 72, 75, 78-79, 81-82, 84, 88-92, 94-95,
 100-102, 104, 109, 111-117, 120, 122, 124-
 128, 130-131, 134-135, 137-139, 143, 145,
 147-148, 152, 154-155, 157, 159-160, 162,
 164, 168, 171, 173, 175, 177, 185, 187, 190,
 193, 195-196, 198, 206, 212-213, 225, 234-
 235, 244-245, 247, 252-254, 262, 283, 289,
 297, 299, 301, 307, 317-318, 330-331, 343,
 345, 349-350, 353-354, 358, 385, 613-615,
 622, 627-628, 679, 696, 698, Ամփ.,
 Այաշ – II,
 Այգեգարդ – Վկ. 27,
 Այգեստան – I, II, Վկ. 25, 28, 31-32, 35-38, 40, 42,
 44, 48, 677, Ամփ.,
 Այկըցա – Վկ. 255,
 Այնըլղազալ – Վկ. 143,
 Այնթապ – I, II, Գրակ., Վկ. 145, 155, 157, 196,
 211, 231, 244, 251-254, 264-272, 274, 295,
 333, 342, 349, 362, 376, 381, 427, 641, 658,
 676, Ամփ.,
 Այնճար – Ներած., I, Վկ. 277, 281, 283-286, 288,
 291, 293-294, 297,
 Այրան – Վկ. 211,
 Այրարատ – Վկ. 307,
 Այրում – Վկ. 113,
 Անատոլիա, Անատոլու – I, II, Գրակ., Վկ. 82,
 101, 152, 165, 171, 177, 181, 194, 206, 225,
 366, 557, Ամփ.,
 Անգլիա (Ինգլիզ), անգլիացի, անգլերեն, անգլիա-
 կան, ՄԹ (Միացյալ Թագավորություն) – I,

II, Գրակ., Վկ. 8, 11, 25-27, 37, 42, 45, 47,
 51-52, 72, 87-88, 90, 110-111, 132, 135, 142-
 145, 147, 155-156, 166, 175, 186-187, 193,
 199, 200, 206, 211-212, 220, 225, 235, 241,
 244, 246-247, 250, 253-254, 257-258, 261-
 262, 267, 270, 275, 277, 281, 284-285, 291,
 294, 297-298, 300-301, 330, 332-333, 383,
 428, 545, 557, 615, 640, 696,
 Անդերըն – Վկ. 253,
 Անդի – Վկ. 108,
 Անդրենկա – Վկ. 345,
 Անդրկովկաս – Վկ. 42, 152,
 Անդրե(կ), Անդրե-Մովսեսար – II, Վկ. 1, 2, 438,
 Անթալիա – Վկ. 192,
 Անթաքիա (ՏՆՍ Անտիոք)
 Անթիլիաս – Վկ. 131, 239, 262, 353, 625-626, 699,
 Անթուրա – Վկ. 247,
 Անի – Վկ. 62, 79, 98, 103-104, 155, 677,
 Անիպեմզա – Վկ. 49,
 Անկարա – II, Վկ. 86, 144, 172, 177-178, 180-181,
 194, 200, 203, 205-206, 224, 254, 429,
 Անձուտ – Վկ. 112,
 Անտիոք (Անթաքիա) – II, Վկ. 281, 285, 289, 294-
 295, 297, 381,
 Աշնակ – Վկ. 3-4,
 Աշվան (Արշամավան) – Վկ. 110,
 Աշտարակ – Վկ. 2, 18, 25, 27-28, 34-35, 43, 69,
 76, 311,
 Ապարան – Վկ. 9, 59, 110,
 Ապրանք – Վկ. 88,
 Առադ – Վկ. 1,
 Առաքելոց վանք – Վկ. 1,
 Առինջ – Վկ. 1,
 Առիֆե – Վկ. 86,
 Առնշկուս – Վկ. 10,
 Ասանք – II,
 Ասիա – Վկ. 380,
 Ասլանբեկ – I, Վկ. 561, 566,
 Ասորեստան – Վկ. 143-144,
 Ասորի – Վկ. 26-27, 42, 44, 47, 91, 128, 130, 143-
 144, 193, 200, 241, 258-259, 265, 376,
 Ասորախան – Վկ. 311,
 Ավան – Վկ. 35,
 Ավանըզ – Վկ. 172,
 Ավանց – Վկ. 26, 36, 38,
 Ավդալադալու – Վկ. 58,
 Ավդուտ – II, Վկ. 9,
 Ավըրդնիկ – Վկ. 87,
 Ավիմիոն – Ներած.,
 Ավստրալիա – Գրակ.,
 Ավստրիա – Ներած., Վկ. 234,
 Ավստրոհունգարիա – Վկ. 200,
 Ավրան – Վկ. 1,
 Արաբիա (Սաուդի), Արաբստան, Արաբական
 անապատ, Արաբական ծոց, արաբ.

արաբերեն, արաբական – I, II, վկ. 4, 15-16, 18-19, 27, 38, 42, 44, 47, 52, 84, 86-87, 95, 105, 107, 123, 128, 139, 143-145, 151, 153, 155-156, 159, 162-166, 175-177, 183, 186-187, 190, 194-195, 200, 202-203, 205-206, 211, 213, 219, 225, 229-232, 241, 244, 247, 250-259, 261, 264, 267, 270-271, 274-275, 277-278, 282-283, 285, 289, 290, 294-298, 300, 302-306, 326, 330, 333-334, 344, 349, 373-374, 381-384, 408, 428, 473-474, 508, 510, 529, 555, 640, 644, Ամփ.,

Արաբկիր – I, II, վկ. 87, 89, 96, 101-108, 115, 120, 145, 155, 202, 236, 254, 281, 373, 578,

Արաբփունար – վկ. 143, 145,

Արագած – վկ. 71,

Արագ – վկ. 13, 20-21, 59-60, 67, 78, 94,

Արալեզ – վկ. 52,

Արածանի – II, վկ. 115, 130,

Արամու – վկ. 78,

Արարա – վկ. 247, 254, 281, 283, 291, 294, 428, 545, 652,

Արարատ (Մասիս) – Ներած., I, II, Գրակ., վկ. 1, 13, 25-26, 33, 38, 55, 58, 78, 128, 139, 147, 157, 163, 186, 188, 193, 210, 216, 246, 263, 285, 288, 301, 326, 333, 335, 348, 379, 385, 428, 557, 659, 666-668, 677, Ամփ., Ծմբ.,

Արաքս – վկ. 5, 25, 28, 32, 46, 48, 51, 78, 88, 115, 171, 307,

Արգենտինա – II,

Արգենտ – վկ. 187,

Արգինայի ձոր – վկ. 75,

Արդառան – I, II, վկ. 4, 17, 59, 77, 80-81, 85, 120, 672, 677,

Արդվին – I, վկ. 80-81, 656,

Արթիկ – վկ. 12,

Արիվդեմ – վկ. 4,

Արիֆին – վկ. 181, 221,

Արծաթագյուղ – վկ. 86,

Արծափ – վկ. 58,

Արծկե – վկ. 43,

Արճարակ – վկ. 24, 44,

Արճեշ – վկ. 32,

Արմաշ – վկ. 27, 152, 228, 232-233, 623, 676, Ծմբ.,

Արմավիր (Ղուրդուղուկի, Հոկոտեմբերյան) – I, վկ. 5, 27, 34, 67, 72, 74, 116, 311, Ամփ.,

Արմենիա (Տե՛ն Հայաստան)

Արմիկ – վկ. 115,

Արմաբատ – վկ. 57,

Արմավուդ – վկ. 187,

Արմու – վկ. 27,

Արշալույս – վկ. 31,

Արշկուն – վկ. 1,

Արտամետ – վկ. 6, 25, 27, 37, 50, 677,

Արտաշատ (Ղամարլու) – վկ. 25, 27, 30, 36, 42, 52, 312,

Արտաշեն – վկ. 361,

Արտոս – վկ. 26,

Արտոք – վկ. 1,

Արցախ (Տե՛ն Ղարաբաղ)

Արփա – վկ. 172,

Արփաչայ – վկ. 4, 71, 79,

Արփի – վկ. 9,

Աքաբա – վկ. 143,

Աքբուջախ – վկ. 172,

Աքդաղ – վկ. 172,

Աքդերե – վկ. 86, 200,

Աքնիսար – վկ. 86,

Աքշենիր – վկ. 86, 192, 196, 362,

Աքսարայ – վկ. 332,

Աքքուփրու – վկ. 86,

Աֆիոն-Գարաֆիսար, Աֆիոն – I, II, վկ. 161, 175, 195-200, 206, 211, 222, 362, 563,

Բաաքուրա – վկ. 26, 241, 333,

Բաբ, Պապ – II, վկ. 151, 156, 187, 200, 219, 231, 264,

Բաբ-էլ-Ֆարաջ – վկ. 219, 265,

Բաբերդ, Բաբուրդ, Բայբուրդ – I, II, վկ. 83-85, 96,

Բադկա – վկ. 1,

Բազարերի – վկ. 172,

Բազմաբերդ (Վերին Բազմաբերդ) – վկ. 14,

Բաթթալ – վկ. 172,

Բաթում – վկ. 8, 11, 25-27, 42, 52, 58, 80, 82, 95, 103, 116, 125, 135, 142, 150, 155, 177, 196, 285, 297, 332, 340,

Բալաջա – վկ. 31,

Բալաք – վկ. 1,

Բալըքլը – վկ. 355, 423,

Բալթիկ ծով – վկ. 84,

Բալթիմոր – վկ. 186,

Բալիքքեսեր – վկ. 206,

Բալլում – վկ. 300,

Բալկանյան երկրներ, Բալկաններ – I, II, Գրակ., վկ. 154, 235, 265, Ամփ.,

Բալչովա – II, վկ. 195,

Բալու – Ներած., I, II, վկ. 114-115, 120, 127, 129-131, 345, 390,

Բախըր գյուղ (Բաքըր քեոյ) – վկ. 355,

Բախչա – վկ. 211,

Բախչեջիկ – վկ. 363,

Բակկարա (Բագգարա), Բակկարադ էլ Ջեբել – II, վկ. 304, 381-382,

Բակուրյան – վկ. 73, 81,

Բաղդադ – I, II, վկ. 25-26, 42, 47, 52, 84, 86, 111, 131, 139, 143, 153, 155, 158, 193, 200, 219, 221, 224, 241, 256, 258, 266, 268, 275, 283, 333,

Բաղեշ – վկ. 10, 37,

Բալազետ (Հին Բալազետ) – I, II, վկ. 17, 25-26,

- 33, 38, 44, 51, 58, 69, 86, 88, 312, 651,
 Բայալա – վկ. 86,
 Բայալխամ – վկ. 200,
 Բայամդուր – վկ. 12,
 Բայոու – վկ. 206,
 Բամդերմա – I, վկ. 203, 217,
 Բամդիմաֆու – վկ. 26, 29, 31-33, 38-42, 47-48,
 Բամջարանոց – վկ. 87, 145,
 Բաշ-Ապարամ – վկ. 32,
 Բաշմահլե – վկ. 1,
 Բաշուրդ – վկ. 299,
 Բաշքալա, Բաշքալե (Աղբակ) – վկ. 25, 37, 115,
 Բասեմ – I, II, վկ. 1, 24, 93, 337, 557,
 Բասրա – վկ. 26, 42, 52, 196, 258, 333,
 Բարտախանա – վկ. 115,
 Բաքրամ, Բագրամ – II, վկ. 1,
 Բաքու – վկ. 24, 31, 34, 42, 77, 88, 110, 116, 150,
 307, 311,
 Բաֆրա – վկ. 152,
 Բելգիա – II,
 Բելլան – I, II, վկ. 153, 277-280, 323-326,
 Բելլիկ – վկ. 86,
 Բելչալըմ – վկ. 262,
 Բելրութ – Ներած., I, II, Գրակ., վկ. 11, 47, 52,
 63, 92, 105, 108, 124-128, 131, 139, 142, 144,
 147, 155-156, 174, 186-187, 211, 239, 241,
 247, 251, 253, 261-262, 270, 277, 284-285,
 297-298, 318, 326, 331-332, 349, 353, 427,
 600, 622, 626,
 Բելջոլու – վկ. 187,
 Բեշիկթաշ – վկ. 90, 589, 590, 624,
 Բեջադլու – վկ. 42,
 Բեռլին – I, II, վկ. 31, 62, 84, 131, 139, 153, 158,
 205, 219, 221, 241, 256, 266, 268, 285, 301,
 650, 677,
 Բերա – վկ. 152,
 Բերդակ – II, վկ. 1, 26, 35, 115,
 Բերդաշեն – վկ. 32,
 Բերդիս Չայ – վկ. 630,
 Բերզնկա – II,
 Բերկլի – Գրակ.,
 Բերկրի – II, վկ. 19, 26, 30-34, 36, 42, 44, 48, 54-
 55, 438,
 Բերրի – վկ. 87, 115,
 Բզնունիք – վկ. 18,
 Բըսերու, Պըսերա – վկ. 143-144,
 Բժնկերտ (Ներքին Բժնկերտ) – վկ. 25, 39,
 Բիթիաս – վկ. 284, 289, 291, 297, 351, 409,
 Բիթլիս – I, II, վկ. 1, 10, 15-22, 29, 31, 42, 59, 63,
 65, 129, 168, 367-368, 557, 629, 646, 655,
 677, 685,
 Բիլեջիկ, Բիլեճիկ – I, վկ. 86, 189, 196, 200, 206,
 217, 362,
 Բիմբո – վկ. 18,
 Բիմգյոլ – վկ. 13, 333,
 Բիրեջիկ – վկ. 165, 167, 266,
 Բլուր – վկ. 50,
 Բյուզանդիա – II,
 Բշերիկ – վկ. 1, 5,
 Բոգդանովկա – վկ. 70,
 Բոզամթի, Պոզամթի – II, վկ. 86, 181, 187, 189,
 195, 200, 211, 218, 221, 231, 253,
 Բոզկիր, Բոզգուր, Պոզկր – վկ. 86, 206, 212,
 Բոզդուտ – վկ. 152,
 Բոլմիս – վկ. 93,
 Բոլոմոր – վկ. 88,
 Բոլու – I, վկ. 192, 202,
 Բոֆտան – վկ. 57,
 Բողազլան – վկ. 172-173, 176-178, 350,
 Բոնո – վկ. 95,
 Բոշմաղ – վկ. 215-216,
 Բոսմիս – Գրակ., վկ. 95,
 Բոստոն – I, Գրակ., վկ. 111, 131, 155,
 Բոսֆոր – վկ. 42, 152, 212, 234,
 Բործոմ – վկ. 73,
 Բորչալու – վկ. 42,
 Բորքըմե – վկ. 121,
 Բոնաշեն – վկ. 1,
 Բրազիլիս – վկ. 155,
 Բրեստ – վկ. 1,
 Բուդապեշտ – վկ. 218,
 Բուենոս Այրես – Գրակ., վկ. 155,
 Բուրանիս – վկ. 200, 206,
 Բուլանըխ – վկ. 1, 8, 12,
 Բուլղարիա, Բուլգարիա – II, վկ. 31, 97, 152, 155,
 160, 200, 203, 210, 212-215, 241, 363,
 Բուխարեստ – վկ. 155, 234,
 Բուխենվալդ – վկ. 112, 292,
 Բումբուշ – վկ. 187,
 Բուսականց – վկ. 21,
 Բուրդուր – վկ. 191-192,
 Բուրթել – վկ. 1,
 Բուրսա – I, II, վկ. 86, 112, 175, 181, 192, 206, 208,
 211-216, 222, 227-228, 264, 348, 362, Ամփ.,
 Բուրունդըշլա – վկ. 372,
 Գազի Անթեպ (Տե՛ս Այնթապ)
 Գալադուրան – վկ. 298-299,
 Գալլի կիրճ – վկ. 42,
 Գանա (Տե՛ս Քանա)
 Գանձակ – վկ. 34,
 Գաոնեն – վկ. 1,
 Գաստոն – վկ. 289, 318,
 Գավազլը, Գավազլը խան – վկ. 86,
 Գավալա – վկ. 206,
 Գավաշ – վկ. 26,
 Գավառ – վկ. 1,
 Գատըզյուղ – վկ. 170,
 Գարա-բունար (Տե՛ս Կարափունար)
 Գարաֆիսար – վկ. 189,

Գարաճուշ – Վկ. 143,
 Գարաման, Ղարաման – Վկ. 206, 211, 218,
 Գարայազ – Վկ. 178,
 Գարաշայ – Վկ. 289,
 Գարաքեոյ – Վկ. 86,
 Գարմակ – Վկ. 1,
 Գարս – Վկ. 274,
 Գերիմ – Վկ. 1,
 Գեղիկփաշա – Վկ. 332,
 Գելամի Քեմի – Վկ. 258,
 Գելբալասան – Վկ. 26,
 Գելենջիկ – Վկ. 63,
 Գելիեսան – Վկ. 1,
 Գեղեցիկ – Վկ. 376,
 Գեմլիք – Վկ. 215,
 Գենջ – Վկ. 1,
 Գեջեն – Վկ. 178,
 Գերիմ – II,
 Գերմանիա, գերմանացի, գերմաներեն, գերմա-
 նական – I, II, Վկ. 1, 10, 13, 15, 24, 30-33,
 42, 44, 51, 84, 87, 92, 95, 101, 111-112, 116-
 117, 121, 128, 130, 134-136, 143-145, 147,
 155-156, 158, 172, 187, 189, 195, 200, 202,
 205-206, 211-212, 219, 221, 225, 234-235,
 241, 243, 247-248, 251, 253-255, 258, 262,
 265, 268, 281, 285, 289, 291-294, 297, 300,
 323, 359, 383, 416, 428, 549, 557, 650, 652,
 Գերմանիկ (Տե՛ն Մարաշ)
 Գըզըլ Դիզա – Վկ. 26,
 Գիզի – Վկ. 356,
 Գիմլեկ – Վկ. 86,
 Գլենդել – Գրակ.,
 Գյադուկ – Վկ. 24,
 Գյավուր Դաղ (Գյավուրի լեռ) – Վկ. 187, 253,
 407, 534, 604,
 Գյավուր Դերեսի – Վկ. 176,
 Գյարմեր Կիդայն – Վկ. 284,
 Գյարմեր Օեր (Կարմիր Ժայռ) – Վկ. 351,
 Գյոզա – Վկ. 42,
 Գյոլջիկ – Վկ. 118,
 Գյոլու – Վկ. 25,
 Գյոք Մեղրան – Վկ. 122,
 Գյուզնուտ – Վկ. 312,
 Գյուզուլունու – Վկ. 274,
 Գյուլագարակ – Վկ. 196,
 Գյուլգետկան – Վկ. 69,
 Գյումգյում – Վկ. 11,
 Գյումրի (Տե՛ն Ալեքսանդրապոլ)
 Գյուրճիկեր – Վկ. 86,
 Գյուրնեզ – Վկ. 644,
 Գնալը – Վկ. 141,
 Գնդեվազ – Վկ. 9,
 Գնելի – Վկ. 119,
 Գնչու – I, Վկ. 221, 289, Ամփ.,
 Գոհամամ – Վկ. 130,

Գողգոթա – Վկ. 92, 211,
 Գոմաձոր – Վկ. 24,
 Գոմիկ – Վկ. 97,
 Գոմրտեր – Վկ. 1,
 Գոմուց – II,
 Գոմք – Վկ. 4,
 Գորի – Վկ. 15,
 Գորիս – Վկ. 9, 13, 88, 110,
 Գորոնդաշտ – Վկ. 25,
 Գոմով – Վկ. 24,
 Գրան Լեմպս – Վկ. 108,
 Գրեքոլ – Վկ. 1,
 Գուլաբա – Վկ. 60,
 Գուլիկամ – Վկ. 73,
 Գումքափու – Վկ. 212,
 Գուռնաշեն – Վկ. 551,
 Գուսեյր – Վկ. 289,
 Գուտեմն – II,
 Դալիբաբա – Վկ. 24,
 Դալլաա – Վկ. 383,
 Դալդոս (Տե՛ն Տավրոս)
 Դալրձոր – I,
 Դաղ Քափուսի – Վկ. 87,
 Դադստան – II, Վկ. 9, 172, 274,
 Դամասկոս (Ծամ) – Ներած., I, II, Վկ. 52, 144,
 147, 156, 186, 189, 195, 218, 229-230, 235,
 241, 250, 254, 257, 274-275, 280, 285, 287,
 289-290, 298, 302, 332-333, 343,
 Դամլաջըք – II, Վկ. 281, 284, 351,
 Դամփել – Վկ. 1,
 Դամիա, Դամըմարքա – Վկ. 143, 145,
 Դաշուլըք – Վկ. 252,
 Դավալու – Վկ. 26, 177, 206, 312,
 Դատեմ – Վկ. 87,
 Դատվան – Վկ. 19,
 Դարաբասրա – Վկ. 231,
 Դարալագյազ – Վկ. 3, 88, 309,
 Դարդանել – Վկ. 42, 196, 216, 670, 700,
 Դարման – Վկ. 37, 343,
 Դաքքա – Վկ. 383,
 Դերեդ – Վկ. 42,
 Դեդե Աղաջ – Վկ. 192,
 Դեդաձոր – Վկ. 284,
 Դեմիրճիլիք – Վկ. 172,
 Դելրան – Վկ. 131,
 Դելր Էլ Զոր, Դեր Զոր – Ներած., I, II, Գրակ.,
 Վկ. 42, 86-87, 92, 95, 98, 105-106, 110-111,
 115, 117-119, 123-125, 127, 134, 139, 143-
 145, 150-151, 155-156, 159, 161-163, 165-
 166, 168, 171-172, 175, 181-182, 187, 189-
 190, 196, 198, 200, 202-203, 206, 208, 212,
 215, 218-220, 225, 228, 231-232, 235, 237,
 239, 241, 244, 247-248, 250, 253-256, 258,
 261-262, 264-267, 270, 275, 277, 279, 281-

282, 285, 294, 299, 301, 306, 328, 332, 335,
348-349, 355, 375, 381-385, 440, 447, 458-
459, 461-467, 471-479, 481-485, 495, 497,
499-504, 506-510, 513-525, 536, 551, 555,
573, 583-584, 604, 687-688, Ամփ.,
Դենմվեր – Վկ. 155,
Դենտրոյտ – Վկ. 155,
Դերբենդ (Բիյուք Դերբենդ) – Վկ. 86,
Դերենդե – I, Վկ. 149,
Դերիկ – Վկ. 141,
Դերիմեն – Վկ. 187,
Դերջան – I, Վկ. 88, 96-97, 165,
Դերսիմ – Վկ. 85, 88, 91, 96, 101, 110, 116, 119,
121, 538,
Դերֆուր – Վկ. 274,
Դերարա – Վկ. 57,
Դըմեր – Վկ. 23,
Դիադին – Վկ. 1, 66,
Դիարբեքիր – II, Վկ. 1, 87-88, 90, 105, 117, 144,
152, 155, 189, 206, 253, 381, 539,
Դիզե (Վերին Դիզե, Օուկայի Դիզե) – Վկ. 361,
Դիլիջան – Վկ. 12, 19, 31, 39, 75, 88, 110,
Դիլման – Վկ. 42, 47,
Դիկ – Վկ. 1,
Դիվրիկ – I, II, Վկ. 99, 103, 152, 178,
Դիփսի – II, Վկ. 231,
Դյորսյուլ – Ներած., I, II, Վկ. 92, 189, 251, 273-
276, 284, 294, 319,
Դոմեցկ – Վկ. 30,
Դոմի Ռոստով (Տե՛ս Ռոստով)
Դվին – Վկ. 153,
Դրամա – Վկ. 196, 219, 221,
Դուբայ – Վկ. 374,
Դուդինկա – Վկ. 297,
Դուզանչայ – Վկ. 86,
Դուզայա – Վկ. 172,
Դութաղ – Վկ. 1,
Դուրզը (Դյուրզի) դաղ – Վկ. 283,
Դեն Բոյմի – Վկ. 87, 118, 127,
Դեն Դերե – Վկ. 215,
Դենլու – Վկ. 1,
Դելեթ – II, Վկ. 231,

Եաթմիշ – II, Վկ. 390,
Եբրուտ-Նեբըկ – Վկ. 298,
Եզիպտոս (Մըսըր) – Ներած., I, II, Վկ. 11, 16, 40,
92, 95, 127, 142, 144, 166, 171, 181-182, 185,
193, 212, 224-225, 227, 235-236, 277-278,
281, 283, 289, 291-292, 326, 332, 381, 385,
548, 564, Ամփ.,
Եդեսիա (Տե՛ս Ուրֆա)
Եդիկույու – Վկ. 142,
Եդիքուլե – Վկ. 219,
Եթովպիա – Վկ. 47,
Եկատերինոդար (Տե՛ս Կրասնոդար)

Եղեգի – Վկ. 122,
Եղվարդ – Վկ. 34,
Եմեն – Վկ. 450,
Եմիխան – Վկ. 82, 84, 206,
Եմիղլա – Վկ. 178,
Եմիջե – Վկ. 86, 97, 215,
Եմիսեյ – Վկ. 297,
Եմջա – Վկ. 208,
Եշիլ Ըրմաղ – Վկ. 152,
Եռնջալըք – Վկ. 178,
Եռնջալու – Վկ. 66,
Եվդոկիա (Տե՛ս Թոքաթ)
Եվրոպա, եվրոպացի, եվրոպական – Ներած., II,
Վկ. 19, 32, 37, 63, 98, 78, 117, 124, 152, 155,
164, 172, 177, 218, 225, 234, 274, 291, 297,
301, 385, 557, 627-628, 650, 679,
Երեց – Վկ. 64,
Երզնկա – I, II, Վկ. 95, 72, 83-85, 88, 91, 95-96,
101, 103, 110, 113, 116, 119, 120-121, 152,
206, 451, 557, 677, 682,
Երվանդավան – Վկ. 37,
Երուսաղեմ – II, Վկ. 47, 52, 130, 143, 145, 147,
205, 218, 252, 254, 277, 280, 284, 298-300,
328, 374,
Երևան – I, II, Գրակ., Վկ. 4, 6, 8-10, 13, 20-22, 25-
28, 30-36, 41-45, 49-50, 53-56, 58-59, 62-63,
66, 69, 72-73, 75-80, 82-84, 87-88, 91, 93, 95,
103, 110, 113, 115, 134-135, 139, 142, 145,
150-153, 155, 159, 171-172, 176-177, 186,
191, 195-196, 200, 202, 206, 212, 221, 236,
241, 251, 254, 258, 267, 269, 281-282, 284,
289, 294, 297, 301, 307, 311-312, 317, 326,
332, 337, 349, 373, 375, 382, 384-385, 548,
563, 664, 666-667, Ամփ., Ծմբ.,
Եփրատ (Մուրադ, Մուրադչայ) – I, II, Վկ. 1-2,
5, 8, 12-13, 16, 20, 47, 64, 68, 84-86, 91, 95-
99, 102-103, 110-111, 116-121, 127, 135, 145,
147, 151, 153, 155-156, 158, 160, 162, 165,
168, 175, 183, 187, 189, 198, 200, 203-204,
210, 219, 228, 231, 233, 237, 248, 258, 261,
264, 267, 275, 297, 300, 302-303, 317, 354,
384, 456-457, 512-514, 549, 590, 686, Ամփ.,

Զալցբուրգ – Ներած.,
Զայիմ – Վկ. 75,
Զանգեզուր – Վկ. 24, 34, 75, 84, 88,
Զանգիբասար (Մասիս) – Վկ. 80,
Զանգու – Վկ. 33-34, 54,
Զանդուսազլարի – Վկ. 5,
Զառ – Վկ. 66,
Զարա – Վկ. 99,
Զեյթուն (Զեյթունլի) – I, II, Գրակ., Վկ. 14, 86, 206,
211, 247, 251-258, 272, 278, 281, 283-284,
286, 289, 294, 297, 319, 351, 383, 410, 436,
511, 531, 557, 630-631, 658, 677, 684, Ամփ.,

- Զեյթունիան – վկ. 345, 383,
 Զելվա – վկ. 110,
 Զենգիլեր – վկ. 328,
 Զիարեթ – II, վկ. 1,
 Զիլան – II, վկ. 1, 18, 22,
 Զիլեն – վկ. 151,
 Զիրաքլու – վկ. 43,
 Զմմառ – վկ. 247, 251,
 Զմյուննիա (Իզմիր) – I, II, վկ. 134, 175, 184-185,
 190-191, 195-196, 198-200, 203, 206-207,
 209, 212, 217, 220-222, 228, 235-236, 241,
 244, 246, 272, 322, 332, 385, 548, 561-563,
 Ամփ.,
 Զմջըրլու – վկ. 312,
 Զուլաքար – վկ. 58,
 Զովա – վկ. 130,
 Զվանեն – II, վկ. 99,
 Զվարթնոց – վկ. 43,
 Զվիցերիա (Տե՛ս Ծվեցարիա)
 Զրչի – վկ. 78,
 Զուլալ – վկ. 66,
 Զուք – վկ. 353,
 Զևա – վկ. 87,
 Էգեյան ծով – վկ. 42,
 Էդիպոս – վկ. 95, 210,
 Էդիրմեն – II,
 Էլագիկ – վկ. 130,
 Էլեկտան – վկ. 64,
 Էլեքնիկեր – վկ. 172,
 Էլիս կղզի, Էլիս Այլլնդո – վկ. 301,
 Էմալու – վկ. 191-192, 362,
 Էլլենջեն – վկ. 179,
 Էյմալ – վկ. 18,
 Էնթիլի – վկ. 273,
 Էնկյուրի – վկ. 86, 429,
 Էջմիածին (Վաղարշապատ), Ա. Էջմիածին – I,
 II, Գրակ., վկ. 10, 18, 20-22, 26-27, 31-32,
 34-35, 38-40, 43-44, 47-48, 50-51, 54-55, 59,
 62-64, 66, 69, 78, 88, 96, 110, 177, 285, 293,
 298, 300, 311, 315, Ամփ.,
 Էսգյուրան Ներքին գեղ – II, վկ. 298,
 Էստոնիա – վկ. 84,
 Էսքիշենֆիր – I, II, վկ. 86, 117, 177, 181, 196, 200,
 203-210, 214, 221-224, 231, 362, 429, Ամփ.,
 Էվերենկ – I, վկ. 189, 264,
 Էվերենկ-Ֆենենսեն – վկ. 187, 377-378,
 Էվջիլար – վկ. 67,
 Էրեյլի – II, վկ. 86, 181, 189, 211, 213, 218, 221,
 231,
 Էրերիմ – վկ. 30,
 Էրզհն – վկ. 273,
 Էրզրում (Կարին) – I, II, վկ. 1, 18, 24, 37, 42, 59,
 61, 72, 84-93, 95, 101-102, 104-105, 110, 113,
 116, 120, 152, 155, 173, 176, 206, 213, 253,
 333, 337, 339, 343, 364, 377, 400, 540, 655,
 675, 685,
 Էրիքիէթ – վկ. 173,
 Էրքիլեթ – վկ. 172,
 Էքբեզ – վկ. 551,
 Էքիզ-օլուք – վկ. 301,
 Ընծակ – վկ. 53,
 Թադմոր, Թըթմոր – վկ. 300, 383,
 Թաթ – վկ. 289,
 Թաթարալանգ – վկ. 281, 283,
 Թաթվան – վկ. 333,
 Թաթուլավան – վկ. 71,
 Թալաս – I, վկ. 186, 626, 699,
 Թալիբօղլի – վկ. 5,
 Թալիմ (Վերին Թալիմ) – I, II, վկ. 2, 5, 9, 14, 71,
 78, 88, 315, 557, Ամփ.,
 Թալիշ – վկ. 2,
 Թախդալը Քյոփրու – վկ. 211,
 Թաղ – վկ. 25, 29,
 Թամզարա – վկ. 98, 361,
 Թաշլաֆան – վկ. 192,
 Թաշլը Թառլա – վկ. 178,
 Թաշփունյար – վկ. 172,
 Թառու – վկ. 88,
 Թավրա – վկ. 365,
 Թավրիզ – վկ. 31, 42, 63, 105, 115, 176, 311, 380,
 Թարթուս – վկ. 326,
 Թարսուս – վկ. 200,
 Թափան – վկ. 551,
 Թափառիս – վկ. 26,
 Թաքսիմ – վկ. 363,
 Թել-Աքիդ – վկ. 381,
 Թել-Ահմադ – վկ. 264,
 Թել-Ավիվ – վկ. 243, 297,
 Թել-Թամար – վկ. 381,
 Թելապետտի – վկ. 143,
 Թելաֆար – վկ. 258,
 Թելրրակ – վկ. 261, 345,
 Թեղվուտ – վկ. 18,
 Թեջիր Գեղ – վկ. 566,
 Թեփեխան – վկ. 172,
 Թեքերդաղ – վկ. 155, 264, 348, 589,
 Թեքնեջոկ – վկ. 300,
 Թեքքեն – վկ. 172,
 Թըթմոր (Տե՛ս Թադմոր)
 Թըլլսում – վկ. 143,
 Թըլֆաֆաթ – վկ. 143,
 Թըլֆուտուր – վկ. 143,
 Թիլ – վկ. 121,
 Թիմար – վկ. 30,
 Թիֆլիս – վկ. 2, 5-6, 8, 10, 17, 24, 26, 30, 34, 40-43,
 48, 58, 62-63, 72-75, 80-84, 91, 93, 96, 110,
 113, 116, 142, 221, 314, 337,

Թլրի – Վկ. 18,
 Թոգույաների – Վկ. 173,
 Թոխմա – Վկ. 154,
 Թոմարգա – I, Վկ. 157, 327, 330, 334, 340, 346,
 355-358, 361, 364, 368, 370-372, 377-378,
 Թորթում – Վկ. 85,
 Թոփրակկալե, Թոփրաքկալե – Վկ. 86, 189, 275,
 284,
 Թոքաթ, Թոքատ (Նվդոկիա) – I, Վկ. 97, 150, 166-
 167, 206, 244, 390,
 Թրակիա (Արենյան) – II, Վկ. 155,
 Թուխ – Վկ. 18,
 Թուրք – I, II, Գրակ., Վկ. 1-700, Ամփ., Ծմթ.,
 Թուրքալ – Վկ. 82,
 Թուրքական թաղ – Վկ. 115,
 Թուրքիա, Օսմանյան կայսրություն,
 Տաճկաստան – Ներած., I, II, Գրակ., Վկ.
 1, 10, 20, 25, 37, 42, 51, 63, 82, 86, 89, 94, 98,
 101, 105, 110, 112, 116, 121, 129, 136, 139,
 145, 151-152, 155, 157, 159, 165, 172, 176,
 178, 187, 191-192, 196, 200, 202, 205-206,
 218-219, 234, 241, 247, 251, 253-254, 257,
 259, 264, 269, 272, 274, 277, 281, 283, 289,
 290, 293-294, 297, 299, 301, 307, 312-313,
 319, 343, 345, 360, 362, 366-368, 377, 379,
 381, 394, 422, 428, 431-432, 447, 467-470,
 488, 549, 555, 564-566, 594, 634, 641, 652,
 655-656, Ամփ., Ծմթ.,

Ժնև – Վկ. 227, 307,

Իգդիր (Սուրմալու) – I, II, Վկ. 4, 6, 10, 18-20, 26,
 28, 31-36, 38-44, 46, 48-51, 53-55, 58-67, 69,
 86, 95, 251, 307, 655, 677, 685.

Իդ – Վկ. 85,
 Իդե – Վկ. 206,
 Իդլեդ – Վկ. 300,
 Իզամ – Վկ. 1,
 Իզմիր (Տե՛ս Նիկոմեդիա)
 Իզմիր (Տե՛ս Ջմյունիա)
 Իդդելի – Վկ. 177-178,
 Ինգլիզ (Տե՛ս Անգլիա)
 Ինթիլի, Ինթելի – Վկ. 200, 218, 274,
 Ինթիրլի – Վկ. 211,
 Ինջե Սու (Բարակ ջուր) – Վկ. 192,
 Ինջիրլի – Վկ. 172,
 Ինջիրլիք – Վկ. 86,
 Իջևան – Վկ. 10, 31,
 Իսլաֆիյե – Վկ. 86, 200, 211, 274,
 Իսկենդերուն (Տե՛ս Ալեքսանդրեստ)
 Իսպանիա – Վկ. 557,
 Իսրայել – Վկ. 289,
 Իտալիա, Իտալացի, Իտալերեն, Իտալական – II,
 Վկ. 32, 72, 117, 130, 155, 175, 187, 195-196,
 200, 206, 220, 225, 235, 254, 273, 277, 357,

Իրաք – I, II, Վկ. 27, 42, 143, 193, 235, 256, 258,
 333, 381, 383, Ամփ.,

Իրիցամք – Վկ. 1,
 Իրկուտսկ – Վկ. 4,

Լաթաքիա – Վկ. 239, 244, 274, 285, 298, 300, 385,
 Լամհեմ – Գրակ.,
 Լաս Վեզաս – Վկ. 159,
 Լավշուց, Լավշիա – Վկ. 281, 283, 289,
 Լեզք (Արալեզք) – Վկ. 26, 33,
 Լեֆաստան – II, Վկ. 75,
 Լեմինական (Տե՛ս Ալեքսանդրապոլ)
 Լեմինգրադ – Վկ. 206,
 Լիրանան – Ներած., I, II, Վկ. 16, 124, 128, 136,
 143, 147, 155, 186, 189, 235, 239, 251, 254,
 274, 284-285, 291, 297, 331, 333, 353, 381,
 626, 670, 700, Ամփ.,

Լիմ – Վկ. 30,

Լիոն – I, Վկ. 101, 108, 153, 332, 358,

Լիպազմա – Վկ. 192,

Լիվանա – Վկ. 85,

Լիտվա – II,

Լոզան – II,

Լոմգ Ալլընդ – Վկ. 171,

Լոմդոն – Գրակ., Վկ. 63, 258,

Լոմդոն, Օմտարիո (Կանադա) – Ներած.,

Լոռի – Վկ. 42,

Լոս Անջելես – Ներած., I, II, Գրակ., Վկ. 11, 16,
 90, 155, 246, 263, 301, 333, 335, 348, 358,
 372, 383.

Լուսավան – Վկ. 57,

Լուսոնք – Վկ. 83,

Լուվր – Ներած., II, Վկ. 131,

Խաբուր, Հաբուր – II, Վկ. 87, 143-144, 229, 253-
 255, 261, 264, 383, 508-510.

Խադավին – Վկ. 1,

Խազանդարա (Վերին Խազանդարա) – Վկ. 115,

Խաթունարխ – Վկ. 31,

Խալդ – Վկ. 27,

Խալթիկ – Վկ. 19,

Խալխանա – Վկ. 87,

Խալքիտա – Վկ. 95,

Խաղտիք – Վկ. 85,

Խանասոր – Վկ. 34,

Խանիկ – Վկ. 87,

Խանուխլար – Վկ. 307, 309,

Խանվալի – Վկ. 312-313,

Խաչեն – Վկ. 93,

Խաչի անտառ – Վկ. 19,

Խաչունք – Վկ. 66,

Խաչփողան – Վկ. 28, 33, 36-37, 44, 48-49,

Խասգյուղ – Վկ. 1,

Խաստուր – Վկ. 65-66,

Խասքալ, Խասկալ – Վկ. 228, 425,

Խարագոմիս – Վկ. 38, 44, 333,
 Խարամ – Վկ. 273,
 Խարբերդ – I, II, Վկ. 11, 18-19, 84-85, 87, 91, 96,
 101, 105, 109-130, 136, 150, 155, 206, 281,
 317, 333-334, 343, 376, 626, 699, Ամփ.,
 Խարկով – Վկ. 91,
 Խերես – Վկ. 69,
 Խըղըր-Բեկ – Վկ. 281, 283-284,
 Խըրխըրիկ – Վկ. 118,
 Խիա – Վկ. 1,
 Խիարտամք – Վկ. 18,
 Խիզամ – Վկ. 21-22,
 Խլաթ – Վկ. 18,
 Խնկոյան (Տե՛ս Ղարաբոյա)
 Խնու – I, II, Վկ. 1, 3-4, 13, 17, 84, 94, 343, 557,
 Ամփ.,
 Խոզլու – Վկ. 3,
 Խոզմո – Վկ. 1,
 Խոլքսան – Վկ. 29,
 Խոխ – Վկ. 112,
 Խոյ – Վկ. 3, 4, 9, 26-27, 42, 88, 110,
 Խոնգըլու – Վկ. 4,
 Խոշաբ(ա) – Վկ. 22, 25-26, 42,
 Խոշհիսար – Վկ. 155, 160,
 Խոտածոր – Վկ. 18,
 Խորհրդային Միություն (Տե՛ս ՍՍՀՄ)
 Խորոխոն – Վկ. 155,
 Խչուր – Վկ. 1,
 Խոռկ – Վկ. 1,
 ԽՍՀՄ (Տե՛ս ՍՍՀՄ)
 Խվենք – II, Վկ. 9,
 Խութ – Վկ. 6,
 Խուլա – Վկ. 116,
 Խուլավանք – Վկ. 87,
 Խուլիկ – Վկ. 18,
 Խուջախ – Վկ. 1,
 Ծաղկածոր (Դարաչիչակ) – Վկ. 19, 58,
 Ծաղկեն – Վկ. 18,
 Ծիծամ – Վկ. 29,
 Ծիծեռնակաբերդ – Ներած.,
 Ծիրի – Վկ. 1,
 Ծղակ – Վկ. 18,
 Ծովասար – II, Վկ. 1,
 Ծովք – Վկ. 112, 131, 383,
 Ծպմի – Վկ. 70-71, 77-78,
 Կաբլոր – Վկ. 1,
 Կազաչի Պոստ – Վկ. 91,
 Կաթմա, Ղաթմա – Վկ. 86, 187, 189-200, 211, 231,
 241, 253, 274, 332, 498,
 Կաթնաղբյուր (Մեհրիբան) – Վկ. 9,
 Կալեր – Վկ. 115, 289,
 Կալիֆոռնիա – Ներած., I, Գրակ., Վկ. 62, 159,
 301,

Կաթիրե – Ներած., I, Գրակ., Վկ. 95, 142, 171,
 182, 225, 227, 235, 339, 341, 385,
 Կաղզվան – Վկ. 5, 71,
 Կաղալի – Վկ. 29,
 Կաճեթ – Վկ. 28,
 Կամախ, Քեմախ – I, Վկ. 85, 96-97, Ամփ.,
 Կամարաղբյուր – Վկ. 115,
 Կամարավոր աղբյուր – Վկ. 66,
 Կամուրջ (Տե՛ս Կարմունջ)
 Կայաքաշ – II, Վկ. 99,
 Կանադա – I, II, Վկ. 52, 136, 165, 193, Ամփ.,
 Կապան (Տե՛ս Ղափան)
 Կապրե-Օերիֆ խան – Վկ. 1,
 Կապրեղավի – Վկ. 1,
 Կասիոս – Վկ. 659,
 Կասպից ծով – Վկ. 311,
 Կավալա, Քավալա – Վկ. 196, 221,
 Կարա-կոյունլու – Վկ. 307,
 Կարա Չամուր – Վկ. 172,
 Կարագանդա – Վկ. 168,
 Կարակաս – Վկ. 155,
 Կարաջուրուն – Վկ. 142,
 Կարափումար – II, Վկ. 223,
 Կարաքեոյ (Կարագյուղ) – Վկ. 363,
 Կարաքյոփրու – II, Վկ. 147,
 Կարին (Տե՛ս Էրզրում)
 Կարմիր խոնաղ, Կարմիր Կոնակ – II, Վկ. 130,
 Կարմիր ծով – Վկ. 27, 42, 289,
 Կարմրավանք – Վկ. 19,
 Կարմունջ, Կամուրջ – II, Վկ. 18, 143-145, 272,
 384, Ամփ.,
 Կարս, Ղարս – I, II, Վկ. 1-2, 4-6, 8-9, 20, 40, 42,
 44, 59, 63, 66, 70-79, 88, 91, 93-94, 110, 116,
 120-121, 142, 152, 165, 311, 315, 333, 340,
 355, 369, 377, 655, 672, 677,
 Կարսաչայ – Վկ. 677,
 Կաուկան – Վկ. 26,
 Կեմ – II, Վկ. 35,
 Կեմերեկ – Վկ. 362, 531,
 Կեսարիա, Կայսերի – I, II, Վկ. 172-173, 176-178,
 180-188, 192, 205, 332, 338, 350, 355, 362,
 369, 372, 379, 385, 626, 660, 667, 670, 699,
 Ամփ.,
 Կերչ – Վկ. 44, 80,
 Կիլիկիա – I, II, Գրակ., Վկ. 1, 92, 118, 125, 147,
 171, 177, 187, 189, 200, 206, 218, 238, 247,
 251, 253, 254, 259, 266, 269, 272, 274, 277,
 281, 283-285, 289, 291, 318-319, 326, 332,
 350, 352, 427, 436, 454, 557, 640, 651-652,
 658-659, 677, 684, Ամփ.,
 Կիպրոս – II, Վկ. 92, 131, 186, 284, 289, 291, 293-
 294, 385,
 Կիսլովոդսկ – Վկ. 43, 63,
 Կիրասոն – Վկ. 98,
 Կիրովական (Տե՛ս Ղարաքիլիսա)

Կծվակ – Վկ. 18,
 Կյուկյանց – II, Վկ. 35,
 Կյումիշխանա – Վկ. 84,
 Կյուրիմ – I, Վկ. 150, 154, 156, 165, 211, 247, 531,
 Կոթեր – Վկ. 88, 96,
 Կոլորադո – Վկ. 155,
 Կոկիմիա – Վկ. 192,
 Կողր – Վկ. 5, 61,
 Կոմս – Վկ. 1,
 Կոմո – Վկ. 13, 34, 54, 62-63, 69,
 Կոմոլադսըզ – Վկ. 25,
 Կոմիա, Գոմիա – I, II, Վկ. 16, 86, 161, 175, 181,
 191-193, 195, 199-200, 206, 208, 211-214,
 218, 221-223, 231, 253-254, 256, 322, 348,
 362, 619, Ամփ.,
 Կոմկորդիա – Ներած.,
 Կոմստանցա – I, Վկ. 37, 218,
 Կոշտյան – Վկ. 18,
 Կոռովանք – Վկ. 25,
 Կուստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս, Պոլիս, Ստամբուլ)
 – Ներած., I, II, Գրակ., Վկ. 9, 11, 21-23,
 26, 29, 32, 37, 48, 52, 63, 82, 84, 86, 88-91,
 95, 97, 105, 111, 117, 127, 140-142, 147, 152,
 154-155, 157-159, 164, 166-167, 170, 173,
 176-178, 181, 187, 192, 194, 196, 200, 209,
 212, 218-219, 221, 224-225, 227-228, 230,
 234, 241, 243, 247, 253, 264, 273, 277, 287,
 311, 320, 328, 332, 335, 340, 347, 355, 357,
 360, 363, 366-367, 369, 372, 377, 379, 385,
 423, 432, 557, 564, 590, 593, 599, Ամփ.,
 Կովկաս (Հյուսիսային Կովկաս) – Գրակ., Վկ. 5,
 27, 72, 80, 84, 116, 155, 254, 264, 272,
 Կովտն – Վկ. 152,
 Կոտայք – Վկ. 66,
 Կոտոլա – Վկ. 25,
 Կոտուրի – Վկ. 26,
 Կորմթոս – Վկ. 11, 227,
 Կորուն – Վկ. 1,
 Կորուջուխ – Վկ. 135,
 Կորֆու – Վկ. 142, 184, 187, 196, 212,
 Կոնկան Գյուլ – II, Վկ. 1,
 Կրասնոդար – Վկ. 2, 5, 8-9, 37, 116,
 Կրասնոյարսկ – Վկ. 212, 297,
 Կրասնոտուրինսկ – Վկ. 212,
 Կրեմլ – Վկ. 53,
 Կրետեն – Վկ. 241,
 Կուբան – Վկ. 74,
 Էլ-Կուսեր – Վկ. 251,
 Կուտիմիա – Վկ. 211,
 Կուրաշեն – Վկ. 85,
 Կուրսկ – Վկ. 51,
 Կուրտլկ – Վկ. 1,

 Հաբուսի, Խաբուսի – Վկ. 114,
 Հաբուր (ՏԵՄ Խաբուր)

Հաթայ – Վկ. 277,
 Հալեպ – Ներած., I, II, Գրակ., Վկ. 5, 11, 86-87,
 90, 92, 104-105, 108, 110-111, 113-115, 122,
 124-125, 127, 129, 131-132, 134, 137, 139,
 142-143, 145, 147-149, 151, 155-156, 158-
 159, 163, 165, 167-168, 178, 183, 187, 189,
 191, 195, 200, 202, 204, 209, 211, 218-219,
 225, 231, 241, 243, 247, 251, 253-255, 261-
 265, 269-270, 273-275, 277-278, 289, 294,
 297-298, 300-301, 316, 332-333, 335, 343,
 345, 348-349, 352-353, 373, 375, 381-384,
 532, 551,
 Հալիս – Վկ. 152,
 Հախվերիս – Վկ. 35, 62,
 Հադադ – Վկ. 18,
 Հադթափա – Վկ. 43,
 Հադպատ – Վկ. 42,
 Հաճըն – II, Գրակ., Վկ. 206, 248-251, 253, 274,
 289, 294, 319, 331, 336, 436, 551, 639-640,
 644-649, 658, 684, 694-695, Ամփ.,
 Համա – I, II, Վկ. 87, 147, 163, 182, 185, 187, 251,
 266-267, 270, 285, 287, 289, 295, 297, 299,
 Ամփ.,
 Համադան – Վկ. 25-26, 333,
 Համամ – Վկ. 219,
 Համանա – Վկ. 254,
 Համզաշեն – Վկ. 8,
 Համշեն – Վկ. 134, 364, 379,
 Համոնա – Վկ. 206,
 Հայ – I, II, Գրակ., Վկ. 1-700, Ամփ., Ծմբ.,
 Հայաստան (Հայկական բարձրավանդակ,
 Հայկական լեռնաշխարհ, Արևմտյան,
 Արևելյան, Առաջին Հանրապետություն,
 Խորհրդային Հանրապետություն,
 Հայաստանի Հանրապետություն) – I, II,
 Գրակ., Վկ. 4, 8-10, 13, 18, 23, 25-27, 30-36,
 39, 41-43, 47, 51-55, 57, 59, 62-64, 71-73,
 75, 77, 82, 84, 87, 90, 92, 95, 97-99, 101-105,
 110-111, 113-118, 120-122, 124-125, 127-
 129, 132, 135, 139, 142, 145, 149, 151-153,
 155-157, 159-162, 166, 168, 170-171, 175-
 177, 181-182, 184-186, 190-192, 195-196,
 198, 200, 202-203, 205-206, 208, 210, 212,
 214-215, 218-222, 224, 228-232, 235-236,
 241-242, 247-248, 250-251, 253-256, 258,
 261-262, 265, 267, 269, 272, 274-275, 277,
 281, 284-286, 288, 292-294, 297-301, 307,
 311-313, 315-318, 326, 331, 333, 337, 345,
 349, 373, 375, 379, 384-385, 393-394, 437-
 438, 456, 529, 548, 556-557, 628, 636, 649,
 652, 655, 657, 662-663, 665-668, 670, 672,
 679, 685, 686, 691, 695, 700, Ամփ., Ծմբ.,
 Հայրի – Վկ. 156,
 Հայկական ծոց – Վկ. 251,
 Հայմանա – II, Վկ. 172, 192, 205,

Հայնոց – II, վկ. 195-196, 236, 385,
 Հայոց ձոր – II, վկ. 25-26, 29, 31, 35, 42,
 Հայոց Քարայր (Տե՛ս Նուգրըթ էլ Արման)
 Հայֆա – վկ. 284,
 Հաշկանց – վկ. 26,
 Հաջի-Հաբիրի – վկ. 281, 283, 287, 289, 291, 293-
 294, 296,
 Հաջի Քեոյ, Հաջի գյուղ – վկ. 130, 173,
 Հաոհճ – վկ. 194,
 Հասան Չելեպի – վկ. 155,
 Հասանբեյ – I, վկ. 551, 643,
 Հասանբեյի – վկ. 86, 200, 211, 273,
 Հասանդալա – վկ. 1,
 Հասիքե – վկ. 381,
 Հավայան կղզիներ – վկ. 157,
 Հավատորիկ – II, վկ. 1, 14-15,
 Հավլաբար – վկ. 116,
 Հավրան – II, վկ. 247, 254, 280, 332,
 Հարավային Ամերիկա – վկ. 155, 157,
 Հարավսլավիա – վկ. 200,
 Հարրիե – վկ. 289,
 Հարմիզոն – վկ. 43,
 Հելիոպոլիս – վկ. 171,
 Հեծան Դերեսի – վկ. 172,
 Հերոսիմա – վկ. 176,
 Հերսոնք – վկ. 18,
 Հեքիմխան, Հեքիմխանա, Հեքիմխանե – II, վկ.
 95, 155, 157,
 Հիթիթ – վկ. 172,
 Հիրճ – II, վկ. 29, 35,
 Հյուլումեն – վկ. 155,
 Հյուսեին բեկ – վկ. 102,
 Հյուսեյնիկ – II, վկ. 116, 118, 254, 281,
 Հնդկական օվկիանոս – վկ. 26,
 Հնդկաստան, հնդիկ, հնդկական – վկ. 27, 31, 47,
 225, 227,
 Հնդստան – վկ. 31, 42,
 Հոլանդիա, Հոլանդա (Տե՛ս Նիդեռլանդներ)
 Հոկտեմբերյան (Տե՛ս Արմավիր)
 Հոմա – I, II, վկ. 156, 163, 171, 247, 251, 262, 266-
 267, 274, 287, 289-290, 294, 298, Ամփ.,
 Հոն Դեհիե – վկ. 173,
 Հոռոհո – վկ. 25,
 Հոռոմի ձոր – վկ. 79,
 Հոռոփոս – վկ. 171,
 Հովտիկ – վկ. 85,
 Հորդանան – վկ. 252,
 Հոնոս – վկ. 301,
 Հոռո – I, վկ. 117, 195,
 Հոռովա – վկ. 266,
 Հրազդան – I, վկ. 191, Ամփ.,
 Հրեա – I, II, վկ. 37, 97, 116, 147, 156, 198, 200,
 241, 272, 292, Ամփ.,
 Հուման – վկ. 1,
 Հումաստան, հույն, հունարեն, հունական – I, II,

վկ. 8, 11, 17, 82, 84, 90, 93, 95, 97, 130, 113,
 143, 150, 152, 155-157, 159-161, 164, 171-
 172, 176-177, 184-187, 191-192, 195, 198,
 200, 202-203, 205-208, 210, 212, 214-215,
 217-222, 225, 227-230, 232, 235-236, 241-
 242, 246-248, 250-251, 253, 257, 259, 266,
 272, 277, 284, 289, 294, 300, 330, 361, 383,
 385, 548, 561, 564, 581, 619, 645-646, Ամփ.,
 Հունգարիա – վկ. 218,

Զորագյուղ – վկ. 58,

Ղազիր – վկ. 128,
 Ղազվիմ – վկ. 105,
 Ղաթմա (Տե՛ս Կաթմա)
 Ղալաթիա – վկ. 152, 157,
 Ղալաթսի – վկ. 93, 314,
 Ղամարլու (Տե՛ս Արտաշատ)
 Ղամիշլի – I, վկ. 354,
 Ղանդալ – վկ. 155,
 Ղամթար – վկ. 69, 78,
 Ղավախլու – վկ. 99,
 Ղարաբաղ (Լեռնային Ղարաբաղ) – վկ. 4, 9, 26,
 34, 62, 97, 110, 125, 191, 345, 349, 384, 673-
 675,
 Ղարաբոյա (Խնկոյան) – վկ. 314,
 Ղարախա – վկ. 343,
 Ղարադալա – վկ. 5,
 Ղարադաշ – վկ. 110,
 Ղարամահմուդ – վկ. 157,
 Ղարաքեշիշ – վկ. 10,
 Ղարաքիլիսա (Կիրովական, Վանաձոր) – I, վկ.
 6, 10, 12, 24, 42-43, 63, 66, 75, 77, 96, 185,
 284, 297, 380, Ամփ.,
 Ղարդաշլար – վկ. 155,
 Ղարս (Տե՛ս Կարս)
 Ղարսբազար – վկ. 551, 640,
 Ղափան, Կապան – վկ. 9, 13, 88, 110, 155,
 Ղափլան Դերեսի – վկ. 192,
 Ղափլան Դուզախ – II,
 Ղերմաղրան – վկ. 337,
 Ղզլադաշ – վկ. 1,
 Ղըզըլըրմաղ – վկ. 152, 173, 327,
 Ղըզըլդուլա – վկ. 76,
 Ղըզըլըք – վկ. 281, 284,
 Ղընեմիե – վկ. 298,
 Ղըրխան – վկ. 92, 277,
 Ղըրմա – վկ. 312,
 Ղըրշեհիր – II, վկ. 205,
 Ղլիչգետուկ – վկ. 1,
 Ղնեյե – վկ. 289,
 Ղոնադալմազ – վկ. 129,
 Ղրիմ – վկ. 80,
 Ղրխգոզ – վկ. 105, 155,
 Ղուկասյան – վկ. 44, 110,

Ղուշնուլար – Վկ. 221,
 Ղուրդուղուկի (Տե՛ս Հոկտեմբերյան)
 Ճապաղջուր – Վկ. 118, 130,
 Ճապոմիա – Վկ. 176, 187,
 Ճարապուս (Տե՛ս Ջարաբլուս)
 Ճեզայիր – Վկ. 155,
 Ճիգրաթողան – Վկ. 143,
 Ճիսր էլ Օուղուր, Ջրսըր Օուղուր – Վկ. 289, 298,
 300, 381,
 Ճորոխ – Վկ. 81, 84-85, 656,

 Մաամըլտեյն – Վկ. 239,
 Մագելանի մեղուց – Վկ. 155,
 Մալաթիա – I, II, Վկ. 11, 82, 95-96, 101-102, 105-
 106, 109, 115, 117-118, 120, 132-135, 155-
 158, 167, 281, 294,
 Մալկարա – Վկ. 86, 155,
 Մակեդոնիա – Վկ. 222, 241,
 Մահլամ – Վկ. 25,
 Մաղարա, Մահարա – Վկ. 143, 145,
 Մաղարդ – Վկ. 258,
 Մաղտամթայնի – Վկ. 143,
 Մամախաթուն – Վկ. 88, 95-96,
 Մամուսա – Վկ. 113,
 Մամուրեթ էլ Ազիզ – Վկ. 101,
 Մայիսու – Վկ. 206,
 Մանագկերտ – Վկ. 1, 10,
 Մանասա – Վկ. 241,
 Մանդան – Վկ. 44,
 Մանիսա – Վկ. 244,
 Մանճուխ, Մանջըլը – Վկ. 150, 155,
 Մանուշկե – Վկ. 97,
 Մառնիկ – Վկ. 1,
 Մասիս (Տե՛ս Արարատ)
 Մաստարա (Վերին Փերթիկյան) – I, II, Վկ. 5, 78,
 315,
 Մատնավանք – Վկ. 18,
 Մարաթ – Վկ. 87,
 Մարալիկ – Վկ. 78, 155,
 Մարաղա – Վկ. 63,
 Մարաշ (Գերմանիկ) – I, II, Գրակ., Վկ. 151, 171,
 196, 211, 246, 251-255, 257, 259-263, 272,
 274, 318-319, 333, 362, 367, 550, 574, 626,
 640, 658, 676-677, 699, Ամփ.,
 Մարգարա – Վկ. 26, 33, 44, 58-59, 62, 88,
 Մարդին (Տե՛ս Մերդին)
 Մարզվան – I, II, Վկ. 82, 152, 171, 173, 247,
 Մարկադե – Վկ. 382, 384,
 Մարմարա – Վկ. 215,
 Մարսել – Վկ. 108, 112, 155, 159, 163, 171, 173,
 Մարտունի – Վկ. 42, 58,
 Մարութա – Վկ. 32,
 Մեզարօլուք – Վկ. 86,
 Մեզրե – Վկ. 73, 87, 114, 116, 126,
 Մեծ Կղզի – Վկ. 187,

Մեծ Հայք – Վկ. 23,
 Մեծ Նոր գյուղ – II, Վկ. 212, 216,
 Մեծկերտ – Վկ. 115,
 Մեծք – Վկ. 18,
 Մեհրամ – Վկ. 88,
 Մեհրիբան (Տե՛ս Կաթմաղբուր)
 Մեղրագետ – II, Վկ. 1, 2, 9, 612, 653, 683,
 Մեղրաշատ (Ղազամչի) – Վկ. 75,
 Մեղրի – Վկ. 9-10,
 Մեյդան Էքբեզ – Վկ. 211,
 Մեմթեշ – Վկ. 174, 178,
 Մեռնաշեն – Վկ. 285, 326,
 Մեսիթոզ – Վկ. 173,
 Մեսքեմե – I, II, Վկ. 86-87, 151, 187, 189-200, 231,
 239, 249, 348, 400, Ամփ.,
 Մերգեր – Վկ. 1,
 Մերդեգյոզ – Վկ. 328,
 Մերդին (Մարդին), Մարդին Քափուսի – I, II,
 Վկ. 85, 87, 111, 127, 131, 139-142, 253, 329,
 539,
 Մերձավոր Արևելք (Նիքր Իսթ) – II, Վկ. 159,
 187, 212, 227, 247, 251, 270,
 Մերսին – I, II, Վկ. 174, 192, 200, 237-238, 246,
 251, 253, 284, 321, 332, 421,
 Մեքեմե – Վկ. 86,
 Մըղըկ – Վկ. 289,
 Մըսըր (Տե՛ս Եզիպտոս)
 Մըսպետիմ – Վկ. 143,
 ՄԹ (Միացյալ Թագավորություն) (Տե՛ս Անգլիա)
 Միանձակ – Վկ. 18,
 Միատուն – Վկ. 277,
 Միդիլի – Վկ. 175, 219, 222, 228,
 Միլան – I, Վկ. 72, 117,
 Միհրան – Վկ. 27,
 Միհիապոլիս – Վկ. 155,
 Միշըն Հիլզ – Վկ. 301,
 Միջագետք – II, Վկ. 26-27, 47, 84, 116, Ամփ.,
 Միջերկրական ծով – II, Վկ. 27, 42, 192, 212, 238,
 251, 281, 284, 297, 326, 385, 670, 700,
 Միջին Ասիա – Վկ. 307,
 Միջին Արևելք – Գրակ.,
 Միսիս – Վկ. 86,
 Միսլումիյա – Վկ. 105,
 Միսմիա – Վկ. 247,
 Մկրագոմ – Վկ. 7,
 Մհերի Դուռ – Վկ. 44,
 Մյուլթեն – Վկ. 86,
 Մշախշեն – II, Վկ. 9,
 Մոկս, Մոկք – I, II, Վկ. 26, 29, 57,
 Մոկունք – Վկ. 1,
 Մոնարկա – Վկ. 284,
 Մոնթանա-Ուայթֆիշ – Վկ. 155,
 Մոնթեբելլո – Վկ. 383,
 Մոնրեալ – Ներած., I, Վկ. 193, 660,
 Մոսկվա – I, Վկ. 10, 18, 20, 38, 41, 43, 72, 75, 77,

84, 110, 115, 119, 152, 155, 285, 297, 307,
 Մոսուճ – վկ. 1,
 Մորդովիա – վկ. 349,
 Մուլիմիե – վկ. 86,
 Մուհարդի – II, վկ. 289,
 Մումբուջ – վկ. 183,
 Մուշ – I, II, վկ. 1-5, 7-14, 18-19, 32, 65, 90, 96,
 120, 155, 206, 253, 333, 343, 438, 449, 557,
 612, 651-653, 676-677, 681, 683, Ամփ.,
 Մուսա Լեռ, Մուսա Դաղ (Սուետիա, Սվեդիա) –
 I, II, Գրակ., վկ. 195, 251, 254, 277, 281-297,
 300, 343-344, 351, 359, 385, 428, 454, 461,
 554, 632-636, 657-658, 670, 677, 691, 700,
 Ամփ.,
 Մուսեր – վկ. 1,
 Մուսլիմիա – վկ. 189,
 Մուսուլ – վկ. 16, 42, 143-144, 150, 241, 253, 256,
 330,
 Մուտամիա – վկ. 175, 206, 214-215,
 Մուրադ, Մուրադչայ (Տե՛ս Եփրատ)

 Ծագութիե – վկ. 289,
 Ծալթա – վկ. 8,
 Ծախյա – վկ. 265,
 Ծառուդի գեղ – վկ. 300,
 Ծաղլուջա – վկ. 71,
 Ծալլա – վկ. 201, 206,
 Ծարալի – վկ. 172,
 Ծոզդատ – I, II, վկ. 120, 150, 172-180, 350, 362,
 364, 372, 468,
 Ծողում Հիսար – վկ. 172,
 Ծողում-օլուք – վկ. 281, 283, 286, 288, 291,

 Նաբլուս – II, վկ. 254, 281, 284, 545,
 Նագիկ – վկ. 18,
 Նալբանդ – I, վկ. 314,
 Նալլուխան – վկ. 201,
 Նախիջևան – I, վկ. 3-4, 13, 26, 88, 177, 192, 307,
 312,
 Նաֆրի Օմար – վկ. 47, 258,
 Նաֆրումար – վկ. 27, 333,
 Նաջարուտ – վկ. 142,
 Նաջրումար – վկ. 26,
 Նավթլուղ, Նավթուլուղ – վկ. 42, 75, 91,
 Նավրուզլու – վկ. 312,
 Նարեկ – վկ. 34, 677,
 Նարկիզլի – վկ. 143,
 Նարման – վկ. 85,
 Ներիկ – վկ. 156,
 Նեղոս – վկ. 292,
 Նեմշեֆիր – վկ. 192,
 Նեմրութ – վկ. 18, 677,
 Նեպիեոս – վկ. 143,
 Ներքին Բեժիմկերտ (Տե՛ս Բեժիմկերտ)
 Ներքին Սասնաշեն (Տե՛ս Սասնաշեն)

Նիդե – I, վկ. 189-190,
 Նիդեուանդներ, Հոլանդիա – II, վկ. 234,
 Նիզիա – վկ. 211, 231,
 Նիլը Իսթ (Տե՛ս Մերձավոր Արևելք)
 Նիկոմեդիա (Իզմիր) – I, II, վկ. 187, 228-233,
 328, 363, 376, 561, 566,
 Նիմվե – վկ. 256,
 Նիս (Նիցա) – վկ. 244,
 Նիքսար – վկ. 150,
 Նյու Բրումսուիք – Գրակ.,
 Նյու Հեվլանդ – Գրակ.,
 Նյու Յորք – Ներած., I, II, Գրակ., վկ. 79, 109,
 138, 152, 155, 157, 159, 164, 171, 234,
 Նյու Ջերսի – վկ. 297,
 Նոյեմբերյան – վկ. 326,
 Նովոռոսիյսկ – վկ. 63,
 Նոր Ալմաթա – I, Ամփ.,
 Նոր Արաբկիր – I, վկ. 101-103, 373, Ամփ.,
 Նոր Արեշ – I, Ամփ.,
 Նոր Բայազետ – վկ. 17,
 Նոր Բութանիա – I, վկ. 203, Ամփ.,
 Նոր Գեղի (Քղի) – վկ. 155,
 Նոր Գյուղ – վկ. 328, 345,
 Նոր Եդեսիա (Ուրֆա) – I, Ամփ.,
 Նոր Զեյթուն – I, վկ. 253-254, 258, 297, Ամփ.,
 Նոր Խարբերդ – I, վկ. 118, 121, Ամփ.,
 Նոր Կեսարիա – I, Ամփ.,
 Նոր Կիլիկիա – I, վկ. 139, 195, 289, Ամփ.,
 Նոր Հաճըն – I, վկ. 248, 331, Ամփ.,
 Նոր Մալաթիա – I, վկ. 132, 134, 152, Ամփ.,
 Նոր Մարաշ – I, վկ. 175, Ամփ.,
 Նոր Մուսա Լեռ – I, Ամփ.,
 Նոր Սեբաստիա – I, վկ. 152, Ամփ.,
 Նորագավիթ – վկ. 150,
 Նորաշեն – վկ. 1, 26,
 Նորիլսկ – վկ. 297,
 Նորք – վկ. 32, 49, 56,
 Նուբարաշեն (Տե՛ս Սովետաշեն)
 Նուգրըթ Էլ Արման (Հայոց Քարայր) – վկ. 383,
 Նուոնու – վկ. 58,
 Նուրիյա – վկ. 258,
 Նևադա – վկ. 159,

 Օախսուրդեն – վկ. 284,
 Օաֆրադ – վկ. 37,
 Օադրաթ – վկ. 35,
 Օամ (Տե՛ս Դամասկոս)
 Օամախի – վկ. 43, 63,
 Օամիրամ – II, վկ. 18, 26, 31, 35, 39, 44, 333,
 Օապաքե, Օապաքա – վկ. 143, 145,
 Օապիմ-Գարաֆիսար – I, II, Գրակ., վկ. 32, 98-
 100, 156, 184, Ամփ.,
 Օատախ – I, II, վկ. 1, 25-29, 31, 42-43, Ամփ.,
 Օարդըշլա – վկ. 82, 165,
 Օարուր, Օարուր-Դարալագյազ – I, վկ. 307-310,

Օեգո, Օեգոտամ – Վկ. 1,
 Օեղդադին, Օրդդադի, Ջըսըր Օեղդադին – Վկ.
 87, 264, 348, 382-384,
 Օեխանց ձոր – Վկ. 1,
 Օեխմալամ – Վկ. 131,
 Օեխմիստ – Վկ. 1,
 Օեֆիրդշլա – Վկ. 152,
 Օեյխ Մուրադ – II,
 Օեմավան (Տե՛ս Քյալազյարիմ)
 Օեմգավիթ – I,
 Օեմիկ – II, Վկ. 1-2,
 Օեմփոդամ – Վկ. 44,
 Օերվամշեխ – Վկ. 8,
 Օիշլի – Վկ. 152,
 Օիրք – Վկ. 212,
 Օղարշիկ – Վկ. 5,
 Օվեդիա – II,
 Օվեյցարիա, Զվիցերիա – II, Վկ. 37, 128, 227,
 234,
 Օվոտիկ – Վկ. 119,
 Օուբրա – Վկ. 171,
 Օուծնգի – Վկ. 1,
 Օուդր – Վկ. 630,
 Օուշի – Վկ. 2, 75, 88, 113, 192,

 Ոսպիտակ – Վկ. 47,
 Ոստան – Վկ. 26, 32,
 Որնակ – Վկ. 42,
 Որոնտես – Վկ. 287, 289, 292,

 Չաթ – Վկ. 172, 177, 350, 362,
 Չաթ Օլուխ – Վկ. 551, 640,
 Չալդարան – Վկ. 203-205, 429,
 Չաղի, Չաղիփոդամ – Վկ. 26, 45, 48,
 Չամուլու – Վկ. 64, 96,
 Չայ-Ստասիոն – Վկ. 214-215,
 Չայլը – Վկ. 274,
 Չանախչի – Վկ. 91,
 Չանաքկալե – I, Վկ. 235,
 Չանդր – Վկ. 178,
 Չանդըրը – II,
 Չարբուհուր – Վկ. 5,
 Չարդախ – Վկ. 253,
 Չարշամբա – Վկ. 150, 152,
 Չարսանջակ – Վկ. 115, 120, 343,
 Չեխալովակիա – Վկ. 160,
 Չեմգըլքեօյ Քուլելի – Վկ. 212,
 Չըլդըր – Վկ. 33,
 Չըխընդոց – Վկ. 96,
 Չըրախլի, Չրախլու (Չարենցավան) – I, Վկ. 312-
 313, 556,
 Չիբիսի – Վկ. 383,
 Չիլի – II, Վկ. 155,
 Չիկագո – Վկ. 155,
 Չիմաստան – Վկ. 316,

Չխուր – II, Վկ. 1,
 Չմշկածագ – Վկ. 113, 115, 119, 277,
 Չնգուշ, Չնքուշ – II, Վկ. 126,
 Չոմախլու – Վկ. 181,
 Չորլու – Վկ. 214-215,
 Չորուս – Վկ. 172-173,
 Չոք-Մարգվան (Տե՛ս Դյորսոյոյ)
 Չութլուկ – Վկ. 88,
 Չուքուր-Հիսար – Վկ. 86,
 Չուքուր-Մաֆալե – Վկ. 172,

 Պադրա – Վկ. 168,
 Պադեստիմ, Ֆալեստիմ – II, Վկ. 171, 254, 281,
 283, 297, 300, 428, 652,
 Պամիր – Վկ. 212,
 Պամամա – Վկ. 155,
 Պապ (Տե՛ս Բար)
 Պապ էլ Ներապ – Վկ. 381,
 Պասիտ – Վկ. 281,
 Պարսկաստան (այժմ Իրան), Պարսկական ծոց,
 պարսից, պարսիկ – Վկ. 1, 9, 22, 26-27, 31-
 33, 42, 47, 52, 63, 72, 88, 105, 110, 120, 139,
 176, 258-259, 311-312, 333, 357, 380, 393,
 Պարտիզակ – I, Վկ. 187, 216, 219, 328,
 Պըսերա (Տե՛ս Բըսերու)
 Պլատանա – Վկ. 150,
 Պոզանտի (Տե՛ս Բոզանթի)
 Պոզկր (Տե՛ս Բոզկիր)
 Պոլիս (Տե՛ս Կոստանդնուպոլիս)
 Պոնտոս – II, Վկ. 85, 98,
 Պորտ Սայիդ – II, Վկ. 193, 281, 283-284, 286, 288-
 289, 291, 293, 295, 298, 632, 657,
 Պուլտուր – Վկ. 86,
 Պուոնագ – Վկ. 155,

 Զաբբուրի – Վկ. 383,
 Զալալօղլի (Ստեփանավան) – Վկ. 2, 19-20, 42-
 43, 76, 78, 88, 91, 110, 113, 152, 155, 196,
 Զահան, Զըհան, Զիհան – Վկ. 86, 253-254, 284,
 350, 427, 551,
 Զամուդի – Վկ. 18,
 Զայիզ – Վկ. 312,
 Զանիկ – Վկ. 26, 32, 44,
 Զանֆիդա – Վկ. 67,
 Զավախք – Վկ. 80,
 Զարաբլուս, Ծարապլուս, Ծարաբլուս – Վկ. 129,
 143, 145, 167, 231, 253,
 Զբրան – II, Վկ. 1,
 Զեբել – Վկ. 262,
 Զեբել Աբդուլ-Ազիզ – Վկ. 381,
 Զեբել Աքրա – Վկ. 298,
 Զեբել Դրուզ – Վկ. 275,
 Զեբել Սիմջար – Վկ. 383,
 Զեզիրե, Զիզիրե, Զըզիրե, Զզիրե, Զիզրե – Վկ.
 18, 23, 57, 120, 261, 264, 345, 381, 383,

Զեմիլիե – վկ. 265,
 Զեմովա – II, վկ. 84,
 Զերմուկ – վկ. 27,
 Զըհան (Տե՛ս Զահան)
 Զըսըր Օեդդադիե (Տե՛ս Օեդդադիե)
 Զըսըր Օուդուր (Տե՛ս Օիսըր էլ Օուդուր)
 Զիքեյլ – վկ. 155, 353, 622,
 Զիհան (Տե՛ս Զահան)
 Զյունի – վկ. 247,
 Զնդի – վկ. 1,
 Զնուկ – վկ. 27, 29,
 Զրհոր – վկ. 18,
 Զրվեժ – վկ. 44,
 Զուլամերիկ – վկ. 42,
 Զուլֆա – վկ. 10, 13-14, 26, 88, 110, 115,

Ռադեբյուլ – I,
 Ռաս ուլ Այն – Ներած., I, II, վկ. 87, 111, 155,
 187, 203, 241, 253-254, 261, 264, 304-305,
 381, Ամփ.,
 Ռաս Սադր – I,
 Ռաքքա – I, II, վկ. 86-87, 143, 145, 187, 189, 219,
 235, 248, 264, 302-303, 348, Ամփ.,
 Ռիո դե Ժամեյրո – վկ. 155,
 Ռիվիերա – վկ. 234,
 Ռշտումիք – վկ. 26,
 Ռոդոսթո – I, վկ. 155,
 Ռոստով, Ռոմի Ռոստով – վկ. 72, 212, 311,
 Ռումիհա, Ռումանիա – վկ. 97, 155, 164, 168,
 203, 218, 234, 335,
 Ռուսաստան, ռուս, ռուսերեն, ռուսական – I, II,
 վկ. 1-2, 4-6, 8-13, 17-22, 24-28, 31-39, 41-44,
 46, 48-50, 52, 54-55, 58-59, 62-66, 71-72, 74-
 75, 77-81, 83-86, 88, 91, 97-98, 101, 104, 113,
 115-116, 119, 121, 150, 152-153, 155, 159,
 165, 177, 200, 203, 212-213, 225, 234, 253,
 285, 297, 311, 333, 337, 393, 557,

Սաբանճի, Սաբանջա – վկ. 86, 200,
 Սաբիա – վկ. 87,
 Սադախլու – վկ. 42, 74,
 Սադատ – վկ. 300,
 Սալմաստ – II, վկ. 26-27, 34-35, 88, 333,
 Սալոմիկ, Սելամիկ – II, վկ. 97, 159, 161, 198,
 200, 206, 218, 221, 228, 247, 250, 254, 563,
 Սախար – վկ. 155,
 Սախարճա – վկ. 251,
 Սախըզ Ադա – վկ. 241,
 Սակ – վկ. 29,
 Սադչալը – վկ. 180,
 Սամաթիա – վկ. 141-142, 340, 357,
 Սամոսատ – II, վկ. 155,
 Սամսուն – I, վկ. 95, 97, 120, 135, 150, 152, 167-
 168, 170, 206, 210, 247, 289, 366, 376, 531,
 Սայկ Ռուրան – վկ. 1,

Սան Դիեգո – վկ. 155,
 Սան-Ստեֆանո – II,
 Սան Ֆրանցիսկո – Ներած., I, վկ. 151, 155,
 Սանաբիճ – վկ. 42, 142,
 Սանդրամկ – վկ. 351,
 Սապգա – վկ. 143,
 Սապուդի ձոր – վկ. 88,
 Սառնակունք – վկ. 345,
 Սասնաշեն (Ներքին Սասնաշեն) – վկ. 5,
 Սասուն – I, II, վկ. 1-5, 9-10, 14, 18, 42, 63, 118,
 143, 212, 219, 289, 557, 627, 646, 658, 677,
 Ամփ.,
 Սավալոխ – վկ. 281,
 Սավուխլու – վկ. 44,
 Սատանի կամուրջ – II,
 Սարա – վկ. 25,
 Սարակո – վկ. 200,
 Սարդար – վկ. 33,
 Սարդարապատ – վկ. 32, 38, 45, 59, 116,
 Սարընճա – վկ. 86,
 Սարի թաղ – I, վկ. 176, Ամփ.,
 Սարիղամիշ – վկ. 1, 4, 18, 44, 59, 64, 72, 77, 85,
 88, 93, 96, 110, 155,
 Սարմա – վկ. 1,
 Սաքարիա – վկ. 206,
 Սաքըզաղաջ – վկ. 187,
 Սաֆա – վկ. 253,
 Սեբաստիա (Սվազ) – I, II, վկ. 18, 82, 84, 88, 95-
 97, 99, 101, 118, 120, 149-165, 171-172, 176-
 178, 184, 206, 210-211, 218, 270, 281, 365,
 388, 471, 531, 637, 676,
 Սեզա – վկ. 647,
 Սեդիշեհիր – վկ. 86,
 Սելիմիա – վկ. 86,
 Սելեկիա – վկ. 186,
 Սեմալ – վկ. 1,
 Սելհան – վկ. 189,
 Սենտ Փոլ – վկ. 155,
 Սերա – վկ. 212,
 Սըլեխ – վկ. 258,
 Սընջառեն տալը, Սինջարի Ռար – վկ. 284, 351,
 Սիրիթ – վկ. 4, 13, 38, 62, 114, 120, 166, 175, 212,
 221, 247, 269, 548, 612, 683,
 Սիդնեյ – Գրակ.,
 Սիդոն – վկ. 326,
 Սիլիվրի – վկ. 214-215,
 Սիմֆերոպոլ – վկ. 150,
 Սիմամերիկ – վկ. 1,
 Սիմոն – վկ. 5,
 Սիս (Գոգան) – I, II, Գրակ., վկ. 189, 272, 274,
 318-319, 331, 557, 658, Ամփ.,
 Սիսիան – վկ. 9, 88, 251, 345,
 Սիվրիհիսար – I, II, վկ. 177, 200, 205-206,
 Սիրա – վկ. 160,
 Սիրիա, Սուրիա, Սիրիական անապատ –

Ներած., I, II, Վկ. 16, 92, 136-138, 142-144,
147, 149, 151, 158-159, 162, 171, 175, 182,
187, 189, 206, 235, 239, 251, 253-254, 264,
274, 277, 281, 289, 297, 301-303, 306, 326,
335, 345, 373, 381-385, 447, 529, Ամփ.,

Սիցիլիա – Վկ. 235,
Սիփամ – Վկ. 10, 18, 37,
Սլաբոտկի – Վկ. 75,
Սլավոգորոդսկ – Վկ. 345,
Սլիվամ – II, Վկ. 1,
Սլովակիա – II,
Ս. Խաչ – Վկ. 21, 22,
Սխտոր Քար – Վկ. 1,
Սկելբի – Վկ. 289,
Սկյուտար – Վկ. 219, 243,
Սդերդ – I, Վկ. 1, 23,
Սյոլեզ – Վկ. 328, 422, 569,
Սոգոթլու – Վկ. 63,
Սոզվանց – Վկ. 26,
Սոխգոմ – Վկ. 1,
Սողո – Վկ. 13,
Սողուկսու, Սովուխ Սու (Սառնադրյուր) – Վկ. 5, 42,
Սոնկուրլու – Վկ. 173,
Սոչի – Վկ. 15,
Սովետաշեն, Նուբարաշեն – I, Վկ. 125, 250,
Սովետսկի ռայոն – Վկ. 285,
Սովուլը – Վկ. 284,
Սոուք-օլուք – Վկ. 325-326,
Սոքանց – Վկ. 29,
Սպարտա – Վկ. 191-192,
Սպեր – I, Վկ. 85,
Սպիտակ – I, Վկ. 314,
Սպոքեն – Վկ. 155,
Սպոաձոր – Վկ. 18,
ՍՍՀՄ (Սովետական Սոցիալիստական
Հանրապետությունների Միություն,
Խորհրդային Միություն) – Վկ. 78, 96, 112,
155, 277, 285, 307, 385,
Ստալինգրադ – Վկ. 171,
Ստամբուլ (Տե՛ս Կոստանդնուպոլիս)
Ստամբուլու Օղլու – Վկ. 172,
Ստանոզ – I, Վկ. 192, 194,
Ստավրոպոլ – Վկ. 83, 91,
Ստեփանավան (Տե՛ս Ջալալօղլի)
Սուդան – Վկ. 11, 66, 381,
Սունգի ջրանցք – Վկ. 42, 286,
Սունտիա, Սվեդիա (Տե՛ս Մուսա Լեո)
Սուլեյմանիե – II, Վկ. 253,
Սումգայիթ – Վկ. 34, 77, 116, 135, 177,
Սուսուգ-օվա – Վկ. 155,
Սովար – Վկ. 87, 143, 264, 472,
Սուր, Սուր-Սալդա – Վկ. 277, 318, 326,
Սուրամ – Վկ. 73, 81,
Սուրմալու (Տե՛ս Իզդիր)
Սուրուն – I, II, Վկ. 128, 143, 145, 148, 155-156,

158, 162, 164, Ամփ.,
Սև ծով – Վկ. 26-27, 42, 98, 150, 152, 361, 389, 562,
Սև Զուր – Վկ. 25, 95,
Սև Սար – Վկ. 438,
Սևան – Վկ. 9, 19, 88, 385, 667,
Սևաստոպոլ – Վկ. 160,
Սևերեկ, Սևերակ – I, Վկ. 142,
Սևերսկ – Վկ. 42,
Սևոկիմ – Վկ. 25-26, 29,
Սեր – II,

Վաղարշապատ (Տե՛ս Էջմիածին)
Վան (Տուշապ, Վասպուրական) – I, II, Գրակ.,
Վկ. 1, 6, 10, 18, 19, 21, 22, 24-27, 29-56, 120,
143, 155, 160, 206, 234-235, 332-333, 347,
357, 438, 448, 557, 628, 651, 654-655, 658,
675-677, 679-680, 685, Ամփ.,
Վանաձոր (Տե՛ս Ղարաքիլիսա)
Վանք – Վկ. 29,
Վաշինգտոն – Գրակ., Վկ. 116, 155, 186, 331,
Վառակճի Խան – Վկ. 86,
Վասպուրական (Տե՛ս Վան)
Վատիկան – II,
Վարազ – II, Վկ. 27, 31, 35, 37, 44, 558, 654, 690,
Վարդաշեն – I, II, Վկ. 282,
Վարդապետի կամուրջ – Վկ. 254,
Վարդենիս – II, Վկ. 1, 9,
Վարդով – Վկ. 1,
Վարի թաղ – Վկ. 147,
Վարմազյար – Վկ. 310,
Վարք – Վկ. 42,
Վեզիր Խան – Վկ. 86,
Վեխսեն – Վկ. 86,
Վենեսուելա – II, Վկ. 155,
Վենետիկ – II, Վկ. 84, 117,
Վերանշահ – Վկ. 13,
Վերանշահիր – Վկ. 87,
Վերին Բազմաբերդ (Տե՛ս Բազմաբերդ)
Վերին թաղ – Վկ. 1, 109, 147,
Վիեննա – Վկ. 117, 234,
Վլադիկավկազ – Վկ. 5, 72,
Վրաստան – Վկ. 4-5, 10, 32, 42,

Տալվորիկ – II, Վկ. 1, 3, 5,
Տաճկաստան (Տե՛ս Թուրքիա)
Տանձոտ – Վկ. 80-81,
Տաշքենդ – Վկ. 45,
Տավրոս, Դալդոս – II, Վկ. 37, 99, 155, 211, 218,
221, 253, 603, 616,
Տարոն – I, II, Վկ. 1, 6, 29, 32, 557, 677,
Տարսոն – I, II, Վկ. 86, 187, 211, 238-239, 626,
658, 699, Ամփ.,
Տափավանք – Վկ. 18,
Տափիկ – Վկ. 1,
Տեղ – Վկ. 110,

Տերգեկանք (Տեր-Գևանք) – Վկ. 1,
 Տիգոր – Վկ. 78,
 Տիգրանակերտ – I, II, Վկ. 2, 10-11, 52, 87, 92,
 103, 111-112, 120, 126, 129-131, 136-139,
 150, 155, 211, 231, 329, 343, 354, 651, 677,
 Տիգրիս – II, Վկ. 1, 26, 29, 47, 87, 99, 131, 139, 143,
 153, 200,
 Տիր (Տիրոս) – Վկ. 326,
 Տիրամայր – Վկ. 30,
 Տոնադրություն – Վկ. 115,
 Տոնիկավան – Վկ. 218,
 Տոտի – Վկ. 24,
 Տորոմտո – Ներած., I, Գրակ.,
 Տպմի – Վկ. 136,
 Տրապիզոն – I, Գրակ., Վկ. 1, 37, 82, 84, 103, 117,
 135, 152, 339, 531, Ամփ.,
 Տրիպոլի – Վկ. 156,
 Տուապսե – Վկ. 82,
 Տուշպա – Վկ. 37, 48,

Ուսսկե – Վկ. 23,
 Ուզունլար – Վկ. 113,
 Ուզունլու – Վկ. 172, 176,
 Ուլաշ – Վկ. 155,
 Ուլուղըշլա, Ուլու գըշլա, Ուլու դշլա, Ուլղուշլա –
 Վկ. 189, 192, 200, 253,
 Ուկրաինա (Արևմտյան) – Վկ. 75,
 Ումար – Վկ. 286,
 Ուշաք – Վկ. 196, 362,
 Ութըրթաուն – Վկ. 155,
 Ուտում Բափուսի – Վկ. 87,
 Ուրամի լեռ – Վկ. 579,
 Ուրարտու – Վկ. 26,
 Ուրացմ – Վկ. 6,
 Ուրթափ – Վկ. 18,
 Ուրմիա – Վկ. 25, 27, 258,
 Ուրուգվայ – II,
 Ուրֆա (Եդեսիա) – I, II, Գրակ., Վկ. 32, 87, 105-
 106, 128, 143-147, 155-156, 162, 183, 189,
 211, 253-254, 267, 272, 275, 381, 384, 455,
 469, 576, 638, Ամփ.,
 Ուրֆա Բափուսի – Վկ. 87,

Փալմիրա – Վկ. 383,
 Փայաջուկ – Վկ. 25,
 Փանգ – Վկ. 26,
 Փառգա – Վկ. 1,
 Փասադենա – Վկ. 128,
 Փարաքար – Վկ. 21,
 Փարիզ – Ներած., I, II, Գրակ., Վկ. 32, 37, 82,
 131, 155, 171, 213, 234, 251, 289, 292, 301,
 322, 529, 615, 696,
 Փարչանք – Վկ. 87,
 Փարչի – Վկ. 307,
 Փերթար – Վկ. 14,

Փեշխարուր – Վկ. 143,
 Փիրամ – Վկ. 131,
 Փիրեդա – Վկ. 175, 192, 196, 206, 236, 385,
 Փիրզիմ – Վկ. 1,
 Փիրմալաք – Վկ. 78,
 Փյունիկիա (Ֆինիկիա) – Վկ. 192,
 Փոթի – Վկ. 13, 63, 84,
 Փորթլենտ – Վկ. 155,
 Փոքր Ասիա – I, Վկ. 172, Ամփ.,
 Փոքր Հայք – II, Վկ. 177,
 Փսանք – Վկ. 1,
 Փրիսուս – Վկ. 18,
 Փրովիդենս – Գրակ., Վկ. 317,
 Քաբուսիե – II, Վկ. 285, 289, 291-292, 295, 351,
 Քադիկլար (Բաշ-Քադիկլար, Ներքին-
 Քադիկլար, Օրթա-Քադիկլար) – Վկ. 79,
 Քաթմա (Տե՛ն Կաթմա)
 Քալբին – Վկ. 131,
 Քաղաքամեջ – II, Վկ. 32, 35, 38, 48,
 Քայա – Վկ. 172,
 Քանա, Գանա – II, Վկ. 1,
 Քանանու երկիր – Վկ. 289,
 Քանաքեռ – Վկ. 4, 22, 34, 38, 42-43, 62, 66, 75,
 176,
 Քանլը Գեչիթ – II, Վկ. 130, 231, 273,
 Քանլը Դերե – II, Վկ. 155-156, 172, 457,
 Քաջարամ – Վկ. 84,
 Քաստենունի, Քասթենունի – Վկ. 194, 201,
 Քավալա (Տե՛ն Կավալա)
 Քարավանք – Վկ. 5,
 Քարսամա – Վկ. 298,
 Քարքութ – Վկ. 143,
 Քելլեր – Վկ. 172, 211,
 Քեմերիջ – Գրակ.,
 Քելվե – Վկ. 86,
 Քեթթաֆիա (Տե՛ն Գյոթաֆիա)
 Քեոսադաղ – Վկ. 63,
 Քեչեղուդ – Վկ. 99,
 Քեսաթ – Ներած., I, II, Գրակ., Վկ. 254, 284, 289,
 297-301, 343, 659,
 Քեսիրիկ – II, Վկ. 87, 111, 118,
 Քեսիք – Վկ. 157,
 Քեսկին Մադենի – Վկ. 180,
 Քերամեթ – Վկ. 569,
 Քեֆալոնիա – Վկ. 235,
 Քեֆենջիկ – Վկ. 178,
 Քըզըլջա – II,
 Քըռքըռ – II,
 Քըրքըզ – Վկ. 167,
 Քիլիս – II, Վկ. 211, 231, 253-254, 262, 272, Ամփ.,
 Քիսքիմ – Վկ. 85,
 Քիրազ – Վկ. 551,
 Քիրմանշահ, Քերմանշահ – Վկ. 26-27, 105, 115,
 200,

Գիրքունկ – I, Վկ. 193,
 Գնդի, Գնդի – I, Վկ. 118, 120, 125, 130, 343,
 Գյալագյարիմ (Օննավամ) – Վկ. 60,
 Գյաղքյիկ – Վկ. 160,
 Գյավառ – Վկ. 3, 58, 312,
 Գյափանաջի – Վկ. 313,
 Գյոթափա, Գնոթափա – I, Վկ. 181, 196, 200,
 273, 362, Ամփ.,
 Գյոթու խան – Վկ. 155,
 Գյոնն – Վկ. 172,
 Գյոռոզլու – Վկ. 152,
 Գյոփրու Գնոյ – Վկ. 94, 337,
 Գյուրդ Դադ – Վկ. 298,
 Գյուրդխան – Վկ. 118,
 Գոբ – Վկ. 1,
 Գոլագերան – Վկ. 42,
 Գոշիմ – Վկ. 96,
 Գոռմուս – Վկ. 44,
 Գոսուր – II, Վկ. 1,
 Գսակ – II,
 Գրդագոմ – Վկ. 1,
 Գրդասար – Վկ. 26,
 Գրըքխան – Վկ. 187, 189,
 Գուբեթի – Վկ. 254,
 Գուզըղազ – II,
 Գուռ – Վկ. 42, 80,
 Գուրդ – I, II, Վկ. 1, 2, 4-5, 7, 9-13, 18, 20-21, 23,
 26-27, 30, 32-33, 42, 44, 47, 57-58, 87-89, 91-
 92, 96, 101-102, 104, 110, 112-113, 115-121,
 130-132, 136-137, 142-143, 145, 148, 155-
 156, 164-165, 189, 211, 213, 247, 253, 258,
 298, 333, 376, 380, 439, 566, 627,

Օթլը Ղայա – Վկ. 323,
 Օլթի – Վկ. 1, 44, 80,
 Օխու – Վկ. 317,
 Օղոմբ – Վկ. 1,
 Օշական – Վկ. 44,
 Օսմանիե – Վկ. 86, 189, 200, 211, 251, 273,
 Օսմանյան կայսրություն (Տե՛ս Թուրքիա)
 Օսմանիաշա – Վկ. 173,

Օսվենցիում – Վկ. 165,
 Օվաճըբ – Վկ. 230,
 Օվում – Վկ. 30,
 Օտտավա – Ներած., I, Վկ. 165,
 Օրգով – Վկ. 26, 31-32, 35, 38, 51, 59, 65,
 Օրդու – I, Վկ. 134, 274, 286, 298, 300,
 Օրդուբադ – Վկ. 88,
 Օրեզոն – Վկ. 155,
 Օրթաճալա – Վկ. 42,
 Օրիմշար – Վկ. 381,
 Օրոսֆոս – Վկ. 95,
 Օքսֆորդ – Գրակ.,

Ֆալեստին (Տե՛ս Պաղեստին)
 Ֆատկան – II, Վկ. 1,
 Ֆարբո – Վկ. 295,
 Ֆարդին (Տիգրանակերտ) – Վկ. 139, 142-143,
 Ֆընդլկ – Վկ. 23,
 Ֆընդըջազ – II, Վկ. 247, 253, 541,
 Ֆըռնջըլար, Փըրընջըլար – II, Վկ. 102, 155,
 Ֆըռնուզ, Ֆոնուզ – Վկ. 87, 253,
 Ֆիլադելֆիա – Վկ. 101, 163,
 Ֆինիկիա (Տե՛ս Փյունիկիա)
 Ֆոֆո Գար – Վկ. 1,
 Ֆրանկֆուրտ – Վկ. 205,
 Ֆրանսիա (Ֆրանսա), ֆրանսիացի, ֆրանսերեն,
 ֆրանսիական – Ներած., I, II, Գրակ., Վկ.
 4, 12, 19, 24, 26, 30, 32, 46-47, 51-52, 64, 72,
 82, 92, 95, 101, 105, 112, 115, 122, 124, 129-
 132, 135, 137, 139, 143-145, 147, 151-153,
 155-157, 159, 171, 175, 177, 186-187, 189-
 190, 199-200, 206, 211, 214, 220, 225, 234-
 235, 241-242, 244, 246-247, 251, 253-254,
 259-260, 262, 265, 267, 269, 272, 274-275,
 277, 279, 281, 283-286, 288, 291-294, 297-
 298, 300-301, 317, 326-327, 330-332, 335,
 343, 350-352, 359, 385, 428, 545, 557, 563-
 564, 615, 632, 634, 652, 696, Ամփ.,
 Ֆրեզո – Ներած., I, Գրակ., Վկ. 116, 128, 155,
 159,

UK (Տե՛ս ՄԹ)
 USA (Տե՛ս ԱՄՆ)

**ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ**

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331
FAX 733-8328
WWW.CHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331
FAX 733-8328
WWW.CHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331
FAX 733-8328
WWW.CHICAGO.EDU

Մարիամ Փափազյան
(1874 թ., Սամսուն)

Ալ Գըհրն
(1880 թ., Ռաֆա)

Մարիամ Զուգասյան
(1881 թ., Մեքասիա)

Սեոթ Գյոգալյան
(1882 թ., Սուաա Լեո)

Մեննեհրժն Կոզմանյան
(1882 թ., Մեքասիա)

Կաֆալ Մուրադյան
(1883 թ., Բիթլիս)

Նոյենգար Մուրադյան
(1883 թ., Մու)

Կարադես Ագարյան
(1884 թ., Մեքասիա)

Վերժին Հազարյան
(1885 թ., Արաբկիր)

Արսեն Փանոսյան
(1885 թ., Մուսա Լեռ)

Վարդան Մազմանյան
(1886 թ., Արվիկ)

Ազնիվ Աղա-Ջրաֆյան
(1886 թ., Ասամբուլ)

Քեռքե Աղա-Ջրաֆյան
(1886 թ., Ասամբուլ)

Նդիագար Կարադեյան
(1886 թ., Սասուն)

Պայծառ Երկաթ
(1887 թ., Կեսաբիա)

Պողոս Մուրկուկյան
(1887 թ., Մուսա Լեռ)

Մարիցա Օհանյան
(1887 թ., Սեբասիա)

Գարեգին Ամադյան
(1888 թ., Արաբկիր)

Տիգրան Ճեղեճյան
(1888 թ., Այնթապ)

Աննա Դավթյան
(1888 թ., Սուսա Լեռ)

Նանսախ Բարսեղյան
(1889 թ., Կարս)

Սեդրակ Պորդիկյան
(1890 թ., Ալեքսանդրեօս)

Արամի Չուպյան
(1890 թ., Փանաֆլալե)

Հովհաննես Պարոնյան
(1890 թ., Էսփեհիլ)

Մուրեղ Հակոբյան
(1890 թ., Նիկոմեդիա)

Մովսես Բախրամյան
(1891 թ., Սուսա Լեռ)

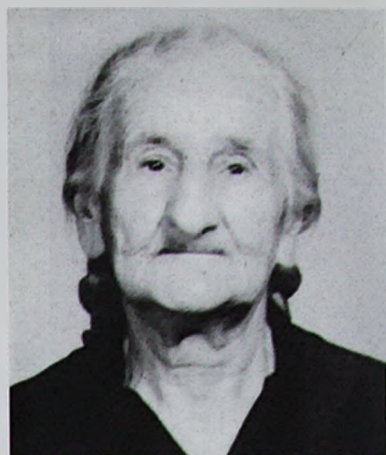
Հակոբ Փափազյան
(1891 թ., Սիվրիհիսար)

Դիդուրեա Զոհրադ-Լիովան
(1892 թ., Սամբուլ)

Տոնակսան Տոնոյան
(1893 թ., Մուռ)

Օվսաննա Արիկյան
(1893 թ., Նիկոմեդիա)

Ավագ Ավագյան
(1893 թ., Շարուր)

Հայկո Վարդանյան
(1893 թ., Շարուր)

Խաչեր Արաբոյան
(1893 թ., Եղեւիս)

Խորեն Արաբոյան
(1893 թ., Եղեւիս)

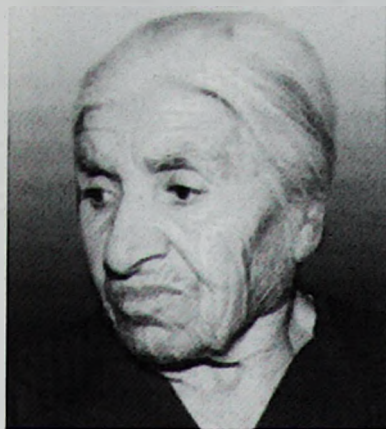
Ջոհար Ասլանյան
(1895 թ., Խաղբեղ)

Խորեն Գյուլբենկյան
(1895 թ., Սեբասիա)

Արամ Սանթրոյան
(1896 թ., Ագուլիս)

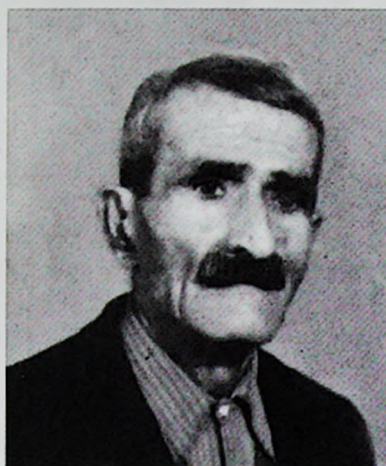
Հեղնար Ղուկասյան
(1896 թ., Բասեն)

Հարություն Ծուլիկյան
(1896 թ., Կեսարիա)

Հովհաննես Իփրեջյան
(1896 թ., Մուսա Լեռ)

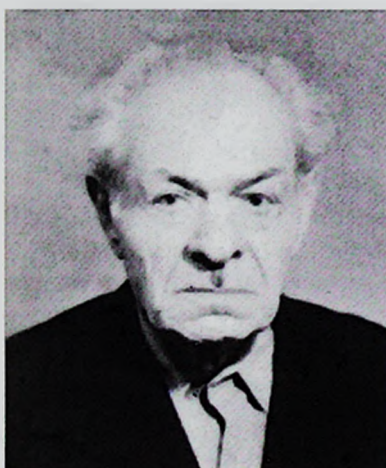
Սարգիս Խաչիկյան
(1897 թ., Մուսա Լեռ)

Ընծա Ճեմդեհյան
(1898 թ., Ամասիա)

Ներսես Նուրիգանյան
(1898 թ., Արդվին)

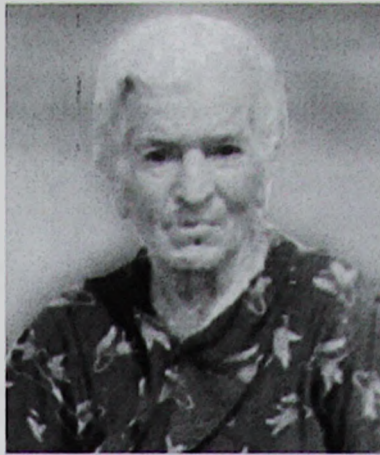
Կաննասր Խաչանյան
(1898 թ., Բայազետ)

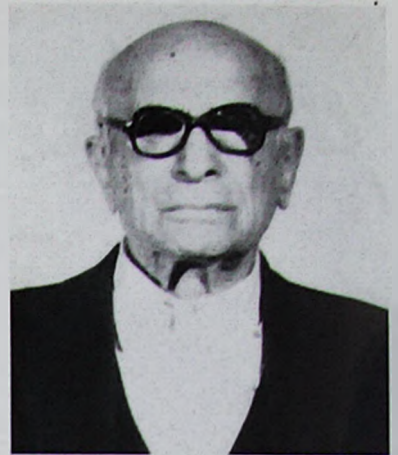
Սարսխոս Գոգալյան
(1898 թ., Էջլան)

Արսևկուի Բոյաջյան
(1898 թ., Կեստրիա)

Վերգինե Մայիկյան
(1898 թ., Մարաշ)

Տոնիկ Տոնիկյան
(1898 թ., Մուսա Լեռ)

Համբարձում Սահակյան
(1898 թ., Սեբաստիա)

Վերժին Տաղավարյան
(1898 թ., Սեբաստիա)

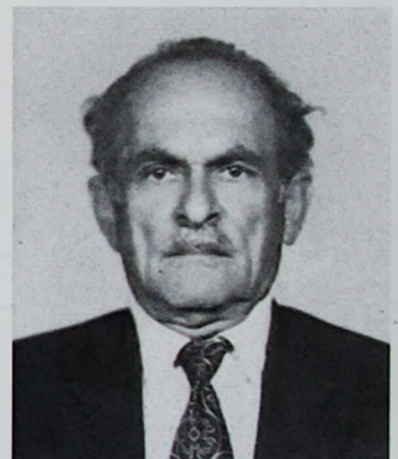
Վաղուհ Խաչատրյան
(1898 թ., Մոխսակ)

Հառաբյուն Մարտիկյան
(1899 թ., Խաբերդ)

Հակոբ Ջրչյան
(1900 թ., Այնթապ)

Պետրոս Կարամանուկյան
(1900 թ., Այնթապ)

Շիրանի Մաթևոսյան
(1900 թ., Խարբերդ)

Մողոմոն Երենեցյան
(1900 թ., Մերսին)

Բարուխի Սիկյան
(1900 թ., Նիկոմեդիա)

Վարդանուշ Բեկնազարյան
(1900 թ., Շարուր)

Մաւռոդ Մաւռոդյան
(1900 թ., Յոզղաս)

Գյունջի Բեւիճյան
(1900 թ., Ջելթուն)

Արսավագի Կերածյան
(1901 թ., Աղաբազար)

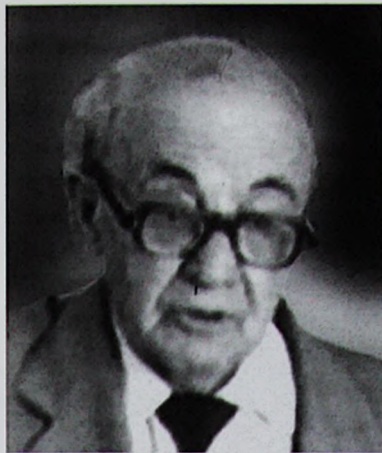
Ենոք Աղանյան
(1901 թ., Բիթլիս)

Սոկրատ Սիրսյան
(1901 թ., Բիթլիս)

Արսեն Ակոպյան
(1901 թ., Կեսաբիա)

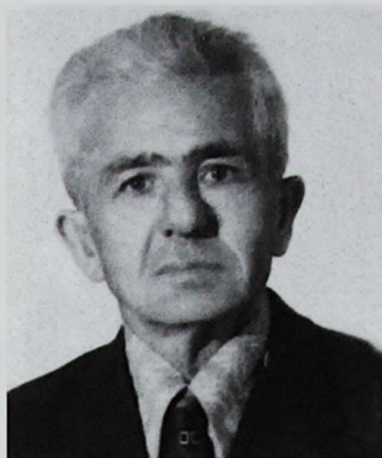
Կուլյա Վարաշեյան
(1901 թ., Մոկս)

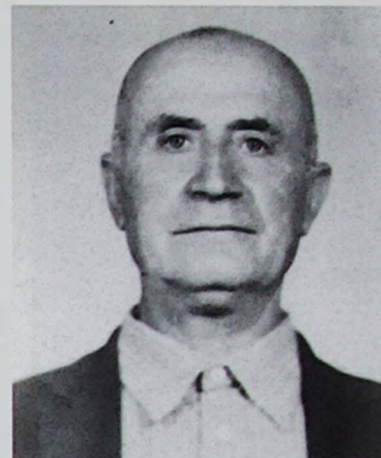
Շոդեր Տոնոյան
(1901 թ., Մուծ)

Իսկուիի Փանոսյան
(1901 թ., Մուսա Լեռ)

Պեհոս Սաֆարյան
(1901 թ., Մուսա Լեռ)

Ասասուր Սուդուկյան
(1901 թ., Մուսա Լեռ)

Գեղեցիկ Եսայան
(1901 թ., Նիկոմեդիա)

Բաժիր էլ Սահակ
(1901 թ., Ռաֆա)

Հովսեփ Բազդյան
(1901 թ., Տիգրանակերտ)

Շուրանիկ Փաչաջյան
(1901 թ., Տրադիզոն)

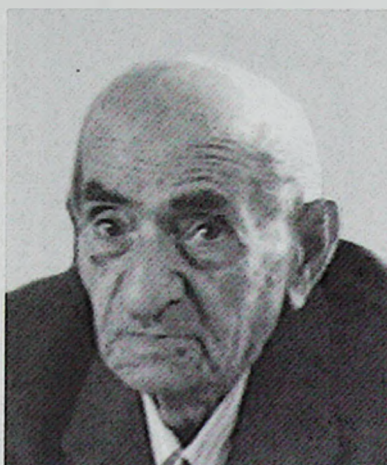
Թովիկ Բաղդասարյան
(1901 թ., Վան)

Մանվել Մարուքյան
(1901 թ., Վան)

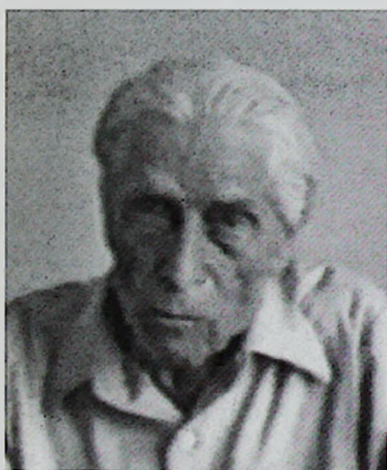
Անդրանիկ Միմոնյան
(1902 թ., Ալաշկերտ)

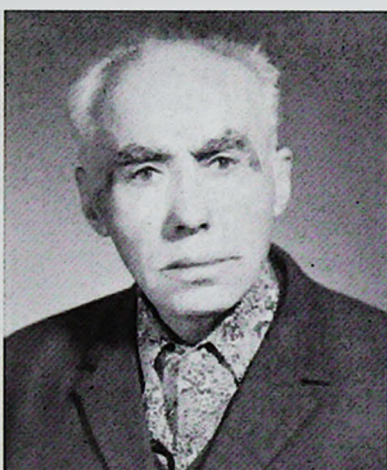
Հայկազ Թորիկյան
(1902 թ., Արաբկիր)

Հազարխան Թորոսյան
(1902 թ., Բալու)

Հմայակ Բոյաջյան
(1902 թ., Բիթլիս)

Առափել Թադոյան
(1902 թ., Դերջան)

Հովհաննես Գասմադյան
(1902 թ., Էսփեհիր)

Հակոբ Հորիկյան
(1902 թ., Խաղերոյ)

Տիգրան Օհանյան
(1902 թ., Կամախ)

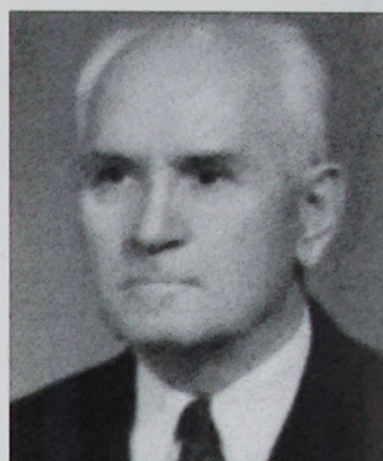
Ղեքսեն Գալրալյան
(1902 թ., Կոնիա)

Չարիկ Վարդյան
(1902 թ., Մարաւ)

Միսակ Յարայան
(1902 թ., Մուսա Լեռ)

Մուրեն Սարգսյան
(1902 թ., Սեբասիա)

Մըրուիի Գալրալյան
(1902 թ., Յոզղաս)

Բարունակ Շիչիկյան
(1902 թ., Չեթրուն)

Հայկանուր Զախիկյան
(1903 թ., Աղաբաղար)

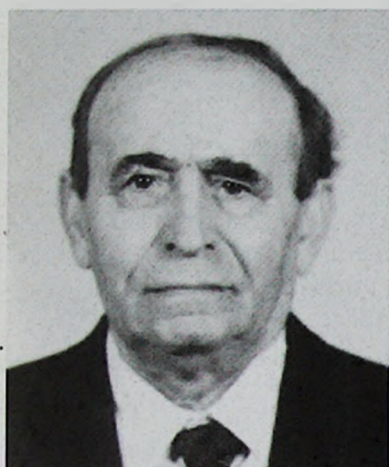
Արղիշհ Բարժիկյան
(1903 թ., Աֆիոն-Գարահիսար)

Նորիցա Քյուրճյան
(1903 թ., Այնթաղ)

Նորիս Պառիկյան
(1903 թ., Էրզրում)

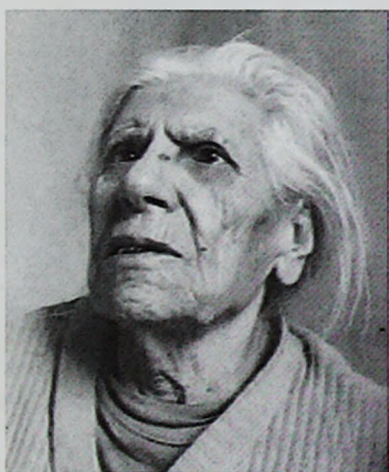
Միսրոն Մանկյան
(1903 թ., Հաճըն)

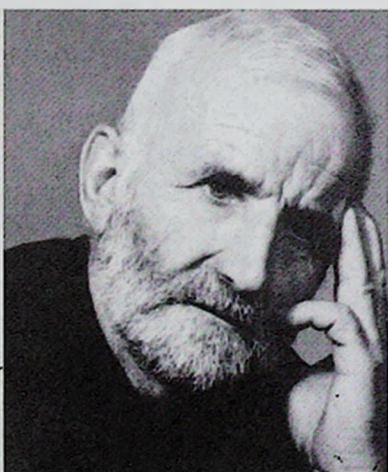
Սարգիս Իսախանյան
(1903 թ., Խաբերդ)

Սարգիս Մարժրումյան
(1903 թ., Խաբերդ)

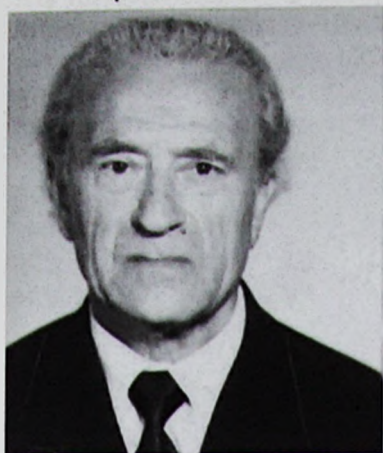
Աննանյան Առաքյան
(1903 թ., Կարս)

Հովհաննես Արքյան
(1903 թ., Քեսաբ)

Գիուկիհա Մուտյան
(1903 թ., Քեսաբ)

Գրիգոր Գիւղալյան
(1903 թ., Մուսա Լեռ)

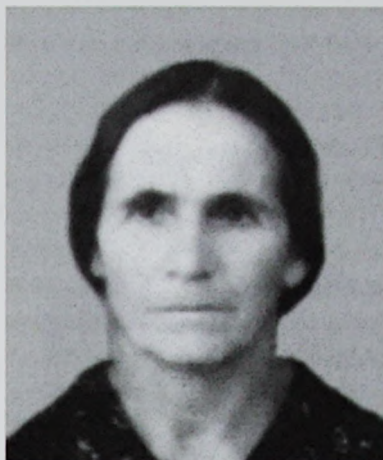
Միդիմն Փաճալյան
(1903 թ., Մուսա Լեռ)

Հակոբ Գրիգորյան
(1903, թ., Մասուն)

Հակոբ Մուրադյան
(1903 թ., Սդեդ)

Նվարդ Մուրադյան
(1903 թ., Շառախ)

Նվարդ Աբլադուրյան
(1903 թ., Եղեսիա)

Արսակուի Պեհմայան
(1903 թ., Յոզղաս)

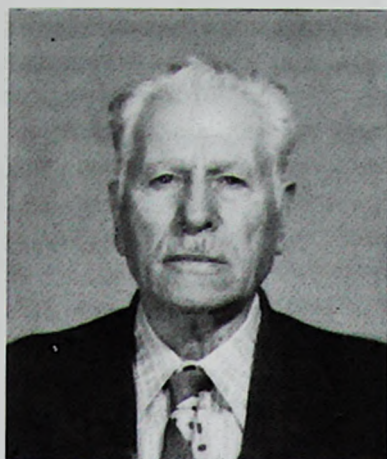
Հովսեփ Բեշկլյան
(1903 թ., Զեյթուն)

Նվա Զոյլյան
(1903 թ., Զեյթուն)

Սենրակ Գալրակյան
(1903 թ., Ջեյթուն)

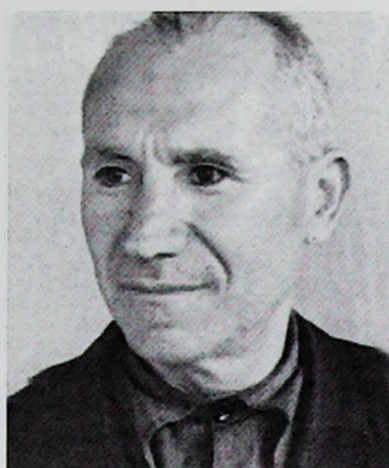
Կարադիս Թուլյան
(1903 թ., Ջեյթուն)

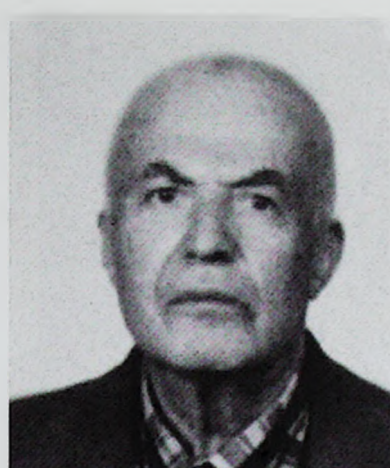
Միքայել Զեչիյան
(1904 թ., Աղանա)

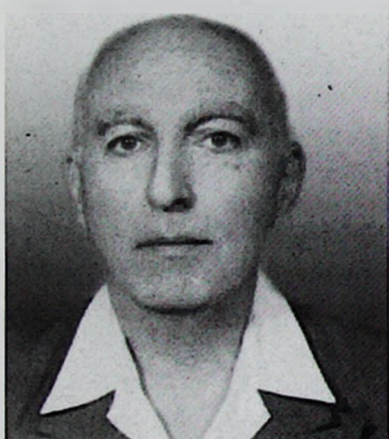
Սարգիս Ամալյան
(1904 թ., Արաբկիր)

Հարություն Աղոյաջյան
(1904 թ., Ֆրնդըջազ)

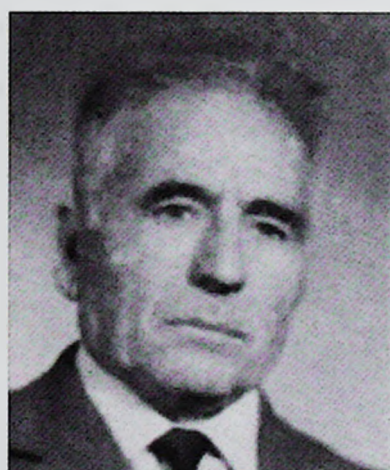
Միքայել Զիլինգարյան
(1904 թ., Խարբեղ)

Բյուզանդ Սորուֆյան
(1904 թ., Կեսարիա)

Գառնիկ Սվալյան
(1904 թ., Կեսարիա)

Սենրակ Հարությունյան
(1904 թ., Մուշ)

Իմաստուհի Գալաճյան
(1904 թ., Սեբաստիա)

Հովհաննես Գյոռոյան
(1904 թ., Տիգրանակերտ)

Աղասի Գանճանյան
(1904 թ., Վան)

Անուշ Գասպարյան
(1905 թ., Արդվին)

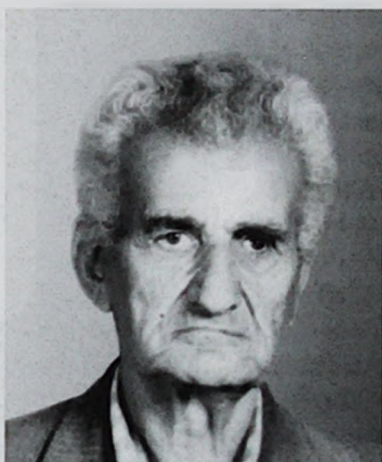
Արալույս Ջրջյան
(1905 թ., Այնթապ)

Արալույս Տեր-Նազարեթյան
(1905 թ., Բաքու)

Գալուստ Սողոմոնյան
(1905 թ., Բոլու)

Ասոս Օհանյան
(1905 թ., Բուրսա)

Մարի Վարդանյան
(1905 թ., Մալաթիա)

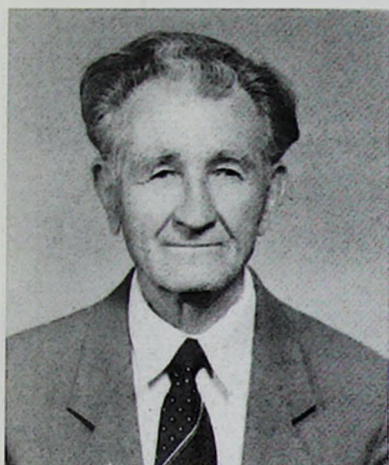
Դավիթ Դավիթյան
(1905 թ., Մուսա Լեռ)

Պետրոս Ոսկերիչյան
(1905 թ., Մեհերկ)

Քաջունի Ղարապետյան
(1905 թ., Շաղին-Պարսիսար)

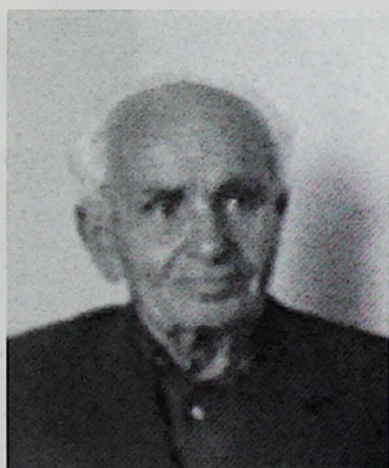
Անդրեաս Գիւլանյան
(1905 թ., Շաւախ)

Հարիկ Մուրադյան
(1905 թ., Շաւախ)

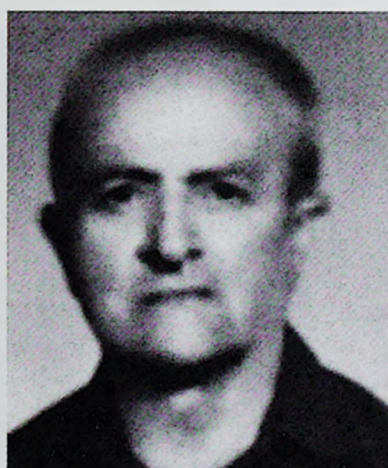
Վարսենիկ Արսահանյան
(1905 թ., Վան)

Սմբատ Դավիթյան
(1905 թ., Վան)

Սիրակ Սանասյան
(1905 թ., Վան)

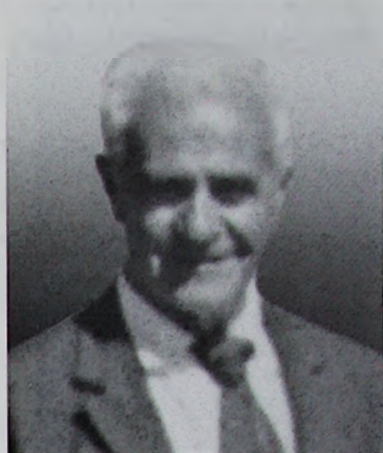
Պետրոս Կիլիշյան
(1906 թ., Արաբկիր)

Բաբրա
(1906 թ., Դեյր Էլ Զոր)

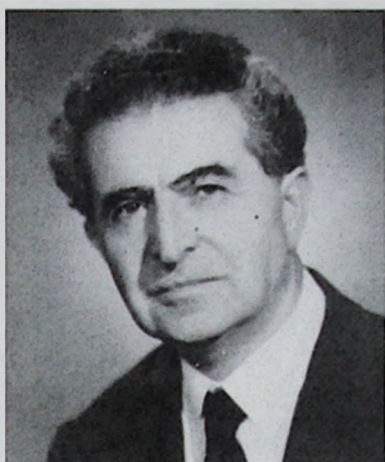
Ներսիսի Ջրքիսյան
(1906 թ., Հաճրն)

Միսաֆ Հևունի
(1906 թ., Հաճրն)

Արալույս Թինգուրյան
(1906 թ., Սեբասիա)

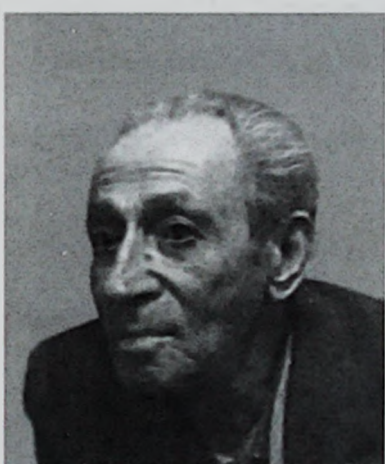
Պասրիկ Սարոյան
(1906 թ., Վան)

Սիրանուշ Թութունջյան
(1906 թ., Վան)

Վազգեն Սադաթյան
(1907 թ., Աղաբազար)

Ասատուր Մենեջյան
(1907 թ., Աֆիոն-Գարահիսար)

Սարգիս Եթարյան
(1907 թ., Աֆիոն-Գարահիսար)

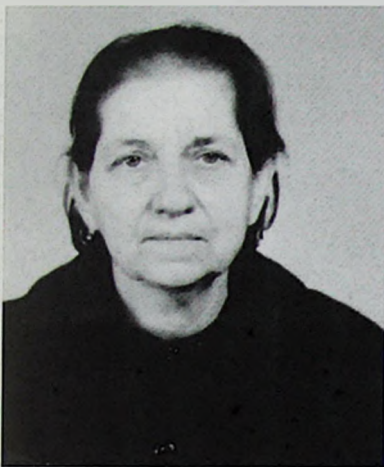
Հրանտ Ջուլայան
(1907 թ., Չանաֆլալե)

Ստեփան Ստեփանյան
(1907 թ., Խարբերդ)

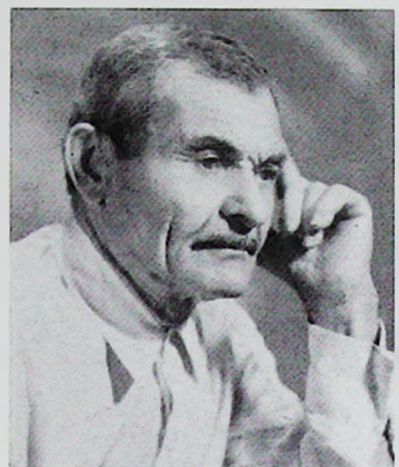
Փայլուն Տերտերյան
(1907 թ., Խարբերդ)

Անժել Թեմեյան
(1907 թ., Կեսաբխա)

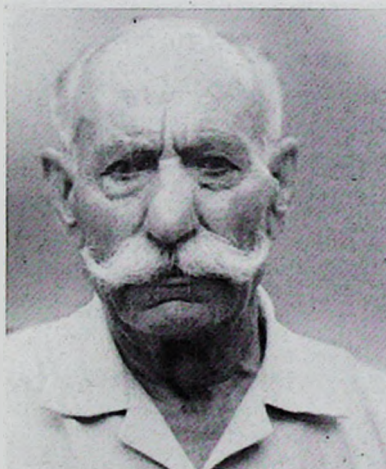
Միսակ Տերունյան
(1907 թ., Սարգվան)

Մկրտիչ Խաչատրյան
(1907 թ., Շաղիմ-Գարսահիսար)

Էդուարդ Դաճոյան
(1907 թ., Շախխա)

Ղազար Հաճոյան
(1907 թ., Վան)

Արծրուն Հարությունյան
(1907 թ., Վան)

Մամուհի Մահակյան
(1907 թ., Վան)

Երվանդ Շիրակյան
(1907 թ., Վան)

Վերոնիկա Բերբերյան
(1907 թ., Ֆոզդաս)

Հայկուհի Ազարյան
(1908 թ., Աղաբազար)

Պարույր Խաչատրյան
(1908 թ., Ալաշկերտ)

Դավիթ Դավթյան
(1908 թ., Բուսա)

Ալեսն Թողիկյան
(1908 թ., Էդրում)

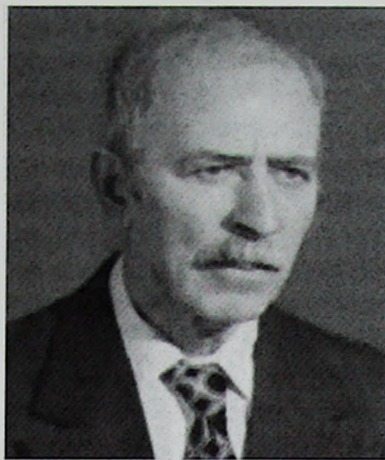
Մարիամ Տեր-Մկրչյան
(1908 թ., Էդրում)

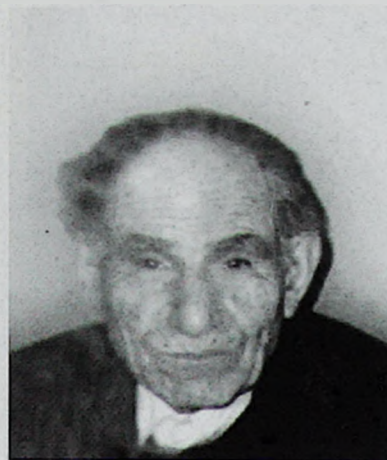
Մանուակ Տեր-Ստեփանյան
(1908 թ., Էդրում)

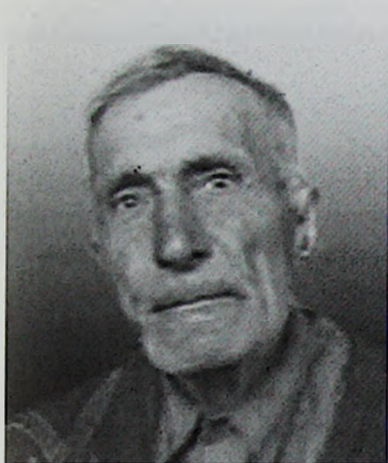
Արշակունյ Թառճյան
(1908 թ., Մալաթիա)

Լիոն Էվրենգեղյան
(1908 թ., Մարաշ)

Հրան Գաստարյան
(1908 թ., Մուշ)

Հրաչ Հովհաննիսյան
(1908 թ., Մուշ)

Արսակ Սեսեփանյան
(1908 թ., Մուշ)

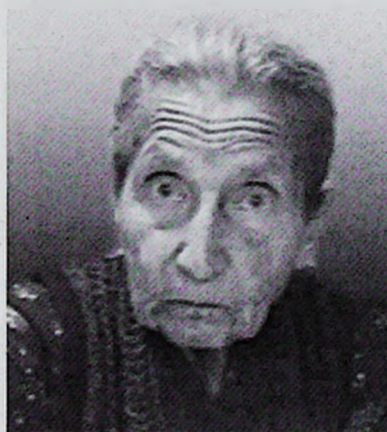
Մուրեղ Հովհաննիսյան
(1908 թ., Սասուն)

Հովհաննիս Զարգյան
(1908 թ., Մեքասիա)

Մելինե Խանգադյան
(1908 թ., Մեքասիա)

Հայկանուշ Օհանյան
(1908 թ., Մեքասիա)

Նշան Արսիսամյան
(1908 թ., Վան)

Միլվա Բյուզանյան
(1908 թ., Վան)

Բաղբերովի Զահինյան
(1908 թ., Վան)

Լուսիկ Մարտիսյան
(1909 թ., Ալաշկերտ)

Մըրցի Կիկիւսյան
(1909 թ., Արարկիւր)

Ռոբերտ Զինյան
(1909 թ., Այնթապ)

Աղավնի Մկրտչյան
(1909 թ., Բիթլիս)

Աղեհիս Նորիկյան
(1909 թ., Բուսա)

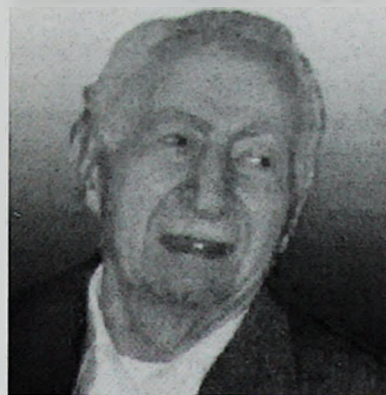
Իսխան Հաչկազյան
(1909 թ., Երզրում)

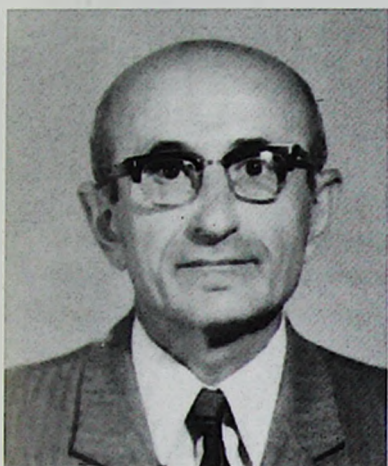
Էվելինա Կանայան
(1909 թ., Իզդիր)

Միրադիի Սվազյան
(1909 թ., Սամբու)

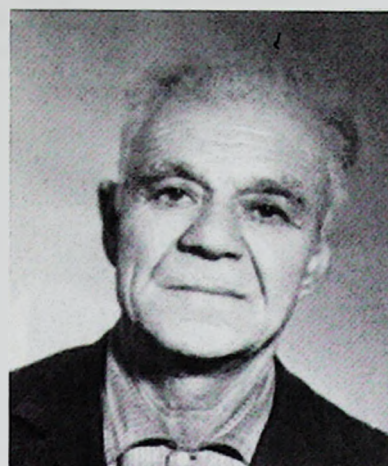
Գրիգոր Արսենյան
(1909 թ., Կեսաբիա)

Արամ Սոմջյան
(1909 թ., Մարաշ)

Մարիամ Բաղդիչյան
(1909 թ., Մուսա Լեռ)

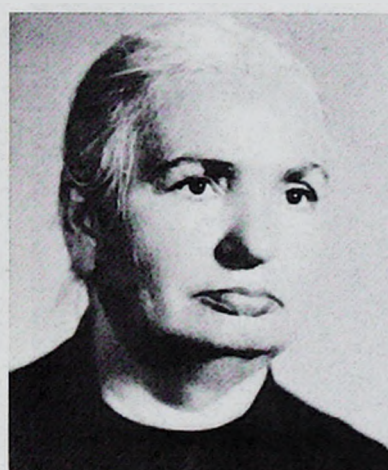
Գևորգ Չիֆերյան
(1909 թ., Մուսա Լեռ)

Վարագդաս Հարությունյան
(1909 թ., Վան)

Գառնիկ Սեսիանյան
(1909 թ., Երզնկա)

Գայանե Աղոյան
(1909 թ., Չեթուն)

Սիրենա Ալաճաճյան
(1910 թ., Աղարազար)

Մարի Երկար
(1910 թ., Աղարազար)

Նվարդ Գևորգյան
(1910 թ., Ալաշկերտ)

Նեկսար Գաստարյան
(1910 թ., Աղվին)

Սեփան Հովակիմյան
(1910 թ., Աղվին)

Մասիս Կոջոյան
(1910 թ., Բաբերդ)

Ծաղիկ Զինիմյան
(1910 թ., Իգդիր)

Փեփոնե Թումանյան
(1910 թ., Կարս)

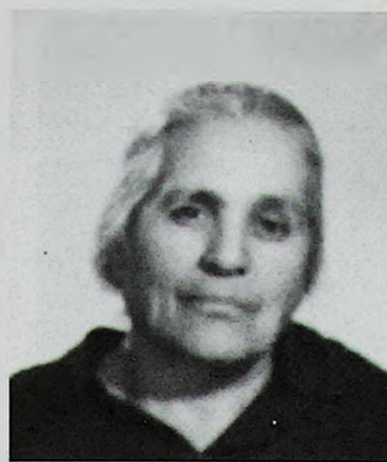
Արմենուհի Եղիկյան
(1910 թ., Կարս)

Խորեն Գրլըճյան
(1910 թ., Կեսաբիա)

Վերգինե Նաջարյան
(1910 թ., Մալաթիա)

Գարուն Անտոնյան
(1910 թ., Մուսա Լեռ)

Հովհաննես Դուրապեյան
(1910 թ., Մուսա Լեռ)

Մերտող Մինասյան
(1910 թ., Սամսուն)

Ռեհան Մանուկյան
(1910 թ., Տարուն)

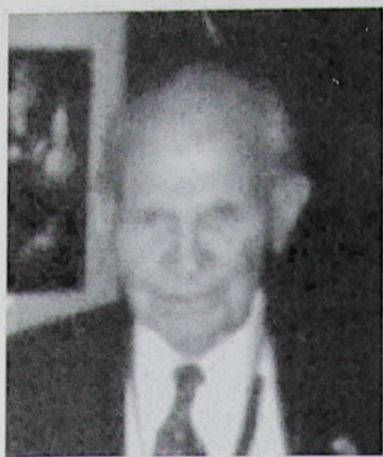
Մկրտիչ Կարապետյան
(1910 թ., Տիգրանակերտ)

Արծվիկ Թերզյան
(1910 թ., Վան)

Վարդուհ Կիրակոսյան
(1911 թ., Ալաշկերտ)

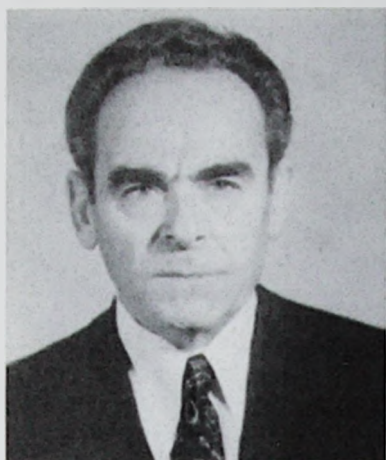
Սարգիս Սարյան
(1911 թ., Բալու)

Մրցուհի Մուրադյան
(1911 թ., Բիթլիս)

Հրանտ Խոնդկարյան
(1911 թ., Բագրիբ)

Ասատուր Մախոյան
(1911 թ., Մուսա Լեռ)

Վարդգես Ալեքսանյան
(1911 թ., Վան)

Շողիկ Մկրչյան
(1911 թ., Վան)

Երանուհի Չափարյան
(1912 թ., Աղանա)

Վարդուհ Հովհաննիսյան
(1912 թ., Ագուլիս)

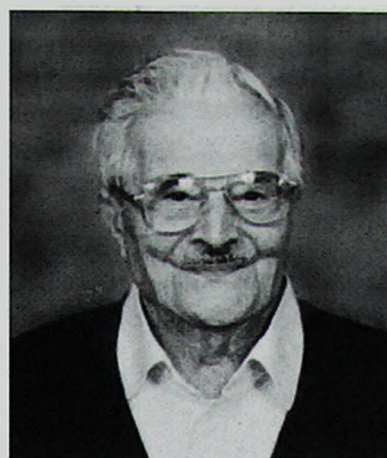
Նվարդ Մուրադյան
(1912 թ., Բիթլիս)

Մինան Մինանյան
(1912 թ., Էսփեհիյի)

Մարթա Խոյենճյան
(1912 թ., Խարբերդ)

Ռոբեր Գալընյան
(1912 թ., Խարբերդ)

Ելենա Աբահանյան
(1912 թ., Կարս)

Խանումա Ջալիլ
(1912 թ., Կարս)

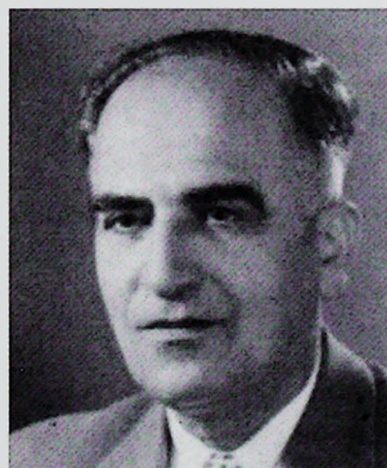
Փառանձեմ Տեր-Հակոբյան
(1912 թ., Կարս)

Թագուհի Հալադյան
(1912 թ., Մարաշ)

Միմա Դուդակյան
(1912 թ., Մուսա Լեռ)

Թորոս Թեղանյան
(1912 թ., Սեբաստիա)

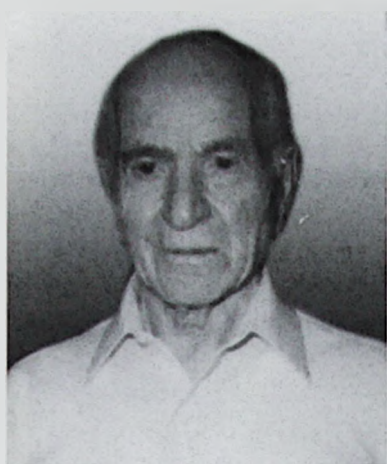
Վարդուի Փոքիկյան
(1912 թ., Վան)

Կերենիկ Մարտյան
(1912 թ., Վան)

Արմիկ Խեչյան
(1912 թ., Վան)

Գևորգ Քիչեչյան
(1912 թ., Եդեսիա)

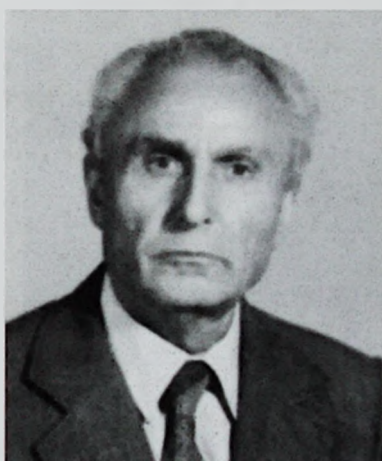
Հերմինե Տեր Ողորմիաճյան
(1912 թ., Յոզղաս)

Արևալույս Ամալյան
(1913 թ., Արաբկիր)

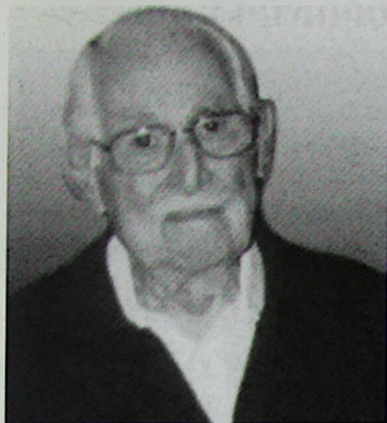
Մարի Ոսկեչյան
(1913 թ., Ջմյուռնիա)

Աղասի Կարոյան
(1913 թ., Կարս)

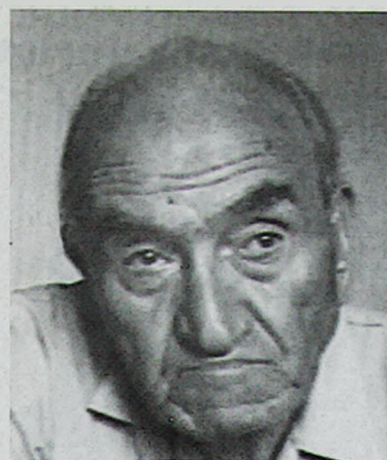
Լուսաբեր Դեմիրճյան
(1913 թ., Կեսաբիա)

Լյովսեր Էսֆյան
(1913 թ., Քեսաբ)

Սահակ Բազյան
(1913 թ., Շաքախ)

Գորգեն Մուրադյան
(1914 թ., Ալաշկերտ)

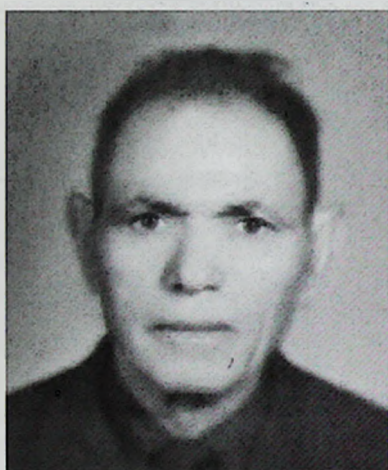
Շաֆե Զուլալյան
(1914 թ., Սֆամբուլ)

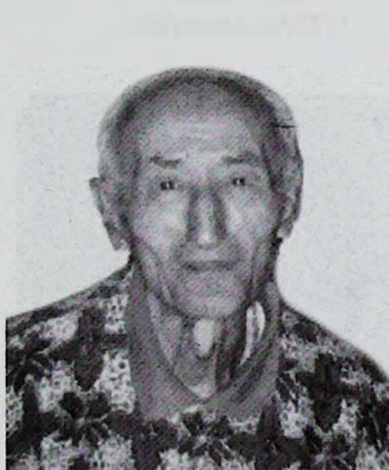
Էմմա Ասատրյան
(1914 թ., Կարս)

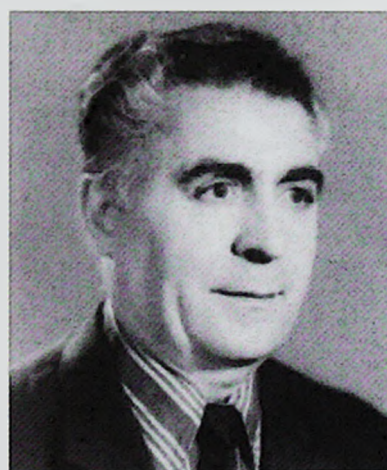
Արուսյակ Հովակիմյան
(1914 թ., Վան)

Յովակ Թորոսյան
(1914 թ., Չըրախլի)

Համբարձում Մարկոսյան
(1915 թ., Աղաբազար)

Վահան Դարբինյան
(1917 թ., Կերեմե)

**ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ
ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻՆ ՀԱԶՈՐԴԱԾ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԻ**

Հռչուհի Ջիւսանյան
(1919 թ., Բիւլջիկ)

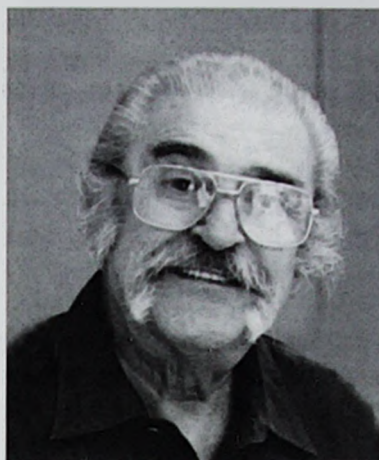
Զոհրադ Դասարյան
(1919 թ., Ասամբուլ)

Վարդուհի Պէշիկյան
(1919 թ., Ասամբուլ)

Իննյա Թեւայան
(1920 թ., Հալեղ)

Հակոբ Տեւ-Պողոսյան
(1920 թ., Դյորսլոյ)

Ալիս Քեչիւյան
(1920 թ., Տարուն)

Գևորգ Քեչիւյան
(1921 թ., Տարուն)

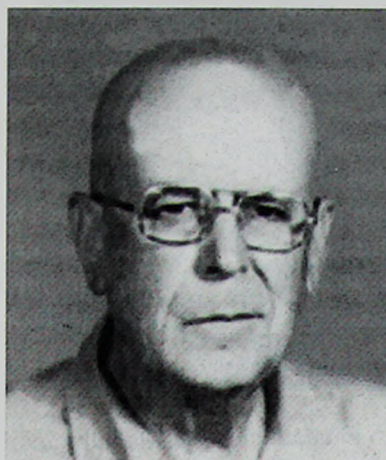
Մարիամ Դասարյան
(1921 թ., Բուսա)

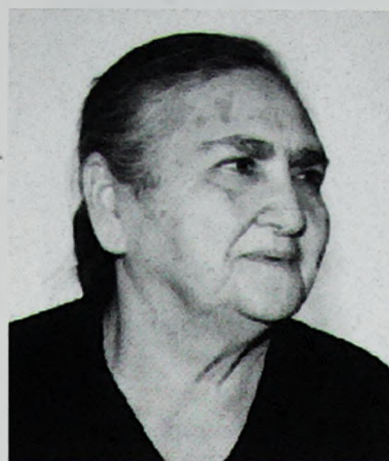
Աղիկնե Ալաճաճյան
(1921 թ., Ասամբուլ)

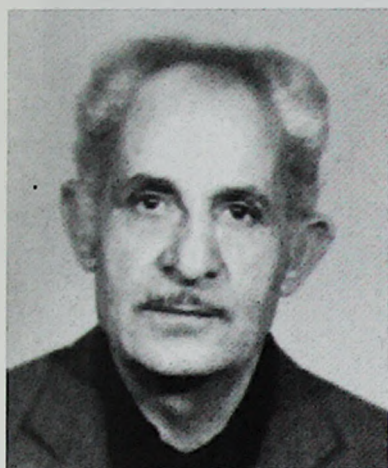
Գրիգոր Էփեգյան
(1921 թ., Մալաթիա)

Համբարձում Բաղդակչյան
(1921 թ., Մարաշ)

Անուշ Հարությունյան
(1922 թ., Բաղդադ)

Կիսակոս Դանիելյան
(1923 թ., Բալու)

Երվանդ Աղբարյան
(1923 թ., Բեյրութ)

Նվարդ Աղամյան
(1923 թ., Խաբեհդ)

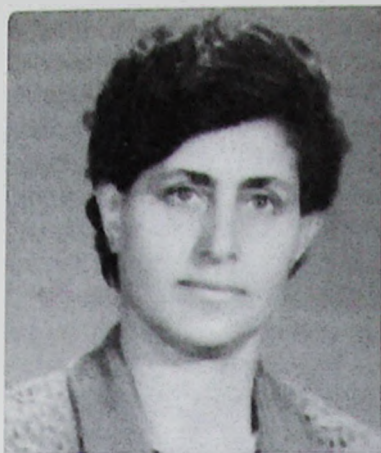
Վահե Թխադճյան
(1924 թ., Ալեքսանդրիա)

Ռեքելա Մելնիկյան
(1924 թ., Նոնոսանցա)

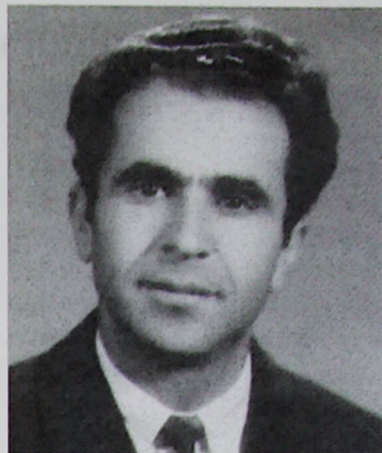
Երվանդ Վարուդյան
(1925 թ., Մուսա Լեռ)

Նազենի Սարամյան
(1926 թ., Ռևորո)

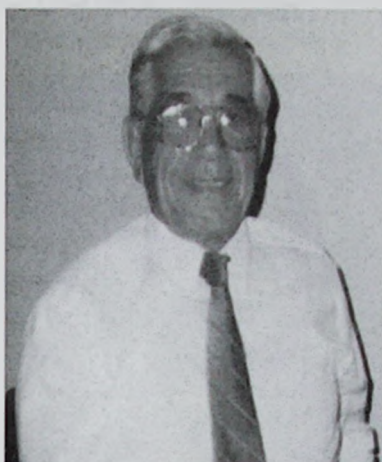
Թագուհի Տև-Նոյեյան
(1926 թ., Ռևորո)

Արսաես Բալաբանյան
(1926 թ., Մուսա Լեռ)

Սերգեյ Ավագյան
(1926 թ., Երևան)

Մարտիրոս Աբրկյան
(1927 թ., Հալեղ)

Մարիամ Միրզայան
(1927 թ., Թումարզա)

Վահագն Ղարիբյան
(1928 թ., Աղիս Արեբա)

Անահիտ Դարբինյան
(1928 թ., Ալեհանդրես)

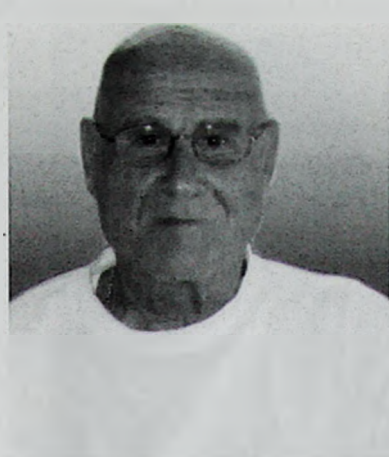
Քլարուհի Բահարյան
(1929 թ., Բեյլան)

Զարուհի Փարթամյան
(1929 թ., Հալեդ)

Միլվա Դալդաբանյան
(1930 թ., Սամսուն)

Վարդ Ալեքսանյան
(1931 թ., Կահիրե)

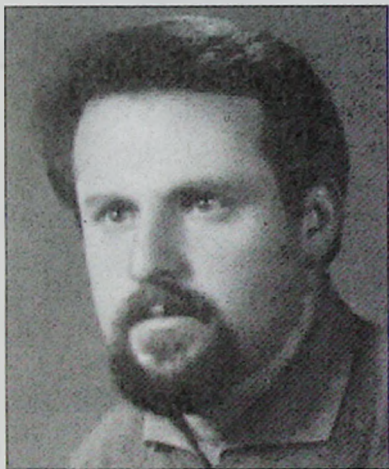
Տիգրան Ծուլիկյան
(1931 թ., Կահիրե)

Օնիկ Վարուդյան
(1932 թ., Մուսա Լեռ)

Մեդիկ Գալստյան
(1933 թ., Երևան)

Վիլեն Նուրիջանյան
(1933 թ., Երևան)

Հարություն Բոյաջյան
(1934 թ., Ալեքսանդրիա)

Դեխտի Դուրակյան
(1934 թ., Մուսա Լեռ)

Ջենմա Լալայան
(1935 թ., Երևան)

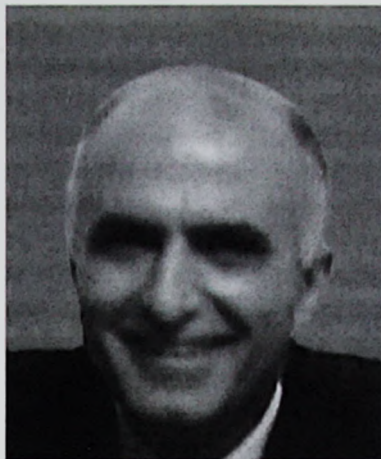
Վուրդ Հեֆիմյան
(1937 թ., Բեյրութ)

Ջոն Գյուրջյան
(1938 թ., Վանաձոր)

Ջոն Գուգասյան
(1939 թ., Նյու Յորք)

Էնթրենի Թերջանյան
(1944 թ., Հալեթ)

Գրիգոր Ամալյան
(1945 թ., Երևան)

Ժիրայր Բեխյան
(1949 թ., Հալեթ)

Դոնեմ Բնարիկ Ավագյան
(1968 թ., Երևան)

Հակոբ Մուրաֆյան
(1980 թ., Դեյր էլ Զոր)

*Հեղինակի տուստը, սկսանաժառի բոռնուհին,
որը սիրահոժար նվիրումով մեծապես օգնել է
սույն հաստրի աշխատանքներին:*

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ բանագետ, բանահավաք, ժողովրդագետը ծնվել է 1934 թ. Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում, Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ, գրող, հասարակական գործիչ Գառնիկ Սվազլյանի ընտանիքում: Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի հայկական Պողոսյան ազգային վարժարանում, ապա մասն` Ամարատ Հղության հայ քույրերի ֆրանսիական թեքումով դպրոցում:

1947 թ. ծնողների հետ հայրենադարձվել է Մայր Հայաստան:

1956 թ. «Գերազանցությամբ» ավարտել է Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի Պատմալեզվագրական բաժինը:

1955 թվականից անձնական նախաձեռնությամբ սկսել է գրի առնել և անհետ կորստից փրկել Արևմտահայաստանից, Կիլիկիայից և Անատոլիայից բռնազաղթված, աշխարհի տարբեր երկրներ տարագրված, ապա` Հայաստան ներգաղթած արևմտահայերի զանազան բարբառներով հաղորդած տարաբնույթ բանահյուսական նշխարները, ինչպես մասն` Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականատես-վկաների հաղորդած հուշ-վկայություններն ու պատմական բնույթի երգերը:

1958 թվականից աշխատել է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Մանուկ Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտում: Ասպիրանտական ուսումնառության ընթացքում եղել է Մ. Աբեղյանի անվան թոշակառու (գիտական ղեկավար` ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան):

1961 թ. թվականից առ այսօր աշխատում է ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում: 1996-2004 թթ. աշխատել է մասն ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում:

1965 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1995 թ.՝ դոկտորական թեզերը:

1996-2004 թթ. եղել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի Գիտական խորհրդի անդամ, իսկ 1996 թ. մինչև օրս ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում գործող Մասնագիտական խորհրդի անդամ է:

Մասնակցել է հանրապետական և միջազգային մի շարք գիտաժողովների, ինչպես նաև՝ զեկուցել սփյուռքահայ գաղթօջախների տարբեր կազմակերպություններում (Ռուսաստան, Հունաստան, Ֆրանսիա, Ավստրիա, Գերմանիա, ԱՄՆ, Կանադա, Լիբանան, Սիրիա, Եգիպտոս, Թուրքիա)՝ հանդես գալով բանագիտությանը, ժողովրդագիտությանը, ցեղասպանագիտությանը և Հայ Դատին առնչվող թեմաներով:

Հեղինակ է 500-ից ավելի գիտական և հրապարակախոսական հրատարակությունների, ընդ որում՝ ավելի քան 20 գրքերի, որոնք լույս են տեսել Հայաստանում, Սփյուռքում և արտերկրում:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վերծինե Սվազյանն ավելի քան 55 տարիների ընթացքում բառ առ բառ, պատառիկ առ պատառիկ գրառել, ձայնագրել, տեսագրել, ուսումնասիրել և հրատարակել է մեր զավթված Երկրի՝ պատմական Հայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայաբնակ ավելի քան 150 տեղավայրերից բոնի տարագրված, Հայաստանում և Սփյուռքում (Հունաստան, Ֆրանսիա, Իտալիա, Գերմանիա, ԱՄՆ, Կանադա, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, Եգիպտոս, բալկանյան երկրներ, Թուրքիա) բնակություն հաստատած Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հաղորդած ժողովրդական բանավոր ավանդության տարաբնույթ նշխարները, ինչպես նաև՝ փաստավավերական վկայություններն ու պատմական բնույթի երգերը (հայերեն և թուրքալեզու)՝ անհետ կորստից փրկելով և տարբեր լեզուներով (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, թուրքերեն) աշխարհին և մարդկության արդար դատին ներկայացնելով հայ ժողովրդի պատմական հավաքական հիշողությունը:

Վերծինե Սվազյանի աշխատանքների մասին Հայաստանում և արտերկրում լույս են տեսել բազմաթիվ գրախոսականներ, հանրագիտարանային և այլ հոդվածներ, ինչպես նաև նկարահանվել է ֆիլմ՝ *«Սվազյան գերդաստանի հավատամքը»* խորագրով (սցենարի հեղինակ և ռեժիսոր՝ Լաուրա Մինասյան, Երևան, 2009: Տե՛ս Ներդիրը հատորի վերջում):

Աշխատությունները.

Սարգիս Հայկունի. *Կյանքն ու գործը, «Հայ ազգագրություն և քանահյուսություն»*, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 78 էջ:

Արցախ-Ուտիք, *«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»*, հ. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 778 էջ:

Տարոն-Տուրուբերան, *«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»*, հ. 12, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 650 էջ:

Մուսա Լեռ, *«Հայ ազգագրություն և քանահյուսություն»*, հ. 16, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 215 էջ:

Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1994, 408 էջ, ISBN 5-8080-0336-9:

Մեծ Եղեռն. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1995, 234 էջ, ISBN 5-8080-0336-8:

Մեծ Եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքալեզու երգերում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997, 32 էջ:

- Геноцид в воспоминаниях и туркоязычных песнях западных армян. Ереван, Изд.-во "Гитутюн" НАН РА, 1997, 32 с.
- Վան-Վասպուրական, «Հայ ժողովրդական հերիաքներ», հ. 15, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998, 590 էջ:
- The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish Language Songs of the Eyewitness Survivors. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 1999, 44 p., ISBN 5-8080-0336-9.
- Պոլսահայոց բանահիստորիկը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, 616 էջ, ISBN 5-8080-0404-7:
- Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, 500 էջ, ISBN 5-8080-0433-0:
- Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2003, 144 էջ, ISBN 5-8080-0520-5:
- The Armenian Genocide and Historical Memory. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2004, 160 p., ISBN 5-8080-0533-7.
- Le génocide arménien et la mémoire historique du peuple. Erevan: Ed. «Guitoutiun» de l'Académie Nationale des Sciences d'Arménie, 2005, 140 p., ISBN 5-8080-0602-3.
- Der Genozid an den Armeniern und die historische Erinnerung des Volkes. Jerewan: Verlag „Gitutjun“ der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien, 2005, 140 S., ISBN 5-8080-0601-5.
- The Armenian Genocide and the People's Historical Memory. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2005, 140 p., ISBN 5-8080-0600-7.
- Геноцид армян и историческая память народа. Ереван, Изд.-во "Гитутюн" НАН РА, 2005, 140 с., ISBN 5-8080-0599-X.
- Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza [Հայոց ցեղասպանությունը և հավաքական հիշողությունը]. İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık, 2005, 160 s., ISBN 975-344-317-X.
- Anılarda Ermeni Soykırımı ve Yaşayan Görgü Tanıklarının Türkçe Şarkıları. "Tehcir Türküleri: Anılarda Ermeni Soykırımı" [Հայոց ցեղասպանությունը արևմտահայոց հուշապատումներում և բուրքալիզու երգերում, «Արսուրի երգեր. Հայոց ցեղասպանությունը արևմտահայոց հուշապատումներում»]. İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık, 2005, s. 71-100.
- Armenia. "The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife." William M. Clements, ed. (4 volumes). Volume 2: Southeast Asia and India, Central and East Asia, Middle East. Westport (Connecticut), London: Greenwood Press, 2006, pp. 357-372, ISBN 0-313-32849-8.
- Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երկրորդ համալրված հրատ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, ISBN 978-5-8080-0856-4:
- The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2011, ISBN 978-5-8080-0857-1 (տպ. ընթ.).
- The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors. USA: Center for Armenian Remembrance - CAR, 2011 (CD: E-Book, տպ. ընթ.).
- Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları [Հայոց ցեղասպանություն Ականատես վերապրողների վկայություններ]. İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık, 2011 (տպ. ընթ.).
- Ամերիկահայ համայնքի բանավոր ավանդությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. (տպ. ընթ.):

Կազմել և խմբագրել է՝

Գևորգի Սվազյան, Հայրենիքիս համար, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1965, 212 էջ:

Գրիգոր Գյոզալյան, Մուսա Լեռան ազգագրությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001, 280 էջ, ISBN 5-8080-0472-1:

Պարգևները.

- 1975 թ. Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Նախագահության կողմից «երկարամյա բարեխիղճ աշխատանքի համար» պարգևատրվել է **«ՍՍՀՄ Աշխատանքի Վետերան»** շքանշանով:
- 1983 թ. մարտի 29-ին արժանացել է Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Նախագահության **«Գովեստագրին»:**
- 1985 թ. սեպտեմբերին «Մուսա Լեռ» Հայրենակցական Ընդհանուր Միությունը (Բելյուրթ) նրան շնորհել է **«Պատուաւոր Մուսալեոցի Ոսկե մեդալ»:**
- 1992 թ. Հայաստանի «Զեյթուն» Պատմամշակութային Միությունը նրան շնորհել է **«Պատվավոր Զեյթունցի»** կոչում:
- 1995 թ. սեպտեմբերի 22-ին Մուսա Լեռան հերոսամարտի 80-ամյա տարելիցի առթիվ Հայաստանի «Մուսա Լեռ» Հայրենակցական Բարեգործական Միության Վարչությունը նրան շնորհել է **«Պատվոգիր»**՝ Հայրենակցական շարժմանն օժանդակելու և միության աշխատանքներին գործուն մասնակցություն ունենալու համար:
- 1996 թ. հուլիսի 11-17-ին Թուրքիայում Կոստանդնուպոլսո Հայոց Պատրիարքական Աթոռի հիմնադրման 535-ամյակի տոնակատարության շրջանակներում կազմակերպված «Վարդավառի» միջազգային գիտաժողովին մասնակցելու համար նա արժանացել է Հայոց Պատրիարքի **«Գիր Վկայութեանը»:**
- 1999 թ. Հայաստանի «Վան-Վասպուրական» Հայրենակցական Միությունը նրան շնորհել է **«Պատվավոր Վասպուրականցի»** կոչում:
- 2000 թ. ապրիլի 24-ին, Հայոց ցեղասպանության 85-ամյա տարելիցի առթիվ նա արժանացել է ՀՀ ԳԱԱ Նախագահության **«Պատվոգրին»**՝ Հայկական Հարցի, Հայոց Ցեղասպանության և Սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում գիտական հետազոտությունների համար, որոնք կարևոր ներդրում են հայ պատմագիտության մեջ:
- 2001 թ. հունվարի 20-ին արժանացել է Հոմի Հովհաննես Պողոս Բ Պապի Վատիկանից հղած **«Օրհնության գրին»**. Թիվ. 487.634:
- 2002 թ. մայիսին, արժանացել է Սփյուռքի Թեքեան Մշակութային Միութեան **«Հայկաշէն Ուզունեան»** գրական-բանասիրական մրցանակին:
- 2003 թ. ապրիլի 24-ին, ՀՀ ԳԱԱ Նախագահությունը և «Ըջմարիտները հայերի համար» միջազգային կոմիտեն նրան շնորհել են **«Տրիտոֆ Նանսենի անվան հուշամեդալ»**՝ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և մարդասիրական սկզբունքների հաստատման ուղղությամբ ծավալած գիտական և հասարակական գործունեության համար:
- 2004 թ. ապրիլի 24-ին նրան շնորհվել է Փարիզի **«Արարատ»** Հայագիտական Ակադեմիայի Պրոֆեսորի կոչում:
- 2005 թ. ապրիլի 24-ին Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցի առթիվ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը նրան շնորհել է **«Հուշամեդալ»**՝ Հայոց Մեծ Եղեռն. Ցեղասպանագիտության մեջ ձեռք բերած վաստակի համար. 1915-2005:
- 2005 թ. հունիսի 26-ին Մոնրեալում (Կանադա) նրան շնորհվել է Պոլսահայ Մշակութային Միութեան

«Ոսկե մեդալ»:

- 2005 թ. սեպտեմբերի 30-ին Սիրիայում Հ.Բ.Ը.Մ. Հալեպի մասնաճյուղը նրան շնորհել է **«Մեսրոպ Մաշտոց հուշամեդալ»:**
- 2006 թ. հունվարի 30-ին Հայաստանի «Հաճըն» Հայրենակցական Միությունը նրան շնորհել է **«Պատվավոր Հաճընցի»** կոչում՝ «Երկրին և պետականությանը մատուցած ծառայությունների և «Հաճըն» հասարակական կազմակերպության գործունեությանը սատարելու և աջակցելու համար»:
- 2006 թ. ապրիլի 24-ին Ալեքսանդրիայի (Եգիպտոս) Հայոց Քաղաքական Ժողովը նրան շնորհել է **«Նեղոսի Բանալի Ոսկե հուշամեդալ»:**
- 2006 թ. հունիսի 28-ին Հայաստանի Հանրապետության Նախագահը և «Ռոբերտ Պողոսյան և Որդիներ Ֆոնդը» (Ծվեցարիա) նրան շնորհել են ՀՀ «Նախագահի Առաջին մրցանակ» և **«Ոսկե հուշամեդալ»**՝ «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում նշանակալի ավանդ ներդնելու համար»:
- 2008 թ. Ամերիկյան Կենսագրական Ինստիտուտը նրան շնորհել է **«21-րդ Դարի Մեծագույն Միտք»** տիտղոս և հուշամեդալ՝ հայ մշակույթն աշխարհին ներկայացնող իր աշխատությունների համար:
- 2009 թ. մարտի 8-ին՝ Կանադաց միջազգային օրվա առթիվ, ՀՀ Կրթության և գիտության Նախարարությունը նրան շնորհել է **«Պատվոգիր»**՝ կրթության և գիտության ասպարեզում ունեցած նշանակալի ավանդի համար:
- 2009 թ. «Հայ մշակույթին և Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը մատուցած ծառայությունների և ծննդյան 75-ամյակի առթիվ» Հայաստանի Ազգային Գրադարանի տնօրինությունը նրան արժանացրել է **«Հայ Առաջին Տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտի անվան հուշամեդալի»:**
- 2009 թ. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը կորստից փրկելու կեսդարյա բանահավաքչական, բանագիտական գործունեության և ծննդյան 75-ամյակի առթիվ Հայաստանի «Մուսա Լեո» Հայրենակցական Բարեգործական Միությունը նրան շնորհել է **«1915. Հավերժ Փառք Մուսա Լեոյան Հերոսներին»** հուշամեդալ:

ՎԵՐԺԻՆԵ ՄՎԱԶԼԻԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,

ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Առաջատար գիտաշխատող

Հասցե՝ Սարյան 36 փ., բն. 23

Երևան 0002,

Հայաստանի Հանրապետություն

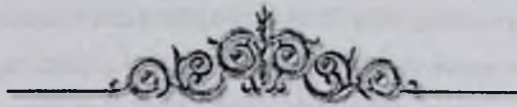
Հեռախոս՝ (00 374) 010 53-60-06 բն., 091 22-01-99 բջջ.

Էլ-փոստ՝ <vsvaz333@yahoo.com>

Կայք՝ <http://sci.academia.edu/VerjineSvazlian>

<http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/folklore/>

<http://armenian-history.com/Nyuter/BIOGRAPHY/V-Svazlian.htm>

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրի կողմից5

Ներածություն7

Առաջին Բաժին

Պ Ա Տ Մ Ա Բ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն11

I. Ականատես վերապրողների հաղորդած պատմական վկայությունների ժանրային և տիպաբանական առանձնահատկությունները13

II. Հայոց ցեղասպանության ընթացքը ըստ ականատես վերապրողների պատմական վկայությունների.21

Գրականության ցանկ64

Երկրորդ Բաժին

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ս Կ Զ Բ Ն Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր67

I. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒԾ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ69

1 (1). Եղիազար Կարապետյանի վկայությունը (ծնվ. 1886 թ., Սասուն)71

2 (2). Խաչիկ Խաչատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Սասուն)82

3 (3). Հակոբ Գրիգորյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Սասուն)83

4 (4). Առաքել Դավթյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Սասուն)84

5 (5). Մուշեղ Հովհաննիսյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Սասուն)85

6 (6). Ռեհան Մանուկյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Տարոն)86

7 (7). Նոյեմզար Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1883 թ., Մուշ)88

8 (8). Տոնական Տոնոյանի վկայությունը (ծնվ. 1893 թ., Մուշ)89

9 (9). Ծողեր Տոնոյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Մուշ)91

10 (10). Սեդրակ Հարությունյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Մուշ)93

11 (11). Սաթենիկ Պետրոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Մուշ)95

12 (12). Արշակ Ստեփանյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Մուշ)97

13 (13). Հրանտ Գասպարյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Մուշ)100

14 (14). Հրաչ Հովհաննիսյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Մուշ)102

15 (15). Խաչատուր Ղուկասյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Բիթլիս)103

16 (16). Թագուհի Անտոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Բիթլիս)104

17 (17). Ենոք Ասլանյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Բիթլիս)105

18 (18). Սոկրատ Մկրտչյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Բիթլիս).....	105
19 (19). Հմայակ Բոյաջյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Բիթլիս).....	108
20 (20). Աղավզի Մկրտչյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Բիթլիս).....	111
21 (21). Սրբուհի Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Բիթլիս).....	112
22 (22). Նվարդ Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Բիթլիս).....	113
23 (23). Հակոբ Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Սդերդ).....	114
24 (24). Հեղմար Ղուկասյանի վկայությունը (ծնվ. 1896 թ., Բասեն).....	115
25 (25). Նվարդ Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Սատախ).....	116
26 (26). Անդրեաս Գյուլամյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Սատախ).....	118
27 (27). Հայրիկ Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Սատախ).....	123
28 (28). Էդուարդ Դաշտոյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Սատախ).....	125
29 (29). Սահակ Բազյանի վկայությունը (ծնվ. 1913 թ., Սատախ).....	125
30 (30). Վահան Կտրանյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Վան).....	128
31 (31). Թովիկ Բաղդասարյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Վան).....	128
32 (32). Մանվել Մարությանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Վան).....	131
33 (33). Աղասի Քանքանյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Վան).....	134
34 (34). Սմբատ Դավթյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Վան).....	136
35 (35). Սիրակ Մանասյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Վան).....	138
36 (36). Վարսենիկ Աբրահամյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Վան).....	140
37 (37). Սիրանուշ Թութունջյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Վան).....	141
38 (38). Պատրիկ Սարոյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Վան).....	143
39 (39). Մաքրուհի Սահակյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Վան).....	145
40 (40). Արծրուն Հարությունյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Վան).....	146
41 (41). Երվանդ Ծիրակյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Վան).....	147
42 (42). Ղազար Գևորգյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Վան).....	148
43 (43). Նշան Աբրահամյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Վան).....	154
44 (44). Ազնիվ Ասլանյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Վան).....	157
45 (45). Քաջբերուհի Շահինյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Վան).....	159
46 (46). Սիլվա Բյուզանդյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Վան).....	159
47 (47). Սարգիս Բարդախյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Վան).....	160
48 (48). Վարազդատ Հարությունյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Վան).....	161
49 (49). Արծվիկ Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Վան).....	163
50 (50). Լուսիկ Բալասանյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Վան).....	163
51 (51). Վարդգես Ալեքսանյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Վան).....	164
52 (52). Աղավզի Բարսեղյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Վան).....	164
53 (53). Շողիկ Մկրտչյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Վան).....	165
54 (54). Վարդուհի Փոթիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Վան).....	166
55 (55). Դերենիկ Սարոյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Վան).....	167
56 (56). Արմիկ Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Վան).....	168
57 (57). Ղուկաս Կարապետյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Մոկս).....	168

58 (58). Կամսար Խաչատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Բայազետ).....	169
59 (59). Էվելինա Կամայանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Իզդիր).....	174
60 (60). Իսրայել Գրիգորյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Իզդիր).....	176
61 (61). Ծաղիկ Զինիմյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Իզդիր).....	176
62 (62). Հրանտ Խոնդկարյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Իզդիր).....	177
63 (63). Ամդրամիկ Սիմոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Ալաշկերտ).....	178
64 (64). Պարույր Խաչատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Ալաշկերտ).....	180
65 (65). Լուսիկ Մարտիրոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Ալաշկերտ).....	180
66 (66). Միհրան Բաղդասարյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Ալաշկերտ).....	181
67 (67). Նվարդ Գևորգյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Ալաշկերտ).....	183
68 (68). Վարդուշ Կիրակոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Ալաշկերտ).....	183
69 (69). Գուրգեն Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1914 թ., Ալաշկերտ).....	183
70 (70). Նատալիա Բարսեղյանի վկայությունը (ծնվ. 1889 թ., Կարս).....	184
71 (71). Ամմամ Առաքելյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Կարս).....	185
72 (72). Փեփրոնե Թումասյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Կարս).....	185
73 (73). Սիրանուշ Պետրոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Կարս).....	187
74 (74). Արմենուհի Եղիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Կարս).....	188
75 (75). Փառաձեռն Տեր-Հակոբյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Կարս).....	188
76 (76). Խանումա Զալիլի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Կարս).....	190
77 (77). Ելենա Աբրահամյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Կարս).....	191
78 (78). Աղասի Կարոյանի վկայությունը (ծնվ. 1913 թ., Կարս).....	193
79 (79). Էմմա Ասատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1914 թ., Կարս).....	196
80 (80). Ստեփան Հովակիմյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Արդվիձ).....	197
81 (81). Նեկտար Գասպարյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Արդվիձ).....	198
82 (82). Շուշանիկ Փաշաջյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Տրապիզոն).....	199
83 (83). Արշալույս Տեր-Նազարեթյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Բաքերդ).....	201
84 (84). Մասիս Կոջոյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Բաքերդ).....	203
85 (85). Գեղամ Հացագործյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Սպեր).....	205
86 (86). Սարգիս Մակարովի վկայությունը (ծնվ. 1897 թ., Էրզրում).....	208
87 (87). Հարություն Գրիգորյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Էրզրում).....	210
88 (88). Լորիս Պապիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Էրզրում).....	215
89 (89). Օվսաննա Նալբանդուղլիի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Էրզրում).....	222
90 (90). Մարիամ Տեր-Մկրտչյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Էրզրում).....	222
91 (91). Մանուշակ Տեր-Ստեփանյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Էրզրում).....	223
92 (92). Աշխեն Պողիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Էրզրում).....	225
93 (93). Իշխան Հակազյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Էրզրում).....	228
94 (94). Սիրանուշ Նասոյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Խնուս).....	228
95 (95). Գառնիկ Ստեփանյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Երզնկա).....	229
96 (96). Առաքել Թագոյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Դերջան).....	232
97 (97). Տիգրան Օհանյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Կամախ).....	235

98 (98). Քաջունի Ղարազյուզյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Օսպիմ-Գարահիսար)	237
99 (99). Մկրտիչ Խաչատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Օսպիմ-Գարահիսար)	245
100 (100). Հակոբ Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Օսպիմ-Գարահիսար)	245
101 (101). Հովհաննես Գիմոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Արաբկիր)	246
102 (102). Հայկազ Թորիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Արաբկիր)	247
103 (103). Սարգիս Ամալյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Արաբկիր)	249
104 (104). Ղազար Գյումիշզեդեղանյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Արաբկիր)	249
105 (105). Պետրոս Կիկիշյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Արաբկիր)	250
106 (106). Սրբունի Կիկիշյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Արաբկիր)	254
107 (107). Արփեն Աղաջանյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Արաբկիր)	254
108 (108). Մուշեղ Դեմիրճյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Արաբկիր)	254
109 (109). Էլմաս Քավուկճյանի վկայությունը (ծնվ. 1883 թ., Խարբերդ)	255
110 (110). Հայկազ Աճեմյանի վկայությունը (ծնվ. 1892 թ., Խարբերդ)	256
111 (111). Ջոհար Ասլանյան-Մամիկոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1895 թ., Խարբերդ)	257
112 (112). Հարություն Մարտիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1899 թ., Խարբերդ)	261
113 (113). Ծիրանի Մաթևոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Խարբերդ)	262
114 (114). Եղսա Խայաջանյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Խարբերդ)	264
115 (115). Հակոբ Հոլորիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Խարբերդ)	265
116 (116). Սարգիս Խաչատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Խարբերդ)	269
117 (117). Սարգիս Մարտիրոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Խարբերդ)	271
118 (118). Գարեգին Թուրուշիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Խարբերդ)	272
119 (119). Միքայել Չիլինգարյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Խարբերդ)	273
120 (120). Թրվանդա Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Խարբերդ)	275
121 (121). Ստեփան Ստեփանյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Խարբերդ)	276
122 (122). Փայլուն Տերտերյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Խարբերդ)	278
123 (123). Արամ Քյոսեյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Խարբերդ)	278
124 (124). Եղսա Անտոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Խարբերդ)	279
125 (125). Մարգարիտ Նաչարյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Խարբերդ)	280
126 (126). Աննաման Թուխմանյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Խարբերդ)	281
127 (127). Ռոբեր Գալընյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Խարբերդ)	281
128 (128). Մարթա Էօյլենճյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Խարբերդ)	282
129 (129). Հազարխան Թորոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Բալու)	283
130 (130). Կարապետ Ճարաշյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Բալու)	284
131 (131). Սարգիս Սարյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Բալու)	287
132 (132). Մարի Վարդանյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Մալաթիա)	289
133 (133). Արշալույս Թաշճյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Մալաթիա)	289
134 (134). Վերգինե Նաչարյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Մալաթիա)	290
135 (135). Գրիգոր Էքիզյանի վկայությունը (ծնվ. 1921 թ., Մալաթիա)	291
136 (136). Հովսեփ Բազդյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Տիգրանակերտ)	292
137 (137). Հովհաննես Քոռոզյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Տիգրանակերտ)	293

138 (138). Սաթենիկ Տեր-Սարգիսյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Տիգրանակերտ).....	294
139 (139). Մկրտիչ Կարապետյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Տիգրանակերտ).....	294
140 (140). Եվա Թովհայանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մերդին).....	297
141 (141). Մարիամ Ախոյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մերդին).....	297
142 (142). Պետրոս Ոսկերիչյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Սևերեկ).....	298
143 (143). Խաչեր Աբլապուտյանի վկայությունը (ծնվ. 1893 թ., Եդեսիա).....	300
144 (144). Խորեն Աբլապուտյանի վկայությունը (ծնվ. 1893 թ., Եդեսիա).....	304
145 (145). Նվարդ Աբլապուտյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Եդեսիա).....	305
146 (146). Հայկանուշ Տեր-Պետրոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Եդեսիա).....	309
147 (147). Գևորգ Քիլեջյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Եդեսիա).....	309
148 (148). Մարիամ Քարաջյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Ադիյաման).....	313
149 (149). Վահան Դարբինյանի վկայությունը (ծնվ. 1917 թ., Դերենդե).....	313
150 (150). Կարապետ Ազարյանի վկայությունը (ծնվ. 1884 թ., Սեբաստիա).....	314
151 (151). Մարիցա Օհանյան-Աստուրյանի վկայությունը (ծնվ. 1887 թ., Սեբաստիա).....	315
152 (152). Խորեն Գյուլբենկյանի վկայությունը (ծնվ. 1895 թ., Սեբաստիա).....	316
153 (153). Համբարձում Սահակյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Սեբաստիա).....	320
154 (154). Մանվել Սահակյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Սեբաստիա).....	321
155 (155). Սուրեն Սարգսյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Սեբաստիա).....	322
156 (156). Սաթենիկ Դողրամաջյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Սեբաստիա).....	334
157 (157). Իմաստուրի Գալաճյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Սեբաստիա).....	337
158 (158). Անդրանիկ Գավուքջյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Սեբաստիա).....	339
159 (159). Արշալույս Թինգուրյան-Չուգասզյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Սեբաստիա).....	340
160 (160). Հովհաննես Չադրյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Սեբաստիա).....	345
161 (161). Մելինե Խանգադյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Սեբաստիա).....	346
162 (162). Հայկանուշ Օհանյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Սեբաստիա).....	346
163 (163). Ազնիվ Սիրադեղյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Սեբաստիա).....	347
164 (164). Արաքսի Օմբաշյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Սեբաստիա).....	347
165 (165). Թորոս Թերջանյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Սեբաստիա).....	348
166 (166). Ամնիկ Մարիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1892 թ., Թոքաթ).....	350
167 (167). Նվարդ Շիրինոզլիի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Թոքաթ).....	351
168 (168). Ընծա Շեմսեդյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Ամասիա).....	351
169 (169). Մարիցա Փափազյանի վկայությունը (ծնվ. 1874 թ., Սամսուն).....	352
170 (170). Մեսրոպ Մինասյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Սամսուն).....	353
171 (171). Միսակ Տերունյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Մարզվան).....	353
172 (172). Մեսրոպ Մեսրոպյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Յոզղատ).....	355
173 (173). Հովհաննես Վարժապետյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Յոզղատ).....	359
174 (174). Սրբուրի Գալթաթյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Յոզղատ).....	360
175 (175). Արշակուրի Պետրոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Յոզղատ).....	361
176 (176). Բարունակ Փափազյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Յոզղատ).....	364
177 (177). Վերոնիկա Բերբերյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Յոզղատ).....	366

178 (178). Հովակիմ Կարաքեքեչյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Յոզղատ).....	373
179 (179). Անուշ Թոփալյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Յոզղատ).....	374
180 (180). Հերմինե Տեր Ողորմիաճյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Յոզղատ).....	374
181 (181). Պայծառ Երկաթի վկայությունը (ծնվ. 1887 թ., Կեսարիա).....	375
182 (182). Հարություն Մուլիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1896 թ., Կեսարիա).....	378
183 (183). Ազնա Նաջարյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Կեսարիա).....	378
184 (184). Արսեն Սվաջյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Կեսարիա).....	379
185 (185). Բյուզանդ Մորուքյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Կեսարիա).....	379
186 (186). Գրիգոր Արմենյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Կեսարիա).....	380
187 (187). Խորեն Գըլըճյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Կեսարիա).....	381
188 (188). Լուսաբեր Դեմիրճյանի վկայությունը (ծնվ. 1913 թ., Կեսարիա).....	382
189 (189). Կարապետ Քելեկյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Էվերեկ).....	383
190 (190). Կարապետ Եղիայանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Նիդե).....	384
191 (191). Սաթեմիկ Գույումճյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Կոնիա).....	386
192 (192). Ներսես Գալթակյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Կոնիա).....	387
193 (193). Մարի Մանուկյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Կոնիա).....	389
194 (194). Իսկուրի Հեռումյանի վկայությունը (ծնվ. 1915 թ., Ստամբոլ).....	389
195 (195). Արփինե Բարթիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Աֆիոն-Գարաֆիսար).....	390
196 (196). Սարգիս Եթարյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Աֆիոն-Գարաֆիսար).....	392
197 (197). Ասատուր Մենճյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Աֆիոն-Գարաֆիսար).....	393
198 (198). Սմբյուլ Բերբերյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Աֆիոն-Գարաֆիսար).....	394
199 (199). Գեղամ Խաչատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Աֆիոն-Գարաֆիսար).....	396
200 (200). Հակոբ Փափազյանի վկայությունը (ծնվ. 1891 թ., Սիվրիհիսար).....	396
201 (201). Հայկուրի Բողչաճյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Քաստեմունի).....	398
202 (202). Գալուստ Սողոմոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Բոլու).....	399
203 (203). Հովհաննես Պարոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1890 թ., Էսքիշեֆիր).....	402
204 (204). Եղիաբեթ Գավգալյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Էսքիշեֆիր).....	402
205 (205). Սամվել Փաթրյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Էսքիշեֆիր).....	403
206 (206). Հովհաննես Գասպարյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Էսքիշեֆիր).....	404
207 (207). Սառա Բերբերյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Էսքիշեֆիր).....	407
208 (208). Ֆարըմ Բուրսալյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Էսքիշեֆիր).....	407
209 (209). Հայկանուշ Չեչմեճյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Էսքիշեֆիր).....	408
210 (210). Սիման Սիմանյանի վկայությունը (ծնվ. 1912 թ., Էսքիշեֆիր).....	408
211 (211). Գրիգոր Սյուրճյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Բուրսա).....	408
212 (212). Աշոտ Օհանյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Բուրսա).....	410
213 (213). Անժել Սրապյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Բուրսա).....	411
214 (214). Դավիթ Դավթյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Բուրսա).....	412
215 (215). Ավետիս Նորիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Բուրսա).....	413
216 (216). Կարապետ Փոփոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Բուրսա).....	414
217 (217). Մելինե Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Բիլեջիկ).....	415

218 (218). Գարեգին Հիշեցանի վկայությունը (ծնվ. 1896 թ., Ադաբազար).....	415
219 (219). Արտավազդ Կտրաճյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Ադաբազար).....	416
220 (220). Վազգեն Սադաթյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Ադաբազար).....	417
221 (221). Հայկուհի Ազարյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Ադաբազար).....	418
222 (222). Սիրվարդ Անդրեասյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Ադաբազար).....	420
223 (223). Լուսիկ Բողոքյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Ադաբազար).....	421
224 (224). Մարի Երկաթի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Ադաբազար).....	421
225 (225). Սիրենա Ալաճաճյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Ադաբազար).....	422
226 (226). Կարախա Թաշճյանի վկայությունը (ծնվ. 1914 թ., Ադաբազար).....	424
227 (227). Համբարձում Մարկոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1915 թ., Ադաբազար).....	424
228 (228). Մուշեղ Հակոբյանի վկայությունը (ծնվ. 1890 թ., Նիկոմեդիա).....	425
229 (229). Բարուհի Չորեքյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Նիկոմեդիա).....	425
230 (230). Բարուհի Սիլյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Նիկոմեդիա).....	426
231 (231). Գեղեցիկ Եսայանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Նիկոմեդիա).....	426
232 (232). Եվգինե Փափազյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Նիկոմեդիա).....	427
233 (233). Հակոբ Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Նիկոմեդիա).....	427
234 (234). Դոլորես Զոհրապ-Լիսյանի վկայությունը (ծնվ. 1892 թ., Կ. Պոլիս).....	427
235 (235). Գևորգ Զուլայանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Չամաքկալե).....	429
236 (236). Մարի Ոսկերչյանի վկայությունը (ծնվ. 1913 թ., Զմյուռնիա).....	431
237 (237). Սողոմոն Եթենեկյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Մերսին).....	432
238 (238). Պետրոս Քեշիշյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Տարսոն).....	432
239 (239). Ղազարոս Խրիմյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Տարսոն).....	432
240 (240). Սրբուհի Մակարյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Ադանա).....	433
241 (241). Միքայել Քեշիշյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Ադանա).....	433
242 (242). Արուսյակ Նեֆերյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Ադանա).....	436
243 (243). Վրեժ Էդյուրյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Ադանա).....	436
244 (244). Արուսյակ Վանեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Ադանա).....	436
245 (245). Հարություն Ադամյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Ադանա).....	437
246 (246). Եսթեր Ստեփանյանի վկայությունը (ծնվ. 1913 թ., Ադանա).....	438
247 (247). Հարություն Ալբոյաջյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Ֆրանկոչաք).....	438
248 (248). Ահարոն Մանկրյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Հաճըն).....	440
249 (249). Երվանդ Բարամյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Հաճըն).....	441
250 (250). Երրուհի Զրտըխյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Հաճըն).....	441
251 (251). Միսաք Հերունիի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Հաճըն).....	443
252 (252). Գյուրջի Քեշիշյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Զեյթուն).....	444
253 (253). Հովսեփ Բշտիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Զեյթուն).....	446
254 (254). Կարապետ Թոզլյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Զեյթուն).....	452
255 (255). Եվա Չոպյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Զեյթուն).....	457
256 (256). Սեդրակ Գալստյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Զեյթուն).....	457
257 (257). Սամվել Արջիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Զեյթուն).....	457

258 (258). Գայանե Ադուրյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Զելթուն)	458
259 (259). Վերգիմե Մայիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Մարաշ)	460
260 (260). Մաքրուհի Հալաքյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Մարաշ)	461
261 (261). Լևոն Էվրեմգեջյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Մարաշ)	461
262 (262). Արամ Մոմջյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մարաշ)	462
263 (263). Եսթեր Ամտոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1916 թ., Մարաշ)	463
264 (264). Տիգրան Ծեպեճյանի վկայությունը (ծնվ. 1888 թ., Այմթապ)	464
265 (265). Գևորգ Կարամանուկյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Այմթապ)	466
266 (266). Հակոբ Զրջյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Այմթապ)	467
267 (267). Նուրիցա Քյուրքչյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Այմթապ)	467
268 (268). Կարապետ Կարամանուկյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Այմթապ)	468
269 (269). Սանդուխտ Հեքիմյանի վկայությունը (ծնվ. 1908 թ., Այմթապ)	468
270 (270). Զաբել Այվազյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Այմթապ)	469
271 (271). Վերգիմե Գասպարյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Այմթապ)	469
272 (272). Պարզև Մակարյանի վկայությունը (ծնվ. 1915 թ., Այմթապ)	470
273 (273). Հարություն Վարդանյանի վկայությունը (ծնվ. 1887 թ., Դյորտյոլ)	470
274 (274). Գևորգ Յափուջյանի վկայությունը (ծնվ. 1894 թ., Դյորտյոլ)	472
275 (275). Մարի Խալբուրջյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Դյորտյոլ)	473
276 (276). Գևորգ Տեր-Սահակյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Դյորտյոլ)	474
277 (277). Սեդրակ Պողիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1890 թ., Ալեքսանդրետ)	475
278 (278). Մարտիրոս Գյոզալյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Բելլամ)	477
279 (279). Սիրվարդ Գյոզալյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Բելլամ)	477
280 (280). Հակոբ Փաշայանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Բելլամ)	477
281 (281). Մովսես Փանոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1885 թ., Մուսա Լեռ)	478
282 (282). Եղիաքեթ Քալաշյանի վկայությունը (ծնվ. 1888 թ., Մուսա Լեռ)	480
283 (283). Մովսես Բալաբանյանի վկայությունը (ծնվ. 1891 թ., Մուսա Լեռ)	481
284 (284). Հովհաննես Իփրեջյանի վկայությունը (ծնվ. 1896 թ., Մուսա Լեռ)	482
285 (285). Տոնիկ Տոնիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Մուսա Լեռ)	484
286 (286). Ասատուր Սուպուկյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Մուսա Լեռ)	487
287 (287). Պետրոս Սաֆարյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Մուսա Լեռ)	488
288 (288). Իսկուհի Կոշկարյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Մուսա Լեռ)	488
289 (289). Գրիգոր Գյոզալյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Մուսա Լեռ)	489
290 (290). Բեհիամիմ Բիլալյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Մուսա Լեռ)	502
291 (291). Թովմաս Հաբեշյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Մուսա Լեռ)	502
292 (292). Դավիթ Դավիթյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Մուսա Լեռ)	503
293 (293). Սարգիս Ադամյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Մուսա Լեռ)	504
294 (294). Մարիամ Բաղդիշյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ)	505
295 (295). Գևորգ Չիֆթչյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ)	506
296 (296). Գարուն Ամտոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Մուսա Լեռ)	507
297 (297). Ասատուր Մախուրյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Մուսա Լեռ)	507

298 (298). Հովհաննես Արեւյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Քեսաբ).....	510
299 (299). Գյուլիմիա Մուսոյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Քեսաբ).....	512
300 (300). Հովհաննես Բոյմեջակյանի վկայությունը (ծնվ. 1904 թ., Քեսաբ)	512
301 (301). Լյութեր Էսքիջյանի վկայությունը (ծնվ. 1913 թ., Քեսաբ).....	515
302 (302). ալ Գըրըմի վկայությունը (ծնվ. 1880 թ., Ռաքքա).....	516
303 (303). Բաշիր էլ Սաադիի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Ռաքքա).....	517
304 (304). Հաբ Ալիի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Ռաս ուլ Այն).....	517
305 (305). Արդուլ Ղաֆուրի վկայությունը (ծնվ. 1915 թ., Ռաս ուլ Այն).....	517
306 (306). Բաթրայի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Դեյր էլ Զոր).....	517
307 (307). Աբրահամ Ստեփանյանի վկայությունը (ծնվ. 1890 թ., Օարուր).....	518
308 (308). Հայկո Վարդանյանի վկայությունը (ծնվ. 1893 թ., Օարուր).....	519
309 (309). Արիստակես Գրիգորյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Օարուր)	519
310 (310). Վարդանուշ Բեկնազարյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Օարուր).....	520
311 (311). Արամ Սամթուրյանի վկայությունը (ծնվ. 1896 թ., Ագուլիս).....	520
312 (312). Օուշանիկ Կարապետյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Նախիջևան).....	521
313 (313). Ցուլակ Թորոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1914 թ., Չըրախլի).....	522
314 (314). Վարդուշ Խաչատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Սպիտակ).....	522
315 (315). Բադալ Օահոյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Թալիմ).....	523

II. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....525

1 (316). Ռոմյա Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1920 թ., Հալեպ)	
<i>Թուրքերում ծագումը. «Գորշ գայլերը».....</i>	527
2 (317). Թրվանդա Մուրադյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Խարբերդ)	
<i>Առևանգված Ավետարանը.....</i>	527
3 (318). Ամառիտ Աջապառյանի վկայությունը (ծնվ. 1920 թ., Սիս)	
<i>Կիլիկիո քաղաքամայր Սիսի ճշխարհները.....</i>	528
4 (319). Կարապետ Թոզյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Զեյթուն)	
<i>Կիլիկիայի կոտորածը.....</i>	529
5 (320). Ֆլորա Ֆարմանյանի վկայությունը (ծնվ. 1924 թ., Ստամբուլ)	
<i>Շղեռնի մախազագումներ.....</i>	529
6 (321). Սողոմոն Եթենեկյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Մերսին)	
<i>Անդրանիկ Ջորավարը և Քյոսա բինբաշին.....</i>	529
7 (322). Սաթենիկ Գուլումջյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Կոմիս)	
<i>Անդրանիկ փաշան.....</i>	530
8 (323). Գևորգ Գյոզալյանի վկայությունը (ծնվ. 1925 թ., Բեյլան)	
<i>Թուրք Ահմեդը և հայրս.....</i>	530
9 (324). Մարտիրոս Գյոզալյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Բեյլան)	
<i>Վախենցած մոլլան.....</i>	530
10 (325). Գևորգ Գյոզալյանի վկայությունը (ծնվ. 1925 թ., Բեյլան)	
<i>Թուրք բանտապահը և հայրս.....</i>	531

11 (326). Գևորգ Գյուգալյանի վկայությունը (ծնվ. 1925 թ., Բելլամ)	
<i>Բելլանցի մեր ընտանիքը</i>	531
12 (327). Տիգրանուհի Մովսեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1943 թ., Թումարզա)	
<i>Մեծ մայրիկս</i>	532
13 (328). Լ. Բ.-ի վկայությունը (ծնվ. 1952 թ., Նիկոմեդիա)	
<i>Մերի մաները</i>	533
14 (329). Ներսիս Օգֆըռնջիի վկայությունը (ծնվ. 1943 թ., Տիգրանակերտ)	
<i>Իմ դեղեկն գերդաստանը</i>	534
15 (330). Մարիամ Միրզայանի վկայությունը (ծնվ. 1927 թ., Թումարզա)	
<i>Մեր ընտանիքը</i>	534
16 (331). Նազենի Սաթամյանի վկայությունը (ծնվ. 1926 թ., Բելրուս)	
<i>Հաճընցի Մերենճյանները</i>	535
17 (332). Վահե Բիթապյանի վկայությունը (ծնվ. 1924 թ., Ալեքսանդրիա)	
<i>Կեսարացի մեր գերդաստանը</i>	536
18 (333). Անուշ Հարությունյանի վկայությունը (ծնվ. 1922 թ., Բաղդադ)	
<i>Իմ ծնողները</i>	536
19 (334). Մարիամ Միրզայանի վկայությունը (ծնվ. 1927 թ., Թումարզա)	
<i>Խաթուն մայրիկը</i>	537
20 (335). Երվանդ Փուլատյանի վկայությունը (ծնվ. 1920 թ., Հալեպ)	
<i>Մորս տառապանքները</i>	538
21 (336). Անահիտ Բոսնոյանի վկայությունը (ծնվ. 1922 թ., Ադանա)	
<i>Մորս վիշտը</i>	538
22 (337). Ռաֆիկ Սուքիասյանի վկայությունը (ծնվ. 1937 թ., Երևան)	
<i>Մորս պատմածը</i>	538
23 (338). Աննա Մորի վկայությունը (ծնվ. 1916 թ., Կեսարիա)	
<i>Աննային Ռիշատակը</i>	539
24 (339). Վարդ Ալեքսանյանի վկայությունը (ծնվ. 1931 թ., Կաֆիրե)	
<i>Իմ Բերսաբե հորաքույրս</i>	539
25 (340). Մարիամ Միրզայանի վկայությունը (ծնվ. 1927 թ., Թումարզա)	
<i>Կեսուր մայրիկս</i>	539
26 (341). Ազատուհի Պետրոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1926 թ., Կաֆիրե)	
<i>Իմ կեսուրը</i>	540
27 (342). Նուրիցա Քուրքչյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Այնթապ)	
<i>Փառանձեմին վրեժը</i>	540
28 (343). Գարեգին Թուրուջիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Խարբերդ)	
<i>Քղեցի տիրուհին</i>	540
29 (344). Գևորգ Չիֆթչյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ)	
<i>Քեսարցի Վիկտորը</i>	541
30 (345). Կիրակոս Դանիելյանի վկայությունը (ծնվ. 1923 թ., Բալու)	
<i>Բալուցի Կիրակոսը</i>	542

31 (346). Վարդուհի Ոսկյանի վկայությունը (ծնվ. 1925 թ., Թումարզա)	
<i>Կույր Ջատիկը</i>	543
32 (347). Անգիկ Աշճյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Ադամա)	
<i>Վարդերեսը</i>	543
33 (348). Ռոմյա Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1920 թ., Հալեպ)	
<i>Հուշեր Դեր Ջորից</i>	543
34 (349). Գևորգ Հեքիմյանի վկայությունը (ծնվ. 1937 թ., Բելրուք)	
<i>Այնթապի Սեդրակը</i>	545
35 (350). Բարումակ Փափազյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Յոզղատ)	
<i>Չաթ գյուղի Սամվել Իմճեղյանը</i>	545
36 (351). Արտաշես Բալաբանյանի վկայությունը (ծնվ. 1926 թ., Մուսա Լեռ)	
<i>Հորս պատմածները</i>	546
37 (352). Ռոմյա Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1920 թ., Հալեպ)	
<i>Ճրամսիացիները և Կիլիկիան</i>	548
38 (353). Ռոմյա Թերզյանի վկայությունը (ծնվ. 1920 թ., Հալեպ)	
<i>Մեծ հայասերները</i>	549
39 (354). Զոն Գյուրջյանի վկայությունը (ծնվ. 1938 թ., Ղամիշլի)	
<i>Եթե սեր կա՝ ամեն ինչ կհաղթահարվի</i>	549
40 (355). Տիգրանուհի Մովսեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1943 թ., Թումարզա)	
<i>Հայ մարդուն հայ սերը</i>	550
41 (356). Տիգրանուհի Մովսեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1943 թ., Թումարզա)	
<i>Հին ամուսինը</i>	550
42 (357). Մարիամ Միրզայանի վկայությունը (ծնվ. 1927 թ., Թումարզա)	
<i>Ուշացած հանդիպում</i>	550
43 (358). Տիգրանուհի Մովսեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1943 թ., Թումարզա)	
<i>Տիկին Աղավազին և Հայր սուրբը</i>	551
44 (359). Գևորգ Չիֆթյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ)	
<i>Հայուն ճակատագիրը</i>	551
45 (360). Պերճ Էրզյանի վկայությունը (ծնվ. 1921 թ., Ադաբազար)	
<i>Կառապաճ Մեհմեդը</i>	553
46 (361). Տիգրանուհի Մովսեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1943 թ., Թումարզա)	
<i>Թուրքիա օգնող հայը</i>	553
47 (362). Սարգիս Եթարյանի վկայությունը (ծնվ. 1907 թ., Աֆիոն-Գարաֆիսար)	
<i>«Թող լույս իջնա ամոր գերեզմանին»</i>	553
48 (363). Զավեն Սոֆյանի վկայությունը (ծնվ. 1927 թ., Նիկոմեդիա)	
<i>Թոսունը</i>	554
49 (364). Վարդուհի Ոսկյանի վկայությունը (ծնվ. 1925 թ., Թումարզա)	
<i>Մահմեդական համընդհանուր հայերը</i>	555
50 (365). Հերիքազ Միհրանյանի վկայությունը (ծնվ. 1928 թ., Սեբաստիա)	
<i>Սվազի հայերը</i>	555

51 (366).	Սիլվա Դալդաբանյանի վկայությունը (ծնվ. 1930 թ., Սամսուն)	
	<i>Թուրք հազարապետին զաղտնիքը</i>	555
52 (367).	Մայրամուշ Վարդանյանի վկայությունը (ծնվ. 1900 թ., Մարաշ)	
	<i>Մեծ հոր կտակը</i>	556
53 (368).	Տիգրանուհի Մովսեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1943 թ., Թոմարզա)	
	<i>Շատերուն ճակատագիրը</i>	556
54 (369).	Գևորգ Ծալքյանի վկայությունը (ծնվ. 1934 թ., Կեսարիա)	
	<i>Մենք՝ կեսարացիներս</i>	556
55 (370).	Մարիամ Միրզայանի վկայությունը (ծնվ. 1927 թ., Թոմարզա)	
	<i>Հավատալի՞ս Ումուդը</i>	557
56 (371).	Մարիամ Միրզայանի վկայությունը (ծնվ. 1927 թ., Թոմարզա)	
	<i>Հարությունը</i>	557
57 (372).	Տիգրանուհի Մովսեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1943 թ., Թոմարզա)	
	<i>Հայ մնացած Օվսաննա-Այշեն</i>	557
58 (373).	Գրիգոր Ամալյանի վկայությունը (ծնվ. 1945 թ., Երևան)	
	<i>«Էկիր իմ երբ հայ մեռնիս»</i>	558
59 (374).	Վահագն Ղարիբյանի վկայությունը (ծնվ. 1928 թ., Ադիս Աբեբա)	
	<i>Օտարացած հայ քրիստոնյաներ</i>	559
60 (375).	Վիլեն Նուրիջանյանի վկայությունը (ծնվ. 1933 թ., Երևան)	
	<i>Ազգային ինքնության խորհրդանիշը</i>	559
61 (376).	Սիլվա Դալդաբանյանի վկայությունը (ծնվ. 1930 թ., Սամսուն)	
	<i>Մշակութային Եղեռն՝ մեր կորուստները. Երկինքեն իջած լույսը</i>	560
62 (377).	Օվսաննա Նալբանդոյլիի վկայությունը (ծնվ. 1930 թ., Էրզրում)	
	<i>Մեր հուշարձանները</i>	560
63 (378).	Վարդուհի Ոսկյանի վկայությունը (ծնվ. 1925 թ., Թոմարզա)	
	<i>Մեր եկեղեցիները</i>	561
64 (379).	Գրիգոր Մովսեսյանի վկայությունը (ծնվ. 1939 թ., Կեսարիա)	
	<i>Մեր մերկան</i>	561
65 (380).	Անդրանիկ Սիմոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Ալաշկերտ)	
	<i>Շահագրգռված քրդերը</i>	561
66 (381).	Ռոբեր Ծեպեճյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Այնթապ)	
	<i>Արաբացած հայերը</i>	562
67 (382).	Ժիրայր Բեհյանի վկայությունը (ծնվ. 1949 թ., Հալեպ)	
	<i>Շեղադինն և Մարկադեն</i>	563
68 (383).	Մարտիրոս Աշղկյանի վկայությունը (ծնվ. 1927 թ., Հալեպ)	
	<i>«Նուգրըք էլ Արման»՝ «Հայերուն քարայրը»</i>	563
69 (384).	Հակոբ Մութաֆյանի վկայությունը (ծնվ. 1980 թ., Դեյր Էլ Զոր)	
	<i>Ներկայիս Դեյր Զորը</i>	564
70 (385).	Վերծինե Սվազյանի վկայությունը (ծնվ. 1934 թ., Ալեքսանդրիա)	
	<i>Ականատես-վկա վերապրող հայրս՝ Գառնիկ Սվազյանը</i>	566

III. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳ-ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	569
1. Զորահավաքի, զինահավաքի և բանտարկյալի երգեր	571
1 (386). Զինվորի հրաժեշտը	571
2 (387). Մնա՛ս բարյավ, քա՛ղցր մայրիկ	571
3 (388). Ահա կերթամ, սիրե՛լի մայր	571
4 (389). Սև ծովին վրա, մայրի՛կ	571
5 (390). Մայրի՛կ, զիս զինվոր գրեցին	572
6 (391). Զինվորներին Բալու տարին	572
7 (392). Մամի հավասը	572
8 (393). Ընկերներս դրկել եմ Ռուսաստան	572
9 (394). Վրեժ լուծելս կուգա	572
10 (395). Ամա՛, ույամդը՛ր բեմի, գիդէիմ թալիմե՛	572
ԱՍՔԷՐԻՆ ԾԱՐՔԸԼԱՐԸ / ԱՍԿՅԱՐԻ ԵՐԳԵՐ	573
11 (396). Սաբախդամ քալքըմ, ամամ աղլըյոր / Առավոտյան վեր կացա՛ մայրս էր լաց լինում	573
12 (397). Գէթի՛ր, ամա՛մ, գէթի՛ր, էլինի էօփէիմ / Մոտեցրու՛, մա՛յր, ձեռքդ համբուրեմ	573
13 (398). Թրեմե՛ բինհնջե՛ դուռ գիբի ուշար / Գնացք մստեցի՝ ծտի պես թռավ	573
14 (399). Թրեմե՛ բինդիմ, թրեմ սալադը / Գնացք մստեցի, գնացքն օրորվեց	573
15 (400). Էրզրումդամ չըթըմ բաշըմ սէլամեթ / Էրզրումից դուրս եկա գլուխս հանգիստ	573
16 (401). Աբրահամըն եօղամընը եփքե՛ դիդդիվեր / Աբրահամի վերմակը յուքը դրեցին	573
17 (402). Ղշլամըն իչինդե՛ բիր փընար աքար / Զորանոցի մեջ մի աղբյուր է հոսում	574
18 (403). Եփուրուե՛ եփուրուե՛ թաբուրըմա քավուշթում / Քայլելով-քայլելով ես հասա գնդիս	574
19 (404). Գիդե՛-գիդե՛ դունդուրամա դում դօլդու / Գնալով-գնալով ոտնամանս ավազ լցվեց	574
20 (405). Ղըմա՛, չերքե՛զ, ղըմա՛ թաթըն ջանըմա / Խնայի՛ր, չերքե՛զ, խմայի՛ր քաղցր հոգիս	574
21 (406). Ասքերե՛ գիթթիմ՝ գէլիրիմ դիյե՛ / Ասկյար գնացի՝ ետ գալու համար	574
22 (407). Չըթըմ Գյավուր Դադըն բաշընա / Բարձրացա Գյավուր լեռան գագաթը	574
23 (408). Զեֆիզիմ սանդըթթա բասընը քալդը / Օժիտս սնդուկում դարսված մնաց	574
24 (409). Բիթլիս քափըսընդա չինար աղաշը / Բիթլիսի դարբասի մոտ ծառ կա չինարի	575
25 (410). Սեօյլեսիմ դեսթամլար դիլլերդեմ-դիլե՛ / Բերնից բերան վիպերզը թող վիպեմ	575
26 (411). Իգիթլեր ասքերե՛ գիդիյօր դիյե՛ / Քաջերն իբր ասկյար էին գնում	575
27 (412). Էգինդե՛ն աշայը գինջիր չէթիլեր / Ակնից դուրս շղթա քաշեցին	575
28 (413). Ղըշլամըն էօմիմդե՛ բիր բիյիք ավլու / Զորանոցի առաջ մի մեծ բակ	575
29 (414). Ղըշլամըն էօմիմդե՛ չիֆթ փընար աքար / Զորանոցի առաջ գույզ աղբյուր է հոսում	575
30 (415). Սիւրիս-սիւրիս իչի էրքեթ ուշաքըն / Ծառքերի մեջ՝ բանվոր այրեր	576
31 (416). Խուրշում քուրմուշ քօլլարընա / Թներին ամրացրել է փամփուշտներ	576
ՈՒԼԱՆ ԳՅԱՎՈՒՐ, ԴՕՂՐՈՒ ՍԷՕՅԼԷ / ԳՅԱՎՈՒՐ ՏՂԱ, ԺԻԾՏՆ ԱՍԱ	576
32 (417). Ուլան գյավու՛ր, դօդրու սէօյլե՛ / Գյավու՛ր տղա, ճիշտն ասա	576
33 (418). Ուլան գյավու՛ր, դօդրու սէօյլե՛ / Գյավու՛ր տղա, ճիշտն ասա	576
34 (419). Ուլան գյավու՛ր, դօդրու սէօյլե՛ / Գյավու՛ր տղա, ճիշտն ասա	576
35 (420). Ուլան գյավու՛ր, դօդրու սէօյլե՛ / Գյավու՛ր տղա, ճիշտն ասա	576
36 (421). Ուլան գյավու՛ր, դօդրու սէօյլե՛ / Գյավու՛ր տղա, ճիշտն ասա	577

37 (422). Ուլամ գյավու՛ր, դօդրու սէօյլէ / <i>Դյավու՛ր տղա, ճիշտմ ասա</i>	577
38 (423). Փրկիչիմ եօլարը / <i>Փրկիչի ճամփաները</i>	577
39 (424). Թույքը էկավ՝ գեղը մտավ	577
40 (425). Բամտարկյալի երգ.....	578
41 (426). Բամտիս դոներմ էիմ յոթը քարերով	578
42 (427). Ղասափ Միսաք / <i>Մսագործ Միսաքը</i>	578
43 (428). Համի՞եադա բէմիմ թուգ-էքմէիմ եիյէմլէր / <i>Ու՛ր եմ իմ աղ ու հացն ուտողները</i>	579
44 (429). Լէֆէ-Թօրօս / <i>Թորոս Լէֆէմդիմ</i>	579
 2. Տեղահանության և կոտորածի երգեր.....	581
1 (430). Հիւրդէթ, ադալէթ, միւսավաթ, եաշասը՛մ միլլէթ / <i>Ազատություն, արդարություն, հավասարություն, կեցցե՛ ժողովուրդը</i>	581
2 (431). Քալքը՛մ, հէ՛յ, վաթանդաշլա՛ր / <i>Ուղբի՛, հայրենակիցնե՛ր</i>	581
3 (432). Ուլա՛մ, սուլթա՛մ Համիդ, ուլա՛մ / <i>Ջարթմի՛ր, սուլթա՛մ Համիդ, զարթմի՛ր</i>	581
4 (433). Փաղիշաք օթուրմուշ թախթընդամ բաքար / <i>Տիրակալը նստած՝ զառից է դիտում</i>	582
5 (434). Ղըյմա Ադամա / <i>Ջարդված Ադամա</i>	582
6 (435). Ադամայի կոտորածը	582
7 (436). Ադամայի ողբը.....	583
8 (437). Ինչ որ տեսա ես իմ աչքով.....	583
9 (438). Վասպուրական դու մեր գավառ	583
10 (439). Անդոք-Ծովասար	584
11 (440). Աղետ ողբերգական.....	584
ՎԱ՛Յ, ԱՄԱ՛Ն	584
12 (441). Ես ի՞նչ պիտ ընեմ տառապյալ կյանք	584
13 (442). Յոթը աղչիկ փախան, գացին	584
14 (443). Պզտիկ Տիգրանուհիին տունը այրեցին.....	584
15 (444). Երեք խոջաներ գետին փորեցին	584
16 (445). Անոր քույրիկը տարին խաչեցին	584
17 (446). Դպրոցը մտամ, վարժուհուն բռնեցին.....	585
18 (447). Մայրի՛կ, բողջադ առիր, էլար, ու՛ր գացիր	585
19 (448). Բուրասը Վանդըր / <i>Այստեղը Վանն է</i>	585
20 (449). Բուրասը Մուշթուր / <i>Այստեղը Մուշն է</i>	585
21 (450). Հավադա բուլութ եօք / <i>Երկնքում ամպ չկա</i>	585
22 (451). Էրզինջան դուման օլդու / <i>Երզնկան ծուխով պատվեց</i>	585
23 (452). Ղանլը թէլլալ չարքըլարդա բաղըրդը / <i>Արյունոտ մուկետիկը շուկաներում կանչեց</i>	586
24 (453). Հէ՛յ, աղալա՛ր, բէօյլէ գուլիմ օլու՞ր մու / <i>Հե՛յ, պարոննե՛ր, այսպես տառապանք կլինի՞</i>	586
25 (454). Կիլիկը բալէմ / <i>Կիլիկիո աղետը</i>	586
26 (455). Եդեսիայի կոտորածը.....	587
27 (456). Հալածված ենք Հայաստանի լեռներեն	587
28 (457). Եփրատ գետն ալ եղավ, մայրի՛կ, հայոց գերեզման	587

29 (458). Բլրույն ալ կկամչե. գարու՛ն է, գարու՛ն.....	587
30 (459). Դեր Զոր կերթանք լալագին.....	588
31 (460). Սիրգիմին բայրաղը աչռոդ / Աքտրի ահագանզը հնչեց.....	588
ԴԵՐ ԶՕՐ ԶԵՕԼԻՒՆԴԷ / ԴԵՐ ԶՈՐԻ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ.....	588
32 (461). Աղաջլարդան ղուշ ուշթու / Ծառերից հավք թռավ.....	588
33 (462). Դեր Զորա գիդերսեմ գելեմեմ բելքի / Դեր Զոր թե գմամ գուցե ետ չգամ.....	588
34 (463). Վարա-վարա, վարդըմ Դեր Զոր չեօլիմե / Գնալով-գնալով հատանք Դեր Զորի անապատը.....	589
35 (464). Դեր Զոր չեօլերիմի բիրիդի դուման / Մշուշն է պատել Դեր Զորի անապատին.....	589
36 (465). Դեր Զոր չեօլերիմի բիրիդի դուման / Մշուշն է պատել Դեր Զորի անապատին.....	589
37 (466). Դեր Զոր չեօլիմդե չաղըր դուրդուլար / Դեր Զորի անապատում վրան լարեցին.....	589
38 (467). Դեր Զոր դեդիքլերի բիլիք քասաբա / Դեր Զոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր.....	589
39 (468). Ծոզղատ քասաբա շիրին քասաբա / Ծոզղատն էր մի սիրուն բնակավայր.....	589
40 (469). Ուրֆա դեդիքլերի իգիթ քասաբա / Ուրֆա կոչվածն էր հերոս բնակավայր.....	589
41 (470). Քըրըքսան դեդիքլերի քիլիք քասաբա / Քըրըք խան կոչվածն էր մի փոքրիկ ավան.....	589
42 (471). Սիվագդան չըխըմ բաշըմ սելամեթ / Սվագից դուրս եկանք հանգիստ գլխով.....	590
43 (472). Սուվարդան չըխըմ բաշըմ սելամեթ / Հանգիստ գլխով դուրս եկա Սուվարից.....	590
44 (473). Դեր Զոր չեօլիմդե բիր սրա միշմիշ / Դեր Զորի անապատում մի շարք ծիրանի.....	590
45 (474). Դեր Զոր չեօլիմդե բիր սրա միշմիշ / Դեր Զորի անապատում մի շարք ծիրանի.....	590
46 (475). Դեր Զորում իչինդե մամելեր բիթեր / Դեր Զորի անապատում անանուխն է բուսել.....	590
47 (476). Գիդե-գիդե՝ գիդեզ օլդու դիզլերիմ / Գնալով-գնալով՝ հոգնեցին ծնկներս.....	590
48 (477). Դեր Զորա գիդերքեմ լաթիդիմ քայդը / Կոշիկս սահեց Դեր Զորի ճամփին.....	590
49 (478). Էրմեմի՛, Էրմեմի՛, շաշխըմ Էրմեմի / Հայե՛ր, հայե՛ր, շվարած հայեր.....	590
50 (479). Զատիկ-կիրակի չաղըր սեօքթիլեր / Զատիկ-կիրակի վրանները քանդեցին.....	591
51 (480). Զատիկ-կիրակի չաղըր սեօքթիլեր / Զատիկ-կիրակի վրանները քանդեցին.....	591
52 (481). Դեր Զոր չեօլիմդե բիթմեդի եեշիլ / Դեր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի.....	591
53 (482). Դեր Զոր չեօլիմդե բիթմեդի եեշիլ / Դեր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի.....	591
54 (483). Դեր Զոր չեօլիմդե բիթմեդի եեշիլ / Դեր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի.....	591
55 (484). Էրմեմիլերի մաղարայա դօղտուդուլար / Հայերին քարանձավի մեջ լցրեցին.....	591
56 (485). Դեր Զոր չեօլիմդե իւ աղաջ ինչիր / Դեր Զորի անապատում երեք թզենի.....	591
57 (486). Սաբաթթան քալքթըմ՝ քափը քափալը / Առավոտյան վեր կացա՝ դուռը փակ գտա.....	591
58 (487). Սաբաթթան քալքթըմ՝ գիմեշ փառլյօր / Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում.....	592
59 (488). Սաբաթթան քալքթըմ՝ գիմեշ փառլյօր / Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում.....	592
60 (489). Սաբաթթան քալքթըմ՝ գիմեշ փառլյօր / Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում.....	592
61 (490). Սաբաթթան քալքթըմ՝ գիմեշ փառլյօր / Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում.....	592
62 (491). Սաբաթթան քալքթըմ՝ գիմեշ փառլյօր / Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում.....	592
63 (492). Սաբաթթան քալքթըմ՝ չանթամա բաքթըմ / Առավոտյան վեր կացա, պալուսակս նայեցի.....	592
64 (493). Սաբաթթան քալքթըմ՝ չանթամա բաքթըմ / Առավոտյան վեր կացա, պալուսակս նայեցի.....	592
65 (494). Սաբաթթան քալքթըմ՝ հավա դումանդըր / Առավոտյան վեր կացա՝ երկինքն էր մշուշոտ.....	592
66 (495). Դեր Զոր դեդիքլերի բիլիք քասաբա / Դեր Զոր կոչվածն է մի մեծ տեղավայր.....	592
67 (496). Թիւրքլեր բաշլաղը էվլաթ քաշըրմայա / Թուրքերն սկսեցին զավակ փախցնել.....	593

68 (497).	Դիագնոստիկական-խափառական քաղաքական / Սիրումներին հափշտակելով փախցրին.....	593
69 (498).	Բնորոշ արարալս, ինդիք Քաթմալա / Բարձրացանք սալը, Քաթմալում իջանք.....	593
70 (499).	Դեր Ջոր չեօլիմդե եօրուդում, քալըմ / Դեր Ջորի անապատում հոգնեցի, մնացի.....	593
71 (500).	Դեր Ջոր չեօլիմդե շաշըդում, քալըմ / Դեր Ջորի անապատում շվարեցի, մնացի.....	593
72 (501).	Դեր Ջոր չեօլիմդե վուրուդում, քալըմ / Դեր Ջորի անապատում խփվեցի, մնացի.....	593
73 (502).	Դեր Ջոր չեօլիմդե դիշթիւմ եարալը / Դեր Ջորի անապատում վիրավոր ըմկա.....	593
74 (503).	Դեր Ջոր չեօլիմդե չիփիդիւմ, քալըմ / Դեր Ջորի անապատում փտեցի, մնացի.....	593
75 (504).	Դեր Ջոր չեօլիմդե եարալը չօթուր / Դեր Ջորի անապատում վիրավոր շատ կա.....	594
76 (505).	Օթուրմուշլար հօջա-քէշիշ աղլըյօր / Տեր հայրը մստած արցունք է թափում.....	594
77 (506).	Դեր Ջոր չեօլիմդե ջամ թէլէֆ օլդու / Դեր Ջորի անապատում ինչքա՛ն մարդ զոհվեց.....	594
78 (507).	Սօ՛լ վերին էրմէմիյէ, դումանլը՝ դաղլար / Մամփա՛ տվեք հայերին, մշուշո՛ւ լեռներ.....	594
79 (508).	Սօ՛լ վեր, խարու՛ր, եօ՛լ վեր, գէշէլիմ չեօլի / Մամփա՛ տուր, խարու՛ր, անապատն անցմեմ.....	594
80 (509).	Սօ՛լ վեր, խարու՛ր, եօ՛լ վեր, գէշէլիմ չեօլի / Մամփա՛ տուր, խարու՛ր, անապատն անցմեմ.....	594
81 (510).	Սօ՛լ վեր, խարու՛ր, եօ՛լ վեր, գէշէլիմ չեօլի / Մամփա՛ տուր, խարու՛ր, անապատն անցմեմ.....	594
82 (511).	Մուխթա՛ օլդուք սու իշմէյէ / Կարոտ եղանք ջուր խմելու.....	594
83 (512).	Սփրաթ գետին քեօփրիսի դարդըր. գէշիլմէզ / Եփրատ գետի կամուրջը մեղ է. անցմել չի լինի.....	595
84 (513).	Դեր Ջոր չեօլիմդե դիքեմդըր. գէշիլմէզ / Դեր Ջորի անապատը փշոտ է. անցմել չի լինի.....	595
85 (514).	Դեր Ջոր չեօլիմդե թաշըդըր. գէշիլմէզ / Դեր Ջորի անապատը քարոտ է. անցմել չի լինի.....	595
86 (515).	Դեր Ջոր չեօլիմդե զիմեքիլի դույու / Դեր Ջորի մեջ շղթայով ջրհոր.....	595
87 (516).	Դեր Ջոր քեօփրիսի դարդըր. գէշիլմէզ / Դեր Ջորի կամուրջը մեղ է. անցմել չի լինի.....	595
88 (517).	Դեր Ջոր քեօփրիսի դարդըր. գէշիլմէզ / Դեր Ջորի կամուրջը մեղ է. անցմել չի լինի.....	595
89 (518).	Դեր Ջոր քեօփրիսի դարդըր. գէշիլմէզ / Դեր Ջորի կամուրջը մեղ է. անցմել չի լինի.....	595
90 (519).	Դեր Ջոր եօլարը ուզա՛խդըր, ուզա՛խ / Դեր Ջորի ճամփաները հեռու՛ են, հեռու՛.....	595
91 (520).	Դեր Ջոր եօլարը ուզա՛խդըր, ուզա՛խ / Դեր Ջորի ճամփաները հեռու՛ են, հեռու՛.....	596
92 (521).	Ամա՛ն, Մահմու՛դ փաշա, սէմ գէլ իմանա / Վա՛յ, խղճի արի՛ դու Մահմու՛դ փաշա.....	596
93 (522).	Դեր Ջոր գելդի բիր Շեքիր փաշա / Դեր Ջոր եկավ մի Շեքիր փաշա.....	596
94 (523).	Դեր Ջոր չեօլիմդե թօգդան-դումանդան / Դեր Ջորի անապատի փոշուց-մշուշից.....	596
95 (524).	Դեր Ջոր չեօլիմդե թօգդան-դումանդան / Դեր Ջորի անապատի փոշուց-մշուշից.....	596
96 (525).	Դեր Ջոր չեօլիմդե ուզանմըշ, եաթմըշ / Դեր Ջորի անապատում փռվել, պառկել է.....	596
97 (526).	Չըխա-չըխա, չըխըմ եօխուշ բաշըմա / Ելա, բարձրացա գազաթը սարի.....	596
98 (527).	Դիքդիիմ աղաջլար մէլվայա դեօնդի / Տնկած ծառերս պտղավորվեցին.....	597
99 (528).	Մէլվասըզ աղաջլար մէլվայա դեօնդի / Անպտուղ ծառերը պտղավորվեցին.....	597
100 (529).	Պողոս Նուբար փաշա, սէմ բիմլէ՛ր եաշա / Պողոս Նուբար փաշա, դու հազա՛ր ապրես.....	597
101 (530).	Դիլլերդէն դիլէ սեօլլեմսին դէսթանըմ / Բերանից բերան վիպերգն այս ասեմք.....	597
	ՍԻԻՐԳԻՆԼԻԻԲ ՕԱՐՔԸԼԱՐԸ / ԱՔՍՈՐԻ ԵՐԳԵՐ.....	597
102 (531).	Սամսոն, Տրապիզոն, Ամասիա, Կիրին / Սամսոն, Տրապիզոն, Ամասիա, Կիրին.....	597
103 (532).	Հալեպթէն չըթմ եայան / Հալեպից դուրս եկա ոտքով.....	597
104 (533).	Հէ՛յ, մէ՛ դէիմ, մէ՛ դէիմ / Հէ՛յ, ի՛նչ ասեմ, ի՛նչ ասեմ.....	597
105 (534).	Է՛յ, Գյավուր Դաղլար / Հէ՛յ, Գյավուրի լեռներ.....	598

106 (535). Սու բաղլադըմ քիլիգէ / Ջուրը կապեցի առվին.....	598
107 (536). Չայ թաշընը օխա դէյի թութարլար / Գետաքարն իբր կշռաքար են բռնում.....	598
108 (537). Քանը դամլար ալ քայանըն իսթիմդէն / Արյունն է կաթում շէկ ժայռի վրայից.....	598
109 (538). Դերսիմ դէօրթ դաղ իչիմդէ / Դերսիմն է չորս լեռան մեջ.....	598
110 (539). Դիարբէքի օջախթըր / Դիարբէքին է օջախ.....	598
111 (540). Էրզրում դաղլարը քարդըր՝ գէշիմէզ / Էրզրումի սարերը ձյուն է՝ անցնել չի լինի.....	598
112 (541). Օու Ֆընտընդադըն դա Ռէր թարաֆը դաղլըք / Ֆընդընդադի շուրջ բոլոր՝ լեռներ.....	598
113 (542). Աթըմ բաղլադըմ դէլիքի թաշա / Նժույզս կապեցի ծակ քարին.....	599
114 (543). Աթըմ բաղլադըմ դէլիքի թաշա / Նժույզս կապեցի ծակ քարին.....	599
115 (544). Աթըմ բաղլադըմ դէլիքի թաշա / Նժույզս կապեցի ծակ քարին.....	599
116 (545). Բիրեր-բիրեր սայդըմ դէօրթ սէնէ օլդու / Մեկիկ-մեկիկ հաշվեցի չորս տարին.....	599
117 (546). Թալաթ փաշա հաշիմ գիբի / Թալեաթ փաշան հսկայի պես.....	599
118 (547). Թալաթ փաշա էշէք գիբի / Թալեաթ փաշան ավանակի պես.....	599
119 (548). Էրմէնիմին քադէրի / Հայերի ճակատագիրը.....	600
120 (549). Մուրադըն չէվրէսի / Մուրադի շրջադարձը.....	600
121 (550). Մարաշըն Էրմէնիլէրի քէօմիլուլէշթիլէր / Մարաշի հայերին մոխրացրին.....	600
122 (551). Դօդան բէյ դէ գէդի, գիրդի Հաճընա / Դոդան բէյը եկավ, մտավ Հաճընը.....	601
123 (552). Ծիմդի Ադամայա գէթմէլի դէյիլ / Հիմա Ադամա գնալ պետք չէ.....	601
124 (553). Նէլէ՛ր գէդի Էրմէնիմին բաշընա / Ինչե՛ր եկան հայերի գլխին.....	602
125 (554). Միմք իլիր իմք դօնէն, դիդէն / Մեմք ելել ենք տնից, տեղից.....	602
126 (555). 1915 սէնէսիմին գուլմի / 1915 թվի տառապանքը.....	602
127 (556). Դատիր դու իմքդ, ո՛վ իմ Տէր Աստված.....	603
128 (557). Պատասխան կա տալու, դատաստան կա գալու.....	604
129 (558). Վարագա Սուրբ Խաչից.....	605
130 (559). Աշխարհն աշխարհ ման եկա.....	605
131 (560). Աքսորից վերադարձի երգ.....	605
132 (561). Ասլանբէկը վառեցավ.....	605
133 (562). Իզմիրին գուլմի / Իզմիրի աղետը.....	605
134 (563). Իզմիրի աղետը.....	606
135 (564). Սապես ցրվանք ամե՛ն կողմ.....	606
 3. Որդեկորույս մայրերի, որբի և որբանոցի երգեր.....	607
1 (565). Մուսա-շուն տարավ հայոց Գյուլիզար.....	607
2 (566). Մուսան փախցրեց Օսմանիկին.....	607
3 (567). Առևանգված Պայծառիկը.....	607
4 (568). Թուրքերը տարել են, որդի՛ս, հայոց կույսերը.....	607
5 (569). Համբարձումին վերջին խոսքը.....	608
ԵՍ ԻՄ ԵԱՎՐՈՒԻՍ ԿԱՐՈ՛Տ ԵՄ, ԿԱՐՈ՛Տ.....	608
6 (570). Էլլամ կայնիմ, մեքքիս գոտին չարձակիմ.....	608
7 (571). Մերդիվեմին տակի քարը ըլլայի.....	608

8 (572). Ադ դիմացի թեփեմ լեռ մը կա	608
9 (573). Դեր Զորի ճամփամ քարոտ է, քարոտ	608
10 (574). Քառսում Մամկամ քարերը	608
11 (575). Սա դիմացիս լեռները	609
12 (576). Ուրֆամըմ էթրաֆը դումամը դադլար / Ուրֆայի շուրջ լեռներն են մշուշոտ	609
13 (577). Իսթիքամըմ դարդըր եօլու / Դիրքի ճամփամ մեղ է	609
14 (578). Արաբկիր եեմի եսիը / Արաբկիրը մոր է շիմված	609
15 (579). Արաբալար չեքիլիր, եիքլեր բաղլամըր / Սայլերը քաշում, բեռներն են կապում	609
16 (580). Հայաթըմ չեշմեսի բուզ գիբի աքար / Բակի աղբյուրը սառույցի պես է հոսում	610
17 (581). Ուտում-Հեղեմիմ սուլարը սօու՛ք-սօու՛ք աքար / Հույմ-Հեղեմի ջրերը պա՛ղ-պա՛ղ են հոսում	610
18 (582). Եեշիլ դուրբամ օլայըմ գեչեմ գիմլերե, մայրի՛կ / Դալար զոհ դառնամ անցյալ օրերիմ, մայրի՛կ	610
19 (583). Արադըղըմ չեշմե բուզ գիբի աքար / Փնտրածս աղբյուրը սառույցի պես է հոսում	610
20 (584). Արադըղըմ չեշմե բուզ գիբի աքար / Փնտրածս աղբյուրը սառույցի պես է հոսում	610
21 (585). Օու դաղըմ արդըմդա էրմեմի քըզը վար / Այս լեռան թիկունքիմ հայ աղջիկ կա	611
22 (586). Օու դաղըմ արդըմդա էրմեմի քըզը վար / Այս լեռան թիկունքիմ հայ աղջիկ կա	611
23 (587). Օու դաղըմ բաշըմդա բիր քուզու մէլեր / Այս լեռան լանջիմ մի գառ է մայում	611
24 (588). Վարա, վարա, վարդըմ շու քարա թաշա / Գնացի, գնացի, հասա սև քարիմ	611
25 (589). Թեքիրդադդա Բեշիքթաշ / Թեքերդադում է Բեշիքթաշը	611
26 (590). Իստանբուլում օրթասը՝ Բեշիքթաշ / Ստանբուլի մեջտեղում՝ Բեշիկթաշ	611
27 (591). Աննե՛, բեմիմ բաբամ եօ՛ք մու / Մա՛յր, ես արդյո՞ք հայր չունեմ	611
28 (592). Գիդե՛ն, գիդե՛ն, էրմեմի քըզլա՛ր / Գնացո՛ղ-գնացո՛ղ, հայ աղջիկնե՛ր	612
29 (593). Թիւրք չավուշու վե էրմեմի քըզը / Թուրք չավուշն ու հայուհին	612
30 (594). Մուհաջիր քըզը / Գաղթական աղջիկը	612
31 (595). Ղարիբիմ / Պանդուխտ եմ	612
32 (596). Առավոտում կելլամ՝ աչքս չի բացվիր	613
33 (597). Երկու ճյուղի արանքում եմ մնացեր	613
34 (598). Մորմեն ալ կզատեն քյորփե գառները	613
35 (599). Դալդա-դալդա կընե Պոլիսա ծովը	613
36 (600). Դալդա-դալդա կընե Բեյրութի ծովը	613
37 (601). Ամա՛ն, քույրի՛կ, ու՞ր էրթանք	614
38 (602). Թուրքին խոսքով, անոր զոռով	614
39 (603). Ծամփա՛ տվեք, Տավրոսի՛ լեռներ	614
40 (604). Ծամփա՛ տվեք, Գյավուրի՛ լեռներ	614
41 (605). Ա՛յս, իմ սև բախտ, ինչու՞ սապես	614
42 (606). Որբը ուր կերթա՛ դուռը կգոցեն	614
43 (607). Ես աս աշխարհ էկա՛ հե՛չ չխնդացի	614
44 (608). Գեր ոջիլներ, միհար ոջիլներ՝ անթիվ, անհամար	614
45 (609). Գլուխդ կտտրի՛, Թալեա՛թ փաշա	615
46 (610). Ես որք տղեկս՝ եմ	615

47 (611). Ծնողներուց շուտ զրկվածք՝ քուր-ախայեր	615
48 (612). Ա՛յս, ի՛նչ օրեր են.....	615
49 (613). Ամբողջու ճամփեն.....	615
50 (614). Ամբողջին էկավ՝ սահաթը շողաց.....	615
51 (615). Հմլա մենք	616
52 (616). Որբանոցին ճամփան քարոտ է, քարոտ	616
53 (617). Որբանոցին բակերը քարոտ են, քարոտ	616
54 (618). Որբանոցին վրայեն սև դուշ մը անցավ.....	616
55 (619). Փառլիկային էշիքը տաշած է, տաշած.....	616
56 (620). Որբ հարսի հրածեշտը.....	617
57 (621). Ելե՛ք, ելե՛ք, հա՛յ որբեր	617
58 (622). Մենք՝ Զիբեյլի ազմիվ սամեր.....	617
59 (623). Արմաշի հայ որբերը.....	617
60 (624). Բեշիկթաշի որբանոցը.....	617
61 (625). Անթիլիասի որբերն ենք մենք	618
62 (626). Մեր շա՛տ սիրելի, գեղեցիկ Անթիլիաս.....	618
4. Հայրենասիրական և հերոսամարտերի երգեր	619
1 (627). Սասուն էլավ, ապստամբեց.....	619
2 (628). Ա՛յս, վասպուրական	619
3 (629). Բիթլիս քաղաք՝ շատ լեռնային	619
4 (630). Դիւշման զօլօ, զէթունցիդա՛ք / Թշնամին եկավ, զեթունցիճե՛ր.....	620
5 (631). Զէթունցա՛ ինք, զէթունցա՛ / Զեթունցի՛ ենք, զեթունցի՛.....	620
6 (632). Զեբէլ Մուսէն հարբը / Մուսա Լեռան հերոսամարտը	620
7 (633). Գորէջ Վարթուհէն / Կտրիճ Վարդուհին.....	621
8 (634). Ույա՛ն, Մուսադաղը՛, ույա՛ն / Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր	621
9 (635). Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք.....	622
10 (636). Մեր մուսալեոցիք լրիվ հերոս են.....	622
11 (637). Սեբաստացու մարտակոչը	623
12 (638). Ուրֆանըն եհլիթլերի / Ուրֆայի կտրիճները.....	623
13 (639). Հաճըն գէճէ բաշ քաղդըրմըշ / Հաճընը կրկին է ըմբոստացել.....	623
14 (640). Կաթողիկօսդան գէլդի բիր քարա խաբէր / Կաթողիկոսից եկավ սև լուրը	623
15 (641). Ադուր փաշա / Ադուր փաշա.....	625
16 (642). Եաշա՛, Մանուկ Չավուշ / Կեցցե՛, Մանուկ Չավուշը.....	625
17 (643). Թօփալ Հակօբուն եհլիթլըղը / Թոփալ Հակոբի սիրամըը.....	625
18 (644). Հաճընըն քահրամանլարը / Հաճընի քաջերը	626
19 (645). Դօղան բէլ իլէ Արամ Չավուշ / Դողան բէլն ու Արամ Չավուշը.....	626
20 (646). Հաճընցի Մուրադը.....	627
21 (647). Քաջերն ահա շարամ-շարամ.....	627
22 (648). Օդանավն էկավ մեծ ավետիսով	627

23 (649). Ո՛վ, հաճընցի քաջ պատամի	628
24 (650). Սողոմոն Թեֆլիրյամը	628
25 (651). Ա՛խ, Հայրենիք.....	628
26 (652). Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք.....	629
 5. Բռնազավթված Հայրենիքի և պահանջատիրության երգեր	630
1 (653). Ամտեր թողիճք Մշո ամուշ դաշտ, դուրամ.....	630
2 (654). Վամ-Վասպուրական	630
3 (655). Ավա՛ղ, Սուրմալու	630
4 (656). Շորոխի ափիմ.....	631
5 (657). Զեբէլմուսէն դարիբը / Մուսալեռցի պանդուխտը	631
6 (658). Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.....	632
7 (659). Մեր Քեսաբը	632
8 (660). Հայրենի տուն.....	632
9 (661). Օտարություն այսքան տարով.....	633
10 (662). Այսքան տարի թափառեցինք.....	633
11 (663). Ներգաղթի լուրը.....	633
12 (664). Երևան երթալ կուզեմ.....	633
13 (665). Հայաստան երթալու եմ	634
14 (666). Հայաստան երթալ կուզեմ	634
15 (667). Հե՛յ ջան, Երևա՛ն.....	634
16 (668). Հայաստանըն դէսքանը / Զոհ Հայաստանիմ	634
17 (669). Հայի երկիր, հայի հող.....	635
18 (670). Կարոտներ եմ Հայրենիքիս.....	635
19 (671). Վուդրո Վիլսոն Մեծ Մարդը.....	635
20 (672). Մերն է Կարսն ու Արդահան	635
21 (673). Ղարաբաղը մեր փոքրիկ.....	636
22 (674). Ետ առնենք մորից	636
23 (675). Եկե՛ք, եղբայրնե՛ր, իրար միանանք.....	636
24 (676). Հողերը մեր պապենական	636
25 (677). Ու՛ր է մեր պապենական Երկիրը.....	637
26 (678). Հայի մաղթանքը թուրք մանուկներին.....	637
 6. Պատմական երգերի մոտագրություններ	638
1 (679). Ա՛խ, Վասպուրական	638
2 (680). Բուրասը Վանդըր / Այստեղը Վանն է	639
3 (681). Բուրասը Մուշթուր / Այստեղը Մուշն է	640
4 (682). Էրզինջան դուման օլդու / Երզնկան ծուխով պատվեց.....	641
5 (683). Ա՛խ, ի՛նչ օրեր են	642
6 (684). Ադամայի ողբը	644

7 (685). Ավա՛ղ, Սուրմալու	645
8 (686). Հալածված եմք Հայաստանի լեռներեն	646
9 (687). Դեր Զոր կերթանք լալագին	647
10 (688). Դեր Զորուն իչինդե մանելեր բիրեր / Դեր Զորի անապատում անանուխն է բուսել	648
11 (689). Սաբաթթան քալքթըմ՝ գինեշ փառլըյոր / Առափոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում	649
12 (690). Վարագա Սուրբ Խաչից	650
13 (691). Մեր մուսալեռցիք լրիվ հերոս են	651
14 (692). Ադուր փաշա / Ադուր փաշա	652
15 (693). Եաշա՛, Մանուկ Չավուշ / Կեցցե՛, Մանուկ Չավուշը	653
16 (694). Օդանավն էկավ մեծ ավետիսով	654
17 (695). Ո՛վ, հաճընցի քաջ պատանի	655
18 (696). Հմլա մեճք	656
19 (697). Որբանոցին վրայեն սև դուշ մը անցավ	657
20 (698). Ամըրկու ճամփեն	658
21 (699). Մեր շա՛տ սիրելի, գեղեցիկ Ամթիլիսա	659
22 (700). Կարոտցեր եմ Հայրենիքիս	660
 Summary (Անգլերեն)	661
Résumé (Ֆրանսերեն)	671
Zusammenfassung (Գերմաներեն)	681
Özet (Թուրքերեն)	691
Резюме (Ռուսերեն)	701
Ամփոփում (Հայերեն)	711
 Համառոտագրություններ	722
Փաստագրում ականատես վերապրողների և նրանց վկայությունների	723
Բառարան	739
Մանրագրություններ	751
Ծուցիչներ՝	
Թեմատիկ ցուցիչներ	765
Անձնանունների ցուցիչներ	785
Տեղանունների և էթնոանունների ցուցիչներ	799
Լուսանկարներ Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների	817
Լուսանկարներ Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողներին հաջորդած սերունդների	846
Հեղինակի մասին	851
Բովանդակություն	857
Ներդիր՝	
Քարտեզ Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության (1915-1923 թթ.)	
Ֆիլմ - «Սվազլյան գերդաստանի հավատամքը»	

ՎԵՐԺԻՆԵ ԳԱՌՆԻԿԻ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.
ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Երկրորդ համալրված հրատարակություն

**Համակարգչային շարվածք՝
Հարություն Մարության, Բնարիկ Ավագյան
Համակարգչային ձևավորում և էջադրում
Նարինե Գևորգյան**

**Չափսը՝ 60x84 1/16: Ծավալը՝ 55 մամուլ:
Տպաքանակը 500:**

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» տպագրատանը

**ԷԴԻԹ
ՊՐԻՆՏ**
հրատարակություն

**Թումանյան 12, 3,
52 08 48
56 08 41
info@edltpint.am**

«ՍՎԱԶԼԻԱՆ ԳԵՐԳԱՍՏԱՆԻ ՀԱՎԱՏԱՄՔԸ».

«Ինձի համար հայրենասիրությունը արժանապատվության խնդիր է»
ՄԻՐԱՆ, ԳԱՌՆԻԿ ԵՎ ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼԻԱՆՆԵՐ

“THE CREED OF THE SVAZLIAN EXTENDED FAMILY”:

“Patriotism is a Question of Dignity for Me”

MIHRAN, KARNIK & VERJINE SVAZLIANS

«Սվազլյան գերդաստանի հավատամքը» վավերագրական ֆիլմը նվիրված է 20-րդ դարի ընթացքում Սվազլյան գերդաստանի իրարից հետո կրթական, քաղաքական, քաղաքական, պատերազմական և հայրենաստանական գործունեությանը՝ ընդգրկելով հայ ժողովրդի համար բախտորոշ մի ժամանակաշրջան: Հավատագրական այդ հարյուրամյակի պատմության միջով անցնելով է Սվազլյան գերդաստանի հավատամքը, որը խոսեցված է «Ինձի համար հայրենասիրությունը արժանապատվության խնդիր է» Սվազլյանական կարգախոսով և նրանց իսկ կյանքով ու գործով ապացուցվող առաքելությամբ:

Ֆիլմում հիշատակվում է նախ՝ արևմտահայ հայտնի ազգային, հասարակական, քաղաքական գործիչ, իրավաբան, դիվանագետ, հրապարակախոս, գրող **Միհրան Սվազլյանի** (Սվազլը) (1863, Ջմյուռնիա - 1935, Բոստոն) գործունեությունը ՄԻՆԵ Բրիտանիայում (1888 թ., Լոնդոն), ապա՝ ԱՄՆ-ում (1917 թ., Բոստոն), որպես հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպությունների հիմնադիր-նախագահ:

Այնուհետև, անդրադարձ է կատարվում եգիպտահայ անվանի գրող, թատերագիր, հրապարակախոս, երգիծանկարիչ, ազգային-հասարակական գործիչ **Գառնիկ Սվազլյանի** (1904 թ., Կեսարիա - 1948 թ., Նրևան) Սփյուռքում ծավալած եռանդուն գործունեությունը, որպես Հայաստանի (Գնության Կոմիտեի (ՀԿԿ) Ալեքսանդրիայի մասնաճյուղի և «Սևան» միության հիմնադիր-նախագահ, Եգիպտահայ ազգային խորհրդի անդամ, ինչպես նաև՝ «Ներգաղթը» (1936 թ., Ալեքսանդրիա) թատերգության հեղինակ, որը մեծապես նպաստել է զանգվածային հայրենադարձության կազմակերպմանը՝ գաղափարապես և նյութապես սատարելով վերաշինվող Հայաստանին:

Եվ ի վերջո, ներկայացվում է գերդաստանի երրորդ սերնդի ներկայացուցիչ, Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, բանագետ, բանահավաք, բանասիրական գիտությունների դոկտոր **Վերժինե Սվազլյանի** ժողովրդագիտական վաստակը: Նա 1955 թվականից՝ ավելի քան 55 տարիների ընթացքում, բառ առ բառ, պատմիկ առ պատմիկ գրառել, ձայնագրել, տեսագրել, ուսումնասիրել և հրատարակել է մեր զավթված երկրի՝ պատմական Հայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայաբնակ տեղավայրերից բռնի տարագրված, Հայաստանում և Սփյուռքում բնակություն հաստատած Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հաղորդած ժողովրդական բանավոր ավանդության հազարավոր տարաբնույթ ճշխարհներ, ընդ որում, 7(X) փաստավավերական վկայություններն ու պատմական բնույթի նրբեր (հայերեն և թուրքալեզու)՝ անհետ կորստից փրկելով և տարբեր լեզուներով աշխարհին ներկայացնելով հայ ժողովրդի պատմական հավաքական հիշողությունը՝ ի նպաստ Հայ Դատի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման:

Ֆիլմում օգտագործված են արխիվային բացառիկ արժեք ներկայացնող վավերագրական տեսանյութեր, ընդ որում՝ Հայոց ցեղասպանության ականատեսների կենդանի վկայություններ, ինչպես նաև՝ Հայրենիքի և Սփյուռքի մերօրյա հայտնի գիտնականների, մշակույթի ճանաչված գործիչների և քաղաքագետների ելույթներ, որոնք բնութագրում են Սվազլյան գերդաստանին:

The documentary film “The Creed of the Svazlian Extended Family” traces the 20th century history of the Armenian nation through portrayal of the life of the Svazlian extended family, which includes three consecutive generations. The creed of the Svazlian extended family is presented through the fatal for the Armenian people centennial history, which is condensed in the Svazlianic slogan: “Patriotism is a Question of Dignity for Me” and in their mission demonstrated by their own life and deeds.

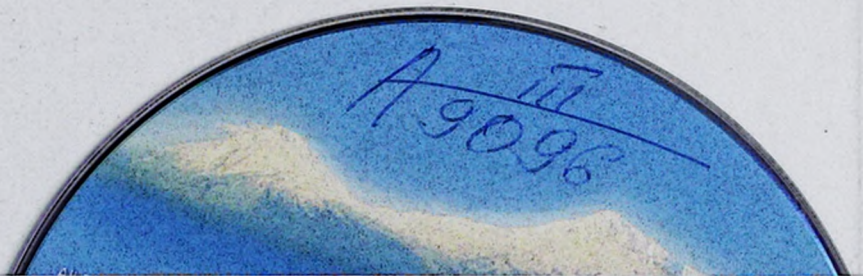
The film presents the life and activities of the publicist, lawyer, diplomat, political figure **Mihran Svazlian** (1863, Smyrna - 1933, Boston), the founding-chairman of the first Armenian Lobbying organizations in Great Britain (1888, London) and the USA (1917, Boston).

The film gives also an account about nation-supporting activities of the noted Egyptian-Armenian writer, publicist, public-man and cartoonist **Karnik Svazlian** (1904, Kayseri - 1948, Yerevan), the founding-chairman of the Alexandrian branch of the Aid Committee for Armenia (HOK) and the “Sevan” Union, member of the Egyptian-Armenian National Council, as well as the author of the play “Repatriation” (1936, Alexandria), ideologically and materially supporting the mass repatriation and reconstruction of Armenia.

Finally, the representative of the third generation of the extended family is presented, the Leading Researcher of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, the ethnographer and folklorist, the Doctor of Philological Sciences, Professor **Verjine Svazlian**. Beginning from 1955 and during a period of more than 55 years, she has written down, word for word, fragment for fragment, audio- and video-recorded, studied and published thousands of various relics of the popular oral tradition communicated by the eyewitness-survivors of the Armenian Genocide, who were deported from our occupied Homeland, from the Armenian inhabited localities of Historic Armenia, Cilicia and Anatolia. These relics include 700 factual testimonies and songs of historical nature (in Armenian and Turkish languages), thus saving from a total loss and presenting to the world in various languages the collective historical memory of the Armenian nation in favor of a righteous solution of the Armenian Case and the recognition of the Armenian Genocide.

Documentary video-materials of an exceptional archival value have been used in the film, among which are also live testimonies of the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, as well as statements of contemporary renowned scientists, famous cultural and political figures of Armenia and the Diaspora, which characterize the Svazlian extended family.

[15000^դ]

A 9096

ՀԱՍ ՅԻՃՆԱՐԱՐ ՉԻՒՆ. ՈՐԱՊ.

FL0657053

